प्रकाशक—विष्णु वामन वापटशास्त्री, पुणे पेठ सदाशिव घर नं. २७० यानीं हा ग्रंथ पुणें पेठ सदाशिव घ. नं. २७० येथें प्रसिद्ध केला.

मुद्रक—त्र्यंबक हरि आवटे, पुणे पेठ सदाशिव नं. २७० यानीं पुणें पेठ, सदाशिव घर नंबर २७० येथील आपल्या 'इंदिरा' छापखान्यात छापिला.

ॐ तत्सत्

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ॥ १६-५ ॥

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥ ९-१३ ॥

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ११-५५ ॥

श्रीमान् सर विठ्ठलदास दामोदर ठाकरसी,

यांच्या अंगी असलेल्या स्वाभाविक दैवी संपत्तीला अनुरूप अशी

त्यांची

व

त्यांच्या धर्मपत्नी

सकलसौभाग्यसम्पन्न प्रेमलीलाबाई ठाकरसी,

यांची

श्रीमद्भगवद्गीतेवरील श्रद्धा व भक्ति प्रत्यहीं वाढत असल्यामुळें

त्यांना

हा ग्रंथ नित्यपठनासाठीं, अनेक शुभाशीर्वादपूर्वक

सप्रेम व सादर अर्पण करीत आहें

ग्रंथकर्ता.

प्रस्तावना.

श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपादांच्या कृपालेशानें आज " **श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ** " हा विस्तृत ग्रंथ महाराष्ट्रिय **भगवद्भक्त** वाचकास समर्पण करण्याचा सुयोग आम्हास प्राप्त झाला आहे गेल्या म्ह० शके १८४२ च्या विजयादशमाला हा एवढा मोठा ग्रंथ पुढील म्ह० शके १८४३ च्या विजयादशमाला आपण प्रसिद्ध करू, याची नुस्ती कल्पनाहि नव्हती परंतु आचार्यांच्या अनुग्रहानें अकल्पित योग व अनुकूलता प्राप्त होऊन तो आमच्या हातून निर्विघ्नपणें पार पडला, ही खरोखर अन्तर्यामीचीच इच्छा ! गीतारहस्य प्रसिद्ध झाल्यापासून असा ग्रंथ लिहिण्याचा आमचा मानस होता. पण अनुकूलतेच्या अभावीं तो ' दरिद्राणा मनोरथ 'च ठरतो कीं काय अशाहि भीति वाटत होती तथापि केवल ' सत्यसंकल्पाचा दाता भगवान् ' याच न्यायानें तो सफल झाला, याबद्दल आम्हाला मोठी धन्यता वाटते, व ' पगु लघयते गिरिं ' हा नुस्ता अर्थवाद नसून भूतार्थवाद आहे, अशाहि खात्री पटते

दशोपनिषद्भाष्यार्थ प्रसिद्ध केल्यावर अनेक प्रतिकूल परिस्थितामुळें आम्ही बहुतेक निरुत्साहच झालों होतों, व गीता आणि ब्रह्मसूत्र यावरील शाकरभाष्याचा भाष्यार्थ करावा असें आमच्या मनातहि येत नव्हतें शिवाय कै० भाऊशास्त्री लेले यांना, गीता व शारीरभाष्य याच भाषातर केलें होतें महामहोपाध्याय वासुदवशास्त्री अभ्यकर, यांनी केलेलें व बडोदासरकारनें प्रसिद्ध केलेलें ब्रह्मसूत्रभाष्याचें सुदर व सुबोध भाषातरहि वाचकवर्गाला उपलब्ध होतें प्रा. चि. ग भानु, यांनीहि गीतेवरील शाकरभाष्याचें भाषातर प्रसिद्ध केलं होतें अर्थात् या दोन्ही ग्रंथांची दोन दोन भाषातरें अगोदरच झालेलीं असल्यामुळें आपण आणखी त्याचें तिसरें भाषातर करावें, असें आमच्या मनातहि नव्हतें आजवर दशोपनिषद्भाष्याचें भाषातर कोणाकडून पूर्ण झालें नव्हतें, तें आमच्या हातून झाल, एवढया आचार्यसेवेंतच आम्ही आपल्याला कृतार्थ समजत होतों, व छान्दोग्यभाष्यार्थाच्या प्रस्तावनेंत आरभींच आम्ही या गोष्टीचा थोडक्यांत उल्लेखहि केला आहे पण आमच्या हातून ही सेवा पुरी करून घेण्याचा त्या सर्वैश्वर्यसपन्न आचार्यांचीच इच्छा दिसते. त्याच्याच अचिंत्य योजनेनें सर **विठ्ठलदास ठाकरसी** या सुप्रसिद्ध गृहस्थाचा व आमचा शके १८४० च्या ज्येष्ठ कृष्णपक्षात म्ह० छान्दोग्यभाष्यार्थ प्रसिद्ध झाल्यावर दोन चार दिवसानींच अनपेक्षित परिचय श्रीमद्भगवद्गीतेमुळेंच झाला व तो सुमारें तीन महिने श्रीमद्गीतेच्या अध्ययन-अध्यापनानें दृढ झाला. आज प्रस्तुत ग्रंथ सुमारें दहा हजार रुपये खर्च करून इतक्या उत्तम रीतीनें प्रसिद्ध करितां आला हें त्या परिचयाचेंच फल आहे इतकेंच नव्हे तर याच पद्धतीनें [म्हणजे प्रथम भाष्य निराळें देऊन पुन भाष्यार्थांत प्रत्येक वाक्य घेऊन त्याचा सरळ व सुबोध अर्थ करणें व प्रत्येक भाष्याचे शेवटीं त्याचा अगदी सरळ व सुबोध भावार्थ सागणें, या

पद्धतीनें] समग्र ब्रह्मसूत्रशारीरभाष्यार्थहि दोन वर्षांच्या आत प्रसिद्ध करण्याचा आमचा मानस आहे. सर **विठ्ठलदास ठाकरसी**,हे पुणे (एरवडा) मुक्कामीं बन्डगार्डनच्या समोर –जी उंच टेकडी आहे तिच्यावर एक सुंदर ' पर्णकुटी ' बांधीत आहेत. त्या एकान्त व शांत स्थानीं बसून सर्व जगातील सर्वोत्तम ज्ञानाचा साठा, असें जें ब्रह्मसूत्रशारीरभाष्य त्याचा भाष्यार्थ वर सांगितल्याप्रमाणें आम्ही लिहिणार आहों. दशोपनिषदें, श्रीगीता व ब्रह्मसूत्र या प्रस्थानत्रयावर एकट्या श्रीशंकराचार्यांचेंच भाष्य आहे. त्यावर एकट्या आनन्दज्ञानाचीच (आनन्दगिरींचीच) टीका आहे त्याचप्रमाणें तात्त्विक महाराष्ट्र-वाङ्मयांत आमच्या प्रस्थानत्रयभाष्यार्थाची भर पडल्यास मराठींत आम्हीं आनन्दज्ञानाचेंच कार्य केलें आहे, असें निःपक्षपात तज्ज्ञ नर खचित मानतील. शिवाय असले ग्रंथ लिहीत असतांना मनाला जे सुसंस्कार होत असतात व ज्या एकाग्रतेचा व तज्जन्य शान्तीचा अनुभव येतो तो तर अवर्णनीयच होय. असो,

मराठींत गीतेवरील शांकरभाष्याचीं दोन भाषांतरें प्रसिद्ध झालेलीं आहेत, हें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. तीं पुष्कळ वाचकांना संग्रहीं ठेविलीं असतील व वाचलींहि असतील तथापि आमच्या या भाष्यार्थांत त्या दोन्हींहून निराळीच अपूर्वता आहे. अगोदर तीं भाषांतरें गीतारहस्याच्या पूर्वी प्रसिद्ध झालेलीं आहेत, त्यामुळें गीतारहस्यांतील मुद्यासुद्याचा विचार करून, त्यांत रहस्यकारानीं सन्यासमार्गीय टीकाकारांचें नाव पुढें करून आचार्यभाष्यावर जे दोष दिले आहेत त्यांचें निरसन व भाष्याचें समर्थन करण्याचें सौभाग्य त्या भाषांतरकारांना लाभलें नव्हतें आम्हाला या भाष्यार्थांत रहस्याचें सविस्तर परीक्षण करून त्यांतील उत्कृष्टानुत्कृष्टतेचा विचार करून आचार्यभाष्याचें समर्थन करण्याचा सुयोग आला आहे त्या दोन्ही भाषांतरांत अगदीं अल्पसंस्कृतज्ञाला भाष्य सहज समजेल, अशी योजना केलेली नाहीं. पण आम्हीं गीतेसारख्या अप्रतिम ग्रंथाचा यथार्थ अर्थ वाचतांना भाष्यार्थावरून सहज कळावा, अशी योजना केली आहे. त्यामुळें मूळ श्लोक व भाष्य या दोहोंचाहि द्विरुक्ति झाली असून ग्रंथाचीं सुमारें ३०० पानें वाढलीं, व त्या मानानें जवळ जवळ दोन हजार रुपये खर्चहि अधिक झाला. तथापि लोकोपयोगाच्या दृष्टीनें आम्हाला त्याबद्दल मुळींच चिंता वाटत नाहीं. विद्यार्थ्यांनीं घर बसल्या गीताभाष्याचा अभ्यास करावा, अशी आमची इच्छा असून ती या ग्रंथानें पूर्ण होईल, त्याबद्दल आम्हाला मुळींच शंका वाटत नाहीं

शिवाय गीतारहस्यकारानीं सर्वसांप्रदायिकांना दोष देऊन गीतेला कर्मयोगशास्त्र बनविण्याचा जो अपूर्व प्रयत्न केलेला आहे,त्यांत ग्राह्यांश किती आहे व त्याज्य अंश किती आहे, याचा विचार अवश्य व्हावयास पाहिजे होता गीतारहस्य प्रसिद्ध होऊन (शके १८३७) सहा वर्षे झालीं. त्यावर आजपर्यंत पुष्कळांना विरुद्ध टीका केली आहे. आम्हींहि केली आहे. तथापि त्या टीकाकारांतील अग्रपूजेचा मान आम्हाला आहे. गीतारहस्य प्रसिद्ध होण्यापूर्वीच शके १८३६ साला रहस्यकारानीं येथील गायकवाड्यांतील गणपतीपुढें जे चार प्रवचनें केलीं तीं ऐकूनच आम्हा पाचव्या दिवशीं जाहीर

व्याख्यानात त्याच जागीं व त्यांच्याच अध्यक्षतेखाली गीतारहस्यावर आक्षेप घेतले, हे प्रसिद्ध आहे. आम्हीं आमच्या व्याख्यानाचा सारांश आचार्यांतून त्याचवेळीं प्रसिद्ध केला असून 'शांकरभाष्यानुसार गीतारहस्य ' या नांवानें तोच लेख पुढे पुस्तकरूपानेंहि प्रसिद्ध केला, हें सर्वांना माहितच आहे. पुढे १८३७ सालीं रहस्य प्रसिद्ध झालें. त्यावरहि आम्ही 'गीता अथवा सांख्य योगशास्त्र ' या नांवाखालीं अनेक लेख लिहिले आहेत. पण पुढे येथील भयंकर प्लेग, त्यामुळें आम्हांवर ओटवलेली संकटें, आचार्य बंद पडणें, इत्यादि विविध कारणांनीं तो प्रयत्न तसाच अपूर्ण राहून गेला सुमारें दोन वर्षांपूर्वी आम्ही पुन गीतेचें व्याख्यान लिहिण्यास सुरवात केली, त्यात मूळ श्लोक, अन्वय, अर्थ, सारांश, व त्या सारांशात भाष्यसमर्थन करण्यास आरंभ केला होता. पण तें पुस्तक येथील मे. गणेश विष्णु चिपळूणकर आणि मंडळीचे मालक रा. बा. पा. ठकार यांनीं धार संस्थानचे अधिपति सर **उदाजीराव पवार** याना अर्पण करण्यासाठीं घेतलें, अर्थातच तें त्याच्यासाठीं त्याहावयाचें असल्यामुळें त्यातहि आम्हांला रहस्याचें साक्षात् परीक्षण करितां आलें नाहीं. शिवाय रहस्यकाराचें म्हणणें आम्हीं आमच्या शब्दानीं खोडून काढण्यापेक्षा आचार्यांच्या शब्दानींच तें खोडून काढणें, अधिक परिणामकारक होईल, कारण **आचार्य** काय म्हणतात, तेंच पुष्कळाना माहीत नसतें. यास्तव आचार्यांचे भाष्यच शब्दशः जनतेपुढें ठेवून मग रहस्यकार त्याविषयीं काय म्हणतात व ते अनुपपन्न कसें व का आहे, हें दाखविणें अधिक सोयीचें होईल, असें वाटल्यामुळें आम्हीं गेल्या मार्गशीर्षांत म्ह० चिपळुणकर मंडळीच्या प्रेरणेनें धार संस्थानाधिपतींसाठीं 'बालबोधिनी ' गीता लिहून झाल्यावर लागलेंच हें काम हातीं घेतलें. पण **आचार्यपाक्षिक** सुरू असतानाच तें जोरानें चालविता येणें शक्य नाहीं, असें दिसताच, आम्ही पाक्षिक बंद ठेवलें. तंभर फार्मांत म्ह० ८०० पानात हें काम आवरेल, असें आम्हाला प्रथम वाटलें होतें व त्याप्रमाणें तें आपाटात पूर्ण होईल असें आम्हीं प्रसिद्ध केलें. पण पुढे तें १२५,१५० व आता जवळ जवळ १७० फार्मांपर्यंत वाढलें आहे. त्यामुळें अर्थातच अंदाजापेक्षा काल व खर्च हीं दोन्ही वाढलीं. इतकें वाढलेलें पुस्तक प्रसिद्ध होण्यास तीन-चार महिने अधिक लागणें अपरिहार्यच होतें, हें कोणाच्याहि लक्षात येईल. खर्च जरी जवळ जवळ दुप्पट वाढला आहे तरी आम्हीं किंमत पूर्वीच्या अंदाजापेक्षा फक्त दीडपटच वाढविली असून आचार्यांचे ग्राहक व आगाऊ नांवें नोंदविणारे यास ट. ख. सह फक्त सहाच रुपयांस पुस्तक देत आहों. यावरून हें पुस्तक आम्हा अगदीं मूळ किंमतीला देत आहों हें कोणाच्याहि लक्षात येईल. पुस्तकाचे सुमारे फार्म १७० आहेत. प्रत्येक फार्मला छपाई व कागद मिळून ४५ रु. प्रमाणें ७६५० रु. खर्च आला. १५०० रु. बाइंडिंग,--१३५०. ४ चित्रांचा व इतर किरकोळ खर्च त्यात मिळविल्यास एकंदर बरोबर १०००० खर्च होऊन ग्लेज पण पातळ ३६ रतली कागदाच्या प्रती १५०० व उत्तम जाड ४८ रतली कागदाच्या ५००, मिळून दोन हजार प्रती तयार झाल्या. म्हणजे ५ रुपयाला आम्हांला

घरात प्रत पडली. यात आमची मेहनत वगैरे कांहीं नाहीं. ट. ख. प्रत्येक प्रतीला १-१। रु. लागणार. अर्थात् पातळ प्रतीची किंमत ट. खर्चासह ७॥ व जाड प्रतीची किंमत ट. ख. सह १० ठेवून यात आम्हीं केवढा स्वार्थत्याग केला आहे तें सुज्ञाच्या सहज लक्षात येईल आगाऊ प्रसिद्ध करून गेल्यामुळें आगाऊ वर्गणीदाराना व आचार्य ग्राहकाना आम्ही ६ व ८ रु.सच प्रत जी देत आहों ती प्रत्यक्ष नुकसान करून देत आहों, हेंहि लक्षात येईल. आम्हीं निःस्वार्थबुद्धीनें-केवल आचार्यांची अहेतुकी सेवा याच भावनेनें हें काम केलें आहे, यातहि देणगीच्या रूपानें वगैरे जो थोडा फार फायदा होईल त्याचाहि पण ब्रह्मसूत्रशारीरभाष्याकडे विनियोग करणार आहों ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यहि तीन भागात छापून अशाच अल्प म्ह० मूळ किंमतीस देण्याचा आमचा विचार आहे. आम्हीं हें काम गेल्या दहा महिन्यात दुसऱ्या कोणाचेंहि साह्य न घेता केलं आहे. नाहीं म्हणण्यास आमच्या एक सुशिक्षित भगिनी श्री लक्ष्मीबाइ प्रधान, या विदुषीनें निःस्वार्थबुद्धीनें लेखी प्रत लिहिणे, शेवटपर्यंत ग्रंथशुद्धि करणें, कोश तयार करणें, इत्यादि बाबतींत आमच्या बरोबरीनें आठ आठ दहादहा तास सारखे बसून नेटानें काम केलें, या एका व्यक्तीवाचून संपादनाच्या कामीं या ग्रंथाला दुसऱ्या कोणाचाहि हात लागलेला नाहीं, यावरूनच आम्ही हें मोठें कार्य किती अनन्य चित्तानें, निग्रहानें व एकनिष्ठेनें केलें असेल याची कल्पना कोणालाहि येईल. पण **जगत् गुणग्राही नाही**, तें **पक्षपाती** आहे, यात केवल रहस्याचें परीक्षण केलें आहे, याच एका अपराधाबद्दल बरीचशी जनता याच्याकडे दोषदृष्टीनें पाहील पुष्कळ **विद्वान्हि** याची **असूयाच** करतील, हें आम्ही जाणून आहों कारण रहस्याच्या अनुकूल बोलणे गोपें आहे व तें दृष्टफल देणारेंहि आहे. पण त्याच्या उलट बोलणें तितकें सोपेंहि नाहीं व दृष्ट अनुकूल फल देणारेंहि नाहीं. किंबहुना तसें करणें म्हणजे जनतेच्या अनादरास व निंदेस पात्र होणेंच आहे. तथापि आम्ही **आचार्यांच्या** अबाधित सिद्धान्ताकरिता रहस्यकाराविरुद्ध लेखणी उचलली आहे व ' सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो देवयान ' (मु. भा. पृ. ९९) या श्रुतिवचनावर आमचा पूर्ण विश्वास आहे. त्यासाठीं किंवा अबाधित अद्वैत सिद्धान्तासाठी आम्ही लौकिक दृष्टफल, लोकाचा अनादर किंवा निंदा यांची फारशी चिंताच करीत नाहीं सामान्य लोकानीं किंवा पक्षपाती जनतेनें आमच्या या कृतीचें कौतुक करावें, अशी आमची अपेक्षा नाहीं. **आचार्यांवर** आमची पूर्णनिष्ठा आहे व **सर्वज्ञ** ईश्वराच्या गुणग्राहकतेविषयीं आमच्या मनात मुळींच संशय नाहीं. वर्तमानकालच्या जनतेनें आमच्या कृतीचा जरी कदाचित् तिरस्कार केला तरी त्या कृतींत जर तसाच कांहीं स्थिरांश असेल तर भावी जनता तिचा आदर करील ! तिच्यामध्यें कांहीं सत्य-स्थिरांश नसेल तर ती आज आमच्या समक्ष जगातून नाहींशी झाली तरी त्याबद्दल आम्हाला मुळींच खेद वाटणार नाहीं. शिवाय या वर्तमानसमयींहि सर्वच जनता पक्षपाती आहे, असें नाहीं या वेळींहि कांहीं **सत्यप्रेमी** जन हयात आहेतच. याविषयीं आमच्याच अवस्थेंतील एका प्राचीन कवीचे उद्गार येथें मुद्दाम नमूद करून ठेवण्यासारखे आहेत कविश्रेष्ठ भवभूति म्हणतो-" ये नाम केचिदिह न प्रथय-

न्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान्प्रति नैष यत्नः । उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिः विपुला च पृथ्वी ॥ " म्ह० " जे कांहीं लोक केवल पक्षपातानें आमची अवज्ञा करितात-आमचा तिरस्कार करितात ते कांहीं तरी जाणतात. [ते अनिर्वचनीय ब्रह्माला जाणतात म्हणून त्यांना आमच्या या कृतीचें कौतुक वाटत नाहीं किंवा त्यांचे ज्ञानच तितकें, अगदीं अल्प.] अर्थात् त्यांच्यासाठीं माझा हा यत्न नाहीं. माझ्याच स्वभावाचा कोणी एखादा तरी मानव या जगांत यावेळीं हयात असेल ! कदाचित् या वेळीं तो नसला तर पुढें उत्पन्न होईल, व तो माझ्या या कृतीचें कौतुक करील ! ! कारण हा काल अमर्याद आहे व पृथ्वीहि विस्तीर्ण आहे ! " आम्हीहि आमच्या या कृतीबद्दल अक्षरशः तेच म्हणतों.

सामान्य जनता पक्षपाती असेल तर त्यात कांहीं आश्चर्य नाहीं. कारण जगत् प्रायः ' परप्रत्ययनेयबुद्धि ' असते. म्हणूनच भगवानांनी पुढें ' अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते । तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ' अ. १३ श्लो. २५ पृ. ६६५ असें म्हटलें आहे. पण बहुतेक नेते-लोकनायकहि पक्षपाती आहेत. केवल पक्षपातीच नव्हेत तर पक्षाभिमानानें अन्यायहि करणारे आहेत. याविषयीं येथें एकच ताजें उदाहरण देतों—कै. लोकमान्य टिळकांच्या प्रथम श्राद्धतिथीच्या प्रसंगानें, या वेळीं महाराष्ट्रांतील जनतेच्या अत्यंत आदरास व विश्वासास पात्र झालेल्या ' केसरी ' नांवाच्या वर्तमानपत्रात ' कर्मयोग की कर्मसंन्यास ' या नांवाची एक लेखमाला सुरू केली. त्यात रहस्याचें कसें तरी समर्थन व आचार्यांच्या भाष्यांतील दोष दाखविण्याचा अवास्तव प्रयत्न करण्यास आरंभ केला. आम्हीं पहिलाच लेख पाहून केसरीच्या संपादकास पत्र लिहून "या विषयाची दुसरी बाजू म्हणून माझा लेख आपण केसरीत घेतां का ? " असा प्रश्न केला. त्याला त्यांनी " आम्ही आपला लेख प्रसिद्ध करीत नाहीं " असें साफ लेखी उत्तर पाठविलें. अशा अत्यंत पक्षपाती व अन्यायी आधुनिक विद्वानांकडून आम्ही आमच्या कृतीच्या, मेहनतीच्या, किंवा गुणाच्या गौरवाची काय अपेक्षा करावयाची आहे ? व अशा मर्त्यांच्या गौरवानें आम्हाला पारमार्थिक लाभ तरी काय होणार ! तात्पर्य आम्हीं हा जो एवढा यत्न केला आहे व पुढेंहि करणार आहों तो केवल ईशसेवा, केवल आचार्यसेवा, केवल स्वाध्याय, व गीतेंतच सांगितल्याप्रमाणें (अ. १८ श्लो. ६९ पृ. ७०) केवल ज्ञानयज्ञ व केवल संप्रदायप्रवृत्ति यासाठीं आहे. याचें आम्हांला ऐहिक फल कांहीं नको.

रहस्यकार म्ह० कै० **लोकमान्य टिळक** हे व्यावहारिक दृष्ट्या फार मोठे पुरुष होऊन गेले, याबद्दल कोणाचाच वाद नाहीं. त्यांचें भाग्य थोर व पुण्यप्रभावहि अवर्णनीय ! लोकांच्या इतक्या आदराला व विश्वासाला पात्र झालेला पुरुष क्वचित्च शतकांत निपजला नाहीं ! राजकारणाला ऊर्फ मुत्सद्दीगिरीला अवश्य अगलेले सर्व गुण त्यांच्यामध्यें होते. अगदीं लहानपणापासून आम्हालाहि त्यांच्याविषयीं अतिशय आदर वाटत असे. केसरीचे संपादक या दृष्टीनें आम्हाला ते अत्यंत पूज्य झाले होते व गीतारहस्य हा

ग्रंथ लिहून, त्यांत सर्व सांप्रदायिकांना व विशेषतः अद्वैतवादी शंकराचार्यादि संन्यास-मार्गीयांना वृथा दोष देऊन कर्मयोगाचें कसें तरी समर्थन करण्याचा त्यांनीं जो अयोग्य प्रयत्न केला आहे, तो जर केला नसता तर इतराप्रमाणें आमचाहि त्यांविषयींचा आदर कायम राहिला असता. पण त्यांनीं आपला जो ' जन्मसिद्ध ' विषय नव्हे त्यांत प्रवेश करून, ज्याचें समर्थन करितां येणें शक्य नाहीं, असा अगदा निराधार सिद्धान्त प्रतिपादन करण्याचा वृथा यत्न केल्यामुळें ते आम्हाप्रमाणें दुसऱ्याहि पुष्कळांच्या अप्रीतीला पात्र झाले, ही मोठी खेदाची गोष्ट आहे. लोकमान्यांचें आधिकारिक-स्वभाव-जन्य कार्य-राजकारण होतें. म्ह० त्याचा जन्म त्यासाठी झाला होता. गीतेसारख्या पारमार्थिक ग्रंथाचें आलोडन करून त्याला ' कर्मयोगशास्त्र ' बनविण्यासाठीं त्यांचा जन्म नव्हता ' गीतेंतील प्रतिपाद्य विषय प्रवृत्तिपर आहे, हें मत कायम होऊन व तें लिहून वाचण्याचें ठरूनहि बरींच वर्षें झालीं ' असें जरी त्यांनीं प्रस्तावनेंत (६) म्हटलें आहे तरी त्यांना सद्दा वर्षें मंडाल्यास स्वस्थ बसण्याचा प्रसंग जर आला नसता तर कदाचित् ' गीतारहस्य ' हा ग्रंथ लिहिण्यास त्यांना अवकाश मिळता कीं नाहीं, याची शंका आहे ! म्हणूनच आम्ही म्हणतों कीं काहीं काम नाहीं म्हणून फावल्या वेळीं केलेलें हें त्यांचें कार्य आहे. आचार्यांची गोष्ट याहून अगदीं निराळी आहे. त्यांचा जन्मच वैदिक संप्रदाय व अद्वैत मार्ग यांची प्रस्थापना करण्यासाठीं होता. त्यांनीं आपल्या आयुष्यांत दुसरें काहीं केलेंच नाहीं ब्रह्ममीमांसा, दशोपनिषदें व गीता यावर भाष्य लिहून, तें शिष्यांना पढवून व वाद्यांना वादांत जिंकून वैदिक संप्रदायी बनविण्यासाठीं त्यांचें शरीरग्रहण होतें. रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणेंच त्यांना आज जवळ जवळ १३०० वर्षें होऊन गेलीं. तथापि त्यांनीं स्थापिलेला अद्वैत संप्रदाय अविच्छिन्न चालू आहे त्याच्या मागून अद्वैत-विरोधी विशिष्टाद्वैतादि काहीं मतें रामानुजादिकांनीं प्रचलित केलीं, पण त्यामुळें अद्वैत संप्रदाय लुप्त झाला नाहीं. किंबहुना त्याचा उत्तरोत्तर अधिक सूक्ष्म विचारच होत गेला. श्रीशंकराचार्यांच्या प्रस्थानत्रयभाष्याचा मात्र प्राचीन शास्त्रीय वाङ्मयावर असा परिणाम झाला की ते लुप्तच झाले ! आचार्यांच्या भाष्यानें इतर सर्व शास्त्रें वेदान्तादि शास्त्रांवरील इतर विस्तृत ग्रंथासह, गतार्थ झाल्यामुळे त्यांचें अध्ययनच कोणी करीनासें झालें, त्यामुळें ते ग्रंथ व तीं शास्त्रें जेथल्या तेथें जीर्ण होऊन गेला. फक्त पद, वाक्य व प्रमाण यांचें प्रतिपादन करणारीं व्याकरण, मीमांसा व न्याय हींच वेदान्तोपकारक शास्त्रें आचार्यांच्या मागें टिकलीं व बाकीचीं सर्व लुप्त झालीं. सांख्य व योग हीं दर्शनें मुद्दां जवळ जवळ लुप्तप्राय झालीं. हल्लीं सांख्य व योग या दर्शनांवरील अगदींच मोजके ग्रंथ उपलब्ध होतात व तेहि अद्वैत संप्रदायी लोकांच्या कृपेमुळेंच होत. कारण सांख्यकारिकेवर भामतीकार वाचस्पतिमिश्रांनीं तत्त्वकौमुदी टीका लिहिली व गौड-पादांनीं भाष्य लिहिलें आणि त्याला जिवंत ठेवलें, योगदर्शनावर व्यास, भोज, वाच-स्पतिमिश्र यांनीं भाष्य-टीका वगैरे लिहून त्यांचें रक्षण केलें, हें प्रसिद्ध आहे. हें सर्व येथें सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं, आचार्यांचा जन्म वेदान्त शास्त्राला ऊर्फ औपनिषद दर्शनाला पूर्णावस्थेस पोंचवून त्याचा आबालवृद्ध स्त्रीपुरुषांत प्रचार करण्यासाठीं असून

त्यांनीं तेंच एक आपलें जन्मकार्य उत्तम प्रकारें बजावलें व त्यांच्या शिष्यांनीहि पुढें तेंच केलें. अलीकडे महाराष्ट्रांत श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांपासून जो एक भागवतसंप्रदाय सुरू झाला असून संतांच्या अपूर्व व समर्थवाणीनें सर्व बालगोपालांना तल्लीन करून सोडीत आहे तोहि आचार्यांच्या अद्वैतसंप्रदायाला सोडून नाहीं. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकोबाराय यांच्या वाणीकडे पाहिलें असतां वैदिक संप्रदायान्तर्गत गीतेंत कर्म, संन्यास, ध्यान, उपासना इत्यादि जे अनेक उपाय सांगितले आहेत त्यांतील प्रेमलक्षणाभक्तीला अतिशय प्राधान्य देऊनच हा अद्वैती वैष्णव भागवत संप्रदाय त्यांनीं सर्व पामरांवर अनुग्रह करण्यासाठीं निर्माण केला आहे, याबद्दल कोणाचीहि खात्री होईल. आचार्य भक्तिमार्गाच्या विरुद्ध आहेत, ज्ञानमार्ग निराळा व भक्तिमार्ग निराळा, इत्यादि ज्या कांहीं लोकांच्या समजुती आहेत व रहस्यकारानींहि ज्याचा पुरस्कार केला आहे त्या खोट्या आहेत, हें आचार्यांच्या भाष्यावरून दाखविता येण्यासारखें आहे. त्याचप्रमाणें स्मार्त व वैष्णव हा भेद आचार्यांच्या मनांत नव्हता, उलट ते वारंवार ' विष्णु व वैष्णव ' या नांवाचाच आपल्या ग्रन्थांत उल्लेख करीत असतात, हेंहि दाखविता येण्यासारखें आहे. वाचकांना गीताभाष्य वाचतांना या गोष्टींचा प्रत्यय येईल. असो, तात्पर्य, आचार्यांचें भाष्य वैदिकसंप्रदायाला यत्किंचित्‌हि सोडून नाहीं. श्रुति, स्मृति व न्याय यांना सोडून नाहीं. स्मार्त वैष्णव इत्यादि राग द्वेषप्रधान भावनांनीं लिहिलेलें नाहीं. वेदान्ताला भक्तीचें वावडें नाहीं. स्वतः आचार्य परमभक्त होते. त्यांनीं कर्म, उपासना, ज्ञान यांतील कशाचाहि द्वेष केलेला नाहीं, किंवा त्यांतील कोणाचेंहि फाजिल स्तोम माजविलेलें नाहीं. औपनिषददर्शनाचें समर्थन करून संसारी जीवांना मोक्षमार्ग दाखविण्याचें सर्वोपकारक कार्य त्यांनीं केलें व त्यासाठींच वेदबाह्य सांख्य-वैशेषिक बौद्ध-जैनादिकांचें सविस्तर खंडन केलें आहे. या सर्व गुणांमुळेच आचार्यांच्या पूर्वींचे सर्व ग्रन्थ लुप्त झाले. रहस्यकारानींहि आचार्यांच्या कृतीचें हें लोकोत्तरत्व कबूल आहे. (गी. र. पृ. ११ पहा.) तथापि ते आचार्यांवरहि सांप्रदायिक आग्रह, ओढाताण वगैरे दोषांचा आरोप करण्यास तयारच आहेत, हें आश्चर्य होय. असो,

तथापि रहस्यकारानीं फावल्या वेळीं ' गीतारहस्य ' हा ग्रन्थ लिहिला, त्यांत गीता हें ज्ञानमूलक भक्तिप्रधान कर्मयोगशास्त्र आहे, असें पूर्वींच त्यांच्या ठाम झालेल्या समजुतीप्रमाणें ठरविलें. तें ठरवितांना आचार्यांपासून ज्ञानेश्वरापर्यंत सर्वसांप्रदायिकांची दृष्टि सदोष ठरवून त्यांच्या छापेंतून आपली 'सुटका' करून घेऊन त्यांच्या 'मतांतील अपुरेपणा सकारण ' दाखविण्याचें महत्कार्य त्यांनीं केलें. तथापि " अद्यापहि हा ग्रंथ (गीतारहस्य) सर्वांशीं पूर्ण झाला आहे " (प्रस्ता. पृ. ६-७) असें त्यांना म्हणता येत नाहीं. पण स्वतःचा "वृद्धापकाल झाल्यामुळें आपले विचार लोकांस कळवून ठेवावे, म्हणजे कोणी तरी ' समानधर्मा ' सध्यां अगर पुढें निघून ते पुरे करील, " या आशेनें त्यांनीं हा ग्रन्थ प्रसिद्ध केला आहे. अर्थात् गीतारहस्यकार सांप्रदायिकांच्या मतांतील अपुरेपणा दाखविण्यास जरी प्रवृत्त झाले आहेत, तरी त्यांचे विचार पूर्णावस्थेस पोंचलेले नाहींत, असें त्यांचें त्यानांच वाटतें, हें त्यातल्या त्यात लक्षांत ठेव-

ण्यासारखें आहे. कोणाचेहि स्वतंत्र विचार असेच अपुरे राहणार हे निर्विवाद आहे. कारण कितीहि झालें तरी, ते तर्कच ! तर्क केव्हाहि अप्रतिष्ठितच–अस्थिर–डळमळितच राहणार, हें उघड आहे. पण आचार्यांना स्वत चे असें कांहींच सांगावयाचें नसल्यामुळें त्याना अशी प्रस्तावना करण्याचें कांहीं कारणच पडलें नाहीं. श्रुति स्मृति-न्याय व शेवटीं स्वानुभव या चवीर पायावर श्रुत्यर्थाचें समर्थन करुन अश्रुत्यर्थाचें निरसन करण्याचेंच तेवढे काम आचार्यांनीं केल्यामुळे त्याची बाजू अशी डळमळित राहिलेली नाहीं. म्हणूनच आचार्यांचे प्रस्तानत्रयभाष्य हें वेदान्तशास्त्र बनलें. अद्वैत वेदान्तशास्त्रावरील सर्वप्रकरणग्रन्थाना आचार्यांचें भाष्य हा आधार होऊन बसला आहे, भाष्याच हे लोकोत्तरत्वहि लक्षात ठेवण्यासारखे आहे या सर्व विस्ताराचा साराश एवढाच कीं, रहस्यकार जो आपला प्रधान विषय नव्हे त्यात विनाकारण पडले व आचार्यांनीं ज्यासाठा जन्म घेतला तेंच नियत कार्य केले त्यामुळे रहस्य आक्षेपास योग्य व भाष्य समर्थनास पात्र झाले आहे

आम्ही भाष्याचें समर्थन व गीतारहस्याचें परीक्षण करण्यास जरी याप्रमाणें प्रवृत्त झालो आहों, तरी रहस्यकाराची लौकिक विषयांत बरोबरी करण्याची आमची इच्छा नाहा रहस्यकाराकडे एक ' लोकमान्य ' व्यक्ति या दृष्टीनें आम्ही या वेळीं पहात नाहा, तर ' गीतारहस्यकार ' या दृष्टीनें पहात आहों व ते ' एक शास्त्र ' या दृष्टीनें त्याचे आम्ही परीक्षण केलें आहे, ' लोकमान्याचा ग्रंथ ' म्हणून त्याच्याशीं विरोध केलेला नाहीं. त्यानीं गीतारहस्यात आचार्यादिकावर साम्प्रदायिक आग्रही वगैरे दोष देऊन त्याच्या अर्थांतील दोष दाखविण्याचा वृथा यत्न केला नसता, तर आम्हाला भाष्याच समर्थन करुन रहस्याचे परीक्षण करण्याचेंहि कारण नव्हते त्यानीं भाष्याला धक्का देऊन मार्गेच म्हणणें खरें व संन्यासमार्गी टाकाकाराचें खाट, असं स्पष्ट म्हणण्याच धाष्ट्य केल्यामुळेच त्याच गीतारहस्य अद्वैतसंप्रदायी लोकाच्या परीक्षणास पात्र झालें आहे आजपर्यंतचा इतिहास असाच आहे आचार्यांचें म्हणणे खोडून काढण्याचा प्रयत्न जेव्हा जेव्हा झाला तेव्हा तेव्हां त्याचें परीक्षण अद्वैत साम्प्रदायिकाकडून झालेले आहे, व त्याच दृष्टीनें आमचें कर्तव्य म्हणून आम्हा हा ग्रंथ लिहिला आहे लोकमान्यासारख्या लोकप्रसिद्ध पुरुषानें **आचार्यांवर** लेखणी चालविल्यामुळें तिला अतिशय महत्त्व आलें व मुख्या विद्वत्तेच्या दृष्टीनें जरा पाहिलें तरी ज्याची योग्यता मुर्धापुढ काजवा, इतकीच ठरणार, अशा लोकानाहि आचार्यांविरुद्ध लेखणी चालविण्यास व जीभ उचलण्यास सवड मिळाली लो. **टिळक** या एका व्यक्तीवाचून दुसऱ्या कोणीहि जरी **गीतारहस्य** हा ग्रंथ लिहिला असता तरी जनतेकडून त्याची उपेक्षाच केली गेला असती. किंबहुना स्वतः केसरीकारहि त्यावर तुटून पडले असते. पण तो ग्रंथ लोकमान्याचा असल्यामुळे केसरीतहि आचार्यांविरुद्ध लेख येतात व आचार्यांच्या कृपेनेच–त्याच्या ज्ञानलेशावर आपलें दुरोदर भरणारे हरदास व पुराणिकहि रहस्याची ' री ' ओढून ' ज्ञानापेक्षा कर्मच श्रेष्ठ ' असं नि शकपणे कीर्तनात व पुराणात बोलतात. बाहीं जाडे शास्त्रीहि गीता-

रहस्याला बेधडक ' ग्रंथराज ' म्हणूं लागले आहेत. हा केवल कालमहिमा आहे. हीच स्थिति कायम राहील असें मुळींच नाहीं. सत्य असेल तेच टिकेल, व असत्य निश्चयानें लय पावेल, अशी आमच्या मनाची पक्की खात्री आहे व त्यासाठींच आम्हीं गीतारहस्यपरीक्षण करण्यास तयार झालों आहों.

इतिहासाची पुनरावृत्ति होत असते लो. टिळक ही गौतमबुद्धाचीच अल्पप्रमाणात पुनरावृत्ति आहे, असें एकंदर परिस्थितीकडे पाहून आम्हाला वारंवार वाटतें. गौतमबुद्धाचे तत्त्वज्ञान किती योग्यतेचें होतें तें आता आमच्या वाचकांना अवगत झालेंच आहे. पण त्यांच्या लोकमान्यतेमुळें अनेक विद्वान् ब्राह्मण पंडितहि त्याचे अनुयायी झाले व अलौकिक भाग्यामुळें दशावतारात त्याची गणना होऊं लागली आणि हाडें, दात, केंस इत्यादिकांवर देवळें बांधला गेला ! ! त्याच न्यायानें आमचे लोकमान्यहि अवतार बनून पुराणात प्रविष्ट झाले, किंवा त्यांची देवळें बांधली गेली, अथवा ते आचार्य ठरले, व त्यांच्या जयंत्या होऊन कीर्तनातून आख्यानें गायला जाऊं लागला, तर त्यात अनिष्ट किंवा अशक्य असें काहींच नसून आम्हा महाराष्ट्रीयांना तर तें एक भूषणच आहे. कारण हा विभूतिमत्तेचा व भाग्याचा विलास आहे. पण शारीरकमीमांसेंत सुगत बुद्धाच्या मताचें परीक्षण केल्यावर शेवटीं आचार्यांना "यथा यथा अयं वैनाशिकसमयः उपपत्तिमत्त्वाय परीक्ष्यते तथा तथा सिकताकूपवद्विदीर्यते एव" असें ' सर्वथानुपपत्तेश्च " अ. २ पा २ सू. ३२ या सूत्रावरील भाष्यात जसें म्हटलें आहे तसेंच गीतारहस्याचें परीक्षण केल्यावर मोठ्या कष्टानें म्हणण्याचा प्रसंग येतो. गीतारहस्यात शास्त्रदृष्ट्या व तात्त्विक विचाराच्या दृष्टीनेंहि किती स्खलन झालें आहे तें आम्हीं पुढें परीक्षणात पदोपदीं दाखविलेंच आहे, त्यावरून निःपक्षपात वाचकांची याविषयीं खात्री होईल

याप्रमाणें रहस्यकार लौकिकदृष्ट्या कितीहि जरी मोठे असले तरी त्यांनीं गीतारहस्यात अद्वैतवेदान्तशास्त्रावर सन्यासमार्गाचें नांव पुढें करून दिलेले दोष व आचार्यांच्या भाष्याशीं केलेला विरोध उपेक्षा करण्यास योग्य नव्हते, म्हणूनच आम्हीं लौकिकदृष्ट्या त्यांची बरोबरी करण्यास नेव्हांहि तयार नसलों तरी सत्य व वेदान्तशास्त्र याच्या बळावर त्यांच्या रहस्याचें परीक्षण केलें आहे. गीतेचा अर्थ विशद होण्यास व आचार्यांच्या भाष्याची खरी योग्यता कळण्यास या परीक्षणाचा फार उपयोग होईल. आमच्या कृतीतहि काहीं दोष नसतीलच असें आमचें म्हणणें नाहीं, व कोणी निःपक्षपातबुद्धीनें ते आम्हाला दाखविल्यास व आमची खात्री करून दिल्यास ते आम्ही परतहि घेऊं. पण केवल आम्हीं गीतारहस्याच्या विरुद्ध लिहीत आहों एवढ्याचसाठीं रागद्वेषानें ज्यांना

---

१ या बौद्धाच्या सिद्धान्तात थोडाबहुत तरी उपपत्ति असेल म्हणून त्याचें जों जों अधिक परीक्षण करूं लागावें तों तों तो सिद्धान्त वाळूच्या विहिरीप्रमाणें अधिक-अधिकच ढासळत जातो.

आम्हांवर तुटून पडावयाचें असेल त्याच्याकडे आम्ही लक्षहि देणार नाहीं. पण शास्त्रार्थाच्या शुद्धीसाठीं ज्याना चर्चा करावयाची असेल, त्यांच्याशीं मोकळ्या मनानें ती करावयास आम्ही केव्हांहि तयार आहों. वस्तुतः आमचें हें परीक्षण रहस्यकार जिवंत असताना प्रसिद्ध व्हावयास पाहिजे होतें, असें आम्हालाहि वाटतें, व त्यांचें आयुष्य कमी झालें याबद्दल आम्हाला फार वाईट वाटतें; पण त्यासाठीं आम्हीं आपलें कर्तव्यहि करूं नये, असें होत नाहीं. गीतारहस्यासारखा शास्त्रीय विषय केव्हांहि शिळा होत नाहीं. त्याचा व्यक्तीशीं कांहीं संबंध नसतो. व्यक्तीचें आयुष्य जरी अल्प असलें तरी चांगल्या ग्रंथाचें आयुष्य ग्रंथकारापेक्षा अधिक असतें. म्हणूनच रहस्यकाराना तरी आचार्यांच्या अद्वैतसंप्रदायावर व भाष्यावर सुमारें दीड हजार वर्षांनीं तुटून पडता आलें. 'शंकराचार्य हयात असताना तुम्ही त्यांच्यावर हे दोष दाखवायास पाहिजे होते, आता त्यांच्या भाष्याविरुद्ध बोलून काय उपयोग?' असें जर कोणी म्हटलें तर तें जितकें सयुक्तिक होईल तितकेंच 'रहस्यकार हयात असताना तुम्ही हें परीक्षण केलें असतें तर त्याचा उपयोग झाला असता, आता त्यांच्या पश्चात् त्यांच्या ग्रंथावर टीका करण्यात काय अर्थ आहे?' असें कोणी आम्हाला म्हटल्यास तेंहि सयुक्तिक ठरेल! आम्ही त्यांचे समकालीन असल्यामुळे त्यांच्या रहस्याशीं भाष्यकारांच्या वतीनें पहिल्या दिवसापासूनच विरोध करीत आहों. पण कदाचित् आम्हीं जरी विरोध केला नसता व रहस्य शें-दोनशें वर्षे वेदान्त शास्त्रीय वाङ्मयात टिकलें असतें तर भविष्यत्कालींहि कोणीं आचार्यभक्तानें त्याचें परीक्षण केलें नसतें असें थोडेंच आहे. अर्थात् 'लोकमान्यांच्यामागें त्यांच्या रहस्याचें परीक्षण करण्यात काय पुरुषार्थ आहे ?' असा जो कांहीं अदूरदृष्टि लोकांचा आक्षेप ऐकूं येतो तो व्यर्थ आहे. आचार्यांचें भाष्य भाष्यार्थासह जनतेपुढें ठेवून गीतारहस्यासारख्या फार मोठ्या ग्रंथाचें पाक्क परीक्षण सूर्य-जयद्रथन्यायानें करावयाचें, हें कांहीं सोपें काम नाहीं आणि एखाद्यानें तें कठिण कामहि जरी केलें तरी पुन. हजारों रुपये खर्चून तें छापून प्रसिद्ध करावयाचें कोणी ! कै. लेलेशास्त्री व प्रो. भानु यानीं जेव्हा भीतेचें भाषांतर प्रसिद्ध केलें तेव्हा कागदासह ज्या फार्मला १२ रुपये पडत होते त्यालाच आज आम्हाला ४५ रुपये पडले ! म्हणूनच आम्ही पुन. म्हणतों कीं, हें कार्य आम्हा केलें नसून आचार्यांनीं आम्हाकडून करविलें आहे व रहस्याच्या मागून सहाच वर्षांनीं व खुद्द रहस्यकाराच्या पश्चात् एकाच वर्षानें तें प्रसिद्ध व्हावें, हा मुद्दा सामान्य गोष्ट नव्हे. असो,

गीतेसारखा अलौकिक ग्रंथ नाहीं त्याचा खरा अर्थ समजून घेऊन त्याप्रमाणें आपापल्या अधिकाराप्रमाणें नित्य-नैमित्तिक कर्म, ध्यान, उपासना, ज्ञान, इत्यादिकांचा अवलंब करणें, यासारखें मनुष्याचें थेट कर्तव्य नाहीं व तें कर्तव्य बजाविल्यास कोणाचेंहि ऐहिक व पारमार्थिक कल्याण झाल्यावाचून राहणार नाहीं, अशी आमची दृढ समजूत असल्यामुळें आम्ही हा सर्वोपकारक ग्रंथ, आमच्या अनुकूलतेप्रमाणें, सर्वांगसुंदर करण्याची शिकस्त केली आहे, हे ग्रंथाचें अन्तरंग-बहिरंग पाहिल्यावर कोणाचीहि खात्री

झाल्यावांचून राहणार नाहीं. तो सर्व वाचकाना अल्प मोबदल्यात मिळावा, म्हणून आम्हीं त्याची किंमतहि अगदीं अल्प ठेवली आहे.त्यात आम्हाला फायदा तर नाहींच,पण स्वत च्या अविश्रांत श्रमाचाहि मोबदला आकारलेला नाहीं. कारण ही आमची निष्काम आचार्यसेवा आहे. यात चार सुंदर चित्रें योग्य स्थानीं घातलीं आहेत. त्यात अगदीं आरंभीं आमचे आश्रयदाते—**सर विठ्ठलदास ठाकरसी**—याचा फोटो आहे.हा ग्रंथ केवल या सद्‌गृहस्थाच्या व त्याना सर्वथा अनुरूप अशा, त्याच्या पत्नींच्या प्रोत्साहनानेंच आम्हाला प्रसिद्ध करिता आला. गीतारहस्यपरीक्षणाशीं त्याचा काहीं संबंध नाहीं. कारण त्याना त्याचें फारसें महत्त्वहि वाटत नाहीं. पण गीताग्रंथावर त्याची अतिशय श्रद्धा असून ती उत्तरोत्तर वाढत आहे. अशा स्थितींत त्याना गीताभ्यासाला या प्रयत्नाचें साह्य व्हावें म्हणून आम्हीं हा त्यांनाच अर्पण केला आहे. उपोद्घात भाष्याच्या आरंभीं येथील सुप्रसिद्ध चित्रकार रा. **सदाशिवराव पिंपळखरे** यानीं आचार्योत्सवासाठीं तयार करून दिलेल्या चित्राचा फोटो घातला आहे. भगवानाच्या उपदेशाला जेथें आरंभ झाला तेथें शरीररथाचें चित्र घातलें आहे. हें रथाचें चित्र काठकोपनिषदातील *'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथं एव तु॰'* या मंत्राच्या आधारानें काढविलेलें आहे. गीता हें अध्यात्मशास्त्र शोकमोहमहासागरात निमग्न झालेल्या अर्जुनरूपी जीवाच्या उद्धारासाठीं अन्तर्यामी ईश्वरानें उपदेशिलें आहे, हें या चित्रावरून वाचकाच्या ध्यानात येईल. या चित्राची कल्पना बरोबर मनात आणताच गीतेचें प्रतिपाद्य काय आहे,हें वाचकाच्या लक्षात येईल. शरीर हा रथ, भोक्ता जीव हा रथी, पाच ज्ञानेंद्रियें हे त्या शरीररथाला जोडलेले पाच घोडे, त्याची शब्दादि विषयाकडे गति, मन हा त्याचा लगाम व बुद्धि हा सारथि, अशी या रथाची मूळ मंत्रात कल्पना आहे, त्यात आम्हीं अर्जुनाचा सारथि व गीताद्या॰ त्मोपदेशक या दोन्ही दृष्टींनी श्रीकृष्णाची कल्पना यावी म्हणून बुद्धीच्या जागीं बुद्धिसाक्षी अशा प्रसंगाला अनुसरून फरक केला आहे. या रथाच्या रूपकावरूनच गीता 'अर्जुन' या एका व्यक्तीकरिता सांगितलेली नाहीं, ती त्यानें केवल युद्धाला प्रवृत्त व्हावें,म्हणून सांगितलेली नाहीं, तें लौकिक नीतिशास्त्र नव्हे व तें कर्मयोगशास्त्रहि नव्हे, हें कोणाच्याहि सहज लक्षात येईल. भाष्यकारानीं भाष्याच्या आरंभीं 'नारायण. परोऽव्यक्तात्' या श्लोकानें मंगलाचरण केलें आहे व पुढें उपोद्घात लिहिला आहे. त्यावरूनहि हीच कल्पना सिद्ध होते. नर म्ह॰ चराचर शरीरें, नारा म्ह॰ त्यातील जीव व नारा+अयन = नारायण म्ह॰ जीवाचा नियामक, असा नारायणशब्दाचा तात्त्विक अर्थ आहे. [गी. भा. पृ. १ पहा.] नारायण अन्तर्यामी ईश्वर असल्यामुळेंच–'माझे व तुझे अनेक जन्म होऊन गेले आहेत, पण ते सर्व मी जाणतों व तूं जाणत नाहीस. (गी. भा. ४.५ ३६८पृ.) मी सर्वांची उत्पत्ति व प्रलय आहे, माझ्यापासून सर्व प्रवृत्त होतें–' इत्यादि पुढील सर्व वर्णन सुसंबद्ध होतें. चवथें चित्र चतुर्भुज श्रीकृष्णाचें असून तें ११ व्या अध्यायातील अर्जुनाच्या प्रार्थनेवरून श्रीकृष्णानीं दाखविलेलें चतुर्भुज सौम्य रूप आहे. हीं शेवटचीं दोन्हीं चित्रें दक्षिण हैदराबाद येथील रा. रा. **पुरुषोत्तम श्रीपाद**

काले, या चित्रकाराकडून आम्ही मुद्दाम काढविली आहेत. आमच्या सूचनेप्रमाणें त्यांनीं हें चित्राचें काम फारच थोड्या अवधींत पण उत्तम प्रकारें करून दिल्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहों. या दोन्ही चित्रावरून त्याचें आपल्या कलेतील कौशल्य तज्ज्ञाच्या सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे.

इंदिरा छापखान्याचे मालक व आमचे चिरपरिचित मित्र रा. त्र्यंबक हरि आवटे यांनीं पांच प्रकारचा नवीन टाईप आणवून, आमच्या कामाकडे स्वतंत्र चांगलीं काम करणारीं माणसें कायम करून व करेक्शन वगैरे इतर बाबतींतहि शक्य तितकी काळजी घेऊन गीताभाष्यार्थाचें काम आपल्या कारखान्यांत व्हावें याच एका धार्मिक बुद्धीनें फायद्याकडे फारसें लक्ष न देतां फारच जलदीनें काढून दिलें, याबद्दल त्यांचे आम्ही मनापासून आभार मानितों. पुण्यांतील दुसऱ्या कोणत्याहि छापखान्यांत इतक्या स्वातंत्र्यानें आम्हाला काम काढतां आलें नसतें.

या ग्रंथाच्या शुद्धीसाठीं आम्ही अतिशय काळजी घेतली असल्यामुळें त्यांत फारसे दोष राहिलेले नाहींत, तथापि आमच्या अनवधानामुळें किंवा प्रिंटरच्या प्रमादामुळें व छापतां छापतां मशीनवर होणाऱ्या काहीं घोटाळ्यामुळें काना-मात्रा-अनुस्वार वगैरेच्या काहीं चुका झाल्या असतील, पण त्या वाचतांना सहज लक्षांत येण्याजोग्या असल्यामुळें आम्ही स्वतंत्र शुद्धिपत्र जोडलेलें नाहीं तथापि फारच महत्त्वाच्या चुकांची यादी पुढें जोडली आहे. तीवरून ग्रंथ शुद्ध करून वाचावा, गीतेंतील काहीं शब्द वादग्रस्त असून ज्या एकाच शब्दाचे प्रसंगोपात्त भिन्न भिन्न अर्थ होतात त्यांचा एक कोश या ग्रंथाला जोडला आहे. भाष्यकारांनीं कोणत्या श्लोकांत कोणत्या शब्दाचा काय अर्थ केला आहे, हें एकदम समजण्यास त्याचा पुष्कळ उपयोग होईल. आम्ही या ग्रंथांत रहस्यकारांनीं मूळ गीतेचा जो अर्थ केला आहे व त्यावर टीपा दिल्या आहेत, त्याचेंच मुख्यतः परीक्षण केलें आहे. कारण आम्हांला त्यांच्या पूर्वीच्या पाल्हाळिक रहस्यापेक्षा शब्दार्थ व त्याचें समर्थन यांचेंच अधिक महत्त्व वाटतें तथापि आम्ही रहस्याकडेहि अगदींच दुर्लक्ष केलेलें नाहीं, हें आमच्या टीपा वाचून कोणाच्याहि लक्षांत येईल. आम्ही त्यांच्या म्हणण्याचा विपर्यास केला आहे, असें कोणाला म्हणतां येऊं नये म्हणून आम्ही त्यांच्या ग्रंथांतील जसेच्या तसेच उतारे घेतले आहेत.

रहस्यकारांनीं रहस्यांत ज्या ज्या संस्कृत प्रमाण ग्रंथाचा उल्लेख केला आहे ते सर्व मूळ ग्रंथ पाहूनच आम्हीं हें परीक्षण लिहिलें आहे. त्यांनीं प्रस्तावनेंत आपला गीतेशीं चेचाळीस वर्षांचा परिचय असल्याचें सांगितलें आहे. आम्हाला कोणत्याहि बाबतींत त्यांची बरोबरी करावयाची नाहीं, हें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. तथापि आमचेहि या ग्रंथावर थोडे-फार परिश्रम झाले आहेत. आमच्या वयाच्या तेविसाव्या वर्षापासून (आज आम्हाला ५१ वें वर्ष आहे) प्रथम ज्ञानेश्वरीवरून व पुढें भाष्यावरून आम्हीं गीताभ्यास केला. कै. भाऊशास्त्री लेल्यांच्या गीताभाष्याच्या पहिल्या छापातर्ची बरीचशीं प्रुफें आम्हीं तपासलीं आहेत. वीस वर्षांपूर्वी मुंबईचे पुरदरे आणि कंपनी

याना सार्थ गीता लिहून दिली. पुढे हैदराबाद सिंध येथें दहा वर्षांत जवळ जवळ ५०० विद्यार्थ्यांना गीता शिकविली त्यात पुष्कळसे अल्पवयस्क विद्यार्थीच जरी असले तरी काहीं डॉक्टर, बी. ए., एम्. ए. थिऑसफिस्ट व नानकपंथी साधु-उदासी वगैरे प्रौढ विद्यार्थीहि होते मिस् लिलियन् एडगर या थिऑसफिस्ट बाईशीं तर डॉक्टर 'चूलचंद परशराम' या नांवाच्या एका गृहस्थामार्फत 'मनुष्याचा आत्मा पशु पक्षी-स्थावर वगैरे होत नाहीं शंकराचार्यसुद्धा आत्मा प्रत्यक्ष पशुपक्षी वगैरे होत नाही, तर त्याच्या शरीरांत त्याचा आत्मा कॉटिनन्ट ह्म० त्या जीवाबरोबर राहणारा आहे, असे म्हणतात' या मुद्यावर चर्चा होऊन बाईंना शंकराचार्य तसें म्हणत नाहींत, ही गोष्ट कबूल करावयास लाविल्याचें हैदराबाद येथील पुष्कळ वृद्धांना माहित आहे हा वाद गीतेंतील 'तानहं द्विषत क्रूरान्०' या श्लोकावरून उत्पन्न झाला होता. मि. दयाराम गिडुमल हे जेव्हा जेव्हा सुटींत हैदराबादेस येत त्या त्या वेळा रोज सायंकाळीं त्याच्याशीं आमची गीता व उपनिषदें या विषयावर नेहमी चर्चा होत असे इकडे आल्यावरहि प्रवचनादिकाच्या द्वारा आमचा गीताभ्यास चालूच आहे श्रीमन्महाराज सर **उदाजीराव पवार** यासाठीं लिहिलेल्या बालबोधिनीचा उल्लेख वर आलाच आहे व यापुढेंहि अखेरपर्यंत असाच गीताभ्यास चालवयाचा आहे हें सर्व सविस्तर सांगण्याचें कारण इतकेंच कीं आमचाहि गीतेशीं थोडा फार परिचय आहे.

आमच्या प्राचीन पद्धतीप्रमाणें शास्त्रीय ग्रंथ लिहूनच ग्रंथकाराचें काम पुरें होत नाही, तर तो ग्रंथ शिष्यांना पढवून त्याचा संप्रदायहि चालू करावा लागतो. ज्या वेळीं हल्लीच्यासारखीं वर्तमानपत्रं वगैरे नव्हतीं त्या वेळीं ग्रंथाच्या प्रसाराचा तोच एक मार्ग असे. त्यामुळे पूर्वी ग्रंथ लिहिणें व त्याचा प्रसार करणें हीं दोन्हीं मोठ्या दगदगीचीं कामें असत किंबहुना ग्रंथ लिहिण्यापेक्षा त्याचा प्रसार करणेंच अतिशय कठिण होतें शिवाय भाष्यासारखे मोठमोठे ग्रंथ शिष्यांनी लिहून काढावे लागत असत त्यामुळे ज्यांनी ग्रंथ लिहून काढावयाचा म्हणजे ती तर एक मोठीच तपश्चर्या घडत असे पण त्यामुळे एक मोठा फायदा होता जो शास्त्रदृष्ट्या निर्दोष व लोकोपयोगी ग्रंथ असेल तोच लोकादरास पात्र होऊन, टिकत असे व गावाळग्रंथ सर्वभक्षक कालाच्या उदरांत केव्हांच गडप होऊन जात अर्थात् चांगले ग्रंथ तेवढेच अध्ययन अध्यापनाच्या द्वारा शेंकडों वर्षे टिकत ! वेद, स्मृति, व्याकरणादि शास्त्रें, आचार्यादिकांचीं भाष्यें वगैरे आज शेंकडों वर्षे जीं टिकलीं आहेत तीं त्याच्या अंगच्या गुणामुळें टिकलीं आहेत, पण अशा लोकोत्तर गुणाच्या अभावीं कित्येक ग्रंथ विलय पावले असताल ! आचार्यांच्या प्रस्थानत्रय भाष्यामुळे प्राचीन भाष्यें, वृत्त्या, टीका, व विवरणें यांचा अभाव झाल्याचें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे या एका दृष्टान्त जरी पाहिलें तरी आचार्यांच्या भाष्याची योग्यता कोणाच्याहि लक्षात येईल हल्लीं मुद्रणकलेमुळें ग्रंथलेखन, प्रकाशन व त्याचा प्रसार हीं तिन्हीं कामें अगदीं सोपीं झालीं आहेत. तथापि सोपेपणामुळें ग्रंथांचें महत्त्व मात्र अगदीं कमी झालें. हवा तो लेखक बनतो, हवं तें लिहितो, व वर्तमानपत्रांतील जाहि

र्तावरून त्याचा प्रसारहि होतो पण असल्या झटपट सृष्टीचें आयुष्यहि तितकेंच असत तथापि त्यामुळे अगदीं हलक्या प्रतीच्या वाङ्मयाचा मात्र बेसुमार प्रसार होऊन तात्त्विक प्रथाना कोणी विचारीत नाहींत आणि एकप्रकारें तेंहि बरोबरच आहे कारण विचारपूर्वक तत्त्वाभ्यास करणे हें सामान्य बहिर्मुख लोकांचें कामच नव्हे. असो, ही इतकी प्रस्तावना करण्याचें कारण असे कीं, केवल असले ग्रंथ लिहून ते प्रसिद्ध केल्यानेंच आमचें त्याविषयींचें कर्तव्य सपलें, असें आम्ही समजत नाहीं, तर त्यांचें अध्यापन करून अध्ययनपरंपरा चालू करणें हेंहि आमचें त्याहिपेक्षां अधिक महत्त्वाचें कर्तव्य आहे, व त्यासाठीं ठिकठिकाणीं हिंडून भाष्यार्थप्रवचन अध्यापनाच्या द्वारा त्याचा प्रचार करण्याचाहि आमचा उद्देश आहे, कारण प्राचीन आचार्यांनीं हेंच केलें आहे व ज्ञानयज्ञाइतकें पवित्र कर्तव्य दुसरें कोणतेंच नाहीं, इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्रांतील एखाद्या पवित्र स्थळीं आचार्यांच्या प्रस्थानत्रय भाष्याच्या अध्ययनाची कायमची सोय करावी असाहि आमचा संकल्प आहे. पण तो सफल करणें सर्वस्वी आचार्यांच्या कृपेवर अवलंबून असून आम्ही केवल निमित्तमात्र आहों असो, याप्रमाणें प्रस्तुत ग्रंथ यथामति लिहून आम्ही जनतेपुढें ठेवीत आहोंत. त्याचा उपयोग प्रत्येकानें आपापल्या अधिकाराप्रमाणें करावा.

आम्ही गीतारहस्याचें जें परीक्षण केलें आहे तें शास्त्रीय दृष्ट्या शास्त्रशुद्धीसाठीं केलें आहे, हें वर सांगितलेंच आहे तथापि गीतारहस्यकाराचे जनतेवर जे उपकार झाले आहेत ते केव्हांहि नाकबूल करितां येणार नाहींत. आधुनिक सुशिक्षित प्रजा प्राय गीतेसारख्या ग्रंथापासून पराङ्मुख झालेली होती त्यांतील बऱ्याचशा लोकांचें लक्ष थिऑसफीनें गीतेकडे लाविलें, तथापि थिऑसफीचें कार्य सात्त्विक कोटींतलेंच असल्यामुळें तितकें परिणामकारक झालें नाहीं पण रहस्यकारांचें सर्वच कार्य क्षणप्रभावित असल्यामुळें त्यांच्या गीतारहस्यानें सर्वांचेच डोळे गीतेकडे लाविले, फार काय पण आमच्यासारख्या गीतारहस्याचा सिद्धान्त चुकला आहे, असें प्रामाणिकपणें समजणारांनाहि गीतारहस्यासाठीं शांकरभाष्याचें सूक्ष्म व सूक्ष्मतर निरीक्षण करावें लागलें, त्यामुळें भाष्याची अनेक पारायणें करूनहि त्याचें जें महत्त्व यापूर्वी आम्हाला कळलें नव्हतें तें या **गीतारहस्याच्या कृपेनें कळलें**, हें प्रांजलपणें कबूल करण्यास आम्हाला कोणत्याहि प्रकारचा कमीपणा वाटत नाहीं. तसेंच, अगदींच विपरीत दृष्टीनें गीतेकडे पाहिल्यामुळे ठिकठिकाणीं रहस्यकाराचा अर्थ व विवेचन जरी सदोष झालें आहे, व अशीं बहुतेक स्थळें आम्हीं पुढें दाखविलींच आहेत, तरी त्यांचा बहुश्रुतपणा, अनेक ग्रंथांचें आलोडन, व आपल्या पक्षाचें समर्थन करण्याची शैली विलक्षण असून त्यांचा प्रत्येक मुद्दा खोडून काढतांना विचारच करावा लागतो त्यांची कडक-झोंबणारी भाषा वाचून मनात संताप तर येतो, पण त्याला तितकेंच जोरदार उत्तर कसें द्यावें, हें मात्र एकदम सुचत नाहीं. आम्ही आपल्या परीक्षणात होता होईतों कडक भाषा वापरलेली नाहीं व शक्य तितक्या सयुक्तिकपणच त्यांचें म्हणणें खोडून काढण्याचा यत्न केला आहे. हें पुढील परीक्षण वाचून कोणच्याहि ध्यानात येईल, तथापि कांहीं ठिकाणीं आमचीहि वृत्ति

क्षुब्ध झालेली आठवून येईल, नाहीं असें नाहीं, पण त्याचेंहि कारण रहस्यकारांनी संन्यासमार्गीयांच्या विरुद्ध वापरलेली कडक भाषा व आमचें भाष्यावरील उत्कट प्रेम यावांचून दुसरें काहीं नाहीं क्वचित् रहस्यकाराच्या विरुद्ध लिहिलेला मजकूर वाचून ज्यांचीं मनें दुखवतील त्या रहस्यभक्तांनी रहस्यातील सन्यासमार्गी टीकाकारावरील वृथा हल्ले वाचून आचार्यभक्तांचीं मनें कशीं दुखवलीं गेलीं असतील, याचें अनुमान करावें !

आमच्या मतें सर्व सांप्रदायिकांच्या विरुद्ध रहस्यकारानीं–१गीता हें स्वतन्त्र कर्मयोग-शास्त्र आहे,२ केवल अर्जुनाकडून युद्ध करविण्यासाठा तिचा प्रवृत्ति झाली आहे,३ आत्म-ज्ञानानतर प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें जगातील व्यवहार कसा करावा, या प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठा गीता आहे, ४ गातेंतील निष्काम कर्मयोग ही प्रवृत्ति आहे, ५ कर्मयोग हें ज्ञान-निष्ठेचें साधन नसून स्वतन्त्र मोक्षमार्ग आहे, ६ कर्म म्ह० स्नान, पिण वगैरे सर्व हालचाल, योग म्ह० कर्मयाग, ७ ज्ञान व कर्म याचा समुच्चय, ८ धर्म म्ह० पत्करलेला धंदा, ९ कर्मयोगाच्या सिद्धीसाठा ज्ञान व भक्ति, १० गातेंत सांख्य व वेदान्त याचा जोड घातली आहे, पण योग मात्र गीतेंत नाहीं—इत्यादि सर्वथा असमर्थनीय पक्ष जर स्वी-कारले नसते, तर त्याचें रहस्य निर्दोष व त्यामुळेंच बहुतेक सर्वांच्या आदरास पात्र झालें असतें 'तू कर्मच कर' 'स्वधर्म सोडू नको' असें अर्जुनाला सागितलें नाहीं, असें कोणीच सांप्रदायिक म्हणत नाहींत अर्जुनाला 'तू कर्मत्यागरूप सन्यास कर' असें सन्यासमार्गी भाष्य-टीकाकारहि म्हणत नाहात (गी. भा अ २ श्लोक ४७ पृ १७१ अ ४ श्लोक १५ पृ ३८५ पहा.) तू चित्तशुद्धीसाठीं अगोदर आपला विहित नित्य-नैमित्तिक कर्म ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर, असेंच आचार्यादि सर्व टीकाकार म्हणतात. (गी. भा पृ ९, २६३–२६५ ३०७–३०८, ३८५ ४९६, ५७२, वगैरे) तें वैदिक सप्र-दायाला अगदी धरून आहे म्हणून त्या बाबतींत इतर सांप्रदायिकांचाहि मतभेद नाहीं (पृ २६६ पहा.) एकटे रहस्यकार मात्र सप्रदायाला सोडल्यामुळें त्या सर्वांच्या विरुद्ध कर्मयोग ज्ञानयोगाचें साधन नव्हे, तो स्वतन्त्र मोक्षमार्ग आहे, असं समजतात. त्यामुळें त्यांचें रहस्य अग्राह्य झालें आहे त्यांनीं सर्व टीकाकाराच्या व विशेषतः श्री शंकराचार्यांच्या विरुद्ध जाण्याचें धाष्टर्य न करिता आचार्यांच्या भाष्याला अनुसरून–गीता हें शास्त्र अर्जुनाच्या मिषानें इतर संसारी जावाच्या शोक मोह-सागरातून उद्धार करण्यासाठीं सागितलें आहे, त्यात प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्तिलक्षण असा दोन्ही प्रकारचा धर्म दोन प्रकारच्या अधिकाऱ्यासाठा सांगितला आहे, त्यातील अर्जुन किंवा इतर अज्ञ जीव कर्माधिकारी असल्यामुळें त्यांना चित्तशुद्धीसाठी योगस्थ होऊन, फलाशा सोडून –ईश्वरार्पण बुद्धीनें, कर्तृत्वाभिमान टाकून स्वधर्मरूप कर्म करण्याचा उपदेश केला आहे, फलाशात्याग, कर्म ईश्वरार्पण करणें, अहंकारत्याग हे सर्व गौण त्याग–सन्यासच होत, अर्थात् अर्जुनाला सांगितलेलें निष्काम कर्म हाहि गौण सन्यास–निवृत्तिमार्गच आहे, प्रवृत्तिमार्ग नव्हे, प्रवृत्तिमार्ग संसाराला कारण होतो, निवृत्तिमार्ग संसाराची निवृत्ति करतो, अर्जुनाला निष्काम कर्मानुष्ठान परपरेनें मोक्षासाठीं सांगितलें आहे, त्यानें किंवा

दुसऱ्या कोणा संसारात पडावें म्हणून नव्हे, त्यामुळें गीतेतील कर्मयोग हा प्रत्यक्ष प्रवृत्ति धर्म नव्हे, गीतेंतील कर्म व योग ह्या शब्दांचा अर्थ प्रकरणानुसार निरनिराळा केला पाहिजे, कर्म म्ह० खाणे, पिणे, वगैरे सर्व हालचाल व योग म्ह० कर्मयोग असाच अर्थ सर्वत्र करिता येत नाहीं, गीता हें स्वतंत्र शास्त्र नसून उपनिषदानुसारी वेदान्त शास्त्र आहे, वगैरे वैदिक संप्रदायानुसार रहस्यकारानीहि जर विचार केला असता तर गीतारहस्य सर्वांच्या आदरास खचित पात्र झालें असतें. पण त्यांना भलत्याच दृष्टीने गीतेकडे पाहिल्यामुळें गीतारहस्य आक्षेपार्ह झालें आहे. तथापि त्यांच्या कृतीचा पूर्ण फायदा घेऊन पुढील मार्गाचें आक्रमण करणें, हें आमचें आतां प्राप्तकालकर्तव्य आहे, त्यांनी आपल्या प्रयत्नानें महाराष्ट्र जनतेचें लक्ष गीतेकडे आकर्षण करून घेतलें आहे आता प्रत्येक गीताभक्ताला त्यांतील उक्तानुक्तदुरुक्तांची चर्चा करायास लावून गीतेचा यथार्थ बोध होईल, असें करणें हे पुढील लोकांचें व पुढील पिढीचें कार्य आहे आम्ही गीतारहस्याचें जे परीक्षण केलें आहे, तें याच दृष्टीनें केलें आहे. त्यावरून भाष्याचें निर्दोषत्व व सर्वथा ग्राह्यत्व वाचकांच्या लक्षांत येईल, व तेवढें कार्य घडून मतमतान्तराच्या भानगडींत न पडतां जनता भाष्यानुसार गीताभ्यास करूं लागली म्हणजे आम्ही कृतकार्य होऊं

रहस्यकारानीं रहस्याचे दोन मोठे विभाग केले आहेत. त्यांतील पहिल्या विभागाला 'गीतारहस्य' म्हणून दुसऱ्याला 'रहस्यसंजीवन' असें म्हटलें आहे. आमचा मुख्य कटाक्ष गीतेच्या अर्थावर आहे. कारण आम्हांला गीतेच्या यथार्थ अर्थाचें जितकें महत्व वाटतें तितकें इतर 'चिकित्सेचें' केव्हांच वाटत नाहीं म्हणून आम्हीं गीतारहस्यापेक्षां गीतार्थाचेंच–रहस्यसंजीवनाचेंच विशेष परीक्षण केलें आहे. त्यांत रहस्यांतील बहुतेक विषय येऊन गेलेच आहेत. गीताभाष्यार्थाचा सविस्तर विषयानुक्रमणिका पुढें दिली आहे तीवरून आम्हीं कोठें कोणत्या मुद्याचा विचार केला आहे, तें वाचकांस सहज कळेल तथापि पहिल्या भागांतील प्रत्येक प्रकरणाचें आम्हीं सविस्तर परीक्षण करावें, अशी पुष्कळांची इच्छा आहे पण ग्रंथविस्तार अगोदरच फार झाला आहे. त्यांत आणखी अधिक भर घालण्यास कालाचें आनुकूल्य नाहीं शिवाय मूळ गीतार्थ समजण्यास त्याचा फारसा उपयोगहि नाहीं आम्ही रहस्यकाराच्या अर्थावर व त्यांच्या उपपादनावर जे दोष दिले आहेत, त्यांचें निरसन कोण कोण कसें कसें करितात तें पाहून मग आवश्यकता भासल्यास आम्ही पुनः सविस्तर लिहूं. ईश्वराच्या इच्छेनें 'ब्रह्मसूत्र-शारीरभाष्यार्थ' हा फार मोठा व महत्वाचा ग्रंथ आमच्या हातून झाल्यावर आम्हीं प्रस्थानत्रयभाष्याचा उपसंहार लिहिणार आहों, त्यांतहि याबद्दल अधिक विचार करतां येईल. तथापि 'गीतारहस्य' या प्रकरणांतील मुद्देहि कसे खडनार्ह आहेत, त्याचें केवळ दिग्दर्शन करण्यासाठीं थोडासा विचार करून ही प्रस्तावना संपवितों.

" भगवद्गीता भगवानांनीं सांगितलेली म्हणून तो भागवत धर्म होय श्रीकृष्णास भगवान् हें नांव भागवत धर्मांतच देत असतात गीतेच्या चवथ्या अध्यायांतील परं-

परा व नारायणीय किंवा भागवत धर्माची हल्लींच्या कल्पाच्या त्रेतायुगांतील परंपरा एकच आहे. म्हणून गीताधर्म व भागवत धर्म एकच असले पाहिजेत. निष्काम कर्म हाच भागवत धर्म व महाभारतकाराच्या मतें गीतेचें हेंच तात्पर्य " असें रहस्यकार (गी. र. पृ.९-११) म्हणतात. पण भगवान् हा शब्द एकट्या श्रीकृष्णालाच लावीत नाहींत. कोणत्याहि पूज्य उपास्याला भगवान् म्हणतात. शैव शिवाला भगवान् म्हणतात. शिवगीता अध्याय ६ ' भगवन्नन मे चित्तं ' (१) ' श्रीभगवानुवाच ' (४) ' आर्योऽहं भगवान् ईशः ' (१६) अ. ७ ' भगवन्यन्मया पृष्टं ' (१) ' देहे भगवतस्तव ' (२) ' श्रीभगवानुवाच ' (५०) इत्यादि अनेक ठिकाणीं शंकराला भगवान् म्हटलें आहे. गणेशगीतेंत गणेशाला भगवान् म्हणतात. ' भगवन् कृपया तन्मे ' (अ. ४ श्लो. २०) ' भगवन्नारदो मह्यं० ' (अ. ८ श्लो. १) देवीगीतेंत देवीला ' इत्युक्त्वा मा भगवती ' (अ. ९-३८) असें म्हटलें आहे. कपिलगीतेंत ' श्रीभगवान् उवाच ' (अ. १ श्लो. १३) वगैरे अनेक ठिकाणीं कपिलाला भगवान् म्हटलें आहे. यमगीतेंत ' भगवान् प्रब्रवीतु मे' (अ. १ श्लो. १) असें, व ब्रह्मगीतेंत 'भगवास्तन्नो वक्तुमिहार्हसि,' अ. १ श्लो. ३ असें वचन आहे. अर्थात् भगवानानीं सांगितलेली गीता म्हणून तो भागवत धर्म ही कल्पना चुकीची आहे.गीता व नारायणीय याच्या परंपरेबद्दलचा विचार आम्हीं पुढें केला आहे (पृ.३५५-५७)निष्काम कर्म हा भागवत धर्म नव्हे. निष्कामभक्ति-अहेतुकी भक्ति हा भागवत धर्म आहे, महाभारतकाराचें मत एका उपाख्यानावरून बादरायणसंबंधानें ठरविण्यापेक्षा तें शांतिपर्वादि इतर प्रधान-प्रकरणावरून ठरविणेंच सयुक्तिक होय शांतिपर्वांत स्वतः व्यासच म्हणतात-"द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तो च व्यवस्थितः ॥६॥ कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते। तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिन.॥७॥कर्मणा जायते प्रेत्य मूर्तिमान् षोडशात्मकः । विद्यया जायते नित्यं अव्ययो ह्यक्षरात्मकः ॥ ८ ॥ कर्म त्वेके प्रशंसन्ति स्वल्पबुद्धितया नराः । तेन ते देहजालानि रमयन्त उपासते ॥९॥ ये तु बुद्धिं परां प्राप्ता धर्मनैपुण्यदर्शिनः । न ते कर्म प्रशंसन्ति कूपं नद्या पिबन्निव॥१०॥ कर्मणः फलमाप्नोति सुखदुःखे भवाभवौ । विद्यया तदवाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति॥११॥ यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते । न जीर्यते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्धते॥१२॥ यत्र तद्ब्रह्म परममव्यक्तमचलं ध्रुवम्। अव्याहतमनायाममृतं चावियोगि च॥१३॥द्वन्द्वैर्न यत्र बाध्यन्ते मानसेन च कर्मणा । समाः सर्वत्र मैत्राश्च सर्वभूतहिते रताः॥१४॥" याचा भावार्थ-"ज्यांत वेद प्रतिष्ठित आहेत असे हे दोन मार्ग आहेत. एक प्रवृत्तिलक्षण व दुसरा निवृत्तिरूप. कर्मानें प्राणी बद्ध होतो व विद्येनें मुक्त होतो. म्हणून तत्त्वदर्शी यती कर्म करीत नाहींत. प्राणी मेल्यावर कर्मानें एकादश इंद्रियें व पंचप्राण एतद्रूप सशरीर होतो, व विद्येच्या योगानें नित्य अव्यक्त अक्षरात्मक होतो. अल्पबुद्धित्वामुळें लोक कर्मांची नेहमीं प्रशंसा करितात. त्यामुळें ते अनेक देह धारण करून त्यातच रममाण होत्साते त्यांचीच उपासना करितात. जे परा बुद्धीला प्राप्त झालेले धर्मनैपुण्यदर्शी ते नदीचें जल

पिणारा विद्विरीची जशी प्रशंसा करीत नाहीं त्याप्रमाणें कर्मांची प्रशंसा करीत नाहींत. कर्माचें सुख-दुःख व उत्पत्ति-नाश हें फल प्राप्त होतें. पण जेथें प्राप्त होऊन जीव शोक करीत नाहीं तें स्थान विद्येनें मिळतें. जेथें आऊन मरत नाहीं, उत्पन्न होत नाहीं, जरा-युक्त होत नाहीं व वाढत नाहीं, जेथें ते परम, अव्यक्त, अचल, ध्रुव, अव्याहत, अनायास, अमृत व अवियोगी-नित्य ब्रह्म आहे, जेथें द्वंद्वाची पीडा होत नाहीं. मनाच्या चिंताप्रभृति कर्मानें त्रास होत नाहीं, तर सर्वत्र सम, सर्वांचे मित्र व सर्वभूताच्या हितामध्यें रत असे ते विद्वान् होतात" इत्यादि (महा. भा. मद्रास प्रत अ.१४७ पहा.) व्यासाचें म्ह० महाभारतकाराचें हें मत आहे. पुनः आश्रमाविषयींहि व्यासच म्हणतात.—" *चतुष्पदी हि निःश्रेणी ब्रह्मण्येषा प्रतिष्ठिता । एतां आश्रित्य निःश्रेणीं ब्रह्मलोके महीयते ॥*" (अ. २४८. श्लो. १५)—चार पायच्यांची ही शिडी ब्रह्मामध्यें प्रतिष्ठित आहे. या शिडीचा आश्रय करून द्विज ब्रह्मलोकीं पूज्य होतो. याप्रमाणें चार आश्रम याच चार पायच्या कल्पून व क्रमानें तीन आश्रमाचें वर्णन करून शेवटच्या यति-आश्रमाचें २५१ व्या अध्यायांत सविस्तर वर्णन आहे. तें गीतेंतील स्थितप्रज्ञ, भगवद्भक्त, गुणातीत यांच्या वर्णनाहून भिन्न प्रकारचें नाहीं. शांतिपर्वांतील असे शेकडों उतारे देऊन महाभारतकार व्यासाचें मत रहस्यकार समजतात तसें नाहीं, हें सिद्ध करितां येण्यासारखें आहे. व्यास ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी नसून निष्काम कर्मानें चित्तशुद्धि होऊन (महा. भा. शांति. अ. १८८ पहा.) ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो असें स्पष्ट म्हणणारे आहेत. 'कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः' अर्थात् या संबंधानें रहस्यकारांनीं जो विस्तार केला आहे तो सर्व फुकट आहे.

शिवाय गीता ही स्मृति आहे. कारण ब्रह्ममीमांसेंत तिचा स्मृति म्हणून प्रमाणत्वानें उद्देश केलेला आहे. स्मृति नेहमीं श्रुतीच्या अर्थाला अनुसरते, श्रुत्यर्थाला अनुसरणाऱ्या स्मृतीलाच वैदिक शिष्ट प्रमाण मानतात. श्रुतिविरुद्ध अर्थाचें प्रतिपादन करणारी स्मृति अनपेक्ष—अप्रमाण होय, असें मीमांसेंत स्पष्ट म्हटलें आहे, (विरोधे त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनुमानं अ. १, पा. ३ सू. ३) त्यामुळेंच श्रुत्यर्थाच्या विरुद्ध प्रतिपादन करणाऱ्या कपिल, कणाद इत्यादिकांच्या स्मृति अप्रमाण आहेत. त्या स्मृतींतूनहि जो अविरुद्ध अर्थ आहे तेवढ्या पुरतें त्यांना प्रामाण्य आहे. श्रीगीता ही प्रमाण स्मृति असल्यामुळेंच तिला मूळ श्रुतीचा आधार असला पाहिजे, हे उघड ठरतें. पण श्रुति म्ह० मंत्र-ब्राह्मण. त्यांतील संसार हेंच फल देणाऱ्या सकाम कर्मकांडाला गीता अनुसरत नाहीं. तर संसाराची निवृत्ति करणाऱ्या उपासना-ज्ञानकांडात्मक मंत्र-ब्राह्मणाला ती अनुसरते. तिच्यांतील सर्व विषय प्रायः उपनिषद्रूप श्रुतींच्या आधारानें प्रतिपादिलेले आहेत.जसें-'यामिमां पुष्पितां वाचं०' (अ. २.४२-४४),'त्रैगुण्यविषया वेदाः (२.४५); 'त्रैविद्या मां सोमपाः०' (९.२०.२१), ' न वेदयज्ञाध्ययनैः० ' (११.४८), ' नाहं वेदैर्न तपसा०' (११-५३), इत्यादि वचनें मुंडकोपनिषद१.२.७-१०,कठक.१.२.५-६, मुंडक. १.२.१. नारायण अ. १२ यांच्या आधारानें लिहिलेलीं आहेत. ' य एनं वेत्ति हंतारं०' २.१९ ' न जायते म्रियते वा०' २.२०; ' आश्चर्यवत्पश्यति ' हीं काठक. १.२.१८-१९.

व १ २ ७ याच्या आधारें आहेत तिसऱ्या अध्यायातील नित्य पञ्चमहायज्ञ ऋग्वेद १० ११७ ६ तैत्तिरीय, मनु ३ ११८ इत्यादिकांच्या आधारें सांगितले आहेत 'आ त्मरति आत्मतृप्त आत्मनि संतुष्ट' ३ १७ हें मुंडक ३ १ ४, छान्दोग्य अ ७ ५ याच्या आधारें आहे 'इंद्रियाणि पराण्याहु' हें 'इन्द्रियेभ्य पर मन' या काठक १ ३ १० श्रुतीच्या आधारें, 'ये यथा मा प्रपद्यन्ते' ४.११ हें 'त यथा यथोपासते तदेव भवति' (बृ. अ. १ ना. ५) 'यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेत. प्रेत्य भवति' (छा. भा ३.१४,पृ.२११) याच्या आधारें आहे 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माण' ४.१९ व 'ज्ञानाग्नि सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते' ४ ३७ हें 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे॰' या (मुंड भा २ २ ८ पृ.७॰) श्रुतीला वरून आहे 'यावानर्थ उद पाने॰' २ ४५ व 'सर्व कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते' ४ ३३ हीं वचनें 'यथा कृताय वि जिताय अधरेया संयन्ति॰' या छान्दोग्य (अ. ४ १.४ पृ. २५०) श्रुतीच्या आधा रानें आहेत 'नवद्वारे पुरे॰' ५.१३ हें 'यदिदमस्मिन्नह्मपुरे' या (छा.भा अ ८ १ पृ ५७५) श्रुतीच्या व नवद्वारे पुरे देही॰' या (श्वेताश्व.४.१८) श्रुतीच्या आधारें आहे. अध्याय ६–'शुचौ देशे' ११, 'सम कायशिरोग्रीव' १३ इत्यादि वचनें 'त्रिरुन्नत स्थाप्य सम शरीर' 'समे शुचौ॰' इत्यादि श्वेताश्वतरोपनिषदाच्या आधारें आहेत. अशीच आण खीहि हवीं तितकीं वचनें प्रत्येक अध्यायांत दाखवितां येतील 'यदक्षर वेदविदो वदन्ति' ८.११ 'ओमित्येकाक्षर ब्रह्म'८.१३ यांना श्रौत आधार आहे.'शुक्लकृष्णे गती' ८.२४–२७ या गती छांदोग्य, बृहदारण्यक, कौषीतकी इत्यादि उपनिषदांतील देवयान व पितृयाण मार्गांच्या आधारानें सांगितल्या आहेत दहाव्या अध्यायांतील विभूतिवर्णन–'यो देवो अग्नौ योऽप्सु यो विश्व भुवन आविवेश। य ओषधिषु॰' इत्यादि श्वेताश्वतराच्या आधारें आहे 'अह आदिर्हि देवानां महर्षीणा च सर्वश' २ हें वचन 'यो देवाना प्रभवश्चोद्भवश्च' याच्या आधारें आहे अकराव्या अध्यायातील 'अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र' १६ इत्यादि वचनें श्वेताश्व 'विश्वतश्चक्षुरुतविश्वतो मुखो॰' इत्यादि श्रुतीच्या आधारें आहे. अध्याय १३ –'सर्वत पाणिपाद' हा सर्व श्लोक व 'सर्वेन्द्रियगुणाभास' हा श्लोकार्ध श्वेताश्वत रांतून अक्षरशः घेतला आहे. प्रकृति, पुरुष, माया, गुण, क्षर, अक्षर इत्यादि शब्दहि श्वेताश्वतरादिकांतील आहेत, सांख्यदर्शनांतील नव्हेत अध्याय १५–'ऊर्ध्वमूलमध शाख' हें ससारवृक्षाचें वर्णन 'ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थ सनातन' २ ३. १ या काठक श्रुतीच्या आधारें आहे. 'तत पद तत्परिमार्गितव्य॰' ४ हें 'तद्विष्णो परम पद सदा पश्यन्ति सूरय' या श्रुत्याधारें आहे 'न तद्भासयते सूर्यो॰' ६ व 'यदादित्यगत तेज' १२ हीं वचनें 'न तत्र सूर्यो भाति॰' ६.१४ या श्वेताश्वतराच्या वगैरे आधारें आहेत अध्याय १६–'द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्' हें वचन 'द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च' बृ १ ३. १ या श्रुत्याधारें आहे सूक्ष्म अवलोकन केल्यास आणखी अनेक गीतावचनांचा श्रुतींशीं साक्षात् किंवा परंपरेनें संबंध दाखवितां येईल पण विस्तारभयास्तव तसें करीत नाहीं. यावरून गीतेचा संबंध उपनिषदांशीं आहे. म्हणू॰

नच तिला उपनिषद् व पुनः ब्रह्मविद्या म्हटलें आहे; तिचा संबंध नारायणीय उपाख्यानाशीं असता, तर निदान त्यांतील एखादें तरी वचन किंवा विचार यांत यावयास पाहिजे होता, पण तो नाहीं. अर्थात् ' सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः ' व 'दुग्धं गीतामृतं महत् ' हें म्हणणेंच निर्दोष व प्रमाणसिद्ध असून रहस्यकाराचें म्हणणें सदोष व प्रमाणरहित आहे. याविषयीं सविस्तर विचार ४ थ्या अध्यायाच्या आरंभीं टीपेंत केला आहे. तो पहा.

रहस्यकाराच्या पृ. १४ वरील वर्णनावरून असें दिसतें कीं त्यांना आचार्यांचें अद्वैत तत्त्वज्ञान मान्य आहे. पण आचरणदृष्ट्या त्यांच्या मतानें अवश्य असलेली संन्यासनिष्ठा मात्र मान्य नाहीं. पण वस्तुतः अद्वैत तत्त्वज्ञानहि आचार्यांच्या पदरचें नाहीं व संन्यासनिष्ठा किंवा निवृत्तिमार्गहि त्यांच्या घरचा नाहीं. तीं दोन्ही वैदिक आहेत व वैदिक शिष्टांना संमत आहेत. गीतेंतहि सर्वकर्मसंन्यासावाचून मोक्ष मिळत नाहीं, असेंच प्रतिपादन केलें आहे. कामत्याग, संकल्पत्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग हेंच त्याचें स्वरूप आहे. (पुढें पृ १११७ पहा.) संन्यास स्मार्त आहे व कर्मयोग भागवत आहे. ही रहस्यकाराची कल्पनाच चुकलेली आहे. कर्मयोगहि वैदिक व संन्यासहि वैदिक, प्रवृत्तिमार्गहि वैदिक व निवृत्तिमार्गहि वैदिक वैदिक जनतेंत केवल स्मार्त किंवा केवल भागवत मताला केव्हांहि मान्यता मिळणें शक्य नाहीं ही गोष्ट आम्हीं पुढें सविस्तर सिद्ध केली आहे.

रहस्यकार म्हणतात—(पृ १८) " ब्रह्मात्मैक्यरूप मोक्ष प्राप्त होण्यास जीं अनेक साधनें आहेत त्यांपैकीं भक्तिमार्ग हें साधन असत सुलभ होय " अगदीं खरें आहे. पण भक्तिहि ज्ञानद्वारा मोक्षाचें कारण होते, हें विसरता कामा नये आणि भक्तीनें प्राप्त होणारें जें ज्ञान–ब्रह्मात्मैक्यानुभव तोच मोक्ष–तीच जीवन्मुक्ति होय. ' भक्त्या मा अभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः ' इत्यादि गीतावचनाचाच याला आधार आहे. रहस्यकाराचे उपक्रमोपसंहार कसे चुकले आहेत तें आम्हीं पुढें सविस्तर सांगितलें आहे (पृ.३७–४१ पहा) रहस्यकार पुढें म्हणतात (पृ. २४) " (दोन्ही सैन्याचें युद्ध सुरु होणार) इतक्यांत एकाएकीं ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगून ' विमनस्क ' व संन्यास घेण्यास तयार झालेल्या अर्जुनास आपल्या क्षात्र कर्मास प्रवृत्त करण्यासाठीं भगवंतांनीं गीता उपदेशिली आहे " ही दृष्टि साफ चुकीची आहे. अर्जुनाला ' हे सर्व माझे ' असा मोह झाला व त्याचा मूर्तिमंत मृत्यु त्याच्या डोळ्यापुढें उभा राहिला. त्यामुळें त्याला शोक झाला. शोक व मोह यानीं व्याकुळ झालेला तो स्वधर्माला अधर्म व परधर्माला धर्म समजूं लागला. म्हणजे त्यावेळीं त्याची बुद्धि तामसी झाली व तो तामस त्याग करावयास तयार झाला होता. (गी. अ. २. ७ पृ. ३२, १८.७ पृ. ११३८. १८.३२ पृ. ११८०) पण तामस व राजस बुद्धि व त्याग यांचें फल नरक आहे. (पृ. ११३८–३९ पहा.) तसल्या त्यागानें अर्जुनाचें किंवा दुसऱ्या कोणाचेंच कल्याण होणें शक्य नाहीं. म्हणून भगवानांनीं त्याला सात्त्विक त्याग करावयास लावून मोक्षमार्गांत प्रवृत्त केलें, हें खरें गीतारहस्य आहे गीता केवल युद्धांत प्रवृत्त करण्यासाठींच जर भगवानांनीं सांगितली असता तर तिच्या मध्यें ' अमृतत्वाय कल्पते ' २-१५ पृ. ७४ ' कर्मबन्धं प्रहास्यसि ' (२.३९ पृ. ११४,) 'त्रायते महतो भयात् ' (२.४० पृ. १५२,) 'जन्म-

बन्धविनिर्मुक्ताः पद गच्छन्त्यनामय ' २ ५१ पृ १८४ 'स शान्तिमधिगच्छति' व ' एषा ब्राह्मी स्थिति ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ' २ ७१-७२ पृ २२८ २३० ' मे दिव्य जन्म कर्म यः वेत्ति स देह त्यक्त्वा पुनर्जन्म न एति मा एति' (४ ९ पृ ३७४) 'ज्ञान-तपसा पूता मद्भावमागताः' ४ १० 'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्' ४ १६ ज्ञान लब्ध्वा शान्ति अधिगच्छति ' ४ ३९ 'सन्यास कर्मयोग नि.श्रेयसकरो ' ५ २ 'सुख बधात्प्रमुच्यते' ५ ३ ' ज्ञाननिर्धूतकल्मषा अपुनरावृत्ति गच्छन्ति ' ५ १७ ' अभितो ब्रह्मनिर्वाण वर्तते ' ५-२६ ' ज्ञात्वा मा शान्तिमृच्छति ' ५ २९ ' निर्वाणपरमा मत्सस्था शान्तिमाधगच्छति ' ६ १५ ' परा गति याति ' ६-४५ ' स मद्भाव याति ना-स्त्यत्र सशय ' ८ ५ ' मामेवैष्यसि० ' ८ ७ 'परम दिव्य पुरुष याति ' ८ ८ ' स याति परमा गतिं' ८.१३ 'मामुपेत्य तु स्थालय अशाश्वत पुनर्जन्म नाप्नुवन्ति ' ८ १५ 'मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते ' ८ १६ 'य प्राप्य न निवर्तन्ते ' ८ २१ 'योगी पर स्थान-मुपैति चाद्य ' ८.२८ अध्याय ९-'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ' १ ' मृत्युससारवर्त्मनि निवर्तन्ते' ३ 'मद्याजिनः मा यान्ति ' २५ 'विमुक्तो मामुपैष्यसि ' २८ 'तेऽपि परा गतिं यान्ति ' ३२ 'मामेव एष्यसि ' ३४ अध्याय १०-'मा अनादि लोकमहेश्वर वेत्ति स सर्वपापै प्रमुच्यते ' ३, 'ददामि बुद्धियोग त येन मामुपयान्ति ते ' १० अध्याय ११-'स मामेति ' ५५ अध्याय १२-'ते मामव प्राप्नुवन्ति ' ४ 'मय्येव निवसिष्यसि' ८ 'त्यागात् शान्तिरनन्तर' १२ अध्याय १३-'न स भूयोऽभिजायते' २३ 'तेऽपि मृत्यु अतितरन्ति एव' २५ 'न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परा गतिं' २८ 'तदा ब्रह्म सपद्यते' ३० 'ये ब्रह्म विदु ते पर यान्ति' ३४ अध्याय १४-'परा सिद्धि इतो गता ' 'मम साधर्म्यमागता सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति' २ 'मद्भाव सोऽधिगच्छन्ति' १८ 'जन्ममृत्युजरादु खै० विमुक्तोऽमृतमश्नुते ' २० 'स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ' २६ अध्याय १५-'अमूढा अव्यय पद गच्छन्ति ' ५ 'बुद्धिमान् कृतकृत्यश्च स्यात्' २० अध्याय १६-'दैवी सपद्विमोक्षाय ' ५ 'आचरत्यात्मन श्रेयस्ततो याति परां गतिं ' १२ अध्याय १८-'त्रिविध फल अत्यागिना भवति सन्यासिना न' १२ 'स्व-कर्मनिरत सिद्धि विन्दति ' ४५ 'स्वकर्मणा त अभ्यर्च्य सिद्धि विन्दति' ४६ 'परमा नैष्कर्म्यसिद्धि सन्यासेन अधिगच्छति ' ४९ 'सिद्धि प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति ज्ञानस्य या परा निष्ठा' ५० 'बुद्ध्या विशुद्धया युक्त ब्रह्मभूयाय कल्पते ' ५१-५३ 'मा तत्त्वत ज्ञात्वा विशते ' ५५ 'शाश्वत अव्यय पद अवाप्नोति ' ५६ 'परां शान्ति शाश्वत स्थान प्राप्स्यसि ' ६२ 'मामेव एष्यसि सत्य प्रतिजाने ' ६५ 'अह त्वा सर्वपापेभ्य मोक्षयि-ष्यामि ' ६६ या वचनांवरून गीता मोक्षासाठी सांगितली, केवल युद्धप्रवृत्तीसाठीं नाहीं, हें कोणाच्याहि लक्षात येईल कारण प्रत्येक अध्यायांत पुन पुन त्याचाच अभ्यास केला आहे म्हणूनच आचार्यांना 'तस्यास्य गीताशास्त्रस्य सक्षेपत प्रयोजन पर नि श्रेयस०' इत्यादि उपोद्घातभाष्यांतच (पृ ७) स्पष्ट सांगितलें आहे

सबध गीतेत युद्धाच्या विधानाचा ज्यांत आभास आहे, अशीं ४ वचनें आहेत. १'तस्माद्युद्धस्व भारत' २ १८, २ 'युद्धयस्व विगतज्वर.' ३ ३०,३ 'युद्धयस्व जेतासि रणे

सपत्नान्'११ ३४,'युध्य च' ८ ४ पण तेवढ्यावरून 'समग्र गीता युद्धाला तयार करण्यासाठीं भगवानानीं अर्जुनाला उपदेशिली' हें म्हणणें अयोग्य आहे बरें, युद्धाचें फल मोक्ष आहे, म्हणून म्हणाव तर तसेंहि म्हणतां येत नाहीं. कारण स्वत भगवानानींच युद्धाचें फल 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं' अ २ श्लोक ३७ असें सागितलें आहे पण गीतेत तर मोक्ष, परमेश्वरप्राप्ति, त्याचे कर्मफलत्यागादि अनेक उपाय, यांचेंच प्राधान्यानें वर्णन आहे यास्तव गीतेचा युद्ध हा प्रधान प्रतिपाद्य विषय नसून प्रासंगिक विषय आहे, हें कोणीहि विचारी मनुष्य कबूल करील आणि तें युद्धहि 'स्वधर्माख्य' धर्म या रूपानेंच करावयास सागितलें आहे म्हणजे गीतेंत युद्धापेक्षा स्वधर्म–कर्म करण्याचा विशेष आग्रह केला आहे व तो मुद्दा नि श्रेयस्कर या रूपानं केला आहे अर्थात् कर्मानुष्ठानहि मोक्षासाठीं लौकिकासाठीं नव्हे युद्ध हें साख्याचेंच–आत्मज्ञानाचेंच अंग आहे, असें कित्येक रहस्याधाराचे भक्त म्हणतात, पण तें बरोबर नाहीं कारण दुसऱ्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकात ज्या आत्मज्ञानाला आरंभ केला आहे,त्याचा उपसहार 'तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि' (२ ३०) येथें करून 'स्वधर्मं अपि चावेक्ष्य' येथून पुढील आठ श्लोकात केवल प्रासंगिक लौकिक न्याय सांगितला आहे हें 'स्वधर्मं अपि च' या शब्दावरूनच उघड होतें 'व स्वधर्माकडेहि पाहून' येथाल 'हि' शब्दच मागील आत्मज्ञानाशीं पुढील प्रतिपादनाचा संबंध नाहीं, हें सुचवितो. प्रत्यक्ष त्या श्लोकाचा अर्थ जरी पाहिला तरी तें साख्य–आत्मज्ञान नव्हे, हें उघड होत

आचार्यांनीं आपल्या भाष्यात हा विषयविभाग उपक्रमोपसहारपूर्वक स्पष्टपणें दाखविला आहे. गीता हा सूत्ररूप ग्रंथ आहे त्यामुळें त्याचा संगति श्लोकांतील शब्दार्थावरून लाविली पाहिजे. वरचा श्लोक कर्मपर आहे, म्हणून त्याच्या खालचाहि कर्मपरच लावू लागल्यास अर्थविघात झाल्यावाचून रहात नाहीं रहस्यकारादि सर्व आधुनिक गीतार्थांच्या वेळीं हीच चूक करितात उदाहरणार्थ—चवथ्या अध्यायाच्या शेवटीं 'आत्मज्ञानानें संशय घालाव' असें म्हटलें आहे व पांचव्या अध्यायात 'कर्मसंन्यासापेक्षा कर्मयोग श्रेष्ठ आहे,' असें सांगितलें आहे तेव्हा हा कर्मयोग ज्ञानानतरचा आहे, असें आधुनिक म्हणणार ! पण आचार्यादिक 'नि श्रेयसकरौ उभौ' या साक्षात् पदाकडे पाहून 'ज्ञानरहित पुरुषाच्या संन्यासापेक्षा ज्ञानरहित पुरुषाचा कर्मयोग श्रेष्ठ,' असें म्हणणार तसेंच 'कर्मयोगो विशिष्यते' हा पांचव्या अध्यायाचा आरंभ पाहून सर्व अध्यायात कर्मयोगच प्रतिपादिला आहे, किंबहुना सर्व गीताशास्त्राचा तो सिद्धान्त आहे, असें आधुनिक समजणार सहाव्या अध्यायाच्या आरंभीं 'कर्मफलाची इच्छा न करिता जो नियत कर्म करितो तो संन्यासी व योगी' असें म्हटलेलें पाहून सहाव्या अध्यायांत निष्काम कर्मयोगच सांगितला आहे व तोच खरा संन्यास, इत्यादि ठरविणार ! पण त्या त्या अध्यायांत त्याच्या विरोधी किती का वचनें असेनात! उदाहरणार्थ ५ १३–२९ श्लोकापर्यंतचा भाग कर्मयोगपर संभवत नाहीं सहाव्या अध्यायातील श्लो १०–३२ पर्यंतचा विषय कर्मयोगपर असणें शक्य नाहीं यास्तव विचाराची ही आधुनिक पद्धति गीतेसारख्या

सूत्ररूप शास्त्राला तरी लागू होत नाहीं असले ग्रंथ 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' या मीमांसेच्या पद्धतीनेंच लाविले पाहिजेत. म्हणूनच आचार्यांनीं दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लोकाला अवतरण देताना ' इह हि दर्शिते पुन. शास्त्रविषयविभागे उपरिष्टात् निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्ति ' गी. भा. पृ. १४२, पहा असें म्हटले आहे. तात्पर्य प्रत्येक अध्यायांत प्रायः ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा आणि ज्ञान व ज्ञानोपाय याचें वर्णन अधिकारिभेदानें न्यूनाधिक प्रमाणात आहे. त्यामुळें प्रत्यक्ष शब्दाकडे पाहून श्लोकार्थ केला पाहिजे. प्रत्येक अध्यायात किंवा समग्र गीतेंत अथपासून इतिपर्यंत एकच कर्मयोग प्रतिपाद्य आहे, असें म्हटल्यास ज्ञाननिष्ठापर वचनाचा अर्थघात करावा लागतो. या दृष्टीनें आचार्यांची गीतार्थयोजनाच निर्दोष आहे, हें समग्र गीताभाष्य वाचल्यावर कोणाच्याहि लक्षात येईल. असो,

गीतेचें परम प्रयोजन नि श्रेयस आहे, हें याप्रमाणें गीतेंतील वचनानींच सिद्ध झालें असता त्याचा उपाय कोणता तें जाणण्याची इच्छा ओघानेंच होते. आचार्यांना त्या नि श्रेयसाचें स्वरूप ' कारणासह जन्म-मरण-सुखदु खसंप्रातिरूप संसाराचा अत्यंत उपरम ' असें सागून ' सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठा' हें त्याचें साधन सागितले आहे. रहस्यकार व इतर आधुनिक याचा आचार्यांविषयीं याच वाक्यावरून गैरसमज झाला आहे. पण आचार्य सर्वकर्मसंन्यास व कर्मसन्यास हे दोन पृथक् मानतात, हे त्याच्या लक्षात येत नाही. सर्व कामत्याग, देहाभिमानत्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग हाच सर्वकर्मसंन्यास असून केवल अग्निहोत्रादिकर्मांचा त्याग हा नुसता कर्मसंन्यास आहे, असें त्यानीं स्पष्ट प्रतिपादन केलें आहे. (पृ. ४७८-८०, ११४७ पहा.) कर्मसंन्यास म्ह० रहस्यकार ज्याला संन्यासमार्ग म्हणतात त्याला आचार्य मोक्षाचें साक्षात् साधन समजत नाहींत आणि सर्वकामत्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग, देहाभिमानत्याग गीतेंत सागितलेला नाहीं, असें कोणालाहि म्हणता येणें शक्य नाही, तीच ज्ञाननिष्ठा किंवा नैष्कर्म्यसिद्धि आहे. काम्यकर्मत्याग, सर्वकर्मफलत्याग, कर्म ईश्वरार्पण-ब्रह्मार्पण करणें, हे सर्व गौण त्याग असून ते सर्व अहंकारत्यागरूप मुख्य सन्यासासाठीं आहेत.पुढें या सिद्धान्ताचें पुष्कळच विवेचन झालें आहे. (पृ ११९७-९८ वगैरे पहा.)

अर्जुनाला भगवानानीं कर्मच करावयास सागितलें आहे, याबद्दल कोणाचाच वाद नाहीं पण तें कर्म म्ह० स्वधर्मरूप श्रौत-स्मार्त कर्म होय- लौकिक कर्म नव्हे. कारण परपरेनें मोक्षाचें साधन होणाऱ्या कर्मांचेंच तें विधान आहे स्वर्गादि फल देणाऱ्या वैदिक सकाम कर्मांचीहि निंदा करणारी गीता केवल लौकिक स्वाभाविक कर्म निष्काम करा,असें सागेल तरी कशी ? अर्थात् रहस्यकाराचा कर्मशब्दाचा व्यापक अर्थ स्वधर्म किंवा धर्म या शब्दांच्या अर्थाप्रमाणेंच चुकला आहे.याविषयींहि आम्हा पुढें पुष्कळ लिहिलें आहे.वैदिक संप्रदायात अधिकाराप्रमाणें साधन सागितलें जातें.कर्माचे अधिकारी निराळे,ज्ञानाचे निराळे. जगांतील सर्वच मनुष्यें व्यवहारातहि समान योग्यतेचीं नसतात, हें कोणीहि कबूल करील, मग केवल अलौकिक परमार्थात तीं समान योग्यतेचीं कोठून असणार ! म्हणूनच वैदिक धर्मात चार वर्ण व चार आश्रम, असे भाग केले आहेत. प्रवृत्तिमार्ग व निवृत्ति-

मार्ग किंवा कर्मयोग व ज्ञानयोग हा भेदहि अधिकारपरत्वेंच आहे. अज्ञच कर्मयोगाचे अधिकारी, जिज्ञासु निष्काम कर्मयोगादि उपासनेचे अधिकारी व आत्मसाक्षात्कारवान्च ज्ञानयोगाचे अधिकारी आहेत जिज्ञासु अधिकारी पुरुषाला क्रमानें अन्तरंग-बहिरंग ज्ञानसाधनें सांगून ज्ञाननिष्ठेत प्रवृत्त करण्यासाठी गीतेचा आरंभ आहे. म्हणून तिनें स्वर्गादि नश्वर हेंच फल देणाऱ्या कर्मयोगाची निंदा करून फलेच्छारहित नित्य कर्मांच्या विधानास आरंभ केला आहे तोच सात्त्विक त्याग होय. (अ १८.९ पृ. ११३९ पहा) म्हणजे एक प्रकारच्या सन्यासापासूनच गीतेच्या उपदेशास आरंभ झाला आहे. पण या गोष्टींचा काहींच विचार न करिता गीता हें कर्मयोगशास्त्र आहे, गीता प्रवृत्तिपर आहे, वगैरे म्हणणें, म्हणजे गीतेच्या खऱ्या अर्थाचा घात करणें आहे. गीता हें जर कर्मयोगशास्त्र असतें तर त्यानच अर्जुन किंवा दुसरा कोणीहि कृतकृत्य झाला असता! पण गीतेत कर्मयोगानें परमात्मप्राप्ति, शान्ति, कर्मबंधमुक्ति होते, असें सांगणारें एकहि वचन नाहीं उलट ज्ञानलक्षण भक्तीनेंच मोक्षप्राप्ति होते, असा घोष केला आहे कर्मानें सिद्धि किंवा संसिद्धि मिळते असें सांगितलें आहे पण ती सिद्धि किंवा संसिद्धि म्ह० मोक्ष-ब्रह्मप्राप्ति-ईश्वरनिष्ठता नव्हे तर चित्तशुद्धि व ज्ञाननिष्ठायोग्यताच होय अर्थात् कर्मानेच मोक्ष मिळतो, हे म्हणणें केवल श्रुति न्यायविरुद्धच नव्हे, तर गीतेलाहि असंमत आहे फलेच्छारहित कर्मयोग हें चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानाचें व ज्ञाननिष्ठेचें साधन आहे, हा श्रौत सिद्धान्त गीतेतील वचनानीहि सिद्ध करिता येतो, व पुढ भाष्यार्थांत तो सिद्ध केलेला आहे

गीतेचें प्रधान प्रयोजन निःश्रेयस असल्यामुळें तिचें प्रधान प्रतिपाद्य ज्ञाननिष्ठाच आहे. पण ज्ञाननिष्ठेचे अधिकारी-ज्ञानी फार थोडे व अज्ञ कर्माधिकारीच फार, म्हणून जिज्ञासूसाठीं फलेच्छारहित कर्मानुष्ठानापासून ज्ञाननिष्ठेपर्यंत सर्व साधनें गीतेत सांगितली आहेत ज्ञाननिष्ठेची सन्यास आश्रम ही इतिकर्तव्यता आहे कारण आश्रमान्तर केल्यावांचून कर्मत्याग केल्यास दोष लागतो कदाचित् तो ज्ञानी असल्यास त्यामुळें त्याच्या मोक्षाला बाध येणार नाहीं, पण लोकनिंदा होईल व तो श्रेष्ठ असल्यास त्याचे भक्त त्याच्याप्रमाणे ज्ञान नसताना कर्मत्याग करतील, त्याचा सग्रह करण्याधाठीं म्ह० लोकसग्रहासाठीं ज्ञानी कर्माधिकाऱ्यानें म्ह० ज्याला सन्यासाश्रमाचा अधिकार किंवा उपपत्ति नाहीं त्यानं कर्तृत्वाभिमान सोडून केवल चेष्टामात्र कर्म करावीत, एवढीच गीतेत अनुज्ञा दिली आहे सबंध गीतेंत 'लोकसग्रह' हा शब्द फक्त दोनदा आला आहे, व तोहि तिसऱ्या कर्मयोग अध्यायातच व प्रसगानें आला आहे, प्राधान्यानें नव्हे. ही गोष्ट 'लोकसग्रह एवापि' येथील अपिशब्दानेंच सिद्ध होते पण रहस्यकारानीं त्याला नसतें महत्त्व देऊन, त्याचा भलताच अर्थ करून, रहस्यात त्याचा पाचशें वेळा उल्लेख केला आहे, व त्यावरून 'गीतेचा दृष्टि उपनिषदाहून व्यापक आहे, गीता व उपनिषदें यात हाच भेद आहे,' वगैरे नसतीं अनुमानें काढलीं आहेत असो, पण असा ज्ञानी पुरुषानें केलेल्या चेष्टामात्र कर्मांना शास्त्रदृष्ट्या कर्मच म्हणता येत नाहीं कारण त्याच्या ठिकाणीं कर्माची मुख्य सामग्री जो कर्तृत्वाभिनिवेश तो नसतो अर्थात् ज्ञानकर्मसमुच्चय असिद्ध

आहे. रहस्यकाराच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाला ' शाङ्करीय ज्ञानकर्मसमुच्चय ' हें नांवच देता येत नाहीं. यासंबंधानेंहि आम्हीं पुढें पुष्कळ लिहिलें आहे. (पृ. २४८–४९ पहा.).

गीतेंत योगशब्दाचा मुख्य अर्थ ज्ञानप्राप्तीचा उपाय–साधन हा आहे. योगशब्दाचा कर्मयोग हा मुख्य अर्थ केव्हांच संभवत नाहीं. पण साधन या मुख्य अर्थात कर्मयोगापासून समाधियोगापर्यंत सर्वांचा अन्तर्भाव होतो व तीं सर्व आत्मसाक्षात्कार –ब्राह्मी स्थिति–ब्रह्मस्थिति–जीवन्मुक्ति यांचीं न्यूनाधिक योग्यतेचीं साधनें आहेत. लोकसंग्रहशब्दाप्रमाणेंच कर्मयोग हा शब्दहि सबंध गीतेंत पाच वेळा आला आहे व त्याचा अर्थ कर्म–कर्मानुष्ठान असा आहे. ' योग ' या शब्दाचाहि ' योगार्थत्वात् योग. ' या व्युत्पत्तीनें काहीं ठिकाणीं कर्मयोग असा अर्थ प्रकरणानुरोधानें करावा लागतो. आचार्यांनीं तसा केला आहे. पण तेवढ्यावरून सर्वत्र ' योग म्ह० कर्मयोग' असा अर्थ करणें अयोग्य आहे. याविषयींहि आम्हीं पुढें बरेंच लिहिलें आहे. (१४५–५०).

साम्प्रदायिक आग्रह, ओढाताण, वगैरे संबंधानें जर विचार केला तर श्रीशंकराचार्यांच्या भाष्यातच त्या सर्वांचें प्रमाण सर्वांहून कमी असून रहस्यकाराची ओढाताण व आग्रह कित्येक ' साम्प्रदायिकाना'हि खालीं मान घालावयास लावील अशा तऱ्हेची आहे. आम्हीं त्याचीं उदाहरणें पुढें दिलीं आहेत. ' कर्मणि एव अधिकारः ' येथील ' एव ' शब्दानें कोणता अर्थ ध्वनित होतो, तें आचार्यांनीं ' न ज्ञाननिष्ठाया ' या शब्दांनीं सांगितलें आहे. यालाच ओढाताण म्हणणें म्हणजे आचार्यांच्या भाष्याची शैलीच आपल्याला कळली नाहीं, हे कबूल करणें आहे. कारण आचार्य असे विशेष अर्थबोधक शब्द जेथें जेथें येतात, तेथें तेथें तो तो अर्थ अगदीं विशद करून दाखवीत असतात. उदाहरणार्थ–४-१५, पृ. ३८५. ५. २८, पृ.५३१. १३-२९, पृ. ६७६ वगैरे पहा.

असो, एखाद्या वाक्याला स्तुत्यर्थवाद म्हणणें म्हणजे त्याला पोकळ मानून उडवून देणें, अशी रहस्यकारानीं आपली भलतीच समजूत करून घेतली आहे. पण मीमांसेंत अर्थवादाला पोकळ मानलेलें नाहीं. तर विहिताची स्तुति करून त्याविषयीं साधकाच्या मनात रुचि उत्पन्न करणें व निषिद्धाची निंदा करून त्याविषयीं अरुचि उत्पन्न करणें हें अर्थवादाचें प्रयोजन आहे. आम्हीं पुढें त्याचा पुष्कळ विचार केला आहे. तथापि आचार्यांनीं गीताभाष्यात वारंवार त्याचें कसें स्पष्टीकरण केलें आहे तें पहा—अ. २ श्लो. ३९-४० यातील 'बुद्ध्या युक्तो यया० ' इत्यादि भागानें योगबुद्धीची स्तुति केली आहे, असें आचार्य म्हणतात, (पृ. १४८ पहा)व त्यातील अक्षरार्थाकडे पाहिलें असता ती स्तुति नव्हे, असें कोणालाच म्हणता येणार नाहीं. तसेंच ' स्तुति–पोकळ अर्थवाद म्हणून त्याला उडवून दिलें 'असेंहि म्हणता येणें शक्य नाहीं. अशींच आणखी १४ स्थळें दाखवितों—गीताभाष्यार्थ पृ. २३० " सा एषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते " असें " एषा ब्राह्मी स्थितिः ' या श्लोकाला बहुतेक सर्व प्राचीन टीकाकारानीं अवतरण दिलें आहे. पण त्यावरून ' ज्ञाननिष्ठा पोकळ अर्थवाद म्हणून उडवून दिली ' असा त्याचा अर्थ होत नाहीं. अक्षरार्थाकडे पाहिलें तरी ही ज्ञाननिष्ठेची स्तुति आहे, हेंच ठरतें. गी. भा. पृ. ३९१ कर्मामध्यें अकर्म व अकर्मामध्यें कर्म पाहणाराचो " स बुद्धि-

मान्मनुष्येषु स युक्त कृत्स्नकर्मकृत्' अशी स्तुति केली आहे. तो 'कर्मामध्यें अकर्मादि दृष्टि करावी' या विधीचा रोचक अर्थवाद आहे पोकळ नव्हे. गी भा. पृ. ४१०. 'तदेतत्कर्मण्यकर्मदर्शन स्तूयते॰' ही स्तुतिहि पोकळ नाही गी भा पृ. ४३४ "ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरण" "श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञ" "इति ज्ञान स्तौति" यावरून ज्ञानाला उडवून दिलें, असें होत नाही अशी गीताभाष्यातच आणखी शेकडों उदाहरणें दाखविता येतील तसेंच गी भा पृ ४८४ यावरील "इति कर्मयोग स्तौति" असें म्हटल्यानें 'कर्मयोग श्रेष्ठ' हा पोकळ अर्थवाद मानून त्याला उडवून दिलं, असें म्हणणें सर्वथा अन्याय्य होय कारण विधींच्या स्तुत्यर्थत्वानें अर्थवाद प्रमाणच आहे, असें मीमांसाशास्त्रात 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीना स्यु' (१-२-७) या सूत्रानें सांगितलें आहे

आतां आणखीं एकच अत्यत महत्त्वाचा सिद्धान्त सांगतों अद्वैत वेदान्त शास्त्राला सद्योमुक्ति किंवा जीवन्मुक्ति समत आहे स्वर्गाप्रमाणें मरणोत्तर प्राप्त होणारें विदेहकैवल्य किंवा क्रममुक्ति, असमत जरी नसली तरी विवक्षित नाही ज्ञाननिष्ठ सांख्य हा जीवन्मुक्त होय त्यालाच गीतेंत स्थितप्रज्ञ, गुणातीत, भगवद्भक्त म्हटलें आहे सर्व कामत्याग, देहादिसघातावरील आत्माभिमानाचा सर्वथा त्याग, सर्वसंकल्पत्याग हें त्याचं लक्षण आहे त्यालाच गीतेंत आत्मरति, आत्मतृप्त, आत्मसंतुष्ट म्हटलें आहे, वैराग्य व ज्ञान हेंच त्या अवस्थेचें लक्षण आहे त्या अवस्थेंत शास्त्रीय नित्यनैमित्तिकादि कोणत्याच कर्मांचा सभव नाही फक्त शरीरस्थितीला अत्यत अवश्य, तेवढींच कर्मे तो करील व तीहि 'यदृच्छालाभसंतुष्टः द्वद्वातीत विमत्सर' इत्यादि होऊन करील. हीं कर्मेंहि मात्र आहेत, अशा भावनेनें तो करणार नाही आचार्य या सन्यासालाच सर्वकर्मसन्यास–ज्ञाननिष्ठा–नैष्कर्म्य म्हणतात हा सन्यास व जीवन्मुक्ति यात काही फरक नाही ते पर्याय शब्द आहेत या अवस्थेंत मनोनाश व वासनाक्षय पराकाष्ठेस पोंचलेले असतात म्हणूनच आचार्यांनीं आपल्या भाष्यात वारंवार 'भोजनाप्रमाणें ज्ञान दृष्ट फल देणारें आहे,' असें म्हटलें आहे अशा मनुष्याला ब्रह्मविद्हि म्हटलेलें वेदान्तशास्त्राला खपत नाही, तर तो साक्षात् ब्रह्मच होय. अशा अवस्थेंत कर्मांचा मुळींच सभव नाहीं ज्ञानी पुरुषानें लोकसग्रहार्थ कर्म करणें वगैरे हे सर्व पक्ष या जीवन्मुक्तीच्या अपेक्षेनें कमी योग्यतेचे आहेत कारण जेथें कर्म तेथें विक्षेप अपरिहार्य असल्यामुळें कोणत्याहि कर्मानुष्ठानावस्थेंत निरतिशय शातीचा भग झाल्यावाचून रहात नाहीं. असो, गीतेला व वेदान्तशास्त्राला वरील जीवन्मुक्ति किंवा "ज्ञानस्य परा निष्ठा' अतिम साध्य म्हणून विवक्षित आहे. अर्थात् बाकीचे सर्व उपाय–योग हीं त्या श्रेष्ठ स्थितीचीं साधनें आहेत

आधुनिक सुशिक्षितातील पुष्कळ लोक गीतेला प्रमाण मानतात पण तिचीं सर्व प्रमेयें त्यांना समत नसतात उदाहरणार्थ–त्यांना जगत् प्रत्यक्ष दिसतें त्यांतील सर्व व्यवहार अबाधितपणें चाललेले दिसतात त्यामुळें जगत् मिथ्या–अनित्य आहे, हें म्हणणें त्यास पटत नाही तसेंच मोक्ष म्ह॰ जन्ममरणमुक्त–सुखप्राप्तिरूप किंवा शरीरमहणरूप

संसाराचा अत्यंत उच्छेद ही कल्पना त्याच्या चित्तावर आरूढ होत नाही. पण ते गीतेंतीलच ' आगमापायिनः अनित्या. ' २-१४ ' असतः भावः न ' २-१६ ' अन्तवन्तः देहा ' २-१८ ' जातस्य ध्रुवः मृत्युः ' २.२७ ' व्यक्तमध्यानि ' २-२८ ' भोगा दुःखयोनयः आद्यन्तवन्तः ' ५.२२ ' अनित्यं असुखं इमं लोकं ' ९-३३ इत्यादि वचनाकडे पहात नाहींत. त्याचप्रमाणें ' मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयं अशाश्वतं नाप्नुवन्ति ' ८-१५ ' मामुपेत्य पुनर्जन्म न विद्यते ' ८-२६ ' जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः अनामयं पद गच्छन्ति ' २-५१ ' जन्ममृत्युजरादुःखैः विमुक्त मा उपैष्यसि ' १४ २० ' जरामरणमोक्षाय ' ७-२९ इत्यादि वचनावरून गीतेला कोणता मोक्ष विवक्षित आहे, तें उघड होतें. आता ज्याना हीं वचनेंच मानावयाचींच नसतील किंवा ज्याना त्यांच्या श्रुतार्थाहून निराळ्याच अश्रुत अर्थाची कल्पना करावयाची असेल त्यांच्याविषयीं आम्हाला कांहींच बोलावयाचें नाहीं.

रहस्यकार ' प्रस्थानत्रयी ' या सबंधानें म्हणतात-" उपनिषदांतील ज्ञान प्रायः वैराग्यपर म्ह० निवृत्तिपर असून वेदान्तसूत्रें उपनिषदांची एकवाक्यता करण्यासाठींच रचलेलीं असल्यामुळें त्यातहि वैदिक प्रवृत्तिमार्गाचें कोठेंच सविस्तर तात्त्विक प्रतिपादन केलेलें नाहीं. म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणें प्रवृत्तिमार्गप्रतिपादक भगवद्गीतेनें वैदिकधर्मतत्त्वज्ञानांतील ही उणीव जेव्हा प्रथम भरून काढली, तेव्हा उपनिषदें व वेदान्तसूत्रें यातील धार्मिकतत्त्वज्ञानाची पूर्तता करणारा ग्रंथ या नात्यानें भगवद्गीता ही त्याच्या इतकीच सर्वमान्य व प्रमाणभूत झाली, आणि अखेर उपनिषदें, वेदान्तसूत्रें व भगवद्गीता यास ' प्रस्थानत्रयी ' हें नाव प्राप्त झालें. ' प्रस्थानत्रयी ' म्ह० प्रवृत्ति व निवृत्ति मिळून दोन्ही मार्गांचें पद्धतशीर व तात्त्विक विवेचन करणारे वैदिक धर्माचे तीन मुख्य आधारभूत ग्रंथ किंवा खाब होत. " (गी. र. पृ. १२.) पण हें म्हणणें निराधार आहे. 'प्रस्थानत्रयी' या शब्दाची अशी व्याख्या कोणींच कोठें केलेली नाहीं.वैदिकप्रवृत्तिमार्गाचें सविस्तर प्रतिपादन कोठेंच केलेलें नाहीं, हें म्हणणें अतिशय धाष्टर्याचें आहे. सर्व कर्मकांड, सबंध पूर्व मीमांसा, कल्पसूत्रें, मनुयाज्ञवल्क्यादि स्मृति यापेक्षा आणखी वैदिक प्रवृत्तिमार्गाच्या प्रतिपादनाचा विस्तार कितीसा हवा? आता ' तात्त्विक प्रतिपादन ' असा एक शब्द त्यात त्यांनीं घातला आहे. पण तात्त्विक प्रतिपादन उपनिषदांतहि आहे, ब्रह्मसूत्रांतहि आहे व त्याला अनुसरूनच गीतेंतहि आहे. वैदिक सकाम प्रवृत्ति संसार देणारी आहे, निष्काम प्रवृत्ति चित्तशुद्धीच्याद्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता देणारी आहे. आत्मा वस्तुतः निष्क्रिय, अभोक्ता व असंग आहे, त्यामुळें सर्व प्रवृत्ति शरीरेंद्रियाची आहे, इत्यादि गीतेंतील विचार उपनिषदाना सोडून नाहींत. अर्थात् गीतेनें वैदिकधर्मतत्त्वज्ञानांतील उणीव भरून काढली किंवा उपनिषदें व वेदान्तसूत्रें यातील धार्मिकतत्त्वज्ञानाची पूर्तता केली, हें म्हणणें सर्वथा अनुपपन्न आहे. श्रुति व स्मृति यांचा संबंध आम्ही वर दाखविला आहे व ब्रह्मसूत्रांत गीतेला स्मृति म्हणून उल्लेख केल्याचेंहि सांगितलें आहे. त्यामुळें रहस्यकार म्हणतात तशी कल्पना करण्यास अवकाशच नाहीं. वैदिक प्रवृत्ति धर्माचा विचार कर्मकांड,कल्पसूत्रें व स्मृति आणि पूर्वमीमांसा यांत जसा केला आहे तसाच

निवृत्ति धर्माचा विचार उपनिषदें, गीता व ब्रह्ममीमांसा यांत केला आहे. प्रस्थानत्रय याच शब्दानें बोलावयाचें झाल्यास श्रुति, स्मृति व सूत्र हे जसें प्रवृत्तिलक्षण धर्माचें प्रस्थानत्रय तसेंच उपनिषद्, गीता व ब्रह्मसूत्र हे वेदान्ताचें प्रस्थानत्रय आहे. तात्पर्य रहस्यकारादि सर्व आधुनिकांना आमचें इतकेंच सांगणें आहे कीं, 'तर्क्यतां मा कुतर्क्यतां' तुम्ही हवे तसे व हवे तितके तर्क करा, पण कुतर्क करूं नका, व 'श्रमार्गेण विचार्यार्थ...वस्त्वन्यथान्यथा' या दोषास पात्र होऊं नका!

तात्पर्य आचार्यांचें गीताभाष्य वैदिक संप्रदाय, वेदान्त व मीमांसाशास्त्र यांना धरून लिहिलेले आहे, ही गोष्ट विचारपूर्वक भाष्य वाचणाराच्या लक्षांत येईल. खरा गीतार्थ शांकरभाष्यावरूनच कळणें शक्य आहे दुसऱ्या कोणत्याहि टीकेवरून नाहीं. गीतारहस्यावरून गीतेचा खरा अर्थ कळणें तर अगदीच अशक्य आहे, हें आम्ही पुढें ठिकठिकाणीं दाखविलें आहे. रहस्यकारांनीं आपल्या अर्थाच्या समर्थनार्थ ज्या विस्तृत टीपा लिहिल्या आहेत त्यांचें परीक्षण आम्ही यांत केलेंच आहे. आतां त्यांनीं आरंभीं जीं पधरा सोळा प्रकरणें लिहिलीं आहेत, त्यांचेंहि संक्षिप्त परीक्षण अप्रत्यक्षपणें टीपांच्या परीक्षणांतच होऊन गेलें आहे, तथापि प्रत्येक प्रकरणाचें सविस्तर परीक्षण व्हावयास पाहिजे होतें, पण प्रस्तुत ग्रंथ फारच वाढल्यामुळें आतां त्यासबंधीं एक अक्षरहि लिहिण्यास सवड नाहीं क्षराक्षरविचार, कर्मविपाक, अध्यात्म, सुखदुःखविवेक, कर्मयोग व सन्यास इत्यादि बहुतेक प्रकरणांचें सविस्तर व सोपपत्तिक परीक्षण करावयास पाहिजे व पुढें मार्गें प्रसंग आल्यास आम्ही तें करूंहि, पण तूर्त प्रत्यक्ष गीताशास्त्रार्थाला त्याचा विशेष उपयोग नसल्यामुळें व महत्त्वाच्या भागाचें परीक्षण होऊन गेल्यामुळें आम्ही त्याची उपेक्षा करितों. आमचा धर्म व तत्त्वज्ञान परमार्थप्रधान व मोक्षप्रधान असल्यामुळें आणि आमचे वर्ण व आश्रम शास्त्रोक्त असल्यामुळे त्यांची व इतर धर्म व तत्त्वज्ञान यांची तुलना करणेंच अयोग्य आहे पुनर्जन्म व जन्ममरणपरंपरेंतून मुक्त होणें,ह्याची ज्यांना कल्पनाच नाहीं, त्यांच्या लौकिक तत्त्वज्ञानाशीं केवल जीवाच्या मोक्षासाठींच प्रवृत्त झालेल्या वेदान्तशास्त्राची बरोबरी होणार कशी? असो, तात्पर्य आमचीं शास्त्रें आमच्या परंपरेनेंच पाहिलीं पाहिजेत तीं श्रुतिप्राधान्यानेंच लाविलीं पाहिजेत अतः श्रुतिविरुद्ध प्रतिपादन करणाऱ्या सांख्य वैशेषिकादिकांहि उपेक्षा करणारे वैदिक केवल इहलोकवादी पाश्चात्यांच्या तत्त्वज्ञानाला मोक्षमार्गांत कितीसा मान देतील, याचें नुसतें अनुमानच करणें बरें! रहस्यकारांनीं संप्रदाय सोडून व पाश्चात्यांचा चष्मा लावून गीतेकडे पाहिल्यामुळें त्यांचें गीतारहस्य पदोपदीं आक्षेपार्ह झालें आहे. म्हणून वैदिक जनतेनें वैदिक संप्रदायाला यत्किंचितहि न सोडतां लिहिलेल्या व सर्वथा सोपपत्तिक, अशा शांकरभाष्याधारेंच गीतेचा खरा अर्थ समजून घेऊन मोक्षमार्गाला लागावें, अशी शुभ इच्छा व्यक्त करून व त्या सर्वांना सर्वान्तर्यामी तशी सद्बुद्धि देवो, अशी प्रार्थना करून हीं प्रस्तावना आचार्यचरणीं अर्पण करितों

मिति कार्तिक शु. १ शके १८४३
पुणें सदाशिव पेठ घर नं. २७०

आचार्यभक्त
विष्णु वामन बापटशास्त्री.

गीताभाष्यार्थाची विषयानुक्रमणिका.

विषय

जन, रहस्यकाराच्या येथील धर्मशब्दाच्या अर्थाचें परीक्षण [३६६–३७३]; ईश्वराचें दिव्य जन्मकर्म, त्याच्या ज्ञानानें मुक्ति, त्यासबधीं रहस्यपरीक्षण, हा ज्ञानमार्ग अनादि आहे [३७४–७६], ' ये यथा मा० ' याचें व्याख्यान, रहस्यपरीक्षण, 'कर्मजा सिद्धि' सत्वर होते, चातुर्वर्ण्य, मी अकर्ता व अव्यय, तत्सबधीं रहस्यपरीक्षण, मला जो तत्वतः जाणतो तो बद्ध होत नाहीं, तत्सबधीं रहस्यपरीक्षण [३७६–८४], पूर्वमुमुक्षूनीं कर्म केलें, म्हणून तूहि कर्म कर, मुमुक्षुशब्दाच्या अर्थाविषयी रहस्यपरीक्षण, श्रीशकराचार्यादि सन्यासमार्गावरील रहस्यकाराचे आक्षेप व त्याचें समाधान [३८५–८९], कर्माकर्माचा सविस्तर विचार, तत्सबधीं रहस्यपरीक्षण [३९०–४०९], कर्मामध्यें अकर्मादि दर्शनाची स्तुति, लोकसग्रहेच्छु ज्ञानी पुरुषाचें कर्म हें कर्म नव्हे, यासबधीं आचार्यांचें महत्वाचें भाष्य, रहस्यपरीक्षण [४१०–१४], सर्वथा निवृत्त झालेल्या ज्ञानी पुरुषाच्या केवळ शारीर कर्मामुळें त्याला पाप लागत नाहीं, शारीरशब्दाचा अर्थ, रहस्यपरीक्षण, अन्नादि-प्राप्तीचा उपाय, त्या वेळचा वृत्ति, ज्ञानी कर्मविकाऱ्याचें कर्म लीन होतें, तत्सबधीं रहस्य-परीक्षण [४१५–२६], ' ब्रह्मार्पण० ' याचें सविस्तर भाष्य व तत्सबधीं रहस्यपरीक्षण, ज्ञानयज्ञाच्या स्तुत्यर्थ इतर मुख्य व गौण यज्ञाचा निर्देश, त्यात ठिकठिकाणीं रहस्यपरी-क्षण, ज्ञानयज्ञ सर्वांत श्रेष्ठ [४२७–५२], ज्ञानप्राप्तीचे बहिरंग उपाय, ज्ञानाचें फल, ज्ञानाग्नि कर्मांना दग्ध करितो, ज्ञानासारखें पावन करणारें काहीं नाहीं, तें ज्ञान दीर्घकाल कर्मादिकाच्या अनुष्ठानानें प्राप्त होतें,यासबधीं रहस्याचें परीक्षण [४५३–६०], ज्ञानप्राप्तीचीं श्रद्धादि नियत अन्तरंग साधनें, ' सशयात्मा विनश्यति ' 'योगसन्यस्तकर्माण०' 'योग मातिष्ठ ' याचें भाष्य व रहस्यपरीक्षण [४६१–६८]. ३४८–४६८.

अध्याय ५ वा —[४६९–५१४] चवथ्या अध्यायातील सन्यासपर व कर्मपर वचनें, पण परस्पर विरुद्ध असलेल्या त्यातील कोणतें तरी एकच करण्याचा प्रसग आला असता त्यांतल्या त्यात प्रशस्ततर कोणतें, असा प्रश्न, त्याविषयीं सविस्तर विचार, येथील सन्यास व कर्मयोग अनात्मकृतच घेतले पाहिजेत, आश्रमसन्यासाहून सर्वकर्मसन्यास अगदीं निराळा, याविषयीं रहस्यकाराचें म्हणणें व त्याचें परीक्षण [४६९–८१], अर्जुनाचा प्रश्न, भग-वानाचें ' कर्मयोगो विशिष्यते ' असें उत्तर, तत्सबधीं रहस्यपरीक्षण [४८२–८९], राग-द्वेषरहित पुरुष नित्यसन्यासी, साख्य व योग फळत पृथक् नाहींत, परमार्थसन्यास कर्मयो-गानुष्ठानावाचून प्राप्त होणें कठिण, योगयुक्ताला सन्यास सत्वर प्राप्त होतो, तत्सबधीं रहस्यपरीक्षण [४९०–९७], ज्ञानी लोकसग्रहार्थ कर्म करीत असूनहि लिप्त होत नाहींत, तत्त्ववेत्त्यानें सर्व स्वाभाविक कर्में करीत असताना कशी भावना ठेवावी, तत्सबधीं रहस्य-परीक्षण, अतत्त्वविद् कर्में ब्रह्मार्पण करून व फलासक्ति सोडून दोषानें लिप्त होत नाहीं, चित्तशुद्धीसाठीं कर्में करितात,कर्मफलत्यागानें नैष्ठिकी शान्ति,फलेच्छेनें बध[४९८–५०३], परमार्थदर्शी सर्वकर्मसन्यास करून शरीरनगरात राहतो, तत्सबधीं रहस्यपरीक्षण, प्रभु –आत्मा कांहीं करीत नाहीं, करवीत नाहीं, कोणाचें पापपुण्य घेत नाहीं, पण अज्ञानानें ज्ञान आवृत्त होऊन तसा भ्रम होतो, रहस्यकार येथें पुन साख्यदर्शन आणतात, त्याचें सक्षिप्त निरसन, ज्ञानानें अज्ञाननाश व परमार्थतत्त्वाचा प्रकाश, तत्सबधीं रहस्यपरीक्षण, [५०४–११], ब्रह्मनिष्ठ ज्ञानी मुक्त होतात, ज्ञानी समदर्शी असतात, रहस्यपरीक्षण,

साम्यात स्थित झालेले ब्रह्मस्थित होत, तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण [५१२–१८]; ब्रह्म-स्थितानें कसें असावें, विषयोपभोग दुःखाचीच कारणें, कामक्रोधोद्भव वेग सहन करितो तो सुखी, ब्रह्मनिर्वाण कोणाला मिळतें, काम क्रोधरहित यतींना ब्रह्मनिर्वाण उभयतः असतें, ठिकठिकाणा रहस्यपरीक्षण [५१९–५२९]; पुढील ध्यानयोगाचे सूत्रस्थानीय श्लोक, ईश्वराला जाणूनच शांति, रहस्यपरीक्षण [५२९–३४] .. .. ४६९–५३४.

अध्याय ६ वा—[५३५–६११] ध्यानयोग ज्ञानाचें अन्तरंग साधन, कर्म ध्यानाचें बहिरंग, ध्यानयोगारोहणसामर्थ्य येईपर्यंत अधिकारी गृहस्थानें कर्मच करावें, नंतर शम—सन्यास, याविषयीं सविस्तर विचार, भगवान् श्रुति-स्मृत्यादि प्रमाणसिद्ध आश्रमसन्यासाचा निषेध करतील, हें शक्य नाहा, याविषयींच्या रहस्याचें परीक्षण [५३५–५४३], 'अनाश्रित.०' या श्लोकाचें व्याख्यान व तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, कर्मफलत्यागाची संन्यास व योग या रूपानें स्तुति, यातील संकल्पत्याग हें सादृश्य, 'आरुरुक्षो.०' या श्लोकाचें व्याख्यान व तत्संबंधी रहस्याचें सविस्तर परीक्षण [५४४–५५], योगारूढाचें लक्षण, रहस्यपरीक्षण, आपला उद्धार करावा, आपणच आपला शत्रु व मित्र, त्याचें स्पष्टीकरण, युक्त योग्याचें लक्षण, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, उत्तम योगारूढाचें लक्षण [५५५–६५], 'योगी युञ्जीत सततं०' याचें व्याख्यान, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, योगाभ्यासास देश, आसन, आहार-विहारादिनियम, प्राप्तयोगलक्षण, त्याचें फल वगैरे तत्संबंधी रहस्याचें ठिकठिकाणीं परीक्षण [५६६–५८४], योगाभ्यासाचा प्रकार, योगी ब्रह्मभूत होतो, त्याला अक्षय्य सुख होतें, योग्याला सर्वत्र समदर्शन प्राप्त होतें, योगी व ईश्वर एकमेकाला परोक्ष रहात नाहींत, अद्वैती भक्त ईश्वरामध्येंच राहतो, आपल्या उपमेनें सर्वत्र सुखदुःखास सम पाहणारा परमयोगी, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [५८५–५९२]; या योगाच्या अशक्यतेविषयी अर्जुनाचा प्रश्न, मनाच्या निग्रहाचें दुष्करत्व, तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण, मनाचें चाचल्य कबूल करून त्याच्या निग्रहाचे उपाय, तत्संबधी रहस्यपरीक्षण, योग शक्य कोणाला व अशक्य कोणाला ? [५९३–५९९], योगभ्रष्टाविषयीं अर्जुनाचा प्रश्न व 'त्याचा नाश होत नाहीं,' इत्यादि श्रीकृष्णाचें उत्तर, रहस्यपरीक्षण [६००–६०८], सर्वांहून योगी श्रेष्ठ व तू योगी हो, सर्व योग्यामध्यें भक्त श्रेष्ठ, अशी पुढील उपासनाकांडाची प्रस्तावना, रहस्याचें परीक्षण [६०८–६११]. .... . ५३५–६११.

अध्याय ७ वा—[६१२–६४४] ध्यान करीत असताना मला कसा जाणशील तें ऐक, शास्त्रज्ञानासह स्वानुभव ज्ञान सांगतों, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, ज्ञानाची दुर्लभता अपरा व परा प्रकृति, त्या दोन प्रकृतिच सर्व जगाचें कारण, मला सोडून कांहीं नाहीं, माझ्यामध्यें सर्व ओतप्रोत, रहस्यपरीक्षण, जलादि पदार्थ रसादिरूप अशा माझ्या ठिकाणीं ओतप्रोत, मी सर्वभूताचें बीज, सात्त्विकादि सर्व पदार्थ मजपासून, सत्त्वादि गुणानीं मोहित झालेलें जगत् मला जाणत नाहीं, माझी दैवी माया दुरत्यय आहे, माझे भक्तच तिला तरतात, पापी मूढ मला शरण येत नाहींत, चार प्रकारचे भक्त, त्यांतील ज्ञानी श्रेष्ठ, सर्व भक्त उत्तम पण ज्ञानी माझा आत्मा, अनेक जन्मानीं ज्ञाना झालेला मला पोंचतो, जे भिन्न भिन्न देवताची उपासना करितात, त्यांची तीच ती श्रद्धा मी दृढ करितों, त्याना भतवद् फल मिळतें, अज्ञ मी पूर्वी अव्यक्त होतों व आता व्यक्त झालों असें समजतात, मी सर्वांनाच

प्रकट होत नाहीं. इच्छाद्वेषजन्य द्वन्द्वानीं मूर्ख जन्माच्या वेळीच मोह पावतात, पुण्यवान्च मला भजतात, त्यांनाच ब्रह्मज्ञान होतें . . ६१२-४४

अध्याय ८ वा—[६४५-६७९] ब्रह्मादिविषयक प्रश्न, त्यांचीं क्रमानें उत्तरें, अन्तकालीं माझें स्मरण करीत जो शरीर सोडतो तो मला प्राप्त होतो, रहस्यपरीक्षण, त्याविषयीं सामान्य नियम, सवकाळीं माझें स्मरण कर व युद्ध कर, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [६४५-६५२] अनन्य मनानें परम पुरुषाचें चिंतन करणारा त्यालाच प्राप्त होतो, पुरुषाचें वर्णन, ओंकारोपासना, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [६५३-६६१] मातें सतत स्मरण करणाराला मी सुलभ, मला प्राप्त झाल्यावर पुनर्जन्म नाहीं, ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोक पुनः उत्पन्न होणारे, कारण ते सर्व लोक कालपरिच्छिन्न, कल्पाच्या आरंभी तोच तो भूत समुदाय उत्पन्न होऊन कल्पान्तीं नाश पावतो, परमात्मा त्या अव्यक्ताहून अगदीं विलक्षण अव्यक्त, सनातन वगैरे आहे, तो पुरुष अनन्य भक्तीनेंच लभ्य आहे [६६२-७०], शुक्लकृष्णगती, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, जगाच्या या नित्य गतींच्या ज्ञानाचें फल [६७०-७९] . ६४५-६७९

अध्याय ९ वा—[६८०-७२६] पूर्वोत्तराध्यायसंगति, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, विज्ञानासह ज्ञान सांगण्याची प्रतिज्ञा, राजविद्या राजगुह्य अशी त्या ज्ञानाची प्रशंसा, रहस्यपरीक्षण, या धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे संसारांत पडतात, मी हें सर्व व्यापिलें आहे, मी सर्वाधार, माझा ऐश्वर योग पहा, तत्संबंधी रहस्यपरीक्षण [६८०-८८] आकाशांत जसा वायु, तशीं माझ्यामध्यें सर्वभूतें, रहस्यपरीक्षण, कल्पान्तीं सर्वभूत माझ्या प्रकृतीला प्राप्त होतात, प्रकृतीला स्वाधीन ठेवून मी भूतांना पुनः पुनः उत्पन्न करितों, तीं कर्मे मला बद्ध करीत नाहींत, रहस्यपरीक्षण, माझ्या अध्यक्षपणामुळें प्रकृति चराचर प्रसवते, रहस्यपरीक्षण [६८८-९६]; मूढ माझी अवज्ञा करितात, त्यांच्या आशा वगैरे सर्व व्यर्थ होतात, दैवीप्रकृतीचे महात्मे माझें अनन्य मनानें भजन करितात, त्यांच्या भजनाचा प्रकार, मीच क्रतु वगैरे सर्व [६९७-७०४], वैदिक कर्मठ स्वर्गाला प्राप्त होऊन तेथून पुण्यक्षय होताच परत या लोकीं येतात, भक्तांचा योगक्षेम मी वाहतों, तत्संबंधीं सविस्तर रहस्यपरीक्षण, अन्यदेवताभक्तहि अज्ञानानें माझेंच यजन करितात, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, मीच यज्ञभोक्ता व फलदाता, देवादिकांचे पूजक देवादिकांस प्राप्त होतात, भक्तांच्या पत्रपुष्पादिकांचाहि मी स्वीकार करितों, 'यत्करोषि यदश्नासि०' याचें व्याख्यान, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [७०५-१५], 'शुभाशुभफलै ०' याचें व्याख्यान व तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, मी सर्वभूतांमध्यें सम, अत्यंत दुराचारी भक्तहि साधुच, कारण तो सत्वर सद्वृत्त होतो, स्त्रिया, वैश्य, शूद्रहि जर माझ्या भक्तीनें परम गतीला प्राप्त होतात तर मग पुण्यवान् ब्राह्मण व भक्त राजर्षि याविषयीं काय सांगावें? 'पापयोनयः' या शब्दासंबंधीं रहस्याचें सविस्तर परीक्षण, 'मन्मना भव' इत्यादि श्लोकाचें व्याख्यान व तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण [७१६-२६] ६८०-७२६

अध्याय १० वा—[७२७-७६४] माझें परम वचन ऐक, रहस्यपरीक्षण, मला देवादिक जाणत नाहींत, मी त्यांचें कारण, मला जो असें जाणतो तो सर्व पापापासून मुक्त होतो, तत्संबंधीं रहस्यपरीक्षण, बुद्ध्यादि सर्व भाव मजपासून, रहस्यपरीक्षण, महर्षि वगैरे सव माझे

अध्याय १७ वा—[१०८१–११०८] शास्त्रविधि न जाणता श्रद्धेनें जे पूजनादि करितात त्यांची निष्ठा कोणती ? याचें उत्तर भगवान् त्रिविध श्रद्धेच्या द्वारा देतात तत्संबधीं रहस्यपरीक्षण, सात्त्विकादिकांचीं लक्षणें [१०८१–९०], आहार, यज्ञ, दान व तप, यांचे प्रत्येकीं सात्त्विक, राजस व तामस प्रकार, तपाविषयीं रहस्यपरीक्षण, शारीरादि तप, कर्मसाद्गुण्यार्थ ' ॐतत्सत् ' असा त्रिविध ब्रह्मनिर्देश, रहस्यपरीक्षण, त्याचा विनियोग व वर्णन,तत्संबधीं रहस्यपरीक्षण [१०९१–११०८], ...१०८१–११०८

अध्याय १८ वा—[११०९–१२८७] त्याग व संन्यास यांच्या स्वरूपाविषयीं प्रश्न, रहस्यपराच्या सिद्धावलोकनाचें सविस्तर व महत्त्वाचें परीक्षण [११०९–१८], *'काम्यानां कर्मणां न्यासं' याचें व्याख्यान व तत्संबधी रहस्यपरीक्षण* [१११८–२४], *त्याग* व संन्यास याविषयीं आणखी दोन विकल्प, तत्संबधीं भगवानाचा निश्चय यज्ञ-दान तप कर्म त्याज्य नाहीं, तें पाळून करणारें आहे, पण हीं कर्मेंहि फल व संग सोडून करावीं, तत्संबधीं रहस्यपरीक्षण [११२४–३८], नित्यकर्मांचा मोहानें त्याग करणें हा तामस त्याग, दुःख म्हणून देहाच्या भीतीनें कर्म टाकणें, हा राजस त्याग व नित्य कर्म संग व फल सोडून करणें हा सात्त्विक त्याग होय, तत्संबधी रहस्यपरीक्षण [११३९–४२] कर्मयोगानें ज्ञाननिष्ठा हें प्रयोजन,अज्ञाचा कर्मसामर्थ्यच अधिकार,कर्माचें इष्टानिष्टमिश्र असें त्रिविध फल असंन्याशाला प्राप्त होतें, संन्याशाला नाहीं, रहस्यपरीक्षण [११४३–४९], सर्वकर्मांच्या सिद्धीसाठीं वेदान्तशास्त्रोक्त पांच कारणें, तत्संबधी रहस्यपरीक्षण, शारीरादि सर्व विहित निषिद्ध कर्मांचीं हीं कारणें, रहस्यपरीक्षण, असें असून केवळ आत्म्याला जो कर्ता पहातो तो मूढ, रहस्यपरीक्षण [११५०–५८] ज्याला अहंकार नाहीं, व ज्याची बुद्धि लिप्त होत नाहीं तो या लोकांना मारूनहि दोषी होत नाहीं, कर्मचोदना व कर्मसंग्रह, रहस्यपरीक्षण [११५८–६७], ज्ञान, कर्म, कर्ता, बुद्धि, धृति, व सुख,यांचे सात्त्विकादि भेद तत्संबधी रहस्यपरीक्षण [११६८–८६] ब्राह्मणादिकांचा स्वभावजन्य कर्में [११८७–९४], आपापल्या कर्मांत निमग्न असलेला संसिद्धीला प्राप्त होतो, स्वकर्मानें ईश्वरपूजन केल्यानें सिद्धि मिळते, रहस्यपरीक्षण, विगुण स्वधर्महि गुणसंपन्न परधर्माहून श्रेष्ठ, त्याचें आचरण करणाराला पाप लागत नाहीं, जन्मसिद्ध कर्म सदोष असलें तरी त्याचा त्याग करू नये, सर्व कर्में सदोष, तत्संबधीं सविस्तर भाष्य [११९५–१२०९], विरक्ताला संन्यासानें नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होते, रहस्यपरीक्षण, सिद्धाला प्राप्त झालेला ब्रह्माला कसा प्राप्त होतो तें ऐक, तीच परा ज्ञाननिष्ठा, ही ज्ञाननिष्ठा कशी संपादन करावी ? तो क्रम, तत्संबधी रहस्यपरीक्षण [१२१०–२३] भक्तियोगाचा उपसंहारार्थ स्तुति, सतत मच्चित्त हो, म्हणजे तरून जाशील, हें न ऐकशील तर नाश पावशील, प्रकृति तुझ्या इच्छेविरुद्ध तुजकडून युद्ध करवील, तू स्वभावनिबद्ध आहेस, म्हणून इच्छेवाचूनहि युद्ध करशील, ईश्वर सर्वांच्या हृदयांत वास करून त्यांच्याकडून पूर्वकर्मानुसार कार्य करवितो, त्यालाच शरण जा, त्याच्या प्रसादानें पराशान्ति व शाश्वत स्थान प्राप्त होईल [१२३३–३९], ' इति ते ज्ञानं आख्यातं ' असा गीताशास्त्राचा उपसंहार, तत्संबधी रहस्यपरीक्षण, सर्वगुह्यतम असें 'मन्मना भव मद्भक्तः ' हें वचन, ' सर्व धर्माधर्मांचा त्याग करून मलाच केवल शरण ये, हा परम उपसंहार [१२४०–४४], उपसंहारभाष्य, मोक्षसाधनाविषयीं सविस्तर विचार [१२४५–७६], संप्रदायविधि, फल, अर्जुनाचा कृतार्थता, संजयाचा उपसंहार [१२७७–८७] . ...

संक्षिप्त चिह्नांचा खुलासा.

गी.—भगवद्गीता.
गी. र.—गीतारहस्य.
र. का.—रहस्यकार.
गी. भा.—गीताभाष्यार्थ.
छां. भा.—छान्दोग्यभाष्यार्थ
का. भा.—काठकभाष्यार्थ.
मुं. भा.—मुंडकभाष्यार्थ
बृ. भा.—बृहदारण्यकभाष्यार्थ.
ऐ. भा.—ऐतरेयोपनिषद्भाष्यार्थ.
तै. भा.—तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यार्थ.
ना. भा.—सार्थ नारायणोपनिषद्.
व. सं. टी.—वल्लभ संप्रदायी टीका.
रामा.—रामानुजाचार्य.

महा. भा.—महाभारत.
शां.—शांतिपर्व.
(यातील सर्व पृष्ठें पहिल्या आवृत्तींतील आहेत.)
[ ]-पूर्वीच्याच अर्थाचें स्पष्टीकरण.
( )-अवतरणादिक.
—भाष्याचा आरंभ व शेवट सुचविणारा लांब ड्याश
–' म्हणजे ' या अर्थी एकाच शब्दाचा किंवा वाक्याचा पर्याय-अर्थदर्शक ड्याश.
समासांतील व संधींतील पदच्छेददर्शक हायफन.

ठळक चुकांचें शुद्धिपत्र

'अर्जुन उवाच—कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ' हा श्लोकार्ध, पृ. २० वर श्लो. २७ च्या पुढें वाचावा.

पृ. ३६८ ' बहूनि मे० ' या श्लोकापूर्वी ' श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले ' असें वाचावें.

पृ. ४०८ शेवटची ओळ—" ठेवणे ' हें कर्म आहे, असें सांगितलें व कर्म किंवा कर्माभाव हा " अशी वाचावी.

पृ ४६८ ' इति भगवान् समाप्त झाला. ' हें वाक्य टीपेच्या वर ४२ वा श्लोक संपताच वाचावें.

पृ १०२५ भाष्यार्थ ओळ ५–'सत्यलोकापर्यंत' याच्यापुढें म्ह० चतुर्मुख,मरीच्यादिक व साक्षात् धर्म येथपर्यंत (मनु १२.५०) असा याचा भावार्थ, असें वाचावें.

याशिवाय अक्षरें काना-मात्रा ऱ्हस्व दीर्घ याच्या चुका सहज कळण्यासारख्या ३ मुळें त्या वाचकांनींच दुरुस्त करून घ्याव्या.

गीतेंतील वादग्रस्त व अनेकार्थी शब्दांचा कोश.

अकर्म—विहित कर्म आळसानें वगैरे न करणें २ ४७, ३ ५–८, ४ १६–१७, मुकाट्यानें बसणें, कर्माभाव ४ १८, **अकुशलं**—अशोभन–काम्य १८ १०, **अकार्य**—अकर्तव्य–निषिद्ध कर्म १६ २४, १८ ३०–३१, **अकृतात्मा, अकृतबुद्धि**—ज्याच्या अन्तःकरणाला शास्त्रादिसंस्कार झालेला नाहीं तो, १५ ११, १८ १६, **अकृत**—कर्म न करणें ३ १८, **अकृत्स्नविद्**—अल्पज्ञ–कर्मफलमात्रदर्शी ३ २९, **अक्रिय**—तपोदानादिक अग्निसाध्य नसलेल्याहि क्रिया ज्याच्या विद्यमान नाहींत, त्या क्रियाहि ज्यानें सोडल्या तो ६ १; **अक्षर**—अविनाशी ब्रह्म, परमात्मा ८ ३, ११ २१, ११ १८ ३७, १२ १ ३, ओंकार ८ १३, १० २५, अकारादि वर्ण १० ३३, संसारवृक्षाचें बीज–मायाशक्ति १५ १६ १८; **अखिलं**—अप्रतिबद्ध ४ ३३, समस्त ७ २९, १५ १२, **अचेतसः**—अविवेकी ३ ३२, १५ ११, १७ ६, **अज्ञ**—अविवेकी, अनात्मज्ञ ३ २६, ४ ४०, **अज्ञान**—अविवेक ४ ४२, ५ १५ १६, १० ११, १४ ८ १६ १७, १८ ७२, मानित्व-दम्भित्वादि १३ ११, अविवेकज्ञान मिथ्याप्रत्यय १६ ४ १८, **अतीन्द्रियं**—इंद्रियांना विषय नसलेलें, अविषयजन्य ६ २१, **अत्यागी**—अज्ञ, कर्मी, अपरमार्थ संन्यासी १८ १२, **अधर्म**—शास्त्रप्रतिषिद्ध १८ ३१ ३२, **अधिक**—विशिष्ट–श्रेष्ठ ६ ४६, **अधिष्ठानं**—आश्रय ३ ४०, शरीर १८ १४, **अधियज्ञ**—सर्व यज्ञाभिमानी विष्णुसंज्ञक देवता ८ ४, **अधिष्ठाय**—वश करून ४ ६, अधिष्ठाता होऊन, आश्रय करून १५ ९ **अध्यात्मचेतसा**—विवेकबुद्धीनें ३ ३०, **अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं**—आत्मा अनात्मा यांचा विवेक, त्यांतच निष्ठा ठेवणें १३ ११, **अध्यात्मनित्या**—परमात्म्याच्या स्वरूपाचें आलोचन करण्यांत–श्रवण मननांत तत्पर १५ ५, **अध्यात्मविद्या**—आत्म्याविषयाचें ज्ञान १० ३२, **अध्यात्मसंज्ञित**—आत्मानात्मविवेकविषयक ११ १, **अध्यात्म**—देहापासून प्रत्यगात्मरूपानें प्रवृत्त झालेलें व परमात्म्यांत पर्यवसान पावणारें तत्त्व–जीवभाव ७ २९, ८ १ ३, **अनन्यचेता**—८ १४, **अनन्यमना**—९ १३ ज्याचें चित्त ईश्वरावांचून दुसऱ्या विषयामध्यें नाहीं तो योगी, **अनन्यभाक्**—९ ३०, ज्याची भक्ति मजवांचून दुसऱ्या कशावर नाहीं तो भक्त, **अनन्याभक्ति**—८ २२, आत्मविषयक ज्ञानलक्षणाभक्ति, **अनन्येन**—विश्वरूप आत्म्याला सोडून ज्याचें दुसरें आलंबन–ध्यानाचा विषय नाहीं, अशा अनन्य योगानें–समाधान १२ ६, **अनन्ययोगेन**—अपृथक्समाधानें–वासुदेवाहून श्रेष्ठ कांहीं नाहीं, तोच आमची परा गति, अशा निश्चितबुद्धीनें १३ १०, **अनन्या**—नारायणाला आत्मा मानणारे, तद्रूप झालेले ९ २२, **अनपेक्ष**—देहेंद्रियादि अपेक्षाविषयामध्येंहि अपेक्षा न ठेवणारा, निःस्पृह १२ १६, **अनभिष्वग**—पुत्रादिकामध्यें 'हाच मी' अशा स्वरूपाची अत्यंत आसक्ति नसणें १३ ९ **अनभिस्नेह**—देहजीवितादिकामध्येंहि अ-

लन्न स्नेहशून्य २ ५७, **अनहकार**—अहंकार नसणें १३.८, **अनहंवादी**—'अहं' असें म्हणण्याचें ज्याचें शील नाहीं तो १८ २६, **अनात्मन**—अजितात्म्याचें, ज्यानें शरीरेंद्रियसमूह जिंकला नाहीं त्याचें ६ ६ **अनादि**—ज्याला आदि-आरंभ-कारण नाहीं तें अनादि, उत्पन्न न झालेलें १३ १२ १९ ३१, ११.१९, १० ३ **अनामयं**—सर्वोपद्रवरहित २ ५१, उपद्रवरहित १४ ६, **अनारम्भात्**—आरंभ न केल्यास-आरंभ केल्यावाचून ३ ४ **अनावृत्ति**—अपुनर्जन्म ८ २३, **अनिकेत**—ज्याचें निश्चित निवासस्थान नाहीं तो १२ १९ **अनिष्ट**—नरक-तिर्यक् योनिप्राप्तिरूप १८ १२, **अन्तगत**—समाप्तप्राय, क्षीण झालें ७ २८ **अन्तर**—अन्तर-अवकाश ११ २०, परस्पर विभिन्नता १३ ३४ **अन्तरात्मना**—अन्तःकरणानें ६ ४७, **अन्त**—निर्णय २ १६, शेवट-नाश १० १९-४० १५ ३ प्रलय (आदि व मध्य यांच्या साहचर्यामुळें) १० २०-३२, **अन्ते**—प्राणवियोगाचे वेळ। ८ ६ **अन्तकाले**—अखेरच्या वयात २ ७२, मरणसमयी ८ ५, **अन्यत्र**—अन्य-दुसऱ्या कर्मानें ३ ९ **अन्य**—कोणी २ २९, विशिष्ट भावनसाध्य दुसरा लोक ४ ३१, दुसरा ११ ४३, १६ १५, १८ ६९, विलक्षण ८ २०, १५ १७, **अन्येभ्य**—आचार्यांपासून १३ २५ **अनिरुद्ध**—इच्छा कर, परमार्थज्ञाना चा आश्रयकर २ ४९, **अपरस्परसंभूतं**—कामुक स्त्रीपुरुषांपासून झालेलें १६ ८, **अपरं**—अर्वाचीन ४ ४, दुसरा ६ २२ **अपरा**—निकृष्ट-संसारबन्धनात्मिका, अशुद्ध-अनर्थकरी ७ ५, **अपरिग्रह**—(लक्षणपरिग्रह ४ २१) सर्वपरिग्रहशून्य ६ १०; **अपुनरावृत्ति**—पुनर्जन्मराहित्य, मुक्ति ५ १७ **अप्रतिष्ठ**—निराश्रय ६ ३८, **अप्रतिष्ठं**—ज्याला धर्म व अधर्म हीं प्रतिष्ठा नाहीं १६ ८ **अभावयत**—आत्मज्ञानाभिनिवेश न करणाऱ्या २ ६६ **अभाव**—अविद्यमानता २ १६, **अभिक्रमनाश**—उपक्रमाचा नाश २ ४० **अभिजातः**—अनुलक्षून जन्मास आलेला १६ ३ ४-५ **अभीतः**—निर्भय-निर्भयपणी व मरणोत्तर ५ २६ **अभ्यास**—कोणत्या तरी चित्तभूमीत स्थिरत्वाच्या प्रयत्नाची सतत आवृत्ति ६ ३५, ८ ८, १२ ९, १२ १२, १८ ३६ (परिचय) **अमृतत्वं**—मोक्ष २ १५, १३ १२, १४ २० **अमृत**—देवाचें अमृत ९ १९, [illegible] १० १८. **अमृतोद्भव**—अमृतासाठी केलेल्या समुद्रमंथनापासून उत्पन्न झालेला १० २७ **अयुत**—[illegible] ९ ६६, ५ १२, १८ २८ **अयोगत**—[illegible] ७ १ **अर्थ**—[illegible], प्रयोजन २ ४६, ३ १८, **अर्थव्यपाश्रय**—[illegible] ३ १८, **अर्पण**—हवि अर्पण [illegible] ४ २४ **अविधिपूर्वक**—अज्ञानपूर्वक (कारण त्याचें [illegible]) ९ २३, [illegible] १६ १० **अव्यक्त**—अज्ञान २ २८, अव्यक्त ७ २४, [illegible] ७ २५, १२ १ ३-५, ८ २०-२१, ९ ४, [illegible] १३ ५, [illegible] ८ १८-२०, **अव्यय**—[illegible] २ १०-२१ ([illegible]) ११ ११, १५ १ [illegible])-२४ २५, ९ १३, ११ ४

–१८, १४ ५, १८ २०–५६, ४ १३ असंसारी (अकर्ता असल्यामुळें अव्यय म्हणजे असंसारी), दीर्घकाल २ ३४, अक्षय फल देणारा म्हणून अव्यय ४ १, कर्माप्रमाणें फल देऊन क्षय न पावणारें ९ २, संसार असेपर्यंत विद्यमान असणारें ९ १८, अक्षय ११ २, **अशुभात्**—संसारापासून–संसारबंधनापासून ४ १६, ९ १, **अश्नुते**—प्राप्त होतो ३ ४, व्यापतो–विशेषेंकरून प्राप्त होतो ५ २१, ६ २८, १३ १२, १४ २०, **अश्वत्थ**—पिंपळ १० २६, क्षणभंगुर संसारवृक्ष १५ १–३ **असत**—अविद्यमान–शीतोष्णादिक २ १६, ९ १९, १३ १२, १७ २८, **अहं**—अर्जुन १ २२–२३, २ ४–७, ३ २, ६ ३३–३४, १० १७, ११ २३–४३–४४–४६, संजय–१८ ७४–७५, शरीरेंद्रियसंघातच मी असें मानणारा जीव ३ २७, श्रीकृष्ण–२ १२, ७ २, १० १, जगाचा नियन्ता ईश्वर अन्तर्यामी ३ २३–२४, ४ ५–७–११, ६ ३०, (मी सर्वज्ञ ईश्वर) ७ ६–८–१० –११–१२ (आत्मा) १७–१८–२१–२५–२६ (सर्वयज्ञाभिमानी विष्णु) ८ ४–१४ (आत्मा) ९ ४–७–१६–१७–२२–२४–२६–२९, १० २–८–११–२० (वगैरे पुढील सर्व 'अहंशब्द') (विश्वरूपी मी) ११.४८–५३–५४, १२ ७, १४ ३–४ (प्रत्यगात्मा) १४ २७,१५ १३–१४–१५–१८,१६ १९,१८ ६६–७०,आसुर प्रकृतीचा जीव १६ १४, **अहंकार**—अविद्यायुक्त अव्यक्त–अव्याकृत (कारण प्रकरण प्रकृतीचें आहे) ७ ४, शरीरेंद्रियसंघातालाच 'मी' म्हणणें ३ २७, १८ ५३, महाभूतकारण अहंप्रत्ययरूप (कारण प्रकरण समष्टिक्षेत्राचें आहे व भूतांच्या मागून लागलाच त्याचा पाठ आहे) १३ ५, अनेक गुणविशिष्ट असें स्वतःला मानणें १६ १८, मी कर्ता असा भाव १८ १७, मी पंडित असा अभिमान १८ ५८–५९

आचार्य—द्रोणाचार्य १ २–३–२६, गुरु १–३४, मोक्षसाधनाचा उपदेश करणारे आचार्य १३ ७, **आतिष्ठ**—कर–कर्मानुष्ठान कर ४ ४२, **आत्मकारणात्**—शरीरेंद्रियसंघातासाठीं ३ १३, **आत्मतृप्त**—प्रत्यगात्मस्वरूपांतच तृप्त **आत्मरति**—आत्म्यांतच ज्याची रति आहे ३ १७, **आत्मन**—आत्मविषयक–आत्म्याविषयाचा ४ ४२, ५ १६, (स्वतःचा–जीवाचा) ६ ५–६–२१, ८ १२, १६ २१–२२, १७ १९, १८ ३९ मनाच्या –अन्तःकरणाच्या ६ १९, तुज ईश्वराचा १० १८ **आत्मवान्**—अप्रमत्त–सावधानचित्त २ ४५, **आत्मना**—स्वरूपानेंच २ ५५, सुसंस्कृत–शुद्ध मनानें ३ ४३, ६ ५–६–२०, १३ २४ ज्ञानस्वरूपानें १० १५ आपणच–स्वतःच १३ २८, **आत्मनि**—प्रत्यगात्मस्वरूपांत २ ५५, ३ १७, ४ ३५,६ २०–२६–२९, आत्म्याविषयींचें ज्ञान ४ ३८, आत्म्यावीर ५ २१, आत्म्यातच ६ १८, बुद्धींत १३ २४, १५ ११, **आत्मपरदेहेषु**—आपल्या व दुसऱ्याच्या देहांत १६ १८, **आत्मबुद्धि**—आत्मा जिचा विषय किंवा आधार आहे ती आत्मबुद्धि १८ ३७, **आत्मभावस्थ**—अन्तःकरणाशयांत स्थित होऊन १० ११, **आत्ममायया**—आपल्या मायेनें ४ ६, **आत्मयोगात्**—माझ्या–आत्म्याच्या ऐश्वर्य–सामर्थ्यानें ११ ४७ **आत्मवान्**—अप्रमत्त–सावधान२ ४५, ४ ४१, **आत्मवश्यै**—स्वाधीन असलेल्या २ ६४, **आत्मविनिग्रह**—शरीरेंद्रियसंघाताचा सन्मार्गांतच निरोध

करावेंच १८ ५ शास्त्रविहित कर्तव्य–३१, अवश्य कर्तव्य–१८.९, **कार्याकार्यव्यवस्थितौ**—कर्तव्य व अकर्तव्य याची व्यवस्था–निर्णय करण्यास १६ २४, **कार्याकार्ये**—विहित–निषिद्ध कर्तव्याकर्तव्य १८ ३०, **कार्ये**—देह किंवा बाह्य प्रतिमादि यामध्यें १८ २२, **किल्बिष**–धर्माधर्मादि पाप ४ २१, पाप १८ ४७, **कुशले**—शुभ–नित्य कर्मांमध्यें १८ १०, **कूटस्थ**—निर्विकार, मायेचा अध्यक्ष १२ ३, न ढळमळणारा ६ ८, अनेक मायादि प्रकाराना स्थित असलेला १५ १६, **कृतान्ते**—ज्यात कर्मांची परिसमाप्ति–अन्तभाव होतो तें कृतान्त, त्यात १८.१३, **क्षर**—सर्व विनाशी भूतभाव ८ ४ १५ १६–१८, **गतिं**—प्राप्तव्य फलाला ६ ३७–४५, ७ १८, ८ १३–२१, ९ ३२, १३ २८, १६ २०–२२–२४, **गति**—तत्त्व ४ १७, कर्मफल ९ १८, प्राप्ति–फल १२ ५, **गती**—मरणोत्तर गमनमार्ग ८ २६, **गुणकर्मविभागयो**—गुणविभाग व कर्मविभाग यांचें ३ २८, **गुणकर्मविभागशः**—गुणविभागशः व कर्मविभागशः. ४ १३; **गुणकर्मसु**—शरीरेंद्रियगुणाच्या कर्मांमध्यें ३ २९, **गुणतः**—सत्त्वादि गुणामुळें १८ २९, **गुणप्रवृद्धा**—सत्त्वादि गुणांनीं स्थूल केलेल्या (शाखा) १५ २, **गुणभेदत**—सत्त्वादि गुणभेदानें १८ १९ **गुणभोक्तृ**—शब्दादिकाच्या द्वारा सुख-दुःख-मोहाकारानें परिणाम पावलेल्या सत्त्वादि गुणाचा अनुभव घेणारें १३ १४, **गुणमयी**—सत्त्वादि गुणप्रचुर ७ १४, **गुणमयैः**—राग द्वेष मोह इत्यादि गुणविकाररूप ७ १३; **गुणसंग**.—सुख-दुःख-मोहरूप गुणामध्यें जो संग–मीच सुखी, दुःखी, मूढ असा आत्मभाव तो गुणसंग १३ २१, **गुणसंमूढ**—सत्त्वादि गुणांनीं संमूढ ३ २९, **गुणसंख्याने**—सांख्य दर्शनात १८ १९, **गुणातीत**—सत्त्वादि गुणाचें उल्लंघन केलेला–जीवन्मुक्त १४ २५ **गुणान्**—सुख-दुःख मोहाकार परिणत झालेल्या गुणांस १३ १९–२१, सत्त्वादि तीन गुणास १४ २०–२१–२६, **गुणान्वितं**—सुख-दुःख-मोहरूप गुणानीं युक्त १५ १०; **गुणा**—इन्द्रियरूप गुण ३ २८, पारिभाषिक सत्त्वादि गुण १४ ५, (शरीरेंद्रिय विषयाकार गुण) १४ २३, **गुणेषु**—विषयात्मक गुणात ३ २८, **गुणेभ्यः**—सत्त्वादि गुणाहून १४ १९, **गुणैः**—सत्त्वादि गुणाकडून ३ ५–२७, १४ २३, १८ ४०–४१, आपल्या विकारासह १३ २३

चेतना—शरीरेंद्रियात नित्य अभिव्यक्त झालेला बुद्धिशक्ति १० २२, १३ ६, **छन्दसां**—गायत्र्यादि छन्दोविशिष्ट ऋचांनाल १० ३५, **छन्दांसि–छन्दोभि**—वेद–वेदानीं १५ २, १३ ४, **छिन्नद्वैधा**—ज्याचे सर्व संशय तुटले आहेत ५ २५, **छिन्नसंशय**—ज्याचा संशय तुटला आहे १८ १० **जनसंसदि**—प्राकृत जनाच्या समुदायात १३ १०, **जिज्ञासुः**—ध्यानयोगाचें स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणारा ६ ४४, भगवत्तत्त्व जाणण्याची इच्छा करणारा ७ १६ **जितात्मा**—ज्यानें शरीरेंद्रियसंघात जिंकला आहे तो ६ ७, ज्यानें अन्तःकरणाला जिंकलें आहे तो १८ ४९, **जीवभूत**—जगा–भोक्ता म्हणून प्रसिद्ध असलेला १५ ७, **जीवभूता**—क्षेत्रज्ञरूप जग० जगा-भोक्ताच ७ ५, **ज्ञानगम्य**—ज्ञान झालेनें ज्ञेयच ज्ञानफल

होय, तें १३.१७, **ज्ञानचक्षुषा**—शास्त्र आचार्योपदेशजनित–आत्मप्रत्ययरूप ज्ञान हाच चक्षु–नेत्र त्यानें १३.३४, **ज्ञानचक्षुष** —पूर्वोक्त प्रमाणजनित ज्ञान हाच ज्याचा चक्षु आहे ते १५ १०, **ज्ञानतपसा**—परमात्मविषयक ज्ञान हेंच तप, त्यानें ४ १०, **ज्ञानदीपिते**—विवेकविज्ञानानें उज्ज्वलभावास प्राप्त केलेल्या ४ २७, **ज्ञानदीपेन**—विवेकप्रत्ययरूप ज्ञानदीपानें १० ११, **ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः**—आत्मविषयक विवेकज्ञानानें ज्याचा पापादिसंसारकारण दोष पार घालविला आहे ते ५ १७, **ज्ञानप्लवेन**—आत्मज्ञानाला नौका करून त्यानें ४ ३६, **ज्ञानयोगव्यवस्थिति** —शास्त्र व आचार्य यांच्या द्वारा आत्मादि पदार्थांचें ज्ञान व चिरैकाग्र्यानें याचाच अनुभव घेणें हा योग, यातील तन्निष्ठता १६ १, **ज्ञानयोगेन**—आत्मज्ञान हा योग त्यानें ३ ३, **ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा**—शास्त्रोक्त पदार्थज्ञान व त्यांचेंच अनुभवज्ञान यांनीं ज्याचें अन्तःकरण तृप्त झालें आहे तो ६ ८, याच ज्ञान विज्ञानाचा नाश करणाऱ्या कामाला ३ ४१, **ज्ञानसंछिन्नसंशय**—आत्मा व ईश्वर यांच्या एकत्वरूप ज्ञानानें ज्याचा संशय तुटला आहे, त्याला ४ ४१, **ज्ञानस्य**—ब्रह्मज्ञानाचा १८ ५०, **ज्ञानं**—आत्मादि पदार्थांचें ज्ञान ३ ३९-४०, ७ २, ९ १, १० ४, १२ १२, १८ ४२, आत्मज्ञान ४ ३८–३९, १३ २, १४ १–२, १८ ७०, विवेकविज्ञान ७ १५–१६, १० ३८, १४ ९–११–१७, १५ १५, १८ १८–१९, ज्ञानसाधन १३ ११–१७–१८, पृथक्त्वानें ज्ञान १८ २१, गीताशास्त्र १८ ६३, **ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं**—कर्मादिकामध्यें अकर्मादिदर्शन हें ज्ञान,हाच अग्नि त्यानें ज्याचीं शुभाशुभरूप कर्मे दग्ध झालीं आहेत त्याला ४ १९, **ज्ञानाग्नि** —ज्ञान हाच अग्नि ४ ३७, **ज्ञानात्**—शास्त्रोक्त पदार्थांच्या ज्ञानाहून १२ १२,**ज्ञानानां**—यज्ञादि ज्ञेय वस्तूंच्या ज्ञानातील १४ १, **ज्ञानावस्थितचेतसः**—आत्मज्ञानामध्येंच ज्याचें चित्त अवस्थित झालें आहे, त्याचें ४ २३, **ज्ञानासिना**—शोकमोहादिदोषहर सम्यग्दर्शन–ज्ञान हाच तरवार त्या ज्ञानतरवारानें ४ ४२, **ज्ञानिनः**—तत्त्वज्ञाचा ३ ३९, ७ १७, तत्त्ववेत्ते ४ ३४, **ज्ञानिभ्य** —शास्त्रपाण्डित्यवानाहून ६ ४६, **ज्ञानी**—विष्णूचें तत्त्व जाणणारा ७ १६, १७ १८, **ज्ञाने**—मोक्षसाधनभूत ज्ञानांत ४ ३३, **ज्ञानेन**—तत्त्वज्ञानासारखें ४ ३८, विवेकज्ञानानें ५ १६, **ज्ञेय**—जाणावें १ ३९, ज्ञातव्य ब्रह्म १३ १२–१६–१७–१८, विषय १८.१८, **ज्ञेय** —जाणावा, समजावा ५ ३, जाणण्यास योग्य आहेस १८ २

तत्परः—गुरूपासनादिकांमध्यें तल्लीन झालेला ४ ३९, **तत्परायणाः**—ज्याचा तें ब्रह्मच परा गति आहे ते तत्परायण होत,केवल आत्मरति५ १७ **तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं**—तत्त्वज्ञानाच्या फलाचें आलोचन करणें १३ २१, **तत्त्वत** —बरोबर–यथार्थपणें, ४ ९,७ ३, १० ७, १८ ५५ तत्त्वस्वरूपापासून ६ २१, **तत्त्वदर्शी–तत्त्ववित्**—ब्रह्माचें यथार्थस्वरूप पाहण्याचें ज्याचें शील आहे तो २ १६, ४ ३४, गुणकर्मविभागाचें तत्त्व जाणणारा ३ २८, तत्त्वज्ञ–परमार्थदर्शी ५ ८, **तत्त्व**—यथार्थ स्वरूप १८ १, **तत्त्वेन**—यथार्थपणें ९ २४, ११ ५४, **तदनन्तरं**—तत्क्षणीं–ज्ञान व प्रवेश यांत कालाचें व्यवधान–अन्तर नाहीं १८.५५, **तदर्थं**—विष्णूसाठीं–ईश्वरासाठीं ३ ९ **तदर्थीय**—ईश्वरार्थ किंवा यज्ञदानादिकासाठीं १७ २७, **तप** —स्वधर्म–कृच्छ्रचांद्रायणादि, शारी

रादि, इंद्रियादिनियमपूर्वक शरीरपीडन,–हाच अर्थ विवक्षित आहे, **तमस**—अज्ञान लक्षण मोहान्धकाराहून ८ ९, १३ १७,तामस कर्मांचें १४ १६, तमोगुणापासून १७, **तमसा**—तमोगुणानें १८ ३२ **तमसि**—तमोगुण वाढला असता १४ १३–१५ **तमः**—मोहान्धकार १० ११, चवदाव्या अध्यायातील सर्व तम शब्द तमोगुण या अर्थी आहे, १७ १, **तमोद्वारै**—दुःखमोहात्मक नरकाच्या द्वारांनी १६ २२, **तु**—हा शब्द नेहमीं विषयान्तर दाखवितो नसे–२ १७–३९–६४,३–७–१७ वगैरे पहा **तेज**—दीप्ति ७ ९, १५ १२, प्रागल्भ्य–धीटपणा ७ १०, १० ३६, १६ ३, १८ ४३, अकराव्या अध्यायांतील 'तेजोभि, तेजोमय, तेजोराशिं,' या तेज शब्दांचा अर्थ 'प्रकाश' असा आहे **तेजोंशसंभव**—मज ईश्वराच्या तेजाचा एकदेश हाच ज्याचा संभव आहे असें १० ४१ **त्याग**—कर्मफलत्याग १२ १२, संन्यास १६ २, त्याग–सोडणें १८ १–४ सर्वकर्मफलत्याग १८ २–४ संग व फल यांचा त्याग १८ ९–१०–११, (राजस तामस त्याग म्ह० कर्माधिकाऱ्यानें कर्म टाकणें १८ ७–८) **त्रयीधर्म–त्रैधर्म्य**—वैदिक कर्म ९ २१ **त्रैगुण्यविषया**—त्रैगुण्य–संसार हा ज्याचा विषय आहे ते वेद त्रैगुण्यविषय होत २ ४५ **त्रैविद्या**—वेदत्रयवेत्ते ९ २० **दिव्य**—अलौकिक (अप्राकृत–ईश्वराचें ४ ९) ९ २०, १० १२ ,१६ ४०, ११ ५–८–१५, सूर्यमंडळांतील ८ ८, प्रकाशरूप ७ १० **दूरेण**—अत्यंत–फारच अंतरानें २ ४९ **देहभृता**—देहच आत्मा असें मानणाऱ्याकडून १८ ११ **देहभृता**—देह धारण करणाऱ्यांतील ८ ४ **देहभृत्**—देही–आत्मा १४ १४ **देहवद्भि**—देहाभिमानवानांकडून १२ ५ **दैव**—ज्यांत देवतांचें यजन केलें जातें तो दैवयज्ञ त्यास ४ २५ इंद्रियांवर अनुग्रह करणारे आदित्यादि१८ १४,दैवी प्रकृतीचा भूतसर्ग १६ ६ **दैवी**—देवतांचा संपत् १६ ५, देवाचा–ईश्वराची माया ७ १४, दैवी प्रकृति ९ १३ १६ ३–५ **दोषवत्**—दोषानें युक्त किंवा दोषाप्रमाणें १८ ३ **द्रव्यमय**—द्रव्यसाधनसाध्य ४ ३३ **द्रव्ययज्ञा**—न्यायाचा द्रव्याचा विनियोग करणे हाच यज्ञ मानणारे ४ २८ **द्वंद्वमोह**—सुखदु खादि द्वंद्वाच्या निमित्तानें होणारा मोह ७ २७ २८,(द्वंद्वशब्दाचा अर्थ द्वंद्व समास असा फक्त१० ३३ येथ करून बाकी सर्व ठिकाणीं द्वंद्व म्ह० शीतोष्णसुखदु खादि परस्पर प्रतिपक्षी भावाचा जोडा घ्यावी) **धर्मसंमूढचेता**—शास्त्रोक्त श्रौत स्मार्त धर्माविषयीं ज्याचें चित्त मूढ झालें आहे २ ७ **धर्मसंस्थापनार्थाय**—सनातन श्रौत स्मार्त वैदिक वर्णाश्रमरूप धर्माची प्रस्थापना करण्यासाठीं (कारण अवताराची कल्पना वैदिक धर्माचा आहे) ४ ८, **धर्मस्य**—या योगधर्माचें (कारण प्रकृत योग आहे) २ ४०, वर्णाश्रमादिलक्षण धर्माची ४ ७,१४ २७, ब्रह्मज्ञानरूप धर्माविषयीं अश्रद्धावान् ९ ३ **धर्म**—शास्त्रविहित धर्माला १८ ३१ ३२ **धर्म्य**—श्रौतस्मार्त धर्माला सोडून नसलेल्या २ ३१–३३, ९ २, १२ २०, १८ ७०, **धर्म**—कुलधर्म १ ४०, (धर्मात्मा ९ ३१ धर्माविरुद्ध ७ ११ स्वधर्म २ ३१–३३, ३ ३५,१८ ४७,परधर्म३ ३५,१८ ४७, इत्यादि सर्वत्र वर्णाश्रमाविहित धर्म विवक्षित आहे,) **धाता**—प्राण्यांना कर्मफल विभागून देणारा १८ ९,९ १७,१० ३३, **धाम**—स्थान पद ८ २१, ११ ३८, १५ ६,तेज १० १२ **धीर**—बुद्धिमान्–ज्ञानी–विवेकी २ १३–१५–

१४ २४, **धृतिः**—(या शब्दाचा सामान्य अर्थ धैर्य आहे,) धृतिदेवता १०.३४, थकलेल्या देहेंद्रियादिकांना उत्साह देणारी एक अन्तःकरणाची वृत्ति १३.६, १६.३; **ध्यानयोगपरः**—आत्मस्वरूपाचे चिंतन करणें हें ध्यान व आत्म्यातच चित्त एकाग्र करणें हा योग, त्यातच तत्पर झालेला १८ ५२, **ध्यान**—एकाच विषयाचें सतत चिंतन करणें (हाच अर्थ सर्वत्र विवक्षित आहे) १०.१२

नित्यजातं—देहाबरोबर उत्पन्न झालेला २ २६, **नित्ययुक्त**—सदा समाहित-शांत-चित्त ७.१७, ८ १४, ९ १४, १२ २, **नित्यसत्त्वस्थः**—सदा सत्त्वगुणाश्रित (१४. १६-१७-१८ अध्यायात सांगितलेल्या सर्व सात्त्विक वृत्तींचाच आश्रय करणारा) २.४५; **नित्यसन्यासी**—सदा सन्यासी ५ ३, **निरग्नि**—कर्मांगभूत अग्नि ज्यानें सोडले आहेत तो ६ १, **निरहंकार**—मी विद्वान् वगैरे आहें अशा आत्मसंभावनेनें रहित २.७१, अहंप्रत्ययशून्य १२ १३, **निराशीः**—ज्यानें सर्व आशा मोडल्या आहेत तो ३ ३०, ४ २१, ६ १०, **निराश्रयः**—ज्याच्या आश्रयानें पुरुषार्थ साधण्याची इच्छा करतो तो आश्रय, तसा आश्रय ज्याला नाहीं तो निराश्रय ४ २०; **निराहारस्य**—कष्ट तपस्व्याचें—विषयाचें निग्रहानें ग्रहण न करणाराचें २ ५९; **निरुद्धं**—सर्वबाजूंना ज्याच्या प्रचाराला निरोध केला आहे, तें ६ २०, **निरुध्य**—निरोध करून—हृदयात अडवून ठेवून ८.१२; **निर्गुणं**—सत्वादि गुणत्रयरहित १३ १४-३१; **निर्देश**—नावाचा निर्देश १७.२३, **निर्योगक्षेम**—अप्राप्त वस्तुचा प्राप्ति—योग प्राप्तवस्तूचें रक्षण—क्षेम, यापासून निवृत्त झालेला २ ४५, ९ २२, **निर्वाणपरमां**—मोक्ष ही जिचा परा निष्ठा—पराकाष्ठा आहे अशा शांतीस ६.१५; **निवृत्ति**—कोणत्या अनर्थाच्या साधनापासून निवृत्त व्हावें तें (कारण हें प्रकरण आसुरी प्रकृतीचें आहे) १६ ७, मोक्षहेतु सन्यासमार्ग (हे प्रकरण सात्त्विकबुद्धीचें आहे) १८ ३०; **निष्ठा**-पराकाष्ठा—सामा १८ ५०, अवस्थिति १७.१, स्थिति-अनुष्ठेयतत्परता ३ ३; **निस्त्रैगुण्य**—निष्काम २ ४५, **निःश्रेयसकरौ**—मोक्ष करणारे, मोक्षसाधनभूत ५ २, **नीतिः**—जयाचा उपाय असा न्याय १० ३८, १८ ७८, **नैष्कर्म्यसिद्धि**—निष्क्रिय आत्मस्वरूपानें अवस्थान, हाच सिद्धि, कर्माभावस्थिति, ज्ञानयोगनिष्ठा १८ ४९, ३ ४, **न्याय्यं**—धर्म्य-शास्त्रीय, **नैष्ठिकीं**—निष्ठासबंधी—सत्त्वशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति, सर्वकर्मसन्यास ज्ञाननिष्ठा या क्रमानें प्राप्त होणारा ५ १२

पण्डित—आत्मसबंधी बुद्धि ज्याना आहे ते पंडित-आत्मज्ञ २ ११, ४.२१, ज्ञानी ५ ४ (अज्ञदशा) १८; **परधर्म**—दुसऱ्या वर्णाचा व आश्रमाचा धर्म ३ ३५, १८ ४७; **पद**—विष्णूचें परम-मोक्षाख्य स्थान २ ५१, १५ ४-५, १८-५६, तें अक्षरसंज्ञक पद-गमनाय-स्थान ८ ११, **परम-परम-परा-परमा**—निरतिशय-श्रेष्ठ असाच अर्थ सर्वत्र विवक्षित आहे, **परंपराप्राप्तं**—क्षत्रिय-पितापुत्रसंप्रदायानें प्राप्त ४ २, (**परिग्रह**—स्त्री-पुत्र-वित्त-गृह इत्यादिकांचा सग्रह,) **परिपंथिनौ**—चोर-मोक्ष मार्गाला विघ्न करणारे ३ ३४, **परिमार्गितव्यं**—शोध करावा, जाणावें १५ ४, **परिसमाप्यते**—अन्तर्भूत होतें ४ ३३, **पवित्र**—पावन-शुद्धिकर ४ ३८, ९ २-१७, १० १२, **पावनानि**—विशुद्धि करणारीं

ब्रह्मकर्म—ब्राह्मणजातीचें कर्म १८४२;**ब्रह्मकर्मसमाधिना**—ब्रह्म हेंच कर्म त्यांत ज्याचें चित्तसमाधान आहे तो ब्रह्मकर्मसमाधि त्याच्याकडून (या श्लोकांतील सर्व 'ब्रह्म'शब्द परमात्मा या अर्थी आहेत.) ४.२४, **ब्रह्मणः**—वेदाच्या ४.३२, परमात्म्याच्या (प्राप्तिमार्गांत) ६.३८, प्रजापतीच्या–विराटाच्या ८.१७, हिरण्यगर्भाच्या ११.३७, परमात्म्याची १४.२७, परमात्म्याचा १७.२३; **ब्रह्मणि**—ईश्वरामध्यें ५.१०–१९–२०; **ब्रह्मनिर्वाणं**—मोक्षास २.७२, ५.२४–२५–२६; **ब्रह्मभूत**—ब्रह्मरूप ५.२४, १८.५४, जीवन्मुक्त ६.२७, **ब्रह्मभूयाय**—मोक्षास–ब्रह्म होण्यास १४.२६, १८.५३; **ब्रह्मयोगयुक्तात्मा**—ब्रह्मामध्यें जो योग–समाधि, त्यांत ज्याचें मन गढून गेलें आहे तो ५.२१, **ब्रह्मवादिनां**—वेदवाद्यांच्या १७.२४, **ब्रह्मविद्**—ब्रह्मज्ञ ५.२०; **ब्रह्मविदः**—ब्रह्मोपासक लोक ८.२४; **ब्रह्मसंस्पर्शं**—ब्रह्माशीं ज्याचा संस्पर्श आहे तें ६.२८; **ब्रह्मसूत्रपदैः**—ब्रह्मसूचक वाक्यरूप पदांनीं १३.४; **ब्रह्मोद्भवं**—वेद ज्याचें कारण आहे तें कर्म, ब्रह्मापासून ज्ञात झालेलें कर्म ३.१५; **भक्तियोगेन**—भजन हाच योग, त्यानें १४.२६; **भावना**—आत्मज्ञानाभिनिवेश २.६६; **भावसमन्विता**.—भाव–परमार्थतत्त्वाभिनिवेश, त्यानें युक्त १०.८, **भावसंशुद्धिः**—निष्कपटपणा १७.१६; **भावं**—स्वभावाला ७.१५, आत्मस्वरूप–२४.९.११ (आत्मवस्तु१८.२०)विशेष देवतेस ८.६,**भावः**—अस्तित्व२.१६,वस्तु ८.४, अक्षरसंज्ञक परब्रह्म ८.२०, भावना १८.१७; **भावाः**—पदार्थ ७.१२, बुद्ध्यादिक १०.५; **भावैः**—पदार्थ ७.१३; **भावेषु**—वस्तूमध्यें १०.१७.

मद्भावं—ईश्वरभावास–मोक्षास ४.१०; वैष्णव तत्त्वास ८.५, १४.१९, **मद्भावाय**—परमात्मभावास १३.१८; **मद्भावाः**—माझ्यामध्यें ज्यांची भावना आहे–वैष्णव सामर्थ्यानें युक्त १०.६; **महद्ब्रह्म**—सर्व कार्याहून मोठें म्हणून महत् व स्वविकाराच्या भरणामुळें ब्रह्म, अशी माझी प्रकृति माया १४.३–४; **महायोगेश्वरः**—योग्यांचा महान् ईश्वर ११.९; **मात्रास्पर्शाः**—मात्रा–श्रोत्रादि इंद्रियें, त्यांचे स्पर्श–शब्दादिकांशीं संयोग किंवा मात्रा–श्रोत्रादि इंद्रियें व स्पर्श–शब्दादिविषय २.१४, **माया**—त्रिगुणात्मिका वैष्णवी प्रकृति ७.१४–१५, **मायया**—छद्मानें–मिषानें–गूढ शक्तीनें १८.६१, (आत्ममायया ४.६), **मुक्तस्य**—ज्याचें धर्माधर्मादि बंधन निवृत्त झालें आहे त्याचें ४.२३, **मुक्तः**—संसारातून मुक्त झालेलाच आहे ५.२८,. हर्षादिकांपासून मुक्त–हर्षादिरहित झालेला १२.१५, पापापासून मुक्त झालेला १८.७१, **मौनं**—मूकत्व–वाणीचें संयमन १०.३८, १२.१९, मनःसंयम १७.१६, **यज्ञ**—विष्णु ३.९ (बाकी सर्व ठिकाणीं याग, चवथ्या अध्यायांत ज्ञानसाधनानांहि यज्ञ म्हटलें आहे.)

युज्यस्व—तयार हो–सज्ज हो २.३८–५०, **युक्तः**—योगानुष्ठान करणाऱ्या ६.१९; **युञ्जन्**—मन समाधान करणारा ६.१५–२८, ७.१; **युञ्जीत**—समाधान करावें ६.१०, **युञ्ज्यात्**—मन.समाधानाचा अभ्यास करावा ६.१२; **योगमायासमावृतः**—योग म्ह० गुणांची घटना–रचना–साम्यावस्था तीच माया, तिनें आच्छा-

दित झालेल्या ७ २५, **योगयज्ञाः**—प्राणायाम प्रत्याहारादिरूप योग हाच ज्याचा यज्ञ आहे ते योगयज्ञ ४ २८, **योगयुक्त**—वैदिक-ईश्वर समर्पितरूप फलनिरपेक्ष योगानें युक्त ५ ६-७, समाहित ८ २७, **योगयुक्तात्मा**—ज्याचें अन्त करण समाहित आहे तो ६ २९, **योगवित्तमाः**—अतिशय योगज्ञ १२ १, **योगसंन्यस्तकर्माणं**—परमार्थ दर्शनरूप योगानें ज्यानें कर्मांचा सन्यास केला आहे त्याला ४ ४१, **योगसंसिद्धः**—कर्मयोग व समाधियोग यानें संसिद्ध-संस्कृत झालेला-योग्यतेस प्राप्त झालेला ४ ३८, **योगसंसिद्धिं**—योगफलास ६ ३७, **योगसेवया**—योगानुष्ठानानें ६ २०, **योगस्थ**—सिद्धि व असिद्धि याना सम मानणें या समत्वयोगात स्थित होऊन २ ४८, **योगस्य**—ध्यानयोगाचें (स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणारा) ६ ४४, **योगं**—विवेकप्रज्ञेला-समाधीला २.५३, दोन अध्यायाना सांगितलेल्या, कर्मयोग हा ज्याचा उपाय आहे, त्या ज्ञाननिष्ठालक्षण योगाला (कारण पूर्वोक्त २ ३९ ते ३ ४३ पर्यंत सांगितलेल्या विषयाला उद्देशून हा योगशब्द आहे) ४ १, सम्यग्दर्शनाचा उपाय अशा कर्मानुष्ठानाला ४ ४२, कर्मानुष्ठानास ५ १, वैदिक कर्मयोगाला ५ ५, कर्मानुष्ठानरूप योगास ६ २, ध्यानयोगास ६ ३, चित्तसमाधान ६ १२-१९, ७ १, आत्म्याचें याथात्म्य ९ ५, (किंवा योगजन्य योगैश्वर्य सामर्थ्य-योगशक्तीचें आधिक्य) १० ७-१८, ११ ८, योगासाठीं असल्यामुळें हा संवादयोगच होय, त्यास १८ ७५, **योग.**—सिद्धि-असिद्धींचें समत्व हाच योग २ ४८-५०, कर्म ज्याचा उपाय आहे असा ज्ञाननिष्ठारूप योग ४ २-३, चित्तसमाधानरूप योग १६-१७-२३-३३-३६, **योगात्**—ध्यानयोगापासून-चित्तसमाधानापासून ६ ३७, **योगाय**—समत्वबुद्धि योगासाठीं, ज्ञानयोगासाठीं २ ५०, **योगारूढस्य**—ध्यानयोगारूढ झालेल्याला ६ ३, **योगारूढ.**—ज्याला योग प्राप्त झाला आहे तो ६ ४, **योगिनं**—या ध्यानयोग्याला ६ २७, **योगिनः**—कर्म करणारे (कारण प्रकरण दैवयज्ञाचें आहे) ४ २५, कर्म ईश्वरार्पण करून व फलाची इच्छा टाकून कर्मानुष्ठान करणारे ५ ११, ध्यानयोग्याचें ६ १९, १८ २४, ध्यानयोगी व कर्मठ (कारण पुढे दोघांच्या दोन गती सांगितल्या आहेत) ८ २३, समाहितचित्त योगी १५ ११, **योगिना**—कर्माधिकाऱ्याची ३ ३, दरिद्र्याच्या (कारण वर 'श्रीमतां' असा शब्द आहे) ६ ४२, रुद्र आदित्यादिकांचें ध्यान करणाऱ्या योग्यांतील ६ ४७, **योगी**—योगी-ध्यायी-समाधिमान् ५ २४, चित्तसमाधानवान् ६ १-२-८, १२ १४, ध्यानाभ्यासी ६ १०-१५-(योगविघ्नरहित)-२८, सम्यग्दर्शी योगी ६ ३१-३२-४५, ध्यायी-ध्यानाभ्यासी ६ ४६, कर्मी ८ २५, ध्यायी किंवा कर्मी ८ २७-२८, **योगे**—सारयज्ञानाच्या प्राप्तीचा उपाय असा ईश्वराराधनार्थ कर्मयोग व समाधियोग याविषयीं २ ३९, **योगेन**—सम्यग्दर्शनस्थैर्यरूप १० ७, समाधीनें १२ ६, १८ ३३, आत्म्याचें यथार्थ स्वरूपचिंतन हाच योग त्यानें १३ २४, **योगेश्वर**—योग्यांच्या ईश्वरा ११ ४, (रः) १८ ७८ (योगेश्वरात्) १८ ७५, **योगै**—ज्ञानप्राप्तीच्या उपायत्वानें कर्मे ईश्वरार्पण करून फलाची इच्छा सोडून त्यांचें अनुष्ठान करणारे, त्यांच्याकडून ५ ५, **योनिः**—उत्पत्तिस्थान १४ ३, व्याघ्रादियोनि १६ १९-२०

रसवर्जं—आसक्ति-प्रीति-इच्छा यावाचून २.५९; **रस**—आसक्ति प्रीति २.५९, जलातील रस हा गुण ७.८; **रसात्मकः**—सर्वरसात्मक १५.१३; **लोकसंग्रहं**—लोकाच्या उन्मार्गप्रवृत्तीचें निवारण ३.२०–२५; **लोकः**—हा अधिकारी कर्मकर्ता ३.९, सर्व लोक ३.२१, हा मनुष्यलोक ४.३१–४० हा मूढ लोकसमूह ७.२५; **लोकः-लोकात्**—लोक-लोकापासून १२.१५; **लोकान्**—पुण्यलोकास ६.४१, या ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोकास १०.१६, ११.३०–३२, १८.१७, महाद्यादि तत्त्ववेत्त्याच्या लोकास १४.१४, शुभ लोकास १८.७१; **लोकाः**—ब्रह्मादि-स्थावरान्त लोक ३.२४, ८.१६, लौकिक प्राणी ११.२३–२९; **लोके**—या लोकीं २.५, ३.३, ४.१२, ६.४२, प्राणिसमूहात १३.१३, संसारात १५.१६, १६.६, लौकिकात–व्यवहारात १५.१८.

विद्वान्—आत्मविद्–ज्ञानी ३.२५–२६; **विविक्तदेशसेवित्वं**—पवित्र व निर्भय प्रदेशाचें सेवन करण्याचें शील १३.१०; **वेदवादरताः**—वेदाच्या अर्थवादादिवाक्यात रत झालेले २.४२; **वेदविद्**–वेदार्थ जाणणारा १५.१–१५; **वेदान्तकृत्**—वेदान्तार्थसम्प्रदायकर्ता १५.१५; **व्यवसायात्मिका**—निश्चयस्वभाव २.२८, (**अव्यवसायिनां**—प्रमाणजनित विवेकबुद्धिरहित लोकांच्या २.२८;) **व्यवस्थितौ**—अवश्य होणारे ३.३४; **शब्दब्रह्म**—वेदोक्त कर्मानुष्ठानफलास ६.४४; **शमः**—उपशम–सर्वकर्मनिवृत्ति ६.३, अन्तःकरणाचा शम १०.४, १८.४२; **शान्ति**—अन्तःकरणाचा उपशम २.६६, ९.३१, १६.२, १८.६२, मोक्ष २.७०–७१, ४.३९, ५.१२, ६.१५, सर्वसंसारोपरति ५.२९, १२.१२; **शान्तः**—उपरत १८.५३; **शारीरं**—शरीरस्थितीला अत्यन्त अवश्य तेवढेंच–शरीराच्या निर्वाहापुरतेंच ४.२१, शरीरानें होणारें १७.१४, (**शौचं**—जलादिकानें बाह्य शुद्धि व राग-द्वेषत्यागानें अन्तःशुद्धि हाच अर्थ सर्वत्र विवक्षित आहे.) **श्रुतिपरायणाः**—श्रवण हेंच ज्याच्या मोक्षमार्गप्रवृत्तीचें श्रेष्ठ साधन आहे ते १३.२५; **श्रुतिविप्रतिपन्ना**—अनेक साध्यसाधनसंबंधप्रकाशनश्रवणांनी विक्षिप्त झालेली २.५३; **श्रेयः**—कल्याण १.३१, २.५, २.३१, ३.३५, निःश्रेयसाचें–मोक्षाचें साधन २.७, १६.२२, मोक्ष ३.२, स्वर्ग किंवा मोक्ष यांस ३.११, अधिक प्रशस्त ५.१, १२.१२.

सतः—विद्यमान वस्तूचा–आत्म्याचा २.१६, **सर्वकर्मणां**—सर्व लौकिक-वैदिक कर्मांच्या १८.१३; **सर्वकर्माणि**—नित्यनैमित्तिकादि सर्व कर्में ३.२६, संचित व क्रियमाण सर्व कर्में ४.३७, नित्य-नैमित्तिक काम्य निषिद्ध सर्व कर्में ५.१३, १८.५६, दृष्ट व अदृष्ट फल देणारी सर्व कर्में १८.५७, **सर्वकामेभ्यः**—दृष्ट व अदृष्ट अशा सर्व विषयांपासून ६.१८, **सर्वारंभ**—सर्व कर्में १२.१६, १४.२५, १८–४८; **संन्यास**—कर्मत्याग, **संन्यस्य**—कर्मांचा त्याग–समर्पण करून असाच सन्यासशब्दाचा मुख्य अर्थ आहे, काम्यकर्मांचा त्याग वगैरे सर्व गौण सन्यास आहेत. **संसिद्धि**—मोक्षास ३.२०, ८.१५, शरीरेंद्रियांची ज्ञाननिष्ठायोग्यता १८.४५; **संसिद्धौ**—योगसिद्धीसाठी ६.४३; **सिद्ध्ये**—सिद्धीसाठी, ७.३, १८.१३; **सिद्धि**—नैष्कर्म्यसिद्धीला ३.४, फलनिष्पत्तीला

४.१२, क्रमान मोक्षसिद्धीला १२ १०, मोक्षाला १४ १, पुरुषार्थयोग्यतेला १६.२३, ज्ञाननिष्ठायोग्यतेला १८ ४९–४६–५०, फलनिष्पत्ति ४ १२, **सिद्धि असिद्धि**—इष्ट लाभ होणें किंवा न होणें ४ २२, २ ४८, १८ २६, **स्मृतिभ्रंशः**—शास्त्राचार्योपदेशजनित संस्कारापासून होणाऱ्या स्मृतीचा भ्रंश २ ६३, **स्वकर्म-स्वधर्म**—आपापल्या वर्णाश्रमाला उचित असें कर्म **स्वभाव**—अविद्यालक्षण प्रकृति ५ १४, जीवभाव ८ ३, इतर सर्वत्र स्वभाव म्ह० या जन्मीं व्यक्त झालेला पूर्वजन्मार्जित धर्माधर्मसंस्कार (१८ ४१ येथें स्वभाव म्ह० ईश्वराची त्रिगुणात्मिका प्रकृति–माया असाहि दुसरा अर्थ संभवतो) **हेतु**—निमित्त ९ १०, १३ २०, कारण १८ १५, **हेतुमद्भि**—युक्तियुक्त १३ ४. (**नियतं**—निश्चित–अवश्य १ ४४, नित्यकर्म ३ ८, १८ ९–१३, **नियतस्य**—नित्यकर्माचा १८.७, **प्रजापतिः**—प्रजाचा स्रष्टा–उत्पादक ३ १०, कश्यपादि ११ ३९.)

॥ ॐ ॥

पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं
व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ।
अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनीं–
मम्ब त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—**अम्ब भगवद्गीते**—हे माते भगवद्गीते !—**भगवता नारायणेन स्वयं**—भगवान् नारायणांनीं स्वतः —**पार्थाय प्रतिबोधितां**—अर्जुनाला उपदेशिलेली—**पुराणमुनिना व्यासेन**—प्राचीन मुनी व्यासांनीं—**मध्येमहाभारतं ग्रथितां**—महाभारतामध्यें ग्रथित केलेली—**अद्वैतामृतवर्षिणीं**—अद्वैतरूप अमृताचा वर्षाव करणारी—**भवद्वेषिणीं**—संसाराचा द्वेष–उच्छेद करणारी—**अष्टादशाध्यायिनीं भगवतीं**—जिचे अठरा अध्याय आहेत, अशी जी पूज्य गीता—**त्वाम् अनुसंदधामि**—त्या तुज गीतेचें मी चिंतन–स्मरण करितों. १.

नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे फुल्लारविन्दायतपत्रनेत्र ।
येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—**फुल्लारविंद आयतपत्रनेत्र विशालबुद्धे व्यास**—फुललेल्या कमलपत्राकारखे ज्यांचे आकर्ण नेत्र आहेत, ज्यांची बुद्धि विशाल आहे, अशा हे व्यासमुने! —**येन त्वया भारततैलपूर्णः ज्ञानमयः प्रदीपः प्रज्वालितः**—ज्या तुम्हीं भारतरूपी तेलानें भरलेला ज्ञानप्रचुर दीप प्रदीप्त केलात,—**ते नमः अस्तु**—त्या तुम्हांला नमस्कार असो.

प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।
ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—प्रपन्नपारिजाताय—शरणागतास कल्पवृक्षाप्रमाणें असलेल्या—**तोत्रवेत्रैकपाणये**—ज्याच्या एका हातात चाबकाची काठी आहे—**ज्ञानमुद्राय**—ज्यानें ज्ञानाची मुद्रा धारण केली आहे अशा—**गीतामृतदुहे**—गीतामृताचें दोहन करणाऱ्या—**कृष्णाय**—श्रीकृष्णाला—**नमः**—नमस्कार असो. ३.

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—सर्वोपनिषदः गाव—सर्व उपनिषदे याच गायी—**गोपालनंदनः दोग्धा**—नंद गोपालाचा पुत्र हा दोहन करणारा-गवळी—**भोक्ता सुधीः पार्थः वत्स**—गीतामृताचें प्राशन करणारा भोक्ता-जीव बुद्धिमान् पार्थ हेंच वासरूं असून त्याच्यासाठीं—**महत् गीतामृतं दुग्धं**—मोक्षासारखें श्रेष्ठ फल देणाऱ्या गीतामृताचें दोहन केलें. [उपनिषद्रूपी गायींपासून पार्थरूपी जीवासाठीं अंतर्यामी नारायणानें गीतामृताचें दोहन केलें.] ४

वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् ।
देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—वसुदेवसुतं—वसुदेवाचा पुत्र—**कंसचाणूरमर्दनं देवं**—कंस व चाणूर यांना मारणारा देव—**देवकीपरमानंदं**—देवकीचा परम आनंद अशा—**जगद्गुरुं कृष्णं**—सर्व जगताच्या धर्मोपदेशक श्रीकृष्णाला—**वन्दे**—मी वंदन करितों. ५

भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गांधारनीलोत्पला
शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला ।
अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी
सोत्तीर्णा खलु पाण्डवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—भीष्मद्रोणतटा—भीष्म व द्रोण हे ज्या रणनदीचे दोन तीर आहेत, —**जयद्रथजला**—जयद्रथ हें जिच्यातील जल आहे,—**गांधारनीलोत्पला**—शकुनि हेंच नील कमल आहे,—**शल्यग्राहवती**—जी शल्य या सुसरानें युक्त आहे, —**कृपेण वहनी**—कृपाचार्य याच प्रवाहानें जी वहात आहे,—**कर्णेन वेलाकुला**—कर्णाच्या योगानें जी दोन्ही तीरावर क्षुब्ध झाली आहे,—**अश्वत्थामविकर्णघोरमकरा**—अश्वत्थामा व विकर्ण हेच जिच्यांतील भयंकर नक्र आहेत,—**दुर्योधनावर्तिनी**—दुर्योधन हा जिच्यांतील मोठा भोंवरा आहे अशी—**सा रणनदी**—ती रणरूपी नदी—**पाडवैः खलु उत्तीर्णा**—पांडवांनी खरोखर उतरली, कारण **कैवर्तकः केशवः**—यांचा नावाडी-त्यांना त्या रणनदींतून पार करणारा साक्षात् भगवान् केशव होता. ६

---

१. श्रीमच्छंकराचार्यांच्या पंटोंत उजव्या हाताची जी आकृति आहे, तीच ज्ञानमुद्रा होय.

पाराशर्यवचःसरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं
नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम्।
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा
भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—पाराशर्यवचःसरोज—पराशरपुत्र भगवान् व्यास यांच्या वचनरूपी सरोवरांत उत्पन्न झालेलें—अमलं—निर्मळ-शुद्ध-धर्म्य—गीतार्थगन्धोत्कटं—गीतार्थ हाच ज्याचा उत्कृष्ट सुवास आहे,—नानाख्यानककेसर—नाना प्रकारचीं आख्यानें हेंच ज्यांतील केसर आहे,—हरिकथासंबोधनाबोधित—हरिकथेच्या वर्णनानें जें प्रफुल्लित झालें आहे—लोके सज्जनषट्पदैः अहरहः मुदा पेपीयमान—या लोकीं भाविक सज्जन यांच भ्रमरांकडून जें प्रत्यहीं मोठ्या आनंदानें वारंवार सेवन केलें जाणारें—कलिमलप्रध्वंसि—असें कलीचा मल घालविणारें-पातकांचा नाश करणारें—भारतपंकज—भारतरूपी कमल—नः श्रेयसे भूयात्—आमच्या कल्याणास कारण होवो-आमचें कल्याण करणारें होवो. ७

मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम्।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—यत्कृपा—ज्याची कृपा—मूकं वाचालं करोति—मुक्याला वाचाळ करते—पंगुं गिरिं लंघयते—पांगळ्याकडून पर्वताचें उल्लंघन करविते—तं परमानंदमाधवं—त्या परमानंदरूप माधवाला—अहं वन्दे—मी वंदन करितों ८

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै-
र्वेदैः साङ्गपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः।
ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो
यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः यं दिव्यैः स्तवैः स्तुवन्ति—ब्रह्मदेव, वरुण, इंद्र रुद्र व मरुद्गण ज्याला दिव्य स्तुतींनीं स्तवितात,—सामगाः यं साङ्गपदक्रमोपनिषदैः वेदैः गायन्ति—साम गायन करणारे वैदिक व्याकरणादि अंगें, पदें, क्रम व उपनिषदें यांसह वेदांनीं ज्याचें गान-वर्णन करितात,—योगिनः यं ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति—योगी ज्याला ध्यानानें स्थिर केलेल्या आत्मनिष्ठ मनानें पहातात,—सुरासुरगणाः यस्य अन्तं न विदुः—देव व दानव यांचे समूह ज्याचा अंत जाणत नाहींत-देवादिकांनाहि ज्याचा अंत लागत नाहीं,—तस्मै देवाय नमः—त्या स्वयंप्रकाश देवाला नमस्कार असो ९.

(इति ध्यानम्)

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ

उपोद्घात.

ॐ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसंभवम् ।
अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥ १ ॥

अर्थ—**नारायणः अव्यक्तात् परः**—नारा म्ह० जलतत्त्व, तें ज्याचें अयन-अधिष्ठान आहे तो नारायण-शेषशायी भगवान् अव्यक्ताहून-मायेहून पर-अगदीं विलक्षण आहे. मायेच्या लक्षणाहून-स्वरूपाहून त्याचें लक्षण अगदीं निराळें आहे. माया जड, परतंत्र, व अनादि सान्त आहे. नारायण चेतन, स्वतंत्र व नित्य-अनादि-अनन्त आहे. तत्त्वदृष्ट्या—नर म्ह० चराचर शरीरें, त्यात सतत राहणारे जे चिदाभास-जीव त्यास नारा म्हणतात. त्याचा जो अयन-आश्रय-नियामक-अंतर्यामी तो नारायण, अव्यक्त किंवा अव्याकृत या नावाच्या मायेहून अगदीं निराळा आहे. माया व तिचे गुण याचा त्याला स्पर्शही झालेला नाही. तो निर्लेप, असंग, उदासीन, सत्-चित्-आनंदरूप आहे, असा याचा अर्थ होतो.—**अण्डं**—अपंचीकृत पंचमहाभूतात्मक जें तत्त्व त्याला अंड म्हणतात. तें—**अव्यक्तसंभवं**—अव्यक्तापासून झालेलें आहे.—**तु अण्डस्य अन्तः**—त्या ब्रह्माण्डात—**इमे लोकाः**—हे भूः, भुवः, सुवः, महः, जनः, तपः व सत्य असे सात लोक आहेत—**च**—व—**सप्तद्वीपा मेदिनी**—त्यात ही सप्तद्वीपानीं युक्त अशी पृथिवी आहे. १

---

१ बृहदारण्यकभाष्यार्थ अ. ३. पृ. १७७–१८८ पहा. २ प्रकृतीपासून—मायेपासून प्रथम आकाश, वायु, तेज, जल व पृथिवी हीं पाच सूक्ष्म भूतें होतात. त्याचें परस्पर मिश्रण झालेलें नसतें. त्याना अपंचीकृत पंचभूतें किंवा तन्मात्रें म्हणतात. हीं सूक्ष्म भूतें हेंच हिरण्यगर्भाचें तत्त्व-शरीर आहे. त्यालाच ब्रह्माण्ड म्हणतात. ३ हे सात लोक हेंच विराडात्म्याचें शरीर आहे. अन्तर्यामी नारायण नित्य आहे. त्याच्या आश्रयानें अव्यक्त नावाची मायाशक्ति राहते. ती कार्योन्मुख-जगद्रूप-सृष्टिरूप कार्य करण्यास तयार झाली म्हणजे आकाशादि सूक्ष्म भूतें होतात. त्या भूतांनी युक्त असलेलें जें नारायण तत्त्व तेंच हिरण्यगर्भ, तेंच ब्रह्माण्ड. नंतर सूक्ष्म भूतांचें परस्पर मिश्रण होतें. त्यालाच पंचीकरण म्हणतात. त्यामुळें भूतें स्थूल होतात. तीं स्थूल भूतें हाच मी असा त्यावर अभिमान ठेवणारा नारायण हाच. विराट्, पुरुष, स्थूल देह यात भूतात्मा या सप्तलोकांची पृथ्वीत्वा अन्तर्भाव होतो. या विराट्-पुरुषाच्या मुखादिकांपासूनच वेद-शास्त्रें, ब्राह्मणादि वर्ण वगैरे सृष्टि झाली. असो. भाष्यकारानीं या श्लोकानें नारायणतत्त्वानुस्मरणरूप मंगलाचरण केलें आहे. त्यात गीताशास्त्राचें—विषय, प्रयोजन, अधिकारी व संबंध—हें अनुबंधचतुष्टयहि सुचविलें आहे. 'ब्रह्म व आत्मा याचें ऐक्य' हा या शास्त्राचा विषय, मोक्ष—संसारनिवृत्ति हें फल, मोक्षाची इच्छा करणारा मुमुक्षु [illegible] अधिकारी, ब्रह्म हा विषय व गीताशास्त्र त्याचें प्रतिपादक विषयी, यास्तव ब्रह्म व गीताशास्त्र याचा विषय-विषयी, प्रतिपाद्य-प्रतिपादक हा संबंध आहे.

स भगवान्सृष्ट्वेदं जगत्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुर्मरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन्प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तम् । ततोऽन्यांश्च सनकसनन्दनादीनुत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यलक्षणं ग्राहयामास ॥

भाष्यार्थ—सः भगवान् इदं जगत् सृष्ट्वा—तो भगवान्–नारायण हें जगत् उत्पन्न करून—**च तस्य स्थितिं चिकीर्षुः**—व त्याची स्थिति करण्याची इच्छा करणारा तो—**अग्रे मरीच्यादीन् प्रजापतीन्**—प्रथम मरीची, अत्रि, अंगिरस इत्यादि प्रजापतींना—**सृष्ट्वा**—उत्पन्न करून—**वेदोक्तं प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं**—वेदानें सांगितलेल्या प्रवृत्तिरूप धर्मास—**ग्राहयामास**—ग्रहण करविता झाला [जगाला उत्पन्न करून त्याच्या स्थितीची इच्छा करणाऱ्या नारायणानें अगोदर मरीचिप्रभृति प्रजापतींना उत्पन्न करून त्यांच्याकडून वेदोक्त प्रवृत्तिधर्माचें ग्रहण करविलें.]—**च ततः अन्यान् सनक सनन्दनादीन्**—आणि त्याहून निराळ्या सनक, सनन्दन, सनात्, सनातन यांस—**उत्पाद्य**—उत्पन्न करून—**ज्ञानवैराग्यलक्षण निवृत्तिलक्षणं धर्मं**—ज्ञान व वैराग्य हें ज्याचें स्वरूप आहे अशा शम-दमादिरूप निवृत्तिधर्मास—**ग्राहयामास**—त्यांच्याकडून ग्रहण करविलें [शम-दम-उपरम-तितिक्षा-श्रद्धा-समाधान हें निवृत्तिलक्षण धर्माचें स्वरूप असून ज्ञान व वैराग्य हें त्या शमादिकांचेंहि कारण आहे भगवानानीं सनकादिकांस उत्पन्न करून त्यांना तो धर्म शिकविला]

द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः । प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । जगतः स्थितिकारणं प्राणिनां साक्षादभ्युदयनिःश्रेयसहेतुर्यः स धर्मो ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्च श्रेयोर्थिभिरनुष्ठीयमानः ॥

भाष्यार्थ—वेदोक्तः धर्मं द्विविधः हि—वेदोक्त धर्म दोन प्रकारचा आहे—**प्रवृत्तिलक्षणः च निवृत्तिलक्षणः**—एक प्रवृत्तिलक्षण–याग-दानरूप व दुसरा निवृत्तिलक्षण–ज्ञानवैराग्यरूप, (धर्माचें लक्षण–)—**यः जगतः स्थितिकारण**—जो जगाच्या स्थितीचें कारण—**प्राणिनां साक्षात् अभ्युदय-निःश्रेयसहेतुः**—प्राण्याच्या साक्षात् अभ्युदयाचें–उत्कर्षाचें व मोक्षाच कारण—**सः धर्मः**—तो धर्म होय.(धर्माचें जर एवढेंच लक्षण असेल तर तो वाटेल त्याला साध्य आहे, असें कोणी म्हणेल म्हणून पुनः आचार्य

१ मरीचि, अत्रि, अंगिरस, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु व दक्ष किंवा प्रचेतस आणि वसिष्ठ, भृगु व नारद या दहा (मनुस्मृ अ. १ श्लो ३५) प्रजापतींस उत्पन्न करून त्यांना वेदोक्त प्रवृत्तिधर्म सांगितला. २ याग, दान, तप हा प्रवृत्तिधर्म आहे. मरीच्यादि गृहस्थाश्रमी त्याचे अधिकारी होत म्हणून भगवानानीं त्यांजकडून त्याचें ग्रहण करविलें. ३ आपला उत्कर्ष व्हावा. या लोकीं मोठेपणा मिळावा व परलोकीं उत्तम लोकाची प्राप्ति व्हावी, अशी इच्छा करून प्रवृत्तिलक्षण याग-दानादि धर्म जे गृहस्थ करितात त्यांच्या साक्षात् उत्कर्षाला तो धर्म कारण होतो व अ.प्रत्यक्ष मोक्ष मिळावा, अशा इच्छेनें प्रवृत्ति धर्माचें अनुष्ठान जे करितात, त्यांना चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति व ज्ञानानें मोक्ष अशा परंपरेनें तो नि.श्रेयसहेतु–मोक्षाचें कारण होतो, पण ज्ञानवैराग्यरूप निवृत्तिधर्म साक्षात् नि.श्रेयसहेतु आहे.

म्हणतात-)—**श्रेयोर्थिभिः ब्राह्मणाद्यैः वर्णिभिः च आश्रमिभिः अनुष्ठीयमानः**—पुरुषार्थाची इच्छा करणाऱ्या ब्राह्मणादि वर्णांकडून व ब्रह्मचारी गृहस्थ इत्यादि आश्रमांकडून अनुष्ठान केला जाणारा जो, तो धर्म होय [श्रुति-स्मृतीमध्ये सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें जो ब्राह्मणादि वर्ण व आश्रम यांच्याकडून आचरिला जातो, जो जगाच्या स्थितीचें व प्राण्यांच्या साक्षात् उत्कर्षाचें व मोक्षाचें कारण आहे तो धर्म होय]

दीर्घेण कालेनानुष्ठातृणां कामोद्भवाद्धीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेनाधर्मेणाभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य रक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन किल संबभूव। ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणेन रक्षितः स्याद्वैदिको धर्मस्तदधीनत्वाद्वर्णाश्रमभेदानाम्॥

भाष्यार्थ—दीर्घेण कालेन—दीर्घकालानें-कृत, त्रेता व जवळ जवळ द्वापर, एवढा मोठा काल मध्यें निघून गेल्यावर—**अनुष्ठातृणां कामोद्भवात्**—त्या धर्माचें अनुष्ठान करणाऱ्या ब्राह्मणादिकामध्य कामाचा-विषयतृष्णेचा उद्भव झाल्यामुळें—**हीयमानविवेकविज्ञानहेतुकेन अधर्मेण**—कमी होत जाणारा विवेक व विज्ञान यांना कारण होणाऱ्या अधर्माकडून—**धर्मे अभिभूयमाने**—धर्माचा पराभव-क्षय केला जाऊ लागला असता—**च अधर्मे प्रवर्धमाने**—व अधर्माची अतिशय वृद्धि होऊं लागली असता—**जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः**—जगाच्या स्थितीचें परिपालन करण्याची इच्छा करणारा—**सः आदिकर्ता नारायणाख्यः विष्णुः**—तो आदिकर्ता-पहिला स्रष्टा-नारायणनामाचा विष्णु-व्यापक परमात्मा—**भौमस्य ब्रह्मणः ब्राह्मणत्वस्य**—भूलोकच्या ब्रह्माचें म्ह० ब्राह्मणत्वाचें—**रक्षणार्थं**—रक्षण करण्यासाठी—**देवक्यां वसुदेवात् अंशेन संबभूव किल**—देवकीच्या ठिकाणीं वसुदेवापासून अंशानें उत्पन्न झाला, हें पुराणांतून प्रसिद्ध आहे—**हि**—ब्राह्मण्याच्याच रक्षणाचें कारण असें कीं,—**ब्राह्मणत्वस्य रक्षणेन**—ब्राह्मणत्वाचें रक्षण केल्यानें—**वैदिकः धर्मः रक्षितःस्यात्**—वैदिक धर्म सुरक्षित राहील—**वर्णाश्रमभेदानां तदधीनत्वात्**—कारण वर्णभेद व आश्रमभेद ब्राह्मणाच्या अधीन आहेत [ब्राह्मण जिवंत राहिले तर वर्ण व आश्रम कायम राहणार कारण वर्णाश्रमाची व्यवस्था त्यांच्या अस्तित्वावर अवलंबून असते]

स च भगवाञ्ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा संपन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन्स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन्निव लक्ष्यते॥

---

१ 'भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै वसुदेवाद्जनार्दनः।' या वचनाला अनुसरून भाष्यकारांचें हें म्हणणें आहे २ म्हणून वर्णाश्रमविभाग नाहींसा करू पाहणारा या दानवांकडून प्रथम ब्राह्मणाचा नाश करण्याचा यत्न केला जात असे हल्लींच्या धर्मविध्वंसकांचे प्रयत्नही याच दिशेनें होत असतात, हें प्रसिद्ध आहे

भाष्यार्थ—च ज्ञान ऐश्वर्य शक्ति बल वीर्य तेजोभिः सदा संपन्नः सः भगवान्—आणि ज्ञान, ऐश्वर्य, शक्ति, बल, वीर्य व तेज यांनी संपन्न असलेला तो भगवान–नारायण—**स्वां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायां मूलप्रकृतिं**—आपल्या ईशपरतंत्र असलेल्या त्रिगुणात्मक वैष्णवी–व्यापक मायेला–मूलप्रकृतीला—**वशीकृत्य**—वश करून–तिला आपल्या स्वाधीन ठेवून तो स्वतः—**अजः अव्ययः भूतानां ईश्वरः नित्य शुद्ध बुद्ध मुक्तस्वभावः अपि सन्**—अज–न जन्मणारा, अव्यय–निर्विकार, सर्व प्राण्यांचा नियामक, नित्यस्वभाव, शुद्धस्वभाव, ज्ञानस्वभाव व मुक्तस्वभावही असून—**स्वमायया**—आपल्या मायेच्या योगाने—**देहवान् इव जातः इव**—देहवान् असल्यासारखा, उत्पन्न झाल्यासारखा—**च लोकानुग्रहं कुर्वन् इव**—व लोकांवर अनुग्रह करीत असल्यासारखा—**लक्ष्यते**—दिसतो [अ० ४ श्लो० ६, यात सांगितल्याप्रमाणे तो भगवान् ज्ञानादि षड्गुणांनी संपन्न असूनही त्याच्या अधीन असलेल्या सर्व प्रपंचाचे कारण अशा आपल्या मायेला–सत्त्व रज तम या त्रिगुणयुक्त मायेला–जगाच्या मूळ प्रकृतीला–आपल्या स्वाधीन ठेवतो व स्वतः अज, अव्यय, वगैरे असताही आपल्या त्या शक्तीमुळे जगात उत्पन्न झाल्यासारखा दिसतो त्यामुळे त्याचा जन्म झाला आहे व तो सर्व लोकांवर जणु काय अनुग्रह करीत आहे, असे भासते]

स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश गुणाधिकैर्हि गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति । तं धर्मं भगवता यथोपदिष्टं वेदव्यासः सर्वज्ञो भगवान् गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध ॥

भाष्यार्थ—स्वप्रयोजन अभावे अपि—(त्या कृतकृत्य व नित्यतृप्त ईश्वराला) स्वतःच्या प्रयोजनाचा जरी अभाव असला (अ० ३ श्लो० २२ पहा) म्हणजे त्याला जरी

---

१ ज्ञान–विषयाला जाणण्याचे सामर्थ्य, ऐश्वर्य–स्वातंत्र्य, शक्ति–स्वतः यानें नियमन करण्याचे सामर्थ्य, बल–सहाय करणाराची संपत्ति, वीर्य–पराक्रम व तेज प्रागल्भ्य–विनयशीलत्व या सहा गुणांनी तो नारायण सदा युक्त असतो 'स्वां' म्ह० ईश्वराच्या अधीन असलेल्या वैष्णवी–व्यापक 'त्रिगुणात्मिका' सत्त्व रज व तम हे तीन गुण हेच जिचे स्वरूप आहे अशा सत्त्वादि गुणांची साम्यावस्था हेच मायेचे स्वरूप आहे, 'माया' अशा आपल्या अचिंत्य शक्तीला तो स्वाधीन ठेवतो त्याप्रमाणे ईश्वर प्रकृतिपरतंत्र होत नाही. जीवांनीही या मायेला–आपल्या प्रकृतीला योगाभ्यासाने स्वाधीन ठेवल्यास तोही ईश्वर अ० स्वतंत्र आहे. नित्यत्व, शुद्धत्व, बुद्धत्व व मुक्तत्व हा त्याचा स्वभाव आहे स्वभाव कधीही बदलत नाही. त्यामुळे त्याचे हे नित्यत्वादि स्वभाव सर्वावस्थेत संभवत नाहीत असे संभवत नाही असे म्हणता येत नाही. ईश्वराच्या देहग्रहणामध्ये मायेला प्राधान्य असते म्ह० त्याचे देहग्रहण मायिक आहे वास्तविक नाही हे भाष्यातील 'स्वमायया' या पदाने सुचविले आहे. पवित्र अशा धर्माचा उपदेश करून लोकांना अभ्युदय व निःश्रेयस प्राप्त व्हावे असे करणे हाच लोकानुग्रह आहे. पण त्या अज अव्यय निष्क्रिय नारायणाचा जन्म, देहग्रहण व लोकानुग्रह वगैरे सर्व आभासमात्र आहे वास्तविक नव्हे कारण ते सर्व वास्तविक मानल्यास त्याच्या या अजत्वादि व नित्यत्वादि स्वभावाला बाध येईल

कोणतेंहि फळ संपादन करावयाचें नसल तरी—**भूतानुजिघृक्षया**—भूतांवर अनुग्रह करण्याच्या इच्छेनें—**वैदिकं हि धर्मद्वयं**—दोन प्रकारचा–प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्तिलक्षण धर्म—**शोकमोहमहोदधौ निमग्नाय अर्जुनाय**—शोक व मोह यांच्या महासागरांत निमग्न झालेल्या–बुडालेल्या अर्जुनास—**उपदिदेश**—उपदेशिला (भगवानांना लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं–त्यांना यथाधिकार धर्मामध्यें प्रवृत्त करण्यासाठीं–दोन प्रकारचा वैदिकधर्म अर्जुनाला सांगितला. कारण इतर ज्ञानप्रमाण नोहा त्याच्या शास्त्र मोहसागरांत निमग्न झाला होता. अर्जुनालाच उपदेश करण्याचें कारण–)—**हि गुणाधिकैः गृहीत• च अनुष्ठीयमानः धर्म•**—कारण गुणांनी अधिक–श्रेष्ठ असलेल्या लोकांकडून स्वीकारलेला व अनुष्ठान केला जाणारा धर्म—**प्रचयं गमिष्यति**—वृद्धि पावेल,—**इति**—म्हणून तो अर्जुनालाच उपदेशिला.—**भगवता यथा उपदिष्टं तं धर्मं**—भगवानांना जसा त्याचा उपदेश केला होता तसाच त्या धर्माला—**सर्वज्ञ• भगवान् वेदव्यास•**—सर्वज्ञ पूज्य वेदव्यास—**गीताख्यैः सप्तभि• श्लोकशतैः**—गीता या नांवाच्या सातशें श्लोकांनी—**उपनिबबन्ध**—ग्रथित करता झाला. [भगवानांनी अर्जुनाला सांगितलेला तोच दोन प्रकारचा धर्म सर्वज्ञ वेदव्यासांनीं गीता या नांवाच्या सातशें श्लोकांनी ग्रथित केला.]

---

१ अर्जुन त्या वेळच्या लोकांत मोठा मान्य झाला होता. शूर, धार्मिक, विद्वान् इत्यादि गुणांनी तो प्रसिद्ध होता. त्यामुळें तो श्रेष्ठ होता. म्हणून श्रीकृष्णांनी त्याला धर्माचा उपदेश केला. सामान्य लोक श्रेष्ठाचें अनुसरण करितात, हें प्रसिद्ध आहे. पुष्कळ लोक धर्माचें अनुकरण करूं लागले कीं त्याची वृद्धि होते. धर्मानुष्ठान वाढावें, म्हणून भगवानांनी अर्जुनासारख्या गुणांनी श्रेष्ठ असलेल्या पुरुषाला धर्मोपदेश केला.

२ भगवानांनी अर्जुनाला सांगितलेला धर्म श्रुतिस्मृत्यादिकांच्या धर्माप्रमाणें शिष्टांना असंमत नव्हता, तर व्यासांसारख्या शिष्टांना संमत होता. म्हणूनच भगवान् व्यासांनीं त्याला सातशें श्लोकांनी ग्रथित केलें. व्यास म्ह० वेदव्यास, ज्यांनी वेदांचा विभाग केला ते. त्यांनी ग्रथित केलेल्या उपदेशांत श्रुतिस्मृतिविरुद्ध कांहीं असण्याचा संभवच नाहीं. म्हणून तर भाष्यकारांनी त्यांना सर्वज्ञ म्हटलें आहे. ‘कृष्णद्वैपायनं विद्धि व्यासं नारायणं प्रभुं’ अशी त्यांची प्रशंसा केलेली आढळते. मनुष्यांवर उपकार करण्यासाठीं त्यांनी हा भगवदुपदेश सातशें श्लोकांत ग्रथित केला आहे.

३ श्रीकृष्णांनी शोकमोहसागरांत बुडत असलेल्या अर्जुनाचा त्यांतून उद्धार करण्यासाठीं दोन प्रकारचा वैदिक धर्म त्यास सांगितला. श्रीव्यासांनी सातशें श्लोकांत तोच उपदेश ग्रथित केला. व्यासांनी भारतग्रंथ इतिहास या द्वारा लोकांना धर्मोपदेश करण्यासाठीं रचिला. अर्थात् सनत्सुजातीय, भगवद्गीता, मोक्षधर्म, अनुगीता इत्यादि त्यांतील प्रसंगोपात्त प्रकरण सामान्य लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं रचलीं आहेत ना स्वतःकरिता, श्रीकृष्णांकरिता किंवा अर्जुन, धर्म इत्यादि तत्कालीन पुरुषांकरितांही नाहींत. त्यावरूनच त्यांतील धर्मोपदेश सर्वांच्या धर्मनिर्णयासाठीं आहे, हें उघड होतें. त्या उपदेशावरून आम्हीं कोणता धर्म आचरावा, हें कळतें. त्यामागील भाष्यकारांना तर ‘सर्व भूतांवर अनुग्रह

तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थम् । तदर्थाविष्करणायानेकैः विवृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याहं विवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ॥

करण्याच्या इच्छेनें ' असे म्हटलें आहे. अर्थात् भगवानांनाही अर्जुनाला जो उपदेश केला तो सर्व लोकांवर उपकार करण्यासाठी केला. व्यासांनाही त्याचें जें श्लोकरूपानें ग्रथन केलें तेंही लोकांसाठी केलें. 'तर मग अर्जुनाला त्याची मुळींच गरज नव्हती की काय ?' नाही, गरज नव्हती असें नाही. तो त्यावेळीं शोक व मोह यांनी व्याकूळ झाला होता. त्यामुळें त्यालाही धर्मोपदेशाची आवश्यकता होती. म्हणून त्याला निमित्त करून सर्वांवर अनुग्रह करण्यासाठी श्रीकृष्णांनी त्याला धर्मोपदेश केला. शिवाय अर्जुन कृतार्थ होता. लोकांवर अनुग्रह करण्याच्या इच्छेनें त्याला व्यासांनी शोकमोहसागरांत निमग्न होणाऱ्या सामान्य मनुष्यांची भूमिका दिली, अशीही कल्पना संभवते. असो. आपण ज्या धर्मांचा उपदेश करीत आहों त्याची लोकांत प्रसिद्धि व्हावी, लोकांनी त्याचें अनुष्ठान करावें, म्हणून अनेक सद्गुणांनी श्रेष्ठ असलेल्या अधिकाऱ्यासच त्याचा उपदेश केला, व भगवान् व्यासांनीही त्यासाठी त्याला श्लोकरूपानें ग्रथित केलें. ज्यांना धर्माचें ज्ञान नाहीं त्यांना तें व्हावें, हा श्रीकृष्ण व व्यास या दोघांचाही उद्देश त्यांत स्पष्ट दिसतो.

तथापि टिळक आदिक असें समजतात की युद्ध टाकून स्वस्थ बसलेल्या ज्ञानी अर्जुनाला युद्धोन्मुख करण्यासाठी—त्यानें युद्ध करावें म्हणून, ज्ञानानंतर ज्ञान्या–जीवन्मुक्तानें कर्म करावें म्हणून, भगवानांनी गीताशास्त्र सांगितलें व गीता हें कर्मयोगशास्त्र आहे, गीतेच्या अठरा अध्यायांत भगवानांनी कर्मयोगाचें विधान केलें आहे. मधून मधून भक्ति, ज्ञान, ध्यानयोग वगैरेही आहेत पण ते मुख्य नव्हेत, कर्मयोग मुख्य. गीतारहस्य–' ज्ञानप्राप्तीनंतर कर्में करावीं की न करावीं हा गीतेंतला मुख्य मुद्दा आहे. म्हणून कर्म करणें व कर्म सोडणें असे तारतम्य पाहण्याच्या आयुष्यक्रमणाचे जगांत आढळून येणारे जे दोन मार्ग तेथपासून गीतेला सुरवात झाली असून ' पृ. ४१२ ' गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र ' मुख पृष्ठ " कर्में करीत असतांच अध्यात्म विचारानें किंवा भक्तीनें सर्वात्मैक्यरूप साम्यबुद्धि पूर्णपणें संपादन करणें व ती प्राप्त झाल्यावरही संन्यास घेण्याच्या भरीस न पडतां संसारांत राहून प्राप्त झालेली सर्व कर्में केवळ कर्तव्य म्हणून नेहमी करीत राहणें, हाच या जगांत मनुष्याचा परम पुरुषार्थ किंवा आयुष्यक्रमाचा उत्तम मार्ग होय, असें भगवद्गीतेत [illegible] भगवानांनी सांगितल्या स्थितीचें प्रतिपादन केलें आहे " पृ. ४४० " सर्व गीतेंत ब्रह्मविद्यान्तर्गत कर्मयोगशास्त्र हा एकच विषय जरी प्रतिपाद्य असला तरी प्रत्येक अध्यायांत जो विषय मुख्यत्वेंकरून चाललेला असतो तो या कर्मयोगशास्त्राचा भाग समजून त्या त्या अध्यायास त्यांतील विषयाप्रमाणें अमुक योग तमुक योग अशीं निरनिराळीं नांवें दिलीं आहेत आणि हे सर्व योग एकत्र झाले म्हणजे ब्रह्मविद्यान्तर्गत कर्मयोगशास्त्र होतें ' पृ. ४४३

परंतु हें म्हणणें समर्थ, योग्य नाहीं. अर्जुन ज्ञानी नव्हता. तो जर ज्ञानी असता तर त्याला शोक व मोह झाले नसते. अर्जुनाला युद्धोन्मुख करण्यासाठीच जर गीता सांगितली असती तर त्यांत वैदिक द्विविध धर्मांचें प्रतिपादन करण्याचें कारण नव्हतें. गीतेंत

भाष्यार्थ—तत् इदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं—तें हें अशा प्रकारचें गीताशास्त्र सर्व वेदार्थाच्या साराचा ज्यांत संग्रह केला आहे असें आहे. (यात वेदाच्या सर्व अर्थाचा साराश संगृहीत केला आहे. वेदार्थांचा सर्व अर्थ थोडक्यात ग्रथित केला आहे. तथापि)—**दुर्विज्ञेयार्थं**—त्याचा अर्थ कळण्यास फार कठिण आहे. (नुसत्या अक्षरार्थावरून त्याचा गूढार्थ लक्षात येत नाहीं. म्हणून)—**तदर्थाविष्करणाय**—त्याचा अर्थ अगदीं स्पष्ट करण्यासाठीं—**अनेकैः**—अनेक विद्वान् व्याख्याकारांनीं—**विवृतपदपदार्थवाक्यार्थन्यायं अपि**—पदच्छेद, पदाचा अर्थ, सर्व वाक्याचा अर्थ, त्यावरील आपेक्ष घेऊन त्याचें समाधान करणें हा न्याय, इत्यादि क्रमानें त्याचें व्याख्यान–विवरण जरी केलें आहे तरी—**लौकिकैः अत्यन्तविरुद्ध-अनेकअर्थत्वेन गृह्यमाणं**—शास्त्राचा परिचय नसलेले साधारण लोक त्याचा अत्यंत विरुद्ध अर्थ समजतात, अनेक लोक मूळ अर्थाच्या अगदीं विपरीत अर्थ समजतात व एकाच वाक्याचे अनेक अर्थ करितात, असें—**उपलभ्य**—पाहून—**अहं**—मी—**विवेकतः अर्थनिर्धारणार्थं**—विवेकपूर्वक अर्थाचा निश्चय करण्यासाठीं—**संक्षेपतः विवरणं करिष्यामि**—संक्षेपानें विवरण करीन. [पूर्वाचार्यांनीं गीताशास्त्राचा अर्थ सर्वांना सुलभतेनें कळावा म्हणून प्रत्येक पद तोडून त्याचा अर्थ सांगितला आहे. समासाचा विग्रह करून त्यांचा अर्थ सांगितला आहे. सर्व वाक्याचा अर्थ सांगितला आहे. त्यावर येणाऱ्या आक्षेपाचें समाधान केलें आहे, म्हणजे तसाच अर्थ करण्यास अनुकूल उपपत्ति दाखविली आहे. पण इतकें उत्तम विवरण केलें असूनहि शास्त्रपरिचयशून्य लोक त्याचा अर्थ भलताच समजतात, असें अलीकडे दिसूं लागलें, म्हणून मी आता विवेकपूर्वक त्याचा अर्थ निश्चित करण्यासाठीं हें संक्षिप्त विवरण लिहितों. प्राचीन आचार्यांच्या व्याख्यानातील विषय मिश्र झाल्यासारखे वाटतात. पण शंकराचार्य म्हणतात "मी या आपल्या संक्षिप्त व्याख्यानात प्रत्येक विषय अगदीं पृथक् करून न्यायपूर्वक त्याचें विवरण करतों "]

तस्यास्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्माद्भवति । तथेममेव गीतार्थधर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्—"स हि धर्मः सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने" इत्यनुगीतासु । तत्रैव चोक्तम्—"नैव धर्मी न चाधर्मी न चैव हि शुभाशुभी । यः स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किंचिदचिन्तयन्" 'ज्ञानं संन्यासलक्षणम्' इति च । इहापि चान्त उक्तमर्जुनाय—'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' इति ॥

प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोन्ही धर्मांचें प्रतिपादन केलेलें आहे व प्रवृत्ति धर्म निवृत्ति धर्मांचें साधन आहे, हेंहि आम्ही पुढें ठिकठिकाणीं दाखवूं. जीवन्मुक्तानें कर्म करावें कीं न करावें, हें सांगण्यासाठी गीताशास्त्र नसून निष्काम कर्मयोगानें चित्तशुद्धि करून घेऊन ज्ञानानें मोक्ष मिळवावा, हें सांगण्यासाठीं गीताशास्त्र आहे. गीता हें योगशास्त्र आहे. कर्मयोगशास्त्र नव्हे. कर्मयोग हें मुख्य योगाचें एक साधन आहे. ज्ञाननिष्ठा हाच मुख्य योग व तोच गीतेचा प्रतिपाद्य विषय आहे, हें आम्ही पुढें सप्रमाण दाखवूं.

भाष्यार्थ—तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य—(भगवानानीं अर्जुनाला सांगितलेल्या व व्यासानीं ग्रथित केलेल्या) त्या या गीताशास्त्राचें—**संक्षेपतः**—अगदीं थोडक्यात व एकरूप असें सांगावयाचें झाल्यास—**निःश्रेयसं**—निश्चित श्रेय–कैवल्य–मोक्ष हें—**परं प्रयोजनं**—परम प्रयोजन आहे. (त्याचें स्वरूप सांगतात–)—**सहेतुकस्य संसारस्य अत्यन्त उपरमलक्षणम्**—कारणासह संसाराचा अत्यंत उपरम–शांति होणें, हें त्याचें लक्षण–स्वरूप आहे. [आत्म्याचें अज्ञान हें मी सुखी-दुःखी कर्ता-भोक्ता आहें, या संसाराचें कारण आहे. त्यासह संसाराचा अत्यंत नाश म्ह॰ पुनः उद्भवच न होणें, हें गीताशास्त्राचें परम प्रयोजन आहे, आणि तें आत्मज्ञाननिष्ठेनेंच प्राप्त होतें, असें सांगतात–]—**च तत्**—आणि तें परम प्रयोजन—**सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठारूपात् धर्मात्**—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठारूप धर्मापासून–अशा धर्मामुळें—**भवति**—सिद्ध होतें. [अर्थात् कर्मासहित ज्ञाननिष्ठारूप धर्मापासून किंवा नुसत्या कर्मानें तें सिद्ध होत नाहीं. गीतेंत कर्मनिष्ठा जी सांगितली आहे ती ज्ञाननिष्ठेचें अंग–साधन–उपाय या रूपानें सांगितली आहे. मोक्षाचें स्वतंत्र किंवा ज्ञानसमुच्चित–ज्ञानासह साधन आहे, अशा रूपानें सांगितलेली नाहीं. गीतेंत प्राधान्यानें–मुख्यत्वेंकरून आत्मज्ञाननिष्ठाच प्रतिपादिली आहे. त्याविषयीं प्रमाणें–]—**इमं एव गीतार्थधर्मं उद्दिश्य**—याच गीतार्थधर्माला उद्देशून—**तथा**—तसें—**भगवता एव अनुगीतासु उक्तं**—भगवानानींच अनुगीतेंत सांगितलें आहे—**ब्रह्मणः पदवेदने**—ब्रह्माचें पद म्ह॰ निःश्रेयस–निश्चित श्रेय–मोक्ष त्याच्या प्राप्तीविषयीं–तें ब्रह्मपद–निःश्रेयस प्राप्त करून देण्यास—**सः हि धर्मः सुपर्याप्तः**—तोच ज्ञाननिष्ठारूप गीतोक्त धर्म अतिशय समर्थ आहे,—**इति**—असें अनुगीतेंत भगवानानींच सांगितलें आहे. [सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठाधर्मच मोक्षाचें साधन आहे, हा गीतार्थधर्म आहे, व त्यालाच उद्देशून भगवानानीं अनुगीतेंत 'मोक्षप्राप्तीला तोच धर्म अगदीं पुरेसा आहे, मोक्ष देण्यास तोच धर्म समर्थ आहे,' असें म्हटलें आहे. पण तो धर्म म्हणजे ज्ञाननिष्ठाधर्मच कशावरून? कर्मयोग किंवा ज्ञानकर्मसमुच्चय नव्हे कशावरून? अशी शंका राहूं नये, म्हणून तेथलींच ज्ञाननिष्ठाप्रतिपादक आणखी दोन वचनें देतात–]—**किंच**—आणखी—**तत्र एव**—त्या अनुगीतेंतच—**उक्तं**—असें म्हटलें आहे—**न एव धर्मी**—तो धर्मवान् नव्हे—**न च अधर्मी**—व अधर्मीहि नव्हे.—**न च एव हि शुभाशुभी**—पुण्यवानहि नव्हे व पापीहि नव्हे. (तो कोण? तर)—**यः**—जो—**तूष्णीं**—वाणी, हात-पाय यांचे व्यापार सोडून—**किंचित् अचिन्तयन्**—व मनात कांहीं चिंतन न करता—**एकासने**—एका ब्रह्मामध्यें जें अवस्थान त्यांत–केवल ब्रह्मरूपांत—**लीनः**—लीन–तन्मय–तद्रूप—**स्यात्**—होतो [तो धर्मी, अधर्मी किंवा शुभाशुभी नाहीं. जो केवल स्व-स्थानीं स्थिर झालेला असतो–' मी ' ही भावना विसरून आत्ममय बनतो म्ह॰ जो असंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठ झालेला असतो त्याला हा धार्मिक

१ मोक्ष हें गीताशास्त्राचें मुख्य फल आहे, व मनोनिग्रहादिक हें अवान्तर फल आहे, मुख्य फल मिळावयाच्या पूर्वी जें फल मिळतें तें अवान्तर फल होय, व तें गीतेंतच ठिकठिकाणीं सांगितलेलें आहे.

आहे, किंवा अधार्मिक आहे, पुण्यवान् आहे किंवा पापी आहे इत्यादि काहीच म्हणतां येत नाही, असा याचा भावार्थ तरीच]—**संन्यासलक्षणं ज्ञानं**—सर्व कर्मांच्या त्यागाला कारण होणारें जे ज्ञान तेंच मोक्षाचें साधन आहे, [मी असंसारी आत्मा आहे, हे ज्ञान सर्व कर्मांच्या त्यागाचें कारण होतें. म्हणून त्याला ‘ संन्यासलक्षण ’ म्हटलें आहे.]—**इति च**—असेंही अनुगीतेंत भगवद्वचन आहे. (केवल अनुगीतेंतच असें वचन आहे, असें नाहीं तर)—**इह अपि च**—या भगवद्गीतेंतही—**अन्ते**—अगदीं शेवटीं—**अर्जुनाय**—अर्जुनाला—**सर्वधर्मान् परित्यज्य**—सर्व धर्मांना व अधर्मांना सोडून—**एकं मां**—केवल मलाच—**शरणं व्रज**—शरण जा—**इति**—असें—**उक्तं**—सांगितलें आहे [त्यावरूनही सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठाच मोक्षाचें साधन आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते]

अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः स देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्नीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसंधिवर्जितः। शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते। तथा चेममेवार्थमभिसंधाय वक्ष्यति—‘ब्रह्मण्याधाय कर्माणि’ ‘योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये’ इति॥

भाष्यार्थ—(अहो पण गीतेंत ‘ कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं ’ इत्यादि अनेक वचनांत प्रवृत्तिलक्षण धर्महीं सांगितलेला आहे, केवल निवृत्तधर्मच सांगितलेला नाहीं, व ही गोष्ट तुम्हालाही मान्य आहे मग निवृत्तिलक्षण धर्मच जर मोक्षाचें साधन आहे तर प्रवृत्तिलक्षण धर्माचा मोक्षाच्या कामीं उपयोग काय ? या प्रश्नाचें उत्तर–)—**अभ्युदयार्थः अपि यः प्रवृत्तिलक्षणः धर्मः**—अभ्युदय हा ज्याचा अर्थ म्ह० प्रयोजन आहे, असाही असलेला जो प्रवृत्तिलक्षण धर्म—**वर्णाश्रमान् च उद्दिश्य विहितः**—व जो वर्ण व आश्रम यांना उद्देशून विहित आहे,—**सः**—तो—**देवादिस्थानप्राप्तिहेतुः अपि सन्**—देवादिकांच्या स्थानाची प्राप्ति होण्यास कारण असूनही–तो मुख्यत स्वर्गादिकांच्या प्राप्तीचें साधन जरी असला तरी—**ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठीयमानः**—ईश्वराला समर्पण करण्याच्या बुद्धीनें अनुष्ठान केला गेला असता—**फलाभिसंधिवर्जितः**—फलाच्या इच्छेनें विरहित असलेला तो—**सत्त्वशुद्धये भवति**—चित्तशुद्धीला कारण होतो [अभ्युदयासाठीच असलेला जो वर्ण व आश्रम यास उद्देशून वेदशास्त्रानें सांगितलेला दुसरा प्रवृत्तिलक्षणधर्म त्याचें मुख्य फल देवादिस्थानांची प्राप्ति होणें, हें आहे पण ईश्वरार्पणबुद्धीनें फलाची इच्छा न धरितां त्याचें अनुष्ठान केलें असतां तो चित्त-शुद्धीला कारण होतो त्याच्यायोगानें चित्ताची शुद्धि होते.]—**च शुद्धसत्त्वस्य**—आणि ज्याचें सत्त्व–चित्त शुद्ध झालें आहे त्याच्या—**ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण**—ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होणें, याच्या द्वारा—**च ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन**—व ज्ञानाच्या उत्पत्तीला कारण होण्यानें—**निःश्रेयसहेतुत्वं अपि**—मोक्षाच्या कारणत्वाला ही तो धर्म—**प्रतिपद्यते**—प्राप्त होतो. [प्रवृत्तिलक्षण

भाष्यार्थ—तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य—(भगवानांनीं अर्जुनाला सांगितलेल्या व व्यासांनी ग्रथित केलेल्या) त्या या गीताशास्त्राचें—**संक्षेपतः**—अगदीं थोडक्यात व एकरूप असें सांगावयाचें झाल्यास—**निःश्रेयसं**—निश्चित श्रेय–कैवल्य–मोक्ष हें—**परं प्रयोजनं**—परम प्रयोजन आहे. (त्याचें स्वरूप सांगतात–)—**सहेतुकस्य संसारस्य अत्यन्त उपरमलक्षणम्**—कारणासह संसाराचा अत्यंत उपरम–शांति होणें, हें त्याचें लक्षण–स्वरूप आहे. [आत्म्याचें अज्ञान हें मी सुखी दुःखी कर्ता-भोक्ता आहे, या संसाराचें कारण आहे. त्यासह संसाराचा अत्यंत नाश म्ह०पुनः उद्भवच न होणें, हें गीताशास्त्राचें परम[1] प्रयोजन आहे, आणि तें आत्मज्ञाननिष्ठेनेच प्राप्त होतें, असें सांगतात–]—**च तत्**—आणि तें परम प्रयोजन—**सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठारूपात् धर्मात्**—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठारूप धर्मापासून–अशा धर्मामुळें—**भवति**—सिद्ध होतें. [अर्थात् कर्मासहित ज्ञाननिष्ठारूप धर्मापासून किंवा नुसत्या कर्मानें तें सिद्ध होत नाहीं. गीतेंत कर्मनिष्ठा जी सांगितली आहे ती ज्ञाननिष्ठेचें अंग–साधन–उपाय या रूपानें सांगितली आहे मोक्षाचें स्वतंत्र किंवा ज्ञानसमुच्चित–ज्ञानासह साधन आहे, अशा रूपानें सांगितलेली नाहीं. गीतेंत प्राधान्यानें–मुख्यत्वेंकरून आत्मज्ञाननिष्ठाच प्रतिपादिली आहे त्याविषयीं प्रमाणें–]—**इमं एव गीतार्थधर्मं उद्दिश्य**—याच गीतार्थधर्माला उद्देशून—**तथा**—तसें—**भगवता एव अनुगीतासु उक्तं**—भगवानांनीच अनुगीतेंत सांगितलें आहे—**ब्रह्मणः पदवेदने**—ब्रह्माचें पद म्ह० निःश्रेयस–निश्चित श्रेय–मोक्ष त्याच्या प्राप्तीविषयीं–तें ब्रह्मपद–निःश्रेयस प्राप्त करून देण्यास—**स हि धर्मः सुपर्याप्तः**—तोच ज्ञाननिष्ठारूप गीतोक्त धर्म अतिशय समर्थ आहे,—**इति**—असें अनुगीतेंत भगवानांनीच सांगितलें आहे. [सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठाधर्मच मोक्षाचें साधन आहे, हा गीतार्थधर्म आहे, व त्यालाच उद्देशून भगवानांनीं अनुगीतेंत 'मोक्षप्राप्तीला तोच धर्म अगदीं पुरेसा आहे, मोक्ष देण्यास तोच धर्म समर्थ आहे,' असें म्हटलें आहे पण तो धर्म म्हणजे ज्ञाननिष्ठाधर्मच कशावरून? कर्मयोग किंवा ज्ञानकर्मसमुच्चय नव्हे कशावरून! अशी शंका राहूं नये, म्हणून तेथलींच ज्ञाननिष्ठाप्रतिपादक आणखी दोन वचनें देतात–]—**किंच**—आणखी—**तत्र एव**—त्या अनुगीतेंतच—**उक्तं**—असें म्हटलें आहे—**न एव धर्मी**—तो धर्मवान् नव्हे—**न च अधर्मी**—व अधर्मीहि नव्हे —**न च एव हि शुभाशुभी**—पुण्यवानहि नव्हे व पापीहि नव्हे. (तो कोण? तर)—**यः**—जो—**तूष्णीं**—चूप, हात-पाय यांचे व्यापार सोडून—**किंचित् अचिन्तयन्**—व मनांत कांहीं चिंतन न करतां—**एकासने**—एका ब्रह्मामध्यें जें अवस्थान त्यांत–केवल–ब्रह्मरूपांत—**लीन**—लीन–तन्मय–तद्रूप—**स्यात्**—होतो [तो धर्मी, अधर्मी किंवा शुभाशुभी नाहीं. जो केवल स्वरूपांत स्थिर झालेला असतो–'मी' ही भावना विसरून आत्ममय बनतो म्ह० जो असंप्रज्ञातसमाधिनिष्ठ झालेला असतो त्याला हा धार्मिक

---

[1] मोक्ष हें गीताशास्त्राचें मुख्य फल आहे, व मनोनिग्रहादिक हें अवान्तर फल आहे, मुख्य फल मिळावयाच्या पूर्वी जें फल मिळतें तें अवान्तर फल होय, व तें गीतेंतच ठिकठिकाणीं सांगितलेलें आहे

आहे, किंवा अधार्मिक आहे, पुण्यवान् आहे किंवा पापी आहे इत्यादि काहीच म्हणता येत नाही, असा याचा भावार्थ. तसेच]—**संन्यासलक्षणं ज्ञानं**—सर्व कर्मांच्या त्यागाला कारण होणारें जें ज्ञान तेंच मोक्षाचें साधन आहे, [मी असंसारी आत्मा आहे, हें ज्ञान सर्व कर्मांच्या त्यागाचें कारण होतें. म्हणून त्याला ' संन्यासलक्षण ' म्हटलें आहे.]—**इति च**—असेंही अनुगीतेंत भगवद्वचन आहे. (केवळ अनुगीतेंतच असें वचन आहे, असें नाहीं तर)—**इह अपि च**—या भगवद्गीतेंतही—**अन्ते**—अगदीं शेवटीं—**अर्जुनाय**—अर्जुनाला—**सर्वधर्मान् परित्यज्य**—सर्व धर्मांना व अधर्मांना सोडून—**एकं मां**—केवळ मलाच—**शरणं व्रज**—शरण जा—**इति**—असें—**उक्तं**—सांगितलें आहे [यावरूनही सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठाच मोक्षाचें साधन आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते]

अभ्युदयार्थोऽपि यः प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः स देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्नीश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानः सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसंधिवर्जितः। शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निःश्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते। तथा चेममेवार्थमभिसंधाय वक्ष्यति—' ब्रह्मण्याधाय कर्माणि ' ' योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ' इति॥

भाष्यार्थ—(अहो पण गीतेंत ' कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं ' इत्यादि अनेक वचनांनीं प्रवृत्तिलक्षण धर्मही सांगितलेला आहे, केवळ निवृत्तधर्मच सांगितलेला नाहीं, व ही गोष्ट तुम्हालाही मान्य आहे. मग निवृत्तिलक्षण धर्मच जर मोक्षाचें साधन आहे तर प्रवृत्तिलक्षण धर्माचा मोक्षाच्या दृष्टीनें उपयोग काय ? या प्रश्नाचें उत्तर-)—**अभ्युदयार्थः अपि यः प्रवृत्तिलक्षणः धर्मः**—अभ्युदय हा ज्याचा अर्थ म्ह० प्रयोजन आहे, असाही असलेला जो प्रवृत्तिलक्षण धर्म—**वर्णाश्रमान् च उद्दिश्य विहितः**—व जो वर्ण व आश्रम यांना उद्देशून विहित आहे,—**सः**—तो—**देवादिस्थानप्राप्तिहेतुः अपि सन्**—देवादिकांच्या स्थानाची प्राप्ति होण्यास कारण असूनही—तो मुख्यतः स्वर्गादिकांच्या प्राप्तीचें साधन जरी असला तरी—**ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठीयमान**—ईश्वराला समर्पण करण्याच्या बुद्धीनें अनुष्ठान केला गेला असता—**फलाभिसंधिवर्जितः**—फलाच्या इच्छेनें विरहित असलेला तो—**सत्त्वशुद्धये भवति**—चित्तशुद्धीला कारण होतो. [अभ्युदयासाठीच असलेला जो वर्ण व आश्रम यास उद्देशून वेदशास्त्रानें सांगितलेला दुसरा प्रवृत्तिलक्षणधर्म त्याचें मुख्य फल देवादिस्थानाची प्राप्ति होणें, हें आहे पण ईश्वरार्पणबुद्धीनें फलाची इच्छा न करितां त्याचें अनुष्ठान केलें असतां तो चित्त-शुद्धीला कारण होतो. त्याच्यायोगानें चित्ताची शुद्धि होते.]—**च शुद्धसत्त्वस्य**—आणि ज्याचें सत्त्व-चित्त शुद्ध झालें आहे त्याच्या—**ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण**—ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होणें, याच्या द्वारा—**च ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन**—व ज्ञानाच्या उत्पत्तीला कारण होण्यानें—**निःश्रेयसहेतुत्वं अपि**—मोक्षाच्या कारणत्वासही तो धर्म—**प्रतिपद्यते**—प्राप्त होतो. [प्रवृत्तिलक्षण

धर्म देवादिस्थानाची प्राप्ति व्हावी, ही इच्छा सोडून अनुष्ठिला असता चित्तशुद्धि करतो. ज्याची चित्तशुद्धि झाली आहे त्याला ज्ञाननिष्ठेची योग्यता देतो व ज्ञानोत्पत्तीला कारण होतो आणि असा परंपरेने तोच धर्म मोक्षाचे परंपरासाधनही बनतो, साक्षात् मोक्षाचे साधन होत नाही]—**इमं एव अर्थं अभिसंधाय**—हाच अर्थ मनांत धरून—**तथा वक्ष्यति**—तसें भगवान् पुढें सांगणार आहेत—**कर्माणि ब्रह्मणि आधाय**—कर्में ब्रह्मार्पण करून—**योगिनः संगं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये कर्म कुर्वन्ति**—योगी आसक्ति टाकून चित्तशुद्धीसाठी कर्म करितात—**इति**—असें पुढें सांगतील [कर्मयोगी योगी कर्में ईश्वरार्पण करून, आसक्ति सोडून, चित्तशुद्धीसाठी तीं करितात, असें भगवान पुढें पांचव्या अध्यायांत याच आशयानें सांगणार आहेत. अर्थात् प्रवृत्तिरूपधर्म मुख्यतः देवादिकांच्या स्थानांची म्हणजे स्वर्गादि लोकांची प्राप्ति व्हावी यासाठीच जरी आहे व त्यामुळें तो मोक्षमार्गाच्या अगदी विरुद्ध आहे तरी ईश्वरार्पणबुद्धीनें—स्वर्गादि लोक मिळावे, ही इच्छा सोडून त्याचें अनुष्ठान केल्यास तो मोक्षोपयोगी होतो म्हणून बहिरंग साधन—परंपरेचा उपाय होतो, हें भगवानाच्या वचनांनीच सिद्ध होतें.]

१ पण गीतारहस्यकार म्हणतात—आवृत्ति १ ली पृ. ३०६ " ज्ञानानें मोक्ष मिळतो, शिवाय ज्ञान व कर्म यांच्या समुच्चयानें मोक्ष मिळतो, असा प्रश्न या ठिकाणी उपस्थित करून, केवळ ज्ञानानेंच सर्व कर्में दग्ध होऊन मोक्षप्राप्ति होते, मोक्षप्राप्तीस कर्मांची जरूर नाही, असा सिद्धान्त श्रीशंकराचार्यांनी आपल्या भाष्यांत दिला आहे, आणि त्यावरून पुढें असें अनुमान काढलें आहे कीं, ज्याअर्थी गीतेच्या दृष्टीनेंही मोक्षाला कर्मांची जरूरी नाही, त्याअर्थी चित्तशुद्धि झाली म्हणजे कर्में निरर्थक होतात, आणि तीं स्वभावतःच व धर्म्य म्ह० ज्ञानाला विरुद्ध असल्यानें ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें सोडून दिलीं पाहिजेत, हेंच मत भगवंतासही गीतेंत ग्राह्य आहे, असें म्हणावें लागतें. ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानेंही कर्में केलीं पाहिजेत, या पक्षास ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष असें नांव असून श्रीशंकराचार्यांचा वरील युक्तिवाद हाच काय तो तद्विरुद्ध मुख्य आक्षेप होय."

आचार्यांनी 'सर्वधर्मान् परित्यज्य०' अ. १८ ६६ या श्लोकाच्या व्याख्यानानंतर म्ह. गीताशास्त्राच्या शेवटच्या श्लोकाचें भाष्य संपल्यावर हा प्रश्न उपस्थित केला आहे. वाचकांनी तो पुढें सविस्तर वाचावयास सांपडेल. पण येथें थोडक्यांत एवढेंच सांगतो कीं, ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानेंही सासारिक कर्में केलीं पाहिजेत, असें ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्यांचें म्हणणें नाहीं. त रहस्यकारांचें म्हणणें आहे. ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्यांचें म्हणणें "अग्निहोत्रादि श्रौत स्मार्त कर्में व आत्मज्ञान यांचें एकत्र केलेलें अनुष्ठान करणें हें मोक्षाचें साधन आहे. केवळ आत्मज्ञान मोक्षाचें साधन नाही," असें आहे व आचार्यांनीं त्या मताचें खंडन सविस्तर केलें आहे. मोक्षाचें साक्षात् साधन आत्मज्ञाननिष्ठा हेंच आहे. कारण कर्मनिष्ठा व ज्ञाननिष्ठा एकमेकांच्या विरुद्ध आहेत, असें आचार्यांचें म्हणणें आहे, व तें गीतेंतील 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' ३.३. 'तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम्' ३.२. या वचनांवरून ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय—एकाच वेळीं अनुष्ठान संभवत नाही, हें सिद्ध होतें. 'यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते' १३.१२ 'मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते' १८.५५ 'ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति' ५.२९ यांवरून ज्ञानच मोक्षाचें साधन आहे, हें ठरतें

इमं द्विप्रकारं धर्मं निःश्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परं ब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतोऽभिव्यञ्जयद्विशिष्टप्रयोजनसंबन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रम्। यतस्तदर्थे विज्ञाते समस्तपुरुषार्थसिद्धिरित्यतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया ॥

भाष्यार्थ—(आतां गीताशास्त्राच्या प्रयोजनाचा साधनासह अनुवाद करून त्याचा विषय दाखवितात व त्याच्या व्याख्यानाची प्रतिज्ञा करितात–)—**निःश्रेयसप्रयोजनं इमं द्विप्रकारं धर्मं** -मोक्ष हें ज्याचें प्रयोजन–फळ आहे असा हा दोन प्रकारचा धर्म—**च अभिधेयभूतं परमार्थतत्त्वं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म**—आणि या शास्त्राचें विषयभूत वासुदेव या नावाचें परब्रह्म परमार्थ तत्त्व यांना—**विशेषतः अभिव्यञ्जयत्**—विशेषेंकरून अभिव्यक्त करणारें—**गीताशास्त्रं** हें गीताशास्त्र **विशिष्टप्रयोजन-संबंध-अभिधेयवत् अस्ति**—विशिष्ट-असामान्य फळ, संबंध व विषय यांनी युक्त आहे. [याचें मोक्ष हें प्रयोजन सामान्य नाहीं, विशिष्ट आहे. संबंधही तसाच विशिष्ट आहे. शास्त्राचा त्या मोक्षफलाशीं द्विविध निष्ठेच्या द्वारा साध्यसाधनभाव संबंध आहे. परब्रह्म या विषयाशीं विषयविषयीभाव संबंध आहे. दोन प्रकारचा धर्म व वासुदेवसंज्ञक परमार्थतत्त्व हा विषयही सामान्य नाहीं विशिष्ट आहे.] **यतः** —ज्याअर्थी—**तदर्थे विज्ञाते**—त्याचा अर्थ उत्तम प्रकारें कळला असतां **समस्तपुरुषार्थसिद्धिः**—समस्त पुरुषार्थांची सिद्धि होते—**इति** - हें निश्चित आहे - **अतः** —त्याअर्थी—**मया तद्विवरणे यत्नः क्रियते**—मजकडून त्याच्या विवरणासाठीं यत्न केला जातो. (गीताशास्त्राचा विषय, संबंध व प्रयोजन हीं तिन्ही विशिष्ट आहेत, इतर शास्त्रसाधारण, अशीं नाहींत. त्याचा यथार्थ अर्थ कळला असतां समग्र पुरुषार्थांची सिद्धि होते. म्हणून त्याचें विवरण मी करितों, अशी प्रतिज्ञा आचार्य करीत आहेत.)

---

१ आचार्यांच्या उपोद्घातभाष्यांत काय म्हटलें आहे, तें वाचकांच्या पुढें आहेच. आतां गीतारहस्यकार गीतेसंबंधानें काय म्हणतात तें पहा–" परंतु स्वकीयांबरोबर युद्ध करणें हें मोठें कुकर्म म्हणून खिन्न झालेल्या अर्जुनास त्याच युद्धास प्रवृत्त करण्यासाठीं सांगितलेल्या गीतेंत ब्रह्मज्ञानानें किंवा भक्तीनें मोक्ष कसा मिळवावा याचें, म्ह० नुसत्या मोक्षमार्गाचें विवेचन कशाला, ही शंका मनांत येऊन तीच उत्तरोत्तर बळावत चालली,.. म्हणून सर्व टीका व भाष्यें बाजूला ठेवून नुसत्या गीतेचीच स्वतंत्र विचारपूर्वक आम्ही अनेक पारायणें केलीं. तेव्हां टीकाकारांच्या छापेंतून सुटका होऊन मूळ गीता निवृत्तिपर नसून कर्मयोगपर आहे, असा बोध झाला. .गीतेंतील प्रतिपाद्य विषय प्रवृत्तिपर आहे हें मत कायम झालें.. सांसारिक कर्में गौण किंवा त्याज्य ठरवून ब्रह्मज्ञान, भक्ति वगैरे नुसत्या निवृत्तिपर मोक्षमार्गाचेंच गीतेंत निरूपण केलेलें आहे, हें मत जरी आम्हांस मान्य नाहीं तरी मोक्षप्राप्तीच्या मार्गाचें भगवद्गीतेंत मुळीच विवेचन नाहीं, असेंही आमचें म्हणणें नाहीं.. किंबहुना प्रत्येक मनुष्यानें शुद्ध परमेश्वर स्वरूपाचें ज्ञान संपादन करून तद्द्वारा आपली बुद्धि पवित्र व निर्मल करणें, हें गीताशास्त्राप्रमाणें त्याचें जगांतील पहिलें कर्तव्य होय, असें आम्हींही यांत स्पष्ट दाखविलें आहे, पण हा गीतेंतील मुख्य मुद्दा नव्हे. क्षत्रियाचा धर्म जें युद्ध तें मोक्षप्राप्तिरूप आत्मकल्याणाचा नाश करणार तें करावें वा करूं नये,

अशा कर्तव्यमोहात अर्जुन पडला. म्हणून तो मोह घालविण्यासाठी शुद्ध वेदांतशास्त्राधारें कर्माकर्मांचें व त्याबरोबरच मोक्षोपायाचेंहि पूर्ण विवेचन करून आणि कर्में कधाही सुटत नाहात व सोडूहा नयेत, असें ठरवून ज्या युक्तीनें कर्में केला म्हणजे कोणतेंच पाप न लागता अखेर त्यानेंच मोक्षही मिळतो त्या युक्तीचें म्हणजे ज्ञानमूलक व भक्तिप्रधान कर्मयोगाचेंच गीतेंत प्रतिपादन आहे ” “ कोणतें कर्म चांगलें व कोणतें वाईट हें ठरविण्यापूर्वी कर्म करावें किंवा नाहा हा सामान्य प्रश्नच ज्या काळा महत्त्वाचा समजत असत, तेव्हा गीता सांगितलेली असल्यामुळे त्यातील बराच भाग आता कित्येकास अनावश्यक वाटतो आणि त्यावरच आणखी निवृत्ति मार्गीय टीकाकारानें सारवण घातल्यामुळें गीतेंतील कर्मयोगाचें विवेचन मध्याच्या काळा पुष्कळास दुर्बोध झालें आहे ”
▪ ज्ञान व कर्म यामध्यें संन्यास मार्गायाच्या मतें असणारा विरोध खरा नव्हे ”
▪ सांख्यांचे शास्त्र सत्य तेवढ्या पूर्णावस्थेस आल्यावर वैदिक धर्मास ज्ञानमूलक भक्तिप्रधान व कर्मयोगपर असें अखेर स्वरूप आलं ” “गीतेवर पहिल्या टीका कर्मयोगपर असाव्या असें गीतेवरील शांकरभाष्याच्या निरनिराळ्या अध्यायांचे आरंभी या टीकाकाराच्या अभिप्रायाचा जो उल्लेख आहे, त्यावरून दिसून येतें त्या टीका आता उपलब्ध नाहात म्हणून गीतेचें कर्मयोगपर व तुलनात्मक हें पहिलेंच विवेचन आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही ” “मला दोन चार मार्ग सांगून घोटाळ्यात न पाडता त्यापैकी जो श्रेयस्कर असेल तो एकच निश्चयें करून सांगा गीता ३–२,—५–१, असा अर्जुनाचा भगवंतास स्पष्ट प्रश्न असल्यामुळे गीतेत काहा तरी एकच विशिष्ट मत प्रतिपाद्य असलं पाहिजे हें उघड आहे व तें कोणतें हें मत मस्तक गीतेचा अर्थ करून निराग्रहबुद्धीनें आम्हास पहावयाचें आहे प्रथम काहा तरी मत कायम करून त्याला गीता जुळत नाही, म्हणून गीतार्थाची ओढाताण करावयाची नाहा ’

रहस्यकाराच्या प्रस्तावनेंतील हे महत्त्वाचे उतारे आहेत ‘ मूळ गीता निवृत्तिपर नसून प्रवृत्तिपर–कर्मयोगपर आहे ’ असा बोध त्याना कसा झाला याचा इतिहास त्यानी त्यात दिला आहे, तो पाहिला म्हणजे त्याना असा विपरीत बोध का झाला, तेंहा ध्यानात येतें त्याना दुसऱ्या कोणाला न विचारता व कोणाचें म्हणणें न ऐकता आपल्याच मनाला जें वाटलें तें गीतारहस्य ठरलें, हें यावरून स्पष्ट होतें गीतेंत ब्रह्मज्ञान, भक्ति वगैरे नाहीं असें नाहा, पण तो मुख्य मुद्दा नव्हे, असें त्याना वाटलें पण तें वाटणें, कितपत सयुक्तिक आहे तें आता पुढे सर्व-तत्त्वव्याख्यान प्रत्यक्ष शास्त्रवाक्यांचें असल्यामुळें आम्ही येथें याहाच विचार करीत नाहा पण गीतेच्या प्रवृत्तीचें निमित्त आचार्य काय सांगतात व रहस्यकार काय सांगतात तेवढेच वाचकांना कळावें, म्हणून येथ हे उतारे दिले आहेत

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यार्थ.

(मूळ श्लोक, अन्वयार्थ, शांकरभाष्य, शब्दशः भाष्यार्थ आणि गीतारहस्यपरीक्षणात्मक विस्तृत टीपा यांसह.)

अध्याय पहिला.

अर्जुनविषादयोग

—अथ च धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्र इत्यादि—गीताशास्त्राचा पहिला सर्व अध्याय व दुसऱ्या अध्यायाचे १-१० श्लोक कथेचा संबंध दाखविणारे आहेत. यास्तव तो दाखविण्यासाठी धृतराष्ट्र 'धर्मक्षेत्रे०' इत्यादि म्हणाला.

धृतराष्ट्र उवाच—धृतराष्ट्रः—दुर्योधनाचा पिता धृतराष्ट्र—**उवाच**—आपल्या संजयनावाच्या सारथ्यास विचारू लागला—

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥

मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—संजय—अरे संजया!—**धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे**—धर्मोत्पत्तीचे स्थान—धर्म उत्पन्न होण्याची जागा अशा कुरुक्षेत्रात—**समवेता युयुत्सवः मामकाः च एव पाण्डवाः**—जमलेले युद्धाची इच्छा करणारे माझे पुत्र आणि पंडूचे पुत्र—**किं अकुर्वत**—काय करते झाले? ('कुरुक्षेत्र' ही पुण्यभूमि आहे. चांगल्या शेतात पेरलेले धान्य जसें चांगले उगवतें व त्यांत उत्पन्नही चांगलें होतें, त्याप्रमाणें कुरुक्षेत्रांत केलेलें धर्माचरण अधिक फळ देतें. अशा त्या धर्मक्षेत्रांत युद्ध करण्याच्या इच्छेनें जमलेले कौरव व पांडव, यांनी तेथ पुढें काय केलें?) १.

संजय उवाच—संजयः—धृतराष्ट्राचा सारथि संजय **उवाच**—म्हणाला—

दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।

आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**तदा**—त्यावेळी—**राजा दुर्योधनः**—राजा दुर्योधन—**पांडवानीकं व्यूढं दृष्ट्वा**—पांडवांनी सैन्य व्यूहरचना करून उभें आहे असें पाहून

—आचार्यं उपसंगम्य—द्रोणाचार्यांपाशी जाऊन—**इदं वचनं**—असें वचन—**अब्रवीत्**—बोलला. २. (दोन्ही पक्षाचे लोक कुरुक्षेत्रांत आपापल्या सैन्यासह जमले व त्यांचा आतां संग्राम सुरू व्हावयाचा, हें खरें, पण दुर्योधनानें पांडवांचें सैन्य व्यूहरचना करून तयार आहे असें जेव्हां पाहिलें, तेव्हां तो गुरु द्रोणाचार्यांजवळ जाऊन त्यांस असें म्हणाला—)

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—अहो द्रोणाचार्य [1]—**तव**—तुमच्या—**धीमता शिष्येण**—बुद्धिमान् शिष्यानें म्हणजे—**द्रुपदपुत्रेण**—द्रुपदाच्या पुत्रानें-धृष्टद्युम्नानें—**व्यूढां एतां पाण्डुपुत्राणां महतीं चमूं**—रचलेल्या-व्यूहाच्या आकारानें उभ्या केलेल्या या पांडवांच्या मोठ्या सेनेस—**पश्य**—पहा. ३.

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥ ४ ॥
धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः ॥ ५ ॥
युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—**अत्र**—या सैन्यांत—**शूरा**—शूर,—**महेष्वासा**—ज्यांचीं इष्वास म्ह० धनुष्यें मोठमोठीं आहेत असे,—**युधि भीमार्जुनसमाः**—युद्धांत भीम व अर्जुन यांच्या तोडीचे, (असे लोक आहेत. त्यांतील कित्येकांचीं नावेंही दुर्योधन सांगतो—) **—युयुधानः**—सात्यकि—**विराटः च**—व विराट राजा—**महारथः द्रुपदः**—महारथी द्रुपद ४,—**वीर्यवान् धृष्टकेतुः चेकितानः काशिराजः**—वीर्यवान्

---

१ द्रुपदानें द्रोणाचार्याला मारण्यासाठीच यज्ञ करून हा पुत्र संपादन केला होता. पण अशा शत्रूलाही तुम्ही धनुर्विद्या शिकविलीत, असा टोमणा मारण्यासाठीं दुर्योधनानें मुद्दाम हे शब्द उच्चारले आहेत, असें दिसतें.

२ हा यादववीर अर्जुनाचा पट्टशिष्य व श्रीकृष्णाला अतिशय प्रिय होता.

३ हा अभिमन्यूचा सासरा, उत्तरेचा बाप, व पांडवांच्या अज्ञातवासांतील आश्रयदाता आहे.

४ जो एकटा दहा हजार धनुर्धरांशीं लढतो व शस्त्र आणि शास्त्र यांत प्रवीण असतो तो महारथ होय. द्रुपद हा द्रौपदीचा बाप, पांडवांचा सासरा होय.

–पराक्रमी धृष्टकेतु, चेकितान व काशीराजा,—**नरपुंगवः पुरुजित् च कुन्तिभोजः च शैब्यः**—नरश्रेष्ठ पुरुजित्, कुंतिभोज, व शैब्य, ५—**विक्रान्तः युधामन्युः**—पराक्रमी युधामन्यु,—**च वीर्यवान् उत्तमौजाः**—व वीर्यवान् उत्तमौजा,—**सौभद्रः**—सुभद्रेचा पुत्र अभिमन्यु—**च द्रौपदेयाः**—आणि द्रौपदीचे पाच पाडवापासून झालेले पाच पुत्र—**सर्वे एव महारथाः**—हे सर्वच महारथी आहेत ६. (याप्रमाणें वरील अडीच श्लोकात पाडवाकडील मुख्य योद्धे सागून आता दुर्योधन आपल्या बाजूचे मुख्य योद्धे सागण्यासाठी म्हणतो—)

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम ।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**अस्माकं**—आम्हामध्यें—**ये विशिष्टाः**—जे श्रेष्ठ आहेत—**च**—व—**ये**—जे—**मम सैन्यस्य नायकाः**—माझ्या सैन्याचे नेते आहेत—**तान्**—त्याना—**निबोध**—तू ऐक—**द्विजोत्तम**—अहो श्रेष्ठ द्विज !—**ते संज्ञार्थं**—तुम्हाला कळण्यासाठी–आपल्याकडे असे वसे श्रेष्ठ लोक आहेत हें आपल्या ध्यानात यावें म्हणून—**तान्**—त्याचा (काहा) नाव—**ब्रवीमि**—मी सागतो ७ (पाडवाकडे असे मोठमोठे महारथी आहेत हें जरी खरें, तरी पण आमच्या पक्षात कोण कोण श्रेष्ठ वीर आहेत व माझ्या सैन्याचे अधिपती किती योग्यतेचे आहेत हेंहीं आपल्या ध्यानात यावें, म्हणून मी त्यातील काहा मुख्याची तेवढी नावें सागतो, ती आपण ऐका. आपल्याला ते माहीत नाहात म्हणून मी सागतो असे नाहा, तर या वेळीं आपल्या बाजूला केवढाले वीर आहेत, याचें आपल्याला स्मरण व्हावें, म्हणून सागतो.)

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥ ८ ॥
अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—भवान्—आपण स्वत (आम्हा सर्वांचे गुरु)—**च भीष्मः**—व भीष्म (आम्हा कौरव-पाडवाचे पितामह)—**च कर्णः**—व (माझा मित्र) कर्ण,—**समितिंजयः कृपः**—युद्धास जिकणारा–विजयी कृपाचार्य (आमचे प्राचीन गुरु व तुमचे श्यालक),—**अश्वत्थामा**—तुमचा पुत्र अश्वत्थामा—**च विकर्णः**—व माझा भाऊ विकर्ण,—**तथा एव च सौमदत्तिः**—व तसाच सौमदत्ति–भूरिश्रवा,—**च अन्ये**—आणि तसेच दुसरे—**बहवः शूराः**—पुष्कळ शूर—**मदर्थे त्यक्तजीविताः**—माझ्यासाठी ज्यानी आपले जीवित सोडण्याचा–मरण्याचा निश्चय केला आहे असे,—**नानाशस्त्रप्रहरणाः**—अनेक प्रकारची शस्त्रें हाच ज्याचा शत्रूवर प्रहार करण्याचा साधनें आहेत असे व—**सर्वे युद्धविशारदाः**—ते सर्व युद्धामध्ये हुशार, असे आहेत. ८-९ त्याहूनें—

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—तत्—अशा प्रकारचें—**अस्माकं**—आमचें—**भीष्माभिरक्षितं बलं**—भीष्मांनी ज्याचें सर्व प्रकारें रक्षण केलें आहे, असें सैन्य—**अपर्याप्तं**—अपरिमित —फार मोठें आहे —**तु**—परंतु—**एतेषां**—या पाण्डवांचें—**भीमाभिरक्षितं**—भीमानें ज्याचें सर्वत्र रक्षण केलें आहे असें—**इदं**—**बलं**—हें सैन्य—**पर्याप्तं**—परिमित —थोडें आहे. १० (आमच्याकडे तुमच्यासारखे मोठमोठे वीर आहेत व आमचें सैन्य अकरा अक्षौहिणी आहे. अशा प्रकारच्या या सैन्याचें भीष्मांसारख्या अनुभवी-विचारी-पोक्त वीरानें रक्षण केलें आहे. म्हणून आमचें सैन्य संख्येनें, पराक्रमानें, व भले या सेनापतीच्या योगानें अजिंक्य आहे. पण पाण्डवांचें सैन्य सात अक्षौहिणीच आहे. त्यांच्याकडे सात्यकी-सारखे वीर जरी असले, तरी ते सर्व तरुण व अननुभवी आहेत. त्यांना मोठमोठ्या संग्रामाचा अनुभव नाहीं. त्यांच्या सैन्याचा रक्षकही भीमासारखा आडदांड मनुष्य आहे. त्यामुळें सर्वच योद्ध्यांना त्यांचें सैन्य थोडें व सहज जिंकतां येण्यासारखें आहे.) यास्तव-

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—भवन्तः सर्वे एव हि—आपण सर्वही—**सर्वेषु अयनेषु**—आपापल्या नियत स्थानांत—**यथाभागं**—आपला भाग न सोडतां—**अवस्थिताः**—राहून-स्थिर होऊन—**भीष्मं एव**—केवळ भीष्माचेंच—**अभिरक्षन्तु**—सर्व बाजूंनीं रक्षण करा. ११ (तुम्हीं सर्वांनीं आपापल्या नेमलेल्या जागींच राहून तेथून मुख्य सेनापतीचें दक्षतेनें रक्षण करावें.) त्यानंतर—

तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—तस्य—त्या दुर्योधनाचा—**हर्षं**—हर्ष—**संजनयन् प्रतापवान् कुरुवृद्धः पितामहः**—उत्पन्न करणारा प्रतापी कुरुवंशांतील वृद्ध पितामह-भीष्म—**उच्चैः सिंहनादं विनद्य**—मोठ्या जोरानें आरोळी ठोकून-सिंहाच्या गर्जनेसारखी मोठी गर्जना करून—**शंखं**—शंखाला—**दध्मौ**—वाजविता झाला. १२ (याप्रमाणें दुर्यो-

१ एका अक्षौहिणींत २१,८७० रथ, २१,८७० हत्ती, ६५,६१० घोडे, व १,०९,३५० पायदळ, इतकें सैन्य असतें.

२ 'अयन' ह्म० युद्धभूमीत-पूर्वदिशेस अमक्यानें रहावें, दक्षिणेस अमक्यानें रहावें, इत्यादि संकेतानुसार मुख्य योद्ध्यानें रहण्याचें स्थान, त्यांत आपापल्या भागांतच राहून तेथूनच सैन्याच्या व्यवस्थेसह भीष्माचें चोहोंकडून रक्षण करा.

धनानें द्रोणाचार्यांस सांगितलें असतां भीष्माचार्यांनीं दुर्योधनाचा उत्साह वाढविण्यासाठीं, त्याला खुष करण्याकरितां तोंडानें मोठा ध्वनि करून शंख वाजविला)

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—ततः—भीष्मानां शंख वाजविल्यानंतरच—**शंखाः**—शंख,—**भेर्यः**—नगारे,—**पणवानकगोमुखाः**—ढोल, सांजिऱ्या, मृदंग,—**सहसा एव**—एकाएकींच—**अभ्यहन्यन्त**—वाजविले गेले—**सः शब्दः**—तो शब्द—**तुमुलः**—फार मोठा—**अभवत्**—झाला १३ (भीष्माचार्यांनीं योद्ध्यांना प्रोत्साहन देण्यासाठीं सिंहनाद करून आपला शंख वाजविला असतां कौरवांच्या सैन्यांत जिकडे तिकडे सर्व रणवाद्यें वाजूं लागलीं त्याचा तो ध्वनि फार भयंकर होता पण त्याच्या योगानें पांडवांचीं हृदयें भीतीनें कांपलीं नाहींत उलट—)

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पांडवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—ततः—त्यानंतर—**श्वेतैः हयैः युक्ते**—पांढऱ्या घोड्यांनीं युक्त असलेल्या—**महति स्यंदने**—मोठ्या रथावर—**स्थितौ**—बसलेले—**माधवः च एव पांडवः**—श्रीकृष्ण व अर्जुन—**दिव्यौ शंखौ**—दिव्य-देवलोकांतील शंख—**प्रदध्मतुः**—मोठ्यानें वाजविते झाले १४ (कौरवांच्या सैन्यांत असा मोठा वाद्यांचा गजर झाला असतां, त्यानंतर चार पांढरे घोडे जोडलेल्या मोठ्या रथांत बसलेले श्रीकृष्ण व अर्जुन यांनीं आपापले शंख वाजविले)

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोदरः ॥ १५ ॥
अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—हृषीकेशः—श्रीकृष्ण—**पांचजन्यं**—पांचजन्यनांवाच्या शंखास—**धनंजयः देवदत्तं**—अर्जुन देवदत्तनांवाच्या शंखास,—**भीमकर्मा वृकोदरः**—ज्याचीं कर्में भयंकर आहेत, असा भीम—**पौंड्रं महाशंखं**—पौंड्रनांवाच्या मोठ्या शंखास—**दध्मौ**—वाजविता झाला —**कुंतीपुत्रः राजा युधिष्ठिरः**—कुंतीचा पुत्र राजा युधिष्ठिर—**अनन्तविजयं**—अनन्तविजय या नांवाच्या शंखाला वाजवूं लागला. —**नकुलः**—नकुल—**च**—व—**सहदेवः**—सहदेव हे दोघे माद्रीचे पुत्र—**सुघोपमणिपुष्पकौ**—सुघोष व मणिपुष्पक या नांवाचे शंख क्रमानें वाजविते झाले. १५-१६

काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥
द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक् पृथक् ॥१८॥

अन्वयार्थ—हे पृथिवीपते—अहो धृतराष्ट्र महाराज !—**च परमेष्वासः काश्यः**—आणि ज्याचें इष्वास-धनुष्य मोठें आहे असा महाधनुर्धर काशिराजा—**च महारथः शिखंडी**—व महारथी शिखंडी, धृष्टद्युम्न, विराट,—**अपराजितः**—पराभव न पावणारा सात्यकि, द्रुपद, द्रौपदीचे पाच पुत्र,—**महाबाहुः सौभद्रः**—ज्याचे बाहु मोठे-पराक्रमी आहेत असा सुभद्रापुत्र-अभिमन्यु—**सर्वशः**—या सर्वांनी—**पृथक् पृथक्**—निरनिराळे शंख वाजविले १७, १८ (श्रीकृष्ण व अर्जुन यांनी आपापले शंख वाजविल्यानंतर इतर पांडव व त्यांच्या पक्षांतील प्रसिद्ध योद्धे यांनी एकदम चोहोंकडून आपले शंख फुंकले आणि आम्ही युद्धाला तयार आहों, असें कौरवांना कळविलें. तेव्हां हे महाराज ! काय सांगूं ?)

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—नभः—अंतरिक्ष—**च**—व—**पृथिवीं**—पृथिवी यांना—**व्यनुनादयन्**—भरून सोडणारा-त्यांना दुमदुमून टाकणारा—**सः तुमुलः घोषः**—तो भयंकर नाद—**धार्तराष्ट्राणां**—धृतराष्ट्रपुत्रांचा-कौरवांचा—**हृदयानि**—हृदयें—**व्यदारयत्**—फाडून टाकता झाला १९ (आकाश व पृथ्वी यांना दुमदुमून सोडणाऱ्या त्या भयंकर शंखध्वनीनें दुर्योधनादिकांच्या मनांत भय उत्पन्न केलें. तो तुमुल नाद ऐकून त्यांची छाती फाटली.)

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।

अन्वयार्थ—अथ—नंतर अहो महाराज !—**कपिध्वजः**—ज्याच्या ध्वजावर वानराचें चिन्ह आहे असा—**पांडवः**—पंडूचा पुत्र अर्जुन—**धार्तराष्ट्रान् व्यव**-

१ 'शिखंडी श्मश्रुरहितः' असा कोश आहे. अर्थात् ज्याला दाढीमिशा नाहीत तो शिखंडी. हा द्रुपदाचा पुत्र होय.

२ अन्वयानंतर अगदीं स्पष्ट अर्थाचे शब्द पुनः येथें घातले नाहींत.

स्थितान् दृष्ट्वा—धृतराष्ट्रपुत्र-दुर्योधनादिक युद्ध करण्यासाठी सज्ज होऊन उभे आहेत असे पाहून—**तदा**—त्यावेळी—**शस्त्रसंपाते प्रवृत्ते सति**—शस्त्रें चालू होण्याचा प्रसंग प्राप्त झाला असता—**धनुः उद्यम्य**—आपले गांडीव धनुष्य वर उचलून—**हृषीकेशं**—श्रीकृष्णाला—**इदं वाक्यं**—हे वाक्य—**आह**—बोलला. २० (याप्रमाणे पांडवांच्या सैन्यांतील वीरांनी केलेला शंखध्वनि ऐकून कौरवांच्या मनांत भय उत्पन्न झालें, तथापि दुर्योधनादिक भय सोडून युद्धास तयार झाले आहेत व आता साक्षात् लढाई-लाच सुरुवात होणार, असे पाहून अर्जुन आपले प्रख्यात गांडीव धनुष्य उचलून भग-वानांस असें म्हणाला—)

अर्जुन उवाच—अर्जुन बोलला—

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥ २१ ॥
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हे निर्विकार श्रीकृष्णा!—**यावत्**—जोंवरें—**अहं**—मी—**योद्धुकामान् अवस्थितान् एतान्**—युद्धाची इच्छा असलेल्या व सन्मुख उभ्या राहिलेल्या यांस—**निरीक्षे**—पाहीन—**तावत्**—तोंवर—**मे रथं**—माझ्या रथाला—**उभयोः सेनयोः मध्ये**—दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं—**स्थापय**—उभा कर.—**अस्मिन् रणसमुद्यमे**—या रणाच्या उद्योगांत-या युद्धांत—**मया**—मी—**कैः सह**—कोणा-बरोबर—**योद्धव्यं**—युद्ध करावें-मला कोणाशीं लढावयाचें आहे, हे पाहण्याची प्रबल इच्छा झाली आहे. २१-२२ (आम्हांशीं संधि न करितां युद्धाची इच्छा करणाऱ्या व आमच्या शंखांचा प्रचंड ध्वनि ऐकून हृदयें विदीर्ण झाली असतानाही आमच्यासमोर उभ्या राहिलेल्या या सर्वांना मी पाहतों. तोंवर हे कृष्णा! माझा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं उभा कर. आम्हां बंधूबंधूंमध्यें परस्परांशीं होणाऱ्या या लढाईंत मला कोणाको-णांशीं झुंजावें लागणार आहे, ते मी अगोदर पाहतों.)

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—**दुर्बुद्धेः धार्तराष्ट्रस्य**—ज्याची बुद्धि अधर्मनिष्ठ आहे, त्यामुळे ज्याला आपले हित कळत नाही, अशा दुष्ट दुर्योधनाचें—**युद्धे**—युद्धांत-युद्धानें-युद्ध करून—**प्रियचिकीर्षवः**—प्रिय करण्याची इच्छा करणारे—**ये एते**—जे हे—**अत्र**—येथें—**समागताः**—आलेले आहेत—**तान् योत्स्यमानान्**—त्या युद्ध करणाऱ्या मनुष्यांस—

१ 'यावद०' याचा अर्थ 'जेथून मला प्रतियोध्यांना पाहता येईल अशा जागी दोन्ही सैन्यामध्यें माझा रथ उभा कर' असाही होतो.

अहं—मी—**अवेक्षे**—पहातो २३. (दुर्योधनाची बुद्धि दुष्ट आहे त्यामुळें त्याचा कल नेहमी अधर्माकडे असतो व त्याला आपलें हित कसें करून घ्यावें तें कळत नाही. अशा दुष्टाचें युद्ध करून-युद्धाच्या योगानें प्रिय करण्यासाठीं जे कोणी येथें जमले आहेत त्यांना मी पाहतों कारण दुर्योधनाला सदुपदेश करून युद्धापासून परतविण्याची ते खटपट करीत नाहीत, तर युद्धांत पांडवांना जिंकून दुर्योधनाचें हित करण्याची इच्छा करीत आहेत, यास्तव मला त्यांना एकदा पाहिलें पाहिजे)

संजय उवाच—संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला—

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ २४ ॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—**हे भारत**—हे महाराज धृतराष्ट्रा!—**गुडाकेशेन**—अर्जुनाकडून—**एवं उक्तः हृषीकेशः**—असें बोलला गेलेला श्रीकृष्ण—**उभयोः सेनयोः मध्ये**—दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागी—**भीष्मद्रोणप्रमुखतः**—भीष्म व द्रोण यांच्यासमोर—**च सर्वेषां महीक्षितां प्रमुखतः**—व इतर सर्व राजांच्या समोर—**रथोत्तमं**—उत्तम रथ—**स्थापयित्वा**—उभा करून—**हे पार्थ**—अर्जुना!—**एतान् समवेतान् कुरून्**—या जमलेल्या सर्व कौरवांना—**पश्य**—पहा,—**इति**—असें—**उवाच**—बोलला २४-२५ (अर्जुनानें भगवानाला असें सांगितलें असतां श्रीकृष्णानें त्याप्रमाणें त्याचा रथ दोन्ही सैन्यांच्या मध्यभागीं भीष्म, द्रोण व इतर राजे यांच्यासमोर उभा करून ' अर्जुना ' युद्धासाठीं जमलेल्या आपल्या या सर्व शत्रूंना तूं पाहून घे ' असें म्हटलें)

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥२६॥
श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।
तान्समीक्ष्य स कौंतेयः सर्वान्बंधूनवस्थितान् ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—**तत्र**—याप्रमाणें श्रीकृष्णानें सांगितलें असतां—**पार्थः**—अर्जुन—**उभयोः अपि सेनयोः**—दोन्ही सैन्यांमध्यें—**स्थितान्**—असलेल्या—**पितॄन्**—भूरिश्रवाप्रभृति चुलत्यांस,—**अथ**—व—**पितामहान्**—भीष्मादि पितामहांस—**आचार्यान्**—द्रोणाचार्यादि आचार्यांस,—**मातुलान्**—शल्यादि मामांस—**भ्रातॄन्**—भीम-दुर्योधनादि भावांस—**पुत्रान्**—अभिमन्यु-लक्ष्मणादि पुत्रांस,—**पौत्रान्**—

लक्ष्मणादि-पुत्रांच्या पुत्रास—**तथा**—त्याचप्रमाणे—**सखीन्**—अश्वत्थामाप्रभृति मित्रांस—**श्वशुरान्**—द्रुपदादि सासऱ्यास—**च सुहृदः**—आणि कृतवर्मा-भगदत्त व इतर निरपेक्ष उपकार करणारे स्नेही यास पाहता झाला.—**तान् सर्वान् अवस्थितान् बन्धून्**—त्या सर्व सन्मुख उभ्या असलेल्या बंधूंस—आप्तांस—**समीक्ष्य**—पाहून—**परया कृपया आविष्टः**—परम कृपेने प्रवेश केलेला—ज्याच्या चित्तात परम कृपा आपोआप उत्पन्न झाली आहे असा—**सः कौन्तेयः**—तो कुंतीचा पुत्र अर्जुन—**विषीदन्**—विषाद—खेद करीत होत्साता—**इदं**—हें असें—**अब्रवीत्**—बोलला (तेव्हां अर्जुनानें कौरवांच्या व आपल्या सैन्यात असलेल्या आपल्याच आप्तास पाहिलें. त्यात काही अत्यंत मान्य होते, कांहीं अत्यंत प्रिय होते, काही अतिशय स्नेही होते व काही निकटसंबंधी होते. युद्ध करून, त्यात स्वतः मरण्यासाठी किंवा दुसऱ्याला मारण्यासाठी आलेल्या व आपापल्या जागी सज्ज होऊन राहिलेल्या त्यास पाहून अर्जुनाच्या मनांत मोठी कृपा उत्पन्न झाली व त्यामुळें तो खेद करीत भगवानाला असें बोलला—)

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।
दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥ २८ ॥
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्णा!—**युयुत्सुं**—युद्धाची इच्छा करणाऱ्या व—**समुपस्थितं**—रणभूमीत प्राप्त झालेल्या—**इमं स्वजनं**—या बंधुवर्गास—**दृष्ट्वा**—पाहून—**मम गात्राणि**—माझी गात्रें-अवयव—**सीदन्ति**—व्यथा पावतात—**च मुखं**—व तोंड—**परिशुष्यति**—सर्व बाजूंना कोरडें पडतें—**मे शरीरे**—माझ्या शरीरात—**वेपथुः**—कंप (सुटतो)—**च**—आणि—**रोमहर्षः**—अंगावर रोमांच—**जायते**—उभा राहतो.

गांडीवं स्रंसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—**हस्तात्**—माझ्या हातातून—**गाण्डीवं**—गाण्डीव धनुष्य—**स्रंसते**—गळतें—**च**—आणि—**त्वक्**—त्वचा—**परिदह्यते**—सभोंवार जाळली जाते-सर्व शरीरात दाह उत्पन्न झाला आहे—**अहं**—मी—**अवस्थातुं**—स्थिर उभा राहण्यास—**न शक्नोमि**—समर्थ नाही.—**मे मनः**—माझें मन—**भ्रमति इव**—जणूं काय भ्रमण करीत आहे. ३०.

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—हे केशवा—**विपरीतानि निमित्तानि**—अशुभ निमित्तें-अरिष्टसूचक चिह्नें—**पश्यामि**—मी पाहत आहे.—**च**—आणि—**आहवे**—लढाईत—**स्वजनं**—स्वजनांना—**हत्वा**—मारून—**श्रेयः**—परम हित—**न अनुपश्यामि**—मी मागून पहात नाही. स्वजनांना मारल्यावर परिणामी हित होईल असें मला वाटत नाहीं. ३१. (वरील साडेतीन श्लोकांत अर्जुनानें खेदामुळें आपल्या शरीराची व मनाची काय स्थिति झाली आहे, याचें वर्णन केलें आहे युद्धासाठीं आलेल्या या स्वजनांस पाहून माझ्या गात्रांना पीडा होऊं लागली आहे. तोंड कोरडें पडलें आहे. शरीर कापूं लागलें आहे, व अंगावर शहारा आला आहे. माझ्या हातांतील हें प्रिय धनुष्य खालीं पडत आहे सर्व शरीराचा दाह होत आहे मी रथांत उभा राहण्यासही समर्थ नाहीं. माझें मन भ्रमण करीत आहे मला अशुभ चिह्नें दिसूं लागलीं आहेत व स्वजनांना मारल्यानें परिणामीं माझें कांही हित होईल, असेंही मला वाटत नाहीं.)

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्णा !—**अहं**—मी—**विजयं**—विजय—**न कांक्षे**—इच्छीत नाहीं.—**राज्यं च न कांक्षे**—राज्याला मी इच्छीत नाहीं.—**सुखानि च न कांक्षे**—व सुखांना इच्छीत नाहीं.—**हे गोविंद**—हे गोविंदा !—**नः राज्येन किं**—आम्हांला राज्यानें काय करावयाचें आहे ? आमचें राज्यानें काय होणार ?—**भोगैः किं**—भोगांना काय होणार ? भोगांचा तरी आम्हांला काय उपयोग ?—**जीवितेन वा किं**—अथवा जीविताला तरी घेऊन काय करावयाचें आहे ? ३२.

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥
आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—**येषां अर्थे**—ज्यांच्यासाठीं—**नः**—आम्हांला—**राज्यं**—राज्य—**कांक्षितं**—इष्ट आहे,—**भोगाः कांक्षिताः**—भोग इष्ट आहेत—**च सुखानि कांक्षितानि**—आणि सुखें इष्ट आहेत—**ते इमे**—ते हे आमचे—**आचार्याः पितरः०**—आचार्य, चुलते, पुत्र, तसेच आजे, मामा, सासरे, नातू, मेव्हणे तसेच संबंधी—**प्राणान्**—प्राण म्ह० प्राणांची आशा—**च धनानि**—व धन म्ह० धनाची आशा यांस—**त्यक्त्वा**—सोडून—**युद्धे**—युद्धाकरितां—**अवस्थिताः**—येथें उभे राहिले आहेत. ३३-३४.

एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—हे मधुसूदन—हे मधुसूदना !—**त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः अपि**—त्रैलोक्याच्या राज्यासाठीही—**घ्नतः अपि एतान्**—मला मारणाऱ्याही-मजवर शस्त्रांचे प्रहार करणाऱ्याही या दुर्योधनादिकांस—**अहं**—मी—**हन्तुं न इच्छामि**—मारण्याची इच्छा करीत नाही —**महीकृते किं नु**—तेव्हा मी नुसत्या पृथ्वीच्या राज्यासाठी त्यांचा प्राण कसा घेईन ? ३५ कारण—

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ।
पापमेवाऽऽश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिनः ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—हे जनार्दन—हे वासुदेवा !—**धार्तराष्ट्रान्**—धृतराष्ट्राच्या पुत्रांना—**निहत्य**—मारून—**नः**—आमची—**का प्रीतिः**—कोणती प्रीति होणार ?—**एतान् आततायिनः**—या पाप्यांनी—**हत्वा**—मारून—**अस्मान्**—आम्हाला—**पापं एव**—पापच—**आश्रयेत्**—लागेल ३६

तस्मान्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबांधवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—**वयं**—आम्ही-पांडव—**स्वबांधवान् धार्तराष्ट्रान्**—आपले बांधव जे धृतराष्ट्राचे पुत्र त्यांस—**हन्तुं**—मारण्यास—**न अर्हाः**—योग्य नाही (त्यांना मारणे आम्हाला उचित नाही)—**हि**—कारण—**हे माधव**—हे माधवा !—**स्वजनं हत्वा**—स्वजनांना मारून—**सुखिनः**—आम्ही सुखी—**कथं**—कसे—**स्याम**—होऊ ? ३७ (शरीर व मन यांची काय दशा झाली आहे तें सांगून, त्यावरून आपला काय विचार ठरला आहे, तहीं अर्जुन सांगतो—हे कृष्णा ! मला विजय, राज्य व सुख यांची इच्छा नाही कारण राज्य, विषयोपभोग व हे जीवित तरी आम्हांस घेऊन काय करावयाचें आहे ? ज्यांच्यासाठी आम्हाला राज्य, विषय व सुख पाहिजे तेच हे आचार्यादिक तेथें मरावयास तयार होऊन उभे आहेत वास्तव मधुसूदना ! मी यांना मारण्याची इच्छा करीत नाही यांनी मजवर जरी शस्त्रे चालविलीं तरी त्यांचा प्रतिकार करण्यासाठीं मी यांच्यावर उलट प्रहार करणार नाही यांना मारून मला त्रैलोक्याचे राज्य जरी मिळत असलं तरी मी असलें पाप करणार नाहीं मग या एकट्या भूलोकच्या राज्यासाठी कसं करीन ? कौरवांना मारून आमचं काय हित होणार ?

[1] आग लावणारा, विष घालणारा, हातात शस्त्र धरून मारावयास धावून येणारा, धनाचा अपहार करणारा, क्षेत्र-शेत व स्त्री यांचा अपहार करणारा असे सहा प्रकारचे लोक आततायी आहेत. दुर्योधनानें पांडवांचे हे सहाही अपराध केले होते.

या पाप्यांना मारल्यास आमचे हित होण्याऐवजी आम्हास पातक मात्र लागेल, म्हणून या आपल्या बांधवांना म्ह० दुर्योधनादिकांना मारणे योग्य नाही. स्वजनांना मारून आम्ही सुखी कसे होणार? ते शक्यच नाही. पण ही गोष्ट त्यांना कळायला नको का, म्हणून म्हणशील तर सांगतो—

> यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
> कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ॥ ३८ ॥
> कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
> कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—यद्यपि—जरी—**लोभोपहतचेतसः एते**—ज्यांचे चित्त लोभाने विवेकशून्य झाले आहे असे हे दुर्योधनादिक—**कुलक्षयकृतं दोषं**—कुलाचा क्षय झाल्यामुळे होणारा दोष—**च मित्रद्रोहे पातकं**—व मित्राचा द्रोह केल्यामुळे लागणारे पाप यास—**न पश्यन्ति**—जाणत नसले—त्याची त्याकडे दृष्टि जात नसली—**तथापि**—तरी हे जनार्दना!—**कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः अस्माभिः**—कुलक्षयामुळे होणाऱ्या दोषाला—कुलक्षयामुळे होणाऱ्या परिणामाला पाहणाऱ्या—जाणणाऱ्या आम्ही—**अस्मात् पापात् निवर्तितुं**—या पापापासून निवृत्त होण्यास—**कथं न ज्ञेयं**—कसे न जाणावे! ३८,३९ (दुर्योधनादिकांना आमच्या राज्याचा लोभ सुटला आहे, त्यामुळे त्यांचे चित्त विचार करण्यास समर्थ नाही त्यामुळेच युद्धात आपल्या कुलाचा क्षय होऊन त्याचा अनिष्ट परिणाम होईल व आम्ही मित्राचा द्रोह केल्यामुळे पाप लागेल, हे त्यांना कळत नाही. पण आम्हाला तसा काही लोभ नाही. त्यामुळे कुलक्षयाच्या योगाने घडणारा परिणाम आम्हांस स्पष्ट दिसत आहे. तेव्हा तो पहात असतानाही आपण या पापापासून परत फिरावे, हे आम्हाला सुद्धा कळू नये की काय? कुलाचा क्षय झाला तर काय होईल ते सांगतो—)

> कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः ।
> धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥ ४० ॥
> अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
> स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥ ४१ ॥

---

१ गीतारहस्यकारांनी या श्लोकावरील टीप विचार करण्यासारखी आहे. पण तिचा विचार आचार्यांच्या शंकरभाष्याचे समर्थन करतानाच करणे उचित दिसते.

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—कुलक्षये—कुलाचा क्षय झाला असतां—**सनातनाः कुलधर्माः**—वंशपरंपरेनें चालत आलेले कुलधर्म—**प्रणश्यन्ति**—सर्वथा नाश पावतात —**धर्मे नष्टे**—धर्म नाश पावला असतां—**अधर्मः**—अधर्म—**कृत्स्नं उत कुलं**—सर्वच कुलाला—**अभिभवति**—व्यापतो —**हे कृष्ण**—हे कृष्णा !—**अधर्माभिभवात्**—अधर्म सर्व कुलांत पसरल्यामुळें—**कुलस्त्रियः**—कुलीन स्त्रिया—**प्रदुष्यन्ति**—अतिशय दूषित होतात, दुराचरणी होतात —**हे वार्ष्णेय**—हे वृष्णिकुलोत्पन्ना !—**स्त्रीषु दुष्टासु**—साध्वी स्त्रिया दूषित झाल्या असतां—**वर्णसंकरः**—ब्राह्मणादि वर्णांचा परस्पर संकर—**जायते**—होतो —**च संकरः**—आणि वर्णसंकर—**कुलघ्नानां च कुलस्य**—कुलाचा घात करणारे लोक व तें कुल या दोघांच्याहि—**नरकाय एव**—नरकालाच कारण होतो —**हि**—कारण—**एषां**—या कुलघ्नांचे व कुलाचे—**पितरः**—पितर—**लुप्तपिंडोदकक्रियाः सन्तः**—ज्यांची पिंडक्रिया व उदकक्रिया लुप्त झाली आहे असे होऊन म्ह० श्राद्ध व तर्पण करणारे पुत्रादिकच नाहींसे झाल्यामुळें ज्यांचीं श्राद्धें व तर्पण होत नाहींत असे ते पितर—**पतन्ति**—नरकांत पडतात ४०–४२ (कुलाचाच क्षय झाला कीं वंशपरंपराप्राप्त धर्म नाश पावतात सनातन धर्मांचा नाश झाला कीं अधर्म सर्व कुलाला ग्रासतो म्हणजे कुलांतील कर्ते पुरुष नाश पावले की लहान मुलें व स्त्रियाच अवशिष्ट राहतात. त्यांचें नियमन करणारा कोणी नसल्यामुळें त्या कुलांत अधर्म वाढतो. त्यामुळें कुलीन साध्वी स्त्रियाही दुराचरणानें दूषित होतात. स्त्रिया दुराचरणी झाल्या असतां वर्णसंकर होतो. वर्णसंकर, कुलाचा घात करणारे व तें कुल या दोघांनाहि नरक देतो श्राद्ध-तर्पणादि क्रिया लुप्त झाल्यामुळें कुलाचा घात करणाऱ्या दुष्टांचे पितर नरकांत पडतात, आणि—)

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥ ४३ ॥

अन्वयार्थ—कुलघ्नानां—कुलाचा घात करणाऱ्या दुष्टांच्या—**एतैः वर्णसंकरकारकैः**—या वर्णसंकरकारक—**दोषैः**—दोषांनीं—**शाश्वताः**—परंपराप्राप्त—**जातिधर्माः**—क्षत्रिय वगैरे जातींमुळें प्राप्त होणारे धर्म—**च कुलधर्माः**—व कुलधर्म—**उत्साद्यन्ते**—विनाश पावतात. ४३.

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥ ४४ ॥

अन्वयार्थ—हे कृष्णा!—**उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां**—ज्यांचे कुलधर्म नाश पावले आहेत, अशा मनुष्यांचा—**नरके**—नरकात—**नियतं**—निश्चयाने—**वासः**—वास—**भवति**—होतो.—**इति**—असे—**अनुशुश्रुम**—महर्षींच्या वचनावरून—आचार्यांच्या तोंडून ऐकले आहे ४४ (कुलाचा घात करणाऱ्या लोकांच्या या वर्णसंकर करविणाऱ्या दोषांनी नित्य कुलधर्म व जातिधर्म नाश पावतात आणि ज्यांचे जातिधर्म व कुलधर्म नाश पावले आहेत, अशा लोकांना निःसंशय नरकवास भोगावा लागतो, असेही आम्ही शास्त्रे व महात्मे यांच्या तोंडून ऐकले आहे.)

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हंतुं स्वजनमुद्यताः ॥ ४५ ॥

अन्वयार्थ—**अहो**—काय चमत्कार आहे!—**बत**—अरेरे—**वयं**—आम्ही—**यत्**—जे—**राज्यसुखलोभेन**—राज्यसुखाच्या लोभाने—**स्वजनं**—स्वजनांना—**हन्तुं**—मारण्यास—**उद्यताः**—तयार झालो—**तत्**—ते—**एतत्**—हे—**महत् पापं**—मोठे पाप—**कर्तुं**—करण्यास—**व्यवसिताः**—सज्ज झालो आहो ४५ (अरेरे आम्ही राज्यसुखाच्या लोभाने स्वजनास मारण्यास तयार झालो, हे मोठे आश्चर्य आहे! असे स्वजनवधास तयार होणे म्हणजे घोर पापच करावयास तयार होणे आहे.)

यास्तव—

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ—**यदि**—जर—**अप्रतीकारं अशस्त्रं मां**—शत्रूंचा प्रतीकार न करणाऱ्या व शस्त्र सोडून बसलेल्या मला—**शस्त्रपाणयः धार्तराष्ट्राः**—ज्यांच्या हातात शस्त्रे आहेत असे दुर्योधनादि धृतराष्ट्रपुत्र—**रणे**—रणांगणात—**हन्युः**—मारतील तर—**तत्**—ते—**मे**—मला—**क्षेमतरं**—अतिशय क्षेम-कल्याणकर—**भवेत्**—होईल. ४६ (हातात शस्त्रे घेतलेले दुर्योधनादिक शस्त्रही टाकून बसलेल्या व प्रहार करणाऱ्यांशी प्रतीकार न करणाऱ्या मला जरी रणांगणात मारतील तरी ते मला सुखकर होईल.)

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

एवमुक्त्वाऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अर्जुनविषादयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—अर्जुन—**एवं उक्त्वा**—असे बोलून—**संख्ये**—संग्रामांत—रणमैदानांत—**सशरं चापं**—बाणासह धनुष्य—**विसृज्य**—टाकून—**शोकसंविग्नमानसः**—शोकानें ज्याचें मन अतिशय उद्विग्न झालें आहे असा होत्साता—**रथोपस्थे**—रथाच्या आंत—रथाच्या एका विशिष्ट भागांत—**उपाविशत्**—बसला ४७ (हे महाराज धृतराष्ट्र! अर्जुन कृष्णाला असे बोलला त्यानें संग्रामांत धनुष्य व बाण यांचा त्याग केला आणि शोकामुळें खिन्न होऊन तो रथांत मागें जाऊन बसला)

इति भगवान् श्रीकृष्णांना गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविद्यांतील ब्रह्मविद्येपैकीं योगशास्त्रांतील अर्जुनविषादयोगनावाचा पहिला अध्याय विष्णुरामकृत सान्वयार्थ सगुण भाष्य आध्यात्मिक समाप्त झाला

१ भगवानांनी सांगितलेल्या ज्या गुह्यविद्या त्यांपैकी ब्रह्मविद्या म्ह० ब्रह्मज्ञान येथें सांगितलें आहे ब्रह्मविद्येंतील हें योगशास्त्र आहे योग म्ह० उपाय—साधन त्या साधनशास्त्रांतील अर्जुनविषादयोगनावाचा हा पहिला अध्याय आहे पण रहस्यकार या अध्यायसमाप्तिसूचक वाक्याला 'संकल्प' असें नाव देऊन व त्याला जास्तीं महत्त्व देऊन त्यावरून निरनिराळे अनुमानें व अर्थ काढतात प्रथम ते 'भगवद्गीतासु उपनिषत्सु' हें बहुवचन आदरार्थी आहे, असें म्हणतात, पण तें बरोबर नाहीं कारण उपनिषद् म्ह० रहस्यविद्या भगवानांनी अनेक रहस्यविद्या—गुह्यविद्या सांगितल्या आहेत व त्यांना उद्देशूनच हें बहुवचन आहे तसें जर न मानलें तर पुढील 'ब्रह्मविद्यायां' म्ह० ब्रह्मविद्येंतील हें एकवचनी पद व्यर्थ होतें कारण 'उपनिषद्' या शब्दाचे मुख्य अर्थ—रहस्य वेदरहस्य—उपासना व ब्रह्मविद्या असे तीन आहेत पण या 'संकल्पांत' 'ब्रह्मविद्यायां' असें पुढें स्पष्ट पद असल्यामुळें 'उपनिषत्सु' याचा अर्थ वेदरहस्यांतील असाच केला पाहिजे भगवानांनी निरनिराळ्या अवतारांत व निरनिराळ्या प्रसंगी सांगितलेलीं वेदरहस्यें अनेक आहेत त्यांतील 'ब्रह्मविद्या' हेंही एक रहस्य आहे त्यांतील प्रस्तुत ग्रंथ हें योगशास्त्र आहे ब्रह्मविद्या साध्यरूप व साधनरूप अशा दोन प्रकारची आहे गीतेंत कर्म, भक्ति, योग, ध्यान, ज्ञान, संन्यास, विवेक इत्यादि साधनें सांगितलीं आहेत प्रत्येक अध्याय हें प्रत्येक साधन—प्रत्येक योगच आहे म्हणून हें ब्रह्मविद्येंतील योगशास्त्र होय याला 'योग' हें नाव यद्र मनस्वानें दिलें आहे अ १८ श्लो ७ पहा गीतेंत साध्यरूप ब्रह्मविद्या म्ह० आत्मज्ञान फार थोडक्यांत (अ श्लोक २१—२०, अ १३, ५ वगैरे) सांगून बाकी सर्वत्र योग म्ह० साधनेंच सांगितलीं आहेत कारण मुमुक्षूला ना यत्न करावयाचा असतो तो साध्यासाठीं नसून साधनासाठींच असतो यास्तव ब्रह्मविद्येंतील योगशास्त्र म्ह० कर्मयोगशास्त्र असा अर्थ करणें सर्वथा अनुचित होय कारण त्याचा समन्वय प्रत्येक अध्यायाच्या 'संकल्पा'शीं योग्य रीतीनें होत नाहीं ब्रह्मविद्येंतील कर्मयोगांतील विषादयोग या नावाचा प्रथम अध्याय, ०कर्मयोगांतील सांख्ययोगनावाचा दुसरा अध्याय, ०कर्मयोगांतील कर्मयोगनावाचा तिसरा अध्याय, ०कर्मयोगांतील ज्ञानकर्मसंन्यासनावाचा चवथा अध्याय वगैरे वाक्यांचा वस्तुतः काहीं अर्थच संभवत नाहीं पण योगशास्त्रांतील—साधनशास्त्रांतील विषादयोग, सांख्ययोग, कर्मयोग, ज्ञानकर्मसंन्यासयोग, संन्यासयोग, ध्यानयोग, ज्ञानविज्ञानयोग, अक्षरब्रह्मयोग राजविद्याराजगुह्ययोग, विभूतियोग,

भक्तियोग, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग, गुणत्रयविभागयोग, पुरुषोत्तमयोग, दैवासुरसंपद्योग, श्रद्धात्रयविभागयोग व मोक्षसंन्यासयोग, असा अर्थ सर्वप्रकारें उपपन्न होतो. कारण तीं सर्व ब्रह्मज्ञानाचा साक्षात् किंवा परंपरेनें साधनें आहेत. यास्तव गीतेंतील 'योग' हा शब्द सर्वत्र 'कर्मयोग' याच अर्थी योजला आहे, हें म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे. तो कांहीं ठिकाणी कर्मयोग या अर्थी योजला आहे, पण तो गौणवृत्तीनें होय, मुख्यवृत्तीनें नव्हे, हें आम्ही पुढें येणाऱ्या तेथें सकारण दाखवूं. यावरून गी. र. पृ. ३, ६०, ३४० वगैरे ठिकाणीं जें लिहिलें आहे तें सर्व अयोग्य आहे, हें निष्पक्षपात वाचकांच्या ध्यानांत येईल.

रहस्यकार म्हणतात—'हा सरळ गीतेवर संन्यासमार्गाच्या टीका होण्यापूर्वीच असला पाहिजे. कारण कोणाही संन्यासमार्गी पंडितास असा सरळ देणार नाही' (पृ. ६१) हें म्हणणें अगदी अयोग्य आहे. अध्यायसमाप्तिसूचक वाक्य श्रीशंकराचार्यांच्या पूर्वी असेल, असें समजण्यास कशाला म्हणता? आम्ही म्हणतों तें त्याच्या पूर्वीचेंच आहे. इतकेंच नव्हे तर गीतेवर त्याच्यापूर्वी अनेक अद्वैत व्याख्यानेंही होतीं, हें त्याच्या उपोद्घातावरून सिद्ध होत आहे. 'पण कोणीही संन्यासमार्गी पंडित असा सरळ देणार नाही,' असें जें रहस्यकार म्हणतात तें मात्र साफ चुकीचें आहे. कारण त्यांत संन्यासमार्गी (?) टीकाकारांना बाधक असें काय आहे? योग म्ह० कर्मयोग असा जो विपरीत ग्रह रहस्यकारांना करून घेतला आहे त्यामुळें त्यांना झालेला हा भ्रम आहे. गीताशास्त्रास 'योग' असें प्रत्यक्ष गीतेंत म्हटलेलें असतांना (अ. १८. ७५) संकल्पांतील 'योगशास्त्रे' हा शब्द संन्यासमार्गी पंडितांना सहन न होण्याचें कांहीं कारण दिसत नाही! गीतारहस्यकारांना मात्र त्यांतील 'योगशास्त्र' हा शब्द सहन न झाल्यामुळें त्यांनी शुद्ध स्वरूप घालवून त्याला आपल्या समजुतीप्रमाणें 'कर्मयोग' असें विकृत स्वरूप दिलें आहे. मुख्य योग म्ह० चित्तसमाधान वेदान्तशास्त्राचें अन्तरंग साधन आहे. त्याचें वेदान्ताला वावडें नाही. योग ज्ञानासाठीही पाहिजे व ज्ञानानंतर जीवन्मुक्तासाठीही पाहिजे. कर्मयोग मात्र चित्तशुद्धीपुरताच व चित्तशुद्धि होईपर्यंतच पाहिजे, त्यानंतर नाही. संन्यासमार्गी टीकाकार म्ह० शंकराचार्यादि यांच्या ग्रंथाचा परिणाम प्रस्तुत सांप्रदायिक वाङ्मयावर इतका विलक्षण झाला की, त्यांच्या पूर्वीचा एकही टीका किंवा ग्रंथ उरला नाही. मग या संकल्पांतील 'योगशास्त्र' हा शब्द संन्यासमार्गाला जर रहस्यकार समजतात तितका बाधक असता तर तो संकल्पांत राहू तरी शकला असता काय? तो शब्द संन्यासमार्गाला—वेदान्तशास्त्राला जर प्रतिकूल वाटला असता तर आचार्यांनी त्याबद्दल कांहींच लिहिलें नसतें काय? तात्पर्य गीतारहस्यांत रहस्यकारांनी अशीं अनेक भ्रामक मतें प्रतिपादिलीं आहेत त्यांचें आम्ही ठिकठिकाणीं आविष्करण करूं.

अध्याय दुसरा.

सांख्ययोग.

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—मधुसूदनः—श्रीकृष्ण—**तथा**—वर वर्णन केल्याप्रमाणें—**कृपया आविष्टं**—कृपेनें युक्त झालेल्या—**अश्रुपूर्णाकुलेक्षणं**—ज्याचे नेत्र अश्रूंनीं भरले आहेत व त्यामुळें आकुल झाले आहेत अशा—**विषीदन्तं**—खेद करणाऱ्या—**तं**—त्या अर्जुनाला—**इदं वाक्यं**—हें वाक्य—**उवाच**—बोलला. १. (महाराज ! आपले हे सर्व बांधव या युद्धात मरणार, असें समजून अर्जुनाच्या मनात कृपा उत्पन्न झाली, त्याचे नेत्र अश्रूंनीं भरून आले व त्यामुळें त्याची दृष्टि आकुल झाली. तेव्हा अतिशय खेद करीत असलेल्या त्याला श्रीकृष्ण असें बोलले.)

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥
क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना !—**इदं अनार्यजुष्टं अस्वर्ग्यं अकीर्तिकरं कश्मलं**—हें श्रेष्ठांनीं न अंगीकारलेलें, स्वर्ग न देणारें व अकीर्ति करणारें पाप—**त्वा**—तुला—**विषमे**—या कठीण प्रसंगी—**कुतः**—कोठून—**समुपस्थितम्**—प्राप्त झालें ?—**हे पार्थ**—हे पार्था !—**क्लैब्यं**—अशा दुर्बलपणास—**मा स्म गमः**—प्राप्त होऊं नकोस.—**एतत्**—हें मानसिक दौर्बल्य—**त्वयि**—तुझ्या ठिकाणा—**न उपपद्यते**—उचित दिसत नाहीं.—**हे परंतप**—शत्रूंना संताप देणाऱ्या हे अर्जुना !—**क्षुद्रं हृदय-दौर्बल्यं**—हें क्षुद्र हृदयाचें दुर्बलपण—**त्यक्त्वा**—टाकून—**उत्तिष्ठ**—ऊठ. २,३. (अतिपयश्रेष्ठ अर्जुनाची ही दशा पाहून श्रीकृष्णांना मोठें आश्चर्य वाटलें. स्वधर्माला विसरून एखाद्या प्राकृत मनुष्याप्रमाणे त्यानें असें दीन बनणे, वर्णाश्रमधर्माच्या दृष्टीनें अतिशय वाईट

[1] रहस्यकार ' कश्मल ' शब्दाचा असा अर्थ करितात व पृ. ४४४ वर त्यालाच ' अवदसा ' म्हणतात

आहे. साक्षात् शंकराशी झुंजणाऱ्या या वीराचा आयत्यावेळीं असा सारवळ उठावा हें केव्हाही इष्ट नव्हतें. 'हें सर्व माझें व मी याचा' या मोहामुळेच यांची ही अशी दशा झाला आहे, असें जाणून भगवान् मोठ्या खेदानं त्याला म्हणतात—"हे अर्जुना! हें खूळ तुला याच वेळा कोठून आठवलें? श्रेष्ठ क्षत्रिय अशा मोहात पडत नाहीत. रणात येऊन पुन: अशा रीतीनं परत फिरणं फार वाईट. त्यामुळें स्वर्ग प्राप्त होत नाही व या लोकीं अपकीर्तिही होते. तू असा मनानं दुर्बल होऊं नकोस. तुला हें शोभत नाही. यास्तव आपल्या मनाचा ही दुर्बलता टाकून तूं युद्ध करावयास ऊठ.")

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ।
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—हे मधुसूदना!—**अहं**—मी—**संख्ये**—संग्रामात—लढाईंत—**भीष्मं च द्रोणं**—भीष्म व द्रोण यांच्याशी—**इषुभिः**—बाणांनी—**कथं**—कसा बरं—**प्रतियोत्स्यामि**—लढाई करूं? कारण—**हे अरिसूदन**—हे शत्रुनाशका! **तौ**—ते दोघेही—**पूजार्हौ**—पूजा करण्यास योग्य आहेत. ४

गुरूनहत्वा हि महानुभावाञ्छ्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ५

अन्वयार्थ—**महानुभावान्**—अति प्रभावशाली—**गुरून्**—गुरूंना—**अहत्वा**—न मारून—**हि इह लोके**—या इह लोकी—**भैक्ष्यं अपि**—भिक्षासुद्धां—**भोक्तुं**—खाणें—**श्रेयः**—श्रेयस्कर आहे—**तु**—पण तच—**गुरून्**—या गुरूंस—**हत्वा**—मारून—**इह एव**—या लोकींच—**रुधिरप्रदिग्धान्**—रक्तानें माखलेल्याप्रमाणे निंद्य असलेल्या—**भोगान् अर्थकामान्**—अर्थ व काम यांचे भोगास—**भुञ्जीय**—मी भोगीन ५ शिवाय—

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः

अन्वयार्थ—**न**—आम्हा पांडवांना युद्ध करणें व भिक्षान्न खाणें या दोहोंतील—**कतरत्**—कोणतें एक—**गरीयः**—अधिक चांगलें आहे—**एतत्**—हें—**न विद्मः**

¹ क्षुद्रं हृ० हृदयदौर्बल्य, असें भगवान स्वतःच म्हणत आहेत पण अगदी सरळ अर्थ करणाऱ्या रहस्यकारांना त्याचा 'नामर्द' व 'हिजडेपणा' (गी. र. पृ. ४४४ पहा) असा मराठी अर्थ केला आहे. पण रहस्यकाराच्या मतें आतताय्यांना अमलेल्या अर्जुनाला असें म्हणणें उचित दिसत नाही! पृ. ४४४ वर पुन: 'भागवतप्रमाणें' असें म्हटलें आहे

—आम्हा जाणत नाही.—**यत् वा**—किंवा—**जयेम**—आम्ही यांना जिंकूं—**यदि वा**—अथवा—**नः**—आम्हाला—**जयेयुः**—हे कौरव जिंकतील—**एतत् न विद्मः**—हें जाणत नाही—**यान् एव**—ज्या दुर्योधनादि बधूंनाच—**हत्वा**—मारून[1]—**न जिजीविषामः**—आम्ही जिवंत राहण्याची इच्छा करणार नाही—**ते धार्तराष्ट्राः**—ते धृतराष्ट्राचे पुत्र—**प्रमुखे**—आमच्या सन्मुख—**अवस्थिताः**—उभे राहिले आहेत ६

---

१ याचा अर्थ रहस्यकारांनी " आम्ही जय मिळवावा किंवा आम्हास (त्यांनी) जिंकावें, या दोहोंपैकी आम्हास श्रेयस्कर कोणतें हेंही कळत नाही " असा केला आहे, पण आम्ही युद्ध करून या श्रेष्ठांना मारावें का संन्यास करून भिक्षान्न खाऊन निर्वाह करावा, असे दोन पक्ष वरील (५ व्या) श्लोकांत प्रस्तुत आहेत यास्तव त्यांतील 'गरीय' अधिक गुरु–श्रेष्ठ–चांगलें–श्रेयस्कर कोणतें तें आम्हाला कळत नाही तसेंच, युद्ध केलें तरी जय आम्हालाच मिळेल, अशीही खात्री नाही बरें, तरी आम्हालाच जय मिळाला तरी दुर्योधनादिकांना मारल्यावाचून तो मिळणें शक्य नाही पण ज्यांना मारून आम्ही जिवंत राहण्याची इच्छाही करीत नाही, इतके जे आम्हाला प्रिय असलेले आप्त–सवर्णी–प्रत्यक्ष आमचे बधु तेच हे आमच्या समोर लढण्यास उभे आहेत असा त्याचा अर्थ आम्ही आनन्दगिरिप्रभृति अद्वैती टीकाकारांच्या टीकाप्रमाणें करतों यांतील सयुक्तिक कोणता तो वाचकांनींच ठरवावें ' आम्ही जय मिळवावा का त्यांना आम्हास जिंकावें, ' हेंही न कळण्याइतका मूढ अर्जुन होता, असें आम्हाला वाटत नाही साधारण मनुष्यालाही जय आपलाच व्हावा, शत्रूचा होऊं नये हें तर कळत, तर तें अर्जुनासारख्याला कसें कळणार नाही ? युद्ध करून गुरूंना मारावें का निवृत्तिमार्गी होऊन भिक्षान्न खावें, यांतील श्रेयस्कर कोणतें, तें मात्र त्याला न समजणें शक्य होतें तसेंच ' अनित्यो विजयो युद्धे ' या न्यायानें युद्धांत आपला जय होईल का त्यांचा, हेंही कळण्यास मार्ग नसतो, म्हणून ' आम्ही जय मिळवावा का त्यांनी, हेंही कळत नाही, ' असा अर्थ न करतां आम्ही वर केला आहे तसाच तो करणें उचित होय

आपल्या त्या अर्थानें समर्थन करण्यासाठी रहस्यकारांना त्यावर अशी टीप दिली आहे—' या श्लोकांत पुष्कळांचें पुष्कळ सुख यासारखी कसोटीनें लाघव गौरव ठरविण्यास व सोडी उदिष्ट असून कोणाचा जय होणें बरें, हे त्याप्रमाणे ठरविता येत नाही, असा एकदर आशय आहे ' पण पाश्चात्त्य तत्त्ववेत्त्यांच्या नीतिशास्त्रांतील ' पुष्कळांचें पुष्कळ सुख ' हें तत्त्व गीतेच्या माथी मारण्याची ही खटपट वृथा आहे 'सर्वभूतहिते रताः' 'साम्यबुद्धि' इत्यादि गीतेच्या वचनावर इतका भार टाकणें, अयोग्य आहे आमचें सर्वभूतहितरतत्व, स्वार्थ किंवा परोपकार निराळें व पाश्चात्त्यांचें ' पुष्कळांचें पुष्कळ सुख ' निराळें, आमचें पारमार्थिक तर त्यांचें लौकिक, आमचें सात्त्विक तर त्यांचें राजस किंवा तामस, आमचें सर्वभूतांचें म्ह० सर्व प्राण्यांचें तर त्यांचें आपल्या देशापुरतें किंवा आपल्याच जातीपुरतें त्यामुळें अध्यात्मपर गीतेला पाश्चात्त्य नीतिशास्त्राचें स्वरूप देण्याचा प्रयत्न करणें सर्वथा अयोग्य आहे यासंबंधीं आमचे मित्र रा. यशवंतराव काळेटकर यांनी आपल्या 'गीतार्थ अथवा रहस्यखंडन ' या ग्रंथांत पृ. ८१–९२ सविस्तर विचार केला आहे तो जिज्ञासूंनी तो अवश्य वाचावा विस्तारभयास्तव येथें त्यासंबंधानें अधिक काही लिहीत नाही

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः । यच्छ्रेयःस्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मेशिष्यस्तेऽहं शाधि मांत्वांप्रपन्नम्

अन्वयार्थ—कार्पण्य-दोष-उपहत-स्वभावः—कार्पण्य म्हणजे कृपणता, दैन्य, आत्म्याचे स्वरूप न जाणणे, या दोषामुळे ज्याचा स्वभाव-क्षात्रधर्म उपहत-तिरस्कृत-नष्ट झाला आहे व त्यामुळेच—**धर्मसंमूढचेताः**—धर्माविषयी-परमात्म्याविषयी ज्याचे चित्त मूढ झाले आहे, असा—**अहं**—मी—त्वा—तुला—**पृच्छामि**—विचारतों —**यत् निश्चितं श्रेयः स्यात्**—जे निश्चित श्रेय असेल, ज्यापासून परमपुरुषार्थरूप अव्यभिचारी फल प्राप्त होईल—**तत्**—तें—**मे**—मला—**ब्रूहि**—सांग —

१ रहस्यकार म्हणतात (पृ ६१४) " धर्माचा म्ह० कर्तव्याचा " पण तुमच्या धर्मव्याचा मोह घालविण्यासाठी आत्मज्ञानाचा उपदेश करावयास आरंभ करणे अनुचित होय भगवानांना 'अशोच्यान्०' येथून आत्मज्ञान व त्याची साधनें यांच्या उपदेशास आरंभ केला आहे यास्तव धर्म म्ह० केवळ कर्तव्य नव्हे तर धर्म म्ह० जगाचे धारण करणारा परमात्मा व धर्म म्ह० त्याच्या प्राप्तीचा उपाय, असा व्यापक अर्थच घेतला पाहिजे. त्यावाचून पुढील प्रश्नाची उपपत्ति लागत नाही. तसेंच, अर्जुन जर तुमच्या कर्तव्याविषयींच संमूढ झाला असता तर ' जे निश्चित श्रेय असेल ते सांग, मी तुझा शिष्य आहें तुला शरण आलेल्या मला उपदेश कर ' असें म्हणावयाचें कारण नव्हतें अर्जुन येथे निश्चित श्रेय म्ह० मोक्षसाधनच विचारीत आहे, हें भगवानाच्या उपदेशावरून स्पष्ट होत आहे ' मी तुझा शिष्य आहें ' व ' उपदेश कर ' यावरूनही येथील प्रश्न मोक्षसाधनाविषयीं आहे, हे स्पष्ट होते

याच श्लोकावरील टीपेंत (पृ ६१४) रहस्यकार पुन म्हणतात—" ब्रह्मात्मैक्य ज्ञान करून घेऊन ते या जगात कसे वागतात येथपासूनच गीतेंतील उपदेशास सुरवात आहे " "भगवान् म्हणतात की, जगाच्या आरंभापासून पाहिलें तर आत्मज्ञानी पुरुषांच्या आयुष्यक्रमणाचे अनादि कालापासून दोन मार्ग चालत आले आहेत, असें दिसून येतें (गी ३ ३) आत्मज्ञान संपादन केल्यानंतर शुकासारखे पुरुष संसार सोडून आनंदाने भिक्षा मागतात तर जनकासारखे दुसरे आत्मज्ञानी ज्ञानोत्तरही स्वधर्माप्रमाणें लोकसंग्रहार्थ जगाच्या संकटें टाळण्यात आपला वेळ घालवीत असतात " वगैरे पण हें सर्व म्हणणें अयोग्य आहे अर्जुन आत्मज्ञानी असताही ' धर्मसंमूढचेता ' झाला, हें म्हणणें अयोग्य आहे ज्ञानी पुरुषाचें चित्त धर्माविषयीं संमूढ होणे अयोग्य आहे ज्ञानी कृतकार्य झालेला असतो. त्याचे सर्व संशय नाहीसे झालेले असतात (मुण्डकभाष्यार्थ पृ ७९) त्यामुळें ' मला निश्चित श्रेय सांग, मी तुला शरण आहें, मी तुझा शिष्य आहें ' असें तो कधाही म्हणत नाही तसेंच, आत्मज्ञानी पुरुषाला ' अशोच्यानन्वशोचस्त्वं ' अ २ श्लो ११ व 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धियोगे त्विमां शृणु ' अ २ श्लो ३९ असा उपदेश करण्याचे कारणच नसते अर्थात् ज्ञानी पुरुषानें संसारांत कसें वागावें, येथून गीतेंतील उपदेशाला सुरवात आहे, म्हणणें भ्रामक आहे तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकाच्या अर्थाविषयीं व जनकशुकाचार्यांविषयीं खरा प्रकार काय आहे तें पुढें योग्य स्थळीं दाखवूं.

अहं—मी—**ते**—तुझा—**शिष्य**—शिष्य आहे—**त्वां प्रपन्नं मां**—तुला शरण आलेल्या मला—**शाधि**—तू उपदेश कर ७

न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिंद्रियाणां ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८

अन्वयार्थ—**भूमौ**—या भूलोकी—**असपत्नं**—शत्रुरहित—**ऋद्धं**—समृद्ध—**राज्यं**—राज्य—**च**—व—**सुराणां अपि**—देवांचेही—**आधिपत्यं**—राज्य—**अवाप्य**—प्राप्त करून—**यत्**—जें—**मम इंद्रियाणां उच्छोषणं शोकं**—माझ्या इंद्रियांना सुकविणाऱ्या शोकाला—**अपनुद्यात्**—घालवील—**तत्**—तें साधन-तो उपाय—**न हि प्रपश्यामि**—मला दिसतच नाहीं ८ (अर्जुनानें पहिल्या अध्यायाच्या शेवटीं युद्ध न करण्याचा निश्चय केला व तो धनुष्य-बाण टाकून रथांत जाऊन खिन्न मनानें बसला, त्यानंतर भगवानांनी त्याला, ‘तुझ्यासारख्या क्षत्रियाला हें शोभत नाहीं, हातांत शस्त्र घेऊन मारण्यासाठीं अंगावर धावून आलेल्या प्रत्यक्ष बापाचाही प्रतीकार केला पाहिजे, त्याच्यापासून पराङ्मुख होता कामा नये, असा तुझा क्षत्रियधर्म आहे,’ इत्यादि सुचविलें, पण तें अर्जुनाला पटलें नाहीं तो म्हणाला—“देवा ! पूजेलाच योग्य असलेल्या भीष्मांशीं व द्रोणाचार्यांशीं मी बाणांनीं कसा लढूं ? ते मोठे पुण्यवान् प्रतापी आहेत अशा त्या श्रेष्ठांना मारण्यापेक्षा या लोकीं संन्यास घेऊन, भिक्षा मागून, निर्वाह करणेंही अधिक चांगलें हे गुरु द्रव्याच्या लोभानें दुर्योधनाच्या पक्षास मिळाले आहेत हें खरें, पण अशा त्या लोभ्यांना मारूनही आम्हांला रक्तानें माखलेले-निंद्य अर्थ व काम हेच भोग भोगावे लागतील आणि ते भोगही याच लोकीं मिळतील परलोकीं या पापाचें, दुःख हेंच फल भोगावें लागेल, पण यांना न मारतां यति आश्रम स्वीकारून भिक्षान्न खाल्यास, येथें सुख होईल व परलोकींही पुण्याचें फल मिळेल शिवाय युद्ध करणें चांगलें का त्यापासून निवृत्त होऊन भिक्षान्न खाणें चांगलें, यांतील अधिक चांगलें काम कोणतें तेंही आम्हांला समजत नाहीं बरें, जरी युद्ध केलें, तरी त्यांत आम्ही त्यांना जिंकूं का, ते आम्हांला जिंकतील, याचाही निश्चय नाहीं युद्धांत जरी आमचा विजय झाला, तरी ज्यांना मारून आम्हांला या जगांत जिवंत राहण्याची इच्छा करणेंही उचित नाहीं, तेच धृतराष्ट्राचे-आमच्या चुलत्याचे-पुत्र आमच्या सन्मुख येऊन उभे राहिले आहेत ” ज्याला धनाचा थोडासुद्धां खर्च करवत नाहीं त्याला कृपण म्हणतात देहादिकांना आत्मा-मी असें समजणारा, हाही त्या प्रसिद्ध

१ पहिल्या अध्यायांतील विषाद व येथील हें वचन यावरून अर्जुनाचा शोक व मोह स्पष्ट होतो शोकनिवृत्तीसाठीं आत्मज्ञानाचा उपदेश केला जातो व आत्मज्ञानानंतर शोक होत नाहीं, हें उपनिषदांत स्पष्ट सांगितलेलें आहे छान्दोग्यांत ‘नारदाचा शोक घालविण्यासाठीं सनत्कुमारांनीं ब्रह्मोपदेश केला आहे ’ ईशावास्यांत व बृहदारण्यकांत ‘सर्व भूतांतील आत्मा एक आहे असें ज्ञान झाल्यावर शोक व मोह होत नाहीत ’ असें वर्णन आहे छान्दो भाष्यार्थ पृ ५१७ ईशोप भाष्यार्थ पृ ७२. बृहदा भाष्यार्थ अ ४, पृ १७०-१७९-३६२ पहा काठकभाष्यार्थ पृ ६५

कृपणाप्रमाणे देहादि अनात्म्याची थोडीसुद्धां हानि सहन करीत नाही. म्हणून येथें आत्म्यास न जाणणे, हेंच कार्पण्य आहे. अर्जुन म्हणतो-" आत्म्याचे ज्ञान नसणें या दोषामुळे माझा शौर्य-तेज इत्यादि क्षात्र स्वभाव पराभूत झाला आहे. किंवा दैन्याने माझा स्वभाव-चित्त दूषित झाले आहे त्यामुळेच मी धर्म व अधर्म यांचा विचार करण्यास समर्थ नाही. किंवा धर्म म्ह. परमात्मा (काठकभाष्यार्थ पृ. २७-२८ पहा) त्याविषयी माझें चित्त अगदी मूढ-विवेकहीन झाले आहे. म्हणून हे कृष्णा! मी तुला विचारितो, ज्याच्यायोगाने माझें निश्चित श्रेय होईल-नित्य कल्याण होईल ते मला सांगा" निश्चित म्ह. साधनाच्या अनुष्ठानानंतर अवश्य प्राप्त होणारें व कधीं नाश न पावणारें, असें श्रेय म्ह. एक मोक्षच आहे त्याला 'निःश्रेयस' असे म्हणतात. " मला या लोकचें राज्य नको, त्रैलोक्याचें राज्य नको, तर निःश्रेयस-मोक्ष पाहिजे आहे तो कशानें मिळेल तें सांग " (पण निःश्रेयसाचे साधन पुत्र किंवा शिष्य यावाचून कोणाला सांगू नये असें उपनिषदांत सांगितले आहे तेव्हां तें मी तुला कसें सांगू ? म्हणून म्हणशील तर) " मी तुझा शिष्य आहे तुला शरण आलों आहे यास्तव मला मोक्षाच्या साधनाचा उपदेश कर कारण मला या लोकचें निष्कंटक-शत्रुरहित राज्य मिळालें किंवा देवाचें इंद्रत्व जरी मिळालें,तरी त्याने माझा हा शोक कमी होणार नाहीं ज्याच्यामुळे तो जाईल असें मला कांहीं दिसत नाही यास्तव माझ्या या शोकाचा नाश होण्यासाठीं मला निःश्रेयसाचें-मोक्षाचें साधन सांग ")

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

> एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतप ।
> न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

अन्वयार्थ—परंतप—हे राजन्!—**गुडाकेशः**—अर्जुन—**हृषीकेशं**—कृष्णाला—**एवं उक्त्वा**—असें बोलून—**च**—व पुनः—**न योत्स्ये**—मी युद्ध करणार नाहीं,—**इति**—असें—**गोविंदं**—त्या गोविंदाला—**उक्त्वा**—सांगून—**तूष्णीं**—गप्प—**बभूव ह**—बसला-मुकाट्याने बसला ९. (अर्जुन श्रीकृष्णाला असें बोलून 'मला निश्चित श्रेय सांग-मी तुझा शिष्य आहे, मला उपदेश कर' अशी प्रार्थना करून व पुनरपि 'मी कांहीं झालें तरी युद्ध करणार नाहीं' असा आपला निश्चय व्यक्त करून रथांत मुकाट्यानें बसला तेव्हां—)

> तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ।
> सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे धृतराष्ट्र महाराज'—**हृषीकेशः**—श्रीकृष्ण—**उभयोः सेनयोः मध्ये**—दोन्हीं सैन्यांच्या मध्यें—**विषीदन्तं तं**—खेद करणाऱ्या त्या अर्जुनाला—**प्रहसन् इव**—अणुमात्र हंसतच—**इदं वचः**—हें वचन—**उवाच**—बोलला.

'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' इत्यारभ्य 'न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह' इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः ॥

भाष्यार्थ—दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं—(अ. १ श्लो. २) पांडवाचें सैन्य पाहून **—इति आरभ्य**—येथून आरंभ करून—**न योत्स्ये इति गोविन्दं उक्त्वा**— मी युद्ध करणार नाही, असे गोविंदाला सांगून—**तूष्णीं बभूव ह**—अर्जुन मुकाट्याने बसला, (अ. २ श्लो. ९)—**इति एतद्-अन्तः ग्रन्थः**—येथपर्यंतचा ग्रंथ [गीताग्रंथाचा भाग]—**प्राणिनां**—प्राण्यांच्या—**शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोष-उद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयः**—शोक-मोह-इत्यादि जो संसाराचा बीजभूत दोष त्याच्या उत्पत्तीचें कारण-अहं-ममाभिमान व अज्ञान यांचे प्रदर्शन करण्यासाठी आहे, असें त्याचें व्याख्यान करावें. [पहिल्या अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकापासून दुसऱ्या अध्यायाच्या नवव्या श्लोकाच्या अखेरपर्यंत जो गीताग्रंथाचा भाग आहे तो प्राण्याच्या दुःखरूप संसाराचें कारण कसें उद्भवते तें दाखविण्यासाठी आहे. शोक, मोह, लोभ इत्यादि दोष हेच संसाराचे बीज आहे. ते दोष आत्म्याच्या स्वरूपाचें अज्ञान, व त्यामुळें 'देहच मी' हा अहंकार व देहसंबंधी स्त्री-पुत्र-मित्र-वित्त इत्यादि हे माझे, असें वाटणें हें ममत्व यांमुळे उद्भवतात. शोक म्हणजे मनाचा संताप व मोह म्हणजे अविवेक. त्यामुळे दुःख देणारा संसार उत्पन्न होतो. पण त्या शोक-मोहाचे कारण 'मी व माझें' आहे, असें दाखविण्यासाठी हा वरील गीताभाग आहे, असें त्याचें व्याख्यान करावें. वरील ग्रंथ हा गीतेचा मुख्य उपदेश नव्हे. तो फक्त गीताशास्त्राच्या प्रवृत्तीचें कारण सांगणारा आहे. अर्जुनाला अहं-ममाभिमानामुळें शोक व मोह झाला, म्हणून भगवानाना त्याला शोक-मोह घालविणारें आत्मज्ञान योगासह-साधनासह सांगावें लागलें, असें यांत सांगितलें आहे. अर्थात् हा भाग विशेष महत्त्वाचा नसल्यामुळे आचार्यांनी त्यावर शब्दशः विवरण-भाष्य केलें नाही. फक्त त्याचा संबंध दाखविला आहे. आनंदज्ञानादि टीकाकारांनी त्यावर टीका लिहिली आहे.]

---

१ पण रहस्यकार म्हणतात—"गीतेच्या पुढील अध्यायांतून जें विवेचन आहे तें पहिल्या अध्यायांत अर्जुनास आलेल्या शंकांची निवृत्ति करण्यासाठी आहे, हें लक्षांत ठेवलें म्हणजे गीतेचें तात्पर्य काय याबद्दल शंका रहात नाही. भारती युद्धांत एकाच राष्ट्रांतील व धर्मांतील लोकांमध्यें दुफळी होऊन ते परस्पर वधार्थ उद्युक्त झालेले असल्यामुळें या शंका उद्भवल्या आहेत." ६१०. पण हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण पहिल्या अध्यायांत अर्जुनानें भगवानांस एकहि शंका विचारलेली नाही. फक्त या युद्धाचे किती अनिष्ट परिणाम होतील हें दाखविलें आहे. 'या युद्धानें आमचा कुलक्षय होईल, कुलक्षय झाला असता म्ह० कुलांतील वीर पुरुष मेले असता अधर्म वाढेल, कुलस्त्रिया दूषित होतील, स्त्रिया दुष्ट झाल्या असता वर्णसंकर होईल व संकर नरकाला कारण होतो' असें म्हटलें आहे. अर्जुनाच्या या म्हणण्याला 'शंका' हें नांव दिल्यास भगवानाचें त्यावर लागलेंच समाधान पाहिजे होतें. पण तें सबंद गीतेंत कोठेंहि नाही, शिवाय अर्जुनानें इतर प्रश्न किंवा शंका गीतेंत अगदी स्पष्ट

तथा ह्यर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसम्बन्धिबान्धवेष्वहमेषां ममैत इत्येवंप्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तावात्मन शोकमोहौ प्रदर्शितौ 'कथं भीष्ममहं संख्ये' इत्यादिना ॥ शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकविज्ञान स्वत एव क्षात्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपरराम । परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रववृते ॥

भाष्यार्थ—तथा हि—तो कसा त पहा—**अर्जुनेन**—अर्जुनाने—**कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादीना**—'कथ भीष्म०' २ ४ इत्यादि श्लोकानें—**राज्य-गुरु-पुत्र-मित्र-सुहृद्-स्वजन संबंधि बान्धवेषु**—राज्य, गुरु, पुत्र, मित्र, सुहृद्, स्वजन, संबधी व बांधव यांच्याविषयी—**अहं एषां मम एते**—मी यांचा व हे माझे—**इति एवं प्रत्ययनिमित्तस्नेहविच्छेदादिनिमित्तौ**—अशा प्रकारचा जो प्रत्यय-समजूत-भावना तिच्यामुळे त्यांजवरील स्नेह, त्यांच्याशी होणारा वियोग इत्यादि कारणांनी होणारे जे—**आत्मनः शोकमोहौ**—आपले शोक-मोह ते—**प्रदर्शितौ**—प्रदर्शित केले [अर्जुनानें आपला शोक व मोह 'कथ भीष्म अह०' अ २ श्लो ४ या वचनाने प्रदर्शित केला तो त्याचा शोक व मोह राज्य गुरु वगैरे हे सर्व माझे व मी त्यांचा, या समजुतीमुळे उत्पन्न झालेला होता कारण हा मी व हे माझे या भावनेमुळे त्यांच्यावर प्रेम जडले होते त्यांचा वियोग होईल ही कल्पना प्रेमामुळे त्याला असह्य झाली म्हणून शोक व मोह झाला शोक व मोह हेच दु खरूप संसाराचे निमित्त-कारण आहे राज्य म्हणजे राजाचे प्रजारक्षणादि कर्म, गुरु म्हणजे आदराला योग्य असलेले भीष्मादिक, पुत्र म्हणजे अभिमन्यु, प्रतिविंध्यादिक, दुर्योधनपुत्र लक्ष्मण वगैरे, गुरुपुत्र-अश्वत्थामा वगैरे मित्र, श्रीकृष्णासारखे सुहृद, दुर्योधनादिक स्वजन, द्रुपद, विराट, शल्य वगैरे संबधी व दूरदूरचे आप्त-बांधव] —**शोकमोहाभ्यां हि अभिभूतविवेकविज्ञानः**—आणि शोक-मोहाच्या योगानें ज्याचे विवेकविज्ञान अभिभूत म्ह पराभूत झाले आहे, असा तो अर्जुन—**स्वतः एव क्षात्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तः अपि**—स्वत च आपल्या-स्वाभाविक इच्छेने-कोणाच्या उप-

दासविल्या आहेत त्या—'यच्छ्रेय स्यात् तद्ब्रूहि' २ ७ 'तदेक वद' अ ३,२ 'अथ केन प्रयुक्त पाप चरति ?' ३,३६ 'अपर भवतो जन्म कथ एतद्विजानीयाम्' ४,४ 'कच्चिन्नोभयविभ्रष्ट' ६,३८ 'एतन्मे संशय कृष्ण०' ६,३९ 'किं तद्ब्रह्म०' ८,१ इत्यादि भगवानाच्या उत्तरें किंवा समाधानेंहि लागलीच त्या त्या प्रश्नाच्या मागोमाग आहेत पहिल्या अध्यायात तशा प्रकारचे प्रश्न किंवा शंका जर नाहीतच पण त्यांना उत्तरेंहि पुढे दिलेली नाहीत उलट 'तू पण्डिताच्या गोष्टी मात्र सांगतोस' असें म्हणून त्याचें म्हणणें प्रवृत्तिशास्त्राला सोडून मुळीच नाही, असें भगवानानांच कबूल केलें आहे पहिल्या अध्यायात अर्जुनाच्या शंकाच जर असत्या तर भगवानांना त्यांचें समाधान केलें असतें 'तू एकीकडे अशोच्याविषयी शोक करतोस व दुसरीकडे तत्त्ववेत्याच्या गोष्टी सांगतोस पण तत्त्ववेत्ते जिवंत किंवा मृत आप्ताविषयी शोक करीत नाहीत, तू शोक करीत आहेस, म्हणून तू तत्त्वज्ञाच्या गोष्टी जरी बोलत असलास तरी खरोखर तत्त्वज्ञ नाहीस,' २,११ असें ह्यांत म्हटलें असतें अर्थात् अर्जुन तत्त्वज्ञ जरी नसला तरी त्यानें जें पूर्वी म्हटलें आहे, तें खोटें नव्हे तें पंडिताचेंच म्हणणें आहे, हें उघड आहे

देशावांचून-क्षत्रियांचा धर्म असे जें युद्ध त्यांत जरी प्रवृत्त झाला होता तरी—**तस्मात् युद्धात् उपरराम**—त्या युद्धापासून निवृत्त झाला—**च परधर्मं भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रववृते**—आणि परधर्म जें भिक्षाजीवन वगैरे ते करावयास प्रवृत्त झाला [शोक व मोह, यांच्या योगानें अर्जुनाचें विवेकविज्ञान नष्ट झालें. त्यामुळें तो कोणाच्या सांगण्यावाचूनच स्वयं प्रेरणेनेंच स्वधर्मांत म्ह० युद्धांत जरी प्रवृत्त झाला होता—युद्ध हा क्षात्रधर्म आचरण्यास जरी तयार झाला होता तरी त्या स्वधर्मभूत युद्धापासून परतला. धनुष्य टाकून व 'मी लढणार नाही' असें म्हणून, तो मोहून स्वस्थ बसला व परधर्म म्ह० ब्राह्मणाचा धर्म असे जे भिक्षान्न खाऊन शरीराचें रक्षण करणें, सर्वकर्मसंन्यासरूप पारिव्राज्य, आत्म्याचें ध्यान, तें करण्यास तयार झाला. यावरून भिक्षान्न सेवन करणें, सर्व कर्मांचा संन्यास करणें, आत्मध्यानरूप योगाभ्यास करणें हा ब्राह्मणाचा धर्म आहे, क्षत्रियाचा नव्हे, पण अर्जुन शोकमोहांनीं व्याकुळ होऊन स्वधर्म टाकून परधर्म स्वीकारण्यास तयार झाला होता, हें सिद्ध झालें.]

---

१ पण रहस्यकार—" जो पहावा तो गीतेचा उपक्रम म्हणजे पहिला अध्याय आणि शेवटचा उपसंहार व फल याकडे दुर्लक्ष करून " (२७) इत्यादि म्हणतात. तसेंच, त्यांना पहिल्या 'विषयप्रवेश' या प्रकरणांत [पृष्ठ २१–२७] व चवदाव्या 'गीताध्यायसंगति' या प्रकरणांत (पृ. ४४१–४७) पहिल्या अध्यायाचें महत्त्व सविस्तर वर्णिलें आहे. त्यांच्या मतें पहिला अध्याय हा उपक्रम आहे व अठरावा अध्याय हा उपसंहार आहे. अर्जुनानें युद्ध केलें हें फल आहे. (२६) "भयंकर कुलक्षय होणार हें डोळ्यापुढें दिसत असतानाही युद्ध करावें का न करावें आणि करावें म्हटल्यास पाप न लागतां कसें करावें, हाच त्याचा मुख्य प्रश्न होता आणि कितीही खटपट केली तरी " निष्कामबुद्धीनें युद्ध कर " किंवा 'कर्म कर' असें या प्रश्नाचें म्हणजे मुख्य मुद्याचेंच जें उत्तर तें 'अर्थवाद' म्हणून कधाही उडवून टाकतां येत नाहीं. " इत्यादि.

पण हें म्हणणें मुळींच सयुक्तिक नाहीं; व तें यथार्थही नाहीं. कारण रहस्यकारांनीं सर्व प्राचीन टीकाकारांना तुच्छ करून व अणु काय त्यांना मीमांसा म्हणजे काय हें माहीत नसून आपल्यालाच तें शास्त्र यथावत् अवगत आहे, असें मानून उपक्रमोपसंहार शास्त्रविद्येचा जरी प्रयत्न केला आहे तरी तो प्रामादिक आहे, असें आम्ही समजतों. गीतारहस्य ग्रंथांतील शास्त्रीय दोषच जर दाखवूं लागलें तर ते इतके असंख्य आहेत कीं, त्या सर्वांचें आविष्करण करून ते खरोखरीच दोष आहेत, असें सप्रमाण सिद्ध करावयाचें झाल्यास *गीतारहस्याचा दुसरा ग्रंथ होईल. पण तेवढा उपद्व्याप करण्याचें कांहीं कारणही* नाहीं व त्याचा कांहीं उपयोगही नाहीं. तथापि ज्या अर्थी रहस्यकारांनीं केवळ स्वतःच्या दोषदृष्टीमुळें संन्यासमार्गावर वारंवार दोषारोप करण्याचा यत्न बुद्धिपुरःसर केला आहे त्याअर्थी त्यांचे कांहीं प्रमाद तरी व्यक्त करणें भाग आहे.

रहस्यकार [पृष्ठ २१] उपक्रम व उपसंहार हीं दोन तात्पर्यनिर्णयलिंगें मानून एकंदर लिंगांची संख्या सात समजतात. पण मीमांसक उपक्रम व उपसंहार मिळून एकच लिंग मानतात. म्हणजे त्यांना तात्पर्यलिंगें सहाच मानलेलीं आहेत व तें सयुक्तिकही आहे.

कारण ग्रंथाचें किंवा प्रकरणाचें तात्पर्य नुसत्या उपक्रमावरून ठरवितां येत नाहीं व नुसता उपक्रम हें तात्पर्यलिंगही होऊं शकत नाहीं तर उपक्रम व उपसंहार यांचें ऐक्य हें एक तात्पर्यलिंग आहे पण रहस्यकारांना याची कल्पनाच नाहीं, असें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें कारण ते [पृष्ठ २१] उपक्रम व उपसंहार म्हणजे ग्रंथाचा आरंभ व शेवट एवढेंच समजतात व त्याचें त्यांनीं असें स्पष्टीकरण केलें आहे "कोणीही झाला तरी तो मनामध्यें कांहीं विशिष्ट हेतु धरून ग्रंथ लिहिण्यास सुरवात करतो आणि सदर विशिष्ट उद्देश सिद्ध झाल्यावर ग्रंथ समाप्त करतो म्हणून ग्रंथाचा उपक्रम व उपसंहार ग्रंथतात्पर्यनिर्णयाचे कामीं प्रथम लक्षांत घेतले पाहिजेत," अर्थात् उपक्रम म्हणजे आरंभ असें जरी अगोदर म्हटलें आहे तरी पुढें त्याचा अर्थ—विशिष्ट हेतु धरून ग्रंथाला सुरवात करणें व तो हेतु सिद्ध झाल्यावर तो समाप्त करणें—असा व्यक्त केला आहे

परंतु उपक्रम व उपसंहार यांचे हेच अर्थ घेतल्यास ते तात्पर्यलिंग कसे होतात ? कारण ज्या प्रतिपाद्य विषयानें आरंभ त्याच विषयाचा उपसंहार केला, तरच या प्रकरणाचें हेंच प्रतिपाद्य आहे, कारण त्याचा आरंभ या अमुक विषयानें केला आहे व उपसंहारही त्याचाच केला आहे, असें दाखवून जिज्ञासूंचा खात्री करून देतां येते आपण जेव्हां एखादा लेख लिहूं लागतों किंवा व्याख्यान द्यावयास उभे राहतों, तेव्हांहि आपल्या प्रतिपाद्य विषयाचाच आरंभीं उल्लेख करतों व तो लेख किंवा व्याख्यान संपवितांना त्याचाच उपसंहार करतों आणि असें केलें तरच तो लेख किंवा तें व्याख्यान सुसंगत झालें, असें श्रोते समजतात पण गीतारहस्यकारांना वर गीतेचा जो उपक्रम दाखविला आहे त्याहून उपसंहार अगदीं भिन्न आहे गीतेचा पहिला अध्याय हा गीताशास्त्राचा उपक्रम आहे, असें म्हटल्यास 'अर्जुनाचा युद्धपराङ्मुखता' अथवा 'अर्जुनविषाद' हा उपक्रम ठरतो व त्यानें 'नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा करिष्ये वचनं तव' असें म्हणून भगवान् सांगतील तें करावयास तयार होणें अथवा अर्जुनाच्या विषादाचा नाश, हा उपसंहार ठरतो परंतु हे दोन्ही एक नाहीत तर एकमेकांच्या अगदीं विरुद्ध आहेत शिवाय पहिला अध्याय हा कांहीं गीता सांगणाऱ्या श्रीकृष्णाचा ग्रंथ नव्हे, तर महाभारतकाराचा आहे महाभारतकार गीतोपदेशक नव्हेत ही गोष्ट प्रत्येकाला कबूल केलीच पाहिजे पहिल्या अध्यायांत गीतोपदेशाचें कारण दाखविलें आहे पण कारणाला उपक्रम ह्मणणें सर्वथा अयुक्त आहे 'ग्रंथकार विशिष्ट उद्देश धरून ग्रंथ लिहिण्यास आरंभ करतो,' हें रहस्यकाराचें ह्मणणें प्रमाण समजून जर विचार केला तर महाभारतकारांना—अर्जुनाला 'मी व माझा' या अहंममाभिमानामुळें प्रसंगीं स्वधर्मत्यागाचीही कशी इच्छा झाली, तें दाखविण्यासाठीं गीताप्रकरण आरंभिलें, व शेवटीं भगवानाच्या उपदेशानें त्याच्या अहंममाभिमानाची निवृत्ति होऊन तो स्वधर्माचरण करण्यास प्रवृत्त होतांच तें प्रकरण संपविलें, असें होतें,—पण त्यामुळें तो महाभारतकाराचा उपक्रम व उपसंहार झाला भगवदुक्त गीताशास्त्राचे ते उपक्रमोपसंहार होऊं शकत नाहीत निदान मीमांसक अशा तऱ्हेचे—बादरायणमतभाचे—उपक्रमोपसंहार मानीत नाहीत

उपक्रमोपसंहारादि सहा तात्पर्यनिर्णयाचीं लिंगें एकट्या पूर्वमीमांसकांनीच मानलेलीं नाहींत तर पूर्व व उत्तर या दोन्ही मीमांसकांना तीं एकसारखींच मान्य असून उत्तर मीमांसकांना म्हणजे वेदान्त्यांना—म यामभागायानाच—त्यांचा अधिक उपयोग केलेला आढळतो उत्तरमीमांसा—शारीरक—भाष्य, उपनिषद्भाष्य, शांकरदर्शन, वेदान्तसार, वेदान्त-

परिभाषा इत्यादि सर्व आकर व प्रकरण ग्रंथांत त्यांचा विशेषेंकरून उपयोग केलेला आढळतो. अर्थात् ' संप्रदायप्रवर्तक आचार्यांना हे मीमांसकांचे नियम माहीत असले . . . . .तरी दृष्टि एकदां सांप्रदायिक बनली म्हणजे . . . . मीमांसाशास्त्राच्या कांहीं नियमांस बाध आला तरी . . .त्याचें या टीकाकारांस कांहींच महत्त्व वाटत नाहीं ' [गीतार. पृ. २३,२४] हें म्हणणें वस्तुस्थितीला अगदीं सोडून आहे. निदान श्रीशंकराचार्यांची व त्यांच्या अनुयायांची तरी या तात्पर्यलिंगावर मोठीच श्रद्धा आहे,असें त्यांच्या ग्रंथांवरून स्पष्ट दिसतें.असें–वैयासिकन्यायमालाविस्तार पृ. ८ व सर्वदर्शनसंग्रह [शांकरदर्शन पृष्ठ १५० आनंदाश्रम-प्रत] यांत " लिंगषट्कं च पूर्वाचार्यैर्दर्शितम्– ' उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥' इति । तत्र सदेव सोम्येदमग्र आसीत्–इत्युपक्रमः । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्युपसंहारः । तयोर्ब्रह्मविषयत्वेनैक्यरूपमेकं लिङ्गम् । असकृत्तत्त्वमसीत्युक्तिरभ्यासः । मानान्तरागम्यत्वमपूर्वत्वम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं फलम् । सृष्टिस्थितिप्रलयप्रवेशनियमनानि पञ्च अर्थवादाः । मृदादिदृष्टान्ता उपपत्तयः । तस्मादेतैर्लिङ्गैर्वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वं निश्चेयम् ॥ " असें म्हटलें आहे. त्याचा अर्थ—ना सहा लिंगें पूर्व आचार्यांनीं अशीं दाखविलीं आहेत–१ उपक्रमोपसंहार, २ अभ्यास, ३ अपूर्वता, ४ फल, ५ अर्थवाद व ६ उपपत्ति हें तात्पर्यनिर्णयाचें लिंग आहे. त्यांतील छान्दोग्याच्या सहाव्या अध्यायांतील १ ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत्-' म्ह० हे प्रिय शिष्या, हें सर्व जगत् उत्पत्तीच्या पूर्वीं 'सत्'च होतें, हा उपक्रम आहे व 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं०-' हें सर्व एतद्रूप,सद्रूप आहे, तें सत्य आहे, तो आत्मा आहे. हे श्वेतकेतो, तें तू आहेस, हा उपसंहार आहे. ते–उपक्रम व उपसंहार सद्रूप ब्रह्मविषयक असल्यामुळें त्या दोहोंचें ऐक्यरूप हें एक लिंग आहे. २ वारंवार ' तें तू आहेस, ' हें सांगणें हा अभ्यास आहे ३ तें सद्रूप ब्रह्म उपनिषद्रूप प्रमाणावांचून दुसऱ्या कोणत्याही प्रमाणाचा विषय होत नाहीं, हेंच त्याचें अपूर्वत्व आहे. ४ एका सद्रूप ब्रह्माच्या विज्ञानानें सर्वविज्ञान हें फळ आहे,५ त्या सत्-नें ईक्षणपूर्वक–विचारपूर्वक सृष्टि करणें, स्थितीचें कारण होणें, प्रलयाचा आश्रय होणें, उत्पन्न केलेल्या कार्यांत–शरीरांत प्रवेश करणें, व नियमन करणें, हे पांच अर्थवाद आहेत व ६ एका मृत्तिकेला जाणलें असतां सर्व मृद्विकार जसा ज्ञात होतो त्याप्रमाणें एका सद्रूप ब्रह्माला जाणलें असतां सर्व ज्ञात होतें, इत्यादि प्रकारें मृत्तिका, लोखंड, इत्यादिकांचे दृष्टान्त ही उपपत्ति आहे. यास्तव या सहा तात्पर्यलिंगांवरून छान्दोग्याचा सहावा अध्याय सद्रूप ब्रह्मपर आहे, असा निश्चय होतो. छान्दोग्याच्या या–सहाव्या अध्यायाच्या आरंभींही, भगवद्गीतेंतील उपदेशाचें कारण दाखविणाऱ्या ग्रंथाप्रमाणें असा कारणदर्शक ग्रंथ आहे—

पूर्वीं एक आरुणिपुत्र श्वेतकेतु होता. त्याला त्याचा पिता म्हणाला, " हा श्वेतकेतो, आपल्या कुलगुरूकडे जाऊन ब्रह्मचर्य पाळ–अध्ययन कर. आमच्या कुलांत झालेला पुत्र अध्ययन न करून ब्रह्मबंधुसारखा–अधम ब्राह्मणासारखा–होत नाहीं.' तें ऐकून तो त्यावेळीं बारा वर्षांचा असलेला श्वेतकेतु गुरुगृहा गेला व बारा वर्षें तेथें राहून त्यानें वेदाध्ययन केलें. त्यामुळें तो गर्वाविष्ट मनाचा, विद्वन्मन्य, उद्धट–अनम्रस्वभावाचा होऊन घरीं परत आला. तेव्हां त्याची वृत्ति पाहून त्याचा पिता त्याला सद्ब्रह्मविचारास प्रवृत्त करण्याच्या इच्छेनें म्हणाला, " श्वेतकेतो, तू असा गर्विष्ठ मनाचा, विद्वन्मन्य व अनम्र आहेस खरा, पण तू

आपल्या आचार्याला तो आदेश–उपदेशगम्य पदार्थ विचारलास का, की ज्याच्या योगानें सर्व अश्रुत–न ऐकलेलें श्रुत होतें, असत न तर्क केलेलें, मत होतें, सर्व अनिश्चित निश्चित होतें ? " त्यावर श्वेतकेतु म्हणतो–" भगवन्, तो आदेश कसा आहे ? " पुत्राचा हा प्रश्न ऐकून उद्दालक म्हणाला " ज्याप्रमाणें एका मातीच्या गोळ्याच्या ज्ञानानें सर्व मृन्मय ज्ञात होतें, कारण विकार वाङ्मात्र असून मृत्तिकाच सत्य असते, त्याप्रमाणें तो आदेश आहे " हें ऐकून श्वेतकेतु म्हणाला " आमच्या गुरूंना तो आदेश माहीतच नव्हता ते त्याला जाणत नव्हते जर जाणत असते तर त्यांनी मला त्याचा उपदेश केला असता बरें, आता तुम्हीच मला सांगा " त्यावर बरें आहे, असें म्हणून उद्दालकानें ' सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' येथून 'तत्सत्य स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो ' येथवर पुढील पधरा खंडांत उपदेश केला आहे (छान्दोग्यभाष्यार्थ अ ६ पृ ४१० पहा) पण येथें पूर्वीच्या कथाभागाला उपक्रम म्हटलेलें नाही तर ' सदेव सोम्य ' या वाक्याला उपक्रम म्हटलें आहे त्याच न्यायानें गीतेच्या पहिल्या अध्यायालाही उपक्रम म्हणणें सर्वथा अशास्त्रीय आहे

शिवाय उपक्रम नेहमी वाक्यानें दाखविला जातो तो अध्यायानें, अनेक वाक्यांनी किंवा स्वतंत्र प्रकरणानें अथवा कथासंदर्भानेंहि कधीच दाखविला जात नाही

रहस्यकारांना ' अपूर्वता ' म्हणजे नवेपणा असा अर्थ (पृष्ठ २२) सांगितला आहे पण त्यापेक्षा ' असाधारणत्व ' विशेष–हा अर्थ अधिक शास्त्रीय आहे म्हणूनच वरील उदाहरणांत ' मानान्तरागम्यत्व '–दुसऱ्या प्रमाणाचा विषय न होणें हें सद्रूप ब्रह्माचें अपूर्वत्व सांगितलें आहे रहस्यकारांनाही मध्येंच एकदा अपूर्वता म्ह० वैशिष्ट्य असें म्हटलें आहे व तें नवेपणा या अर्थापेक्षा चांगलें आहे

गीतारहस्याच्या २२–२३ पानांवरील विवेचनांत रहस्यकारांना अर्थवादाविषयाही असेच अनेक घोंटाळे केले आहेत अर्थवाद व भूतार्थवाद यांचीं लक्षणें बरोबर सांगितलेलीं नाहीत, इतकेंच नव्हे तर अर्थवाद हें तात्पर्यनिर्णयाचें एक लिंग आहे, असें समजा म्हणून पुढें (पृष्ठ २३ ओ ३) " हा अर्थवादात्मक विधानें सोडून देऊन मग ग्रंथाचें तात्पर्य ठरवीत असतात " असें म्हटलें आहे अगोदर ' अर्थवादात्मक विधानें' हे शब्दच अशास्त्रीय आहेत ' अर्थवादवाक्यें ' असें म्हणणें उचित होय कारण अर्थवाद विधानें केव्हाच नसतात. तर ते विहिताची स्तुति व निषिद्धाची निन्दा करणारे असतात, त्यामुळेंच त्यांना 'मोकळ' म्हणणेंही अयुक्त आहे

सारांश रहस्यकारांना सदोष सांप्रदायिक दृष्टि सोडून मीमांसकांच्या तात्पर्यनिर्णयाच्या लिंगांच्या आधारानें गीतेचें प्रतिपाद्य ठरविण्याचा जरा आव घातला आहे तरी मीमांसकांच्या तात्पर्यलिंगांचा उपयोग बरोबर न करता आल्यामुळें त्यांचे उपक्रमादिक चुकले आहेत

पण तेंच आचार्यांच्या भाष्याकडे पहा त्यांनी वरील भाष्यार्थांत म्हटल्याप्रमाणें छान्दोग्यांतील सहाव्या अध्यायाच्या पहिल्या खंडाप्रमाणेंच गीतेचा पहिला अध्याय व दुसऱ्या अध्यायाचे दहा श्लोक यांना साक्षात् गीताशास्त्र न म्हणता गीतेच्या उपदेशाचें व शोकमोहादि दोषांकुराचें कारण दाखविणारा ग्रंथ म्हणून म्हटलें आहे अर्थात् आचार्यांच्या मतें पहिला अध्याय उपक्रम नव्हे दुसऱ्या अध्यायाचा ' न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ' येथपर्यंतचा भागही उपक्रम नव्हे तर ' अशोच्यानन्वशोचस्त्वं ' हा उपक्रम

तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वधर्मपरित्यागः प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसंधिपूर्विकैव साहंकारा च भवति ॥

भाष्यार्थ—तथा च—आणि अर्जुनाप्रमाणेंच—**शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां सर्वप्राणिनां**—शोक, मोह, मिथ्याभिमान, स्नेह इत्यादि दोष ज्यांच्या चित्तांत उद्भवले आहेत अशा सर्व प्राण्यांचा—**स्वभावतः एव**—स्वभावतःच—**स्वधर्मपरित्यागः च प्रतिषिद्धसेवा स्यात्**—स्वधर्माचा त्याग व निषिद्ध असलेल्या आचरणाचें सेवन, हीं होतात.—**स्वधर्मे प्रवृत्तानां अपि तेषां**—आणि ते स्वधर्मामध्येंच जरी प्रवृत्त झालेले असले म्ह० स्वधर्म न सोडतां त्याचेंच आचरण जरी ते करीत असले तरी त्यांच्या—**वाङ्मनःकायादीनां**—वाणी, मन, शरीर इत्यादिकांची—**प्रवृत्तिः**—प्रवृत्ति—**फलाभिसंधिपूर्विका एव च साहंकारा भवति**—फलाच्या इच्छेनेंच व अहंकारयुक्तच होते. [अर्जुनाप्रमाणेंच ज्या दुसऱ्याही लोकांच्या चित्तांत शोक, मोह, देहच मी हा मिथ्याभिमान, हे माझे असा पुत्रादिकांवर स्नेह इत्यादि दोषांचा आविर्भाव होतो ते स्वाभाविकपणेंच स्वधर्माचा त्याग करितात व निषिद्ध परधर्माचा स्वीकार करितात. पण शोकादि दोषांनीं युक्त असलेले कित्येक स्वधर्म सोडीत नाहींत. तर त्याचें अनुष्ठान करीत असतात. पण त्या स्वधर्मांत त्यांच्या शरीराची, मनाची व वागादि इंद्रियांची जी प्रवृत्ति होते ती फलाच्या इच्छेनें व 'मी या धर्माचा कर्ता आहे' अशा अभिमानानें होते.]

तत्रैवं सति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःखसंप्राप्तिलक्षणः संसारोऽनुपरतो भवति, इत्यतः संसारबीजभूतौ शोकमोहौ ॥ तयोश्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञानान्नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुः सर्वलोकानुग्रहार्थमर्जुनं निमित्तीकृत्याह भगवान्वासुदेवः—अशोच्यानित्यादि ॥

आहे व 'इति ते ज्ञानमाख्यातं' १८-६३ हा उपसंहार आहे. शांकरभाष्यानुसार गीतारहस्य पृ. ४-५ पहा.

म्हणजे गीताशास्त्राचा उपक्रम ज्ञानानें आहे, आत्मज्ञानानें आहे, सांख्यनिष्ठेनें आहे व उपसंहारही आत्मज्ञानानें व सांख्यनिष्ठेनें आहे. कर्मयोगानें उपक्रम नाहीं. यास्तव गीतेचें तात्पर्य आत्मज्ञानांत आहे. गीताशास्त्र निवृत्तिपर आहे; प्रवृत्तिपर नव्हे. अर्जुनाला गीताशास्त्रांत ज्ञानाचीं अनेक साधनें सांगितलीं आहेत. त्यांतलेंच निष्काम कर्मयोग हें एक आहे; व तें त्याच्या वर्णाला व आश्रमाला उचित असल्यामुळें—त्याच्या अवस्थेला—गीतेंत उपदिष्ट केलेल्या अवस्थेलाही योग्य असल्यामुळें 'तूं कर्मच कर; तूं प्राप्त युद्धच कर;' असा उपदेश केला आहे. निष्काम कर्महि गौण संन्यासच आहे, म्हणजे आश्रम संन्यासानें होणारें जें चित्तशुद्धिरूप कार्य तें निष्काम कर्मानुष्ठानहि करूं शकतें व साक्षात् कर्मांचा जरी नाहीं तरी कर्मफलांचा, आसक्तीचा व कर्तृत्वाभिमानाचा त्याग त्यानेंही असतोच. यास्तव अर्जुनालाही गीतेंत निवृत्तीचाच उपदेश केला आहे. निष्काम कर्मानुष्ठान हें प्रवृत्त कर्म नव्हे तर निवृत्त कर्म आहे, हें रहस्यकारानाही संमत आहे. गी. र. पृ. ३५४ पहा.

भाष्यार्थ—तत्र एवं सति—आणि त्यांची स्वधर्मप्रवृत्ति फलासाठी व अभिमानपूर्वक होऊं लागली असता—**धर्माधर्मोपचयात्**—धर्म व अधर्म यांची वृद्धि झाल्यामुळें—**इष्टानिष्टजन्मसुखदुःखसंप्राप्तिलक्षणः**—इष्ट व अनिष्ट जन्म, सुखदुःखांची प्राप्ति इत्यादि रूप—**संसारः**—संसार—**अनुपरतः भवति**—अविच्छिन्न असतो संसाराचा विच्छेद-शांति होत नाहीं —**इति अतः**—म्हणून—**शोकमोहौ संसारबीजभूतौ**—शोक व मोह हे संसाराचे बीजभूत दोष आहेत. [आणि शोक-मोहांनी व्याकुळ झाल्यामुळें प्राण्यांचें स्वधर्माचरण फलासाठीं व 'मी याचा कर्ता' अशा कर्तृत्वाभिमानानें होऊं लागलें असतां धर्म व अधर्म किंवा पुण्य व पाप यांचा संचय होतो. त्यामुळें धर्माचें इष्टजन्म-देवादिकांचा उत्तम योनी प्राप्त होणें-हें फळ मिळतें, व अधर्माचें पशुपक्ष्यादिकांची अनिष्ट योनि प्राप्त होणें, हें फळ मिळतें इष्ट जन्मांत सुख होतें, अनिष्ट जन्मांत दुःख होतें, याप्रमाणें इष्ट-अनिष्ट जन्म प्राप्त होऊन त्यांत सुखदुःखांची प्राप्ति होणें, (अ १८ श्लो १२) हाच संसार आहे अशा प्रकारचा संसार धर्माधर्मांच्या संचयामुळें अनुपरत होतो तो अविच्छिन्न रहातो त्याचा प्रवाह सतत चालूच असतो तो विच्छिन्न होत नाहीं यासाठीं शोक व मोह हेच संसाराचें बीज-कारण आहे] —**च तयोः**—व त्या शोकमोहांचा—**सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञानात् अन्यतः**—सर्वकर्मसंन्यास करून आत्मज्ञाननिष्ठ झाल्यावांचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें—**निवृत्तिः न**—निवृत्ति होत नाहीं,—**इति**—म्हणून—**तत् उपदिदिक्षुः**—तें आत्मज्ञान उपदेशिण्याची इच्छा करणारा—**भगवान् वासुदेवः**—भगवान् वासुदेव—**सर्वलोकानुग्रहार्थं**—सर्व लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं—**अर्जुनं निमित्तीकृत्य**—अर्जुनाला निमित्त करून—**'अशोच्यान्०' इत्यादि आह**—' तू शोक करण्यास योग्य नसलेल्या भीष्मादिकांविषयीं शोक केलास, ' इत्यादि म्हणतो [संसाराचें बीज असे जे शोक व मोह हे दोष त्यांची निवृत्ति सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञानावांचून दुसऱ्या कोणत्याही उपायानें होत नाहीं म्हणून त्या संन्यासपूर्वक ज्ञानाचाच उपदेश करण्याच्या इच्छेनें भगवान् वासुदेवानें शोकमोहांनी व्याकुळ झालेल्या सर्व लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं अर्जुनाला केवळ निमित्त करून ' अशोच्यान्०' इत्यादि ज्ञानोपदेश करण्यास आरंभ केला आहे त्या अर्जुनाची या वेळीं जी अवस्था होती तीतच त्याला ज्ञानोपदेश

---

१ छांदोग्याच्या सातव्या अध्यायांत छां भाष्यार्थ पृ ५१७, नारद सनत्कुमारास शरण जाऊन म्हणतो—" हे भगवन्, तो मी मंत्रवेत्ताच म्ह० ऋग्वेदादि सर्व विद्या जाणणाराच आहे आत्मवेत्ता नाहीं. आपल्या सारख्यांच्या तोंडून मी ऐकलेंच आहे कीं, आत्मवेत्ता शोकास उल्लंघितो हे भगवन्'तो मी अनात्मवित्-आत्म्याला न जाणणारा शोक करतों तो भगवान् मला शोकाच्या पार नेवो—या शोकसागराच्या पार करो" त्यानंतर सर्व अध्यायांत आत्मज्ञान सांगून शेवटीं असें म्हटलें आहे—"आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धि " म्ह० विषयानुभवरूप विज्ञानाची शुद्धि झाली असता सत्त्वाची-अन्तःकरणाची शुद्धि होते सत्त्वशुद्धि झाली असता आत्म्याची ध्रुव स्मृति-अविस्मरण होतें तशी अविच्छिन्न स्मृति झाली असता सर्व हृदयग्रंथींचा सर्वथा प्रमोक्ष होतो. त्या राग द्वेषादिदोषरहित नारदास भगवान् सनत्कुमार अविद्या-तमा-

करणें इष्ट नव्हतें. तर स्वधर्मानुष्ठानानें चित्तशुद्धि झाल्यावरच तो करणें उचित होतें, म्हणून 'अर्जुनाला निमित्त करून' असें म्हटलें आहे.]

तत्र केचिदाहुः, सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलात्कैवल्यं न प्राप्यत एव किं तर्ह्यग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहिताज्ज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति ॥ ज्ञापकं चाऽऽहुरस्यार्थस्य—'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वम्' इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—तत्र—पण या गीताशास्त्राचा अर्थ असा निश्चित झालेला असतां—**केचित् आहुः**—कोणी (ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी) म्हणतात—**सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् केवलात् आत्मज्ञाननिष्ठामात्रात् एव**—सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक केवल आत्मज्ञाननिष्ठेनेंच—**कैवल्यं**—केवल आत्मभाव-मोक्ष—**न प्राप्यते एव**—प्राप्त होत नाहींच—**किं तर्हि**—तरमग काय ?—**अग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहितात् ज्ञानात्**—अग्निहोत्रादि श्रौत व स्मार्त कर्मांसहवर्तमान असलेल्या ज्ञानानें—**कैवल्यप्राप्तिः**—मोक्षप्राप्ति होते—**इति**—असा—**सर्वासु गीतासु**—सर्व गीतामध्ये—**निश्चितः अर्थः**—निश्चित अर्थ आहे—**इति**—असें ते म्हणतात. [सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक केवल आत्मज्ञाननिष्ठारूप धर्मानें मोक्षप्राप्ति होत नाहीं तर अग्निहोत्रादि श्रौतस्मार्त धर्म व ज्ञान यांचें एकाचवेळीं अनुष्ठान केल्यानें मोक्ष मिळतो, असा अर्थ सर्व गीतेंत निश्चित केला आहे. केवल आत्मज्ञानानेंच मोक्ष प्राप्त होतो असें आचार्यांचें मत आणि कर्म व ज्ञान या दोन साधनांनीं मोक्ष मिळतो, नुसत्या ज्ञानानें नाहीं, असें ज्ञानकर्मसमुच्चयवाद्यांचें मत आहे.] **अस्य अर्थस्य ज्ञापकं च आहुः**—या आपल्या अर्थाला ते-

ल्या पार असलेलें आत्मतत्त्व दाखविता झाला." (छां. भाष्यार्थ पृ. ५७२) यावरून शोकाची निवृत्ति आत्मज्ञानानें होते, त्यावांचून होत नाहीं, हें उपनिषत्प्रमाणानें सिद्ध झालें. अर्जुनानेंही 'धर्मसंमूढचेता.' 'कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः' 'निश्चितं श्रेयः ब्रूहि-' 'अहं ते शिष्यः' 'प्रपन्नं मां शाधि' 'इंद्रियाणां उच्छोषणं शोकं यत् अपनुद्यात् तत् न हि प्रपश्यामि' इंद्रियांना शुष्क करून सोडणाऱ्या माझ्या शोकाचें निरसन करील असें मला दुसरें कांहीं दिसत नाहीं. त्रिभुवनाचें राज्य जरी मिळालें तरी माझा शोक जाणार नाहीं असें म्हटलें आहे. अर्जुनाच्या या भाषणांत व वरील नारदाच्या भाषणांत किती साम्य आहे, तें वाचकांनीं अवश्य पहावें व गीतेच्या पहिला अध्याय आणि दुसऱ्या अध्यायाचे ९ श्लोक यांचा पुढील उपदेशाशीं आचार्य सांगतात तसाच संबंध लागतो, का रहस्यकार सांगतात तसा त्याचा संबंध आहे, याचा विचार करावा. 'चित्तशुद्धि झाली असतां आत्म्याची अविच्छिन्न स्मृति होते' हें छान्दोग्याचें वचन पुढील 'नष्टो मोहः स्मृतिः लब्धा' अ. १८ श्लो. ७३ या अर्जुनाच्या वचनाशीं कसें जुळतें तेंहि वाचकांना पहावें. शोकनिवृत्तीसाठीं आत्मज्ञान व आत्मज्ञानानें शोकमोहाची निवृत्ति हा सिद्धान्त इतर उपनिषदांवरूनही सिद्ध होतो, पण विस्तारभयास्तव त्यांतील उतारे येथें देत नाहीं.

१ गीतारहस्यकाराचा पक्ष याहून अगदींच भिन्न आहे. ते ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो, असेंही सांगतात, संन्यास व कर्मयोग हे स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहेत, असेंही म्हणतात व ज्ञान-

ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी गीतेतीलच प्रमाण सांगतात—**'अथ चेत् त्वं इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि'**—पण जर तूं हा धर्म्य संग्राम न करशील तर स्वधर्म व कीर्ति या दोहींला मुकून पापी होशील,—**'ते अधिकारः कर्मणि एव'**—तुझा अधिकार कर्मांमध्येंच आहे.—**'तस्मात् त्वं कर्म एव कुरु'**—यास्तव तूं कर्मच कर.—**इत्यादि**—हा व अशींच दुसरी वचनेंही ते प्रमाण म्हणून देतात

हिंसादियुक्तत्वाद्वैदिकं कर्माधर्मायेतीयमप्याशङ्का न कार्या, कथं क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसालक्षणमत्यन्तक्रूरमपि स्वधर्म इति कृत्वा नाधर्माय, तदकरणे च 'ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि' इति ब्रुवता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां पश्वादिहिंसालक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति ॥

भाष्यार्थ—हिंसादियुक्तत्वात् वैदिकं कर्म अधर्माय—हिंसादि दोषांनीं युक्त असल्यामुळें वैदिक कर्म अधर्माला कारण होतें—**इयं अपि आशंका**—ही सुद्धां आशंका—**न कार्या**—करूं नये —**कथं**—ती कां करूं नये?—**गुरु-भ्रातृ-पुत्रादि-हिंसालक्षणं**—वडील माणसें, भ्राते, पुत्र इत्यादिकांची हिंसा करणें, या स्वरूपाचें—**युद्धलक्षणं क्षात्रं कर्म**—क्षत्रियाचें युद्धरूप कर्म—**अत्यन्तक्रूरं अपि**—अतिशय क्रूर जरी असलें तरी—**स्वधर्मः इति कृत्वा**—स्वधर्म असल्यामुळें—**न अधर्माय**—अधर्माला कारण होत नाहीं —**तदकरणे च**—उलट तें न केल्यास—**'ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापं अवाप्स्यसि'**—त्यामुळें स्वधर्म व कीर्ति या दोहींना मुकून तुला पाप लागेल,—**इति ब्रुवता**—असें सांगणाऱ्या भगवानानें—**यावज्जीवादि-श्रुतिचोदितानां**—यावज्जीव अग्निहोत्र करावें, इत्यादि अर्थांच्या श्रुतींनीं सांगितलेल्या **च पश्वादिहिंसालक्षणानां कर्मणां**—व पशु-आदिकांच्या हिंसारूप कर्मांना—**प्राक् एव**—अगोदरच—**अधर्मत्वं न**—अधर्मत्व नाहीं—**इति सुनिश्चितं उक्तं भवति**—असें अगदीं स्पष्ट व निश्चित सांगितलें आहे, असें होतें—**इति**—असें ते म्हणतात. [वेदोक्त यज्ञकर्म हिंसा, उच्छिष्ट भक्षण इत्यादिकांना युक्त असल्यामुळें तें अधर्माला कारण होतें, अशींही शंका घेऊं नये. कारण गुरु-भ्राते-पुत्र इत्यादिकांची हिंसा करणें एतद्रूप युद्ध, हें क्षत्रियकर्म अत्यंत क्रूर जरी असलें तरी क्षत्रियाचा तो स्वधर्म आहे. त्यामुळें तें युद्ध अधर्माला कारण होत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर उलट तें न केल्यास तूं स-

कर्मसमुच्चयही मानतात त्याचा ज्ञानकर्मसमुच्चय म्हणजे ज्ञानोत्तर लोकसंग्रहार्थ निष्काम कर्में करीत राहणें. पण कर्में कोणती? अग्निहोत्रादि श्रौतस्मार्त कर्में नव्हेत, तर पत्करलेला धंदा (गी. र. पृ. ३६१ पहा) अथात् आचार्यांनीं वृत्तिकाराच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें जें खंडन केलें आहे, त्याबद्दल रहस्यकाराम वस्तुतः इतका राग येण्याचें कांहीं कारण नव्हतें. कारण त्याचा ज्या कर्माविषयीं एवढा आग्रह आहे तीं अग्निहोत्रादिक नव्हेत. तर जगाचे व्यवहार होत. ज्ञानी पुरुषानें जगाचे व्यवहार, सांसारिक कर्में आमरणान्त करीत रहावें, हाच आशय गीतेंतून काढण्यासाठीं त्यांना [illegible] सर्व खटाटोप केला आहे (गी. र. पृ. ३०३-४ पहा.)

धर्म व कीर्ति याना मुकून तुला पाप लागेल, असे सागणाऱ्या भगवानाना 'यावज्जीव अग्निहोत्र करावें' इत्यादि श्रुतीतांना ज्याचें विधान केलें आहे, अशा पश्वादिकांच्या हिंसादिरूप कर्मांना मुळीच अधर्मत्व नाही, असें अगदी निश्चितच सांगितलें आहे, असे होते.]

तदसत्,ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनाद्बुद्धिद्वयाश्रययोः। अशोच्यानित्यादिना भगवता यावत् 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' इत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतं तत्सांख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादिषड्विक्रियाभावादकर्ताऽऽत्मेति प्रकरणार्थनिरूपणाद्या जायते सा सांख्यबुद्धिः सा येषां ज्ञानिनामुचिता भवति ते सांख्याः॥

भाष्यार्थ—(वृत्तिकाराच्या वरील ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें खंडन-)—**तत् असत्**—तें त्याचें म्हणणें खोटें आहे.कारण—**बुद्धिद्वयाश्रययोः ज्ञानकर्मनिष्ठयोः विभागवचनात्**—दोन बुद्धींचा आश्रय करून असलेल्या ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा यांचा विभाग सांगितलेला आहे—**भगवता**—भगवानांनी—**अशोच्यान्० इत्यादिना**—'अशोच्यान्०' अ २-११येथपासून—**यावत्'स्वधर्मं अपि च अवेक्ष्य'**—२-३१ **इति एतदन्तेन ग्रन्थेन**—'स्वधर्मं अपि च अवेक्ष्य '—येथपर्यंतच्या ग्रंथानें—**यत् परमार्थात्मतत्त्वनिरूपणं कृतं**—जें परमार्थ-आत्मतत्त्वाचें निरूपण केलें—**तत् सांख्यं**—तें सांख्य,—**प्रकरणार्थनिरूपणात्**—त्या प्रकरणाच्या अर्थाचें निरूपण केल्यामुळें—**आत्मनः**—आत्म्याला—**जन्मादिषड्विक्रियाभावात्**—जन्मादि सहा विक्रियांचा अभाव असल्यामुळे—**आत्मा अकर्ता इति**—आत्मा अकर्ता आहे, अशी—**या तद्विषया बुद्धिः जायते**—जी त्याविषयीं बुद्धि उत्पन्न होते—**सा सांख्यबुद्धिः**—ती सांख्यबुद्धि—**येषां ज्ञानिनां**—ज्या ज्ञानी पुरुषांना—**सा उचिता भवति**—ती बुद्धि उचित असते —जे तत्पर झालेले असतात—**ते सांख्याः**—ते सांख्य [ब्रह्मज्ञान कर्मांसहवर्तमानच आपलें फळ देऊं शकतें, एकटेंच ज्ञान मोक्ष देऊं शकत नाही कारण ती दोन्ही मिळून मोक्षाचें कारण आहेत असें जे वृत्तिकाराचें अनुमान आहे, ते असत्–बाधित होणारें आहे. कारण,शिंप,दोरी इत्यादि अधिष्ठानाचें ज्ञान झालें म्हणजे भासलेल्या रुपें,सर्प इत्यादिकांची निवृत्ति होण्यास दुसऱ्या कशाचीही गरज नसते,हे प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणें आत्मज्ञान झालें म्ह० भ्रामक संसाराच्या निवृत्तीला दुसऱ्या कशाचीही गरज नाही तसेंच गीताशास्त्रांत ज्ञानकर्मसमुच्चयाचेंच प्रतिपादन आहे, असें जे त्याचें म्हणणें आहे तेंही सांख्यबुद्धि व योगबुद्धि यांचा आश्रय करून असलेल्या ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा या दोन निष्ठांचा विभाग सांगितलेला असल्यामुळे योग्य नाही दुसऱ्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकापासून ३१ व्या श्लोकापर्यंत भगवानांनी जें परमार्थ आत्मतत्त्वाचें निरूपण केलें आहे ते सांख्य होय त्या प्रकरणाच्या अर्थाचा विचार केला असता त्याविषयीं जी बुद्धि उत्पन्न होते ती सांख्यबुद्धि. जन्म, अस्तित्व, वृद्धि, परिणाम, क्षय व नाश हे सहा विकार प्रत्येक पदार्थाला होतात, पण ते आत्म्याला होत नाहीत, त्यामुळें आत्मा अकर्ता आहे, अशी बुद्धि प्रकरणार्थाचें निरूपण केल्यानें होते ही सांख्यबुद्धि ज्ञानी पुरुषांनाच योग्य असते. त्यामुळें तेच तत्परायण होतात म्हणून जे सांख्यबुद्धिनिष्ठ झालेले असतात ते सांख्य होत]

एतस्या बुद्धेर्जन्मन॰ प्रागात्मनो देहादिव्यतिरिक्तत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यपेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षणो योग , तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धि । सा येषां कर्मिणामुचिता भवति ते योगिन ॥

भाष्यार्थ—(आता योग, योगबुद्धि व योगी म्हणजे काय तें सांगतात-) **एतस्याः बुद्धे**—या सांख्यबुद्धीच्या—**जन्मनः प्राक्**—जन्माच्या पूर्वी—**आत्मनः देहादिव्यतिरिक्तत्व-कर्तृत्व भोक्तृत्वादि-अपेक्ष**—आत्म्याचें देहादिकांहून भिन्नत्व, कर्तृत्व, भोक्तृत्व इत्यादिकाची ज्याला अपेक्षा आहे असा—**धर्माधर्मविवेकपूर्वकः**—धर्म व अधर्म याच्या विवेकपूर्वक —**मोक्षसाधनानुष्ठाननिरूपणलक्षण. योगः**—मोक्षसिद्धासाठी परंपरेनें साधन होणारें जें धर्मानुष्ठान त्याचें निरूपण करण, हेंच ज्याचें स्वरूप आहे तोच योग होय—**तद्विषया बुद्धिः योगबुद्धिः**—त्याविषयींची जी बुद्धि-निष्ठा ती योगबुद्धि —**सा येषां कर्मिणां उचिता भवति**—ती कर्मनिष्ठा ज्या कर्माधिकारी लोकाला उचित असते—**ते योगिन.**—ते योगी होत [वर सांगितलेली सांख्यबुद्धि उत्पन्न होण्यापूर्वी मोक्षसिद्धीचें परंपरेनें साधन होणारें जें धर्मानुष्ठान तोच योग होय त्या धर्मानुष्ठानरूप योगाला पुण्य व पाप यांचें फळ परलोकीं भोगणारा आत्मा देहाहून निराळा आहे, तो कर्माचा कर्ता आहे, त्या कर्मांचें फळ भोगणारा आहे तो ब्राह्मण, क्षत्रिय वगैरे आहे अशा प्रकारच्या ज्ञानाची अपेक्षा असते तसेंच त्या धर्मानुष्ठानरूप योगाच्या पूर्वी हा धर्म आहे व हा अधर्म आहे, असा विवेकही असावा लागतो अर्थात् ही धर्मानुष्ठानाची सामग्री वरील सांख्यबुद्धि उत्पन्न होण्यापूर्वीच संभवते आत्मा निर्विकार, अकर्ता, अभोक्ता, नित्यशुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभाव आहे, अशा ज्ञानाच्या उत्पत्तीनंतर त्याचा संभवच नाही अशा योगाविषयाची जी बुद्धि म्ह॰ निष्ठा-तत्परता ती योगबुद्धि व ती ज्या कर्माधिकारी म्ह॰ अर्थात् अनात्मज्ञ मुमुक्षूना उचित असते ते योगी]

तथा च भगवता विभक्ते द्वे बुद्धी निर्दिष्टे—' एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ' इति । तयोश्च सांख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठां सांख्यानां विभक्तां वक्ष्यति—'पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता' इति । तथा च योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेण निष्ठां विभक्तां वक्ष्यति—'कर्मयोगेण योगिनाम्' इति ॥

भाष्यार्थ—(या दोन बुद्धींविषयीं भगवानाची अनुमति दाखवितात-)—**भगवता एव**—भगवानानेंच—**तथा च**—तशाच—**द्वे बुद्धी विभक्ते निर्दिष्टे**—दोन बुद्धि अगदीं भिन्न भिन्न सांगितल्या आहेत —**एषा ते सांख्येबुद्धि॰ अभिहिता**—ही तुला मी सांख्यबुद्धि सांगितली—**तु योगे इमां शृणु**—व आतां ही योगबुद्धि ऐक. —**इति**—अशा प्रकारें दोन बुद्धि स्वत भगवानानेच अगदीं पृथक् सांगितल्या आहेत —**तयो**—त्या दोन बुद्धींतून—**सांख्यबुद्ध्याश्रयां सांख्यानां ज्ञानयोगेन निष्ठा**—सांख्यबुद्धीचा आश्रय करून असलेल्या जी संन्याशांची ज्ञानयोगानें निष्ठा तिला —**पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ता**—सृष्टीच्या आरंभीं वेदरूप अशा मी ज्ञानयोगानें

सांख्यांची निष्ठा सांगितली,—**इति**—अशी (अ २ श्लो ३)—**विभक्तां वक्ष्यति** अगदीं पृथक्–कर्मनिष्ठेहून अगदीं भिन्न सांगेल —**तथा च**—आणि त्याचप्रमाणे—**योगबुद्ध्याश्रयां**—योगबुद्धीचा आश्रय करून असलेली जी—**कर्मयोगेण निष्ठां**—कर्मयोगानें निष्ठा तिला—**कर्मयोगेन योगिनां**—कर्मयोगानें योग्यांची—**इति**—अशी—**विभक्तां वक्ष्यति**—पृथक् सांगेल [' मीं ही तुला सांख्यबुद्धि सांगितली,आता योगबुद्धि ऐक' अशा रीतीनें भगवानानीच अगदीं पृथक दोन बुद्धि सांगितल्या आहेत त्यातील सांख्यबुद्धीचा आश्रय करून राहणारी जी संन्याशाची ज्ञानयोगनिष्ठा ती मर्यादेच्या आरंभीं मी वेदरूपानें पृथक् सांगितली आहे, असें भगवान् सांगतात त्याचप्रमाणे कर्मयोग्याचा कर्मयोगानें निष्ठा सांगतात ज्ञान हाच योग आहे कारण त्याच्या योगानें पुरुष आत्मतादात्म्य पावतो–युक्त होतो, म्हणून तो योग, त्या ज्ञानयोगानें संन्याशाची निष्ठा–म्हणजे निश्चयानें स्थिति–तत्परता, तिला कर्मनिष्ठेहून अगदीं पृथक सांगितली आहे तसेच कर्म हाच योग. कारण कर्मांच्या योगानें पुरुष चित्तशुद्धीच्या द्वारा मोक्षाला कारण होणारें जे ज्ञान त्याला योग्य होतो म्हणून कर्म हा योग ती कर्मयोगनिष्ठा कर्माधिकारी पुरुषांना उद्देशून भगवानानीं सांगितली आहे कर्मयोगनिष्ठा ज्ञानयोगनिष्ठेहून अगदीं विलक्षण आहे. त्याचें स्वरूप परस्परविरुद्ध आहे]

एवं सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिं चाश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतैवोक्ते ज्ञानकर्मणो. कर्तृत्वाकर्तृत्वैकत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रययोरेकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता ॥

भाष्यार्थ—एवं—याप्रमाणे—**सांख्यबुद्धिं योगबुद्धिं च आश्रित्य**—सांख्यबुद्धीचा व योगबुद्धीचा आश्रय करून—**भगवता एव**—भगवानानेंच—**विभक्ते द्वे निष्ठे उक्ते**—अगदी पृथक् अशा या दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत (पण त्याच कारण काय तें सांगतात–)—**कर्तृत्व अकर्तृत्व एकत्व अनेकत्व बुद्ध्याश्रययोः ज्ञानकर्मणोः**—कर्तृत्व अकर्तृत्व एकत्व-अनेकत्व या बुद्धीचा आश्रय करून असलेले ज्ञान व कर्म यांचें—**एकपुरुषाश्रयत्वासंभवं पश्यता**—एका पुरुषाच्या आश्रयानें असणे, संभवत नाहीं, असें पाहणाऱ्या भगवानानें दोन निष्ठा भिन्न सांगितल्या [मी कर्ता आहे, प्रत्येक शरीरांत जीव निरनिराळा आहे, या बुद्धीचा आश्रय करून कर्म प्रवृत्त होतें व ज्ञान 'मी अकर्ता आहे, सर्व भूतांमध्यें एक आहें,' या बुद्धीच्या आश्रयानें असतें, त्यामुळें ती दोन्ही म्ह० ज्ञान व कर्म एकाच वेळीं एकाच पुरुषामध्यें राहणें, शक्य नाहीं. असें जाणणाऱ्या भगवान् श्रीकृष्णांनीं वर वर्णन केल्याप्रमाणें सांख्यबुद्धि व योगबुद्धि यांचा आश्रय करून–त्या दोन बुद्धींना उद्देशून दोन अगदी भिन्न भिन्न निष्ठा सांगितल्या आहेत]

---

१ पण रहस्यकारानीं सांख्य व योग या शब्दांचा अर्थ अगदीच विपरीत केला आहे. ' चित्तशुद्धीसाठी स्वधर्माप्रमाणें वर्णाश्रमविहित कर्में करून ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर मोक्षासाठी शेवटीं सर्व कर्में सोडून संन्यास घेणें याला सांख्य आणि कर्में कधींही न सोडता शेवटपर्यंत तीं निष्काम बुद्धीनें करीत राहणें, याला योग किंवा कर्मयोग असें म्हणतात. "

यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं शातपथीये ब्राह्मणे—" एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तो ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति " इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय तच्छेषेण—"किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः " इति ॥

भाष्यार्थ—(भगवानाना सांगितलेल्या या विभागवचनाला श्रुतीचें प्रमाण दाखवितात—)—**यथा एतत् विभागवचनं**—जसें हें भगवानांचें विभागवचन आहे—**तथा एव शातपथीये ब्राह्मणे**—तसेंच शतपथ शाखेच्या ब्राह्मणात—**दर्शितं**—दाखविलें आहे.—**एतं एव प्रव्राजिनः लोकं इच्छन्तः ब्राह्मणाः**—याच संन्याशांच्या लोकास म्ह० प्रकृत आत्म्यास इच्छिणारे ब्राह्मण—**प्रव्रजन्ति**—संन्यास करितात —**इति सर्वकर्मसंन्यासं विधाय**—याप्रमाणें सर्वकर्मसंन्यासाचें विधान करून —**तच्छेषेण**—त्या विधीच्या शेषानें म्ह० अर्थवादानें—**येषां नः**—ज्या आमचा—**अयं आत्मा**—हा आत्मा—**अयं लोकः**—हाच लोक आहे ते आम्ही—**प्रजया किं करिष्यामः**—प्रजेनें काय करणार (प्रजेला घेऊन काय करावयाचें आहे [1])—**इति**—असें शतपथब्राह्मणात दाखविलें आहे. [भगवानाना या दोन निष्ठा जशा अगदीं पृथक् करून दाखविल्या आहेत त्याचप्रमाणें शुक्लयजुर्वेदाच्या शतपथ ब्राह्मणातही दाखविल्या आहेत. अर्थात् भगवानाच्या या विभागवचनाचें तें मूळ आहे. " नित्य विज्ञानस्वरूप आत्म्याला जाणण्याची इच्छा करणारे ब्राह्मण सर्व कर्मफलाविषयीं अत्यंत विरक्त होऊन सर्व कर्मांचा त्याग करून ज्ञाननिष्ठ होतात. " याप्रमाणें सर्वकर्मसंन्यासाचें विधान करून त्याचें प्राशस्त्य दाखविणाऱ्या पुढील अर्थवादानें ' आम्हाला हा आत्मा हाच संपादन करण्यास योग्य असा लोक–फळ आहे. तेव्हां या मनुष्य-लोकाचें साधन अशी जी

पृ.४४४ सांख्य–कर्में सोडणें,योग–कर्में करणें ४४७.योग म्ह. पाप न लागता कर्में करण्याची युक्ति ७,४४६ सांख्य–संन्यास, सांख्य म्ह सांख्यनिष्ठा, वगैरे अनेक जागीं अनेक अर्थ केले आहेत. एक निश्चित अर्थ नाहीं एके ठिकाणीं तर " श्रम पहिल्यानें चित्तशुद्धीकरिता तर पुढें चित्तशुद्धी झाल्यावर स्वतःकरिता जरी विषयोपभोगरूपी व्यवहार तुच्छ झाले तरी लोकसंग्रहार्थ तेच व्यवहार केवळ स्वधर्म किंवा कर्तव्य म्हणून निष्काम बुद्धीनें करणें जरूर आहे.' पृ ४६४असें म्हटलें आहे यात ते 'ज्ञानी पुरुषानें विषयोपभोगरूपी व्यवहार लोकसंग्रहार्थ स्वधर्म म्हणून निष्काम बुद्धीनें केले पाहिजेत,' असें म्हणतात ! हा केवढा अपसिद्धान्त आहे, हें सामान्य वाचकांच्याही लक्षात येईल. गीताही या गोष्टीला अनुकूल नाहीं. ती मुमुक्षूच्या विषयोपभोगरूप व्यवहाराचाही जर तीव्र निषेध करते तर ज्ञानी पुरुषाच्या विषयोपभोगरूप व्यवहाराला संमति कशी देईल ? असे अपसिद्धान्त गीतारहस्यात पदोपदीं आढळतात. जसें–वरील पहिल्या उतार्यात ' ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर मोक्षासाठी शेवटीं सर्व कर्में सोडून संन्यास घेणें, यास सांख्य म्हणतात ' असें म्हटलें आहे. ज्ञान झाल्यावर मोक्षासाठीं काहीं कर्तव्य राहतें, हें म्हणणें वेदान्तशास्त्राच्याच नव्हे तर गीतेच्या ' ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेण अधिगच्छति ' ' ज्ञात्वा मां शांतिमृच्छति ' इत्यादि अनेक वचनांच्याही विरुद्ध आहे.

[1] या वाक्याचा अर्थ रहस्यकार 'लोक हाच आमचा आत्मा' पृ. ३५६ असा करितात, पण तो चुकीचा आहे.

प्रजा तिला घेऊन आम्हांला काय करावयाचें आहे,' कारण प्रजेनें प्राप्त होणारा जो मनुष्यलोक तो या आत्मलोकाहून भिन्न नाहीं. आत्म्यात सर्व फलाचा अन्तर्भाव होतो. (अ. ४-३३) असें म्हणून मोक्ष हें ज्याचें फल आहे, असें ज्ञान दाखविलें आहे]

तत्रैवं च—"प्राग्दारपरिग्रहात्पुरुष आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च, तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं सोऽकामयत " इति ॥

भाष्यार्थ—(आता त्याच ब्राह्मणातील कर्मनिष्ठेविषयींचें वाक्य दाखवितात-)—**च तत्र एव**—आणि तेथेंच म्ह॰ शतपथ ब्राह्मणातच—**दारपरिग्रहात् प्राक्**—पत्नीचें पाणिग्रहण करण्याच्यापूर्वी—**प्राकृतः पुरुषः आत्मा**—तत्त्वदर्शन झालेलें नसल्यामुळें प्राकृत म्ह॰ अज्ञ पुरुष म्ह॰ तोही आत्माच—**धर्मजिज्ञासोत्तरकालं**—गुरुसमीप वेदाध्ययन करून त्याच्या अर्थज्ञानासाठीं धर्मजिज्ञासा केल्यावर-पूर्वमीमांसेचें अध्ययन केल्यावर—**लोकत्रयप्राप्तिसाधनं**—मनुष्य, पितृ व देव या तीन लोकांच्या प्राप्तीचें साधन—**सः अकामयत**—तो इच्छिता झाला एक—**पुत्रं**—पुत्र, हें मनुष्यलोकाच्या प्राप्तीचें साधन,—**च द्विप्रकारं वित्तं**—व दोन प्रकारचें वित्त—**मानुषं च दैवं**—मानुष वित्त व दैववित्त.—**तत्र मानुषं वित्तं कर्मरूपं**—त्यांतील मानुष वित्त कर्मरूप असतें तें—**पितृलोकप्राप्तिसाधनं**—पितृलोकाच्या प्राप्तीचें साधन आहे—**च विद्यां**—व विद्या-उपासना हें—**दैवं वित्तं**—दैव वित्त आहे. तें—**देवलोकप्राप्तिसाधनं**—देवलोकाच्या प्राप्तीचें साधन आहे—**इति**—असें सांगितलें आहे [आणि स्त्रीपरिग्रह करण्याच्यापूर्वी अज्ञ पुरुष ब्रह्मचारी होऊन गुरुगृहीं वेदाध्ययन करून त्याच्या अर्थज्ञानासाठीं धर्मजिज्ञासा करून म्ह॰पूर्वमीमांसेचें अध्ययन केल्यावर मनुष्यलोकादि तीन लोकांच्या प्राप्तीचें साधन जे पुत्रादिक त्यांची 'तो मला पत्नी असावी अशी कामना करता झाला' इत्यादि वाक्यांत सांगितल्याप्रमाणें इच्छा करतो. पुत्र-प्रजा हें मनुष्यलोकाच्या प्राप्तीचें साधन आहे कर्माला मानुष वित्त म्हणतात. तें पितृलोकाच्या प्राप्तीचें साधन आहे व उपासना हें दैववित्त असून तें देवलोकाच्या प्राप्तीचें साधन आहे. असें शतपथ ब्राह्मणात सांगितलें आहे]

अविद्याकामवत एव सर्वाणि कर्माणि श्रौतादीनि दर्शितानि। "तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति" इति व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्य विहितम्। तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं स्याद्यदि श्रौतकर्मज्ञानयोः समुच्चयोऽभिप्रेतः स्याद्भगवतः ॥

भाष्यार्थ—(कर्मनिष्ठा व ज्ञाननिष्ठा मागणाऱ्या वरील दोन्ही श्रुतिवाक्यांचें तात्पर्य-)—**अविद्याकामवतः एव**—अविद्या व काम यांनी विशिष्ट असलेल्या अज्ञालाच—**सर्वाणि श्रौतादीनि कर्माणि**—सर्व श्रौत-स्मार्त कर्में—**'सः अकामयत जाया मे स्यात्'**—तो मला पत्नी असावी, अशा कामना करता झाला, इत्यादि वाक्यानें—**दर्शितानि**—दाखविलीं आहेत.—**तेभ्यः व्युत्थाय प्रव्रजन्ति**—त्या कर्मांपासून निवृत्त होऊन-कर्में सोडून संन्यास करितात,—**इति**—या वाक्यानें—**आत्मानं एव**

लोकं इच्छतः—आत्मा याच लोकाची इच्छा करणाऱ्या—**अकामस्य**—निष्काम पुरुषाला—**व्युत्थानं**—व्युत्थान-संन्यास—**विहितं**—सांगितला आहे,—**यदि भगवतः श्रौतकर्म-ज्ञानयोः समुच्चयः अभिप्रेतः स्यात्**—जर भगवानाला श्रौत कर्म व ज्ञान यांचा समुच्चय-सह अनुष्ठान इष्ट असेल—**तत्**—तर—**एतत् विभागवचनं अनुपपन्नं स्यात्**—हे विभागवचन अयोग्य होईल. [कामनेनें युक्त असलेला जो अज्ञ त्याच्याच साठीं सर्व श्रौत-स्मार्त कर्में आहेत, असें वरील 'सोऽकामयत०' या श्रुतींनें दाखविलें आहे. तसेंच आत्मलोकाचीच इच्छा करणाऱ्या व कर्माविषयीं विरक्त झालेल्या निष्काम मुमुक्षूला 'तेभ्यो व्युत्थाय प्रव्रजन्ति' या वाक्यानें संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठा सांगितली आहे. अर्थात् भगवानाला ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय इष्ट आहे, असें जर मानलें तर सकाम पुरुषाला कर्में व निष्काम पुरुषाला संन्यास, हें श्रुतीचें विभागवचन अयोग्य ठरेल. पण तसें होणें वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे. भगवानही श्रुतिविरुद्ध जर कांहीं सांगतील तर तेंही वैदिक संप्रदायात केव्हांच ग्राह्य मानलें जाणार नाहीं. सुगत-बुद्धाचा उपदेश वैदिकांना याच कारणानें अग्राह्य झाला. शिवाय वैदिकसंप्रदायाचे आधारस्तंभ जे व्यास ते भगवानाचा असा अवैदिक उपदेश श्लोकरूपानें केव्हांच ग्रंथित करणार नाहींत.]

न चार्जुनस्य प्रश्न उपपन्नो भवति 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यादिः । एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं कथमर्जुनोऽश्रुतं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेन्मृषैव ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति ॥

भाष्यार्थ—(भगवानाला ज्ञानकर्मसमुच्चय इष्ट आहे असें जर मानलें तर अर्जुनाचा प्रश्नही अनुपपन्न होतो, असा दुसरा दोष दाखवितात—)—**च 'ज्यायसी चेत् कर्मणः ते०'—इत्यादिः अर्जुनस्य प्रश्नः उपपन्नः न भवति**—आणि 'कर्मापेक्षा ज्ञान अधिक श्रेष्ठ आहे, असें जर तुझें मत आहे तर मला घोर कर्मांत कां नियुक्त करतोस' हा अर्जुनाचा प्रश्न उपपन्न होत नाहीं.—**भगवता पूर्वं बुद्धिकर्मणोः एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवं अनुक्तं**—भगवानानीं पूर्वी ज्ञान व कर्म यांचें एका

१ अर्थात् रहस्यकारांनी मूळ प्रमाण जी श्रुति व स्मृति त्यांना सोडून नारायणीय किंवा भागवत धर्माच्या पायावर कर्मयोगशास्त्राची 'उभारणी' करण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो वेदविरुद्ध जर असेल तर अप्रमाण ठरेल. वैदिक दोन धर्मांचा उपाय-उपेयभाव आचार्यांनी वर स्पष्टपणें सांगितला आहे. गीता किंवा नारायणीय–भागवत-धर्म 'प्रवृत्ति व निवृत्ति हे दोन मार्ग स्वतंत्र आहेत' असें खरोखरीच जर सांगत असतील तर ते वैदिक संप्रदायाला सोडून असल्यामुळें वैदिकांना अग्राह्य ठरतील. अशा वेदबाह्य मताचा पुरस्कार भगवान् श्रीकृष्णांनी केला असें जरी क्षणभर मानलें तरी वेदव्यास त्याचें श्लोकरूपानें ग्रथन केव्हांही करणार नाहीत आणि वैदिक संप्रदाय तर 'धर्मेण पापमपनुदन्ति' नाराय. पू. ७८ असें समस्वरानें सांगत आहे. अर्थात् नारायणीय धर्म हा एक अपूर्व प्रमाण ग्रंथ आहे, असें मानून व त्यात प्रवृत्तिधर्म मोक्षाचें साक्षात् साधन आहे, किंवा ज्ञानानंतर प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें मरेपर्यंत कर्म करीतच राहिलें पाहिजे असेंच प्रतिपादन केलें आहे, असें मानणें, सर्वथा अनुचित होय.

पुरुषाकडून एकाच वेळीं अनुष्ठान होणें अशक्य आहे असें न सांगितलेलें—**च**—व—**अश्रुतं**—न ऐकलेलें—**कर्मणः बुद्धेः ज्यायस्त्वं**—कर्मांहून ज्ञानाचें श्रेष्ठत्व—**अर्जुनः**—अर्जुन—**'ज्यायसी चेत् कर्मणः ते मता बुद्धिः' इति**—कर्माहून ज्ञान जर श्रेष्ठ आहे, असें—**भगवति**—भगवानावर—**मृषा एव**—खोटेंच—**कथं**—कसें—**अध्यारोपयेत्**—लादील ? [भगवानाला ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय-सह अनुष्ठानच इष्ट आहे, असें जर मानलें तर अर्जुनाचा ' कर्मापेक्षा ज्ञान जर श्रेष्ठ आहे तर मला घोर कर्म करावयास का सांगतोस ? ' असा हा प्रश्न योग्य ठरत नाहीं. कारण समुच्चय म्हटला कीं तो एका पुरुषाला एकाच वेळीं प्राप्त होतो. ज्ञान व कर्म यांचें एकाच पुरुषाला एकाच वेळीं अनुष्ठान करता येणें शक्य नाहीं, असें पूर्वी भगवानांनीं सांगितलेलें नसताना व अर्जुनानें कर्मापेक्षा ज्ञान श्रेष्ठ आहे असें ऐकलेलेंही नसताना, अर्जुन कर्मांहून बुद्धि श्रेष्ठ आहे, असें भगवानावर—**'ज्यायसी चेत्'**—या वाक्यानें खोटेंच कसें लादील ? भगवानांनीं तसें सांगितलेलें असल्यावाचून अर्जुन त्याच्यावर तसा मिथ्या आरोप करणारें नाहीं. पण ज्याअर्थी अर्जुन तसें स्पष्ट विचारीत आहे, त्याअर्थी भगवानांनीच तसें सांगितलें असलें पाहिजे हें उघड होतें.]

किं च यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तः स्यादर्जुनस्यापि स उक्त एवेति 'यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम्' इति कथमुभयोरुपदेशे सति अन्यतरविषय एव प्रश्नः स्यात् । न हि पित्तप्रशमनार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे तयोरन्यतरत्पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नो भवति ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानकर्मसमुच्चय हा गीतेचा प्रतिपाद्य विषय नव्हे याविषयीं आणखी एक उपपत्ति-)—**किं च**—आणि शिवाय—**यदि सर्वेषां बुद्धिकर्मणोः समुच्चयः उक्तः स्यात्**—जर सर्व मुमुक्षूंना ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय सांगितलेला असेल तर—**सः अर्जुनस्य अपि उक्तः एव**—तो अर्जुनालाही सांगितलाच असला पाहिजे.—**इति**—तेव्हां—**एतयोः यत् श्रेयः तत् एकं सुनिश्चितं ब्रूहि**—संन्यास व कर्म या दोहोंतील जें श्रेयस्कर तें एक अगदीं निश्चयानें सांग (अ. ५ श्लो १)—**इति**—असा—**उभयोः उपदेशे सति**—दोहांचा उपदेश केलेला असताना—**अन्यतरविषयः एव प्रश्नः**—त्यांतील एकविषयाच प्रश्न—**कथं स्यात्**—कसा होईल ?—**पित्तप्रशमनार्थिनः**—आपल्या पित्ताची शांति व्हावी, अशी इच्छा करणाऱ्या रोग्याला—**वैद्येन**—वैद्यानें—**मधुरं शीतं च भोक्तव्यं**—मधुर व शीत पदार्थ खावा—**इति उपदिष्टे**—असा उपदेश केला असता—**तयोः**—मधुर व शीत या दोहोंतील—**अन्यतरत्**—कांहीं तरी एक—**पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहि**—पित्ताच्या शांतीचें कारण-उपाय सांग—**इति प्रश्नः न भवति हि**—असा प्रश्न उपपन्न होत

१ अर्थात् ज्ञानाहून कर्म निकृष्ट आहे, हें अर्जुनाचें म्हणणें खोटें नव्हे. त्याला भगवानाच्या वचनाचाच आधार आहे (अ २-४९ पहा) व जर ज्ञान श्रेष्ठ व स्वतंत्र मोक्षसाधन, तर समुच्चय संभवतच नाहीं.

नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. [तसेंच, इतर सर्व साधकांना ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय जर सांगितलेला असेल तर तो अर्जुनालाही सांगितलेला असणारच. कारण मोक्षाचें साधन अर्जुनासाठीं निराळें व इतर साधकांसाठीं निराळें, असें होणें शक्य नाहीं. मग त्या दोन्हीं साधनांच्या समुच्चयानें उपदेश केलेला असतांना ' त्या दोन्हींतील जें एक श्रेय-साधन असेल तेंच मला सांग, ' असा दोन्हींतील एकविषयाच प्रश्न करणें उपपन्न होत नाहीं. एखाद्याला पित्ताचा विकार झाला असतां व त्याच्या शांतीसाठीं त्यानें वैद्याला औषध विचारलें असतां ' मधुर व शीत पदार्थ खावे, म्हणजे पित्तोपशम होतो ' असें वैद्यानें सांगितल्यास त्यांतील एकच कोणतें तरी पित्तशांतीचें औषध सांग, असें तो रोगी विचारीत नाहीं, हें प्रसिद्धच आहे.]

अथार्जुनस्य भगवदुक्तवचनार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत, तथापि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं, मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चय उक्तः किमर्थमित्थं त्वं भ्रान्तोऽसीति । न तु पुनः प्रतिवचनमननुरूपं, पृष्टादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते इति वक्तुं युक्तम् ॥

भाष्यार्थ—(भगवानांनी समुच्चयच सांगितला, पण अर्जुनाला त्याचा बोध न झाल्यामुळें त्यानें असा प्रश्न केला, अशी शंका घेऊन तिचें समाधान–)—**अथ**—बरें,—**भगवदुक्तवचनार्थ-विवेक-अनवधारणनिमित्तः**—भगवानांनीं सांगितलेल्या वचनांच्या अर्थाचा विवेक करतां न आल्यामुळें—**अर्जुनस्य प्रश्नः**—अर्जुनाचा प्रश्न आहे, अशी—**कल्प्येत**—जरी कल्पना केली—**तथापि**—तरी—**भगवता**—भगवानानें—**प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं**—प्रश्नानुरूप प्रतिवचन–उत्तर द्यावयास पाहिजे होतें म्हणजे—**मया बुद्धिकर्मणोः समुच्चयः उक्तः**—मी ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय सांगितला आहे, मग—**त्वं इत्थं भ्रान्तः किमर्थं असि**—तूं असा भ्रान्त कशासाठीं झाला आहेस,—**इति**—असें भगवानांनीं उत्तर द्यावयास पाहिजे होतें. **तु**—**पुनः**—पण—**मया पुरा द्वे निष्ठे प्रोक्ते**—मी पूर्वी दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत—**इति**—असें—**पृष्टात् अन्यत् एव**—विचारलेल्या प्रश्नाहून निराळेंच—**अननुरूपं प्रतिवचनं**—अयोग्य उत्तर—**वक्तुं न युक्तं**—सांगणें उचित नव्हे. [भगवानांचा आशय अर्जुनाला न कळल्यामुळें त्यानें असा प्रश्न विचारला, असें जरी क्षणभर मानिलें म्ह० अर्जुनाला भगवद्वचनांच्या अर्थाविषयीं भ्रम झाला असें जरी एक क्षणभर समजलें तरी भगवानांना आपल्याच आशयाविषयीं भ्रम होणें शक्य नाहीं. यास्तव त्यांना तरी अर्जुनाच्या प्रश्नाला अनुसरून योग्य तेंच उत्तर द्यावयास हवें होतें. म्हणजे ' अरे अर्जुना ! मी तुला ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय–त्यांचें सह अनुष्ठान वगैरे सांगितलें असतांना तूं असा भ्रान्त कां होतोस ? मला यांतील एकच साधन सांग असें कां म्हणतोस ? ' असें भगवानांनीं म्हणणें उचित होतें. पण तसें कांहीं न म्हणतां–' मीं पूर्वी दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत, ' असें प्रश्नाच्या अगदीं विपरीत उत्तर भगवानांनीं दिलें आहे. यावरून ज्ञानकर्मसमुच्चय भगवानांना इष्ट आहे असें सिद्ध होत नाहीं]

मपि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धेः समुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादि सर्वमुपपन्नम्। किं च क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं कर्म स्वधर्म इति जानतस्तत्कि कर्मणि घोरे मा नियोजयसीत्युपालम्भोऽनुपपन्नः। तस्माद्गीताशास्त्र ईषन्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणात्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे श्रौत कर्म व ज्ञान यांचा समुच्चयच संभवत नाही, असे सांगून स्मार्त कर्म व ज्ञान यांचा समुच्चयही संभवत नाही, असे सांगतात-)—**स्मार्तेन एव कर्मणा**—स्मार्त कर्मांशीच—**बुद्धेः समुच्चये अभिप्रेते अपि**—बुद्धीचा समुच्चय भगवानांना इष्ट आहे, असें जरी मानलें तरी—**विभागवचनादि सर्वं**—विभागाचें कथन वगैरे सर्व—**उपपन्नं न**—उपपन्न होत नाहीं. [श्रुति व स्मृति यांतील ज्ञान व कर्म यांचें विभागवचन, कर्मांहून ज्ञानाचें श्रेष्ठत्व, पांचव्या अध्यायांतील एकाच साधनाविषयी अर्जुनाचा प्रश्न, भगवानांचें त्यावरील उत्तर, हें सर्वच स्मार्त कर्मांशीं ज्ञानाचा समुच्चय भगवानांना इष्ट आहे, असें मानल्यास उपपन्न होत नाहीं] (स्मार्त कर्म व ज्ञान यांचा समुच्चय न संभवण्याचें आणखी एक कारण-)—**किं च**—आणि शिवाय—**युद्धं स्मार्तं कर्म**—युद्ध हें स्मृतीनें सांगितलेलें कर्म—**क्षत्रियस्य स्वधर्मः**—क्षत्रियाचा स्वधर्म आहे,—**इति जानतः**—असें जाणणाऱ्या अर्जुनाचा—**'तत् घोरे कर्मणि मां किं नियोजयसि'**—तर मग घोर कर्मांत मला कां नियुक्त करतोस [?]—**इति उपालंभः**—असा उपालभ-निंदा-असा टोमणा—**अनुपपन्नः**—अयोग्य आहे. [मनु (अ ७ ८८-९५) याज्ञवल्क्य (अ १ श्लो. ३२३-३२६) इत्यादि धर्मशास्त्रकारांना क्षत्रियाला उद्देशून युद्धाचें विधान केलें आहे त्यामुळें तो त्याचा स्वधर्म आहे. अर्जुनाला युद्ध हा आपला धर्म आहे, हें ठाऊक होतें, असें असतांना 'कर्मांहून ज्ञान जर श्रेष्ठ आहे तर मला तूं हें घोर कर्म-युद्ध करावयास कां सांगतोस [?]' असा अर्जुनानें भगवानास जो टोमणा मारला आहे तो अयोग्य आहे. स्मार्त.कर्म व ज्ञान यांचा समुच्चय जर इष्ट असता तर हा अर्जुनानें केलेला भगवानांचा उपालंभ योग्य झाला नसता याप्रमाणें समुच्चयपक्षा प्रश्न-प्रतिवचनांची उपपत्ति लागत नसल्यामुळें गीताशास्त्र समुच्चयपर नाहीं. असें सांगून समुच्चयपक्षाच्या खंडनाचा उपसंहार करितात-]—**तस्मात्**—म्हणून—**गीताशास्त्रे**—गीताशास्त्रांत—**ईषन्मात्रेण अपि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा**—यत्किंचितही श्रौत किंवा स्मार्त कर्मांशीं—**आत्मज्ञानस्य समुच्चयः**—आत्मज्ञानाचा समुच्चय-सहभाव—**केनचित्**—कोणाकडूनही-कोणालाही—**दर्शयितुं न शक्यः**—दाखविता येणें शक्य नाहीं [*अशी* वस्तुस्थिति असल्यामुळें गीताशास्त्रांत अतिशय अल्प अशाही श्रौत किंवा स्मार्त कर्मांचा आत्मज्ञानाचा समुच्चय सांगितलेला आहे, असें कोणालाही दाखविता येणें शक्य नाहीं]

---

१ पण रहस्यकार तर ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षच गानेला समर्थ आहे, असें म्हणतात. आचार्यांना ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षाचें जें वर खंडन केलें आहे तें लक्षपूर्वक वाचल्यावर ज्ञान व कर्म म्ह० काय, त्यांचा विरोध कसा, व त्यामुळेंच त्यांचा समुच्चय अशक्य कसा, तें कोणा-

च्याही लक्षात येईल पण रहस्यकार प्राचीन वृत्तिकाराचा पक्ष घेऊन म्हणतात "श्रीशंकराचार्यांचें गीतेवरील भाष्य हा सध्या अति प्राचीन ग्रंथ समजतात यापूर्वी गीतेवर बरींच भाष्यें किंवा टीका झालेल्या होत्या यांत संशय नाहीं परंतु या टीका सध्या उपलब्ध नसल्यामुळें महाभारतानंतर व शंकराचार्यांचा उदय होण्यापूर्वी दरम्यानच्या काळांत गीतेचा अर्थ कसा लावीत असत हें समजण्यास आतां पुरीं साधनें उरलीं नाहींत तथापि शांकरभाष्यांतच या प्राचीन टीकाकाराच्या मताचा जो उल्लेख आहे, त्यावरून आचार्यांच्या पूर्वीच्या टीकाकारांना गीतेचा अर्थ महाभारतकाराप्रमाणें ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मक म्ह ज्ञानाबरोबरच ज्ञानी मनुष्यानें आमरणान्त स्वधर्मोक्त कर्म केलें पाहिजे, असा प्रवृत्तिपर लाविलेला होता असें उघड दिसून येतें ' पृ ११

पण हें म्हणणें कितपत योग्य आहे तें शांकरभाष्य आतां वाचकांपुढें प्रत्यक्षच असल्यामुळें निराळें सांगावयास नको केवळ ज्ञानानें मोक्ष नाहीं तर ज्ञान व अग्निहोत्रादि कर्म यांचें एकाच वेळीं अनुष्ठान केल्यानें मोक्ष मिळतो, असें वृत्तिकाराचें मत होतें पण आत्मसाक्षात्कार झाल्यावर मी अकर्ता, अभोक्ता, इत्यादि आहें, असें निश्चित ज्ञान होतें, सर्वत्र एक आत्मतत्त्व आहे, असाही अनुभव येतो त्यामुळें 'मी कर्ता भोक्ता आहें, आत्मा सर्व शरीरांत एक नसून अनेक आहे,' इत्यादि समजुतीनेंच होणारें कर्म संभवत नाहीं असें सांगून आचार्यांनी वर त्या मताचें खंडन कसें केलें आहे, तें वाचकांनीं पहावें म्हणजे ' ज्ञानाबरोबरच ज्ञानी पुरुषानें आमरणान्त स्वधर्मोक्त कर्म केलें पाहिजे ' हें रहस्यकाराचें म्हणणें बरोबर नाहीं, हें लक्षांत येईल ज्ञान व श्रौत स्मार्त कर्म यांचा समुच्चय मोक्षाचें साधन आहे, असें वृत्तिकार म्हणतात पण रहस्यकार ' मोक्ष जरी ज्ञानानेंच मिळत असला तरी ज्ञानी पुरुषानें स्वतः साठीं जरी नाहीं तरी, लोकसंग्रहार्थ मरेपर्यंत सांसारिक कर्में करीत राहिलें पाहिजे ' असें म्हणतात रहस्यकार आणखी एके ठिकाणीं म्हणतात कीं, आचार्यांच्या पूर्वी संन्यासमार्गी टीका होत्या कीं काय तें कळण्यास मार्ग नाहीं पण ज्या वृत्तिकाराच्या वृत्तीवरून आचार्यांच्या पूर्वी ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष होता, असें ठरतें त्याच वृत्तीवरून त्याच्याही पूर्वी 'सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् केवलात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिः ' असें प्रतिपादन करणारे टीकाकार होते हें सिद्ध होतें कारण तसें मत तर प्रचलित नसतें तर वृत्तिकाराचा पूर्वपक्षच उद्भवला नसता महाभारतकाराचें मतही ज्ञानकर्मसमुच्चयाला अनुकूल असेंच होतें, ही समजूत चुकीची आहे कारण ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष कर्मवादी मीमांसकांचा आहे व ' ज्ञानात् एव कैवल्य' हा औपनिषद सिद्धान्त आहे शिवाय रहस्यकार ज्याला ज्ञान समजतात तें ज्ञान मोक्षाच्या मुळींच उपयोगी नाहीं ज्ञान म्ह० आत्मसाक्षात्कार असें ते समजत नाहींत गी र प्रस्तावना पृ ७ पहा

' ज्ञानानें मोक्ष मिळतो किंवा ज्ञान व कर्म यांच्या समुच्चयानें मोक्ष मिळतो, असा प्रश्न या ठिकाणीं उपस्थित करून केवळ ज्ञानानेंच सर्व कर्में दग्ध होऊन मोक्ष प्राप्ति होते, मोक्षप्राप्तीस कर्माचा जरूरी नाहीं, असा गीतेचा श्रीशंकराचार्यांनी आपल्या भाष्यांत प्रथम केला आहे आणि त्यावरून पुढें असें अनुमान काढिलें आहे कीं ज्याअर्थी गीतेच्या दृष्टीनेंही मोक्षाला कर्माची जरूरी नाहीं, त्याअर्थी चित्त शुद्ध झालें म्हणजे कर्में निरर्थक होतात आणि तीं स्वभावतःच बाधक म्ह० ज्ञानाला विरुद्ध असल्यामुळें ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें

यस्य त्वज्ञानाद्रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वा विशुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमेवेदं सर्वं ब्रह्माकर्तृ चेति, तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं यत्नपूर्वं यथा प्रवृत्तस्तथैव कर्मणि प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण ' लोकसंग्रह करण्याची इच्छा असलेल्या विद्वानानें कर्मांमध्यें आसक्त न होता तीं अज्ञाप्रमाणेंच करावीं ' अ ३ श्लो. २५. असें गीतेंतच सांगितलेलें आहे. तेव्हा गीताशास्त्रांत समुच्चय नाहीं, असें कसें म्हणता ? ' अशी शंका कोणी घेईल म्हणून आचार्य सांगतात—)—**तु**—परंतु—**अज्ञानात् रागादिदोषतः वा**—अज्ञानामुळें किंवा राग द्वेषादि दोषामुळें—**कर्मणि प्रवृत्तस्य**—श्रौत-स्मार्त कर्मांमध्यें प्रवृत्त झालेल्या—**यज्ञेन दानेन तपसा वा**—यज्ञ, दान व तप यांनीं—**विशुद्धसत्त्वस्य**—ज्याचें चित्त शुद्ध झालें आहे अशा—**यस्य**—ज्याला—**परमार्थतत्त्वविषयकं**—परमार्थ तत्त्वाविषयींचें—**इदं सर्वं एकं एव ब्रह्म च अकर्तृ इति ज्ञानं**—हें सर्व एकच ब्रह्म आहे व तें अकर्तृ आहे असें ज्ञान—**उत्पन्नं**—उत्पन्न झालें—**तस्य**—

सोडून दिलीं पाहिजेत हेंच मत भगवंतासही गीतेंत ग्राह्य आहे, असें म्हणावें लागतें. ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानेंही कर्में केलीं पाहिजेत या पक्षास ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष असें नाव असून श्रीशंकराचार्यांचा वरील युक्तिवाद हाच काय तो तद्विरुद्ध मुख्य आक्षेप होय " ३०६

पण वरील भाष्यांत आचार्यांनीं तसें अनुमान काढलेलें नाहीं. प्रत्यक्ष श्रुति-स्मृतिवचनांनीं व युक्तींनें तसें सिद्ध केलें आहे. मी अकर्ता आहें. नित्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव आहें असें ज्ञान झाल्यावर कर्मांचा संभवच नाहीं त्यामुळें त्याचा त्यागच प्राप्त आहे. तथापि काहीं कारणानें त्याचा स्वरूपतः त्याग अशक्य झाल्यास त्याच्या हातून होणारी जी कर्मरूप चेष्टा तें वस्तुतः कर्मच नव्हे त्यामुळें ज्ञानाशीं त्याचा समुच्चय मानता येत नाहीं. असें स्पष्ट म्हटलें आहे. शिवाय प्राचीन समुच्चयवादी ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा यांना मोक्षाचे दोन स्वतंत्र मार्ग म्हणत नाहीत. रहस्यकार त्यांना स्वतंत्र मोक्षमार्ग म्हणतात, तुल्यबल समजतात किंबहुना कर्मयोगाच्या मातब्बरी ज्ञानयोगाहून अधिक आहे, असेंही प्रतिपादन करितात अर्थात् रहस्यकाराचा ज्ञानकर्मसमुच्चय वृत्तिकाराच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाहून अगदीं विपरीत आहे त्यामुळें आचार्यांच्या पूर्वी गीतेवर समुच्चयपर टीका जरी असल्या तरी त्यांचा रहस्यकाराच्या पक्षास कांहीं उपयोग नाहीं, शिवाय आचार्यांनीं ज्ञान-कर्मसमुच्चय पक्षाचें जें खंडन केलें आहे त्याचें प्रतिखंडन रहस्यकारांनीं किंवा दुसऱ्या कोणीही केलेलें नाहीं नुसतें 'शंकराचार्यांचा युक्तिवाद समाधानकारक किंवा निरुत्तरही नाहीं ' ३०६,७ असें म्हणून काम भागत नाहीं रहस्यकारांनीं ३०७ पृष्ठावर जीं दोन कारणें सांगितलीं आहेत तीं सर्वथा अयोग्य कशीं आहेत तें आम्ही पुढें तिसऱ्या अध्यायाच्या आरंभीं दाखवूं, येथें विस्तार करीत नाहीं. आचार्यांनीं भगवानाना गीतेंत ज्ञानकर्मसमुच्चय विवक्षित नाहीं असें दाखविण्यासाठीं जीं अनेक कारणें सांगितलीं आहेत त्यांचें निराकरण केल्यावाचून ' आचार्यांचा युक्तिवाद कायतो एवढाच व तो समाधानकारक किंवा निरुत्तर नाहीं.' या म्हणण्यावर आमचा विश्वास बसणें शक्य नाहीं.

त्याचे—**कर्मणि च कर्मप्रयोजने निवृत्ते अपि**—कर्म व कर्मांचे प्रयोजन हीं दोन्हीं जरी निवृत्त झालेलीं असलीं तरी—**लोकसंग्रहार्थे**—लोकसंग्रहार्थ-लोकांनीं उन्मार्गी होऊं नये म्हणून—**यत्नपूर्वं**—मोठ्या यत्नानें—**यथा प्रवृत्तः**—ज्ञान होईपर्यंत तो जसा कर्मांत प्रवृत्त झाला होता—**तथा एव**—तसाच—**कर्मणि प्रवृत्तस्य**—कर्मांमध्यें प्रवृत्त झालेल्या त्याचें—**यत् प्रवृत्तिरूपं दृश्यते**—जे प्रवृत्ति करीत असल्यासारखें दिसतें—**तत् कर्म न**—तें कर्मच नव्हे. की—**येन बुद्धेः समुच्चयः स्यात्**—ज्याच्याशीं ज्ञानाचा समुच्चय होईल [पण एखादा पुरुष आत्म्याच्या अज्ञानामुळें व राग-द्वेषादि दोषामुळें श्रौत-स्मार्त कर्मांमध्यें प्रवृत्त झाला, म्हणजे त्यानें वेदाचें अध्ययन संपवून धर्मजिज्ञासा करून, गुरुकुलातून परत येऊन स्त्रीपरिग्रह करून अग्निहोत्रादि कर्मे आरंभिलीं, पण यज्ञ, दान व तप याच्या योगानें त्याचें चित्त पूर्वपुण्यामुळें लवकरच शुद्ध झालें, म्हणजे त्यातील राग-द्वेषादि दोष गेले, व परमार्थ आत्मतत्त्वाविषयीं-'हें आत्मतत्त्व सर्व एकच आहे, ब्रह्म आहे व अकर्तृ आहे' अशा प्रकारचें ज्ञान त्याला झालें म्ह. आत्म्याच्या स्वरूपाविषयींचे अज्ञानही गेलें, मग त्याला कर्मांचें कांहीं कारणच उरत नाहीं आत्म्याचें अज्ञान व राग द्वेष हीं कर्मांचीं निमित्तें आहेत पण तीं यज्ञादि कर्मानुष्ठान व आत्मविचार याच्या योगानें गेलीं त्यामुळें कर्मही निवृत्त झालें व कर्मांचें प्रयोजन-फळही निवृत्त झालें. तथापि तो श्रेष्ठ आहे. हजारो लोक त्याचे अनुयायी आहेत, त्यानें श्रौत-स्मार्त कर्म टाकल्यास लोकही तें टाकतील, अशी स्थिति आहे. म्हणून लोकांनीं ज्ञानापूर्वीं कर्मांचा त्याग करून उन्मार्गी होऊं नये म्हणून तो पूर्वीप्रमाणेंच-ज्ञानापूर्वीं जसा कर्म करीत होता तसाच कर्म करीत राहिला, तर त्याचें जे आभासरूप कर्म दिसतें तें वस्तुत कर्म नव्हे त्यामुळें त्या तसल्या आभासरूप कर्माशीं ज्ञानाचा समुच्चय मानतां येत नाहीं. कारण तत्त्ववेत्ता वर्णाश्रमाभिमानशून्य झालेला असतो. त्याला मी ब्राह्मण, मी गृहस्थ इत्यादि प्रकारचा अभिमान नसतो. त्यामुळें त्याचें कर्म ही नुसती शरीरेंद्रियांची चेष्टा आहे. तें विधिप्राप्त अनुष्ठान नव्हे.]

१ अर्थात् लोकसंग्रहासाठीं केलें जाणारें जें कर्म तें वस्तुत. कर्मच नव्हे त्याचा आत्मज्ञानाशीं मोक्षासाठीं समुच्चय करतां येत नाहीं. समुच्चयवादी वैदिक मोक्षासाठीं ज्ञान व कर्म यांचें एकाच वेळीं अनुष्ठान केलें पाहिजे असें म्हणतात केवळ ज्ञान मोक्षाचें साधन आहे, हें त्यांना कबूलच नाहीं पण रहस्यकारांना ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो, एवढें कबूल आहे पण तोही निश्चय नाहीं, वरमोट फार, क्वचित् त्यांनीं 'कर्मच स्वतंत्र मोक्षसाधन आहे,' असें म्हटलें आहे ३०३ क्वचित् चित्तशुद्धीसाठीं वर्णाश्रमधर्म जरी प्रथम हवे असले तरी ज्ञानोत्तर ते लोकसंग्रहार्थ केले पाहिजेत ज्ञानोत्तर केलेलीं कर्मे मोक्षाला प्रतिबंधक होत नाहींत गीतेंतील कर्ममार्ग संन्यासमार्गाचें म्ह० ज्ञानयोगाचें पूर्वांग-साधन नव्हे. कर्मांनेच सिद्धि मिळते. रहस्यकार 'ज्ञान' शब्दाच्या अर्थाचाही फार घोटाळा करितात. ज्ञान म्ह० संन्यास, ३०५ आपल्या आत्म्याचें कल्याण कशांत आहे हें कळणें ३०३, साम्यबुद्धि हेंच ज्ञान, २०८, सर्वभूतें आपल्या ठायीं किंवा भगवंताचे ठायीं आहेत, असें जें ज्ञान, ४४९, इत्यादि धरसोडीचीं अशा आणखी शेंकडों उदाहरणें देतां येतील.

यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षात्रकर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरुषार्थसिद्धये तद्वत्तत्फलाभिसंध्यहंकाराभावस्य तुल्यत्वाद्विदुषः । तत्त्वविस्तु नाहं करोमीति मन्यते न च तत्फलमभिसंधत्ते । यथा च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानायाऽऽहिताग्नेः काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिकृते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतोऽपि न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति ॥

भाष्यार्थ—(तसेंच ज्ञानी पुरुषाची जी यजयागादि प्रवृत्ति ती फलेच्छा व कर्तृत्वाभिमान यांनी रहित असल्यामुळे भगवानाच्या प्रवृत्तीप्रमाणे ज्ञान किंवा त्याचें फल याच्याशीं समुच्चय पावत नाही, असें सांगतात—)—**यथा**—जसें—**भगवतः वासुदेवस्य**—भगवान् वासुदेवाचें—**क्षात्रकर्मचेष्टितं**—क्षत्रिय जातीच्या कर्माचें अनुष्ठान—**पुरुषार्थसिद्धये**—पुरुषार्थसिद्धीसाठी—**ज्ञानेन न समुच्चीयते**—ज्ञानाशीं समुच्चित केलें जात नाही—**तद्वत्**—त्याप्रमाणें—**विदुषः**—आत्मज्ञानी पुरुषाचें कर्म त्याच्या ज्ञानाशीं समुच्चित केलें जात नाही कारण—**तत्फलाभिसंधि-अहंकाराभावस्य तुल्यत्वात्**—त्याच्या फलाची इच्छा व कर्तृत्वाभिमान याचा अभाव विद्वानामध्यें तुल्यच असतो [भगवानाचें युद्धादि क्षात्रकर्म पुरुषार्थसिद्धीसाठीं त्याच्या ज्ञानाशी जसें समुच्चय पावत नाहीं त्याचप्रमाणें विद्वानाचेंही कर्म त्याच्या ज्ञानाशीं पुरुषार्थसिद्धीसाठीं समुच्चय पावत नाहीं कारण भगवानाच्या ठिकाणीं त्या कर्माच्या फलाची इच्छा व त्याचा 'कर्ता मी' असा कर्तृत्वाभिमान याचा अभाव जसा असतो तसाच तो आत्मज्ञानी विद्वानाच्या ठायीं असतो]—**तु**—कारण—**तत्त्ववित्**—'कूटस्थ ब्रह्मच मी' असें मानणारा विद्वान्—**अहं करोमि इति न मन्यते**—मी करतो, असें मानीत नाहीं.—**च**—व—**तत्फलं न अभिसंधत्ते**—त्याच्या फलाची इच्छा करीत नाहीं [ब्रह्मच मी असें जाणणारा प्रवृत्ति व तिचें फळ हीं दोन्ही आपल्या ठिकाणीं आहेत, असें पहात नाहीं तर तीं शरीर व इंद्रिये यांच्यामध्यें आहेत, असें पाहतो त्यामुळें व्याख्यान, भिक्षाटन इत्यादि करीत असतांना त्याच्या ठिकाणीं अहंकार, संतोष, तृप्ति इत्यादि वृत्ति जरी प्रतीत झाल्या तरी त्या आभासरूप असतात म्हणजे त्या आत्म्यामध्यें आहेत, ते माझे धर्म आहेत, असें तो पहात नाहीं, त्यामुळें तसल्या प्रवृत्तीचा ज्ञानाशीं समुच्चय होत नाहीं.] ('अहो पण ज्ञान होण्याच्या पूर्वावस्थेंत जशी, तशीच ज्ञानोत्तरकालींही मनुष्याची नियत प्रवृत्ति दिसते, त्यामुळें ती आभासरूप आहे, असें म्हणतां येत नाहीं' असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात—)—**यथा च**—आणि ज्याप्रमाणें—**स्वर्गादिकामार्थिनः**—स्वर्गादि कामाची इच्छा करणाऱ्या—**अग्निहोत्रादिकामसाधनानुष्ठानाय आहिताग्नेः**—त्या कामाच्या अग्निहोत्रादि साधनाचें अनुष्ठान करण्यासाठीं ज्यानें अग्निहोत्र घेतलें आहे अशा—**काम्ये एव अग्निहोत्रादौ**—काम्यच अग्निहोत्रादिकामध्यें—**प्रवृत्तस्य**—प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाचा—**सामिकृते**—अर्धे अनुष्ठान झाल्यावर—**कामे विनष्टे अपि**—तो काम जरी निवृत्त झाला व—**तत् एव अग्निहोत्रादि अनुष्ठितः अपि**—तेंच अग्निहोत्रादि कर्म तो तसेंच करीतही राहिला तरी—**तत् काम्यं अग्निहोत्रादि न भवति**—तें काम्य अग्निहोत्रादिक होत नाहीं.

[याविषयीं आपण एक उदाहरण घेऊं—स्वर्गादि विषयाची इच्छा करणाऱ्या एखाद्या पुरुषानें त्याच्या साधनाचें अनुष्ठान करण्यासाठीं अग्निहोत्र घेतलें व त्या काम्य अग्नि होत्रादिकांत तो प्रवृत्त झाला पण पुढें काहीं कारणानें त्याचा तो काम-स्वर्गादिकांच्या प्राप्तीची इच्छा-निवृत्त झाली तथापि तो तें अग्निहोत्रादि-अनुष्ठान तसेंच करीत राहिला, तर तें त्याचें अग्निहोत्र काम्य होईल का ? नाहीं कारण नित्य अग्निहोत्र व काम्य अग्निहोत्र हा भेद कामामुळें-स्वर्गादि फलाच्या इच्छेमुळें-झाला आहे. स्वर्गादि फलाची इच्छा नसली तर त्याला काम्य म्हणतां येत नाहीं कामाच्या अभावा तेंच नित्य होतें. त्याच न्यायानें आत्मज्ञान झाल्यावर पूर्वीप्रमाणेंच कर्म जरी करीत राहिला तरी तें वस्तुतः कर्म नव्हे कर्माभास आहे कारण 'मी कर्ता' ही कर्मविधीची सामग्री त्याच्याजवळ नसते]

तथा च दर्शयति भगवान् 'कुर्वन्नपि' 'न करोति न लिप्यते' इति तत्र तत्र ॥ यच्च 'पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्' 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इति तत्तु प्रविभज्य विज्ञेयम् । तत्कथम्, यदि तावत्पूर्वे जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणः स्युस्ते लोकसंग्रहार्थं 'गुणा गुणेषु वर्तन्त' इति ज्ञानेनैव संसिद्धिमास्थिताः, कर्मसंन्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिता न कर्मसंन्यासं कृतवन्त इत्येषोऽर्थः ॥

भाष्यार्थ—(आत्मतत्त्वज्ञानी पुरुषाची कर्मप्रवृत्ति खरी नसून केवळ आभासरूप आहे, याविषयीं भगवानाची अनुमति दाखवितात-)—**तथा च**—तसेच—**भगवान्**—स्वतः श्रीकृष्ण—'**कुर्वन् अपि न लिप्यते**'—५-७ ब्रह्मात्मैक्यदर्शी ज्ञानी लोकसंग्रहार्थ कर्म करीत असला तरी त्यानें लिप्त होत नाहीं —'**न करोति न लिप्यते**'—१३-३१ हा आत्मा शरीरांत जरी स्थित असला तरी करीत नाहीं व लिप्त होत नाहीं.—**इति तत्र तत्र दर्शयति**—असे ठिकठिकाणीं दाखवीत आहे. [ज्ञानी कर्म करीत असला तरी त्यानें लिप्त होत नाहीं, तो करीत नाहीं व लिप्त होत नाहीं, असें म्हणून भगवानांनी पुढें ठिकठिकाणीं आत्मज्ञ पुरुषाची प्रवृत्ति ही कर्माभास आहे, असें सांगितलें आहे] (अहो पण ज्ञानी पुरुषाच्या हालचालीलाही-व्यापारालाही-पुढें कर्म म्हटलें आहे. तेव्हां त्याला कर्माभास कसें म्हणतां ? उत्तर-)—**च**—आणि—**यत्**—जें—'**पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्**'—पूर्वीच्या लोकांना त्याच्याही पूर्वीचें कर्म केलें,—'**कर्मणा एव हि जनकादयः संसिद्धिं आस्थिताः**'—कर्मानेंच जनकादिक संसिद्धीला प्राप्त झाले,—इति—असें म्हटलें आहे—**तत् तु**—तें तर—**प्रविभज्य ज्ञेयं**—विभागपूर्वक जाणावें —**तत् कथं**—तें कसें ?—**यदि तावत् पूर्वे जनकादयः**—जर पूर्वीचे जनकादिक —**तत्त्वविदः अपि**—तत्त्ववेत्ते असूनही—**प्रवृत्तकर्माणः**—कर्मांत प्रवृत्त झालेले —**स्युः**—असताल तर ते—**लोकसंग्रहार्थं**—लोकसंग्रहासाठीं—'**गुणाः गुणेषु वर्तन्ते**'—शरीरेंद्रियादि गुण शब्दादि विषयामध्यें प्रवृत्त होतात (मी नाहीं)—**इति ज्ञानेन एव**—अशा ज्ञानानेंच—**संसिद्धिं आस्थिताः**'—संसिद्धीला-मोक्षाला प्राप्त होण्यास सज्ज झाले. म्ह०—**कर्मसंन्यासे प्राप्ते अपि**—कर्मांचा त्याग करण्याची

प्राप्ति जरी होती तरी—**कर्मणा सह एव**—कर्मासहवर्तमानच—**संसिद्धिं आस्थिताः**—मोक्षाला प्राप्त व्हावयास तयार झाले.—**कर्मसंन्यासं न कृतवन्तः इति एषः अर्थः**—त्यांनी कर्मसंन्यास केला नाही, असा हा अर्थ आहे. ['पूर्वीच्या जनकादिकांना त्यांच्याही पूर्वीच्या लोकाना केलेलेंच कर्म केलें,' 'जनकादिक कर्मानेंच संसिद्धीला प्राप्त झाले' असें जें गीतेंतच म्हटलें आहे त्याचा अर्थ ज्ञानी व अज्ञानी असा विभागपूर्वक जाणावा. तो कसा म्हणून विचाराल तर सांगतों—जनकादिक तत्त्ववेत्ते असूनही कर्में करीत होते, असें जर मानावयाचें असेल तर ते लोकसंग्रहासाठी 'हीं कर्में शरीरेंद्रियांचीं आहेत माझीं नव्हेत,' असें समजूनच तीं करीत होते. अर्थात् ते ज्ञानानेंच मोक्षाला प्राप्त झाले, म्ह० कर्मसंन्यास प्राप्त झाला असताही त्यांनी तो केला नाहीं. आभासरूप कर्में करीत असतानाच मुक्त झाले, असा त्याचा अर्थ करावा. त्यांचीं कर्में मोक्षासाठी नव्हतीं, लोकसंग्रहासाठी होतीं. तीं मोक्षसाधनरूप नसल्यामुळें ज्ञानाशीं त्यांचा समुच्चय मानता येत नाहीं]

अथ न ते तत्त्वविद ईश्वरसमर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् ॥ एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान्सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्तीति । 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्युक्त्वा सिद्धिं प्राप्तस्य च पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म' इत्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(आता ते तत्त्वज्ञ नव्हते, या पक्षीं त्यावरील वचनाची व्यवस्था कशी लावावी, तें सांगतात-)—**अथ**—बरें,—**न ते जनकादयः तत्त्वविदः**—ते जनकादिक तत्त्ववेत्ते नव्हते, असा पक्ष घेतला तर—**साधनभूतेन ईश्वरार्पितेन कर्मणा**—साधनरूप अशा ईश्वरसमर्पण केलेल्या कर्मानें—**संसिद्धिं**—संसिद्धीला म्ह० —**सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिं**—चित्तशुद्धि किंवा ज्ञानोत्पत्तिरूप संसिद्धीला—**आस्थिताः**—प्राप्त झाले —**इति व्याख्येयम्**—असें व्याख्यान करावें. [जनकादिक तत्त्ववेत्ते नव्हते, असें मानलें तर ते ईश्वराला समर्पण केलेल्या साधनरूप कर्मानें चित्तशुद्धिरूप किंवा ज्ञानोत्पत्तिरूप संसिद्धीला प्राप्त झाले, असें त्या वचनाचें व्याख्यान करावें] (याविषयीं प्रमाण म्हणून भगवानांच्या दोन तीन वाक्यांचा उल्लेख करितात-)—**भगवान्**—श्रीकृष्ण—**एतं एव अर्थं**—हाच अर्थ—**'योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये'**—अ ५-११ कर्माधिकारी अतत्त्वज्ञ आसक्ति सोडून चित्तशुद्धीसाठी कर्में करितात—**इति**—या वाक्यानें—**वक्ष्यति**—पुढें सांगेल. तसेंच—**'स्वकर्मणा तं अभ्यर्च्य'**—अ. १८-४६ आपल्या विहित कर्मानें ईश्वरास पूजून—**मानवः सिद्धिं विन्दति**—मानव सिद्धीला प्राप्त होतो,—**इति उक्त्वा**—असें सांगून—**'सिद्धिं प्राप्तः यथा ब्रह्म०'**—अ १८-५० सिद्धीला प्राप्त झालेला तो ब्रह्माला कसा पोंचतो तें ऐक,—**इत्यादिना**—इत्यादि वचनानें—**सिद्धिं प्राप्तस्य च**—आणि सिद्धीला प्राप्त झालेल्या साधकाची—**पुनः ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति**—पुन ज्ञाननिष्ठा सांगेल. [भगवान् हाच अर्थ 'कर्माधिकारी अज्ञ चित्तशुद्धीसाठीं आसक्ति

सोडून कर्म करितात' या वचनानें पुढें पांचव्या अध्यायात सांगतील.त्याचप्रमाणें पुढें अठ॰राव्या अध्यायातही 'स्वकर्मानें ईश्वराची पूजा करून मनुष्य सिद्धीला प्राप्त होतो,' असें म्हणून 'ज्याला सिद्धि प्राप्त झाली आहे तो ब्रह्माला कसा पोंचतो तें ऐक' या वचनानें चित्तशुद्धि किंवा ज्ञानोत्पत्तिरूप सिद्धीला प्राप्त झालेल्या त्याला ज्ञाननिष्ठा सांगतील त्यावरून 'संसिद्धि' म्हणजे केवळ मोक्षच नव्हे. तर कर्मानें प्राप्त होणारी संसिद्धि म्ह॰ चित्तशुद्धि किंवा ज्ञानोत्पत्ति व ज्ञानानें प्राप्त होणारी संसिद्धि म्ह॰ मोक्ष, असा साधनाच्या अनुरोधानें त्या शब्दाचा अर्थ केला पाहिजे. नाहीं तर काम्य अग्निहोत्रापासून होणारी संसिद्धि म्हणजे सुद्धा मोक्षच होईल]

तस्माद्गीतासु केवलादेव तत्त्वज्ञानान्मोक्षप्राप्तिः, न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः। यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र दर्शयिष्यामः ॥ तत्रैवं धर्मसंमूढचेतसो महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यान्यत्राऽऽत्मज्ञानादुद्धरणमपश्यन्भगवान्वासुदेवस्ततोऽर्जुनमुद्दिधारयिषुरात्मज्ञानायावतारयन्नाह—अशोच्यानित्यादि ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे तत्त्वज्ञानानंतर मोक्षाच्या उपयोगी पडणारें असें कर्मच संभवत नसल्यामुळें ज्ञानकर्मसमुच्चयाच्या या सर्व मीमांसेवरून काय निष्पन्न होतें, ते सांगून—**अशोच्यान्**०—या श्लोकाच्या व्याख्यानास आरंभ करितात-)—**तस्मात्**—यास्तव—**गीतासु**—गीता या नावाच्या सातशें श्लोकात्मक ग्रंथात—**केवलात् एव तत्त्वज्ञानात्**—केवल म्ह॰ कर्मनिरपेक्ष-कर्मरहित शुद्ध्या तत्त्वज्ञानामुळेंच—**मोक्षप्राप्तिः**—मोक्षप्राप्ति होते—**कर्मसमुच्चितात् न**—कर्मसमुच्चित-कर्मयुक्त तत्त्वज्ञानामुळें होत नाहीं,—**इति**—असा—**निश्चितः अर्थः**—निश्चित अर्थ आहे, हा गीतेचा सिद्धान्त आहे—**च यथा**—आणि ज्याप्रमाणें—**अयं एव अर्थः**—गीतेचा प्रतिपाद्य विषय हाच आहे,—**तथा**—त्या प्रकारें—**प्रकरणशः विभज्य**—प्रकरणशः विभाग करून—**तत्र तत्र**—ठिकठिकाणा—**दर्शयिष्यामः**—आम्ही पुढें दाखवूं. [तस्मात् गीता या नावाच्या सातशे श्लोकांत केवळ तत्त्वज्ञानानेंच मोक्ष प्राप्त होतो, कर्मसहित तत्त्वज्ञानानें होत नाहीं. हा अर्थ-हाच सिद्धान्त निश्चित केला आहे आणि हाच सिद्धान्त गीतेंत कसा सांगितला आहे तें आम्ही पुढें ठिकठिकाणा प्रत्येक प्रकरणाचा विभाग करून दाखवूं)—**तत्र**—याप्रमाणें गीताशास्त्राचा अर्थ निश्चित झाला असता—**एवं**—येथवरच्या ग्रंथांत वर्णन केल्याप्रमाणें—**धर्मसंमूढचेतसः**—धर्माविषयी-परमात्म्याविषयीं ज्याचें चित्त मूढ झालें आहे अशा, त्यामुळें—**महति शोकसागरे निमग्नस्य**—मोठ्या शोकसागरात बुडून गेलेल्या—**अर्जुनस्य**—अर्जुनाचा—**आत्मज्ञानात् अन्यत्र**—आत्मज्ञानावाचून दुसऱ्या कशानेंहि—**उद्धरणं अपश्यन्**—उद्धार न पाहणारा-त्याला शोकसागरांतून बाहेर काढण्याचें दुसरें साधनच नाहीं, असें जाणणारा य—**ततः**—त्या शोकसागरातून—**अर्जुनं**—अर्जुनाला—**उद्दिधारयिषुः**—वर काढण्याची इच्छा करणारा—**भगवान् वासुदेवः**—भगवान् वासुदेव—**आत्मज्ञानाय अवतारयन्**—आत्मज्ञानासाठीं प्रवृत्त करीत—**अशोच्यान् इत्यादि आह**—

'अशोच्यान्०' इत्यादि म्हणतो [याप्रमाणें गीताशास्त्र निवृत्तिपर आहे, असें ठरलें असतां धर्माविषयीं ज्याचें चित्त मूढ झालें आहे व जो मोठ्या शोकसागरांत निमग्न झाला आहे अशा अर्जुनाचा आत्मज्ञानाच्या उपदेशावांचून त्यांतून उद्धार होणें शक्य नाहीं, असें जाणून त्याचा त्यांतून उद्धार करण्यासाठीं आत्मज्ञानामध्यें त्याला प्रवृत्त करीत होत्साते भगवान् श्रीकृष्ण—'**अशोच्यान्०**' इत्यादि म्हणतात.]

---

१ पण रहस्यकार 'अशोच्यान्०' या श्लोकाला असें अवतरण देतात—"एके बाजूस क्षत्रियांचा स्वधर्म व दुसरीकडे गुरुहत्या व कुलक्षय या पातकाची भीति, याप्रमाणें ओढीत असता 'मरावें का मारावें' या मोहांत पडून लढाई सोडून भिक्षा मागण्यास तयार झालेल्या अर्जुनास त्याचें या जगात खरें कर्तव्य काय आहे, याचा भगवान् आता उपदेश करीत आहेत" ६१४. अर्जुन धर्म व अधर्म यांच्या कचाट्यांत सापडला होता, हें अंशतः खरें आहे. पण त्याचें कारण 'मरावें कीं मारावें' हा मोह नव्हे; 'मरावें कीं मारावें' हा मोह कशाचा? अर्जुनाला 'मी आता काय करूं? शत्रूंना मारूं कीं स्वतःच मरून जाऊं' असा का येथें मोह पडला आहे? मुळींच नाहीं. तो प्रश्नच येथें नाहीं. फक्त ज्याचे परिणाम अतिशय भयंकर होणार आहेत असें युद्धासारखें घोर कर्म केल्यानें मी संसारातून—कर्मबंधातून मुक्त होईन कीं असलें घोर पण स्वधर्मरूप कर्म न केल्यानें मोक्षाधिकारी होईन, असा प्रश्न त्याच्यापुढें होता. 'मरावें कीं मारावें' हा प्रश्न अर्जुनासारख्याला मुळींच शोभत नाहीं आणि अर्जुन खरोखरच तशा मोहांत पडला असता तर भगवानांनीं त्याला काय सांगितलें असतें, हें सांगावयास व्यास नको होते. 'तुझ्या अंगांत सामर्थ्य असेल तर मार, नाहीं तर खुशाल मर' हेंच त्याचें उत्तर आहे. त्यासाठीं आत्मोपदेश व आत्मज्ञानाचे कर्मयोगादि उपाय सांगत बसण्याचें कारण नव्हतें. तो स्वतःच आपल्याला धर्मसंमूढचित्त म्हणत आहे, व मला निश्चित श्रेय सांग अशी प्रार्थना करीत आहे. मी तुझा शिष्य आहें. तुला शरण आलों आहें, मला उपदेश कर, असें म्हणत आहे. मला शोक–विषाद झाला आहे. तो भूलोकचें किंवा स्वर्गाचें निष्कंटक राज्य मिळाल्यानेंही जाणार नाहीं, असें सांगत आहे. असें असतांना त्याच्या शब्दांचा विचार न करितां बळेंच त्याच्या गळ्यांत 'मारावें कीं मरावें' याविषयींचा आपल्याच पदरचा मोह बांधणें, अनुचित होय. "लढाईसारख्या घोर कर्मानें आत्म्याचें कल्याण होणार नाहीं, अशी अर्जुनाची शंका होती." आत्म्याचें कल्याण होणें म्ह० काय? आत्मा नित्य कल्याणरूपच आहे. त्याचें कल्याण, किंवा अकल्याण संभवतच नाहीं. त्यापेक्षा 'माझें कल्याण होणार नाहीं' असें म्हटलें असतें तर तें किती चांगलें झालें असतें? पण गीतारहस्यासारख्या शास्त्रीय ग्रंथांतही शब्दयोजना अगदीं अयोग्य व मनसोक्त केली आहे. असो; अर्जुनाची तशी शंका होती का? मग ती श्रीकृष्णांनीं कशी घालविली? युद्धासारख्या घोर कर्मानें आत्म्याचें कल्याण होईल, असें सांगून ती घालविली? रहस्यकार म्हणतात—"ज्या थोर पुरुषांनीं परब्रह्माचें ज्ञान करून घेऊन आपल्या आत्म्याचें पूर्ण कल्याण करून घेतलें ते या जगांत कसे वागतात, येथपासून गीतेंतील उपदेशास सुरवात आहे." अर्जुनाची शंका काय व भगवानाच्या उपदेशास सुरवात कोठून होते, याचा कांहींच मेळ नाहीं. ज्या थोर पुरुषांनीं परब्रह्माचें ज्ञान संपादन केलेलें असतें त्यांनींही ज्ञानासाठीं कांहीं साधनांचें अनुष्ठान केलेलें असतेंच. साधनानुष्ठानावांचून साध्य

–ज्ञान होणें शक्य नाहीं. पण रहस्यकाराचा आशय असा आहे कीं ज्ञानाच्या साधनाची येथें चर्चा केलेली नाहीं, तें सहज होतें, त्यासाठीं काहीं खटपट करावयास नको. येथें जो मोठा थोरला प्रश्न सोडवावयाचा आहे तो 'परब्रह्माचें ज्ञान करून घेऊन आपल्या आत्म्याचें पूर्ण कल्याण करून घेतलेले थोर लोक जगात कसे वागतात ?' हा आहे. अर्जुनाला 'माझें खरें कल्याण म्ह० बधापासून मोक्ष कोणत्या मार्गानें होईल ? युद्धासारखा हिंसाप्रधान स्वधर्म केल्यानें कीं अहिंसाप्रधान निवृत्त धर्म स्वीकारल्यानें,' याची काहीं जिज्ञासा नव्हती तर 'मी ज्ञानी आहें,मला ज्ञान झालें आहे, माझ्या आत्म्याचें पूर्ण कल्याण झालें आहे,आता पुढें मी जगात कसा वागू ?' तें जाणण्याची इच्छा होती;म्हणून भगवानानीं त्याच उपदेशास आरंभ केला आहे ! कोणही असत् कल्पना ! आपल्या उपदेशावर पुढें अशा असंबद्ध कल्पना उभारल्या जातील, हें भगवान् श्रीकृष्ण व व्यास याच्या कधीं स्वप्नातही आलें नसेल ! !

" भगवान् म्हणतात कीं जगाच्या रहाटीकडे पाहिलें तर आत्मज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचे अनादि काळापासून दोन मार्ग चालत आले आहेत, असें दिसून येतें." (गी.३-३) पण भगवान् तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकात आत्मज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचे अनादि काळापासून दोन मार्ग चालत आले आहेत, असें कोठें म्हणत आहेत ? गीतेचा सरळ अर्थ करण्याची प्रतिज्ञा करून सांप्रदायिक टीकाकाराना दोष देणाऱ्या रहस्यकारानीं हें भगवानाचें म्हणणें आणलें कोठून ? 'या लोकीं मीं पूर्वी दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली आहे. सांख्याची ज्ञानयोगानें व योग्याची कर्मयोगानें' असा तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकाचा सरळ अर्थ आहे. त्यात आत्मज्ञानी पुरुषांच्या आयुष्यक्रमणाचा काहीं संबंध नाहीं. जगात ज्ञानी व अज्ञानी किंवा निवृत्तिमार्गी व प्रवृत्तिमार्गी असे दोन प्रकारचे लोक जगाच्या आरंभापासूनच संभवत असल्यामुळें त्या दोघासाठीं दोन प्रकारची निष्ठा–अनुष्ठानतात्पर्य सांगणेंच अवश्य होतें. जगाच्या आरंभीं किंवा आता सर्वच मानव ब्रह्मज्ञानी असण्याचा संभव नाहीं. तर नेहमीच काहीं थोडे–फार विरळा ज्ञानी व बाकीचे सर्व अज्ञानी असण्याचाच संभव आहे. (अ. २ श्लो. २९ अ. ७ श्लो. ३). यासाठीं ज्ञानी पुरुषाकरिता ज्ञानयोग व अज्ञाकरिता कर्मयोग, सृष्टीच्या आरंभींच भगवानानीं सांगितला, हीच व्यवस्था जास्त सयुक्तिक आहे. ज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचेच दोन मार्ग सांगण्यासाठीं जर गीतेचा आरंभ असेल तर ती आम्हा अज्ञाकरिता नाहीं, ज्ञानी पुरुषाकरिताच आहे, असें म्हणावें लागेल; आणि आजवर लक्षावधि लोक तिचा पाठ, अभ्यास, विचार वगैरे जो करीत आले आहेत तो सर्व व्यर्थ होईल.

रहस्यकार आणखी पुढें म्हणतात–" आत्मज्ञान संपादन केल्यावर शुकासारखे पुरुष संसार सोडून आनंदानें भिक्षा मागत हिंडतात तर जनकासारखे दुसरे आत्मज्ञानी ज्ञानोत्तरही स्वधर्माप्रमाणें लोककल्याणार्थ जगाच्या सैकडों उलाढालीत आपला वेळ घालवीत असतात. पहिल्या मार्गास सांख्य किंवा सांख्यनिष्ठा असें म्हणतात आणि दुसऱ्यास कर्मयोग किंवा योग असें नाव आहे. (श्लो. ३९ पहा) " ६१५.

बहुतेक ज्ञानी ज्ञानोत्तर विद्वत्संन्यास करितात व काहीं थोडेसे संन्यास न करिता 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' अ. ३-२८ या न्यायानें लोकसंग्रहार्थ कर्म करीत राहतात, हें खरें; पण त्यांचें कर्म [redacted] कर्मयोग नव्हे. कारण तो 'साधन' या रूपानें आचरिला जात नाहीं.

पण गीतेंत योग्याची दुसरी निष्ठा म्हणून सांगितलेला जो कर्मयोग तो ज्ञानाची योग्यता प्राप्त करून देणारें साधन आहे ६ ३ तथापि रहस्यकाराच्या म्हणण्याला मान देण्यासाठी त्या दोन्ही निष्ठा ज्ञानी पुरुषाच्याच आहेत असें जरी मानलें तरी शुकासारखे व जनकासारखे ज्ञानी लोक जगांत किती आहेत ? अगदा थोडे ! अशा थोड्याशा ज्ञानी लोकांना ज्ञानोत्तर काय करावें, हें सांगण्याची व्यासांना इतकी काय मोठी गरज भासली कोण जाणे ! शिवाय ज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाच्या या दोन निष्ठा किंवा मार्ग आहेत असें म्हटलें की अर्जुन ज्ञानी होता, असें मानावें लागतें पण ज्ञानी 'धर्मसमूढचेता' होत नाहीं सारांश रहस्यकाराची 'गीतेचा आरंभ ज्ञानी पुरुषांनी आपलें आयुष्य कसें कठावें, हें सांगण्यासाठी झाला आहे,' असें समजणें ही एक फार मोठी चूक झाल्यामुळें पुढील सर्व अर्थ व उपपादन अग्राह्य व असंबद्ध झालें आहे मार्गात तर पदोपदीं स्खलन आढळतें उदाहरणार्थ या वरील उताऱ्यांतच पहा—'शुकासारखे संसार सोडून आनंदानें भिक्षा मागत हिंडतात ' जणुं काय भिक्षा मागत हिंडणें, हेंच त्यांचें प्रधान कार्य असतें 'संसाराचा परित्याग करितात,' 'संन्यास करितात' अशा दोन किंवा तीन शब्दांत जो आशय सहज सांगता आला असता व सुबोधही झाला असता तोच अधिक शब्द योजून दुर्बोध व सदोष केला आहे तसेंच, 'जनकासारखे दुसरे आत्मज्ञानी ज्ञानोत्तरही स्वधर्माप्रमाणें लोककल्याणार्थ जगाच्या शेकडों उलाढालींत आपला वेळ घालवितात ' जगाच्या शेकडों उलाढालींत वेळ घालवितात, याला प्रमाण काय ? जनक राज्य करीत होता, हे खरें, पण तेवढ्यावरून त्यानें शेकडों उलाढाली केल्या, हें कसें सिद्ध होतें ? त्यानें दिग्विजय केला, शेकडों अश्वमेध केले, अनेक लढाया जिंकल्या, असें कोठें वर्णन आहे काय ? वंशपरंपराप्राप्त राज्य चालविणें, याला 'शेकडों उलाढाली ' हें नाव कसें देतां येतें, तें रहस्यकारांसच माहीत. शिवाय तसें जरी क्षणभर मानलें तरी सर्वच ज्ञानी जनकासारखे दृढज्ञानी असतात, असें म्हणतां येत नाहीं पंचदशींत 'जनकादेः कथं राज्यं इति चेत् दृढबोधतः । तथा तथापि चेत् तर्कं पठ यद्वा कृषिं कुरु ॥' म्ह० आत्मज्ञ पुरुषानें आत्मचिंतनावाचून कांहीं करूं नये, हाच जर सिद्धान्त आहे तर जनकादिकांना राज्य कसें केलें म्हणून म्हणशील तर सांगतों त्यांचा बोध–ज्ञान अतिशय दृढ असल्यामुळें त्यांनीं राज्य केलें तुझाही बोध जर तसाच दृढ असेल तर तूंही तर्कशास्त्राचा अभ्यास कर किंवा शेती कर, असें म्हटलें आहे अर्थात् एक पाय अग्नींत जळत आहे व दुसऱ्या पायाला सुंदर स्त्रिया कोमल हातांनीं सुवासिक तेल लावीत आहेत तरी सुख व दुःख कांहीं नाहीं, अशी ज्याची वृत्ति झाली असेल त्यानें जनकाप्रमाणें राज्य खुशाल करावें पण असे लोक रहस्य वाचकांत कितीसे आहेत ? जर एकही नाहीं तर जनकाचें उदाहरण त्यांच्या काय कामाचें ! शिवाय जे आत्मज्ञानी कृतकार्य झालेले असतात त्यांना काय करावें ' हें युद्धाच्या वेळ प्रसंगी सांगत बसण्याचें भगवानास काय कारण झालें, कोण जाणे !

" पण या दोन्ही निष्ठा जरी प्रचारांत असल्या तरी त्यांतले त्यांत कर्मयोग अधिक श्रेष्ठ असा गीतेचा सिद्धान्त आहे, (५२) हें पुढें सांगण्यांत येईल " या गीतेच्या सिद्धान्ता-विषयीं आम्हीही पुढेंच विचार करूं

" या दोन निष्ठांपैकीं अर्जुनाच्या मनाचा कल आतां संन्यास निष्ठेकडे वळला होता. म्हणून त्याच मार्गांतील तत्त्वज्ञानानें अर्जुनाची चूक प्रथम त्याच्या पदरीस आणून देऊन

पुढें एकूणचाळिसाव्या श्लोकापासून कर्मयोगाच्या प्रतिपादनास भगवंतांनी सुरवात केली. " तर मग एकूण अर्जुनाला या ज्ञानोत्तर दोन निष्ठा माहीत होत्या. त्यांतील संन्यासनिष्ठे-कडे त्याचा कल असल्यामुळें त्याच मार्गांतील तत्त्वज्ञानानें भगवंतांनीं त्याची चूक उपदे-शाच्या आरंभी दाखविली आहे ! आणि ती चूक दाखविणें, याचेंच नांव सांख्य !! एक-दरीत गीतारहस्याचें प्रतिपादन अपूर्व खरें !!!

" सांख्य मार्गांतील पुरुष ज्ञानोत्तर कर्मे करीत नसले तरी त्याचें ब्रह्मज्ञान व कर्मयोगां-तील ब्रह्मज्ञान कांहीं निराळें नसतें. तेव्हां सांख्यनिष्ठेप्रमाणें पाहिलें तरीही आत्मा जर अविनाशी व नित्य आहे, तर मग ' मी अमक्याला कसें मारूं ' ही तुझी बडबड व्यर्थ होय, असें किंचित् उपहासपूर्वक अर्जुनास भगवंताचें प्रथम सांगणें आहे " ६१५ दोन्ही निष्ठांतील ब्रह्मज्ञान जर निराळें नव्हे तर मग ' त्याच सह संन्यासमार्गांतील तत्त्वज्ञानानें अर्जुनाची चूक प्रथम त्याच्या नजरेस आणतात, ' याचा काय अर्थ ? आत्मा अविनाशी व नित्य जरी असला तरी ' मी अमक्याला कसें मारूं ? ' हें अर्जुनाचें म्हणणें बडबड, कशी ठरते ? आणि ती जर बडबड तर तिलाच भगवानांनी ' प्रज्ञावाद ' कसें म्हटलें आहे ? गीतेला ' कर्मयोगशास्त्र ' असें नांव देऊन त्यास संन्यासमार्गी टीकाकारांवर वृथा गहजब जरी केला आहे तरी त्यांतील प्रतिपादन शास्त्रीय ग्रंथाला न शोभण्यासारखें कसें आहे, तें एवढ्यावरूनच सुज्ञ वाचकाच्या लक्षांत येईल. रहस्यकाराच्या या विस्तृत अवतरणावरून काय निष्पन्न होतें तें पहा—'अर्जुन मरावें का मारावें या मोहांत पडून युद्ध सोडून भिक्षा मागण्यास तयार झाला. म्हणून त्याचें खरें कर्तव्य काय तें भगवान् सांगत आहेत. पर ब्रह्मज्ञानानें पूर्ण कृतार्थ झालेले थोर पुरुष जगांत कसे वागतात येथपासून गीतेचा आरंभ झाला आहे. आत्मज्ञाच्या आयुष्यक्रमणाचे दोन मार्ग. एक प्रवृत्ति—कर्मयोग—योग व दुसरा निवृत्ति—सांख्यनिष्ठा त्यांतील प्रवृत्ति श्रेष्ठ दोन्ही मार्गांतील ज्ञान एकच. आत्मा जर नित्य तर मी भीष्मादिकांना कसें मारूं ? ही बडबड व्यर्थ आहे, असें भगवान् प्रथम सांगतात '

आचार्य म्हणतात—" शोक व मोह हे संसाराचे बीजभूत दोष आहेत. 'अहं' व 'मम' म्ह० हा मी व हें माझें, या भावनेमुळें ते उद्भवतात. शोक-मोहांनीं व्याकुळ झालेला मनुष्य स्वधर्म टाकून परधर्म स्वीकारण्यास तयार होतो. परधर्म न स्वीकारता तो स्वधर्मानुष्ठानच जरी करीत राहिला तरी त्याची ती धर्मप्रवृत्ति फलेच्छेनें व साहंकारच होते. त्यामुळें जन्ममरण-सुखदुःखप्राप्तिरूप संसार अविच्छिन्न चालतो. अर्जुन शोक म्ह० विषाद (अ. १) व मोह म्ह० आत्मा व अनात्मा यांचा अविवेक (अ. २ श्लो. ७) यांनी व्याकुळ होऊन युद्धरूप स्वधर्म सोडण्यास व संन्यासरूप परधर्म—ब्राह्मणधर्म स्वीकारण्यास तयार झाला होता, (अ. २ श्लो. ७) आत्मज्ञानावांचून त्याच्या शोकमोहाची निवृत्ति होणें अशक्य होतें. म्हणून त्या शोकमोहसागरांतून त्याचा उद्धार करण्यासाठी आत्मज्ञानाचा साधनांसह उपदेश करण्यास भगवान् प्रवृत्त झाले आहेत. " या दोन अवतरणांतील गीता-शास्त्राला शोभणारें व वेदान्तशास्त्राला धरून कोणतें अवतरण आहे, याचा विचार वाच-कांनींच करावा.

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥३॥
याणि हयानाहुर्विषय गोचरान्। आत्मेन्द्रियम भोक्तेत्याहुर्मनीषि १ काठक २ ३

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—त्वं—तू—**अशोच्यान्**—शोक करण्यास योग्य नसलेल्या भीष्मादिकांना उद्देशून-त्यांच्यासाठी—**अन्वशोचः**—शोक केला आहेस —**च**—आणि—**प्रज्ञावादान्**—बुद्धिमानाच्या गोष्टी तर—**भाषसे**—सांगतोस. पण—**पण्डिता**—पंडित-आत्मज्ञानी—**गतासून**—मेलेल्याविषयी—**च अगतासून्**—व जिवंत असलेल्याविषयी—**न अनुशोचन्ति**—असा शोक करीत नाहीत ११

न शोच्या अशोच्या भीष्मद्रोणादयः सद्वृत्तत्वात्परमार्थरूपेण च नित्यत्वात्, तानशोच्यानन्वशोचोऽनुशोचितवानसि ते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेति । त्वं प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे । तदेतन्मौढ्यं पाण्डित्यं च विरुद्धमात्मनि दर्शयस्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः ॥

भाष्यार्थ—न शोच्याः अशोच्याः—जे शोक करण्यास योग्य नाहीत ते अशोच्य—**भीष्मद्रोणादयः**—भीष्मद्रोणादिक (ते का ? तर)—**सद्वृत्तत्वात्**—सद्वृत्तत्वामुळें-सदाचरणामुळें—**च परमार्थरूपेण नित्यत्वात्**—व परमार्थरूपानें नित्य त्यामुळें [भीष्मादिक सदाचरणसंपन्न-सद्वर्तनशील व परमार्थ आत्मरूपानें नित्य असल्यामुळें अशोच्य आहेत]—**तान् अशोच्यान्**—त्या अशोच्य असलेल्या भीष्मादिकांस उद्देशून—**अन्वशोचः-अनुशोचितवान् असि**—तू शोक केला आहेस (तो कसा ?)—**ते मन्निमित्तं म्रियन्ते**—ते भीष्मादिक माझ्यामुळें मरत आहेत—**तैः विनाभूतः अहं राज्यसुखादिना किं करिष्यामि इति**—त्यांना विरहित झालेला मी राज्य,सुख,इत्यादिकांना घेऊन काय करूं,इत्यादि भाषणानें तू शोक केलास—**च**—आणि —**त्वं**—तू—**प्रज्ञावतां-बुद्धिमतां**— बुद्धिमानाचा —**वादान्-वचनानि**—वचनें—**भाषसे**—बोलतोस—**तत् एतत् मौढ्यं च पांडित्यं च उन्मत्तः इव आत्मनि विरुद्धं दर्शयसि**—तें हें मूढत्व व पांडित्य-तत्त्वज्ञ व उन्मत्ताप्रमाणें-वेड्याप्रमाणें आपल्यामध्यें विरुद्ध दाखवितोस,—**इति अभिप्रायः**—असा याचा आशय. [भीष्मादिक सद्वर्तनशील आहेत, त्यामुळें त्यांचा मरणोत्तर उत्कर्षच होणार हें निर्विवाद आहे ज्यांचा उत्कर्ष होतो,ते केव्हांही शोच्य नसतात शिवाय ते परमार्थ आत्मरूपानें नित्य आहेत त्यामुळें त्यांचा नाशच संभवत नाहीं. म्हणून त्या दृष्टीनेंही ते अशोच्य आहेत. पण अशा अशोच्य असलेल्या भीष्मादिकांविषयींही तू शोक केला आहेस, 'माझ्यामुळें हे सर्व मरत आहेत, पण त्यांचा वियोग झाल्यावर मी राज्यसुखादिकाला घेऊन काय करणार?' (अ.१ श्लो ३२,३३) असा त्यांच्याविषयीं शोक केलास व इकडे तर मोठ्या तत्त्ववेत्त्यांच्या गोष्टी (अ. १श्लो ४०–४४) सांगत आहेस म्हणजे एखाद्या वेड्याप्रमाणें तू आपल्या ठिकाणीं मूढपणा व आत्मज्ञानीपणा, असे परस्पर विरुद्ध भाव दाखवीत आहेस.]

यस्माद्गतासूनगतप्राणान्मृतानगतासूनगतप्राणाञ्जीवतश्च नानुशोचन्ति पण्डिता आत्मज्ञा । पण्डाऽऽत्मविषया बुद्धिर्येषां ते हि पण्डिता । "पाण्डित्यं निर्विद्य" इति श्रुते. । परमार्थतस्तु नित्यानशोच्याननुशोचस्यतो मूढोऽसीत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात्—कारण—**पंडिताः-आत्मज्ञाः**—पंडित-आत्मज्ञ—**गतासून्-गतप्राणान्-मृतान्**—ज्यांचे प्राण गेले आहेत-जे मेले आहेत त्यांस उद्देशून-त्यांच्यासाठी व—**अगतासून्-अगतप्राणान्-जीवतः**—ज्यांचे प्राण गेले नाहीत-जे जिवंत आहेत त्यास-त्यांच्यासाठी—**न अनुशोचन्ति**—शोक करीत नाहीत—**पण्डा आत्मविषया बुद्धिः येषां ते हि पंडिताः**—पंडा म्ह० आत्म्याविषयींची बुद्धि ज्यांना आहे ते पंडित—**'पांडित्यं निर्विद्य'**—आत्मज्ञान निश्चयानें संपादन करून,—**इति श्रुते.**—अशा बृहदारण्यक श्रुति याविषयी प्रमाण आहे (बृह भाष्यार्थ अ ३ पृ १५५)—**तु**—पण तू—**परमार्थतः नित्यान् अशोच्यान् अनुशोचसि**—परमार्थदृष्ट्या नित्य असलेल्या व त्यामुळेंच अशोच्य अशा भीष्मादिकांविषयीं शोक करीत आहेस—**अतः मूढः असि**—म्हणून तू मूढ-अविवेकी आहेस,—**इति अभिप्राय.**—असा याचा अभिप्राय [आत्मज्ञानी पंडित मेलेल्या व जिवंत असलेल्या लोकांविषयीं शोक करीत नाहीत मूर्ख, अज्ञ, दुराचारी इत्यादि आप्त जिवंत असतांनाही शोच्य होतात, हे प्रसिद्ध आहे पण्डा म्ह० आत्मविषयकबुद्धि-आत्मज्ञान ते ज्यांना असतें ते पंडित कारण बृहदारण्यकोपनिषदांत 'पांडित्य म्ह० आत्मज्ञान निश्चयानें संपादन करून' असें म्हटलें आहे सारांश ज्याअर्थी तू नित्य, व नित्य असल्यामुळेंच अशोच्य असलेल्या भीष्मादिकांविषयीं शोक करीत आहेस त्याअर्थी अपंडित-अनात्मज्ञ आहेस तुझ्या या शोकावरूनच तुझें अज्ञान-अविवेक-मोह व्यक्त होत आहे] ११

---

१ रहस्यकार 'अशोच्यान्०' इत्यादि श्लोकांतील कांहीं शब्दांचा अर्थ असा करितात—"... आणि ज्ञानाच्या वाता मागतोस कोणाचे प्राण गेले (काय) आणि राहिले (काय) ज्ञानी पुरुष त्याचा शोक करीत नाहीं " प्रज्ञा + वादान् = ज्ञानाच्या + वाता, हा अर्थ फारच सरळ आहे ' प्रज्ञा म्ह० बुद्धि, बुद्धि म्ह० ज्ञान आणि वाद म्ह० वाता श्लोकांतील 'गतासून्' व 'अगतासून' हे सामासिक शब्द आहेत आचार्य व इतर सर्व टीकाकार त्यांना बहुव्रीहि समास करितात व " ज्यांचे प्राण गेले आहेत व ज्यांचे गेले नाहीत म्ह० जे मेले आहेत व जे जिवंत आहेत अशा दोन्ही प्रकारच्या आप्तेष्टांविषयीं आत्मज्ञानी शोक करीत नाहीत " असा अर्थ करितात तू भीष्मादिकांविषयीं शोकही करीत आहेस व विद्वानांच्या गोष्टीही सांगत आहेस म्ह० वेड्याप्रमाणें तू आपल्यामध्यें परस्पर विरुद्ध धर्म दाखवीत आहेस त्यावरून तू तत्त्वज्ञ नाहींस हें उघड होतें, असा भाष्यकाराचा आशय आहे. पण रहस्यकार समास वाणला, काय, वगैरे कांहींच पत्ता लागू न देता 'प्राण गेले काय व राहिले काय त्याचा ज्ञानी शोक करीत नाहीं' असे म्हणतात पण प्राणासाठीं शोक कोणीच करीत नाहीं, मेलेल्या किंवा जिवंत असून असंतुष्ट झालेल्या मनुष्यासाठींच कोणी झाला तरी शोक करीत असतो ज्ञानी तशा मनुष्याविषयींही शोक-विषाद-करीत नाहीं, असें भगवानांना येथें सांगावयाचें आहे. पण रहस्यकार या श्लोकावरील टीकेंत म्हणतात—" या

न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—**अहं**—मी—**जातु**—केव्हांही—**न आसं**—नव्हतो—**इति तु न एव**—असें तर नाहींच —**त्वं जातु न आसीः**—तूं केव्हा नव्हतास—**इति न एव**—असेंही नाहीं.—**इमे जनाधिपा** —हे राजे—**न आसन् इति न एव**—कधीं नव्हते असें नाहींच—**च**—आणि—**वयं सर्वे**—आम्ही सर्व—**अतः परं**—या शरीराचा नाश झाल्यावर—**न भविष्यामः**—नसूं–नाहींसे होऊं—**इति न एव**—असेंही नाहींच १२.

कुतस्तेऽशोच्या यतो नित्याः । कथम्—न त्वेव जातु कदाचिदहं नाऽऽसं किं त्वासमेवातीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु नित्य एवाहमासमित्यभिप्रायः । तथा न त्वं नाऽऽसीः किं त्वासीरेव । तथा नेमे जनाधिपा नाऽऽसन्किं त्वासन्नेव । तथा न चैव न भविष्यामः, किं तु भविष्याम एव सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशात्परमुत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नाऽऽत्मभेदाभिप्रायेण १२

भाष्यार्थ—**ते अशोच्याः कुतः**—ते भीष्मादिक अशोच्य कोणत्या कारणामुळें? —**यतः नित्या** —ज्यास्तव ते नित्य आहेत, त्यास्तव अशोच्य—**कथं**—नित्य कसे? —**अहं**—मी—**जातु**–कदाचित्—केव्हांही—**न आसं इति तु न एव**—न होतों, असें तर नाहींच—**किंतु**—परंतु—**अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु**—मागें होऊन

शोकांत प्राण गेल्याचा किंवा राहिल्याचाही शोक करीत नाहींत, असें विधान आहे " येथील 'विधान' हा शब्द अगदीं अस्थानीं योजला आहे मीमांसा, वेदान्त किंवा धर्मशास्त्र यांत विधान हा शब्द 'विधि' या अर्थी योजतात आणि विधीचें उल्लंघन कोणालाच करतां येत नाहीं गीतारहस्यांत असे अनुचित शब्दप्रयोग पुष्कळ आहेत 'असें विधान आहे' याबद्दल 'असें सांगितलें आहे' असें जर म्हटलें असतें, तर हेंच वाक्य अगदीं निर्दोष व सुबोध झालें असतें पण अनेक आधुनिक पदवीधरांच्या व एक-दोन शास्त्र्यांच्याही मदतीनें सल्ल्यानें प्रसिद्ध केल्या गेलेल्या रहस्यांत असे दोष रहावे हें मोठेंच आश्चर्य होय 'गेल्याचा किंवा राहिल्याचा' हा अर्थ मूळाला धरून नाहीं. रहस्यकार टीकाकाराप्रमाणें 'प्राण राहिल्याचा शोक कसा व कां करावयाचा' याबद्दल कीस काढीत न बसतां 'शोक करणें म्ह० बरें-वाईट वाटणें किंवा परवा करणें असा व्यापक अर्थ करावा' असें म्हणतात पण प्रकरणावरून तसा व्यापक अर्थ करतां येत नाहीं. प्रकरण आहे प्रत्यक्ष शोकाचें–विषादाचें. अर्जुन शोक करीत आहे, विषाद करीत आहे भगवान् म्हणतात–तूं शोक करीत आहेस पण तत्त्ववेत्ते मृत किंवा जिवंत असून मृततुल्य झालेल्या लोकांविषयीं तुझ्यासारखा शोक करीत नाहींत. अर्थात् तूं आत्मज्ञ नाहींस त्यामुळेंच ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी नाहींस स्वधर्मरूप धर्मयोगाचाच अधिकारी आहेस 'ज्ञानी पुरुषास कोणाचे प्राण गेले किंवा राहिले, तरी सारखेंच' हें मानण्यांत काय स्वारस्य आहे, तें रहस्यकारांनाच ठाऊक '

गेलेल्या देहाच्या उत्पत्तीच्या व नाशाच्या वेळीं—**आसं एव**—होतोच.—**अहं नित्यः एव आसं इति अभिप्रायः**—मी नित्यच होतो, असा याचा आशय —**तथा**—त्याच-प्रमाणे—**त्वं न आसीः इति न**—तूं नव्हतास असें नाहीं—**किं तु आसीःएव**—तर हो-तासच—**तथा इमे जनाधिपाः**—तसेच हे राजे—**न आसन्**—न होते—**इति न**—असें नाहीं,—**किं तु आसन् एव**—तर होतेच —**तथा न च एव न भविष्यामः**—तसेच, आम्ही न होऊं असें नाहीं —**किं तु**—तर—**सर्वे वयं**—आम्ही सर्व—**अतः-देहविनाशात्**—या देहविनाशाच्या—**परं-उत्तरकाले अपि**—नंतर-उत्तरकालींही-मेल्यावरसुद्धां—**भविष्यामः एव**—असणारच—**त्रिषु अपि कालेषु आत्मस्वरूपेण नित्याः इत्यर्थः**—म्हणजे तिन्ही काळीं आत्मस्वरूपानें नित्य आहोंत, असा त्याचा भावार्थ येथें 'आम्ही सर्व' असें जें—**बहुवचनं देहभेदानुवृत्त्या**—बहुवचन योजलें आहे तें देहाच्या भेदाच्या अनुवृत्तीनें आहे —**आत्मभेदाभिप्रायेण न**—आत्मा प्रत्येक शरीरांत भिन्न भिन्न आहे, या आशयानें तें योजलेलें नाहीं. [मी, तूं व हे सर्व राजे या जन्माच्या पूर्वी नव्हतों असें नाहीं व मेल्यावर नसूं असेंही नाहीं. आम्ही आत्मरूपानें तिन्ही काळीं नित्य आहों पण 'आत्मा जर एक आहे तर हे राजे, आम्ही, असें बहुवचन कसें योजलें आहे ? त्यावरूनच भगवानांना आत्म्याचें एकत्व कबूल नाहीं, असें होतें,' असें कोणी म्हणेल, तर तें बरोबर नाहीं कारण ज्याच्याशीं बोलावयाचें असतें त्याच्या भाषेनें बोलावें लागतें, त्यावांचून त्याला तें कळतच नाहीं. अर्जुन, मी-तूं-हे इत्यादि शब्दव्यवहार करणारा होता कारण तो त्या देहाच्या भिन्न-त्वाला उद्देशून तसें समजत होता म्हणून भगवानांनी त्याच्याच भाषेनें तसें म्हटलें आहे आत्मा प्रतिशरीरगत निरनिराळा आहे, या अभिप्रायानें तें बहुवचन योजलेलें नाहीं. कारण आत्म्याचा भेद मानूनच जर तें बहुवचन योजलेलें असतें तर पुढें 'सर्वभूतेषु एक भाव' 'विभक्तेषु अविभक्त' अ. १८ श्लो. २० 'सर्वभूतेषु समं तिष्ठन्तं' 'विनश्यत्सु अविनश्यन्तं' अ. १३ श्लो. २७ असें म्हणतां आलें नसतें यास्तव 'आम्ही व हे सर्व' हें बहुवचन देहोपाधींना उद्देशून आहे या अर्थानें रहस्यकाराचें जें म्हणणें आहे तें सर्वथा ग्राह्य आहे] १२.

(आत्मा नित्य कसा त्याविषयीं दृष्टान्त—)

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—**अस्मिन् देहे**—या देहांत-शरीरांत—**देहिनः**—देहवान आत्म्याला—**कौमारं**—बाल्यावस्था-लहानपण —**यौवनं**—मध्यमावस्था-तरुणपण —**जरा**—जीर्णावस्था-म्हातारपण, अशा तीन अवस्था देहाच्या अवस्थामुळें प्राप्त होतात—**तथा**—तशीच—**देहान्तरप्राप्तिः**—दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते —**तत्र**—त्याविषयीं—**धीरः**—विद्वान-तत्त्ववेत्ता-पंडित—**न मुह्यति**—मोहित होत नाहीं.

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति दृष्टान्तमाह–देहिन इति । देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनो देहवदात्मनोऽस्मिन्वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्यावस्था, यौवनं यूनो भावो मध्यमावस्था, जरा वयोहानिर्जीर्णावस्थेत्येतास्तिस्रोऽवस्था अन्योन्यविलक्षणास्तासां प्रथमावस्थानाशे न नाशो द्वितीयावस्थोपजनने नोपजननमात्मनः किं तर्ह्यविक्रियस्यैव द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा तथा तद्वदेव देहादन्यो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवात्मन इत्यर्थः । धीरो धीमांस्तत्रैवं सति न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—तत्र—आत्मा नित्य आहे, म्हणून अशोच्य आहे, असें सिद्ध झाले असता—**कथं इव**—कसा बरें–कोणाप्रमाणे बरें—**आत्मा नित्यः**—आत्मा नित्य आहे?—**इति**—अशी शंका आली असतां भगवान्—'**देहिनः०' इति दृष्टान्तं आह**—'देहिन०' या श्लोकानें दृष्टान्त सांगतात—**अस्य देहः अस्ति इति देही**—याला देह आहे, म्हणून देही—**तस्य देहिनः-देहवत्-आत्मनः**—त्या देहयुक्त आत्म्याच्या—**अस्मिन्-वर्तमाने देहे**—या वर्तमान देहांत—**यथा-येन प्रकारेण**—ज्याप्रकारें—**कौमारं-कुमारभावः-बाल्यावस्था**—कौमार–कुमारभाव–बाल्यावस्था—**यौवनं-यूनः भावः-मध्यमावस्था**—तारुण्य–तरुणपणा–मध्यमावस्था—**जरा-वयोहानिः-जीर्णावस्था**—म्हातारपण–वयाची हानि–जीर्णावस्था,—**इति एताः तिस्रः अवस्थाः**—अशा या तीन अवस्था—**अन्योन्यविलक्षणाः**—एकमेकांच्या अगदी विरुद्ध–विलक्षण–अगदी भिन्न स्वरूपाच्या होतात.—**तासां प्रथमावस्थानाशे आत्मनः न नाशः**—त्या तीन अवस्थांतील पहिल्या अवस्थेचा नाश झाला असता आत्म्याचा नाश होत नाहीं,—**द्वितीयावस्था-उपजनने आत्मनः न उपजननं**—दुसऱ्या अवस्थेचा उद्भव झाला असता आत्म्याचा जन्म होत नाही—**किं तर्हि**—तर मग काय ?—**अविक्रियस्य एव आत्मनः**—विक्रियारहित–निर्विकार असलेल्या आत्म्यालाच—**द्वितीय-तृतीय-अवस्थाप्राप्तिः**—दुसऱ्या, तिसऱ्या अवस्थेची प्राप्ति—**यथा दृष्टा**—झालेली जशी आपण पाहिली आहे—**तथा-तद्वत् एव**—त्याप्रमाणेच—**देहात् अन्यः-देहान्तरं**—या देहाहून जो अन्य देह त्याला देहान्तर म्हणतात,—**तस्य प्राप्तिः-देहान्तरप्राप्तिः**—त्याची जी प्राप्ति ती देहान्तरप्राप्ति—**अविक्रियस्य एव आत्मनः इत्यर्थः**—विकाररहित असलेल्याच आत्म्याला देहान्तर प्राप्त होते, असा याचा भावार्थ,—**धीरः-धीमान्**—धीर म्ह० बुद्धिमान्—**तत्र एवं सति**—आत्मा निर्विकार व त्यामुळेच नित्य आहे, असें कळलें असता—**न मुह्यति-न मोहं आपद्यते**—मोहित होत नाही.—मोहास प्राप्त होत नाहीं. [देहाला 'हा मी किंवा हा माझा' असें जो समजतो तो देही. त्या देहाभिमानी आत्म्याला याच देहांत बाल्यावस्था, तारुण्य व वृद्धावस्था अशा तीन–एकमेकांच्या अगदीं उलट असलेल्या–अवस्था जशा प्राप्त होतात, त्यांतील एका अवस्थेचा नाश झाला असतां आत्म्याचा नाश किंवा दुसऱ्या अवस्थेचा आरंभ झाला असता आत्म्याचा आरंभ–जन्म

जसा होत नाहीं, तर निर्विकार असलेल्या—स्वतःच्या सत्-चित्सुखरूपानें अवस्थित असलेल्या आत्म्यालाच जशी दुसरी, तिसरी अवस्था प्राप्त होते, तशीच त्याला म्ह० निर्विकार असलेल्या आत्म्याला दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते. मनुष्य लहानाचा मोठा व मोठ्याचा म्हातारा जरी झाला तरी त्याच्या आत्मस्वरूपात काहींच फरक पडत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे, त्याचप्रमाणे पूर्व देह सोडून दुसरा देह घेतांना त्याच्या स्वरूपांत यत्किंचितही फरक पडत नाहीं. याप्रमाणें आत्मा निर्विकार व नित्य असल्यामुळे आत्मज्ञानी मनुष्य 'शरीराबरोबर आत्माही मरतो,' असें समजून मोहित होत नाहीं. अर्जुन भीष्मादिक मरणार, असें समजून मोहवश झाला, हें वर दाखविलेंच आहे. अर्थात् तो धीर म्ह० आत्मज्ञानी नव्हता, हें उघड होतें आणि त्याला शोक व मोह झाला म्हणूनच त्याच्या निवृत्तीसाठी भगवानांनी गीताशास्त्राचा उपदेश करण्यास आरंभ केला, हेंही सिद्ध होतें. कौमारादि अवस्थाप्रमाणेंच आत्म्याला दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते, यावरून पुनर्जन्माची सिद्धि होते. शुभाशुभ कर्मांप्रमाणे उत्तम, अधम, मध्यम जन्म प्राप्त होतो, हा वैदिक धर्माचा परम सिद्धान्त आहे] १३

यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तो मोहो न संभवति नित्य आत्मेति विजानतस्तथाऽपि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते। सुखवियोगनिमित्तो दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोक इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्याऽऽह—मात्रास्पर्शा इति ॥

भाष्यार्थ—नित्यः आत्मा इति विजानतः—आत्मा नित्य आहे असें जाणणाऱ्या पुरुषाचा—**आत्मविनाशनिमित्तः मोहः**—आत्म्याचा नाश होतो, या कारणानें होणारा मोह—**यद्यपि न संभवति**—जरी संभवत नाहीं—**तथापि**—तरी—**शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तः लौकिकः मोहः दृश्यते**—शीत व उष्ण याच्या प्राप्तीमुळे होणारें जें सुख व दुःख त्याच्यामुळे होणारा लौकिक-प्रत्यक्षसिद्ध-मोह दिसतो.—**च सुखवियोगनिमित्तः च दुःखसंयोगनिमित्तः शोकः दृश्यते**—तसाच सुखाचा वियोग झाल्यामुळें व दुःखाचा संयोग झाल्यामुळें शोक होतो, असेंही प्रत्यक्ष दिसतें,—**इति एतत् अर्जुनस्य वचनं आशंक्य 'मात्रास्पर्शाः०' इति आह**—असें हें अर्जुनाचें वचन-अर्जुनाची आशंका यावर येईल, असें समजून भगवान्—' मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय० ' इत्यादि सांगतात—[देहाभिमानी आत्म्याला, दुसऱ्या अवस्थेची जशी प्राप्ति होते तशीच दुसऱ्या देहाची प्राप्ति होते. अर्थात् आत्मा नित्य आहे, असें जाणणाऱ्या विद्वानाला आत्म्याच्या विनाशामुळें होणारा मोह म्ह० मीच मरतों, किंवा हे भीष्मादि मरतात हा मोह जरी संभवत नसला तरी शीत व उष्ण यांमुळे होणारें सुख व शीतोष्णामुळेंच होणारें दुःख या निमित्तानें लौकिक मोह संभवतो. हिंवाळ्यांत मला थंडी लागते, पण शेगडीजवळ बसल्यावर बरें वाटते, उन्हाळ्यात मला

१ रहस्यकार वर एकदा ' मरावें का मारावें' याला मोह म्हणतात. पण येथें-' मी अमक्याला कसें मारूं ' हीच काय ती अर्जुनाच्या मनातील मोठी भीति अगर मोह होता—असें म्हणतात. हा पूर्वोत्तरविरोध ध्यानात ठेवण्यासारखा आहे.

फार उकडतें, पण पाणी शिंपडलेल्या वाळ्याच्या पंख्याचा वारा फार सुख देतो, त्यामुळें मी सुखी व दुःखी होतो इत्यादि प्रकारचा मोह व्यवहारांत प्रत्यक्ष अनुभवास येतो. तसाच सुखाचा वियोग झाला किंवा दुःखाचा संयोग झाला की शोक होतो, हेंही प्रसिद्ध आहे. अर्थात् आत्मा नित्य आहे, असें जरी कळलें तरी शीतोष्णादिकांमुळें होणारा लौकिक मोह व शोक यांचें निवारण होत नाहीं, अशी शंका अर्जुन यावर घेईल असें जाणून भगवान् 'मात्रास्पर्शास्तु०' इत्यादि सांगत आहेत]

मात्रास्पर्शास्तु कौंतेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे कुंतिपुत्रा!—**तु**—परंतु—**मात्रास्पर्शाः**—मात्रा म्ह० इंद्रियें, त्यांचे विषयांशीं संयोग,—**शीत-उष्ण-सुख-दुःखदाः**—शीत व उष्ण देऊन—थंडी व उष्णता यांचा अनुभव देऊन त्यांच्या द्वारा—शीतोष्णांच्या योगानें सुख व दुःख देणारे आहेत, तसेच ते—**आगम-अपायिनः**—उत्पत्ति व विनाश यांना युक्त आहेत. म्ह० त्यांना आदि व अंत आहे. म्हणूनच ते—**अनित्याः**—अनित्य—काहीं काल राहणारे आहेत—**अतः**—यास्तव—**तान्**—त्या मात्रास्पर्शांना—इंद्रियविषयसंबंधांना—**तितिक्षस्व**—सहन कर. १४

मात्रा आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि, मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शा विषयाः शब्दादयः, मात्राश्च स्पर्शाश्च शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं कदाचित्सुखं कदाचिद्दुःखं तथोष्णमप्यनियतरूपं सुखदुःखे पुनर्नियतरूपे यतो न व्यभिचरतोऽतस्ताभ्यां पृथक्शीतोष्णयोर्ग्रहणम् ॥ यस्मात्ते मात्रास्पर्शादय आगमापायिन आगमापायशीलास्तस्मादनित्या अतस्ताञ्शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व प्रसहस्व । तेषु हर्षं विषादं वा मा कार्षीरित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—मात्राः-आभिः मीयन्ते शब्दादयः इति श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि—मात्रा म्ह० श्रोत्र, चक्षु इत्यादि इंद्रियें, त्यांच्यायोगानें शब्दादिक विषय मापले जातात म्हणून मात्रा—**मात्राणां स्पर्शाः शब्दादिभिः संयोगाः**—मात्रांचे—इंद्रियांचे स्पर्श—म्ह० शब्दादि विषयांशीं संयोग,—**ते शीतं उष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्ति इति शीतोष्णसुखदुःखदाः**—ते—इंद्रियांचे विषयांशीं संयोग शीत, उष्ण, सुख, दुःख देतात, म्हणून शीतोष्णसुखदुःखद आहेत (याप्रमाणें 'मात्रास्पर्श' हा षष्ठीतत्पुरुष समास मानून इंद्रियांचे विषयांशीं संबंध, असा अर्थ केला आतां तोच द्वंद्वसमास मानून अर्थ करितात-)—**अथवा**—किंवा—**स्पृश्यन्ते इति स्पर्शाः**—जे स्पर्श करितात ते स्पर्श—**विषयाः**—विषय—**शब्दादयः**—शब्दादिक.—**मात्राः च स्पर्शाः च**—मात्रा-इंद्रियें व स्पर्श-शब्दादि विषय

—शीतोष्णसुखदुःखदाः—शीत-उष्ण-सुख-दुःख देणारे आहेत (पहिल्या विग्रहानें ' इंद्रियांचे विषयांशीं होणारे जे संयोग ते शीतोष्ण-सुखदुःख देणारे आहेत ' असा अर्थ निष्पन्न होतो व या दुसऱ्या विग्रहानें ' इंद्रियें व विषय हीं दोन्हीं शीतोष्ण-सुखदुःखादि देणारीं आहेत ' असें होतें. इंद्रियांच्या द्वारा विषय सुखदुःख देतात, हें प्रसिद्ध आहे. इंद्रियें नसलीं तरी सुखदुःख होणार नाहीं व विषय नसले तरी सुखदुःख होणार नाहीं. अर्थात् तीं दोन्हीं सुखदुःख देणारीं आहेत. आतां शीत व उष्ण यांचें निराळें ग्रहण कां केलें तें सांगतात-)—**शीतं कदाचित् सुखं कदाचित् दुःखं**—शीत केव्हां सुख व केव्हां दुःख देतें—**तथा उष्णं अपि अनियतरूपं**—त्याचप्रमाणें उष्णही अनिश्चित स्वरूपाचें आहे.—**सुखदुःखे पुनः नियतरूपे**—पण सुख व दुःख हीं नियत-निश्चित स्वरूपाचीं आहेत.—**यतः न व्यभिचरतः**—कारण त्यांचा व्यभिचार होत नाहीं.—**अतः ताभ्यां शीतोष्णयोः पृथक् ग्रहणं**—म्हणून सुखदुःखांहून शीत व उष्ण यांचें पृथक् ग्रहण केलें आहे. [इंद्रियें व विषय शीत व उष्ण देतात, इतकें सांगितलें म्हणजे मग सुख-दुःख देतात हें निराळें सांगावयास नको, किंवा सुख-दुःख देतात असें म्हटल्यावर शीत-उष्ण देतात, असें म्हणावयास नको, पण असें असतांना शीतोष्ण व सुखदुःख या दोहोंचें ग्रहण कां केलें ? म्हणून म्हणाल तर सांगतों—शीत म्ह० थंडी थंडीच्या दिवसांत थंडी दुःख देते, पण उन्हाळ्यांत सुखावह होते. तसेंच उष्ण उन्हाळ्यांत दुःख देतें व हिंवाळ्यांत सुख देतें. म्हणजे त्यांचें स्वरूप एक नाहीं. अनियत-व्यभिचारी आहे. पण सुख व दुःख हीं तशीं अनियत-व्यभिचारी नाहींत. तीं एकरूप आहेत. सुख हें त्रिकालीं सुखच व दुःख हें त्रिकालीं दुःखच असतें. म्हणून सुखदुःखांहून शीत व उष्ण यांचें पृथक् ग्रहण केलें आहे. शीत व उष्ण यांचाही विषयांत अन्तर्भाव होतो. म्ह० शीत व उष्ण हे सुद्धां त्वक्-इंद्रियाचे विषय आहेत. त्यामुळेंही त्यांचें सुखदुःखांहून पृथक् ग्रहण करण्याचें कारण दिसत नाहीं, असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात-शीत व उष्ण हें सुख व दुःख यांचें कारण आहे. शीतोष्णामुळें सुख दुःख होतें. म्हणून त्यांचें निराळें ग्रहण करून, त्यावरून आनुकूल्य व प्रातिकूल्य हें सुखदुःखांचें खरें कारण सुचविलें आहे. कारण विषय प्राण्याच्या मनास शीत किंवा उष्ण व अनुकूलता किंवा प्रतिकूलता उत्पन्न करून सुख दुःख देत असतात. शीत थंडीच्या दिवसांत प्रतिकूल वाटतें म्हणून त्यापासून दुःख होतें, पण तेंच उन्हाळ्यांत अनुकूल भासतें, त्यामुळें सुख होतें. अर्थात् कोणताही विषय स्वतः सुखरूप किंवा दुःखरूप नाहीं. जो अनुकूल भासतो तो सुख देतो व जो प्रतिकूल भासतो तो दुःख देतो. वास्तव इंद्रियें व विषय शीतोष्ण किंवा अनुकूलता व प्रतिकूलता यांच्या द्वारा सुख-दुःख देतात, हें सुचविण्यासाठीं शीत व उष्ण हे शब्द उदाहरणार्थ पृथक् घेतले आहेत. यानंतर कोणी असें म्हणेल कीं, इंद्रिय व विषय यांचा संयोग आत्म्यामध्यें नित्य असतो. त्यामुळें शीतोष्णही आत्म्यामध्यें नित्यच आहेत, असें म्हणावें लागतें, आणि शीतोष्ण आत्म्यामध्यें नित्य आहेत असें झालें म्हणजे त्यामुळें हर्ष व विषादही नित्यच ठरतात. या शंकेचें उत्तर श्लोकाच्या उत्तरार्धानें देतात-]—**यस्मात्—**ज्या कारणास्तव—**ते मात्रास्पर्शादय**—ते-इंद्रियें, विषय, शीत, उष्ण,

वगैरे—**आगमापायिनः**—उत्पत्ति-विनाशशील आहेत–उत्पन्न होऊन विनाश पावणारे आहेत—**तस्मात्**—त्या कारणास्तव ते— **अनित्याः**—अनित्य आहेत.—**अतः तान् शीतोष्णादीन् तितिक्षस्व-प्रसहस्व**—म्हणून त्या शीतोष्णादिकास सहन कर.—**तेषु हर्षं विषादं वा मा कार्षीः इत्यर्थः**—त्याविषयीं हर्ष किंवा विषाद–खेद करूं नको, असा याचा भावार्थ. [सुख व दुःख हे अन्तःकरणाचे धर्म आहेत. आत्म्याचे नव्हेत. (अ. १३.६) ते उत्पन्न होऊन विनाश पावणारे असल्यामुळे अनित्य आहेत. उत्पन्न होऊन विनाश पावणें, हेंच अनित्यत्वाचे लक्षण आहे. सुख-दुःख हे क्षेत्रधर्म असल्यामुळे व अनित्य असल्यामुळे त्यास तूं सहन कर. त्याची जरी प्राप्ति झाली तरी तूं हर्ष किंवा विषाद मानूं नकोस.] १४.

---

१ रहस्यकाराचा अर्थ—"शीतोष्ण किंवा सुखदुःख देणारे जे हे मात्रांचे म्ह० बाह्य सृष्टातील पदार्थांचे (इंद्रियांशीं) संयोग त्यांना उद्भव व नाश आहेत. म्हणून ते अनित्य म्ह० विनाशी होत. हे भारता, शोक न करितां ते तूं सहन कर." त्यावरील टीपेंत असें उपपादन आहे, "मात्रा म्ह० इंद्रियें असा शांकर भाष्यांत अर्थ केला आहे .. .. पण मात्रा म्ह० इंद्रियांना मोजणारे जाणारे शब्दरूपादि बाह्य पदार्थ व त्याचा इंद्रियांशीं जो स्पर्श म्ह. संयोग तो मात्रास्पर्श होय. .. कारण या श्लोकातीलच विचार गीतेंत पुढें ज्या ठिकाणीं आले आहेत तेथें 'बाह्यस्पर्श' असा शब्द असून 'मात्रास्पर्श' शब्दाचा आम्हीं दिल्याप्रमाणें अर्थ केला म्ह० हे दोन्ही शब्द एकमेकांशीं जुळते होतात. . मात्रास्पर्श हा शब्द पुरातन दिसतो. कारण मनुस्मृतींत (६-५७) याच अर्थी 'मात्रासंग' हा शब्द आला असून बृहदारण्यकोपनिषदांत ज्ञानी-पुरुषाच्या आत्म्याचा मेल्यावर मात्रांशीं असंसर्ग होतो. म्ह० तो मुक्त होऊन त्याला मेल्यावर संज्ञा रहात नाहीं, असें वर्णन आहे." पण मधुसूदनसरस्वती, शंकरानंद, ज्ञानेश्वरमहाराज इत्यादि सर्व मात्रा म्ह० इंद्रियें, असाच अर्थ करितात व तो अगदीं बरोबर आहे. कारण इंद्रियें व विषय हे दोन्ही शीतोष्ण सुखदुःखद आहेत, हें वर दाखविलेंच आहे. मात्रास्पर्श म्ह० इंद्रियांचा विषयाशीं संयोग, हा अर्थही योग्य आहे. कारण त्यापासूनही सुखदुःख होतें. पण 'पदार्थांचे इंद्रियांशीं संयोग' हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण इंद्रियांच्या द्वारा अंतःकरणवृत्ति विषयांना व्यापते व विषयाकार बनते. नंतर तो विषय अनुकूल असला तर अन्तःकरणांत सुख होतें व प्रतिकूल असला तर दुःख होतें, अशी प्रक्रिया आहे. त्यामुळें 'शीतोष्ण-सुखदुःखदाः.' हें 'मात्रास्पर्शाः' या शब्दाचें विशेषण न करितां 'मात्रास्पर्शाः' हें उद्देश्य व 'शीतोष्णसुखदुःखदाः आगमापायिनः अनित्याः' हें त्याचें विधेय मानणेंच उचित होय. त्यामुळें 'शीतोष्ण किंवा सुखदुःख देणारे मात्रास्पर्श' असें न म्हणतां 'मात्रास्पर्श शीतोष्णसुख-दुःख देणारे, आगमापायी व अनित्य आहेत,' असेंच म्हणणें सयुक्तिक होय. गीतेंत पांचव्या अध्यायांत 'बाह्यस्पर्शेषु' ५-२१ व 'बाह्यान् स्पर्शान्' ५-२७ असे शब्द आहेत व त्यांतील 'बाह्य' म्ह० बाहेरील व स्पर्श म्ह० विषय असाच अर्थ होतो. बाह्य म्ह० पदार्थ व स्पर्श म्ह० त्यांचा इंद्रियांशीं संयोग असा अर्थ संभवत नाहीं. कारण बाह्य हें विशेषण आहे, नाम नाहीं. प्रायः विशेषणाचा षष्ठी तत्पुरुष समास होत नाहीं. नामाचाच होतो. 'बाह्यान् स्पर्शान्' ५.२७ या पदावरूनच 'बाह्यस्पर्शेषु' हा समास षष्ठी तत्पुरुष नसून कर्मधारय आहे, हें उघड होतें. आमच्या या मुक्तीच्या अर्थाचें समर्थन करणारा पुढें पांचव्या अध्या-

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—पुरुषर्षभ—हे पुरुषश्रेष्ठा !—**यं हि समदुःखसुखं धीरं पुरुषं**—ज्याला सुख व दुःख ही दोन्ही समान आहेत अशा धीर-बुद्धिमान् पुरुषाला—**एते**—हे शीतोष्णादिक—**न व्यथयन्ति**—व्यथा उत्पन्न करूं शकत नाहीत-नित्य आत्मदर्शनापासून-ढळून 'हें सुख व दुःख मलाच होत आहे,' असा भ्रम उत्पन्न करीत नाहीत—**सः**—तो—**अमृतत्वाय**—मोक्षाला—**कल्पते**—समर्थ होतो. १५.

शीतोष्णादीन्सहतः किं स्यादिति शृणु—यं हीति । यं हि पुरुषं समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यथोक्ताः शीतोष्णादयः स नित्यात्मदर्शननिष्ठो द्वंद्वसहिष्णुरमृतत्वायामृतभावाय मोक्षायेत्यर्थः कल्पते समर्थो भवति ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—(वरील श्लोकांत तितिक्षा सांगितली आहे. तितिक्षा म्ह० सहनशीलता. अधिकाऱ्याच्या शमादि साधनांत तितिक्षेचा अन्तर्भाव होतो. पण तिला विवेक व वैराग्य यांचें साहाय्य पाहिजे. म्हणजे ती तितिक्षा ज्ञानाच्या द्वारा मोक्षाला कारण होते असें आता या श्लोकांत सांगतात-)—**शीतोष्णादीन् सहतः किं स्यात् इति**—शीत-उष्ण इत्यादिकांना सहन करणाऱ्या मुमुक्षूला कोणता लाभ होतो असें म्हणशील तर—**यं हि इति शृणु**—'यं हि०' या श्लोकानें उत्तर ऐक.—**यं हि पुरुषं**—ज्या पुरुषाला—**समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं**—ज्याला दुःख व सुख समान आहेत त्या समदुःखसुख पुरुषाला—**सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं**—सुख व

यात किती 'ओढाताण व स्टपट' करावा लागली आहे, तें आम्हा सेवेच दाखवूं. तूत 'मात्रास्पर्श व बाह्यस्पर्श' हे शब्द एका अर्थी नाहीत, एवढेंच वाचकांनी लक्षात ठेवावें. मात्रा म्ह० बाह्य नव्हे व बाह्य म्ह० पदार्थही नव्हे, तर मात्रा म्ह० इंद्रियें व स्पर्श म्ह० विषय किंवा विषयसंयोग हाच अर्थ योग्य होय. मनुस्मृतींत 'मात्रासंग' हा शब्द यतिधर्मप्रकरणांत असून त्याचा अर्थ 'मात्रासंगात्' दण्ड-कमण्डलु इत्यादि विहित विषयामध्येंही आसक्ति ठेवूं नये, त्या आसक्तीपासूनही निवृत्त व्हावें, असा आहे. बृहदारण्यकांतील 'मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवति' या वचनाचा अर्थ—आत्म्याचा भूत इंद्रियें इत्यादिकांशीं संबंध रहात नाहीं व इंद्रियादिकांशीं संबंध नसल्यामुळें मेल्यावर त्याला हा मी, हा माझा बाप, आई इत्यादि विशेष विज्ञान होत नाहीं—असा आहे. वास्तव ही दोन्ही प्रमाणें 'मात्रा' म्ह० बाह्य पदार्थ या अर्थाच्या उपयोगी नाहीत. 'शीतोष्णादि देणारे मात्रास्पर्श अनित्य आहेत म्हणून त्यांना सहन कर' हा अर्थ बरोबर नसून 'मात्रास्पर्श शीतोष्णादि देणारे व अनित्य आहेत, म्हणून तूं त्यापासून होणाऱ्या शीतोष्णादिकांस सहन कर,' हा भाष्यकाराचा अर्थच सयुक्तिक आहे. कारण 'इंद्रियविषयसंयोगाला सहन कर' असा उपदेश करण्याचें कारणच नसून शीतोष्णसुखदुःखादिकांना सहन कर असा मात्र उपदेश करण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे.

दुःख यांची प्राप्ति झाली असता हर्ष व विषाद न करणाऱ्या—**धीरं-धीमन्तं**—नित्यानित्यविवेक करणाऱ्या बुद्धिमानाम—**न व्यथयन्ति-नित्यात्मदर्शनात् न चालयन्ति**—व्यथा करीत नाहीत-नित्य आत्मदर्शनापासून टळवीत नाहीत. (कोण ? उत्तर-)—**एते यथोक्ताः शीतोष्णादयः**—हे वर सांगितलेले शीतोष्णादिक टळवीत नाहीत.—**सः नित्यात्मदर्शननिष्ठः द्वंद्वसहिष्णुः**—तो नित्य आत्म्याचें स्वरूप पाहण्यामध्यें ज्याची निष्ठा आहे असा शीतोष्णादि द्वंद्वांना सहन करणारा—**अमृतत्वाय-अमृतभावाय मोक्षाय इत्यर्थः**—अमृतत्वाला म्हणजे अमृतभावास म्हणजे मोक्षाला, असा याचा अर्थ,—**कल्पते-समर्थः भवति**—समर्थ होतो. [अर्जुना, शीतोष्णादिकांना सहन केल्यास कोणता लाभ होतो, म्हणून विचारशील तर सांगतों—सुख व दुःख यांना समान लेखणाऱ्या म्हणजे सुख प्राप्त झालें असता हर्ष न मानणाऱ्या व दुःख प्राप्त झालें असता विषाद न मानणाऱ्या ज्या नित्यानित्यविवेकी व विरक्त बुद्धिमाश्रिरूप पुरुषाला हे शीतोष्णादिक किंवा शीतोष्णादिक देणारे मात्रास्पर्श पीडा देत नाहीत, त्याला नित्यात्मानुभवापासून टळवीत नाहीत, तो मोक्षाला समर्थ होतो, तो मोक्षाचा अधिकारी होय. वरील श्लोकांत तितिक्षा करावयास सांगून येथें मोक्षाचा अधिकारी होणें, हें त्या तितिक्षेचें फळ सांगितलें आहे. त्यावरून अर्जुनानें आरंभीं ' निश्चित श्रेय ' २.७. जें विचारलें तें कोणतें, याचा निर्णय होतो. मोक्ष हेंच निश्चित श्रेय. निश्चित श्रेय म्हणजेच निःश्रेयस. शम-दम-उपरति-तितिक्षा-श्रद्धा-समाधान, विवेक, वैराग्य यासह आत्मज्ञान हेंच अमृतत्वाचें साधन आहे. अर्जुनाचा प्रश्न जर मोक्ष व मोक्षसाधन यासाठीं नसता तर येथें 'तो मोक्षाला समर्थ होतो' हें म्हणणें अप्रासंगिक झालें असतें. पुढेंही ठिकठिकाणा अर्जुनाला मोक्ष व त्याचीं साधनें यांचाच उपदेश केलेला आहे, आम्ही ता सर्व स्थळें वाचकाऱ्या नजरेस आणूं. शीतोष्णादि हे अंतःकरणादि अनात्म्याचे धर्म आहेत, आत्म्याचे नव्हेत, म्हणून त्यांना सहन करावें, त्यामुळें शोक करूं नये व मोहित होऊं नये, अशा दृष्टीनें त्यास जो सहन करतो तो मोक्षाला योग्य होतो] १५.

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—**असतः**—असत्-अविद्यमान पदार्थाचा—**भावः**—भाव म्ह० अस्तित्व—**न विद्यते**—नसतें —**सतः**—विद्यमान पदार्थाचा—**अभावः**—अभाव—**न विद्यते**—नसतो.—**अनयोः उभयोः अपि**—या दोघांचाही—**अन्त** —निर्णय —**तत्त्वदर्शिभिः**—तत्त्ववेत्त्यांनी—**दृष्टः**—पाहिलेला आहे, अनुभविलेला आहे. १६.

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं यस्मात्—नासत इति । नासतोऽविद्यमानस्य शीतोष्णादेः सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनमस्तिता । न हि शीतोष्णादि सकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु संभवति । विकारो हि सः । विकारश्च

व्यभिचरति, यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्तथा सर्वो विकारः कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसन्। जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः कार्यस्य घटादेः॥

भाष्यार्थ—इतः च—आणि याही कारणानें—**शोकमोहौ अकृत्वा**—शोक व मोह न करिता—**शीतोष्णादिसहनं युक्तं**—शीतोष्णादिकास सहन करणें योग्य आहे —**यस्मात्**—कारण—**न असतः इति**—'न असत ०' इत्यादि श्लोकानें तेंच कारण सांगितलें आहे.—**न असतः-अविद्यमानस्य सकारणस्य शीतोष्णादेः**—असत् म्हणजे अविद्यमान अशा कारणासह शीतोष्णादिकाचा—**न विद्यते-नास्ति**—नाहीं (काय नाहीं ? उत्तर-)—**भावः-भवनं-अस्तिता**—भाव-होणें-अस्तित्व. (कारण शीतोष्णादिक आपल्या कारणासह असत् आहेत. कारण ता सर्व अनात्मरूप आहेत, त्यामुळें त्यांचें अस्तित्व संभवत नाहीं)—**हि**—कारण—**सकारणं शीतोष्णादि प्रमाणैः निरूप्यमाणं**—कारणासह शीतोष्णादिकांचें प्रमाणांनी निरूपण करूं लागलें असता—**वस्तु न संभवति**— ता सत्य आहेत, परमार्थरूप आहेत, असें ठरत नाहीं (शीत, उष्ण, सुख, दुःख इत्यादि हें सर्व कार्य आहे पण कार्य जरी असत् -अविद्यमान असेल तरी त्याचें कारण विद्यमान-सत् असेल, म्हणून म्हणशील तर प्रमाणांनी विचार करूं लागलें असतां शीतोष्णादि कार्य जसें असत्-मिथ्या ठरतें, तसेंच त्याचें कारणही मिथ्या ठरतें कार्य व कारण सत्-सत्य-परमार्थ वस्तुभूत आहे, असें ठरत नाहीं कारण तें अनिर्वाच्य आहे द्वैत मिथ्या आहे, याविषयीं ' घटादि विकार नाममात्र असतो मृत्तिका मात्र खरी असते' या अर्थाची छान्दोग्यश्रुति प्रमाण आहे.(छा भाष्यार्थ पृ ४१३)—**हि सः विकारः**—कारण तो विकार आहे,—**च विकारः व्यभिचरति**—व विकार व्यभिचार पावतो तो नित्य टिकत नाहीं. (कार्य कारणाहून भिन्न आहे, असें म्हणतां येत नाहीं, हें सोदाहरण दाखवितात-)—**यथा घटादि संस्थानं**—जसें, घटादिकाची रचना-आकार—**चक्षुषा निरूप्यमाणं**—नेत्रांनीं प्रत्यक्ष पाहिला जाणारा घटादि आकार—**मृद्व्यतिरेकेण अनुपलब्धेः**—मृत्तिकेहून भिन्नत्वानें-भिन्न पदार्थ या रूपानें किंवा कारणावाचून उपलब्ध होत नसल्यामुळें—**असत्**—मिथ्या—**तथा सर्वः विकारः**—तसा सर्व विकार—**कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेः असन्**—आपल्या कारणाहून भिन्नत्वानें-किंवा कारणावाचून उपलब्ध होत नसल्यामुळें असन्-मिथ्या आहे [आपण घटाचा आकार नेत्रांनीं पाहतो पण घट ही काय वस्तु आहे, म्हणून विचारपूर्वक आतून व बाहेरून जर त्याच्याकडे पाहूं लागलों तर त्याचें कारण जी माती, तिच्यावाचून घट म्हणून काहीं निराळी वस्तु दिसत नाहीं. म्हणून घटाकार जरी दिसत असला तरी तो मिथ्या, केवळ आभास, किंवा माया. कारण **' न निरूपयितुं शक्या विस्पष्टं भासते च या सा माया '**... पंचदशी ६-१४१ 'जिचें प्रमाणपूर्वक निरूपण करता येत नाहीं, पण जी अगदीं स्पष्टपणें भासते ती माया

१ ' न असत ' मधील 'न' व ' न विद्यते ' येथें अन्वय दाखविण्यासाठीं पुनः घेतला आहे.

होय, ' असें मायेचें लक्षण केलें आहे. याच न्यायानें सर्व विकार आपापल्या उपादान कारणावांचून व त्याहून भिन्नत्वानें उपलब्ध होत नसल्यामुळें असत्–मिथ्या होत. जें जें कार्य ते तें आपल्या उपादान कारणाहून तत्त्वतः भिन्न नसतें, हा नियम अबाधित आहे. '**आदौ अन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा**' जें उत्पत्तीच्या पूर्वावस्थेंत नसतें व नाशानंतरही नसतें तें वर्तमानसमयींही नाहीं. (माण्डूक्यभाष्यार्थ पृ. १०० पद्य) या न्यायानेंही कार्य कारणाहून भिन्न नाहीं, असें आता भाष्यकार म्हणतात–] **—कार्यस्य घटादेः जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्राक् च ऊर्ध्वं अनुपलब्धेः—**घटादि कार्याचा उत्पत्ति व ध्वंस–याच्यापूर्वी व नंतर प्रत्यय–अनुभव येत नसल्यामुळें कार्य कारणाहून पृथक् वस्तु नाहीं. [घटादि कार्य उत्पन्न होण्यापूर्वी व ते नाश पावल्यावर त्याचा प्रत्यय येत नाहीं, म्हणून तें असत् आहे.]

मृदादिकारणस्य तत्कारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् । तदसत्त्वे च सर्वाभावप्रसङ्ग इति चेत् । न, सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिरिति । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत्, यद्विषया बुद्धिर्व्यभिचरति तदसदिति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्येते समानाधिकरणे ॥

भाष्यार्थ—(अर्थात् कार्य-कारणविभागरहित आत्मवस्तूमध्यें दिसणारी कार्य-कारणपरंपरा भ्रमरूप आहे अशा आशयानें हाच न्याय सर्व कार्यकारणांना लागू करितात–)**—मृदादिकारणस्य तत्कारणस्य च—**घटादिकाच्या मृत्तिकादि कारणाचा,व त्या मृत्तिकादिकाच्याही धूळ वगैरे कारणाची**—तत्कारणव्यतिरेकेण अनुपलब्धेः असत्त्वं—**त्यांच्या कारणाहून भिन्नत्वानें उपलब्धि होत नसल्यामुळें त्यानाहि असत्त्व आहे. [घटादि कार्यांचें मृत्तिकादि कारण, व त्या मृत्तिकादिकांचें धूलिकणादि कारण, पुढें त्यांचेंही परमाणु वगैरे कारण इत्यादि सर्व आपापल्या कारणाहून भिन्नत्वानें उपलब्ध होत नाहीं. प्रत्येक कार्य आपल्या कारणरूपानेंच दिसतें. पुढें तें कारणही आपल्या कारणाचें कार्य असल्यामुळें तेंही कारणरूपानेंच दिसतें. त्याहून पृथक् उपलब्ध होत नाहीं. यास्तव प्रत्येक कार्य–विकार असत् आहे; आणि व्यवहारांतील प्रत्येक कारण हें आपल्या कारणाचें कार्य आहे. त्यामुळें व्यावहारिक कार्यकारणभाव अनिर्वाच्य आहे. त्यामुळेंच भ्रामक आहे. खरा नव्हे–वास्तविक नव्हे यावर शंका–]**—तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसंगः इति चेत्—**अहो पण कार्यही असत् व त्याचें कारणही असत् असें मानल्यास सर्वांचाच अभाव होण्याचा प्रसंग येतो. [कारण या जगांत कार्य-कारणविभागशून्य वस्तुच नाहीं, व तुम्ही तर तिला असत् म्हणणार,असें म्हणाल तर]**—न—**तसें नाहीं. **—सद्बुद्धिः असद्बुद्धिः इति सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः—**सत्-बुद्धि व असत्-बुद्धि अशा सर्व ठिकाणीं दोन प्रकारची बुद्धि उपलब्ध होते. [एक बुद्धि सर्व वस्तूमध्यें अनुवृत्त असते व दुसरी प्रत्येक वस्तूपासून व्यावृत्त होते. जसा–माळेंतील दोरा सर्व मण्यांत किंवा पुष्पांत अनुवृत्त असतो व प्रत्येक मणी किंवा पुष्प एकमेकापासून व्यावृत्त होतें. अनुवृत्तबुद्धीमध्यें व्यावृत्त होणारी बुद्धि कल्पित असते. त्यामुळें अकल्पित–सर्व-

भेदकल्पनांचें अधिष्ठान-सर्वकारणभावशून्य अशी वस्तु सिद्ध होते. आतां सद्बुद्धिच परमार्थ वस्तु आहे, यासविषयीं अनुमान प्रमाण दाखवितात-]—**यद्विषया बुद्धिः न व्यभिचरति तत् सत्**—ज्याविषयाची बुद्धि व्यभिचरित होत नाही तें सत् व—**यद्विषया बुद्धिः व्यभिचरति तत् असत्**—ज्याविषयाची बुद्धि व्यभिचार पावते तें असत्—**इति**—याप्रमाणें—**सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते**—सत् व असत् हा विभाग—बुद्धितंत्र बुद्धीच्या अधीन—आहे असें सिद्ध झालें असतां—**सर्वत्र**—व्यवहारांत सर्व ठिकाणीं—**सर्वैः**—सर्वांकडून—**समानाधिकरणे**—एकाच पदार्थाविषयीं—**द्वे बुद्धी**—दोन बुद्धी—**उपलभ्येते**—अनुभविल्या जातात [जें व्यावृत्त होतें, व्यभिचरित होतें, तें मिथ्या, जसा रज्जूवर झालेला सर्प, पाण्याची धार, काठी इत्यादिकांचा भ्रम परस्पर व्यावृत्त होणाऱ्या पदार्थांमध्यें जें अनुवृत्त होतें तें सत्-सत्य. अंधकारांतील दोरीला पाहून कोणी हा सर्प आहे, असें समजतो कोणी ही पाण्याची धार आहे, असें मानतो, कोणी तिला काठी समजतो पण सर्प, पाण्याची धार, काठी हे सर्व परस्पर व्यावृत्त होणारे पदार्थ आहेत, म्ह० सर्प ही धार किंवा काठी नव्हे धारही सर्प किंवा काठी नव्हे, काठीसुद्धां सर्प किंवा धार नव्हे पण त्या तिन्हींमध्यें दोरी अनुवृत्त आहे कारण त्या तिन्ही प्रकारच्या भ्रमाचें तें अधिष्ठान आहे म्हणून दोरीवर भासणारे सर्पादिक मिथ्या व दोरी खरी, अशा यासविषयीं दोन अनुमानें संभवतात. अर्थात् ज्या पदार्थाविषयींची बुद्धि व्यभिचार पावत नाहीं तो पदार्थ सत्-अकल्पित व ज्याविषयींची बुद्धि व्यभिचार पावते तो असत्-कल्पित-मिथ्या असें ठरतें. पण समस्त द्वैत मिथ्या आहे असें म्हणणाऱ्या अद्वैतवेदान्त्याला वरील दोन अनुमानें तरी कशीं करितां येतील असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात—वरील सत् व असत् हा विभाग दोन प्रकारच्या बुद्धीच्या अधीन आहे, त्यामुळें अनुमानादि व्यवहार संभवतो. बुद्धिविभागही जरी कल्पित असला तरी त्यामुळें द्वैतविभागाचा भ्रामक अनुभव येऊं शकतो म्हणूनच व्यवहारांत एकाच पदार्थाला अनुलक्षून दोन प्रकारच्या बुद्धींचा अनुभव प्रत्येकास येतो ' घटः सन् ' येथें घट व सन् या दोन्ही पदाची प्रथमा विभक्ति आहे व ते दोन्ही शब्द एकाच पदार्थाला उद्देशून आहेत त्यामुळें त्यांना समानाधिकरण म्हणतात अशा समानाधिकरण शब्दामध्यें सामानाधिकरण्य हा संबंध असतो, पदाचें सामानाधिकरण्य बुद्धींवर गौणवृत्तीनें लादून बुद्धीलाही सद्बुद्धि व असद्बुद्धि असें म्हणतां येतें]

न नीलोत्पलवत्सन्घटः सन्पटः सन्हस्तीति । एवं सर्वत्र । तयोर्बुद्ध्योर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति । तथा च दर्शितम् । न तु सद्बुद्धिः । तस्माद्घटादिबुद्धिविषयोऽसन्व्यभिचारात्, न तु सद्बुद्धिविषयोऽव्यभिचारात् ॥

भाष्यार्थ—(' नीलोत्पल ' हें सामानाधिकरण्य-दोन शब्दांचें एकविभक्तित्व जसें एकाच पदार्थाला उद्देशून असतें तसेंच ' सन् घटः ' हें सामानाधिकरण्यही एक वस्तुनिष्ठ आहे कारण सन् व घट हे जर दोन पदार्थ असते तर घट व पट यांचें सामानाधिकरण्य जसें संभवत नाहीं, तसें त्यांचेंही (सन् व घट यांचेंही) संभवलें नसतें. पण

'नीलं कमलं' याचें सामानाधिकरण्य आहे आणि नील हा धर्म–गुण व कमल हा त्याचा धर्मी आहे. धर्म व धर्मी हे दोन पदार्थ आहेत.त्यामुळें सामानाधिकरण्य एक वस्तुविषयच असतें, असा नियम नाहीं, म्हणून म्हणाल तर तें खरें आहे, पण हे सामानाधिकरण्य–) **—नीलोत्पलवत् न**—नील कमल याच्या सामानाधिकरण्याप्रमाणें नाहीं. तर**—सन् घटः सन् पटः सन् हस्ती इति**—घट सत्, पट सत्, हत्ती सत् अशा प्रकारचें आहे. [म्ह० 'नील कमल' याप्रमाणें हें सामानाधिकरण्य गौण नाहीं. तर व्यावृत्त होणारे पदार्थ अनुवृत्त होणाऱ्या पदार्थांमध्यें कल्पित आहेत, अशा प्रकारचें एक वस्तुनिष्ठ आहे आणि सामान्य व विशेष यांना लागू असलेला हाच न्याय गुण व गुणी–धर्म व धर्मी यानाही लागू आहे असें सांगतात–]**—एवं सर्वत्र**—सर्व सामानाधिकरण्य असेंच एक-निष्ठ असतें. असो.**—तयोः बुद्ध्योः घटादिबुद्धिः व्यभिचरति**—त्या दोन बुद्धींतील घटादि विषयांविषयींची बुद्धि व्यभिचार पावते.**—तथा च दर्शितं**—ती कशी व्यभिचार पावते तें वर ('विकारो हि म') येथें दाखविलेंच आहे.**—तु न सद्-बुद्धिः**—पण सद्बुद्धि व्यभिचार पावत नाहीं, (आणि ज्याअर्थी घट, पट इत्यादि विशेष पदार्थांविषयींची बुद्धि व्यभिचार पावते पण 'सत्' ही सामान्य बुद्धि अनुवृत्त असते)**—तस्मात् घटादिबुद्धिविषयः असन्**—त्याअर्थी घटादि बुद्धीचा विषय –घट असत् आहे. कारण**—व्यभिचारात्**—त्याचा व्यभिचार होतो.**—तु सद्-बुद्धिविषयः न**—पण सद्बुद्धीचा विषय तसा असत् नाहीं. कारण**—अव्यभि-चारात्**—त्याचा व्यभिचार होत नाहीं. ['हा घट' अशी जी बुद्धि ती घट-बुद्धि, घट हाच तिचा विषय, बुद्धीनें दुसऱ्या विषयाचें ग्रहण केलें कीं घट हा तिचा पूर्व विषय व्यभिचार पावतो. बुद्धींतून निघून जातो म्हणून तो असत्–मिथ्या. तसेंच 'घटः सन्–' घट विद्यमान आहे, अशी जी घटाविषयींची सद्बुद्धि तिचा विषय–' सत् सन्–आहे ' हा आहे. तो घटाप्रमाणे मिथ्या नाहीं. कारण त्याचा व्यभिचार होत नाहीं. म्हणून सद्बुद्धीचा विषय सत् आहे.] (यावर शंका पण–)

घटे विनष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति चेत्। न, पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात्। विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिः। सद्बुद्धिवद्घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति चेत्। न पटादावदर्शनात्॥

भाष्यार्थ—घटे विनष्टे—घटाचा विनाश झाला असतां**—घटबुद्धौ व्यभि-चरन्त्यां**—घटबुद्धीचाही व्यभिचार होतो, त्यामुळें**—सद्बुद्धिः अपि व्यभिच-रति**—सद्बुद्धीचाही व्यभिचार होतो,**—इति चेत्**—असें जर म्हणाल [घट हा विषय नाहींसा झाला म्हणजे 'हा घट आहे' ही सद्बुद्धिही उरत नाहीं तीही नाहीं-शी होते. तिचाही व्यभिचार–बाध होतो म्हणून जर म्हणाल तर]**—न**—तसें नाहीं**—पटादौ अपि सद्बुद्धिदर्शनात्**—कारण पटादिकांविषयींही सद्बुद्धीचा प्रत्यय येतो [सद्बुद्धीचा अलीत अभाव होत नाहीं. घटविषयकबुद्धि जरी नष्ट झाली तरी पटादि इतर पदार्थांविषयींची सद्बुद्धि विद्यमान असते. त्यामुळें तिचा व्यभिचार होतो, असें

म्हणता येत नाही. कारण]—**सा सद्बुद्धिः विशेषणविषया एव**—ती सद्बुद्धि विशेषणविषयकच असते. [म्ह० विशेषण हाच तिचा विषय असतो. ती निर्विषय केव्हांच नसते. त्यामुळे तिचें ' सन् घटः ' यातील ' सन् ' हें विशेषण जरी गेलें तरी दुसरीं अनंत विशेषणे असतात व त्याच्या आश्रयाने तिचा प्रत्यय येतच असतो. त्यामुळें तिचा बाध होत नाही. सत् अकल्पित–सत्य–नित्य आहे, म्हणून त्याचा व्यभिचार होत नाहीं, पण घटादि पदार्थ कल्पित आहेत, म्हणून त्याचा व्यभिचार होतो.]

सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति चेत् । न, विशेष्याभावात् । सद्बुद्धिर्विशेषणविषया सती विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किंविषया स्यात्, न तु पुनः सद्बुद्धेर्विषयाभावात् । एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति चेत् न इदमुदकमिति मरीच्यादावन्यतराभावेऽपि सामानाधिकरण्यदर्शनात् । तस्माद्देहादेर्द्वंद्वस्य च सकारणस्यासतो न विद्यते भाव इति ॥

भाष्यार्थ—(यावर पुन. शंका-)—**घटे नष्टे**—पण घट नष्ट झाला असता—**सद्बुद्धिः अपि न दृश्यते**—सद्बुद्धिही दिसत नाही,—**इति चेत्**—म्हणून म्हणाल [घट नाहीसा झाला म्हणजे ' हा घट आहे ' ही बुद्धिही उरत नाही, म्हणून म्हणाल] तर—**न**—तसें नाही —**विशेष्याभावात्**—विशेष्याच्या अभावामुळें ती सद्बुद्धि प्रत्ययाला येत नाही. (तथापि घटाचा येथें अभाव आहे, अशा रूपानें ती प्रतीत होतेच.) —**सद्बुद्धिः विशेषणविषया सती**—सद्बुद्धि विशेषणविषयक आहे म्ह० विशेषण हा तिचा विषय आहे आणि—**विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ**—विशेष्याच्या अभावीं विशेषणाची अनुपपत्ति होत असल्यामुळे, ती—**किंविषया स्यात्**—कोणाला विषय करून राहील–तिचा विषय काय असेल, काहींच नाहीं. ती निर्विषयच होणार हें उघड आहे.—**नु पुनः सद्बुद्धेः विषयाभावात् न**—परंतु सद्बुद्धीला मुळीं विषयच रहात नाही म्हणून घटबुद्धि प्रतीत होत नाही, असें नाहीं [' सन् घटः ' यातील ' सन् ' हें विशेषण आहे. सद्बुद्धि त्यालाच विषय करते त्यामुळें 'सन् घटः' यातील घट या विशेष्याच्या अभावीं ' सन् ' या विशेषणाचीही अनुपपत्ति होते. मग त्या सद्बुद्धीनें कोणत्या विषयाला व्यक्त करावें ' सन् ' या विशेषणाच्या अभावीं तिला व्यक्त होण्याला विषयच उरत नाही गोत्व–गाईपणा, मनुष्यत्व–मनुष्यपणा इत्यादि जाति आहे. ती अगंण्य व्यक्तींमध्येंच व्यक्त होते. त्यांतील एखादी गाय किंवा मनुष्य ही व्यक्ति नष्ट झाली तर ती जाति तेथें व्यक्त होणार नाही, हें उघड आहे पण त्यामुळें गोत्व, मनुष्यत्व ही जातिच नाही असें म्हणता येणार नाही त्याच न्यायानें घटादि व्यक्ति जरी नष्ट झाली तरी त्यामुळें सर्व सद्बुद्धिच नष्ट झाली असें म्हणता येत नाहीं. अहो पण दोन सत्–विद्यमान पदार्थांमध्येंच विशेषणविशेष्यभाव संभवतो. त्यामुळें ' सन् घट. ' यांतील विशेषण सन् व विशेष्य घट हे दोन्ही सत्पदार्थच आहेत, असें सिद्ध होतें. अर्थात् घटादि द्वैत कल्पित आहे, हें वरील अनुमान सामानाधिकरण्यदृष्टीनें बाधित होतें, अशी शंका घेऊन तिचें निरसन करितात-]—

घटादिविशेष्याभावे एकाधिकरणत्वं न युक्तं इति चेत्—घटादि विशेष्याच्या अभावीं—**सन् घटः**—असें 'सन्' व 'घट' यांचें सामानाधिकरण्य उपपन्न होत नाहीं, असें म्हणाल तर—**न**—तें बरोबर नाहीं. कारण—**मरीच्यादौ अन्यतराभावे अपि इदं उदकं इति सामानाधिकरण्यदर्शनात्**—भ्रमानें भासणाऱ्या मृगजलादि पदार्थांमध्यें अधिष्ठान व आरोपित यांतील एकाचा म्ह. आरोपिताचा अभाव असला तरी 'हें जल' असें सामानाधिकरण्य अनुभवास येतें. [घटादि विशेष्य जर मिथ्या आहे तर 'सन् घटः' असें विशेषण व विशेष्य यांचें सामानाधिकरण्य संभवत नाहीं, हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण तें अनुभवाच्या विरुद्ध आहे. मृगजलादिकांचा जेव्हां भ्रम होतो तेव्हां मृगजल, रज्जुसर्प, शुक्तिकारजत इत्यादि आरोपित पदार्थांचा वस्तुतः अभाव असताना म्ह० ते मिथ्या असतानाही हें जल, हा सर्प, हें रुपें, असें आरोपित व अधिष्ठान यांचें एकाधिकरणत्व नेहमीं अनुभवास येतें. याप्रमाणें घटादि द्वैत सद्वस्तूमध्यें कल्पित आहे, असें जें वर अनुमान केलें होतें, त्यावर कोणत्याही प्रकारचा दोष येत नाहीं, असा उपसंहार करितात-)—**तस्मात्**—यास्तव—**सकारणस्य देहादेः च द्वंद्वस्य असतः भावः न विद्यते**—कारणासह देहादि व शीतोष्णादि 'द्वंद्वें' या असताचा-मिथ्या पदार्थांचा भाव-अस्तित्व नाहीं.—**इति**—हा शब्द 'नासतो विद्यते भावः' या श्लोकाच्या पहिल्या पादाचें व्याख्यान संपलें, असें सुचविण्यासाठीं आहे. [सारांश देहादि व शीतोष्णादि असत् द्वंद्वांचें त्यांच्या कारणासह अस्तित्व संभवत नाहीं. द्वैतप्रपंचाला पारमार्थिक सत्यत्व नाहीं, पारमार्थिक सत्य एक आत्मतत्त्वच आहे. म्हणून द्वैत मिथ्या व अद्वैतच सत्य, असें येथें भाष्यकारांनीं प्रतिपादन केलें आहे.]

तथा सतश्चाऽऽत्मनोऽभावोऽविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राव्यभिचारादित्यवोचाम । एवमात्मानात्मनोः सदसतोरुभयोरपि दृष्ट उपलब्धोऽन्तो निर्णयः सत्सदेवासदसदेवेति त्वनयोर्यथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः । तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भावस्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं तद्द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनस्तैस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

भाष्यार्थ—(प्रस्तुत श्लोकाच्या राहिलेल्या तीन पादांचें व्याख्यान-)—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**सतः आत्मनः अभावः-अविद्यमानता**—सत्-आत्म्याचा अभाव-अविद्यमानता-नास्तिभाव-**न विद्यते**—नाहीं—**सर्वत्र अव्यभिचारात्**—कारण त्याचा कोठेंही व्यभिचार-बाध होत नाहीं,—**इति अवोचाम**—असें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे. [ज्याप्रमाणें असताचें अस्तित्व संभवत नाहीं, त्याचप्रमाणें सताचें नास्तित्व संभवत नाहीं. कारण असत्-द्वैताचा व्यभिचार होतो. परस्परव्यावृत्ति होते पण सर्वव्यापी आत्म्याची-सताची व्यावृत्ति-व्यभिचार कोठेंच होत नाहीं, हें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे अहोपण उत्पत्तीच्या पूर्वी असत् असलेला घटादि पदार्थ उत्पत्तीनंतर सत्-विद्यमान होतो, तसाच स्थितिकालीं 'सन्' असलेला पदार्थ नाशानंतर असत् म्हणतो, त्यावरून सत् त्रिकालीं सत्च असतें व असत् त्रिकालीं असत्च असतें

असें ह्मणता येत नाहीं, त्यामुळे दोघांचीही योग्यता सारखीच. अर्थात् त्यांतील एक ग्राह्य व दुसरे त्याज्य असें ठरत नाहीं. एकतर दोघानाही त्याज्य मानले पाहिजे किंवा दोघानाही ग्राह्य मानले पाहिजे, अशी शंका घेऊन तिचें समाधान करितात-)—**एवं**—याप्रमाणें—**आत्मानात्मनोः सदसतोः उभयोः अपि**—आत्मा व अनात्मा म्ह० सत् व असत् या दोघांचाही—**अन्तः-निर्णयः**—अन्त-निर्णय—**दृष्टः-उपलब्धः**—साक्षात् अनुभविलेला आहे. (कोणी?)—**तत्त्वदर्शिभिः**—तत्त्वदर्शी पंडितांनीं अनुभविला आहे.—**सत् सत् एव, असत् असत् एव इति तु अनयोः यथोक्तयोः अन्तः दृष्टः**—जें सत् तें त्रिकाली सत्च व असत् तें असत्च असाच या दोहोंचा निश्चय तत्त्वदर्शी विद्वानांनीं केला आहे. [पूर्वी सर्वथा अविद्यमान असलेल्या घटाला उत्पत्तीनंतर सत्त्वप्राप्ति होते, हें म्हणणें युक्तिशून्य आहे. स्थितिकाळीं सत् असलेल्या घटाला नाशानें सर्वथा असत्त्वप्राप्ति होणें, हें म्हणणेंही अयोग्य आहे. तर मग तसा अनुभव का येतो? याचें उत्तर 'तत्त्वदर्शिभिः' या पदानें भगवनानीच दिलें आहे. तत्त्वदृष्टीच्या अभावीं तसा भ्रम होणें साहजिक आहे. 'तत्त्वदर्शिभिः' या पदाचें विशेष व्याख्यान करितात-]—**तत् इति सर्वनाम**—तत् हे सर्वनाम आहे—**च सर्वं ब्रह्म**—व सर्व ब्रह्म आहे —**तस्य नाम तत् इति**—त्या ब्रह्माचें नाव तत् असें आहे —**तद्भावः तत्त्वं**—त्याचा जो भाव तें तत्त्व—**ब्रह्मणः याथात्म्यं**—म्हणजे ब्रह्माचें यथार्थस्वरूप—**तत् द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिन**—तें ब्रह्माचें तत्त्व पाहण्याचें ज्यांचें शील आहे, ते तत्त्वदर्शी,—**तैः तत्त्वदर्शिभिः**—त्या तत्त्वदर्शी लोकांकडून सत् व असत् यांचा निश्चय केला गेला आहे. ['तत्' हें व्याकरणांत सर्वनाम आहे. सर्वनाम म्ह० सर्व पदार्थांना लागू होणारें नाव ब्रह्म सर्व आहे. म्हणून त्याचें 'तत्' हें नाव आहे. 'तत्' या सर्वनामाला 'भाव' या अर्थी 'त्व' हा प्रत्यय लागून 'तत्त्व' असा शब्द बनला आहे त्याचा अर्थ ब्रह्माचें यथार्थ स्वरूप असा आहे. तें ब्रह्माचें तत्त्व-याथात्म्य पाहण्याचें ज्यांचें शील आहे ते तत्त्वदर्शी. त्यांनीं पूर्वोक्त सत् व असत् म्ह० आत्मा व अनात्मा यांचा निर्णय स्वानुभवानें ठरविला आहे. असो, याप्रमाणे श्लोकाचें व्याख्यान करून अर्जुनानें काय करावें हें सांगतात-]

तत्त्वमपि तत्त्वदर्शिनां दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोहं च हित्वा शीतोष्णादीनि नियतानियतरूपाणि द्वंद्वानि विकारोऽयमसन्नेव मरीचिजलवन्मिथ्याऽवभासत इति मनसि निश्चित्य तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—**तत्**—म्हणून—**त्वं अपि**—तूं सुद्धां—**तत्त्वदर्शिनां दृष्टिं आश्रित्य**—तत्त्वदर्शी लोकांच्या दृष्टीचा आश्रय करून—**शोकं मोहं च हित्वा**—शोक व मोह टाकून—**नियतानियतरूपाणि शीतोष्णादीनि द्वंद्वानि**—नियत व अनियतरूप अशा या शीतोष्णादि द्वंद्वांना—**विकारः अयं असन् एव**—हा विकार असत्च आहे—**मरीचिजलवत् मिथ्या अवभासते**—मृगजळाप्रमाणें मिथ्या भासत आहे—**इति मनसि निश्चित्य**—असा मनामध्यें निश्चय करून—**तितिक्षस्व**—

सहन कर,—इति अभिप्रायः—असा याचा अभिप्राय आहे. [तात्पर्य हे अर्जुना! तूंही तत्त्वज्ञान्यांच्या दृष्टीचा आश्रय करून शोक व मोह यांचा त्याग कर. शीत-उष्ण इत्यादि द्वंद्वें नियत व अनियत रूप आहेत. तो खोटा विकार आहे, मृगजलाप्रमाणें मिथ्या भासत आहे, असा मनामध्यें पक्का निश्चय करून तूं द्वंद्वांना सहन कर, असा या सर्व विवेचनाचा आशय आहे.]१६

---

१६ वा श्लोकाला रहस्यकारांनीं असें अवतरण दिलें आहे—'हाच अर्थ आता अध्यात्मशास्त्रदृष्टया व्यक्त करून दाखवितात–' तर मग वर (श्लो. १४) 'शीतोष्णादिकांना सहन कर' म्हणून जें भगवानांनीं सांगितलें व 'त्यांना जो सहन करतो तो मोक्षाला समर्थ होतो,' असें (श्लोक १५) जें म्हटलें आहे तें अध्यात्मशास्त्रदृष्टया नव्हे म्हणावयाचें ? पण तें जर त्या शास्त्राच्या दृष्टीनें नव्हे, तर कोणत्या शास्त्राच्या दृष्टीनें आहे ? लौकिकदृष्टीनें की काय ? का कर्मयोगाच्या दृष्टीनें ? त्यापेक्षा आचार्यांनीं 'आम्हीं कोणत्या कारणानें शीतोष्णादिकांना सहन करणें युक्त आहे तें या श्लोकांत सांगतात– ' असें म्हणून 'शीतोष्णादि असत् आहेत, कारण ते विकार आहेत, विकार नित्य नसतात, म्हणून त्यांना सहन करणें सर्वथा युक्त आहे, हें सांगण्यासाठीं एक अबाधित नियम या श्लोकांत सांगितला आहे,' अशी जी कल्पना केली आहे ती किती सयुक्तिक आहे ?

रहस्यकार म्हणतात–" सत् म्ह. ब्रह्म आणि असत् म्ह० नामरूपात्मक जग असे अर्थ या श्लोकांत विवक्षित आहेत" व याला आधार काय ? तर वेदांतील, उपनिषदांतील व गीतेंतील 'सत्' शब्द. असें—'एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति' 'सद् एव सोम्य इदं अग्र आसीत्' 'असद् एव०' 'कथं असतः सद् जायेत' 'ॐ तत् सद् इति निर्देशो' इत्यादि 'सत्' शब्द. (गीतार. पृ. २२१, २४१–२४३ पहा) पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण येथें प्रस्तुत विषय कोणता आहे ? तितिक्षेचा. तितिक्षा केल्यानें मुमुक्षु मोक्षाला समर्थ होतो म्हणून ती करावी, हें एक कारण १५ व्या श्लोकांत सांगितलें व विषय खोटे असल्यामुळेंही त्यांची तितिक्षा करणें–त्यांना सहन करणें योग्य आहे, असें दुसरें कारण यांत विवक्षित आहे. वास्तव विषय मिथ्या असून विषयी आत्मा नित्य आहे हेंच येथें सांगणें उचित आहे 'सत्' म्ह० आत्मा–विद्यमान वस्तु, तिचा अभाव त्रिकालीं होत नाहीं. 'असत्' म्ह० अविद्यमान वस्तु, तिला भाव म्ह० अस्तित्वही संभवत नाहीं. शीतोष्णादि असत् आहेत. त्यामुळें त्यांचें वास्तविक अस्तित्व संभवत नाहीं. ते जरी कांहीं काळ भासलें तरी फार वेळ टिकत नाहीं म्हणून ते मिथ्या आहेत. ते जर मिथ्या–असत् नसते तर त्यांचा अभाव झाला नसता ज्याचा अभाव होतो तें सत् नव्हे आणि जें सत्–नित्य असतें त्याचा अभाव केव्हांच होत नाहीं शीतोष्णादिकांचा अभाव होतो, म्हणून ते जरी भासले तरी असत्–मिथ्या ' यास्तव तू त्यांस सहन कर. अनात्मज्ञांना प्रत्यक्ष अनुभवास येणारे शीतोष्णादिक मिथ्या आहेत, व आत्मात नित्य आहे, असें वस्तुत नाहीं. पण या सत्-असत् याचा निर्णय तत्त्वज्ञानीं प्रत्यक्ष अनुभविला आहे, असाच येथें अर्थ करणें सयुक्तिक आहे. अर्थात् सत् म्ह० त्रिकालीं विद्यमान अविनाशी वस्तु, अर्थात् आत्मा–ब्रह्म पण असत् म्ह. नामरूपात्मक दृश्य जगत् नव्हे. तर केव्हांच विद्यमान नसणारी वस्तु. पण रहस्यकार याचा अर्थ काय करितात तो पहा–'जें नाहीं तें आहेसें होत नाहीं व जें आहे तें नाहींसें होत नाहीं.'

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७॥

अन्वयार्थ—**तु**—पण—**येन**—ज्यानें—**इदं सर्वं**—हें सर्व दृश्य जगत्—**ततं**—व्यापिलें आहे—**तत्**—तें आत्मतत्त्व-ब्रह्म—**अविनाशि**—नाश न पावणारें, नित्य आहे असें—**विद्धि**—तू जाण—**अस्य अव्ययस्य**—या अव्ययाचा—**विनाशं**—विनाश—**कर्तुं**—करण्यास—**कश्चित्**—कोणी—**न अर्हति**—योग्य-समर्थ नाही। १७

किं पुनस्तद्यत्सदेव सर्वदास्तीति, उच्यते—अविनाशीति । अविनाशि न विनष्टुं शीलमस्येति । तुशब्दोऽसतो विशेषणार्थः तद्विद्धि विजानीहि । किं, येन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं सदाख्येन ब्रह्मणा साकाशमाकाशेनेव घटादयः ॥ विनाशमदर्शनमभावमव्ययस्य न व्येति उपचयापचयौ न यातीत्यव्ययं तस्याव्ययस्य । नैतत्सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति व्यभिचरति निरवयवत्वाद्देहादिवत् । नाप्यात्मीयेनाऽऽत्मीयाभावा-

पण घट उत्पत्तीच्या पूर्वी नसतो, तो पुढें होतो. पुत्र पूर्वी नाहा, तो जन्मानंतर आहे, तसेंच झाड आता आहे, तें तोडल्यावर नाहींसें होतें. तेव्हा रहस्यकाराचा हा अर्थ निरपत ग्राह्य आहे, तें आता वाचकांनीच ठरवावें 'एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति' यातील 'सत्' शब्दाचा ब्रह्म असा अर्थ घेऊंच शकत नाहीं. कारण परमात्मतत्त्व एक असताना ब्राह्मण त्याला अनेक प्रकारें सांगतात, असा त्या वाक्याचा अर्थ आहे 'सद् एव सोम्य' या छान्दोग्यातील 'सत्' शब्दाचा अर्थही हें जगत् उत्पत्तीच्या पूर्वी विद्यमानच होतें, अविद्यमान नव्हतें, असाच आहे 'असद्वा इद' यातील असत् म्ह० अव्यक्त गीतेंतही 'ॐ,' 'तद्' व 'सत्' असा ब्रह्माचा त्रिविध नामनिर्देश केला आहे अर्थात् रहस्यकाराचा सत् म्ह० ब्रह्म हा अर्थ त्यांना दाखविलेल्या [illegible]गाला धरूनही नाहीं रहस्यकार पुन म्हणतात—"सत् म्ह० जें आहे त्याचें अस्तित्व (भाव), असत् म्ह० जें नाहीं, त्याचा अभाव हा दोन्ही नित्य म्ह० कायम टिकणारा आहेत, [illegible] गों आहे" ६१८ पण हें म्हणणेंही बरोबर नाहीं कारण भावाचा भाव व अभावाचा अ[illegible] दोन्ही नित्य आहेत, हें सांगण्यात मोठेंसें स्वारस्य नाहीं त्यापेक्षां आचार्य म्हणतात प्रमाण "विकार भासला, आहे असा वाटला तरी तो खरा नव्हे त्याचें अस्तित्व म्ह० वस्तुतः नाहींच कारण तो टिकत नाहीं केवळ भासमान आहे तो बाधित होतो पण विकारात जें सत् असतें, ज्याच्यामुळे हें सर्व 'आहे आहे' असें वाटतें तें, विकार जरी नाश तरी त्रिकाळी नाहासें होत नाहीं अर्थात् तें सत् तें त्रिकाळी सत्च हजारों विकार गेले तरी त्याचा अभाव होत नाही व तें असत्—मिथ्या तें मध्यें—उत्पत्तीपासून [illegible] जरी स्पष्ट भासले, त्याच्यापासून मुमुक्षु स झालें तरी असत्च सत् नव्हे" असेंच अधिक सयुक्तिक आहे शिवाय सत् व असत् याचा निर्णय इतका सूक्ष्म असा तत्त्वदर्शी [illegible]ना तो या हिला आहे, असें या श्लोकाच्या उत्तरार्धात [illegible] अभाव नित्य आहे, हें ठरविण्यास तत्त्वदर्शीचें [illegible]

यथा देवदत्तो धनहान्या व्येति न त्वेवं ब्रह्म व्येत्यतोऽस्याव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं न कश्चित्कर्तुमर्हति न कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोतीश्वरोऽपि । आत्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च क्रियाविरोधात् ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—यत् सर्वदा सत् एव अस्ति तत् सत् किं पुनः— जे सर्वकाळीं सत्च आहे ते सत् काय बरें आहे ?—**इति अविनाशि इति उच्यते**—असें कोणी विचारील म्हणून 'अविनाशी तु॰ ' या श्लोकानें सांगितलें जातें —**न विनष्टुं शीलं अस्य इति अविनाशि**—विनाश न पावण्याचें याचें शीलच आहे, म्हणून अविनाशी, —**तुशब्दः असतः विशेषणार्थः**—'तु' हा शब्द असताहून सत्‌ला अगदा विशिष्टपणानें पृथक् करण्यासाठीं आहे. [देहादि द्वैताला ' असत् ' म्हटलें जातें. त्याहून सत्‌चें विशिष्टत्व तें कोणतें ? तर स्वतः विनाशरहित हेंच होय. तें त्याचें विशेषण दाखविण्यासाठींच ' तु ' हा शब्द आहे.]—**तत्‌विद्धि–विजानीहि**—तें तूं जाण.—**किं** —तें कोणतें ?—**येन–सदाख्येन ब्रह्मणा इदं सर्वं साकाशं जगत् आकाशेन घटादयः इव ततं–व्याप्तं**—ज्या सत्-संज्ञक ब्रह्मानें हें सर्व आकाशासह जगत् आकाशानें घटादिक जसे, त्याप्रमाणे व्यापलेलें आहे. [अर्जुना, ज्या 'सत्' या नांवाच्या ब्रह्मानें हें सर्व जगत् व्यापिलें आहे तें सत् ब्रह्म अविनाशी आहे, विनाश न पावणें हा त्याचा स्वभावच आहे, असें तूं समज 'आकाश घटादि पदार्थांना ज्याप्रमाणें व्यापतें त्याप्रमाणें ब्रह्मानें आकाशासह सर्व जगाला व्यापलें आहे ' हा त्याच्या व्याप्तीविषयी दृष्टान्त असून, असें जें सर्वव्यापक सत् तेंच एक अविनाशी आहे. त्याचा अभाव कधींहीं होत नाहीं. अर्थात् वरील सत् म्हणजे सामान्य-विशेषभावशून्य अखंड-एकरस सर्व विक्रियारहित ब्रह्मच होय. सर्वजगद्व्यापित्व हेंच त्या सद्रूप आत्म्याच्या अविनाशित्वाचें कारण आहे.] (दुसऱ्या श्लोकार्धाचें व्याख्यान–)—**विनाशं–अदर्शनं–अभावं**— विनाश म्ह॰ अदर्शन–अभाव—**अव्ययस्य–न व्येति–उपचयापचयौ न याति इति अव्ययं तस्य अव्ययस्य**—व्यय पावत नाहीं, वृद्धि व क्षय यास प्राप्त होत नाहीं, म्हणून अव्यय, त्या अव्ययाचा—**एतत् सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण न व्येति–व्यभिचरति**—हें 'सत्' या नांवाचें ब्रह्म स्वतःच्या रूपानें–स्वरूपानें व्यय–व्यभिचार पावत नाहीं,—**निरवयवत्वात्**—कारण तें निरवयव आहे, त्यामुळें (कोणाप्रमाणें)—**देहादिवत्**—देहादिकांप्रमाणें—**आत्मीयेन अपि न व्येति**—आत्मसंबंधी पदार्थांच्या व्ययानेंहीं व्यय पावत नाहीं(तें का?)—**आत्मीयाभावात्**—कारण त्याला आत्मसंबंधीच कोणी नसतें–(याविषयीं दृष्टान्त–)—**यथा देवदत्तः धनहान्या व्येति**—ज्याप्रमाणें देवदत्त त्याच्या धनाची हानि झाली असतां व्यय–क्षय पावतो—**एवं तु ब्रह्म न व्येति** —त्याप्रमाणेंच ब्रह्म क्षय पावत नाहीं —**अतः अस्य अव्ययस्य ब्रह्मणः विनाशं कश्चित् कर्तुं न अर्हति**—यास्तव कोणीहीं या अव्यय ब्रह्माचा विनाश करण्यास समर्थ नाहीं—**कश्चित् ईश्वरः अपि आत्मानं विनाशयितुं न शक्नोति**—कोणी ईश्वरही–सार्वभौम राजा किंवा महेश्वरसुद्धां आत्म्याचा विनाश करण्यास समर्थ होत नाहीं.

—हि—कारण—**आत्मा ब्रह्म**—आत्मा ब्रह्म आहे—**च स्वात्मनि क्रियाविरोधात्**—व स्वतःच्या स्वरूपामध्येच क्रियेचा विरोध आहे [आत्म्याचा विनाश होत नाहीं,या विषयीं प्रस्तुत श्लोकांत युक्ति सांगितली आहे आत्म्याचा विनाश स्वतः हा संभवत नाहीं व परतः हा संभवत नाहीं.स्वतः कसा संभवत नाहीं तें पूर्वार्धांत सांगितलें परतः कसा संभवत नाहीं तें या उत्तरार्धांत सांगत आहेत या सद्रूप आत्म्याचा विनाश करण्यास कोणी समर्थ होत नाहीं विनाश दोन प्रकारं संभवतो एक सावशेष व दुसरा निरवशेष मातीचा घट फुटला तरी त्याच्या खापऱ्या राहतात हा सावशेष विनाश होय पण रज्जूवर भासलेला सर्प रज्जुज्ञानानें विनाश पावला म्हणजे त्याचा काहींच अवशेष उरत नाहीं, म्हणून हा निरवशेष विनाश होय पण ब्रह्म–आत्मा निरवयव असल्यामुळें त्याचा सावशेष विनाश संभवत नाहीं व तो कल्पित नसल्यामुळें निरवशेष विनाशही संभवत नाहीं, असें येथें सांगितलें आहे विनाश म्ह० अदर्शन, अभाव ज्याचा व्यय होत नाहीं, तें अव्यय वृद्धि होणें व क्षय पावणें, यांच्या योगानें वस्तूचा व्यय होत असतो, तिच्या स्वरूपांत विकार होत असतो पण ब्रह्माचे वृद्धि क्षय होत नाहीत, म्हणून तें अव्यय आहे व्यवहारात व्यय दोन प्रकारें संभवतो १ स्वरूपाच्या–अवयवाच्या वृद्धिक्षयामुळें व २ तत्संबंधी पदार्थांच्या वृद्धिक्षयामुळें देह सावयव असल्यामुळें अवयवाच्या वृद्धीमुळें त्याची वृद्धि व अवयवाच्या क्षयामुळें त्याचा क्षय संभवतो पण ब्रह्म निरवयव आहे त्यामुळें त्याचा पहिल्या प्रकारचा व्यय संभवत नाहीं त्याचप्रमाणें एखाद्या पुरुषाच्या धनादि पदार्थांची वृद्धि झाली असतां त्याची वृद्धि व धनादिकांचा नाश झाला असतां त्याचा नाश होतो पण ब्रह्म–आत्मा असंग असल्यामुळें तत्संबंधी पदार्थच नसतो त्यामुळें त्यांच्या व्ययानेंही ब्रह्माचा व्यय होत नाहीं यास्तव याप्रमाणें स्वतः किंवा परतः ही नाश न पावणाऱ्या या अव्यय सत–आत्मतत्त्वाचा सावशेष किंवा निरवशेष अभाव कोणी एखादा अति समर्थ पुरुषही करूं शकत नाहीं कारण आत्माच ब्रह्म आहे 'हा आत्माच ब्रह्म आहे,' असें माण्डूक्य श्रुति सांगते त्यामुळें ब्रह्मच आत्म्याचा विनाश करील, हेंही संभवत नाहीं कारण आपली क्रिया आपल्यावरच होऊं शकत नाहीं अग्नि स्वतः स्वतःच जाळीत नाहीं डोळा आपल्यालाच पहात नाहीं मनुष्य आपल्याच खांद्यावर बसूं शकत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे] १७

---

१ रहस्यकार या सतराव्या श्लोकाच्या अर्धांत–'येन सर्वं इदं ततं' याचा 'ज्यानें हें सर्व जग विस्तारलें आहे' असा एक अर्थ करितात पण तो ठीक नाहीं कारण 'तन्' म्ह० विस्तार करणें, असा जरी एक अर्थ असला तरी ज्यानें हें सर्व विस्तारिलें आहे, असें म्हटल्यास आत्मा त्याहून निराळा, त्याच्या बाहेर राहतो पण अद्वैतसिद्धान्ताला तें इष्ट नाहीं म्हणून ज्यानें हें व्यापिलें आहे, हाच अर्थ सयुक्तिक होय व तो रहस्यकारांनाही संमत आहे रहस्यकार म्हणतात—"१७ व १८ या दोन श्लोकांत सत् व असत् याच्या अर्थाची फोड केली आहे" पण खरा प्रकार असा आहे की, १७ व्या श्लोकांत सत् काय तें सांगितलें व अठराव्यांत असत् काय तें सांगितलें आहे आत्माच सत् आहे व त्याचीं शरीरें–देह नाशवंत आहेत, असें त्या दोन्ही श्लोकांचें तात्पर्य आहे

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युध्यस्व भारत ॥१८॥

अन्वयार्थ—नित्यस्य—नित्य,—**अनाशिनः**—अविनाशी व—**अप्रमेयस्य**—अप्रमेय अशा या—**शरीरिण**—शरीरी-आत्म्याचे—**इमे देहाः**—हे सर्व देह—**अन्तवन्तः**—अन्तवान्-अन्त-नाश पावणारे आहेत.—**तस्मात्**—म्हणून—**भारत**—हे अर्जुना !—**युध्यस्व**—तूं युद्ध कर. १८.

किं पुनस्तदसद्यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीति उच्यते-अन्तवन्त इति ॥ अन्तवन्तोऽन्तो विनाशो विद्यते येषां तेऽन्तवन्तो यथा मृगतृष्णिकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते सा तस्या अन्तस्तथेमे देहाः। स्वप्नमायादेहादिवच्चान्तवन्तो नित्यस्य शरीरिण.शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्याऽऽत्मनोऽन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः।

भाष्यार्थ—(१६ व्या श्लोकात मागितलेल्या-सत् व असत्-यापैकीं 'सत्'चा निश्चय केला. आता या श्लोकात असत् चा निश्चय करितात-)—**यत् स्वात्मसत्तां व्यभिचरति तत् असत् किं पुनः**—जे स्वरूपसत्तेला सोडते तें असत काय बरे आहे?—**इति अन्तवन्तः इति उच्यते**—ते 'अन्तवन्त ०' या श्लोकानें सांगतात—**अन्तवन्तः-अन्तः-विनाशः विद्यते येषां ते अन्तवन्तः**—अन्त म्ह० विनाश ज्याला असतो ते अन्तवन्त—**यथा मृगतृष्णिकादौ अनुवृत्ता सद्बुद्धिः प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते**—ज्याप्रमाणें मृगजलादि भ्रामक पदार्थांमध्यें अनुवृत्त झालेली सद्बुद्धि प्रमाणपूर्वक निरूपण करूं लागलें असता शेवटीं विच्छिन्न होते,—**सः तस्याःअन्तः**—तो त्या बुद्धीचा अन्त होय,—**तथा इमे देहाः**—तसेच हे देह अन्तवन्त आहेत.—**स्वप्नमायादेहादिवत् च**—व स्वप्नांतील देहाप्रमाणें किंवा मायेनें उत्पन्न केलेल्या देहाप्रमाणे—**अन्तवन्तः**—अन्तवत-नाशवंत (कोणाचे देह?)—**नित्यस्य शरीरिणः-शरीरवतः**—नित्य शरीरीचे-शरीरवानाचे—**अनाशिनः अप्रमेयस्य आत्मनः**—नाशरहित व प्रमाणाचा विषय न होणाऱ्या आत्म्याचे (देह)—**अन्तवन्तः इति उक्ताः**—नाशवंत म्हणून सांगितलेले आहेत (कोणी?)—**विवेकिभिः इत्यर्थः**—विवेकी लोकांकडून सांगितले गेले आहेत, असा याचा भावार्थ. [असत् म्ह० शून्य नव्हे, तर काय? जे कांहा काल भासून पुढें भासेनासें होतें, तें असत् होय. ज्याची सत्ता त्रिकाली नसते तर नाशानंतर बाधित होते, व्यभिचरित होते ते असत्. देहादि सर्व अनात्मवर्ग असत् आहे. कारण हे देह अन्तवन्त आहेत. अन्तवन्त म्ह० नाशवंत आहेत. सर्व नाशवंत पदार्थ असत् होत. पण ते देह स्वतंत्र नाहींत, तर नित्य आत्म्याच्या सत्तेनेंच सत्तावान् होणारे आहेत. असो. देह अन्तवन्त कसे ? कारण त्यामध्यें सद्बुद्धीची अनुवृत्ति होते. देह आहेत अशी प्रतीति येते, व त्या सद्बुद्धीचा विच्छेदही होत नाहीं, म्हणून म्हणशील तर सांगतों—भ्रमानें भासणाऱ्या मृगजळादिकामध्येंही सद्बुद्धि अनुवृत्त होते, म्ह० 'हें जळ आहे,' अशी याविषयीं अस्तित्वबुद्धि

होते. पण प्रत्यक्ष प्रमाणाचा आश्रय करून निरूपण करूं लागले का लागलीच ती सद्‌बुद्धि नाहाशी होते हे खरे जल नसून जलाचा आभास आहे, अशी खात्री होते. तोच या सद्‌बुद्धीचा अन्त-विच्छेद होय. त्याच न्यायानें हे सर्व देह आहेत, असे जरी वाटत असले-ते सद्‌बुद्धीचे विषय जरी होत असले-तरी प्रत्यक्षादि प्रमाणाच्या योगानें त्याचे निरूपण करूं लागले असता शेवटी त्या बुद्धीचा विच्छेद होतो. त्यामुळे ते अन्तवन्त आहेत. स्वप्न, भ्रम, मनोरथ इत्यादि अवस्थांतील देह व गारुड्यानें मायेनें उत्पन्न केलेले देह जरी त्या त्या दशेत सद्‌बुद्धियुक्त असले तरी ते दुसऱ्या अवस्थेंत जाताच त्याविषयींच्या सद्‌बुद्धीचा विच्छेद झाल्यामुळे जसे अन्तवन्त ठरतात त्याप्रमाणें हे जाग्रदवस्थेंतील देहही अन्तवन्त आहेत. ' अहो पण देह जरी अन्तवन्त असले तरी आत्म्याचा असंख्य देहांशीं प्रवाहरूपानें सतत संबंध होत असल्यामुळे आत्मा व देह यांचा संबंध अनंत आहे, ' म्हणून म्हणाल तर सांगतो-नित्य जो शरीरी-शरीरवान्, नाश न पावणारा व प्रत्यक्षादि प्रमाणाचा विषय न होणारा आत्मा त्याचे हे देह अन्तवन्त आहेत कोणत्याही पदार्थाचा प्रवाह प्रवाही पदार्थाहून पृथक् दिसत नाही जल प्रवाही असून त्याचा प्रवाह जलरूपानेंच दिसतो देहाचा प्रवाह मानावयाचा झाल्यास तो देहरूपानें दिसला पाहिजे पण तशा प्रकारें तो दिसत नाही, त्यामुळे देहादिकांच्या अभावीं त्याचा आत्म्याशी प्रवाहरूपानें संबंधही सिद्ध होत नाही म्हणून नित्य आत्म्याचे हे देह अन्तवन्तच आहेत.]

नित्यस्यानाशिन इति न पुनरुक्तं नित्यत्वस्य द्विविधत्वाल्लोके नाशस्य च। यथा देहो भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट उच्यते विद्यमानोऽप्यन्यथापरिणतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट उच्यते। तत्रानाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि नाशेनासंबन्धोऽस्येत्यर्थः। अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्मा भूदिति नित्यस्यानाशिन इत्याह॥

भाष्यार्थ—('नित्यस्य' व 'अनाशिन' या पदाचा अर्थ एकच असल्यामुळें त्यावर पुनरुक्ति दोष येतो, असे कोणाला वाटेल म्हणून आचार्य म्हणतात)—**नित्यस्य अनाशिन इति न पुनरुक्तं**—नित्य व अनाशी-नाश न पावणाऱ्या, हे पुनरुक्त नव्हे, यावर पुनरुक्त दोष येत नाही —**लोके नित्यत्वस्य च नाशस्य द्विविधत्वात्**—कारण व्यवहारात नित्यत्व व नाश याना द्विविधत्व आहे. [व्यवहारात नाश व नित्यत्व ही दोन्ही दोन प्रकारची दिसतात. त्यामुळे नित्य व अनाशी, या म्हणण्यावर पुनरुक्त दोष येत नाही]—**यथा भस्मीभूतः अदर्शनं गतः देहः नष्टः उच्यते**—ज्याप्रमाणें भस्मीभूत झालेला-अभावास प्राप्त झालेला देह नष्ट झाला, असे म्हटलें जातें.—**विद्यमानः अपि अन्यथापरिणतः व्याध्यादियुक्तः जातः नष्टः उच्यते**—त्याचप्रमाणें विद्यमान असूनही विपरीत परिणाम पावलेला,- रोगादिकांनी युक्त झालेला देह नष्ट झाला असे म्हटलें जातें —**तत्र**—असें असल्यामुळें—**अनाशिनः नित्यस्य इति**—अनाशी व नित्य या दोन पदांनी—**द्विविधेन अपि नाशेन अस्य असंबंधः इत्यर्थः**—दोन्ही प्रकारच्या नाशांशी याचा संबंध नाही, असा आशय व्यक्त केला

आहे.—**अन्यथा**—नाहा तर—**पृथिव्यादिवत् अपि आत्मनः नित्यत्वं स्यात्**—पृथिवी, आकाश इत्यादिकांप्रमाणेंही आत्म्याचें नित्यत्व सिद्ध होईल,—**तत् मा भूत् इति नित्यस्य अनाशिनः इति आह**—तें तसें न व्हावें, म्हणून भगवान् 'नित्यस्य' व 'अनाशिनः' असें म्हणत आहेत. [शरीर जळून भस्म झालें, तें अदृश्य झालें तरी त्याचा नाश झाला असें म्हणतात व तें जिवंत असतांनाच रोगादिकांच्या योगानें त्याच्यामध्यें कांहीं विपरीत परिणाम झाला तरी त्याचा नाश झाला असें म्हणतात. अर्धांगवायूनें अर्धे अंग लुळें पडलें, तर त्याचें उजवें किंवा डावें अंग गेलें, असें म्हणतात. डोळे फुटले, तर दृष्टि गेली, नष्ट झाली, असें म्हणतात, हें प्रसिद्ध आहे. पण अशा या दोन्ही प्रकारच्या नाशाचा आत्म्यामध्यें संभव नाहीं, तो निर्विकार नित्य आहे, हें सांगण्यासाठीं नित्य व अनाशी हीं दोन विशेषणें दिलीं आहेत. त्यांतील कोणतें तरी एकच विशेषण असतें तर पृथिवीमध्यें प्रतिक्षणीं परिणाम होत असूनही 'तीच ही' अशी नित्यत्वाची प्रतीति जशी येते त्याप्रमाणें आत्माही परिणामी नित्य आहे, असें वाटण्याचा संभव होता. पण तशी कोणाची विपरीत भावना होऊं नये, म्हणून दोन विशेषणें मुद्दाम दिलीं आहेत.]

अप्रमेयस्य न प्रमेयस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः। नन्वागमेनाऽऽत्मा परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिना च पूर्वम्। न। आत्मनः स्वतःसिद्धत्वात्। सिद्धे ह्यात्मनि प्रमातरि प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवति। न हि पूर्वमित्थमहमित्यात्मानमप्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते। न ह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति॥

भाष्यार्थ—अप्रमेयस्य-न प्रमेयस्य-प्रत्यक्षादिप्रमाणैः अपरिच्छेद्यस्य इत्यर्थः—अप्रमेय म्ह० प्रमेय नसलेल्या-प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं परिच्छिन्न न होणाऱ्या-प्रत्यक्षादिकांनीं ज्ञात न होणाऱ्या-प्रमाणाचा विषय न होणाऱ्या, असा याचा भावार्थ. [आत्मा केवळ उपनिषद् या प्रमाणानेंच परोक्ष ज्ञात होतो. उपनिषदांवरूनही त्याचा अपरोक्ष साक्षात्कार होत नाहीं. म्हणून तो अप्रमेय-प्रत्यक्षादि लौकिक प्रमाणाचा विषय न होणारा आहे, अशा त्या अप्रमेय आत्म्याचे हे देह अन्तवन्त आहेत, याविषयींच शंका घेऊन समाधान-]—**ननु**—अहो पण—**आगमेन आत्मा परिच्छिद्यते**—उपनिषद्रूप आगमावरून आत्म्याचें ज्ञान होतें, [त्यामुळें त्याला अप्रमेय म्हणतां येत नाहीं.]—**प्रत्यक्षादिना च पूर्वं**—व आगमाची प्रवृत्ति होण्यापूर्वी प्रत्यक्षादि प्रमाणांच्या योगानेंच तो ज्ञात होतो [त्यामुळेंही त्याला अप्रमेय म्हणतां येत नाहीं. कारण मी कोण याविषयींच अज्ञान संभवतें व जें अज्ञात असेल त्याचें ज्ञान करून देणें, हेंच प्रमाणाचें लक्षण आहे आणि मी अमुक-मनुष्य, कर्ता, भोक्ता आहे इत्यादि ज्ञान झाल्यावरच आगमाची प्रवृत्ति होते. या शंकेचें 'एतदप्रमेयं' या श्रुतीच्या आधारानें समाधान-]—**न**—असें नाहीं,—**आत्मनः स्वतःसिद्धत्वात्**—कारण आत्म्याला स्वतःसिद्धत्व आहे. [त्याच्या सिद्धीला दुसऱ्या प्रमाणाची अपेक्षा नाहीं. तीं कशी? म्हणून म्हणाल तर सांगतों-]—**हि प्रमातरि-आत्मनि सिद्धे**—कारण प्रमाता-प्रमेयाला

जाणणारा आत्मा जेंव्हा सिद्ध असतो तेंव्हाच—**प्रमित्सोः**—प्रमेयाला जाणण्याची इच्छा करणाऱ्या त्याला—**प्रमाणान्वेषणा भवति**—प्रमाणाची अपेक्षा वाटते—**हि पूर्वं अहं इत्थं इति आत्मानं अप्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय न प्रवर्तते**—कारण अगोदर हा मी अशा प्रकारचा आहे, असें स्वत ला न जाणता कोणीही नंतर प्रमेयाला –विषयाला जाणावयास प्रवृत्त होत नाहीं —**आत्मा नाम कस्यचित् अप्रसिद्धः न भवति हि**—आत्मा कोणालाही अप्रसिद्ध केव्हाच नसतो, हे प्रसिद्ध आहे. [प्रमाता –मी असें म्हणणारा कर्ता–जीव, तो सर्व प्रवृत्तींच्या पूर्वीच सिद्ध असतो 'मी' ची सिद्धि सर्व प्रवृत्तींच्या पूर्वीं त्यामुळें प्रमाता–म्ह० प्रमाणांच्या योगानें प्रमेयाला जाणणारा हेंच सोप्या शब्दात सागावयाचें झाल्यास प्रमाता म्ह० विषयांना जाणणारा, प्रमाण म्ह० इंद्रियें–ज्ञानाचीं साधनें व प्रमेय म्ह० विषय अर्थात् इंद्रियांची विषयग्रहणासाठीं जी प्रवृत्ति व्हावयाची ती प्रमाता पूर्वी सिद्ध असेल तरच होईल त्यावाचून होणार नाहीं एखादा धनी असला तरच भृत्याची गरज, त्याच्या प्रेरणेनेंच त्याचे भृत्य–नोकर त्याच्यासाठीं आपापल्या कार्यांत प्रवृत्त होतात प्रमाता प्रमेयाला जाणण्याची जेंव्हा इच्छा करतो तेंव्हा त्याला प्रमाणाची गरज भासते मी हा अशा प्रकारचा आहे, असें अगोदर प्रमाता जेंव्हां स्वतःला जाणतो, तेंव्हाच तो प्रमेयाला प्रमाणाच्या योगानें जाणण्यास सिद्ध होतो आत्मा सर्वलोकप्रसिद्ध आहे 'मी' ह कोणाला शिकवावयास नको आत्मप्रतीति पशु-पक्ष्यानाही स्वभावतःच असते अर्थात् आत्म्याच्या सामान्य ज्ञानाला कोणत्याही प्रमाणाची अपेक्षा नसते इतकेंच नव्हे तर कोणतेंच प्रमाण त्याला विषय करण्यास समर्थ नाहीं सर्व प्रमाणें जड आहेत त्यामुळे चेतन आत्म्याला जाणण्याची योग्यता त्यांच्यामध्यें नाहीं (अ १० श्लो १४,१५) ह्मणून सत्–आत्मा अप्रमेय आहे शिवाय प्रत्यक्ष, अनुमान, शब्द हीं प्रमाणें अनात्म्याला विषय करितात व्यवहारापर्यंत अनात्म्याचेंच अज्ञान संभवतें अज्ञात पदार्थांचें ज्ञान करून देणें, हेंच प्रमाणाचें लक्षण आहे अर्थात् प्रत्यक्षादि प्रमाणाना व्यवहारातच प्रामाण्य आहे व्यवहारात अहंकारविशिष्ट आत्म्याचाच 'अहं'–मी असा अनुभव येत असतो केवळ आत्मा अनुभवाचा विषयच होत नाहीं ह्मणून तो सर्वथा अप्रमेय आहे]

शास्त्रं त्वन्त्य प्रमाणमतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रमाणत्वमात्मनि प्रतिपद्यते न त्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुति —" यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तर." इति ॥

भाष्यार्थ—(प्रत्यक्षादि प्रमाणें आत्म्याला जरी विषय करीत नसलीं तरी श्रुतीनें आत्म्याला 'औपनिषद पुरुष' म्हटलें आहे म्ह० आत्मा केवळ उपनिषद् या प्रमाणानेंच ज्ञात होतो, असें तिनें म्हणणें आहे त्यामुळें आत्म्याचे ठिकाणीं शास्त्राची प्रवृत्ति अवश्य होणारच, अशी कोणी शंका घेईल, म्हणून आचार्य सांगतात–)—**शास्त्रं तु अन्त्यं प्रमाणं**—शास्त्र तर शेवटचें प्रमाण आहे—**अतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन आत्मनि प्रमाणत्वं प्रतिपद्यते**—आत्म्यावर नित्यत्वा अनात्मधर्मांचा

आरोप झालेला आहे त्या सर्वांचें निवर्तन करणें, या कार्यामुळें शास्त्र आत्म्याविषयीं प्रमाण आहे—**तु अज्ञातार्थज्ञापकत्वेन आत्मनि प्रमाणत्वं न (प्रतिपद्यते)** —पण अज्ञात अर्थाचें ज्ञापन करणें, या रूपानें तें आत्म्याविषयीं प्रमाण होऊं शकत नाहीं.—**तथा च—यत्साक्षात्–अपरोक्षात् ब्रह्म, य आत्मा सर्वान्तरः इति श्रुतिः**—हाच सिद्धान्त सांगणारी 'जें साक्षात्–अपरोक्ष ब्रह्म, जो सर्वान्तर आत्मा' अशी श्रुति आहे. [शास्त्रानें प्रत्यगात्मरूप ब्रह्माचें प्रतिपादन केलें असता प्रमाता-प्रमाण-प्रमेय इत्यादि सर्व विभाग निवृत्त होतो. त्यामुळें शास्त्राला अन्त्य–शेवटचें म्हणणें उचित आहे व तें अपौरुषेय असल्यामुळें निर्दोष आहे. त्यामुळें त्याच्या प्रामाण्याविषयींही शंका रहात नाहीं. 'तद्धर्म' म्ह० आत्मधर्म, अतद्धर्म म्ह० अनात्म्याचे–अन्तःकरण, इंद्रियें, देह, विषय यांचे–धर्म. आत्म्याच्या अनादि अविवेकामुळें त्याच्यावर 'मी सुखी-दुःखी' इत्यादि अंतःकरणाचे धर्म, आंधळा, बहिरा, इत्यादि इन्द्रियधर्म, उंच, स्थूल, गोरा, इत्यादि शरीरधर्म, धना, कुटुंबी इत्यादि विषयधर्म प्रत्येक अज्ञ जीव लादतो त्याच्यावर त्याचा आरोप करतो. शास्त्र त्या सर्व आरोपित धर्मांची निवृत्ति करतें व तेवढ्या कार्यानेंच तें आत्म्याविषयीं प्रमाण होऊं शकतें. आत्मा स्वयंप्रकाश व अनुभवरूप–नित्य ज्ञात असल्यामुळें अज्ञात असलेला पदार्थ ज्ञात करून देणें, या रूपानें तें आत्म्याचें प्रमाण होऊं शकत नाहीं; अनात्मधर्मांची निवृत्ति केल्यावर त्याचा कांहींच उपयोग नसतो, म्हणून तें अन्त्य प्रमाण होय. 'साक्षात् म्ह० दुसऱ्या कशाचीही अपेक्षा न करणारें व अपरोक्ष–स्वयं ज्ञानरूप असें जें ब्रह्म तोच सर्वान्तर्यामी राहणारा आत्मा आहे. तेंच सर्व वस्तूंतील सार आहे, तें मला सांग.' अशा अर्थाची बृहदारण्यक श्रुति आहे. (बृहदा. भाष्यार्थ अ. ३ पृ. १०७) तीही ब्रह्मात्मा अन्य प्रमाणाची अपेक्षा न करितां स्वतः स्फुरतो, याविषयीं प्रमाण आहे. असो, याप्रमाणें आत्मा–सत्–ब्रह्म अप्रमेय असल्यामुळें अविनाशी आहे, असें प्रतिपादन करून त्यापासून निष्पन्न झालेल्या गोष्टींचें निगमन[१] करितात.]

यस्मादेवं नित्योऽविक्रियश्चाऽऽत्मा तस्माद्युध्यस्व युद्धादुपरमं मा कार्षीरित्यर्थः । न ह्यत्र युद्धकर्तव्यता विधीयते । युद्धे प्रवृत्त एव ह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्धस्तूष्णीमास्ते तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्माद्युध्यस्वेत्यनुवादमात्रं न विधिः ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एवं नित्यः च अविक्रियः आत्मा—ज्याअर्थी याप्रमाणें नित्य व अविक्रिय–निर्विकार आत्मा आहे—**तस्मात् युद्ध्यस्व–युद्धात् उपरमं मा कार्षीः इत्यर्थः**—त्याअर्थी युद्ध कर म्ह० युद्धापासून उपरम पावूं नकोस –युद्ध सोडून निवृत्त होऊं नकोस, असा याचा भावार्थ—**अत्र युद्धकर्तव्यता न हि विधीयते**—या वाक्यांत 'युद्ध करावें' असें युद्ध कर्तव्यतेचें विधान केलें

१ 'म्हणून पक्षावर साध्य अबाधितपणें राहतें' असें प्रतिपादन करणारें जें वाक्य तें निगमन होय. तर्कसंग्रहसार पृ. ९५ पहा.

जात नाहीं—हि असौ युद्धे प्रवृत्तः एव—कारण तो अर्जुन युद्धांत प्रवृत्त झालेलाच होता त्याला या वाक्यानें नवीन प्रवृत्त करावयाचें नव्हतें पण—शोकमोहप्रतिबद्धः तूष्णीं आस्ते—शोक व मोह याच्या योगानें प्रतिबद्ध होऊन—तूष्णी-मुकाट्यानें (अ २ श्लो ९) बसला आहे.—(अतः) भगवता तस्य कर्तव्यप्रतिबन्धापनयनमात्रं क्रियते—म्हणून भगवानाकडून केवळ त्याच्या कर्तव्यप्रतिबंधाचें निवारण केलें जात आहे—तस्मात्—यास्तव—युद्ध्यस्व इति अनुवादमात्रं न विधिः—'युद्ध कर' हा नुस्ता अनुवाद आहे विधि नव्हे [वर वर्णन केल्याप्रमाणें आत्मा नित्य व निर्विकार आहे म्हणून तू युद्धापासून परत फिरू नको युद्ध हा स्वधर्म सोडू नको 'अहो पण आत्म्याच्या नित्यत्वादि स्वरूपाचें उपपादन करून युद्ध करावें असें विधान भगवानानीं केलेलें असल्यामुळें येथें ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय भगवानाना इष्ट असावा, असें दिसतें,' असें समुच्चयवादी म्हणतील म्हणून आचार्य म्हणतात—"'तस्माद्युध्यस्व भारत' या वाक्यानें भगवान् युद्धाच्या कर्तव्याचें विधान करात नाहींत स्वधर्मरूप युद्धात तो पूर्वीच प्रवृत्त झालेला आहे क्षत्रियानें युद्ध करावें, असें धर्मशास्त्राचेंच विधान असल्यामुळें तो स्मार्त धर्म अर्जुनाला जन्मत च प्राप्त आहे, व यापूर्वीही त्यानें अनेक वेळां शवर, निवातकवच, इंद्र, गंधर्व, उत्तरगोग्रहणप्रसंगा कौरव यांच्याशी युद्ध केलें आहे पण या प्रसंगा शोक व मोह यांनी त्याच्या त्या धर्मप्रवृत्तीला प्रतिबंध केल्यामुळें तो स्वधर्मरूप युद्ध सोडून मुकाट्यानें बसला आहे म्हणून भगवान् आत्मज्ञानानें त्याचा शोक-मोह घालवून त्याच्या स्वधर्मप्रवृत्ताच्या प्रतिबंधाचें निवारण करीत आहेत अर्थात् 'युध्यस्व' हा विधि नसून तो स्मार्त विधीचा अनुवाद आहे त्यामुळें येथें समुच्चयाचा गवहा नाहीं"] १८

---

१ रहस्यकार 'तस्मात् युद्ध्यस्व भारत' हा विधि आहे, असें मानतात, पण त्यानीं आचार्यांचें वरील म्हणणें सबंध गीतारहस्यात कोठेंही खोडून काढलेलें नाहीं याला विधि का मानता येत नाहीं, तें आचार्यांनी वर स्पष्ट सांगितलें आहे पण त्याचा काहींच विचार न करिता रहस्यकार म्हणतात—

"यावर कित्येकाचें असें म्हणणें आहे कीं, अर्जुनास भगवंतानी जो उपदेश केला तो निवृत्तिपर ज्ञानाचा, योगाचा किंवा भक्तीचाच असून तोच मुख्य प्रतिपाद्य विषय होय पण युद्धाला प्रारंभ झाला होता म्हणून क्रमाची मध्यें मध्यें थोडीशी प्रशंसा करून भगवंतानी अर्जुनाला तें युद्ध पुरें करू दिलें आहे अर्थात् युद्ध पुरें करणें ही गोष्ट मुख्य न धरता आनुषंगिक किंवा अर्थवादात्मकच मानली पाहिजे पण अशा लटपटीच्या कोटिक्रमानें गीतेच्या उपक्रमोपसंहाराची किंवा फलाची नीट उपपत्ति लागत नाहीं स्वधर्माप्रमाणें प्राप्त झालेलें कर्तव्य बाधा झाली तरी आमरणान्त करीत राहण्याचें महत्त्व व आवश्यकता या ठिकाणी दाखवावयाची होती व ती सिद्ध करण्यास कर्माच्याआधीं ज्ञान कारण गीतेंत कोठेंही सांगितलें नाहीं आणि सांगितलें असतें तरी अर्जुनासारख्या बुद्धिमान् व चौकस पुरुषास तें पटलेंही नसतें अपयश कुलक्षय होणार हें डोळ्यापुढें दिसत असताही युद्ध करावें का न करावें, आणि करावें असल्यास पाप न लागतां कसें करावें, हाच त्याचा मुख्य प्रश्न होता आणि कितीही

शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं न प्रवर्तकमित्येतस्यार्थस्य साक्षिभूते ऋचावानिनाय भगवान्। यत्तु मन्यसे युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्तेऽहमेव तेषां हन्तेत्येषा बुद्धिर्मृषैव ते। कथम्—य एनमिति।

भाष्यार्थ—(गीताशास्त्र ही केवळ भगवन्ताची कल्पना आहे. त्याला मूळ प्रमाण कांहीं नाहीं, असें कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् दोन मंत्रांचा येथें उल्लेख करितात, असें सांगून आचार्य त्यांची संगति दाखवितात-)—**गीताशास्त्रं शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं**—गीताशास्त्र शोकमोहादि संसारकारणाच्या निवृत्तीसाठीं आहे, —**न प्रवर्तकं**—तें शोकमोहादि संसारकारणांत प्रवृत्त करणारें नाहीं,—**इति एतस्य अर्थस्य साक्षिभूते ऋचौ भगवान् आनिनाय**—अशा या अर्थाच्या साक्षिभूत दोन ऋचा भगवान् येथें आणीत आहेत. [गीताशास्त्र संसारकारणाची प्रवृत्ति करविणारें नाहीं, त्याची निवृत्ति करणारें आहे, या सिद्धान्ताला प्रमाणभूत—आधारभूत अशा दोन ऋचा भगवानांनीं येथें घेतल्या आहेत. त्यांतील पहिल्या मंत्राची संगति आचार्य सांगतात-]—**तु युद्धे भीष्मादयः मया हन्यन्ते**—पण युद्धांत भीष्मादिक मजकडून मारले जातात—**अहं एव तेषां हन्ता**—मीच त्यांचे हनन करणारा आहे.—**इति यत् मन्यसे**—असें जें तूं मानीत आहेस—**एषा ते बुद्धिः मृषा एव**—ही तुझी बुद्धि-भावना मिथ्याच आहे.—**कथं**—तीं कशी म्हणून विचारशील तर—**यः**

स्टपट केलीं तरा " निष्काम युद्ध कर " किंवा " कर्म कर " असें या प्रश्नाचें म्हणजे मुख्य मुद्याचेंच जें उत्तर तें ' अर्थवाद ' म्हणून कधाही उडवून टाकता येत नाहा." गी. र. पृ.५६.

गीतारहस्यकाराना वर ' कित्येकाचें ' म्हणून जें म्हणणें माडलें आहे, तें ' अमस्याचें ' म्हणून जर म्हटलें असतें तर बरें झालें असतें. पण तसें स्पष्ट न म्हटल्यामुळें आम्हाला त्याचें भ्रामकत्व निःशकपणें दाखविता येत नाहा. तथापि त्यात 'निवृत्तिपर शानाचा' हे शब्द श्रीमच्छकराचार्यांना किंवा त्याच्या मप्रदायातील आचार्यांना उद्देशून आहेत असें वाटतें. म्हणून त्यांविषयी दोन शब्द लिहिणें अयोग्य होणार नाहा. रहस्यकारानां ज्याला 'स्टपटीत कोटिक्रम' म्हणून म्हटलें आहे तो अशैमी करीत नाहींत व अशा स्टपटीत कोटिक्रम कोणते टीकाकार करतात तेंही आम्हाला माहीत नाहा. कदाचित् रहस्यकाराना त्याला आपल्या शब्दानाही स्टपटीत केलें असेल ? म्हणजे त्याचें म्हणणें अशा स्टपटीत रूपानें माडलें असेल ! पण तें कसेंही जरी असलें तरी ' युद्धाला प्रारभ झाला होता, म्हणून कर्माची मध्यें मध्यें थोडीशी प्रशंसा करून भगवताना अर्जुनाला तें युद्ध पुरे करू दिलें आहे. अर्थात् युद्ध पुरे करणें हा गोष्ट मुख्य न धरता आनुषंगिक किंवा अर्थवादात्मकच मानला पाहिजे' हा कोटिक्रम स्टपटीत आहे, असें आम्हीही म्हणतों; व त्यानें गीतेच्या उपक्रमोपसहाराची किंवा फलाची उपपत्ति टावण्याची आमची इच्छाही नाहा. तथापि वरील कोटिक्रम अद्वैत वेदान्त्याचाच आहे, असें जर रहस्यकाराचें म्हणणें असेल तर ' त्या मप्रदायातील अमुक भाष्यकार किंवा टीकाकार अमुक ठिकाणीं हें असें म्हणतात पहा,' असें त्याना दाखवावयास पाहिजे होतें. पण तसें कोठेंहा दाखविलेलें नाहा. अर्थात् वरील म्हणण्यानें भाष्यकाराचें भाष्य बाधित होऊ शकत नाहा.

एनं इति—'य एनं०' या श्लोकानें भगवान् सांगतात—[या युद्धांत भीष्मादिक माझ्या हातून मारले जाणार, मी त्यांचा हिंसक होणार, असें जें तुला वाटत आहे ते उगीच भ्रमानें वाटत आहे, ते खरें नव्हे; 'अहो पण प्रत्यक्ष प्रमाणानें सिद्ध असलेली ती गोष्ट खोटी कशी असेल' म्हणून म्हणशील तर त्याचें उत्तर भगवान् सांगत आहेत—]

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

अन्वयार्थ—यः—जो कोणी—**एनं**—या आत्म्याला—**हन्तारं**—हन्ना-मारणारा—**वेत्ति**—समजतो—**च**—व—**यः**—जो—**एनं**—या आत्म्याला—**हतं**—मेलेला—**मन्यते**—समजतो—**तौ उभौ**—ते दोघे—**न विजानीतः**—आत्म्याला जाणत नाहीत. त्याचें स्वरूप त्यास माहीत नाहीं कारण—**अयं**—हा आत्मा—**न हन्ति**—मारीत नाहीं,—**न हन्यते**—व मारला जात नाहीं. १९.

य एनं प्रकृतं देहिनं वेत्ति जानाति हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं, यश्चैनमन्यो मन्यते हतं देहहनने हतोऽहमिति हननक्रियायाः कर्मभूतं, तावुभौ न विजानीतो न ज्ञातवन्तावविवेकेनाऽऽत्मानमहंप्रत्ययविषयं, हन्ताऽहं हतोऽस्म्यहमिति देहहननेनाऽऽत्मानमहंप्रत्ययविषयं यौ विजानीतस्तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः । यस्मान्नायमात्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता भवति, न हन्यते न च कर्म भवतीत्यर्थः,अविक्रियत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(मी मारणारा व भीष्मादिक मारले जाणार ही भावना अज्ञानमूलक असल्यामुळें ती भ्रामक आहे, असें वरील प्रश्नाचें उत्तर या श्लोकांत दिलें आहे. काठकोपनिषदांत ' हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं ' अशी जी ऋचा आहे (का. भाष्यार्थ पृ. ६१ पहा) तिचाच येथें अर्थतः उल्लेख केला आहे-)—**यः एनं-प्रकृतं देहिनंहन्तारं -हननक्रियायाः कर्तारं वेत्ति-जानाति**—जो या प्रकृत देहवान् आत्म्याला हन्ता-हननक्रियेचा कर्ता समजतो-जाणतो—**च यः अन्यः एनं हतं मन्यते**—व जो दुसरा याला मारला गेलेला मानतो—**देहहनने हतः अहं इति हननक्रियायाः कर्मभूतं**—म्ह० देहाला मारलें असता मीच मारला गेलों आहें, असें आत्म्याला ' हनन ' या क्रियेचा कर्मभूत मानतो—**तौ उभौ**—ते दोघेही—**अविवेकेन**—अविवेकानें—**अहंप्रत्ययविषयं आत्मानं**—अहं-मी या प्रत्ययाचा विषय जो आत्मा त्याला—**न विजानीतः-न ज्ञातवन्तौ**—जाणत नाहींत, त्यांना आत्मा कळला नाहीं. —**देहहननेन**—देहाची हिंसा केल्यानें—**अहं हन्ता अहं हतः अस्मि**—मी हनन-हिंसा करणारा आहें, मी दुसऱ्याकडून हिंसा केला गेलो आहें,—**इति**—असें—**अहंप्रत्ययविषयं आत्मानं**—अहंप्रत्ययाचा विषय होणाऱ्या आत्म्याला—**यौ विजानीतः तौ आत्मस्वरूपानभिज्ञौ इत्यर्थः**—जे समजतात ते दोघेही आत्म्याच्या स्वरूपाला न जाणणारे आहेत, असा याचा आशय आहे. [जो अज्ञ या प्रस्तुत आत्म्याला 'हनन' ही क्रिया करणारा समजतो तो व जो कोणी दुसरा आत्मा मारला जातो,

हननक्रियेचे कर्म होतो, असे समजतो तो, असे ते दोघेही अज्ञानामुळे—अहं—मी या अनुभवाचा विषय होणाऱ्या आत्म्याला जाणत नाहीत देहाने दुसऱ्याला मारले, म्हणजे मी याला मारले व दुसऱ्याने याच्या देहाला मारले म्ह० मी मारला गेलो, असे जे समजतात ते दोघेही आत्म्याच्या स्वरूपाविषयी अनभिज्ञ आहेत]—**यस्मात्**—ज्या अर्थी—**अयं आत्मा न हन्ति-हननक्रियायाः कर्ता न भवति**—हा आत्मा मारीत नाही, म्ह० हनन या क्रियेचा कर्ता होत नाही—**च न हन्यते-कर्म न भवति इत्यर्थः**—व तो मारला जात नाही, म्ह० हननक्रियेचे कर्म होत नाही, असा भावार्थ, (तो का ?)—**अविक्रियत्वात्**—कारण त्याला अविक्रियत्व आहे [ज्या अर्थी तो निर्विकार आहे, त्या अर्थी 'मी हन्ता आहे' इत्यादि ज्ञान हे अज्ञान आहे आत्मा निर्विकार असल्यामुळेच हननक्रियेचा कर्ता नाही व कर्महि नाही] १९

न जायते म्रियते वा कदाचित्
नायं भूत्वाऽभविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—अयं—हा आत्मा—**कदाचित्**—केव्हाही—**न जायते**—उत्पन्न होत नाही—**वा**—किंवा—**कदाचित्**—केव्हाही—**न म्रियते**—मरत नाही—**अयं**—हा—**भूत्वा**—होऊन—**भूयः**—पुनरपि—**अभविता**—न होणारा—**न**—नाही (म्हणून केव्हाही मरत नाही)—**अयं**—हा—**अजः**—न जन्मणारा,—**नित्यः**—त्रिकाली असणारा—**शाश्वत**—निर्विकार-अक्षय—**पुराणः**—नित्य एकरूप आहे—**शरीरे हन्यमाने अपि**—शरीरात जरी विपरिणाम-बदल-विकार होत असला, तरी—**न हन्यते**—यांच्यामध्ये कोणताही विपरिणाम होत नाही, (किंवा शरीराला जरी मारले, तरी आत्मा मारला जात नाही, असा अर्थ केला तरी चालेल.) २०

कथमविक्रियत्वमात्मन इति द्वितीयो मन्त्रः—न जायते नोत्पद्यते जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया नाऽऽत्मनो विद्यत इत्यर्थः । न म्रियते वा । वाशब्दश्चार्थे । न म्रियते चेत्यन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते । कदाचिच्छब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते न कदाचिज्जायते न कदाचिन्म्रियत इत्येवम् । यस्मादयमात्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चादभविताऽभावं गन्ता न भूयः पुनस्तस्मान्न म्रियते । यो हि भूत्वा न भविता स म्रियत इत्युच्यते लोके । वाशब्दान्नशब्दाच्चायमात्माऽभूत्वा भविता वा देहवन्न भूयः पुनस्तस्मान्न जायते । यो ह्यभूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते नैवमात्माऽतो न जायते ॥

भाष्यार्थ—(आत्मा अविक्रिय असल्यामुळे हननक्रियेचा कर्ता किंवा कर्म होत नाही, हे सांगितले तेच आता प्रश्नपूर्वक दुसऱ्या मंत्राने सिद्ध करितात-)—आत्मा

अविक्रियः कथं इति द्वितीयः मंत्रः—आत्मा अविक्रिय कसा, ते सांगण्यासाठीं हा दुसरा मंत्र आहे—**न जायते**-न उत्पद्यते-**जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया आत्मनः न विद्यते**—आत्मा उत्पन्न होत नाहीं. जन्म-प्रादुर्भाव या रूपाचा प्रत्येक सत्पदार्थाला अवश्य होणारा विकार आत्म्याला नाहीं.—**न म्रियते वा वाशब्दः चार्थे**—येथील 'वा' शब्द 'च' म्ह० आणि-या अर्थी आहे.—**न म्रियते च इति अन्त्या विनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते**—आणि तो मरत नाहीं, या वाक्यानें शेवटच्या विनाशरूप विक्रियेचा प्रतिषेध केला जातो.—**कदाचित् शब्दः सर्वविक्रियाप्रतिषेधैः संबध्यते**—कदाचित् हा शब्द सर्व विकारांच्या निषेधाशीं संबद्ध होतो (तो कसा?)—**न कदाचित् जायते न कदाचित् म्रियते इति एवम्**—तो केव्हांही उत्पन्न होत नाहीं, केव्हांही मरत नाहीं, याप्रमाणें सर्व विक्रियांशीं त्याचा संबंध लावावा.—**यस्मात् अयं**-आत्मा **भूत्वा**-भवनक्रियां अनुभूय **पश्चात् भूयः**-पुनः **अभविता**-अभावं गन्ता **न, तस्मात् न म्रियते**—ज्याअर्थीं हा आत्मा होऊन-अगोदर होणे या क्रियेचा अनुभव घेऊन मागाहून पुनरपि न होणारा-अभावास प्राप्त होणारा नाहीं त्या अर्थीं तो मरत नाहीं.—**हि**—कारण—**यः भूत्वा न भविता**—जो होऊन पुन. न होणारा-अभावास प्राप्त होणारा—**सः म्रियते इति लोके उच्यते**—तो मरतो असें लोकांत म्हटलें जातें.—**वाशब्दात् च नशब्दात्**—दुसऱ्या चरणांत 'वा' असा शब्द व 'न' असा शब्द असल्यामुळें—**वा अयं आत्मा देहवत् अभूत्वा भूयः पुनः भविता न**—किंवा हा आत्मा देहाप्रमाणें पूर्वीं नसून पुनरपि होणारा नाहीं.—**तस्मात् न जायते**—त्यामुळें तो उत्पन्न होत नाहीं.—**हि**—कारण—**यः अभूत्वा भविता सः जायते इति उच्यते**—जो पूर्वीं नसून होणारा तो उत्पन्न होतो, असें म्हटलें जातें.—**आत्मा एवं न**—आत्मा असा नसून होणारा नाहीं—**अतः न जायते**—म्हणून उत्पन्न होत नाहीं. [या श्लोकांत आत्मा अविक्रिय कसा ते सांगितलें आहे. आत्मा उत्पन्न होत नाहीं व मरत नाहीं. म्ह० त्याला जन्म ही पहिली व मरण ही शेवटची विक्रिया नाहीं. 'कदाचित्' ह्या शब्दाचा सर्व विक्रियांच्या निषेधाशीं संबंध लावावा म्ह० आत्मा कधींच उत्पन्न होत नाहीं, कधींच परिणाम पावत नाहीं, कधींच क्षीण होत नाहीं, कधींच मरत नाहीं, असा अर्थ निष्पन्न होईल. 'नायं भूत्वा भविता वा न भूयः' या दुसऱ्या चरणांतील 'न' व 'वा' या शब्दांचें स्वारस्य व्यक्त करण्यासाठीं आचार्यांनीं दोन प्रकारें अन्वय लावून 'न म्रियते' व 'न जायते' यांच्याशीं या चरणाचा कारणत्वानें संबंध दाखविला आहे. 'अयं आत्मा भूत्वा अभविता न' हा आत्मा होऊन न होणारा नाहीं, म्हणून मरत नाहीं, जो होऊन नाहींसा होतो, तो मेला असें म्हणतात, असा एक अन्वय व दुसरा 'वा नभूत्वा भूयः भविता न' किंवा नसून पुन. होणारा नाहीं, त्यामुळें उत्पन्नही होत नाहीं. जो पूर्वीं नसून होतो, तो उत्पन्न झाला असें म्हणतात. या दोन्हीं विषयीं देहाचा दृष्टान्त दिला आहे. देह नसून होतो व असून नाहींसा होतो तसा आत्मा नाहीं. असल्या विषम दृष्टान्ताला न्यायशास्त्रांत व्यतिरेकी दृष्टान्त म्हणतात. आकाश निरवयव अस-

त्यामुळे जसे निर्विकार तसा आत्मा निरवयव असल्यामुळे निर्विकार, असल्या सम दृष्टान्ताला अन्वयी दृष्टान्त व देह सावयव असल्यामुळे जसा क्षयी तसा आत्मा नाही कारण तो निरवयव आहे, अशा विषम दृष्टान्ताला व्यतिरेकी म्हणतात. असो; आता अजो नित्यः० ' इत्यादि तिसऱ्या चरणाचे व्याख्यान करितात–]

यस्मादेवं तस्मादजो यस्मान्न म्रियते तस्मान्नित्यश्च । यद्यप्याद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति तथाऽपि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां स्वशब्दैरेव तदर्थः प्रतिषेधः कर्तव्य इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह शाश्वत इत्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(या मंत्रांत जन्म व मरण याच विक्रियांचा निषेध केलेला नाही, तर सर्वच विकाराचा निषेध केला आहे, असे सांगतात–)—**यस्मात् एवं**—ज्या अर्थी हा आत्मा उत्पन्न होत नाही—**तस्मात् अजः**—त्या अर्थी अज आहे—**च यस्मात् न म्रियते तस्मात् नित्यः**—आणि ज्या अर्थी मरत नाही त्या अर्थी नित्य आहे. (आत्मा जन्मत नाही म्हणून अज व मरत नाही म्हणून नित्य.)—**यद्यपि आद्यन्तयोः विक्रिययोः प्रतिषेधे सर्वाः विक्रियाः प्रतिषिद्धाः भवन्ति**—जरी पहिली व शेवटची अशा दोन विक्रियांचा प्रतिषेध केला असता सर्व विक्रिया प्रतिषिद्ध होतात–त्यांचा त्यामुळेच निषेध होतो,—**तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां तदर्थः स्वशब्दैः एव प्रतिषेधः कर्तव्यः इति**—तरी जन्म व नाश यांच्यामध्ये होणाऱ्या विक्रियांचा ती ती विक्रिया हा ज्यांचा अर्थ आहे अशा त्या त्या विक्रियांच्या वाचक शब्दानीच प्रतिषेध करावा म्हणून—**यथा अनुक्तानां अपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधः स्यात् इति शाश्वतः इत्यादिना आह**—ज्या प्रकारें न सांगितलेल्या अशाही तारुण्यादि सर्व विक्रियांचा प्रतिषेध होईल त्या प्रकारें 'शाश्वत' ' इत्यादि शब्दांनी भगवान् (किंवा प्रस्तुत मंत्र) सांगतात– [जन्म व नाश हे दोन विकार आत्म्याला नाहीत असें सांगितलें म्हणजे त्या पहिल्या व शेवटच्या विकारामधील कोणताच विकार त्याला नाही, हे अर्थातच सिद्ध होतें, हें खरें; तथापि त्यांचा प्रत्यक्ष शब्दांनीच निषेध करण्यासाठीं 'शाश्वत. पुराण.' इत्यादि भाग आहे. त्या योगानें षड्भावविकारांत ज्यांचा उल्लेख केलेला नाही, अशा तारुण्यादि सर्व विक्रियांचा निषेध होतो.]

शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते शश्वद्भवः शाश्वतः । नापक्षीयते स्वरूपेण निरवयवत्वान्निर्गुणत्वाच्च नापि गुणक्षयेणापक्षयः ॥ अपक्षयविपरीताऽपि वृद्धिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते पुराण इति । यो ह्यवयवागमेनोपचीयते स वर्धतेऽभि-

१ 'जायते'—उत्पन्न होतो, 'अस्ति' आहे, निवन आहे, 'वर्धते' वृद्धि पावतो, 'विपरिणमते' परिणाम पावतो, 'अपक्षीयते' अपक्षय पावतो, 'नश्यति' नाश पावतो हा सहा भावविक्रिया आहेत. भावविक्रिया म्ह० प्रत्येक सृष्ट पदार्थांना होणारे विकार.

नव इति चोच्यते । अयं त्वात्मा निरवयवत्वात्पुराऽपि नव एवेति पुराणो न व-र्धत इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—शाश्वतः इति अपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते—' शाश्वत ' या पदानें ' अपक्षय ' म्ह० शक्तीचा क्षय होणें या स्वरूपाची जी भावविकारांतील पाचवी विक्रिया तिचा निषेध केला जात आहे —**शश्वत् भव शाश्वतः—** जो नित्य-सर्वदा असतो तो शाश्वत—**निरवयवत्वात् स्वरूपेण न अपक्षीयते—** आत्मा निरवयव असल्यामुळें स्वरूपानें अपक्षय पावत नाही —**च निर्गुणत्वात् गुणक्षयेण अपि अपक्षयः न—**आणि आत्मा निर्गुण असल्यामुळें गुणक्षयानेंही अपक्षय होत नाहीं. [शाश्वतशब्दानें ' अपक्षय ' या विक्रियेचा निषेध केला आहे. त्यामुळें एकदा नित्य म्हटल्यावर पुन शाश्वत म्हणण्याचें कारण काय ? ही शंका येत नाहीं जो सतत असतो तो शाश्वत. स्वरूप क्षीण झाल्यानें किंवा गुण कमी झाल्यानें अपक्षय संभवतो पण आत्मा निरवयव व निर्गुण असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं दोन्हीं प्रकारें अपक्षय संभवत नाहीं]—**पुराणः इति अपक्षयविपरीता वृद्धिलक्षणा विक्रिया अपि प्रतिषिध्यते—**पुराण या पदानें अपक्षयाच्या उलट असलेला वृद्धिरूप विक्रिया ही निषेधिली जाते —**हि—**कारण—**यः अवयवागमेन उपचीयते स वर्धते च अभिनवः इति उच्यते—**जो अवयवाच्या आगमामुळें-उत्पत्तीमुळें पुष्ट होतो तो वाढतो-वृद्धि पावतो-नूतन आहे असें म्हटलें जातें —**तु—**पण—**अयं आत्मा निरवयवत्वात् पुरा अपि नवः एव इति पुराणः—**हा आत्मा निरवयव असल्यामुळें पूर्वींही नवाच असतो, म्हणून पुराण—**न वर्धते इत्यर्थः—**तो वृद्धि पावत नाहीं, असा याचा भावार्थ [' पुराण ' या शब्दानें अपक्षयाच्या उलट असलेल्या ' वृद्धि ' या नावाच्या विक्रियेचा निषेध केला जातो आत्मा असा क्षय पावत नाहीं, तसाच तो वृद्धि पावत नाहीं कारण नवीन अवयवांची उत्पत्ति होऊन ज्याची वाढ होते त्याला ' वर्धते-वाढतो ' असें म्हणतात झाडाच्या नव्या रोपट्याला नवीन नवीन शाखा फुटूनच तो उत्तरोत्तर कसा वाढत जातो तें प्रसिद्ध आहे सतत नवीन असलेल्या या आत्म्याला ' पुराण ' म्हणतात निरवयव असल्यामुळें तो फार प्राचीनकाळींही आजच्या सारखाच नवा असतो त्याच्या स्वरूपात दीर्घ काल लोटला तरी वाढ होत नाहीं, असा याचा भावार्थ]

तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने विपरिणम्यमानेऽपि शरीरे । हन्तिरत्र विपरिणामार्थो द्रष्टव्योऽपुनरुक्तताये न विपरिणम्यत इत्यर्थः ॥ अस्मिन्मन्त्रे षड्भाव विकारा लौकिकवस्तुविक्रिया आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते । सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य सबन्ध. २०

भाष्यार्थ—(पहिल्या चरणांत ' न म्रियते ' तो मरत नाहीं, असें सांगितलें व चवथ्या चरणांत पुन ' न हन्यते ' असं म्हटलें आहे. त्यामुळें पुनरुक्ति दोष येतो, असें कोणी म्हणेल, म्हणून आचार्य त्याची व्यवस्था लावतात-)—**तथा—**त्याचप्रमाणें—

न हन्यते न विपरिणम्यते—तो आत्मा विपरिणामास प्राप्त केला जात नाहीं.—**शरीरे हन्यमाने विपरिणम्यमाने अपि**—शरीर जरी विपरिणामास प्राप्त केलें जात असलें तरी आत्मा विपरिणत केला जात नाहीं. (अहो पण 'हन्-' हा धातु हिंसा करणें या अर्थी आहे. मग त्याचा विपरिणाम असा अर्थ कसा करितां येईल? उत्तर-)—**अत्र हन्तिः विपरिणामार्थः द्रष्टव्यः**—येथें 'हन्' हा धातु विपरिणाम या अर्थी आहे असें समजावें (तें कां?)—**अपुनरुक्ततायै**—पुनरुक्तता हा दोष येऊं नये म्हणून.—**न विपरिणम्यते इत्यर्थः**—त्याचा विपरिणाम केला जात नाहीं, असा याचा भावार्थ. ['न म्रियते' व 'हन्यते-' यांचा अर्थ जवळ जवळ एकच असल्यामुळें त्यावर पुनरुक्ति दोष येतो, तो न यावा म्हणून 'हन्' या धातूचा येथें विपरिणाम पावणें, असा अर्थ करावा. म्हणजे तो दोष येणार नाहीं. पूर्व अवस्था जाऊन दुसरी अवस्था प्राप्त होणें, याला विपरिणाम म्हणतात. आत्म्याचें असें अवस्थान्तर होत नाहीं, वैयाकरणांनी धातूंचे अनेक अर्थ मानलेले असल्यामुळें तसा अर्थ करण्यास कांहीं हरकत नाहीं.] (या मंत्रार्थाचा उपसंहार करितात-)—**अस्मिन् मन्त्रे**—'न जायते' या मंत्रात—**षड्भावविकाराः-लौकिकवस्तुविक्रियाः**—सहा भावविकार म्ह० लौकिक वस्तूला होणारे विकार—**आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते**—आत्म्यामध्यें निषेधिले जातात. (त्यामुळें)—**आत्मा सर्वप्रकारविक्रियारहितः इति वाक्यार्थः**—आत्मा सर्व प्रकारच्या विक्रियांनी रहित आहे, असा या वाक्याचा अर्थ आहे.—**यस्मात् एवं**—आणि ज्या अर्थी आत्मा सर्व विकारशून्य आहे—**तस्मात्**—त्या अर्थी—**उभौ तौ न विजानीतः**—ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहींत—**इति पूर्वेण मन्त्रेण अस्य संबन्धः**—या पूर्व मंत्राशीं याचा संबंध. [प्रत्येक लौकिक वस्तूला अवश्य होणारे हे सहा विकार आत्म्याला होत नाहीत, तो निर्विकार आहे, असें येथें सांगितलें आहे. आत्मा सर्व विकारशून्य आहे, हा या सर्व वाक्याचा अर्थ आहे. ज्याअर्थी आत्मा सर्व विकाररहित आहे त्याअर्थी तो हननक्रियेचा कर्ता व कर्म आहे, असें जे समजतात ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहात, असा पूर्व मंत्राशीं याचा संबंध आहे.] २०

य एनं वेत्ति हन्तारमित्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवतीति प्रतिज्ञाय 'न जायते' इत्यनेनाविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा प्रतिज्ञातार्थमुपसंहरति—वेदाविनाशिनमिति ॥

भाष्यार्थ—('अहो पण पूर्वमंत्राचाच अर्थ दुसऱ्या मंत्रात आहे. त्यामुळें पुनरुक्ति दोष आल्यासारखा वाटतो, असें कोणी म्हणेल म्हणून त्याच्या अर्थाचा अनुवाद करून पुढील श्लोकाला अवतरण देतात-)—**'य एनं वेत्ति हन्तारं' इति अनेन मन्त्रेण**—'य एनं वेत्ति०-' या मंत्रानें—**हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति इति प्रतिज्ञाय**—आत्मा हननक्रियेचा कर्ता व कर्म होत नाहीं, अशी प्रतिज्ञा[१] करून

१ येथील प्रतिज्ञाशब्द अनुमानातील पारिभाषिक अर्थी आहे, लौकिक नव्हे. तर्कसंग्रहसार पृ. ५४ पहा.

—'न जायते०' इति अनेन अविक्रियत्वे हेतुं उक्त्वा 'वेदाविनाशिनं०' इति प्रतिज्ञातार्थं उपसंहरति—'न जायते०' या मन्त्रानें आत्म्याच्या अविक्रियत्वाविषयीं हेतु सांगून 'वेदाविनाशिनं०' या श्लोकानें त्या प्रतिज्ञात अर्थाचा उपसंहार करितात–[पहिल्या मंत्रानें आत्मा कोणत्याही क्रियेचा कर्ता व कर्म होत नाहीं, अशी प्रतिज्ञा करून दुसऱ्या मंत्रानें आत्मा निर्विकार आहे, याविषयीं हेतु सांगून भगवान् आतां येथें आत्मा कर्ता वगैरे नाहीं, या प्रतिज्ञात अर्थाचाच उपसंहार करीत आहेत—]

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना!—**यः**—जो—**एनं**—या आत्म्याला—**अविनाशिनं नित्यं अजं अव्ययं वेद**—अविनाशी, नित्य, अज व अव्यय समजतो,—**सः पुरुष**—तो पुरुष—**कं**—कोणाला—**कथं**—कसा—**हन्ति**—मारणार? व—**कं**—कोणाला—**कथं**—कसा—**घातयति**—मारविणार? २१

वेद विजानात्यविनाशिनमन्त्यभावविकाररहितं नित्यं विपरिणामरहितं यो वेदेति संबन्धः । एन पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणमजं जन्मरहितमव्ययमपक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान्पुरुषोऽधिकृतो हन्ति हननक्रियां करोति कथं वा घातयति हन्तारं प्रयोजयति । न कथंचित्कंचिद्धन्ति न कथंचित्कंचिद्घातयतीत्युभयत्राऽऽक्षेप एवार्थः प्रश्नार्थासंभवात् । हेत्वर्थस्य तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवत. । हन्तेस्त्वाक्षेप उदाहरणार्थत्वेन ॥

भाष्यार्थ—वेद-विजानाति—जाणतो—**अविनाशिनं-अन्त्यभावविकाररहितं**—अविनाशी म्ह० अन्त्यभावविकाररहित—**नित्यं-विपरिणामरहितं**—नित्य म्ह० विपरिणामरहित—**यः**—जो—**वेद इति संबन्धः**—याचा 'वेद' या क्रियापदाशीं संबंध—**एनं-पूर्वेण मन्त्रेण उक्तलक्षणं**—याला-पूर्व मन्त्रानें ज्याचें लक्षण सांगितलें आहे, त्याला—**अजं-जन्मरहितं**—अज म्ह० जन्मरहित—**अव्ययं-अपक्षयरहितं**—अव्यय म्ह० अपक्षयरहित (जो जाणतो तो)—**कथं केन प्रकारेण**—कसा-कोणत्या प्रकारें—**सः विद्वान् अधिकृतः पुरुषः**—तो विद्वान्-ज्ञानाचा अधिकारी असलेला पुरुष—**हन्ति-हननक्रियां करोति**—मारतो-हनन ही क्रिया करतो?—**वा कथं घातयति-हन्तारं प्रयोजयति**—किंवा कसा घात करवितो-हनन करणारास प्रेरणा करतो?—**कथंचित् कंचित् न हन्ति कथंचित् कंचित् न घातयति इति उभयत्र आक्षेपः एव अर्थः**—कोणत्याच प्रकारें कोणाला मारीत नाहीं व कोणत्याच प्रकारें कोणाचा घात करवीत नाहीं, असा दोन्ही वाक्यांत आक्षेप हाच अर्थ आहे कारण—**प्रश्नार्थासंभवात्**—येथें प्रश्नार्थाचा असंभव आहे. [ज्याला आत्म्याचा साक्षात्कार झाला आहे त्याला मी कर्ता असा अभिमान नसतो व आत्मा एक निर्विकार आहे, असा त्याचा निश्चय झालेला असतो त्यामुळें त्याचा सन्यास–श्रौत-स्मार्त-कर्मांचा

त्याग-प्राप्तच असतो विद्वेचा परिपाक होण्यासाठी–म्ह० आत्मज्ञान दृढ होण्यासाठी त्या आर्थिक सन्यासाला भगवान् येथ अनुमोदन देत आहेत जो या मरणरहित, विपरिणामरहित, अज, अव्यय आत्म्याला जाणतो तो आत्मज्ञानी पुरुष स्वत कोणाला कसा मारणार व दुसऱ्याकडून तरी कोणाला कसा मारविणार ? छे, तो कधीच कोणाला मारीत नाही, किंवा मारवीत नाही 'कथ हन्ति' व 'कथ घातयति' हे दोन्ही आक्षेप आहेत, प्रश्न नव्हेत येथ प्रश्नाचा असभव आहे कारण भगवान् या प्रश्नांचा उत्तरें अर्जुनाकडून मिळावा, अशा अपेक्षा करीत नाहीत व पुढ अर्जुनानं उत्तर दिल्याचेंही दिसत नाही या गीताशास्त्रातही पुढ जेथें जेथें प्रश्न आहे तेथ तेथें लागलेंच पुढें उत्तर दिलेलें आहे म्हणून आक्षेप हाच या वाक्याचा अर्थ आहे आक्षेपात दुसऱ्याकडून उत्तराची अपेक्षा नसते तें त्या वाक्यातच अन्तर्भूत झालेले असत जसें–' तो कसा मारणार ? ' छे त्याला मारणें शक्यच नाही, ' तो कसा मारविणार ? ' त्याला दुसऱ्याकडून मारविता येणही शक्य नाही कूटस्थ म्ह० निर्विकार आत्म्याचे ठिकाणी त्याचा असभव आहे]

(आता या प्रकरणार्थाचा उपसहार करितात–)—**हेत्वर्थस्य विदुष• तुल्यत्वात्**—आणि अविक्रियत्व हा जो हेत्वर्थ तो विद्वानालाही आत्म्याप्रमाणेंच लागू असल्यामुळ—**भगवतः सर्वकर्मप्रतिषेध• एव प्रकरणार्थ अभिप्रेत•**—भगवानाला सर्व नित्य-नैमित्तिकादि कर्मांचा निषेध, हाच या प्रकरणाचा अर्थ विवक्षित आहे [आत्मा निष्क्रिय आहे, याविषयी वर अविक्रियत्व हा हेतु (कारण) सांगितला आहे तो विद्वानाच्या सर्वकर्मत्यागालाही तसाच लागू आहे विद्वानही सर्व विक्रियाशून्य आहे, म्हणून तो सर्वकर्मत्याग करतो अर्थात् ' सर्वकर्मांचा सन्यास ' हाच या प्रकरणाचा अर्थ भगवानाला इष्ट आहे त्याना या प्रकरणात तोच अर्थ सांगावयाचा आहे]

('विद्वानानें सर्वकर्मसन्यास करावा, असच जर भगवानाला इष्ट आहे तर येथें नुसत्या हिंसेविषयीच आक्षेप का ? ' या प्रश्नाच उत्तर–)—**तु हन्ते• आक्षेप• उदाहरणार्थत्वेन**—पण हननक्रियेविषयीच जेथ जो आक्षेप आहे तो उदाहरण देण्यासाठी म्हणून आहे [विद्वान् केवल हननक्रिया मात्र स्वत किंवा दुसऱ्याकडून करू किंवा करवू शकत नाही पण इतर क्रिया करू शकतो, असं म्हणता येत नाही कारण अविक्रियत्व हा हेतु सर्वच कर्मांना एकसारखाच लागू आहे पण येथें हिंसेच प्रकरण असल्यामुळें हननक्रियेचाच तेवढा निषेध केला आहे १८ व्या श्लोकात 'म्हणून तू युद्ध कर' असें सांगून लागलच पुढ १९ व २० श्लोकात काठकोपनिषदाच्या वचनाच्या आधाराने आत्मा निर्विकार आहे, असें सांगितल व त्याला जो निर्विकार जाणतो, तो विद्वान्, स्वत किंवा दुसऱ्याकडून हिंसा कशी करणार असा आक्षेप केला आहे यावरून 'युद्ध कर' असं सांगण्याच्या प्रसगानें हिंसेचा निषेध करणच उचित होय पण तो निषेध उदाहरणार्थ आहे असं जाणून सर्व क्रियांचा निषेध येथ अभिप्रेत आहे, असेंच समजलें पाहिजे नुसत्या हिंसेच्या निषेधानं भगवानाना कोणताच विशेष उद्देश साधावयाचा नाही, हें कोणीही कबूल करील]

विदुषः क कर्मासंभवे हेतुविशेषं पश्यन्कर्माण्याक्षिपति भगवान्कथं स पुरुष इति । ननूक्त एवाऽऽत्मनोऽविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः, सत्यमुक्तो न तु स कारणविशेषोऽन्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियादात्मन इति । न ह्यविक्रियं स्थाणुं विदितवत कर्म न संभवतीति चेन्न ॥

भाष्यार्थ—(वरील हेतूवर आक्षेप घेण्यासाठी वादी विचारतो-)—**विदुषः कर्मासंभवे कं हेतुविशेषं पश्यन् भगवान् 'कथं स पुरुषः' इति कर्माणि आक्षिपति**—विद्वानाला कर्मांचा असंभव आहे, याविषयीं कोणता विशेष हेतु पाहणारा भगवान् 'कथं स पुरुषः' या वाक्यानें कर्मांचा आक्षेप-निषेध करीत आहे ? (यावर आचार्यपक्षाचें म्हणणें-)—**ननु आत्मनः अविक्रियत्वं सर्वकर्मासंभवकारणविशेषः उक्तः एव**—अहो पण आत्म्याचें अविक्रियत्व हा सर्व कर्मांच्या असंभवाचा कारणविशेष वर सांगितलाच आहे (पण तो बरोबर नाहीं, असें वादी म्हणतो-)—**सत्यं उक्तः**—तुम्ही तो कारणविशेष सांगितला आहे, हें खरें—**तु सः कारणविशेषः न**—पण तो कारणविशेष नव्हे—**अविक्रियात् आत्मनः विदुषः अन्यत्वात्**—कारण अविक्रिय आत्म्याहून विद्वानाला अन्यत्व आहे—**इति**—म्हणून तो कारणविशेष नव्हे—**अविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न संभवति इति न, इति चेत्**—अविक्रिय स्थाणूला-खांबाला जाणणाऱ्या पुरुषाचें कर्म संभवत नाहीं, असें नाहीं, म्हणून म्हणाल-[वादी म्हणतो-पण विद्वानाचें कर्म संभवतच नाहीं, याविषयीं कोणतें विशेष कारण पाहून भगवान् येथें 'कथं स०' या वाक्यानें कर्मांचा निषेध करीत आहेत ? यावर मध्यस्थ वेदान्त्याच्या बाजूनें म्हणतो-आत्मा अविक्रिय आहे,हेंच विद्वानाच्या सर्व कर्मांच्या असंभवाचें विशेष कारण आहे,हें वर सांगितलेंच आहे पण वादी पुन त्यावर आक्षेप घेतो-होय,तुम्ही तें कारण सांगितलेंत खरें, पण तें विशेष कारणच नव्हे कारण अविक्रिय आत्मा निराळा व त्याला जाणणारा पुरुष निराळा हा समोरचा खांब निर्विकार आहे, हालत वगैरे नाहीं, असें जाणणाऱ्या पुरुषाचें कर्म संभवत नाहीं, असें नाहीं, तर निर्विकार खांबाला जाणणाऱ्याही त्याच जाणें-येणें बोलणें वगैरे कर्म संभवतेंच त्याचप्रमाणें आत्मा निर्विकार आहे, असें जाणणाऱ्या विद्वानाचेंही श्रौत स्मार्त-लौकिक कर्म संभवतें, म्हणून वादी म्हणेल तर-]

न । विदुष आत्मत्वात् । न देहादिसंघातस्य विद्वत्ता । अतः पारिशेष्यादसंहत आत्मा विद्वानविक्रिय इति तस्य विदुषः कर्मासंभवादाक्षेपो युक्तः कथं स पुरुष इति ॥ यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्याविक्रिय एव सन्बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेनाविद्योपलब्धात्मा कल्प्यते, एवमेवाऽऽत्मानात्मविवेकज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्ययाऽसत्यरूपयैव परमार्थतोऽविक्रिय एवाऽऽत्मा विद्वानुच्यते ॥ विदुषः कर्मासंभववचनाद्यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते ॥

भाष्यार्थ—('अयं आत्मा ब्रह्म' या महा वाक्याच्या आधारानें प्रस्तुत आक्षेपाचें निरसन-)—**न**—असें नाहीं—**विदुषः आत्मत्वात्**—कारण विद्वानाला आत्मत्व

आहे.—**देहादिसंघातस्य विद्वत्ता न**—देह, इंद्रियें इत्यादिकांच्या संघाताला विद्वत्ता नाहीं —**अतः पारिशेष्यात् असंहतः आत्मा विद्वान् अविक्रियः**—म्हणून देहादि संघाताहून परिशिष्ट–अगदीं निराळा, त्याहून सर्वथा विलक्षण असलेला, असंहत –त्याच्याशीं संघात न पावलेला आत्माच विद्वान् अविक्रिय आहे.—**इति तस्य विदुषः कर्मासंभवात् 'कथं स पुरुषः०' इति आक्षेपः युक्तः**—म्हणून त्या विद्वानाच्या कर्मांचा असंभव असल्यामुळें 'कथं स पुरुषः०' हा आक्षेप योग्यच आहे [तुमचें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण विद्वान् आत्माच आहे. देहादि नव्हे विद्वत्ता देहादि विशिष्ट आत्म्याला आहे का केवल निरुपाधिक आत्म्याला आहे ? विद्वत्ता हा धर्म देहादि विशिष्ट आत्म्याचा आहे, असें मानलें तर विशेषणाचाही तो आहे, असें होणार. शालजोडा पांघरलेला ब्राह्मण जात आहे, असें म्हटल्यास विशिष्ट ब्राह्मणाबरोबर विशेषणभूत शालही जाते. देहादिसंघात हें विशेषण आहे पण तें जड आहे. जडाला विद्वत्ता संभवत नाहीं. कारण तो चेतनाचा धर्म आहे. जडाचा नव्हे यास्तव विद्वत्ता हा केवल चिदात्म्याचा धर्म आहे, असेंच मानणें भाग आहे. पण केवल आत्माच विद्वान् आहे, असें म्हटल्यावर जीव ब्रह्म हा विभाग उरत नाहीं कारण तो भेद बिंब-प्रतिबिंबन्यायानें प्रातिभासिक आहे प्रामाणिक नाहीं म्हणून असंहत–केवल–निरुपाधिक आत्माच विद्वान् आहे. अर्थात् असा जो केवल आत्मा–विद्वान् त्याचा कर्म संभवत नाहीत म्हणून या श्लोकांतील 'कथं सः' हा आक्षेप योग्य आहे. पण यावर अशी शंका येते कीं, मग विद्वानाला विद्वत्ता तरी कशी ? विद्वान् जर अविक्रिय आत्माच आहे व तोच परब्रह्म असल्यामुळें त्याच्या सर्व कर्मांचा असंभव आहे तर त्याच्या ठिकाणीं विद्वत्ताही संभवत नाहीं. कारण ती सुद्धा एक विक्रियाच आहे, या शंकेचें समाधान-]—**यथा बुद्धयादि-आहृतस्य शब्दादि-अर्थस्य**—ज्याप्रमाणें बुद्धि-इंद्रियें इत्यादिकांनीं अन्तःकरणांत आणलेल्या शब्द-स्पर्शादि विषयाचा—**उपलब्धा आत्मा कल्प्यते**—ज्ञाता–अनुभव घेणारा आत्मा कल्पिला जातो (पण तो कसा?)—**अविक्रियः एव सन्**—स्वतः अविक्रियच असतांना–कोणत्याही प्रकारचा विकार त्याला होत नसतानाच तो विषयाचा ज्ञाता कल्पिला जातो, (कशामुळें ?)—**बुद्धिवृत्ति अविवेकविज्ञानेन–अविद्यया**—आत्मा निराळा व बुद्धिवृत्ति निराळी असा विवेक न होणें, याच अविवेकविज्ञानानें–अविद्येमुळें (आत्मा विषयभोक्ता कल्पिला जातो)—**एवं एव आत्मानात्मविवेकज्ञानेन विद्यया असत्यरूपया बुद्धिवृत्त्या एव परमार्थतः अविक्रियः एव आत्मा विद्वान् उच्यते**—त्याचप्रमाणें आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकज्ञानानें म्ह० विद्या या नावाच्या असत्यरूप अशाच बुद्धिवृत्तीनें परमार्थतः अविक्रियच असलेला आत्मा विद्वान् म्हटला जातो [देह, इंद्रियें इत्यादिकांसह अन्तःकरण प्रदीपाच्या प्रभेप्रमाणें विषयापर्यंत परिणत होतें. दीपप्रभा जशी घरभर पसरते त्याप्रमाणें अन्तःकरण इंद्रियांच्या द्वारा देहांत व बाहेर सभोंवार पसरतें. अन्तःकरणाच्या त्या परिणामाला वृत्ति असें म्हणतात. त्यांत प्रतिबिंबित झालेलें जें चैतन्य त्यालाच विषयज्ञान असें म्हणतात.

कारण त्याला व्यक्त करणारी अन्तःकरणवृत्ति व तें व्यक्त होणारें चैतन्य हीं भिन्न भिन्न आहेत, असा विवेक होत नाहीं. त्यामुळे त्या चैतन्याला विषयज्ञान ह्मणतात व त्यामुळेच आत्मा विषयाचा अनुभव घेणारा असे मानतात. पण तसें मानणें–तशी कल्पना करणें, याचें कारण अविद्याप्रयुक्त मिथ्या संबंध हेंच आहे. यामुळे आत्म्याला विषयाचा उपलब्धा–भोक्ता मानणें, हें खरें नव्हे. कारण त्यावेळींही तो स्वतः–स्वरूपानें–नित्य चैतन्यानें अविक्रियच असतो त्याचप्रमाणे ब्रह्म व आत्मा याचें ऐक्य सांगणारीं जीं 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादि वाक्यें त्यापासून उत्पन्न झालेल्या बुद्धिवृत्तीच्या द्वारा आत्म्याला विद्वान् म्हटलें जातें. पण त्यावेळची बुद्धिवृत्ति विवेकसंपन्न असते. तिला आत्मा व अनात्मा याचा भेद कळतो, म्हणून तिला विद्या म्हणतात. पण तीसुद्धा सत्यरूप नव्हे. तर आरोपित असल्यामुळे मिथ्या आहे ती विद्यावृत्ति शरीरेंद्रियादि उपाधि असेपर्यंत असते, पुढें नाहीं. असो. पण त्या प्रसंगींही आत्मा अविक्रियच असतो. कारण मिथ्यासंबंधानें पारमार्थिक अविक्रियत्व नष्ट होत नाहीं. तर मग शास्त्रानें कर्मांचें विधान जें केलें आहे तें कोणाकरितां ? उत्तर–]—**विदुषः कर्म-असंभववचनात्**—अर्थात् विद्वानाच्या कर्माचा असंभव सांगितलेला असल्यामुळे—**शास्त्रेण यानि कर्माणि विधीयन्ते**—शास्त्राकडून ज्या कर्मांचें विधान केलें जातें—**तानि अविदुषः विहितानि**—तीं कर्में अविद्वानासाठीं–अनात्मज्ञासाठीं विहित आहेत,—**इति भगवतः निश्चयः अवगम्यते**—असा भगवानाचा निश्चय ज्ञात होतो. ['कथं स पुरुष' या वचनानें भगवानानींच विद्वानाच्या कर्माचा असंभव सांगितलेला आहे. त्यावरून शास्त्रानें अग्निहोत्रादि ज्या कर्मांचें विधान केलें आहे तीं सर्व अनात्मज्ञासाठीं आहेत, असाच भगवानाचा निश्चय व्यक्त होतो.]

ननु विद्याऽप्यविदुष एव विधीयते विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवद्विद्याविधानानर्थक्यात् । तत्राविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुष इति विशेषो नोपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—(यावर शंका–)—**ननु**—अहो पण,—**विद्या अपि अविदुषः एव विधीयते**—विद्याही अविद्वानासाठीच विहित आहे—**विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवत् विद्याविधान-आनर्थक्यात्**—कारण ज्याला आत्मविद्या प्राप्त झाली आहे त्याला पीठच पुन: दळीत बसण्याप्रमाणे विद्येचें पुन: विधान करणें व्यर्थ आहे.—**तत्र**—अर्थात् अविद्वानासाठीं कर्मविधि व विद्वानासाठीं ज्ञानाचा विधि असा विभागच करतां येत नसल्यामुळें—**अविदुषः कर्माणि विधीयन्ते न विदुषः इति विशेषः न उपपद्यते**—अविद्वानाला उद्देशून कर्मांचें विधान केलें जातें विद्वानाला उद्देशून नाहीं, हा विशेष उपपन्न होत नाहीं. [आत्मज्ञानाचें विधान सुद्धा शास्त्रानें अविद्वानासाठींच केलें आहे, विद्वानासाठीं नाहीं. कारण जो विद्वान् म्ह० आत्मज्ञानी झाला त्याला विद्येचें विधान करणें म्ह० पीठ दळण्यास सांगण्याप्रमाणेंच व्यर्थ आहे. म्हणून अविद्वानास कर्में सांगितलीं आहेत विद्वानास नाहींत, असा विभाग करतां येत नाहीं.]

न, अनुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः । अग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालमग्निहोत्रादिकर्मानेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयं कर्ताऽहं मम कर्तव्यमित्येवंप्रकारविज्ञानवतोऽविदुषो यथाऽनुष्ठेयं भवति न तु तथा ' न जायते ' इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किंचिदनुष्ठेयं भवति । किंतु नाहं कर्ता न भोक्तेत्याद्यात्मैकत्वाकर्तृत्वादिविषयज्ञानादन्यन्नोत्पद्यत इत्येष विशेष उपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—(वरील शंकेचें समाधान–)—**न**—असें नाहीं.—**अनुष्ठेयस्य भावअभावविशेषोपपत्तेः**—कारण अनुष्ठेयाचा भाव व अभाव हा विशेष संभवतो. [वेदाध्ययनानंतर धर्ममीमांसेचें अध्ययन करून धर्मज्ञान संपादन केल्यावर अनुष्ठेय–अनुष्ठान करण्यास योग्य–आचरणीय असें कर्म करावयाचें असतें. कर्मानुष्ठानावाचून केवल धर्मज्ञानानें स्वर्गादि फल मिळत नाहीं. पण ब्रह्मज्ञानानंतर तसें कांहीं अनुष्ठेय नसतें. यास्तव ब्रह्मज्ञान नसलेल्या पुरुषाला उद्देशूनच कर्मविधि आहे, असें या समाधानाचें तात्पर्य आहे. आतां याच सूत्ररूप वाक्याचें व्याख्यान करितात–]—**अग्निहोत्रादिविध्यर्थज्ञानोत्तरकालं अनेकसाधनोपसंहारपूर्वकं अग्निहोत्रादि कर्म अनुष्ठेयं**—अग्निहोत्रादि विधीचें अर्थज्ञान झाल्यावर मग पुढें अनेक साधनें जमवून अग्निहोत्रादि कर्म करावयाचें असतें. (पण आत्मा देहादिकाहून निराळा आहे, असें ज्ञान असल्यावाचून पारलौकिक कर्मामध्यें पुरुषाची प्रवृत्तिच संभवत नाहीं. यास्तव आत्मा शरीरादिकाहून भिन्न आहे, असें जाणणाऱ्या पुरुषाला कर्मानुष्ठान केलेंच पाहिजे, म्हणून वादी म्हणेल तर सांगतात–)—**कर्ता अहं मम कर्तव्यं इति-एवंप्रकारविज्ञानवतः अविदुषः यथा अनुष्ठेयं भवति**—' मी कर्ता, माझें हें कर्तव्य ' इत्यादि प्रकारचें ज्ञान असलेल्या अविद्वानाला तें अग्निहोत्रादि कर्म जसें अनुष्ठेय असतें—**तथा**—तसें —**'न जायते' इत्यादि आत्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किंचित् न अनुष्ठेयं भवति**—आत्मा उत्पन्न होत नाहीं, (काठकभाष्यार्थ पृ. ५८ गी. अ. २ श्लो. २०) इत्यादि आत्मस्वरूपविधीचा अर्थ समजल्यानंतर–आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार झाल्यावर अनुष्ठान करावयास योग्य असें कांहीं नसतें. [' अग्निहोत्रं जुहुयात् ' इत्यादि जे विधि त्याचा अर्थ धर्ममीमांसेच्या अध्ययनानें कळतो, पण तो कळल्यानंतर स्त्रीपरिग्रह करणें, द्रव्यादि संपादन करणें, होमाचें साहित्य जमविणें, ऋत्विगादिक करणें, इत्यादि सर्व साधनें जमवावीं लागतात. त्यानंतर अग्निहोत्रादि अवश्य अनुष्ठेय कर्म करावयाचें असतें. ' मी कर्ता आहे, माझें हें कर्तव्य आहे, ' इत्यादि समजणाऱ्या अविद्वानालाच त्याचा अधिकार आहे. आत्मा शरीरादिकाहून निराळा आहे असें समजूनच पुरुष पारलौकिक कर्मानुष्ठानांत जरी प्रवृत्त होत असला तरी त्याला मी कर्ता, भोक्ता आहे, असें वाटतच असतें. म्ह० ब्रह्मज्ञान नसतें त्यामुळें त्याला अग्निहोत्रादिक अनुष्ठेय असतें. पण वर २० व्या श्लोकांत वर्णन केल्याप्रमाणें आत्मा उत्पन्न होत नाहीं, इत्यादि आत्मस्वरूपाचें

१ आचार्यांचें हें पुढील म्हणणें अक्षरशः खोडून काढल्यावाचून ज्ञानोत्तर कर्मयोगाची सिद्धि होणें शक्य नाहीं, हें कर्मयोगाभिमान्यांनीं पक्कें लक्षांत ठेवावें.

साक्षात् ज्ञान झाल्यावर—मी अकर्ता नित्य निर्विकार आहे,—असें अनुभवानें कळल्यावर मग काही एक कर्तव्य—कोणतेंही अनुष्ठेय कर्म रहात नाहीं. कारण आत्मा नित्यतृप्त आहे. त्यामुळें आत्मरूप झालेला ज्ञानी कृतकृत्य असतो. आत्मा देहादिकाहून भिन्न पण कर्ता, भोक्ता, इत्यादि ज्ञान कर्मानुष्ठानाला प्रतिबंध करीत नाहीं, उलट तें कर्मानुष्ठानोपयोगीच आहे. पण तो अविक्रिय आहे, हें ज्ञान त्याला प्रतिबंध करतें. "अहो पण ब्रह्म व आत्मा एक आहे, असें ज्ञान झाल्यावरही 'मी कर्ता आहे' इत्यादि ज्ञान उत्पन्न होईल व त्यामुळे कर्मविधि त्याच्याही उपयोगी पडेल," म्हणून म्हणाल तर सांगतों-]—**किंतु**—पण—**अहं कर्ता न भोक्ता, न, इत्यादि आत्मैकत्व-अकर्तृत्वादिविषयज्ञानात् अन्यत् न उत्पद्यते**—मी कर्ता नाही, भोक्ता नाहीं, इत्यादि आत्म्याचें एकत्व-अकर्तृत्व इत्यादिक विषयाच्या ज्ञानाहून निराळें-कर्तृत्वादि ज्ञान उत्पन्न होत नाहीं. —**इति एष: विशेषः उपपद्यते**—अशा प्रकारचा हा विशेष संभवतो. [मी कर्ता, भोक्ता वगैरे नाही, इत्यादि आत्म्याच्या स्वरूपज्ञानाहून विपरीत ज्ञान—मी कर्ता वगैरे आहे, अशा प्रकारचें मिथ्या ज्ञान संभवत नाहीं कारण तें उत्पन्न होण्यास काहीं कारणच उरत नाहीं त्यामुळें अविद्वानाला कर्मानुष्ठान, व विद्वानाला तें नाहीं, हा विशेष उपपन्न होतो.]

यः पुनः कर्ताऽहमिति वेत्त्यात्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमित्यवश्यंभाविनी बुद्धिः स्यात्तदपेक्षया सोऽधिक्रियत इति तं प्रति कर्माणि संभवन्ति । स चाविद्वान्—'उभौ तौ न विजानीत.' इति वचनात् । विशेषितस्य च विदुषः कर्माक्षेपवचनात् 'कथं स पुरुष' इति । तस्माद्विशेषितस्याविक्रियात्मदर्शिनो विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः ॥ अत एव भगवान्नारायणः सांख्यान्विदुषोऽविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति—'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेण योगिनाम्' इति ॥

भाष्यार्थ—('अहो पण आत्मवेत्त्याला जर काहींच अनुष्ठेय नाहीं तर 'विद्वान् यजेत' इत्यादि शास्त्रवचनें त्याला कर्मे करावयास कशीं सांगतात?' या प्रश्नाचें उत्तर-) —**पुनः यः आत्मानं अहं कर्ता इति वेत्ति**—पण जो आत्म्याला 'मी कर्ता आहे' अशा प्रकारें जाणतो—**तस्य मम इदं कर्तव्यं इति अवश्यंभाविनी बुद्धिः स्यात्**—त्याला माझें हें कर्तव्य आहे, अशी अवश्य होणारी बुद्धि होईल.—**तदपेक्षया सः अधिक्रियते**—त्या बुद्धीच्या अपेक्षेने तो कर्माधिकारी होतो.—**इति तं प्रति कर्माणि संभवन्ति**—म्हणून त्याजप्रत कर्में संभवतात. [आतां जो कोणी आत्म्याला कर्ता-भोक्ता वगैरे मानतो त्यालाच 'मी कर्माधिकारी आहे, हें माझें कर्तव्य आहे, मला अवश्य केलें पाहिजे, न केल्यास मी प्रत्यवायी होईन,' असें वाटत असतें. अशा कर्माधिकारी पुरुषाला उद्देशूनच कर्मांचें विधान केलेलें असतें-]—**च**—आणि—**उभौ तौ न विजानीतः इति वचनात् सः अविद्वान्**—ते दोघेही आत्मस्वरूपाचे अनभिज्ञ आहेत असें भगवद्वचन असल्यामुळें तो अविद्वान् आहे —**च**—तसेंच—**विशेषितस्य विदुषः कथं स पुरुषः इति कर्माक्षेपवचनात्**—आत्मा अविनाशी,

नित्य, अज, अव्यय आहे असें जो जाणतो त्या विशिष्ट विद्वानाच्या कर्मांचा 'कथं सः०' या वचनानें आक्षेप केला आहे. [आणि स्वतःला कर्माधिकारी समजणारा पुरुष अविद्वान् आहे. कारण स्वतः भगवानांनीच ' जो आत्म्याला क्रियेचा कर्ता समजतो व जो कर्म समजतो ते दोघेही कांहीं जाणत नाहात,' अ. २ श्लो १९ असें सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें आत्म्याला जो नित्य, निर्विकार वगैरे जाणतो तो विशिष्ट विद्वान् कोणतीही क्रिया कशी करणार व दुसऱ्याकडून कशी करविणार (अ. २ श्लो २१) असें म्हणून भगवानांनींच आत्मज्ञानी पुरुषाच्या कर्मांचा असंभव दाखविला आहे. ' अहो पण विद्वानाला कर्म जरी नसलें तरी विविदिषूला-जिज्ञासूला तें केलेंच पाहिजे ' अशी शंका घेऊन सांगतात-)—**तस्मात् विशेषितस्य अविक्रिय-आत्मदर्शिनः विदुषः च मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः**—म्हणून त्याचा विशेष सांगितला आहे अशा अविक्रिय आत्मदर्शी विद्वानाचा व मुमुक्षूचा सर्व कर्मसंन्यासांतच अधिकार आहे [आत्म्याला अविक्रिय समजणारा जो आत्मसाक्षात्कारवान् त्याला व तशा आत्म्याला जाणण्याची इच्छा करणारा जो मुमुक्षु त्यालाही सर्व कर्मांच्या संन्यासाचाच अधिकार आहे, कर्मानुष्ठानाचा नाहा. आता मुमुक्षूलाही आश्रमकर्मांची अपेक्षा असते, पण विद्या-आत्मज्ञान व त्याचें फल यांशीं विरुद्ध नसलेलींच कर्में त्याला विहित आहेत. कारण आत्मज्ञानाच्या विरुद्ध असलेल्या काम-इच्छा, कर्तृत्वाभिमान यांना कारण होणारीं कर्में करीत राहिल्यास ज्ञानाचा असंभवच होतो. म्हणून विविदिषा संन्यास शास्त्रानें सांगितला आहे, अशा आशयानें भाष्यकार म्हणतात-]—**अतः एव भगवान् नारायणः सांख्यान् विदुषः च कर्मिणः अविदुषः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति**—विद्वान् व विविदिषु-जिज्ञासु यांचा संन्यासामध्यें व अज्ञाचा कर्मांमध्यें अधिकार आहे, हा विभाग इष्ट असल्यामुळें भगवान् नारायण विद्वान् सांख्य-म्ह० ज्ञानी संन्यासी व अविद्वान् कर्मी यांचा विभाग करून दोन निष्ठांचें ग्रहण करवितात. (कोणत्या वाक्यानें ?)—**'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेण योगिनां' इति**—'ज्ञानयोगानें सांख्याची-ज्ञानी संन्यासाची निष्ठा व कर्मयोगानें योग्याची-कर्मठ गृहस्थाची निष्ठा ' या तिसऱ्या अध्यायातील तिसऱ्या श्लोकानें दोन निष्ठांचें ग्रहण करविलें आहे. [भगवानांना वरील विभाग संमत असल्यामुळें त्यांनी ज्ञानी-संन्यासी व अविद्वान् कर्मठ अशा अधिकारी पुरुषाचा विभाग करून ' ज्ञानयोगेन सांख्यानां० ' या वचनानें त्याच्याकडून दोन निष्ठांचें ग्रहण करविलें आहे. त्याच्यासाठी दोन पृथक् निष्ठा सांगितल्या आहेत अधिकारिभेदानें अशा दोन निष्ठा भगवान् व्यासानांही सांगितल्या आहेत, असें सांगतात-]

तथा च पुत्रायाऽऽह भगवान्व्यासः—' द्वाविमावथ पन्थानौ ' इत्यादि । तथा च क्रियापथश्चैव पुरस्तात्पश्चात्संन्यासश्चेति । एतमेव विभागं पुनः पुनर्दर्शयिष्यति भगवान् । अतत्त्वविदहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते, तत्त्ववित्तु नाहं करोमीति । तथा च सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्त इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—तथा च—आणि तसेंच—**' द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः' इत्यादि भगवान् व्यासः पुत्राय आह**—ज्यांत वेद प्रतिष्ठित आहेत,

नारणामुळे कर्मकर्त्याचा दुसऱ्या देहाशीं संबंध आहे, असें ज्ञान होतें. हे जर खरें आहे तर शास्त्रानें सांगितल्यामुळेच आत्मा अविक्रिय, अकर्ता, एक आहे इत्यादि आत्मज्ञान कां होणार नाहीं, तें त्या पण्डितंमन्य मीमांसकांना विचारावें. शास्त्रावरून धर्माचें अस्तित्व, आत्म्याचा परलोकसंबंध इत्यादि गोष्टी जशा कळतात त्याचप्रमाणें शास्त्रावरून आत्मा निर्विकार, अकर्ता, एक आहे, असें ज्ञान न होण्यास काहीं कारण नाहीं. पण जे तसें ज्ञान होत नाहीं, म्हणून म्हणतात त्यांना त्याचें कारण विचारावें. कर्मकांडावरून अज्ञात धर्मादिकाचें ज्ञान जसें होतें त्याचप्रमाणें ज्ञानकांडावरून अज्ञात ब्रह्मात्म्याचें ज्ञान होतें.]—**करणागोचरत्वात् इति चेत्**—कोणतेंही ज्ञान, मन व विषय याच्या संयोगापासून होतें. आत्मा मनाचा विषयच होत नाहीं, असें श्रुतीनें सांगितलें आहे. यास्तव आत्मा करणाचा म्ह० साधनाचा विषयच होत नसल्यामुळे त्याचें ज्ञान होऊं शकत नाहीं, म्हणून म्हणाल तर—**न**—तें बरोबर नाहीं कारण—**मनसा एव अनुद्रष्टव्यं इति श्रुतेः**—(काठकभाष्यार्थ पृ. १०९) मनानेंच तें आत्मतत्त्व शास्त्राचार्यांच्या उपदेशानुसार पहावें, अशी श्रुति आहे त्यामुळें—**शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मनः आत्मदर्शने करणम्**—शास्त्र व आचार्य याचा उपदेश, शम, दम इत्यादिकांच्या योगानें संस्कारसंपन्न झालेलें मन आत्मसाक्षात्काराचें साधन आहे [आत्मा निर्विषय आहे तो मन व वाणी याचा विषय होत नाहीं. त्यामुळें त्याच्या ज्ञानाला योग्य साधनच नसल्यामुळें तें होऊं शकत नाहीं, असें म्हणाल तर तें तसें नाहीं. कारण श्रुति मनानेंच आत्म्याला पहावें, असें सांगते. यास्तव शास्त्र व आचार्य यांचा उपदेश, शम, दम इत्यादिकांच्या योगानें अतिशय शुद्ध व एकाग्र झालेलें मन आत्मसाक्षात्काराचें साधन आहे. आत्मा स्वयंप्रकाशस्वरूप आहे. त्यामुळें वस्तुत मनाच्या प्रकाशाचा–अन्तःकरणातील चिदाभासाचा–त्यावर काही परिणाम होत नाहीं. तथापि 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि' इत्यादि वाक्यें व आचार्यांनीं सांगितलेला त्यांचा अर्थ ऐकून उत्पन्न झालेल्या बुद्धिवृत्तींत ती आत्मवस्तु अभिव्यक्त होते; व या सर्व सविकल्प व्यवहाराचा आश्रय होते. म्हणून आत्मा मनाचा विषय होतो असें उपचारानें म्हणतात. अर्थात् तो इन्द्रियांचा विषयच होत नाहीं, हें म्हणणें बरोबर नाहीं कारण सुसंस्कृत, शुद्ध, एकाग्र मन आत्मज्ञानाचें साधन आहे. 'अहो पण ही श्रुति तसें सांगत असली तरी त्याला पुष्टि देणारें दुसरें प्रमाण नाहीं' म्हणून म्हणाल तर सांगतात–]—**तथा च**—आणि अशा प्रकारें—**तत्-अधिगमाय**—त्या आत्म्याच्या ज्ञानासाठीं—**अनुमाने आगमे च सति**—अनुमान व आगम असतांना—**ज्ञानं न उत्पद्यते इति एतत् साहसं**—ज्ञान उत्पन्न होत नाहीं, असें म्हणणें हें केवळ साहस आहे. [आत्मा अविक्रिय आहे, हें सांगणारें श्रुति-स्मृतिरूप आगम प्रमाण तर आहेच, तसेंच, 'कर्तृत्वादिक हा आत्मधर्म नव्हे कारण त्याला विकारत्व आहे. देहांत नाहीं गमन असलेल्या विकाराप्रमाणेंच' असें त्याविषयीं अनुमानप्रमाणही आहे. कोणताही विकार हा वस्तुधर्म नव्हे. कारण तो वस्तूमध्यें नित्य–हमेश नसतो. केव्हां केव्हां असतो. हें सर्व वादींना संमत आहे. कर्तृत्वादिकही आत्म्यामध्यें नित्य नसल्यामुळें तो

आत्मधर्म नव्हे, विकार आहे. याप्रमाणे आत्मज्ञान होण्यास आगम व त्यालाच पुष्टि देणारें अनुमान हीं प्रमाणें असतांना आत्मज्ञान होत नाहीं, असें म्हणणें हें मोठें धाडस आहे 'अहो पण तसें ज्ञान जरी झालें तरी तें कशाचेंही ग्रहण किंवा त्याग याच्या उपयोगाच नसल्यामुळें निष्फळ आहे,' म्हणून म्हणाल तर सांगतो-]—**च उत्पद्यमानं ज्ञानं तद्विपरीतं अज्ञानं अवश्यं बाधते इति अभ्युपगन्तव्यं**— आणि उत्पन्न होणारें ज्ञान त्याच्या विपरीत असलेल्या अज्ञानाला अवश्य घालवितें,असें मानणें भाग आहे.—**च तत् अज्ञानं " हन्ता अहं हतः अस्मि इति उभौ तौ न विजानतः " इति दर्शितं**—आणि तें अज्ञान " मी हननकर्ता आहे व हननक्रियेचें कर्म आहे, असें जे समजतात ते दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहींत," या वचनानें दाखविलें आहे —**अत्र च आत्मनः हननक्रियायाः कर्तृत्वं कर्मत्वं हेतुकर्तृत्वं च अज्ञानकृतं दर्शितं**—या वचनात आत्म्याला हननक्रियेचें कर्तृत्व, कर्मत्व व हेतुकर्तृत्व अज्ञानकृत आहे, असें दाखविलें आहे. [प्रकाश प्रवृत्त झाला का अंधकाराला घालविल्यावाचून जसा रहातच नाहीं त्याप्रमाणें ज्ञान उत्पन्न होऊं लागलें कीं तें तत्क्षणी अज्ञाननिवृत्ति करतेंच अज्ञानाला घालविल्यावाचून ज्ञान उत्पन्नच होत नाहीं. यावर कोणी म्हणेल का ज्ञानाचा प्रागभाव-ज्ञानाच्या उत्पत्तीची पूर्वावस्था-हेंच अज्ञान आहे. त्यामुळें अज्ञानाची निवृत्ति हेंच ज्ञान आहे. ज्ञान अज्ञानाला निवृत्त करणारें नव्हे. पण तें बरोबर नाहीं ज्ञानानें ज्या अज्ञानाची निवृत्ति होते त्याचें स्वरूप १९ व्या श्लोकांत सांगितलें आहे 'पण भगवानांना तरी ज्ञानाच्या अभावाहून निराळें अज्ञान कोठें दाखविलें आहे, तें दोघेही आत्मस्वरूपाला जाणत नाहींत, एवढेंच म्हटलें आहे,' असें कोणी म्हणेल, म्हणून आचार्य सांगतात—या वचनात मी हननक्रियेचा कर्ता आहे, मी त्या क्रियेचें कर्म होतों; व मी ती क्रिया करण्याविषयीं दुसऱ्यास प्रेरणा करणारा-प्रयोजक आहें, असें वाटणें, हें अज्ञानाचें कार्य आहे, अज्ञानामुळें तसें वाटतें, असें भगवानांनीं स्पष्टपणें म्हटलें आहे त्यावरून येथील अज्ञान म्ह० ज्ञानाचा प्रागभाव नव्हे. तर मिथ्या ज्ञान होय,हें ठरलें कारण मी कर्ता,कर्म,प्रयोजक इत्यादि आहे,असें त्यामुळें वाटत असतें भगवानांना विवक्षित असलेलें अज्ञान जर ज्ञानाभावरूप असतें, तर अभावापासून कोणतेंच कार्य होत नसल्यामुळें पूर्वोक्त विपरीत भावनाही झाल्या नसत्या. असो.]

तथ सर्वक्रियास्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रियत्वादात्मनः । विक्रियावान्हि कर्ताऽऽत्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति कुर्विति । तदेतदविशेषेण विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च प्रतिषेधति भगवान्विदुष. कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं ' वेदाविनाशिनं कथं स पुरुष ' इत्यादिना । क पुनर्विदुषोऽधिकार इत्येतदुक्तं पूर्वमेव ज्ञानयोगेन सांख्यानामिति । तथा च सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति सर्वकर्माणि मनसेत्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(हिंसा शास्त्रविरुद्ध आहे. त्यामुळें तिचें कर्तृत्व जरी अज्ञानमूलक असलें तरी विहित कर्माचें कर्तृत्व तसें नाहीं, असें कोणी म्हणेल, म्हणून आचार्य

सांगतात-)—**च**—आणि—**तत् कर्तृत्वादेः अविद्याकर्तृत्वं**—ते कर्तृत्वादिकाचें अज्ञानमूलकत्व—**सर्वक्रियासु अपि समानं**—सर्व क्रियामध्येंही एकसारखें आहे. —**आत्मनः अविक्रियत्वात्**—कारण आत्म्याला अविक्रियत्व आहे. आत्मा अविकारी आहे—**विक्रियावान् हि कर्ता आत्मनः कर्मभूतं अन्यं कुरु इति प्रयोजयति**—विक्रियावान् कर्ताच आपल्या कर्मभूत अशा दुसऱ्याला 'हे कर' असं म्हणून प्रेरणा करतो [मी या निषिद्ध किंवा विहित कर्माचा कर्ता आहे, असें जें वाटतें तें आत्म्याच्या स्वरूपाचें यथार्थ ज्ञान नसल्यामुळें होय. अर्थात् तें सर्व क्रियांना एकसारखेंच लागू आहे. कारण आत्म्याचें कर्तृत्व नित्य नाहीं, तें जर नित्य असतें तर मुक्तीचाच असंभव झाला असता. अर्थात् तें अनित्यच होय. पण आत्म्याचें कर्तृत्व अनित्य जरी असलें तरी तें उपादान कारणावांचून नाहीं. कारण कोणत्याही भावरूपाला उपादान कारण अवश्य असावेंच लागतें. पण अनात्मा हें त्याचें उपादान कारण होऊं शकत नाहीं. कारण कर्तृत्व आत्म्यामध्यें भासतें 'मी कर्ता' असें त्याचें भान आत्मधर्मत्वानें होतें. अर्थात आत्माच त्याचें उपादान कारण असलें पाहिजे. पण केवल आत्मा कूटस्थ-निर्विकार आहे. म्हणून अविद्यायुक्त आत्माच त्याचें उपादान होय. अज्ञानावांचून निर्विकार आत्म्याला क्रियांचा कर्ता होणें, शक्य नाहीं. अर्थात् अज्ञानामुळें विक्रियेनें युक्त होणारा कर्ताच 'हे कर' असें म्हणून दुसऱ्यास प्रेरणा करीत असतो, त्यामुळें आत्म्याला प्रत्यक्ष कर्तृत्व जरी नसलें तरी हेतुकर्तृत्व-प्रेरकत्व तरी असेल, असेंही म्हणतां येत नाहीं. आत्म्याच्या ठिकाणी कर्तृत्वादिकांचा जो भास होतो त्याचें उपादान कारण अनादि व अनिर्वाच्य अज्ञान आहे व त्याची निवृत्ति तत्त्वज्ञानानें होते, हें सांगितलें. आतां कर्तृत्व व प्रेरकत्व यांना अविद्याकर्तृत्व आहे, याविषयीं भगवानांची अनुमति दाखवितात-)—**तत् एतत्**—तेंच हें—**भगवान्**—श्रीकृष्ण—'**वेदाविनाशिनं' 'कथं स ' इत्यादिना**—जो आत्म्याला अविनाशी वगैरे जाणतो तो पुरुष कोणाला कसा मारणार व मारविणार ? इत्यादि वचनांनीं—**विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं**—आत्मज्ञानी पुरुषाला कर्माचा अधिकार नाहीं, हें प्रदर्शित करण्यासाठीं—**विदुषः सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च अविशेषेण प्रतिषेधति**—विद्वानाच्या सर्व क्रियांतील कर्तृत्वाचा व हेतुकर्तृत्वाचा सर्वसाधारणपणेंच प्रतिषेध करीत आहे [भगवान् आत्मज्ञाला कर्माचा अधिकार नाहीं, हें दाखविण्यासाठीं 'वेदाविनाशिनं०' इत्यादि वचनानें विद्वानाचें कर्तृत्व व प्रयोजकत्व या दोन्हींचाही एकसारखाच-त्यांत कांहीं फरक न ठेवतां-निषेध करीत आहे. विद्वानाला विहित किंवा निषिद्ध कोणतीच क्रिया नाहीं, तो त्यांतील कोणत्याच क्रियेचा कर्ता किंवा करविता नाहीं, असें भगवान् स्पष्ट सांगत आहेत 'अहो पण भगवानांच्या मतानें विद्वानाला जर कर्माचा अधिकारच नाहीं तर निवृत्त असलेल्या त्याचा कशांत अधिकार आहे ?' असा प्रश्न व त्याचें भगवानाच्या वचनानेंच उत्तर-]—**क्व पुनः विदुषः अधिकारः**—तर मग विद्वानाचा अधिकार कशांत आहे ?—**इति**—म्हणून म्हणाल तर

—**"ज्ञानयोगेन सांख्यानां"३–३ इति एतत् पूर्व एव उक्तं**—ज्ञानयोगानें ज्ञानी संन्याशांची निष्ठा मीं सांगितली आहे, या वाक्यानें हे पूर्वींच सांगितले आहे. [आचार्य म्हणतात—" ज्ञानी पुरुषाचा अधिकार ज्ञाननिष्ठेमध्ये आहे, " हे आम्ही पूर्वी (पृ. ४६) भगवद्वचनाचा उल्लेख करून सांगितलेच आहे.]—**तथा च**—आणि त्याचप्रमाणे—**'सर्वकर्माणि मनसा' इत्यादिना सर्वकर्मसंन्यासं वक्ष्यति**—' सर्वकर्मांचा मनानें संन्यास करून ' या वचनानें सर्वकर्मसंन्यास भगवान् पुढें सांगतील [आणि त्या ज्ञाननिष्ठेच्या अंगत्वानें आत्मज्ञानी पुरुषानें सर्वकर्मांचा संन्यास करावा, असें भगवान् पुढें पाचव्या अध्यायात ' सर्वकर्माणि मनसा ' या वचनानें सांगणार आहेत. त्यामुळें आत्मज्ञानी पुरुषाचा संन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठेतच अधिकार आहे, हा भगवानाचा अभिप्राय सिद्ध झाला.]

ननु मनसेति वचनान्न वाचिकानां कायिकानां च संन्यास इति चेन्न, सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात् । मानसानामेव सर्वकर्मणामिति चेन्न, मनोव्यापारपूर्वकत्वाद्वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापाराभावे तदनुपपत्तेः । शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानि वर्जयित्वाऽन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेदिति चेन्न, नैव कुर्वन्न कारयन्निति विशेषणात् ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण त्या वाक्यांत सर्वकर्मसंन्यास विवक्षित नाहीं, तर केवल मानस कर्मांचाच त्याग विवक्षित आहे अशी शंका–)—**ननु**—पण—**मनसा इति वचनात् न वाचिकानां कायिकानां च संन्यासः**—मनानें असें त्यांत म्हटलेलें असल्यामुळें वाचिक व कायिक कर्मांचा संन्यास विवक्षित नाहीं,—**इति चेत्**—असें म्हणाल तर—**न**—तसें नाहीं.—**सर्व कर्माणि इति विशेषितत्वात्**—कारण सर्व कर्में मनानें सोडून असें कर्मांना ' सर्व ' हे विशेषण जोडले आहे. (वादी–)—**मानसानां एव सर्वकर्मणां**—मानस सर्वकर्मांचाच संन्यास विवक्षित आहे,—**इति चेत्**—असें म्हणाल तर—**न**—तसेंही नाहीं. कारण—**वाक्कायव्यापाराणां मनोव्यापारपूर्वकत्वात्**—वाक् व शरीर यांचे व्यापार मनोव्यापारपूर्वकच होत असतात. —**मनोव्यापाराभावे तद्-अनुपपत्तेः**—मनाच्या व्यापाराच्या अभावीं वाक् व शरीर यांच्या व्यापाराचा असंभवच असतो. [मनानें सर्व कर्मांचा त्याग करावा, असें म्हटलेलें असल्यामुळें व मनाच्या व्यापारावाचून शरीर व वाणी यांचा व्यापार संभवतच नसल्यामुळें फक्त मानस सर्व कर्मच टाकावा शारीर व वाचिक कर्में करावीं, असें म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे. मनाचीं सर्व कर्में टाकल्यावर शरीर व वाणी यांचे अल्प-स्वल्प-कर्मही होऊं शकत नाहीं, ही प्रत्येकाच्या अनुभवाची गोष्ट असल्यामुळें ' सर्व कर्मांचा मनानें (साक्षात् नव्हे) संन्यास करून ' गी. र. पृ. ६८८ असा जे अर्थ करितात ते अनुभवाच्या विरुद्ध अर्थ करितात, असें मानण्यास काहीं हरकत नाहीं. असो, पुनः कर्म शब्दाच्या अर्थाचा संकोच करण्याविषयीं शंका–]—**शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानि वर्जयित्वा**—शास्त्रीय कायिक व वाचिक कर्मांना कारण हो-

णाऱ्या मानस कर्मांना वर्ज्य करून—**अन्यानि सर्वकर्माणि मनसा संन्यसेत्**—बाकीची सर्व कर्में मनानें टाकावी —**इति चेत्**—असें म्हणाल तर—**न**—तें बरोबर नाही. कारण—**न एव कुर्वन् न कारयन् इति विशेषणात्**—न करणारा व न करविणारा, असें विशेषण दिलेलें असल्यामुळें [तसा संकोच करतां येत नाहीं शास्त्रीय म्ह० विहित कायिक कर्मे व शास्त्रीय वाचिक कर्मे याना कारण होणारीं जीं मानस कर्मे म्ह० संकल्प वगैरे त्याना सोडून बाकीचीं सर्व म्ह० अशास्त्रीय शारीर व वाचिक कर्मांना कारण होणारीं जीं अशास्त्रीय मानस कर्में त्यांचा करावा, असाही त्याचा अर्थ करतां येत नाहीं कारण 'तो स्वत काहीं न करिता व न करविता,' असा विशेष सांगितला आहे. त्यामुळें विवेकबुद्धीनें सर्व अशास्त्रीय कर्मांचा त्याग करून राहतो, हें म्हणणें योग्य नव्हे. आता भगवानाना इष्ट असलेल्या सर्वकर्मसंन्यासाचा विशिष्ट अवस्थेमध्यें संकोच करावा, अशी शंका—]

सर्वकर्मसंन्यासोऽयं भगवतोक्तो म्रियमाणस्य(?) न जीवत इति चेन्न, नवद्वारे पुरे देहास्ते इतिविशेषणानुपपत्तेः । न हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे आसनं संभवति अकुर्वतोऽकारयतश्च देहे संन्यस्येति संबन्धो न देहे आस्ते इति चेन्न, सर्वत्राऽऽत्मनोऽविक्रियत्वावधारणात् । आसनक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च संन्यासस्य । संपूर्वस्तु न्यासशब्दस्त्यागार्थो न निक्षेपार्थः । तस्माद्गीताशास्त्र आत्मज्ञानवतः संन्यास एवाधिकारो न कर्मणीति तत्र तत्रोपरिष्टादात्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—भगवता उक्तः अयं सर्वकर्मसंन्यासः—भगवानाना सांगितलेला हा सर्वकर्मसन्यास—**मरिष्यतः न जीवतः**—मरावयास टेकलेल्या मनुष्याला उद्देशून आहे जिवत असलेल्या पुरुषाला उद्देशून नाहीं,—**इति चेत् न**—असें म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं कारण—**नवद्वारे पुरे देही आस्ते इति विशेषणानुपपत्तेः**—नऊ द्वारानी युक्त असलेल्या शरीर-पुरात देही–आत्मा राहतो, या विशेषणाची अनुपपत्ति होते—**हि सर्वकर्मसंन्यासेन मृतस्य तद्देहे अकुर्वतः च अकारयतः आसनं न संभवति**—कारण सर्व कर्मांचा त्याग करून मृत झालेल्या जीवाचें त्या देहात कर्मे न करता व न करविता असणें–राहणें संभवत नाहीं —**देहे संन्यस्य इति संबन्ध· देहे आस्ते इति न**—देहात कर्मांचा त्याग करून असा संबंध लावावा, देहात राहतो, असा लावू नये,—**इति चेत् न**—असें म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण—**सर्वत्र आत्मनः अविक्रियत्व अवधारणात्**—श्रुति, स्मृति इत्यादि सर्व प्रमाण ग्रंथांत आत्म्याच्या अविक्रियत्वाचा निश्चय केला आहे —**च**—शिवाय—**आसन क्रियायाः अधिकरणापेक्षत्वात्**—आसन–राहणें, या क्रियेला अधिकरणाची अपेक्षा असते, त्यामुळें—**च**—आणि—**संन्यासस्य तदनपेक्षत्वात्**—सन्यासाला त्याची अपेक्षा नसते, त्यामुळें—**देहे संन्यस्य**—असा अन्वय न करितां—**देहे आस्ते**—असाच करणें योग्य आहे —**संपूर्वः तु न्यासशब्दः त्यागार्थः न निक्षेपार्थः**—आणि 'सं' या उपसर्गासह असलेला जो 'न्यास' शब्द त्याचा 'त्याग' हा

अर्थ आहे, ' निक्षेप ' हा अर्थ नाही. {भगवानांनी 'सर्व कर्माणि मनसा॰' या वचनानें सांगितलेला संन्यास जिवंत मनुष्यासाठी नाहीं, मुमुर्षूसाठीं आहे, असेंही म्हणतां येत नाहीं. कारण त्याच वचनांत ' नवद्वारे पुरे आस्ते ' मनानें सर्व कर्मे सोडून नऊ द्वारांनी युक्त असलेल्या शरीरांत तो राहतो, असें म्हटलें आहे. सर्व कर्मे सोडून मेलेल्या जीवाचें कर्म न करितां व न करवितां त्या देहांत राहणें, संभवत नाहीं. यास्तव भगवानांनी सांगितलेला हा संन्यास जिवंत मनुष्यासाठींच आहे, म्रियमाणासाठीं नाहीं, हे सिद्ध होते. विवेकवशात् सर्वही कर्मे पूर्वोक्त देहांत ठेवून विद्वान् कांही न करिता व न करविता सुखानें राहतो, असा अन्वय लावावा. म्ह॰ ' देहे संन्यस्य ' असा अन्वय लावावा. कारण जिवंतपणीं सर्व कर्मांचा संन्यास संभवत नाहीं. म्हणून कर्मांचा त्याग करून देहांत राहतो, असा अन्वय लावूं नये, असें कित्येक म्हणतात; पण तें बरोबर नाहीं. कारण श्रुति-स्मृत्यादि प्रमाणग्रंथांत आत्मा निर्विकार आहे, असें प्रतिपादन केलें आहे. त्यामुळें देहसंबंधावाचून त्याला कर्तृत्व किंवा कारयितृत्व संभवत नाहीं. मेल्यावर म्ह॰ देहसंबंध सुटल्यावर ' न करितां व न करवितां राहतो ' असें म्हणताच येत नाहीं. यास्तव जिवंत विद्वानासाठींच हा संन्यास आहे, मृतासाठीं नव्हे. शिवाय 'देहे आस्ते' असाच अन्वय लावण्यास आणखीही एक विशेष कारण आहे. आसन म्ह॰ राहणें, या क्रियेला अधिकरणाची—आधाराची जशी अपेक्षा असते तशी त्यागाला नसते. म्हणून देहात कर्मांचा त्याग करतो असें म्हणण्यापेक्षां देहात राहतो, हे म्हणणें, अधिक सयुक्तिक होय. तसेंच, ' संन्यास ' या शब्दाचा निक्षेप—ठेवणें, असा अर्थ केल्यास ' ठेवणें ' या क्रियेला आधाराची अपेक्षा असल्यामुळें ' देहे संन्यस्य ' असा अन्वय संभवतो हे खरें; पण ' न्यास ' या शब्दाला ' सं-' हा उपसर्ग जोडला असता त्याचा ' त्याग ' हाच अर्थ होतो, ' निक्षेप ' असा अर्थ होत नाहीं. त्यामुळे तसा अन्वय संभवत नाहीं. सारांश विवेकविज्ञानानें सर्व कर्मांचा त्याग करून विद्वान् देहात राहतो, असाच 'सर्वकर्माणि मनसा॰' या वचनाचा अन्वय व अर्थ लावणें, सयुक्तिक होय, असें मानून आचार्य उपसंहार करितात-}—**तस्मात्**—म्हणून—**गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः संन्यासे एव अधिकारः न कर्मणि इति उपरिष्टात् तत्र तत्र आत्मज्ञानप्रकरणे दर्शयिष्यामः**—गीताशास्त्रांत आत्मज्ञानवानाचा संन्यासामध्येंच अधिकार आहे, कर्मामध्यें नाहीं, असें पुढें ठिकठिकाणीं आत्मज्ञानप्रकरणांत आम्ही दाखवूं. [सर्व कर्मे सोडणें, हेंच संन्यासाचें स्वरूप आहे व आत्मज्ञानाशीं त्याचा विरोधही नाहीं. यास्तव ज्याला परोक्ष ज्ञान झालें आहे त्यानें विधिप्राप्त-विविदिषा संन्यास करावा व ज्याला यथार्थ आत्मसाक्षात्कार झालेला आहे त्याचा स्वाभाविक-फलभूत संन्यासामध्ये अधिकार आहे, असा संन्यासाचा विभाग पुढें या गीताशास्त्रातच आम्ही ठिकठिकाणी दाखवूं]२१.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही२२

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—**नरः**—पुरुष—**जीर्णानि वासांसि**—जुनीं वस्त्रें—**विहाय**—टाकून—**अपराणि**—दुसरीं—**नवानि**—नवीं वस्त्रें—**गृह्णाति**—घेतो—**तथा**—त्याप्रमाणें—**देही**—देहवान-आत्मा—**जीर्णानि शरीराणि**—जीर्ण-निर्बल झालेलीं शरीरें—**विहाय**—सोडून—**अन्यानि नवानि**—दुसरीं नवीं शरीरें—**संयाति**—घेतो नव्या शरीरांत जातो २२

प्रकृतं तु वक्ष्यामः, तत्राऽऽत्मनोऽविनाशित्वं प्रतिज्ञातं तत्किमिवेत्युच्यते—वासांसीति । वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नवान्यभिनवानि गृह्णात्युपादत्ते नरः पुरुषोऽपराण्यन्यानि तथा तद्वदेव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति संगच्छति नवानि देहात्मा पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(असो,)—**तु प्रकृतं वक्ष्यामः**—पण आता प्रकृत विषयच पुढें सांगू या —**तत्र आत्मनः अविनाशित्वं प्रतिज्ञातं**—वर आत्म्याचें अविनाशित्व, अविक्रियत्व वगैरे सांगितलें, त्याविषयीं प्रतिज्ञा केली—**तत् किं इव इति "वासांसि०" इति उच्यते**—पण ते कोणाप्रमाणें आहे हें ' वासांसि० ' इत्यादि श्लोकानें सांगतात. [आत्मा अविनाशी, निर्विकार वगैरे कसा आहे तें दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात.]—**वासांसि-वस्त्राणि**—वासांसि म्हणजे वस्त्रें—**जीर्णानि-दुर्बलतां गतानि**—जीर्ण झालेलीं-दुर्बलतेस प्राप्त झालेलीं—**यथा लोके**—ज्याप्रमाणें व्यवहारात—**विहाय-परित्यज्य**—सोडून—**नवानि-अभिनवानि**—सर्वप्रकारें नवीं—**गृह्णाति-उपादत्ते**—स्वीकारतो—**नरः-पुरुषः**—मनुष्य—**अपराणि-अन्यानि**—दुसरीं [ज्याप्रमाणें व्यवहारांत पुरुष जुनीं झालेलीं वस्त्रें टाकून दुसरीं नवीं-कोरीं वापरूं लागतो]—**तथा-तद्वत् एव**—त्याप्रमाणेंच—**जीर्णानि शरीराणि विहाय** जीर्ण झालेलीं शरीरें टाकून—**देही-आत्मा अन्यानि-नवानि संयाति-संगच्छति**—देहवान् आत्मा दुसऱ्या नव्या शरीरास प्राप्त होतो—दुसरीं शरीरें धारण करतो—**पुरुषवत् अविक्रियः एव इत्यर्थः**—आत्मा जीर्ण वस्त्रें टाकून नवीं नेसणाऱ्या पुरुषाप्रमाणें अविक्रियच आहे, असा याचा भावार्थ. [आत्मा स्वतः जरी अविक्रिय असला तरी पूर्वशरीराचा त्याग करून दुसरें नवीन शरीर घेतांना त्याच्यामध्यें विकार होणें अपरिहार्य आहे, असें कोणी म्हणेल म्हणून येथें दृष्टान्त देऊन त्याचें अविक्रियत्व सिद्ध केलें आहे जुनीं फाटलेलीं वस्त्रें टाकून दुसरीं नवीं वस्त्रें घेणाऱ्या ह्या पुरुषामध्यें कोणत्याही प्रकारचा विकार-बदल झालेला दिसत नाहीं. त्याच न्यायानें जराजर्जर झालेलें शरीर टाकून दुसरें नवें शरीर धारण करणाऱ्या आत्म्यामध्येंही कांहीं विकार होत नाहीं तो सर्वदा एकरूपच असतो] २२

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

अन्वयार्थ—एनं—या आत्म्याला—**शस्त्राणि**—शस्त्रें—**न छिन्दन्ति**—तोडीत नाहींत —**एनं पावकः न दहति**—याला अग्नि जाळीत नाहीं.—**एनं आपः न**

क्लेदयन्ति—याला पाणी कुजवीत नाही.—**च मारुतः न शोषयति**—व याला वायु सुकवीत नाही. २३.

कस्मादविक्रिय एवेति । आह—नैनं छिन्दन्तीति । एनं प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति शस्त्राणि निरवयवत्वान्नावयवविभागं कुर्वन्ति शस्त्राण्यस्यादीनि । तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मी करोति । तथा नैनं क्लेदयन्त्यापः । अपां हि सावयवस्य वस्तुन आर्द्रभावकरणेनावयवविश्लेषापादने सामर्थ्यं तन्न निरवयव आत्मनि संभवति । तथा स्नेहवद्द्रव्यं स्नेहशोषणेन नाशयति वायुरेनं स्वात्मानं न शोषयति मारुतोऽपि२३

भाष्यार्थ—(अहो पण पृथिवी, आप, तेज व वायु या चार भूतांमुळें त्याच्यामध्यें विकार होण्याचा संभव आहे, अशी शंका घेऊन पुढील श्लोकानें तिचें निरसन-) —**अविक्रियः एव कस्मात्**—आत्मा अविक्रियच कशावरून आहे.—**इति " नैनं छिन्दनि०" इति आह**—हे ' नैनं छिन्दन्ति०' या श्लोकानें भगवान् सांगतात—**शस्त्राणि एनं-प्रकृतं देहिनं न छिन्दन्ति**—शस्त्रें या प्रकृत आत्म्याला तोडीत नाहीत.—**निरवयवत्वात् अस्यादीनि शस्त्राणि अवयवविभागं न कुर्वन्ति** —आत्मा निरवयव असल्यामुळें तरवार, बाण वगैरे शस्त्रें याच्या अवयवांचा विभाग करीत नाहीत—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**पावकः-अग्निः अपि एनं न दहति-न भस्मी करोति**—पावक म्ह० अग्नीसुद्धा या आत्म्याला जाळीत नाही-त्याचें भस्म करीत नाही.—**तथा आपः एनं न क्लेदयन्ति**—त्याचप्रमाणें जल याला कुजवीत नाही,—**हि**—कारण—**सावयवस्य वस्तुनः आर्द्रीभावकरणेन अवयवविश्लेषापादाने अपां सामर्थ्य**—सावयव वस्तुला आर्द्रपणा—ओलेपणा देऊन-तिला ओली करून तिच्या अवयवांना पृथक् पृथक् करण्याचें जलाचें सामर्थ्य आहे. पण—**निरवयवे आत्मनि तत् न संभवति**—निरवयव आत्म्यामध्ये तें संभवत नाही. [सावयव व साकार वस्तूला ओली करून तिला फुगवून तिचे अवयव भिन्न भिन्न करण्याचें सामर्थ्य पाण्यात आहे. पण आत्मा निरवयव असल्यामुळें पाणी त्याच्यामध्ये तसा विकार उत्पन्न करूं शकत नाही.]—**तथा वायुः स्नेहशोषणेन स्नेहवत् द्रव्यं नाशयति**—त्याचप्रमाणें वायु स्नेह शोषून घेऊन स्नेहयुक्त द्रव्याचा नाश करतो. पण —**मारुतः अपि एनं स्वात्मानं न शोषयति**—वायूही या स्वात्म्याला—वायूच्याही आत्म्याला सुकवीत नाही. [शस्त्रें आत्म्याला तोडीत नाहीत, म्ह० पृथ्वीचा त्यावर परिणाम होत नाही, त्याचप्रमाणें आप,तेज व वायूही त्याच्यावर काही परिणाम करूं शकत नाहीत. कारण भूतें त्याला आपला विषयच करूं शकत नाहीत. त्यामुळें आत्मा आकाशाप्रमाणें अविक्रिय आहे, असा भावार्थ] २३.

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥

अन्वयार्थ—अयं अच्छेद्यः—हा आत्मा अच्छेद्य-शस्त्रांना तोडता न येण्यासारखा आहे.—**अयं अदाह्यः**—हा अग्नीला न जाळता येण्यासारखा आहे.—**अयं अक्लेद्यः**—हा पाण्याला न कुजविता येण्यासारखा आहे —**च अशोष्यः एव**—व हा वाऱ्याला न सुकविता येण्यासारखा आहे. म्हणून—**अयं**—हा—**नित्यः**—नित्य आहे —**सर्वगतः**—त्यामुळें सर्वव्यापक आहे.—**स्थाणुः**—सर्वगत असल्यामुळेंच झाडाच्या खोडाप्रमाणें स्थिर आहे —**अचलः**—स्थिर असल्यामुळेंच अचल आहे. म्हणूनच तो—**सनातनः**—चिरकालीन आहे. एखाद्या कारणापासून नवीन उत्पन्न झालेला नाहीं. २४. तसाच—

यत एवं तस्मात्—अच्छेद्योऽयमिति। यस्मादन्योन्यनाशहेतूनि भूतान्येनमात्मानं नाशयितुं नोत्सहन्ते तस्मान्नित्यो नित्यत्वात्सर्वगतः सर्वगतत्वात्स्थाणुः स्थाणुरिव स्थिर इत्येतत्। स्थिरत्वादचलोऽयमात्माऽतः सनातनश्चिरंतनो न कारणात्कुतश्चिन्निष्पन्नोऽभिनव इत्यर्थः। नैतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयम्। यत एकेनैव श्लोकेनाऽऽत्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिना। तत्र यदेवाऽऽत्मविषयं किंचिदुच्यते तदेतस्माच्छ्लोकार्थान्नातिरिच्यते किंचिच्छब्दतः पुनरुक्तं किंचिदर्थत इति। दुर्बोधत्वादात्मवस्तुन. पुन. पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान्वासुदेवः कथं नु नाम संसारिणामव्यक्तं तत्त्वं बुद्धिगोचरतामापन्नं सत्संसारनिवृत्तये स्यादिति॥ २४॥

भाष्यार्थ—(आत्म्यावर पृथिव्यादि भूतांचा परिणाम न होण्याचें कारण त्याच्यामध्यें विकाराची योग्यता नसणें, हेंच आहे, असें सांगतात-)—**यतः एवं**—ज्याअर्थी याप्रमाणें आत्म्यामध्यें विकार पावण्याची योग्यताच नाहीं,—**तस्मात्**—त्याअर्थी—**अच्छेद्योऽयमिति**—'अच्छेद्योऽयं' इत्यादि भगवान् सांगतात—**यस्मात्**—ज्याअर्थी—**अन्योन्यनाशहेतूनि भूतानि एनं आत्मानं नाशयितुं न उत्सहन्ते**—एकमेकांच्या नाशाला कारण होणारी भूतें या प्रकृत आत्म्याचा नाश करण्यास समर्थ होत नाहींत—**तस्मात् नित्यः**—त्याअर्थी हा आत्मा नित्य आहे.—**नित्यत्वात् सर्वगतः**—नित्य असल्यामुळें सर्वगत आहे—**सर्वगतत्वात् स्थाणुः-स्थाणुः इव स्थिरः इति एतत्**—सर्वगतत्वामुळें स्थाणु स्थाणु-स्तंभ, त्याप्रमाणें स्थिर असा याचा भावार्थ —**स्थिरत्वात् अयं आत्मा अचलः**—स्थिर असल्यामुळें हा आत्मा अचल आहे—**अतः सनातनः-चिरंतनः कुतश्चित् कारणात् न निष्पन्नः-अभिनवः इत्यर्थः**—म्हणूनच सनातन-चिरंतन कोणत्याही कारणापासून उत्पन्न न झालेला-नूतन असा याचा भावार्थ [निरवयव आत्म्याचा छेद, दाह, क्लेद, व शोष संभवत नाहीं. म्हणून त्याला येथें अच्छेद्य, अदाह्य, अक्लेद्य व अशोष्य म्हटलें आहे. त्यामुळेंच तो नित्य आहे तार्किक परमाणूंना नित्य मानतात, पण आत्म्याचें नित्यत्व त्याहून भिन्न प्रकारचें आहे. कारण आत्मा सर्वगत आहे. सर्वगत असला तरी त्याच्यामध्यें विक्रिया न होण्यास कोणतें कारण आहे? म्हणून कोणी म्हणेल तर तें बरोबर नाहीं कारण आकाश विभु आहे व त्यांत कोणतीही विक्रिया होत नाहीं, हें प्रसिद्ध

आहे. त्याचप्रमाणे आत्म्यामध्ये विक्रियाशक्ति जर असती तर त्याला स्थाणु-स्थिर म्हणता आलें नसतें. कारण मृत्तिकादि विक्रियाशक्तियुक्त पदार्थ स्थिर नसतात. आत्मा स्थिर असल्यामुळेंच अचल व चिरंतन आहे तो कोणत्याही कारणापासून उत्पन्न झालेला नाहीं त्यामुळें आत्मा स्वत जरी नित्य असला तरी त्याच्या कारणाचा नाश झाल्यानें त्याचा नाश होईल, अशाही तार्किकाची शंका येथें संभवत नाहीं. अहो पण 'न जायते०' २-२० इत्यादि श्लोकांत आत्म्याचें अविक्रियत्व सिद्ध केलें आहे. पुनः तेंच तें सांगण्यांत त्यावर पुनरुक्ति दोष नाहीं का येत ? असें कोणी ह्मणेल ह्मणून सांगतात—]—**एतेषां श्लोकानां पौनरुक्त्यं न चोदनीयं**—या श्लोकावर पुनरुक्तीचा दोष येतो, अशी शंका घेऊं नये—**यतः**—कारण—**'न जायते म्रियते वा' इत्यादिना एकेन एव श्लोकेन**—'न जायते०' इत्यादि एकाच श्लोकानें—**आत्मनः नित्यत्वं च अविक्रियत्वं उक्तं**—आत्म्याचें नित्यत्व व अविक्रियत्व सांगितलें आहे, (त्यामुळें 'वेदाविनाशिन' इत्यादि श्लोकावर पुनरुक्ति दोष येतो, कारण)—**तत्र आत्मविषयं यत् एव किंचित् उच्यते**—'वेदाविनाशिनं०' या श्लोकांत आत्म्याविषयीं जें कांहीं सांगितलें आहे—**तत् एतस्मात् श्लोकार्थात् न अतिरिच्यते**—तें 'न जायते०' या श्लोकाच्या अर्थाहून अधिक मुळींच नाहीं. कारण—**किंचित् शब्दतः पुनरुक्तं किंचित् अर्थतः इति**—त्यांत कांहीं शब्दांना पुनरुक्त आहे व कांहीं अर्थानें पुनरुक्त आहे, त्यामुळें तसा दोष येतो[1] खरें तथापि—**आत्मवस्तुनः दुर्बोधत्वात्**—आत्मवस्तु अतिशय दुर्बोध असल्यामुळें—**भगवान् वासुदेवः**—भगवान् वासुदेव—**अव्यक्तं तत्त्वं संसारिणां बुद्धिगोचरतां आपन्नं सत् संसारनिवृत्तये कथं नु नाम स्यात् इति**—तें अव्यक्त आत्मतत्त्व संसारी जीवांच्या बुद्धिविषयत्वास प्राप्त होत्सातें त्यांच्या संसारनिवृत्तीला कसें बरें कारण होईल, असा आशयानें—**पुनः पुनः प्रसंगं आपाद्य शब्दान्तरेण तत् एव वस्तु निरूपयति**—पुन. पुन. प्रसंग आणून दुसऱ्या शब्दानें तेंच तत्त्व निरूपीत आहेत. दुसऱ्या दुसऱ्या शब्दांनी त्याच वस्तूचें पुन. पुनः निरूपण करीत आहेत. ['न जायते०' या श्लोकांत आत्मा सर्व विक्रियाशून्य व नित्य आहे, असें सांगितलें 'वेदाविनाशिनं नित्यं०' यानंही पुनः तेंच सांगितलें आहे. कोठें निराळ्या शब्दानें तर कोठें निराळ्या अर्थानें तीच एक गोष्ट सांगितली आहे. त्यामुळें त्यावर पुनरुक्ति दोष येतो. पण त्या दोषाचा आक्षेप घेऊं नये. कारण आत्मवस्तु अतिशय दुर्बोध आहे. एकदा सांगूनच तिचें ज्ञान होत नाहीं म्हणून तें अव्यक्त आत्मतत्त्व संसारी जीवांच्या बुद्धीचा विषय होऊन त्यांच्या संसाराच्या निवृत्तीला कसें बरें कारण होईल? असा विचार करून भगवान् श्रीकृष्ण पुन पुन प्रसंग आणून निरनिराळ्या शब्दांनीं त्याच आत्मवस्तूचें निरूपण करीत आहेत. म्हणून त्यावर पुनरुक्ति दोष येत नाहीं. ह्म० पुनरुक्ति मुद्दाम केली आहे. त्यामुळें ती दोषावह नाहीं, असा भावार्थ.] २४

---

१ 'न जायते०' या श्लोकांत जन्ममरणाचा अभाव सांगितला आहे व 'वेदाविनाशिन०'इंत्यं भावपदार्थांचा अभाव स्पष्ट आहे. परन्तु दोहांचा अर्थभेद आहे. स्वतः अर्थभेद नाहीं.

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—अयं अव्यक्तः—हा आत्मा अव्यक्त आहे,—**अयं अचिन्त्य**०—हा अचिन्त्य आहे,—**अयं अविकार्यः उच्यते**—हा अविकार्य म्हटला जातो—**तस्मात्**—यास्तव—**एनं**—या आत्म्याला—**एवं**—असें—**विदित्वा**—जाणून—**अनुशोचितुं**—भीष्मादिकांनिमित्त शोक करण्यास—**न अर्हसि**—तू योग्य नाहीस २५

किंच—अव्यक्तोऽयमिति । अव्यक्तः सर्वकरणाविषयत्वान्न व्यज्यत इत्यव्यक्तोऽयमात्मा । अत एवाचिन्त्योऽयम् । यद्धीन्द्रियगोचरं वस्तु तच्चिन्ताविषयत्वमापद्यतेऽयं त्वात्माऽनिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्यः । अविकार्योऽयम् । यथा क्षीरं दध्यातञ्चनादिना विकारी न तथाऽयमात्मा । निरवयवत्वाच्चाविक्रियः । न हि निरवयवं किंचिद्विक्रियात्मकं दृष्टम् । अविक्रियत्वादविकार्योऽयमात्मोच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैनमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि हन्ताऽहमेषां मयैमे हन्यन्त इति ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(हें प्रकरण त्वंपदार्थ जो जीव त्याच्या शोधनाचें म्ह० त्याला उपाधीपासून अगदीं पृथक् करण्याचें आहे यास्तव त्याविषयींच)—**किंच अव्यक्त० अयं इति**—' अव्यक्तोऽय० ' या श्लोकानें आणखी हेतु सांगतात—**अव्यक्तः सर्वकरणाविषयत्वात् न व्यज्यते इति अयं-आत्मा अव्यक्तः**—सर्व इंद्रियांचा अविषय असल्यामुळें व्यक्त होत नाहीं-प्रत्यक्ष दिसत नाहीं म्हणून हा-आत्मा अव्यक्त आहे—**अत एव अयं अचिन्त्य**०—म्हणूनच हा अचिन्त्य आहे—**हि यत् इन्द्रियगोचरं वस्तु तत् चिन्ताविषयत्वं आपद्यते**—कारण जें इंद्रियांचा विषय होणारें तत्त्व-वस्तु असतें तें चिन्ताविषयत्वास प्राप्त होतें-इंद्रियांचा विषय होणाऱ्या वस्तूविषयींच चिंतन करतां येतें—**तु अयं आत्मा अनिन्द्रियगोचरत्वात् अचिन्त्य**०—पण हा आत्मा इंद्रियगोचर होणारा नसल्यामुळें अचिन्त्य आहे—**अयं अविकार्य**०—हा विकार न पावणारा आहे—**यथा क्षीरं दध्यातञ्चनादिना विकारि न तथा अयं आत्मा**—जसें दूध दह्याचें विरजण वगैरे लावलें असतां विकार पावतें तसा हा आत्मा विकार पावत नाहीं—**च निरवयवत्वात् अविक्रिय**०—आणि त्याचप्रमाणें आत्मा निरवयव असल्यामुळेंही अविक्रिय आहे—**हि किंचित् निरवयवं विक्रियात्मकं न दृष्टं**—कारण कांहींही निरवयव असलेलें तत्त्व विक्रियात्मक आहे असा अनुभव येत नाहीं—**अविक्रियत्वात् अयं आत्मा अविकार्य० उच्यते**—अविक्रिय असल्यामुळें हा आत्मा अविकार्य म्हटला जातो [मग नित्य, निर्विकार असलेल्या आत्म्याचा तसाच अनुभव कां येत नाहीं ? उत्तर-कारण तो अव्यक्त आहे कोणत्याही इंद्रियानें त्याचें प्रत्यक्ष ज्ञान होत नाहीं तथापि त्याचें अनुमान होण्यास काय हरकत आहे ? उत्तर-अव्यक्त असल्यामुळेंच तो अचिन्त्य आहे त्याच्या विषयीं चिन्तन-अनुमान-कल्पना वगैरे कांहीं करतां येत नाहीं जी वस्तु इंद्रियांचा

विषय होते तिच्याविषयींच चिंतनादि संभवतात आत्मा इंद्रियगोचर नाहीं, अतींद्रिय आहे. म्हणून अचिन्त्य आहे. पण तो अतींद्रिय जरी असला तरी अनुमानांतील सामान्यतोदृष्ट[1] म्हणून जो एक प्रकार आहे त्याचा तो विषय कां होणार नाहीं ? उत्तर—आत्मा कूटस्थ आहे. त्यामुळें व्याप्तिलिंगच नाहीं. याविषयीं व्यतिरेकीदृष्टान्त—दुधाला विरजण घातलें असतां त्याचें दहीं होतें. कारण दूध विकारी पदार्थ आहे. पण आत्मा तसा विकारी नाहीं. शिवाय हा आत्मा निरवयव असल्यामुळें घटादिसावयव द्रव्याप्रमाणें विकार पावत नाहीं तो निरवयव जरी असला तरी त्याच्यामध्यें विक्रिया होण्यास कोणती हरकत आहे ? उत्तर—निरवयव वस्तु विक्रिया पावते असा अनुभव येत नाहीं, व तिच्यामध्येंही जर विक्रिया होऊं लागली तर तिचें निरवयवत्व टिकणार नाहीं. दुधासारखे सावयव व सक्रिय पदार्थच विकार पावतात. आत्मा निरवयव आहे, असें श्रुति-स्मृति सांगतात. त्यामुळें तो अविकार्य आहे. असो, ' अशोच्यान् अन्वशोच • ' २-११ येथून आरंभिलेल्या आत्म्याच्या उपदेशाचा उपसंहार करितात-]—**तस्मात्**—म्हणून—**एनं-आत्मानं एवं-यथोक्तप्रकारेण विदित्वा**—या प्रकृत आत्म्याला वर सांगितलेल्या प्रकारानें जाणून—**त्वं**—तूं—**अहं एषां हन्ता मया इमे हन्यन्ते इति**—मी यांचा हननकर्ता आहें, मजकडून हे मारले जात आहेत, अशा रीतीनें—**अनुशोचितुं न अर्हसि**—भीष्मादिकांविषयीं शोक करण्यास योग्य नाहींस. [आत्मा अव्यक्त, अचिन्त्य, अविकार्य, नित्य, व सर्वगत वगैरे असल्यामुळें त्याला तसेंच जाणणें उचित होय. आत्म्याला तसें साक्षात् जाणल्यास शोक-मोहादिसंसारबीजाची निवृत्ति होते. म्हणजे तें आत्म्याचें सम्यक् ज्ञान मोक्षरूप फळ देणारें आहे. यास्तव ' मी यांचा हन्ता आहें व हे माझ्या हातून मरत आहेत ' असें समजून त्यांच्यासाठीं शोक करणें तुला उचित नाहीं तूं आत्म्याला साक्षात् जाणून शोक करूं नकोस अर्जुनाचा शोक घालविण्यासाठीं भगवानांनीं आत्मोपदेश करून त्याचाच येथें उपसंहार केला आहे. ' अशोच्याविषयीं शोक केलास ' व ' आत्म्याला असें जाणून शोक करणें तुला योग्य नाहीं ' या उपक्रमोपसंहारावरून आत्मज्ञानानें शोकमोहात्मक संसारबीजाची निवृत्ति करणें, हाच सर्व गीतेचा व या प्रकरणाचा प्रतिपाद्य विषय ठरतो] २५.

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—अथ च—आतां जरी—**त्वं**—तूं—**एनं**—या आत्म्याला—**नित्यजातं**—नित्य उत्पन्न झालेला—**वा**—किंवा—**नित्यं मृतं**—नित्य मेलेला—**मन्यसे**

[1] ज्या अनुमितिज्ञानांतील हेतु प्रत्यक्ष नसतो तें सामान्यतोदृष्ट अनुमान होय. जसें आरशांत रूपाचें ज्ञान होतें म्हणजे ती क्रिया असल्यामुळें तिच्या साधनाचें म्हणजे चक्षुरिंद्रियाचें भान अनुमान करतो. जसें—रूपज्ञान ही क्रिया आहे. कोणतीही क्रिया साधन हवें असतें, म्हणून रूपज्ञानक्रियेचेंही चक्षु हें करण आहे, असें अनुमान आपण करतो.

—मानीत असशील—**तथापि**—तरी—**महाबाहो**—हे पराक्रमी अर्जुना!—**एवं**
—अशा रीतीनें—**शोचितुं**—शोक करण्यास—**न अर्हसि**—तूं योग्य नाहींस. २६.

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते—अथ चैनमिति । अथ चेत्यभ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्तिं जातो जात इति मन्यसे। तथा प्रतितद्विनाशं नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति। तथाऽपि तथाभाविन्यप्यात्मनि त्वं महाबाहो नैवं शोचितुमर्हसि जन्मवतो जन्म नाशवतो नाशश्चेत्येताववश्यंभाविनाविति ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—आत्मनः अनित्यत्वं अभ्युपगम्य 'अथ चैनं०' इति इदं उच्यते—आत्म्याच्या अनित्यत्वाचा स्वीकार करून 'अथ चैनं०' या श्लोकानें असें म्हटलें जातें —**अथ च इति अभ्युपगमार्थः**—'अथ च' हे दोन निपात अर्जुनाचा अभ्युपगम व्यक्त करण्यासाठीं आहे [आत्म्याचें यथार्थ स्वरूप ऐकूनही त्याविषयीं पूर्ण निश्चय झालेला नसल्यामुळे चार्वाक किंवा बौद्ध यांच्या मताचा अंगीकार अर्जुनानें केला असावा, अशी शंका येणें साहजिक आहे. ती व्यक्त करण्यासाठीं हे दोन निपात —अव्ययें आहेत तू जरी क्षणभर असें मानीत असलास, असें म्हणजे कसें?]—**एनं प्रकृतं आत्मानं नित्यजातं**—या प्रकृत आत्म्याला नित्यजात म्ह०—**लोकप्रसिद्ध्या प्रति अनेकशरीरोत्पत्ति जातः जातः इति मन्यसे**—लोकाच्या प्रसिद्धीप्रमाणें प्रत्येक अनेक शरीराच्या उत्पत्तीचे वेळीं उत्पन्न झाला, प्रत्येक देहोत्पत्तीबरोबर आत्मा झाला असें मानीत असलास—**तथा प्रतितद्विनाशं नित्यं वा मृतं मृतः मृतः इति मन्यसे**—त्याचप्रमाणें प्रत्येक शरीराच्या विनाशाबरोबर त्याला नित्य मृत—तो मेला मेला असें मानीत असलास—**तथापि-तथाभाविनि अपि आत्मनि**—तरी सुद्धा-तसा जरी आत्मा असला तरी—**त्वं**—तूं—**हे महाबाहो**—हे आजानुबाहु अर्जुना!—**एवं शोचितुं न अर्हसि**—अशा प्रकारें शोक करण्यास योग्य नाहीस.—**जन्मवतः नाशः च नाशवतः जन्म इति एतौ अवश्यं भाविनौ इति**—कारण जन्मवानाचा नाश व नाशवानाचा जन्म असे हे दोन भाव अवश्य होणारे आहेत, म्हणून तू शोक करण्यास योग्य नाहींस [प्रत्येक देह उत्पन्न झाला की हा अमुक जन्मास आला व प्रत्येक देह मेला की अमुक मेला असें व्यवहारांत म्हणतात. त्या लोकप्रसिद्धीला अनुसरून आत्माच प्रत्येक देहाबरोबर उत्पन्न होतो व प्रत्येक देहनाशाबरोबर मरतो, असें जरी तू मानलेंस व तसें मानूनच 'अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं' अ १ श्लो. ४५ असें म्हटलेंस तरी उत्पन्न होणाऱ्या प्रत्येकाला नाश व नाश पावणाऱ्या प्रत्येकाला पुन जन्म हे विकार अवश्य होणारे असल्यामुळें तुला असा शोक करणें शोभत नाहीं.] २६

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—जातस्य—उत्पन्न झालेल्या आत्म्याचा—मृत्युः—मृत्यु—ध्रुवः—निश्चित आहे—च—आणि—मृतस्य—मेलेल्या आत्म्याचा—जन्म—जन्म—ध्रुवं भवति—निश्चित आहे—तस्मात्—यास्तव—अपरिहार्ये अर्थे—या अपरिहार्य टाळतां न येणाऱ्या गोष्टीविषयीं—त्वं—तूं—शोचितुं—शोक करण्यास—न अर्हसि—योग्य नाहींस. २७

तथा च सति—जातस्येति । जातस्य हि लब्धजन्मनो ध्रुवोऽव्यभिचारी मृत्युर्मरणं ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽर्थस्तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—तथा च सति 'जातस्य०' इति—आणि तसें असल्यामुळें 'जातस्य०' या श्लोकानें शोक न करण्याचें दुसरें कारण सांगतात—जातस्य हि-लब्धजन्मनः—ज्यानें जन्म घेतला आहे त्याचा—ध्रुवः-अव्यभिचारी—ध्रुव म्ह० अगदीं निश्चित-टाळता न येण्यासारखा—मृत्यु-मरणं—मृत्यु-मरण आहे.—च मृतस्य ध्रुवं जन्म—आणि मृताचें जन्म निश्चित आहे.—तस्मात् अयं जन्ममरणलक्षणः अर्थः अपरिहार्यः—म्हणून हा जन्ममरणरूप अर्थ अपरिहार्य आहे, त्याचा परिहार करतां येणें शक्य नाहीं.—तस्मिन् अपरिहार्ये अर्थे त्वं शोचितुं न अर्हसि—त्या अपरिहार्य गोष्टीविषयीं तूं शोक करण्यास योग्य नाहींस. [जो जन्माला आला त्याला मरणावांचून गत्यंतर नाहीं. तो कांहीं घटिकांनीं, दिवसांनीं, महिन्यांनीं, वर्षांनीं, युगांनीं, किंवा कल्पानां अवश्य नाश पावतोच. त्याचप्रमाणें जो मेला आहे तो आपलें बीज मागें ठेवूनच मेलेला असतो. त्याचा स्थूल आकार जरी नष्ट झाला तरी सूक्ष्म जीवनशक्ति नष्ट होत नाहीं. त्यामुळें त्या बीजापासून योग्य वेळीं पुनः त्याचा जन्म होतो. त्यामुळें जन्मलेल्याचें मरण व मेलेल्याचा पुनः जन्म कोणालाही टाळतां येत नाहीं, यास्तव अशा या अपरिहार्य-न टाळतां येणाऱ्या गोष्टीविषयीं तूं शोक करूं नको. ज्याला आपला कांहीं इलाज नाहीं त्याविषयीं शोक करणें केव्हांही योग्य नव्हे.] २७

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना!—भूतानि अव्यक्तादीनि—भूतें उत्पत्तीच्या पूर्वी अव्यक्त असतात. तीं शरीरेंद्रियरूपानें दिसत नाहींत.—व्यक्तमध्यानि—

१ रहस्यकार म्हणतात—" गीतेचा खरा सिद्धान्त आत्मा सत्, नित्य, अज, अविकार्य आणि अचिन्त्य किंवा निर्गुण आहे, असें प्रथमच सांगितलें आहे. " ६२२. पण आत्मा नित्य, शुद्ध, बुद्ध, मुक्त, अव्यक्त, अज, अव्यय, अविकार्य आहे, हा गीतेचा सिद्धान्त नसून उपनिषदांचा आहे व गीतेनें त्याचाच अनुवाद केला आहे. गीता ही स्मृति असल्यामुळें तिचा निराळा स्वतंत्र सिद्धान्त असणारच नाहीं.

उत्पत्तीनंतर मरणापर्यंत जी मध्यावस्था त्यांत शरीरेंद्रियरूपानें तीं व्यक्त असतात —**अव्यक्तनिधनानि एव**—निधनानंतर–मरणानंतर तीं पुनः अव्यक्त होतात–दिसत नाहींत —**तत्र**—मग त्यांविषयीं—**का परिदेवना**—शोक काय करावयाचा आहे? २८

कार्यकरणसंघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं यतः —अव्यक्तादीनीति। अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषां भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकरणसंघातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः। उत्पन्नानि च प्राङ्मरणाद्व्यक्तमध्यानि अव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि। मरणादूर्ध्वमप्यव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। तथा चोक्तम्— " अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः। नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना " इति। तत्र का परिदेवना को वा प्रलापोऽदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—(आत्म्याला उद्देशून शोक करणें जसं युक्त नव्हे त्याचप्रमाणें–)—**कार्यकरणसंघातात्मकानि भूतानि उद्दिश्य अपि शोकः कर्तुं न युक्तः**—शरीर इंद्रियसंघातरूप भूतांना उद्देशूनही शोक करणें युक्त नव्हे —**यतः अव्यक्तादीनि इति**—तें कोणत्या कारणानें हें 'अव्यक्तादीनि॰' या श्लोकांत सांगितलें आहे —**अव्यक्तादीनि**

१ पण गीतारहस्यकार " देह अनित्य म्हणून शोक करणें युक्त नाहीं, याचीच दुसरी म्ह॰ सांख्यशास्त्राप्रमाणें उपपत्ति सांगतात —असें या श्लोकास अवतरण देतात, पण तें सर्वथा अयोग्य आहे. कारण वर ' देह अनित्य आहे, म्हणून शोक करणें युक्त नाहीं ' असा प्रकृत विषयच नाहीं. तर ' आत्मा अव्यक्त, अचिंत्य, अविकार्य वगैरे आहे म्हणून त्याच्याविषयीं शोक करणें योग्य नव्हे, ' असें प्रकरण चालू आहे. त्याच्याच अनुरोधानें ' आत्मा नित्य नसून अनित्य आहे, असें जरी मानलें तरी त्याच्याविषयीं शोक करणें उचित नव्हे कारण तो उत्पन्न होतो असें मानल्यास त्याचा विनाश अपरिहार्य आहे ' असें म्हणून २६ व २७ या श्लोकांतही आत्म्याविषयीं शोक करणें अयोग्य आहे, हेंच सांगितलें आहे अर्थात् ' देह अनित्य म्हणून शोक करणें युक्त नव्हे ' हा प्रस्तुत विषयच नव्हे. त्यामुळें ' त्याचीच दुसरी उपपत्ति सांगतात' हें म्हणणें बरोबर नाहीं. तसेंच दुसरी म्ह॰ सांख्यशास्त्राप्रमाणें उपपत्ति सांगतात ' हें म्हणणें अगदींच अयोग्य आहे. कारण भगवान् सांख्य, योग, मीमांसा वैशेषिक वगैरे दर्शनकारांचीं मतें सांगावयास प्रवृत्त झाले आहेत का वैदिक सिद्धांत सांगावयास प्रवृत्त झाले आहेत? भगवानांना वेद व उपनिषदें प्रमाण का कापिलदर्शन प्रमाण? भूतें उत्पत्तीपूर्वी अव्यक्त मध्यें मात्र व्यक्त, मरणानंतरही अव्यक्त, हा सांख्यांचाच सिद्धांत आहे व वेदांत्यांचा नाहीं, याला काय प्रमाण? रहस्यकारांना 'अव्यक्त शब्दानें असा या घोटाळ्यांत घातलें असावें. कारण त्यांना 'अव्यक्त' हा शब्द सांख्यांचा आहे त्यामुळें गीतेंत (किंवा उपनिषदांतही) अव्यक्त असा शब्द जेथें जेथें येईल तेथें तेथें तो सांख्यशास्त्रांतून –कापिलदर्शनांतून घेतला असं आधुनिक आपल्या चिकित्सापद्धतीला अनुसरून समजतात हो त्यांची चिकित्सा म्ह॰ प्राय ' मर्कटचिकित्सा'च असते तो भाग निराळा. गीतेच्या आठव्या अध्यायांत ' अव्यक्तात् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्ति ' व ' प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ', असा जो ' अव्यक्त ' शब्द आला आहे तोही सांख्यांचाच आहे, आणि ' एवा अव्यक्त

-अव्यक्तं-अदर्शनं-अनुपलब्धिः आदिः येषां भूतानां-पुत्र-मित्रादि-कार्य-करणसंघातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि—अव्यक्त म्ह०न दिसणें,कोणत्याही इंद्रियानें अनुभव न येणें,याच स्वरूपाचा आदि म्ह० पूर्वावस्था ज्या पुत्र-मित्रादिशरीरेंद्रियसंघातात्मक भूतांची आहे, तीं भूतें अव्यक्तादीनि होत. केव्हां ?—**उत्पत्तेः प्राक्**—उत्पत्तीच्या पूर्वी—**उत्पन्नानि च प्राक् मरणात् व्यक्तमध्यानि**—आणि उत्पन्न झालेलीं तीं शरीरेंद्रियरूप भूतें मरणाच्यापूर्वी-मरेपर्यंत व्यक्तमध्य असतात. त्याची ती मध्यावस्था व्यक्त-दर्शनास-अनुभवास योग्य असते.—**अव्यक्तनिधनानि एव-पुनः अव्यक्तं-अदर्शनं निधनं-मरणं येषां तानि अव्यक्तनिधनानि**

द्रव्यापासूनच पुढें क्रमाक्रमानें सर्व व्यक्त सृष्टि निर्माण होऊन शेवटीं म्ह. प्रलयकालीं सर्व व्यक्त सृष्टीचा पुनः अव्यक्तातच लय होतो' गी. र पृ. ६१२ हा सांख्याचाच सिद्धान्त आहे, असेंही रहस्यकार म्हणतात, पण तो निव्वळ भ्रम आहे. वेदानें एखादी कल्पना दर्शनकारापासून घेतली ही समजूत वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे. भगवान् म्हणतात 'मी हा योग सृष्टीच्या आरंभीं सूर्याला सांगितला व तोच आज तुला सांगत आहें.' ४.१-२ मग त्या वेळींही सांख्य होतें की काय ? वेद सृष्टीच्याही पूर्वी ब्रह्मदेवाला स्फुरले, त्या वेळीं सांख्य कोठचें ? कदाचित् उपनिषदें दर्शनानंतर झालीं, असें आधुनिक म्हणतील. पण त्यालाही विशेष प्रमाण नाहीं. शिवाय क्षणभर तसें जरी मानलें तरी 'अव्यक्त' हा शब्द सांख्यदर्शनात प्राधान्यानें योजीत नाहींत रहस्यकार 'सांख्यकारिका' हा सांख्यदर्शनाचा आज उपलब्ध होणारा सर्वांत जुना ग्रंथ म्हणून म्हणतात. पण त्यात तर 'प्रकृति' असा शब्द आहे. (कारिका ३ पहा) अव्यक्त असा शब्द नाहीं. काठकोपनिषदात मात्र 'महतः परं अव्यक्तं, अव्यक्तात् पुरुषः परः' (काठकभाष्यार्थ पृ. ८१ पहा) असा 'अव्यक्त' शब्द आहे. तोच शब्द येथें, आठव्या अध्यायात व तेराव्या अध्यायात योजला आहे. अर्थात् तो सांख्याचा नसून उपनिषदातील आहे. गीतेचा संबंध उपनिषदांशीं न जोडतां दर्शनाशीं जोडणें हा मोठा प्रमाद आहे 'सर्वोपनिषदो गावो दुग्ध गीतामृतं महत्' म्ह० सर्व उपनिषदें या गायी आहेत व त्यापासून गीतारूपी फार श्रेष्ठ अमृत हेंच दूध, श्रीकृष्णरूपी दोहन करणाऱ्या गवळ्यानें काढलें आहे, हें गीतेचें महत्त्व विसरणें म्ह० गीतेच्या खऱ्या अर्थालाच आचवणें होय. रहस्यकार व इतर आधुनिक चिकित्सक यांची गीतार्थाचा विचार करतांना अतीव शोचनीय अवस्था झाली आहे. असो, दुर्दैव त्यांचें व आमचें ! वैदिक तत्त्वज्ञान पहावयास अवैदिक उपनेत्र लावले म्ह० असेंच अन्यथा दर्शन व्हावयाचें. साध्यवाचकांनीं ही असत् दृष्टि सोडून अव्यक्त म्ह० अव्याकृतावस्था असेंच समजावें. वेदान्ताला सांख्याची प्रक्रिया घेण्याचें काहीच कारण नाहीं. उलट सर्व दर्शनें वेदान्ताच्या एकेका विशिष्ट भागावरच आपली उपजीविका करीत असतात. वेदान्त म्ह० उपनिषदें. गीता, भागवत इत्यादिकात 'सांख्य' हा शब्द ज्ञान या अर्थी योजिलेला आहे. सांख्यदर्शनानें 'ज्ञान' या अर्थी उपनिषदातून योजलेला सांख्यशब्दच आपल्या दर्शनाला लाविला. लोकांना अतिशय आवडणारेंच नाव घेऊन नवीन पंथ सुरू करण्याची ही युक्ति नवी नसून जुनीच आहे. पण विचारी लोकांनीं नुसत्या नामसादृश्यावरून आपली विपरीत भावना करून घेऊ नये.

उत्पत्तीनंतर मरणापर्यंत जी मध्यावस्था त्यांत शरीरेंद्रियरूपानें तीं व्यक्त असतात —**अव्यक्तनिधनानि एव**—निधनानंतर-मरणानंतर तीं पुन अव्यक्त होतात-दिसत नाहींत —**तत्र**—मग त्यांविषयीं—**का परिदेवना**—शोक काय करावयाचा आहे? २८

कार्यकरणसंघातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्त कर्तुं यत —अव्यक्तादीनीति । अव्यक्तादीन्यव्यक्तमदर्शनमनुपलब्धिरादिर्येषां भूतानां पुत्रमित्रादिकार्यकरणसंघातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्ते । उत्पन्नानि च प्राङ्मरणाद्व्यक्तमध्यानि अव्यक्तनिधनान्येव पुनरव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि। मरणादूर्ध्वमप्यव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थ । तथा चोक्तम्— " अदर्शनादापतित पुनश्चादर्शनं गत । नासौ तव न तस्य त्वं वृथा का परिदेवना " इति । तत्र का परिदेवना को वा प्रलापोऽदृष्टदृष्टप्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थ ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—(आत्म्याला उद्देशून शोक करणें जसें युक्त नव्हे त्याचप्रमाणें-)—**कार्यकरणसंघातात्मकानि भूतानि उद्दिश्य अपि शोकः कर्तुं न युक्तः**—शरीर इंद्रियसंघातरूप भूतांना उद्देशूनही शोक करणं युक्त नव्हे —**यतः अव्यक्तादीनि इति**—तें कोणत्या कारणानें हें 'अव्यक्तादीनि०' या श्लोकांत सांगितलें आहे —**अव्यक्तादीनि**

१ पण गीतारहस्यकार " देह अनित्य म्हणून शोक करणें युक्त नाहीं, याचाच दुसरी म्ह० सांख्यशास्त्रप्रमाणें उपपत्ति सांगतात"—असें या श्लोकास अवतरण देतात, पण तें सर्वथा अयोग्य आहे कारण वर ' देह अनित्य आहे, म्हणून शोक करणें युक्त नाहीं, ' असा प्रकृत विषयच नाहीं तर ' आत्मा अव्यक्त, अचिंत्य, अविकार्य वगैरे आहे, म्हणून त्याच्याविषयीं शोक करणें योग्य नव्हे, ' असें प्रकरण चालू आहे त्याच्याच अनुरोधानें ' आत्मा नित्य नसून अनित्य आहे, असें जरी मानलें तरी त्याच्याविषयीं शोक करणें उचित नव्हे कारण तो उत्पन्न होतो असें मानल्यास त्याचा विनाश अपरिहार्य आहे ' असें म्हणून २६ व २७ या श्लोकांतही आत्म्याविषयीं शोक करणें अयोग्य आहे, हेंच सांगितलें आहे अर्थात् ' देह अनित्य म्हणून शोक करणं युक्त नव्हे ' हा प्रस्तुत विषयच नव्हे त्यामुळें ' त्याचीच दुसरी उपपत्ति सांगतात' हें म्हणणें बरोबर नाहीं तसेंच 'दुसरी म्ह० सांख्यशास्त्रप्रमाणें उपपत्ति सांगतात ' हें म्हणणें अगदींच अयोग्य आहे कारण भगवान् सांख्य, योग, मीमांसा, वैशेषिक वगैरे दर्शनकारांचा मतें सांगावयास प्रवृत्त झाले आहेत का वैदिक सिद्धान्त सांगावयास प्रवृत्त झाले आहेत? भगवानांना वेद व उपनिषदें प्रमाण का कापिलदर्शन प्रमाण? भूतें उत्पत्तीपूर्वी अव्यक्त, मध्यें मात्र व्यक्त, मरणानंतरही अव्यक्त, हा सांख्याचाच सिद्धांत आहे व वेदान्ताचा नाहीं, याला काय प्रमाण? रहस्यकारांना 'अव्यक्त शब्दानें अशा या घोटाळ्यांत घातलें असावें कारण त्यांना ' अव्यक्त ' हा शब्द सांख्यांचा आहे त्यामुळें गीतेंत (किंवा उपनिषदांतही) ' अव्यक्त ' असा शब्द जेथें जेथें येईल तेथ तेथें तो सांख्यशास्त्रांतून —कापिलदर्शनांतून घेतला, असें आधुनिक आपल्या चिकित्सापद्धतीला अनुसरून समजतात हीं त्यांची चिकित्सा म्ह० प्राय ' मकरचिकित्सा'च असते तो भाग निराळा, गीतेच्या आठव्या अध्यायांत ' अव्यक्तात् व्यक्तय सर्वा प्रभवन्ति ' व ' प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ' असा जो ' अव्यक्त ' शब्द आला आहे तोही सांख्यांचाच आहे, आणि ' एवा अव्यक्त

-अव्यक्त-अदर्शनं-अनुपलब्धिः आदिः येषां भूतानां-पुत्र मित्रादि-कार्यकरणसंघातात्मकानां तानि अव्यक्तादीनि भूतानि—अव्यक्त म्ह० न दिसणें, कोणत्याही इंद्रियानें अनुभव न येणें, याच स्वरूपाचा आदि म्ह० पूर्वावस्था ज्या पुत्रमित्रादिशरीरेंद्रियसंघातात्मक भूतांचा आहे, ती भूतें अव्यक्तादीनि होत केव्हा?—**उत्पत्तेः प्राक्**—उत्पत्तीच्या पूर्वी—**उत्पन्नानि च प्राक् मरणात् व्यक्तमध्यानि**—आणि उत्पन्न झालेली तीं शरीरेंद्रियरूप भूतें मरणाच्यापूर्वी-मरेपर्यंत व्यक्तमध्य असतात त्यांची ती मध्यावस्था व्यक्त-दर्शनास-अनुभवास योग्य असते —**अव्यक्तनिधनानि एव-पुनः अव्यक्त-अदर्शन निधन-मरण येषां तानि अव्यक्तनिधनानि**

इच्यापासूनच पुढें क्रमाक्रमाने सर्व व्यक्त सृष्टि निर्माण होऊन शेवटी म्ह प्रलयकाळीं सर्व व्यक्त सृष्टीचा पुन अव्यक्तातच लय होतो' गी र पृ १२२ हा सांख्याचाच सिद्धान्त आहे, असेंही रहस्यकार म्हणतात, पण तो निव्वळ भ्रम आहे वेदानें एखादा कल्पना दर्शनकारापासून घेतली हा समजूत वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे भगवान् म्हणतात 'मी हा योग सृष्टीच्या आरंभी सूर्याला सांगितला व तोच आज तुला सांगत आहें' ४ १ २ मग त्या वेळीही सांख्य होतें कीं काय? वेद सृष्टीच्याही पूर्वी ब्रह्मदेवाला स्फुरले, त्या वेळीं सांख्य कोठचें? कदाचित् उपनिषदें दर्शनानंतर झाली, असें आधुनिक म्हणतील पण त्यालाही विशेष प्रमाण नाही शिवाय क्षणभर तसें जरी मानलें तरी 'अव्यक्त' हा शब्द सांख्यदर्शनात प्राधान्यानें योजीत नाहींत रहस्यकार 'सांख्यकारिका' हा सांख्यदर्शनाचा आज उपलब्ध होणारा सर्वांत जुना ग्रंथ म्हणून म्हणतात पण त्यात तर 'प्रकृति' असा शब्द आहे (कारिका ३ पहा) अव्यक्त असा शब्द नाही काठकोपनिषदात मात्र 'महतः परं अव्यक्तं, अव्यक्तात् पुरुष परः' (काठकभाष्यार्थ पृ ८१ पहा) असा 'अव्यक्त' शब्द आहे तोच शब्द येथें, आठव्या अध्यायात व तेराव्या अध्यायात योजला आहे अर्थात् तो सांख्याचा नसून उपनिषदांतील आहे गीतेचा संबंध उपनिषदांशी न जोडता दर्शनाशीं जोडणें हा मोठा प्रमाद आहे 'सर्वोपनिषदो गावो दुग्धं गीतामृतं महत्' म्ह० सर्व उपनिषदें या गाया आहेत व त्यापासून गीतारूपी फार श्रेष्ठ अमृत हेंच दूध, श्रीकृष्णरूपी दोहन करणाऱ्या गवळ्यानें काढलें आहे, हें गीतेचें महत्त्व विसरणें म्ह० गीतेच्या खऱ्या अर्थालाच आंचवणें होय रहस्यकार व इतर आधुनिक चिकित्सक यांची गीतार्थाचा विचार करताना अशीच शोचनीय अवस्था झाली आहे असो, दुर्दैव त्यांचें व आमचें! वैदिक तत्त्वज्ञान पहावयास अवैदिक उपनेत्र लावले म्ह० असेंच अन्यथा दर्शन व्हावयाचें भाष्यवाचकांना ही असत्-दृष्टि सोडून अव्यक्त म्ह० अव्याकृतावस्था असेंच समजावें वेदान्तात सांख्याची प्रक्रिया घेण्याचें काहीच कारण नाही उलट सर्व दर्शनें वेदान्ताच्या एकेका विशिष्ट भागावरच आपली उपजीविका करीत असतात वेदान्त म्ह० उपनिषदें गीता, भागवत इत्यादिकांत 'सांख्य' हा शब्द ज्ञान या अर्थी योजिलेला आहे सांख्यदर्शनानें 'ज्ञान' या अर्थी उपनिषदांतून योजलेला सांख्यशब्दच आपल्या दर्शनाला लाविला लोकांना अतिशय आवडणारेंच नाव घेऊन नवीन पंथ सुरू करण्याची ही युक्ति नवी नसून जुनीच आहे पण विचारी लोकांनीं नुसत्या नामसादृश्यावरून आपली विपरीत भावना करून घेऊ नये

—तीं अव्यक्तनिधनच असतात. म्ह० पुनः ज्यांचे निधन-मरण अव्यक्त-अनुभवास न येणारें असतें तीं अव्यक्तनिधन होत.—**मरणात् ऊर्ध्वं अपि अव्यक्ततां एव प्रतिपद्यन्ते इत्यर्थः**—मरणानंतरही अव्यक्ततेलाच प्राप्त होतात, असा याचा भावार्थ. —**तथा च उक्तं**—आणि तसेंच महाभारतांत स्त्रीपर्वांत सांगितलें आहे.—**अदर्शनात् आपतितः**—अव्यक्तापासून आला,—**च पुनः अदर्शनं गतः**—आणि पुनः अदर्शनाला प्राप्त झाला—**असौ तव न त्वं तस्य न**—हा तुझा नव्हे व तूं त्याचा नव्हेस.—**वृथा परिदेवना का**—मग व्यर्थ शोक काय करावा ?—**इति**—असें सांगितलें आहे.—**तत्र परिदेवना का अदृष्ट-दृष्ट-प्रनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेषु कः वा प्रलापः इत्यर्थः**—त्याविषयां शोक काय करावा ? पूर्वीं अदृष्ट, मध्यें दृष्ट व पुनः अत्यंत नष्ट अशा भ्रांतिभूत भूताविषयां प्रलाप काय करावयाचा आहे, असा याचा भावार्थ. [भूतें म्ह० शरीरेंद्रियांचा समुदाय-प्रत्यक्ष दिसणारीं प्राणिशरीरें. तीं उत्पत्तीच्या पूर्वीं उपलब्ध होत नाहींत. म्हणून उत्पत्तीच्या पूर्वींची त्यांची अवस्था अव्यक्त असते. उत्पत्तीपासून मरणापर्यंत जी अवस्था तिला मध्य म्हणतात. ती व्यक्त असते. म्ह० त्यांना व्यावहारिक अस्तित्व असतें मरणानंतरही जन्माच्या पूर्वीं जी अवस्था असते तिलाच तीं प्राप्त होतात. तेव्हां पूर्वीं अदृष्ट, मध्यें दृष्ट व शेवटीं पुनः सर्वथा नष्ट, याप्रमाणें भ्रांतीचा विषय होणाऱ्या पुत्र-मित्रादि भूताविषयीं विलाप करण्यांत काय अर्थ आहे ?] २८

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् २९

---

१ रहस्यकारांनाही हाच श्लोक टीपेंत दिला आहे. पण ते ' अदर्शन ' शब्दाचा अर्थ अभाव समजतात, तो बरोबर नाहीं. अदर्शन म्ह० अभाव नव्हे, अभावापासून भावाची उत्पत्ति होणें शक्य नाहीं. वास्तव अदर्शन म्ह० अव्यक्तच होय. अदर्शन म्ह० अभाव असें म्हणण्यापेक्षा अदर्शन म्ह० ' दृष्टी आड होणें ' असें जें त्यांनीच म्हटलें आहे तें काहीं बरें आहे. कारण या श्लोकांतील अदर्शन म्ह० नुसतें दृष्टिआड होणेंही नव्हे, तर अव्यक्तावस्थाच आहे. भूतें अव्यक्तावस्थेंतून आलीं व पुनः अव्यक्तावस्थेंत गेलीं म्ह० ' अव्यक्तादीनि ' व 'अव्यक्तनिधनानि ' च होत. हा वेदान्ताचा उपदेश आहे, सांख्यदर्शनाचा नव्हे, आणि त्यांत ' असत्या या केवळ मध्यावस्थेंत दिसणाऱ्या शरीरेंद्रियाविषयां शोक करणें अनुचित आहे ' असें म्हटलें आहे. म्ह० ही मध्यावस्था मिथ्या आहे. सांख्य मध्यावस्थेला मिथ्या मानीत नाहींत, ते द्वैताला सत्य मानितात. रामानुजाचार्य ' अव्यक्तादीनि ' म्ह० ' अनुपलब्धपूर्वावस्थानि ' व ' अव्यक्तनिधनानि ' म्ह० ' अनुपलब्धउत्तरावस्थानि ' असाच अर्थ करितात. ज्ञानेश्वर महाराजही " जियें मसणें इयें भूतें । जन्माआदि अमूर्तें । मग पातलीं व्यक्तीतें । जन्मलिया ॥१७४॥ नियें क्षयासि जेथ जातीं । तेथ निभ्रांत आनें नव्हती । देखें पूर्वस्थितिच येती । आपुलिये ॥ १७५ ॥ " असें म्हणतात. अर्थात् अव्यक्त म्ह० अमूर्त असा अर्थ करितात.

अन्वयार्थ—**कश्चित्**—कोणी एखादा—**आश्चर्यवत्**—आश्चर्याप्रमाणें—**एनं**—या आत्म्याला—**पश्यति**—पाहतो—**तथा एव च**—तसाच—**अन्यः**—दुसरा कोणी—**आश्चर्यवत्**—आश्चर्यासारखेंच—**वदति**—आत्म्याविषयीं बोलतो.—**अन्यः**—कोणी—**एनं आश्चर्यवत्**—याला आश्चर्याप्रमाणेंच—**शृणोति**—ऐकतो—**कश्चित्**—कोणी तर—**एनं**—याचें—**श्रुत्वा अपि**—श्रवण करूनही—**न वेद एव**—जाणत नाहींच. २९.

दुर्विज्ञेयोऽयं प्रकृत आत्मा किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते । कथं दुर्विज्ञेयोऽयमात्मेति । आह—आश्चर्यवदिति । आश्चर्यवदाश्चर्यमदृष्टपूर्वमद्भुतमकस्माद् दृश्यमानं तेन तुल्यमाश्चर्यवदाश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्यति कश्चित् । आश्चर्यवदेनं वदति तथैव चान्यः । आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति । श्रुत्वा दृष्ट्वोक्त्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् । अथ वा योऽयमात्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वदति यश्च शृणोति सोऽनेकसहस्रेषु कश्चिदेव भवति । अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—(प्रथम अदृष्ट, मध्यें दृष्ट व शेवटीं पुनः अदृष्ट, अशा स्वरूपाच्या भ्रांतिरूप भूतांविषयीं शोक काय करावयाचा आहे[१] असें म्हणून अर्जुनाचा थोडासा उपालंभ–निंदा केल्यासारखें दाखवून आत्मा दुर्विज्ञेय असल्यामुळें एकट्या अर्जुनालाच दोष देण्यांत काय अर्थ आहे, अशा आशयानें भाष्यकार पुढील श्लोकास अवतरण देतात–)—**अयं प्रकृतः आत्मा दुर्विज्ञेयः**—हा प्रकृत आत्मा अतिशय दुर्विज्ञेय आहे. त्याचें ज्ञान होणें फारच कठिण आहे. तेव्हां—**साधारणे भ्रांतिनिमित्ते त्वां एव एकं किं उपालभे**—सर्वसाधारण अशा या भ्रांतीच्या निमित्ताविषयीं मी तुलाच एकट्याचा उपालंभ कशाला करूं–तुलाच एकट्याला दोष कशाला देऊं ? अहो पण आत्मा–' अहं '-प्रत्ययाचा विषय होतो, प्रत्येकाला ' मी आ ' असें वाटतें. तेव्हां —**अयं आत्मा दुर्विज्ञेयः कथं इति ' आश्चर्यवत्० ' इति आह**—हा आत्मा दुर्विज्ञेय कसा ? तें ' आश्चर्यवत्० ' या श्लोकानें सांगतात [अहंप्रत्ययविशिष्ट आत्मा जरी दृष्ट–प्रत्यक्ष असला तरी केवल आत्मा दुर्विज्ञेय आहे. अशा आशयानें श्रीकृष्ण म्हणतात–]—**आश्चर्यवत् आश्चर्य–अदृष्टपूर्व–अद्भुतं–अकस्मात् दृश्यमानं.**

१ रहस्यकार " सांख्य व वेदान्त या दोन्हीं शास्त्राप्रमाणें शोक करणें जर व्यर्थ ठरतें... 'तर लोक मृत्यूबद्दल शोक का करितात ? आत्मस्वरूपाबद्दलचें अज्ञान, हेंच याचें उत्तर होय कारण—" असें या श्लोकास अवतरण देतात येथें वेदान्ताबरोबर सांख्याचें घोडें उगीच दामटलें आहे. सांख्यशास्त्रांत आत्म्याबद्दल शोक करणें व्यर्थ आहे कीं सार्थ आहे, याचा विचारच केलेला नाहीं तें शास्त्र गुणमत्स्यान करणारें म्ह० सत्त्वादि गुणांचा व त्यांच्या कार्यांचा विचार करणारें आहे त्यांत वेदान्तशास्त्राप्रमाणें आत्मानात्मविचारच प्राधान्यानें केलेला नसतो असें, ' रहस्यकार म्हणतात मृत्यूबद्दल शोक करण्याचें कारण आत्म्याचें अज्ञान आहे, हें या श्लोकांत सांगतात ' व आचार्य म्हणतात–" आत्म्याचें ज्ञान होणें किती कठाण आहे, हें या श्लोकांत सांगितलें आहे. " श्लोकाच्या अर्थाकडे लक्ष देऊन यांतील

तेन तुल्यं-आश्चर्यवत्-आश्चर्य इव—आश्चर्य म्ह० जे पूर्वी न पाहिलेलें-अद्भुत -अकस्मात् पाहिलं जाणारें, त्याच्यासारखे तें आश्चर्यवत् म्ह० आश्चर्याप्रमाणें—**कश्चित् एनं आत्मानं पश्यति**—कोणी या आत्म्याला पाहतो.—**च तथा एव अन्यः एनं आश्चर्यवत् वदति**—आणि तसाच दुसरा या आत्म्याला आश्चर्याप्रमाणें बोलतो —**च अन्यः एनं आश्चर्यवत् शृणोति**—आणि कोणी याला आश्चर्याप्रमाणें श्रवण करतो —**च कश्चित् एनं श्रुत्वा दृष्ट्वा उक्त्वा अपि न वेद एव**—आणि कोणी याला श्रवण करून, पाहून व बोलूनही जाणत नाहींच [याप्रमाणें आत्म्याचें दर्शन, उपदेश व श्रवण दुर्लभ आहे, त्यामुळे तो दुर्बोध झाला आहे, असें सांगून आत्म्याचा द्रष्टा, श्रोता व वक्ताही दुर्लभ असल्यामुळे तो दुर्लभ झाला आहे, असें सांगतात-]—**अथ वा यः अयं आत्मानं पश्यति सः आश्चर्यतुल्यः**—किंवा जो हा पुरुष आत्म्याला पाहतो तो आश्चर्यासारखा आहे —**यः वदति च यः शृणोति सः अनेकसहस्रेषु कश्चित् एव भवति**—जो बोलतो व जो ऐकतो तो अनेक सहस्रांमध्यें एखादाच असतो [या दोन्ही अर्थांनी फलितार्थ काय निष्पन्न होतो, तें सांगतात-]—**अतः आत्मा दुर्बोधः इति अभिप्रायः**—यास्तव आत्मा दुर्बोध आहे, असा याचा अभिप्राय आहे [या श्लोकाच्या पहिल्या पादांत आत्म्याचें दर्शन दुर्लभ आहे, असें सांगून द्रष्ट्याचेंहि दुर्लभत्व सांगितलें. दुसऱ्या चरणांत त्याच्याविषयीं बोलणेंही फार कठिण असल्यामुळे त्याचा उपदेशकर्ता दुर्लभ आहे, असें सुचविलें. तिसऱ्या चरणानें त्याचें श्रवण दुर्लभ असल्यामुळें श्रोत्याची दुर्लभता सांगितली आणि चवथ्या चरणानें दर्शन,भाषण, श्रवण जरी संभवलें तरी त्याचा साक्षात्कार अत्यंत आयासानेंच होतो हें सुचविलें आहे. काठक-भाष्यार्थ पृ. ४५ पहा.] २९

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—**अयं देही**—हा देहवान् आत्मा—**सर्वस्य देहे**—सर्व प्राण्यांच्या देहांत—**नित्यं अवध्यः**—सर्वदा अवध्य आहे —**तस्मात्**—म्हणून—**त्वं**—तूं—**सर्वाणि भूतानि**—भीष्मादि कोणत्याच भूताला उद्देशून—**शोचितुं**—शोक करण्यास—**न अर्हसि**—योग्य नाहींस. ३०

अथेदानीं प्रकरणार्थमुपसंहरन्ब्रूते—देहीति । देही शरीरी नित्यं सर्वदा सर्वावस्थास्ववध्यो निरवयवत्वान्नित्यत्वाच्च तत्रावध्योऽयं देहे शरीरे सर्वस्य सर्वगतत्वात्स्थाव-

---

मयुक्तिक अवतरण कोणतें तें वाचकानांच ठरवावें. या श्लोकाचा मूलभूत मत काठकांत आहे. मोठा आत्म्याचें दुर्विज्ञेयत्वच मागतो. त्यामुळे हा श्लोकही त्याच अर्थी योजणें सयुक्तिक होय.

१ अवध्य म्ह० मारला न जाण्याजोगा, मारण्यास अयोग्य आहे. तो अमर आहे.

रादिषु स्थितोऽपि सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽप्ययं देही न वध्यो यस्मात्तस्मा-द्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ३०

भाष्यार्थ—अथ—आत्मा अतिशय दुर्ज्ञेय आहे, असें प्रदर्शित केल्यानंतर—**इदानीं प्रकरणार्थं उपसंहरन् 'देही' इति ब्रूते**—आता प्रकरणार्थाचा उपसंहार

---

१ आचार्यांच्या भाष्याप्रमाणें आत्मानात्मविवेकरूप प्रकरणाचा येथें उपसंहार केला नाव आहे पण रहस्यकाराच्या मताप्रमाणें आत्मानात्मविवेक अजून पुढें चालला आहे म्हणून ते या श्लोकाला काहीच अवतरण देत नाहीत पण त्यावरील टीपेंत म्हणतात—"सांख्य किंवा संन्यासमार्गांतील तत्त्वज्ञानाप्रमाणें आत्मा हा अमर म्हणून व देह हा स्वभावतःच अनित्य असल्यामुळें कोणी मरो वा मारो त्यांत शोक करण्याचें कारण नाहीं, असें आता पर्यंत सिद्ध केलें" ६०३ वस्तुतः सांख्य अ० नाव पण रहस्यकारांनी सांख्य अ० संन्यास मार्गांतील तत्त्वज्ञान अशी आपली गोष्टीच समजूत करून घेतली आहे त्यामुळें त्याना वारंवार धरसोड करावी लागत आहे सांख्यमार्गांतील तत्त्वज्ञानाप्रमाणें मात्र आत्मा अमर आणि योगमार्गांतील तत्त्वज्ञानाप्रमाणें तो अमर नव्हे की काय ? दोन्ही मार्गांतील तत्त्वज्ञान जर एकच आहे तर 'सांख्यमार्गांतील' हें विशेषण का झालें ? तसेंच 'आत्मा अमर व देह स्वभावतःच अनित्य म्हणून कोणी मरो वा मारो त्यांत शोक करण्याचें कारण नाहीं, असें येथवर सिद्ध केलें,' हें रहस्यकारांचें म्हणणें खरें आहे का ? आम्हाला तर आचार्यांच्या भाष्यावरून वरील भगवदुपदेशाचा आशय असा दिसतो—आत्मा नित्य, निर्विकार, अकर्ता व अभोक्ता आहे यास्तव तो मरतो व मी त्याला मारतों, या समजुतीनें शोक करणें उचित नव्हे तो कोणाला मारीत नाहीं, मार-वीत नाहीं, व स्वतः मरतही नाहीं आत्म्याहून भिन्न असलेला अनात्मा म्ह० देहादि सव वस्तुतः मिथ्या आहे यास्तव विवेकदृष्ट्या आत्मा व अनात्मा यांतील कोणासाठीच शोक करावयास नको. वाचकांना 'कोणी मरो वा मारो' इत्यादि वाक्यांचा या आशयाची तुलना करून त्यांतील ग्राह्य अर्थ कोणता तें ठरवावें रहस्यकार पुढें म्हणतात "पण एवढ्यावरून कोणी कोणाला मारलें तर त्यांत 'पाप' नाहीं, असें जर कोणी अनुमान करील तर ती भयंकर चूक होय" तें का बरें ? रहस्यकार याचें असें उत्तर देतात—"देह जरी अनित्य असला तरी आत्म्याचें कायमचें कल्याण किंवा मोक्ष संपादन करण्यास देह हेंच काय तें एक साधन असल्यामुळें आत्महत्या करणें किंवा योग्य कारणावांचून दुसऱ्यास मारणें हीं दोन्ही शास्त्राप्रमाणें घोर पातकेंच होत" पण आत्मा जर मरत नाहीं व देह विनाश पावणाराच आहे तर कोणी कोणाला मारलें म्हणून काय झालें ? फार तर जो देह 'आत्म्याचें कायमचें कल्याण किंवा मोक्ष संपादन' करणार असेल त्याला तेवढें मारू नये पण लक्षावधि देहांतील एखादा देहच तसा असतो तेव्हा इतर देहांना मारण्यांत घोर पातक का लागावें ? तथापि तें लागतेंच असें समजून रहस्यकार म्हणतात "म्हणून मेल्या-चा शोक करणें जरी योग्य नाहीं तरी एकानें दुसऱ्याला का मारावें, याचें दुसरें काही तरी सबळ कारण सांगणें जरूर आहे यालाच धर्माधर्मविवेक हें नाव असून गीतेंतील खरा प्रतिपाद्यविषयही तोच आहे" गी र पृ ६२३, एकूण 'एकानें दुसऱ्याला का मारावें याचें दुसरें (म्ह० आत्मा अमर आहे व देह अनित्य आहे, या एका कारणाहून दुसरें) कारण'

करणारे भगवान् 'देहा नित्य०' या श्लोकात म्हणतात —**देही-शरीरी**—देही-शरीरवान् आत्मा—**नित्यं-सर्वावस्थासु**—नित्य म्ह० सर्व अवस्थामध्ये—**अवध्य**—वध न पावणारा-वधाला अयोग्य आहे —**निरवयवत्वात् च नित्यत्वात्**—कारण तो निरवयव आहे व नित्य आहे —**अयं तत्र सर्वस्य देहे-शरीरे-स्थावरादिषु स्थितः अपि अवध्य** —हा त्या सर्वांच्या देहात-शरीरात-स्थावरादिकामध्ये स्थित असूनही अवध्य आहे —**यस्मात् सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमाने अपि**—ज्याअर्थी सव प्राणिवर्गाचे शरीर जरी मारले गेले तरी—**अयं देही वध्यः न** —हा देही-आत्मा वध्य-मारण्यास योग्य नाही—**तस्मात् भीष्मादीनि सर्वाणि भूतानि उद्दिश्य त्वं शोचितुं न अर्हसि**—त्याअर्थी भीष्मादि सर्व भूतांस उद्देशून तू शोक करण्यास योग्य नाहीस [आत्मा नित्य व निरवयव असल्यामुळे कोणत्याही अवस्थेत अवध्यच आहे तो सर्वव्यापी असल्यामुळे स्थावरादि सर्व प्राण्यांच्या शरीरात जरी असला तरी अवध्य आहे सर्व प्राण्यांचा शरीर जरी मारला जात असला तरी हा आत्मा त्याबरोबर वधास पात्र होत नाही यास्तव भीष्मादि कोणत्याच प्राण्याला उद्देशून शोक करणे तुला योग्य नाही ११ व्या श्लोकापासून या श्लोकापर्यंत जे आत्मज्ञान सांगितले आहे त्याला सांख्य म्हणतात ते ज्यांना साक्षात् झालेले असते त्यांना सांख्य-ज्ञानी संन्यासी म्हणतात ते ज्ञानयोगाचे अधिकारी होत] ३०

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

सांगण्यासाठी गीता आहे 'त्याने त्याला का मारावें, तें सांगणें हाच धर्माधर्मविवेक, गीतेंतील खरा प्रतिपाद्य विषय होय ' अन्यत्रही प्रस्तावना पृ ६, ७ पृ २७ इत्यादि ठिकाणी 'गीतेचा प्रतिपाद्य विषय प्रवृत्तिपर आहे गीतेचा मुख्य विषय कर्मयोग असून बाकी सर्व तत्सिद्ध्यर्थ आहे असा वारंवार उल्लेख केला आहे आचार्य म्हणतात " शोक, मोह व त्यांचे कारण ' अहं मम भाव घालवून सर्व संसारबंधातून मुक्त करण्यासाठी गीताशास्त्र आहे संसारात प्रवृत्त करण्यासाठी नाही आत्मज्ञान व त्याचे उपाय म्ह० सांख्य व योग हे यांत प्रतिपाद्य आहे यातील युक्तायुक्ततेचा विचार वाचणारांनी करावा

१ 'तस्मात्' हा शब्द प्रकृत विषयाचा उपसंहार करण्यासाठी योजलेला असतो गीतेंत या शब्दाने प्रकरणाचा उपसंहार अनेक ठिकाणी केला आहे व आचार्यांनी तो स्पष्ट दाखविला आहे अ २ श्लो २५ येथे पहिला उपसंहार व येथे दुसरा उपसंहार केला आहे 'तस्मात्' शब्दानें पुढेंही अनेक विषयोपसंहार केलेले आहेत ते आम्ही तेथल्या तेथें दाखवूच, तूर्त हा शब्द उदाहरणे वाचतांना ध्यानांत ठेवावा, रहस्यकारांनी पृष्ठ २१ वर आचार्यांनी साम्प्रदायिक दृष्टि स्वीकारून आचार्यांना जणु काय उपक्रमोपसंहारादि षड्विध तात्पर्यबोधक लिंगाचा माहिती नाही, असा आरोप या वाक्यात आणण्यासाठी उपक्रमोपसंहारादिकांचं पुढील विधान केलं आहे तें भ्रामक आहे गी भा पृ ३७४।१५६.

अन्वयार्थ—च—शिवाय—**स्वधर्म—**आपल्या धर्माला—**अवेक्ष्य अपि—**पाहूनही–स्वधर्माकडे दृष्टि देऊनही—**विकम्पितुं—**त्यापासून ढळण्यास—**न अर्हसि**—तू योग्य नाहीस स्वधर्मापासून न्यून होणे तुला उचित नाही—**हि—**कारण—**क्षत्रियस्य—**क्षत्रियाला—**धर्म्यात्—**धर्माला सोडून नसलेल्या–धर्मरूप—**युद्धात्—**युद्धाहून—**अन्यत्—**दुसरे काही—**श्रेयः—**श्रेयस्कर—**न विद्यते—**नाही ३१

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको मोहो वा न संभवतीत्युक्तं, न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव किंतु—स्वधर्ममिति । स्वधर्ममपि स्वो धर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं प्रचलितुं नार्हसि स्वाभाविकाद्धर्मादात्मस्वाभाव्यादित्यभिप्रायः । तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं चेति धर्मादनपेतं परं धर्म्यं तस्माद्धर्म्याद्युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते हि यस्मात् ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोकः मोहः वा न संभवति इति उक्तं—पूर्वश्लोकांत परमार्थतत्त्वाचा अपेक्षा केला असता–परमार्थतत्त्वाकडे दृष्टि दिली असता शोक किंवा मोह संभवत नाही, असे सांगितलें, पण—**परमार्थतत्त्वापेक्षायां एव केवलं न किंतु ' स्वधर्म० ' इति—**परमार्थतत्त्वाची अपेक्षा केला असताच केवल नव्हे तर स्वधर्माकडे पाहूनही शोक-मोह संभवत नाहीत, असें 'स्वधर्म०' या श्लोकांत सांगतात—**स्वधर्मं-क्षत्रियस्य स्वः धर्मः-युद्धं—**स्वधर्माला–क्षत्रियाचा स्वकीय धर्म–युद्ध—**तं अपि अवेक्ष्य—**त्या स्वकीय धर्मालाही पाहून—**त्वं न**

---

१ आचार्य पुढील श्लोकास हें असें अवतरण देतात पण रहस्यकारांचा सांख्यमार्गाप्रमाणें युद्धाचा मारण्याचा उपपत्ति अद्यापि सांगितलेली नसल्यामुळें (गी र पृ ६६ पहा) ते असें अवतरण देतात " सांख्यमार्गामही संमत असलेल्या चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेप्रमाणें स्वाहे करणें हें क्षत्रियाचें कर्तव्य असल्यामुळें मेल्याचा किंवा मारल्याचा तू शोक करू नको, इतकेंच नव्हे तर ल्ढाईंत मरणें किंवा मारणें या दोन्ही गोष्टी क्षात्रधर्माप्रमाणें तुला प्राप्तच आहेत असें भगवान् सांगतात–" यानाल 'सांख्यमार्गामही संमत असलेल्या०' इत्यादि हें सर्व कशासाठी म्हटलें आहे, तें काही कळत नाही कदाचित् ' अर्जुनाच्या मनाचा कल संन्यासमार्गाकडे वळला होता म्हणून त्याच मार्गांतील तत्त्वज्ञानानें अर्जुनाची चूक ' दाखविण्यासाठी हें असेल पण सांख्यमार्गास चातुर्वर्ण्य मिथ्या वाटते ' न वर्णा न वर्णाश्रमाचारधर्मा ' असा त्यांचा सिद्धान्त आहे सांख्य 'आत्मवत्सर्वभूतें' पाहतात 'सर्वभूतहिते रत' असतात सर्व भूतांस अभय देतात त्यामुळे चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेप्रमाणें युद्ध हा जरी क्षात्रधर्म असला तरी ज्ञाननिष्ठाना तो संमत आहे, हें म्हणणें चिन्त्य आहे वास्तव या पुढील ८ श्लोकात 'सांख्यमार्गाप्रमाणें युद्धाचा उपपत्ति सांगितली आहे,' अशी कल्पना न करिता आचार्य म्हणतात त्याचप्रमाणें 'स्वधर्माच्या दृष्टीनेही शोक करणें उचित नाही, तर शोक न करिता युद्ध करणेंच उचित आहे' हें दाखविण्यासाठीच पुढील श्लोक आहेत, असें मानणें अधिक सयुक्तिक होय

विकंपितुं-प्रचलितुं न अर्हसि—तूं विकंपित[1] होण्याम–त्यापासून ढळण्यास योग्य नाहींस (कोठून ?)—**स्वाभाविकात् धर्मात्**—स्वाभाविक धर्मापासून ढळण्यास योग्य नाहींस (पण स्वाभाविक म्ह॰ अशास्त्रीय असाच मुख्य अर्थ आहे. तेव्हां अ-शास्त्रीय धर्मापासून,असा त्याचा अर्थ कोणी मानील म्हणून म्हणतात–)—**आत्मस्वाभाव्यात् इति अभिप्रायः**—आपल्या म्ह॰ स्वतःच्या–येथें अर्जुनाच्या–स्वाभाव्यात् म्ह॰ क्षत्रियस्वभावप्रयुक्त वर्णाश्रमोचित कर्मापासून असा प्रचलित होण्यास तूं योग्य नाहींस. वर्णाश्रमोचित कर्म सोडणें, तुला योग्य नाहीं, असा याचा अभिप्राय. (धर्मासाठी किंवा प्रजेचें परिपालन करण्यासाठीं तें युद्ध सोडण्यास कोणती हरकत आहे ? उत्तर–)—**च तत् युद्धं पृथिवीजयद्वारेण धर्मार्थं प्रजारक्षणार्थं च**—आणि तें युद्ध पृथिवीला जिंकणें, या कर्माच्या द्वारा धर्मासाठीं व प्रजारक्षणासाठीं आहे. —**इति धर्मात् अनपेतं-परं धर्म्यं**—त्यामुळें तें धर्माहून दूर असलेलें नाहीं धर्माला सोडून नाहीं तर परम धर्म्य[2] आहे—**तस्मात् धर्म्यात् युद्धात् अन्यत् श्रेयः क्षत्रियस्य यस्मात् न विद्यते**—त्या धर्माला धरून असलेल्या युद्धाहून दुसरें काहींही श्रेय साधन क्षत्रियाला ज्याअर्थी नाहीं त्याअर्थी युद्ध सोडणें सर्वथा अनुचित आहे. [क्षत्रियाला युद्धाहून अधिक श्रेयस्कर असें दुसरें काहीं नाहीं गीतेंत स्वधर्मशब्दानें वर्णाश्रमोचित कर्मच भगवानाना इष्ट आहे, हें ' क्षत्रियाला युद्धच श्रेयस्कर आहे ' यावरून ठरत आहे. यास्तव अ ३ श्लो. ३५ व अ. १८ श्लो. ४७ येथील 'स्वधर्म' शब्दाचा अर्थ जे आपल्या मनाप्रमाणे ' पत्करलेलें कर्म–धंदा' वगैरे करितात, ते शास्त्रार्थ न समजता कसा तरी अर्थ करितात, असें म्हणणे भाग आहे. पोटासाठीं–व्यवहारासाठीं पत्करलेला धंदा किंवा कर्म हा धर्म केव्हांही होऊ शकत नाहीं तर शास्त्रविहित वर्णाश्रमोचित कर्मच स्वधर्म होय. येथून पुढील आठ श्लोकांत भगवानाना शोक मोह न करण्याचें दुसरें प्रासंगिक कारण सांगितलें आहे त्याचा वरील सार्‍याशीं काहीं संबंध नाहीं, हें ' स्वधर्मांकडे पाहूनही ' यांतील ' ही अपि-' शब्दावरूनच स्पष्ट होत आहे. एखादा विषय चालू असता त्या प्रसंगानें जें काहीं दुसरें आठवतें त्याला प्रासंगिक म्हणतात. आत्मा नित्य अवध्य आहे, म्हणून तुला शोक करावयास नको, हें सांगून

---

[1] 'न विकंपितुं अर्हसि' याचा अर्थ रहस्यकार 'कचरणें तुला योग्य नाहीं' असा करितात तो जरी सरळ असला तरी प्रकरणाला धरून नाहीं कारण अर्जुन कचरला नव्हता परावृत्त झाला होता. [2] 'धर्म्यात्' याचा अर्थ त्यांना एकदा 'धर्मोचित'(श्लोक ३१) व दुसऱ्या वेळीं 'धर्माला अनुकूल' (श्लो. ३३) असा केला आहे पण त्यापेक्षा 'धर्मात् अनपेतं धर्म्यं' या व्युत्पत्तीप्रमाणें ' धर्माला सोडून नसलेलें युद्ध ' हा अर्थ अधिक चांगला कारण अर्जुनाला ' युद्ध तुझ्या धर्माला उचित किंवा अनुकूल आहे, ' असें सांगण्यापेक्षा 'तें धर्माला सोडून नाहीं' असेंच यावेळीं त्याला सांगण्याची अधिक आवश्यकता होती कारण तो युद्धाला घोरकर्म समजत होता. त्यापासून आपल्याला पाप लागेल, अशी त्याची समजूत झाली होती. त्यामुळें क्षत्रियांचें युद्ध धर्म्य आहे, धर्माला सोडून नाहीं, असेंच त्याला सांगणें अवश्य होतें.

असतांना भगवानास स्वधर्माकडे दृष्टि देऊनही शोक-मोह करणें व स्वधर्मरूप युद्ध सोडणें अनुचित वाटलें म्हणून सांख्यबुद्धि सांगून होताच याविषयाला आरंभ करण्यापूर्वी त्यांनीं हा लौकिक न्याय सांगण्यास आरंभ केला आहे, हेंच वाचकांना येथें ध्यानात ठेवावें अर्थात् हे ३१–३८ श्लोकही सांख्यबुद्धीचेंच प्रतिपादन करीत आहेत, असें जे समजतात, त्यांना गीतार्थ बरोबर कळला नाही, असें कष्टानें म्हणावें लागतें] १२

---

१ रहस्यकार ३१ व्या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात–" स्वधर्मांची ही उपपत्ति पुढेंही दोनदा ३ ३५, १८ ४७ आली आहे " पण ही स्वधर्माचा उपपत्ति कशी ? त्यापेक्षा स्वधर्माचा उल्लेख पुढेंही दोनदा आला आहे, असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक झालें असतें 'स्वधर्माच्या दृष्टीनेंही युद्ध सोडणें तुला उचित नाही ' ही युद्ध न सोडण्याविषयीं उपपत्ति होऊं शकेल पण 'त्याहीपेक्षा त्याविषयीं आणखी एक कारण सांगतात,' असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक होय तिसऱ्या व अठराव्या अध्यायांतही परधर्माहून स्वधर्म अधिक श्रेयस्कर आहे, असें सांगितलें आहे, व परधर्माहून स्वधर्म अधिक हितकर कसा याविषयीं उपपत्ति सांगितली आहे पण संन्यासमार्गी म्ह० वरून अद्वैती टीकाकारांवर वेळीं अवेळीं घसरणार रहस्यकार इतकी सूक्ष्मदृष्टि ठेवतात कशाला ? असो त्याच टीपेंत ते पुन म्हणतात–" संन्यास किंवा सांख्य मार्गाप्रमाणें क्रमसंन्यासरूपी चतुर्थाश्रम हा जरी शेवटची पायरी असली तरी तत्पूर्वी ब्राह्मणानें ब्राह्मणधर्म व क्षत्रियानें क्षत्रियधर्म चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेप्रमाणें पालन गृहस्थाश्रम पुरा केला पाहिजे, असें मन्वादि सर्व स्मृतिकारांचें सांगणें असल्यामुळें गृहस्थाश्रमी अर्जुनास युद्ध करणें भाग आहे, असें या पुढील श्लोकाचें तात्पर्य आहे ' ६७४ रहस्यकार 'संन्यास किंवा सांख्य' व 'सांख्य किंवा संन्यासमार्ग' असें वारंवार म्हणत असतात, हें वाचकांना अवश्य स्मरणांत ठेवावें ते संन्यास किंवा सांख्य हा मार्ग योगान्तकाच प्राचीन म्हणतात पण पुन शंकराचार्यांच्या पूर्वी गीतेवर संन्यासमार्गी टीका होती का नाही, याबद्दल शंका प्रदर्शित करितात (पृ १४) आचार्यांच्या भाष्यावरून आचार्यांपूर्वी गीतेवर ज्ञानकर्मसमुच्चयपर टीका होती, एवढें मात्र रहस्यकारांना कळतें पण त्याच भाष्यांतील समुच्चयवादाच्या पूर्वपक्षावरून गीतेवर त्याकाळीं तरी संन्यासपर टीका होती का नाही, याचा निश्चय करवत नाही, हें केवढें आश्चर्य आहे ! आचार्य आपल्या भाष्यांत ' अनेके विवृतपदपदार्थ० ' इत्यादि (पृ ६ पहा) स्पष्ट म्हणत असले तरी रहस्यकार आचार्यांपूर्वी 'संन्यासपर टीका असल्यास ती सध्या उपलब्ध नाही, म्हणून गीतेचें प्रवृत्तिपर रूप काढून टाकून तिला निवृत्तिपर सांप्रदायिक रूप देण्यास शांकरभाष्यापासून आरंभ झाला असें म्हटलें पाहिजे ' (पृ १४) असें म्हणतात पण सांख्य किंवा संन्यासमार्ग सृष्टीच्या आरंभापासून सुरू झाला व इतका गीतेही शंकरभाष्याच्या पाचशें वर्षांपूर्वी झाली तरी हजार पंधराशें वर्षांत तिला सांप्रदायिक रूप देणार दुसरें कोणी भेटलें नाहीत हजार वर्षानंतर शंकराचार्य भेटले तोंवर ती बिचारी संप्रदायरहित होती ! कोण ही विचित्र 'चिकित्सा' ! असो वरील रहस्यांतील कल्पना अगदी अयोग्य आहे क्रमसंन्यासरूपी चतुर्थाश्रम हा सांख्यमार्गाप्रमाणेंच शेवटची पायरी नसून वैदिकसंप्रदायाप्रमाणें ही शेवटची पायरी आहे ' न्यास इत्यात्यरेचयत् ' ' न्यास एषां तपसां अतिरिक्त आहु (तै आ प्र १० माथ नारायण पृ ११० पहा) वर्णव आश्रम अवैदिक नाहीत त्यांना केवळ स्मार्त म्हणणें हा अन्याय आहे स्मृतींना स्वतंत्र प्रामाण्य

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

अन्वयार्थ—च हे पार्थ—आणि हे अर्जुना !—**यदृच्छया**—न मागता—**उपपन्नं**—प्राप्त झालेले—**अपावृतं**—उघडलेले—**स्वर्गद्वारं**—स्वर्गाचें द्वारच—**ईदृशं**—अशा प्रकारचे हें—**युद्धं**—युद्ध—**सुखिनः क्षत्रियाः लभन्ते**—मोठ्या भाग्यशाली क्षत्रियांना प्राप्त होतें ३२

कुतश्च तद्युद्धं कर्तव्यमिति । उच्यते—यदृच्छयेति । यदृच्छया चाप्रार्थितयोपपन्नं मागत स्वर्गद्वारमपावृतमुद्घाटितं ये तदीदृशं युद्धं लभन्ते क्षत्रियाः हे पार्थ किं न सुखिनस्ते ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—(युद्धात गुरु-आप्त इत्यादि अनेक प्राण्यांची हिंसा होणार व हिंसा अ-हिंसाशास्त्राच्या विरुद्ध आहे,म्हणून ती करणें उचित नव्हे, अशी शंका घेऊन सांगतात-)—**'यदृच्छया॰' इति तत् युद्धं कुतः च कर्तव्यं इति उच्यते**—'यदृच्छया॰'या श्लोकानें ते युद्ध आणखी कोणत्या कारणानें करावें तें सांगतात—**यदृच्छया-अप्रार्थितया उपपन्नं-आगतं**—यदृच्छेनें-प्रार्थना केल्यावांचून प्राप्त झालेले—**स्वर्गद्वारं**—स्वर्गाचें द्वार (तें कसें ?)—**अपावृतं-उद्घाटितं**—उघडलेलें स्वर्गद्वारच—**तत् ईदृशं युद्धं ये क्षत्रियाः लभन्ते**—तें अशाप्रकारचें युद्ध ज्या क्षत्रियांना न मागता प्राप्त होतें—**हे पार्थ**—हे पार्था,—**ते सुखिनः न किं**—ते सुखी-मोठे भाग्यवान् नव्हेत का? [युद्धांत हिंसा जरी अपरिहार्य असली तरी ती अग्नीषोमीय हिंसेप्रमाणे-यज्ञातील पशुवधाप्रमाणे

नाही श्रुतींत आश्रमांचा समुच्चय व विकल्पही सांगितला आहे त्यामुळे प्रत्येक मनुष्यानें गृहस्थ झालेंच पाहिजे, असें म्हणतां येत नाही 'ज्या दिवशी पूर्ण विरक्ति वाटेल त्याच दिवशीं संन्यास करावा, ब्रह्मचर्यापासूनच प्रव्रजन करावें, किंवा गृहस्थाश्रमांतून व वान-प्रस्थाश्रमांतून संन्यस्त व्हावें,' असें श्रुतिविधान आहे जाबालोप॰ ख ४ बृहदारण्यकभाष्य अ ४ पृ ३३८ पहा त्या सिद्ध श्रुतीचे विधान असणें केव्हांही शक्य नाहीं 'गृहस्थाश्रमी अर्जुनास युद्ध करणें भाग आहे ' एवढें जर रहस्यकारास मान्य आहे तर स्वतः न्यायानें गृहस्थाला विहित असलेला कर्मयोगच करण्याविषयीं त्याला भगवान सांगत आहेत, हे का मान्य नसावें ? " कर्मयोग ज्ञानोत्तरच विहित आहे, अर्जुन ज्ञानी होता, 'तू कर्मच कर ' इत्यादि वचनें पोकळ अर्थवाद मानून सोडून देतां येत नाहीत,' वगैरे वारंवार जें म्हटलें आहे, तें का? अर्जुन गृहस्थाश्रमी व क्षत्रिय असल्यामुळें भैक्ष्याचा अधिकारी नव्हता, त्याची चित्तशुद्धि व्हावयाची होती, म्हणून त्याला कर्मयोगच करण्याविषयीं सांगितलें आहे, असें जर रहस्यकारांना म्हणावयाचें असतें तर वादाचें कारण उरलें नसतें व वेदान्तशास्त्राशीं विरोध आला नसता अद्वैत वेदान्तशास्त्र व संन्यासमार्ग हे तत्त्वतः दोन भेदच नाहीत पण रहस्यकारांना सांख्य किंवा संन्यासमार्ग व वेदान्तशास्त्र यांत वृथा भेद मानून गीतारहस्याची टोलेजंग इमारत पायावांचून उभारली आहे

शास्त्रविहित आहे; व सामान्यशास्त्राहून विशेषशास्त्र प्रबळ असतें, असा नियम आहे. शिवाय या यज्ञयागादिकांचे अनुष्ठान करणाऱ्या यजमानांना दीर्घकालानें स्वर्गादि सुख मिळतें. पण युद्ध करणाऱ्या क्षत्रियांना एकदम स्वर्गसुख प्राप्त होतें. यास्तव क्षत्रियानें युद्ध अवश्य करावेंच. ज्यांना या लोकीं व परलोकीं पुढे सुख व्हावयाचें असतें त्यानाच असल्या स्वधर्मभूत युद्धाची यदृच्छेनें प्राप्ति होते. असलें युद्ध म्हणजे उघडलेलें स्वर्गद्वारच होय. यास्तव शोकमोह सोडून तूं तें अवश्य कर.] ३२

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

अन्वयार्थ—अथ—आता—**त्वं**—तूं—**इमं धर्म्यं संग्रामं**—या धर्मरूप-विहित संग्रामास—**न करिष्यसि चेत्**—जर न करशील, हें शास्त्रविहित युद्धही जर न करशील,—**ततः**—तर—**स्वधर्मं च कीर्तिं**—स्वधर्म व कीर्ति या दोघानाही—**हित्वा**—सोडून—या दोघानाही मुकून—**पापं**—पापाला—**अवाप्स्यसि**—जोडशील—तुला पाप लागेल. ३३.

एवं कर्तव्यताप्राप्तमपि—अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं धर्मादनपेतं सङ्ग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत्ततस्तदकरणात्स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—(स्वधर्मरूप युद्ध श्रद्धेने केल्यास स्वर्गादि महत्फलाची प्राप्ति होते, असें सांगून ' अथ चेत्० ' या श्लोकांतील अथ शब्दाचा अर्थ सांगतात–)—**अथ चेत् एवं कर्तव्यताप्राप्तं अपि**—याप्रमाणें कर्तव्यता या रूपानें प्राप्त झालेल्याही—**इमं धर्म्यं संग्रामं-धर्मात् अनपेतं युद्धं न करिष्यसि चेत्**—या धर्म्य-धर्माला सोडून नसलेल्या संग्रामास-युद्धास जर न करशील—**ततः-तदकरणात्**—तर मग ते न केल्यामुळे—**स्वधर्मं च महादेवादिसमागमनिमित्तां कीर्तिं हित्वा**—स्वधर्म व महादेव-इंद्र इत्यादिकांशीं केलेल्या सामन्यामुळे झालेली कीर्ति, यास-सोडून-या दोन्ही गोष्टींना मुकून—**केवलं पापं अवाप्स्यसि**—तूं केवळ पापाला प्राप्त होशील. [प्राप्त युद्ध न करिता तूं जर समरांगणातून परत फिरशील तर स्वधर्माला मुकशील, मोठा धनुर्धर, शूर म्हणून झालेली तुझी कीर्ति नाहींशी होईल व तुला पाप लागेल] ३३.

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

१ युद्ध शास्त्रविहित आहे, त्याचें मोठें फल मिळतें, याप्रकारें कर्तव्य म्हणून प्राप्त झालेलें युद्ध.

अन्वयार्थ—भूतानि—सर्व लोक—**ते**—तुझी—**अव्ययां अकीर्तिं च अपि**—अक्षय अपकीर्तिही—**कथयिष्यन्ति**—सांगतील,—**च**—आणि—**संभावितस्य**—एखाद्या संभावित-मान्य-पुरुषाची—**अकीर्तिः**—अपकीर्ति—**मरणात्**—मरणाहून—**अतिरिच्यते**—अधिक आहे ३४

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः— अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति ते तवाव्ययां दीर्घकालाम्। धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते। संभावितस्य चाकीर्तेर्वरं मरणमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—('अकीर्ति०'इत्यादि श्लोकाचे व्याख्यान-)—**न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः**—केवळ स्वधर्म व कीर्ति याचाच परित्याग होणार नाही-याचाच नाश होऊन थांबणार नाही, (क्षत्रिय असूनही युद्ध सोडल्यास तुला पारलौकिक प्रत्यवाय लागून शिवाय शिष्टनिंदारूप ऐहिक प्रत्यवायही लागेल, असे सांगतात-)—**भूतानि ते-तव अव्ययां-दीर्घकालां अकीर्तिं च अपि कथयिष्यति**—तर प्राणी तुझी अव्यय-दीर्घकाल राहणारी अकीर्तिही सांगतील ('अहो पण युद्धामध्ये मरण्याचा संभव असतो व मेलं का गेले. तेव्हा मृत्यूला टाळण्यासाठी व आत्मसंरक्षणासाठी अकीर्ति झाली तरी ती सहन करणेंच शहाणपणाचे आहे,' म्हणून म्हणशील तर-)—**धर्मात्मा शूरः इति-एवं-आदिभिः गुणैः संभावितस्य च अकीर्तिः मरणात् अतिरिच्यते**—धर्मात्मा, शूर इत्यादि गुणांनी लोकांत ज्याची मोठी संभावना झालेली असते त्याची अपकीर्ति मरणाहून अधिक आहे.—**संभावितस्य च अकीर्तेः मरणं वरं इत्यर्थः**—संभावित म्ह० मान्य झालेल्या मनुष्याच्या अकीर्तीपेक्षा मरण बरे, अशा पुरुषाची अकीर्ति त्याला मरणाहूनही अधिक दुःसह होते, असा याचा तात्पर्यार्थ आहे. ३४

(आणखीही एका कारणानें तुला युद्ध केले पाहिजे. असें पुढच्या श्लोकांत सांगतात-)

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

अन्वयार्थ—महारथाः—दुर्योधनादिक वीर—**त्वां**—तुला—**रणात्**—रणापासून—**भयात्**—भयानें—**उपरतं**—परतला असें—**मंस्यन्ते**—समजतील—**च**—आणि—**येषां**—ज्यांना—**त्वं**—तूं पूर्वी—**बहुमतः** (अभूः तेषां एव तादृशः) **भूत्वा**—बहुमत-मोठा शूर-योद्धा खरा-क्षत्रिय म्हणून अतिशय मान्य झाला होतास त्याच भीष्मादिकांस तसा मान्य होऊन—**लाघवं यास्यसि**—लघुभावास-हलकेपणास-साक्षात् तिरस्कारास पात्र होशील. ३५.

किंच— भयादिति। भयात्कर्णादिभ्यो रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं मंस्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति न कृपयेति त्वां महारथा दुर्योधनप्रभृतयः येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्त इत्येवं बहुमतो भूत्वा पुनर्यास्यसि लाघवं लघुभावम् ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'भयात्०' इति—शिवाय—'भयात्०' या श्लोकाने आणखी कारण सांगतात—**कर्णादिभ्यः भयात्**—कर्णादिकांच्या भीतीने—**रणात्-युद्धात्**—रणापासून-युद्धापासून—**त्वां उपरतं-निवृत्तं**—तूं उपरत-निवृत्त झाला आहेस—**मंस्यन्ते-चिन्तयिष्यन्ति**—असें मानतील-असें चिन्तन करतील—**न कृपया इति**—कृपेनें निवृत्त झालास असे कोणी समजणार नाही. (कोण ?)—**महारथाः दुर्योधनप्रभृतयः**—दुर्योधनादिक महारथ असें मनात समजतील. (लोक नेहमीं दोषदृष्टि असतात. गुणदृष्टि नसतात. एखाद्याच्या कृतीतील गुणही त्याना दोष वाटतात. किंबहुना गुणापेक्षां दोषाची कल्पना त्याच्या मनात प्रथम येते आणि सामान्य लोकांचीही जर प्राय. स्वभावतःच अशी वृत्ति असते तर दुर्योधनादि शत्रूंची तशी समजूत झाल्यास त्यांत काहांच आश्चर्य नाहीं.)—**च येषां-दुर्योधनादीनां त्वं बहुमतः-बहुभिः गुणैः युक्तः इत्येवं बहुमतः भूत्वा**—आणि ज्या दुर्योधनादिकाना तूं बहुमत म्ह० हा अनेक गुणांनीं युक्त आहे अशारीतीनें बहुमत होऊन-सन्मान्य होऊन—**पुनः लाघवं-लघुभावं यास्यसि**—पुनरपि लाघवाला-लघुत्वाला-हलकेपणाला प्राप्त होशील. [तूं प्राण्याची हिंसा होऊं नये, म्हणून दयेनें जरी युद्धापासून निवृत्त झालास तरी तुझे दुर्योधनादिक शत्रु ' अरे हा कर्णादिकाना भ्याला ' असें समजून तुझा उपहास करतील. तुला ते तुच्छ लेखितील. यास्तव शत्रूंचा उपहास टाळण्यासाठीं तुला संग्राम अवश्य केला पाहिजे.] ३५ आणखी एका कारणास्तव तूं युद्धापासून निवृत्त होऊं नकोस असें सांगतात—

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निंदन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥३६॥

अन्वयार्थ—च—व—**तव**—तुझ्या—**सामर्थ्यं**—सामर्थ्यास —**निन्दन्तः**—निंदणारे—**तव**—तुझे—**अहिताः**—शत्रु—**बहून् अवाच्यवादान्**—अनेक अवाच्य शब्द—**वदिष्यन्ति**—बोलतील.—**ततः**—त्याहून—**दुःखतरं**—अधिक दुःखकर—**किं नु**—काय बरें ? ३६.

किंच— अवाच्यवादानिति । अवाच्यवादानवक्तव्यवादांश्च बहूननेकप्रकारान्वदिष्यन्ति तवाहिताः शत्रवो निन्दन्तः कुत्सयन्तस्तव त्वदीयं सामर्थ्यं निवातकवचादियुद्धनिमित्तम् । तस्मात्ततो निन्दाप्राप्तेर्दुःखाद्दुःखतरं नु किम् । ततः कष्टतरं दुःखं नास्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—किंच 'अवाच्यवादान्०' इति—' अवाच्यवादान्० ' या श्लोकानें युद्धच करण्याविषयीं आणखी एक कारण सांगतात—**बहून्-अनेकप्रकारान् अवाच्यवादान्-अवक्तव्यवादान्**—अनेक प्रकारचे अवाच्यवाद-बोलूं नयेत तसले शब्द—**तव अहिताः**—तुझे शत्रु—**वदिष्यन्ति**—बोलतील. (काय करीत होत्साते बोलतील ?)—**निवातकवचादियुद्धनिमित्तं तव-त्वदीयं सामर्थ्यं निन्दन्तः**

—कुत्सयन्तः—निवातकवचादि असुरांशीं युद्ध केल्यामुळें प्रकट झालेल्या तुझ्या सामर्थ्याची निंदा करणारे, असे होतसाते अवाच्य शब्द बोलतील (भीष्मद्रोणादिकांना मारल्यामुळे मला होणारे दुःख खरोखरच असह्य होईल, ते माझ्यानें सहन करवणार नाही त्यापेक्षा माझ्या सामर्थ्याची निंदा मी आनंदानं सहन करूं शकेन, असें म्हण शील तर सांगतो-)**—तस्मात् ततः निन्दाप्राप्तेः दुःखात् दुःखतरं किं नु—**त्या निंदाप्राप्तीमुळे होणाऱ्या दुःखाहून अधिक दुःखकर काय बरें आहे ?**—ततः कष्टतरं दुःखं न अस्ति इत्यर्थः**—त्याहून अधिक कष्टकर असें दुःख नाही, असा भावार्थ ३६ (अहो पण युद्धात गुरूंची हिंसा केल्यास मध्यस्थ लोक निंदा करणार, व युद्धापासून निवृत्त झाल्यास शत्रु निंदा करणार, तेव्हां काही केलें तरी निंदा होणारच म्हणून म्हणशील तर त्याचे उत्तर पुढील श्लोकांत ऐक—)

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीं ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—हतः वा—युद्धांत शत्रुकडून मारला गेलास तर**—स्वर्गं**—स्वर्गाला **—प्राप्स्यसि**—प्राप्त होशील**—जित्वा वा**—किंवा शत्रूंना तू जर जिंकलेस, तर**—महीं भोक्ष्यसे**—पृथ्वीचा उपभोग घेशील**—तस्मात्**—यास्तव**—हे कौन्तेय**—हे कुंतीपुत्रा !**—कृतनिश्चयः**—मी शत्रूंना मारीन किंवा मरेन, असा निश्चय करून **—युद्धाय**—युद्ध करावयास**—उत्तिष्ठ**—ऊठ ३७

युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः—हतो वेति । हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं हतः सन्स्वर्गं प्राप्स्यसि जित्वा वा कर्णादीञ्शूरान्भोक्ष्यसे महीम् । उभयथाऽपि तव लाभ एवेत्यभिप्रायः । यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयो जेष्यामि शत्रून्मरिष्यामि वेति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—पुनः कर्णादिभिः युद्धे क्रियमाणे 'हतो वा०' इति—पण याच्या उलट कर्णादिकांशी युद्ध जर केलेस तर काय होईल ते 'हतो वा०' या श्लोकानें सांगतात**—हतः वा स्वर्गं प्राप्स्यसि-हतः सन् स्वर्गं प्राप्स्यसि**—मारला गेलास तर स्वर्गाला प्राप्त होशील**—कर्णादीन् शूरान् जित्वा वा महीं भोक्ष्यसे—**॥ कर्णादि शूरांना जिंकून पृथ्वीचा भोग घेशील**—उभयथा अपि तव लाभ एव इति अभिप्रायः**—जय किंवा पराजय यांतील काही जरी झालें तरी तुझा लाभच आहे असा आशय म्ह० जयाविषयी जरी निश्चय नसला तरी लाभाविषयी संशय नाही **—यतः एवं तस्मात्**—आणि ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी**—कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः उत्तिष्ठ**—हे अर्जुना, युद्धासाठी कृतनिश्चय करून ऊठ**—शत्रून् जेष्यामि मरिष्यामि वा इति निश्चयं कृत्वा इत्यर्थः**—शत्रूंना जिंकीन किंवा मरेन असा निश्चय करून ऊठ, असा याचा भावार्थ ३७ (अहो पण पाप लागेल या भीतीनं मला युद्धाचा निश्चय करवत नाही, म्हणून म्हणशील तर त्याचें उत्तर ऐक—)

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—**सुखदु:खे**—सुख व दुःख याना—**समे**—तुल्य-एकसारखे—**कृत्वा**—करून-मानून म्ह० सुखाविषयी आसक्ति-राग व दुःखाविषयी द्वेष न करता,—**लाभालाभौ च जयाजयौ समे कृत्वा**—त्याचप्रमाणे लाभ व अलाभ, जय व पराजय यानाही तुल्य समजून—**ततः**—मग—**युद्धाय**—युद्ध करावयास—**युज्यस्व**—तयार हो—**एवं**—अशा भावनेनें युद्ध करू लागलास म्हणजे—**पापं न अवाप्स्यसि**—तुला पाप लागणार नाही ३८

तत्र युद्धं स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्योपदेशमिमं शृणु—सुखदु खे इति। सुखदु खे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावकृत्वेत्येतत् । तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व । नैवं युद्धं कुर्वन्पापमवाप्स्यसीत्येष उपदेश प्रासङ्गिक ३८

भाष्यार्थ—**तत्र**—युद्ध हा स्वधर्म असल्यामुळे ते अवश्य केलें पाहिजे, इतकें ठरलें असता—**स्वधर्मः इति एवं युद्ध्यमानस्य इमं उपदेशं**—हा स्वधर्म आहे, असें समजून युद्ध करणाऱ्या तुला हा उपदेश आहे तो—**सुखदुःखे० इति शृणु**—'सुखदु खे०' या श्लोकानें ऐक—**सुखदुःखे समे-तुल्ये कृत्वा**—सुख व दुःख

---

१ पण रहस्यकाराच्या समजुतीप्रमाणें हा ३१–३८ श्लोकापर्यंतचा भागही सांख्यज्ञानच आहे म्हणून ते या श्लोकास असें अवतरण देतात—"सांख्य ज्ञानाप्रमाणें मारिल्याचा किंवा मेल्याचा शोक करू नये इतकेंच नव्हे, तर स्वधर्मांप्रमाणें युद्ध करणें हें कर्तव्य होय असें जग वरील विवेचनानें सिद्ध झालें तरी स्वार्थंत ना हत्या होणार तिचें 'पाप' कर्त्यास लागते का नाही या शंकेचें आता उत्तर सांगतात " पण त्या उत्तरावरून पाप लागतें का नाही, याचा काहीच उलगडा होत नाही युद्ध जर धर्म्य आहे तर त्यापासून पाप लागणारच कसें ? धर्म्य कर्मापासून पाप लागणें कधीच शक्य नाही व जर तें लागतें असें म्हटलें तर त्याला 'धर्म्य' हें विशेषण देता येणार नाही अर्थात् 'स्वार्थंतीर हत्येचें पाप कर्त्याला लागतें का नाही,' हा प्रश्नच येथें अप्रस्तुत आहे हा स्वधर्म आहे व त्याचें आचरण केलेंच पाहिजे, असें एकदा ठरलें म्हणजे मग त्यापासून पाप लागेल ही शंकाच संभवत नाही यास्तव 'स्वधर्माचरण करीत असताना ही तुला त्यामुळें बंध कसा प्राप्त होणार नाही, तो बंधक न होता तुझ्या चित्तशुद्धीलाच कसा कारण होईल, तें ऐक' असेंच येथें म्हटलें पाहिजे युद्ध हा स्वधर्म आहे त्यामुळें त्यापासून आपल्याला पाप लागणार नाही, हें अर्जुनालाही ठाऊक होतें पण अनिष्ट फल देणारें पाप जरी न लागलें तरी इष्ट फल देणार पुण्य लागेल त्यानें फल भोगण्यासाठी पुन जन्म घ्यावा लागेल, अर्थात् असल्या प्रवृत्तिपर धर्मामुळेंही आपण संसारबंधातून मुक्त होणार नाही, आपल्याला निश्चित श्रेय प्राप्त होणार नाही, असें समजून अर्जुन धर्मसंमूढचित्त झाला होता यास्तव स्वधर्माचरणापासून इष्ट फल देणाऱ्या पुण्या-

यांना सम म्ह० तुल्य करून—**रागद्वेषौ अकृत्वा इति एतत्**—राग व द्वेष न क-रिता, असा याचा भावार्थ—**तथा लाभालाभौ च जयाजयौ समौ कृत्वा**—त्याचप्रमाणें शत्रूंच्या कोशादिकाची प्राप्ति हा लाभ व ती न होणें, हा अलाभ, युद्धानें स्वतः पराभूत न होता दुसऱ्याला पराभूत करणें हा जय व त्याच्या उलट स्थिति होणें, हा अजय यांना सम करून म्ह० त्याविषयीं राग-द्वेष न करून—**ततः**—मग—**युद्धाय युज्यस्व-घटस्व**—युद्ध करण्यास सज्ज हो—**एवं युद्धं कुर्वन् पापं न अवाप्स्यसि**—अशा प्रकारें युद्ध करणारा तू पापाला प्राप्त होणार नाहीस (अहो पण या परमार्थदर्शनाच्या प्रकरणांत युद्ध करावयास सांगितलेलें असल्यामुळें हें शास्त्र ज्ञान कर्मसमुच्चयपर आहे, असें सिद्ध होतें, असें वादी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात—) —**एषः उपदेशः प्रासंगिकः**—हा उपदेश प्रासंगिक आहे (क्षत्रिय असलेल्या तुला युद्धच विहित आहे यास्तव तेंच केलें पाहिजे, असा विधीचा अनुवाद करण्याच्या प्रस

चा संचय न होता तें धर्माचरण चित्तशुद्धीलाच कर्में कारण होईल तें भगवान् अर्जुनाला येथें सांगत आहेत, अशा कल्पना करणेंच युक्त आहे वेदान्तशास्त्रांत पुण्यालाही पाप म्हटलें आहे कारण पाप जसें अनिष्ट जन्माला कारण होतें तसेंच पुण्य इष्ट जन्माला कारण होतें म्हणजे तेंहि बंधकच मोक्षाच्या दृष्टीनें त्याची योग्यता सारखीच याविषयीं 'सर्वे पाप्मानो ऽतो निवर्तन्ते' छां भाष्यार्थ अ ८ पृष्ठ ६०० 'इतरस्याप्येवं असंश्लेषः पाते तु' ब्र सू अ ४ पा १ सूत्र १४ इत्यादि श्रुति सूत्र प्रमाण आहे

१ आचार्य 'हा सर्व उपदेश प्रासंगिक आहे,' असें म्हणतात पण रहस्यकारांचें सांख्यज्ञान 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिः' येथपर्यंत चालावयाचें असल्यामुळें त्यांना या श्लोकाची व्यवस्था लावताना बरीच 'लटपट' करावी लागली आहे ("लटपट' हा रहस्यकारांचाच शब्द आम्हीं येथें घेतला आहे) ते म्हणतात 'वस्तुतः पाहता या उत्तरांतील युक्तिवाद कर्मयोगमार्गातला असून त्या मार्गाची येथेंच प्रस्तावना झाली आहे" गी र पृ १२५ पण सांख्यज्ञानांत कर्मयोगाची प्रस्तावना का? व प्रस्तावनेला आरंभ करितांच 'एषा तेऽभिहिता सांख्ये' हा सांख्यज्ञानाचा उपसंहार का? यापेक्षा 'स्वधर्मं अपि चावेक्ष्य०' येथून आठ श्लोकांत प्रासंगिक उपदेश केला आहे असें मानणें किती सयुक्तिक आहे? 'अपि' शब्दावरूनही शोकमोह सोडून स्वधर्मरूप युद्ध करण्याचें दुसरें कारण भगवान् सांगत आहेत, हें उघड होतें या आठ श्लोकांतील अक्षरार्थाकडे जरी पाहिलें तरी या श्लोकांना वरील आत्मानात्मविचाराशीं कांही संबंध नसून तो लौकिक न्यायाला अनुसरून केलेला उपदेश आहे, हें लक्षांत येतें 'तू भिऊन पळालास अशी तुझी अकीर्ति होईल, तुझी निंदा करतील' इत्यादि उपदेश सांख्यज्ञानांतीलही नव्हे व प्रवृत्तिमार्गांतीलही नव्हे तो केवळ लौकिकदृष्ट्या आहे ३८ व्या श्लोकांत प्रवृत्ति मार्गाची प्रस्तावना करून ३९ व्या श्लोकांत सांख्यज्ञानाचा उपसंहार केला आहे, अशी कल्पना करण्यापेक्षा आचार्यांना म्हटल्याप्रमाणें 'स्वधर्माचरण करीत असतांनाही सुहृद् आदिकांना सम मानून तें केल्यानें मोक्षाला प्रतिबंध करणारें धर्माधर्मरूप पाप तुला लागणार नाही,' हाही प्रासंगिकच उपदेश मानणें उचित होय कारण ३१–३८ हें सांख्यप्रकरणही नाही व योगप्रकरणही नाही

गानें हा उपदेश येथें आलेला आहे गीताशास्त्र युद्धाच्या कर्तव्यतेचें विधान करीत नाहीं, हें वर पृष्ठ ९२ सांगितलेंच आहे अर्थात् तेवढ्यावरून समुच्चयसिद्धि होते, असें म्हणतां येत नाहीं) ३८

शोकमोहापनयनाय लौकिको न्याय स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यै श्लोकैरुक्तो न तु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृत तच्चोक्तमुपसंह्रियत एषा तेऽभिहितेति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय । इह हि दर्शिते पुन शास्त्रविषयविभाग उपरिष्टाज्ज्ञानयोगेन सांख्याना कर्मयोगेन योगिनामिति निष्ठाद्वयविषय शास्त्र सुखं प्रवर्तिष्यते श्रोतारश्च विषयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्तीत्यत आह—एषा त इति ॥

भाष्यार्थ—('एषा ते०' या श्लोकाच्या पहिल्या चरणांत सम्यग्दर्शनाचा उपसंहार केला आहे, पण तो तसा का केला ? 'स्वधर्ममपि०' येथून सांगितलेल्या लौकिक न्यायाचा उपसंहार का केला नाहीं ? अशी शंका घेऊन आचार्य म्हणतात-)—**स्वधर्मं अपि च अवेक्ष्य इत्याद्यैः श्लोकैः शोकमोहापनयनाय लौकिकः न्यायः उक्तः**—'स्वधर्म०' इत्यादि श्लोकांनी शोक व मोह घालविण्यासाठीं लौकिक न्याय सांगितला—**तु तात्पर्येण न**—परंतु तो तात्पर्यानें सांगितलेला नाहीं [ज्ञान व कर्म यांच्या समुच्चयामध्यें त्याचें तात्पर्य नाहीं आपले स्वजन मरताल, भीष्मादिकांचा आपल्या हातून वध होईल, अशा समजुतीमुळें झालेल्या शोक-मोहांना घालविणें भाग होतें कारण शोक व मोह आम्याच्या सम्यग्ज्ञानाला प्रतिबंध करीत असतात वास्तव त्या शोकमोहांना घालविण्यासाठीं भगवानांनी येथें ' स्वधर्म० ' इत्यादि आठ श्लोकांत लौकिक न्याय सांगितला आहे आपला वर्ण व आश्रम यास विहित असलेल्या धर्माचें अनुष्ठान करणाऱ्या पुरुषाला स्वर्गादि फलाची प्राप्ति होते, व अनुष्ठान न करणाऱ्याला होत नाहीं, हा लौकिकन्याय होय याला अन्वय-व्यतिरेक न्याय म्हणतात अनुष्ठान केलें तर फल मिळतें, हा अन्वय व तें न केलें तर फळही मिळत नाहीं, हा व्यतिरेक पण हा लोकप्रसिद्ध न्याय जरी सांगितला असला तरी तो तात्पर्यानें येथें सांगितलेला नाहीं कारण हें चालू प्रकरण त्या लोकप्रसिद्ध न्यायाचें नाहीं तर मग चालू प्रकरण कोणतें आहे ? उत्तर-)—**इह तु परमार्थदर्शनं प्रकृत**—येथें तर परमार्थदर्शन प्रकृत आहे—**च तत् उक्तं एषा तेऽभिहिता इति उपसंह्रियते**—आणि प्रतिपादिलेल्या त्या आत्मदर्शनाचा—'एषा ते०'—या श्लोकानें उपसंहार करितात (कशासाठीं-)—**शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनाय**—शास्त्राच्या विषयाचा विभाग प्रदर्शित करण्यासाठीं ['न त्वेवाह०' श्लो १२ येथून परमपुरुषार्थरूप जो आत्मा त्याचें प्रकरण चालू आहे 'न जायते० ' श्लो २० इत्यादि श्लोकांनी त्याचेंच उपपादन केलें आहे ' देही नित्य० ' ३० या श्लोकांत प्रकरणार्थाचा उपसंहार केला व मध्येंच लौकिकन्याय सांगितल्यावर आतां पुन या ३९ व्या श्लोकांत परमार्थदर्शनाचा म्ह० सांख्याचा उपसंहार या गीताशास्त्राच्या विषयाचा विभाग स्पष्टपणें दाखविण्यासाठीं पुन केला जात आहे सांख्य-

१ तत्त्वमसिमहावाक्यार्थ पृ ५६ पहा.

निष्ठा व योगनिष्ठा हा त्याचा विभाग आहे पण तो पुढील प्रतिपादनावरून आपोआप कळण्यासारखा आहे तो निराळा येथ दाखवावयाच काय कारण आहे ? उत्तर-]—**हि**—कारण—**इह पुनः शास्त्रविषयविभागे दर्शिते**—येथेंही शास्त्रविषयाचा विभाग दाखविला असता—**उपरिष्टात्-' ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां-' इति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते**—पुढं 'ज्ञानयोगेन०' ३-३ इत्यादि दोन निष्ठाविषयाचें शास्त्र अनायासानें प्रवृत्त होईल—**च श्रोतारः विषयविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्ति**—व श्रोते विषयविभागानें अनायासान शास्त्राच ग्रहण करतील [पुढे जरी प्रत्यक्ष दोन निष्ठाचें प्रतिपादन केलेलें आहे तरी येथेंच एकदा शास्त्राचा विषयविभाग स्पष्टपण प्रदर्शित केलेला असला म्हणजे पुढें तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकात सांगितलेल दोन निष्ठाविषयीच शास्त्र अनायासानें-सुलभपणें प्रवृत्त होईल व श्रोतेही त्याच सहज विषयविभागपूर्वक ग्रहण करतील आरंभींच एकदा विषयविभाग सुचवून ठेवलेला असला म्हणजे मग शास्त्राचें प्रतिपादन करणारास व त समजून घेणारास फार त्रास पडणार नाहीं]—**इति अत 'एषा ते०' इति आह**—या अभिप्रायानें भगवान् श्रीकृष्ण ' एषा ते० ' इत्यादि सागतात

१ पण रहस्यकार असें म्हणतात—' जगात आयुष्यक्रमणाचे मार्ग दोन एक सांख्य व दुसरा योग पैकी ज्या सांख्य किंवा सन्यास मार्गाचा आचार लक्षात आणून अर्जुन लढाई सोडून भिक्षा मागण्यास तयार झाला होता, त्या सन्यास मार्गांतील तत्त्वज्ञानाप्रमाणेंच आत्म्याचा किंवा देहाचा शोक करणें उचित नाहीं परंतु तें समबुद्धीनें सोसला पाहिजेत, आणि स्वधर्माकडे लक्ष देऊन क्षत्रियानें युद्ध करणेंच योग्य व हें युद्ध समबुद्धीनें केलें असता कोणतेंही पाप लागत नाहीं, असें भगवतानी अर्जुनास सिद्ध करून दाखविलें " जगात म्ह० कोणत्या जगात ? सर्व त्रिभुवनात का भूलोकी ? कीं आचार्य म्हणतात त्याप्रमाणें शास्त्राचा अधिकार असलेल्या त्रैवर्णिकात ? कर्माधिकार फक्त मनुष्यालाच आहे त्यामुळें येथें जगात म्ह० त्रिभुवनात किंवा भूलोकातही नव्हे फार काय पण सर्व मनुष्याच्या आयुक्रमणाचे हे दोन मार्ग आहेत, असेंही म्हणता येत नाहीं कारण वेदोक्त कर्माचा अधिकार फक्त त्रैवर्णिकानाच आहे ज्ञानाचा अधिकार सर्व मनुष्य व देवादि याना जरी असला तरी ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होण्यासाठी कर्मानुष्ठान पूर्वी केलेंच पाहिजे त्यामुळें शास्त्राधारानें अधिकारी त्रैवर्णिक म्ह० ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्यच होत अर्थात् सांख्य व योग या दोन निष्ठा त्रैवर्णिकाच्या आहेत. पण सांख्य म्ह० केवळ सन्यास नव्हे तर सांख्य म्ह० ज्ञानयोग किंवा निवृत्तिमार्ग व योग म्ह० कर्मयोग किंवा प्रवृत्तिमार्ग त्यातील योग किंवा प्रवृत्तिमार्ग हा उपाय व ज्ञानयोग हें उपेय-साध्य आहे ते ज्ञाना किंवा विरक्त जिज्ञासुही नसतील त्यानी स्वर्गादि उत्कर्षामार्गे किंवा चित्तशुद्धीसाठी प्रवृत्तिमार्गानेच व्यवहार केला पाहिजे अर्थात् ज्ञानयोग व कर्मयोग या दोन निष्ठा त्रैवर्णिकासाठी असून त्यातील ज्ञानी किंवा विरक्त जिज्ञासूनी सांख्य किंवा ज्ञानयोगी व्हावें व इतर जिवाना कर्मयोगी व्हावें असा वेदान्तसिद्धान्त आहे पण रहस्यकार या दोन निष्ठा ज्ञानोत्तर मानतात रहस्यकाराची जी मुख्य दिशाभूल झाली आहे ती येथेंच भगवानानी सुरवातीच्या आरंभा त्या ठाने

निष्ठा सांगितल्या त्या आरंभींच एकानें ज्ञानानंतर आपलें आयुष्य कसें घालवावें, हें सांगण्यासाठीं सांगितल्या अशी कल्पना करणें अगदीं अयोग्य आहे, कारण सृष्टीच्या आरंभीं सर्व ज्ञानीच होते अशी कल्पना करतां येत नाहीं. जगांत नेहमींच ज्ञानी व अज्ञानी, विरक्त व रागी, मुमुक्षु व बुभुक्षु, असे दोन प्रकारचे लोक असतात. त्यांच्यासाठीं धर्माच्या दोन निष्ठा अवश्यच आहेत व त्याच भगवानांनीं सृष्टीच्या आरंभीं सांगितल्या, असें मानणें अधिक सयुक्तिक आहे. अर्थात् वरील उताऱ्यांत रहस्यकारांनीं 'असें अनुमान सिद्ध करून दाखविलें,' म्हणून जें म्हटलें आहे, त्याला कांहीं प्रमाण नाहीं. भगवानांनीं अर्जुनाला नुसता आत्मानात्मविवेक सांगून स्वधर्माच्या दृष्टीनेंही युद्ध सोडणें उचित नाहीं, असा प्रासंगिक उपदेश केला आहे. उपदेश करणें म्हणजे 'सिद्ध करून दाखविणें' नव्हे.

रहस्यकार पुनः म्हणतात—"तथापि हें कांहीं झालें तरी संसार सोडून संन्यास घेणें हेंच प्रत्येकानें या जगांत परम कर्तव्य असें या मार्गाचें मत असल्यामुळें इष्ट वाटल्यास आतांच युद्ध सोडून संन्यास कां घेऊं नये, किंवा स्वधर्म तरी कां पाळावा, इत्यादि शंकांचें सांख्यशास्त्रानें निवारण होत नाहीं, व त्यामुळें अर्जुनाचा मूळ आक्षेप कायम राहतो, असें म्हटलें तरी चालेल, म्हणून भगवान् आतां असें सांगतात—" ५२६. पण 'सर्वतोपरी संसार सोडून संन्यास घ्यावा' असें वेदान्त कोठें म्हणत आहे? आणि तो तरी म्हणाला तरी त्याला विचारतो कोण? फक्त ज्याला पूर्ण वैराग्य प्राप्त झालें असेल, ज्याला आत्मज्ञानच हवें असेल त्यानें सर्व धर्माचा त्याग करावा, असें वेदान्त म्हणतो. अनधिकाऱ्यानेंहि संन्यास घ्यावा असें अद्वैत वेदान्ताचें मत नाहीं. संन्यास किंवा ज्ञाननिष्ठा याची योग्यता प्राप्त होईपर्यंत प्रत्येक वर्णाधिकाऱ्यानें वर्णानुष्ठानच केलें पाहिजे असा वेदान्तसिद्धान्त आहे; पण रहस्यकार त्याचा कांहीं विचारच करीत नाहींत. ते 'संन्यासमार्ग' म्हणून अद्वैत वेदान्तशास्त्राहून निराळाच पंथ कल्पून त्याच्याविषयीं वाटेल तें लिहीत सुटतात. पण आमच्या वाचकांना—न्याय, सांख्य, योग, मीमांसा यांसारखें अद्वैत वेदान्तशास्त्र म्हणून एक शास्त्र आहे, त्यांत रहस्यकार संन्यास म्हणतात त्या संन्यासमार्ग म्हणून निराळा स्वतंत्र पंथ अस्तित्वांत नाहीं, हें लक्षांत ठेवावें. अर्थात् संन्यासमार्गावर म्हणून त्यांनीं जे आक्षेप घेतलेले आहेत ते वस्तुतः वेदान्तशास्त्रावर आहेत, पण अद्वैत वेदान्तशास्त्रावर उघड उघड आक्षेप घेण्याचें धैर्य न झाल्यामुळें रहस्यांत 'संन्यासमार्ग' म्हणून एका निराळ्याच मार्गाची कल्पना करून त्या मार्गाचें तत्त्वज्ञान म्हणून कांहीं निराळेंच तत्त्वज्ञान मानून त्यावर आक्षेप घेतले आहेत. आम्ही ही गोष्ट वाचकांच्या नजरेस स्पष्ट आणून देणार आहों. अर्थात् 'आतांच युद्ध सोडून संन्यास कां घेऊं नये किंवा स्वधर्म तरी कां पाळावा इत्यादि शंकांचें सांख्यशास्त्रानें निवारण होत नाहीं' हें म्हणणें अगदीं अयोग्य आहे. 'तूं पूर्ण विरक्त, खरा जिज्ञासु किंवा ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी अजून झालेला दिसत नाहींस, शिवाय तूं क्षत्रिय आहेस, क्षत्रियाला भैक्ष्याचा म्ह० परमहंस होण्याचा अधिकार नाहीं, म्हणून तुला संन्यास घेतां येत नाहीं आणि संन्यासाचा अधिकार क्रमाक्रमानें या किंवा उत्तर जन्मीं प्राप्त होण्यासाठीं तुला स्वधर्मानुष्ठानच केलें पाहिजे,' असें वरील शंकांचें योग्य समाधान आहे. पण रहस्यकाराचें मन संन्यासमार्गासंबंधानें कलुषित झालेलें असल्यामुळें त्यांना हें आठवलें नाहीं, नाइलाज आहे.

एषा तेऽभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

अन्वयार्थ—एषा—ही—**ते**—तुला—**सांख्ये**—परमार्थ वस्तूच्या विवेकाविषयीं—**बुद्धिः**—ज्ञान—**अभिहिता**—सांगितलें—**तु**—पण आता—**योगे**—उपायविषयींचा—**इमां**—ही बुद्धि—**शृणु**—ऐक—**पार्थ**—हे अर्जुना!—**यया बुद्ध्या युक्तः** (त्व)—ज्या योगबुद्धीनें-उपायबुद्धीनें युक्त झालेला तू—**कर्मबन्धं**—कर्मरूप बंधाला—**प्रहास्यसि**—टाकशील ३९

एषा ते तुभ्यमभिहितोक्ता सांख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षाच्छोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणम्। योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निःसङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकमीश्वराराधनार्थे कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे चेमामनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु। तां च बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थं—बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तो हे पार्थ कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यो बन्धः कर्मबन्धस्तं प्रहास्यसीश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेरित्यभिप्रायः ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—एषा—ही—**ते-तुभ्यं**—तुला—**सांख्ये-परमार्थवस्तुविवेकविषये**—सांख्याविषयीं म्ह० परमार्थवस्तु जो आत्मा त्याच्या विवेकाविषयीं—**बुद्धिः-ज्ञानं**—बुद्धि म्ह० ज्ञान—**अभिहिता-उक्ता**—सांगितली [येथें बुद्धि म्ह० ज्ञान, अंतःकरणाची निश्चयात्मिका वृत्ति नव्हे. भाष्यकार तिचें विशिष्ट फळ दाखवितात—]—**साक्षात् शोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणं**—शोक-मोह, राग-द्वेष, कर्तृत्व भोक्तृत्व इत्यादि अनर्थ हाच संसार त्याचा हेतुभूत दोष—आत्म्याचें अज्ञान त्या अज्ञानाच्या निवृत्तीचें निरपेक्ष—दुसऱ्या कोणत्याही साधनाच्या साह्याची अपेक्षा न करणारें—साक्षात् साधन, हें आत्मज्ञान आहे [अशा प्रकारचें आत्म्याविषयींचें ज्ञान मी तुला सांगितलें. ज्ञान अज्ञान निवृत्तीचें साक्षात् साधन आहे, ही गोष्ट वरील लोकप्रसिद्ध अन्वय-व्यतिरेकन्यायानेंच सिद्ध आहे]—**तु**—पण आता—**योगे-तत्प्राप्त्युपाये**

२ पण रहस्यकार 'एषा ते अभिहिता सांख्ये बुद्धि' याचा अर्थ असा करितात की पहा—'सांख्ये' सांख्य म्हणजे सांख्यनिष्ठेप्रमाणें 'ते' तुला 'एषा बुद्धि' ही बुद्धि म्ह० ज्ञान किंवा उपपत्ति 'अभिहिता' सांगितली. यांतील सांख्य म्ह० सांख्य निष्ठेप्रमाणें व बुद्धि म्ह० उपपत्ति' हे अर्थ बरोबर नाहींत. 'सांख्ये' ही विषयसप्तमी आहे म्हणूनच आचार्यांना त्याचा अर्थ—परमार्थवस्तुविवेकाविषयीं—असा केला आहे व तोच बरोबर आहे कारण वरील ११–३० श्लोकांत सांख्य किंवा संन्यासनिष्ठेप्रमाणें ज्ञान सांगितलेलें नसून परमार्थवस्तु जो आत्मा, त्याच्या विवेकाविषयींच सर्व ज्ञान आहे. आत्मा मरत नाहीं तो नित्य, अव्यक्त, अविकार्य, अमर्त्य, वगैरे आहे. देहादि सर्व द्वैत असत्—मिथ्या आहे, अनित्य आहे, इत्यादि आत्मानात्मविवेक त्यांत आहे. तसेंच बुद्धि म्ह० ज्ञान, उपपत्ति नव्हे. कारण त्यांत उपपत्ति म्ह० युक्ति सांगितलेली नाहीं. विवेकज्ञानच सांगितलें आहे.

—योगाविषयीं म्ह० आत्मज्ञानप्राप्तीच्या उपायाविषयींची [बुद्धि ऐक. येथे योग म्ह० चित्तवृत्तिनिरोधरूप योग हा अर्थ विवक्षित नाहीं, तर योग म्हणजे मुक्तीच्या उपयोगी असलेल्या त्या ज्ञानाच्या प्राप्तीचा उपाय हा अर्थ विवक्षित आहे. पण तो उपाय तरी कोणता तें स्पष्ट करितात-]—**निःसंगतया द्वंद्वप्रहाणपूर्वकं ईश्वराराधनार्थं कर्मयोगे-कर्मानुष्ठाने च समाधियोगे**—फलाची आसक्ति न ठेवता सुखदुःखादि द्वंद्वत्यागपूर्वक ईश्वराच्या आराधनेसाठीं केलेला जो कर्मयोग म्हणजे कर्मानुष्ठान व समाधियोग, या योगाविषयींची—**इमां अनन्तरं एव उच्यमानां बुद्धिं**

१ 'योगे तु इमां शृणु-' याचा अर्थ रहस्यकार असा करितात—"आता ही (कर्म-) योगातील बुद्धि म्ह० ज्ञान (तुला सांगतों) ऐक" येथें 'योगे' म्ह० कर्मयोगातील, असा अधिकरणसप्तमी मानून अर्थ केला आहे पण तोंमुद्धां विषयसप्तमीच आहे. 'आता योगाविषयाचें ज्ञान ऐक.' असाच त्याचा खरा अर्थ आहे. कारण 'कर्मयोगातील ज्ञान ऐक' याचा काहींच अर्थ होत नाहीं. पण मुख्यत 'योग' असा सामान्य शब्द असताना त्याचा 'कर्मयोग' असा विशेष अर्थ करण्यास काय आधार आहे? रहस्यकारांना योगशब्दाच्या अर्थाविषयी (गी. र. पृ. ५६-५९) बराच विचार केला आहे. विस्तारभयास्तव त्या सर्वांचा प्रतिविचार येथें करता येत नाहीं. तथापि त्याचा थोडक्यात परामर्श घेणें भाग आहे. रहस्यकार म्हणतात—"युज म्ह० जोडणें या धातूपासून योगशब्द झाला आहे." पण 'युजिर् योगे, युज समाधौ' असा पाणिनिधातुपाठ आहे. त्यापासून 'योग' हा शब्द झाला आहे म्हणून त्याचा जोडणें, हा एकच अर्थ नाहीं. तर अमरकोशात सांगितलेल्या—संहनन (चिलखत), उपाय, ध्यान, संगति व युक्ति, असे त्याचे पाच अर्थ आहेत. त्यात योग म्ह० कर्मयोग असा अर्थ नाहीं. तथापि रहस्यकार म्हणतात—'.. पुढें तशी स्थिति म्ह० जोड, जुळणी, मिळवणी, संगति, एकतानावस्थिति प्राप्त होण्याचा 'उपाय साधन, युक्ति किंवा इलाज म्ह० कर्म असाही अर्थ झाला...' पण उपाय० वगैरे म्ह० कर्म हा अर्थ किती सरळ आहे त्याचा विचार वाचकांनीच करावा व तें कर्म तरी कोणतें, तर पृ. ७७-२६ यांत सांगितलेलें 'खाणें, पिणें, खेळणें,' येथून 'जगणें व मरणें' येथपर्यंत सव शरीरेंद्रियाचें कर्म, व या कर्मयोगानेंच जनकादिकांना संसिद्धि मिळाली. भगवान्‌ही 'मला काहीं कर्तव्य नाहीं, तरी मी हाच खाण्या-पिण्याचा कर्मयोग लोकसंग्रहासाठीं करतों व तूहा तेंच कर्म कर' असा अर्जुनाला उपदेश करीत आहेत! कोण ही शास्त्रार्थाची विटंबना!' हर हर भगवति गीते, खरोखर तू या जगतात अनुकंपनीय झाली आहेस!!' तू स्वतः दुसऱ्याच्या शोक मोहाची निवृत्ति करावयास जरी प्रवृत्त झालेली असलीस तरी हल्ली गीतारहस्यातील व्यापक, सरळ, तुलनात्मक, असांप्रदायिक वगैरे अर्थांमुळें तू स्वतः मात्र शोच्य बनली आहेस! असो; पण 'योग'शब्दाचा 'कर्म' हा अर्थ रूढही नाहीं व यौगिकही नाहीं. तर तो लाक्षणिक आहे, एवढेंच तूर्त वाचकांनीं लक्षात ठेवावें. पुढें रहस्यकार म्हणतात—"गीतेंत फार झालें तर चारपाच (अ. ६-१२ व २३) स्थलांवेरीज पातंजलयोग हा अर्थ कोठेंही अभिप्रेत नाहीं. 'युक्ति, कौशल्य, साधन, उपाय, जोड,' हेच अर्थ थोड्या फार भेदानें सर्वत्र आढळून येत असून गीताशास्त्रातल्या व्यापक शब्दांपैकी हा एक शब्द आहे." शब्द व्यापक असणें याचा अर्थ? असो, पण इतकी सूक्ष्म दृष्टि नसो, कारण गीतारह-

शृणु—ही यानंतरच सांगितली जाणारी बुद्धि ऐक—**तां च बुद्धिं प्ररोचनार्थं स्तौति**—आता त्या बुद्धीची श्रोत्याच्या मनांत तिच्याविषयीं रुचि-श्रद्धा उत्पन्न व्हावी म्हणून भगवान् स्तुति करितात—**यया योगविषयया बुद्ध्या युक्तः**—ज्या योग

विनवात आहे यास्तव ११–३० श्लोकांत भगवानांना आत्मज्ञान सांगून आता येथून त्याच्या प्राप्तीचे उपाय सांगण्यास आरंभ केला आहे, असा याचा साध्यसाधनभावसंबंध लावणेंच योग्य आहे आचार्यांना 'योग' म्ह० 'तत्प्राप्त्युपाय' असा सामान्य अर्थ सांगून नंतर त्याचेंच 'ईश्वराराधनार्थं कर्मानुष्ठान व समाधियोग' असें पुढील प्रकरणाला अनुसरून स्पष्टीकरण केलें आहे व तेंच अतिशय सयुक्तिक आहे आपल्या सर्व शास्त्रांची शैली प्राय अशीच दिसते अगोदर साध्य काय तें सांगून नंतर त्याचीं साधनें सांगितलेलीं असतात उपनिषदें व दर्शनें यांत हीच पद्धत स्वीकारली आहे दिग्दर्शनार्थ कांहीं उदाहरणें देतों–'ब्रह्मविद् परब्रह्माला प्राप्त होतो' असें सांगून व पुढें ब्रह्माचें स्वरूपलक्षण व तटस्थ लक्षण सांगून नंतर 'तपसा ब्रह्म विजिज्ञासस्व' असें त्याचें विचाररूप साधन सांगितलें आहे ऐतरेय, छांदोग्य इत्यादिकांतही अगोदर अध्यारोप अपवाद यांयानें आत्मतत्त्वनिरूपण करून नंतर आत्मविचार हें साधन सांगितलें आहे योगदर्शनांत प्रथम समाधिपाद व नंतर साधनपाद आहे सांख्यदर्शनांत प्रथम 'त्रिविधदुःखात्यंताभाव' हा परम पुरुषार्थ सांगून मग त्याचीं साधनें सांगितलीं आहेत सांख्य व योग या शब्दांचा अर्थ मध्वाचार्य "सांख्य ज्ञान। 'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधीयते' इति भगवद्वचनाद्व्यासस्मृतौ। योग उपाय।" असें म्हणतात त्यांत सांख्य म्ह० ज्ञान व योग म्ह० उपाय असा स्पष्ट अर्थ केला आहे रामानुजाचार्य– "'आत्मतत्त्व सांख्य। मोक्षसाधनभूतकर्मानुष्ठाने या बुद्धि योग वक्तव्य स इह योगशब्देन उच्यते॥" असें म्हणतात बुद्धीनें निश्चय करण्यास योग्य असलेलें जें आत्मतत्त्व तें सांख्य व मोक्षसाधनभूत कर्मानुष्ठानांतील बुद्धियोग जो सांगावयाचा आहे तोच येथें योगशब्दानें सांगितला जातो, असा याचा भावार्थ अर्थात् येथें योग म्ह० बुद्धियोग म्हटलें आहे वल्लभस टीका 'सांख्य–आत्मज्ञानात्मक' व 'तज्ज्ञानार्थं एव समयोग शृणु' ज्ञानेश्वरमहाराज–"आता बुद्धियोग निश्चिता। अवधारा पां।" असें म्हणून योग म्ह० बुद्धियोग म्हणतात

१ या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत भगवान् आत्मज्ञानोपायाची स्तुति प्ररोचनासाठी–त्या उपायाविषयीं श्रोत्याच्या मनांत रुचि उत्पन्न करण्यासाठीं करीत आहेत असें आचार्य सांगतात पण रहस्यकार तसें कांहीं सांगत नाहींत तर 'ज्या बुद्धीनें युक्त झाला असतां म्हणजे (कर्में न सोडतांही) हे पार्था! तूं कर्मबंध सोडशील अशी ही (कर्म) योगांतील बुद्धि ऐक' असा अर्थ करितात यांत 'कर्में न सोडतांही' हें रहस्यकाराच्या पदरचें आहे शिवाय हें मोक्षाचें म्ह० कर्मबंधत्यागाचें स्वतंत्र साधन आहे, असें त्यांस दाखवावयाचें असल्यामुळें त्यांना असा अर्थ करणें भाग पडलें आहे शिवाय योगबुद्धीची स्तुति करीत आहेत असें म्हटलें की तो अर्थवाद झाला आणि अर्थवाद म्ह० 'पोकळ' व 'उगवून देणें' तेव्हां अशा महत्त्वाच्या वाक्याला रहस्यकार स्तुति किंवा अर्थवाद कसें म्हणतील? अर्थवादाविषयीं त्यांची कल्पना समजून घेणें जरूर आहे तो पहा—'... ता विधानें प्रमाणभूत म्हणजे त्यांतील निरनिराळ्या विषयांमध्यें प्रथकाराचा सिद्धान्तपक्ष दाखविणारीं न मानतां तीं नुसतीं प्रशंसा

पर म्हणजे पोकळ, आगंतुक अगर स्तुत्यर्थ समजून मीमांसक त्यास ‘अर्थवाद’ असें नांव देतात आणि हीं अर्थवादात्मक विधानें (?) सोडून देऊन मग ग्रंथाचें तात्पर्य ठरवीत असतात" पृ. २३ रहस्यकाराचें हें म्हणणें खरें आहे, असें उपक्रमोपसंहारादि लिंगांचा माहिती असलेला कोणीही म्हणणार नाहीं. उपक्रमोपसंहारादि सहाही लिंगें प्रतिपाद्य ठरविण्याच्या कामी अत्यंत उपयोगी असतात हें आम्हीं वर (गी भा पृ ३७-४१ पहा) दाखविलेंच आहे. अर्थवाद विहिताची स्तुति करून श्रोत्याच्या मनांत त्याविषयीं रुचि उत्पन्न करीत असतात. ज्याची स्तुति केलेली असते तेंच त्या प्रकरणाचें प्रतिपाद्य असतें. मीमांसेच्या ‘विधिना त्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः’ अ. १ पा. २ सू. ७ इत्यादि सूत्रांत अर्थवादाचें महत्त्व स्पष्टपणें वर्णिलेलें आहे. असें असतांना त्यांना पोकळ वगैरे म्हणणें, म्हणजे उपक्रमादि कांचा आपल्याला माहिती नाहीं, असेंच तज्ज्ञ याचकास सुचविणें आहे. अर्थवाद सोडून देऊन मग जर ग्रंथाचें तात्पर्य ठरवावयाचें तर अर्थवाद तात्पर्यलिंग कसें? पण इतकें सूक्ष्म पाहतें आहे कोण? आपल्याला एखाद्या विषयाचा माहिती असो वा नसो, तुच्छतेनें त्या कल्पना शिरावर सुनवायाचें, हाच हल्लीचा विद्वत्ता व हेंच पांडित्य! असो. अर्थवाद किंवा स्तुति ‘पोकळ’ नसते, ती नेहमी भरींवच असते. ज्याची स्तुति केलेली असते तें विहित असतें, त्याचें अनुष्ठान करावें, असा शास्त्राचा आशय असतो. ‘यदि स्तुयेत तद्विधीयेत’ शास्त्र ज्याची स्तुति करतें त्याचें तें विधान करतें, तें अवश्य करावें, असें सांगतें, असा मीमांसेचाच सिद्धान्त आहे.

या ३९ व्या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात—“सांख्यशब्दानें कापिलसांख्य किंवा नुसता वेदान्त व योगशब्दानें पातंजलयोग हे अर्थ या ठिकाणीं उद्दिष्ट नसून सांख्य म्ह० संन्यासमार्ग आणि योग म्ह० कर्ममार्ग हेच अर्थ या ठिकाणीं घेतले पाहिजेत असें गी. ३. ३ या श्लोकावरून उघड होतें” र. २ पृ. ६-८. पण हें भ्रम आहे. कारण सांख्यशब्दाचा खरा अर्थ आत्मानात्मविवेक आहे. आत्मानात्मविवेक व वेदान्त यांत फरकच नाहीं. येथील सांख्यशब्दानें सांख्यदर्शन व योगशब्दानें योगदर्शन विवक्षित नाहीं, हें आम्हालाही समत आहे. वरील रहस्यकाराला आचार्यांच्या म्हणण्याचा हा अनुवाद केला आहे. पण ‘सांख्य म्ह० संन्यासमार्ग व योग म्ह० कर्मयोग’ हें म्हणणें आम्हांस समत नाहीं. कारण तिसऱ्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकांत ‘ज्ञानयोगेन सांख्यानां’ व ‘कर्मयोगेन योगिनां’ असें म्हटलें आहे. त्यांत कर्मयोगाचा प्रतियोगी ज्ञानयोग आहे, संन्यास नाहीं व याच्याच प्रतियोगी सांख्य आहे. अर्थात् योगी म्ह० अनासक्त कर्माधिकारी गृहस्थ व सांख्य म्ह० ज्ञानी संन्यासी. त्यामुळें येथील सांख्य म्ह० ज्ञानयोग व योग म्ह० कर्मयोग असें ३. ३ या श्लोकावरूनही ठरतें. पण येथील सांख्ययोगशब्दांचा अर्थ ठरवावयास तिसऱ्या अध्यायाकडे धाव घेणें अनावश्यक आहे. ‘हा ती सांख्यबुद्धि सांगितली’ असें भगवानांनीं म्हटलें आहे. त्यामुळें ‘हा’ म्हणजे पूर्वी सांगितलेला एवढा आत्मानात्मविवेक सांगितला आहे. संन्यासमार्गासंबंधानें कांहीं सांगितलेलें नाहीं. ११-३० श्लोकांत वर जें सांगितलें आहे तें आत्मज्ञान होय. दुसरें कांहीं नाहीं. आम्हीं यथार्थ स्वरूप त्यांत स्पष्ट केलें आहे. त्यांत संन्यासमार्गाचा कांहीं संबंधही नाहीं (गी. भा. पृ. ४५ पहा). म्हणून येथील सांख्यशब्दाचा अर्थ ठरवावयास तिकडे जावयास नको.

पुढील प्रकरणावरूनच तो ठरविता येतो आचार्यांना योगशब्दाचा वर जो अर्थ केला आहे तोच बरोबर आहे, आणि तोच बरोबर कसा तें आम्ही पुढें दाखवू. येथें अधिक विस्तार नको रहस्यकार म्हणतात—" हे दोन्ही मार्ग स्वतन्त्र असून त्यांच्या अनुयायासही अनुक्रमें सांख्य = सन्यासमार्गी आणि योग = कर्मयोगमार्गी असें म्हणतात (गीं ५ ५)" पण हे दोन्ही मार्ग स्वतन्त्र नाहीत सांख्य–ज्ञान-निष्ठेच्या अधिकाऱ्यांना सांख्य म्हणतात हें खरें (या भाष्यार्थ पृ ४६ पहा) कर्मयोग्यांना योगी किंवा 'योग' म्हणतात, हेंही खरें

पण त्यांतील सांख्य हें मोक्षाचें अंतरंग साधन असून योग हें बहिरंग साधन आहे किंबहुना योग सांख्याचेंही साधन आहे त्यामुळें योगाला चित्तशुद्धि व ज्ञान यांच्या द्वारा मोक्ष मिळतो तो स्वतन्त्रपणें मुक्त होत नाही तर मग पांचव्या अध्यायांत 'यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते' श्लो ५ असें कसें म्हटलें आहे? याचा अधिक विचार पुढें त्याच श्लोकाच्या भाष्यार्थांत करू तूर्त इतकेंच सांगणें अवश्य आहे की, पुण्याहून व नाशिकाहून निघालेले मनुष्यही मुंबईला पोंचतात व कल्याणाहून निघालेलेही पोंचतात, पुण्याहून व नाशिकाहून निघालेल्यांना कल्याणच्या द्वाराच मुंबईस यावें लागतें, त्याला सोडून मुंबईस जाता येत नाही त्याप्रमाणें विविदिषा सन्यासी व कर्मयोगी, भक्त, इत्यादि सर्वांना मोक्ष या स्थानाला ज्ञानाच्या द्वाराच जावें लागतें अर्थात् ज्ञान हें सर्व मार्गांचें जंक्शन आहे ज्ञानापर्यंत जाऊन पोंचल्यावर मग मोक्षाचा एकच मार्ग ज्ञानानंतर त्याला निरनिराळे फांटे नाहीत पण हा अद्वैतसिद्धान्त न कळल्यामुळें गीतेचा अर्थ लावताना रहस्यकारांची फार धांदल उडाली आहे व त्यांना वारंवार धरसोड करावी लागली आहे वैदिक सम्प्रदाय सोडून स्वतन्त्र कल्पना चालविल्याचा हा परिणाम आहे असो,

पुन रहस्यकार म्हणतात—" सांख्यनिष्ठेतील लोक केव्हांना केव्हां तरी अखेर कर्में अजिबात सोडून देणेंच श्रेष्ठ मानीत असल्यामुळें ' पण हें म्हणणें बरोबर नाही कारण सांख्यनिष्ठा म्हणजेच ज्ञानयोग ज्ञानयोगी कर्मांचा त्याग करूनच सांख्य बनत असतात व सांख्यनिष्ठा भगवानांनीच सृष्टीच्या आरंभी सांगितली आहे तेव्हां त्या निष्ठेतील लोक असे मानितात, असा त्यांच्यावर आरोप करण्यांत काय अर्थ आहे?

ते पुन म्हणतात—' म्हणून स्वार्थ न धरतां ज्ञानप्राप्तीनंतरही निष्काम बुद्धीनें सर्वैव कर्में करीत राहणें, हाच प्रत्येकाचा खरा पुरुषार्थ असें ज्या कर्मयोगनिष्ठेचें मत आहे त्या कर्मयोगांतील विशेष सरेपानें योगमार्गांतील ज्ञान सांगण्यास आता सुरवात करून गीतेंतील शेवटच्या अध्यायापर्यंत अनेक कारणें दाखवून व अनेक शंकांचें निवारण करून या मार्गाचेंच पुष्टीकरण केलें आहे भगवानांना केलेला फोड लक्षांत ठेवली म्हणजे गीतेंत कर्मयोगच प्रतिपाद्य आहे, त्याबद्दल शंका रहात नाही " गी र पृ ६२६ पण 'ज्ञानप्राप्तीनंतर निष्काम बुद्धीनें कर्में करीत राहणें' याचा अर्थ काय? ज्ञानानंतर ज्ञानी पुरुषामध्यें स्वर्ग, पुत्र, धन इत्यादिविषयी काम राहतात का काय? तर राहण्याचा संभव असेल तरच 'निष्काम बुद्धीनें कर्में सर्वैव करीत राहणें' या शब्दांना काही तरी अर्थ आहे असें म्हणता येईल, पण श्रुति 'ज्ञानी अकाम, निष्काम, आप्तकाम, आत्मकाम असतो' असें म्हणते येथेंही 'मनांतील सर्व काम सोडून आत्म्यामध्यें आत्म्यानेंच संतुष्ट असणें,' हें स्थितप्रज्ञाचें लक्षण सांगितलें आहे तेव्हां 'ज्ञानी पुरुषानें निष्काम बुद्धीनें कर्में करावी'

विषयक बुद्धीनें—ज्ञानप्राप्तीच्या उपायाच्या ज्ञानानें युक्त झालेला तूं—**हे पार्थ**—हे अर्जुना, —**कर्मबन्धं-कर्म एव धर्माधर्माख्यः बंधः-कर्मबन्धः तं प्रहास्यसि**—कर्मबन्धाला-कर्म हाच धर्म व अधर्म या नांवाचा बंध आहे, त्या कर्मबंधाला सर्वथा टाकशील. (अहो पण कर्मानुष्ठानाविषयीच्या ज्ञानानें कर्मबंधाची निवृत्ति कशी होईल ? कारण तत्त्वज्ञानावांचून कर्मांचा समूल त्याग करितां येणें शक्य नाहीं, या शंकेचे समाधान-)—**ईश्वरप्रसादनिमित्तज्ञानप्राप्तेः इति अभिप्रायः**—ईश्वराच्या आराधनेसाठीं कर्म केलें असता त्याचा प्रसाद होतो, त्या निमित्तानें तत्त्वज्ञान प्राप्त होतें-आणि तत्त्वज्ञानानें कर्मबंधाची निवृत्ति होते, असा याचा आशय आहे. [येथील 'योग, या शब्दाचा अर्थ-पातंजलयोगशास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें ' चित्तवृत्तीचा निरोध ' असा करावयाचा नाहीं. कारण गीताशास्त्रांत तेवढा एकच उपाय सांगितलेला नाहीं. अनेक उपाय सांगितलेले आहेत व योगशब्दाचे अनेक अर्थ रूढ आहेत. त्यांतील उपाय हा सामान्य अर्थ येथें घेणें उचित होय, असें समजून आचार्यांनीं भाष्यांत ' आत्मज्ञानाच्या प्राप्तीचा उपाय ' असा त्याचा अर्थ केला आहे. नंतर ' कर्मयोग व समाधियोग ' असे त्या उपायाचेंच स्पष्टीकरण केलें आहे. कर्मयोग म्हणजे कर्मांचें अनुष्ठान. पण तें कर्मानुष्ठान जर सकाम-फलाच्या इच्छेनें केलेलें असेल तर त्याच्या योगानें ज्ञानप्राप्ति होत नाहीं. म्हणून त्या कर्मानुष्ठानाला ' फलासक्तीवांचून सुख दुःखादि द्वंद्वांना सोडून ईश्वराच्या आराधनार्थ केलेलें ' असें विशेषण दिलें आहे कारण पुढें ४७ व्या श्लोकांत अर्जुनाला असलेंच कर्म करावयास सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें ५३ व्या श्लोकांत समाधियोग सांगितला आहे अर्थात् पुढील उपदेशाकडे पूर्ण लक्ष देऊनच आचार्यांनी योगशब्दाचा ' योग चित्तवृत्तिनिरोधः ' हा योगदर्शनोक्त अर्थ सोडला, व गीतेंतील सर्व साधनांना लागू पडेल असा ' उपाय ' हा अर्थ स्वीकारला, आणि त्यांतील पहिली पायरी ईश्वरार्थ कर्मयोग व शेवटची पायरी समाधियोग, असें स्पष्टीकरण दिलें आहे. योगशब्दाचा 'कर्मयोग' असा अर्थ कोशांत मिळत नाहीं. त्यामुळें त्याचा तो 'प्रसिद्ध अर्थ' आहे, असें केव्हांही म्हणता येत नाहीं. पण योगशब्दाचा 'उपाय' हा अर्थ कोशांत दिलेला आहे. 'योगः संहननोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' असा अमरकोश आहे.

हें म्हणणें 'संन्याशानें ब्रह्मचर्य पाळावें,' या म्हणण्यासारखेंच आहे. 'कर्में सदैव करीत राहणें हाच मनुष्याचा खरा पुरुषार्थ असें कर्मयोगनिष्ठेचें मत आहे ' या म्हणण्याला आधार काय? मीमांसक मुख्य कर्मवादी आहेत. पण तेही कर्मानुष्ठानाला खरा पुरुषार्थ न म्हणतां स्वर्गालाच पुरुषार्थ म्हणतात. ' गीतेंत शेवटच्या अध्यायापर्यंत कर्मयोगाचाच शास्त्रीय पुष्टीकरण केलें आहे ' हें म्हणणें साक्षात् गीतेंतील उपदेशाच्याच विरुद्ध आहे. कसें तें आम्ही पुढें ठिकठिकाणीं दाखवूं. भगवानांनीं येथें ' सांख्यविषयाचें ज्ञान सांगितलें, आतां योगविषयी ऐक. ' एवढेंच म्हणून फक्त विषयविभाग दाखविला आहे. पण तेवढ्यावरून गीतेचा प्रतिपाद्य विषय कर्मयोगच आहे, हें कसें निश्चित होतें ? कारण गीतेंत ज्ञान, भक्ति, ध्यान इत्यादि अनेक विषय आहेत, एक कर्मयोगच नाहीं. याविषयींहि अधिक विचार पुढेंच करूं.

योग म्ह० सहनन–चिलखत, उपाय, ध्यान, सबंध व युक्ति असे पाच अर्थ आहेत. त्यातील उपाय हाच अर्थ येथें संभवतो, ज्ञानोपायामध्ये कर्मानुष्ठानाचा अंतर्भाव होतो. म्हणून त्याला योग असें गौणवृत्तीने म्हणता येतें तेराव्या अध्यायात 'अमानित्वमदाम्भित्वम्०' श्लो ८ इत्यादि ज्ञानाच्या साधनाना 'ज्ञान' म्हटले आहे त्याचप्रमाणें कर्मानुष्ठान मुख्य समाधियोगाचे साधन आहे म्हणून त्याला 'योग' म्हटले आहे अर्थात् योग म्ह० केवल कर्मयोगच असा मुख्यवृत्तान जे अर्थ करितात त्याना हे रहस्य ठाऊक नसतें असो, पुढील उपायज्ञानाविषयी श्रोत्याच्या मनात आवड उत्पन्न व्हावी, म्हणून 'या कर्मानुष्ठानज्ञानाने तू युक्त झालास म्ह० तुला ईश्वरप्रासादामुळे तत्त्वज्ञान होईल व त्यामुळें तुझा धर्माधर्मसंज्ञक बंध निवृत्त होईल ' अशा भगवान् स्तुति करीत आहेत] ३९

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

अन्वयार्थ—**इह**—या मोक्षमार्गरूप कर्मयोगात—**अभिक्रमनाश**—आरंभिलेल्या कर्माचा नाश—**न अस्ति**—होत नाही त्यात—**प्रत्यवायः न विद्यते**—दोष नाही —**अस्य धर्मस्य**—या योगरूप धर्माचे—**स्वल्पं अपि**—थोडेसही अनुष्ठान—**महतः भयात्**—ससाररूप मोठ्या भयापासून—**त्रायते**—रक्षितें ४०

किचान्यत् नेहाभीति । नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगेऽभिक्रमनाशोऽभिक्रमणमभिक्रम प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति । यथा कृष्यादेर्योगविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकफलत्वमित्यर्थः । किच नापि चिकित्सावत्प्रत्यवायो विद्यते । किं तु भवति । स्वल्पमप्यस्य योगधर्मस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतः ससारभयाज्जन्ममरणादिलक्षणात् ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण कर्मानुष्ठानाचे फळ तरी नियमाने मिळतेंच, अशी खात्री कोठें आहे ? शिवाय त्यांत दोषही संभवतात तेव्हा या योगबुद्धीवर तरी श्रद्धा कशी ठेवावी ? उत्तर–)—**किं च 'नेहाभि०' इति अन्यत् (उच्यते)**—शिवाय 'नेहाभि०' या श्लोकाने कर्माचे अनुष्ठान अवश्य केले पाहिजे याविषयी आणखी काही कारण सांगितले जातें —**इह मोक्षमार्गे-कर्मयोगे**—या मोक्षमार्गांत–कर्मयोगात—**अभिक्रम**-

१ रहस्यकार–" कर्मयोगाच्या मुख्य मुख्य सिद्धान्ताचा प्रथम निर्देश करितात–" असें या श्लोकाला अवतरण देतात व पुढें श्लोकाचा अर्थ असा करितात–" येथें म्ह० या कर्मयोगमार्गांत (प्रयत्न) आरंभिल्या कर्माचा नाश होत नाही व (पुढें) विघ्नही येत नाही या धर्माचें थोडेंही (आचरण) मोठ्या भयापासून संरक्षण करितें " आचार्यांनी 'इह' या शब्दाचा 'या मोक्षमार्गांत–कर्मयोगात' असा अर्थ केला आहे व निष्काम व ईश्वरार्पणबुद्धीने केलेलें कर्म हें मोक्षाचें साधन असल्यामुळें त्याला मोक्षमार्ग म्हणणेंच उचित आहे रहस्यकारांना 'प्रत्यवाय शब्दाचा अर्थ 'विघ्न' असा केला आहे तो चिन्त्य आहे. कारण कर्मकाडात प्रत्यवायशब्दाचा अर्थ 'दोष' असाच केला जातो रहस्यकार 'महतः भयात्' याचा अर्थ 'मोठ्या भयापासून' असा अगदी सरळ करितात. पण मोठें भय

नाशः अभिक्रमणं—अभिक्रमः—प्रारंभः तस्य नाशः न अस्ति—अभिक्रमण करणें, हाच अभिक्रम आहे. अभिक्रम म्ह० प्रारंभ. त्याचा नाश नाहीं. [मोक्षमार्गभूत कर्मानुष्ठानात म्ह० निष्काम ईश्वराराधनार्थ केलेल्या कर्मानुष्ठानात प्रारंभिलेल्या कर्मांचा नाश होत नाहीं.]—यथा कृष्यादेः—ज्याप्रमाणें शेती, व्यापार इत्यादि कर्मांचा

कोशलें, तें काहीं सागत नाहीत. आचार्य—'या योगधर्मांचें थोडेंमेही अनुष्ठान जन्ममरणादिरूप समारभयापासून रक्षितें' असा त्याचा अर्थ करितात. वस्तुतः योगधर्मांचा हा रोचक अर्थवाद आहे. पण रहस्यकार त्यालाच मुख्य सिद्धान्त म्हणतात जणु काय अर्थवाद व सिद्धान्त यात काहींच फरक नाहीं ! पण श्लोकातील अक्षरार्थावरूनही ही योगधर्मांची स्तुति–प्रशसा आहे, हें उघड होतें. रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—"कर्मयोगमार्गांत एका जन्मात सिद्धि मिळाली नाहीं, तरी केलेलें कर्म फुकट न जाता पुढील जन्मात तें उप योगी पडतें आणि जन्मोजन्मीं अशी भर पडत जाऊन अखेर केव्हाना केव्हा तरी खरी सद्गति मिळते, असा याचा अर्थ आहे." मग असें जर आहे तर 'ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें काय करावें, तें सागण्यासाठी गीता प्रवृत्त झाली आहे,' इत्यादि म्हणण्याची वाट काय ? ज्ञानानतरही सिद्धि मिळविण्यासाठी जर अनेक जन्म कर्मयोग आचरावा लागत असला तर त्या बिचाऱ्या ज्ञानाची कींव करावयास पाहिजे ! रहस्यकार ! ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें कर्मयोगमार्गानेंच जावें, असा भगवानाचा उपदेश ना ? आणि त्याच ज्ञानोत्तर कर्मयोगाचें जन्मोजन्म आचरण केल्यानें त्यात भर पडत जाऊन अखेर केव्हाना केव्हा तरी खरी सद्गति मिळते, हेंच गीतेचें रहस्य ? खरोखर आपला हा सिद्धान्त अपूर्व आहे ! बिचाऱ्या साम्प्रदायिक अद्वैतमार्गियाना किंवा दुसऱ्या कोणाही साम्प्रदायिकाला असला ज्ञानोत्तरही अनेक जन्म खिनपत ठेवणारा कर्मयोगमार्ग गीतेंत दिसला नाहीं. पण साम्प्रदायिक टीकाकाराच्या टीपेंतून सुटल्यामुळें आपणास तो दिसला ! ! बिचारे रहस्याचे श्रद्धालु वाचक स्वत ला ज्ञानी समजून अनेक जन्म ज्ञानोत्तर कर्मयोग करीत राहोत ! ! त्याना अखेर केव्हांना केव्हा तरी सद्गति मिळेल. आम्हा आचार्यभक्ताना किंवा अद्वैतवेदान्तसाम्प्रदायिकाना ज्ञानसमकालच मुक्ति पाहिजे आहे. ज्ञानापूर्वी चित्तशुद्धीसाठी आम्ही अनेक जन्म कर्मे, उपासना, ध्यान इत्यादि करू. ज्ञान झाल्यावर एक क्षणभरही पुनर्जन्म घेणार नाही. असो, श्लोकार्थाची यथार्थ प्रतिपत्ति न झाल्याचें हें स्पष्ट चिह्न आहे. शिवाय असें का, एकाच जन्मात सिद्धि जरी न मिळाली तरी केलेलें पुण्याचरण फुकट जात नाहीं, हा नियम एका कर्मयोगालाच का तेवढा लागू आहे ? आणि भक्ति, उपासना, ध्यान यानाही तोच नियम का लागू नाहीं ? शिवाय हा नियम कोणत्या कर्माला लागू आहे बरें ? गी र च्या ५५-५६ पृष्ठावर सागितलेल्या मार्गे, विहिरी, तळीं, धर्मशाळा इत्यादि कर्मांनाच तो लागू आहे ना ? यापेक्षा आचार्य म्हणतात त्याप्रमाणें 'इह' म्ह० या मोक्षमार्गांत आरंभिलेलें साधन फुकट जात नाहीं, असें म्हणणेंच अधिक सयुक्तिक होय. आणि आत्मज्ञान हेंच मोक्षाचें साक्षात् साधन असल्यामुळें कर्मयोगादि सर्व साधनें चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानप्राप्तीसाठीं आहेत. चित्तशुद्धि होईपर्यंत त्याचें अनेक जन्म अनुष्ठान करावें लागतें ज्ञानोत्तर साधनाची मुळीच गरज नाहीं व ज्ञानोत्तर एखादाही जन्माचा सभव नाहीं, मग अनेक जन्म तर दूरच राहिले, हा वेदान्तसिद्धान्त होय.

आरंभ जरी केला तरी त्याचे इष्ट फळ मिळेलच असा निश्चय नसतो, (कारण शेती-व्यापार वगैरे केल्यास फायदा होण्याचा संभव आहे, एवढ्या आशेवरच मनुष्य त्याचा आरंभ करतो) तशी या कर्मानुष्ठानात प्रारंभाच्या नाशाची भीति नसते.—**योगविषये प्रारंभस्य अनैकान्तिकफलत्वं न इत्यर्थः**—या योगविषयातील प्रारंभाला व्यभिचारि फलत्व नाही. म्ह० वैदिक कर्माचें नियत फळ मिळत नाही, असें कधीं होत नाही. तें अवश्य मिळतेच. केलेलें शास्त्रीय अनुष्ठान व्यर्थ जात नाही, असा याचा भावार्थ.—**किंच**—शिवाय दुसरे असें का,—**चिकित्सावत् प्रत्यवायः अपि न विद्यते**—एखादा वैद्यराज एखाद्या रोग्याच्या रोगावर औषधोपचार करीत असताना रोग वाढ-ण्याचा किंवा मरण येण्याचाही संभव असतो म्ह० चिकित्सेत प्रत्यवायही संभवतो पण चिकित्सेप्रमाणे–औषधोपचाराप्रमाणे या वैदिक कर्मानुष्ठानात प्रत्यवायही नाही. (कारण ते वेदविहित आहे)—**किं तु भवति**—तर मग त्या कर्मानुष्ठानाचें कोणतें फळ मिळते ?—**अस्य योगधर्मस्य स्वल्पं अपि अनुष्ठितं महतः-जन्ममर णादि-लक्षणात् संसारभयात् त्रायते-रक्षति**—या योगधर्माचें थोडेंसेंही अनु-ष्ठान फार मोठ्या जन्म-मरणादिरूप संसारभयापासून रक्षण करतें. [सम्यग्ज्ञान उत्पन्न करून त्याच्या द्वारा तें अनुष्ठान संसारभयातून सोडवितें. कारण ' सर्वपापप्रसक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम् । यतिस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावन ॥ ' सर्व पापामध्यें आसक्त असलेलाही जो कोणी क्षणभर अच्युताचें ध्यान करतो तो यति, तपस्वी व पंक्तिपावन ब्राह्मणालाही पावन करणारा होतो, असें म्हटलें आहे. ही अच्युताच्या ध्यानाची स्तुति आहे त्यावरून दिवसभर सर्व पापे करावीं व क्षणभर अच्युताचें ध्यान करावें, म्हणजे यति तपस्वी व पंक्तिपावन होता येतें, असे न समजता पापी पुरुषसुद्धा क्षणभरच अच्युत ध्यान करून जर पावन होतो तर मुळीच पाप न करिता अहर्निश ध्यान करणारा मनुष्य साक्षात् ईश्वरमय होईल, यात आश्चर्य कसले ? वास्तव आपणास साक्षात् परमात्मरूप होण्यासाठी पुण्याचरणपूर्वक अच्युताचे सतत ध्यान केले पाहिजे, असा त्यावरून निश्चय करावा. कारण स्तुतीचा उपयोग त्या त्या साधनाविषयीं साधकाच्या मनात आवड उत्पन्न करण्यापुरताच असतो. या श्लोकात व अ. ६ श्लो ४० येथेही या मार्गाची अशीच स्तुति केली आहे. अशाच्या स्तुतीला व निंदेलाही अर्थवाद म्हणतात.] ४०

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

अन्वयार्थ—हे कुरुनंदन—हे कुरुवंशजा अर्जुना !—**इह**—या मोक्षमार्गात—**व्यवसायात्मिका बुद्धिः**—हा निश्चयस्वभावाची बुद्धि—**एका**—एकच आहे—**अव्यवसायिनां**—अनिश्चयी पुरुषाच्या—**बुद्धयः**—बुद्धि—**बहुशाखाः**—अनेक प्रकारच्या—**च**—व—**अनन्ताः हि**—अनन्त आहेत, हें प्रसिद्ध आहे. ४१.

येयं सांख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा व्यवसायेति । व्यवसायात्मिका निश्चयस्वभावैकैव बुद्धिरितरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका सम्यक्प्रमाणजनितत्वादिह श्रेयोमार्गे हे कुरुनन्दन । या पुनरितरा बुद्धयो यासां शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽपारोऽनुपरतः संसारो नित्यप्रततो विस्तीर्णो भवति, प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाच्चोपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु संसारोऽप्युपरमते । ता बुद्धयो बहुशाखा बह्व्यः शाखा यासां ता बहुशाखा बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः केषामव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—(येथें सांख्यज्ञान व योगज्ञान असें बुद्धिद्वयच सांगितलें आहे पण वैशेषिक, न्याय, सांख्य, योग, पूर्वमीमांसा, चार्वाकादिकांचीं नास्तिक शास्त्रें इत्यादिकांनीं उपदेशिलेल्या दुसऱ्या अनेक बुद्धि आहेत भगवानांनी त्या सर्वांचें दुर्लक्ष करून हें बुद्धिद्वयच कां सांगितलें? उत्तर-)—**या इयं सांख्ये बुद्धि उक्ता**—जी ही सांख्यबुद्धि वर सांगितली—**च योगे वक्ष्यमाणलक्षणा**—आणि पुढें योगबुद्धि सांगावयाची आहे—**सा 'व्यवसाया॰' इति**—तीच एक प्रमाणभूत बुद्धि आहे. असें आतां भगवान् 'व्यवसायात्मिका॰' या श्लोकांत सांगतात.—**हे कुरुनंदन**—अर्जुना—**इह श्रेयोमार्गे**—या

१ 'कर्मयोगासंबंधी महत्त्वाचा दुसरा सिद्धान्त आतां सांगतात' असें या श्लोकाला अवतरण देऊन रहस्यकार त्याचा अर्थ असा करितात—"व्यवसाय म्ह॰ कार्याकार्याचा निश्चय करणारी (इंद्रियरूपा) बुद्धि या मार्गांत एक म्ह॰ एकाग्र असावी लागते कारण ज्याच्या बुद्धीचा (अशा प्रकारें) एक निश्चय होत नाहीं त्याच्या बुद्धि म्ह॰ वासना अनेक शाखे फुटलेल्या व अनंत (प्रकारच्या) असतात" पण या श्लोकांत कर्मयोगासंबंधी सिद्धान्त मुळींच सांगितलेला नाहीं मोक्षमार्गांत निश्चित एक बुद्धि असते व प्रवृत्तिमार्गांत अनिश्चित अनेक बुद्धि असतात, असें सांगून या श्लोकांतही मोक्षमार्गभूत योगाचीच प्रशंसा विवक्षित आहे कारण 'योगबुद्धि एक' असें जरी भगवानांनी ३९ व्या श्लोकांत म्हटलें आहे, तरी पुढच्या श्लोकांत कांहीं ती सांगण्यास आरंभ केला नाहीं तर प्रथम ४१ श्लोकांत त्या बुद्धीची प्रशंसा व ४२–४४ श्लोकांत इतर सकाम बुद्धीची निंदा करून ४५ व्या श्लोकांत 'अर्जुना तू निष्काम हो,' असें सांगून ४६ श्लोकांत ज्ञानाच्या फलांत सर्व फलांचा अंतर्भाव होतो असें म्हणून ४७ व्या श्लोकांत पण तुला कर्मांतच अधिकार आहे, येथून योगाच्या उपदेशास आरंभ केला आहे यास्तव स्तुतिरूप किंवा निंदारूप अर्थवादांना कर्मयोगमार्गांतील सिद्धान्त म्हणतां येत नाहीं या श्रेयोमार्गांत व्यवसायात्मिका म्ह॰ निश्चयस्वभावाबुद्धि म्ह॰ ज्ञान एकच आहे वर सांगितलेली सांख्यबुद्धि व पुढें सांगावयाची योगबुद्धि ही एकच प्रमाणभूत बुद्धि आहे कारण ती निर्दोष वेदरूप प्रमाणापासून झालेली आहे वादीच्या दर्शनकारांच्या बुद्धि सम्यक्प्रमाणजनित नसतात, असें आचार्य म्हणतात पण रहस्यकार व्यवसायात्मिका बुद्धि म्ह॰ कार्याकार्याचा निश्चय करणारें बुद्धीन्द्रिय असें म्हणून 'एका' म्ह॰ एकाग्र असावें लागतें, असें सांगतात पण एका म्ह॰ एकाग्र हा मराठी भाषेचाच प्रकार का काय? बरं, एका म्ह॰ एकाग्र असें जरी मानलें तरी पुढें लागलेच स्थिर म्हटलें आहे मग त्याचा सरळ अर्थ असा होतो की कार्याकार्याचा निश्चय करणारें

मोक्षमार्गांत—**व्यवसायात्मिका-निश्चयस्वभावा एका एव बुद्धिः**—व्यवसायात्मिका म्ह० निश्चयस्वभावाची एकच बुद्धि आहे. (श्रेयोमार्गांत प्रवृत्त झालेल्या या व्यवसायात्मिका बुद्धीचें फळ सांगतात–)—**इतरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिका**—या प्रकृतबुद्धिद्वयाच्या अपेक्षेनें इतर-त्याच्या उलट-अप्रमाणजनित –स्वकपोलकल्पित अशा ज्या बुद्धि त्यांचा संसाराला कारण होणारा जो शाखाभेद त्याला बाधित करणारी आहे.—**सम्यक्प्रमाणजनितत्वात्**—कारण ही बुद्धि निर्दोष वेदवाक्यरूप प्रमाणापासून उत्पन्न झालेली असल्यामुळें इतर काल्पनिक ज्ञानाच्या प्रकाराचा बाध करणारी आहे. [त्यामुळें येथें सांगितलेलें बुद्धिद्वय म्ह० उपायरूप योगबुद्धि व उपेयरूप सांख्यबुद्धि अनुक्रमें परंपरेनें व साक्षात् संसारहेतुभूत अज्ञानाचा बाध करणारी आहे. उत्तरार्धाचें व्याख्यान–]—**याः पुनः इतराः बुद्धयः**—आणि ज्या प्रस्तुत बुद्धिद्वयाहून इतर बुद्धि आहेत,—**यासां शाखाभेदप्रचारवशात् अनन्तः अपारः अनुपरतः संसारः नित्यप्रततः विस्तीर्णः भवति**—ज्या अप्रामाणिक बुद्धींचा प्रसंगोपात्त आपल्या अत्यंत वाटलेला विस्तार प्रवृत्त झाल्यामुळें संसार अनंत, अपार, अनुपरत म्ह० नित्य प्रतत-अनंत विस्तीर्ण होतो—**च**—आणि—**प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशात् अनन्तभेदबुद्धिषु उपरतासु संसारः अपि उपरमते**—शुद्ध अनुमान व आगम या प्रमाणांनीं उत्पन्न झालेल्या विवेकबुद्धिरूप निमित्तामुळें त्या अनंतबुद्धि निवृत्त झाल्या असतां संसारही निवृत्त होतो—**ताः बुद्धयः बहुशाखाः**—त्या बुद्धि बहुशाखा आहेत.—**बह्व्यः शाखाः यासां ताः बहुशाखाः बहुभेदाः इति-एतत्**—ज्यांच्या शाखा-भेद पुष्कळ आहेत त्या बहुशाखा-बहुभेदयुक्त असा याचा भावार्थ—**प्रतिशाखाभेदेन अनन्ताः बुद्धयः हि**—प्रत्येक शाखेच्या भेदामुळें अनन्त बुद्धि होतात,—**केषां**—कोणाच्या [1]—**अव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानां इत्यर्थः**—अव्यवसायाच्या-वेदरूप स्वत प्रमाणापासून उत्पन्न झालेल्या विवेकबुद्धिरहित लोकांच्या बुद्धि अनंत असतात असा भावार्थ. [वर सांगितलेली जी व्यवसायात्मिका बुद्धि तिच्याहून अगदीं निराळ्या असलेल्या बुद्धि बहुशाखांनीं युक्त व अनन्त असतात. त्या काल्पनिक-अप्रामाणिक बुद्धींविपर्यांच्या आनुषंगिक अभिनिवेशामुळें तिच्यामध्यें आपल्या अनेक प्रकार उद्भवतात. तेच त्याचे शाखाभेद होत. त्यांच्या प्रवृत्तीमुळें संसार अनंत बनतो. सम्यग्ज्ञानावाचून संसाराची निवृत्ति न होणें, हेंच त्याचें अनन्तत्व आहे संसार स्वत कार्य आहे. पण त्याचें वस्तुभूत-सत्य-अबाधित कारण नाहीं म्हणून अपार-पाररहित म्हटलें आहे तो प्रवाहरूपानें नित्य प्रवृत्त आहे केव्हांही निवृत्त होत नाहीं म्हणून त्याला अनुपरत-नित्यप्रतत म्हटलें आहे तात्पर्य इतर अनंत भेदयुक्त बुद्धींच्या प्रवृत्तीमुळें

---

[1] मुमुक्षूनें अनुष्ठान करावयास योग्य असलेलें जें मोक्षसाधनभूत कर्म त्याविषयींची बुद्धि ही व्यवसायात्मिका बुद्धि होय व्यवसाय म्ह० निश्चय इतर टीकाकारांच्या व्यवसायात्मिका म्ह० निश्चयात्मिका व एका म्ह० एक असा अर्थ करितात

संसार असा अनन्त, अपार व नित्य प्रवृत्त होऊन विस्तारला आहे पण वेदोक्त प्रमाणापासून उत्पन्न झालेल्या विवेक बुद्धीमुळें सम्यग्ज्ञान होऊन अप्रामाणिक बुद्धींचे अनंत भेद निवृत्त होतात त्या असंख्य विपरीत बुद्धि निवृत्त झाल्या असता संसारही निवृत्त होतो पण जे विवेकबुद्धिहीन असतात त्यांचा ज्ञानें बहुशाखानीं युक्त व अनन्त असतात इतर बुद्धांतील एकेका बुद्धीचे अवान्तर भेद अनेक असल्यामुळे ते सर्व मिळून अनंत भेद झाले आहेत] ४१

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥
कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ ४३ ॥
भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना '—**वेदवादरताः**—वेदाचे जे रमणीय अर्थवाद त्यातच आसक्त झालेले—**अन्यत् न अस्ति इति वादिनः**—स्वर्गादि फल देणाऱ्या कर्मांहून दुसरें काही चांगलें साधन नाही, असे बोलणारे—**कामात्मानः**—कामस्वभाव–नाना प्रकारच्या विषयासक्तीनें विषयमय झालेले,—**स्वर्गपराः**—स्वर्गालाच श्रेष्ठ पुरुषार्थ समजणारे, असे—**अविपश्चितः**—अविद्वान्–अविवेकी लोक—**यां इमां पुष्पितां**—ज्या या फुललेल्या वृक्षाप्रमाणे रमणीय वाटणाऱ्या—**जन्मकर्मफलप्रदां**—जन्म हेंच कर्मांचे फल देणाऱ्या,—**भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुलां**—भोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठी जिच्यामध्ये अनेक प्रकारची कर्में सांगितली आहेत, अशा—**वाचं**—वाणीला—**प्रवदन्ति**—बोलतात,—**तया**—त्या वाणीनें—**अपहृतचेतसां**—ज्यांचे चित्त हरण केलें आहे अशा—**भोगैश्वर्यप्रसक्तानां**—भोग व ऐश्वर्य यांत अत्यंत आसक्त झालेल्या—**तेषां**—त्या अविवेक्यांची—**व्यवसायात्मिका बुद्धिः**—निश्चयस्वभाव–सांख्ययोगबुद्धि—**समाधौ**—अंतःकरणात—**न विधियते**—होत नाही ४२—४४

येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते यामिति । यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पितवृक्ष इव शोभमानां श्रूयमाणरमणीयां वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति । केऽविपश्चितोऽल्पमेधसोऽविवेकिन इत्यर्थः । वेदवादरता बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रता हे पार्थ नान्यत्स्वर्गप्राप्त्यादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽस्तीत्येववादिनो वदनशीलाः ॥ ४२ ॥

वृक्ष इव शोभमानां—ज्या या पुष्पित म्ह० फुललेल्या पळसाऱ्या वृक्षाप्रमाणे शोभबहुला ' अनेक प्रकारच्या (यज्ञयागादि) कर्मांनींच ' जन्मकर्मफलप्रदा-' (पुन.) जन्म होणें हें फळ मिळून (जन्मोजन्मा) ' भोगैश्वर्यगतिं प्रति ' भोग व ऐश्वर्य प्राप्त होतें,' ' स्वर्गपरा. कामात्मानः-' ते स्वर्गांच्या पाठीस लागलेले काम्यबुद्धीचे लोक ' तथा अपहृत चेतसा ' वरील भाषणाकडेच त्यांचें मन ओढलें जाऊन ' भोगैश्वर्यप्रसक्ताना ' भोग व ऐश्वर्य यात गढून जातात व त्यामुळें त्यांची ' व्यवसायात्मिका बुद्धि. ' व्यवसायात्मक म्ह० कार्याकार्यांचा निश्चय करणारी बुद्धि (अर्थांच) ' समाधौ ' समाधिस्थ म्ह० एका ठिकाणीं ' न विधीयते ' स्थिर होऊ शकत नाहीं " ४४ पृ ६०८ यान मूळ श्लोकातील शब्द अवतरणचिह्नात आम्ही मुद्दाम दिले आहेत ' रता ' म्ह० भुललेले हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण रत म्ह० आसक्त झालेले, भुललेले नव्हे कारण भुलणें निराळें व रत होणें निराळें. ' पुष्पिता वाच प्रवदन्ति ' याचा ' फुलवून असें भाषण करितात, ' हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण ' पुष्पित ' हें वाणीचें विशेषण आहे व त्याचा अर्थ ' आपातरमणीय ' असा आहे. फुललेल्या वृक्षाप्रमाणें शोभणारा, ऐकायला मोठी गोड अशा वाणी बोलतात. ' वाच ' याचा भाषण व ' पुष्पिता ' याचा फुलवुन हा अर्थ व ' वाच प्रवदन्ति ' याचा ' असें भाषण करितात ' हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण जी वाणी बोलतात जिनें ज्यांचें चित्त हरण केलें आहे असा पुढें संबंध असून 'जन्मकर्मफलप्रदा' व 'भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषणबहुला ' हा विशेषणें आहेत त्यामुळें ती वाणी म्ह० वेदवाणी, नुसतें भाषण नव्हे. बरें, त्यानीं त्याचें भाषण म्हणून जें दिलें आहे त्यात तरी या वाणीच्या दोन विशेषणाचाच अर्थ केला आहे पण तो कितपत बरोबर आहे याचा विचार वाचकानाच करावा 'क्रियाविशेषबहुला ' म्ह० अनेक प्रकारच्या यज्ञयागादि कर्मांनींच, ' जन्मकर्मफलप्रदा ' पुन जन्म होणें, हें फळ मिळून (जन्मोजन्मी) ' भोगैश्वर्यगतिं प्रति-' भोग व ऐश्वर्य प्राप्त होतें. हा अर्थ मुळाला अगदी धरून नाहीं यास्तव भोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठीं ज्या वाणींमध्यें कर्मांचे अनेक प्रकार सांगितले आहेत व जी जन्मरूप कर्मफळ देणारी आहे अशी पुष्पित वाणी अज्ञ कर्मठ बोलतात असा अन्वय व अर्थ करणेंच अतिशय सयुक्तिक आहे बहुतेक सर्व टीकाकार असाच अर्थ करितात ' तया अपहृतचेतसा ' वरील भाषणाकडेच त्यांचें मन ओढून जाऊन, हा अर्थही मुळाला धरून नाहीं, 'तया' ही तृतीया विभक्ति असल्यामुळें तिच्याकडून ज्यांचें चित्त अपहृत झालें आहे, त्या वाणीनें ज्यांचें चित्त आकर्षण करून घेतलें आहे व जे भोगैश्वर्यांत आसक्त झाले आहेत त्यांच्या मनात सांख्य व योग यांविषयींचें ज्ञान होत नाहीं, उद्भवत नाहीं, हाच अर्थ अधिक सयुक्तिक आहे. कार्याकार्यांचा निश्चय करणारी बुद्धि कर्धीच ' समाधौ-' समाधिस्थ म्ह० एका ठिकाणीं ' न विधीयते-' स्थिर होऊ शकत नाहीं, हा अर्थ अयोग्य आहे कारण तो मुळाला धरून नाहीं. 'समाधौ' म्ह० समाधिस्थ–एका ठिकाणीं व 'न विधीयते ' स्थिर होऊ शकत नाहीं हा अर्थ त्या त्या शब्दापासून कसा निष्पन्न होतो, तें एक रहस्यकारासच माहीत !

१ पळसाचें झाड फुललें म्ह० फार सुशोभित दिसतें. पण प्राण्यांच्या उपयोगी पडतील–ज्याना सावयास सापडतील अशा फळें त्यावर येत नाहात. त्याप्रमाणें कर्मकांडात्मक वाणी ऐकायला मोठी गोड वाटते कारण त्यात अनेक साधनें व साध्य यांचें रसभरित वर्णन केलेलें असतें. पण ती निरतिशय फल मात्र देत नाहीं. म्हणून हा दृष्टान्त दिला आहे.

भणाऱ्या—**श्रूयमाणरमणीयां**—श्रवण करीत असताना अत्यंत रमणीय वाटणाऱ्या—**वाचं-वाक्यलक्षणां**—वाक्यरूप वाणीला—**प्रवदन्ति**—बोलतात. —**के**—कोण बोलतात?—**अविपश्चितः-अल्पमेधसः-अविवेकिनः इत्यर्थः**—अविद्वान्-अल्पबुद्धिमान्-अविवेकी असा याचा भावार्थ.—**वेदवादरताः-बहु-अर्थवाद-फलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः**—अनेक अर्थवाद,फल व साधनें याचें प्रकाशन करणाऱ्या वेदवाक्यामध्ये रत झालेले,—**हे पार्थ**—अर्जुना,—**स्वर्गप्राप्त्यादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्यः अन्यत् न अस्ति इति एवं वादिनः वदनशीलाः**—स्वर्गाची प्राप्ति होणें, इत्यादि फलाचीं साधनें, अशा कर्मांहून दुसरें-ईश्वर किंवा मोक्ष नाहीं, असें बोलण्याचें ज्याचें शीलच बनलें आहे, असे ते कर्मनिष्ठ अविवेकी सम्यग्ज्ञानवान् होत नाहात. [वेदवाद म्ह० वेदवाक्यें, ता पुष्कळ अर्थवाद, फलें व साधनें याचें प्रकाशन करितात. वेदात जे विधि असतात त्याचे शेष म्हणून विधीची स्तुति, फल व साधन याचेंही सविस्तर वर्णन असतें. ता विधिशेषवाक्ये ऐकून पूर्वोक्त वेदाभ्यायी अविवेकी ब्राह्मण त्यातच आसक्त होतात. कर्मकाडनिष्ठ होतात. त्यामुळे कर्मकाडरूपी पुष्पित वाणीचे प्रवचन करणारे ते कर्मनिष्ठ कर्मावाचून दुसरें काहीं नाहीं, ईश्वर किंवा मोक्षही नाहीं, असें म्हणून नास्तिक बनतात. अविवेकामुळे त्याना वेदवाक्यार्थ तात्पर्य कशात आहे, हें कळत नाहा. त्यामुळें त्याना सम्यग्ज्ञान होत नाहा. मलनाच सिद्धान्त ठरवितात व त्याचाच मग दुरभिमान धरितात. अशा लोकाची प्राय. व्यवसायात्मिका बुद्धि स्थिर होत नाहा.]४२

ते च-कामात्मान इति । कामात्मानः कामस्वभावाः कामपरा इत्यर्थः । स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधाना जन्मकर्मफलप्रदां कर्मणः फलं कर्मफलं जन्मैव कर्मफलं जन्मकर्मफलं तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुवर्तते । क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषास्ते बहुला यस्यां वाचि तां स्वर्गपशुपुत्राद्यर्था यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते । भोगैश्वर्यंगति प्रति भोगश्चैश्वर्यं च भोगैश्वर्ये तयोर्गतिः प्राप्तिर्भोगैश्वर्यगतिस्तां प्रति साधनभूता ये क्रियाविशेषास्तद्बहुलां तां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः॥४३॥

भाष्यार्थ—(प्रकृत अविवेकी प्रवचनकर्त्यांना व्यवसायात्मिका बुद्धीची प्राप्ति न होण्याचें कारण दुसऱ्या विशेषणाना सुचवितात-)—**ते च 'कामात्मानः०' इति**—ते आणखी कसे असतात तें 'कामात्मान ०' या श्लोकात सागतात—**कामात्मानः-कामस्वभावाः-कामपराः इत्यर्थः**—कामामध्येंच ज्याचें चित्त असतें ते का-

१ गीतार्थाचा विचार करणाऱ्या आधुनिकाचीही हीच अवस्था झाली आहे. त्यामुळें त्याना खरा गीतार्थ कळत नाहा, विधिवाक्य कोणतें व अर्थवादवाक्य कोणतें, याचा निश्चय न करिता ते फक्त अक्षरार्थाला चिकटून बसतात, आम्ही मराठ अर्थ करतों, म्हणून वृथा अभिमान धरितात, पण देवही तोही टिकत नाहीं. कारण असल्या ग्रथाचा अर्थ तात्पर्यानुसारच करावा लागतो.

त्मे म्ह० कामस्वभाव–कामपरायण असा याचा भावार्थ. [निरनिराळ्या फलांच्या इच्छेनें तत्साधनभूत कर्मांमध्ये प्रवृत्त झाल्यामुळें कर्मसंन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठेविषयीं बहिर्मुख होणें, हेंच कामपरायणत्व होय]—**स्वर्गपराः—स्वर्गः परः पुरुषार्थः येषां ते स्वर्गपराः स्वर्गप्रधानाः**—स्वर्ग हाच ज्याचा परम पुरुषार्थ आहे ते स्वर्गपर म्ह० स्वर्गप्रधान [कर्मनिष्ठ लोक कर्मांमध्येंच आसक्त असतात. त्यांना स्वर्ग या फलाची इच्छा असते स्वर्ग हाच परम पुरुषार्थ आहे, असा त्यांचा निश्चय असतो, त्यामुळें मोक्ष व त्याचा उपाय ज्ञान यांकडे त्यांच्या मनाचा मुळीं कलच नसतो]—**जन्मकर्मफलप्रदां–कर्मणः फलं कर्मफलं जन्म एव कर्मफलं जन्मकर्मफलं तत् प्रददाति इति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं प्रवदन्ति इति अनुषज्यते** —कर्माचें जें फल ते कर्मफल, जन्म हेंच कर्मफल–जन्मकर्मफल, ते उत्तम प्रकारें देते म्हणून जन्मकर्मफलप्रदा, त्या वाणीला बोलतात–उच्चारितात, असा मागील श्लोकांतील 'वाच'शब्दाशीं या शब्दाचा अन्वय लागतो [येथील ' जन्म ' या शब्दानें उच्च, नीच व मध्यम देह व त्यांचे असंख्य अवांतर भेद यांचें ग्रहण करावें पण ती वाणी असें अनेक देहरूप फळ कशी देणार ? या प्रश्नाचें उत्तर–]—**क्रियाविशेषबहुलां–क्रियाणां विशेषाः क्रियाविशेषाः ते बहुलाः यस्यां वाचि तां**—क्रिया म्ह० याग, दान इत्यादि अनुष्ठानें, त्यांचे विशेष म्ह० देश, काल, अधिकारी, यामुळें होणारे सत्राह, अनेकाह इत्यादि प्रकार ते ज्या वाणीमध्यें पुष्कळ प्रतीत होतात, ती क्रियाविशेषबहुल वाणी होय (त्या वाणीमध्यें ते विशेष बाहुल्यानें कसे राहतात, ते सांगतात–) —**स्वर्ग पशु पुत्र-आदि अर्थाः यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते**—स्वर्ग, पशु, पुत्र इत्यादि अर्थ–विषय ज्या वाणीकडून मोठ्या प्रमाणावर प्रकाशित केले जातात, (अशा त्या वाणीला बोलतात तथापि कर्मनिष्ठांचा कल मोक्षाकडे होण्यास काय हरकत आहे, या प्रश्नाचें उत्तर–)—**भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्च ऐश्वर्यं च भोगैश्वर्ये तयोः गतिः–प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः तां प्रति साधनभूताः ये क्रियाविशेषाः तद्बहुलां**—भोग व ऐश्वर्य–भोगैश्वर्य, त्यांची जी गति म्ह० प्राप्ति–ती भोगैश्वर्यगति त्या प्राप्तिप्रत–भोगैश्वर्यप्राप्तीचे साधनभूत असे जे क्रियांचे प्रकार, ते ज्यांत बहुल म्ह० पुष्कळ आहेत,—**तां वाचं प्रवदन्तः मूढाः संसारे परिवर्तन्ते इति अभिप्रायः**—त्या तशा त्या कर्मकांडरूप वाणीला बोलणारे मूढ संसारांत परिभ्रमण करीत राहतात, असा याचा आशय आहे [ते अविवेकी कर्मनिष्ठ लोक फलाच्या इच्छेनें अनेक कर्मे करितात स्वर्ग हाच त्यांचा मुख्य पुरुषार्थ असतो स्वर्गाच्या पलीकडे मोक्ष म्हणून कांहीं आहे, ईश्वर म्हणून कोणी कर्मे व कर्मफल यांचा नियन्ता व दाता आहे, ज्ञान हें मोक्षाचें साधन आहे, असें ते जाणतच नाहीं वेदोक्त कर्मे करून स्वर्ग मिळविला की पुरुषार्थ सफल, असा त्यांचा दृढ निश्चय झालेला असतो ज्या वाणींत विषयभोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठीं, त्यांची प्राप्ति व्हावी म्हणून अनुष्ठेय कर्मांचे अनेक प्रकार सांगतलेले आहेत व जी विविध शरीरें हेच फळ देते, अशा पुष्पित वाणीचा ते पाठ करीत

वसतात, व त्यामुळे संसारातच भ्रमण करितात अहो पण त्या कर्मानुष्ठान करणाऱ्या -कर्मकांडनिष्ठ कर्मठांचीही बुद्धि शुद्ध होऊन त्यांना मोक्ष व त्याचें साधन ज्ञान यावि-षयीं इच्छा उत्पन्न होईल व कालान्तरानें त्यांनाही मोक्ष मिळेल, म्हणून म्हणाल तर त्याचें उत्तर ' भोगै० ' या पुढील श्लोकान देतात–]

तेषां च—भोगेति । भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः कर्तव्यमैश्वर्यं चेति भोगैश्वर्ययोरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानां तया क्रियाविशेषबहुलया वाचाऽपहृतचेतसामाच्छादित-विवेकप्रज्ञानां व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ समाधीयतेऽस्मिन्पुरुषो-पभोगाय सर्वमिति समाधिरन्तःकरणं बुद्धिस्तस्मिन्समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—च भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तेषां—आणि भोग व ऐश्वर्य यांमध्यें आ-सक्त झालेल्या त्यांची (व्यवसायात्मिका बुद्धि होत नाहीं, असा पुढें संबंध)—**भोगः कर्तव्यं ऐश्वर्यं च इति भोगैश्वर्ययोः एव प्रणयवतां तदात्मभूतानां**—भोग–कर्तव्य व ऐश्वर्य, त्या भोगैश्वर्यांमध्येंच ज्याचा प्रणय आहे, जे तदात्मभूत झाले आहेत, भोग व ऐश्वर्य हेंच आपलें या जगांतील कर्तव्य आहे, अशा अभिनिवेशानें युक्त असलेल्या चित्ताशीं ज्याचा तादात्म्य-अध्यास झाला आहे म्ह० जे बहिर्मुख आहेत—**तया -क्रियाविशेषबहुलया वाचा**—त्या क्रियाविशेषप्रचुर वाणीनें—**अपहृतचेतसां**—ज्यांची विवेकप्रज्ञा आच्छादित केली आहे अशा लोकांच्या—**समाधौ समाधीयते अस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वं इति समाधिः–अन्तःकरणं–बुद्धिः तस्मिन्**—समाधांत म्ह० अन्तःकरणांत–ज्यांत पुरुषाच्या उपभोगासाठीं सर्व उत्तम प्रकारें स्थापिलें जातें तो समाधि म्ह० अन्तःकरण–बुद्धि त्यांत—**व्यवसायात्मिका सांख्ये योगे वा बुद्धिः**—सांख्य किंवा योग यांविषयाची जी व्यवसायात्मिका बुद्धि ती—**न विधीयते -न भवति इत्यर्थः**—स्थित होत नाहीं त्यांच्या अन्तःकरणांत तसली बुद्धिच उत्पन्न होत नाहीं, असा याचा भावार्थ [अमृतपान, अप्सरांबरोबर विहार, पारिजातादि पुष्पां चा सुगंध, नंदनविहार इत्यादिकांचा उपभोग–अनुभव व त्याला कारण होणारें ऐश्वर्य -देवादिकांचें स्वामित्व वगैरे यामध्यें अत्यंत आसक्त झालेल्या म्ह० आम्हाला याचाच प्राप्ति करून घ्यावयाची आहे,अशा अभिनिविष्ट चित्ताशीं ज्यांनी आपलें तादात्म्य करून घेतलें आहे अशा म्ह० आत्मोन्मुखता सोडून बहिर्मुख झालेल्या लोकांच्या अन्तःकरणांत व्यव-सायात्मिका बुद्धि स्थिर होत नाहीं. कारण पूर्वोक्त क्रियाविशेषप्रचुर कर्मकांडात्मक वाणीनें त्यांच्या विवेकशक्तीला आच्छादित करून सोडलेलें असतें त्यामुळें त्यांच्या समाधींत म्ह० अन्तःकरणांत सांख्य किंवा योग यांविषयाची निश्चयरूप बुद्धि उत्पन्नच होत नाहीं पुरुषाच्या भोगासाठीं ज्यांत सर्व विषयजात ('समाधीयते') स्थापिलें जातें ती समाधि म्ह० अन्तःकरण इंद्रियांच्या द्वारा सर्व विषय अन्तःकरणांत येतात म्हणजे अन्तःकर-णाची वृत्ति विषयाकार बनते अन्तःकरण तदाकार झालें, म्ह० अन्तःकरणाचा साक्षी त्याला पाहतो अन्तःकरण ज्याचें ग्रहण करीत नाहीं त्याला आत्मा पहात नाहीं, व तें ज्याचें ग्रहण करतें तो पदार्थ वस्तुत बाहेर जरी नसला तरी आत्मा त्याला पाहतो.

म्हणून पुरुषोपभोगासाठी अन्तःकरणांत सर्व ठेविले जाते, असे म्हटलें आहे. येथें समाधि म्ह० संप्रज्ञात किंवा असंप्रज्ञात समाधि असा अर्थ करितां येत नाहीं. कारण समाधींत वृत्तीचा अभावच असतो. त्यामुळें व्यवसायात्मिका बुद्धिवृत्ति त्यांत संभवत नाहीं. ती अन्तःकरणांतच संभवते] ४४.

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

अन्वयार्थ—हे अर्जुन—हे अर्जुना !—**वेदाः त्रैगुण्यविषयाः**—वेदांचा विषय त्रैगुण्य म्ह० संसार आहे.—**त्वं**—तूं—**निस्त्रैगुण्य**—निष्काम,—**निर्द्वंद्व**—शीतोष्ण-सुख-दुःख-लाभालाभ इत्यादि द्वंद्वांनीं रहित,—**नित्यसत्त्वस्थः**—नेहमीं सत्त्वगुणी—**निर्योगक्षेमः**—योगक्षेमाची चिंता न करणारा व—**आत्मवान्**—आत्मस्वरूपाविषयीं सावधान—**भव**—हो.

य एवं विवेकबुद्धिरहितास्तेषां कामात्मनां यत्फलं तदाह त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयास्त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाशयितव्यो येषां ते वेदास्त्रैगुण्यविषयास्त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निष्कामो भवेत्यर्थः । निर्द्वंद्वः सुखदुःखहेतू सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वंद्वशब्दवाच्यौ ततो निर्गतो निर्द्वंद्वो भव । त्वं नित्यसत्त्वस्थः सदासत्त्वगुणाश्रितो भव । तथा निर्योगक्षेमोऽनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करेत्यतो निर्योगक्षेमो भव । आत्मवानप्रमत्तश्च भव । एष तवोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थ— (अहोपण वेदाभ्यास करणाऱ्या अविवेक्याच्याही मनांत विवेकबुद्धि उत्पन्न होईल, म्हणून कोणी म्हणेल तर आचार्य सांगतात—)—**ये एवं विवेकबुद्धिरहिताः तेषां कामात्मनां**—जे अशा रीतीनें विवेकबुद्धिरहित आहेत त्या कामात्म्यांना—सकाम पुरुषांना—**यत्फलं तत् 'त्रैगुण्य०' इति आह**—जें फळ मिळतें तें भगवान् 'त्रैगुण्य०' या चरणानें सांगतात—**त्रैगुण्यविषयाः-त्रैगुण्यं-संसारः विषयः प्रकाशयितव्यः येषां ते वेदाः त्रैगुण्यविषयाः**—त्रैगुण्य म्ह० संसार. ज्यांचा तो संसार विषय आहे म्ह० ज्यांना संसाराचें प्रकाशन-प्रतिपादन करावयाचें आहे ते वेद त्रैगुण्यविषय होत (सत्त्वादि तीन गुणांचा जो समाहार त्याला त्रैगुण्य म्हणतात. पुण्य-पाप व मिश्र कर्म आणि त्याचें फल यांचा संबंधरूप समाहार म्हणजेच त्रैगुण्य संसार म्हणजे तरी काय? हे त्रिविधकर्म व त्याचा फलसंबंध हाच संसार आहे. कर्मकांडरूप वेदाचा प्रतिपाद्य विषय त्रैगुण्य म्ह० संसार आहे. येथील वेदशब्दानें कर्मकांडच घेणें उचित आहे. त्याचा अभ्यास करणाऱ्या लोकांना त्यांत सांगितलेल्या कर्मांच्या अनुष्ठानद्वारा निश्चयानें संसारच प्राप्त होतो. तेव्हां कर्तव्य व फल यांच्या चक्रांत सांपडलेल्या संसारी जीवांना विवेक करण्यास अवसरच कोठून मिळणार? तर मग संसाराचें परिमार्जन करण्यासाठीं विवेक सिद्ध व्हावा, म्हणून मीं काय करावें ? असें

विचारशील तर सांगतो]—**अर्जुन, त्वं तु निस्त्रैगुण्यः भव-निष्कामः भव इत्यर्थः**—हे अर्जुन,पण तूं निस्त्रैगुण्य हो–निष्काम हो, असा याचा भावार्थ. [अहो पण याच श्लोकांत पुढें जर नित्यसत्त्वस्थ हो, असें स्पष्ट ह्मटले आहे तर निस्त्रैगुण्य हो, असें कसे भगवान् सागत आहेत, अशी शंका कोणाला येऊं नये, ह्मणूनच भाष्यांत 'निष्काम हो' असा त्याचा अर्थ केला आहे]—**निर्द्वंद्वः-सुखदुःखहेतू सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वंद्वशब्दवाच्यौ ततः निर्गतः निर्द्वंद्वः भव**—सुख व दुःख यांना कारण होणारे व परस्पर विरोधी असणारे जे दोन पदार्थ त्यांना द्वंद्व ह्मणतात. [शीत-उष्ण, लाभ-अलाभ, जय पराजय इत्यादि, असले परस्पर विरुद्ध दोन पदार्थ हा द्वंद्व या शब्दाचा वाच्य-अर्थ आहे]—त्या द्वंद्वापासून निघालेला–दूर झालेला असा तूं हो म्ह० निर्द्वंद्व हो. [द्वंद्वराहित्य ह्म० शीतोष्णादिकाना सहन करणें, हें निष्काम होण्याचें साधन आहे, असें सांगून सदा सत्त्वगुणाचा आश्रय करणे, हा निर्द्वंद्व होण्याचा उपाय आहे असें सांगतात–]—**त्वं नित्यसत्त्वस्थः-सदा सत्त्वगुणाश्रितः भव**—तूं नित्यसत्त्वस्थ-ह्म० सदा सत्त्वगुणाचा आश्रय केलेला असा हो. [अहोपण योगक्षेमाकडे ज्याचें लक्ष आहे त्याला रजोगुण व तमोगुण याना सोडून केवल सत्त्वगुणाचा आश्रय करतां येणार नाहीं, अशी शंका घेऊन सांगतात–]—**तथा निर्योगक्षेमः-अनुपात्तस्य उपादानं योगः उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः**—त्याचप्रमाणें तूं योगक्षेमरहित हो. ज्याचा संग्रह केलेला नाहीं अशा अवश्य पदार्थांचा संग्रह–संपादन करणें हा योग व ज्याचा संग्रह–संचय केला आहे त्याचें रक्षण करणें हें क्षेम. (अहो पण जिवंत रहाण्यास अवश्य लागणाऱ्या अन्नवस्त्रादिकाचा संग्रह व रक्षण करणे, यांत कांहीच दोष नाहीं. कारण योगक्षेम हे सुद्धा जीवनाच्या द्वारा पुरुषार्थांच्या उपयोगी आहे, तेव्हां 'निर्योगक्षेम हो' असें कसें म्हणता ? उत्तर)—**योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिः दुष्करा, इत्यतः निर्योगक्षेमः भव**—योग व क्षेम याना प्रधान मानून त्यात तत्पर झालेल्या पुरुषाची श्रेयोमार्गात–मोक्षमार्गात प्रवृत्ति होणे फार कठिण आहे. ह्मणून तूं निर्योगक्षेम हो. (अहो पण योगक्षेमामध्ये सर्वांची स्वभावतःच प्रवृत्ति होत असते. त्यामुळें त्यापासून निवृत्त होणें अशक्य आहे, असें कोणी म्हणेल म्हणून सागतात–)—**आत्मवान्-अप्रमत्तः च भव**—आणि आत्मवान् म्ह० अप्रमत्त हो (मनाने विषयाधीन न होणें,हाच अप्रमाद आहे.करितां तूं आपल्या मनाला विषयपरवश होऊं देऊं नको अहो पण मुमुक्षूला असा उपदेश केला जातो. प्रवृत्तिमार्गी पुरुषाला असा उपदेश करतां येत नाहीं, यावरून अर्जुन मुमुक्षु होता, असें ठरलें, म्हणून कोणी म्हणेल तर सागतात–)—**एषः तव उपदेशः**—हा तुला उपदेश आहे. [स्वधर्माचें अनुष्ठान करीत असताना त्यामुळेंच चित्तशुद्धि होऊन मुमुक्षुत्वहि वाणावे, म्हणून तुला हा उपदेश केला आहे. त्याप्रमाणें तूं स्वधर्माचरण केलेंस म्हणजे चित्तशुद्धि, मुमुक्षुत्व इत्यादि ज्ञानाधिकारी पुरुषाला अवश्य असलेले गुण तुझ्यामध्यें येतील.] ४५

---

१ रहस्यकार ह्मणतात 'वेद त्रैगुण्याच्या गोष्टींना भरलेला आहे' पण त्यापेक्षा 'कर्मकाडात्मक वेदाचा विषय सत्त्वादि त्रिगुणाचा परिणाम असा समार आहे. कर्मकाड संसारात पडण्याचेच

उपाय ह्म० अग्निहोत्रादि सकाम कर्मे सांगतो त्यांतून सुटण्याचे उपाय सांगत नाही,' असें ह्मणणें अधिक सयुक्तिक होय कारण वेद कर्मांच्या योगानें स्वर्गादि सांसारिक फळेंच मिळविण्याचा उपदेश करतो ह्मणून त्याचा प्रतिपाद्य विषय संसार आहे, पण तू निस्त्रैगुण्य हो ह्म० त्या संसाराविषयींची कामना सोड निष्काम हो पण रहस्यकार 'निस्त्रैगुण्य ह्म० त्रिगुणातीत हो' असें ह्मणतात पण 'त्रिगुणातीत हो' असा अर्थ केल्यावर 'नित्य सत्त्वस्थ हो' याची उपपत्ति कशी लागणार? वास्तव 'निस्त्रैगुण्य ह्म० निष्काम हो, नित्य सत्त्वगुणाश्रित हो' इत्यादि अर्थच सयुक्तिक होय रहस्यकार ह्मणतात– 'नित्यसत्त्वस्थ या पदाचाच अर्थ त्रिगुणातीत असा होतो' पण मग 'निस्त्रैगुण्य' ह्म० त्रिगुणातीत हो व 'नित्यसत्त्वस्थ' ह्म० त्रिगुणातीत हो असा अर्थ केल्यास पुनरुक्ति हा दोष नाही का येत? रहस्यकार ह्मणतात–" मायिक संसारातील सुखें प्राप्त होण्यासाठी मीमांसामार्गातील लोक यौत यज्ञयागादि करीत असतात" पण मीमांसामार्गातील लोक ह्मणून कोणी निराळेच आहेत का काय? नाहीं सर्व वैदिक कर्माधिकारी हे मीमांसामार्गाच आहेत कोणताही वेदानुयायी द्विज हा प्रथम कर्माधिकारीच असतो पण रहस्यकारांनी मीमांसामार्ग व सन्यासमार्ग हे आपल्याच पदरचे शब्द योजून जणु काय बौद्ध, जैन, किंवा सांख्य, योग, इत्यादिकांप्रमाणें तेही निराळेच मार्ग किंवा दर्शनें आहेत असें भासविण्याचा यत्न केला आहे पण वस्तुस्थिति तशी नाहीं वेदाचे प्रवृत्ति व निवृत्ति असे जे दोन मुख्य प्रकार आहेत त्यांचेंच प्रतिपादन करणारी ती दोन– मीमांसा व वेदान्त हीं–शास्त्रें आहेत मीमांसा कर्मकांडात्मक वेदाचा विचार करतें व वेदान्त वेदाच्या उपासना व ज्ञान या कांडांचा विचार करतो ह्मणूनच त्या दोन शास्त्रांना पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा असे क्रमानें म्हणतात पूर्वमीमांसेंत भट्ट, प्रभाकर, मुरारीमिश्र इत्यादि जसे मतभेद झाले, तसेच उत्तरमीमांसेंत अद्वैत, द्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत इत्यादि संप्रदाय झाले वास्तव 'मीमांसामार्गांतील लोक अमुक ह्मणतात व संन्यासमार्गी तमुक ह्मणतात व आमचें कर्मयोगशास्त्र मात्र असें ह्मणतें,' असें ह्मणून गीतेला अगदी पृथक् शास्त्र मानणें, हा अन्याय आहे 'मीमांसामार्ग ह्म० वेदोक्त कर्मकांडच होय, व सन्यासमार्ग ह्म० अद्वैत वेदान्त कर्मकांडात सर्वच काम्य कर्मे सांगितली आहेत, असें नाही त्यात नित्य, नैमित्तिक, काम्य, प्रायश्चित्त व निषिद्ध अशी पांच प्रकारचीं कर्मे सांगितली आहेत सर्वप्राणिसाधारण अशा स्वाभाविक कर्मांचें अधोगति हें फळ आहे वास्तव वेदानें प्रथम त्या स्वाभाविक कर्मांनाच प्रतिबंध करून कर्माधिकारी मनुष्याच्या स्वर्गादि उत्कर्षासाठी नित्य नैमित्तिकादि कर्मे सांगितली आहेत त्यालाच प्रवृत्तिमार्ग ह्मणतात कारण तीं कर्मे मनुष्याच्या अधोगतीला जरी निरोध करीत असलीं तरी स्वर्गादि संसारसुखांतच प्रवृत्त करितात शिवाय अधिकारी मनुष्यही सात्त्विक, राजस व तामस अशा तीन प्रकृतीचे असल्यामुळे त्यांच्या प्रकृतीप्रमाणें वेदांत सात्त्विक, राजस व तामस अशीं त्रिविध कर्मे विहित आहेत त्यांतील कांहीं ऐहिक उत्कर्षासाठीं व बाकीचीं सर्व पारलौकिक उत्कर्षासाठीं आहेत त्यांपैकी नित्य व नैमित्तिक कर्मे सर्व वैदिक धर्मी द्विजांना केलींच पाहिजेत, व तीं सर्व पारलौकिक उत्कर्षासाठींच आहेत काम्य कर्मेंच ऐहिक व पारलौकिक फलासाठीं विहित असतात. प्रायश्चित्त कर्मे घडलेल्या निषिद्धाचरणाच्या परिहारासाठी व निषिद्ध कर्मे सर्वथा त्याज्य ह्मणून सांगितलेलीं आहेत पूर्वमीमांसा हें एक शास्त्र आहे व त्यांत या पूर्वोक्त वैदिक कर्मकांडाचाच विचार केला आहे स्वतः मी

मासा कोणत्याच कर्माचें विधान करीत नाही फक्त तो कर्मकाडोक्त सर्व वाक्याचा विचार करून इतिकर्तव्यता सागते पण रहस्यकार काय म्हणतात तें पहा–" कोणा पुत्रप्राप्ति व्हावी म्हणून अमुक याग करितो तर कोणी पाऊस पडावा म्हणून दुसरी इष्टि करतो हीं सव कर्में इहलोकीं समार चालण्यासाठी म्हणजे योगक्षेम चालण्यासाठीं आहेत म्हणून ज्याला मोक्ष मिळवावयाचा आहे त्यानें वैदिक कर्मकाडातील हीं त्रिगुणात्मक व फक्त योगक्षेम सपादन करणारीं कर्में सोडून देऊन आपलें चित्त परमब्रह्माकडे लाविलें पाहिजे वैदिक कर्मकाडातील हीं काम्य कर्में सोडली तर योगक्षेम कसा चालेल ? " पण ' कर्मकाडोक्त कर्में ससार चालण्यासाठी म्ह० योगक्षेम चालण्यासाठी, फक्त योगक्षेम सपादन करणारी, ती सोडली तर योगक्षेम कसा चालेल ' ही भीति अभ्यानीं आहे वैदिक काम्य कर्में ऐहिक योगक्षेमासाठी अहेत, ही कल्पनाच खोटी आहे यज्ञयागादि कर्में मुख्यत स्वर्गासाठीं आहेत. 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि विधिवाक्यें या विषया प्रमाण आहेत योगक्षेम लौकिक धर्मांनाच होतो त्याला कर्मकाडोक्त कर्मेच नकोत कर्मकाड केवळ धर्मासाठी आहे पुत्र कामेष्टि, कारिरा इष्टि इत्यादि काहीं इष्टि ऐहिक फलासाठीही कर्मकाडात सागितल्या आहेत पण कर्मकाडाचा मुख्य विषय त्या इष्टि नव्हेत परलोकप्राप्तीसाठीं नित्य नैमित्तिकादि कर्में सागणें हा त्याचा मुख्य विषय आहे 'तू निर्योगक्षेम हो' याचा अथ–निष्काम व नित्य सत्त्वस्थ झाल्यावर माझा योगक्षेम कसा चालेल,ही चिंताही तू बाळगू नकोस कारण माझ्या भक्ताचा योगक्षेम मी चालवितों (९ २२)–असा आहे त्याचा काम्य कर्माशी काही सबध नाही व काम्य कर्में योगक्षेमासाठी नाहीत असो, या श्लोकात ' तू निष्काम, नित्यसत्त्वस्थ निर्द्वद्व, योगक्षेमाच्या चिंतेनें रहित व आत्मवान् हो ' असें सागितल्यामुळें कर्मांचा त्याग करण्याचा प्रसग आला, असें समजून रहस्यकार म्हणतात–"पण याचा अथ सव कर्में स्वरूपत अनीवान सोडून दे असाही समजावयाचा नाही वरील श्लोकात वैदिक काम्य कर्मांची जी निंदा केली आहे किंवा कमीपणा दाखविला आहे तो कर्मांचा नव्हे तर त्यातील काम्य बुद्धीचा आहे काम्यबुद्धि मनात नसेल तर तुरवे यज्ञ याग कोणत्याही प्रकारें मोक्षास प्रतिबधक होत नाहीत " पण येथें कर्मत्यागाची प्राप्तिच नाहीं. कारण वर ४२ ४४ श्लोकात सकाम बुद्धीनें युक्त असलेल्या कर्मठाची निंदा करून या श्लोकात, वेद ससाराचेंच प्रतिपादन करितात पण तू निष्काम हो, इत्यादि सागितलें आहे कारण कर्मकाडाच्या पुढची पायरी म्हणजे उपासना कर्मफलाची इच्छा सोडून कर्में करणें, येथून तिचा आरभ होतो. ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर्में करणें म्ह० उपासनेला सुरवात करणें आहे उपासनेनें चित्त सौम्य होतें, चित्तशुद्धि होते, ज्ञान होतें, मी कर्ता इत्यादि भावना नष्ट होते, ज्ञाननिष्ठा योग्यता प्राप्त होते, त्यानतर वैदिक कर्मकाडाचा सहज त्याग होतो त्यानतर निष्काम यज्ञयागाचाही असभव होतो त्याविषयी अधिक विचार पुढे भाष्यात होणार आहे. म्हणून येथें विस्तार करीत नाही

रहस्यकार म्हणतात—" मीमासकाचा हाच यज्ञयागादि कर्में फलाशा व सग सोडून चित्तशुद्ध्यर्थ व लोकसग्रहार्थ अवश्य केली पाहिजेत " पण गीता झालेवर त्यानीं पुण्यानें याद करावें हें सागण्यासाठी आहे ना ? मग ज्ञानोत्तर चित्तशुद्धीची काय अवश्यकता ? या रहस्यकाराच्या मतें ज्ञानानतरही चित्तशुद्धि व्हावयाचा शिल्लक राहते ? पुन म्हण-

यावानर्थ उदपाने सर्वतःसंप्लुतोदके ।
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ—उदपाने—विहीर, आड, तळें, इत्यादि अनेक लहान लहान जलाशयात—**यावान्**—जेवढा—**अर्थः**—कार्यभाग होतो—**(सः सर्वः**—तो सर्व)—**सर्वतः संप्लुतोदके**—चोहोंबाजूंना पाण्यानें भरलेल्या समुद्रादिकांत—**तावान् (एव)**—

तात—" मीमांसकाच्या कर्मकांडाचा कमीपणा जो दाखविला आहे तो त्यांतील काम्य बुद्धीला उद्देशून आहे नुसत्या क्रियेला नव्हे " मग ' दूरेण ह्यवरं कर्म०' ४९ ' सर्व कर्माणि मनसा सन्न्यस्य ' इत्यादि वाक्याचा अर्थ काय ? " हाच अभिप्राय मनांत आणून भाग वतांतहि ' वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽर्पितमीश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः ' वेदोक्त कर्मांची वेदांत जी फलश्रुति सांगितली आहे ती रोचनार्थ म्ह० सदर कर्में कल्यास गोड वाटावीं एवढ्याचकरिता आहे म्हणून ही कर्में त्या फलासाठीं करीत न बसतां निःसंगबुद्धीनें म्ह० फलाशा सोडून ईश्वरार्पणबुद्धीनें करणाऱ्या पुरुषास नैष्कर्म्यानें मिळणारी सिद्धि प्राप्त होते ' असें म्हटलें आहे " पण हा अर्थ अगदीं असंबद्ध आहे आम्ही याच वचनाचा अर्थ असा करतों—'मी कर्ता' इत्यादि आसक्ति सोडून ईश्वराचे ठिकाणीं समर्पण केलेलें वेदोक्त कर्मच करणारा पुरुष नैष्कर्म्यसिद्धीला म्ह० ज्ञाननिष्ठेला प्राप्त होतो ' मग वेदांत कर्मांची फलश्रुति जी आहे ती कशासाठीं ? ' उत्तर—कर्मांच्या फलांचें जें वर्णन आहे तें कर्त्याच्या मनांत त्या कर्माविषयीं रुचि उत्पन्न व्हावी म्हणून आहे आतां या दोन अर्थांतील सरळ, सुबोध व शास्त्रार्थाला धरून कोणता अर्थ आहे त्याचा विचार वाचकांनीच करावा ' नैष्कर्म्यां सिद्धिं ' म्ह० नैष्कर्म्यानें मिळणारी सिद्धि, हा रहस्यकाराचा अर्थ मूळ शब्दांना धरून नाहीं, हें कोणीही कबूल करील पण रहस्यकारांना कर्मयोग हें मोक्षाचें स्वतंत्र साधन आहे, असें सांगावयाचें आहे त्यासाठीं हा सर्व द्राविडी प्राणायाम आहे तथापि शेवटीं इष्ट हेतु साध्य होत नाहीं तो नाहींच शेवटीं पुनः रहस्यकार ह्मणतात—" वेदांत अमुक अमुक कारणासाठीं यज्ञ करावे असें जरी सांगितलें तरी त्याला न भुलतां केवळ यष्टव्य ह्म० यज्ञ आपल्याला कर्तव्य आहे ह्मणून हे यज्ञ करावे, काम्यबुद्धि सोडावी, यज्ञ सोडूं नये (१७ ११) व त्याचप्रमाणें इतर कर्मेंही करावीं हें गीतोपदेशाचें सार" ६३० पण यज्ञ कर्तव्य ह्मणून करावयाचे, काम्यबुद्धि सोडावयाची व यज्ञ सोडावयाचे नाहींत, याला कांहीं मर्यादा आहे का नाहीं ? जर नसेल—मरेपर्यंत जर यज्ञच करावयाचे असतील तर निवृत्तिमार्ग, किंवा ज्ञाननिष्ठा, याला अवकाश कोठें राहिला ? आणि त्याला जर अवकाशच नाहीं तर भगवानांनीं दोन प्रकारची निष्ठा कां सांगितली ? एकाच प्रकारची कां सांगितली नाहीं ? वास्तव प्रत्येकानें मरेपर्यंत यज्ञच करीत रहावें असा आग्रह न धरितां ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होइपर्यंत चित्तशुद्धीसाठीं ते करावे, हाच अबाधित सिद्धान्त होय तसेंच ' इतर कर्मेंही करावीं ' पण तीं कोणतीं ? खाणें, पिणें, वगैरे कां काय ? तीं जर असतील तर ' तीं करावीं ' असें सांगावयास नको. करावीं लागतात पाहिजे ? तीं स्वभावप्राप्तच आहेत सारांश रहस्यकाराची गीतेकडे पाहण्याची दृष्टि सदोष झालेली आहे, असें आमचें स्पष्ट मत आहे

तेवढाच होतो. त्याच न्यायानें—**सर्वेषु वेदेषु**—सर्व कर्मकाण्डरूप वेदांत—**(यः अर्थः** जो अर्थ–जें फळ मिळतें—**सः सर्वः**—तो सर्व अर्थ–ती सर्व फलनिष्पत्ति)—**विजानतः ब्राह्मणस्य (फले)**—विद्वान् ब्राह्मणाच्या (फलांत)—**(तावान् एव)**—अंतर्भूत होते.

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्किमर्थं तानीश्वरायेत्यनुष्ठीयन्त इति,उच्यते शृणु—यावानिति । यथा लोके कूपतडागाद्यनेकस्मिन्नुदपाने परिच्छिन्नोदके यावान्यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं ॥ सर्वोऽर्थः सर्वतः संप्लुतोदके तावानेव संपद्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः । एवं तावांस्तावत्परिमाण एव संपद्यते सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मसु योऽर्थो यत्कर्मफलम् । सोऽर्थो ब्राह्मणस्य संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विजानतो योऽर्थो विज्ञानफलं सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीयं तस्मिंस्तावानेव संपद्यते तत्रैवान्तर्भवतीत्यर्थः । 'सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद' इति श्रुतेः । 'सर्वं कर्माखिलम्' इति च वक्ष्यति । तस्मात्प्राग्ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन कूपतडागाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थ—सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु—सर्व वेदोक्त कर्मांमध्यें—**यानि अनन्तानि फलानि**—जीं अनन्त फळें उक्त आहेत—**तानि नापेक्ष्यन्ते चेत्**—तीं जर अपेक्षिलीं जात नाहीत, त्यांची जर अपेक्षा केली जात नाहीं तर—**तानि ईश्वराय किमर्थं अनुष्ठीयन्ते इति**—तीं ईश्वरासाठीं कशाकरितां अनुष्ठिलीं जातात म्हणून विचारशील तर—**उच्यते यावानिति शृणु**—कर्ममार्गाचा उपयोग 'यावान्०' या श्लोकानें सांगितला जातो तो ऐक. (कर्मांचें अनुष्ठान करूनही फलाची इच्छा न केल्यामुळें हा कर्मयोग व्यर्थच ठरतो, अशी शंका घेऊन कर्मयोग व्यर्थ नाहीं, त्याचा उपयोग आहे असें सांगतात-)—**यथा लोके कूप-तडागादि-अनेकस्मिन् उदपाने-परिच्छिन्न-उदके**—ज्याप्रमाणें व्यवहारांत विहीर, तळें इत्यादि अनेक प्रकारच्या उदपानांत-मर्यादित उदकांत—**यावान्-यावत्परिमाणः-स्नानपानादिः अर्थः-फलं-प्रयोजनं**—जेवढा-जितक्या परिमाणाचा स्नान-पानादि अर्थ म्ह० फल-प्रयोजन-कार्य होतें—**सः सर्वः अर्थः सर्वतःसंप्लुतोदके तावान् एव संपद्यते-तत्र अन्तर्भवति इत्यर्थः**—तो सर्व अर्थ–सर्व बाजूंनीं उदकपूर्ण अशा जलाशयांत तेवढाच होतो. म्ह० त्यांत त्याचा अन्तर्भाव होतो, असा भावार्थ. [घटाकाशाचा महाकाशांत जसा अन्तर्भाव होतो त्याप्रमाणें मर्यादित उदकांतील कार्याचा असमर्याद जलांत अन्तर्भाव होतो. तें कार्य त्यांत होतें.]—**एवं**—या दृष्टान्ताप्रमाणें—**सर्वेषु वेदेषु-वेदोक्तेषु कर्मसु यः अर्थः यत् कर्मफलं**—सर्व वेदामध्ये म्ह० वेदोक्त कर्मांमध्यें जो अर्थ–जें कर्मफळ—**सः अर्थः**—तो अर्थ–तें कर्मफळ—**ब्राह्मणस्य-संन्यासिनः परमार्थतत्त्वं विजानतः**—परमार्थ तत्त्वाला जाणणाऱ्या ब्राह्मणाचा-संन्याशाचा—**यः अर्थः-विज्ञानफलं-सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीयं**—जो अर्थ म्ह० जें सर्वत: जलपूर्ण समुद्राच्या स्थानीं असलेलें विज्ञानफळ—**तस्मिन् तावान् एव संपद्यते-तत्र एव अन्तर्भवति इत्यर्थः**—त्यांत तेवढाच अर्थ होतो.

त्यातच अन्तर्भाव होतो, असा भावार्थ. (सर्व कर्मफल ज्ञानाच्या फलात अन्तर्भूत होतें, याविषयी श्रुतीचें प्रमाण–)—**सः यत् वेद तत् यः वेद सः तत् सर्वं अभिसमेति**—तो रैक्व जें जाणतो तें जो जाणतो तो त्या सर्वाला प्राप्त होतो. (तें सर्व म्हणजे काय ? उत्तर–)—**प्रजाः यत् किंच साधु कुर्वन्ति**—प्रजा जें कांहीं शुभ कर्म करितात त्या सर्वाला तो पुरुष प्राप्त होतो—**इति श्रुतेः**—अशी छान्दोग्य श्रुति आहे. (छान्दोग्यभाष्यार्थ अ ४.१४. पृ २५१ पहा. कर्मफलाचा सगुण ब्रह्मज्ञानाच्या फलामध्ये अन्तर्भाव कसा संभवतो ? उत्तर–)—**सर्वं अखिलं कर्म ज्ञाने परिसमाप्यते** (अ ४ श्लो ३३) **इति च वक्ष्यति**—सर्व अप्रतिबद्धकर्म ज्ञानात अन्तर्भूत होतें असें येथें पुढें भगवान् सांगतील (तर मग ज्ञाननिष्ठाच करावी कारण तिच्या योगानें जर कर्मफलही मिळतें तर कर्मानुष्ठानाची काय अपेक्षा आहे ? उत्तर–)—**तस्मात्**—योगमार्ग निष्फळ नसल्यामुळें—**ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः प्राक्**—ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त होण्यापूर्वी—**कर्मणि अधिकृतेन**—कर्मांमध्यें अधिकार असलेल्या पुरुषानें—**कूपतडागादि अर्थस्थानीयं अपि कर्म कर्तव्यम्**—विहीर, तळें इत्यादिकांच्या प्रयोजनाच्या जागा असलेलेंही कर्म करावें [विहीरी, तळीं, इत्यादि मर्यादित जलानें युक्त असलेल्या अनेक जलाशयात मिळून लोकांचा जेवढा कार्यभाग होतो, तेवढा तो सर्व, पाण्यानें सर्व बाजूंनी तुडुंब भरलेल्या मोठ्या सागरात होतो लहान लहान अशा अनेक जलाशयाचें प्रयोजन एका फार मोठ्या जलाशयात अन्तर्भूत होतें, हें प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणें वेदोक्त सर्व कर्मांचें जें फल आहे तें सर्व तत्त्वज्ञानी संन्यासी ब्राह्मणाच्या ज्ञानफलात अन्तर्भूत होतें कारण ज्ञानाचें फळ जलानें तुडुंब भरलेल्या मोठ्या जलाशयासारखें असतें आणि फार मोठें फल मिळालें असता क्षुद्र फलाची अपेक्षा रहात नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे याविषयी छान्दोग्य श्रुतीचेंही प्रमाण आहे व याच्यानंतरच पुढें भगवानानीही तसेंच सांगितलें आहे तथापि योगमार्ग व्यर्थ–निरुपयोगी नाहीं तो ज्ञानाचा अधिकार देणारा आहे यास्तव ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त होईपर्यंत कर्माधिकारी पुरुषानें कर्मच करावें तें विहीर, तळें इत्यादि मर्यादित जलासारखें अल्प फळ देणारें जरी असलें तरी ज्ञानाधिकार प्राप्त होईतो तें सोडूं नये] ४५

रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—“ चोहोंकडे पाण्याचा पूरच पूर झाला असता विहिरीचा जितका अर्थ किंवा प्रयोजन राहतें (अर्थात् काहींच काम राहत नाहीं) तितकेंच, ज्ञान प्राप्त झालेल्या ब्राह्मणाला सर्व (कर्मकांडात्मक) वेदांचें प्रयोजन राहतें (तुम्हा काम्यकर्मरूपी वैदिक कर्मकांडाची त्याला अपेक्षा रहात नाहीं)” आणि आपलाच अर्थ सरळ व सुबोध आहे, असें समजून “ यावत् शब्दाची टीकाकारांना फुकट ओढाताण केली आहे, ” असा आचार्यादि टीकाकारांस दोष देतात कारण ‘सर्वतः संप्लुतोदके सति उदपाने यावान् अर्थः तावान् विजानतः ब्राह्मणस्य सर्वेषु वेदेषु अर्थः ’ असा आपण सरळ अन्वय लावतों व टीकाकारांना ‘ ज्ञान्यानें कर्म करण्याची जरूर नाहीं ’ या सांप्रदायिक सिद्धान्ताकडे दृष्टि देऊन ‘ यावान् ’ व ‘ तावान् ’ या पदांचा अध्याहार करावा लागतो,

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

इत्यादि दोष येतात. पण स्वत: च्या अर्थावर त्याहून दुसरे किती अक्षम्य दोष येतात, याची त्यांना कल्पनाच नाही. शिवाय 'सर्वतःसंप्लुतोदके सति' हा सति सप्तमी मानणें व्याकरणदृष्ट्या क्लिष्ट आहे. 'उदके सर्वतः संप्लुते' (सति) असें जर असतें तर सति सप्तमी मानता आली असती. दुसरें, 'यावान् अर्थ' एवढा अर्थ, याचा भावार्थ 'ब्राह्मणांचे काम रहात नाही,' असा काढावा लागतो. तेव्हा एवढ्या शब्दांचा अध्याहार करणें बरें की विधिबोधक वाक्यापासून निषेधबोधक वाक्यार्थ काढणें बरें, याचा विचार वाचकांनीच करावा. शिवाय, ज्ञानोत्तरही कर्म केलें पाहिजे असा रहस्यकारांचा सिद्धान्त असतांना त्याविरुद्ध 'ज्ञान प्राप्त झालेल्या ब्राह्मणाला सर्व कर्मकाण्डात्मक वेदांचें तितकेंच प्रयोजन असतें, इ० वैदिककर्मांचा त्याला उपयोग नसतो' असें सिद्ध होतें. चवथें, मुख्यतः 'सर्वेषु वेदेषु' असा पदें असतांना 'तुम्हा सांख्यकर्मयोग्यांना वेदांतील कर्मकाण्डाची त्याला अपेक्षा रहात नाही' असा अर्थाचा सर्कोच करावा लागतो. त्यापेक्षा 'अनेक लहान लहान जलाशयांत मनुष्याचें जेवढे कामभाग होतें तेवढें तो सर्व पाण्यानें तुडुंब भरलेल्या मोठ्या समुद्रादिकांत होतो, त्याप्रमाणें वेदोक्त सर्व कर्मांमध्यें जेवढा अर्थ इ० फल मिळतें तेवढें सर्व ज्ञान्याला ज्ञानाला प्राप्त होतें. सर्व कर्मांच्या फलांचा ज्ञानाच्या फलांत अन्तर्भाव होतो.' हाच अर्थ अधिक सयुक्तिक व भाष्यांत दाखविलेल्या श्रुति स्मृतींना धरून आहे. रहस्यकारांना आपल्या अर्थाला पुष्टि देणारा म्हणून जो मनस्मृतीत, भृगुानुशासन, याबाबत वचनें दिली आहेत तींही आचार्यांच्या भाष्याधारानेच अधिक अनुकूल आहेत असो, रहस्यकारांच्या अर्थावरून ज्ञान्यास पुन्हा कर्मकाण्डाची अपेक्षा नाही असें जर सिद्ध होतें असेल तर कर्मयोगी रहस्यकार पुन्हा म्हणतात—"परन्तु ज्ञाना पुरुषास यज्ञयागादि कर्मांची अपेक्षा नसते, असें म्हटल्यानें ज्ञाना पुरुषानेंही कर्में करू नयेत, अज्ञानात सोडून द्यावीत, असें यावरून विशेष लोक जें अनुमान काढीत असतात तें मात्र गीतेस संमत नाही. इत्यादि" पुन्हा आपण मूळ पदावर आलेच आहोत. पण वेदाच्या विरुद्ध गीतेच्या समतानुसार विचार करतो म्हणून गीतेला स्वतंत्र प्रामाण्य नाही, हें रहस्यकार विसरले आहेत. वेद जर कर्मकांड व ज्ञान कांड असा दोन वाटे सांगत आहे, व कर्माधिकारी निराळे व ज्ञानाधिकारी निराळे, असें म्हणत आहे तर त्याविरुद्ध बोलण्याचा गीतेला किंवा भगवानांनाही अधिकार नाही. शिवाय गीतेनेही दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत. त्यामुळें कर्में अज्ञानात सोडणें गीतेस संमत नाही, हें म्हणणें अयोग्य आहे. 'ज्ञाना पुरुषास कर्मांची अपेक्षा नसते' असें म्हणण्याचा स्वारस्य त्यांनी आवश्यकता नसते, असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक झालें असतें. 'ज्ञाना पुरुषानें कर्में अज्ञानात करू नयेत असें विशेष लोक जें अनुमान काढितात' हें रहस्यकारांचें म्हणणें बरोबर नाही. कर्मत्याग-संन्यास-प्रव्रजन यांना उपनिषदें, धर्मशास्त्र व सूत्रग्रन्थ यांत्नही शास्त्रप्रमाण आहे. कर्मत्याग अनुमानानें सिद्ध करावा लागत नाही. तो शास्त्रविहित आहे.

अन्वयार्थ—ते—तुझा—**अधिकारः**—अधिकार—**कर्मणि एव**—कर्मातच आहे (ज्ञानामध्यें नाहीं) कर्म करीत असतांनाही—**फलेषु**—फलाविषयीं—**कदाचन**—केव्हांही—**मा**—तुझा अधिकार-तुझी तृष्णा नसो. त्याचप्रमाणे तूं—**कर्मफलहेतुः मा भूः**—कर्मफलाची इच्छा करून त्या फलाचें कारण-निमित्त होऊं नकोस.—**ते संगः**—तुझी प्रीति—**अकर्मणि**—कर्मच न करणें, या गोष्टींत—**मा अस्तु**—न होवो

तव च कर्मणीति। कर्मण्येवाधिकारो न ज्ञाननिष्ठायां ते तव। तत्र च कर्म कुर्वतो मा फलेष्वधिकारोऽस्तु कर्मफलतृष्णा मा भूत्कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायामित्यर्थः। यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात्तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्याः, एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः। यदा हि कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत्। यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति मा ते तव सङ्गोऽस्त्वकर्मण्यकरणे प्रीतिर्मा भूत्॥

भाष्यार्थ—(पण कर्ममार्ग हें पुरुषार्थाचें साक्षात् साधन नाहीं, परंपरेचें साधन आहे. म्हणून मी कर्म, हें परंपरेचें साधन सोडून आत्मज्ञान हें साक्षात् साधन संपादन करतों मला तेंच आवडतें, याकरितां तूंही मला त्याचाच उपदेश कर असें अर्जुन म्हणेल, म्हणून भगवान्-)—**तव च 'कर्मणि०' इति**—पण तुझा तर कर्मातच अधिकार आहे, असें 'कर्मणि०' या श्लोकानें सांगतात—**ते-तव कर्मणि एव अधिकारः**—तुझा कर्मातच अधिकार आहे—**न ज्ञाननिष्ठायां**—ज्ञाननिष्ठेमध्यें तुझा अधिकार नाहीं (अहो पण कर्म करूं लागल्यास त्याच्या फलाचा अभिलाषही होईल. उत्तर-)—**तत्र च**—आणि कर्माधिकार असल्यामुळें—**कर्म कुर्वतः तव**—कर्म करीत असलेल्या तुझा—**फलेषु अधिकारः मा अस्तु**—फलामध्यें अधिकार नसो—**कदाचन-कस्यांचित् अपि अवस्थायां कर्मफलतृष्णा मा भूत् इत्यर्थः**—केव्हांही-कोणत्याही अवस्थेमध्यें-(कर्मानुष्ठानाच्या पूर्वी, कर्मानुष्ठान करीत असतांना व तें केल्यावरही) कर्माच्या फलविषयींची इच्छा तुला न होवो, असा याचा भावार्थ.—**यदा ते कर्मफले तृष्णा स्यात् तदा (त्वं) कर्मफलप्राप्तेः हेतुः स्याः**—जेव्हां तुझी कर्माच्या फलाविषयीं तृष्णा होईल तेव्हां तू कर्मफलाच्या प्राप्तीचा हेतु-निमित्त होशील [कर्मफलाची तृष्णा धरलीस की तू त्या तृष्णेच्या योगानें फलाचा अधिकारी झालास. मग तें कर्म आपलें फळ भोगविल्यावांचून तुला सोडणार नाहीं. हीच गोष्ट भाष्यकार अधिक स्पष्ट करितात]—**हि यदा कर्मफलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्य एव जन्मनः हेतुः भवेत्**—कारण जेव्हां कर्मफलाविषयाच्या तृष्णेनें प्रेरित होऊन मनुष्य

१ या 'एव-'कारावरूनच ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार नाहीं, ही गोष्ट अर्थात् सिद्ध होते कारण वर ज्ञानाचें महत्त्व वर्णिलें आहे व पुढें लागलेंच तुझा कर्मातच अधिकार आहे, असें म्हटलें आहे अर्थात् ज्ञानाचा नाहीं, म्हणून भाष्यकारांना हा अर्थ आपल्या पदरचा आणला आहे, हें म्हणणें अयोग्य आहे जो ब्राह्मण नाहीं व ब्राह्मण असूनही ज्याचे राग द्वेषादि दोष नाश झालेले नाहीत, त्याला ज्ञाननिष्ठेचा मुख्य अधिकार नाहीं.

कर्मांमध्यें प्रवृत्त होतो तेव्हां तो जन्मरूप कर्मफलाचा हेतु कारण निमित्त होतो. (तर मग उगाच कर्म तरी काय म्हणून करावयाचें ? अशा शंका घेऊन तिचें समाधान–) **कर्मफलं यदि न इष्यते (तर्हि) दुःखरूपेण कर्मणा किं इति**—कर्मांचें फल जर इच्छावयाचें नाहीं तर दुःखरूप-क्लेशकर कर्म करून तरी काय करावयाचें आहे ? असें मानून—**ते तव संगः अकर्मणि मा अस्तु–अकरणे प्रीतिः मा भूत्**—तुझी आसक्ति अकर्मांमध्यें न होवो—कर्म न करण्याविषयी तुझी प्रीति न होवो [ज्ञान जरी श्रेष्ठ असलें तरी तुझा अधिकार कर्मांमध्येंच आहे ज्ञानांत नाहीं. तू कर्माधिकारी आहेस, ज्ञानाधिकारी नाहीस पण कर्में करीत असलेल्याही तुझा फलामध्यें अधिकार नाहीं कर्म करतांना, त्यापूर्वी व तें केल्यावरही तुला कर्मफलाचा अधिकार नाहीं कर्मफलाविषयी अभिलाष धरून तू त्याचा हेतु होऊं नकोस व कर्मांच्या फलाची इच्छा जर करावयाची नाहीं तर क्लेशकर कर्में तरी कां करावें ? असें म्हणून तें न करण्याविषयीही तू आसक्ति ठेवूं नकोस कारण निष्काम कर्में चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त करून देत असतात म्हणून तू फलाभिलाष न धरतां कर्म कर] ४७

---

१ पण रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—" कर्म करण्यापुरताच तुझा अधिकार आहे फल (मिळणें किंवा न मिळणें हें) केव्हांही तुझ्या अधिकारांतलें म्ह० ताब्यांतलें नाहीं (म्हणून माझ्या कर्माचें) अमुक फल मिळावें असा (हावरेपणाचा) हेतु (मनांत) ठेवून काम करणारा होऊं नको आणि कर्म न करण्याचाही तू आग्रह धरूं नको " ' कर्मणि एव ' याचा ' कर्मापुरताच ' हा अर्थ बरोबर नाहीं कर्मांतच (फार तर कर्मांचाच) तुला अधिकार आहे ज्ञानाचा नाहीं येथाल अधिकार या शब्दाचा अर्थ ' योग्यता ' असा आहे या वेळीं तुझ्यामध्यें कर्म करण्याचीच योग्यता आहे ज्ञाननिष्ठेची योग्यता अद्यापि तुला आलेली नाहीं, असें येथें विवक्षित आहे कारण ज्ञान व कर्म यांतील अर्जुनाला काय विहित आहे, तें सांगण्याचें हें प्रकरण आहे वास्तव 'एव' शब्दानें ज्ञानाचा व्यवच्छेद केला आहे पण आपल्या अधिकाराप्रमाणें कर्में करीत असतांनाही त्याच्या फलामध्यें–त्याच्या फलाची इच्छा करण्याचा तुला अधिकार नाहीं तू फलाची इच्छा धरूं नयेस पण रहस्यकार याचाच अर्थ–' फल मिळणें किंवा न मिळणें हें केव्हांही तुझ्या ताब्यांतलें नाहीं,' असा करितात तोही बरोबर नाहीं कारण फल मिळणें किंवा न मिळणें, हें जरी कदाचित् कर्त्याच्या ताब्यांतलें नसलें तरी त्याविषयीची इच्छा करणें त्याच्या ताब्यांतलें असतें, आणि त्यानें इच्छा केली तरच कर्माचें फल मिळतें व न केली तर मिळत नाहीं. वास्तव ' मा फलेषु ' याचा अर्थ फलाची तृष्णा करूं नको, असा असून तसा उपदेश करणेंच येथें उचित आहे, ' फल मिळणें किंवा न मिळणें, हें तुझ्या ताब्यांतलें नाहीं ' हा अर्थ मूळाला अगदीं सोडून आहे प्राचीन भाष्यकार व टीकाकार यांतील कोणीही असा विपरीत अर्थ करीत नाहींत कारण 'फल मिळणें किंवा न मिळणें हें तुझ्या ताब्यांतलें नाहीं' हें सांगण्यांत विशेष स्वारस्यही नाहीं व तो शास्त्राचा सिद्धान्तही पण नव्हे हा अर्थ पहिल्या चरणाच्या अर्थाला अनुसरूनही नाहीं पहिल्या चरणांत 'तुझा कर्मामध्यें अधिकार आहे, ' असें सांगितल्यावर ' मा फलेषु ' म्ह० फलामध्यें अधिकार नाहीं, असें सांगणेंच

उचित दिसतें व तें मूळाला धरूनही आहे. रहस्यकारांना मूळ श्लोकाचा सरळ व ओढा ताण न केल्यावाचून म्हणून जो हा अर्थ दिला आहे त्यापेक्षा यांनी श्लोकाधावरील टीपेंत जो साराश म्हणून दिला आहे तोच बरा आहे, असें म्हणावें लागतें. ' या श्लोकांतील चार चरण म्हणजे कर्मयोगाची चतुःसूत्रीच होय, ' असें म्हणून ' कर्मे करण्याचाच फक्त तुझा अधिकार आहे ' असा पहिल्या चरणाचा अर्थ दिला आहे. ' फलाचे ठायी तुझा अधिकार नाही ' हा दुसऱ्या चरणाचा अर्थ आहे. तो वरच्यापेक्षा फारच चांगला आहे. 'कर्माच्या फलाचा हेतु-निमित्त होऊं नको ' अशा अर्थाचा ' मा कर्मफलहेतुर्भूः ' असा जो तिसरा चरण आहे त्याचा अर्थ-' माझ्या कर्माचें अमुक फळ मिळावें, असा हावरेपणाचा हेतु मनांत ठेवून काम करणारा होऊं नको ' असा करितात. पण टीपेंत ' फलाशा मनांत ठेवून कर्म करणारा होऊं नको ' असा ' सिद्धान्त ' (?) मानतात. कदाचित् एवढ्यावरून अर्थबोध होणार नाही म्हणून 'कर्मफलहेतु ' याचा ' कर्मफले हेतु यस्य स कर्मफलहेतु ' असा बहुव्रीहि समास होतो असें मानतात. पण त्यांतील एकाचा एकाला पत्ता नाही, असें होऊन मूळ अर्थ एकीकडेच राहतो. तथापि 'हेतु' या शब्दाचा अर्थ 'आशा' असा ते समजतात. पण संस्कृतांत त्याचा तसा अर्थ नाही. हेतु म्हणजे कारण, निमित्त असा अर्थ आहे. पण रहस्यकारांना वर 'वासना' हा संस्कृत शब्द 'इच्छा' या प्राकृत अर्थी जसा योजला आहे तसाच कारण, निमित्त, या अर्थी असलेला संस्कृत 'हेतु'शब्द येथें प्राकृत अर्थी घेतला आहे. पण काही संस्कृत शब्द प्राकृतांत अगदी विपरीत अर्थी रूढ झालेले असतात. जसें-'परोक्ष' हा शब्द अपरोक्ष या अर्थी रूढ झाला आहे. त्याप्रमाणें रहस्यकारांना 'वासना' 'हेतु' हे शब्द मूळ अर्थ सोडून प्राकृत अर्थी मानले आहेत. ते म्हणतात, 'हा बहुव्रीहि समास आहे ' पण तो षष्ठी तत्पुरुष आहे. बहुव्रीहि नाही. ' कर्मफलस्य हेतु ' असा त्याचा विग्रह असून तू कर्मफलाचें निमित्त, कारण होऊं नकोस, असा त्याचा अर्थ आहे. फलाच्या इच्छेनें कर्म करणारा कर्मफलाच्या उत्पत्तीचें कारण, निमित्त होतो, तसा तू होऊं नकोस म्ह० फलकामना करूं नकोस. किंवा बहुव्रीहिच समास करावयाचा झाल्यास 'कर्मफल हेतु यस्य ' कर्माचें फळच ज्याच्या कर्मप्रवृत्तीचें निमित्त आहे, असा तू होऊं नकोस, असा समानाधिकरण बहुव्रीहि करावा. व्यधिकरण बहुव्रीहि करणें,हा अनिवार्यप्रसंग आहे. या श्लोकाच्या चार चरणांत जो उपदेश केला आहे, तो महत्त्वाचा आहे, हें निर्विवाद आहे. पण तो ज्ञानी पुरुषानें आत्मसाक्षात्कार झाल्यावर काय करावें, त्याचा हा उपदेश आहे, हें म्हणणें अयोग्य आहे. मुमुक्षूनें चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानप्राप्तीसाठी व ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होण्यासाठी काय करावें, तें यांत व या पुढील दोन श्लोकांत सांगितलें आहे. रहस्यकारांना 'मा फलेषु कदाचन' याचा जो वर चमत्कारिक अर्थ केला आहे त्याच्या पुष्टीकरणार्थ ते-"फल मिळणें ही गोष्ट आपल्या ताब्यांत नसून दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टींचा त्यास अनुकूलता लागते असें दाखवून अठराव्या अध्यायांत श्लो. १४-१६ पुनः हाच अर्थ दृढ केला आहे," असें म्हणतात. गीतारहस्याच्या ११४ पृष्ठावर कर्मफलाचे ठायी केव्हाच (कदाचन) तुझा अधिकार नाही, या अर्थाचें कारण असें सांगितलें आहे -
" कारण कर्माचें फळ मिळणें अगर न मिळणें ही तुझ्या ताब्यांतली गोष्ट नसून तेहमी परमेश्वराधीन किंवा एकंदर सृष्टीच्या कर्मविपाकावर अवलंबून आहे असें भगवंतांनी पुन

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

अन्वयार्थ—**हे धनंजय**,—हे धनंजया !—**योगस्थः**—तूं योगांत स्थित होऊन—**सङ्गं त्यक्त्वा**—कर्मफलाविषयींची आसक्ति सोडून—**सिद्ध्यसिद्ध्योः समः भूत्वा**—सिद्धि व असिद्धि याविषयीं सम होऊन—**कर्माणि**—विहित कर्में—**कुरु**—कर.—**समत्वं**—सिद्धि व असिद्धि यांना समान मानणें, हाच—**योगः उच्यते**—योग म्हटला जातो. ४८.

यदि कर्मफलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमित्युच्यते—योगस्थ इति । योगस्थः सन्कुरु कर्माणि केवलमीश्वरार्थं तत्रापीश्वरो मे तुष्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय । फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिजा ज्ञानप्राप्तिलक्षणा सिद्धिस्तद्विपर्ययजाऽसिद्धिस्तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि । कोऽसौ योगो यत्रस्थः कुर्वित्युक्तमिदमेव तत्सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योग उच्यते ॥ ४८ ॥

भाष्यार्थ—**यदि कर्मफलप्रयुक्तेन कर्म न कर्तव्यं तर्हि कथं कर्तव्यं इति 'योगस्थः' इति उच्यते**—जर कर्मफलाकडून प्रेरित होऊन कर्म करूं नये तर तें कसें करावें, हें 'योगस्थ०' या श्लोकानें सांगतात—**योगस्थः सन् कर्माणि कुरु**—

स्पष्ट शब्दांनी सांगितलें आहे." इत्यादि. पण 'मा फलेषु कदाचन' याचा खरा अर्थ काय होतो व रहस्यकाराचा हा अर्थ असंबद्ध कसा आहे, तें वर सांगितलेंच आहे. भगवान्, रहस्यकार म्हणतात तसें स्पष्ट सांगत नाहीत. अठराव्या अध्यायाच्या १४–१६ श्लोकांत प्रत्येक कर्माचे पांच हेतु सांगितले आहेत.'फळ मनुष्याच्या ताब्यांत नाहीं, त्याला दुसऱ्या पुष्कळ गोष्टींची अनुकूलता लागते,' हें सांगितलेलें नाहीं. त्या श्लोकाचा अर्थ व भाष्यार्थ पाहिला असतां त्याविषयीं वाचकांची खात्री आपोआपच होईल.

२ पण रहस्यकार याला असें अवतरण देतात— "आतां यासच योग किंवा कर्मयोग म्हणतात असें कर्मयोगाचें स्पष्ट लक्षण सांगतात." पण तें बरोबर नाहीं. कारण यांत योगाचें लक्षण सांगितलें आहे, कर्मयोगाचें नाहीं. उलट 'योगस्थ होऊन कर्में कर' असें येथें सांगितलें आहे. त्यामुळें कर्में करणें हा कर्मयोग निराळा, व ज्यांत स्थित होऊन तीं कर्में करावयाचीं तो योग निराळा. या श्लोकांत योगशब्दाचा अर्थ सांगितला आहे, हें अगदीं खरें, पण योग म्ह० कर्मयोग नव्हे, हेंही यावरूनच सिद्ध होत आहे. ३९ व्या श्लोकांत आतां 'योगविषयक ज्ञान ऐक' असें म्हटलें व त्याविषयीं श्रोत्याच्या मनांत आवड उत्पन्न व्हावी म्हणून 'बुद्ध्या युक्तो यया०' येथून...'बुद्धिः स्यात् इह कुरुनन्दन' येथवर त्याच योगाची स्तुति केली. पुढें 'बहुशाखा०' येथून 'समाधौ न विधीयते' येथवर सकाम कर्में करणाऱ्या अज्ञांची निंदा केली. नंतर ४५ व्या श्लोकांत ती योगबुद्धि सांगण्यास आरंभ केला. त्यांत 'वेदांचा विषय त्रिगुणात्मक संसार आहे तूं निष्काम, निर्द्वंद्व, नित्यसत्त्वस्थ, निर्योगक्षेम व आत्मवान् हो असें सांगितलें. पण कोणत्याही साधकाला

एकदम निष्काम, निर्द्वंद्व, वगैरे होता येणें शक्य नाहीं म्हणून ४६ व्या श्लोकांत ज्ञान सर्व कर्मांहून श्रेष्ठ आहे सर्व कर्मांचें फळ ज्ञानाच्या फळांत अन्तर्भूत होतें, यास्तव प्रत्येकाला ज्ञानच संपादन केलें पाहिजे, प्रत्येकानें ज्ञानयोगीच झालें पाहिजे, तोच मुख्य योग आहे, हें सुचविलें, पण अर्जुन किंवा कोणताही साधक प्रथमच ज्ञानयोगाचा अधिकारी असूं शकत नाहीं म्हणून ४७ व्या श्लोकांत 'तुझा कर्मांतच अधिकार आहे, ज्ञानांत नाहीं कर्में करीत असतानाहीं त्याच्या फलाची इच्छा करण्याचा तुला अधिकार नाहीं कर्मफलाची इच्छा करून तूं त्याचें निमित्त होऊं नको व फलाची इच्छा जर करावयाची नाहीं तर कर्म करून तरी काय करावयाचें आहे, असें म्हणून तीं न करण्याविषयींही तुझी आसक्ति न वाढो' असें सांगितलें म्हणजे निष्काम कर्म करण्याचें विधान भगवानांनीं ४७ व्या श्लोकांतच केलें आहे, व आता या श्लोकांत तें फलेच्छारहित कर्मही कर्में करावें तें सांगत आहेत वैदिक धर्म दोन प्रकारचा एक प्रवृत्तिरूप व दुसरा निवृत्तिरूप प्रवृत्तिरूप धर्म पुण्याच्या द्वारा स्वर्गादि उत्कर्षासाठीं व निवृत्ति धर्म मोक्षासाठीं आहे उपनिषदें व गीता यांत उत्कर्षाला कारण होणाऱ्या प्रवृत्ति धर्माची निंदा केली आहे (मुंडक भाष्यार्थ पृ ३९ ४० काठको भाष्यार्थ पृ ४२ गीता अ २ ४२–४४ अ ९ श्लो २०–२१ पहा) प्रवृत्ति धर्म हाच वैदिक कर्मयोग होय पण उपनिषदांतच त्याला उपासनेचें स्वरूप दिलें आहे (छां भाष्यार्थ पृ ७ / बृ भाष्यार्थ १ १०० तैत्तिरीय भाष्यार्थ पृ १ ७४ पहा) त्याच्याच अनुरोधानें गीतेंतही प्रवृत्तिलक्षण कर्मयोगाची निंदा करून चित्तशुद्धीसाठीं निष्काम कर्माचरण करण्याचा उपदेश केला आहे मी कर्ता हा अभिमान सोडून ईश्वरार्थ कर्म कर ३ ९ असा येथें उपदेश केला असल्यामुळें येथेंही उपनिषदांच्या अनुसार कर्मांगावबद्ध उपासनाच विहित आहे असलें निष्काम व ईश्वराराधनार्थ कर्म हें प्रवृत्त कर्म नव्हे, निवृत्त कर्म आहे मनुस्मृतीच्या १२ व्या अध्यायांत असा वचनें आहेत–

"सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च। प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥
इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते। निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते "॥

या लोकीं निष्काम पुरुषाची कोणतीही क्रिया कधींच दिसत नाहीं तर पुरुष जें जें काहीं करतो तें तें कामाचें चेष्टित–कामाचें कार्य आहे यास्तव वरील श्लोकाचा अर्थ ज्या संन्यासमार्गी टीकाकारांवर रहस्यकारांनीं गीतारहस्यांत ठिकठिकाणीं कोरडे ओढले आहेत व ज्यांना नवीं नवीं सूत्रें ठरविलीं आहेत त्यांना–अनुकूल असाच आहे कसा तो पहा–वैदिक कर्म दोन प्रकारचें आहे एक सुखाभ्युदयिक व दुसरें नैःश्रेयसिक त्यांतील पहिलें स्वर्गादिसुख देणाऱ्या संसाराचें प्रवर्तक असल्यामुळें 'प्रवृत्त' या नांवाचें आहे व दुसरें संसाराची निवृत्ति करणारें असल्यामुळें 'निवृत्त' या नांवाचें आहे ८८ (त्यांतील ज्योतिष्टोमादि हें प्रवृत्त व ब्रह्मोपासनादि हें निवृत्त कर्म आहे कारण पहिलें स्वर्गसुख देतें म्हणजे सुखाभ्युदयिक आहे व दुसरें चित्तशुद्धीला–चित्तसमाधानाला कारण होतें) ८९ व्या श्लोकांत मनूनें हेंच सांगितलें आहे–ऐहिक किंवा पारलौकिक फलाच्या इच्छेनें केलेलें जें कर्म तें प्रवृत्त (कारण तें संसारप्रवृत्तीचें निमित्त होतें) व जें दृष्ट किंवा अदृष्ट फलाच्या इच्छेनें न केलेलें ज्ञानाभ्यासपूर्वक कर्म तें निवृत्त [कारण तें संसाराच्या निवृत्तीला कारण होतें.] अर्थात् संध्यावंदनादि नित्य कर्में, जातेष्ट्यादि नैमित्तिक कर्में, निषिद्धाचा त्याग, इत्यादिक हीं निवृत्त कर्मेंच आहेत. फार काय पण वर सहजत्यागसमये स्वर्गेच्छेचा त्याग

योगनिष्ठ होऊन कर्मे कर [कर्मे क्लेश देणारीं जरी असलीं तरी शास्त्रानें सांगितलीं आ-
हेत, तीं शास्त्रविहित आहेत, म्हणून त्यांचें अनुष्ठान अवश्य केलें पाहिजे. येथील कर्मे
म्ह० शास्त्रानें ज्यांचें विधान केलें आहे अशीं नित्य व नैमित्तिक कर्मेंच होत. लौकिक
—व्यावहारिक व स्वाभाविक कर्मे नव्हेत. कारण तीं न करण्याविषयीं कधीं कोणाला इच्छा
च होत नाहीं. प्रत्येक प्राणी तीं स्वभावतःच करीत असतो. असो, पण हें कर्मानुष्ठान
१ कोणत्या उद्देशानें करावें, तें सांगतात—]—केवलं ईश्वरार्थं—केवल ईश्वरासाठीं (दु-
सऱ्या कोणत्याही फलाची अपेक्षा न धरितां केवळ ईश्वराला प्रसन्न करण्यासाठीं अनु-
ष्ठान करावें. तर मग ईश्वराच्या प्रसन्नतेचा अभिलाष धरावयास कांहीं हरकत नाहीं?
उत्तर—)—तत्र अपि—ईश्वराच्या प्रसन्नतेसाठीं कर्मानुष्ठान करावें, पण जरी सिद्ध
झालें तरी—**ईश्वरः मे तुष्यतु इति संगं त्यक्त्वा धनंजय**—ईश्वर मजवर प्र-
सन्न होवो, अशी आसक्ति सोडून हे अर्जुना, तू कर्म कर—**फलतृष्णाशून्येन क्रिय
माणे कर्मणि**—फलविषयाची तृष्णा सर्वथा सोडून कर्माचें अनुष्ठान करूं लागलें अ
सतां—फलाभिलाषरहित पुरुषाकडून कर्मानुष्ठान होत असतां—**सत्त्वशुद्धिजा ज्ञान-
प्राप्तिलक्षणा सिद्धिः**—चित्तशुद्धीपासून झालेली ज्ञानप्राप्तिरूप सिद्धि—**तद्विपर्यय-
जा असिद्धिः**—व चित्ताच्या अशुद्धीपासून झालेली ज्ञानाची अप्राप्तिरूप असिद्धि—
तयोः सिद्ध्यसिद्ध्योः अपि समः—तुल्यः भूत्वा कर्माणि कुरु—त्या सिद्धि-
असिद्धीविषयींही सम म्ह० तुल्य होऊन कर्मे कर—**यत्रस्थः कुरु इति उक्तं असौ
योगः कः**.—पण ज्यामध्यें स्थित होऊन कर्मे कर म्हणून सांगितलें तो योग को-
णता?[2]—**इदं एव तत् सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वं योगः उच्यते**—हेंच तें सिद्धि-
असिद्धींचें समत्व 'योग' म्हटलें जातें (सिद्धि व असिद्धि यांना तुल्य मानणें, हा तो योग

धरून केलेलें अग्निहोत्रादिकही निवृत्त आहे. प्रवृत्त नव्हे—कारण तीं सर्व चित्तशुद्धीच्या द्वारा संसारनिवृत्तीला कारण होतात, असें म्हटलें आहे व रहस्यकारानेंही त्याच्या ३४६ पृष्ठावर उल्लेख केला आहे. "संसरणमुखस्य स्वर्गादिरूप संसाराचे प्रवृत्त करणारें. विहित निषिद्ध कर्म तें प्रवृत्त कर्म किंवा प्रवृत्तिमार्ग व परमेश्वराची ज्ञानाच्या द्वारा मोक्षाला कारण होणारें निष्काम कर्म तें निवृत्त कर्म होय. गीता त्याचाच निवृत्त कर्म सांगते, प्रवृत्त कर्माचा उपदेश करीत नाहीं, वास्तव गीताशास्त्र हें निवृत्तिमार्गाचें शास्त्र आहे. प्रवृत्तिमार्गाचें नाहीं. असो, येथील योग म्ह० नुसता कर्मयोग नव्हे.

२ 'समत्व' हें योगाचें लक्षण आहे. सिद्धि असिद्धि इत्यादि द्वंद्वांना समान लेखणें म्ह० हर्ष विषाद न मानणें हेंच समत्व व तेंच योग होय. अर्थात् योग म्हणजे चित्ताचें साम्य, चित्तसमाधान. 'योगामध्यें स्थित होऊन कर्मे कर' असें भगवान् म्हणत आहेत व 'समत्वाला योग म्हणतात' असें स्पष्ट सांगत आहेत. यास्तव कर्मानुष्ठान हा योग नव्हे तर समत्व हा योग आहे, हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें. रहस्यकार म्हणतात "कर्म सिद्ध होणें किंवा निष्फळ होणें, याचे ठिकाणीं असलेल्या सारखेपणाच्या मनोवृत्तीसच कर्मयोग म्हणतात." हा अर्थ कितीसा सुबोध आहे याचा विचार वाचकांनीच करावा.

होय. या योगामध्ये स्थित होऊन—या योगामध्यें निष्ठा ठेवून इ० इष्टानिष्टाला तुल्य लेखून तूं कर्म कर.] ४८.

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

अन्वयार्थ—हे धनंजय—हे धनंजया !—**बुद्धियोगात्**—या समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून-किंवा ज्ञानयोगाहून—**कर्म**—फलाच्या इच्छेनें केलेलें कर्म—**दूरेण हि**—फारच—**अवरं**—निकृष्ट आहे.—**अत**—यास्तव—**बुद्धौ**—बुद्धीत-ज्ञानात—**शरणं अन्विच्छ**—आश्रय मिळविण्याची इच्छा कर. परमार्थज्ञानशरण हो. कारण—**फलहेतवः**—फलाच्या तृष्णेनें कर्मफलाचे हेतु होणारे कर्मठ—**कृपणाः**—कृपण अज्ञ आहेत. ४९.

यत्पुनः समत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्मैतस्मात्कर्मणः—दूरेणेति । दूरेणातिविप्रकर्षेण ह्यवरं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात्समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मणो जन्ममरणादिहेतुत्वाद्धनंजय । यत एवं योगविषयायां बुद्धौ तत्परिपाकजायां वा सांख्यबुद्धौ शरणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतोऽवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणा दीनाः फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्ताः सन्तः "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः" इति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

भाष्यार्थ—(तत्त्वज्ञानाच्या उद्देशानें योगस्थ होऊनच कर्म करण्याचें कारण काय ? फलाभिलाष धरूनही त्याचें अनुष्ठान सहज होऊं शकतें, अशी आशंका घेऊन योगस्थ होऊन केलेल्या कर्मांची स्तुति करीत पुढील श्लोक उत्थापित करितात-)—**पुनः यत् समत्वबुद्धियुक्तं ईश्वराराधनार्थं कर्म**—पण जे वरील समत्वबुद्धीनें युक्त असलेलें ईश्वराच्या आराधनेसाठीं केलेलें कर्म—**एतस्मात् कर्मणः**—या कर्माहून सकाम कर्म फार निकृष्ट आहे असें—**दूरेण० इति**—'दूरेण०' या श्लोकानें सांगतात—**दूरेण-अतिविप्रकर्षेण**—फार मोठ्या अन्तरानें—**हि अवरं-निकृष्टं कर्म**—कर्म अवर-निकृष्ट-हीन आहे. (पण तें कर्म कोणतें ?)—**फलार्थिना क्रियमाणं**—फलाची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाकडून केलें जाणारें कर्म फारच-अतिशय निकृष्ट आहे. (कोणापेक्षा निकृष्ट आहे ?)—**बुद्धियोगात् समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः**—समत्वबुद्धीनें युक्त असलेल्या कर्माहून [सकाम कर्म निकृष्ट आहे. त्याचें कारण काय ?]—**जन्ममरणादिहेतुत्वात्**—कारण सकाम कर्म जन्म-मरणादिकांना कारण होतें म्हणून तें समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून अत्यंत निकृष्ट आहे.—**धनंजय**—अर्जुना (ईश्वराच्या आराधनेसाठी

१ आचार्य कोणत्या कर्मांच्या विरुद्ध आहेत व ते का आहेत, हे येथें स्पष्ट सांगितलें आहे. हा त्यांचा परम सिद्धान्त वाचकांनी लक्षात ठेवावा. तो आचार्यांचें मत व इतर मतें यांतील भेद ओळखण्यास अत्यन्त उपयोगी आहे.

केलेल्या समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून फलाच्या इच्छेनें केलेलें कर्म फार निकृष्ट आहे त्या दोन प्रकारच्या कर्मांत फारच अन्तर आहे कारण सकाम कर्म जन्ममरणादिसंसाराला कारण होतें व योगस्थ होऊन केलेलें कर्म चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा मोक्षाला कारण होतें)—**यतः एवं**—आणि ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी—**योगविषयायां बुद्धौ**—योगविषयक बुद्धीमध्य म्ह० समत्वबुद्धीमध्यें—**वा तत्परिपाकजायां सांख्यबुद्ध्यौ**—किंवा समत्वबुद्धियुक्त कर्मांच्या अनुष्ठानाचा चित्तशुद्धि हा परिपाक होऊन त्यापासून झालेल्या सांख्यबुद्धीत—**शरणं-आश्रयं-अभयप्राप्तिकारणं**—शरण म्ह० आश्रय म्ह० अभयप्राप्तीचें कारण—**अन्विच्छ-प्रार्थयस्व**—संपादन करण्याची इच्छा कर —**परमार्थज्ञानशरणः भव इति-अर्थः**—(बुद्धीमध्यें अभयकारणाची इच्छा कर, याचा अर्थ-) परमार्थ ज्ञानाचा आश्रय कर, अभयप्राप्तीचें कारण असें जें परमार्थज्ञान त्याची इच्छा कर —**यत अवरं कर्म कुर्वाणा कृपणा दीना फलतृष्णाप्रयुक्ता सन्त फलहेतव**—कारण निकृष्ट कर्म करणारे लोक कृपण-दीन असतात ते फलाच्या तृष्णेकडून कर्मांची प्रेरणा केले गेलेले असे होत्साते फलाचे हेतु होतात फलाचे अधिकारी बनतात —**हे गार्गि यः वै एतत् अक्षरं अविदित्वा अस्मात् लोकात् प्रैति स कृपण इति श्रुते**—हे गार्गि, जो या अस्थूल-अनणु इत्यादि प्रकारच्या अक्षर ब्रह्माला न जाणता या लोकातून मरून जातो तो कृपण आहे अशी बृहदारण्यक श्रुति त्याच्या कृपणत्वाविषयी प्रमाण आहे (बृह भाष्यार्थ अ पृ २०९) [समत्वबुद्धियुक्त कर्माहून बुद्धिरहित कर्म अत्यंत हीन असल्यामुळे समत्वबुद्धिरूप योगाचा आश्रय कर पण समत्वबुद्धि किंवा योगबुद्धि हें साधन आहे, साध्य नव्हे सांख्य बुद्धि हे साध्य आहे यास्तव त्याचाच आश्रय कर, असें सांगणें उचित होय म्हणून आचार्य 'बुद्धौ शरण अन्विच्छ' याचा दुसरा अर्थ सांगतात-'बुद्धौ' म्ह० सांख्यबुद्धीमध्यें शरण म्ह० अभयप्राप्तीचें कारण संपादन करण्याची इच्छा कर परमार्थज्ञानाचा आश्रय कर कारण ज्ञानाचा आश्रय न करिता फलाभिलाषाकडून प्रेरित होत्साते जे फलाचे हेतु-फलाचे अधिकारी बनतात ते कृपण-दीन होत कारण 'अक्षर ब्रह्माला न जाणता जे या मनुष्यशरीराला सोडून जातात-मरतात ते कृपण होत' असें श्रुतीनें सांगितलें आहे अर्थात् अज्ञ लोक कृपण होत व फलाची इच्छा हें अज्ञतेचें-आत्म्याच्या अज्ञानाचें चिह्न आहे अर्जुना, तू तसा अज्ञ राहू नकोस परमार्थज्ञानाचा आश्रय कर त्या ज्ञानाच्या योगानें स्वत अभय होण्याची इच्छा कर] ४९

---

१ रहस्यकार 'कारण बुद्धीच्या सारखेपणाच्या योगापेक्षा बाह्य कर्म फारच कनिष्ठ होय' असा 'दूरेण ह्यवर कर्म बुद्धियोगात्' या वाक्याचा अर्थ करितात 'बुद्धियोगात्' याचा 'बुद्धीच्या सारखेपणाच्या योगापेक्षा' हा अर्थ सरळ व सुबोध आहे असें कोण म्हणेल? तसेंच कर्माला बाह्य हें विशेषण कशाला पाहिजे? 'अवर' म्ह० कनिष्ठ असें न म्हणता निकृष्ट म्हणणेंच अधिक योग्य नव्हे का? कारण ज्येष्ठ व कनिष्ठ हे शब्द प्राय वयोमानाला उद्देशून योजितात

जी समत्वबुद्धि तेच त्यांतील कौशल म्ह० कुशलपणा आहे (अहो पण बंध उत्पन्न करणें हा कर्मांचा स्वभावच आहे त्यामुळ कर्मानुष्ठान केल्यास बंध अवश्य होणारच ! उत्तर-)—**बन्धस्वभावानि अपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावात् निवर्तन्ते इति यत् तत् हि कौशलं**—बंधन उत्पन्न करणे हाच ज्याचा स्वभाव आहे अशीही कर्मे समत्वबुद्धीनें त्या स्वभावापासून निवृत्त होतात हें ज काही आहे तेंच कौशल होय —**तस्मात्**—समत्वबुद्धीचें असे विशिष्ट फळ असल्यामुळे—**त्वं समत्वबुद्धियुक्त भव**—तू समत्वबुद्धियुक्त हो [समत्वबुद्धीने युक्त असलेला पुरुष चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति या परंपरेनें कर्मांपासून होणारें पुण्य व पाप हीं दोन्ही येथल्या येथेंच टाकतो, त्याला त्यांचा लेप लागत नाही समत्वबुद्धीनें चित्तशुद्धि होते, चित्तशुद्धीनंतर ज्ञानप्राप्ति होते मी अकर्ता, अभोक्ता, नित्य, निर्विकार आहे, असे आत्मज्ञान होत त झाल्यामुळे पुण्यपापाचा क्षय होतो नुसत्या समत्वबुद्धीनें पुण्यपापक्षय संभवत नाहीं यास्तव तू समत्वबुद्धियोगासाठीच यत्न कर त्यात आपलें मन स्थिर कर कारण कर्त्याला पुण्यपापांनी बद्ध करणें—हा कर्मांचा जरी स्वभावच असला तरी समत्वबुद्धियोग हेच त्या कर्मांतील कुशलत्व आहे कारण त्यामुळें कर्मांचा स्वभाव बदलतो आणि असा स्वभाव बदलून सोडणें हेच कर्मांतील कौशल आहे म्हणून तू समत्वबुद्धियुक्त हो] ५०

---

१ पण रहस्यकार 'तस्माद् योगाय युज्यस्व योग कर्मसु कौशल' याचा अर्थ-'म्हणून योगाचा आश्रय कर (पुण्यपाप न लागता) कर्मे करण्याचा जो चतुराइ (कौशल किंवा युक्ति) तिलाच कर्मयोग असे म्हणतात' असा करितात पण हा अर्थ बरोबर नाही योग म्ह० समत्व हें कर्मांतील कौशल आहे कौशल म्ह० कुशलता, पण त्यालाच रहस्यकार युक्ति म्हणतात कौशल म्ह० युक्ति हा अर्थ अपूर्व आहे चित्ताला सम ठेवून कर्मे करणें हेंच कौशल आहे कारण तसें केल्यानें कर्मांपासून पुण्यपापादि बंध उत्पन्न होत नाही रहस्यकार कौशल म्ह० युक्ति हें योगाचें लक्षण आहे, असें समजतात पण समत्व हे एक लक्षण मानिल्यावर पुन कौशल-युक्ति हें दुसरें लक्षण मानण्याचें प्रयोजन काय आहे ? शिवाय योग म्ह० युक्ति असा एक अर्थ प्रसिद्ध आहे तेव्हा कर्मांतील कौशल म्ह० युक्ति असा कौशलशब्दाचा अप्रसिद्ध अर्थ मानून पुन त्या योगाचें हें दुसरें लक्षण आहे असें समजण्याचें काही कारण दिसत नाही त्यापेक्षा योग हेंच कर्मांतील कौशल आहे, हाच सरळ अर्थ आहे, रहस्यकार सांप्रदायिक टीकाकारांना मात्र 'ओढाताणीनें अर्थ करणारे' म्हणून म्हणतात पण स्वत शब्दाच्या अर्थाला इतके दूर ओढून नेतात की त्या बिचाऱ्याचा मूळ अर्थ काय आहे, हेंही वाचकाच्या ध्यानात रहात नाही तसें—४९ व्या श्लोकांत 'कर्मापेक्षा बुद्धि श्रेष्ठ' असें मानिल्लें कबूल करितात पण त्या बुद्धीच्या अर्थाला फार ओढ खेंचून नेतात "तिच्या मागें 'व्यवसायात्मिका' हें विशेषण नसल्यामुळें तिचा अर्थ 'समजूत, इच्छा, वासना, हेतु' असा आहे" असें म्हणतात पण यावर आम्ही त्यांना उलट असा प्रश्न करतों की ३९ व्या श्लोकांत 'सांख्ये बुद्धि' 'योगबुद्धि' असे शब्द आहेत. त्यांना 'व्यवसायात्मिका' हे विशेषण लावलें नाही तेव्हा त्या बुद्धिशब्दाचा अर्थही 'समजूत, इच्छा' वगैरे करावयाचा का काय ? पण

तुम्हीं तर त्याचा 'ज्ञान' असा अर्थ केला आहे. शिवाय ४९ व्या श्लोकात नुसता 'बुद्धि' शब्द नाहीं. 'बुद्धियोग' असा शब्द आहे. तेव्हां त्यांतील बुद्धि म्ह० जर समजूत, वासना तर मग त्याला योगशब्द जोडून 'समजूतयोग,' 'वासनायोग,' वगैरे म्हणावयाचें कीं काय ? असो; आचार्यांनीं बुद्धियोग म्ह० समत्वबुद्धियोग असा एक पूर्व साम्प्रदायिक टीकाना अनुसरून अर्थ दिल्यावर पुन. बुद्धियोग म्ह० ज्ञानयोग असा अर्थ केला आहे, व तसा केल्यासच अर्जुनाचा तिसऱ्या अध्यायाच्या आरंभाचा ' कर्माहून ज्ञान जर श्रेष्ठ तर मला तू घोर कर्मांत का नियुक्त करतोस ? ' हा प्रश्न उपपन्न होतो कारण भगवानांनी कर्म बुद्धियोगाहून अतिशयच निकृष्ट आहे, हें येथेंच सांगितलें आहे, दुसऱ्या कोठेंही नाहीं; व त्यालाच उद्देशून अर्जुनाचा प्रश्न आहे. बुद्धियोगाला उद्देशून प्रश्न नाहीं. कारण भगवान् योगस्थ होऊन कर्म कर म्ह० बुद्धियोगयुक्त होऊन कर्मे कर असें सांगतच आहेत. तेव्हां तिसऱ्या अध्यायात अर्जुनानें जो प्रश्न केला आहे त्यांतील बुद्धीचा साम्य बुद्धि असा अर्थ करणें सर्वथा अनुचित होय. यास्तव आचार्यांना अगोदर ' बुद्धियोगात्-' 'समत्वबुद्धियोगाहून' असा पूर्वसंप्रदायाला अनुसरून अर्थ करून तो अर्जुनाच्या पुढील प्रश्नाला अनुकूल नसल्यामुळें 'बुद्धियोग' याचा 'ज्ञानयोग' असा अर्थ केला आहे व त्याहूनच कर्म अत्यंत निकृष्ट आहे, आणि या वचनाला अनुलक्षूनच 'कर्माहून ज्ञान अतिशय श्रेष्ठ आहे,असें जर तुझें मत आहे तर मला घोर कर्म का करावयास सांगतोस ? ' असा पुढें अर्जुनानें प्रश्न केला आहे भगवानांनीं त्याचें उत्तरही ' ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा असून त्याचे अधिकारी सांख्य व योगी आहेत,' असें दिलें आहे. पण या सर्व गोष्टीचा विचार न करिता ' बुद्धि म्ह० ज्ञान ' असा अर्थ करणाऱ्या आचार्यादिकांना रहस्यकार जो दोष देतात (गी. र. पृ. ६१४) तो अस्थानी आहे. ' कर्माचा बरेवाईटपणा कर्मावर अवलंबून नसून कर्म एकच असलें तरी कर्मांच्या बऱ्यावाईट बुद्धीप्रमाणें तें शुभ अगर अशुभ होत असतें, म्हणून कर्मापेक्षा बुद्धि श्रेष्ठ होय,' इत्यादि रहस्यकारांनी जें ठिकठिकाणीं म्हटलें आहे त्याचाही येथील बुद्धीशी व कर्माशी कांहीं संबंध नाहीं. कारण येथील कर्म म्हणजे लौकिक कर्म नव्हे, तर शास्त्रविहित कर्म आहे. त्यांतील शुभ कोणतें व अशुभ कोणतें, हें कर्त्यांच्या बुद्धीवरून ठरवावयाचें नसून शास्त्रावरून ठरवावयाचें असतें कार्याकार्यांचा निश्चय करणारें प्रमाण शास्त्र आहे; बुद्धि नाहीं. अ. १६ श्लो. २४ पहा निष्काम कर्म याचाही अर्थ नित्य कर्म असाच आहे. अग्निहोत्र नित्यही आहे व काम्यही आहे. यास्तव गीतेंत ज्या दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत त्या दोन्ही वैदिक आहेत. तसेंच, येथील बुद्धिशब्दाचा अर्थही वासना, समजूत वगैरे नाहीं. तर ज्ञान असाच त्याचा अर्थ आहे. दुसरा अर्थ संभवत नाहीं. अर्थात् रहस्यकारांना ' कर्में करतांना बुद्धि स्थिर, सम, पवित्र, व शुद्ध ठेवणें हीच एक युक्ति किंवा कौशल असून यासच योग म्हणतात,' असें जें म्हटलें आहे तें सर्वथा अप्रासंगिक व मूळाला सोडून आहे. तथापि ते टीकाकारांना दोष देण्यास तयारच ! "-'योगः कर्मसु कौशल ' या पदाचा याप्रमाणें सरळ अर्थ लागत असतां कित्येकांना ' कर्मसु योगः कौशल' 'कर्माचे ठायीं जो योग त्याला कौशल म्हणतात,' असा ओढाताणीनें अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. पण ' कौशल'शब्दाची व्याख्या देण्याचें येथें कांहीं कारण नसून योगशब्दाचें लक्षण सांगणेंच प्रस्तुत असल्यामुळें हा अर्थ मानतां येत नाहीं. शिवाय ' कर्मसु कौशल'

असा सरळ अन्वय लागत असता ' कर्मसु योगः ' अशी उलटापालट करणेंही योग्य नव्हे." गी. र. ६३४. पण रहस्यकाराचा अर्थ सरळ नाही, हें आम्ही वर दाखविलेंच आहे. आचार्यांनी त्याचा अर्थ कसा केला आहे तेंही वर स्पष्टपणें दाखविलें आहे. रहस्यकार त्यालाच येथें ओढानाणीचा अर्थ म्हणत आहेत. पण ' कौशल 'शब्दाचा 'युक्ति' हा अर्थ कोठून आला! एकदा योग म्ह० युक्ति म्हणता व दुसऱ्यादा कौशल म्ह० युक्ति म्हणता ! याचा अर्थ काय ! ' कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वबुद्धिः तत् कौशलं-' कर्में करीत असलेल्या पुरुषाची जी सिद्धि-असिद्धीविषयाची समत्वबुद्धि तेंच कौशल होय, असें आचार्य म्हणतात व रहस्यकार ' कर्में करताना बुद्धि स्थिर, पवित्र, सम वगैरे ठेवणें हीच ती युक्ति किंवा कौशल असून यासच योग म्हणतात. ' ' कर्मसु-' कर्में करताना ' योगः ' बुद्धि स्थिर, सम वगैरे ठेवणें ' कौशलं ' हीच युक्ति किंवा कौशल, या रहस्यकाराच्या अर्थांत व अन्वयांत आणि आचार्यांच्या अन्वयार्थांत काय फरक आहे ? त्यांत ' यासच योग म्हणतात ' हें मात्र रहस्यकाराच्या पदरचें आहे व तें मुळाला सोडून आहे. दोघांचाही अन्वय सारखाच. पण रहस्यकार ' कर्मसु कौशलं ' असा सरळ अन्वय लागत असता ' कर्मसु योगः ' अशी उलटापालट करणेंही योग्य नव्हे असें म्हणतात. परंतु स्वतः ' कर्में करताना बुद्धि स्थिर ठेवणें हीच युक्ति–कौशल ' म्हणतात. म्ह० स्वतःही तसाच अन्वय लावितात, याला काय म्हणावें ? कौशल म्ह० युक्ति नव्हे, हें आम्ही वर सांगितलेंच आहे. यास्तव रहस्यकारहि ' योग· कर्मसु कौशलं ' याचा अन्वय ' कर्मसु योगः कौशलं ' असाच म्ह० आचार्यांप्रमाणेंच लावितात. पण त्यांतील कौशलशब्दाचा अर्थ निराळा करितात व तो बरोबर नाहीं. आचार्यांचाच अर्थ अधिक सरस, सुबोध व प्रकरणाला धरून आहे. आचार्यांचा अर्थ खरा न मानण्याचें कारण ते असें सांगतात कीं–कौशलशब्दाची व्याख्या देण्याचें येथें काही कारण नाही. योगशब्दाचें लक्षण सांगणेंच प्रस्तुत आहे. पण त्यावर आम्ही असें विचारतों कीं, कौशलशब्दाची व्याख्या कोण देतें आहे ! कर्में करीत असताना समत्वबुद्धि ठेवणें, हेंच कर्मकर्त्याचें चातुर्य आहे, असें म्हटल्यानें ती चातुर्याची व्याख्या कशी होते ? ' कागदावर चित्र काढलेलें असतानाही, तें खऱ्या मनुष्यासारखें दिसणें, यांत चित्रकाराचें कौशल आहे,' असें कोणी म्हटल्यास ती कौशलाची व्याख्या दिली आहे, असें का म्हणणार ? तसेंच, योगशब्दाचें लक्षण तरी प्रस्तुत कोठें आहे ? योगाचें लक्षण तर ' समत्वं योग उच्यते ' असें वर स्पष्ट सांगितलेंच आहे. मग पुनः लक्षण सांगण्याचें काय कारण ? रहस्यकार म्हणतात "योगशब्दाची द्विवार व्याख्या केली आहे " आम्ही म्हणतों ती का ? ' योगस्थ होऊन कर्में कर ' असें सांगताच योग म्ह० काय तें सांगणें जरूर होतें. यास्तव तेथेंच ' समत्व हा योग आहे ' असें जें सांगितलें आहे तेंच बरोबर आहे व समत्व हेंच योगाचें लक्षण संभवतें. समत्वामध्यें स्थित होऊन कर्में कर, हें म्हणणें सयुक्तिक आहे. पण ' कौशल ' हें योगाचें लक्षण मानून ' कौशलांत किंवा युक्तींत स्थित होऊन कर्म कर ' असा अर्थ करू लागताच तो दुर्बोध होतो. यास्तव ' योग कर्मसु कौशलं ' ही योगाची व्याख्या होऊ शकत नाहीं. येथें योगाचें लक्षण प्रस्तुतही नाही. कारण ४८ व्या श्लोकांत ' समत्व ' हें योगाचें लक्षण सांगून ' दूरेण ...' येथून ' ...सुकृतदुष्कृते ' येथवर म्ह० सबंध ४९ श्लोक व ५० व्या श्लोकाचा पूर्वार्ध

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ५१ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**बुद्धियुक्ता मनीषिणः**—ज्ञानाने युक्त असलेले विद्वान्—**कर्मजं फलं त्यक्त्वा**—कर्मापासून उत्पन्न होणारें सुख-दुःखरूप फल टाकून—**जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः (सन्त)**—जन्मरूप बंधापासून सर्वथा मुक्त होत्साते—**अनामयं पदं**—सर्व उपद्रवरहित पदाला-विष्णूच्या परम पदाला—**गच्छन्ति**—प्राप्त होतात ५१

यस्मात्—कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वेति व्यवहितेन संबन्धः । इष्टानिष्टदेहप्राप्तिः कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ता हि यस्मात्फलं त्यक्त्वा परित्यज्य मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ता जन्मैव बन्धो जन्मबन्धस्तेन विनिर्मुक्ता जीवन्त एव जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तः पदं परमं विष्णोर्मोक्षाख्यं गच्छन्त्यनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः । अथ वा बुद्धियोगाद्धनंजयेत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजनिता बुद्धिर्दर्शिता साक्षात्सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ॥ ५१ ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण समत्वबुद्धियुक्त पुरुषाच्या पुण्य पापाचा व त्याच्या फलाचा त्याग जरी होत असला तरी तेवढ्यानेच मोक्ष कसा मिळेल ? उत्तर-)—**यस्मात् कर्मजमिति**

यात तुम्ल्या कर्माची निंदा व बुद्धियोगाची प्रशंसा केली व ५० व्या श्लोकाच्या उत्तरार्धात 'योगस्थ होऊन कर्मे कर' या विधानाचार, म्हणून तू समत्वरूप योगाला आरंभ कर, कारण योग-समत्व हेंच कर्मांतील कौशल आहे ' असा उपसंहार केला आहे ' योगच कर्मांतील कौशल आहे ' ही योगाची पुन प्रशंसा आहे ती योगाची व्याख्या नव्हे योगाच्या एक 'समत्व' व दुसरी 'कौशल' अशा दोन परस्परविरुद्ध व्याख्या मानण्याचें काही कारणही नाही व कौशल ही योगाची व्याख्याही संभवत नाही ४० व्या श्लोकातील बुद्धियोग या शब्दाचा अर्थ मध्वाचार्य 'ज्ञानलक्षणात् उपायात्' असाच करितात काही टीकाकार समत्वबुद्धियोग व ज्ञानयोग, असा करितात व काही केवल बुद्धियोग असाच करितात व ते दोन्ही अर्थ आचार्यांना मान्य आहेत त्यातल्या त्यात 'ज्ञानयोग' हा अर्थ पुढील प्रकरणाला अधिक अनुकूल आहे, हे आम्ही वर सांगितलेंच आहे ' योगः कर्मसु कौशल ' याचा अर्थ सर्व टीकाकार एकसारखाच करितात ' अत योगाय युज्यस्व ज्ञानोपायाय, तद्धि कर्मसु कौशल । ' असें मध्वाचार्य म्हणतात ' योग कर्मसु कौशल-कर्मसु क्रियमाणेषु अयं बुद्धियोग कौशल-अतिसामर्थ्यसाध्य ' असें रामानुजाचार्य म्हणतात ' सदाशया कर्मकरण योग । एतदेव कर्मसु चातुर्यं । ' असें वल्लभसंप्रदायी टीकाकार म्हणतात शंकरानंद, मधुसूदनसरस्वती इत्यादि अद्वैत संप्रदायी तर आचार्यांनाच अनुसरले आहेत, हें निराळे सांगावयास नकोच रहस्यकार या सर्व आचार्यादिकांच्या विरुद्ध अर्थ करावयास गेले आहेत खरे, पण शेवटी ते कसून त्यानाच कसे अनुसरले आहेत, हेंही वर दाखविलेंच आहे.

—समत्वबुद्धीने युक्त होऊन केलेले कर्म ज्या अर्थी पापाचा क्षय करते त्या अर्थी हा योग परंपरेने मोक्षाचे साधन आहे, असे 'कर्मजं०' या श्लोकाने सांगतात—**कर्मजं फलं त्यक्त्वा इति व्यवहितेन संबंधः**—'कर्मजं' या शब्दाचा 'फलं त्यक्त्वा' या पुढील पदाशी संबंध आहे.—**इष्ट-अनिष्ट-देहप्राप्तिः कर्मजं फलं—कर्मभ्यः जातं**—इष्ट व अनिष्ट देहाची प्राप्ति हें कर्मज फल होय. कर्मज म्ह० कर्मांपासून उत्पन्न झालेलें—**बुद्धियुक्ताः-समत्वबुद्धियुक्ताः**—बुद्धियुक्त म्ह० समत्वबुद्धियुक्त पुरुष—**हि यस्मात् फलं त्यक्त्वा-परित्यज्य**—ज्याअर्थी फल टाकून-त्याचा परित्याग करून—**मनीषिणः-ज्ञानिनः भूत्वा**—मनीषी ज्ञानी होऊन—**जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः-जन्म एव बन्धः-जन्मबन्धः तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्तः एव जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः सन्तः**—जन्म हाच बंध त्या जन्मरूप बंधाने विशेषेकरून मुक्त केले गेलेले-सर्वथा मुक्त झालेले, जिवंत असतानाच जन्मरूप बंधनातून पूर्णपणे मुक्त होत्साते—**पदं-परमं विष्णोः मोक्षाख्यं गच्छन्ति**—व्यापक परमात्म्याच्या 'मोक्ष' या नावाच्या परम पदास जातात (तें पद कसें आहे? उत्तर-)—**अनामयं-सर्वोपद्रवरहितं इत्यर्थः**—अनामय म्ह० सर्वोपद्रवशून्य पदाला जातात असा याचा भावार्थ. [देवादिकांचा देह हा इष्ट देह व पश्वादिकांचा देह हा अनिष्ट देह, त्यांची प्राप्ति होणें हेंच कर्मांपासून मिळणारें फळ आहे. पण पूर्वोक्त समत्वबुद्धियुक्त पुरुष चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानी होऊन ज्ञानाच्या बळानेंच त्याचा परित्याग करितात याप्रमाणें बंधातून आपल्याला सोडवून जीवन्मुक्त झालेले ते प्रारब्ध कर्माचा क्षय होताच विदेहमोक्षाला पात्र होतात. ४९,५० व ५१ या तिन्ही श्लोकांत बुद्धि असा जो शब्द आला आहे त्याचा पूर्वपरंपरेला धरून समत्वबुद्धि असा अर्थ केला. पण केवळ समत्वबुद्धि पुण्यपापाच्या त्यागाचें साक्षात् निमित्त होऊं शकत नाहीं म्हणून पूर्वपरंपरेला धरून बुद्धिशब्दाचा दुसरा योग्य अर्थ सांगतात-]—**अथवा बुद्धियोगात् धनंजय इति आरभ्य**—किंवा 'बुद्धियोगात् धनंजय'-४९ येथून पुढें—**संप्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजनिता परमार्थदर्शनलक्षणा एव बुद्धिः दर्शिता**—सर्व बाजूंनी तुडुंब भरलेल्या फार मोठ्या जलाशयाच्या स्थानीं असलेली कर्मानुष्ठानापासून उत्पन्न झालेली जी चित्तशुद्धि, तिच्यापासून उद्भवलेली परमार्थ ज्ञानरूपच बुद्धि दाखविली आहे. (बुद्धिशब्दाचा असा अर्थ करण्याचें कारण)—**साक्षात् सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात्**—कारण पुण्य पापाचा त्याग व जन्मबंधापासून मोक्ष यांचें प्रत्यक्ष हेतुत्व त्या बुद्धीला सांगितलेलें आहे [म्हणून या बुद्धिशब्दाचा अर्थ परमार्थ ज्ञान असाच करणें सर्वथा उचित होय. शिवाय अर्जुनानें तिसऱ्या अध्यायाच्या आरंभीं 'कर्मांहून बुद्धि श्रेष्ठ आहे असें जर तुला संमत आहे तर तू मला या घोर कर्मांत का नियुक्त करतोस !' असा जो प्रश्न केला आहे, तो 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगात्०' ४९ या वचनाला अनुलक्षूनच केला असावा, असें स्पष्ट दिसतें व त्यांतील बुद्धिशब्दाचा अर्थ ज्ञानच आहे, बुद्धियोग नव्हे, हेंही 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां०' या भग-

वद्वचनावरून निश्चित होतें. यास्तव ‘ बुद्धियोगात् बुद्धौ ४९, बुद्धियुक्त. ५०, बुद्धियुक्ताः ५१’ यांतील बुद्धिशब्दाचा अर्थ ज्ञान–परमार्थज्ञान असाच करणें उचित होय. तसा अर्थ केल्यास त्या तिन्ही श्लोकांचा अर्थ असा होतो–ज्या कर्माचें अनुष्ठान करितांना परमार्थदर्शनरूप बुद्धीचा उद्देश मनांत असतो म्ह० ज्ञानाला उद्देशून कर्मानुष्ठान केलें जातें तसल्या कर्माहून तशा उद्देशानें न केलेलें कर्म अतिशय निकृष्ट आहे. म्हणून परमार्थज्ञानाचा उद्देश मनांत धरून कर्माचें अनुष्ठान करावें. म्ह० ज्ञानासाठीं कर्म करावें. ज्ञानावाचून दुसऱ्या कोणत्याही क्षुद्र फळाच्या अपेक्षेनें कर्म केल्यास कार्पण्य दोष येतो. शिवाय परमार्थबुद्धीचा उद्देश मनांत धरून कर्मानुष्ठान करणाऱ्या पुरुषाचें चित्त शुद्ध होतें. त्यामुळें परमार्थज्ञान सिद्ध होतें. नंतर देह जिवंत असतांनाच पुरुष जन्माला कारण होणाऱ्या पुण्यपापाचा त्याग करून मुक्त होतो म्हणून परमार्थदर्शनरूप योगासाठीं म्ह० ज्ञानयोगासाठीं मन स्थिर करावें. योगसंज्ञक परमार्थ दर्शनाच्या उद्देशानें कर्मानुष्ठान करणें हेंच कर्मांतील कौशल आहे यास्तव परमार्थदर्शनाला उद्देशून बुद्धियुक्त होत्साते जे कर्माचें अनुष्ठान करितात त्यांची चित्तशुद्धि होते. ते अपरोक्ष आत्मसाक्षात्कारवान् होतात, कर्मजन्यफलाचा त्याग करितात व मुक्तीला पात्र होतात. अर्थात् भगवानानीं अर्जुनाला जो समत्वबुद्धियुक्त कर्मयोग उपदेशिला आहे, योगस्थ होऊन स्वधर्मसंज्ञक कर्म करण्याविषयीं आग्रह केला आहे तो जन्मबंधापासून मुक्त होऊन परमात्मपदीं पोंचण्याचा उपाय म्हणून सांगितला आहे. ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानानंतर काय करावें, तें सांगण्यासाठीं हा समत्वबुद्धियुक्त कर्मानुष्ठानाचा उपदेश नाहीं, हें निःपक्षपात वाचकाच्या ध्यानांत येईल तसेंच अर्जुनाला गीताशास्त्राचा जो उपदेश केला आहे तो जन्मबंधांतून मुक्त होऊन सर्व संसारक्लेशशून्य पदीं पोचण्यासाठीं मुख्यत: केला आहे. त्यानें युद्ध करावें, याच प्रधान उद्देशानें तो केलेला नाहीं, हें वाचकाच्या ध्यानांत येईल.] ५१.

---

१ रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात—“ अशा रीतीनें साम्यबुद्धीनें सर्व कामें केलीं म्ह० व्यवहाराचा लोप न होतां पूर्णसिद्धि किंवा मोक्ष प्राप्त झाल्याखेरीज रहात नाहीं, असें आतां सांगतात–” सर्व कामें तीं कोणतीं? खाणें, पिणें, वगैरे जर असतील तर त्यांचा मोक्षाशीं काय संबंध? शिवाय ‘बुद्धियुक्त लोक कर्मजन्य फलाला सोडून,’ असें म्हटलें आहे. यानें म्ह० कामें–व्यावहारिक कामें हा अर्थ संभवत नाहीं. कारण हें सर्व प्रकरण शास्त्रीयकर्माचें आहे अर्थात् ‘ व्यवहाराचा लोप न होतां ’ हें म्हणणें अप्रासंगिक आहे. वैदिककर्माचें फल व्यवहार नव्हे. समत्वबुद्धीनें कामें केल्यानें पूर्णसिद्धि कशी मिळणार? सिद्धीचें साधन ज्ञान आहे, कर्म नव्हे तसेंच ‘समत्वबुद्धीनें कामें केल्यानें पूर्णसिद्धि किंवा मोक्ष मिळाल्यावाचून रहात नाहीं,’ या सांगण्यांत काय स्वारस्य आहे? या असल्या वाक्यरचनेवरूनच ओढाताण कोण करतें, हें उघड दिसत आहे. असो, या अवतरणाप्रमाणेंच या श्लोकाचा अर्थ किती सरळ व सुबोध आहे तो पहा—‘बुद्धियुक्ता मनीषिण –’ समत्वबुद्धीनें ज्ञानी पुरुष युक्त झाले म्हणजे ‘ कर्मजं फलं त्यक्त्वा–’ कर्मफलाचा त्याग केल्यानें (ते) ‘ जन्मबंधविनिर्मुक्ता –’ जन्माच्या बंधापासून मुक्त होत्साते ‘ अनामयं पदं गच्छन्ति-’ (परमेश्वराच्या) दुःखविरहित पदाला जाऊन पोचतात. याव

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्यावेळीं—**ते बुद्धिः**—तुझी बुद्धि—**मोहकलिलं**—मोहरूपी मलास—**व्यतितरिष्यति**—उल्लंघन करील—**तदा**—त्या वेळीं—**श्रोतव्यस्य च श्रुतस्य**—श्रवण करण्यास योग्य व श्रवण केलेलें शास्त्रादिक यांच्या—**निर्वेदं**—वैराग्यास—**गन्तासि**—प्राप्त होशील ५२

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धि कदा प्राप्यत इत्युच्यते—यदेति । यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूपं कालुष्यं येनाऽऽत्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्तते तत्तव बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति शुद्धिभावमापत्स्यत इत्यर्थः । तदा तस्मिन्काले गन्तासि प्राप्स्यसि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिभाति इत्यभिप्रायः ५२

भाष्यार्थ—योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्यते इति 'यदा०' इति उच्यते—योगानुष्ठानामुळें झालेली जी चित्तशुद्धि तिच्यापासून प्राप्त होणारी बुद्धि-ज्ञान केव्हा प्राप्त होईल तें 'यदा०' इत्यादि श्लोकानें सांगितलें जातें—**यदा**

'मुक्त झाले म्हणजे' हा अर्थ कशाला ? 'त्यक्त्वा' म्ह० त्याग केल्यानें का त्याग करून ? जन्माचा बंध का जन्मरूप बंध ? पण यांत पूर्णसिद्धि किंवा मोक्ष मिळाल्यावाचून रहात नाही, असें येथेंच सांगितलेलें नाही यापेक्षा " समत्वबुद्धियुक्त पुरुष कर्मापासून झालेलें इष्टानिष्टदेहप्राप्तिरूप फल टाकून, ज्ञानी होऊन जन्मरूपबंधापासून मुक्त केले गेलेले असे होत्साते सर्व [illegible] रहित्य पदाला प्राप्त होतात " हा अर्थ किती सरळ आहे ? इतर भाष्यकार व टीकाकारही याचा प्राय असाच अर्थ करितात

¹ आचार्य याला असें अवतरण देतात मध्वाचार्यही 'कियत्पर्यन्त अवश्य कर्तव्यानि मुमुक्षुणा एव कर्माणि इत्याह ' मुमुक्षूनें कोठपर्यंत अशाच रीतीनें अवश्य करावीं, तें भगवान् सांगतात रामानुजाचार्यही 'उक्तप्रकारें कर्में करीत असलेल्या व त्या वृत्तानें निष्पाप झालेल्या तुझी बुद्धि जेव्हा मोहरूप कलुष उल्लंघन नाहल०' इत्यादि म्हणतात 'त्या भ[ग]निरूप पदाची प्राप्ति केव्हा होईल तें सांगतात ' इत्यादि वल्लभसंप्रदायी टीकाकार म्हणतात इतर अद्वैतमार्गी टीकाकारही या श्लोकाचा असाच योजना करितात ज्ञानेश्वरमहाराजही 'तू ऐसा तं होसी । तें मोहातें सांडिसी । आणि वैराग्य मानसीं संचरेल ॥' २८० असें म्हणतात रहस्यकार याला अवतरण कांही देत नाहीत, अर्थ मात्र असा करितात—" जेव्हा तुझी बुद्धि मोहाच्या गढूळ आवरणातून पार पडेल तेव्हा जें ऐकलें असेल तें, आणि काय ऐकावयाचें असेल तें,या दोहोंचाही तुला कंटाळा येईल ""'मोहकलिल'याचा मोहाच्या गढूळ आवरणातून हा अर्थ मूळाला धरून नाही 'तें ऐकलें असेल' व 'तें काय ऐकावयाचें असेल ' याचा कर्ता कोण ? कोणी ऐकलें असेल व कोणाला ऐकावयाचें असेल ? अनुक्त कर्ता असेल तर 'तू तें ऐकलें असशील ' असा मध्यम किंवा द्वितीय पुरुषी प्रयोग पाहिजे होता

–यस्मिन् काले—जेव्हां-ज्यावेळीं—**ते-तव**—तुझें—**मोहकलिल-मोहात्मकं अविवेकरूप कालुष्यं**—मोहरूप-अविवेकरूप मालिन्य-(अविवेक हाच दोष, तो दोष कसा ते स्पष्ट करून दाखवितात-)—**येन आत्मानात्मविवेकबोध कलुषीकृत्य विषयं प्रति अन्त करण प्रवर्तते**—ज्या मोहाच्या योगानें-मोहामुळें आत्मा व अनात्मा याच विवेकज्ञान कलुषित होऊन अन्त करण विषयाकडे प्रवृत्त होतें—**तत् तव**—ते तुझें मोहरूप मालिन्य—**बुद्धिः व्यतितरिष्यति-व्यतिक्रमिष्यति-शुद्धिभावं आपत्स्यते इत्यर्थ.**—बुद्धि विशेषेकरून अगदीं तरून जाईल-व्यतिक्रम-उल्लंघन कराल म्ह० शुद्धिभावाला प्राप्त होईल, असा याचा भावार्थ—**तदा-तस्मिन् काले**—त्यावेळा—**निर्वेद-वैराग्य गन्तासि-प्राप्स्यसि**—निर्वेदास-वैराग्यास प्राप्त होशील (कशाच्या वैराग्यास ? उत्तर-)—**श्रोतव्यस्य च श्रुतस्य**—अध्यात्मशास्त्रातिरिक्त शास्त्रादिकाच श्रोतव्य व श्रुत याच्या वैराग्यास प्राप्त होशील—**तदा श्रोतव्य श्रुत च निष्फल प्रतिपद्यते इत्यभिप्राय**—त्यावेळा श्रोतव्य व श्रुत हीं दोन्हा निष्फल होतात असा याचा भावार्थ [मा अमुक श्रवण केलें आहे व मला अद्यापि अमुक-अमुक श्रवण करावयाच आहे मा अमुक पाहिलें आहे व अमुक पहावयाचें आहे, आणि त्या सर्वांच फळ संपादन करावयाच आहे इत्यादि सर्वमनुष्यसाधारण अशा ज्या भावना असतात त्या सव विवेक परिपक्व झाला असता निवृत्त होतात अर्थात् विवेक परिपक्व झाला असता तुझी बुद्धि अविवेकरूपी मलाच उल्लंघन करून जाईल या अविवेकरूप मलामुळेंच आत्मानात्मविषयक कलुषित होऊन अन्त करण विषयाकडे प्रवृत्त होत असत यास्तव तुझी बुद्धि जव्हा त्या मलाचे अतिक्रमण कराल म्ह० शुद्ध होईल तेव्हा तू श्रोतव्य व श्रुत या दोन्हांविषयीं विरक्त होशील अध्यात्मशास्त्राला सोडून तू जे ज काहा ऐकल आहेस किंवा ज तुला ऐकाव अस वाटत आहे, त सर्व व्यर्थ आहे-निष्फळ आहे अशी तुझी खात्रा होईल या अनात्मविषयक शास्त्रज्ञानाविषयीं मा आजवर वृथा श्रम केलें, अस वाटल व आता यापुढ मला कोणतही अनात्मविषयज्ञान संपादन करावयाच नाहा कारण त फुकट आहे, त निरतिशय परमात्म्याची प्राप्ति करून

असो, " निर्वेद म्ह० मामान्यत कंटाळा हा कंटाळा किंवा नकोसें होणं, विशेषेकरून मागें मागिलच्या त्रगुण्यविषयक श्रौतकर्माबद्दलचा आहे, असें पुढाल श्लोकावरून दिसत येईल " अस म्हणतात अथात् त्रगुण्यविषयक श्रौतकर्माबद्दल मात्र कंटाळा येतो, ता नकोशा होतात मामाजिक कर्माचा काहा कंटाळा येत नाहा व ता आला तरी सामाजिक कर्मे मरेपर्यंत त्यानें केलाच पाहिजेत श्रौतकर्मे मात्र नकोशा झाला म्हणजे साहजिकच अशा यात रहस्यकारांचा आशय दिसतो पण मूळ श्लोकात तर तदा गन्तासि निर्वेद श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च म्ह० त्यावेळा तू श्रोतव्य म्ह० ऐकावयाचें व श्रुत-ऐकलेलें याविषयाच्या वैराग्यास प्राप्त होशील, अस आहे म्ह० अर्जुनाला कंटाळा कशाचा येईल व नकोसें काय होईल तें भगवानाना स्पष्ट सांगितल आहे तव्हा त्याचा त्रैगुण्यविषयक कर्मांशा बादरायण संबंध दोन्हांत कारण दिसत नाहा पण तें ' पुढाल श्लोकावरून दिसून येईल ' अस म्हणतात यास्तव आता तेंच आपण पाहू

देत नाहा, इतकेंच नव्हे तर उलट दुरभिमानादिकाच्या योगानें त्याला प्रतिबंधच करते, असं वाटून त्या श्रोतव्याविषयीही तू पूर्ण विरक्त होशील पण मोहरूपी मल अन्तःकरणांतून साफ निघून जाईपर्यंत तुला त्याविषयीं विरक्ति येणार नाहीं म्हणून तू मोहरूपी मल घालविण्यासाठीं योगस्थ होऊन कर्म कर] ५२

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ५३ ॥

अन्वयार्थ—श्रुतिविप्रतिपन्ना—अनेक साध्य-साधनसंबंध दाखविणाऱ्या श्रवणांनीं विक्षिप्त झालेली—**ते बुद्धिः**—तुझी बुद्धि—**यदा निश्चला सती**—जेव्हां विक्षेपरहित होऊन व—**अचला**—म्यात्नहा विकल्पशून्य होऊन—**समाधौ**—आत्म्यामध्यें—**स्थास्यति**—स्थिर होईल—**तदा**—त्यावेळां—**योगं**—खरा-मुख्य योग—**अवाप्स्यसि**—प्राप्त होईल ५३

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगमवाप्स्यामीति चेत्तच्छृणु—श्रुतिविप्रतिपन्नेति । श्रुतिविप्रतिपन्नाऽनेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैर्विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना श्रुतिविप्रतिपन्ना विक्षिप्ता सती ते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन्काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती समाधौ समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतत् । अचला तत्रापि विकल्पवर्जितेत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं तदा तस्मिन्काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥ ५३ ॥

भाष्यार्थ—(समत्वबुद्धियुक्त होऊन परमार्थज्ञानाच्या उद्देशानें कर्मानुष्ठान केल्यानें क्रमानें चित्तशुद्धि, विवेक व वैराग्य यांची प्राप्ति जरा झाली तरा ज्ञानप्राप्ति केव्हां होते, तें अजून कळलें नाहीं,अशी शंका घेऊन पुढील श्लोकांत ज्ञानप्राप्तीचा काल सांगतात–) **—मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकजप्रज्ञः कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगं कदा अवाप्स्यामि**—मोहरूपी मलाचें उल्लंघन करून त्याच्या द्वारा आत्मविवेक करण्यास योग्य अशी प्रज्ञा-बुद्धि ज्याला प्राप्त झाला आहे, असा मी योगस्थ होऊन केलेल्या कर्मानुष्ठानाच्या फलास म्ह० परमार्थयोगाला केव्हां प्राप्त होईन–तो परमार्थयोग मला केव्हां प्राप्त होईल—**इति चेत् 'श्रुतिविप्रतिपन्ना०' इति तत् शृणु**—असें म्हणशील तर 'श्रुतिविप्रतिपन्ना०' या श्लोकानें त्याचें उत्तर ऐक—**श्रुतिविप्रतिपन्ना-अनेकसाध्यसाधनसंबन्धप्रकाशनश्रुतिभिः-श्रवणैः विप्रतिपन्ना-नानाप्रतिपन्ना-श्रुतिविप्रतिपन्ना-विक्षिप्ता सती**—अनेक प्रकारचें साध्य व त्याचीं अनेक साधनें,त्यांच्या संबंधाचें जें प्रकाशन-प्रतिपादन त्यांच्या श्रुतींना म्ह०श्रवणांना विप्रतिपन्न-नाना प्रकार भलभलता समजूत झालेला म्ह० विक्षिप्त होत्साती—**ते-तव बुद्धिः यदा-यस्मिन् काले स्थास्यति-स्थिरीभूता भविष्यति**—तुझी बुद्धि

ज्यावेळीं–वैराग्य परिपक्व झाले असतां स्थित होईल–स्थिर होईल—**निश्चला विक्षेपचलनवर्जिता सती**—निश्चल–विक्षेपरूप चलनानें रहित होत्साती जेव्हां स्थिररूप होईल (कोठें स्थिर होईल? उत्तर–)—**समाधौ–समाधीयते चित्तं अस्मिन् इति समाधिः आत्मा तस्मिन् आत्मनि इति एतत्**—समाधांत म्ह० ज्यांत चित्त समाहित केलें जातें तो समाधि म्ह० आत्मा, त्या आत्म्यात, असा याचा भावार्थ—**अचला–तत्रापि विकल्पवर्जिता इति एतत्**—आणि त्यातही अचल म्ह० सर्व विकल्परहित होऊन स्थिर स्थित होईल—**बुद्धिः–अन्तःकरणं**—बुद्धि म्ह० अन्तःकरण—**तदा–तस्मिन् काले–**त्यावेळा–**योग अवाप्स्यसि–विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि**—योगाला प्राप्त होशील म्ह० विवेकाच्या द्वारा उत्पन्न झालेली जी प्रज्ञा पूर्वोक्त बुद्धि–परमार्थदर्शनरूप ज्ञान हीच समाधि, तिला प्राप्त होशील [मोहरूपी चित्तमल नाहासा होऊन पूर्वोक्त विवेकादिकानी युक्त झालेली बुद्धि आत्म्यामध्यें जेव्हां स्थिर होईल तेव्हा ती ज्ञानरूप बुद्धि सिद्ध होइल, हे अर्जुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर आहे अनेक साध्यें व त्याचा अनेक साधनें याचा संबंध प्रतिपादन करणारा कर्मकांडात्मक वाक्यें ऐकून नाना उपाय कळल्यामुळे चचल झालेली तुझी बुद्धि–हे करूं कीं तें करूं असें जिला झालें आहे ती तुझी विक्षिप्त बुद्धि–तुझें अस्थिर चित्त जेव्हा म्ह० वैराग्याचा पूर्ण परिपाक झाला असता सर्व विक्षेपशून्य व सर्व संशयरहित होऊन आत्म्यामध्यें स्थिर स्थित होईल, तेव्हा तू त्या योगाला प्राप्त होशील, तेव्हां तूं ज्ञाननिष्ठ होशील हाच मुख्य योग आहे, व तो मिळविण्यासाठीच प्रत्येक मनुष्यानें यत्न करणें उचित होय. भगवानानी समत्वबुद्धीनें कर्मयोगाचे अनुष्ठान करण्याविषयी जे कर्माधिकारी अर्जुनाला सांगितलें आहे ते याच योगासाठीं हाच समाधियोग–आत्मयोग. म्हणूनच आचार्यांनी ३९व्या श्लोकातील योगशब्दाचा सामान्य अर्थ सांख्यबुद्धीच्या प्राप्तीचा उपाय असा करून फलेच्छारहित ईश्वराराधनार्थ कर्मानुष्ठान व समाधियोग असा विशेष अर्थ सांगितला आहे कर्मयोग हे सांख्यबुद्धीचे परपरा साधन असून समाधियोग हें साक्षात् साधन आहे जेव्हा तुझें चित्त शुद्ध होईल, तुला वैराग्य व विवेक प्राप्त होईल व तुझें अन्तःकरण आत्म्यामध्यें सर्व संशय-विपर्ययशून्य होऊन स्थिर स्थित होईल तेव्हा तुला परमार्थयोग प्राप्त होईल, असे भगवानानी स्पष्ट सांगितले आहे त्यावरून अर्जुन ज्ञानी नसून अज्ञानी आहे, तो ज्ञानाधिकारी नसून कर्माधिकारी आहे, व त्याचें चित्त शुद्ध व्हावें, म्हणून त्याला समत्वबुद्धियुक्त कर्मानुष्ठान सांगितले आहे, असाच याचा भावार्थ सिद्ध होतो हाच गीताशास्त्रार्थ आहे] ५३.

---

१ संस्कृत भाषेत "समाधि" हा शब्द पुंलिंगी आहे

२ पण रहस्यकार पुढील श्लोकाचा अर्थ असा करितात—'श्रुतिविप्रतिपन्ना' नाना प्रकारच्या वेदवाक्यांना गोंधळून गेलेली 'ते' तुझी 'बुद्ध' बुद्धि 'यदा' तेव्हा 'समाधौ' समाधिवृत्तीत 'निश्चला अचला स्थास्यति' स्थिर व निश्चल होईल 'तदा' तेव्हा 'योग' हा साम्यबुद्धिरूप योग तुला 'अवाप्स्यसि' प्राप्त होईल." यांतील विप्रतिपन्ना म्हणजे

लागरून गेलेला हा अर्थ बरोबर नाही. अनेक प्रकारचीं वेदवाक्यें ऐकून बुद्धि विक्षिप्त—अस्थिर होण्याचा संभव आहे. अनेक साधनें ऐकल्यावर आपण हें करावें, तें करावें, असें करावें, तसें करावें, इत्यादि वाटणें साहजिक आहे. म्हणून अनेक साध्य व साधनें ऐकून अस्थिर व अनिश्चित झालेली तुझी बुद्धि तेव्हां आत्म्यामध्यें स्थिर—विक्षेपशून्य होईल, तेव्हां तुला खरा मुख्य ज्ञानयोग प्राप्त होईल, असें जें आचार्य म्हणतात तेंच योग्य आहे. रहस्यकार या व वरील श्लोकांतील ‘बुद्धि’शब्दाचा अर्थ—बुद्धि म्ह० अंतःकरण असाच करितात. पण त्याच्यामागें व्यवसायात्मिका हें विशेषण नाहीं. तेव्हां त्यांच्याच परिभाषेप्रमाणें त्याचा अर्थ ‘वासना किंवा समजूत’ असा करावयास नको होता का? पण असो. ‘समाधौ’ याचा अर्थ ‘समाधिवृत्तींत’ हा अर्थ आम्हां चुकीचा नसला तरी चांगलाही नाहीं. कारण स्थिर व निश्चल बुद्धि—अंतःकरण हीच समाधिवृत्ति होय. ‘योग’ याचा अर्थ तर अगदींच विपरीत आहे. “ अनेक उपदेश ऐकण्याचें काम सोडून चित्ताची निश्चल समाधि कर, म्हणजे साम्यबुद्धिरूप कर्मयोग तुला प्राप्त होऊन शास्त्र उपदेशाचीही जरूर न पडतां कर्में करून त्यांचें पाप तुला लागणार नाहीं. ” ६३० ‘ चित्ताची निश्चल समाधि कर म्हणजे साम्यबुद्धिरूप कर्मयोग प्राप्त होईल ’ हें, समाधीचा अर्थ मनांत आणून म्हटलेलें नाहीं. समाधींत सिद्धि व असिद्धि या दोन्हींविषयींची साम्यबुद्धिही जर बुडून जाते तर बिचारा कर्मयोग निराळा कोठून राहणार? तसेंच, कर्मयोग साम्यबुद्धिरूप कसा? कारण ‘ योगस्थ होऊन कर्में कर ’ असें म्हटलें आहे व ‘ समत्व हाच योग आहे ’ असें सांगितलें आहे. तेव्हां साम्यबुद्धिरूप योगांत स्थित होऊन कर्में करण्याविषयीं जर भगवान् सांगत आहेत तर साम्यबुद्धि हाच कर्मयोग कसा? पण रहस्यकारांना योग म्ह० कर्मयोग हा एकच अर्थ ठाऊक आहे. गीतेंत दुसरा योगच त्यांना दिसत नाहीं. सहाव्या अध्यायांतही साहा चार—पांच ठिकाणीच योग म्ह० पातंजलयोग त्यांना दिसतो (गी. र. पृ. ५६) पण ‘ योगस्थ ’ (४८) शब्दांतील योग म्हणजे समत्व व येथील योग म्हणजे आत्म्यामध्यें चित्ताची स्थिरता. तथापि हा अर्थभेद रहस्यकारांच्या लक्षांत न आल्यामुळें किंवा त्यांना सर्वत्र कर्मयोगच दिसत असल्यामुळें ते येथेंही योग म्ह० कर्मयोग व तोही साम्यबुद्धिरूप कर्मयोग असें काहीतरी म्हणत आहेत. पण हा योग श्रौत स्मार्त कर्में व त्यांचीं फळें यांच्या विरक्तीनंतर, चित्ताला आत्म्यामध्यें स्थिर करण्याचा दीर्घकाल अभ्यास केल्यावर, चित्त आत्म्यामध्यें निश्चल व विक्षेपशून्य होऊन राहिलें असतां भविष्यकाळीं प्राप्त होणार आहे. तो योग म्ह० स्थितप्रज्ञस्थितिच होय. हाच आत्मसाक्षात्काराचा मुख्य उपाय आहे, व योगस्थ होऊन कर्मानुष्ठान करणें हा त्याचाही उपाय आहे म्हणूनच आचार्यादिकांना ‘ बुद्धियोगेत्विमां शृणु ’ (३९) येथील योगशब्दाचा आत्मप्राप्तीचा उपाय असा सामान्य अर्थ करून ईश्वराराधनार्थ कर्मयोग व समाधियोग असा दोन प्रकारचा विशेष अर्थ सांगितला आहे. वैदिक कर्मयोग या मुख्य ज्ञानयोगासाठीं असल्यामुळेंच त्याला ‘ योग ’ असें म्हणतां येतें. मध्वाचार्य म्हणतात—“ येथील योगशब्द फलभूत आहे. तेव्हां बुद्धि समाधानांत निश्चल होते तेव्हां मुमुक्षु ब्रह्माच्या प्रत्यक्ष दर्शनानें परमानंदांत निमग्न होतो. उपायांत त्याला फल मिळतें ” रामानुजाचार्य म्हणतात—“ तदा योगं आत्मावलोकनं अवाप्स्यसि ” त्या वेळीं तुला योग म्ह० आत्म्याचें दर्शन प्राप्त होईल. वल्लभ-

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥५४॥

अन्वयार्थ—हे केशव—हे केशवा !—**समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य**—समाधिस्थ–आत्मनिष्ठ स्थितप्रज्ञाचें—**भाषा**—लक्षण—**का**—काय आहे ?—**स्थितधीः**—स्थितप्रज्ञ—**किं प्रभाषेत**—काय बोलतो,—**किं आसीत**—तो कसा राहतो ?—**किं व्रजेत**—व व्यवहार कसा करतो ? ५४

प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया—स्थितप्रज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिताऽहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञस्तस्य का भाषा किं भाषणं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य केशव । स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत । किमासीत व्रजेत किम् । आसनं व्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छति ॥ ५४ ॥

भाष्यार्थ—प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य—सन्याशाची ज्ञाननिष्ठा व तिच्या प्राप्तीचे कथन हे प्रश्नाचे बीज मिळालें असता—**अर्जुन. लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया 'स्थितप्रज्ञस्य०'इति उवाच**—अर्जुन ज्याला समाधिप्रज्ञा प्राप्त झाली आहे अशा पुरुषाचें लक्षण जाणण्याच्या इच्छेनें 'स्थितप्रज्ञस्य०'इ० म्हणाला—**स्थिता प्रतिष्ठिता अहं अस्मि परं ब्रह्म इति प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञः तस्य**—मी परब्रह्म आहे अशी ज्याची बुद्धि स्थिर झाली आहे तो स्थितप्रज्ञ होय त्या स्थितप्रज्ञाची-**का भाषा-किं भाषणं वचनं**—भाषा म्ह० भाषण–वचन काय आहे ? (अहो त्याच्या कार्याप्रमाणें त्याची भाषा असणार, त्यांत प्रश्न करण्यासारखें काय आहे ? उत्तर-)—**असौ परैः कथं भाष्यते**—हा इतराकडून कसा बोलला जातो ?—**समाधिस्थस्य –समाधौ स्थितस्य केशव**—समाधींत स्थिर असलेल्या स्थितप्रज्ञाची काय भाषा

समप्रदायी टीकाकार म्हणतात–'मत्सानिध्यरूप योग अवाप्स्यसि ' माझें सानिध्य याच स्वरूपाच्या योगास प्राप्त होशील अद्वैतसप्रदाय। सव टीकाकार योग म्ह० विवेकप्रज्ञा–आत्मसाक्षात्काररूप सत्र योगाचें फल असें म्हणतात ज्ञानेश्वरमहाराजही। " इंद्रियाचिया संगतीं । जिये पसरु होतसे मती । ते स्थिर होईल मागुती । आत्मस्वरूपीं ॥८३॥ समाधि सुखीं केवळ । जे बुद्धि होईल निश्चळ । तें पावसी तूं सकळ । योगस्थिति ॥ ८४ ॥ " असें म्हणतात सकल योगस्थिति म्ह० स्थितप्रज्ञता अर्थात् बुद्धि आत्मस्वरूपीं स्थिर झाल्यावर तुला परम योग–मोक्षरूप अंतिम फल प्राप्त होईल, असेंच सत्र भाष्यकार व टीकाकार म्हणत असून म्लकार रहस्यकारच ' बुद्धि समाधिवृत्तीत स्थिर झाल्यावर साम्यबुद्धिरूप कर्मयोगास प्राप्त होशील,' असें म्हणत आहेत, हें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें

१ ज्यानें समाधीविषयीं म्ह० आत्म्याविषयीं प्रज्ञा–परमार्थज्ञान संपादन केलें आहे किंवा समाधानानें प्रज्ञा संपादिली आहे, असा याचा अर्थ.

आहे, हे केशवा ! [या श्लोकांत समाधिस्थ स्थितप्रज्ञाचें लक्षण विचारलें आहे. समाधि-म्ह० स्वाभाविक चित्तसमाधान. मधुसूदनसरस्वतींच्या म्हणण्याप्रमाणें योगागमभृत समाधि नव्हे. कारण येथें ज्ञाननिष्ठाचें प्रकरण चालू आहे. वास्तव समाधिस्थ म्हणजे आत्मसाक्षात्कार झाल्यामुळें स्वाभाविक चित्तसमाधानवान् अशा स्थितप्रज्ञाचें, म्हणजे मीच परब्रह्म आहें अशी ज्याची प्रज्ञा स्थिर झाली आहे, त्याचें–ज्ञाननिष्ठाचें लक्षण काय आहे ? लोक त्याच्याविषयीं काय बोलतात ? असा अर्जुनाच्या पहिल्या प्रश्नाचा मथितार्थ आहे ? समाधि–चित्तसमाधान हे स्थितप्रज्ञतेचें साधन आहे, हें सुचविण्यासाठीं 'समाधिस्थ स्थितप्रज्ञाचें' असें म्हटलें आहे]—**स्थितधीः-स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत**—किंवा स्थितप्रज्ञ स्वतः काय बोलतो ?—**किं आसीत व्रजेत किं**—कसा असतो व व्यवहारांत कसा वागतो ?—**तस्य आसनं व्रजनं वा कथं इत्यर्थः**—त्याचें आसन–अवस्थान किंवा गमन–व्यवहार कसा होतो, असा याचा भावार्थ—**अनेन श्लोकेन स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं पृच्छति**—या श्लोकानें स्थितप्रज्ञाचें लक्षण अर्जुन विचारीत आहे ५४

यो ह्यादित एव संन्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तो यश्च कर्मयोगेन तयोः स्थितप्रज्ञस्य प्रजहातीत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं साधनं चोपदिश्यते । सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते यत्नसाध्यत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(अर्जुनाच्या प्रश्नाला भगवानाना जे प्रतिवचन दिलें आहे त्याचें व्याख्यान करण्यासाठीं अगोदर भूमिका तयार करितात–)—**यः हि आदितः एव कर्माणि संन्यस्य ज्ञानयोगनिष्ठायां प्रवृत्तः**—जो कर्मसंन्यासाला कारण होणाऱ्या वैराग्यानें संपन्न असलेला साधक ब्रह्मचर्यावस्थेतच कर्मांचा संन्यास करून ज्ञानरूप योगांत–म्ह० ज्ञान याच ब्रह्मात्मभाव प्राप्त करून देणाऱ्या साधनांत अगदीं तन्निष्ठ होऊन प्रवृत्त झालेला असतो—**च यः कर्मयोगेन**—आणि जो कर्मरूप योगानें म्ह०उपायानें त्याच निष्ठेंत प्रवृत्त झालेला असतो,—**तयोः स्थितप्रज्ञस्य**—त्या दोघांतील स्थितप्रज्ञाचें (लक्षण व साधन सांगितलें जातें)—**प्रजहाति इति आरभ्य अध्याय परिसमाप्तिपर्यन्तं स्थितप्रज्ञलक्षणं च साधनं उपदिश्यते**—'प्रजहाति' येथून या अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत स्थितप्रज्ञाचें लक्षण व साधन सांगितलें जातें (अहो पण एकाच वाक्यानें लक्षण व साधन अशा दोन्हीं कशा सांगितलीं जातात ? उत्तर–)—**हि सर्वत्र एव अध्यात्मशास्त्रे यानि कृतार्थलक्षणानि तानि एव साधनानि उपदिश्यन्ते**—कारण सर्वच ठिकाणीं अध्यात्मशास्त्रांत जीं कृतार्थ पुरुषाचीं लक्षणें तींच साधनें उपदेशिलीं जातात —**यत्नसाध्यत्वात्**—कारण तीं यत्नसाध्य असतात. [कृतार्थ झालेल्या ज्ञानी पुरुषाचें ज्ञानलक्षण जरी साधन होऊं शकत नाहीं (कारण तें लक्षण या रूपानें फलच बनलेलें असतें) तरी जिज्ञासूला तेंच म्ह० ज्ञानी पुरुषाचें फलरूप लक्षणच साधन होतें. कारण तें त्याला प्रयत्नानें साधावयाचें असतें. ज्ञानी पुरु-

याचा जो धर्म स्वभावभूत असतो तोच जिज्ञासूला दीर्घ काल अभ्यासानें संपादन करावा लागतो. त्यामुळें ज्ञानसामर्थ्यानें ज्ञानी पुरुषामध्यें स्वाभाविकपणेंच दिसणाऱ्या लक्षणांचा येथें नुसता अनुवाद केला आहे, तो विधि केव्हाच होऊं शकत नाहीं. पण तीच साधकासाठीं विधि होऊं शकतो अप्राप्तांचाच विधि संभवतो. जे पूर्वीच प्राप्त असतें, त्याचा विधि संभवत नाहीं यास्तव एकाच वाक्यानें लक्षण व साधन या दोघांचेंही विधान कसें केलें आहे, अशी शंका घेता येत नाहीं.] ५४.

प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।
आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ५५ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे पार्था !—**यदा**—जेव्हां—**मनोगतान् सर्वान् कामान्**—मनांतील सर्व कामास—**प्रजहाति**—सर्वथा सोडतो, आणि—**आत्मनि एव**—आत्म्यामध्येंच—**आत्मना तुष्टः**—आत्मस्वरूपानेंच संतुष्ट झालेला असतो—**तदा**—त्यावेळीं—**स्थितप्रज्ञः**—स्थितप्रज्ञ—**उच्यते**—म्हटला जातो. ५५.

यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि श्रीभगवानुवाच प्रजहातीति । प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन्काले सर्वान्समस्तान्कामानिच्छाभेदान्हे पार्थ मनोगतान्मनसि प्रविष्टान्हृदि प्रविष्टान् । सर्वकामपरित्यागे

१ याच न्यायानें 'तस्मादुध्यस्व भारत' २–१८ हा अनुवाद आहे, विधि नव्हे, असें आचार्यांनी वर पृ. ९२ म्हटलें आहे.

२ पण रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात—"अशा रीतीनें ज्या कर्मयोग्याची बुद्धि किंवा प्रज्ञा स्थिर झाली त्याला स्थितप्रज्ञ असें म्हणतात व त्याचें वर्णन करावें असें असा आता अर्जुनाचा प्रश्न आहे." पण कर्मयोग्याची बुद्धि स्थिर कशानें होणार ? कर्मयोगानेंच का काय ? कर्मयोग हेच जर ती स्थिर होण्याचा उपाय असेल तर सहाव्या अध्यायांतील 'मन फार चंचल आहे, त्याचा निग्रह वायूच्या निग्रहाप्रमाणें फार कठिण आहे' इत्यादि अर्जुनाचें म्हणणें व त्यावरील 'पण, अभ्यास व वैराग्य यांच्यायोगानें त्याचाही निग्रह करितां येतो,' हें उत्तर व्यर्थ होतें कारण कर्मयोगानेंच जर प्रज्ञा स्थिर झाली तर चित्तनिग्रहाचे कष्ट कोण करणार ? यास्तव कर्मयोगी स्थितप्रज्ञ होऊं शकत नाहीं समाधियोगीच स्थितप्रज्ञ होऊं शकतो. कर्मयोग हा त्याचा आरंभाचा उपाय आहे आरुरुक्षुमध्यें अन्तःकरण निश्चल होणें हीच स्थितप्रज्ञता तो प्राप्त झाल्यावर कर्मयोग संभवत नाहीं. ही गोष्ट पुढील लक्षणावरूनही सिद्ध होते रहस्यकार म्हणतात, 'ज्या कर्मयोग्याची बुद्धि किंवा प्रज्ञा स्थिर झाली त्याला स्थितप्रज्ञ म्हणतात' अर्थात् ते प्रज्ञा म्ह० केवळ बुद्धि–अन्तःकरण असा अर्थ करितात पण भाष्याचार्य 'स्थिता प्रज्ञा ज्ञान यस्य स स्थितप्रज्ञः' असें म्हणतात म्हणजे प्रज्ञाशब्दाचा अर्थ 'ज्ञान' असा करितात रामानुजाचार्यही स्थितप्रज्ञता म्ह० 'ज्ञाननिष्ठा' म्हणतात व ती कर्मयोगसाध्य आहे, असेंही म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराजांना 'जो समाधिसुख भुंजे । अर्जुना ।' असें स्थितप्रज्ञाविषयीं म्हटलें आहे. इतर अद्वैतवादी आचार्यांनाच अनुसरले आहेत, हें निराळें सांगावयास नकोच.

तुष्टिकारणाभावाच्छरीरधारणनिमित्तशेषे च सत्युन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्तेत्यत उच्यते—आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एवाऽऽत्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षस्तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मादलंप्रत्ययवान्स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिताऽऽत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञो विद्वांस्तदोच्यते। त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यास्यात्माराम आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

भाष्यार्थ—यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि 'प्रजहाति०' इति श्रीभगवान् उवाच—जीं यत्नसाध्य साधनें व स्वभावसिद्ध लक्षणें आहेत तीं 'प्रजहाति०' इत्यादि श्लोकांनीं श्रीभगवानानीं सांगितलीं आहेत. (पूर्वपुण्यामुळें ब्रह्मचर्यावस्थेंतच असतांना संन्यासाचें कारण जें वैराग्य–पुत्र-वित्त–लोक इत्यादिकांविषयींची विरक्ति त्याची प्राप्ति झाल्यामुळें कर्मत्याग करून जो ज्ञाननिष्ठेमध्यें प्रवृत्त होतो व जो अविरक्त गृहस्थाश्रमी होऊन कर्मानुष्ठानानें परंपरेनें ज्ञाननिष्ठेमध्यें प्रवृत्त होतो त्या दोघांनाही ज्ञानप्राप्तीच्या द्वारा स्थितप्रज्ञ होतां येतें. वास्तव त्यांतील कोणत्याही मार्गानें जो स्थितप्रज्ञ झाला आहे त्याचें लक्षण व ज्याला स्थितप्रज्ञ व्हावयाचें आहे त्याचें साधन येथून सांगावयाचें आहे.)—**हे पार्थ यदा–यस्मिन् काले सर्वान्–समस्तान् मनोगतान्–मनसि प्रविष्टान् हृदि प्रविष्टान् कामान् –इच्छाभेदान् प्रजहाति–प्रकर्षेण जहाति–परित्यजति**—हे पार्था ज्यावेळीं समस्त मनोगत–मनांत प्रविष्ट झालेल्या–हृदयांत शिरलेल्या कामांना–भिन्न भिन्न इच्छांना पूर्णपणें सोडतो–त्यांचा परित्याग करतो. [अन्तःकरणाचे धर्म, आत्म्याचे नव्हेत, अशा विविध इच्छांना पुरुष जेव्हां वासनांसह सोडतो, तेव्हां स्थितप्रज्ञ होतो. 'तर मग विद्वान् स्थितप्रज्ञाची कोणतीच प्रवृत्ति होणें शक्य नाहीं,' असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात–]—**सर्वकामत्यागे तुष्टिकारणाभावात् च शरीरधारणनिमित्तशेषे सति उन्मत्त प्रमत्तस्य इव प्रवृत्तिःप्राप्ता इति अतःउच्यते**—सर्व कामांचा त्याग केला असतां संतोषाच्या कारणाचाच अभाव होतो व शरीराचें धारण, एवढेंच निमित्त अवशिष्ट राहतें तसें झालें असतां बुद्धिभ्रम झालेल्या व अत्यंत मदोन्मत्त झालेल्या मनुष्याप्रमाणें स्थितप्रज्ञाची प्रवृत्ति होण्याचा प्रसंग येतो. पण तिचें निवारण करण्याकरितां भगवान् सांगतात—**आत्मनि एव–प्रत्यगात्मस्वरूपे एव आत्मना–स्वेन एव–बाह्यलाभनिरपेक्षः तुष्टः**—आत्म्यामध्येंच–प्रत्यगात्मस्वरूपातच–आपल्या स्वरूपानेंच, बाह्य वस्तूंच्या लाभाविषयीं निरपेक्ष होत्साता संतुष्ट होतो–म्ह०—**परमार्थदर्शन–अमृतरसलाभेन अन्यस्मात् अलंप्रत्ययवान्**—परमार्थदर्शन–आत्मज्ञानरूप–अमृतरसाच्या लाभानें दुसऱ्या सर्व अनात्म पदार्थांविषयां जो विरक्त झाला आहे, दुसरे अनात्म पदार्थ नकोत–पुरे झाले, असें ज्याला वाटूं लागलें आहे तो —**स्थितप्रज्ञः–स्थिता–प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञः–विद्वान् तदा उच्यते**—स्थितप्रज्ञ–ज्याची आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकामुळें उत्पन्न झालेली प्रज्ञा स्थित–प्रतिष्ठित झाली आहे तो स्थितप्रज्ञ–विद्वान् तेव्हां

म्हटला जातो म्ह०—**त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणः संन्यासी आत्मारामः आत्मक्रीडः स्थितप्रज्ञः इत्यर्थः.**—ज्याने पुत्र, वित्त व लोक यांविषयाची एषणा-इच्छा टाकिली आहे, असा संन्यासी—आत्माराम—आत्म्यामध्येच आराम पावणारा—आत्मक्रीड—आत्म्यामध्येच ज्याची क्रीडा चालते, बाह्यविषयामध्यें नाही, तो स्थितप्रज्ञ असा

---

१ रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत "स्थितप्रज्ञाचें वर्तन म्हणजे कर्मयोगशास्त्राचा पाया आहे," असें म्हणतात व त्यासाठीं बाराव्या प्रकरणाचा हवाला देतात. पण स्थितप्रज्ञता कर्मयोगानेंच जर साध्य होणारी आहे, तर स्थितप्रज्ञाचें वर्तन हा कर्मयोगाचा पाया कसा असणार? तथापि ते बाराव्या प्रकरणांत काय म्हणतात तें पाहिलें पाहिजे. पण येथेंच त्याचा विचार केल्यास फार विस्तार होईल. म्हणून आम्ही त्याचा विचार अन्यत्र करण्याचें अभिवचन देऊन प्रकृत विषयाकडे वळतों. रामानुजाचार्य—' सर्व मनांतील काम जेव्हां टाकतो तेव्हां हा स्थितप्रज्ञ म्हटला जातो. हा ज्ञाननिष्ठेची पराकाष्ठा आहे ' असें म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात—' जो अभिलाष नित्यसुखालाही विघ्न करतो व ज्याच्यामुळें नित्यतृप्त आत्मन पुरुषही विषयामध्यें पडतो—तो काम सर्वथा जाये। जयाचें आत्मसंतोषीं मन राहे। तोचि स्थितप्रज्ञ होये। पुरुष जाणें॥ ' ११२. रहस्यकार ' काम म्हणजे वासना ' असा अर्थ करितात, पण तो बरोबर नाहीं. कारण वासना म्हणजे इच्छा हा प्राकृत वासनाशब्दाचा अर्थ आहे. संस्कृतांत वासनाशब्दाचा अर्थ प्रायः इच्छा असा नाहीं. वासना म्हणजे संस्कार असा अर्थ आहे. यास्तव शास्त्रीय ग्रंथांत शास्त्रीय अर्थी रूढ असलेल्या शब्दांचाच उपयोग केला पाहिजे. वेदान्तशास्त्रांत वासना हा शब्द इच्छा, काम, याअर्थी केव्हांही योजीत नाहीत. आचार्यांनीं ' कामान् म्ह० इच्छाभेदान् ' असा अर्थ केला आहे. इतरांनींही तोच अर्थ गृहीत धरला आहे. ज्ञानेश्वरमहाराज काम म्ह० विषयाभिलाष म्हणतात. उपनिषदांतील ' एषणा 'शब्दाबद्दल येथें ' काम 'शब्द योजला आहे, व तोच अर्थ सयुक्तिक आहे. रहस्यकार ' प्रजहाति ' याचा ' सोडतो ' एवढाच अर्थ करितात. आचार्यादि सर्व ' प्रकर्षेण जहाति—परित्यजति ' सर्वथा—पूर्णपणें टाकतो असा अर्थ करितात. ज्ञानेश्वरमहाराजही ' काम सर्वथा जाये ' असें म्हणतात. पण ' काम सर्वथा टाकतो ' असें म्हटल्यावर तें कर्मयोग्याचें लक्षण होऊं शकणार नाहीं. म्हणून ' प्र ' या उपसर्गाकडे दुर्लक्ष करून ' जहाति म्ह० सोडतो, असा साधा व ' सरळ ' अर्थ रहस्यकारांनी केला आहे. ' आत्मनि एव आत्मना तुष्टः ' याचा ' आपण आप या ठायींच संतुष्ट होऊन राहतो ' असा ते अर्थ करितात. पण ' आत्मना ' या तृतीयान्त पदाचा अर्थ ' आपण ' असा करणें उचित नाहीं. तर ' आत्म्यानेंच ' आपल्या स्वरूपानेंच संतुष्ट होतो, संतोषासाठीं बाह्य विषयाचा पेशा करीत नाहीं, असा अर्थ करणें उचित आहे. आचार्यादि अद्वैतमतस्थ टीकाकारांनी तसाच केला आहे. मध्वाचार्य ' आत्मना—परमात्मना " असा, रामानुजाचार्य "आत्मना—मनसा—आत्मावलम्बनेन" असा, वल्लभसंप्रदायी टीकाकार ' आत्मना स्वस्यैव नित्यात्मस्वरूपेण ' असा अर्थ करितात. म्ह० सर्व ' आत्मना ' याचा तृतीयान्तच अर्थ करितात, व संतोषासाठीं बाह्य साधनाची त्याला अपेक्षा नसते, असें सुचवितात. ' स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ' असें येथें व पुढेंही म्हटलेलें असल्यामुळें हें स्थितप्रज्ञाचें लक्षण आहे, हें उघड होतें. तसेंच ' समत्वं योग उच्यते ' हेंही योगाचें लक्षण आहे. पण ' योगः कर्मसु कौशलम् ' हें लक्षण नव्हे. कारण त्यांत ' उच्यते ' या सारखा लक्षणबोधक शब्द नाहीं.

याचा भावार्थ. [मनातील सर्व इच्छांचा त्याच्या वासनांसह त्याग करून आपल्या अन्तर्यामीच्या स्वरूपात दुसऱ्या कोणत्याही अनात्म पदार्थाच्या लाभाची अपेक्षा न करिता त्या आत्मस्वरूपानेंच जो संतुष्ट असतो, तो स्थितप्रज्ञ होय स्थितप्रज्ञाचें हे मुख्य लक्षण आहे. या लक्षणानें युक्त असलेला पुरुष कर्मनिष्ठ असणें शक्य नाही. अर्थात् तो ज्ञाननिष्ठ सन्यासीच होय आत्म्याला जाणण्याची इच्छा करणारा वैराग्याच्या द्वारा सर्व-एषणात्यागरूप सन्यास करून, श्रवण मननादिकाच्या आवृत्तीनें आत्मज्ञान संपादन करून, त्यातच आसक्त होऊन, विषयापासून विमुख होऊन, ज्ञानाचें फळ अशी जी तृप्ति-परम संतोष त्याचा त्याच अवस्थेत अनुभव घेणारा हा स्थितप्रज्ञ कर्मनिष्ठाचा विषय होत नाही अर्थात् समत्वबुद्धियुक्त कर्मयोगही आत्मजिज्ञासा उत्पन्न होण्यासाठी आहे. निष्काम कर्मानुष्ठानानें पापाची निवृत्ति होऊन आत्मजिज्ञासा म्ह० विविदिषा उत्पन्न होते, असा श्रुति-स्मृति-पुराणांचा घोष चालू आहे. असे असताना गीतेंत ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर निष्काम कर्म आचरावें, स्वत साठीं जरी नको असलें तरी दुसऱ्यासाठी तें करावें, असे जे विवेकाचें म्हणणं आहे ते भ्रामक होय] ५५

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ५६ ॥

अन्वयार्थ—दुःखेषु अनुद्विग्नमनाः—आध्यात्मिकादि दुःखें प्राप्त झाली असता ज्याचें मन उद्विग्न होत नाही,—**सुखेषु**—नाना प्रकारचीं सुखें प्राप्त झाली असता—**विगतस्पृहः**—त्याविषयाची ज्याची इच्छा गेलेली आहे म्ह० त्याविषयी जो निरिच्छ असतो,—**वीतरागभयक्रोधः**—ज्याचे राग-प्रीति, भय व क्रोध निवृत्त झालेले असतात तो—**स्थितधीः**—स्थितप्रज्ञ—**मुनिः**—मुनि—**उच्यते**—म्हटला जातो ५६

किं च—दुःखेष्विति । दुःखेष्वाध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु नोद्विग्नं न प्रक्षुभितं दुःखप्राप्तौ मनो यस्य सोऽयमनुद्विग्नमनाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने सुखान्यनु विवर्धते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधो रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता यस्मात्स वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञो मुनिः संन्यासी तदोच्यते ॥ ५६ ॥

भाष्यार्थ—किं च ' दुःखेषु० ' इति—तसेच ' दुःखेषु० ' या श्लोकानें विविदिषूचेंच दुसरं कर्तव्य व विद्वानाचें दुसरं लक्षण सांगतात—**दुःखेषु-आध्यात्मिकादिषु प्राप्तेषु**—आध्यात्मिकादिक दुःखें प्राप्त झाली असता—**न उद्विग्नं-न प्रक्षु-**

१ ज्वर, मस्तकशूल इत्यादि शरीरांतील रोगामुळें होणारें जें दुःख तें आध्यात्मिक, व्याघ्र, सर्प इत्यादि प्राण्यांपासून इतर पदार्थांपासून होणारें जें दुःख तें आधिभौतिक व अतिवात, अतिवृष्टि, अनावृष्टि इत्यादिकामुळें होणारं जें दुःख तें आधिदैविक दुःख होय

भितं दुःखप्राप्तौ मनः यस्य सः अयं अनुद्विग्नमनाः—दुःखप्राप्ति झाली असतां ज्याचें मन उद्विग्न–प्रक्षुभित होत नाहीं तो हा 'अनुद्विग्नमना' होय.—**तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा–तृष्णा यस्य इन्धनादि–आधाने अग्निः इव न सुखानि अनु विवर्धते स विगतस्पृहः**—त्याचप्रमाणें सुखाची प्राप्ति झाली असता ज्याची स्पृहा–तृष्णा नाहींशी झाला आहे म्ह॰ काष्ठें वगैरे घातला असता अग्नि जसा वाढतो त्याप्रमाणें सुखें मिळूं लागला असता त्याच्यामागून ज्याची तृष्णा वाढत जात नाहीं तो 'विगतस्पृह' होय. [आध्यात्मिकादि दुःखें प्राप्त झाली असता त्याचा परिहार करण्यास असमर्थ झालेल्या पुरुषाला ते दुःख अनुभवीत असताना जो खेद होतो त्यास उद्वेग म्हणतात. पण दुःख प्राप्त झालें असताही ज्याच्या मनाला तसा उद्वेग होत नाहीं तो स्थितप्रज्ञ होय. यास्तव ज्याला स्थितप्रज्ञ व्हावयाचें आहे त्यानें दुःखें प्राप्त झाला असताही मन उद्विग्न न होईल, असा अभ्यास करावा. दुःखाप्रमाणें सुखेंही आध्यात्मिकादि तीन प्रकारचा आहेत असें भाष्यांतील 'तथा' या पदानें सुचविलें आहे. अज्ञाला जशा जशा सुखें होऊं लागतात तशी तशी त्याविषयाची त्याची तृष्णा वाढूं लागते. अग्नींत जसा जसा लाकडें, गवत वगैरे घालावा तसा तसा तो वाढतच जातो. पण विद्वान्–आत्मज्ञानी पुरुषाची तृष्णा तशी सुखाबरोबर वाढत नाहीं. अग्नीवर दगड किंवा माती घातल्यास तो त्याला जाळूं शकत नाहीं, किंवा त्याबरोबर वाढतही नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें आत्मज्ञाची तृष्णा सुखांबरोबर वाढत जात नाहीं. यास्तव जिज्ञासूनेंही सुख किंवा दुःख झालें असता तृष्णा व उद्वेग करूं नये त्याचप्रमाणें]—**वीतरागभयक्रोधः–रागः च भयं च क्रोधः च (रागभयक्रोधाः) यस्मात् वीताः–विगताः सः वीतरागभयक्रोधः**—आसक्ति, भय व क्रोध ज्याच्यापासून निघून गेले आहेत तो वीतरागभयक्रोध होय.—**स्थितधीः–स्थितप्रज्ञः मुनिः–संन्यासी तदा उच्यते**—स्थितधी म्ह॰ स्थितप्रज्ञ मुनि म्ह॰ संन्यासी म्हटला जातो. [दुःखाना उद्विग्न न होणारा, सुखाविषयाची तृष्णा वाढूं न देणारा, आसक्ति, भय व क्रोध याना रहित असा जो असतो तो स्थितधी–स्थितप्रज्ञ मुनि होय. मुनि म्हणजे आत्मवेत्ता–संन्यासी. वरील अवस्था जेव्हां प्राप्त होते तेव्हां त्याला स्थितप्रज्ञ म्हणतात.] ५६

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५७ ॥

अन्वयार्थ—**यः**—जो—**सर्वत्र**—देह जीवितादिकाविषयींही—**अनभिस्नेहः**—प्रीति नसलेला,—**तत् तत् शुभाशुभं प्राप्य**—तें तें शुभ व अशुभ यास प्रा

आत्मा म्ह॰ शरीर, त्यापासून आध्यात्मिक, भूत म्ह॰ या लोकांतील शरीरभिन्न पदार्थ त्यापासून आधिभौतिक व देव म्ह॰ वायु, इंद्र, सूर्य इत्यादिकापासून आधिदैव, असे शब्द बनले आहेत.

होऊन—**न अभिनन्दति न द्वेष्टि**— अभिनंदन करीत नाहीं व द्वेष करीत नाहीं —**तस्य प्रज्ञा**—त्याची प्रज्ञा-त्याची बुद्धि—**प्रतिष्ठिता**—प्रतिष्ठित आहे. ५७.

किं च—यः सर्वत्रेति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वप्यनभिस्नेहोऽभिस्नेहवर्जितस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यत्यशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति ॥ ५७ ॥

भाष्यार्थ—किंच 'यः सर्वत्र०' इति—'य सर्वत्र०' या श्लोकानें आणखी एका लक्षणाचा अनुवाद करून विविदिषूचें आणखी कर्तव्य सांगतात-(अहो पण देहाच्या जीवनाविषयीं तृष्णा, शुभाशुभ प्राप्त झालें असता हर्ष-विषाद या गोष्टी विद्वान् व विविदिषु यांतील कोणालाच वर्ज न करितां येण्यासारख्या आहेत तेव्हां प्रज्ञा स्थिर कशी होणार ? अशी शंका घेऊन सांगतात-)—**यः-मुनिः सर्वत्र-देहजीवितादिषु अपि अनभिस्नेहः-अभिस्नेहवर्जितः**—जो मुनि-आत्मवेत्ता-संन्यासी सर्वांविषयीं म्ह० देह, जीवित इत्यादिकांविषयींही अभिस्नेहरहित असतो, त्यांविषयींही ज्याला अतिशय स्नेह नसतो—**तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं-तत् तत् शुभं अशुभं वा लब्ध्वा न अभिनन्दति न द्वेष्टि**—त्या त्या शुभाला किंवा अशुभाला प्राप्त होऊन अभिनन्दन करीत नाहीं व द्वेष करीत नाहीं. म्हणजे—**शुभं प्राप्य न तुष्यति-न हृष्यति च अशुभं प्राप्य न द्वेष्टि इत्यर्थः**—शुभाला प्राप्त होऊन संतुष्ट होत नाहीं, हृष्ट होत नाहीं व अशुभाला प्राप्त होऊन त्याचा द्वेष करीत नाहीं, (अर्थात् विषयांविषयीं आसक्ति न ठेवणें व शुभाशुभप्राप्ति झाली असतां हर्ष-विषाद न मानणें हें प्रज्ञास्थैर्याचें कारण आहे, असें सांगतात-)—**एवं हर्षविषादवर्जितस्य तस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति**—याप्रमाणें हर्ष-विषादरहित असलेल्या त्याची विवेकापासून उत्पन्न झालेली प्रज्ञा प्रतिष्ठित होते. ५७

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५८ ॥

अन्वयार्थ—कूर्मः—कासव—**अंगानि इव**—आपले अवयव जसे एकदम आकसून घेतो, तसा—**अयं**—हा पुरुष—**यदा**—जेव्हां—**इन्द्रियार्थेभ्यः**—विषयांपासून—**इन्द्रियाणि**—इंद्रियें—**सर्वशः**—सर्व प्रकारें—**संहरते**—परततून घेतो—**तदा**-तेव्हां—**तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता**—त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित झाली आहे. ५८.

किं च—यदा संहरत इति । यदा संहरते सम्यगुपसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो यतिः कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशो यथा कूर्मो भयात्स्वान्यङ्गान्युपसंहरति सर्वत एव ज्ञाननिष्ठ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः सर्वविषयेभ्य उपसंहरते । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥ ५८ ॥

भाष्यार्थ—किंच 'यदासंहरते०' इति—'यदा०'या श्लोकानें जिज्ञासूचेच आणखी कर्तव्य सांगतात—**च यदा अयं-ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तः यतिः संहरते-सम्यक् उपसंहरते**—आणि जेव्हां हा ज्ञाननिष्ठेमध्यें प्रवृत्त झालेला यति (म्ह० स्थितप्रज्ञ नव्हे तर त्यासाठीं यत्न करणारा) उपसंहार करतो—उत्तम प्रकारें—पूर्णपणें आपल्या अधीन ठेवतो—(येथील इंद्रियांचा उपसंहार म्हणजे लय नव्हे, संकोच आहे, हें दृष्टान्तानें दाखवितात-)—**कूर्मः अंगानि इव सर्वशः** —कांसव अंग जशीं सर्व बाजूनीं म्हणजे —**यथा कूर्मः भयात् स्वानि अंगानि सर्वतः उपसंहरति**—ज्याप्रमाणें कांसव भयानें आपलीं अंग सर्व बाजूनीं आत ओढून घेतो-त्यांना आपल्या पाठीवरील कवचांत संकुचित करतो—**एवं**—त्याप्रमाणें—**ज्ञाननिष्ठः इंद्रियाणि इंद्रियार्थेभ्य -सर्वविषयेभ्यः उपसंहरते**—ज्ञाननिष्ठ आपलीं इंद्रियें सर्व विषयांपासून परतवितो व त्यांना आपल्या अधीन ठेवतो—**तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता इति उक्तार्थं वाक्यम्**—त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित आहे, हा वाक्याचा अर्थ वर सांगितलाच आहे (अर्थात् इंद्रियांना विषयांपासून विमुख करणें हें प्रज्ञास्थैर्याचें निमित्त आहे) ५८

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५९ ॥

अन्वयार्थ—निराहारस्य—जो विषयांचें हरण करूं शकत नाहीं, अनुभव घेऊं शकत नाहीं, अशा त्याला किंवा अशक्त—**देहिन** —प्राण्यापासूनही—**विषयाः**—शब्द स्पर्शादि विषय—**रसवर्जं**—प्रीतीवांचून—**विनिवर्तन्ते**—निवृत्त होतात (विषयासक्तीसह निवृत्त होत नाहींत)—**अस्य**—या स्थितप्रज्ञाचा—**रसः अपि**—ती विषयासक्तिरूप रसही—**परं दृष्ट्वा**—परमार्थतत्त्वाचा अनुभव घेऊन—**निवर्तते**— निवृत्त होतो ५९

तत्र विषयानाहरत आतुरस्यापीन्द्रियाणि निवर्तन्ते कूर्माङ्गानीव संह्रियन्ते न तु तद्विषयो रागः स कथं संह्रियत इति उच्यते विषया इति । यद्यपि विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रियाण्यथ वा विषया एव निराहारस्यानाह्रियमाणविषयस्य कष्टे तपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते देहिनो देहवतो रसवर्जं रसो रागो विषयेषु यस्तं वर्जयित्वा । रसशब्दो रागे प्रसिद्धः स्वरसेन प्रवृत्तो रसिको रसज्ञ इत्यादिदर्शनात् । सोऽपि रसो रञ्जनरूपः सूक्ष्मोऽस्य यतेः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वोपलभ्याहमेव तदिति वर्तमानस्य निवर्तते निर्बीजं विषयविज्ञानं संपद्यत इत्यर्थः । नासति सम्यग्दर्शने रसस्योच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ ५९ ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण इंद्रियांना जरी विषयांपासून परतविलें तरी त्याविषयींचा आसक्ति जोंवर मनांत आहे तोंवर ज्ञानाचा लाभ कसा होणार ? अशी शंका-)—तत्र

विषयान् अनाहरतः आतुरस्य अपि इंद्रियाणि निवर्तन्ते—व्यवहारात विषयोपभोगापासून विमुख झालेल्या रोग्याचींही इंद्रियें निवृत्त होतात—**कूर्मः अंगानि इव संन्हियन्ते**—कासव जशी आपली अंगें ओढून घेतो त्याप्रमाणें रोगीही आपल्या इंद्रियाना संकुचित करतो—**तु तद्विषयः रागः न**—पण त्या विषयांचा राग-प्रीति कांहीं संकुचित केली जात नाहीं. (आणि मनांत विषयप्रीति असेपर्यंत प्रज्ञालाभही संभवत नाहीं. कारण विषयासक्ति हा ज्ञानाचा मोठा प्रतिबंध आहे तेव्हां)—**सः कथं उपसंह्रियते इति ' विषयाः० ' इति उच्यते**—रागाचा-विषयप्रीतीचा उपसंहार कसा केला जातो तें 'विषया.०-' या श्लोकानें सांगितलें जातें.—**यद्यपि विषयोपलक्षितानि-विषयशब्दवाच्यानि इंद्रियाणि अथवा विषयाः एव**—जरी या श्लोकांतील ' विषयाः ' या शब्दावरून उपलक्षित होणारीं-' विषय ' या शब्दानें वाच्य असलेलीं-सांगितलेलीं इंद्रियें किंवा स्वतः विषयच—**निराहारस्य-अनाह्रियमाण-विषयस्य कष्टे तपसि स्थितस्य मूर्खस्य अपि देहिनः-देहवतः निवर्तन्ते**—निराहार म्ह० जो विषयाचें आहरण-उपभोग घेत नाहीं-जो कष्टकर तपामध्यें स्थित आहे अशा मूर्ख देहवानाचेंही निवृत्त होतात. (विषयेच्छा कितीही जरी प्रबल असली तरी विषयांचें सेवन करावयाचें नाहीं, असा निश्चय करून जो अत्यंत क्लेशकर तप करीत राहतो त्या अविद्वानाचेंही विषय निवृत्त होतात. म्ह० त्याचीं इंद्रियें विषयापासून जरी पराङ्मुख होतात तरी—**रसवर्ज-विषयेषु यः रसः-रागः तं वर्जयित्वा**—रसवर्ज म्ह० विषयाविषयींचा जो रस-राग-आसक्ति-प्रीति त्या रसाला सोडून निवृत्त होतात. [विषयाचें सेवन करावयाचेंच नाहीं, अशा हठानें जे इंद्रियाना विषयापासून परतावितात किंवा इंद्रियाचा हठानें निरोध केल्यामुळें विषय त्याच्यापासून निवृत्त होतात ते विषय किंवा इन्द्रियें विषयप्रीतीसह निवृत्त होत नाहींत, तर विषयवासना मनात जशीच्या तशी ठेवूनच निवृत्त होतात. विषयवासनेसह निवृत्त होत नाहात.] —**रसशब्दः रागे प्रसिद्धः**—रस हा शब्द राग-आसक्ति-प्रीति-इच्छा या अर्थी प्रसिद्ध आहे. (अर्थात् रस म्हणजे जिह्वेचा माधुर्यादि विषय, एवढा एकच रसशब्दाचा अर्थ नाहीं. पण वृद्धाच्या प्रयोगावाचून रसशब्दाचा राग-इच्छा असा अर्थ कसा करता येईल, म्हणून कोणी म्हणेल, यास्तव आचार्य सांगतात-)—**स्वरसेन प्रवृत्तः रसिकः रसज्ञः इत्यादि दर्शनात्**—स्वरसानें म्ह० स्वेच्छेनें प्रवृत्त झाला. हा मोठा रसिक-स्वेच्छावशवर्ती-रागी-रसज्ञ-विवक्षित व अपेक्षित जाणणारा-मर्मज्ञ आहे, इत्यादि

१ विषयोपभोगापासून पराङ्मुख झालेल्या पुरुषाच्या विषयाची निवृत्ति कशी होणार? वस्तुतः पुरुष विषयापासून निवृत्त होतो. विषय कांहीं पुरुषापासून निवृत्त होत नाहींत, म्हणून श्लोकातील ' विषया विनिवर्तन्ते-' विषय निवृत्त होतात. यातील विषयशब्दाचा अर्थ लक्षणेनें ' इंद्रियें ' असा करावा, असें अगोदर सांगून पुनः ' किंवा इंद्रियें निवृत्त झालीं असता जणु काय विषयच निवृत्त झाल्यासारखे होतात, ' अशा आशयानें विषयशब्दाचा 'विषय' असाच अर्थ करावा, असें सांगत आहेत.

रसशब्दाचे राग-इच्छा या अर्थी प्रयोग होतात —**अस्य यतेः सः अपि रसः-रञ्जनरूपः सूक्ष्मः**—या यतीचा तो रसही-सूक्ष्म रजनरूप राग-आसक्ति—**परं-परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वा-उपलभ्य-अहमेव तत् इति वर्तमानस्य निवर्तते**—परमार्थ तत्त्व जे ब्रह्म त्याला पाहून-त्याचा साक्षात् अनुभव घेऊन 'मीच त' असें मानून-तद्रूप होऊन राहणारा जो यति त्याचा तो सूक्ष्म रसही निवृत्त होतो —**विषयविज्ञानं निर्बीजं संपद्यते इत्यर्थः**—याचें विषयविज्ञान निर्बीज होतें, असा याचा भावार्थ —**सम्यग्दर्शने असति रसस्य उच्छेदः न भवति**—सम्यग्दर्शन म्ह यथार्थ आत्मसाक्षात्कार झालेला नसतांना म्ह सम्यग्ज्ञान झाल्यावाचून रसाचा-रागाचा-प्रीतीचा उच्छेद होत नाही —**तस्मात् सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यं इति अभिप्रायः**—म्हणून सम्यग्दर्शनरूप प्रज्ञेचें स्थैर्य करावें-आत्मज्ञानरूप प्रज्ञा दृढ करावी, असा याचा अभिप्राय आहे [रस म्ह० विषयप्रीति, पर ब्रह्माला साक्षात् जाणल्यानें-मीच ते आहे, असा अनुभव घेऊन त्यातच स्थिर झाल्यानें ती विषयप्रीतिही निवृत्त होते अहो पण अशा आत्मसाक्षात्कारावाचून विषयासक्ति जर निवृत्त होत नाहीं, व विषयासक्ति सोडल्यावाचून आत्मज्ञान होत नाही तर अन्योन्याश्रय दोष येत नाही का ? असें कोणी येथें विचारील पण साधकावस्थेत विवेकाच्या योगानें इंद्रियाची विषयोन्मुखता घालवून त्याना अन्तर्मुख केलें असता विषयाविषयींचा स्थूल राग निवृत्त होतो नंतर सम्यग्ज्ञान झाल्यामुळें सूक्ष्म रागही पूर्णपणें निवृत्त होतो, अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें वरील दोष येत नाही याप्रमाणें प्रज्ञास्थैर्य फार मोठें फल देणारें असल्यामुळें साधकानें दीर्घ प्रयत्नानें ते संपादन करावें, असा याचा आशय आहे]५९

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**हे कौन्तेय**—हे कुंतिपुत्रा !—**यततः अपि**—यत्न करणाऱ्याही—**विपश्चितः पुरुषस्य**—बुद्धिमान् पुरुषाचीं—**प्रमाथीनि इन्द्रियाणि**—व्याकुल करणारीं इंद्रियें—**मनः**—त्याच्या मनाला—**प्रसभं**—बलात्कारानें—**हरन्ति**—हरण करितात ६०.

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षताऽऽदाविन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह—यतत इति । यतत प्रयत्नं कुर्वतोऽपि हि यस्मात्कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनोऽपीति व्यवहितेन संबन्ध । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुष विक्षोभयन्त्याकुलीं कुर्वन्ति । आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनो यतस्तस्मात्॥६०॥

भाष्यार्थ—सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षता आदौ इंद्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि—सम्यग्दर्शनरूप प्रज्ञास्थैर्य करण्याचा इच्छा करणारानें प्रथम इंद्रियाना आपल्या अधीन ठेवावें, तीं स्ववश करावीं (अहोपण मनाला स्वाधीन ठेव-

त्यानेंच जर प्रज्ञास्थैर्य संभवतें तर इंद्रियांना स्वाधीन ठेवण्याची खटाटोप कशाला हवी ? उत्तर-)—**यस्मात् तदनवस्थापने ' यततः० ' इति दोषं आह**—कारण त्यांना स्वाधीन न ठेवल्यास कोणता दोष घडतो तें ' यतत० ' या श्लोकानें सांगतात—**हि-यस्मात्**—ज्याअर्थी—**कौन्तेय**—अर्जुना—**यततः-प्रयत्नं कुर्वतः अपि विपश्चितः-मेधाविनः अपि पुरुषस्य**—प्रयत्न करणाऱ्या बुद्धिमान्-विद्वान् पुरुषाचाही—**इति व्यवहितेन संबंधः**—असा 'अपि ' शब्दाचा ' विपश्चितः ' या दूरच्या शब्दाशीं संबंध लावावा —**प्रमाथीनि-प्रमथनशीलानि इंद्रियाणि**—प्रमथन करणें-आकुल करणें हेंच ज्याचें शील आहे अशीं इंद्रियें—**हि पुरुषं विषयाभिमुखं विक्षोभयन्ति-आकुलीकुर्वन्ति**—कारण तीं पुरुषाला विषयाभिमुख-विषयाकडे प्रवृत्त करितात-विषयासाठीं आकुल करितात —**च यतः आकुलीकृत्य प्रकाशं एव पश्यतः विवेकविज्ञानयुक्तं मनः प्रसभं-प्रसह्य हरन्ति**—आणि ज्याअर्थीं तीं इंद्रियें पुरुषाला विषयासाठीं आकुल-क्षुब्ध करून ज्ञानरूप प्रकाशच पहात असलेल्या विद्वान् पुरुषाचें विवेकविज्ञानयुक्त मन बलात्कारानें हरण करितात त्याअर्थीं-[त्या सर्वांचें नियमन करून, असा पुढील श्लोकाशीं याचा संबंध. प्रज्ञास्थैर्याचा म्हणजेच सम्यग्ज्ञानाची इच्छा असलेल्या पुरुषानें अगोदर आपल्या इंद्रियांना स्वाधीन ठेवावें. कारण त्यांना जर स्वाधीन न ठेवलें तर पुनः पुनः विषयांतील दोषांचें चिंतन करणाऱ्या व विद्वान् अशाही पुरुषाचा, त्याला विषयासाठीं व्याकुल करून सोडणारीं इंद्रियें त्याच्या विवेकविज्ञानयुक्त मनालाही बलात्कारानें हरण करितात आणि ज्याअर्थीं असें आहे त्याअर्थीं-] ६०

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

अन्वयार्थ—तानि सर्वाणि—त्या सर्व इंद्रियांचें—**संयम्य**—संयमन करून-त्यांना आपल्या वश ठेवून—**युक्तः**—शांतचित्त व—**मत्परः**—मीच ज्याला श्रेष्ठ आहें, दुसरा कोणी श्रेष्ठ नाहीं, असें होऊन—**आसीत**—रहावें —**हि**—कारण—**इन्द्रियाणि**—इंद्रियें—**यस्य**—ज्याच्या—**वशे**—अधीन असतात—**तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता**—त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित असते ६१

तानीति । तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्तः समाहितः सन्नासीत । मत्परोऽहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य स मत्परो नान्योऽहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः । एवमासीनस्य यतेर्वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्तेऽभ्यासबलात्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥

भाष्यार्थ—तानि इति—' तानि० ' या श्लोकानें काय करावें तें सांगतात—**तानि सर्वाणि संयम्य-संयमनं-वशीकरणं कृत्वा युक्तः-समाहितः सन् आसीत**—त्या सर्वांना संयमित करून म्ह० त्यांचें संयमन-वशीकरण करून युक्त म्ह०

समाहित-विक्षेपशून्य होऊन रहावें (तें कसें ? उत्तर-)—**मत्परः-अहं वासुदेवः -सर्वप्रत्यगात्मा परः यस्य सः मत्परः**—मी वासुदेव-सर्वांचा प्रत्यगात्मा-अन्तर्यामी ज्याला पर-आहे तो मत्पर, (तर मग पर व अपर अशी भेददृष्टि ठेवावयास कांहीं हरकत नाहीं ? उत्तर-)—**अहं तस्मात् अन्यः न इति आसीत इत्यर्थः.**—मी त्याहून अन्य नाहीं, असा निश्चय करून स्थिर रहावें, असा याचा भावार्थ —**एवं आसीनस्य यस्य यतेः इंद्रियाणि वशे हि-अभ्यासबलात् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता**—याप्रमाणें दृढ निश्चय करून राहणाऱ्या ज्या यतीचीं इंद्रियें त्याच्या अधीन अभ्यासबलात् असतात त्याची प्रज्ञा स्थिर झालेली आहे [म्हणून सर्व इंद्रियांचे वशीकरण-संयमन करून सर्व विक्षेपशून्य-शांत होऊन मी सर्वान्तर्यामी जो वासुदेव तत्पर होऊन तोच मी, त्याहून निराळा नव्हे, असा निश्चय करून रहावें परमात्म्याहून मी अन्य नाहीं, असें दीर्घकाल निरंतर अनुसंधान ठेवल्यामुळें किंवा विषयांतील दोषांचें चिंतन करण्याचा अभ्यास केल्यामुळें ज्याचीं इंद्रियें वश झालेलीं असतात त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित आहे, असें जाणावें] ६१

---

१ ५८-६१ या चार श्लोकांत-ज्याचीं इंद्रियें अधीन त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित असते म्ह० इंद्रियें स्वाधीन असणें हें स्थितप्रज्ञाचें लक्षण आहे, असें सांगितलें आहे पण रहस्य कार त्यांतील ५९ व्या श्लोकांतून असा भावार्थ काढितात ' ब्रह्माचा अनुभव घडल्यावर मन आणि त्याबरोबरच इंद्रियेंही आपोआप ताब्यांत राहतात, इंद्रियें ताब्यांत राहण्या करितां निराहारादि उपाय नकोत ' पण निराहारशब्दाचा उपोषण असा अर्थ जरी घेतला तरी ' इंद्रियें ताब्यांत राहण्याकरितां निराहारादि उपाय नकोत ' हें त्यावरून कसें सिद्ध होतें ? कारण ' तपो नानशनात् परं ' अनशनाहून म्ह० उपोषणाहून श्रेष्ठ तप नाहीं, ' म्हणून तप हेंच श्रेष्ठ साधन आहे,' इत्यादि श्रुतिवचनें असून कृच्छ्रचान्द्रायणादि तपें प्रायः उपवासरूपच आहेत गीतेंतही यज्ञ, दान, तप हीं कर्में पावन करणारीं म्हणून सांगितलीं आहेत त्यामुळें इंद्रियनिग्रहासाठीं धर्मशास्त्रादि सर्व शास्त्रांवरून सिद्ध होणारे उपवासादि उपाय नकोत असें म्हणणें योग्य नव्हे ' ब्रह्माचा अनुभव आल्यावर मनासह इंद्रियें आपोआप ताब्यांत येतात ' हें खरा खरें मानलें तरी उपवासाइतका ब्रह्मानुभव सोपा नाहीं, तो लक्षावधि लोकांतील एखाद्यालाच येतो तेव्हां बाकीच्या लोकांना काय करावें, त्यांना इंद्रियांचा जय कसा करावा ? शिवाय ब्रह्मानुभव आला म्हणजे मन व इंद्रियें ताब्यांत राहतातच असाही अबाधित नियम नाहीं तसें जर असतें तर मनूला ' बलवान् इंद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ' इंद्रियसमुदाय मोठा बलाढ्य आहे, तो विद्वानालाही विषयपरवश करतो, असें म्हटलें नसतें वास्तव निराहारशब्दाचा अर्थ 'उपवास' असा करून त्यावरून ' उपवासादि उपायच नकोत ' असें म्हणणें अनुचित आहे, त्याचप्रमाणें योगाभ्यासासाठीं आहार विहार झोंप जागणें, इत्यादि सर्व परिमित पाहिजे, असें जें सहाव्या अध्यायांत सांगितलें आहे, त्याचाही येथील स्थितप्रज्ञलक्षणाशीं कांहीं अर्थ नाहीं येथें इंद्रियें स्वाधीन असणें हें स्थितप्रज्ञाचें लक्षण सांगण्याच्या प्रसंगानें ' निराहार मनुष्याचेही विषय निवृत्त होतात, पण ते विषयप्रीतीसह निवृत्त होत नाहीत या स्थितप्र

ह्याचे विषय प्रीतीसह–विषयासक्तीसह निवृत्त होतात, ' असा अज्ञ व तज्ज्ञ यांच्यामधील विषयनिवृत्तींतील फरक दाखविला आहे. त्यावरून अस्थिरप्रज्ञालाही चित्तशुद्धीकरिता उपवासादि उपाय नकोत, असें होत नाही. ' निराहार ' या शब्दाचा अर्थ ' विषयाचें सेवन न करणारा ' असा आचार्यांनीं केला आहे. रामानुजानीं ' विषयेभ्य. प्रत्याहृत. इंद्रियस्य ' विषयापासून ज्यानें आपलीं इंद्रियें परतविलीं आहेत, असा केला आहे. मध्वाचार्य व वल्लभ स० टीकाकार यांना मात्र निराहार म्ह० उपवास–अन्नाचा अभाव असा अर्थ केला आहे. सर्व अद्वैती टीकाकार आचार्यांप्रमाणेंच अर्थ करितात. ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं ' जे श्रोत्रादि इतर इंद्रियांचा निग्रह करितात पण रसनेंद्रियाचा निग्रह करीत नाहीत त्यांना हजारों विषय कवटाळतात. एखाद्या वृक्षाच्या वरवर पालव्या येईल तेवढ्या खुडाव्या पण त्याच्या मुळाशीं पाणी घालीत रहावें, मग त्याचा नाश कसा होणार ? मुळाशीं घातलेल्या पाण्याच्या जोरावर तो वृक्ष आतल्या अंगानें जसा फोफावतो त्याप्रमाणें विषय रसनेच्याद्वारा मनास पोसतो. इतर इंद्रियांचे विषय सुटतील, पण रस हा विषय सोडता येत नाही. कारण रसावाचून जिवनच राहता येत नाही. पण अर्जुना ! जेव्हा हा साधक अनुभवानें ब्रह्मच होऊन जातो तेव्हा स्वभावत.च या रसाचेंही नियमन होतें. सोऽहंभाव मनांत प्रकट होताच 'मी' शरीर हा भाव सुटतो व इंद्रियें विषयांना विसरतात,' असा अर्थ केला आहे. तो जवळ जवळ मध्वाचार्यांच्या भाष्यासारखा आहे. त्यांच्या भाष्याचा सारांश असा आहे. "आहार सोडल्यानें इंद्रियांनाल विषयोपभोगाचें सामर्थ्य नाहींसें होतें, एवढेंच. किंवा आहार सोडल्यानें इतर विषयाविषयाची आकांक्षा नाहींशी होते. पण रस या विषयाविषयींची आकांक्षा व रसनेंद्रियानील रस सेवन करण्याची शक्ति निवृत्त होत नाहीं. पण ती रसविषयक आकांक्षा व शक्तिहि अपरोक्ष ज्ञानानेंच निवृत्त होते,' इत्यादि. अर्थात् बाह्य इंद्रियांचा शक्ति क्षीण होण्यासाठीं निराहार असलें पाहिजे व मनांतील राग–आसक्ति क्षीण होण्यासाठीं ब्रह्मसाक्षात्कारही झाला पाहिजे, असा अर्थ करितात. तथापि सर्व भाष्य व टीकाकारांचा आशय एकच आहे तो हा का, अज्ञ पुरुषाचे विषय जरी निवृत्त झाले तरी ते विषयवासनेसह निवृत्त होत नाहीत, ज्ञाता पुरुषाचे वासनेसह निवृत्त होतात. पण त्यावरून 'इंद्रियांना जिंकण्यासाठीं उपवासादि उपाय नकोत,' असें रहस्यकारांवाचून कोणीच ठरवीत नाहीत. रहस्यकार रस म्ह० गोडी असें म्हणतात. पण तें बरोबर नाही कारण अज्ञ मनुष्याच्या मनांत अनाहारदशेमध्यें विषयाचा रस म्ह० सूक्ष्म प्रीति–वासनाच असते. प्रत्यक्ष इच्छा असत नाहीं. कारण रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणें ज्यानें आहार टाकला आहे त्याच्या मनांत त्या वेळीं विषयोपभोगाची इच्छा असत नाही. सूक्ष्म संस्कार–वासना असतात व त्याच पुढें आहार वगैरे केल्यावर विषयाभिलाषरूपानें प्रकट होते. म्हणूनच आचार्यांनीं ' रसः राग ...रसनरूप सूक्ष्म. ' असें म्हटलें आहे. रस म्ह० राग–आसक्ति, प्रीति–सूक्ष्म वासना असाच अर्थ मध्वाचार्यादि सर्व भाष्य व टीकाकार करितात. तस्मात् ' शरीर कृश करणारी निराहारादि साधनें एकांगी असल्यानें त्याज्य ठरवून साधक आहार-विहार व ब्रह्मज्ञान हेंच इंद्रियनिग्रहाचें उत्तम साधन होय, असा गीतेचा सिद्धान्त आहे,' इत्यादि गीतारहस्यकारांचें जें म्हणणें आहे तें मूलाला व प्रकरणालाही सोडून आहे. उपवासादि तप गीतेला जर संमत नसतें, तर त्याज्य असें तर गीतेनेंच ' द्रव्ययज्ञा· तपोयज्ञाः ' अ.

४ श्लो २८ इत्यादि म्हटलें नसतें नमेंच ब्रह्मज्ञान हेंच जर इंद्रियनिग्रहाचें उत्तम साधन आहे, तर गीतेनेंच ‘ तस्मात्त्व इंद्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ, पाप्मान प्रजहिह्येन ज्ञान विज्ञाननाशन ’ ३ ४१ या श्लोकात अगोदर इंद्रियांचें नियमन करून ज्ञान व विज्ञान याचा नाश करणाऱ्या पापी कामाला सोड, असें अर्जुनाला सांगितलें नसतें इंद्रियाचा निग्रह अब्रह्मज्ञ ब्रह्मचारी व यति, यानाही विहित आहे ब्रह्मज्ञानाच्या साधनात त्याची गणना केली आहे त्यामुळें ‘ ब्रह्मज्ञान हेंच त्याचें उत्तम साधन ’ होऊ शकत नाहीं गीता असा वेडगळ सिद्धान्त कधी करणार नाही पण रहस्यकारानीं असे अनेक सिद्धात त्या विचारींच्या गळ्यात बांधले आहेत

रहस्यात पूर्वोत्तरविरोधाची तर गणनाच करवत नाही एका पानातही पूर्वोत्तर विरोध आढळतो उदाहरणार्थ–६३७ पानात एकदा ‘ ब्रह्माचा अनुभव घडल्यावर मन व इंद्रियें आपोआप साम्यात राहतात, त्यासाठी निराहारादि उपाय नकोत ’ ‘निराहारादि साधनें ब्रह्मज्ञान हेंच इंद्रियनिग्रहाचें उत्तम साधन’ ‘ ब्रह्मसाक्षात्काराखेरीज पुरा इंद्रिय निग्रह होणें शक्य नाही,’ असें म्हणतात पण पुन त्याच पानात ‘ माफक आहारानें इंद्रियनिग्रह करून त्याबरोबरच ब्रह्मज्ञानप्राप्तीसाठी मत्परायण म्ह० ईश्वराच्या ठिकाणी चित्त ठेवून रहावें ’ असें म्हणतात ब्रह्मज्ञान हाच इंद्रियनिग्रहाचा जर उत्तम उपाय तर इंद्रियनिग्रह करून मग ब्रह्मज्ञानप्राप्तीसाठी मत्परायण कसें व्हावयाचें ? पण ही अशी भरसोड होण्याचें कारण एवढेंच का, ५९ व्या श्लोकाचा अर्थ त्यानी बरोबर केला नाही तो मूळाला धरून म्ह० ‘ विषयग्रहण न करणाऱ्या अज्ञाचे विषय निवृत्त होतात, पण ते विषयवासनेसह निवृत्त होत नाहीत आणि परब्रह्माच्या साक्षात्कारानें या स्थितप्रज्ञाची विषयवासनाही निवृत्त होते ’ असा सरळ केला असता तर इतकी भानगड करावयास नको होती

६१ व्या श्लोकावरील टीपेंत ‘ माफक आहारानें, आहारविहार माफक ठेवून ’ इत्यादि जें म्हटलें आहे त्याला मुळात काही आधार नाही “ मत्परायण या पदानें भक्तिमार्गाचें येथ ‘ मूळ उत्पन्न ’ झालें आहे ” पण मुळात ‘ मत्पर ’ असा शब्द आहे ‘मत्परायण’ असा शब्द नाहीं पण रहस्यकाराना ‘ मत्पर ’ याचा ‘ मत्परायण ’ असा अर्थ केला आहे व त्याचें नवव्या अध्यायातील ‘ मत्परायण ’ श्लोक ३४ या शब्दाशी सादृश्य आहे, असें पाहताच यांत भक्तिमार्गाचें ‘ मूळ उत्पन्न ’ आहे असें निःशंकपणें म्हटलें आहे पण ‘ मत्पर ’ याचा अर्थ मत्परायण असा होत नाही आचार्य ‘ अहं वासुदेव पर यस्य स मत्पर न अन्य अहं तस्मात् ’ असा याचा अर्थ करितात मध्वाचार्य ‘ अहं एव पर सर्वस्मात् उत्कृष्ट यस्य स मत्पर ’ असा करितात इतर सर्व अद्वैती टीकाकारही असाच करितात ज्ञानेश्वरमहाराज–‘ जो आत्मबोध युक्त । होऊनी असे सतत । जो मातें हृदयांत । विसरेना ॥ ’ असें ‘ युक्त आसीत मत्पर ’ याचें व्याख्यान करितात म्हणजे ‘ मत्पर ’ याचा मत्परायण असा कोणीच अर्थ करीत नाहीत पण आम्ही असें म्हणतों कीं ‘ मत्पर ’ याचा ‘ मत्परायण ’ असा अर्थ जरी केला तरी त्यात असें काय मोठें गूढ तत्त्व आहे कीं त्यावरून हा भक्तिमार्गाचाच आरंभ मानणें भाग आहे भक्तिमार्गाखेरीज ईश्वरपरायणता संभवतच नाही कीं काय ? शिवाय भक्तिमार्ग हा काही पूर्वोक्त द्विविध

ध्यायतो विषयान्पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥
क्रोधाद्भवति संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥

अन्वयार्थ—विषयान् ध्यायतः पुंसः—विषयाचें ध्यान-चिंतन करणाऱ्या पुरुषाचा—**तेषु**—त्या विषयाचे ठिकाणा—**सङ्गः**—प्रीति-आसक्ति—**उपजायते**—उत्पन्न होते —**सङ्गात्**—आसक्तीमुळें—**कामः**—विषयाविषयींची इच्छा—**संजायते**—उत्पन्न होते.—**कामात्**—विषयेच्छेपासून—**क्रोधः**—क्रोध—**अभिजायते**—उत्पन्न होतो—**क्रोधात्**—क्रोधापासून—**सम्मोहः**—अविवेक—**भवति**—होतो—**सम्मोहात्**—कार्य व अकार्य याच्या अविवेकापासून—**स्मृतिविभ्रमः**—स्मृतिभ्रंश

वैदिक धर्माला सोडून अगदा विलक्षण मार्ग नाहा. त्यांतील निवृत्तिमार्गाचेंच उपासना हें अंग आहे. यास्तव सन्याममार्ग, कर्मयोगमार्ग व कर्मयोगशास्त्र, भक्तिमार्ग इत्यादि मार्गांचा वैदिकसंप्रदायाला सोडून पृथक्पणें गणना करणें, हा अन्याय आहे. हे सर्व एकाच वैदिक धर्माचे अधिकारपरत्वें भाग आहेत.

६१ व्याच श्लोकात ' युक्त ' असा जो शब्द आहे, त्याचा अर्थ रहस्यकार ' योगानें तयार झालेला किंवा बनलेला ' असा करितात. व अ. ६ श्लो. १७ येथील " युक्त-शब्दाचा अर्थ ' मापक ' असा जरी असला तरी गीतेंतील या शब्दाचा नेहमीचा अर्थ—" साम्यबुद्धीचा जो योग गीतेंत सांगितला आहे त्याचा उपयोग करून त्याप्रमाणें सर्व सुखदुःखें शांतपणें सोसून वागण्यास तरबेज झालेला गृहस्थ " असा आहे (गी. ५. २३) अशा तरबेज गृहस्थासच ' स्थितप्रज्ञ ' हें नाव असून त्याची जी अवस्था तीच सिद्धावस्था होय. " पृ. ६३८. पण ' युक्त ' या शब्दाचा हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण ' युक्तः ' म्ह० समाहित-शांतचित्त हा सरळ, साधा, व सुबोध अर्थ सोडून पांचव्या अध्यायातील तेविसाव्या श्लोकातील युक्तशब्दापर्यंत जाण्याची काहा गरज नाहा. कारण तेथील किंवा इतर अनेक ठिकाणा आलेल्या युक्तशब्दाचा ' समाहित ' हाच अर्थ आहे. कारण आचार्यांप्रमाणेंच इतर भाष्यकार व टीकाकारही ' मयि मनोयोगयुक्तः ' (मध्वा.) ' मयि मनोऽवस्थाप्य समाहित ' (रामा.) ' मयि युक्तः ' (व. स. टी.) ' युक्तः समाहितः निगृहीतमना. ' (मधुसू) इत्यादि म्हणतात. यास्तव ' साम्यबुद्धीच्या योगाचा आश्रय करून. ' इत्यादि जो अप्रासंगिक अर्थ विनाकारण केला आहे किंवा ' योगानें तयार झालेला, बनलेला ' असा जो कांहीं तरी अर्थ केला आहे तो व्यर्थ आहे. युक्ताचें लक्षण पांचव्या अध्यायाच्या तेविसाव्या श्लोकातच सांगितलें आहे, असें नाहा. तर सहाव्या अध्यायाच्या आठव्या श्लोकात, अठराव्या श्लोकात, वगैरेही युक्ताचें लक्षण सांगितलें आहे. पण लक्षण हा केव्हांही अर्थ होऊ शकत नाहीं. नाहींतर स्थितप्रज्ञाचीं लक्षणें हा सुद्धां स्थितप्रज्ञशब्दाचा अर्थच होऊ लागेल !

होतो. शास्त्रादिकांच्या उपदेशाची आठवण नाहीशी होते.—**स्मृतिभ्रंशात्**—आठवणच नाहीशी झाल्यामुळें—**बुद्धिनाश**—बुद्धीचा नाश होतो व—**बुद्धिनाशात्**—बुद्धीचा नाश झाल्यामुळें—**प्रणश्यति**—पुरुष नाश पावतो तो पुरुषार्थाला योग्य होत नाहीं.

अथेदानीं पराभविष्यतः सर्वानर्थमूलमिदमुच्यते—ध्यायत इति । ध्यायतश्चिन्तयतो विषयाञ्शब्दादिविषयविशेषानालोचयतः पुंसः पुरुषस्य संङ्ग आसक्तिः प्रीतिस्तेषु विषयेषूपजायते। सङ्गात्प्रीतेः संजायते समुत्पद्यते कामस्तृष्णा। कामात्कुतश्चित्प्रतिहतात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ६२ ॥

भाष्यार्थ—**अथ**—पुरुषार्थांच्या उपायाचा उपदेश केल्यावर—**इदानीं**—तादृश न झालेल्या अवस्थेंत—**पराभविष्यत**—विवेकविज्ञानहीन असल्यामुळें मोठ्या अनर्थास प्राप्त होणाऱ्या पुरुषाच्या—**इदं सर्वानर्थमूलं**—सर्व अनर्थांचें हें मूळ—'**ध्यायतः**' **इति उच्यते**—'ध्यायत ०'या श्लोकानें सांगितलें जातें,—**ध्यायतः-चिन्तयतः विषयान् शब्दादिविषयविशेषान् आलोचयतः पुंसः-पुरुषस्य**—ध्यान-चिंतन करणाऱ्या-विषयांचें-शब्दादिविषयाच्या प्रकारांचें-हा चांगला आहे,हा फार सुंदर आहे असें आलोचन करणाऱ्या पुरुषाचा—**तेषु विषयेषु संगः-आसक्तिः-प्रीतिः उपजायते**—त्या विषयाविषयीं संग-आसक्ति-साधारण प्रीति उत्पन्न होते.—**संगात्-प्रीतेः कामः-तृष्णा संजायते-समुत्पद्यते**—संगापासून म्ह० सामान्य प्रीतीपासून काम-तृष्णा उत्पन्न होते—**कामात्-कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोधः अभिजायते**—प्रतिबंधानें किंवा नाशानें प्रतिहत झालेल्या कामापासून क्रोध उद्भवतो. ६२.

क्रोधाद्भवति संमोहोऽविवेकः कार्याकार्यविषयः । क्रुद्धो हि संमूढः सन्गुरुमप्याक्रोशति । संमोहात्स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्याद्विभ्रमो भ्रंश. स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तावनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धेर्नाशः । कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यताऽन्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशः उच्यते । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति । तावदेव हि पुरुषो यावदन्तःकरणं तदीयं कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यं तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवत्यतस्तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—**क्रोधात् संमोहः-कार्याकार्यविषयः अविवेकः भवति**—क्रोधापासून संमोह म्हणजे कार्य व अकार्य याविषयींचा अविवेक होतो. (हीच गोष्ट अनुभवानें दृढ करितात-)—**क्रुद्धः हि संमूढः सन् गुरुं अपि आक्रोशति**—रागावलेला पुरुष संमूढ म्ह० विवेकशून्य होऊन पूज्य गुरूलाही अधिक्षेप-धिक्कार करतो. **संमोहात् स्मृतिविभ्रमः-शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः विभ्रमः-भ्रंश स्यात्**—संमोहापासून स्मृतिविभ्रम होतो.शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशापासून अन्तःकरणावर झालेले जे संस्कार त्यांपासून झालेल्या स्मृतीचा विभ्रम म्ह० भ्रंश होतो. (अहो पण स्मृति स्वभावतः क्षणिक असल्यामुळें तिचा नाश आपोआपच होईल, त्याला संमोहच कशाला पाहिजे ? उत्तर-)—**स्मृत्युत्पत्तिनिमित्त**-

प्राप्तौ अनुत्पत्तिः—स्मृतीच्या उत्पत्तीचें-स्मरण होण्याचें निमित्त प्राप्त झालें असतां तीं उत्पन्न न होणें, हाच स्मृतिभ्रंश आहे. (वस्तुतः ज्यावेळीं शास्त्र, आचार्य यांच्या उपदेशानें स्मरण व्हावयास पाहिजे त्यावेळीं ते होत नाहीं, असा याचा भावार्थ.)—ततः स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशः—त्या स्मृतिभ्रंशापासून बुद्धीचा नाश होतो. (अहो पण स्मृतिभ्रंश जरी झाला तरी त्यामुळे बुद्धीचा स्वरूपतःच नाश कसा होईल?उत्तर-) —अन्तःकरणस्य कार्याकार्यविषयविवेक-अयोग्यता बुद्धेर्नाशः उच्यते —अन्तःकरणाची कार्य व अकार्य यांविषयींच्या विवेकाची अयोग्यता म्ह० हें कार्य आहे व हें अकार्य आहे, असा विवेक करण्याची पात्रता अन्तःकरणामध्यें न राहणें हाच बुद्धीचा नाश असें म्हटलें जातें. (संमोहामुळें अशा प्रकारचा नाश होऊं शकतो.)—बुद्धिनाशात् प्रणश्यति—आणि बुद्धिनाशामुळे अज्ञानी मनुष्य अत्यंत नाश पावतो. (अहो पण बुद्धीचा तसा नाश जरी झाला तरी नित्य सिद्ध पुरुषाचा नाश कसा होईल? उत्तर-)—यावत् तदीयं अन्तःकरणं कार्याकार्यविवेकयोग्यं—जोपर त्याचें अन्तःकरण कार्य व अकार्य यांचा विवेक करण्यास योग्य असतें—तावद् एव हि पुरुषः—तोंवरच पुरुष आहे.—तदयोग्यत्वे पुरुषः नष्टः एव भवति—अन्तःकरण विवेक करण्यास असमर्थ झालें असतां पुरुष अनुकाय नष्टच होतो.—अतः तस्य अन्तःकरणस्य-बुद्धेः नाशात् प्रणश्यति-पुरुषार्थायोग्यो भवति इत्यर्थः —यास्तव त्याच्या अन्तःकरणाचा-बुद्धीचा नाश झाल्यामुळें तो नाश पावतो. म्हणजे तो पुरुषार्थाला अयोग्य होतो, असा याचा भावार्थ. ६३

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—रागद्वेषवियुक्तैः—राग-द्वेषरहित—आत्मवश्यैः—व आपल्या वश असलेल्या—इन्द्रियैः—इंद्रियांनीं—विषयान्—विषयांचा—चरन्—अनुभव घेणारा—विधेयात्मा—ज्याच्या इच्छेप्रमाणें चालणारें अन्तःकरण असतें असा—प्रसादं—चित्ताच्या स्वास्थ्यास—अधिगच्छति—प्राप्त होतो. ६४.

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानमथेदानीं मोक्षकारणमिदमुच्यते रागद्वेषेति । रागद्वेषवियुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ । तत्पुर सरा हीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी ।

---

१ रहस्यकार ६२ व्या श्लोकांतील ‘ सङ्ग ’ शब्दाचा अर्थ ‘ मत्री ’ व ‘ उपजायते ’ याचा ‘ वाढत जाते ’ असा करितात. तो बरोबर नाहीं कारण सङ्ग म्ह० आसक्ति, प्रीति, व उपजायते म्ह० उत्पन्न होते. ‘साम्प्रदायिक भाष्यकार व टीकाकार सरळ अर्थ करीत नाहीत, अर्थाची ओढाताण करितात,साम्प्रदायिक आग्रहानें करितात’ असा, शंकराचार्यांपर्यंत सर्वांना एका मापानें मोजून रहस्यकार वारंवार दोष देण्याचा प्रयत्न करितात म्हणून त्यांचा अर्थ किती सरळ आहे ते वाचकांना कळावें, यासाठीं आम्ही समर्पक उदाहरणें देत आहों.

तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैर्विषयानवर्जनीयांश्चरन्नुपलभमान आत्मवश्यैरात्मनो वश्यानि वशीभूतानि तैरात्मवश्यैर्विधेयात्मेच्छातो विधेय आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रसादमधिगच्छति । प्रसादः प्रसन्नता स्वास्थ्यम् ॥ ६४ ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण विषयाचे स्मरणही जर अनर्थांचे कारण आहे तर त्यांचा भोग अनर्थांचे कारण अवश्य असणारच ? मग जीवनासाठी विषयाचा भोग घेणारा अनर्थाला कसा प्राप्त होत नाही ? उत्तर—)—**विषयाभिध्यानं सर्वानर्थस्य मूलं उक्तं**—विषयाचें चिन्तन सर्व अनर्थांचें मूळ आहे, असें सांगितले.—**अथ इदानीं**—तें सांगितल्यावर आतां—**'रागद्वेष०-' इति मोक्षकारणं इदं उच्यते**—'रागद्वेष०' या श्लोकानें मोक्षाचें कारण हें असें सांगितलें जातें—**रागद्वेषवियुक्तैः-रागः च द्वेषः च रागद्वेषौ**—राग व द्वेष, त्यांनीं रहित (अशा इंद्रियांनीं)—**तत्पुरःसरा हि इंद्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी**—रागद्वेषपूर्वकच इंद्रियांची प्रवृत्ति स्वाभाविक होते. [इन्द्रियें स्वभावतःच राग-द्वेषामुळें प्रवृत्त होतात, हें प्रसिद्ध आहे.]—**तत्र यः मुमुक्षुः भवति**—अधिकारी मनुष्यांत जो मुमुक्षु असतो—**सः ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिः इन्द्रियैः**—तो रागद्वेषांनीं रहित अशा श्रोत्रादि इंद्रियांनीं—**अवर्जनीयान् विषयान् चरन्-उपलभमान**—ज्यांना वर्ज करितां येत नाहीं, अशा विषयांचा (देहाच्या स्थितीला कारण होणाऱ्या अन्न-पानादिकांचा) अनुभव घेणारा (इंद्रियांचेंच आणखी एक विशेषण)—**आत्मवश्यैः आत्मनः वश्यानि-वशीभूतानि तैः आत्मवश्यैः**—जीं आपल्या वश्य-अधीन असलेलीं त्या आत्मवश्य-तशा स्वाधीन इंद्रियांनीं अवश्य तेवढ्याच विषयांचा उपभोग घेणारा—**विधेयात्मा-इच्छातः विधेयः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य सः अयं**—इच्छेप्रमाणें ज्याचें अन्तःकरण वागत असतें तो विधेयात्मा, तो हा मुमुक्षु—**प्रसादं अधिगच्छति**—प्रसन्नतेला प्राप्त होतो.—**प्रसादः-प्रसन्नता-स्वास्थ्यम्**—प्रसाद म्हणजे प्रसन्नता, चित्ताचा स्वस्थपणा, चित्तस्वास्थ्य [कर्म व ज्ञान यांचे जे अधिकारी असतात त्यांतील मुमुक्षु, रागद्वेषरहित व स्वाधीन ठेवलेल्या इंद्रियांनीं, अन्तःकरणालाहि आपल्या इच्छेच्या अधीन ठेवून —अन्तःकरणासहि आपल्या इच्छेच्या विरुद्ध वागूं न देतां, शरीर जिवंत राहण्यास अगदीं अवश्य एवढ्याच विषयांचा उपभोग घेतो. त्यामुळें त्याच्या चित्ताला स्वास्थ्य मिळतें. इंद्रियें व अन्तःकरण या दोघांनाहि आपल्या स्वाधीन ठेवल्यामुळें त्यांची प्रवृत्ति अनियमानें होऊं शकत नाहीं, तर ती नियमानेंच होते. त्यामुळें त्याचें चित्त अत्यंत निर्मळ, स्वस्थ, प्रसन्न होतें.] ६४

---

१ रहस्यकार ' विषयान् चरन्- ' ' विषयामध्यें वागूनहीं, ' ' प्रसाद अधिगच्छति ' 'चित्तानें प्रसन्न असतो,' असा अर्थ करितात पण तो मूळ अक्षरांना सोडून आहे व अनुभवाच्याही विरुद्ध आहे कारण ' ज्यांना वर्ज करितां येतच नाहीं अशा अन्नपानादि विषयांचा उपभोग घेणारा प्रसन्नतेला—चित्ताच्या स्वास्थ्याला प्राप्त होतो ' हा त्या शब्दांचा सरळ व सुबोध अर्थ आहे. त्याप्रमाणें 'सर्व विषयांत वागणारा चित्तानें प्रसन्न असतो' असा

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ६५ ॥

अन्वयार्थ—प्रसादे—चित्तप्रसाद झाला असता–चित्त स्वस्थ झालें असता,—**अस्य**—याच्या—**सर्वदुःखानां**—सर्व–आध्यात्मिकादि त्रिविध दुःखांची—**हानिः**—हानि–नाश—**उपजायते**—होतो व—**हि**—ज्या अर्थी—**प्रसन्नचेतसः**—ज्याचें चित्त प्रसन्न झालें आहे त्याची—**बुद्धिः**—चित्त–मन—**आशु**—सत्वर—**पर्यवतिष्ठते**—सर्व बाजूंना स्थिर होतें त्याअर्थी रागद्वेषरहित इंद्रियांना अनिषिद्ध व अगदा अवश्य तितक्याच विषयाचा अनुभव घ्यावा ६५

प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते— प्रसाद इति । प्रसादे सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनां हानिर्विनाशोऽस्य यतेरुपजायते । किंच प्रसन्नचेतसः स्वस्थान्तःकरणस्य हि यस्मादाशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठते आकाशमिव परि–समन्तादवतिष्ठते आत्मस्वरूपेणैव निश्चला भवतीत्यर्थः । एवं प्रसन्नचेतसोऽवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्माद्रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेष्ववर्जनीयेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

भाष्यार्थ—प्रसादे सति किं स्यात् इति ‘ प्रसादे० ’ इति उच्यते—आणि चित्तस्वास्थ्य प्राप्त झालें असता काय होतें, तें ‘ प्रसादे० ’ या श्लोकानें सांगतात—**प्रसादे अस्य–यतेः सर्वदुःखानां–आध्यात्मिकादीनां हानिः–विनाशः उपजायते**—चित्ताला स्वास्थ्य प्राप्त झालें असता या यतीच्या आध्यात्मिकादि सर्व दुःखांची हानि–विनाश होतो [अर्थात् अनेक प्रकारच्या दुःखांनी व्याकुळ होणाऱ्या चित्ताला स्वस्थता जरी प्राप्त झाली तरी ती टिकणें शक्य नाहीं, ही शंका उरत नाहीं. कारण चित्तप्रसादानें सर्व दुःखांचा नाश होतो व चित्ताचें स्वास्थ्य कायम राहतें ‘ अहो पण सर्व दुःखांची हानि झाल्यामुळें चित्त जरी स्वस्थ झालें तरी प्रज्ञास्थैर्य कसें होणार? ’ अशी शंका कोणी घेईल, म्हणून या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत बुद्धिप्रसादाचेंच दुसरें फळ सांगून तिचें समाधान केलें आहे–]—**किंच**—आणि तसेंच,—**प्रसन्नचेतसः–स्वस्थान्तःकरणस्य बुद्धिः हि–यस्मात् आशु–शीघ्रं पर्यवतिष्ठते–आकाशं**

कोणाचाही अनुभव नाहीं चित्ताचा प्रसाद–स्वास्थ्य व वर्जनीय–टाळतां येण्याजोग्याही विषयांत वागणें परस्पर विरुद्ध आहे शिवाय जो स्थितप्रज्ञ झाला तो अनावश्यक विषयांमध्यें वागेल ही नुसती कल्पना आहे सर्व कामत्याग करून आत्म्यामध्यें आत्म्याच्या योगानें संतुष्ट राहणारा बाह्य विषयांत वागेल, त्याचा अनुभव येईल हें शक्य नाहीं तशी कल्पना करणें म्हणजे स्थितप्रज्ञ किंवा स्थितप्रज्ञ होण्याची इच्छा करणारा मुमुक्षु यांची मन स्थिति न ओळखणेंच होय त्यापेक्षा ‘ चित्ताला आपल्या इच्छेप्रमाणें वागावयास लावणारा स्थितप्रज्ञ किंवा मुमुक्षु स्वाधीन ठेविलेल्या व रागद्वेषरहित इंद्रियांना अवश्य तितक्याच विषयांचा उपभोग देणारा असा होत असतां चित्तस्वास्थ्यास प्राप्त होतो. ’ हें म्हणणें सर्वथा संभवनीय व युक्त आहे.

इव परि-समन्तात् अवतिष्ठते—ज्याचें चित्त प्रसन्न आहे-अन्तःकरण स्वस्थ आहे त्याची बुद्धि ज्याअर्थी अगदी शीघ्र आकाशाप्रमाणें सर्व बाजूंनी अवस्थित होते म्ह०—**आत्मरूपेण एव निश्चला भवति इत्यर्थः**—आत्मरूपानेंच ती निश्चल होते, असा याचा भावार्थ (त्याअर्थी बुद्धिप्रसादासाठीं प्रयत्न करावा याप्रमाणें दोन श्लोकांचा अभिप्राय सांगून आचार्य त्या पद्यार्थाचा उपसंहार करितात-)—**यतः एवं प्रसन्नचेतसः अवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता**—ज्याअर्थी याप्रमाणें प्रसन्नचित्त व स्थिरबुद्धि मुमुक्षूला कृतकृत्यता प्राप्त होत असते—**तस्मात् रागद्वेषवियुक्तैः इन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेषु अवर्जनीयेषु युक्तः समाचरेत् इति वाक्यार्थः**—त्याअर्थीं राग द्वेषशून्य इंद्रियांनीं शास्त्राच्या विरुद्ध नसलेल्या व जरूर अवश्य-वर्ज करितां न येण्याजोग्या विषयांचें समाहित मनानें म्ह० मनाला विषयपरतंत्र न होऊं देतां सेवन करावें, असा या वाक्याचा तात्पर्यार्थ आहे [चित्त प्रसन्न झालें कीं लगेच बुद्धि स्थिर होते ती आत्मरूपानें निश्चल बनते त्यामुळें प्रसन्नचित्त व स्थिर बुद्धि मुमुक्षु कृतकृत्य होतो म्हणून मनाला विषयासक्त आसक्त न करितां रागद्वेषरहित इंद्रियांनीं विहित व अवश्य तेवढ्याच विषयांचें सेवन करावें निषिद्ध व अनावश्यक विषयांचें सेवन कधींही करूं नये, असा या दोन श्लोकांचा सारांश आहे] ६५

१ रहस्यकार या श्लोकाच्या दुसऱ्या चरणाचा अर्थ—' कारण ज्याचें चित्त प्रसन्न त्याची बुद्धिही तत्काळ स्थिर होते ' असा करितात पण त्यांत बुद्धि स्थिर कशी होते, व सांगत नाहीत कारण ती कोणत्या तरी आलंबनानेंच स्थिर होते तिला स्थिर होण्यास कांहीं तरी आधार पाहिजे म्हणूनच आचार्यांना व इतर अनेक टीकाकारांना ती आत्मरूप होते, असें म्हणून आत्मा हें तिचें आलंबन सांगितलें आहे म०वा०—बुद्धि महानुभवानें उत्तमप्रकारें स्थिर होते ' रामा०—क०म० टी०—' बुद्धि माझ्या ठिकाणीं स्थिर होते ' असें म्हणतात ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात ' तैसें हृदय प्रसन्न होये, तरी दुःख कैंचें के आहे। तेथ आपैसी बुद्धि राहे। परमात्मस्वरूपीं ॥ ३४० ॥" असो रहस्यकार पुढें म्हणतात—" या दोन श्लोकांत विषय अगर कर्में न सोडतां फक्त त्यासंबंधीं मग सोडून स्थितप्रज्ञ विषयांतच नि संगबुद्धीनें वागत असतो, व त्याला जी शांति मिळते ती कर्मत्यागामुळें नसून फलाशेच्या त्यागानें प्राप्त होते, असें स्पष्ट सांगत आहे ' पण येथें ' कर्म ' किंवा ' कर्मांचा संग ' हे शब्द नाहीत ' कर्म त्याग करूं नये, फक्त संगाचा त्याग करावा ' असेंही येथें म्हटलें नाहीं तथापि तसें ' स्पष्ट वर्णन आहे ' असें रहस्यकार म्हणतातच आहेत परंतु हें आपलें व्याख्यान ५९ व्या श्लोकावरील व्याख्यानाच्या विरुद्ध आहे, हें त्यांच्या ध्यानीं-मनींही नाहीं कारण ५९ श्लोकाच्या व्याख्यानांत रहस्यकार म्हणतात—' परब्रह्माचा अनुभव आल्यावर सर्व विषय व त्यांतील गोडीसुद्धां म्ह० विषय व त्यांतील गोडी ह्या दोन्ही सुटतात ' व येथें ' विषय अगर कर्में न सोडतां त्यांतला संग सोडून स्थितप्रज्ञ विषयांतच नि संगबुद्धीनें वागतो असें म्हणतात तेव्हां त्यांतील खरें काय ? असो, रहस्यकार पुन म्हणतात-' ह्या स्थितप्रज्ञ व संन्यासमार्गांतील स्थितप्रज्ञ यांत कांहीं भेद नाहीं इंद्रियसंयमन, निरिच्छपणा व शांति हे गुण दोघांमध्येंही पाहिजेत, पण गीतेंतील स्थितप्रज्ञ कर्मांचा संन्यास न करितां लो

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ६६ ॥

अन्वयार्थ—अयुक्तस्य—ज्याचें चित्त स्थिर झालेलें नसतें त्याला—**बुद्धिः**—आत्म्याविषयाची बुद्धि—**न अस्ति**—नसते,—**च**—व—**अयुक्तस्य**—ज्याचें चित्त स्थिर नसतें त्याला—**भावना**—आत्मज्ञानाविषयींचा अभिमान नसतो सतत आत्मानुसधान, 'मीच ब्रह्म' ही बुद्धि नसते —**च**—आणि—**अभावयतः**—तशी भावना न करणाराला—**शान्तिः**—शांति-चित्ताचा स्वस्थता—**नास्ति**—नसते —**अशान्तस्य**—आणि ज्याचें चित्त शांत-स्वस्थ झालेलें नाहीं, त्याला—**सुखं**—सुख—**कुतः**—कोठचें ? ६६

सेयं प्रसन्नता स्तूयते— नास्तीति । नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थः । बुद्धिरात्मस्वरूपविषयाऽयुक्तस्यासमाहितान्तःकरणस्य । न चास्त्ययुक्तस्य भावनाऽऽत्मज्ञानाभिनिवेशः । तथा न चास्त्यभावयत आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः शान्तिरुपशमः । अशान्तस्य कुतः सुखम्, इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातो निवृत्तिर्या तत्सुखं न विषयविषया तृष्णा, दुःखमेव हि सा, न तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमप्युपपद्यत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥

भाष्यार्थ—'नास्ति०' इति सा इयं प्रसन्नता स्तूयते—भगवान् 'नास्ति०' या श्लोकानें चित्तप्रसादाची स्तुति करितात —**न अस्ति-न विद्यते-न भवति**

कोणालाही सहज करता येण्यासारखा आहे म्हणून आम्ही अधिक विस्तार करीत नाही स्थितप्रज्ञता ही एक काल्पनिक अवस्था नसून ज्ञानी पुरुषाच्या आचरणांत आलेली अवस्था आहे,हें ध्यानांत न ठेवल्यामुळें 'कर्मयोगी स्थितप्रज्ञ, गीतेंतील स्थितप्रज्ञ' इत्यादि शब्दप्रयोग नि शंकपणें करता आले आहेत पण आचार्यांपासून ज्ञानेश्वरापर्यंत सर्व भाष्यकार व टीकाकार स्थितप्रज्ञ हा ज्ञानयोगी आहे, तो प्रवृत्तमार्गी नसून निवृत्तमार्गी आहे, असेंच समजतात त्या सर्वांना अप्रमाण व आग्रही समजून रहस्यकारांनाच तेवढें प्रमाण व अनाग्रही ज्यांना समजावयाचें असेल त्यांना तसें खुशाल मानावें

१ पण रहस्यकार या श्लोकाला कसें अवतरण देतात तें पहा—" ज्याचें चित्त याप्रमाणें प्रसन्न नाहीं त्याचें वर्णन करून स्थितप्रज्ञाचें स्वरूप आता अधिक व्यक्त करितात " पण मध्वाचार्य–' प्रमादाभावे दोष आह द्वाभ्या ' म्ह० ' चित्ताच्या प्रसन्नतेच्या अभावीं कोणता दोष संभवतो, तें दोन श्लोकांनीं सांगतात ' असें अवतरण देतात रामानुजादि इतर भाष्यकारादिकही मन प्रसादाच्या अभावीं काय होतें, तें न सांगण्यासाठीं हे श्लोक मानितात अर्थात् स्थितप्रज्ञाचें स्वरूप अधिक व्यक्त करण्यासाठीं ते नाहींत रहस्यकार ६६ श्लोकाच्या अर्थांत "जो पुरुष म्ह० वरील प्रकारें योगयुक्त झालेला नाहीं त्याला स्थिरबुद्धि आणि भावना म्ह० दृढबुद्धिरूप निष्ठाही नसते " असें म्हणतात पण येथील 'बुद्धि' शब्दाचा 'अर्थ 'स्थिर बुद्धि' असा कां करावयाचा ? त्यांना अर्थ त्यांच्याच परिभाषेप्रमाणें वासना असा करावयास

इत्यर्थः—नाहीं, विद्यमान नाहीं, होत नाहीं, असा याचा भावार्थ. (काय ? उत्तर-) —**बुद्धिः आत्मस्वरूपविषया**—आत्मस्वरूपाविषयींची बुद्धि (कोणाची ?)—**अयुक्तस्य-असमाहित-अन्तःकरणस्य**—ज्याचें अन्तःकरण असमाहित-अशांत विक्षिप्त असतें (त्याला आत्म्याच्या स्वरूपाविषयीं बुद्धि होत नाहीं.)—**न च अस्ति अयुक्तस्य भावना-आत्मज्ञानाभिनिवेशः**—आणि अशांतचित्त पुरुषाला भावना-आत्मज्ञानाचा अभिनिवेश नसतो. (शब्दांवरून आत्म्याचें परोक्ष ज्ञान झालें असतां त्याचाच साक्षात्कार होण्यासाठीं सतत अनुचिंतन करणें, ही भावना होय. ज्याचें चित्त अशान्त म्ह० विक्षिप्त असतें त्याला आत्म्याचें निदिध्यासन करता येत नाहीं.)—**तथा अभावयतः-आत्मज्ञानाभिनिवेशं अकुर्वतः शांतिः-उपशमः न अस्ति**—अयुक्त पुरुषाला जशी भावना नसते त्याचप्रमाणें आत्मज्ञानासाठीं सतत आत्मानुसंधान न करणाराला शांति-उपशम-सुखदु:खादि अनर्थांची निवृत्ति प्राप्त होत नाहीं.—**अशान्तस्य सुखं कुतः**—आणि जो अशान्त आहे त्याला सुख कोठचें ? [ज्याच्या अनर्थांची निवृत्ति झाली नाहीं, जो परमानंदसागरापासून दूर झाला आहे, व संसारसागरांत निमग्न झाला आहे, त्याच्या चित्तांत सुखाचा आविर्भाव होणें शक्य नाहीं. 'अहो पण संसारी जीवाला सुद्धां इष्ट विषयांच्या उपभोगापासून सुख होऊं शकतें-'उत्तर-]—**इन्द्रियाणां विषयसेवातृष्णातः या निवृत्तिः तत् सुखं विषयविषया तृष्णा न सुखं हि**—इंद्रियांची विषयोपभोगाविषयाच्या तृष्णेपासून जी निवृत्ति तें सुख, विषयाविषयींची तृष्णा हें सुख नव्हे, ही गोष्ट शास्त्र व लौकिक अनुभव या दोन्ही प्रमाणांनीं सिद्ध आहे.

पाहिजे. कारण येथें ' व्यवसायात्मिका ' हें तिला विशेषण नाहीं व ' स्थिर ' हा ज्याचा अर्थ आहे असा ' एका ' हा शब्दही नाहीं. गी. र. पृ ६२७ पहा. पण अर्थांत जरी 'बुद्धि म्ह० स्थिरबुद्धि ' असें म्हटलें असलें तरी टीपेंत वासनात्मकबुद्धि म्हटलें आहे. तसेंच 'स्थिरबुद्धि ' व भावना म्ह० दृढबुद्धिरूप निष्ठा यांत फरक काय ? स्थिर व दृढ या विशेषणांत बुद्धि व भावना या शब्दांच्या अर्थांचा अन्तर्भाव कसा होतो ? पण टीपेंत भावना म्ह० दृढ उद्योग, असा अर्थ केला आहे. तो तर फारच विचित्र आहे. आचार्य बुद्धि म्ह० आत्मस्वरूपाविषया बुद्धि, व भावना म्ह० आत्मस्वरूपाचें सतत अनुचिंतन-निदिध्यासन असा स्पष्ट अर्थभेद सांगतात. मध्वाचार्य ' भावना म्ह० सम्यक ज्ञान,' रामानु० ' भावना म्ह० आत्म्याविषयींची भावना-चिंतन ' असा बुद्धीहून निराळा अर्थ सांगतात. असो, यावरून या श्लोकांत अप्रसन्नचित्त पुरुषाचें 'वर्णन' नसून चित्त प्रसन्न नसल्यास आत्मज्ञान, आत्मचिंतन, व शांति यांचा अभाव कसा होतो त्याचें वर्णन आहे

१ पण रहस्यकारांना ही गोष्ट मान्य नाहीं त्यांनीं रहस्याच्या पांचव्या प्रकरणांत यासंबधानें पुष्कळ लिहिलें आहे. पण तें सर्व अनुपपन्न असल्यामुळें त्याचा सविस्तर विचार येथें करीत नाहीं. एक दोन वाक्येंच नमुन्यासाठीं घेऊन त्यांचा विचार करतों-" दुःखनिवारणापलीकडे सुख म्हणून कांहीं निराळा पदार्थ नाहीं. " ९७ " सर्व सुख तृष्णादि दुःखाच्या निवारणापासूनच उत्पन्न होतें, हें संन्यासमार्गीयांचें म्हणणेंच आधीं सर्वस्वी खरें मानता येत नाहीं. " ९९. " सुख हा वास्तविक पदार्थ नसल्यामुळें तृष्णात्मक सर्व

कर्में सोडल्याखेरीज शान्ति नाहीं, हें म्हणणें तुम्हास जरी मान्य नसलें तरी तुमच्याच म्हणण्याप्रमाणें असंतोष व असंतोषापासून पुढें जर दुःख होतें तर निदान हा असंतोष दूर करण्यासाठीं तरी मनुष्यानें तृष्णा व तृष्णेबरोबर सर्व सांसारिक कर्मांचा—मग तीं परोपकारासाठीं असोत वा स्वार्थप्रीत्यर्थ असोत,—त्याग करून सदैव संतुष्ट रहावें, असें म्हणण्यास हरकत काय ?" गी. र. १०७ केवळ नमुन्यासाठीं हे उतारे दिले आहेत. यावरून संन्यासमार्गीयांचें (वेदान्त्यांचें) म्हणणें रहस्यकारांना बरोबर कळलें नाहीं, असें उघड दिसतें. आचार्यांनी तर भाष्यांत 'इंद्रियांची विषयोपभोगांविषयींच्या तृष्णेपासून जी निवृत्ति तेंच सुख आहे. विषयांविषयींची तृष्णा हें सुख नव्हे, तृष्णा हें दुःखच आहे. तृष्णा विद्यमान असतांना सुखाचा नुसता गंधही उपलब्ध होत नाहीं' असें म्हटलें आहे, व तें अनुभवसिद्ध आहे. पण 'विषयतृष्णानिवृत्ति हेंच सुख आहे, तृष्णा हें सुख नव्हे, तें दुःख आहे' अशा प्रकारचीं वेदान्तवाक्यें पेरून रहस्यकार संन्यासमार्गीयांच्या गळ्यांत 'सुख दुःखाभावरूप आहे' हा सिद्धान्त बांधूं पाहतात. पण वेदान्तशास्त्र सुखाला दुःखाभावरूप मानीत नाहीं. 'यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति' जें सर्वव्यापक ब्रह्म तेंच सुख आहे, अव्यापक त्रिपुटींत सुख नाहीं, असा वेदान्ताचा सिद्धान्त आहे. 'आत्मा चिद्वित्सुखात्मा' इ० आत्मा सत्, चित्, आनंद रूप आहे, असें आचार्य म्हणतात. 'आनन्दो ब्रह्म'—ब्रह्म आनंद आहे. 'को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' हा आकाश आनन्द जर नसता तर प्राण व अपान यांच्या क्रिया कोण करता? 'आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' आनंदापासूनच हीं सर्व भूतें उत्पन्न होतात इत्यादि शेंकडों श्रुति आनंद—सुख हें आत्म्याचें स्वरूप आहे व आत्मा नित्य आहे, असें जर सांगत आहेत तर 'दुःखनिवारणापलीकडे सुख म्हणून कांहीं पदार्थ नाहीं,' असा नसताच सिद्धान्त संन्यासमार्गीयांवर लादण्यांत कोणता पुरुषार्थ आहे ? पण संन्यासमार्गी असेंच मानतात, असें स्वतःच समजून त्यावर टीकास्त्र घेऊन उठणें, म्हणजे चांगल्या पुरुषाला वेडे ठरवून त्याला गोळी घालण्यास तयार होण्यासारखेंच आहे. तर मग भर्तृहरि 'प्रतीकारो व्याधेः सुखमिति विपर्यस्यति जनः' इ० "दुःखाचा जो प्रतीकार—निवारण त्यालाच भ्रमानें लोक सुख असें म्हणतात गी. र. पृ. ९७" असें कसें म्हणतो, म्हणून म्हणाल तर भर्तृहरि वस्तुतः जें खरें सुख नव्हे त्याला लोक सुख समजतात, असें सांगत आहे. 'दुःखनिवारणापलीकडे सुख म्हणून कांहीं निराळा पदार्थ नाहीं.' असें सांगत नाहीं. तसेंच आचार्यही 'विषयतृष्णा हेंच दुःख आहे, इंद्रियांना विषयतृष्णेपासून निवृत्त करणें हेंच सुख आहे' असें जें म्हणत आहेत तेंही तृष्णाभाव हेंच सुखाचें साधन व तृष्णा हेंच दुःखाचें निमित्त आहे, अशा आशयानें सांगत आहेत. कारण तृष्णा हेंच साक्षात् दुःख व तृष्णाभाव हेंच साक्षात् सुख, हाच जर त्यांचा आशय असता तर 'तृष्णा विद्यमान असतांना सुखाचा लेशही अनुभवास येत नाहीं,' असें सांगून पुढें म्हटलें नसतें. 'अशान्तस्य कुतः सुखम्' याचाही आशय हाच आहे. ज्याच्या चित्तांत शान्ति नाहीं त्याला सुख कोठून? "तृष्णात्मक सर्व कर्में" इत्यादि असंबद्ध शब्दप्रयोग रहस्यकारांचेच आहेत, तसले प्रयोग वेदान्तशास्त्रांत कोठेंही सांपडावयाचे नाहींत. सांसारिक कर्में विक्षेप उत्पन्न करणारीं, अहंकार व ममता वाढविणारीं असल्यामुळें तीं मुमुक्षूनें सोडलीं पाहिजेत, असा वेदान्ताचा सिद्धान्त आहे व सांसारिक कर्में करण्याविषयीं गीताही सांगत नाहीं.

—सा दुःखं एव हि—ती-विषयतृष्णा हे दुःखच आहे, हेही त्याच प्रमाणाना सिद्ध आहे (कारण विषयोपभोगाच्या द्वारा क्षणिक सुखानुभव जरी येत असला तरी त्या-पूर्वी व नंतर दुःखच आहे)—**तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रं अपि न उपपद्यते इत्यर्थः**—तृष्णा विद्यमान असताना सुखाचा नुस्ता गंधही संभवत नाही, असा याचा भावार्थ. [ज्याचे चित्त विक्षिप्त—अस्थिर असते, संकल्प-विकल्प-संशय-विपरीत भावना इत्यादि दोषांनी युक्त असते त्याला आत्म्याविषयी बुद्धिच होत नाही. तसल्या विक्षिप्तचित्त पुरुषाकडून आत्मानुसंधान—आत्म्याचे निदिध्यासन—सतत चिंतनही होत नाही दीर्घकाल—वर्षान्वर्षे आत्म्याचे सतत स्मरण न करणाराला शांति प्राप्त होत नाही. त्याच्या अनर्थांची निवृत्ति होत नाही आणि ती न झाल्यामुळे संसारसागरातच निमग्न झालेल्या अशान्त पुरुषाला सुख कोठून होणार? कारण इंद्रियाना विषयेच्छारहित करणे हेच सुख आहे चित्ताला तृष्णारहित—कामनाशून्य करणे हेच सुख आहे विषयतृष्णा वाटविणे किंवा तिला चित्तात राहू देणे हे सुख नव्हे, कारण तृष्णा असेपर्यंत सुखाचा लेशही अनुभवास येत नाही, असा अनुभव पदोपदी येतो, व शास्त्रही तसेच सांगते] ६६.

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ६७ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**चरतां इन्द्रियाणां**—आपापल्या विषयामध्ये प्रवृत्त होणाऱ्या इंद्रियांच्या—**अनु**—मागोमाग—**यत् मनः**—जे मन—**विधीयते**—जाते—**तत्**—ते मन—**अस्य**—या साधकाच्या—**प्रज्ञां**—प्रज्ञेला-आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकापासून उत्पन्न झालेल्या बुद्धीला—**अम्भसि**—पाण्यात—**वायुः**—वारा—**नावं इव**—नावेला जसा अमार्गाने नेतो, त्याप्रमाणे—**हरति**—हरण करते. ६७

अयुक्तस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीत्युच्यते— इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरतां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयतेऽनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनोऽस्य यतेर्हरति प्रज्ञामात्मानात्मविवेकजां नाशयति । कथं, वायुर्नावमिवाम्भस्युदके जिगमिषतां मार्गादुद्धृत्योन्मार्गे यथा वायुर्नावं प्रवर्तयत्येवमात्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनो विषयविषयां करोति ॥ ६७ ॥

'गीता सांगते' असे जे सांगणे आहे ते खोटे आहे 'परोपकाराचा कमेहा सोन्ना' असे वेदान्त सांगत नाही पण खोटा सांसारिक परोपकार हा उपकार नसून अपकार आहे, असे त्याचे स्पष्ट म्हणणे आहे मनुष्याचे परम हित करण्यास वेदान्त किंवा संन्यासमार्ग नेहमी तयार असतात मोक्षमार्गाचा उपदेश करून मनुष्याला त्यात प्रवृत्त करणे हाच खरा परोपकार आहे असे ते समजतात अर्थात् रहस्यकारांनी खोट्या कल्पनेने संन्यासमार्गावर केलेली सर्व टीका अस्थानी आहे.

भाष्यार्थ—अयुक्तस्य बुद्धिः कस्मात् न अस्ति इति 'इन्द्रियाणां०' इति उच्यते—असमाहित पुरुषाला आत्म्याविषयींची बुद्धि का होत नाहीं, तें 'इन्द्रियाणां०' या श्लोकानें सांगितलें जातें **—यत् मनः**—जें मन**—हि-यस्मात् चरतां स्वस्व. विषयेषु प्रवर्तमानानां इन्द्रियाणां**—कारण आपापल्या विषयामध्यें प्रवृत्त होणाऱ्या इंद्रियाच्या**—अनुविधीयते-अनुप्रवर्तते**—मागून प्रवृत्त होतें**—तत्-इंद्रियविषयविकल्पनेन प्रवृत्तं मनः**—तें श्रोत्रादि इंद्रियाच्या शब्दादि विषयाचें पृथक्त्वानें ग्रहण करून प्रवृत्त झालेलें मन**—अस्य-यतेः प्रज्ञां-आत्मनात्मविवेकजां हरति -नाशयति**—या यतीच्या आत्मानात्मविवेकापासून उत्पन्न झालेल्या प्रज्ञेला हरण करतें -नष्ट करतें **—कथ**—तें कसें ?**—वायुः जिगमिषतां नाव इव अम्भसि-उदके वायुः मार्गात् उद्धृत्य उन्मार्गे यथा नावं प्रवर्तयति**—वायु जलांतून जाण्याची इच्छा करणाऱ्या लोकांच्या नावेला तिच्या मार्गांतून काढून भलत्याच मार्गांत जसा प्रवृत्त करतो**—एवं मनः आत्मविषयां प्रज्ञां हृत्या विषयविषयां (प्रज्ञां) करोति** —त्याप्रमाणें मन आत्म्याविषयाच्या प्रज्ञेचें हरण करून विषयाविषयाची प्रज्ञा करतें [त्यामुळें अयुक्ताला आत्मसाक्षात्काररूप बुद्धि होत नाहीं इंद्रियें विषयाचा उपभोग घेत असतांना जें मन त्या इंद्रियाच्या विषयाविषयीं सरूप विकल्पादि करीत त्याच्या मागोमाग जात तें, पाण्यातील नावेला वायु जसा भलत्याच मार्गांत नेतो त्याप्रमाणें,या यत्न करणाऱ्या मुमुक्षूच्या आत्मानात्मविवेक करणाऱ्या प्रज्ञेला नाहासें करतें] ६७

तस्माद्यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून**—हे महाबाहो**—हे महापराक्रमी अर्जुना '**—यस्य**—ज्याचीं**—इन्द्रियाणि**—इंद्रियें**—इन्द्रियार्थेभ्यः**— विषयांपासून**—सर्वशः**—सर्व प्रकारें**—निगृहीतानि**—निग्रह करून ठेविलेलीं—आवरून धरलेलीं असतात **—तस्य**—त्याची**—प्रज्ञा**—आत्मानात्मविवेकापासून उत्पन्न झालेली बुद्धि**—प्रतिष्ठिता**—प्रतिष्ठित झालेली असते ६८

यततो ह्यपी युपन्यस्तस्यार्थस्यानेकधोपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपाद्योपसंहरति तस्मादिति । इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात् तस्माद्यस्य यतेर्हे महाबाहो निगृहीतानि सर्वदा सर्वप्रकारैर्मानसादिभेदैरिन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६८ ॥

भाष्यार्थ—'यततो ह्यपि०' इति उपन्यस्तस्य अर्थस्य अनेकधा उपपत्तिं उक्त्वा ' यततो ह्यपि० ' ६० या श्लोकांत ज्या विषयाचा आरंभ केला होता त्याची अनेक प्रकार उपपत्ति सांगून**—च तं अर्थं उपपाद्य 'तस्मात्०' इति उपसंहरति**—आणि त्या विषयाचें उपपादन करून ' तस्मात्० ' या श्लोकानें त्याचा उपसंहार

करितात.—**यस्मात् इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोषः उपपादितः तस्मात्**—ज्या-अर्थी इंद्रियाच्या प्रवृत्तीमध्ये दोष सांगितलेला आहे त्याअर्थी—**हे महाबाहो**—हे पराक्रमी अर्जुना—**यस्य यतेः इंद्रियाणि इंद्रियार्थेभ्यः-शब्दादिभ्यः सर्वशः-सर्वप्रकारैः-मानसादिभेदैः निगृहीतानि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता**—ज्या यतीचीं इंद्रियें शब्दादि विषयापासून सर्व प्रकारांनी मानसादि–सर्व भेदांनी निगृहीत असतात, त्याची प्रज्ञा प्रतिष्ठित असते. (६० व्या श्लोकांत इंद्रियें मनाला विषयासक्त करून पुरुषाचा कसा घात करितात तें सांगण्यास आरंभ करून ' ध्यायतः० ' ६२ इत्यादि श्लोकांनीं त्याविषयीं उपपत्ति सांगून या श्लोकांत त्याच विषयाचा उपसंहार केला आहे. त्यामुळे यावर पुनरुक्ति दोष येत नाहीं. ज्यांचीं इंद्रियें सर्व प्रकारच्या मानसादि विषयांपासून उत्तम प्रकारें नियमितें केलेलीं असतात तोच स्थितप्रज्ञ होय.) ६८.

---

१ आचार्य नेहमीं विषयाचा उपक्रम व उपसंहार ठिकठिकाणीं स्पष्टपणें दाखवीत असतात, याचें हें एक उदाहरण आहे. पण रहस्यकार गीतेच्या उपक्रमोपसंहारादि गोष्टी त्यांना शिकवावयास तयारच आहेत. ' मीमांसकाचे हे उपक्रमोपसंहारादि संप्रदायप्रवर्तक आचार्यांस माहीत नव्हते की काय ? ' असें कोणीं म्हटल्यास " दृष्टि एकदा सांप्रदायिक बनली म्हणजे आपलाच संप्रदाय प्रमाणभूत झालेल्या ग्रंथांत वर्णिलेला आहे, असें ज्या रीतीनें दाखवितां येईल तीच रीति सांप्रदायिक टीकाकार स्वीकारीत असतो. " असें उत्तर देऊन रहस्यकार त्याची वाट लावतात. जणुं काय संप्रदायाला धरून टीका करणें म्हणजे मोठा गुन्हाच करणें होय ! पण अद्वैत संप्रदायी आचार्यांनाही असें तुच्छ मानून गीतेचे उपक्रमोपसंहारादि सांगावयास तयार झालेल्या रहस्यकारांना तें किती शुद्धबुद्ध व मीमांसेला धरून सांगितले आहेत त्याचें दिग्दर्शन वर केलेंच आहे. .

२ रहस्यकारांनीं ६६–६८ श्लोकांस ' स्थितप्रज्ञाचें स्वरूप आता अधिक व्यक्त करितात' असें जें अवतरण दिलें आहे, तें यावरून खोटें ठरतें. कारण ६६ श्लोकांत अशान्तचित्त पुरुषाला आत्मविषयक बुद्धि वगैरे नसते असें सांगून व ६७ व्या श्लोकांत ती का नसते, तें सांगून ६८ व्या श्लोकांत ६० व्या श्लोकांत आरंभिलेल्या विषयाचा उपसंहार केला आहे. कारण विषयापासून सर्व इंद्रियांचा निग्रह केलेला असणें, हें अधिक वर्णन नसून ५८ व्या श्लोकांतील लक्षणांचेंच तें उपपादन आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजांही ६८ व्या श्लोकांत इंद्रियनिग्रहरूप लक्षणाचा उपसंहार केला आहे असेंच कूर्माच्या दृष्टान्ताचा अनुवाद करून सुचवितात–देखें कूर्म जियापरी । उबाइला अवयव पसरी । नातरी इच्छावशें आवरी । आपणपेंचि ॥३५२॥ तैसीं इंद्रियें अपैतीं होतीं । जयाचें म्हणितलें करिती । तयाची प्रज्ञा जाण स्थिति । पातली असे ॥ असो, रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत पुढें म्हणतात–" तथापि इंद्रियनिग्रह म्ह० इंद्रियें अजिबात मारून सर्व कर्में अजिबात सोडणें, असा अर्थ नसून ६४ व्या श्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणें निष्काम बुद्धीनें कर्में करावीं, असा गीतेचा अभिप्राय आहे. " ६४०. पण हा गीतेचा अभिप्राय नसून स्वतः रहस्यकाराचा आहे. कारण ६४ व्या श्लोकांतही ' निष्काम कर्में करावीं ' असें वर्णन केलेलें नाहीं. त्यांत रागद्वेषरहित व स्वाधीन असलेल्या इंद्रियांनीं अवश्य तेवढ्याच विषयाचा उपभोग घेणारा मुमुक्षु चित्त-

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६९ ॥

अन्वयार्थ—सर्वभूतानां—सर्वभूतांची—**या**—जी—**निशा**—रात्र म्ह० परमार्थदर्शन—**तस्यां**—तिच्यामध्यें—**संयमी**—संयमवान्-जितेंद्रिय योगी-स्थितप्रज्ञ—**जागर्ति**—जागतो—**यस्यां**—व जिच्यामध्यें म्ह० ज्या व्यवहारावस्थेंत—**भूतानि**—भूतें—**जाग्रति**—जागतात—**सा**—ती—**पश्यतः मुनेः**—ज्ञानी मुनीची—**निशा**—रात्र आहे ६९.

योऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्याविद्याकार्यत्वादविद्यानिवृत्तौ निवर्तते। अविद्यायाश्च विद्याविरोधान्निवृत्तिरित्येतमर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह—या निशेति । या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमःस्वभावत्वात्सर्वेषां भूतानां सर्वभूतानाम् । किं तत्परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः । यथा नक्तंचराणामहरेव सदन्येषां निशा भवति तद्वन्नक्तंचरस्थानीयानामज्ञानां सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वमगोचरत्वादतद्बुद्धीनाम् । तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायामज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धो जागर्ति संयमी संयमवाञ्जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—('आत्मज्ञ स्थितप्रज्ञाचा सर्व कर्मसंन्यासामध्येंच अधिकार असून अनात्मज्ञाचा कर्मांमध्येंच आहे' या अर्थी पुढील श्लोक आहे हें दाखविण्यासाठीं आचार्य या श्लोकाला अवतरण देत म्हणतात–)—**यः अयं लौकिकः च वैदिकः व्यवहारः सः अविद्याकार्यत्वात् उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्य अविद्यानिवृत्तौ निवर्तते**—जो हा लौकिक व वैदिक व्यवहार तो अविद्येचें कार्य असल्यामुळें ज्याला विवेकज्ञान उत्पन्न झालें आहे अशा स्थितप्रज्ञाच्या अविद्येची निवृत्ति झाली असतां निवृत्त होतो—**च अविद्यायाः विद्याविरोधात् निवृत्तिः इति एतं अर्थं स्फुटीकुर्वन् 'या निशा०' इति आह**—आणि अविद्येचा विद्येशी विरोध असल्यामुळें विद्येच्यायोगानें अविद्येचा निवृत्ति होते, अशा या अर्थाला स्पष्ट करणारे भगवान् 'या निशा०' इत्यादि सांगतात [बाह्य इंद्रियांची वृत्ति स्वभावत च बाह्य विषयाकडे असते त्याला पराग्दर्शन म्हणतात. तें पराग्दर्शन म्ह० बहिर्मुखता, हें आत्म्याला आच्छादित करणाऱ्या अविद्येचें कार्य आहे आत्मदर्शनानेंच त्याची निवृत्ति होते. यास्तव आत्मज्ञानासाठीं इंद्रियांचा विषयांपासून निग्रह करावा. त्यांना अन्तर्मुख करावें, असा याचा भावार्थ.]—**या निशा-रात्रिः सर्वपदार्थानां अविवेककरी तमःस्वभा-**

त्याध्याम प्राप्त होतो असें म्हटलें आहे. अर्थात् जो रागद्वेषशून्य व निगृहीत इंद्रियांनी विषय सेवन करीत नाहीं, त्याला चित्तप्रसाद प्राप्त होत नाहीं, यास्तव मुमुक्षुनें विषयांचा जो भोग घ्यावयाचा तो अशा इंद्रियानांच घ्यावा, असेंच येथें विवक्षित आहे. निष्काम कर्मांचा येथें वाद मुळीं नाहीं.

वत्वात् सर्वेषां भूतानां-सर्वभूतानां—जी निशा म्ह० रात्रि-सर्व पदार्थांचा अविवेक करणारी, सर्व प्राण्यांची निशा तमःस्वभावाची असल्यामुळें पदार्थांचा अविवेक करणारी आहे. (सर्व प्राण्याना साधारण असलेली रात्र अंधकारमय असते. त्यामुळे रात्रा प्राण्याना जगातील पदार्थांचा बरोबर अनुभव येत नाही. त्याचा विवेक होत नाही. याप्रमाणे निशाशब्दाचा रात्र हा प्रसिद्ध अर्थ सागून आता तोच अर्थ प्रस्तुत प्रकरणा कसा लागू होतो तें सागतात-)—**किं तत्**—ते काय—**परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः**—परमार्थतत्त्व म्ह० स्थितप्रज्ञाचा विषय, (हीच अज्ञ जनाची रात्र. ' अहोपण स्थितप्रज्ञाचा विषय असे जें परमार्थतत्त्व त्याचा ' प्रकाश ' हाच एक स्वभाव असल्यामुळें अनात्मज्ञाना रात्र कशी भासेल? उत्तर-)—**यथा अन्येषां अहः एव सत् नक्तंचराणां निशा भवति**—ज्याप्रमाणे इतर मनुष्यादिकाचा दिवसच असताना निशाचर जे राक्षस, उलूक वगैरे त्याना जशी ती रात्रच होते—**तद्वत् नक्तंचरस्थानीयानां अज्ञानां सर्वभूतानां परमार्थतत्त्वं निशा इव निशा**—त्याप्रमाणें रात्रिंचराच्या जागा असलेल्या अनात्मज्ञ सर्व भूताची परमार्थतत्त्व ही जणुं काय रात्रिच आहे. कारण—**अतद्बुद्धीनां अगोचरत्वात्**—ज्याची बुद्धि परमार्थतत्त्वात प्रवृत्त झालेली नसते तर परमार्थतत्त्वाहून अगदा विलक्षण अशा द्वैतप्रपंचात प्रवृत्त झालेली असते त्याना परमार्थतत्त्व कळत नाही. अशा लोकाचा परमार्थतत्त्व हा विषय नव्हे. म्हणून परमार्थतत्त्व त्याना रात्रीसारखें आहे—**तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायां अज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धः संयमी-संयमवान् जितेन्द्रिय. योगी इत्यर्थः जागर्ति**—त्या निशेसारख्या परमार्थतत्त्वरूप अवस्थेत अज्ञाननिद्रेपासून जागा झालेला संयमवान् म्ह० जितेंद्रिय योगी-ज्ञानी असा याचा भावार्थ, जागतो.

यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिशायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रतीत्युच्यते यस्यां निशायां प्रसुप्ता इव स्वप्नदृश' सा निशाऽविद्यारूपत्वात्परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुने. । अत कर्माण्यविद्यावस्थायामेव चोद्यन्ते न विद्यावस्थायाम् । विद्यायां हि सत्यामुदिते सवितरि शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्यविद्या । प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते । नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः । प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्तव्यं कर्मेति हि कर्मणि कर्ता प्रवर्तते नाविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेवेति । यस्य पुनर्निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिति ज्ञान तस्याऽऽत्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारो न प्रवृत्तौ । तथा च दर्शयिष्यति—' तद्बुद्धयस्तदात्मानः ' इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेव तस्याधिकारम् ॥

भाष्यार्थ—(या श्लोकाच्या द्वितीयार्धाचें व्याख्यान-)—**यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायां अविद्यानिशायां प्रसुप्तानि एव भूतानि जाग्रति इति उच्यते**—ज्या ग्राह्यग्राहकभेदरूप अविद्यानिशेमध्ये गाढ निजलेला भूतें जागतात असें म्हटलें जातें—**यस्यां निशायां**—ज्या रात्रा—**प्रसुप्ताः इव स्वप्नदृशः**—गाढ झोपी गे-

लेल्या स्वप्नदृष्ट्याप्रमाणे—**सा परमार्थतत्त्वं पश्यतः मुनेः निशा**—ती परमार्थतत्त्व पाहणाऱ्या मुनीची निशा–रात्र आहे—**अविद्यारूपत्वात्**—कारण तिला अविद्यारूपत्व आहे [विषयाचें इंद्रियाच्या योगानें ग्रहण केलें जातें म्हणून व्यवहारावस्थेत विषय ग्राह्य व इंद्रियें ग्राहक आहेत अशा ग्राह्यग्राहकरूप अविद्यानिद्रेंत सर्व भूतें घोरत पडलेलीच असतात तथापि त्या तसल्या रात्रीं ता जागत आहेत असें म्हटलें जातें कारण त्यांचा ग्राह्यग्राहकभेदव्यवहार चाललेला असतो पण निजलेल्यांना 'जागत आहेत ' असें कसें म्हणता येतें ? म्हणून म्हणाल तर सांगतों ज्याप्रमाणें निजलेले लोक स्वप्न पहात असतात म्ह० झोपेंत सर्व ग्राह्यग्राहकरूप व्यवहार करीत असतात त्याप्रमाणें अविद्यानिद्रेंत गाढ निजलेले हे सर्व लोक जागतात, व्यवहारावस्थेत फार दक्ष असतात पण ती व्यवहारदशा अज्ञानरूप असल्यामुळें परमार्थतत्त्वदर्शी पुरुषाची रात्र आहे परमार्थतत्त्वाचा अनुभव घेणाऱ्या व त्यामुळेंच ज्याची अविद्या निवृत्त झाली आहे अशा संन्याशाला द्वैतावस्था ही रात्र आहे, असा याचा भावार्थ असो, याप्रमाणें अनात्मज्ञांना परमार्थावस्था रात्रीसारखी आहे व आत्मज्ञांना द्वैतावस्था रात्रीसारखी आहे, असें या श्लोकावरून ठरलें असतां कोणता सिद्धान्त ठरतो तें सांगतात–]—**अतः अविद्यावस्थायां एव कर्माणि चोद्यन्ते न विद्यावस्थायां**—वास्तव अविद्यावस्थेंतच कर्मांचें विधान केलें जातें, विद्यावस्थेंत नाहीं [कारण क्रिया, कारक, फल यांचा भेद अविद्यावस्थेंत प्रतीत होतो]—**हि सवितरि उदिते शार्वरं तम इव विद्यायां सत्यां अविद्या प्रणाशं उपगच्छति**—कारण सूर्याचा उदय होतांच रात्रीचें तम–अंधकार जसा नाश पावतो त्याप्रमाणें विद्येचा उदय झाला असतां अविद्या अस्तंगत होते [अविद्येची निवृत्ति झाल्यावर देह असेपर्यंत बाधितानुवृत्तीनें क्रिया कारक फलभेद जरी भासला तरी त्याविषयीं ज्ञानी पुरुषामध्यें अभिनिवेश नसतो त्यामुळें त्याला कर्मविधि नाहीं कर्मविधि अविद्यावस्थेंत संभवतो, या म्हणण्याचेंच अधिक स्पष्टीकरण–]—**प्राग्विद्योत्पत्तेः प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा अविद्या क्रियाकारकफलभेदरूपा सती सर्वकर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते**—आत्मज्ञानाची उत्पत्ति होण्यापूर्वी प्रमाणबुद्धीनें ग्रहण केली जाणारी अविद्या क्रिया कारक-फलभेदरूप होऊन सर्व कर्मांच्या कारणत्वास प्राप्त होते [आत्मसाक्षात्कार होण्यापूर्वी अविद्येला बाधक

१ अंधकारांतील रज्जूवर सर्प भासला पण दिवा आणून तो सर्प नसून दोरी आहे, असें कळताच त्याचा बाध झाला तथापि पुनः कांहीं वेळानें तीच दोरी पाहून सर्पाचा भ्रम होतो परंतु पूर्वीच्या प्रमाणभूत ज्ञानानें त्याची लागलीच निवृत्तिही होते याप्रमाणें एकदां बाधित झालेल्या भ्रमाची पुनः अनुवृत्ति होणें याला बाधितानुवृत्ति म्हणतात त्याच न्यायानें देह असेपर्यंत ज्ञानानें बाधित झालेल्या क्रिया-कारक फलभेदांची अनुवृत्ति होत असते म्ह० देहच मी, हीं इंद्रियें व त्यांच्या योगानें होणाऱ्या क्रिया माझ्या, त्यांच्यापासून होणारें सुखदुःख मला होत आहे, असा क्षणिक भ्रम होतो पण देहादि मी नव्हे, या प्रमाणभूत ज्ञानानें तो लागलाच निवृत्तही होतो

असे काहींच नसते. त्यामुळें ती अबाधित असलेली अविद्या कायिक–वाचिक–मानसिक क्रियारूप, कर्ता, कर्म, करण इत्यादि कारणरूप, सुख-दुःखादि फलरूप बनून ही खरी आहे, प्रमाणभूत आहे, असें वाटतें व कर्मांचें निमित्त बनते. कारण क्रिया, कारक व फल या द्वैताचा अभिनिवेशच कर्मविधीचें निमित्त आहे.]—**अप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः न**—पण आत्मज्ञानानें अविद्या अप्रमाण आहे, मिथ्या आहे, असें कळलें असता–अप्रमाणबुद्धीनें ग्रहण केल्या जाणाऱ्या तिला कर्महेतुत्वाची उपपत्ति नाहीं. [अप्रमाण–मिथ्या ठरलेली अविद्या कर्मांचें निमित्त होऊं शकत नाहीं. आत्मसाक्षात्कार होताच आत्म्याविपर्याचें मिथ्या अज्ञान निवृत्त होतें. नंतर क्रिया–कारक फलभेदाचें ज्ञान मिथ्या–अप्रमाण आहे अशी बुद्धि उत्पन्न होते. तशा बुद्धीनें ग्रहण केली जाणारी क्रियादि भेदरूप अविद्याही कर्मांचें कारण होत नाहीं. कारण–]—**प्रमाणभूतेन वेदेन मम कर्तव्यं कर्म चोदितं इति हि कर्ता कर्मणि प्रवर्तते**—प्रमाणभूत वेदानें माझें कर्तव्य कर्म सांगितलें आहे, असें समजूनच कर्ता कर्मामध्यें प्रवृत्त होतो, हें प्रसिद्ध आहे.—**इदं सर्वं अविद्यामात्रं निशा इव इति न**—हें सर्व द्वैत अविद्यामात्र आहे, रात्रीसारखें आहे असें समजून तो प्रवृत्त होत नाहीं. [फलकामना, जीवन इत्यादिकांनी युक्त असलेल्या मला कर्मकांडरूप वेदानें कर्म करण्याचा विधि सांगितला आहे. म्हणून मला तें केलेंच पाहिजे. असें मानणारा अज्ञ कर्मांचा अधिकारी होतो. त्यालाच विशेष साधनें सांगणारा वेद कर्मांमध्यें प्रवृत्त करीत असतो. पण हें सर्व द्वैत अविद्यमान–रात्रीसारखें आहे, असें समजणारा आत्मज्ञानी कर्मांत प्रवृत्त होत नाहीं. व त्याला वेदही प्रवृत्त करीत नाहीं. तर मग विद्वानाचा अधिकार कशांत आहे ?]—**पुनः यस्य निशा इव सर्वं इदं भेदजातं अविद्यामात्रं इति ज्ञानं तस्य आत्मज्ञस्य सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः न प्रवृत्तौ**—पण ज्याला रात्रीप्रमाणें हें सर्व द्वैत अविद्यमान आहे असें ज्ञान झालें आहे त्या आत्मज्ञाला सर्वकर्मसंन्यासामध्येंच अधिकार आहे, कर्मप्रवृत्तींत त्याचा अधिकार नाहीं. (तसल्या आत्मज्ञाचा फलभूत संन्यासामध्येंच अधिकार आहे याविषयीं गीतेंतीलच पुढील वाक्य प्रमाण देतात–)—**तथा च 'तद्बुद्धयस्तदात्मानः०' अ. ५ श्लो. १७ इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायां एव तस्य अधिकारं दर्शयिष्यति**—आणि तसेंच 'तद्बुद्धय०' इत्यादि वचनानें ज्ञाननिष्ठेंतच त्याचा अधिकार भगवान् दाखवितील. [अर्थात् सर्व द्वैत अविद्यामात्र आहे, असें ज्ञान झालेल्या आत्मज्ञाचा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठेंतच अधिकार आहे. कर्मांत नाहीं.]

तथापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेत्, न स्वात्मविषयत्वादात्मज्ञानस्य न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षता ऽऽत्मत्वादेव तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य । न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः संभवति । प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्तयत्यन्त्यं प्रमाणम् । निवर्तयदेव चाप्रमाणी भवति स्वप्नकालप्रमाणमिव

प्रबोधे । लोके च वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्प्रमाणस्य । तस्मान्नाऽऽत्मवित्त्र. कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥ ६९ ॥

भाष्यार्थ—(प्रवृत्त करणारें जे प्रमाणवचन त्याला विधि म्हणतात पण त्याच्या अभावी विद्वानाची कर्मामध्यें जशी प्रवृत्ति होत नाहीं, त्याप्रमाणेंच विधीच्या अभावीं ज्ञानामध्येंही त्याची प्रवृत्ति संभवत नाहीं, अशी शंका घेऊन तिचें समाधान-)—**प्रवर्तकप्रमाणाभावे तत्र अपि प्रवृत्ति अनुपपत्तिः इति चेत्**—पण प्रवर्तक प्रमाणाच्या अभावीं म्ह० विधिवाक्याच्या अभावी ज्ञानी पुरुषाची ज्ञाननिष्ठेतही प्रवृत्ति संभवत नाहीं, अशी शंका घ्याल तर—**न आत्मज्ञानस्य स्वात्मविषयत्वात्**—तीं बरोबर नाहीं कारण आत्मज्ञानाचा विषय स्वात्माच आहे [आत्मज्ञानाला विधीची अपेक्षा आहे, असें म्हणता कीं स्वत आत्म्यालाच विधीचा अपेक्षा आहे ! आत्मज्ञानाला विधीची अपेक्षा नाहीं कारण त्याचा विषय स्वतः आत्माच आहे त्यामुळ विधी वाचूनच प्रमाणानुसार त्याचे ज्ञान आपोआपच होतें बर आत्म्याला विधीची अपेक्षा आहे, असें म्हणावें तर तसही नाहीं]—**हि स्वात्मनि आत्मनः प्रवर्तकप्रमाणापेक्षता न**—कारण स्वरूपातच आत्म्याला प्रवर्तक प्रमाणवचनाचा अपेक्षताच संभवत नाहीं [प्रवर्तक प्रमाण म्ह० विधि जी वस्तु साधनांनी साध्य करून घ्यावयाची असते तिच्या विषयाच विधि संभवतो आत्मा स्वत सिद्ध आहे त्यामुळें त्याला विधीची अपेक्षा नाहीं]—**आत्मत्वात् एव**—कारण आत्म्याला आत्मत्व असल्यामुळेंच विधीची अपेक्षा नाहीं [आत्म्यानें स्वात्म्याचीच प्राप्ति करून घ्यावी, असा विधि संभवत नाहीं आपणच आपल्याला उत्पन्न करावे, असा विधि केवळ अशक्य आहे 'अहो पण आत्मा य त्याचे ज्ञान याविषयीं विधि जरी संभवत नसला तरी ज्ञानी पुरुषाच्या व्यवहाराविषयीं नियम करण्यासाठी विधीची अपेक्षा आहे' असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात-]—**च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य तदन्तत्वात्**—आणि सव प्रमाणाचें प्रमाणत्व आत्मज्ञान होईपर्यंत असतें [आत्मज्ञान झाल्यावर व्यवहाराला अवकाशच उरत नाहीं त्यामुळें त्याचा नियम करण्यासाठी विधीची अपेक्षाच नसते]—**हि आत्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहार० न संभवति**—कारण आत्मस्वरूपाचा साक्षात् अनुभव आला असता पुनरपि प्रमाण-प्रमेयव्यवहार संभवत नाहीं (हें साधन, हें साध्य, मा या साधनानें हें साध्य मिळविणारा साधक इत्यादि व्यवहार अद्वैत आत्मज्ञान झाल्यावर संभवत नाहीं 'अहो पण धर्माचें ज्ञान झाल्यावर धर्माचें अनुष्ठान जसे संभवतें त्याप्रमाणें आत्मज्ञान झाल्यावरही ते का संभवणार नाहीं ?' उत्तर-)—**हि अन्त्य प्रमाण आत्मनः प्रमातृत्व निवर्तयति**—कारण शास्त्ररूप अन्त्य प्रमाण आत्म्याच्या प्रमातृत्वाचें निवर्तन करते—**निवर्तयत् एव स्वप्नकालप्रमाण प्रबोधे इव अप्रमाणी, भवति**—आणि आत्म्याच प्रमातृत्व निवृत्त करीत असतानाच स्वप्नकालचें प्रमाण जसें जाग होताच अप्रमाण ठरत त्याप्रमाणें तें अन्त्यप्रमाण अप्रमाण

होतें. [अद्वैत आत्मज्ञान आत्म्याचें कर्तृत्व, भोक्तृत्व, मुक्तित्व इत्यादिकांचें निवर्तन करतें व तें करीत असतानाच स्वतःचें प्रामाण्यही टाकतें. याविषयीं स्वप्नाचा दृष्टान्त दिला आहे. जागे होतांच स्वप्नांतील सर्व अनर्थ व त्यांचीं प्रमाणें हीं सर्व एका क्षणांत जशीं मिथ्या ठरतात त्याप्रमाणें आत्मा अकर्ता वगैरे आहे असें ज्ञान होतांच ' तो तसा आहे ' असें सांगणारें वाक्यही अप्रमाण होतें. कारण आत्मज्ञानाचा प्रतिबंध घालविणें एवढेंच शास्त्राचें काम आहे. तें करतांच शास्त्र कृतकार्य होतें. आत्मज्ञानाला विधीची अपेक्षा नसते याविषयीं आणखी एक कारण-]—च लोके वस्तु-अधिगमे प्रमाणस्य प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात्—आणि तसेंच व्यवहारांत वस्तूचा निश्चय होणें, हें फल निष्पन्न झालें असतां-वस्तूचें ज्ञान झालें असतां त्यानंतर मग प्रमाणाला प्रवृत्तिहेतुत्व असल्याचें दिसत नाहीं. [प्रमाण त्याच वस्तूच्या ज्ञानांत प्रवृत्त करीत नाहीं. प्रमाणाचें कार्य झाल्यावर व्यवहारांतही तें व्यर्थ ठरत असतें. इष्टस्थानीं जाऊन पोंचल्यावर वाहनाची गरज भासत नाहीं. रज्जूचें ज्ञान झाल्यावर प्रकाश व्यर्थ ठरतो. त्याचप्रमाणें शास्त्रप्रमाणानें अद्वैत आत्मज्ञान झाल्यावर मग तें ज्ञान शास्त्र या प्रमाणाची व विधीचीही अपेक्षा करीत नाहीं. अर्थात् आत्मज्ञानी पुरुषाची ज्ञाननिष्ठा विधीवांचून ज्ञानाच्या माहात्म्यानेंच सिद्ध असल्यामुळें ज्ञानी पुरुषाचा कर्मसंन्यासांतच अधिकार आहे, कर्मामध्यें नाहीं, असा उपसंहार करितात.-)—तस्मात् आत्मविदः कर्मणि अधिकारः न इति सिद्धम्—म्हणून आत्मवेत्त्याचा कर्मामध्यें अधिकार नाहीं, ही गोष्ट सिद्ध झाली. ६९.

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥

अन्वयार्थ-यद्वत्—ज्याप्रमाणें—आपः—पाणी—आपूर्यमाणं—पाण्यानें चोहोंबाजूंनी भरल्या जाणाऱ्या—अचलप्रतिष्ठं—तथापि ज्याची मर्यादा थोडीसुद्धां न्यूना-

[1] या श्लोकाच्या टीपेंत रहस्यकार म्हणतात—" ज्ञानी पुरुष काम्य कर्मे तुच्छ मानतो तर त्यांतच सामान्य लोक रावत असतात आणि ज्ञानी पुरुषाला जें निष्काम कर्म पाहिजे तें इतरांस नकोसें असतें " पण ज्ञानी पुरुषाला निष्काम कर्म पाहिजेच असतें याला प्रमाण काय ? शिवाय रात्र व दिवस यांत जितका विरोध आहे तितका तो सकाम कर्म व निष्काम कर्म यांत नाहीं. पण ज्ञान व अज्ञान यांत आहे. निष्काम कर्म मुमुक्षूलाच चित्तशुद्धीसाठीं विहित आहे. ज्ञानी पुरुषाला तें विहित नाहीं. येथें तर ज्ञानी ज्या आत्मस्वरूपीं दक्ष असतो त्याविषयीं अज्ञ झोंपलेला असतो, त्याला त्याचें भानही नसतें व अज्ञ जीव ज्या व्यवहारांत अतिशय दक्ष असतात तिकडे ज्ञानी पुरुषाला भान नसतें, हाच विवक्षित अर्थ आहे. रहस्यकाराचा भावार्थ ज्ञानी पुरुषाच्या परिस्थितीला धरून नाहीं. ज्ञानामृतानें तृप्त झालेल्या पुरुषाच्या हातून निष्काम कर्मही होणें शक्य नाहीं व त्याला त्याची कांहीं गरजही नाहीं. ज्ञानानें तृप्त झालेल्या पुरुषाच्या मनांत कामाचा जर मुळीं संभवच नाहीं तर तो निष्काम कर्मे करील, ही तरी दुराशाच नव्हे का ?

[अ]धिक होत नाही, ज्याच्यामध्ये काही फरक पडत नाही अशा—**समुद्रं**—समुद्राप्रत समुद्रामध्ये—**प्रविशन्ति**—शिरतें—**तद्वत्**—त्याप्रमाणें—**सर्वे कामाः**—सर्व इच्छा—**यं प्रविशन्ति**—ज्या पुरुषामध्ये त्याला विकारयुक्त न करितां प्रवेश करितात—**सः**—तो—**शान्तिं**—शांतीला—**आप्नोति**—प्राप्त होतो—**न कामकामी**—विषयांची इच्छा करणारा शांतीला प्राप्त होत नाही. ७०

विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिर्न त्वसंन्यासिनः कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन्नाह आपूर्यैति । आपूर्यमाणमद्भिरचलप्रतिष्ठमचलतया प्रतिष्ठाऽवस्थितिर्यस्य तमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः सर्वतोगताः प्रविशन्ति स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्तद्वत्कामा विषयसंनिधावपि सर्वत इच्छाविशेषा यं पुरुषं समुद्रमिवाऽऽपोऽविकुर्वन्तः प्रविशन्ति सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्ते न स्वात्मवशं कुर्वन्ति स शान्तिं मोक्षमाप्नोति नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामा विषयास्तान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी नैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण ज्याने संन्यास केलेला नाही अशा विद्वान् पुरुषालाही विद्येचें फळ जो मोक्ष तो मिळणे शक्य आहे. मग विद्वानानें संन्यासच करावा, असा आग्रह का ? उत्तर-)—**त्यक्त-एषणस्य-स्थितप्रज्ञस्य विदुषः यतेः एव मोक्षप्राप्तिः असंन्यासिनः कामकामिनः न**—ज्यानें सर्व एषणांचा त्याग केला आहे अशा स्थितप्रज्ञ विद्वान् यतीलाच मोक्षाची प्राप्ति होते, जो असंन्यासी-कामकामी-विषयेच्छु त्याला मोक्षप्राप्ति होत नाही—**इति एतं अर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपादयिष्यन् ' आपूर्य० ' इति आह**—अशा या अर्थाचें दृष्टान्तानें प्रतिपादन करणारे भगवान ' आपूर्यमाण० ' या श्लोकानें सांगतात—[ज्याला आत्म्याचें आपात ज्ञान-परोक्ष ज्ञान झाले आहे, जो विवेक-वैराग्यादिकांनी युक्त आहे, पुत्र-वित्त लोक यांविषयींच्या एषणा-इच्छा ज्यानें सोडल्या आहेत व श्रवण मनन-निदिध्यासन यांच्या द्वारा ज्याला आत्मसाक्षात्कार झाला आहे अशा मुख्य संन्याश्यालाच मोक्ष मिळतो, विषयतृष्णेनें पराभूत होणाऱ्या पुरुषाला मोक्ष मिळत नाही, हा परम सिद्धान्त सांगण्याची इच्छा करणारे भगवान् ' रागद्वेषवियुक्तै० ' श्लो ६४ या श्लोकात सांगितलेला अर्थच पुन सांगतात-]—**अद्भिः आपूर्यमाणं**—पाण्यानें चोहोंकडून भरला जाणारा तथापि—**अचलप्रतिष्ठं-अचलतया प्रतिष्ठा-अवस्थितिः यस्य तं अचलप्रतिष्ठं समुद्रं**—ज्याची प्रतिष्ठा म्ह० अवस्थिति अचलतेनें असते-ज्याचें स्वरूप अगदी अचल असतें, ज्यात वृद्धि किंवा क्षय हे विकार होत नाहीत त्या अचलप्रतिष्ठ समुद्रास—**सर्वतः गताः आपः प्रविशन्ति**—सर्व बाजूंना गेलेलें नद्यांचें जल (समुद्रात) प्रवेश करतें—**स्वात्मस्थं अविक्रियं एव सन्तं यद्वत्**—स्वरूपांत स्थित असलेल्या-अविक्रिय अशाच समुद्रास सर्व बाजूंना वाहत गेलेलें पाणी जसें मिळतें—**तद्वत्**—तसे—**कामाः सर्वतः इच्छाविशेषाः**—काम म्ह० सर्व विषयांविषयींच्या निरनिराळ्या इच्छा—**विषयसंनिधौ अपि**—विषय संनिध-समोर असले

तरी—**आपः समुद्रं इव यं पुरुषं अविकुर्वन्तः प्रविशन्ति**—जल समुद्राला जसे, त्याप्रमाणे ज्या पुरुषाला विकारयुक्त न करता त्याच्यामध्यें प्रवेश करितात म्ह०—**सर्वे आत्मनि एव प्रलीयन्ते स्वात्मवशं न कुर्वन्ति**—सर्व काम आत्म्यामध्येंच प्रलय पावतात त्याला ते आपल्या अधीन करीत नाहात—**सः शान्ति-मोक्षं आप्नोति**—तो शांतीला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतो.—**इतरः कामकामी न**—दुसरा—त्याहून निराळा कामकामी मोक्षाला प्राप्त होत नाहीं.—**काम्यन्ते इति कामाः—विषयाः तान् कामयितुं शीलं यस्य सः कामकामी**—ज्याची कामना—इच्छा केला जाते ते काम म्ह० विषय त्याची इच्छा करण्याचें ज्याचें शील आहे तो कामकामी—**न प्राप्नोति एव**—तो मोक्षास प्राप्त होतच नाहा. [हजारों नद्याचें पाणी चोहोंकडून प्रतिक्षणा समुद्रास येऊन मिळत असतें पण त्याच्या ठराविक उदकरूप स्वरूपात थोडासुद्धा न्यूनाधिक भाव झालेला दिसत नाहा, त्याची स्थिति एकरूपच असते त्याचप्रमाणे सर्व विषय विद्वानाच्या अगदा समीप असले तरा त्याविषयींच्या सर्व इच्छा त्याच्या अन्तःकरणात लीन होतात. त्या त्यामध्यें कोणताहा विकार उत्पन्न करात नाहीत अशा विषयाविषयी अगदीं विरक्त झालेल्या निष्काम ज्ञानी पुरुषालाच मोक्षरूप शांति प्राप्त होते विषयासक्त सकाम पुरुषाला ती प्राप्त होत नाहा] ७०

विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः ।
निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ७१ ॥

अन्वयार्थ—**यः**—जो—**पुमान्**—पुरुष—**सर्वान् कामान् विहाय**—सर्व कामास टाकून, सर्व कामनाचा त्याग करून—**निःस्पृहः**—निरिच्छ—**निर्ममः**—ममतारहित—**निरहंकारः**—अहंकाररहित होऊन—**चरति**—पर्यटन करतो,—**सः**—तो—**शान्ति**—शांतीला—**अधिगच्छति**—प्राप्त होतो ७१.

---

१ या श्लोकावराल टीपेंत रहस्यकार पुन म्हणतात—"शांति मिळविण्यासाठा कर्मे करू नयेत असा या श्लोकाचा अर्थ नसून सामान्य लोकाचें मन फलाशेनें गांगरून जाऊन कर्मांना त्याच्या मनाची शांति बिघडते, पण सिद्धावस्थेंत पोंचलेल्याचें मन फलाशेनें क्षुब्ध न होता कितीही कर्मे करावयाला असला तरा त्याच्या मनाची शांति न ढळता समुद्रासारखा शांत राहून तो तीं करात असतो" इत्यादि पण काम म्ह० फलाशा हा अर्थ बरोबर नाहा श्लोकाचा अथ करताना ते 'सर्वे कामा' याचा 'सर्व विषय' व 'विषयाचा इच्छा' असाच सरळ अथ करितात पण टीपेंत 'कर्मे व फलाशा' हीं दोन पदरचीच आणतात व 'सिद्धाला कितीहा कर्मे करावयाचीं असला' असे म्हणून त्याच्यावर काल्पनिक कर्मांचा उगाच बोजा लादतात या श्लोकात विषयेच्छारहित पुरुषाला शांति मिळते व विषयेच्छावानाला ती मिळत नाहा, हेंच सांगावयाचें आहे येथें कर्म किंवा फलाशा याचा काहीं संबंध नाहा. त्याचा मुळात मुळीच उल्लेख केलेला नाहा.

यस्मादेवं तस्मात् विहायेति । विहाय परित्यज्य कामान्यः संन्यासी पुमान्सर्वानशेषतः कार्त्स्न्येन चरति जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः, निस्पृहः शरीरजीवनमात्रेऽपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्पृहः सन्निर्ममः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेऽपि ममेदमित्यभिनिवेशवर्जित , निरहंकारो विद्यावत्त्वादिनिमित्तात्मसंभावनारहित इत्यर्थः । स एवंभूत स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाख्यामधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

भाष्यार्थ—(सर्व अभिमान टाकून कूटस्थ ब्रह्मच मी आहे, अशी सतत भावना करणाऱ्या गृहस्थालाही जर ब्रह्मनिर्वाण प्राप्त होते तर मन्यासच काय करावयाचा आहे? उत्तर-)—**यस्मात् एवं तस्मात् ' विहाय० ' इति आह**—ज्याअर्थी निष्काम पुरुषालाच मोक्ष मिळतो व विषयाभिलाष धरणाऱ्या सकाम पुरुषाला मिळत नाही, असा अबाधित नियमच आहे त्याअर्थी 'विहाय०' इत्यादि[सांगतात —**यः-संन्यासी कामान् सर्वान्-अशेषतः-कार्त्स्न्येन विहाय-परित्यज्य**—जो सन्यासी सर्व कामाना, कोणताच काम बाकी न ठेवता, पूर्णपणे टाकून—**चरति-जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटति इत्यर्थः**—सचार करतो-फक्त जीवनाला अवश्य तेवढीच शरीरचेष्टा -हालचाल ज्याची बाकी राहिली आहे असा होऊन पर्यटन करतो, असा याचा अर्थ, [शरीर जिवत राहण्यास अवश्य तेवढेच कर्म करतो व एकाच जागा राहिल्यास त्या स्थानादिकावर आसक्ति जडेल म्हणून एकाच नियत स्थानी न राहता पर्यटन करीत राहतो, त्याचाच ' निस्पृह ' ' निमम ' व ' निरहकार ' हा आणखी तीन विशेषणें आहेत- त्याचे व्याख्यान-]—**निःस्पृह -शरीरजीवनमात्रे अपि निर्गता स्पृहा यस्य स निःस्पृहः सन्**—फक्त शरीराच्या जीवनाला अवश्य तेवढ्याच अन्नवस्त्रादि पदार्थाविषयाही ज्याची इच्छा अवशिष्ट राहिलेली नाही तो निःस्पृह, असा निस्पृह होऊन व—**निर्मम -ममत्ववर्जित -शरीरजीवनमात्र-आक्षिप्तपरिग्रहे अपि ' मम ' इति अभिनिवेशवर्जित**—निर्मम म्ह० ममत्वरहित-शरीराच्या केवल जीवनाला अत्यत अवश्य असलेल्या परिग्रहाविषयीही ' हा माझा ' असा अभिनिवेश ज्याला नसतो तो निर्मम,—**निरहंकारः-विद्यावत्त्वादिनिमित्त-आत्मसंभावनारहितः इत्यर्थः**—अहंकारशून्य-मी मोठा विद्वान् आहे, अशा प्रकारच्या विद्यावत्त्वादिकाविषयीच्या आत्मसंभावनेने रहित असलेला असा याचा भावार्थ —**सः एवंभूतः स्थितप्रज्ञः ब्रह्मविद्-सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाख्यां शान्तिं अधिगच्छति-प्राप्नोति-ब्रह्मभूतः भवति इत्यर्थः**—तो अशाप्रकारचा स्थितप्रज्ञ ब्रह्मवेत्ता सर्व ससारदुःखाचा क्षय हेच जिचे लक्षण-स्वरूप आहे व निर्वाण हे जिचे नाव आहे अशा शान्तीला प्राप्त होतो, ब्रह्मभूत होतो, असा याचा भावार्थ [मोक्षाचा इच्छा करणाऱ्या सन्याशाचा सर्व कामत्याग, निःस्पृहता, निर्ममता, निरहंकार इत्यादि विशेषण यत्नसाध्य असून कैवल्य हे त्याचे फळ आहे] ७१

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—"सर्व काम म्ह० आसक्ति सोडून जो पुरुष निःस्पृह होऊन (व्यवहारात) वागतो व ज्याला ममत्व व अहकार नाही त्याला

शांति मिळते." पण यांतील काम म्ह० आसक्ति हा अर्थ बरोबर नाही. तो प्रसिद्ध अर्थाच्या विरुद्ध आहे इतकेंच नव्हे तर वरच्या श्लोकांत कामशब्दाचा जो अर्थ केला आहे त्याच्याही विरुद्ध आहे. वरच्या श्लोकांत एकदा 'विषय' व दुसऱ्यादा 'विषयाची इच्छा' असा केला आहे. व येथें 'आसक्ति' असा केला आहे, हा विरोध वाचकांनी लक्षांत ठेवावा. तसेंच 'चरति' म्ह० वागतो हा अर्थ विचित्र आहे. पण आपलाच अर्थ निर्दोष आहे असें मानून ते टीपेंत म्हणतात—" चरति–वागतो या पदाचा सन्यासमार्गांतील टीकाकार 'भिक्षा मागत हिंडतो' असा अर्थ करितात, पण तो बरोबर नाही. मागें ६४ व ६७ ह्या श्लोकांत 'चरन्' व 'चरतां' याचा जो अर्थ आहे तोच येथेंही घेतला पाहिजे. स्थितप्रज्ञानें भिक्षा मागावी असा गीतेंत कोठेंही उपदेश नाही. उलट ६४ व्या श्लोकांत इंद्रियें ताब्यांत ठेवून 'विषयामध्यें वागावें' असें स्पष्ट म्हटलें आहे. म्हणून चरति म्ह० वागतो, जगाचे व्यवहार करतो, असाच अर्थ केला पाहिजे" ६४? पण 'भिक्षा मागत हिंडतो' असा अर्थ कोणा अद्वैती टीकाकार करीत नाही. आचार्य 'चरति' म्ह० पर्यटन करतो, असा करितात. मधुसूदनसरस्वती व श्रीधरस्वामी 'प्रारब्धकर्मवशेन भोगान् भुङ्क्ते–याद्दच्छिकतया यत्र क्वापि गच्छति इति वा' शंकरानन्द 'भूमौ सर्वत्र असंगोदासीनो भूत्वा पर्यटति' असा अर्थ करितात. ज्ञानेश्वरमहाराजही 'तो अहंकारातें दवडुनी । सकळ काम सांडुनी । विचरे विश्व होऊनी । विश्वामाजी ॥' असा करितात. अर्थात् 'स्थितप्रज्ञानें भिक्षा मागावी असा गीतेंत कोठेंही उपदेश नाही' असें जें म्हणणें आहे तें वृथा होय. कारण आचार्यादि जर तसें म्हणतच नाहींत, तर 'गीतेंत कोठेंही तसा उपदेश नाही,' या म्हणण्यांत काय स्वारस्य आहे ? रहस्यकार म्हणतात 'चरन्' ६४ व 'चरतां-' ६७ याचा जो अर्थ आहे तोच 'चरति-' शब्दाचा अर्थ घेतला पाहिजे. पण तेथें 'विषयान् चरन्' व 'इंद्रियाणां चरतां' असे शब्द आहेत व येथें 'य. पुमान् सर्वान् कामान् विहाय चरति-' जो पुरुष सर्व विषयांच्या इच्छास सोडून पर्यटण करतो असें आहे. त्यामुळें तेथें विषयांचा अनुभव घेत व इंद्रिय विषयामध्यें प्रवृत्त होत असतां, असा अर्थ करावा लागतो, व येथें 'जो जातो, पर्यटन करतो,' असा अर्थ होतो. 'विषयामध्यें वागतो' हा अर्थ दुर्बोध आहे व मूळ शब्दांना धरूनही नाही. कारण 'विषयान् चरन्-' यांतील 'विषयान्' ही द्वितीया आहे, सप्तमी नव्हे व 'चरन्' भोगणारा हें प्रथमान्त वर्तमानकालवाचक धातुसाधित विशेषण आहे त्यामुळें 'विषयामध्यें' व 'वागतो' हा त्याचा खरा अर्थच नव्हे. 'चर-सचरणें' या धातूपासून झालेलें 'चरति' हें क्रियापद चालणें, जाणें या अर्थीच मुख्य आहे. वागणें या अर्थी मुख्य नाही. 'विषयान् चरन्' येथें 'चरन्' चें विषय हें कर्म प्रत्यक्ष आहे. 'चरति' येथील प्रयोग अकर्मक आहे वागणें हें मराठी क्रियापदही अकर्मक, आहे. म्हणून 'विषयान् चरन्-' याचा अर्थ प्रत्यक्ष कर्माचा त्याग करून 'विषयामध्यें वागतो,' असा करणें हा अन्याय आहे आणि वागतो म्ह० 'जगाचे व्यवहार करतो' हा तर अर्थ नसून अनर्थच आहे. अद्वैत वेदान्ती भाष्य-टीकाकारांवर आक्षेप करतांना रहस्यकारांना याहून अधिक सूक्ष्म दृष्टि ठेवावयास पाहिजे होती. पण परमात्म्यानें त्यांना तशी बुद्धि दिली नाही. असो, सर्वकामांचा त्याग, निःस्पृहता, निर्ममत्व, निरहंकारत्व या विशेषणांवरून स्थितप्रज्ञ कर्मयोगी ठरतो

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—**एषा**—हा वर सांगितलेला—**ब्राह्मी**—ब्रह्मांतील-ब्रह्मासंबंधी—**स्थितिः**—स्थिति आहे —**एनां**—या स्थितीला—**प्राप्य**—प्राप्त होऊन—**न विमुह्यति**—मनुष्य मोहित होत नाहीं —**अस्यां**—या स्थितींत—**अन्तकाले अपि स्थित्वा**—अन्त्य वयामध्येंही स्थित होऊन तो—**ब्रह्मनिर्वाणं**—मोक्षास—**ऋच्छति**—प्राप्त होतो ७२

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते एषा ब्राह्मीति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः सर्वं कर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेणैवावस्थानमित्येतत् । हे पार्थ नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा न विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति । स्थित्वाऽस्यां स्थितौ ब्राह्म्यां यथोक्तायामन्तकालेऽप्यन्ते वयस्यपि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षमृच्छति गच्छति किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥ ७२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें या अध्यायांत ठिकठिकाणीं संक्षेपानें व विस्तारानें प्रदर्शित केलेल्या ज्ञाननिष्ठेमध्यें अधिकारी पुरुषाची प्रवृत्ति होण्यासाठीं भगवान् तिची स्तुति करितात, असें मानून आचार्य या अध्यायाच्या शेवटच्या श्लोकाला अवतरण देतात-) **—सा एषा ज्ञाननिष्ठा 'एषा ब्राह्मी०' इति स्तूयते**—ती ही ज्ञाननिष्ठा 'एषा ब्राह्मी०' या श्लोकानें स्तविली जाते **—एषा-यथोक्ता ब्राह्मी-ब्रह्मणि भवा**

---

१ सव अद्वैती टीकाकार या श्लोकानें ज्ञाननिष्ठेची स्तुति करितात, असेंच अवतरण देतात. त्यांपैकी 'प्रकरणाचा उपसंहार करितात' असें अवतरण देतात. रहस्यकार याला अवतरणच देत नाहींत. अर्थात् 'अन्तकाळीं म्ह० मरणाच्या वेळीं सुद्धां या स्थितीमध्यें राहून त्याला ब्रह्मनिर्वाण म्ह० ब्रह्मांत मिळून जाण्याच्या स्वरूपाचा मोक्ष मिळतो' असें म्हणतात. टीपेंत "ब्राह्मी स्थिति ही कर्मयोगांतील शेवटची व अत्युत्तम स्थिति होय. एखाद्या मनुष्याला एखादे दिवशीं घटकाभर ब्राह्मी स्थितीचा कदाचित् अनुभव येऊं शकला तरी त्यापासून कांहीं कायमचा फायदा होत नाहीं. मरते वेळीं तर ही स्थिति नसेल तर त्यावेळीं मनांतील वासनेप्रमाणें पुनर्जन्म टळत नाहीं" वगैरे ६४१ ब्राह्मी स्थिति ही जर कर्मयोगांतील शेवटची स्थिति तर मग ज्ञानयोगांतील शेवटची स्थिति कोणती ? का ज्ञानयोगांत शेवटची स्थितिच नाहीं ? पण 'ही कर्मयोगांतील शेवटची व अत्युत्तम स्थिति' आहे हें म्हणणें रहस्यकाराच्या पदरचें आहे. त्याला मुळांत कांहीं आधार नाहीं. रह

स्यकारांनीं गीतेंतील स्थितप्रज्ञ कर्मयोगी आहे, अशी जी आपली आमक समजूत एकदां करून घेतली आहे तिच्या पुष्ट्यर्थ हें वाक्य आहे 'त्याचाला एखादे दिवशीं घटकाभर ब्राह्मी स्थितीचा कदाचित् अनुभव येऊं शकेल ' इत्यादि वाक्यावरूनच रहस्यकारांना ब्राह्मीस्थितीची यथार्थ कल्पना नाहीं, हें उघड दिसतें. त्यांना जर तिची बरोबर कल्पना असती तर ' एखादे दिवशीं घटकाभर अनुभव ' इत्यादि ब्राह्मीस्थितीला लागू नसलेले शब्द त्यांना कधीं लिहिले नसते. ब्राह्मी स्थिति म्ह० जीवन्मुक्ति, स्थितप्रज्ञता ही एखादे दिवशीं, घटकाभर कधींच प्राप्त होत नसते. सर्व विक्षेपरहित झालेलें मन आत्म्यामध्यें जेव्हां निश्चल होतें तेव्हांच ही स्थिति प्राप्त होते. जो एकदां या अवस्थेला प्राप्त झाला त्याला मागें कधींहि ढळत नाहीं. ' गुरुणापि दुःखेन न विचाल्यते '—फार मोठ्या दुःखानेंही तो स्वरूपापासून ढळत नाहीं (अ. ६ श्लो. २२) असें गीतेंतच सांगितलें आहे. हीच ज्ञाननिष्ठा होय, कर्मनिष्ठा नव्हे. 'कर्मयोगी स्थितप्रज्ञ ' ही शुद्ध कल्पना आहे. कल्पनेला काहीं अशक्य नाहीं. कल्पना आकाशांतही सत्य रत्नखचित पायऱ्या उभ्या करूं शकेल पण अनुभवानें ल्हानशी झोंपडीही बांधतां येणें शक्य नाहीं. मूठ सोडाय़ाकडे जरी अधिक कालनीपूर्वक पाहिलें तरी ही स्थिति एखाद्या दिवशीं घटकाभरच अनुभवास येणें शक्य नाहीं, हें लक्षांत येतें. कारण ह्या स्थितीला प्राप्त होऊन पुरुष मोहित होत नाहीं, एकदां ही अवस्था प्राप्त झाली कीं पुनः ' हा मी व हें माझें, सुखी, दुःखी, कर्ता, भोक्ता ' इत्यादि मोह होत नाहीं, असें येथें स्पष्ट म्हटलें आहे. त्यावरून ही स्थिति क्षणभर प्राप्त होऊन पुनः तिचा अस्त होतो, असें ठरत नाहीं. ' गतायां भ्रांते न पुनरागमः ' आत्मज्ञान होऊन भ्रांति गेलेली आनि पुनः होत नाहीं, ' ज्ञानसमकालमुक्तः ' ज्ञान होतांच मुक्त झालेला, इत्यादि अनेक वचनें याविषयीं प्रमाण आहेत. पण रहस्यकाराचा स्थितप्रज्ञ बिचारा कर्मयोगी पडला ! त्यामुळें त्याच्या मनांत सुख-दुःखादि इतर अनेक क्षणिक वस्तु-प्रमाणें ही ब्राह्मी स्थितिही क्षणभर उदय पावत असल्यामुळें ती अन्तकालींही असली तरच त्याला मोक्ष मिळेल, नाहीं तर तो (कर्मयोगी स्थितप्रज्ञ) पुनः जन्म घेईल, हें उघड आहे' म्हणून त्यांना क्षणिक ब्राह्मी स्थितीची येथें कल्पना करून अन्तकालींही त्या स्थितीची आवश्यकता दर्शवून सुद्धां सांगणें भाग पडलें आहे. पण अद्वैत संप्रदाय म्हणजेच औपनिषद सिद्धान्त असा नाहीं. 'परमात्म्याचा साक्षात्कार होतांच सर्व अविवेक, संशय, व कर्मे क्षीण होतात ' असा उपनिषदांचा सिद्धान्त आहे. 'आत्मवित् शोकं तरति ' आत्मवेत्ता सर्व शोकांचें उल्लंघन करितो. ब्रह्मविद् ब्रह्मैव होतो, इत्यादि अनेक वचनें ज्ञान होतांच सर्व दुःखादिकांचा क्षय होतो, असें सांगतात आणि ज्ञानी पुरुषाच्या ज्ञानोत्तर जी स्थिति तीच ब्राह्मी स्थिति तिलाच जीवन्मुक्ति म्हणतात. ज्ञाननिष्ठांचीच ती स्थिति असल्यामुळें कर्मयोगाचा त्या दर्शनांत संभवच नाहीं. अर्थात् ही स्थिति अगदीं शेवटीं शेवटीं—मरतां मरतां जरी प्राप्त झाली तरी त्या मुमुक्षूलाही मोक्ष मिळतो. अर्थात् शेवटीं शेवटीं जरी ज्ञान झालें तरी 'ज्ञान होतांच मोक्ष' असा सिद्धान्त असल्यामुळें त्याच्या मोक्षाला काहीं प्रतिबंध होत नाहीं. अर्थात् पूर्व वयांतच ज्ञान होऊन जीवन्मुक्त दशेचा अनुभव ज्यानें पुष्कळ वर्षें घेतला आहे, त्याच्या मोक्षाविषयीं तर संशयच नको, असा याचा आशय आहे. 'अगदीं शेवटीं जरी ही ब्राह्मी स्थिति प्राप्त झाली तरी मोक्ष मिळतो' असा उत्तरार्धाचा अर्थ आहे, व त्यांतच अधिक

इयं स्थितिः—ही या अध्यायात सांगितलेली ब्राह्मी–ब्रह्मामध्ये झालेली ही स्थिति म्ह०—**सर्वं कर्म संन्यस्य ब्रह्मरूपेण एव अवस्थानं इति एतत्**—सर्व कर्मांचा सन्यास करून ब्रह्मरूपानेच अवस्थित होणे, असा ' ब्राह्मी स्थिति' या शब्दाचा अर्थ —**हे पार्थ एनां स्थितिं प्राप्य–लब्ध्वा न विमुह्यति–न मोहं प्राप्नोति**—हे अर्जुना, या स्थितीला प्राप्त होऊन–संपादन करून मुमुक्षु विमूढ होत नाही–मोहास प्राप्त होत नाही.—**अस्यां यथोक्तायां ब्राह्म्यां स्थितौ अन्तकाले अपि–अन्ते वयसि अपि स्थित्वा**—या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या सर्व कर्मसन्यासपूर्वक ब्राह्मी स्थितीत अन्तकालीही–अगदी अखेरच्या वयातही स्थित होऊन—**ब्रह्मनिर्वाणं–ब्रह्मनिर्वृतिं –मोक्षं ऋच्छति–गच्छति**—ब्रह्मनिर्वाणास–ब्रह्मामध्ये शांतीस–मोक्षास प्राप्त होतो [अहोपण गृहस्थ व सन्यासी असे दोघेही जर मोक्षाला प्राप्त होतात तर अत्यंत कष्ट देणाऱ्या संन्यासाचीच इतकी काय मोठी आवश्यकता आहे ? असे कोणी म्हणेल ' पण गृहस्थाच्या ज्ञानप्राप्तीला प्रतिबंध फार व त्यांत विघ्नेंही पुष्कळ येतात म्हणून मुमुक्षूला सन्यासाचीच अत्यंत अपेक्षा असते, असे येथे ' ब्राह्मी ' स्थिति या शब्दाने सुचविले आहे या ब्राह्मी स्थितीला प्राप्त झाल्यावर संन्याशाला विमोह होण्याचा फारसा संभव जरी नसला तरी गृहस्थाला धनादिकांच्या हानीमुळे मोह होण्याचा फार संभव अ सतो मोहामुळे त्याचें चित्त विक्षिप्त होते व तो परमार्थविवेकशून्य होतो यास्तव सर्व कर्मसन्यासपूर्वक या ब्रह्मनिष्ठेत अगदी अखेरच्या वयात जरी एखादा मनुष्य स्थित झाला तरी त्याला मोक्ष मिळतो) मग—**यः ब्रह्मचर्यात् एव संन्यस्य यावज्जीवं ब्रह्मणि एव अवतिष्ठते सः ब्रह्मनिर्वाणं ऋच्छति इति किमु वक्तव्यम्**—जो ब्रह्मचर्याश्रमातूनच सन्यास करून मरेपर्यंत ब्रह्मामध्येच अवस्थित होतो तो ब्रह्म-निर्वाणास प्राप्त होतो हे काय सांगावे ! ७२

[याप्रमाणे या अध्यायात ' **तत्त्वमसि** ' या महावाक्यातील—' **तत्**-' पदाचा अर्थ परमात्मा, 'त्वं-' पदाचा अर्थ जीवात्मा, त्यांचे ऐक्य 'हाच महावाक्याचा अर्थ' केवळ आत्मज्ञानानेच मुक्ति व तिचा उपाय, याचें येथे प्राधान्याने वर्णन केले आहे त्यावरून या अध्यायात उपाय उपेयभूत म्ह० साध्यसाधनभूत दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत, हे सिद्ध झाले, असे आनंदज्ञान म्हणतात ज्ञाननिष्ठाच शोक-मोहाची साक्षात् निवृत्ति करते यास्तव या अध्यायात तिचेंच मुख्यत्वाने वर्णन करून ज्ञाननिष्ठेचा उपाय अशी जी योग-

---

स्वारस्य आहे ब्राह्मी स्थिति कधीही जरी प्राप्त झाली तरी मोक्ष मिळतो, हे भगवानांना विवक्षित आहे. ती स्वरूपावस्थान जशी तशीच मरणाचे वेळीही प्राप्त झाली पाहिजे, तरच मोक्ष मिळतो, असें म्हटल्यास पूर्वोक्त वेदान्त सिद्धान्ताशी विरोध येतो, इतकेंच नव्हे तर 'या स्थितीला प्राप्त होऊन मनुष्य मोहित होत नाही' या पूर्व या चरणाशीही विरोध येतो. आचार्य व इतर अद्वैती टीकाकारच 'अन्तकालेऽपि' याचा असा अर्थ करितात असें नाही, तर रामानुजाचार्यही 'अस्यां स्थित्वा अन्तिमेऽपि वयसि स्थित्वा' असा अर्थ करितात. वल्लभभट्टी. 'अन्तकाले क्षण अपि अस्यां स्थित्वा' असें म्हणतात.

निष्ठा ती, गौणत्वानें सांगितली आहे. याप्रमाणें येथें उपाय-उपेयभूत दोन निष्ठा भगवानांनीं प्रतिपादिल्या आहेत, असें भाष्योत्कर्षदीपिकाकार म्हणतात. ज्ञान, ज्ञानाचें साधन कर्म, चित्तशुद्धि हें कर्माचें फळ व ज्ञाननिष्ठा हें चित्तशुद्धीचें फळ या अध्यायांत सांगितलें आहे, असें मधुसूदनसरस्वती म्हणतात.]

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायलेल्या—सांगितलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविद्येपैकी योग—उपाय—शास्त्रांतील सांख्ययोग—ज्ञानयोगनावाचा दुसरा अध्याय विष्णुशर्मकृत मान्यार्थ सदीप भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

---

¹ पण रहस्यकार समाप्तिसूचक संकल्पांत "योग म्ह० कर्मयोग शास्त्रावरील.. सांख्य योगनावाचा दुसरा अध्याय" असें म्हणतात व टीपेंत "या अध्यायांत आरंभी सांख्य किंवा संन्यासमार्गाचें विवेचन असल्यामुळें याला 'सांख्ययोग' हें नाव दिलें आहे. परंतु तेवढ्यावरून सबंध अध्यायांत तोच विषय आहे, असें समजूं नये. एकाच अध्यायांत प्राय. अनेक विषय असतात. त्यांतील प्रारंभाचा किंवा प्रमुख विषय घेऊन त्याप्रमाणें त्या अध्यायाला नाव दिलें जातें." असें त्याचें उपपादन करितात 'पण कर्मयोगशास्त्रावरील सांख्ययोग' हा शब्दप्रयोगच सदोष आहे. दुसऱ्या अध्यायाच्या ११–३० श्लोकांत संन्यासमार्गाचें विवेचन नाहीं. आत्मयाथात्म्य–आत्मस्वरूप सांगितलें आहे. पण तेंही सांख्य या नावानें आहे त्याला योग हें नाव कसें प्राप्त झालें? भगवानांनीं तर 'सांख्ये बुद्धि' असें म्हटलें आहे. सांख्ययोग असें नाव कोठेंच नाहीं. मग संकल्पांतच तें नाव कोठून आलें? तसेंच 'योगशास्त्रांतील म्ह० कर्मयोगशास्त्रावरील सांख्ययोग' याचा अर्थ रहस्यकाराच्याच परिभाषेप्रमाणें 'कर्मयोगशास्त्रावरील संन्यासमार्गाच्या विवेचनाचा योग' असा होतो. पण येथील 'योग-' शब्दाचा अर्थ काय? कीं त्याचाही अर्थ कर्मयोगच? का साम्य? का कौशल? पण त्यांतील कोणताही अर्थ जरी घेतला तरी 'संन्यासमार्गाच्या विवेचनाशीं' तो जुळत नाहीं. शिवाय कर्मयोग व संन्यास हे जर पृथक् आहेत, दोन स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहेत तर कर्मयोगावरील श्रीकृष्णार्जुनाच्या संवादांत 'संन्यास मार्गाच्या विवेचनाचा योग' कशाला आला? तसेंच, सांख्य दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभीं आहे म्हणून त्याला सांख्ययोग हें नाव दिलें का तो प्रमुख आहे म्हणून? पण आरंभीं आरंभीं अर्जुनाचा विषादच आहे, म्हणून यालाही 'अर्जुनविषाद' च म्हणावयास पाहिजे होतें. 'प्रमुख' म्हणावें तर 'सांख्य' एवढेंच नाव दिलें पाहिजे. 'योग' हा शब्द त्याच्याशीं जोडतांच येत नाहीं. कारण ३९ व्या श्लोकांत 'हा तुला सांख्यविषयक बुद्धि सांगितली, योगविषयक ऐक' असें म्हणून योग पुढेंच यावयाचा आहे व रहस्यकाराच्या अर्थाप्रमाणें ३९ ते ७२ श्लोकांत किंबहुना १८व्या अध्यायाच्या अखेरपर्यंत कर्मयोगच प्रतिपादिलेला आहे. तेव्हां सांख्ययोग हें नाव या अध्यायाला का दिलें? रहस्यकारांनीं दिलेलें कारण पटत नाहीं. यापेक्षा १ ल्या अध्यायांत जो विषय प्रामुख्यानें व आधिक्यानें सांगितलेला असतो त्याचें नाव त्या अध्यायास देतात, २ सांख्य म्ह० आत्म्याचें स्वरूप, ३ योग म्ह० त्याच्या प्राप्तीचा उपाय, ४ योगशास्त्र म्ह० उपायशास्त्र, उपाय–साधनशास्त्र, व ५ स्थितप्रज्ञता म्ह० ज्ञानयोग किंवा सांख्ययोग, असें मानल्यानें या अध्यायाचें 'सांख्ययोग' हें नाव

सर्वथा उपपन्न होते. कारण यांत सांख्य म्ह० ज्ञानयोगाचेंच सविस्तर व प्रमुखत्वानें वर्णन केलें आहे. श्लोक १०, ४६ व ४०–७२ यांत ज्ञानाचें किंवा ज्ञानयोगाचें प्रतिपादन आहे. 'सांख्ययोग' 'कर्मयोग' इत्यादि गीतेंतील योगशब्दान्त सर्व शब्द कर्मधारय समास आहेत. त्यामुळें सांख्य हाच योग–उपाय–साधन, कर्म हाच योग–उपाय–साधन असाच त्यांचा विग्रह व अर्थ होतो. दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लोकापासून अठराव्या अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत योगाचेंच प्रतिपादन केलें आहे हें खरें, पण तो योग म्ह० केवळ कर्मयोगच नव्हे तर ज्ञान, कर्म, सन्यास, ध्यान, भक्ति इत्यादि अनेक योग त्यांत आहेत (मागें पृ. ७७ पहा) अर्थात् 'योगशास्त्रांतील ज्ञानयोग' इत्यादि म्हणतां येतें कारण योगशास्त्रांत ज्ञानादि सर्व योगांचा अन्तर्भाव होतो. कर्मयोगांत होत नाहीं. अर्थात् रहस्यकारांनी कल्पना सर्वथा अग्राह्य व अनुपपन्न आहे. शिवाय दुसऱ्या अध्यायांत ज्ञानयोग सांगितला आहे, ज्ञानाचें श्रेष्ठत्व वर्णिलें आहे, असें मानलें तरच अर्जुनाचा पुढील प्रश्न उपपन्न होतो, त्यावाचून होत नाहीं. सर्व अद्वैतवादी टीकाकार असेंच समजतात. ज्ञानेश्वरमहाराजही–'ऐसें कृष्णवाक्य निकें। तेथ अर्जुनें मना म्हणितलें। आतां आमच्या कानीं आलें। उपवर्णी इया ॥ ३७ ॥ तें कर्मजात आघवें। एथ निराकारिलें देवें। तरी पार्थें म्हणितलें स्यां पुसावें। म्हणोनियां ॥ ३३१ ॥' इत्यादि म्हणतात. असो, यावरून रहस्यकारांना गीता र प्रकरण ०, १८ इत्यादि स्थळीं यासंबंधानें जें लिहिलें आहे तें सर्व अयोग्य आहे, हें तत्त्वार्थजिज्ञासु वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल.

अध्याय तिसरा.

कर्मयोग.

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे सांख्ये बुद्धिर्योगे बुद्धिरिति च । तत्र प्रजहाति यदा कामानित्यारभ्याऽध्यायपरिसमाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तेषां तन्निष्ठतयैव च कृतार्थतोक्ता—एषा ब्राह्मी स्थितिरिति । अर्जुनाय च ' कर्मण्येवाधिकारस्ते ' ' मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ' इति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान्योगबुद्धिमाश्रित्य, न तत एव श्रेयःप्राप्तिमुक्तवान् । तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच । कथं भक्ताय श्रेयोर्थिने यत्साक्षाच्छ्रेयःसाधनं सांख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारम्पर्येणाप्यनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुञ्ज्यादिति युक्तः पर्याकुलीभावोऽर्जुनस्य । तदनुरूपश्च प्रश्नो ज्यायसी चेदित्यादिः प्रश्नापाकरणवाक्यं च भगवतोक्तं यथोक्तविभागविषये शास्त्रे ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तर अध्यायांचा संबंध सांगण्यासाठी दुसऱ्या अध्यायांत होऊन गेलेल्या विषयाचा संक्षेपतः अनुवाद करितात-)—**भगवता शास्त्रस्य प्रवृत्ति-निवृत्तिविषयभूते सांख्ये बुद्धिः योगे बुद्धिः इति च द्वे बुद्धी निर्दिष्टे**—भगवानानीं शास्त्राच्या प्रवृत्तिविषयभूत योगबुद्धि व निवृत्तिविषयभूत सांख्यबुद्धि अशा दोन बुद्धि निर्दिष्ट केल्या आहेत. (गीताशास्त्राच्या प्रारंभाला अपेक्षित असलेल्या हेतु फलभूत-साध्य-साधनभूत दोन बुद्धींचा भगवानानीं निर्देश केला.आता प्रश्न करणारा जो अर्जुन त्याच्या आशयाचा निर्देश करण्यासाठीं आणखी एका मागील विषयाचा अनुवाद करितात-)—**तत्र ' प्रजहाति यदा कामान् ' इति आरभ्य आ-अध्यायपरिसमाप्तेः सांख्यबुद्ध्याश्रितानां संन्यासं कर्तव्यं उक्त्वा**—त्या दोन बुद्धींच्या निर्देशांत ' प्रजहाति यदा० ' अ. २ श्लो. ५५ येथून आरंभ करून दुसरा अध्याय संपेपर्यंत सांख्यबुद्धीचा आश्रय केलेल्या ज्ञाननिष्ठांचे संन्यास हेच कर्तव्य सांगून—**तेषां तन्निष्ठतया एव ' एषा ब्राह्मी स्थितिः ' इति कृतार्थता उक्ता**—त्यांची तन्निष्ठतानेंच-' एषा ब्राह्मी० ' अ. २ श्लो. ७२ या श्लोकानें कृतार्थता सांगितली आहे. [सांख्य म्ह० पारमार्थिक तत्त्व, त्याची बुद्धि म्ह० ज्ञान, त्यातच निष्ठा असलेले जे सर्व कर्मत्यागी त्यांनी कामप्रयुक्त सर्वकर्मांचा त्यागच करावा, असें भगवानानीं सांगितलें आहे.]—**च अर्जुनाय ' कर्मणि एव अधिकारस्ते ' ' मा ते संगोऽस्त्व कर्मणि ' इति योगबुद्धिं आश्रित्य कर्म एव कर्तव्यं उक्तवान्**—पण अर्जुनाला 'कर्मण्येव ' ' मा ते सग ' २.४७ या वचनांनीं योगबुद्धीचा आश्रय करून कर्मच करावें, असें सांगितलें आहे—**ततः एव श्रेयःप्राप्तिं न उक्तवान्**—त्या कर्माचरणामुळेंच मोक्षप्राप्ति होते असें सांगितलें नाहीं—**तत् एतत् आलक्ष्य पर्या-**

कुलीभूतबुद्धिः अर्जुनः उवाच—दुसऱ्याना साक्षात् श्रेय साधन ज्ञान सांगितलें व आपल्याला कर्म सांगितलें हे सर्व पाहून ज्याची बुद्धि अतिशय आकुल झाली आहे, असा अर्जुन म्हणाला—**यत् साक्षात् श्रेयःसाधनं-सांख्यबुद्धिनिष्ठां तत् श्रेयोऽर्थिने भक्ताय श्रावयित्वा**—जे साक्षात् मोक्षसाधन म्ह० परमार्थतत्त्वज्ञान निष्ठा ते मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या अन्य भक्ताला सांगून—**मां कर्मणि-दृष्टानेकानर्थयुक्ते पारम्पर्येण अपि अनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले**—मला कर्मामध्यें की जें कर्म साक्षात् अनेक अनर्थांनीं युक्त आहे, व परंपरासंबधानेंही नित्य श्रेय प्राप्ति हें ज्याचें फल नाहीं अशा कर्मामध्यें—**कथं नियुञ्ज्यात् इति अर्जुनस्य पर्याकुलीभावः युक्तः**—भगवान् कसा नियुक्त करील, असा अर्जुनाचा पर्याकुलभाव युक्तच आहे—**च 'ज्यायसी चेत्' इत्यादिः प्रश्नः तदनुरूपः**-आणि 'ज्यायसी चेत्०' इत्यादि प्रश्नही त्या पर्याकुलभावाला अनुरूप असाच आहे—**च भगवता यथोक्तविभागविषये शास्त्रे प्रश्न-अपाकरणवाक्यं उक्तम्**—आणि भगवानानीं ज्ञाननिष्ठाना कृतार्थता आहे, कर्मनिष्ठाना नाहीं, हा विभाग सांगणारेंच गीताशास्त्र आहे, अशा अर्थी 'लोकेऽस्मिन्०' हें प्रश्ननिरसनरूप वाक्य सांगितलें आहे [भगवानानीं दुसऱ्या अध्यायांत गीताशास्त्राचें प्रतिपाद्य-अशा दोन बुद्धि सांगितल्या एक सांख्यबुद्धि व दुसरी योगबुद्धि सांख्यबुद्धि हा निवृत्तीचा विषय आहे व योगबुद्धि हा प्रवृत्तिविषय आहे योगबुद्धि साधन आहे व सांख्यबुद्धि साध्य आहे त्यांत 'प्रजहाति०' येथून दुसरा अध्याय संपेपर्यंत ज्ञाननिष्ठेचा आश्रय केलेल्या ज्ञानी लोकाना सर्व कर्मसंन्यास करावा असें सांगितलें व त्या निष्ठेनेच ते कृतार्थ होतात, असेंही शेवटीं म्हटलें आहे पण अर्जुनाला 'तू ज्ञाननिष्ठ हो,' असें न सांगता 'तुझा कर्मांमध्येंच अधिकार आहे, कर्म न करण्याविषयीं तू आग्रह धरू नकोस,' असें सांगितलें पण त्या कर्मानेंच तू कृतार्थ होशील, असें कांहीं सांगितलें नाहीं उलट 'कर्म बुद्धियोगाहून अत्यंत निकृष्ट आहे' असें सांगितलें आहे त्यामुळें अर्जुनाचें अंतःकरण व्याकुळ झालें भगवान् इतर मुमुक्षुभक्ताला ज्ञाननिष्ठा म्ह० साक्षात् मोक्षसाधन सांगतो व मला मानें जणु काय मी भक्त व श्रेयोर्थी-मुमुक्षु नाहींच, असें समजून 'तू कर्मच कर,' असा आग्रह करतो पण तें कर्म तरी कोणतें, तर युद्धासारखें घोर कर्म ज्यांत गुरु भ्राते इत्यादिकांची हिंसा प्रत्यक्ष आहे असल्या कर्मांच्यायोगानें चित्तशुद्धि होऊन याच जन्मीं ज्ञानरूप फल प्राप्त होईल, असाही नियम नाहीं यास्तव भगवानानीं मला अशी आज्ञा करणें योग्य नाहीं असें वाटून अर्जुनाचें चित्त व्याकुळ होणें, साहजिक होतें व त्यानें जो प्रश्न केला आहे तोही या त्याच्या आकुलतेला साजेसाच आहे पण भगवानानीं त्याच्या प्रश्नाचें जें उत्तर दिलें आहे तें शास्त्राच्या पूर्वोक्त विभागाला धरूनच आहे, त्याला सोडून नाहीं.]

१ गीताशास्त्राचें प्रतिपाद्य केवळ कर्मयोग आहे, असें रहस्यकार म्हणतात, व आचार्य 'सांख्य व योग या दोन बुद्धि प्रतिपाद्य आहेत,' असें सांगतात हा भेद लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे रहस्यकार [illegible] 'संन्यासमार्ग [illegible]' 'सांप्रदायिक आग्रहानें

केचित्त्वर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा चाऽऽत्मना संबन्धग्रन्थे गीतार्थो निरूपितस्तत्प्रतिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति । कथं तत्र संबन्धग्रन्थे तावत्सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निरूपितोऽर्थ इत्युक्तं पुनर्विशेषितं च यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यत इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिषिद्धमितीह त्वाश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः, तत्कथमीदृशं विरुद्धमर्थमर्जुनाय ब्रूयाद्भगवान्, श्रोता वा कथं विरुद्धमर्थमवधारयेत् ॥

भाष्यार्थ—(भगवान् साक्षात् श्रेय-साधन–ज्ञाननिष्ठा इतरांना सांगतो मला मात्र सांगत नाहीं, असें समजून अर्जुन प्रश्न करीत आहे, असा भाष्यकारांनीं आपल्या अभिप्रायामागें दुसऱ्या व तिसऱ्या अध्यायाचा संबंध सांगितला. आता वृत्तिकारांच्या अभिप्रायावर दोष देतात–)—**तु केचित् अर्जुनस्य प्रश्नार्थं अन्यथा कल्पयित्वा भगवतः प्रतिवचनं तत्प्रतिकूलं वर्णयन्ति**—पण कित्येक अर्जुनाच्या प्रश्नाचा अर्थ अगदींच विपरीत कल्पून भगवानाचें प्रतिवचन त्याच्या प्रतिकूल वर्णितात. [अर्जुनाचा प्रश्न ज्ञान व कर्म याचा समुच्चय हेंच मोक्षाचें साधन आहे, हें भगवानाच्या तोंडून ऐकावें या उद्देशानें आहे. पण भगवान् समुच्चयाला मुळींच थारा न देता दोन प्रकारच्या अधिकाऱ्यासाठीं दोन भिन्न साधनें उत्तरात सांगत आहेत. अर्थात् प्रश्न एक व प्रत्युत्तर त्याच्या अगदी विपरीत, असा वृत्तिकारांच्या व्याख्यानावर दोष येतो. केवल हाच एक दोष येऊन रहात नाहीं तर त्यांनीं संबंधग्रंथात जो शास्त्रार्थ वर्णिला आहे त्याच्याशींही येथील त्यांच्याच व्याख्यानाचा विरोध येतो, असें दाखवितात–]—**च आत्मना संबंधग्रन्थे यथा गीतार्थः निरूपितः तत्प्रतिकूलं च इह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोः अर्थं निरूपयन्ति**—आणि स्वतः वृत्तिकारांनी संबंधग्रंथात म्ह० गीताशास्त्राच्या आरंभी लिहिलेल्या उपोद्घातात जसा गीतार्थ निरूपिला आहे त्याच्या विरुद्ध येथें पुन. अर्जुनाचा प्रश्न व भगवानाचें प्रतिवचन यांच्या अर्थाचें निरूपण करितात—**कथं**—तें कसें ?—**तत्र संबन्धग्रन्थे तावत्**—त्यांच्या वृत्तींतील उपोद्घातात तर अगा

कर्मांना उडवून देतात ' इत्यादि जे म्हणतात ते बरोबर नाहीं, हें यावरून स्पष्ट होतें. अर्जुनाला ' तू कर्म कर, तुला कर्मांतच अधिकार आहे ' असा योगवृद्धांचा आश्रय करून सांगितलें आहे, हा गोष्ट आचार्यही स्पष्टपणें सांगत आहेत. पण आचार्य व इतर भाष्यकारांनीं वैदिक संप्रदायाला धरून कर्मयोग हा ज्ञानाचा–आत्मसाक्षात्काराचा उपाय मानतात; व संप्रदायाला सोडून गीतार्थाचा निश्चय करणारे रहस्यकार दुसऱ्या अध्यायात (३० श्लोकापासून) व पुढेंहि सर्वत्र कर्मयोगच प्रतिपादिला आहे, कर्म ज्ञानाचा उपाय नव्हे, दोन्हा मार्ग स्वतंत्र पृ. ३०४ असें म्हणतात. ' मुमुक्षु कर्मयोगानें कृतार्थ होतो, असें दुसऱ्या अध्यायात सांगितलेलें नाहीं. ज्ञाननिष्ठेनेंच मात्र कृतार्थता सांगितली आहे. ' असें आचार्य म्हणतात व रहस्यकार ' निष्काम कर्मयोगा ' म्हणतात. आम्ही व रहस्य पु.३०४ या ठिकाणें दोष दाखविल्या देत नाहीं.

अर्थ सांगितला आहे —**गीताशास्त्रे सर्वेषां आश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः अर्थः निरूपितः इति उक्तं**—गीताशास्त्रांत सर्व आश्रमांतील लोकांना ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय हा अर्थ निरूपण केलेला आहे, असें सांगितलें (इतकेंच नव्हे तर त्याविषयी पुनः हुडसून-खडसून सर्व कर्मसंन्यासपूर्वक केवल ज्ञानानें मोक्षाची प्राप्ति होत नाहीं, असें बजाविलेंही आहे.)—**च पुनः विशेषितं**—आणि पुनः त्याविषयीं असा विशेष सांगितला आहे.—**यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलात् एव ज्ञानात् मोक्षः प्राप्यते इति एतत् एकान्तेन एव प्रतिषिद्धं इति**—यावज्जीव अग्निहोत्र हवन करावें, कर्में करीतच शंभर वर्षे जिवंत रहावें, इत्यादि यावज्जीव श्रुतींनी सांगितलेलीं कर्में टाकून–त्यांचा परित्याग–संन्यास करून केवल ज्ञानानेंच मोक्ष प्राप्त होतो, या मताचा नियमानेंच प्रतिषेध केला आहे, असें म्हणून आपल्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचेंच अधिक स्पष्टीकरण केलें आहे—**तु इह आश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानां एव कर्मणां परित्यागः उक्तः**—पण येथें म्ह० तिसऱ्या अध्यायाच्या व्याख्यानांत संन्याशांकरितां ज्ञाननिष्ठा व कर्माधिकारी गृहस्थांकरितां कर्मनिष्ठा असा आश्रमांचा विभाग दर्शविणाऱ्या वृत्तिकारांनी यावज्जीवादि श्रुतींनी ज्यांचें विधान केलें आहे अशा अग्निहोत्रादि कर्मांचाच संन्यास सांगितला आहे (त्यामुळें त्यांच्या व्याख्यानावर परस्परविरोध येतो ' अहो पण स्वतः भगवानांनीच जर तसें प्रतिपादन केलें असेल तर त्यांत वृत्तिकारांचा काय दोष आहे ? ' उत्तर-)—**तत् भगवान् ईदृशं विरुद्धं अर्थं अर्जुनाय कथं ब्रूयात्**—पण भगवान् अशा प्रकारचा विरुद्ध अर्थ अर्जुनाला कसें सांगतील ? [भगवान् सर्वज्ञ व परम आप्त असल्यामुळें असा विरुद्ध अर्थ कधींही सांगणार नाहींत अर्थात् त्यांचा आशय न कळल्यामुळें वृत्तिकारच असा विरुद्ध अर्थ सांगत आहेत. बरें, भगवानांनीं विरुद्ध अर्थ सांगितला नाहीं श्रोत्याला तो तसा कळला म्हणून वृत्तिकारांनीं तसें व्याख्यान केलें आहे, म्हणून म्हणावें तर तेंही जुळत नाहीं]—**वा श्रोता विरुद्धं अर्थं कथं**

१ कर्में टाकणें निराळें व त्यांचा परित्याग–संन्यास करणें निराळें टाकणें म्ह० विहित कर्में आळसानें, अश्रद्धेमुळें वगैरे न करणें, व परित्याग–संन्यास म्ह० गृहस्थाच्या शास्त्रविहित कर्मांचा यथाशास्त्र–विधीनेंच त्याग करणें, हा भेद वाचकांनी लक्षांत ठेवावा

२ अर्थात् केवल ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो, हा पक्ष आचार्यांनीं नवीन उत्पन्न केलेला नसून तो वृत्तिकारांच्या पूर्वीपासूनच दृढमूल झालेला होता, हें उघड आहे म्हणजे संन्यासमार्ग ज्ञानकर्मसमुच्चयानंतर अस्तित्वांत आला, हें म्हणणें अप्रामाणिक आहे तसेंच, ज्ञान-कर्मसमुच्चय म्ह० आत्मज्ञान व श्रौत–अग्निहोत्रादि कर्में यांचें एकाचवेळीं अनुष्ठान केल्यानें मोक्ष प्राप्त होतो नुसत्या ज्ञानानें मोक्ष प्राप्त होत नाहीं, हा पक्ष होय रहस्यकारांचा ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्ष याहून अगदींच विपरीत आहे त्यांचें ज्ञान म्ह० आत्म्याचें कल्याण कशांत आहे तें जाणणें व कर्म म्ह० लौकिक कर्म पत्करलेला धंदा, वगैरे–देशकार्य, राष्ट्रकार्य वगैरे हाही भेद वाचकांनी अवश्य ध्यानांत ठेवावा

अवधारयेत्—किंवा श्रोता-अर्जुन तरी असा विरुद्ध अर्थ कसा समजेल ? (अर्जुन म्हणजे कांही सामान्य मनुष्य नव्हे, मोठा बुद्धिमान्, तेव्हां तो असा विरुद्ध अर्थ कसा समजेल ! हें संभवतच नाहीं. अर्थात् हा दोष वृत्तिकारांचाच आहे वक्त्याचा किंवा श्रोत्याचाही नव्हे)

तत्रैतत्स्याद्गृहस्थानामेव श्रौतकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामित्येतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव । कथं, सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोऽर्थ इति प्रतिज्ञायेह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं ब्रूयादाश्रमान्तराणाम् ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें श्रीमच्छंकराचार्यांनी वृत्तिकारांच्या मतावर पूर्वोत्तरविरोध हा दोष दिला असतां त्याचा परिहार करणाऱ्या तत्पक्षीयांच्या शंकेचा अनुवाद करितात-) **—तत्र एतत् स्यात्**—याविषयांत वृत्तिकाराचा आशय असा आहे—**गृहस्थानां एव श्रौतकर्मपरित्यागेन केवलात् एव ज्ञानात् मोक्षः प्रतिषिध्यते**—गृहस्थांनाच श्रौतकर्मांचा त्याग करून केवल ज्ञानानेंच मोक्ष मिळत नाहीं.—**तु आश्रमान्तराणां न**—पण गृहस्थेतर आश्रमांतील लोकांना केवल ज्ञानानेंच मोक्ष मिळत नाहीं, असें नाहीं—**इति**—असें कोणी म्हणेल तर—[सदरह ग्रंथांत वृत्तिकारांनी अग्निहोत्रादि श्रौतस्मार्तकर्मांसह आत्मज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो, केवल ज्ञानानें मिळत नाहीं, असें जें म्हटलें आहे त्याचा आशय असा आहे—गृहस्थाश्रमांत असणारांना आत्मज्ञान परिपक्व झाल्यावांचून यावज्जीवश्रुतींनीं सांगितलेलें कर्म सोडून नुसत्या परोक्ष आत्मज्ञानानेंच आम्हांला मोक्ष मिळेल, असें जे समजतात त्यांच्या मोक्षाचा यावज्जीवादि श्रुति निषेध करितात. स्वरूपतःच कर्मांचा त्याग म्ह० संन्यास आश्रम किंवा ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो हा सिद्धान्त, याचा निषेध केला जात नाहीं. व तिसऱ्या अध्यायांत गृहस्थेतर कर्मत्यागी लोकांनाच म्ह० संन्याशांनाच केवल ज्ञानानें मोक्ष मिळतो, असें त्यांचें म्हणणें आहे. त्यामुळें पूर्वोत्तरविरोध येत नाहीं, म्हणून म्हणाल तर-]—**एतत् अपि पूर्वोत्तरविरुद्धं एव**—हें समर्थनही पूर्वोत्तरविरुद्धच आहे—**कथं**—तें कसें ?—**गीताशास्त्रे सर्वाश्रमिणां ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः निश्चितः अर्थः इति प्रतिज्ञाय**—गीताशास्त्रांत सर्व आश्रमांच्या लोकांना ज्ञानकर्मांचा समुच्चय हाच निश्चित अर्थ आहे, अशी प्रतिज्ञा करून—**इह तद्विरुद्धं आश्रमान्तराणां ज्ञानात् मोक्षं कथं ब्रूयात्**—येथें (तृतीयाध्यायांत) त्याच्या विरुद्ध गृहस्थेतर आश्रमांना ज्ञानानेंच मोक्ष मिळतो, असें वृत्तिकार कसें सांगताल ?

अथ मतं श्रौतकर्मापेक्षयैतद्वचनं केवलादेव ज्ञानाच्छ्रौतकर्मरहिताद्गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यत इति । तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्तं कर्माविद्यमानवदुपेक्ष्य ज्ञाना-

१ येथें ज्ञानकर्मसमुच्चयवादी वृत्तिकारांच्या म्हणण्यांत पूर्वोत्तरविरोध हा दोष आचार्यांनीं स्पष्टपणें दाखविला आहे.

देव केवलादित्युच्यत इति । एतदपि विरुद्धम् । कथं, गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुचिताज्ज्ञानान्मोक्षः प्रतिषिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामिति कथं विवेकिभिः शक्यमवधारयितुम् ॥

भाष्यार्थ—(श्रौत कर्म गृहस्थाना अवश्य केलेंच पाहिजे, अशा आशयानें केवल ज्ञानानें त्याना मोक्ष मिळत नाहीं, असें म्हटलें, पण गृहस्थाच्या मात्र केवल ज्ञानाधीन असलेल्या मोक्षाचा निषेध करून बाकीच्या आश्रम्याचा मोक्ष केवल ज्ञानाधीन आहे, असें सांगण्याचा तुमचा हेतु नाहीं कारण दुसऱ्या आश्रमाच्या लोकानाही स्मार्त कर्म व ज्ञान याचा समुच्चय विवक्षित आहेच, अशा अभिप्रायानें शंका-)—**अथ मतं**—आता कदाचित् असें मानले का,—**श्रौतकर्मरहितात् केवलात् एव ज्ञानात् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिषिध्यते इति एतत् श्रौतकर्मापेक्षया वचनं**—श्रौतकर्मरहित केवल ज्ञानानेंच गृहस्थाच्या मोक्षाचा निषेध केला जातो, असें हें श्रौतकर्माच्या अपेक्षेनें म्हणणें आहे (यावर मध्यस्थाची शंका–अहो पण गृहस्थ श्रौत कर्म जरी करीत नसले तरी स्मार्त कर्म करीत असतातच तेव्हा स्मार्त कर्मासह असलेल्या ज्ञानाला केवल ज्ञान कसें म्हणता येईल ? समुच्चयवाद्याचेंच उत्तर-)—**तत्र गृहस्थानां विद्यमानं अपि स्मार्तं कर्म अविद्यमानवत् उपेक्ष्य ' ज्ञानात् एव केवलात्' इति उच्यते इति**—त्या वचनात गृहस्थाचें विद्यमान असलेलेंही स्मार्त कर्म विद्यमान नसल्याप्रमाणें त्याची उपेक्षा करून ' केवल ज्ञानानें गृहस्थाना मोक्ष मिळत नाहीं ' असें म्हटलें आहे, असें म्हणाल (श्रौत कर्म मुख्य आहे त्यामुळें तें सोडल्यावर करीत असलेलेंही स्मार्त कर्म करीत नसल्यासारखेंच आहे, असें समजून त्याना केवल ज्ञानानेंच मोक्ष मिळत नाहीं, तर अग्निहोत्रादि श्रौतस्मार्तकर्मासह ज्ञानानें मोक्ष मिळतो, असें म्हणाल तर-)—**एतत् अपि विरुद्धं**—गृहस्थानाच श्रौतकर्म व ज्ञान याचा समुच्चय विवक्षित आहे, इतराना नाहीं, इतराना स्मार्तकर्म व ज्ञान याचा समुच्चय भगवानाना सांगितला आहे, असें म्हणणेंही विरुद्ध आहे (असा पक्षपात करण्याचें काही कारण दिसत नाहीं)—**कथं**—तें कसें ?—**गृहस्थस्य एव स्मार्तकर्मणा समुच्चितात् ज्ञानात् मोक्षः प्रतिषिध्यते**—गृहस्थाच्याच स्मार्त कर्मासह ज्ञानानें मिळणाऱ्या मोक्षाचा निषेध केला जातो—**तु आश्रमान्तराणां न इति विवेकिभिः कथं 'अवधारयितुं शक्यम्**—पण गृहस्थेतर आश्रमाच्या स्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञानानें मोक्ष पक्षाचा निषेध केला जात नाहीं, हें विवेकी लोकाना कळणें कसें शक्य आहे ?

[श्रौतकर्मसमुच्चित ज्ञानच गृहस्थाच्या मोक्षाला कारण होतें, असा तुमचा पक्ष असल्यामुळें केवल स्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञानानें गृहस्थाना मोक्ष मिळत नाहीं, हें म्हणणें काहीं तरी संभवतें, पण ऊर्ध्वरेत्याना म्ह० नैष्ठिक ब्रह्मचारी,सन्यासी इत्यादिकाना केवल स्मार्तकर्मसमुच्चित ज्ञानानें मोक्ष मिळतो, असा पक्षप्रपंच करण्याचें काहींच कारण दिसत नाहीं.]

किंच यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माण्यूर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते तथा गृहस्थस्यापीष्यतां स्मार्तैरेव समुच्चयो न श्रौतैः । अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षायोर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चितात्ज्ञानान्मोक्ष इति । तत्रैवं सति गृहस्थस्याऽऽयासबाहुल्यं श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे पक्षपात करण्याचे कारण नाहा, असें सांगून पक्षपात न करण्यास मात्र सबळ कारण आहे, असें सांगतात-)—**किंच यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माणि ऊर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते**—शिवाय जर मोक्षाचे साधन या रूपानें स्मार्त कर्मे ऊर्ध्वरेत्याच्या ब्रह्मज्ञानाशी समुचित केला जातात तर—**तथा गृहस्थस्य अपि स्मार्तैः एव समुच्चयः इष्यतां न श्रौतैः**—याचप्रमाणें गृहस्थाच्याही-स्मार्तकर्मांशीच ब्रह्मज्ञानाचा समुच्चय-हें मोक्षाचें साधन माना, श्रौतकर्मांशी ज्ञानाचा समुच्चय मानूं नका. [स्मार्त कर्म व ब्रह्मज्ञान यांचा समुच्चय इतरांच्या मोक्षाचें साधन जसें मानता तसेंच गृहस्थाच्या मोक्षाचेंही तेच साधन मानणें उचित आहे. कारण ब्रह्मज्ञान सर्वत्र एकाच सहकारी कारणाची अपेक्षा करतें, असें म्हणणें युक्त आहे. कांही लोकांच्या स्मार्त कर्मांचें साहाय्य तें मागतें व कांही लोकांच्या श्रौतकर्मांची अपेक्षा करतें, हें म्हणणें युक्त नाहीं. ' अहो पण स्मार्त कर्म व ज्ञान यांच्या समुच्चयानेंच गृहस्थाना मोक्ष मिळतो, असें म्हटल्यास यावज्जीव अग्निहोत्र करावें, ह्या श्रुतीशीं विरोध येतो व स्मार्तकर्मसमुचित ज्ञान गृहस्थाच्या मोक्षाचें साधन आहे, असें म्हटल्यास सिद्ध असलेली गोष्टच मुद्दाम पुन सिद्ध करीत बसल्याप्रमाणें होतें, म्हणून आम्ही श्रौत कर्म व ज्ञान यांच्या समुच्चयानें गृहस्थाना मोक्ष मिळतो असें म्हटलें आहे,' अशा प्रकारचें वादाच्या म्हणण्याचा अनुवाद-]—**अथ गृहस्थस्य एव मोक्षाय श्रौतैः च स्मार्तैः समुच्चयः तु ऊर्ध्वरेतसां स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानात् मोक्षः इति**—बरें, गृहस्थाच्याच मोक्षासाठीं श्रौत व स्मार्त कर्मांचा ज्ञानाशीं समुच्चय विवक्षित आहे, पण ऊर्ध्वरेत्याचा केवळ स्मार्तकर्मसमुचित ज्ञानानें मोक्ष होतो, असें म्हणाल,—**तत्र एवं सति गृहस्थस्य शिरसि आयासबाहुल्यं श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म आरोपितं स्यात्**—पण असें जर मानलें तर गृहस्थाच्या मस्तकावर ज्यांत आयास पुष्कळ आहेत असें श्रौत व स्मार्त बहुदुःखरूप कर्म लादल्यासारखें होईल. [अर्थात् गृहस्थाश्रमात अगोदरच क्लेश फार असल्यामुळें त्यांत आणखी अतिशय दुःख देणाऱ्या श्रौत-स्मार्तकर्मांची भर घातल्यास गृहस्थाश्रमांतील कर्में कोणीच करणार नाहीं, असें मात्र होईल. कारण उगीच आपल्या शक्तीबाहेर भार कोण घेणार !]

अथ गृहस्थस्यैवाऽऽयासबाहुल्यकारणान्मोक्षः स्यादाश्रमान्तराणां श्रौतनित्यकर्मरहितत्वादिति । तदप्यसत्, सर्वोपनिषदितिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोः सर्वकर्मसंन्यासविधानादाश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः ॥

भाष्यार्थ—(आतां ' साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वं '— साधन पुष्कळ केलें असतां फल पुष्कळ मिळतें, या न्यायाच्या आधारानें शंका-)—**अथ गृहस्थस्य एव**

ज्ञान व कर्म याचा समुच्चय होऊ शकत नाही, हे दाखविण्यासाठी त्याच्या फलाचा विभाग दाखवितात-]—**जन्तुः कर्मणा बध्यते**—प्राणी कर्माने बद्ध होतो—**च विद्यया विमुच्यते**—आणि विद्येनें-आत्मज्ञानाने मुक्त होतो —**तस्मात्**—कर्म व ज्ञान याच्या फलामध्ये असें फार मोठें अंतर असल्यामुळे—**पारदर्शिनः यतयः कर्म न कुर्वन्ति**—ज्ञानाकडे दृष्टि देणारे साधक कर्म करीत नाहीत.—**इति शुकानुशासनं**—असा शुकाला व्यासाचा उपदेश आहे —**इह अपि च 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य ' इत्यादि**—या गीताशास्त्रांतही पुढे सर्व कर्मांचा मनाने संन्यास करून (मागे पृ ११३-१०पहा) इत्यादि म्हटलें आहे [ज्ञानाची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूला उद्देशून श्रुतिस्मृतींमध्ये संन्यासाचे जे विधान केलें आहे त्याच्यायोगानें ज्ञानकर्मसमुच्चयविधि बाधित होतो, कारण ज्ञानकर्मसमुच्चय मोक्षसाधन मानल्यास संन्यासविधि अनुपपन्न ठरतो, हे तर एक झालेंच, पण त्याशिवाय मोक्षाचा नुस्ता स्वभाव जरी पाहिला तरी समुच्चयवचन अयोग्य ठरते, असें सांगतात-]—**च मोक्षस्य अकार्यत्वात् मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यं**—आणि मोक्षाला कार्यत्व नसल्यामुळे मुमुक्षूला कर्मांचें आनर्थक्य आहे [म्ह० मोक्ष हे कोणत्याही कारणाचे कार्य नाही त्यामुळे मोक्ष उत्पन्न होत नाही. तो नित्य आहे त्यामुळे मुमुक्षूला मोक्षासाठी कर्म करावयास नको त्याने कर्म जरी केले तरी ते साक्षात् मोक्षोपयोगी नसल्यामुळे व्यर्थ आहे]

नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थमनुष्ठेयानीति चेत्, न, असंन्यासिविषयत्वात्प्रत्यवायप्राप्तेः । न ह्यग्निकार्याद्यकरणात्संन्यासिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यो यथा ब्रह्मचारिणामसंन्यासिनामपि कर्मिणाम् । न तावन्नित्यानां कर्मणामभावादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या कथमसतः सज्जायेतेत्यसतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः ।

भाष्यार्थ—नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थं अनुष्ठेयानि इति चेत्—(विहितं कर्म न करणारा, निंदित कर्म करणारा व विषयामध्यें आसक्त होणारा नर पतित होतो, असें स्मृतिवचन असल्यामुळे) मुमुक्षूनेंही नित्य कर्में प्रत्यवायपरिहारार्थ अवश्य अनुष्ठावीं, असें म्हणाल तर—**न प्रत्यवायप्राप्तेः असंन्यासिविषयत्वात्**—तें बरोबर नाही। कारण प्रत्यवायप्राप्तीचा विषय संन्यासी नाही असंन्यासी त्या प्रत्यवायप्राप्तीचा विषय आहे [जो ज्या कर्मांमध्ये अधिकारी असतो त्याने ते न केल्यास त्याला प्रत्यवाय लागतो पण जो कर्मांचा अधिकारीच नाही त्या संन्याशाने ते न केल्यास त्याला प्रत्यवाय लागण्याचें काही कारणच नाही हीच गोष्ट उदाहरणाने स्पष्ट करितात-]—**यथा असंन्यासिनां कर्मिणां अपि ब्रह्मचारिणां तथा संन्यासिनः अग्निकार्यादि-अकरणात् प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः**—ज्याप्रमाणे संन्यासी नसलेल्या कर्मठांना व ब्रह्मचाऱ्यांनाही अग्निकार्य, समिद्धोम, स्वाध्या

१ 'अकुर्वन्विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् । प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति ' किंवा ' प्रसक्तश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ' मनु अ ११ श्लो ४४

इत्यादि न केल्याने प्रत्यवाय लागतो त्याप्रमाणे मन्त्रादयाज्ञ अग्निकार्यादि न केल्याने प्रत्यवाय लागतो, अशा कल्पना करता येणे शक्य नाही [विहित कर्म न करण्याने प्रत्यवाय लागतो, असें गृहीत धरून हे सांगितलें पण आता निषिद्ध आचरण केल्यानेंच प्रत्यवाय लागू शकेल, केवल अकरणानें म्ह० कर्मांच्या अभावापासून प्रत्यवायरूप भावाची उत्पत्ति होणें, शक्य नाही कारण अभावापासून भाव होणें, हे लोक व वेद या दोन्ही प्रमाणाच्या विरुद्ध आहे, अशा आशयाने सांगतात–]—**नित्यानां कर्मणां अभावात् एव भावरूपस्य प्रत्यवायस्य उत्पत्तिः न तावत् कल्पयितुं शक्या**—नित्य कर्मांच्या अभावापासूनच भावरूप प्रत्यवायाची उत्पत्ति होते, अशी कल्पना करणेंच शक्य नाही —**असतः सत् कथं जायेत इति असतः सज्जन्मासंभवश्रुतेः**—असत्पासून सत् कसें उत्पन्न होईल? अशा प्रकारें अभावापासून भावाची उत्पत्ति संभवत नाही, हें सांगणारी श्रुति आहे, त्यामुळें तशी कल्पना करता येत नाही

यदि विहिताकरणादसंभाव्यमपि प्रत्यवायं श्रूयाद्वेदस्तदाऽनर्थकरो वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात्। विहितस्य करणाकरणयोर्दुःखमात्रफलत्वात्। तथा च कारकं शास्त्रं न ज्ञापकमित्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात्। न चैतदिष्टम्। तस्माद्य संन्यासिनां कर्माण्यतो ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः ॥

भाष्यार्थ—('अहोपण नित्य कर्मांचे विधान करणाऱ्या वेदानेंच ते न केल्यास प्रत्यवाय लागतो, असें सांगितलें आहे तेव्हा 'कथं असतः सत् जायेत' या श्रुतीच्या आधारानें प्रत्यवाय लागत नाही, असें वेदविरुद्ध कसें म्हणतां?' उत्तर–)—**यदि वेदः विहिताकरणात् असंभाव्यं अपि प्रत्यवायं श्रूयात्**—जर वेद विहित कर्मांच्या अननुष्ठानापासून असंभाव्य असाही प्रत्यवाय मागू लागेल—**तदा अनर्थकरः वेदः अप्रमाणं इति उक्तं स्यात्**—तर अनर्थकर वेद अप्रमाण आहे, असें म्हटल्यासारखें होईल (अहोपण विहित कर्म न केलें तर प्रत्यवाय लागतो, असें वचन असल्यामुळें नित्य कर्मांचें विधान करणारा वेद अनर्थकर व अप्रमाण कसा होईल? उत्तर–) —**विहितस्य करणाकरणयोः दुःखमात्रफलत्वात्**—कारण विहित कर्माचें अनुष्ठान केलें तरी दुःख–कर्मानुष्ठानामुळें होणारे क्लेश व न केलें तरी दुःख–प्रत्यवायप्राप्ति–मिळून वेदोक्त विहित कर्माचें तें केलें तरी व न केलें तरी दुःख हेंच एक फल मिळून, म्हणून वेद अनर्थकर, व त्यामुळेंच तो अप्रमाण [अहो पण वेद अभावामध्येंही भावाला उत्पन्न करण्याचें सामर्थ्य उत्पन्न करील, आणि त्यामुळें विहित कर्मांचें अनुष्ठान न करणें, या अभावापासून झालेल्या प्रत्यवायाचा परिहार विहित कर्मांचें अनुष्ठान केल्यानें होईल' उत्तर–)—**तथा च शास्त्रं कारकं, ज्ञापकं न इति अनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात्**—आणि तसेंच शास्त्र हें कारक आहे–अपूर्वशक्ति उत्पन्न करणारें आहे, नुसतें ज्ञापक नाही, असा त्याचा अयुक्त अर्थ कल्पिल्यासारखें होईल [पदार्थांच्या लोकप्रसिद्ध शक्तींच्या आश्रयानेंच शास्त्राची प्रवृत्ति होते, असें मानलेलें असल्यामुळें व पदार्थांत अपूर्व शक्तीचें आधान करणें, अयोग्य असल्यामुळें शास्त्र ज्ञापकच आहे पण तुम्ही

म्हणतां तसेंच जर शास्त्र असेल तर ते कारक ठरेल. म्ह० त्याचा असंभाव्य अर्थ कल्पिला असे होईल आणि शास्त्र कारक ठरल्यास त्याचे प्रामाण्य अबाधित राहणार नाहीं.]—**न च एतत् इष्टं**—पण अपौरुषेय वेद अप्रमाण ठेवणे इष्ट नाहीं.—**तस्मात्**—अकरणापासून प्रत्यवायाची उत्पत्ति होणे शक्य नसल्यामुळे—**संन्यासिनां कर्माणि न**—संन्याशयांना कर्मे नाहीत. (ते ज्ञाननिष्ठ असल्यामुळेच त्यांना कर्मसंन्यासित्व आहे. त्यामुळे त्यांना कर्मांचा संभवच नाहीं.)—**अतः ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः**—यास्तव ज्ञान व कर्म यांच्या समुच्चयाची अनुपपत्ति आहे.

'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इत्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च। यदि हि भगवता द्वितीयेऽध्याये ज्ञानं कर्म च समुच्चयेन त्वयाऽनुष्ठेयमित्युक्तं स्यात्ततोऽर्जुनस्य प्रश्नोऽनुपपन्नो ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति। अर्जुनाय चेद्बुद्धिकर्मणी त्वयाऽनुष्ठेये इत्युक्ते या कर्मणो ज्यायसी बुद्धिः साऽप्युक्तैवेति 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव' इति प्रश्नो न कथंचनोपपद्यते। न चार्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नानुष्ठेयेति भगवतोक्तं पूर्वमिति कल्पयितुं युक्तं येन ज्यायसी चेदिति प्रश्नः स्यात्॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानकर्मसमुच्चयाच्या अनुपपत्तीचे आणखी एक कारण-)—**च 'ज्यायसी चेत् कर्मणः ते मता बुद्धिः' इति अर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेः**—आणि 'कर्मांहून ज्ञान श्रेष्ठ आहे, असें जर तुला संमत आहे,' असा अर्जुनाचा प्रश्नही उपपन्न होत नाहीं. (ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षीं अर्जुनाचा हा प्रश्नही अयोग्य ठरतो. तो कसा तेंच सविस्तर सांगतात-)—**यदि हि द्वितीये अध्याये भगवता ज्ञानं च कर्म समुच्चयेन त्वया अनुष्ठेयं इति उक्तं स्यात्**—जर दुसऱ्या अध्यायात भगवानांनीं ज्ञान व कर्म यांचें तूं समुच्चयानें अनुष्ठान करावेस असें सांगितलें असेल—**ततः 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिः' इति अर्जुनस्य प्रश्नः अनुपपन्नः**—तर 'ज्यायसी चेत्०' हा अर्जुनाचा प्रश्न अयोग्य ठरतो.—**अर्जुनाय चेत् त्वया बुद्धिकर्मणी अनुष्ठेये इति उक्ते कर्मणः ज्यायसी या बुद्धिः सा अपि उक्ता एव**—अर्जुनाला जर तूं ज्ञान व कर्म या दोन्हींचें अनुष्ठान करावेस, असें सांगितलें असेल तर कर्मांहून श्रेष्ठ असलेली जी बुद्धि-ज्ञान तीही सांगितलीच असेल.—**इति**—त्यामुळें—**'तत् हे केशव घोरे कर्मणि मां किं नियोजयसि' इति प्रश्नः कथंचन न उपपद्यते**—तर मग हे केशवा, तू घोर कर्मांत मला कां नियुक्त करतोस, हा प्रश्न कोणत्याच प्रकारें संभवत नाहीं (तुला कर्मांचाच अधिकार आहे, अ. २ श्लो. ४७ असा अर्जुनाला उपदेश केलेला आहे. त्यामुळें त्याला श्रेष्ठ असलेली बुद्धि सांगितली नाहीं, हें उघड आहे. म्हणून अर्जुनाचा हा प्रश्न योग्यच आहे, असें कोणी म्हणेल तर सांगतात-)—**अर्जुनस्य एव ज्यायसी बुद्धिः न अनुष्ठेया इति भगवता पूर्वं उक्तं इति कल्पयितुं न युक्तं**—अर्जुनालाच तेवढी श्रेष्ठ असलेली बुद्धि अनुष्ठान करण्यास योग्य नाहीं, असें भगवानांनी पूर्वी सांगितलें, अशी कल्पना करणें युक्त नव्हे, की—**येन 'ज्यायसी चेत्०' इति प्रश्नः स्यात्**—ज्या कल्पनेनें

'ज्यायसी चेत्०' हा अर्जुनाचा प्रश्न संभवेल. [भगवानांनी सर्वच अनात्मज्ञाना चित्तशुद्धीसाठी कर्माधिकार सांगितला आहे, एवढ्या अर्जुनाला उद्देशून नाही, तसेच ' ही मी तुला सांख्यबुद्धि सांगितली, आता योगबुद्धि ऐक,' असे म्हणून ज्ञाननिष्ठाही सांगितली आहे. त्यामुळे तशी कल्पना करता येत नाही.]

यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधाद्युगपदनुष्ठानं न संभवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्ततोऽयं प्रश्न उपपन्नो ज्यायसी चेदित्यादिः । अविवेकतः प्रश्नकल्पनायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्यते । न चाज्ञाननिमित्तं भगवत्प्रतिवचनं कल्प्यम् । अस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचनदर्शनाज्ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः । तस्मात्केवलादेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येषोऽर्थो निश्चितो गीतासु सर्वोपनिषत्सु च । ज्ञानकर्मणोरेकं वद निश्चित्येति चैकविषयैव प्रार्थनाऽनुपपन्नोभयोः समुच्चयसंभवे । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति च ज्ञाननिष्ठासंभवमर्जुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति ।

'भाष्यार्थ—(तर मग अर्जुनाचा प्रश्न कोणत्या पक्षा उपपन्न होतो ? उत्तर-)— **पुनः यदि**—पण याच्या उलट जर—**ज्ञानकर्मणोः विरोधात् एकस्य पुरुषस्य युगपत् अनुष्ठानं न संभवति**—ज्ञान व कर्म याचा विरोध असल्यामुळे एका पुरुषाचे एकाच वेळा ज्ञान व कर्म याचे अनुष्ठान संभवत नाही,—**इति भगवता भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं पूर्वं उक्तं स्यात्**—म्हणून भगवानांना ज्ञान व कर्म याना भिन्न पुरुषानुष्ठेयत्व आहे, त्याचे अधिकारी भिन्न भिन्न आहेत, असे पूर्वी सांगितले असेल **—ततः**—तरच—**'ज्यायसी चेत्०' इत्यादि. अयं प्रश्नः उपपन्नः स्यात्**—'ज्यायसी चेत्०' इत्यादि हा प्रश्न उपपन्न होईल [ज्ञान व कर्म याचा विरोध आहे. कर्मांची सामग्री निराळी व ज्ञानाचा निराळा (गी भा. पृ ४७पहा) त्यामुळे एकाच पुरुषाला एकाच वेळा त्या दोघांचे अनुष्ठान करता येत नाही, म्हणून त्याचे अधिकारी निरनिराळे आहेत, असे जर भगवानांना दुसऱ्या अध्यायात सांगितले असेल तरच अर्जुनाचा 'ज्यायसी चेत्०' इत्यादि प्रश्न योग्य होईल,त्यावाचून तो केव्हाच योग्य ठरणार नाही कदाचित् यावर कोणी म्हणेल की, अर्जुनाला भगवानांच्या उपदेशाचा आशय कळला नाही, म्हणून त्याने असा प्रश्न केला, तर तेही जुळत नाही–)—**अविवेकतः प्रश्नकल्पनायां अपि**—अविवेकामुळे अर्जुनाने असा प्रश्न केला, अशी जरी कल्पना केली तरी—**भगवतः भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन प्रतिवचनं न उपपद्यते**—भगवानाचे कर्म व ज्ञान याचे अनुष्ठान भिन्न भिन्न पुरुषानीच करता येते, अशा प्रकारचे प्रतिवचन सयुक्तिक ठरत नाही. (मी दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत, ज्ञानयोगाने सांख्याची व कर्मयोगाने योग्यांची, असे भगवानांना जे उत्तर दिले आहे ते अर्जुनाचा प्रश्न अविवेककृत आहे, असे मानले तरी सयुक्तिक ठरत नाही ' अहो भगवानांचे प्रतिवचनही अज्ञाननिमित्तच आहे, ' असे समजावे तर)—**भगवत्प्रतिवचनं अज्ञाननिमित्तं न कल्प्यं**—भगवानाचे उत्तरही अज्ञानामुळेच आहे, अशी कल्पना करणे अगदीच अनुचित आहे.

(कारण भगवान् सर्वज्ञ आहेत, अशी त्यांची प्रसिद्धि आहे. अर्जुनाचा प्रश्नही अज्ञानकृत व भगवानाचें उत्तरही तसेंच असे म्हटल्यास त्या प्रसिद्धीशीं विरोध येतो.)—**अस्मात् च**—यामुळेंही ज्ञानकर्मसमुच्चय हा शास्त्रार्थ नव्हे—**ज्ञानकर्मनिष्ठयोः भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनदर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुचयानुपपत्तिः**—आणि ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा यांचें अनुष्ठान करणारे अधिकारी भिन्न भिन्न आहेत असें भगवानाचें प्रतिवचन दिसत असल्यामुळें ज्ञान व कर्म यांच्या समुच्चयाचा असंभव आहे.—**तस्मात् केवलात् एव ज्ञानात् मोक्षः इति एषः अर्थः गीतासु च सर्वोपनिषत्सु निश्चितः**—यास्तव केवल ज्ञानानेच मोक्ष, असा हा अर्थ गीतेमध्यें व सर्व उपनिषदामध्यें निश्चित आहे.—**च उभयोः समुच्चयसंभवे ज्ञानकर्मणोः एकं निश्चित्य वद इति एकविषया एव प्रार्थना अनुपपन्ना**—आणि त्या दोहोंचा समुच्चय जर संभवला असता तर ज्ञान व कर्म यांतील एकाचाच निश्चय करून मला सांग अशा त्यांतील एकाविषयींच प्रार्थना करणें अयोग्य झालें असतें. —**'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं' ४.१५ इति अर्जुनस्य ज्ञाननिष्ठासंभवं अवधारणेन दर्शयिष्यति**—म्हणून तूं कर्मच कर, असें म्हणून अर्जुनाच्या ज्ञाननिष्ठेचा असंभव (कर्म एव-कर्मच या) अवधारणेनें भगवान् पुढें दाखविर्तील. ['कर्म एव' यांतील एवकार कर्माचाच निर्धार सांगत आहे, व 'कर्मच' असें म्हटल्यानें ज्ञानाचें निरसन होतें. तुला कर्माचाच अधिकार आहे, ज्ञानाचा नाहीं, असें त्यावरून निश्चित होतें (अ. २ श्लो. ४७) दुसऱ्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकाच्या आरंभीं जें भाष्य आहे त्याला संबंधग्रंथ असें म्हणतात. त्यांत समस्त शास्त्रार्थांचा संग्रह केला आहे. तेथें या समुच्चयवादाचेंही खंडन केलें आहे. पण तें संक्षिप्त असून हें येथील विवरणासारखें आहे, त्यामुळें यावर पुनरुक्त दोष येत नाहीं.]

---

१ आचार्यांनी या भाष्यांत ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें खंडन सविस्तर केलें आहे. ज्ञान व कर्म यांचा एकत्र येणें एका पुरुषाचे ठिकाणीं संभवत नाहीं, असें ज्या कारणावरून दाखविलें आहे, त्या सर्वांचें सयुक्तिकपणें खंडन केल्यावांचून कोणालाही गीतेंत किंवा उपनिषदांत ज्ञानकर्माचा समुच्चय विहित आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं. आचार्यांनी गीताभाष्यांतच ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें खंडन केलें आहे, असें नाहीं. तर उपनिषद्भाष्यांत व ब्रह्मसूत्रभाष्यांतही तें केलें आहे. पण त्यांचें तें खंडन श्रौत स्मार्त कर्म व आत्मज्ञान यांच्या समुच्चयाला उद्देशून आहे, लौकिक कर्म व ज्ञान यांना उद्देशून नाहीं. प्राचीन ज्ञानकर्मसमुच्चयवादाचें म्हणणें 'केवल आत्मज्ञान हें मोक्षाचें साधन नव्हे, तर ज्ञान व श्रौत स्मार्त कर्मानुष्ठान ही दोन्हीं मिळून मोक्षसाधन आहे' (मागें पृ. ४३ पहा) असें आहे व रहस्यकार-आत्म्याचें कल्याण कशांत आहे हें ज्ञान, साम्यबुद्धीरूप ज्ञान, इत्यादि प्रकारचें ज्ञान झाल्यावर (गीता र. पृ. २५, २९८, ४४९, वगैरे पहा) मरेपर्यंत सांसारिक कर्में करीत राहणें, पत्करलेला धंदा करणें, खाणें, पिणें, राहणें, वगैरे करणें यांना ज्ञानकर्मसमुच्चय म्हणतात. या समुच्चयाला ते मोक्षाचें साधन म्हणत नाहींत! तर ज्ञानोत्तर संन्यास व कर्मयोग हे दोन स्वतंत्र मोक्षमार्ग समजतात!! ३०६ पा [illegible] त्यांत संन्यासाहून कर्म श्रेष्ठ २०५ असें प्रति-

पादितात हाच गीतेचा सिद्धान्त म्हणतात व तो संन्यासमार्गीयांना कसा रुचणार ? असा अद्वैतवाद्यावर आक्षेप घेतात पण त्यांचा ज्ञानकर्मसमुच्चय नाममात्र आहे त्याला काही अर्थच नाही आचार्यांनी वर ज्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें खण्डन केलें आहे, त्याचें प्रतिखण्डन या अर्थशून्य ज्ञानकर्मसमुच्चयानें होत नाही रहस्यकाराचें कर्म हा कर्मयोगच नव्हे तें सर्व प्राणिसाधारण स्वाभाविक व लौकिक कर्म आहे तें मोक्षाचें साधन कधीच होऊ शकत नाही तें चित्तशुद्धीचेंही साधन होऊ शकत नाही मग ज्ञानाचें साधन कर्म होणार ? काही ठिकाणी 'आपल्या धर्माप्रमाणें सांसारिक कर्में' इत्यादि शब्द त्यांनी योजले आहेत, पण गीतेंतील कर्मशब्दाचा अर्थ त्यांनी ५६–५७ पानांत स्पष्टपणें ठरवून टाकला आहे खाणें, पिणें, लग्नें, खेळणें, जेवणें वगैरे हा त्यांचा अर्थ आहे कर्म म्ह० जगाचा व्यवहार, ३०७ धर्म स्वीकारला का तो धर्म पृ ६८७ अर्थात् हा ज्ञानकर्मसमुच्चय म्ह० एक अपूर्वच गोष्ट आहे असल्या ज्ञानकर्मसमुच्चयानें आचार्यांनी सविस्तर व सोपपत्तिक केलेल्या वर्तिकाराच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाच्या खण्डनाचें प्रतिखण्डन होणें शक्य नाही कारण असल्या लौकिक ज्ञानकर्मसमुच्चयाचा मोक्षाशी काहीच संबंध नाही आधुनिक सुशिक्षितांना 'तौलनिक चिकित्सा पद्धतीचें' जें एक वेड लागलेलें दिसतें त्याच्या भरांत पाश्चात्त्य निवृत्तिमार्ग व प्रवृत्तिमार्ग यांचा आमच्याकडील संन्यास व कर्मयोग यांच्याशी तुलना करण्याचाही रहस्यकारांनी प्रयत्न केला आहे पण 'पाश्चात्त्यांचा निवृत्तिमार्ग म्ह० तत्त्वविचारांत गढून राहणें व प्रवृत्तिमार्ग म्ह० राजकारणांत गढून राहणें' हें जर खरें आहे तर त्यांच्या त्या दोन मार्गांची वैदिक ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग यांच्याशी तुलना कशी संभवते तेंच समजत नाही आमचे वैदिक मार्ग केवळ धर्मप्रधान व त्यांचे केवळ लौकिक आमचे परमार्थसाधनभूत व त्यांचे ऐहिक उत्कर्षाचे उपायभूत तेव्हा " अधिभौतिक तत्त्वज्ञ पण्डित निरंशे यानें निर्व्याज राजकारणांत न पडणाऱ्या सॉपेनहॉएरसारख्या तत्त्ववेत्त्यावर झोड उठवून त्यास 'मूर्खांतलें मूळ' जरी म्हटलें असलें " तरी रहस्यकारानें आमच्या वैदिक विरक्त स्थितप्रज्ञावर, बिचाऱ्या मुमुक्षूवर तशीच झोड उठवावयास नको होती कारण निव्वळ राजकारण हा केवळ लौकिक व राजस लोकांचा विषय असून मुमुक्षूचा सात्त्विक कर्मयोग किंवा संन्यास हा परमार्थाचा व सात्त्विक वैदिक धर्माचा विषय आहे अर्थात् त्यांची तुलनाच संभवत नाही रहस्यकारांनी ही गोष्ट ३०१ पृष्ठावरील टीपेंत कबूलही केली आहे असो, सारांश रहस्यकाराचा ज्ञानकर्मसमुच्चय शुद्ध लौकिक आहे शास्त्रीय नव्हे 'ज्ञानी पुरुष जगाचे व्यवहार करतो किंवा न करतो एवढ्या एकाच गोष्टीवर नजर देऊन संन्यास व कर्मयोग या दोन मार्गांचा गीतेंत भेद केला आहे " ३०७ असें रहस्यकार म्हणतात, पण तें अगदी अप्रयोजक आहे कारण ज्ञानयोग व कर्मयोग हे दोन मार्ग किंवा भेद गीतेचे नसून सनातन वैदिक धर्माचे आहेत अर्थात् 'ज्ञानी पुरुष जगाचे व्यवहार करतो किंवा न करतो, या गोष्टीकडे नजर देऊन' त्यांचा गीतेंत भेद केलेला नाही तर कर्माधिकारित्व व ज्ञानाधिकारित्व यांना उद्देशून उपनिषदांत केलेल्या भेदाला धरूनच गीतेंतील भेद आहे तो निर्मूल नाही 'कर्मयोग मोक्षाचें साक्षात् साधन नसून चित्तशुद्धि व ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा तें मोक्षसाधन आहे' असें जें आचार्यादि अद्वैताचार्यांचें म्हणणें आहे त्या संबंधानें रहस्यकार म्हणतात—" पण हा अर्थ स्वीकारल्यास सांख्य (संन्यास) व योग (कर्मयोग)

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन ।
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ॥ १ ॥

अशा या जगात द्विविध म्ह० दोन प्रकारच्या निष्ठा आहेत (गी ३.३) असें जें भगवताना म्हटलें आहे त्यांतील द्विविध या पदाचें स्वारस्य बिल्कूल रहात नाहीं " ३०२ ३ पण अगोदर सांख्य म्ह० संन्यास नव्हे, सांख्य म्ह० ज्ञान व योग म्ह० नुसता 'कर्मयोग नव्हे, तर योग म्ह० त्या ज्ञानाचा उपाय,व 'लोके' याचाही अर्थ 'जगात' असा नसून 'त्रैवर्णिकात' असा आहे द्विविध निष्ठा हा एकवचनी शब्द आहे दोन प्रकारची निष्ठा कारण मूळात 'द्विविधा निष्ठा प्रोक्ता' असें एकवचन आहे त्यामुळें 'दोन प्रकारच्या निष्ठा आहेत' हें म्हणणें योग्य नाही, येथें जसें हें एकवचन आहे तसेंच पुढें चवथ्या अध्यायाच्या पहिल्या श्लोकात ' इमं योगं ' असें एकवचनच आहे व तो योगशब्द दुसऱ्या व तिसऱ्या अध्यायातील उपदेशाला उद्देशून आहे त्यामुळें द्विविध निष्ठा किंवा सांख्य कर्मयोग हा एकच मोक्षोपाय असून त्यात उपाय उपेय–साध्यसाधनभाव आहे, हें उघड आहे दोन प्रकारची म्ह० एक उपायरूप–साधनरूप व दुसरा उपेयरूप–साध्यरूप निष्ठा आहे त्यामुळें ' द्विविध ' या पदाचें स्वारस्य रहात नाही, हें म्हणणें चुकीचें आहे उलट ' द्विविधा निष्ठा ' दोन प्रकारची निष्ठा असा स्पष्ट एकवचनी शब्द असताना कर्म व ज्ञान हे दोन स्वतंत्र मार्ग आहेत असा आग्रह धरण्यातच कांही स्वारस्य नाही रहस्यकार पुन म्हणतात—"ज्याला आत्म्याचें कल्याण कशात आहे हें कळत अशा ज्ञानी पुरुषानें युद्धादि स्वधर्मोक्त सांसारिक कर्में आमरणान्त करावी का करू नये हाच गीतेंतला मुख्य प्रश्न असून ज्ञानी पुरुषानेंही नाहुषण्याचा हा कर्में निष्कामबुद्धीनें केलीच पाहिजेत हा गीतेंतील कर्मयोग आहे, आणि तो संन्यासमार्गाचें पूर्वांग कधीच होऊ शकत नाही " ३०१ रहस्यकाराचा ज्ञानी कोण तें येथें स्पष्ट कळतें पण अशा ज्ञानी पुरुषानें संन्यास करावा, असें आचार्यादि कोणीच अंडनयार्दी म्हणत नाहीत त्यामुळें त्यानें युद्धादि सांसारिक कर्में करावी का करू नये, हा प्रश्नच उपस्थित होत नाही हा प्रश्न गीतेंतला नसून रहस्यकाराच्या मनातला आहे गीतेंत ' ज्ञानी तु मे आत्मा एव–' ज्ञानी तर माझा आत्माच आहे, असें भगवानांनी ज्याच्याविषयी म्हटलें आहे तो ज्ञानी रहस्यकाराच्या ज्ञानी पुरुषाहून अगदीं भिन्न आहे भगवानाचा आत्मा झालेला ज्ञानीच ज्ञाननिष्ठेचा मुख्य अधिकारी आहे त्यामुळें रहस्यकाराच्या ज्ञानी पुरुषानें युद्धादि सांसारिक कर्में मरेपर्यंत जरी केलीं तरी त्यात अद्वैत सिद्धान्ताची कांहीं हानि नाहीं, व त्यांना इष्ट असलेल्या ज्ञान व कर्म याचा समुच्चय त्यांनी जरी मानला तरी त्यात आमच्याचें कांही जात नाहीं अशा ज्ञानाचा व सांसारिक स्वधर्मोक्त कर्मांचाच केवळ नव्हे तर तशा ज्ञानाचा व निषिद्ध कर्मांचाही समुच्चय मानण्यास आम्ही तयार आहों मात्र जीवन्मुक्तीला साक्षात् कारण होणारें ज्ञान व शास्त्रोक्त नित्य नैमित्तिक कर्म यांचा समुच्चय संभवत नाहीं अथात् कर्मयोग हें साधन–पूर्वांग व ज्ञानयोग हें साध्य होय भगवानांनी अर्जुनाला त्याच्या अधिकाराप्रमाणें ज्ञानयोगाचें साधन म्हणून कर्मयोग उपदेशिला आहे, ज्ञानोत्तर नव्हे आचार्यांनी भाष्यात हेंच प्रतिपादन केलें आहे व आम्हीही त्याचाच अनुवाद करीत आहों.

अन्वयार्थ—हे जनार्दन—हे कृष्णा !—कर्मण—कर्माहून—बुद्धिः—ज्ञान—ते—तुला—ज्यायसी—श्रेष्ठ—चेत्—जर—मता—समत आहे—तत्—तर मग—हे केशव—हे केशवा—घोरे कर्मणि—घोर कर्मांत—मां—मला—किं—का यरें—नियोजयसि—नियुक्त करतोस ? १

ज्यायसी चेदिति । ज्यायसी श्रेयसी चेद्यदि कर्मण सकाशात्ते तव मताऽभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हे जनार्दन । यदि बुद्धिकर्मणी समुचिते इष्टे तदेकं श्रेय साधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति कर्मणोऽतिरिक्तकरण बुद्धेरनुपपन्नमर्जुनेन कृत स्यान्न हि तदेव तस्मात्फलतोऽतिरिक्त स्यात् । तथा कर्मण श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिरश्रेयस्कर च कर्म कुर्विति मा प्रतिपादयति तत्किं नु कारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्वंस्तत्किं कस्मात्कर्मणि घोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मा नियोजयसि केशवेति च यदाह तच्च नोपपद्यते अथ स्मार्तेनैव कर्मणा समुच्चय सर्वेषा भगवतोक्तोऽर्जुनेन चावधारितश्चेत्तत्किं कर्मणि घोरे मा नियोजयसीत्यादि कथ युक्त वचनम् ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—' ज्यायसी चेत्० ' इति अर्जुन उवाच—'ज्यायसी चेत्०' इत्यादि अर्जुन विचारू लागला.—**हे जनार्दन, कर्मणः सकाशात् बुद्धिः-ज्ञानं ज्यायसी-श्रेयसी चेत्-यदि ते-तव मता-अभिप्रेता—**हे जनार्दना, कर्मा पेक्षां बुद्धि म्ह० ज्ञान अधिक-श्रेष्ठ आहे, असें जर तुला अभिमत-अभिप्रेत अ सेल [-कर्माहून ज्ञान श्रेष्ठ आहे, असा जर तुझा निश्चयच असेल तर मग मला तू घोर कर्मांत का नियुक्त करतोस, असा संबंध]—**यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे—**जर ज्ञान व कर्म हा समुच्चित इष्ट असता-त्याच एकाच वेळा एकाच पुरुषानं अनुष्ठान करावें, असें जर भगवानाना समत असतें—**तदा एकं श्रेयःसाधनं इति कर्मणः ज्यायसी बुद्धि इति कर्मणः बुद्धेः अतिरिक्तकरण अर्जुनेन अ नुपपन्नं कृत स्यात्—**तर ' एक श्रेय साधन मला सांग, ' असें म्हणणें, 'कर्माहून बुद्धि श्रेष्ठ ' असं म्हणून कर्माहून बुद्धीला पृथक् करणें, हे सर्व अर्जुनानं अयोग्य केलें असें होईल [कारण ज्ञान व कर्म याचा समुच्चय जर मोक्षाचें साधन आहे, तर त्यातील एकच श्रेय साधन सांग असें कसें म्हणता येईल ? तसेच समुच्चय हं जर एक मोक्ष साधन आहे तर त्यातील एक कमी व दुसरें अधिक असें कसें म्हणता येईल ?]—**हि-तत् एव तस्मात् फलतः अतिरिक्तं न स्यात्—**कारण तेंच त्याहून फलत अधिक होणं शक्य नाही (समुच्चयपक्षी त्यातील प्रत्येकाला श्रेय साधनत्व नाही ता दोन्ही मिळून एक श्रेय साधन होतें त्यामुळें केवल कर्माहून केवल ज्ञानाला फलाच्या दृष्टीनं भिन्नता नाहीं अमो, याप्रमाणें या श्लोकाच्या पूर्वार्धावरून समुच्चयपक्ष जसा अ नुपपन्न ठरतो तसाच तो उत्तरार्धावरूनही अनुपपन्न ठरतो, असें दाखवितात-)—**तथा भगवता कर्मणः बुद्धिः श्रेयस्करी उक्ता अश्रेयस्करं च कर्म कुरु इति मां प्रतिपादयति—**त्याचप्रमाणें भगवानानीं कर्माहून बुद्धि अधिक श्रेयस्कर आहे, व कर्म बुद्धीहून अश्रेयस्कर आहे, असं सांगितलें (अ २ श्लो ४९) तथापि तें

अश्रेयस्कर कर्मच कर (श्लो ४७) असें मला–अतिशय प्रेमळ भक्ताला ते सांगतात– **तत् किं नु कारण**–तें का बरें, याचें कारण काय ?–**इति भगवतः उपालम्भं इव कुर्वन्**–असा भगवानांचा जणुकाय उपालम्भचसा करीत–**तत् हे केशव घोरे-क्रूरे-हिंसालक्षणे कर्मणि मां किं-कस्मात् नियोजयसि**–तर मग हे केशवा, घोर-क्रूर-हिंसारूप कर्मांमध्यें मला का–कोणत्या कारणामुळें नियुक्त करतोस ? (मला युद्धासारख्या क्रूर कर्माची प्रेरणा का करतोस ?)–**इति च यत् आह तत् च न उपपद्यते**–असें जें अर्जुन म्हणत आहे तेंही समुच्चयपक्षीं उपपन्न होत नाहीं [आता श्रौत व स्मार्त कर्मांशीं ज्ञानाचा समुच्चय, हें गृहस्थाचें श्रेय साधन आहे व स्मार्त कर्मांशीं ज्ञानाचा समुच्चय हें इतर आश्रमांतील लोकांच्या मोक्षाचें साधन आहे, असें भगवानांनीं सांगितलें व अर्जुनहि तसेंच समजला, असें जें वृत्तिकारांनीं वर म्हटलें आहे त्याचा अनुवाद करून पुन त्यावर दोष देतात–]–**अथ सर्वेषां स्मार्तेन एव कर्मणा समुच्चयः भगवता उक्तः च अर्जुनेन अवधारितः चेत्**–बरं, सर्व आश्रमांतील लोकांच्या स्मार्तकर्मांशींच ज्ञानाचा समुच्चय भगवानांनीं सांगितला व अर्जुनानें जाणला असें म्हणावें तर–**'तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि' इत्यादि वचनं युक्तं कथं**–तर मग तू मला घोर कर्मांत का नियुक्त करतोस ? हें अर्जुनाचें निंदावचन युक्त कसें होतें ? (तें मुळींच उपपन्न होत नाहीं अर्थात् भगवानांना कोणत्याच कर्मांशीं ज्ञानाचा समुच्चय इष्ट नाहीं) १

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ–**व्यामिश्रेण इव**–जणु काय अत्यंत घोटाळ्याच्या–**वाक्येन**–वाक्यानें–**मे बुद्धिं**–माझ्या बुद्धीला–**मोहयसि इव**–तू मोहच पाडीत आहेस मला जणु काय भ्रमांत पाडीत आहेस–**तत्**–यास्तव–**येन**–ज्याच्या योगानें–**अहं**–मी–**श्रेयः**–कल्याणास–**आप्नुयाम्**–प्राप्त होईन–**तत्**–तें–**एकं**–एक–**निश्चित्य**–ठरवून–**वद**–मला सांग २

किं च–व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणेव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवांस्तथापि मम मन्दबुद्धेर्व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति । तेन मम बुद्धिं मोहयसीव । मम बुद्धिव्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तस्त्वं तु कथं मोहयस्यतो ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसीव मे ममेति । त्वं तु भिन्नकर्तृकयोर्ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासंभवं यदि मन्यसे तत्रैवं सति तत्तयोरेकं यदिदं कर्म वेदमेवार्जुनस्य योग्यं बुद्धिशक्त्यवस्थानुरूपमिति निश्चित्य वद ब्रूहि । येन ज्ञानेन कर्मणा वाऽन्यतरेण श्रेयोऽहमाप्नुयां प्राप्नुयाम् । यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्तत्कथं तयोरेकं वदेत्येकविषयमर्जुनस्य शुश्रूषा स्यात् । न हि भगवता पूर्वमन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्वक्ष्यामि नैव द्वयमिति । येनोभयप्राप्त्यसंभवमात्मनो मन्यमान एकमेव प्रार्थयेत ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'व्यामिश्रेण०' इति—'व्यामिश्रेण०' या श्लोकानें आणखीही एका कारणानें अर्जुनाचा प्रश्न समुच्चयानुसारी नाहीं, असें सांगतात—**व्यामिश्रेण इव** —जणुं काय अत्यंत मिश्रितशा-घोटाळ्याच्याशा वाक्यानें—**यद्यपि भगवान् विविक्ताभिधायी तथापि मम मन्दबुद्धेः भगवद्वाक्यं व्यामिश्रं इव प्रतिभाति** —जरी भगवान् अगदीं स्पष्ट कथन करणारा आहे, तरी मज मंदबुद्धीला भगवानाचें वाक्य अतिशय मिश्र-संकीर्ण असल्यासारखें भासतें —**तेन मम बुद्धिं मोहयासि इव** —त्या तसल्या घोटाळ्याच्या वाक्यानें माझ्या बुद्धीला तूं जणुं काय मोह पाडीत आहेस! —**त्वं तु मम बुद्धिव्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तः कथं मोहयसि—** पण तूं माझ्या बुद्धीचा व्यामोह घालविण्यासाठीच प्रवृत्त झालेला असून मला मोह कसा पाडतोस—**अतः मे-मम बुद्धिं मोहयसि इव इति ब्रवीमि—**म्हणून माझ्या बुद्धीला जणुं काय तूं मोहित करीत आहेस, असें मी म्हणतों—**त्वं तु भिन्नकर्तृकयोः ज्ञानकर्मणोः एकपुरुषानुष्ठानासंभवं यदि मन्यसे—**परंतु तूं ज्यांचे कर्ते भिन्न आहेत अशा–ज्ञान व कर्म–यांचें एकाच पुरुषाला एकाच वेळां अनुष्ठान करतां येणें शक्य नाहीं, असें जर मानीत असशील—**तत्र एवं सति—**तर तुझें मत असें असल्यास—**तत्-तयोः एकं बुद्धिं कर्म वा इदं एव अर्जुनस्य योग्यं बुद्धि-शक्ति अवस्थानुरूपं इति निश्चित्य वद-ब्रूहि—**त्या दोहोंतील एक म्ह० बुद्धि किंवा कर्म यांतील हेंच एक अर्जुनाला योग्य आहे, त्याची बुद्धि, शक्ति, अवस्था यांना हेंच अनुरूप आहे, असा निश्चय करून सांग [क्षत्रिय असलेल्या-मज अर्जुनाच्या अन्तःकरणाला, त्याच्या शरीरसामर्थ्याला, व युद्धाचा आरंभ होण्याचा प्रसंग असल्यामुळें त्या अवस्थेला जें ज्ञान किंवा कर्म उचित असेल तेंच तूं आपल्या बुद्धीनें ठरवून सांग.]—**येन ज्ञानेन कर्मणा वा अन्यतरेण अहं श्रेयः आप्नुयां-प्राप्नुयाम्—**ज्या ज्ञानानें किंवा कर्मानें म्ह० त्या दोहोंतील एकानें मी श्रेयाला–मोक्षाला प्राप्त होईन. (निश्चय करून त्यांतील एक सांगितल्यानें श्रोत्याला श्रेयःप्राप्ति हें फळ मिळेल. येथील श्रेय म्ह० मोक्ष आहे, नुसतें आत्म्याचें कल्याण नव्हे. कारण सर्व उपनिषदांत व गीतादि ग्रंथांत मोक्षप्राप्तीचेच उपाय सांगितलेले आहेत. असो, याप्रमाणें 'तदेकं०' इत्यादि या वाक्याचा अक्षरार्थ सांगून त्यावरून समुच्चय हा शास्त्रार्थ नव्हे, हेंच तात्पर्य कसें निष्पन्न होतें तें सांगतात–)—**यदि हि कर्मनिष्ठायां गुणभूतं अपि ज्ञानं भगवता उक्तं स्यात्—**जर कर्मनिष्ठेंत गौण रीतीनेंही ज्ञान भगवानानां सांगितलें असतें—**तत् 'तयोः एकं वद' इति एकविषया एव अर्जुनस्य शुश्रूषा कथं स्यात्—**तर 'त्या दोहोंतील एक सांग' अशी एका विषयाच अर्जुनाला ऐकण्याची इच्छा कशी झाली असती?—**ज्ञानकर्मणोः अन्यतरत् एव वक्ष्यामि न एव द्वयं इति भगवता न हि उक्तं—**ज्ञान व कर्म यांतील कोणतें तरी एकच मी तुला सांगेन, दोन सांगणारच नाहीं, असें कांहीं भगवानानीं अर्जुनाला म्हटलेलें नाहीं, की—**येन आत्मनः उभयप्राप्त्यसंभवं मन्यमानः एकं एव प्रार्थयेत्—**ज्या

कारणानें आपल्याला ज्ञान व कर्म या दोहोंच्या प्राप्तीचा असंभव आहे, असें समजणारा अर्जुन एकाचीच प्रार्थना करील! [कर्मनिष्ठेंत मुख्य किंवा गौण कोणत्याही प्रकारें ज्ञानाचा समावेश करण्यास भगवानांना जर सांगितलें असतें तर अर्जुनानें त्यांतील एकाविषयींच प्रार्थना केली नसती. भगवानांना 'मी तुला यांतील एकच सांगेन दोन्ही केव्हांही सांगणार नाहीं,' असें कांहीं अर्जुनाला म्हटलेलें नव्हतें! सारांश ज्ञानकर्मसमुच्चय भगवानांना संमत नाहीं, हें यावरून उघड होतें] २

१ पण रहस्यकार या दोन श्लोकांना असें अवतरण देतात—" कोणतेंहि कर्म समबुद्धीनें केलें म्ह० त्याचें पाप लागत नाहीं, हें खरें. पण कर्मापेक्षा समबुद्धिच श्रेष्ठ जर निर्विवाद आहे तर स्थितप्रज्ञाप्रमाणें बुद्धि सम केली म्हणजे झालें, कर्म कशाला पाहिजेत असें त्यावरून सिद्ध होत नाहीं " पुढें अर्थांतही 'कर्मापेक्षा साम्यबुद्धिच श्रेष्ठ' असें म्हटलें आहे म्ह० येथील बुद्धिशब्दाचा अर्थ ते साम्यबुद्धि असा करितात. पण तो बरोबर नाहीं, हें आम्ही वर (पृ. १८०) दाखविलेंच आहे. येथें बुद्धि म्ह० ज्ञान हाच अर्थ युक्त आहे. कारण साम्यबुद्धीनें कर्म कर, योगस्थ होऊन कर्म कर असें भगवानांना वर सांगितलेंच आहे. इथे कर्म व साम्यबुद्धि यांची तुलना केलेली नसून कर्म व बुद्धियोग यांची तुलना ४९ व्या श्लोकांत केली आहे आणि भिन्न उद्देशूनच अर्जुनाचा हा प्रश्न आहे. भगवानांनी उत्तरही ज्ञानयोग व कर्मयोग यांना उद्देशून आहे. कर्म व साम्यबुद्धि यांना उद्देशून नाहीं. त्यामुळें बुद्धि म्ह० साम्यबुद्धि [illegible] अर्थ अयोग्य आहे. अद्वैतसंप्रदायी भाष्य-टीकाकारांनी येथील बुद्धि म्ह० ज्ञान असा अर्थ करितात असें नाहीं, तर मध्वाचार्य म्हणतात—' आत्मस्वरूप ज्ञानसाधन चोक्तं पूर्वत्र। ज्ञानसाधनत्वेन अकर्म विनिंद्य कर्म विधीयते उत्तराध्याये। कर्मा ज्ञानं अत्युत्तम इति अभिहितं भगवता 'दूरेण ह्यवरं कर्म' इत्यादौ० " पूर्वाध्यायांत भगवानांनी सांख्यनिष्ठेनें आत्मस्वरूप व ज्ञानाचें साधन सांगितलें. पुढील तिसऱ्या अध्यायांत ज्ञानाचें साधन या रूपानें अकर्माची निंदा करून कर्माचें विधान केलें जातें. भगवानांनी 'दूरेण ह्यवरं कर्म०' या श्लोकांत कर्माहून ज्ञान उत्तम आहे असें सांगितलें आहे. रामानुजाचार्य म्हणतात—" यदि कर्मणो बुद्धिरेव ज्यायसी इति ते मता

[illegible]

लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥३॥

अन्वयार्थ—हे अनघ—हे निष्पाप अर्जुना!—**मया**—मी—**अस्मिन् लोके**—या लोकी—**द्विविधा निष्ठा**—दोन प्रकारची स्थिति—अनुष्ठानतत्परता—**पुरा**—पूर्वी-वैदिक संप्रदाय सुरू केला त्यावेळी-सृष्टीच्या आरंभी—**प्रोक्ता**—सांगितली.—**सांख्यानां**—स्थितप्रज्ञ सन्याशाचा—**ज्ञानयोगेन**—ज्ञानयोगानें-सांख्ययोगानें व—**योगिनां**—अज्ञ कर्माधिकाऱ्याची—**कर्मयोगेन**—कर्मयोगानें स्थिति सांगितली. ३

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनम्-श्रीभगवानुवाच—लोकेऽस्मिन्निति । लोकेऽस्मिन्शास्त्रानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिरनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायमाविष्कुर्वता प्रोक्ता मया सर्वज्ञेनेश्वरेण हेऽनघापाप । तत्र का सा द्विविधा निष्ठेत्याह—तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगस्तेन सांख्यानामात्मानात्मविषयविवेकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसंन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येवावस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता, कर्मयोगेन कर्मैव योगः कर्मयोगस्तेन कर्मयोगेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—(अर्जुनाचा प्रश्न ममुक्षयाला अनुकूल नाही, तर प्रतिकूल आहे, असें व्याख्यान करून भगवानाचें प्रतिवचनही त्याला प्रतिकूल आहे, असें दाखविण्यासाठीं पुढील श्लोकाला अवतरण देतात–)—**प्रश्नानुरूपं एव श्रीभगवान्‘लोकेऽस्मिन्०’ इति प्रतिवचनं उवाच**—अर्जुनाच्या प्रश्नानुरूपच श्रीभगवान् ‘लोकेऽस्मिन्०’ या श्लोकानें प्रतिवचन बोलले.—**अस्मिन् लोके**—या व्यवहारभूमींत-या मनुष्यलोकीं—**शास्त्रानुष्ठानाधिकृतानां त्रैवर्णिकानां**—शास्त्रीय ज्ञान किंवा कर्म यांचें अनुष्ठान करण्याचा ज्यांना अधिकार आहे अशा त्रैवर्णिकांचा—ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांचा—**द्विविधा-द्विप्रकारा निष्ठा-स्थितिः-अनुष्ठेयतात्पर्यं**—द्विविधा म्ह० दोन प्रकारची निष्ठा म्ह० स्थिति-अनुष्ठेयतत्परता—**पुरा-पूर्वं सर्गादौ**-पूर्वी-सृष्टीच्या आरंभीं—**प्रजाः सृष्ट्वा तासां अभ्युदय-निःश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसंप्रदायं आविष्कुर्वता मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण प्रोक्ता**—सर्व प्रजांना उत्पन्न करून त्यांच्या अभ्युदयाच्या व निःश्रेयसाच्या म्ह० उत्कर्षाच्या व मोक्षाच्या प्राप्तीचें

निधि ॥१॥ तेथ कर्म आणि कर्ता । उरेचिना पाहतां । ऐसें मन तुझें थिर असतां । निश्चित जरी ॥२॥ तरी माझें ऐसें श्रीहरि । म्हणर्मा पार्था सन्नाम करा ॥ " यावरून येथील बुद्धिशब्दाचा अर्थ ज्ञाननिष्ठा असा सर्व टीकाकार करितात व तोच भगवानांच्या उत्तराला, वैदिक द्विविध निष्ठेला, पूर्वाध्यायाला प्रतिपादनाला व अर्जुनाच्या दुसऱ्या अध्यायातील श्रेय-साधनाविषयींच्या प्रश्नाला धरून आहे, हें सिद्ध होतें !

साधन वेदार्थसंप्रदायाला प्रगट करणाऱ्या मी सर्वज्ञ ईश्वरानें सांगितली.—**हे अनघ –अपाप**—हे निष्पाप अर्जुना [मी सृष्टीच्या आरंभीं सर्व प्रजा उत्पन्न करून त्यांच्या ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्षासाठीं व मोक्षासाठीं त्यांतील त्रैवर्णिकांना दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली]—**तत्र का सा द्विविधा निष्ठा इति आह**—पण ती दोन प्रकारची निष्ठा कोणती, अशी शंका कोणाला राहूं नये, म्हणून भगवान् सांगतात— **तत्र ज्ञानयोगेन-ज्ञानं एव योगः तेन सांख्यानां-आत्मनात्मविषयविवेकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमात् एव कृतसन्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मणि एव अवस्थितानां निष्ठा प्रोक्ता**

१ रहस्यकार पुरा म्ह० दुसऱ्या अध्यायांत असा अर्थ करितात नीलकंठ, मधुसूदन सरस्वती, श्रीधर, हेही 'पुरा–पूर्वाध्यायें' असाच अर्थ करितात शंकरानंद, पुरा म्ह० पूर्वकालीं, ज्ञानेश्वर महाराज–'ये लोकीं या दोन्ही निष्ठा । मजचि पासुनी प्रगटा । अनादि सिद्धा ।' असें म्हणतात म्ह० यांच्या म्हणण्याचा आशयही आचार्यांच्या भाष्यानुसार आहे पुरा म्ह० पूर्वाध्यायांत हा अर्थ सयुक्तिक नाहीं कारण पूर्वाध्यायांत जर भगवानानीं ह्या दोन प्रकारच्या निष्ठा सांगितल्या असत्या तर अर्जुनाला शंका येण्याचें कारणच नव्हतें शिवाय 'या लोकीं पूर्वी द्विविध निष्ठा सांगितल्या,' असें भगवान् म्हणत आहेत 'या लोकीं पूर्वी' म्ह० पूर्वाध्यायांत असा अर्थ संभवतच नाहीं 'मी पूर्वी तुला दोन निष्ठा सांगितल्या' असें भगवानानीं म्हटलें असतें तर पूर्वी म्ह० दुसऱ्या अध्यायांत असा अर्थ झाला असता तसेंच पुढें चवथ्या अध्यायाच्या आरंभीं 'मी हा योग सूर्याला सांगितला' असें म्हटलें आहे त्याच्याकडे लक्ष ठेवूनही येथील 'पुरा' शब्दाचा अर्थ केला पाहिजे.

पण रहस्यकार म्हणतात– "आमचा अर्थ सरळ आहे कारण दुसऱ्या अध्यायांत प्रथम सांख्यनिष्ठेप्रमाणें ज्ञान सांगून नंतर कर्मयोगनिष्ठेस सुरवात केली आहे" पृ ६४२ 'सांख्यनिष्ठेप्रमाणें ज्ञान' हा शब्दप्रयोग शास्त्रीय दृष्ट्या सदोष आहे 'सांख्ये बुद्धिः'–ह्यांत आत्म्याविषयीं ज्ञान, आत्म्याचें ज्ञान सांख्यशब्द निराळा व सांख्यनिष्ठा निराळी सांख्य शब्दाच्या अर्थाचें स्पष्टीकरण आचार्यांनीं भाष्यांत केलें आहे (गी भा पृ ४५ पहा) दुसऱ्या अध्यायांत कर्मयोगनिष्ठा सविस्तर सांगितलेली नाहीं, हें आम्ही पूर्वी दाखविलेंच आहे अथात् पुरा ह्म० दुसऱ्या अध्यायांत हा अर्थ 'सरळ' जरी कदाचित् असला तरी सयुक्तिक नाहीं रहस्यकार पुन म्हणतात–"पुरा ह्म० सृष्टीच्या मूळारंभीं असाही अर्थ होऊं शकेल, कारण महाभारतांत नारायणीय किंवा भागवत धर्माचें निरूपण आहे तेथें सांख्य व योग (निवृत्ति व प्रवृत्ति) या दोन निष्ठा स्वतंत्रपणें भगवतानीं जगाच्या आरंभीच उत्पन्न केल्या आहेत, असें वर्णन आहे" पृ ६४३ नारायणीय किंवा भागवत धर्माचें विवेचन आम्ही स्वतंत्रपणें पुढें परिशिष्टांत करणार आहों, त्यावरूनही या दोन निष्ठा स्वतंत्र नाहींत, याविषयीं खात्री होईल

रहस्यकार म्हणतात–"निष्ठाशब्दाच्या मागं मोक्ष हा शब्द अध्याहृत आहे व ज्या मार्गानें गेलें असतां अखेर मोक्ष मिळतो तो मार्ग, असा त्याचा अर्थ आहे (अर्थात् निष्ठा, म्ह० मोक्षमार्ग) गीताप्रमाणें अशा निष्ठा दोनच आहेत त्या दोन्ही स्वतंत्र आहेत. एक

—त्यांतील ज्ञानयोगानें म्ह० ज्ञान हाच योग, त्यानें सांख्यांचा म्ह० आत्मा व अनात्मा याविषयाचें विवेकविज्ञान ज्यांना आहे त्यांचा म्ह० ब्रह्मचर्याश्रमांतून ज्यांनीं संन्यास केला आहे, वेदान्तविज्ञानानें ज्यांचें प्रयोजन अत्यंत निश्चित झालें आहे, अशा ब्रह्मामध्येंच अवस्थित झालेल्या परमहंसपरिव्राजकांची निष्ठा सांगितली—**कर्मयोगेन–कर्म एव योगः कर्मयोगः तेन कर्मयोगेन योगिनां–कर्मिणां निष्ठा प्रोक्ता इत्यर्थः।**—कर्मयोगानें वर्णाश्रमविहित धर्मसंज्ञक कर्म हाच योग त्या कर्मयोगानें योग्यांचा म्ह० कर्माधिकाऱ्यांची निष्ठा सांगितली असा याचा अर्थ [ज्ञानयोगानें सांख्यांची निष्ठा व

दुसऱ्याचें अंग नव्हे " पण हे दोन मार्ग जर स्वतंत्र तर 'ज्ञानानेंच मोक्ष' हा सिद्धान्त गीतेला मान्य नाहीं, असें म्हणावें लागतें पण मग 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिं अचिरेण अधिगच्छति' इत्यादि गीतावचनांची वाट काय ? एक दुसऱ्याचें जर अंग नव्हे तर 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये' 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां' इत्यादि वचनांचें काय करावयाचें ? 'संन्यास व कर्मयोग या प्रकरणाचें परीक्षण' या परिशिष्टांत आम्ही पुढें यासंबंधीं सविस्तर विचार करणार आहों, तो पहावा पण रहस्यकार निष्ठा-शब्दाचा अर्थ सर्वच ठिकाणीं मोक्षमार्ग असा करीत नाहींत कोठें निष्ठा म्ह० अनुष्ठान-तात्पर्य असेंही म्हणतात आचार्यांना तोच अर्थ संमत आहे 'नि' म्ह० निश्चयानें 'स्था' म्ह० स्थिति निश्चयानें स्थिति किंवा अनुष्ठानतात्पर्य म्ह० आपल्या अधिकारा प्रमाणें जें साधन प्राप्त असेल त्यांत तत्पर होऊन राहणें, असा त्याचा अर्थ आहे ज्ञानो-त्तर जर या दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत तर त्या स्वतंत्र आहेत, त्यांतील एक दुसरीचें अंग नव्हे, हें सांगण्याचें कारणच काय आहे ? ज्ञान झाल्यावर कर्मयोग कोणाचें अंग होणार ? व ज्ञान झाल्यावर मोक्ष म्हणून जर कांहीं निराळें रहातच नाहीं, 'ज्ञानसम-कालमुक्त' ज्ञान होताच मोक्ष, अशी जर वस्तुस्थिति आहे तर 'ज्ञानोत्तर दोन स्वतंत्र मोक्षनिष्ठा' तरी कशाला ? कां रहस्यकाराच्या मतें ज्ञानानंतरही मोक्षाच्या मार्गांची आवश्यकता आहे ! तर असेल तर त्याचें ज्ञान म्ह० आत्मज्ञान नव्हे, आचार्य म्हणतात तें ज्ञान नव्हे आचार्य ज्याला ज्ञान म्हणतात तें आत्मसाक्षात्काररूप ज्ञान आहे आत्म-साक्षात्कार झाला कीं तत्काल मुक्ति मी कर्ता, भोक्ता, संसारी जीव नव्हे, मी अकर्ता, अभोक्ता, निर्विकार, वगैरे आहें, असा साक्षात्कार–अनुभव आल्यावर मोक्ष म्हणून कांहीं वस्तुच उरत नाहीं मग त्याला रहस्यकाराच्या या मोक्षमार्गांची काय गरज असणार ? अर्थात् कर्मयोग व ज्ञानयोग ह्या स्वतंत्रनिष्ठा–स्वतंत्र दोन मोक्षमार्ग आहेत, असें रहस्यकार जरी कोणी म्हटलें तरी तें म्हणणें अर्थरहित व वस्तुस्थितीला सोडून आहे हा सर्व घोटाळा 'ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें काय करावें हें सांगण्यासाठीं गीतेचा आरंभ आहे,' असा (गी. र. पृ. ३०२) रहस्यकारांना चुकीनें समजून करून घेतल्यामुळें झाला आहे

१ परमार्थ वस्तुविषयक ज्ञान–आत्मसाक्षात्कार हा योग–युज्यते अनेन ब्रह्मणा–ज्याच्या योगानें ब्रह्माशीं युक्त होतो, तो योग, त्या ज्ञानयोगानें

२ 'युज्यते अभ्युदयेन इति योग ' ज्याच्या योगानें अभ्युदयाशीं युक्त होतो तो योग. दोन्ही ठिकाणीं साधन हाच योगशब्दाचा अर्थ आहे.

कर्मयोगानें कर्माधिकारी द्विजांची निष्ठा, अशी दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली ज्ञान म्ह० परमार्थवस्तूचा-आत्म्याचा साक्षात्कार, हाच परब्रह्माशीं तादात्म्य पावण्याचा उपाय, त्यानें मोक्ष्यांची निष्ठा. सांख्य म्ह० आत्मा व अनात्मा याच्या विवेकज्ञानानें युक्त असलेले म्ह० ज्ञानवान् सन्यासी पण सन्यासी सुद्धां माघे नव्हेत, तर ब्रह्मचर्याश्रमातून ज्यांनीं सन्यास केला आहे, पुत्रादि तीन एषणांचा त्याग केला आहे व ज्यांनीं जपादि सर्व साधनें सोडून श्रवण मनन निदिध्यासनाच्या योगानें वेदान्तविज्ञानानें पुरुषार्थ पूर्णपणें निश्चित केला आहे, जे ब्रह्मनिष्ठ आहेत अशा परमहंसांची ज्ञानयोगानें निष्ठा सांगितली व ज्यांचें चित्त शुद्ध झालेलें नाहीं, अशा कर्माधिकाऱ्यांना 'वर्णाश्रमविहित धर्म' या नांवाचें कर्म हाच योग म्ह० ऐहिक व पारलौकिक उत्कर्षाचें साधन सांगितलें आहे येथें आचार्यांना ज्ञान, सांख्य, कर्मयोग व योगी या शब्दांचा कोणता अर्थ विवक्षित आहे तें वाचकांनीं लक्षांत ठेवावें]

यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्यानुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तं कथमिहार्जुनायोपसन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात्। यदि पुनरर्जुनो ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यत्यन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कल्प्येत तदा रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान्कल्पितः स्यात्। तच्चायुक्तम्। तस्मात्कयाऽपि युक्त्या न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः। यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं बुद्धेस्तच्च स्थितमनिराकरणात्। तस्याश्च ज्ञाननिष्ठायाः सन्न्यासिनामेवानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनाच्च भगवत एवमेवानुमतमिति गम्यते ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें भगवानांच्या प्रतिवचनाचें व्याख्यान करून त्याचाच तात्पर्यार्थ सांगतात-)—**यदि च एकेन पुरुषेण एकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य अनुष्ठेयं भगवता इष्टं**—जर एका पुरुषानें एका पुरुषार्थासाठीं ज्ञान व कर्म यांचें समुच्चयानें-सह-एकाच वेळीं अनुष्ठान करावें, हें भगवानांना इष्ट असतें—**गीतासु उक्तं वा वक्ष्यमाणं वेदेषु च उक्तं**—गीतेंत मागें सांगितलें असतें, किंवा यापुढें सांगावयाचें असतें व वेदांत सांगितलेलें असतें तर—**इह उपसन्नाय प्रियाय अर्जुनाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे कथं ब्रूयात्**—येथें शरण आलेल्या प्रिय अर्जुनाला विशेष प्रकारचे भिन्न भिन्न पुरुष ज्यांचे कर्ते आहेत अशा ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा भगवान् कसे सांगतील?—**यदि पुनः अर्जुनः ज्ञानं च कर्म द्वयं श्रुत्वा स्वयं एव अनुष्ठास्यति**—तर, जर अर्जुन-विचारपूर्वक काम करणारा असल्यामुळें ज्ञान व कर्म हीं दोन्हीं ऐकून स्वतः च त्या दोहोंचें अनुष्ठान करील—**तु अन्येषां भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामि इति भगवतः मतं कल्प्येत**—पण इतरांना मी 'भिन्न पुरुषांनीं ज्ञानकर्मानुष्ठान करावें, एकाच पुरुषानें दोन्हीं करूं नयेत,' असें सांगेन, असें भगवानांचें मत जर कल्पिलें—**तदा भगवान् रागद्वेषवान् अप्रमाणभूतः कल्पितः**

स्यात्—तर मग भगवान् रागद्वेषवान् व अप्रमाणभूत आहेत, असें कल्पिल्यासारखें होईल —**तत् च अयुक्तं**—पण तें अयोग्य आहे (अर्जुन शहाणा आहे तो ज्ञान व कर्म हीं दोन्ही साधनें ऐकून त्यांचें समुच्चयानेंच अनुष्ठान करील व कृतार्थ होईल इतरांनीं कृतार्थ व्हावें, अशी माझी इच्छा नसल्यामुळें मी त्यांना ज्ञान-कर्मसमुच्चय न सांगता ज्ञानाधिकारी निराळे व कर्माधिकारी निराळे, असेंच सांगेन, असा भगवानाचा आशय मानल्यास त्यांना एक अर्जुन मात्र प्रिय आहे बाकी सर्व अप्रिय, असें म्हणावें लागेल म्हणजे भगवान् आम्हांप्रमाणेंच राग-द्वेषांना युक्त आहेत, असें ठरेल त्यामुळें ते आप्त नव्हेत, अनाप्त आहेत, म्हणूनच त्यांचें म्हणणें अप्रमाण आहे, असेंही म्हणणें भाग पडेल पण तें 'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं-' १३ २७ या भगवद्वचनाच्याच विरुद्ध आहे वास्तव समुच्चयाच्या लोभानें भगवानाला रागद्वेषवान्, अनाप्त, अप्रमाण ठरविणें सर्वथा अयोग्य आहे आता दोन प्रकारची निष्ठा दोन प्रकारच्या लोकांना अनुष्ठेय आहे, असा जो भगवानांना निर्देश केला आहे, त्याच्या फलाचा उपसंहार करितात-)—**तस्मात् कया अपि युक्त्या ज्ञानकर्मणोः समुच्चयः न**—म्हणून कोणत्याही युक्तीनें ज्ञान व कर्म यांचा समुच्चय सिद्ध होत नाहीं —**अर्जुनेन बुद्धेः कर्मणः ज्यायस्त्वं यत् उक्तं तत् स्थितं**—यावरून अर्जुनानें ज्ञानाचें कर्माहून श्रेष्ठत्व जें सांगितलें होतें तें भगवानानांही संमत आहे, असें ठरलें.—**अनिराकरणात्**—कारण भगवानानीं त्याचें निराकरण केलें नाहीं [जर भगवानांना ज्ञान कर्माहून श्रेष्ठ आहे, असें संमत नसतें तर त्यांनीं त्याचें निराकरण केलें असतें ज्ञान व कर्म हीं दोन्ही तुल्यबळ मोक्षसाधनें आहेत, ज्ञान कर्माहून श्रेष्ठ नाहीं असें स्पष्ट म्हटलें असतें, पण तें काही न म्हणता मी दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली आहे, ज्ञानयोगानें सांख्याची व कर्मयोगानें योग्याची असें म्हटलें आहे सांख्य–ज्यांना ज्ञानयोगाचे अधिकारी व सांख्याहून भिन्न असलेले योगी –अर्थात् अनासक्त गृहस्थ कर्मयोगाचे अधिकारी अर्थात्–]—**तस्याः च ज्ञाननिष्ठायाः संन्यासिनां एव अनुष्ठेयत्वं**—आणि ती कर्मयोगाहून श्रेष्ठ असलेली ज्ञाननिष्ठा संन्याशांनाच अनुष्ठेय आहे, असंन्यासी गृहस्थांना नाहीं —**च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनात्**—आणि त्या दोन निष्ठा निरनिराळ्या पुरुषांकडूनच अनुष्ठान करिता येण्याजोग्या आहेत, एका पुरुषाला एकाच वेळीं अनुष्ठितां येण्यासारख्या

---

[1] यावरून रहस्यकारांना ठिकठिकाणीं ' हे दोन्ही मार्ग स्वतंत्र आहेत, तुल्यबळ आहेत, ' पृ ३०३ असें जें वारंवार म्हटलें आहे, हें विधान यथार्थ आहे, याचा विचार वाचक करतीलच ' शिवाय हे मार्ग जर स्वतंत्र व तुल्यबळ तर मग रहस्यकारांना संमत असलेल्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाला काय वाट ? समुच्चय म्ह० दोहोंचें एकाच वेळीं अनुष्ठान, स्वतंत्र दोन मार्गांना एका मनुष्याला एकाच वेळीं जातां येणें जसें अशक्य तसें दोन मोक्ष-मार्गांचें एकाच वेळीं अनुष्ठान करतां येणें शक्य नाहीं. दोन्ही मार्ग जर सारखेच समर्थ म्ह० तुल्यबळ (पृ ३०२) तर गीतेनें त्यांतील कर्मयोगालाच अधिक चांगला म्हटलें आहे, कर्मयोगच प्रधान, बाकी सर्व त्याचा अंग, इत्यादि म्हणण्यांत काय अर्थ राहिला ?

नाहीत, असेंही सांगितल्यामुळें,—**भगवतः एव एव अनुमतं इति गम्यते**—मग यानाला हें असेंच संमत आहे, हे निश्चित होतें (अर्थात् भगवानांना ज्ञानकर्मसमुच्चय

---

१ सर्व अद्वैतवादी या श्लोकाचा असाच अर्थ करितात मध्वाचार्य म्हणतात, "ज्ञान कर्माहून जरी श्रेष्ठ असलें तरी तू अधिकारी आहेस म्हणून तुझा कर्मांतच अधिकार आहे दोन प्रकारचे लोक आहेत एक गृहस्थादिकर्मत्यागानें ज्ञाननिष्ठ होणारे सनकादिक व दुसरे जनकादिकाप्रमाणें गृहस्थादि-आश्रमात राहूनच ज्ञानसाधनरूप युद्धादि गृहस्थधर्मांना युक्त असलेले, (यति आश्रमात कांहीं साधक असतात व कांहीं सिद्ध असतात जे साधक असतात ते यति आश्रमाला विहित असलेलीं ज्ञानसाधनभूत कर्में करितात तसेंच गृहस्थाश्रमातही कांहीं सिद्ध असतात तथापि ते लोकसंग्रहार्थ कर्म करितात) सांख्य म्ह० ज्ञानी सनकादिक व योगी म्ह० उपायी जनकादि ज्ञानी जरी असले तरी ते अधिकारी असल्यामुळें कर्में करीत होते म्हणून तेही योगी म्ह० उपायीच होत अर्जुना, तूही जनकादिकाप्रमाणें कर्मासहित ज्ञानाला योग्य आहेस सनकादिकाप्रमाणें कर्मत्यागानें ज्ञानाला योग्य नाहीस" मध्वाचार्यांचें हें म्हणणें फारच सयुक्तिक आहे या श्लोकावरील रामानुजाचार्यांचें भाष्यही अत्यंत वाचनीय आहे पण मूळ भाष्यासह अर्थ दिल्यास विस्तार होईल, म्हणून त्याचा सारांश येथें देतों ज्यांना संशय असेल त्यांना मूळ भाष्य पहावें "पूर्वीही विचित्र अधिकारी जीवांनी भरलेल्या या लोकात ज्ञान व कर्म याविषयाची दोन प्रकारची निष्ठा मी सांगितली ती ज्याच्या त्याच्या अधिकाराप्रमाणें अगदी पृथक् आहे कारण ज्याला मोक्षाचा अभिलाष आहे असा प्रत्येक लौकिक पुरुष लागलीच कांहीं ज्ञानयोगाचा अधिकारी होत नाहीं तर फलेच्छारहित केवळ परम पुरुषाराधनरूप कर्मांच्या योगानें मनाचा मळ पार नाहीसा झाला व इंद्रियांचा विषयव्याकुलता क्षीण झाली म्हणजे तो ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी होतो 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां' गी १८-४६ या वचनात परम पुरुषाची आराधना हाच एक कर्मांचा विषय पुढें सांगितला जाणार आहे दुसऱ्या अध्यायातही 'कर्मण्येवाधिकारस्ते०' इत्यादि वचनानें फलाची इच्छा न धरता कर्मानुष्ठान कर असें सांगून त्या कर्मानुष्ठानानें विषयव्याकुलतारूप मोहातून ज्याची बुद्धि वर निघाली आहे, त्याला 'प्रजहाति यदा कामान्०' येथून पुढें ज्ञानयोग सांगितला आहे म्हणून सांख्यांची ज्ञानयोगानें स्थिति सांगितली व योग्यांची कर्मयोगानें सत्या म्ह० बुद्धि—आत्मज्ञान, तिनें युक्त असलेले ते सांख्य आत्मैकविषयबुद्धीनें युक्त असलेले सांख्य जे त्या बुद्धीला पात्र नसलेले ते कर्मयोगाधिकारी विषयाविषयी व्याकुळ झालेल्या बुद्धीनें युक्त असलेले जे गृहस्थ त्यांना कर्मयोगाचा अधिकार व ज्यांची बुद्धि तशी विषयव्याकुल नसते त्यांना ज्ञानयोगाधिकार सांगितला आहे त्यामुळें माझ्या उपदेशात परस्पर विरुद्ध असें कांहीं नाहीं व व्यामिश्रही कांहीं नाहीं" ज्ञानेश्वरमहाराज असें लिहितात—" ये लोकीं या दोन्ही निष्ठा। मनचि प्रगटल्या प्रगटा। अनादिसिद्धा ॥ ३५ ॥ एक ज्ञानयोग म्हणिजे। जो सांख्यीं अनुष्ठिजे। जेथ ओळखीसवें पाविजे। तद्रूपता ॥ ३६ ॥ एक कर्मयोग जाण। जेथ साधक जन निपुण। होऊनिया निर्वाण। पावती वेळे ॥ ३७ ॥ हे मार्ग तरी दोन्ही। परी एकवटती निदानीं। जैसा सिद्ध साध्य भोजनीं। तृप्ति एक ॥ ३८ ॥ का पूर्वापरसरिता। भिन्न दिसती वाहतां। मग सिंधु मिळणीं ऐक्यता।

समत नाहीं, संन्याश्यानाच ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार आहे, असें त्यांचे मत आहे, हें यावरून ठरते.) ३.

मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विषण्णमनसमर्जुनं कर्म नाऽऽरभ इत्येवं मन्वानमालक्ष्याऽऽह भगवान्-न कर्मणामनारम्भादिति। अथ वा ज्ञानकर्मनिष्ठयो परस्परविरोधादेकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठातुमशक्यत्वे सतीतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्वातन्त्र्येण, ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षेत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह भगवान्—

भाष्यार्थ—(तर मग अर्जुनही सन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठेचाच अधिकारी होईल कारण ज्ञान श्रेष्ठ आहे, म्हणून कोणी म्हणेल तर सांगतात–)—**मां च बन्धकारणे कर्मणि एव नियोजयसि इति विषण्णमनसं कर्म न आरभे इत्येवं मन्वानं अर्जुनं आलक्ष्य**—आणि ज्ञान श्रेष्ठ असूनही मला बंधाचें कारण जें कर्म त्यातच तू नियुक्त करीत आहेस, असें म्हणून खिन्नचित्त झालेल्या व मी कर्माचा आरंभ करणार नाहीं, असें मानणाऱ्या अर्जुनाला पाहून [म्ह० ज्ञान जर कर्माहून श्रेष्ठ आहे व कर्म जर संसारबन्ध उत्पन्न करणारें आहे तर तेंच करण्याविषयीं भगवान् मला का आग्रह करीत आहे, असें मनात म्हणून अर्जुन अतिशय खिन्न झाला आहे असें पाहून] —**भगवान् 'न कर्मणामनारंभात्' इति आह**—श्रीकृष्ण 'न कर्मणा०' इत्यादि म्हणतात.—**अथ वा ज्ञानकर्मणोः परस्परविरोधात् एकेन पुरुषेण युगपत् अनुष्ठातुं अशक्यत्वे सति**—किंवा ज्ञान व कर्म यांचा परस्पर विरोध असल्यामुळें एकाच पुरुषाकडून एकाच वेळ त्यांचें अनुष्ठान होणें अशक्य झालें असता—**इतरेतर-अनपेक्षयोः एव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते**—परस्परांची अपेक्षा न करणाऱ्या अशाच त्या दोन साधनांना पुरुषार्थाचें हेतुत्व आहे, असें प्राप्त झालें असता [ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा एकमेकींच्या विरुद्ध असल्यामुळें त्यांचें समुच्चयानें अनुष्ठान होणें जर अशक्य आहे तर त्या दोन्ही निष्ठा स्वतंत्रपणेंच पुरुषार्थ देतील, म्हणजे ज्ञाननिष्ठाही कर्माची अपेक्षा न करिता मोक्ष देऊं शकेल व कर्मनिष्ठाही ज्ञानाची अपेक्षा न करिता मोक्ष

पावता होईल ॥ ३९ ॥ तैसा दोनीही मतें। सूचिली एका कारणातें। परी उपासिले तें योग्यतें। अधीन असे ॥ ४० ॥ देखें उत्प्लवनामरिसां। पक्षी फळासि झोंबे जैसा। सांगें नर केवीं तैसा। पावे वेगा ॥ ४१ ॥ तो हळू हळू ढाळें ढाळें। केतुलेनि एकें वेळें। मार्गा चेनि बळें। निश्चिंत ठाका ॥ ४२ ॥ तैसें देख पां विहंगममतें। अधिष्ठोनि ज्ञानातें। सांख्य सद्य मोक्षातें। आकळिती ॥ ४३ ॥ येर योगिये कर्माधारें। विहितेंचि निजाचारें। पूर्णता अवसरें। पावन होती ॥४४॥" यावरून वैदिक संप्रदायी भाष्यकार व टीकाकार यांचा द्वैत, अद्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धाद्वैत इत्यादि बाबतींत कितीही मोठा मतभेद असला तरी ज्ञान व कर्म या निष्ठांच्या साध्य-साधनभावाविषयीं यत्किंचितही मतभेद नाहीं, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. रहस्यकार पन्थें असांप्रदायिक ' त्यामुळें त्यांचा मार्गच निराळा ' ' !

देईल, असें ओघानेंच प्राप्त होतें, पण तसें झालें असता-]—**कर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं न स्वातन्त्र्येण**—कर्मनिष्ठेला ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वानें पुरुषार्थहेतुत्व आहे, स्वतंत्रपणें नाहीं, [कर्मनिष्ठा ज्ञाननिष्ठेचें कारण आहे, कर्मनिष्ठेनें ज्ञाननिष्ठेचा अधिकार प्राप्त होतो, व ज्ञाननिष्ठेच्या द्वारा कर्मनिष्ठा मोक्षाचें साधन होते, साक्षात् स्वतः च मोक्षाचें साधन होत नाहीं,]—**तु ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका सती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुः अन्यानपेक्षा**—पण ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठा या उपायानें सिद्धरूप होत्साती स्वतंत्रपणें मोक्षाचें कारण होते, ती मग कर्मनिष्ठेची अपेक्षा करीत नाहीं, [पण ज्ञाननिष्ठा मात्र तशी नाहीं कर्मनिष्ठा हा तिचा उपाय आहे त्या उपायानें ज्ञाननिष्ठा सिद्ध होते व ती सिद्ध झाल्यावर कर्मनिष्ठेची अपेक्षा न करिता-कर्मनिष्ठेचें साह्य न घेतां स्वतंत्रपणेंच मोक्ष देते]—**इति एतं अर्थं प्रदर्शयिष्यन् भगवान् ' न कर्मणां० ' इति आह**-असा हा अर्थ प्रदर्शित करणारे भगवान् ' न कर्मणा० ' या श्लोकांत सांगतात—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—पुरुषः—अधिकारी पुरुष—**कर्मणां**—विहित कर्मांच्या—**अनारम्भात्**—आरंभावाचून-कर्मानुष्ठानाला आरंभ केल्यावाचून—**नैष्कर्म्यं**—ज्ञानयोगनिष्ठेला—**न अश्नुते**—प्राप्त होत नाहीं —**संन्यसनात् एव**—केवल ज्ञानरहित संन्यासानेंच—**सिद्धिं**—ज्ञानयोगनिष्ठेला—**न समधिगच्छति**—तो पुरुष प्राप्त होत नाहीं ४

न कर्मणामनारम्भादप्रारम्भात्कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनामिह जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुष्ठितानामुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां " ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः । यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि " इत्यादिस्मरणादनारम्भादननुष्ठानान्नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेणैवावस्थानमिति यावत्, पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः । कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति वचनात्तद्विपर्ययात्तेषामारम्भान्नैष्कर्म्यमश्नुत इति गम्यते ॥

---

१ भाष्यकाराना या श्लोकाला दोन अवतरणें दिलीं आहेत—१ 'ज्ञान जर श्रेष्ठ तर मी त्यासाठीं श्रवणादिक करीन, कर्म करणार नाहीं ' या अर्जुनाच्या म्हणण्याचें निराकरण करण्यासाठीं व २ 'तर मग ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा ह्या दोन स्वतंत्र मोक्षसाधनें आहेत,' या म्हणण्याचें निराकरण करण्यासाठीं, पुढील श्लोक आहे त्या श्लोकानें वरील दोन्ही शंकांचें निरसन केलें आहे

भाष्यार्थ—कर्मणां अनारम्भात्‌-अप्रारंभात्‌—कर्मांच्या आरंभावाचून-त्याचा प्रारंभ केल्याशिवाय—**इह जन्मनि जन्मान्तरे वा अनुष्ठितानां**—या जन्मी किंवा पूर्वीच्या दुसऱ्या जन्मी अनुष्ठिलेल्या—**उपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां**—अनेक जन्मी संचय करून ठेवलेल्या पापाच्या क्षयाला कारण होऊन, पापक्षयद्वारा चित्तशुद्धीला कारण होणाऱ्या—**च तत्कारणत्वेन ज्ञानोत्पत्ति द्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां कर्मणां-यज्ञादीनां क्रियाणां**—आणि चित्तशुद्धीच्या कारणत्वानें ज्ञानोत्पत्तीच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठेला कारण होणाऱ्या कर्मांचा-यज्ञादिकांच्याचा (प्रारंभ केल्याशिवाय नैष्कर्म्य म्ह० ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होत नाही. कर्म चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानाला कारण होतात, याविषयी प्रमाण—) **पुंसः पापस्य कर्मणः क्षयात्‌ ज्ञानं उत्पद्यते**—पुरुषाच्या पापकर्मांचा क्षय झाल्यामुळें त्याला ज्ञान उत्पन्न होतें—**यथा आदर्शतलप्रख्ये तथा आत्मनि आत्मानं पश्यति**—ज्याप्रमाणें आरशाच्या तळावरील स्वच्छतेत-निर्मल आरशात, याप्रमाणें आपल्या स्वच्छ बुद्धींत पुरुष आत्म्याला पाहतो,—**इत्यादि स्मरणात्‌**—अशा प्रकारचें वचन असल्यामुळें पूर्वोक्त यज्ञादि नित्य नैमित्तिक कर्मांचा-**अनारम्भात्‌-अननुष्ठानात्‌**—आरंभ न केल्यानें, त्याचें अनुष्ठान न केल्यास—**नैष्कर्म्यं-निष्कर्मभावं-कर्मशून्यतां-ज्ञानयोगेन निष्ठां**—नैष्कर्म्यास-निष्कर्मत्वास-कर्मशून्यतेस म्ह० ज्ञानयोगानें जी निष्ठा सांगितली आहे तिला—**निष्क्रिय आत्मस्वरूपेण अवस्थानं इति यावत्‌**—म्ह० निष्क्रिय आत्मस्वरूपानें जें अवस्थान-स्थिति त्या निष्क्रिय-आत्मस्वरूपावस्थेस असा याचा भावार्थ—**पुरुषः न अश्नुते-न प्राप्नोति इत्यर्थः**—पुरुष प्राप्त होत नाही, असा याचा भावार्थ [या जन्मीं किंवा जन्मांतरीं संचित केलेल्या पापाचा क्षय होण्यासाठीं केलेल्या नित्य-नैमित्तिक कर्मांच्या योगानें पापाचा क्षय होतो म्ह० चित्त शुद्ध होतें, रागद्वेषरहित होतें व चित्तशुद्धीच्या द्वारा तीं कर्में आत्मज्ञानाला कारण होतात. याविषयीं श्रुति-स्मृति इतिहास पुराणादि प्रमाणभूत ग्रंथांत हवीं तितकीं प्रमाणें आहेत. यास्तव नित्य नैमित्तिक कर्मांचें अनुष्ठान केल्यावाचून पुरुषाला नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाहीं. नैष्कर्म्य म्ह० निष्कर्मभाव-ज्ञानयोगानें निष्ठा, निष्क्रिय आत्मस्वरूपानें अवस्थित होणें, ही परम अवस्था कर्मानुष्ठानानेंच क्रमानें प्राप्त होते]—**'कर्मणां अनारंभात्‌ नैष्कर्म्यं न अश्नुते' इति वचनात्‌**—नित्य नैमित्तिक कर्मांचा आरंभ केल्यावाचून नैष्कर्म्याची प्राप्ति होत नाहीं, असें वचन असल्यामुळें—**तद्विपर्ययात्‌ तेषां आरंभात्‌ नैष्कर्म्यं अश्नुते इति गम्यते**—त्याच्या उलट वागल्यानें म्ह० त्या कर्मांचा आरंभ केल्यानें नैष्कर्म्य प्राप्त होतें, असें ठरतें.

---

१ पण रहस्यकार या श्लोकाला अवतरण असें देतात—" मोक्षाच्या दोन निष्ठा कोणत्या तें सांगितलें, आतां तदंगभूत जी अवश्य नैष्कर्म्यसिद्धि तिचें स्वरूप स्पष्ट करून दाखवितात—" ६४३ म्ह० याच्या मतें 'नैष्कर्म्य' हें ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा याचें अंग आहे. ते सर्व श्लोकाचा अर्थ असा करितात—" कर्मांना आरंभ केला नाहीं, म्हणजे पुरुषाला

कस्मात्पुनः कारणात्कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति । उच्यते, कर्मारम्भस्यैव नैष्कर्म्योपायत्वात् । न ह्युपायमन्तरेणोपेयप्राप्तिरस्ति । कर्मयोगोपायत्वं च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविह च प्रतिपादनात् । श्रुतौ तावत्प्रकृतस्याऽऽत्मलोकस्य वेद्यस्य वेदनोपायत्वेन " तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन " इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापि च—" संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः " "योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये " "यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् " इत्यादि प्रतिपादयिष्यति ॥

भाष्यार्थ—कस्मात् पुनः कारणात् कर्मणां अनारंभात् नैष्कर्म्यं न अश्नुते—कोणत्या बरें कारणामुळें कर्मांचा आरंभ केल्यावाचून नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाही' **—इति उच्यते**—असें विचाराल तर सांगतों—**कर्मारम्भस्य एव नैष्कर्म्य-उपायत्वात्**—कर्मांचा आरंभच नैष्कर्म्याचा उपाय आहे, ह्मणून कर्मारंभावाचून नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाही.—**उपायं अन्तरेण उपेयप्राप्तिः न अस्ति हि**—उपायावाचून उपेयाची प्राप्ति होत नाही, हे प्रसिद्ध आहे.—**च नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य कर्मयोगोपायत्वं श्रुतौ इह च प्रतिपादनात्**—आणि नैष्कर्म्यरूप ज्ञानयोगाचें कर्मयोगोपायत्व श्रुतींत व येथें ह्या० श्रीगीतेंत प्रतिपादिलेलें आहे {नैष्कर्म्य ह्म० कर्मांचा अभाव, हेंच ज्ञानयोगाचें स्वरूप आहे. अशा ज्ञानयोगाचें कर्मयोग हें साधन आहे. कर्मयोग हा ज्ञानयोगाचा उपाय आहे, व ही गोष्ट श्रुति-स्मृतिप्रमाणानी सिद्ध आहे. ती कशी तेंच प्रमाणपूर्वक दाखवितात-)—**श्रुतौ तावत् प्रकृतस्य वेद्यस्य आत्मलोकस्य वेदनोपायत्वेन**—श्रुतींत तर या प्रस्तुत वेद्य-जाणण्यास योग्य अशा आत्मलोकाला जाणण्याचा उपाय या रूपानें--'**तं एतं ब्राह्मणाः वेदानुवचनेन यज्ञेन विविदिषन्ति**--' (बृ.भाष्यार्थ अ. ४ पृ. ३३७) त्या या प्रकृत आत्मलोकाला ब्राह्मण वेदानुवचनानें, यज्ञानें, दानानें, उपवासानें जाणण्याची इच्छा करितात—**इत्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितं**—इत्यादि वचनानें कर्म-

नैष्कर्म्य प्राप्त होतें, असें नाहीं. आणि कर्मांचा सन्यास केला म्ह० तेवढ्यानेंच सिद्धि मिळतें असें नाहीं. " या अर्थात नैष्कर्म्याचें स्वरूप कोठें सांगितलेलें दिसत नाहीं. त्यात श्लोकाच्या दोन्ही अर्धांचा अर्थ एकच आहे, असें वाटतें म्हणने त्यावर पुनरुक्ति हा दोष येतो. दोन्ही निष्ठानें नैष्कर्म्य अंग आहे, असेंहा त्या अर्थावरून सिद्ध होत नाहीं. कर्मांचा आरंभ न केल्यानें नैष्कर्म्य मिळतें असें नाही, व कर्मांचा सन्यास केल्यानेंच सिद्धि मिळतें असें नाहीं, या अर्थांत विशेष काय आहे ? ' कर्माचा आरंभ न केल्यानें ' व ' सन्यास केल्यानें ' यांत आम्हाला तर कांहींच भेद दिसत नाहीं. तसेंच, ' नैष्कर्म्य प्राप्त होतें असें नाहीं ' व ' सिद्धि मिळत्ये असें नाहीं ' यांतही कांहीं फरक दिसत नाहीं. तेव्हां भगवानानीं या श्लोकात पहिल्या अर्धानें जें सांगितलें आहे तेंच दुसऱ्या अर्धानें सांगितलें, असें समजावयाचें का काय ? रहस्यकाराचा प्रस्तुत अर्थ सर्वथा अनुपपन्न आहे, हें यावरून कोणाच्याही लक्षात येईल.

योगाला ज्ञानयोगाचें उपायत्व सांगितलें आहे.—**च इह अपि 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः।' अ. ५ श्लो. ६ 'योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये' अ. ५ श्लो.११ 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम्' अ. १८ श्लो. ५ इत्यादि प्रतिपादयिष्यति**—आणि येथेंही "हे अर्जुना परमार्थ संन्यास योगावांचून प्राप्त होणें फार कठिण आहे." "कर्माधिकारी गृहस्थ आसक्ति सोडून चित्तशुद्धीसाठीं कर्म करितात." 'यज्ञ, दान व तप हीं मनुष्याच्या चित्ताला पावन करणारीं आहेत' इत्यादि पुढें प्रतिपादन करतील.

ननु च—'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्' इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति लोके च कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरमतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारम्भेणेति प्राप्तमत आह—न च संन्यसनादेवेति। नापि संन्यसनादेव केवलात्कर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें पहिल्या अर्धाचें व्याख्यान करून आतां उत्तरार्धाचें व्याख्यान अवतरणपूर्वक करितात-)—**ननु च 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरेत्' इत्यादौ कर्तव्यकर्मसंन्यासात् अपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति**—अहो पण 'सर्व भूतांना अभय देऊन संन्यास करावा' इत्यादि वचनांत कर्तव्यकर्मांच्या संन्यासानेंही नैष्कर्म्याची प्राप्ति होते, असें स्मृतिवचन सांगतें,—**लोके च कर्मणां अनारंभात् नैष्कर्म्यं इति प्रसिद्धतरं**—आणि व्यवहारांत कर्मांचा आरंभ न केल्यानें नैष्कर्म्य प्राप्त होतें, हें सुप्रसिद्ध आहे—**अतः च नैष्कर्म्यार्थिनः कर्मारम्भेण किं इति प्राप्तं अतः 'न च संन्यसनात् एव इति' आह**—म्हणून नैष्कर्म्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूच्या कर्मारंभानें काय होणार, त्याला त्याचा काय उपयोग? अशी शंका प्राप्त होते. म्हणून भगवान् 'न च संन्यासनात्०' या उत्तरार्धानें सांगतात—**संन्यसनात् एव केवलात्-ज्ञानरहितात् परित्यागमात्रात् एव सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां न समधिगच्छति न प्राप्नोति**—नुसत्या संन्यासानेंच ह्म० केवल-ज्ञानरहित कर्मपरित्याग केल्यानेंच

१ कर्मयोग ज्ञानयोगाचा किंवा नैष्कर्म्याचा उपाय आहे, हा गोष्ट आचार्य श्रुतिस्मृतिप्रमाणांनीं सिद्ध करीत आहेत, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. पण रहस्यकार "कर्मयोग व ज्ञानयोग यांचा परस्पर कांहीं संबंध नाहीं,त्यांचा अगांगी भाव नाहीं," हें आपलें म्हणणें मात्र तसें श्रौत स्मार्त प्रमाणांनीं सिद्ध करीत नाहींत, हेंही ध्यानांत घरलें पाहिजे. २ 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः०' बृह. भा. अ. ४ पृ. ३६२ 'संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः०' मु. भा. पृ. ११३. इत्यादि दुसरा श्रुतिवचनें आदिशब्दानें घ्यावीं. ३ 'यतो यतो निवर्तते ततस्ततो विमुच्यते। निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि' ज्या ज्या विषयापासून निवृत्त होतो त्या त्यापासून मुक्त होतो, सर्व विषयापासून निवृत्त झाल्यानेंच त्यास थोडेंसें सुद्धा दुःख अनुभवावें लागत नाहीं. इत्यादि लौकिक वचनें प्रसिद्धच आहेत.

सिद्धीला ह्म० नैष्कर्म्यरूप ज्ञानयोगनिष्ठेला पुरुष प्राप्त होत नाही [अर्थात् ज्ञानासह संन्यासानें नैष्कर्म्यप्राप्ति होते ज्ञानासाठी चित्तशुद्धि व्हावी लागते व चित्तशुद्धीला नित्यनैमित्तिक कर्मांची अपेक्षा आहे यास्तव कर्मांच्या अनुष्ठानाला आरंभ केल्यावांचून नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाही ज्ञानरहित केवल कर्मत्याग केल्यानेंच कांहीं नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होते नाहीं] ४

---

१ या श्लोकाचा आचार्यांनी केलेला अर्थ वाचकापुढें आहेच रहस्यकाराचाही आहे यांतील सयुक्तिक अर्थ कोणता तें सुज्ञ वाचक ठरवितीलच, तथापि त्यांतील गुणदोषाचें विवेचन आम्ही दिग्दर्शनार्थ करतों प्रथम येथें हें सांगणें उचित आहे कीं, कर्मयोगनिष्ठा हा उपाय व ज्ञानयोगनिष्ठा हें साध्य उपेय आहे याबद्दल संस्कृत टीकाकारांचा मतभेद नाहीं याविषयीं मध्वाचार्य म्हणतात—'कर्मणां युद्धादीनां अनारम्भेण नैष्कर्म्यं निष्कर्मता न प्राप्यते ।' युद्धादि कर्मांचा आरंभ केल्यावांचून नैष्कर्म्य–निष्कर्मभाव–मोक्ष प्राप्त होत नाहीं (कर्में न केल्यानेंच जर मुक्ति मिळणें शक्य असतें तर ती वृक्षादि स्थावरांनाही मिळाली असती) रामानुजाचार्य म्हणतात—"न शास्त्रीयाणां कर्मणां अनारम्भादेव पुरुषो नैष्कर्म्यं ज्ञाननिष्ठां आप्नोति " शास्त्रीय कर्मांचा आरंभ केल्यावांचून पुरुषाला नैष्कर्म्य म्ह० ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होत नाहीं (आरंभिलेल्या शास्त्रीय कर्मांचा त्याग केल्यानेंच कांहीं सिद्धि मिळत नाहीं परम पुरुषाराधन हीच फलेच्छारहित कर्मांची सिद्धि आहे अर्थात् निष्काम कर्मांच्या योगानें गोविंदाची आराधना न केल्यामुळें ज्यांचा अनादि कालापासून प्रवृत्त झालेला अनंत पापसंचय क्षीण झालेला नाहीं, अशा लोकांना इंद्रियोपशमपूर्वक आत्मनिष्ठा मिळणें फार कठिण आहे वल्लभसंप्र टीका—"कर्मणामनारम्भात्–अकरणात् नैष्कर्म्यं–कर्मादिरहितभाव भक्तिरूप न प्राप्नोति। संन्यसनादेव स्वरूपाज्ञानात् केवलत्यागेन सिद्धिं त्यागफलं न सम्यक् प्राप्नोति ॥" कर्में न केल्यानें नैष्कर्म्य–भक्तिरूप कर्मादिरहितभाव प्राप्त होत नाहीं स्वरूपाच्या अज्ञानामुळें केवल कर्मांचा त्याग केल्यानें सिद्धि म्ह० त्यागाचें फल प्राप्त होत नाहीं, इत्यादि फार काय पण श्रीज्ञानेश्वरमहाराजही—"वांचोनि कर्मारंभ उचित। न करितां सिद्धवत्। कर्महीना निश्चित। होइजेना ॥ ४५ ॥ प्राप्त कर्म सांडिजे। पां नैष्कर्म्य होइजे। हें अर्जुना वायां बोलिजे। मूर्खपणें ॥ ४६ ॥ सांगें पैल तीर जावें। ऐसें व्यसन का जेथ पावें। तेथ नावेंत त्यजावें। घडे केवीं ॥ ४७ ॥" असें स्पष्ट म्हणत आहेत हा अर्थ आचार्यांच्या भाष्याला अगदीं सोडून नाहीं, हें निराळें सांगावयास नकोच पण या दोन निष्ठा एकमेकींच्या अंगभूत नव्हेत असें मोठ्या आवेशानें पुनः पुनः सांगून शंकराचार्यांशिवाय रहस्यकार असे घसरले आहेत—" नैष्कर्म्य म्ह० ज्ञान असें मानून कर्मांना आरंभ न केल्यानें ज्ञान होत नाहीं म्ह० कर्मानंतर ज्ञान होतें कारण कर्म हें ज्ञानाचें साधन आहे, असा संन्यासमार्गीय टीकाकारांनी या श्लोकाचा अर्थ आपल्या संप्रदायास अनुरूप करून घेतला आहे पण हा अर्थ सरळ किंवा बरोबरही नाहीं " रहस्यकाराचा अर्थ कितीं बरोबर आहे तें आम्ही वर दाखविलेंच आहे 'नैष्कर्म्य म्ह० ज्ञान ' असा अर्थ फक्त एका श्रीधरांनी केला आहे मध्वाचार्यादि आचार्य नीलकंठ, मधुसूदनसरस्वती, शंकरानंद, भाष्योत्कर्षदीपिकाकार व ज्ञानेश्वरमहाराजही नैष्कर्म्य म्ह० ज्ञानयोगनिष्ठा असाच अर्थ करितात "म्हणोनि आइकें पार्था। जया नैष्कर्म्यपदा आस्था। त्या

उचित कर्म सर्वथा। त्याज्य नोहे ॥ ५० ॥" नैष्कर्म्य म्ह० ज्ञानयुक्त सन्यास हा अर्थ आचार्य व त्यांचे अनुयायी याम ममत आहे. नित्य व नैमित्तिक यज्ञ, दान, तप इत्यादि कर्मांच्या योगानें चित्तशुद्धि होते, ज्ञानाची योग्यता प्राप्त होते. आत्म्याला जाणण्याची इच्छा–जिज्ञासा उत्पन्न होते. नंतर श्रवण, मनन व निदिध्यासन, याना आत्मज्ञान होतें. त्या ज्ञानानेंच नैष्कर्म्यावस्था म्ह० ज्ञानयुक्त सन्यास ही अवस्था प्राप्त होते, असा वेदान्त-सिद्धान्त आहे व त्याला अनुसरूनच वेदान्ती टीकाकारानी कर्मावाचून चित्तशुद्धीच्या द्वारा नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाहा, असें म्हटलें आहे. पण 'कर्मानींच ज्ञान होतें' हा अर्थ रहस्यकाराना त्याच्यावर का लादला आहे कोण जाणें! 'संन्यासमार्गीय टीकाकारानीं या श्लोकाचा अर्थ आपल्या सांप्रदायास अनुकूल करून घेतला आहे' हें म्हणणेंच बरोबर नाहीं. कारण त्याचा सप्रदाय म्हणजे औपनिषद सप्रदाय. उपनिषदात व तदनुसारी स्मृतींत कर्में ज्ञानाचा परपरासाधनें आहेत असें स्पष्ट म्हटलें आहे. वर भाष्यात त्यातील वचनाचा उल्लेख आलाच आहे. तेव्हा त्यानीं मूळाला मोडून अर्थ केला आहे, असें म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे. रहस्य-कारानी मात्र नैष्कर्म्यशब्दाचा स्पष्ट अर्थ कोठेंच केला नाहा व जेथें त्याचें दिग्दर्शन केलें आहे तेथेंहा त्याला मूळ प्रमाण काहीं दिलें नाहीं. नैष्कर्म्यशब्दाचा अर्थ 'नैष्कर्म्य' असाच करून टीपेंत त्याचे स्पष्टीकरण असें केलें आहे—" कर्म म्हटलें कीं तें बधक असावयाचें हें सागा-वयास नको. म्हणून पाऱ्याचा उपयोग करण्यापूर्वी तो मारून ज्याप्रमाणें वैद्य शुद्ध करून घेतात तद्वत् कर्में करण्यापूर्वी त्याचें बधकत्व किंवा दोष जेणें करून नाहींसा होईल, असा उपाय करावा लागतो व अशा युक्तीनें कर्में करण्याची जी स्थिति तिला नैष्कर्म्य असें म्हणतात. याप्रमाणें नागी मोडलेलें कर्म मोक्षाला प्रतिबधक होत नसल्यामुळें ही स्थिति कशी सपादन करावी, हा मोक्षशास्त्रातील एक महत्त्वाचा प्रश्न आहे. " पृ. ६६४. पण रहस्यकाराच्या या स्पष्टीकरणाला आधार काय? नैष्कर्म्य म्ह० कर्मांतील बधकत्व नाहींसें होईल अशा युक्तीनें तें करणें, हा रहस्यकाराचा अर्थ सस्कृत वाङ्मयात आजपर्यंत कधी कोणी कोठें तरी केला आहे का? जर केलेला नसेल तर तो त्याचा स्वकपोलकल्पित अर्थ आहे, असें म्हणण्यास काय हरकत आहे? ते म्हणतात " नैष्कर्म्य म्ह० कर्मशून्यता नव्हे." (६४५). आम्ही उलट विचारतों का ती का नव्हे? निष्कर्म म्ह० कर्मांतून सुटणें. त्याचा भाव–निष्कर्मपणा म्ह० नैष्कर्म्य. तेव्हा नैष्कर्म्य म्ह० कर्मशून्यता कशी नव्हे? हा झाला नैष्कर्म्यशब्दाचा यौगिक अर्थ. त्याचा रूढ अर्थ सन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठा हाच आहे. पुढें अठराव्या अध्यायात श्लो. ४९ 'सन्यासानें परम नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होते' असें स्पष्ट म्हटलें आहे. पण रहस्यकार त्यातील सन्यासशब्दाचा अर्थ आपल्या सप्रदायाला जुळेल असा करून घेतात. 'सन्यासेन' म्ह० कर्मफलाच्या सन्यासानें असा करितात. तो बरो-बर नाहीं, हें आम्ही पुढें योग्यस्थानीं दाखवू. रहस्यकार म्हणतात–' कर्म मोठू म्हटलें तरी तें कोणाला सुटत नाहा ' ६४२ हा जर निरपवाद सिद्धान्त मानला तर मग साख्याच्या ज्ञानयोगाला अवकाशच रहात नाहा! तेव्हा भगवानानीं असल्या असमाव्य निष्ठेचा उल्लेख तरी कशाला केला? मी या लोकीं दोन प्रकारचा निष्ठा सागितल्या, असें वृथा कशाला म्हटलें? कर्मे जर कधींच व कोणाचाच सुटत नाहींत तर सर्व कर्मयोगीच, ज्ञानयोगी कोणीच नाहीं, तेव्हा निष्ठा एकच राहिली व ती कर्मयोगनिष्ठाच होय हें आम्ही अनु-

मान कार्डांत नाहीं तर त्याला रहस्यकाराच्याच हातच्या अक्षराचें प्रमाण देतों तें पहा- " नैष्कर्म्यसिद्धि प्राप्त होण्यास कर्मे न सोडतां ज्ञानानें आसक्तीचा क्षय करून कर्मे सदैव करीत राहणें, हाच काय तो एक मार्ग शिल्लक राहतो कारण ज्ञान हेंच जरी मोक्षाचें साधन असलें तरी कर्मशून्य राहणें कधींच शक्य नसल्यामुळें त्यांचें बंधकत्व नाहींसें होण्यास आसक्ति सोडून तीं करणें जरूर पडतें, यासच कर्मयोग म्हणतात व हाच ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मक मार्ग विशेष योग्यतेचा म्ह० श्रेष्ठ आहे " पण या उताऱ्यांत केवळ अपसिद्धान्तच नव्हे तर पूर्वोत्तरविरोधही आहे कसा तो पहा-हाच एक मार्ग शिल्लक राहतो व ज्ञान हेंच मोक्षाचें साधन, हें जर खरें तर ' ज्ञानोत्तर हे दोन्ही मार्ग मोक्षदृष्ट्या स्वतन्त्र म्ह० तुल्यबल आहेत ' (पृ ३०३) या म्हणण्याची संगति कशी काय लावावयाची ? तसेंच ते जर स्वतन्त्र तर ज्ञानकर्मसमुच्चय कसा ? असो रहस्यकारांनी केलेला नैष्कर्म्यशब्दाचा अर्थ अयोग्य व प्रमाणशून्य आहे, हें दाखविल्यावर आतां आचार्यांनी केलेला अर्थच सयुक्तिक कसा आहे तें दाखविणें भाग आहे भगवानांनीं तिसऱ्या श्लोकांत ज्ञानयोगानें सांख्यांची व कर्मयोगानें योग्यांची अशी दोन प्रकारची निष्ठा सांगितली म्ह० या मनुष्य लोकांतील त्रैवर्णिकांमध्यें दोन प्रकारचे लोक दिसतात एक ज्ञानी-स्थितप्रज्ञ-निष्काम संन्यासी व दुसरे अज्ञ-अस्थितप्रज्ञ-सकाम गृहस्थ ज्ञानी स्थितप्रज्ञ फार विरळा आढळतात ही गोष्ट खरी पण प्रत्येकानें ज्ञानी व स्थितप्रज्ञ व्हावें, अशीच वैदिक धर्माची आकांक्षा असल्यामुळें स्थितप्रज्ञाची निष्ठाही त्याला सांगणें भाग होतें व त्यानें दोन प्रकारचा धर्म सांगितला आहे, हें उपोद्घात भाष्यांतच आचार्यांनी सांगितलें आहे भगवानांनी गीता हें शास्त्र अर्जुनाला केवळ युद्धाला सज्ज करण्यासाठीच सांगितलें, असा आचार्यांचा समज नाहीं तर अर्जुनाच्या निमित्तानें सर्व लोकांवर अनुग्रह करण्यासाठीं तोच दोन प्रकारचा वैदिक धर्म त्यांनी गीतेंत सांगितला आहे, असें ते समजतात येथील दोन निष्ठा हाच तो दोन प्रकारचा धर्म आहे सकाम कर्मे हाच प्रवृत्ति धर्म व निष्काम कर्मे, सर्वकर्मत्यागरूप संन्यास, ध्यान, समाधि, ज्ञान हा निवृत्ति धर्म शुभाशुभ देहाची प्राप्ति-जन्म-मरण-सुख दुःखभोग इत्यादिरूप संसारांत प्रवृत्त करणारा जो धर्म तो प्रवृत्ति धर्म सकाम कर्मे देवादिस्थानाच्या प्राप्तीला जरी कारण होत असलीं तरी तीं संसाराची निवृत्ति करीत नाहींत, त्यांत प्रवृत्तच करितात म्हणून तो प्रवृत्ति धर्म होय तीच फलाची इच्छा न धरतां केलीं असतां चित्तशुद्ध्यादि क्रमानें संसारनिवृत्तीला कारण होतात गीतेंत प्रवृत्तिमार्गाचा उपदेश जरी केला आहे तरी सकाम प्रवृत्तीचा नाहीं, निष्काम प्रवृत्तीचा आहे त्यामुळें उपनिषत्प्रमाणेंच गीतेंतही संसाराची निवृत्ति करणाऱ्या प्रवृत्तीचाच उपदेश आहे वेदोक्त कर्मकांडांत सकाम कर्मेच सांगितलीं आहेत पण तीं ज्ञानमार्गाच्या उपयोगी नाहींत उलट विरोधी आहेत म्हणून ज्ञानकांडांत त्यांची निंदा केलेली आढळते, गीतेंतही त्यांची तशीच निंदा केलेली दिसते अ २ श्लो ४२ ४४ अ ९ श्लो २०-२१ पहा पण तीं सकाम कर्मेही मनुष्याच्या स्वाभाविक कर्मांना-यथेष्ट प्रवृत्तीला प्रतिबंध करीत असल्यामुळें प्रथम त्यांची आवश्यकता आहेच पण पुढें स्वाभाविक प्रवृत्तीला पूर्णपणें प्रतिबंध होऊन पुरुष शास्त्रप्रमाणेंच आचरण करूं लागला म्हणजे त्याला उपासनेमध्यें प्रवृत्त करण्यासाठीं वेद प्रथम निष्काम कर्मामध्यें प्रवृत्त करतो फलाची इच्छा न धरितां कर्मे करणें, हा याचा क्रम

आहे, अशी आसक्ति न ठेविता कर्मे करणें, ईश्वरार्पण बुद्धीनें कर्मे करणें, येथूनच उपासनेला आरंभ होतो. अर्थात् निष्काम कर्मे करणें किंवा आसक्ति सोडून वगैरे कर्मे करणें, हीं लौकिक स्थूल दृष्टीनें जरी प्रवृत्ति भासली तरी पारमार्थिक सूक्ष्मदृष्ट्या ती निवृत्तीच आहे. गीता स्वधर्मरूप कर्मेच करावयास सांगते, पण तीं सकाम नव्हे, निष्काम, व तींही अखेरपर्यंत म्ह० ज्ञान झाल्यावरही मरेपर्यंत करावीं, असें सांगत नाहीं. (अ. ६ श्लो. ३ पहा.) ज्ञानाची योग्यता प्राप्त व्हावी, चित्ताची शुद्धि व्हावी म्हणून निष्काम कर्मे आहेत. ज्ञान प्राप्त झाल्यावर निष्काम कर्मे कर, असें सांगण्याची गरजच रहात नाहीं. कारण चित्त सर्वथा निष्काम झाल्यावाचून आत्मज्ञानच संभवत नाहीं. तेव्हा अगोदरच निष्काम झालेल्या ज्ञानी स्थितप्रज्ञाला तू आसक्ति सोडून निष्काम कर्मे कर असें सांगणें म्ह० भोजन करून तृप्त झालेल्या मनुष्याला तू आपल्या क्षुधाशांतीसाठीं स्वयंपाक कर, असें सांगण्यासारखेंच आहे. जगांत चार प्रकारचे लोक असतात १ पामर, २ शास्त्रदृष्टि, उत्कर्षेच्छु, ३ जिज्ञासु, मुमुक्षु, साधक व ४ सिद्ध, ज्ञानी. पामरासाठीं शास्त्र कांही सांगत नाहीं. ऐहिक व पारलौकिक अभ्युदय इच्छिणाऱ्या लोकांसाठीं काम्य कर्मांचें विधान करतें. जिज्ञासु वगैरे लोकांसाठीं निष्काम कर्म, उपासना वगैरे सांगतें. पण ज्ञानी सिद्धांसाठीं कोणतेंही साधन सांगत नाहीं. कारण ज्ञानी होणें याचा अर्थ त्यानें कृतकृत्य होणें होय. पुरुषाला ज्ञानी व सिद्ध करण्यासाठींच वेदशास्त्राची सकाम कर्मापासून प्रवृत्ति झाली आहे. त्यामुळें पुरुष सिद्ध झाला कीं वेद कृतकार्य होतो. ज्ञानानंतर त्याला जिज्ञासाही जर रहात नाहीं तर इतर लौकिक इच्छा कोठून राहणार? अर्थात् या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकांत सांगितलेली ज्ञाननिष्ठा हें अशा सिद्धाचें लक्षण आहे, साधन नव्हे, कारण ती निष्ठा त्याला प्रयत्नानें टिकवावी लागत नाहीं. ती निष्ठा हा त्याचा स्वभावच बनलेला असतो. पण नित्य-कर्मे, उपासना यांच्या योगानें ज्यांची चित्तशुद्धि झालेली असते व ज्ञानासाठीं जे श्रवणादि करीत असतात त्यांना ही ज्ञाननिष्ठा प्रयत्नानें संपादन करावी लागते. अशा लोकांना जिज्ञासु किंवा साधक म्हणतात. अर्थात् अशा साधकासाठींच ज्ञाननिष्ठेचें विधान केलेलें असतें. आचार्यांना हा गोष्ट पूर्वी पृ. १९३ स्पष्टपणें सांगितली आहे. वैदिक साधनाचा क्रम हा असा तऱ्हेचा आहे. त्यामुळें कर्मयोग हें ज्ञानयोगाचें साधनच आहे. म्हणून कर्मानुष्ठानावाचून नैष्कर्म्य प्राप्त होत नाहीं, हें आचार्यादिकांचें म्हणणें सर्वथा निर्दोष आहे प्रकरण ज्ञानयोग व कर्मयोग या द्विविध निष्ठेचें आहे. त्यामुळें 'कर्मणा' शब्दानें कर्मयोगाचें व 'नैष्कर्म्य-' शब्दानें ज्ञानयोगाचेंच ग्रहण करणें उचित आहे. रहस्यकार म्हणतात— "कर्मांच्या ठिकाणीं असलेली आपली आसक्ति सोडणें हीच ती युक्ति होय." पृ. ६४५ पण ज्ञानोत्तर ही युक्ति कशाला? ज्ञान झाल्यावरही कर्मांमध्यें आसक्ति राहते, असें रहस्यकार समजतात का काय? जर रहात असेल तर तें ज्ञान काय कामाचें? तसलें ज्ञान मोक्ष काय देणार? जर रहात नसेल तर ज्ञानोत्तर आसक्ति सोडून कर्म करावा, हें म्हणणें व्यर्थच नव्हे का? पुन. ते म्हणतात—"संन्यासमार्गी लोक सर्व कर्मांचा संन्यास करून ज्याअर्थी मोक्ष मिळवितात त्याअर्थी मोक्षप्राप्ति सिद्ध होण्यास कर्म सोडणें जरूर आहे. पण या कोटिक्रमास गीतेचें असें उत्तर आहे कीं, संन्यासमार्गीयास मोक्ष मिळतो खरा, पण तो त्यांनीं कर्मे सोडल्यामुळें मिळत नसून मोक्षसिद्धि हें त्याच्या ज्ञानाचें फळ होय. कर्मे

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—**हि**—कारण—**कश्चित्**—कोणीही—**क्षणं अपि**—एक क्षणभर सुद्धा—**अकर्मकृत्**—कर्म न करणारा असा, कर्म सोडून—**जातु**—केव्हाही—**न तिष्ठति**—रहात नाही—**हि**—कारण—**अवशः एव सर्वः**—कर्मांच्या अधीन असलेलाच प्रत्येक प्राणी-प्रकृतिपराधीन असलेला हरएक जीव—**प्रकृतिजैः गुणैः**—ईश्वराच्या अचिन्त्य शक्तीपासून झालेल्या सत्त्व रजस्तमोगुणांकडून—**कर्म**—कर्म—**कार्यते**—करविलें जातें गुण प्रत्येक अज्ञ जीवाकडून कर्म करवितात ५

कस्मात्पुनः कारणात्कर्मसंन्यासमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वाकाङ्क्षायामाह—न हीति । न हि यस्मात्क्षणमपि कालं जातु कदाचित्कश्चित्तिष्ठत्यकर्मकृत्सन् । कस्मात्कार्यते हि यस्मादवश एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः । अज्ञ इति वाक्यशेषो यतो वक्ष्यति—' गुणैर्यो न विचाल्यते ' इति । सांख्यानां पृथक्करणादज्ञानामेव हि कर्म

सोडून देण्यानेंच जर सिद्धि मिळेल तर दगडालाही मुक्ति मिळाली पाहिजे " ६४५ पण हें गीतेचें उत्तर गीतेंत कोठेंमें आहे, तें मागितलेलें नाही गीतारहस्यांत गीतेच्या, कर्मयोगशास्त्राच्या, श्रीकृष्णाच्या व व्यासाच्या नांवावर अशीं पुष्कळ मतें ठोकून दिलेलीं आहेत पण त्यांना आधार कोठेंच दाखविलेला नाही व जेथें दाखविला आहे, तेथें त्याचा विपर्यास करून दाखविला आहे उदाहरणार्थ याच पृष्ठावरील १८ ४८ व ४९ श्लोकांचा आधार पहा मोक्ष ज्ञानानेंच मिळतो ना ? कर्मत्यागानें मिळत नाहीं, हें खरें ना ? मग आचार्य तरी काय मागतात ? ज्ञाननिष्ठारूप धर्मानेंच मोक्ष मिळतो, हेंच म्हणतात पृ ७ पण ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा या दोन्ही निष्ठा एकत्र संभवतात का ? जर संभवत असताल तर हे दोन स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहेत, या म्हणण्यांत काय स्वारस्य आहे ? कीं मी आत्मा अकर्ता, अभोक्ता, निर्विकार, निष्क्रिय आहें असें ज्ञान व मी कर्ता आहें, सक्रिय आहें, असें ज्ञान व त्या ज्ञानानेंच होणारें कर्म ही दोन्ही एकत्र संभवतात, असें रहस्यकाराचें मत आहे ! आचार्य म्हणतात तशी ज्ञानाबरोबर कर्म संभवत नाहीं अर्थात् ज्ञानानें मोक्षसिद्धि होते इतकें कबूल केलें, की ज्ञानाबरोबर कर्मत्याग आलाच कर्मांचा त्याग करविणें, हा ज्ञानाचा स्वभाव आहे केवल [म० ज्ञानावांचून] कर्में सोडल्यानेंच मोक्ष मिळतो, असें आचार्यांच शिवाय दुसऱ्या कोणाचेंच म्हणणें नाहीं त्यामुळें 'दगडालाही मुक्ति मिळेल' हें म्हणणें सर्वथा अप्रासंगिक आहे आपलें मत 'येन केन प्रकारेण' गळ्यांच्या माथी मारण्यासाठीं रहस्यकारांना आपल्या प्रधान संन्यासमार्गीयांना असा वारंवार निष्कारण द्रोह व उपहास केला आहे त्याचें दिग्दर्शन आम्ही पूर्वी केलें आहे व पुढेंही करूं उपहास किंवा शब्दच्छल आम्हांलाही करतां येईल कारण ' कर्मयोगानेंच जर मोक्ष मिळेल तर तो मरेपर्यंत कर्में करणाऱ्या पशु पक्षी-ढोरादिकांनाही मिळाला पाहिजे ' असें उलट म्हणतां येण्यासारखें आहे !

योगो न ज्ञानिनाम् । ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतश्चलनाभावात्कर्मयोगो नोपपद्यते । तथा च व्याख्यातं वेदाविनाशिनमित्यत्र ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात् पुनः कारणात् कर्मसंन्यासमात्रात् एव ज्ञानरहितात् नैष्कर्म्यलक्षणां सिद्धिं पुरुषः न अधिगच्छति—कोणत्या बरें कारणामुळें नुसत्या ज्ञानरहित कर्मसंन्यासानेंच नैष्कर्म्यरूप सिद्धीस पुरुष प्राप्त होत नाहीं ? **—इति हेत्वाकांक्षायां 'न हि०' इति आह**—तें कारण जाणण्याची अकांक्षा झाली असतां भगवान् 'न हि०' या श्लोकानें सांगतात—**हि–यस्मात् कश्चित् क्षणं अपि कालं जातु–कदाचित् अकर्मकृत् सन् न तिष्ठति**—कारण कोणीही एक क्षणभरसुद्धां केव्हांच न कर्म करणारा असा होऊन राहात नाहीं.—**कस्मात्**—कां बरें ?—**हि–यस्मात् सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः–प्रकृतितः जातैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः अवशः एव कर्म कार्यते**—कारण सर्व–प्रत्येक प्राणी प्रकृतिजन्य म्ह० प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या सत्त्व-रज तम या गुणाकडून पराधीनच होत्साता कर्म करविला जातो. (अहोपण सर्वच म्ह० ज्ञानीसुद्धां जर गुणपरवश होऊन कर्म करविला जाऊं लागला तर मग संन्यासवचनाला अवकाशच राहत नाहीं, अशी शंका घेऊन आचार्य म्हणतात–)—**अज्ञः इति वाक्यशेषः**—'सर्व' या शब्दापुढें 'अज्ञ.' असा वाक्यशेष जोडावा. (पण असा शेष लावण्यास प्रमाण काय ? उत्तर–)—**यतः वक्ष्यति 'गुणैः यो न विचाल्यते'**—अ. १४ श्लो. २३—**इति**—कारण भगवान् पुढें गुणातीताच्या लक्षणांत 'जो सत्त्वादि गुणाकडून स्वरूपदर्शनावस्थेपासून ढळविला जात नाहीं' असें सांगणार आहेत. [आत्मज्ञानी गुणाकडून चंचल करविला जात नाहीं, म्हणूनच तो गुणातीत होय, असें म्हटलेलें असल्यामुळें सत्त्वादि गुण इच्छा, लोभ, मोह इत्यादिकांच्या योगानें अज्ञ, व गुणातीत न झालेल्या मनुष्याच्या शरीरेंद्रियसंघातालाच कर्मामध्यें प्रवृत्त करूं शकतात. तसेंच]—**सांख्यानां पृथक्करणात्**—ज्ञानयोगानें सांख्यांची निष्ठा, असें म्हणून योग्यापेक्षा सांख्यांना पृथक् केलेलें असल्यामुळें—**अज्ञानां एव हि कर्मयोगः न ज्ञानिनां**—अज्ञजनांसाठींच कर्मयोग आहे, ज्ञानी लोकांसाठीं कर्मयोग नाहीं,—**तु ज्ञानिनां गुणैः अचाल्यमानानां स्वतः चलनाभावात् कर्मयोगः न उपपद्यते**—आणि गुणाकडून चंचल न केल्या जाणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाचें स्वत म्ह० स्वाभाविक चलन संभवतच नसल्यामुळें त्याचा कर्मयोग संभवत नाहीं (आत्म्याच्या ठिकाणीं स्वाभाविक चलनाचा अभाव कसा आहे तें–) **—तथा च 'वेदाविनाशिनं' इत्यत्र व्याख्यातं**—'वेदाविनाशिनं' अ २ श्लो.२१. या श्लोकाच्या व्याख्यानाचे वेळीं सविस्तर सांगितलं आहे. [अर्थात् अनात्मज्ञ पुरुष सत्त्वादि गुणांच्या अधीन असल्यामुळें गुणाकडून कर्मामध्यें प्रेरित केला जातो. पण गुणातीत ज्ञानी आत्मरूप झाल्यामुळें गुणाकडून कर्म करविला जात नाहीं.आत्मा स्वभावतः

-मिथ्याच आहे, असें 'कर्मेंद्रियाणि०' या श्लोकानें सांगतात—**यः कर्मेन्द्रियाणि** -**हस्तादीनि संयम्य-संहृत्य मनसा इन्द्रियार्थान्-विषयान् स्मरन्-चिन्तयन् आस्ते-तिष्ठति**—जो हस्त पादादिक कर्मेंद्रियांचें संयमन-उपसंहार करून मनानें इंद्रियार्थांचें ह्म० विषयांचें स्मरण-चिंतन करीत असतो-विषयानुसंधान करीत राहतो—**सः विमूढात्मा-विमूढान्तःकरणः मिथ्याचारः-मृषाचारः-पापाचारः उच्यते**—तो विमूढात्मा म्ह० ज्याचें अन्तःकरण अत्यंत मूढ झालें आहे तो मिथ्याचार-मृषाचार-पापाचरण करणारा-ढोंगी म्हटला जातो ६.

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन ।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—**हे अर्जुन**—हे अर्जुना '—**तु**—पण—**यः**—जो—**इन्द्रियाणि**—ज्ञानेंद्रियांचा—**मनसा**—मनानें—**नियम्य**—निग्रह करून—**असक्तः सन्**—कर्मफलामध्यें आसक्त न होता—**कर्मेन्द्रियैः**—कर्मेंद्रियांनी—**कर्मयोगं**—कर्मयोगाचा **आरभते**—आरंभ करतो—**सः**—तो—**विशिष्यते**—चांगला श्रेष्ठ होय. ७

यस्त्विति । यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञो बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्याऽऽरभतेऽर्जुन कर्मेन्द्रियैर्वाक्पाण्यादिभिः । किमारभत इत्याह— कर्मयोगमसक्तः सन्स विशिष्यत इतरस्मान्मिथ्याचारात् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—'**यः तु०**' **इति**—'यस्तु०' इत्यादि श्लोकाचें व्याख्यान—**तु पुनः अर्जुन**—पण याच्या उलट हे पार्था—**यः कर्मणि अधिकृतः अज्ञः बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्य**—जो कर्मांचा अधिकारी अज्ञ पुरुष ज्ञानेंद्रियांचें मनानें नियमन करून—**वाक्-पाण्यादिभिः कर्मेन्द्रियैः आरभते**—वाक्, हस्त, इत्यादि कर्मेंद्रियांनीं आरंभितो—**किं आरभते इति आह**—काय आरंभितो तें सांगतात—**कर्मयोगं असक्तः सन् सः इतरस्मात् मिथ्याचारात् विशिष्यते**—कर्मयोगाला-कर्मानुष्ठानाला त्यांत आसक्त न होता आरंभ करतो तो इतर मिथ्याचाराहून ह्म० पूर्वोक्त ढोंग्याहून अधिक चांगला होय ७

कर्मांचा मात्र त्याग करतो, व मनानें विषयांचें चिंतन करतो ज्याला आपलीं इंद्रियें व मन आपल्या स्वाधीन ठेवतां येत नाहींत त्यानें शास्त्रीय कर्मांचा त्याग करणें, हें पाप आहे, असा आचार्यांचा आशय आहे आचार्य कर्मयोग म्ह० विहित कर्मानुष्ठान, वेदोक्त प्रवृत्ति धर्म, असें समजतात व रहस्यकार कर्मयोग म्ह० प्रकृतीच्या गुणांपासून झालेल्या मनुष्याचा कर्में, असें निदान येथ तरी मानतात हा कर्मयोगशब्दाच्या अर्थांतील फरक वाचकांना लक्षांत ठेवावा

१. श्लोक ६व७च्या वरील आपण रहस्यकार पुनः म्हणतात—"कर्मयोगांत कर्मापेक्षा बुद्धि श्रेष्ठ (गी. २.४९) असें जें मागच्या अध्यायांत सांगितलें त्याचेंच या दोन श्लोकांत स्पष्टीकरण

केलेलें आहे. " ६४५. पण २ दुसऱ्या अध्यायाच्या ४९. श्लोकांत 'बुद्धियोगाहून कर्म फारच निकृष्ट आहे.' एवढेंच म्हटलें आहे व त्यांच्या मतें त्याचा या दोन श्लोकांशीं कांही संबंध नाहीं. कारण त्यांत कर्म निकृष्ट आहे, असें म्हटलें आहे व येथें 'कर्मेंद्रियांचें संयमन करून जो मनानें विषयचिंतन करीत राहतो तो ढोंगी होय व त्याच्यापेक्षा ज्ञानेंद्रियांचें मनानें नियमन करून कर्मेंद्रियांनीं आसक्ति सोडून कर्माचरण करणारा अधिक चांगला' असें सांगितलें आहे. म्हणजे दुसऱ्या अध्यायांत कर्म व बुद्धियोग यांची तुलना केली आहे व येथें ढोंगी व ढोंग न करितां कर्म करणारा यांची तुलना केली आहे. तेव्हां त्याचें स्पष्टीकरण यांत केलें आहे, या म्हणण्यांत काय अर्थ आहे! ढोंगी किंवा दांभिक मनुष्य सर्व सदाचरणी नव्हे, हें कोणीहि कबूलच करील व सहाव्या श्लोकांत सांगितलेल्या दांभिकाहून भिन्न लोकांचेंच वर्णन सातव्या श्लोकांत केलें आहे, हें 'य. तु' यांतील 'तु' शब्दावरूनच स्पष्ट होत आहे. पुढें पुनः रहस्यकार म्हणतात—"कलौ कर्ता च लिप्यते कलियुगांत दोष बुद्धांत नसून कर्मांत असतो, या वचनाचा आधार दाखवून बुद्धि कशीहि असो कर्म वाईट नसलें म्हणजे झालें, असें जे प्रतिपादन करितात त्यांना वरील श्लोकांत वर्णिलेलें गीतेचें तत्त्व विशेषतः लक्षांत ठेवलें पाहिजे " ६४६ पण असें कोण म्हणतात? अद्वैतमार्गी वेदान्ती असें केव्हांहि म्हणणार नाहींत. 'कलौ कर्ता च लिप्यते' याचा अर्थ 'कलियुगांत फक्त पापकर्म करणाराच दोषी ठरतो,' असा आहे. रहस्यकार जसा सांगतात तसा त्याचा अर्थच होत नाहीं. वरील सर्व श्लोकाचा अर्थ असा आहे—"कृतयुगांत ज्या देशांत पाप कर्म घडलें तो देश, त्रेतायुगांत ज्या ग्रामामध्यें पाप घडलें तो ग्राम, द्वापरयुगांत ज्या कुलांत पाप घडलें तें कुल व कलियुगांत फक्त पाप कर्म करणाराच त्या पापानें दोषी होतो," यावरून रहस्यकाराचा अर्थ करण्याची शैली किती अपूर्व आहे तें वाचकांच्या लक्षांत येईल! " निष्काम बुद्धीनें कर्में करण्याच्या योगासच कर्मयोग हें नांव गीतेंत दिलें आहे, हें सातव्या श्लोकावरून उघड होतें. " ६४८ हें रहस्यकारानें म्हणणें बरोबर नाहीं. त्या श्लोकाचा सरळ अर्थ 'मनानें ज्ञानेंद्रियांचें संयमन करून कर्मेंद्रियांना असक्त होऊन कर्मयोगाचा जो आरंभ करतो तो अधिक चांगला' असा आहे त्यांत कर्मेंद्रियांना कर्मयोगाचा आरंभ करणें, व तोहि त्यांत आसक्त न होतां करणें ढोंगीपणापेक्षा चांगलें, एवढेंच सांगितलें आहे. निष्कामबुद्धीनें कर्में करण्याच्या योगासच कर्मयोग हें नांव जर गीतेंत दिलें असतें तर असक्त राहून कर्मयोगाचा आरंभ कर असें म्हणण्याचें कांहीच कारण नव्हतें. कारण निष्काम कर्में करणें, आसक्ति न ठेवतां कर्में करणें हाच कर्मयोग. तेव्हां 'कर्मेंद्रियांना कर्मयोग करणें' इतकें म्हटल्यानें काम भागलें असतें. 'असक्त होऊन' असें आणखी निराळें सांगावयास नको होतें. पण असक्त होऊन कर्मयोग कर असें त्यापेक्षा म्हटलें आहे, त्यापेक्षा कर्मयोग म्ह० निष्काम बुद्धीनें कर्में करण्याचा योग नव्हे, हें उघड होतें. 'कर्मयोग आरंभितो' म्ह० कर्मानुष्ठान—कर्माचरण आरंभितो व तेंहि फलामध्यें आसक्त न होतां आरंभितो, तो ढोंग्यापेक्षां फार चांगला, असाच अर्थ करणें सयुक्तिक होय, व आचार्यांनीं तो तसाच केला आहे. पण रहस्यकारांना तो पटत नसल्यामुळें ते म्हणतात—"हा कर्मयोग सहाव्या श्लोकांत वर्णिलेल्या दांभिक मार्गापेक्षा श्रेष्ठ असला तरी संन्यासमार्गापेक्षा श्रेष्ठ नाहीं. असा या श्लोकाचा कित्येक संन्यासमार्गीय टीकाकार अर्थ करितात. पण ही कोटी साम-

दायिक आग्रहाची आहे कारण संन्यासमार्गापेक्षाही कर्मयोग अधिक योग्यतेचा किंवा श्रेष्ठ आहे, असें या श्लोकानंच नव्हे तर पुनः पांचव्या अध्यायाच्या आरंभी व इतरत्रही स्पष्ट सांगितलें आहे ” ६४६

पण रहस्यकाराचें हें म्हणणें बरोबर नाही कारण येथें संन्यास प्रकृत नसून कर्मेंद्रियांचा मात्र संयम करून मनानें विषयांचें स्मरण करीत राहणें, हें प्रकृत आहे तसें करणाराला वरील–म्हणजे तिसऱ्या अध्यायाच्या सहाव्या–श्लोकांत मिथ्याचार–ढोंगी म्हटलें आहे व या सातव्या श्लोकांत ज्ञानेंद्रियांचा मनानें संयम करून कर्मेंद्रियांनी जो कर्मयोग आरंभितो तो श्रेष्ठ आहे ’ असें म्हटलें आहे अर्थात् येथील तुलना संन्यास व कर्मयोग यांची नसून मिथ्याचार व कर्मयोग यांची आहे, हें उघड आहे पण रहस्यकारांना हा दोष वाटतो, व ती सांप्रदायिक आग्रहाची आहे, असा ते दोष मारतात परंतु तिसऱ्या अध्यायाचा सहावा व सातवा श्लोक विचारपूर्वक वाचल्यावर रहस्यकाराचें संन्यासमार्गीयांना दोष देऊन केलेलें व्याख्यान बरोबर आहे का, प्रकृतविषयाला अनुसरून संन्यासमार्गीयांनी केलेलें व्याख्यान बरोबर आहे, हें निःपक्षपाती वाचकांच्या सहज ध्यानांत येण्यासारखें असल्यामुळें आम्ही त्याविषयी अधिक कांही लिहूं इच्छीत नाही। स्वतः रहस्यकारांनीही ६४६ पृष्ठावर ‘ अकर्मण ’ या पदाचा अर्थ ‘ कर्म न करण्यापेक्षा ’ असाच केला आहे संन्यासापेक्षा असा केला नाही पण ६७१ पृष्ठावर “ या श्लोकांत अकर्मशब्दानें संन्यास मार्गांतील लोक ज्याला ‘ कर्माचा स्वरूपतः त्याग ’ असें म्हणतात तो कर्मत्याग विशेषें करून उद्दिष्ट आहे ” असें रहस्यकारच म्हणतात म्हणजे त्यांना अकर्मशब्दानें संन्यास विवक्षित आहे पण संन्यासमार्गी अकर्म म्हणजे संन्यास असें म्हणत नाहीत भागवतांत ‘ अकर्म ’ हा शब्द आठ वेळां आला आहे

(१) दुसऱ्या अध्यायाच्या ४७ व्या श्लोकांत ‘ मा ते संगोऽस्तु अकर्मणि ’ असें म्हटलें आहे व भाष्यकारांनी त्याचा अर्थ– अकर्मणि–अकरण असा केला आहे अर्थात् तुझी प्रीति कर्म न करण्यामध्येही नसो, असें म्हटलें आहे ‘ अकर्मणि ’ याचा अर्थ ‘ संन्यास ’ असा जर त्यांना विवक्षित असता तर त्यांना ‘ संन्यासे ’ असें स्पष्ट म्हणतां आलें असतें श्रीधर, यरानन्द, मधुसूदन इत्यादि इतर संन्यासमार्गीयांनीही ‘ अकर्म म्हणजे संन्यास ’ असा अर्थ केलेला नाही उलट शंकरानंदांनी तर ‘ अकरण प्रत्यवाय । तेन नरको दुर्योनिश्च स्यात् ’ म्ह० नियत कर्म न केल्यास प्रत्यवाय लागेल व त्या प्रत्यवायामुळें तुला नरक व दुर्योनि प्राप्त होईल, असें म्हटलें आहे येथें अकर्म म्हणजे संन्यास जर विवक्षित असता तर प्रत्यवाय लागण्याचें कांही प्रयोजनच नव्हतें रहस्यकारही ‘ मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ’ याचा–कर्म न करण्याचा म्हणजे सोडण्याचा आग्रह धरूं नको,–असा अर्थ करितात त्यांत ‘ आग्रह ’ हा शब्द बरोबर नाही

(२) तिसऱ्या अध्यायाच्या पांचव्या श्लोकांत न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्–’ म्ह० कोणीही कधीं एक क्षणभरसुद्धां कर्म न करतां राहात नाही, असें म्हटलें आहे येथेंही अकर्मशब्दाचा संन्यास असा अर्थ कोणी करीत नाहीत व तसा कोणी केल्यास तो उपपन्नही होणार नाही कारण ‘ संन्यास करणारा कोणी कधीं क्षणभरही राहात नाही, ’

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—**त्वं**—तूं—**नियतं कर्म**—नित्य कर्म—**कुरु**—कर—**हि**—कारण—**अकर्मणः**—कर्म मुळीच न करण्यापेक्षां—**कर्म**—कर्म—**ज्यायः**—श्रेष्ठ आहे.—**च**—व—**ते**—तुझी—**शरीरयात्रा अपि**—शरीरस्थितिही—**अकर्मणः**—कर्म न करण्याने—**न प्रसिद्ध्येत्**—उत्तम प्रकारें-शास्त्रविहित मार्गानें सिद्ध होणार नाहीं ८

यत एवमतः नियतमिति । नियतं नित्यं यो यस्मिन्कर्मण्यधिकृतः फलाय चाश्रुतं तन्नियतं कर्म तत्कुरु त्वं हेऽर्जुन । यतः कर्म ज्यायोऽधिकतरं फलतो हि यस्मादकर्मणोऽकरणादनारम्भात् । कथं शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते तव न प्रसिध्येत्प्रसिद्धिं न गच्छेदकर्मणोऽकरणात् । अतो दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—**यतः एवं अतः 'नियतं॰' इति**—आणि ज्याअर्थीं पापाचरणी मनुष्यापेक्षा कर्मानुष्ठान करणारा पुरुष अधिक चांगला आहे त्याअर्थीं कर्माधिकारी पुरुषाने नित्य कर्म अवश्य करावे, अशा आशयाने भगवान् 'नियतं॰' या श्लोकात सांगतात—**नियतं-नित्यं**—नियत म्ह॰ नित्य—**यः यस्मिन् कर्मणि अधिकृतः फलाय च अश्रुतं तत् तस्य नियतं**—जो ज्या कर्मामध्ये अधिकृत असतो-(ज्याला ज्या

असा अनुभव येत नाहीं. रहस्यकारही 'कोणी झाला तरी काहींना काहीं कर्म केल्यावाचून क्षणभर देखील केव्हांही राहू शकत नाहीं' असाच अर्थ करितात.

(३-४) तिसऱ्या अध्यायाच्या आठव्या श्लोकांत 'कर्म ज्यायो ह्यकर्मण. ' व ' शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मण. ' असा हा शब्द दोनदा आला आहे येथेंही आचार्यांना 'अकर्मण –अकरणात्– ' कर्में न करण्यापेक्षा व 'अकर्मण –अकरणात्– ' कर्में न केल्यामुळें तुझी शरीरस्थितिही होणार नाहीं, असें व्याख्यान केलें आहे. रहस्यकारही ' कर्मे न करण्यापेक्षा कर्म करणें, हें अधिक चांगलें होय. शिवाय कर्म न केलेंस तर (खायला न मिळतां) तुझा शरीरनिर्वाहसुद्धां चालावयाचा नाहीं. ' पृ. ६४६ असेंच म्हणतात. पण आचार्यांच्या मतें अकर्म म्हणजे अकरण व रहस्यकाराच्या मतें अकर्म ह्म॰ संन्यास. रहस्यकाराचा हा अकर्म शब्दाचा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण संन्यास आश्रमामुळें 'खायला न मिळतां शरीरनिर्वाहही चालत नाहीं,' असें होत नाहीं. वास्तव अकर्म ह्म॰ अकरण–मुकाट्यानें बसणें, हाच अर्थ बरोबर आहे. कारण काही न करितां मुकाट्यानें बसल्यामुळे खायला मिळत नाही व शरीरयात्रा चालत नाहीं, असा अनुभव आहे.

(५ ८) चवथ्या अध्यायांत ' किं कर्म किं अकर्म–इति ' १६; ' अकर्मणः च बोद्धव्य ' १७, ' कर्मणि अकर्म य. पश्येत्- ' १८, ' अकर्मणि च कर्म यः ' १८. असा चार वेळ अकर्मशब्द आला आहे व त्याचा अर्थ भाष्यकाराच्या मतानें ' तूष्णींभाव- ' मुकाट्यानें बसणें असाच सर्वत्र आहे. पण रहस्यकारांना अकर्मशब्दाच्या अर्थाचा येथें घोटाळा केला आहे. त्याचा विचार तेथेंच करूं.

कर्मांचा अधिकार असतो,) व फलासाठी जे श्रुत [स्वर्गादि फलासाठी ज्या कर्मांचे विधान केलेलें नसते] ते त्याचे नियत कर्म होय.—**हे अर्जुन तत् कर्म त्वं कुरु**—हे अर्जुना,ते अशा प्रकारचे नित्य कर्म तूं कर.—**यतः कर्म फलतः ज्यायः-अधिकतरं**—कारण कर्म करणे हे फलाच्या दृष्टीनें अधिक चांगलें आहे.—**हि-यस्मात्**—ज्याअर्थी—**अकर्मणः-अकरणात्-अनारंभात्**—अकर्मापेक्षा म्ह० कर्म न करण्यापेक्षा-कर्मांना आरंभ न करण्यापेक्षा कर्म करणे अधिक चांगलें आहे.—**कथं**—तें कसें ?—**ते-तव शरीरयात्रा-शरीरस्थितिः अपि च अकर्मणः-अकरणात् न प्रसिद्ध्येत्-प्रसिद्धिं न गच्छेत्**—तुझी शरीरयात्रा-शरीराची स्थिति सुद्धा कर्म न केल्यानें उत्तम प्रकारें सिद्ध होणार नाही. (कर्म करीत असले तरच शरीराच्या निहित व्यापारानें शरीर राहू शकतें तो शरीराचा व्यापार टाकल्यास शरीराचे प्रतिष्ठित जीवनही अशक्य होईल.)—**अतः लोके कर्माकर्मणोः विशेषः दृष्टः**—यास्तव व्यवहारात कर्म व अकर्म यातील फरक प्रत्यक्ष पाहिलेला आहे. [कर्म करणे व न करणें, याचा परिणाम प्रत्यक्ष प्रमाणानेंच अनुभवास येतो यास्तव कर्माधिकारी असताना नियत कर्म सोडणें, हा मोठा दोष आहे त्यामुळें मोठा प्रत्यवाय लागतो.] ८.

---

१ रहस्यकार म्हणतात " खेरीज व सुद्धा (अपि च) या पदांनी शरीरयात्रा हा किमानपक्षींचा हेतु सांगितला " ६४६ पण ते बरोबर नाही 'विहित कर्म टाकल्यास तुझी शरीरस्थितिही सिद्ध होणार नाही, ' असें म्हणून कर्माधिकारी पुरुषानें विहित कर्म सोडल्यास त्यामुळें स्वधर्माचरणानेंच होणारी चित्तशुद्धि दुर्लभ होईल हें तर खरेंच,पण 'कर्माधिकारी पुरुषानें विहित कर्म सोडल्यास त्याचें शरीररक्षणही शास्त्रीय मार्गानें होणार नाही,' असें दुसरेंही एक तुकसान सांगत आहेत कारण ब्राह्मणादि वर्णांना धर्मशास्त्रांत काही कर्मे धर्मासाठी व काही जीविकेसाठी सांगितली आहेत जसें ब्राह्मणाला-अध्ययन, यजन व दान ही तीन कर्मे धर्मासाठी व अध्यापन, याजन व परिग्रह ही तीन जीविकेसाठी सांगितली आहेत. क्षत्रियाला अध्ययनादि तीन कर्मे धर्मासाठी व प्रजारक्षण, शस्त्रास्त्रधारण, युद्ध ही जीविकेसाठी, वैश्याला अध्ययनादि तीन कर्मे धर्मासाठी व व्यापार, पशुपालन, शेती ही जीविकेसाठी शूद्राला द्विजसेवा हेच एक कर्म धर्म व जीवन यासाठी विहित आहे (मनुस्मृ० अ० १० श्लो ७५-८० पहा) त्यांतल्या त्यांत ब्राह्मणाला अध्यापन, क्षत्रियाला प्रजारक्षण व वैश्याला व्यापार हे श्रेष्ठ जीवनोपाय सांगितलेले आहेत. यास्तव तू तर स्वधर्मरूप कर्माचा त्याग करून भिक्षावृत्तीनें निर्वाह करू लागलास किंवा काहीच न केलेंस तर तुझी शरीरस्थितीही प्रतिष्ठितपणे व शास्त्रविहित मार्गानें होणार नाही. यास्तव कर्माधिकारी पुरुषानें नित्य कर्म सोडण्यापेक्षा तीं करणें हें चित्तशुद्धिरूप पारमार्थिक फलाच्या दृष्टीनेंच उत्तम, असें नाही तर विहित मार्गानें शरीरस्थिति होणें, या दृष्टीनेंही उत्तम आहे, असा त्याचा आशय आहे. कर्माधिकारी पुरुषानें विहित कर्म न करण्यापेक्षा तीं करणें यांत ऐहिक व पारमार्थिक असे दोन्ही लाभ आहेत, असें भगवान् येथें सांगत आहेत. अर्थात् ' अपि च ' हे शब्द किमान पक्षीं हेतु सांगण्यासाठी नसून विहित कर्मानुष्ठानाच्या पारमार्थिक फलाबरोबर लौकिक फलाचाही समुच्चय करण्यासाठी आहेत

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचर ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—अयं लोकः—हा अधिकारी कर्मठ मनुष्य—**यज्ञार्थात् कर्मणः**—ईश्वरार्थ केलेल्या कर्माहून—**अन्यत्र**—अन्य कर्माने—**कर्मबन्धनः**—कर्मबद्ध होतो. ईश्वरासाठी केलेल्या कर्माहून बाकीचे सर्व कर्म त्याला बंधनकारक होते. म्हणून—**कौन्तेय**—हे अर्जुना !—**मुक्तसङ्गः**—कर्मफलविषयीची आसक्ति सोडून—**तदर्थं**—ईश्वरासाठी—**कर्म**—कर्म—**समाचर**—कर. ९

यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात्कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यसत्, कथम्—यज्ञार्थादिति । यज्ञो वै विष्णुः इति श्रुतेर्यज्ञ ईश्वरस्तदर्थं यत्क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म, तस्मात्कर्मणोऽन्यत्रान्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः कर्मकृत्कर्मबन्धनः कर्म बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनो लोको न तु यज्ञार्थादतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गवर्जितः सन्समाचर निर्वर्तय ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—च कर्म बन्धार्थत्वात् न कर्तव्यं इति यत् मन्यसे तद् अपि असत्—आणि कर्म बंधालाच कारण होणारें असल्यामुळे करूं नये असें जें तूं समजत आहेस तेंहि खोटें आहे.—**कथं**—तें कसें ? तेंच—**'यज्ञार्थात्०' इति**—'यज्ञार्थात्०' या श्लोकांत सांगतात—['कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते०' म्ह० प्राणी कर्मानें बद्ध होतो व विद्येनें मुक्त होतो, असें स्मृतिवचन असल्यामुळे कर्म संसाररूप बंध उत्पन्न करणारें आहे. यास्तव तें मुमुक्षूनें करूं नये, म्हणून म्हणशील तर तें बरोबर नाहीं, असें भगवान् पुढील श्लोकांत सांगत आहेत. कर्माधिकारी पुरुषानें कर्म न करणें सर्वथा अयुक्त आहे. कर्म स्वभावतःच बंधक जरी असलें तरी फलाची इच्छा न करितां ईश्वरार्थ कर्म करणाऱ्या पुरुषाला तें बंध उत्पन्न करीत नाहीं, म्हणून ईश्वरार्थ तें करावें, असें सांगतात-]—**'यज्ञो वै विष्णुः इति' श्रुतेः यज्ञः ईश्वरः तदर्थं यत् कर्म क्रियते तत् यज्ञार्थं कर्म**—यज्ञ हा विष्णु आहे, असें श्रुतिवचन असल्यामुळे यज्ञ म्ह० ईश्वर, त्याच्यासाठीं जें कर्म केलें जातें तें यज्ञार्थ कर्म होय.—**तस्मात् कर्मणः अन्यत्र-अन्येन कर्मणा अयं अधिकृतः कर्मकृत् लोकः कर्मबन्धनः**—त्या ईश्वरार्थ कर्माहून दुसऱ्या कर्मानें हा कर्माधिकारी कर्मकर्ता लोक कर्मबन्धन आहे.—**कर्म बन्धनं यस्य सः अयं कर्मबन्धनः**—कर्म ज्याचें बंधन आहे तो हा कर्मबन्धन लोक आहे.—**न तु यज्ञार्थात्**—पण ईश्वरार्थ कर्मानें लोक कर्मबंधन होत नाहीं. [हा सर्व कर्माधिकारी मानववर्ग ईश्वराच्या आराधनेसाठीं केलेलें जें कर्म त्यानें बद्ध होत नाहीं, ईश्वरार्थ न केलेल्या कर्मानें बद्ध होतो.]—**अतः हे कौन्तेय तदर्थं-यज्ञार्थं मुक्तसंगः-कर्मफलसंगवर्जितः सन् कर्म समाचर-निर्वर्तय**

—म्हणून हे अर्जुना, तूं त्याच्यासाठी म्ह० ईश्वरासाठी मुक्तसंग म्ह० कर्मफलविषयीची आसक्ति सोडून कर्माचें आचरण कर–कर्मानुष्ठान कर १

---

१ ‘ यज्ञार्थात् कर्मणः ’ याचा सरळ अर्थ यज्ञासाठी जें कर्म त्या कर्माहून, असा होतो. पण यज्ञ हेंच स्वतः कर्म आहे. त्यामुळें यज्ञासाठी कर्म याचा अर्थ कर्मासाठी कर्म असा होतो. पण कर्मासाठी जें कर्म त्याला सोडून बाकीच्या कर्मानें मनुष्य बद्ध होतो, याचा अर्थ काय? यज्ञ म्ह० श्रौत यज्ञ किंवा स्मार्त यज्ञ, एवढाच खरा अर्थ घेतला किंवा यज्ञ म्ह० ब्रह्मदेवानें प्रथम चातुर्वर्ण्यविहित जीं कर्में लावून दिलीं आहेत तीं कर्में (गी ३ १०) असें मानलें तरी तीं सार्वकालिक होतात ‘ मी कर्ता आहे, मला हें अवश्य केलें पाहिजे’ असें समजणाऱ्या पुरुषाकडून तीं घडतात. त्यामुळें तीं बंधाला म्ह० पुनर्जन्माला कारण होतातच. अर्थात् त्या यज्ञासाठी जें कर्म त्यानें लोक बद्ध होत नाहीत, या म्हणण्यास कांही स्वारस्य नाहीं. वास्तव यज्ञ म्ह० भगवान् विष्णु ईश्वर, त्याच्या प्रीत्यर्थ, त्याच्या आराधनासाठी केलेलीं जीं कर्में तीं मनुष्याला बद्ध करीत नाहीत, असाच अर्थ करणें येथें सयुक्तिक होय. म्ह० यज्ञशब्दाचा अर्थ विष्णु, ईश्वर असा केला असतां ‘ तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसंगः समाचर ’–यांतील ‘ तदर्थ ’ या शब्दाचा अर्थही ईश्वरार्थ कर्म कर, असा अगदीं सरळ होतो. आचार्यांनीं ‘ यज्ञ–’ शब्दाचा प्रसिद्ध यज्ञ हा अर्थ वर्ज्य करून, अशा अनुपपत्ति येते, हें जाणून ‘ यज्ञो वै विष्णुः ’ या श्रुतीच्या आधारानें यज्ञ म्ह० विष्णु–ईश्वर असा अर्थ केला आहे. मधुसूदनसरस्वती, शंकरानंद, नीलकंठ, श्रीधर इत्यादि सर्व अद्वैत मार्गी टीकाकारांनीं आचार्यांचेंच अनुसरण केलें आहे. मध्वाचार्यही तसाच अर्थ करितात पण रहस्यकार यज्ञशब्दाचा अर्थ निराळाच करितात ‘ सृष्टि निर्माण करून, शिवाय तिचा क्रम सुरळीत चालण्यासाठी म्ह० लोकसंग्रहार्थ सर्व प्रजेस ब्रह्मदेवानें चातुर्वर्ण्यविहित जीं जीं कर्में लावून दिलीं आहेत त्या सर्वांचा यज्ञ या शब्दांत समावेश होतो आणि हींच कर्में धर्मशास्त्रांत सांगितलीं आहेत ” ६४६ अर्थात् अशा कर्मांसाठीं जें कर्म करितात तीं खेरीज इतर कर्मानें हा लोक बांधलेला आहे ’ पृ ६४७ पण सर्व त्या कर्माहून इतर कर्म कोणतें? वेद किंवा धर्मशास्त्र यांत सांगितलेलीं सर्व कर्में हींच यज्ञ, व त्यासाठीं केलेलें कर्म बंध उत्पन्न करीत नाही, हा तर सिद्धांत आहे, ज्ञानोत्तरही तीं केलीं पाहिजेत, असा तर भगवानाचा आग्रह आहे तर मग बंधक कर्मच उरत नाही कारण ब्राह्मणादि चार वर्णांना शास्त्रीय कर्मच अनुष्ठेय असतें. शास्त्रानें न सांगितलेलें कोणतेंही कर्म अनुष्ठेय नसतें. अर्थात् ‘कर्मानें मनुष्य बद्ध होतो’ हें म्हणणें खोटें झालें इतकेंच नव्हे, तर शास्त्रीय कर्माहून इतर कर्मानें मनुष्य बद्ध होतो, या म्हणण्यांतही कांही स्वारस्य रहात नाहीं. कारण यज्ञ म्ह० सर्व शास्त्रीय कर्म असें मानल्यावर इतर कर्म म्ह० अशास्त्रीय कर्मच होय. अशास्त्रीय कर्माला पाप म्हणतात. अर्थात् यज्ञार्थ कर्माहून इतर कर्मानें मनुष्य बद्ध होतो, असें म्हणणें म्ह० पापानें तो बद्ध होतो असें म्हणणें आहे. पण मनुष्य पापानें मात्र बद्ध होतो व पुण्यानें बद्ध होत नाही, असें मुळींच नाही. शिवाय तो पापानें–अशास्त्रीय कर्मानें बद्ध होतो, हें निराळें सांगण्याची गरजच नाही. यास्तव यज्ञ म्ह० सर्व शास्त्रोक्त कर्म व त्यासाठीं केलेलें कर्म बंध उत्पन्न करीत नाही, हें म्हणणें अयोग्य आहे. शिवाय शास्त्रोक्त कर्मांसाठी आणखी निराळें कर्म तें कोणतें? यज्ञासाठी चाम्ले, सोम्ले, सामग्री गोळा

करणें, हें का काय ? पण स्वतः कर्मच जर बंध उत्पन्न करणारें आहे तर त्यासाठी केलेलें इतर कर्म मात्र बंध उत्पन्न करीत नाहीं, हें मागण्यास असा कोणता मोठा हेतु आहे ? सारांश या श्लोकांतील यज्ञशब्दाचा—सर्व चातुर्वर्ण्यविहित कर्म—असा अर्थ करणें सर्वथा अयोग्य असून यज्ञ म्ह० विष्णु, व त्याच्यासाठी केलेलें कर्मच बंधक होत नाहीं. ईश्वरार्थ न केलेलें सर्व कर्म मग तें शास्त्रीय असो, लौकिक असो वा स्वाभाविक असो, बंध करणारें आहे कारण तें माझ्यानें करतां असतें आणि 'मी याचा कर्ता' अशा अभिनिवेशानें केलेलें कोणतेंहि कर्म पुण्य-पापाच्या द्वारा पुनर्जन्मरूप बंध अवश्य उत्पन्न करतें. रहस्यकाराच्या यज्ञशब्दाच्या अर्थाहून आचार्यांचा अर्थ किती सयुक्तिक आहे, याचा विचार आतां वाचकानीच करावा.

रहस्यकारांना या श्लोकाचा अर्थही मोठासा रमणीय करितां आला नाहीं. "यज्ञासाठी जें कर्म करितात त्याखेरीज इतर कर्मानें हा लोक बांधलेला आहे." (बांधलेला आहे म्हणजे काय ? 'बांधलेला' असा भूतकाळ कशाला ? त्यापेक्षा 'ईश्वराच्या आराधनेसाठी केलेल्या कर्माहून बाकीच्या कर्मानें मनुष्य बद्ध होतो,' असें म्हणणें किती सयुक्तिक व सुबोध आहे?) "तदर्थ म्ह० यज्ञार्थ (करावयाचें) कर्म (देखील) तूं आसक्ति किंवा फलाशा सोडून करीत जा" येथें 'देखील' हा शब्द रहस्यकारांनी आपल्या पदरचा घातला आहे. पण यज्ञार्थ करावयाचें कर्म जर मुळी बंधनच नाहीं तर मग त्याची आसक्ति सोडून कर, हें म्हणण्यात काय अर्थ आहे. त्यापेक्षा ईश्वरासाठी 'मी करतो आहें,' हा संग सोडून 'तूं आपलें सर्व विहित कर्म कर' हें म्हणणें किती सयुक्तिक आहे ? असो, रहस्यकारांना या श्लोकावरील टीपेंत तर फारच मौज केली आहे. ते म्हणतात—"या श्लोकाच्या पहिल्या चरणात मीमांसकाचा व दुसऱ्यात गीतेचा सिद्धान्त सांगितला आहे" (तेथें 'चरणात' याबद्दल 'अर्धांत' असें पाहिजे होतें. पण दोन चार B A व LL B लोकांच्या सल्ल्यानें शुद्ध केलेल्या ग्रंथांत अशा ढोबळ चुका राहाव्या, याचें आश्चर्य वाटतें असो!) पण पहिल्या ओळींत मीमांसकांचा सिद्धान्त दिला आहे व दुसऱ्यांत गीतेचा सिद्धान्त आहे, असें म्हण-ण्यास आधार काय आहे ? का रहस्यकारांचें वचन हाच त्याला आधार ? पृ. ५३-५६ पर्यंत त्यांनी कर्मशब्दाबद्दल पुष्कळसें लिहिलें आहे. पण तें सर्व केवळ तर्कमय आहे. त्याला शास्त्रप्रमाण काहीं दिलेलें नाहीं. त्यांत विशेष असा जर काहीं गोष्ट सांगितली असेल तर ती ही—"गीताप्रतिपादनांत कर्मशब्दाचा अर्थ केवळ श्रौत अथवा स्मार्त कर्म एवढाच संकुचित न समजतां त्याहून जास्त व्यापक घेतला पाहिजे. सारांश मनुष्य जें जें काहीं करतो—त्याचें खाणें, पिणें, खेळणें, बसणें, किंबहुना जिवंत राहणें व मरणें या सर्वांना कर्म या शब्दानें भगवद्गीतेंत समावेश झाला आहे" याला आधार काय, तर पांचव्या अध्यायाचे ८ व ९ हे दोन श्लोक. कर्मशब्दाच्या या व्यापक अर्थाविषयी आम्ही पांचव्या अध्यायांत अधिक विचार करूं. तूर्त—गीतेंत कर्मशब्द इतक्या व्यापक अर्थी सर्वत्र ठिकाणी मानला आहे, असें मानणें सर्वथा अयोग्य आहे. मोक्षाचें परंपरेनें साधन होणार जें कर्म तें श्रौत स्मार्त कर्मच होय. खाणें, पिणें, निजणें, उठणें, इत्यादि कर्म हें मोक्षाचें साधन नव्हे. सर्वांच्या आरंभीं सांगितलेली जी कर्मनिष्ठा ती शास्त्रीय कर्मनिष्ठाच होय. वरील खाणें, पिणें, वगैरे नव्हे,—एवढेंच सांगून ठेवतों. असो, या श्लोकाच्या पूर्वार्धांत मीमांसकांचा सिद्धान्त सांगितला आहे व उत्तरार्धांत गीतेचा सिद्धान्त आहे, असा विभाग करणें व्यर्थ

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—प्रजापतिः—स्रष्टा ब्रह्मदेव—**पुरा**—सृष्टीच्या आरंभी—**सहयज्ञाः**—यज्ञासहवर्तमान—**प्रजाः**—तीन वर्णांना—**सृष्ट्वा**—उत्पन्न करून—**अनेन**—या यज्ञानें—**प्रसविष्यध्वं**—प्रसव-वृद्धि करा, आपली वाढ करून घ्या—**एषः**—हा यज्ञ—**वः**—तुम्हास—**इष्टकामधुक्**—इष्ट भोग-फल देणारा—**अस्तु**—होवो—**इति**—असें—**उवाच**—म्हणाला १०

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम्—सहेति । सहयज्ञा यज्ञसहिताः प्रजास्त्रयो वर्णास्ताः सृष्ट्वोत्पाद्य पुरा सर्गादावुवाचोक्तवान्प्रजापतिः प्रजानां स्रष्टा, अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिरुत्पत्तिस्तां कुरुध्वम् । एष यज्ञो वो युष्माकमस्तु भवत्विष्टकामधुगिष्टान भिप्रेतान्कामान्फलविशेषान्दोग्धीतीष्टकामधुक् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—अधिकृतेन इतः च कर्म कर्तव्यं इति 'सह०' इति आह—
कर्माधिकारी पुरुषानें याही आणखी एका कारणास्तव नैमित्तिक कर्मांसह नित्य कर्म करावें,

---

असून आम्ही वर केलेल्या अर्थाप्रमाणें हा सव श्लोक वेदान्तसिद्धान्तच सांगत आहे 'ईश्वरार्थ कर्म कर' हें येथें मुख्यत सांगावयाचें आहे आधुनिक सुशिक्षितांची कल्पनाशक्ति कशी भरान्या मारीत सुटत याचें हें एक येथें उदाहरण आहे. 'यज्ञार्थ' हा शब्द पाहतांच रहस्यकारांना यज्ञ म्ह० क्रतु व यज्ञार्थ म्ह० क्रत्वर्थ असा संबंध जोडून मीमांसक क्रत्वर्थ व पुरुषार्थ, असे जे कर्माचे भाग करीत असतात तेथपर्यंत या श्लोकाला नेऊन भिडविलें आहे व पुरुषार्थ या शब्दाचा अर्थ केवळ स्वतःच्या पोटासाठी मनुष्य जें करतो तें कर्म असा केला आहे, व स्वतः कर्या फायद्यासाठी केलेल्या अशा कर्मांनी पुरुष बद्ध होतो, असें मीमांसकानें मत सांगितलें आहे. पण तें बरोबर नाही कारण मीमांसक पुरुषाच्या संस्कारार्थ जें कर्म केलें जातें त्याला पुरुषार्थ कर्म व यज्ञासाठी जें कर्म केलें जातें त्याला क्रत्वर्थ कर्म म्हणतात असो, "यज्ञशब्दाचा विष्णु असा अर्थ श्रुतीला धरून केलेला असला तरी तो 'ओढाताणीचा व क्लिष्ट' आहे असें रहस्यकार म्हणतात व आपला अर्थ सरळ व सुबोध मानतात वाचकांपुढें दोन्ही अर्थ आहेत. त्यांनीच सयुक्तिक कोणता व अयुक्त कोणता त्याचा निर्णय त्यांनीच करावा "यज्ञार्थ कर्मे करावीं कारण तीं बंधक होत नाहीत या मीमांसकांच्या सिद्धान्तांतच—यज्ञार्थ जीं कर्मे करावयाचीं तीं फलाशा सोडून करावीं—असें भगवद्गीतेनें नाहक भर घालून दुरुस्ती केली आहे " ६४८ हें म्हणणें मात्र सयुक्तिक नाहीं, असें आम्ही पुनः सांगून ठेवतों कारण गीतेत त्यांत कोणताच दुरुस्ती केलेली नसून वैदिक संप्रदायाला धरूनच 'नित्य नैमित्तिक कर्में ईश्वरार्थ संग सोडून करावीं ' असें सांगितलें आहे व कर्माधिकारी गृहस्थानें ज्ञानाची योग्यता प्राप्त होईपर्यंत नित्य नैमित्तिक कर्मांचा त्याग करू नये, असेंही वैदिक संप्रदायाचें म्हणणें असल्यामुळें 'कर्माच्या दगदगींतून सुटून मोक्षासाठी सन्यास घ्या करें' ६४८ असें कोणीच अद्वैतसंप्रदायी केव्हांही म्हणणार नाही, हें वाचकांनी लक्षांत ठेवावें.

असें भगवान् ‘ सहयज्ञाः० ’ या श्लोकानें सांगतात—**प्रजापतिः-प्रजानां स्रष्टा सहयज्ञाः-यज्ञसहिताः प्रजाः-त्रयः वर्णाः ताः सृष्ट्वा-उत्पाद्य पुरा-सर्गादौ उवाच-उक्तवान्**—प्रजापति म्ह० प्रजांचा स्रष्टा-उत्पादक यज्ञांसह प्रजा म्ह० तीन वर्ण उत्पन्न करून पूर्वी म्ह० सृष्टीच्या आरंभीं त्यांस बोलला.—**अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं-प्रसवः वृद्धिः उत्पत्तिः तां कुरुध्वं**—या यज्ञानें प्रसव म्हणजे वृद्धि, उत्पत्ति, त्या वृद्धीला करा. [या यज्ञानें तुम्ही आपली वृद्धि करा. ती कशी करतां येईल ? उत्तर-]—**एषः यज्ञः वः-युष्माकं इष्टकामधुक्-अस्तु-भवतु-इष्टान्-अभिप्रेतान् कामान् फलविशेषान् दोग्धि इति इष्टकामधुक्**—हा यज्ञ तुमचे इष्ट काम देणारा होवो. इष्ट-आवडणारे काम म्ह० फलविशेष-नानाप्रकारचीं फलें देतो तो इष्टकामधुक्, हा तुम्हाला इष्ट फल देणारा होवो. १०.

देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—अनेन—या यज्ञाच्या योगानें—**देवान्**—इंद्रादि देवांची—**भावयत**—तुम्ही वृद्धि करा.—**ते देवाः**—ते देव—**वः**—तुमची—**भावयन्तु**—वृद्धि करोत. याप्रमाणें—**परस्परं भावयन्तः**—एकमेकांची वृद्धि करणारे असे होत्सातें तुम्ही दोघेही—**परं श्रेयः**—स्वर्गरूप परम श्रेयास—**अवाप्स्यथ**—प्राप्त व्हाल. ११

कथम्—देवानिति । देवानिन्द्रादीन्भावयत वर्धयतानेन यज्ञेन ते देवा भावयन्त्वाप्याययन्तु वृष्ट्यादिना वो युष्मानेवं परस्परमन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः परमपि ज्ञानप्राप्तिक्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयोऽवाप्स्यथ ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—कथं ‘ देवान्० ’ इति—हा यज्ञ इष्ट काम कसा देणार ? (कारण देवतांच्या प्रसादावांचून स्वर्गादि अभ्युदय होत नाहीं व सम्यग्दर्शनावांचून निःश्रेयस सिद्ध होत नाहीं) या शंकेचें समाधान ‘ देवान्० ’ इत्यादि श्लोकानें करितात—**अनेन यज्ञेन देवान्-इंद्रादीन् भावयत-वर्धयत**—या यज्ञाच्या योगानें इंद्रादि देवांस तुम्ही वाढवा.—**ते देवाः वः युष्मान् वृष्ट्यादिना भावयन्तु-आप्याययन्तु**—ते देव तुम्हांस वृष्ट्यादिकांच्या योगानें परिपुष्ट करोत.—**एवं परस्परं-अन्योन्यं भावयन्तः श्रेयः परं अपि ज्ञानप्राप्तिक्रमेण अवाप्स्यथ**—याप्रमाणें परस्परांस-एकमेकांस संतुष्ट करणारे तुम्ही ज्ञानप्राप्तीच्या द्वारा परम श्रेयालाही प्राप्त व्हाल.—**स्वर्गं वा परं श्रेयः वा अवाप्स्यथ**—स्वर्गाला किंवा मोक्षाला प्राप्त व्हाल. [तुम्ही हे यज्ञादि करून हविर्भागांनीं देवतांना प्रसन्न करा व देव वृष्टि, अन्न इत्यादिकांच्या योगानें तुमचें परिपोषण करतील. याप्रमाणें एकमेकांच्या उपयोगीं पडून तुम्ही स्वर्गाची इच्छा असल्यास देवतांच्या प्रसादानें स्वर्गाला प्राप्त व्हाल, व तुम्हांस स्वर्गाची इच्छा नसून तुम्ही जर मुमुक्षु असाल तर चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति या क्रमानें मोक्षाला प्राप्त व्हाल.] ११.

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

अन्वयार्थ—यज्ञभाविताः देवाः—यज्ञानें सतुष्ट केले गेलेले देव—वः—तु म्हास—इष्टान् भोगान् हि—इष्ट असलेले भोगच—दास्यन्ते—देतील —तै त्या देवानी—दत्तान्—दिलेले भोग—एभ्यः—त्या देवास—अप्रदाय—न देता— यः—जो—भुङ्क्ते—भोगतो—सः—तो—स्तेनः एव—चोरच होय १२

किंच—इष्टान्भोगानिति । इष्टानभिप्रेतान्भोगान्हि वो युष्मभ्यं देवा दास्यन्ते वित रिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन्यज्ञभाविता यज्ञैर्वर्धितास्तोषिता इत्यर्थः । तैर्देवैर्दत्तान्भोगान प्रदायादत्त्वाऽऽनृण्यमकृत्वेत्यर्थः, एभ्यो देवेभ्यो यो भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव स देवादिस्वापहारी ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—किं च इष्टान् भोगान् इति—कर्माधिकारी पुरुषानें कर्मच करावें याविषयी 'इष्टान् भोगान्०' या श्लोकानें आणखी एक कारण सागतात—देवाः इष्टान्-अभिप्रेतान् भोगान् हि वः युष्मभ्यं दास्यन्ते-वितरिष्यन्ति—देव इष्ट म्ह० अत्यंत प्रिय असलेले भोग तुम्हाला देताल (कोणते भोग ?)—स्त्री-पशु पुत्रादीन्—स्त्री, पशु, पुत्र इत्यादि प्रिय पदार्थ, (देव कसे ?)—यज्ञभाविताः -यज्ञैः वर्धिताः-तोषिताः इत्यर्थः—यज्ञांनी वाढवलेले म्ह० यज्ञाना सतुष्ट केलेले देव तुम्हाला स्त्री-पशु-पुत्रादि भोग देताल असा याचा भावार्थ —तैः देवैः दत्तान् भोगान् एभ्यः-देवेभ्यः अप्रदाय-अदत्त्वा-आनृण्यं अकृत्वा इत्यर्थः —त्या देवाना दिलेल्या भोगास त्या देवाना परत न देता, आनृण्य न करिता, असा याचा भावार्थ —यः भुङ्क्ते स्वदेहेन्द्रियाणि एव तर्पयति सः देवादिस्वापहारी स्तेनः एव-तस्करः एव—जो त्याचा भोग घेतो, आपला देह व इन्द्रियेच तृप्त करतो तो देवादिकान्च्या स्वचा-धनाचा अपहार करणारा चोरच होय [तुम्हांकडून यज्ञांनी सतुष्ट केले गेलेले देव तुम्हाला इष्ट भोग देतील पण आनृण्य न करिता म्ह० यज्ञाच्या यागानें देवाच्या, ब्रह्मचर्यानें ऋषीच्या व प्रजेच्या यागानें पितराच्या ऋणां-तून मुक्त न होता-त्यांना त्या त्या साधनाना तृप्त करण्यावाचूनच जो त्याचा उपभोग घेतो, आपलाच देह व इंद्रिये यांस तृप्त करतो तो देव, ऋषि व पितर यांचें धन हरण करणारा चोरच होय] १२

यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ १३

अन्वयार्थ—यज्ञशिष्टाशिनः—देवयज्ञादिक करून अवशिष्ट राहिलेलं अन्न खाणारे—सन्तः—शिष्ट—सर्वकिल्बिषैः—सर्व पापाकडून—मुच्यन्ते—मुक्त केले

जातात.—**तु**—परंतु—**ये**—जे—**आत्मकारणात्**—आपलेंच पोट भरण्यासाठीं—**पचन्ति**—अन्न शिजवितात—**ते पापाः**—ते पापी लोक—**अघं**—पाप—**भुञ्जते**—खातात. १३.

ये पुन' यज्ञेति । देवयज्ञादीन्निर्वर्त्य तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वपापैश्चुल्ल्यादिपञ्चसूनाकृतैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्चान्यैः । ये त्वात्मंभरयो भुञ्जते ते स्वयं पाप स्वयमपि पापा ये पचन्ति पाकं निर्वर्तयन्त्यात्मकारणादात्महेतोः ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—ये पुन ' यज्ञ० ' इति—प्राप्त झालेल्या भोग्य पदार्थांचा देवादिकांना विभाग न देता स्वत च त्याचा उपभोग घेणाऱ्या लोकांना प्रत्यवाय प्राप्त होतो असें दाखवून इतरांना कोणताच दोष लागत नाहीं, असें ' यज्ञ० ' इत्यादि श्लोकानें सांगतात. पण जे—**देवयज्ञादीन् निर्वर्त्य तच्छिष्टं अशनं अमृताख्यं अशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिन**—देवयज्ञ, पितृयज्ञ, इत्यादि यज्ञ करून त्यातून अवशिष्ट राहिलेलें अमृत या नांवानें अन्न खाण्याचें ज्याचें शीलच आहे ते यज्ञशिष्टाशी होत, असे—**सन्तः सर्वकिल्बिषैः चुल्ल्यादिपञ्चसूनाकृतैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैः च अन्यैः सर्वपापैः मुच्यन्ते**—सदाचरणसपन्न गृहस्थ सर्व किल्बिषांपासून म्ह० चुली, पेषणी इत्यादि पंचसूनाकृत पापापासून व प्रमादानें घडलेल्या हिंसादिजनित दुसऱ्या पापापासून मुक्त केले जातात —**ये तु आत्मंभरयः ते तु अघं-पापं भुञ्जते**—पण जे आपलेंच पोट भरणारे असतात ते तर अघ म्ह० पाप खातात. —**स्वयं अपि पापाः**—व ते स्वत ही पापीच होत (त्याचा आप्पलपोटेपणाच भगवान् व्यक्त करितात-)—**ये पचन्ति-पाकं निर्वर्तयन्ति आत्मकारणात्-आत्महेतो**—जे आपल्यासाठीच-आपलें पोट भरण्यासाठीच स्वयपाक करितात-अन्न शिजवितात ते आपल्या देहेंद्रियांच्या पोषणासाठीच अन्न शिजविणारे व देवयज्ञादिकांपासून पराङ्मुख असणारे आत्मंभरी स्वतः पापी असून आपलें पापच खातात १३.

---

१ देवयज्ञ, पितृयज्ञ, मनुष्ययज्ञ, भूतयज्ञ व ब्रह्मयज्ञ, असे पचमहायज्ञ गृहस्थाला अवश्य अनुष्ठेय आहेत २ चूल, पाटा-वरवंटा किंवा जातें, उखळ मुसळ, केरसुणी व पाण्याचा भांडा, या पाच ठिकाणीं गृहस्थाच्या येथें नित्य हिंसा होते म्हणून या पाच पदार्थांना सुनास्थानें किंवा हिंसास्थानें म्हणतात त्यामुळें होणाऱ्या बुद्धिपूर्वक पापापासून पूर्वोक्त पच महायज्ञाच्या योगानें पुरुष मुक्त होतो ३ दुर्लक्ष करून चालल्यानें न कळत पायाखालीं जीव मरणें इत्यादि हिंसा घडतात, ती प्रमादकृत म्ह० अबुद्धिपूर्वक घडलेलीं पापें होत. पंचमहायज्ञ करणारा गृहस्थ तसल्या पापापासूनही मुक्त होतो यास्तव गृहस्थानें पंचमहायज्ञ प्रत्यहीं अवश्य करावे, असें पचमहायज्ञाच्या स्तुतीसाठीं येथें सांगितलें आहे ४ या अध्यायाच्या ५—९ श्लोकांत " जो प्राणी गुणांच्या अधीन असतो, त्यामुळें त्याला आपल्या गुणाप्रमाणें कर्म केल्यावाचून क्षणभरही राहवत नाहीं विहित कर्म सोडून मनानें विषयचिंतन करीत राहणें, हें फार वाईट, त्यापेक्षां कर्माधिकारी पुरुषानें कर्मेंद्रियांनी सय-

मन करून कर्मेंद्रियांनी विहित कर्मानुष्ठान, आसक्ति सोडून करणें फार चांगलें, यास्तव अर्जुना, तू विहित कर्म कर, कर्म केलें तर मी बद्ध होईन व जन्ममरणपरंपरेंतून मुक्त होणार नाहीं, म्हणून म्हणशील तर सर्वच कर्में बंध उत्पन्न करीत नाहीत. ईश्वराच्या आराधनेसाठीच जीं कर्में केलेलीं नाहीत, तीं मनुष्याला बद्ध करितात. ईश्वरासाठीं केलेलीं कर्में केव्हांच बद्ध करीत नाहीत. म्हणून मी कर्ता ही आसक्ति सोडून तू ईश्वरार्थ कर्म कर" असें एक कारण सांगितलें व १०–१३ श्लोकांत–कर्माधिकारी पुरुषानें पंचमहायज्ञरूप कर्म अवश्य केलें पाहिजे, याविषयीं दुसरें कारण सांगितलें आहे. ब्रह्मदेवानें पूर्वी यज्ञासह ब्राह्मणादि त्रैवर्णिकांना उत्पन्न करून या यज्ञानें तुम्ही आपली वृद्धि करून घ्या, हा यज्ञच तुम्हांला इष्ट विषय देईल. या यज्ञानें तुम्ही देवांना संतुष्ट करा. ते देव वेळच्यावेळीं पाऊस पाडून व अन्न उत्पन्न करून तुमचें पोषण करतील, याप्रमाणें परस्परांवर उपकार करून तुम्ही आपल्या अधिकाराप्रमाणें स्वर्ग किंवा मोक्ष यास प्राप्त व्हाल. तुमच्या यज्ञानें तृप्त झालेले देव तुम्हांला पशुपुत्रादि इष्ट भोग देतील. पण त्यांनीं दिलेले भोग त्यांना परत अर्पण न करितां जो स्वतः भोगतो तो चोरच होय. पण जे सदाचरणसंपन्न गृहस्थ पंचमहायज्ञ करून मग अवशिष्ट राहिलेलें अन्न खातात ते पंचसूना दोषांपासून व प्रमादानें घडलेल्या इतर पापांपासून मुक्त होतात. जे आपल्याच शरीरेंद्रियांच्या तृप्तीकरितां अन्न शिजवितात ते स्वतः पापी असून आपलें पापच खातात. अर्थात् या दोषांपासून मुक्त होण्यासाठीं कर्माधिकारी गृहस्थानें पंचमहायज्ञ केले पाहिजेत. गृहस्थाश्रम सोडून संन्यासी झालेल्या चतुर्थाश्रमी पुरुषाला या पंचसूनास्थानांचीही प्राप्ति नाहीं व तो अन्नही शिजवीत नाहीं. सर्वभूतांना अभय देऊनच संन्यास घ्यावयाचा असल्यामुळें त्याच्या हातून प्रमादानें हिंसा होण्याचाही फारसा संभव नाहीं. यास्तव संन्यासी पंचमहायज्ञांचा अधिकारी नाहीं. अर्थात् ते ते न केल्यानें पाप वगैरे होत नाहीं. पण रहस्यकार म्हणतात "या यज्ञचक्राशिवाय जगाचे व्यवहार चालावयाचे नाहीत. किंबहुना जगाच्या धारणपोषणार्थ हें चक्र ब्रह्मदेवानें प्रथम उत्पन्न केलें आहे आणि जगाचा सुस्थिति किंवा संग्रहच ज्याअर्थी भगवंतास इष्ट आहे त्याअर्थी हें यज्ञचक्र कोणासही सोडतां येत नाहीं आणि आतां हाच अर्थ पुढील श्लोकांतून वर्णिला आहे. यज्ञशब्द केवळ श्रौत यज्ञापुरताच या ठिकाणीं वापरला नसून त्यांत स्मार्त यज्ञाचा आणि चातुर्वर्ण्यादि यथाधिकार सर्व व्यावहारिक कर्मांचा समावेश होतो. " पृ. ६४८ पण हें चक्र अनंत पुढें श्लोक १४–१५ यांवरूनच आहे. १०–१३ श्लोकांत पंचमहायज्ञांचा उद्देश आहे. चक्राचा नाहीं किंवा सर्व व्यावहारिक कर्मांचाही नाहीं. स्वतः रहस्यकारांनींच पृ. ६५० वरील टीपेंत 'नार्यमणं पुष्यति नो सखायं०' या ऋग्वेदस्थ मंत्राचा व 'अघं स केवलं भुंक्ते०' या मनुवचनाचा उल्लेख केला आहे. पण तो मंत्र व तें स्मृतिवचन पंचमहायज्ञप्रकरणांतीलच आहे. श्रौत स्मार्त यज्ञ किंवा सर्व व्यावहारिक कर्में यांचें तें प्रकरण नव्हे. शिवाय सर्व पापांपासून मुक्त होणें, हें या पंचमहायज्ञांचें फल स्पष्ट सांगितलें आहे. त्यामुळें जगाची सुस्थिति, व्यवहार वगैरे काल्पनिक फल कल्पिण्याचें कांहीं कारणच नाहीं. फल प्रत्यक्ष शब्दांनीं सांगितलें असतांना त्याची कल्पना करणें, हा अन्याय आहे. हें यज्ञचक्र जगाच्या धारणपोषणार्थच जर असेल व त्यासाठीं तें कोणासही सोडतां येत नाहीं, हाच जर निरपवाद सिद्धान्त असेल तर ज्ञाननिष्ठा भगवंतांनीं सांगितली तरी कशाला? शिवाय पाश्चात्य

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—अन्नात्—खाल्लेल्या अन्नापासून—**भूतानि**—प्राण्यांचीं शरीरें—**भवन्ति**—होतात.—**पर्जन्यात्**—पर्जन्यापासून—**अन्नसम्भवः**—तांदूळ, गहूं इत्यादि अन्नाची उत्पत्ति होते.—**यज्ञात्**—यज्ञापासून—**पर्जन्यः**—पाऊस—**भवति**—होतो.—**यज्ञः**—तो धर्म-अपूर्वनामाचा यज्ञ—**कर्मसमुद्भवः**—यजमान, ऋत्विक् इत्यादिकांच्या कर्मांपासून, त्यांच्या हालचालीनें होणारा आहे. १४

राष्ट्राना महादेवाच्या या यज्ञचक्राची व भगवनाच्या इष्ट सुस्थितीची किंवा संग्रहाचा वार्ताही ठाऊक नाही. मग त्यांचे जग त्यावाचून कसें निरपवाद चाललें आहे? त्यांच्या जगाचें धारणपोषण आमच्या पेक्षाही उत्तमप्रकारें कसें होत आहे? अर्थात् रहस्यकाराना यज्ञशब्दाच्या अर्थाची भयंकर ओढाताण करून त्याला उगाच व्यापक स्वरूप दिलें आहे, व केवळ पापनिवृत्तीसाठीच विहित असलेल्या पंच-महायज्ञावर फलाचा फार मोठा बोजा वृथा लादला आहे, हें कोणाही निःपक्षपात वाचकाच्या ध्यानात येईल.

भागवत धर्माचें प्रवृत्तिपर तत्त्वच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, असें रहस्यकार पुनः (महाभा. शां. ३४०. ३२ ते ६२ पहा) येथें आपल्या संप्रदायाला अनुसरून सांगत आहेत. पण भागवतधर्म प्रवृत्तिपर नाही, हें आम्ही परिशिष्टात सविस्तर सांगणार असल्यामुळें येथें विस्तार करीत नाही. तथापि रहस्यकार वेद, उपनिषदें, मन्वादि स्मृति इत्यादि प्रमाण ग्रंथाना सोडून पुनःपुनः नारायणीय धर्माकडे वळतात यावरूनच त्याना वेदादिकात अनुकूल आधार आढळले नाहीत, हें उघड होतें. पण गीता जर मूळ श्रौत-स्मार्त प्रमाणाना सोडून असती तर तिला वैदिकामध्यें एवढें महत्त्वच आलें नसतें; त्यातून रहस्यकार जसें समजतात त्याप्रमाणें नारायणीय धर्म जर खरोखरच प्रवृत्तिपर असता तर त्याच्या आधारानें रचलेल्या गीतेला मुळीच महत्त्व आलें नसतें असो. "यज्ञचक्र हें लोकसंग्रहाचेंच एक स्वरूप आहे. म्हणून देवलोक व मनुष्यलोक या दोहोंच्याही संग्रहार्थ भगवंतानीच प्रथम निर्माण केलेलें हें लोकसंग्रहकारक कर्म मनुष्याने पुढें चालू ठेवणें जरूर आहे" ६४९ इत्यादि, या सर्व प्रमाणशून्य कल्पना आहेत. रहस्यकार अशा अप्रामाणिक कल्पना करूनच थांबत नाहीत तर कर्मविधीच्या मूळ उद्देशाचा विपर्यासही करितात. कसा तो पहा—"यज्ञादि कर्में केवळ तिळ तांदूळ अग्नीत जाळण्यासाठीं किंवा नुसत्या स्वर्गप्राप्तीसाठीही नसून जगाचें धारण-पोषण होण्यास त्यांची आवश्यकता कशी लागते किंवा यज्ञावर सर्व जग कसें अवलंबून आहे याचा आता याहीपेक्षा अधिक खुलासा करितात" असें पुढील श्लोकास रहस्यकाराना अवतरण दिलें आहे. यज्ञादि कर्में तिळ तांदूळ जाळण्यासाठीं आहेत, असें कोणत्या शास्त्रात सांगितलें आहे? जर सांगितलेलें नाहीं तर तो पक्ष आपल्या पदरचाच पुढें आणण्यात काय पुरुषार्थ आहे? 'नुसत्या स्वर्गासाठींही नाहीत,' हें म्हणणेंही फारसें रमणीय नाही. यज्ञ मुख्यतः पुण्योत्पत्तीच्या द्वारा स्वर्गासाठींच आहेत. याविषयी सर्व कर्मकांड प्रमाण आहे. स्वतः गीताही 'यज्ञैः इष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते' अ. ९ श्लो. २०,२१ असें सांगते.

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यम् । जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म । कथमिति उच्यते—अन्नाद्भवन्तीति । अन्नाद्भुक्ताल्लोहितरेतःपरिणतात्प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भूतानि, पर्जन्याद्वृष्टेरन्नस्य संभवोऽन्नसंभवः, यज्ञाद्भवति पर्जन्यः—'अग्नौ प्रास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' इति स्मृतेः । यज्ञोऽपूर्वं स च यज्ञः कर्मसमुद्भव ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म ततः समुद्भवो यस्य यज्ञस्यापूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भव. ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—इतः च अधिकृतेन कर्म कर्तव्यं हि कर्म जगच्चक्रप्रवृत्ति-हेतुः—याही आणखी एका कारणास्तव कर्माधिकारी पुरुषाने पूर्वोक्त देवयज्ञादि कर्म करावें कारण कर्म जगच्चक्राच्या प्रवर्तनाचें निमित्त आहे.—**'कथं अन्नात् भवन्ति०' इति उच्यते**—तें कसें, तेंच आता 'अन्नात् भवन्ति०' या श्लोकानें सांगितलें जातें **—भुक्तात् अन्नात् लोहितरेतःपरिणतात् भूतानि प्रत्यक्षं भवन्ति-जायन्ते**—खाल्लेल्या व रस, रक्त, रेत इत्यादि रूपानें परिणाम पावलेल्या अन्नापासून भूतें प्रत्यक्ष उत्पन्न होतात **—पर्जन्यात्-वृष्टेः अन्नस्य संभवः अन्नसंभवः**—पर्जन्यापासून म्ह० वृष्टीपासून अन्नाची उत्पत्ति होते.**—यज्ञात् पर्जन्यः भवति**—यज्ञापासून पर्जन्य होतो (याविषयी दुसऱ्या स्मृतीचें प्रमाण-)**—अग्नौ प्रास्ता आहुतिः आदित्यं सम्यक् उपतिष्ठते**—देवतेचें ध्यान करून तिला उद्देशून अग्नींत टाकलेली आहुति एक प्रकारच्या अपूर्वत्वाला प्राप्त होऊन किरणांच्या द्वारा आदित्यास प्राप्त होते **—आदित्यात् वृष्टिः जायते**—आदित्यापासून वृष्टि होते.**—वृष्टेः अन्नं ततः प्रजाः**—वृष्टीपासून अन्न होतें, अन्नापासून प्रजा उत्पन्न होते,**—इति स्मृतेः**—अशी स्मृति आहे.**—यज्ञः-अपूर्वं च सः यज्ञः कर्मसमुद्भवः**—येथें यज्ञ म्ह० अपूर्व-एक प्रकारचें पुण्य आणि तो अपूर्वरूप यज्ञ कर्मापासून उत्पन्न होणारा आहे—**ऋत्विक् यजमानयोः व्यापारः कर्म ततः समुद्भवः यस्य यज्ञस्य-अपूर्वस्य सः कर्मसमुद्भवः**—ऋत्विज व यजमान या दोघांचा जो व्यापार-शरीरेंद्रियांची हालचाल तें कर्म, त्यापासून ज्या यज्ञाची म्ह० अपूर्वाची उत्तमप्रकारें उत्पत्ति होते तो यज्ञ कर्मसमुद्भव होय १४.

---

१ याच श्लोकाचा अर्थ रहस्यकार असा करितात—"प्राणिमात्र अन्नापासून होतात. अन्न पर्जन्यापासून उद्भवतें, पर्जन्य यज्ञापासून होतो व यज्ञाचा उद्भव कर्मापासून होतो." ६५० हा अर्थ सर्वथा उपपन्न नाहीं. प्राणिमात्र अन्नापासून होत नाहीत शुक्र-शोणित-संयोगापासून होणारीं जीं भूतें म्हणजे प्राण्यांचे देह-शरीरें तींच तेवढीं अन्नापासून होतात. हीच गोष्ट व्यक्त करण्यासाठीं आचार्यांनीं 'अन्नापासून' म्हणजे रस-रक्त रेत इत्यादि सप्त धातूंच्या रूपानें परिणाम पावलेल्या अन्नापासून भूत होतात' असें म्हटलें आहे. प्राणी म्ह० जीव, तो चिद्रूप आहे, तो अन्नापासून कसा उत्पन्न होणार ? पण वेदान्तग्रंथाचें भाषान्तर करितांना किंवा त्याविषयी कांहीं लिहितांना किती सूक्ष्म दृष्टि ठेवावी लागते, हें पाहतो कोण ? असो; खाल्लेल्या अन्नाचा रस, रक्त, मांस, मेद, मज्जा, अस्थि, स्नायु, शुक्र

किंवा स्त्री शरीरानें शोणित असा क्रमानें परिणाम होतो व त्या शुक्रशोणितापासून भूतें-कालांत प्राण्यांचीं शरीरें होतात, हें प्रसिद्ध आहे. एवं यज्ञापासून पर्जन्य होतो, असें रहस्यकार म्हणतात, पण तें बरोबर नाहीं. 'यज्ञ म्ह० चातुर्वर्ण्याचीं सर्व कर्में' असें रहस्यकार वारंवार बजावीत असल्यामुळें त्या कर्मापासून तरी पर्जन्य कसा होतो, हें कळत नाहीं. कर्में प्रत्यक्ष दिसतात, तीं क्षणिक असतात, तीं नष्ट होऊन गेलीं कीं मग त्यांचा कांहीं अवशेष रहात नाहीं. अशा कर्मांपासून वृष्टि कशी होणार? शिवाय यज्ञ म्ह० चातुर्वर्ण्याचीं सर्व कर्में असें जर म्हटलें तर हल्लीं चातुर्वर्ण्याचीं कर्में अगदीं नष्ट झालेलीं आहेत. मग अद्यापि वृष्टि कशी होते? तसेंच जेथें चातुर्वर्ण्य मुळीं नाहींत अशा पाश्चात्यादि देशांत ती वृष्टि होते ती कशी? रहस्यकार म्हणतात हें: "धर्मांतरमात कर्में उत्पन्न असली तरी कर्में म्ह० इहलोकीं लौकिक कर्में असें मानण्याचें कांहीं कारण नाहीं." पण हल्लींच्या लौकिक कर्मांपासून तरी पर्जन्य कसा संभवेल? लौकिक कर्मांचा व पर्जन्याचा काय संबंध? तस्मात् 'यज्ञापासून पर्जन्य होतो' हें म्हणणें युक्तिशून्य व प्रत्यक्षविरोधी आहे. पण हे सर्व दोष टाळण्यासाठीं आचार्य यज्ञशब्दाचा अर्थ काय करितात तो पहा. 'यज्ञ—अपूर्व' यज्ञ म्ह० शास्त्रविहित कर्म केल्यावर त्यापासून जी एक शक्ति, धर्म-अदृष्ट-पुण्य उत्पन्न होते, तें येथें 'यज्ञ' शब्दानें विवक्षित आहे. कारण यज्ञ किंवा कोणतेंही पुण्यकर्म पर्जन्याचें साक्षात् निमित्त झालेलें दिसत नाहीं. वर भाष्यांत 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः०' हा मनूचा श्लोक ज्या आधारासाठीं म्हणून दिलेला आहे तो तरी यासाठींच. अर्थात् देवतेला उद्देशून दिलेली आहुति मुक्त होऊन म्ह० उत्तम प्रकारें तिचा दाह होऊन ती अपूर्वतेला प्राप्त होते आणि अपूर्वरूपानें सूर्यकिरणांच्या द्वारा सूर्यमंडलावर आरोहण करते. अपूर्वानुसार आदित्यापासून वृष्टीच्या रूपानें पृथ्वीवर येते. तीच अपूर्वरूप झालेली आहुति व्रीहियवादि अन्नभावास प्राप्त होऊन पुरुषानें भक्षण केलेल्या त्या अन्नापासून प्रजा म्ह० प्राणिशरीरें होतात, असा मनुवचनाचा अर्थ आहे. अर्थात् प्रत्यक्ष यज्ञापासून वृष्टि होत नाहीं. अपूर्वाच्या द्वारा ती होते, आणि अपूर्व कोणत्याही पुण्यकर्मापासून होऊं शकतें. हल्लीं धर्मांतरमात कर्मांचा प्रायः लोप जरी झाला असला तरी अशात ती चालू आहेत. शिवाय इतर पुण्यकर्मेंही अगदीं नष्ट झालेलीं नाहींत. त्या मानानें थोडी फार वृष्टि होतेच आहे. जेथें चातुर्वर्ण्य नाहीं त्या देशांत त्यांच्या धर्माप्रमाणें धर्मकार्यें होतातच, यामुळें त्यापासून निष्पन्न झालेल्या अपूर्वापासून तेथेंही थोडी फार वृष्टि होते. रहस्यकारांनाही मनुस्मृतींत व महाभारतांत हा भाव आहे, असें शेवटीं म्हणावें लागलें आहे. पण आचार्यांप्रमाणें यज्ञ शब्दाच्या अर्थाची फोड केलेली नाहीं. मधुसूदनसरस्वतीप्रभृति इतर सर्व अर्थभाष्यकारांनीही यज्ञ म्ह० नुसता यज्ञच न मानतां अपूर्वनांवाचा धर्म असें स्पष्ट म्हटलें आहे. तसेंच, 'यज्ञाचा उद्भव कर्मापासून होतो' हें जरी 'यज्ञः कर्मसमुद्भवः' या श्लोकाच्या चरणाचें सरळ भाषांतर असलें तरी त्यावरून त्याचें स्वारस्य मुळींच ध्यानांत येत नाहीं. कारण यज्ञ म्ह० चातुर्वर्ण्याचीं सर्व कर्में त्यांचा उद्भव कर्मापासून होतो, याचा अर्थ काय? कर्माचा उद्भव कर्मापासून होतो, असें कांहीं तरी म्हटल्यासारखें तें होतें. म्हणून आचार्यांनीं यज्ञ म्ह० अपूर्व व तें अपूर्व ऋत्विज व यजमान, यांच्या कर्मापासून म्ह० हात, पाय, वाणी, मन इत्यादिकांच्या व्यापारापासून होतें, असें म्हटलें आहे, व तेंच सर्वथा सयुक्तिक होय.

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम् ।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—कर्म—यजमानादिकाचे ते कर्म—**ब्रह्मोद्भवं**—वेदापासून उद्भवलेले
आहे. वेद हे कर्मांचे कारण-प्रमाण आहे, असे—**विद्धि**—तूं जाण.—**ब्रह्म**—तो वेद
—**अक्षरसमुद्भवं**—परमात्म्यापासून श्वासोच्छ्वासाप्रमाणे प्रकट झालेला आहे—
तस्मात्—परमात्म्यापासून प्रकट झालेला असल्यामुळे—**ब्रह्म**—वेद—**सर्वगतं**—
सर्वार्थप्रकाशक असूनही—**नित्यं**—सर्वदा—**यज्ञे**—यज्ञात—**प्रतिष्ठितं**—प्रतिष्ठित आहे

तच्च कर्मेति । कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स उद्भवः कारणं यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि
जानीहि, ब्रह्म पुनर्वेदाख्यमक्षरसमुद्भवम्, अक्षरं ब्रह्म परमात्मा समुद्भवो यस्य तद-
क्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेद इत्यर्थः । यस्मात्साक्षात्परमात्माख्यादक्षरात्पुरुषनिःश्वासवत्समुद्-
भूतं ब्रह्म तस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वात्सर्वगतम् । सर्वगतमपि सन्नित्यं सदा यज्ञविधिप्र-
धानत्वाद्यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—तत् च कर्म—आणि ते कर्म कोठून होतें, ते 'कर्म०' इत्यादि श्लो-
कानें सांगतात.—**कर्म ब्रह्मोद्भवं-ब्रह्म-वेदः स उद्भवः-कारणं यस्य तत् कर्म
ब्रह्मोद्भवं विद्धि-जानीहि**—ते कर्म म्ह० ऋत्विज्, यजमान वगैरे कर्त्यांचा व्यापार
ब्रह्मोद्भव आहे. (अहो सर्वच ब्रह्मापासून झाले आहे मग कर्मालाच तेवढें ब्रह्मोद्भव म्ह-
णण्याचें काय कारण ?) ब्रह्म म्ह० वेद, तो वेदच ज्याचा उद्भव म्ह० कारण आहे
असें तें कर्म ब्रह्मोद्भव आहे, असे तूं जाण —**पुनः वेदाख्यं ब्रह्म अक्षरसमुद्भवं-
अक्षरं-ब्रह्म-परमात्मा समुद्भव यस्य तत् अक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेदः इत्यर्थ**
.—आणि वेद या नांवाचें ब्रह्म अक्षरापासून उत्पन्न झालें आहे. (म्ह० ते अनादि निधन
-आदि-अंतरहित नाहा. पण अक्षररूप वेद अक्षरापासून कसा होईल ? उत्तर-) येथें
अक्षर म्ह० ब्रह्म-परमात्मा, ते अक्षर ज्याचे कारण आहे ते ब्रह्म-वेद अक्षरसमुद्भव
होय, असा याचा भावार्थ —**यस्मात् साक्षात् परमात्माख्यात् अक्षरात् पुरु-
षनिःश्वासवत् ब्रह्म समुद्भूतं तस्मात्-सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतं**—ज्या
अर्थी साक्षात् परमात्मा या नांवाच्या अक्षरापासून पुरुषाच्या म्ह० प्राण्याच्या श्वासो-
च्छ्वासाप्रमाणें वेदसंज्ञक ब्रह्म उत्पन्न झालेलें आहे त्याअर्थी म्ह० वेद सर्व विषयांना प्रका-
शित करणारा असल्यामुळें सर्वगत आहे.—**सर्वगतं अपि सत् नित्यं सदा यज्ञ-
विधिप्रधानत्वात् यज्ञे प्रतिष्ठितं**—सर्वगत असूनही ते नित्य-सर्वदा यज्ञवि-
धींच्या प्राधान्यामुळें यज्ञात प्रतिष्ठित आहे. [वेद सर्व विषयांचें प्रकाशन करणारा
जरी असला तरी यज्ञाचें विधान करणें, हें त्याचें प्रधान कर्तव्य आहे. सर्व कर्मकांड
यज्ञप्रधान आहे. म्हणून ते वेदसंज्ञक ब्रह्म सतत यज्ञात स्थिर स्थित आहे] १५.

१ रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात—"तैत्तिरीयोपनिषदांत (२-१) ही पूर्व
परंपरा याच्याहि मागें नेऊन " परमात्म्यापासून प्रथम आकाश व पुढें क्रमानें वायु, अग्नि,

पाणी, व पृथ्वी उत्पन्न होऊन पृथ्वीपासून ओषधि, ओषधीपासून अन्न व अन्नापासून पुरुष झाला" असा क्रम दिला आहे. यासाठीं त्याला अनुसरून प्राणिमात्राची कर्मापर्यंत मागितलेली पूर्वपरंपरा त्याच्यामागें प्रकृति व प्रकृतीच्या मागें अशेर थेट अक्षर ब्रह्मापर्यंत नेऊन आता पुरी करितात—" पण अन्नापासून भूतें होतात, अन्न पर्जन्यापासून, पर्जन्य अपूर्वाख्य यज्ञापासून होतो व अपूर्व पुरुषाच्या शरीरेंद्रियव्यापारापासून होतें, ही परंपरा व वरील परंपरा याचा काय संबंध? परमात्म्यापासून सर्व भूतें झाली, त्यापासून शरीरें झालीं, स्थूल शरीर हाच अन्नमय कोश आहे, त्याच्या आत प्राणमय कोश आहे, त्याच्या आत मनोमय कोश आहे, मनोमयाच्या आत विज्ञानमय व विज्ञानमयाच्या आत आनंदमय कोश आहे, त्याचा आधार ब्रह्म आहे, इत्यादि ब्रह्मोपदेशप्रकरणाचा व येथील कर्मप्रकरणाचा वस्तुतः काहीं संबंध नाहीं. पण तेथील 'ओषधीभ्योऽन्न अन्नात्पुरुषः' (तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्य पृ. ९८ पहा) हें वाक्य व येथील 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि' हें वाक्य हीं दोन्ही एकसारखीच आहेत, एवढें पाहताच रहस्यकार त्याची सांगड घालण्यास तयार झाले. बादरायणसंबंध म्हणून जो म्हणतात तो हाच होय. आधुनिकाच्या चिकित्सेचा किंवा तुलनात्मक पद्धतीचा हा एक मासला आहे. पण येथील परंपरेला आकाशादि भूतें व पंचकोश याच्या परंपरेशीं भिडविण्याचें काहीच कारण नाहीं. तर आता पूर्व परंपरेला धरून कर्म कोठून आलें? तें सांगणें प्राप्त आहे. वेदविहित कर्मच अपूर्वोत्पादक आहे, असेंच भगवानाला येथें विवक्षित असणार, यात शंका नाहीं. कारण वेदच धर्माविषयीं प्रमाण आहे, इतर पाखंडशास्त्रें धर्मविषयामध्यें प्रमाण नाहीत, हेंच वैदिक धर्माचा उपदेश करणाऱ्या भगवानाला इष्ट असणें साहजिक आहे. यास्तव अपूर्व उत्पन्न करणारें कर्म तरी कोठून आलें? तर तें वेदापासून प्राप्त झालें, असें सांगावयास पाहिजे व भगवानानाही तेंच या श्लोकात सांगितलें आहे. पण रहस्यकार म्हणतात—" कर्माची उत्पत्ति ब्रह्मापासून म्ह० प्रकृतीपासून आहे, असें जाण; आणि हें ब्रह्म अक्षरापासून म्ह० परमेश्वरापासून निघालें आहे. म्हणून सर्वगत ब्रह्मच नेहमीं यज्ञात अधिष्ठित असतें (असें समज) " हा श्लोकार्थ कोणाला कळत असेल तो कळो! आम्हाला तर त्यापासून काहींच बोध होत नाहीं. कारण ब्रह्मशब्दाचा प्रकृति असा अर्थ विनाकारण करून पुनः त्या प्रकृतीपासून म्हणजे शरीरेंद्रियापासून अशी जरी लक्षणा केली व प्रकृतीपासून कर्माची उत्पत्ति आहे असें क्षणभर मानलें तरी 'आणि हें ब्रह्म म्ह० प्रकृति अक्षरापासून म्ह० परमेश्वरापासून निघालें आहे.' याचा अर्थ काय? व प्रकृति परमेश्वरापासून निघाली म्ह० काय झालें? व मग तिला सादि म्हणावयाचें कीं काय? परमेश्वरापासून निघालेली प्रकृति सादि आहे, असें जर म्हटलें तर 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि-' १३-१९ म्ह० प्रकृति व पुरुष ही दोन्हीं अनादी आहेत, या वचनाची वाट काय? तसेंच 'तस्मात्-' म्हणून 'सर्वगत-' सर्वगत 'ब्रह्म-' ब्रह्मच 'नित्य-' नेहमीं 'यज्ञे-' यज्ञात 'प्रतिष्ठित' अधिष्ठित असतें हा जरी सरळ अर्थ असला तरी त्याचा भावार्थ काय? 'म्हणून' हा शब्द कोणत्या कोणत्या पूर्वप्रकृत अर्थाचा उपसंहार करतो? 'म्हणून सर्वगत' पण म्हणून म्हणजे काय? काहीं कळत नाहीं. तसेंच सर्वगत ब्रह्म म्ह० प्रकृति—नेहमी यज्ञात अधिष्ठित कशी असते? प्रकृति यज्ञात कशी अधिष्ठित असणार? त्यापेक्षा 'कर्म वेदविहित आहे. वेद अक्षर परमात्म्यापासून

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः ।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥ १६ ॥

झाला आहे. तो साक्षात् परमेश्वरापासून आलेला असल्यामुळें सर्वविषयप्रकाशक आहे व सर्वविषयप्रकाशक असल्यामुळें वेद सर्वगत जरी असला तरी यज्ञाचें प्राधान्यानें विधान करतो,' हा अर्थ किती सुबोध व सयुक्तिक आहे. पण रहस्यकारांना तो आवडत नाहीं. ते म्हणतात "कोणी ब्रह्मशब्दाचा प्रकृति असा अर्थ न करता वेद असा करितात. पण सर्वगत ब्रह्म यज्ञांत आहे, याचा अर्थ त्यानें नीट लागत नाहीं. म्हणून 'मम योनिर्महद् ब्रह्म' १४-३ येथील ब्रह्मशब्दाप्रमाणें येथेंही ब्रह्मशब्दानें जगाची मूलभूत प्रकृति विवक्षित आहे" पण चवदाव्या अध्यायांत 'मम योनि महद्ब्रह्म' असें प्रकृत आहे. तेथें सर्व भूतांचें उत्पत्तिस्थान सांगण्याचा प्रसंग आहे. म्हणून तेथें ब्रह्मशब्दाचा प्रकृति हाच अर्थ करणें, योग्य आहे पण येथें कर्म म्ह० कर्त्यांचा व्यापार कसा होतो, तर वेदविधानें होतो, व वेद कोठून आला? तर साक्षात् परब्रह्मापासून आला, असें कर्मांचें निमित्त सांगावयाचें आहे त्यामुळें येथें तसा अर्थ करता येत नाहीं. ब्रह्म म्ह० प्रकृति असा अर्थ केल्यास व तिला परमेश्वरापासून निघालेली म्हटल्यास तिचें अनादित्व नष्ट होतें. शिवाय ती यज्ञांत अधिष्ठित कशी? मूळ प्रकृतीपासून अपूर्वोत्पादक असें कर्म होतें, व ती सर्वगत कशी? याचाही उलगडा होत नाहीं रहस्यकार—"महाभारताच्या शान्तिपर्वांतील यज्ञप्रकरणांतील 'अनुयज्ञं जगत्सर्वं यज्ञश्चानुजगत्सदा' या वचनावरूनही ब्रह्म म्ह० प्रकृति असा अर्थ केल्यानें प्रस्तुत श्लोकाशी एकवाक्यता होते," ६५१ असें म्हणतात पण 'यज्ञामागून जग व जगाच्या मागोमाग यज्ञ' असाच त्या वचनाचा अर्थ जरी केला तरी त्यास या श्लोकांतील ब्रह्मशब्दाचा प्रकृति असाच अर्थ केला पाहिजे, असें कोणतें गमक—सूचक पद आहे. यज्ञ म्ह० अपूर्व असा अर्थ केल्यानेंही अपूर्वरूप यज्ञ व जगत् यांचा परस्पर कार्यकारणभाव उत्तमप्रकारें सिद्ध होतो त्यांत ब्रह्म किंवा प्रकृति यांचा कांहींच संबंध दिसत नाहीं. शेवटीं रहस्यकार म्हणतात—"परमेश्वरापासून प्रकृति व त्रिगुणात्मक प्रकृतीपासून जगांतील सर्व कर्म धर्में निष्पन्न होत हें रहस्याच्या सातव्या व आठव्या प्रकरणांत सविस्तर सांगितलें आहे" पण 'परमेश्वरापासून प्रकृति होते' या म्हणण्यास वेदान्त व सांख्य यांतील कोणत्याच दर्शनांत आधार नाहीं प्रकृतीला उपनिषदांतही 'अजा' म्हटलें आहे व सांख्य दर्शनांतही 'अजा-मूलप्रकृति अविकृति' असें म्हटलें आहे त्यामुळें 'परमेश्वरापासून प्रकृति निष्पन्न होते,' हें म्हणणें बरोबर नाहीं. सातव्या व आठव्या प्रकरणांत रहस्यकारांनी प्रकृति-पुरुषादिकांविषयीं बराच विचार केला आहे पण त्यांनीही पृ. १७६ "प्रकृति व पुरुष दोन्ही स्वयंभू व अनादि" असेंच म्हटलें आहे अगदीं शेवटीं रहस्यकार म्हणतात—'तसेंच देवांना प्रथम यज्ञ करूनच सृष्टि निर्माण केली असें पुरुषसूक्तांतही वर्णन आहे' पण त्याचा व येथील ब्रह्मशब्दाच्या प्रकृति या अर्थाचा काय संबंध आहे? शिवाय सृष्टि देवांनी केली असें त्यांत म्हटलें आहे का? आम्हांला तर आजवर सृष्टिकर्ता एक विराट् प्रजापति असाच ठाऊक आहे! देवांनी सृष्टि केली हा आम्हांला तरी नवीनच शोध आहे.

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—**एवं**—वर वर्णन केल्याप्रमाणे ईश्वराने **प्रवर्तितं**—प्रवृत्त केलेले—**चक्रं**—जगचक्र—**इह**—या लोका—**यः**—जो कर्माधिकारी—**न अनुवर्तयति**—तमेच पुढे चालवीत नाही—**स** —तो—**अघायु** —पापी आहे. त्याच जिणे पापरूप आहे.—**इन्द्रियारामः**—त्याची सर्व क्रीडा इन्द्रियाच्या योगाने विषयामध्ये होते तो—**मोघं**—वृथा-फुकट—**जीवति**—जिवत राहतो. १६.

एवमिति । एवमित्थमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगचक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयतीह लोके यः कर्मण्यधिकृतः सन्नघायुरयं पापमायुर्जीवनं यस्य सोऽघायुः पापजीवन इति यावत् इन्द्रियाराम इन्द्रियैराराम आरमणमाक्रीडा विषयेषु यस्य स इन्द्रियारामो मोघं वृथा हे पार्थ स जीवति । तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः ॥

भाष्यार्थ—अधिकारी पुरुषानें अध्ययनादिकाच्या द्वारा जगचक्राचे अनुवर्तन करावे नाही तर ईश्वराच्या आज्ञेचें उल्लंघन करणाऱ्या त्याला प्रत्यवाय लागतो असें—**एवं इति**—'एव॰' इत्यादि श्लोकानें भगवान् सांगतात —**एवं-इत्थं ईश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगचक्रं प्रवर्तितं**—याप्रमाणे ईश्वरानं वेद यज्ञ इत्यादिकाच्या द्वारा जगचक्र प्रवृत्त केलें आहे.—**इह लोके य कर्मणि अधिकृत सन् न अनुवर्तयति**—या लोका जो कर्मामध्ये अधिकृत असून-कर्माधिकारी असून त्या जगचक्राला तमेच पुढे चालवीत नाही, त्याचें अनुवर्तन करीत नाही तो—**अघायुः अघं-पापं आयुः-जीवनं यस्य सः अघायुः पापजीवनः इति यावत्**—अघायु आहे अघ म्ह॰ पाप व आयुः म्ह॰ जीवन ज्याचे जीवन पाप आहे तो आघायु म्ह॰ पापजीवन असा याचा भावार्थ —**इन्द्रियारामः-इन्द्रियैः विषयेषु आरामः आरमणं-आक्रीडा यस्य सः इन्द्रियारामः**—इंद्रियाच्या योगाने विषयामध्यें ज्याचा आराम-आरमण-क्रीडा चालते तो इंद्रियाराम होय —**हे पार्थ सः मोघं-वृथा जीवति**—हे अर्जुना तो व्यर्थ जिवत राहतो ('न कर्मणामनारंभात्॰' श्लो ४ येथून प्रस्तुत श्लोकापर्यंत सांगितलेल्या विषयाचा आचार्य उपसंहार करितात-)—**तस्मात् अज्ञेन अधिकृतेन कर्म कर्तव्यं एव इति प्रकरणार्थ.**—म्हणून अज्ञ अधिकृत पुरुषानें कर्म करावेंच हा या प्रकरणाचा अर्थ आहे

प्रागात्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेस्तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेनानात्मज्ञेन कर्तव्यमेवेत्येतत् 'न कर्मणामनारम्भात्' इत्यत आरभ्य 'शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मण' इत्येवमन्तेन प्रतिपाद्य 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र' इत्यादिना 'मोघं पार्थ स जीवति' इत्येवमन्तेनापि ग्रन्थेन प्रासङ्गिकमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहुकारणमुक्तं तदकरणे च दोषसंकीर्तनं कृतम् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—('अहो पण शास्त्राने अधिकार दिलेल्या प्रत्येकाला कर्म करणे जर अगत्याच आहे तर 'अज्ञेन अधिकृतेन' असें म्हणून 'अज्ञ' हें आणखी विशेषण कशाला

लावता ? ज्ञाननिष्ठालाही ते केलेंच पाहिजे. कारण तोही अधिकृतच आहे.' अशी आशंका घेऊन पूर्वी सांगितलेल्या कारणाचाच अनुवाद करितात-)—**आत्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेः प्राक् अधिकृतेन अनात्मज्ञेन तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानं कर्तव्य एव इति एतत्**—आत्मज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होण्यापूर्वी शास्त्राने अधिकार दिलेल्या अनात्मज्ञाने आत्मज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होण्यासाठी कर्मयोगाचे अनुष्ठान करावेंच, असें—**'न कर्मणां अनारम्भात्०' इत्यतः आरभ्य 'शरीरयात्राऽपि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः' इति एवं-अन्तेन प्रतिपाद्य**—'कर्मांच्या आरंभावाचून पुरुषाला नैष्कर्म्याची प्राप्ति होत नाही' (श्लो ४) येथून 'तुझी शरीरयात्राही कर्मावाचून चांगल्या प्रकारें सिद्ध होणार नाही' (श्लो ८) येथपर्यंतच्या ग्रंथानें प्रतिपादन करून [ज्ञान व कर्म यांचा विरोध असल्यामुळें ज्ञाननिष्ठ पुरुषाला कर्म करणें शक्य नाही (पृ. ८७ पहा) यास्तव ज्याला आत्म्याचा साक्षात् अनुभव आलेला नाही, अशा पुरुषानेंच चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति इत्यादि परंपरेनें साक्षात्कारासाठी कर्मांचें अनुष्ठान करावें, असें प्रतिपादन केलें आहे. तर मग 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र०' श्लो ९ इत्यादि कशासाठी सांगितलें आहे? त्यांत कांही ज्ञाननिष्ठा सांगितलेली नाही. कर्मनिष्ठा तर त्या पूर्वीच (४८ श्लोकांत) सांगितली आहे, तेव्हां पुनः तीच सांगण्याचें कांही कारण नाही अशी शंका घेऊन आचार्य सांगतात-]—**'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र०' इत्यादिना 'मोघं पार्थ स जीवति' इत्येवमन्तेन अपि ग्रन्थेन अधिकृतस्य अनात्मविदः कर्मानुष्ठाने प्रासंगिकं बहुकारणं उक्तं**—'ईश्वराच्या आराधनेसाठी केलेल्या कर्मावाचून बाकीचें कर्म जगाला बद्ध करतें' (९) येथून 'हे पार्था ! तो व्यर्थ जिवत राहतो' (१६) येथपर्यंतच्या ग्रंथानेंही कर्माधिकृत अनात्मज्ञाच्या कर्मानुष्ठानविषयी-त्याला कर्म अवश्य केलेंच पाहिजे, हें सांगण्याच्या प्रसंगानें ईश्वराचा प्रसाद, देवतांची प्रीति इत्यादि अनेक कारणें सांगितली.—**च तद् अकरणे दोषसंकीर्तनं कृतम्**—आणि तें न करण्यांत कोणता दोष लागतो, तें ('तैर्दत्तानप्रदायैभ्य०' 'मोघं पार्थ स जीवति' इत्यादि वाक्यांनी) सांगितलें १६

[१] पण रहस्यकार याला यज्ञाचें चक्र किंवा कर्माचें चक्र म्हणतात. आचार्य जगच्चक्र म्हणतात. प्रजापतीनें जगाला उत्पन्न केलें व त्याच्या स्थितीसाठी त्याला कर्म लावून दिलें. वेद परमेश्वरापासून झाला. त्या वेदावरून कर्माचें ज्ञान होतें, कर्मानें अपूर्व उत्पन्न होतें, त्या अपूर्वापासून पर्जन्य, पर्जन्यापासून अन्न, अन्नापासून प्राणिशरीरें, प्राणिशरीरें हेंच जगत्, त्यापासून पुनः कर्म, कर्मापासून अपूर्व, अपूर्वापासून पर्जन्य, पर्जन्यापासून अन्न व अन्नापासून पुनः प्रजा, असें हें चक्र आहे. त्याला कर्मापासून किंवा यज्ञापासून आरंभ होत नाही. तत्रूप शरीरापासून आरंभ होतो, म्हणून या चक्राला जगच्चक्र म्हणणेंच अधिक सयुक्तिक होय. यास्तव जो कर्माधिकारी कर्मानुष्ठानानें त्याचें अनुवर्तन करीत नाही तो पापी होय. रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत 'कर्ममय कर्म म्ह० चातुर्वर्ण्याची वृत्ति' असा अर्थ करितात. पण तो बरोबर नाही. कर्म म्ह० चातुर्वर्ण्याचा धर्म होय, वृत्ति नव्हे. धर्मांत ब्राह्मणादिकांच्या वृत्तीचाही अन्तर्भाव होतो. पण वृत्तींत धर्माचा अन्तर्भाव कधींच होत

एवं स्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयमाहोस्वित्पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्यामनात्मविदा ज्ञानयोगेनैव निष्ठामात्मविद्भिः सांख्यैरनुष्ठेयामप्राप्तेनैवेत्येवमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थमेतं वै तमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानवद्भिरवश्यं कर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति, न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्तीत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपिपादयिषितमाविष्कुर्वन्नाह भगवान्—यस्त्विति ॥

भाष्यार्थ—'एवं स्थिते'—याप्रमाणें कर्माधिकारी पुरुषानें नियत कर्म केलेंच पाहिजे, असें सिद्ध झालें असता—**किं एवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेण अनुवर्तनीयं**—काय, हें याप्रमाणें ईश्वरानें प्रवृत्त केलेलें चक्र प्रत्येकानें चालविलें पाहिजे,—**आहोस्वित् पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठान-उपायप्राप्यां आत्मविद्भिः सांख्यैः अनुष्ठेयां ज्ञानयोगेन एव निष्ठां अप्राप्तेन अनात्मविदा एव**—वा पूर्वोक्त कर्मयोगानुष्ठान याच उपायानें प्राप्त होणारी व आत्मवेत्त्या सांख्यांना अनुष्ठान करण्यास योग्य असलेली अशी जी ज्ञानयोगानेंच निष्ठा तिला प्राप्त न झालेल्या अनात्मज्ञानेंच फक्त त्या चक्राचें अनुवर्तन करणें उचित आहे[1]—**इत्येवं अर्थं अर्जुनस्य प्रश्नं आशंक्य**—अशा प्रकारचा अर्थ ज्यांत आहे अशा अर्जुनाच्या प्रश्नाची आशंका घेऊन [म्ह० अशा आशयाचा प्रश्न अर्जुन करील, असें जाणून भगवान् 'यस्तु०' इत्यादि सांगत आहेत ' किंवा अनात्मज्ञानें कर्म अवश्य केलेंच पाहिजे, असें पुष्कळ कारणांसह सांगितल्यामुळें अर्जुन अशी शंका घेणार नाहीं, असें समजून आचार्य या श्लोकाला दुसरें अवतरण देतात-]—**वा शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थं**—किंवा शास्त्रार्थाचा विवेक उत्तमप्रकारें ध्यानांत यावा म्हणून—**स्वयं एव भगवान्**—स्वतःच भगवान् श्रीकृष्ण—**एतं वै तं आत्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानाः सन्त ब्राह्मणा**—याच प्रकृत-आत्म्याला साक्षात् जाणून ज्यांचें मिथ्या ज्ञान निवृत्त झालें आहे, असे होत्साते ब्राह्मण

नाहीं, असो. " मीमांसकांचें किंवा त्रयी धर्मानें कर्मकांड (यज्ञचक्र) गीताधर्मांत अनासक्तबुद्धीच्या युक्तीनें कर्में कायम ठेवलें आहे, तें नाकारलें"[६-१] असें रहस्यकार म्हणतात. पण हें बरोबर नाहीं. त्रयी धर्मांतलें कर्मकांड जर गीताधर्मांत कायम ठेवलें असतें तर 'एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते' अ. ९ श्लो. २१ असें म्हटलें नसतें. उपनिषदांप्रमाणेंच यांतहि त्यांतील फक्त नित्य (नियत) कर्में अनासक्त बुद्धीनें करावयास सांगितलें आहे म्हणूनच त्रयी धर्म करावयास सांगितलेला नाहीं कारण त्रयी धर्म स्वर्गप्राप्त्यर्थ आहे व उपनिषद्धर्म किंवा गीताधर्म परंपरेनें मोक्षप्राप्तीसाठी आहे

१ सन्न्यासासह आत्मज्ञान हेंच मुक्तीचें साधन आहे, हाच गीताशास्त्राचा प्रतिपाद्य विषय आहे, दुसरा कोणताही म्ह० ज्ञानकर्मसमुच्चयानें मुक्ति, हा गीताशास्त्राचा विषय नाहीं, किंवा केवळ कर्मानें मुक्ति होते हाही त्याचा विषय नाहीं, असा निश्चयपूर्वक विवेक करण्यासाठीं येथें भगवान् श्रुत्यर्थ सांगत आहेत २ श्रुतींत 'ब्राह्मणाः' असें पद आहे. ब्राह्मणांनाच सन्न्यासाचा मुख्य अधिकार आहे, असें सुचवावें हाच त्याचा आशय आहे.

—मिथ्याज्ञानवद्भिः अवश्यं कर्तव्येभ्य पुत्रैषणादिभ्य व्युत्थाय—मिथ्या ज्ञानाने युक्त असलेल्या अनात्मज्ञाकडून अवश्य कर्तव्य अशा पुत्रैषणादि एषणापासून व्युत्थान करून म्ह०त्याचा त्याग करून**—अथ शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं भिक्षाचर्यं चरन्ति**—नतर केवल शरीराच्या स्थितीलाच अवश्य असलेले भिक्षाचर्य-भिक्षाटन करितात.**—तेषां आत्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेण अन्यत् कार्यं न अस्ति**—त्याच आत्मज्ञाननिष्ठेवाचून दुसरें काही कर्तव्य नसतें**—इत्येवं इह गीताशास्त्रे प्रतिपिपादयिषितं श्रुत्यर्थं आविष्कुर्वन् 'यस्तु०' इति आह**—अशा प्रकारचा हा या गीताशास्त्रात प्रतिपादन करण्यास इष्ट असलेला श्रुतीचा अर्थ प्रकट करीत होत्साते 'यस्तु०' इत्यादि सागतात [म्हणजे अर्जुनान वर सागितलेल्या प्रकारची शका घेतली नसतानाच स्वत भगवान् आपण होऊनच या गीताशास्त्रात विवक्षित असलेला श्रुत्यर्थ स्पष्ट करण्यासाठी 'यस्तु०' इत्यादि सागत आहेत बृहदरण्यकात असें सागितलें आहे-"या प्रस्तुत आत्म्याला साक्षात् जाणून ज्याच मी देह आहे, कर्ता, सुखी, दु खी आहे इत्यादि विपरीत ज्ञान निवृत्त झाल आहे, असे ब्राह्मण मिथ्याज्ञानान युक्त असलेल्या अज्ञास अवश्य कर्तव्य असलला जी कर्मे-पुत्रादिकाच्या प्राप्तीची साधने-ती सर्व सोडून शरीर जिवत रहावे, म्हणून अत्यत अवश्य तेवढच अन्न मिळविण्यासाठी भिक्षाटन करितात अशा ज्ञाना ब्राह्मणाना आत्मज्ञाननिष्ठेवाचून दुसरे काही एक कर्तव्य नसते" बृ भाष्यार्थ अ ३ प १३५ हाच श्रुत्यर्थ भगवानाना गीतेतही प्रतिपादन करावयाचा आहे म्हणून तोच स्पष्ट करण्यासाठीं असें म्हणतात-]

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥ १७ ॥

---

१ पुत्रादिकाविषयाच्या एषणा म्ह० इच्छा उत्पन्न करणाऱ्या जरी असल्या तरी 'शरीरच मी, माझा हा ससार, मी मत्य आहे, मी कर्ता-भोक्ता आहे, असे मिथ्या अज्ञान ज्याच्या ठिकाणी असते त्याना त्या अवश्य होतात, ते पुत्रादिकाच्या इच्छा करितात पण ज्याचे हे मिथ्या अज्ञान आत्मज्ञानाने निवृत्त झालेले असते ते ज्ञानी त्या एषणापासून निवृत्त होतात 'मग ते भिक्षाटन तरी का करितात ?' म्हणून म्हणाल तर शरीरस्थितीला तें अत्यत अवश्य आहे, म्हणून करितात पण त्याविषयीं 'यदृच्छालाभसतुष्ट' इत्यादि नियम आहेतच 'शरीरस्थितीसाठीं जसें भिक्षाटन करितात, तसेच त्याना अभिहोत्रादिकही केलेच पाहिजे,' म्हणून म्हणाल तर श्रुतीने त्याना ज्ञाननिष्ठेवाचून दुसरें काही कर्तव्य सागितलेलें नाही गीताशास्त्राचा पूर्वापार सबध कसा आहे, याचा विचार केला म्हणजे त्यातही भगवानाना हाच श्रुत्यर्थ इष्ट आहे व तोच येथें विशद करावयाचा आहे, अशी खात्री होते अथात् 'वरील गीताप्रधान वचन केल्याप्रमाणें जिवत मनुष्याला कर्म अवश्य केलेंच पाहिजे, असा जर नियम आहे तर तुम्हीच वर ज्ञानयोगानें सांख्यांची निष्ठा (श्लो ३) कशी सागितली आहे" या शकेचा परिहार वरील श्रुत्यर्थाला प्रकट करून, त्याच्या द्वाराच पुढील दोन श्लोकात करीत आहेत.

अन्वयार्थ—तु—पण याच्या उलट—**यः मानवः**—जो मनुष्य, अर्थात् सांख्य –आत्मज्ञाननिष्ठ—**आत्मरतिः एव**—आत्मरतिच असतो ह्म० त्याची रति आत्म्यामध्येच असते,—**च**—व—**आत्मतृप्तः**—आत्मस्वरूपातच तृप्त असतो—**च**—आणि—**आत्मनि एव संतुष्टः**—आत्म्यामध्येच संतुष्ट असतो—**तस्य**—त्याला—**कार्यं** काहीं शास्त्रविहित कर्तव्य—**न विद्यते**—नसतें. १७.

यस्तु सांख्य आत्मज्ञाननिष्ठ आत्मरतिरात्मन्येव रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्याद्भवेदात्मतृप्तश्चाऽऽत्मनैव तृप्तो नान्नरसादिना मानवो मनुष्यः संन्यास्यात्मन्येव च संतुष्टः । संतोषो हि बाह्यार्थलाभे सर्वस्य भवति तमनपेक्ष्याऽऽत्मन्येव च संतुष्टः सर्वतो वीततृष्ण इत्येतत् । य ईदृश आत्मवित्तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—(आत्मनिष्ठ पुरुषाच्या ठिकाणी विषयासक्ति नसते, यास्तव जो जिज्ञासु असेल त्यानेंही विषयासक्ति सोडावी, असें सांगून भगवान् म्हणतात–)—**तु**—पण याच्या उलट—**यः सांख्यः आत्मज्ञाननिष्ठः**—जो सांख्य म्ह० आत्मज्ञाननिष्ठ—**आत्मरति–यस्य आत्मनि एव रतिः न विषयेषु सः आत्मरतिः एव स्यात्–भवेत्**—आत्मरति म्ह० ज्याची आत्म्यामध्येच रति म्ह० प्रीति असते विषयामध्यें नसते तो आत्मरति जो सांख्य असा आत्मरतिच असतो (आत्मज्ञ ज्ञानानेंच म्ह० आत्मस्वरूपानेंच तृप्त असतो, त्याला अन्न पानादिकानां होणारी तृप्ति इष्ट नसते म्हणून विद्यार्थी संन्याशालाही अन्नरसादिकामध्यें आसक्ति ठेवणें उचित नाहीं, असें सांगतात–)—**च आत्मतृप्तः–आत्मना एव तृप्तः अन्नरसादिना न**—आणि जो आत्मतृप्त म्ह० आत्म्याच्या योगानें–ज्ञानानेंच तृप्त आहे, अन्नरसादिकानें नव्हे–**मानवः–मनुष्यः–संन्यासी**—असा मानव म्ह० मनुष्य, पण वाटेल तो मनुष्य नव्हे तर संन्याशी. (आत्मज्ञाच्या ठिकाणी सर्व अनात्म पदार्थांविषयी वैराग्य दिसतें, यास्तव ज्ञानेच्छूनेंही विरक्त व्हावें.–)—**आत्मनि एव च संतुष्टः**—आणि आत्म्यामध्येंच जो संतुष्ट असतो—**बाह्यार्थलाभे सर्वस्य संतोषः भवति हि**—बाह्य विषयांच्या लाभानें सर्व प्राण्यांना संतोष होतो, हें प्रसिद्ध आहे,—**तं अनपेक्ष्य आत्मनि एव च संतुष्टः**—त्या बाह्य विषयजन्य संतोषाची अपेक्षा न करिता आत्म्यामध्येच जो संतुष्ट असतो—**सर्वतः वीततृष्णः इति एतत्**—म्ह० सर्व विषयांविषयी तृष्णारहित झा

१ इष्ट विषयाचें दर्शन झालें असतां जो आनंद होतो तो मोद, त्याचा लाभ झाला असतां जो आनंद होतो तो प्रमोद व त्याचा भोग घेतला असतां जो आनंद होतो तो आनंद, असे एकाच आनंदाचे तीन प्रकार तैत्तिरीयोपनिषदांत सांगितले आहेत. (तैत्तिरीयभाष्यार्थ अ २ अनु ५ पृ १२२ पहा) तसेंच, येथें रति, तृप्ति व संतोष हे मतोषाचे अवांतर भेद आहेत. किंवा रति म्ह० विषयासक्ति, तृप्ति म्ह० विशेषप्रकारच्या विषयाच्या संसर्गानें होणारें सुख व संतोष म्ह० कोणताही इष्ट विषय प्राप्त झाल्यानें होणारें सामान्य सुख, असा त्याचा भेद जाणावा.

लेला असा याचा भावार्थ (अहोपण जो आत्मरति, आत्मतृप्त व आत्म्यामध्येंच संतुष्ट असतो त्यालाही मुक्तीसाठी काही कर्तव्य असेल की नाही? उत्तर-)—**यः ईदृशः आत्मविद् तस्य कार्य-करणीयं न विद्यते-नास्ति इत्यर्थः**—जो अशा प्रकारचा आत्मवेत्ता त्याला कार्य म्ह० कर्तव्य नसतें, तो सर्वकर्तव्यशून्य असतो,असा भावार्थ. १७

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—इह—या लोकीं—**तस्य**—त्याच्या—**कृतेन**—केलेल्या कर्मानें—**अर्थः**—काही फल—**न अस्ति**—नाहीं। त्याचप्रमाण त्याच्या—**अकृतेन**—न केलेल्या कर्मानें—**कश्चन**—कोणत्याही प्रकारचा—**अर्थः**—प्रत्यवाय—**न**—नाहीं। —**च**—आणि—**अस्य**—या साधूयाचा—**सर्वभूतेषु**—ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्वभूतांताल—**कश्चित्**—कोणाही—**अर्थव्यपाश्रयः**—प्रयोजनाचा आश्रय—**न अस्ति**—नाही (त्याला स्वत करिता जरी नाहीं तरी या सृष्टतील दुसऱ्या कोणाकरिता तरी काही फळ कर्मानें साधावयाचें असत, असेंही नाही) १८

किंच—नैवेति । नैव तस्य परमात्मरतेः कृतेन कर्मणाऽर्थः प्रयोजनमस्ति । अस्तु तर्ह्यकृतेनाकरणेन प्रत्यवायाख्योऽनर्थो नाकृतेनेह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्तिरूप आत्महानिलक्षणो वा नैवास्ति । न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजननिमित्तक्रियासाध्यो व्यपाश्रयो व्यपाश्रयणम् । कंचिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थोऽस्ति । येन तदर्था क्रियाऽनुष्ठेया स्यात् । न त्वमेतस्मिन्सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्तसे ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'नैव०' इति—याही आणखी एका कारणानें त्याला कर्तव्य नसते, असें ' नैव० ' या श्लोकानें सांगतात —**परमात्मरतेः तस्य कृतेन कर्मणा अर्थः-प्रयोजनं न एव अस्ति**—परम अर्थ असा जो आत्मा त्याच्यामध्ये रत झालेल्या त्या आत्मनिष्ठाला केलेल्या कर्मानें अर्थ म्ह० प्रयोजन नसतेंच. (आत्मज्ञाला स्वर्गादि अभ्युदयाची इच्छा नसते व नि.श्रेयस तर पूर्वीच प्राप्त झालेलें असतें, त्यामुळें त्यानें केलेलें कर्म काही कामाचें नाहीं, ते व्यर्थ आहे, आणि कोणतेंही वृथा कर्म उन्मत्तावाचून दुसरा कोणी करीत नाही —**तर्हि अकृतेन-अकरणेन प्रत्यवायाख्य अनर्थः अस्तु**—तर मग जगचक्र चालू राहण्यासाठी प्रत्येकाला अवश्य कर्तव्य असलेलं कर्म न केल्यामुळें त्याला प्रत्यवायप्राप्त होइल, म्हणून म्हणावें तर—**अकृतेन इह लोके कश्चन-कश्चित् अपि प्रत्यवायप्राप्तिरूपः आत्महानिलक्षण. वा अनर्थः न एव अस्ति**—त्यानें कर्म न केल्यानें या लोकी कोणताही प्रत्यवायप्राप्तिरूप किंवा आत्महानिरूप अनर्थ नाहीच होत (त्यामुळें त्या अनर्थाच्या निवृत्तासाठीही त्याला कर्म करावयास नको.)—**च सर्वभूतेषु-ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु अस्य**

कश्चित् अर्थव्यपाश्रयः-प्रयोजननिमित्तक्रियासाध्यः व्यपाश्रयः-व्यपाश्रयणं न—आणि सर्वभूतांतील-ब्रह्मादि-स्थावरान्त भूतांतील कोणीही अर्थव्यपाश्रय म्ह० प्रयोजनाचें-फलाचे निमित्त अशी जी क्रिया, तिच्या योगानें साध्य असा व्यपाश्रय म्ह० व्यपाश्रयण-आलंबन-आधार नाहीं. म्हणजे—**कंचित् भूतविशेषं आश्रित्य कश्चित् अर्थः साध्यः न अस्ति**—कोणत्याही विशेष भूताचा आश्रय करून साधावयाचा असा कोणताही अर्थ नाहीं. (आब्रह्मस्तंबपर्यंत जीं असंख्य भूतें आहेत त्यांतील एखाद्यासाठीं या आत्मवेत्त्याला कांहीं प्रयोजन कर्मानें साधावयाचें आहे, असेंही नाहीं.) —**येन तदर्था क्रिया अनुष्ठेया स्यात्**—कीं ज्या कारणानें त्या प्रयोजनासाठीं त्याला कर्म अवश्य कर्तव्य आहे, असें म्हणतां येईल. (तर मग मी सुद्धां तसाच आत्मरति वगैरे होऊन कर्म टाकीन, म्हणून म्हणशील तर हे अर्जुना,)—**त्वं एतस्मिन् सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये सम्यक्-दर्शने न वर्तसे**—तूं या सर्वत संप्लुतोदक समुद्राच्या स्थानीं असलेल्या सम्यग्दर्शनांत-आत्मज्ञाननिष्ठेंत अवस्थित झालेला नाहींस. १८

---

१ आचार्यांनीं 'यस्त्वात्मरति ०' (१७) या श्लोकाला, कोणतीं दोन अवतरणें दिलीं आहेत तें वर सांगितलें आहे. पण रहस्यकार १७-१९ अशा तीन श्लोकांचें एकवाक्य मानून त्याला असें अवतरण देतात—" परंतु आत्मज्ञानी पुरुषास येथेंच मोक्ष प्राप्त होत असून जें काय मिळवावयाचें तें सर्व त्याला मिळालें असल्यामुळें त्याला या जगांत कोणतेंच कर्म करण्याची जरूर रहात नाहीं, व त्यानें करूंही नये, अशी कित्येक संन्यासमार्गीय वेदान्ती यावर शंका काढीत असतात, यासाठीं यावर गीतेचें उत्तर काय तें आतां पुढील तीन श्लोकांत सांगतात. " ६५० तर मग एकूण संन्यासमार्गी वेदान्ती गीतेच्या पूर्वी होते, असें यावरून सिद्ध होतें. अर्थात् संन्यासमार्ग शंकराचार्यांनीं सुरु केला, हें म्हणणें आतां शिल्लक राहिलें नाहीं. संन्यासमार्गाचा सांप्रदायिक आग्रह किंवा खोगीं हीं आचार्यांचीं नसून, त्यांच्या पूर्वीपासूनचीं आहेत, असें यावरून उघड होतें. कारण गीता त्यांच्या शंकेचें उत्तर पुढील तीन श्लोकांत सांगत आहे. पण रहस्यकाराचा खरा कटाक्ष मात्र त्या प्राचीन संन्यासमार्गीयांवर नसून शंकराचार्यादिकांवर आहे, हें रहस्यवाचकाच्या लक्षांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. वास्तव हे तीन श्लोक शंकराचार्यादिकांच्या शंकेचा अनुवाद करून तिचें उत्तर भगवान् गीतेंत देत आहेत, अशी रहस्यकार या श्लोकांची व्यवस्था लावितात पण ती बरोबर नाहीं. कारण अद्वैत वेदान्ती 'आत्मज्ञानी पुरुषाला केवळ चित्तशुद्ध्यर्थ असलेल्या अग्निहोत्रादि नित्य नैमित्तिक कर्मांची ज्ञानोत्तर गरज नाहीं, त्यानें ज्ञानानंतर ज्ञाननिष्ठ होऊन रहावें,' असें म्हणतात. तीच स्थितप्रज्ञावस्था किंवा जीवन्मुक्ति होय. फार काय पण ज्यांना आत्मसाक्षात्कार झालेला नाहीं, तो व्हावा, अशी मात्र तीव्र इच्छा आहे, अशा जिज्ञासूंनींही श्रवणादि ज्ञानसाधनांचें निर्विघ्नपणें अनुष्ठान करतां यावें म्हणून यथाशास्त्र कर्मांचा त्याग करावा, असेंही त्यांचें म्हणणें आहे, व तें श्रुति-स्मृति पुराणांना सोडून नाहीं. किंबहुना गीतेलाही सोडून नाहीं. आचार्यांचें समग्र भाष्य अर्थासह वाचल्यावर त्याविषयीं कोणालाही संशय वाटणार नाहीं. असो, अद्वैतसंप्रदायी टीकाकारांच्या शंकेचा असा अनुवाद करून रहस्यकार श्लोकांचा अर्थ

असा करितात –"परंतु जो मनुष्य केवळ आत्म्यातच रत, आत्म्यातच तृप्त आणि आत्म्याचे ठायीं संतुष्ट झाला त्याला (स्वतःचें म्हणून) कांहीं कार्य (शिल्लक) रहात नसतें १७ तसेंच येथें म्ह० या जगांत एखादी गोष्ट केल्यानें त्याचा कांहीं नफा नसतो आणि न केल्यानेंही नसतो आणि सर्व भूतांचे ठायीं त्याचा स्वतःचा म्हणून कांहीं अर्थ गुंतून राहिलेला नसतो १८ तस्मात् म्ह० ज्ञानी पुरुष याप्रमाणें कसलीच अपेक्षा ठेवीत नसल्यामुळें तूंही (फलाचे ठायीं) आसक्ति न ठेवितां (आपलें) कर्तव्य कर्म नेहमीं करीत जा कारण आसक्ति सोडून कर्म करीत असणाऱ्या पुरुषाला परम गति मिळते १९" आचार्यांनी या तीन श्लोकांचा अर्थ कसा केला आहे, तो आतां वाचकांपुढें आहेच अगदीं सरळ ओढाताण न करितां गीतेचा अर्थ करण्याची भीष्मप्रतिज्ञा करणाऱ्या रहस्यकारांना येथें काय केलें आहे तें पहा–'तस्य कार्यं न विद्यते–' त्याचें कर्तव्य विद्यमान नसतें त्याला कांहीं कर्तव्य उरत नाहीं, हा सरळ अर्थ टाकून त्याला 'स्वतःचें म्हणून' हें आपल्या पदरचें घातलें आहे १८ व्या श्लोकाच्या पूर्वार्धांत 'त्याच्या कृत कर्मानें कांहीं अर्थ–प्रयोजन–फल–उपयोग नाहीं व न केलेल्या कर्मानेंही कांहीं अनर्थ–प्रत्यवाय नाहीं' असें म्हटलेलें असतांना 'कृतेन म्ह० एखादी गोष्ट केल्यानें' व 'अर्थ म्ह० नफा' असा अगदीं लौकिक अर्थ करून प्रकृत कर्म व त्याचें प्रयोजन या दोहोंनाही सोडून दिलें आहे 'स्वतःसाठीं नाहीं तर नाहीं, पण दुसऱ्यासाठीं तरी त्याला कांहीं कर्तव्य असेल,' असें कोणी म्हणेल म्हणून त्याचें उत्तर भगवानांनी १८ व्या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत त्याला 'दुसऱ्यासाठींही कांहीं कर्तव्य नसतें,' असें स्पष्ट सांगितलेलें असतांना त्याला कसें शिताफीनें बदलून टाकलें आहे तें पहा–'न चास्य सर्वभूतेषु कश्चित् अर्थव्यपाश्रयः' न अस्ति–आणि सर्व भूतांचे ठायीं त्याचा स्वतःचा म्हणून कांहीं अर्थ गुंतून राहिलेला नसतो" 'सर्व भूतांचे ठायीं त्याचा कांहीं अर्थ गुंतून राहिलेला नसतो' म्हणजे काय? बरें अर्थ म्ह० नफा म्हटलें आहे तेव्हां 'त्याचा स्वतःचा कांहीं नफा सर्व भूतांचे ठायीं गुंतून राहिलेला नसतो,' असें जरी म्हटलें तरी त्याचा आशय लक्षांत येत नाहीं त्यापेक्षां आब्रह्मस्तम्बपर्यंत भूतांतील कोणी एकही भूत त्याच्या प्रयोजनाचा आधार नसतो, त्यांतील कोणासाठींही त्याला कांहीं कर्तव्य नसतें, हें म्हणणें किती सुबोध आहे? पण इतका सुबोध अर्थ केल्यास १७ व्या श्लोकाच्या अर्थांत '(स्वतःचें म्हणून)' असें जें म्हटलें आहे तें व्यर्थ ठरणार! कारण ते शब्द सर्व तूच घातले आहेत उगाच घातलेले नाहींत त्यावरून पुढें ज्ञानी पुरुषाला स्वतःचें म्हणून जरी कार्य नसलें तरी जगाच्या धारण पोषणार्थ तें अवश्य आहे," असें म्हणावयाचें आहे त्यासाठीं मूळ श्लोकाचा अर्थ शक्य तितका संदिग्ध करणेंच सोयीचें होत असो पुढें 'तस्मात्' (श्लो १९) या पदाचा अर्थ–ज्ञानी पुरुष याप्रमाणें कसलीच अपेक्षा करीत नसल्यामुळें, असा केला आहे आचार्य– तस्मात्–ज्याअर्थी तू ज्ञाननिष्ठ नाहीस त्याअर्थी' असा करितात या दोन अर्थांतील पूर्व श्लोकाशीं जुळणारा म्हणजे प्रकरणाला धरून कोणता अर्थ आहे, तें वाचकांनीच ठरवावें 'ज्ञानी कसलीच अपेक्षा ठेवीत नाहीं' हें पूर्व श्लोकांत प्रकृत नाहीं आत्मरति, आत्मक्रीड, वगैरे पुरुषाला कर्तव्य नसतें कारण त्यानें तें केलें तरी व न केलें तरी त्याला त्याचा कांहीं उपयोग नाहीं स्वतःसाठीं नव्हे तर या त्रिभुवनांतील कोणासाठींही त्याला कांहीं कर्तव्य नसतें पण तू तसा आत्मरति

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—त्याअर्थी—**असक्तः**—आसक्तिरहित होऊन—**सततं**—सर्वदा-नेहमीं—**कार्यं कर्म**—अवश्य कर्तव्य असलेलें जें वर्णाश्रमविहित नित्यकर्म तें—**समाचर**—तूं कर.—**हि**—कारण—**असक्तः**—फलामध्यें आसक्त न होतां—**कर्म**—कर्म—**आचरन्**—करणारा-ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर्म करणारा—**पूरुषः**—पुरुष, चित्तशुद्धीच्या द्वारा—**परं**—मोक्षास—**आप्नोति**—प्राप्त होतो. १९.

यत एवम्—तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं कर्म समाचर निर्वर्तय । असक्तो हि यस्मात्समाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन्परं मोक्षमाप्नोति पुरुषः सत्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—(आणि सम्यग्ज्ञाननिष्ठेच्या अभावीं कर्माचें अनुष्ठान अवश्य केलें पाहिजे-)—**यतः एवं तस्मात् इति**—ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी 'तूं कर्म कर' असें 'तस्मात्०' या श्लोकानें सांगतात—**तस्मात् असक्तः-सङ्गवर्जितः सततं-सर्वदा कार्यं-कर्तव्यं-नित्यं कर्म समाचर-निर्वर्तय**—तूं ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी नसल्यामुळें असक्त म्ह० संगरहित होऊन सतत-सर्वदा कार्यं म्ह० अवश्य कर्तव्य असलेलें नित्य कर्म कर. त्याचें उत्तम प्रकारें अनुष्ठान कर.—**हि-यस्मात् असक्तः समाचरन्-ईश्वरार्थं कर्म कुर्वन् पुरुषः परं-मोक्षं आप्नोति**—कारण कर्मामध्यें 'मी कर्ता' इत्यादि प्रकारें आसक्त न होता कर्मानुष्ठान करणारा म्ह० ईश्वरार्थ कर्म करणारा पुरुष पराला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतो. (पण कर्मानें मोक्ष कसा मिळेल ? तो तर ज्ञानानेंच मिळूं शकतो. उत्तर-)—**सत्वशुद्धिद्वारेण इत्यर्थः**—चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञान होऊन परंपरेनें त्याला मोक्ष मिळतो, असा याचा भावार्थ. १९.

वगैरे नाहाम. म्हणून आसक्ति सोडून सतत कर्म कर. हा संबंध सरळ आहे का 'याप्रमाणें ज्ञानी कमलीच अपेक्षा ठेवीत नाहीं म्हणून तू फलाची आसक्ति न ठेवता कर्तव्य कर्म कर' हा संबंध सरळ आहे, याचा विचार प्रत्येकानें आपल्या मनाशींच करावा. अगोदर ज्ञानी कसली अपेक्षा ठेवीत नाहीं, हें वर सांगितलेलें नाहीं. शिवाय ज्ञानी जरी अपेक्षा करीत नसला तरी अर्जुनानें फलासक्ति सोडून कर्म करावें, हें त्यावरून प्राप्त कसें होतें ? कदाचित् अर्जुन ज्ञानी असल्यामुळें त्यानें कसलीच अपेक्षा न करिता कर्म करावें, असें भगवान् म्हणत असतील ! पण योग्यासाठीं कर्मयोग आहे,असें सांगून 'नियतं कुरु कर्म त्वं' इत्यादि वर जो कर्मयोगाचा उपदेश केला आहे त्यावरून अर्जुन ज्ञानी ठरत नाहीं.'पूर्वीच्या मुमुक्षूंनाही कर्म केलें आहे, म्हणून तूही तेंच प्राचीन कर्म कर.' असेंहा पुढें (गी. अ. ४ श्लो. १५) भगवान् सांगणार आहेत. त्यावरूनही अर्जुन मुमुक्षु ठरत आहे.

१ रहस्यकार "टीकाकारांनीं १७–१९ या तीन श्लोकांचा फारच विपर्यास केला असल्यामुळें त्याचा सरळ भावार्थ काय तो प्रथम सांगतों" असें म्हणून पुढें म्हणतात–" निष्हा

श्लोक मिळून हेत्वनुमानयुक्त एकच वाक्य आहे " (हेत्वनुमान म्हणजे काय ? बरें, त्याचा अर्थ पुढें कळेल, या आशेनें पुढें जाऊं.) " पैकीं १७ व १८ व्या श्लोकांत ज्ञानी पुरुषानें कर्म न करण्याचीं जीं कारणें सामान्यतः दाखविण्यात येतात त्यांचा प्रथम अनुवाद करून त्यावरून गीता जें अनुमान काढते तें ' तस्मात् ' हा कारणबोधक शब्द प्रथम घालून १९ व्या श्लोकांत दिलें आहे. " पण ' ज्ञानी पुरुषानें कर्म न करण्याचीं कारणें सामान्यतः' कोण दाखवितें ? ज्ञाननिष्ठ सांख्य, का शंकराचार्य वगैरे संन्यासमार्गी ? भगवानाच्या वेळीं शंकराचार्य नव्हतेच ' तेव्हां राहिले सांख्य पण त्यांच्यासाठीं ज्ञाननिष्ठा भगवानानींच सांगितली आहे, तेव्हां त्यांच्या कर्म न करण्याच्या कारणाचा अनुवाद करून गीतेला अनुमान काढण्याचें काय कारण पडलें ? का गीता हें ज्ञानयोगाचें खंडन करून कर्मयोगाची प्रस्थापना करणारें शास्त्र आहे ! पण तसें मानल्यास 'यतीनां चापि यो धर्मः स ते पूर्वं नरोत्तम । कथितो हरिगीतासु ' म्ह० यतीचा जो धर्म तोही मीं तुला पूर्वीं भगवद्गीतेंत सांगितला आहे या अनुगीतेंतील वचनाची वाट काय ? शिवाय वरील दोन श्लोक हा जर कर्म सोडण्याच्या कारणाचा अनुवाद आहे तर त्यांतील ' तस्य कार्यं न विद्यते ' या वाक्याचा 'त्याला कर्तव्य नसतें' असा सरळ अर्थ न करितां 'त्याला स्वतःचें म्हणून कांहीं कार्य शिल्लक रहात नसतें ' असा अर्थ आपल्याला हवा तसा करण्याचें काय कारण ? दुसऱ्याच्या मताचा अनुवाद करतांना आपलें मत त्यांत कोणी घुसडीत नाहीं तर मग एकूण गीता अनुमानें काढणारी आहे. ' अमुक कर ' असें विधान करणारें शास्त्र नव्हे ! रहस्यकार हें तुमचें म्हणणें अगदीं अप्रयोजक आहे बरें ' गीता हें शब्दप्रमाण आहे. त्यांत अनुमानाची कांहीं गरज नाहीं. गीता एकही अनुमान करीत नाहीं तसेंच, निदान संस्कृत वाङ्मयांत तरी 'तस्मात्' हा शब्द निगमन-उपसंहार करण्यासाठीं योजितात अनुमानाच्या आरंभीं कारणबोधक म्हणून योजीत नाहींत तसेंच, ' म्हणून तू आसक्त न होतां सतत कर्तव्य कर्म कर ' हें अनुमान नव्हे, हा विधि आहे व याच श्लोकाच्या उत्तरार्धांत ' कर्में व कर्मफल यांत आसक्त न होतां कर्में करणारा पुरुष परमात्म्यास प्राप्त होतो, ' असें त्याचें फळ सांगितलें आहे कोणत्याही अनुमानांत प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय व निगमन असे पांच किंवा निदान पहिले तीन अवयव तरी अवश्य लागतात पण येथें त्याचा कांहींच संबंध नाहीं. येथें अनुमानाचें कारणच नाहीं. परम आप्त जे भगवान् त्यांचें वचनच प्रमाण आहे. त्यानांहीं अनुमानाची गरज लागू लागली तर 'आप्तवाक्य' या तिसऱ्या प्रमाणाला' कांहींच महत्त्व उरणार नाहीं अर्थात् रहस्यकाराची ही कल्पना साफ चुकीची आहे. ४-१६ श्लोकापर्यंत कर्माधिकारी पुरुषानें कर्मयोगाचेंच अनुष्ठान का केलें पाहिजे तें सविस्तर सांगून १७ व १८ या श्लोकांत कर्मयोग कोणाला करावयास नको, त्याचा निर्देश केला आहे. ज्ञानयोगाचे अधिकारी जे सांख्य त्यांना कर्मयोग नाहीं, असें त्यांत सांगून १९ व्या श्लोकांत ' म्हणून तू सतत कर्मच कर ' असा प्रकरणाचा उपसंहार केला आहे. सर्व अद्वैती टीकाकार या श्लोकाचा असाच संबंध लावतात मध्वाचार्य,रामानुजाचार्य वगैरे भाष्यकारही १७ व १८ हे श्लोक ' जो आत्मरति वगैरे आहे त्याला कर्मयोगाची आवश्यकता नाहीं,' हें सांगण्यासाठींच आहेत व १९ वा श्लोक 'तू तसा नाहींस म्हणून कर्तव्य कर्म कर' असें सांगत आहे, असेंच समजतात ' यस्तु आत्मरतिरेव स्यात् ' यांतील ' तु ' या शब्दा-

होईल तें आग्रहशून्य बुद्धीनें करून मोकळा हो म्हणजे झालें. या जगात कर्म कोणालाच मुटलें नाही. मग तो ज्ञानी असो वा अज्ञानी असो. " ६५३ गीतेनें संन्यासमार्गाच्या वरील कोटीला उत्तर देत बसणें, थोडें अप्रयोजक वाटतें. तथापि गीताच संन्यासमार्गायाशी वाद करीत आहे, असें जरी मानलें तरी त्या गीतेलाच उलट असाही प्रश्न करता येतो की, कर्म व अकर्म ही दोन्ही जर सारखीच तर तुझा कर्मे करण्याविषयी तरी एवढा आग्रह का ? तूच जर ज्ञान व कर्म या दोन निष्ठा सागतेस तर त्यातील ज्ञाननिष्ठेचा तिरस्कार करून कर्मालाच तेवढें महत्त्व का देतेस ? पण वस्तुत. विचारी गीता काहीच म्हणत नाही. रहस्यकारच तिच्या माथी हा अयोग्य उत्तराचा भार घालीत आहेत. ' शास्त्रत. प्राप्त होईल तें करून मोकळा हो ' हें गीतेचें म्हणणें आहे, रहस्यकाराचें नव्हे असें जरी मानलें तरी त्यात वावगें काहीच नाही कारण यथाधिकार ज्ञानयोग व कर्मयोग शास्त्रत.च प्राप्त आहेत पण 'या जगात कर्म कोणालाच सुटलें नाही, मग तो ज्ञानी असो वा अज्ञानी ' हें म्हणणें मात्र गीतेचें आहे, असें मानण्यास आम्ही तयार नाही. कारण स्वाभाविक कर्म कोणाला सुटत नाही. देह असेपर्यंत देहधर्मभूत क्रिया होणारच. पण तेवढ्यावरून अग्निहोत्रादि शास्त्रीय कर्मही कोणालाच सुटत नाही, हें म्हणणें अनुभवाला सोडून आहे. विचारे ज्ञानी सोडून अग्निहोत्रादि कर्मांचा आम्हाला काही उपयोग नाही, असें म्हणून तरी तीं कर्मे टाकितात पण आधुनिक सुशिक्षितातील शेकडा ९९ लोक नास्तिकतेनें त्याचा त्याग करितात ? तेव्हा श्रौत-स्मार्त कर्मे कोणालाच सुटत नाहीत, असें गीता कशी म्हणणार नाही. अ ३ श्लो. ५ व अ. १८ श्लो. ११. याचा खरा अर्थ काय आहे तो त्या त्या ठिकाणीच पहावा म्हणजे गीता सदरहू श्लोकात तसें सागत आहे, अशी शका कोणालाही उरणार नाही. रहस्यकार पुन. म्हणतात. "कर्म तर चुकत नाहीं आणि ज्ञान्याला तें स्वत साठी (हा शब्द त्याच्या पदरचा आहे) नको. दिसण्यात ही एक मोठीच अडचण वाटते (वेदान्त शास्त्राचें तत्त्व न कळणाराला अडचण वाटणारच !) पण गीतेला हें कोडें कठिण वाटत नसून गीता असें सागते की, कर्म ज्याअर्थी चुकत नाही त्याअर्थी तें केलेंच पाहिजे. पण स्वार्थ बुद्धि उरली नाही म्हणूनच आता तें नि.स्वार्थ ह्म० निष्काम बुद्धीनें कर म्हणजे झालें. (' स्वार्थबुद्धि उरली नाही व नि.स्वार्थ ह्म० निष्काम बुद्धीनें' हा अर्थ गीतेला समत नाही. निष्काम कर्म ह्म० नि.स्वार्थ कर्म हा अर्थ वैदिक संप्रदायाला धरून नाही. शास्त्रानें स्वर्ग, पशु इत्यादि फलासाठी सागितलेलें कर्म त्या फलाची इच्छा न ठेवता करणें, यास निष्काम कर्म म्हणतात. निष्काम ह्म० नि स्वार्थ व सकाम ह्म० स्वार्थ हा असाप्रदायिक अर्थ आहे.) हाच उपदेश ' तस्मात् ' हें पद घालून १९ व्या श्लोकात अर्जुनास केला असून (तर मग हें अनुमान नव्हे, उपदेश आहे !) त्याच्या दृढीकरणार्थ सर्वांत श्रेष्ठ ज्ञानी जे भगवान् त्यास काही कर्तव्य राहिलें नसताही ते कर्मच करितात हा दृष्टान्त पुढें (२२) दिला आहे. (होय दिला आहे खरा, पण त्याचा विचार पुढें करू.) साराश ज्ञानी पुरुषाची जी स्थिति संन्यासमार्गीय लोक वर्णितात तीच खरी धरून तीवरून कर्मसन्यासपक्ष सिद्ध न होता उलट सदैव निष्काम कर्मे करण्याच्या पक्षास बळकटी येते, असें गीतेचें म्हणणें आहे. " (' ज्ञानयोगेन साख्याना ' असें सागणाऱ्या गीतेचें असें म्हणणें कसें असेल ? सन्यासपक्षी लोक आपल्या पदरचें काही वर्णीत नाहींत, वैदिक निवृत्तिलक्षण धर्मांची तत्त्वें सागतात. रहस्यकार मात्र हे (अद्वैती) म

म्हणून असलेल्या गोष्टीही त्यांच्या माथा मारतात, व आपलेंच म्हणणें 'गीतेचें' म्हणून पुढे करितात) "परंतु कर्मयोगांतील हा युक्तिवाद व सिद्धान्त संन्यासमार्गीय टीकाकारांस मान्य नसल्यामुळें वरील कार्यकारणभावास, किंवा एकंदर अर्थप्रवाहास अगर पुढें सांगितलेल्या भगवंताच्या दृष्टान्तासही (श्लो. ७, ८, ९, २०, २२-३० पहा) न जुमानतां त्यांनी हे तीन श्लोक फोडून स्वतंत्र मानले आहेत, आणि त्यांपैकी पहिल्या दोन श्लोकांत 'ज्ञानी पुरुषाला स्वतःचें काहीं कर्तव्य रहात नाहीं' इत्यादि जो निर्देश आहे तोच गीतेचा अखेरचा सिद्धान्त कल्पून त्यावरून भगवान् ज्ञानी पुरुषास कर्में सोडण्यास सांगतात असें प्रतिपादन केलें आहे" (पण कर्मयोग किंवा कर्मयोगशास्त्र हा रहस्यकार म्हणतात तशी काहीं स्वतंत्र वस्तु नसल्यामुळें त्याचा युक्तिवाद किंवा सिद्धान्त संन्यासमार्गीयांस मान्य असण्याचा किंवा नसण्याचा प्रश्नच उपस्थित होत नाहीं. वैदिक कर्मयोगाचा सिद्धान्त सर्व वैदिक संप्रदायी लोकांना संमतच आहे व तो काय आहे हें आम्ही वर दाखविलेंच आहे. रहस्यकाराचा कर्मयोग किंवा कर्मयोगशास्त्र वैदिक संप्रदायाला संमतच नसल्यामुळें आजवर त्याची कोणी यथार्थ चर्चा केली नाहीं. तेव्हां 'रहस्यकाराच्या कर्मयोगाचा युक्तिवाद संन्यासमार्गीयांना मान्य नाहीं,' असें उलट बोलण्यापेक्षां 'वैदिक संप्रदायी अद्वैतशास्त्राचें म्हणणें गीतेला कर्मयोगशास्त्र बनविणाऱ्या रहस्यकारांना मान्य नाहीं,' असें म्हणावयाचें, याचा विचार वाचकांनीच करावा. 'अद्वैती भाष्य टीकाकारांनीं कार्यकारणभावास व अर्थप्रवाहास न जुमानतां हे तीन श्लोक फोडून स्वतंत्र मानले,' हें म्हणणें वस्तुस्थितीला सोडून आहे. आचार्यांचें भाष्य व त्याचा अर्थ वाचकांपुढें प्रत्यक्ष असल्यामुळें रहस्यकाराच्या म्हणण्यावरूनच आतां कोणाला विश्वास ठेवावयास नको. भाष्य, त्याचा अर्थ व त्यावरील रहस्यपरीक्षात्मक टीपा वाचल्यावर 'तीन श्लोक फोडून स्वतंत्र मानले,' की काय केलें तें प्रत्यक्षच कळेल म्हणून आम्ही अधिक विस्तार करीत नाहीं.) "पण मग 'आसक्ति सोडून कर्म कर' असा जो अर्जुनास लागलाच उपदेश केला आहे तो विलग पडून त्याची उपपत्ति लागत नाहीं. ही अडचण दूर होण्यासाठीं अर्जुनाला कर्म कर म्हणून जो उपदेश केला तो अर्जुन अज्ञानी म्हणून केला, असें या टीकाकारांनीं आपलें समाधान करून घेतलें आहे. पण इतकें झालें तरी १९ व्या श्लोकांतील 'तस्मात्' हे पद निरर्थक पडून याच अध्यायांतील पूर्वापर संदर्भास आणि गीतेंत अनेक ठिकाणीं 'ज्ञानी पुरुषानेंही आसक्ति सोडून कर्म करावें' असे उल्लेख आहेत त्यांस, अगर भगवंतांनीं पुढें दिलेल्या स्वतःच्या दृष्टान्तासही हा अर्थ विरुद्ध पडतो तो पडतोच" (आसक्ति सोडून कर्म कर हा उपदेश विलग कसा पडत नाहीं, व त्याची उत्तम उपपत्ति कशी लागते, हें भाष्यार्थ व टीपा यावरून कळण्यासारखें आहे. आत्मज्ञानासाठीं कर्मयोग, त्याच्या योगानें कर्माधिकाऱ्याची चित्तशुद्धि होऊन आत्मजिज्ञासा उत्पन्न होते, हा वैदिक सिद्धान्तच असल्यामुळें 'संन्यासमार्गीयांनीं' अर्जुनाला अज्ञानी ठरविलें नसून त्याची वर्णिलेली परिस्थिति व भगवंताचा उपदेश यावरूनच तसें ठरत आहे. 'तस्मात्' हें पद प्रकरणाचा उपसंहार करण्यासाठीं असल्यामुळें तें निरर्थक होत नाहीं. 'तस्मात्' हें पद अनुमानसूचक नसतें, वगैरे आम्ही वर सांगितलेंच आहे. ज्ञानी पुरुषानेंही लोकसंग्रहार्थ कर्म करावें, असें गीतेंत काहीं ठिकाणीं म्हटलें आहे, पण तेवढ्यावरून सर्वच ज्ञानी पुरुषांनीं तें करावें, असें होत नाहीं. कारण मग

ज्ञानयोगाला अवकाशच रहात नाही. अर्जुनाला जरी कदाचित् ज्ञानी मानलें तरी सर्वच कर्मयोगाचे अधिकारी ज्ञानी असतात, असेंही ठरत नाही. वास्तव रहस्यकाराच्या या सर्व कल्पना वृथा आहेत.) "शिवाय कर्म करूनही ज्यामुळें तीं बंधक होत नाहीत त्या कर्मयोगाचेंच विवेचन या अध्यायांत चालू असतां मध्येंच उपरसुळ्यामारखें 'कर्म सोडणें उत्तम' असें कोणीही समंजस मनुष्य सांगणार नाही. मग भगवानाची गोष्ट कशाला? म्हणून निव्वळ सांप्रदायिक आग्रहानें व ओढाताणीनेंच हे अर्थ ग्राह्य धरितां येत नाहीत." (ज्ञानी पुरुषानें कर्मे करावीं, असें प्रकरण नाही. कर्मानुष्ठानाला आरंभ केल्या-
६५४
वांचून ज्ञानयोगनिष्ठा प्राप्त होत नाही, असें येथें प्रकरण चालू आहे. त्या प्रसंगानें फक्त आत्मरति, आत्मतृप्त व आत्मसंतुष्ट (अ. ७ श्लो. ५०) स्थितप्रज्ञाला मात्र हा कर्मयोग करावयास नको. कारण त्याच्या कर्मानुष्ठानानें व अननुष्ठानानेंही कांही लाभ हानि नाही, असें सांगून तू तसा आत्मरति वगैरे नाहीस, म्हणून 'आसक्त न होतां कर्म कर' असा आचार्यादि सर्व टीकाकारांनीं त्याचा संबंध लावला आहे. 'कर्म सोडणें उत्तम' असें उपरसुळ्यासारखें कोणीही म्हणत नाही. रहस्यकार आपल्या पदरचेंच त्यांच्या माथीं तें लादीत आहेत. कर्मयोगाचें प्रतिपादन केल्यावर व 'तो त्याचें अनुष्ठान करीत नाही तो अघायु, इत्यादि आहे' वगैरे निंदा करून, कर्मयोगाचें अनुष्ठान न केलें तरी अघायु वगैरे न होणारे ज्ञानी, हा वरील नियमास अपवाद सांगून म्हणून तू अघायु वगैरे न होण्यासाठीं आसक्त न होतां कर्मयोगाचें अनुष्ठान कर. हाच त्या श्लोकाचा योग्य संबंध आहे. रहस्यकाराचा अर्थच पूर्वोत्तरविरुद्ध आहे. तो सरळही नाही आणि आग्रह व ओढाताण या दोषांनीं युक्तही आहे. शिवाय एक विषय चालू असतांना मध्यें दुसरा प्रासंगिक विषय येत नाही, असेंही नाही. दुसरा अध्याय हा सांख्ययोग आहे. पण त्यांत कर्माचें विधान आहे. त्याला रहस्यकार 'उपरसुळ्यामारखें' समजत नाहीत, असो. रहस्यकार पुढें योगवासिष्ठांतील दोन व गणेशगीतेंतील एक, असे तीन श्लोक आपल्या अर्थाला पोषक म्हणून देतात. त्यांचा आतां विचार करूं. "यस्य नार्थः कर्मत्यागे नार्थः कर्मसमाश्रये। तेन स्थितं यथा यद्यत्तत्तथैव करोत्यसौ॥" योग. वा. ६ उ. १९९. ४ ज्ञानी पुरुषाला कर्मत्यागानेंही कांही अर्थ संपादन करावयाचा नसतो व कर्माचा आश्रय करूनही कांही मिळवावयाचें नसतें. म्हणून तो जें जें तसें सिद्ध असेल तें तें जसें प्राप्त होईल तें तें तसेंच करतो. कर्मत्यागच करीन किंवा कर्मेंच करीन असा आग्रह धरीत नाही, प्रारब्धानुसार वर्तन करतो. (आचार्य तरी काय म्हणतात हेंच.) "मम नास्ति कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन। यथाप्राप्तेन तिष्ठामि ह्यकर्मणि क आग्रहः" कर्म केल्यानेंही मला कांही लाभ नाही व न केल्यानेंही कांही तोटा नाही. वास्तव मी जशी स्थिति प्राप्त होईल तसा राहतों. अकर्माविषयींच आग्रह काय करावयाचा आहे? इत्यादि. पण या व असल्याच दुसऱ्याही वाक्यांना अद्वैतवाद्यांनां मुळींच भीति वाटत नाही. कारण ज्ञानी जीवन्मुक्त शास्त्राच्या कोणत्याही विधिनिषेधांना बद्ध होत नाही, तो प्रारब्धप्राप्त अवस्थेंत आनंदानें राहतो. मी अमुकच करीन किंवा अमुक करणार नाही, असा आग्रह न धरणें हाच खरा संन्यास आहे. नवव्या अध्यायाच्या २८-२५ श्लोकांवरील भाष्य व भाष्यार्थ पहा. योगवासिष्ठ पूर्ण अद्वैती ग्रंथ आहे तो व आचार्यांचा सिद्धान्त यांत फरक असणें केव्हांच शक्य नाही. तो निवृत्तिमार्गी ग्रंथ आहे, पाहिजे तितकीं प्रमाणें देतां येतील, पण विस्तारभयास्तव तसें करतां येत नाहीं.

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**जनकादयः**—जनक-अश्वपति वगैरे विद्वान् क्षत्रिय—**कर्मणा एव**—कर्माचरणानेंच-कर्मानुष्ठान करूनच—**संसिद्धिं**—मोक्षास—**आस्थिताः**—प्राप्त होण्यास तयार झाले कर्मानुष्ठानानेंच मोक्ष मिळविण्याचा यत्न करू लागले—**लोकसंग्रह एव, अपि**—लोकांना उन्मार्गी होऊ नये, याच गोष्टीकडेही—**संपश्यन्**—लक्ष्य ठेवणारा—(**त्वं**)—तू—**कर्तुं अर्हसि**—कर्म करण्यासच योग्य आहेस. २०

यस्माच्च—कर्मणैवेति । कर्मणैव हि यस्मात् पूर्वे क्षत्रिया विद्वांसः संसिद्धिं मोक्षं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ता जनकादयो जनकाश्वपतिप्रभृतयः । यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शना-स्ततो लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मत्वात्कर्मणा सहैवासंन्यस्यैव कर्म संसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथाप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयस्तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् च—आणि ज्याअर्थी (विवेकी जितेंद्रियही श्रवणादिकांच्या योगानें सतत ब्रह्मनिष्ठ होऊं शकतो, तथापि तू क्षत्रिय आहेस त्यामुळें तुला चतुर्थाश्रमाचा अधिकार नाहीं म्हणून तुला विहित कर्मांचा त्याग करतां येत नाहीं, अशा आशयानें) शिष्टाचारही असाच आहे असें—**'कर्मणा एव०' इति**—'कर्मणा एव०' या श्लोकानें सांगतात—**हि-यस्मात् जनकादयः-जनक अश्वपतिप्रभृतयः पूर्वे विद्वांसः क्षत्रियाः कर्मणा एव संसिद्धिं-मोक्षं गन्तुं आस्थिताः-प्रवृत्ताः**—ज्याअर्थी जनकादिक-जनक अश्वपति वगैरे पूर्वीचे विद्वान् क्षत्रिय कर्मांच्या योगानेंच संसिद्धाला म्ह० मोक्षाला जाण्यास प्रवृत्त झाले (त्याअर्थी तुलाही कर्म करणेंच योग्य आहे ' अहो पण जनकादिकांना कर्मानें संसिद्धि प्राप्त झाला, असें कसें सांगतां ? कारण सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठानेंच संसिद्धि प्राप्त होते हें प्रसिद्ध आहे ' म्हणून म्हणाल तर सांगतों-)—**यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः ततः प्रारब्धकर्मत्वात् लोकसंग्रहार्थं कर्मणा सह एव-असंन्यस्य एव कर्म संसिद्धिं आस्थिताः इत्यर्थः**—जर ते प्राप्तसम्यग्दर्शन म्ह० ज्ञानी होते असें मानलें तर त्यांनी कर्माचा आरंभ केलेला असल्यामुळें लोकसंग्रहार्थ कर्मासहवर्तमानच म्ह० कर्मांचा संन्यास न करिताच ते संसिद्धाला प्राप्त झाले, असा भावार्थ [जनकादिकांना आत्मज्ञान झालें होतें पण प्रारब्धकर्मवशात् कर्मत्याग न करिताच लोकसंग्रहासाठीं कर्मानुष्ठान करीत असलेल्या त्यांना ज्ञानमाहात्म्यानें मुक्ति मिळाली. वरें ते ज्ञानी नव्हते, असें मानलें तर पूर्वार्धाचा अर्थ कसा करावा तें सांगतात-]—**अथ अप्राप्तसम्यग्दर्शनाः जनकादयः**—बरें, जनकादिक अप्राप्तसम्यग्दर्शन होते, म्हणजे त्यांना आत्मसाक्षात्कार झाला नव्हता असें मानलें—**तदा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन कर्मणा क्रमेण संसिद्धिं आस्थिताः इति व्याख्येयः**

श्लोकः—तर चित्तशुद्धीच्या साधनभूत कर्मांनें क्रमानें संसिद्धीला प्राप्त होण्यास प्रवृत्त झाले, असें या श्लोकाचें व्याख्यान करावें [या अध्यायाच्या आरंभीं अधिकारी त्रैवर्णिकांचा दोन प्रकारची निष्ठा सांगून १ ज्ञानी, संन्यासी व २ अनात्मज्ञ गृहस्थ हे तिचे दोन प्रकारचे अधिकारी सांगितले. कर्मानुष्ठानाला आरंभ केल्यावाचून ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होत नाही, हेही सांगितलें कर्माधिकारी पुरुषानें कर्म अवश्य केलें पाहिजे, याविषयी कारणें सांगितली शेवटीं फक्त ज्ञाननिष्ठाला मात्र हे कर्म करावयास नको, असें सांगून तू कर्माधिकारी आहेस म्हणून तुला कर्मच केलें पाहिजे, असा कर्मकर्तव्यताप्रकरणाचा उपसंहार केला पण तें करीत असतांना त्यामध्यें आसक्ति ठेवू नको, असें सांगितलें व आसक्ति न ठेवता कर्म करणाऱ्या पुरुषास चित्तशुद्धीच्या द्वारा मोक्ष मिळतो, असेंही सांगितलें त्यावरूनच अर्जुन ज्ञानी नाही, हें उघड होतें कारण ज्ञानी मुक्तच असतो. त्याला ' मोक्षासाठीं आसक्ति सोडून कर्म कर ' असा उपदेश करावा लागत नाही. या प्रमाणें ' ज्ञानच जर श्रेष्ठ तर मला घोर कर्मांतच का नियुक्त करतोस ? ' या अर्जुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर सविस्तर देऊन आतां या श्लोकांत भगवान् याविषयी शिष्टाचारही प्रमाण आहे असें सांगतात-जनकादि प्राचीन विद्वान् क्षत्रिय कर्मांचा त्याग न करितांच मोक्षाला प्रवृत्त झाले ते ज्ञानी होते, असें मानलें तरी प्रारब्ध कर्मानुसार प्राप्त झालेल्या क्षत्रियवर्णाप्रमाणें त्यांना कर्मसंन्यास केला नाही कारण संन्यासाचा अधिकार फक्त ब्राह्मणानाच आहे क्षत्रियाना नाही बृहदारण्यकांत ' ब्राह्मण पुत्र, वित्त व लोक या विषयाच्या एषणापासून व्युत्थान पावून-तद्विषयक कामना सोडून-भिक्षाचर्य आचरितात, ' असें ब्राह्मणासाठीं संन्यासविधान आहे (बृहदा भाष्यार्थ अ ३ पृ १३५) ' चत्वार आश्रमा ब्राह्मणस्य, त्रयो राजन्यस्य, द्वौ क्षत्रियस्य-', ब्राह्मणाला चार आश्रम, क्षत्रियाला संन्यास सोडून बाकीचे तीन वैश्याला संन्यास व वानप्रस्थ सोडून बाकीचे दोन, असें स्मृतिवचन आहे व ' मुखजानां अयं धर्मो यद्विष्णोर्लिंगधारणं । बाहुजातोरुजातानां नायं धर्मः प्रशस्यते-' विष्णूचें लिंग-चिह्न धारण करणें हा ब्राह्मणांचा धर्म आहे क्षत्रिय व वैश्य यांच्यासाठीं हा धर्म विहित नाही, असें पुराणांत म्हटलें आहे त्यावरून क्षत्रियाला विविदिषा संन्यासाचा अधिकार नाही, हें उघड होतें जनकादि क्षत्रिय असल्यामुळें त्यांना आत्मसाक्षात्कार जरी झाला होता तरी त्यांना कर्मांचा त्याग केला नाहीं तर लोकसंग्रहार्थ कर्में करीत असतांनाच ज्ञानमाहात्म्यानें ते मुक्त झाले पण तेही ज्ञानी नव्हते, म्हणून म्हणशील तर चित्तशुद्धीचें साधन ज कर्में त्याच्यायोगानेंच ते क्रमानें मोक्ष मिळविण्यास तयार झाले, असें समज यावरून क्षत्रिय ज्ञानी असले तरी व जिज्ञासु असले तरी संन्यास करीत नाहीत ज्ञानी असल्यास लोकसंग्रहार्थ किंवा जिज्ञासु असल्यास चित्तशुद्ध्यर्थ कर्मच आसक्त न होता करितात, हें उघड होतें अर्जुन क्षत्रिय होता, यास्तव त्याला भैक्ष्य म्ह० संन्यास विहित नव्हता त्याला तो परधर्म होता व युद्ध हा स्वधर्म होता म्हणूनच भगवान् पुढें त्याला ' श्रेयान् स्वधर्म ' श्लो ३५ इत्यादि सांगणार आहेत त्यांतील ' स्वधर्म ' व ' परधर्म ' या शब्दांवरूनही भगवा

नाचा हाच आशय व्यक्त होतो. असो; याप्रमाणें प्रस्तुत श्लोकाच्या पूर्वार्धाचें व्याख्यान कसें करावें तें सांगून द्वितीयार्धानें ज्या शंकेचें निवारण करावयाचें आहे तिचाच अनुवाद करितात-]

अथ मन्यसे पूर्वैरपि जनकादिभिरप्यजानद्भिरेव कर्तव्यं कर्म कृतं तावता नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेनेति तथाऽपि प्रारब्धकर्मायत्तस्त्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्योन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहस्तमेवापि प्रयोजनं संपश्यन्कर्तुमर्हसि २०

भाष्यार्थ—अथ मन्यसे—आतां तूं जर असें समजत असशील कां,—**पूर्वैः अपि अजानद्भिः एव जनकादिभिः अपि कर्तव्यं कर्म कृतं**—पूर्वींच्याही आत्म्याला न जाणणाऱ्या अशाच जनकादिकांना सुद्धां कर्तव्य कर्म केलें—**तावता अन्येन सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेन अवश्यं कर्तव्यं इति न**—पण तेवढ्यानें तुमच्या यथार्थ आत्मज्ञानी कृतार्थ पुरुषानें तें अवश्य केलें पाहिजे, असें म्हणता येत नाहीं. (समाधान-)—**तथापि त्वं प्रारब्धकर्मायत्तः**—तरी सुद्धां तूं प्रारब्धकर्मांच्या अधीन आहेस. म्हणून—**लोकसंग्रहं एव अपि-लोकस्य उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहः तं एव अपि प्रयोजनं संपश्यन् कर्तुं अर्हसि**—लोकसंग्रहालाही-लोकांच्या उन्मार्गप्रवृत्तीचें निवारण करणें हा लोकसंग्रह आहे, त्याच्याकडेही-त्या प्रयोजनाकडेही पाहणारा तूं कर्म करण्यास योग्य आहेस. [पूर्वींच्या अज्ञ असलेल्या, कृतार्थ न झालेल्या जनकादिकांनीं जरी कर्म केलें असलें तरी तेवढ्यावरून ज्ञानी व कृतार्थ झालेल्या माझ्यासारख्यानेंही तें केलें पाहिजे असें म्हणतां येत नाहीं, असें म्हणशील तर तेंही मी कबूल करतों पण तूं ज्ञानी आहेस, असें जरी मानलें तरी तूं आपल्या प्रारब्धकर्माधीन आहेस. त्या कर्मांनीच तुला क्षत्रियकुलांत उत्पन्न केलें आहे. यास्तव लोकसंग्रहाकडे पाहणाऱ्याही तुला स्वधर्मरूप कर्मच करणें उचित आहे. लोकांच्या स्वाभाविक उन्मार्गप्रवृत्तीचें निवारण करणें, याला लोकसंग्रह म्हणतात. तेंच आपल्या धर्माचरणाचें फल आहे असें समजून तुला कर्मच केलें पाहिजे. ' सर्वे राजाश्रिता धर्मा राजा धर्मस्य धारकः ' म्ह० सर्व धर्म राजाच्या आश्रयानें राहणारे आहेत. राजा धर्माचें धारण करणारा आहे, असें स्मृतिवचन आहे. त्यावरून क्षत्रिय वर्णाश्रमधर्मप्रवर्तक आहे, हें सिद्ध होतें. म्हणून तुला स्वधर्मरूप कर्म केलें पाहिजे]. २०.

---

१ या श्लोकास रहस्यकार असें अवतरण देतात—"ज्ञानी पुरुषास स्वार्थ राहिलेला नसतो यामुळें त्यानें आपलें कर्तव्य निष्काम बुद्धीनें केलें पाहिजे, अशा प्रकारचें निष्काम कर्म मोक्षाच्या आड न येतां त्यानेंच सिद्धि मिळते, असें जें वर सांगितलें त्याच्या पुष्टीकरणार्थ आतां दाखला देतात-" ६७५ पण हें इतकें सर्व सांगितलें आहे कोठें ? ज्ञाता पुरुषानें कर्म करावें याचा अद्यापि गीतेंत उल्लेखही आलेला नाहीं. तो तर पुढेंच (श्लो. २५,२६,२९यांत) आहे व तोसुद्धां लोकसंग्रहाच्या प्रसंगानें आहे. लोकसंग्रहाचे अधिकारी ज्ञानीच आहेत. निःशमु नव्हेत. निःशमु साधनभूत कर्मयोगाचे अधिकारी आहेत. 'निष्काम कर्म मोक्षाच्या आड जरी येत नसलें तरी त्यानेंच सिद्धि मिळते,' हा अपसिद्धान्त आहे. निष्काम कर्मानें मोक्ष

मिळत नाहीं चित्तशुद्धि होते ज्ञानी पुरुषानें लोकसंग्रहार्थ करावयाचें तें कर्म तें वस्तुत कर्मच नव्हे. (पृ ५५ पहा) कारण तें ‘ गुणा गुणेषु वर्तन्ते ’(३ २८) या समजुतीनें घडत असतें. असो, रहस्यकार “ जनकादिकांनाही याप्रमाणें कर्मानेच सिद्धि मिळविला ” असा पूर्वार्धाचा अर्थ करितात त्यांतील ‘ याप्रमाणें ’ हें पद त्यांच्या पदरचें आहे त्याला मूळांत आधार नाहीं पण अवतरणांत व टीपेंत ‘ दाखल देतात ’ असें जें म्हटलें आहे तें सार्थ होण्यासाठीं तो शब्द अधिक घालणें भाग पडलें पण त्यापेक्षां ‘ ज्ञाननिष्ठाधिकारी असलेल्याही क्षत्रियानें स्वधर्मच करावा, याविषयीं शिष्टाचाररूप प्रमाण दाखवितात,’ हें म्हणणें अधिक सयुक्तिक आहे ‘या बाबतींत प्राचीन सर्व टीकाकारांचें प्रायः एकमत आहे मुमुक्षु कर्माधिकारी पुरुषानें विषयप्राप्त्यर्थ सकाम कर्मयोग, मुमुक्षु कर्माधिकाऱ्यानें चित्तशुद्ध्यर्थ निष्काम कर्मयोग व मुक्त कर्माधिकाऱ्यानें लोकसंग्रहार्थ निरहंकार व समबुद्धीनें कर्मयोग आचरावा, तसेंच, जिज्ञासु ज्ञानयोगाधिकाऱ्यानें विविदिषा संन्यास करून ज्ञाननिष्ठ व्हावें, व ज्ञानी ज्ञानयोगाधिकाऱ्यानें विद्वत्संन्यास करून ज्ञाननिष्ठ व्हावें, असा वैदिकसंप्रदाय आहे व त्याविषयीं द्वैती, अद्वैती वगैरे सर्व साम्प्रदायिकांचें मतैक्यच आहे ज्ञानेश्वरमहाराजही म्हणतात–“ देख पां जनकादिक । कर्मजात अशेख । न सांडितां मोक्षसुख । पावते जाहले ॥ ” १५२ “ निष्काम कर्मांना सिद्धि मिळते याचा दाखला या श्लोकाच्या पहिल्या चरणांत सांगितला असून दुसऱ्या चरणापासून निराळ्या प्रकारच्या प्रतिपादनास सुरवात झाली आहे ” ६५५ असें रहस्यकार म्हणतात पण येथें त्यांनीं अर्धाला चरण म्हटलें आहे, हा केवळ दृष्टिदोष आहे असेंही म्हणतां येत नाहीं कारण हा दोष येथें एकदाच नव्हे तर दुसऱ्याही अनेक ठिकाणीं आढळतो पृ ६४७ ६४४ ६३२, वगैरे पहा हा दोष अगदींच महत्त्वाचा नाहीं, असें नाहीं पण त्याला विशेष महत्त्व देण्याचें आम्हाला कांहीं कारण नाहीं, हें खरें तथापि दोन-चार वा ॰, एक दोन ग्रामा याच्या दृष्टान्तून असले प्रमाद निसटून जावे, हें आश्चर्य आहे ! शिवाय प्रत्येक शब्द अतिशय विचारपूर्वक लिहिण्याचा ज्याचा बाणा आहे त्याच्या ग्रंथावर ‘ त्यांना सरळ अर्थ केला नाहीं, ओढाताण केली वगैरे, साम्प्रदायिक आग्रह, गीतार्थावर सारवण घातलें,’ वगैरे दोष देणारानीं आपल्या ग्रंथांत असले प्रमाद करणें, सर्वथा अयोग्य आहे गीतारहस्यांत एके ठिकाणीं तर आत्मा व मन यांचेही परमाणु मानले आहेत ! म्हणजे चार्वाक बौद्धासारखे नास्तिकही जें म्हणत नाहीत, तें म्हटलें आहे, याहून आणखी अधिक प्रमाद तो कोणता ? हे दोष वर्तमानपत्रांमधल्या लेखांत आढळते तरी क्षम्य असले तरी शास्त्रीय ग्रंथांत सर्वथा अक्षम्य होत. असो

रहस्यकार पुढें म्हणतात–“ ज्ञानी पुरुषाचें लोकांचे ठायीं कांहीं अडलें नसतें. तरीही ज्ञानी पुरुषास कर्म करणें चुकत नाहीं, म्हणून त्यानें निष्काम कर्म करावें, असें सिद्ध केलें ” (पण असें सिद्ध केलें वा सांगितलें ? ज्ञानी पुरुषाचें लोकांचे ठायीं कांहीं अडलें नसतें, हें म्हणणें बरोबर नाहीं कारण ज्ञानी पुरुष लोकांवर अनुग्रह करीत असतात, स्वाध्याय-प्रवचन संन्याशालाही लोकानुग्रहार्थ विहित आहे ज्ञानेश्वरमहाराज याविषयीं अतिशय वक्तृत्वानें याच श्लोकाच्या उत्तरार्धाबद्दल टीकेंत असे उद्गार काढितात–“ ऐसें प्राप्तार्थ जाहले । जे निष्कामता पावले । तयांही कर्तव्य असे उरलें । लोकांलागीं ॥ १५७ ॥ मार्गीं अंधासरिसा । पुढें देखणाही चाले जैसा । अज्ञाना प्रकटावा धर्म तैसा । आचरोनी ॥ १५८॥ हां गा

ऐसें जरी न घडे। तरी अज्ञाना काय उमजे। तिहीं कवणेपरी जाणिजे। मार्गातें या ॥१५७॥"
पण ' न चास्य सर्वभूतेषु० ' याचा अर्थ रहस्यकार तमाम समजतात ' ज्ञानी पुरुषास कोणतें कर्म चुकत नाही ? शरीरधारणाला अवश्य तेवढें स्वाभाविक कर्म मात्र चुकत नाही मागें पृ ३०४ पहा पण येथील कर्म तें नव्हे त्यानें लोकसंग्रहही होत नाही, मोक्षही मिळत नाही व तें निष्कामही घडत नाही कारण अन्न निष्काम खा, पाणी फलाचा इच्छा न धरता पी, आसक्ति न ठेवता झोंप घे, हें कर्मे शक्य आहे ?) पण "कर्म करणें चुकत नाही म्हणून तें केलें पाहिजे, हा युक्तिवाद कायदेशीर असला तरी सामान्य मनुष्याचा तेवढ्यानें व्हावा तितकी पूर्ण खात्री होत नाही एकच अपरिहार्य म्हणूनच कर्म करावयाचें, त्यांत दुसरें काही साध्य नाही असें। शंका मनांत येते म्हणून आपल्या कर्मानें लोकसंग्रह करणें, हें ज्ञानी पुरुषाचें एक अत्यंत महत्त्वाचें असें या जगांतील प्रत्यक्ष साध्य आहे, असें दाखविण्यास या श्लोकाच्या दुसऱ्या चरणापासून (उत्तरार्धापासून?) सुरवात झाली आहे "(पण कर्म करणें चुकत नाही, वगैरे युक्तिवाद कोणत्या कायद्याला धरून आहे, तें कायदेपंडितांसच ठाऊक ! स्वाभाविक कर्में चुकत नाहीत हें सृष्टीच्या कायद्यानेंच सिद्ध आहे, तो युक्तिवाद नव्हे प्रत्यक्ष सृष्टीचा अनुल्लंघ्य कायदा आहे व तोही असा आहे की तो तोडण्यास सृष्टीतील एकही जीव समर्थ नाही अर्थात् त्याबद्दल सामान्य मनुष्याचा तर्क काय पण अतिशय सूक्ष्म कोणाचीही पक्की खातरी झालेली असते जी कर्मे कोणालाच सुटत नाहीत तींच अपरिहार्य होत पण शास्त्रीय कर्मे तशी अपरिहार्य नाहीत तीं परिहार्य आहेत म्हणून तर तीं लोकसंग्रहार्थ करण्याचें विधान संभवतें तीं जर स्वाभाविकच अपरिहार्य असतीं तर लोकसंग्रह हें त्याचें निराळें निमित्तच पुढें करावयास नको होतें 'तुला स्वतःसाठी जेवण जरी नको असलें तरी लोकसंग्रहासाठीं जेव' असें विधान संभवत नाही अर्थात् 'लोकसंग्रहार्थ कर्म कर' हें म्हणणें शास्त्रीय कर्मांना उद्देशून आहे ज्ञानी पुरुषाला चित्तशुद्धि होऊन ज्ञानप्राप्ति झाल्यावर त्याचे वर्णाश्रमविहित कर्मांची काही आवश्यकता नसते स्नान, पिंड, तिलोदक, इत्यादिकांचा आवश्यकता नसते, असें मुळीच नाही, आणि त्या स्वाभाविक व म्हणूनच अपरिहार्य कर्मांनी लोकसंग्रहही होत नाही आपल्या कर्मानें लोकसंग्रह करणें हें ज्ञानी पुरुषाचें या जगांतील साध्य नव्हे तो कृतार्थ झालेला असतो त्याला कोणतेंच साध्य संपादन करावयाचें नसतें अर्थात् 'लोकसंग्रह प्रत्यक्ष ज्ञानी पुरुषानें केलाच पाहिजे,' असें म्हणतां येत नाही ज्ञानानंतर ज्ञानी केवळ प्रारब्धाधीन असतो त्यावांचून तो दुसऱ्या कोणाच्याही तंत्रानें वागत नाही त्यामुळेंच ज्ञानी पुरुषाला तू ' लोकसंग्रहार्थ कर्म कर' असेंही कोणाला सांगतां येत नाही)
" लोकसंग्रहमेवापि, यांतील 'एवापि' या पदानें तात्पर्य हेंच असून यावरून निराळ्या प्रकारच्या प्रतिपादनास आतां सुरवात झाली आहे, असें स्पष्ट होतें " ('एवापि' यानें हेंच तात्पर्य, म्हणून कोणतें ? त्या निराळ्या प्रकारच्या प्रतिपादनाचें स्वरूप काय आहे ? सर्वत्र सांदिग्ध ' वस्तुतः कर्माधिकारी अनात्मज्ञ पुरुषानें कर्मयोगाचें अनुष्ठान का केलें पाहिजे हें वर सांगितलें व आतां ज्या कर्माधिकाऱ्याला आत्मज्ञान झालें आहे, पण तो ज्ञाननिष्ठेचा अधिकारी नाही त्यानें कर्मानुष्ठान कशासाठीं करावयाचें, तें तेथून पुढें सांगण्यास आरंभ केला आहे, असा विषयविभाग येथें केला पाहिजे कर्म कां केलें पाहिजे त्याचें एक कारण वर सांगितलेलें असल्यामुळें लोकसंग्रह हें कर्मानुष्ठानाचें दुसरें कारण आहे, हेंच 'एवापि' यावरून स्पष्ट होतें.असो,

आता रहस्यकार 'लोकसंग्रहशब्दाचा' अर्थ कसा करितात तो पहा)—"लोकसंग्रह या शब्दात 'लोक' याचा अर्थ व्यापक असून केवळ मनुष्यजातीसच नव्हे, तर सर्व जगाला सन्मार्गं लावून त्याचा नाश होऊं न देता संग्रह ह्म० चांगल्या रीतीनें धारण, पोषण, पालन किंवा बचाव करणें, या सर्व गोष्टींचा लोकसंग्रहशब्दात समावेश होतो" पण हा अर्थ अतिशय ओढाताणीचा आहे गीतारहस्य पृ ३२६-३३४ येथें याच अर्थाचें सविस्तर समर्थन केलें आहे, पण तेंही सयुक्तिक नाही कारण 'लोक'शब्दाचा 'सर्व जगत्' असा व्यापक अर्थ जरी केला तरी जगाला सन्मार्गं लावून त्याचा नाश होऊं न देता संग्रह ह्म० त्याचें धारण, पोषण, पालन किंवा बचाव करणें, हा अधिकार आत्मज्ञानी पुरुषाला कसा प्राप्त होतो, तें कळत नाही। ज्ञानी पुरुष आपल्या पुत्राला किंवा कनिष्ठ बंधूलाही जर सन्मार्गं लावू शकत नाही तर सर्व जगाला तो काय सन्मार्ग लावणार? स्वतः भगवान्‌ही जर पुढें 'प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति' असें म्हणून नरहानीपुढें हात टेंकीत आहेत तर इतरांची काय कथा? भगवान् षड्गुणैश्वर्यसंपन्न होते पण त्यानाही कंसादिक व दुर्योधनादिक याना सन्मार्गं लावता आला नाही, तर त्याना ठार मारूनच टाकणें भाग पडलें, हें प्रसिद्ध आहे ज्याना आपण ईश्वराचा साक्षात् अवतार म्हणतों त्यांची जर ही दशा तर बिचाऱ्या इतर सात्त्विक—नित्यसत्त्वस्थ, निर्द्वंद्व, निर्योगक्षेम ज्ञानी पुरुषाना सर्व जगाला सन्मार्गं कसा लावता येणार? रहस्यकार कल्पना भराभर करीत सुटतात पण त्याना अनुभवाचें पाठबळ मुळीच नसत रहस्यकार म्हणतात "सर्व सृष्टीचें पालन पोषण करून लोकसंग्रह करण्याचा जो हा भगवंताचा अधिकार तोच पुरुष ज्ञानी झाला म्हणजे त्याच्या ज्ञानामुळें त्याला प्राप्त होत असतो" पृ ३२८ पण ही नुसती कल्पना आहे. 'ज्ञानी ब्रह्मरूप होतो' याचा अर्थ तो ईश्वराप्रमाणें निग्रहानुग्रह समर्थ होतो, असा नव्हे, तर तो आपला जीवभाव टाकून 'मी सच्चित्सुखरूप ब्रह्म आहें' असें साक्षात् जाणतो, एवढाच त्याचा अर्थ आहे म्हणूनच वेदान्तमीमांसेंत 'जगद्व्यापारवर्ज्यं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च' ४।४।१७ असें सूत्र आहे जगाची उत्पत्ति, स्थिति, लय इत्यादि ईश्वराचे व्यापार सोडून बाकीचें ईश्वराचें व विद्वानाचें ऐश्वर्य सारखेंच कारण सृष्टिवाक्यात ईश्वरच प्रकृत आहे व विद्वानाचा तेथें उल्लेखही नाही शिवाय ज्ञानी पुरुषही आपल्या प्रारब्धाचें अतिक्रमण करूं शकत नाही, हें जर वेदान्तशास्त्रावरूनच सिद्ध आहे तर तो आपल्या शक्तीच्या बाहेरचें काम जगाचें धारण, पोषण, बचाव वगैरे कसें करणार? 'ज्ञानी इति कृत्वा न तस्य शृङ्गद्वयं भवति' एखादा मनुष्य ज्ञानी झाला म्हणून त्याला दोन शिंगें आलीं आहेत, असें कधी होत नाही, असें म्हणून आचार्यांनी ज्ञानी व अज्ञानी याच्या व्यावहारिक स्वरूपादिकात कांही फरक पडत नाही, त्याच्या अन्तःकरणात मात्र विलक्षण फरक पडतो, असें सुचविलें आहे अर्थात् ज्ञानी पुरुषानें लोकसंग्रह म्ह० जगाचें धारण पोषण करावें, असें म्हणणें म्हणजे त्याच्या शक्तीच्या बाहेर त्याच्यावर भार लादणें आहे त्यापेक्षा कल्पनेच्या अशा लांब लांब भराऱ्या न मारता प्रकरणाला धरून लोकांनी उन्मार्गी होऊं नये म्हणून कर्माधिकारी ज्ञानी पुरुषानें आपल्या वर्णाला व आश्रमाला विहित असलेलें धर्म करीत असावें, असा अर्थ करणेंच सयुक्तिक होय अधिकारी गृहस्थ किंवा ब्राह्मणेतर क्षत्रियादि यांना आत्मज्ञान जरी झालें तरी संन्यास घेऊन ज्ञाननिष्ठ होता येत नाही. तथापि आपल्याला ज्ञान

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—**श्रेष्ठः**—प्रधान-मुख्य पुरुष—**यत् यत्**—जे जे—**आचरति**—करतो—**तत् तत् एव**—तें तेंच कर्म—**इतरः जनः**—इतर जन-त्याचा अनुयायिवर्ग करतो.—**सः**—तो श्रेष्ठ पुरुष—**यत्**—ज्या लौकिक किंवा वैदिक कर्माला वगैरे—**प्रमाणं**—प्रमाण—**कुरुते**—करतो—**लोकः**—लोक—**तत्**—त्यालाच—**अनुवर्तते**—अनुसरतो. २१.

लोकसंग्रहं कः कर्तुमर्हति कथं चेत्युच्यते—यद्यदिति । यद्यत्कर्माऽऽचरति येषु येषु श्रेष्ठः प्रधानस्तत्तदेव कर्माऽऽचरतीतरोऽन्यो जनस्तदनुगत. । किंच ॥ श्रेष्ठो यत्प्रमाणं कुरुते लौकिकं वैदिकं वा लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(कृतार्थ झालेल्या ज्ञानी पुरुषानें लोकसंग्रहार्थहीं कर्म करूं नये, असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य असें अवतरण देतात-)—**लोकसंग्रहं कर्तुं कः अर्हति**—लोकसंग्रह करण्यास कोण योग्य आहे ?—**च कथं इति ' यद्यत्० ' इति उच्यते**—व तो कसा करतो हें ' यद्यत्० ' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**येषु येषु श्रेष्ठः-प्रधान**—ज्या ज्या लोकांतील श्रेष्ठ म्ह० प्रधान-मोठा सदाचरणसंपन्न, विद्वान् म्हणून सर्वांना मान्य झालेला पुरुष—**यत् यत् कर्म आचरति**—जें जें विहित किंवा निषिद्ध कर्म आचरितो—**तत् तत् एव कर्म**—तें तेंच विहित-निषिद्ध कर्म—**इतरः-अन्यः तदनुगतः जनः आचरति**—इतर म्ह० दुसरा त्याचा अनुयायी जन आचरितो. [श्रेष्ठ जें विहित किंवा निषिद्ध कर्म करतो तेंच इतर प्राकृत जनहीं आचरितो. यास्तव विद्वानानेंही लोकमर्यादा राखण्यासाठीं विहित कर्म करावें. सामान्य लोक आचरणांत श्रेष्ठाचें अनुकरण करितात, असें सांगून एखादी गोष्ट प्रमाण किंवा अप्रमाण मानावयाची झाली तरी ते श्रेष्ठाचेंच अनुकरण करितात, असें सांगतात-]—**किंच—तसेंच—श्रेष्ठः यत् लौकिकं वैदिकं वा प्रमाणं कुरुते लोकः तत् अनुवर्तते-तत् एव प्रमाणीकरोति इत्यर्थः**—तो श्रेष्ठ-प्रधान पुरुष जें लौकिक किंवा वैदिक आचरण प्रमाण मानतो त्याचेंच इतर जन अनुवर्तन करतो, त्यालाच प्र-

झालें आहे, आतां हा वर्णाश्रमविहित कर्में काय करावयाचीं आहेत असें म्हणून त्याचा जर कोणी त्याग केला तर इतर गृहस्थ व ब्राह्मणेतरही ज्ञान झालेलें नसतानाही तसेंच करतील, त्यामुळें ते सर्वच स्वधर्मापासून भ्रष्ट पावून त्यांचा पारलौकिक नाश होईल; यास्तव ज्ञानी कर्माधिकारी पुरुषानें ज्ञानासाठीं जरी नाहीं तरी लोकांनी आपलें अनुकरण करून धर्मभ्रष्ट होऊं नये, म्हणून कर्मच करणें युक्त आहे. हाच लोकसंग्रह होय. प्रारब्धाधीन असलेल्या ज्ञानी मनुष्याच्या हातून तोच होणें शक्य आहे. सर्व जगाला सन्मार्गी लावणें, वगैरे हें त्याच्या शक्तीच्या बाहेरचें काम आहे. या पुढाल श्लोकाकडे जरी पाहिलें तरी लोकसंग्रहशब्दाचा हाच अर्थ निष्पन्न होतो.

माण समजतो, असा याचा भावार्थ [सामान्य जन नेहमीच श्रेष्ठाचे अनुसरण करणारे असतात. त्यांना स्वतःचें म्हणून कांहीं मतच नसतें, असा याचा इत्यर्थ] २१

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हे **पार्थ**—हे अर्जुना!—**मे**—मला—**त्रिषु लोकेषु**—या तीन लोकांत—**किंचन**—कांहींही—**कर्तव्यं**—कर्तव्य कर्म—**न अस्ति**—नाहीं. कारण—**अनवाप्तं**—मला न मिळालेलें असें कांहीं नसून,—**अवाप्तव्यं**—मिळवावयास योग्य असें कांहीं—**न अस्ति**—नाहीं. तरी सुद्धां मी—**कर्मणि**—कर्मामध्यें—**वर्त एव**—राहतोच म्ह० कर्म करतोंच. २२

यद्यत्र ते लोकसंग्रहकर्तव्यतायां विप्रतिपत्तिस्तर्हि मां किं न पश्यसि—न मे इति। न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु किंचन किंचिदपि। कस्मा-न्नानवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयं तथाऽपि वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(सामान्य लोक असे श्रेष्ठानुकारी असल्यामुळें आत्मसाक्षात्कारानें कृतार्थ झालेल्या श्रेष्ठ पुरुषानें लोकसंग्रहार्थ विहित कर्म करावें, असें सांगून आतां त्याविषयींच भगवानाचा उदाहरणरूपानें भाष्यकार उपन्यास करितात-)—अत्र लोकसं

१ रहस्यकार "श्रेष्ठ म्ह० आत्मज्ञानी कर्मयोगी" असें म्हणतात पृ ६५५ पण श्रेष्ठ-शब्दाचा हा सरळ अर्थ आहे असें कोण म्हणेल ? या श्लोकांत एक सर्वसाधारण लौकिक नियम सांगितला आहे त्यांत ज्ञानी, अज्ञानी, कर्मयोगी, किंवा संन्यासी असा कांहींच विशेष न ठेवतां कोणत्याही काळी, कोणत्याही प्रदेशीं किंवा कोणत्याही प्रकारच्या लोकांत ना लोकांच्या आदराला पात्र झालेला असतो त्याचें अनुकरण सर्व त्याचे इतर अनुयायी करतात तो धर्माचरण करूं लागला का, ते धर्माचरण करितात, तो दुराचरणी झाला, कीं ते दुराचरणी होतात श्रेष्ठ आस्तिक असला तर ते आस्तिक होतात, तो नास्तिक असला कीं हे नास्तिक बनतात 'यत् यत्' व 'तत् तत्' या शब्दांतून असाच अर्थ निघतो रहस्यकार प्रथाचा बादरायण संबंध कसा लावितात त्याचें आणखी एक उदाहरण येथें आहे "तैत्तिरीय उपनिषदांतही प्रथम 'सत्यं वद धर्मं चर' इत्यादि उपदेश केल्यावर अखेर 'संसारांत एखाद्या प्रसंगी कसें वागावें, याचा तुला संशय पडल्यास ज्ञानी युक्त व धार्मिक ब्राह्मण ज्या वर्तनांत असें वागत असतील त्याप्रमाणें वागत जा' असें सांगितलें आहे" गी र पृ ६५६ पण वस्तुतः येथील या सामान्य नियमाचा उपनिषदांतील समावर्तनसमयीं आचार्यानीं शिष्याला केलेल्या उपदेशाशीं कांहीं संबंध नाहीं कारण येथें सामान्यलोकांचा स्वभाव सांगितला आहे व तेथें शिष्यानें गृहस्थाश्रमी झाल्यावर कसें वागावें तें सांगितलें आहे पण इतका सूक्ष्म भेद पाहतो कोण ? उपनिषदांतील हें उपदेशप्रकरण समग्र ज्याला पहावयाचें असेल त्यांना सार्थ तैत्तिरीयोपनिषद् आवृत्ति १ ली पृ ३३ ४४ आ दुसरी पृ. २१ २५ तैत्तिरीयभाष्यार्थ पृ ४८-५७ पहावें.

माण समजतो, असा याचा भावार्थ [सामान्य जन नेहमीच श्रेष्ठाचें अनुकरण करणारे असतात त्याना स्वत चे म्हणून काही मतच नसते, असा याचा इत्यर्थ] २१

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हे **पार्थ**—हे अर्जुना !—**मे**—मला—**त्रिषु लोकेषु**—या तीन लोकात—**किंचन**—काहीही—**कर्तव्य**—कर्तव्य कर्म—**न अस्ति**—नाही कारण—**अनवाप्तं**—मला न मिळालेलें असें काही नसून,—**अवाप्तव्य**—मिळावयास योग्य असें काही—**न अस्ति**—नाही तरी सुद्धा मी—**कर्मणि**—कर्मामध्यें—**वर्ते एव**—राहताच म्ह० कर्म करताच ·२

यदत्र ते लोकसंग्रहकर्तव्यतायां विप्रतिपत्तिस्तर्हि मां किं न पश्यसि—न मे इति न मे मम पार्थ नास्ति न विद्यते कर्तव्यं त्रिष्वपि लोकेषु किंचन किंचिदपि । कस्मात् नानवाप्तमप्राप्तमवाप्तव्यं प्रापणीयं तथाऽपि वर्त एव च कर्मण्यहम् ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(सामान्य लोक असे श्रेष्ठानुसारी असल्यामुळे आत्मसाक्षात्कारानें कृतार्थ झालेल्या श्रेष्ठ पुरुषानें लोकसंग्रहार्थ विहित कर्म करावें, असें सांगून आता त्याविषयींच भगवानाचा उदाहरणरूपानें भाष्यकार उपन्यास करितात-)—अत्र लोकस

१ रहस्यकार "श्रेष्ठ म्ह० आत्मज्ञानी कर्मयोगी" असें म्हणतात पृ ६५५ पण श्रेष्ठ शब्दाचा हा सरळ अर्थ आहे असें कोण म्हणेल ? या श्लोकात एक सर्वसाधारण लौकिक नियम सांगितला आहे त्यात ज्ञानी अज्ञानी, कर्मयोगी, किंवा सन्यासी असा काहीच विशेष न ठेवता कोणत्याही काळी, कोणत्याही प्रदेशी किंवा कोणत्याही प्रकारच्या लोकात जो लोकाच्या आदरास पात्र झालेला असतो त्याचें अनुकरण सर्व त्याचे इतर अनुयायी करतात तो धर्माचरण करू लागला की, ते धर्माचरण करितात, तो दुराचरणी झाला, की ते दुराचरणी होतात श्रेष्ठ आस्तिक असला तर ते आस्तिक होतात, तो नास्तिक असला की हे नास्तिक बनतात 'यत् यत्' व 'तत् तत्' या शब्दांतून असाच अर्थ निघतो रहस्यकार ग्रंथाचा बादरायण संबंध कसा लावितात त्याचें आणखी एक उदाहरण येथें आहे "तैत्तिरीय उपनिषदांतही प्रथम 'सत्य वद धर्मं चर' इत्यादि उपदेश केल्यावर अखेर 'संसारात एखादा प्रसंगी कसें वागावें, याचा तुला संशय पडल्यास ज्ञानी युक्त व धर्मिष्ठ ब्राह्मण त्या बाबतीत जसे वागत असतील त्याप्रमाणे वागत जा' असें सांगितलें आहे" गी र प ६५६ पण वस्तुत येथील या सामान्य नियमाचा उपनिषदांतील समावर्तनसमयी आचार्यानी शिष्याला केलेल्या उपदेशाशी काही संबंध नाही कारण येथें सामान्यलोकाचा स्वभाव सांगितला आहे व तेथें शिष्यानें गृहस्थाश्रमी झाल्यावर कसें वागावें ते सांगितलें आहे पण इतका सूक्ष्म भेद पाहतो कोण ? उपनिषदांतील हें उपदेशप्रकरण समग्र ज्याना पहावयाचें असेल त्याना सार्थ तैत्तिरीयोपनिषद् आवृत्ति १ ली पृ. ३३-४४ आ. दुसरी पृ २१ २५ तैत्तिरीयभाष्यार्थ पृ ४८-५७ पहावें.

संग्रहाला योग्य म्हणून नाहीत, प्रत्येक ज्ञानी लोकसंग्रहाचा अधिकारी आहे हें मात्र त्यांना सम्मत नाहीं. श्रेष्ठच लोकसंग्रहाचा अधिकारी आहे. पण प्रत्येक ज्ञानी लौकिकांत श्रेष्ठ नसतो.)" तसेंच ज्ञान प्राप्त झाल्यावर ज्ञात्याचें जरी काही कर्तव्य उरलें नसलें तरीहि सर्व कर्म निष्कामबुद्धीनें त्यानें अवश्य केलें पाहिजे असा जो आम्ही १७ ते १९ श्लोकांचा वर अर्थ केला आहे तोहि भगवंताच्या स्वतःच्या या दृष्टान्तावरून पूर्णपणें सिद्ध होतो" (पण १७ ते १९ श्लोकांचा वास्तविक अर्थ काय आहे हें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे. १७ व १८ या श्लोकांत पूर्वोक्त कर्मयोग कोणाला करावयास नको तें सांगितलें असून तू तसा त्याचा अपवाद होत नाहीस, कर्मयोगाधिकारी आहेस, म्हणून आसक्त न होतां, सतत कर्तव्य कर्में कर म्हणजे तुला मोक्षप्राप्ति होईल असें तेथें सांगितलें आहे. १९ व्या श्लोकाच्या उत्तरार्धावरून ज्ञानी पुरुषासाठीं निष्काम कर्माचें विधान नाहीं हें स्पष्ट होतें. कारण ' असक्त होऊन कर्में करणारा पुरुष मोक्षाला प्राप्त होतो' असें सांगि-तल्यानें निष्काम कर्म मोक्षाचें साधन आहे हें उघड होतें व साधन केव्हांही सिद्धाकरिता नसतें तेव्हां वरील विधान ज्ञानी पुरुषासाठीं नसून निज्ञासूसाठीं आहे हें निर्विवाद होय शिवाय ' लोकसंग्रहमेवापि' येथून चालू प्रकरण बदललेलें आहे ही गोष्ट रहस्यकारही कबूल करितात त्यामुळें १७ ते १९ श्लोकांच्या अर्थाशीं भगवंताच्या या दृष्टान्ताचा काहीं संबंध नाहीं. तथापि " एरवीं हा दृष्टान्तच विलग व निरर्थक होईल " असें रहस्यकार म्हणतच आहेत पण तें म्हणणें अगदी अप्रयोजक आहे. कारण ' लोकसंग्रहमेवापि ' येथून ज्ञानी कर्माधिकारी श्रेष्ठ पुरुषानें चित्तशुद्धि व ज्ञान यासाठीं जरी नाहीं तरी लोकसंग्रहार्थ स्वधर्मा-नुरूप कर्मानुष्ठान करीत रहावें, असें सांगण्यास आरंभ केला आहे व त्याच प्रसंगानें भग-वानानीं आपला दृष्टान्त दिला आहे त्याअर्थी तो विलग किंवा निरर्थक होईल ही भीति व्यर्थ आहे

" यज्ञचक्र बुडून जगाचें काही होवो त्याची परवा न करितां सांख्यमार्गांतील ज्ञानी पुरुष सर्व कर्में सोडून देतात, आणि कर्ममार्गांतील ज्ञानी पुरुष स्वतःसाठीं जरूर नसलें तरी लोकसंग्रह हें महत्त्वाचें व आवश्यक साध्य समजून त्यासाठीं स्वधर्माप्रमाणें आपलीं सर्व कामें चालू ठेवीत असतात, हा या दोन मार्गांत मोठा भेद आहे" ६५७, हें रहस्य-काराचें म्हणणें शास्त्रीय परिभाषेला धरून नाहीं. साधनचतुष्टयसंपन्न असलेल्या पुरुषा-लाच आत्मज्ञानाचा अधिकार प्राप्त होतो विवेक, वैराग्य, शमदमादि व मुमुक्षुत्व हें साधन चतुष्टय होय यांच्या अभावीं कोणीही ज्ञानीच होऊं शकत नाहीं ज्ञान झाल्यावर जगत् रहाणें, किंवा बुडून जाणें याचें सुखदुःख त्याला काहींच नाहीं मग तो ज्ञानी आपल्या प्रारब्धानुसार ज्ञाननिष्ठ होवो कीं लोकसंग्रहार्थ कर्मेंच करीत राहो. मिथ्या ठरलेल्या जगाची त्याला परवा वाटणें केव्हांही शक्य नाहीं मिथ्या जगांत आसक्त होऊन केवळ अज्ञानानें विविध ताप भोगीत असलेल्या जीवांविषयीं म्हणजे स्वतःच्याच कल्पित अंशाविषयीं त्याच्या मनांत दया उत्पन्न होणें साहजिक आहे त्यामुळें जो ज्ञाननिष्ठ असेल तो ज्ञानोपदेशाच्या द्वारा व जो कर्मनिष्ठ असेल तो कर्मानुष्ठानाच्या द्वारा लोकसंग्रह करीत राहील यांतही काहीं संशय नाहीं पण त्या दोन्ही ज्ञान्यांची प्रवृत्ति जगचक्र अविच्छिन्न चालू रहावें यासाठीं नसून जीवांना यथाधिकार साधनानुष्ठान करून या मिथ्या भवचक्रांतून मुक्त व्हावें या-

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥२३॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—यदि—जर—अहं—मी—अतन्द्रितः सन्—तन्द्रा सोडलेला असा होऊन, आळस सोडून—कर्मणि—कर्मामध्यें-सदाचरणात—

साठीं आहे. सामान्य जगचक्र अविच्छिन्न चालावें हें कोणत्याही शास्त्राला इष्टच नाहीं. शिवाय जगचक्र ईश्वराच्या नियतीनेंच चाललें आहे, तें चालवावयास परस्तु शास्त्रोपदेशाची गरज नाहीं. आपण असें समजू कीं, जगांतून वैदिक कर्ममार्गच नामशेष झाला, तर मग काय जगचक्र त्यामुळें थांबून राहील? जेथें वैदिक कर्ममार्ग नाहीं, अशा पाश्चात्यादि देशांत जगचक्र चाललेंच आहे कीं नाहीं? तसेंच जगत् म्हटलें म्हणजे त्यांत केवळ मनुष्याचाच अंतर्भाव होत नाहीं. पशु पक्षी व देवादि या सर्व संसारी जीवांचा त्यांत समावेश होतो. ते आपआपल्या कर्माप्रमाणें जन्म-मरण, सुखदुःखादि भोगरूप संसार करीत असतात. तेव्हां मनुष्यांतील थोडेसे अल्पसंख्याक वैदिक जर उद्यां नाहींसे झाले तर त्यांच्या अभावीं सर्व जगच नाहींसें होईल ही भीति व्यर्थ आहे. अर्थात् वर जगचक्र चालविण्याविषयीं जें विधान आहे तें अतत्त्वज्ञाच्या चित्तशुद्धीसाठीं आहे, तत्त्ववेत्त्यासाठीं नाहीं, हें उघड होतें. अर्थात् संन्यासमार्गी व कर्मयोगी यांच्यातील 'जग बुडेल याची परवा न करणें व ती करणें' हा जो भेद दाखविला आहे तो निव्वळ काल्पनिक आहे, तात्त्विक नव्हे. वर्णाश्रमादि अभिमानी अज्ञ पुरुषासाठींच तें यज्ञादिकांचें विधान आहे, व त्यांनीच तें चालविलें पाहिजे, असा धर्मशास्त्राचा आग्रह आहे. जो कर्माधिकारी गृहस्थ सर्व लोकांचा उपभोग्य कसा होतो तें बृहदारण्यक अ. १ ब्रा. ४ कण्डिका १६ यांत सुंदर वर्णिलें आहे. विस्तारभयास्तव तें सर्व येथें देता येत नाहीं. तथापि त्यांतील मुख्य भाग असा आहे— "जो कर्माधिकारी गृहस्थ म्हणजे वर्णाश्रमादिकांचा अभिमानी अविद्वान् पुरुष जो होम व याग करतो त्यानें देवांचा भोग्य होतो, जो प्रत्यहीं स्वाध्याय करतो त्याच्यायोगानें तो ऋषींचा भोग्य होतो. जे पितरांना पिंडोदकादि देतो व प्रजेची इच्छा करतो, त्याच्यायोगानें पितरांचा भोग्य होतो. मनुष्यांना आपल्या घरीं ठेवून घेऊन त्यांना जें भोजन देतो त्याच्यायोगानें तो मनुष्यांचा भोग्य होतो. पशूंना जें गवत व पाणी देतो त्याच्यायोगानें पशूंचा भोग्य होतो. त्याच्या घरांत श्वापदें, पक्षी व कीटमुंगीपर्यंत इतर जीव तांदुळादिकांचे कण इत्यादिकांवर उपजीविका करितात त्यामुळें तो त्यांचा भोग्य होतो. याप्रमाणें देहाभिमानी अज्ञ गृहस्थ देवादि सर्व जीवांवर उपकार करीत असल्यामुळें एखाद्या ऋणी पुरुषाप्रमाणें 'मला या सर्वांचें ऋण फेडलें पाहिजे' अशी आपणाविषयीं कल्पना करून अहर्निश देवादि पंचमहायज्ञांमध्यें निमग्न असतो. त्याच्या अविनाशाची इच्छा सर्व देवादि भूतें करितात. एखादा कुटुंबी आपल्या पशूचें जसें रक्षण करतो तसें देवादि त्याचें रक्षण करितात. एखाद्या पशूला व्याघ्रादिकांनीं उचलून नेल्यास त्याच्या धन्याला फार दुःख होतें, तसेंच, एकेक गृहस्थ अनेक पशूंप्रमाणें देवांच्या उपयोगी असल्यामुळें त्याला आत्मज्ञान व्हावें हें देवतांना मुळींच प्रिय नाहीं. ते त्याच्या तत्त्वज्ञानाला विघ्न करीत असतात. इत्यादि." या प्रकरणाचा अधिक विस्तार पहावयाचा असल्यास बृहदा. भाष्यार्थ अ. १ पृ. ३५४-३६८ पहा.

जातु—कदाचित्—**न वर्तेय**—न वागलों तर—**पार्थ**—हे अर्जुना !—**मनुष्याः**—मनुष्य—**सर्वशः**—सर्व प्रकारें—**मम**—माझ्या—**वर्त्म**—मार्गास—**अनुवर्तन्ते**—अनुसरतील. २३.

यदि पुनरहं न वर्तेय जातु कदाचित्कर्मण्यतन्द्रितोऽनलसः सन्मम श्रेष्ठस्य सतो वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्या हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(लोकसंग्रहहा व्यर्थ असल्यामुळे तुला तो करावयास नको, असें अर्जुन म्हणेल म्हणून भगवान् म्हणतात—)—**यदि पुनः अहं अतन्द्रितः-अनलसः सन् जातु-कदाचित् कर्मणि न वर्तेय**—पण जर मी आळस सोडून केव्हांही कर्मामध्यें प्रवृत्त न होईन तर—**हे पार्थ मनुष्याः श्रेष्ठस्य सतः मम वर्त्म-मार्ग सर्वशः-सर्वप्रकारैः अनुवर्तन्ते**—हे अर्जुना ! मानव श्रेष्ठ असलेल्या माझ्या मार्गाचें सर्वप्रकारें अनुवर्तन करतील. [मीं आळस सोडून स्वीकारलेल्या वर्णाश्रमाप्रमाणें धर्माचरण न केलें, तर इतर लोकही माझेंच सर्वप्रकारें अनुकरण करतील कारण मी श्रेष्ठ आहे यादवामध्यें मी प्रधान पुरुष आहे यास्तव मला धर्माचा कांहीं उपयोग जरी नसला तरी माझ्या अनुयायी जनांनीं धर्माचरण करावें, म्हणून मलाही तें करावें लागतें] २३.

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—**अहं**—मी—**कर्म**—कर्म-सदाचरण—**न कुर्यां चेत्**—जर न करीन तर—**इमे लोकाः**—हे सर्व लोक—**उत्सीदेयुः**—नाश पावतील—**च**—व मी **संकरस्य**—वर्णसंकराचा—**कर्ता स्याम्**—कर्ता-वर्णसंकराचें निमित्त होईन व त्यामुळें **इमाः प्रजाः**—या सर्व लोकांना—**उपहन्याम्**—मी मारीन-त्यांचा जणु काय घातच करीन. २४

तथा च को दोष इत्याह—उत्सीदेति । उत्सीदेयुर्विनश्येयुरिमे सर्वे लोका लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्, न कुर्यां कर्म चेदहम्, किंच संकरस्य च कर्ता स्याम् । तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः. प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्त उपहतिमुपहननं कुर्यामित्यर्थः । ममेश्वरस्याननुरूपमापद्येत ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—**तथा च कः दोषः इति 'उत्सीदेयुः०' इति आह**—आणि सर्व लोक माझ्या मार्गाचें अनुवर्तन करणारे असल्यामुळें कोणता दोष होईल, त 'उत्सीदेयु०' इत्यादि श्लोकानें सांगतात—**चेत् अहं कर्म न कुर्यां**—जर मी कर्म न करीन—**इमे सर्वे लोकाः उत्सीदेयुः-विनश्येयुः**—तर हे सर्व लोक विनाश पावतील (ते कां ? उत्तर-)—**लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणः अभावात्**—लोकांच्या स्थितीला कारण होणारें जें कर्म त्याचा अभाव झाल्यामुळें [सर्व लोक नाश पावतील मी ईश्वर असून कर्मामध्यें जर प्रवृत्त न झालो तर माझें अनुकरण करणारे जे मन्वादिक तेही कर्म कर-

धार नाहात आणि याप्रमाणे लोकस्थितीला कारण होणाऱ्या कर्मांचा लोप झाल्यामुळें सर्व लोकाचा नाश होईल]—**किं च संकरस्य कर्ता स्यां**—शिवाय मी कर्म न केल्यास वर्णसंकराचा कर्ता होईन—**तेन कारणेन इमाः प्रजाः उपहन्यां**—वर्णसंकर झाल्याकारणानें मी या सर्व प्रजेचा घात करीन (मी प्रजेच्या नाशाचें कारण होईन. प्रजेचा घात झाला म्हणून काय झालें ? उत्तर-)—**प्रजानां अनुग्रहाय प्रवृत्तः उपहतिं-उपहननं कुर्यां इत्यर्थः**—प्रजावर अनुग्रह करण्यास प्रवृत्त झालेला मी प्रजेचा उपहति-उपहनन-घात करीन, असा त्याचा भावार्थ.—**मम ईश्वरस्य अननुरूपं आपद्येत**—मज ईश्वराला अनुरूप नसलेली गोष्ट घडून येईल, (यास्तव मला कर्म केलेंच पाहिजे) २४

> सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
> कुर्याद्विद्वांस्तथाऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—**हे भारत**—हे अर्जुना !—**कर्मणि सक्ताः**—या कर्माचा मी कर्ता आहे, मला याचें फल अवश्य मिळेल, अशा अभिमानानें कर्मामध्यें आसक्त झालेले—**अविद्वांसः**—अविद्वान्-आत्मज्ञानशून्य लोक—**यथा**—जसें—**कुर्वन्ति**—कर्म करितात—**तथा**—त्याप्रमाणें—**लोकसंग्रहं**—लोकसंग्रह-लोकानुग्रह—**चिकीर्षुः**—करण्याची इच्छा करणाऱ्या—**विद्वान्**—विद्वानानें—**असक्तः सन्**—आसक्त न राहून-मी याचा कर्ता व भोक्ता असा अभिनिवेश न करिता कर्म—**कुर्यात्**—करावें. २५

यदि पुनरहमिव त्वं कृतार्थबुद्धिरात्मविदन्यो वा तस्याप्यात्मनः कर्तव्याभावेऽपि परानुग्रह एव कर्तव्य इति—सक्ता इति । सक्ताः कर्मण्यस्य कर्मणः फलं मम भविष्यतीति केचिदविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत, कुर्याद्विद्वानात्मवित्तथाऽसक्तः सन् । तद्वत्किमर्थं करोति तच्छृणु चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुर्लोकसंग्रहम् ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(मी ईश्वर आहें त्यामुळें कृतार्थ आहें पण कृतार्थ असल्यामुळें माझें नियत कर्म जर मी न करीन तर माझें अनुवर्तन करणारे इतर अधिकारी जीवही आपापलें नियत कर्म करणार नाहीत त्यामुळें जगाच्या स्थितीचें कारणच नाहींसें होऊन पृथिव्यादि भूतांचा विनाश होण्याचा प्रसंग येईल वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थाही राहणार नाही. अधिकारी, आलस्य, पापामुळें नाश, रोण्याच्या प्रसंग येईल इ. अनर्थपरंपरा उत्पन्न, म्हणून परानुग्रहार्थ मज ईश्वराची प्रवृत्ति होते, असें सांगितलें आता लोकसंग्रहासाठी कर्में करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाच्या कर्तृत्वाभिमानामुळें त्याच्या ज्ञानामध्यें वैगुण्य येईल, अशा शंका आली असता सांगतात-)—**यदि पुनः अहं इव त्वं कृतार्थबुद्धिः आत्मविद् अन्यः वा**—पण जर माझ्याप्रमाणें तूंही कृतार्थबुद्धि आत्मज्ञ असशील किंवा दुसराही कोणी आत्मज्ञ असेल [म्ह० आत्म्याचा यथार्थ अनुभव आल्यामुळें तूं कर्तृत्वादि-अभिमानरहित असशील, किंवा दुसराही कोणी आत्मज्ञानी कर्तृत्वादि-अभिमानाच्या अभावीं

कृतार्थबुद्धि झाला असेल]—**तस्य अपि आत्मनः कर्तव्याभावे अपि**—तर त्या-लाही स्वतःच्या कर्तव्याचा अभाव जरी असला तरी—**परानुग्रहः एव कर्तव्यः इति 'सक्ताः०' इति आह**—परानुग्रहच करणे उचित आहे (आत्मवेत्त्यानेंही दुसऱ्यावर अनुग्रह करण्यासाठीं कर्मानुष्ठान करावेंच,) असें भगवान् 'सक्ताः०' या श्लोकानें सांगतात—हे **भारत अस्य कर्मणः फलं मम भविष्यति इति कर्मणि सक्ताः केचित् अविद्वांसः यथा कुर्वन्ति**—हे अर्जुना, या कर्माचें फल मला प्राप्त होईल, अशा आशेनें कर्मांमध्यें आसक्त झालेले कित्येक अविद्वान् ज्याप्रमाणें कर्म करितात—**तथा विद्वान्-आत्मवित् असक्तः सन् कुर्यात्**—त्याप्रमाणें आत्मज्ञ विद्वानानें आसक्त न होता कर्म करावें. (कर्मांमध्यें आसक्त न होणें म्ह० काय? तर 'या कर्माचा मी कर्ता आहें' असा कर्तृत्वाभिमान किंवा 'याचें फळ मला मिळावें' अशी फलाशा न ठेवणें, म्हणजेच कर्मांमध्यें आसक्त न होणें.) पण विद्वान्—**तद्वत् किमर्थं करोति तत् शृणु**—त्या अज्ञाप्रमाणें कर्म कशासाठीं करतो तें ऐक—**लोकसंग्रहं चिकीर्षुः**—लोकसंग्रह करण्याची इच्छा करणारा विद्वान् अज्ञाप्रमाणेंच कर्म करतो. २५

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—कर्मसंगिनां अज्ञानां—कर्म व त्याचें फल यांत आसक्ति ठेवणाऱ्या, अज्ञाचा-अविद्वानाचा-आत्मज्ञानशून्याचा—**बुद्धिभेदं**—बुद्धिभेद—**न जनयेत्**—करूं नये. त्याची कर्मावरील श्रद्धा ढळूं नये. तर—**विद्वान्**—विद्वानानें-आत्मज्ञानी श्रेष्ठ पुरुषानें—**युक्तः**—समाहितचित्त राहून—**समाचरन्**—कर्मानुष्ठान करीत त्याच्याकडून—**सर्वकर्माणि**—सर्व कर्में—**जोषयेत्**—करवावीं. २६.

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षोर्न ममाऽऽत्मविदः कर्तव्यमस्त्यन्यस्य वा लोकसंग्रहं मुक्त्वा ततस्तस्याऽऽत्मविद इदमुपदिश्यते—नेति। बुद्धेर्भेदो मयेदं कर्तव्यं भोक्तव्यं चास्य कर्मण फलमितिनिश्चितरूपाया बुद्धेर्भेदनं चालनं बुद्धिभेदस्तं न जनयेन्नोत्पादयेदज्ञानामविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासक्तानामासङ्गवताम् । कि [illegible] कुर्याज्जोषयेत्कारयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्स्वयं तदेवाविदुषां कर्म युक्तोऽभियुक्तः समाचरन् ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षोः मम अन्यस्य वा आत्मविदः—याप्रमाणें लोकसंग्रह करण्याची इच्छा करणाऱ्या मला किंवा दुसऱ्या कोणा आत्मवेत्त्याला—**लोकसंग्रहं मुक्त्वा कर्तव्यं न अस्ति**—लोकसंग्रह सोडून दुसरें कांहीं कर्तव्य नसतें.—**ततः तस्य आत्मविदः 'न०' इति इदं उपदिश्यते**—त्यामुळें त्या आत्मवेत्त्याला 'न०' इत्यादि श्लोकानें असा उपदेश केला जातो.—**कर्मसंगिनां-कर्मणि आसक्तानां-आसंगवतां अज्ञानां-अविवेकिनां**—कर्मसंगी म्ह० कर्मांमध्यें आसक्त असलेल्या-कर्मासंगानें युक्त असलेल्या अज्ञ म्ह० अविवेकी लोकांच्या (बुद्धीचा

भेद करू नये)—**बुद्धेः भेदः बुद्धिभेदः**—बुद्धीचा जो भेद त्याला बुद्धिभेद म्हणतात —**मया इदं कर्तव्यं च अस्य कर्मणः फलं भोक्तव्यं इति निश्चितरूपायाः बुद्धेः भेदनं-चालनं बुद्धिभेदः**—मी हें कर्म करीन व या कर्माचें फळ भोगावें, अशा निश्चितरूप बुद्धीचें भेदन म्ह० चालन करणें हाच बुद्धिभेद होय,—**तं न जनयेत्-न उत्पादयेत्**—त्याला उत्पन्न करू नये —**किं तु कुर्यात्**—तर मग काय करावें ?—**विद्वान् स्वयं तत् एव अविदुषां कर्म युक्तः-अभियुक्तः समाचरन्**—विद्वानानें स्वतः तेंच अविद्वानाचें कर्म ज्ञातचित्तानें करीत—**सर्वकर्माणि जोषयेत्-कारयेत्**—सर्व कर्में त्याच्याकडून करवावीं [सर्व कर्मांमध्यें प्रीति ठेवून व त्यांचेंच कर्म स्वतः ज्ञातचित्तानें आचरून त्यांच्याकडून तीं करवावीं] .

---

* या श्लोकास रहस्यकार असें अवतरण देतात—"आतां यापुढें ज्ञानी व अज्ञानी यांच्या कर्मांतील भेद दाखवून अज्ञान्यास सुधारण्यासाठीं ज्ञान्यानें काय करणें अवश्य आहे तें सांगतात," पण अज्ञान्यास सुधारण्यासाठीं ज्ञान्यानें काय करावें हें पुढील श्लोकांत सांगितलेलें नसून 'लोकसंग्रहाची इच्छा करणाऱ्या आत्मज्ञानी पुरुषानें अज्ञाप्रमाणेंच कर्म करून त्यांचा बुद्धिभेद न होईल असें करावें' हें या दोन श्लोकांत सांगितलें आहे यावरून लोकसंग्रह कोणी करावा व तो कसा करावा हेंही उघड होतें ज्ञानी पुरुषच लोकसंग्रहाचा अधिकारी आहे, आत्मसाक्षात्कार झाल्यामुळें ज्ञानी पुरुषामध्यें कर्तृत्वाभिमान मुळींच रहात नाहीं, यामुळें तो कर्मामध्यें आसक्त न होतांही अज्ञावर–अविवेकी जनांवर अनुग्रह करू शकतो कर्मामध्यें आसक्त असलेल्या लोकांची त्यावरील श्रद्धा न उडेल असें आपल्या आचरणानें व भाषणानें करणें हेंच लोकसंग्रहाचें स्वरूप आहे रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणें जगाचें धारण, पोषण वगैरे करणें हा लोकसंग्रह नव्हे आचार्यांनीं लोकसंग्रहशब्दाचा अर्थ वर (पृ ३०९) जो केला आहे तोच यथार्थ होय जगाचें धारण, पोषण वगैरे करण्याचा अधिकार ईश्वराचा आहे, ज्ञानी पुरुषाचा नव्हे म्हणूनच भगवानांनीं ४ थ्या अध्यायांत आपल्या जन्माचें कारण सांगून आपलें जन्म व कर्म दिव्य आहे, असें स्पष्ट म्हटलें आहे (अ ४ श्लो ६ ते ९ पहा)

रहस्यकार "हे अर्जुना ! (म्हणून) लोकसंग्रह करू इच्छिणाऱ्या ज्ञानी पुरुषानें (व्यावहारिक) कर्मांत आसक्त झालेले अज्ञानी लोक ज्याप्रमाणें वागतात त्याप्रमाणेंच पण आसक्ति सोडून वागलें पाहिजे" असा २५ व्या श्लोकाचा अर्थ करतात पण त्यांत 'म्हणून' हा शब्द त्यांच्या पदरचा आहे त्याला मुळांत कांहीं आधार नाहीं तसेंच 'व्यावहारिक कर्मांत ' हा 'कर्मणि' या शब्दाचा सरळ अर्थ नसून ओढाताणीचा आहे शिवाय तो मर्यादितही नाहीं असल्यास व्यावहारिक कर्में जसा करतात तसाच ज्ञानी पुरुषानेंही तीं करावींत हें म्हणणें अगदीं अप्रयोजक आहे यथार्थ कर्मशब्दाचा अर्थ 'व्यावहारिक कर्म' असा नसून वर्णाश्रमविहित कर्म हा त्याचा अर्थ आहे 'कुर्वन्ति' याचा 'वागतात' व 'कुर्यात्' याचा 'वागलें पाहिजे' असा अर्थ करतात दुसऱ्या अध्यायांतील "चरति चरन् चरताम" या सर्वांचा वागतात असा अर्थ केला आहे, पण तो मूळ धातूला धरून आहे का नाहीं याचा विचार वाचकांनीं करावा २६ व्या श्लोकाचा अर्थ "कर्माच्या ठायीं आसक्त असणाऱ्या अज्ञानी लोकांच्या बुद्धीचा ज्ञानी पुरुषानें भेद करू नये आत्मरत गुरु म्हणजे योगयुक्त व सर्व कर्में करणारा होऊन (तूं) त्यांना तीं उत्साहानें करावयास लावावें." असा करतात, त्यांत 'अज्ञानाम्,' याचा अर्थ 'अज्ञानी

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—अहंकारविमूढात्मा—ज्याचा आत्मा-चित्त अहंकारानें-शरीरालाच मी-असें मानल्यानें विमूढ-नाना प्रकारें भ्रांत विवेकहीन झालें आहे असा अज्ञ—**प्रकृतेः**—प्रकृतीच्या—**गुणैः**—विकारांनी-शरीर-इंद्रियरूप परिणामांकडून—**सर्वशः**—सर्व प्रकारें—**क्रियमाणानि**—केलीं जाणारीं—**कर्माणि**—कर्में—**अहं कर्ता**—मीच करतों—**इति**—असें—**मन्यते**—मानतो. २७.

अविद्वानज्ञः कथं कर्मसु सज्जत इत्याह—प्रकृतेरिति । प्रकृतेः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था तस्याः प्रकृतेर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि

लोकांनीं अज्ञानांत रहावें म्हणून कर्म करण्याचें ढोंग करावें, ज्ञान्यानें असा विपरीत अर्थ कोणी टीकाकार करतात ; परंतु लोकसंग्रहाचा खरा मोल कोण म्हणेल? रहस्यकारांनीं वासनेदिशापूर्वक असा उपदेश केला असता तर तो अधिक विचारार्ह झाला असता. ज्ञान्यांचें आपल्या वागणुकीनें ओहेच. त्यामुळें त्यांत या गीतेचा कोठें काहीच नाहीं, हें निराळें सांगावयास नकोच. आम्हां तुम्हांस सर्व मनुष्य ज्ञाता पाहिजेत. त्यातही असा अर्थ कोणी केलेला आढळत नाहीं. फक्त ज्ञानेश्वरमहाराजांनीं या श्लोकाचें व्याख्यान करतांना असा एक ओंवी लिहिली आहे—" जैसा बहुरूपियाची रावो राणा । आपुरुष-भावो नाहीं मनीं । परि लोकरंजना । तैसाचि करणा ॥ १७८ ॥ " यावरून क्वचित् वरील अर्थ असेल, असें वाटेल. पण तोही अन्यथा आहे. कारण तो केवळ दृष्टान्त आहे. नाटकांत राजा व राणी यांच्या मनांत पति-पत्नीभाव नसतो, पण तो लोकांच्या मनांत उत्पन्न करितात त्याचप्रमाणें लोकसंग्रहेच्छु ज्ञाता पुरुषाच्या मनांत कर्मासक्ति नसते. पण तो अज्ञ लोकांना आपण कर्मासक्तीनेंच कर्में करीत आहों, असें दाखवून त्यांनाही या (कर्में) करावयास लावतो, असा मूळ श्लोकाचा अर्थ त्यांनीं दृष्टान्तानें व्यक्त केला आहे. त्यांत ढोंगादिकाचा काहीं संबंध नाहीं.

रहस्यकाराच्या मुख्याम्नायावर असा एक मोठा आक्षेप आहे कीं, ते कर्में अविद्येत लोटून देतात. शंकराचार्यांहि कमी नाहीत त्यांना लोकसंग्रहाचा दर्जा समजतो पण आचार्यांचें २५ व्या श्लोकावरील भाष्य पाहिल्यावर सदरहू आक्षेप किती निराधार आहे, हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल कारण आचार्यांनीं "विद्वान्" आणि "अविद्वान्" असा पर्याय शब्द दिला आहे. त्यावरून कोणीच ज्ञानवेत्ता कर्म करीत नाहीं, असें आचार्यांचें मत आहे, असें कोणासहि म्हणतां येणार नाहीं. रहस्यकार व आचार्य यांच्या म्हणण्यांत जर काहीं फरक असेल तर तो हाच कीं, रहस्यकार प्रत्येक ज्ञान्यानें लोकसंग्रह केला पाहिजे असा आग्रह धरितात व 'आचार्य चिकीर्षु-र्लोकसंग्रहम्' या शब्दाच्या विशेषणाकडे लक्ष देऊन प्रारब्धानुसार लोकसंग्रह करण्याची ज्याला इच्छा असेल त्यानें अनासक्त बुद्धीनें कर्तृत्वाभिमानादि सोडून कर्म करावें असें मानतात. हा महत्त्वाचा भेद लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे.

लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैरहंकारविमूढात्मा कार्यकरणसंघातात्मप्र-
त्ययोऽहंकारस्तेन विविधं मूढ आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयं कार्यकरणधर्मा कार्यक-
रणाभिमान्यविद्यया कर्माण्यात्मनि मन्यमानस्तत्तत्कर्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—अविद्वान् अज्ञः कर्मसु कथं सज्जते इति ' प्रकृतेः० ' इति
आह—अनात्मज्ञ अज्ञ कर्मांमध्यें कसा आसक्त होतो तें ' प्रकृते० ' या श्लोकानें भग-
वान् सांगतात—**प्रकृतेः-(प्रकृतिः)-प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्या**
वस्था तस्याः प्रकृतेः—प्रकृतीच्या-प्रकृति म्ह० प्रधान मायाशक्ति सत्त्व, रज व
तम या तीन गुणांची साम्यावस्था त्या प्रकृतीच्या—**गुणैः-विकारैः कार्यकरण-**
रूपैः—गुणांकडून म्ह० शरीर इंद्रियरूप विकारांकडून—**सर्वशः-सर्वप्रकारैः**—
सर्व प्रकारांनी—**क्रियमाणानि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च कर्माणि**—केलीं
जाणारीं लौकिक व शास्त्रीय कर्में—**अहंकारविमूढात्मा-कार्यकरणसंघातात्म**
प्रत्ययः अहंकारः तेन विविधं (नानाविधं) मूढः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य
सः अयं-कार्यकरणधर्मा-कार्यकरणाभिमानी—अहंकारानें विमूढचित्त झा
लेला-कार्य म्ह० शरीर व करण म्ह० इंद्रियें त्यांचा संघात म्ह० एकरूप समूह, तोच
आत्मा-मी आहें, असा प्रत्यय येणें, अशी मिथ्याभावना होणें हाच अहंकार, त्याच्या
योगानें ज्याचा आत्मा म्ह० अन्तःकरण वि-मूढ म्ह० विविध-नानाप्रकारें मोहित झालें
आहे तो शरीरेंद्रियधर्मा-' शरीरेंद्रियेंच मी ' असा अभिमान धरणारा—**अविद्यया**
कर्माणि आत्मनि मन्यमानः—अज्ञानामुळें कर्में आत्म्यामध्यें आहेत असें मान
णारा-कर्में हा आत्म्याचा धर्म आहे-कर्में आत्माच करतो, असें समजणारा—**तत्तत्क-**
र्मणां अहं कर्ता इति मन्यते—त्या त्या शुभाशुभ लौकिक-वैदिक कर्मांचा मी कर्ता
आहें, असें मानतो [' अविद्यया ' या भाष्यांतील पदाचा अन्वय मागें व पुढें असा
दोन्हीकडे लावावा म्ह० अविवेकानें शरीरेंद्रियसमूहच मी आहे असें मानतो व अविद्येनें
कर्में हा आत्म्याचा धर्म आहे, मी त्याचा कर्ता आहे, असें मानतो अर्थात् आत्मा को-
णत्याही कर्मांचा कर्ता नाही, हें यावरून सिद्ध होतें] २७

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

अन्वयार्थ—तु—पण याच्या उलट—**हे महाबाहो,**—हे महापराक्रमी अर्जुना
—गुणकर्मविभागयोः—गुणविभाग व कर्मविभाग याचें—**तत्त्ववित्**—तत्त्व जा-
णणारा—**गुणाः**—इंद्रियात्मक गुण—**गुणेषु**—विषयात्मक गुणांमध्यें—**वर्तन्ते**—
प्रवृत्त होतात—**इति**—असें—**मत्वा**—मानून—**न सज्जते**—आसक्त होत नाही २८

यः पुनर्विद्वान्—तत्त्वविदिति । तत्त्ववित्तु महाबाहो कस्य तत्त्ववित् गुणकर्मविभाग-
योर्गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्वविदित्यर्थः गुणाः । करणात्मका गुणेषु विषया-
त्मकेषु वर्तन्ते नाऽऽत्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—यः पुनः विद्वान् 'तत्त्वविद०' इति—पण जो विद्वान् असतो (तो मी कर्मांचा कर्ता आहे, असे मानीत नाही, ह) 'तत्त्ववित्त०' या श्लोकानें सांगतात—**महाबाहो, तु तत्त्ववित्**—हे महापराक्रमी अर्जुना! पण जो तत्त्ववेत्ता असतो,—**कस्य तत्त्ववित् गुणकर्मविभागयोः-गुणविभागस्य कर्मविभागस्य च तत्त्ववित् इत्यर्थः**—कशाचे तत्त्व जाणणारा? गुण-कर्मविभागाचे म्ह० गुणविभागाचे व कर्मविभागाचें तत्त्व जाणणारा असा याचा भावार्थ. [मी शरीरेंद्रियसंघातरूप नाही, हा गुणांहून आत्म्याचा विभाग आहे व कर्में माझी नव्हेत, हा कर्मांहून आत्म्याचा विभाग आहे त्या दोन विभागाचें तत्त्व-यथार्थस्वरूप जाणणारा म्ह० गुण व कर्में यांहून आत्मा अगदी निराळा आहे, असें साक्षात् जाणणारा असा गुणकर्मविभागाचा तत्त्ववेत्ता अहंकारविमूढात्माही होत नाही व कर्मांमध्ये आसक्तही होत नाही मग तो 'मी कर्ता' असें कसें मानील? असो, आता उत्तरार्धाचें व्याख्यान करितात-]—**गुणाः-करणात्मकाः गुणेषु-विषयात्मकेषु वर्तन्ते आत्मा न**—इंद्रियरूप गुण विषयरूप गुणांमध्यें प्रवृत्त होतात आत्मा प्रवृत्त होत नाही,—**इति मत्वा न सज्जते-सक्तिं न करोति**—असें मानून आसक्त होत नाही विषयामध्ये आसक्ति ठेवीत नाही [शरीरेंद्रियाचीच विषयामध्यें प्रवृत्ति होते आत्मा निर्विकार असल्यामुळे त्याची प्रवृत्ति होत नाही, असे जाणून तत्त्ववेत्ता कर्माविषयी दृढतर कर्तव्याभिमान करीत नाही] २८

प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान्कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—प्रकृतेः—मायेच्या—**गुणसंमूढाः**—शरीरेंद्रियविकारांना अत्यंत मूढ झालेले अज्ञ—**गुणकर्मसु**—शरीरेंद्रियांच्या कर्मांमध्ये-हालचालीमध्यें—**सज्जन्ते**—आसक्त होतात ती हालचाल-चेष्टा आम्हीच फलासाठी करतों, असा अभिनिवेश धरितात—**कृत्स्नवित्**—सर्वज्ञ-आत्मवित्-आत्मज्ञ ज्ञाता पुरुषानें—**तान्**—त्या—**अकृत्स्नविदः**—असर्वज्ञ-अनात्मज्ञ—**मन्दान्**—मंद पुरुषांस—**न विचालयेत्**—श्रद्धेपासून ढळवू नये त्याचा बुद्धिभेद करूं नये २९

ये पुनः-प्रकृतेरिति। प्रकृतेर्गुणैः सम्यङ्मूढाः संमोहिताः सन्तः सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु वयं कर्म कुर्मः फलायेति, तान्कर्मसङ्गिनोऽकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनो मन्दान्मन्दप्रज्ञान्कृत्स्नविदात्मवित्स्वयं न विचालयेद् बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें विद्वान् व अविद्वान् या दोघांचेही प्रकृत स्वरूप सांगून विद्वानानें अविद्वानाच्या बुद्धीचा भेद करूं नये, असा—'**प्रकृते०' इति**—'प्रकृते०' या श्लोकानें उपसंहार करितात-)—**ये पुनः प्रकृतेः गुणैः सम्यङ्मूढाः-संमोहिताः सन्तः**—पण जे प्रकृतीच्या गुणांनी अतिशय मूढ-संमोहित झालेले—

गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु वयं कर्म कुर्मः फलाय इति सज्जन्ते—शरीरेंद्रियाच्या कर्मांमध्ये म्ह० गुणकर्मांत आम्ही फलासाठीं कर्मे करीत आहों, असें ह्मणून आसक्त होतात—**तान् कर्मसंगिनः अकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनः मन्दान् मन्दप्रज्ञान्**—त्या कर्मांमध्ये आसक्त असलेल्या असर्वज्ञ–केवल कर्मफलाकडेच दृष्टि ठेवणाऱ्या मंदांना–म्ह० ज्यांची प्रज्ञा–बुद्धि मंद आहे अशा मतिमंदांना—**कृत्स्नवित्–आत्मवित् स्वयं न विचालयेत्**—सर्वज्ञानें म्ह० त्या आत्मवेत्त्यानें स्वतः चाळवूं नये. **बुद्धिभेदकरणं एव चालनं तत् न कुर्यात् इत्यर्थः**—त्यांच्या बुद्धीचा भेद करणें हेंच चाळविणें आहे ते करूं नये, असा याचा भावार्थ [प्रकृतीच्या गुणांनी म्ह० देहादि विकारांनी समूढ–देहादिकांनाच आत्मा समजणारे अज्ञ त्याच शरीरेंद्रियांच्या व्यापारांत आसक्त होतात म्ह० ते व्यापार आपलेच आहेत, असें अगदीं दृढ मानतात आत्मज्ञान्यानें त्या अनात्मज्ञांचा स्वतः बुद्धिभेद करूं नये कारण तसा प्रयत्न केल्यास त्यांची कर्मांवरील श्रद्धाच उडून ते नास्तिक बनतील व पुरुषार्थापासून भ्रष्ट पावतील. त्यापेक्षां ते श्रद्धेनें कर्मेंच करीत राहिल्यास कांहीं दिवसांनीं त्यांनाच यातायातीचा कंटाळा येऊन ते आपोआप जिज्ञासू होतील] २९

१ या तीन श्लोकांस रहस्यकार असें अवतरण देतात " लोकसंग्रहार्थ आत्मज्ञानी पुरुष याप्रमाणें सांसारिक कर्मे करूं लागला, तर तोही अज्ञान्याच बनला असा शंका येण्याचा संभव आहे म्हणून ज्ञानी व अज्ञानी दोघेही संसारी बनले तरी त्यांच्या वर्तनांत फरक कोणता व अज्ञान्यानें त्यापासून काय शिकावयाचें तें आतां स्पष्ट करून सांगतात " लोकसंग्रहार्थ आत्मज्ञानी पुरुष सांसारिक कर्मे करतो व संसारी बनतो हा अपूर्व शोध आहे कारण असंसारी आत्मा मी आहें असें समजणें हेंच आत्मज्ञान होय मी संसारी आहे असें ज्याला वाटेल तो आत्मज्ञानीच नव्हे तेव्हां लोकसंग्रहार्थ कर्तृत्वाभिमान सोडून कर्मे करणारा संसारी बनतो या शंकेचा संभवच नाहीं अर्थात् या तीन श्लोकांत कर्मा मध्यें अज्ञ आसक्त कसा होतो व तत्त्ववेत्ता आसक्त कसा होत नाहीं हें सांगून कर्मांमध्यें आसक्त होणाऱ्या अनात्मज्ञाच्या आत्मज्ञानी पुरुषानें बुद्धिभेद करूं नये, हें सांगितलें आहे अर्थात् २५ व्या श्लोकापासून जो विषय आरंभिला होता त्याचा येथें उपसंहार केला आहे येथें ' अज्ञान्यानें त्यापासून काय शिकावें ' वगैरे कांहीं सांगितलें नाहीं हें भाष्यावरून वाचकांच्या लक्षांत येईलच

२७ व्या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकार असा करतात—" प्रकृतीच्या (सत्त्व, रज व तम या गुणांनी) सर्व प्रकारें कर्मे होत असतां अहंकारानें वेडावलेला अज्ञानी पुरुष मी कर्ता असें म्हणतो " पण सत्त्व, रज व तम हे गुणच कर्मे कशीं करणार ? गुणांचे विकार अशीं जीं इंद्रियें व शरीर त्यांच्या योगानें कर्मे होत असतात सर्व अद्वैती टीकाकार ' गुणैः ' या शब्दाचा असाच अर्थ करितात, फार काय पण मध्वाचार्य ' गुणैः इंद्रियादिभिः ' असेंच म्हणतात वल्लभसंप्रदायी टीकाकारही ' गुणैः म्ह० इंद्रियैः ' असाच पर्याय शब्द योजितात पण रहस्यकार मात्र ' गुणैः ' म्ह० सत्त्वादि गुणांनी असें म्हणतात कदाचित् रामानुजाचार्यांच्या या श्लोकावरील भाष्यांतील ' सत्त्वादिभिः ' या शब्दाकडे पाहून त्यांनीं

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—सर्वाणि कर्माणि—लौकिक व वैदिक सर्व कर्मे—**अध्यात्मचेतसा**—विवेकबुद्धीनें—मी कर्ता जीव अन्तर्यामासाठीं चाकराप्रमाणे हीं करीत आहें-अशा भावनेनें—**मयि**—माझ्या ठिकाणी—मज सर्वज्ञ परमेश्वराचे ठिकाणी—**संन्यस्य**—टाकून—मला अर्पण करून त्याचप्रमाणे—**निराशीः**—फलाशारहित व—**निर्मम**—देहपुत्रादिकविषयींच्या ममतेनें रहित—**भूत्वा**—होऊन—आशारहित व ममतारहित होऊन—**विगतज्वरः**—शोकरहित होऊन—**युध्यस्व**—युद्ध कर ३०

कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनाज्ञेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यमित्युच्यते—मयीति । मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य निक्षिप्याध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्याऽहं कर्तेश्वराय भृत्यवत्करोमीत्यनया बुद्ध्या । किंच निराशीस्त्यक्ताशीर्निर्ममो ममभावश्च निर्गतो यस्य तव स त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरो विगतसंतापो विगतशोक सन्नित्यर्थः ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—(जरी अज्ञ कर्माचा अधिकारी असला तरी मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या त्यानें कर्मांचा त्यागच करणें उचित होय कारण मोक्ष कर्मानें साध्य होत नाहीं शिवाय त्याला कर्म करता येणें शक्यही नाहीं, कारण मोक्षाला ज्या शमादिकांची अपेक्षा असते त्याचा व कर्मांचा विरोध आहे अशी शंका घेतात-)—**पुनः कर्मणि अधिकृतेन अज्ञेन मुमुक्षुणा कथं कर्म कर्तव्य**—पण कर्मामध्ये अधिकृत असलेल्या अज्ञ मुमुक्षूनें कर्म कसें करावें?—**इति 'मयि०' इति उच्यते**—म्हणून विचाराल तर 'मयि०' इत्यादि श्लोकानें उत्तर सांगितलें जातें—**मयि वासुदेवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि**—मी जो वासुदेव परमेश्वर सर्वज्ञ सर्वात्मा त्या माझ्या ठिकाणीं—**सर्वाणि कर्माणि सन्यस्य-निक्षिप्य**—सर्व कर्मांचा सन्यास-निक्षेप करून—**अध्यात्मचे**

यांचा अर्थच बरोबर असून रहस्यकाराची चूक आहे कारण येथें प्रकरण आहे कर्मानें, तेव्हा कर्माचें साधनभूत गुण येथें घेतले पाहिजेत सांख्यांचे महत्तत्त्व, अहंकार, पंचतन्मात्रें इत्यादि सूक्ष्मतत्त्वांचा गुणकर्मांशी काय संबंध आहे? शिवाय येथील 'गुण'शब्दाचा अर्थ ठरविण्यासाठी अवैदिक सांख्य शास्त्राकडे धाव मारण्यापेक्षा स्वतः गीतेनेच याचा काय अर्थ केला आहे, हे पहाणे अधिक सयुक्तिक नव्हे का? तत्त्ववेत्त्यानें सर्व स्वाभाविक कर्मे करीत असतानाही कशी दृष्टि ठेवावी हें सांगत असतांना पांचव्या अध्यायांत 'इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन्' श्लो ९ असें 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' याचेंच पर्याय शब्द देऊन सांगितलें आहे तेव्हा आतां रहस्यकाराचा 'शब्दशः व व्यापक' अर्थ बरोबर आहे का आचार्यांना मनेनीलेल्या वचनाशीं धरून केलेला अर्थ बरोबर आहे, याचा निर्णय वाचकांनीच करावा शिवाय स्वतः रहस्यकारच २७ व्या श्लोकाच्या अर्थांत गुणशब्दाचा अर्थ सत्त्व, रज व तम असा करितात, हेंही ध्यानात धरण्यासारखें आहे

तसा-विवेकबुद्ध्या अहं कर्ता ईश्वराय भृत्यवत् करोमि इति अनया बुद्ध्या—अध्यात्मचित्तानें म्ह० विवेकबुद्धीनें म्ह० मी कर्ता ईश्वरासाठीं भृत्याप्रमाणें म्ह० चाकराप्रमाणें हें कर्म करतो, असा या बुद्धीनें [सर्व कर्मे विवेकबुद्धीनें परमेश्वराला समर्पण करून, तसेंच मुमुक्षूनें आणखी दुसरें कर्तव्य सांगतात-]—**किंच निराशीः-त्यक्ताशीः**—तसेंच 'निराशीः' होऊन म्ह० फलाविषयींची इच्छा सोडून—**च निर्ममः-ममभावः निर्गतः यस्य तव**—आणि ज्या तुझा हे पुत्रादिक माझे असा ममत्वभाव निघून गेला आहे—**सः त्वं निर्ममः भूत्वा**—असा तूं निर्मम होऊन—**विगतज्वरः-विगतसंतापः विगतशोकः सन् इत्यर्थः**—विगतज्वर म्ह० संतापरहित, शोकरहित होऊन असा याचा भावार्थ,—**युध्यस्व**—युद्ध कर. [सर्व कर्मे ईश्वरार्पण करून, कर्मफलाशा व पुत्रादिकांविषयींची ममता सोडून शोकाचा त्याग करून युद्ध कर, असा भगवान् मुमुक्षु अर्जुनाला साधनरूप कर्मयोगाचा म्ह० स्वधर्मानुष्ठानाचा उपदेश करीत आहेत.] ३०.

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः ।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—**श्रद्धावन्तः**—श्रद्धाळू व—**अनसूयन्तः**—असूया न करणारे—**मानवाः**—मनुष्य—**मे**—माझें—**इदं**—हें—**मतं**—मत—**नित्यं**—नित्य—**अनुतिष्ठन्ति**—अनुष्ठितात-माझ्या सांगण्याप्रमाणें आचरण करितात—**ते**—ते—**अपि**—सुद्धां—**कर्मभिः**—पुण्य पापांकडून—**मुच्यन्ते**—मुक्त केले जातात. ३१

यदेतन्मतं कर्म कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा—ये म इति । ये मे मदीयमिदं मतमनुतिष्ठन्त्यनुवर्तन्ते मानवा मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्दधाना अनसूयन्तोऽसूयां च मयि गुरौ वासुदेवेऽकुर्वन्तो मुच्यन्ते तेऽप्येवंभूताः कर्मभिर्धर्माधर्माख्यैः ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—यत् एतत् कर्म कर्तव्य इति मतं सप्रमाणं उक्तं तत् तथा—हें जे 'कर्म करावें' अशा प्रकारचें माझें मत प्रमाणासह मी सांगितलें तें अगदीं बरोबर आहे असें समजून जे मुमुक्षु त्याचें अनुवर्तन करितात त्यांना क्रममुक्ति हें फळ मिळतें, असें-'ये मे' इति'-'ये मे०' इत्यादि श्लोकानें सांगतात—**ये मानवाः-मनुष्याः श्रद्धावन्तः-श्रद्दधानाः च अनसूयन्तः-असूयां मयि गुरौ वासुदेवे अकुर्वन्तः**—जे मानव-मनुष्य श्रद्धावान्-शास्त्र व आचार्य यांनी उपदेशिलेल्या अदृष्टार्थावर-अप्र-

१ रहस्यकारांनी 'अध्यात्मबुद्धीनें' असें मोघम म्हटलें आहे. त्याचें स्पष्टीकरण कांहींच केलेलें नाहीं. त्यामुळें 'अध्यात्मबुद्धीनें सर्व कर्मे ईश्वरार्पण कशा करावयाचा' याचा कांहींच बोध होत नाहीं.

२ रहस्यकार 'विगतज्वर.' याचा अर्थ 'विनादिक्कत' असा करितात. त्यापेक्षां आचार्यांचा 'शोकरहित होऊन' हा अर्थ किती सुबोध व प्रसंगाला धरून आहे बरें ?

लक्ष गोष्टीवर विश्वास ठेवणारे व मज वासुदेव गुरुविषयीं असूया न करणारे- म्ह० माझी असूया न करणारे-माझ्या गुणामध्ये दोषदृष्टि न ठेवणारे असे होत्साते—**मदीयं इदं मतं अनुतिष्ठन्ति-अनुवर्तन्ते**—माझ्या या मताचें अनुवर्तन करितात-माझ्या सांगण्याप्रमाणें अनुष्ठान करितात—**ते अपि एवंभूताः धर्माधर्माख्यैः कर्मभिः मुच्यन्ते**—तेही अशाप्रकारचे-मानव धर्माधर्मनांवाच्या कर्मांपासून मुक्त केले जातात [येथील ' अपि ' या शब्दानें त्यांची मुक्ति मुख्य नव्हे, क्रममुक्ति आहे असें सुचविलें आहे. किंवा या माझ्या मताचें अनुवर्तन करणारे चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति याच्या क्रमानें मुक्त होतात, असें समजावें. धर्मांच्या सामर्थ्यानें मरणोत्तर ब्रह्मलोकीं जाणें, कल्प समाप्तीपर्यंत तेथेंच राहणें, व कल्पाच्या शेवटीं तेथील हिरण्यगर्भासह परमात्मस्वरूपीं मिळून जाणें, ही क्रममुक्ति व याच देहांत आत्मसाक्षात्कारानें जीवन्मुक्त होऊन शरीर मरतांच परमात्मस्वरूप होणें ही सद्योमुक्ति होय] ३१

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण याच्या उलट—**ये**—जे—**अभ्यसूयन्तः**—असूया करणारे—**एतत्**—हें—**मे मतं**—माझें मत—**न अनुतिष्ठन्ति**—आचरात नाहीत—त्याप्रमाणें आचरण करात नाहीत—**तान्**—त्यांना—**सर्वज्ञानविमूढान्**—सर्व ज्ञानाविषयीं अनेक प्रकारें मूढ—**अचेतसः**—अविवेकी व—**नष्टान्**—नष्ट झालेले—**विद्धि**—समज ३२

ये त्विति । ये तु तद्विपरीता एतन्मम मतमभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते मे मतं सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढास्ते, सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धि नष्टान्नाशं गतानचेतसोऽविवेकिनः ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—‘ये तु०’ इति—पण जे भगवंताचें अनुवर्तन करीत नाहीत त्यांना मोठा प्रत्यवाय लागतो असें ‘ये तु०’ या श्लोकानें सांगतात—**तु ये तद्विपरीताः**—पण जे वरील लोकांच्या उलट-विपरीत असलेले—**एतत् मम मतं अभ्यसूयन्त**—हें माझें मत दोषदृष्टीनें पाहणारे-माझ्या या मताची असूया करणारे—**न अनुतिष्ठन्ति-न अनुवर्तन्ते मे मतं**—माझ्या मताचें अनुष्ठान करात नाहीत-माझ्या मताचें अनुवर्तन करात नाहीत—**ते सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढाः**—ते सर्व-सगुण निर्गुणविषयक ज्ञानामध्यें विविध म्ह० प्रमाण-प्रमेय प्रयोजन इत्यादिकांविषयीं मूढ होतात—**सर्वज्ञानविमूढान् अचेतसः-अविवेकिनः तान् नष्टान्-नाशं गतान् विद्धि**—सर्व ज्ञानामध्यें नानाप्रकारें मूढ झालेले ते अविवेकी नष्ट झालेले आहेत-नाशास प्राप्त झाले आहेत असें तू जाण ३२

१ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात,“निष्काम बुद्धीनें कर्में करण्यास सांगणारा कर्मयोगच श्रेयस्कर याबद्दल वर अन्वय-व्यतिरेकानें जी फलश्रुति सांगितली तीवरून गीतेंतील

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

अन्वयार्थ—ज्ञानवान् अपि—शहाणा मनुष्यही—**स्वस्याः**—आपल्या—**प्रकृतेः सदृशं**—प्रारब्ध कर्माप्रमाणें—स्वभावाप्रमाणें—**चेष्टते**—व्यवहार करतो.—**भूतानि**—सर्व प्राणी—**प्रकृतिं**—आपल्या स्वभावावर—**यान्ति**—जातात.—**निग्रहः**—त्याला माझ्या किंवा दुसऱ्या कोणा राजादिकाचा निग्रह—**किं**—काय—**करिष्यति**—करणार ? ३३.

कस्मात्पुनः कारणात्त्वदीयं मतं नानुतिष्ठन्ति परधर्मानुतिष्ठन्ति स्वधर्मं च नानुवर्तन्ते, त्वत्प्रतिकूलाः कथं न बिभ्यति त्वच्छासनातिक्रमदोषात्, तत्राऽह—सदृशमिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृतिस्तस्याः सदृशमेव सर्वो जन्तुर्ज्ञानवानपि किं पुनर्मूर्खः । तस्मात्प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति मम वाऽन्यस्य वा ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात् पुनः कारणात्—कोणत्या कारणानें बरें—**त्वदीयं मतं न अनुतिष्ठन्ति**—तुझ्या मताला अनुसरत नाहीत—तुझ्या या उपदेशाप्रमाणें अनुष्ठान करीत नाहात—**परधर्मान् अनुतिष्ठन्ति**—परधर्मांचें अनुष्ठान करितात—**च स्वधर्मं न अनुवर्तन्ते**—आणि स्वधर्माचें अनुवर्तन करीत नाहात ?—**त्वत्प्रतिकू-**

प्रतिपाद्य विषय काय तें पुरें व्यक्त होतें. ” ३० व्या श्लोकात अर्जुनाला ‘सर्व शोक सोडून व सर्व कर्मे विवेकबुद्धीनें परमेश्वराला समर्पण करून आणि फलाची आशा व ममता सोडून युद्ध कर,’ असें सांगितलें आहे. ३१ व्या श्लोकात ‘या माझ्या मताचें जे अनुवर्तन करतात, तेही कर्मांकडून मुक्त केले जातात व जे असें करीत नाहीत, ते नाश पावतात ’ असें सांगितलें आहे, पण येथें भगवानाचें मत तें कोणतें ? याचा विचार केला पाहिजे. मुळात ‘युध्यस्व ’ म्हणजे युद्ध कर असें सांगितलें आहे. पण युद्ध करण्याचा अधिकार सर्वांनाच नसल्यामुळें येथें युद्धशब्दाचा ‘ स्वधर्म ’ हाच अर्थ घेतला पाहिजे आणि स्वधर्मरूप सर्व कर्मे विवेकबुद्धीनें जे ईश्वरार्पण करतात ते कर्मांपासून मुक्त होतात हेंच भगवानाचें मत आहे, याबद्दल कोणाचाच वाद नाही. पण गीतेचें परम प्रतिपाद्य हेंच आहे का काय याबद्दल काय तो वाद आहे. तसेंच, हें मत “ज्ञानी पुरुषानें सर्व कर्मे ईश्वरार्पण बुद्धीनें करावीं,” असें आहे कीं काय ? आचार्यांच्या मतें गीतेंतील कर्मयोग ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तीचें साधन आहे व लोकसंग्रहार्थ कर्मे करण्याविषयीं जें सांगितलें आहे तेवढाच भाग श्रेष्ठ ज्ञानी पुरुषासाठीं आहे. अर्थात् गीतेचें मुख्य प्रतिपाद्य ज्ञानयोग असून कर्मयोग त्यासाठीं आहे व ही गोष्ट ‘ जे माझ्या या मताचें श्रद्धेनें अनुवर्तन करतात तेही कर्मबंधानून मुक्त होतात ’ या भगवानाच्या सांगण्यावरूनच सिद्ध होते. कारण कर्मांकडून मुक्त केले जाणें म्हणजेच ज्ञाननिष्ठ —जीवन्मुक्त होणें होय.

त्वच्छासनातिक्रमदोषात् कथं न बिभ्यति—तुझ्या प्रतिकूल होणारे ते तुझ्या आज्ञेचा अतिक्रम करणे या दोषाला भीत कसे नाहीत ? (तुझ्या आज्ञेचा भंग केल्यामुळें घडणारा जो मोठा दोष त्याची त्यांना भीति कशी वाटत नाही ? कारण राजाच्या आज्ञेचा भंग केल्यास काय परिणाम होतो ते प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणे भगवानाच्या आज्ञेचे उल्लंघन केल्यास आपल्यावर मोठा अनर्थ गुदरेल, अशी त्यांना भीति कशी वाटत नाही ?)—**तत्र 'सदृशं०' इति आह**—या सर्व शंकाचें उत्तर 'सदृशं०' या श्लोकानें देतात—**सदृशं-अनुरूपं चेष्टते**—सदृश म्ह० अनुरूप चेष्टा करतो-व्यवहार करतो —**कस्याः स्वस्याः-स्वकीयायाः प्रकृतेः**—कोणाच्या सदृश ! आपल्या स्वतःच्या प्रकृतीच्या अनुसार व्यवहार करितो —**प्रकृतिः नाम पूर्वकृत धर्माधर्मादिसंस्कारः वर्तमानजन्मादौ अभिव्यक्तः सा प्रकृतिः**—प्रकृति म्ह० पूर्वी केलेल्या धर्माधर्मादिकाचा संस्कार की जो या प्रस्तुत जन्माच्या आरंभी अभिव्यक्त होतो ती प्रकृति,—**तस्याः सदृशं एव सर्वः जन्तुः ज्ञानवान् अपि**—तिच्या अनुसारच सर्व प्राणी अनुवर्तन करतो सर्व प्राणी म्ह० ज्ञानवान् सुद्धा आपल्या प्रकृतीप्रमाणे व्यवहार करतो —**किं पुनः मूर्खः**—आणि ज्ञानवान्ही जर आपल्या प्रकृतीप्रमाणें अनुवर्तन करतो तर मूर्ख आपल्या प्रकृतीच्या अनुसार व्यवहार करतो हें काय सांगावें ? [अर्थात् पूर्वजन्मीं आचरिलेला धर्म, अधर्म, संपादन केलेलं ज्ञान, मनांत दृढ धरलेली इच्छा, यांचा संस्कार मरणानंतर पुनः शरीर येईपर्यंत जरी अगदी सूक्ष्म अवस्थेत रहात असला तरी तो या जन्माच्या अगदी आरंभीं अभिव्यक्त होतो ; तीच प्राण्याची प्रकृति होय तिचें उल्लंघन ज्ञानी पुरुषालाही करतां येत नाहीं, मग अज्ञाला करता येणार नाहीं, हे काय सांगावें ?]—**तस्मात्**—ज्ञानी व अज्ञ असे सर्व प्रकृतीच्या अधीन असल्यामुळें—**भूतानि प्रकृतिं यान्ति**—सर्व प्राणी स्वभावावर जातात त्यांची इच्छा जरी नसली तरी ते प्रकृतीप्रमाणें व्यवहार करतात —**मम वा अन्यस्य वा निग्रहः किं करिष्यति**—तेव्हां माझा किंवा दुसऱ्या कोणा राजादिकाचा निग्रह-'असें करूं नको' असा निषेध काय करणार ? [कोणी कितीही निग्रह केला तरी त्याचा काही उपयोग होत नाहीं] ३३

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—**इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य**—प्रत्येक इंद्रियाच्या—**अर्थे**—शब्दादि विषयात—**रागद्वेषौ**—राग व द्वेष—**व्यवस्थितौ**—अवश्य होणारे आहेत —**तयोः**—त्या राग द्वेषांच्या—**वशं**—अधीन—**न आगच्छेत्**—होऊं नये, त्यांच्या ताब्यांत जाऊं नये —**हि**—कारण—**तौ**—ते दोन राग द्वेष—**अस्य**—या पुरुषाला —**परिपन्थिनौ**—विघ्न करणारे आहेत ३४.

यदि सर्वो जन्तुरात्मनः प्रकृतिसदृशमेव चेष्टते न च प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्ताविदमुच्यते—इन्द्रियस्येति। इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषय इष्टे रागोऽनिष्टे द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषाववश्यंभाविनौ। तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च विषय उच्यते। शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वशं नाऽऽगच्छेत्। या हि पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरैव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति। तदा स्वधर्मपरित्याग परधर्मानुष्ठानं च भवति। यदा पुना रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिवशः। तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वशं न गच्छेत्। यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ तस्करावित्यर्थः॥ ३४॥

भाष्यार्थ—**यदि सर्वः जन्तुः आत्मनः प्रकृतिसदृशं एव चेष्टते**—जर सर्वच प्राणी आपल्या प्रकृतिसदृश-प्रकृतीच्या अनुसारच चेष्टा करतो—**च कश्चित् प्रकृतिशून्यः न अस्ति**—व कोणीच प्रकृतिशून्य नाहीं,—**ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्ते शास्त्रानर्थक्यप्राप्तौ 'इन्द्रियस्य०' इति इदं उच्यते**—तर मग पुरुषाच्या प्रयत्नाला विषयच उपपन्न होत नसल्यामुळें-प्रयत्नाला अवकाशच रहात नसल्यामुळें 'अमुक कर व अमुक करूं नको' असें विधिनिषेध सांगणारें शास्त्र व्यर्थ होतें. अशी प्राप्ति झाली असता 'इन्द्रियस्य०' या श्लोकानें हें समाधान सांगितलें जातें—**—इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे-सर्वेन्द्रियाणां अर्थे शब्दादिविषये**—प्रत्येक इन्द्रियाच्या शब्दादि विषयामध्यें—**इष्टे रागः अनिष्टे द्वेषः इति एवं प्रतीन्द्रियार्थे रागद्वेषौ अवश्यंभाविनौ**—इष्ट विषयाविषयीं राग-प्रीति व अनिष्ट विषयाविषयीं द्वेष, याप्रमाणें प्रत्येक इंद्रियाच्या विषयाविषयीं राग व द्वेष अवश्य होणारे आहेत. **तत्र पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य च अयं विषय उच्यते**—याप्रमाणें प्रत्येक विषयाविषयीं प्रीति किंवा द्वेष होणें अवश्य आहे असें ठरलें असतां पुरुषाचा प्रयत्न व शास्त्रार्थ यांचा हा विषय सांगितला जातो —**शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वं एव रागद्वेषयोः वशं न आगच्छेत्**—शास्त्रार्थामध्यें प्रवृत्त झालेला आरंभीच राग व द्वेष यांच्या अधीन होत नाहीं —**हि या पुरुषस्य प्रकृतिः सा रागद्वेषपुरःसरा एव स्वकार्ये पुरुषं प्रवर्तयति**—कारण जी पुरुषाची प्रकृति ती रागद्वेषपूर्वकच स्वकार्यामध्यें पुरुषाला प्रेरित करते—**तदा स्वधर्मपरित्याग परधर्मानुष्ठानं च भवति**—तेव्हां स्वधर्माचा परित्याग व परधर्माचें अनुष्ठान होतें. [रागद्वेषाच्या द्वारा प्राणी प्रकृतीच्या अधीन झाला असता त्याच्या हातून स्वधर्माचा त्याग वगैरे घडणें, साहजिकच आहे. त्याचें निवारण कोणालाच करतां येणें शक्य नाहीं, हें सांगितलें आतां विवेकविज्ञानानें रागादिकांचें निवारण केलें असतां शास्त्रदृष्ट्या प्रकृतीच्या परतंत्रतेचें निवारण करितां येणें शक्य आहे, असें सांगतात-]—**यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा पुरुषः शास्त्रदृष्टिः एव भवति**—पण जेव्हां राग व द्वेष यांचें त्याच्या प्रतिपक्षाच्या योगानें म्ह० विवेकविज्ञानानें नियमन करतो तेव्हां

पुरुष शास्त्रदृष्टिच होतो [मिथ्या ज्ञानामुळे राग-द्वेष होतात. विवेकविज्ञान हें मिथ्या-ज्ञानाच्या विरोधी आहे त्यामुळे तें रागद्वेषाचेंही प्रतिपक्षभूत आहे विवेकविज्ञानानें मिथ्या ज्ञानाची निवृत्ति होऊन रागद्वेषाची निवत्ति झाली असतां पुरुषाच्या शास्त्रीय-दृष्टीला होणारा प्रतिबंध क्षीण होतो त्यामुळे तो शास्त्रदृष्टिच बनतो]—**न प्रकृतिवशः**—प्रकृतिपरवश होत नाहीं —**तस्मात् तयोः रागद्वेषयोः वशं न गच्छेत्**—म्हणून त्या रागद्वेषाच्या अधीन होऊ नये —**हि-यतः तौ अस्य पुरुषस्य परि-पन्थिनौ-श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ तस्करौ इव इत्यर्थः**—कारण ज्याअर्थी ते राग द्वेष या पुरुषाचे मोठे प्रतिबंधक—मध्येच अडविणारे आहेत मोक्षमार्गामध्यें विघ्न करणारे, चोरासारखे सन्मार्गांत विघ्न करणारे आहेत असा याचा भावार्थ (त्याअर्थी त्याच्या अधीन होऊ नये, असा वरील वाक्यांशा या वाक्यांचा संबंध) ३४

१पण या दोन श्लोकाना रहस्यकार कसें अवतरण देतात तें पहा—"याच कर्मयोगनिरूपणाच्या परिपूर्त्यर्थ भगवान् प्रकृतीच्या प्राबल्याचें व तन्निरोधार्थ इन्द्रियनिरोधाचें वर्णन करतात" नंतर मूल श्लोकाचा अर्थ असा करितात "ज्ञानवान् पुरुष सुद्धा आपल्या प्रकृतिस्वभावानुरूप वागतो सर्वच भूतें (आपआपल्या) प्रकृतीच्या वळणावर जातात तेथें निग्रह म्ह० जबरी काय कर णार ? ३३ इंद्रिय आणि त्याचे (शब्दस्पर्शादि) विषय याच्या मधील प्रीति व द्वेष (हीं दोन्ही) व्यवस्थित म्हणजे मुळचाच ठरलेलीं आहेत, या प्रीतिद्वेषाच्या ताब्यात आपण जाऊ नये कारण ते मनुष्याचे वाटमारे शत्रु होत ३४ पृ ६६०" पण या दोन्ही श्लोकांत इन्द्रियनिग्रहाचें नावहि नाहीं, व त्याचा प्रसंगहि नाहीं 'अमुक करूं नये,' असा निषेध हाच येथील निग्रहशब्दाचा अर्थ आहे अर्थात् 'इंद्रियनिग्रहाचें वर्णन करतात' असें जें रहस्यकाराना अवतरणांत म्हटलें आहे, तें सर्वथा अयोग्य आहे ३३ व्या श्लोकाच्या अर्थांत 'प्रकृति' या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट केलेला नाहीं, त्यामुळें 'ज्ञानवान् सुद्धा प्रकृति-स्वभावानुरूप वागतो' म्हणजे काय, तें कळत नाहीं तसेंच 'सर्व भूतें प्रकृतीच्या वळणावर जातात' म्हणजे काय करतात? अवतरणांत 'प्रकृतीच्या निरोधासाठीं इंद्रियनिग्रहाचें वर्णन करतात' असें म्हटलें आहे व अर्थामध्यें 'निग्रह म्ह० जबरी काय करणार ?' असें त्याच्या उलट म्हटलें आहे म्ह० कशास काहीं मेळ नाहीं ! ३४ व्या श्लोकाचा अर्थ तर मजेचा चुकला आहे अनेक पदवीधराच्या दृष्टीतून गेलेला हा ग्रंथ अशा असंबद्ध अर्थानं युक्त असावा व त्याचें काहीं जास्त म्हणविणाऱ्या लोकांनाहि कौतुक करावें, याचें मोठें आश्चर्य वाटतें ! मूळ श्लोकात "इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे" असे शब्द आहेत त्याचा अर्थ रहस्यकाराना "इन्द्रिय आणि त्याचे शब्दस्पर्शादि विषय याच्यामधील" असा केला आहे हा अर्थ बरोबर आहे, असें म्हणणाराहि एखादा तरी मनुष्य जगांत असेल का ? इतका सरळ (!) अर्थ करणारांना प्रत्येक शब्द विचारपूर्वक योजणाऱ्या भाष्यकारादिकांना 'आग्रही, साम्प्रदायिक, अर्थाची ओढाताण करणार' वगैरे म्हणावें हा केवळ प्रस्तुत काळाचा महिमा आहे "इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य" या द्विरुक्तीचा अर्थ प्रत्येक इन्द्रियाचा असा आहे संस्कृत व मराठी भाषेत अशा हजारों उदाहरणें आहेत जसें 'गृहे गृहे–घरोघर,' 'पिंडे पिंडे–प्रतिदेहांत,' 'दिने दिने–रोज रोज,' अशा अनेक उदाहरणें देतां येतील गानेंतहि 'तस्य तस्य अर्थ

प्रदाम्,' असें म्हटलें आहे, त्यामुळें येथें ' इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य ' याचा आचार्य व इतर टीकाकार यांनी 'प्रत्येक इन्द्रियाच्या अर्थांमध्यें–विषयांमध्यें' असाच अर्थ केला आहे. पण टीकाकार ओढाताणीचा अर्थ करणारे असें एकदा ठरल्यावर त्यांच्या सर्वथा निर्दोष असलेल्या अर्थाकडेहि पहाण्याची बुद्धि कशी होणार ? बरें, सर्व टीकाकार चुकले असें जरी मानलें तरी रहस्यकाराचा अर्थ मुळाला धरून असावयास पाहिजे होता. पण तसेंहि नाही. ' इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे ' यातील पहिल्या शब्दाचा अर्थ 'इन्द्रिय' आणि दुसऱ्या 'इन्द्रियस्य अर्थे' या दोन शब्दांचा अर्थ 'त्याचे शब्दस्पर्शादि विषय' असा करून 'इन्द्रिय-' शब्दाची षष्ठी व ' अर्थे- 'शब्दाची सप्तमी सार्थ होण्यासाठीं ' त्याच्यामधील ' असा अर्थ केला आहे, पण ' इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य ' हे शब्द दोन्ही जर षष्ठ्यंत आहेत, तर त्यांतील एकाचा अर्थ 'इन्द्रिय' व दुसऱ्याचा 'त्याचे विषय' हा कसा संभवतो ? 'इन्द्रियस्य' म्हणजे इन्द्रियाचा आणि ' इन्द्रियस्य अर्थे ' म्ह० इन्द्रियाच्या विषयांत असा तरी अर्थ करावयास पाहिजे होता ! म्हणजे तो व्याकरणशुद्ध तरी झाला असता. पण रहस्यकारांनीं जसा अर्थ केला आहे, तसाच अर्थ करावयाचा झाल्यास 'इन्द्रियस्य इन्द्रियार्थस्य च मध्ये' असे शब्द मुळांत पाहिजे होते. परंतु तें तसें जरी मानलें तरी पुढील शब्दाशीं त्याची संगति लागत नाहीं. ' इन्द्रिय व त्याचे विषय यांच्यामधील प्रीति व द्वेष हीं दोन्ही व्यवस्थित म्ह० मुळचीच ठरलेलीं आहेत, ' हा अर्थ अगदीं असंगत आहे. कारण प्रीति व द्वेष हे धर्म इन्द्रियें व विषय यांचे नसून अंतःकरणाचे आहेत, त्यामुळें रहस्यकाराचा अर्थ वस्तुस्थितीला धरून नाहीं. त्यासाठींच ' प्रत्येक इन्द्रियाच्या विषयाविषयीं राग व द्वेष अवश्य होणारे आहेत,' असा जो भाष्यकारांनीं अर्थ केला आहे, तोच अत्यंत सयुक्तिक व सुसंगत आहे. रहस्यकार म्हणतात—" इन्द्रिय व त्याचे शब्दस्पर्शादि विषय " पण एका इन्द्रियाचे शब्दस्पर्शादि अनेक विषय कसे संभवतात ? मुळांत तर ' इन्द्रियस्य इन्द्रियस्य अर्थे ' हे तीनहि शब्द एकवचनी आहेत, त्यामुळें रहस्यकाराचा अर्थ कोणत्याच प्रकारें समर्थन करतां येण्यासारखा नाहीं.

याच श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात—" निग्रहशब्दाचा ' नुसतें संयमन ' असा अर्थ नसून ' जबरी ' किंवा ' हट्ट ' असा अर्थ आहे. इन्द्रियांचें योग्य संयमन गीतेस इष्ट आहे; पण हट्टानें किंवा जबरीनें इन्द्रियांच्या स्वाभाविक वृत्तिंचा अजिबात मारून टाकणें शक्य नाहीं, असें येथें सांगणें आहे. उदाहरणार्थ, देह आहे तोंपर्यंत भूक, तहान इत्यादि धर्म प्रकृतिसिद्ध असल्यामुळें मनुष्य कितीही ज्ञानी असला तरी भूक लागली म्हणजे भिक्षा मागावयास तरी तो बाहेर पडतो. म्हणून इन्द्रियें जबरीनें अजीबात मारण्याचा वृथा हट्ट न धरितां योग्य संयमानें त्यां आपल्या ताब्यांत ठेवून त्यांच्या स्वभावसिद्ध वृत्तींचा लोकसंग्रहार्थ उपयोग करून घेणें, हेंच शहाण्या पुरुषाचें कर्तव्य होय, असा या श्लोकाचा भावार्थ आहे. " पृ. ६६०. यावरून रहस्यकाराचा गीताशास्त्राविषयीं किती विपरीत ग्रह झाला आहे, तें स्पष्ट कळतें. प्रकृति व निग्रह या शब्दांचा वास्तविक अर्थ काय आहे, तें आम्ही वर सांगितलेंच आहे. रहस्यकार ३४ व्या श्लोकांत 'इन्द्रिय' शब्द आहे, असें धरून ३३ व्या श्लोकांतील ' निग्रह- 'शब्दाचा संबंध त्याच्याशीं जोडून 'इन्द्रियांच्या स्वाभाविक वृत्तींना हट्टानें किंवा जबरीनें अजीबात मारून टाकणें शक्य नाहीं,'

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—स्वनुष्ठितात्—(सु-अनुष्ठितात) उत्तम प्रकारें अनुष्ठान केलेल्या —सर्वगुणसंपन्न—**परधर्मात्**—परधर्माहून—**विगुणः**—गुण-रहित-दोषयुक्त—स्व

वगैरे म्हणू लागले आहेत, व तें गीतेचें म्हणणें आहे, असें सांगून, स्वतः मोकळे होत आहेत पण याच अध्यायांत पुढें ' तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य–' म्ह० म्हणून तू प्रथम इंद्रियांचें नियमन करून, असें म्हटलें आहे दुसऱ्या अध्यायांतही (श्लो ५८–६८) इंद्रियांचा निग्रह सविस्तर वर्णिला आहे त्याच्याशी विरोध येऊं नये म्हणून ' इंद्रियांचें योग्य संयमन गतिस इष्ट आहे ' असेंही म्हणून ठेवलें आहे ' इंद्रियांच्या स्वाभाविक वृत्तींना अगदीं घात मारून टाकणें शक्य नाहीं, ' असें म्हणून ' भूक, तहान इत्यादि धर्मांचें ' उदाहरण दिलें आहे ' ज्ञानाला भूक लागली की भिक्षा मागावयास तरी निघतोच ' असें म्हणून ' इंद्रियें जबरीनें अजीबात मारण्याचा वृथा हट्ट न धरितां योग्य संयमानें तीं आपल्या ताब्यांत ठेवून त्यांच्या स्वभावसिद्ध वृत्तींचा लोकसंग्रहार्थ उपयोग करून घेणें हेंच शहाण्या पुरुषाचें कर्तव्य होय ' असा या श्लोकाचा भावार्थ ते सांगत आहेत पण तो मूळ श्लोकांतून निघत नाहीं भूक, तहान वगैरे देहधर्म, या इंद्रियांच्या वृत्तिच नव्हेत पहाणें, ऐकणें, वगैरे ह्या इंद्रियवृत्ति आहेत पण मूळांतील प्रकृतिशब्दाचा अर्थ भलताच केल्यामुळें असा हा घोटाळा झाला आहे 'प्रकृति म्ह० इंद्रियांच्या स्वाभाविक वृत्ति' हा रहस्यकाराचा अर्थ चुकीचा आहे प्रत्येक प्राण्याची प्रकृति म्ह० स्वभाव भिन्न भिन्न असतो, पण इंद्रियांची स्वाभाविक वृत्ति सर्वांची सारखीच चक्षु हें इंद्रिय कोणत्याही प्राण्यामध्यें पाहण्याचीच क्रिया करतें श्रोत्र सर्व शरीरांत ऐकणें हेंच काम करतें पण पूर्वसंस्कारानुसार या जन्माच्या आरंभीं अभिव्यक्त झालेला स्वभाव–प्रकृति प्रत्येक प्राण्यामध्यें भिन्न असते, सात्त्विक, राजस, तामस व त्या प्रत्येकांत आणखी असंख्य भेद होतात प्राणी त्या प्रकृतीच्या अनुसार वागतो, प्रत्येक जीव त्या त्याच्या प्रकृतीवर जातो व त्याचें कोणी कितीही जरी निवारण केलें तरी त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं, हा ३३ व्या श्लोकाचा यथार्थ अर्थ आहे ३४ व्या श्लोकांत विवेकविज्ञानानें रागद्वेषांना जिंकावें म्हणजे त्याच एका उपायानें प्रकृतीमध्यें इष्ट फरक करतां येतो, असें म्हटलें आहे अर्थात् रहस्यकारांना वर तहान भूक कोणालाच सुटत नाहीं, म्हणून ' इंद्रियांना मारण्याचा हट्ट न धरितां त्यांच्या स्वभावसिद्ध वृत्तींचा लोकसंग्रहाकडे उपयोग करावा ' वगैरे जो भावार्थ काढला आहे तो अप्रासंगिक आहे

रहस्यकार त्याच टीपेंत पुढें म्हणतात–" तसेंच सुख व दुःख हे दोन्ही विकार स्वतंत्र आहेत एक दुसऱ्याचा अभाव नाहीत, हें ३४ व्या श्लोकांतील 'व्यवस्थित' या पदावरून उघड होतें, " तें कसें काय ? प्रीति व द्वेष आणि सुख व दुःख यांचा काय संबंध ? शिवाय 'सुख व दुःख हे स्वतंत्र विकार नाहीत त्यांतील एक दुसऱ्याचा अभाव आहे' असें म्हणतो कोण ? वेदान्तशास्त्राचें असें मत नाहीं, हें आम्हीं अ २ श्लो ६६ वरील टीपेंत स्पष्ट दाखविलें आहे त्यामुळें रहस्यकारांचें हें म्हणणें फुकट आहे.

धर्मः—स्वधर्म—**श्रेयान्**—अधिक चांगला.—**स्वधर्मे**—स्वधर्मांत राहिलेल्या पुरुषाला—**निधनं**—मरण जरी आले, तरी तें—**श्रेयः**—श्रेयस्कर आहे. कारण—**परधर्मः**—दुसऱ्या वर्णाचा किंवा आश्रमाचा धर्म—**भयावहः**—नरकादि भय देणारा आहे.-३५.

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तो मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा परधर्मोऽपि धर्मत्वादनुष्ठेय एवेति तदसत्—श्रेयानिति । श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपि विगतगुणोऽप्यनुष्ठीयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्साद्गुण्येन संपादितादपि, स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितात्, कस्मात्परधर्मो भयावहः नरकादिलक्षणं भयमावहति यत. ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—तत्र रागद्वेषप्रयुक्तः शास्त्रार्थं अपि अन्यथा मन्यते—व्यवहारात राग व द्वेष यांनी प्रेरित झालेला पुरुष शास्त्रार्थालाही विपरीत समजतो. म्हणजे तो—**परधर्मः अपि धर्मत्वाद् अनुष्ठेयः एव इति मन्यते**—परधर्मही धर्मच असल्यामुळें—त्यालाही स्वधर्माप्रमाणेच धर्मत्व असल्यामुळें तो आपल्याला अनुष्ठानास योग्यच आहे असें मानतो,—**तत् असत् इति ' श्रेयान्० ' इति**—पण तें समजणें असत् आहे, हे ' श्रेयान्० ' या श्लोकानें सांगतात.—**श्रेयान्-प्रशस्यतरः**—अधिक प्रशंसनीय आहे. (कोण ?)—**स्वः धर्मः-स्वधर्मः विगुणः अपि अनुष्ठीयमानः**—आपला धर्म-स्ववर्णाश्रमाला विहित असलेला स्वधर्म. तो विगुण-गुणरहित जरी असला तरी तोच अनुष्ठान केला जाणारा स्वधर्म अधिक प्रशस्त आहे. (कोणापेक्षा ? उत्तर-)—**स्वनुष्ठितात्-साद्गुण्येण संपादितात् अपि परधर्मात्**—सु-अनुष्ठित-उत्तम प्रकारें-साद्गुण्यानें-सद्गुणत्वानें संपादन केलेल्याही परधर्माहून (गुणरहित असलेलाही स्वधर्म आचरणें अधिक चांगले होय.)—**परधर्मे स्थितस्य जीवितात् स्वधर्मे स्थितस्य निधनं-मरणं अपि श्रेयः**—परधर्मांत स्थित झालेल्या पुरुषाच्या जीविताहून स्वधर्मांत स्थित असलेल्या पुरुषानें निधन म्ह० मरणही श्रेयस्कर आहे.—**कस्मात्**—कोणत्या कारणास्तव—**यतः**—ज्याअर्थी—**परधर्मः भयावहः-नरकादिलक्षणं भयं आवहति**—परधर्म भयावह आहे. तो नरकादिरूप भय देतो, म्हणून भयावह आहे. [पर वर्णाचा व पर आश्रमाचा धर्म सर्व सद्गुणांनी युक्त असा जरी आचरिता आला तरी त्याहून स्वतःच्या वर्णाला व आश्रमाला विहित असलेला धर्म, त्यांत हिंसा वगैरे काही दोष जरी असले तरी, आचरणेंच अधिक चांगले होय, स्वधर्माचरण करीत असतांना मरण आलेंतरी पतकरेल, पण दुसऱ्या वर्णाचा व आश्रमाचा धर्म केव्हांही भयावह आहे. स्वधर्माचा त्याग करून परधर्माचें अनुष्ठान करणाऱ्या पुरुषाला स्वधर्मत्यागाचा दोष अवश्य लागतो. म्हणून स्वधर्माचा त्याग केव्हांही श्रेयस्कर नाहीं.] ३५.

---

१ रहस्यकार येथें " स्वधर्म म्ह० स्मृतिकाराच्या चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेनें प्रत्येकास शास्त्रानें ठरवून दिलेला धंदा असा अर्थ आहे. मोक्षधर्म असा अर्थ नव्हे," असें म्हणतात. पण तें

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—हे **वार्ष्णेय**—हे कृष्णा!—**अथ**—आता—**केन**—कोणाकडून—**प्रयुक्तः**—प्रेरणा केला गेलेला—**अयं पूरुषः**—हा पुरुष—**अनिच्छन् अपि**—पाप करण्याची इच्छा करीत नसतानाही—**बलात्**—बलात्कारानें—**नियोजितः इव**—दरारायास लावल्याप्रमाणेंच जणुं काय—**पापं**—पाप—**चरति**—करतो. ३६

यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान्पुंसो रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति चोक्तं विक्षिप्तमनवधारितं च तदुक्तं तत्संक्षिप्तं निश्चितं चेदमेवेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच ज्ञाते हि तस्मिंस्तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति—अथेति। अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तः सन्राज्ञेव भृत्योऽयं पापं कर्म चरत्याचरति पूरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हे वार्ष्णेय वृष्णिकुलप्रसूत बलादिव नियोजितो राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—**यद्यपि 'ध्यायतो विषयान् पुंसः' 'रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनौ' इति च अनर्थमूलं उक्तं**—जरी मागें दुसऱ्या अध्यायात 'ध्यायतो विषयान्०' (पृ. २००पहा) व याच अध्यायात नुकतेंच वर 'तौ ह्यस्य परिपंथिनौ०' (पृ ३३२ पहा) या वचनांनी अनर्थाचें मूळ सांगितलें आहे. तरी—**तत् विक्षिप्तं अनवधारितं च उक्तं**—तें निरनिराळ्या प्रदेशां व अनिश्चित असें सांगितलें आहे. यास्तव—**तत् संक्षिप्तं निश्चितं च इदं एव इति ज्ञातुं इच्छन् अर्जुनः उवाच**—तें संक्षिप्त

अगदीच अयोग्य आहे कारण तसें म्हटल्यास भगवानांनीं अर्जुनाला कर्में करण्याबद्दल जो उपदेश केला, तो मोक्षासाठीं नव्हे असें होतें अर्थात् 'कर्मबंध प्रहास्यसि,' 'यज्ञदानतप कर्म न त्याज्य' 'आत्मशुद्धये कर्म कुर्वन्ति' 'कर्मणा संसिद्धि आस्थिता जनकाद्य' 'स्वे स्वे कर्मणि अभिरत संसिद्धि लभते नरः' इत्यादि गीतेंतीलच वचनें व्यर्थ ठरतात. येथाल स्वधर्म म्ह० मोक्षधर्म जर नसेल तर स्वतः रहस्यकारांनीच कर्मयोग हा मोक्षाचा स्वतंत्र मार्ग जो मानला आहे त्याच्याशीं विरोध येतो. अर्थात् या संबधानें गी. र. पृ. ३३२, ४०२, ६६१, इत्यादि ठिकाणीं जें लिहिलें आहे, तें व्यर्थ आहे. चातुर्वर्ण्य व्यवस्था ही स्मृतिकाराच्या घरची नाहीं. ती वेदोक्तच आहे. 'जेणु काम तेनाथी काम निजो वेर तो गोथा खाय' इत्यादि गुजराथी म्हण व स्वधर्म याचा अर्थ एकच आहे, असें समजून जो इतका विस्तार केला आहे तोहि व्यर्थ आहे येथील 'स्वधर्म' हा शब्द फार महत्त्वाचा आहे. तो केवळ पोट भरण्याचा धंदा नव्हे. भगवानांनीं अर्जुनाला युद्ध करण्याविषयीं जो एवढा आग्रह केला आहे तो स्वधर्मांच्याच दृष्टीनें होय आणि असा स्वधर्माचरणानें मनुष्याला चित्तशुद्धीच्या द्वारा मोक्षरूप सिद्धि मिळत असते. अर्थात् स्वधर्माला धंदा हें नाव देऊन स्वधर्मशब्दाच्या अर्थाचा रहस्यकारांनीं फारच अयोग्य कोंडमारा केला आहे.

व निश्चित—हेंच तें अनर्थांचें मूळ अशा रीतीनें जाणण्याची इच्छा करणारा अर्जुन म्हणाला—**हि तस्मिन् ज्ञाते तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यां इति 'अथ०' इति अर्जुनः उवाच**—कारण तें अनर्थांचें मूळ कळलें म्हणजे त्याचा उच्छेद—नाश करण्यासाठीं मी यत्न करीन अशा आशयानें 'अथ०' इत्यादि श्लोकानें अर्जुन म्हणाला—**अथ हेतुभूतेन केन प्रयुक्तः सन् राज्ञा भृत्यः इव अयं पुरुषः पापं कर्म चरति**—**आचरति**—पण हेतुभूत अशा कोणाकडून प्रेरित होत्साता हा॰ राजाकडून प्रेरित झालेला त्याचा भृत्य—चाकर जसा, त्याप्रमाणें कोणाकडून प्रेरणा केला गेलेला हा पुरुष पाप कर्म आचरितो.—**स्वयं अनिच्छन् अपि**—स्वतः इच्छा करीत नसूनही पापाचरण करतो—**हे वार्ष्णेय—वृष्णिकुलप्रसूत**—हे वार्ष्णेया हा॰ वृष्णींच्या कुळांत उत्पन्न झालेल्या कृष्णा!—**बलात् नियोजितः इव**—जणुं काय बलात्कारानें तें करावयास लावला गेल्याप्रमाणें—**राज्ञा इव इति दृष्टान्तः उक्तः**—राजाकडून जसा चाकर त्याप्रमाणें, अशा याविषयीं दृष्टान्त वर सांगितलाच आहे. ३६.

शृणु त्वं तं वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसि—"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः। वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गना" ऐश्वर्यादिषट्कं यस्मिन्वासुदेवे नित्यमप्रतिबद्धत्वेन सामस्त्येन च वर्तते। "उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति"॥ उत्पत्त्यादिविषयं च विज्ञानं यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति। काम इति॥

भाष्यार्थ—त्वं यं पृच्छसि तं सर्वानर्थकरं वैरिणं त्वं शृणु—तूं ज्याला विचारीत आहेस—ज्याच्या विषयीं प्रश्न करीत आहेस त्या सर्व अनर्थ करणाऱ्या वैऱ्याला तूं ऐक, असें भगवान् म्हणाले. (भगवच्छब्दाचा अर्थ निश्चित करण्यासाठीं पुराणांतील प्रमाण देतात—)—**समग्रस्य ऐश्वर्यस्य धर्मस्य यशसः श्रियः वैराग्यस्य अथ मोक्षस्य षण्णां 'भगः' इति इंगना**—समग्र ऐश्वर्य, धर्म, यश, श्री, वैराग्य व मोक्षाचा उपाय ज्ञान या सहा पदार्थांना 'भग' अशी संज्ञा आहे—**ऐश्वर्यादिषट्कं यस्मिन् वासुदेवे नित्यं अप्रतिबद्धत्वेन सामस्त्येन च वर्तते**—म्ह॰ हे ऐश्वर्यादि सहा गुण ज्या वासुदेवामध्यें सतत अप्रतिबद्धपणें व पूर्णपणें राहतात, तसेंच—**उत्पत्तिं च एव प्रलयं भूतानां आगतिं गतिं विद्यां च अविद्यां यः वेत्ति सः भगवान् इति वाच्यः**—भूतांची उत्पत्ति व प्रलय म्ह॰ भूतांचें कारण, पुढील संपत्ति व विपत्ति, विद्या व अविद्या यांना जो जाणतो त्याला भगवान् असें म्हणावें असे श्रीभगवान् 'काम एष॰' या श्लोकानें अर्जुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर सांगतात.—

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—एषः कामः—पुरुषाला पापांत प्रवृत्त करणारा हा काम आहे. **एषः क्रोधः**—हाच क्रोध आहे.—**रजोगुणसमुद्भवः**—तो काम रजोगुणापासून उत्पन्न होतो —**महाशनः**—हा मोठा खादाड आहे. म्हणूनच तो—**महापाप्मा**—महापापी आहे —**इह**—या संसारात—**एनं**—या कामाला—**वैरिणं**—वैरी—**विद्धि**—समज ३७

काम एष सर्वलोकशत्रुर्यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां स एष कामः प्रतिहतः केनचित्क्रोधत्वेन परिणमते। अतः क्रोधोऽप्येष एव। रजोगुणसमुद्भवो रजश्च तद्गुणश्च स रजोगुणः स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवो रजोगुणस्य वा समुद्भवः। कामो ह्युद्भूतो रजः प्रवर्तयन्पुरुषं प्रवर्तयति। तृष्णया ह्यहं कारित इति दुःखितानां रजःकार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते। महाशनो महदशनमस्येति महाशनोऽत एव महापाप्मा। कामेन हि प्रेरितो जन्तुः पापं करोति। अतो विद्ध्येनं काममिह संसारे वैरिणम् ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—एषः कामः सर्वलोकशत्रुः—हा काम सर्व लोकाचा शत्रु आहे —**यन्निमित्ता प्राणिनां सर्वानर्थप्राप्तिः**—ज्या कामाच्या निमित्ताने प्राण्यांना सर्व अनर्थांची प्राप्ति होते, (म्हणून तो सर्व लोकांचा शत्रु होय-पण त्यालाच क्रोधत्व कसें? उत्तर-)—**सः एषः कामः केनचित् प्रतिहतः क्रोधत्वेन परिणमते**—तो हा काम कोणाकडून प्रतिबद्ध झाला असता क्रोधत्वाने परिणत होतो (कोणी प्रतिबंध केल्यास हा कामच क्रोध बनतो) —**अतः क्रोधः अपि एषः एव**—म्हणून क्रोधही हाच आहे (काम व क्रोध हे दोन्ही त्याज्य आहेत, असें सुचविण्यासाठी त्याचें कारण सांगतात-)—**रजोगुणसमुद्भवः-रजः च तत् गुणः च सः रजोगुणः सः समुद्भवः यस्य सः कामः रजोगुणसमुद्भवः**—तो रजोगुणसमुद्भव आहे म्ह० 'रज' असा जो गुण तो रजोगुण, तोच रज सजक गुण ज्या कामाचा समुद्भव म्ह० कारण-जनक आहे तो काम रजोगुणसमुद्भव होय (याप्रमाणे कारणद्वारा कामक्रोधांचें त्याज्यत्व सांगून कार्यद्वाराही सांगतात-)—**वा रजोगुणस्य समुद्भवः**—किंवा तो रजोगुणाचा समुद्भव-कारण-जनक-उत्पादक आहे. (अहो पण काम पुरुषालाच तेवढा प्रवृत्त करतो रजोगुणाला उत्पन्न करीत नाही, म्हणून कोणी म्हणेल तर सांगतात-)—**हि उद्भूतः कामः रजः प्रवर्तयन् पुरुषं प्रवर्तयति**—कारण मनांत उत्पन्न झालेला काम रजोगुणाला प्रवृत्त करीतच पुरुषाला प्रवृत्त करितो (याविषयीं अनुभवानुसार लोकप्रसिद्धिच दाखवितात-)—**रजःकार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां दुःखितानां तृष्णया हि अहं कारितः इति प्रलापः श्रूयते**—रजोगुणाचें कार्य अशी जी सेवादिवृत्ति तिच्यामध्यें प्रवृत्त झालेल्या दुःखितांचा 'तृष्णेनेच मजकडून हें करविलें, मला या संकटांत घातलें' असा प्रलाप ऐकूं येतो (त्यामुळे तृष्णा म्ह० काम सेवादि रजोवृत्तींत पाडणारा आहे, हें प्रसिद्ध आहे. तो योग्यायोग्यादि विचार केल्यावाचूनच अनेक विषयांचा उपभोग घेतो, असें सांगतात-)—**महाशनः-महत् अशनं यस्य इति**

महाशनः अतः एव महापाप्मा—हा महाशन आहे म्ह० याचें अशन-खाणें मोठें आहे, तो फार खातो म्हणून महाशन, आणि त्यामुळेच महा पापी आहे, (अहोपण मोठा खादाड-सर्व विषय भोगणारा जरी असला तरी महापापी कसा ? उत्तर-)—**हि कामेन प्रेरितः जन्तुः पापं करोति**—कारण कामाकडून प्रेरित झालेला प्राणी पाप करतो.—**अतः एनं कामं इह-संसारे वैरिणं विद्धि**—म्हणून या कामाला या संसारात तूं वैरी जाण ३७.

धूमेनाऽऽव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनाऽऽवृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—**धूमेन**—धुराकडून—**वह्निः**—अग्नि—**आव्रियते**—आच्छादित केला जातो—**च**—व—**मलेन**—मळानें—**आदर्शः**—आरसा (—**आव्रियते**—झाकला जातो)—**यथा**—ज्याप्रमाणें—**उल्बेन**—वारेनें—**गर्भः**—गर्भ—**आवृतः**—आच्छादित झालेला असतो—**तथा**—त्याप्रमाणें—**तेन**—त्या कामानें—**इदं**—हें—**आवृतं**—झाकलेलें आहे ३८

कथं वैरीति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—धूमेनेति । धूमेन सहजेनाऽऽव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकोऽप्रकाशात्मकेन यथा वाऽऽदर्शो मलेन च यथोल्बेन गर्भवेष्टनेन जरायुणाऽऽवृत आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—कथं वैरी इति 'धूमेन०' इति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—हा काम वैरी कसा ते 'धूमेन०' या श्लोकानें दृष्टान्तांना अनुभवास आणून देतात—**सहजेन अप्रकाशात्मकेन धूमेन प्रकाशात्मकः वह्निः आव्रियते**—अग्नीच्या बरोबरच उत्पन्न झालेल्या अप्रकाशरूप धूमाकडून प्रकाशरूप अग्नि आच्छादित केला जातो —**वा यथा आदर्शः मलेन**—किंवा ज्याप्रमाणें आरसा मळानें झाकला जातो,—**यथा उल्बेन-गर्भवेष्टनेन-जरायुणा गर्भः आवृतः आच्छादितः**—किंवा जसा उल्बानें म्ह० गर्भाच्या वेष्टनानें-जरायूनें म्ह० वारेनें गर्भ आवृत म्ह० आच्छादित झालेला असतो—**तथा**—त्याप्रमाणें—**तेन इदं आवृतं**—त्या कामानें हें आवृत-आच्छादित केलें आहे, (हें म्हणजे काय तें पुढें सांगतील) ३८.

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—हे कौन्तेय—हे अर्जुना !—**ज्ञानिनः**—ज्ञानी पुरुषाचा—**नित्यवैरिणा**—नित्यवैरी—,**दुष्पूरेण**—ज्याची भरता कधीच होत नाही,—**च**—व—**अनलेन**—ज्याला 'पुरे' असें कधी वाटत नाही अशा—**एतेन कामरूपेण**—या इच्छारूप शत्रूनें—**ज्ञानं**—ज्ञान—**आवृतं**—आच्छादित केलें आहे ३९.

किं पुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत्कामेनाऽऽवृतमित्युच्यते—आवृतमिति । आवृतमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा । ज्ञानी हि जानात्यनेनाहमनर्थे प्रयुक्तः पूर्वमेवेति । दुःखी च भवति नित्यमेव । अतोऽसौ ज्ञानिनो नित्यवैरी न तु मूर्खस्य । स हि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यंस्तत्कार्ये दुःखे प्राप्ते जानाति तृष्णयाऽहं दुःखित्वमापादित इति न पूर्वमेवातो ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किंरूपेण कामरूपेण काम इच्छैव रूपमस्येति कामरूपस्तेन दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुष्पूरस्तेनानलेन नास्यालं पर्याप्तिर्विद्यत इत्यनलस्तेन ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—**किं पुनः तत् इदंशब्दवाच्यं यत् कामेन आवृतं इति उच्यते 'आवृतं०' इति**—पण ते पूर्व श्लोकातील 'इदं' हे-या शब्दाचें वाच्य (म्ह० अर्थ) काय बरें आहे की जें कामानें आच्छादित केलें आहे असें म्हटलें जातें या प्रश्नाचें उत्तर 'आवृतं०' या श्लोकानें दिलें जातें—**एतेन ज्ञानिनः नित्यवैरिणा ज्ञानं आवृतं**—या ज्ञानी पुरुषाच्या नित्य वैऱ्याकडून ज्ञान आच्छादित केलें गेलें आहे—**हि ज्ञानी अनेन अहं अनर्थे प्रयुक्तः इति पूर्वं एव जानाति**—कारण ज्ञानी या कामाकडून मी अनर्थांत प्रेरणा केला गेलों आहे-या कामानें मला अनर्थांत पाडलें आहे, असें पूर्वींच जाणतो—**च नित्यं एव दुःखी भवति**—आणि नेहमीच दुःखी होतो—**अतः असौ ज्ञानिनः नित्यवैरी तु मूर्खस्य न**—म्हणून हा काम ज्ञानी पुरुषाचा नित्य वैरी आहे, पण मूर्खांचा तो वैरी नाहीं.—**हि सः तृष्णाकाले कामं मित्रं इव पश्यन्**—कारण तो मूर्ख तृष्णेच्या वेळीं कामाला मित्रासारखा पा हतो, पण—**तत्कार्ये दुःखे प्राप्ते तृष्णया अहं दुःखित्वं आपादितः इति जानाति**—त्याचें कार्य-त्याचा परिणाम-जें दुःख तें प्राप्त झालें असतां तृष्णेनें मी य दुःखित्वाम प्राप्त केला गेलों आहे-या तृष्णेनें-कामानें मला दुःखी केलें आहे असें जा णतो—**न पूर्वं एव**—मूर्ख पूर्वींच त्याला शत्रु मानीत नाहीं, (दुःख झालें म्ह० म त्याला शत्रु मानतो पण ज्ञानी कामाला प्रारंभीच म्ह० दुःखरूपी अनर्थ प्राप्त होण्या पूर्वींच, जेव्हां एखाद्या विषयाविषयीं तीव्र इच्छा होते त्याच वेळीं वैरी समजतो)—**अतः ज्ञानिनः एव नित्यवैरी**—म्हणून तो ज्ञानी पुरुषाचाच नित्य वैरी आहे (नित्य म्ह० उत्पत्तीच्या व परिणामाच्या अशा दोन्ही प्रसंगीं)—**किंरूपेण**—कोणत्या स्वरूपाच्या या ज्ञान्याच्या नित्य वैऱ्यानें ज्ञानाला आच्छादित केलें आहे ?—**कामरूपेण-कामः-इच्छा एव रूपं अस्य इति कामरूपः तेन**—कामरूप वैऱ्यानें-का म्ह० इच्छा, हेंच याचें रूप आहे, म्हणून कामरूप त्या कामरूप शत्रूनें—**दुष्पूरेण-दुःखेन पूरणं अस्य इति दुष्पूरः तेन**—दुष्पूर म्ह० दुःखानें याचें पूरण-पूर्ति भरति होते म्हणून दुष्पूर, अशा दुष्पूर कामानें—**अनलेन-अस्य अलं-पर्याप्तिः विद्यते इति अनलः तेन**—त्याचप्रमाणें अनल म्ह० याचा अलंभाव-तृप्ति नाहीं, याला विषय केव्हांही पुरेसे होत नाहींत, म्हणून हा काम अनल आहे (त्या अनल, दुष्पूर कामरूप ज्ञान्याच्या नित्य वैऱ्यानें या ज्ञानाला आच्छादित केलें आहे) ३९.

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥ ४० ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियाणि—इंद्रिये,—**मनः**—मन—**बुद्धिः**—व बुद्धि हे—**अस्य**—या कामाचें—**अधिष्ठानं**—आश्रयस्थान—**उच्यते**—सांगितलें जातें.—**एषः**—हा काम—**एतैः**—या इंद्रियादिकांच्या योगानें—**ज्ञानं**—ज्ञानाला—**आवृत्य**—आच्छादित करून—**देहिनं**—देहवान्-देहाभिमानी आत्म्याला—**विमोहयति**—नानाप्रकारें मोहित करतो. ४०.

किमधिष्ठानः पुनः कामो ज्ञानस्याऽऽवरणत्वेन वैरी सर्वस्येत्यपेक्षायामाह ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिबर्हणं कर्तुं शक्यत इति—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चास्य कामस्याधिष्ठानमाश्रय उच्यते । एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयत्येष कामो ज्ञानमावृत्याऽऽच्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—पुनः किमधिष्ठानः कामः ज्ञानस्य आवरणत्वेन सर्वस्य वैरी—पण कोणत्या अधिष्ठानाचा आश्रय केलेला हा काम ज्ञानाच्या आवरणत्वानें सर्वांचा वैरी होतो,—**इति अपेक्षायां**—अशी अपेक्षा झाली असता—**हि शत्रोः अधिष्ठाने ज्ञाते सुखेन शत्रुनिबर्हणं कर्तुं शक्यते इति 'इन्द्रियाणि०' इति आह**—कारण शत्रूचें अधिष्ठान-आधार कळला असता अनायासानें शत्रूचा उच्छेद करता येतो, म्हणून 'इंद्रियाणि०' या श्लोकानें या कामरूपी शत्रूचें आश्रयस्थान सांगतात—**इन्द्रियाणि मनः च बुद्धिः अस्य कामस्य अधिष्ठानं-आश्रयः उच्यते**—इंद्रिये, मन व बुद्धि हें या कामाचें अधिष्ठान म्ह० आश्रय आहे, असें सांगितलें जातें—**एतैः इंद्रियादिभिः आश्रयैः एषः कामः ज्ञानं आवृत्य-आच्छाद्य देहिनं-शरीरिणं विमोहयति-विविधं मोहयति**—या इंद्रियादिकांच्या योगानें -या आश्रयांना हा काम ज्ञानाला आच्छादित करून देहवानाला, शरीराभिमानी आत्म्याला विमोहित करतो. नानाप्रकारें मोहित करतो. ४०.

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ ।
पाप्मानं प्रजहिह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—हे भरतर्षभ—हे अर्जुना'—**तस्मात्**—म्हणून—**त्वं**—तूं—**आदौ**—अगोदर—**इन्द्रियाणि**—आपलीं इंद्रियें—**नियम्य**—नियमित करून-इंद्रियांचें नियमन करून—**एनं ज्ञानविज्ञाननाशनं**—या शास्त्रज्ञान व आत्मसाक्षात्काररूप ज्ञान यांचा नाश करणाऱ्या—**पाप्मानं**—पाप्याला—**प्रजहिहि**—सोड. त्याचा परित्याग कर. ४१.

यत एवम्—तस्मादिति । तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वं नियम्य वशीकृत्य भरतर्षभ पाप्मानं पापाचारं कामं प्रजहिहि परित्यज; एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं

ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चाऽऽत्मादीनामवबोधः, विज्ञानं विशेषतस्तदनुभवस्तयोर्ज्ञानविज्ञानयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनं प्रजहिहि आत्मनः परित्यजेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—यतः एवं 'तस्मात्०' इति—ज्याअर्थी इन्द्रियादिक हें कामाचें अधिष्ठान आहे त्याअर्थी काय करावं तें 'तस्मात्०' या श्लोकानें सांगतात—**तस्मात्**—इन्द्रियादिक हा कामाचा आश्रय असल्यामुळें—**त्वं आदौ-पूर्वं इंद्रियाणि नियम्य-वशीकृत्य**—तू आधीं-कामाचा निरोध करण्यापूर्वीं इंद्रियांचें नियमन करून-त्यांना आपल्या वश करून घेऊन—**भरतर्षभ**—हे भरतकुलश्रेष्ठा!—**पाप्मानं-पापाचारं कामं**—पापाला-पापाचरण करणाऱ्या कामाला—**प्रजहिहि-परित्यज**—टाक, त्याचा परित्याग कर—**एनं-प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं**—या प्रस्तुत वैऱ्याचा ज्ञान व विज्ञान यांचा नाश करणाऱ्या या पाप्याचा परित्याग कर—**ज्ञानं-शास्त्रत. आचार्यत. च आत्मादीनां अवबोध.**—ज्ञान म्ह० शास्त्रद्वारा व आचार्यांच्या मुखानें आत्मा, अनात्मा, विद्या, अविद्या इत्यादि पदार्थांचा अवबोध, अर्थज्ञान व—**विज्ञानं-विशेषत. तदनुभव.**—विज्ञान म्ह० विशेषतः त्याचा अनुभव—**तयो श्रेयःप्राप्तिहेत्वो. ज्ञानविज्ञानयो नाशनं**—श्रेय प्राप्तीचें-मोक्षप्राप्तीचें कारण-साधन अशा त्या दोन्ही ज्ञानविज्ञानांचा नाश करणाऱ्या कामाला—**प्रजहिहि आत्मनः परित्यज इत्यर्थः**—टाक, त्याचा आपल्यापासून त्याग कर, असा याचा भावार्थ ४१

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—इन्द्रियाणि—श्रोत्रादि पांच इन्द्रियें (बाह्य स्थूल देहाच्या अपेक्षेनें)—**पराणि**—उत्कृष्ट आहेत, असें—**आहु**—पंडित सांगतात—**इन्द्रियेभ्य**—इंद्रियांहून—**मन.**—मन—**परं**—श्रेष्ठ आहे—**तु**—व—**मनस**—मनाहून—**बुद्धि**—बुद्धि—**परा**—श्रेष्ठ आहे—**य**—जो—**बुद्धे.**—बुद्धीहून—**परत**—पलीकडे असलेला साक्षी—**स तु**—तोच—**स.**—प्रसिद्ध आत्मा आहे ४२

इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहिहीत्युक्तं तत्र किमाश्रयः कामं जह्यादित्युच्यते—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं बाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तरत्वव्यापित्वाद्यपेक्ष्य पराणि प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः । तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः संकल्पविकल्पात्मकम् । तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका । तथा यः सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्योऽभ्यन्तरो यं देहिनमिन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तं स बुद्धेर्द्रष्टा परमात्मा ॥४२॥

भाष्यार्थ—आदौ इंद्रियाणि नियम्य कामं शत्रुं जहिहि इति उक्तं—अगोदर इंद्रियांचें नियमन करून कामरूपी शत्रूचा परित्याग कर असें सांगितलें (साध-

नासह कामत्याग हाच खरा सन्यास आहे)—**तत्र किमाश्रयः कामं जह्यात् इति 'इन्द्रियाणि०' इति उच्यते**—पण कामत्याग करावा असें ठरलें असता मुमुक्षूनें कोणाचा आश्रय करून कामाचा त्याग करावा, असा प्रश्न उपस्थित होतो म्हणून ('रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते-' (अ २ श्लो ५९ पृ २००) या वचनाच्या आधारानें) 'इन्द्रियाणि०' या श्लोकानें उत्तर देतात—**श्रोत्रादीनि पंच इन्द्रियाणि**—श्रोत्रादिक पांच ज्ञानेंद्रियें (व वागादिक कर्मेंद्रियें)—**स्थूल बाह्य परिच्छिन्न च देह अपेक्ष्य**—स्थूल, बाह्य व मर्यादित देहाच्या अपेक्षेनें इन्द्रियांचें—**सौक्ष्म्य-अन्तरस्थत्व व्यापित्वादि अपेक्ष्य**—सूक्ष्मत्व-आत राहणें, अधिक व्यापी असणें, इत्यादि धर्मांच्या अपेक्षेनें—**पराणि-प्रकृष्टानि पण्डिताः आहुः**—पर म्ह० अधिक श्रेष्ठ आहेत-उत्तम आहेत असें पंडित सांगतात [शरीर इंद्रियांहून स्थूल आहे, बाह्य आहे व मर्यादित आहे त्याच्या अपेक्षेनें श्रोत्रादिक इन्द्रियें सूक्ष्म आहेत, आत आहेत व व्यापक आहेत म्हणून शरीराहून इन्द्रियें योग्यतेनें श्रेष्ठ आहेत, असें विद्वान् लोक सांगतात]—**तथा इन्द्रियेभ्यः संकल्पविकल्पात्मकं मनः परं**—त्याचप्रमाणें श्रोत्रादि इंद्रियांहून संकल्पविकल्पात्मक मन पर आहे —**तथा तु मनसः निश्चयात्मिका बुद्धिः परा**—आणि त्याचप्रमाणें मनाहून निश्चयस्वरूप बुद्धि परा-श्रेष्ठ आहे —**तथा यः बुद्ध्यन्तेभ्यः सर्वदृश्येभ्यः अभ्यन्तरः**—त्याचप्रमाणें जो बुद्धीपर्यंत सर्व दृश्य पदार्थांहून अभ्यंतर आहे-[शब्दादि बाह्य विविध विषयापासून शरीर, इन्द्रियें, मन व बुद्धि येथपर्यंत जे दृश्य-ज्ञानाचे विषय होणारे पदार्थ आहेत त्या सर्वांच्या अगदी आंत असणारा तो परमात्मा]—**य देहिनं इन्द्रियादिभिः आश्रयैः युक्तः कामः ज्ञानावरणद्वारेण मोहयति इति उक्तं**—ज्या देहाभिमानी आत्म्याला इंद्रियादि आश्रयांनी युक्त असलेला काम ज्ञानाला आच्छादित करणें या कार्याच्या द्वारा मोहित करतो असें सांगितलें—**सः बुद्धेः द्रष्टा परमात्मा**—तो बुद्धीचा द्रष्टा परमात्मा आहे [जो बुद्धीपर्यंत सर्व दृश्यांच्या आत-परत आहे ज्याला इंद्रियादि आश्रयांनी युक्त असलेला काम ज्ञानावरणाच्या द्वारा मोहित करतो असें वर (श्लो ३९) सांगितलें तो बुद्धीचा साक्षी परमात्मा आहे] ४०

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥

अन्वयार्थ—हे महाबाहो—हे पराक्रमी अर्जुना ! **एवं**—याप्रमाणें—**बुद्धेः परं आत्मानं**—बुद्धीच्या पलीकडे असलेल्या आत्म्याला—**बुद्ध्वा**—जाणून—**आत्मना**—स्वतः सुसंस्कृत मनानेंच त्याच—**संस्तभ्य**—उत्तमप्रकारें स्तंभन करून

—दुरासदं—जो हातीं लागणें फार कठिण आहे, अशा—**कामरूप शत्रुं**—या कामरूप शत्रूला—**जहि**—तू टाक. ४३.

एवमिति । एवं बुद्धेः परमात्मानं बुद्ध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक्स्तम्भनं कृत्वा स्वेनैवाऽऽत्मना संस्कृतेन मनसा सम्यक्समाधायेत्यर्थं । जहीन शत्रुं हे महाबाहो काम-रूपं दुरासदं दुःखेनाऽऽसद आसादनं प्राप्तिर्यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति॥४३

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्
कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये कर्मप्रशंसायोगो नाम तृतीयोऽध्याय ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—'एव०' इति—इंद्रियादिकांच्या समाधानपूर्वक आत्मज्ञानानें कामाला जिंकता येतें, असें जें वर सांगितलें त्याचा उपसंहार ' एव० ' या श्लोकानें करितात —**एवं बुद्धेः परं आत्मानं बुद्ध्वा-ज्ञात्वा**—याप्रमाणें बुद्धीहून श्रेष्ठ आत्म्याला जाणून (संस्कृत मन हें मन समाधानाचें साधन आहे, असें सांगतात-)—**संस्तभ्य-सम्यक् स्तंभनं कृत्वा**—उत्तम प्रकारें स्तंभन करून—**स्वेन एव आत्मना-संस्कृतेन मनसा सम्यक् समाधाय इत्यर्थः**—स्वतःच आत्म्यानें म्ह० संस्कृत मनानें उत्तम प्रकारें समाधान करून-[सुसंस्कृत मनानेंच अंतःकरणाला आत्म्यामध्यें शांत-समाहित करून]—**हे महाबाहो**—हे पराक्रमी अर्जुना,—**एनं कामरूपं दुरासदं शत्रुं जहि**—या कामरूप दुरासद-शत्रूला टाक-त्याचा त्याग कर—**यस्य दुःखेन आसदः-आसादनं-प्राप्तिः तं दुरासदं**—ज्याची दुःखानें आसद म्ह० आसादन प्राप्ति होते तो दुरासद, त्या दुरासदाला [म्ह० मोठ्या कष्टानें हातीं लागणाऱ्या कामाला]—**दुर्विज्ञेय-अनेकविशेष इति**—ज्याचे अनेक विशेष-प्रकार कळणें फार कठिण आहे, अशा कामाचा त्याग कर [त्याला जिंक या तिसऱ्या अध्यायात साधनभूत कर्मनिष्ठा प्राधान्यानें व तिनें साध्य असलेली ज्ञाननिष्ठा गौणत्वानें सांगितला आहे] ४३

इति भगवान् श्रीकृष्णांनीं गायलेल्या-सांगितलेल्या उपनिषदांतील-रहस्यविद्येंतील
ब्रह्मविद्येचैंवा योग-उपाय-शास्त्रांतील कर्मप्रशंसायोगनावाचा तिसरा अध्याय
विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

---

[१]रहस्यकारांनीं ३६–४३ श्लोकाची संगति व अर्थहि असाच कसा तरी लावला आहे पन आता यापुढें विस्तारभयास्तव महत्त्वाचे तेवढेच दोष दाखविण्याचा विचार आहे कारन येथवर केलेल्या सविस्तर परीक्षणावरून गीतारहस्यांतील विवेचन शास्त्रीय परीभाषेच्या कसोटीला कितपत उतरेल, याबद्दल आता बहुतेकांची खात्री झालीच असेल. असो या ४३ व्या श्लोकाच्या अर्थांत रहस्यकार—' संस्तभ्य आत्मानं आत्मना ' याचा अर्थ ' आपणच आपल्याला आवरून धरून' असा करितात पण आपणच आपल्याला आवरुन कर्मे धरावें, वगैरे काही सांगत नाहीत त्यामुळें तो शब्दशः न सरळ अथवा फारच दुर्बोध झाला आहे. भाष्यकारांनीं त्याचेंच किती सुबोध स्पष्टीकरण केलें आहे, तें वाचकांना अवश्य पहावें. दा

श्लोकावरील टीपेंत त्यांना पुन ‘ लोकसंग्रहार्थ सर्व कर्में स्वधर्माप्रमाणें करण्याला इंद्रियें ताब्यात पाहिजेत व तेवढाच इंद्रियनिग्रह येथें विवक्षित आहे ’ इत्यादि अप्रासंगिक उल्लेख केलाच आहे पण लोकसंग्रहाचें प्रकरण २९ व्या श्लोकातच संपलें आहे त्याचा येथें काही संबंध नाही येथें अर्जुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर प्रकृत आहे ‘ सर्व अनर्थांचें मूळ काम आहे तो इंद्रियादिकांच्या आश्रयानें प्राण्याला अविवेकी बनवितो, म्हणून तू प्रथम इंद्रियांचा निग्रह कर,’ असा स्पष्ट उपदेश आहे त्यामुळें ‘ इंद्रियें स्वधर्माचरणापुरतींच ताब्यात राहतात तेवढाच इंद्रियनिग्रह येथें विवक्षित आहे ’ हें म्हणणें मुळाला धरून नाही “इंद्रियांचें काम बाह्य पदार्थांचे संस्कार ग्रहण करण्याचें असून मनानें त्यांची व्यवस्था लाविल्यावर बुद्धि त्यांचा निवडानिवड करते ” ६६३ हें रहस्यकाराचें म्हणणें वेदान्तपरिभाषेला धरून नाही इंद्रियें बाह्य पदार्थांचे संस्कार ग्रहण करीत नाहीत, तीं साक्षात् शब्दादि विषयांचें ग्रहण करितात मन त्यांचा म्ह० कोणाची व्यवस्था लावतें ? मन व्यवस्था लावणारें नाही, विषयाविषयी हा चांगला आहे का वाईट, आपल्याला अनुकूल आहे की प्रतिकूल ? इत्यादि तुलेनें संकल्प व विकल्प करतें, व बुद्धि त्याच्या बऱ्या–वाईटपणाचा निश्चय करते त्यामुळें वरील म्हणणें अप्रामाणिक आहे आचार्यांना या अध्यायाला ‘ कर्मप्रशंसायोग ’ असें नाव शेवटच्या समाप्तिसूचक वाक्यात दिलें आहे

अध्याय चवथा.

ज्ञान-कर्म-संन्यासयोग.

श्रीभगवानुवाच—श्रीभगवान् म्हणाले—

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—**इमं अव्ययं योगं**—हा अक्षय फल देणारा ज्ञानयोग—**विवस्वते**—आदित्याला—**प्रोक्तवान्**—सांगता झालो—**विवस्वान्**—आदित्य—**मनवे**—मनूला—**प्राह**—सांगता झाला —**मनुः**—मनु—**इक्ष्वाकवे**—इक्ष्वाकु नावाच्या आदिराजाला–आपल्या पुत्राला—**अब्रवीत्**—सांगता झाला. १.

योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठालक्षणः ससंन्यासः कर्मयोगोपायो यस्मिन्वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो, निवृत्तिलक्षणश्च गीतासु च सर्वास्वयमेव योगो विवक्षितो भगवताऽत. परिसमाप्तं वेदार्थं मन्वानस्तं वंशकथनेन स्तौति श्रीभगवान्—इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वत आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवानहं जगत्परिपालयितृणां क्षत्रियाणां बलाधानाय । तेन योगबलेन युक्ताः समर्था भवन्ति ब्रह्म परिरक्षितुम् । ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते जगत्परिपालयितुमलम् । अव्ययमव्ययफलत्वात् । न ह्यस्य सम्यग्दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षाख्यं फलं व्येति । स च विवस्वान्मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्रायाऽऽदिराजायाब्रवीत् ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—कर्मयोगोपायः ससंन्यासः यः अयं ज्ञाननिष्ठालक्षणः योगः अध्यायद्वयेन उक्तः—कर्मयोग हा ज्याचा उपाय आहे असा संन्यासासह जो हा ज्ञाननिष्ठारूप योग गेल्या दोन अध्यायांना सांगितला—**यस्मिन् प्रवृत्तिलक्षणः च निवृत्तिलक्षणः वेदार्थः परिसमाप्तः**—ज्या निष्ठाद्वयात्मक योगात प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्तिलक्षण वेदार्थ सर्वप्रकारं अंतर्भूत झाला आहे (अहो पण मागील दोन अध्यायांत निष्ठाद्वय जरी सांगितलें असलें तरी पुढील अध्यायांत दुसरें कांही सांगावयाचें असेल, अशी शंका घेऊन म्हणतात)—**च सर्वासु गीतासु भगवता अयं एव योगः विवक्षितः**—आणि पुढील सर्व गीताध्यायांमध्ये भगवानाकडून हाच योग विवक्षित आहे–भगवानांना हाच योग सांगावयाचा आहे—**अतः वेदार्थं परिसमाप्तं मन्वानः श्रीभगवान् वंशकथनेन स्तौति**—म्हणून वेदार्थ पूर्णपणें समाप्त झाला आहे, यांत अन्तर्भूत झाला आहे, असें मानणारे श्रीभगवान् त्या योगाला संप्रदायाच्या कथनानें स्तवितात

[' वंशकथन ' म्ह० संप्रदायाचा उपन्यास व संप्रदायाचा उपदेश करणें, त्यामुळें]

योग कृत्रिम आहे, भगवानांनी आपल्या पदरचाच सांगितला आहे, ही शंका जाऊन योगाच्या प्रशंसेमध्ये त्याचें पर्यवसान होत, आणि त्यामुळें त्याविषयाची श्रद्धा दृढ होते. म्हणून भगवान् या दोन अध्यायांना सांगितलेल्या ज्ञानयोगाचा संप्रदाय सांगतात संप्रदाय म्ह० गुरुशिष्यपरंपरा या ज्ञाननिष्ठारूप मुख्य योगाची इतिकर्तव्यता संन्यास आहे, व कर्मयोग हा त्याचा उपाय आहे. त्यामुळें या योगांत प्रवृत्तिलक्षण व निवृत्ति लक्षण असा दोन्ही प्रकारचा वेदार्थ संक्षेपत अन्तर्भूत होतो, व भगवानांना या पुढील पधरा अध्यायांतही हाच ज्ञानयोग सांगावयाचा आहे]—**इमं अध्यायद्वयेन उक्तं योगं**—दोन अध्यायांनी सांगितलेल्या, कर्मयोग या उपायानें प्राप्य, अशा या ज्ञाननिष्ठारूप योगाला—**अहं सर्गादौ विवस्वते—आदित्याय प्रोक्तवान्**—मीं सृष्टीच्या आरंभा विवस्वानाला म्ह० सूर्याला सांगितलें (कशासाठीं ? उत्तर-)—**जगत्परिपालयितॄणां क्षत्रियाणां बलाधानाय**—जगाचें पालन करणारे जे क्षत्रिय यांच्या बलाचें आधान करण्यासाठी (त्यांच्यामध्यें बलाचें आधान करण्यासाठी हा योग मी सूर्याला सांगितला पण या योगानें क्षत्रियांमध्यें बल कसें येतें, तें सांगतात-)—**तेन योगबलेन युक्ताः ब्रह्म परिरक्षितुं समर्थाः भवन्ति**—त्या योगबलानें युक्त झालेले क्षत्रिय ब्राह्मण्याचें सर्वप्रकारें रक्षण करण्यास समर्थ होतात याप्रमाणें—**ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते जगत् परिपालयितुं अलं**—ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचें परिपालन झालें असतां त्या दोघांकडून कर्मफलभूत जगाचे अनुष्ठानाच्या द्वारा रक्षण

---

१ पण रहस्यकार म्हणतात—“ कर्म कोणाला चुकत नाही ” (हें म्हणणें सर्वथा खरें नाही मागें पृ २६७ पहा) “म्हणून बुद्धि निष्काम झाली तरी कर्म केलेंच पाहिजे” (कामच शरीरेंद्रियांच्या प्रवर्तक असल्यामुळें बुद्धि सर्वथा निष्काम झाल्यावर कर्म संभवत नाही. ‘अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कर्हिचित्। यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम्’ म. अ. २ श्लो. ४ म्ह० कोणाहि निष्काम पुरुषाचा कोणताच क्रिया या संसारात दिसत नाही प्राणी जें जें करतो तें तें कामाचें चेष्टित, कामाचा परिणाम आहे वास्तव ‘बुद्धि निष्काम झाली तरी कर्म केलेंच पाहिजे’ हा रहस्यकाराचा आग्रह रहस्यातच राहणार, हें उघड आहे लोकसंग्रहहा लोकसंग्रहचिकीर्षूंसाठी विहित आहे अ ३ श्लोक २० व २५ पहा) “कर्म म्हणजेच यज्ञयागादिकर्म”(होय का ? मग मागच्या ६६१ पानावरच ‘स्वधर्म म्ह० शास्त्रानें लावून दिलेला धंदा ’ म्हणून जें म्हटलें, त्याचा वाट काय ?) “पण मीमांसकांचा हा कर्म स्वर्गप्रद ” (मीमांसकांना तो कोठून आणला ? कर्में वैदिक आहेत, मीमांसकाच्या पदरचीं नाहीत) “ ज्ञानानें स्वार्थबुद्धि सुटली तरी कर्म सुटत नाही ” (ज्ञानानें कर्तृत्वबुद्धि निवृत्त झाल्यावर कोठला स्वार्थ, कोठला निष्काम कर्म व कोठला लोकसंग्रह ? साक्षात् आत्मज्ञान म्ह० काय हें बरोबर लक्षात न आणल्यामुळें हा सर्व शब्दप्रपंच आहे) “ कर्मयोगाचें आतापर्यंत जें विवेचन केलें ” (आतापर्यंत म्ह० दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ श्लोकापासून तिसऱ्या अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत केवळ कर्मयोगाचेंच विवेचन केलेलें नाहीं ज्ञानयोग व कर्मयोग या दोघांचेंही विवेचन केलें आहे त्यांतल्या त्यांत ज्ञानयोगाचें प्राधान्यानें व कर्मयोगाचें त्याच्या अंगत्वानें विवेचन केलें आहे)

करतां येणें शक्य आहे —अव्ययं-अव्ययफलत्वात्—हा योग अव्यय आहे का०

१ रहस्यकार म्हणतात–" अव्यय म्ह० कधीही क्षीण न होणारा किंवा त्रिकालाबाधित व नित्य असा हा कर्मयोग मार्ग " पण हा कर्मयोग जर असा नित्य आहे तर पुढच्याच श्लोकांत–" पण दीर्घ कालानें तोच योग या लोकी नष्ट झाला " हें म्हणणें कसें संभवतें? वास्तव ह्या योगालाच नित्य म्हणण्यापेक्षा आचार्यांनी म्हटल्याप्रमाणें त्याचें मोक्षफल अव्यय असल्यामुळें त्याला अव्यय म्हणणेंच अधिक सयुक्तिक होय शिवाय त्याला 'अव्यय' हें विशेषण दिलेलें असल्यामुळें तो साधनरूप कर्मयोग नसून साक्षात् मोक्ष हें फल देणारा ज्ञानयोगच आहे, हेंही सिद्ध होतें रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात–" या श्लोकांत ' योग ' या एकेरी शब्दानें " (तर मग ' कर्मयोग ' हा दुहेरी शब्द आहे वाटतें ! मराठींत ' अरे तुरे करणें ' याला एकेरी शब्द म्हणतात रहस्यकारांना येथें ' एकवचनी किंवा असमस्त ह्म० समासरहित पदानें ' असें म्हणावयाचें होतें असें वाटतें पण तो आशय एकेरीशब्दानें व्यक्त होत नाही) पण ' योग म्ह० कर्मयोग अर्थात् साम्य बुद्धीनें कर्में करण्याचा मार्ग" असा अर्थ होऊं शकत नाही (मागें पृ १७५ पहा) योग म्ह० समत्व व 'योगस्थ होऊन कर्में कर' असा अर्जुनाला स्पष्ट उपदेश केला आहे त्यामुळें योग ह्म० कर्मयोग असा वाच्य–मुख्य वृत्तीनें अर्थ होऊं शकत नाही तेराव्या अध्यायांत अमानित्वादिक ज्ञानाचे उपाय असल्यामुळें त्यांना गौणवृत्तीनें ' ज्ञान ' म्हणून जसें म्हटलें आहे त्याप्रमाणें कर्मयोग हें मुख्य योगाचें साधन असल्यामुळें त्याला ' योग ' असें गौणवृत्तीनें म्हटलें आहे असें मानलें तरच ' समत्व ह्म० योग व योगस्थ होऊन कर्में कर ' (अ २ श्लो ४८) हा उपदेश उपपन्न होतो अर्थात् यासंबंधानें गीतारहस्यांत (पृ ५६–६५) जें कांहीं लिहिलें आहे तें सर्व अयुक्त आहे पुढें रहस्यकार " गीतेंतील या मार्गाची जी परंपरा वरील श्लोकांत सांगितली आहे ती या मार्गाचें मूळ समजण्यास अत्यंत महत्त्वाची असतांही टीकाकारांनी त्याची विशेष चर्चा केलेली दिसत नाही, " असा नाना तऱ्हांनी टीकाकारांवर रोषाचा महान् शिंतोडा उडवून स्वतः त्या परंपरेचें मूळ असें सांगतात–" महाभारतान्तर्गत नारायणीयोपाख्यानांत भागवत धर्माचें जें निरूपण आहे त्यांत हा धर्म प्रथम श्वेतद्वीपांत भगवानापासूनच नारदास प्राप्त झाला असून, " तोच महान् धर्म हे राजा ! तला पूर्वी हरिगीतेंत म्हणजे भगवद्गीतेंत समासविधिसहित सांगितला आहे " असें वैशंपायन जनमेजयास सांगत असून (म भा शांतिपर्व ३४६ ९ १०) पुढें युद्धांत विमनस्क झालेल्या अर्जुनास हा धर्म सांगितला आहे " असें पुन म्हटलें आहे (म भा शां ३४८ ८) यावरून गीतेंतला योग म्हणजे कर्मयोग भागवत धर्मांतला आहे हें उघड होतें " (गी र पृ ९–११) पण वस्तुत गीतेंतील प्रतिपादनाला वेदाचें मूळ न दाखविता महाभारतांतील शांतिपर्वाच्या एका उपाख्यानाचा आधार दाखविणें, हे वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे भारतांत गीतेहून पुष्कळ उपाख्यान घातून त्यांनें महाभारत केलें, हे जर खरें आहे, तर नारायणीयोपाख्यानही गीतेहून घातलेलें नसेल म्हणून कशावरून ? व गीता सर्वमान्य झाल्यानंतर नारायणीयाचा तिचा संबंध बुद्धिपुरस्सर जोडला गेला नसेल म्हणून तरी कशावरून ? अर्थात् गीतेचा सांख्यादि इतर दर्शनांशी संबंध दाखविणें जितकें अयोग्य तितकाच तिचा पुराणांतील एका विशिष्ट पंथाच्या उपाख्यानाशी संबंध दाखविणें अयोग्य आहे ज्या अर्थी नारायणीयांत गीतेचा स्पष्ट उल्लेख आहे व गीतेंत नारा

यणायोपाख्यानाचा अस्पष्टही उल्लेख नाही, त्या अर्थी गीता स्वोपदेशाविषयीं निरपेक्ष असून नारायणीयोपाख्यान मात्र आपलें मानें गीतेला लावण्याची अपेक्षा करतें असें दिसतें. त्यामुळें रहस्यकाराना प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं असलेल्या समाप्तिसूचक वाक्याचें जसें मोठें महत्त्व वाटलें, त्याप्रमाणेंच नारायणीयोपाख्यानाचेंही महत्त्व जरी वाटलें असलें तरी टीकाकाराना तें वाटण्याचें फारसें कारण दिसत नाहीं. कारण ते भगवद्गीता पौराणिक आख्यानांतील एखाद्या इतिहासाच्या आधारानें लिहिलेली आहे असें समजत नाहीत. तर ब्रह्मसूत्रादिकांत तिचा 'स्मृति' म्हणून उल्लेख केलेला असल्यामुळें तिला मुख्य आधार उपनिषदांचा आहे, असें समजतात. कारण स्मृति म्हटली की ती श्रुत्यर्थालाच अनुसरली पाहिजे. पौराणिक कथाना ती अनुसरणार नाहीं. भागवतादि ग्रंथाना तर ती केव्हाच अनुसरणें शक्य नाही. श्रुति, स्मृति व सूत्रें यानाच भागवत, शैव, गाणपत्य इत्यादि पंथ अनुसरतात. यास्तव टीकाकारानीं नारायणीयोपाख्यानाशीं गीतेचा संबंध लावला नाहीं, म्हणून रहस्यकाराना त्याना दोष देण्याचा जो सहज यत्न केला आहे तो वृथा होय. आता प्रवृत्ति व निवृत्ति धर्म आणि मरीच्यादिक व सनकादिक हे त्याचे अधिकारी याविषयीं रहस्यकार (गी. र. पृ. ३१२. १३) जें सागतात तें आचार्यादिकानाही संमतच आहे. (मागें पृ. २ पहा).

सृष्टीच्या आरंभापासून प्रवृत्ति व निवृत्ति असे दोन मार्ग चालू आहेत, याबद्दल आमचा वाद नाही. 'पण ते दोन्ही स्वतंत्र आहेत व मोक्षप्रद आहेत आणि ज्ञानी पुरुषाकरिता ज्ञानोत्तर अनुष्ठानामाठी आहेत.' हें म्हणणें आम्हाला म्हणजेच आचार्याना संमत नाहीं. कारण रहस्यकार ज्या नारायणीयाच्या आधारानें वरील उल्लेख करितात त्याच नारायणीयावरून व स्वतः रहस्यकाराच्या प्रतिपादनावरूनही प्रवृत्तिमार्ग ससारोपयोगी असून निवृत्तिमार्ग मोक्षोपयोगी आहे, असें ठरतें. त्याविषयी नारायणीयात असे उल्लेख आहेत. मुंबईप्रत शांतिपर्व मोक्ष. अ. ३४०, मद्रासप्रत अ० ३४९. यात शौनकानें सौतीला 'भगवान् स्वतः निवृत्तधर्मामध्यें स्थित आहे. त्यानेंच निवृत्ति धर्म केले आहेत; मग असें असताना त्यानें देवनाना प्रवृत्तिधर्मात भागादार कसें केलें व त्याच्या बुद्धि त्या धर्मापासून परतवून त्यानाच निवृत्तिधर्मवान् कसें केलें' असा प्रश्न केला. तेव्हा सौतीनें वैशंपायन व जनमेजय याच्यामध्यें याविषयींच झालेल्या संवादाचें पूर्ववृत्त सागितलें. त्यात जनमेजयानें असा प्रश्न केला आहे—" इमे सब्रह्मका लोकाःससुरासुरमानवाः। क्रियास्वभ्युदयोक्तासु सक्ता दृश्यन्ति सर्वशः ॥ ७ ॥ मोक्षश्चोक्तस्त्वया ब्रह्मन्निर्वाणं परमं सुखम्। ये तु मुक्ता भवन्तीह पुण्यपापविवर्जिताः ॥ ते सहस्रार्चिषं देवं प्रविशन्तीह शुश्रुम ॥ ८ ॥ अयं हि दुरनुष्ठेयो मोक्षधर्मः सनातनः। य हित्वा देवताः सर्वा हव्यकव्यभुजोऽभवन् ॥ ९ ॥ किं च ब्रह्मा च रुद्रश्च शक्रश्च बलभित्प्रभुः। सूर्यस्ताराधिपो वायुरग्निर्वरुण एव च ॥ १० ॥ आकाशं जगती चैव ये च शेषा दिवौकसः। प्रलयं न विजानन्ति आत्मनः परिनिर्मितम् ॥ ११ ॥ ततस्ते नास्थिता मार्गं ध्रुवमक्षरमव्ययम्। "अर्थ—ब्रह्मदेवासह हे सर्व देव, दानव, मानव अभ्युदयामाठीं सागितलेल्या क्रियामध्येंच सर्वप्रकारें आसक्त झालेले दिसतात; ७. हे ब्राह्मणा, तू मोक्ष सागितलास व निर्वाण मोक्ष हेच परम सुख आहे. जे पुण्य व अपुण्य याना रहित झालेले होवा येथें मुक्त होतात ते सूर्यमंडलवर्ती ज्योतिःस्वरूप पुरुषामध्यें प्रवेश

करितात, असें आम्हीं ऐकतों. ८. हा सनातन मोक्षधर्म मोठ्या कष्टानें आचरता येण्याजोगा आहे. त्याला सोडून सर्व देव हव्य-कव्यभक्षण करणारे झाले ९. ब्रह्मा, रुद्र, इंद्र, सूर्य, चंद्र, वायु, अग्नि, वरुण, आकाश, पृथ्वी तसेंच बाकीचे सर्व देव आपणच निर्माण केलेल्या आपल्या कर्मबंधरूप मृत्यूला जाणत नाहात त्यामुळे ते त्या नित्य, अक्षर व अव्यय मार्गांमध्यें स्थित झालेले नाहींत. (तर ते प्रवृत्तीमध्यें स्थित आहेत. त्याचप्रमाणें ते देव यज्ञामध्यें भाग हरण करणारे म्हणून कसें म्हटलें आहे? यज्ञात देवाचें यजन का केलें जातें? आमच्या यज्ञात जे भाग घेनात ते स्वत· महायज्ञ करीत असताना कोणाला भाग देतात?) जनमेजयानें असे प्रश्न केले. निवृत्तिधर्मच जर श्रेष्ठ असला तर आमच्या अपेक्षेनें जे जगत्तत्त्व अधिक जाणतात ते ब्रह्मा, रुद्र इत्यादि देव सृष्टि, संहार- इत्यादि कार्यांमध्यें प्रवृत्त झाले नसते पण ते तर नित्य प्रवृत्ति करितात वास्तव निवृत्तिधर्म हा शुद्ध फसवणूक आहे त्याचप्रमाणें देव जसे त्याच्याहून दुसरे श्रेष्ठ देव नसल्यामुळें इतराना भाग न देता स्वत च सुख भोगतात त्याप्रमाणें आम्हींही यज्ञादि न करिता म्हणजे प्रवृत्तिमार्गाचें अनुष्ठान न करता सुखानें राहू असा या प्रश्नाचा आशय आहे. त्यावर वैशंपायनानें "तुझा प्रश्न अतिशय गूढ आहे, वेदवेत्त्या, पुराणवेत्त्या व तपस्वी पुरुषावाचून दुसऱ्या कोणाला असा प्रश्न करता येणार नाही," अशा राजाची स्तुति करून आपल्या गुरूच्या म्हणजे पराशरपुत्र व्यासाच्या तोंडून या प्रश्नाचा उत्तर जसें ऐकला होता तसा राजाला सांगितला. व्यास म्हणाले, "मी त्रिकालज्ञानाकरिता फार मोठें तप केलें, व नारायणाच्या प्रसादानें मला तें ज्ञान झालें वास्तव मी तुमच्या संशयाचें निरसन करतों. कल्पाच्या आरंभी काय घडलें तें मी ज्ञानदृष्टीनें पाहिलें आहे सांख्ययोगवेत्ते ज्याला 'परमात्मा' म्हणून म्हणतात त्याच्यापासून अव्यक्त झालें. अव्यक्तापासून महान् आत्मा या नावाचें व्यक्त झालें त्याच्यापासून पितामह झाला. सांख्यशास्त्रात यानाच नमानें महापुरुष, प्रधान, महत्तत्त्व, व अहंकार म्हणतात. तो अहंकाररूप ब्रह्मा सर्वतोरूप आहे. त्याच्यापासून आकाशादि पांच भूतें झालीं भूतापासून शब्दादि पांच गुण झाले. पंचभूतापासूनच मरीचि, अंगिरा, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, वसिष्ठ, स्वायंभुव मनु, हे ऋषी झाले. ते ऋषी, याच आठ प्रकृती असून त्याच्यामध्यें सर्व लोक प्रतिष्ठित आहेत. ब्रह्मदेवानें लोकाच्या सिद्धीकरिता त्याना निर्माण केलें. या आठ प्रकृतींपासून हें सर्व जगत् झालें. रोषात्मक रुद्र झाला त्यानें दुसऱ्या दहा रुद्राना उत्पन्न केलें त्यामुळें ते अकरा विकारपुरुष झाले. त्यानंतर लोकसिद्ध्यर्थ उत्पन्न केलेले ते सर्व रुद्र, प्रकृति व देवर्षि ब्रह्मदेवापाशीं येऊन उभे राहिले, आणि "आम्हाला उत्पन्न करून आमच्यातील कोणी कोणत्या अधिकारावर आरूढ व्हावें, तेंही सांगितलेंत, पण त्या अधिकाराचें परिपालन आम्हा कसें करावें, तें सांगा आमचें बल कशात आहे, तें आम्हाला सांगितलेंत म्हणजे आपापला अधिकार चालविण्यास बरें पडेल." असें म्हणाले तेव्हा ब्रह्मा त्याना बरोबर घेऊन अव्यक्त महापुरुषाकडे गेला. तेथें त्या सर्वांनी उग्र तप केलें. तेव्हां प्रसन्न झालेला भगवान् म्हणाला, "अहो सर्व देवर्षींनो, मी तुमचें स्वागत करतों आणि स्वागतानेंच तुमचें पूजन करून जें उत्तम वचन बोलतों, तें ऐका. तुमचें कार्य मला कळलें आहे व तें मोठें लोकहिताचें आहे. तुमच्या प्राणाचें प्रवृत्तियुक्त परिपोषण केलें पाहिजे. माझी आराधना कर-

ण्याच्या इच्छेनें तुम्ही मोठें तप केलेंत. यास्तव आता त्याचें फल भोगा. हा पितामह व तुम्ही सर्व देव ज्ञान विचारानें मला उद्देशून यज्ञ करा. यज्ञात सर्व भाग मला द्या. म्हणजे अहो ईश्वरानों मी तुमच्या अधिकाराप्रमाणे तुमचें कल्याण करीन."

देवाधिदेवाचें हें भाषण ऐकून ते सर्व देव व ऋषी संतुष्ट झाले.त्यांनी वेदोक्तपद्धतीनें वैष्णव यज्ञ केला. त्या यज्ञात महादेवानें आपला भाग कल्पिला. देव व देवर्षी यांनीही आपापले भाग कल्पिले; आणि परात्पर देवाला ते निवेदन केले. तेव्हा तो वरद देवदेव त्या सर्व देवास म्हणाला "तुमच्यापैकीं ज्यानें जो भाग कल्पिला तो मला पोंचला. त्यामुळें मी प्रसन्न झालों आहे. आता मी तुम्हाला त्याचें आवृत्तिलक्षण–पुनर्जन्मरूप फल मागतो. अहो देवानों, हें तुमचें लक्षण माझ्या प्रसादानें उद्भवलें आहे. तुम्ही प्रत्येक युगामध्यें प्रवृत्ति-फलाला पात्र व्हा आणि स्वतः यज्ञ करा. तुम्ही या यज्ञात भागाची जशी कल्पना केली आहे तशाच इतर करतील. त्यामुळें तुमची वृद्धि होईल. तुम्ही त्या यजमानाचें पोषण करा. मानवांना यज्ञाच्या योगानें तुमचें पोषण केलें असता तुम्ही मला संतुष्ट करा. याप्रमाणें यज्ञभागांनीं परिपुष्ट होऊन तुम्ही लोकाचें धारण करा वेद व औषधींसह यज्ञ यासाठीच उत्पन्न केलेले आहेत. मी तुम्हाला प्रवृत्तिगुणयुक्त निर्माण केलें असून कल्पाच्या अन्तापर्यंत तुम्ही आपापल्या अधिकाराप्रमाणें लोकहित करीत रहा. मरीचि, अंगिरा, अत्रि, पुलस्त्य पुलह, क्रतु व वसिष्ठ हे सात मानसपुत्र मुख्य वेदवेत्ते व वेदाचार्य कल्पिलेले आहेत. हे प्रवृत्तिधर्माचें अनुष्ठान करणारे असून त्यांना प्राजापत्य अधिकारावर नेमलेले आहे. हा क्रियावानांचा मार्ग आहे. तो लोकाची सृष्टि करणारा आहे."

याप्रमाणें रजोगुणी लोकाचा प्रवृत्तिमार्ग सांगून सत्त्वप्रधान लोकाचा निवृत्तिमार्ग सांगतात—"सन, सनत्सुजात, सनक, सनन्दन, सनत्कुमार, कपिल, व सनातन हे सात मानसपुत्र जन्मतःच ज्ञानी झाले. ते निवृत्तिधर्मामध्यें स्थित होते. तेच मुख्य योगवेत्ते, सांख्यज्ञानविशारद, धर्मशास्त्रांतील आचार्य, व मोक्षधर्मप्रवर्तक आहेत. हा निवृत्तिमार्ग क्रियावानांना–प्रवृत्तिमार्गामध्यें रत असलेल्या लोकांना दुर्लभ आहे, कारण अत्यन्त सात्त्विक लोकानाच तो मार्ग सुलभ असतो." इत्यादि.

याच अध्यायाच्या उपसंहारामध्यें—"एवमेष महाभाग पद्मनाभः सनातन. ॥ ९८ यज्ञेष्वग्रहरः प्रोक्तो यज्ञधारी च नित्यदा। निवृत्तिं चास्थितो धर्मं गतिमक्षय्यधर्मिणाम् ॥ प्रवृत्तिधर्मान्विदधे कृत्वा लोकस्य चित्रताम्" ॥ ९९ ॥ असें म्हटलें आहे. हे राजा, याप्रमाणें हा सनातन पद्मनाभ यज्ञामध्यें नित्य अग्रहर–भागादार व यज्ञकर्ता सांगितला आहे. तो निवृत्तिधर्मांमध्यें स्थित आहे.निवृत्तिधर्म ही अक्षय्य धर्मी लोकांची–मुमुक्षूंची गति आहे. त्यानेंच लोकाची सात्त्विक, राजस व तामस अशी विचित्रता करून प्रवृत्ति धर्म केले आहेत, असा त्याचा भावार्थ आहे.

यावरून गीतारहस्यकार ज्या नारायणीयधर्माला प्रवृत्तिपर समजतात तो वस्तुतः कसा आहे तें वाचकाच्या ध्यानात येईल. त्याचप्रमाणें प्रवृत्तिमार्ग व निवृत्तिमार्ग असे दोन मार्ग सृष्टीच्या आरंभापासूनच जरी सुरू झालेले असले तरी त्याचे अधिकारी क्रमानें राजस व सात्त्विक जीव आहेत. ब्रह्मादि देवांना कल्पाचे अधिकारी करून ईश्वरानें आधिकारिक

घनविलें आहे म्हणूनच त्यांना जगाच्या निर्वाहाकरितां नेमलें आहे त्यामुळें त्यांना प्रवृत्ति करणें भाग आहे पण त्यावरून प्रवृत्ति निवृत्तिमार्गाच्या बरोबरीची निष्ठा आहे, व ती प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर करण्यास योग्य अशी निष्ठा आहे, हें म्हणणें सर्वथा अयुक्त होय

निवृत्तिमार्गांतील निष्काम ज्ञानी पुरुषाच्या दृष्टीनें लोकपितामह ब्रह्माही दुःखी आहे कारण तोही आपल्या प्रारब्धानुसार प्रवृत्तींत ये नियमित झालेला असतो हें म्हणणें आमच्या पदरचें नाही तर योगवासिष्ठांत श्रीवसिष्ठानीच तसें म्हटलें आहे शिवाय उपनिषदांतही अग्नि, सूर्य, वायु, यम इत्यादि देवसुद्धां परमात्म्याच्या भीतीनें आपापलीं नियत कार्यें करितात, असें वर्णन आहे त्यावरून प्रवृत्ति, मग ती महादेवाची असो की एखाद्या क्षुद्र जीवाची असो, ती ईश्वराच्या नियंतृत्वामुळें होत असते, व ईश्वराच्या नियंत्यानें नियत झालेला जीव साक्षात् चतुर्मुख जरी असला तरी तो बद्धच होय, मुक्त नव्हे अशा बद्ध-करितां निवृत्तिमार्ग नाही तर त्या सर्वांचा आत्मा होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूकरितां निवृत्तिमार्ग आहे त्यामुळें "महादेव कर्म करण्यास प्रवृत्त झाला तेव्हांच जरी सृष्टीची सुरवात झाली" (गीता ३ ३१२) असली व ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत प्राय सर्व जीव तिचेच गुलाम असले तरी गीतेंतच सांगितल्याप्रमाणें सहस्रावधि मनुष्यांतील जो एखादाच तिला कंटाळला असेल, ज्याला मद्विवशाच्या फेऱ्यांतून सुटून आवृत्तिरहित स्थानीं जावयाचें असेल, म्हणजेच ज्याला संसारांतून मुक्त व्हावयाचें असेल त्याच्यासाठीं निवृत्ति हाच एक मार्ग आहे प्रवृत्ति ही त्याच्यासाठीं ईश्वरानें नियत केलेला मार्ग नव्हे कारण शांतिपर्वांतच (मद्रास प्रत अ २१९) " प्रवृत्ति पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः " असें स्पष्ट म्हटलें आहे

'प्रवृत्ति' या शब्दाचा अर्थच संसारप्रवर्तक चेष्टा असा आहे व 'निवृत्ति' म्ह० संसाराची निवृत्ति करणारा धर्म मरीच्यादिकांनीं ज्या धर्माचें अनुष्ठान केलें तो प्रवृत्ति धर्म होय, व यज्ञ हें त्याचें स्वरूप असून त्याचें फल स्वर्ग आहे स्वर्ग हें फल संसारांतर्गतच असल्यामुळें तो मोक्ष नव्हे प्रवृत्तिहि विहित व निषिद्ध अशा दोन प्रकारची असून विहित प्रवृत्तीचें उत्कर्ष—अभ्युदय हें फल आहे व निषिद्ध प्रवृत्तीचें अधःपात—अधोगति हें फल आहे अर्थात् विहितधर्मही पुनरावृत्तीला प्रतिबंध करूं शकत नाही म्हणून प्रवृत्तिहि एक प्रकारचा अधर्म ठरतो पण जी प्रवृत्ति 'मी क्रिया करता आहें' अशा भावनेनें होते तीच फलाचें निमित्त होते म्हणजे साहंकार प्रवृत्तीमुळेंच पुनरावृत्ति होते 'मी कर्ता आहें' या भावनेनें होणारें शुभ किंवा अशुभ कर्मच पुढच्या उत्तम किंवा अधम जन्म देतें वास्तव मनुष्यानें आपली प्रवृत्ति जर निरभिमान केली तर ती प्रवृत्तिही निवृत्ति होते कारण तसें—कर्तृत्वाभिमान सोडून केलेलें—शुभ शास्त्रीय कर्म पुनर्जन्माला कारण होत नाही निरभिमान प्रवृत्ति हाच गीतेंत सांगितलेला धर्म आहे व तो पुनरावृत्तीला कारण होणारा नसल्यामुळेंच निवृत्त धर्म आहे या आमच्या म्हणण्याला मनूचें वचन प्रमाण आहे व त्याचा आम्ही वर [पृ० १०६] उल्लेखही केला आहे नारायणीय धर्मही निष्काम प्रवृत्तिरूप आहे, कारण मद्रासप्रत अ ३५० यांत—"चतुर्विधा मम जना भक्ता एव हि मे श्रुतम् ॥ ३३ तेषामेकान्तिनः श्रेष्ठा ये चैवानन्यदेवताः । अहमेव गतिस्तेषां निराशीः कर्मकारिणाम् ॥ ३४ ॥ ये च शिष्टास्त्रयो भक्ताः फलकामा हि ते मताः । सर्वे च्यवनधर्माणः प्रतिबुद्धस्तु श्रेष्ठभाक् " ॥ ३५ ॥ असें म्हटलें आहे. त्याचा भावार्थ—माझे भक्तजन चार प्रकारचे आहेत. त्यांतील जे अनन्यदेवत

असतात म्हणून ज्यांचा देवता मी एकच आहे असे एकान्ती भक्त श्रेष्ठ होत. त्या निष्काम कर्म करणाऱ्यांना माझी प्राप्ति आहे. बाकी राहिलेले जे तीन भक्त ते फलाची इच्छा करणारे म्हणून मानलेले आहेत. त्या सर्वांचा च्युत होणें हा धर्म आहे. म्हणून ते वारंवार जन्म घेतात व उत्तम फलापासून च्युत होतात. पण त्यांतील चवथा ज्ञानी श्रेष्ठ फलाला पात्र होतो. श्रीमद्भगवद्गीतेंतही चार प्रकारचे भगवद्भक्त सांगून त्यांतील अनन्यभक्त ज्ञानी श्रेष्ठ आहे व तो माझा आत्माच आहे, असें म्हटलें आहे.

रहस्यकारांना भगवान् बादरायण व्यास व श्रीमच्छंकरभगवत्पूज्यपाद हेही प्रवृत्ति करणारे होते. कारण व्यासांना 'परक्षेत्रामध्यें पुत्रोत्पत्ति केली व महाभारत लिहिलें आणि आचार्यांनीं अलौकिक ज्ञानानें व उद्योगानें धर्मसंस्थापना केली' गी. र. ३१३ असें म्हटलें आहे, दुसऱ्या एका प्रसंगीं 'आचार्य व श्रीरामदासस्वामी यांना कर्मयोगी म्हटलें आहे' (पृ ३०१) पण आचार्यही जर कर्मयोगी तर संन्यासी कोण? व त्याचें लक्षण काय? सर्व प्रवृत्ति सोडणें, शरीर व इंद्रियें यांचा चेष्टाच बंद करणें, हें जर संन्याशाचें लक्षण असेल तर आजपर्यंत एकही संन्यासी झाला नाहीं, सर्वच कर्मयोगी होते, असें मानणें भाग आहे. कारण व्यासापासून आचार्यांपर्यंत जे अनेक निवृत्तधर्मी लोक झाले ते तर राहूंच द्या! पण आचार्यांनंतर झालेल्या संन्याशांनीही आपल्या शरीरें खांबासारखीं निश्चेष्ट केलीं होतीं असें आम्हांला वाटत नाहीं. पद्मपाद, सुरेश्वराचार्य, शंकरानन्द, विद्यारण्य, आनन्दज्ञान, मधुसूदनसरस्वती, चित्सुखाचार्य, इत्यादि सर्वांनीं संन्यास आश्रम स्वीकारल्यानंतरही यथाशक्ति ग्रंथलेखन, उपदेश, भिक्षाचरण, संचार इत्यादि कार्यें केल्याचा पुरावा मिळतो. आधुनिक संन्यासाश्रमी लोकही यथाशक्ति ग्रंथलेखन, उपदेश इत्यादि करितात, असेंच आढळतें. कारण तसें जर नसतें तर वेदान्तसंप्रदाय विच्छिन्न झाला असता. महाराष्ट्रांत सांप्रतकाळीही प्रस्थानत्रयाचें सांप्रदायिक पद्धतीनें अध्ययन केलेले जे दहापांच शास्त्री आढळतात तेही परमहंस परिव्राजकांच्या कृपेचेंच फळ आहे. भिक्षाचरण व संचार ही मुद्धां जर प्रवृत्तिच असेल तर सर्व संन्यासी कर्मयोगीच आहेत, असें म्हणणें भाग आहे. कारण संन्यासआश्रमाचें महत्त्व आपून केवल पुरुषार्थासाठीं त्याचा अंगीकार करणारा प्रत्येक पूज्य संन्यासी यथाशक्ति व यथामति गृहस्थादिकांवर वेदान्ततत्त्वोपदेशाच्या द्वारा उपकार करीतच असतो, असा आमचा अनुभव आहे. यास्तव आचार्य व व्यास यांच्या पर्यंत दूर न जातां थोड्याच वर्षांपूर्वीं समाधिस्थ झालेल्या बाईच्या परमपूज्य ब्रह्मानन्दस्वामींनाही कर्मयोगी म्हणावें लागेल! पण स्वतः त्या स्वामींना आपण कर्मयोगी आहों, असें वाटत नव्हतें. त्याचप्रमाणें आचार्यांनाही जर कोणी कर्मयोगी म्हणूं लागला तर 'हा आपल्यावर मिथ्या आरोप केला जात आहे,' असें ते निःसंशयपणें म्हणतील!

पण वर्में करीत असतांनाही कर्मयोगी न म्हणून घेण्याचें कारण काय? याचा विचार करणें भाग आहे. संन्यास या शब्दाचा अर्थ "सर्व कर्मांचा त्याग करून, वनांत झाडा-खालीं राहून वसणें व भिक्षेचा फक्त घेणें," असा नसून वर्णाश्रमविहित कर्मे स्वर्गादि उत्तम लोक देणारीं आहेत, पण त्या कर्मांमुळें मिळणारें प्रत्येक फल क्षयी असतें. यास्तव समस्त अनित्य फलांची मला गरज नाहीं, मला नित्य सुखाची गरज आहे, असें ज्याला वाटतें त्या विरक्त जिज्ञासूला विशुद्ध व ज्ञान यांच्या ध्यानादि व श्रवणादि

साधनाचा अभ्यास निर्विघ्नपणें करता यावा, म्हणून गृह, स्त्री व पुत्रादि परिग्रह, शिखा, यज्ञोपवित, अग्नि, हीं कर्मसाधनें, अग्निसाध्य श्रौत स्मार्त कर्मे व इतर पूर्त व दत्त कर्मे यांचा त्याग म्हणजेच गृहस्थाश्रमाच्या कर्मांचा, परिग्रहाचा व कर्मसाधनाचा त्याग करणें हा संन्यास आहे अशा तऱ्हेचा संन्यास आचार्यांना केला होता म्हणून ते कर्मयोगी नव्हेत कारण गृहस्थ कर्मयोगी होऊ शकतात पण निष्कामकर्मयोग्याला प्रवृत्तिमार्गी म्हणता येत नाहीं कारण तो स्वर्गादिकाकरिता यज्ञयागादि करीत नाहीं, तर चित्तशुद्धीकरिता परमात्मपरायण होऊन निरहंकारानें नित्य, नैमित्तिक, प्रायश्चित्त व उपासना कर्मे करतो व काम्य आणि निषिद्ध कर्म सोडतो नित्यनैमित्तिक कर्मांचेंहि फल इच्छीत नाहीं यास्तव 'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः।' 'सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः।' 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्तव्यानि०' (अ १८ २ व ६) इत्यादि वचनांत सांगितल्याप्रमाणें काम्य कर्मांचा त्याग, सर्व कर्मांच्या फलांचा त्याग व कर्माविषयींची आसक्ति–प्रेम व फल यांचा त्याग कर्मयोगीही करतोच त्यामुळें त्याचें तें कर्मानुष्ठान पुनर्जन्माला कारण होत नाहीं तर चित्तशुद्धीला व चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठेला कारण होतें, ज्ञाननिष्ठेच्या द्वारा तें मोक्षालाही कारण होतें यास्तव निष्काम कर्मयोग हा प्रवृत्ति नव्हे, तर निवृत्ति आहे भगवद्गीतेंत अर्जुनाला योगस्थ म्हणजे समत्वबुद्धियुक्त होऊन कर्मे करावयास सांगितलें आहे व 'बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते' या वचनांत तो कर्मानें मुक्त होतो, असें म्हटलें आहे यास्तव भगवानांनीं अर्जुनाला सांगितलेला योग संन्यासपूर्वक नसून ज्ञानाच्या द्वारा संन्यासनिष्ठच आहे, हें निर्विवाद आहे भगवद्गीतेंत म्हणजेच हरिगीतेंत यतिधर्मही सांगितला आहे, असें नारायणीयांत म्हटलें आहे [गीतासार पृ १०] त्यावरून गीताशास्त्र प्रवृत्तिपर आहे, हें म्हणणें अयोग्य ठरतें तसेंच, 'गीतेंतला योग म० प्रवृत्त कर्मयोग भागवतधर्मांतला आहे,' हें म्हणणेंही तितकेंच अयोग्य आहे

पुढें गीतेंतील सूर्य, मनु व इक्ष्वाकु यांची परंपरा नारायणीयांतील परंपरेशीं जुळत नाहीं, त्यामुळेंहि नारायणीयांतील धर्म व गीतेंतील धर्म एक नाहीं, असें कोणी म्हणेल म्हणून रहस्यकार म्हणतात—"विस्तारभयास्तव गीतेंत त्याची संप्रदायपरंपरा सृष्टीच्या मुळारंभापासून दिली नाहीं विवस्वान, मनु, इक्ष्वाकु या तिघांचाच उल्लेख केला आहे पण यांत खरा अर्थ काय हें नारायणीय धर्माची सर्व परंपरा पाहिली म्हणजे स्पष्ट दिसून येतें ब्रह्मदेवाचे एकंदर जन्म सात त्यापैकीं पहिल्या सहा जन्मांतील नारायणीय धर्माच्या परंपरेचें वर्णन संपल्यावर ब्रह्मदेवाच्या सातव्या म० प्रस्तुतच्या जन्मांतलें कृतयुग संपल्यावर (त्रेतायुगारंभीं विवस्वानानें मनूस हा धर्म दिला मनूनें इक्ष्वाकूस दिला इक्ष्वाकूपासून पुढें सर्व लोकांत पसरला त्याबरोबरच संन्यास धर्मही तुला पूर्वी सांगितला आहे, ' असें नारायणीय धर्मांतच पुन वैशंपायनानें जनमेजयास सांगितलें आहे यावरून ज्या द्वापरयुगांत भारतीयुद्ध झालें, त्याच्या पूर्वीच्या त्रेतायुगांतून भागवतधर्माची परंपरा गीतेंत वर्णिली आहे विस्तारभयास्तव जास्त वर्णन केलें नाहीं, असें दिसून येतें " पण हें समर्थन मुळींच समाधानकारक नाहीं कारण गीतेंत जी परंपरा सांगितली आहे, ती अपूर्ण किंवा त्रेतायुगाच्या आरंभाची आहे, अशी कल्पना करण्यास कांहीं आधार नाहीं भगवान् ' मी हा योग सूर्याला सांगितला, सूर्यानें

स्वत मनूला सांगितला, व मनूनें इक्ष्वाकूला सांगितला, अशा परंपरेनें राजर्षि या योगाला जाणत होते, पण मध्यंतरीच्या दीर्घकालानें हा योग विच्छिन्नसंप्रदाय झाला, " इतकेंच सांगत आहेत. त्यावरून रहस्यकार म्हणतात तशी काहीच कल्पना होत नाही. उलट "माझे व तुझे पुष्कळ जन्म होऊन गेले आहेत " (श्लो. ५) यावरून ब्रह्मदेवाच्या मागच्या जन्मातील त्रेतायुगाच्या आरंभींचा परंपराच भगवानांना येथें सांगितला आहे, असें म्हणणं अयोग्य दिसते. कारण सांख्य व योग किंवा निवृत्ति व प्रवृत्ति हे मार्ग जगाच्या आरंभीं ईश्वरानेंच उत्पन्न केले आहेत, त्यामुळें रहस्यकाराचें म्हणणें ग्राह्य वाटत नाही.

रहस्यकाराना पुन: " हा भागवत धर्म म्हणजेच योग किंवा कर्मयोग होय आणि मनूला कर्मयोगाचा उपदेश केल्याची ही कथा मागेंच आली आहे, असें नाही, तर भागवत पुराणांत (भाग. ८. २४. ५५) या कथेचा उल्लेख असून मत्स्यपुराणाच्या ५५ व्या अध्यायांत मनूस उपदेशिलेल्या कर्मयोगाचें महत्त्वहि वर्णिलें आहे, " असें म्हटलें आहे. यास्तव आपण भागवतांतील कर्मयोग कोणत्या स्वरूपाचा आहे तें पाहू. वरील भागवतांतील अध्यायांत असे श्लोक आहेत—श्रीशुक उवाच-"इत्युक्तवन्तं नृपतिं भगवानादिपूरुषः। मत्स्यरूपी महाम्भोधौ विहरंस्तत्त्वमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ पुराणसंहितां दिव्यां सांख्ययोगक्रियावतीम्। सत्यव्रतस्य राजर्षेरात्मगुह्यमशेषतः ॥५५॥ अश्रौषीदृषिभिः साकमात्मतत्त्वमसंशयम्। नाव्यासीनो भगवता प्रोक्तं ब्रह्म सनातनम् ॥५६॥ " अर्थ—असें बोलणाऱ्या राजाला महासागरांत विहार करणारा मत्स्यरूपी भगवान् आदिपुरुष तत्त्व सांगता झाला. ५४. तो सांख्ययोगक्रियायुक्त दिव्य पुराणसंहिता (मत्स्यपुराण) म्हणजे आत्मगुह्यच सत्यव्रत राजर्षीला अशेषतः सांगता झाला. ५५. तो नावेंत बसलेला सत्यव्रत राजा ऋषींसहवर्तमान निश्चित आत्मतत्त्व-भगवानानें सांगितलेलें सनातन ब्रह्म ऐकता झाला. ५६.

यावरूनही रहस्यकाराच्या म्हणण्यापेक्षा आमचें म्हणणेंच अधिक सिद्ध होत आहे. कारण येथें ' सांख्ययोगक्रियावती ' असें पद आहे, व आम्ही ' इमं विवस्वते योगं ' येथील योग म्हणजे दुसऱ्या व तिसऱ्या अध्यायांत सांगितलेला निष्ठाद्वययुक्त योग, केवल कर्मयोग नव्हे, असें म्हणतों. रहस्यकार ' योग ' म्हणजे नुसता ' कर्मयोग ' म्हणतात, व त्याला प्रमाण म्हणून वरील श्लोक देतात. पण त्यांत तर मनूला मत्स्यरूपी आदिपुरुषानें सांख्ययोगक्रियावती संहिता सांगितली, असें म्हटलें आहे व तिलाच पुढें तत्त्व, आत्मगुह्य, आत्मतत्त्व, सनातन ब्रह्म म्हटलें आहे. त्यावरून नारायणीयांतील परंपराही केवल कर्मयोगाची नाही तर ज्ञान व कर्मयोग उभयरूप आहे, हें निर्विवाद ठरतें.

आतां मत्स्यपुराणांतील पंचावन्नावा अध्याय पाहू या. येथील आनन्दाश्रमांत छापलेल्या मत्स्यपुराणाच्या प्रतींत बावन्नाव्या अध्यायांत योगमाहात्म्य वर्णिलें आहे. रहस्यकार म्हणतात तो हाच अध्याय असला पाहिजे. पण त्यावरून रहस्यकाराच्या म्हणण्यापेक्षा आचार्यांच्या म्हणण्यासच अधिक पुष्टि मिळते. कारण त्यांत असे श्लोक आहेत—सूत उवाच—"एवमेकार्णवे तस्मिन्मत्स्यरूपी जनार्दनः। विस्तारमादिसर्गस्य प्रतिसर्गस्य चाखिलम् ॥ २ ॥ कथयामास विश्वात्मा मनवे सूर्यसूनवे। कर्मयोगं च सांख्यं च यथावद्विस्तरान्वितम् " ॥३॥ अर्थ—याप्रमाणें त्या एकसमुद्रांत मत्स्यरूपी विश्वात्मा जनार्दन सूर्यपुत्र मनूला म्हणजे वैवस्वत मनूला आदिसर्गाचा व प्रतिसर्गाचा सर्व विस्तार व त्याप्रमाणें सविस्तर कर्मयोग

आणि मागें यथावत् सांगता झाला ? ३ त्यानंतर ऋषीना " मग, कर्मयोगाचें लक्षण ऐकण्याची आमची इच्छा आहे, " असें म्हणत असता पुन सूत म्हणाला—" कर्मयोग च वक्ष्यामि यथा विष्णुविभाषितम् । ज्ञानयोगसहस्राद्धि कर्मयोग प्रशस्यते ॥ ५ ॥ कर्मयोगोद्भव ज्ञान तस्मात्तत्परम पदम् । कर्मज्ञानोद्भव ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मण ॥ ६ ॥ तस्मात्कर्मणि युक्तात्मा तत्त्वमाप्नोति शाश्वतम् ।" अर्थ—विष्णूनी जसा सांगितला आहे तसा कर्मयोग मी तुम्हाला सांगतो सहस्रावधि ज्ञानयोगाहूनही कर्मयोग प्रशस्त केला जातो ५ कारण ज्ञान कर्मयोगामुळें होणारें आहे व त्या ज्ञानामुळें तें परमपद प्राप्त होतें यांप्रमाणें ब्रह्म कर्मजन्य ज्ञानापासून होणारें आहे कर्मावाचून ज्ञान नाही ६ यास्तव कर्मामध्यें युक्तचित्त असलेला शाश्वत तत्त्वाला प्राप्त होतो इतकें सांगून पुनरपि "त्या कर्मयोगांत आठ आत्मगुण प्राधान्येंकरून सस्थित आहेत १ सर्व भूतांवर दया, २ क्षमा, ३ आतुरांचें रक्षण, ४ त्याचप्रमाणें लोकांची असूया न करणें, ५ अनायास शौच, ६ आयासरहित कार्यांमध्यें शुभाचरण करणें, ७ उपार्जित द्रव्याविषयी अकृपणता, व ८ परद्रव्य आणि परस्त्री यांविषयीं सर्वदा अस्पृहा, हे पुराणवक्त्यांनी आठ आत्मगुण सांगितले आहेत नंतर या असल्या आत्मगुणयुक्त कर्मयोगाविषयी असें म्हटलें आहे —"अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधक ॥११॥ कर्मयोग विना ज्ञान कस्यचिन्नेह दृश्यते ।" अर्थ—हाच क्रियायोग ज्ञानयोगाचा साधक आहे कर्मयोगावाचून ज्ञान येथें कोणालाही झालेलें दिसत नाही यावरून कर्मयोग स्वतन्त्र मोक्षमार्ग आहे तें ज्ञानयोगाचें अंग नव्हे, असें जें रहस्यकारांनी रहस्यांत वारंवार म्हटलें आहे, तें अप्रामाणिक आहे असो त्यानंतर कर्मयोगाचें स्वरूप असें सांगितलें आहे—" श्रुतिस्मृतिप्रोक्त धर्माचें अनुष्ठान यत्नानें करावें देवता, पितर, मनुष्य, भूतें व ऋषी यांचें प्रत्यहीं यज्ञांनी तर्पण करावें स्वाध्यायानें अ० ब्रह्मयज्ञानें ऋषींचें तर्पण करावें, होमाच्या योगानें देवांचें तर्पण करावें, श्राद्धाच्या योगानें पितृतर्पण करावें, अन्नदानानें मनुष्यांचें म्हणजे अतिथींचें तर्पण करावें व बलिदानानें इतर हीन प्राण्यांचें तर्पण करावें पांच प्रकारचे हिंसादोष घालविण्याकरितां हे पांच यज्ञ सांगितलेले आहेत उखळ-मुसळ, पाटावरवंटा, चूल, पाणी भरून ठेवण्याचें पात्र व केरसुणी हीं गृहस्थाच्या घरांतील पांच हिंसास्थानें आहेत त्यांच्यामुळें गृहस्थ स्वर्गास जात नाहीं म्हणून त्याच्या पापाचें परिमार्जन करण्यासाठीं पांच यज्ञ सांगितले आहेत गर्भाधानादि जे सोळा संस्कार सांगितले आहेत त्यांनी युक्त असलेलाही जो पुरुष वरील आठ आत्मगुणांनी रहित असतो तो मोक्षाला समर्थ नसतो तस्मात् आत्मगुणांनी युक्त होऊन वेदोक्त कर्म करावें स्वतःच्या धनानें गोब्राह्मणांचें सर्वदा हित करावें दानें, पूजेचे उपचार, व्रतें, उपवास इत्यादिकांच्या योगानें यथाविधि सर्व देवमय शिवाचें पूजन करावें कारण ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, सूर्य, वसु, इत्यादि या सर्व अनादि, ज्ञान, सूक्ष्म, अव्यक्त सनातन, जगन्नाथ शंभु देवाच्या विभूति आहेत " इत्यादि प्रकारें कर्मयोगाचें स्वरूप सांगून शेवटी—" इति क्रियायोगपरायणस्य वेदान्तशास्त्रस्मृतिवत्सलस्य । विकर्मभीतस्य सदा न किंचित्प्राप्तव्यमस्तीह परे च लोके ॥ २६ । " असा उपसंहार केला आहे यांप्रमाणें क्रियायोगामध्यें परायण असलेल्या, वेदान्तशास्त्राच्या स्मृतींविषयीं प्रेम बाळगणाऱ्या व तसेंच निषिद्ध कर्मास भ्यालेल्या पुरुषाला या लोकीं किंवा परलोकीं कांहीं एक प्राप्तव्य नसतें हा

कर्मयोगाच्या प्रशंसेप्रमाणेंच पुढें ठिकठिकाणी सांख्ययोगाचेंही वर्णन आहे शिवाय १६७ व्या अध्यायांत मार्कंडेयाला आपल्या मंशा सांगत असतांना "अहं सांख्यमहं योगोऽप्यहं तत्परमं पदम् । अहमिज्या क्रिया चाहमहं विद्याधिप स्मृत ॥" २६ असें म्हटलें आहे त्यावरून भगवानांनीं सृष्टीच्या आरंभीं सांगितलेला योग केवळ कर्मयोग नसून भागवताच्या आठव्या स्कंधांत म्हटल्याप्रमाणें 'सांख्ययोगक्रियारूप' आहे, हें निर्विवाद सिद्ध होतें अर्थात् आचार्यांना या श्लोकाच्या व्याख्यानांत 'अध्यायद्वयेनोक्त योग' असें जें म्हटलें आहे तेंच अगदीं युक्त आहे

पण यावर 'गीतेंत यतीचाही धर्म सांगितला आहे' असें 'यतीनां चापि यो धर्मः स हरिगीतासु कथितः' यावरूनच सिद्ध होतें, असें कोणी म्हणेल म्हणून रहस्यकार म्हणतात—"परंतु सांख्य व योग या दोन निष्ठांचा परंपरा जरी एक नसली तरी कर्मयोगाच्या म्हणजे भागवत धर्माच्या निरूपणांतच सांख्य किंवा संन्यासनिष्ठेच्या निरूपणाचा पर्यायानें समावेश होत असल्यामुळें (गी. र. पृ. ४६१) भगवद्गीतेंत यतिधर्म म्ह० संन्यासधर्मही वर्णिला आहे, असें वैशंपायनानें म्हटलें आहे" एकूण भागवतधर्मांत पर्यायानेंच कां होईना पण सांख्य–संन्यास निष्ठेचा समावेश होतो, एवढें तरी रहस्यकार येथें म्हणतात हें भाग्यच म्हणावयाचें! तथापि 'यतीनां चापि०' या वाक्याची ही व्यवस्था समाधानकारक नाहीं यतीचा धर्मही हरिगीतेंत मी तुला सांगितला आहे, असें वैशंपायन जनमेजयास नारायणीयधर्मांतच सांगत असतांना संन्यासधर्माचा कर्मयोगाच्या निरूपणांत पर्यायानें किंवा माहितीकरितां समावेश होऊन गेला हें म्हणणें किती 'लटपटीत' आहे याचा विचार वाचकांनीच करावा "सांख्य+निष्कामकर्म=कर्मयोग हें समीकरण ▪ कागदावर जरी मांडतां आलें (गी. र. पृ. ४६७) तरी युक्तिसिद्ध नाहीं कारण सांख्य म्ह० संन्यास व निष्काम कर्म यांचें समीकरण आचरणांत येणार कसें? पण गीतारहस्य हें नुसतें कल्पनाप्रधान असल्यामुळें त्यांत शक्याशक्यतेचा फारसा विचार केलेला दिसत नाहीं! "मनुस्मृतींत सहाव्या अध्यायांत प्रथम यतीचा संन्यासाश्रमाचा धर्म सांगितल्यावर त्याचा विकल्प या नात्यानें 'वेदसंन्यासिकाचा कर्मयोग' या नांवानें गीतेंतील किंवा भागवतधर्मांतील कर्मयोगाचें वर्णन असून 'निःस्पृहपणानें स्वकार्य करीत राहण्यानें नेहमीं परमसिद्धि मिळते' असें स्पष्ट म्हटलें आहे व त्यावरून कर्मयोग मनूसहि ग्राह्य होता असें उघड दिसून येतें इतर स्मृतिकारांसहि हा मान्य होता" पृष्ठ ६६६ रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणें मनुस्मृतींत यतीचा व वेदसंन्यासिकाचा धर्म सांगितला आहे, ही गोष्ट खरी, पण वेदसंन्यासिकाचा धर्म हाच गीतेंतील किंवा भागवत धर्मांतील कर्मयोग आहे, या म्हणण्यास मुळींच आधार नाहीं मनुस्मृतीच्या सहाव्या अध्यायांत 'एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनाम् । वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत' ८६ म्ह० कुटीचक, बहूदक, हंस व परमहंस या चार प्रकारच्या यतींचा हा साधारण धर्म तुम्हाला सांगितला आतां वेदसंन्यासिकाचा म्ह० कुटीचकनामाच्या विशेषयतीचा असाधारण कर्मयोग म्ह० कर्मसंबंध ऐका, असें म्हणून ८७ व्या श्लोकांत चारी आश्रम गृहस्थापासून झालेले आहेत, असें म्हटलें आहे या चारी आश्रमांचें यथाशास्त्र क्रमानें सेवन केलें असतां ते आश्रमच ब्राह्मणाला परम गतीला पोंचवितात ८८. गृहस्थाश्रम इतर आश्रमांचें पोषण करीत असल्या-

आणि माल्य यथावत् सांगता झाला ?. ३. त्यानंतर ऋषांनीं " सूता, कर्मयोगाचें लक्षण ऐकण्याचा आमचा इच्छा आहे, " असें म्हटलें असता पुनः सूत म्हणाला—" कर्मयोग च वक्ष्यामि यथा विष्णुविभाषितम् । ज्ञानयोगसहस्राद्धि कर्मयोगः प्रशस्यते ॥ ५ ॥ कर्मयोगोद्भव ज्ञान तस्मात्तत्परम पदम् । कर्मज्ञानोद्भव ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः ॥ ६ ॥ तस्मात्कर्मणि युक्तात्मा तत्त्वमाप्नोति शाश्वतम् ।" अर्थ—विष्णूनीं जसा सांगितला आहे तसा कर्मयोग मी तुम्हाला सांगतों. सहस्रावधि ज्ञानयोगाहूनही कर्मयोग प्रशंसा केला जातो. ५. कारण ज्ञान कर्मयोगामुळें होणारें आहे व त्या ज्ञानामुळें तें परमपद प्राप्त होतें. याप्रमाणें ब्रह्म कर्मजन्य ज्ञानापासून होणारें आहे. कर्मांवाचून ज्ञान नाही. ६ यास्तव कर्मांमध्यें युक्तचित्त असलेला शाश्वत तत्त्वाला प्राप्त होतो इतकें सांगून पुनरपि "त्या कर्मयोगात आठ आत्मगुण प्राधान्येंकरून सस्थित आहेत १ सर्व भूतांवर दया, २ क्षमा, ३ आतुराचें रक्षण, ४ त्याचप्रमाणें लोकाची असूया न करणें, ५ अनवांछ शौच, ६ आयासरहित कार्यांमध्यें शुभाचरण करणें, ७ उपार्जित द्रव्याविषयीं अकृपणता, व ८ परद्रव्य आणि परस्त्री याविषयी सर्वदा अस्पृहा, हे पुराणवेत्त्यांनी आठ आत्मगुण सांगितले आहेत. नंतर या असल्या आत्मगुणयुक्त कर्मयोगाविषयी असें म्हटलें आहे —"अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधक ॥११॥ कर्मयोग विना ज्ञान कस्यचिन्नेह दृश्यते ।" अर्थ—हाच क्रियायोग ज्ञानयोगाचा साधक आहे. कर्मयोगावाचून ज्ञान येथें कोणालाही झालेलें दिसत नाही यावरून कर्मयोग स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहे, तें ज्ञानयोगाचें अंग नव्हे, असें जें रहस्यकारांना रहस्यात वारंवार म्हटलें आहे, तें अप्रामाणिक आहे. असो, त्यानंतर कर्मयोगाचें स्वरूप असें सांगितलें आहे.— " श्रुतिस्मृतिप्रोक्त धर्मांचें अनुष्ठान यत्नानें करावें, देवता, पितर, मनुष्य, भूतें व ऋषी यांचें प्रत्यहा यज्ञांनी तर्पण करावें. स्वाध्यायानें म्ह० ब्रह्मयज्ञानें ऋषींचें तर्पण करावें, होमाच्या योगानें देवांचें तर्पण करावें, श्राद्धाच्या योगानें पितृतर्पण करावें, अन्नदानानीं मनुष्यांचें म्हणजे अतिथींचें तर्पण करावें व बलिदानानीं इतर हीन प्राण्यांचें तर्पण करावें. पांच प्रकारचे हिंसादोष घालविण्याकरिता हे पांच यज्ञ सांगितलेले आहेत. उखळ-मुसळ, पाटावरवंटा, चूल, पाणी भरून ठेवण्याचें पात्र व केरसुणी हीं गृहस्थाच्या घरांतील पांच हिंसास्थानें आहेत. त्यांच्यामुळें गृहस्थ स्वर्गास जात नाहीं म्हणून त्याच्या पापाचें परिमार्जन करण्यासाठीं पांच यज्ञ सांगितलेले आहेत. गर्भाधानादि जे तीस संस्कार सांगितलेले आहेत त्यांना युक्त असलेलाही जो पुरुष वरील आठ आत्मगुणांना रहित असतो तो मोक्षाला समर्थ नसतो तस्मात् आत्मगुणांना युक्त होऊन वेदोक्त कर्म करावें स्वतः त्या धनानें गोब्राह्मणाचें सर्वदा हित करावें दानें, पूजेचे उपचार, व्रतें, उपवास इत्यादिकांच्या योगानें यथाविधि सर्व देवमय शिवाचें पूजन करावें. कारण ब्रह्मा, विष्णु, रुद्र, सूर्य, वसु, इत्यादि या सर्व अनादि, ज्ञान, सूक्ष्म, अव्यक्त, सनातन, जगन्मूर्ति शंभुदेवाच्या विभूती आहेत " इत्यादि प्रकारें कर्मयोगाचें स्वरूप सांगून शेवटीं— " इति क्रियायोगपरायणस्य वेदान्तशास्त्रस्मृतिवत्सलस्य । विकर्मभीतस्य सदा न किंचित्प्राप्तव्यमस्तीह परे च लोके ॥ २६ ॥ " असा उपसंहार केला आहे. याप्रमाणें क्रियायोगामध्यें परायण असलेल्या, वेदान्तशास्त्राच्या स्मृतींविषयी प्रेम बाळगणाऱ्या व सदा निषिद्ध कर्माला भ्यालेल्या पुरुषाला या लोकीं किंवा परलोकीं काही एक प्राप्तव्य नसतें. या

कर्मयोगाच्या प्रशंसेप्रमाणेंच पुढें ठिकठिकाणीं सांख्ययोगाचेंही वर्णन आहे. शिवाय १६७ व्या अध्यायांत मार्कंडेयाला आपल्या मंत्रा सांगत असतांना "अहं सांख्यमहं योगोऽप्यहं तत्परम पदम्। अहमिज्या क्रिया चाहमहं विद्याधिपः स्मृतः॥" ५६ असें म्हटलें आहे. त्यावरून भगवानांनीं सृष्टीच्या आरंभीं सांगितलेला योग केवळ कर्मयोग नसून भागवताच्या आठव्या स्कंधांत म्हटल्याप्रमाणें 'सांख्ययोगक्रियारूप' आहे, हें निर्विवाद सिद्ध होतें. अर्थात् आचार्यांनी या श्लोकाच्या व्याख्यानांत 'अध्यायद्वयेनोक्त योग' असें जें म्हटलें आहे तेंच अगदीं युक्त आहे.

पण यावर 'गीतेंत यतीचाही धर्म सांगितला आहे' असें 'यतीनां चापि यो धर्मः स हरिगीतासु कथितः' यावरूनच सिद्ध होतें, असें कोणी म्हणेल म्हणून रहस्यकार म्हणतात—"परंतु सांख्य व योग या दोन निष्ठांची परंपरा जरी एक नसली तरी कर्मयोगाच्या म्हणजे भागवत धर्माच्या निरूपणांतच सांख्य किंवा संन्यासनिष्ठेच्या निरूपणाचा पर्यायानें समावेश होत असल्यामुळें (गी. र. पृ. ४६५.) भगवद्गीतेंत यतिधर्म म्ह० संन्यासधर्मही वर्णिला आहे, असें वैशंपायनानें म्हटलें आहे." एकूण भागवतधर्मांत पर्यायानेंच का होईना पण सांख्य–संन्यास निष्ठेचा समावेश होतो, एवढें तरी रहस्यकार येथें म्हणतात हें भाग्यच म्हणावयाचें! तथापि 'यतीनां चापि०' या वाक्याची ही व्यवस्था समाधानकारक नाहीं. यतीचा धर्मही हरिगीतेंत या नुसता सांगितला आहे, असें वैशंपायन जनमेजयास नारायणीयधर्मांतच सांगत असतांना संन्यासधर्माचा कर्मयोगाच्या निरूपणांत पर्यायानें किंवा साहजिकरीत्या समावेश होऊन जातो हें म्हणणें किती 'स्टपष्टीत' आहे याचा विचार वाचकांनीच करावा. "सांख्य+निष्कामकर्म=कर्मयोग हें समीकरण" काग दावर जरी सांगता आलें (गी. र. पृ. ४६७) तरी युक्तिसिद्ध नाहीं. कारण सांख्य म्ह० संन्यास व निष्काम कर्म याचें समीकरण आचरणांत येणार कसें? पण गीतारहस्य हें नुसतें कल्पनाप्रधान असल्यामुळें त्यांत शक्याशक्यतेचा फारसा पर्वाच केलेला दिसत नाहीं! "मनुस्मृतींत सहाव्या अध्यायांत प्रथम यतीच्या संन्यासाश्रमाचा धर्म सांगितल्यावर त्याचा विकल्प या नात्यानें 'वेदसंन्यासिकाचा कर्मयोग' या नावानें गीतेंतील किंवा भागवतधर्मांतील कर्मयोगाचें वर्णन असून 'निःस्पृहपणानें स्वकार्य करीत राहण्यानें शेवटीं परमसिद्धि मिळते' असें स्पष्ट म्हटलें आहे व त्यावरून कर्मयोग मनूसही मान्य होता असें उघड दिसून येतें. इतर स्मृतिकारांसही हा मान्य होता" पृष्ठ ६६६. रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणें मनुस्मृतींत यतीचा व वेदसंन्यासिकाचा धर्म सांगितला आहे, हा गोष्ट खरी, पण वेदसंन्यासिकाचा धर्म हाच गीतेंतील किंवा भागवत धर्मांतील कर्मयोग आहे, या म्हणण्यास मुळीच आधार नाहीं. मनुस्मृतीच्या सहाव्या अध्यायांत 'एष धर्मोऽनुशिष्टो वो यतीनां नियतात्मनां। वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगं निबोधत' ८६ म्ह० कुटीचक, बहूदक, हंस व परमहंस या चार प्रकारच्या यतीचा हा साधारण धर्म तुम्हाला सांगितला. आतां वेदसंन्यासिकाचा म्ह०कुटीचकनावाच्या विशेषयतीचा असाधारण कर्मयोग म्ह० कर्मसंबंध ऐका, असें म्हणून ८७ व्या श्लोकांत चारी आश्रम गृहस्थापासून झालेले आहेत, असें म्हटलें आहे. या चारी आश्रमाचें यथाशास्त्र क्रमानें सेवन केलें असतां ते आश्रमच ब्राह्मणाला परम गतीप्रत पोंचवितात ८८. गृहस्थाश्रम इतर आश्रमाचें पोषण करीत असल्या-

मुळें सर्वांत श्रेष्ठ ८९, जशा सर्व नद्या व नद समुद्रामध्यें स्थिर होतात त्याप्रमाणें सर्व आश्रम गृहस्थापाशीं अवस्थित होतात. ९० या चारी आश्रमांच्या द्विजांनीं दशलक्षणक धर्माचें प्रयत्नानें सेवन करावें ९१ संतोष, क्षमा, दम, अस्तेय, शौच, इंद्रियनिग्रह, शास्त्रज्ञान, आत्मज्ञान, सत्य व अक्रोध, हें दशक धर्मलक्षण आहे ९२ जे ब्राह्मण धर्माच्या या दहा लक्षणांचें अध्ययन करितात, व आत्मज्ञानाला उपकारक होण्यासाठीं त्याचें अनुष्ठान करितात, ते परम गतीला पोंचतात ९३ या दशलक्षणक धर्माचें शांत मनानें अनुष्ठान करणाऱ्या द्विजानें गृहस्थाश्रमांतच यथाविधि उपनिषदाचें गुरुमुखानें श्रवण करून देव, पितर व ऋषि यांच्या ऋणांतून मुक्त होऊन संन्यास करावा ९४ असें वर्णन करून “ संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन्। नियतो वेदमभ्यस्य पुत्रैश्वर्ये सुखं वसेत्” ९५ असें विधान केलें आहे त्याचा अर्थ–गृहस्थाला अनुष्ठान करण्यास योग्य असलेल्या अग्निहोत्रादि सर्व कर्मांचा परित्याग करून प्राणायामादिकांच्या योगानें अज्ञात पापाचा नाश करून, इंद्रियांचा निग्रह करून, उपनिषदांचा अभ्यास करीत पुत्राच्या गृहांत त्यानें दिलेल्या अन्न वस्त्रादिकांवर उपजीविका करीत सुखानें रहावें हाच तो वेदसंन्यासिक किंवा कुटीचक यांचा असाधारण धर्म असून तोच मानण्याची प्रतिज्ञा वर ८६ व्या श्लोकांत केली आहे नंतर–“ एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकर्मपरमोऽस्पृहः । संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ” ९६ याप्रमाणें अग्निहोत्रादि गृहस्थकर्मांचा त्याग करून आत्मसाक्षात्कार रूप जें स्वकार्य त्यालाच प्रधान मानून स्वर्गादिकांविषयीं निःस्पृह होऊन संन्यासानें पापाचा नाश करून द्विज ब्रह्मसाक्षात्कारानें मोक्षरूप परमगतीला प्राप्त होतो यावरून रहस्यकार आपल्या सिद्धान्ताला ज्याचा आधार दाखवितात तोच मूळ ग्रंथ त्यांच्या विरुद्ध कसा असतो व आचार्यांच्या भाष्याला तोच किती अनुकूल असतो, हें वाचकांच्या सहज लक्षांत येईल सांप्रदायिक दृष्टि सोडल्याचाच हा परिणाम आहे ८६ व्या श्लोकांतील ‘कर्मयोग’ हा शब्द व ९६ व्या श्लोकांतील ‘स्वकर्मपरम ’ हा शब्द पाहतांच रहस्यकार मनु आपल्यालाच अनुकूल आहे, असें समजले पण ‘ वेदसंन्यासिकानां ’ ८६ ‘ संन्यस्य सर्वकर्माणि ’ ९५ ‘ एवं संन्यस्य कर्माणि ’ ९६ या शब्दांकडे त्यांनीं मुळींच पाहिलें नाहीं एकंदरींत रहस्यकारांची शास्त्रीय ग्रंथ लिहिण्याची पद्धति अपूर्व खरी !!

पुढें इतर स्मृतिकारांचाहि असाच आशय आहे, असें म्हणून त्यांनीं गीतारहस्याच्या ६६ ते ६३ पृष्ठाचा जो हवाला दिला आहे तो पाहतां नृसिंहपुराण, हारीतस्मृति व योगवासिष्ठांतील “यथाश्वा रथहीनाश्च रथाश्चाश्वैर्विना यथा। एवं तपश्च विद्या च उभावपि तपस्विनः। यथान्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतम्। एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महत्॥ द्वाभ्यामेव हि पक्षाभ्यां यथा वै पक्षिणां गतिः। तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्॥” हीं वचनें आढळतात पण त्यावरून रहस्यकार म्हणतात तसलाच कर्मयोगरूप ज्ञानकर्मसमुच्चय गीता भागवत धर्म किंवा मनु इत्यादिकांसही मान्य आहे, हें कसें ठरतें ? आणि असलाच कर्मयोग त्या सर्वांस मान्य होता हें जर खरें आहे तर रहस्यकारापूर्वी आचार्यादि जे मोठमोठे अनेक पंडित झाले त्यांना तो कसा दिसला नाहीं ? तो ना दिसत असूनहि त्यांनी–त्यांतील एखाद्या ...नीं–सुद्धां विपरीत कां प्रतिपादन करण्यांत त्यांना फायदा काय होता ? लोकांना धरी मार्गाला न लावतां त्यांना उन्मार्गाला लावण्यासाठींच त्यांचा जन्म होता की काय

पण ज्या अर्थी प्राचीन पंडितांपैकी कोणीच रहस्यकाराच्या कर्मयोगास अनुकूल नाहीत त्या अर्थी ' त्यजेदेकं कुलस्यार्थे ' या न्यायानें एकट्या रहस्यकाराचाच कर्मयोग काल्पनिक आहे, असें म्हणावें लागतें. वरील वचनाचा भावार्थ इतकाच कीं, रथाला घोड्यांची व घोड्यांना रथाची, अन्नाला मधाची व मधाला अन्नाची जशी गरज असते त्याप्रमाणें ज्ञानाला तपाची व तपाला ज्ञानाची गरज असते. पक्ष्याला एकाच पंखानें उडतां येत नाहीं, तर दोन्ही पंखांनीच तो आकाशांत उडून जातो त्याप्रमाणें नुसत्या ज्ञानानें किंवा नुसत्या कर्मानें ब्रह्म प्राप्त होत नाहीं, तर ज्ञान व कर्म यांच्या योगानेच ब्रह्मप्राप्ति होते. पण यावरून रहस्यकार म्हणतात तसला म्ह० ज्ञानोत्तर ज्ञानी पुरुषानें आमरणान्त सांसारिक कर्में केलीं पाहिजेत, अशा स्वरूपाचा कर्मयोग कसा सिद्ध होतो? वरील श्लोकांत तप व ज्ञान आणि कर्म व ज्ञान या दोन्हींची आवश्यकता आहे, असें म्हटलें आहे व तें बरोबरही आहे. कारण कर्म,चित्त-शुद्धि, विरक्ति वगैरे पूर्व तयारी होण्यासाठी आहे व ज्ञान आत्म्याचें स्वरूप साक्षात् कळण्यासाठी आहे. म्हणून ' तावत्कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ' भा. महापुराण ११. २०.९ किंवा खुद्द गीतेंतच म्हटल्याप्रमाणें 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ' ६.३. कर्म ज्ञानाची योग्यता प्राप्त करून देणारें आहे, याबद्दल कोणाचाच वाद नाहीं. पण रहस्यकार तेवढ्यानें संतुष्ट होत नाहींत. ते म्हणतात—"पण योगवासिष्ठावरील टीकाकार संन्यास-मार्गीय पडल्यामुळें पक्ष्याच्या दोन पंखांची उपमा स्पष्ट असताहि ज्ञान व कर्म हीं दोन्ही युगपत् म्ह० एकाकालीं विहित नाहींत,असा त्यांना अखेर आपल्याच पदरचा शेरा दिला आहे. परंतु हा अर्थ ओढाताणीचा,क्लिष्ट व सांप्रदायिक आहे,हें टीकेवाचून मूळ ग्रंथ सरळ वाचणारास कोणाच्याही लक्षांत येईल." वरील श्लोकाचा सरळ अर्थ " दोन पंखांनीं पक्ष्याची जशी गति होते तशी ज्ञान व कर्म यांच्या योगानें शाश्वत ब्रह्म प्राप्त होतें." असा आहे. त्यांत ब्रह्मप्राप्तीला ज्ञान व कर्म या दोन्ही उपायांची गरज आहे एवढेंच विवक्षित आहे त्यांचें एकाच वेळीं अनुष्ठान करावें का क्रमानें याचा त्यावरून कांहीं बोध होत नाहीं.अशा वेळीं न्यायाचाच आश्रय करणें उचित होय. न्याय कसा आहे तें मागें आचार्यांनीच सांगितलें आहे. पृ. ४७ पहा. अर्थात् टीकाकारांनीं जो अर्थ केला आहे तो न्याय्य आहे. रहस्यकाराच्या अर्थाप्रमाणें न्यायाला सोडून नाहीं. मन्वादिकांना मान्य असलेला कर्मयोग ज्ञानसाधनभूत आहे. ज्ञानोत्तर नव्हे अर्थात् रहस्यकारांना या सबधानें सर्व गीतारहस्यांत वारंवार जें लिहिलें आहे तें सर्व वैदिक संप्रदायाला सोडून, अतएव अग्राह्य आहे.

संप्रदायावर रहस्यकाराचा मोठा रोष दिसतो. गीतारहस्यांत त्यांनीं संप्रदाय व सांप्रदायिक यांच्याविषयीं अतिशय अनादरानें व त्वेषानें लिहिलें आहे. पण या श्लोकांत स्वतः भगवानच योगाचा संप्रदाय सांगत आहेत, एवढें एक बरें आहे. नाहीं तर रहस्यकारांनीं संन्यासमार्गीयावर याहीपेक्षां अधिक भडिमार केला असता. कारण स्वतः ची मस्तीच समजून करून घेऊन संन्यासमार्गावर वेळीं अवेळीं घसरण्यास ज्यांना कमी केलें नाहीं ते संप्रदायाचें गीतेंत जर मुळीं नावच नसतें तर बिचाऱ्या संन्यासमार्गावर किती घसरले असते याची काही कल्पनाही होत नाहीं कारण " जो निष्कामकर्मयोग संहिता, ब्राह्मणें, उपनिषदें, धर्मसूत्रें, मनु-याज्ञवल्क्यस्मृति, महाभारत, भगवद्गीता, योगवासिष्ठ व अखेर तत्त्व-सारायण वगैरे ग्रंथांत प्रतिपादिला आहे तो श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित नाहीं, आणि केवळ

संन्यासमार्गच कायतो श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित होय, असें म्हणणेंहा सर्वांशी निर्मूल होय " पृ. ३६३ असें रहस्यकार निःशंकपणें म्हणतात. पण त्यास आमचा येथें एवढाच प्रश्न आहे कीं, कर्मयोग श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित नाहीं, व संन्यासमार्गच कायतो श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित होय, असें म्हणतें कोण? नुसत आपण संहिता, ब्राह्मणें वगैरे प्रमाणग्रंथांत निष्कामकर्मयोग (रहस्यकार समजतात तसला) आहे का काय हा प्रश्न बाजूला ठेवून गीतेपुरताच विचार करू या. गीतेंत निष्कामकर्मयोग सांगितलेला नाहीं, संन्यासच कायतो सांगितला आहे, असें शंकराचार्य म्हणतात कीं काय? भाष्य व त्याचा सरळ अर्थ वाचकांच्या पुढें आहे, त्यांत आचार्यांचें असें एक तरी वाक्य आहे कीं काय तें पहा व नाहीं अशी आपली पूर्ण खात्री करून घेऊन मग रहस्यकाराच्या संन्यासमार्गी टीकाकारांवरील असल्या विपरीत मिथ्या आरोपांची योग्यता किती आहे तें आप यांनीच ठरवा. (मागें पृ. ७ पहा.) संहिता, ब्राह्मणात्मक सर्व वेद, सर्व स्मृतिग्रंथ, सूत्र, योगवासिष्ठ, इत्यादि सर्व प्रमाणग्रंथांत कर्मयोग व ज्ञान हीं दोन्ही सांगितलीं असून कर्मयोग चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानाचें साधन आहे, असाच घोष केला आहे. पण तो रहस्यकारांना पटला नाहीं, हा आचार्यांचा अपराध नव्हे असो. आतां संप्रदायाचें प्रकरण चालू असल्यामुळें संप्रदाय म्ह० काय त्याचा थोडक्यांत विचार करतां—श्रीमच्छंकराचार्यांनीं केनोपनिषदाच्या पदभाष्यांत 'इति शुश्रुम पूर्वेषां ये नस्तद्व्याचचक्षिरे' (खंड १ क० ३) या वाक्याला 'इत्येवं सर्वात्मनः सर्वविशेषरहितस्य चिन्मात्रज्योतिषो ब्रह्मत्वप्रतिपादकस्य वाक्यार्थस्य आचार्योपदेशपरम्परया प्राप्तत्वमाह इति शुश्रुमेत्यादि' असें अवतरण दिलें आहे त्याचा अर्थ—सर्वविशेषशून्य चिन्मात्रज्योति सर्वात्म्याचें ब्रह्म व प्रतिपादन करणारें तें पद वाक्य त्याचा अर्थ याप्रमाणें आचार्यांच्या उपदेशाच्या परंपरेनें प्राप्त झाला आहे, असें 'इति शुश्रुम०' इत्यादि वाक्य सांगतें अर्थात् आचार्यांच्या वाक्यार्थोपदेशाची परंपरा हाच संप्रदाय होय. केनोपनिषदाच्या वाक्यभाष्यांतही वरील श्रुतिवचनाचें व्याख्यान करतांना भाष्यकार म्हणतात— "ये नस्तद्ब्रह्मोक्तवन्तस्ते नित्यमेवागमं ब्रह्मप्रतिपादकं व्याख्यातवन्तः । न पुनः स्वबुद्धिप्रभवेण तर्केणोक्तवन्तः । इत्यागमपारम्पर्याविच्छेदं दर्शयति विद्यास्तुतये । तर्कस्त्वनवस्थितो भ्रान्तोऽपि भवतीति ॥" म्ह० 'ज्यांनी आम्हाला तें ब्रह्म सांगितलें त्यांनी सुद्धां ब्रह्मप्रतिपादक नित्य आगमाचेंच व्याख्यान केलें. आपल्या बुद्धीनें उत्पन्न केलेल्या तर्कानें कांहीं एक सांगितलें नाहीं,' असें सांगून ही श्रुति आगमपरंपरेचा अविच्छेद विद्येच्या स्तुतीकरितां दाखवीत आहे. कारण तर्क तर कदाचित् भ्रांतिजन्य व प्रायः अनवस्थित असतो. (केनो० भाष्यार्थ पृष्ठ ३६, ३७ पहा.)

मुण्डकोपनिषद्भाष्याच्या अगदीं आरंभींच 'अस्याश्च विद्यासंप्रदायकर्तृपारम्पर्यलक्षणसंबन्धमादावेवाह स्वयमेव स्तुत्यर्थम् ।' म्ह० या उपनिषदाच्या स्तुतीकरितां विद्येचा संप्रदाय—आचार्योपदेशपरंपरा—चालविणाऱ्या पुरुषांचा परंपरागत संबंध स्वतः श्रुतिच आरंभींच सांगत आहे असें म्हणून ब्रह्मा, अथर्वा, अंगी, भारद्वाज सत्यवाह, अंगिरस, शौनक अशी शिष्याचार्य परंपरा सांगितली आहे.

बृहदारण्यकाच्या दुसऱ्या अध्यायाच्या शेवटीं जो वंशब्राह्मण आहे त्यांतील 'वंश' या शब्दाचें व्याख्यान करतांना 'आचार्यपरंपराक्रम' असें आचार्यांनी म्हटलें आहे तसेंच

त्या भाष्याच्या अगदीं आरंभीं त्याच वशिष्ठांना 'ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्यः' असें विशेषण दिलें आहे.

ज्या संप्रदायाला रहस्यकार सदोष व म्हणूनच टाकाऊ समजतात त्या संप्रदायाला सोडून शास्त्रार्थाचा निश्चय करणाराला उद्देशून आचार्यांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेच्या तेराव्या अध्यायाच्या 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' या दुसऱ्या श्लोकावरील भाष्यात असे उद्गार काढले आहेत. 'आत्महा स्वयं मूढोऽन्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वाच्छ्रुतहानिमश्रुतकल्पनां च कुर्वन्। तस्मादसंप्रदायवित्सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः॥' म्ह० आत्म्याविषयीं अन्यथा कल्पना करणारा आत्महा आत्मघाती शास्त्रार्थसंप्रदायरहित असल्यामुळें श्रुतार्थांचा त्याग व अश्रुत अर्थांची कल्पना करीत होत्साता मोहित झालेलाच असतो व दुसऱ्यानाही मोहित करतो. यास्तव सर्वशास्त्रवेत्ताही संप्रदायवेत्ता जर नसेल तर एखाद्या मूर्खाप्रमाणेंच त्याची उपेक्षा करावी. यावरून आचार्य संप्रदायाला किती महत्त्व देतात,तें व्यक्त होतें.आता आचार्यांचा संप्रदाय कोणता तें पाहू.संप्रदाय या शब्दाचा अर्थ याप्रमाणें निश्चित झाल्यावर आचार्यांचा संप्रदाय कोणता, हा प्रश्न पुढें येतो. रहस्यकारांच्या मतें निवृत्तिपर वैदिक संन्यासधर्म हा आचार्यांचा संप्रदाय आहे.(गी.र पृष्ठ१३ओळ१९पहा). पण आम्हीं त्याचा संप्रदाय—नारायण, ब्रह्मा, ब्रह्मपुत्र वसिष्ठ, वसिष्ठपुत्र शक्ति, शक्तीचा पुत्र पराशर, पराशराचा पुत्र व्यास, व्यासाचा पुत्र शुक, शुकाचार्यांचे शिष्य गौडपादाचार्य, त्यांचे शिष्य गोविंदपूज्यपाद व त्यांचे शिष्य शंकराचार्य—असा आहे, असें समजतों. वसिष्ठ हे निवृत्तिमार्गाचे उपदेशक असून त्यांनीं आपल्या पुत्राला त्याचा उपदेश केला. त्यानंतर शुकाचार्यांपर्यंत पुत्राची परंपरा चालली व त्यानंतर शिष्याची परंपरा चालली. अर्थात् आचार्यांना ज्या मार्गाचें ज्ञान संप्रदायानें प्राप्त झालें होतें तो मार्ग व्यासांना अभीष्ट होता. किंबहुना व्यास हे त्याचे प्रवर्तक होते. त्यामुळें आचार्यांचा व व्यासांचा संप्रदाय एकच असून व्यासांनीं 'द्वाविमावथ पन्थानौ यत्र वेदाः प्रतिष्ठिताः। प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो निवृत्तश्च विभावितः'—ज्यामध्यें वेद प्रतिष्ठित आहेत असे हे दोन मार्ग आहेत. एक प्रवृत्तिलक्षण धर्म व दुसरा निवृत्त मार्ग, असें आपल्या पुत्राला अगदीं निश्चित सांगितलें आहे. त्याला अनुसरूनच आचार्यांना प्रस्थानत्रयावर भाष्य लिहिलें आहे आणि स्वसंप्रदायप्रवर्तक व्यासांना त्यांना आपल्या भाष्यांत 'वेदाचार्य' असें वारंवार म्हटलें आहे. तस्मात् आचार्यांचा वैदिक संप्रदाय असून स्वतः व्यासही त्याच संप्रदायाचे होते. त्यामुळें त्या दोघांच्या मतांत व सिद्धान्तांतही भेद असण्याचा संभव नाहीं.

पण यावर कोणी असें म्हणेल कीं मग त्याच न्यायानें रामानुजादिकांचेही संप्रदाय वैदिकच आहेत, असें म्हटलें पाहिजे आणि तेव्हां जर वैदिक तर आचार्यांच्या व त्यांच्या सिद्धान्तांत फरक का पडतो? संप्रदाय जर एक म्हणजे वैदिक तर सिद्धान्तही एकच असला पाहिजे; कोणी अद्वैती तर कोणी द्वैती, कोणी विशिष्टाद्वैती तर कोणी शुद्धाद्वैती असा सिद्धान्तभेद असणें योग्य नाहीं. तर त्याचें उत्तर थोडक्यांत असें—रहस्यकारानींच २१ व्या पृष्ठावर म्हटल्याप्रमाणें त्यांच्या सिद्धान्तांत जो भेद आहे तो साध्याविषयीं आहे. साधनाविषयीं नाहीं. ईश्वर, जीव व जगत् यांचा परस्पर संबंध, त्यांचें स्वरूप व मोक्षावस्थेचें स्वरूप याविषयींच मुख्यतः मतभेद आहे. साधनाविषयीं त्यांचा प्रायः एकवाक्यता

यही असते तें गीतारहस्यावरूनच सिद्ध होतें 'कर्मनिष्ठा ही ज्ञाननिष्ठेची निष्पादक आहे, स्वतन्त्र नव्हे, असा रामानुजाचार्यांनाही निर्णय केला आहे चातुर्वर्ण्याचीं स्वधर्मोक्त सांसारिक कर्में आमरणान्त करणें, हा पक्ष गौण ठरतो व त्यामुळें गीतेचें रामानुजीय तात्पर्यही एक प्रकारें कर्मसंन्यासपर आहे,' इत्यादि त्याचप्रमाणें पुढें द्वैती संप्रदायाचें मत असें सांगितलें आहे–'निष्कामकर्माची महती गीतेंत जरी वर्णिली असला तरी निष्काम कर्म हें साधन असून भक्ति ही अखेरची निष्ठा होय भक्ति सिद्ध झाल्यानंतर कर्म केलें काय आणि न केलें काय त्यांत कांहीं विशेष नाहीं' पुढें वल्लभसंप्रदायाविषयीं असें म्हटलें आहे–' भक्ति आणि त्यातल्यात्यातही घरदार सोडून देऊन केवळ निवृत्तिपर पुष्टिमार्गीय भक्ति हेंच सर्व गीतेचें तात्पर्य होय '(गी र पृ १६-१७)

त्यानंतर निंबार्क व ज्ञानेश्वर यांचाही निवृत्तीकडेच ओढा असल्याचें दाखवून (१७ १८) शेवटी 'सारांश गीतेंत उपदेशिलेला प्रवृत्तिपर कर्ममार्ग गौण म्हणजे केवळ ज्ञानाचें साधन ठरवून आपापल्या संप्रदायांत जें जें तत्त्वज्ञान आणि त्याबरोबरच मोक्षदृष्ट्या अखेरचें कर्तव्य म्हणून जे जे आचार वाणले आहेत ते तेच गीतेंत प्रतिपाद्य आहेत असा गीताध्यायीं निश्चय केला आहे भगवद्गीतेंत कर्मयोग प्रधान मानिला आहे, असें कोणीच म्हणत नाहीं,' (गी र पृ १९) असें म्हटलें आहे

या सर्व उताऱ्यावरून निवृत्तिच मोक्षाचें साधन आहे याविषयीं शंकराचार्यांपासून तों ज्ञानेश्वरमहाराजांपर्यंत कोणाचाच वाद नाहीं त्याचप्रमाणें ज्ञानानेच मोक्ष होतो, 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं' याविषयींही त्यांचा वाद नाहीं, ही गोष्ट ठरते अर्थात् आचार्यांच्या दोन मुख्य सिद्धान्ताविषयीं कोणाचाच वाद नाहीं ज्ञानाचें मुख्य साधन कोणतें या विषयीं मात्र बराच सांप्रदायिक लोकांनीं आपापल्या रुचीप्रमाणें निर्णय केला आहे आश्चर्य करायचें निष्काम कर्म, ध्यानयोग, आश्रमसंन्यास, भक्ति क्षराक्षरादि विचार इत्यादि सर्व किंवा यांतील प्रत्येक ज्ञानाचीं साधनें आहेत, असें म्हणतात वैष्णव भक्तालाच ज्ञानाचें साधन समजतात व ज्ञानेश्वरमहाराज ध्यानयोगालाच 'पंथराजु' म्हणतात आतां यांतील व्यापक दृष्टि कोणती व संकुचित दृष्टि कोणती याचा विचार आम्ही करीत नाहीं तो वाचकांनीच करावा पण 'वैष्णव भक्त होते म्हणून त्यांना भक्तीला महत्त्व दिलें, ज्ञानेश्वरमहाराज योगी होते म्हणून त्यांना योगाचेंच वर्णन केलें,' हें जर खरें आहे तर गीतारहस्यकार स्वतः लौकिकप्रवृत्तिप्रधान होते, म्हणून त्यांना लौकिक प्रवृत्तीला प्रतिपाद्य ठरविलें, असें समजण्यास काय हरकत आहे? कारण रामानुजादिक वैदिक संप्रदायाचेच असूनही त्यांना नमें वेद–उपनिषदें, ब्रह्मसूत्रें व गीता यांत आपापल्या रुचीप्रमाणें विशिष्टाद्वैत व भक्ति यांचेंच वर्णन केलें आणि त्यांनाच महत्त्व दिलें त्याचप्रमाणें शुद्ध द्वैत, शुद्धाशुद्धाद्वैत इत्यादि इतर वैदिक सांप्रदायिकांनाही आपापल्या रुचीप्रमाणें शुद्ध द्वैत, शुद्धाद्वैत इत्यादि सिद्धान्त ठरविले आहेत पण ते सर्व शास्त्रीय मार्गानेंच ठरविले आहेत शास्त्रीय मार्गाला सोडून ठरविलेले नाहींत म्हणून त्यांच्याशीं आमचा विरोध नाहीं तर मतभेद आहे आचार्यांनीं माण्डूक्योपनिषदावरील गौडपादीय कारिकांतील 'स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम्। परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते' ॥ ३-१७ ॥ माण्डू० भाष्य पृ १७६ या कारिकेवरील भाष्यांत "तैरन्यो यविरोधिभिरस्मदीयोऽयं वैदिक

सर्वानन्यत्वादात्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते यथा स्वहस्तपादादिभिः ” ‘ त्या परस्परांशीं विरोध करणाऱ्या द्वैती वाद्यांशीं आमचा हा वैदिक आत्मैकत्वदर्शनपक्ष, त्या सर्वांशीं अनन्य असल्यामुळें, विरोध करीत नाहीं. प्रत्येक पुरुष हस्त-पादादी अवयवांशीं अनन्य असल्यामुळें जसा त्याच्याशीं विरोध करीत नाहीं त्याप्रमाणें,’ असें सांगितलें आहे. सारांश आचार्यांचा संप्रदाय वैदिक आहे. म्हणूनच त्यांनीं प्रवृत्तिमार्गांतील सर्व साधनांचा संग्रह करून त्या सर्वांचें साध्य निवृत्ति व ज्ञान हें व्यासादिकांच्या संप्रदायाला अनुसरून ठरविलें आहे. रामानुजादि सर्व संप्रदायप्रवर्तकांचा तत्त्वाच्या बाबतींत जरी शंकराचार्यांशीं मतभेद असला तरी निवृत्ति व ज्ञान या मोक्षसाधनाविषयीं मतभेद नाहीं, ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे; आणि त्यामुळेंच तो निरपवाद वैदिक सिद्धान्त आहे, असें आम्ही समजतों.

संप्रदाय सदोष कीं निर्दोष ? संप्रदाय म्हणजे काय व आचार्यांचा संप्रदाय कोणता, या प्रश्नाचा विचार केल्यावर आतां संप्रदायाला धरून एखादा ग्रंथ लावणें, यांत कांहीं दोष आहे कीं काय याचा आपण विचार करूं. वैदिक संप्रदायाला धरूनच शास्त्रार्थविचार केला पाहिजे; असा सर्व वैदिकांचा आग्रह आहे. कारण ते तर्काला अप्रतिष्ठित समजतात. तर्क पुरुषाच्या कल्पनाशक्तीवर अवलंबून असतात. ज्याची कल्पनाशक्ति जितकी तीव्र असेल तितका तो अधिक सूक्ष्म तर्क करूं शकतो. त्यामुळें एखाद्या पुरुषानें केलेला तर्क नेहमींच अबाधित राहूं शकत नाहीं. तर त्याहून अधिक तीव्र कल्पनाशक्तीचा मनुष्य त्याच्या तर्काला तर्काभास करूं शकतो. त्यामुळें कोणताही तर्क टिकत नाहीं. पण आगमपरंपरेनें आलेला शास्त्रार्थ नेहमीं एकरूप रहात असल्यामुळें तो तर्काप्रमाणें बाधित होत नाहीं. यास्तव अनेक आचार्यांच्या परंपरेनें प्राप्त झालेला शास्त्रार्थच निर्दोष असतो, असें वैदिकांचें त्याविषयीं म्हणणें असतें, व तें सयुक्तिकही आहे. कारण परंपरेनें प्राप्त झालेल्या ज्ञानामध्यें पुरुषाच्या बुद्धिदोषामुळें वैगुण्य येण्याचा संभव नसतो. कारण प्रत्येक आचार्य आपल्या शिष्यास आगमाचा जो उपदेश करतो तो त्याला त्याच्या आचार्यानें जसा केलेला असतो तसाच करतो. त्याच्या विपरीत करीत नाहीं. म्हणून सांप्रदायिक शास्त्रार्थज्ञान दीर्घकालपर्यंत एकरूप असतें. पण संप्रदायाला सोडून जे विचार करतात त्यांना आपल्या बुद्धीवर सर्व भार टाकून विचार करावा लागतो. त्यामुळें बुद्धिदोषामुळें तत्त्वार्थ न कळण्याचा पुष्कळ संभव असतो. म्हणून संप्रदायाला सोडून शास्त्रार्थांचा विचार करणाऱ्या पुरुषांचें प्रायः ऐकमत्य होत नाहीं. त्यांना नेहमी मतभेदांचा आश्रय करावा लागतो. संप्रदाय सोडून विचार करणाराला प्राचीन विचारी लोकांच्या अनुभवाचा मुळींच पाठिंबा नसतो. त्याला फार तर आपल्या सारख्याच दुसऱ्या एखाद्या असांप्रदायिकाच्या मताचा आधार घ्यावा लागतो. गीतारहस्यकारांनाही मि. बुक्स, मि. एम्. राधाकृष्णन् इत्यादिकांच्या मताचा आपल्या मताला पाठिंबा असल्याचें प्रस्तावनेंत पृ. १४ सांगितलें आहे. पण बुक्ससाहेबांचेंही गीतेविषयींचें मत असांप्रदायिक असल्यामुळें वैदिकांना प्रमाण वाटण्याचा संभव फारच थोडा आहे. गीतारहस्यकारांना भारतवर्षांतील एखादा प्राचीन तत्त्वज्ञाचा पाठिंबा नसावा व आपला हा कर्मयोग अपूर्व नाहीं, हें दाखविण्यासाठीं मि. बुक्ससारख्या आधुनिक पाश्चात्त्यांच्या मताचा हवाला द्यावयास लागावा, यावरूनच तो (कर्मयोग) किती अपूर्व आहे, तें स्पष्ट होतें.

रण त्याचे फळ अव्यय आहे (अहोपण कर्मफलाप्रमाणें या योगाचे फलही साध्य आहे त्यामुळें ते क्षयीच असण्याचा संभव आहे, असें कोणी म्हणेल म्हणून सांगतात-)—**अस्य सम्यग्दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षाख्यं फलं न हि व्येति**—या सम्यग्दर्शनानि ष्ठारूप म्ह० ज्ञाननिष्ठारूप योगाचे मोक्षसंज्ञक फल क्षीण होत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे—**च सः विवस्वान् मनवे प्राह**—आणि तो सूर्य मनूला हा योग सांगता झाला—**मनुः स्वपुत्राय आदिराजाय इक्ष्वाकवे अब्रवीत्**—मनु आपला पुत्र जो आदि राजा इक्ष्वाकु त्याला हा योग सांगता झाला [सृष्टीच्या आरंभीं मीं सांगितलेला हा योग सूर्यानें मनूला व मनून आपल्या इक्ष्वाकुपुत्राला सांगितला. इक्ष्वाकु हा सूर्यवंशांतील पहिला राजा आहे] १

एवं परंपराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—**एवं**—याप्रमाणें—**परंपराप्राप्त**—क्षत्रियांच्या परंपरेनें प्राप्त झालेल्या—**इमं**—या योगास—**राजर्षयः**—राजर्षि—**विदुः**—जाणते झाले त्यांनी या योगाचें अनुष्ठान केलें—**हे परंतप**—हे अर्जुना—**महता कालेन**—पण मध्यें पुष्कळ काल निघून गेल्यामुळें—**सः योगः**—तो योग—**इह**—यावेळीं—**नष्टः**—संप्रदायरहित झाला आहे २

एवमिति । एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो राजानश्च ते ऋषयश्च राजर्षयो विदुरिमं योगम् । स योगः कालेनेह महता दीर्घेण नष्टो विच्छिन्नसंप्रदायः संवृत्तो हे परंतप, आत्मनो विपक्षभूताः परे उच्यन्ते तान्शौर्यतेजोगभस्तिभिर्भानुरिव तापयतीति परंतपः शत्रुतापन इत्यर्थः ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—**एवं क्षत्रियपरंपराप्राप्तं इमं योगं**—याप्रमाणें क्षत्रियपरंपरेनें प्राप्त झालेल्या या योगाला—**राजर्षयः-राजानः च ते ऋषयः राजर्षयः विदुः**—राजर्षि म्ह० राजे व तेच ऋषि म्हणून राजर्षि, जाणत असत (याप्रमाणें क्षत्रियांच्या परंपरेनें अनादिकालापासून चालत आलेल्या या योगाला राजर्षि जाणत होते ऐश्वर्यसंपन्न असून सूक्ष्म अर्थ जाणण्यास समर्थ असणें हें राजर्षित्व होय)—**सः योगः**—तो योग—**इह महता दीर्घेण कालेन**—यावेळीं दीर्घ कालानें—**नष्टः-विच्छिन्नसंप्रदायः संवृत्तः**—नष्ट झाला म्ह० ज्याचा संप्रदाय-परंपरा तुटला आहे, असा

१ येथील 'योग नष्ट' याचा अर्थ 'योग नष्ट झाला' असा रहस्यकारांनी केला आहे पण तो बरोबर नाहीं कारण हा योग जर नष्ट झाला असता तर भाष्यामारखे ज्ञानी क्षत्रिय दिसले नसते वास्तव 'नष्ट' याचा 'नष्ट' असा अगदींच सरळ अर्थ न करितां आचार्यांप्रमाणें 'विच्छिन्नसंप्रदाय झाला' असा करणेंच उचित होय कारण तो योग स्वरूपतः नष्ट झाला नसून त्याचा पिता पुत्रसंप्रदाय विच्छिन्न झाला होता पण त्यानुरिथनाला धरून

झाला. [सांप्रतकाळीं मध्ये दीर्घकाल लोटल्यामुळे त्या योगाचा संप्रदाय अविच्छिन्न राहिला नाही. क्षत्रिय पित्याने आपल्या पुत्राला तो सांगावयाचा, त्याने आपल्या पुत्राला, अशी जी या योगाची परंपरा चालली होती ती आता राहिली नाही. ती परंपरा तुटली-]—हे परंतप—आत्मनः विपक्षभूताः परे उच्यन्ते—आपल्या प्रतिपक्ष्यांना 'परे' म्हटले जाते —तान् शौर्यतेजोगभस्तिभिः भानुः इव तापयति इति परंतपः-शत्रुतापनः इत्यर्थः—त्या आपल्या विपक्षभूत शत्रूंना शौर्यरूपी तेजाच्या किरणांनी सूर्याप्रमाणे ताप देतो, म्हणून परंतप म्ह० शत्रूंना ताप देणारा, असा याचा भावार्थ. २.

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—सः एव अयं—तोच हा—**पुरातनः**—प्राचीन—**योगः**—योग—**मया**—मी—**ते**—तुला—**अद्य**—आज—**प्रोक्तः**—सांगितला, (तो का ? तर-) तू—**मे**—माझा—**भक्तः**—भक्त—**असि**—आहेस—**च**—व—**सखा**—सखा—**असि**—आहेस,—**इति**—म्हणून सांगितला.—**हि**—कारण—**एतत्**—हे—**उत्तमं**—उत्तम—**रहस्यं**—ज्ञान आहे. ३

दुर्बलानजितेन्द्रियान्प्राप्य नष्टं योगमिममुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थसंबन्धिनम्—स एवायमिति । स एवायं मया ते तुभ्यमद्येदानीं योगः प्रोक्तः पुरातनः, भक्तोऽसि मे सखा चासीति । रहस्यं हि यस्मादेतदुत्तमं योगो ज्ञानमित्यर्थः ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(पण वर्तमानसमयी हा योग संप्रदायशून्य का झाला ? तर त्याचे अधिकारी न राहिल्यामुळे, अशा आशयाने म्हणतात-)—**दुर्बलान्-अजितेंद्रियान् प्राप्य**—दुर्बल म्ह० अजितेंद्रिय अशा लोकास प्राप्त होऊन [म्ह० क्षत्रिय-प्रजा अजितेंद्रिय निपजल्यामुळे]—**इमं योगं नष्टं च लोकं अपुरुषार्थसंबंधिनं उपलभ्य ' सः एव अयं ' इति**—हा योग नष्ट झालेला व लोक पुरुषार्थरहित झालेले पाहून तोच हा योग मी तुला सांगितला असे ' स एव० ' या श्लोकाने सांगतात—**सः एव पुरातनः अयं योगः मया ते तुभ्यं**—तोच हा पुरातन-अनादिवेदमूलक योग मी तुला—**अद्य इदानीं प्रोक्तः**—आज-आता सांगितला.—**मे भक्तः असि च सखा असि इति**—माझा भक्त आहेस व सखा आहेस म्हणून सांगितला.—**हि यस्मात् एतत् उत्तमं रहस्यं**—कारण हे उत्तम रहस्य आहे (पण योगाला ' एतत्-हे ' असे कसे

पूर्वापर विचाराने व इतर ग्रन्थांशी विरोध न येईल अशा रीतीने केलेला हा अर्थ ' सरळ नाही, सांप्रदायिक आग्रहाने ओढावाणीने केलेला आहे ' असे रहस्यकार म्हणणार, यात शंकाच नाही. तथापि वाचकांना यातील उचित अर्थ कोणता याचा आपल्या मनाशीच विचार करावा.

म्हटलें ? उत्तर-)—**योगं-ज्ञानं इत्यर्थः**—योग म्ह० 'हे ज्ञान उत्तम रहस्य आहे, असा भावार्थ. ३.

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—भवतः—आपला—**जन्म**—जन्म—**अपरं**—अलीकडचा-काहीं वर्षांपूर्वी झालेला—**विवस्वतः जन्म**—सूर्याचा जन्म—**परं**—सृष्टीच्या आरंभीं-फार प्राचीनकाळीं झालेला. तेव्हा—**त्वं**—तूं—**आदौ**—आरंभीं—**प्रोक्तवान्**—हा योग सूर्याला सांगितलास—**इति एतत्**—अशा प्रकारचें हे सांगणें—**कथं**—मी कसें—**विजानीयां**—खरें मानावें ? ४.

भगवता विप्रतिषिद्धमुक्तमिति मा भूत्कस्यचिद्बुद्धिरिति परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन्—अपरमिति । अपरमर्वाग्वसुदेवगृहे भवतो जन्म परं पूर्वं सर्गादौ जन्मोत्पत्तिर्विवस्वत आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयामविरुद्धार्थतया यस्त्वमेवाऽऽदौ प्रोक्तवानिमं योगं स एव त्वमिदानीं मह्यं प्रोक्तवानसीति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—भगवता विप्रतिषिद्धं उक्तं इति कस्यचित् बुद्धिः मा भूत् इति परिहारार्थं चोद्यं इव कुर्वन् 'अपरं०' इति (अर्जुन उवाच)—भगवानानें हें अगदींच विपरीत सांगितलें आहे अशी कोणाची बुद्धि-कल्पना न व्हावी म्हणून तिचा परिहार करण्यासाठीं जणु काय शंका-आक्षेप घेत असल्याप्रमाणें 'अपरं०' इत्यादि अर्जुन बोलला —**अपरं-अर्वाक् वसुदेवगृहे भवतः जन्म**—अपर-अर्वाचीन-अलीकडे वसुदेवाच्या गृहीं तुझा जन्म झाला—**परं-पूर्वं सर्गादौ विवस्वतः आदित्यस्य जन्म-उत्पत्तिः**—व आदित्याची उत्पत्ति पर म्ह० सृष्टीच्या आरंभीं झाली—**तत् एतत् अविरुद्धार्थतया कथं विजानीयां**—तेव्हा हें अविरुद्ध अर्थत्वानें मी कसें जाणावें ? (हें म्ह० काय ? उत्तर-)—**यः आदौ इमं योगं प्रोक्तवान् सः त्वं एव**—ज्यानें सृष्टीच्या आरंभीं हा योग सांगितला तो तूंच आहेस व—**सः एव त्वं इदानीं मह्यं प्रोक्तवान् असि इति**—तोच तूं आता मला हा योग सांगत आहेस,हें. [त्या तूंच मला हा योग सांगितलास हें मीं कसें ओळखावें ? हा प्रश्न भगवानाच्या निजस्वरूपाला अनुलक्षून नाहीं तर भगवानांनीं लीलेसाठीं जें मानुष शरीर धारण केलें आहे त्याला उद्देशून आहे.] ४.

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—**हे अर्जुन**,—हे अर्जुना!—**मे च तव**—माझे व तुझे—**बहूनि जन्मानि**—अनेक जन्म—**व्यतीतानि**—होऊन गेले आहेत.—**अहं**—मी—**तानि**

सर्वाणि—त्या सर्व जन्मास—**वेद**—जाणतों. मला त्यांचे स्मरण आहे.—**हे परंतप**—हे अर्जुना!—**त्वं**—तूं—**न वेत्थ**—जाणत नाहींस. तुला त्यांचे स्मरण नाहीं. ५.

या वासुदेवेऽनीश्वरासर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणां तां परिहरन्श्रीभगवानुवाच यदर्थो ह्यर्जुनस्य प्रश्नः— बहूनीति । बहूनि मे मम व्यतीतान्यतिक्रान्तानि जन्मानि तव च हेऽर्जुन तान्यहं वेद जाने सर्वाणि न त्वं वेत्थ जानीषे धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् । अहं पुनर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादनावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहं हे परंतप ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—वासुदेवे मूर्खाणां या अनीश्वर-असर्वज्ञ-आशंका—भगवान् वासुदेवाविषयीं मूर्खांची जी 'हा ईश्वर नाहीं, सर्वज्ञ नाहीं' अशी आशंका—**तां परिहरन् श्रीभगवान् 'बहूनि०' इति उवाच**—तिचा परिहार करणारे श्रीभगवान् 'बहूनि०' इत्यादि बोलले,—**यदर्थः हि अर्जुनस्य प्रश्नः**—कीं ज्या विरोधाचा परिहार व्हावा म्हणूनच अर्जुनानें प्रश्न केला (त्याचेंच उत्तर सांगतात-)—**हे अर्जुन मे**—**मम च तव बहूनि जन्मानि व्यतीतानि-अतिक्रान्तानि**—हे अर्जुना, माझे व तुझे पुष्कळ जन्म मागें होऊन गेले आहेत.—**अहं तानि सर्वाणि वेद-जाने**—मी त्या सर्व जन्मांना जाणतों.—**त्वं न वेत्थ-जानीषे**—तूं जाणत नाहींस—**धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात्**—कारण तुझी ज्ञानशक्ति धर्म, अधर्म, राग, लोभ इत्यादिकांमुळे प्रतिबद्ध झालेली आहे.—**पुनः अहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वात् अनावरणज्ञानशक्तिः**—पण मी नित्यशुद्धस्वभाव, ज्ञानस्वभाव व मुक्तस्वभाव असल्यामुळें माझी ज्ञानशक्ति आवरणरहित आहे—**इति हे परंतप अहं वेद**—त्यामुळें हे शत्रुतापना! मी माझ्या मागील जन्मांना जाणतों. [मला त्रिकालज्ञान आहे. पण तुझी ज्ञानशक्ति आवृत झालेली असल्यामुळें तूं जाणत नाहींस.] ५.

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी-अन्तर्यामी-साक्षी—**अजः अपि सन्**—जन्मरहित असूनही—**अव्ययात्मा अपि सन्**—माझें ज्ञानशक्तिस्वरूप कधींहीं क्षीण न होणारें, असें असूनही—**भूतानां ईश्वरः अपि सन्**—आब्रह्मस्तंबपर्यंत भूतांचा ईश्वर-नियमन करणारा असूनही—**स्वां प्रकृतिं**—आपल्या त्रिगुणात्मक मायारूप प्रकृतीला—**अधिष्ठाय**—वश करून घेऊन—**आत्ममायया**—आपल्या अचिन्त्य सामर्थ्यानें—**संभवामि**—मी जन्म घेतों. मी जणुं काय देहवान् असल्यासारखा होतों. ६.

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावेऽपि जन्मेत्युच्यते—अजोऽपीति । अजोऽपि जन्मरहितोऽपि संस्तथाऽव्ययात्माऽक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोऽपि संस्तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामीश्वर ईशनशीलोऽपि सन् प्रकृतिं स्वां मम वैष्णवीं मायां त्रिगुणात्मिकां, यस्या वशे सर्वं जगद्वर्तते यया मोहितं सत्स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति तां प्रकृतिं

स्वामधिष्ठाय वशीकृत्य संभवामि देहवानिव भवामि जात इवाऽऽत्ममाययाऽऽ मनो मायया न परमार्थतो लोकवत् ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावे अपि कथं जन्म इति ‘अजोऽपि०’ इति उच्यते—तर मग नित्य ईश्वर असा जो तू त्या तुला धर्म व अधर्म याच्या अभावाही जन्म कसा प्राप्त होतो, असे अर्जुन विचारील म्हणून भगवान् ‘अजोऽपि०’ या श्लोकाने उत्तर सांगतात—**अजः अपि-जन्मरहितः अपि सन्**—मी अजही म्ह० जन्मरहितही असून—**तथा अव्ययात्मा-अक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावः अपि सन्**—तसाच अव्ययात्मा म्ह० ज्याचा ज्ञानशक्तिस्वभाव क्षीण न होणारा आहे असाही असून—**तथा भूतानां-ब्रह्मादिस्तंबपर्यन्तानां ईश्वरः ईशनशीलः अपि सन्**—त्याचप्रमाणे ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत भूताचा ईश्वर-सर्वांचें ईशन-नियमन करण्याचें ज्याचें शील आहे असाही असून—**स्वांप्रकृतिं-मम वैष्णवीं त्रिगुणात्मिकां मायां**—आपल्या प्रकृतीला म्ह० माझ्या वैष्णवी त्रिगुणात्मिका मायेला,—**यस्याः वशे सर्वं जगत् वर्तते**—ज्या मायेच्या अधीन सर्व जगत् राहतें—**यया मोहित सत् स्व-आत्मानं वासुदेवं न जानाति**—जिच्याकडून मोहित होत्साते हे जगत् ‘स्व’ला-आत्म्याला-वासुदेवाला जाणत नाही—**तां स्वां प्रकृतिं अधिष्ठाय-वशीकृत्य**—त्या आपल्या प्रकृतीला आपल्या अधीन ठेवून-तिचा अधिष्ठाता होऊन—**संभवामि-देहवान् इव भवामि**—मी उत्पन्न होतो देहवान् असल्यासारखा-संसारी जीव असल्यासारखा होतो—**आत्ममायया-आत्मनः मायया**—आपल्या मायेच्या योगाने—**जातः इव**—जणु काय उत्पन्न झालेलासा दिसतो—**लोकवत् परमार्थतः न**—इतर जीवाप्रमाणे खरोखरच काही मी उत्पन्न होत नाही, [मला संसारी जीवाप्रमाणे वास्तविक जन्म नाही, तथापि माझा मायिक जन्म होतो, आपल्या प्रकृतीला म्ह० त्रिगुणात्मक मायेला स्वाधीन ठेवून मी उत्पन्न झाल्यासारखा दाखवितो] ६.

१ या श्लोकात ‘ प्रकृति ’ हा शब्द पाहताच रहस्यकार टीपेंत म्हणतात—“ या श्लोकातील अध्यात्मज्ञानात कापिल सांख्य व वेदान्त या मतांचीच जोड घातलेली आहे, ” हें म्हणणें खोटें आहे कारण यात अध्यात्मज्ञानच नाही अध्यात्मज्ञान म्ह० शारीरज्ञान-शरीरात राहणारा जो आत्मा-शरीरी त्याच्याविषयाचें ज्ञान पण भगवान् येथें फक्त मी अज अव्यय वगैरे असूनही जन्म कसा घेतो ते सांगत आहेत तेव्हा अध्यात्मज्ञानाचा येथें प्रसंगच नाही असो, निरीश्वरवादी कापिल सांख्यदर्शन व औपनिषद वेदान्त यांनी जोड घालण्याच भगवानाना काय बरें कारण पडलें ? भगवान् सर्व दर्शनकाराच्या मतांची एकवाक्यता करावयास प्रवृत्त झाले आहेत का अर्जुनाला परम पुरुषार्थाचें साधन सांगत आहेत ? व्यासानीं गीता रचली, ब्रह्मसूत्रेंही त्याचाच. निदान गीतेला ब्रह्मसूत्रांचें स्वरूप देणारे बादरायण व्यास व ब्रह्मसूत्रकार व्यास एकच असें रहस्यकाराना अनुमान केलें आहे (गी र पृ. ५३१) ब्रह्मसूत्रात कापिल सांख्यदर्शनाचें खंडन प्राधान्यानें केलें आहे तेच ब्रह्मसूत्रकार स्वत.च रचलेल्या गीतेंत सांख्यांच्या दर्शनाची व वेदान्ताची जोड घालतील, हें

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—**यदा यदा हि**—जेव्हा जेव्हा—**धर्मस्य**—धर्माचा—**ग्लानिः**—हानि—**भवति**—होते—**च**—व—**अधर्मस्य**—अधर्माचा—**अभ्युत्थान**—उद्भव होतो—**तदा**—त्यावेळा—**अहं**—मी-कूटस्थ आत्मा—**आत्मानं**—स्वतःला—**सृजामि**—उत्पन्न करितो ७

तच्च जन्म कदा किमर्थं चेत्युच्यते—यदेति। यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिर्वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य भवति भारत, अभ्युत्थानमुद्भवोऽधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहं मायया ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—तत् च जन्म कदा किमर्थं च इति 'यदेति०' उच्यते—आणि तो माझा मायिक जन्म केव्हा होतो व कशासाठी होतो ते 'यदा०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**यदा यदा हि**—ज्या ज्या वेळा—**प्राणिनां-अभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य वर्णाश्रमादिलक्षणस्य धर्मस्य ग्लानिः हानिः भवति**—प्राण्यांच्या अभ्युदयाचें व निःश्रेयसाचें साधन अशा वर्णाश्रमादिलक्षण-म्ह० सर्व वर्ण, आश्रम, त्यांचे आचार यांवरून ज्ञात होणाऱ्या धर्माची ग्लानि म्ह० हानि होते,—**च हे भारत अधर्मस्य अभ्युत्थान-उद्भवः भवति**—आणि हे अर्जुना ! अधर्माचें अभ्युत्थान म्ह० उद्भव होतो—**तदा अहं आत्मानं मायया सृजामि**—त्यावेळीं मी आपल्याला मायेनें उत्पन्न करतों [वर्ण, आश्रम, त्यांचा आचार यांवरून ज्ञात होणाऱ्या धर्माची हानि झाली असतां लोक पुरुषार्थहीन होतात व त्यांची प्रवृत्ति अधर्माकडे होते, अशा वेळा मी मायेनें शरीरधारण करतों] ७

समजलें तर बरें. ¹ प्रकृति, अव्यक्त, पुरुष, महत्तत्त्व, विकार इत्यादि शब्द जेथें जेथें दिसतात तेथें तेथें रहस्यकारास सांख्यदर्शनाची आठवण जरी होत असली तरी तेवढ्यावरून गीतेंत निरीश्वरवादी सांख्यदर्शनाचाच अनुवाद भगवान् श्रीकृष्ण किंवा व्यास यांनी केला, अशी कल्पना करणें हा उचित दिसत नाहीं. सांख्यदर्शनकारानेच प्रकृति, अव्यक्त, पुरुष वगैरे शब्द उपनिषदांतून घेऊन त्यांचा स्वतःला अभिप्रेत असलेल्या अर्थीं उपयोग केला आहे. गीता कोणत्याही एकाद्या दर्शनाला अनुसरून असें म्हणण्यापेक्षा ती उपनिषदांना अनुसरून असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक होय. त्यामुळेंच तिला अधिक प्रामाण्य येतें. रहस्यकारांनी गीता व उपनिषदें यांतील भेद परिशिष्ट भाग २ पृ ५२१-२७ येथें दाखविण्याचा यत्न केला आहे पण त्याचा विचार आम्ही पुढें करूं. अर्थात् गीतेंत आलेले प्रकृति, अव्यक्त, माया, पुरुष, क्षेत्र, क्षेत्रज्ञ वगैरे शब्द मूळ उपनिषदांतील असून गीता सर्वथा उपनिषदांस अनुसरून असून ती कापिल सांख्यदर्शनास अनुसरून नाहीं. येथील 'प्रकृतिं स्वाम्' सांख्याच्या प्रकृतीचा वाचक नाहीं हें 'स्वां' या विशेषणावरूनच सिद्ध होतें. सांख्यांची प्रकृति स्वतंत्र आहे ईश्वरतंत्र नाहीं. पण येथें 'स्वां' म्ह० आपल्या-माझ्या अधीन असलेल्या प्रकृतीला असें भगवानच म्हणत आहेत. यास्तव रहस्यकारांची तशी कल्पना करणें अयोग्य आहे

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—साधूनां—सन्मार्गस्थांच—**परित्राणाय**—सर्व प्रकारें रक्षण करण्याकरिता—**च**—व—**दुष्कृतां**—पाप्यांचा—**विनाशाय**—विनाश करण्याकरिता आणि—**धर्मसंस्थापनार्थाय**—धर्माचा उत्तम प्रकारें स्थापना करण्याकरिता मी—**युगे युगे**—दर युगांत—**संभवामि**—उत्पन्न होतों ॥ ८ ॥

किमर्थं परित्राणायेति । परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम् । किं च धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक्स्थापनं तदर्थं संभवामि युगे युगे प्रतियुगम् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किमर्थं 'परित्राणाय०' इति—एतद्रूप असलेला तू तो मायिक जन्म तरी कशासाठी घेतोस? या प्रश्नाचें उत्तर 'परित्राणाय०' या श्लोकानें देतात—**साधूनां-सन्मार्गस्थानां परित्राणाय-परिरक्षणाय**—साधूंच्या म्ह० सन्मार्गस्थांच्या परित्राणासाठी-सर्व प्रकारें रक्षण करण्यासाठी—**च दुष्कृतां पापकारिणां विनाशाय**—आणि दुष्कृत म्ह० पापाचरण करणाऱ्यांच्या विनाशासाठी—**अहं धर्मसंस्थापनार्थाय-धर्मस्य सम्यक् स्थापनं तदर्थं**—आणि धर्मस्थापनेसाठी धर्माचें जें सम्यक् उत्तम प्रकारें स्थापन त्यासाठी—**युगे युगे प्रतियुगं संभवामि**—मी प्रत्येक युगांत उत्पन्न होतो [धर्माची स्थापना केल्यानें जगाचीच स्थापना के

---

१ रहस्यप्रकरण ७८ या टीकेवरील टीपेंत म्हणतात—“ या दोन्ही श्लोकांत 'धर्म' शब्दाचा अर्थ केवळ पारलौकिक वैदिक धर्म असा नाही; चातुर्वर्ण्याचे धर्म, न्याय, नीति वगैरे गोष्टींचाहि त्यांत मुख्यत्वेकरून समावेश होतो. जगांत अन्याय, अनीति, दुष्टपणा, व बेबंदशाही माजून साधूंना त्रास व दुष्टांचे प्राबल्य झालें म्हणजे आपण निर्माण केलेल्या जगाची नीतिस्थिति कायम राखून त्याचें कल्याण व्हावें म्हणून तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपानें (गीता १०.४१) अवतार धरून भगवान् समाजाची विस्कळित झालेली घडी पुन्हा बसवून देत असतात, असें या श्लोकाचें तात्पर्य आहे. यथार्थ धर्मशब्दाचा केवळ पारलौकिक वैदिक धर्म असा अर्थ नव्हे हे म्हणणें अगदी अयथार्थ आहे; कारण भगवानाचा अवतार वैदिकधर्माच्या संस्थापनेसाठी होतो, हे आबालवृद्धांस माहित आहे. अवतारांनी प्रामुख्यानें धर्मसंस्थापनेसाठी आहे. साधूंचें रक्षण व पाप्यांचा नाश ही दोन कार्यें धर्मसंस्थापनेच्या अनुषंगानें करावी लागतात. प्राधान्यानें नव्हे. यास्तव रहस्यकारांचें हें म्हणणें वैदिकसंप्रदायाला अगदी सोडून आहे. 'चातुर्वर्ण्याचे धर्म' व 'वैदिक पारलौकिक धर्म' यांत काय फरक आहे? चातुर्वर्ण्याचा धर्म व न्याय नीति वगैरे यांचा बरोबर कसा समजता? तिसऱ्या वाक्यांत तर चातुर्वर्ण्याचा धर्महि गाळून जगांत अन्याय, अनीति, दुष्टपणा व बेबंदशाही माजणें हेंच भगवानाच्या अवतारांचें कारण ठरविलें आहे. [illegible] सुधार मदन न करिता तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपानें अवतार घेतात

त्यासारखें होतें. नाहीं तर धर्ममर्यादेनें रहित असलेलें जगत् पुरुषार्थापासून च्युत होईल.) ८.

> **जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।**
> **त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥ ९ ॥**

अन्वयार्थ—**य**—जो—**मे**—माझा—**एवं**—वर सांगितलेल्या प्रकारचा—**दिव्यं**—अलौकिक—**जन्म च कर्म**—जन्म व कर्म—**तत्त्वतः**—अगदीं बरोबर—**वेत्ति**—जाणतो तो—**देहं**—देहाला—**त्यक्त्वा**—टाकून—**पुनर्जन्म**—पुनर्जन्मास—**न एति**—प्राप्त होत नाहीं, तर—**हे अर्जुन**—हे अर्जुना—**सः**—तो—**मां**—मला—**एति**—प्राप्त होतो. ९.

व समानाचीं घडी नीट बसवितात,' वगैरे या सर्व कल्पना असांप्रदायिक तर आहेतच, पण अयोग्यही आहेत. कारण मग स्वतः श्रीकृष्ण हा अवतारही अशाच स्वरूपाचा ठरणार ! अर्जुनाला गीता सांगणारे भगवान् ' वसुदेवपुत्र ' या एका तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपानें अवतीर्ण झाले आहेत, असें म्हणावें लागणार ! दहाव्या अध्यायाच्या ४१ व्या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें जर अवताराचा निश्चय करावयाचा असेल तर वसुदेवाचा पुत्र मात्र अवतार व स्वतः अर्जुन, धर्म, कर्ण विकर्ण,भीष्म हे अवतार का नव्हेत ? तेजस्वी पराक्रमी पुरुष पुष्कळ असतात. पण त्यातील प्रत्येकाला अवतार म्हणूं लागल्यास फारच अनवस्था होईल. यास्तव अशा असत् कल्पना न करितां जेव्हां श्रुति स्मृति-पुराणोक्त धर्मांची हानि होऊन निषिद्ध आचरणाला ऊत येतो व त्यामुळें सन्मार्गवर्ती धार्मिकांचा छळ होतो तेव्हांच भगवान् स्वतः मनुष्यशरीर धारण करितात, अशी कल्पना करणें सर्वथा सयुक्तिक आहे. जगाची सुस्थिति कायम राहून त्याचें कल्याण होण्याचा उपाय ' सनातन वैदिक धर्माची संस्थापना ' हा एकच आहे. त्यांत दुसऱ्या सर्व चांगल्या गोष्टींचा अनायासानें अन्तर्भाव होतो. रहस्यकार पुनः म्हणतात—" अशा रीतीनें अवतार घेऊन भगवान् जें काम करितात त्याचेंच 'लोकसंग्रह' हें दुसरें नाव आहे व हेंच काम आत्मज्ञानी पुरुषानांही यथाशक्ति यथाधिकार केलें पाहिजे (गी ३ २०)" अर्थात् ' लोकसंग्रह म्ह० भगवान् अवतार घेऊन जें करितात तें करणें व आत्मज्ञानी पुरुषांनींही तें केलें पाहिजे " बिचाऱ्या आत्मज्ञानी पुरुषावर हा मोठाच जुलूम आहे. ते आत्मसाक्षात्कारानें कृतकृत्य व नित्यतृप्त जरी झालेले असले तरी त्यांना जगांतील अन्याय, अनीति, दुष्टपणा, बेबंदशाही वगैरे घालविण्याचा प्रयत्न यथाशक्ति व यथाधिकार केलाच पाहिजे-फार उत्तम, रहस्यकाराच्या अशा जुल्मांत सांपडणाऱ्या अभागी आत्मज्ञानी पुरुषाची खरोखरच कींव केली पाहिजे. पण वेदान्तशास्त्र किंवा प्रत्यक्ष गीताहि आत्मरति, आत्मतृप्त, व ' आत्मनि एव संतुष्ट ' झालेल्या पुरुषावर असा कोणत्याही प्रकारचा भार लादीत नाहीं. लोकसंग्रह म्ह० काय व तो कोणी करावा याचा विचार तिसऱ्या अध्यायांत होऊन गेलाच आहे,म्हणून येथें त्याची पुनरुक्ति करीत नाहीं.

तत्—जन्मेति । जन्म मायारूपं, कर्म च साधुपरित्राणादि, मे मम दिव्यमप्राकृतमैश्वरमेवं यथोक्तं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावत्त्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नैति न प्राप्नोति मामेत्यागच्छति स मुच्यते हेऽर्जुन ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—तत् ' जन्म० ' इति—आणि तो माझा जन्म व कर्म जो जाणतो त्याला कोणत फल प्राप्त होतें ते ' जन्म कर्म च० ' या श्लोकानें भगवान् सांगतात— **मे-मम तत् मायारूपं जन्म च साधुपरित्राणादि कर्म**—माझें तें मायारूप जन्म व साधुपरित्राणादिक कर्म (तें कसें ? उत्तर-)—**दिव्यं-अप्राकृतं-ऐश्वरं**—दिव्य म्ह० अप्राकृत ईश्वराचें (अलौकिक) जन्म-कर्म—**एवं-यथोक्तं**—असें म्ह० वर वर्णन केल्याप्रमाणे मायामय-कल्पित आहे असें—**यः-तत्त्वतः-तत्त्वेन-यथावत् वेत्ति**—जो तत्त्वत म्ह० तत्त्वानें जसें आहे तसें अगदीं बरोबर जाणतो—**सः इमं देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म-पुनरुत्पत्तिं न एति-न प्राप्नोति**—तो या देहाला सोडून पुनर्जन्माला म्ह० पुनरुत्पत्तीला प्राप्त होत नाहीं —**हे अर्जुन मां एति-आगच्छति-मुच्यते**—हे अर्जुना ! तो मला प्राप्त होतो म्ह० मुक्त केला जातो [ईश्वराचा जन्म मायामय आहे खरा नव्हे, जगत्परिपालन हें त्यांचेंच कर्म आहे, दुसऱ्या कोणाचें नव्हे, असें जाणणाऱ्याला श्रेय प्राप्ति होते पण याच्या उलट ईश्वराचा जन्म खरा आहे व जगत्परिपालनादि कर्म अक्रियाचें आहे, असें जो जाणतो त्याच्या जन्मादि संसाराची परंपरा तुटत नाहीं, असा भावार्थ अर्थात् रहस्यकार–' लोकसंग्रह ' या शब्दाचा अर्थ जगाचें धारण, पोषण, पालन वगैरे करणें हें ज्ञाना पुरुषाचें कर्म आहे,–असें जें म्हणतात ते कसें अप्रामाणिक आहे ते यावरून उघड होतें] १

१ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात–" भगवानाचें दिव्य जन्म समजण्यास अव्यक्त परमेश्वर मायेनें सगुण कसा होतो, हें कळावें लागतें व हें कळलें म्हणजे अध्यात्म ज्ञान होतें " (अध्यात्मज्ञानाचा हा बरा सोपा युक्ति आहे !) " आणि दिव्य कर्म कळलें म्ह० कर्म करूनही अलिप्त रहाण्याचें म्ह० निष्काम कर्माच्या तत्त्वाचें ज्ञान होतें, " (पण दिव्य जन्म म्ह० अलौकिक मायिक जन्म, व दिव्य कर्म म्ह० साधूंचें रक्षण, पाप्यांचा नाश व धर्माची संस्थापना हें अलौकिक कर्म आहे. अर्थात् ईश्वराचा जन्म व कर्म सामान्य जीवाच्या जन्मकर्माप्रमाणें प्रारब्धाधीन नाहीं, हें येथें समजावयाचें आहे पण तेवढें ज्ञान झाल्यानें अध्यात्मज्ञान व निष्काम कर्माचें तत्त्व कसें कळणार ? साधुसंरक्षणादि हें ईश्वराचें कर्म आहे, असें ज्ञान झाल्यानें कर्म करूनही अलिप्त राहण्याचें तत्त्व कसें कळणार ?) " सारांश परमेश्वराचें दिव्य जन्म व दिव्य कर्म पुरें कळलें म्हणजे अध्यात्मज्ञान व कर्मयोग या दोहोंचाही पूर्ण ओळख होते " (हा अपूर्व शोध आहे !) " व मोक्षप्राप्ति होण्यास हेंच लागत असल्यामुळें अशा मनुष्यास अंती भगवत्प्राप्ति झाल्यावांचून रहात नाहीं " (मोक्षप्राप्ति ज्ञानानेंच होणें शक्य नाहीं असा साक्षात्कारच झाला पाहिजे) " अर्थात् भगवानाचें दिव्य जन्म व दिव्य कर्म कळलें म्ह० त्यांत सर्व काहीं आलें अध्यात्मज्ञान किं. निष्काम कर्मयोग या दोहोंचाही निराळें अध्ययन करावयास नको " (हा शुद्ध भ्रम आहे श्रवणादिकावाचून अध्यात्मज्ञान होणें शक्य नाहीं

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—वीतरागभयक्रोधाः—विषयासक्ति, भय व क्रोध ज्याच्यापासून निघून गेले आहेत असे—**मन्मयाः**—ईश्वरमय झालेले, ईश्वराहून मी भिन्न आहे, असें न समजणारे—**मां उपाश्रिताः**—माझाच पूर्ण आश्रय केलेले-केवळ ज्ञाननिष्ठ असे—**बहवः**—अनेक लोक आजवर—**ज्ञानतपसा**—ईश्वराचें ज्ञान याच तपानें—**पूताः**—पवित्र झालेले—**मद्भावं**—माझ्या भावास-माझ्या स्वरूपास-मोक्षास—**आगताः**—प्राप्त झाले आहेत. १०.

नैष मोक्षमार्ग इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि—वीतरागेति । वीतरागभयक्रोधा रागश्च भयं च क्रोधश्च वीता विगता येभ्यस्ते वीतरागभयक्रोधा मन्मया ब्रह्मविद ईश्वराभेददर्शिनो मामेव परमेश्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । बहवोऽनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव च परमात्मविषयं तपस्तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः सन्तो मद्भावमीश्वरभावं मोक्षमागताः समनुप्राप्ताः । इतरतपोनिरपेक्षज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गं ज्ञानतपसेति विशेषणम् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—एषः मोक्षमार्गः न इदानीं प्रवृत्तः—हा मोक्षमार्ग आतां नवीन प्रवृत्त झाला आहे, असें नाहीं.—**किं, तर्हि पूर्वं अपि (इति) 'वीतराग०' इति**—तर काय पूर्वीही—फार दिवसापासून हा असाच प्रवृत्त झाला आहे, असें 'वीतराग०' या श्लोकानें सांगतात—**वीतरागभयक्रोधाः-रागः च भयं च क्रोधः च वीताः -विगताः येभ्यः ते वीतरागभयक्रोधाः**—राग-प्रीति, भय व क्रोध ज्याच्यापासून वीत म्ह० अगदी निघून गेले आहेत ते वीतरागभयक्रोध होत.—**मन्मयाः -ब्रह्मविदः ईश्वराभेददर्शिनः**—मन्मय म्ह० ब्रह्मवेत्ते ईश्वर व जीवात्मा यांचा अभेद-ऐक्य पाहणारे—**मां-परमेश्वरं एव उपाश्रिताः केवल ज्ञाननिष्ठाः इत्यर्थः**—मज परमेश्वराचाच पूर्णपणें आश्रय केलेले म्ह० केवल ज्ञाननिष्ठ असा याचा

व निष्काम कर्मयोगाचें अध्ययन केल्हाच करावयाचें नसून आचरण करावयाचें असतें) "म्हणून भगवंताच्या जन्माचा व कृत्याचा विचार करा व त्यांतील तत्त्व ओळखून वागा म्ह० भगवत्प्राप्ति होण्यास दुसरें काही साधन नको भगवंताची खरी उपासना हीच होय." (भगवंताचा दिव्य जन्म व कर्म यांना तत्त्वतः जाणणें ही उपासना नव्हे. यांतील खरें रहस्य असें आहे कीं भगवान् वासुदेव हाच माझा आत्मा आहे. त्यामुळें त्याचा म्ह० माझ्या आत्म्याचा जन्म मायिक आहे, खरा नव्हे व कर्महि माझें नव्हे, शरीरेंद्रियांचें आहे, असें जाणणें हें खरें आत्मज्ञान आहे व तें ज्ञान ज्याला होतें तो प्रस्तुत देह टाकल्यावर पुनः जन्म घेत नाहीं, हें योग्यच आहे. पण 'भगवत्प्राप्ति होण्यास दुसरें काही साधन नको. फक्त भगवंताचा जन्म व कर्म यांचा विचार करा व त्यांतील तत्त्व ओळखून वागा म्हणजे झालें,' हें म्हणणें मात्र तसें सयुक्तिक नाहीं.)

भावार्थ.—**बहवः**–अनेके—असे पुष्कळ मुमुक्षु—**ज्ञानतपसा–ज्ञानं एव परमात्मविषयं तपः तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गताः सन्तः**—ज्ञानतपानें—परमात्मविषयक ज्ञान हेंच तप, त्या ज्ञानतपानें पावन झालेले–परम शुद्धीस प्राप्त झालेले असे होत्साते,—**मद्भावं–ईश्वरभावं मोक्षं आगताः–समनुप्राप्ताः**—माझ्या भावाप्रत–ईश्वरभावास–मोक्षास आले–प्राप्त झाले आहेत (अहो पण केवल ज्ञाननिष्ठत्व सांगून ज्ञानतपानें पावन झालेले असें पुनः कां म्हटलें आहे [१])—**ज्ञानतपसा इति विशेषणं इतरतपोनिरपेक्षज्ञाननिष्ठाः इति अस्य लिंगम्**—'ज्ञानतपसा' हें विशेषण इतर तपाची अपेक्षा न करितां ज्ञान याच तपामध्यें निष्ठा ठेवून राहणारे, असें सुचविण्याकरितां आहे ॥ १० ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

अन्वयार्थ—ये—जे लोक—**मां**—मला—**यथा**—ज्याप्रकारें—**प्रपद्यन्ते**—भजतात—**तान्**—त्यांस—**तथा एव**—तसाच—**अहं**—मी—**भजामि**—भजतों तसाच त्यांवर अनुग्रह करतो—(हे) **पार्थ**—हे अर्जुना!—**मनुष्याः**—मानव—**सर्वशः**—सर्वप्रकारें—**मम**—माझ्या—**वर्त्म**—मार्गास—**अनुवर्तन्ते**—अनुसरतात.

तव तर्हि रागद्वेषौ स्तः, येन केभ्यश्चिदेवाऽऽत्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्य इत्युच्यते—ये यथेति । ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तत्फलदानेन भजाम्यनुगृह्णाम्यहमित्येतत् । तेषां मोक्षं प्रत्यनर्थित्वात् । न ह्येकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत्संभवति । अतो ये फलार्थिनस्तान्फलप्रदानेन । ये यथोक्तकारिणस्त्वफलार्थिनो मुमुक्षवश्च तान्ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः संन्यासिनो मुमुक्षवश्च तान्मोक्षप्रदानेन, तथाऽऽर्तानार्तिहरणेनेत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तांस्तथैव भजामीत्यर्थः । न पुना रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कंचिद्भजामि । सर्वथाऽपि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्म मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः । यत्फलार्थितया यस्मिन्कर्मण्यधिकृता ये प्रयतन्ते ते मनुष्या उच्यन्ते हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—**तर्हि तव रागद्वेषौ स्तः**—तर मग तुला राग व द्वेष आहेत '—**येन केभ्यश्चित् एव आत्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्यः इति 'ये यथा०' इति उच्यते**—कारण तूं कांहीं लोकांनाच आत्मभाव देतोस सर्वांस देत नाहीस, अशी शंका ;

१ हा श्लोक महत्त्वाचा असतांना रहस्यकारांना त्या संबधानें एक अक्षरही लिहिलें नाही कारण त्यांत " ज्ञानतपानें परम शुद्ध होऊन पुष्कळ लोक मोक्षाला प्राप्त झाले आहेत " असें म्हटलें आहे कर्माचें नांवही नाही, त्यामुळें ही अडचण '

कोणी घेईल, म्हणून ' ये यथा० ' या श्लोकाने सांगतात—**ये यथा-येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते**—जे जसे म्ह० ज्या प्रकारें, ज्या प्रयोजनानें व ज्या फलाच्या इच्छेनें मला भजतात—**अहं तान् तथा एव-तत्फलदानेन भजामि-अनुगृह्णामि इति एतत्**—मी त्यांना तसाच तें फल देऊन भजतों म्हणजे अनुग्रह करतों, असा याचा भावार्थ.—**तेषां मोक्षं प्रति अनर्थित्वात्**—कारण त्यांना मोक्षाविषयीं इच्छाच नसते [कारण जे मुमुक्षु होऊन माझें भजन करितात त्यांना ज्ञानाच्या द्वारा मी मोक्ष देतों व जे इतर फलांची इच्छा धरून माझें भजन करतात त्यांना त्या त्या उपायांच्या अनुष्ठानाचें तें तें फल देतों. त्यामुळें माझ्यामध्यें रागद्वेषाचा संभवही नाहीं. जे इतर फलांची इच्छा करणारे असतात त्यांना मोक्षाची इच्छा नसते]—**हि एकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत् न संभवति**—कारण एकाच पुरुषाला मुमुक्षुत्व व फलार्थित्व हीं दोन्हीं एकाच वेळीं संभवत नाहीत —**अतः ये फलार्थिनः तान् फलप्रदानेन**—म्हणून जे फलांची इच्छा करणारे आहेत त्यांना फलप्रदानाच्या योगानें—**तु ये यथोक्तकारिणः अफलार्थिनः मुमुक्षवः च तान् ज्ञानप्रदानेन**—पण जे नित्यनैमित्तिक कर्मानुष्ठान करणारे

---

१ पण रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात—"आतां यापेक्षा खालच्या उपासनांचें फळ व उपयोग सांगतात—" वर उपासना प्रस्तुत नाहीं. ज्ञान प्रस्तुत आहे ज्ञानाचें प्रकरण चालू आहे 'माझें दिव्य जन्म-कर्म जो जाणतो तो पुनः जन्म घेत नाहीं. अशा ज्ञानरूपी तपानें पवित्र झालेले पुष्कळ मुमुक्षु मला प्राप्त झाले आहेत ' असा या पूर्वीच्या दोन श्लोकांचा सारांश आहे पण रहस्यकारांनी मधल्या दहाव्या श्लोकाची पूर्णपणें उपेक्षा करून ९ व्या श्लोकांतील भगवानाच्या दिव्य जन्मकर्मांचें तत्त्वतः ज्ञान ' हीच भगवंताची खरी उपासना होय' असें जें म्हटलें होतें त्याच्याशीं या श्लोकाचा संबंध जोडला आहे पण तो सयुक्तिक नाहीं. कारण नवव्या श्लोकांत जर उपासना मुळींच नाहीं तर त्यापेक्षा खालच्या उपासनांचें फल व उपयोग सांगण्याचा प्रसंगच कोठें आहे ? वास्तव आचार्यांनी दिलेलें अवतरणच सर्वथा योग्य आहे असो, 'मम वर्त्म अनुवर्तन्ते' याचा अर्थ—माझ्याच मार्गाला येऊन मिळत असतात—असा करितात पण 'अनुवर्तन्ते' याचा हा सरळ अर्थ नव्हे याच श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात " मम वर्त्मानुवर्तन्ते हें उत्तरार्ध पूर्वी (३. २३.) थोड्या निराळ्या अर्थानें आलें आहे व त्यावरून गीतेंत पूर्वापर संदर्भाप्रमाण अर्थ कसा बदलतो हें लक्षात येईल " प्रकरण, सांनिध्य इत्यादिकांवरून शब्दाचे अर्थ बदलतात ही गोष्ट पूर्वोत्तर मीमांसामध्यें प्रसिद्धच आहे त्यामुळें आम्हांलाही ती कबूल आहे पण रहस्यकार मात्र कर्म, योग, प्रकृति इत्यादि शब्दांना अर्थ करतांना ती विसरतात, ही मोठी खेदाची गोष्ट आहे. गीतेंत ' योग ' शब्द दिसला का, त्याचा ' कर्मयोग ' असा अर्थ रहस्यकारांनी केलाच ! ' कर्म ' शब्द आला का, नाचणें, पिणें, बसणें, उठणें, धंदा, सांसारिक कर्में वगैरे अर्थ त्यांनीं केलाच म्हणून समजावें. प्रकृति, अव्यक्त वगैरे शब्द दिसले का त्यांना कापिल सांख्य दर्शनाची आठवण झालीच ! अशा प्रसंगी ते प्रकरणादिकाकडे मुळीच पहात नाहींत.

असून कर्मफलाची इच्छा न करणारे व मुमुक्षु असतात त्यास ज्ञानप्रदानानें—**ये ह्या निनः संन्यासिनः मुमुक्षवः व तान् मोक्षप्रदानेन**—जे ज्ञानी सर्व कर्मांचा सन्यास करून केवळ मोक्षाचीच अपेक्षा करणारे असतात त्याना मोक्षप्रदानानें—**तथा आर्तान् आर्तिहरणेन**—त्याचप्रमाणें जे रोग,भय,याना आर्त असतात त्यांचा आर्ति-पीडा घालवून—**इति एवं ये यथा प्रपद्यन्ते तान् तथा एव भजामि इत्यर्थः**—याप्रमाणें जे जसे शरण येतात त्याच्यावर मी तसाच अनुग्रह करतो, असा याचा भावार्थ.—**पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कंचित् न भजामि**—पण राग-द्वेषामुळे किंवा मोहामुळे मी कोणावरही अनुग्रह करीत नाही—**सर्वथा अपि, सर्वावस्थस्य मम ईश्वरस्य वर्त्म-मार्ग मनुष्याः अनुवर्तन्ते**—मनुष्य मु, मुमु असोत वा फलेच्छु असोत ते कोणाही जरी असले तरी प्रत्येक अवस्थेमध्यें त्या त्या रूपानेंच अवस्थित होणाऱ्या मज ईश्वराच्या ज्ञान-कर्मरूप मार्गास ते अनुसरतात (पण येथें 'मनुष्य' असे म्हटल्यानें देवादि इतर प्राणी ईश्वरमार्गानुवर्ती नाहीत, असें होतें, अशी शंका घेऊन आचार्य सांगतात-)—**यत्फलार्थितया यस्मिन् कर्मणि अधिकृताः ये प्रयतन्ते ते मनुष्याः उच्यन्ते**—ज्या फलाच्या अर्थित्वानें-इच्छेनें ज्या कर्मामध्यें अधिकृत असलेले जे प्रयत्न करितात ते मनुष्य म्हटले जातात —**हे पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः**—हे अर्जुना ' 'सर्वश ' म्ह० सर्वप्रकारें मनुष्य, माझ्या ज्ञानकर्मरूप मार्गाचें अनुवर्तन करितात [जे जशा भावनेनें माझी भक्ति करितात, तसाच मी त्याच्यावर अनुग्रह करितो अर्थात् मी राग, द्वेष व मोह याना वश होऊन काही करीत नाही सर्व मनुष्य सर्व प्रकारें माझ्याच ज्ञानकर्ममार्गाचें अनुवर्तन करितात] ११

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—कर्मणां—कर्मांच्या—**सिद्धिं**—सिद्धीची—**कांक्षन्तः**—आकांक्षा करणारे अधिकारी पुरुष—**इह**—या लोकी—**देवताः**—इंद्र, अग्नि, इत्यादि देवतांची—**यजन्ते**—पूजा करितात—**हि**—कारण—**मानुषे लोके**—या मनुष्य लोकांत—**कर्मजा सिद्धिः**—कर्मांपासून होणारी सिद्धि-कर्मफले—**क्षिप्रं**—सत्वर—**भवति**—होते-कर्मफले सत्वर मिळतात १२

यदि तवेश्वरस्य रागादिदोषाभावात्सर्वप्राणिष्वनुजिघृक्षायां तुल्यायां सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वयि सति वासुदेवः सर्वमिति ज्ञानेनैव मुमुक्षवः सन्तः कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रतिपद्यन्त इति शृणु तत्र कारणम्—काङ्क्षन्त इति । काङ्क्षन्तोऽभीप्सन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं प्रार्थयन्तो यजन्त इहास्मिँल्लोके देवता इन्द्राग्न्याद्याः "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्"

इति श्रुतेः । तेषां हि भिन्नदेवतायाजिनां फलाकाङ्क्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मान्मानुषे लोके, मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारः । क्षिप्रं हि मानुषे लोक इति विशेषणादन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान् । मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माणीति विशेषः तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिकर्मणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—यदि तव ईश्वरस्य रागादिदोषाभावात्—जर तुज ईश्वराला राग-द्वेषादि दोष नाहींत, तुझ्या ठिकाणीं जर त्याचा अभाव आहे—**सर्वप्राणिषु अनुजिघृक्षायां तुल्यायां**—त्यामुळें सर्व प्राण्यांवर अनुग्रह करण्याची इच्छाही एकसारखीच आहे—**च त्वयि सर्वफलप्रदानसमर्थे सति**—व तूं सर्व फल देण्यास म्ह० सर्वांना मोक्ष हे फल देण्यास समर्थ असतांना—**वासुदेवः सर्वं इति ज्ञानेन एव मुमुक्षवः सन्तः**—' वासुदेवच सर्व आहे ' अशा ज्ञानानेंच मुक्त होण्याची इच्छा करणारे होत्साते—**सर्वे त्वां एव कस्मात् न प्रतिपद्यन्ते**—सर्व तुलाच का शरण येत नाहींत ?—**इति तत्र कारणं ' कांक्षन्तः० ' इति शृणु**—म्हणून म्हणशील तर त्याचें कारण ' काक्षन्तः ' या श्लोकानें ऐक.—**कांक्षन्तः-अभीप्सन्तः**—आकांक्षा करणारे—**कर्मणां सिद्धिं फल-निष्पत्तिं प्रार्थयन्तः**—कर्माच्या सिद्धीची म्ह० फलनिष्पत्तीची इच्छा करणारे—**इह अस्मिन् लोके इन्द्राग्न्याद्याः देवताः यजन्ते**—या लोकीं इंद्र, अग्नि इत्यादि देवतांचें यजन करितात.—**" अथ यः अन्यां देवतां अन्यः असौ अन्यः अहं अस्मि इति उपास्ते**—आता जो अन्य देवतेची उपासना ' हा निराळा व मी निराळा आहे ' या भेददृष्टीनें करतो—**सः न वेद**—जो जाणत नाहीं —**यथा पशुः एवं सः देवानां**—जसा आम्हाला पशु तसा तो देवाना आहे.—**इति श्रुतेः**—अशी श्रुति आहे. [बृह. भाष्यार्थ अ १५. ३३४ पहा. या श्रुतींत मी यज्ञकर्ता, ही यष्टव्य देवता इत्यादि भेददर्शी व कर्मफलाची इच्छा करणाऱ्या लोकांना आत्मस्वरूपाचें ज्ञान नसतें. आत्म्याविषयीं अज्ञान हेंच त्याच्या भेददृष्टीचें व फलेच्छेचें कारण आहे. बैल, गाई वगैरे पशु, नागर, गाडा ओढणें, भार वाहणें, दूध देणें इत्यादिकामुळें मनुष्याच्या जसे उपयोगी असतात तसा तो अज्ञ यज्ञादिकाच्या योगानें देवाच्या उपयोगीं पडतो. पण ते भेददर्शी व फलाची इच्छा करणारेच.का असतात ? ज्ञानमार्गाची अपेक्षा का करीत नाहींत ? उत्तर-]—**हि यस्मात् भिन्नदेवतायाजिनां फलाकांक्षिणां तेषां**—कारण भिन्न देवतांचें यजन करणाऱ्या व फलाची इच्छा करणाऱ्या त्यांची—**मानुषे लोके हि मानुषे लोके शास्त्राधिकारः**—मनुष्याच्या या लोकामध्यें-कारण मानुषलोकांमध्येंच शास्त्राचा अधिकार आहे. म्हणून या मानुष लोकांत (कर्मजा सिद्धि सत्वर होते, असा संबंध)—**' क्षिप्रं हि मानुषे लोके ' इति विशेषणात्**—' क्षिप्रं हि मानुषे लोके ' असें विशेषण दिलेलें असल्यामुळें—**भगवान् अन्येषु अपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति**—भगवान् दुसऱ्या लोकांमध्येंही कर्मफलाची सिद्धि दाखवीत आहे.—**मानुषे लोके वर्णाश्रमादि कर्माणि इति विशेषः**—मानुष लोकांमध्यें वर्णाश्रमादि कर्में आहेत, हा इतर लो-

काढून त्यांत विशेष आहे —**तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिकर्मणां**—त्या भेददर्शी व फलाकांक्षी लोकांच्या वर्णाश्रमादि अधिकारी कर्मांचा—**कर्मजा-कर्मणः जाता फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति**—कर्मांपासून झालेला फलसिद्धि सत्वर होते [अर्थात् मनुष्यलोकात कर्मफलाची सिद्धि शीघ्र होत असल्यामुळे त्या फलाच्या नादाला लागलेले लोक प्राय ज्ञानमार्गापासून विमुख होतात गीतेंत फलेच्छा सोडून ईश्वरार्पणबुद्धीनें कर्मे करण्याविषयीं जो उपदेश केला आहे तो मनुष्याने ज्ञानमार्गाला लागावें म्हणून आहे म्हणूनच मागें अर्जुनाला ‘ बुद्धौ शरण अन्विच्छ ’ ज्ञानमार्गाचा आश्रय कर अ २ श्लो ४९ पृ १७८ असें सांगितलें आहे.] १२

. चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—मया—मी—**गुण कर्मविभागशः**—गुणाचा विभाग व कर्मांचा विभाग करून, त्यांच्या अनुरोधानें—**चातुर्वर्ण्य**—चार वर्ण—**सृष्टं**—उत्पन्न केले आहेत —**तस्य कर्तारं अपि मां**—मायिक व्यवहारदृष्ट्या मी जरी त्यांचा कर्ता आहे, तरी—**अकर्तारं**—अकर्ता आहे व त्यामुळेच—**अव्यय**—असंसारी आहे, —**विद्धि**—असे जाण १३

मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो नान्येषु लोकेष्विति नियम किंनिमित्त इति, अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेता मनुष्या मम वर्त्मानुवर्तन्ते सर्वश इत्युक्त कस्मात्पुन. कारणान्नियमेन सर्वत्र वर्त्मानुवर्तन्ते नान्यस्येत्युच्यते—चातुर्वर्ण्यमिति। चातुर्वर्ण्यं चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मयेश्वरेण सृष्टमुत्पादित “ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” इत्यादि श्रुते , गुणकर्मविभागशो गुणविभागश कर्मविभागशश्च गुणा सत्वरजस्तमासि । तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि। सत्वोपसर्जनरज प्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेज प्रभृतीनि कर्माणि। तमउपसर्जनरज प्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि । रजउपसर्जनतम प्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषैव कर्मेत्येव गुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थ । तच्चेद चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेष्वतो मानुषे लोक इति विशेषणम् । हन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यसर्गादे कर्मण कर्तृत्वात्तत्फलेन युज्यसेऽतो न त्व नित्यमुक्तो नित्येश्वर इति । उच्यते । यद्यपि मायासव्यवहारेण तस्य कर्मण कर्तारमपि सन्त मा परमार्थतो विद्ध्यकर्तारमत एवाव्ययमसंसारिण च मां विद्धि ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—मानुषे एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारः न अन्येषु लोकेषु इति नियमः किंनिमित्तः इति—मानुष लोकातच वर्णाश्रमादि कर्मांचा अधिकार आहे अन्य लोकांत नाहीं, असा नियम कोणत्या कारणाने केला आहे, ते —**अथवा वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेताः मनुष्याः सर्वशः मम वर्त्म अनु**

वर्तन्ते इति उक्तं—किंवा वर्ण आश्रमादि (अवस्था वगैरे) विभागांनीं युक्त असलेले मनुष्य सर्व प्रकारें माझ्या मार्गाचं अनुवर्तन करितात, असं वर सांगितलें —**पुनः कस्मात् कारणात् नियमेन तव एव वर्त्म अनुवर्तन्ते न अन्यस्य इति चातुर्वर्ण्य इति उच्यते**—पण कोणत्या कारणानें मनुष्य नियमानें तुझ्याच मार्गाला अनुसरतात व दुसऱ्या कोणाच्या मार्गाला अनुसरत नाहात, हें सांगण्यासाठी 'चातुर्वर्ण्य०' इत्यादि भगवान् म्हणतात—**चातुर्वर्ण्य–चत्वारः एव वर्णाः चातुर्वर्ण्य–**

१ पण रहस्यकार या श्लोकास असें अवतरण देतात–" धर्मसंस्थापना करण्यास परमेश्वर अवतार घेतो असें पूर्वी सांगितलें आता धर्मसंस्थापना करण्याला काय करावें लागतें तें दोन्ह्यात सांगतात " पण हें म्हणणें अयोग्य आहे कारण पूर्वी 'धर्म म्ह० पारलौकिक वैदिक धर्म नव्हे,' (गी र ६६७) असें स्पष्ट म्हटलेलें असून,'जगातील अन्याय,बेबंदशाही वगैरे मोडण्यासाठीं ईश्वर तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपानें अवतार घेतो,' असें म्हटलें आहे व येथें ' धर्मसंस्थापनेसाठी परमेश्वर अवतार घेतो ' असें म्हणतात वर ' परमेश्वर तेजस्वी व पराक्रमी पुरुषाच्या रूपानें अवतार घेऊन समाजाची विस्कळित झालेली घडी पुन्हा नीट बसवून देतो ' असें म्हटलें आहे व येथें ' धर्मसंस्थापना करण्यासाठी काय करावें लागतें तें पुढील श्लोकात सांगतात ' असें म्हणतात तेव्हा हा पूर्वोत्तर ग्रंथ सुसंगत आहे की असंबद्ध? याचा विचार वाचकांनाच करावा

पुढील श्लोकार्धाचा तर वरील अवतरणाशीं मुळीच मेळ नाहीं कारण "(ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, व शूद्र या प्रकारें) चार वर्णांची व्यवस्था गुण व कर्म यांच्या भेदाप्रमाणें मीच निर्माण केली आहे मी तिचा कर्ताहि आहें, आणि अकर्ता म्ह० ती न करणारा अव्यय (मीच) आहें, हें तू लक्षात ठेव " असा त्या श्लोकाचा अर्थ करितात यात धर्मसंस्थापनेसाठी काय करावें लागतें त्याचा कोठें मागमूसही नाहीं त्यापेक्षा आचार्यांचें अवतरण किती सुसंबद्ध व प्रकरणाला धरून आहे तें पहा बरें, मूळ श्लोकाचा जो अर्थ केला आहे तो तरी मूळाला धरून आहे का? नाही ' गुणकर्मविभागशः चातुर्वर्ण्य–चार वर्ण मी उत्पन्न केले मी जरी त्याचा कर्ता आहें तरी अकर्ता व अव्यय आहें, असें तू जाण " हा अगदीं सरळ अर्थ आहे पण रहस्यकारांनी ' व्यवस्था ' हा आपल्या पदरचा शब्द घातला आहे ' गुणकर्मविभागशः ' हें पद फार महत्त्वाचें असूनहि ' गुण व कर्म यांच्या भेदाप्रमाणें ' असा मोघम व अगदी संदिग्ध अर्थ लिहून ठेवला व त्यावर स्पष्टीकरणार्थ टीपही दिलेली नाहीं. वस्तुत ' प्रत्येकाचे गुण व कर्म पाहून त्यावरून अमुक ब्राह्मण, अमुक क्षत्रिय इत्यादि जाती मी ठरविल्या आहेत ' असें त्यांना म्हणावयास पाहिजे होतें पण या वादग्रस्त शब्दाचा मुळीच विचार केला नाहीं उत्तरार्धांतील ' तस्य कर्तारं अपि मां ' या वाक्याचा मी तिचा कर्ताहि आहें, असा अर्थ केला आहे तो बरोबर नाहीं तसेंच, ' विद्धि अकर्तारं अव्ययं ' याचा ' आणि अकर्ता म्ह० ती (व्यवस्था) न करणारा अव्यय मीच आहे, हें तू लक्षात ठेव' असा अगदी विपरीत अर्थ केला आहे त्याला सरळ किंवा बरोबर कोण म्हणत असतील ते म्हणोत ' त्यापेक्षा याच श्लोकावरील टीपेंत " परमेश्वर कर्ता असला तरी पुढील श्लोकांत वर्णिल्याप्रमाणें तो नेहमीच निःसंग असल्यामुळे अकर्ताच होय, असा अर्थ आहे " असें जें म्हटलें आहे तें पुष्कळ बरें आहे ' ' हें विरोधाभासात्मक वर्णन आहे ' असें ते म्हणतात

चारच वर्ण हे चातुर्वर्ण्य—**मया ईश्वरेण सृष्टं-उत्पादितं**—मा ईश्वरानें उत्पन्न केलें आहे—**' ब्राह्मणः अस्य मुखं आसीत् ' इत्यादिश्रुतेः**—ब्राह्मण याचें मुख झाला-या विराट् पुरुषाच्या मुखापासून ब्राह्मण झाला, अशी ऋग्वेदश्रुति आहे, **—गुणकर्मविभागशः-गुणविभागशः कर्मविभागशः च**—गुणविभाग व कर्मविभाग करून, त्या विभागपूर्वक ब्राह्मणादि चातुर्वर्ण्य मी उत्पन्न केलें —**गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि**—सत्त्व, रज व तम हे गुण आहेत.—**तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य ' शमो दमस्तपः ' इत्यादीनि कर्माणि**—त्यातील सात्त्विक म्ह० सत्त्वगुणप्रधान असलेल्या ब्राह्मणाचीं शम, दम, तप इत्यादि कर्में—**सत्त्वोपसर्जनरजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजःप्रभृतीनि कर्माणि**—ज्याच्यामध्यें सत्त्वगुण गौण व रजोगुण प्रधान आहे अशा क्षत्रियाचीं शौर्य, तेज, इत्यादि कर्में—**तमउपसर्जनरजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि**—ज्याच्यामध्यें तमोगुण गौण-अमुख्य व रजोगुण प्रधान-मुख्य आहे अशा वैश्याचीं शेती, गोरक्ष्य इत्यादि कर्में,—**रजउपसर्जनतमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषा एव कर्म**—रजोगुण गौण व तमोगुण प्रधान अशा प्रकृतीच्या शूद्राचें शुश्रूषा हेंच कर्म—**इति एवं गुणकर्मविभागशः मया चातुर्वर्ण्यं सृष्टं इत्यर्थः**—अशा प्रकारें गुणविभागपूर्वक कर्मविभाग करून मी चातुर्वर्ण्य उत्पन्न केलें आहे, असा भावार्थ—**तत् च इदं चातुर्वर्ण्यं अन्येषु लोकेषु न अतः मानुषे लोके इति विशेषणं**—आणि तें हें चातुर्वर्ण्य अन्य लोकामध्यें नाहीं म्हणून ' मानुष लोकांत ' असें वरील श्लोकांत विशेषण दिलें आहे [मी या मनुष्य लोकांत ब्राह्मणादि चार वर्ण व ब्रह्मचर्य इत्यादि चार आश्रम उत्पन्न केले. त्यांच्या सत्त्वादि गुणांचा विभाग करून त्या गुणविभागानुसार त्यांच्या कर्मांचाही विभाग केला आहे त्यामुळे ब्राह्मणादि वर्णांना व आश्रमांना आपापल्या कर्मांचे अनुष्ठान केल्यानें त्या कर्मांचें फल त्यांना सत्वर मिळतें म्हणून वर ' मानुष लोकांत कर्मजा सिद्धि सत्वर होते ' असें मुद्दाम म्हटलें आहे. तसेंच, ईश्वरानेंच वर्णादि व त्यांचीं कर्में उत्पन्न केलेलीं असल्यामुळें त्यांना सर्व प्रकारें ईश्वराच्या मार्गानेंच अनुवर्तन करणें युक्तही आहे]—**हन्त तर्हि चातुर्वर्ण्यसर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात् तत्फलेन युज्यसे**—बरें तर मग चातुर्वर्ण्यसृष्टि, इत्यादि कर्मांचे कर्तृत्व तुला असल्यामुळें-तूं त्या कर्मांचा कर्ता असल्यामुळें त्या कर्मांच्या फलानें युक्त होतोस **—अतः त्वं नित्यमुक्तः नित्येश्वरः न इति**—त्यामुळें तूं नित्यमुक्त व नित्य ईश्वर नाहींस, असें म्हणशील तर—**उच्यते**—सांगतों—**यद्यपि मायासंव्यवहारेण तस्य कर्मणः कर्तारं अपि सन्तं मां**—जरी मायिक व्यवहारानें मी त्या कर्मांचा कर्ता आहे तरी मला—**परमार्थतः अकर्तारं विद्धि**—परमार्थदृष्टया

पण येथें कोणताही अलंकार नसून तें परमेश्वराच्या वास्तविक स्वरूपाचें वर्णन आहे. ' ईश्वर मायिकदृष्टया जरी चातुर्वर्ण्यांचा कर्ता असला तरी पारमार्थिकदृष्टया अकर्ता व त्यामुळेंच असंसारी आहे, असें समज.' हाच त्याचा सरळ, सुबोध व वेदान्तशास्त्रानुसार अर्थ आहे.

अकर्ता जाण —**अतः एव मां अव्ययं असंसारिण च विद्धि**—म्हणूनच मला अव्यय व असंसारी समज. [मला मायेमुळे कर्तृत्व आहे वस्तुतः नाहीं. त्यामुळें मायिक दृष्टया मी चातुर्वर्ण्य, कर्म इत्यादिकांचा जरी कर्ता असलों तरी वस्तुत मी अकर्ता व अभोक्ता आहे, असें समज] १३

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बद्ध्यते॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—मां—मला—**कर्माणि**—कर्में—**न लिम्पति**—पुण्यपापानें लिप्त करीत नाहीत —**कर्मफले**—कर्मांच्या फलाविषयीं—**मे**—माझी—**स्पृहा**—इच्छा —**न(अस्ति)**—नाहीं —**इति**—याप्रमाणें—**मां**—मला-आत्म्याला—**यः**—जो—**अभिजानाति**—सर्वप्रकारें जाणतो—**सः**—तो—**कर्मभिः**—कर्मांनीं—**न बद्ध्यते**—बद्ध केला जात नाहीं १४

येषां तु कर्मणां कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतस्तेषामकर्तैवाहं यतः—नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति देहाद्यारम्भकत्वेनाहंकाराभावात् । न च तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा तृष्णा । येषां तु संसारिणामहं कर्तेत्यभिमानः कर्मसु स्पृहा तत्फलेषु च तान्कर्माणि लिम्पन्तीति युक्तं तदभावान्न मां कर्माणि लिम्पन्ति इत्येवं योऽन्योऽपि मामात्मत्वेनाभिजानाति नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति स कर्मभिर्न बध्यते । तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—तु येषां कर्मणां मां कर्तारं मन्यसे—पण तूं ज्या कर्मांचा मला कर्ता समजतोस—**तेषां परमार्थतः अहं अकर्ता एव**—त्यांचा वस्तुत मी अकर्ताच आहे—**यतः 'न०' इति**—त्याच कारण 'न मा०' या श्लोकानें सांगतात—**तानि कर्माणि मां देहाद्यारम्भकत्वेन न लिम्पन्ति**—तीं कर्में मला देहादिकांच्या आरंभकत्वानें म्ह० देह, इंद्रिय इत्यादि फलांचा आरंभ करणें, त्यांचें कारण होणें, या रूपानें मला लिप्त करीत नाहीत (ते का? उत्तर-)—**अहंकाराभावात्**—माझ्यामध्यें 'तीं कर्में मी करतों' अशा अहंकाराचा अभाव असल्यामुळें (तीं मला पुढच्या जन्माचें कारण होऊन बद्ध करीत नाहीत)—**च तेषां कर्मणां फलेषु मे स्पृहा-तृष्णा न**—आणि त्या कर्मांच्या फलाविषयीं मला स्पृहा म्ह० तृष्णाही नसते —**येषां तु संसारिणां अहं कर्ता इति कर्मसु अभिमानः च तत्फलेषु स्पृहा**—पण ज्या संसारी मनुष्यांना 'मी कर्ता' असा कर्मांमध्यें कर्तृत्वाभिमान व त्यांच्या फलाविषयीं तृष्णा असते—**तान् कर्माणि लिम्पन्ति इति युक्तं**—त्यांना कर्में लिप्त करितात, बद्ध करितात, हें युक्त आहे —**तदभावात् मां कर्माणि न लिंपन्ति**—माझ्या ठिकाणीं कर्तृत्वाभिमान व फलतृष्णा यांचा अभाव असल्यामुळें मला कर्में लिप्त करीत नाहीत. (तीं केवल मलाच बद्ध करीत नाहीत, असें नाहीं तर)—**इति एवं यः अन्यः अपि मां आत्मत्वेन अभिजानाति**—अशाप्रकारें जो दुसराहि मला आत्मत्वानें जाणतो,

स्मरतो, ओळखतो [ते कसें ? उत्तर–]—**अहं कर्ता न, मे कर्मफले स्पृहा न इति**— मी कर्ता नव्हे व मला कर्मफलाची इच्छा नाही, असें जो मला स्मरतो—**सः कर्मभिः न बध्यते**—तो कर्मांकडून बद्ध केला जात नाही —**तस्य अपि कर्माणि देहारम्भकाणि न भवन्ति इत्यर्थः**—त्याचींही कर्मे देहारम्भक–उत्तर जन्माचें कारण होत नाहात, असा भावार्थ [कर्तृत्वाभिमान व फलेच्छा याच्या अभावी कर्मे कोणालाच बद्ध करीत नाहात कारण तोच कर्मत्याग किंवा सन्यास आहे अर्थात् मोक्ष अशा कर्मसन्यासावाचून प्राप्त होणें शक्य नाही गीतेंत हेंच प्रतिपाद्य आहे व आचार्य तरी हेंच सांगत आहेत (गी भा प ८ ५७ पहा) सर्वकर्मसन्यास तो हाच होय दगडासारखें बसणें याला आचार्यही सन्यास म्हणत नाहात, व अद्वैतीही सन्यास म्हणत नाहात अर्थात् हें रहस्य न जाणता 'सर्वकर्मसन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठेनेंच मोक्ष मिळतो ' असें जें आचार्यांचें म्हणणें आहे त्यावर वृथा दोषारोप करून गीता प्रवृत्तिपर आहे, हें म्हणणें सर्वथा अनुचित होय] १४

---

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात–" मला कर्मांचा लेप म्ह० बाधा लागत नाही (कारण) माझी कर्मांच्या फलाचे ठायी इच्छा नाही अशाप्रकारें जो मला जाणतो त्याला कर्मांची बाधा होत नाही " वस्तुत 'कर्माणि' म्ह० कर्मे 'मा' मला 'न लिम्पन्ति' लिप्त करीत नाहात, हा सरळ अर्थ आहे पण रहस्यकारांनी 'कर्माणि' म्ह० कर्मांचा व 'न लिम्पन्ति' म्ह० लेप–बाधा लागत नाही, असा अर्थ केला आहे पण लेप किंवा बाधा लागत नाही म्ह० काय ? याचा खुलासा केलेला नाही 'कर्मे पुण्य व पाप यांनी मला लिप्त करीत नाहात, व त्यामुळें पुढच्या जन्माचीं तीं निमित्तें होत नाहात' हा त्याचा सुबोध व शास्त्रीय अर्थ आहे लेप म्ह० बाधा व बाधा म्ह० काय ? पाहा ? याच श्लोकाच्या 'कर्मभिर्न स बध्यते' या चवथ्या चरणाकडे लक्ष देऊन कर्मे लिप्त करीत नाहात म्ह० बद्ध करीत नाहीत, असें तरी म्हणावयाचें होतें ! पण तेथेंही 'न बध्यते ' याचा 'बाधा होत नाही,' असाच अर्थ केला आहे पण तो मूळ धात्वर्थाला धरून नाही असो, 'न मे कर्मफले स्पृहा ' हा दुसरा चरण कर्मांचा लेप न लागण्याचें कारण सांगत आहे असें रहस्यकार म्हणतात पण तें बरोबर नाही 'माझी कर्मफलाविषयी इच्छा नाही, म्हणून मला कर्मांचा लेप लागत नाही,' हें म्हणणें योग्य नाही कारण नुसती कर्मफलाची इच्छा नसली म्हणजे कर्मे बद्ध करीत नाहात, असें नाही तर कर्मफलाची इच्छाहि नसली पाहिजे व कर्मांचा मी कर्ता, हा अभिमानहि नसला पाहिजे म्हणूनच आचार्यांनीं वर भाष्यांत 'अहंकाराभावात्' असें म्हणून कर्मे बद्ध करीत नाहात याचें 'अहंकाराभाव' हें कारण सांगितलें आहे प्रस्तुत श्लोकाच्या टीपेंत–९ व्या श्लोकांतील 'जन्म व कर्म जाणतो तो मुक्त होतो ' या अर्थाचा अनुवाद करून 'त्यापैकींच कर्मांच्या तत्त्वाचें या श्लोकांत स्पष्टीकरण केलें आहे ' असें रहस्यकार म्हणतात पण असा दूरान्वय लावीत बसण्यापेक्षा वरच्या श्लोकांत 'मला अकर्ता समज ' असें जें म्हटलें आहे त्याचेंच कारण सांगण्यासाठीं पुढील श्लोक आहे, अशी संगति लावणेंच अधिक सयुक्तिक आहे रहस्यकार पुन म्हणतात—'जाणतो ' या शब्दानें 'जाणून त्याप्रमाणें वागू लागतो ' एवढा अर्थ घ

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—पूर्वैः अपि मुमुक्षुभिः—पूर्वीच्याही मुमुक्षूंनी—**एवं**—असें—**ज्ञात्वा**—जाणून—**कर्म**—कर्म—**कृतं**—केलें—**तस्मात्**—म्हणून—**त्वं**—तूं—**पूर्वैः**—पूर्वीच्या मुमुक्षूंनी—**पूर्वतरं**—त्याच्याही पूर्वीचे—**कृतं**—केलेलें—**कर्म एव**—कर्मच—**कुरु**—कर १५

नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति—एवमिति । एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तैर्मुमुक्षुभिः, कुरु तेन कर्मैव त्वं न तूष्णीमासनं नापि संन्यासः कर्तव्यस्तस्मात्त्वं पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वाद्यद्यनात्मज्ञस्त्वं तदाऽऽत्मशुद्ध्यर्थं तत्त्वविच्चेल्लोकसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुनातनं कृतं निर्वर्तितम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—अहं कर्ता न, मे कर्मफले स्पृहा न इति 'एवं०' इति—मी कर्ता नाही व मला कर्मफलाविषयी इच्छा नाही, असें जाणून पूर्वीच्या मुमुक्षूंनीही कर्म केलें आहे असें 'एवं ज्ञात्वा०' या श्लोकानें सांगतात—**एवं ज्ञात्वा पूर्वैः अतिक्रान्तैः मुमुक्षुभिः अपि कर्म कृतं**—मी कर्ता नाही, मला फलेच्छा नाहीं, असें जाणून पूर्वीच्या भूतकालीन मुमुक्षूंनीही कर्म केलें आहे,—**तेन**—पूर्वीच्या मुमुक्षूंनी कर्मच केलें असल्यामुळें—**त्वं कर्म एव कुरु**—तूं कर्मच कर —**तूष्णीं आसनं न संन्यासः अपि न कर्तव्यः**

ठिकाणी विवक्षित आहे पण 'अभिजानाति' या क्रियापदावरून असा अर्थ कां काढावयाचा ? व त्याची आवश्यकता तरी काय ? त्याप्रमाणें वागतो म्ह० काय ? स्पष्ट कांहींच नाहीं त्यापेक्षां 'मी अकर्ता व फलतृष्णाशून्य आहें असें आपल्या आत्मरूपानें जो कोणी मला जाणतो—स्मरतो, मीच त्याचा अकर्ता, अभोक्ता, निःस्पृह आत्मा आहें, असें ओळखतो त्याला कर्मेंहि त्याला बद्ध करीत नाहींत,' हें म्हणणें किती सयुक्तिक, शास्त्रीय व सुबोध आहे ? नाही तर, परमेश्वराला कर्में लिप्त करीत नाहींत व त्याला कर्मफलाविषयी तृष्णा नाहीं, एवढें जाणून मनुष्य मुक्त कसा होणार ? नुसतें 'त्याप्रमाणें वागतो' एवढ्यावरून कांहीं बोध होत नाहीं।

१ रहस्यकारांनीं या श्लोकाच्या अर्थांत 'मुमुक्षुभि ' या पदाचा अर्थ 'मुमुक्षु लोकांनी ' असाच केला आहे पण 'पूर्वीच्या मुमुक्षूंनी कर्में केलीं म्हणून तूंही कर्मच कर ' असें म्हटल्यास अर्जुन मुमुक्षु ठरतो ज्ञानी—जीवन्मुक्त ठरत नाहीं, पण तें तर रहस्यसिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे म्हणून रहस्यकारांनीं गी. र. पृ. ३२० वर 'हें जाणून पूर्वी जनकादि ज्ञानी पुरुषांनीं कर्म केलें ' असें म्हटलें आहे म्हणून मुमुक्षुशब्दाचा ज्ञानी असा अर्थ केला आहे तो सरळ आहे का काय तें वाचकांनीच ठरवावें.

१ आचार्यांचें हें येथील सर्व भाष्य व मागील पृ ४२–६४ पर्यंतचें भाष्य वाचकांनी पुन लक्षपूर्वक वाचावें व मग गीतारहस्यांतील खालील उतारे वाचावे–" पण वैदिक कर्म योगाचा हा सिद्धान्त श्रीशंकराचार्यांस मान्य नसल्यामुळें तो खोडून काढून आचार्यांच्या मतें गीतेचें तात्पर्य काय हें सांगण्याच्याच हेतूनेंच गीतेवर त्यांनी आपलें भाष्य मुद्दाम लिहिलें " गी र पृ ११ (आचार्यांस वैदिक कर्मयोगाचा सिद्धान्त मान्य नाही हें म्हणणें धाडसाचें आहे त्यांना रहस्यकाराचा काल्पनिक कर्मयोग मात्र मान्य होणें शक्य नाही त्यांनी ' मोक्षाला ज्ञान व कर्म या दोन साधनांचा एकाच वेळीं अपेक्षा असते ' या वादाचें तेवढें खण्डन केलें आहे आचार्यांनी आपल्या मतें गीतेचें तात्पर्य सांगण्यासाठी भाष्य लिहिलें नसून औपनिषद सिद्धान्ताप्रमाणें गीतेचें तात्पर्य सांगण्यासाठी भाष्य लिहिलें आहे) "वेदान्तावरील हल्लीं सामान्यत वाचण्यांत येणारे ग्रंथ सन्यासमार्गीयांच्या अनुयायांनीच लिहिलेले असल्यामुळें,आणि सन्यासमार्गांत तृष्णारूपी ससार सर्वच निःसार वाटत असल्यामुळें त्यांच्या ग्रंथांत कर्मयोगाचा उपपत्ति नाहीं दिलेला नाही हें खरें कि बहुना या परसंप्रदायासहिष्णु ग्रंथकारांनी सन्यासमार्गांतील कोटिक्रम कर्मयोगांत घुसडून देऊन सन्यास व कर्मयोग हे दोन स्वतंत्र मार्ग नसून सन्यास हाच काय तो एक शास्त्रोक्त मोक्षमार्ग असा ह्या समज उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न केला आहे " गी र पृ १२१ (यात रहस्यकाराची रागसवृत्ति पूर्णपणें व्यक्त झाली आहे वेदान्त ग्रंथ शंकराचार्यांसारख्या विरक्त सन्याशांनीच लिहिले याबद्दल त्यांना फार खेद होतो, पण त्याला कोणाचा काय उपाय ? विषयासक्त कर्मठांनी वेदान्तग्रंथ कां लिहिले नाहीत ? त्यांचा सन्यासमार्गीयांनी हात कां धरला होता ? पण वस्तुस्थिति न जाणताच जेथें मनसोक्त लिहिण्याचा प्रवृत्ति आहे तेथें युक्तायुक्त विचार कोठचा ? अहो महाराज, विषयाविषयी विरक्त असलेले लोकच वेदान्ताकडे पाहणार, इतरांना त्याकडे पाहण्याची नुसती इच्छाहि होणें शक्य नाही, हें तुम्ही विसरलां कां काय ? असो, ' तृष्णारूप ससार ' हें रहस्यकारास कोणी सांगितलें ? ससाराचें स्वरूप तृष्णा आहे, असें कोणीच म्हणत नाही, ' जन्ममरणसुखदुःखप्राप्ति ' याला ससार म्हणतात वेदान्तप्रधान कर्मयोगाची उपपत्ति कशी येणार ? कारण वैदिक कर्मयोग हें प्रकरण निराळें व वेदान्त किंवा ज्ञानयोग हें प्रकरण निराळें त्यामुळें वैदिक कर्मयोगांत वेदान्ताची उपपत्ति पाहू लागणें हें जसें वेडेपण आहे तसेंच वेदान्तांत कर्मयोगाची उपपत्ति पाहू लागणें, हें वेडेपण आहे पण रहस्यकार येथेंच थांबत नाहींत, तर सन्यासमार्गीयांना ' परसंप्रदायासहिष्णु ' हा बहुमानाचा किताब देऊन 'कर्मयोगांत सन्यासमार्गाचा कोटिक्रम घुसडून देऊन सन्यास व कर्मयोग हे दोन स्वतंत्र मार्ग नसून सन्यास हाच काय तो एक शास्त्रोक्त मोक्षमार्ग असा ह्या समज उत्पन्न करण्याचा यत्न केला आहे, ' असा आरोप सर्वां सन्यासमार्गीयांवर करीत आहेत पण ' नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय ' इत्यादि श्रुतिवचनें व ' ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ' ५.२९. ' निष्ठा ज्ञानस्य या परा' १८ ५० 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर ' १८.५५. इत्यादि गीतावचनेंच तसें सांगत आहेत कर्मयोग हा स्वतंत्र मोक्षमार्ग आहे, असें कोणीच कोठें सांगत नाही उलट कर्माचें फल अनित्य आहे, असाच श्रुतिस्मृतींत सर्वत्र घोष केलेला आहे. अर्थात् रहस्यकाराच्या असल्या निंद्या

आरोपानें वेदान्तशास्त्र किंवा संन्यासमार्ग ऊर्फ ज्ञाननिष्ठा यांची काहींच हानि होत नसून आरोप करणाऱ्याच्या शास्त्रज्ञानाचा मात्र त्यावरून पूर्ण परिचय होत आहे.) " गीतेवरील सांप्रदायिक टीकाकारांना कर्मयोगमार्गास गौणत्व देण्याचा जो प्रयत्न केला आहे तो निव्वळ सांप्रदायिक आग्रहाचा परिणाम असून कर्मयोग हें ज्ञानप्राप्तीचें किंवा संन्यासाचें नुसतें साधन होय, असा जो या टीकांतून ठिकठिकाणीं शेरा दिलेला असतो, तो केवळ त्यांच्या पदरचा असतो. गीतेचा खरा भावार्थ तसा नाहीं, हेंही यावरून दिसून येईल. गीतेवरील संन्यासमार्गीय टीकाकारांचा हाच आमच्या मतें दोष होय आणि टीकाकारांच्या या सांप्रदायिक आग्रहापासून सुटका झाल्याशिवाय गीतेच्या खऱ्या रहस्याचा बोध होणें कधीच शक्य नाहीं." गी. र. पृ. ३०४. (कर्मयोग साधन असून चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति, हें त्याचें साध्य-फल आहे, हें सांप्रदायिक टीकाकारांचें म्हणणें नसून सनातन वैदिक धर्माचें म्हणणें आहे. उगाच भलभलतें काहीं तरी बोलणें शेवटाला शोभत नाहीं. 'तं एत वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन,दानेन तपसानाशकेन,एतं एव विदित्वा मुनिः भवति। एतं एव प्रव्राजिनो लोकं इच्छन्तः प्रव्रजन्ति'-त्या या औपनिषद पुरुषाला ब्राह्मण नित्य स्वाध्यायरूप वेदानुवचनानें,तसेंच यज्ञ,दान व अनाशक तप यांनीं जाणण्याची इच्छा करितात. याला जाणून मुनि-योगी होतो. याच आत्मलोकाची इच्छा करणारे संन्यसनशील पुरुष संन्यास करितात. (बृहदा. भाष्यार्थ अ. ४ पृ. ४३८ पहा.) ' विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ' कर्मानुष्ठानानें अन्तःकरण प्रसन्न होऊन शुद्धचित्त झालेला पुरुष एकाग्र मनानें निरवयव परमात्म्याचें ध्यान करूं लागला असता त्याला साक्षात् जाणतो (मुण्ड. भाष्यार्थ पृ. १०२.) ' धर्मेण पापमपनुदति' (सार्थ नारायण पृ. ७८) 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः. ' पापकर्मांच्या क्षयानें पुरुषांना ज्ञान होतें. ' कषायपक्तिः कर्माणि ज्ञानं तु परमा गतिः'- " कर्में काम-क्रोधादि दोष यांचा विनाश व ज्ञान ही परमगति आहे. ' यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ' यज्ञ, दान व तप हीं कर्में पुरुषाच्या अन्तःकरणाला शुद्ध करणारीं आहेत. ' योगिनः कर्म कुर्वन्ति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये'-कर्माविषयीं असलेला कर्तृत्वाभिमान व फलाची इच्छा सोडून चित्तशुद्धीसाठीं कर्में करितात इत्यादि अनेक श्रुतिस्मृतिवचनें ' कर्मयोग चित्तशुद्धीचें साधन आहे, व चित्तशुद्धीच्या द्वारा तो ज्ञानोत्पादक आहे ' असें सांगतात. ईशा, विविदिषांना, मुमुक्षूंना इत्यादि सर्व आचार्यांचें या बाबतीत ऐकमत्य आहे. ज्ञानेश्वरमहाराजहि कर्मयोगाला ज्ञाननिष्ठेचें साधन म्हणतात. त्यामुळें ग्रंथकाराचें बरळ म्हणणें फुकट आहे. शिवाय कर्मयोग ज्ञाननिष्ठा योग्यता प्राप्त करून देणारें साधन आहे असें जरी संन्यासमार्गीयांना म्हटलें तरी त्यांत ग्रंथकाराचें काय बिघडलें, तें कळत नाहीं. कोणी त्यांच्या मतें अहंता टाकणार अर्जुनाला किंवा दुसऱ्या कोणाही कर्माधिकाऱ्याला ' तूं संन्यासच घे, स्वधर्मरूप कर्म करूं नको ' असें का म्हणत आहे ! मुळीच नाहीं. उलट तूं कर्मच कर. ज्ञाता असलास तर लोकसंग्रहासाठीं व अज्ञ असलास तर चित्तशुद्धीसाठीं स्वधर्मरूप कर्मानुष्ठानच कर, असाच त्यांचा आग्रह आहे व तोही वैदिक संप्रदायाला धरून आहे. पण त्यांचें जें मुख्य म्हणणें आहे तें स्वतंत्र हा गीतेचें परम प्रयोजन सर्वकर्मसंन्यासरूप निःश्रेयस असून तें सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक आत्मज्ञाननिष्ठेनेंच प्राप्त होतें. कर्म व ज्ञान यांच्या समुच्चयानें नाहीं; व हें स्पष्ट उपनिषदें

अनुष्ठितत्वात्—म्हणून म्ह० पूर्वीच्या मुमुक्षूंनीही कर्मानुष्ठानच केलेलें असल्यामुळें—**यदि त्वं अनात्मज्ञः तदा आत्मशुद्ध्यर्थं तत्त्ववित् चेत् लोकसंग्रहार्थं**—जर तूं अनात्मज्ञ असशील–तुला आत्मसाक्षात्कार झाला नसेल तर चित्तशुद्धीसाठीं व तत्त्ववेत्ता असशील तर लोकसंग्रहासाठी कर्मच कर. (पूर्वीच्या मूढांना तें केलें असेल म्हणून म्हणशील तर तसेंही नाहीं)—**पूर्वैः-जनकादिभिः**—पूर्वीच्या जनकादि कानीं—**पूर्वतरं न अधुनातनं कृतं-निर्वर्तितं**—त्यांच्याही पूर्वीचें, अलीकडचें

तर राहूंच द्या, पण गीतेंतील वचनांनाहि सिद्ध होते. परंतु हें रहस्य न जाणता रहस्यकार संन्यासमार्गायावर विनाकारण वारंवार खवळलेले जे दिसतात तो शास्त्रार्थाच्या अन्यथाप्रतिपत्तीचा परिणाम आहे व त्याबद्दल आम्हां त्यांची कींव करतों

आता आणखी येथें दोनच उतारे देतों, म्हणजे त्यावरून रहस्यकाराना आचार्यांच्या भाष्याचा पूर्ण विचार न करिता त्याच्यावर वारंवार वृथा आग कशी पाखडली आहे तें वाचकाच्या लक्षात येईल—" गार्हस्थ्यधर्मांतील कर्माकर्मविवेचनरूपी पुरवाच्या जारत उठाठेवात संन्यासमार्गांतील पंडित कधीं पडत नाहीत. कलियुगातील संन्यासमार्गांचे पुरस्कर्ते श्रीशंकराचार्य यांच्या गीतेवरील भाष्यात गीतेमधल्या कर्मपर वचनांची उपेक्षा करून अगर तीं केवळ प्रशंसापर (अर्थवादपर) आहेत असें कल्पून कर्मसंन्यासधर्मच सर्व गीतेंत प्रतिपाद्य होय, असा गीतेचा फलितार्थ अखेर काढला आहे " (गी. र पृ ३६४) " गीतेंतील ज्या श्लोकात कर्म श्रेयस्कर ठरवून करण्यास सांगितलें आहे त्या श्लोकाकडे दुर्लक्ष केलें अथवा ते सर्व अर्थवादात्मक म्हणजे आनुषंगिक प्रशंसात्मक आहेत, असा आपल्या पदरचा शेरा मारून किंवा दुसऱ्या याहा लटपटीनें वरील सांख्य+निष्कामकर्म=कर्मयोग या समीकरणातून एकदा निष्काम कर्म उडवून टाकलें म्हणजे गीतेंत सांख्यमार्गच प्रतिपाद्य आहे, असें म्हणण्यास सवड सापडते " पृ ४६५ (रहस्यकाराचें हें म्हणणें किती खोटें आहे तें गी भा पृ ९-१० पाहिल्यानेंच वाचकाच्या लक्षात येईल वेदोक्तधर्म दोन प्रकारचा असून तो दोन्ही प्रकारचा धर्म गीतेंत सांगितला आहे,असें वारंवार (गी भा पृ २,५,१४२,२३५,३४८ पहा) म्हणणाऱ्या आचार्यांवर वरच्यासारखे वृथा आरोप करणें महत् पाप आहे असें आम्ही समजतों) " शंकराचार्यांस स्मार्त किंवा संन्यास धर्मच मान्य असून इतर सर्व मार्ग ते अज्ञानमूलक मानीत होते, याबद्दल कोणासच शंका नाही पण तेवढ्यामुळें गीतेचा भावार्थहि तोच असला पाहिजे असें म्हणता येत नाहीं गीतेचा सिद्धान्त तुम्हास मान्य नसेल तर तो स्वीकारू नका पण त्यामुळें " या जगात आयुष्यक्रमणाचे दोन प्रकारचे स्वतंत्र मोक्षप्रद मार्ग किंवा निष्ठा आहेत " असें जें गीतेच्या आरंभीं म्हटलें आहे त्याचा अर्थ ' संन्यासनिष्ठा हा एकच खरा व श्रेष्ठ मार्ग होय ' असा करणें युक्त नाहीं " (गी र पृ. ३४१) " श्रीशंकराचार्य यांचा कटाक्ष सरळ अर्थापेक्षा संन्यास निष्ठापर एकवाक्यतेकडे विशेष होता, " (गी र ३६०) (दोन प्रकारचे स्वतंत्र मोक्षमार्ग जर गीतेंत सांगितले आहेत तर ज्ञानकर्मसमुच्चय कसा ? असल्या सर्व प्रमाणशून्य उल्लेखाचा हवा तितका सविस्तर परामर्श घेता येण्यासारखा आहे पण विस्तारभयास्तव तिकडे दुर्लक्ष करणें भाग आहे. शिवाय वाचकापुढें आचार्यांचें भाष्य प्रत्यक्ष असल्यामुळें विवेकी वाचकाना रहस्यकाराच्या असल्या आक्षेपाना किती महत्त्व द्यावयाचें तें सहज कळण्यासारखें आहे

नव्हे, कर्म केले [प्राचीन जनकादि राजाना त्याच्या पूर्वीपासून चालत आलेले कर्म केले, त्याना त नवीन उत्पन्न करून केले असे नाही, त्यामुळे तूही तच कर्म कर. अर्थात् गीतेतील कर्मशब्दाचा अर्थ स्नाणे, पिणे वगैरे (गा र.पृ ५५,५६) हा नव्हे] १५

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥

अन्वयार्थ—कर्म किं—कर्म काय व—**अकर्म किं**—अकर्म काय—**इति अत्र**—याविषयी—**कवयः अपि**—मोठे मोठे बुद्धिमानही—**मोहिताः**—मोहित झालेले आहेत —**तत्**—म्हणून—**ते**—तुला—**कर्म**—कर्म-अकर्म वगैरे काय आहे,ते—**प्रवक्ष्यामि**—मी सांगतो —**यत्**—ज कर्माकर्मादि—**ज्ञात्वा**—जाणून—**अशुभात्**—संसारापासून—**मोक्ष्यसे**—मुक्त केला जाशील-मुक्त होशील १..

तत्र कर्म चेत्कर्तव्य त्वद्वचनादेव करोम्यह किं विशेषितेन पूर्वं पूर्वतर कृतमित्युच्यते यस्मान्महद्वैषम्य कर्मणि कथम्—किं कर्मेति । किं कर्म किं चाकर्मेति कवयो मेधाविनोऽप्यत्रास्मिन्कर्मादिविषये मोहिता मोह गता अतस्ते तुभ्यमह कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा विदित्वा कर्मादि मोक्ष्यसेऽशुभात्संसारात् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—तत्र कर्म चेत् कर्तव्य त्वद्वचनात् एव अहं करोमि—मनुष्यलोका कर्म जर करावयासच पाहिजे असेल तर ते तुझ्या सागण्यावरूनच मी करीन **—पूर्वं पूर्वतर कृत इति विशेषितेन किं**—पूर्वीच्या जनकादिकांनी त्याच्याही पूर्वीपासून चालत आलेले कर्म केले, असे त्याला विशेषण देऊन काय करावयाचे आहे? **इति उच्यते**—असे विचारशाल तर याचे उत्तर सागतो **—यस्मात् महत् वै**

१ या श्लोकावरील टीपेत रहस्यकार म्हणतात–‘ मोक्ष व कर्म याचा याप्रमाणे विरोध नाही, म्हणून तू कर्म कर ’ पण प्रस्तुतच्या श्लोकात मोक्ष व कर्म याचा विरोध नाही, असे कोठे सागितले आहे? प्राचीन मुमुक्षूनाही कर्म केले आहे,असे त्यात म्हटले आहे मुमुक्षु म्ह. मोक्ष नव्हे, मोक्ष म्ह० स्वरूपावस्थान,त्या अवस्थेत कर्माचा संभवच नाही अर्थात् मोक्ष व कर्म याचा स्थिति व गति याच्याप्रमाणेच विरोध आहे प्राचीन मुमुक्षूंना चित्तशुद्धीसाठी शास्त्रोक्त नित्य-नैमित्तिक कर्म केले तसेच तूही कर,असे भगवान् येथे सागत आहेत ‘पूर्वतर कर्म’ म्ह० ‘ पूर्वापार चालत आलेला धंदा’ नव्हे, श्रौतस्मार्त नित्य कर्म होत

२ पण रहस्यकार या श्लोकाला असे अवतरण देतात–“ परंतु मग ‘कर्मे सोडल्याने म्ह० अकर्मानेच मोक्ष मिळतो ’ असे जे संन्यासमार्गाचे मत त्यावर वाट काय ? अशी शंका येते, म्हणून कर्म कोणते व अकर्म कोणते याच्या विवेचनास आता सुरवात करून अकर्म म्ह० कर्मत्याग नव्हे, निष्काम कर्मालाच अकर्म म्हणावयाचे, असा अखेर तेविसाव्या श्लोकात सिद्धान्त करितात ” पण अकर्म म्ह० अग्निहोत्रादि कर्मांचा यथाविधि त्याग नव्हे तर अकर्म म्ह० काहीच न करणे, असा अर्थ आहे (गा भाष्यार्थ पृ २७७ अ ३ श्लो ८ पहा) आता अकर्म म्ह० निष्काम कर्म हा रहस्यकाराचा अर्थ ग्राह्य आहे का अग्राह्य हे आम्ही २३ व्या श्लोकातच ठरवू

षम्यं कर्मणि—ज्याअर्थी कर्मांमध्ये अतिशयच वैषम्य आहे, त्याअर्थी तसें विशे-षण देणें भागच आहे.—**कथं 'किं कर्म०' इति**—तें कसें तें 'किं कर्म०' या श्लोकानें सांगतात.—**किं कर्म किं च अकर्म इति अत्र-अस्मिन् कर्मादिविषये कवयः-मेधाविनः अपि मोहिताः-मोहं गताः**—कर्म काय व अकर्म काय, असें म्हणून या कर्मादि विषयामध्यें कवी म्ह० बुद्धिमानहि मोहित झाले-मोहास प्राप्त झाले आहेत —**अतः अहं ते-तुभ्यं कर्म अकर्म च प्रवक्ष्यामि**—म्हणून मी तुला कर्म व अकर्म सांगेन.—**यत् कर्मादि ज्ञात्वा-विदित्वा अशुभात्-संसारात् मोक्ष्यसे**—जें कर्मादि जाणून-कर्माकर्मांचें तत्त्व कळल्यानें अशुभापासून म्ह० संसारापासून तू मुक्त केला जाशील १८

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**कर्मणः अपि**—शास्त्रविहित कर्मांचेंहि तत्त्व—**बोद्धव्यं (अस्ति)**—जाणणें उचित आहे —**च**—व—**विकर्मणः**—प्रतिषिद्ध-शास्त्र-निषिद्ध कर्मांचेंही तत्त्व—**बोद्धव्यं (अस्ति)**—जाणण्यास योग्य आहे —**च**—आणि **अकर्मणः**—सर्व कर्म टाकून मुकाट्यानें बसणें, या अवस्थेचेंही तत्त्व—**बोद्धव्यं (अस्ति)**—समजून घेण्यासारखें आहे कारण—**कर्मणः**—कर्मांचें—**गतिः**—यथार्थस्वरूप—**गहना**—गहन आहे १७

न चैतत्त्वया मन्तव्य, कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धमकर्म तदक्रिया तूष्णीमासनं किं तत्र बोद्धव्यमिति । कस्मादुच्यते—कर्मण इति । कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मादप्यस्ति बोद्धव्यं, बोद्धव्यं चास्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य तथाऽकर्मणश्च तूष्णींभावस्य बोद्धव्यमस्तीति त्रिष्वप्यध्याहारः कर्तव्यो यस्माद्गहना विषमा दुर्ज्ञाना, कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां कर्माकर्मविकर्मणां गतिर्याथात्म्यं तत्त्वमित्यर्थः ॥१७॥

भाष्यार्थ—त्वया एतत् च न मन्तव्यं—तू असेंही समजू नकोस कां,—**कर्म नाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धं**—कर्म म्ह० देह, इन्द्रिय इत्यादिकांची चेष्टा-हालचाल अर्थात् कर्म सर्व लोकांत प्रसिद्ध आहे —**अकर्म-तदक्रिया तूष्णीं आसनं**—व अकर्म म्ह० देहादिकाची अक्रिया-देहादिकांना मुकाट्यानें राहणें, कांहीं हालचाल न करणें—**तत्र किं बोद्धव्यं इति**—त्यांत काय जाणावयाचें आहे, असें तू समजू नकोस —**कस्मात् इति 'कर्मणः०' इति उच्यते**—असें कां समजू नको

१ यावरून टीका रहस्यकार म्हणतात—" या श्लोकांत अकर्मशब्दानें संन्यास मार्गाचे लोक ज्याला 'कर्माचा स्वरूपतः त्याग' असें म्हणतात तो कर्मत्याग विशेषकरून उद्दिष्ट आहे" पण पुढें लागलेंच " अशा प्रकारचा कर्मत्याग खरें 'अकर्म' नसून " इत्यादि लिहितात म्हणजे तेथल्या तेथेंच विरोध !

म्हणून म्हणशील तर त्याचे उत्तर 'कर्मण ०' या श्लोकाने सांगितले जात आहे —**हि—यस्मात् शास्त्रविहितस्य कर्मणः अपि बोद्धव्यं अस्ति**—कारण शास्त्रविहित कर्माचेही तत्त्व जाणण्यास योग्य आहे —**च विकर्मणः—प्रतिषिद्धस्य बोद्धव्यं अस्ति एव**—आणि विकर्माचे म्ह० प्रतिषिद्ध कर्मांचेही तत्त्व जाणण्यास योग्य,असेच आहे —**तथा अकर्मणः—तूष्णींभावस्य च बोद्धव्यं अस्ति**—त्याचप्रमाणे अकर्मांचे म्ह० तूष्णींभावाचे—सर्व हाल चाल सोडून स्वस्थ बसण्याचे तत्त्वही जाणण्यास योग्य असेच आहे —**इति त्रिषु अपि अध्याहारः कर्तव्यः**—असा कर्म, अकर्म व विकर्म या तिन्हीमध्ये बोद्धव्य आहे असा 'अस्ति' या क्रियापदाचा अध्याहार करावा —**यस्मात् कर्मणः गतिः गहना विषमा दुर्ज्ञाना**—कारण कर्मांची गति गहन म्ह० विषम —कळण्यास फारच कठिण आहे —**कर्मण· इति कर्मादीनां कर्माकर्मविकर्मणां उपलक्षणार्थं**—'कर्मण' हे पद कर्मादिकांच्या म्ह० कर्म, अकर्म व विकर्म यांच्या उपलक्षणार्थ आहे —**गतिः—याथात्म्यं तत्त्वं इत्यर्थः**—गति म्ह० याथात्म्य तत्त्व असा भावार्थ [कर्म, अकर्म, विकर्म यांचे तत्त्व अवश्य समजून घेतले पाहिजे कारण त्यांचे तत्त्व कळणे फार कठिण आहे] १७

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

अन्वयार्थ—यः—जो विवेकी मनुष्य—**कर्मणि**—शरीर-इंद्रियें-प्राण यांच्या प्रत्येक व्यापारामध्ये—यांच्या प्रत्येक हालचालींत—**अकर्म**—अकर्म—आत्म्याचे अकर्तृत्व —**पश्येत्**—पाहतो—**च**—व—**यः**—जो—**अकर्मणि**—अकर्मांत—मुकाट्याने बसणे या अवस्थेंत—**कर्म**—कर्तृत्व—**पश्येत्**—पाहतो—**सः**—तो—**मनुष्येषु**—सर्व मनुष्यांमध्ये—**बुद्धिमान्**—मोठा बुद्धिमान्—ज्ञाता—**सः**—तो—**युक्तः**—योगी—**सः** —तो—**कृत्स्नकर्मकृत्**—समस्त कर्म करणारा १८.

किं पुनस्तत्त्वं कर्मादेर्यद्बोद्धव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातमुच्यते—कर्मणीति । कर्मणि कर्म क्रियत इति व्यापारमात्रं तस्मिन्कर्मण्यकर्म कर्माभावं यः पश्येदकर्मणि च कर्माभावे कर्तृतन्त्रत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्वस्त्वप्राप्यैव हि सर्व एव क्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावेव कर्म यः पश्येत्पश्यति स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृत्समस्तकर्मकृच्च स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ॥

भाष्यार्थ—पुनः कर्मादे· तत्त्वं किं यत् बोद्धव्यं वक्ष्यामि इति प्रतिज्ञातं—पण कर्मादिकांचे तत्त्व काय आहे की जे अवश्य बोद्धव्य आहे व "मी सांगेन"

---

१ रहस्यकारांनी या श्लोकाचा अर्थ "कर्मांची गति गहन आहे म्हणून कर्म, विकर्म —विपरीत कर्म व अकर्म—कर्म न करणे म्हणजे काय ते कळले पाहिजे" असा केला आहे. त्यात संदिग्धपणा फार आहे. असो

अशी भगवानांनी प्रतिज्ञा केली आहे ?—'कर्मणि०' इति उच्यते—तें 'कर्मणि०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**कर्मणि-क्रियते, इति कर्म व्यापारमात्रं तस्मिन् कर्मणि**—कर्मामध्यें-जे केले जाते ते कर्म-शरीरेंद्रियांचा सर्व व्यापार त्या कर्मामध्यें—**अकर्म-कर्माभावं यः पश्येत्**—अकर्म म्ह० कर्माचा अभाव जो पाहतो—च **अकर्मणि-कर्माभावे कर्म यः पश्येत्**—व अकर्मामध्यें म्ह० कर्माच्या अभावामध्यें कर्म जो पाहतो (अहोपण प्रवृत्तालाच कर्म म्हणतात व निवृत्ति प्रवृत्तीच्या अभावरूप असते, तेव्हां कर्माच्या अभावामध्ये कर्मदर्शन कसें ? अशी आशंका घेऊन प्रवृत्ति व निवृत्ति हा दोन्ही कर्ता, करण, इत्यादि कारकांच्या अधीन असल्यामुळे तत्त्वदृष्ट्या त्यात काहींच फरक नाहीं, असें सांगतात-)—**प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कर्तृतंत्रत्वात्**—प्रवृत्ति व निवृत्ति या दोन्हीं कर्त्यांच्या अधीन असल्यामुळे प्रवृत्ताप्रमाणें निवृत्तालाहि कर्म म्हणण्यात कांहींच विरोध नाहीं (अहोपण निवृत्ति आत्मवस्तूच्या अधीन असते त्यामुळें तिचा कारकांशी काहीं संबंध नसतो, म्हणून निवृत्तीमध्यें कर्मदृष्टि ठेवणें योग्य नाहीं, म्हणून कोणी म्हणेल तर सांगतात-)—**वस्तु अप्राप्य एव हि सर्वः एव क्रिया कारकादिव्यवहारः अविद्याभूमौ एव**—आत्मवस्तूशी काहीं संबंध न ठेवताच क्रिया-कारक फल इत्यादि सर्व व्यवहार अविद्यावस्थेंतच प्रवृत्त होत असतो, त्यामुळें प्रवृत्तीप्रमाणेच निवृत्तीमध्येंहि जो कर्मदृष्टि ठेवतो—**सः मनुष्येषु बुद्धिमान् सः युक्तः -योगी कृत्स्नकर्मकृत्-समस्तकर्मकृत् च सः इति कर्माकर्मणोः इतरेतर-दर्शी स्तूयते**—तो मनुष्यामध्यें बुद्धिमान्, तो युक्त म्ह० योगी व तो समस्त कर्म करणारा-अशा रीतीनें कर्मामध्यें अकर्म व अकर्मामध्यें कर्म पाहणारा स्तुति केला जातो (अशी येथें कर्म व अकर्म यामध्ये इतरेतरदृष्टि ठेवणाऱ्या पुरुषाची स्तुति केली जाते)

ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते कर्मण्यकर्म च पश्येदित्यकर्मणि च कर्मेति। न हि कर्माकर्म स्यादकर्म वा कर्म तत्र विरुद्धं कथं पश्येद्द्रष्टा ॥

भाष्यार्थ—**ननु कर्मणि अकर्म यः पश्येत् इति अकर्मणि च कर्म पश्येत् इति किं इदं विरुद्धं उच्यते**—अहोपण कर्मामध्ये अकर्म जो पाहतो असें व अकर्मामध्यें कर्म जो पाहतो असें हें विरुद्ध का सांगितलें जात आहे?—**हि कर्म अकर्म न स्यात् अकर्म वा कर्म, तत्र द्रष्टा विरुद्धं कथं पश्येत्**—कर्म कधींही अकर्म होत नाहीं किंवा अकर्म कर्म होत नाहीं मग असें जर आहे तर द्रष्टा कर्मामध्यें अकर्म व अकर्मामध्यें कर्म असें विरुद्ध कसें पाहील ? [कारण एकमेकांच्या अगदी विरुद्ध असलेल्या कर्मांचा आधार आधेयभाव संभवत नाहीं आधार म्ह० ज्यावर आपण काहीं ठेवतों किंवा आरोप करतो व आधेय म्ह० जे ठेवतो किंवा ज्याचा आरोप करतों प्रस्तुत उदाहरणात कर्मामध्यें अकर्म पहावयाचें झाल्यास कर्म आधार व अकर्म आधेय, आणि अकर्मामध्यें कर्म पहावयाचें झाल्यास अकर्म आधार व कर्म आधेय पण प्रकाश व अंधकार याचा असत विरोध असल्यामुळें परस्पर आधार-आधेयभाव जसा संभवत नाहीं त्याप्रमाणेंच कर्म व अकर्म याचा, अत्यंत विरुद्ध स्वभावामुळेच, आधार आधेय-भाव शक्य नाहीं.]

नन्वकर्मैव परमार्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य तथा कर्मैवाकर्मवत्तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि। अतो न विरुद्धम्। बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च बोद्धव्यमिति च यथाभूतदर्शनमुच्यते। न च विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्षणं स्याद्यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति चोक्तम्। तस्मात्कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिस्तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं 'कर्मण्यकर्म यः' इत्यादि। न चात्र कर्माधिकरणमकर्मास्ति कुण्डे बदराणीव नाप्यकर्माधिकरणं कर्मास्ति कर्माभावत्वादकर्मणः। अतो विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी लौकिकैर्यथा मृगतृष्णिकायामुदकं शुक्तिकायां वा रजतम्॥

भाष्यार्थ—('कर्माणि' व 'अकर्माणि' या अधिकरणसप्तमी नसून विषयसप्तमी आहेत, असे मानून सिद्धान्ती समाधान करितात-)—**ननु मूढदृष्टेः लोकस्य परमार्थतः अकर्म एव सत् कर्मवत् अवभासते**—अहो पण, ज्यांची दृष्टि मूढ झाली आहे अशा प्राकृत विवेकशून्य लोकांना परमार्थतः-वस्तुतः ब्रह्म अकर्मच-निष्क्रियच असतांना भ्रमानें सक्रियसें भासतें—**तथा कर्म एव अकर्मवत्**—तसेंच कर्मच म्ह० सक्रिय द्वैतच अकर्मासारखें म्ह० अक्रिय ब्रह्मामध्यें संबद्ध असल्यासारखें भासतें —**तत्र**—याप्रमाणें कर्म व अकर्म याचा इतरेतराध्यास सिद्ध झाला असता—**यथाभूतदर्शनार्थं भगवान् 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्०' इत्यादि आह**—वस्तुस्थिति जशी आहे तसें पाहण्यासाठी-तत्त्वज्ञानासाठी भगवान् 'कर्मण्यकर्म य पश्येत्०' इत्यादि सांगत आहेत (जसें-'तू ज्याला रजत-रुपें समजत आहेस तो हा शिंपीचा तुकडा आहे पहा,' असें म्हणतात. म्ह० भ्रामक रजतरूप विषयाचा अनुवाद करून त्याच्या अधिष्ठानाचा उपदेश करितात, त्याप्रमाणें भ्रमसिद्ध कर्मादिरूप विषयाचा अनुवाद करून त्याच्या अधिष्ठानाचा म्ह० कर्मादिरहित कूटस्थ ब्रह्माचा भगवान् उपदेश करितात)—**अतः न विरुद्धम्**—त्यामुळें भगवद्वचन विरुद्ध नाही.—**च बुद्धिमत्त्वादि-उपपत्तेः**—आणि तसेंच बुद्धिमत्त्व, युक्तत्व व कृत्स्नकर्मकृत्त्व याचीहि उपपत्ति लागत असल्यामुळें भगवद्वचन विरुद्ध नाही [कूटस्थ ब्रह्माहून भिन्न असलेल्या दुसऱ्या सर्वांला मायामात्रत्व आहे. त्यामुळें त्याचें ज्ञान जरी झालें तरी बुद्धिमत्त्व, युक्तत्व वगैरे संभवत नाही. पण या श्लोकांत तर कर्मामध्यें अकर्म व अकर्मामध्यें कर्म पाहणारा पुरुष 'बुद्धिमान, युक्त व सर्व कर्म करणारा' असें म्हणून त्याची प्रशंसा केली आहे. वास्तव येथें मायिक प्रपंचाचें ज्ञान विवक्षित नसून ब्रह्मज्ञानच विवक्षित आहे]—**बोद्धव्यं इति च यथाभूतदर्शनं उच्यते**—'बोद्धव्यं' असें म्हणून सम्यग्दर्शन येथें सांगितलें आहे. ['बोध' हा शब्द 'सम्यग्ज्ञान' या अर्थी प्रसिद्ध आहे व 'कर्म, अकर्म, विकर्म यांचें स्वरूप जाणावें' असें सांगणाऱ्या भगवानांना सम्यग्ज्ञानाचा उपदेशच विवक्षित आहे. त्यामुळेंहि येथें कूटस्थ ब्रह्म सांगावयाचें आहे, असें सिद्ध होतें भगवानांना कर्मज्ञानाचें जें फल सांगितलें आहे त्याच्याकडे दृष्टि दिली तरी सुद्धा कूटस्थ ब्रह्मच येथें विवक्षित आहे असें दिसतें-]—**च विपरीतज्ञानात् अशुभात् मोक्षणं न स्यात्**—तसेंच

विपरीत ज्ञानाने अशुभापासून मुक्त होणे शक्य नाही —**च ' यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽ-**
शुभात् ' (श्लो. १६) **इति उक्तम्**—पण जे जाणून तूं अशुभापासून मुक्त होशील,
असे भगवानांनी सांगितले आहे. (याप्रमाणे भगवानाचें वचन अध्यारोपाचा म्ह०
कर्मांचा अपवाद करण्यासाठी असल्यामुळे त्यात विरुद्ध असें कांहीच नाही, असें जें येथ-
वर उपपादन केले त्याचा उपसंहार करितात-)—**तस्मात् प्राणिभिः कर्माकर्मणी**
विपर्ययेण गृहीते—वास्तव प्राण्यांनी कर्म व अकर्म याचें विपरीत ग्रहण केले आहे,
प्राणी कर्माला अकर्म व अकर्माला कर्म समजले आहेत.—**तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं**
' कर्मण्यकर्म यः० ' इत्यादि भगवतः वचनं—त्याच्या त्या विपरीत ग्रहणाचें
-मिथ्याज्ञानाचे निरसन करण्यासाठी 'कर्मण्यकर्म य ०' इत्यादि भगवानाचें वचन आहे
(' कर्मणि ' व ' अकर्मणि ' या अधिकरणसप्तमी मानताच येत नाहीत, असें सांगतात-)
—**च अत्र कुण्डे बदराणि इव कर्माधिकरणं अकर्म न अस्ति अकर्माधि-**
करणं कर्म अपि न अस्ति—आणि या व्यवहारात, भांड्यात जशी बोरें त्याप्रमाणे
कर्मांच्या आधाराने अकर्म रहात नाही व अकर्मांच्या आधाराने कर्मही नाही (कारण
भांड्यात जशी बोरें दिसतात त्याप्रमाणें कर्म हा आधार असून अकर्म त्यात राहते किंवा
अकर्म आधार असून कर्म त्यात राहतें, असा अनुभव येत नाही शिवाय)—**अक-**
र्मणः कर्माभावत्वात्—अकर्माला कर्माभावत्व आहे म्ह० कर्माचा अभाव हेंच अ-
कर्माचे स्वरूप आहे, (आणि कोणताही अभाव केव्हाही कोणाचेंच अधिकरण होत
नाही. त्यामुळे ' कर्मणि ' व ' अकर्मणि ' या अधिकरणसप्तमी नव्हेत ' भांड्यात बोरें '
येथील ' भांड्यात ' ही अधिकरणसप्तमी आहे ' घरावर मोर, ' ' कमलात भ्रमर, '
' विहिरीत पाणी ' या सर्व अधिकरणसप्तमी आहेत)—**अतः यथा मृगतृष्णि-**
कायां उदकं शुक्तिकायां वा रजतं तथा लौकिकैः कर्माकर्मणी विपरीते
गृहीते एव—म्हणून ज्याप्रमाणे मृगजलामध्ये उदक किंवा शिंपीमध्यें रजत पहावें
त्याप्रमाणे वेदांतशास्त्रसंस्कारशून्य सामान्य लोकांनी कर्म व अकर्म याचें विपरीत ग्रहणच
केलें आहे [कर्मामध्ये जो अकर्म पाहतो व अकर्मांत कर्म पाहतो तोच बुद्धिमान्, वगैरे
म्हटलेलें असल्यामुळें व कर्मांचे यथार्थ स्वरूप कळले असता पुरुष संसारातून मुक्त होतो,
असेंही सांगितले असल्यामुळे येथें ब्रह्मस्वरूप विवक्षित आहे प्राण्यांनी कर्म व अकर्म
याचें विपरीत ग्रहण केले आहे वास्तव तो त्याचा विपरीत भावना घालवून यथार्थ
स्वरूपज्ञान करून देण्यासाठी भगवान् ' कर्मणि अकर्म यः पश्येत् ' इत्यादि येथे सांगत
आहेत. ' कर्मांत ' अकर्म व ' अकर्मांत ' कर्म या अधिकरणसप्तमी मानता येत नाहीत
कारण त्यांचा आधार आधेयभाव संभवत नाही. म्हणून शास्त्रज्ञानशून्य लोक कर्माला
अकर्म व अकर्माला कर्म असें भलतेंच समजले आहेत. त्यांचा तो भ्रम घालविण्यासाठीं
हें भगवद्वचन आहे.]

ननु कर्म कर्मैव सर्वेषां न क्वचिद्व्यभिचरति । तन्न नौस्थस्य नावि गच्छन्त्यां तट-
स्थेष्वगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनाद्दूरेषु चक्षुषाऽसंनिकृष्टेषु गच्छत्सु गत्यभावदर्श-

नात्। एवमिहाप्यकर्मण्यहं करोमीति कर्मदर्शनं कर्मणि चाकर्मदर्शनं विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि ॥

भाष्यार्थ—(कर्म व अकर्म हा दोन्ही आरोपित आहेत, हे म्हणणे न पटल्यामुळे वादी म्हणतो–)—**ननु कर्म सर्वेषां कर्म एव कचित् न व्यभिचरति**—अहो पण जे कर्म ते सर्वांच्या दृष्टीनें कर्मच आहे त्याचा कोठेंही व केव्हाही व्यभिचार होत नाहा. [जे कर्म असते त्याला सर्व कर्मच समजतात. कर्माला अकर्म कोणीच समजत नाहीत, तसेच जे अकर्म म्ह० कर्माचा अभाव त्याला सर्व अकर्मच मानतात, अकर्माला कर्म कोणी म्हणत नाहीत. या शंकेचा परिहार करतात–]—**तत् न**—तर ते बरोबर नाही—**नावि गच्छन्त्यां नौस्थस्य तटस्थेषु अगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनात्**—कारण नाव वेगानें जात असताना त्या नावेत बसलेल्या मनुष्याला तीरावरील गतिरहित असलेल्या वृक्षामध्यें प्रतिकूल गति दिसते (ज्या दिशेला नाव वेगानें जात असते, त्याच्या उलट दिशेला तीरावरील वृक्ष धावत आहेत, असें नावेंतील माणसाना स्पष्ट दिसतें म्हणजे जे कर्म ते सर्वांना कर्मच दिसते असें नाहा तर कर्माच्या अभावाहि भ्रमाने कर्म दिसते त्याचप्रमाणें–)—**दूरेषु चक्षुषा असंनिकृष्टेषु गच्छत्सु गत्यभावदर्शनात्**—दूर प्रदेशा असलेले, त्यामुळेच सामान्यत च नेत्रानें दिसत असले तरी विशेषत चक्षूशी संबद्ध न झालेले लोक वस्तुत जरी गमन करीत असले तरी त्याच्या ठिकाणा गताचा अभाव अनुभवास येतो (ते खरोखरी जात असतानाही उभे आहेत असें दिसतें त्यामुळ लोकाना जे अकर्म वाटते ते वस्तुत. अकर्मच असते, असे नाहा)—**एवं इह अपि**—तसेच या दार्ष्टान्तिकातहि—**अकर्मणि अहं करोमि इति कर्मदर्शनं कर्मणि च अकर्मदर्शनं**—कर्मरहित–अविक्रिय ब्रह्मामध्ये मी करतों असें कर्माचें दर्शन व सक्रिय द्वैत प्रपंचामध्यें अकर्माचें दर्शन [म्ह० गतिरहित वृक्षामध्यें जशी भ्रमानें गति पहावी, त्याप्रमाणें क्रियारहित–निर्विकार ब्रह्मामध्ये कर्म पाहणें व दूर असलेले लोक जरी चालत असले तरी ते चालत नाहीत, असें ज्याप्रमाणें वाटतें त्याप्रमाणे सक्रिय द्वैतामध्यें कर्माचा अभाव वाटणें असें हें–]—**विपरीतदर्शनं येन, तन्निराकरणार्थं ' कर्मण्यकर्म यः पश्येत्० ' इत्यादि उच्यते**—विपरीत दर्शन ज्या कारणाने संभवतें त्याचे निराकरण करण्यासाठी ' कर्मण्यकर्म य पश्येत्० ' इत्यादि सांगितले जात आहे

तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृदत्यन्तविपरीतदर्शनभावितया मोमुह्यमानो लोकः श्रुतमप्यसकृत्तत्त्व विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गमवतार्यावतार्य चोदयतीति पुन. पुनरुत्तरमाह भगवान्दुर्विज्ञेयत्व चाऽऽलक्ष्य वस्तुन.। अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽय न जायते म्रियत इत्यादिनाऽऽत्मनि कर्माभाव श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तो वक्ष्यमाणश्च। तस्मिन्नात्मनि कर्माभावेऽकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तनिरूढम्। यत- ' किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिता. '। देहाद्याश्रयं कर्माऽऽत्मन्यध्यारोप्याहं कर्ता ममैतत्कर्म मयाऽस्य फल भोक्तव्यमिति च ॥

भाष्यार्थ—(अहो पण कर्म व कर्माचा अभाव हा दोन्ही आरोपित असल्यामुळें अविक्रिय ब्रह्माचें नुस्तें ज्ञानच जर भगवानाना येथें विवक्षित असेल तर तें दुसऱ्या अध्यायात ' अव्यक्तोऽयं अचिन्त्योऽयं०' 'न जायते म्रियते०' इत्यादि श्लोकात सांगितलेलें असल्यामुळें येथें पुन सांगण्याची आवश्यकता दिसत नाही, व सांगूं लागल्यास पुनरुक्ति दोष येतो, अशी शंका घेऊन सांगतात–)—**तत् एतत् असकृत् उक्तप्रतिवचनं अपि**—ते हे आत्म्याचें सक्रियत्व वारंवार जरी निराकृत केलें आहे, म्ह० आत्मा सक्रिय आहे, या शंकेचें वारंवार जरी निराकरण केलें आहे तरी—**अत्यन्त विपरीतदर्शनभाविततया मोमुह्यमानः लोकः**—निर्विकार आत्मवस्तूच्या अपेक्षेनें अत्यन्त विपरीत असलेलें जें मिथ्याज्ञान त्याचे संस्कार अत्यंत दृढ झाल्यामुळें अतिशय मोहाला प्राप्त झालेला लोक (मिथ्याज्ञान हें आत्मवस्तूच्या अगदी विपरीत ज्ञान आहे पण त्याचे संस्कार अनादि कालापासून दृढ झाल्यामुळें सर्व लोक अतिशय मोहित होतात, आणि त्या मोहामुळें)—**असकृत् श्रुतं अपि तत्त्वं विस्मृत्य**—वारंवार ऐकलेलेंहि तत्त्व विसरून—**मिथ्याप्रसंगं अवतार्य अवतार्य चोदयति**—थोडासा प्रसंग येताच किंवा पुन पुन मिथ्याप्रसंग आणून आत्म्याच्या सक्रियत्वविषयींच अन जन प्रश्न करतो—**इति भगवान् पुनः पुनः उत्तरं आह**—म्हणून भगवान् पुन पुन तत्त्वभूत उत्तर सांगतात—**च वस्तुनः दुर्विज्ञेयत्वं आलक्ष्य पुनः पुनः उत्तरं आह**—आणि आत्मवस्तु अत्यंत दुर्ज्ञेय आहे, तिचें ज्ञान होणें फार कठिण आहे, असें पाहून पुन पुन झालेल्या भ्रमाचें निरसन करण्याकरिता पुन पुन भगवान् उत्तर सांगत आहेत (त्यामुळें पुनरुक्ति दोष येत नाहीं आता ' असकृत् उक्तप्रतिवचन ' असें जें वर भाष्यात म्हटलें आहे त्या असकृत् उक्तप्रतिवचनाचा अनुवाद करितात–)—**'अव्यक्तोऽयं अचिन्त्योऽयं० ' 'न जायते म्रियते वा० ' इत्यादिना श्रुति स्मृति-न्यायप्रसिद्धः आत्मनि कर्माभावः उक्तः च वक्ष्यमाणः**—' अव्यक्तोऽयं० ' अ २ श्लो २५, ' न जायते० ' अ २ श्लो २०, इत्यादि वचनांनी श्रुति, स्मृति व न्याय यांना पूर्णपणें सिद्ध झालेला आत्म्यासंबंधानें कर्माचा अभाव सांगितला आहे व पुढें सांगावयाचा आहे. (' न जायते म्रियते वा विपश्चित्० ' इत्यादि श्रुति, काठकभाष्यार्थ पृ. ५८, ' न जायते म्रियते वा कदाचित्० ' ' अव्यक्तोऽयं० ' इत्यादि स्मृति, असंगत्व, निर्विकारत्व इत्यादि न्याय या प्रमाणांनी आत्म्यामध्यें कर्माचा अभाव आहे, आत्मा निष्क्रिय आहे, ही गोष्ट उत्तम प्रकारें सिद्ध झालेली आहे तीच पूर्वी सांगितली असून ' सर्वकर्माणि मनसा० ' अ ५ श्लो. १३ इत्यादि वचनांना पुढेंहि सांगणार आहेत ' अहो पण शरीर, वाक् व मन यांना होणारें त्रिविध कर्म प्रसिद्ध असून कूटस्थस्वभाव आत्मा असंग आहे. त्यामुळें आत्म्यामध्यें कर्माचें ग्रहण, असा प्रसंगच नाहीं तेव्हां कर्मरहित आत्म्यामध्यें विपरीत कर्माचें दर्शनच संभवत नाहीं,' म्हणून म्हणाल तर सांगतो–)—**तस्मिन्-कर्माभावे-अकर्मणि-आत्मनि-कर्मविपरीतदर्शनं अत्यन्तनिरूढं**—त्या कर्मांचा अभाव असलेल्या अकर्मरूप आत्म्यामध्यें कर्म हें विपरीतदर्शन अत्यंत रूढ झालें आहे. ('

कर्ता ' असें प्रत्येक जीवाला वाटतें. त्यामुळे आत्म्यामध्यें कर्मांचा भ्रम अत्यंत दृढ झालेला आहे.अर्थात् अकर्मा-निष्क्रिय आत्म्यामध्ये विपरीत कर्मदर्शन अनुभवसिद्ध आहे)—**यतः 'किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः'**—कारण 'कर्म काय व अकर्म काय, याविषयीं विद्वान्‌ही मोहित झाले आहेत.' (पृ.३८९ पहा. 'अहो पण आत्मा जर निष्क्रिय आहे तर त्याच्या ठिकाणीं असा भ्रम कसा संभवतो' ? उत्तर-)—**देहादि-आश्रयं कर्म आत्मनि अध्यारोप्य**—देहादिकाच्या आश्रयानें असलेलें कर्म आत्म्यावर आरोपून म्ह० देह, इंद्रियें यांच्या योगानेंच होणाऱ्या कर्मांचा आत्म्यावर आरोप करून—**अहं कर्ता मम एतत् कर्म मया अस्य फलं भोक्तव्यं इति च**—मी कर्ता आहे, हें माझें कर्म आहे,मला याचें फल भोगणें अवश्य आहे,असें प्रत्येक अज्ञ जीव म्हणतो (त्यामुळे कर्मरहित आत्म्यामध्यें कर्म पाहणें,हें विपरीतदर्शन अनुभवसिद्ध आहे.)

तथाऽहं तूर्ष्णीं भवामि येनाहं निरायासोऽकर्मा सुखी स्यामिति कार्यकरणाश्रयव्यापारोपरमं तत्कृतं च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न करोमि किंचित्तूर्ष्णीं सुखमासमित्यभिमन्यते लोकः । तत्रेदं लोकस्य विपरीतदर्शनापनयनायाऽऽह भगवान्कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि ॥

भाष्यार्थ—(आतां आत्म्यामध्ये अकर्मदर्शन दाखवितात-) —**तथा अहं तूर्ष्णीं भवामि येन अहं निरायासः अकर्मा सुखी स्यां**—त्याचप्रमाणें मी मुकाट्यानें बसतो, म्हणजे मी आयासरहित, अकर्मा, सुखी होईन—**इति कार्यकरणाश्रयव्यापारोपरमं च तत्कृतं सुखित्वं आत्मनि अध्यारोप्य**—अशा प्रकारें शरीर व इंद्रियें यांच्या आश्रयानें होणाऱ्या व्यापाराचा उपरम-शरीरेंद्रियांच्या योगानें होणाऱ्या हालचालींचा अभाव-व त्यामुळें प्राप्त झालेलें सुखित्व आत्म्यामध्यें आरोपून (शरीरेंद्रियांचा कर्माभाव व त्यामुळें प्राप्त होणारें सुखित्व याचा आत्म्यावर आरोप करून)—**किंचित् न करोमि तूर्ष्णीं सुखं आसं इति लोकः अभिमन्यते**—मी कांहीं करीत नाहीं. मुकाट्यानें व सुखानें राहिलों आहे, असा सर्व लोक अभिमान धरितात, असें सर्व समजतात (मी आता अगदीं स्वस्त बसतो, कांहीं करीत नाहीं. त्यामुळें मी आयासशून्य, सुखी होतों असें म्हणून व शरीरेंद्रियांच्या हालचालींचा अभाव व त्यामुळें होणारें सुखित्व-मी सुखी आहे, असा भाव या दोन्हांचा आत्म्यावर आरोप करून सर्व जीव ' मी कांहीं करीत नाहीं, स्वस्थ सुखानें बसलों आहे ' असें मानतो. शुक्तीमध्यें अरूप्यत्व-अरजतत्व स्वाभाविक असतें, रूप्यत्व आरोपित असतें, रूप्यत्वाचा अभावहि आरोप्याभावरूप असल्यामुळें आरोप्य जें रूप्यत्व त्याच्याच पक्षामध्यें पडतो. त्याचप्रमाणें आत्म्याचें अक्रियत्व स्वाभाविक आहे. सक्रियत्व आरोपित आहे आणि कर्माभाव हा त्या आरोपित सक्रियत्वाचाच अभाव असल्यामुळें तोही आरोपितच आहे, असें समजणारे आचार्य उपसंहार करितात-)—**तत्र**—याप्रमाणें लोकांना आत्म्यामध्यें कर्मादिकांचा भ्रम होतो, असें सिद्ध झालें असतां—**भगवान् लोकस्य विपरीतदर्शना-**

पनयनाय 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्०' इत्यादि **इदं आह**—भगवान् लोकांचें विपरीत ज्ञान घालविण्याकरितां 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्०' इत्यादि हें वचन सांगत आहेत

अत्र च कर्म कर्मैव सत्कार्यकरणाश्रयं कर्मरहितेऽविक्रिये आत्मनि सर्वैरध्यस्तं यतः पण्डितोऽप्यहं करोमीति मन्यते। अत आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकूलस्थेष्विव वृक्षेषु गति प्रातिलोम्येनाकर्म कर्माभावं यथाभूतं गत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येदकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवदात्मन्यध्यारोपिते तूष्णीमकुर्वन्सुखमासे इत्यहंकाराभिसंधिहेतुत्वात्तस्मिन्नकर्मणि च कर्म यः पश्येत्। य एवं कर्माकर्मविभागज्ञः स बुद्धिमान्पण्डितो मनुष्येषु स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च सोऽशुभान्मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः॥

भाष्यार्थ—अत्र च कार्यकरणाश्रयं कर्म कर्म एव सत् कर्मरहिते अविक्रिये आत्मनि सर्वैः अध्यस्तं—या व्यवहारांत शरीरेंद्रियांच्या आश्रयानें होणारें कर्म स्वतः त्या कर्म या रूपानेंच स्थित असतां कर्मरहित अविक्रिय अशा आत्म्यामध्यें सर्वांकडून आरोपिलें जातें (आत्म्यावर शरीरेंद्रियांचा आरोप करून त्यांच्या द्वारा सर्व लोक त्याच्यावर कर्मांचा आरोप करितात)—**यतः पंडितः अपि अहं करोमि इति मन्यते**—कारण विवेकी पंडितसुद्धां 'मी करतो' असें मानतो (मग अविवेक्यामध्यें कर्तृत्वाभिमान असला तर त्यांत काय आश्चर्य आहे? असो. याप्रमाणें आत्म्यामध्यें कर्मांचा आरोप होतो, असें उपपादन करून प्रस्तुत श्लोकाच्या 'कर्मणि अकर्म यः पश्येत्०' या पहिल्या पादाचें व्याख्यान करितात–)—**अतः आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि**—म्हणून आत्म्याशीं नित्यसंबद्ध–आत्म्याचा नित्यधर्म, या स्वरूपानें सर्वलोकप्रसिद्ध असलेल्या कर्मामध्यें (कर्म हा आत्म्याचा–माझा धर्म आहे, कर्म माझें आहे, म्हणून सर्वांना माहित असलेल्या कर्मामध्यें)—**नदीकूलस्थेषु वृक्षेषु प्रातिलोम्येन गतिः इव**—नदीच्या तीरावरील वृक्षामध्यें प्रतिकूलतानें–उलट दिशेनें जशी गति दिसते, त्याप्रमाणें आत्म्यामध्यें प्रतीत होणाऱ्या कर्मामध्यें—**वृक्षेषु यथाभूतं गत्यभावं इव अकर्म–कर्माभावं यः पश्येत्**—तीरावरील वृक्षामध्यें वास्तविक जसा गतीचा अभाव असतो त्याप्रमाणें वास्तविक अकर्म–कर्मांचा अभाव जो पाहतो, (तीरावरील वृक्ष वेगानें जात असलेल्या नौकेतील मनुष्याला जोरानें धावत आहेत, असें जरी वाटलें तरी त्यांच्या ठिकाणीं धावणें ही क्रिया नाहीं असें पाहणें हें यथाभूतदर्शन–सम्यग्दर्शन आहे. त्याचप्रमाणें देहेंद्रियस्थ आत्म्यामध्यें भासणारें कर्म वस्तुत आत्म्याचें नव्हे, असें जो पाहतो तो बुद्धिमान्–ज्ञानी असा संबंध)—**च अकर्मणि-कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवत् आत्मनि अध्यारोपिते**—आणि अकर्मामध्यें म्ह॰ शरीरेंद्रियांच्या व्यापाराच्या उपरमांत–शरीरेंद्रियांच्या व्यापाराभावांत कर्मप्रमाणेंच आत्म्यामध्यें आरोपिलेल्या कर्माभावांत म्हणजे—**तूष्णीं अकुर्वन् सुखं आसे इति–अहंकाराभिसंधिहेतुत्वात् तस्मिन् अकर्मणि च कर्म यः पश्येत्**—मी सुखानें कांहीं न करतां सुखानें बसलों आहें, असा प्रकारें अहंकार व

फलाभिलाष याना कारण होत असल्यामुळे त्या अकर्मामध्ये कर्म जो पाहतो (तो बुद्धिमान् इत्यादि)—**यः एवं कर्माकर्मविभागज्ञः सः मनुष्येषु बुद्धिमान्-पंडितः सः युक्तः-योगी च सः कृत्स्नकर्मकृत्**—जो याप्रमाणे कर्म, व अकर्म याचा विभाग जाणणारा, तो मनुष्यामध्ये बुद्धिमान-पंडित, तो युक्त म्ह० योगी व तो सर्व कर्म करणारा—**सः अशुभात् मोक्षितः-कृतकृत्यः भवति इत्यर्थः**—अशुभ संसारापासून मुक्त केला गेलेला तो कृतकृत्य होतो, असा भावार्थ [अज्ञ लोक आत्म्यावर शरीरेंद्रियाचा आरोप करितात व शरीरेंद्रियाचा धर्म हा आत्म्याचाच धर्म असें मानू लागतात. शुक्तीच्या ठिकाणी रजताचा जसा आरोप करितात, तसाच आत्म्यावर कर्माचा आरोप होतो. पण शुक्तीच्या ठिकाणी वस्तुतः रजत नाही, हे जसे पहावें त्याप्रमाणे आत्म्यामध्ये वस्तुतः कर्म नाही, असे जो पाहतो, त्याचप्रमाणे शरीरेंद्रियाचा व्यापार शांत करून त्याच्या द्वारा मीच आतां कर्मरहित झालो आहे, सुखी-स्वस्थ आहे, अशा प्रकारच्या अकर्माला अहंकारामुळे जो कर्मच समजतो, तो पंडित आहे. कारण रूप व त्याचा अभाव या दोन्ही पदार्थांना ज्ञान असलेल्या शिपाल्या जसे तत्त्वतः पहावे त्याप्रमाणें कर्म व अकर्म याना ज्ञान असलेल्या केवल निर्विकार आत्म्याला जाणणारा पुरुष बुद्धिमान, योगी इत्यादि म्हणण्याला पात्र होतो.]

अयं श्लोकोऽन्यथा व्याख्यातः कैश्चित्, कथं, नित्यानां किल कर्मणामीश्वरार्थेऽनुष्ठीयमानानां तत्फलाभावादकर्माणि तान्युच्यन्ते गौण्या वृत्त्या। तेषां चाकरणमकर्म तच्च प्रत्यवायफलत्वात्कर्मोच्यते गौण्यैव वृत्त्या। तत्र नित्ये कर्मण्यकर्म यः पश्येत्फलाभावात् यथा धेनुरपि गौरगौरुच्यते क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छतीति तद्वत्। तथा नित्याकरणे त्वकर्मणि च कर्म यः पश्येन्नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छतीति॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे आपल्या अभिप्रायाला अनुसरून श्लोकाचे व्याख्यान करून आचार्य आतां वृत्तिकाराच्या व्याख्यानाचा अनुवाद करितात-)—**कैश्चित् अयं श्लोकः अन्यथा व्याख्यातः**—कित्येकांनी या श्लोकाचे याहून अगदीच विपरीत व्याख्यान केले आहे—**कथं**—तें कसें?—**ईश्वरार्थे अनुष्ठीयमानानां नित्यानां किल कर्मणां तत्फलाभावात्**—ईश्वरासाठी अनुष्ठान केल्या जाणाऱ्या प्रसिद्ध नित्य कर्मांच्या-फलाचा अभाव असल्यामुळे—**गौण्या वृत्त्या तानि अकर्माणि उच्यन्ते**—गौणवृत्तीने ती अकर्म म्हटली जातात (नित्य कर्म ही वस्तुतः कर्मच आहेत, तथापि कर्त्याला त्याचे काहीच फल मिळत नसल्यामुळे 'फलाभाव' या गुणामुळे त्यांना अकर्म म्हणतात)—**तेषां च अकरणं अकर्म**—आणि त्या नित्य कर्मांचे अनुष्ठान न करणे हें अकर्म आहे—**च प्रत्यवायफलत्वात् तत् गौण्या एव वृत्त्या कर्म उच्यते**—आणि प्रत्यवाय हें त्याचें फल असल्यामुळें तें गौण वृत्तीनेच कर्म म्हटलें जातें (कारण प्रत्यवाय हें फल उत्पन्न करणें हा कर्माचा गुण त्यांत आहे. म्हणून त्याला गौणवृत्तीने कर्म म्हणतात-)—**तत्र फलाभावात् नित्ये कर्मणि अकर्म यः पश्येत्**—कर्म व अकर्म यांचा असा अर्थ आहे, म्हणून फलाचा अभाव असल्यामुळें

नित्य कर्मामध्ये जो अकर्म पाहतो,—**यथा धेनुः अपि गौः क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छति इति अगौः उच्यते तद्वत्**—ज्याप्रमाणे नुकतीच प्रसवलेलीहि गाय दूध हे फल देत नसल्यास तिला ' अगौ ' ही गाय नव्हे, असें म्हणतात त्याचप्रमाणे (फल न देणाऱ्या नित्य कर्माला अकर्म म्हणतात यास्तव नित्य कर्मामध्ये जो अकर्म पाहतो)—**तथा नित्याकरणे अकर्मणि तु नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छति इति यः कर्म पश्येत्**—त्याचप्रमाणे नित्य कर्माचें अनुष्ठान न करणे, या अकर्मामध्ये तर तें अकर्म नरकादि प्रत्यवायफल देतें म्हणून जो कर्म पाहतो, (तो मनुष्यामध्यें बुद्धिमान् योगी व सर्व कर्म करणारा आहे)

नैतद्युक्तं व्याख्यानमेवंज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेर्यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादिति भगवतोक्तं वचनं बाध्येत । कथं, नित्यानामनुष्ठानादशुभात्स्यान्नाम मोक्षणं न तु तेषां फलाभावज्ञानात् । न हि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्मज्ञानं वा । न च भगवतैवेहोक्तम् ॥

भाष्यार्थ—(वृत्तिकाराच्या या व्याख्यानावर दोष देतात-)-**एतत् व्याख्यानं न युक्तं**—हें व्याख्यान सयुक्तिक नाही.—**एवं ज्ञानात् अशुभात् मोक्षानुपपत्तेः**—नित्य कर्म अकर्म आहे व नित्य कर्म न करणें, हेंच कर्म आहे, अशाप्रकारच्या ज्ञानानें संसारापासून मुक्त होण्याची उपपत्ति लागत नसल्यामुळे [असल्या गौण कर्माकर्मज्ञानानें मोक्ष मिळण्याचा संभव नसल्यामुळें]—**'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्' इति भगवता उक्तं वचनं बाध्येत**—'यज्ज्ञात्वा०' (श्लो १६ पृ ३८९) हें भगवानांनीं सांगितलेलें वचन बाधित होईल [कारण असल्या गौणज्ञानानें पापनिवृत्ति होण्याचा संभव नाहीं, व त्यावाचून मोक्ष मिळणें अशक्य आहे 'अहो पण ' धर्मेण पापमपनुदति-' धर्मानें पाप घालवितो अशा श्रुति असल्यामुळें नित्यकर्मानुष्ठानानें पापक्षय होतो, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे आणि नित्यकर्मांचें दुसरें कांहीं फल नसल्यामुळें तें अकर्म आहे, असें जाणून त्याचें अनुष्ठान केल्यास अशुभापासून मोक्ष कां होणार नाहीं' अशी शंका घेऊन समाधान करितात-]-**कथं**—तें कसें बाधित होतें '—**नित्यानां अनुष्ठानात् अशुभात् मोक्षणं स्यात् नाम तु तेषां फलाभावज्ञानात् न**—नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानामुळें अशुभापासून मोक्ष संभवतो, तरी पण त्यांच्या फलाचा अभाव आहे, या ज्ञानानें त्याचा संभव नाहीं।—**हि नित्यानां फलाभावज्ञानं नित्यकर्मज्ञानं वा अशुभमुक्तिफलत्वेन न चोदितं**—कारण नित्यकर्मांच्या फलाचा अभाव आहे, हें ज्ञान किंवा नित्य कर्माचें ज्ञान, अशुभापासून मुक्त होणें, या फलाचें साधन या रूपानें विहित नाहीं [भगवानांनींच त्याचें विधान केलें आहे, म्हणून म्हणाल तर-]—**च भगवता एव इह न उक्तम्**—व भगवानांनींहि येथें तसें सांगितलेलें नाहीं ['क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरज्ञानात् विशुद्धिः परमा मता ' क्षेत्रज्ञच ईश्वर आहे अशा ज्ञानानें परम विशुद्धि होते, असें मानलेलें आहे. त्यामुळें कर्मानें अशुभापासून मोक्ष होणें जरी शक्य नसलें तरी तो होतो, असें गृहीत धरून आचार्य म्हणतात–नित्यकर्मांच्या अनुष्ठानानें अशुभाचा म्ह० संसाराचा क्षय होतो,

असें जरी मानलें तरी या प्रकरणांत तें विवक्षित नाहीं. कारण 'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्' या वचनानें भगवान् ज्ञानानें अशुभक्षय होईल अशी प्रतिज्ञा करीत आहेत व तें ज्ञान 'नित्यकर्माचें फल नाहीं,' हें नव्हे. कारण अशुभ म्ह० संसार 'नित्यकर्माचें फल नाहीं,' हें न कळल्यानें उद्भवलेला नाहीं. त्यामुळें नित्यकर्माचें फल नाहीं, हें कळल्यानें त्याची निवृत्ति होणें शक्य नाहीं. नित्य कर्माचें फल नाहीं, हें न कळल्यामुळेंच जर अशुभाचा उद्भव झाला असता तर त्याच्या ज्ञानानें त्याची निवृत्ति झाली असती. शिवाय जो विषय प्रत्यक्ष नसतो त्याचा निश्चय शास्त्रावरून होतो. पण नित्य कर्मांच्या फलाचा अभाव आहे या ज्ञानानें अशुभनिवृत्ति होते, असें शास्त्र कोठेंहि सांगत नाहीं तसेंच, नित्य कर्माचें अनुष्ठान न करणें हेंच कर्म आहे, अशा ज्ञानानें संसारापासून मोक्ष होतो असेंहि शास्त्रांत कोठें सांगितलेलें नाहीं. 'यज्ज्ञात्वा०' हें भगवद्वचनच यांविषयीं प्रमाण आहे, म्हणून म्हणावें तर भगवानांनी 'जें जाणून तूं संसारातून मुक्त होशील,' एवढेंच म्हटलें आहे. नित्यकर्मांच्या फलाचा अभाव आहे, नित्य कर्मांचें फल कांहीं नाहीं, या ज्ञानानें तूं मुक्त होशील, असें म्हटलेलें नाहीं }

एतेनाकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम्। न ह्यकर्मणि कर्मेति दर्शनं कर्तव्यतयेह चोद्यते, नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम्। न चाकरणान्नित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात्कि-चित्फलं स्यात्। नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितम्। नापि कर्माकर्मेति मिथ्यादर्श-नादशुभान्मोक्षणं बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृत्त्वादि च फलमुपपद्यते स्तुतिर्वा। मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभरूपं कुतोऽन्यस्मादशुभान्मोक्षणम्, न हि तमस्तमसो निवर्तकं भवति॥

भाष्यार्थ—एतेन अकर्मणि कर्मदर्शनं प्रत्युक्तम्—याच न्यायानें अकर्मा-तील कर्मदर्शनाचें निराकरण केलें आहे. (कर्मामध्यें अकर्मदृष्टि जरा ठेविली तरी त्यानें अशुभापासून मोक्ष होऊं शकत नाहीं, या न्यायानेंच अकर्मामध्यें कर्मदृष्टि ठेवल्यानेंही मोक्षसिद्धि होणें शक्य नाहीं, असें समजावें. 'अहोपण, 'नाम 'च ब्रह्म आहे, इत्यादि उपासना फलासाठीं केल्या जातात. त्याचप्रमाणें अकर्मामध्यें फलासाठीं कर्मदृष्टि करावी, असें विधान केलेलें असल्यामुळें अशुभापासून मुक्त होणें अशक्य नाहीं,' म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं)—**हि अकर्मणि कर्म इति दर्शनं कर्तव्यतया इह न चोद्यते**—कारण अकर्मामध्यें कर्म असें दृष्टि अवश्य करावी, असें येथें विधान केलेलें नाहीं—**तु नित्यस्य कर्तव्यतामात्रं**—तर नित्य कर्म अवश्य केलें पाहिजे, एवढेंच या श्लोकांत वार्तिककाराच्या मतें विवक्षित आहे (त्यामुळें फलासाठीं अकर्मामध्यें कर्म-दर्शनाचें विधान केलें जातें, ही त्यांची कल्पना त्यांच्याच सिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे " अहोपण, वार्तिककारांच्या मतींहीं नित्य कर्माचें अनुष्ठान करावें, एवढेंच विवक्षित नाहीं तर कर्माधिकारी पुरुषानें नित्य कर्मानुष्ठानांत प्रवृत्त व्हावें, म्हणून 'तें न केल्यास प्रत्य-वायप्राप्ति होते' हें ज्ञानहि येथें विहित आहे" अशी शंका घेऊन सांगतात—)—**च नित्यस्य अकरणात् प्रत्यवायः भवति इति विज्ञानात् किंचित् फलं न स्यात्**

—आणि नित्य कर्माचे अनुष्ठान न केल्यास प्रत्यवाय प्राप्त होतो, या विज्ञानामुळे कांहींच फल मिळत नाहीं. (शास्त्राच्या विधीमुळेंच पुरुषाची नित्य कर्मानुष्ठानात प्रवृत्ति होते नित्य कर्मानुष्ठान न केल्यास प्रत्यवायप्राप्ति होते, त्या विज्ञानामुळें त्याची कर्मानुष्ठानात प्रवृत्ति होत नाहीं या विज्ञानाचें दुसरें कांहीं फलही अनुभवास येत नाहीं अर्थात् कर्म न केल्यास प्रत्यवाय लागतो, या ज्ञानाचे कांहींच फळ नसल्यामुळें ते येथें विहित नाहीं. शिवाय ' अकरणामध्ये कर्मदृष्टि करावी ' या विधात ' अकरण ' हें आलंबन आहे. म्हणून ते प्रधान आहे. त्यामुळे त्याला जाणलें पाहिजे. पण कर्माचें अनुष्ठान न करणे हा अभाव आहे. तेव्हा अभावाला जाणावयाचे कसें ? अशा आशयानें म्हणतात-)—**नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन अपि न चोदितं**—शिवाय नित्याकरण-नित्य कर्माचें अनुष्ठान न करणे, हें जाणावें, असें कोठें विधानही नाहीं. (तें ज्ञेयत्वरूपानें विहितही नाहीं. ' अहोपण, अकरण-अननुष्ठान अभावरूप असल्यामुळें नामादिकाप्रमाणें आश्रयरूपानें तें दिसणें शक्य नाहीं, हे खरें. पण 'हे रूपें' असें सामानाधिकरण्यानें त्याचें दर्शन संभवते, अशी शंका घेऊन सांगतात-)—**अपि च कर्म अकर्म इति मिथ्यादर्शनात् अशुभात् मोक्षणं बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृत्त्वादि च फलं वा स्तुतिः न उपपद्यते**—तसेंच कर्म अकर्म आहे व अकर्म कर्म आहे, अशा मिथ्या ज्ञानानें अशुभापासून मुक्त होणें, बुद्धिमत्त्व, योगित्व, सर्वकर्मकर्तृत्व–सर्वांत्म हें फल किंवा स्तुति उपपन्न होत नाहीं. (कारण सम्यग्ज्ञानाचाच स्तुति संभवते व त्याचेंच फल मिळूं शकतें. मिथ्या ज्ञानाची स्तुतिही संभवत नाहीं व त्याचें पुरुषार्थरूप फलहि संभवत नाहीं ' अहोपण, स्वप्नात मिथ्याज्ञानाचेंही फल अनुभवास येतें,' उत्तर-)—**मिथ्याज्ञानं एव हि साक्षात् अशुभरूपं**—मिथ्याज्ञानच अगोदर साक्षात् अशुभरूप आहे —**अन्यस्मात् अशुभात् कुतः मोक्षणं**—तेव्हा त्याच्यायोगानें दुसऱ्या अशुभापासून मुक्ति कोठून होणार ?—**हि तमः तमसः निवर्तकं न भवति**—कारण अंधकारच अंधकाराला घालवूं शकत नाहीं (चिखलानें चिखल धुतला जात नाहीं, हें प्रसिद्धच आहे)

ननु कर्मणि यदकर्मदर्शनमकर्मणि वा कर्मदर्शनं न तन्मिथ्याज्ञानं किं तर्हि गौणं फलभावाभावनिमित्तम्। न कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात्फलस्याश्रवणात्। नापि श्रुतहान्यश्रुतपरिकल्पनया कश्चिद्विशेषो लभ्यते। स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं नित्यकर्मणां फलं नास्त्यकरणाच्च तेषां नरकपातः स्यादिति। तत्र व्याजेन परव्यामोहरूपेण कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादिना किम्। तत्रैवं व्याचक्षाणेन भगवतोक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात्। न चैतच्छद्मरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु, नापि शब्दान्तरेण पुनः पुनरुच्यमानं सुबोधं स्यादित्येवं वक्तुं युक्तम्। कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यत्र हि स्फुटतर उक्तोऽर्थो न पुनर्वक्तव्यो भवति। सर्वत्र च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव न निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते। न च मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यं भवति तत्प्रत्युपस्थापितं वा वस्त्वाभासम्॥

भाष्यार्थ—(कर्मामध्ये अकर्मदर्शन हें मिथ्या ज्ञान नव्हे, गौण ज्ञान आहे, अशी शंका-)—**ननु कर्मणि यत् अकर्मदर्शनं वा अकर्मणि कर्मदर्शनं तत् मिथ्याज्ञानं न**—अहोपण, कर्मामध्ये जें अकर्मदर्शन किंवा अकर्मामध्ये जें कर्मदर्शन तें मिथ्याज्ञान नव्हे—**किं तर्हि फलभावाभावनिमित्तं गौणं**—तर मग काय ? फलाचें असणें व फलाचा अभाव या निमित्तानें होणारें तें गौण ज्ञान आहे. [कर्म अकर्म आहे, असें पाहताना त्यात फलाचा अभाव हा गुण आहे व अकर्म कर्म आहे, असें पाहताना त्यात फलाचा भाव हा गुण आहे. म्हणजे नित्यकर्माचें काही फल नाही, म्हणून त्याला अकर्म समजतात व नित्य कर्म न केल्यास प्रत्यवाय लागतो, म्हणून त्याला कर्म समजतात यास्तव असें समजणें हें गौण ज्ञान आहे, मिथ्या नव्हे. आचार्य या म्हणण्याचें निरसन करितात-]—**न। गौणात् कर्माकर्मविज्ञानात् अपि फलस्य अश्रवणात्**—हें म्हणणें बरोबर नाही कारण असल्या गौण कर्माकर्मविज्ञानापासूनही फल मागितलेलें नाही [शा० हें ज्ञान गौण जरी असलें तरी प्रमाणभूत शास्त्रानें त्याचें काहीएक फल सांगितलेलें नाही त्यामुळे गौण म्हणता येत नाही ' अहोपण, कर्म अकर्म आहे, व अकर्म कर्म आहे इत्यादि गौणविज्ञानाचा उपन्यास करून त्याच्या मिषानें नित्य कर्म अवश्य करावें असें विवक्षित असल्यामुळें गौणज्ञानाचें काहीच फल जरी नसलें तरी त्यात काही मोठासा दोष नाहीं, ' असें वादी म्हणेल म्हणून आचार्य पुन: म्हणतात-]—**श्रुतिहानि-अश्रुतपरिकल्पनया कश्चित् विशेषः अपि न लभ्यते**—श्रुत अर्थ सोडून अश्रुत अर्थाची कल्पना केल्यानें कोणताच विशेषहि प्राप्त होत नाहीं [ज्ञानानें अशुभापासून मुक्त होणें हा श्रुत अर्थ आहे तो सोडून अश्रुत असलेल्या नित्यानुष्ठानाची कल्पना करणे, यावर गौरव दोष येतो पण तो पत्करूनहि विशेष लाभ काहीच होत नाही शिवाय]—**नित्यकर्मणां फलं न अस्ति च तेषां अकरणात् नरकपातः स्यात् इति स्वशब्देन अपि वक्तुं शक्यं**—नित्य कर्माचें फल नाही व त्याच्या अकरणामुळे-तीं न केल्यास नरकपात होतो, म्हणून विधीच्या अनुसार त्यांचें अनुष्ठान करावें असें प्रत्यक्ष तद्वाचक शब्दानीही सांगता येणे शक्य आहे.—**तत्र**—तेव्हा म्ह० प्रत्यक्ष शब्दाना हा अर्थ सांगता येणें शक्य असताना—'**कर्मणि अकर्म यः पश्येत्**' **इत्यादिना परव्यामोहरूपेण व्याजेन किं**—'कर्मणि अकर्म य पश्येत्०' इत्यादि दुसऱ्याना व्यामोह उत्पन्न करील अशा मिषानें काय करावयाचें आहे ? [भगवानाना तस सरळ व उघड उघड सांगता येणें शक्य असताना त्याना असें पर्यायानें सांगितलें आहे, अशी कल्पना केल्यास परम आप्त जे भगवान् त्यांच्याकडे फसवेगिरीचा दोष येतो, यास्तव वृत्तिकाराच्या या अर्थाची उपेक्षा करावी असें सांगतात-]—**तत्र एवं व्याचक्षाणेन भगवता उक्तं वाक्यं लोकव्यामोहार्थं इति व्यक्तं कल्पितं स्यात्**—म्हणून या श्लोकाचें असें व्याख्यान करणाऱ्या वृत्तिकारानें ' भगवानानें सांगितलेलं वाक्य लोकाना व्यामोह पाडण्याकरिता आहे ' अशी अगदीं स्पष्ट कल्पना केल्यासारखे होईल (नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानाची सिद्धि होण्यासाठी हें मिष

योग्य नव्हे)—च अस्माभिः श्लोकः तथा व्याख्यातः—आणि आम्हीं श्लोकाचें तसेंच–यथाश्रुत अर्थाचें व्याख्यान केलें आहे १८

१ या श्लोकाचा अर्थ–" कर्माचे ठायीं अकर्म व अकर्माचे ठायीं कर्म ज्याच्या नजरेस येतें तो पुरुष सर्व मनुष्यांत ज्ञानी आणि तोच युक्त म्ह० योगयुक्त व सर्व कर्मे करणारा होय " असा करून रहस्यकार पुढें टीपेंत म्हणतात " या व पुढील पांच श्लोकांत कर्म, अकर्म व विकर्म यांचा खुलासा केलेला असून यांत जें काहीं उणें आहे, तें पुढें १८ व्या अध्यायांत कर्मत्याग, कर्म आणि कर्ता यांच्या त्रिविधभेदाचें जें वर्णन केलें आहे त्यांत भरून काढलें आहे " (चवथ्या अध्यायांतील कर्माकर्मविकर्मासंबंधानें जें उणें राहिलें आहे तें अठराव्या अध्यायांत भरून काढलें आहे, हा शोधबोध फारच अपूर्व होय मनर) "या दोन्ही ठिकाणच्या कर्मविवेचनावरून कर्माकर्मविकर्मासंबंधानें गीतेचे काय सिद्धान्त आहेत ते थोडक्यांत सांगणें जरूर आहे " (असें म्हणून रहस्यकार म्हणतात–) ' कारण टीकाकारांनीं याबद्दल फारच घोंटाळा केलेला आहे संन्यासमार्गीयांस सर्व कर्मांचा स्वरूपतः त्याग इष्ट म्हणून ते गीतेंतील ' अकर्म ' पदाचा अर्थ ओढाताणीनें आपल्या मार्गाकडे आणण्याचा यत्न करितात " (पण संन्यासमार्गीयांस सर्व कर्मांचा म्ह० गृहस्थाश्रमाला विहित असलेल्या अग्निहोत्रादि श्रौत स्मार्त कर्मांचाच स्वरूपतः त्याग इष्ट आहे श्रवण, मनन, ध्यान, धर्मोपदेश व शरीरधारणार्थ अवश्य असलेल्या स्वाभाविक कर्मांचा त्याग इष्ट नाहीं शिवाय आचार्य व इतर अद्वैती टीकाकार गीतेंतील 'अकर्म 'शब्दाचा अर्थ 'कर्माधिकारी पुरुषानें विहित कर्में न करणें,' असा करितात (गी भा पृ २७४-७७ पहा) पण त्यावरून तो अर्थ संन्यासमार्गाकडे कसा येतो, तें कळत नाहीं उलट रहस्यकारांनीच १६ व्या श्लोकांतील 'अकर्म' शब्दाचा अर्थ ' कर्मांचा स्वरूपतः त्याग ' असा केला आहे पण तो अद्वैती टीकाकारांस संमत नाहीं असो) " मीमांसकांस यज्ञयागादि काम्य कर्म इष्ट असून त्याखेरीज इतर सर्व ' विकर्म ' वाटत असतें शिवाय मीमांसकांचे नित्य नैमित्तिकादि कर्मभेदहि त्यांतच येतात " (त्यांत म्ह० कशांत, काम्य कर्मांत ? पण काम्य कर्मांतच जर नित्य नैमित्तिक कर्में आलीं तर मग काम्य, नित्य, नैमित्तिक हा भेद करणेंच अयोग्य आहे काम्य कर्मांहून बाकीचे सर्व कर्म ' विकर्म ' असें मीमांसकांना वाटत नाहीं मीमांसक नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध असे कर्माचे चार प्रकार मानतात किंवा पहिल्या तीन प्रकारच्या शास्त्रोक्त कर्मांना विहित व शास्त्रानें ज्यांचा निषेध केला आहे, त्यांना निषिद्ध कर्में म्हणतात) " धर्मशास्त्री पुनः त्यांतच आपलें घोडें ढकलू पहात असतात सारांश चोहोंकडून अशा ओढाताण झाल्यामुळें गीता ' अकर्म ' कशाला म्हणते व ' विकर्म ' कशाला म्हणते, हें अखेर कळेनासें होतें " (पण मीमांसक व धर्मशास्त्री यांनीहि गीतेवर टीका लिहिल्या आहेत की काय? तर नाहीत तर गीतेंतील कर्म अकर्म, विकर्म या शब्दांचा अर्थ समजण्यास रहस्यकारांना इतकी अडचण कां भासावी ? मीमांसकांना मीमांसेंत व धर्मशास्त्रकारांना धर्मशास्त्रांत म्ह० स्मृतिग्रंथांत नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध श्रौत स्मार्त कर्में सांगितलीं आहेत गीता ही स्वतंत्र शास्त्र नाहीं, तीहि एक स्मृति आहे स्मृतीला मूळ प्रमाणाची अपेक्षा असते यास्तव गीतेंतील कर्मशब्दाचा अर्थ श्रौत स्मार्त कर्में हाच असला पाहिजे तथापि येथील कर्म, अकर्म व विकर्म यांचा अर्थ तात्त्विक आहे मीमांसा व धर्मशास्त्र यांत प्रसिद्ध असलेला अर्थ

येथें विवक्षित नाहीं. कारण हें प्रकरण कर्मसंन्यासाचें आहे. चवथ्या अध्यायाला 'ज्ञान कर्मसंन्यासयोग' हें नांव आहे. ज्ञानानें कर्मांचा संन्यास, असा त्याचा अर्थ आहे. अर्थात् येथील कर्मशब्दाचा अर्थ शरीरेंद्रियांची क्रिया असा व्यापक आहे. त्यामुळें येथें रहस्यकारांना संन्यासमार्गी, मीमांसक, धर्मशास्त्री यांनी आपापली घोडीं दकरल्याचा जो भास झाला आहे तो उगीच आहे.) "गीतेंत निष्कामकर्मयोग्याच्या तात्त्विक दृष्टीनें या प्रश्नाचा विचार केला आहे. काम्य कर्में करणाऱ्या मीमांसकाच्या किंवा कर्में सोडणाऱ्या संन्यासमार्गीयाच्या दृष्टीनें नव्हे. निजणें, बसणें, निदानपक्षीं जिवंत राहणें तरी कोणालाच सुटत नाहीं." (मीमांसक केवळ काम्य कर्मेंच करीत नाहींत व संन्यासमार्गी निजणें, बसणें, जिवंत राहणें हीं कर्में सोडीत नाहींत, अर्थात् रहस्यकाराचा वारंवार पुढें येणारा हा नकार फुकट आहे. असो, असें बरेंचसें लिहून शेवटीं रहस्यकार या प्रश्नाला गीतेचें उत्तर म्हणून असें सांगतात–) "कर्म म्ह० नुसती क्रिया असें न समजतां त्यापासून पुढें शुभाशुभादि जे परिणाम उत्पन्न होतात, त्यांचा विचार करून कर्माचें कर्मत्व वा अकर्मत्व ठरवा." (म्हणजे हा अर्थ काहींसा वृत्तिकाराच्याच अर्थासारखा आहे असें वाटेल, पण पुढें तोच समजून टिकत नाहीं. कारण वृत्तिकार 'नित्य कर्मांचें फल नसल्यामुळें त्याला अकर्म व नित्यकर्मांचें अनुष्ठान न केल्यास प्रत्यवाय लागणें हें फल मिळत असल्यामुळें तें कर्म' असें म्हणतात. पण रहस्यकार लिहितात–) "सृष्टि म्हणजेच जर कर्म, तर मनुष्य जोंपर्यंत सृष्टींत आहे तोंपर्यंत त्याला कर्म चुकत नाहीं. म्हणून कर्माकर्मांचा जो विचार करावयाचा तो मनुष्याला तें कर्म कितपत बाधेल एवढ्याच दृष्टीनें केला पाहिजे." (पण सृष्टि म्ह० कर्म हें सांगितलें कोणी?) "जें कर्म करूनहि आपल्याला बाधत नाहीं, त्याचें कर्मत्व म्ह० बंधकत्व गेलें असेंच म्हटलें पाहिजे आणि कोणत्याही कर्माचें बंधकत्व अर्थात् कर्मत्व जर याप्रमाणें नाहीसें झालें तर तें कर्म अकर्मच झालें." (हें जर खरें तर ज्ञानकर्मसमुच्चय गीतेला इष्ट आहे, असें कसें म्हणता? आचार्य तरी काय म्हणतात? हेंच. गी. भा पृ. ५५ पहा).

रहस्यकार शेवटीं निष्कर्ष असा काढतात–"म्हणून गीता या श्लोकांत विरोधाभासरूपी मोठ्या युक्तीनें असें सांगत आहे कीं अकर्मांच्या ठिकाणीं सुद्धां (कधीं कधीं भयंकरहि) कर्म होतें, आणि कर्म करूनहि तें कर्मविपाकदृष्ट्या मेल्यासारखें म्ह० अकर्म होतें. हें ज्यानें ओळखलें तो ज्ञाता होय." (पण अशा ज्ञानानें अशुभापासून मोक्ष कसा होईल? असें म्हणून आचार्यांना वर असल्या अर्थाचें अयुक्तत्व स्पष्टपणें दाखविलेंच आहे) "कर्मांच्या फलानें बंधन न लागण्यास (काय विचित्र वाक्यरचना ही!) तें कर्म निःसंगबुद्धीनें म्ह० फलाशा सोडून निष्काम बुद्धीनें (फलाशा सोडल्यावर निष्कामबुद्धि आणखी निराळी राहिली कोठें!) करणें एवढें एकच काय तें गीताशास्त्राप्रमाणें खरें साधन आहे." (कशाचें साधन? मोक्षाचें, मग ज्ञान कशाला? का ज्ञान झाल्यावरही फलाशा सोडून निष्काम बुद्धीनें कर्म करणें हें मोक्षाचें साधन होतें, असें तुमचें म्हणणें आहे? पण मग वर 'कर्माचें बंधकत्व गेलें वा तें कर्म अकर्मच झालें,' असें जें म्हटलें आहे त्याचा अर्थ काय? पुनः 'सांख्य किंवा संन्यास व कर्मयोग हे दोन स्वतंत्र मोक्ष मार्ग आहेत' व 'गीतेंत ज्ञानकर्मसमुच्चय विवक्षित आहे' या वाक्यांची संगति कशी लावावयाची? सगळा घोटाळा, व निश्चित असें एकही मत नाहीं!!) पुनः रहस्यकार म्हणतात—"निःसंगबुद्धीनें जें कर्म

केलें तेंच गीतेप्रमाणें प्रशस्त म्ह० सात्त्विक कर्म असून गीतेप्रमाणें तेंच 'अकर्म' होय" (अर्थात् रहस्यकाराच्या मतें अठराव्या अध्यायांत सांगितलेलें सात्त्विक कर्म हेंच येथील अकर्म होय) "मोहानें व अज्ञानानें केलेलें जें तामस कर्म तेंच विकर्म, मोहानें कर्म सोडलें तरी तें विकर्मच, अकर्म नव्हे. येणेंप्रमाणें पाहिलें असल्यास असा राजस कर्मांना कर्म हा स्मेरी शब्द लावण्यास कांहीं हरकत नाहीं. कर्म वा अकर्म हें सदर कर्मांच्या कर्तृत्वावरून ठरवावयाचें आहे. क्रियात्मक स्वरूपावरून नव्हे. किंवा कोरड्या धर्मशास्त्रावरूनहि नव्हे" (येथील 'कोरड्या' हें विशेषण रहस्यकाराच्या मनांतील धर्मशास्त्राविषयींची भावना प्रकट करतें असो), पण रहस्यकाराच्या कल्पनेप्रमाणें अकर्म म्ह० सात्त्विक कर्म, विकर्म म्ह० तामस कर्म व कर्म म्ह० राजस कर्म असें जरी मानलें तरी या अर्थाचा 'कर्मणि अकर्म यः पश्येत्' व 'अकर्मणि च कर्म' या श्लोकांतील अक्षरार्थाशीं मेळ कसा लागतो? 'कर्मामध्यें अकर्म व अकर्मामध्यें कर्म ज्याच्या नजरेस येतें' असा अक्षरार्थ स्वतः रहस्यकारांनीच केलेला आहे. त्याला अनुसरून या श्लोकाचा स्पष्टार्थ असा होतो—राजस कर्मांत सात्त्विक कर्म ज्याच्या नजरेस येतें व सात्त्विक कर्मांत राजस कर्म ज्याच्या नजरेस येतें तो ज्ञानी, योगी व सर्व कर्म करणारा. हा अर्थ किती सुंदर आहे वगैरे त्याच्या सौंदर्याचें वर्णनच करवत नाहीं. सात्त्विक कर्म राजस दिसणें व राजस कर्म सात्त्विक दिसणें, हें तत्त्वज्ञान नसून भ्रामक ज्ञान आहे. रज्जूला सर्प किंवा शिंपीला रुपें समजण्यासारखेंच तें मिथ्याज्ञान आहे. असें भ्रामक ज्ञान असलेल्या पुरुषाला बुद्धिमान् वगैरे म्हणणें म्हणजे त्या शब्दाचा दुरुपयोग करणेंच आहे. प्रकरण कसें चाललें आहे तें पहा—कर्म काय व अकर्म काय याविषयीं मोठमोठ्या लौकिक पंडितांनाहि मोह पडला आहे म्हणून मी तुला कर्म सांगतों, कीं ज्या कर्माचें ज्ञान झालें असतां तू संसारापासून मुक्त होशील असा १६ व्या श्लोकांत प्रस्तावना करून 'कर्म, विकर्म व अकर्म यांचें तत्त्व जाणलें पाहिजे कारण कर्माचें यथार्थस्वरूप कळणें फार कठिण आहे,' असें १७ व्या श्लोकांत म्हणून अठराव्यांत 'कर्मामध्यें जो अकर्म पाहतो व अकर्मामध्यें कर्म पाहतो तो मनुष्यांत बुद्धिमान्' असें म्हटलें आहे. म्ह० पंडितांनाहि ज्याविषयीं मोह झाला त्या कर्माकर्मांचें तत्त्व येथें सांगितलें आहे व त्यामुळें अशुभापासून म्ह० संसारापासून मोक्ष व्हावयाचा आहे. अर्थात् येथील कर्म व अकर्म यांचें ज्ञान हें तत्त्वज्ञानच असलें पाहिजे वृत्तिकार म्हणतात तसें गौणज्ञान किंवा रहस्यकार समजतात तसें मिथ्याज्ञान नव्हे. शरीरेंद्रियांची हालचाल हें मात्र कर्म असें सर्व लोक समजतात, त्याचप्रमाणें शरीरेंद्रियांनीं हालचाल बंद करून स्वस्थ बसणें हें सुद्धां माझें अकर्म आहे, असें ते समजतात पण आत्मा वस्तुतः अकर्ता असल्यामुळें शरीरेंद्रियांच्या कर्मामध्यें जो अकर्म पाहतो म्ह० 'हें माझें कर्म नव्हे मी अकर्ता आहे' असें समजतो व शरीरेंद्रियांना स्वस्थ करून 'मीच आतां कर्मरहित झालों आहें' अशा त्या अकर्माचा आपल्यावर आरोप करणें, हें त्या अकर्मांतहि कर्म पाहतो, तोच ज्ञानी होय. आत्म्याचें यथार्थ निष्क्रिय स्वरूप जाणणें हें तत्त्वज्ञान असून त्यामुळें संसारापासून मोक्ष होणें शक्य आहे. 'म्हणून मी तुला कर्म सांगतों' (श्लो० १६) असी भगवानांनीं प्रतिज्ञा करून 'मी करतों किंवा मी करीत नाहीं असा अभिमान ठेवणें हें कर्म आहे' असें सांगितलें किंवा कर्म व कर्माभाव हा शरीरेंद्रियांचा धर्म आहे मात्र

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—**यस्य**—ज्या पूर्वोक्त विवेकी पुरुषाचे—**सर्वे**—समस्त—**समारंभाः**—कर्मे—**कामसंकल्पवर्जिताः**—काम-विषयेच्छा व त्याचें कारण संकल्प यांनी रहित असतात—**तं**—त्या—**ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं**—कराल ज्ञानरूप अग्नीने ज्याची कर्मे जळालीं आहेत, अशा त्याला—**बुधाः**—ब्रह्मवेत्ते—**पण्डितं**—खरा पंडित—**आहुः**—म्हणतात १९

नव्हे असें समजणें हें अकर्म आहे, असें येथें सुचविलें आहे. हाच ज्ञानकर्मसंन्यास म्ह० आत्मस्वरूपज्ञानानें कर्माचा संन्यास करणें आहे. 'मी कर्ता किंवा मी अकर्ता आहें,' हा अभिमान टाकणें, हें त्या संन्यासाचें स्वरूप आहे. पण हें रहस्य न कळल्यामुळें रहस्यकारांना परस्परविरुद्ध व अद्वैत सिद्धान्ताला सोडून उगाच कांहीं तरी भाराभर लिहून ठेवलें आहे. १७ व्या श्लोकांतील कर्म, अकर्म व विकर्म हे शब्द प्रसिद्ध अर्थींच योजिले आहेत. कर्म म्ह० शास्त्रविहित कर्म, अकर्म म्ह० कर्माचा अभाव व विकर्म म्ह० निषिद्ध कर्म. त्यांतील कर्म व विकर्म असें दोन्ही प्रकारचें कर्म तत्त्वदृष्ट्या अकर्म आहे म्ह० तें शरीरेंद्रियांचें आहे, आत्म्याचें नव्हे, असें पाहणें हें तत्त्वज्ञान आहे. तसेंच अकर्म म्ह० कांहीं न करणें हाहि देहधर्म आहे व तो आत्म्यावर लादून घेतल्यास तेंहि कर्म होतें, असें जाणणें हें तत्त्वज्ञान आहे, व आत्मा अकर्ता आहे अशा तत्त्वज्ञानानेंच मोक्ष होतो म्हणून असें जो जाणतो तोच बुद्धिमान् वगैरे आहे, असें म्हणून भगवानांना त्याची प्रशंसा केली आहे. येथें सात्त्विक राजस, तामस कर्मांचा कांहीं संबंध नाहीं. असो, रहस्यकार पुन: म्हणतात—"अष्टावक्रगीता संन्यासमार्गीय आहे तथापि तींतहि 'निवृत्तिरपि मूढस्य प्रवृत्तिरुपजायते। प्रवृत्तिरपि धीरस्य निवृत्तिफलभागिनी ॥' गीतेंतील वरील श्लोकांत हाच अर्थ विरोधाभासरूपी अलंकारिकरीत्या सांगितला आहे" (गी. र. पृ. ६७३) पण वरील अष्टावक्रगीतेंतील वचनहि आचार्यांनीं केलेल्या अर्थालाच अधिक अनुकूल आहे. मूढ म्ह० शरीराला आत्मा मानणारा अज्ञ, त्यानें शरीरेंद्रियांच्या कर्माची निवृत्ति साभिमान-साहंकार असल्यामुळें ती प्रवृत्तिच होते, म्ह० पुढील जन्माच्या प्रवृत्तीला कारण होते. पण ज्ञानी पुरुषाच्या शरीरेंद्रियांची प्रवृत्तिहि साहंकार नसल्यामुळें निवृत्तीच फल देते, म्ह० मी कर्ता नव्हे, शरीरेंद्रियांचीं हीं कर्मे आहेत, अशा भावनेनें ती होत असल्यामुळें संसारप्रवृत्तीला कारण न होतां त्याच्या निवृत्तीला कारण होतात. आचार्य तरी वरील श्लोकांत हेंच सांगत आहेत. असो, अष्टावक्रगीता मात्र संन्यासमार्गीय आहे व भगवद्गीता नाहीं, यांत प्रमाण काय? शास्त्रांना साधनरूप कर्मनिष्ठा व साध्यरूप ज्ञाननिष्ठा मान्य आहेत. दोन्ही अद्वैतवादी आहेत मग असा भेद करण्याचें कारण काय? 'हाच अर्थ विरोधाभासरूपी अलंकारिकरीत्या येथें वर्णिला आहे' असें म्हणून रहस्यकार गीतेचें महत्त्व कमी करीत आहेत. गीता हें तत्त्वबोध सांगणारें अध्यात्मशास्त्र आहे, नुसतें अलंकारिक वर्णन करणारें काव्य नव्हे, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे.

तदेतत्कर्मण्यकर्मादिदर्शनं स्तूयते—यस्येति । यस्य यथोक्तदर्शिनः सर्वे यावन्त समारम्भाः कर्माणि समारभ्यन्त इति समारम्भा कामसंकल्पवर्जिता कामैस्तत्कारणैश्च संकल्पैर्वर्जिता मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते प्रवृत्तेन चेल्लोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेज्जीवनमात्रार्थं त ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निस्तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधा ब्रह्मविद ॥

भाष्यार्थ—तत् एतत् कर्मणि अकर्मादिदर्शनं 'यस्य०' इति स्तूयते— तें हे कर्मामध्यें अकर्मादिदर्शन 'यस्य०' या श्लोकानें प्रशंसिलें जातें. [कर्माला अकर्म व अकर्माला कर्म जाणणे, या ज्ञानाची 'यस्य०' इत्यादि श्लोकानें स्तुति केली जाते]—**यस्य-यथोक्तदर्शिनः सर्वे-यावन्तः समारंभाः-कर्माणि**—ज्या-वर सांगितलेल्या ज्ञानानें संपन्न असलेल्या पुरुषाचे सर्व म्ह० जितके समारंभ-कर्में (पण 'समारंभ' शब्दाचा 'कर्म' हा अर्थ रूढ नाहीं म्हणून तो अर्थ योगानें-व्युत्पत्तीनें कसा प्राप्त होतो तें दाखवितात-)—**समारभ्यन्ते इति समारम्भाः**—ज्यांचा उत्तमप्रकारें आरंभ केला जातो ते समारंभ,—**कामसंकल्पवर्जिताः-कामैः तत्कारणैः च संकल्पैः वर्जिताः**—कामसंकल्परहित म्ह० काम व त्याचीं कारणें-संकल्प यांनीं रहित असतात (पण काम व संकल्प यांना सोडल्यावर कर्मानुष्ठान कसें होणार? उत्तर-) **—मुधा एव चेष्टामात्राः अनुष्ठीयन्ते**—वृथाच केवल शरीरेंद्रियचेष्टारूप अनुष्ठिले जातात, [एखाद्याला उगीचच, कांहीं कारणावांचून हात पाय वगैरे हालविण्याची जशी सवय असते, त्याप्रमाणें ज्याची शरीरेंद्रियचेष्टा कोणत्याही इच्छेवांचून व संकल्पावांचून सहज होते अरेंपण, कांहीं उद्देश व फल या दोहोंच्या अभावीं ती चेष्टा यदृच्छेनें होईल, तिच्याविषयीं कांहीं नियम राहणार नाहीं, अशी आशंका घेऊन सांगतात-]—**प्रवृत्तेन चेत् लोकसंग्रहार्थं निवृत्तेन चेत् जीवनमात्रार्थं**—प्रवृत्तमार्गानें त्याचीं तीं कर्में होत असतील, तर तीं लोकसंग्रहार्थ, निवृत्तमार्गानें होत असतील तर केवल शरीराचें जीवन होण्यासाठीं (वृथा चेष्टारूप कर्में जो करतो)—**तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं**—ज्ञानाग्नीनें ज्याचीं कर्में जळून गेलीं आहेत अशा त्याला (आतां ज्ञानाग्नि कोणता तें सांगतात-)—**कर्मादौ अकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तत् एव अग्निः तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तं**—कर्मादिकामध्यें अकर्मादिदर्शन हें ज्ञान आहे तें ज्ञान हाच अग्नि, त्या ज्ञानाग्नीनें ज्याचीं शुभाशुभरूप कर्में जळून गेलीं आहेत त्याला—**बुधाः-ब्रह्मविदः-परमार्थतः पण्डितं आहुः**—बुध म्ह० ब्रह्मवेत्ते परमार्थतः पंडित म्हणतात (त्याला खरा पंडित-आत्मज्ञानी म्हणतात कर्माला अकर्म व अकर्माला कर्म जाणणाऱ्या पुरुषाचीं सर्व लौकिक व वैदिक कर्में फलेच्छा व त्याविषयींचे संकल्प यांनीं रहित असतात तो प्रवृत्तमार्गांत असेल म्ह० कर्माधिकारी गृहस्थ असेल, तर आपलीं सर्व कर्में लोकसंग्रहासाठीं करतो व निवृत्तमार्गांत असेल तर केवल शरीरधारणार्थ अवश्य तेवढीच करतो. पण तीं सर्व कामसंकल्परहित असल्यामुळें केवल शरीरेंद्रियांची हालचाल या स्वरूपाचीच होत असतात. असा

त्या ज्ञानाग्नीनें कर्में जाळून टाकलेल्या पुरुषाला ब्रह्मवेत्ते खरा पंडित–आत्मज्ञ म्हणतात या श्लोकार्धांत आचार्यांना काय म्हटलें आहे तें वाचकांनी लक्षांत ठेवावें म्ह० रहस्यकार आचार्यांवर 'ज्ञानी पुरुषानें कर्में करूंच नयेत,' असा जो निरपवाद आरोप करितात त्यांत सत्यांश किती आहे ते कळेल] १९

यस्त्वकर्मादिदर्शी सोऽकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा संन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्टः सन्कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि प्राग्विवेकतः प्रवृत्तः । यस्तु प्रारब्धकर्मा सन्नुत्तरकालमुत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनः स्यात्स कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म परित्यजत्येव स कुतश्चिन्निमित्तात्कर्मपरित्यागासंभवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं पूर्ववत्कर्मणि प्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयं कर्माकर्मैव संपद्यत इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह त्यक्त्वेति ॥

भाष्यार्थ—तु यः अकर्मादिदर्शी सः अकर्मादिदर्शनात् एव निष्कर्मा-संन्यासी जीवनमात्रार्थचेष्टः सन् कर्मणि न प्रवर्तते यद्यपि विवेकतः प्राक् प्रवृत्तः.—पण जो कर्मांमध्ये अकर्मादि पाहणारा विवेकी तो अकर्मादिदर्शनामुळेंच निष्कर्मा–संन्यासी केवळ जीवनासाठींच अवश्य तेवढी शरीरेंद्रियांची हालचाल करणारा असा होत्साता कर्मामध्यें प्रवृत्त होत नाहीं, जरी तो विवेक होण्यापूर्वीं कर्मांत प्रवृत्त झालेला होता तरी आत्मानात्मविवेक झाल्यावर प्रवृत्त होत नाहीं [विवेका

१ या श्लोकाच्या अर्थांत रहस्यकार 'समारंभा' म्ह० उद्योग 'काम संकल्पवर्जिता' म्ह० फलेच्छाविरहित, असें म्हणतात पण सर्व समारंभ म्ह० नुसता उद्योग असा संकुचित अर्थ न करितां शरीरेंद्रियांना होणारी सर्व हालचाल घेणेंच इष्ट आहे तसेंच काम व संकल्प म्ह० फलेच्छा एवढाच अर्थ नव्हे कारण काम म्हणजेच फलेच्छा व संकल्प म्ह० चिंतन उद्देश, असो या श्लोकाच्या उत्तरार्धाचा अर्थ रहस्यकार असा करितात–'त' त्यालाच 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माण पंडित' ज्ञानाग्नीनें कर्में दग्ध झालेला पंडित असें 'बुधा' ज्ञाते पुरुष म्हणतात पण तो बरोबर नाहीं कारण 'त पंडित आहु' त्याला पंडित म्हणतात, हा संयुक्तिक अर्थ असून 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माण' हें 'त' याचें विशेषण आहे 'पंडित' याचें नव्हे तसेंच 'बुधा' म्ह० सुज्ञ ज्ञाते नव्हेत तर 'आत्मवेत्ते' हाच अर्थ संयुक्तिक आहे येथील 'पंडित' शब्द व अ २ श्लो ११, अ ५ श्लो १८ येथील पंडितशब्द एकाच अर्थी असून त्याचा अर्थ 'खरा आत्मज्ञ' असा आहे रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत–'ज्ञानानें कर्में भस्म होतात' याचा अर्थ कर्में सोडणें असा नसून 'फलेच्छा सोडून कर्में करणें' असा समजावयाचा, हें यावरून उघड होतें, असें म्हणतात पण ज्ञानानें कर्में भस्म होतात म्ह० फलेच्छा सोडून कर्में करणें, हा अर्थ मूळ शब्दांतून कसा निष्पन्न होतो? फलेच्छा सोडून कर्में केल्यास तीं आपल्या फलाचा आरंभ करणार नाहीत पण त्यामुळें ज्ञानानें संचितादि कर्में जळून कशीं जाणार? ज्ञान व फलेच्छात्याग यांत फार मोठा फरक आहे कर्माला अकर्म समजणें हें ज्ञान आहे त्याच्या योगानें सर्व कर्मांचा दाह होतो (शुद्धभाष्यार्थ पृ ७९ भ गी अ ४ श्लो ३७ पहा) तें परमार्थ ज्ञान झाल्यावर सर्व कर्में स्वभावतःच काम व संकल्प यांनी रहित होतात, त्यासाठीं यत्न करावा लागत नाहीं.

पूर्वी अभिनिवेशानें कर्मामध्ये प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाची विवेकानंतर अभिनिवेशाच्या अभावीं प्रवृत्ति होणें शक्य नाहीं तथापि त्याचा केवळ शरीरपोषणासाठीं अवश्य तेवढ्या कर्मामध्ये प्रवृत्त्याभास संभवतो ' अहोपण, विवेक जरी झाला तरी तत्त्वसाक्षात्कार झालेला नसल्यामुळे कर्मामध्यें प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाला कर्मत्याग कसा करतां येईल ? उत्तर-]—**तु यः प्रारब्धकर्मा सन् उत्तरकाल उत्पन्न-आत्मसम्यग्दर्शनः स्यात् सः कर्मणि प्रयोजनं अपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यजति एव**—पण पूर्वी ज्याने कर्मारंभ केलेला असून उत्तरकाला ज्याला आत्म्याचें सम्यग्दर्शन-आत्मसाक्षात्कार झाला आहे असा पुरुष कर्मामध्ये काहीं प्रयोजन नाहीं असें पाहून साधनासह कर्मांचा परित्याग करतोच [ज्यानें ब्रह्मचर्याश्रम संपवून गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला पण त्यानंतर त्याला त्याच आश्रमांत आत्मसाक्षात्कार झाला, त्यामुळें आतां या कर्मांत कांहीं अर्थ नाहीं, तीं फुकट आहेत अशी त्याची खात्री झाली म्हणजे मग तो साधनासह म्ह० शिखा, यज्ञोपवीत, स्त्री, गृह यासह सर्व कर्म टाकून संन्यासाश्रमच स्वीकारतो] पण—**सः कुतश्चित् निमित्तात् कर्मपरित्यागासंभवे सति**—तो कांहीं कारणानें कर्मसंन्यासाला असमर्थ झाला असतां—**कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया**—कर्म व कर्माचें फल यांत सङ्गरहितत्वानें-आसक्तिरहित होऊन—**स्वप्रयोजनाभावात् लोकसंग्रहार्थं**—स्वतःचें काहीं प्रयोजन नसल्यामुळें लोकसंग्रहासाठीं—**पूर्ववत् कर्मणि प्रवृत्तः अपि**—पूर्वीप्रमाणेंच कर्मामध्यें जरी प्रवृत्त झाला तरी—**किंचित् न करोति एव**—कांहीं करीत नाहींच —**ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् तदीयं कर्म अकर्म एव संपद्यते**—ज्ञानाग्नीनें कर्म दग्ध झालेलें असल्यामुळे त्याचें कर्म अकर्मच बनतें —**इति एतं अर्थं दर्शयिष्यन् 'त्यक्त्वा०' इति आह**—असा हा अर्थ दाखविणारे भगवान् ' त्यक्त्वा० ' हा श्लोक सांगत आहेत. [एखादा द्विज विवेकापूर्वी कर्मामध्य जरी प्रवृत्त झाला असला तरी त्याला आत्मानात्मविवेक होताच त्याची कर्मामध्ये प्रवृत्ति होत नाहीं, हें खरें, कारण विवेकापूर्वी ' मी कर्ता' वगैरे अभिमान असतो व विवेकानंतर तसा अभिनिवेश उरत नाहीं तथापि शरीराचें जीवन होण्यास अवश्य तेवढीच शरीरेंद्रियांची हालचाल तो करतो पण ती खरी प्रवृत्ति नसून प्रवृत्तीचा आभास आहे कारण तो त्या कर्मामध्यें–त्या प्रवृत्तामध्येंही १९ व्या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें अकर्म पहात असतो त्यामुळे तो निष्कर्मा-संन्यासीच आहे आतां याच्या उलट एखाद्यानें ब्रह्मचर्याश्रम संपताच स्त्रीपरिग्रह करून अग्निहोत्रादि श्रौत स्मार्त कर्मांना आरंभ केला पण पुढें दैववशात् त्याला त्याच आश्रमांत आत्मसाक्षात्कार झाला त्यामुळें कर्मानुष्ठान व्यर्थ आहे, मला आतां त्याचा कांहीं उपयोग नाहीं, असें कळलें, मग तो काय करील ? शिखा-सूत्रादि साधनासह कर्मांचा त्यागच म्ह० संन्यासच करील, यांत संशय नाहीं कारण आश्रमत्याग केल्यावांचून कर्मत्याग करतां येत नाहीं गृहस्थाश्रमांत राहूनच जर कोणी कर्मसंन्यास करील तर तो प्रत्यवायी होईल वास्तव त्याला संन्यासच करणें प्राप्त आहे पण कांहीं कारणानं त्याला कर्मपरित्याग करून संन्यासाश्रम स्वीकारणें अशक्य झाल्यास तो पूर्वीप्रमाणें म्ह० ज्ञानापूर्वी जशीं कर्में करीत

होता तशाच तो करीत राहतो (पण त्याला तीं कर्में व्यर्थ आहेत असे जर वाटतें तर तो तीं कां करतो ?)—त्याला स्वतःचें कांहीं प्रयोजन जरी नसलें तरी लोकसंग्रहार्थ करतो म्ह० आपलें अनुकरण करून लोकांनीं उन्मार्गी होऊं नये, म्हणून करतो (मग अविवेकी व विवेकी यांत फरक काय ?) अविवेकी कर्तृत्वाभिमान व फलासक्ति यांनीं युक्त होऊन कर्में करतो व विवेकी 'कर्में मी करतों' हा अभिमान व फलासक्ति हीं दोन्हीं सोडून एखाद्या यन्त्राप्रमाणें केवळ चेष्टारूप कर्में करतो 'हीं कर्में शरीरेंद्रियांचीं आहेत, माझीं नव्हेत, मी अकर्ता आहें,' या ज्ञानानें त्याचीं तीं कर्में दग्ध झालेलीं असल्यामुळें तीं सर्व अकर्मेंच होतात, हा अर्थ भगवानांनीं पुढील 'त्यक्त्वा०' इत्यादि श्लोकांत सांगितला आहे]

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥२०॥

अन्वयार्थ—(यः—जो)—**कर्मफलासङ्ग**—कर्मांविषयीं अभिमान व फलाविषयीं आसक्ति—**त्यक्त्वा**—सोडून—**नित्यतृप्तः**—सतत तृप्त-विषयांविषयीं आकांक्षा न करणारा व—**निराश्रयः**—आश्रयरहित असतो—**सः**—तो—**कर्मणि**—कर्मांमध्यें—**अभिप्रवृत्तः अपि**—सर्वप्रकारें जरी प्रवृत्त झाला असला तरी—**किञ्चित्**—कांहीं—**न करोति एव**—करीत नाहींच २०

त्यक्त्वा कर्मस्वभिमानं फलासङ्गं च यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्तो निराकाङ्क्षो विषयेष्वित्यर्थः । निराश्रयः आश्रयरहितः । आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिसाधयिषति । दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्मैव तस्य निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वात् । तेनैवंभूतेन प्रयोजनाभावात्ससाधनं कर्म परित्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते ततो निर्गमासंभवाल्लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणापरिजिहीर्षया वा पूर्ववत्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि निष्क्रियात्मदर्शनसंपन्नत्वान्नैव किंचित्करोति सः ॥

भाष्यार्थ—यथोक्तेन ज्ञानेन नित्यतृप्त कर्मसु अभिमानं फलासंगं च त्यक्त्वा—वर सांगितलेल्या कूटस्थ आत्मज्ञानानें स्वरूपभूत सुखाचा साक्षात् अनुभव घेऊन नित्यतृप्त झालेला ज्ञानी कर्मांच्या ठिकाणचा अभिमान व फलासक्ति यांना टाकून, (—नित्यतृप्त म्ह०)—**विषयेषु निराकांक्षः इत्यर्थः**—विषयांविषयीं आकांक्षा न ठेव

१ आचार्यांचें हें म्हणणें वाचकांनीं विशेषकरून लक्षांत ठेवावें म्हणजे रहस्यकारांचे संन्यासमार्गीयांवरील आरोप किती निराधार आहेत तें सहज कळेल आचार्यांचें हें म्हणणें इतकें स्पष्ट आहे कीं, त्याबद्दल आम्हांला समर्थनपर असा एक शब्दहि लिहिण्याचें कारण नाहीं हें मत वैदिक संप्रदायाला जितकें धरून आहे तितकेंच रहस्यकारांचें त्याला सोडून आहे किंबहुना रहस्यकारांनीं आचार्यांच्या म्हणण्याचाच अनुवाद त्यांत आपल्या आग्रहाचा वृथा व अवास्तव भर घालून केला आहे, असेंहि म्हणण्यास हरकत नाहीं

णारा–विषयाविषयीं निःस्पृह झालेला असा याचा भावार्थ —**निराश्रयः–आश्रयरहितः**—निराश्रय म्ह० आश्रयरहित,—**आश्रय. नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिसाधयिषति**—आश्रय म्ह० ज्या फलसाधनाचा आश्रय करून पुरुषार्थ संपादन करण्याची इच्छा करतो ते साधन, त्याचा आश्रय न करणारा म्ह०—**दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहितः इत्यर्थः**—दृष्ट–प्रत्यक्ष व अदृष्ट–अप्रत्यक्ष अशा इष्ट फलाच्या साधनाचा आश्रय न करणारा असा भावार्थ —**विदुषा क्रियमाणं कर्म परमार्थतः अकर्म एव तस्य निष्क्रिय आत्मदर्शनसंपन्नत्वात्**—ज्ञानी पुरुषाकडून केलें जाणारं कर्म परमार्थदृष्ट्या–तात्त्विक दृष्ट्या अकर्मच होतें कारण तो ज्ञानी निष्क्रिय आत्मदर्शनानें संपन्न झालेला असतो, त्याला निष्क्रिय आत्म्याचं साक्षात् ज्ञान झालेलें असतें —**तेन एवंभूतेन प्रयोजनाभावात् ससाधनं कर्म परित्यक्तव्य एव**—त्या अशा प्रकारच्या ज्ञानी पुरुषानं कर्माचं कांहीं प्रयोजनच नसल्यामुळें शिखा सूत्रादि साधनांसह कर्मांचा परित्यागच करावा—**इति प्राप्ते**—अशी प्राप्ति झाला असता—**लोकसंग्रहचिकीर्षया वा शिष्टविगर्हणा परिजिहीर्षया**—लोकसंग्रह करण्याची इच्छा असल्यामुळें किंवा शिष्टांच्या निंदेचा परिहार करण्याची इच्छा असल्यामुळें—**ततः निर्गमासंभवात्**—त्या साधनांसह कर्मांपासून निवृत्त होणं अशक्य झाल्यास —**पूर्ववत् कर्मणि अभिप्रवृत्तः अपि**—ज्ञान होण्याच्या पूर्वावस्थेत जसा, तसाच तो कर्मांमध्यें जरी लोकदृष्टीनं सर्वप्रकारें प्रवृत्त असला तरी—**सः निष्क्रिय आत्मदर्शनसंपन्नत्वात् किंचित् न एव करोति**—तो निष्क्रिय आत्मसाक्षात्कारानें संपन्न झालेला असल्यामुळें स्वतःच्या दृष्टीनं कांहीं करीत नाहींच [कर्म व कर्मफल याविषयाचा अभिमान व इच्छा टाकून आत्मज्ञानानें–आत्मस्वरूपसुखाच्या अनुभवानें नित्यतृप्त झालेला म्ह० विषयाविषयीं विरक्त झालेला व ऐहिक किंवा पारलौकिक इष्ट फलाच्या लौकिक वैदिक साधनाचा आश्रय न करणारा ज्ञानी अज्ञानावस्थेत जसा, तसाच जरी कर्मांमध्यें प्रवृत्त झाला–लोकांना हा पूर्वीप्रमाणेच कर्मानुष्ठान करीत आहे असें जरी वाटलं तरी स्वतःच्या दृष्टीनं तो कांहींच करीत नाहीं कारण सर्वकर्मशून्य आत्म्याचें साक्षात् ज्ञान त्याला झालेलं असतं वस्तुतः अशा अवस्थेत त्याला कर्मांचा कांहींच उपयोग नसतो त्यामुळें त्याला शिखा सूत्रादि साधनांसह सर्व कर्मांचा त्याग करणंच शास्त्रतः प्राप्त असतं पण ज्याला प्रारब्धानुसार लोकसंग्रहाची इच्छा असते किंवा शिष्ट जनांनी आपली निंदा करूं नये, असं वाटत असतें तो कर्मसंन्यास करूं शकत नाहीं तथापि त्याचीं कर्में आत्मज्ञानानें दग्ध होतात असल्यामुळें वस्तुतः तीं कर्मेंच नव्हेत] २०

१ आचार्यांचें हें म्हणणें कोण्या विचारी वाचकाची शंका दूर करून देणारें आहे ज्ञानोत्तर नानापुरुषाच्या हातून कर्म संभवत नाहीं, असें आचार्य म्हणत नाहीत पण तें ज्ञानाग्नीनें दग्ध होत असल्यामुळें कर्म नसून कर्माभासरूप आहे 'मी करतो' अशा मिथ्या अभिनिवेशानें होणारें जें कर्म तें तें कर्म असून तें पुढील जन्माला कारण होतं आत्मा

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भाद्ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये संजातात्मदर्शनः स दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विवर्जिततया दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनमपश्यन्ससाधनं कर्म संन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टो यतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह निराशीरिति—

भाष्यार्थ—पुनः यः पूर्वोक्तविपरीतः—पण जो पूर्वोक्त लोकसंग्रहाची वगैरे इच्छा करणाऱ्या पुरुषाहून अगदीं निराळ्या प्रकारचा म्हणजे—**कर्मारंभात् प्राक् एव**—कर्मांचा आरंभ करण्यापूर्वीच—**सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये ब्रह्मणि संजात आत्मदर्शनः**—सर्वांच्या अन्तर्यामी राहणाऱ्या प्रत्यगात्मरूप निष्क्रिय ब्रह्मामध्ये ज्याला आत्मदर्शन झालें आहे, (ज्याला सर्वान्तर्यामी प्रत्यगात्मरूप निष्क्रिय ब्रह्मच मी आहें असा साक्षात् अनुभव आला आहे,)—**सः दृष्टादृष्टेष्टविषयाशीर्विवर्जिततया दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजन अपश्यन्**—तो दृष्ट-प्रत्यक्ष-ऐहिक व अदृष्ट-अप्रत्यक्ष-पारलौकिक इष्ट विषयाविषयींच्या आशेनें अगदीं रहित असल्यामुळें दृष्ट व अदृष्ट फल देणाऱ्या कर्मांमध्यें कांहीं प्रयोजन न पाहणारा असा होत्साता—**ससाधनं कर्म संन्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टः यतिः ज्ञाननिष्ठः मुच्यते**—साधनासह कर्मांचा संन्यास करून शरीरयात्रा-शरीराचें जीवन होण्यापुरताच हालचाल करणारा यति-संन्यासी-ज्ञाननिष्ठ मुक्त केला जातो—**इति एतं अर्थं दर्शयितुं 'निराशीः०' इति आह**—असा हा अर्थ दाखविण्यासाठीं 'निराशी०' इत्यादि सांगतात [पण वरच्या श्लोकांत सांगितलेल्या लोकसंग्रहादिकांची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाहून अगदीं निराळ्या म्ह० गृहस्थाश्रम स्वीकारण्याच्या पूर्वीच ज्याला ब्रह्मसाक्षात्कार झाला आहे-मीच सर्वान्तर्यामी निष्क्रिय ब्रह्म आहें-असा अपरोक्षानुभव आला आहे, त्यामुळें ज्याच्या ऐहिक व पारलौकिक विषयाविषयींच्या सर्व इच्छा नाहींशा झाल्या आहेत,

असतां, निष्क्रिय आहे, असें जाणणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणीं तसलें कांहीं संभवत नाहीं, त्यामुळें तो कर्मत्यागच होय. अशा कर्मसंन्यासावांचून मोक्ष मिळणें शक्य नाहीं. (गी. भा. पृ. ७ पहा) पण रहस्यकार 'निराश्रय' याचा अर्थ "अमक्यासमक्यासाठीं अमुक करतों अशी कर्मफलाच्या साधनाला आश्रयभूत बुद्धि न ठेवणारा" असा करितात. पण तो अर्थ नैयायिकांच्या 'घटो नाम घटाभावाभावः' या व्याख्येइतकाहि सुबोध नाहीं. तथापि दुसऱ्यांना दोष देण्यास तयारच! टीपेंत ते म्हणतात—"निराश्रय या शब्दाचा अर्थ घरदार न करणारा (संन्यासी) असा कित्येक करीत असतात" पण हे कित्येक म्ह० कोण? श्रीशंकराचार्यांचा अर्थ वर स्पष्ट दिलाच आहे. मधुसूदनसरस्वती—'निराश्रय—देहेंद्रियाद्यभिमानशून्य' असा, शंकरानंद-'निराश्रय—निष्काम' असा, श्रीधर 'योगक्षेमार्थं आश्रयणीयरहित' नीलकंठ 'निरहंकार' असा करितात. मध्वाचार्य—'नित्यतृप्तनिराश्रयेश्वरस्वरूप' रामानुज—'अस्थिरप्रकृतौ आश्रयबुद्धिरहित' वल्लभ—'कर्मजनितअदृष्टाद्याश्रयरहित' असा निराश्रयशब्दाचा अर्थ करितात. 'घरदार न करणारा' असा अर्थ कोणीच करीत नाहीं. अर्थात् त्याविषयीं त्यांना जें लिहिलें आहे तें सर्व व्यर्थ आहे.

तो ऐहिक व पारलौकिक फल देणाऱ्या कर्मांचा आपल्याला काही उपयोग नाही, असें पाहतो, आणि आपल्याला या कर्मांचा काहींच उपयोग नाही, असें समजून साधनांसह कर्मांचा संन्यास करतो व शरीरयात्रा चालण्यास अत्यंत अवश्य तेवढीच हालचाल करतो. तोच ज्ञाननिष्ठ यति मुक्त होतो असें भगवान् सांगतात—]

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—निराशीः—तृष्णाशून्य—**यतचित्तात्मा**—चित्त व बाह्य शरीरेंद्रियसंघात याचा ज्यानें निग्रह केला आहे असा—**त्यक्तसर्वपरिग्रहः**—ज्यानें सर्वपरिग्रहाचा त्याग केला आहे असा यति—**केवलं शारीरं कर्म**—नुसतें शरीरस्थितीला कारण होणारें कर्म—**कुर्वन् अपि**—जरी करीत असला, तरी—**किल्बिषं**—पापाला-दोषाला—**न आप्नोति**—प्राप्त होत नाही. त्याला दोष लागत नाही. २१

निराशीर्निर्गता आशिषो यस्मात्स निराशीः, यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा बाह्यः कार्यकरणसंघातस्तावुभावपि यतौ संयतौ येन स यतचित्तात्मा, त्यक्तसर्वपरिग्रहस्त्यक्तः सर्वः परिग्रहो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रह, शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति न प्राप्नोति किल्बिषमनिष्टरूपं पापं धर्मं च । धर्मोऽपि मुमुक्षोः किल्बिषमेव बन्धापादकत्वात् ॥

भाष्यार्थ—निराशीः-निर्गताः आशिषः-यस्मात् सः निराशीः—ज्यापासून आशा-निरनिराळ्या विषयाविषयींच्या तृष्णा निघून गेल्या आहेत तो 'निराशा' म्हणजे विषयवितृष्ण, विरक्त—**यतचित्तात्मा चित्तं-अन्तःकरणं आत्मा-बाह्यः कार्यकरणसंघातः तौ उभौ अपि यतौ-संयतौ येन सः यतचित्तात्मा**—'यतचित्तात्मा' चित्त म्ह॰ अन्तःकरण व आत्मा म्ह॰ बाह्य शरीरेंद्रियसंघात ते दोन्ही ज्यानें यत म्ह॰ संयत-नियमित केले आहेत तो यतचित्तात्मा,—**त्यक्तसर्वपरिग्रहः-त्यक्तः सर्वपरिग्रहः येन सः त्यक्तसर्वपरिग्रहः**—'त्यक्तसर्वपरिग्रहः' ज्यानें स्त्री पुत्र-वित्त-गृह-अन्नादि सर्व परिग्रह सोडला आहे तो त्यक्तसर्वपरिग्रह होय.—**शारीरं-शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं**—शारीर म्ह॰ शरीराची स्थिति-जीवन, हेंच ज्याचें प्रयोजन आहे असें—**केवलं-तत्रापि अभिमानवर्जितं**—व तेंही केवल म्ह॰ त्याच्यामध्येंहि अभिमान न ठेवता-अभिमानरहित—**कर्म कुर्वन् किल्बिषं-अनिष्टरूपं पापं च धर्मं न आप्नोति-न प्राप्नोति**—असें कर्म करणारा किल्बिषाला म्ह॰ अनिष्टरूप पापाला व धर्माला प्राप्त होत नाही.—**मुमुक्षोः धर्मः अपि किल्बिषं एव**—मुमुक्षूचा धर्महि किल्बिष-पापच आहे (तें कां?)—**बन्धापादकत्वात्**—धर्महि जन्ममरण बंध उत्पन्न करणारा आहे. म्हणून ज्याला मोक्ष हवा असतो, त्याला तोंहि अनिष्टच आहे.[विषयाविषयीं विरक्त, चित्त व शरीरेंद्रियसंघात याचें ज्यानें उत्तम प्रकारें

संयमन केले आहे,ज्याने स्त्री-पुत्रादि सर्व परिग्रह सोडला आहे असा ज्ञाननिष्ठ पुरुष शरीरस्थितिपुरतेच व तेंहि अहंकाररहित कर्म करीत असला तरी त्याला पाप लागत नाहीं त्या तेवढ्या कर्मानें तो बद्ध होत नाहीं. अर्थात् मी अकर्ता आहे व सर्व क्रिया शरीरेंद्रियाच्या आहेत, असें जाणून केलेले कोणतेंहि कर्म बंध उत्पन्न करीत नाहीं, म्हणजे तें कर्म अकर्मच आहे अर्थात् 'कर्म कोणालाच सुटत नाहीं,' इत्यादि जें म्हणणें आहे तें निराधार आहे. आत्मा अकर्ता आहे व सर्वकर्में शरीरेंद्रियांचा आहेत असें जाणणारा गृहस्थाश्रमी अग्निहोत्रादि कर्में लोकसंग्रहासाठी जरी करीत असला व सन्यासी शरीर धारणापुरतेंच कर्म जरी करीत असला तरी ते दोघेहि परमार्थसन्यासीच आहेत]

किं च शारीरं केवलं कर्मेत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्माभिप्रेतमाहोस्विच्छरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्मेति । किं चातो यदि शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरमिति। उच्यते—यदा शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरमभिप्रेतं स्यात्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत ॥

भाष्यार्थ—('शारीरं केवलं' यांतील 'शारीरं' शब्दाचा अर्थ स्पष्ट करण्यासाठीं विकल्प उपस्थित करितात-)—**किंच 'शारीरं केवलं कर्म' इति अत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म अभिप्रेतं**—शिवाय 'शारीर केवल कर्म' यांतील 'शारीर कर्म' याचा अर्थ काय? शरीरानें होणारें तें शारीर कर्म हा अर्थ येथें इष्ट आहे—**आहोस्वित् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्म इति**—कीं केवल शरीराच्या स्थितीला कारण होणार-शरीराचें जीवन हेंच ज्याचें प्रयोजन आहे तें शारीर? असा (विकल्प करून विचार करावा पण असा विचाराचा उपयोग काय? असें पूर्ववादी विचारतो-)—**किं च अतः यदि शरीरनिर्वृत्यं शारीरं कर्म यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं इति**—शरीराच्या योगानें होणारें तें शारीर असें मानलें तर त्यापक्षीं काय दोष आहे, किंवा केवल शरीरस्थिति हेंच ज्याचें प्रयोजन आहे म्ह० शरीराच्या स्थितीसाठीं जें कर्म तें शारीर यापक्षीं कोणतें फल आहे? असा (पूर्ववाद्यानें उलट प्रश्न केला असतां सिद्धान्ती पहिल्या पक्षीं दोष सांगतात-)—**उच्यते**—या प्रश्नाचें उत्तर सांगतों—**यदा शरीरनिर्वर्त्यं कर्म शारीरं अभिप्रेतं स्यात्**—जेव्हां शरीरानें होणारें जें कर्म तें शारीर, असें इष्ट असेल—**तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं प्रतिषिद्धं अपि कर्म शरीरेण कुर्वन्**—तेव्हां दृष्ट व अदृष्ट फल देणारें निषिद्ध कर्महि शरीरानें करणारा—**किल्बिषं न आप्नोति इति ब्रुवतः विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत**—पापाला प्राप्त होत नाहीं, असें बोलणाऱ्या भगवानाचें शास्त्रविरुद्ध कथन होतें भगवान् शास्त्रविरुद्ध सांगत आहेत, असें म्हणण्याचा प्रसंग येईल ['शारीर कर्म' येथील 'शारीर' हा शब्द संशयित आहे यास्तव त्याच्या अर्थाविषयीं विचार केला पाहिजे शारीर म्ह० शरीराच्या योगानें होणार, एवढाच अर्थ घ्यावयाचा कीं शारीर म्ह० शरीराच्या स्थितीला असेल अवश्य तेवढेंच कर्म घ्यावयाचें?

शरीरानें होणारें तें शारीर, असा अर्थ केल्यास शरीरानें घडणाऱ्या निषिद्ध कर्माचाहि दोष त्याला लागत नाहीं, असें निषेधशास्त्राच्या विरुद्ध सांगितल्यासारखें होईल. यास्तव तसा त्याचा अर्थ करणें सयुक्तिक नाहीं]

शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषमित्यपि ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः। शारीरं कर्म कुर्वन्निति विशेषणात्केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्प्राप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात्। तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत। प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—च दृष्टादृष्टप्रयोजनं विहितं कर्म शरीरेण कुर्वन् किल्बिषं न आप्नोति इति अपि ब्रुवतः अप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः—वरें, दृष्ट व अदृष्ट फल देणारें शास्त्रविहित कर्म शरीरानें करणारा पापाला प्राप्त होत नाहीं, असेंही बोलणाऱ्या भगवानावर ज्याची प्राप्तिच नाहीं त्याचा प्रतिषेध करणें या दोषाचा प्रसंग येतो [कारण शास्त्रविहित कर्म केल्यानें किल्बिषाची जर प्राप्तिच नाहीं, तर त्याचा निषेध करणेंहि व्यर्थ आहे पाऊस पडावा म्हणून कारीर्यादि इष्टि करणें, हें दृष्टप्रयोजन-दृष्टफल कर्म आहे व स्वर्गाचें साधन जें ज्योतिष्टोमादिक तें अदृष्टफल कर्म आहे शरीरानें होणारें जें कर्म तें शारीर कर्म असें म्हटल्यास आणखी कोणता दोष येतो तें सांगतात]—**शारीरं कर्म कुर्वन् इति विशेषणात्**—'शारीर कर्म कुर्वन्' असें कर्माला 'शारीर' हें विशेषण दिलेलें असल्यामुळें—**च केवलशब्दप्रयोगात्**—व केवलशब्दाचा प्रयोग केलेला असल्यामुळें—**वाङ्मनसनिर्वर्त्यं विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कर्म कुर्वन् किल्बिषं प्राप्नोति इति उक्तं स्यात्**—वाक् व मन यांनी घडणारें, विधि-प्रतिषेधाचा विषय होणारें, धर्म व अधर्म या नावाचें कर्म करणारा पापाला प्राप्त होतो, असें सांगितल्यासारखें होईल (वरें वाणीनें किंवा मनानें कर्माचें अनुष्ठान केल्यास संन्यासाश्रमी पुरुषाला किल्बिष प्राप्त होतेच,असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात-)—**तत्र अपि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धं आपद्येत**—तसें जरी मानलें तरी वाक् व मन यांच्या योगानें संन्यासाश्रमाला विहित असलेल्या जप-ध्यानादिकर्मांचें अनुष्ठान करणें या पक्षीं किल्बिषप्राप्ति होते हें म्हणणें विरुद्ध ठरेल (म्हणजे त्यावर विधिविरोध हा दोष येईल)—**प्रतिषिद्धसेवापक्षे अपि भूतार्थानुवादमात्रं अनर्थकं स्यात्**—संन्यासाश्रमाला निषिद्ध असलेल्या वाक् व मन यांना होणाऱ्या कर्मांचें अनुष्ठान केल्यास संन्याशाला पाप लागतें, हा पक्ष जरी घेतला तरी तो नुसता भूतार्थाचा अनुवाद झाला. शास्त्रनें सिद्ध असलेल्या गोष्टीचाच तो नुसता अनुवाद झाला त्यामुळेंच तो व्यर्थ ठरतो [शरीरानें विहित कर्म करणाराला पाप लागत नाहीं, हें सांगणें व्यर्थ आहे कारण शास्त्रविहित कर्म केल्यानें पाप जर कधीं लागतच नाहीं तर तें लागत नाहीं, हें पुनः सांगण्यात काय अर्थ आहे ? शिवाय 'शारीर' व 'केवल' असा कर्माला दोन विशेषणें दिलेलीं अस

त्यामुळें ' शरीरानें जें होणारें कर्म तें शारीर ' असा अर्थ केल्यास वाक् व मन याच्या योगानें होणाऱ्या धर्माधर्मसंज्ञक कर्मापासून पाप लागतें, असें निषेधशास्त्राच्या अगदीं उलट सांगितल्यासारखें होतें. त्यावर ' संन्याशाला वाचिक व मानसिक कर्मानुष्ठानानें पाप लागतेंच ' म्हणून म्हणावें तर कोणतें वाचिक व मानसिक कर्मानुष्ठान केल्यास त्याला पाप लागतें ? शास्त्रविहित की शास्त्रनिषिद्ध ? जप, ध्यान वगैरे वाचिक व मानसिक कर्में संन्यासाश्रमाला विहित आहेत. तेव्हां त्याच्या योगानें संन्याशाला पाप लागतें हें म्हणणें शास्त्रविधिविरुद्ध आहे. बरें, संन्याशानें वाचिक व मानसिक निषिद्ध कर्मानुष्ठान केल्यास त्याला पाप लागतें, हा पक्ष घेतला तरी तसें सांगणें व्यर्थच ठरतें. कारण पापाचरण केल्यास पाप लागतें, हें सांगावयास भगवान् किंवा व्यास नको आहेत. तें निषेधशास्त्रावरून सिद्ध आहे. त्यामुळें हें वचन केवळ भूतार्थाचा-सिद्धार्थाचा अनुवाद करणारें आहे, असें ठरतें. अर्थात् तें व्यर्थ होय.]

यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यमन्यदकुर्वंस्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहं करोमीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम् । एवंभूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्त्यसंभवात्किल्बिषं संसारं नाऽऽप्नोति ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वादप्रतिबन्धेन मुच्यत एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एवैष । एवं शारीरं केवलं कर्मेत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवद्यं भवति ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें ' शरीरानें होणारें जें कर्म तें शारीर ' असा अर्थ केल्यास तो पक्ष असा अनुपपन्न होतो तें सांगून आतां स्वतःचा अर्थ कसा उपपन्न होतो तें सांगतात-) —**तु यदा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्म अभिप्रेतं भवेत्**—पण तेंच जेव्हां शरीराची स्थिति हेंच ज्याचें प्रयोजन आहे तें शारीर कर्म असें अभिप्रेत असेल—**तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं विधिप्रतिषेधगम्यं शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यं अन्यत् कर्म अकुर्वन्**—तेव्हां दृष्ट व अदृष्टफलक, विधिप्रतिषेधावरून ज्ञात होणारें, शरीर-वाणी-मन याच्या योगानें घडणारें, शरीरस्थितिमात्रहेतुभूत कर्माहून दुसरें कोणतेंही कर्म न करणारा, पण—**तैः एव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन**—पण त्याच शरीर-वाक् मनाना केवळ शरीराच्या स्थितीला कारण होईल-केवळ शरीराच्या जीवनाला अवश्य तेवढेंच—**केवलशब्दप्रयोगात् अहं करोमि इति अभिमानवर्जितः**—' केवल- ' शब्दाचा प्रयोग केलेला असल्यामुळें ' मी करतों ' असा अभिमानानें रहित होऊन—**लोकदृष्ट्या शरीरादिचेष्टामात्र कुर्वन् किल्बिषं न आप्नोति**—लोकांच्या दृष्टीनें [स्वदृष्ट्या नव्हे] शरीर-वाक्-मन इत्यादिकांची नुसती हालचाल या स्वरूपाचें कर्म करणारा पापाला प्राप्त होत नाहीं, [विद्वानाला याप्रमाणें पाप लागत नाहीं, या सांगण्याचा आशय व्यक्त करितात-]—**एवंभूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्ति-असंभवात् किल्बिषं-संसार न आप्नोति**—अशा प्रका-

रच्या देहस्थितिहेतुभूत कर्मास सोडून बाकी कोणतेंच कर्म न करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाला पापशब्दानें बोलण्यास योग्य अशा किल्बिषाची प्राप्ति होण्याचा संभवच नसल्यामुळें किल्बिषाला म्ह० संसाराला तो प्राप्त होत नाही.—**ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वात् अप्रतिबन्धेन मुच्यते एव इति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवादः एव एष** —ज्ञानाग्नीनें सर्व कर्म दग्ध झालेलें असल्यामुळें तो कोणत्याही प्रतिबंधावाचून मुक्तच होतो, असा पूर्वोक्त सम्यग्दर्शनाच्या—आत्मज्ञानाच्या फलाचा हा अनुवादच आहे.—**एवं 'शारीरं केवलं कर्म' इति अस्य अर्थस्य परिग्रहे निरवद्यं भवति**— याप्रमाणें 'शारीरं केवलं कर्म०' या वाक्याचा असा अर्थ स्वीकारला असतां 'शारीर' व 'केवल' हीं दोन्ही विशेषणें निर्दोष ठरतात—हा अर्थच निर्दोष होतो. [पण तेंच याच्या उलट शरीराच्या स्थितीला कारण होणारें जेवढें अगदीं अवश्य असेल तेवढेंच कर्म शरीरादिकांनीं करणारा व तेंही 'मी करतो' असा अभिमान न धरतां इतर सर्व धर्माधर्मसंज्ञक कर्म सोडून करणारा ज्ञानी किल्बिषाला प्राप्त होत नाहीं. त्याचें तें कर्म लोकांच्या दृष्टीनें कर्म जरी असलें तरी त्याच्या दृष्टीनें अकर्मच असतें. पण देहस्थितीला अवश्य असलेल्या कर्मांस सोडून दुसरें कोणतेंही विधिनिषेधशास्त्रानें प्राप्त झालेलें कर्म न करणारा तो ज्ञानी संसाराला प्राप्त होत नाहीं. येथें किल्बिष म्ह० केवल पाप एवढाच अर्थ करणें बरोबर नाहीं, कारण अशा जीवन्मुक्ताला पाप लागण्याचा संभवच नसतो. म्हणून त्याचीं सर्व कर्में ज्ञानाग्नीनें दग्ध झाल्यामुळें तो कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध न होतां मुक्त होतो. त्याच्या मोक्षाला कांहीं प्रतिबंध होत नाहीं.] २१

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात " आशा म्ह० फलवासना सोडणारा, चित्तानें नियमन करणारा व सर्वसंगमुक्त झालेला पुरुष केवल शारीर म्ह० शरीरानें किंवा कर्मेंद्रियांनीच कर्म करीत असतां त्याला पाप लागत नाहीं. यांतील 'आशा' म्ह० फलकामना सोडणारा हा अर्थ चुकीचा आहे. 'निराशा' म्ह० ज्याच्यापासून सर्व आशा निघून गेल्या आहेत तो, अर्थात् सर्व कामनाशून्य, 'यतचित्तात्मा—' म्ह० चित्ताचें नियमन करणारा, हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण चित्त व आत्मा—शरीरेंद्रियसंघात या दोघांचें नियमन करणारा असा अर्थ करावयास पाहिजे. 'त्यक्तसर्वपरिग्रह—' म्ह० सर्वसंगमुक्त हा अर्थ बरोबर नाहीं. कारण सर्वपरिग्रह म्ह० सर्वसंग नव्हे. परिग्रह म्ह० उपाधि, स्त्री पुत्र वित्त गृह इत्यादिकांनाच परिग्रह म्हणतात. मग हा मनाचा धर्म आहे व परिग्रह म्ह० बाह्य पदार्थ. 'शारीर म्ह० शरीरानें' हा अर्थ बरोबर का नाहीं तें वर भाष्यांत सविस्तर सांगितलेंच आहे. 'कर्मेंद्रियांनी' हा अर्थ फारच ओढाताणीचा आहे. तथापि 'शारीर म्ह० शरीरपोषणापुरतें भिक्षाटनादिक कर्म असाही अर्थ नाहीं,' असें म्हणून म्ह० आचार्यांच्या वरील सोपपत्तिक अर्थावर दोष देऊन पांचव्या अध्यायाच्या अकराव्या श्लोकाशी हा अर्थ समानार्थक आहे असें म्हणतात. पण तेथें 'शरीर, मन, बुद्धि व केवल इंद्रियें यांना योगी चित्तशुद्धीसाठीं कर्म करितात' असें म्हटलें आहे व येथें 'केवल शारीर कर्म करणारा पापाला प्राप्त होत नाहीं' असें म्हटलें आहे. दोन्ही ठिकाणचे शब्द निराळे, प्रकरण निराळें व उद्देशही निराळा. शिवाय 'शरीर' शब्दाचा 'कर्मेंद्रियें' असा अर्थ करणें

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावाद्याचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायाम् 'अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया' इत्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेः शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह—यदृच्छेति ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वश्लोकाशीं या श्लोकाची संगति दाखवितात–)—**त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः शरीरस्थितिहेतोः अन्नादेः परिग्रहस्य अभावात्**—ज्यानें सर्व परिग्रहाचा त्याग केला आहे अशा यतीच्या शरीरजीवनाला कारण होणाऱ्या अन्नादि-परिग्रहाचाहि अभाव असल्यामुळें (सर्वपरिग्रहाचा त्याग करणाऱ्या संन्याश्यापाशीं अन्नादि म्ह० अन्न, पादुका, आच्छादन या परिग्रहाचाहि अभाव असल्यामुळें)—**याचनादिना शरीरस्थितौ कर्तव्यतायां प्राप्तायां**—याचना, सेवा, शेती इत्यादि उपायानीं शरीराची स्थिति करण्याचा प्रसंग आला असता–शरीराचा निर्वाह याचनादि उपायानीं करणें प्राप्त झालें असता—**'अयाचितं असंक्लृप्तं उपपन्नं यदृच्छया' इत्यादिवचनेन यतेः अनुज्ञातं शरीरस्थितिहेतोः अन्नादेः प्राप्तिद्वारं आविष्कुर्वन् 'यदृच्छया०' इति आह**—अयाचित, असंक्लृप्त, यदृच्छेनें प्राप्त झालेलें इत्यादिवचनानें यतीला अनुज्ञात असलेलें शरीरस्थितिहेतुभूत अन्नादिकाच्या प्राप्तीचें द्वार प्रकट करणारे भगवान् 'यदृच्छया०' या श्लोकानें सांगतात–[सर्व परिग्रहाचा त्याग केलेल्या यतीपाशीं शरीराच्या निर्वाहासाठीं अवश्य असलेल्या अन्नाच्छादनादिकांचाहि अभाव असल्यामुळें भीक, सेवा, शेती, इत्यादि उपायातील एखाद्या उपायानें शरीरनिर्वाह करणें प्राप्त होतें. पण यतीनें अयाचित, असंक्लृप्त, यदृच्छाप्राप्त इत्यादि उपायानीं शरीरस्थितीला अवश्य असलेलें अन्नादि संपादन करावें, अशी धर्मशास्त्रानें 'अयाचितं असंक्लृप्तं०' या वचनानें अनुज्ञा दिली आहे. तोच शास्त्रोक्त अन्नप्राप्तीचा मार्ग भगवान् पुढील वाक्यात प्रकट करीत आहेत भिक्षाटनासाठीं उद्योग आरंभण्यापूर्वी

अगदींच अयोग्य आहे 'शारीर' म्ह० शरीरानें होणारें, हा अर्थ अनुपपन्न आहे, असा विषयीं आचार्यांना जीं कारणें सांगितलीं आहेत त्यांचें निरसन एका अक्षरानेंहि न करिता नुसतें 'असाही अर्थ नाहीं' हें म्हणणें कोणालाहि पटणें शक्य नाहीं. 'शारीर' म्ह० 'शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन' असा जो अर्थ आचार्यांनीं केला आहे व तो तसाच केला पाहिजे याविषयीं उपपत्ति मागितली आहे, तिचें सोपपत्तिक निरसन करून मग रहस्यकारानीं 'असाही अर्थ नाहीं' असा शेरा जर मारला असता तर त्याला कांहीं तरी किंमत देता आली असती! "इंद्रियें कर्में करितात खरीं, पण बुद्धि सम असल्यानें त्या कर्मांचें पाप अगर पुण्य कर्त्यास लागत नाहीं" हें म्हणणेंही सयुक्तिक नव्हे. कारण बुद्धि सम असणें एवढेंच पाप-पुण्य न लागण्यास पुरेसें कारण नाहीं. तर कर्तृत्वाभिमान नसणें व फलाभिसंधि न ठेवणें, हें पुण्य-पाप न लागण्याचें कारण आहे.

१ आचार्यांनीं 'यदृच्छालाभसंतुष्ट०' या पुढील श्लोकाला दिलेलें हें अवतरण वाचून झाल्यावर रहस्यकारानीं त्याला कांहीच अवतरण दिलेलें नाहीं, हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. पुढील श्लोक, सूत्र किंवा वचन याचा पूर्व श्लोकादिकाशीं संबंध दाखवून तें कोणत्या कारणानें प्रवृत्त झालें आहे हें सांगणें, यास अवतरण म्हणतात. कदाचित् रहस्यकारांना हा

कोणीं योग्य गृहस्थानें निवेदन केलेले जें अन्नादि तें अयाचित, पतित व ज्याच्यावर दोषारोप झाला आहे, अशा लोकांना सोडून पूर्वसंकेतावाचून पांच किंवा सात घरांतून आणलेलें जें भिक्षान्न तें असंक्लृप्त, स्वतःच्या प्रयत्नावाचून भक्तजनांनीं समीप आणून पोंचविलेलें जें सिद्ध अन्न तें यदृच्छाप्राप्त याविषयीं मनुस्मृतींत-' माधुकरमसंक्लृप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितम् । तात्कालिकोपपन्नं च भैक्षं पंचविधं स्मृतं' असें वचन आहे]

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते॥२२॥

अन्वयार्थ—यदृच्छालाभसंतुष्टः—यदृच्छेनें-न मागतां जें मिळेल त्यांत संतुष्ट राहणारा,—**द्वन्द्वातीतः**—शीत-उष्ण, सुख दुःख इत्यादि द्वंद्वांनीं हर्ष विषादयुक्त न होणारा,—**विमत्सरः**—कोणाचाहि मत्सर न करणारा-निर्वैरबुद्धि,—**च**—व—**सिद्धौ**—शरीरस्थितीला अवश्य असलेल्या अन्नादिकाचा लाभ झाला असतां व—**असिद्धौ**—त्याचा लाभ न झाला असताहि—**समः**—एकसारखाच राहणारा-हर्षविषाद न मानणारा असा संन्यासी—**कृत्वा अपि**—शरीरस्थितीला अवश्य तेवढेंच भिक्षाटनादि कर्म करूनहि—**न निबध्यते**—बद्ध होत नाहीं. २२.

यदृच्छालाभसंतुष्टोऽप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः संजातालंप्रत्ययो द्वंद्वातीतो द्वंद्वैः शीतोष्णादिभिर्हन्यमानोऽप्यविषण्णचित्तो द्वंद्वातीत उच्यते। विमत्सरो विगतमत्सरो निर्वैरबुद्धिः समस्तुल्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च। य एवंभूतो यतिरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोर्लाभालाभयोः समो हर्षविषादवर्जितः कर्मादावकर्मादिदर्शी यथाभूतात्मदर्शननिष्ठः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादिकर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्ये नैव किंचित्करोम्यहं ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' इत्येवं सदा संपरिचक्षाण आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन्नैव किंचिद्भिक्षाटनादिकं कर्म करोति ॥

भाष्यार्थ—यदृच्छालाभसंतुष्टः-अप्रार्थितोपनतः लाभः यदृच्छालाभः तेन संतुष्टः-संजात अलं प्रत्ययः—याचना केल्यावाचून आपण होऊन चालून आलेला जो लाभ तो यदृच्छालाभ, त्यानें संतुष्ट झालेला म्ह० 'पुरे' असें म्हणणें, जें न मागतां प्राप्त होईल तेवढेंच बस्स, पुरे झालें, असें ज्याच्या मनाला वाटलें आहे, तो यदृच्छालाभसंतुष्ट होय—**द्वंद्वातीतः-द्वंद्वैः शीतोष्णादिभिः हन्यमानः अपि अविषण्णचित्तः द्वंद्वातीतः उच्यते**—शीतोष्णादि द्वंद्वांकडून पीडा दिली जात असली तरी ज्याचें चित्त खिन्न होत नाहीं, त्याला द्वंद्वातीत म्हटलें जातें

शेक विशेष महत्त्वाचा वाटला नसेल. ' यदृच्छालाभसंतुष्ट होणें ' वगैरे या सामान्य गोष्टी कर्मयोग्याला सहज साध्य होण्याजोग्या आहेत,असेंहि वाटलें असेल ! म्हणून त्यांना तद्दर्थ करण्याकडे वाटचाल केली नाहीं पण यदृच्छालाभसंतुष्टत्वादि धर्म फार महत्त्वाचे असून ते विरक्त संन्याशाच्या ठिकाणीच संभवतात.

विमत्सरः-विगतमत्सरः-निर्वैरबुद्धिः—विमत्सर म्ह० ज्याचा मत्सर पार नि-घून गेला आहे म्ह० निर्वैरबुद्धि, कोणाशींहि वैरबुद्धि न धरणारा,—**यदृच्छालाभस्य सिद्धौ च असिद्धौ समः-तुल्यः**—यदृच्छालाभाची सिद्धि झाली किंवा असिद्धि झाली तरी सम म्हणजे तुल्यवृत्ति—**यः एवंभूतः यतिः शरीरस्थितिहेतोः अन्नादेः लाभालाभयोः समः-हर्षविषादवर्जितः**—जो अशा प्रकारचा यति शरीराच्या स्थितीला अवश्य असलेल्या अन्नादिकाचा लाभ झाला, किंवा तो न झाला तरी त्या दोन्ही अवस्थांमध्ये सम म्ह० हर्षविषादरहित असतो,—**कर्मादौ अकर्मादिदर्शी**—कर्मादिकामध्ये अकर्मादि पाहणारा,—**यथाभूत-आत्मदर्शननिष्ठः**—यथार्थ आत्मदर्शनामध्ये तत्पर झालेला, आत्मज्ञानात निश्चयानें स्थित झालेला असतो तो—**शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने शरीरादिनिर्वर्त्ये भिक्षाटनादिकर्मणि**—शरीराची स्थिति एवढेंच ज्याचें प्रयोजन आहे अशा व शरीरादिकाच्या योगानेंच होणाऱ्या (' मी करतो ' अशा अभिनिवेशानें न होणाऱ्या) भिक्षाटनादिकर्मामध्ये—**अहं न एव किंचित् करोमि ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' इति एवं सदा संपरिचक्षाणः**—मी कांहीएक करीत नाहीं ' इन्द्रियें विषयामध्यें प्रवृत्त होतात ' असें नेहमीं-सदा बोलणारा—**आत्मनः कर्तृत्वाभावं पश्यन् भिक्षाटनादिकं किंचित् कर्म न करोति एव**—न आत्म्याचा कर्तृत्वाभाव पाहणारा भिक्षाटनादिक काहीच कर्म करीत नाही. [अनायासानें व याचनेवांचून जें प्राप्त होईल त्यात संतुष्ट होणारा, शीतोष्णादि द्वंद्वांची कितीहि पीडा होत असली तरी विषाद न मानणारा, कोणाचाहि मत्सर न करणारा, वैरबुद्धि मनात न बाळगणारा व शरीरयात्रे-साठी अत्यंत अवश्य अशाहि अन्नाच्छादनाचा लाभ झाला असता हर्ष न मानणारा व तें न मिळाल्यास विषाद न करणारा, कर्मादिकास अकर्मादि समजणारा आत्मज्ञाननिष्ठ पुरुष शरीरस्थिति एवढेंच ज्याचें प्रयोजन आहे, अशा शरीरेंद्रियांनीं होणाऱ्या भिक्षाटनादिकर्मांत जरा प्रवृत्त झाला तरी ते काहीं करीत नाही. कारण तें करीत असतानाहि ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' ही त्याची भावना कायम असते. त्यामुळेंच तो ' आत्मा अकर्ता आहे ' ही गोष्ट केव्हाहि विसरत नाही. त्यामुळें तो स्वतः भिक्षाटनादि कांहीं करीत नाहीं.]

लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरारोपितकर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणादिजनितेनाकर्तैव । स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वाऽपि न निबध्यते बन्धहेतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवैषः ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, तो यति सुद्धां भिक्षाटनादिक कर्म करीत असल्यासारखा दिसतो, कारण त्यानें जर तें न केलें तर त्याचें जीवनहि संभवणार नाहीं, अशी आशंका घेऊन सांगतात-)—**नु लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन लौकिकैः आरोपित-कर्तृत्वे भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति**—पण अविद्वानाच्या स्नान-आचमन-

भोजनादि व्यवहाराप्रमाणेच विद्वानाचाहि तो तो व्यवहार होत आहे, असे पाहून इतर लोक त्या विद्वानावर त्या त्या व्यवहाराच्या कर्तृत्वाचा आरोप करितात. त्यामुळें लोकदृष्टीने ज्याचे कर्तृत्व त्याच्यावर लादलें गेलें आहे, अशा भिक्षाटनादि कर्मांचा तो कर्ता होतो.—**तु शास्त्रप्रमाणादिजनितेन स्वानुभवेन अकर्ता एव**—पण शास्त्रप्रमाणादिकापासून उत्पन्न झालेल्या स्वानुभवानें तो अकर्ताच आहे (चतुर्थ चरणाचे व्याख्यान-)—**एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वा अपि सः न निबध्यते**—याप्रमाणें दुसऱ्यांनी ज्याचें कर्तृत्व आरोपिलें आहे व शरीरस्थिति एवढेंच ज्याचें प्रयोजन आहे असें भिक्षाटनादिक कर्म करूनही तो बद्ध केला जात नाहीं.—**बन्धहेतोः सहेतुकस्य कर्मणः ज्ञानाग्निना दग्धत्वात् इति एषः उक्तानुवादः एव**—बंधाला कारण होणाऱ्या कर्माचा त्याच्या अविद्यारूप कारणासह ज्ञानाग्नीने दाह झालेला असल्यामुळें तें कर्म त्याला बद्ध करूं शकत नाहीं, असा हा वर सांगितलेल्या सिद्धान्ताचाच अनुवाद आहे. [संन्यासाश्रमी ज्ञानी सुद्धा इतर अज्ञ लोकांप्रमाणे स्नान-भोजनादि व्यवहार करीत असतो असें पाहून लोक त्याच्यावर त्या त्या कर्मांचे कर्तृत्व आरोपितात. त्यामुळें लोकांच्या दृष्टीनें ज्ञानी भिक्षाटनादि कर्मांचा कर्ता होतो, हें खरें, पण शास्त्रप्रमाणानें उत्पन्न झालेल्या स्वानुभवानें तो त्या कर्मांचाहि कर्ता नव्हे त्यामुळें तो शरीरस्थितीला अत्यंत अवश्य असें कर्म करीत असूनहि त्याने बद्ध होत नाहीं कारण बंधाला निमित्त होणारें त्याचें सर्व कर्म अविद्यारूप कारणासह ज्ञानाग्नीने दग्ध झालेलें असतें. ' शारीरं केवलं ' येथें सांगितलेल्या गोष्टीचाच हा अनुवाद आहे. अशल्या कर्मांचा मुक्तीशीं विरोध नाहीं, हें ' कृत्वापि- ' येथील ' अपि ' शब्दानें सुचविलें आहे. हें ज्ञानाचें प्रकरण असल्यामुळें व २१-२२ श्लोकांतील विशेषणें ज्ञाननिष्ठालाच लागू होणारीं असल्यामुळें हें ज्ञाननिष्ठ संन्याशाचें वर्णन आहे. कर्मयोग्याचें नव्हे ज्ञान झालें तरी काहीं कारणानें जो संन्यास आश्रम घेऊं शकत नाहीं, तोहि ज्ञाननिष्ठच होय, कर्मयोगी नव्हे, हें यावरून वाचकांच्या ध्यानांत येईलच] २२.

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—गतसङ्गस्य—ज्याची कर्म व फल यांविषयींची आसक्ति निवृत्त झाली आहे, ज्याची त्यांत आसक्ति राहिलेली नाहीं,—**मुक्तस्य**—त्यामुळेंच जो धर्माधर्मादि बंधनापासून सुटला आहे,—**ज्ञानावस्थितचेतसः**—ज्याचें चित्त ज्ञानांतच स्थित आहे, अशा—**यज्ञाय**—यज्ञासाठीच—**आचरतः**—कर्म करणाऱ्या पुरुषाचें—**कर्म**—तें कर्म—**समग्रं**—फलासह—**प्रविलीयते**—विनाश पावतें. २३.

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन्यदा निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनसंपन्नः स्यात्तदा तस्याऽऽत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते

कुतश्चिन्निमित्तात्तदसंभवे सति पूर्ववत्तस्मिन्कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति स इति कर्माभावः प्रदर्शितः। यस्यैवं कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तासक्तेर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादिबन्धनस्य ज्ञानावस्थितचेतसो ज्ञान एवावस्थितं चेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेतास्तस्य यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्त्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं सहाग्रेन फलेन वर्तते इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः॥

भाष्यार्थ—(पुढील-तेविसाव्या श्लोकाचा मागल २० व्या श्लोकाशी संबंध दाखविण्यासाठीं आचार्य म्हणतात-)—**'त्यक्त्वा कर्मफलासंगं०' इति अनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मा सन् यदा निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनसंपन्नः स्यात्**—'त्यक्त्वा कर्मफलासंगं०' या श्लोकानें जो प्रारब्धकर्मा असून म्ह० ज्यानें कर्मांचा आरंभ केलेला आहे असा असून, जेव्हां निष्क्रिय ब्रह्मच आत्मा आहे, या ज्ञानानें संपन्न होतो—**तदा आत्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः तस्य कर्मपरित्यागे प्राप्ते**—तेव्हां आत्म्याला कर्तृत्व नाहीं, क्रिया नाहीं व कांहीं प्रयोजन-फल नाहीं, असें पाहणाऱ्या त्याच्या कर्मांचा संन्यास प्राप्त झाला असतां—**कुतश्चित् निमित्तात् तदसंभवे सति**—लोकसंग्रहेच्छादि कांहीं कारणानें त्याचा असंभव झाल्यास—**पूर्ववत् तस्मिन् कर्मणि अभिप्रवृत्तः अपि**—पूर्वींप्रमाणेंच त्या कर्मांत तो जरी सर्वप्रकारें प्रवृत्त झाला तरी—**सः किंचित् न एव करोति**—तो कांहींच करीत नाहीं, —**इति कर्माभावः प्रदर्शितः**—असें म्हणून त्याच्या कर्मांचा अभाव प्रदर्शित केला—**एवं यस्य कर्माभावः प्रदर्शितः**—याप्रमाणें ज्याच्या कर्मांचा अभाव दाखविला—**तस्य एव गतसंगस्य सर्वतः निवृत्तासक्तेः**—त्याच गतसंग म्ह० ज्याची आसक्ति सर्व विषयांपासून निवृत्त झाली आहे अशा—**मुक्तस्य-निवृत्तधर्माधर्मादिबंधनस्य**—मुक्त म्ह० ज्याचें धर्माधर्मादिबंधन निवृत्त झालें आहे अशा—**ज्ञानावस्थितचेतसः-ज्ञाने एव अवस्थितं चेतः यस्य-सः अयं ज्ञानावस्थितचेताः तस्य**—ज्ञानामध्येंच ज्याचें चित्त अवस्थित झालें आहे तो हा

---

१ रहस्यकार 'ज्ञानावस्थितचेतस,' याचा अर्थ–साम्यबुद्धिरूप ज्ञानाचे ठिकाणीं स्थिरचित्त झालेला,–असा करितात पण साम्यबुद्धि हेंच ज्ञानाचें स्वरूप नव्हे या श्लोकावरील टीपेंत येथील 'यज्ञाय' हा शब्द पाहून तिसऱ्या अध्यायाच्या नवव्या श्लोकांत जो अर्थ वर्णिला आहे तोच या श्लोकांत मानिला आहे, असें म्हणतात पण रहस्यकाराचा तिसऱ्या अध्यायांतील ९ व्या श्लोकाचा अर्थ चुकीचा कसा आहे, तें आम्ही वर दाखविलेंच आहे पृ २७९-८० पहा तथापि 'तिसऱ्या अध्यायांतील व या अध्यायांतील यज्ञप्रकरणाचें प्रतिपादनांत मोठा भेद आहे,' असें स्वतः रहस्यकारच म्हणतात पण तो मोठा भेद कोणता तें सांगतांना मात्र ते म्हणतात—"तिसऱ्या अध्यायांत श्रौत स्मार्त अनादि यज्ञचक्र म्ह० संसार नीट चालू ठेवलें पाहिजे असें म्हटलें आहे पण भगवान् आतां असें सांगतात की यज्ञ म्ह० केवळ देवतोद्देशानें अग्नींत तीळ, तांदूळ किंवा पशु यांचें हवन करणें नव्हे चातुर्वर्ण्याचीं कर्में स्वधर्माप्रमाणें पण साम्यबुद्धीनें करणें, एवढाच संकुचित

ज्ञानावस्थितचित्त होय, त्याचें—**यज्ञाय-यज्ञनिर्वृत्यर्थं (कर्म) आचरतः-निर्वर्तयतः कर्म**—यज्ञासाठीं-यज्ञ संपादन करण्यासाठीं कर्म आचरणाऱ्या-कर्मानुष्ठान करणाऱ्या त्याचें तें कर्म—**समग्रं-सह अग्रेण फलेन वर्तते इति समग्रं प्रविलीयते-विनश्यति इत्यर्थः**—समग्र म्ह० अग्रासह-फलासह जें असतें तें समग्र-फलासह सर्व कर्म प्रविलय पावतें म्ह० विनाश पावतें, असा याचा भावार्थ. ['त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नैव किंचित्करोति स' या श्लोकानें ज्ञानी पुरुषाच्या कर्माचा अभाव प्रदर्शित केला. म्ह० ज्यानें अगोदर कर्मानुष्ठाला आरंभ केला आहे, पण पुढें त्याला निष्क्रिय ब्रह्मच माझा आत्मा आहे, असें आत्मज्ञान झालें आहे, तो 'आत्मा कर्ता आहे, त्याचें हें अमुक कर्तव्य आहे, त्याचें त्याला अमुक फल मिळेल,' असें समजत नाहीं, तर त्याच्या ठिकाणीं 'कर्तृ-कर्म प्रयोजनांचा अभाव आहे' असेंच समजतो, त्याला कर्मत्याग प्राप्त होतो. अशा स्थितींत तो सन्यासच करील, यांत काहीं संशय नाहीं. पण काहीं कारणानें त्याला संन्यास करता न आल्यास तो ज्ञान झाल्यावरही पूर्वीप्रमाणेंच कर्मानुष्ठान करीत राहतो. तथापि वस्तुत तो काहींच करीत नाहीं, असें म्हणून त्याच्या कर्माचा अभाव वर २० व्या श्लोकांत सांगितला आहे. पण ज्याचा याप्रमाणें कर्माभाव प्रदर्शित केला आहे, त्या आसक्तिशून्य, धर्माधर्मादिबंधनरहित व ज्ञानामध्येच ज्याचें चित्त अवस्थित आहे, अशा ज्ञानी पुरुषानें भगवत्प्रीतीसाठीं किंवा केवल यज्ञाचें स्वरूप सिद्ध होण्यासाठीं केलेलें कर्म फलासह विनाश पावतें तें पुढील जन्माला कारण होत नाहीं]' १

अर्थ समजू नका अर्थात आहुति टाकताना अखेरीस 'इद न मम' हें माझें नव्हे, असे जे शब्द उच्चारितात, त्यांतील स्वार्थत्यागरूप निर्ममत्वाचें जें तत्त्व तोच यज्ञांतील प्रधान भाग होय आणि अशा रीतीनें 'न मम' म्ह० ममत्वबुद्धि सोडून आयुष्यांतील सर्व व्यवहार करणें, हाहि एक मोठा यज्ञ किंवा होमच होत असून या यज्ञानें सर्व देवतांची देवता जो परमेश्वर किंवा ब्रह्म त्याचें यजन घडत असतें." इत्यादि म्हणतात पण हा अर्थ पूर्वोत्तरविरुद्ध नव्हे का? तिसऱ्या अध्यायात 'तेच यज्ञ केले पाहिजेत' असें म्हणून या अध्यायात 'ममत्वबुद्धि सोडून आयुष्यांतील सर्व व्यवहार करणें, हाहि एक मोठा यज्ञ आहे,' असें सांगणें यांत पूर्वोत्तरविरोध स्पष्ट भासतो. यापेक्षा तिसऱ्या अध्यायांतील प्रकरण निराळें व या अध्यायांतील निराळें, असें म्हटल्यास काय होईल? सर्व गीतेंत 'एक कर्मयोगच प्राधान्यानें वर्णिला आहे व बाकी सर्व त्याच्या अनुषंगानें वर्णन आहे' या म्हणण्याला बाध येईल, एवढें मात्र खरें! पण भगवानांच्या प्रतिपादनातच अशी धरसोड दाखविण्यापेक्षा ज्ञानयोग प्रधान असून कर्मयोग त्याचें अंग आहे, असें म्हणणें अधिक प्रशस्त नव्हे का? पण मग स्वमताभिनिवेश तो कोणता? असो, आचार्यांनीं प्रकरणभेद मानून तिसऱ्या व चवथ्या अध्यायांतील प्रकरणाची व्यवस्था कशी लाविली आहे, तें मूळ भाष्यार्थावरूनच कळण्यासारखें असल्यामुळें येथें विस्तार करीत नाहीं या अध्यायांत भगवानांनीं जे अवरा गौण यज्ञ सांगितले आहेत, तीं सर्व श्रौत-स्मार्त साधनें आहेत व ज्ञानयज्ञाची स्तुति करण्यासाठीं त्यांना उपचारानें 'यज्ञ' म्हटलें आहे. अर्थात् 'आयुष्यांतील सर्व व्यवहाराची' येथें प्राप्तिच नाहीं.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—अर्पणं—ज्या मंत्रानें किंवा-जुहू-इत्यादि साधनानें ब्रह्मविद् हवि अग्नींत अर्पण करितो, तो मंत्र किंवा 'जुहू' वगैरे साधन—**ब्रह्म**—ब्रह्म,—**हविः**—तूप, भात वगैरे अग्नींत होमावयाचा पदार्थंहि—**ब्रह्म**—ब्रह्म,—**ब्रह्माग्नौ**—ज्यांत होम करावयाचा तो अग्नि ब्रह्म,—**ब्रह्मणा**—हवन करणारा यजमान ब्रह्म व—**हुतं**—प्रत्यक्ष होमक्रियाहि ब्रह्मच ब्रह्मरूप अग्नींत ब्रह्मरूप यजमानाकडून ब्रह्मरूप होम केला जातो —**ब्रह्मकर्मसमाधिना**—ब्रह्मच कर्म, त्यांत ज्याच्या चित्ताची समाधि-स्थिरता आहे अशा—**तेन**—त्या ज्ञाना पुरुषाकडून—**ब्रह्म एव**—ब्रह्मच—**गन्तव्यं**—प्राप्तव्य फल आहे त्याला इष्ट असलेलें फलहि ब्रह्मच आहे २४

कस्मात्पुन कारणाक्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वत्समग्रं प्रविलीयत इत्युच्यते यत ब्रह्मेति । ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मविद्धविरग्नावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्याऽऽत्मव्यतिरेकेणाभाव पश्यति यथा शुक्तिकाया रजताभाव पश्यति तदुच्यते ब्रह्मैवार्पणमिति । यथा यद्रजत तच्छुक्तिरेवेति । ब्रह्म, अर्पणमित्यसमस्ते पदे । यद्-र्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थ ॥

भाष्यार्थ—क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारंभं अकुर्वत् कस्मात् पुनः कारणात् समग्रं प्रविलीयते इति उच्यते 'ब्रह्म०' इति—कर्मांचें फल भोगल्या-वाचून दीर्घ काल जरी लोटला तरी तें क्षीण होत नाहीं, अशी स्मृति असल्यामुळें केलेलें कर्म आपल्या कार्याचा-फलाचा आरंभ न करिता कोणत्या थोर कारणानें समग्र नाश पावतें ? असें विचारशाल तर 'ब्रह्मार्पण०' या श्लोकानें त्याचें उत्तर सांगितलें जातें—**यतः ब्रह्मार्पणं-ब्रह्मविद् येन करणेन हविः अग्नौ अर्पयति तत् ब्रह्म एव पश्यति**—कारण ब्रह्मवेत्ता अर्पण म्ह० ज्या साधनानें तूप, दूध इत्यादि हवि अग्नींत अर्पितो तें अर्पण ब्रह्मच पाहतो म्हणजे—**तस्य आत्मव्यतिरेकेण अभावं पश्यति**—त्याचा आत्म्याहून भिन्नत्वानें अभाव पाहतो [त्या अर्पणाला-हवि अर्पण करण्याच्या साधनाला तो आत्मरूप पाहतो तें आत्म्याहून पृथक् पहात नाहीं क्रिया-कारक फलरूप सर्व द्वैत ब्रह्मरूप आहे, असें पाहिल्यानें तें बाधित होतें त्याला त्या सर्वांचा ब्रह्मात्म-रूपानें अनुभव येतो, द्वैतरूपानें अनुभव येत नाहीं 'ब्रह्म अर्पण' हें सामानाधि

---

१ 'हा ब्रह्मार्पणरूपी यज्ञ यज्ञच पुढील श्लोकांत प्रथम वर्णिला आहे' असें रहस्यकार म्हणतात पण वरील श्लोकांत "यज्ञासाठीं कर्माचरण करणाराचें सर्व कर्म फलासह विनाश पावतें" असें सांगितलें आहे त्याच्याशीं या श्लोकाचा संबंध दाखविणें उचित होय वरील श्लोकांत ब्रह्मार्पणशब्दाचा गंधहि नाहीं त्यामुळें रहस्यकाराचें वरील अवतरण अप्रासंगिक आहे त्यापेक्षां आचार्यांनी जें अवतरण दिलें आहे तेंच अधिक सुसंबद्ध आहे

करण्य शोणाऱ्या प्रकारचें आहे,' तें दृष्टान्तानें व्यक्त करितात–]—**यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति**—ज्याप्रमाणें शुक्तिकेमध्य–शिंपीमध्ये रजताचा–रुप्याचा अभाव पाहतो, तसा ब्रह्मामध्ये अर्पणादिकाचा अभाव पाहतो [म्ह०जें रुपें म्हणून तू म्हणतोस ता शिंप आहे, वस्तुत रुप नव्हे, असें ज्याप्रमाणें म्हणतात, त्याप्रमाणें जें अर्पण–स्रुक्, स्रुवा वगैरे तें ब्रह्म आहे,असें 'बाधाया सामानाधिकरण्य' आहे सामानाधिकरण्य म्ह०दान शब्दाचें एकविभक्तित्व मागें पृ ५८पहा]—**ब्रह्मार्पणं इति तत् उच्यते**—'ब्रह्मार्पण०' या दोन शब्दांना तेंच बाधसामानाधिकरण्य सांगितलें जातें म्हणजे—**यथा यत् रजतं तत् शुक्तिका एव इति**—जसें, जें रूप म्हणून तू म्हणतोस ती शिंपच आहे, असें 'ब्रह्म अर्पण' या पदानीं सांगितलें आहे —' **ब्रह्म अर्पणं ' इति असमस्ते पदे**— 'ब्रह्म' व 'अर्पण' हीं दोन पृथक् पद आहे एक–सामासिक पद नव्हे त्यांचा समास झालेला नाहा (अर्थात्)—**लोके यत् अर्पणबुद्ध्या गृह्यते–तत् अस्य ब्रह्मविद ब्रह्म एव इति अर्थः**—लौकिक व्यवहारात जे हवि अर्पण करण्याचें साधन स्रुक्, स्रुवा इत्यादि भावनेन ग्रहण केलें जातें, तें या ब्रह्मवेत्त्याच्या दृष्टीनें ब्रह्मच आहे, असा याचा भावार्थ [कर्तृत्वाभिमान व फलेच्छा यांना युक्त होऊन केलेलें शुभाशुभ कर्म, मध्यें कितीहि जरी काळ लोटला तरी फल दिल्यावाचून क्षीण होत नाही, असें शास्त्रवचन असल्यामुळे ज्ञानी पुरुषानेंहि केलेलें कर्म फलाचा आरंभ केल्यावाचून क्षीण होईल असें घान्त नाहा पण तुम्ही तर तें समग्र विनाश पावतें, असें सांगत आहा पण तें आपलें फल दिल्यावाचून का बरें क्षीण व्हावें ? उत्तर—ब्रह्मवेत्त्याला सर्व द्वैत ब्रह्ममात्र भासत, त्याच्या दृष्टीनें कर्म व धर्माच साधन ही दोन्ही ब्रह्मरूप आहेत त्यामुळें बाधित झालेलें कर्म समग्र नाश पावतें ब्रह्मवेत्ता ज्या साधनानें अग्नीत हवि देतो तें साधन ब्रह्मरूप पाहतो त्याहून पृथक् पहात नाहीं]

ब्रह्म हविस्तथा यद्धविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्य । तथा ब्रह्माग्नाविति समस्तं पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्रा ब्रह्मैव कर्तेत्यर्थः । यत्तेन हुतं हवनक्रिया तद्ब्रह्मैव । यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन्समाधिर्यस्य स ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् ॥

भाष्यार्थ—तथा ब्रह्म हविः–यत् हविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तत् अस्य ब्रह्म एव—वर सांगितलेल्याच न्यायानें ब्रह्मच हवि जें हवि–तूप, दूध, दही, यव, व्रीहि, इत्यादि भावनेन व्यवहारात ग्रहण केलें जाणार तें या ब्रह्मज्ञाला ब्रह्मच आहे— **तथा ' ब्रह्माग्नौ ' इति समस्तं पद**— त्याचप्रमाणें ' ब्रह्माग्नौ ' हें समस्त पद आहे म्ह० असमस्त पद नव्हे ब्रह्म व अग्नि या पदाचा येथें कर्मधारय समास झाला आहे ' ब्रह्म अर्पण ' याप्रमाण तीं पृथक पदें नव्हेत —**यत्र हूयते स अग्निः अपि ब्रह्म एव**—ज्यात होम केला जातो तो अग्निहि ब्रह्मच (ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मरूप अग्नीत होम करतो)—**ब्रह्मणा–कर्त्रा**—ब्रह्मानें म्ह० कर्त्यानें—**ब्रह्म एव कर्ता इत्यर्थः**—ब्रह्मच कर्ता–होम करणारा यजमान, असा याचा भावार्थ—**यत् तेन हुतं–हवन**

क्रिया तत् ब्रह्म एव—जें त्यानें केलेलें हुत म्ह० हवनकर्म तें ब्रह्मच—**यत् तेन गन्तव्यं फलं तत् अपि ब्रह्म एव**—जें त्याच्याकडून प्राप्त केलें जाणारें फल तेंहि ब्रह्मच—**ब्रह्मकर्मसमाधिना**–**ब्रह्म एव कर्म ब्रह्मकर्म तस्मिन् समाधिः यस्य सः ब्रह्मकर्मसमाधिः तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना गन्तव्यं ब्रह्म एव**—ब्रह्मकर्म-समाधिना म्ह० ब्रह्म हेंच कर्म–ब्रह्मकर्म, त्यांत ज्याची समाधि म्ह० चित्तसमाधान आहे तो ब्रह्मकर्मसमाधि, त्या ब्रह्मकर्मसमाधि पुरुषाकडून प्राप्त केलें जाणारें जें फल तेंही ब्रह्मच. [ज्ञानी पुरुषाला हवि ब्रह्मच दिसतो. ब्रह्मरूप अग्नींत त्या ब्रह्मरूप यजमानाकडून ब्रह्मरूप हवन क्रिया केली जाते. ब्रह्मरूप कर्मामध्यें ज्याचें चित्तसमाधान आहे त्याला संपादन करण्यास योग्य असलेलें फलाहि ब्रह्मच आहे. सारांश ज्ञानी पुरुषाला क्रिया-कारक-फल-रूप सर्व प्रपंच ब्रह्मरूप भासतो. ब्रह्म ज्ञेय असल्यामुळें किंवा प्राप्य असल्यामुळें त्याला कर्मत्व आहे, असें 'ब्रह्मकर्मसमाधिना' येथील कर्मशब्दावरून जाणावें.

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुणाऽपि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वात् एवं सति निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसंन्यासिनः सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसंपादनं

१ रहस्यकार अवतरणांत 'ब्रह्मार्पणरूप बडा यज्ञच सांगतात' असें जरी म्हणत असले, तरी अर्थांत 'अर्पण म्ह० हवन करण्याची क्रिया ब्रह्म' असें म्हणतात व टीपेंत " अर्पणशब्दाचा अर्थ अर्पण करण्याचें साधन म्ह० पळी इत्यादि, असा शांकरभाष्यांत केला आहे, पण तो जरा क्लिष्ट आहे. यापेक्षां अर्पण म्ह० अर्पण किंवा हवन करण्याची क्रिया, असा अर्थ करणें अधिक सरळ होय" असें म्हटलें आहे. ब्रह्मार्पण म्ह० ब्रह्माला अर्पण करणें हा बडा यज्ञच जर पुढें सांगावयाचा आहे तर अर्पण–हवन करण्याची क्रिया ब्रह्म, असा अर्थ कसा संभवेल ? हवन क्रिया ब्रह्म आहे, असें म्हटल्यानें ब्रह्मार्पणरूप बडा यज्ञ होऊं शकत नाहीं. ज्ञानी पुरुष यज्ञाची सर्व सामग्री ब्रह्मरूप पाहतो. त्यामुळें त्याचें कर्म फलासह निवृत्त होतें, असें येथें सांगावयाचें आहे. म्हणून अर्पण म्ह० हवी देण्याचें साधन–करण, हवी–कर्म अग्नि–अधिकरण, कर्ता, हवन–क्रिया व प्राप्तव्य फल हें सर्व ब्रह्म आहे, असें याचें व्याख्यान करणेंच सयुक्तिक आहे. रहस्यकारांना 'अर्पण म्ह० अर्पणक्रिया ' (गी. र. पृ. ६७६) हा अर्थ फारच सरळ आहे! इतका सरळ अर्थ आचार्यांना कसा करतां येईल? असो, शेवटीं "ब्रह्मार्पण म्ह० नि-ष्कामबुद्धीनें यज्ञ करणाराचें हें वर्णन झालें" असा 'ब्रह्मार्पण' या श्लोकाचा सारांश सांगितला आहे. पण तो चुकीचा आहे. ब्रह्मार्पण म्ह० निष्कामबुद्धीनें यज्ञ करणें, असें म्हणणें हीच पहिली चूक, कारण स्वतःच 'अर्पण म्ह० हवन करण्याची क्रिया ब्रह्म, अर्पण करावयाचें द्रव्य ब्रह्म' इत्यादि जो अर्थ केला आहे, त्याच्यांत तें म्हणणें जुळत नाहीं व अर्पणादि सर्व ब्रह्म आहे, एवढेंच या श्लोकांत सांगितलें आहे. ब्रह्मार्पण करणाऱ्या मनुष्याचें त्यांत वर्णन नाहीं. या श्लोकाचा आचार्यांनीं जो अर्थ केला आहे तोच सयुक्तिक व मूळाला धरून आहे, हें मूळ भाष्यावरूनच वाचकांच्या लक्षांत येईल. अर्पणादिकांचा निराळा अर्थ का संभवत नाहीं, तेंहि भाष्यांत सविस्तर वर्णिलें आहे. रहस्यकारांना हा श्लोक ज्ञानप्रकरणांतील आहे, या गोष्टीचें भानहि नाहीं. तथापि त्यांनीं 'तिसऱ्या व चवथ्या अध्यायाच्या यज्ञप्रकरणांतील प्रतिपादनांत फार मोठा भेद आहे,' एवढें तरी म्हटलें आहे, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते यदर्पणाद्यधियज्ञे प्रसिद्धं तदस्याध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति । अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वेऽर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात्। तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यभिजानतो विदुषः सर्वकर्माभावः ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे ब्रह्मार्पणमंत्राचा अक्षरार्थ सांगून तात्पर्यार्थ सांगतात-)—**एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुणा अपि क्रियमाणं कर्म परमार्थतः अकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वात्**—याप्रमाणें लोकसंग्रह करण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाकडून केलें जाणारें कर्म वस्तुतः-तत्त्वतः अकर्म आहे, कारण तें ब्रह्मबुद्धीनें-सर्व ब्रह्मच आहे या भावनेनें बाधित झालेलें असतें-त्यांतील कार्योत्पादनशक्ति नष्ट झालेली असते (पण असें जरी असलें तरी कर्मापासून निवृत्त झालेल्या संन्याशाला उद्देशून या श्लोकाची प्रवृत्ति कशी झाली आहे ? उत्तर-)—**एवं सति निवृत्तकर्मणः सर्वकर्मसंन्यासिनः अपि सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं ज्ञानस्य यज्ञत्वसंपादनं सुतरां उपपद्यते**—असें सिद्ध झालें असतां कर्मापासून निवृत्त झालेल्या सर्वकर्मसंन्यासी पुरुषाकडूनहि सम्यग्ज्ञानाच्या स्तुतीसाठीं ज्ञानाचें यज्ञत्वसंपादन-ज्ञानामध्यें यज्ञाची कल्पना करणें-फारच उत्तमप्रकारें उपपन्न होतें [म्ह० बाह्य प्रत्यक्ष यज्ञ करण्यास असमर्थ असलेल्या अज्ञाचाहि संकल्पमात्र यज्ञ जसा शास्त्रांत उपलब्ध होतो, त्याप्रमाणें ज्ञानाची स्तुति करण्यासाठीं ज्ञानामध्यें यज्ञत्वाची कल्पना करणें तर अधिकच सयुक्तिक आहे कारण त्यामुळें ज्ञानाच्या स्तुतीचा लाभ होतो व ज्ञानाला यज्ञ समजणें, हें ज्याच्या त्याच्या स्वाधीन असतें आतां ज्ञानाच्या ठिकाणीं यज्ञत्वाची कल्पना कशी होते तें दाखवितात-]—**अधियज्ञे यत् अर्पणादि प्रसिद्धं तत् अस्य परमार्थदर्शिनः अध्यात्मं ब्रह्म एव इति**—अधियज्ञांत म्ह० बाह्य प्रसिद्ध यज्ञांत जें प्रसिद्ध असलेलें स्रुक् स्रुवादि अर्पणसाधन, हवि, अग्नि, यजमान, हवनकर्म व फल तें या तत्त्वदर्शी ज्ञान्याच्या शरीरांतील ब्रह्मच आहे, अशी यज्ञकल्पना उत्तमप्रकारें संभवते (पण हें यज्ञत्वसंपादन कोणत्या प्रमाणावरून ठरवावयाचें ? उत्तर)—**अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे अर्पणादीनां एव विशेषतः ब्रह्मत्वाभिधानं अनर्थकं स्यात्**—येथें ज्ञानामध्यें यज्ञत्व कल्पना जर विवक्षित नसती तर सर्वांलाच ब्रह्मत्व असल्यामुळें अर्पणादि कांहीं यज्ञसंबंधी पदार्थांनाच विशेषेंकरून ब्रह्मत्व आहे, असें सांगणें व्यर्थ होईल [ज्याअर्थीं तें मुद्दाम सांगितलें आहे त्याअर्थीं ज्ञानामध्यें यज्ञत्वकल्पनाच येथें विवक्षित आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते]—**तस्मात् ब्रह्म एव इदं सर्वं इति अभिजानतः विदुषः सर्वकर्माभावः**—ज्याअर्थीं तत्त्वज्ञाच्या ज्ञानालाच यज्ञत्व आहे, त्याअर्थीं ' ब्रह्मच हें सर्व आहे ' असें जाणणाऱ्या विद्वानाच्या सर्व कर्मांचा अभाव आहे [लोकसंग्रहादि कांहीं कारणानें ज्ञान झाल्यावरहि गृहस्थाश्रमाचा त्याग न करणाऱ्या पुरुषानें अग्निहोत्रादि कर्म जरी केलें तरी तें ब्रह्मबुद्धीनें बाधित होत असल्यामुळें वस्तुतः अकर्मच आहे अर्थात् लोकसंग्रहार्थ कर्म करणाराहि कर्मयोगी नव्हे, तत्त्वतः संन्यासीच आहे याप्रमाणें ज्ञानोत्तर कर्मसंन्यास न करितां लोकसंग्रहार्थ कर्में करीत असलेल्या गृहस्थाला उद्देशून या श्लोकाची प्रवृत्ति कशी

होतें ते मागून आता कर्मसंन्यास करणाऱ्या संन्यासाश्रमी पुरुषाला उद्देशून त्याची प्रवृत्ति कशी होते तेंहि सांगितलें आहे. या श्लोकांत ज्ञानाची स्तुति केली आहे. प्रसिद्ध यज्ञांत अर्पणादि जीं साधनें वगैरे आहेत, तीं सर्व ज्ञानी पुरुषाच्या ज्ञानरूप आहेत. परमार्थदर्शी पुरुष अर्पणादि सर्व ब्रह्मच आहे, असें पाहतो. त्यामुळें त्याला प्रत्यक्ष कर्मानुष्ठान करावें लागत नाहीं. अर्थात् सर्व ब्रह्मच आहे, असें जाणणाऱ्या पुरुषाला सर्व कर्मांचा अभाव आहे. या श्लोकांत ज्ञानाच्या स्तुतीसाठीं ज्ञानामध्यें यज्ञाची कल्पना केली आहे, ही गोष्ट यज्ञसाधनांना ब्रह्म म्हटलें आहे, यावरूनच सिद्ध होते. कारण येथें स्तुति जर विवक्षित नसती, तर सर्वच ब्रह्म असतांना त्यांतील अर्पणादि कांहीं वस्तूंनाच ब्रह्म म्हणणें उपपन्न झालें नसतें.]

कारकबुद्ध्यभावाच्च । न हि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टम् । सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पितदेवताविशेषसंप्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्रभिमानफलाभिसंधिमच्च दृष्टं नोपमृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धिमत्कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिरहितं वा । इदं तु ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धि कर्मातोऽकर्मैव तत् ॥

भाष्यार्थ—(हें सर्व आत्माच आहे, व आत्म्याहून भिन्न असलेलें सर्व मिथ्या आहे, असें समजणाऱ्या विद्वानाला कर्मांचा अभाव आहे, याविषयीं आणखी एक हेतु सांगतात–)—**च कारकबुद्ध्यभावात्**—आणि कारकबुद्धीचा अभाव असल्यामुळेंहि ज्ञानी पुरुषाला कर्मांचा अभाव आहे. (आक्षेप—पण, कर्ता, कर्म, करण इत्यादि कारकबुद्धि व त्याच्याविषयीं ‘ हा मी व हें माझें ’ असा अभिमान यांचा अभाव जरी असला तरी कर्म कां नसावें ? उत्तर–)—**कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म न दृष्टं हि**—यज्ञसंज्ञक कर्म कर्ता-कर्मादि कारकबुद्धीवांचून होत असल्याचें कोठेंच दिसत नाहीं,—**सर्वं एव अग्निहोत्रादिकं कर्म शब्दसमर्पित-देवताविशेषसंप्रदानादिकारकबुद्धिमत् च कर्त्रभिमान-फलाभिसंधिमत् दृष्टम्**—सर्वच अग्निहोत्रादिक कर्म ‘ इंद्राय, वरुणाय ’ इत्यादि शब्दांनी समर्पण केलेली विशेषरूप देवता हें संप्रदान; व्रीहि-यवादि करण, इत्यादि कारकबुद्धीनें युक्त असलेलें आणि ‘ मी याचा कर्ता, ’ असा कर्त्रभिमान व ‘ मी याचें फल भोगीन, ’ ही फलाभिसंधि यांनीं युक्त असलेलेंच दिसतें,—**उपमृदित-क्रियाकारकफलभेदबुद्धिमत् कर्तृत्वाभिमानफलाभिसंधिरहितं वा न दृष्टं**—ज्यांतील क्रिया-कारक-फलभेदबुद्धि नाहींशी झाली आहे, असें किंवा कर्तृत्वाभिमानपूर्वक जी फलाभिसंधि-फलेच्छा तिनें रहित असें कर्म दिसत नाहीं।—**इदं तु कर्म ब्रह्मबुद्धि-उपमृदित अर्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धि**—आणि ब्रह्मार्पणें कर्म तर ब्रह्मबुद्धीनें ज्याविषयींची अर्पणादि कारक, हवनक्रिया, फल इत्यादि भेदबुद्धि बाधित झाली आहे, असें आहे —**अतः तत् अकर्म एव**—त्यामुळें तें अकर्मच आहे. [‘ यज्ञ ’ हें ज्याचें नांव आहे तें कर्म कर्ता-करण-संप्रदान-इत्यादि कारकबुद्धीवांचून होतें, असें कोठेंच दिसत नाहीं. अग्निहोत्रादि सर्व कर्म इंद्रादि देवता हें संप्रदान, यजमान हा कर्ता, सोमादि पदार्थ हें करण इत्यादि कारकबुद्धीनें युक्त असलेलेंच दिसतें,

तसेंच, मी कर्ता, अशा अभिमानावाचून कोणतेंही कर्म होत नाहीं. त्याचप्रमाणें कोणतेंही कर्म फलाच्या इच्छेनेंच होतें. त्यावाचून कोणतेंच कर्म होत नाहीं. पण ब्रह्मवेत्त्याचें दिसणारें जें कर्म तें कर्मच नव्हे, कारण 'मी ब्रह्म आहें' या बुद्धीनें त्याच्या कर्मांची वरील सर्व सामग्री बाधित झालेली असते. तत्त्वज्ञान झालें की, व्यापक कारकादिबुद्धि व्यावृत्त झाली असता व्याप्य कर्महि व्यावृत्त होतें जेथे जेथे कारकबुद्धि तेथें तेथें कर्म अशी व्याप्ति दिसत असल्यामुळे कारकबुद्धि व्यापक व कर्म त्याचें व्याप्य आहे. व्यापकाच्या अभावीं व्याप्याचाहि अभाव होतो. याविषयीं अनुमान–तत्त्ववेत्त्याची शरीरेंद्रियचेष्टा हें कर्म नव्हे, कर्माभास आहे कारण कर्मव्यापक जें कारकादि त्याचा त्यात अभाव असतो. झोंपेंतील चेष्टेप्रमाणें.]

तथा च दर्शितं 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः' 'गुणा गुणेषु वर्तन्ते' 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यादिभिः। तथा च दर्शयंस्तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दं करोति। दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिः। तथा मतिपूर्वकामतिपूर्वकादीनां कर्मणां कार्यविशेषस्याऽऽरम्भकत्वं दृष्टम्। तथेहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेर्बाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्म संपद्यते। अत उक्तं समग्रं प्रविलीयत इति॥

भाष्यार्थ—(विद्वानाचें कर्म हें अकर्मच आहे, याविषयीं भगवानाची अनुमति दाखवितात–)—**तथा च दर्शितं**—तसें गीतेंतच प्रदर्शित केलें आहे—'**कर्मणि अकर्म यः पश्येत्**'—कर्मामध्यें जो अकर्म पाहतो अ. ४-१८—'**कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः**'—तो कर्मामध्यें जरी प्रवृत्त झाला तरी कांहीं करीत नाहींच ४-२०.—'**गुणा गुणेषु वर्तन्ते**'—इंद्रियरूप गुण विषयरूप गुणामध्यें प्रवृत्त होतात. ३-२८.—**नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत् तत्त्ववित्**—युक्त तत्त्ववेत्त्यानें मी कांहींच करीत नाहीं, असें जाणावें ५-८—**इत्यादिभिः**—इत्यादि वाक्यांनीं ठिकठिकाणीं तसें दाखविलें आहे. ('अहोपण, तत्त्वज्ञाला दृष्ट कर्म नाहीं, असें जरी सांगितलें असलें तरी त्याचें कारण तसेंच राहत असल्यामुळें पुन. कर्म संभवेल!' उत्तर–)—**च तथा दर्शयन् तत्र तत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्धि-उपमर्दं करोति**—आणि तसें दाखविणारे भगवान् ठिकठिकाणीं क्रिया-कारक फलभेदबुद्धीचा निषेध करितात–ती बुद्धि सर्वथा घालवितात. (अर्थात् अविद्वानाप्रमाणें विद्वान् जरी कर्म करीत आहे, असें वाटलें तरी त्याचें कर्म हें अकर्मच आहे, याविषयीं दृष्टान्त देतात–)—**च काम्य-अग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिः दृष्टा**—कारण काम्य अग्निहोत्रादिकांतील कामाची निवृत्ति झाली असतां काम्य अग्निहोत्रादिकांची हानि होते, असें आपण पाहिलें आहे. [स्वर्गाच्या कामनेनें जोंवर अग्निहोत्रादि कर्म पुरुष करीत असतो तोंवरच तें काम्य त्यांतील स्वर्गकामना नाहींशी झाली कीं त्या कर्माला काम्यत्व रहात नाहीं. असो, इतराच्या कर्माप्रमाणें विद्वानाचें कर्महि फलाचा आरंभ करील, अशी शंका कोणी घेईल म्हणून आचार्य म्हणतात–]—**तथा मति-**

पूर्वक अमतिपूर्वकादीनां कर्मणां कार्यविशेषस्य आरंभकत्वं दृष्टं—तसेंच, हे कर्म असें करावें, याचें फल भोगावें, या मतिपूर्वक म्ह० अशा भावनेनें केलेल्या व तशा मतिपूर्वक न केलेल्या म्ह० तशा भावनेनें न आचरिलेल्या कर्मांना विशेष कार्याचें आरंभकत्व प्रसिद्ध आहे बुद्धिपूर्वक केलेल्या कर्मांचें फल निराळें व अबुद्धिपूर्वक केलेल्या कर्मांचें फल निराळें दोन्ही प्रकारच्या कर्मांचें फल एकच नाहीं किंवा एकसारखेंहि नाहीं **—तथा इह अपि ब्रह्मबुद्धि-उपमृदित-अर्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेः विदुषः बाह्यचेष्टामात्रेण कर्म अपि अकर्म संपद्यते**—तसेंच येथें या-विद्वत्प्रकरणांतसुद्धां ज्याची अर्पणादिकारक-क्रिया फलभेदबुद्धि ब्रह्मज्ञानानें बाधित झाली आहे त्या विद्वानाचें केवल बाह्यचेष्टेनें होणारें कर्महि अकर्म बनतें **—अतः समग्रं प्रविलीयते इति उक्तं**—म्हणूनच वर 'समग्रं प्रविलीयते' फलासह कर्म नाश पावतें असें म्हटलें आहे [बुद्धिपूर्वक केलेलें कर्म व बुद्धिपूर्वक न केलेलें कर्म यांच्या फलांत फारच मोठें अंतर पडतें. त्याच न्यायानें या विद्वत्प्रकरणांत सुद्धां ज्या विद्वानाची क्रिया-कारक-फलभेदबुद्धि ब्रह्मबुद्धीनें बाधित झालेली असते, त्याचें कर्म केवल शरीरेंद्रियचेष्टारूप असतें मनापासून-अहंकारपूर्वक नसतें म्हणून तें अकर्म, जन्मरूप बंध उत्पन्न करणारें तें कर्म नव्हे]

अत्र केचिदाहुर्यद्ब्रह्म तदर्पणादीनि। ब्रह्मैव किलार्पणादिना पञ्चविधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत्तदेव कर्म करोति। तत्र नार्पणादिबुद्धिर्निवर्त्यते किं त्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधीयते। यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धिर्यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिरिति॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें 'ब्रह्मार्पणं०' या श्लोकाचें स्वसिद्धान्ताप्रमाणें व्याख्यान करून आतां प्राचीन व्याख्यानाचा अनुवाद करितात-)—**अत्र केचित् आहुः—यत् ब्रह्म तत् अर्पणादीनि**—जें ब्रह्म तें अर्पणादिक (प्रसिद्ध वस्तूच्या उद्देशानें अप्रसिद्ध वस्तूचें विधान करणें उचित असतांना येथें अप्रसिद्ध ब्रह्माच्या उद्देशानें प्रसिद्ध अर्पणादिकांचें विधान कसें केलें आहे ? उत्तर-)—**ब्रह्म एव किल अर्पणादिना पंचविधेन कारकात्मना व्यवस्थितं सत्**—ब्रह्मच खरोखर अर्पणादि पांच प्रकारच्या कारकरूपानें व्यवस्थित होऊन—**तत् एव कर्म करोति**—तेंच कर्म करतें [ब्रह्मच कर्ता, कर्म, करण, संप्रदान व अधिकरण या पांच कारकरूपानें अवस्थित होतें तेंच त्या त्या कारकरूपानें बनून कर्म करतें, असें मानलेलें असल्यामुळें ब्रह्म अप्रसिद्ध नाहीं, तें प्रसिद्धच आहे त्यामुळें त्याचा अनुवाद करून अर्पणादिकामध्यें त्याच्या रूपाचें विधान करण्यांत कांहींच विरोध नाहीं, असा याचा भावार्थ या सर्वात्मब्रह्मवाद सिद्धान्तपक्षाहून विशेष कोणता आहे तें सांगतात-]—**तत्र न अर्पणादिबुद्धिः निवर्त्यते किंतु अर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिः आधीयते**—त्या पक्षीं अर्पणादिकांविषयींची बुद्धि निवृत्त केली जात नाहीं, तर त्या अर्पणादिकांत ब्रह्मबुद्धीचें आधान केलें जातें (अर्पणादिकांमध्यें करावयाची जी ब्रह्मबुद्धि ती दोन दृष्टान्तांनीं स्पष्ट करितात-)—**यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धिः यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिः इति**—ज्याप्रमाणें प्रति

लब्ध्वा परां शांतिं-' इत्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिं एव कुर्वन् अध्यायः उपक्षीणः—'द्रव्यमय यज्ञाहून ज्ञानयज्ञ अधिक श्रेयस्कर, (श्लो. ३३) 'ज्ञान होताच मोक्षरूपशान्ति तत्काल प्राप्त होते' (श्लो. ३९) इत्यादि वचनांनी सम्यग्दर्शनाची स्तुति करीतच हा अध्याय संपला आहे—**तत्र अकस्मात् अप्रकरणे प्रतिमायां विष्णुदृष्टिः इव अर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिः उच्यते इति अनुपपन्नम्**—तेव्हा 'ब्रह्मार्पणं०' या मधात अकस्मात्-उपासनेचे प्रकरण नसताना प्रतिमेमध्ये जशी ब्रह्मदृष्टि त्याप्रमाणे अर्पणादिकांमध्ये ब्रह्मदृष्टि सांगितली जाते, असें म्हणणें अनुपपन्न आहे (ज्ञानप्रकरणात उपासनेचा विधि मानणें अयोग्य आहे)—**तस्मात् अयं श्लोकः यथाव्याख्यातार्थः एव**—म्हणून हा श्लोक आम्ही जसें वर व्याख्यान केलें आहे, तशा अर्थाचाच आहे [इतरांचे वरील व्याख्यान सयुक्तिक नसल्यामुळे आचार्य म्हणतात 'ब्रह्मार्पणं०' या श्लोकाचा आम्ही केलेला अर्थच बरोबर आहे] २४

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—अपरे—काही—**योगिनः**—योगी म्ह० कर्मठ लोक—**दैवं एव यज्ञं**—दैवच यज्ञ-इन्द्र-अग्नि इत्यादि देव ज्यांत पूजले जातात असा यज्ञ—**पर्युपासते**—करितात —**अपरे**—दुसरे काही ब्रह्मवेत्ते-ज्ञाननिष्ठ—**यज्ञं**—आत्म्याला-बुद्ध्यादि उपाधियुक्त आत्म्याला—**ब्रह्माग्नौ**—ब्रह्मरूप अग्नीत—**यज्ञेन एव**—निरुपाधिक-परब्रह्मस्वरूपानेच—**उपजुह्वति**—हवन करितात २५

तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य तत्स्तुत्यर्थमन्येऽपि यज्ञा उपक्षिप्यन्ते दैवमेवेत्यादिना—दैवमेव देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनासौ दैवो यज्ञस्तमेवापरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः । ब्रह्माग्नौ "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" "य आत्मा सर्वान्तरः" इत्यादिवचनोक्तमशनायादिसर्वसंसारधर्मवर्जितं नेति नेतीति निरस्ताशेषविशेषं ब्रह्मशब्देनोच्यते । ब्रह्म च तदग्निश्च स होमाधिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निस्तस्मिन्ब्रह्माग्नावपरेऽन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञशब्दवाच्य आत्माऽऽत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात्तमात्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तमध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकमाहुतिरूपं यज्ञेनैवाऽऽत्मनैवोक्तलक्षणेनोपजुह्वति प्रक्षिपन्ति । सोपाधिकस्याऽऽत्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन्होमस्तं कुर्वन्ति ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिन इत्यर्थः । सोऽयं सम्यग्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषूपक्षिप्यते ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकैः 'श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप' इत्यादिना स्तुत्यर्थम् ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—तत्र सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपाद्य अधुना तत्स्तुत्यर्थं 'दैवमेव०' इत्यादिना अन्ये अपि यज्ञाः उपक्षिप्यन्ते—'ब्रह्मार्पणं०' या श्लोकात

सम्यग्ज्ञानाला-आत्मज्ञानाला यज्ञत्व संपादन करून म्ह० आत्मवेत्त्याची सर्वत्र ब्रह्मदृष्टि हाच ज्ञानयज्ञ आहे, असें मागून आता त्याच्या स्तुतीसाठीं 'दैवमेव०' इत्यादि श्लोकानें दुसऱ्या यज्ञाचाहि उल्लेख-निर्देश केला जातो —**दैवं एव-देवाः इज्यन्ते येन यज्ञेन असौ दैवः यज्ञः तं एव यज्ञ**—ज्या यज्ञाच्या योगानें देव पूजले जातात तो दैव यज्ञ, त्याच दैवयज्ञास—**अपरे योगिनः-कर्मिणः पर्युपासते-कुर्वन्ति इत्यर्थः**—दुसरे योगी म्ह० कर्माधिकारी गृहस्थ अनुष्ठितात कर्माधिकारी गृहस्थ दैव यज्ञच करितात, असा याचा भावार्थ.—**ब्रह्माग्नौ**—ब्रह्मरूप अग्नीमध्यें, (ब्रह्मशब्दाचा अर्थ श्रुतीच्या आधारानें स्पष्ट करितात-)—**सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म**—सत्य-ज्ञान-अनन्त म्ह० अबाधित, अज्ञ, चिद्रूप अपरिच्छिन्न ब्रह्म [त्याचेंच परमानंदत्वानें परम पुरुषार्थत्व सांगतात-]—**विज्ञानं-आनंदं ब्रह्म**—जें विज्ञान व आनंदरूप ब्रह्म [ब्रह्म विज्ञानाचा आधार असल्यामुळें त्याचें ज्ञानत्व गौण आहे, असें कोणा म्हणेल म्हणून-]—**यत् साक्षात् अपरोक्षात् ब्रह्म**—जें साक्षात् अपरोक्ष-स्वयंप्रकाश ब्रह्म आहे, [अहोपण जीव व ब्रह्म हा विभाग असताना ब्रह्माला अपरिच्छिन्नत्व कसें? उत्तर-]—**यः आत्मा सर्वान्तरः**—जो आत्मा सर्वांच्या अन्तर्यामी आहे,—**इत्यादिवचनोक्तं अशनायादि-सर्वसंसारधर्मवर्जितं**—इत्यादि वचनांनीं सांगितलेलें, भूक, तहान इत्यादि सर्व संसारधर्मरहित—**नेति नेति इति निरस्त अशेषविशेषं**—स्थूल नव्हे, सूक्ष्म नव्हे इत्यादि निषेधपर वाक्यांनी ज्यातील सर्व विशेष सर्वथा घालविले आहेत, असें तत्त्व —**ब्रह्मशब्देन उच्यते**—ब्रह्मशब्दानें सांगितलेलें आहे—**ब्रह्म च तत् अग्निः च सः होमाधिकरणत्वविवक्षया ब्रह्माग्निः**—ब्रह्म हाच अग्नि, होमाचें अधिकरणत्व सांगावयाचें असल्यामुळें त्यास ब्रह्माग्नि म्हटलें आहे—**तस्मिन् ब्रह्माग्नौ अपरे-अन्ये ब्रह्मविदः यज्ञं**—त्या ब्रह्माग्नीत दुसरे ब्रह्मवेत्ते यज्ञाला—**यज्ञशब्दवाच्यः**

१. रहस्यकार "आता देवतोद्देशानें अथवा काम्यबुद्धीनें केलेल्या यज्ञाचें स्वरूप सांगतात-" असें या श्लोकास अवतरण देतात. पण देवतोद्देशानें केलेला यज्ञ म्ह० काम्य यज्ञ, ही समजूत चुकीची आहे कारण तिसऱ्या अध्यायात सांगितलेला यज्ञ दैव यज्ञच आहे पण तो काम्य नव्हे रहस्यकारहि त्याला काम्य म्हणणार नाहीत मग येथेंच दैव यज्ञ काम्य कसा झाला? वस्तुतः या प्रकरणात सर्व श्रेय साधनांना मुख्य व गौण वृत्तीनें यज्ञ म्हणावयाचें आहे काम्य यज्ञाचा येथें काही संबंध नाही शिवाय 'योगिनः पर्युपासते' असें म्हटलें आहे, हेंहि लक्षात ठेविलें पाहिजे

२ आचार्य येथील 'योगिन' या पदाचा अर्थ 'कर्मिण' असा करितात, हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे त्यावरून प्रकरण, पूर्वापर संबंध, आसपासचे शब्द यांकडे पाहूनच प्रत्येक शब्दाचा अर्थ आचार्य करितात व हीच मीमांसाशास्त्राप्रमाणें ग्रंथ लावण्याची निर्दोष पद्धति आहे, हें वाचकांच्या लक्षात येईल असें असूनहि रहस्यकार आचार्यादि संन्यासमार्गीयांवर सांप्रदायिक आग्रह, ओढाताण, क्रमसंबंधरचनेची उपेक्षा, इत्यादि आरोप करण्यास तयार आहेत हें आश्चर्य नव्हे का? पण त्याहीपेक्षा ते स्वतः आपल्या व्याख्यानात सेच दोष वारंवार करितात, हा त्यातल्या त्यात विशेष मौज आहे

आत्मा आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात् तं यज्ञं–आत्मानं—येथें यज्ञशब्दाचा अर्थ आत्मा आहे कारण आत्म्याच्या नावांत यज्ञशब्दाचा पाठ आहे, त्या यज्ञाला म्ह० आत्म्याला—**परमार्थतः परं एव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्यादि उपाधिसंयुक्तं अध्यस्तसर्वोपाधिधर्मकं आहुतिरूपं**—वस्तुतः परब्रह्मच असलेल्या बुद्ध्यादि-उपाधींशी संयुक्त झालेल्या, ज्याच्यावर उपाधीचे सर्व धर्म आरोपिले आहेत, अशा आहुतिरूप यज्ञास—**यज्ञेन एव उक्तलक्षणेन आत्मना एव उपजुह्वति प्रक्षिपन्ति**–यज्ञानेच म्ह० वर ज्याचें लक्षण सांगितलें आहे, अशा आत्म्यानेंच हवन करितात, त्याचा प्रक्षेप-त्याग करितात—**सोपाधिकस्य आत्मनः निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेण एव यत् दर्शनं सः तस्मिन् होमः**–सोपाधिक आत्म्याला निरुपाधिक ब्रह्मस्वरूपानेंच जें पाहणें, तो त्यांत होम होय—**ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठाः संन्यासिनः तं कुर्वन्ति इत्यर्थः**—ब्रह्म व आत्मा यांचें एकत्वरूप जें ज्ञान, तन्निष्ठ झालेले–ज्ञाननिष्ठ संन्यासी तो होम करितात, असा भावार्थ—**सः अयं सम्यग्दर्शनलक्षणः यज्ञः 'ब्रह्मार्पणं०' इत्यादिश्लोकैः दैवयज्ञादिषु यज्ञेषु उपक्षिप्यते**—तो हा ज्ञानरूप यज्ञ 'ब्रह्मार्पणं०' इत्यादि श्लोकांनी दैवयज्ञादिक यज्ञांमध्यें टाकला जातो दैवादियज्ञांत त्याचा संग्रह केला जातो (कशासाठी ? उत्तर–)—**'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप' इत्यादिना स्तुत्यर्थं**—'अर्जुना, द्रव्यमय यज्ञाहून ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे (श्लो ३३) इत्यादि श्लोकांनी ज्ञानयज्ञाची स्तुति करण्यासाठी त्याची दैवादि यज्ञांत गणना केली जाते [ज्यांत देवतांना उद्देशून होमहवन केलें जातें, तो दैवयज्ञ कांहीं कर्माधिकारी गृहस्थ करितात दुसरे ज्ञाननिष्ठ संन्यासी सत्य ज्ञान अनन्त विज्ञान आनन्द साक्षात् अपरोक्ष–सर्वांतर आत्मरूप ब्रह्मामांत आत्म्याचा होम करितात. सोपाधिक आत्मा निरुपाधिक ब्रह्मरूप आहे, असें पाहतांना आत्मा बुद्ध्यादि उपाधींनी संयुक्त झाल्यामुळें त्याच्यावर उपाधीचे सर्व धर्म लादले जातात त्यामुळें तो परब्रह्माहून अगदीं भिन्न आहे, असा भ्रम होतो, तो घालविण्यासाठी ज्ञाननिष्ठ त्या सोपाधिक आत्म्याचा निरुपाधिक ब्रह्मतत्त्वांत लय करितात पुढें ३३ व्या श्लोकांत ज्ञानयज्ञाची स्तुति करावयाची असल्यामुळें येथें दैवयज्ञादिकांत त्याची गणना केली आहे असो याप्रमाणें येथें गृहस्थांच्या प्रसिद्ध मुख्य यज्ञाची प्रथम गणना करून नंतर ज्ञाननिष्ठांचें ब्रह्मात्मैक्यज्ञान हाहि यज्ञच आहे, असें गौणवृत्तीनें म्हटलें आहे यज्ञांतील गुण यांत दाखविण्यासाठीं सोपाधिक आत्म्याचा निरुपाधिक ब्रह्मरूप अज्ञान सर्वसंसारधर्मवर्जित निर्विशेषस्वरूपानें होम करितात, असें म्हटलें आहे] २५

१ पण रहस्यकार या श्लोकाच्या उत्तरार्धाचा असा अर्थ करितात—'आणि दुसरे ब्रह्माग्नींत यज्ञानेंच यज्ञाचें यजन करितात" पण यर्थात निश्चित म्हणजे कोण या गोष्टीचा उलगडा करीत नाहींत पूर्वार्धांतील योगिन शब्दाचा अर्थ करतांना मात्र 'निष्काम कर्मयोगी' असें म्हणतात आणि 'दैवमेव' या शब्दाचा अर्थ करतांना 'ब्रह्मबुद्धीच्या ऐवजीं देवांच्या उद्देशानें यजन करितात,' असें म्हणतात पण यांतील 'ब्रह्मबुद्धीच्या ऐवजीं' हे शब्द त्यांच्या पदरचे आहेत शिवाय येथून पुढें सहा श्लोकांत मुख्य व गौण यज्ञांची गणना

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ।
शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

अन्वयार्थ—अन्ये—दुसरे योगी-श्रेय.साधनाचे अनुष्ठान करणारे—**श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि**—श्रोत्रादिक इंद्रिये—**संयमाग्निषु**—पाच इंद्रियांच्या पांच प्रकारचा संयम-निग्रह हेच अग्नी, त्यात—**जुह्वति**—होमितात. इंद्रियांचा संयमाग्नीत होम करितात.—**अन्ये**—दुसरे कांही योगी—**शब्दादीन् विषयान्**—शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध, या-वरील श्रोत्रादि ज्ञानेंद्रियांच्या-विषयास—**इन्द्रियाग्निषु**—इंद्रियरूप अग्नीत—**जुह्वति**—होमितात. २६.

करावयाचा अमल्यामुळे त्या शब्दाचा येथे कांहीं उपयोगहि नाही. वस्तुत: या श्लोकाच्या पूर्वार्धात गृहस्थाश्रमी अग्निहोत्र पंचमहायज्ञादि श्रौत स्मार्त कर्मे करितात व हाच मुख्य यज्ञ आहे, हे विवक्षित आहे आणि उत्तरार्धात 'संन्यासाश्रमी ब्रह्मरूपी अग्नीत सोपाधिक आत्म्याचा आत्म्यानेंच होम करितात म्ह०सोपाधिक आत्म्याला निरुपाधिक स्वरूपानें ब्रह्मरूप पाहतात,' असा अर्थ विवक्षित आहे 'ब्रह्मार्पणं०' २४ या श्लोकांत सांगितलेल्या ज्ञानयज्ञाचीच इतर यज्ञामध्ये गणना करण्यासाठीं येथे पुन: त्याचा अनुवाद केला आहे. पण रहस्यकारांनी 'यज्ञ' व 'यज्ञेन' हा दोन पदें दिसताच या श्लोकाचा पुरुषसूक्तांतील 'यज्ञेन यज्ञ अयजन्त देवा' या मंत्राशी संबंध जोडण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण तो फसला आहे कारण येथे दैवयज्ञ हा सांगितला असून तो व पुरुषसूक्तांतील यज्ञ यांत फारसा फरक नाहीं. नाहि दैवयज्ञच आहे शिवाय 'ब्रह्माग्नौ' असें येथें पद असल्यामुळें हा मुख्य यज्ञ नसून गौण आहे, हें उघड होतें कारण मुख्य यज्ञात अग्नि, हवि वगैरे प्रत्यक्ष असतात व गौण यज्ञात त्याचा कल्पना केलेला असते. पुरुषसूक्तांतील यज्ञात 'ब्रह्म हाच अग्नि' अशी कल्पना केलेली नाही. वास्तव या ज्ञानयज्ञाचा पुरुषसूक्तांतील यज्ञाशी कांही संबंध नाही. रहस्यकारांनी जो त्याचा संबंध लावून दाखविला आहे, तो अतिशय लटपटीत आहे. ते म्हणतात 'सृष्टीच्या आरंभी झालेल्या या यज्ञात ज्या विराट्रूपी पशूचें हवन केलें, तो पशु व ज्या देवाचें यजन केलें तो देव, हे ब्रह्मरूपच असले पाहिजेत हें उघड आहे' पण यावर आम्हा असें म्हणतों का, सर्वच जर ब्रह्म आहे, तर पशु व देव हेहि ब्रह्मरूपच असले पाहिजेत, हें निराळें सांगावयासच नको. ब्रह्मज्ञानी सर्वालाच ब्रह्म मानीत हें उघड आहे, पण पुरुषसूक्तांतील यज्ञ ज्या देवांनी केला, त्यांची तशी भावना नव्हती त्यामुळें कर्मकांडातील द्रव्य-देवतामय यज्ञ व हा ज्ञानकांडातील ज्ञानमय यज्ञ हे अगदी पृथक् आहेत तसेच, 'सृष्टींतील सर्व पदार्थांत नेहमींच ब्रह्म भरलेलें असल्यामुळें निरिच्छ बुद्धीनें सर्व व्यवहार करीत असता ब्रह्मानेंच नेहमी ब्रह्माचें यजन होत असतें, असें जें २४ व्या श्लोकांत वर्णन आहे तेंच तत्त्वदृष्ट्या खरें होय' असें जें रहस्यकार म्हणतात, तेंहि निर्मूल आहे. २४ व्या श्लोकांत 'निरिच्छ बुद्धीनें सर्व व्यवहार करणें' वगैरे कांही सांगितलेलें नाहीं, हें त्या श्लोकाचा भाष्यार्थ वाचल्यावर वाचकाच्या ध्यानांत आलेंच असेल. अर्थात् रहस्यकारांच्या या सर्व निराधार कल्पना आहेत,

श्रोत्रादीनीति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये योगिनः संयमाग्निषु प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनम्, संयमा एवाग्नयस्तेषु जुह्वतीन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः । ‘ शब्दादीन्विषयानन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ’ इन्द्रियाण्येवाग्नयस्तेष्विन्द्रियाग्निषु जुह्वति श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यन्ते ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—आणखी दोन गौण यज्ञ—‘ **श्रोत्रादीनि०** ’ **इति**—‘ श्रोत्रादीनि०’ या श्लोकानें सांगतात—**अन्ये-योगिनः श्रोत्रादीनि इंद्रियाणि संयमाग्निषु** दुसरे योगी श्रोत्र, चक्षु इत्यादि इन्द्रियें संयमरूप अग्नीत होमितात (अहो पण बाह्य इन्द्रियांचा मनात जो संयम करावयाचा तो एकच असल्यामुळे ‘ संयमाग्निषु ’ असें बहुवचन का योजले आहे ? उत्तर-)—**प्रतीन्द्रियं संयमः भिद्यते इति बहुवचनं**—प्रत्येक इंद्रियाचा संयम भिन्न भिन्न आहे, म्हणून ‘संयमाग्निषु’ असे बहुवचन आहे. (समासाचा विग्रह)—**संयमाः एव अग्नयः तेषु जुह्वति-इंद्रियसंयमं एव कुर्वन्ति इति अर्थः**—संयम हेच अग्नि आहेत, त्यात इंद्रियांचा होम करितात,इंद्रियसंयमच करितात, असा भावार्थ. [प्रत्याहाराचें अधिकरण या स्थानें अवस्थित असलेल्या मनोरूप संयमांना होमाचें आधारत्व आहे. म्ह० मनोरूप संयमात इंद्रियांचा होम करावयाचा आहे. म्हणून त्यांना अग्नि म्हटले आहे बाह्य व आंतर इंद्रियांचा मनात प्रत्याहार करितात, असा याचा भावार्थ. तिसरा संयमयज्ञ होय]—**अन्ये शब्दादीन् विषयान् इंद्रियाग्निषु जुह्वति**—दुसरे शब्दादि विषयांचा इंद्रियाग्नींत होम करितात.—**इंद्रियाणि एव अग्नयः तेषु इंद्रियाग्निषु जुह्वति**—इंद्रियें हेच अग्नि, त्या इंद्रियाग्नात विषयांचा होम करितात. (अहो पण इंद्रियांनी विषयांचा उपभोग सर्वच घेतात. त्यात विशेष काय आहे ? उत्तर-)—**श्रोत्रादिभिः अविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यन्ते**—श्रोत्रादि इंद्रियांना अनिषिद्ध विषयांचें ग्रहण करणें, याला ते होम मानतात [म्ह० विहित निषिद्ध विषय सोडून प्राप्त झालेल्या ते विषयांना रागद्वेषरहित होत्साते त्या त्या इंद्रियांनी भोगतात.] २६.

---

१ रहस्यकार म्हणतात-“ श्रोत्रादि (कान, डोळे इत्यादि) इंद्रियांचा ” ६७६ पण श्रोत्रादि म्ह० कान, डोळे वगैरे नव्हे कान, डोळे, तोंड, नाक हे गोलक असून त्यातील ऐकणें, पाहणें वगैरे क्रियांची जी सूक्ष्म साधनें मात्र श्रोत्र, चक्षु, इत्यादि इंद्रियें होत.

२ या श्लोकात जे हे दोन यज्ञ सांगितले आहेत, त्यांचें स्पष्टीकरण रहस्यकार टीपेंत असें करितात. “ (१) इंद्रियांचें संयमन करणें म्हणजे त्यास योग्य मर्यादेच्या आंत आपापले व्यवहार करू देणें, (२) इंद्रियांचे विषय म्हणजे उपभोग्य पदार्थ सर्वस्वी सोडून देऊन इंद्रियें अजिबात मारून टाकणें,” पण हें स्पष्टीकरण मुळाला सोडून आहे ‘श्रोत्रादिक इंद्रियें संयमाग्नीत होमितात,’ असें मुळात म्हटलें आहे व ‘श्रोत्रादि इंद्रियांचा संयम करतात,’ हा त्याचा सरळ अर्थ आहे पण रहस्यकार ‘ त्यास योग्य मर्यादेच्या आत आपापले व्यवहार करू देणें,’ हा अर्थ कोठून व का काढतात हें त्यांचे त्यांसच माहीत ! येथें त्यांना इष्ट असलेल्या कर्मयोगाचा काहीं संबंध नाहीं, तेव्हा अशी ओढाताण करण्याचें वस्तुतः काहीं

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

अन्वयार्थ—**अपरे**—दुसरे कांहीं साधक—**सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि**—सर्व इंद्रियांचीं कर्में—**च**—व—**प्राणकर्माणि**—प्राणापानादि वायूंचीं कर्में—**ज्ञानदीपिते**—विवेकज्ञानानें प्रदीप्त झालेल्या—**आत्मसंयमयोगाग्नौ**—आत्मसंयमरूप योगाग्नींत—**जुह्वति**—होमितात. २७

किं च—सर्वाणीति । सर्वाणीन्द्रियकर्माणीन्द्रियाणां कर्माणीन्द्रियकर्माणि तथा प्राणकर्माणि प्राणो वायुराध्यात्मिकस्तत्कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि चापर आत्मसंयमयोगाग्नावात्मनि संयम आत्मसंयमः स एव योगाग्निस्तस्मिन्नात्मसयमयोगाग्नौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति ज्ञानदीपिते स्नेहेनेव प्रदीपिते विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते प्रविलापयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—**किंच सर्वाणि इति**—' सर्वाणि॰ ' या श्लोकानें आणखी एक यज्ञ सांगतात—**सर्वाणि इंद्रियकर्माणि-इंद्रियाणां कर्माणि इंद्रियकर्माणि**—

कारण नव्हतें. येथें जे यज्ञ सांगितले आहेत, तीं निरनिराळीं साधनें आहेत. यास्तव त्यांचा अनुवाद ज्याचा त्याप्रमाणेच करणें उचित होय. भगवानांनी तो तसाच केला आहे. पण रहस्यकार त्यांनाही वर्ज्य ओढाताण करीत आहेत तीं पहा. तसेंच, दुसरे विवेकी शब्दादि विषयांना इंद्रियाग्नीत होमितात म्ह॰ अनिषिद्ध विषयांचें सेवन करितात, असा उत्तरार्धाचा सरळ अर्थ असतांना ' इंद्रियांनी विषय सर्वस्वी सोडून देऊन इंद्रियें अग्नीत मारून टाकणें ' हें रहस्यकारांचें स्पष्टीकरण मूळ शब्दांच्या अगदीं उलट दिसेल असें आहे. विषयांचें इंद्रियाग्नीत हवन करितात म्ह॰ विषयोपभोग घेतात, असाच अर्थ होतो. पण रहस्यकार ' विषय सर्वस्वी सोडून इंद्रियांना अग्नीत मारणें ' असा त्याचा भलताच भावार्थ विलक्षणरीतीनें काढीत आहेत. असो. पुढें पृ. ६७७ मनुस्मृतीतील " एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्रविदो जनाः । अनीहमानाः सततं इंद्रियेष्वेव जुह्वति॰ " इत्यादि अ. ४ श्लो. २२–२४ श्लोक उद्धृत करून " त्या श्लोकांत सांगितलेल्या ऋषियज्ञादि पंचमहायज्ञांऐवजीं कांहीं गृहस्थ बाह्य चेष्टा न करतां इंद्रियांमध्यें ज्ञानादिकांच्या ज्ञानाचा संयम करून हे पंचयज्ञ संपादन करितात. कांहीं ब्रह्मनिष्ठ गृहस्थ वाणी व प्राणवायु यामध्यें केलेला यज्ञ अक्षय्य फल देतो, असें जाणून वाणीत प्राणांचा व प्राणांत वाणीचा होम करितात व कित्येक ज्ञाननिष्ठ ब्राह्मण केवळ ज्ञानमयच यज्ञ करितात " असें सांगितलें आहे, असें म्हणतात. पण तें मनूंतील वचन रहस्यकारांच्या ' प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें दानादिक कर्म केलेंच पाहिजे ' या आग्रहाला अगदीं विरोधी आहे. येथें तर मनु ब्रह्मनिष्ठ गृहस्थांनाहि साक्षात् यज्ञसंपादन न करितां त्याचें इंद्रियसंयम व ज्ञान यांनी संपादन करावयास सांगत आहेत. कुल्लूकांनी तर टीकेंत " वेदसंन्यासिकानां गृहस्थानामिदं विधानं " असें स्पष्ट म्हटलें आहे. म्ह॰ या तीन श्लोकांत ब्रह्मनिष्ठ वेदसंन्यासी गृहस्थांचे विधि सांगितले आहेत, असा भावार्थ.

सर्व इंद्रियकर्मे-इंद्रियांचीं ऐकणें, पाहणें इत्यादि कर्मे-इंद्रियकर्मे—**तथा प्राणकर्माणि—प्राणः वायुः आध्यात्मिकः तत्कर्माणि आकुंचन-प्रसारणादीनि**—तशाच प्राणकर्मे-प्राण म्ह० शरीरांतील वायु त्याचीं कर्मे आकुंचन प्रसारण इत्यादि—**तानि च अपरे आत्मसंयमयोगाग्नौ—आत्मनि संयमः आत्मसंयमः सः एव योगाग्निः तस्मिन् आत्मसंयमयोगाग्नौ**—तीं सर्व इंद्रिय-प्राणकर्मे दुसरे योगी आत्मसंयमयोगाग्नींत—आत्म्यामध्यें जो संयम तोच आत्मसंयम, धारणा-ध्यान-समाधिरूपसंयम, तोच योगाग्नि, त्या आत्मसंयमयोगाग्नीत—**जुह्वति—प्रक्षिपन्ति**—होम करितात—त्याचा प्रक्षेप-त्याग करितात—**ज्ञानदीपिते—स्नेहेन इव प्रदीपिते विवेकविज्ञानेन उज्ज्वलभावं आपादिते प्रविलापयन्ति इत्यर्थः**—ज्ञानानें दीपित केलेल्या योगाग्नीत—तेलानें प्रदीप जसा प्रदीप्त करितात, त्याप्रमाणें विवेकविज्ञानानें उज्ज्वलभावास प्राप्त केलेल्या योगाग्नींत इंद्रियकर्मे व प्राणकर्मे यांना अत्यंत लीन करितात, असा याचा भावार्थ [त्यांना त्यांत मिळवून सोडतात सर्व व्यापाराचा निरोध करून आत्म्यामध्यें चित्ताचें समाधान करितात] २७

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

अन्वयार्थ—द्रव्ययज्ञाः—सत्पात्रीं द्रव्याचा विनियोग यज्ञाच्या भावनेनें जे करितात, ते द्रव्ययज्ञ होत —**तपोयज्ञाः**—जे तपश्चर्या करितात, ते तपोयज्ञ,—**तथा अपरे योगयज्ञाः**—तसेच जे दुसरे योगाभ्यासाचा अभ्यास करितात, ते योगयज्ञ,—**स्वाध्याययज्ञाः**—जे ऋग्वेदादिकांचे यथाविधि अध्ययन-अभ्यास करितात, ते स्वाध्याययज्ञ—**ज्ञानयज्ञा**—जे शास्त्रार्थांचा अभ्यास करून शास्त्रार्थज्ञान संपादन करितात, ते ज्ञानयज्ञ,—**संशितव्रताः यतयः**—व ज्यांनीं व्रतें अतिशय तीक्ष्ण केलीं आहेत, असे यती-सन्यासी हे यतयज्ञ होत. २८.

द्रव्येति । द्रव्ययज्ञास्तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञा ये तपस्विनस्ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञास्तथाऽपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च स्वाध्यायो यथाविधि ऋगाद्यभ्यासो यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञा ज्ञानयज्ञा ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाश्च यतयो यतनशीलाः संशितव्रता. सम्यक्शितानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—' द्रव्य० ' इति—' द्रव्ययज्ञा ० ' या श्लोकानें सहा यज्ञ सांगतात. —**द्रव्ययज्ञाः-ये तीर्थेषु द्रव्यविनियोग यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ते द्रव्ययज्ञाः**—द्रव्ययज्ञ म्ह० जे सत्पात्रीं द्रव्याचा विनियोग यज्ञबुद्धीनें करितात ते द्रव्ययज्ञ होत. —**तपोयज्ञाः-ये तपस्विनः ते तपोयज्ञाः**—तपोयज्ञ म्ह० जे यज्ञबुद्धीनें तप

करणारे ते नियमवान् तपोयज्ञ होत.—**योगयज्ञाः-प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणः योगः यज्ञः येषां ते योगयज्ञाः**—योगयज्ञ म्ह० प्राणायाम-प्रत्याहारादिरूप (यम-नियम-आसन-धारणा-ध्यान-समाधि यासह अष्टांग) योग हाच ज्यांचा यज्ञ आहे ते योगयज्ञ होत.—**तथा अपरे स्वाध्यायज्ञानयज्ञाः च-स्वाध्यायः यथाविधि ऋगादि-अभ्यासः यज्ञः येषां ते स्वाध्याययज्ञाः**—त्याचप्रमाणे दुसरे स्वाध्याय म्ह० यथाशास्त्र-पूर्वेकडे तोंड करणें, हातात पवित्रक घालणें, इत्यादि अगनियमांचे उल्लंघन न करिता-ऋगादिकांचा अभ्यास हाच ज्यांचा यज्ञ आहे ते स्वाध्याययज्ञ होत.—**च ज्ञानयज्ञाः ज्ञानं-शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञः येषां ते ज्ञानयज्ञाः**—आणि ज्ञानयज्ञ-ज्ञान म्ह० शास्त्रार्थांचें परिज्ञान, तेंच ज्यांचा यज्ञ आहे ते ज्ञानयज्ञ—**यतयः-यतनशीलाः**—यती म्ह० यतनशील-प्रयत्नशील—**संशितव्रताः-सम्यक्शितानि तनूकृतानि-तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः**—संशितव्रता म्ह० उत्तम प्रकारें ज्यांनी व्रतें शित-तनु-तीक्ष्ण, अति दृढ केलेलीं आहेत ते संशितव्रत होत. (भेदरूपाने हा ज्ञानयज्ञ होय.) २८.

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

अन्वयार्थ—अपरे—दुसरे कांहीं मुमुक्षु—**अपाने**—अपान वायूंत—**प्राणं**—प्राणाला—**तथा**—त्याचप्रमाणे—**प्राणे**—प्राणवायूंत—**अपानं**—अपानाला—**जुह्वति**—होमितात—**प्राणापानगती**—प्राण व अपान यांच्या गती—**रुद्ध्वा**—बंद करून—**प्राणायामपरायणाः**—प्राणायामांत परायण होतात २९.

किंच अपाने इति । अपानेऽपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणेऽपानं तथाऽपरे जुह्वति रेचकाख्यं च प्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत्, प्राणापानगती मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिस्तद्विपर्ययेणाधोग-

---

१ रहस्यकार ' स्वाध्याय म्हणजे नित्य स्वकर्मानुष्ठानरूप यज्ञ ' असें म्हणतात, पण तो अर्थ बरोबर नाहीं स्वाध्याय शब्दाचा तसा अर्थ होत नाहीं. याच श्लोकांत योगयज्ञ म्हणून जो यज्ञ सांगितला आहे, त्याचा अर्थ कर्मयोगरूपी यज्ञ असा केला पाहिजे. कारण पुढील ३० व्या श्लोकांत ' पूरक, रेचक, कुंभक या अंगानीं युक्त असलेला प्राणायाम सांगितला आहे व तोच पातंजल योगरूपी यज्ञ आहे,' असें म्हणतात, पण अगदीं आरंभीं सांगितलेला जो दैवयज्ञ तोच वैदिक कर्मयोग असतांना तिकडे कर्मयोगाचा संबंध पर्यंत यज्ञाच्या पुन कर्मयोगें अयोग्य आहे. पण रहस्यकाराला 'योग म्हणजे कर्मयोग ' असा आग्रह ठाम मनांत करून घेतल्यामुळें त्याच्या हातून असे प्रमाद होणें साहजिकच होतें, तथापि 'योगयज्ञ' या शब्दाचा अर्थ कर्मयोग असा जो आचार्यांनी केला आहे, तोच सर्वथा योग्य असून ३० व्या श्लोकांत पुनः पूरक-रेचक-कुंभकरूप प्राणायाम सांगितला आहे हें म्हणणें अधिक सयुक्तिक होय.

मनमपानस्य ते प्राणापानगती एते रुद्ध्वा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—किंच 'अपाने०' इति—'अपाने०' या श्लोकानें प्राणायामसंज्ञक यज्ञ सांगतात—**अपाने-अपानवृत्तौ प्राणं-प्राणवृत्तिं जुह्वति-प्रक्षिपन्ति—**अपानात म्ह० अपानवृत्तीत प्राणाला म्ह० प्राणवृत्तीला होमितात-प्रक्षेप करितात—**पूरकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्ति इत्यर्थः**—पूरकनावाचा प्राणायाम करितात असा भावार्थ.—**तथा अपरे प्राणे अपानं जुह्वति**—त्याचप्रमाणें दुसरे प्राणांत अपानाचा होम करितात —**रेचकाख्यं च प्राणायामं कुर्वन्ति इति एतत्**—व रेचकनावाचा प्राणायाम करितात, असा याचा भावार्थ —**प्राणायामगतीं-मुखनासिकाभ्यां वायोः निर्गमनं प्राणस्य गतिः**—प्राणापानगति म्ह० मुख व नासिका यांपासून वायूचें बाहेर येणें ही प्राणाची गति आहे—**तद्विपर्ययेण अधोगमनं अपानस्य**—त्याच्या उलट प्रकारें अधोगमन-वायूचें मुखनासिकांतून आत-खाली जाणें ही अपानाची गति—**ते एते प्राणापानगती रुद्ध्वा-निरुध्य**—त्या प्राण व अपानगति रोधून-प्राणापानगतीचा निरोध करून—**प्राणायामपरायणाः-प्राणायामतत्पराः कुंभकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्ति इत्यर्थः**—प्राणायामपरायण म्ह० प्राणायामांत तत्पर असतात-कुंभक या नावाचा प्राणायाम करितात, असा याचा भावार्थ [दुसरे कांहीं प्राणायामांत तत्पर असणारे योगी रेचक व पूरक करून कुंभक प्राणायाम करितात] २९

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—अपरे—दुसरे कित्येक—**नियताहाराः**—परिमित आहार करणारे —**प्राणान्**—वायुभेदास-प्राणापानादिकांस—**प्राणेषु एव**—प्राणामध्येंच—**जुह्वति** —होमितात —**एते सर्वे अपि**—हे सर्वही—**यज्ञविदः**—यज्ञाला जाणणारे व करणारे-आपापल्या साधनाला यज्ञ समजून त्याचें अनुष्ठान करणारे—**यज्ञक्षपितकल्मषाः** —यज्ञानें पापाचा क्षय केलेले, असे होतात यज्ञानें निष्पाप होतात. ३०

किंच—अपर इति । अपरे नियताहारा नियतः परिमित आहारो येषां ते नियताहाराः सन्तः प्राणान्वायुभेदान्प्राणेष्वेव जुह्वति । यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियत इतरान्वायुभेदांस्तस्मिन्स्मिञ्जुह्वति ते तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषा यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितो नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥

भाष्यार्थ—किं च अपरे इति—श्वास व प्रश्वास या प्राणापानगतींचा निरोध करून काय करितात तें ' अपरे० ' या श्लोकानें सांगतात—**अपरे नियताहाराः-येषां आहारः नियतः-परिमितः ते नियताहाराः सन्तः**—दुसरे योगी नियताहार होऊन-ज्यांचा आहार नियत म्ह० परिमित असतो ते नियताहार होत, असे नियता-

द्वार होऊन—प्राणान्-वायुभेदान् प्राणेषु एव जुह्वति—प्राणांना म्ह० वायूच्या निरनिराळ्या भेदांस प्राणामध्येच होमितात. (प्राणापानगतिनिरोधरूप कुंभक करून पुन पुन वायूचा जय करितात, असा भावार्थ. त्यांचा आहार परिमित, हितकर व पवित्र असतो. ते प्राणांना प्राणांत होमितात म्हणजे-)—यस्य यस्य वायोः जयः क्रियते इतरान् वायुभेदान् तस्मिन् तस्मिन् जुह्वति—ज्या ज्या वायूचा जय केला जातो, त्याच्या त्याच्यामध्यें इतर वायुभेदांचा होम करितात. म्ह०—ते तत्र प्रविष्टाः इव भवन्ति—ते त्यांत प्रविष्ट झाले आहेत, असे होतात. [जिंकलेल्या वायुभेदांत न जिंकलेले वायूचे भेद जणु काय प्रविष्ट झाले आहेत, असें पाहतात. आता उत्तरार्धांत प्रवृत्त यज्ञाचा उपसंहार करितात-]—एते सर्वे अपि यज्ञविदः यज्ञक्षपितकल्मषाः-यथोक्तैः यज्ञैः क्षपितः नाशितः कल्मषः येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः—हे सर्वही यज्ञवेत्ते यज्ञक्षपितकल्मष आहेत. वर सांगितलेल्या यज्ञांनी ज्यांचें कल्मष म्ह० पाप क्षपित म्ह० नाशित झालें आहे-पाप नाहींसें झाले आहे ते यज्ञक्षपितकल्मष होत. [हे सर्वहि यज्ञवेत्ते-आपापल्या श्रेय साधनामध्यें यज्ञकल्पना करणारे-यज्ञाच्या योगानें निष्पाप होतात. आनन्दज्ञान श्लो २९ व ३० ह्या श्लोकाचा पूर्वार्ध यांत 'प्राणायाम' या नावाचा एकच यज्ञ सांगितला आहे, असें म्हणतात. त्यामुळें एकंदर यज्ञ बारा होतात. पण कोणी 'अपरे' या शब्दाचें स्वारस्य रहावें म्हणून तिसाव्या श्लोकांतील यज्ञ निराळा मानतात.] ३०.

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥३१॥

अन्वयार्थ—यज्ञशिष्टामृतभुजः—यज्ञ करून राहिलेल्या वेळीं अमृतनावाचें अन्न खाणारे मुमुक्षु—सनातनं ब्रह्म—(चित्तशुद्धि ज्ञानप्राप्तींच्या द्वारा) नित्य ब्रह्मास—यान्ति—प्राप्त होतात—हे कुरुसत्तम—हे कुरुकुलांतील श्रेष्ठा—अयज्ञस्य—एकहि यज्ञ न करणाऱ्या पुरुषाला—अयं लोकः—हा लोक—न अस्ति—नाहीं—कुतः अन्यः—मग दुसरा कोठचा? ३१

एवं यथोक्तान्यज्ञान्निर्वर्त्य—यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं तद्भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यथोक्तान्यज्ञान्कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि चोदितमन्नममृताख्यं भुञ्जत इति यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति गच्छन्ति ब्रह्म सनातनं चिरंतनं मुमुक्षवश्चेत्कालातिक्रमापेक्षयेति सामर्थ्याद्गम्यते । नायं लोकः सर्वप्राणिसाधारणोऽप्यस्ति यथोक्तानां यज्ञानामेकोऽपि यज्ञो यस्य नास्ति सोऽयज्ञस्तस्य कुतोऽन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—(हे यज्ञ केल्यानंतर पार भोग सान्यानें काय होतें ते सांगतात-)—एवं यथोक्तान् यज्ञान् निर्वर्त्य—याप्रमाणें हे वर सांगितलेले यज्ञ करून—यज्ञ-

शिष्ट अमृत भुजः–यज्ञानां शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च तत् अमृतं च यज्ञशिष्टामृतं तत् भुञ्जते इति यज्ञशिष्ट अमृतभुजः—यज्ञशिष्ट अमृत खाणारे–यज्ञाचें जे शिष्ट ते यज्ञशिष्ट–यज्ञशिष्ट असें अमृत–तें यज्ञशिष्टामृत, तें खातात म्हणून यज्ञशिष्टामृतभुक् होत म्हणजे—**यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधि चोदितं अन्नं अमृताख्यं भुञ्जते इति यज्ञशिष्टामृतभुजः**—वर सांगितलेले यज्ञ करून त्यांतून राहिलेल्या कालानें यथाशास्त्र अमृत या नांवाचें विहित अन्न भक्षण करितात, म्हणून यज्ञशिष्टामृतभुक्—**सनातनं–चिरंतनं ब्रह्म यान्ति–गच्छन्ति**—सनातन–चिरंतन ब्रह्माला प्राप्त होतात–ब्रह्माला जातात (आक्षेपण, वर सांगितलेले यज्ञ करून अवशिष्ट राहिलेल्या कालीं विहित अन्न भक्षण करणाऱ्या लोकांना ब्रह्मप्राप्ति कशी होते ? उत्तर–)—**मुमुक्षवः चेत् कालातिक्रमापेक्षया इति सामर्थ्यात् गम्यते**—पण ते जर मुमुक्षु असले तर ब्रह्माला प्राप्त होतात (पण मुमुक्षु जरी असले तरी त्यांना पूर्वोक्त यज्ञ करून अवशिष्टकालीं अमृताख्य अन्न खाल्यानें साक्षात् मोक्ष कसा मिळेल ? कारण तसें म्हटल्यास ब्रह्माला जातात, (यान्ति) या गतिश्रुतीशी विरोध येतो अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात)—(**सामर्थ्यात् कालातिक्रमापेक्षया इति गम्यते**)—ब्रह्माला जातात, असा गतीचा उल्लेख केला आहे, याच सामर्थ्यावरून कालातिक्रमाच्या अपेक्षेनें म्ह० देहपातानंतर ब्रह्मलोकीं जाऊन तेथून त्या लोकाच्या प्रलयाचे वेळीं ब्रह्माला प्राप्त होतात, असें सूचित होतें —**यथोक्तानां यज्ञानां एकः अपि यज्ञः यस्य न अस्ति सः अयज्ञः तस्य अयं सर्वप्राणिसाधारणः अपि लोकः न अस्ति**—पूर्वोक्त यज्ञांतील एकहि यज्ञ ज्याचा नाहीं–जो त्यांतील एकहि यज्ञ करीत नाहीं तो अयज्ञ होय त्याचा हा सर्वप्राणिसाधारण असलेला लोकहि नाहीं,—**हे कुरुसत्तम विशिष्टसाधनसाध्यः अन्यः कुतः**—मग हे कुरुश्रेष्ठा ! विशिष्ट साधनांनी साध्य होणारा दुसरा लोक कोठचा ? [हा सर्वसाधारण लोकहि जर त्याला मिळत नाहीं, तर दुसरा असाधारण लोक प्राप्त होणें शक्यच नाहीं मनुष्यलोक सर्व प्राण्यांना संसारचक्रांत भ्रमण करितां करितां दीर्घकालानें प्राप्त होतो पण एकदा तो प्राप्त झाल्यावर पुन तोच प्राप्त होण्यास वरील यज्ञांतील कोणता तरी यज्ञ अवश्य केला पाहिजे त्यावाचून हा मनुष्यलोकहि पुन मिळणें शक्य नाहीं मग विशिष्ट पुण्याचरणानेंच प्राप्त होणारा उत्तम लोक त्याला कोठचा ?] ३१

---

१ ३० व ३१ या दोन श्लोकांचा स्वेच्छेनें अर्थ करून रहस्यकार टीपेंत म्हणतात–"हा यज्ञ एक प्रकारचा असतो असें नाहीं, प्राणायाम करा, तप करा, वेदाध्ययन करा, अग्निहोम करा, पशुयज्ञ करा, तीळ, तांदूळ किंवा तूप यांनें हवन करा, पूजा करा, किंवा नैवेद्य वैश्वदेवादि पांच महायज्ञ करा, फलासक्ति सुटलेली असली म्हणजे हे सर्व व्यापक अर्थानें यज्ञच होतात " पण येथें 'फलासक्ति सुटलेली असली,' हा अर्थ रहस्यकारांनी आणला कोठून ? वस्तुत येथें मुख्य व गौण यज्ञ सांगितले आहेत, त्यांत फलासक्तीचा कांहीं संबंध

एवमिति । एवं यथोक्ता बहुविधा बहुप्रकारा यज्ञा वितता विस्तीर्णा ब्रह्मणो वेदस्य मुखे द्वारे वेदद्वारेणावगम्यमाना ब्रह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते, तद्यथा वाचि हि प्राणं जुहुम इत्यादयः । कर्मजान्कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान्विद्धि तान्सर्वाननात्मजान् । निर्व्यापारो ह्यात्मा । अत एव ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽशुभात् । न मद्व्यापारा इमे निर्व्यापारोऽहमुदासीन इत्येव ज्ञात्वाऽस्मात्सम्यग्दर्शनान्मोक्ष्यसे संसारबन्धनादित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—हे सर्व यज्ञ केवल काल्पनिक नाहींत, तर वेदमूलक आहेत असें सांगण्यासाठीं भगवान्—'**एवं०**' इति—'एवं०' या श्लोकानें म्हणतात—**एवं यथोक्ताः बहुविधाः**–बहुप्रकाराः **यज्ञाः**—याप्रमाणे वर सांगितलेले बहुविध–नाना प्रकारचे यज्ञ–**ब्रह्मण**–**वेदस्य मुखे**–**द्वारे वितता**–**विस्तीर्णा**–ब्रह्माच्या–वेदाच्या

१ 'ब्रह्मणो मुखे वितता' याचा अर्थ रहस्यकार "ब्रह्माचेच मुखांत चालू आहेत," असा करतात, व टीपेंत त्याचें समर्थन पुढील प्रमाणें करतात "श्रौतयज्ञ अग्नींत हवन करून करतात अग्नि हें देवाचें मुख आहे पण वरील लाक्षणिक यज्ञ त्या देवाच्या मुखांत अर्थात् होत असल्यामुळें श्रेय प्राप्ति कशी होणार? ही शंका दूर करण्यासाठीं हे यज्ञ साक्षात् ब्रह्माच्याच मुखांत होतात असें म्हटलें आहे" ब्रह्मशब्दाचा वेद हा सरळ अर्थ न करण्यासाठीं कोण ही धडपड! पण 'ब्रह्माच्याच मुखांत होतात' याचा अर्थ तरी काय? आणि हे सर्वच यज्ञ जर ब्रह्माच्याच मुखांत होतात तर त्यापेक्षां ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ असें जें पुढें म्हटलें आहे तें कशाला? तात्पर्य रहस्यकारांना युक्तायुक्ततेचा विचार न करतां वाटेल तसा गीतेचा अर्थ केला आहे, असें यावरून निष्पन्न होतें मूळ श्लोकांत 'असे अनेकप्रकारचे यज्ञ ब्रह्माच्या मुखांत विस्तारलेले आहेत,' असें म्हटलें आहे त्यावरून येथें जेवढे यज्ञ सांगितले आहेत तेवढेच नसून दुसरेहि पुष्कळ आहेत व त्याचें वर्णन ब्रह्मांत आहे, असें उघड होतें त्यामुळें ब्रह्म म्ह० वेद असाच अर्थ करावा लागतो त्यावांचून 'बहुविधा.' या विशेषणाचें कांहींच स्वारस्य उरत नाहीं. शिवाय 'ते सर्व कर्मांपासून निष्पन्न होतात, असें जाण हें ज्ञान झालें म्हणजे तू मुक्त होशील' असा या श्लोकाच्या उत्तरार्धाचा अर्थ स्वत रहस्यकारच करितात. कर्मांपासून निष्पन्न होणारे यज्ञ साक्षात् ब्रह्माच्याच मुखांत कसे होतील? शिवाय वर जे यज्ञ सांगितले आहेत त्याचें अधिकरण म्ह० अग्निहि प्राय सांगितला आहे दुसऱ्या यज्ञांत ब्रह्म हाच अग्नि आहे, तिसऱ्यांत संयम हा अग्नि आहे चवथ्यांत इंद्रियें हा अग्नि आहे पांचव्यांत आत्मसंयम हा अग्नि आहे त्यामुळें फक्त दुसऱ्या ज्ञानयज्ञावांचून कोणत्याच यज्ञाचा साक्षात् ब्रह्माशीं संबंध नाहीं, हें उघड होतें तथापि रहस्यकार आपल्या ठराविक पद्धतीला अनुसरून म्हणतात–"यज्ञविधीचें हें व्यापक स्वरूप ज्या पुरुषानें जाणलें त्याची बुद्धि कोती न राहतां ब्रह्मस्वरूप ओळखण्यास तो अधिकारी होतो, असा दुसऱ्या चरणाचा भावार्थ आहे" पण हा भावार्थ मूळ श्लोकाच्या दुसऱ्या अर्धाला (चरणाला नव्हे) धरून नाहीं, इतकेंच नव्हे तर स्वतःच्या अर्थालाहि धरून नाहीं ३२ व्या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत 'ब्रह्माच्या मुखांत सांगितलेले ते सर्व यज्ञ कर्मांपासून होणारे आहेत, असें समज, असें जाणून तू मुक्त होशील' असें म्हटलें आहे. स्वत. रहस्यकारांनीहि जवळ जवळ तसाच अर्थ केला आहे, पण भावार्थांत 'यज्ञविधीचें व्यापक स्वरूप, बुद्धि कोती न राहणें ब्रह्म-

मुखांत म्ह० द्वारांत सांगितले आहेत. म्ह०—**वेदद्वारेण अवगम्यमाना ब्रह्मणः मुखे विततः उच्यन्ते**—वेदाच्या द्वारा ज्ञात होणारे यज्ञ वेदाच्या मुखांत विस्तारलेले आहेत, असें म्हटलें जातें. (वेदाच्या द्वाराच ते ज्ञात होतात, याविषयीं एक उदाहरण-)—**तत् यथा वाचि हि प्राणं जुहुम इत्यादयः**—तें कसें, तर पहा. वाक्-मध्ये आम्ही प्राणाचा होम करतो, इत्यादि अनेक यज्ञ वेदांत सांगितले आहेत. [या वाक्यांत ज्ञानशक्तियुक्त विषयामध्यें क्रियाशक्तियुक्त विषयाचा उपसंहार विवक्षित आहे व त्या उपसंहाराला ' होम करतो ' असें म्हणून यज्ञाचें स्वरूप दिलें आहे, त्याच्यापुढें 'प्राणे वा वाचं यो ह्येव प्रभव स एवाप्यय.' असें वाक्य आहे. वेदांतील असलीं अनेक वाक्यें यज्ञसंपादक आहेत. ज्ञानशक्ति व क्रियाशक्ति या एकमेकांच्या उत्पत्ति प्रलयाला कारण होत असल्यामुळे त्या नकाच्या अभावीं अध्ययनादि कार्यांची सिद्धि होत नाहीं, हा अर्थ येथें विवक्षित आहे.]—**तान् सर्वान् कर्मजान्-कायिक वाचिक-मानसिककर्मोद्भवान्-अनात्मजान् विद्धि**—त्या सर्वांना कर्मज म्ह० शारीर, वाचिक व मानस कर्मांपासून उद्भवलेले-अनात्म्यापासून आलेले तूं जाण. म्हणजे त्या नानाप्रकारच्या यज्ञांतील एकहि यज्ञ आत्म्यापासून होत नाहीं, आत्मा त्याचा कर्ता नव्हे, असें तूं जाण.—**हि आत्मा निर्व्यापारः**—कारण आत्मा सर्वव्यापारशून्य आहे. (तो कोणतीहि हालचाल करीत नाहीं व आत्मा सर्वव्यापारशून्य आहे, असें जाणत्यानें फार मोठें फल मिळत असल्यामुळें तसें अवश्य जाणावें, असें सांगतात-)—**अतः एवं ज्ञात्वा अशुभात् मोक्ष्यसे**—म्हणून आत्मा निष्क्रिय आहे, असें जाणून अशुभापासून मुक्त होशील.—**इमे मद्व्यापाराः न, अहं निर्व्यापारः उदासीनः इति एवं ज्ञात्वा**—हे माझे व्यापार नव्हेत, मी सर्वव्यापारशून्य उदासीन आहे, असें जाणून—**अस्मात् सम्यग्दर्शनात् संसारबन्धात् मोक्ष्यसे इत्यर्थः**—या सम्यग्ज्ञानामुळें तूं संसारबन्धापासून मुक्त केला जाशील, असा याचा भावार्थ. [येथें व वेदांत सांगितलेले हे सर्व यज्ञ शरीर, वाक् व मन यांच्या योगानें होणारे आहेत. आत्मा कांहीं करीत नाहीं, असें जाणून तूं मुक्त होशील. कारण हेंच सम्यग्ज्ञान आहे व मोक्ष हेंच त्याचें फल आहे.] ३२.

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

अन्वयार्थ—हे परंतप—हे अर्जुना—**द्रव्यमयात् यज्ञात्**—द्रव्यादि साधनांनीच साध्य होणाऱ्या यज्ञाहून—**ज्ञानयज्ञः**—ज्ञानयज्ञ—**श्रेयान्**—अधिक प्रशस्य

स्वरूप ओळखण्यास अधिकारी होतो,' इत्यादि निराधार वाक्याची उगीच योजना केली आहे. वस्तुतः 'हे सर्व यज्ञ कर्मजन्य आहेत, हे जाणून तूं मोक्ष पावशील' हा येथील महत्त्वाचा अर्थ आहे. यासंबंधी त्यांनी सविस्तर चर्चा येथें करावयास पाहिजे होती, पण मोक्ष म्हणजे काय, हेंच त्यांच्या मनात ठसलेलें नाहीं, त्यांना कांहीं नसहि सुचलें असाच आहे.

आहे—**हे पार्थ**—हे पार्था !—**सर्वं कर्म**—सर्व कर्म—अखिल—प्रतिबद्ध न होता—**ज्ञाने**—ज्ञानांत—**परिसमाप्यते**—अन्तर्भूत होतें ३३

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं यज्ञाश्चानेके उपदिष्टास्तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैर्ज्ञानं स्तूयते। कथम्—श्रेयानिति। श्रेयान्द्रव्यमयाद्द्रव्यसाधनसाध्याद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञो हे परंतप। द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्याऽऽरम्भको ज्ञानयज्ञो न फलारम्भकोऽतः श्रेयान्प्रशस्यतरः। कथं, यतः सर्वं कर्म समस्तमखिलमप्रतिबद्धं पार्थ ज्ञाने मोक्षसाधने सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यतेऽन्तर्भवतीत्यर्थः। "यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद" इति श्रुतेः ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—'ब्रह्मार्पण०' इत्यादि श्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं संपादितं—'*ब्रह्मार्पण०*' इत्यादि श्लोकांत आत्मज्ञानाला यज्ञत्व कल्पिलें—**च यज्ञाः अनेके उपदिष्टाः**—व यज्ञ अनेक सांगितले—**तैः सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैः ज्ञानं स्तूयते**—ज्यांचें पुरुषाला अपेक्षित असलेलें-पुरुषार्थभूत प्रयोजन सिद्ध आहे अशा त्या पूर्वोक्त यज्ञांनी ज्ञानाची स्तुति केली जाते—**कथं 'श्रेयान्०' इति**—ती कशी, ते 'श्रेयान्०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**हे परंतप द्रव्यमयात्-द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान्**—हे शत्रूंना ताप देणाऱ्या अर्जुना, द्रव्यमय म्ह० द्रव्य या साधनानें साध्य होणाऱ्या यज्ञाहून ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ आहे (येथील द्रव्य हा शब्द स्वाध्यायादिकांच्या उपलक्षणार्थ आहे कारण ज्ञानयज्ञ स्वाध्यायादि इतर सर्व यज्ञाहूनहि श्रेयस्कर आहे हेंच अधिक विस्तारानें सांगतात-)—**हि द्रव्यमयः यज्ञः फलस्य आरंभकः**—कारण द्रव्यमय यज्ञ फलाचा आरंभक आहे—**ज्ञानयज्ञः फलारंभकः न अतः श्रेयान्-प्रशस्यतरः**—ज्ञानयज्ञ कोणत्याहि फलाचा आरंभ करणारा नाहीं (तर नित्यसिद्ध मोक्षाला अभिव्यक्त करणारा आहे) म्हणून श्रेष्ठ -अधिक प्रशंसनीय आहे—**कथं**—तें असें[2]—**यतः पार्थ सर्वं-समस्तं अखिलं -अप्रतिबद्धं कर्म ज्ञाने-मोक्षसाधने सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीये परिसमाप्यते-अन्तर्भवति इत्यर्थः**—कारण हे पार्था, सर्व-समस्त अग्निहोत्रादि अखिल-अप्रतिबद्ध निःशेष कर्म सर्वतः संप्लुतोदकस्थानीय मोक्षसाधनरूप ज्ञानांत परिसमाप्त होतें-अन्तर्भूत होतें असा भावार्थ (सर्व बाजूंनी पाण्यानें तुडुंब भरलेल्या समुद्रासारख्या विस्तीर्ण जला

---

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—"द्रव्यमय यज्ञापेक्षां ज्ञानमय यज्ञ श्रेष्ठ" पण 'ज्ञानयज्ञ' या शब्दाचा ज्ञानमय यज्ञ हा अर्थ नित्य आहे 'सर्वं कर्म अखिलं ज्ञाने परिसमाप्यते' याचा "कारण सर्व प्रकारच्या सर्व कर्मांचें पर्यवसान ज्ञानांत होतें असतें" हा अर्थहि मुळाला धरून नाहीं पण आपल्या याच अर्थाचें समर्थन करण्यासाठीं रहस्यकार टीपेंत म्हणतात—"आपण द्रव्यमय यज्ञ करितों, तो परमेश्वरप्राप्त्यर्थ करीत असतों पण परमेश्वराची प्राप्ति त्याच्या स्वरूपाचें ज्ञान झाल्यावांचून होत नाहीं म्हणून परमेश्वरस्वरूपाचें ज्ञान करून घेऊन त्या ज्ञानाला अनुरूप अशा आचरणानें परमे-

शयाच्या स्थानीं असलेल्या ज्ञानांत अग्निहोत्रादि सर्व कर्मांचा अन्तर्भाव होतो, याविषयीं छान्दोग्यश्रुतीचें प्रमाण-)—' **यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किंच प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेद' इति श्रुतेः**—ज्याप्रमाणें द्यूतांतील चार चिन्हांनी युक्त असलेला 'कृत' नावाचा फासा जिंकला असतां, त्यांत त्याच्या खालचे तीन, दोन व एक चिन्हांनी युक्त असलेले त्रेता, द्वापर व कलि या नावाचे फासे अन्तर्भूत होतात, त्याप्रमाणे सर्व प्रजा जें कांहीं पुण्य कर्म करते, ते सर्व या विद्वान् पुरुषामध्ये अन्तर्भूत होतें. (तो विद्वान् कोणता ?) तो रैक्व जें जाणतो तेंच जाणणारा जो विद्वान् त्यामध्यें सर्व कर्म

श्वराची प्राप्ति करून घेणें या मार्गाला किंवा साधनास 'ज्ञानयज्ञ' असें म्हणतात." या ज्ञानयज्ञाच्या लक्षणांत किती घोटाळा केला आहे तो पहा. भगवान् द्रव्यमय यज्ञापेक्षा ज्ञानयज्ञ श्रेष्ठ असें म्हणत आहेत. पण तसें सरळ कबूल केल्यास आपल्या आवडत्या कर्मयोगाला गौणत्व येतें. तें येऊ नये, म्हणून हा सर्व प्रतिज्ञाभंग करण्याचा प्रकार आहे. आपण द्रव्यमय-यज्ञ परमेश्वरप्राप्त्यर्थच करीत असतों, असा कांहीं नियम नाहीं. पण तसें जरी क्षणभर समजलें तरी परमेश्वराची प्राप्ति त्याच्या स्वरूपाचें ज्ञान झाल्याशिवाय जर होत नाहीं, तर 'द्रव्यमय यज्ञ परमेश्वरप्राप्त्यर्थ करतों' या म्हणण्यास काय अर्थ आहे ? पण रहस्यकारांना तसें म्हणून मोठाच अर्थ साधावयाचा आहे तो कोणता, तें पुढील वाक्यावरून उघड होतें. 'परमेश्वरस्वरूपाचें नुसतें ज्ञान करून घेणें हा ज्ञानयज्ञ नव्हे, किंवा तें ईशप्राप्तीचें साधनहि नव्हे. तर त्या ज्ञानाला अनुरूप असें आचरण करणें, हा ज्ञानयज्ञ आहे व तेंच ईशप्राप्तीचें साधन आहे,' हा अर्थ 'ज्ञानयज्ञ' या शब्दाला जबरदस्तीनें धरून, अगदीं सरळ आहे, त्यांत ओढाताण किंवा अनाग्रहापेक्ष आग्रह मुळींच नाहीं ! पण पुन: "हा यज्ञ मानस किंवा बुद्धिसाध्य आहे, असें पुढच्याच श्लोकांत म्हणण्याची तयारी आहेच ' " ज्ञानाला अनुरूप असें आचरण बुद्धिसाध्य कसें, याचें सरळ उत्तर कोणी रहस्यभक्त देईल का ? "द्रव्यमय यज्ञापेक्षा ज्ञानयज्ञाची योग्यता अधिक समजतात." म्हणून 'ज्ञानयज्ञाची योग्यता अधिक' असें तुम्हीं समजतात. खरोखरीच ती अधिक आहे असा निश्चय नाहीं. "कांहीं झालें तरी शेवटीं परमेश्वराचें ज्ञान झालें पाहिजे. ज्ञानाशिवाय मोक्ष नाहीं, हा गीतेचा कायम सिद्धान्त आहे." हें जर खरें आहे तर "सांख्य व योग या दोन निष्ठा म्ह० मोक्षमार्ग स्वतंत्र आहेत एक दुसऱ्याचें अंग नव्हे." (गी. र. पृ. ६४३, ३०२) इत्यादि जें म्हटलें आहे त्याची वाट काय ? तसेंच "कर्माचें पर्यवसान ज्ञानांत होतें, या वचनाचा ज्ञानोत्तर कर्में सोडून द्यावयाचा असा अर्थ नाहीं... स्वतःसाठीं नको तरी लोकसंग्रहार्थ कर्तव्य म्हणून सर्व कर्में केलींच पाहिजेत " पण असा आग्रह गीता कोठेंच करीत नाहीं. फक्त लोकसंग्रहाची इच्छा बाळगणाऱ्या तत्त्ववेत्त्यानें असक्त राहून कर्म करावें, येवढेंच गीता सांगत आहे. 'तीं केलींच पाहिजेत.' वगैरे ही सर्व रहस्यकाराचा आग्रह आहे, गीतेचा नव्हे. ज्याला लोकसंग्रहाची इच्छा नाहीं व जो लोकसंग्रहाचा अधिकारीहि नाहीं, त्यानेंहि कर्में केलींच पाहिजेत असें जगद्‌गुरूंनी कोठेंच मानिलेलें नाहीं. अर्थात् "यज्ञ करा पण ते ज्ञानपूर्वक निष्कामबुद्धीनें करा." हा गीतेचा मथितार्थ उरतो नसून रहस्यकाराचा आहे.

अन्तर्भूत होतें, अशा अर्थाची श्रुति आहे. (गी भा. पृ. १७०. छान्दोग्यभाष्यार्थ पृ. २५०. पहा.) ३३

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—तत्—ते आत्मज्ञान—**प्रणिपातेन**—आचार्यांजवळ जाऊन साष्टांग नमस्कारानें—**परिप्रश्नेन**—त्यांना बंध मोक्षादिकांविषयां प्रश्न करून व—**सेवया**—त्याची सेवा-शुश्रूषा करून तू—**विद्धि**—संपादन कर—**तत्त्वदर्शिनः ज्ञानिनः**—तत्त्ववेत्ते ज्ञानी—**ते**—तुला—**ज्ञानं**—ज्ञान—**उपदेक्ष्यन्ति**—सांगतील ३४.

तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इत्युच्यते—तद्विद्धीति । तद्विद्धि विजानीहि येन विधिना प्राप्यत इत्याचार्यानभिगम्य प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातो दीर्घनमस्कारस्तेन कथं बन्धः कथं मोक्षः का विद्या का चाविद्येति परिप्रश्नेन सेवया गुरुशुश्रूषयैवमादिना प्रश्रयेणाऽऽवर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोऽपि केचिद्यथावत्तत्त्वदर्शनशीला अपरे न अतो विशिनष्टि तत्त्वदर्शिन इति । ये सम्यग्दर्शिनस्तैरुपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नेतरदिति भगवतो मतम् ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि तत् एतत् विशिष्टं ज्ञानं केन प्राप्यते इति 'तत् विद्धि०' इति उच्यते—तें हें विशिष्ट-अतिशय प्रशंसनीय ज्ञान जर आहे, तर तें कोणत्या उपायानें प्राप्त होतें, ते 'तद्विद्धि०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**तत् येन विधिना प्राप्यते इति विद्धि-विजानीहि**—ते ज्ञानसाधन ज्या विधीनें प्राप्त होतें तें तू जाण-समजून घे—**आचार्यान् अभिगम्य प्रणिपातेन-प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातः-दीर्घनमस्कारः तेन**—आचार्यांसमीप जाऊन प्रणिपातानें, अतिशय खालीं पडणें हा प्रणिपात, म्ह० दीर्घ नमस्कार (साष्टांग नमस्कार) त्या प्रणिपातानें—**कथं बंधः कथं मोक्षः का विद्या का च अविद्या इति परिप्रश्नेन**—बंध कसा प्राप्त होतो, मोक्ष कसा मिळतो, विद्या कोणती, अविद्या कोणती अशा सर्व प्रकारच्या प्रश्नानें—**सेवया-गुरुशुश्रूषया**—सेवेनें-गुरूच्या शुश्रूषेनें—**एवं आदिना**—या अशा प्रकारच्या शम-दमादि उपायांना ते ज्ञान प्राप्त करून घे.—**प्रश्रयेण आवर्जिताः आचार्याः**—असो. अशाप्रकारच्या प्रश्रयानें म्ह० भक्तिश्रद्धापूर्वक-अत्यंत नम्रपणानें अनुकूल करून घेतलेले आचार्य—**ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणं उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति**—तुला वर सांगितल्याप्रमाणें अत्यंत प्रशस्त असलेलें ज्ञान उपदेशितील-सांगतील—**ज्ञानिनः-ज्ञानवन्तः अपि केचित् यथावत् तत्त्वदर्शनशीलाः अपरे न अतः विशिनष्टि तत्त्वदर्शिनः इति**—ज्ञानी आचार्य तुला ते ज्ञान सांगतील, पण ज्ञानवान् असलेलेहि कांहीं थोडेच यथावत्-पूर्णपणें-यथा-

धंपणें तत्त्वदर्शनशील असतात. कांहीं थोड्या लोकांनाच तत्त्वाचें साक्षात् ज्ञान झालेलें असतें, बाकीच्या पुष्कळांना तें नसतें. यास्तव त्या ज्ञान्यांना 'तत्त्वदर्शिन'–तत्त्वाला साक्षात् जाणणारे, असें विशेषण भगवान् देत आहेत. (त्यामुळें 'ज्ञानिन' व 'तत्त्व-दर्शिन' या शब्दांवर पुनरुक्त दोष येत नाहीं. 'तत्त्वदर्शिन' हें विशेषण भगवानांनीं कोणत्या आशयानें योजलें आहे तें अधिक स्पष्ट करितात–)—**ये सम्यग्दर्शिनः तैः उपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति न इतरत् इति भगवतः मतम्**—जे सम्य-ग्दर्शी–आत्मसाक्षात्कारवान् असतात, त्यांनीच उपदेशिलेलें ज्ञान कार्यक्षम होतें, फल देण्यास समर्थ होतें, दुसऱ्या कोणीं उपदेशिलेलें ज्ञान तसें कार्यक्षम होत नाहीं, असें भ-गवानाचें मत आहे. [अर्जुना, तें श्रेष्ठ ज्ञान तूं आचार्यांना शरण जाऊन, त्यांना साष्टांग नमस्कार करून, त्यांना बंध मोक्षासंबंधीं विविध प्रश्न करून, त्यांची शुश्रूषा करून संपादन कर, तत्त्वदर्शी ज्ञानी तुला त्या ज्ञानाचा उपदेश करतील. यावरून 'अर्जुन, ज्ञानी होता व ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमण कसें करावें, येथूनच गीतेचा आ-रंभ आहे,' असें जें विवेकाचें म्हणणें आहे तें खोटें आहे, हें उघड होतें.] ३४.

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव ।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—**हे पाण्डव**—हे पांडवा '—**यत्**—जें ज्ञान—**ज्ञात्वा**—संपादन केल्यावर—**पुनः**—पुनरपि—**एवं**—अशा प्रकारें—**मोहं**—मोहाला—**न यास्यसि**—तूं प्राप्त होणार नाहीस.—**येन**—ज्या ज्ञानानें—**अशेषेण भूतानि**—आब्रह्म-स्तंबपर्यंत भूतांस—**आत्मनि**—आपल्यामध्यें–प्रत्यगात्म्यामध्यें—**अथो**—व—**मयि**—मजमध्यें–परमेश्वरामध्यें—**द्रक्ष्यसि**—पाहशील. ३५.

तथा च मतोऽस्मपि समर्थं वचनम्—यदिति । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं तैरुपदिष्टमधि-गम्य प्राप्य पुनर्भूयो मोहमेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न यास्यसि हे पाण्डव । किं च येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि प्रत्यगात्मनि मत्संस्थानीमानि भूतानीति, अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमा-नीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

---

१ रहस्यकार 'तद्विद्धि' याचा अर्थ "ध्यानात ठेव की" असा करितात तो मूळाला धरून नाहीं। "तें ज्ञान प्रणिपातानें, प्रश्नानें आणि सेवेनें तत्त्ववेत्ते ज्ञानी पुरुष तुला उपदेशितील." हा अर्थहि सुसंगत नाहीं कारण 'प्रणिपात, प्रश्न व सेवा यांना तत्त्ववेत्ते ज्ञानी उपदेश कसा करणार? म्हणून 'त्या उपायांनीं अनुकूल–प्रसन्न करून घेतल्यानंतर ज्ञानी तुला ज्ञानाचा उपदेश करतील,' अर्थाच्या स्थानीं लावला पाहिजे. या श्लोकावरून अर्जुन ज्ञानी नसून त्याला ज्ञान संपादन करावयाचें आहे व भगवान् 'तत्त्ववेत्त्या ज्ञानी आचार्यांपासून प्रणिपातादि उपायांनीं तें संपादन कर,' असें सांगत आहेत, हें उघड होतें, पण रहस्यकार त्या मध्यानें एक अक्षरहि बोलत नाहींत.

भाष्यार्थ—तथा च सति 'यत्०' इति इद अपि समर्थं वचनं—तत्त्वदर्शी आचार्यांना ज्ञानोपदेश केल्याने तो कार्यक्षम झाला असता पुढील ' यत् ज्ञात्वा० ' हें समर्थ वचन आहे [म्ह० त्याचा विषय योग्य असल्यामुळे तें अर्थपूर्ण आहे]—**यत् ज्ञात्वा-तैः उपदिष्ट यत् ज्ञान अधिगम्य-प्राप्य**—जे जाणून-त्या तत्त्व दर्शी ज्ञाना पुरुषानी उपदेशिलेले जे ज्ञान प्राप्त करून घेऊन—**पुन -भूयः**—पुनरपि—**हे पांडव, मोहं एवं-यथा इदानीं मोह गतः असि पुनः एवं न यास्यसि**—हे अर्जुना, तू अशाप्रकारें मोहाला-जसा तू आता मोहाला प्राप्त झाला आहेस तसा-पुन मोहवश होणार नाहीस—**किंच येन ज्ञानेन भूतानि अशेषेण-ब्रह्मादीनि स्तंबपर्यन्तानि साक्षात् आत्मनि-प्रत्यगात्मनि मत्संस्थानि इमानि भूतानि इति द्रक्ष्यसि**—शिवाय ज्या ज्ञानान भूत-नि शेष-ब्रह्मादि स्तंबपर्यंत सर्व भूतें साक्षात् आत्म्यामध्ये-प्रत्यगात्म्यामध्य ' हा सर्व भूतें माझ्यामध्यच उत्तम प्रकारें स्थित आहेत ' अशारीतान पाहशाल—**अथो-अपि मयि-वासुदेवे परमेश्वरे च इमानि इति क्षेत्रज्ञ ईश्वर एकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसि इत्यर्थ**—व तसेच, माझ्या ठिकाणा म्ह० वासुदेवामध्य-परमेश्वरामध्य हा सर्व भूतें आहेत, असे पाहशील म्ह० सर्व उपनिषदामध्यें प्रसिद्ध असलेले ज क्षेत्रज्ञ-जीव व ईश्वर याच एकत्व ते पाहशाल, जीवेश्वरैकत्वाचा अनुभव घेशील, असा याचा भावार्थ [तत्त्वज्ञ आ-

---

१ रहस्यकारहि 'तुला या प्रकार मोह होणार नाहा ' असाच अथ करितात म्ह०अर्जुनाला मोह झाला होता, हें त्याना कबूल आहे तथापि "अर्जुन ज्ञानी होता, ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमणाचे माग सागण्यास गीता प्रवृत्त झाला आहे," इत्यादि म्हणण्यासहि ते तयारच आहेत !

२ या श्लोकावराल टीपत रहस्यकार म्हणतात " आत्मा (आपण), इतरभूतें व भगवान् हा निविभभेद नाहींसा होतो " "या महत्त्वाच्या नातितत्त्वाचा " इत्यादि (गीता र पृ ६८१) पण हें महत्त्वाचें नीतितत्त्व का आत्मानुभव ? ' एकमेवाद्वितीय ब्रह्म'असा साक्षात्कार, ही सव ज्ञानाची सीमा आहे त्याला महत्त्वाचें नीतितत्त्व म्हणणें म्हणने एक प्रकारें त्याची निदाच करणें आहे ज्याला मी, तू व भगवान् हा भेदच उरला नाहा, त्याला लौकिक नीतीची काय प्रतिष्ठा आहे? स्वत नातानेच पाहिजे तर त्याची दासा होऊन राहावें तो तिच्याकडे दुरूनहि पाहणार नाहा कोठें ब्रह्मात्मैक्यानुभव व कोठें बिचारी अनेकरूपा नाति ! सूय व काजवा याची उपमाहि त्याना लागू होत नाहा '' पण रहस्यकाराना आपल्याला पाश्चात्त्याप्रमाण नीतिशास्त्र नाहीं, ही मोठा उणाव भासली व ती भरून काढण्यासाठीं त्याना गीतेला नातिशास्त्र बनविण्याचा निश्चय केला आपल्याला स्वतंत्रसमाजशास्त्र नाहीं, त्यासाठा त्याना गीतेंतच समाजशास्त्राची तत्त्वेंहि आहत, असें दाखविण्याचा उपक्रम केला पण त्यामुळें गीतेचें महत्त्व वाढण्याच्या ऐवजी तें कमी मात्र झालें संस्कृतवाङ्मयात राजनीतीला नीतिशास्त्र म्हणतात कर्तव्याकर्तव्यशास्त्रास धर्मशास्त्र म्हणतात पण रहस्यकार म्हणतात-"धर्माधर्माच्या किंवा कर्माकर्माच्या या विवेचनास नीतिशास्त्र असें आम्हीं या ग्रंथात म्हटलें आहे "(गी र पृ ५०) पण धर्मशास्त्राला नीति-

चार्यांनी ज्ञानोपदेश केला असतां तुला आत्मसाक्षात्कार होईल. त्यानंतर तुला आतां जसा मोह झाला आहे, तसा पुनः होणार नाही. इतकेंच नव्हे, तर त्या ज्ञानाच्या योगानें आब्रह्मस्तंबपर्यंत सर्व भूतें तूं आपल्या आत्म्यामध्ये व त्याचप्रमाणें मजमध्यें पाहशील. म्हणजे क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचें ऐक्य तुझ्या अनुभवास येईल. अर्जुनाला झालेला मोह हें अज्ञानाचें कार्य असून ज्ञान होताच तें निवृत्त होईल, असें भगवान् येथें उघड सांगत आहेत. त्यावरून अर्जुन ज्ञानी नव्हता व ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तर काय करावें, हें सांगण्यासाठीं गीता नसून मुमुक्षूनें स्वधर्माचरणानें चित्तशुद्धि करून घेऊन तत्त्वज्ञानी पुरुषाला शरण जाऊन त्याच्या ज्ञानोपदेशानें कृतार्थ व्हावें, हेंच सांगण्यासाठीं आहे, असें सिद्ध होतें.] ३५.

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥

अन्वयार्थ—सर्वेभ्यः पापेभ्यः—सर्व पाप्यांहून—**पापकृत्तमः अपि**—अतिशय पाप करणाराहि—**असि चेत्**—तूं जरा असशील, तरी—**ज्ञानप्लवेन एव**—ज्ञानरूपी नौकेनेंच—**सर्वं वृजिनं**—सर्व पापाला—**संतरिष्यसि**—अनायासानें तरून जाशील. ३६.

किं चैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—अपीति । अपि चेदसि पापेभ्यः पापकृद्भ्यः सर्वेभ्योऽतिशयेन पापकृत्पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णवं पापं संतरिष्यसि, धर्मोऽपीह मुमुक्षोः पापमुच्यते ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—किंच एतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यं 'अपि०' इति—या ज्ञानाचें माहात्म्य 'अपि चेत्०' या श्लोकानें आणखी निराळ्या प्रकारें सांगतात—**सर्वेभ्यः पापेभ्यः-पापकृद्भ्यः अतिशयेन पापकृत्-पापकृत्तमः अपि असि चेत्**—पापाचरण करणाऱ्या सर्वांहून तूं अतिशय पाप करणारा-पापकृत्तमहि जरी असलास तरी—**ज्ञानप्लवेन एव ज्ञानं एव प्लवं कृत्वा सर्वं वृजिनं-वृजिनार्णवं -पापं संतरिष्यसि**—ज्ञानरूपी नावेनेंच-ब्रह्मात्मैक्यज्ञानालाच प्लव-नौका करून सर्व पापाला-पापाच्या समुद्राला तूं उत्तम प्रकारें तरून जाशील.—**इह मुमुक्षोः धर्मः अपि पापं उच्यते**—अध्यात्मशास्त्रांत मुमुक्षूचा धर्महि पाप म्हटला जातो. [येथें मुमुक्षूच्या धर्मालाहि पाप म्हटलें आहे. कारण निषिद्धाचरणाप्रमाणेंच विहिताचरणहि त्याला बंध उत्पन्न करतें, व मुमुक्षूचे धर्माधर्मसंज्ञक सर्व बंध तुटले पाहिजेत, तरच त्याला मोक्ष मिळतो. गी. भा. पृ. १४० पहा.] ३६.

नाग म्हणणारे तुम्ही कोण ? शिवाय गीता हें धर्मशास्त्र नव्हे, मोक्षशास्त्र आहे. म्हणूनच तें मोक्षाच्या अपायास 'कार्याकार्यनिश्चयाविषया' धर्मशास्त्राचा हवाला देतें, (श्लो.२४.) स्वतः काही सांगत नाही. तात्पर्य साक्षात् मोक्षाचे उपाय सांगणाऱ्या गीतेला लौकिक नीतिशास्त्र बनविण्याचा प्रयत्न करणें, सर्वथा अनुचित होय.

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥

अन्वयार्थ—**हे अर्जुन**—हे अर्जुना !—**यथा**—ज्याप्रमाणे—**समिद्धः अग्निः**—चांगला प्रदीप्त झालेला अग्नि—**एधांसि**—लाकडांना—**भस्मसात् कुरुते**—जाळून भस्म करतो—**तथा**—त्याप्रमाणे—**ज्ञानाग्निः**—ज्ञानरूप अग्नि—**सर्वकर्माणि**—सर्व संचित व क्रियामाण कर्मे—**भस्मसात्**—जाळून भस्म—**कुरुते**—करतो ३७

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते—यथेति । यथैधांसि काष्ठानि समिद्धः सम्यगिद्धो दीप्तोऽग्निर्भस्मसाद्भस्मीभावं कुरुतेऽर्जुन ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा निर्बीजी करोतीत्यर्थः । न हि साक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्माणीन्धनवद्भस्मीकर्तुं शक्नोति, तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां निर्बीजत्वे कारणमित्यभिप्रायः । सामर्थ्याद्येन कर्मणा शरीरमारब्धं तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयतेऽतो यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि ज्ञानसहभावीनि चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि भस्मसात्कुरुते ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—**ज्ञानं पापं कथं नाशयति इति 'यथा०' इति सदृष्टान्तं उच्यते**—ज्ञान पापाचा नाश कसा करते ते 'यथा एधांसि०' या श्लोकाने दृष्टान्तपूर्वक सांगतात—**अर्जुन, यथा समिद्धः-सम्यग् इद्धः-दीप्तः अग्निः एधांसि-काष्ठानि भस्मसात्-भस्मीभावं कुरुते**—हे अर्जुना ! ज्याप्रमाणे उत्तम प्रकारे पेटलेला-प्रदीप्त झालेला अग्नि काष्ठांना भस्मरूप करतो, त्यांची जाळून राख करतो—**तथा ज्ञानं एव अग्निः ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते-निर्बीजी करोति इत्यर्थः**—त्याप्रमाणे ज्ञान हाच अग्नि, तो ज्ञानाग्नि सर्व कर्मे भस्म करून सोडतो म्ह० त्यांना निर्बीज करतो, असा भावार्थ—**हि ज्ञानाग्निः कर्माणि इन्धनवत् साक्षात् एव भस्मीकर्तुं न शक्नोति**—कारण ज्ञानाग्नि कर्मांना लाकडाप्रमाणे प्रत्यक्षच भस्म करूं शकत नाहीं—**तस्मात् सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां निर्बीजत्वे कारणं इति अभिप्रायः**—म्हणून आत्मज्ञान सर्वकर्मांना निर्बीज करण्यास कारण होतें, असा याचा अभिप्राय-आशय आहे [कारण ज्ञान काय करतें, तर आपल्या विषयाला आच्छादित करणार जें अज्ञान त्याला घालवितें त्याचप्रमाणे अविक्रिय ब्रह्मात्मज्ञानहि ब्रह्मविषयक अज्ञानाला घालवून त्या अज्ञानामुळेच होणारा कर्तृत्वादि भ्रम घालविते तो भ्रमच कर्माचें बीज आहे, आणि 'मी कर्ता' इत्यादि भ्रमरूप कर्मबीज निवृत्त झालें का कर्मे उद्भूच शक्त नाहींत. अर्थात् ज्ञान कर्माचें साक्षात् निवर्तक नाहीं, तर ते अज्ञानाचेंच निवर्तक आहे शिवाय अज्ञानाची निवृत्ति होणेंच इष्ट आहे कारण ती न झाल्यास कर्तृत्वाभिमानासह पुनः कर्मांचा उद्भव होण्याचा संभव असतो. म्हणून

ज्ञान कर्माला भस्म करतें म्ह० निर्बीज करतें, असें जें भाष्यांत म्हटलें आहे, तें योग्य आहे. ' अहोपण, आत्मज्ञान मूलभूत अज्ञानाचें निवर्तन करून कर्मांची निवृत्ति करतें, असें जर म्हटलें, तर त्यांच्या फलाचा आरंभ झाला आहे, अशा प्रारब्धकर्मांचीहि निवृत्ति होऊन ज्ञानाचा उदय होताच देहपात होईल म्ह० शरीर मरेल,' अशी शंका घेऊन म्हणतात—] **—सामर्थ्यात् येन कर्मणा शरीरं आरब्धं तत् प्रवृत्तफलत्वात् उपभोगेन एव क्षीयते**—ज्ञानाचा उदय होताच शरीरपात जर होईल, तर तत्त्वदर्शी ज्ञानी पुरुषांना उपदेशिलेलें ज्ञान साक्षात् फल देणारें आहे, हें भगवानाचें म्हणणें बाधित होईल. शिवाय ज्ञान होताच जर शरीरपात होऊं लागला, तर इतर मुमुक्षूंना ज्ञानोपदेश करणाऱ्या आचार्यांचाच अभाव होईल. त्यामुळें वेदान्तसंप्रदाय विच्छिन्न होईल. पण तसें होणें शक्य नाहीं. याच सामर्थ्यामुळें ज्या कर्मांनें हें शरीर आरंभिलेलें आहे, तें कर्म प्रवृत्तफल झालेलें असल्यामुळें म्ह० प्रारब्ध कर्मांच्या फलाला आरंभ झालेला असल्यामुळें तें उपभोगानेंच क्षीण होतें [या शरीराच्या उत्पत्तीला कारण होणारें जें कर्म तें प्रारब्ध कर्म. त्याच्या फलाला अगोदरच आरंभ झालेला असल्यामुळें तें क्षीण होईतों शरीर ज्ञानानंतरहि टिकत राहतें. प्रारब्ध कर्म भोगानेंच क्षीण होतें, ज्ञानानें क्षीण होत नाहीं, वास्तव ज्ञान प्रारब्धकर्मफल संपादन करणाऱ्या अज्ञानाच्या लेशाला जाळीत नाहीं, तो अज्ञानलेश ज्ञानोत्तरहि राहतो, असा भावार्थ]—**अतः यानि अप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानि ज्ञानसहभावीनि च अतीत अनेकजन्मकृतानि च तानि एव सर्वाणि भस्मसात् कुरुते**—म्हणून ज्या कर्मांच्या फलाला आरंभ झालेला नाहीं, अशीं याच जन्मांत ज्ञानोत्पत्तीच्या पूर्वी केलेलीं, ज्ञानानंतर शरीर असेपर्यंत म्ह० ज्ञानासहवर्तमान होणारीं व मागें होऊन गेलेल्या अनेक जन्मांत केलेलीं, अशीं संचित-क्रियमाण सर्व कर्में ज्ञानाग्नि जाळून टाकतो ३७

१ ३६ व ३७ या दोन श्लोकांत ज्ञानाचें महत्त्व वर्णिलें आहे. पण रहस्यकारांना त्याचें मुळींच कौतुक वाटत नाहीं. त्यांना या श्लोकाचा अर्थ आणि मोजक्या शब्दांत सांगून त्यावर सविस्तर टीपहि लिहिलेली नाहीं. त्यावरून तें सात्त्विक ज्ञानाचे भोक्ते नसून राजस कर्मांचे भोक्ते आहेत, हें उघड दिसतें. गीतेंत कर्मयोगाचें महत्त्व रहस्यकार म्हणतात तितक्या विस्तारानें व तितकें स्पष्ट कोठेंच वर्णिलेलें नाहीं. तथापि त्यासाठीं त्यांनीं नऊशें पानांचा ग्रंथ लिहिला. पण त्यांत ज्ञानासाठीं १०।५ पानेंहि खर्ची घातलीं नाहींत. त्यावरून संन्यासाप्रमाणेंच ज्ञानाशींहि त्यांचा तिरस्कारयुक्त द्वेष आहे, हें उघड होतें. "ज्ञानरूप अग्नि सर्व कर्मांचें (शुभाशुभ बंधन) भस्म करून टाकतो," असा ' ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते' याचा अर्थ ते करितात. त्यांत सर्व कर्में म्ह० कोणतीं ? ' भस्मसात् कुरुते '—भस्म करून टाकतो म्ह० काय करतो ? याचा कांहीं खुलासा करीत नाहींत. पण 'सर्व कर्मांचें' याच्या पुढें 'शुभाशुभ बंधन' हें मात्र आपल्या पदरचें जोडतात. इतकेंच नव्हे, तर पुढें टीपेंत 'कर्में' याचा अर्थ कर्माचें बंधन' असा आहे, असेंहि म्हणतात. व त्याला मागील १९ व्या श्लोकांतील 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं' या पदाचा आधार देतात. पण कर्में म्ह० कर्माचें बंधन, हा अर्थ कसा निष्पन्न होतो, तो करण्यास आधार काय व तसा अर्थ करण्याचें कारण काय, तें कांहींच सांगत नाहींत.

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ ३८ ॥

अन्वयार्थ—**ज्ञानेन सदृशं**—ज्ञानासारखें—**पवित्रं**—पावन करणारें-शुद्धि करणारें—**इह**—या जगात—**न हि विद्यते**—कांहींच नाहीं —**तत् आत्मनि ज्ञानं**—तें आत्मविषयक ज्ञान—**कालेन** दीर्घ कालानें—**योगसंसिद्धः**—कर्मयोगानें व समाधियोगानें सुसंस्कृत झालेला मुमुक्षु **स्वयं विन्दति**—आपोआपच संपादन करतो. ३८.

यत एवमतः—न हीति । न हि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते तज्ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धः संस्कृतो योग्यतामापन्नो मुमुक्षुः कालेन महताऽऽत्मनि विन्दति लभत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—[अहोपण अश्वमेधादि दुसऱ्याच एखाद्या परमशुद्धि करणाऱ्या उपायानें परमपुरुषार्थ सिद्ध होईल, त्यासाठीं आत्मज्ञानच कशाला पाहिजे ? उत्तर–]—**यतः एवं अतः ' न हि ' इति**—ज्याअर्थीं ज्ञानाचें एवढें माहात्म्य आहे त्याअर्थीं 'न हि०' या श्लोकानें म्हणतात—**ज्ञानेन सदृशं-तुल्यं पवित्रं-पावनं-शुद्धिकरं इह न हि विद्यते**—ज्ञानाशीं सदृश-तुल्य-ज्ञानासारखें पवित्र पावन-करणारें,शुद्धि करणारें या लोकीं कांहीं विद्यमान नाहीं. [ज्ञानासारखें परमपुरुषार्थोपयोगी–परमपुरुषार्थाच्या उपयोगी पडेल, असें दुसरें कांहीं नाहीं. मग तें असें अतिशय उपयोगी असलेलें ज्ञान सर्वांनाच झटदिशीं कां होत नाहीं ? उत्तर–]—**महता कालेन योगसंसिद्धः-योगेन-कर्मयोगेन च समाधियोगेन संसिद्धः संस्कृतः योग्यतां आपन्नः मुमुक्षुः**—दीर्घकालानें योगसंसिद्ध झालेला योगानें म्हणजे कर्मयोगानें व समाधियोगानें संसिद्ध म्ह० संस्कृत झालेला

---

१ रहस्यकार ' तत्स्वयं योगसंसिद्ध ' या उत्तरार्धाचा अर्थ असा करितात–" तें ज्ञान-कालानें ज्याचा योग म्ह०कर्मयोग सिद्ध झाला, तो स्वत.च आपल्या ठायीं प्राप्त करून घेतो." यांत ' कालेन ' याचा कालानें असा सरळ अर्थ केला आहे, पण त्यावरून त्यांतील मर्म मुळींच लक्षांत येत नाहीं तें यावें म्हणून पुढील (अ. ६ श्लो ४५) ' अनेकजन्मसंसिद्ध.' या पदाकडे अनुसंधान ठेवून आचार्यांनीं त्याला ' महता ' हें विशेषण दिलें आहे. त्यामुळें ' दीर्घकालानें योगसंसिद्ध होतो, पापक्षयासाठीं अनेक जन्म पुण्याचरण केल्यानें चित्त-शुद्धि होते व मग त्याला आपोआप ज्ञान होतें ' हा अर्थ त्यांतून निघतो पण रहस्यकारांनीं त्याचें स्पष्टीकरण करण्याची मुळींच खटपट केलेली नाहीं. उलट ' योगसंसिद्धः ' याचा अर्थ मात्र भलताच केला आहे 'ज्याचा योग म्ह० कर्मयोग सिद्ध झाला तो,' असा अर्थ ते करितात. पण तो बरोबर नाहीं कारण व्याकरणशास्त्राप्रमाणें ' योगसंसिद्धः ' हा तृतीया तत्पुरुष समासच होऊ शकतो. बहुव्रीहि होऊं शकत नाहीं ' योगसंसिद्ध ' म्ह० योगानें संसिद्ध झालेला, असा त्याचा विग्रह होतो. आचार्यांनीं तो तसाच केला आहे. इतर सर्व भाष्य-टीकाकारांनींहि तो तसाच केला आहे. कोणीहि सरळपणें ' योगसंसिद्ध. ' याला

बहुव्रीहि समास म्हणणार नाहीं. पण रहस्यकार त्या सर्वांच्या विरुद्ध ! ' ज्यास योग म्ह० कर्मयोग सिद्ध झाला तो ' असा विग्रह करितात. याचें कारण काय ? रहस्यकारानींच त्याचें कारण सांगून ठेवलें आहे. ते सांप्रदायिक टीकाकारांना उद्देशून म्हणतात " दृष्टि एकदा सांप्रदायिक बनली, म्हणजे आपला संप्रदाय प्रमाणभूत झालेल्या धर्मग्रंथांत वर्णिलेला आहे, असें ज्या रीतीनें दाखवितां येईल तीच रीति सांप्रदायिक टीकाकार स्वीकारीत असतो. कारण आपल्या संप्रदायाखेरीज सदर ग्रंथाचा दुसरा काहीं अर्थ होत असला तरी तो खरा नव्हे...अशी त्याची आगाऊच पक्की समजूत झालेली असते .त्यामुळें शास्त्राच्या काहीं नियमास बाध आला तरी त्याचें त्यास महत्त्व वाटत नाहीं." पृ. २३, २४. हें वर्णन काहीं टीकाकारांना विशेषतः अद्वैतविरोधी टीकाकारांना जरी अंशतः लागू होत असलें, तरी रहस्यकाराला मात्र तें पूर्णपणें लागू होतें. काहीं झालें तरी योग हा ज्ञानाचा उपाय आहे, हें कबूल करावयाचें नाहीं, असें रहस्यकारानीं ठाम ठरवून टाकलें होतें. त्यामुळें त्यानीं ज्या रीतीनें योग ज्ञानाचें अंग ठरणार नाहीं, तीच रीति आपल्या रहस्यांत स्वीकारली आहे. आपण ठरविलेलाच अर्थ खरा,त्याचा दुसरा काहीं अर्थ होतच नाहीं,अशी त्यांची पक्की समजूत झाल्यामुळें व्याकरणादि शास्त्रांच्या नियमांना बाध जरी आला, तरी त्याची त्यांनीं पर्वा केलेली नाहीं. त्याचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें अनेक देतां येतील, पण येथें हेंच आहे पहा— ' योगानें संसिद्ध झालेला ' असा व्याकरणाच्या नियमांना अनुसरून तृतीया तत्पुरुष समास केल्यास ' योग ' ज्ञानाचें साधन ठरतें तें तर आपल्याला इष्ट नाहीं. म्हणून व्याकरणाला बाध आला तरी त्याची पर्वा न करितां ' ज्यास कर्मयोग सिद्ध झाला आहे तो ' असा भलताच अर्थ केला आहे. असो, 'तत् स्वयं आत्मनि विन्दति—' याचा अर्थ 'तें ज्ञान स्वतः च आपल्या ठायीं प्राप्त करून घेतो ' असा करितात. ' आत्मनि ' म्ह० आपल्या ठायीं या अर्थांत स्वारस्य काहीं नाहीं. सर्व ज्ञान आपल्या ठायींच होतें. तें दुसऱ्याच्या ठायीं कधींच होत नाहीं. त्यापेक्षा ' आत्मनि ' म्ह० आत्मविषयक ज्ञान, हा अर्थच सर्वथा उचित आहे. ' स्वयं ' म्ह० स्वतः च, हा अर्थ अगदींच सरळ व स्वारस्यशून्य आहे. त्यापेक्षा 'स्वयं' म्ह० आपोआप, अनायासानें होतें, या अर्थांत अधिक स्वारस्य आहे.'कर्मयोग व समाधियोग यांच्या योगानें दीर्घकालानें संसिद्ध झाल्यावर मग आत्मज्ञानासाठीं काहीं यत्न करावयास नको,' असें त्यायोगें निष्पन्न होतें. रहस्यकाराच्या अर्थावरून असा काहींच अर्थ निष्पन्न होत नाहीं. येथील योग म्ह० कर्मयोग, एवढाच अर्थ घेऊन चालत नाहीं. कारण नुसत्या निष्काम कर्मयोगानें आत्मज्ञान आपोआप होणें शक्य नाहीं. पण कर्मयोगानें चित्त शुद्ध होऊन,ध्यानयोगानें चित्तसमाधान झाल्यावर आत्मज्ञान आपोआप होऊं शकतें. परंतु रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात. " स्वतः च्या बुद्धीनें आरंभिलेल्या निष्काम कर्मांना ज्ञानप्राप्ति करून घेणें, हा ज्ञानमार्गाचा मुख्य किंवा बुद्धिगम्य मार्ग होय. " पण हें म्हणणें वेदान्तसिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे. नुसत्या निष्काम कर्मांनीं ज्ञानप्राप्ति होत नाहीं. श्रवण, मनन, निदिध्यासन हेच ज्ञानमार्गाचे मुख्य अवयव आहेत. निदिध्यासनाचाच समाधीमध्यें परिणाम होत असतो, समाधियोगानें आत्मसाक्षात्कार होतो व आत्मसाक्षात्कार हेंच आत्मज्ञान आहे. त्यामुळें निष्काम कर्मयोग हा ज्ञानमार्गाचा मुख्य मार्ग नसून बहिरंग साधन आहे. अर्थात् निष्काम कर्मानें ज्ञानप्राप्ति होते, हें म्हणणें वे—

योग्यतेस प्राप्त झालेला–त्याचा अधिकारी झालेला मुमुक्षु—**स्वयं एव**—आपोआपच अनायासानें—**तत् आत्मनि ज्ञान**—तें आत्म्याविषयाचें ज्ञान —**विन्दति–लभते इत्यर्थः**—संपादन करतो त्याला तें होतें, असा भावार्थ [कर्मयोग व समाधियोग या साधनांचे दीर्घकाल अनुष्ठान केल्यामुळे ज्याच्यामध्ये ज्ञानाची योग्यता आली आहे, अशा मुमुक्षूला तें आत्मज्ञान अनायासानें होतें अर्थात् ज्ञानाचा योग्यता नसल्यामुळे सर्वांना झटकन ज्ञान होत नाहीं त्याचा पात्रता अंगा आणण्यासाठीं अनेक जन्म–दीर्घकाल यत्न करावा लागतो] ३८

शास्त्राला सोडून आहे तसेंच "स्वत च्या बुद्धानें आरंभिलेल्या निष्कामकर्मांनीं" यातील 'स्वत च्या बुद्धीनें आरंभिलेल्या' हें विशेषण का योजिलें आहे, याचा काहा पत्ताच लागत नाहीं व त्याचें स्वारस्यहि लक्षात येत नाहीं 'निष्काम कर्मांना ज्ञानप्राप्ति करून घेणें' हेंहि एक गूढच आहे गीतेचा हा असला अव्यवस्थित अर्थ वाचून कोणाला काय बोध झाला असेल, तो गीतारहस्यवाचकांनाच ठाऊक ! असो "पण ज्याला स्वत आपल्या बुद्धीनें याप्रमाणें ज्ञान प्राप्त करून घेता येत नाहा, त्याच्याकरिता श्रद्धेचा दुसरा मार्ग आता सागतात" असें पुढील श्लोकास अवतरण देतात पण या श्लोकात स्वत आपल्या बुद्धानें ज्ञान प्राप्त करून घेता येतें, असें सागितलेलें नाहीं उलट ३४ व्या श्लोकात 'तत्त्वदर्शी ज्ञानी तुला ज्ञानाचा उपदेश करतील,' असें सागितलें आहे तसेंच पुढील श्लोकात ज्ञानाचा केवल श्रद्धा हाच एक उपाय सागितलेला नाहीं, तत्परता व जितेंद्रियत्व हे आणखी दोन उपाय सागितले आहेत तसेंच, या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत कोणताच मार्ग सागितला नसल्यामुळें 'येथें श्रद्धेचा दुसरा मार्ग सागितला आहे' हें म्हणणेंहि निराधार आहे रहस्यकार पुढील श्लोकाचा अर्थ "हें ज्ञान जो श्रद्धावान् पुरुष इन्द्रियसंयम करून त्याच्याच पाठास लागला त्यालाहि मिळतें, आणि ज्ञान प्राप्त झालें, म्हणजे त्याला लागलीच परम शांति प्राप्त होते" असा करितात. पण श्रद्धावान्, ज्ञानतत्पर व जितेंद्रिय जो असतो, त्याला ज्ञान होतें, असें मुळात असतानां रहस्यकार तत्पर म्ह० "त्याच्याच पाठीस लागला" असा अर्थ करितात. 'संयतेंद्रिय' हा शब्द 'श्रद्धावान्' व 'तत्पर' या शब्दाप्रमाणेंच प्रथमान्त असतानां त्याचा "इन्द्रियसंयमन करून" असा अर्थ करतात व पुढें "त्यालाहि ज्ञान मिळतें," असें म्हणतात यांत 'त्यालाहि' यातील 'हि' कोठून आणला ! तर 'श्रद्धेचा दुसरा मार्ग' असें जें वर म्हटलें आहे, त्याच्यासाठी हा 'हि' पदरचाच आला आहे, पुढें परम शांति प्राप्त होते, असें रहस्यकार म्हणतात, पण 'ती परमशांति' म्ह० स्थितप्रज्ञता, जीवन्मुक्ति व ब्राह्मीस्थिति आहे, हें मात्र स्पष्टपणें सागत नाहात कारण तसें म्हटल्यास ज्ञानानंतर तत्काल मोक्ष–जीवन्मुक्ति मिळते असें सिद्ध होऊन मग कर्मयोगाला अवकाशच रहात नाहीं, म्हणून येथील 'परमशांति' म्हणजे नुसती शांति असें वाचकानीं समजावें, हा त्यात उद्देश दिसतो या श्लोकावरील टापेंत 'बुद्धीनें जें ज्ञान व शांति प्राप्त होणार, तीच श्रद्धेनेंहि मिळते' असें म्हणून अर्थांतला 'त्यालाहि' येथील 'हि' व अवतरणातील 'दुसरा मार्ग' याना सार्थकता आणण्याचा प्रयत्न केला आहे पण 'बुद्धीनं ज्ञान व शांति प्राप्त होते' असें वर सांगितलेलें नाहीं 'योगसंसिद्ध' यांतील 'योग' शब्दाचा अर्थ बुद्धि असा होऊ शकत नाहीं

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—श्रद्धावान्—श्रद्धालु—**तत्परः**—गुरूची उपासना, इत्यादि ज्ञानप्राप्तीच्या उपायामध्यें अत्यंत आसक्त व—**संयतेन्द्रियः**—जितेंद्रिय–विषयांपासून इंद्रियांना ज्यानें निवृत्त केले आहे असा,—**ज्ञानं**—ज्ञानाला—**लभते**—प्राप्त होतो. —**ज्ञानं**—ज्ञान—**लब्ध्वा**—प्राप्त झाल्यावर—**परां शान्तिं**—मोक्ष या नांवाची शांति—**अचिरेण**—तात्काळच—**अधिगच्छति**—त्यास प्राप्त होते. ३९.

येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—श्रद्धावानिति । श्रद्धावाञ्श्रद्धालुर्लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थानोऽत आह तत्परो गुरूपासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्ध्युपाये श्रद्धावांस्तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि स संयतेन्द्रियः । य एवंभूतः श्रद्धावांस्तत्परः संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति मायावित्वादिसंभवान्न तु तच्छ्रद्धावत्त्वादावित्येकान्ततो ज्ञानलब्ध्युपायः । किं पुनर्ज्ञानलाभात्स्यादित्युच्यते ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिमुपरतिमचिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति । सम्यग्दर्शनात्क्षिप्रं मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—(कर्मयोग व समाधियोग यांनीं संपन्न असलेल्या साधकाला ज्ञानोत्पत्तीचें अन्तरंगसाधन सांगितले जातें–)—**येन एकान्तेन ज्ञानप्राप्तिः भवति सः उपायः 'श्रद्धावान्०' इति उपदिश्यते**—ज्याच्या योगाने ज्ञानाची प्राप्ति होते तो उपाय'श्रद्धावान्०'या श्लोकानें सांगितला जातो]—**श्रद्धावान्–श्रद्धालुः ज्ञानं लभते**—श्रद्धावान् म्ह० श्रद्धालु साधकाला ज्ञान होते–**श्रद्धालुत्वे अपि भवति कश्चित् मन्दप्रस्थानः**—पण एखाद्यामध्यें श्रद्धालुत्व जरी असले,तरी कोणी मंद प्रयत्न करणारा असतो,अगदीं तत्पर झालेला नसतो.—**अतः आह तत्परः**—म्हणून 'तत्पर' असे दुसरें विशेषण योजीत आहेत. 'तत्पर' म्हणजे—**गुरूपासनादौ ज्ञानलब्ध्युपाये अभियुक्तः**—गुरूपासना, श्रवण, मनन इत्यादि ज्ञानप्राप्तीच्या उपायामध्यें निष्ठावान्.पण कोणी —**श्रद्धावान् तत्परः अपि अजितेंद्रियः स्यात्**—श्रद्धावान् व तत्पर जरी असला तरी जितेंद्रिय नसेल—**इति अतः आह संयतेंद्रियः–यस्य इंद्रियाणि विषयेभ्यः संयतानि निवर्तितानि सः संयतेंद्रियः**—म्हणून 'संयतेंद्रियः' असे भगवान् म्हणत आहेत. ज्याचीं इंद्रियें विषयापासून संयत केलेलीं–निवृत्त केलेलीं असतात, तो संयतेंद्रिय होय. (नुसती श्रद्धा व तत्परताच पुरेशी नाहीं,तर त्यांच्या बरोबर जितेंद्रियत्वहि पाहिजे, त्यावांचून श्रद्धा व तत्परता कांहीं करूं शकत नाहींत–)—**यः एवंभूतः श्रद्धावान् तत्परः च संयतेंद्रियः सः अवश्यं ज्ञानं लभते**—जो अशाप्रकारचा श्रद्धावान्

तत्पर व जितेंद्रिय मुमुक्षु असतो, तो ज्ञानाला अवश्य प्राप्त होतो, त्याला ज्ञान जरूर होतें **—प्रणिपातादिः तु बाह्यः अनैकान्तिक: अपि भवति मायावित्वादिसंभवात्**—३४ व्या श्लोकात सांगितलेला प्रणिपातादि उपाय बाह्य व अनिश्चितहि असतो. कारण त्यांत मायावित्व म्ह० कार्भारीपणा वगैरेहि संभवतो (ढोंगीपणानेहि गुरुपाशीं जाणें, नमस्कार करणें, त्याला प्रश्न करणें, त्यांची सेवा करणें वगैरे संभवतें)**—तु तत् श्रद्धावत्त्वादौ न इति एकान्ततः ज्ञानलब्धि-उपायः**—पण तें मायावित्वादिक श्रद्धावत्त्वादिकात संभवत नाहीं म्हणून तो ज्ञानप्राप्तीचा अव्यभिचारी-निश्चित उपाय आहे [श्रद्धाळुत्व, तत्परता, व जितेंद्रियत्व हे उपाय दांभिकपण संभवत नाहीत दंभानें श्रद्धावान्, तत्पर वगैरे होता येत नाहीं म्हणून ते ज्ञानप्राप्तीचे निश्चित उपाय आहेत प्रणिपातादिक हीं बहिरंग साधनें व श्रद्धादिक हीं अन्तरंग साधनें आहेत]**—ज्ञानलाभात् पुन: किं स्यात् इति उच्यते**—पण ज्ञानाचा लाभ झाल्यानें काय होतें,तें या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत सांगतात**—ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिं-उपरतिं अचिरेण-क्षिप्रं एव अधिगच्छति**—ज्ञान प्राप्त करून घेऊन 'मोक्ष' या नांवाच्या शांतीला-उपरतीला सत्वरच प्राप्त होतो **—सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रं मोक्षः भवति इति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितः अर्थः**—तत्त्वज्ञानामुळें सत्वर मोक्ष होतो. असा हा सर्वशास्त्र व न्याय यांनीं पूर्णपणें सिद्ध झालेला अत्यंत निश्चित अर्थ आहे ['आत्म्याला जाणूनच मृत्यूचें उल्लंघन करून जातो,' (तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति) 'ज्ञानानेंच कैवल्य प्राप्त होतें,'(ज्ञानादेव तु कैवल्य) इत्यादि शास्त्र व रज्ज्वादिकांच्या ज्ञानानें त्याच्या विपर्याच्या अज्ञानाची निवृत्ति होते, त्याच न्यायानें केवल आत्मज्ञानानेंच अज्ञान व अज्ञानकार्य यांचा क्षय होणें हाच मोक्ष होतो, हा न्याय, यांनीं वरील सिद्धान्त पूर्णपणें सिद्ध होतो] ३९

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

अन्वयार्थ—अज्ञ—आत्म्याला न जाणणारा—**च**—व—**अश्रद्दधान**—अश्रद्धाळु—**च**—व—**संशयात्मा**—संशयी—**विनश्यति**—विनाश पावतो—**संशयात्मन**—संशयी पुरुषाला—**अयं लोक**—हा लोक—**न अस्ति**—नाहीं—**पर न**—परलोक नाहीं व—**सुखं न**—सुख नाहीं ४०

अत्र संशयो न कर्तव्यः पापिष्ठो हि संशय, कथमुच्यते—अज्ञश्चेति । अज्ञश्चानात्मज्ञोऽश्रद्दधानश्च संशयात्मा च विनश्यति । अज्ञाश्रद्दधानौ यद्यपि विनश्यतस्तथाऽपि न तथा यथा संशयात्मा, संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम् । कथं, नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति तथा न परो लोको न सुखं तत्रापि संशयोपपत्तेः संशयात्मनः संशयचित्तस्य । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—अत्र संशयः न कर्तव्यः—यो सिद्धान्ताविषयी मनांत संशय आणूं नये—**हि संशयः पापिष्ठः**—कारण संशय अतिशय पापी आहे—**कथं इति 'अज्ञश्च०' इति उच्यते**—तो कसा तें 'अज्ञश्च०' या श्लोकानें सांगतात—**अज्ञः च अनात्मज्ञः**—अज्ञ म्ह० आत्म्याला न जाणणारा—**च अश्रद्दधानः**—आणि श्रद्धा न ठेवणारा—अश्रद्धालु—**च संशयात्मा विनश्यति**—व ज्याचें चित्त संशयानें युक्त आहे तो संशयात्मा, असा मनुष्य विनाश पावतो.—**अज्ञ-अश्रद्दधानौ यद्यपि विनश्यतः तथापि यथा संशयात्मा तथा न**—अज्ञ व अश्रद्धालु हे दोघे जरी विनाश पावत असले, तरी जसा संशयात्मा विनाश पावतो तसे ते विनाश पावत नाहींत.—**संशयात्मा तु सर्वेषां पापिष्ठः**—संशयात्मा तर सर्वांमध्यें मोठा पापी आहे.—**कथं**—तो कसा? **संशयात्मनः-संशयचित्तस्य-अयं साधारणः लोकः अपि न अस्ति तथा न परः न सुखं**—संशयात्म्याला-संशयचित्त पुरुषाला हा साधारण लोकहि नाहीं, तसाच याहून श्रेष्ठ असलेला परलोक नाहीं व त्यांतील सुख नाहीं.—**तत्र अपि संशयोपपत्तेः**—कारण त्याला त्याविषयींहि संशय येण्याचा संभव असतो.—**तस्मात् संशयः न कर्तव्यः**—म्हणून-(तो संशय अनर्थांचें मूळ असल्यामुळें)संशय करू नये. [आत्म्याला न जाणणारा अज्ञ, अश्रद्धावान् व संशयी यांची जरी परमार्थदृष्ट्या फार मोठी हानि होत असली, तरी त्यांतल्या त्यांत संशयचित्त पुरुषाची विशेष हानि होते. कारण त्याला हा लोक, परलोक व त्यांतील सुख या सर्वांविषयींच संशय असतो. त्यामुळें त्याला हा सर्वसाधारण लोकहि नाहीं, तसाच याहून श्रेष्ठ असलेला परलोक नाहीं व सुखहि नाहीं. म्हणून संशयनाति सर्वदा टाकावी.] ४०.

---

१ या श्लोकांत अज्ञ, अश्रद्धालु व संशयात्मा यांचा विनाश होतो, असें सांगितलें आहे. पण रहस्यकार "अज्ञ म्ह० ज्याला स्वतः बुद्धि नाहीं व ज्याला स्वतः ज्ञान नाहीं आणि श्रद्धाहि नाहीं,असा संशयखोर मनुष्य नाश पावतो" असें म्हणतात. म्हणजे 'संशयात्मा' या शब्दाचीच अज्ञ व अश्रद्धधान हीं विशेषणें मानतात. पण नुसतें अज्ञान, नुसती अश्रद्धा व नुसता संशय हे तीनहि दोष जीवाचा नाश करणारे आहेत व ते तीनहि स्वतन्त्रपणें मनुष्यामध्यें राहूं शकतात.म्हणून अज्ञान व अश्रद्धा यांचा संशयी मनुष्यामध्यें समुच्चय करून 'संशयखोर मनुष्य मात्र नाश पावतो' या म्हणण्यांत विशेष रहस्य नाहीं.शिवाय अज्ञ याचा अर्थ 'ज्याला स्वतः बुद्धि नाहीं व स्वतः ज्ञान नाहीं' असा करण्यापेक्षां ज्ञानाचें प्रकरण चालू असल्यामुळें अज्ञ म्ह० ज्याला आत्मज्ञान नाहीं तो, असाच येथें घेतला पाहिजे. पण रहस्यकारांना ३८ व्या श्लोकांतील 'योगसंसिद्धः' या शब्दाचा अर्थ "स्वतःच्या बुद्धीनें आरंभिलेल्या निष्काम कर्मांनीं,' असा कांहीं तरी करावयाचा आहे व त्यासाठीं त्यांनीं पुढील श्लोकाच्या अर्थांत व अवतरणांत वारंवार बुद्धिशब्द योजिला आहे, पण तो सर्वथा अस्थानीं आहे.

२ वर सांगितलेल्या अन्तरंग-बहिरंग ज्ञानसाधनांनीं युक्त असलेल्या पुरुषाला महोपदेशानंतर लगेच आत्मसाक्षात्कार होतो व आत्मसाक्षात्कार होताच तत्काल मोक्ष प्राप्त होतो, या सिद्धान्ताविषयी संशय धरूं नये.

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥४१॥

अन्वयार्थ—हे **धनंजय**—हे अर्जुना!—**ज्ञानसंछिन्नसंशयं**—आत्मा व ईश्वर यान्या एकत्वदर्शनरूप ज्ञानानें ज्याचा संशय पार नाहीसा झाला आहे व त्यामुळें **—योगसंन्यस्तकर्माण—**परमार्थदर्शनरूप योगानें म्ह० ज्ञानयोगानें ज्या परमार्थदर्शी पुरुपानें-ज्ञानी पुरुपानें धर्म व अधर्म या नांवाचीं कर्मे सोडलीं आहेत अशा **—आत्मवन्तं—**सावधान पुरुपाला—**कर्माणि**—धर्माधर्माख्य कर्मे—**न निबध्नन्ति** —बद्ध करीत नाहींत. ४१.

कस्मात्—योगेति । योगसंन्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन संन्यस्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि तं योगसंन्यस्तकर्माणम् । कथं योगसंन्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानेनाऽऽत्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयः । य एवं योगसंन्यस्तकर्मा तमात्मवन्तमप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निबध्नन्त्यनिष्टादिरूपं फलं नाऽऽरभन्ते हे धनंजय ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें संशय जरी सर्व अनर्थांचें कारण असला तरी त्याला घालविणारा तसाच काहीं बलवान् उपाय असल्यावांचून तो न येणें शक्य नाहीं, तेव्हां-) **—कस्मात् 'योग०' इति**—संशय कोणत्या विशिष्ट उपायाच्या आश्रयानें करूं नये, तें 'योगसंन्यस्त०'-या श्लोकानें भगवान् सांगतात—**योगसंन्यस्तकर्माणं-येन परमार्थदर्शिना परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेन धर्माधर्माख्यानि कर्माणि**

---

१ रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात "ज्ञानमार्गांचे स्वत ची बुद्धि आणि श्रद्धा हे दोन मार्ग सांगितले" (हें म्हणणें बरोबर नाहीं, हें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे.) "आता ज्ञान व कर्मयोग याचे पृथक् उपयोग दाखवून सर्व विषयाचा उपसंहार करतात." असें अवतरण दिल्यावर मूळ श्लोकाचा अर्थ "कर्मयोगाच्या आश्रयानें ज्यानें कर्मे क्ष० कर्मबंधनें टाकलीं आणि ज्ञानामुळें ज्याचे संशय छिन्न झाले, अशा आत्मज्ञानी पुरुपाला कर्मे बांधू शकत नाहींत." असा करितात. पण कर्मयोगाच्या आश्रयानें कर्मे कशा टाकतां येणार? कर्मे करून कर्मे टाकणें यांत परस्पर विरोध दिसत नाहीं का? म्हणून तर आचार्यांनीं 'परमार्थदर्शनलक्षण योगानें ज्यानें धर्माधर्मरूप कर्मे सोडलीं आहेत,' असा याचा अर्थ केला आहे. (वरील टीप पहा) रहस्यकार कर्मे क्ष० 'कर्मबंधनें' असें म्हणतात पण कर्मांच्या आश्रयानें कर्मबंधनें कशीं टाकतां येतील? शिवाय मुळांत 'कर्म' असा शब्द असतांना 'कर्मबंधनें' असा त्याचा अर्थ करण्यास प्रमाण काय? या अध्यायाला 'ज्ञानकर्मसंन्यास' असें नांव आहे व 'कर्मण्यकर्म य पश्येत्' श्लो. १८ या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें परमार्थदर्शनानें सर्वकर्मांचा संन्यास करतां येणें शक्य आहे, यास्तव येथील 'योगशब्दाचा परमार्थदर्शन' हाच अर्थ घेणें सर्वथा उचित आहे. अर्थात् "ज्ञान व कर्मयोग यांचे पृथक् उपयोग दाखवून" असें जें वर अवतरणांत म्हटलें आहे, तें बरोबर नाहीं. कारण येथें योग व ज्ञान

संन्यस्तानि तं योगसंन्यस्तकर्माणं—ज्या परमार्थदर्शी पुरुषानें परमार्थदर्शनरूप योगानें धर्म-अधर्मसंज्ञक कर्में सोडलीं आहेत तो योगसंन्यस्तकर्मा. त्याला—**योगसंन्यस्तकर्मा कथं इति आह**—योगसंन्यस्तकर्मा कसा ? कारण संशय असल्यास तत्त्वज्ञानानें कर्मसंन्यास संभवत नाहीं, म्हणूनच भगवान् सांगतात—**आत्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन ज्ञानेन यस्य संशयः संछिन्नः सः ज्ञानसंछिन्नसंशयः**—आत्मा व ईश्वर यांचें एकत्वदर्शन याच स्वरूपाच्या ज्ञानानें ज्याचा संशय पार तुटून गेला आहे तो ज्ञानसंछिन्नसंशय होय.—**यः एवं योगसंन्यस्तकर्मा**—असा जो योगसंन्यस्तकर्मा असतो—**तं आत्मवन्तं-अप्रमत्तं गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निबध्नन्ति**—त्या आत्मवान् म्ह० अतिशय सावधान असलेल्या पुरुषाला शरीरेंद्रियाच्या चेष्टारूपानें पाहिलेलीं कर्में बद्ध करीत नाहींत.—**हे धनंजय अनिष्टादिरूपं फलं न आरभन्ते**—हे अर्जुना, तीं कर्में अनिष्ट, इष्ट, मिश्र इत्यादिरूप फलाचा आरंभ करीत नाहींत. [आत्मा व ईश्वर यांचें ऐक्य आहे, अशा स्वरूपाच्या ज्ञानानें ज्याचे सर्व संशय गेले आहेत व परमार्थदर्शनरूप योगानें ज्या परमार्थदर्शी पुरुषानें धर्म व अधर्म या नांवाचीं कर्में टाकलेलीं आहेत, त्या अत्यंत सावधान असलेल्या पुरुषाला कर्में बद्ध करूं शकत नाहींत. त्याच्या इष्टानिष्ट जन्माचा आरंभ करीत नाहींत. कारण तो तीं कर्में शरीरेंद्रियांचीं आहेत, माझीं नव्हेत, असें सतत समजतो. त्यामुळें तीं त्याला कर्मफलांनीं बद्ध करूं शकत नाहीत.] ४१.

तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥

इति श्रीमद्भ० ब्रह्मवि० योगशास्त्रे ज्ञान-कर्म-संन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥

असे दोन शब्द जरी दिसत असले, तरी त्याचा अर्थ 'कर्मयोग व ज्ञान' असा होऊं शकत नाहीं. 'योग' म्हणजे 'परमार्थयोग, परमार्थदर्शन' व ज्ञान म्हणजे 'एकत्व ज्ञान' हेच अर्थ येथें घेतले पाहिजेत.

१ कर्मयोगानेंच कर्माचा संन्यास संभवत नाहीं. म्हणून येथें 'परमार्थदर्शनरूप योगानें' असें म्हटलें आहे. तें परमार्थदर्शन विविदिषा संन्यासपक्षीं परोक्ष घ्यावें व विद्वत्संन्यासपक्षीं अपरोक्ष घ्यावें. आत्म्याचें परोक्ष ज्ञान झाल्यावर तें अपरोक्ष होण्यासाठीं जो शास्त्रविधीनें प्राप्त झालेला संन्यास-आश्रम स्वीकारला जातो, तो विविदिषासंन्यास होय. शास्त्रविधीनें प्राप्त असल्यामुळें त्याला वैधसंन्यास म्हणतात; व अपरोक्ष आत्मज्ञान झाल्यावर जीवन्मुक्तीचा अनुभव घेण्यासाठीं जो संन्यास केला जातो तो विद्वत्संन्यास होय. त्यासच फलभूत संन्यास म्हणतात. कारण तो स्वाभाविक असतो. आत्मानुभव हेंच त्याचें लक्षण असतें.

२ आचार्यांच्या भाष्याच्या शेवटीं या अध्यायाला महायज्ञप्रशंसा असें म्हटलें आहे. महायज्ञ म्ह० ज्ञानयज्ञ व त्याचीच या अध्यायांत मुख्यत्वें करून प्रशंसा केली आहे, हें कोणाच्याहि सहज लक्षांत येईल.

अन्वयार्थ—तस्मात्—त्याअर्थी—**अज्ञानसम्भूत**—अज्ञानापासून-अविवेकामुळें उत्पन्न झालेल्या—**हृत्स्थ**—बुद्धींत असलेल्या-**आत्मनः**—आत्म्याविषयींच्या—**एनं संशयं**—या संशयास—**ज्ञानासिना**—शोक-मोहादि दोषांना घालविणाऱ्या यथार्थ ज्ञानरूप तरवारीनें—**छित्वा**—तोडून—**योग**—ज्ञानसाधनभूत कर्मानुष्ठान—**आतिष्ठ**—कर—**हे भारत**—हे अर्जुना! आतां अगोदर—**उत्तिष्ठ**—युद्धाला ऊठ. ४२

यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयो न निबध्यते कर्मभिर्ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान्विनश्यति—तस्मादिति। तस्मात्पापिष्ठमज्ञानसंभूतमज्ञानादविवेकाज्जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः खड्गस्तेन ज्ञानासिनाऽऽत्मनः स्वस्याऽऽत्मविषयत्वात्संशयस्य। न हि परस्य संशयः परेण छेत्तव्यतां प्राप्तो येन स्वस्येति विशेष्यते। अत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति। छित्त्वैनं संशयं स्वविनाशहेतुभूतं योगं सम्यग्दर्शनोपायकर्मानुष्ठानमातिष्ठ कुर्वित्यर्थः। उत्तिष्ठेदानीं युद्धाय भारतेति॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्मयज्ञप्रशंसा नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् कर्मयोगानुष्ठानात् अशुद्धिक्षयहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयः कर्मभिः न निबध्यते—ज्याअर्थी कर्मयोगाच्या अनुष्ठानामुळे अशुद्धीचा क्षय होऊन उत्पन्न होणाऱ्या ज्ञानाने ज्याचा संशय तुटला आहे, तो कर्मांनी बद्ध केला जात नाहीं (कारण)—**ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात् एव**—त्याचीं कर्में ज्ञानाग्नीने दग्ध झालेलीं असतात, त्यामुळेच तो बद्ध होत नाहीं,—**च यस्मात् ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान् विनश्यति ' तस्मात्० ' इति**—आणि ज्याअर्थी ज्ञान व कर्मानुष्ठान याविषयीं ज्याला संशय असतो, तो विनाश पावतो त्याअर्थी ज्ञानानें संशय घालवून कर्मयोगाचें अनुष्ठान कर, असें ' तस्मात्० ' इत्यादि श्लोकानें सांगतात—**तस्मात् पापिष्ठं अज्ञानसंभूत-अज्ञानात्-अविवेकात् जातं**—म्हणून सर्व अनर्थांचें कारण असल्यामुळें अतिशय पापी व अज्ञानापासून-अविवेकापासून झालेला, अशा या—**हृत्स्थ-हृदि बुद्धौ स्थितं**—हृदयस्थ-हृदयांत म्ह० बुद्धींत स्थित असलेल्या (आत्म्याच्या आश्रयानें राहणाऱ्या नव्हे) संशयाला—**ज्ञानासिना-शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तत् एव असिः खड्गः तेन ज्ञानासिना**—ज्ञानखड्गानें-शोकमोहादिकांचें हरण करणारें जें सम्यग्दर्शन-आत्मज्ञान तेंच ज्ञान, तें ज्ञान हेंच खड्ग-शस्त्र त्या ज्ञानरूपी खड्गानें-तरवारीनें—**आत्मनः-स्वस्य आत्मविषयत्वात् संशयस्य**—आत्म्याच्या-आपल्या स्वरूपाविषयींच्या संशयाला-कारण येथें संशयाचा विषय आत्मा आहे म्हणून आत्म्याविषयींच्या संशयाला असें म्हटलें आहे. —**हि परस्य संशयः परेण छेत्तव्यतां न प्राप्तः येन स्वस्य इति विशेष्यते**—कारण एकाचा संशय दुसऱ्यानें घालवावा, अशी कांहीं अवस्था येथें प्राप्त झालेली नाहीं कीं, ज्यासाठीं 'स्वस्य-' स्वतःचा असें विशेषण दिलें आहे, असें म्हणता

येईल!—**अतः आत्मविषयः अपि स्वस्य एव भवति**—त्यामुळें संशय आत्म्याविषयीं जरी असला तरी तो स्वतःचाच आहे. [व्यवहारात सांप, शिंप, दोरी इत्यादिकांविषयींचा संशय त्याविषयींच्या ज्ञानानें घालविला जातो. पण तो संशयहि पुरुषामध्यें असतो व ज्ञानहि त्याच्याचमध्यें असतें. म्हणजे संशयाचा विषय निराळा व आश्रय निराळा. संशयाचा विषय सांप,शिंप वगैरे व आश्रय मनुष्य. पण येथें संशयाचा विषयहि आत्मा व आश्रयहि आत्माच. म्ह० आत्म्याविषयींचा संशय आत्म्यामध्येंच राहतो व तो आत्मनिष्ठ ज्ञानानेंच घालविला जातो. म्हणून 'आत्मनः' हें विशेषण व्यर्थ नाहीं, सार्थक आहे. असो.]—**स्वविनाशहेतुभूतं एनं संशयं छित्वा**—आपल्या विनाशाला कारण होणाऱ्या या संशयाला ज्ञानखड्गानें तोडून—**योगं सम्यग्दर्शनोपायकर्मानुष्ठानं आतिष्ठ-कुरु इत्यर्थः**—योग-आत्मसाक्षात्काराचा उपाय, असें जें कर्मानुष्ठान तें आचर-कर्म कर, असा भावार्थ. (तुझ्या आज्ञेनें मी अग्निहोत्रादि कर्म क्रमानें करीन,पण युद्ध करणार नाहीं,असें अर्जुन म्हणेल,म्हणून सांगतात—) **भारत, इदानीं युद्धाय उत्तिष्ठ इति**—हे भरतकुलोत्पन्ना! आतां अगोदर तूं युद्ध करावयास ऊठ. [कर्मयोगानुष्ठानानें अशुद्धीचा क्षय होऊन ज्ञान होतें, ज्ञानानें सर्व

---

१ या श्लोकाच्या अर्थांत 'योग आतिष्ठ' म्हणजे कर्मयोगाचा आश्रय कर, असें रहस्यकार म्हणतात. आचार्यहि ' योग ' म्हणजे सम्यग्दर्शनाचा उपाय जें कर्मानुष्ठान तें कर, असेंच म्हणतात. आचार्य ' शोकमोहादिदोषाचें हरण करणारें जें सम्यग्दर्शन तेंच ज्ञान, त्या ज्ञानखड्गानें आत्म्याविषयाचा संशय घालवून आत्मसाक्षात्कार होण्यासाठीं त्याचा उपाय जें कर्मानुष्ठान तें तू कर,' असें सांगतात. रहस्यकार येथील ज्ञान म्ह० आत्मसाक्षात्कार-च समजतात. पण आत्मसाक्षात्कारानंतर कर्मानुष्ठान संभवत नाहीं, हें भाष्यांत ठिकठिकाणी सांगितलेंच आहे. तथापि ' ज्ञान व योग ' हे शब्द पाहून रहस्यकारांना ज्ञानकर्म-समुच्चय येथें विवक्षित आहे, असें वाटून येथील ४१ व ४२ या दोन श्लोकांची ईशावास्यो-पनिषदांतील ' विद्यां चाविद्यां च ' या मंत्राशीं एकवाक्यता करण्याचा त्यांनीं प्रयत्न केला आहे. पण वरील मंत्रांत ' विद्या ' म्ह० उपासना व अविद्या म्ह० कर्म हे अर्थ विवक्षित आहेत. पण आचार्यांच्या भाष्याप्रमाणें हे अर्थ न घेता विद्या म्ह० ज्ञान व अविद्या म्ह० कर्मयोग असेच अर्थ जरी घेतले, तरी त्याची एकवाक्यता होऊं शकत नाहीं. कारण ईशोप-निषदांत अविद्या व विद्या यांचें सहअनुष्ठान केल्यानें अविद्येनें मृत्यूला तरून विद्येनें अमृत प्राप्ति होते, असें फल सांगितलें आहे व येथें ' ज्यानें योगानें कर्मसंन्यास केला आहे व ज्ञानानें ज्याचे सर्व संशय तुटले आहेत ' असें त्याहून निराळेंच फल सांगितलें आहे. या-विषयीं सविस्तर विचार आम्ही पुढें करू. येथें ४१ व्या श्लोकांत ' योगानें ज्यानें कर्मांचा संन्यास व ज्ञानानें संशय घालविले आहेत, त्या सावधान असलेल्या साधकाला कर्में बद्ध करीत नाहींत ' असा सामान्य नियम सांगितला आहे आणि ' असें असल्यामुळें तू ज्ञान-खड्गानें सर्व संशय घालवून योगानुष्ठान कर, असें ४२ व्या श्लोकांत अर्जुनाला सांगितलें आहे. यावरून ज्या ज्ञानानें संशय घालविण्यास सांगितलें, तें ज्ञान म्ह० आत्मसाक्षात्कार नव्हे, हें उघड होतें. कारण ज्ञानाचें मुख्य फल मुक्ति आहे, संशयनिवृत्ति नव्हे. संशय-निवृत्ति हें त्याचें अवान्तर फल आहे व तें परोक्ष ज्ञानानेंहि सिद्ध होतें. शिवाय परमार्थ

संशय नाहींसे होतात व ज्ञानाग्नीनें सर्व कर्में दग्ध झाल्यामुळे तो ज्ञानी कर्मांना बद्ध होत नाहीं. त्याचप्रमाणें ज्ञान व कर्म याविषयीं ज्याला संशय असतो तो विनाश पावतो, म्हणून तू आपल्या बुद्धीतील अविवेकामुळे उत्पन्न झालेल्या अत्यंत पापी संशयाला शोकमोहादि दोष घालविणाऱ्या तत्त्वदर्शनानें म्ह० परोक्ष आत्मज्ञानानें घालवून–ज्ञानरूपी खड्गानें आत्म्याविषयाच्या संशयाला तोडून आत्मसाक्षात्काराचा उपाय असा जो कर्मयोग, त्याचें अनुष्ठान कर पण हें अनुज्ञा ! आता अगोदर त्या स्वधर्मरूप कर्मयोगाचा एकदेश असलेलें हें प्राप्त युद्ध तें कर 'भारत' या संबोधनानें मोठ्या क्षत्रियकुलांत उत्पन्न झालेल्या तुला युद्धापासून पराङ्मुख होणें, उचित नाहीं, असें सुचविलें आहे असो, या समग्र अध्यायांत योगाचें ज्ञानमहत्त्व व भगवानाचें अनीश्वरत्व याविषयाची शंका घालवून प्राणिपातादि बहिरंग व श्रद्धादि–अंतरंग साधनांच्या योगानें उत्पन्न झालेल्या कर्मादिकामध्यें अकर्मादिदर्शनरूप आत्म्याच्या अपरोक्ष ज्ञानानें सर्व अनर्थांची निवृत्ति होऊन ब्रह्मभाव प्राप्ति होते, असें सांगितलें व शेवटीं संशयरहित असलेल्या पुरुषालाच सर्वोत्तम ज्ञानाचा अधिकार असल्यामुळें सर्व अनर्थांचें बीज असा जो संशय, तो घालवून उत्तम अधिकाऱ्यासाठीं ज्ञाननिष्ठा व मध्यमाधिकाऱ्यासाठीं कर्मनिष्ठा विहित आहे, असें सिद्ध केलें येथील योगशब्दाचा अर्थ आचार्यांनीं 'ज्ञानोपायरूप कर्मानुष्ठान' असा केला आहे, हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे ४२

योग किंवा आत्मसाक्षात्कार तुला भविष्यत्कालीं प्राप्त होईल, असें भगवानानीं स्पष्ट सांगितलें आहे (अ २ श्लो ५३ पृ १८९ अ ४ श्लो ३४ पृ ४५२) यास्तव परोक्ष आत्मज्ञानानें तू आपले संशय घालवून अपरोक्ष आत्मसाक्षात्कारासाठीं त्याचा उपाय–कर्मानुष्ठान कर, हेंच व्याख्यान अतिशय ग्राह्य आहे अथात् रहस्यकारानीं टीपेंत "निष्काम बुद्धियोगानें कर्में केल्या म्ह० कर्मांचीं बंधनें तुटून जाऊन तीं मोक्षाला प्रतिबंधक होत नाहींत आणि ज्ञानानें मनातले संशय फिटून मोक्ष मिळतो, असा या दोघांचा पृथक् पृथक् उपयोग आहे म्हणून एकटें कर्म अगर एकटें ज्ञान न स्वीकारतां ज्ञानकर्मसमुच्चयात्मक कर्मयोगाचा आश्रय करून युद्ध कर, असा अखेर उपदेश आहे" असें जें म्हटलें आहे तें अग्राह्य आहे कारण एकटें ज्ञानच सर्व कर्मांचें भस्म करण्यास व मोक्षरूप परा शांति देण्यास समर्थ आहे श्लो ३७ व ३८ याचे उत्तरार्ध व 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं,' (१९) 'ज्ञानसंछिन्नसंशयं' (४१) 'ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः' (अ ५ श्लो १७) हीं पदें पहा ज्ञानयोग व कर्मयोग या दोन भिन्न निष्ठा असल्यामुळें त्यांचा ज्ञानकर्मसमुच्चय संभवतच नाहीं, तसेंच, शेवटच्या संकल्पांत 'ज्ञानकर्मसंन्यासयोग' असें जें म्हटलें आहे त्यांतील "संन्यास शब्दाचा अर्थ स्वरूपतः कर्मत्याग नसून निष्काम बुद्धीनें परमेश्वराचे ठायीं कर्मांचा संन्यास म्ह० अर्पण करणें असा अर्थ आहे" हें म्हणणेंहि निरर्थक अयोग्य आहे कारण सर्व अध्यायाचा विषय लक्षांत आणल्यास परमार्थ दर्शनरूपज्ञानानें कर्मसंन्यास करणें हाच अर्थ लक्षांत येतो निष्काम बुद्धीनें परमेश्वराचे ठायीं कर्में अर्पण करणें, हा प्रस्तुत अध्यायाचा प्रतिपाद्य विषय आहे, असें मुळींच वाटत नाहीं

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायलेल्या–सांगितलेल्या उपनिषदांतील–रहस्यविवेचनीं ब्रह्मविद्येंतील योग–उपाय–शास्त्रांतील ज्ञान–कर्म संन्यासयोग नांवाचा चौथा अध्याय विष्णुशर्मकृत भावार्थ–मराठी–भाष्य भाष्यार्थासह समाप्त झाला

अध्याय पांचवा.

संन्यासयोग.

'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्' इत्यारभ्य 'स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्' 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं' 'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्' 'यदृच्छालाभसंतुष्टः' 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' 'कर्मजान्विद्धि तान्सर्वान्' 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ' 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि' 'योगसंन्यस्तकर्माणम्' इत्यन्तैर्वचनैः सर्वकर्मसंन्यासमवोचद्भगवान्, 'छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठ' इत्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणमनुतिष्ठेत्युक्तवान्। तयोरुभयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगतिवत्परस्परविरोधादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वात्कालभेदेन चानुष्ठानविधानाभावादर्थादेतयोरन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां यत्प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोस्तत्कर्तव्यं नेतरदित्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुत्सयाऽर्जुन उवाच संन्यासं कर्मणां कृष्णेत्यादिना ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तर अध्यायांचा संबंध दाखविणारे भाष्यकार पूर्वी होऊन गेलेल्या विषयाचा अनुवाद करून या अध्यायाच्या आरंभी अर्जुनानें जो प्रश्न केला आहे, त्याचा आशय दाखविण्यासाठी विचाराला आरंभ करितात)—' **कर्मण्यकर्म यः पश्येत्०** ' **इत्यारभ्य**—' कर्मण्यकर्म० ' ४–१८ कर्मामध्यें जो अकर्म पाहतो, येथून आरंभ करून—' **स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्** ' ' **ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं** ' ' **शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्** ' ' **यदृच्छालाभसंतुष्टः** ' ' **ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः** ' '**कर्मजान्विद्धि तान्सर्वान्** ' ' **सर्वं कर्माखिलं पार्थ** ' '**ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि**' ' **योगसंन्यस्तकर्माणं** '—'तो योगी व तो सर्व कर्में करणारा ' 'ज्ञानाग्नीनें ज्याचीं कर्में दग्ध झालीं आहेत त्याला पण्डित म्हणतात.' १९ 'केवल शरीरस्थितीला अवश्य तेवढेंच कर्म करणारा पापानें लिप्त होत नाहीं. ' २१. ' न मागतां जें प्राप्त होईल त्यानें संतुष्ट होणारा० ' २२. ' अर्पण करण्याचें साधन ब्रह्म, हवि ब्रह्म० ' २४. 'ते सर्व यज्ञ कर्मांपासून होणारे आहेत.' ३२. ' ज्ञानांत सर्व कर्मांचा प्रतिबंधाभावानें अन्तर्भाव होतो. ' ३३. ' ज्ञानाग्नि सर्व कर्मांचें भस्म करतो. ' ३७. ' परमार्थदर्शनरूप योगानें ज्यानें कर्मांचा संन्यास केला आहे.' ४१.—**इत्यन्तैः वचनैः भगवान् सर्वकर्मसंन्यासं अवोचत्**—येथपर्यंतच्या वचनांनी भगवानांनी सर्वकर्मसंन्यास सांगितला आहे. [अठराव्या श्लोकांत कर्मामध्यें अकर्मदर्शन सांगून तो योगी, तो बुद्धिमान्, तो सर्व कर्म करणारा, अशी त्याची प्रशंसा केली. लोकसंग्रहासाठीं सर्व कर्में करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाला विवेकी लोक ज्ञानाग्निदग्धकर्मा म्हणतात. कारण ज्ञानरूप अग्नीनें त्याचीं सर्व कर्में दग्ध झालेलीं असतात, असें १९ व्या श्लोकांत म्हटल्यामुळें

ज्ञानी पुरुषाला ज्ञानफलभूत संन्यास व विविदिषूला म्ह० जिज्ञासूला साधनरूप संन्यास भगवानांना विवक्षित आहे, असें यावरून सिद्ध होतें. 'निराशी०' असा आरंभ करून २१ व्या श्लोकात शरीरस्थितीमध्येंहि आसक्ति न ठेवतां, शरीरस्थितीला अत्यंत अवश्य तेवढेच कर्म करणारा, धर्म व अधर्म याच्या फलांचा अधिकारी होत नाहीं, असें म्हणूनहि भगवानांनीं दोन प्रकारचा संन्यास पूर्वोत्तर अध्यायानीं सुचविला आहे. 'यदृच्छालाभ०' या २२ व्या श्लोकातहि संन्यासधर्मांचाच उपदेश असल्यामुळें त्यात संन्यासच सुचविला आहे. 'ब्रह्मार्पण०' या २४ व्या श्लोकात ज्ञानाची यज्ञत्वसंपादनपूर्वक प्रशंसा केलेली असल्यामुळेंहि ज्ञाननिष्ठाचा कर्मसंन्यास सांगितला आहे. ज्ञानयज्ञाच्या स्तुतीसाठी नानाप्रकारच्या यज्ञाचा उपन्यास करून ते सर्व यज्ञ शरीर, मन, वाणी याच्या व्यापारांनीं होणारे असल्यामुळें आत्मा सर्वव्यापारशून्य आहे, असें साक्षात् जाणण्याची इच्छा करणाऱ्या विविदिषूनें संन्यासच करावा, त्याचा संन्यासातच अधिकार आहे, असें ३२ व्या श्लोकात सुचविलें आहे. सर्व कर्मांचें पर्यवसान ज्ञानात होतें, असें ३३ व्या श्लोकात सांगितलें असल्यामुळें जिज्ञासूचा संन्यासातच अधिकार आहे, असें ठरतें. 'तद्विद्धि०' इत्यादि श्लोकाना ज्ञानप्राप्तीच्या प्रणिपातादि उपाय प्रदर्शित करून अतिशय माहात्म्यानें युक्त असलेल्या ज्ञानानें सर्व कर्मांची निवृत्ति होते, असें भगवानांनीं ३७ व्या श्लोकात सांगितलें. त्यावरून भगवानाच्या मतानें जिज्ञासूच्या संन्यासाधिकाराची सिद्धि होते. ज्ञानानें ज्याचे सर्व संशय नाहीसे झाले आहेत व त्या ज्ञानानेच जो कर्मांचा संन्यास करून जितेन्द्रिय व सावधान आहे, त्याला आभासरूप कर्में बद्ध करीत नाहींत, असें ४१ व्या श्लोकात सांगून भगवानांनीं दोन्ही प्रकारचा संन्यास स्पष्टपणें प्रतिपादिला आहे. तात्पर्य 'कर्मणि०' १८ येथून आरंभ करून 'योगसंन्यस्तकर्माणं०' ४१ येथपर्यंतच्या वचनांना भगवानांनीं सर्वकर्मांचा संन्यास सांगितला आहे. असें जर आहे, तर जिज्ञासु व ज्ञानी या दोघानाहि कर्मसंन्यासाचाच आदर करणें उचित असल्यामुळें कर्मानुष्ठान अग्राह्य ठरतें, अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात-]

—'छित्वैनं संशयं योगं आतिष्ठ' इति अनेन वचनेन कर्मानुष्ठानलक्षणं योगं च अनुतिष्ठ इति उक्तवान्—'छित्वैनं संशयं०' ४२ या वचनानें कर्मानुष्ठानरूप योगाचें अनुष्ठान कर, असेंहि भगवानांनीं सांगितलें आहे.—च तयोः उभयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः स्थितिगतिवत् परस्परविरोधात्—पण कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास या दोघाचा, स्थिति व गति (म्ह० उभे राहणें व चालणें) याप्रमाणें परस्परविरोध असल्यामुळें—एकेन सह कर्तुं अशक्यत्वात्—एकाच पुरुषाला एकाच वेळीं त्यांचें अनुष्ठान करितां येणें अशक्य आहे.—च कालभेदेन अनुष्ठानविधानाभावात्—आणि भिन्न भिन्न कालीं एकाच पुरुषानें त्या दोहोंचें अनुष्ठान करावें, असेंहि विधान नाहीं. त्यामुळें—अर्थात् एतयोः अन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां—अर्थातच त्या दोहोंतील कांहीं तरी एक अवश्य कर्तव्य आहे, अशी प्राप्ति झाली असता—एनयोः कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः यत् प्रशस्यतरं तत् कर्तव्यं न इतरत्—कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांतील जें अधिक

प्रशस्त असेल ते करावें, दुसरें-प्रशस्त नसलेलें करूं नये—**इति एवं मन्यमानः अर्जुनः प्रशस्यतरबुभुत्सया ' संन्यासं कर्मणां कृष्ण० ' इत्यादिना उवाच**—असें समजणारा अर्जुन त्या दोहोंतील अधिक चांगलें कोणतें, तें जाणण्याच्या इच्छेनें ' संन्यासं कर्मणा० ' इत्यादि श्लोकानें बोलला. [तसेंच, या संशयाला ज्ञानरूपी खड्गानें तोडून ज्ञानाचा उपाय असा जो कर्मयोग त्याचें अनुष्ठान कर, असेंहि भगवानाना शेवटीं सांगितलें आहे पण कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांचा चालणें व उभे राहणें, याप्रमाणें परस्पर विरोध आहे त्यामुळें एकाच पुरुषाला एकाच वेळा त्यांचें अनुष्ठान करतां येणें शक्य नाहीं भिन्नकाळा त्याचें अनुष्ठान करावें, असेंही विधान नाहीं तेव्हां अर्थात्च कर्मसंन्यास व कर्मयोग यांतील कोणतेंतरी एकच करणें प्राप्त झालें असतां त्यांतल्या त्यांत जें अधिक प्रशस्त असेल तेंच करावें, असें समजून त्यांतील अधिक चांगलें कोणतें,तें जाणण्याच्या इच्छेनें अर्जुन येथें प्रश्न करीत आहे]

ननु चाऽऽत्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन्पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान्सर्वकर्मसंन्यासमवोचन्न त्वनात्मज्ञस्यातश्च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोर्भिन्नपुरुषविषयत्वादन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सया प्रश्नोऽनुपपन्नः । सत्यमेव स्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो युज्यत एवेति वदामः । कथं, पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात्प्राधान्यमन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासंभवात्, अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तोऽनूद्यत एव न पुनरात्मवित्कर्तृकत्वमेव संन्यासस्य विवक्षितमिति एवं मन्वानस्यार्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोरविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधादन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्यं नेतरदिति प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्नः । प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुरभिप्राय एवमेवेति गम्यते ॥

भाष्यार्थ—(कर्मयोग व कर्मसंन्यास हे भिन्न भिन्न पुरुषांना अनुष्ठेय आहेत, असें सांगितलेलें असल्यामुळें प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाचा असा आशय नाहीं, अशी वादी शंका घेतो-)—**ननु च आत्मविदः ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन् भगवान् पूर्वोदाहृतैः वचनैः सर्वकर्मसंन्यासं अवोचत्**—अहो पण, आत्मज्ञाची ज्ञानयोगानें निष्ठा प्रतिपादन करण्याची इच्छा करणारे भगवान् वर सांगितलेल्या वचनांनीं सर्व कर्मसंन्यास सांगते झाले [म्ह० आत्मज्ञानें ज्ञाननिष्ठ व्हावें, हें भगवानांना इष्ट असल्यामुळें त्यांनीं ' कर्मण्यकर्म यः पश्येत् ' इत्यादि पूर्वोक्त वचनांनीं आत्मज्ञासाठीं सर्वकर्मसंन्यास सांगितला.]—**तु अनात्मज्ञस्य न**—पण अनात्मज्ञाला सर्वकर्मसंन्यास सांगितलेला नाहीं. —**अतः च कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः भिन्नपुरुषविषयत्वात्**—आणि त्यामुळें कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांना भिन्नपुरुषविषयत्व असल्याकारणानें म्ह० त्यांचें अनुष्ठान करणारे भिन्न भिन्न असल्यामुळें—**अन्यतरस्य प्रशस्यतरत्वबुभुत्सया प्रश्नः अनुपपन्नः**—त्यांतील एकाचा अधिक प्रशस्तपणा जाणण्याच्या इच्छेनें प्रश्न करणें अयोग्य आहे. [भगवानांना आत्मज्ञाला ज्ञाननिष्ठा सांगितली आहे, अनात्मज्ञाला

नाहीं. त्यामुळें कर्मानुष्ठान व संन्यास यांचे अधिकारी भिन्न असल्यामुळे, त्या दोहोंतील अधिक चांगलें साधन कोणतें ? हे जाणण्यासाठीं अर्जुनानें प्रश्न केला, असें म्हणता येत नाहीं. या शंकेवर भाष्यकार म्हणतात]—**सत्यं एव त्वदभिप्रायेण प्रश्नः न उपपद्यते पुनः प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण युज्यते एव इति वदामः**—खरेंच आहे. तुझ्या अभिप्रायानें प्रश्न उपपन्न होत नाहीं, पण प्रश्नकर्त्या अर्जुनाच्या अभिप्रायानें प्रश्न युक्तच आहे, असें आम्ही म्हणतों—**कथं**—तो कसा काय ? (अर्जुनाचा अभिप्राय काय आहे ?)—**भगवता पूर्वोदाहृतैः वचनैः कर्मसंन्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात् प्राधान्यं**—भगवानानीं पूर्वी सांगितलेल्या वचनांनीं कर्मसंन्यास कर्तव्यत्वानें विवक्षित आहे त्यामुळें त्याला प्राधान्य आहे. [वर सांगितलेल्या वचनांनीं भगवान् कर्मसंन्यास करावा, असें सांगूं इच्छितात. पण ज्याप्रमाणें ' स्वर्गकामो यजेत ' या वचनानें स्वर्ग या कामाच्या उद्देशानें यागाचें विधान केलें जातें. पण तेवढ्यावरून ज्याला स्वर्गाची इच्छा असेल, तोच यागाचा अधिकारी, दुसरा कोणी नाहीं, असें त्याच वाक्यानें प्रतिपादन केलें जात नाहीं, कारण तसें मानल्यास वाक्यभेद होतो. त्याप्रमाणें एका पक्षा प्राप्त झालेल्या अनात्मवित् कर्त्याचा अनुवाद केला जातो. संन्यास आत्मवेत्त्यानेंच करावा, तोच त्याचा अधिकारी आहे, दुसरा अनात्मविद् नाहीं, असा नियम केला जात नाहीं. कारण ज्याला पूर्ण वैराग्य आलें आहे, अशा अज्ञ पुरुषालाहि संन्यास विहित आहे. यास्तव कर्म व कर्मांचा त्याग यांना अविद्वत्कर्तृत्व आहे म्ह० अनात्मज्ञ कर्माचाही अधिकारी आहे व वैराग्य आल्यास तो संन्यासाचाहि अधिकारी आहे, असें समजणाऱ्या अर्जुनाचा प्रश्न संभवतो. येथे वाद्याची शंका अशी आहे—" संन्यास केवल आत्मज्ञासाठींच आहे, अनात्मज्ञासाठी नाहीं, त्यामुळें ' कर्म व संन्यास यातील अधिक चांगलें साधन कोणतें तें सांग, ' असा अर्जुनाचा प्रश्नच उपपन्न होत नाहीं. " पण त्यावर सिद्धान्त्याचें असें म्हणणें आहे—"ज्ञानी पुरुषानें संन्यास करावा, असें जरी भगवान् म्हणत आहेत, तरी त्यावरून विरक्त अनात्मज्ञानें तो करूं नये, असें होत नाहीं. त्यामुळें ज्याला आत्मज्ञान आलेलें नाहीं, त्याचें कर्मानुष्ठान तर संभवतेंच, पण संन्यासहि संभवतो. असें मानून अर्जुन प्रश्न करीत आहे. " पण असें जरी असले तरी अर्जुन त्यांतील अधिक प्रशस्त काय तें जाणण्यासाठीं प्रश्न का करीत आहे ? तर संन्यासाला प्राधान्य आहे म्हणून.]—**अन्तरेण च कर्तारं तस्य कर्तव्यत्वासंभवात्**—आणि कर्त्यावांचून त्याचें कर्तव्यत्व संभवत नाहीं. संन्यासालाहि कर्ता पाहिजे. —**अनात्मविद् अपि कर्ता पक्षे प्राप्तः अनूद्यते एव**—त्यामुळें एकापक्षीं प्राप्त झालेल्या अनात्मविद् कर्त्याचाहि अनुवाद केला जातोच.—**पुनः संन्यासस्य आत्मवित्कर्तृकत्वं एव न विवक्षितं**—पण संन्यासाला आत्मवित्कर्तृकत्वच आहे, असें येथें विवक्षित नाहीं. [म्ह० ज्याला आत्मज्ञान—आत्मसाक्षात्कार झालेला असतो त्याला ज्ञानसामर्थ्यानेंच कर्मत्याग नियमानें प्राप्त होतो. त्याचप्रमाणें वैराग्य आल्यास जो आत्मज्ञानी नाहीं, त्यालाहि संन्यास अवश्य आहे. यास्तव त्याच्या कर्त्याचा अनुवाद केला जातो. अर्थात् कर्म व संन्यास हीं दोन्ही साधनें एका अविद्वान् पुरुषाला प्राप्त

होतात, हे उघड आहे. त्यामुळे वरील अभिप्रायानें अर्जुनाचा प्रश्न संभवतो. सारांश] —**कर्मानुष्ठानकर्मसंन्यासयोः अविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वं अपि अस्ति इति एवं मन्वानस्य अर्जुनस्य**—कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांना अविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वहि आहे, असें समजणाऱ्या अर्जुनाचा (प्रश्न अयोग्य नाही.)—**पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधात् अन्यतरस्य कर्तव्यते प्राप्ते**—वर सांगितलेल्या प्रकारें त्याच्यामध्ये परस्परविरोध असल्यामुळें त्यांतील कोणत्या तरी एका साधनाला कर्तव्यत्व प्राप्त झालें असता म्ह० त्यांतील कोणतें तरी एक करण्याची प्राप्ति झाली असता—**च प्रशस्यतरं कर्तव्यं न इतरत् इति प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नः अनुपपन्नः न**—व जे अधिक चांगलें असेल तेंच करावें, दुसरें करूं नये, असें असल्यामुळें त्यांतील अधिक चांगलें कोणतें, तें जाणण्याच्या इच्छेनें प्रश्न अयोग्य नाही [अविद्वानाला कर्म व संन्यास या दोन्हींची प्राप्ति आहे पण त्यांचें अनुष्ठान एकाच वेळी संभवत नाही. अर्थात् त्यांतील कांहींतरी एक करणें भाग आहे. तेव्हां काय करावें ? हें जाणण्याच्या इच्छेनें अर्जुनाचा प्रश्न उपपन्न होतो. इतकेंच नव्हे तर-]—**प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेन अपि प्रष्टुः अभिप्रायः एवं एव इति गम्यते**—भगवानांना जें प्रतिवचन-उत्तर दिलें आहे त्या प्रतिवचनवाक्याच्या अर्थाचें निरूपण केल्यानेंहि प्रश्नकर्त्याचा अभिप्राय असाच आहे, असें ज्ञात होतें. [म्ह० प्रतिवचनाकडे पाहिल्यानेंहि अविद्वानानें केलेलें कर्मानुष्ठान व कर्मसंन्यास यांतील अधिक श्रेयस्कर काय ? हाच प्रश्नकर्त्याचा अभिप्राय व्यक्त होतो.]

कथं संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यत इति प्रतिवचनमेतन्निरूप्यं किमनेनाऽऽत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यत आहोस्विदनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति । किं चातो यद्यात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्वं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते यदि वाऽनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति ॥

भाष्यार्थ—**कथं**—प्रतिवचन कोणतें व त्याचें निरूपण कसें करावयाचें ?—**संन्यासकर्मयोगौ निःश्रेयसकरौ तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यते इति प्रतिवचनं**—संन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही निःश्रेयसकर आहेत. पण त्यांतील कर्मयोग अधिक चांगला आहे, हें प्रतिवचन आहे.—**एतत् निरूप्यं**—त्याचें निरूपण करणें उचित आहे.—**किं अनेन आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वं प्रयोजनं उक्त्वा**—या प्रतिवचनानें काय आत्मवेत्त्यानें केलेला कर्मयोग व कर्मसंन्यास यांचें निःश्रेयसकरत्व हें प्रयोजन सांगून—**तयोः एव कुतश्चित् विशेषात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्व उच्यते**—त्यांचेंच कांही एका विशेषामुळें कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाचें विशिष्टत्व–श्रेष्ठत्व सांगितलें जात आहे, —**आहोस्वित् अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयो तत् उभयं उ-**

च्यते इति—या आत्मवेत्त्याने केलेला संन्यास व कर्मयोग यांचें निःश्रेयसकरत्व व कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाचें विशिष्टत्व सांगितलें जात आहे ?—**किं च अतः यदि आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्वं तयोः तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वं उच्यते**—पण जर आत्मवेत्त्याकडून केल्या जाणाऱ्या संन्यास कर्मयोगांना निःश्रेयसकरत्व व त्यांतील कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व सांगितलें जातें, असें म्हटलें तर काय होतें?—**यदि वा अनात्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः तत् उभयं उच्यते इति**—आणि जर अनात्मवेत्त्याकडून केल्या जाणाऱ्या संन्यास कर्मयोगांना तें दोन्हीं म्ह० निःश्रेयसकरत्व व कर्मयोगाचें श्रेष्ठत्व सांगितलें जातें, असें म्हटलें तर काय होतें ? ['संन्यास व कर्मयोग हे दोन्हीं मोक्ष देणारे आहेत, पण त्यांतील कर्मयोग श्रेष्ठ आहे ' हें प्रतिवचन आहे; पण ज्ञानी पुरुषानें केलेला कर्मयोग व कर्मसंन्यास यांना मोक्षकरत्व व यांतील कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व आहे का, अनात्मज्ञ पुरुषानें केलेल्या त्या दोहोंना मोक्षकरत्व व त्यांतील कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व आहे ? या गोष्टींचा विचार केला पाहिजे, पण त्यांतील पहिल्या पक्षीं कोणता दोष येतो व दुसऱ्या पक्षीं कोणतें फल आहे ?]

अत्रोच्यते, आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसंन्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नम् । यद्यनात्मविदः कर्मसंन्यासस्तत्प्रतिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेतां तदा तयोर्निःश्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसंन्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमुपपद्यते, आत्मविदस्तु संन्यासकर्मयोगयोरसंभवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मसंन्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुपपन्नम् । अत्राऽऽह, किमात्मविदः संन्यासकर्मयोगयोरप्यसंभव आहोस्विदन्यतरस्यासंभवो यदा चान्यतरस्यासंभवस्तदा किं कर्मसंन्यासस्योत कर्मयोगस्येत्यसंभवे कारणं च वक्तव्यमिति ॥

भाष्यार्थ—(वादानें असें विचारलें असता सिद्धान्ती पहिल्या पक्षीं दोष सांगतात)—**अत्र उच्यते**—या प्रश्नाचें उत्तर सांगितलें जातें.—**आत्मवित्कर्तृकयोः संन्यासकर्मयोगयोः असंभवात् तयोः निःश्रेयसकरत्ववचनं च तदीयात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्व-अभिधानं इति एतत् उभयं अनुपपन्नं**—आत्मवित्कर्तृक संन्यास व कर्मयोग यांचा असंभव असल्यामुळें त्यांना निःश्रेयसकरत्व आहे, असें सांगणें व त्याच्या कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाला विशिष्टत्व आहे, असें सांगणें हें दोन्हीं अनुपपन्न–अयोग्य आहे. (तेंच अनुपपन्नत्व व्यतिरेकद्वारा व्यक्त करितात–)—**यदि अनात्मविदः कर्मसंन्यासः च तत्प्रतिकूलः कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः संभवेतां**—जर अनात्मवेत्त्याचा कर्मसंन्यास व त्याला प्रतिकूल असलेला कर्मानुष्ठानरूप कर्मयोग, हे दोन्हीं संभवतील—**तदा तयोः निःश्रेयसकरत्वोक्तिः च कर्मयोगस्य कर्मसंन्यासात् विशिष्टत्वाभिधानं इति एतत् उभयं उपपद्यते**—तरच त्या दोहोंना चित्तशुद्धि–ज्ञानप्राप्ति या परंपरेनें निःश्रेयस-

करत्व आहे, असें म्हणणे व कर्मयोगाला कर्मसंन्यासाहून विशिष्टत्व आहे, हे सागणें, हीं दोन्ही उपपन्न होतात. (कारण संन्यासाला असहायत्व आहे व कर्मयोग चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानाला कारण होतो, म्हणून कर्मयोगाला श्रेष्ठत्व आहे. असो, आत्मज्ञाला कर्मसंन्यास व कर्मयोग या दोहोंचाहि असंभव आहे, असे जें वर म्हटलें आहे, त्यावर आक्षेप-)—**अत्र आह**—यावर आक्षेप घेणारा म्हणतो—**किं आत्मविदः संन्यासकर्मयोगयोः अपि असंभवः आहोस्वित् अन्यतरस्य असंभवः**—काय आत्मवेत्त्याला संन्यास व कर्मयोग या दोहोंचाहि असंभव आहे, का त्यांतील एकाचाच असंभव आहे?—**च यदा अन्यतरस्य असंभवः तदा किं कर्मसंन्यासस्य उत कर्मयोगस्य इति**—आणि जर त्यांतील एकाचाच असंभव असेल,तर मग काय कर्मसंन्यासाचा असंभव आहे की कर्मयोगाचा? तें सागावें—**च असंभवे कारणं वक्तव्यं इति**—आणि त्याच्या असंभवाचें कारण सागावें, असे आक्षेप घेणारा म्हणतो. [सिद्धान्त्यांनीं आत्मज्ञानी पुरुषाचा संन्यास व कर्मयोग या दोहोंचा असंभव आहे, असे म्हणताच त्यावर वादी विचारतो—ज्ञान्याचा संन्यास व कर्मयोग या दोन्हींचाहि असंभव आहे कीं एकट्याचाच? एकाचाच असंभव असल्यास तो कोणाचा? संन्यासाचा कीं कर्मयोगाचा? व त्याचें कारण काय?]

अत्रोच्यते, आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वाद्विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासंभवः स्याज्जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्याऽऽत्मविदः सम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासमुक्त्वा तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्येह शास्त्रे तत्र तत्राऽऽत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न संभवतीति युक्तमुक्तं स्यात्। केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेष्वात्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इति। अत्रोच्यते, अविनाशि तु तद्विद्धीति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तारम्' 'वेदाविनाशिनं नित्यम्' इत्यादौ तत्र तत्राऽऽत्मविदः कर्माभाव उच्यते ॥

भाष्यार्थ—**अत्र उच्यते**—या प्रश्नाचें उत्तर सिद्धान्ती सागतात—**आत्मविदः निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वात् विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्य असंभवः स्यात्**—आत्मवेत्त्याचें मिथ्याज्ञान निवृत्त झालेलें असल्यामुळे विपरीत ज्ञान हेंच ज्याचें मूळ आहे अशा कर्मयोगाचा असंभव होतो. (याच सग्रहवाक्याचें विवरण-)—**जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियं आत्मानं आत्मत्वेन यः वेत्ति**—आत्मा जन्मादि सर्व विकाराना रहित असल्यामुळें सर्व क्रियाशून्य-निष्क्रिय आत्म्याला आत्मत्वानें जो जाणतो-मीच सर्व क्रियाशून्य आत्मा आहे, असे साक्षात पाहतो—**तस्य सम्यग्दर्शनेन अपास्तमिथ्याज्ञानस्य तस्य आत्मविदः निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसंन्यासं उक्त्वा**—सम्यग्दर्शनानें-आत्मज्ञानानें ज्याचें 'मी

देह' हे मिथ्याज्ञान पार गेले आहे, अशा त्या आत्मवेत्याचा निष्क्रिय आत्मस्वरूपाव-स्थानरूप सर्वकर्मसंन्यास सागून—**तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूल-कर्तृत्वाभिमानपुरःसरस्य सक्रिय-आत्मस्वरूपावस्थानरूपस्य कर्मयोगस्य**—त्याच्या उलट असलेल्या मिथ्याज्ञानमूलक कर्तृत्वाभिमानपूर्वक सक्रिय आत्मस्वरूपावस्थानरूप कर्मयोगाचा—**यस्मात् इह शास्त्रे तत्र तत्र आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञान मिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् अभावः प्रतिपाद्यते**—ज्याअर्थी या शास्त्रात जागोजागी आत्मस्वरूपाच्या निरूपणप्रदेशामध्ये सम्यग्ज्ञान-मिथ्याज्ञान व त्यांची कार्ये यामध्ये विरोध असल्यामुळे अभाव प्रतिपादिला आहे—**तस्मात् निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य आत्मविदः विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगः न संभवति इति युक्तं उक्तं स्यात्**—त्याअर्थी ज्याचे मिथ्याज्ञान निवृत्त झाले आहे अशा आत्मवेत्याचा विपर्ययज्ञानमूलक कर्मयोग संभवत नाही, हे योग्यच सांगितले आहे, असे होते [आत्मज्ञान झाले म्हणजे 'हे शरीरच मी, कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी, संसारी' इत्यादि मिथ्या अज्ञान निवृत्त होते. त्यामुळे 'मी शरीरादिरूप आहे' या मिथ्या अज्ञानामुळेच होणारा जो कर्मयोग त्याचा ज्ञानी पुरुषाचे ठिकाणी असंभव होतो. कारण आत्मा जन्मादि सर्व विकारांनी रहित आहे, त्यामुळे तो निष्क्रिय आहे, सर्वक्रियारहित आहे, आणि असा जो निष्क्रिय आत्मा तोच मी आहे, असे जो जाणतो त्याचे त्याच सम्यग्दर्शनामुळे सर्व मिथ्या अज्ञान निवृत्त झालेले असते अशा ज्ञानी पुरुषाला निष्क्रिय आत्मस्वरूपावस्थानरूप सर्वकर्मसंन्यास सांगितलेला आहे त्याचप्रमाणे असे आत्मज्ञान ज्याला झालेले नाही, त्याला मिथ्याज्ञानामुळे 'मी कर्ता' असा कर्तृत्वाभिमान होतो त्या अभिमानामुळे सक्रिय-आत्मस्वरूपावस्थानरूप कर्मयोग त्यालाच विहित आहे आत्मज्ञानी पुरुषाचे ठिकाणी तसे मिथ्या अज्ञान नसते. त्यामुळे त्याला कर्तृत्वाभिमान नसतो. कर्तृत्वाभिमानाच्या अभावी ज्ञानी पुरुषाचा कर्मयोगहि संभवत नाही भगवानांनी या गीताशास्त्रात जेथे जेथे आत्मस्वरूपाचे निरूपण केले आहे, तेथे तेथे ज्ञान व अज्ञान आणि त्यांचे कार्य यांचा विरोध असल्यामुळे ज्ञानी पुरुषाला कर्माचा असंभव सांगितला आहे, व तो सर्वथा युक्त आहे] **केषु केषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु आत्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यते इति**—पण कोणकोणत्या आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशामध्ये आत्मवेत्याच्या कर्माचा अभाव प्रतिपादिलेला आहे, असे वादी विचारील तर—**अत्र उच्यते**—त्याचे उत्तर सांगतो — **'अविनाशि तु तद्विद्धि' इति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तारं' 'वेदाविनाशिनं नित्य०' इत्यादौ तत्र तत्र आत्मविदः कर्माभावः उक्तः**—'अविनाशी तु०' (२-१७) असा उपक्रम करून 'य एनं वेत्ति०' (२-१९) 'वेदाविनाशिनं०' (२-२१) इत्यादि श्लोकांत ठिकठिकाणी आत्मवेत्याच्या कर्माचा अभाव सांगितला आहे.

ननु च कर्मयोगोऽप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्र तत्र प्रतिपाद्यत एव तद्यथा 'तस्माद्युध्यस्व भारत' 'स्वधर्ममपि चावेक्ष्य' 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादावतत्र कथमा-

कर्तव्यान्तराभाववचनात्—आणि ' त्याचे कर्तव्य उरत नाही' अ. ३-१७ या वचनाने त्याच्या दुसऱ्या कर्तव्याचा अभाव सांगितलेला आहे. [आत्मज्ञानी कृतकृत्य झालेला असतो, त्यामुळे त्याला कर्माने दुसरे कोणतेच प्रयोजन साधावयाचे नसतें त्याच-प्रमाणे 'त्याला दुसरें कोणतेंच कर्तव्य उरत नाही,' असेंहि स्वतः भगवानानीच तिसऱ्या अध्यायांत सांगितलें आहे त्यामुळे ज्ञानी पुरुषाचा कर्मयोग संभवत नाही]

' न कर्मणामनारम्भात् ' ' संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ' इत्यादिना चाऽऽत्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात्, 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्। 'शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषम्' इति च शरीरस्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणो निवारणात् 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादि कर्मस्वात्मयाथात्म्यविदः करोमीति प्रत्ययस्य समाहितचेततया सदाऽकर्तव्यत्वोपदेशात्तत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न संभावयितुं शक्यते यस्मात्तस्मादनात्मविन्कर्तृकयोरेव संन्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसन्न्यासात्पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसंन्यासविलक्षणात्सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मैकदेशविषयाद्यमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयत्वात्सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रष्टुरभिप्रायो निश्चीयत इति स्थितम् ॥

भाष्यार्थ—[तर मग ज्ञानी पुरुषाला कर्मयोग जसा त्याज्य आहे तसाच तो जिज्ञासूलाहि त्याज्यच असला पाहिजे कारण ज्ञानप्राप्तीने त्याच्याहि पुरुषार्थाची सिद्धि होते, अशा आशंका घेऊन जिज्ञासूला कर्मयोगाची अपेक्षा आहे, असें सांगतात–]—**' न कर्मणामनारम्भात् ' ' संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' इत्यादिना च आत्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात्**—'कर्मांचा आरंभ केल्यावांचून नैष्कर्म्यप्राप्ति होत नाही ' अ ३-४ 'हे महाबाहो योगावांचून सन्यास प्राप्त होणें फार कठिण आहे,'५ ६ इत्यादि वचनांनी आत्मज्ञानाच्या अंगत्वाने कर्मयोगाचें विधान केलें आहे. त्यामुळे जिज्ञासूला कर्मयोगाचा आश्रय केला पाहिजे [अंगाच्या स्वरूपावर उपकार करणाऱ्या अंगावांचून प्रधानाच्या स्वरूपाची निष्पत्ति होणें अशक्य असल्यामुळे जिज्ञासूनें चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा ज्ञानाचे कारण होणाऱ्या कर्मयोगाचा आश्रय करणें उचित आहे. येथें अंगी ज्ञान असून अंग कर्म आहे कर्मावांचून ज्ञानाचे स्वरूपच सिद्ध होत नाही. म्हणून ज्ञानासाठीं जिज्ञासूला कर्मयोगाचा आश्रय करणें उचित आहे तर मग ज्ञानीपुरुषानेंहि ज्ञानफलावर उपकार करणाऱ्या कर्मांचे अनुष्ठान करण्यास कोणती हरकत आहे ? उत्तर-]—**च 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते'**—६ ४ आणि योगारूढ झालेल्या त्यालाच पुढे शम-कर्मसंन्यास करावयास सांगितलेला आहे —**इति अनेन उत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनात्**—अशा या वचनानें उत्पन्न आत्मज्ञान झालें आहे, त्याला कर्मयोगाचा अभाव सांगितलेला आहे [अहोरण,

तत्त्वज्ञानी पुरुषाला जर कर्मांचा अभाव मानला तर त्याच्या शरीरस्थितीला अवश्य असलेल्या कर्मांचाहि अभाव होणार त्यामुळे त्याची शरीरस्थितिहि होणें शक्य नाही. शरीरच नाहींसें झाल्यावर जीवन्मुक्ति कोठची? जीवन्मुक्ताच्या अभावीं ज्ञानाचा उपदेश कोण करणार व उपदेशाच्या अभावीं जिज्ञासूंना ज्ञान कसें होणार? अशी आशंका घेऊन सांगतात-)—**' शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं' इति च शरीर-स्थितिकारणातिरिक्तस्य कर्मणः निवारणात्**—'शारीरं केवलं०' अ. ४ श्लो. २१ पृ. ४१६, या वचनानें शरीराच्या स्थितीला कारण होणाऱ्या कर्मांहून बाकीच्या सर्व कर्मांचें निवारण केलें आहे. त्यामुळें विद्वानाला कर्मयोग नाहीं. [अहोपण, ज्ञानी पुरुषाला 'शरीरस्थितीला अवश्य तेवढेंच कर्म' करण्याची सवड दिल्यास त्यासाठीं अवश्य होणाऱ्या दर्शन-श्रवणादि कर्मांविषयीं त्याच्या मनांत कर्तृत्वाभिमान उत्पन्न होईल, अशी आशंका घेऊन सांगतात-]—**नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इति अनेन च**—आणि 'मी कांहीं करीत नाहीं.' असें योगी तत्त्वज्ञानें मानावें. ५.८-अशा या वचनानें—**शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेषु अपि दर्शन-श्रवणादिकर्मसु आत्मयाथात्म्यविदः करोमि इति प्रत्ययस्य समाहितचेतस्तया सदा अकर्तव्यत्व-उपदेशात्**—केवल शरीरस्थितीसाठीं अवश्य असलेल्या अशाहि दर्शन-श्रवणादि कर्मांमध्यें आत्मयाथात्म्य जाणणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाला, चित्त समाहित असल्यामुळें, 'मी करतों' हा प्रत्यय केव्हांच करूं नये, असा उपदेश केला आहे. [म्ह० शरीरस्थितीला अत्यंत अवश्य असें पाहणें, ऐकणें, इत्यादि क्रिया करीत असतांनाहि 'त्या मी करतों' असा कर्तृत्वाभिमान तत्त्ववेत्त्यानें केव्हांहि करूं नये, तर चित्त समाहित असल्यामुळें त्यानें 'मी त्यांतील कांहींच करीत नाहीं' असें मनन समजावें, असें याच अध्यायांत पुढें सांगितलें आहे. त्यामुळें शरीरस्थितीला अवश्य प्राप्त झालेल्या दर्शनादि क्रियांमध्यें त्याचा कर्तृत्वाभिमान संभवत नाहीं. अहोपण या उपदेशाचें अनुसंधान सुटलें म्हणजे विद्वानाचाहि 'मी करतों' या स्वाभाविक प्रत्ययाच्या द्वारा कर्मयोग संभवेल, अशी आशंका घेऊन सांगतात-]—**आत्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धः मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्ने अपि यस्मात् संभावयितुं न शक्यते**—आत्मतत्त्ववेत्त्याचा सम्यग्दर्शनाच्या विरुद्ध असलेला मिथ्याज्ञानमूलक कर्मयोग स्वप्नांतहि ज्याअर्थी संभवनीय आहे असें म्हणतां येत नाहीं—**तस्मात् अनात्मवित्कर्तृकयोः एव संन्यासकर्मयोगयोः निःश्रेयसकरत्ववचनं**—त्याअर्थी अनात्मज्ञ पुरुषाकडून केल्या जाणाऱ्याच संन्यासाला व कर्मयोगाला निःश्रेयसकरत्ववचन म्ह० दोघांनाहि निःश्रेयसकर म्हणणें—**च तद्गीयात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानं**—व त्या अनात्मज्ञाच्या कर्मसंन्यासाहून कर्मयोगाचें श्रेष्ठत्व कथन करणें—**इत्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेन अपि**—अशाप्रकारच्या प्रतिवचनवाक्यार्थांचें निरूपण केल्यानेंहि—**प्राप्तः पूर्वोक्तः अभिप्रायः निर्धार्यते इति स्थितं**—प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाचा वर सांगितलेलाच आशय आहे, असा नि-

श्रय केला जातो, हे सिद्ध झाले (अनात्मज्ञाच्या कर्मसन्यासाला काहीं विशेषणे देतात-) **—पूर्वोक्तआत्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसन्यासविलक्षणात्**—पूर्वोक्त आत्मज्ञानें केलेल्या सर्वकर्मसन्यासाहून विलक्षण असलेल्या त्या अज्ञकृत कर्मसन्यासाहून तसेंच— **कर्तृत्वविज्ञाने सति एव कर्मैकदेशविषयात्**—तो अज्ञकृत सन्यास 'मी या सन्यासाचा कर्ता आहे' असे कर्तृत्वविज्ञान असताना कर्मांच्या एकदेशाला विषय करणारा असतो अर्थात् ज्ञानी पुरुषाचा सन्यास सर्वकर्मविषयक असतो व अनात्मज्ञाचा सन्यास अग्निहोत्रादि काही कर्मांचाच असतो अशा त्या एकदेशी कर्मसन्यासाहून—**च यमनियमादिसहितत्वेन दुरनुष्ठेयत्वात्**—आणि तो अज्ञकृत सन्यास यम नियमादिकासहवर्तमान असल्यामुळे अनुष्ठान करण्यास कठिण असतो, म्हणून—**कर्मयोगस्य सुकरत्वेन**—आणि त्यापेक्षा कर्मयोगाला सुकरत्व असते म्हणून अशा अज्ञकृत सन्यासाहून अज्ञकृत कर्मयोग विशिष्ट–श्रेष्ठ आहे असे कथन करणे, यावरून अर्जुनाचा पूर्वोक्त आशय निश्चित होतो [गीतेतलेच 'न कर्मणा॰ ' इत्यादि वचनानीं कर्मयोगाच ज्ञानाच्या अंगत्वाने विधान आहे, म्ह॰ कर्मयोग ज्ञानाचे अंग आहे, असें विधान आहे ' योगारूढस्य तस्यैव॰ ' या वाक्याने त्याला सम्यग्दर्शन झालें आहे, त्याला कर्मयोगाचा अभाव सांगितला आहे ' शारीरं केवलं॰ ' या वचनानें ज्ञाता पुरुषाच्या शरीरस्थितीला कारण होणाऱ्या कर्मावाचून बाकीच्या सर्व कर्मांचें निवारण केलें आहे ' नैव किंचित्॰ ' या वचनाने केवळ शरीरस्थितीसाठीच अवश्य होणाऱ्या–पाहणें, ऐकणें, इत्यादि कर्मांमध्येहि शांतचित्त आत्मतत्त्वज्ञानें ' हीं मी करतों ' असा अभिमान कधीच करू नये, असा उपदेश केला आहे त्यामुळें आत्मज्ञाचा कर्मयोग स्वप्नांतहि संभवत नाही कारण तो सम्यग्दर्शनाच्या विरुद्ध आहे व मिथ्या अज्ञानामुळेंच संभवणारा आहे आत्मवेत्त्यामध्ये सम्यग्ज्ञान असते व मिथ्या अज्ञान नसतें त्यामुळें त्याचे ठिकाणी स्वप्नांतहि कर्मयोगाची संभावना नाही वास्तव भगवानानीं अनात्मवेत्त्याकडून होणारा कर्मयोग व कर्मसन्यास यांनाच निःश्रेयसकर म्हटलें आहे तसेच वर सांगितलेल्या आत्मज्ञाच्या सर्वकर्मसन्यासाहून विलक्षण असलेल्या, 'मी कर्ता' हे विज्ञान असतानाच कर्मांच्या एकदेशाच्या–अग्निहोत्रादि काही कर्मांच्या व यम नियमादिकानीं युक्त असल्यामुळें आचरण्यास अतिशय कठिण अशा अज्ञकृत सन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, कारण तो सन्यासाहून सुकर आहे, असें सांगितलें आहे भगवानाच्या या प्रतिवचनाचा विचार केला असतांहि अर्जुनाचा आम्हीं वर जसा सांगितला आहे, तसाच आशय निश्चित होतो. अर्थात् अर्जुनानें जो प्रश्न केला आहे, तो अयोग्य नाही, ही गोष्ट यावरून सिद्ध होते]

१ पण याविषयी रहस्यकार म्हणतात–" चवथ्या अध्यायातील सिद्धान्तावर सन्यास मार्गाय लोकाची जी शंका यण्याचा संभव आहे, तीच अर्जुनाने मुखातून प्रश्नरूपानें वर घून तिचें स्पष्ट उत्तर भगवानानी या अध्यायात दिलें आहे " गी॰ र॰ पृ॰ ६८४. तर मग म्हणे अर्जुनानें जो पुढें प्रश्न केला आहे, तो त्याच्या अध्यायांतील सिद्धान्तावर सन्यास-

मार्गाकडून येणारी शंका आहे ' व तीहि त्याच्या तोंडून मुद्दाम वदविली आहे पण ही शंका अर्जुनाकडून श्रीकृष्णाना वदविली की व्यासाना ? कोणी का वदविली असेना ? आपण ती कशी काय वदविली आहे, तें तर पाहू या–" ज्ञान हें सर्व कर्मांचें पर्यवसान असून (४ ३३) ज्ञानानेंच जर सर्व कर्मे भस्म होतात (४ ३७), व द्रव्यमय यज्ञापेक्षा ज्ञानयज्ञच जर श्रेष्ठ (४ ३३) तर दुसऱ्याच अध्यायांत ' धर्म्य ' असें जें युद्ध तेंच करणें क्षत्रियाला श्रेयस्कर होय, (२ ३१) असें सांगून ' म्हणून तू कर्मयोगाचा आश्रय करून युद्धाला ऊठ ' ४ ४२ असा चवथ्या अध्यायाचा उपसंहार का केला ? " (गी र ६८४) ही संन्यासमार्गायाची शंका अर्जुनाच्या तोंडून श्रीकृष्णाना किंवा व्यासाना वदविली आहे पण ' क्षत्रियाला धर्म्ययुद्धच करणें श्रेयस्कर आहे,' असें जें दुसऱ्या अध्यायांत सांगितलें आहे त्याचाच जर ' योग आतिष्ठ उत्तिष्ठ भारत ' ४ ४२ याच्याशी संबंध आहे तर संन्यासमार्गाच्याना तशी शंका येण्याचें कारणच नाही कारण क्षत्रियानें संन्यास करावा, असें कोणी संन्यासमार्गी म्हणत नाही उलट ' ज्ञानानंतर कर्मसंन्यास जरी प्राप्त असला तरी त्यानें तो करू नये तर ' गुणा गुणेषु वर्तन्ते ' या न्यायानें वर्तन करीत रहावें कारण त्याचें तसलें शास्त्रीय कर्म व खाणें, पिणें इत्यादि स्वाभाविक कर्म यांत काही फरक नाही म्हणूनच तें कर्म नसून कर्माभास आहे ' असें संन्यासमार्गी उघड उघड म्हणत असतात (गी भा पृ ५१०–८ पहा) तेव्हा संन्यासमार्गायाची ही शंका आहे, असें कसें म्हणता येईल ? अर्थात् रहस्यकारांना संन्यासमार्गायावर ती जबरदस्तीनें लादली आहे, यांत संशय नाही

पुढें रहस्यकार सांगतात–" गीतेचें या प्रश्नास असें उत्तर आहे की, सर्व संशय दूर होऊन मोक्ष मिळण्याकरिता ज्ञान आणि मोक्षाकरिता नव्हे असली तरी कधी न सुटणारी असल्यामुळें लोकसंग्रहार्थ कर्में मिळून दोहोंच्याहि समुच्चयाची नित्य अपेक्षा आहे. " (४ ४१) हें गीतेचें उत्तर नसून रहस्यकारांचें आहे चवथ्या अध्यायाच्या शेवटल्या-शाच्या श्लोकांत तसें काही सांगितलेलें नाही (गी भा पृ ४६–पहा) कर्मयोग म्ह० श्रौत-स्मार्त कर्में, ती अज्ञानी मनुष्यहि जर टाळू शकतो, तर ज्ञानी ती नसून सुटणार नाही ? खाणें, पिणें, निजणें, ही स्वाभाविक कर्में देह असेपर्यंत टाळता येणार नाहीत, पण तशीच श्रौत स्मार्त कर्मेंहि टाळता येणार नाहीत, असें मुळीच नाही त्यामुळें ती न सुटणारी नव्हेत. ज्याला लोकसंग्रहाची इच्छा असेल (चिकीर्षुर्लोकसंग्रह) त्यानें वर्णाश्रमविहितादि टाळून कर्में करावीं, असें तिसऱ्या अध्यायांत जरी म्हटलें आहे, तरी त्याचा ४ ४१ या श्लोकाशी काही संबंध नाही त्यांत ' ज्ञानी पुरुषाला कर्में बद्ध करीत नाहीत ' एवढेंच सांगितलें आहे यावरून रहस्यकार गीतेचें म्हणून जें उत्तर सांगतात, तें गीतेचें नसून त्यांचें आहे, हें वाचकांच्या लक्षात येईल

पुन रहस्यकार म्हणतात–" परन्तु यावरहि अशी शंका निघते की, कर्मयोग व सांख्य (ज्ञान ?) असे दोन्ही मार्ग जर शास्त्रांत विहित आहेत, तर त्यांतकी आपल्या इच्छेप्रमाणें सांख्य मार्ग स्वीकारून कर्मांचा त्याग करण्यास हरकत काय ? " पण अशी शंका कोण काढतात ? संन्यासमार्गी म्ह० अद्वैती अशी शंका केव्हाहि काढणार नाहीत कारण ते कर्म-मार्ग व सांख्य (ज्ञानमार्ग) हे मोक्षाचे दोन स्वतंत्र मार्ग आहेत, असें मुळीं मानीत नाहींत. तर

'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यत्र ज्ञानकर्मणो. सहासंभवे यच्छ्रेय एतयोस्तन्मे ब्रूहीत्येवं पृष्टोऽर्जुनेन भगवान्सांख्याना संन्यासिना ज्ञानयोगेन निष्ठा पुन. कर्मयोगेन योगिना निष्ठा प्रोक्तेति निर्णय चकार । न च संन्यसनादेव केवलात्सिद्धिं समधिगच्छतीति वचनाज्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्ट कर्मयोगस्य च विधानात् । ज्ञानरहित. संन्यास. श्रेयान्कि वा कर्मयोग. श्रेयानित्येतयोर्विशेषबुभुत्सया—

भाष्यार्थ—('अहोपण, तिसऱ्या अध्यायात या प्रश्नाचा भगवानांना निर्णय केलेला असल्यामुळे येथें पुनः तोच प्रश्न करणे, योग्य नव्हे, ' अशी शंका घेऊन 'तेथें विस्ताराने सांगितलेला सबबच येथे पुन संक्षेपतः सांगत आहेत,' असे म्हणून समाधान करितात-)—**'ज्यायसी चेत् कर्मणस्ते०' इत्यत्र ज्ञानकर्मणोः सहासंभवे**—'ज्यायसी०' ३–१ या वचनात ज्ञान व कर्म यांचा एकाचवेळा असंभव असल्यामुळे—**एतयोः यच्छ्रेयः तत् मे ब्रूहि इत्येवं अर्जुनेन पृष्टः भगवान्**—'ज्ञान व कर्म या दोहांताल जें एक श्रेयस्कर असेल ते मला सांग ' अशाप्रकारें अर्जुनाकडून प्रश्न केला गेलेला भगवान्—**सांख्यानां-संन्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः योगिनां कर्मयोगेन निष्ठा प्रोक्ता इति निर्णयं चकार**—सांख्याची म्ह० ज्ञानी संन्याशाची ज्ञानयोगाने निष्ठा व योग्याची म्ह० अज्ञ गृहस्थाचा कर्मयोगाने निष्ठा सांगितला, असा निर्णय करता झाला [भगवानांना तेथ ज्ञान व योग यांचे अधिकारी भिन्न भिन्न आहेत असा निर्णय केला आहे त्यामुळें पुन त्याविषयीच प्रश्न संभवत नाही तसेच]—**'न च संन्यसनात् एव केवलात् सिद्धिं समधिगच्छति' इति वचनात्**—नुसत्या संन्यासानेच काही सिद्धि प्राप्त होत नाही, असें सांगितलेलें असल्यामुळें—**ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वं इष्टं**—ज्ञानसहित संन्यासाला नैष्कर्म्यसिद्धीच साधनत्व भगवानांना इष्ट आहे, ['संन्यसनात् एव ' येथील 'एव ' शब्दावरुन केवल म्ह० ज्ञानरहित संन्यासान नैष्कर्म्यसिद्धि जरी मिळत नाही, तरी ज्ञानसहित संन्यासाने ती मिळते, असें भगवानाचें मत उघड दिसतें]—**कर्मयोगस्य च विधानात्**—तसेंच 'छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठ-' ४ ४२ या वचनानें कर्मयोगाचें विधान केलेलें असल्यामुळें कर्मयोगहि सिद्धीचें साधन आहे, हे भगवानांना इष्ट आहे. (अर्थात् या गोष्टीचा निर्णय झालेला असल्यामुळे त्याविषयी प्रश्नच उपपन्न होत नाही तर

कर्मयोग अंग व ज्ञानयोग अंगी म्ह० कर्म साधन व ज्ञान साध्य असें मानतात शिवाय त्यांतील कोणताहि मार्ग कोणाच्याच मुर्जीवर अवलंबून नाही प्रत्येकाच्या अधिकारावर अवलंबून आहे कर्माधिकारी पुरुषांनी कर्मानुष्ठानच केलें पाहिजे व ज्ञानाधिकाऱ्यानीच ज्ञाननिष्ठ झालें पाहिजे कर्मानुष्ठानानें ज्ञानाधिकार प्राप्त झाल्यावाचून संन्यास घेता येत नाही, हा अबाधित वैदिक सिद्धान्त आहे त्यामुळें 'आपल्या मुर्जीप्रमाणें मार्गपसंत करून' वगैरे ही भाषा अवैदिक आहे अर्थात् रहस्यकारानी लावलेली ही पूर्वोत्तरसंगति शास्त्रशुद्ध नाही. आचार्यांना त्यांचकडेची संगति सर्व प्रकारें संमत आहे.

मग अर्जुनाचा प्रश्न कोणत्या अभिप्रायानें आहे, तें अधिक स्पष्ट करितात-)—**ज्ञानरहित संन्यास श्रेयान् किं वा कर्मयोग श्रेयान् इति एतयो विशेष बुभुत्सया**—ज्ञानरहित संन्यास श्रेष्ठ आहे का कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असा या दोन उपायांतील विशेष जाणण्याच्या इच्छेनें 'संन्यास०' इत्यादि श्लोकानें अर्जुन म्हणाला—

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

> **संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।**
> **यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥ १ ॥**

अन्वयार्थ—हे कृष्ण—हे कृष्णा!—**कर्मणां संन्यासं**—कर्मांचा संन्यास (एकदा सांगतोस)—**च पुनः**—आणि पुनरपि—**कर्मणां योगं**—शास्त्रोक्त कर्मांचे अनुष्ठान करावयास—**शंससि**—सांगतोस (म्हणून)—**एतयोः**—या दोहोंतून—**यत् एकं**—जें एक—**श्रेयः**—अधिक प्रशस्त श्रेय साधन असेल—**तत्**—तें—**मे**—मला—**सुनिश्चितं**—अगदी निश्चयानें—**ब्रूहि**—सांग १

संन्यासं परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि कथयसीत्येतत्। पुनर्योगं च तेषामेवानुष्ठानमवश्यकर्तव्यं च शंससि अतो मे कतरच्छ्रेय इति संशयः किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः किंवा तद्धानमिति प्रशस्यतरं चानुष्ठेयमतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरमेतयोः कर्मसंन्यासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठानाच्छ्रेयोऽवाप्तिर्मम स्यादिति मन्यसे तदेकमन्यतरं सहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवान्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाचा आशय प्रकाशित करून व प्रश्नाचा स्वभाव मांडून प्रश्न उपपादन करितात-)—**कर्मणां-शास्त्रीयाणां अनुष्ठानविशेषाणां संन्यासं-परित्यागं शंससि-कथयसि इति एतत्**—कर्मांचा-शास्त्रीय विशेष अनुष्ठानांचा संन्यास म्ह० परित्याग सांगतोस, शास्त्रीय कर्मांचा संन्यास करण्याचा उपदेश करितोस, असा याचा आशय—**च पुनः योगं तेषां एव अनुष्ठानं-अवश्यकर्तव्यत्वं शंससि**—आणि पुनरपि योग म्ह० त्या कर्मांचेंच अनुष्ठान-अवश्यकर्तव्य सांगतोस—**अतः मे कतरत् श्रेयः इति संशयः**—यामुळें मला यांपैकीं कोणतें एक श्रेयस्कर आहे असा संशय येतो—**किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः किंवा तद्धानं इति**—काय, मग कर्मानुष्ठान श्रेयस्कर आहे का त्याचा त्याग श्रेयस्कर आहे असा संशय येतो—**च प्रशस्यतरं अनुष्ठेयं**—आणि त्या दोन साधनांत जें साधक प्रशस्यतर असेल त्याचें अनुष्ठान करणें उचित होय—**अतः च एतयोः कर्मसंन्यासकर्मानुष्ठानयोः यत् श्रेयः-प्रशस्यतरं**—म्हणून कर्मसंन्यास व कर्मानुष्ठान यांतील जें श्रेय-अधिक प्रशंसनीय असेल—**यदनुष्ठानात् मम श्रेयोऽवाप्तिः स्यात् इति मन्यसे**—ज्याच्या अनुष्ठानानें मला मोक्षप्राप्ति होईल, असें तूं समजतोस—**तत् एकं-अन्यतरत् सह एकपुरुषानुष्ठेयत्वासंभवात्**

—ते एक–त्या दोहोंतील एक, कारण एकाचवेळीं एका पुरुषाला त्या दोहोंचें अनुष्ठान करता येणें शक्य नाहीं, म्हणून त्यातील कोणतें तरी एक—**सुनिश्चितं तत्र अभिप्रेतं मे ब्रूहि इति**—सुनिश्चित म्ह० तुला इष्ट असलेले (एक) मला साग, असें अर्जुन म्हणाला [भगवाना ' तूं कर्माचा सन्यासहि सागतोस व कर्माचें अनुष्ठानहि सागतोस. पण त्याचा परस्पर विरोध असल्यामुळे एकाचवेळीं त्याचें अनुष्ठान करता येणें शक्य नाहीं. यास्तव त्यातील जें एक तुला अत्यत श्रेयस्कर वाटत असेल, तेच तू मला साग.] १.

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—संन्यासः—अज्ञ मुमुक्षूनें केलेला कर्माचा परित्याग—**च**—व त्यानें केलेलें—**कर्मयोग**—कर्मानुष्ठान—**उभौ**—ही दोन्ही साधनें—**निःश्रेयसकरौ**—मोक्ष देणारी आहेत.—**तु**—परंतु—**तयोः**—त्या दोन साधनातील—**कर्मसंन्यासात्**—अनारम्भाच्या कर्मत्यागाहून—**कर्मयोगः**—त्याचे कर्मानुष्ठान—**विशिष्यते**—अधिक चागलें आहे २

स्वाभिप्रायमाचक्षाणो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच-संन्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं तावुभावपि निःश्रेयसकरौ निःश्रेयसं मोक्षं कुर्वाते ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेनोभौ यद्यपि निःश्रेयसकरौ तथाऽपि तयोस्तु निःश्रेयसहेत्वोः कर्मसंन्यासात्केवलात्कर्मयोगो विशिष्यत इति कर्मयोगं स्तौति ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—निर्णयाय स्वाभिप्रायं आचक्षाणः श्रीभगवान् ' संन्यासः० ' इति उवाच—अर्जुनाच्या प्रश्नाचा निर्णय करण्यासाठीं आपला अभिप्राय सांगणारे श्रीभगवान् ' संन्यास ० ' या श्लोकानें म्हणाले—**संन्यासः कर्मणां परित्याग च कर्मयोगः तेषां एव अनुष्ठानं**—सन्यास म्ह० कर्माचा परित्याग व कर्मयोग म्ह० त्या कर्मांचेच अनुष्ठान—**तौ उभौ अपि निःश्रेयसकरौ-निःश्रेयसं-मोक्ष कुर्वाते**—ते दोन्ही नि श्रेयसकर–नि श्रेयस–मोक्ष करितात म्हणून नि श्रेयसकर आहेत.—**यद्यपि उभौ ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन निःश्रेयसकरौ**—जरी ते दोन्ही ज्ञानोत्पत्तीच्या हेतुत्वानें म्हणजे ज्ञानोत्पत्तीचें साधन या रूपानें नि श्रेयसकर आहेत—**तथापि तु निःश्रेयसहेत्वोः तयोः केवलात् कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते इति कर्मयोगं स्तौति**—तरी पण मोक्षसाधनभूत अशा त्या दोहोंतील केवल–ज्ञानरहित कर्मसन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असें म्हणून भगवान् कर्मयोगाची स्तुति करीत आहेत. [अज्ञ पुरुषाचा कर्मसन्यास व कर्मानुष्ठान ही दोन्ही जरी मोक्षाचीं साधनें आहेत, तरी त्यातील ज्ञानरहित सन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे भगवान् कर्मयोगाची ही स्तुति

कर्मे करीत असला तरी व तीं करीत नसला तरी त्याचा तो सर्वकर्मसंन्यास नित्यसिद्ध आहे त्यामुळें तसला स्वाभाविक–फलभूत संन्यास व कर्मयोग यांची येथें तुलना केली आहे, असें म्हणता येत नाहीं तर कर्तृत्वाभिमानपूर्वक होणारा संन्यास व कर्मयोग यांचीच येथें तुलना केली आहे कारण भगवानांनी आपल्या प्रतिवचनात संन्यास व कर्मयोग या दोहोंनाहि निःश्रेयसकर म्हणजे मोक्षाचा साधनें म्हटलें आहे वरील सर्वकर्मसंन्यास हा मोक्षच आहे, जीवन्मुक्ति आहे त्यामुळें त्याला निःश्रेयसकर म्हणता येत नाहीं अर्थात् निःश्रेयसकर संन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही अनात्मज्ञाचे आहेत, असें भगवानांच्या प्रतिवचनावरून ठरतें आचार्यांनीं वरील सर्वभाष्यात ही गोष्ट स्पष्टपणें प्रतिपादिली आहे (पृ ४८० पहा) निष्क्रिय आत्मस्वरूपावस्थान हाच सर्वकर्मसंन्यास व तोच मोक्ष साधनभूत संन्यास एकदेशी असतो त्यात कर्तृत्वाभिमान असतो त्यामुळें त्या संन्यासात सर्व कर्मांचा संन्यासहि नाहीं व आत्मस्वरूपावस्थानहि नाहीं त्यात फक्त अग्निहोत्रादि काहीं कर्मांचाच संन्यास केला जातो व तोहि 'मी सर्वकर्मसंन्यास करतों' अशा कर्तृत्वाभिमानपूर्वक केला जातो म्हणून तो निःश्रेयसकर आहे यास्तव अर्जुनाच्या प्रश्नातील 'संन्यास व कर्मयोग अज्ञकृत आहेत, असेंच मानणें सयुक्तिक आहे तसेंच, 'संन्यासाहून कर्मयोग विशिष्ट आहे' असें जे म्हटलें आहे त्यातील आशयहि आचार्यांनी स्पष्टपणें वर्णिला आहे अनात्मज्ञकृत संन्यास यम नियमादिकासह असल्यामुळें तो दुष्कर आहे व कर्मयोग त्यापेक्षा सुकर आहे संन्यास आश्रम घेतल्यावर यम नियमादिकापासून च्युत झाल्यास मोठा प्रत्यवाय लागतो कर्मयोगात प्रत्यवायाची तशी फारशी भीति नसते म्हणून साधकाने पूर्ववैराग्यावाचून संन्यास करणें, इष्ट नाहीं त्यापेक्षा कर्मयोगच फार चांगला तो सर्वलोकोपयोगी असून संन्यासापेक्षा सुकरहि आहे अशा आशयानें भगवानांनीं 'कर्मयोग श्रेष्ठ आहे' असें म्हटलें आहे इतकेंच नव्हे तर अर्जुनाने किंवा दुसऱ्याहि कोणी मुमुक्षूनें आरंभी त्याचाच आश्रय करावा, कठिण संन्यासाच्या भरीस पडू नये, अशी भगवानांची इच्छा असल्यामुळें श्रोत्यांच्या मनात कर्मयोगाविषयीं रुचि उत्पन्न करण्यासाठी त्यांनी त्याची ही प्रशंसा केली आहे 'अर्थवाद म्ह० पोकळ स्तुति' अशी जी रहस्यकाराची समजूत झाली आहे ती खोटी आहे, भ्रामक आहे, प्रामाणिक नव्हे जें विहित असतें त्याचीच स्तुति केली जाते, ज्याची स्तुति केली जाते तें श्रोत्यानें करावें, असेंच वक्त्याची इच्छा असते अर्थात् 'भगवानांचा खरा अभिप्राय तसा नव्हे' हें 'इति कर्मयोग स्तौति' असें म्हटल्यानें ठरत नाहीं आचार्य तसें म्हणत नाहींत रहस्यकारानाच स्तुत्यर्थवादाचा खरा अर्थ न कळल्यामुळें तसें बिनकारण म्हटलें आहे उलट आचार्यांनीं 'इति कर्मयोग स्तौति' असें म्हणून भगवानांना कर्मयोगच अभिप्रेत आहे, असें स्पष्ट सांगितलें आहे अर्थात् 'असा शेरा मारून कसें तरी आपलें समाधान करून घेतलें आहे,' हें रहस्यकारानें म्हणणें अगदी अप्रासंगिक आहे

पुढे ते म्हणतात — "ज्ञानोत्तर कर्मे नकोत, असें जर भगवंताचें मत असतें तर अर्जुनाला 'या दोहोपेक्षा संन्यास श्रेष्ठ' असें उत्तर भगवंतास देता येत नव्हतें काय?" पण ज्ञानोत्तर कर्मे हवीत कीं नकोत, असा येथें प्रश्नच कोठें आहे? संन्यास व कर्मयोग यातील अधिक चांगलें श्रेय साधन कोणतें? असा अर्जुनाचा प्रश्न आहे, व त्याला अनुसरून भगवानांनी संन्यास व कर्मयोग हे दोन्ही जरी निःश्रेयसकर असले, तरी त्यातील संन्या

साहून कर्मयोग श्रेष्ठ असें म्हणून अर्जुनानें किंवा त्याच्याच सारख्या दुसऱ्याहि साधकानें चित्तशुद्धीसाठी कर्मयोगच आचरावा या उद्देशानें कर्मयोगाची स्तुति केली आहे. त्यामुळें ज्ञानोत्तर कर्में करावीं किंवा नकोत, याची येथें चर्चा केलेली नाहीं अथवा चांगलें मोक्षसाधन कोणतें ? संन्यास का कर्मयोग ? तर कर्मयोग संन्यासाहून चांगला, एवढेंच येथें उत्तर आहे. पण त्या दोहोंनाहि निःश्रेयसकर म्हटल्यामुळें तीं दोन्ही साधनें आहेत, हें निः-संशय ठरतें. पण साधनें ज्ञानोत्तर लागत नाहीत. तीं ज्ञानापूर्वीच व ज्ञानासाठींच लागतात. त्यामुळें येथील चर्चा ज्ञानोत्तर संन्यास व कर्मयोग यासाठी आहे, असें म्हणता येत नाही. पण रहस्यकाराला 'निःश्रेयसकर' या पदाचें फारसें महत्त्व वाटलें नाहीं असें दिसतें. कारण ते म्हणतात—" कर्में करणें व सोडणें हे दोन्ही मार्ग सारखेच मोक्षप्रद आहेत, असें दुसऱ्या श्लोकाच्या पहिल्या चरणांत (चरणार्ध का अर्धांत ?) सांगितल्यावर पुढें 'तु' म्हणजे 'पण' हें पद घालून 'तयोः' म्ह० त्या दोन मार्गांपैकीं कर्में सोडण्याच्या मार्गापेक्षा कर्में करण्याचा पक्षच अधिक प्रशस्त (श्रेय) होय, असें ज्या अर्थी भगवानाचें निस्संदिग्ध विधान आहे, त्या अर्थी साधनावस्थेंत ज्ञानप्राप्तीसाठीं जीं निष्कामकर्में करावयाचीं तींच पुढें सिद्धावस्थेंतहि लोकसंग्रहार्थ ज्ञात्यानें आमरणान्त कर्तव्य म्हणून चालू ठेविलीं पाहिजेत, हेंच मत भगवानास ग्राह्य आहे, असें पूर्ण सिद्ध होतें " पृ ६८५ दोन्ही मार्ग जर सारखेच मोक्षप्रद तर ते ज्ञानोत्तर कसे ? ज्ञान आणि मोक्ष यांमध्यें ज्योतिष्टोम व स्वर्ग यांच्याप्रमाणें कालाचें व्यवधान असतें का काय ? पण अद्वैत सिद्धान्त 'ज्ञानसमकालमुक्त.' असा आहे त्यामुळें येथील संन्यास व कर्मयोग ज्ञानसाधनभूत आहेत. त्यामुळें कर्मसंन्यासापेक्षा कर्मयोग अधिक प्रशस्त, असें भगवानाचें 'निस्संदिग्ध विधान (?)' जरी असलें तरी त्यावरून 'साधनावस्थेंत ज्ञानप्राप्तीसाठीं जीं निष्कामकर्में करावयाचीं तींच पुढें सिद्धावस्थेंतहि लोकसंग्रहार्थ ज्ञात्यानें आमरणान्त कर्तव्य म्हणून चालू ठेवलीं पाहिजेत, हेंच मत भगवानास ग्राह्य आहे,' असें अशास्त्र हि सिद्ध होत नाहीं कारण गीतेंत असें कोठेंहि सांगितलें नाहीं ज्ञात्यावर कोणतेंहि शास्त्र किंवा भगवान् कोणत्याहि प्रकारच्या विधींचा भार घालू शकत नाहीत तिसऱ्या अध्यायाच्या २५ व्या श्लोकांत ज्या ज्ञानी पुरुषाला पूर्वप्रारब्धामुळें लोकसंग्रहाची इच्छा असेल, त्यानें कर्में लोकसंग्रहार्थ करावीं असा तुम्हा अनुवाद केला आहे प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें तीं केलींच पाहिजेत, असा विधि कोठेंहि नाहीं

रहस्यकार पुन म्हणतात—" गीता ३-७ यांत हाच अर्थ वर्णिला असून 'विशिष्यते' हेंच पद तेथेंहि आहे व त्याच्या पुढील श्लोकांत (३ ८) अकर्मापेक्षा कर्म श्रेष्ठ असेंहि पुनरुक्त शब्द आहेत." पण *तिसऱ्या अध्यायाच्या ७ व्या व ८ व्या श्लोकांत कर्माधिकाऱ्याचें* वर्णन आहे, ज्ञाननिष्ठाचें तें वर्णन नव्हे त्यामुळें 'विशिष्यते' व 'अकर्मापेक्षा कर्म श्रेष्ठ' असे शब्द जरी तेथें असले तरी त्यावरून ज्ञानी पुरुषाच्या स्वाभाविक सर्वकर्मसंन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ असें ठरत नाहीं, अनात्मज्ञाच्या संन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे हा गोष्ट सर्वसम्मतच आहे रहस्यकार पुढें म्हणतात—" उपनिषदांतून कित्येक ठिकाणीं ज्ञानी पुरुष लोकैषणा, पुत्रैषणा, वगैरे न ठेवता भिक्षा मागत हिंडत असतात, असें वर्णन आहे " 'भिक्षाचर्यं चरन्ति' याचा हा सरळ अर्थ आहे हें खरें, पण (बृ. ४. ४. २२) येथील

'भिक्षाचर्य' या शब्दाचा लाक्षणिक अर्थ सन्यास असा आहे सर्व एषणा सोडून भिक्षा मागत हिंडण यात कांहीं पुरुषार्थ नाहीं पण एषणात्याग करून भिक्षाचर्य म्ह० सन्यास स्वीकारणें यात पुरुषार्थ आहे नाहीं तर नुस्ता भिक्षा मागत फिरणें अगदीं सुलभ आहे त्यासाठीं एषणात्यागहि नको, व आश्रमान्तरहि नको " पण ज्ञानोत्तर हा एकच मार्ग आहे, दुसरा नाहीं, असें उपनिषदांतहि म्हटलेलें नाहीं " नाहीं कसें ? 'नान्य पन्था विद्यते अयनाय,' 'ज्ञानादेव तु कैवल्य,' 'ज्ञान सन्यासलक्षण,' इत्यादि वचनांवरून ज्ञान हाच एक मोक्षमार्ग आहे व सन्यास हेंच एक त्याचें लक्षण आहे असें स्पष्ट म्हटलें आहे फार कशाला ' स्वत गीतेंतच ' नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्यासेनाधिगच्छति ' १८-४९ ' सन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ' ९ २८ अशीं वचनें आहेत तसेंच कर्मयोग हा दुसरा स्वतन्त्र मोक्षमार्ग आहे, असेंहि कोठें—उपनिषदांत किंवा गीतेंतसुद्धां सांगितलेलें नाहीं तथापि " पण कर्मयोग व सन्यास हे दोन्ही मार्ग जरी सारखेच मोक्षप्रद आहेत तरी म्ह० मोक्षदृष्ट्या दोहोंचें फल एकच असलेंहि, जगाच्या व्यवहाराचा विचार करितां ज्ञानोत्तरहि निष्कामबुद्धीनें कर्में करीत राहणें, हाच मार्ग अधिक प्रशस्त किंवा श्रेष्ठ होय, असें गीतेचें मत आहे आम्ही लाविलेला हा अर्थ बहुतेक टीकाकारांस मान्य नसून त्यांनी कर्मयोग गौण ठरविला आहे, पण आमच्या मतें हे अर्थ सरळ नव्हेत व गीतारहस्याच्या अकराव्या प्रकरणांत (पृ ३०१ ते ३०९) याच्या कारणांचें सविस्तर विवेचन केलेलें असल्यामुळें येथें जास्त मागून ताणा अडवीत नाहीं " असें रहस्यकार याविषयीं म्हणतात पण मोक्षसाधनाच्या चर्चेंत व्यवहाराचा विचार कशाला ? व तो गीतेंत तरी आहे कोठें ? गीता व्यवहारासाठीं नाहीं. परमार्थासाठीं आहे लोकसंग्रहसुद्धां व्यवहारासाठीं नाहीं लोकसंग्रहशब्दाचा खरा अर्थ काय तें आम्ही वर (पृ ३०९) सांगितला आहे येथेंहि सन्यास व कर्मयोग या दोन नि श्रेयसकर उपायांतील चांगला उपाय कोणता तें विचारलें असून भगवानांनीहि कर्मयोग चांगला, असें जें म्हटलें आहे तें व्यवहाराच्या दृष्टीनें नव्हे सुलभता व त्यामुळेंच सर्वोपकारकता या दृष्टीनें आहे व हें आम्ही वर सांगितलेंच आहे अध्यात्मशास्त्र व्यवहाराचा फारसा विचार करीत नाहीं जीवाला व्यवहारापासून सोडविण्यासाठीच त्याची प्रवृत्ति आहे त्यांत प्रवृत्त करण्यासाठीं नाहीं अर्थात् त्यानें मुमुक्षूला स्वधर्मरक्षण कसें करावयाचें याहि जो उपदेश केलेला असतो तो व्यवहारासाठीं नसून क्रमानें परमार्थ साधावयाची सोय व्हावी यासाठीं असतो प्रस्तुत मूळ श्लोकांत किंवा गीतेंतहि कोठें जगाच्या व्यवहाराचा—प्रपंचाचा उल्लेखहि नाहीं अर्थात् "जगाच्या व्यवहाराचा विचार करितां ज्ञानोत्तरहि निष्कामबुद्धीनें कर्में करीत राहणें, हाच मार्ग अधिक प्रशस्त" वगैरे जें रहस्यकारांनी म्हटलें आहे तें त्यांच्या पदरचें आहे अध्यात्मशास्त्राला व्यवहार नको आहे, तो मिथ्या आहे, भ्रामक आहे, स्वप्नतुल्य आहे, असें ठरवावयाचें आहे मनुष्याच्या स्वाभाविक व्यवहारासक्तीला घालवून त्याला परमार्थामध्यें आसक्त करावयाचें आहे त्यामुळें तें शास्त्र मुमुक्षूलाहि जर व्यवहाराविषयीं विरक्त व्हावयास सांगतें, तर ज्ञानी पुरुषास व्यवहार करावयास कसें सांगेल ? ज्ञानी पुरुष ज्ञानानंतर फक्त प्रारब्धानें व्यवहारावांचून दुसरें कांहीं करणार नाहीं व करीत नाहीं, हा सर्वमान्य सिद्धान्त आहे यास्तव रहस्यकारांना अकराव्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति।
निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—**यः**—जो—**न द्वेष्टि**—द्वेष करीत नाही—**न कांक्षति**—व आकांक्षा करीत नाही—**सः**—तो—**नित्यसन्यासी**—नित्य सन्यासाच—**ज्ञेयः**—जाणावा—**हि**—कारण—**हे महाबाहो**—हे महापराक्रमी अर्जुना—**निर्द्वंद्व**—द्वंद्वरहित पुरुष—**बन्धात्**—बंधापासून—**सुखं**—अनायासानें—**प्रमुच्यते**—सर्वथा मुक्त होतो ३

कस्मादित्याह—ज्ञेय इति। ज्ञेयो ज्ञातव्य स कर्मयोगी नित्यसन्यासीति यो न द्वेष्टि किंचिन्न कान्क्षति दु खसुखे तत्साधने चैवंविधो य॰ कर्मणि वर्तमानोऽपि स नित्यसन्यासीति ज्ञातव्य इत्यर्थं । निर्द्वंद्वो द्वंद्ववर्जितो हि यस्मान्महाबाहो सुखं बन्धादनायासेन प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(पण कर्म बंधाला कारण होत हे प्रसिद्ध आहे, तेव्हा तेच नि श्रेयसकर कसें होईल ? अशी शंका-)—**कस्मात् इति 'ज्ञेय.०' इति आह**—कर्म नि श्रेयसकर कसें ? व सन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ का ? तें 'ज्ञेय ०' या श्लोकानें सांगतात —**सः कर्मयोगी नित्यसन्यासी इति ज्ञेयः-ज्ञातव्यः**—तो कर्मयोगी नित्यसन्यासी आहे असें समजावें—**यः किंचित्-दुख-सुखे तत्साधने च न द्वेष्टि न कांक्षति**—जो कशाचाहि म्ह॰ दुःखसुखे व दु.खसुखाचा साधन यांतील कशाचाहि द्वेष करीत नाही व कशाचाहि आकांक्षा करीत नाही,—**एवंविधः यः कर्मणि वर्तमानःअपि**—अशा प्रकारचा जो कर्मामध्यें प्रवृत्त होणाराहि असतो—**सः नित्यसंन्यासी इति ज्ञातव्यः इत्यर्थः**—तो नित्यसन्यासाच आहे, असें जाणाव, असा भावार्थ. [जो कर्मयोगी सुख व त्याचें साधन यांची आकांक्षा करीत नाही, व दु ख आणि त्याचें साधन यांचा द्वेष करीत नाही, तो नित्य म्हणजे 'मी अकर्ता, अभोक्ता,' आत्मा आहें,' असा साक्षात् अनुभव येण्याच्या पूर्वींहि सन्यासाच आहे, असें सांगितलें आहे अहोपण, कर्मयोग्याला नित्यसन्यासी समजण, हें मिथ्याज्ञान आहे. म्हणून म्हणाल तर तसें नाही. कारण कर्मयोगी कर्मानुष्ठान जरी करीत असला तरी

झाला आहे रहस्यकार "ब्रह्मदेवानें मरीच्यादि सात मानसपुत्रांना प्रवृत्तिमार्ग सांगितला व सनत्कुमारादिकांना निवृत्तिमार्ग सांगितला" ३०३ असें जें म्हणतात तें खरें आहे, पण केवळ प्रवृत्तिमार्ग मोक्षाचें साधन केव्हांहि होत नाही तो ज्ञानप्राप्तीच्या कालविण्याच्याच उपयोगी आहे. निवृत्तिमार्ग साक्षात् मोक्षसाधन आहे, त्यामुळें 'ते दोन मार्ग तुल्यबल आहेत' हें म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे तथापि प्रवृत्तिमार्गाचच निष्कामबुद्धीनें ईश्वराराधनार्थ अनुष्ठान केल्यास तो मार्गहि निवृत्त्युपयोगी कसा होतो, तें आचार्यांनी आरंभीच सांगितलें आहे (पृ. ९)

त्याच्यामध्यें राग-द्वेष नसल्यामुळें तो संन्यासीच आहे, असें मानणें उचितच आहे.]
—**हि-यस्मात् हे महाबाहो निर्द्वंद्वः-द्वंद्ववर्जितः सुखं-अनायासेन बंधात् प्रमुच्यते**—कारण हे पराक्रमी अर्जुना, राग द्वेषादिद्वंद्वरहित झालेला कर्मयोगी अनायासानें संसारबंधनातून पूर्णपणे मुक्त होतो. [संन्यासाश्रमी पुरुष अग्निहोत्रादि कर्मांचें अनुष्ठान करीत नाहीं. त्यामुळें त्याला तीं कर्में बद्ध करीत नाहीत, त्याच्या हातून आश्रमापूर्वीच जीं दुसरीं कर्में घडलेलीं असतात,तीं म्ह० संचित कर्में वैराग्य, इंद्रियनिग्रह इत्यादिकांच्या योगानें निवृत्त होतात. त्याच न्यायानें फलाशा सोडून केलेलीं नित्य नैमित्तिकादि कर्में कर्मयोग्याला बद्ध करीत नाहीत व त्याच्या संचित पापाची निवृत्ति करितात. त्यामुळें रागद्वेषरहित कर्मयोगी संसारबंधापासून मुक्त होतो.] ३

सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः ।
एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—बाला—अज्ञ जन—**सांख्ययोगौ**—संन्यास व योग—**पृथक्**—निरनिराळें फल देणारे आहेत, असें—**प्रवदन्ति**—सांगतात—**पण्डिताः न**—पण पंडित-तत्त्ववेत्ते असें सांगत नाहींत.—**एकं अपि**—त्या दोहोंतील एका साधनाचाहि—**सम्यक्**—उत्तम प्रकारें—**आस्थितः**—आश्रय केलेला पुरुष—**उभयोः**—त्या दोहोंच्या—**फलं**—फलास—**विन्दते**—संपादन करतो. ४.

संन्यासकर्मयोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोः फलेऽपि विरोधो युक्तो न तूभयोर्निःश्रेयसकरत्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते—सांख्ययोगाविति । सांख्ययोगौ पृथग्विरुद्धभिन्नफलौ बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः । पण्डितास्तु ज्ञानिन एकं फलमविरुद्धमिच्छन्ति । कथम् । एकमपि सांख्ययोगयोः सम्यगास्थितः सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः । उभयोर्विन्दते फलमुभयोस्तदेव हि निःश्रेयसं फलमतो न फले विरोधोऽस्ति ॥

भाष्यार्थ—(संन्यास व कर्मयोग या दोहोंनाहि जें निःश्रेयसकरत्व सांगितलें आहे त्यावर आक्षेप-)—**भिन्नपुरुषानुष्ठेययोः विरुद्धयोः संन्यासकर्मयोगयोः फले अपि विरोधः युक्तः**—भिन्न भिन्न पुरुषांनीच अनुष्ठान करण्यास योग्य व परस्पर विरुद्ध अशा संन्यासाच्या व कर्मयोगाच्या फलांतहि विरोध असणेंच युक्त आहे—**न तु उभयोः निःश्रेयसकरत्वं एव**—त्या दोहोंनाहि निःश्रेयसकरत्वच असणें युक्त नाहीं,—**इति**

---

१ यावरून मुख्य किंवा गौण कोणता तरी संन्यास बंधनातून मुक्त होण्यास अवश्य आहे, हें उघड होतें. ज्या विरक्त जिज्ञासूला संन्यासाचा अधिकार नसेल त्यानें 'अज्ञानी-आत्मविज्ञानासाठीं' निदान गौण संन्यास तरी केलाच पाहिजे. कर्मफलत्याग, रागद्वेषत्याग, ईश्वराराधनार्थ कर्म करणें, कर्तृत्वाभिमान सोडणें, हे संन्यासाचेच प्रकार आहेत येथें 'रागद्वेषाचा त्याग करणारा नित्य संन्यासीच आहे,' असें जें सांगितलें आहे तें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे

प्राप्ते 'सांख्ययोगौ०' इति इद उच्यते—अशी शंका प्राप्त झाली असता "सांख्य-योगौ०" या श्लोकानें हे समाधान सांगितलें जातें —**सांख्ययोगौ पृथक्-विरुद्धभिन्न-फलौ बालाः प्रवदन्ति**—सांख्य व योग हे पृथक् म्ह० एकमेकाच्या विरुद्ध भिन्न फल देणारे आहेत, असें शास्त्रार्थ न जाणणारे अविवेकी सांगतात—**पंडिताः न**—पंडित म्ह० विवेकी तसे सांगत नाहात —**तु पंडिताः-ज्ञानिनः एकं-अविरुद्धं फलं इच्छन्ति**—तर पंडित म्ह० ज्ञानी-योगी त्या दोहोंचें एक-अविरुद्ध फल इच्छितात —**कथं**—तें कसें?—**सांख्ययोगयोः एकं अपि सम्यक् आस्थितः-सम्यक् अनुष्ठितवान् इत्यर्थः**—सांख्य व योग यांतील एकाचा ज्यानें चांगल्याप्रकारें आश्रय केला आहे, एकाचेंच उत्तम अनुष्ठान केलें आहे, असा भावार्थ,—**उभयोः फलं विन्दते**—दोहोंच्याहि फलाला प्राप्त होतो (पण एकाच साधनाचें अनुष्ठान करणाराला दोहोंचेंहि फल कसें मिळेल?)—**उभयोः तत् एव हि निःश्रेयसं फलं**—संन्यास व कर्मयोग या दोहोंचेंहि तत्त्वज्ञानाच्या द्वारा निःश्रेयस हेंच एक फल आहे —**अतः फले विरोधः न अस्ति**—त्यामुळें त्यांच्या फलांत विरोध नाही.

ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य सांख्ययोगयोः फलैकत्वं कथमिहाप्रकृतं ब्रवीति। नैष दोषो यद्यप्यर्जुनेन संन्यासं कर्मयोगं च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कृतो भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ सांख्ययोगाविति। तावेव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवतो मतमतो नाप्रकृतप्रक्रियेति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(यावर शंका-)—**ननु संन्यासकर्मयोगशब्देन प्रस्तुत्य इह अप्रकृतं सांख्ययोगयोः फलैकत्वं कथं ब्रवीति**—अहोपण, संन्यास व कर्मयोग या शब्दांनी आरंभ करून येथें प्रकृत नसलेलें सांख्य व योग यांचें फलैकत्व भगवान् कसें सांगत आहेत? [संन्यास व कर्मयोग यांविषयीं प्रकरण आरंभून येथें सांख्य व योग यांचें एकच फल आहे असें सांगणें, अप्रस्तुत आहे, प्रकरणाला सोडून आहे]—**न एषः दोषः**—हा दोष येथें येत नाहीं [संन्यास व कर्मयोग यांविषयींच प्रश्न व प्रतिवचन असतांना येथें सांख्य व योग यांचें फल एकच आहे, असें म्हणणें [illegible] प्रकृतविरोध नव्हे, तर काय?]—**यद्यपि अर्जुनेन केवलं संन्यासं कर्मयोगं च अभिप्रेत्य प्रश्नः कृतः**—जरी अर्जुनानें केवल संन्यास व कर्मयोग यांना उद्देशून प्रश्न केला आहे तरी—**भगवान् तु सांख्ययोगौ इति शब्दान्तरवाच्यतया तदपरित्यागेन एव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य**—पण भगवानांनी सांख्य व योग अशा शब्दान्तरवाच्यतेनें संन्यास-कर्मयोगाचा परित्याग न करिताच आपल्याला इष्ट असलेला विशेष त्यांच्याशीं संयुक्त करून प्रतिवचन दिलें (भगवानाला इष्ट असलेला विशेषच दाखवितात-)—**तौ एव संन्यासकर्मयोगौ ज्ञान-तदुपायसमबुद्धित्वादिसंयुक्तौ सांख्ययोगशब्दवाच्यौ**—तेच संन्यास व कर्मयोग ज्ञान व ज्ञानाचा उपाय-समबुद्धि वगैरे यांना संयुक्त झाले असतां सांख्य व योग या शब्दांचे

वाच्य म्ह० अर्थ होतात,—इति भगवतः मतं अतः न अप्रकृतप्रक्रिया इति —असें भगवानाचें मत आहे. त्यामुळें अप्रकृतप्रक्रिया–प्रस्तुत नसलेल्या विषयाचें प्रतिपादन करणें म्ह० विषयान्तर हा दोष येत नाहीं. [अर्जुनानें केवळ म्ह० ज्ञानरहित संन्यास व कर्मयोग याविषयीच प्रश्न केला व भगवानानाहि प्रथम त्याविषयींच उत्तर दिलें, हें खरें. पण पुढें भगवानाना संन्यास व कर्मयोग याचा सर्वथा त्याग न करिता त्याच्या अर्थांतच आपल्याला इष्ट असलेला अधिक अर्थ जोडून सांख्य व योग या शब्दांना बोलण्यास प्रारंभ केला आहे. 'संन्यास' या शब्दाच्या अर्थांत ज्ञान घातलें म्हणजे तोच संन्यास सांख्य होतो व कर्मानुष्ठानांत ज्ञानाचा उपाय अशी समत्वबुद्धि, शम, दम इत्यादिकांची योजना केली की, तें कर्मानुष्ठानच योग बनतें. अर्थात् सांख्य व योग हे शब्द संन्यास व कर्मयोग या शब्दांच्या अगदीं विरुद्ध नाहींत,तर केवळ संन्यास म्ह० विविदिषा संन्यास व केवळ कर्मयोग म्ह० विहित कर्मांचें अनुष्ठान आणि सांख्य म्ह० विद्वत्संन्यास व योग म्ह० समत्वबुद्धि, शम, दम इत्यादि ज्ञानोपायानें युक्त असें कर्मानुष्ठान. त्यामुळें येथें भगवानानीं विषयान्तर केलेलें नसून त्यांना गीतेंत जें सांगावयाचें आहे त्याचाच पुन स्पष्ट उल्लेख केला आहे. सांख्य म्ह० आत्मज्ञान व योग म्ह० त्याचा उपाय. दुसऱ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लोकांत याच अर्थी सांख्ययोगशब्दाचा उल्लेख केला आहे.] ४.

यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति॥५॥

अन्वयार्थ—यत् स्थानं—जें स्थान—**सांख्यैः**—सांख्यांकडून—**प्राप्यते**—प्राप्त केलें जातें—**तत्**—तें—**योगैः**—योग्यांकडूनहि—**गम्यते**—क्रमानें प्राप्त केलें जातें. यास्तव—**यः**—जो—**सांख्यं च योगं च**—सांख्य–ज्ञानलक्षण संन्यास–ज्ञाननिष्ठा व योग–त्याचा उपाय निष्काम ईश्वरार्थ कर्मानुष्ठान—**एकं**—एकच आहे असें—**पश्यति**—पाहतो—**सः**—तो यथार्थ—**पश्यति**—पाहतो–जाणतो. ५.

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विन्दत इत्युच्यते यदिति । यत्सांख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं तद्योगैरपि ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनेश्वरे समर्प्य कर्माण्यात्मनः फलमनभिसंधायानुतिष्ठन्ति ये ते योगिनस्तैरपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यत इत्यभिप्रायोऽत एकं सांख्यं योगं च यः पश्यति फलैकत्वात्स सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—एकस्य अपि सम्यक् अनुष्ठानात् उभयोः फलं कथं विन्दते इति 'यत्०' इति उच्यते—सांख्य व योग यांतील एकाचेंहि जरी उत्तम प्रकारें अनुष्ठान केलें तरी दोन्हींचें फल कसें प्राप्त होतें, म्हणून म्हणशील तर त्यानें उत्तर 'यत्सांख्यै०' या श्लोकानें सांगितलें जातें —**सांख्यैः-ज्ञाननिष्ठैः संन्यासि-**

भिः यत् मोक्षाख्यं स्थानं प्राप्यते—सांख्यांकडून म्ह० ज्ञाननिष्ठ-संन्याशांकडून जें मोक्षसंज्ञक स्थान प्राप्त केलें जातें—**तत् योगैः अपि**—तें स्थान योग्यांकडूनहि (क्रमानें मिळविलें जातें.)—**ये ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेन कर्माणि ईश्वरे समर्प्य आत्मनः फलं अनभिसंधाय अनुतिष्ठन्ति ते योगिनः**—जे ज्ञानप्राप्तीचा उपाय या रूपानें कर्में ईश्वराला समर्पण करून आपल्याला त्याचें फल मिळावें, अशा इच्छा न धरून तीं करितात ते योगी होत —**तैः अपि परमार्थज्ञानसंन्यासप्राप्तिद्वारेण गम्यते इति अभिप्रायः**—त्यांच्याकडूनहि परमार्थज्ञान, त्यामुळें होणारा स्वाभाविक-सहज-विद्वत्संन्यास यांच्या प्राप्तीच्या द्वारा तेंच स्थान संपादन केलें जातें, असा अभिप्राय [ज्ञाननिष्ठ संन्याशांना साक्षात् मोक्षसंज्ञक स्थान प्राप्त होतें, हें तर प्रसिद्धच आहे. तेंच स्थान योग्यानाहि मिळतें. पण तें कसें? साक्षात् नव्हे, तर जे जिज्ञासु सर्व कर्में त्यांच्या फलाची इच्छा न करिता भगवत्प्रसादार्थ चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानप्राप्तीचा उपाय या रूपानें अनुष्ठितात ते योगी होत. येथील 'योग' हा शब्द 'योगी' या अर्थी आहे. त्यांना सर्व द्वैतप्रपंच खरा नव्हे, तो मायेचा विलास-मायाकार्य आहे, म्हणून मिथ्या, आत्मा अविक्रिय व एक आहे, त्यामुळें तो सत्य आहे असें जें ज्ञान होतें तें परमार्थज्ञान होय. त्या ज्ञानपूर्वक जो संन्यास त्याच्या द्वारा कर्मानुष्ठान करणारानाहि तेंच स्थान प्राप्त होतें. त्यामुळें सांख्य व योग यांना एकफलत्व आहे, असें म्हणण्यांत कांहीं विरोध नाहीं]—**अतः एकं सांख्यं योगं च यः पश्यति फलैकत्वात् सः सम्यक् पश्यति इत्यर्थः**—यास्तव सांख्य व योग यांचें फल एकच असल्यामुळें, एकच आहेत, असें जो पाहतो तो सम्यक् पाहतो, तोच यथार्थ ज्ञानी होय, असा याचा भावार्थ [सांख्य व योग यांचें स्वरूप एक नाहीं, योग्यतांहि सारखीच नाहीं. पण दोहांचें फल एकच आहे, म्हणून फलदृष्ट्या यांना जो एकच समजतो तो खरा ज्ञानी होय] ५

एवं तर्हि योगात्संन्यास एव विशिष्यते। कथं तर्हीदमुक्तं तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति। शृणु तत्र कारणम्। त्वया पृष्टं केवलं कर्मसंन्यासं कर्मयोगं चाभिप्रेत्य तयोरन्यतरः कः श्रेयानिति। तदनुरूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य। ज्ञानापेक्षस्तु संन्यासः सांख्यमिति मयाऽभिप्रेतः। परमार्थयोगश्च स एव। यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स तादर्थ्याद्योगः संन्यास इति चोपचर्यते। कथं तादर्थ्यमित्युच्यते॥

भाष्यार्थ—एवं तर्हि योगात् संन्यासः एव विशिष्यते—अहोपण, कर्मयोग्यांनाहि पूर्वीच ज्ञानपूर्वक संन्यासद्वाराच जर मोक्षप्राप्ति होते असेल तर योगापेक्षां संन्यासच श्रेष्ठ आहे—**तर्हि 'तयोस्तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते' इति कथं उक्तं**—मग 'त्यांतील कर्मसंन्यासापेक्षां कर्मयोगच श्रेष्ठ आहे' असें कसें म्हटलें—**तत्र कारणं शृणु**—त्याविषयींचें कारण ऐक —**त्वया केवलं कर्मसंन्यासं कर्मयोगं च अभिप्रेत्य तयोः अन्यतरः कः श्रेयान् इति पृष्टं**—तू केवल

म्ह० ज्ञानरहित कर्मयोग व कर्मसंन्यास याना उद्देशून या दोहोंतील कोणता एक श्रेष्ठ आहे, असें विचारलेंस ?—**मया कर्मसंन्यासात् कर्मयोगः विशिष्यते इति ज्ञानं अनपेक्ष्य तदनुरूपं प्रतिवचनं उक्तं**—मी कर्मसंन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असें ज्ञानाची अपेक्षा न करिता त्या प्रश्नाला अनुरूप असें प्रतिवचन दिलें.—**ज्ञानापेक्षः तु संन्यासः सांख्यं इति मया अभिप्रेत**.—पण ज्ञानाची अपेक्षा असलेला म्ह० ज्ञानयुक्त जो संन्यास तो सांख्य म्हणून मला संमत आहे. ज्ञानयुक्त संन्यासाला मी सांख्य म्हणतों—**च परमार्थयोगः सः एव**—व परमार्थयोग तोच होय. [ज्ञानयुक्त संन्यासच सांख्य व तोच दुसऱ्या अध्यायाच्या ५३ श्लोकांत सांगितलेला परमार्थयोग होय. असें जर आहे तर कर्मयोगाला योगशब्द किंवा संन्यासशब्द कसा लावता ? उत्तर-]—**तु यः वैदिकः कर्मयोगः स तादर्थ्यात् योगः संन्यास इति च उपचर्यते**—पण जो वैदिक कर्मयोग तो परमार्थज्ञानाचें अंग असल्यामुळें त्याला 'योग' असें व 'संन्यास' असें उपचारानें म्हणतात.—**कथं तादर्थ्यं इति उच्यते**—कर्मयोगाला परमार्थज्ञानार्थत्व कसें तें ' संन्यासस्तु० ' या श्लोकानें सांगितलें जातें. [३।ते।५ श्लोकांच्या अर्थांचा विचार केला असता योग सांख्याच्या-ज्ञानपूर्वक संन्यासाच्या द्वाराच मोक्षाचें साधन होतो, असें स्पष्ट दिसतें. तर मग कर्मयोग श्रेष्ठ असें कसें म्हणतां ? उत्तर-केवल ज्ञानरहित संन्यास व केवल कर्मयोग यांची तुलना केल्यास संन्यास आचरण्यास कठिण व कर्मयोग सुलभ, संन्यासाश्रमात आश्रमविरुद्ध वर्तन घडल्यास आरूढपतित होण्याची भीति, कर्मयोग्याना म्ह० गृहस्थांना तशी भीति नाही म्हणून कर्मयोग अज्ञानसंन्यासाहून चांगला असें म्हटलें आहे. पण ज्ञानयुक्त संन्यास म्ह० सांख्य, व तोच परमार्थ-मुख्य योग होय. त्याला उद्देशूनच गीतेला योग किंवा योगशास्त्र म्हटलें आहे. तथापि वैदिक कर्मयोग त्या परमार्थयोगासाठी, त्याचें साधन असल्यामुळें त्याला 'योग' व 'संन्यास' असें गौणवृत्तीनें म्हटलें आहे. तसेंच पुढें तेराव्या अध्यायांतहि अमानित्वादि ज्ञानसाधनांना ज्ञान म्हटलें आहे. (अ. १३ श्लो. ११ पहा.) आतां कर्मयोगाला परमार्थयोगाचें साधनत्व कसें तें सहाव्या श्लोकांत सांगतात—]

संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—हे महाबाहो—हे पराक्रमी अर्जुना !—**तु**—पण—**संन्यासः**—खरा संन्यास-परमार्थ संन्यास म्ह० सांख्य—**अयोगतः**—योगावांचून—**आप्तुं**—प्राप्त होणें—**दुःखं**—कठिण आहे.—**योगयुक्तः**—वैदिक कर्मानुष्ठानानें युक्त असलेला—**मुनिः**—ईश्वराच्या स्वरूपाचें मनन करणारा मुनि—**ब्रह्म**—परमार्थ संन्यासाला—**न चिरेण**—लवकर—**अधिगच्छति**—प्राप्त होतो ६.

संन्यासस्तु पारमार्थिको दुःखमाप्तुं प्राप्तुमयोगतो योगेन विना। योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेन ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तो मुनिर्मननादीश्वरस्वरूपस्य मुनिर्ब्रह्म

परमात्मज्ञानलक्षणत्वात्प्रकृत· संन्यासो ब्रह्मोच्यते " न्यास इति ब्रह्मा ब्रह्मा हि पर " इति श्रुतेः । ब्रह्म परमार्थसंन्यास परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षण न चिरेण क्षिप्रमेवाधिगच्छति प्राप्नोत्यतो मयोक्त कर्मयोगो विशिष्यत इति ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—तु संन्यास·-पारमार्थिकः अयोगतः-योगेन विना आप्तु-प्राप्तुं दुःखं—पण पारमार्थिकसन्यास म्ह० सम्यग्ज्ञानरूप· सांख्य योगावाचून प्राप्त होणे फार कठिण आहे (कारण सामग्राच्या अभावी कार्यनिष्पत्ति होत नाही)—**योगयुक्तः-ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण वैदिकेन कर्मयोगेन युक्तः**—योगयुक्त म्ह० ईश्वरसमर्पितरूप, फलनिरपेक्ष वैदिक कर्मयोगानें युक्त असलेला—**मुनिः ईश्वरस्वरूपस्य मननात् मुनिः**—ईश्वराच्या स्वरूपाचें मनन केल्यामुळें मुनि **—ब्रह्म परमात्मज्ञानलक्षणत्वात् प्रकृतः संन्यास· ब्रह्म उच्यते**—ब्रह्माला-परमात्मज्ञानसूचक असल्यामुळे प्रस्तुत सन्यासाला ब्रह्म म्हटले आहे (त्याविषयीं तैत्तिरीयश्रुतीच प्रमाण-)—**न्यासः इति ब्रह्मा**—सन्यास हाच ब्रह्मा आहे (पण सन्यास या अर्थी हिरण्यगर्भवाची ब्रह्मशब्द कसा योजला आहे ? उत्तर-)—**हि ब्रह्मा पर**—कारण ब्रह्मा-हिरण्यगर्भ पर-श्रेष्ठ आहे—**इति श्रुतेः**—अशी श्रुति आहे (सन्यासहि सर्व साधनामध्ये उत्कृष्ट आहे त्यामुळ श्रेष्ठत्व या सामान्यामुळ म्हणजे समानधर्मत्वामुळ सन्यासाला श्रुतीत ब्रह्मा म्हटल आहे ब्रह्मशब्द सन्यासपर आहे असें उपपादन करून फलितार्थ सागतात-)—**ब्रह्म-परमार्थसंन्यासं-परमात्मज्ञाननिष्ठा लक्षण**—(योगयुक्त मुनि) ब्रह्माला म्ह० परमात्मज्ञाननिष्ठारूप परमार्थसन्यासाला—**न चिरेण-क्षिप्र एव**—अगदी कालक्षेप न करिता-सत्वरच—**अधिगच्छति-प्राप्नोति**—प्राप्त होतो [नदीचे प्रवाह जसे सखल प्रदेशाकडून वाहतात, त्याप्रमाणे कर्मानुष्ठानानें ज्याच्या अत करणातील राग द्वेषादि दोष पार नाहीसे झाले आहेत, त्याची इंद्रिये सर्व विषयापासून निवृत्त होऊन-अन्तर्मुख होऊन निर्विशेष-निर्विकार, प्रत्यगात्म्याकडे त्याची प्रवृत्ति होते असो, याप्रमाणें कर्मयोग परमार्थसन्यासप्राप्तीचा उपाय आहे, असें ठरलें असता फलित सागतात-]—**अतः 'कर्मयोगो विशिष्यते इति ' मया उक्त**—म्हणून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असे मी तुला सागितले [आचार्यांनी येथें 'ब्रह्म' शब्दाचा ' परमात्मज्ञानरूप परमार्थसन्यास ' असा अर्थ केला आहे, तो कित्येकाना पटत नाहीं पण तोच अर्थ प्रकरणाला धरून आहे ' योगावाचून सन्यास प्राप्त होणे फार कठिण आहे, ' इतकें म्हटल्यावर ' योगयुक्त मुनि त्याला-सन्यासाला सत्वर प्राप्त होतो ' हें म्हणणें अधिक सयुक्तिक आहे की ' योगयुक्त मुनि परब्रह्माला सत्वर प्राप्त होतो ' हें म्हणणें सयुक्तिक आहे, याचा विचार वाचकानीच करावा सन्यास व योग यांच्या साध्य-साधनभावाचें वर्णन चालू असताना मध्येच अकस्मात् ' योगयुक्त मुनि परब्रह्माला प्राप्त होतो ' हें म्हणणें उचित नाही त्यामुळे आचार्यांनी केलेला अर्थच बरोबर आहे] ६

१ या तीन श्लोकावरील टीपेत रहस्यकार म्हणतात—"सांख्यमार्गानें जो मोक्ष मिळतो तोच कर्मयोगानें म्ह० कर्मे न सोडता कसा मिळतो याच सविस्तर निरूपण पुढें ७-१७

आत्मरूप झाला आहे, असा ज्ञानी होतो—**कुर्वन् अपि**—तो कर्म जरी करीत असला तरी—**न लिप्यते**—त्यानें बद्ध होत नाहीं ७

यदा पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन योगेन युक्तो योगयुक्तो विशुद्धात्मा विशुद्धसत्त्वो विजितात्मा विजितदेहो जितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्तम्बपर्यन्तानां भूतानामात्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थः । स तत्रैव वर्तमानो लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न कर्मभिर्बध्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, सन्यासाश्रम घेऊन वारंवार श्रवणादि साधनाचें अनुष्ठान करणाऱ्या जिज्ञासूला आत्मज्ञान जरी झालें तरी तो पूर्वीप्रमाणच कर्मे करीत असलेला दिसतो तीं कर्मे त्याच्या बंधाला कारण होतील असा आशंका घेऊन सांगतात-)—**यदा पुन॰ अयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन**—पण जेव्हां हा मुमुक्षु सम्यग्दर्शनाच्या प्राप्तीचा उपाय या रूपानें—**योगेन युक्त**—**योगयुक्त**—योगानें युक्त म्हणजे योगयुक्त—**विशुद्धात्मा-विशुद्धसत्त्व**—अत्यंत शुद्धात्मा म्ह॰ अतिशय शुद्धचित्त—**विजितात्मा-विजितदेह**—ज्यानें देहाला विशेषेंकरून जिंकलें आहे, स्वाधीन ठेवलें आहे—**च जितेन्द्रिय**—आणि जो जितेन्द्रिय आहे—**सर्वभूतात्मभूतात्मा-यस्य आत्मा-प्रत्यकचेतन सर्वेषां ब्रह्मादीनां स्तंबपर्यन्तानां भूतानां आत्मभूत स सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शी इत्यर्थ**—'सर्वभूतात्मभूतात्मा' ज्याचा आत्मा म्ह॰ सर्वान्तर्यामी चेतन ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्व भूतांचा आत्मरूप झाला आहे, तो सर्वभूतात्मभूतात्मा म्ह॰ सम्यग्दर्शी असा याचा भावार्थ—**तत्र एव वर्तमान स**—त्या सम्यग्दर्शनात याप्रमाणें असणारा तो—**लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन् अपि न लिप्यते-कर्मभि न बध्यते इत्यर्थ**—लोकसंग्रहासाठीं कर्म करीत असला तरी लिप्त होत नाहीं, त्या कर्मांनीं बद्ध होत नाहीं, असा याचा भावार्थ [ज्ञानप्राप्तीचा उपाय या रूपानें जेव्हां हा मुमुक्षु नित्य नैमित्तिक कर्मानुष्ठान करितो, तेव्हां त्यामुळेंच त्याचें चित्त शुद्ध म्ह॰ रजस्तमोगुणरहित होतें, त्यामुळें त्याचें शरीर व इंद्रियें हीं दोन्हीं त्याच्या स्वाधीन राहतात, त्याला मग्या आत्माच सर्व भूतांचा आत्मा आहे असें सर्वात्मैक्यदर्शन होतें, अशा ज्ञानामध्यें स्थित असलेल्या त्यानें पुढें लोकसंग्रहासाठीं कर्म जरी केलीं, तरी तीं त्याला बद्ध करीत नाहींत, पुनर्जन्माचीं निमित्तें होऊन रहात नाहींत अर्थात् ज्ञानोत्तर घडणारीं कर्मे आभासरूप असल्यामुळें त्यांना 'कर्मयोग' हें नांव देता येत नाहीं] ७

---

१ रहस्यकार 'विजितात्मा जितेंद्रिय' या पदाचा अर्थ ज्यानें आपलें मन व इंद्रियें जिंकलीं' असा करितात पण 'विशुद्धात्मा ज्यानें अंतःकरण शुद्ध,' येथील आत्मशब्दाचा अर्थ अंतःकरण असा घेतल्यावर पुन 'विजितात्मा' येथेंहि त्याचाच 'मन' असा अर्थ करणें अयोग्य आहे म्हणून विजितात्मा म्ह॰ विजितदेह हाच अर्थ बरोबर आहे शिवाय अंतःकरण शुद्ध झाल्यावर मनाला जिंकण्याचा आवश्यकताच काय आहे ?

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ ८ ॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—**तत्त्ववित्**—तत्त्वज्ञ—**पश्यन्**—डोळ्यांनी पहात—**शृण्वन्**—कानांनी ऐकत—**स्पृशन्**—त्वगिंद्रियानें स्पर्श करीत—**जिघ्रन्**—नाकानें वास घेत—**अश्नन्**—जिभेनें रस चाखीत—**गच्छन्**—पायानें चालत—**स्वपन्**—मन लीन झाल्यामुळें झोंप घेत—**श्वसन्**—श्वासोच्छ्वास करीत—**प्रलपन्**—वागिंद्रियानें बोलत—**विसृजन्**—पायु इंद्रियानें विष्ठेचा त्याग करीत—**गृह्णन्**—हातांनी घेत—**उन्मिषन्**—पापण्या उघडीत व—**निमिषन् अपि**—पापण्या झांकीत असतानाहि—**इन्द्रियाणि**—इंद्रियें—**इन्द्रियार्थेषु**—विषयामध्यें—**वर्तन्ते**—प्रवृत्त होत आहेत (मी नव्हे) असें—**धारयन्**—मनांत धरून–समजून—**किंचित्**—कांहीं कोणत्याहि क्रिया—**न एव करोमि**—मी स्वतः करीत नाहीं—**इति**—असें—**युक्तः**—आत्म्यामध्यें चित्ताला स्थिर ठेवून—**मन्येत**—चिंतावें तत्त्ववेत्त्यानें असें चिंतन करावें. ८–९

न चासौ परमार्थतः करोत्यत'—नैव किंचित्करोमीति युक्तः समाहितः सन्मन्येत चिन्तयेत्तत्त्वविदात्मनो याथात्म्यं तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित्परमार्थदर्शीत्यर्थः कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन्मन्येतेत्युच्यते—मन्येतेति पूर्वेण संबन्धः । तस्यैव तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मस्वकर्मैव पश्यतः सम्यग्दर्शिनस्तस्य सर्वकर्मसंन्यास एवाधिकारः कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि मृगतृष्णिकायामुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्त उदकाभावज्ञानेऽपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥ ८, ९ ॥

भाष्यार्थ—(वरील श्लोकांत ज्ञानी लोकसंग्रहार्थ कर्में करतो, असें गृहीत धरून त्याला तीं बद्ध करीत नाहात, असें सांगितलें. आतां वस्तुतः त्याचीं कर्मेंच संभवत नाहींत, असें सांगतात–)—**च असौ परमार्थतः न करोति**—आणि हा ज्ञानी खरोखर कांहीं करीत नाहीं—**अतः 'नैव किंचित् करोमि' इति युक्तः समाहितः सन् मन्येत–चिन्तयेत्**—म्हणून 'मी कांहीं करीत नाहींच' असें युक्त म्ह० समाहित–ज्याचें चित्त स्थिर होऊन, चिंतन करतें (कोण.[2])—**तत्त्ववित्–आत्मनः याथात्म्यं तत्त्वं वेत्ति इति तत्त्ववित्–परमार्थदर्शी इत्यर्थः**—तत्त्ववेत्त्यानें तसें चिंतन करावें आत्म्याचें याथात्म्य–यथार्थस्वरूप–तत्त्व जाणतो तो तत्त्ववित्–परमार्थदर्शी असा याचा भावार्थ [ज्ञानी लौकिकदृष्टीनें जरी शरीरेंद्रियांची हालचाल करीत असला तरी त्यानें आपल्या तात्त्विक दृष्टीनें मी–आत्मा कांहीं करीत नाहीं, असें चिंतन करावें]—**कदा कथं वा तत्त्वं अवधारयन् मन्येत इति उच्यते**—पण केव्हां

व कर्में तत्त्वाचें अवधारण–निश्चय करीत असे चिंतन करावें ते ' पश्यन्० ' इत्यादि दीड श्लोकानें सांगितलें जातें.—**मन्येत इति पूर्वेण संबंधः**—चक्षुरादि ज्ञानेंद्रियें, वागादि कर्मेंद्रियें, प्राणादि वायुभेद व अन्तःकरणचतुष्टय याच्यायोगानें ती ती क्रिया करीत असतांना त्या त्या विषयाची सर्व प्रवृत्ति इंद्रियांची आहे, असें अंतःकरणांत अनुसंधान ठेवून मी आत्मा कांहीं करीत नाहीं, असें चिंतन करावें, असा वरील ' मन्येत ' या क्रियापदाशीं संबंध लावावा (अशा विद्वानाला उद्देशून संन्यासविधि जरी नसला तरी विधेच्या बलानें प्रतिपत्तिकर्मभूत फलात्मक कर्मसंन्यास इष्ट आहे, असें सांगतात–)—**यस्य एवं तत्त्वविद् सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अकर्म एव पश्यतः सम्यग्दर्शिनः**–**तस्य**—अशाप्रकारें तत्त्वाला जाणणाऱ्या–सर्व शरीरेंद्रियांच्या हालचालमध्यें म्ह० कर्मांमध्यें अकर्मच पाहणाऱ्या–सम्यग्दर्शी पुरुषाचा—**सर्वकर्मसंन्यासे एव अधिकारः**—सर्वकर्मसंन्यासामध्येंच अधिकार आहे—**कर्मणः अभावदर्शनात्**—कारण तो स्वतःमध्यें कर्मांचा अभाव पहात असतो—**मृगतृष्णिकायां उदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्तः**—मृगजलामध्यें खऱ्या पाण्याची भावना ठेवून तें प्यावयासाठीं तिकडे गेलेला मनुष्य—**उदकाभावज्ञाने अपि तत्र एव पानप्रयोजनाय न हि प्रवर्तते**—तेथ उदक–जल नाहीं, तो केवल जलाभास होता, असें समजल्यावरहि तेथेंच पुनः जलपान हें आपलें प्रयोजन साधून घेण्यास प्रवृत्त होत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे [त्याच न्यायानें मी अकर्ता आहे, हा कर्म माझा नव्हेरा, माझ्या ठिकाणीं कर्मांचा अभाव आहे, असें स्वानुभवानें कळल्यावरहि ज्ञानी व्यर्थ कर्में करीत राहील, कर्मयोगाचें अनुष्ठान करील, हें शक्य नाहीं अर्थात् हें रहस्य न जाणता जे कोणी आत्मसाक्षात्कारानंतरहि कर्माचरण केलेंच पाहिजे, म्हणून आग्रह धरितात त्यांना अद्वैतसिद्धान्ताचें व आत्मसाक्षात्काराचें खरें स्वरूप कळलें नाहीं, असें म्हणावें लागतें] ८,९

१ रहस्यकार ७०० श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—" मी कांहींच करीत नाहीं, याचा अर्थ इंद्रियांना हवें तें करूं द्यावें, असा नाहीं, तर ' मी ' ही अहंकारबुद्धि सुटली म्ह० अचेतन इंद्रियें आपण होऊन कांहीं वाईट काम करूं शकत नाहीत, व आत्म्याच्या ताब्यांत राहतात " अहंकारबुद्धि सुटली म्ह० इंद्रियें वाईट काम करूं शकत नाहींत, नर खरें मानावयाचें तर ता कर्मयोग तरी कसा करतील? आत्म्याच्या प्रेरणेनें करतात म्हणून म्हणावें तर अहंकारबुद्धि सुटल्यावर आत्मा तरी त्यांना प्रेरणा कशी करणार? पुढें रहस्यकार म्हणतात–"पुरुष ज्ञानी झाला तरी श्वासोच्छ्वासादि इंद्रियांचीं कर्में इंद्रियें करणारच " (श्वासोच्छ्वास हें इंद्रियांचें कर्म नव्हे प्राण व अपान यांचें तें कर्म आहे) "किंबहुना क्षणभर निवांत राहणें हें देखील कर्मच " (होय पण तें पुरुषाच्या अधीन असलेलें कर्म नव्हे तो शरीरधर्म आहे, स्वाभाविक कर्म आहे) " मग संन्यासमार्गी ज्ञानी पुरुष कर्में सोडतो व कर्मयोगी करतो भेद राहिला कोठें !" (पण संन्यासमार्गी निवांत राहणें, खाणें, पिणें, निजणें, चमणें, श्वासोच्छ्वास, पाहणें, ऐकणें इत्यादि व शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन–सर्व प्राणिसाधारण कर्में सोडतो, असें रहस्यकारांना सांगितलें कोणीं ! रहस्यकारांनीं आपल्या मनांतीच समजून करून घेऊन हा निराधार प्रश्न केला आहे, असें म्हणण्यास कोणाची भीति आहे काय ? संन्यास करणें म्हणजे साधनासह

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—**यः**—जो—**कर्माणि**—शास्त्रीय कर्मे—**ब्रह्मणि**—ब्रह्मामध्ये-ईश्वरामध्ये—**आधाय**—अर्पण करून—**संगं**—फलाची आसक्ति—**त्यक्त्वा**—सोडून—**करोति**—करतो—**सः**—तो—**अम्भसा**—पाण्यानें—**पद्मपत्रं इव**—कमलाचें पान किंवा पाकळी जशी, त्याप्रमाणें—**पापेन**—पापानें—**न लिप्यते**—लिप्त होत नाहीं. १०.

यस्तु पुनरतत्त्ववित्प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—ब्रह्मणीश्वर आधाय निक्षिप्य तदर्थं करोमीति भृत्य इव स्वाम्यर्थं सर्वाणि कर्माणि मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वकर्माणि लिप्यते न स पापेन न संबध्यते पद्मपत्रमिवाम्भसोदकेन ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—**तु पुनः यः अतत्त्ववित् च कर्मयोगे प्रवृत्तः**—पण याच्या उलट, जो तत्त्ववेत्ता नसतो व कर्मयोगांत प्रवृत्त झालेला असतो (त्याला पाप कसें लागत नाहीं तें 'ब्रह्मणि०' या श्लोकानें सांगतात-)—**ब्रह्मणि ईश्वरे सर्वाणि कर्माणि आधाय-निक्षिप्य**—ब्रह्मामध्ये म्ह० ईश्वराचे ठिकाणीं सर्व कर्मांचें आधान करून-निक्षेप करून (टाकून-ठेवून-समर्पण करून)—**भृत्यः स्वाम्यर्थं इव तदर्थं करोमि इति**—चाकर आपल्या धन्यासाठीं जसा त्याप्रमाणें या ईश्वरासाठीं कर्में करतों, अशा भावनेनें कर्में ईश्वरार्पण करून—**मोक्षे अपि फले संगं त्यक्त्वा**—मोक्ष या फलाविषयींचीहि आसक्ति टाकून—**यः सर्वकर्माणि करोति**—जो सर्व कर्में करितो—, **सः पद्मपत्रं अंभसा-उदकेन इव पापेन न लिप्यते-न संबध्यते**—कमलाचें पान उदकानें जसें लिप्त होत नाहीं, त्याप्रमाणें तो पापानें लिप्त होत नाहीं. पापानें बद्ध होत नाहीं कर्में त्याला बद्ध करीत नाहींत [सर्व कर्में ईश्वरार्पण करून मोक्षफलाचीहि इच्छा न करिता जो अनात्मज्ञ तीं आचरितो त्याला तीं कर्में बद्ध करीत नाहींत.]

पुत्रादिएषणात्रयाचा त्याग करणें म्ह० गृहस्थाश्रमाचीं कर्में टाकणें व कर्मयोग म्ह० तींच कर्में करणें. अर्थात् रहस्यकाराना आपल्या पुस्तकांत वारंवार हा प्रश्न जो पुढें आणिला आहे, तो अप्रस्तुत आहे. शिवाय ज्ञानयोग व कर्मयोग हा भेद खुद्द गीतेनें केलेला आहे तिसऱ्या अध्यायाचा तिसरा श्लोक पहा.) " कर्में करणें दोघांसहि प्राप्त आहे " (हें म्हणणें खोटें आहे. संन्यासी ज्या कर्मांचा संन्यास करतो तीं त्याला प्राप्त नाहींत.) " अहंकारयुक्त आसक्ति सुटला म्ह० ताच कर्में बंधक होत नसल्यामुळें आसक्ति सोडणें हेंच कायतें त्यांतील मुख्य तत्त्व आहे " (फलासक्ति व कर्तृत्वाभिमान यासह सर्व कर्में सोडणें हा मुख्य पक्ष. पण तो ज्याना असाध्य असेल त्याच्यासाठींच फलासक्ति व कर्तृत्वाभिमान याचा त्याग विहित आहे, हें मुख्य तत्त्व आहे, सर्वांनीच कर्तृत्वाभिमान व फलासक्ति टाकावी, कर्में कोणींच टाकू नेयेत, असें जर भगवानाचें मत असतें,तर त्यांनीं नैष्कर्म्यलक्षण ज्ञाननिष्ठा सांगितलीच नसती)

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥११॥

अन्वयार्थ—योगिन—कर्माधिकारी गृहस्थ—(**केवलेन**) **कायेन**—केवल शरीरानें—(**केवलेन**) **मनसा**—केवल मनानें—(**केवलया**) **बुद्ध्या**—केवल बुद्धानें व—**केवलैः इंद्रियैः अपि**—केवल—नुसत्या इंद्रियांनींहि—**सङ्ग**—फलविषयाची आसक्ति—**त्यक्त्वा**—सोडून—**आत्मशुद्धये**—चित्तशुद्धीसाठीं—**कर्म**—नित्य व नैमित्तिक कर्म—**कुर्वन्ति**—करितात ११

केवल सत्त्वशुद्धिमात्रफलमेव तस्य कर्मणः स्यात्, यस्मात्—कायेन देहेन मनसा बुद्ध्या च केवलैर्ममत्ववर्जितैरीश्वरायैव कर्म करोमि न मम फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैरपि, केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं सबध्यते सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय, योगिन कर्मिणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयमात्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्तत्रैव तवाधिकार इति कुरु कर्मैव ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—तस्य कर्मणः केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रफलं एव स्यात्—त्या अविद्वानाच्या कर्माचें केवल सत्त्वशुद्धि हें एवढेंच फल आहे,—**यस्मात्**—कारण—**कायेन-देहेन मनसा च बुद्ध्या**—शरीरानें,मनानें व बुद्धीनें—**केवलैः-ममत्ववर्जितैः ईश्वराय एव कर्म करोमि मम फलाय न इति ममत्वबुद्धिशून्यैः इंद्रियैः अपि**—केवल म्ह० ममतारहित म्ह० ईश्वरासाठीच मी कर्म करतों माझ्या फलासाठीं—मला कांहीं फल मिळावें, म्हणून नाहीं, अशा ममत्वबुद्धिशून्य इंद्रियांनींहि—**केवल-शब्दः कायादिभिः अपि प्रत्येकं सबध्यते**—केवल हा शब्द शरीर, मन व बुद्धि यातील प्रत्येकाशीं संबद्ध होतो (कशासाठीं ?)—**सर्वव्यापारेषु ममतावर्जनाय**—सर्व व्यापारांतील ममता–ममत्वबुद्धि सोडण्यासाठीं केवलशब्द शरीरादि प्रत्येकाशीं जोडावा—**योगिनः-कर्मिणः फलविषयं संगं त्यक्त्वा आत्मशुद्धये-सत्त्वशुद्धये इत्यर्थः**—योगी म्ह० कर्मी फलविषयक संग-फलाची आसक्ति टाकून आत्मशुद्धीसाठीं म्ह०चित्तशुद्धीसाठीं असा भावार्थ,[कर्म करितात आणि ज्याअर्थी कर्माच

१ रहस्यकार आत्मशुद्धये म्ह० काय ते सांगण्याच्या भानगडींत मुळीच पडत नाहींत कारण 'आत्मशुद्धय' या पदाने त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ ब्यायादि अधिक शब्द वापरल्यास आपल्या कर्मयोगाला बाधा येईल, हें ते ओळखून होते यांत श्लोकावरील टीपेंत ते म्हणतात—" कायिक, वाचिक, मानसिक इत्यादि कर्मांचे जे भेद आहेत, त्यांस अनुलक्षुन शरीर, मन, व बुद्धि हे शब्द या श्लोकांत आले आहेत " पण हें बरोबर नाहीं कारण येथें शरीर, वाक् व मन हीं तीनच कर्मांचा साधन मानिलीं नसून बुद्धि व इतर इंद्रियेंहि घेतलीं आहेत वास्तव शरीर, ज्ञान-कर्मेंद्रियें, मन, बुद्धि इत्यादि सर्व साधनांना होणारीं सर्व कर्में येथें विवक्षित आहेत

चित्तशुद्धि हेच फल असून त्यासाठी कर्मानुष्ठानच तुला करणें अवश्य आहे.]—**तस्मात् तत्र एव तव अधिकारः इति कर्म एव कुरु**—त्याअर्थी कर्मातच तुझा अधिकार आहे, म्हणून तूं कर्मच कर. ११

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—युक्तः—हीं कर्में ईश्वरासाठीं आहेत, माझ्या फलासाठीं नव्हेत, असें समजून मनांत शांत असलेला मुमुक्षु—**कर्मफलं**—कर्मांच्या फलाला—**त्यक्त्वा**—सोडून—**नैष्ठिकीं**—निष्ठेच्या क्रमानें प्राप्त होणाऱ्या—**शान्तिं**—मोक्षाख्य शांतीस—**आप्नोति**—प्राप्त होतो.—**अयुक्त**—पण जो मनांत असमाहित-अशान्त असतो, तो—**कामकारेण**—कामाच्या योगानें प्रेरित झाल्यामुळें—**फले सक्तः**—फलामध्यें आसक्त झालेला असा होत्साता—**निबध्यते**—अत्यंत बद्ध होतो. १२

यस्माच्च—युक्त ईश्वराय कर्माणि न मम फलायेत्येवं समाहितः सन्कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्ति मोक्षाख्यामाप्नोति नैष्ठिकीं निष्ठाया भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनरयुक्तोऽसमाहितः कामकारेण करणं कारः कामस्य कारः कामकारस्तेन कामकारेण कामप्रेरिततयेत्यर्थः । मम फलायेदं करोमि कर्मेत्येवं फले सक्तो निबध्यतेऽतस्त्वं युक्तो भवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(याहि कारणानें तुला फलासक्ति सोडून कर्मच करणें उचित आहे, असें 'युक्त ०' या श्लोकानें सांगतात-)—**च यस्मात्**—आणि ज्याअर्थी—**युक्तः-ईश्वराय कर्माणि न मम फलाय इति एवं समाहितः सन्**—युक्त म्ह० ईश्वरार्थ हीं कर्में आहेत, माझ्या फलासाठीं नाहींत. अशा प्रकारें शांतचित्त होत्साता-कर्म करणारा—**कर्मफलं त्यक्त्वा-परित्यज्य मोक्षाख्यां नैष्ठिकींनिष्ठायां-भवां शांतिं आप्नोति**—कर्मफलाचा त्याग-संन्यास करून मोक्ष या नांवाच्या नैष्ठिकी म्ह० निष्ठेंतील शांतीला प्राप्त होतो, (त्याअर्थी तूं फलासक्ति सोडून कर्म कर. 'नैष्ठिकी' या शब्दाच्या अर्थाचें स्पष्टीकरण-)—**सत्त्वशुद्धि ज्ञानप्राप्ति-सर्वकर्मसंन्यास-ज्ञाननिष्ठाक्रमेण इति वाक्यशेषः**—चित्तशुद्धि, ज्ञानप्राप्ति, सर्वकर्मसंन्यास व ज्ञान-निष्ठा या क्रमानें नैष्ठिकी शांतीला प्राप्त होतो, असा शेष लावावा.—**तु पुनः यः अयुक्त-असमाहित**—पण याच्या उलट जो अयुक्त-अशान्त असतो तो—**कामकारेण-करणं कारः कामस्य कारः कामकारः तेन कामकारेण-कामप्रेरिततया इत्यर्थः**—कामकारानें-करणें हाच कार, कामाचा कार-कामकार, त्या कामकारानें म्ह० कामावरून प्रेरित झाल्यामुळें असा भावार्थ—**मम फलाय इदं कर्म करोमि इत्येवं फले सक्त निबध्यते**—माझ्या फलासाठीं-मला फल मिळावें म्हणून मी हें कर्म करतों, अशा प्रकारें फलांत आसक्त होऊन पूर्णपणें बद्ध होतो.—

अतः त्वं युक्त भव इत्यर्थः—याप्रमाण असमाधानात मोठा दोष असल्यामुळें तूं युक्त–समाधानयुक्त हो, असा भावार्थ १२

सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—वशी—जितेंद्रिय—**देही**—देहवान् आत्मा–मुमुक्षु—**सर्वकर्माणि**—नित्यादि सर्व कर्मे—**मनसा**—मनानें—**संन्यस्य**—सोडून—**नवद्वारे पुरे**—नऊ द्वारांनी युक्त अशा पुरात–शरीरात—**न कुर्वन्**—काहींएक न करीत व—**न एव कारयन्**—काही न करवीत—**सुखं**—सुखानें—**आस्ते**—राहतो १३

यस्तु परमार्थदर्शी स —सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि सन्न्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वकर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादावकर्मसंदर्शनेन संत्यज्येत्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखं त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टो निरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तसर्वबाह्यप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । क्व कथमास्त इत्याह नवद्वारे पुरे सप्त शीर्षण्यान्यात्मन उपलब्धिद्वाराणि अर्वाग्द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे तैर्द्वारैर्नवद्वारं पुरमुच्यते, शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं तदर्थप्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरनेकफलविज्ञानस्योत्पादकैः पौरैरिवाधिष्ठितं तस्मिन्नवद्वारे पुरे देही सर्वं कर्म सन्न्यस्याऽऽस्ते ॥

भाष्यार्थ—(तर मग फलाचा आसक्ति टाकून सर्वांनाच कर्म करावें, असें झालें व त्यामुळें कर्मसन्यासाला अवकाशच उरला नाही, अशी आशंका घेऊन अविद्वानाहून विद्वानामध्यें कोणता विशेष असतो तें ' सर्व० ' या श्लोकानें सांगतात–)—**तु यः परमार्थदर्शी सः सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि सन्न्यस्य–परित्यज्य**—पण जो परमार्थदर्शी असतो तो सर्व कर्मे टाकून–सर्व कर्मांचा परित्याग करून—**नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वकर्माणि**—नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध ही सर्व कर्मे—**तानि मनसा–विवेकबुद्ध्या कर्मादौ अकर्मसंदर्शनेन संत्यज्य इत्यर्थः**—तीं मनानें म्ह० विवेकबुद्धीनें–कर्मादिकामध्यें अकर्म पाहणें, या उपायानें पूर्णपणें टाकून–त्यांचा त्याग करून, असा याचा भावार्थ —**सुखं आस्ते–तिष्ठति**—सुखानें राहतो म्ह०—**त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टः निरायासः प्रसन्नचित्तः आत्मनः अन्यत्र निवृत्तबाह्यसर्वप्रयोजनः इति सुखं आस्ते इति उच्यते**—ज्यानें वाक्, मन व शरीर यांची हालचाल सोडली आहे, त्यामुळें जो आयासरहित व प्रसन्नचित्त झाला आहे, व ज्याचें आत्म्यावाचून बाकीचें सर्व बाह्य प्रयोजन निवृत्त झालें आहे, असा तो होतो त्यामुळें ' सुखं आस्ते ' सुखानें राहतो, अनायासानें राहतो, असें म्हटलें जातें —**वशी–जितेंद्रियः इत्यर्थः**—तो वशी म्ह० जितेंद्रिय असा भावार्थ [जितेंद्रियत्वाबरोबर नरनारांची स्वाधीनताहि घ्यावी ज्यानें शरीर व इंद्रियें यांना आपल्या अधीन ठेविलें आहे तो वशी, असा याचा भावार्थ–]—**क्व कथं आस्ते इति**

आहे—तो कोठें व कसा राहतो ते भगवान् सांगतात—**नवद्वारे पुरे-सप्तशीर्षण्यानि आत्मनः उपलब्धिद्वाराणि अर्वाक् द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे तैः द्वारैः नवद्वारं पुरं उच्यते**—नऊ द्वारांनी युक्त असलेल्या नगरामध्ये-दोन कान, दोन डोळे, दोन नाकपुड्या व एक वाक् अशीं सात मस्तकांतील आत्म्याच्या शब्दादि विषयानुभवाची स्थानें आणि मूत्र व विष्ठा यांच्या त्यागासाठीं अधोमुख दोन द्वारें मिळून अशा नऊद्वारांनी युक्त असलेलें जें पुर तें 'नवद्वारपुर' म्हटलें जातें.—**शरीरं पुरं इव पुरं**—हें शरीर जणुं काय पुरच आहे.—**आत्मैकस्वामिकं**—आत्मा हाच एक ज्याचा स्वामी आहे असें तें शरीरपुर आहे—**च तदर्थप्रयोजनैः इन्द्रिय-मनो-बुद्धि-विषयैः अनेकफलविज्ञानस्य उत्पादकैः पौरैः इव अधिष्ठितं**—आणि तें शरीररूपी पुर आत्म्याचा जो अनुभवरूप अर्थ तो संपादन करून देणें एवढेंच ज्याचें प्रयोजन आहे अशा व अनेक प्रकारच्या सुखदुःखरूप फलाच्या विज्ञानाला उत्पन्न करणाऱ्या इंद्रिय, मन, बुद्धि व विषय यांच पौराकडून जणु काय अधिष्ठित झालें आहे. (त्या शरीररूपी नवद्वारयुक्त नगरांत, त्या नगराचा स्वामी जो आत्मा त्याच्या उपभोगासाठीं, अनेक प्रकारचीं विज्ञानें उत्पन्न करणारीं इंद्रियें, मन, बुद्धि, व विषय हेच नागरिक जन राहतात.)—**तस्मिन् नवद्वारे पुरे देही सर्व कर्म संन्यस्य आस्ते**—त्या नवद्वारयुक्त नगरांत देही-आत्मा सर्व कर्म टाकून राहतो. [देहाच्या जीवनाला देहाभिमान अत्यंत अवश्य असल्यामुळें तो देहाभिमानाविभामानें जरी युक्त असतो तरी जसा एखादा प्रवासी दुसऱ्याच्या घरांत त्या गृहस्थाची कोणी पूजा केला किंवा तिरस्कार केला तरी त्यामुळें हर्षविषादयुक्त न होता राहतो, तसा हा ज्ञानी देहांत त्याचा कोणी सत्कार केला किंवा तिरस्कार केला तरी हर्षविषादयुक्त न होता राहतो]

किं विशेषणेन, सर्वो हि देही संन्यास्यसंन्यासी वा देह एवाऽऽस्ते, तत्रानर्थकं विशेषणमिति । उच्यते, यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रियसंघातमात्रात्मदर्शी स सर्वो 'गेहे भूमावासने वाऽऽस्' इति मन्यते । न हि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देह आस इति प्रत्ययः संभवति । देहादिसंघातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देह आस इति प्रत्यय उपपद्यते । परकर्मणां च परस्मिन्नात्मन्यविद्ययाऽध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा संन्यास उपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—किं विशेषणेन—पण येथें 'नवद्वारे पुरे' हें विशेषण का योजिलें आहे? त्याचें प्रयोजन काय?—**हि सर्व- देही-संन्यासी असंन्यासी वा देहे एव आस्ते**—कारण सर्व देही, मग तो संन्यासी असो की, असंन्यासी असो देहांतच राहतो—**तत्र विशेषणं अनर्थकं इति**—देहांत राहणें हें ज्ञानी व अज्ञ या दोघांनाहि समान असल्यामुळें 'देहे आस्ते' हें विशेषण अनर्थक-व्यर्थ आहे, असा आक्षेप आला असता—**उच्यते**—त्याचें समाधान सांगितलें जातें—**तु यः अज्ञः देही-देहेंद्रियसंघातमात्रात्मदर्शी सः सर्वः गेहे भूमौ आसने वा आस्ते इति मन्यते**—पण विद्वान् व अविद्वान् यांतील जो अज्ञ देही म्ह० देह व इंद्रियें

याचा एकरूप संघात हाच आत्मा असे समजणारा तो सर्व-प्रत्येकजण 'मी घरात, भूमीवर किंवा आसनावर आहे,' असे समजतो, (त्याचे ते समजणे खरें नव्हे आभासरूप आहे, असेंहि म्हणता येत नाही कारण-)—**देहमात्रात्मदर्शिनः गेहे इव देहे आसे इति प्रत्ययः न हि संभवति**—देहच आत्मा असे पाहणाऱ्या अज्ञाला मी घरात जसा तसाच देहात राहतो, असा प्रत्यय येणें कधी शक्यच नाही,—**तु देहादिसंघातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनः देहे आसे इति प्रत्ययः उपपद्यते**—पण आत्मा देहादिसंघाताहून अगदा व्यतिरिक्त-भिन्न-विलक्षण आहे, असे जाणणाऱ्या विद्वानाला 'मी देहात राहतों' असा प्रत्यय येणे शक्य आहे [घरात, आसनावर वगैरे देह राहतो, पण त्यामुळे 'मी राहतों' असा अज्ञाला भ्रम होतो त्या भ्रमाची व्यावृत्ति करण्यासाठी 'विद्वान् देहात राहतो' हे विशेषण योग्यच आहे कारण विवेकी पुरुषाला 'मी देहात राहतों' असा भास होणे शक्य आहे तथापि त्या विवेकी पुरुषाच्या ठिकाणी शारीर, वाचिक व मानस कर्मांचा संभवच नसल्यामुळे त्याचा त्याग करून त्याचे देहामध्ये अवस्थान कसे होणार ? उत्तर-]—**च अविद्यया परस्मिन् आत्मनि अध्यारोपितानां परकर्मणां विद्यया-विवेकज्ञानेन मनसा संन्यासः उपपद्यते**—आणि अविद्येने देहादिकाहून अगदा भिन्न असलेल्या परमात्म्यामध्ये अध्यारोपिलेल्या शारीरादिकांच्या कर्मांचा विद्येच्या योगाने-विवेकज्ञानाने मनाने संन्यास संभवतो

उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनोऽपि गेह इव देह एव नवद्वारे पुरे आसनं प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देह एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवाऽऽस्त इत्यस्त्येव विशेषणफलं विद्वदविद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(अहो, पण, 'अखंड, निर्विकार ब्रह्म मी आहे,' असे समजणाऱ्या विवेकी पुरुषाचें देहामध्यें अवस्थान होतें, तो देहात राहतो, हे म्हणणें कसें शक्य आहे ? उत्तर-)—**उत्पन्नविवेकज्ञानस्य सर्वकर्मसंन्यासिनः अपि गेहे इव देहे एव नवद्वारे पुरे आसनं**—ज्याला विवेकज्ञान झाले आहे अशा सर्वकर्मसंन्याशाचेंहि घरात जसें, तसें देहातच-नवद्वारयुक्तपुरात अवस्थान संभवतें.—**प्रारब्धफलकर्मसंस्कारशेषानुवृत्त्या देहे एव विशेषविज्ञानोत्पत्तेः**—कारण ज्याच्या फलाला आरंभ झाला आहे अशा धर्माधर्मात्मक कर्मांनाल उपभोग घेऊन अवशिष्ट राहिलेल्या कर्मांमुळें देहादिसंस्कार अनुवृत्त होतो. त्यामुळें विवेकी संन्याशाला 'या देहातच मी राहतों,' असें विशेष विज्ञान होऊं शकतें [अर्थात् अविद्वानाच्या समजुतीच्या अपेक्षेनें विशेषणाचा असंभव जरी असला तरी विद्वत्प्रत्ययाच्या अपेक्षेनें विशेषण व्यर्थ नाही, असा उपसंहार करितात-]—**' देहे एव आस्ते ' इति विशेषणफलं अस्ति एव विद्वदविद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात्**—त्यामुळें ' देहातच राहतो ' या विशेषणाचें फल आहेच कारण विद्वान् व अविद्वान् यांच्या भिन्न प्रत्ययांच्या अपेक्षेनें तें योजिलें आहे [देहात मी राहतों, असा विद्वानाचा प्रत्यय व त्याच्या उलट अविद्वानाचा प्रत्यय असतो. याप्रमाणें विद्वान्

व अविद्वान् यांच्या प्रत्ययाचा भेद असल्यामुळे विद्वानांच्या प्रत्ययाला अनुलक्षून हे विशेषण सार्थच आहे, व्यर्थ नाहीं]

यद्यपि कार्यकरणकर्माण्यविद्ययाऽऽत्मन्यध्यारोपितानि संन्यस्याऽऽस्त इत्युक्तं तथाऽप्यात्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याऽऽह नैव कुर्वन्स्वयं न कार्यकरणानि कारयन्क्रियासु प्रवर्तयन्। किं यत्तत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायि सत्सन्न्यासान्न भवति यथा गच्छतो गतिर्गमनव्यापारपरित्यागे न स्यात्तद्वत् किं वा स्वत एवाऽऽत्मनो नास्तीति अत्रोच्यते नास्त्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वं च। उक्तं हि—'अविकार्योऽयमुच्यते' 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते' इति। "ध्यायतीव लेलायतीव" इति च श्रुतेः ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ--(आक्षेपण, आरोपित कर्तृत्वादिकाचा जरी आ म्याचे ठिकाणी अभाव असला तरी स्वगतकर्तृत्वादिकाचें निवारण होणें शक्य नाहीं, अशा आशंका घेऊन तिचा परिहार करितात-)—**यद्यपि अविद्यया आत्मनि अध्यारोपितानि कार्यकरणकर्माणि संन्यस्य आस्ते इति उक्तं**—जरी अविद्येनें आत्म्यावर आरोपिलेल्या शरीरेंद्रियांचा कर्में सोडून-त्यांचा संन्यास करून राहतो असें म्हटलें आहे—**तथापि तु आत्मसमवायि कर्तृत्वं च कारयितृत्वं स्यात्**—तथापि आत्म्याशी नित्यसंबद्ध असें कर्तृत्व-कर्तेपण व कारयितृत्व-करवितेपण असेल,—**इति आशंक्य स्वयं न एव कुर्वन् न कार्यकरणानि कारयन्-क्रियासु प्रवर्तयन् (आस्ते इति) आह**—अशी आशंका घेऊन स्वतः न करणारा व शरीरेंद्रियांकडून न करविणारा म्ह० त्यांना कर्मांमध्ये प्रवृत्त न करणारा असा तो राहतो, असें भगवान् सांगतात (आत्म्याला कर्तृत्व व कारयितृत्व नाहीं, याच गोष्टीचा विचार करितात-)—**यत् देहिनः कर्तृत्वं च कारयितृत्वं तत् किं स्वात्मसमवायि सत् संन्यासात् न भवति**—तें देही-आत्म्याचें कर्तृत्व व कारयितृत्व तें काय स्वात्मसंबद्ध असून संन्यास केल्यामुळे नाहीसें होतें—**यथा गच्छतः गतिः गमनव्यापारपरित्यागे न स्यात् तद्वत्**—जसा जाणाऱ्या मनुष्याचा गति ' गमन करणें ' हा व्यापार सोडल्यावर नाहीसा होतो त्याप्रमाणे, आ म्याचें कर्तृत्व व कारयितृत्व संन्यासानें नाहीसें होतें, —**किंवा स्वतः एव आत्मनः नास्ति**—कीं स्वभावतःच आ म्याच्या ठिकाणी तीं दोन्ही नाहीत ?—**इति अत्र उच्यते**—अशी शंका आली असता त्याचा निर्णय सांगतो—**आत्मनः स्वतः कर्तृत्वं न कारयितृत्वं न अस्ति**—आत्म्याला स्वाभाविक कर्तृत्व किंवा कारयितृत्व नाहीं — **'अविकार्योऽयमुच्यते' 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ' इति उक्तं हि**—' हा अविकार्य म्हटला जातो ' २ २५ 'आत्मा शरीरामध्यें जरी स्थित असला तरी कांहीं करीत नाहीं व लिप्त होत नाहीं.' अ. १३ ३१ असें यापूर्वी म्हटलें आहे —' **ध्यायतीव लेलायतीव ' इति च श्रुतेः**—आणि ' तो जणु काय ध्यान करतो, जणु वारंवार हालचाल करतो-क्रिया क-

रतो ' अशी श्रुतिहि आहे. [बृह. भाष्यार्थ अ ४ ३ ७ पृ ६६ पहा अर्थात् आत्मा कूटस्थ नित्य आहे त्याच्या ठिकाणी विक्रिया नाही सर्वविकार उपाधींचेच आहेत]१३

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—प्रभुः—आत्मा—**लोकस्य**—लोकाचें—**कर्तृत्वं**—कर्तृत्व-तू अमुक कर असे म्हणून—**न सृजति**—निर्मीत नाही —**कर्माणि**—रथ, घट, मोठा वाडा इत्यादि कर्त्यांला अतिशय इष्ट असलेले पदार्थ—**न (सृजति)**—उत्पन्न करीत नाही—**च**—आणि—**कर्मफलसंयोगं**—रथादि पदार्थ करणाऱ्या कर्त्यांला त्याच्या फलाशीं संयुक्त—**न (सृजति)**—करीत नाही—**तु**—तर—**स्वभावः**—अविद्यारूप माया-प्रकृति—**प्रवर्तते**—प्रवृत्त होते १४

न कर्तृत्वमिति । न कर्तृत्व स्वत' कुर्विति नापि कर्माणि रथघटप्रासादादीनीप्सित-तमानि लोकस्य सृजत्युत्पादयति प्रभुरात्मा नापि रथादिकृतवतस्तत्फलेन संयोग न कर्मफलसंयोगम् । यदि किंचिदपि स्वतो न करोति न कारयति च देही कस्तर्हि कुर्व-न्कारयश्च प्रवर्तत इत्युच्यते स्वभावस्तु स्वो भाव स्वभावोऽविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते दैवी हीत्यादिना वक्ष्यमाणा ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—' न कर्तृत्वं०' इति—आत्म्याला कर्तेपण व करवितेपण नाही असें जें वर म्हटले आहे, त्याचाच अधिक विस्तार ' न कर्तृत्व० ' या श्लोकानें करितात—**प्रभुः**

---

¹ रहस्यकार या श्लोकातील ' मनसा सन्यस्य ' या पदाचा अर्थ करताना " मनानें (साक्षात नव्हे) सन्यास करून " असा व ' आस्ते ' याचा " आनदानें पडला राहतो" असा अर्थ करितात आणि टीपेंत " आत्मा हा अकर्ता असून सर्व खेळ प्रकृतीचा आहे हें तो जाणतो आणि त्यामुळें स्वस्थ किंवा उदासीन पडला राहतो (१३-२०,१८ ५९) " इत केंच स्पष्टीकरण करितात गीतेंत जो जो शब्द किंवा श्लोक ज्ञानोत्तर कर्मयोगाला गौणपणा आणणारा व ज्ञानाचें महत्त्व दाखविणारा आहे, त्याची त्याची रहस्यात अशीच उपेक्षा केली आहे याच श्लोकावरील आचार्यांचें सविस्तर व सोपपत्तिक भाष्य पहा व रहस्यातील हें स्पष्टी-करण पहा, म्हणजे आम्ही काय म्हणतों त लक्षात येइल असो, " सर्व कर्मांचा मनानें (साक्षात् नव्हे) सन्यास करून ' याचा अर्थ काय ? शरीर व इंद्रियें यांनीं कर्में करावयाचीं व मनानें टाकावयाचीं ही कल्पना ऐकायला चांगली आहे पण ती प्रत्यक्ष कृतीत आणता येणें मात्र शक्य नाही असा अर्थ केल्यास कोणकोणते दोष येतात याचा विचार आचार्यांनीं सविस्तर गी भा पृ १९२ केला आहे तो वाचकांनीं पुन अवश्य पहावा 'आत्मा आनदानें स्वस्थ-उदासीन पडला राहतो, ' हा अर्थ कितपत ग्राह्य आहे, हें आचार्यांचें या श्लोकावरील भाष्य वाचल्यानंतर लक्षात येण्यासारखें असल्यामुळें त्याची विशेष चर्चा करा वयास नको

—**आत्मा लोकस्य कर्तृत्वं-स्वतः कुरु इति न सृजति-उत्पादयति—प्रभु**-आत्मा लोकाचें कर्तृत्व-'तू स्वतः हें कर' असें म्हणून उत्पन्न करीत नाहीं —**कर्माणि-रथ घट प्रासादादीनि ईप्सिततमानि अपि न**—कर्में म्ह० कर्त्याला प्राप्त करून घेण्यास अत्यंत इष्ट असलेला रथ, घट, प्रासाद-मोठें गृह इत्यादि कर्मेंहि तो प्रभु उत्पन्न करीत नाहीं —**न कर्मफलसंयोग-रथादि कृतवतः तत्फलेन संयोगं अपि न**—कर्मफलसंयोगहि तो उत्पन्न करीत नाहीं म्ह० रथादि कर्में ज्यानें केलीं आहेत, त्याचा त्याच्या फलाशीं जो संयोग तोहि हा आत्मा उत्पन्न करीत नाहीं. [आत्मा देहादिकाचा स्वामी असल्यामुळें त्याला प्रभु असें म्हटलें आहे तो कोणालाहि 'तू हें कर्म कर' अशी प्रेरणा करून त्याचें कर्तृत्व उत्पन्न करीत नाहीं, म्ह० करविता-कर्त्याचा प्रयोजक होत नाहीं व्याकरणांत कर्त्याला प्राप्त करून घेण्यास अत्यंत इष्ट असलेल्या पदार्थाला कर्म म्हणतात येथें कर्तृत्व उत्पन्न करीत नाहीं, असें कर्त्याचें साहचर्य असल्यामुळ 'कर्माणि' म्ह० रथ, घट, मोठा राजवाडा इत्यादि-कर्त्याला ईप्सिततम असलेले-पदार्थहि तो उत्पन्न करीत नाहीं रथादि पदार्थ करणाराला त्याचें फल देऊन त्याच्याशीं संबद्ध करीत नाहीं म्ह० आत्मा भोजयिता-फलभोग घेवविणाराहि नाहीं]—**यदि देही स्वतः किंचित् अपि न करोति न कारयति च तर्हि कः कुर्वन् कारयन् च प्रवर्तते इति उच्यते**—तर देही-आत्मा स्वतः काहींहि करीत नाहीं व करवीत नाहीं तर कोण बरें स्वतः करीत व दुसऱ्याकडून करवीत असतो, या प्रश्नाचें उत्तर सांगितलें जातें-[आत्मा-देहस्वामी जर काहीं करीत व करवीत नाहीं, तर दुसरा कोण तें करतो व करवितो, तें सांगतो-]—**स्वभाव तु**—पण स्वभाव हें सर्व करतो व करवितो (तर मग भगवान् चार्वाकासारखे स्वभाववादी आहेत, असें म्हणाल म्हणून-)—**स्व भाव-स्वभाव.-अविद्यालक्षणा प्रकृति माया प्रवर्तते**—आपला जो भाव तो स्वभाव म्ह० अविद्यारूप प्रकृति-माया प्रवृत्त होते [अविद्यानावाची माया म्हणूनच येथील स्वभाव होय ती माया-परमेश्वराची अचिंत्य शक्ति सर्व करते व करविते ती सांख्यांच्या प्रधानाहून अगदीं विलक्षण आहे, असें पुढें सातव्या अध्यायांत भगवान्]—'**दैवी ह्येषा (गुणमयी)**' **इत्यादिना वक्ष्यमाणा**—'दैवी ह्येषा०' या वचनानें सांगतील १४

> नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
> अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१५॥

---

१ रहस्यकार १४ व्या श्लोकांतील 'कर्माणि' याचा 'कर्में' असा सरळ अर्थ करितात पण कर्तृत्व व कर्मफलसंयोग यांच्या साहचर्यामुळें येथील कर्में म्ह० व्यापार नव्हे तर व्याकरणांत 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' पा सू. अ १ पा ४ सू. ४९ या सूत्रानें सांगितलेलें कर्मच विवक्षित आहे

अन्वयार्थ—विभु—सर्वव्यापी आत्मा—**कस्यचित्**—कोणाचें—**पापं**—पाप—**न आदत्ते**—स्वतः घेत नाहीं—**च**—आणि—**सुकृतं**—कोणाचें पुण्यहि—**न एव (आदत्ते)**—घेत नाहींच—**ज्ञानं**—विवेकविज्ञानाला—**अज्ञानेन**—अज्ञानानें—**आवृतं**—आच्छादित केलें आहे,—**तेन**—त्यामुळें—**जन्तवः**—जीव—**मुह्यन्ति**—मोहित होतात १५

परमार्थतस्तु—नाऽऽदत्ते न च गृह्णाति भक्तस्यापि कस्यचित्पापं न चैवाऽऽदत्ते सुकृतं भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं प्रयुज्यत इत्याह—अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं विवेकविज्ञानं तेन मुह्यन्ति करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामीत्येवं मोहं गच्छन्त्यविवेकिनः संसारिणो जन्तवः ॥१५॥

भाष्यार्थ—तु परमार्थतः—पण परमार्थदृष्ट्या पाहिल्यास म्ह० वस्तुतः—**विभुः कस्यचित्-भक्तस्य अपि पापं न आदत्ते-न च गृह्णाति**—तो विभु कोणा भक्ताचेंहि पाप घेत नाहीं—**भक्तैः प्रयुक्तं सुकृतं च न एव आदत्ते**—भक्तांनीं अर्पण केलेलें पुण्यहि तो घेत नाहींच—**तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादिकं च सुकृतं किमर्थं प्रयुज्यते इति आह**—तर मग भक्तांकडून पूजादिरूप व याग, दान, होम वगैरे पुण्याचरण कशासाठीं अर्पण केलें जातें, तें भगवान् सांगतात—**अज्ञानेन ज्ञानं-विवेकविज्ञानं आवृतं तेन अविवेकिनः संसारिणः जन्तवः मुह्यन्ति**—अज्ञानानें ज्ञानाला म्ह० विवेकविज्ञानाला आच्छादित केलें आहे त्यामुळें अविवेकी संसारी जीव मोहित होतात—**करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामि इति एवं मोहं गच्छन्ति**—मी करतों, करवितों, भोग घेतों, घेववितों, अशाप्रकारें मोहाला प्राप्त होतात [वरील श्लोकांत आत्म्याचें कर्तृत्व, भोक्तृत्व, ऐश्वर्य अविद्याकृत आहे हें सांगितलें आतां ज्यानें सर्व व्यापार ईश्वरसमर्पण केले आहेत व जो ईश्वरपरायण झाला आहे त्याचें पुण्य किंवा पाप त्याच्यावर अनुग्रह करण्यासाठीं भगवान् घेतो "हा भक्त मत्परायण झाला आहे, माझ्या प्रीत्यर्थ कर्म करीत आहे यास्तव त्याचें सर्व पाप घालवून मला त्याच्यावर अनुग्रह केला पाहिजे," असा प्रत्यय तरी ईश्वराच्या ठिकाणीं उद्भवणें शक्य आहे, अशी शंका घेऊन या श्लोकांत वस्तुतः तसा प्रत्ययहि त्याच्या ठिकाणीं संभवत नाहीं कारण तो विभु व निष्क्रिय आहे, असें भगवान् या श्लोकांत सांगत आहेत तर मग भक्त ईश्वरानुग्रहास योग्य आहेत व ईश्वर अनुग्रह करणारा आहे, ही लोकप्रसिद्धि कशी झाली ? अज्ञानानें ज्ञान झांकलें असल्यामुळें तसा भ्रम होतो] १५

१ कित्येक 'या दोन श्लोकांतील तत्त्व मळचें सांख्यशास्त्रांतलें असून' इत्यादि टीपेंत म्हणतात, पण तें खोटें आहे कारण येथें सांख्यदर्शनकाराचा 'प्रकृति' हा शब्द नसून 'स्वभाव' असा शब्द आहे, व त्याचें स्पष्टीकरण 'अज्ञानेन आवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः' अशा शब्दांनीं केलें आहे त्यावरून स्वभाव म्ह० अविद्यात्मक माया, हें उघड होतें शिवाय गीता सांख्यदर्शनापेक्षां उपनिषदांना अधिक अनुसरणारी हें उघड आहे शिवाय या श्लोकांतील 'प्रभु' व 'विभु' हे शब्दहि आत्म्याच्या प्रतिशरीरीं भिन्न असलेल्या पुरुषांना लागू होत नाहींत

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**येषां**—ज्यांचें—**तत् आत्मनः अज्ञानं**—तें आत्म्याविषयाचें अज्ञान आत्म्याच्या—**ज्ञानेन**—ज्ञानानें—**नाशितं**—नष्ट केलें आहे—**तेषां**—त्यांचें—**तत्**—तें—**ज्ञानं**—ज्ञान—**आदित्यवत्**—सूर्याप्रमाणें—**परं**—परमात्म्याला—**प्रकाशयति**—प्रकाशित करतें १६

ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनाऽऽवृता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनाऽऽत्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति तेषामादित्यवद्यथाऽऽदित्यः समस्तं रूपजातमवभासयति तद्वज्ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति तत्परं परमार्थतत्त्वम्॥१६॥

भाष्यार्थ—ज्ञानेन इति—पण सर्वांचेंच ज्ञान अनादि अज्ञानानें जरी आच्छादित झालेलें असलें, तरी ज्ञानानें त्याचा नाश होऊन संसारनिवृत्ति संभवते असें 'ज्ञानेन०' या श्लोकानें सांगतात —**तु येन अज्ञानेन आवृताः जन्तवः मुह्यन्ति**—पण ज्या अज्ञानानें आच्छादित झालेले प्राणी मोहित होतात,—**तत् आत्मनः अज्ञानं येषां जन्तूनां ज्ञानेन–आत्मविषयेण–विवेकविज्ञानेन नाशितं भवति**—तें आत्म्याचें अज्ञान, ज्या प्राण्यांचें, ज्ञानानें म्ह० आत्म्याविषयींच्या विवेकविज्ञानानें नाश पावलें आहे—**तेषां ज्ञान तत् परं परमार्थतत्त्वं सर्वं ज्ञेयं वस्तु प्रकाशयति**—त्यांचें ज्ञान त्या परमार्थतत्त्वाला–संपूर्ण ज्ञेय वस्तूला प्रकाशित करतें—**आदित्यवत् यथा आदित्यः समस्तं रूपजातं अवभासयति तद्वत्**—म्ह० ज्याप्रमाणें सूर्य सर्व रूपवर्गाला प्रकाशित करतो त्याप्रमाणें त्यांचें ज्ञान त्या परमार्थतत्त्वाला प्रकाशित करतें १६

---

१ रहस्यकार म्हणतात–" पण कर्मयोगी कर्तृत्वाकर्तृत्वाचा हा भेद जाणणारा असल्यामुळें तो कर्में करूनहि अलिप्तच रहातो, असें आता सांगतात–पण ज्याच्या स्वतःचें हें अज्ञान ज्ञानानें नष्ट झालें त्यांना सूर्याप्रमाणें त्यांचें ज्ञान परमार्थ तत्त्व प्रकाशित करून देतें. १६ " येथें कर्मयोग्याचा कांहीं संबंध नाहीं १३ व्या श्लोकापासूनच ज्ञाननिष्ठेच्या प्रतिपादनास सुरवात झाली आहे, त्यामुळें येथें कर्मयोग्याला मध्येंच ओढून आणणें योग्य दिसत नाहीं येथें मुळांत 'येषाम्, तेषाम्' असा सामान्य सर्वनामाचा उल्लेख आहे. त्यावरून 'कर्मयोगी' हा विशेष अर्थ घेण्यास कांहींच कारण दिसत नाहीं. तो कर्में करूनहि अलिप्तच रहातो, याचा तर पुढील दोन श्लोकांत कोठें पत्ताच नाहीं. " ज्याच्या स्वतःचें हें अज्ञान " हा 'येषाम् आत्मनः तदज्ञानं' या शब्दाचा सरळ अर्थ जरी असला तरी त्याचा भावार्थ कांहींच ध्यानांत येत नाहीं. 'ज्याच्या स्वतःचें हें अज्ञान,' म्हणजे काय? 'ज्याचा स्वतः' तो कोण? 'त्यांना सूर्याप्रमाणें त्यांचें ज्ञान' हे शब्दहि असेच भानगडीचे आहेत 'प्रकाशयति' याचा अर्थ 'प्रकाशित करून देतें' असा करितात, पण तो बरोबर नाहीं.

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—तद्बुद्धय—परमार्थ तत्त्वामध्येंच ज्यांची बुद्धि आहे.—**तदात्मानः**—जे तद्रूप झालेले आहेत,—**तन्निष्ठाः**—त्यातच ज्यांची निष्ठा आहे—**तत्परायणाः**—तें तत्त्व हींच ज्यांची परागति आहे, ते—**ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः (सन्तः)**—ज्ञानानें ज्यांचें पाप पार नाहींसें झालें आहे असे होतसाते—**अपुनरावृत्तिं**—पुनर्जन्मराहित्यास–मोक्षास—**गच्छन्ति**—प्राप्त होतात १७.

यत्परं ज्ञानं प्रकाशितम्—तस्मिन्गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तदेव परं ब्रह्माऽऽत्मा येषां ते तदात्मानस्तन्निष्ठा निष्ठाऽभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठास्तत्परायणाश्च तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः केवलात्मरतय इत्यर्थः । येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते गच्छन्त्येवंविधा अपुनरावृत्तिमपुनर्देहसंबन्धं ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो नाशितः कल्मषः पापादिसंसारकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यतय इत्यर्थः॥१७॥

भाष्यार्थ—(विद्वान् व विविदिषु–जिज्ञासु यांच्यासाठीं ज्ञानपरिपाकाचीं अंतरंग साधनें सांगण्याची इच्छा करणारे भगवान् 'तद्बुद्धय ०'इत्यादि श्लोकानें म्हणतात-)—**यत् परं ज्ञानं प्रकाशितम्–तस्मिन् गता बुद्धिः येषां ते तद्बुद्धयः**—प्रकाशित झालेलें जें परम ज्ञान, त्या परमार्थ तत्त्वामध्यें ज्यांची बुद्धि प्रवृत्त झाली आहे, तें तद्बुद्धि होत (ज्ञानानें प्रकाशित केलेलें जें परमार्थतत्त्व तें ज्ञानरूपच असल्यामुळे येथें ' यत्परं ज्ञानं ' असें म्हटलें आहे. ज्यांची साक्षात्काररूपबुद्धि बाह्य विषयांना सोडून वारंवार अनुष्ठिलेल्या श्रवण-मनन-निदिध्यासनांनीं प्रवृत्त झालेली असते, ते तद्बुद्धि होत.)—**तदात्मान –तत् एव परं ब्रह्म आत्मा येषां ते तदात्मानः**—तेंच परब्रह्म ज्यांचा आत्मा आहे ते 'तदात्मे' होत. (जीव जाणणारा व ब्रह्म ज्ञेय वस्तु हा कल्पित भेद आहे, वास्तविक नव्हे, हें सुचविण्यासाठीं तें परब्रह्मच ज्यांचा आत्मा आहे असें येथें म्हटलें आहे)—**तन्निष्ठा –निष्ठा–अभिनिवेशः–तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य ब्रह्मणि एव अवस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः**—निष्ठा म्ह॰ अभिनिवेश, तत्परता, सर्व कर्में सोडून ब्रह्मामध्येंच 'मीच तें' अशा रूपानें जे अवस्थित होतात ते तन्निष्ठ होत (देहादिकांविषयींचा आत्माभिमान–मीच ब्रह्म असा अभिनिवेश जे धरतात तेच ब्रह्मनिष्ठ होत.)—**च तत्परायणाः–तत् एव परं अयनं परा गतिः येषां भवति ते तत्परायणाः –केवल–आत्मरतयः इत्यर्थः**—आणि तत्परायण म्ह॰ तेंच परब्रह्म ज्यांचें परम अयन म्ह॰ परागति आहे ते तत्परायण होत. केवल आत्मरति म्ह॰ आत्म्यामध्येंच सतत आसक्त असलेले असा याचा भावार्थ —**येषां आत्मनः अज्ञानं ज्ञानेन नाशितं ते एवंविधाः अपुनरावृत्तिं–अपुनर्देहसंबंधं गच्छन्ति**—ज्यांचें आत्म्याविषयीचें अज्ञान ज्ञानानें नाहींसें झालें आहे, असा

प्रकारचे ते ज्ञानी अपुनरावृत्तीला म्ह० अपुनर्देहसंबंधाला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतात.
—**ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः-यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतः-नाशितः कल्मषः-पापादिसंसारकारणदोषः येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः-यतयः इत्यर्थः**—वर सांगितलेल्या ज्ञानानें ज्यांचा कल्मष म्ह० संसाराला कारण होणारा पापादि दोष नाहीसा झालेला आहे ते ज्ञाननिर्धूतकल्मष होत. अर्थात् ज्ञानानें पावन झालेले यति-सन्यासी असा याचा भावार्थ (ज्ञानानें ज्यांचें आत्मविषयक अज्ञान नाहीसें झालें आहे व त्या ज्ञानानेंच संसाराला कारण होणारा पापादि दोष नाहीसा झाला आहे, ते ज्ञानी संन्यासी मुक्त होतात) १७

विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे—विद्या व विनय यांनी संपन्न असलेल्या ब्राह्मणाचे ठिकाणी—**गवि**—गायामध्यें किंवा बैलामध्यें—**हस्तिनि**—हत्तीमध्ये—**शुनि**—कुत्र्यामध्ये—**च श्वपाके**—व चांडालामध्यें—**पण्डिताः**—ब्रह्मज्ञानी-ब्रह्मनिष्ठ—**समदर्शिनः**—समब्रह्म पाहणारे असतात १८

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं तत्त्वं पश्यन्तीत्युच्यते—विद्याविनयसंपन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ विनय उपशमस्ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां संपन्नो विद्याविनयसंपन्नो विद्वान्विनीतश्च यो ब्राह्मणस्तस्मिन्ब्राह्मणे गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनो विद्याविनयसंपन्न उत्तमसंस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके मध्यमायां च राजस्यां गवि संस्कारहीनायामत्यन्तमेव केवलतामसे हस्त्यादौ च सत्त्वादिगुणैस्तैश्च संस्कारैस्तथा राजसैस्तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवास्पृष्टं सममेकमविक्रियं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—येषां आत्मनः अज्ञानं ज्ञानेन नाशितं ते पंडिताः तत्त्वं कथं पश्यन्ति इति उच्यते—ज्यांचे आत्म्याविषयींचे अज्ञान ज्ञानानें नाहीसें केलें आहे,ते पंडित तत्त्व कसें पाहतात तें 'विद्याविनय०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**विद्याविनयसंपन्ने-विद्या च विनयः च विद्याविनयौ विनयः-उपशमः ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां संपन्नः विद्याविनयसंपन्नः**—विद्या-वेदार्थविज्ञान व विनय म्ह० उपशम-निरहंकारत्व-नम्रपणा, त्या विद्या विनयांनी जो संपन्न असलेला तो विद्याविनयसंपन्न होय —**विद्वान् च विनीतः यः ब्राह्मणः तस्मिन् ब्राह्मणे**—विद्वान् व अतिशय नम्र असा जो ब्राह्मण त्या ब्राह्मणामध्ये,—**गवि हस्तिनि शुनि च एव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः**—गायींमध्यें किंवा बैलामध्यें,हत्तीमध्यें व कुत्र्यामध्यें आणि तसेंच चांडालामध्यें पंडित सम ब्रह्मच पाहणारे असतात —**विद्याविनयसंपन्ने उत्तमसंस्कारवति सात्त्विके ब्राह्मणे**—विद्या व विनय यांनीं संपन्न असलेल्या उत्तमसंस्कारवान् सात्त्विक

ब्राह्मणामध्ये,—**मध्यमायां च राजस्यां अत्यन्तं एव संस्कारहीनायां गवि—** व मध्यम राजसी अत्यंत संस्कारशून्य गाईमध्ये—**च केवलतामसे हस्त्यादौ—** आणि केवल तामस अशा हत्ती, कुत्रे, चांडाळ इत्यादिकांमध्ये—**सत्त्वादि गुणैः च तज्जैः संस्कारैः, तथा राजसैः तथा तामसैः च संस्कारैः अत्यन्त एव अस्पृष्टं सम एक अविक्रिय ब्रह्म द्रष्टुं शील येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः** —सत्त्वादि गुणांना व सत्त्वगुणापासून झालेल्या संस्कारांना त्याचप्रमाणें राजस संस्कारांना व तामस संस्कारांना अत्यंत अस्पृष्ट–सत्त्वादि गुणांचा व त्याच्या संस्कारांचा ज्याला मुळीच स्पर्शहि झालेला नाही–असें सम, एक व अविक्रिय ब्रह्म पाहण्याचें ज्यांचें शील आहे, ते पंडित समदर्शी होत [ब्राह्मणादि सर्वांमध्ये एक निर्विकार सम ब्रह्म पाहणें हें पांडित्य होय] १८

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः॥१९॥

अन्वयार्थ—येषां मनः—ज्यांचें अन्तःकरण—**साम्ये**—सर्व भूतांतील साम्यामध्ये—**स्थितं**—स्थित असतें—**तैः**—त्यांनी—**इह एव**—या शरीरांत असतानाच–जिवंतपणाच—**सर्गः**—जन्म—**जितः**—जिंकला आहे—**हि**—कारण—**ब्रह्म**—अ·

१ रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात–" याप्रमाणें ज्यांचें अज्ञान नष्ट झालें त्या कर्मयोग्याच्या–(संन्याशाच्या नव्हे) ब्रह्मभूत किंवा जीवन्मुक्त अवस्थेचें आतां अधिक वर्णन करितात " पण ज्याचें अज्ञान नष्ट झालें तो संन्यासी जरी नव्हे तरी कर्मयोगी कसा ? कर्मयोगी जीवन्मुक्त किंवा ब्रह्मभूत अवस्थेंत असतो, हा अपूर्व शोध आहे. एखादा जीवन्मुक्त काही कारणानें गृहस्थच राहिल्यास तो गृहस्थाश्रमाचींच कर्मे करीत राहील, यांत संशय नाही पण त्या कर्मानुष्ठानाला कर्मयोग म्हणता येणार नाही मी कर्ता व हें माझें कर्तव्य, मला तें अवश्य केलेंच पाहिजे, अशा भावनेनें केलें जाणारें जें श्रौत स्मार्त कर्म तेंच कर्मयोग होय. अर्थात् पुढील वर्णन कर्मयोग्याचें नव्हे. ज्ञानी ब्रह्मनिष्ठाचेंच आहे रहस्यकार या १८ व्या श्लोकाचा अर्थ असा करितात–" जे पंडित ह० ज्ञानी झाले त्यांची दृष्टि विद्याविनययुक्त ब्राह्मण, गाय हत्ती तसेंच कुत्रा आणि चांडाल या सर्वांच्या ठायीं समान असते " हा अर्थ सयुक्तिक नाही कारण जे ज्ञानी झाले, त्यांची दृष्टि ब्राह्मणादिकांत समान असते, असें जर म्हटलें तर ज्ञानी पुरुषाला उत्तम, मध्यम, हीन पदार्थांचें पारख नसते, तो उत्तम ब्राह्मणाला व हीन कुत्रें किंवा चांडाल यांना एकसारखेंच लेखितो, असें म्हटल्यासारखें होतें पण ज्ञानी तसें करीत नाही तर उत्तम, मध्यम व हीन पदार्थांत सम ब्रह्म पाहतो त्यांच्या शरीररूप उपाधि व सात्त्विकादि स्वभाव याकडे दृष्टि देत नाही, तर सर्व भूतामध्यें सम असलेल्या ब्रह्माकडे दृष्टि ठेवितो. प्रत्येक पदार्थांचें नाम व रूप यांची उपेक्षा करून त्यांतील तत्त्व पाहण्याचा त्याचा स्वभावच बनून जातो, असें येथें विवक्षित आहे, व हाच अर्थ सयुक्तिक होय. पुढील श्लोकावरूनहि समदर्शी म्ह० ब्रह्मदर्शी हाच अर्थ सिद्ध होतो. ही दृष्टि कर्मयोग्याच्या ठिकाणी संभवत नाही

ब्रह्म आत्मतत्त्व—निर्दोषं—सर्वदोषरहित व—समं—सर्वत्र सम आहे—तस्मात्—म्हणून—ते—ते सर्व—ब्रह्मणि—ब्रह्ममध्ये—स्थिताः—स्थित असतात. १९.

नन्वभोज्यान्नास्ते दोषवन्तः 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति स्मृतेर्न ते दोषवन्तः। कथम्—इहैव जीवद्भिरेव तैः समदर्शिभिः पण्डितैर्जितो सर्गोऽभिभूतः. सर्गो जन्म येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनोऽन्तःकरणं निर्दोषं यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैस्तद्दोषैर्दोषवदिव विभाव्यते तथाऽपि तद्दोषैरस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं हि यस्मान्नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य, वक्ष्यति च भगवानिच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वमनादित्वान्निर्गुणत्वादिति च नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकाः सन्ति प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेरतः समं ब्रह्मैकं च तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थितास्तस्मान्नालमपि दोषगन्धमात्रमपि तान्स्पृशति देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानाभावात्॥

भाष्यार्थ—(ब्राह्मण, कुत्रा व चांडाळ यांच्यामध्ये समदर्शन अयोग्य आहे अशी शंका-)—ननु ते दोषवन्त अभोज्यान्ना—अहो! ब्राह्मणापासून चांडाळापर्यंत सर्वांमध्ये समदृष्टि ठेवणारे ते मोठे दोषी आहेत, त्यांचे अन्न खाणे योग्य नाही, (ते अन्न खाऊं नये याविषयीं प्रमाण-)—'समासमाभ्यां विषम समे पूजातः.' इति स्मृतेः—अध्ययनादिकांनी एकसारखे असणाऱ्या-समान योग्यतेच्या लोकांची असमानपणाने—विषम पूजा करणारा व अध्ययनादि गुणांनी समान नसलेल्या म्ह० न्यूनाधिक योग्यतेच्या पुरुषांची पूजा समान करणारा यजमान दोषी होतो. तो त्यामुळे धन व धर्म या दोन्हींपासून भ्रंश पावतो, अशी स्मृति याविषयीं प्रमाण आहे. (या शंकेचे समाधान पुढील श्लोकानें करितात-)—ते दोषवन्तः न—ते समदर्शी पंडित दोषी होत नाहीत.—कथं—तें कसें?—इह एव-जीवद्भिः एव तैः समदर्शिभिः पंडितैः सर्गः-जन्म जितः-वशीकृतः—येथेंच म्ह० जिवंत असतांनाच त्या समदर्शी पंडितांनी सर्ग म्ह० पुढील जन्म जिंकला आहे. त्यांनीं जिवंतपणीच पुढील जन्म आपल्या वश करून घेतला आहे. (त्यांनी म्ह० कोणी?)—येषां मनः-अन्तःकरणं साम्ये-सर्वभूतेषु ब्रह्मणि समभावे स्थितं-निश्चलीभूतं—ज्यांचें मन म्ह० अन्तःकरण साम्यांत म्ह० सर्वभूतांतील ब्रह्मामध्ये-समभावांत स्थित-म्ह० निश्चल झालें आहे, त्यांनी पुढील जन्म येथेंच जिंकला आहे.—निर्दोषं-यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैः तद्दोषैः दोषवत् इव विभाव्यते—यद्यपि दोषांनीं युक्त असलेल्या चांडाळादिकांमध्यें मूढांकडून त्यांच्या दोषांनीं ब्रह्महि दोषयुक्त आहे, असें पाहिलें जातें.—तथापि तद्दोषैः अस्पृष्टं इति निर्दोषं-दोषवर्जितं—तरी तें ब्रह्म त्यांच्या दोषांनीं अस्पृष्ट आहे, त्यांच्या दोषांशीं ब्रह्माचा मुळींच संसर्ग होत नाहीं, म्हणून तें निर्दोष म्ह० दोषरहित आहे.—हि-यस्मात्—ज्याअर्थी तें निर्दोष आहे, त्याअर्थी त्यांत स्थित असलेल्या पंडितांनी जन्म जिंकला आहे.—चैतन्यस्य निर्गुणत्वात् स्वगुणभेदभिन्नं अपि न—चैतन्य निर्गुण असल्यामुळें तें स्वगुणाच्या भेदांनीहि भिन्न नाहीं—च भगवान् इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वं

वक्ष्यति—आणि भगवान् इच्छादिकाना क्षेत्रधर्मत्व आहे म्ह० इच्छादिक हे क्षेत्राचे धर्म आहेत, असे पुढ तेराव्या अध्यायात (श्लो ६) सागतील —**च अनादित्वात् निर्गुणत्वात् इति**—तसेंच अनादि असल्यामुळे, निर्गुण असल्यामुळें ह्या परमात्मा अव्यय आहे, असेंहि त्याच अध्यायात (१३ ३१) सागतील (अहोपण, गुणदोषामुळ आत्म्याचा भेद जरी न झाला, तरी अन्त्य विशेषामुळे आत्म्याचा भेद सिद्ध होईल, अन्त्य विशेष म्ह० प्रत्येक कार्याला इतरापासून पृथक् करणारा एक विशेष धर्म या शकेचे समाधान-)—**आत्मन भेदका अन्त्याः विशेषा अपि न सन्ति**—आत्म्यामध्य भेद उत्पन्न करणारे अन्त्य विशेषहि नाहींत —**प्रतिशरीर तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्ते**—प्रत्येक शरीरात ते विशेष आहेत, याविषयी काहा प्रमाण मभवत नाहा (कारण प्रत्येक शरीरात आत्मा भिन्न आहे, असें सिद्ध झाल्यावर त्याचें निमित्त या रूपानें विशेषाचें अस्तित्व मानावें लागणार व विशेषाच अस्तित्व सिद्ध झाल्यावर आत्म्याचा भेद सिद्ध होणार, मिळून अन्योन्याश्रय दोष येतो)—**अत ब्रह्म सम एक च**—म्हणून ब्रह्म सम व एक आहे (ब्रह्म निर्विशेष असल्यामुळे एक आहे व जीवामध्ये भेद पाडणारा कोणी विशेष हेतु नसल्यामुळें त्याचे ऐक्य आहे, असें सांगितले आहे अर्थात् ब्रह्म व जीव याचे लक्षण एक असल्यामुळें त्याचें वास्तविक ऐक्य मानावें, असे सांगतात-)—**तस्मात् ते ब्रह्मणि एव स्थिता**—म्हणून ते समदर्शी पडित ब्रह्मामध्येच स्थित आहेत (आणि याप्रमाणे जीवब्रह्माचें एकत्व सिद्ध झालें असता ब्रह्माप्रमाणे जीवहि निर्दोष आहेत, असें सिद्ध होतें, हें सागतात-)—**तस्मात् दोषगंधमात्रं अपि तान् न स्पृशति**—त्यामुळे दोषाचा नुस्ता लेशहि त्याना स्पर्श करीत नाहा (' तस्मात् ' त्यामुळे त्यातील ' तत्-' शब्दाचा अर्थच स्पष्ट करितात-) —**देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानाभावात्**—कारण त्याच्या ठिकाणी देहादिसघातालाच आत्मा समजणे, या अभिमानाचा अभाव असतो [शरीरेंद्रियसमूहच मी असा अभिमान त्या समदर्शी पडितामध्य नसतो त्यामुळ त्याना दोषाचा गधहि लागत नाहा असो, ज्याचें अन्त करण सर्वभूतातील समभावामध्ये-ब्रह्मामध्ये निश्चल झालेलें असतें त्यानी या वर्तमान देहात स्थित असतानाच पुढील जन्म जिंकलेला असतो या डागादिकानील ब्रह्म त्याच्या दोषाना दूषित झालेलें आहे, असें अज्ञ समजतात पण वस्तुत ब्रह्म निर्दोष व सम आहे तें सम असल्यामुळेच एक आहे. कारण चैतन्य निर्गुण आहे त्यामुळे सगुणाच्या भेदामुळेंहि त्याच्यामध्ये भेद उद्भवत नाहीं इच्छा,द्वेष, सुख, दु ख इत्यादि हे सर्व क्षेत्राचे धर्म आहेत त्यामुळें प्रत्येक प्राण्याच्या इच्छा, सुख, दु ख इत्यादि भिन्न भिन्न असल्यामुळे प्रतिशरीरात आत्मा भिन्न आहे, असें ठरत नाहीं आत्म्याचा भेद मानण्यास दुसरेंहि काही निराप कारण दिसत नाहीं यास्तव सर्वत्र समत्व पाहणार पडित ब्रह्मामध्येच स्थित असतात त्यामुळें त्यानी ब्राह्मण व चाडाळ यामध्ये समत्व जरी ठेवलें, तरी त्याना पूर्वोक्त सूत्रात म्हटल्याप्रमाणें दोष लागत नाहीं. कारण 'देहादिसघातच मी' असा त्याच्या ठिकाणी अभिमान नसतो.]

देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत्सूत्र "समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः" इति पूजाविषयत्वविशेषणात् । दृश्यते हि ब्रह्मवित्षडङ्गविच्चतुर्वेदविदिति पूजादानादौ गुणविशेषसंबन्धः कारणं ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तम् । कर्मिविषयं च समासमाभ्यामित्यादि, इदं तु सर्वकर्मसंन्यासिविषयं प्रस्तुतं सर्वकर्माणि मनसेत्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—(असें जर आहे तर वरील गौतमसूत्र कोणासाठीं आहे ? उत्तर-)—**'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः' इति तत् सूत्रं तु देहादिसंघातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं** 'समासमाभ्या०' इत्यादि तें सूत्र तर–देहादिसंघातच आत्मा आहे, देहच मी–असा अभिमान धरणाऱ्या लोकांविषयीं आहे (याविषयीं सूचक काय ? उत्तर-)—**पूजाविषयत्वविशेषणात्**—कारण त्या सूत्रांत 'पूजातः' असें पूजेविषयाचें विशेषण आहे [सर्व चतुर्वेदवेत्ते असतांना त्यांची पूजा-सत्कार सारखा केला नाहीं, न्यूनाधिक केला किंवा काहीं चतुर्वेदवेत्ते आहेत, कांहीं षडंगज्ञ आहेत व कांहीं ब्रह्मवेत्ते आहेत, पण त्या सर्वांची पूजा एकसारखीच केली, त्यामुळें त्यांतील कित्येकांच्या मनांत क्रोधादि विकार उत्पन्न झाला, तर कर्ता दोषी होतो. यावरूनच प्रस्तुत सूत्र अनात्मज्ञांना उद्देशून आहे, हें उघड होतें याविषयीं अनुभवाचीहि अनुकूलता दाखवितात-]—**पूजादानादौ ब्रह्मवित्-षडंगवित्-चतुर्वेदविद् इति गुणविशेषसंबंधः कारणं दृश्यते हि**—पूजा, दान इत्यादिकांमध्यें ब्रह्मविद्, षडंगवित्, चतुर्वेदविद् असा विशेषगुणाचा संबंधच कारण आहे, असें स्पष्ट दिसतें [पूजा, दान इत्यादि प्रसंगीं उत्तम, मध्यम किंवा हीन प्रतीची पूजा वगैरे करण्याचें कारण न्यूनाधिक गुण हेंच आहे.]—**तु ब्रह्म सर्वगुणदोषसंबन्धवर्जितं**—पण ब्रह्म सर्व गुण-दोषसंबंधरहित आहे —**इति अतः ब्रह्मणि ते स्थिताः इति युक्तम्**—त्यामुळें ब्रह्मामध्यें ते स्थित आहेत, हें म्हणणें युक्तच आहे [देहच मी असा अभिमान असलेल्या लोकांच्या ठिकाणीच गुणदोषांचा संबंध संभवतो. त्यामुळें तशा लोकांसाठीं वरील सूत्र आहे 'ब्रह्मच मी' असें मानणाऱ्या विद्वानाचे ठिकाणीं गुण-दोषांचा संभव नाहीं त्यामुळें आत्मज्ञासाठीं तें सूत्र नाहीं याविषयीच आणखी एक कारण सांगतात -]—**'समासमाभ्यां०' इत्यादि सूत्रं कर्मिविषयं**—'समासमाभ्यां०' हें सूत्र कर्मठाला उद्देशून आहे कर्मी गृहस्थ त्याचा विषय आहे [कारण सत्कार व असत्कार यांचा त्या अवस्थेंतच संभव असतो अहोपण, जेथ समत्वदर्शन तेथेंच हें सूत्र प्रवृत्त झालें आहे त्यांत कर्मी किंवा अकर्मी हा विभाग केलेला नाहीं उत्तर-]—**तु 'सर्वकर्माणि मनसा०' इत्यारभ्य आ-अध्यायपरिसमाप्तेः–इदं सर्वकर्मसंन्यासिविषयं प्रस्तुतं**—पण 'सर्वकर्माणि०' येथून आरंभ करून हा सबंध अध्याय पुरा होईतों हें समत्वदर्शन सर्वकर्मसंन्यास करणाऱ्या आत्मज्ञाविषयीं प्रस्तुत आहे [सर्वकर्मसंन्यास करणाऱ्या विद्वानाला उद्देशून हें समत्वदर्शन

सांगितलें आहे. त्यामुळें निरहंकार विद्वानाचे ठिकाणी वरील सूत्राला अवकाशच मिळत नाहीं, असा याचा भावार्थ.] १९.

---

१ पण रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—"याप्रमाणें ज्याचें मन साम्यावस्थेंत स्थिर झालें, ते तेथल्यातेथेंच म्हणजे मरणाची वाट न पहातां मृत्युलोक जिंकतात, कारण ब्रह्म हें निर्दोष व सम आहे, म्हणून साम्यबुद्धीचे हे पुरुष नेहमीं ब्रह्माच्याठायीं स्थित म्हणजे येथल्या येथेंच ब्रह्मभूत झालेले असतात" यात 'साम्ये' म्ह० साम्यावस्थेंत असा जो अर्थ केला आहे तो बरोबर नाहीं. वरील श्लोकाच्या अर्थाकडे दृष्टि दिली असतां येथील साम्य म्ह० ब्रह्मभावच आहे असें सहज लक्षांत येतें 'इहैव तैः जितस्सर्गः.' याचा अर्थ ते तेथल्यातेथेंच म्ह० मरणाची वाट न पाहतां मृत्युलोक जिंकतात, हा फारच सरळ अर्थ आहे म्हणावयाचा' मृत्युलोक जिंकणें हा मोक्ष आहे, कीं पुनर्जन्म जिंकणें हा मोक्ष आहे? शिवाय तो जिंकण्याला मरणाची वाट पहावी लागते की काय, यापेक्षा 'ज्याचें मन ब्रह्मभावामध्यें स्थित झालें, ते जिवंत असतांनाच पुढील जन्माचें बीज जाळून टाकतात म्ह० पुनर्जन्माला जिंकतात,' हें म्हणणें अधिक सयुक्तिक नव्हे का ! तसेंच 'ब्रह्म जरी निर्दोष व सम असलें तरी साम्यबुद्धीचे पुरुष त्यामध्यें स्थित कसे होणार ? ' कारण साम्यबुद्धि निराळी व समब्रह्म निराळें. वास्तव 'ब्रह्म निर्दोष व सम आहे व या पूर्वोक्त समदर्शी पंडिताचें मन सर्व भूतामध्यें असलेल्या समत्वामध्यें स्थित असतें म्हणून ते ब्रह्मातच स्थित आहेत' असें म्हणणेंच सर्वथा युक्त आहे. या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार पुन: म्हणतात—" आत्मस्वरूपी परमेश्वर अकर्ता व सर्व खेळ प्रकृतीचा हें ज्यानें ओळखिलें तो ब्रह्मसंस्थ झाला," पण एवढें ओळखिल्यानेंच ' ब्रह्मसंस्थ ' होता येतें असें आम्हास वाटत नाहीं कारण ' ब्रह्मसंस्थ ' म्हणजेच जीवन्मुक्त किंवा स्थितप्रज्ञ होणें आहे, आणि जीवन्मुक्ति किंवा स्थितप्रज्ञता हीच ज्ञाननिष्ठा आहे. वास्तव 'आत्मा अकर्ता व प्रकृति सर्व करणारी इतकें ओळखिल्यानेंच' ती अवस्था प्राप्त होणें शक्य नाहीं छान्दोग्यांत 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ' (छा० भाष्यार्थ, पृ. १४३.) असें जें म्हटलें आहे, तें कर्मयोग्यासाठीं नसून संन्याशासाठीं आहे कारण यज्ञ, दान व अध्ययन म्हणजे गृहस्थाश्रम हा पहिला स्कंध, ब्रह्मचर्य हा दुसरा स्कंध व नैष्ठिक ब्रह्मचर्य हा तिसरा स्कंध, असे तीन धर्मस्कंध सांगून ' सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ' म्ह० या सर्वांना पुण्यलोकप्राप्ति होते, असें म्हटलें व वरील वचनानें—म्ह० ब्रह्मसंस्थ ब्रह्मनिष्ठ मोक्षाला प्राप्त होतो, या वचनानें चवथ्या आश्रमाचेंच मोक्ष हें फल सांगितलें आहे. त्यामुळें रहस्यकारांनी याच श्लोकावरील टीपेंत " छान्दोग्योपनिषदांतील वाक्याचा शंकराचार्यांनी संन्यासपर अर्थ लावला आहे, पण मूळ उपनिषदांतील पूर्वापर संबंध पाहिला तर ब्रह्मसंस्थ झाल्यावरहि तीन आश्रमांचा धर्म करणाराला उद्देशून हें वाक्य असण्याचा अधिक संभव आहे, असें दिसून येईल. " इत्यादि जें म्हटलें आहे, तें सर्वथा अयोग्य आहे. कारण तीन आश्रमांनीं पुण्यलोकप्राप्ति हें फल मिळतें, असें सांगून त्याहून भिन्न असलेल्या ब्रह्मसंस्थाला मोक्ष हें अगदीं भिन्न फल सांगितलें आहे. त्यामुळें ब्रह्मसंस्थ चतुर्थाश्रमी आहे, ही गोष्ट निर्विवाद सिद्ध होते, व आचार्यांनीं हीच गोष्ट छान्दोग्यभाष्यांत सविस्तर प्रतिपादिली आहे. (छां. भाष्यार्थ पृ. १४३-५१पहा).

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—प्रियं—इष्ट वस्तूला किंवा परिस्थितीला—**प्राप्य**—प्राप्त होऊन—**न प्रहृष्येत्**—अतिशय हृष्ट होऊं नये—**च**—आणि तसेच—**अप्रियं**—अनिष्ट वस्तूला किंवा अवस्थेला—**प्राप्य**—प्राप्त होऊन—**न उद्विजेत्**—उद्विग्न होऊं नये. —**स्थिरबुद्धिः**—ज्याची बुद्धि स्थिर असते, ब्रह्म निर्दोष व सम आहे, याविषयीं ज्याला संशय नसतो—**असंमूढः**—त्यामुळें ज्याला संमोह होत नाहीं, असा पूर्वोक्त —**ब्रह्मवित्**—ब्रह्मवेत्ता—**ब्रह्मणि**—ब्रह्मामध्यें—**स्थितः**—अवस्थित असतो.

यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्माऽऽत्मा तस्मात्—न प्रहृष्येत्न प्रहर्षं कुर्यात्प्रियमिष्टं प्राप्य लब्ध्वा नोद्विजेत्प्राप्यैव चाप्रियमनिष्टं लब्ध्वा देहमात्रात्मदर्शिनां हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविषादस्थाने न केवलात्मदर्शिनस्तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसंभवात् । किं च सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिरसंमूढः संमोहवर्जितश्च स्याद्यथोक्तब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितोऽकर्मकृत्सर्वकर्मसंन्यासीत्यर्थः ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, विद्वानालाहि इष्टप्राप्ति झाली असता हर्ष होणें व अनिष्टप्राप्ति झाली असता विषाद वाटणें साहजिक आहे. तेव्हां निर्दोष ब्रह्मामध्यें त्याला कसें अवस्थित होता येईल ? उत्तर-)—**यस्मात् निर्दोषं समं ब्रह्म आत्मा तस्मात्**—ज्याअर्थी निर्दोष व सम ब्रह्म आत्मा आहे त्याअर्थी—**प्रियं इष्टं प्राप्य-लब्ध्वा न प्रहृष्येत्-न प्रहर्षं कुर्यात्**—प्रिय म्ह० इष्ट प्राप्त झालें असतां-इष्टवस्तूचा लाभ झाल्यास प्रहृष्ट होऊं नये, अत्यंत हर्ष मानूं नये—**च अप्रियं-अनिष्टं प्राप्य एव लब्ध्वा न उद्विजेत**—आणि अप्रिय म्ह० अनिष्ट प्राप्त झालें असतां-अनिष्ट वस्तूचा लाभ झाल्यास उद्विग्न होऊं नये. [अहोपण, प्रियप्राप्ति हें हर्षाचें व अप्रियप्राप्ति हें विषादाचें निमित्त प्रसिद्ध आहे. तेव्हां प्रियाप्रियप्राप्ति जरी झाली तरी हर्षोद्वेग करूं नये, असें कसें म्हणतां येईल ? उत्तर-]—**देहमात्र-आत्मदर्शिनां हि प्रियाप्रियप्राप्ती हर्षविषादस्थाने**—देहच आत्मा असें मानणाऱ्या अज्ञानी लोकानाच प्रिय व अप्रिय यांची प्राप्ति हर्ष व विषाद देऊं शकते, [प्रिय व अप्रिय यांची प्राप्ति देहात्माभिमानी अज्ञाऱ्याच हर्षविषादाला कारण होते.]—**न केवलात्मदर्शिनः**—प्रियाप्रियप्राप्ति केवल आत्म्याला पाहणाऱ्या-आत्मा निरुपाधिक व निर्विशेष आहे असें जाणणाऱ्या विद्वानाच्या हर्षविषादाचें निमित्त होत नाहीं.—**तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसंभवात्**—कारण अद्वितीय आत्मदर्शनशील पुरुषाला अनात्मरूप प्रिय व अप्रिय यांची प्राप्तिच होऊं शकत नाहीं. त्यामुळें त्याच्या निमित्तानें विद्वानाला हर्ष शोक होत नाहींत. (विद्वानाच्या ठिकाणीं हर्षविषादांची संभावनाच नाहीं, याविषयीं आणखी एक कारण-)—**किं च**—शिवाय—**सर्वभूतेषु एकः समः निर्दोषः आत्मा इति स्थिरा-निर्विचिकित्सा बुद्धिः यस्य सः स्थिरबुद्धिः**—सर्व भूतांमध्यें एक सम निर्दोष आत्मा

आहे, अशी ज्याची स्थिर म्ह० निःसंशय बुद्धि आहे तो स्थिरबुद्धि—च **असंमूढ -संमोहवर्जित स्यात्**—व असंमूढ म्ह० संमोहरहित-विवेकी व्हावें —**यथोक्त-ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः अकर्मकृत्-सर्वकर्मसंन्यासी इत्यर्थः**—निर्दोष व समब्रह्मच मी, असा ज्याला दृढ प्रत्यय आला आहे, असा ब्रह्मविद् त्या ब्रह्मामध्येंच स्थित असलेला-कर्म न करणारा-सर्वकर्मसन्यासी होय, असा याचा भावार्थ. [सर्वकर्मसन्यास करून ब्रह्मनिष्ठ झालेल्या ब्रह्मवेत्त्यानें इष्टप्राप्ति झाली असता हर्ष मानूं नये, अनिष्टप्राप्ति झाल्यास विषाद मानू नये आत्मा एक, सम, निर्दोष आहे अशी आपली बुद्धि दृढ करून विवेकसंपन्न व्हावे तोच ब्रह्मनिष्ठ-सर्व कर्म सन्यासी होय] २०

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षय्यमश्नुते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—बाह्यस्पर्शेषु—शब्दादि बाह्यविषयामध्ये—**असक्तात्मा**—ज्याचें अन्तःकरण सक्त-आसक्त झालेलं नसत, तो—**आत्मनि**—प्रत्यगात्म्यामध्यें—**यत्**—जे—**सुख**—स्वरूपभूत सुख असतें—**तत्**—तें—**विन्दति**—अनुभवितो—**सः**—तो—**ब्रह्मयोगयुक्तात्मा**—ब्रह्मामध्ये जो योग म्ह० चित्ताची स्थिरता-चित्तसमाधान, त्यानें ज्याचें चित्त युक्त आहे असा तो—**अक्षय्य सुख**—क्षय न पावणारें-नित्य सुख—**अश्नुते**—अनुभवितो २१

किं च ब्रह्मणि स्थितः —बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्यस्पर्शेष्वसक्तः आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्विन्दति लभते आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः समाहितस्तस्मिन्व्यापृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते व्याप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेदात्मन्यक्षयसुखार्थीत्यर्थः ॥२१॥

भाष्यार्थ—किं च ब्रह्मणि स्थितः—शिवाय ब्रह्मामध्ये स्थित झालेला ब्रह्मविद् वर सांगितलेल्या प्रकाराने केवल हर्षविषादरहित होतो एवढेंच नव्हे तर—**बाह्यस्पर्शेषु-बाह्याः च ते स्पर्शाः च बाह्यस्पर्शाः**—बाह्य स्पर्शांमध्यें-बाह्य असे जे स्पर्श ते बाह्यस्पर्श—**स्पृश्यन्ते इति स्पर्शाः शब्दादयः विषयाः तेषु बाह्यस्पर्शेषु**—स्पर्श करितात म्हणून स्पर्श-शब्दादिक विषय, त्या बाह्य स्पर्शांमध्यें—**असक्तः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य सः अयं असक्तात्मा**—ज्याचें अन्तःकरण आसक्त झालेलें नसतें तो हा असक्तात्मा—**विषयेषु प्रीतिवर्जितः सन्**—विषयाविषयीं प्रीतिरहित होत्साता—**विन्दति-लभते**—आत्मसुखाला प्राप्त होतो—**आत्मनि यत् सुखं तत् विन्दति इति एतत्**—आत्म्यामध्यें जें सुख असतें त्याला प्राप्त होतो, असा याचा भावार्थ त्याला आत्मसुख होतें [विषयासक्ति हेंच आत्मस्वरूपसुखाचें आवरण आहे त्यामुळें विषयासक्तिरूप आवरण जसें जसें दूर होऊं लागे-

बाह्य विषयासक्ति जशी जशी कमी होत जाते, तसें तसें आत्मस्वरूपसुख अभिव्यक्त होऊं लागतें. असक्तात्मा केवळ शमामुळेंच सुखानुभव घेतो असें नाहीं तर ब्रह्मसमाधीच्यायोगानें ज्याचें अन्तःकरण समाहित—शांत झालें आहे, तो अनन्त सुखाचा अनुभव घेतो, असें सांगतात—]—**सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा—ब्रह्मणि योगः—समाधिः ब्रह्मयोगः तेन ब्रह्मयोगेन युक्तः—समाहितः**—ब्रह्मामध्यें जो योग म्ह० समाधि तो ब्रह्मयोग, त्या ब्रह्मयोगानें युक्त म्ह० समाहित म्हणजे—**तस्मिन् व्यापृतः आत्मा—अन्तःकरणं यस्य सः ब्रह्मयोगयुक्तात्मा**—ज्याचें अन्तःकरण ब्रह्मयोगामध्यें गढून गेलें आहे तो ब्रह्मयोगयुक्तात्मा—**अक्षयं सुखं अश्नुते—व्याप्नोति**—अक्षय सुखाला व्यापितो. अक्षय सुखानुभव घेतो.—**तस्मात् आत्मनि अक्षयसुखार्थी क्षणिकायाः बाह्यविषयप्रीतेः इंद्रियाणि निवर्तयेत् इत्यर्थः**—म्हणून आत्म्यांतील अक्षय सुखाची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूनें क्षणिक बाह्य विषयप्रीतीपासून इंद्रियांना निवृत्त करावें, असा भावार्थ [ज्याचें अन्तःकरण ब्रह्मसमाधींत निमग्न होईल त्याला अक्षय सुख प्राप्त होतें. यास्तव अनन्त आत्मसुखाची इच्छा करणाऱ्या साधकानें मोठ्या प्रयत्नानें इंद्रियांना विषयविमुख करावें]. २१.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**ये**—जे—**संस्पर्शजाः**—इंद्रियें व विषय यांच्या संबंधापासून होणारे—**भोगाः**—भोग-सुखानुभव—**ते**—ते सर्व—**दुःखयोनयः एव**—दुःखाचीं बीजेंच आहेत. तसेंच ते—**आद्यन्तवन्तः**—उत्पत्ति व नाश यांनीं युक्त

१ या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकार असा करतात—“ बाह्य पदार्थांच्या इंद्रियांशी होणाऱ्या संयोगांत म्हणजे विषयोपभोगांत ज्याचें मन आसक्त नाहीं, त्यालाच आत्म्यामध्यें जें अक्षय सुख आहे तें मिळतें.” पण हा अर्थ चुकीचा आहे. कारण ‘ बाह्य स्पर्श ’ या शब्दाचा अर्थ बाह्य विषय असा आहे. [गी. भा. पृ. ७३ वरील टीप पहा.] बाह्य पदार्थांचे इंद्रियांशी होणारे संयोग म्हणजे विषयोपभोग कसे ? इंद्रियें व विषय यांच्या संयोगापासून होणारा जो सुखदुःखानुभव तोच भोग होय, नुसता संयोग हा भोग नव्हे. तसेंच ‘बाह्यस्पर्शेषु’ याचा ‘ बाह्य पदार्थांच्या इंद्रियांशी होणाऱ्या संयोगांत ’ हा अर्थ अशुद्ध आहे. कारण ‘ बाह्य ’ हें विशेषण आहे व ‘ स्पर्श ’ हें विशेष्य आहे, त्यामुळें ‘ बाह्यस्पर्शांत ’ म्हणजे ‘ शब्दादि बाह्य विषयांत ’ हा आचार्यांनी केलेला अर्थच योग्य आहे. ‘आत्मनि यत्सुखं ’ याच्या अर्थांत ‘ आत्म्यामध्यें जें अक्षय सुख आहे ’ असें म्हटलें आहे, पण त्यांतील ‘ अक्षय ’ या शब्दाचें स्वारस्य लक्ष्यांत येत नाहीं. ‘ त्यालाच ’ येथें ‘च’कार उगीच कशाला जोडला आहे कोण जाणे. ‘ ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ’ याचा अर्थ ‘ ब्रह्माशीं मिळून युक्त झालेला ’ असा केला आहे. पण ‘ ब्रह्मयोग ’ म्हणजे ‘ ब्रह्माशीं मिळून ’ व ‘ युक्तात्मा ’ म्हणजे ‘युक्त झालेला’ हा अर्थ बरोबर आहे, असें कोणीहि छातीठोक म्हणणार नाहीं.

आहेत.—**कौन्तेय**—हे अर्जुना !—**बुधः**—पंडित–तत्त्वज्ञ—**तेषु**—त्या विषयामध्ये **न रमते**—रममाण होत नाहा. २२

इतश्च निवर्तयेत्—ये हि यस्मात्संस्पर्शजा विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यो जाता भोगा भुक्तयो दुःखयोनय एव तेऽविद्याकृतत्वात् । दृश्यन्ते ह्याध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव । यथेह लोके तथा परलोकेऽपीति गम्यत एवशब्दात् । न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवलं दुःखयोनय एव आद्यन्तवन्तश्चाऽऽदिर्विषयेन्द्रियसंयोगो भोगानामन्तश्च तद्वियोग एवात आद्यन्तवन्तोऽनित्या मध्यक्षणभावित्वादित्यर्थः । कौन्तेय न तेषु भोगेषु रमते बुधो विवेक्यवगतपरमार्थतत्त्वोऽत्यन्तमूढानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—इतः च निवर्तयेत्—याहि कारणानें इंद्रियांना विषयापासून निवृत्त करावें, असें ' ये हि० ' या श्लोकानें सांगतात—**हि–यस्मात् ये संस्पर्शजाः–विषयेन्द्रियसंस्पर्शेभ्यः जाताः भोगाः–भुक्तयः**—कारण जे संस्पर्शापासून झालेले–विषय व इंद्रियें यांच्या संस्पर्शापासून झालेले भोग–सुखानुभव—**ते अविद्याकृतत्वात् दुःखयोनयः एव**—ते अविद्याकृत असल्यामुळें दुःखाचा कारणेंच आहेत—**आध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तानि एव हि दृश्यन्ते**—आध्यात्मिक, आधिभौतिक व आधिदैविक दुःखें भोगाच्या निमित्तानेंच होतात, विषयोपभोग हेंच त्यांचें निमित्त आहे, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. [अहोपण, ऐहिक भोग जरी दुःखाचें निमित्त असले, तरी पारलौकिक भोग दुःखनिमित्तें नसतील कारण तेहि दुःखाला कारण होतात, असा अनुभव येत नाहा ? उत्तर–]—**यथा इह लोके तथा परलोके अपि इति एवशब्दात् गम्यते**—ज्याप्रमाणें इहलोकां विषयेंद्रियसंयोगापासून होणारे भोग दुःखयोनि–दुःखाचें कारण आहेत, त्याचप्रमाणें परलोकांतील विषयोपभोगहि दुःखयोनि आहेत, असें ' दुःखयोनय एव ' येथील एवशब्दानरून कळतें. (याप्रमाणें पूर्वार्धाचा अक्षरार्थ सांगून तात्पर्यार्थ सांगतात–)—**संसारे सुखस्य गन्धमात्रं अपि न अस्ति इति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकायाः इंद्रियाणि निवर्तयेत्**—संसारात सुखाचा नुसता गंधहि नाहीं, असें जाणून विषयरूपी मृगजलापासून इंद्रियांना निवृत्त करावें. [विषयापासून इंद्रियांना निवृत्त करावें, याविषयीं आणखी एक कारण उत्तरार्धानें सांगतात–]—**केवलं दुःखयोनयः एव न, च आद्यन्तवन्त**—भोग नुस्ती दुःखाचा निमित्तें आहेत, इतकेंच नव्हे तर आद्यन्तवन्त आहेत.—**विषयेंद्रियसंयोग भोगानां आदिः**—विषय व इंद्रियें यांचा संयोग हाच भोगाचा आदि आहे—**च तद्वियोगः एव अन्तः**—आणि त्यांचा वियोग हाच अंत आहे. **अतः आद्यन्तवन्तः अनित्याः मध्यक्षणभावित्वात् इत्यर्थः**—म्हणून आद्यन्तवन्त म्ह० अनित्य, कारण ते मध्यक्षणामध्ये मात्र अनुभवास येतात. [भोग क्षणभंगुर असल्यामुळें मिथ्या–उपेक्षेला पात्र आहेत. ते क्षणिक मनोवृत्तीनेंच व्यक्त होत अस-

त्यामुळें क्षणभंगुर आहेत त्याविषयींची मनोवृत्ति लय पावली की, विषयभोगहि लोपला. मनोवृत्ति क्षणिक आहे, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे]—**कौन्तेय**—हे अर्जुना—**बुध —विवेकी—अवगतपरमार्थतत्त्व तेषु भोगेषु न रमते**—ज्याला परमार्थतत्त्व कळलें आहे, असा विवेकी त्या भोगामध्यें रममाण होत नाही [विवेकी भोगाची उपेक्षा करितात, असें दिसतें त्यावरूनहि त्यांचें आभासत्व व्यक्त होतें अहोपण, कित्ये कांची भोगामध्येंहि अभिरुचि दिसते, म्हणून म्हणाल तर सांगतों—]—**अत्यन्तमूढानां एव हि विषयेषु रतिः दृश्यते यथा पशुप्रभृतीनां**—अत्यंत मूढाचीच विषयामध्यें आसक्ति दिसते जशी पशुप्रभृति इतर मूढ जावाची विषय रति दिसते, [तशीच मूढ मनुष्याची विषयासक्ति अनुभवास येते, पण विवेकी तसे विषयासक्त होत नाहात]२२

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक्शरीरविमोक्षणात् ।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः ॥२३॥

अन्वयार्थ—**यः**—जो—**इह एव**—जिवतपणींच—**प्राक् शरीरविमोक्षणात्**—शरीराचा नाश होईपर्यंत—**कामक्रोधोद्भवं वेगं**—काम व क्रोध यापासून उत्पन्न होणारा वेग—**सोढुं**—सहन करण्यास—**शक्नोति**—समर्थ होतो—**स** —तो—**युक्त**—योगी व—**सः**—तो—**सुखी**—सुखी—**नरः**—पुरुष आहे २३

अथ च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोष सर्वानर्थप्राप्तिहेतुर्दुर्निवार्यश्चेति तत्परिहारे यत्नाधिक्य कर्तव्यमित्याह भगवान्—शक्नोत्यु सहत इहैव जीवन्नेव य सोढु प्रसहितु प्राक्पूर्वं शरीरविमोक्षणादा मरणात् । मरणसीमाकरण जीवतोऽवश्यभावी हि काम क्रोधोद्भवो वेगोऽनन्तनिमित्तवान्हि स इति । यावन्मरण तावन्न विश्रम्भणीय इत्यर्थ । काम इन्द्रियगोचरप्राप्ते इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वाऽनुभूते सुखहेतौ या गर्धिस्तृष्णा स काम , क्रोधश्चाऽऽत्मन प्रतिकूलेषु दु खहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो द्वेष स क्रोधस्तौ कामक्रोधावुद्भवो यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवो वेग , रोमा

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ "बाह्यपदार्थांच्या संयोगामुळेंच उत्पन्न होणारे जे भोग लाभ आदि व अंत असल्यामुळें ते दु खांचेंच कारण होत त्याचे ठायी शहाणा पुरुष रत होत नाही" असा करितात पण 'संस्पर्शजा ' म्हणजे 'बाह्य पदार्थांच्या संयोगामुळेंच उत्पन्न होणारे भोग' हा अर्थ बरोबर नाही कारण इंद्रियें व विषय यांच्या संयोगापासूनच भोग उत्पन्न होतात, तसेंच, " आदि व अंत असल्यामुळें ते दु खांचेंच कारण होत, " हेंहि म्हणणें विशेष चांगलें नाही भोग स्वभावत च दु खाचें कारण आहेत, व आद्यन्तवत्त्व हा त्यांतील दुसरा मोठा दोष आहे म्हणून आचार्यांच्या भाष्याप्रमाणेंच त्याचा अर्थ करणें अधिक सयुक्तिक आहे ' बुध ' ह्या० नुसता लौकिक शहाणा नव्हे, तर बुधशब्दानें येथें ज्ञानी विवेकाच घेतला पाहिजे कारण पुष्कळ लौकिक शहाणे विषया साठीं दोन डळिल दिसतात या श्लोकाच्या अधामवरानें आम्हा पर्वी वरार विचार केलेला असल्यामुळें येथें अधिक विस्तार करीत नाही.

ञ्चनहृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गोऽन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वगो गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसंदष्टौष्ठपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगस्तं कामक्रोधोद्भवं वेगं य उत्सहते प्रसहते सोढुं प्रसहितुं स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(पुढील श्लोकाचे तात्पर्य-)—**च अयं दोषः श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुः दुर्निवार्यं च**—आणि हा दोष श्रेयोमार्गाचा प्रतिपक्षी व सर्व अनर्थांचें निमित्त आहे, त्यामुळे अतिशय कष्टकर व ज्याचें निवारण करता येत नाही असा आहे—**इति तत्परिहारे यत्नाधिक्यं कर्तव्यं इति भगवान् आह**—म्हणून त्याच्या परिहारासाठी अतिशय यत्न करावा असें भगवान् सांगतात—**शक्नोति-उत्सहते**—शक्तो-समर्थ होतो—**इह एव-जीवन् एव**—येथेंच-जीवनदशेंत-जिवन असतानाच—**यः सोढुं-प्रसहितुं**—जो सहन करण्यास—**प्राक्-पूर्वं शरीरविमोक्षणात्-आमरणात्**—शरीराचा पात होण्यापूर्वी-मरेपर्यंत—**मरणसीमाकरणं जीवतः हि कामक्रोधोद्भवः वेगः अवश्यं भावी**—येथें मरेपर्यंत अशी मरणाची सीमा करण्याचें कारण जिवत असलेल्या मनुष्याला काम व क्रोध यांच्यापासून होणारा वेग अवश्य होतो, हें आहे.—**हि सः अनन्तनिमित्तवान् इति**—कारण त्याची निमित्तें अनन्त आहेत. यास्तव—**यावत् मरणं तावत् न विश्रम्भणीयः इत्यर्थः**—जोंवर मरण येई तोंवर त्याचा विश्वास धरूं नये, असा याचा भावार्थ. [जो जिवतपणीं कामक्रोधाचा वेग मरेपर्यंत सहन करण्यास समर्थ होतो तो युक्त वगैरे आहे. मरेपर्यंत अशी मरणाची सीमा करण्याचें कारण काय ? कामक्रोधाचीं निमित्तें अनेक आहेत. त्यामुळें जिवंत असलेल्या मनुष्याला ते अवश्य होतात, हें प्रसिद्ध आहे. म्हणून मरेपर्यंत त्याचा विश्वास धरूं नये, हें सुचविण्यासाठीं 'मरेपर्यंत' असें म्हटलें आहे.]—**कामः-इंद्रियगोचरप्राप्ते इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वा अनुभूते सुखहेतौ या गर्धिः-तृष्णा सः कामः**—इंद्रियांशीं संनिकर्ष पावलेल्या म्ह॰ इंद्रियाशी संयुक्त झालेल्या इष्ट विषयाविषयीं जी तृष्णा-गर्धि तो काम. ज्याचा अनुभव घेतला आहे व जो सुखाचा हेतु-सुखनिमित्त आहे, असा निश्चय झाला आहे, तो इष्ट विषय इंद्रियासमोर आला असता, त्याच्याविषयीं-त्याचें नाव वर्णन वगैरे ऐकलें असता, किंवा त्याचें स्मरण झालें असता, तो आपल्याला प्राप्त व्हावा अशा स्वरूपाचा जो मनोविकार उत्पन्न होतो तो काम होय. त्यालाच गर्धि किंवा तृष्णा म्हणतात. —**च क्रोधः आत्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु वा स्मर्यमाणेषु यः द्वेषः सः क्रोधः**—आणि क्रोध म्ह॰ आपल्या प्रतिकूल-दुःखाला कारण होणारे जे विषय ते समोर दिसले असता, त्यांविषयीं ऐकलें असता किंवा त्यांचें स्मरण झालें असता, त्यांविषयीं जो द्वेष उत्पन्न होतो तो क्रोध होय.—**तौ कामक्रोधौ उद्भवः यस्य वेगस्य सः कामक्रोधोद्भवः वेगः**—ते कामक्रोध ज्या वेगाचें उत्पत्तिस्थान आहेत तो कामक्रोधोद्भव वेग होय.—**रोमाञ्चन हृष्टनेत्रवदनादिलिङ्गः अन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवः वेगः**—अंगावर रोमांच उठणें, नेत्र, वदन

प्रफुल्लित होणें इत्यादि ज्याचीं चिन्हें आहेत असा अन्तःकरणप्रक्षोभरूप कामोद्भव वेग आहे. (कामोद्भव म्ह० कामापासून उद्भवलेला)—**गात्रप्रकंप-प्रस्वेद-संदष्टौष्ठ-पुट-रक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवः वेगः**—तसाच, शरीर अतिशय कापूं लागणें, घाम सुटणें, ओष्ठपुट चावणें, नेत्र लाल होणें, इत्यादि ज्याचीं चिन्हें आहेत, तो क्रोधोद्भव वेग होय.—**तं कामक्रोधोद्भवं वेगं यः सोढुं-प्रसहितुं-उत्सहते-प्रसहते-**त्या कामक्रोधोद्भव वेगाला जो सहन करण्यास समर्थ होतो—**सः युक्तः-योगी सुखी च इह लोके नरः**—तो योगी, सुखी व या लोकीं नर-पुरुष होय. [काम व क्रोध यापासून उत्पन्न होणारा वेग जो मरेपर्यंत सहन करूं शकतो, तोच योगी व या लोकीं खरा सुखी पुरुष होय. अर्थात् कर्मयोग्यामध्यें कामक्रोधोद्भव वेग मरेपर्यंत सहन करण्याचें सामर्थ्य संभवत नसल्यामुळें हें ज्ञानयोग्याचेंच वर्णन आहे.] २३.

योऽन्तःसुखोऽन्तरारामस्तथान्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—**अंतःसुखः**—अन्तरात्म्यामध्येंच ज्याचें सुख आहे, असा व—**अन्तरारामः**—आत्म्यामध्येंच ज्याचा आराम-आक्रीडा-करमणूक आहे—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**यः**—जो—**अन्तर्ज्योतिः एव**—आत्मा हीच ज्याची ज्योति-प्रकाश आहे—**सः**—तो—**योगी**—आत्मनिष्ठ—**ब्रह्मभूतः सन्**—ब्रह्मरूप होऊन—**ब्रह्मनिर्वाणं**—ब्रह्मामध्यें निर्वाणास-मोक्षास—**अधिगच्छति**—प्राप्त होतो. २४.

कथंभूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह—योऽन्तःसुखोऽन्तरात्मनि सुखं यस्य सोऽन्तःसुखस्तथाऽन्तरेवाऽऽत्मन्यारामः आक्रीडा यस्य सोऽन्तरारामस्तथैवान्तरात्मैव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोऽन्तर्ज्योतिरेव । य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वृतिं मोक्षमिह जीवन्नेव ब्रह्मभूतः सन्नधिगच्छति प्राप्नोति ॥ २४ ॥

---

१ रहस्यकार " युक्त कोणास म्हणावें याची व्याख्याहि यानंच आली आहे" असें म्हणतात. पण हि युक्ताची व्याख्या नसून 'कामक्रोधाच्या वेगाला सहन करणारा पुरुष युक्त व सुखी होय," असें म्हणून तुलती स्तुति केली आहे. कारण तसें जर न मानलें तर 'सुखी कोणास म्हणावें' याचाहि व्याख्या यात दिली आहे असें म्हणावें लागेल. ते पुनः म्हणतात, " सुखदु खाचा त्याग न करता समबुद्धीनें तीं सोसणें हेंच युक्तपणाचें खरें लक्षण होय." तर मग सुखदुःखाचा त्याग मनुष्याला स्वेच्छेनें करता येतो म्हणावयाचा ! तथापि तो न करता युक्तानें सुखदु खें सोसलीं पाहिजेत, असें यावरून सिद्ध होतें, पण हें म्हणणें कोणत्या तर्कशास्त्राप्रमाणें उपपन्न होत असेल तें असो. वेदान्तशास्त्राप्रमाणें तरी प्राण्याला सुखदु:खा-चा त्याग करता येत नाहीं, म्हणून तर " साधकानें त्याला सहन करावें, दु:ख झालें असता उद्विग्न होऊं नये, सुख झालें असता अधिक सुखाची स्पृहा करूं नये" असें गीतेंतच वारंवार सांगितलें आहे. शिवाय सुखदु:खाचा त्याग न करण्यात युक्ताचा कोणता पुरुषार्थ सिद्ध होणार कोण जाणे ! पण असे अनुपपन्न उल्लेख गीतारहस्यांत किती तरी आहेत !!

भाष्यार्थ—(केवल आत्म्यामध्येंच असत रत होणें हे ज्ञानाचें अगदीं अतरंग साधन आहे, असें दाखविणारे भगवान् आणखी विशेषणें देऊन ब्रह्मवेत्त्याचेंच वर्णन करितात-)—**च कथंभूत ब्रह्मणि स्थितः ब्रह्म प्राप्नोति इति आह**—आणि कशा प्रकारचा ब्रह्मामध्यें स्थित झालेला ब्रह्मवेत्ता ब्रह्माला प्राप्त होतो, ते भगवान् 'योऽन्त सुखः०' या श्लोकानें सागतात—**यः अन्तःसुख-अन्तरात्मनि सुखं यस्य सः अन्तःसुखः**—जो अन्त सुख असतो म्ह० अन्तरात्म्यामध्ये ज्याचे सुख असत तो अन्त सुख होय (म्ह० ज्याला बाह्य विषयाना सुख होत नाहा तर आतल्या आत अन्त करण स्थिर केल्यामुळे आत्मस्वरूपभूत सुख होत तो अन्त सुख)—**तथा अन्तर् एव आत्मनि आराम-आक्रीडा यस्य सः अन्तराराम**'—त्याचप्रमाणें आतच म्ह० आत्म्यामध्यें ज्याचा आराम म्ह० आक्रीडा चालते तो अन्तराराम होय —**तथा एव अन्तर् आत्मा एव ज्योतिः-प्रकाशः यस्य सः अन्तर्ज्योति. एव**—त्याचप्रमाणे अन्तर म्ह० आत्माच ज्याची ज्योति म्ह० प्रकाश आहे तो अन्तर्ज्योतिच होय [सुखासाठी बाह्य विषयाची अपेक्षा न करणें, हेंच अन्त सुखत्व आहे करमणूक, क्रीडा यासाठीं बाह्य स्त्री, मित्र इत्यादिकाची अपेक्षा नसणें, त्यावाचून आतल्याआत क्रीडेचें फल प्राप्त होणें हें अन्तरारामत्व आहे इंद्रियादिकापासून होणाऱ्या विषयप्रकाशाची अपेक्षा नसणे, विषयज्ञानराहित्य हेच अन्तर्ज्योतिष्ट्व आहे अशा विशेषणानी सपन्न असलला, समाहित पुरुष जिवत असतानाच ब्रह्मभावास प्राप्त होतो तो ब्रह्मामध्ये परिपूर्ण शातीला प्राप्त होतो ती स्थिति सर्व अनर्थनिवृत्तिरूप असते. तिच्यामध्ये निरतिशय आनदाचा आविर्भाव होतो, असें उत्तरार्धांत सागतात-] —**यः ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं-ब्रह्मणि निर्वृतिं-मोक्षं इह-जीवन् एव ब्रह्मभूतः सन् अधिगच्छति-प्राप्नोति**—जो अशाप्रकारचा असतो तो योगी ब्रह्मनिर्वाणास म्ह० ब्रह्मातील शातीस-मोक्षास या वर्तमान शरीरात-जिवत असतानाच ब्रह्मभूत होऊन प्राप्त होतो, [त्याला जीवन्मुक्ति मिळते हा सर्व विशेषणे बाह्य सर्व व्यापार सोडून आत्मनिष्ठ झालेल्या सन्याशयालाच लागू होणारी आहेत कर्मयोगी असा अन्तःसुख वगैरे असणे शक्य नाहा] २४

१ या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकार असा करितात– 'याप्रमाणें (बाह्य सुखदुःखाची अपेक्षा न ठेवता) जो अन्त सुखी म्ह० अन्त करण नच सुखी झाला" पण 'बाह्य दुःखाची अपेक्षा न ठेवता,' हे येथे कशाला म्हटले आहे? कोणी बाह्य दुःखाची अपेक्षा ठेवतो की काय? आम्हांला तर दुःखाची अपेक्षा कोणीच ठेवीत नाही, असे वाटते 'अन्त करणांतच सुखी झाला' या म्हणण्यात काय स्वारस्य आहे? बाकीचे प्राणी अन्त करणाच्या बाहेर सुखी होतात काय? सुख हा अन्त करणाचा धर्म आहे म्हणूनच आचार्यांनी 'अन्तरात्म्यामध्यें ज्याला सुख असतें,' असें म्हटलें आहे तो बाह्यविषयापासून होणाऱ्या सुखाची अपेक्षा मुळीच करीत नाहीं तर अन्तरात्म्याच्या स्वरूपभूत सुखाचा अनुभव घेतो, असा याचा आशय आहे केवलगताच्यावर ग्रथ लिहिणांना हवे तसे शब्द लिहून मागून नसतें प्रत्येक शब्द निराप॰

लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणमृषयः क्षीणकल्मषाः ।
छिन्नद्वैधा यतात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—क्षीणकल्मषाः—ज्यांचे पापादि दोष क्षीण झाले आहेत—**छिन्नद्वैधाः**—ज्यांचे सर्व संशय तुटले आहेत—**यतात्मानः**—ज्यांनी इंद्रियांचें नियमन केलें आहे व जे—**सर्वभूतहिते रताः**—सर्व प्राण्यांच्या हितामध्यें रत आहेत, असे—**ऋषयः**—ज्ञाता-तत्त्ववेत्ते-संन्यासी—**ब्रह्मनिर्वाण**—ब्रह्मामध्यें निर्वाण—**लभन्ते**—पावतात २५.

किं च-लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षमृषयः सम्यग्दर्शिनः संन्यासिनः क्षीणकल्मषाः क्षीणपापादिदोषाश्छिन्नद्वैधाश्छिन्नसंशया यतात्मानः संयतेन्द्रियाः सर्वभूतहिते रताः सर्वेषां भूतानां हिते आनुकूल्ये रता अहिंसका इत्यर्थः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(मुक्तीला कारण होणारें जें ज्ञान त्याचें आणखी एक साधन 'लभन्ते०' या श्लोकानें सांगतात-)—**किं च**—तसेंच—**ब्रह्मनिर्वाणं-मोक्षं लभन्ते**—ब्रह्मनिर्वाणास म्ह० मोक्षास प्राप्त होतात (कोण? उत्तर-)—**ऋषयः-सम्यग्दर्शिनः-संन्यासिनः**—ऋषि म्ह० आत्मयाथात्म्यदर्शी-आत्म्याचें खरें स्वरूप जाणणारे संन्यासी (ते ऋषि कसे? उत्तर-)—**क्षीणकल्मषाः-क्षीणपापादिदोषाः**—ज्यांचे कल्मष म्ह० पापादि दोष क्षीण झाले आहेत असे ऋषि मोक्षाला प्राप्त होतात. [यज्ञादि नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानामुळें पापादिरूप कल्मष-मल क्षीण होतो. त्यानंतर वारंवार श्रवण, मनन करून मनन निदिध्यासन केल्यानें सम्यग्दर्शन-आत्मसाक्षात्कार होतो त्यामुळें अनायासानें मुक्तीचा लाभ होतो ज्ञानप्राप्तीचा आणखी उपाय सांगतात-]—**छिन्नद्वैधाः-छिन्नसंशयाः**—ज्यांचे द्वैध म्ह० संशय तुटले आहेत,—**यतात्मानः-सं-**

वंक व मोक्षप्रदच म्हणावा लागतो पण गीतारहस्यांत पदोपदी सार्थपरत्वानें आढळतें. असो. 'स योगी०' या उत्तरार्धाचा अर्थ रहस्यकार असा करितात—"तो (कर्म-) योगी ब्रह्मरूप होऊन त्यालाच निर्वाण म्ह० ब्रह्मांत मिळून जाण्याचा मोक्ष प्राप्त होतो" येथील योगीशब्दाचा कर्मयोगी हा अर्थ प्रकरणाला धरून नाही. येथील योगी म्ह० ज्ञाननिष्ठच होय. 'ब्रह्मांत मिळून जाण्याचा मोक्ष' ही भाषा फारच उत्तम-नमुनेदार आहे!

२ रहस्यांत 'छिन्नद्वैधा' याचा अर्थ "ज्यांची द्वैतबुद्धि सुटली म्ह० सर्व ठिकाणी एकच परमेश्वर आहे हें ज्यांनी जाणलें" असा केला आहे पण द्वैध म्ह० द्वैतबुद्धि नव्हे. 'द्वैधीभवति मे मनः' असें शाकुंतल नाटकांत दुष्यन्त म्हणतो पण त्याचा अर्थ माझें मन द्वैतबुद्धियुक्त होतें असा कोणी करीत नाहीत तर 'संशयित होतें, हें करूं का तें करूं, याचा निश्चय होत नाही,' असाच करितात. संशय नेहमीं उभयकोटिक असतो. म्हणून त्याला द्वैध म्हणतात. अर्थात् 'छिन्नद्वैधा' म्ह० ज्यांचे संशय तुटले आहेत, हाच अर्थ बरोबर आहे. तसेंच 'द्वैतबुद्धि सुटली म्ह० सर्व ठिकाणी एकच परमेश्वर आहे, हें तत्त्व जाणलें' हें स्पष्टीकरणहि बरो-

यतेंद्रियाः—ज्यांनी इंद्रियांचे नियमन केले आहे—**सर्वभूतहिते रताः-सर्वेषां भूतानां हिते आनुकूल्ये रताः-अहिंसकाः इत्यर्थः**—सर्व भूतांच्या हितांत रत असलेले, सर्व प्राण्यांच्या आनुकूल्यात निमग्न झालेले म्ह० कोणाचीहि हिंसा न करणारे असा भावार्थ. [श्रवणादिकांच्या योगानें संशयाचें निरसन करणें, शरीरेंद्रियांचें नियमन करणें, व दयालु होऊन कोणत्याहि प्राण्याला पीडा न देणें, हीं सुद्धा आत्मज्ञानप्राप्तीचीं साधनें आहेत ता सुद्धा कर्मयोग्याचे ठिकाणीं पूर्णपणे संभवत नाहीत.] २५.

कामक्रोधवियुक्तानां यतीनां यतचेतसाम् ।
अभितो ब्रह्मनिर्वाणं वर्तते विदितात्मनाम् ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—कामक्रोधवियुक्तानां—काम व क्रोध यांनी रहित असलेल्या **यतचेतसां**—चित्ताचें संयमन केलेल्या—**विदितात्मनां**—आत्म्याला साक्षात् जाणलेल्या—**यतीनां**—संन्याशांचा—**ब्रह्मनिर्वाणं**—मोक्ष—**अभितः**—जिवंतपणीं व मेल्यावरही—**वर्तते**—असतो २६

किं च—कामक्रोधवियुक्तानां कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां यतीनां संन्यासिनां यतचेतसां संयतान्तःकरणानामभित उभयतो जीवतां मृतानां च ब्रह्मनिर्वाणं मोक्षो वर्तते, विदितात्मनां विदितो ज्ञात आत्मा येषां ते विदितात्मानस्तेषां विदितात्मनां सम्यग्दर्शिनामित्यर्थः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(२३ व्या श्लोकांत कामक्रोधांचा वेग सहन करावा, असें सांगितलें आता कामक्रोधच त्याज्य आहेत, असें सांगतात-)—**किंच**—आणि शिवाय—**कामक्रोधवियुक्तानां-कामश्च क्रोधश्च कामक्रोधौ ताभ्यां वियुक्तानां यतीनां-संन्यासिनां**—काम व क्रोध-ते कामक्रोध, त्या दोन्ही दोषांनीं वियुक्त-विरहित असलेले जे यती त्या संन्याशांचें—**यतचेतसां-संयतान्तःकरणानां**—ज्यांचें अन्त-

वर नाहीं. कारण ४४ म्ह० शीतोष्ण-सुखदुःख व जयापजय इत्यादि परस्पर विरोधी पदार्थ, त्याविषयाची बुद्धि सुटलें म्ह० परमेश्वर एक आहे वगैरे कळणें कसें ? याचा व त्याचा संबंध काय ? 'सर्वभूतहिते रताः' याचा 'जे आत्मसंयमनानें सर्वभूतांचें हित करण्यात रत झाले' असा अर्थ केला आहे. पण यात आत्मसंयमनानें हें उगीच पदरचें पद कशाला पाहिजे ! शिवाय सर्वभूतांचें हित करण्यात रत होणें म्ह० काय ? हित करण्याची तऱ्हा कोणती ! कोणत्या उपायानें सर्वांचें हित तो करतो व कर्मयोगी गृहस्थाला तें शक्य आहे का ? 'लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं' याचा 'त्यांना हा ब्रह्मनिर्वाणरूप मोक्ष मिळत असतो' असा अर्थ केला आहे. तो मुळाला धरून नाहीं. 'ऋषयः ब्रह्मनिर्वाणं लभन्ते' याचा सरळ अर्थ— ऋषी ब्रह्मनिर्वाणाला म्ह०मोक्षाला प्राप्त होतात' असा आहे तो सुबोध असून वाक्यहि वेडेवाकडें होत नाहीं. पण तसा अर्थ न करिता 'ब्रह्म निर्वाणरूप मोक्ष' व 'मिळत असतो' असें उगीच म्हटलें आहे. 'मिळतो' असें सरळ न म्हणता 'मिळत असतो' असें म्हणण्यात रहस्यकारांचा कोणता आशय आहे तें तेच जाणोत.

करण सयत-उत्तम प्रकारे नियमित आहे, अशा यतचित्त सन्याश्याचें—**ब्रह्मनिर्वाणं-मोक्षः अभित -उभयतः जीवतां-मृतानां च वर्तते**—ब्रह्मनिर्वाण-मोक्ष दोन्ही अवस्थेत म्ह० जिवंतपणी व मेल्यावर असतो (यतींचेच आणखी एक विशेषण-)—**विदितात्मना-विदितः ज्ञातः आत्मा येषां ते विदितात्मानः तेषां विदितात्मनां-सम्यग्दर्शिनां इत्यर्थः**—ज्याचा आत्मा विदित म्ह० ज्ञात झाला आहे ते विदितात्मे होत त्या विदितात्म्याच म्ह० सम्यग्दर्शी ज्ञाना पुरुषाचे ब्रह्मनिर्वाण जिवतपणीं व मरणोत्तरहि असते [त्याना जीवन्मुक्ति व विदेहमुक्ति या दोन्ही मुक्ति प्राप्त होतात या श्लोकात ' यतीना ' असे प्रत्यक्ष पद आहे त्यावरून हे सर्व धर्म कर्मयोग्याचे आहेत, असे म्हणताच येत नाही कामक्रोधरहित, चित्ताचे नियमन केलेल्या, आत्मज्ञानी सन्याश्याला जीवन्मुक्तीचा लाभ होतो स्वर्गादि फलाप्रमाणे त्याना मोक्षहि मेल्यावर मिळतो, असे नाही तर जीवतपणाच त्याना सद्योमुक्ति प्राप्त होते त्याचे मोक्ष हे ज्ञानफल कर्मफलाप्रमाणे परोक्ष नसते प्रत्यक्ष असते] २६

> स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यांश्चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः ।
> प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥२७॥
> यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मुनिर्मोक्षपरायणः ।
> विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥२८॥

---

१ या श्लोकातील 'यति'शब्दाचा अर्थ रहस्यकार 'यति-' असाच अगदी सरळ करितात त्यावरून वाचकाना आपणच काय ते समजावें कारण यति म्ह० सन्यासी असा केल्यास कर्मयोगाला मोठाच धक्का बसेल अशी भीति त्याना वाटली असावी' पण २४ व्या श्लोकातील 'योगा'शब्दाचा अर्थ 'कर्मयोगा' असा करण्यास मात्र ते विसरले नाहीत' "अभित म्ह० सभोंवार अगर समोर ठेवल्याप्रमाणें (अर्थात् बसल्या ठिकाणीच) 'ब्रह्मनिर्वाण वर्तते' ब्रह्मनिर्वाणरूप मोक्ष मिळतो" असा अर्थ रहस्यात केला आहे पण तो बरोबर नाही 'अभित ' म्ह० सभोंवार हा अर्थ काही तरी बरा आहे, पण पुढें 'अगर' असे म्हणून स्पष्टीकरणामाजे जो अर्थ केला आहे, तो भलतीकडेच वाहवला आहे 'अभित म्ह०समोर ठेवल्याप्रमाणें व बसल्या ठिकाणींच' हा अर्थ मुळाला अगदी सोडून आहे शिवाय त्यात स्वारस्य काहीच नाही 'मोक्ष समोर ठेवल्याप्रमाणें बसल्या जागी मिळतो' या म्हणण्यात विशेष काय आहे? मोक्ष काही कोठें जाऊन मिळवावयाचा थोडाच असतो मोक्ष म्ह० स्वरूपावस्थान अर्थात् तें स्वरूपींच म्ह० बसल्याठिकाणींच मिळणार ' तसेंच, मोक्ष स्वरूपाहून भिन्न नाही, तेव्हा तो समोर ठेवल्याप्रमाणे कसा मिळणार? त्यापेक्षा 'अभित म्ह० उभयत -जिवत दशेंत व मेल्यावरही मोक्ष असतो म्ह० ते नित्यमुक्त होतात ज्ञानी यति जिवत असतानाहि मोक्षसुखाचा अनुभव घेतात व मेल्यावर तर तो आहेच, या म्हणण्यात फार गूढ अर्थ आहे व तो आम्ही वर व्यक्त केलाच आहे

अन्वयार्थ—यः मुनि—जो मुनि–सन्यासी—**बाह्यान् स्पर्शान्**—शब्दस्पर्शादि बाह्य विषयास—**बहिः कृत्वा**—बाहेरच करून—**च**—आणि—**चक्षुः**—चक्षुरिन्द्रिय—**भ्रुवोः अन्तरे कृत्वा**—दोन्ही भुवयांच्या मध्यें धरून—**नासाभ्यन्तरचारिणौ**—नासिका व कंठादि आभ्यंतर भाग यांत संचार करणारे—**प्राणापानौ**—प्राण व अपान हे वायु—**समौ**—सम–तुल्य—**कृत्वा**—करून—**यतेंद्रियमनोबुद्धिः**—ज्यानें इंद्रियें, मन व बुद्धि यांना नियमित केलें आहे, त्यांचा निरोध केला आहे—**मोक्षपरायण**—जो मोक्षपरायण झाला आहे—**विगतेच्छाभयक्रोधः**—इच्छा, भय व क्रोध ज्याच्या पासून निघून गेले आहेत—**स**—असा तो—**सदा**—सर्वदा—**मुक्तः एव**—मुक्तच आहे २७–२८

सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्योमुक्तिरुक्ता कर्मयोगश्चेश्वरार्पितसर्वभावेनेश्वरे ब्रह्मण्याधाय क्रियमाणः सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षायेति भगवान्पदे पदेऽब्रवीद्वक्ष्यति च अथेदानीं ध्यानयोगं सम्यग्दर्शनस्यान्तरङ्गं विस्तरेण वक्ष्यामीति तस्य सूत्रस्थानीयाञ्श्लोकानुपदिशति स्म—स्पर्शान्शब्दादीन्कृत्वा बहिर्बाह्यान्श्रोत्रादिद्वारेणान्तर्बुद्धौ प्रवेशिताः शब्दादयो विषयास्तानचिन्तयतो बाह्या बहिरेव कृता भवन्ति । तानेव बहिः कृत्वा चक्षुश्चैवान्तरे भ्रुवोः कृत्वेत्यनुषज्यते । तथा प्राणापानौ नासाभ्यन्तरचारिणौ समौ कृत्वा ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—(गतार्थांचा अनुवाद करून पुढील तीन श्लोकांचा तात्पर्यार्थ आचार्य सांगतात–)—**सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां सद्योमुक्तिः उक्ता**—सम्यग्दर्शननिष्ठ–आत्मज्ञाननिष्ठ संन्याशांची सद्योमुक्ति–जीवन्मुक्ति सांगितली—**च ईश्वरार्पित सर्वभावेन ईश्वरे–ब्रह्मणि आधाय क्रियमाणः कर्मयोगः**—आणि ईश्वरार्पण केलेल्या सर्व भावानें–ईश्वराचे ठिकाणीं म्ह० ब्रह्मामध्यें आधान करून–ब्रह्मार्पण करून अनुष्ठिला जाणारा कर्मयोग—**सत्त्वशुद्धि ज्ञानप्राप्ति सर्वकर्मसंन्यासक्रमेण मोक्षाय इति भगवान् पदे पदे अब्रवीत् च वक्ष्यति**—चित्तशुद्धि, ज्ञान प्राप्ति व सर्वकर्मसंन्यास या क्रमानें मोक्षाला कारण होतो, असें भगवानांनीं पदोपदीं सांगितलं आहे व पुढेंहि सांगतील [परमात्म्यामध्येंच देह, इंद्रिय, मन या सर्वांचा भाव म्ह० व्यापार अर्पण करून, सर्व बाह्य व्यापार सोडून असा याचा भावार्थ सर्व कर्म ब्रह्मार्पण करून अनुष्ठिलेला कर्मयोग क्रमानें ज्ञाननिष्ठेचें साधन बनतो, असें भगवानांनीं मागें सांगितलें आहे व पुढेंहि सांगतील]—**अथ इदानीं**—याप्रमाणें कर्मयोग व त्याचें फल सांगितल्यानंतर आतां—**सम्यग्दर्शनस्य अन्तरंगं ध्यानयोगं विस्तरेण वक्ष्यामि इति तस्य सूत्रस्थानीयान् श्लोकान् उपदिशति स्म**—सम्यग्दर्शनाचें अन्तरंग साधन ध्यानयोग मी विस्तारानें सांगेन अशा आशयानें त्या ध्यानयोगाच्या सूत्रस्थानीय–सूत्राप्रमाणें असलेले ' स्पर्शान् कृत्वा० ' इत्यादि श्लोक भगवानांनीं सांगितले आहेत—**बाह्यान् स्पर्शान् शब्दादीन् बहिः कृत्वा**—बाह्य शब्दादि स्पर्शांना–विषयांना बाहेर करून—**श्रोत्रादिद्वारेण अन्तर् बुद्धौ प्रवेशिताः**

शब्दादयः विषयाः—श्रोत्रादि इंद्रियांच्या द्वारा आत बुद्धीमध्यें शब्दादि विषय शिरलेले असतात.—**तान् अचिन्तयतः बाह्याः बहिः एव कृताः भवन्ति**—त्यांचे चिन्तन न करणाऱ्या पुरुषाचे ते विषय बाह्यच होतात, म्ह० ज्याना बाहेरच ठेविलें आहे, असे ते होतात,—**तान् एवं बहिः (कृत्वा)**—त्याना याप्रमाणें बाहेरच करून—**च चक्षुः भ्रुवोः अन्तरे कृत्वा**—आणि चक्षुला–चक्षुरिंद्रियाला दोन्ही भुवयांच्या मध्ये करून म्ह० नेत्र अर्धनिमीलित करून—'**कृत्वा' इति अनुषज्यते**—'चक्षुश्चैव०' या वाक्यार्थाशीहि 'कृत्वा' याचा अन्वय लागतो.—**तथा नासाभ्यन्तरचारिणौ प्राणापानौ समौ कृत्वा**—त्याचप्रमाणें नासिका व कंठादि आभ्यंतर भाग यात संचार करणारा प्राण व अपान याना सम करून (त्याना स्थिर करून, कुंभक करून.) २७.

यतेन्द्रिय इति । यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्यतानि संयतानीन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च यस्य स यतेन्द्रियमनोबुद्धिर्मननान्मुनिः संन्यासी मोक्षपरायण एवं देहसंस्थानो मोक्षपरायणो मोक्ष एव परमयनं परा गतिर्यस्य सोऽयं मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत् । विगतेच्छाभयक्रोध इच्छा च भयं च क्रोधश्चेच्छाभयक्रोधास्ते विगता यस्मात्स विगतेच्छाभयक्रोधः । य एवं वर्तते सदा संन्यासी मुक्त एव स न तस्य मोक्षोऽन्यः कर्तव्योऽस्ति ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—'यतेंद्रिय०' इति—नंतर मग काय करावें ते 'यतेंद्रिय०' या श्लोकाने सागतात—**यतेंद्रियमनोबुद्धिः-यतानि-संयतानि इंद्रियाणि मनः च बुद्धिः यस्य सः यतेंद्रियमनोबुद्धिः**—ज्याचीं इंद्रियें, मन,व बुद्धि ही यत-संयत

१ पण रहस्यकार 'बाह्यान् स्पर्शान्' याचा अर्थ 'बाह्य पदार्थांशा (इंद्रियांचे सुखदु-खद) संयोग' असा करितात पण तो साफ चुकला आहे. दुसऱ्या अध्यायातील 'मात्रास्पर्शा.' (श्लो. १४) हा शब्द आणि या अध्यायातील 'बाह्यस्पर्शेषु' (२१) व 'संस्पर्शजाः भोगाः' (२२) हे शब्द सामासिक असल्यामुळें 'मात्रा व बाह्य' म्ह० बाह्य पदार्थ व 'स्पर्श' म्ह० त्याचे इंद्रियाशी होणारे संयोग, असा कसा तरी अर्थ करिता आला. पण येथें 'बाह्यान् स्पर्शान्' असे पृथक् शब्द असल्यामुळें 'बाह्य पदार्थांशी इंद्रियाचे संयोग' असा त्याचा अर्थ करता येणें शक्यच नाही. तथापि रहस्यकार बेधडक 'बाह्यान् स्पर्शान्' म्ह० बाह्य पदार्थांशीं इंद्रियाचे सुखदु:खद संयोग, असा अर्थ करितात. पण 'बाह्यान् स्पर्शान्' यातील 'बाह्य' हे विशेषण व 'स्पर्श' हें विशेष्य आहे, हें दोन्ही शब्दांची एक विभक्ति असल्यामुळें निःसंशय ठरतें. शिवाय 'बाह्यान्' हें द्वितीयेचें बहुवचन आहे, तेव्हा त्याचा बाह्य पदार्थांशीं असा तृतीयान्त अर्थ करणें अगदी अयोग्य आहे. तसेच 'बाह्यान् स्पर्शान्' या पदावरून 'बाह्यस्पर्शेषु' हा समास कोणता मानावयाचा तें उघड होतें. 'बाह्य' म्ह० बाह्यपदार्थ हा अर्थ चुकीचा आहे 'मात्रास्पर्शा.' यातील मात्रा म्ह० बाह्यपदार्थ हाहि अर्थ अनुचित आहे, हें आम्ही वर सविस्तर दाखविलेंच आहे. यावरून रहस्यकाराना मूळ शब्द, त्यांची विभक्ति, प्रकरण, पूर्वोत्तर संबंध वगैरे शास्त्रीय ग्रंथ लावण्यास अत्यंत अवश्य असलेल्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष करून व केवळ कर्मयोगाकडेच दृष्टि ठेवून शब्दाचा व वाक्याचा मनमोक्त अर्थ कसा केला आहे, तें वाचकांच्या लक्षात येईल.

–उत्तमप्रकारें नियमित केलेली आहेत तो यतेंद्रियमनोबुद्धि— **मननात् मुनिः-संन्यासी मोक्षपरायणः**—मननामुळें मुनि–सन्यासी, मोक्षपरायण, असें त्यानें व्हावें —**एवं देहसंस्थानः मोक्षपरायणः–मोक्षः एव परं अयनं–परा गतिः यस्य सः अय मोक्षपरायणः मुनिः भवेत्**—असे ज्याचें देहसंस्थान आहे, ज्याचा देह अशा स्थितींत अवस्थित आहे असा मोक्षपरायण म्ह॰ मोक्ष हेंच ज्याचें परम अयन-परा गति आहे तो हा मोक्षपरायण होय. त्यानें अशा प्रकारचा मुनि व्हावें. [विषयोन्मुखता सोडून विक्षेपाचा परिहार करण्यासाठी चक्षुहि भुवयांच्या मध्यभागीं ठरून नाकपुड्या व कंठादि आंतील स्थान यांत संचार करण्याचें ज्याचें शील आहे अशा प्राणापानांना सम–न्यूनाधिक्यरहित करून, कुंभकाच्या योगानें त्याचा निरोध करून म्ह॰ सर्व इंद्रियांचें संयमन करून व प्राणायामपरायण होऊन ध्यान करावें, तें या श्लोकांत सांगितलें आहे. इंद्रियें, मन व बुद्धि यांचें नियमन करून केवळ मोक्षाचीच अपेक्षा करणारा असा मननशील संन्यासी व्हावें, सर्वदा इच्छादिकांनीं रहित व असत ज्ञाननिष्ठ अशा संन्याशाची मुक्ति सहज सिद्ध असल्यामुळें त्याला कांहींच कर्तव्य उरत नाहीं, असें भगवान् या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत सांगतात–)—**विगतेच्छाभयक्रोधः–इच्छा च भयं च क्रोधः च इच्छाभयक्रोधाः ते विगताः यस्मात् सः विगतेच्छाभयक्रोधः**—इच्छा व भय व क्रोध–इच्छाभयक्रोध, ते ज्याच्यापासून निघून गेले आहेत, तो विगतेच्छाभयक्रोध होय —**यः सन्यासी एव सदा वर्तते**—जो संन्यासी सदा असें वर्तन करतो—**स मुक्तः एव तस्य मोक्षः अन्यः कर्तव्यः न अस्ति**—तो मुक्तच आहे, याला मोक्ष म्हणून निराळा आणखी संपादन करावयाचा रहात नाहीं २८

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
संन्यासयोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—यज्ञतपसा—यज्ञ व तपश्चर्या यांच्या—**भोक्तारं**—भोक्त्यास—**सर्वलोकमहेश्वरं**—सर्व लोकांच्या महान् ईश्वरास—**सर्वभूतानां सुहृदं**—सर्व भूतांच्या निरपेक्ष उपकारकास—**मां**—मला—**ज्ञात्वा**—जाणून—**शान्तिं**—सर्व संसाराच्या शांतीस—**ऋच्छति**—प्राप्त होतो २९

एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमित्युच्यते–भोक्तारं यज्ञानां तपसां च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥२९॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः
कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ब्रह्मनिगर्भो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(त्या अधिकाऱ्याला जर कांहीं कर्तव्य नाहीं तर ज्ञातव्यहि नाहीं. उत्तर-) —**एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयं इति उच्यते**—याप्रमाणें ज्याचें चित्त समाहित झालें आहे, त्यानें काय जाणावें तें ' भोक्तारं० ' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**यज्ञानां च तपसां कर्तृरूपेण च देवतारूपेण भोक्तारं**—यज्ञ व तप यांच्या कर्तृरूपानें व देवतारूपानें भोक्ता—**सर्वलोकमहेश्वरं-सर्वेषां लोकानां महान्तं ईश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं**—सर्वलोकमहेश्वर-सर्वलोकांचा महान् ईश्वर [हिरण्यगर्भादि नव्हे त्याहून महेश्वर-]—**सर्वभूतानां सुहृदं-सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतया उपकारिणं**—सर्वभूतांचा सुहृद्-सर्व प्राण्यांवर, प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करितां उपकार, करणारा—**सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफलाध्यक्षं-सर्वप्रत्ययसाक्षिणं मां नारायणं ज्ञात्वा**—सर्व प्राण्यांच्या हृदयामध्यें राहणारा, सर्वकर्मफलांचा अध्यक्ष, सर्व प्रत्ययाचा साक्षी अशा मला-नारायणाला जाणून—**शान्ति-सर्वसंसारोपरतिं ऋच्छति-प्राप्नोति**—शांतीला म्ह० सर्व संसाराच्या उपरतीला-संसारनिवृत्तीला तो अधिकारी प्राप्त होतो. [यज्ञ व तप यांचा कर्ता व देवता या रूपानें भोक्ता, सर्वलोकांचा सर्वेश्वर, सर्वभूतांवर निरपेक्ष उपकार करणारा, अशा मला म्ह० सर्वभूतांच्या हृदयांत राहून सर्वबुद्धिवृत्तींना पाहणाऱ्या नारायणाला ' तोच मी ' अशा साक्षात्काररूपानें जाणून पुरुष सर्वसंसाराच्या शांतीला म्ह० मोक्षाला प्राप्त होतो. याप्रमाणें या अध्यायांत अमुख्य संन्यासापेक्षां कर्मयोग श्रेष्ठ असला तरी मुख्य संन्यास सर्वांहून श्रेष्ठ असल्यामुळें चित्तशुद्धीनें युक्त असलेल्या, कामक्रोधाचा वेग मरेपर्यंत सहन करण्यास समर्थ असलेल्या, शमदमादिसंपन्न, योगाधिकारी, त्वंपदाचा अर्थ जाणणाऱ्या व परमात्माच माझा प्रत्यगात्मा आहे, असें समजणाऱ्या मुख्यसंन्याशालाच मुक्ति प्राप्त होते, हें सिद्ध झालें. आचार्यांच्या भाष्याच्या शेवटीं या अध्यायाला प्रकृतिगर्भ असें नांव दिलें आहे.] २९

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायिलेल्या-सांगितलेल्या उपनिषदांतील-रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविद्येपैकीं योग-उपाय शास्त्रांतील संन्यासयोगनांवाचा पांचवा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सदीप-भाष्य-भाष्यार्थांसह समाप्त झाला.

---

१ येथें रहस्यकार म्हणतात—"हें वर्णन जीवन्मुक्तावस्थेचें आहे. पण तें संन्यासमार्गास धरूनच आहे, असें टीकाकाराचें जें म्हणणें आहे, तें मात्र आमच्या मतें बरोबर नाहीं." हें वर्णन जीवन्मुक्ताचें आहे याबद्दल वाद नाहीं, पण तें ज्ञाननिष्ठ सांख्याचें नव्हे असें म्हणण्यास रहस्यकारांपाशीं तरी काय आधार आहे? उलट 'सर्व कर्माणि मनसा' श्लो० १३, या श्लोकापासून प्रस्तुत अध्यायाच्या समाप्तीपर्यंत जें वर्णन आहे, तें ज्ञाननिष्ठालाच लागू होण्यासारखें आहे.- कर्मयोग्याला तें सर्वथा लागू होणें शक्य नाहीं, त्यांतील कांहीं धर्म भलेंच कर्मयोग्याच्या ठिकाणींहि आढळतील. पण येथें सांगितलेले सर्व धर्म त्याच्या ठिकाणीं संभवत नाहीत. टीकाकारानें म्हणणें रहस्यकारांच्या मतानें कदाचित् बरोबर नसेल, पण या अध्यायाच्या शेवटीं जो समाप्तिसूचक सङ्कल्प आहे, त्यांत या अध्यायाला

संन्यासयोग असें म्हटलें आहे, तेव्हां आतां रहस्यकाराच्या मताला विचारतो कोण? ते पुनः म्हणतात—"संन्यास व कर्मयोग या दोन्ही मार्गांत शांति एकच असते" हें म्हणणें अनुभवसिद्ध नाहीं. ज्ञानी संन्यासी व कर्मयोगी यांच्या शांतींत मेरु व सर्षप (मोहरीचा एक दाणा) यांच्या इतकें अंतर आहे. विचारा कर्मयोगी कर्में करतां करतां किती विक्षिप्तचित्त होतो याचा अनुभव स्वतः कर्मयोगी होऊनच घेतला पाहिजे, व ज्यांनी तो घेतला असेल ते प्रवृत्तिमार्ग व निवृत्तिमार्ग एकच असें कधींहि म्हणणार नाहींत. या अध्यायांतील वर्णन कर्मयोगी जीवन्मुक्ताचेंच आहे याविषयीं रहस्यकार असें म्हणतात—"या अध्यायाच्या आरंभीं कर्मयोग श्रेष्ठ ठरवून नंतर पुनः २५ व्या श्लोकांत ज्ञानी पुरुष सर्व भूतांचें हित करण्यांत प्रत्यक्ष गढलेले असतात असें जें म्हटलें आहे, त्यावरून हें सर्व वर्णन कर्मयोगी जीवन्मुक्ताचेंच आहे, संन्याशाचें नव्हे असें उघड दिसून येतें" पण या अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकांत 'कर्मयोगो विशिष्यते' हें भगवानांनीं कोणत्या आशयानें म्हटलें आहे, तें आम्ही तेथें स्पष्टपणें सांगितलेंच आहे. त्यामुळें हा सर्व अध्यायच कर्मयोगी जीवन्मुक्ताचें वर्णन करण्यासाठीं आहे असें ठरत नाहीं, कारण त्याच्या पुढल्याच श्लोकापासून संन्यासाचें महत्त्व सांगण्यास आरंभ करून ६ व्या व ११ व्या श्लोकांत कर्मयोग मुख्य संन्यासाचें साधन आहे असें स्पष्ट सांगितलें आहे. शिवाय या अध्यायाला 'संन्यासयोग' असें नांव आहे हेंहि विसरतां कामा नये. २५ व्या श्लोकांतील 'सर्वभूतहिते रताः' हें पद कर्मयोग्यापेक्षां ज्ञाननिष्ठालाच अधिक लागू होतें, हें विचारी वाचकाच्या सहज लक्षांत येईल. कर्मयोगी म्ह० शास्त्रविहित यज्ञयागादि नित्य कर्में करणारा गृहस्थ. त्याला जीववधादि गोष्टी अपरिहार्य आहेत. 'पंचसूनादोष' त्याला प्रत्यहीं लागतात, असें शास्त्र स्वतःच सांगतें. गृहस्थाश्रमी पुरुषाला काम, क्रोध, हर्ष, विषाद, सर्वथा टाकतां येणें शक्य नाहीं. यास्तव 'सर्वभूतहिते रतत्वहि' ज्ञाननिष्ठाच्याच ठिकाणीं पूर्णपणें संभवतें. पुनः ते म्हणतात—"कर्ममार्गांतहि सर्वभूतांतर्गत परमेश्वर ओळखणें हेंच परमसाध्य आहे, (गी. र. पृ. ६९२)" पण 'परमेश्वरज्ञान' हें कर्ममार्गाचें मुख्य ध्येय नव्हे, पुण्याचरणानें पुण्यलोकप्राप्ति हेंच त्याचें परम ध्येय आहे, अर्थात् रहस्यकाराचें म्हणणें शास्त्रसिद्ध नाहीं.

अध्याय सहावा.

ध्यानयोग (अभ्यासयोग.)

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनं प्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः स्पर्शान्कृत्वा बहिरित्यादय उपदिष्टास्तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । तत्र ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं कर्मेति यावद्ध्यानयोगारोहणासमर्थस्तावद्गृहस्थेनाधिकृतेन कर्तव्यं कर्मेत्यतस्तत्स्तौति । ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं यावताऽनुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवम् । नाऽऽरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यत इति विशेषणादारूढस्य च शमेनैव संबन्धकरणात् । आरुरुक्षोरारूढस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत्स्यात्तदाऽऽरुरुक्षोरारूढस्य चेति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(आचार्य पूर्वोत्तरसंगति दाखवितात-)—**अतीतानन्तराध्यायान्ते सम्यग्दर्शनं प्रति अन्तरंगस्य ध्यानयोगस्य 'स्पर्शान् कृत्वा बहिः०' इत्यादयः सूत्रभूताः श्लोकाः उपदिष्टाः**—नुकत्याच संपलेल्या पांचव्या अध्यायाच्या शेवटी सम्यग्दर्शनाचें म्ह० आत्मसाक्षात्काराचें अन्तरंग साधन असा जो ध्यानयोग त्याचे 'स्पर्शान् कृत्वा०' इत्यादि सूत्रभूत श्लोक उपदेशिले—**तेषां वृत्तिस्थानीय. अयं षष्ठः अध्यायः आरभ्यते**—त्या श्लोकांच्या विवरणाच्या स्थानीं असलेला हा सहावा अध्याय आरंभिला जातो. (त्यामुळे पांचवा व सहावा या अध्यायांचा हेतुहेतुमद्भाव-संबंध आहे. पांचव्या अध्यायाच्या शेवटी जे सांगितले, त्याचाच विस्तार सहाव्या अध्यायात केलेला असल्यामुळें पांचवा अध्याय हेतु-कारण व सहावा हेतुमत्-कार्य आहे. याप्रमाणें अध्यायाचा संबंध सांगून 'अनाश्रितः कर्मफलं०' इत्यादि दोन श्लोकांचे तात्पर्य आचार्य सांगतात-)—**तत्र**-संन्यासाचा हेतु असा जो कर्मयोग त्याची मर्यादा दाखविण्यासाठी व सांग योगाचा विचार करण्यासाठी अध्यायाची प्रवृत्ति झाली असतां—**ध्यानयोगस्य बहिरंगं कर्म इति यावत् ध्यानयोगारोहणासमर्थः तावत् अधिकृतेन गृहस्थेन कर्म कर्तव्यं इत्यतः तत्स्तौति**—ध्यानयोगाचें बहिरंग कर्म आहे म्हणून जोंवर ध्यानयोगावर आरोहण करण्यास असमर्थ आहे तोंवर अधिकृत-अधिकार प्राप्त झालेल्या-गृहस्थानें कर्म करावें, असें आहे, म्हणून भगवान् त्याची स्तुति करितात. (कर्म कर्तव्य आहे म्हणून ते स्तुतीस योग्य आहे. समुच्चयवादी या सीमाकरणावर आक्षेप घेतो-)—**ननु ध्यानयोगारोहणसीमाकरणं किमर्थं यावता विहितं कर्म यावज्जीवं अनुष्ठेयं एव**—अहोपण, ध्यानयोगारोहणाची कर्मानुष्ठानाला जी सीमा घातली आहे ती कशासाठी ? कारण विहित कर्म यावज्जीव अनुष्ठेयच असतें, तें यावज्जीव अवश्य करावें लागते ['यावज्जीवं अग्निहोत्रं जुहुयात्' या श्रुतिवचनानुसार ध्यानारोहणाचें सामर्थ्य जरी आलें, तरी कर्मानुष्ठान सोडतां येत

नाहीं, असा 'यावता॰' इत्यादि भाष्याचा अर्थ आहे. पण भार्येचा वियोग होणें इत्यादि प्रतिबंधामुळें 'यावज्जीवादि' श्रुतीने सांगितलेले कर्महि जसें सोडावे लागते, त्याचें अनुष्ठान होत नाहीं, त्याप्रमाणे वैराग्य या प्रतिबंधामुळेंहि त्याच्या अनुष्ठानाचा असंभव होतो, व भगवानाचें विशेषणवचनहि आहे. त्यामुळें यावज्जीव कर्मानुष्ठानाची प्राप्तीच नाहीं, अशा आशयानें वरील आक्षेपाचे आचार्य निरसन करितात–)—**न 'आरुरुक्षोः मुनेः योगं कर्म कारणं उच्यते' इति विशेषणात्**—हें म्हणणे योग्य नाहीं. कारण योगावर आरूढ होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुनीला कर्म हें साधन सांगितलें आहे, असें भगवानांनीं विशेषण दिलें आहे.—**च आरूढस्य शमेन एव संबन्धकरणात्**—आणि जो योगारूढ झाला त्याचा शमाशींच संबंध केलेला आहे. [त्यामुळे यावज्जीव कर्मानुष्ठानाची प्राप्तिच नाहीं याच अर्थाचें व्यतिरेकद्वारा विवरण करितात–]—**आरुरुक्षोः च आरूढस्य शमः च कर्म उभय कर्तव्यत्वेन अभिप्रेतं चेत् स्यात्**—आरोहण करण्याची इच्छा करणारा व आरूढ झालेला या दोघांनाहि शम व कर्म हीं दोन्ही कर्तव्यत्वानें जर इष्ट असतीं–दोघांनीं तीं दोन्हीं साधनें करावीं असा जर भगवानाचा आशय असता—**तदा आरुरुक्षोः च आरूढस्य इति शम कर्मविषयभेदेन विशेषणं च विभागकरणं अनर्थकं स्यात्**—तर आरुरुक्षु म्ह॰ योगावर आरोहण करण्याची इच्छा करणारा, (येथें आरोहणेच्छा हें विशेषण) व आरूढ म्ह॰ ज्यानें आरोहण केलें आहे (येथें आरोहण हेंच विशेषण) याप्रमाणे शम व कर्म यांच्या विषयाचें भेदानें विशेषण करणें व त्याचे अधिकारी निरनिराळे आहेत, असें सांगणें हीं दोन्हीं 'भगवानांनीं कर्माची मर्यादा दाखविली आहे,' असे न मानल्यास व्यर्थ ठरतात. (पण आरुरुक्षु व आरूढ अशा विशेषणें योजून आणि कर्म व शम असा विभाग करून ज्याअर्थीं त्याचें विधान केलें आहे, त्याअर्थीं आरुरुक्षूनें कर्म करावें व आरूढानें शम–कर्मत्याग करावा, असाच भगवानाचा आशय व्यक्त दिसतो. नाहीं तर विशेषणें व विभाग हीं दोन्हीं अयोग्य ठरतात.)

तत्राऽऽश्रमिणां कश्चिद्योगमारुरुक्षुर्भवत्यारूढश्च कश्चिदन्ये नाऽऽरुरुक्षवो न चाऽऽरूढास्तानपेक्ष्याऽऽरुरुक्षोरारूढस्य चेति विशेषणं विभागकरणं चोपपद्यत एवेति चेत्। न, तस्यैवेति वचनात्। पुनर्योगग्रहणाच्च योगारूढस्येति य आसीत्पूर्वं योगमारुरुक्षुस्तस्यैवाऽऽरूढस्य शम एव कर्तव्यं कारणं योगफलं प्रत्युच्यत इति। अतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणः, योगविभ्रष्टवचनाच्च। गृहस्थस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः षष्ठेऽध्याये स योगविभ्रष्टोऽपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्काऽनुपपन्ना स्यात्। अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वे स्वं फलमारभत एव॥

---

१ रहस्यकार 'कर्म मरेपर्यंत सुटत नाहीं व सोडूंहि नये' असें आपल्या प्रधान वारंवार दाखवत असतात. त्यांना येथें भाष्यसिद्ध उत्तर दिलें आहे. वाचकांनीं हें दोन्हीं लक्षपूर्वक वाचावें, अशी आमची सूचना आहे.

भाष्यार्थ—(विशेषण व विभागकरण यांची दुसऱ्या तऱ्हेनेंहि उपपत्ति लागते, अशी शंका-)**तत्र आश्रमिणां कश्चित् योगं आरुरुक्षुः भवति च कश्चित् आरूढः भवति**—व्यवहारांत ब्रह्मचर्यादि आश्रमानीं युक्त असलेल्या लोकांतील कोणी योगावर आरोहण करण्याची इच्छा करणारा असतो व कोणी योगारूढ झालेला असतो—**अन्ये न आरुरुक्षवः न च आरूढाः**—पण बाकीचे सर्व आरुरुक्षुहि नसतात व आरूढहि नसतात. [म्हणजे याप्रमाणें अधिकारी लोकांमध्यें तीन प्रकार संभवतात त्यांतील तिसऱ्या प्रकारचे आरुरुक्षु शिवाय आरूढहि नसलेले जे लोक]—**तान् अपेक्ष्य आरुरुक्षोः च आरूढस्य इति विशेषणं च विभागकरणं उपपद्यते एव इति चेत्**—त्यांच्या अपेक्षेनें 'आरुरुक्षु व ,आरूढ' हें विशेषण व विभागकरण उपपन्न होतेंच, असें म्हणाल तर—**न**—तें बरोबर नाहीं.—**तस्य एव इति वचनात्**—(आरूढस्य) 'तस्य एव' असें वचन आहे [त्यामुळें तसें म्हणतां येत नाहीं. कारण अनारूढाला उद्देशून 'आरुरुक्षु' हें विशेषण व 'कर्म' हें आरोहणकारण आणि अनारूढाला उद्देशून 'आरूढ' हें विशेषण व 'शम—संन्यास' हें योगफलप्राप्तीचें कारण आहे अशी जर विशेषण व विभागकरण यांची उपपत्ति लावली तर आरुरुक्षु व आरूढ हे दोन भिन्न पुरुष आहेत असें होतें, त्यामुळें 'तस्य' हें प्रकृताचें परामर्श करणारें विशेषण उपपन्न होत नाहीं. म्हणून त्याचें असें उपपादन करणें युक्त नव्हे.]—**च योगारूढस्य इति पुनः योगग्रहणात्**—आणि 'योगारूढस्य' असें म्हणून पुन. योगशब्दाचें ग्रहण केलेलें असल्यामुळेंहि तसें म्हणतां येत नाहीं.—**यः पूर्वं योगं आरुरुक्षुः आसीत् तस्य एव आरूढस्य योगफलं प्रति शमः एव कर्तव्यं कारणं उच्यते इति**—जो पूर्वी योगावर आरूढ होण्याची इच्छा करणारा होता तोच योगारूढ झाला असतां, त्याला योगफलाची प्राप्ति होण्यासाठीं शम म्ह॰ कर्मसंन्यासच साधन या रूपानें करावा असें सांगितलें आहे. [अगोदर आरुरुक्षु असून पुढें आरूढ झालेल्या साधकाला त्या योगाचें फल प्राप्त व्हावें म्हणून शमसंज्ञक कर्मसन्यास हेंच कर्तव्य सांगितलेलें असल्यामुळें आरुरुक्षु व आरूढ हे भिन्न नाहीत. अर्थात् योगारूढ होईपर्यंत कर्म, नंतर त्यालाच शम विहित आहे, असें ठरतें. 'अहोपण, यावज्जीवादि श्रुतींशा विरोध येत असल्यामुळें कर्माला अशी योगारोहणाची मर्यादा घालतां येत नाहीं' असें समुच्चयवादी म्हणेल तर सांगतात-]—**अतः कस्यचित् अपि कर्मणः यावज्जीवं न कर्तव्यत्वप्राप्तिः**—म्हणून कोणत्याहि कर्माची यावज्जीव कर्तव्यत्वप्राप्ति नाहीं [वर सांगितल्याप्रमाणें कर्म व कर्मत्याग यांचा विभाग उपपन्न होत असल्यामुळें यावज्जीव श्रुतीचा विषय अगदीं भिन्न आहे. म्हणून योगारूढ झालेल्या मुमुक्षु-जिज्ञासूच्या नित्यनैमित्तिक कर्मांच्याहि परित्यागाची सिद्धि होते कर्म यावज्जीव केलें पाहिजे, असें आपर्णाहि एका कारणानें ठरत नाहीं, असें सांगतात-]—**च योगविभ्रष्टवचनात्**—योगभ्रष्ट झालेल्या संन्याशाचा विनाश होतो का काय ? अशी पुढें अर्जुनानें शंका विचारली असल्यामुळेंहि प्रत्येकानें कर्म यावज्जीव केलेंच पाहिजे असें सिद्ध होत

नाहीं. [अहोपण, योगभ्रष्टशब्दानें येथें गृहस्थाचाच उल्लेख केला आहे, कारण येथें त्याच्यासाठींच योगाचें विधान केलें आहे. यास्तव योगभ्रष्ट झाल्यावरहि कर्म अवश्य करावेंच या शंकेचा अनुवाद करून समाधान-]—**षष्ठे अध्याये कर्मिणः गृहस्थस्य योगः विहितः चेत्**—या सहाव्या अध्यायांत कर्मठ-कर्मयोगी गृहस्थालाच जर योग विहित असता-त्याला उद्देशूनच जर योगाचें विधान केलें असतें तर—**सः योगविभ्रष्टः अपि कर्मगतिं-कर्मफलं प्राप्नोति इति तस्य नाशाशङ्का अनुपपन्ना स्यात्** —तो गृहस्थ योगापासून जरी च्युत झाला, तरी आपलीं आश्रमकर्में करीतच असल्यामुळें कर्मगतीला म्ह० कर्मफलाला प्राप्त होतोच त्यामुळें त्याचा नाश होतो कीं काय, ही शंका अनुपपन्न झाली असती [अहोपण, त्या मुमुक्षु गृहस्थानें केलेल्या कर्मांचें मोक्षावांचून दुसरें कोणतेंच फल संभवत नाहीं त्यामुळें तो योगभ्रष्ट झाल्यास छिन्नाभ्राप्रमाणें नाश पावतो की काय, अशी शंका येणें साहजिक आहे उत्तर-]—**मोक्षस्य नित्यत्वात् अनारभ्यत्वे काम्यं नित्यं वा कृतं कर्म स्वं फलं अवश्यं आरभते एव**—मोक्ष नित्य असल्यामुळें त्याचा फल या रूपानें आरंभच होऊं शकत नाहीं त्यामुळें केलेलें काम्य किंवा नित्य कर्म आपल्या फलाचा आरंभ अवश्य करणारच [वेद अपौरुषेय असल्यामुळें निर्दोष आहे त्यावरून कर्मांची स्वाभाविक फलदायिनी शक्ति ज्ञात झाली आहे ब्रह्मभाव नित्य आहे तो स्वतःसिद्ध आहे त्यामुळें तो कर्मांचें फल केव्हांच होऊं शकत नाहीं त्यामुळें कर्म मोक्षातिरिक्त-मोक्षाहून भिन्न-फलाचाच आरंभ करतें, असें मानणें भाग आहे अर्थात् कर्माधिकारी गृहस्थ योगभ्रष्ट जरी झाला तरी त्याला कर्मफल मिळण्यास कांहीं हरकत नाहीं अर्थात् गृहस्थाश्रमी योगभ्रष्टासाठीं अर्जुनाचा प्रश्न आहे, अशी कल्पनाच करितां येत नाहीं]

नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात्फलेन भवितव्यमित्यवोचामान्यथा वेदस्यानर्थार्थत्वप्रसङ्गादिति । न च कर्मणि सत्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत्कर्मणो विभ्रंशकारणानुपपत्ते । कर्म कृतमीश्वरे संन्यस्येत्यतः कर्तारं कर्म फलं नाऽऽरभत इति चेत् । न ईश्वरे संन्यासस्याधिकतरफलहेतुत्वोपपत्ते । मोक्षायैवेति चेत्स्वकर्मणां कृतानामीश्वरे न्यासो मोक्षायैव न फलान्तराय योगसहितो योगाच्च विभ्रष्ट इत्यतस्तं प्रति नाशाशङ्का युक्तैवेति चेत् । न 'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' 'ब्रह्मचारिव्रते स्थितः' इति कर्मसंन्यासविधानात् । न चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशङ्का येनैकाकित्वं विधीयते । न च गृहस्थस्य निराशीरपरिग्रह इत्यादिवचनमनुकूलम् । उभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण मुमुक्षु काम्य व निषिद्ध कर्में मुळींच करीत नाहीं नित्य व नैमित्तिक कर्में मात्र करतो पण त्याचें कांहीं फल मागितलेलें नाहीं तेव्हां त्याच्या त्या कर्माला नियमानें फलारंभकत्व कसें असेल ? उत्तर-)—**च नित्यस्य कर्मणः वेदप्रमाणावबुद्धत्वात् फलेन भवितव्यं इति अवोचाम**—आणि नित्य-नैमित्तिक कर्मं वेदरूपी निर्दोष प्रमाणावरून ज्ञात झालेलें असल्यामुळें त्याचें फल अवश्य प्राप्त झालेंच पाहिजे, असें आम्ही वर सांगितलेंच आहे —**अन्यथा वेदस्य अनर्थार्थत्वप्रसंगात्**

इति—तसें जर न मानलें तर वेदाला अनर्थार्थत्व आहे, वेद अनर्थासाठीच आहे असें म्हणण्याचा प्रसंग येतो. म्हणून केलेल्या कर्माचें फल मिळणें निश्चित असल्यामुळें गृहस्थ योगभ्रष्ट जरी झाला, तरी त्याला कर्मांची गति अवश्य प्राप्त होणारच, त्यामुळें गृहस्थाच्या नाशाची शंका उपपन्न होत नाहीं. (याविषयींच आणखी एक कारण-)—**च कर्मणि सति उभयविभ्रष्टवचनं न अर्थवत्**—आणि गृहस्थाचें कर्म असतांना उभयविभ्रष्टवचन म्ह० कर्म व योग-ज्ञान या दोहोंपासून भ्रष्ट होऊन नाश तर पावत नाहीं, हे म्हणणें योग्य-अर्थयुक्त आहे, असें होत नाहीं.—**कर्मणः विभ्रंशकारणानुपपत्तेः**—कारण त्या कर्मनिष्ठ गृहस्थाचा कर्मापासून विभ्रंश होण्याचें कांहीं कारणच संभवत नाहीं. [पुनः शंका व समाधान-]—**कृतं कर्म ईश्वरे सन्यस्य इति अतः कर्तारं कर्म फलं न आरभते इति चेत्**—मुमुक्षूनें केलेलें कर्म ईश्वरार्पण झालेलें असतें. तो कृत कर्म ईश्वरार्पण करतो, त्यामुळें तें कर्म कर्त्याच्या ठिकाणीं फलाचा आरंभच करीत नाहीं. त्यामुळें गृहस्थ मुमुक्षूनेंहि उभयविभ्रष्ट होणें शक्य आहे, म्हणून म्हणाल तर—न—तें बरोबर नाहीं.—**ईश्वरे संन्यासस्य अधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः**—कारण ईश्वराच्या ठिकाणीं अर्पण केलेल्या कर्मांचें अधिकच फल मिळणें शक्य आहे. कर्मांचें जें सामान्य फल मिळतें, त्याहून ईश्वरार्पण केलेल्या कर्मांचें अधिक फल मिळणेंच योग्य आहे. (कारण आपण व्यवहारांत एखाद्या राजाची धनधान्यादिकांच्या योगानें आराधना केल्यास अधिक फल मिळतें, हें आपण पाहतों. त्याच न्यायानें ईश्वरार्पण केलेल्या कर्मांचें नेहमीपेक्षां अधिक फल मिळणें अवश्य आहे-)—**मोक्षाय एव इति चेत्**—तें अधिक फलाला जरी कारण होत असलें, तरी मोक्ष याच अधिक फलाचें निमित्त होतें, म्हणून म्हणाल म्ह०—**कृतानां स्वकर्मणां ईश्वरे न्यासः मोक्षाय एव न फलान्तराय**—अनुष्ठिलेल्या स्वकर्मांचा ईश्वराचे ठिकाणीं केलेला संन्यास मोक्षालाच कारण होतो, दुसऱ्या कोणत्याहि फलाला कारण होत नाहीं.—**योगसहितः**—कारण तो संन्यास योगसहित असतो. त्यामुळें 'योग' या सहकारी साधनाच्या सामर्थ्यानें तें ईश्वरार्पित कर्म दुसऱ्या फलाचें साधन होत नाहीं. (मग ध्यानासह असलेला संन्यास जर मोक्षोपयोगी होतो, तर योगभ्रष्टाच्या नाशाची शंका कशी येणार ? असें याला विचारलें असतां तो म्हणतो-)—**च योगात् विभ्रष्टः**—आणि तोच संन्यास-योगापासून विभ्रष्ट झालेला असणें यामुळें त्याच्या नाशाची शंका येते. कारण कर्म ईश्वरार्पण करणें, या संन्यासाला ध्यानयोगाचें साह्य नसल्यास मोक्षफलाची सामर्थ्यच सिद्ध होत नाहीं. तेव्हां सामग्रीच्या अभावीं फल कोठून मिळणार ?—**इति अतः तं प्रति नाशाशंका युक्ता एव इति चेत्**—त्यामुळें त्याच्या नाशाची शंका येणें साहजिकच आहे म्हणून म्हणाल तर—न—तें बरोबर नाहीं. [कारण ध्यानासहित ईश्वरार्पण केलेलें कर्म मोक्षाचें साधन होतें याविषयीं कांहीं प्रमाण नाहीं. त्यामुळें योगभ्रष्टशब्दानें गृहस्थ घेतां येत नाहीं याविषयींच आणखी एक हेतु]—**'एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः' 'ब्रह्मचारिव्रते स्थितः' इति**

कर्मसंन्यासविधानात्—' एकाकी यतचित्तात्मा०' ६-१० ' ब्रह्मचारिव्रते०' ६-१४ या वचनांनी कर्मसन्यासाचें विधान केलें आहे [कारण हीं विशेषणें गृहस्थाला उद्देशून आहेत, असें म्हणताच येत नाहीं त्यामुळे ध्यानयोगाचा विधि त्याच्यासाठीं नाहीं. म्हणून योगभ्रष्टशब्दानें गृहस्थ घेता येत नाहीं 'अहोपण, एकाकी हें वचन गृहस्थालाच उद्देशून आहे. ध्यानकाली गृहस्थाला स्त्रीच साह्य लागत नाहीं, या आशयानें तें विशेषण योजलें आहे ' म्हणून म्हणाल तर सांगतों–]—**अत्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वाशंका न च (अस्ति) येन एकाकित्वं विधीयते—**येथें ध्यानसमयीं साह्य करणारी स्त्री लागते ही मुळीं शंकाच येत नाहीं, की ज्यासाठीं ' एकाकित्वाचें विधान केलें आहे, ' असें म्हणता येईल [अग्निहोत्रादिकर्मांप्रमाणें ध्यान पत्नीसाध्य नाहीं त्यामुळे ध्यानकाला पत्नीची प्राप्तिच नाहीं तेव्हां शास्त्र अप्राप्तप्रतिषेध कसा करील ? शिवाय पुढील विशेषणें पाहिलीं तरी ' एकाकी ' हें विशेषण गृहस्थाचें आहे असें म्हणतां येत नाहीं, असें सांगतात–]—**'च निराशीः अपरिग्रहः' इत्यादि वचनं गृहस्थस्य न अनुकूलं—**आणि सर्वआशारहित, परिग्रहशून्य इत्यादि वचन गृहस्थाला मुळीच अनुकूल नाहीं —**उभयविभ्रष्टवचनात् च**—शिवाय एकाकित्वादि विशेषणें गृहस्थाला उद्देशून योजली आहेत व त्याच्यासाठींच ध्यानाचें विधान आहे,म्हणून म्हणावें तर उभयविभ्रष्टवचन उपपन्न होत नाहीं [पण 'कच्चिन्नोभयविभ्रष्ट -' तो दोन्ही मार्गांपासून भ्रष्ट होऊन त्याचा नाश होत नाहीं ना ? असें स्पष्ट वचन आहे. गृहस्थ ज्ञान व कर्म या दोन्हींपासून भ्रष्ट पावणें शक्यच नाहीं कारण तो ज्ञानापासून जरी भ्रष्ट पावला तरी कर्मापासून त्याचा भ्रंश संभवत नाहीं कदाचित् त्यावेळी मुमुक्षुदशेंत करीत असलेल्या कर्मांपासून जरी त्याचा भ्रंश मानला, तरी पूर्वी केलेल्या कर्मांचें फल त्याला अवश्य प्राप्त होईल त्यामुळे उभयभ्रंशवचन गृहस्थाला लागू होत नाहीं अर्थात् ध्यानविधि त्याच्यासाठीं नाहीं, गृहस्थाला उद्देशून सहाव्या अध्यायांत ध्यानयोग सांगितला आहे, असें म्हणता येत नाहीं]

अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव सन्यासित्वं योगित्वं चोक्तं प्रतिषिद्धं च निरग्नेरक्रियस्य च सन्यासित्वं योगित्वं चेति चेत् । न ध्यानयोगं प्रति बहिरङ्गस्य सतः कर्मणः फलाकाङ्क्षासन्यासस्तुतिपरत्वात् । न केवलं निरग्निरक्रिय एव सन्यासी योगी च किं तर्हि कर्म्यपि कर्मफलासङ्गं सन्यस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन्सत्त्वशुद्ध्यर्थं स सन्यासी च योगी च भवतीति स्तूयते । न चैकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसन्यासस्तुतिश्चतुर्थाश्रमप्रतिषेधश्चोपपद्यते । न च प्रसिद्धं निरग्नेरक्रियस्य परमार्थसन्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रविहितं सन्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति भगवान् ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, भगवानांनीं सन्यासाचा निषेध केलेला आहे त्यामुळें गृहस्थासाठीं ध्यानयोगाचें विधान आहे यास्तव गृहस्थच योगभ्रष्ट होय, अशी शंका-)—**' अनाश्रितः०' इति अनेन कर्मिण एव संन्यासित्वं योगित्वं च उक्तं—**अहोपण ' अनाश्रित ०' या श्लोकानें कर्मयोग्यालाच सन्यासित्व व योगित्व भगवानांनीं

सांगितले आहे.—**च निरग्नेः अक्रियस्य च संन्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषिद्धं इति चेत्**—आणि निरग्नि व अक्रिय याचें संन्यासित्व व योगित्व याचा त्यांनीं निषेध केला आहे म्हणून म्हणाल तर—**न**—तें भगवद्वाक्य निषेधपर नाहीं. कारण—**ध्यानयोगं प्रति बहिरंगस्य सतः कर्मणः फलाकांक्षासंन्यासस्तुतिपरत्वात्**—ध्यानयोगाचें बहिरंग साधन असलेल्या कर्मांच्या फलाची आकांक्षा टाकणें या संन्यासाची म्ह० फलेच्छेच्या संन्यासाची स्तुति करणारें तें वचन आहे. तें फलाकांक्षासंन्यासस्तुतिपर आहे. (' अनाश्रितः०' या वाक्याला फलेच्छात्यागस्तुतिपरत्व कसें आहे, तेंच स्पष्ट करून सांगतात-)—**केवलं निरग्निः अक्रियः एव संन्यासी च योगी न**—केवल अग्नि व दानादि कर्में याचा त्याग करणाराच तेवढा संन्यासी व योगी आहे असें समजूं नये—**किं तर्हि**—तर मग काय—**कर्मफलासंगं संन्यस्य सत्त्वशुद्ध्यर्थं कर्मयोगं अनुतिष्ठन् कर्मी अपि सः संन्यासी योगी च भवति इति स्तूयते**—कर्मफलासक्तीचा संन्यास करून चित्तशुद्धीसाठीं कर्मयोगाचें अनुष्ठान करणारा कर्मी सुद्धा 'तो संन्यासी व योगी आहे' अशी स्तुति केली जाते. [एखाद्या सामान्य उपायाला काहीं एकदेशी सादृश्यानें दुसऱ्या उपायाचें नाव देणें, म्हणजे ती त्याची स्तुति होते. मनुष्याला शौर्य या सिंहाच्या किंवा वाघाच्या गुणामुळें 'सिंह' किंवा 'वाघ' म्हणणें ही त्याची स्तुति आहे त्याच न्यायानें कर्मी पुरुषाला फलसंन्यासामुळें संन्यासी म्हणणें ही त्याची स्तुति आहे. पण मनुष्याला सिंह म्हटल्यानें खऱ्या सिंहाचा असा निषेध होत नाहीं, खरा सिंह जगात नाहींच, असें होत नाहीं, त्याप्रमाणें कर्मठाला संन्यासी म्हटल्याने भगवान् खऱ्या संन्यासाचा निषेधच करीत आहेत, असें म्हणता येत नाहीं असो, पण या एकाच वाक्यानें दोन्ही अर्थ सिद्ध होतात, असें वादी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात-]—**न एकेन वाक्येन कर्मफलासंगसंन्यासस्तुतिः च चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः च उपपद्यते**—आणि एका वाक्यानें कर्मफलासक्तीच्या संन्यासाची स्तुति व चतुर्थाश्रमाचा प्रतिषेध संभवत नाहीं (कारण तसें मानल्यास वाक्यभेद हा दोष येतो. भगवानांना चतुर्थाश्रमाचा प्रतिषेध इष्ट नाहीं, याविषयीं आणखी एक कारण-)—**च निरग्नेः अक्रियस्य परमार्थसंन्यासिनः श्रुति-स्मृति-पुराण-इतिहास-योगशास्त्रविहितं प्रसिद्धं संन्यासित्वं योगित्वं च भगवान् न प्रतिषेधति**—शिवाय अग्नि व दानादि क्रिया याचा त्याग केलेल्या खऱ्या संन्यासी पुरुषाचें श्रुति-स्मृति, पुराण, इतिहास व योगशास्त्र यांत विहित असलेले प्रसिद्ध संन्यासित्व व योगित्व याचा भगवान् प्रतिषेध करीत नाहीत [श्रुति-स्मृत्यादि सर्व विधायक शास्त्रांनी ज्याचें विधान केलें आहे व त्यामुळेंच जें अतिशय प्रसिद्ध आहे त्या चतुर्थाश्रमी यतीच्या संन्यासित्वाचा व योगित्वाचा भगवान् निषेध कसा करतील ? व शास्त्रसिद्ध चतुर्थाश्रमाचा निषेध करणाऱ्या भगवद्वचनाला प्रमाण तरी कोण मानील ?]

स्ववचनविरोधाच्च । 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य...नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते' 'मौनी संतुष्टो येन केनचित् । अनिकेतः स्थिरमतिः' 'विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति नि-

स्पृहः' 'सर्वारम्भपरित्यागी' इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शितानि तैर्विरुध्येत चतुर्थाश्रमप्रतिषेध. । तस्मान्मुनेर्योगमारुरुक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादि फलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यते इति स संन्यासी च योगी चेति स्तूयते ॥

भाष्यार्थ—(भगवान् या वचनानें चतुर्थाश्रमाचा निषेध करीत नाहींत, असें म्हणण्यास आणखीहि एक कारण आहे-)—**स्ववचनविरोधात् च**—आणि स्वतःच्याच वचनाशीं विरोध येत असल्यामुळेंहि संन्यासाश्रमाचा प्रतिषेध भगवानांना विवक्षित नाहीं. कारण—**'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन् न कारयन् आस्ते'**—सर्व कर्में विवेकबुद्धीनें टाकून स्वतः कांहीं न करीत व कोणाकडून कांहीं न करवीत शरीररूपनगरांत राहतो (अ. ५ श्लो १३ पृ. ५०४) **'मौनी संतुष्टो येन केनचित् अनिकेतः स्थिरमतिः'**—मौन धारण केलेला, जें कांहीं मिळेल त्यानें संतुष्ट होणारा, ज्याचें एक नियत स्थान नाहीं, परमार्थवस्तुविषयीं ज्याची मति स्थिर आहे (अ० १२ श्लो. १९)—**'विहाय कामान्यः सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः'** (अ २ श्लो ७१ पृ. २२७) जो पुरुष सर्व कामांचा त्याग करून निःस्पृह होऊन संचार करतो,—**'सर्वारंभपरित्यागी'**—सर्व कर्मांचा त्याग करणारा, (अ १२ श्लो. १६)—**इति च तत्र तत्र भगवता स्ववचनानि दर्शितानि तैः चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः विरुध्येत**—आणि अशा प्रकारचीं ठिकठिकाणीं भगवानांनीं आपलीं वचनें दाखविलीं आहेत, त्यांच्याशीं चतुर्थाश्रमाचा प्रतिषेध विरुद्ध होतो ('अनाश्रित' या वचनानें भगवान् चतुर्थाश्रमाचा प्रतिषेध करितात, असें म्हटल्यास त्यांच्याच दुसऱ्या अनेक वचनांशीं विरोध येतो वास्तव हें वचन स्तुतिपरच आहे, या म्हणण्याचा उपसंहार करितात-)—**तस्मात् प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्य योगं आरुरुक्षोः मुनेः फलनिरपेक्षं अनुष्ठीयमानं अग्निहोत्रादि ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यते**—म्हणून ज्यानें गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार केला आहे अशा, योगावर आरोहण करण्याची इच्छा करणाऱ्या मुनीचें फलाची अपेक्षा ठेवता अनुष्ठिलें जाणारें अग्निहोत्रादि कर्म ध्यानयोगारोहणाच्या साधनतास चित्तशुद्धीच्या द्वारा प्राप्त होतें —**इति सः संन्यासी च योगी च इति स्तूयते**—यास्तव तोच गृहस्थ संन्यासी व योगी असें म्हणून 'अनाश्रित ०' या श्लोकांत स्तविला जातो [योगारूढ होण्याची इच्छा करणाऱ्या गृहस्थाश्रमी पुरुषानें निष्काम कर्म चित्तशुद्धीच्या द्वारा ध्यानयोगारोहणाचें साधन होतें. म्हणून त्या गृहस्थाचीं 'तोच संन्यासी व योगी' असें म्हणून स्तुति केली आहे भाष्यांतील मुनिशब्दाचा अर्थ कर्मफलसंन्यासी असा आहे]

---

१ पण रहस्यकार पूर्वोत्तरमध्य दाखवितांना म्हणतात-" मोक्ष प्राप्त होण्यास ज्ञानाखेरीज दुसऱ्या कशाचीहि अपेक्षा नसली तरी लोकसंग्रहाचे दृष्टीनें ज्ञानी पुरुषानें दानादि कर्में केलीं पाहिजेत, पण तीं बंधक होऊं नयेत, म्हणून फलाशा सोडून समबुद्धीनें करावीं, यालाच कर्मयोग म्हणतात आणि कर्मसंन्यासमार्गापेक्षां हा अधिक श्रेयस्कर, असें सिद्ध

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥

अन्वयार्थ—कर्मफलं अनाश्रित—कर्मांच्या फलाचा आश्रय न केलेला—**यः**—जो गृहस्थ—**कार्यं कर्म**—अवश्य कर्तव्य कर्म म्हणून नियत कर्म-नित्य अग्निहोत्रादि कर्म—**करोति**—करतो—**स**—तो—**संन्यासी**—संन्यासी आहे—**च**—व—**योगी**—योगी आहे केवळ—**निरग्निः न**—अग्निरहित नव्हे—**च अक्रियः न**—व क्रियारहित नव्हे अग्निरहित व क्रियारहित पुरुषच संन्यासी व योगी आहे, असें मानू नये

झालें " ६९३ ज्ञानोत्तर मोक्षाला दुसऱ्या कशाची अपेक्षा नाही, हें जर खरें तर त्याला मोक्षच पाहिजे आहे, दुसरें काही नको, ना लोकसंग्रहादिकाकडे दृष्टि ठेवणें कशाला? व ज्याला मोक्ष देणारें ज्ञान प्राप्त झालें, जो कृतार्थ झाला, त्याला 'ज्ञानी पुरुषानें ज्ञानोत्तरहि कर्में केली पाहिजेत,' असें कोणी कितीहि जरी सांगितलें तरी तो ऐकतो कशाला? अर्थात् "ती बंधक होऊं नयेत म्हणून फलाशा सोडून समबुद्धीनें करावा" इत्यादि म्हणणें ज्ञानी पुरुषाला केव्हाच लागू होत नाही ज्ञान होतांच सर्व कर्मांचा क्षय होतो, असें श्रुति स्मृति-प्रमाणांनी सिद्ध झालें आहे त्यामुळें 'तीं बंधक होत नाहीत' वगैरे म्हणणें हें अप्रासंगिक नव्हे का? रहस्यकार म्हणतात—"हाच कर्मयोग आहे आणि कर्मसंन्यासमार्गापेक्षा तो अधिक श्रेष्ठ आहे" पण याला प्रमाण काय? गीतेंत असें कोठेंहि सांगितलेलें नाही कर्मयोग कोणता व 'कर्मयोगो विशिष्यते' याचा अर्थ काय? हें आम्ही सविस्तर वर सांगितलेंच आहे म्हणून पुन त्याचें येथें चर्वितचर्वण नको कर्मयोग म्हणजे श्रौतस्मार्त कर्मांचें अनुष्ठान व असें करून कर्मसंन्यासापेक्षा कर्मयोग सुलभ असल्यामुळें श्रेष्ठ, एवढेंच गीता सांगत आहे 'ज्ञानोत्तर कर्मसंन्यासाहून कर्मयोग श्रेष्ठ' हें गीतेचें किंवा श्रीकृष्णाचें म्हणणें नसून रहस्यकाराचें आहे व त्याला कोणत्याहि शास्त्राचा आधार नाही वस्तुत सहावा अध्याय पांचव्या अध्यायाच्या २७, २८ श्लोकांच्या व्याख्यानासारखा आहे पण रहस्यकार त्याचा संबंध तिसऱ्या अध्यायांतील 'इंद्रियनिग्रहानें तू कामाला जिंक,' या उपदेशाशीं नाहीं पहातात, 'इंद्रियनिग्रह कसा करावा आणि ज्ञानविज्ञान म्हणजे काय याचा खुलासा करण्यासाठीं सहावा अध्याय आरंभिला आहे' असें त्याचें म्हणणें आहे मग ४ थ्या व ५ व्या अध्यायांतच त्याचा खुलासा का केला नाही, असें कोणी विचारील, म्हणून 'मध्येंच अर्जुनाच्या प्रश्नामुळें विषयांतर करावें लागलें' असें ते मानतात सारांश "कर्मयोगास लागणारी जी नि संग किंवा ब्रह्मनिष्ठ स्थिति ती ज्या साधनांनी प्राप्त होऊं शकते त्यांच्या निरूपणास या अध्यायांत सुरुवात केली आहे" असें त्याचें म्हणणें आहे पण सहाव्या अध्यायांत अनेक साधनें सांगितलेलीं नाहीत एक ध्यानयोगच सांगितला आहे, आणि ध्यानयोगाची योग्यता प्राप्त होईपर्यंत कर्म करावा व पुढें कर्मसंन्यास करावा असेंहि येथें स्पष्ट सांगितलें आहे साध्यायांत त्याचा सविस्तर विचार झालेला असल्यामुळें येथें विस्तार करणें नलगे.

अनाश्रितो नाऽऽश्रितोऽनाश्रित किं कर्मफल कर्मणं फल कर्मफल यत्तदनाश्रित कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थ । यो हि कर्मफलतृष्णावान्स कर्मफलमाश्रितो भवत्यय तु तद्विपरीतोऽतोऽनाश्रित कर्मफलमेवभूत सन्कार्य कर्तव्य नित्य काम्यविपरीतमग्निहो त्रादिक करोति निर्वर्तयति । य कश्चिदीदृश कर्मी स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यत इत्य वमर्थमाह स सन्यासी च योगी चेति । सन्यास परित्याग स यस्यास्ति स सन्यासी च योगी योगश्चित्तसमाधान स यस्यास्ति स योगी चेत्येव गुणसंपन्नोऽय मन्तव्यो न केवल निरग्निरक्रिय एव सन्यासी योगी चेति मन्तव्य । निर्गता अग्नय कर्माङ्गभूता यस्मात्स निरग्निरक्रियश्चानग्निसाधना अप्यविद्यमाना क्रियास्तपोदानादिका यस्यासाव क्रियः ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—अनाश्रित -न आश्रित अनाश्रित.—आश्रय न केलेला, तो अनाश्रित होय —**किं**—कशाचा आश्रय न केलेला ‘—**कर्मफल-कर्मण फलं कर्मफलं यत् तत् अनाश्रितः-कर्मफलतृष्णारहित -इत्यर्थ** —कर्मफलाचा आश्रय न केलेला, कर्माचें जे फल ते कर्मफल, त्याचा आश्रय न केलेला–कर्मफलतृष्णारहित झालेला असा याचा भावार्थ [कर्मफलाविषयी अभिलाष नाही, एवढ्यावरूनच कर्मफलाला अनाश्रित कसा ’ या शंकेचें व्यतिरेकमुखानें उत्तर–]—**यः हि कर्मफलतृष्णावान् सः कर्मफल आश्रित भवति**—जो कर्मफलाविषयींच्या तृष्णेने युक्त असतो तो कर्मफलाचा आश्रित असतो —**तु अय तद्विपरीतः अत. कर्मफलं अनाश्रित.**—पण हा त्याच्या उलट आहे म्हणून कर्मफलाला अनाश्रित —**एवंभूत सन् कार्य कर्तव्य नित्य काम्यविपरीतं अग्निहोत्रादिकं करोति-निर्वर्तयति**—अशा प्रकारचा होऊन कार्य म्ह० अवश्य कर्तव्य–नित्य–काम्यकर्मांच्या विपरीत असलेलें अग्निहोत्रादिक कर्म करतो–त्याचे अनुष्ठान करतो,—**यः कश्चित् ईदृशः कर्मी स. कर्म्यन्तरेभ्यः विशिष्यते इति एव अर्थं आह ‘ स संन्यासी च योगी च ’ इति**—जो कोणी अशा प्रकारचा कर्मी तो इतर कर्मठ गृहस्थांहून श्रेष्ठ आहे, असा हा अर्थ ‘ स सन्यासी च० ’ यांत भगवान् सांगतात. [येथें स्तुति विवक्षित असल्यामुळें त्यात अनुपपन्न असे काहीच नाहीं]—**संन्यास -परित्याग. स. यस्य अस्ति स. सन्यासी**—सन्यास म्ह० परित्याग तो ज्याला आहे तो सन्यासी,—**च योगी च योग चित्तसमाधानं सः यस्य अस्ति स. योगी च इति एवंगुणसंपन्न अय मन्तव्य** —आणि योगीहि, योग म्ह० चित्ताचे समाधान, तो योग ज्याला आहे तो योगी, अशा प्रकारच्या गुणांनी संपन्न असा [illegible] मानावा —**केवलं निरग्निः (च) अक्रियः एव सन्यासी योगी च इति न मन्तव्य** —केवल निरग्नि व अक्रियच तेवढा सन्यासी व योगी आहे, असें समजू नये —**निर्गता. अग्नय कर्मांगभूता. यस्मात् स निरग्नि**—ज्याच्यापासून कर्मांगभूत अग्नि–गार्हपत्य-आहवनीय-अन्वाहार्यपचन वगैरे श्रौत स्मार्त अग्नि -निघून गेले आहेत, ज्याने त्यांचा आत्म्यामध्ये समारोप केला आहे तो निरग्नि,—व

अक्रियः–अनग्निसाधनाः अपि अविद्यमानाः क्रियाः तपोदानादिकाः यस्य असौ अक्रियः—आणि अक्रिय म्ह॰ अग्नींनीं साध्य न होणाऱ्याहि तप, दान इत्यादि क्रिया ज्याच्या विद्यमान नाहींत तो अक्रिय होय. [ज्यानें श्रौत स्मार्त अग्नींचा त्याग केला आहे व त्यामुळें अग्निसाध्य क्रिया सोडल्या आहेत, तसेंच तप, दान इत्यादि अग्निसाध्य नसलेल्या क्रियांचाहि त्याग केला आहे म्ह॰ ज्यानें यज्ञ, दान, तपोरूप कर्में सोडलें आहे तोच तेवढा संन्यासी व योगी असें समजूं नये, तर जो कर्मफलाचा अभिलाष न करितां अग्निहोत्रादिक नित्य कर्तव्य कर्म करतो तोहि गौण संन्यासीच व योगीच आहे, असें समजावें.] १.

ननु च निरग्नेरक्रियस्यैव श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु संन्यासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धं कथमिह शास्त्रेः सक्रियस्य संन्यासित्वं योगित्वं चाप्रसिद्धमुच्यत इति । नैष दोषः। कयाचिद्गुणवृत्त्योभयस्य संपिपादयिषितत्वात् । तत्कथं कर्मफलसंकल्पसंन्यासात्संन्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात्कर्मफलसंकल्पस्य वा चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति गौणमुभयं न पुनर्मुख्यं संन्यासित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह ॥

भाष्यार्थ—(पुढील श्लोकाचें तात्पर्य सांगण्यासाठीं ज्या श्लोकानें ज्या शंकेचें निवारण करावयाचें आहे ती शंका प्रथम दाखवितात—)—**ननु च निरग्नेः अक्रियस्य एव श्रुति-स्मृति-योगशास्त्रेषु संन्यासित्वं च योगित्वं प्रसिद्धं**—अहो पण, निरग्नि व अक्रिय असलेल्या पुरुषालाच श्रुति-स्मृति-योगशास्त्रांत संन्यासित्व व योगित्व प्रसिद्ध आहे. [म्ह॰ श्रुत्यादिकांत ज्यानें यथाशास्त्र अग्नींचा व दानादिकांचा त्याग केला आहे, त्यालाच संन्यासित्व व योगित्व सांगितलें आहे.] मग असें असतांना—**इह**

१ पण रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ अगदीं विपरीत करितात—“कर्मफलाशेचें मनांत बिऱ्हाड न ठेवतां जो कर्तव्य कर्म करतो, तोच संन्यासी व तोच कर्मयोगी म्हणावयाचा. अग्निहोत्रादि कर्में सोडून देणारा किंवा कोणतेंच कर्म न करतां स्वस्थ बसणारा खरा संन्यासी व योगी नव्हे.” म्हणजे याच्या मतें फलाची आशा न करतां कर्म करणें हाच संन्यास व योग होय. पण हें रहस्यकाराचें मत झालें, व तेंहि त्याच्याच मनाच्या विरुद्ध आहे. कारण एकदां ‘संन्यास व कर्मयोग हे दोन अगदीं स्वतंत्र मार्ग आहेत व त्यांतील कर्मयोग श्रेष्ठ’ असें म्हणून,‘खरा संन्यासी व खरा कर्मयोगी कर्मफलाचा त्याग करणाराच होय,’ हें म्हणणें उपपन्न कसें होतें ? अग्निहोत्रादि कर्में यथाशास्त्र सोडणारा संन्यासी नव्हे,’ तर तीं करणाराच संन्यासी आहे, असें म्हणण्यासारखेंच हें आहे भगवान् किंवा व्यास यांतील कोणीहि असा सर्वशास्त्रविरुद्ध व अनुपपन्न अर्थ केव्हांहि सांगणार नाहींत. कर्मांचा त्याग हाच मुख्य संन्यास असून फलत्याग हा गौणसंन्यास आहे.पुढच्या श्लोकावरूनहि हाच गोष्ट सिद्ध होत असतांना तिकडे दुर्लक्ष करून श्रुति-स्मृति-पुराण इतिहास-योगशास्त्रादि प्रमाणग्रंथावरून सिद्ध होणाऱ्या संन्यास-आश्रमाला धुडकावून लावणें, व कर्मानुष्ठानालाच खरा कर्मसंन्यास म्हणणें, हें मोठें धाडस आहे व तें भगवानाच्या किंवा व्यासाच्या माथां मारणें हें तर पापच आहे आचार्यांनी याविषयींहि भाष्यांत सविस्तर विचार केला आहे. (पृ.५४०पहा).

साग्नेः सक्रियस्य अप्रसिद्धं सन्यासित्व च योगित्वं कथं उच्यते इति— येथें साग्नि व सक्रिय म्ह० अग्निहोत्रादिक अग्निसाध्य क्रिया करणारा व दानादिक अ- नग्निसाध्य क्रिया करणारा जो गृहस्थ त्याला श्रुत्यादिकांत प्रसिद्ध नसलेलें सन्यासित्व व योगित्व कसें सांगितलें जात आहे ? (समाधान-)—**न एष दोष** —हा दोष येत नाही —**कयाचित् गुणवृत्त्या उभयस्य संपिपादयिषितत्वात्**—कारण कांहीं एका गौणवृत्तानें साग्नि व सक्रिय अशा गृहस्थाचें सन्यासित्व व योगित्व संपादन कर- ण्याची भगवानाची इच्छा आहे [गृहस्थाला मुख्यवृत्तीनें सन्यासित्व व योगित्व वंधावे शक्य नाही पण भगवानांना गौणवृत्तानें त्याच्या ठिकाणीं ती दोन्हीं संपादन करावे याचीं आहेत त्यामुळे पूर्वोक्त दोष येत नाही]—**तत् कथ**—तें कसें संपादन करा- वयाचें आहे ?—**कर्मफलसंकल्पसंन्यासात् सन्यासित्वं च योगाङ्गत्वेन क- र्मानुष्ठानात् वा चित्तविक्षेपहेतोः कर्मफलसंकल्पस्य परित्यागात् योगि- त्वं च इति उभय गौण**—कर्मफलविषयाचा संकल्प टाकल्यामुळें-कर्मफलसंकल्पा- चा संन्यास केल्यामुळे गृहस्थाला संन्यासित्व आहे व योगाचें अंग-साधन या रूपानें कर्माचें अनुष्ठान केल्यामुळे किंवा चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होणाऱ्या कर्मफलावि- षयाच्या संकल्पाचा संन्यास केल्यामुळें त्याला योगित्व आहे, असें हें सन्यासित्व व योगित्व गौण आहे [पण मुख्य सन्यासित्वादि संभवत असताना येथ गौण सन्या- सित्वादि का घ्यावयाचें ? अशी शंका घेऊन कर्मी गृहस्थाच्या ठिकाणी मुख्य सन्यासित्व व योगित्व संभवत नाही म्हणून त्याच्या कर्मफलत्यागाचा स्तुति सिद्ध होण्यासाठी येथील सन्यासित्वादिक गौणच इष्ट आहे, अशा आशयानें म्हणतात-]—**पुन मुख्य सन्यासित्व च योगित्व न अभिप्रेत**—पण मुख्य सन्यासित्व व योगित्व येथें इष्ट नाहीं, [अहोपण, चित्ताच्या व्याकुलतेला कारण होणाऱ्या कामनेचा त्याग केल्यामुळें चित्ताच्या समाधानादिकाचा सिद्धि होते व त्यामुळें कर्मी गृहस्थाच्याहि योगित्वाची सिद्धि होते, हे ठीक आहे पण त्याला सन्यासी म्हणणें मात्र विरुद्ध आहे, असा आक्षेप या- वर येईल, म्हणून]—**इति एतं अर्थ दर्शयितु आह**—अशा प्रकारचा हाच अर्थ प्रदर्शित करण्यासाठी भगवान् ' य सन्यास० ' इत्यादि म्हणतात—

यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पांडव ।
न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—हे पांडव—हे अर्जुना, श्रुतिस्मृतिवेत्ते—**य**—ज्याला—**सन्यास इति**—असा सन्यास असें—**प्राहु**—म्हणतात—**त**—त्याला—**योगं**—योग— **विद्धि**—जाण —**हि**—कारण—**असंन्यस्तसंकल्प.**—ज्यानें संकल्प टाकलेला नाहीं असा—**कश्चन**—कोणी—**योगी**—योगी—**न भवति**—होत नाहीं २

य सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षण परमार्थसंन्यासमिति प्राहु श्रुतिस्मृतिविदो योगं कर्मानुष्ठानलक्षण त परमार्थसन्यास विद्धि जानीहि हे पाण्डव । कर्मयोगस्य प्रवृत्ति

लक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंन्यासेन कीदृशं सामान्यमङ्गीकृत्य तद्भाव उच्यत इत्यपेक्षायामिदमुच्यते। अस्ति परमार्थसंन्यासेन सादृश्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य। यो हि परमार्थसंन्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं संकल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं संन्यस्यति। अयमपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाण एव फलविषयं संकल्पं संन्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयन्नाह न हि यस्मादसंन्यस्तसंकल्पोऽसंन्यस्तोऽपरित्यक्तः फलविषयः संकल्पोऽभिसंधिर्येन सोऽसंन्यस्तसंकल्पः कश्चन कश्चिदपि कर्मी योगी समाधानवान्भवति न संभवतीत्यर्थः। फलसंकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात्। तस्माद्यः कश्चन कर्मी संन्यस्तफलसंकल्पो भवेत्स योगी समाधानवानविक्षिप्तचित्तो भवेच्चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वादित्यभिप्रायः। एवं परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यमपेक्ष्य 'यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—श्रुतिस्मृतिविदः यं-सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसंन्यासं इति प्राहुः—श्रुति-स्मृतिवेत्ते ज्याला सर्वकर्म व त्यांचें फल यांचा परित्याग करणें, या स्वरूपाचा परमार्थ संन्यास असें म्हणतात—**हे पाण्डव**—हे अर्जुना—**कर्मानुष्ठानलक्षणं तं योगं परमार्थसंन्यासं विद्धि-जानीहि**—त्या कर्मानुष्ठानरूप योगालाच तू परमार्थसंन्यास जाण जो योग तोच परमार्थ संन्यास आहे असें तू समज [गृहस्थाला गौण संन्यासित्व व योगित्व जें सांगितलें आहे तेंच या श्लोकाच्या उत्तरार्धानें प्रकट करण्यासाठीं म्हणतात-]—**प्रवृत्तिलक्षणस्य कर्मयोगस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसंन्यासेन कीदृशं सामान्यं अङ्गीकृत्य तद्भाव उच्यते**—प्रवृत्तिलक्षण कर्मयोगाचा त्याच्या अगदी उलट असलेल्या निवृत्तिलक्षण परमार्थ संन्यासाशीं कोणत्या प्रकारचें सामान्य-साम्य मानून त्याचा स्वीकार करून तद्भाव-तद्रूपता सांगितली जाते? [कर्मयोग व संन्यास यांत असा कोणता समान धर्म आहे की, त्यावरून कर्मयोगच संन्यास आहे, असें म्हणतां येतें?]—**इति अपेक्षायां इदं उच्यते**—अशी आकांक्षा झाली असतां हें याचें समाधान सांगतात—**कर्मयोगस्य परमार्थसंन्यासेन कर्तृद्वारकं सादृश्यं अस्ति**—कर्मयोगाचें परमार्थसंन्यासाशीं कर्त्यांच्या द्वारा सादृश्य आहे (तें कसें? उत्तर-)—**यः हि परमार्थसंन्यासी स त्यक्तसर्वकर्मसाधनतया सर्वकर्मतत्फलविषयं प्रवृत्तिहेतुकामकारणं संकल्पं संन्यस्यति**—जो प्रसिद्ध परमार्थ संन्यासी असतो तो, सर्व कर्में व त्यांचीं शिखा-सूत्रादि साधनें यांचा त्याग केल्यामुळें सर्व कर्में व त्यांच्या फलविषयांचा संकल्प—की जो संकल्प, सर्व प्रवृत्तीचें निमित्त जो काम त्याचें कारण आहे, असा संकल्प-सोडतो [सारा संन्यासी काय करतो? सर्व कर्में व त्यांचीं साधनें सोडतो त्यामुळें सर्व प्रकारच्या प्रवृत्तीचें कारण असा जो काम, त्याचें कारण-संकल्प, त्याचा त्याग करतो संकल्पाचा त्याग करणें असतां त्यास कार्य-काम असतो कामाच्या अभावीं प्रवृत्तताच राहत नाहीं. म्हणूनच सर्व कर्में व त्यांचीं

फलें याविषयाच्या संकल्पाचा त्याग करतो]—**अयं अपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाणः एव फलविषयं संकल्पं संन्यस्यति इति एतं अर्थं दर्शयन् आह**—हाहि कर्मयोगी कर्म करीत असतानाच त्याच्या फलाविषयाचा संकल्प टाकतो, असा हा अर्थ दाखविणारे भगवान् म्हणतात—**हि—यस्मात् असंन्यस्तसंकल्पः—असंन्यस्तः—अपरित्यक्तः फलविषयः संकल्पः—अभिसंधिः येन सः असंन्यस्तसंकल्पः**—कारण ज्याने फलाविषयाचा संकल्प—आशय टाकलेला नाहीं, तो असंन्यस्तसंकल्प आहे, असा—**कश्चन—कश्चित् अपि कर्मी योगी—समाधानवान् न भवति—न संभवति इत्यर्थः**—कोणाहि कर्मी—गृहस्थ योगी म्ह० समाधानयुक्त होत नाहीं ज्याने कर्माच्या फलाविषयाचा अभिलाष सोडलेला नाहीं, असा कोणीच योगी होऊ शकत नाहीं, असा याचा भावार्थ [फलसंकल्प न टाकल्यास चित्ताचें समाधानहि संभवत नाहीं] कारण—**फलसंकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात्**—फलाविषयाच्या संकल्पाला चित्तविक्षेपहेतुत्व आहे [म्ह० फलसंकल्प चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होतो. आता व्यतिरेकमुखाने सांगितलेल्या अर्थाचा अन्वयमुखाने उपसंहार करितात—]—**तस्मात् यः कश्चन कर्मी संन्यस्तफलसंकल्पः भवेत्**—म्हणून जो कोणी कर्मी फलाविषयाच्या संकल्पाचा त्याग केलेला असा असतो—**सः योगी—समाधानवान्—अविक्षिप्तचित्तः भवेत्**—तो योगी म्ह० समाधानवान्—अविक्षिप्तचित्त असा होतो—**चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वात् इति अभिप्रायः**—कारण चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होणारा जो फलाचा संकल्प त्याचा त्याने संन्यास केलेला असतो, असा याचा अभिप्राय आहे [ज्या कर्मठ गृहस्थाने फलविषयींच्या संकल्पाचा त्याग केलेला असतो तो योगी होतो, म्ह० तो चित्तसमाधानाने युक्त होतो त्याचें चित्त विक्षिप्त—चंचल झालेलें नसतें कारण फलाविषयाचा संकल्पच चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होतो पण यानें तर त्याचा त्याग केलेला असतो म्हणून तो कर्मीहि योगी होय]—**एवं परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यं अपेक्ष्य**—याप्रमाणें परमार्थसंन्यास व कर्मयोग यांचें कर्त्यांच्या द्वारा असलेलें संन्यासाचें सामान्य—सादृश्य घेऊन—त्याच्या अपेक्षेनें—**'यं संन्यासं इति प्राहुः योगं तं विद्धि पांडव ' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वं उक्तम्**—'ज्याला संन्यास असें म्हणतात त्याग हे अर्जुना, तू योग समज,' या वाक्यानें कर्मयोगाच्या स्तुतीसाठीं कर्मयोगाला संन्यासत्व सांगितलें आहे २

१ या श्लोकाच्या अर्थात "ज्याला संन्यास असें म्हणतात, तोच कर्मयोग आहे असें समज. कारण संकल्पाचा म्हणजे काम्यबुद्धिरूप फलाचा संन्यास केल्यावांचून कोणीहि कर्मयोगी होत नाहीं " असें रहस्यकार म्हणतात. यांत 'संकल्प' म्हणजे काम्यबुद्धिरूप फलाशा असें म्हटलें आहे, न उगा चमत्कारिक दिसतें याचा वास्तविक अर्थ वाचकांनीं भाष्यार्थावरून समजून घ्यावा 'गीतेच्या सिद्धान्ताहून स्मृतिकाराचा सिद्धान्त भिन्न आहे' इत्यादि जें रहस्यकाराचें म्हणणें आहे, तें प्रमाणसिद्ध नसून केवळ काल्पनिक असल्यामुळें आम्ही त्याचा अधिक विचार करीत नाहीं

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—योगं—ध्यानयोगावर—**आरुरुक्षोः मुनेः**—आरूढ होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षु गृहस्थाला—**कर्म**—फलनिरपेक्ष कर्मानुष्ठान हें—**कारणं**—साधन—**उच्यते**—सांगितलें जातें.—**तस्य एव योगारूढस्य**—पण तोच मुनि कर्माभ्यासानें योगारूढ झाला असता, त्याला—**शमः**—उपशम-सर्व कर्मांपासून उपराम पावणें, हें—**कारणं**—साधन—**उच्यते**—सांगितलें जातें. ३.

ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगो बहिरङ्गं साधनमिति तं संन्यासत्वेन स्तुत्वाऽधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—आरुरुक्षोरारोढुमिच्छतोऽनारूढस्य ध्यानयोगेऽवस्थातुमशक्तस्यैवेत्यर्थः । कस्याऽऽरुरुक्षोर्मुनेः कर्मफलसंन्यासिन इत्यर्थः । किमारुरुक्षोर्योगं कर्म कारणं साधनमुच्यते । योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः । यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्तावन्निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते । तथा सति स झटिति योगारूढो भवति । तथा चोक्तं व्यासेन—“नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च । शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ” इति ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, याप्रमाणें परमार्थ संन्यासाचा कर्मयोगातच जर अन्तर्भाव झाला तर कर्मयोगच सदा करणें प्राप्त आहे. कारण तो केल्यानें परमार्थ संन्यासहि केल्यासारखाच होतो, अशी आशंका येथें येण्याचा संभव आहे. म्हणून गतार्थाचा अनुवाद करून पुढील श्लोकाचें तात्पर्य सांगतात-)—**फलनिरपेक्षः कर्मयोगः ध्यानयोगस्य बहिरंगं साधनं इति तं संन्यासत्वेन स्तुत्वा**—फलाची अपेक्षा न करितां आचरिलेला कर्मयोग हें ध्यानयोगाचें बहिरंग साधन आहे, म्हणून त्या कर्मयोगाची संन्यासत्वानें स्तुति करून—**अधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति**—आतां ‘ आरुरुक्षो० ’ या श्लोकानें कर्मयोगाला ध्यानयोगाचें साधनत्व आहे, असें भगवान् दाखवितात—**आरुरुक्षोः-आरोढुं इच्छतः -अनारूढस्य-ध्यानयोगे**

१ रहस्यकार या तिसऱ्या श्लोकाला असें अवतरण देतात. “ खरा संन्यास कोणता हें यासमार्गे सांगून आतां ज्ञान होण्याच्या पूर्वी यांत साधनावस्थेंत जो कर्में करतात, त्यांत व ज्ञानोत्तर म्हणजे सिद्धावस्थेंत फलाशा सोडून जो कर्में करावयाचीं, त्यांत भेद कोणता तें सांगतात. ” पण पहिल्या व दुसऱ्या श्लोकांत खरा संन्यास सांगितला नसून गौणसंन्यास सांगितला आहे, हें आम्ही वर दाखविलेंच आहे. ज्ञान होण्यापूर्वी साधनावस्थेंत जो कर्में करतात, त्यांत व सिद्धावस्थेंतील कर्मांत ‘फलाशा सोडणें’ हा प्रमुख भेद रहस्यकारांनी या अवतरणांत दाखविला आहे, पण तो चुकीचा आहे कारण साधनावस्थेंतच आसक्ति टाकून निष्कामबुद्धीनें कर्में केलीं जातात. सर्व कामांचा त्याग केल्यावांचून सिद्धावस्था

फले याविषयीच्या संकल्पाचा त्याग करतो.]—**अयं अपि कर्मयोगी व एव फलविषयं संकल्पं संन्यस्यति इति एतं अर्थं दर्शयन्** ह कर्मयोगी कर्म करीत असतानाच त्याच्या फलविषयाचा संकल्प टाकतो, दाखविणारे भगवान् म्हणतात—**हि–यस्मात् असंन्यस्तसंकल्पः**–अ **अपरित्यक्त फलविषयः संकल्प –अभिसंधि येन स असंन्य** —कारण ज्याने फलविषयाचा संकल्प–आशय टाकलेला नाही, तो अस आहे, असा—**कश्चन–कश्चित् अपि कर्मी योगी–समाधानवान् –न संभवति इत्यर्थः**—कोणाहि कर्मी–गृहस्थ योगी म्ह० समाधानयुक्त ज्याने कर्मांच्या फलविषयीचा अभिलाष सोडलेला नाही, असा कोणाच शकत नाही, असा याचा भावार्थ [फलसंकल्प न टाकल्यास चित्ताचें समा वत नाही] कारण—**फलसंकल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात्**—फ संकल्पाला चित्तविक्षेपहेतुत्व आहे [म्ह० फलसंकल्प चित्ताच्या विक्षेपाला आता व्यतिरेकमुखाने सांगितलेल्या अर्थाचा अन्वयमुखानें उपसंहार करि **तस्मात् यः कश्चन कर्मी संन्यस्तफलसंकल्पः भवेत्**—म्हणून जो फलविषयाच्या संकल्पाचा त्याग केलेला असा असतो—**सः योगी–समा –अविक्षिप्तचित्तः भवेत्**—तो योगी म्ह० समाधानवान्–अविक्षिप्तचित्त **–चित्तविक्षेपहेतोः फलसंकल्पस्य संन्यस्तत्वात् इति अभिप्राय** चित्ताच्या विक्षेपाला कारण होणारा जो फलाचा संकल्प त्याचा त्यानें संन्या असतो, असा याचा अभिप्राय आहे [ज्या कर्मठ गृहस्थानं फलविषयाच्या त्याग केलेला असतो तो योगी होतो, म्ह० तो चित्तसमाधानाने युक्त होतो र विक्षिप्त–चंचल झालेले नसते कारण फलविषयीचा संकल्पच चित्ताच्या कारण होतो पण यानें तर त्याचा त्याग केलेला असतो म्हणून तो कर्मीहि योग **—एव परमार्थसंन्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं संन्याससामान्यं** —याप्रमाणें परमार्थसंन्यास व कर्मयोग यांचें कर्त्यांच्या द्वारा असलेले संन्या मान्य–सादृश्य घेऊन–त्याच्या अपेक्षेनें—**'यं संन्यासं इति प्राहुः योगं त पांडव ' इति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं संन्यासत्वं उक्तम्**—'ज्याला संन्या म्हणतात त्याला हे अर्जुना, तू योग समज,' या वाक्यानें कर्मयोगाच्या स्तुतीसा योगाला संन्यासत्व सांगितलं आहे २

---

१ या श्लोकाच्या अर्थात "ज्याला संन्यास असें म्हणतात, तोच कर्मयोग आहे अर कारण संकल्पाचा म्हणजे काम्यबुद्धिरूप फलाशेचा संन्यास केल्यावाचून योगीहि योगी होत नाही " असें रहस्यकार म्हणतात यात 'संकल्प' म्हणजे काम्यबुद्धिरूप फ असें घ्यावें आहे, व जरा चमत्कारिक दिसतें याचा वास्तविक अर्थ वाचकांनी भा वरून समजून घ्यावा 'गीतेच्या सिद्धान्ताहून स्मृतिकाराचा सिद्धान्त भिन्न आहे' ' असें रहस्यकारांचें म्हणणें आहे, तें प्रमाणसिद्ध नसून केवळ काल्पनिक असल्यामुळें त्याचा अधिक विचार केला नाही.

त्यांना सांप्रदायिक टीकाकार नकोत. कारण ते स्वकपोलकल्पित कल्पना करण्यास तयार नसतात. मध्वाचार्य "योगारूढ म्ह० अपरोक्ष ज्ञानी व त्याला शम म्ह० सर्वोपशमानें समाधि हें परम सुखाचें कारण सांगितलें आहे" असें म्हणतात. रामानुजाचार्य—"शम म्ह० कर्मनिवृत्ति" म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराजहि म्हणतात—"आतां योगाचळाचा निमथा। जरी ठाकावा आथी पार्था। तरी सोपाना या कर्मपथा। चुको झणी ॥ ५४ ॥.. मग तया मार्गाची धाव। पुरेल प्रवृत्तीची हाव। जेथ साध्यसाधना खेंव। समरसें होय ॥ ५९ ॥ जेथ पुढील पैस पारुखे। मागील स्मरावें तें ठाके। ऐसिये सरिसीये भूमिके। समाधि राहे ॥ ६० ॥" यास त्यांनी "योगरूपी पर्वताच्या माथ्यावर ज्याला चढावयाचें असतें, त्याला कर्ममार्ग हाच जिना आहे. त्यानें तो सोडूं नये. पण योगपर्वतारूढ झाल्यावर मग त्याचा तो मार्ग संपतो. प्रवृत्तीची हाव पुरी होते. सहजानंदात साध्यसाधनाची एकरूपता होते. पुढील मार्ग बंद होतो. मागील भानहि रहात नाही व तो योगाचळाच्या माथ्यावरील सपाटीवर निश्चल स्थिर होतो." असें सांगितलें आहे व तें सर्वथा उपपन्न होय. अर्थात् कर्म योगारोहणाचें साधन व शम—उपशम—कर्मनिवृत्ति हें योगारूढाचें साधन आहे, याबद्दल प्राचीन टीकाकारांतील कोणाचाच मतभेद नाही. पण रहस्यकार त्या सर्वांना सांप्रदायिकआग्रही ठरवून मोकळे होत आहेत.

टीकाकारांचा अर्थ सांप्रदायिक आग्रहाचा आहे, खरा नव्हे, याचीं कारणें ते अशीं सांगतात—(१) "कर्मफलाचा आश्रय न करितां कर्तव्यकर्म करणारा पुरुषच खरा योगी म्ह० योगारूढ होय. कर्में न करणारा (अक्रिय) खरा योगी नव्हे, असें या अध्यायाच्या पहिल्याच श्लोकांत जर भगवंतांनी सांगितलें आहे तर तिसऱ्या श्लोकांत योगारूढ पुरुषाला कर्मांचा त्याग करण्यास किंवा कर्में सोडण्यास भगवान् सांगतील, असें मानणें सर्वथैव असंभाव्य होय." पण या अध्यायाच्या १ ल्या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकारांनी बरोबर केलेला नाही, हें मागें वर सांगितलेंच आहे. १ ल्या श्लोकांत कर्मफलाची इच्छा न धरितां जो कर्माधिकारी गृहस्थ विहित कर्म करतो तो संन्यासी व योगी आहे, अशी त्याची स्तुति केली आहे. कारण योगारोहणासाठीं त्यास कर्माचें तिसऱ्या श्लोकांत विधान करावयाचें आहे. ज्याचें विधान करावयाचें असतें त्याची सहजीच स्तुति केली जाते. अर्थात् कर्मफलाचा आश्रय न करितां कर्म करणारा हा मुख्य संन्यासी नसून गौणसंन्यासी आहे व याविषयीं मूळ भाष्यांत सविस्तर विचार केलेला असल्यामुळें येथें अधिक विस्तार करण्याची आवश्यकता नाही. कर्म करणारा खरा योगी किंवा संन्यासी कसा असेल ? एवढी साधी गोष्टहि रहस्यकारांच्या ध्यानांत येऊं नये, हें आश्चर्य आहे. असो, खरा प्रकार असा असल्यामुळेंच "ज्ञानि सिद्धावस्थेंत योगारूढानें कर्में करूं नयेत असें संन्यासमार्गाचें जरी मत असलें तरी गीतेस हें मत मान्य नसून" वगैरे जें रहस्यकारांनी (पृ. ६९५ वर) म्हटलें आहे तें सर्व असयुक्तिक आहे. सिद्धावस्थेंतील पुरुषाला कर्मयोगी म्हणतां येत नाही. गीतेमध्यें म्हणत नाहीं. रहस्यकारांनी गीतेच्या काही श्लोकांचा विपर्यास करून तसा अर्थ ओढूनताणून काढण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण तो चमत्कार आहे. याविषयीं प्रस्तुत (३ ऱ्या) श्लोकाचा अर्थ हेंच उदाहरण पुरें आहे याचा 'योगारूढ होऊं इच्छिणाऱ्या मुनीस कर्म हें त्याचें कारण—साधन आहे, व योगारूढास शम हेंच कर्माचें कारण आहे,' असा भलताच अर्थ केला आहे.

प्राप्त होत नाही, तेव्हां ज्या अवस्थेंत फलाशेचा संभवच नाही, त्या अवस्थेंत फलाशा सोडून कर्म करावयाचा कशा? असो. रहस्यकार या महत्त्वाच्या श्लोकाचा अर्थ असा करितात–"जो कर्मयोगारूढ होऊं इच्छितो, त्या मुनीस कर्म हें शमाचें कारण म्हणजे साधन म्हटलें आहे आणि तोच पुरुष योगारूढ झा० पण योगी झाला झा० त्यास पुढें शम हें कर्माचें कारण होतें", असें म्हणतात. पण हा अर्थ अतिशय ओढाताणीचा आहे. येथें योगारूढ असा शब्द असताना कर्मयोगारूढ असें रहस्यकाराना आपल्या संप्रदायाला अनुसरून म्हटलें आहे. पण कर्मयोगारूढ याचा अर्थ काय? आणि जो कर्मयोगारूढ होऊं इच्छितो, त्याला कर्म हें शमाचें साधन आहे, याची संगति कशी काय लागते? कर्म हें शमाचें साधन आहे हें म्हणणें अनुभवाच्या विरुद्ध आहे. कारण कर्म व शम यांच्यामध्यें दिवस व रात्र यांच्या इतका विरोध आहे. तसेंच योगारूढ झाल्यावर शम हें पुनः कर्माचें कारण होतें, असें म्हटल्यास त्यावर अन्योन्याश्रय दोष येत नाही का? हा श्लोकाचा सरळ अर्थ आहे असें कोण म्हणेल? पण याहीपेक्षा अधिक आश्चर्य तें पुढेंच आहे. मुळांत कांही आधार नसताना 'कर्म हें शमाचें कारण आहे व शम हें कर्माचें कारण होतें' असें आपल्या पदरचेंच सांगून पुनः "टीकाकाराना या श्लोकाच्या अर्थाचा अनर्थ करून टाकला आहे" असें म्हणण्यास ते तयारच आहेत! रहस्यकाराना आपल्या वरील अयोग्य अर्थाच्या समर्थनासाठीं या श्लोकावर विस्तृत टीप लिहिली आहे. तिचा आपल्यालाहि थोडा विचार करणें भाग आहे. ते म्हणतात,—"श्लोकाच्या पूर्वार्धांत योग म्हणजे कर्मयोग हाच अर्थ असून तो सिद्ध होण्यास प्रथम कर्मच कारण होतें ही गोष्ट सर्वांस मान्य आहे." पण रहस्यकाराचें हें म्हणणें साफ चुकीचें आहे. येथील योग म्हणजे कर्मयोग असें कोणीहि म्हणत नाही. अद्वैतवादी तर म्हणत नाहीतच, पण इतर भाष्यकारही येथील 'योग' म्हणजे 'कर्मयोग' असें म्हणत नाहीत. मध्वाचार्य–"योगमारुरुक्षोः" याचा अर्थ 'उपायसंपूर्तिमिच्छोः' असा करितात. त्यांचे टीकाकार नयतीर्थ "उपायसमाधिरेव" असें म्हणतात. रामानुजाचार्य–"योगम् आत्मावलोकनं प्राप्तुम् इच्छोः मुमुक्षोः कर्मयोग एव कारणम् उच्यते" म्हणजे योगाला, आत्मज्ञानाला प्राप्त होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूला कर्मयोगच साधन सांगितलें आहे. यावरून रहस्यकाराचें म्हणणें बरोबर नाही, हें कोणीहि कबूल करील. शिवाय 'कर्मयोग सिद्ध होण्यास कर्मच कारण होतें,' हें म्हणणेंहि अयोग्य आहे. कर्मयोगाचें कारण कर्म कसें होईल? कर्म व कर्मयोग यांत काय फरक आहे? रहस्यकार जो फरक मानतात तो काल्पनिक आहे, प्रमाणसिद्ध नाही. शिवाय उत्तरार्धामध्यें 'कर्म हें शमाचें कारण आहे' असें रहस्यकाराना म्हटलें आहे तें निराळेंच. पुनः ते म्हणतात,—"योगारूढ झाल्यावर त्यासच शम हें कारण होतें. याचा अर्थ टीकाकाराना संन्यासपर लावला आहे, त्यांनीं असें म्हणणें आहे कीं, 'शम' म्हणजे कर्माचा 'उपशम' व ज्याला योग सिद्ध झाला त्यानें कर्में सोडून दिलीं पाहिजेत. कारण त्यांच्या मतें कर्मयोग, हा संन्यासाचें अंग म्ह० पूर्वसाधन आहे. पण हा अर्थ सांप्रदायिक आग्रहाचा होय, खरा नव्हे." कर्मयोग परमार्थसंन्यासाचें अंग आहे, हें दुसऱ्या कोणाचें मत नसून गुरु वेदिकसंप्रदायच असा आहे, व्यास व भगवान् श्रीकृष्ण, यांचें तें मत आहे. 'संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः' हें गीतेंतीलच वचन आहे. 'कर्मयोगावांचून परमार्थसंन्यास प्राप्त होणें फार कठिण आहे' (अ. ५ श्लो. ६ पृ ४०५ पहा) याविषयीं सर्व वैदिकांचें ऐकमत्य आहे म्हणूनच

त्याना साम्प्रदायिक टीकाकार नकोत. कारण ते स्वकपोलकल्पित कल्पना करण्यास तयार नसतात. मध्वाचार्य "योगारूढ म्ह० अपरोक्ष ज्ञानी व त्याला शम म्ह० सर्वोपशमाने समाधि हें परम सुखाचें कारण सांगितलें आहे" असें म्हणतात. रामानुजाचार्य—"शम म्ह० कर्मनिवृत्ति" म्हणतात. ज्ञानेश्वरमहाराजहि म्हणतात—"आतां योगाचलाचा निमथा। जरी ठाकावा आथी पार्था। तरी नोपाना या कर्मपथा। चुका झणा ॥ ५४ ॥ . मग तया मार्गाची धाव। पुरेल प्रवृत्तीची हाव। जेथ साध्यसाधना ठेव। समरसें होय ॥ ५९ ॥ जेथ पुढील पैस पारुखे। मागील स्मरावें तें ठाके। ऐसिये सरिसीये भूमिके। समाधि राहे ॥ ६० ॥" यात त्यांना "योगरूपी पर्वताच्या माथ्यावर ज्याला चढावयाचें असतें, त्याला कर्ममार्ग हाच जिना आहे. त्यानें तो सोडू नये. पण योगपर्वतारूढ झाल्यावर मग त्याचा तो मार्ग सपतो. प्रवृत्तीची हाव पुरी होते. साधनशान साध्यसाधनाचा एकरूपता होते. पुढील मार्ग बंद होतो. मागील भानहि रहात नाहीं व तो योगाचलाच्या माथ्यावरील सपाटीवर निश्चल स्थिर होतो." असें सांगितलें आहे व तें सर्वथा उपपन्न होय. अर्थात् कर्म योगारोहणाचें साधन व शम—उपशम—कर्मनिवृत्ति हें योगारूढाचें साधन आहे, याबद्दल प्राचीन टीकाकारांतील कोणाचाच मतभेद नाहीं. पण रहस्यकार त्या सर्वांना साम्प्रदायिकआग्रही ठरवून मोकळे होत आहेत.

टीकाकारांचा अर्थ साम्प्रदायिक आग्रहाचा आहे, खरा नव्हे, याचीं कारणें ते अशीं सांगतात—(१) "कर्मफलाचा आश्रय न करिता कर्तव्यकर्म करणारा पुरुषच खरा योगी म्ह० योगारूढ होय. कर्म न करणारा (अक्रिय) खरा योगी नव्हे, असें या अध्यायाच्या पहिल्याच श्लोकांत जर भगवंतांनी सांगितलें आहे तर तिसऱ्या श्लोकांत योगारूढ पुरुषाला कर्मांचा त्याग करण्यास किंवा कर्मे सोडण्यास भगवान् सांगतील, असें मानणें सर्वथैव अन्याय्य होय." पण या अध्यायाच्या १ ल्या श्लोकाचा अर्थ रहस्यकारांनी बरोबर केलेला नाहीं, हें आम्ही वर सांगितलेंच आहे. १ ल्या श्लोकांत कर्मफलाची इच्छा न धरिता जो कर्माधिकारी गृहस्थ विहित कर्म करतो तो संन्यासी व योगी आहे, अशी त्याची स्तुति केली आहे. कारण योगारोहणासाठी नसल्या कर्मांचें तिसऱ्या श्लोकांत विधान करावयाचें आहे. त्याचें विधान करावयाचें असतें त्याची अशीच स्तुति केली जाते. अर्थात् कर्मफलाचा आश्रय न करिता कर्म करणारा हा मुख्य संन्यासी नसून गौणसंन्यासी आहे व याविषयीं मूळ भाष्यात सविस्तर विचार केलेला असल्यामुळें येथें अधिक विस्तार करण्याची आवश्यकता नाहीं. कर्मे करणारा खरा योगी किंवा संन्यासी कसा असेल? एवढी साधी गोष्टहि रहस्यकाराच्या ध्यानांत येऊ नये, हें आश्चर्य आहे. असो, खरा प्रकार असा असल्यामुळेंच "ज्ञानि मिळाल्यावर योगारूढानें कर्मे करूं नयेत असें संन्यासमार्गाचें जरी मत असलें तरी गीतेस हें मत मान्य नसून" वगैरे जे रहस्यकारांनीं (पृ. ६९५ वर) म्हटलें आहे तें सर्व अप्रयोजक आहे. सिद्धावस्थेंतील पुरुषाला कर्मयोगी म्हणता येत नाहीं. गीता तसें सांगत नाहीं. रहस्यकारांनी गीतेच्या काहीं श्लोकांचा विपर्यास करून नसा अर्थ ओढाताणीनें काढण्याचा प्रयत्न केला आहे, पण तो फसला आहे. याविषयीं प्रस्तुत (३ ऱ्या) श्लोकाचा अर्थ हेंच उदाहरण पुरें आहे. यात 'योगारूढ होऊं इच्छिणाऱ्या मुनीस कर्म शमाचें कारण—साधन आहे, व योगारूढास शम कर्माचें कारण आहे,' असा भलताच अर्थ केला आहे.

(२) " दुसरें कारण असें का, शम या शब्दाला ' कर्मांचा शम ' हा अर्थ घेऊन आला ? शमशब्द गीतेंत दोनचार वेळा आला असून तेथें व प्रचारातहि त्याचा अर्थ ' मनाची शान्ति ' असा आहे. मग याच श्लोकात ' कर्मांची शान्ति ' असा अर्थ का घ्यावयाचा ? " वगैरे. येथें 'शम' हा शब्द कर्माचा प्रतियोगी आहे. योगारोहणाची इच्छा करणाराला कर्म हें साधन सांगितलें आहे व तोच योगारूढ झाला म्ह० त्याला ' शम ' हें साधन सांगितलें आहे अर्थात येथील 'शम' हा निरपेक्ष शब्द नाही. कर्मसापेक्ष शब्द आहे त्यामुळें ' कर्माचा उपशम ' हाच त्याचा योग्य अर्थ आहे. मनाची शांति हा सामान्य गुण असून तो सर्वांनाच–विशेषत. ब्राह्मणाना तरी साधारण आहे मनाची शांति आरुरुक्षूला पाहिजे, पामराला पाहिजे व आरूढालाहि पाहिजे. पण हा येथील शम तसा साधारण नाही. तो फक्त योगारूढासाठीच आहे. शिवाय योगारूढ होइपर्यंत कर्म व योगारूढ झाल्यावर शम अशी कर्मांची व शमाची सीमा येथें स्पष्टपणें दाखविली आहे त्यामुळें येथील कर्म हें विहित नित्य-नैमित्तिक कर्म व शम म्ह० त्याचा त्याग असाच अर्थ घेतला पाहिजे. ' नियतस्य तु सन्यास. कर्मणो नोपपद्यते ' (अ. १८ श्लो ७) नित्यकर्माचा सन्यास संभवत नाही, हें म्हणणें कर्माधिकाऱ्यासाठी आहे,ज्ञानयोगाधिकाऱ्यासाठी नाही, कारण तें प्रत्येकासाठीं आहे, असें म्हटल्यास ज्ञाननिष्ठेला अवकाशच उरत नाही. पण ती निष्ठा भगवानानींच सांगितलेली आहे,तेव्हा तिचेहि अधिकारी कोणी असलेच पाहिजेत ' शिवाय गीतेंत यतींचा धर्म हि सांगितलेला आहे, असें वैशपायन म्हणत आहे त्यामुळें अरुरुक्षूला कर्म व आरूढाला शम–कर्मत्याग हींच योग्य साधनें आहेत रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणें गीता प्रत्येक ज्ञानी पुरुषानें मरेपर्यंत कर्मच केलें पाहिजे असें सांगत नाहीं. ती केवळ रहस्यकाराची अन्यथा प्रतिपत्ति आहे. 'शम योगारूढाच्या कर्मांचें कारण होतें, ' या म्हणण्यात काहीं अर्थच नाहीं. कारण तें मुळाला सोडून व अनुभवाच्याहि विरुद्ध आहे

(३)"*टीकाकाराचा अर्थ त्याज्य मानण्याचें तिसरें कारण असें की, सन्यासमार्गाप्रमाणें योगारूढ पुरुषास पुढें काहीच करावयाचें रहात नाहीं,शमातच त्याच्या सर्व कर्मांचा शेवट होतो, आणि हें जर खरें तर ' योगारूढाला शम कारण होतें' या वाक्यातील 'कारण' शब्द अगदीच निरर्थक पडतो* "(पण येथें सन्यासमार्गाचा काय संबंध आहे?भगवान् योगारूढ झालेल्या *स्थालाच शम कारण आहे,असें म्हणतात*)पण रहस्यकार म्हणतात–"*तस म्हटल्यास कारण* शब्द निरर्थक पडतो " (तो कसा ? याचें उत्तर ते असें देतात–)–"कारण हा शब्द नेहमीच सापेक्ष आहे, कारण म्हटलें म्ह० त्याला काही तरी कार्य पाहिजे; व सन्यासमार्गाप्रमाणें योगारूढाला तर कोणतेंच कार्य शिल्लक राहिलेलें नसतें " (पण रहस्यकाराची ही चिकि-*त्सा मात्र चुकली आहे. कारणाची नेहमीच अपेक्षा ठेवणारा 'कार्य 'शब्द व कर्तव्य या अर्थी* असलेला 'कार्य-' शब्द याच्या अर्थांमध्यें जमिन–अस्मानाइतकें अंतर आहे, हें त्याच्या येथें लक्षात आलें नाही, असें दिसतें. कारणसापेक्ष कार्यशब्दाचा अर्थ परिणाम असा आहे. ' कार्य शिल्लक नसतें ' यातील कार्य म्ह० कर्तव्यकर्म आहे. अद्वैतवेदान्तासारख्या युक्तिपूर्ण शास्त्रावर दोष देणाना असलें सर्वथा अनुपपन्न तर्क रहस्यकारानीं लढवावे व त्याचा सामान्य लोकाकडून गौरव केला जावा, हा केवळ कालमाहिमा आहे! असो, पण या श्लोकाच्या दोन्ही अर्धांतील 'कारण' हा शब्द साधन या अर्थी आहे. स्वत. रहस्यकारानीहि

पूर्वार्धातील कारणशब्दाचा अर्थ ' साधन ' असाच केला आहे आचार्यांना दोन्ही अर्धांतील कारणशब्दाचा अर्थ ' साधन ' असा केलेला आहे पण तिकडे दुर्लक्ष करून रहस्यकार 'कारणशब्द कार्यसापेक्ष आहे ' इत्यादि म्हणून अप्रासंगिक दोष देण्यास उगाच प्रवृत्त झाले आहेत पण इतक्यात त्यांना 'कारण म्ह० साधन' या अर्थाची आठवण होऊन ते म्हणतात "शम म्ह० मोक्षाचें कारण म्ह० साधन म्हणावें तर तें युक्त नाहीं कारण मोक्षाचें साधन ज्ञान आहे शम नव्हे बरें शम हें ज्ञानप्राप्तीचें 'कारण' म्ह० साधन म्हणावें तर योगारूढ झालेल्याचें म्ह० पूर्णावस्थेस पोंचलेल्याचेंच हें वर्णन असल्यामुळें त्याला ज्ञानप्राप्ति कर्माच्या साधनानें पूर्वीच झालेली असते मग 'शम' हें कारण कशाचें' संन्यासमार्गीय टीकाकारांस या प्रश्नाचें काहींच समाधानकारक उत्तर देता येत नाहीं "येथें रहस्यकारानीं संन्यासमार्गीय टीकाकारांना आपल्या मतें निरुत्तर करण्याचा बराच आव आणला आहे, पण तो सर्व व्यर्थ आहे कारण त्यास उपपत्ति काहींच नाहीं ते म्हणतात–'सं मा टीकाकारांना समाधानकारक उत्तर देता येत नाहीं,' पण आम्हाला वाटतें कीं, टीकाकारांना प्रस्तुत प्रश्न न करताच त्यांनी आपला हा प्रश्न समजून करून घेतला आहे कारण अद्वैतमार्गी कोणतीहि टीका जरी काढली तरी तिच्यामध्यें याचें उत्तर दिलेलें आहे मग रहस्यकारांचें त्यानें समाधान का झालें नाहीं ? कारण, रहस्यकारांना टीकाकारांचें म्हणणें कळलें नाहीं व ते प्रश्नहि प्रकरणाला सोडून करीत आहेत ते कसें ? तर पहा—आचार्य म्हणतात–कर्मानुष्ठानानें ध्यानयोगाची योग्यता प्राप्त होते व ती आल्यावर त्यानेंच पूर्णपणें योगारूढ होण्यासाठीं शम करावा शम म्ह० कर्मसंन्यास त्यानें योगारूढत्वाचा पूर्ण परिपाक होतो (गी० भा पृ ११५ पहा) पण रहस्यकार म्हणतात " मोक्षाचें साधन ज्ञान आहे, शम नव्हे " अहो रहस्यकार ! आचार्य योगारूढत्वाचें साधन शम आहे असें म्हणतात मोक्षाचें साक्षात् साधन शम–संन्यास आहे, असें म्हणत नाहीत संन्यास ज्ञानाचें सहकारी साधन आहे, हें कोणीहि कबूल करील रहस्यकार म्हणतात–"पूर्णावस्थेस पोंचलेल्याचें हें वर्णन आहे," पण तें बरोबर नाहीं कारण, पूर्णावस्थेस पोंचलेल्याचें जर हें वर्णन असतें, तर शम हें त्याचें साधन किंवा कारण कसें झालें पाहिजे ? पण सुज्ञास योगारूढा- लाहि शम हें कारण सांगितलें आहे त्यामुळें योगारूढ हा सिद्ध नसून साधक आहे, हें सिद्ध होतें ते म्हणतात–" त्याला ज्ञानप्राप्ति कर्माच्या साधनानें पूर्वीच झालेली असते मग शम हें कारण कशाचें ? " कर्मानें आत्मज्ञान होणें शक्य नाहीं. तें श्रवण-मननादिकांच्या योगानेंच होणार ! कर्मानें चित्तशुद्धि होते, श्रवणादिकांची योग्यता येते, ध्यानाची योग्यता येते. ती आल्यावर श्रवणादिक व ध्यान निर्विघ्नपणें होण्यासाठीं शम –कर्मसंन्यास हेंच साधन विहित आहे त्यामुळें ' शम हें कारण कशाचें ? ' हा प्रश्नच अस्थानी आहे अर्थात् रहस्यकारांना त्याचें समाधानकारक उत्तर मिळत नाहीं, यांत टीकाकारांचा काहीं दोष नसून अप्रासंगिक प्रश्न करणाराचाच दोष आहे

रहस्यकार पुढें म्हणतात–" पण संन्यासमार्गीयाचा हा अर्थ सोडून देऊन विचार करूं लागलें, म्हणजे उत्तरार्धाचा अर्थ करताना पूर्वार्धांतील कर्म हें पद सान्निध्यसामर्थ्यानें सहज मनात येतें व मग योगारूढाला स्वार्थ राहिला नसला तरी लोकसंग्रहकारक कर्म सुटत नसल्यामुळें (गी० ३ १७-१९ पहा) तें करण्यास शम हें त्याला आता कारण म्ह०

साधन होतें असा अर्थ निष्पन्न होतो." उत्तरार्धाचा अर्थ करताना पूर्वार्धातील कर्म हें पद रहस्यकाराच्या सहज मनात येत असेल, कारण त्याना गीतेंत ध्यानीं मनीं-स्वप्नीं कर्मच दिसू लागलें आहे व तें कर्म तरी कोणतें? शास्त्रीय श्रौत-स्मार्त नव्हे, तर लौकिक-विशेषतः राजकारण त्याच्या मनात येतें. गीता हें कर्मयोगशास्त्र आहे, अशी त्याना विप्रतिपत्ति होण्याचें कारणहि तेंच आहे पण इतराच्या मनात कर्म सहज तर येत नाहीच, पण पुष्कळ विचार करूनहि येत नाहीं कारण 'आरुरुक्षूला कर्म साधन व आरूढाला शम हें साधन' असा स्पष्ट विभाग श्लोकात होत असताना विचारें कर्म जर मध्येंच मनात येऊ लागलें, तर तो कर्माचा दोष नसून मनाचा आहे बरें, उत्तरार्धाचा अर्थ करताना पूर्वार्धातील कर्म सांनिध्यसामर्थ्यानें रहस्यकाराच्या मनात आलें, असें आपण समजू, पण पूर्वार्धाचा अर्थ करताना 'कर्म हें शमाचें कारण आहे' असा शमहि जो त्याच्या मनात आला तो कोणत्या सामर्थ्यानें? हा अर्थाची लटपट नव्हे तर काय? मान्य आचार्यादिकाना विनाकारण दोष न देता ही केली असती, तर आम्ही तिकडे दुर्लक्षहि केलें असतें. पण आपण चुकीचा अर्थ करून शिवाय सन्यासमार्गी टीकाकार चुकले, असें पदोपदी दाखविण्याचा प्रयत्न केल्यामुळें वेदान्तशास्त्र व आचार्यांचें भाष्य यावरील आक्षेपाचें निरसन यथामति करणें, हें आमचें पवित्र कर्तव्य आम्ही समजतों. या पुढें रहस्यकारानी "योगारूढाला स्वार्थ राहिला नसला तरी लोकसंग्रहकारक कर्म सुटत नाही," "सिद्धावस्थेंत कर्मे सुटतात" असा या श्लोकाचा भावार्थ नसून .."कर्मयोग्यानें अखेर कर्म सोडला पाहिजेत असें गीतेंत कोठेंहि सांगितलें नाहीं." इत्यादि कोलमा जो वारंवार उगाळला आहे, तो व्यर्थ असल्यामुळें यापुढें तिकडे दुर्लक्षच करण्याचें आम्ही ठरविलें आहे. "प्रथम कर्म शमाचें कारण असतें व मग शम कर्माचें कारण होतें. साधनावस्थेंतला कार्य कारणभाव सिद्धावस्थेंत बदलतो" इत्यादि सर्व म्हणणें न्यायशास्त्राच्या विरुद्ध, अत एव अग्राह्य आहे आम्ही रहस्यकाराच्या कर्मयोगासबंधी चर्वितचर्वणाकडे यापुढें दुर्लक्ष करण्याचें जरी ठरविलें आहे, तरी "सधि सापडेल तेथें काहीं तरी कल्पना गीतेंतील मधल्याच एखाद्या श्लोकाचा सन्यासपर अर्थ लावणें योग्य नव्हे. गीता ह्या पुष्कळास दुर्बोध झाली आहे, त्याचें कारणहि हेंच होय." असल्या वाक्याकडे दुर्लक्ष करता येणे शक्य नाहीं गीताशास्त्र मुख्यतें करून निवृत्तिपर आहे, ज्ञानप्रधान आहे. गीतेंतील कर्मयोगहि निवृत्तिपर आहे तो ज्ञाननिष्ठेचें अग आहे. त्यामुळें गीतेंतील प्रतिपादन केवल कर्मयोगपर असणें केव्हाच शक्य नाहीं गीताशास्त्रात पक्षपात न करिता अधिकारपरत्वें द्विविध निष्ठेचें प्रतिपादन केलें आहे. यास्तव कोणताहि जरी अध्याय घेतला तरी त्यांत निवृत्त्युपयोगी प्रवृत्तीचा व निष्कल निवृत्तीचा उपदेश न्यूनाधिकपणें असलाच पाहिजे व तो तसा आहेहि त्यामुळें प्रत्येक अध्यायात कर्माधिकारी व ज्ञानाधिकारी पुरुषाना उद्देशून वारंवार प्रकरणभेदान उपदेश आल्याम त्यात काहींच वावगें नाहीं. आचार्यांनी आपल्या भाष्यात तसा विभाग प्रत्येक अध्यायात स्पष्टपणें दाखविला आहे. रहस्यकारांना गीतेंत एका कर्मयोगावाचून दुसरें काहीं दिसत नाहीं. त्यामुळें त्यानाच वारंवार शब्दाची ओढाताण करून प्रत्येक श्लोक कर्मयोगपर लावण्याची दगदग करावी लागली व त्यासाठीं 'कर्माचें शम कारण व शमाचें कर्म कारण' अशा कल्पना कराव्या लागतात. गीता आचार्यांच्या भाष्यानेंच अतिशय सुबोध झालेली असून रहस्यकाराच्या व्याख्यानानें ती अतिशय दुर्बोध

अवस्थातुं अशक्तस्य एव इत्यर्थः—आरुरुक्षूचें म्ह० आरूढ होण्याची इच्छा करणाऱ्या-आरूढ न झालेल्या-ध्यानयोगावर अवस्थित होण्यास अशक्त-असमर्थच असलेल्या, असा याचा भावार्थ—**आरुरुक्षोः कस्य**—आरूढ होऊं इच्छिणाऱ्या कोणाचें? —**मुनेः-कर्मफलसंन्यासिनः इत्यर्थः**—मुनीचें म्ह० कर्मफलाचा संन्यास करणाऱ्या कर्मी गृहस्थाचे—**किं आरुरुक्षोः**—कशावर आरोहण करण्याची इच्छा करणाऱ्या मुनीचें—**योगं**—योगावर आरूढ होऊं इच्छिणाऱ्या मुनीचें—**कर्म कारणं-साधनं उच्यते**—कर्म कारण म्ह० साधन सांगितलें जातें. [चित्तशुद्धीच्या द्वारा ध्यानयोगाची प्राप्ति व्हावी, अशी इच्छा असलेल्या मुनीला कर्म हें साधन सांगितलें आहे, येथील ' मुनि-' शब्द कर्मानुष्ठान करणाऱ्या गृहस्थाला उद्देशून तो आरुरुक्षु असल्यामुळें पुढें मुनि होईलच, अशा भावनेनें योजला आहे. त्यासाठींच आचार्यांनी मुनि म्ह० कर्मफल-संन्यासी असें भाष्यांत व्याख्यान केलें आहे. तें प्रकरणाला सर्वथा धरून आहे.]—**पुनः योगारूढस्य तस्य एव शमः**—पण पुढें योगारूढ झालेल्या त्या कर्मी गृहस्थाचेंच शम म्ह०—**उपशमः-सर्वकर्मभ्यः निवृत्तिः कारणं-योगारूढत्वस्य साधनं उच्यते इत्यर्थः**—शम-उपशम म्ह० सर्व कर्मांपासून निवृत्ति हेंच एक कारण म्ह० योगारूढत्वाचें साधन सांगितलें जातें, असा याचा भावार्थ. [सर्व व्यापार सोडणें, या स्वरूपाचा उपशम हेंच पूर्णपणें योगारूढ होण्याचें साधन कसें तें अधिक स्पष्ट करून सांगतात]—**यावत् यावत् कर्मभ्यः उपरमते तावत् तावत् निरायासस्य जितेंद्रियस्य चित्तं समाधीयते**—साधक जों जों कर्मांपासून उपराम पावतो तों तों आयासरहित व जितेंद्रिय झालेल्या त्याचें चित्त समाहित होतें. तो जशीं जशीं कर्में सोडतो, तसा तसा निरायास, जितेंद्रिय व शांतचित्त होत जातो—**तथा सति सः झटिति योगारूढः भवति**—आणि तसें झालें असता तो झटकन योगारूढ होतो. [सर्व कर्मांची निवृत्ति झाली असता त्याला आयास मुळींच होत नाहीं. त्यामुळें सर्व इंद्रियें स्वाधीन होतात. चित्तसमाधान होतें व चित्तसमाधान होताच योगारूढत्व सिद्ध होतें. आतां सर्व कर्मांचा उपरम हेंच पुरुषार्थाचें साधन आहे, याविषयीं पुराणाची संमति दाखवितात]—**च व्यासेन तथा उक्तं**—आणि व्यासांनीं तसें म्हटलें आहे. (तें काय?) —**यथा एकता समता च सत्यता शीलं स्थितिः दंडनिधानं आर्जवं च ततः ततः क्रियाभ्यः उपरमः एतादृशं ब्राह्मणस्य वित्तं न अस्ति**—एकता म्ह० सर्व भूतांमध्यें वस्तुत: अद्वैतभाव आहे, असें ज्ञान, समता-त्या भूतांमध्यें वैषम्य जरी दिसलें तरी तें औपाधिक आहे, त्यांतील आत्मतत्त्व निर्दोष आहे, अशी भावना, सत्यता-भूतांचेंच हितवचन, शील-स्वभावसंपत्ति, स्थिति-स्थैर्य, दंडनिधान-अहिंसा, आर्जव-सरळपणा, व सर्व क्रियांपासून उपरति हें सर्व जसें आहे, तसें ब्राह्मणाचें दुसरें

शास्त्र आहे. त्यांत वेदान्तसिद्धान्त, व्याकरणाचे नियम, न्याय व अनुभव यांचा वारंवार संमिश्रण केला आहे. गीतारहस्यानें पुष्कळ हजारों लोकांनीं संग्रही ठेविलें आहे, पण त्याचा अवबोध किती मानववानाना झाला असेल तें हरि जाणे !

वित्त म्ह० पुरुषार्थाचें साधन नाही —इति—असें भारतांत श्रीव्यासवचन आहे [अर्थात् योगारूढ होण्यासाठीं सर्वकर्मसंन्यासरूप शमच केला पाहिजे ध्यान करण्याचें सामर्थ्य येईपर्यंत निष्काम कर्मानुष्ठान व तें आल्यावर कर्मत्याग, ही कर्मानुष्ठानाची व कर्मत्यागाची मर्यादा फार महत्त्वाची आहे] ३.

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते ।
सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—यदा-हि—जेव्हा योगी—**इन्द्रियार्थेषु—**विषयांमध्यें—**न अनुषज्जते—**आसक्त होत नाही, त्याचप्रमाणें—**कर्मसु—**नित्य नैमित्तिकादि कर्मांमध्यें—(**न अनुषज्जते—**)आसक्त होत नाहीं —**सर्वसंकल्पसन्यासी—**सर्व संकल्पांचा सन्यास करतो—**तदा—**तेव्हा—**योगारूढः—**योगारूढ—**उच्यते—**म्हटला जातो ४

अथेदानीं कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते—यदा समाधीयमानचित्तो योगी हीन्द्रियार्थेष्विन्द्रियाणामर्थाः शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्यनैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुषज्जतेऽनुषङ्गं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः । सर्वसंकल्पसंन्यासी सर्वान्संकल्पानिहामुत्रार्थकामहेतून्संन्यसितुं शीलमस्येति सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढः प्राप्तयोग इत्येतत्तदा तस्मिन्काल उच्यते । सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्सर्वांश्च कामान्सर्वाणि च कर्माणि संन्यसेदित्यर्थः । संकल्पमूला हि सर्वे कामाः—"संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः । काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे ॥ न त्वां संकल्पयिष्यामि तेन मे न भविष्यसि" इत्यादिस्मृतेः ॥

भाष्यार्थ—(योगप्राप्तीचें कारण-साधन सांगितल्यानंतर त्याच्या प्राप्तीचा काल दाखविण्यासाठीं आचार्य पुढील श्लोकाला अवतरण देतात-)—**अथ इदानीं कदा योगारूढः भवति इति उच्यते—**आता अगोदर योगारूढ केव्हा होतो तें 'यदा हि०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**यदा समाधीयमानचित्त -योगी हि—**ज्या समाधानावस्थेत, ज्याचें चित्त समाहित केलें जात आहे असा योगी—**इन्द्रियार्थेषु-इन्द्रियाणां अर्थाः शब्दादयः तेषु इन्द्रियार्थेषु—**इंद्रियार्थांमध्यें-इंद्रियांचे अर्थ म्ह० शब्दादि विषय, त्या इंद्रियार्थांत—**च नित्य नैमित्तिक काम्य प्रतिषिद्धेषु कर्मसु—**आणि नित्य, नैमित्तिक, काम्य व प्रतिषिद्ध कर्मांमध्यें—**प्रयोजनाभावबुद्ध्या न अनुषज्जते—**प्रयोजनाचा अभाव आहे, त्यांत कांहीं प्रयोजन नाहीं, अशा बुद्धीनें अनुरक्त होत नाहीं—**अनुषङ्ग-कर्तव्यताबुद्धिं न करोति इत्यर्थः—**अनुषङ्ग म्ह० कर्तव्यताबुद्धि करीत नाही, असा भावार्थ [शब्दादि विषय व नित्य-नैमित्तिकादि कर्में यांविषयींची आसक्ति योगारोहणाला प्रतिबंध करीत असते म्हणून तिचा अभाव हा योगारोहणाचा उपाय आहे, हें प्रसिद्ध आहे, असें भाष्यांतील 'हि'-शब्दानें सुचविलें आहे मग सर्वहि तसेंच योगारोहणाला प्रतिबंध करीत असतात, या आशयानें

'सर्वसंकल्पसंन्यासी' यातील विवक्षित अर्थ सांगतात-]—**सर्वसंकल्पसंन्यासी-इहामुत्रार्थकामहेतून् सर्वान् संकल्पान् संन्यसितुं शीलं अस्य इति सर्वसंकल्पसंन्यासी**—ऐहिक व पारलौकिक विषयाविषयांच्या कामाना कारण होणारे सर्व संकल्प सोडण्याचा याचें शील आहे म्हणून सर्वसंकल्पसंन्यासी—**तदा-तस्मिन् काले योगारूढः-प्राप्तयोगः इति एतत् उच्यते**—त्यावेळीं योगारूढ म्ह० ज्याला योग प्राप्त झाला आहे, असा याचा भावार्थ, म्हटला जातो [त्यावेळीं किंवा ज्या अवस्थेंत साधक शब्दादिविषयामध्यें व नित्य नैमित्तिकादि कर्मांमध्यें आसक्त होत नाहीं, विषय मला अवश्य भोगले पाहिजेत व हीं कर्मे मला अवश्य केलीं पाहिजेत, अशी वृत्ति धरीत नाहीं आणि ऐहिक व पारलौकिक विषयाविषयांचे सर्व संकल्प सोडतो, नुसते सोडतो, इतकेंच नव्हे, तर ते सोडणें-संकल्प न करणें हा ज्याचा स्वभावच बनून जातो,त्यावेळीं किंवा त्या अवस्थेंत तो योगारूढ म्हटला जातो संकल्पाचाच त्याग केल्यावर विषय व कर्मे यांचा त्याग अनायासानें होतो कारण मूळच उपटून टाकल्यावर कार्याची निवृत्ति होण्यासाठीं निराळा यत्न करावा लागत नाहीं]—**' सर्वसंकल्पसंन्यासी ' इति वचनात् सर्वान् च कामान् सर्वाणि च कर्माणि संन्यसेत् इत्यर्थः**—'सर्वसंकल्पसंन्यासी ' असें वचन असल्यामुळें सर्व काम व सर्व कर्मे यांचा संन्यास करावा,

---

१ पण रहस्यकार ह्या श्लोकाला असें असंबद्ध अवतरण देतात—"योगारूढानें कर्मे केलीं पाहिजेत, हाच अर्थ पुढील श्लोकातील व्याख्येवरूनहि व्यक्त होतो" पण वस्तुतः साधक योगारूढ केव्हां म्हटला जातो, तेंच या श्लोकांत सांगितलें आहे म्हणजे त्याचें लक्षणच येथें सांगितलें आहे 'विषयामध्यें व कर्मांमध्यें आसक्त होत नाहीं व सर्व संकल्पांचा संन्यास करणें,हें ज्याचें शील-स्वभावच बनून गेलें आहे त्याला योगारूढ म्हटलें जातें,' असा या श्लोकाचा सरळ अर्थ आहे यावरून 'योगारूढानें कर्मे केलीं पाहिजेत' हा अर्थ व्यक्त होत नाहीं पण रहस्यकारांना तो अर्थ तर त्यांतून व्यक्त करून दाखवावयाचा आहे, म्हणून ते 'सर्वसंकल्पसंन्यासी' याचा अर्थ—"सर्व संकल्पांचा म्ह० काम्यबुद्धिरूप फलाशेचा (साक्षात् कर्मांचा नव्हे) संन्यास करणें" असा सांगितात पण सर्व संकल्प म्ह० काम्यबुद्धिरूप फलाशा हा अर्थ त्यांनीं आणला कोठून? याच अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकांतहि 'असंन्यस्तसंकल्प' असा जो शब्द आहे त्याचाहि त्यांनीं असाच अर्थ केला आहे पण संकल्पाचा हा अर्थ बरोबर नाहीं कारण संकल्प हें कामाचेंहि कारण आहे संकल्प म्ह० अमुक अमुक चिंतनच विषयादिकांचें संकल्प केल्यानें काम-त्या विषयांची इच्छा होते, कामामुळें कर्मप्रवृत्ति होते, कर्मप्रवृत्तीमुळें काम्यबुद्धि म्ह० फलाशा अशी याची परंपरा आहे पण रहस्यकारांना संकल्प म्हणजेच काम्यबुद्धि-फलाशा असा अर्थ ठरवून दिला आहे पण त्यावेळीं शंकराचार्यादि संन्यासमार्गाच्या टीकाकारांचे नाहीं तर नाहीं निदान गीतेच्या याच अध्यायाच्या २४ व्या श्लोकाकडे तरी पहावयाचें होतें म्हणजे संकल्प कामांचें कारण आहे, हें त्यांच्या ध्यानांत आलें असतें कारण ' संकल्पप्रभवान् कामान् त्यक्त्वा सर्वान् अशेषतः ' म्ह० ' संकल्पापासून उत्पन्न होणाऱ्या सर्व कामांना निःशेष त्याग करून ' असें तेथें स्पष्ट म्हटलें आहे * हे आचार्यांना सर्वसंन्यासाविषयीं आग्रह असल्यामुळें लिहिलें आहे संकल्प हेंच

असा याचा भावार्थ —**हि सर्वे कामाः संकल्पमूलाः**—कारण सर्व काम संकल्पमूल आहेत (सर्व कामाचे मूळ संकल्प आहे संकल्पत्यागाविषयी प्रमाण-)—'**कामः संकल्पमूलः वै**'—काम संकल्पमूल आहे, हा गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे —'**यज्ञाः संकल्पसंभवाः**' यज्ञ संकल्पापासून संभवतात —'**हे काम ते मूलं जानामि**' —हे कामा, मी तुझे मूळ जाणतो —'**त्वं हि संकल्पात् जायसे**'—तू संकल्पापासून होतोस.—'**त्वां न संकल्पयिष्यामि**'—तुझ्याविषयी मी संकल्पच करणार नाही —'**तेन मे न भविष्यसि**' **इत्यादि स्मृते**—म्हणजे माझ्या मनात तू उत्पन्नच होणार नाहीस, इत्यादि स्मृति याविषयीं प्रमाण आहे

सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धो भवति "स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते" इत्यादिश्रुतिभ्यो 'यद्यद्धि कुरुते कर्म तत्तत्कामस्य चेष्टितम्' इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न्यायाच्च । न हि सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित्स्पन्दितुमपि शक्तः । तस्मात्सर्वसंकल्पसंन्यासीति वचनात्सर्वान्कामान्सर्वाणि कर्माणि च त्याजयति भगवान् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(सर्व संकल्पाचा अभाव झाला असता कामाच्या अभावाप्रमाणे कर्माचाहि अभाव सिद्धच आहे पण कर्मे हे कामाचे कार्य असल्यामुळे कामाच्या निवृत्तीमुळेहि कर्मांची निवृत्ति होते, असे सांगतात-)—**च सर्वकामपरित्यागे सर्वकर्मसंन्यासः सिद्धः भवति**—आणि सर्व कामाचा परित्याग केला असता सर्वकर्मांचा संन्यास आपोआप सिद्ध होतो (कर्म हे कामाचे कार्य आहे, याविषयी श्रुति स्मृतिप्रमाण-)—'**सः यथाकामः भवति तत्क्रतु भवति**'—स्वरूपाला न जाणणारा पुरुष ज्या फलाच्या इच्छेनें युक्त असतो त्याचें साधन आपल्याला आचरिलें पाहिजे,

---

सर्व प्रवृत्तींचें निमित्त असल्यामुळें संकल्पत्याग केल्यावर मनुष्य थोडी सुद्धा हालचाल करूं शकत नाहीं, असा अनुभव वर्णिला आहे व येथें 'सर्वसंकल्पसंन्यासी' असें म्हटलें आहे तेव्हां सर्व संकल्प टाकल्यावर योगारूढाच्या हातून कर्मे कशीं घडणार ? पण सर्वसंकल्प टाकल्यावर कर्मे संभवतात का नाहीं, याचा विचार करतो कोण ? तसेंच 'सर्वान् कामान् विहाय' २ ७१ 'संकल्पप्रभवान् सर्वान् कामान् अशेषतः त्यक्त्वा' ६ २४ इत्यादि वचनांतील 'सर्व, अशेषतः' इत्यादि शब्दांकडे तरी पाहतो कोण ? सर्वसंकल्प, सर्वकाम निःशेष टाकूनहि कर्मे केलीच पाहिजेत, असें तुम्ही बोलावयास कोणती हरकत आहे ? सर्वसंकल्पसंन्यास किंवा सर्वसंकल्पजन्य कामांचा निःशेष त्याग बोलणाराचें तोंड कोणी धरीत नाहीं, मग वाटेल तें बोलावयास व हवें तें लिहावयास कसोटी कशाची ? अज्ञातत्वार हा सर्व प्रकार आहे कोणी योगारूढ असो, योगी असो, स्थितप्रज्ञ असो, गुणातीत असो, ज्ञाननिष्ठ असो की सर्वसंकल्पसंन्यासी असो, त्यानें मरेपर्यंत सांसारिक कर्मे केलींच पाहिजेत, हा जुलूम गीतेच्या आडून रहस्यकारांना सर्वांवर करावयाचा आहे व त्यासाठी त्यांना शब्द, त्यांचे प्रसिद्ध अर्थ, उपक्रम, उपसंहार, न्याय, शास्त्र इत्यादि कशाचीहि फारशी पर्वा केलेली दिसत नाहीं. शिवाय त्यांचें तें कर्म कोणतें, तर खाणें, पिणें, पतकरिलेलें धंदे वगैरे ! असो,

अशी बुद्धि धारण करतो. [क्रतु म्हणजे निश्चय. तत्क्रतु होतो म्ह० त्या फलसाधनाच्या अनुष्ठानाविषयी तो निश्चय करतो.] आणि—' **यत्क्रतुः भवति तत् कर्म कुरुते' इत्यादि श्रुतिभ्यः**— ज्या निश्चयानें युक्त असतो तें कर्म करतो, इत्यादि श्रुति आहेत. [म्ह० जें साधन आपल्याला केलें पाहिजे, अशी त्याची भावना होते तेंच कर्म तो बाहेरहि करतो. याप्रमाणें कर्म कामाच्या अधीन आहे, असें श्रुतीनें सांगितलें आहे.]—**च ' जन्तुः यत् यत् हि कुरुते तत् तत् कामस्य चेष्टितं ' इत्यादिस्मृतिभ्यः**—आणि प्राणी जें जें कर्म करतो, तें तें कामाचें चेष्टित—कामाचा परिणाम आहे, इत्यादि स्मृतिवचनेंहि आहेत. [कर्म कामापासून—विषयेच्छेपासून होतें, ही गोष्ट अन्वय-व्यतिरेकसिद्ध आहे, हें सुचविण्यासाठीं स्मृतिवचनांत ' हि ' हा शब्द आहे.]—**न्यायात् च**—आणि न्यायानेंहि तेंच ठरतें. (तो न्यायच दाखवितात-) —**सर्वसंकल्पसंन्यासे कश्चित् स्पन्दितुं अपि न हि शक्तः**—सर्व संकल्पाचा त्याग केल्यावर कोणी नुसतें स्पंदन—हालचाल करण्यासहि समर्थ नसतो, हें सुप्रसिद्धच आहे. [संकल्पाच्या अभावीं प्राणी नुसती हालचाल—इकडचा हात तिकडे करण्यासहि जर समर्थ नसतो तर संकल्पाच्या अभावीं तो नित्य-नैमित्तिकादि कर्में कशी करणार ? तीं तर दूरच राहिलीं, हें सांगण्यासाठीं भाष्यांत ' अपि ' हा शब्द योजला आहे. असो; याप्रमाणें श्रुति-स्मृति-न्यायानें सिद्ध झालेल्या अर्थाचा उपसंहार करितात-]—**तस्मात् सर्वसंकल्पसंन्यासी इति वचनात् सर्वान् कामान् च सर्वाणि कर्माणि भगवान् त्याजयति**—म्हणून ' सर्वसंकल्पसंन्यासी ' या वचनावरून सर्व काम व सर्व कर्मे यांचा त्याग भगवान् करवीत आहेत. ४.

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

अन्वयार्थ—आत्मना—आत्म्यानें—**आत्मानं**—आत्म्याला—**उद्धरेत्**—उद्धरावें, संसारसागरातून वर काढावें—**आत्मानं**—आत्म्याला—**न अवसादयेत्**—अधोगतीस पोचवूं नये.—**हि**—कारण—**आत्मा एव**—स्वतः-आत्माच—**आत्मनः**—आपला-आत्म्याचा—**बन्धुः**—बंधु आहे व—**आत्मा एव**—आत्माच-आपणच—**आत्मनः**—आत्म्याचा-आपला—**रिपुः**—शत्रु आहे. ५.

यदैवं योगारूढस्तदा तेनाऽऽत्माऽऽत्मनोद्धृतो भवति संसारादनर्थजातादत—उद्धरेत्संसारसागरे निमग्नमात्मनाऽऽत्मानं तत उद्धर्वं हरेदुद्धरेद्योगारूढतामापादयेदित्यर्थः । नाऽऽत्मानमवसादयेन्नाधो नयेन्नाधो गमयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः । न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुर्यः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावन्मोक्षं प्रति प्रतिकूल एव स्नेहादिबन्धनायतनत्वात्तस्माद्युक्तमवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति । आत्मैव रिपुः शत्रुर्योऽन्योऽपकारी बाह्यः शत्रुः सोऽप्यात्मप्रयुक्त एवेति युक्तमेवावधारणमात्मैव रिपुरात्मन इति ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(आता योगारूढ झाल्याने काय होतें तें सांगतात-)—**यदा एवं योगारूढः तदा तेन आत्मा आत्मना अनर्थजातात् संसारात् उद्धृतः भवति**—ज्यावेळीं याप्रमाणें साधक योगारूढ होतो, तेव्हां त्यानें आत्मा आत्म्याच्या योगानं सर्व अनर्थरूप अशा संसारांतून वर काढला आहे, असें होतें,—**अतः**—म्हणून—**उद्धरेत्-संसारसागरे निमग्नं आत्मानं आत्मना ततः उत्-ऊर्ध्वं हरेत्-उद्धरेत्-योगारूढतां आपादयेत् इत्यर्थः**—उद्धार करावा. म्ह० संसारसागरांत बुडालेल्या आत्म्याला आत्म्यानेंच त्यांतून (उत्-) वर (हरेत्-) हरण करावें. योगारूढतेला पोंचवावें, त्याला योगारूढ करावें, असा याचा भावार्थ.—**आत्मानं न अवसादयेत्-न अधः नयेत्-न अधः गमयेत्**—आत्म्याला अवसन्न-नष्ट करूं नये. त्याला अधोगतीला नेऊं नये. त्याला खालीं पोंचवूं नये. [त्याचा अधःपात होईल असें करूं नये. दृष्ट व अदृष्ट उपायांनी योगारोहण अवश्य करावें, हें सांगण्यासाठीं योगारोहण हा मुक्तीचा हेतु आहे व त्याच्या उलट अवस्था अधःपाताचें निमित्त आहे, असें येथें सांगितलें आहे. आत्म्याला योगारूढ करणें हाच संसारसागरांतून त्याचा उद्धार आहे व तसें न करणें हाच अधःपात आहे. योगप्राप्तीविषयीं अनास्था केव्हांच करूं नये, योगप्राप्तीच्या उपायाचें-निष्काम कर्माचें अनुष्ठान केल्यास योग सिद्ध होत नाहीं. योगाच्या अभावीं संसाराचा परिहार होऊं शकत नाहीं. त्यामुळें आत्म्याला अधोगतीला नेल्यासारखें होतें. अहोपण, संसारसागरांत निमग्न झालेल्या आत्म्याचा उद्धार त्याचा बंधु करील, असें कोणी म्हणेल तर सांगतात-]—**हि-यस्मात् आत्मा एव आत्मनः बन्धुः**—कारण आत्माच आत्म्याचा बंधु आहे.—**अन्यः कश्चित् बन्धुः न अस्ति यः संसारमुक्तये भवति**—दुसरा कोणी बंधु नाहीं कीं, जो संसारांतून मुक्त करील.—**बन्धुः अपि तावत् मोक्षं प्रति प्रतिकूलः एव**—बंधुहि खरोखर मोक्षाला प्रतिकूलच असतो—**स्नेहादिबन्धनायतनत्वात्**—कारण बंधु-आप्त वगैरे हे सर्व स्नेहादि बंधनाचीं स्थानें आहेत. [स्त्री-पुत्र-मित्र-आप्त वगैरे प्रीति, अनुकूल वर्तन इत्यादिकांच्या योगानें मोक्षाला विघ्न करीत असतात.]—**तस्मात् 'आत्मैव हि आत्मनो बंधुः' इति अवधारणं युक्तं एव**—म्हणून आत्माच आत्म्याचा बंधु आहे, असें जें अवधारण-निश्चय केला आहे तो युक्तच आहे—**आत्मा एव रिपुः-शत्रुः**—व आत्माच (आत्म्याचा) रिपु-शत्रु आहे (अहोपण, अपकार करणारा शत्रु आत्म्याहून निराळा असतो, हें प्रसिद्ध आहे ! उत्तर-)—**यः अन्यः अपकारी-बाह्यः शत्रुः सः अपि आत्मप्रयुक्तः एव**—जो दुसरा अपकार करणारा बाह्य शत्रु असतो तोहि आत्मप्रयुक्तच आहे. [त्याचेंहि प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष कारण आपणच असतों.]—**इति 'आत्मैव रिपुरात्मनः' इति युक्तं एव अवधारणं**—त्यामुळें 'आत्माच आत्म्याचा शत्रु' हें अवधारण युक्तच आहे. ५.

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—येन—ज्या पुरुषानें—**आत्मा एव**—शरीरेंद्रियसमुदायच—**आत्मना**—स्वत —**जितः**—जिंकलेला असतो—**तस्य आत्मनः**—त्याचा म्हणजे स्वत चा—**आत्मा**—आत्मा—**बंधुः**—हितकर्ता आहे.—**तु**—परंतु—**अनात्मनः**—ज्यानें शरीरेंद्रियाना जिंकलेलें नसतें, त्या अनात्म्याचा—**आत्मा एव**—आत्माच—**शत्रुवत्**—शत्रूप्रमाणें—**शत्रुत्वे**—शत्रुत्व करण्यामध्यें—**वर्तेत**—तत्पर राहतो.६

आत्मैव बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं तत्र किंलक्षण आत्मनो बन्धुः किंलक्षणो वाऽऽत्मनो रिपुरित्युच्यते—बन्धुरात्माऽऽत्मनस्तस्य तस्याऽऽत्मनः स आत्मा बन्धुर्येनात्मनाऽऽत्मैव जित आत्मा कार्यकरणसंघातो येन वशीकृतो जितेन्द्रिय इत्यर्थः। अनात्मनस्त्वजितात्मनस्तु शत्रुत्वे शत्रुभावे वर्तेताऽऽत्मैव शत्रुवद्यथाऽनात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथाऽऽत्माऽऽत्मनोऽपकारे वर्तेतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—आत्मा एव बन्धुः आत्मा एव रिपुः आत्मनः इति उक्तं—आत्माच बंधु व आत्माच आत्म्याचा रिपु असें वर सांगितलें —**तत्र किंलक्षण. आत्मनः बन्धुः किंलक्षणः वा आत्मनः रिपु इति उच्यते**—त्यापैकीं कोणत्या स्वरूपाचा आत्मा आत्म्याचा बंधु व कोणत्या स्वरूपाचा आत्मा आत्म्याचा शत्रु आहे तें ' बंधुरात्मा०' या श्लोकानें सांगितलें जातें —' **बंधुः आत्मा आत्मनः तस्य** '—(म्हणजे)—**तस्य आत्मनः सः आत्मा बंधु** —त्या आत्म्याचा तो आत्मा बंधु आहे. (तो कोणता ? उत्तर–)—**येन आत्मना आत्मा एव जितः**—ज्या आत्म्यानें आत्माच जिंकला आहे —**आत्मा–कार्यकरणसंघातः येन वशीकृतः–जितेन्द्रियः इत्यर्थः**—आत्मा म्ह० शरीरेंद्रियसंघात ज्यानें वश केलेला आहे, जो जितेंद्रिय आहे, असा याचा भावार्थ. [ज्यानें शरीरेंद्रियसंघाताला आपल्या अधीन ठेवलें आहे, तो जितेंद्रिय आत्मा त्या आत्म्याचा बंधु आहे. कारण ज्यानें शरीरेंद्रियसमूहाला आपल्या स्वाधीन ठेवलें त्याच्या चित्तात विक्षेपाचा अभाव असतो त्यामुळें त्याच्या चित्ताचें समाधान संभवतें म्हणून तो आत्म्याचा बंधु म्ह० हितकर्ता होतो.]—**तु अनात्मनः तु अजितात्मनः शत्रुत्वे–शत्रुभावे आत्मा एव शत्रुवत् वर्तेत**—पण अनात्म्याच्या म्ह० ज्यानें आपल्या शरीरेंद्रियसंघाताला स्वाधीन ठेवलें नाहीं, त्याच्या शत्रुत्वांत–शत्रुभावांत आत्माच शत्रूप्रमाणें वर्तन करील —**यथा अनात्मा शत्रुः आत्मनः अपकारी तथा आत्मा आत्मन अपकारे वर्तेत इत्यर्थ.**—जसा अनात्मा–बाह्य शत्रु आत्म्याला अपकार करणारा असतो, तसा आत्माच आत्म्याच्या अपकारामध्यें तत्पर राहील. [पण ज्यानें शरीरेंद्रियसंघाताला आपल्या स्वाधीन ठेवलेलें नसतें त्याच्या चित्तात पुन विक्षेप होतो त्यामुळें आत्म्यामध्यें चित्ताचें समाधान संभवत नाहीं, म्हणून अजितेंद्रिय आत्मा हाच आत्म्याचा शत्रु आहे. कारण तो प्रसिद्ध बाह्य शत्रूप्रमाणें आपल्यालाच अपकार करतो नीलकंठ–' आत्मा ' म्ह० मन, ' आत्मना ' म्ह० मनसा,–मनानें 'अनात्मन '–ज्यानें आपलें चित्त स्वाधीन ठेवलेलें नाहीं, असा अर्थ करितात. मधुसूदनसरस्वती–'आत्मा' म्ह० शरीरेंद्रियसंघात–देह,'आत्मना'–

विवेकयुक्त मनानें, 'आत्मन '-स्वत चा-आत्म्याचा, असा करितात भाष्योत्कर्षदीपिकाकार -'आत्मन '-जीवाचा, 'आत्मा'-अन्त करण हाच बघु 'आत्मना'-अन्त करणानें, 'आत्मा -शरीरेंद्रियसमूह, असा करितात शंकरानन्द-येन 'आत्मना'-ज्या विवेकवैराग्ययुक्त आत्म्यान 'आत्मा'-शरीरेंद्रियसघात जिंकलेला असतो 'तस्य आत्मन '-त्या ससारी आत्म्याचा तो विवेकी आत्मा बघु आहे, इत्यादि करितात मध्वाचार्य-आत्मा म्ह० मन, आत्मन म्ह० जीवाचा, आत्मना म्ह० मनानें, आत्मान-जीवाला, आत्मा एव म्ह० मन इत्यादि अर्थ करितात ते म्हणतात-" जीवाचा शत्रु व मित्र मनच आहे " रामानुजाचार्य-" येन-ज्या पुरुषान, आत्मना-स्वत च, आत्मा एव-आपलें मन जिंकलं त्याचें आत्मा-त मनच बघु आहे " इत्यादि म्हणतात ज्ञानेश्वरमहाराज-'अहंकार सोडल्यावर आपणच आपला बघु होतो, व अहंकार ठेवल्यास कोशकार कीटाप्रमाणें आपणच आपला शत्रु होतो " इत्यादि म्हणतात तथापि या सर्व टीकाकारांचा 'अनासक्त मनान ससाराची निवृत्ति करावी ' हा एकच आशय आहे ६]

जितात्मन. प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदु:खेषु तथा मानापमानयोः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—जितात्मन—ज्यान शरीरेंद्रियादि सघाताला जिंकल आहे व त्यामुळे—**प्रशान्तस्य**—ज्याचें अत करण अत्यत प्रसन्न झाल आहे अशा परमार्थ सन्यास्याचा—**परमात्मा**—साक्षी चिद्रूप आत्मा—**समाहित.**—साक्षात् आत्मभावानें राहतो त्याचप्रमाण—**शीतोष्णसुखदु खेषु**—शात-उष्ण सुख दु ख इत्यादि द्वद्वाच्या वेळीं—**तथा**—तसच—**मानापमानयो.**—मान व अपमान झाल्यावेळीं सम असावें ७

जितात्मन इति । जितात्मन कार्यकरणादिसघात आत्मा जितो येन स जितात्मा तस्य जितात्मन प्रशान्तस्य प्रसन्नान्त करणस्य सत सन्यासिन परमात्मा समाहित साक्षादात्मभावेन वर्तत इत्यथ । किंच शीतोष्णसुखदु खेषु तथा मानेऽपमाने च मानापमानयो पूजापरिभवयो ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—शरीरेंद्रियसघाताला ज्यानें जिंकल आहे, त्याचा आत्माच बघु कसा तें —' **जितात्मन ०** ' **इति**—' जितात्मन ० ' या श्लोकानें सागतात—**जितात्मन.**—**कार्यकरणादिसंघात. आत्मा जित. येन स. जितात्मा तस्य जितात्मन** —शरीरेंद्रियाचा सघात हाच आत्मा, त्याला ज्यान जिंकलें आहे तो जितात्मा होय त्या जितात्म्याचा—**प्रशान्तस्य-प्रसन्नान्त करणस्य सत. सन्यासिनः**—प्रशान्तात्म्याचा म्ह० ज्याचें अन्त करण प्रसन्न-स्वस्थ आहे, अशा असलेल्या सन्याश्याचा —**परमात्मा समाहित.-साक्षात् आत्मभावेन वर्तते इत्यर्थ**—परमात्मा समाहित असतो-साक्षात् आत्मभावानें असतो, असा भावार्थ [ज्यानें शरीरेंद्रियसमूहाला जिंकल आहे व ज्याच चित्त प्रसन्न आहे अशा सन्याश्याच्या आत्मभावानें परमात्मा राहतो म्ह० चित्तांतील विक्षेप त्याला वारंवार झांकून टाकीत नाहींत, त्यामुळें तो

त्याच्या चित्तांत निरंतर प्रकट होतो. साक्षात् आत्मरूपानें अनुभवास येतो.]—**किंच शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा माने अपमाने च मानापमानयोः-पूजापरिभवयोः (समः स्यात्)**—इतकेंच नव्हे तर शीतोष्ण, सुखदुःख यामध्यें, आणि मान व अपमान म्ह॰ पूजा व परिभव-तिरस्कार यामध्यें तो सम असतो. [म्हणजे शीत, उष्ण, सुख, दुःख, मान, अपमान यांच्या योगानें तो तत्त्वज्ञानापासून ढळविला जात नाहीं.] ७.

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा—शास्त्रोक्त पदांच्या अर्थाचें ज्ञान व त्यांचा तसाच अनुभव येणें, हें विज्ञान, याच्यायोगानें ज्याचें चित्त अन्तःकरण तृप्त झालें आहे, त्यामुळे जो—**कूटस्थः**-अप्रकम्प्य,-मनात न डगमगणारा व—**विजितेन्द्रियः**—जितेंद्रिय होतो—**समलोष्टाश्मकाञ्चनः**—ज्याला मातीचें ढेंकूळ, दगड व सोनें हीं सम झालीं आहेत असा—**योगी**—योग्याला-विरक्ताला—**युक्तः**—योगारूढ-समाहित —**इति**—असें—**उच्यते**—म्हटलें जातें. ८.

ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं, विज्ञानं तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणं ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः संजातालंप्रत्यय आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थोऽप्रकम्प्यो भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्च । य ईदृशो युक्तः समाहित इति स उच्यते कथ्यते । स योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनो लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—' ज्ञान॰ ' इति—चित्तसमाधान हेंच विशिष्ट फल जर इष्ट असेल, तर कशा प्रकारच्या त्याला समाहित म्हटलें जातें ते ' ज्ञानविज्ञान॰ ' या श्लोकानें सांगतात—**ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा-ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं**—ज्ञान व

---

१ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात-"गीतेंत अद्वैत मत प्रतिपादिलेलें नसून विशिष्टाद्वैत किंवा शुद्ध द्वैतच गीतेस ग्राह्य आहे, असें ज्यांचें म्हणणें आहे ते परमात्मा असें एक पद न घेतां 'पर' आणि 'आत्मा' अशीं दोन पदें करून 'पर' हें 'समाहितः' याचें क्रियाविशेषण समजतात. हा अर्थ क्लिष्ट आहे. परंतु या उदाहरणावरून साम्प्रदायिक टीकाकार आपल्या मताप्रमाणें गीतेची कशी ओढाताण करीत असतात हें स्पष्ट येईल." या पूर्वींहि रहस्यकारांनीं द्वैती साम्प्रदायिकांच्या ओढाताणीचीं १।२ उदाहरणें दिलीं आहेत. पण त्यावरून सर्वच टीकाकार 'एका माळेचे मणी' असें समजणें चुकीचें होय. स्वतः रहस्यकारांनींहि कर्मयोगासाठी पदोपदीं ओढाताण केली आहे. तिचीं अनेक उदाहरणें आम्हीं वर दाखविलीं आहेत व पुढेंहि दाखवूं. सर्वांपेक्षा कमी ओढाताण करून गीतेचा अतिशय सयुक्तिक अर्थ करण्याचें श्रीशंकराचार्यांनीच केलें आहे, अशी आमची प्रामाणिक समजूत आहे.

विज्ञान यांनीं ज्याचें अन्तःकरण तृप्त झालें आहे तो ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा, ज्ञान म्हणजे आत्मा, अनात्मा इत्यादि शास्त्रोक्त पदार्थांचें परिज्ञान म्ह० परोक्षज्ञान—**तु विज्ञानं शास्त्रतः ज्ञातानां तथा एव स्वानुभवकरणं**—आणि विज्ञान म्ह० शास्त्रावरून ज्ञात झालेल्या पदार्थांचें तसेंच स्वानुभवकरण-शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें आत्मादि पदार्थांचा साक्षात् अनुभव घेणें,—**ताभ्यां-ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः-सजातः अलंप्रत्ययः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य सः ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा**—त्या ज्ञान विज्ञानाच्या योगानें ज्याचा आत्मा म्ह० अन्तःकरण तृप्त झालें आहे, ज्याला आतां 'पुरे' असा प्रत्यय आला आहे, पूर्ण वैराग्य प्राप्त झालें आहे, तो ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा,—**कूटस्थः-अप्रकम्प्यः भवति इत्यर्थः**—कूटस्थ निर्विकार होतो, असा याचा भावार्थ—**च विजितेन्द्रियः**—आणि जितेंद्रिय होतो—**यः ईदृशः सः युक्तः-समाहितः इति उच्यते**—जो अशा प्रकारचा असतो तो युक्त-समाहित असें म्हटला जातो [ज्याचें अन्तःकरण ज्ञान विज्ञानानीं तृप्त झालें आहे, त्यामुळें ज्याच्या मनांत हर्ष-विषाद-काम क्रोध वगैरे विकार उत्पन्न होत नाहीत, ज्यानें इंद्रियें जिंकली आहेत, अशा योग्याला युक्त-समाहित म्हणतात.]—**सः योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः-लोष्टः अश्म कांचनानि समानि यस्य सः समलोष्टाश्मकाचनः**—तो योगी समलोष्टाश्मकाचन असतो ज्याला मातीचें ढेकूळ, दगड व सोनें हीं एकसारखींच आहेत तो समलोष्टाश्मकाचन होय [हे सर्व धर्म परमहंसपरिव्राजकाच्या ठिकाणीच संभवतात कर्मयोगी गृहस्थाचे ठिकाणीं संभवत नाहीत असें असतांनाहि येथील योगी म्हणजे कर्मयोगी असें म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे] ८

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—**सुहृत् मित्र अरि-उदासीन मध्यस्थ-द्वेष्य बन्धुषु**—प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करणारा सुहृद्, स्नेही, शत्रु, कोणत्याहि पक्षाचा अभिनिवेश न धरणारा उदासीन दोन्ही परस्पर विरुद्ध पक्षांचें हित इच्छिणारा मध्यस्थ, अप्रिय असलेला, व संबंधी या सर्वांतील—**साधुषु**—शास्त्रानुसार वर्तन करणारे—**अपि च**—आणि त्याचप्रमाणें—**पापेषु**—शास्त्रनिषिद्ध आचरण करणारे यामध्यें—**समबुद्धिः**—समान बुद्धि ठेवणारा, त्या सर्वांकडे समान दृष्टीनें पाहणारा—**विशिष्यते**—उत्तम होय

किंच—सुहृदित्यादिश्लोकार्धमेकं पदम् । सुहृदिति प्रत्युपकारमनपेक्ष्योपकर्ता । मित्रं स्नेहवान् । अरिः शत्रुः । उदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते । मध्यस्थो यो विरुद्धयोरुभयोर्हितैषी । द्वेष्य आत्मनोऽप्रियः । बन्धुः संबन्धीत्येतेषु साधुषु शास्त्रानुवर्तिष्वपि च पापेषु प्रतिषिद्धकारिषु सर्वेष्वेतेषु समबुद्धिः कः किंकर्मेत्यव्यापृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते विमुच्यत इति वा पाठान्तरम् । योगारूढानां सर्वेषामयमुत्तम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—किं च—(योगारूढाचें प्रशस्तत्व मानून) योगाचें दुसरें अंग 'सुहृद्०' इत्यादि श्लोकानें दाखवितात—**सुहृदित्यादिश्लोकार्धं एकं पदं**—'सुहृद्०' इत्यादि या श्लोकाचें पहिलें अर्ध हें एकच सामासिक पद आहे.—**सुहृद् इति प्रत्युपकारं अनपेक्ष्य उपकर्ता**—सुहृद् म्ह० प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करिता उपकार करणारा,—**मित्रं-स्नेहवान्**—मित्र म्ह० स्नेहवान्-प्रेम करणारा,—**अरिः-शत्रुः**—अरि म्ह० शत्रु-परोक्ष अपकार करणारा,—**उदासीनः-न कस्यचित् पक्षं भजते**—उदासीन म्ह० कोणाचाच पक्ष न घेणारा,—**मध्यस्थः यः विरुद्धयोः उभयोः हितैषी**—मध्यस्थ म्ह० जो परस्पर विरुद्ध असलेल्या दोघांचें हित इच्छितो तो,—**द्वेष्यः-आत्मनः अप्रियः**—द्वेष्य म्ह० आपल्याला प्रत्यक्ष अप्रिय वाटणारा,—**बन्धुः-संबंधी**—व बंधु म्ह० संबंधी—**इत्येतेषु साधुषु-शास्त्रानुवर्तिषु अपि च पापेषु-प्रतिषिद्धकारिषु**—असे हे साधु म्ह० शास्त्रानुवर्ती व पापी म्ह० निषिद्ध आचरण करणारे यांमध्यें—**सर्वेषु एतेषु समबुद्धिः-कः किंकर्मा इति अव्यापृतबुद्धिः इत्यर्थः**—या सर्वांमध्यें समबुद्धि म्ह० हा कोण, याचें कर्म काय आहे, याविषयीं ज्याची बुद्धि विचार करीत नाहीं, असा याचा भावार्थ—**विशिष्यते-विमुच्यते इति वा पाठान्तरं**—विशिष्ट आहे, किंवा विमुक्त केला जातो, असा दुसरा पाठ आहे.—**सर्वेषां योगारूढानां अयं उत्तमः इत्यर्थः**—सर्व योगारूढांमध्यें हा उत्तम आहे, असा याचा भावार्थ [शास्त्रानुसार वर्तन करणारे किंवा निषिद्धाचरण करणारे जे सुहृद्-मित्रादि त्यांतील हा कोणत्या जातीचा, गोत्राचा आहे, हा आपला कोण, हा आपल्याशीं कसा व्यवहार करितो, इत्यादि कांहीं विचार न करितां सर्वांच्या ठिकाणीं समान वृत्ति ठेवणारा योगारूढ सर्वांत श्रेष्ठ होय. इष्ट-अनिष्ट, स्वकीय-परकीय व सदाचारी-दुराचारी यांना एकसारखेंच समजणें, त्यांच्याविषयीं चित्तवृत्ति एकसारखी ठेवणें, हें योगारूढाचें उत्तम लक्षण होय.] ९.

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—योगी—ध्यानाचा अभ्यास करणारा योगी—**रहसि स्थितः**—एकांतांत बसलेला—**एकाकी**—एकटाच—**यतचित्तात्मा**—ज्यानें आपलें चित्त व देह यांचें निग्रमन केलें आहे असा—**निराशीः**—तृष्णाशून्य—**अपरिग्रहः**—व सर्वपरिग्रहरहित—(**सन्**—असा होत्साता त्यानें)—**आत्मानं**—अन्तःकरणाला—**सततं**—निरन्तर—**युञ्जीत**—समाहित करावें त्यानें चित्ताला शांत-स्थिर करावें १०.

भाष्य एवमुक्तयोगफलप्राप्तये—योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात्सततं सर्वदाऽन्तःकरणं रहस्येकान्ते गिरिगुहादौ स्थितः सन्नेकाकी असहाय । रहसि स्थित एकाकी चेति विशेषणाभ्यां संन्यासं कृत्वेत्यर्थः । यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा देहश्च संयतौ

यस्य स यतचित्तात्मा निराशीर्वीततृष्णोऽपरिग्रहश्च परिग्रहरहित इत्यर्थः । संन्यासित्वेऽपि त्यक्तसर्वपरिग्रह सन्युञ्जीतेत्यर्थ ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—अत एवं उत्तमफलप्राप्तये—पूर्वोक्त विशेषणांना युक्त असलेला योगारूढ सर्वांत श्रेष्ठ असल्यामुळें अशाप्रकारचें उत्तम फल प्राप्त व्हावें, म्हणून योगानुष्ठानाविषयी प्रयत्न करावा, असें 'योगी०' या श्लोकानें सांगतात (मीमांसेच्या भाषेंत हेंच–अगाच्या कथनानंतर अंगी–प्रधानाचें विधान करितात–असे सांगता येईल–)—**योगी–ध्यायी आत्मानं–अन्तःकरणं रहसि–एकान्ते–गिरिगुहादौ एकाकी–असहायः स्थितः सन् सततं–सर्वदा युञ्जीत–समादध्यात्**—योगी म्ह० ध्यायी–ध्यान करणारानें आत्म्याला म्ह० अन्त करणाला एकान्तात–पर्वताची गुहा इत्यादि विविक्तस्थानी एकटाच–कोणत्याहि साह्यकर्त्यावाचून स्थित होऊन सतत–सर्वदा युक्त–समाहित करावें—**रहसि स्थितः एकाकी च इति विशेषणात् संन्यासं कृत्वा इत्यर्थः**—'एकातात स्थित झालेला व एकाकी,' असें विशेषण असल्यामुळें संन्यास करून, असा याचा भावार्थ—**यतचित्तात्मा–चित्तं–अन्तःकरणं च आत्मा–देहः संयतौ यस्य स. यतचित्तात्मा**—चित्त म्ह० अन्त करण व आत्मा म्ह० देह ज्याचें अन्त करण व देह हा दोन्ही सयत–उत्तमप्रकारें नियमित केलेला असतात तो यतचित्तात्मा होय—**निराशीः–वीततृष्णः**—निराशी म्ह० तृष्णारहित, —**च अपरिग्रह'–परिग्रहरहितः इत्यर्थ'**—आणि अपरिग्रह म्ह० परिग्रहरहित, असा भावार्थ—**सन्यासित्वे अपि त्यक्तसर्वपरिग्रहः सन् युञ्जीत इत्यर्थ**—*सन्यासित्व जरी असले, तरी सर्वपरिग्रहाचा त्याग करून चित्ताला समाहित करावं,* असा याचा भावार्थ [एकातात, एकटें बसून, सर्व तृष्णा व परिग्रह टाकून, सतत योगाभ्यास करावा, असं येथें स्पष्ट म्हटलेलं असल्यामुळे हे योगाभ्यासाचें विधान कर्मयोग्यासाठी नोहा, ह उघड होते] १०

---

१ तथापि रहस्यकार येथेंहि विचाऱ्या कर्मयोग्यालाच खेचून आणून एकांत दाखवीत आहेत ते या श्लोकाच्या अवतरणात "आता हा योग सिद्ध होण्यास साधन कोणतें याचें निरूपण करितात" असें म्हणून श्लोकाचा अर्थ "जो योगी म्ह०कर्मयोगी आहे त्यानें एकांतात एकटें राहून चित्त व आत्मा आवरून, कोणतीहि काम्य वासना न ठेविता, परिग्रह म्ह० पाश सोडून, सतत आपल्या योगाभ्यासास लागावें " असा करितात टीपेंत त्याचें स्पष्टीकरणहि असें केलें आहे—"युञ्जीत–या पदानें पातजल सूत्रातील योग या ठिकाणीं विवक्षित आहे हें पुढील श्लोकावरून स्पष्ट होतें, तथापि कर्मयोग प्राप्त करून घेऊ इच्छिणा–या पुरुषानें आपलें सर्व आयुष्य पातजल योगात घालवावें, असा याचा अर्थ नाहीं कर्मयोगांत लागणारी साम्यबुद्धि सपादन करण्यास साधन म्हणून पातजल योग या अध्यायात वर्णिला आहे, व एकान्तवासहि तेवढ्यापुरताच होय " रहस्यकारांचं हें म्हणणें ऐकून खरोखर हसू येतें कर्मयोग सिद्ध होण्यास साधन काय तर पातजल योग ! पातजल योगाचें स्वरूप काय तर चित्तवृत्तिनिरोध (पातजलदर्शन पा १ सू.२) त्या साधनानें कर्मयोग सिद्ध होणार!

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः ।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥
तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—शुचौ देशे—पवित्र स्थानीं—**आत्मन**—स्वतःचें—**नात्युच्छ्रितं**—फार उंच नाहीं व—**नातिनीचं**—फार सखल नाहीं, असें व—**चैलाजिनकुशोत्तरं**—खालीं दर्भ, त्यावर हरणाचें किंवा व्याघ्राचें कातडें व त्यावर मऊ वस्त्र असें—**आसनं**—आसन—**स्थिरं**—स्थिर, अचल—**प्रतिष्ठाप्य**—स्थापून-मांडून—**तत्र आसने**—त्या आसनावर—**उपविश्य**—बसुन—**यतचित्तेंद्रियक्रिय**—चित्त व इंद्रियें यांच्या क्रिया ज्यानें नियमित केल्या आहेत असा होऊन—**मनः एकाग्रं कृत्वा**—मनाला एकाग्र करून—**आत्मविशुद्धये**—चित्तशुद्धीसाठीं—**योगं**—ध्यान—**युञ्ज्यात्**—करावें ११-१२ .

अथेदानीं योगं युञ्जत आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः प्राप्तयोगलक्षणं तत्फलादि चेत्यत आरभ्यते । तत्राऽऽसनमेव तावत्प्रथममुच्यते—शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमचलमात्मन आसनं नात्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचं तच्च चैलाजिनकुशोत्तरं चैलमजिनं कुशाश्चोत्तरे यस्मिन्नासने तदासनं चैलाजिनकुशोत्तरं पाठक्रमाद्विपरीतोऽत्र क्रमश्चैलादीनाम् ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें योग व कांहीं योगांगें यांचा उपदेश करून आचार्य पुढील संदर्भाचें तात्पर्य सांगतात-)—**अथ इदानीं योगं युञ्जतः आसन-आहार विहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमः वक्तव्यः**—योगाचें स्वरूप व त्याचीं कांहीं अंगें यांचें प्रदर्शन केल्यानंतर आतां योगाचा अभ्यास करणाऱ्या यतीला आसन, आहार, विहार, आसनादिकांचे अवांतर भेद, इत्यादिकांचा योगाच्या साधनत्वानें नियम सांगावा—**प्राप्तयोगलक्षणं तत्फलादि च इति अतः आरभ्यते**—ज्याला योग प्राप्त झाला आहे त्याचें लक्षण, त्याचें फल, योगाचें फल-सम्यग्ज्ञान, ज्ञानाचें फल-कैवल्य, योगभ्रष्टाचा आत्यंतिक नाश न होणें, इत्यादि सांगावें, म्हणून पुढील संदर्भ-भाग आरंभिला जातो.—**तत्र प्रथमं आसनं एव तावत् ('शुचौ०' इति) उच्यते**—पण त्यांतील योगानुष्ठानाचें मुख्य अंग आसनच प्रथम 'शुचौ०' या श्लोकानें सांगितलें जातें. [योगाभ्यास जो करावयाचा तो कसा करावा ? बसून मन समाधान करावें, कीं उभ्यानें, कीं चालतांना, कीं कांहीं काम करीत असतांना अशी शंका आली असतां 'आसीनः संभवात्' म्ह० चित्त समाधान बसूनच करावें. कारण बसूनच तें निर्विघ्नपणें होऊं शकतें, ब्रह्ममीमांसा अ. ४ पा. १ सू. ७ या न्यायानुसार अगोदर आसनच सांगतात-]

—**शुचौ-शुद्धे-स्वभावतः संस्कारतः वा विविक्ते देशे-स्थाने**—शुचि म्ह० शुद्ध-स्वभावत च किंवा झाडणें, सारवणें, इत्यादि संस्कारानीं पवित्र, अशा प्रदेशीं-स्थानीं—**स्थिरं-अचलं आत्मनः आसनं प्रतिष्ठाप्य**—स्थिर म्ह० अचल, असें आपलें स्वत.चें-दुसऱ्याचें नव्हे, आसन स्थापून-मांडून—**न अत्युच्छ्रितं-अतीव उच्छ्रितं न**—तें आसन अति उंच-फारच उंच नसावें,—**अतिनीचं अपि न**—अति नीचहि नसावें,—**तत् च चैलाजिनकुशोत्तर-चैलं अजिनं च कुशाः उत्तरे यस्मिन् आसने तत् आसनं चैलाजिनकुशोत्तरं**—आणि तें चैलाजिनकुशोत्तर असावें. चैल-वस्त्र, अजिन-मृगचर्म, व दर्भ हे ज्यावर आहेत, तें आसन चैलाजिनकुशोत्तर होय—**अत्र चैलादीनां पाठक्रमात् विपरीतः क्रमः**—येथें चैलादिकांचा पाठाच्या क्रमाहून उलट क्रम ठेवावा म्ह० दर्भ खालीं, त्यावर अजिन व त्यावर वस्त्र अशा क्रमानें तीं हांतरावीं [स्वभावत च पवित्र असलेल्या किंवा संस्कारानें पवित्र केलेल्या जागा स्वत चें स्थिर आसन-पाट, चौरंग वगैरे मांडून त्यावर दर्भ, अजिन व वस्त्र हांतरावें तें लाकडी आसन, पडण्याची भीति वाटू नये म्हणून, फार उंच नसावें. जमीन, दगड यांच्या संसर्गानें शरीरांतील वातादिकांचा क्षोभ होऊं नये म्हणून अति सखलहि नसावें]

प्रतिष्ठाप्य किम्—तत्र तस्मिन्नासन उपविश्य योगं युञ्ज्यात् । कथं, सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्यैकाग्रं मन कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रिय , चित्त चेन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रिया संयता यस्य स यतचित्तेन्द्रियक्रिय । स किमर्थं योग युञ्ज्यादित्याहाऽऽत्मविशुद्धयेऽन्त करणस्य विशुद्धयर्थमित्येतत् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—प्रतिष्ठाप्य किं—पण असें हें आसन संपादन करून व तें स्थापून पुढें काय करावें तें 'तत्रैकाग्र०' या श्लोकानें सांगतात—**तत्र-तस्मिन् आसने उपविश्य योगं युञ्ज्यात्**—त्या आसनावर बसून योगाचा अभ्यास करावा (योगाभ्यास करणाराची सर्व इतिकर्तव्यता म्ह० त्यानें काय काय विधि केला पाहिजे तें प्रश्नपूर्वक सांगतात-)—**कथं**—तो कसा [१]—**सर्वविषयेभ्य. उपसंहृत्य मनः एकाग्रं कृत्वा**—सर्व विषयांपासून मनाचा उपसंहार करून, त्याला एकाग्र करून—**यतचित्तेन्द्रियक्रियः-चित्त च इन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः संयता यस्य स. यतचित्तेन्द्रियक्रिय**—चित्त व इंद्रियें हीं चित्तेंद्रियें, त्यांच्या क्रिया ज्याच्या संयमित आहेत—ज्यानें चित्त व इंद्रियें यांच्या सव क्रिया नियमित केल्या आहेत तो यतचित्तेंद्रियक्रिय होय [म्ह० सव विषयांपासून मनाचा निग्रह करून त्याचें एकाच ध्येय विषयात समाधान करणें व चित्त आणि इंद्रियें यांच्या बाह्य क्रियांचें संयमन करणें, या दोन्हा गोष्टी करून योगानुष्ठान करावें]—**स किमर्थं योगं युञ्ज्यात् इति आह**—त्यानें कशासाठीं योगाभ्यास करावा, तें सांगतात—आत्म-

---

१ आसन दृढमंडित असल्याम त्यावर बसून चित्तसमाधान करणाऱ्या योग्याचें चित्त समाहित होणार नाहा, म्हणून 'अचल' हें विशेषण दिलें आहे

विशुद्धये—अन्तःकरणस्य विशुद्ध्यर्थं इति एतत्—आत्मविशुद्धीसाठी म्ह० अन्तःकरणाच्या विशेष शुद्धीसाठीं योगाभ्यास करावा, असा याचा भावार्थ १२

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः।
संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥
प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥

अन्वयार्थ—कायशिरोग्रीवं—शरीराचा मध्यभाग, शिर व मान यांना—समं—सरळ व—अचलं—निश्चल—धारयन्—धारण करणारा व—स्थिरः—स्थिर होऊन—स्वं नासिकाग्रं—आपल्या नासिकेचें अग्र—संप्रेक्ष्य (इव)—जणु काय चांगल्या प्रकारें पहात असल्याप्रमाणें राहून—च दिशः—व इकडे-तिकडे—अनवलोकयन्—न पाहणारा—प्रशान्तात्मा—ज्याचें अन्तःकरण अतिशय शांत आहे, —विगतभीः—भयरहित—ब्रह्मचारिव्रते स्थितः—ब्रह्मचारिव्रतामध्यें स्थित असा होऊन—मनः—मनाचें—संयम्य—संयमन करून—मच्चित्तः—माझ्यामध्यें ज्याचें चित्त आहे असा—युक्तः—समाहित—मत्परः—मत्पर होऊन—आसीत—रहावें १३-१४

यादृशमासनमुक्तमधुना शरीरधारणं कथमित्युच्यते—समं कायशिरोग्रीवं कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं तत्समं धारयन्नचलं च समं धारयतश्चलनं संभवत्यतो विशिनष्टि अचलमिति। स्थिरः स्थिरो भूत्वेत्यर्थः। स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य सम्यक्प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वेवेतीवशब्दो लुप्तो द्रष्टव्यः। न हि स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमिह विधित्सितं किं तर्हि चक्षुषोर्दृष्टिसंनिपातः। स चान्तःकरणसमाधानापेक्षो विवक्षितः। स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं मनस्तत्रैव समाधीयेत नाऽऽत्मनि। आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यत्यात्मसंस्थं मनः कृत्वेति। तस्मादिवशब्दलोपेनाक्ष्णोर्दृष्टिसंनिपात एव संप्रेक्ष्येत्युच्यते। दिशश्चानवलोकयन्दिशां चावलोकनमन्तराऽकुर्वन्नित्येतत्॥

भाष्यार्थ—यादृशं आसनं उक्तं अधुना शरीरधारणं कथं इति उच्यते—याप्रमाणें आसन सांगितलें आतां शरीरधारण कसें करावें तें 'सम०' या श्लोकानें सांगितलें जात—समं कायशिरोग्रीवं–कायः च शिरः च ग्रीवा च कायशि·

1 रहस्यकार 'आत्मविशुद्धये' याचा 'आत्मशुद्ध्यर्थ' असा अगदीं सरळ अर्थ करितात पांचव्या अध्यायाच्या ११ व्या श्लोकांतील 'आत्मशुद्धये' याचा अर्थहि 'आत्मशुद्ध्यर्थ' असा केला आहे हें वाचकांच्या ध्यानांत असावें. येथें 'आत्मशुद्धि' म्हणजे काय, वगैरे कांहीं सांगण्याच्या भानगडींत ते पडत नाहींत, हें ध्यानांत ठेवण्यासारखें आहे

शिरोग्रीवं तत् समं धारयन्—देह, शिर-मस्तक व मान-कायशिरोग्रीवं, त्यांना सम धारण करणारा [काय म्ह० शरीराचा कंबरेपासून मानेपर्यंतचा मध्यभाग, मान व मस्तक यांना सम म्ह० सरळ धारण करणारा]—**च अचलं**—आणि त्याला अचल धारण करणारी—**समं धारयतः चलनं संभवति अतः अचलं इति विशिनष्टि**—काय-शिरो ग्रीवेला सरळ धारण करणारावें चलन संभवतें म्हणून 'अचल' असें आपल्या एक विशेषण देत आहेत. [त्यांना सरळ व अचल धारण करून असा याचा भावार्थ]—**स्थिरः-स्थिरः भूत्वा इत्यर्थः**—स्थिर म्ह० स्थिर होऊन असा भावार्थ [म्ह० शरीरेंद्रियांना विषयपरवश न होऊं देता]—**स्व नासिकाग्र संप्रेक्ष्य-सम्यक् प्रेक्षण-दर्शनं कृत्वा इव इति इवशब्दः लुप्तः द्रष्टव्य** —आपले नासिकाग्र उत्तम प्रकारें पाहून-जणुंकाय नासिकेच्या अग्राचें उत्तम प्रकारें प्रेक्षण-दर्शन करून ' संप्रेक्ष्य ' येथील ' इव ' (जणुकाय) हा शब्द लुप्त झाला आहे, असें समजावें. (असें कां समजावयाचें ? नासिकाग्र दर्शनच योगाच्या अंगत्वानें येथें विहित आहे, असें कां मानूं नये ? उत्तर-)—**हि इह स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणं न विधित्सितं**—कारण येथें आपल्या नासिकाग्राचें संप्रेक्षण विधित्सित नाहीं. [म्ह० स्वनासिकाग्र-संप्रेक्षणाचें विधान करण्याची येथें इच्छा नाहा.]—**किं तर्हि**—तर मग काय विधित्सित आहे ?—**चक्षुषोः दृष्टिसंनिपातः**—दोन चक्षूंच्या दृष्टीचा संनिपात-एकत्र संकोच विधित्सित आहे. [दोन्ही डोळ्यांच्या दृष्टीचा संनिपात करावा, असें येथें विधान करावयाचें आहे. दृष्टीची प्रवृत्ति रूपादिविषयाकडे होऊं देऊं नये, तिचें निवारण करावें, असें येथें विवक्षित आहे. पण तो दृष्टिसंनिपात म्ह० विषयप्रवृत्तिराहित्य अनायासानें कसें सिद्ध होणार ? उत्तर-]—**स च अन्तःकरणसमाधानापेक्षः विवक्षितः**—आणि तो अन्त करणाच्या समाधानाच्या अपेक्षेनें विवक्षित आहे [म्ह० अन्त करणाचें समाधान व्हावें यासाठीं तो सांगावयाचा आहे. कारण चित्तसमाधान हें येथें प्राधान्यानें विवक्षित आहे. पण दृष्टि बाह्य विषयांत आसक्त झाल्यास चित्तसमाधानाचा भग होण्याचा प्रसंग येईल, तो न यावा म्हणून तिला रूपादिकापासून व्यावृत्त करून अन्तर्मुख करावें, हाच येथें आशय स्पष्ट दिसतो. म्हणून ' स्वं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्य इव ' असा 'इव'-शब्द येथें लुप्त झाला आहे, असें समजावें. अहोपण, येथें ' स्वनासिकाग्र पाहून ' असें प्रत्यक्ष म्हटलेले असताना तो विवक्षित अर्थ नव्हे, असें कसें म्हणता ? उत्तर-] —**स्वनासिकाग्रसंप्रेक्षणं एव विवक्षितं चेत् मनः तत्र एव समाधीयेत आत्मनि न**—स्वनासिकाग्रदर्शनच विवक्षित आहे असें जर म्हटलें तर मन तेथेंच समाहित होईल, आत्म्यामध्यें समाहित होणार नाहीं पण—' **आत्मसंस्थं मनः कृत्वा** ' (श्लो. २५) **इति आत्मनि हि मनसः समाधानं वक्ष्यति**—'मनाला आत्मसंस्थ करून ' या वचनानें भगवान् आत्म्यामध्यें मनाचें समाधान करावयास पुढें सांगणार आहेत —**तस्मात् इवशब्दलोपेन अक्ष्णोः दृष्टिसंनिपातः एव संप्रेक्ष्य इति उच्यते**—म्हणून 'इव'-शब्दाच्या लोपानें दोन्ही नेत्रांच्या दृष्टीचा

सनिपात-विषयपराङ्मुखताच 'सप्रेक्ष्य' या शब्दाने सागितली जात आहे —च दिश' **अनवलोकयन्-दिशां च अवलोकनं अन्तरा अकुर्वन् इति एतत्**—आणि दिशाकडे न पाहणारा-दिशाचें अवलोकन मध्येंच न करणारा, असा याचा भावार्थ [अशा रीतीनें त्यानें बसावें, असा पुढें याचा सबध मध्येंच इकडे तिकडे पाहणें हेंहि चित्तस॰ माधानाला प्रतिबधक आहे, म्हणून त्याचा येथे निषेध केला आहे] १३

किंच—प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्त आत्माऽन्त करण यस्य सोऽय प्रशान्तात्मा विगतभीर्विगतभयो ब्रह्मचारिव्रते स्थितो ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषाभिक्षाभुक्त्यादि तस्मिन्स्थितस्तदनुष्ठाता भवेदित्यर्थ । किंच मन सयम्य मनसो वृत्तीरुपसहृत्येत्येत । मच्चित्त मयि परमेश्वरे चित्त यस्य सोऽय मच्चित्तो युक्त समाहित सन्नासीतोपविशेन्मत्परोऽह परो यस्य सोऽय मत्पर । भवति कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तो न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति, किं तर्हि राजान महादेव वाऽय तु मच्चित्तो मत्परश्च॥ १४॥

भाष्यार्थ—(योगाभ्यास करणाराचा आणखी विशेषणें-)—**किं च-प्रशान्तात्मा-प्रकर्षेण शान्तः आत्मा-अन्त.करणं यस्य सः अयं प्रशान्तात्मा**—तसेंच,प्रशान्तात्मा-ज्याचा आत्मा-अन्त करण आधिक्यानें शान्त आहे, तो हा प्रशान्तात्मा [अन्त करणाची शान्ति म्ह॰ राग द्वेषादिदोषराहित्य व तिचा प्रकर्ष-आधिक्य म्हणजे रागादिकाच्या कारणाचाहि निवृत्ति]—**विगतभी -विगतभयः**—विगतभी म्ह॰सर्व कर्मपरित्यागाविषयी शास्त्रीय निश्चय झाल्यामुळे बुद्धीनें नि सदिग्ध होणें, हेंच विगतभयत्व आहे [ज्याच्या मनात 'आपण सर्वकर्मत्याग केला, पण त्यामुळे आपल्याला पातित्य तर प्राप्त होणार नाही,' अशी भीति नसते, कारण आपण ज केले आहे, किंवा करीत आहो तें शास्त्रसिद्ध आहे, असा त्याचा पूर्ण निश्चय झालेला असतो]—**ब्रह्मचारिव्रते स्थितः-ब्रह्मचारिणः व्रतं ब्रह्मचर्यं-गुरुशुश्रूषाभिक्षाभुक्त्यादि तस्मिन् स्थितः-तदनुष्ठाता भवेत् इत्यर्थ.**—ब्रह्मचाऱ्याच जे व्रत तें ब्रह्मचर्य,गुरुशुश्रूषा, भिक्षाभोजन, त्रिकालस्नान, शौच,आचमन इत्यादि,त्यात स्थित झालेला म्हणजे त्या ब्रह्मचारिव्रताचें अनुष्ठान करणारा व्हावें, असा याचा भावार्थ —**किं च**—आणि तसेंच—**मन संयम्य-मनस वृत्ती उपसहृत्य इति-एतत्**—मनाचा सयम करून, अन्त करणाच्या वृत्ताचा उपसहार करून, चित्तवृत्ताचा निरोध करून योगनिष्ठ व्हावें, असा याचा भावार्थ —**मच्चित्त -मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य स अयं मच्चित्त** —मज परमेश्वराचे ठिकाणी ज्याचें चित्त आहे तो हा मच्चित्त होय —**युक्त -समाहितः सन् आसीत-उपविशेत्**—युक्त म्ह॰ समाहित होऊन त्या आसनावर बसावें [अर्थात् दुसऱ्या विषयापासून मनोवृत्तीचा उपसहार करून आत्म्यामध्येंच

१ रहस्यकार 'सप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्व' याचा अर्थ-आपल्या नाकाच्या शेंड्यावर नजर ठेऊन-असा अर्थ। मरळ करितात पण तो बरोबर का नाहीं, तें भाष्य व भाष्यार्थ यावरून वाचकाच्या ध्यानात येईल

त्याचें नियमन केलें असता ध्यान उत्तम प्रकारें होऊं शकतें, त्यामुळें मनोनिग्रह केल्यास ध्यानाचा अभ्यासहि संभवणार नाही, ही शंका व्यर्थ आहे, असा याचा भावार्थ.]—**मत्परः–अहं परः यस्य सः अयं मत्परः**—मी ज्याला पर–श्रेष्ठ आहें तो हा मत्पर होय. [पण साधक मच्चित्त झाल्यानें मत्पर अनायासेंच होतो, मग ' मत्पर ' हें विशेषण पुन कां दिलें आहे, तें सांगतात–]—**कश्चित् रागी स्त्रीचित्तः भवति तु स्त्रियं एव परत्वेन न गृह्णाति**—कोणा विषयी पुरुष स्त्रीचित्त असतो, पण स्त्रीलाच कांहीं श्रेष्ठ म्हणून समजत नाही,—**किं तर्हि राजानं महादेवं वा**—तर काय, राजाला किंवा महादेवाला श्रेष्ठ मानतो.—**तु अयं मच्चित्तः च मत्परः**—पण हा मच्चित्त व मत्पर असतो. (अन्तःकरणाची शुद्धि हें योगाचें अवांतर फल आहे) १४.

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—एवं—याप्रमाणें—**आत्मानं**—मनाला—**सदा युञ्जन्**—सतत समाधानयुक्त करणारा–सर्वदा मनाला समाहित करणारा—**योगी**—ध्यानी पुरुष –योगाभ्यासी—**नियतमानसः**—संयतचित्त होऊन—**निर्वाणपरमां**—मोक्ष हीच जिची निष्ठा आहे अशा व—**मत्संस्थां**—माझ्या अधीन असलेल्या–मद्रूप—**शान्ति**—शांतीला—**अधिगच्छति**—प्राप्त होतो. १५.

अथेदानीं योगफलमुच्यते—युञ्जन्समाधानं कुर्वन्नेवं यथोक्तेन विधानेन सदाऽऽत्मानं योगी नियतमानसो नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोऽयं नियतमानसः शान्तिमुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षस्तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा तां निर्वाणपरमां मत्संस्थां मदधीनामधिगच्छति प्राप्नोति ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—अथ—योगाचें स्वरूप, त्याचें अंगभूत आसनादि, त्याचा विशिष्ट कर्ता, इतकें सांगितल्यावर—**इदानीं**—आता—**योगफलं उच्यते**—योगाचें परम फल सांगितलें जातें—**एवं–यथोक्तेन विधानेन आत्मानं सदा युञ्जन्–समाधानं कुर्वन् योगी**—वर सांगितलेल्या आसनादि विधानानें मनाला सर्वदा युक्त –समाहित करणारा योगी–ध्यान करणारा संन्यासी—**नियतमानसः–नियतं–संयतं**

१ १०व्या श्लोकांत 'सतत' व येथें 'सदा' असे स्पष्ट शब्द आहेत. पण ते कर्मयोगाला सोडून असल्यामुळें टीकाकार " जन्मच्या जन्म योगाभ्यासात घालवावा असा या बोलण्याचा हेतु नाही. 'सदा' या पदानें दररोज २४ तास असा अर्थ घ्यावयाचा नाही. रोज परिस्थितीप्रमाणें यथाशक्ति हा अभ्यास करावा, एवढाच अर्थ विवक्षित आहे " इत्यादि म्हणतात. पण 'सतत' 'सदा' 'अभ्यासाद् वैराग्येण ' इत्यादि पदें ' दीर्घकाल नैरंतर्य-सत्कार-सेवितो दृढभूमिः ' यो० सू० दीर्घकाल, निरंतर, सत्कारपूर्वक–आदरानें नेटें–अभ्यास केला असतां तेंच दृढभूमि–स्थिर–निश्चल–दृढ होतो, या योगसूत्रास (१-१४) अनुसरून योजिलीं असून त्या अर्थी टीकाकारांचें वरील म्हणणें अनुचित आहे.

मानसं-मनः यस्य सः अयं नियतमानसः—नियत म्ह० अत्यंत नियमित केलेलें आहे मानस म्ह० मन ज्याचें तो हा नियतमानस होय, असा नियतमानस योगी—**निर्वाणपरमां-निर्वाण-मोक्ष तत्परमा निष्ठा यस्याः शान्तेः सा निर्वाणपरमा तां निर्वाणपरमां शान्तिं-उपरतिं**—निर्वाण म्ह० मोक्ष, तोच ज्या शान्तीची परमा-निष्ठा आहे, ती निर्वाणपरमा शान्ति, त्या शान्तीला-उपरतीला, सर्व संसारनिवृत्तीला (पुन ती कशी ? उत्तर-)—**मत्संस्थां-मदधीनां अधिगच्छति-प्राप्नोति**—माझ्यामध्यें उत्तम प्रकारें स्थित असलेली-माझ्या अधीन असलेली-मद्रूप-ब्रह्मस्वरूपावस्थानरूप शान्तीला प्राप्त होतो १५

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**अत्यश्नत**—जितकें हवें त्याहून अधिक अन्न खाणाऱ्या पुरुषाला—**योगः**—ध्यान-चित्तवृत्तीचा निरोध-योगाभ्यास—**न अस्ति**—होत नाहीं—**च एकान्तं**—व अगदींच मुळींच—**अनश्नत**—अन्न न खाणाऱ्या पुरुषालाहि—**(योगः) न (अस्ति)**—योग करतां येत नाहीं—**अतिस्वप्नशीलस्य**—फार निजण्याचें ज्याचें शील आहे त्याला—**न च**—योगाभ्यास करतां येत नाहीं, **च—अर्जुन**—हे अर्जुना !—**जाग्रत. न एव**—अतिशय जागणाऱ्या पुरुषालाहि योग घडत नाहीं १६

इदानीं योगिन आहारादिनियम उच्यते—नात्यश्नत आत्मसम्मितमन्नपरिमाणमतीत्याश्नतो अत्यश्नतो न योगोऽस्ति, न चैकान्तमनश्नतो योगोऽस्ति "यदु ह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति, यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवति" इति श्रुतेः । तस्माद्योगी नाऽऽत्मसम्मितादन्नादधिकं न्यूनं वाऽश्नीयात् । अथ वा योगिनो योगशास्त्रे परिपठितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्नतो योगो नास्ति उक्तं हि-"अर्धमशनस्य सव्यञ्जनस्य तृतीयमुदकस्य तु । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्" इत्यादि परिमाणम् । तथा न चातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्जुन ॥१६॥

भाष्यार्थ—इदानीं योगिनः आहारादिनियमः उच्यते—आतां योग्याच्या आहार विहार जागरण-झोप घेणें इत्यादिकांविषयीं नियम सांगितला जातो—**नात्यश्नत -आत्मसंमितं अन्नपरिमाणं अतीत्य अश्नतः-अत्यश्नतः**—आपल्याला अगदीं पुरेसें-संमित म्ह० आठ ग्रास वगैरे जें अन्नाचें परिमाण, त्याचें उल्लंघन करून अन्न भक्षण करणाऱ्या-अति अशन करणाऱ्या साधकाला—**योगः न अस्ति**—योग प्राप्त होत नाहीं—**च एकान्तं अनश्नत योगः न अस्ति**—आणि अगदीं मुळींच अन्न न खाणाऱ्यालाहि योग साध्य होत नाहीं (आहारादिकांच्या नियमाविषयीं शतपथ श्रुतीचें प्रमाण देतात-)—**'यत् उ ह वा आत्मसंमितं अन्नं तत् अवति'**—जें खाणाऱ्याला अगदीं परिमित अन्न असतें तें-तेवढेंच भक्षण केल्यास अन्नभोक्त्याला तें

धर्मानुष्ठानाची योग्यता प्राप्त करून देतें व धर्मानुष्ठानाच्या द्वारा अन्नभोक्त्याचें रक्षण करतें, —'तत् न हिनस्ति'—तें आत्मसंमित अन्न त्याच्या अनर्थाला कारण होत नाही.—'यत् भूयः तत् हिनस्ति'—जें अन्न परिमाणाहून अधिक खाल्लें जातें, तें भोक्त्याला पीडा देतें.—'यत् कनीयः तत् न अवति' इति श्रुतेः—अशी श्रुति आहे. जें अन्न अगदींच थोडें असतें, तें धर्मानुष्ठानाची योग्यता देऊन रक्षण करण्यास समर्थ होत नाहीं. (म्हणून ध्यानयोगारूढ होऊं इच्छिणारानें अति अधिक व अति अल्प अन्न न खाता अगदीं परिमित-अन्न खावें, या श्रुतिसिद्ध अर्थाचें निगमन करितात–)—तस्मात् योगी आत्मसंमितात् अन्नात् अधिकं न्यूनं वा न अश्नीयात्—यास्तव योग्यानें आत्मसंमित अन्नाहून अधिक किंवा कमी अन्न खाऊं नये. ('नात्यश्नतः०' याच पहिल्या श्लोकार्धाचें दुसरें व्याख्यान–)—अथ वा योगिनः योगशास्त्रे परिपठितात् अन्नपरिमाणात् अतिमात्रं अश्नतः योगः नास्ति—अथवा योग्याला योगशास्त्रांत सांगितलेल्या अन्नाच्या परिमाणाहून पुष्कळ (अधिक किंवा कमी) अन्न खाणाराला योग साध्य होत नाही, (तें योगशास्त्रोक्त परिमाणच सांगतात–)—'सव्यंजनस्य अन्नस्य अर्धं'—भाज्या-चटण्या-वालवण इत्यादि तोंडीं लावण्यासह अन्नाचें अर्ध–[म्ह० अन्नानें जठराचे दोन भाग भरावे]—'तु तृतीयं उदकस्य'—पण तिसरा भाग उदकाचा [जठराचा तिसरा भाग पाण्यानें भरावा–]—'तु वायोः संचरणार्थं चतुर्थं अवशेषयेत्'—आणि वायूच्या संचारासाठीं चवथा भाग रिकामा ठेवावा—इत्यादि परिमाणं उक्तं हि—इत्यादि प्रमाण सांगितलें आहे—तथा—त्याप्रमाणें अगदीं अन्न न खाणाऱ्या किंवा अतिशय अन्न भक्षण करणाऱ्या पुरुषाला योग साध्य होत नाहीं, त्याचप्रमाणें—अतिस्वप्नशीलस्य योगः न भवति—अतिशय झोंप घेण्याचें ज्याचें शील आहे त्याला योग साध्य होत नाहीं.—च अर्जुन अतिमात्रं जाग्रतः योगः न एव भवति—आणि हे पार्था ! अतिशयच जागणाऱ्या पुरुषालाहि योग साध्य होत नाहींच. १६.

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—युक्ताहारविहारस्य—ज्याचा आहार-अन्नाचें परिमाण व विहार जाणें-येणें वगैरे परिमित असतें, त्याचा—कर्मसु—कर्मांमध्यें—युक्तचेष्टस्य—परिमित चेष्टा करणाऱ्या योग्याचा—युक्तस्वप्नावबोधस्य—झोंप व जागणें हीं दोन्ही ज्याचीं परिमित आहेत, त्याचा—योगः—योग—दुःखहा—सर्व संसारदुःखांचा घात करणारा—भवति—होतो. १७.

---

[१] या आदिशब्दानें—'पूरयेदशनेनार्धं तृतीयमुदकेन तु । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत्.' हें वचन घ्यावें, याचाहि अर्थ वरच्याप्रमाणेच आहे.

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते—युक्ताहारविहारस्याऽऽह्रियत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादक्रमस्तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तथा युक्तचेष्टस्य युक्ता नियता चेष्टा यस्य कर्मसु तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नश्चावबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः. १७

भाष्यार्थ—(आहारादिकाविषयीं नियमित असणाराला योग साध्य होतो, असें सांगतात-)—**कथं पुनः योगः भवति इति उच्यते**—तर मग योग कसा साध्य होतो तें सांगितलें जातें —**युक्ताहारविहारस्य-आह्रियते इति आहारः-अन्नं विहरणं-विहारः-पादक्रमः तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य**—ज्याचें उदरात आहरण केलें जातें तो आहार–अन्न, विहरण म्ह० विहार-पादक्रम–चालणें-फिरणें, ज्याचे ते दोन्ही–आहार-विहार युक्त म्ह० नियत परिमाणाचे आहेत–ज्याच्या आहार विहाराचें परिमाण नियत आहे,(योग्याच्या आहाराचें नियत परिमाण वर सांगितलें आहे एक योजनाहून अधिक चालू नये, हें विहाराचें नियत परिमाण आहे)—**तथा कर्मसु युक्तचेष्टस्य-युक्ता-नियता चेष्टा यस्य**—त्याचप्रमाणें कर्मांमध्यें ज्याची चेष्टा –हालचाल युक्त–नियत आहे म्ह० ज्यानें वाणीचा वगैरे उत्तमप्रकारें निरोध केला आहे —**तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य-युक्तौ स्वप्नः च अवबोधः च तौ नियतकालौ यस्य**—ज्याचें स्वप्न म्ह० निद्रा व अवबोध म्ह० जागें होणें हीं दोन्ही नियतकालीं होतात तो युक्तस्वप्नावबोध होय [रात्री अवश्य दहा घटिकापर्यंत जागणें, मध्ये दहा घटिका निजणें व पहाटे दहा घटिका पुन जागणे हें झोंप व जागरण याच्या कालाचें नियतपरिमाण आहे]—**तस्य युक्ताहारविहारस्य कर्मसु युक्तचेष्टस्य युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनः**—त्या युक्ताहारविहार, कर्मांमध्यें परिमित चेष्टा करणाऱ्या व योग्यकालीं निजून जागा होणाऱ्या योग्याचा—**योग दुःखहा भवति**—योग दुःखहा होतो—**सर्वाणि दुःखानि हन्ति इति दुःखहा योगः सर्वसंसारदुःखक्षयकृत् भवति इत्यर्थः**—आध्यात्मिकादि सर्व दुःखांचा घात करतो म्हणून दुःखहा, असा यत्न करणाऱ्या योग्याचा पुढें सिद्ध होणारा योग विशुद्धविज्ञानद्वारा सर्व संसार-

१ रहस्यकार म्हणतात—"या श्लोकांत 'योग' म्ह० पातंजलयोगाची क्रिया व 'युक्त' म्ह० माफक, बेताची किंवा परिमित असे अर्थ आहेत व पुढेंही एक दोन ठिकाणीं योग म्ह० पातंजलयोग असाच अर्थ आहे तथापि तेवढ्यानें या अध्यायांत पातंजलयोगच स्वतंत्र प्रतिपाद्य आहे असें होत नाहीं. कर्मयोग सिद्ध करून घेणें हें आयुष्यांतील प्रधान कर्तव्य असून त्याला साधनीभूत म्हणून तेवढ्या पुरतें पातंजलयोगाचें हें वर्णन आहे, असें पूर्वी स्पष्ट सांगितलें असून या श्लोकांतील 'कर्मांचें योग्य आचरण' या शब्दांनींहि इतर कर्में न सोडतां हा योगाभ्यास करावयाचा, हें उघड होतें" पृ ७०१,२ पण हें म्हणणें बरोबर आहे, असें कोण म्हणेल? या समग्र अध्यायांत ध्यानयोगाचें प्रतिपादन आहे व तेंच साक्षात्काराचें अंतरंग साधन आहे, असें १८।५२ श्लोकांत स्पष्ट वर्णन आहे. असें असून या अध्यायांतील

दुःखांचा क्षय करणारा होतो, असा याचा भावार्थ. [झोपेंतहि सर्व दुःखांची निवृत्ति होते पण ती आलंकारिक म्ह० नित्य नसते, पण या योगामुळें विनानाच्या द्वारा सर्व संसार-दुःखाची कायमची निवृत्ति होते.] १७.

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्यावेळीं—**विनियतं चित्तं**—विशेषतः नियत केलेलें म्ह० एकाग्रतेस प्राप्त झालेलें चित्त—**आत्मनि एव**—आत्म्यामध्येंच—**अवतिष्ठते**—अवस्थित होतें व त्या अवस्थेंत योगी—**सर्वकामेभ्यः**—सर्व कामापासून-दृष्ट व अदृष्ट विषयापासून—**निःस्पृहः**—निःस्पृह झालेला-ऐहिक व पारलौकिक सर्व विषयाविषयांची तृष्णा सोडलेला असा, होतो—**तदा**—तेव्हां—**युक्तः**—समाहित—**इति**—असें—**उच्यते**—तो म्हटला जातो. १८.

योग हें कर्मयोगाचें साधन आहे, असें म्हणें म्हणजे अर्थविपर्यासाची पराकाष्ठाच करणें आहे व तें वेदान्तसिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे. कर्मयोग विक्षेप उत्पन्न करणारा असून तो ध्यानयोगाच्या अत्यंत विरोधी आहे. आत्मज्ञान, आत्मसाक्षात्कार शान्तचित्तानेंच होतो व त्यानेंच जीवन्मुक्ति मिळते. विक्षिप्त चित्तांत तो केव्हांच संभवत नाहीं. यास्तव कर्मयोग सिद्ध करणें हें मानुष्यानील प्रधान कर्तव्य नसून कर्मयोगानें ध्यानाची योग्यता संपादन करणें, त्यानंतर ध्यानयोगाचा अभ्यास करणें व आत्मसाक्षात्काररूप ज्ञानानें जीवन्मुक्तीचा अनुभव घेणें मनुष्याचें प्रधान कर्तव्य आहे. कर्मयोग साध्य नसून साधन आहे व ज्ञानयोग साध्य आहे. ज्ञाननिष्ठा हाच सर्वकर्मसंन्यास व तीच जीवन्मुक्ति शिवा स्थितप्रज्ञता आहे. यास्तव रहस्यकाराचें. वरील म्हणें सर्वथा अनुपपन्न आहे. वेदान्तशास्त्रसंमत नाहीं. 'युक्तचेष्टस्य कर्मसु–' याचा अर्थ त्यांनीं 'कर्माचरण केल्यानें' असा केला आहे. येथेंच 'युक्त' म्ह० मापक, बेताची, परिमित असें म्हटलें आहे. पण पुढें 'कर्मांचें योग्य आचरण' म्ह० इतर कर्में न सोडतां हा योगाभ्यास करावा, असा त्याचाच विस्तार करितात. पण इतर कर्में तीं कोणतीं? व तींहि पुनः मापक करावयाचीं म्हणजे किती करावयाचीं? व तीं मापक केलीं म्हणजे इतर कर्में हाच कर्मयोग असें म्हटल्यास त्या कर्मयोगाचें स्वरूप तरी काय आहे? 'सर्व सांसारिक कर्में, व्यावहारिक कर्में, वर्णाश्रमविहित कर्में, उद्योगाच्या उत्पादनें' इत्यादि अनेक पर्याय रहस्यकारांनीं योजले आहेत. पण मुमुक्षु योगाभ्यासी स्वाभाविकपणेंच सांसारिक कांहींच करीत नाहीं व करणारहि नाहीं, म्हणून तर तिसऱ्या श्लोकांत शमाचें विधान केलें आहे. पण त्याकडे व पुढील सर्व प्रतिपादनाकडे दुर्लक्ष करून रहस्यकारांना ध्यानयोगास कर्मयोगाचें साधन बनविण्याचा असमाधानिक व अप्रयुक्त यत्न वृथा केला आहे, असें आमचें प्रामाणिक समजूत आहे. गीताशास्त्राचें व्याख्यान करणारा कोणी हि वैदिक संप्रदायी, मग तो द्वैती, विशिष्टाद्वैती वगैरे कोणत्याहि पक्षाचा असो, असा विपरीत अर्थ करीत नाहीं. अर्थात् ज्ञानदाता रहस्यकारांचें हें व सांप्रदायिक असलेलें सर्व प्रतिपादन कधीच मान्य होणें शक्य नाहीं.

अथाधुना कदा युक्तो भवतीत्युच्यते—यदा विनियतं चित्तं विशेषेण नियतं संयतमेकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यचिन्तामात्मन्येव केवलेऽवतिष्ठते स्वात्मनि स्थितिं लभत इत्यर्थः । नि स्पृहः सर्वकामेभ्यो निर्गता दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्य योगिनः स युक्तः समाहित इत्युच्यते तदा तस्मिन्काले ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—(सफल साग योग सागितल्यानंतर४थ्या श्लोकात सागितलेल्या कालाचा अनुवाद करून युक्ताचे लक्षण सागण्यासाठीं पुढील श्लोकाची प्रवृत्ति आहे असें भाष्यकार दाखवितात-)—**अथ-अधुना कदा युक्तः भवति इति उच्यते**—सफल व साग योग सागितल्यानंतर आता युक्त केव्हा होतो, तें 'यदा०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**यदा विनियतं चित्तं-विशेषेण नियतं-संयतं एकाग्रतां आपन्नं चित्तं—**जेव्हा विनियत चित्त म्ह०विशेषेंकरून नियत-संयत केलेलें-एकाग्रतेला प्राप्त झालेलें चित्त—**हित्वा बाह्यचिन्तां आत्मनि एव केवले अवतिष्ठते-स्वात्मनि स्थितिं लभते इत्यर्थः**—बाह्य विषयाची चिंता-बाह्य विषयचिंतन टाकून केवल-अद्वितीय आत्म्यामध्येंच अवस्थित होतें-स्वात्मस्वरूपातच स्थितीला प्राप्त होतें, असा याचा भावार्थ. [चित्त कल्पित आहे त्याचें तत्त्व-अधिष्ठान आत्मा आहे त्यामुळें सर्व बाह्य प्रवृत्तीपासून निवारण केलें असता तें अधिष्ठानात निमग्न होतें. त्या अवस्थेत सर्व विषयाविषयीं तृष्णारहित झालेल्या योग्याला युक्त असें म्हणतात, असें सांगतात-]—**निःस्पृहः सर्वकामेभ्यः**—सर्वकामापासून-विषयापासून नि स्पृह—**यस्य योगिनः दृष्टादृष्टविषयेभ्यः स्पृहा-तृष्णा निर्गता सः युक्तः-समाहितः इति तदा-तस्मिन् काले उच्यते**—ज्या योग्याची दृष्ट-प्रत्यक्ष-ऐहिक व अदृष्ट-अप्रत्यक्ष-पारलौकिक विषयापासून स्पृहा म्ह० तृष्णा निघून गेलेली असते तो युक्त-समाहित आहे असें त्यावेळी म्हटलें जातें [जेव्हा विशेषप्रकारें नियमित केलेलें चित्त बाह्य विषयाचें चिंतन सोडून आपल्या आत्मस्वरूपात निमग्न होऊन राहतें व त्या अवस्थेत योगी सर्व विषयाविषयीं निःस्पृह-तृष्णाशून्य होतो तेव्हा त्याला युक्त असें म्हणतात.]१८

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

अन्वयार्थ—**यथा**—ज्याप्रमाणे—**निवातस्थः दीपः**—वायुरहित प्रदेशात असलेला दीप-दीपाची ज्योति—**न इंगते**—हालत नाहीं, तर निश्चल तेवत असते—**सा उपमा**—ती उपमा-त्या दीपज्योतीची उपमा-दृष्टान्त—**आत्मनः योगं युं**-

१ 'नि स्पृहः सर्वकामेभ्यः' याचा अर्थ रहस्यकार 'कोणत्याहि उपभोगाची इच्छा रहात नाहीं,' असा करितात, पण तो बरोबर नाहीं. काम म्ह० उपभोग नव्हे, काम म्ह० विषय -उपभोगाचे शब्दादि विषय, ' कामकाम.' अ. २.७० ' कामोपभोगपरमाः ' १६-११ इत्यादि शब्दांवरून ही गोष्ट सिद्ध होते.

जतः—आत्म्याच्या योगाचें–समाधीचें अनुष्ठान करणाऱ्या—**योगिनः**—योग्याचे—**यतचित्तस्य**—संयतचित्ताला—**स्मृता**—सांगितलेली आहे. १९.

तस्य योगिनः समाहितं यच्चित्तं तस्योपमोच्यते—यथा दीपः प्रदीपो निवातस्थो निवाते वातवर्जिते देशे स्थितो नेङ्गते न चलति' सोपमोपमीयतेऽनयेत्युपमा योगज्ञैश्चित्तप्रचारदर्शिभिः स्मृता चिन्तिता । योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगमनुतिष्ठत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—तस्य योगिनः यत् समाहितं चित्तं तस्य उपमा उच्यते—त्या योग्याचें जें समाहित चित्त त्याची उपमा–उदाहरण–दृष्टान्त सांगितला जातो—**यथा दिपः-प्रदीपः निवातस्थ-निवाते-वातवर्जिते देशे स्थितः न इङ्गते-न चलति**—ज्याप्रमाणें दीप म्ह० प्रदीप निवात–वातरहित प्रदेशीं असलेला प्रदीप हालत नाहीं-स्थिर असतो—**सा उपमा-उपमीयते अनया इति उपमा योगज्ञैः चित्तप्रचारदर्शिभिः स्मृता-चिन्तिता**—ती उपमा (उपमाशब्दाचा विषय प्रदीप आहे,असें सिद्ध होण्यासाठीं त्याची व्युत्पत्ति दाखवितात–) जिच्यायोगानें तुलना केली जाते ती उपमा (निवातप्रदेशांतील प्रदीप ही उपमा)योगज्ञांकडून म्ह० चित्ताचा प्रचार जाणणाऱ्या योग्यांकडून सांगितलेली–चिन्तिलेली आहे—**यतचित्तस्य-संयतान्तःकरणस्य आत्मनः योगं-समाधिं युञ्जतः-अनुतिष्ठतः इत्यर्थः योगिनः** [चित्तस्थैर्यस्य]—यतचित्त म्ह० ज्याचें अन्तःकरण उत्तमप्रकारें नियमित केलेलें आहे अशा, मनाच्या योगाचें–समाधीचें अनुष्ठान करणाऱ्या, योग्याच्या चित्तस्थैर्याची उपमा

१ रहस्यकार म्हणतात–"योगाभ्यास करणाऱ्या योग्यास निवात जागीं ठेवलेल्या दिव्याच्या ज्योतीची उपमा दिली आहे." पण निवातस्थ दिव्याच्या ज्योतीची उपमा योग्याच्या चित्तस्थैर्याला दिली आहे. स्वतः योग्याला ती दिलेली नाही. रहस्यकार प्रस्तुत श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—" योग म्ह० कर्मयोग असा जरी गीतेनला पारिभाषिक अर्थ असला तरी त्या शब्दाचे इतर अर्थहि गीतेंत आले आहेत. (६. ५, १०. ७) ... किंबहुना योगशब्दाचे अनेक अर्थ असल्यामुळेच गीतेंत पातञ्जल योग किंवा सांख्यमार्ग प्रतिपाद्य आहे, असें म्हणण्यास त्या त्या संप्रदायांतील लोकांस सवड झाली आहे." वगैरे ७०२.पण रहस्यकारांना गीतेंत कर्मयोगच प्रतिपाद्य आहे, असा आग्रह धरण्यास योगशब्दाचा मुख्य अर्थहि अनुकूल नाहीं, हें मात्र ते सांप्रदायिकांना दोष देतांना विसरतात. 'योग'शब्दाचा कर्मयोग असा वाच्य अर्थ तर नाहींच, पण त्याचा तो लाक्षणिक अर्थ ठरवितांनाहि त्यांची कोण धांदल उडाली आहे. "योग म्ह० युक्ति, कौशल्य, साधन, उपाय, जोड, कर्म करण्याची काहीं विशेष प्रकारची कुशलता, युक्ति, चतुराई, अगर शैली, कर्म करण्याचें उत्तम साधन," गी. र. पृ ५६-५७, इत्यादि अनेक स्थळीं करून शेवटीं योग म्ह० कर्मयोग या अर्थावर यावें लागलें आहे. पुनः ' सांख्यांच्या मनोवृत्तीसम कर्मयोग म्हणतात' ६३४, इत्यादि धरसोड पण पानोपानीं केली आहे. गीतेंत प्रतिपाद्य कर्मयोग आहे हें कसें तरी ठरवावें, यासाठी हा सर्व खटाटोप आहे. पण 'रहस्यमतानादि योगशब्दाचा निश्चित एक अर्थ नसल्यामुळें ।

चिंतिली आहे. [चित्ताचा प्रचार कसा कसा होत असतो तें जाणणाऱ्या योगज्ञांनी मनाच्या समाधीचा अभ्यास करणाऱ्या नियतचित्त योग्याच्या चित्तस्थैर्याला वायुरहित प्रदेशांतील दिव्याच्या ज्योतीची उपमा दिली आहे.] १९

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥ २० ॥
सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन्स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥
तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्णचेतसा ॥२३॥

अन्वयार्थ—यत्र—जेव्हां—**योगसेवया**—योगाभ्यासानें-योगानुष्ठानानें—**निरुद्ध**—निरुद्ध केलेलें-सर्व बाजूंनीं आवरून धरलेलें, कोठेंहि प्रचार होऊं न दिलेलें—**चित्त**—चित्त-अन्तःकरण—**उपरमते**—उपरतीस प्राप्त होतें, शांत होतें—**च**—आणि—**यत्र**—ज्यावेळीं—**आत्मना**—समाधीनें अत्यंत शुद्ध झालेल्या अन्तःकरणानें—**आत्मानं**—चैतन्यज्योति स्वरूप परमात्म्यास—**पश्यन्**—पाहणारा-त्याचा अनुभव घेणारा योगी—**आत्मनि**—स्वरूपांत—**तुष्यति**—संतुष्ट होतो—**यत्र**—ज्या वेळीं—**यत्**—जें—**आत्यन्तिकं**—अनन्त—**बुद्धिग्राह्यं**—केवल बुद्धीनेच ग्राह्य-ग्रहण करण्यास योग्य—**अतीन्द्रियं**—इंद्रियांचा विषय न होणारें—**सुखं**—सुख—**तत्**—तें—**वेत्ति**—तो अनुभवितो—**यत्र**—ज्यावेळीं—**अयं**—हा ज्ञानी—**स्थितः**—आत्मस्वरूपांत स्थित झाला असतां—**तत्त्वतः**—त्या तत्त्वापासून—**न एव चलति**—च्युत होतच नाहीं [तेव्हां योगसिद्धि होते]—**च**—आणि—**यं**—ज्या आत्मलाभाला—**लब्ध्वा**—प्राप्त होऊन—**अपरं लाभं**—दुसऱ्या लाभाला—**ततः**—त्याहून—**अधिकं**—अधिक—**न मन्यते**—मानीत नाहीं,—**यस्मिन्**—ज्या आत्मस्वरूपांत—**स्थितः**—स्थित झालेला हा—**गुरुणा अपि दुःखेन**—फार मोठ्या दुःखानेंहि—**न विचाल्यते**—चंचल होत नाहीं, मोठ्या दुःखांकडूनहि चंचल केला

गीतार्थांत अशी ढवळाढवळ करण्याचा प्रसंग आला आहे,' असें उलट म्हणण्यास तरी कोणती हरकत आहे' तात्पर्य रहस्यकार सांप्रदायिक टीकाकारांना जे दोष देतात तेच त्यांनाहि लागू होतात, हें विसरतां कामा नये.

भात नाहीं,—तं दुःखसंयोगवियोगं—त्या दुःखसंयोगाच्या वियोगाला—योगसंज्ञितं—योगसंज्ञित–योग हा संज्ञा ज्याला प्राप्त झाली आहे, असा—विद्यात्—जाणावें.—सः योगः—तो योग—निश्चयेन—निश्चयानें—अनिर्विण्णचेतसा—अखिन्न चित्तानें—योक्तव्यः—करावा. २०–२३.

एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्—यत्र यस्मिन्काले उपरमते चित्तमुपरतिं गच्छति निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं योगसेवया योगानुष्ठानेन यत्र चैव यस्मिंश्च काले आत्मना समाधिपरिशुद्धेनान्तःकरणेनाऽऽत्मानं परं चैतन्यज्योतिःस्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्व एवाऽऽत्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—(समाधि दोन प्रकारची आहे. एक संप्रज्ञात व दुसरी असंप्रज्ञात. ध्येयैकाकार–ध्येयरूप झालेली चित्तवृत्ति ध्येयाहून भिन्न आहे, अशी यत्किंचित्‌हि प्रतीति येत असल्यास ती संप्रज्ञात समाधि व कोणत्याच प्रकारें भेदप्रतीति येईनाशी झाली कीं तीच असंप्रज्ञात समाधि होते. वर सामान्यतः समाधींचें लक्षण सांगितलें; आतां त्या दोन प्रकारच्या समाधींतील असंप्रज्ञात समाधींचें लक्षण सांगण्याच्या इच्छेनें भगवान् 'यत्रोप०' या श्लोकांत म्हणतात–)—एवं योगाभ्यासबलात् एकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्—याप्रमाणें योगाभ्यासाच्या सामर्थ्यानें एकाग्रीभूत व जवळ जवळ निवात प्रदीपासारखें होत्सातें—यदा–यस्मिन् काले चित्तं उपरमते–उपरतिं गच्छति—ज्यावेळीं चित्त उपरम पावतें–उपरतीला प्राप्त होतें (तें चित्त कसें ?)—योगसेवया–योगानुष्ठानेन निरुद्धं–सर्वतो निवारितप्रचारं—योगाच्या सेवेनें म्ह० योगानुष्ठानानें निरुद्ध केलेलें चित्त म्ह० ज्याच्या प्रचाराचें सर्व बाजूंनी निवारण केलें आहे, असें चित्त ज्या समाधिकाला उपरम पावतें—च यत्र एव–यस्मिन् काले—आणि ज्या समाधिकालींच—आत्मना समाधिपरिशुद्धेन अन्तःकरणेन आत्मानं–परं चैतन्यज्योतिःस्वरूपं पश्यन्–उपलभमानः स्वे एव आत्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते—आत्म्याच्या योगानें म्ह० समाधीनें अत्यंत शुद्ध झालेल्या अन्तःकरणानें आत्म्याला म्ह० चैतन्यज्योति स्वरूप परमात्म्याला पाहणारा–अनुभव घेणारा असा होत्साता आपल्या स्वरूपांतच संतुष्ट होतो. [परमात्म्याला आपल्या अन्तर्यामीं स्वरूपानेच परमात्मरूपानें साक्षात् पाहणारा योगी संतुष्टच होतो. कारण त्यावेळीं त्याच्या असंतोषाचें कांहीं कारण राहिलेलें नसतें. अशी अवस्था जेव्हां प्राप्त होते तेव्हां योगसिद्धि होते.] २०.

किंच—सुखमात्यन्तिकमत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकमनन्तमित्यर्थः । यत्तद्बुद्धिग्राह्यं बुद्ध्यैवेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीतमविषयजनितमित्यर्थः । वेत्ति यदीदृशं सुखमनुभवति यत्र यस्मिन्काले न च एव, अयं विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्मान्नैव चलति तत्त्वतस्तत्त्वस्वरूपान्न प्रच्यवत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—('सुखं०' इत्यादि श्लोकानें योगसिद्धीचा काळ दुसऱ्या प्रकारें सांगतात–)—किंच—आणि तसेंच—आत्यन्तिकं सुखं–अत्यन्तं एव भवति इति

आत्यन्तिकं-अनन्तं इत्यर्थ—आत्यंतिक सुख, जें अन्ताचें उल्लंघन करून-अन्तरहित असतें तें आत्यन्तिक म्ह० अनन्त असा याचा भावार्थ—**यत् तत् बुद्धिग्राह्यं-बुद्ध्या एव इन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यते इति बुद्धिग्राह्यं**—जें अनन्त सुख बुद्धिग्राह्य म्ह० इंद्रियनिरपेक्ष बुद्धीनेंच ग्रहण केलें जातें तें बुद्धिग्राह्य [येथील बुद्धिशब्दाचा स्वानुभव हा अर्थ आहे.] अर्थात् जें सुख स्वानुभवगम्य आहे.—**अतीन्द्रियं-इंद्रियगोचरातीतं**—जें अतींद्रिय आहे म्ह० इंद्रियांच्या विषयांचें उल्लंघन केलेलें आहे, (अहोपण इंद्रियनिरपेक्ष स्वानुभवगम्य सुखालाच पुन अतींद्रिय म्हटल्यास पुनरुक्त दोष येतो, असें कोणी म्हणेल म्हणून म्हणतात-)—**अविषयजनितं इत्यर्थः**—अतींद्रिय म्ह० विषयांपासून उत्पन्न झालेलें नव्हे, असा याचा भावार्थ.—**यत्र-यस्मिन् काले वेत्ति-तत् ईदृशं सुखं अनुभवति**—ज्यावेळी-समाधीच्यावेळा तें अशा प्रकारचें सुख अनुभवितो—**च यत्र**—आणि ज्या समाधिकालीं—**आत्मस्वरूपे स्थितः अयं विद्वान्**—आत्मस्वरूपांत स्थित झालेला हा विद्वान्—**तस्मात् तत्त्वतः-तत्त्वस्वरूपात् न एव चलति-(न) प्रच्यवते इत्यर्थः**—त्या तत्त्वापासून-तत्त्वस्वरूपापासून ढळत नाहीच-स्वरूपापासून प्रच्युत होत नाही, असा याचा भावार्थ [त्या समाधिकालीं अतींद्रिय, अनन्त, स्वानुभवगम्य सुखाचा अनुभव घेतो व आत्मस्वरूपांत स्थित झालेला तो योगी त्या स्वरूपापासून च्युत होत नाहीं. असा याचा सारांश.]

किंच—यं लब्ध्वा यमात्मलाभं लब्ध्वा प्राप्य चापरमन्यल्लाभान्तरं ततोऽधिकमस्तीति न मन्यते चिन्तयति । किंच यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो दुःखेन शस्त्रनिपातादिलक्षणेन गुरुणा महताऽपि न विचाल्यते ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—('यं लब्ध्वा०' या श्लोकानें आणखी एका प्रकारानें प्रकृत योगाला विशेषण देतात-)—**किंच-यं लब्ध्वा-यं आत्मलाभं लब्ध्वा-प्राप्य च अपरं-अन्यत् लाभान्तरं ततः अधिकं अस्ति इति न मन्यते-(न) चिन्तयति**—तसेंच, ज्याला प्राप्त होऊन-ज्या आत्मलाभाला प्राप्त झाल्यावर दुसरा कोणताहि लाभ त्याहून अधिक आहे असें मानीत नाही, असें समजत नाही-चिंतन करीत नाही—**किं च यस्मिन् आत्मतत्त्वे स्थितः गुरुणा-महता अपि शस्त्रनिपातादिलक्षणेन दुःखेन न विचाल्यते**—तसेंच ज्या आत्मतत्त्वामध्यें स्थित झालेला योगी शस्त्रप्रहार होणें इत्यादि प्रकारच्या फार मोठ्या दुःखानेंहि स्वरूपापासून प्रच्युत केला जात नाही. [आत्मलाभाहून श्रेष्ठ लाभ दुसरा कोणताहि नाहीं, यास्तव आत्मलाभ झाला असतां त्याहून अधिक पुरुषार्थ या जगांत आहे, असें तो योगी समजत नाहीं, आणि ज्याचा योग परिपक्व झालेला नाहीं, असा योगी शस्त्रप्रहारादिकांमुळें फार मोठें दुःख झालें असतां जसा स्वरूपापासून च्युत होऊन देहभानावर येतो, तसा आत्मस्वरूपांत स्थिर स्थित झालेला हा योगी शस्त्रपातादिकांमुळें केवढेंहि मोठें दुःख जरी झालें तरी त्यामुळें स्वस्वरूपापासून च्युत होत नाहीं.] २२.

यत्रोपरमत इत्याद्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तः—तं विद्याद्विजानीयाद्दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगो दुःखसंयोगस्तेन वियोगो दुःखसंयोगवियोगस्तं दुःखसंयोगवियोगं योग इत्येव संज्ञितं विपरीतलक्षणेन विद्याद्विजानीयादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यतोच्यते निश्चयानिर्वेदयोर्योगसाधनत्वविधानार्थम् । स यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्योऽनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णं किं तच्चेतस्तेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेनेत्यर्थः. ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—'यत्रोपरमते॰' (२०) इत्यादि–आरभ्य यावद्भिः विशेषणैः विशिष्टः आत्मावस्थाविशेषः योगः उक्तः—'यत्रोपरमते॰' येथून आरंभ करून जितक्या विशेषणांनी विशिष्ट असा आत्मावस्थाविशेषरूप योग सांगितला—तं दुःखसंयोगवियोगं विद्यात्-विजानीयात्—त्या दुःखसंयोगवियोगाला जाणावें, —दुःखैः संयोगः दुःखसंयोगः तेन वियोगः दुःखसंयोगवियोगः तं दुःखसंयोगवियोगं—दुःखाशीं जो संयोग तो दुःखसंयोग त्याच्याशीं जो वियोग तो दुःखसंयोगवियोग त्याला—योगः इति-एव संज्ञितं विद्यात्-विजानीयात्—'योग' अशा या नावाचा जाणावें. [म्ह॰ त्याला–त्या दुःखसंयोगाच्या वियोगाला 'योग' हीं संज्ञा आहे, असें समजावें 'अहोपण, दुःखसंयोगाच्या वियोगाला 'वियोग' हेंच नाव योग्य आहे. त्याला 'योग' असें कसें म्हणतां येईल ? उत्तर–]—विपरीतलक्षणेन—विपरीतलक्षणेनें वियोगाला योग समजावें [या अवस्थेंत आध्यात्मिकादि सर्व दुःखाचे भेद पार नाहींसे होतात. म्हणून त्या दुःखसंयोगाच्या अभावाला 'योग' ही संज्ञा संभवते तो दुःखाचा अभाव 'योग-'संज्ञेला पात्र होतो. या श्लोकाच्या उत्तरार्धांत पुन योगाभ्यास करावा, असें म्हटलें आहे. पण एकदा योगाचें विधान करून त्याच्या फलाचाहि उपसंहार केल्यावर पुन. योग करावा, असे का सांगितलें आहे ? असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात–]—योगफलं उपसंहृत्य पुनः अन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यता उच्यते—योगाच्या फलाचा उपसंहार करून पुन अन्वारंभानें योगाची कर्तव्यता सांगितली जाते. [दुसऱ्या प्रकारानें योगाच्या कर्तव्यतेचा उपदेश आरंभिणें, हाच येथील अन्वारंभशब्दाचा अर्थ आहे. पण ती कर्तव्यता पुन का सांगितली जात आहे ? उत्तर–]—निश्चय अनिर्वेदयोः योगसाधनत्वविधानार्थं—निश्चय व अनिर्वेद–अविरक्ति या दोन्हींला योगसाधनत्व आहे, तीं दोन्हीं योगाचीं साधनें आहेत, असें विधान करण्यासाठीं हा अन्वारंभ आहे. [योगाभ्यास करणाऱ्या योग्याला सिद्धि लवकर न मिळाल्यास त्याला त्याविषयीं संशय येतो व तो योगाभ्यास सोडतो, वास्तव त्यानं तसें निवृत्त होऊं नये, म्हणून पुन· योगाचा उपदेश केला जात आहे त्याचेंच व्याख्यान करितात–]—सः यथोक्तफलः योगः निश्चयेन–अध्यवसायेन अनिर्विण्णचेतसा योक्तव्यः—वर सांगितल्याप्रमाणें ज्याचें फल आहे तो योग निश्चयानें–निर्धारानें अखिन्नमनानें योजावा. [या

जन्मा नाही तर पुढच्या जन्मी योगसिद्धि [होईल, अशा निश्चयाने]—**न निर्विण्णं -अनिर्विण्ण किं तत् चेत तेन निर्वेदरहितेन चेतसा-चित्तेन इत्यर्थ** —जें निर्विण्ण-खिन्न-कटाळलेलें नव्हे तें अनिर्विण्ण, तें काय ? चित्त, त्या निर्वेदरहित चित्तानें योगाभ्यास करावा, असा याचा भावार्थ २३

संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥
शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् २५

अन्वयार्थ—संकल्पप्रभवान्—संकल्प हाच ज्याचा प्रभव-उत्पत्तिकारण आहे अशा—**सर्वान् कामान्**—सर्व कामाना—**अशेषत**—समूल-काही बाकी न ठेवता —**त्यक्त्वा**—टाकून—**मनसा एव**—विवेकयुक्त मनानेंच—**इन्द्रियग्राम**—इंद्रिय समुदायास—**समतत**—सर्व बाजूनी—**विनियम्य**—नियमित करून-त्याचें सर्वत नियमन करून—**धृतिगृहीतया**—धैर्यानें युक्त अशा—**बुद्ध्या**—बुद्धीनें—**शनै शनै**—हळू हळू—**उपरमेत्**—उपरति करावी अन्त करणाला शात करावे —**मन** —मनाला—**आत्मसस्थ कृत्वा**—आत्म्यामध्यें सस्थित करून—**किंचित् अपि न चिन्तयेत्**—कशाचेंहि चिंतन करू नये २४-२५

किंच—सकल्पप्रभवान्सकल्प प्रभवो येषा कामाना ते सकल्पप्रभवाः कामास्तां त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतो निर्लेपेन । किंच मनसैव विवेकयुक्तेनेन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदाय विनियम्य नियमन कृत्वा समन्तत समन्तात् ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—किंच—याहि कारणानें योगाच्या कर्तव्यतेची प्रतिज्ञा करितात — **संकल्पप्रभवान्-सकल्प प्रभव येषा कामाना ते सकल्पप्रभवा• कामा तान् सर्वान् अशेषत -निर्लेपेन त्यक्त्वा-परित्यज्य**—सकल्प म्ह० हे विषय चागले आहेत असा अध्यास अशी मिथ्या कल्पना ताच ज्या कामाचा प्रभव-उत्पत्तीचें कारण आहे, त्या सकल्पप्रभव सर्व कामाना नि शेषपणें-त्यांचा थोडासा लेप-गंध

---

१ २०-२३ श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकाराचें असें एक असभाव्य म्हणणें आहे " निग्रही व उद्योगी मनुष्यास सामान्यत हा योग सहा महिन्यानीं सिद्ध होतो, असें उपनिषदांत व महाभारतात सागितलें आहे " मैत्र्यु ६ २८ अमृतनाद २९ म भा अश्व अनुगीता १९ ६६ पण हें म्हणणें योगशास्त्राच्याच केवळ नव्हे तर ' अनेकजन्मसंसिद्ध ' या गीतेंतील वचनाच्याहि विरुद्ध आहे अमृतनादोपनिषदांतील योग हा हठयोग आहे राजयोग नव्हे मैत्र्युपनिषद् व अनुगीता यात ' सहा महिने नित्ययुक्त असलेल्या योग्याचा योग प्रवृत्त होतो' असें म्हटलें आहे, तो सिद्ध होतो असें म्हटलें नाही.

हि राहूं न देता टाकून—त्याचा परित्याग करून—**किंच**—आणि त्याचप्रमाणें—**मनसा एव विवेकयुक्तेन इंद्रियग्रामं-इंद्रियसमुदायं विनियम्य-नियमनं कृत्वा समन्ततः-समन्तात्**—विवेकयुक्त मनानेंच इंद्रियग्रामाचें-इंद्रियांच्या समुदायाचें सर्व बाजूंनी-सर्व विषयापासून विशेषतः नियमन करून [हळू हळू शांत व्हावें, असा पुढील श्लोकाशीं संबंध.] २४.

शनैः शनैर्न सहसोपरमेदुपरतिं कुर्यात् । कया बुद्धया । किंविशिष्टया धृतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया धृतिगृहीतया धैर्येण युक्तयेत्यर्थः । आत्मसंस्थमात्मनि संस्थित-मात्मैव सर्वं न ततोऽन्यत्किंचिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् । एष योगस्य परमो विधिः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—(कामत्यागाच्या द्वारा इंद्रियांचा प्रत्याहार करून मग-)—**शनैः शनैः—न सहसा उपरमेत्-उपरतिं कुर्यात्**—हळू हळू-अकस्मात्-एकाएकीं नाहीं उपरम पावावें, उपरति-शांति करावी —**कया, बुद्धया**—कशानें ? बुद्धीनें—**किंविशिष्टया-धृतिगृहीतया-धृत्या-धैर्येण गृहीतया धृतिगृहीतया धैर्येण युक्तया इत्यर्थः**—किंविशिष्ट बुद्धीनें-धृतिगृहीत-धृतीनें-धैर्यानें गृहीत, म्हणजे धैर्यानें युक्त अशा बुद्धीनें, असा भावार्थ. [भूमीपासून अव्याकृतापर्यंत ज्या आठ प्रकृति, त्यांतील पूर्व पूर्व प्रकृतींत मनाचें धारण करून पुढच्या पुढच्या प्रकृतींत त्याचा प्रलय करावा, पूर्व पूर्व प्रकृति उत्तरोत्तर प्रकृतिरूप आहे, असा कल्पना करावी.]—**मन आत्म-संस्थं-आत्मनि संस्थितं-आत्मा एव सर्वं न ततः अन्यत् किंचित् अस्ति इति एवं आत्मसंस्थं कृत्वा**—मनाला आत्मसंस्थ करून-आत्म्यामध्यें संस्थित-आत्माच सर्व आहे त्याहून दुसरें कांहीं नाहीं, अशा प्रकारें मनाला आत्मसंस्थ करून —**किंचित् अपि न चिन्तयेत्**—कशाचेंहि चिंतन करूं नये.—**एषः योगस्य परमः विधिः**—मनाची निश्चलता हा योगाचा परम विधि आहे २५.

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—**मनः**—अन्तःकरण—**चंचलं**—रागादि स्वभावदोषामुळें चंचल व म्हणूनच—**अस्थिरं**—अस्थिर होऊन—**यतः यतः**—ज्या ज्या शब्दादि विषयाच्या निमित्तानें—**निश्चरति**—बाहेर निघतें-आत्म्यापासून दूर होतें—**ततः ततः**—त्या त्या शब्दादि विषयांपासून—**एतत्**—त्याला—**नियम्य**—नियमित करून—**आत्मनि एव**—आत्म्यामध्येंच—**वशं**—वश—**नयेत्**—न्यावें, त्याला आत्मवश करावें. २६

तदेवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी—यतो यतो यस्माद्यस्मान्निमित्ताच्छब्दादे-र्निश्चरति निर्गच्छति स्वभावदोषान्मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलमत एवास्थिरं ततस्ततस्तस्मा-त्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्य तत्तन्निमित्तं याथात्म्यनिरूपणेनाऽऽभासीकृत्य वैराग्य-

भावनया चैतन्मन आत्मन्येव वशं नयेदात्मवश्यतामापादयेत् । एवं योगाभ्यासबलाद्योगिन आत्मन्येव प्रशाम्यति मन ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(शब्दादि विषयासाठीं रागद्वेषवशात् अत्यंत चंचल व अस्थिर होऊन निरनिराळ्या विषयामध्यें स्वभावत च प्रवृत्त होणाऱ्या मनाची निश्चलता व निश्चिन्तपणा कोणत्या उपायानें साध्य होईल ते सांगतात–)—**तत्र एवं मनः आत्मसंस्थं कर्तुं प्रवृत्तः योगी**—योगाभ्यासाच्या आरंभीं अशा प्रकारें–'मनसैव इंद्रियग्रामं०' इत्यादि वचनांत सांगितल्याप्रमाणें मनाला आत्म्यामध्यें स्थित करावयास प्रवृत्त झालेल्या योग्यानें—**यतः यतः-यस्मात् यस्मात् शब्दादेः निमित्तात् मनः स्वभावदोषात् चञ्चलं-अत्यर्थं चलं अत एव अस्थिरं (सत्) निश्चरति-निर्गच्छति**—ज्या ज्या शब्दादि निमित्तामुळें मन–रागादि स्वाभाविक दोषामुळें अत्यंत चल–चंचल, त्यामुळेंच अस्थिर होत्साते बाहेर जातें–बाहेर पडतें–विषयाच्या मागोमाग धावूं लागतें—**ततः ततः-तस्मात् तस्मात् शब्दादेः निमित्तात् नियम्य**—त्या त्या शब्दादि निमित्तापासून त्याचें नियमन करून—**याथात्म्यनिरूपणेन वैराग्यभावनया च तत् तत् निमित्तं आभासीकृत्य**—शब्दादि विषय, हें निमित्त क्षणभंगुर आहे, दुःखमिश्र आहे, इत्यादि त्याच्या यथार्थ स्वरूपाचें आलोचन करून व वैराग्यभावनेनें–हे मला नकोत, हे दुःखद आहेत, अशा चिंतनानें त्या त्या निमित्ताला आभासरूप बनवून–शब्दादि निमित्त हें सुखसाधन नसून नुसता आभास आहे–मिथ्या आहे असा निश्चय करून–[त्या त्या निमित्तापासून मनाचें नियमन करावें व]—**एतत् मनः आत्मनि एव वशं नयेत्-आत्मवश्यतां आपादयेत्**—हें मन आत्म्यामध्येंच वश न्यावें म्ह० त्याला आत्मवश्यतेला प्राप्त करावें. त्याला आत्म्याच्या अधीन करावें. [स्वाधीन ठेवावें विषयाकडे जाऊं देऊं नये याप्रमाणें मनाला आत्मवश करून उपरति केली असता काय होतें ते सांगतात–]—**एवं योगाभ्यासबलात् योगिनः मनः आत्मनि एव प्रशाम्यति**—याप्रमाणें योगाभ्यासाच्या बलानें योग्याचें मन आत्म्यामध्येंच प्रशान्त म्ह० प्रलीन होतें. २६.

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—**प्रशान्तमनसं**—ज्याचें मन अत्यंत शांत झालें आहे अशा—**एनं योगिनं**—या योग्याला—**शांतरजसं**—ज्याच्यांतील मोहादि क्लेशरूप मल शांत झाले आहेत,—**ब्रह्मभूतं**—ब्रह्म झालेल्या जीवन्मुक्त—**अकल्मषं**—अधर्मादिरहित—(**एनं योगिनं**) **हि**—अशा या प्रसिद्ध योग्याला—**उत्तमं सुखं**—निरतिशय सुख—**उपैति**—प्राप्त होतें. २७.

---

१ २४-२६ श्लोकावरील टीकेंत (पृ. ७०४) रहस्यकार म्हणतात–"मन पर्णाबहून आवरावें आणि तें दुसरीकडे फुटूं न देणें." फुटूं न देणें, हा शब्दप्रयोग ठीक नाहीं.

प्रशान्तमनसं प्रशान्तं मनो यस्य स प्रशान्तमनास्तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैत्युपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैव सर्वमित्येवंनिश्चयवन्तं ब्रह्मभूतमकल्मषमधर्मादिवर्जितम् ॥

भाष्यार्थ—प्रशान्तमनसं-प्रशान्तं मनः यस्य सः प्रशान्तमनाः तं प्रशान्तमनसं हि एनं योगिनं—ज्याचें मन प्रशान्त-प्रलीन झालें आहे, तो प्रशान्तमन होय. प्रशान्तमन झालेल्या या योग्याला—**उत्तमं-निरतिशयं सुखं उपैति -उपगच्छति**—उत्तम म्ह० निरतिशय सुख प्राप्त होतें. [त्याला निरतिशय आत्मसुखाचा अनुभव येतो. मन व मनाच्या वृत्ति यांचा अभाव झाला असतां स्वरूपसुखाचा आविर्भाव होतो. या गोष्टीचा अनुभव सुषुप्त्यवस्थेंत चांगला येतो, हें प्रदर्शित करण्यासाठी मुद्दाम ' हि ' असा शब्द घातला आहे. अहोपण, मोहादि क्लेशांकडून प्रतिबंध होत असल्यामुळें योग्याला उत्तम सुखाची प्राप्ति कशी होणार ? उत्तर-]—**शान्तरजसं-प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसं इत्यर्थः**—ज्याचें रजस् शांत झालें आहे-ज्याचें मोहादिक्लेशरूपी रज म्ह० मल प्रक्षीण झालें आहे त्या योग्याला असा याचा भावार्थ.—**ब्रह्मभूतं-जीवन्मुक्तं-ब्रह्म एव सर्वं इति एवं निश्चयवन्तं ब्रह्मभूतं**—ब्रह्मीभूत म्ह० जीवन्मुक्त-ब्रह्मच सर्व, अशा प्रकारच्या निश्चयानें युक्त असलेल्या ब्रह्मभूत व—**अकल्मषं-अधर्मादिवर्जितम्**— निष्पाप-अधर्मादिरहित-धर्माधर्मादिप्रनिबंधरहित योग्याला निरतिशय आत्मसुख प्राप्त होतें. [प्रशान्तचित्त, मोहादिक्लेशरहित, ब्रह्मभूत व धर्माधर्मादिप्रनिबंधशून्य अशा योग्याला निरतिशय सुख प्राप्त होतें.] २७.

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—एवं—या क्रमानें—**सदा**—सर्वदा—**आत्मानं युञ्जन्**—चित्ताला समाहित करणारा, त्यामुळें—**विगतकल्मषः**—ज्याचें पाप अगदीं नाहींसें झालें आहे असा—**योगी**—निर्विघ्नपणें योगाभ्यास करणारा पुरुष—**ब्रह्मसंस्पर्शं**—परब्रह्माशीं ज्याचा निकट संबंध आहे, ब्रह्मस्वरूप—**अत्यन्तं**—निरतिशय-अन्तरहित-नित्य—**सुखं**—सुखाला—**सुखेन**—अनायासानें—**अश्नुते**—व्यापतो-अनुभवितो. २८.

युञ्जन्निति । युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदाऽऽत्मानं विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं सुखमत्यन्तमन्तमतीत्य वर्तत इत्यत्यन्तमुत्कृष्टं निरतिशयमश्नुते व्याप्नोति ॥

भाष्यार्थ—' युञ्जन्० ' इति—योग्याला उत्तम सुख प्राप्त होतें, असें जें म्हटलें आहे, तेंच ' युञ्जन्० ' या श्लोकानें स्पष्ट करितात—**एवं यथोक्तेन क्रमेण योगी-योगान्तरायवर्जितः सदा आत्मानं युञ्जन्**—यापूर्वी म्ह० 'मनसंत०' इत्यादि पूर्वोक्त क्रमानें योगी-योगान्तरायरहित झालेला-राग-द्वेष इत्यादि योगांच्या वि-

ध्नाना रहित असलेला, सदा मनाला समाहित करणारा—**सुखेन-अनायासेन ब्रह्मसंस्पर्श-ब्रह्मणा परेण संस्पर्शः यस्य तत् ब्रह्मसंस्पर्शं सुखं अत्यन्तं-अन्त अतीत्य वर्तते इति अत्यन्त उत्कृष्टं-निरतिशयं अश्नुते-व्याप्नोति** —सुखानें-अनायासानें ब्रह्मसंस्पर्श-परब्रह्माशीं ज्याचा संस्पर्श-संबंध आहे तें ब्रह्मसंस्पर्श सुख (तें कसें ?) अत्यंत-अन्ताचें अतिक्रमण करून असणारें म्हणून अत्यंत उत्कृष्ट-निर्विषय-निरतिशय सुख अनुभवितो तसल्या सुखाला तो व्यापतो. [ब्रह्मसंस्पर्श म्ह० ब्रह्माशीं तादात्म्य पावलेलें-ब्रह्मैकरसरूप सुख त्या योग्याला होतें] २८.

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—योगयुक्तात्मा—ज्याचें अन्तःकरण योगानें युक्त म्ह० समाहित आहे—**सर्वत्रसमदर्शनः**—आणि ज्याचें ज्ञान सर्व भूतामध्यें सम आहे, तो—**आत्मानं**—स्वात्म्याला—**सर्वभूतस्थ**—सर्वभूतामध्यें स्थित—**च सर्वभूतानि**—व सर्वभूतांना—**आत्मनि**—आत्म्यामध्यें स्थित—**ईक्षते**—पाहतो २९

इदानीं योगस्य यत्फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रदर्श्यते—सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि च सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानीक्षते पश्यति योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणः सर्वत्रसमदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषमेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्य स सर्वत्रसमदर्शनः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—(योगानुष्ठान करणाऱ्या ब्रह्मभूत योग्याला सर्व अनर्थांची निवृत्ति व निरतिशयसुखप्राप्ति एतद्रूप मोक्ष कोणत्या कारणानें प्राप्त होतो, तें सांगतात-) —**इदानीं योगस्य यत् फलं-ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत् प्रदर्श्यते**—आतां योगाचें जें फल सर्वसंसाराच्या विच्छेदाचें कारण ब्रह्मैकत्वदर्शन तें 'सर्वभूतस्थ०' या श्लोकानें प्रदर्शित केलें जातें —**सर्वभूतस्थ-सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वं आत्मानं**—सर्वभूतस्थित-सर्व भूतामध्यें स्थित असलेल्या स्वतःला-आत्म्याला पाहतो—**च ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि सर्वभूतानि आत्मनि एकतां गतानि ईक्षते-पश्यति**—आणि ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्वभूतें आत्म्यामध्यें एकतेला प्राप्त

१-२७ व २८ श्लोकांतील योगीशब्दाचा अर्थ रहस्यकारांनीं 'कर्मयोगी' असा सुचविला केला आहे व त्याच्या समर्थनासाठीं तें "पातञ्जलयोग जरी कर्मयोगाचें साधन म्हणून सांगितला असल्यामुळें पातञ्जलयोगाचा अभ्यास करणारा हा पुरुष कर्मयोगीच विवक्षित आहे" इत्यादि म्हणतात. पण ध्यानयोग किंवा पातञ्जलयोग हें कर्मयोगाचें साधन आहे, असें कोठें सांगितलें आहे? उलट 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते' (मागें पृ. ५४१) या वचनानें योगशाच्या शमाचें विधान केलें आहे व पुढें 'उभयविभ्रष्ट' ३८ असें म्हटलें आहे. त्यावरून कर्मयोग ध्यानयोगाचें किंवा पातञ्जलयोगाचें साधन आहे, असें ठरतें.

झालेली आहेत असें पाहतो (कोण ?)—**योगयुक्तात्मा-समाहित अन्तःकरण**—योगयुक्तात्मा म्ह० ज्याचें अन्तःकरण समाहित आहे तो [अर्थात् चित्तसमाधान हें पूर्वोक्त आत्मदर्शनाचें साधन आहे पण विषम उपाधींमध्यें विषम दृष्टिच ठेवणाराला सर्वत्र आत्मदर्शन कसें होणार ? उत्तर-]—**सर्वत्रसमदर्शन-सर्वेषु ब्रह्मादि-स्थावरान्तेषु विषमेषु सर्वभूतेषु सम-निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं-ज्ञानं यस्य सः सर्वत्रसमदर्शन**—सर्वत्रसमदर्शन म्ह० ब्रह्मादि स्थावरान्त सर्व विषमभूतांमध्यें ज्याचें सम-निर्विशेष ब्रह्मात्मैक्यविषय दर्शन म्ह० ज्ञान आहे तो सर्वत्रसमदर्शन होय [असा समाहितचित्त व सर्वत्र सम ब्रह्म पाहणारा योगी स्वात्म्याला सर्व भूतांमध्यें व सर्वभूतांना आत्म्यामध्यें पाहतो त्याला ब्रह्मात्मैक्यज्ञान होतें] २९.

योो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

अन्वयार्थ—**यः**—जो—**मां**—मला—**सर्वत्र**—सर्वभूतांमध्यें—**पश्यति**—पाहतो—**च**—व—**सर्वं**—सर्व भूतवर्गास—**मयि**—माझ्यामध्यें—**पश्यति**—पाहतो—**तस्य**—त्याला—**अहं**—मी—**न प्रणश्यामि**—नाहीसा होत नाहीं—**च**—व—**स**—तो—**मे**—मला—**न प्रणश्यति**—नाहींसा होत नाहीं ३०.

एतस्याऽऽत्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते—यो मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्याऽऽत्मानं सर्वत्र सर्वेषु भूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति तस्यैवमात्मैकत्वदर्शिनोऽहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि । स च मे न प्रणश्यति स च विद्वान्मम वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षी भवति तस्य च मम चैकात्मकत्वात् । स्वात्मा हि नामाऽऽत्मनः प्रिय एव भवति । यस्माच्चाहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी ॥३०॥

भाष्यार्थ—एतस्य आत्मैकत्वदर्शनस्य फल उच्यते—या आत्मैकत्वज्ञानाचें फल 'यो मां०' या श्लोकानें सांगितलें जात—**यः मां-वासुदेव-सर्वस्य आत्मानं सर्वत्र-सर्वेषु भूतेषु पश्यति**—जो मला-वासुदेवाला-सर्वांच्या आत्म्याला सर्वत्र म्ह० सर्व भूतांमध्यें पाहतो—**च सर्वं-ब्रह्मादिभूतजातं मयि-सर्वात्मनि पश्यति**—आणि सर्व ब्रह्मादि भूतजात मज-सर्वात्म्यामध्यें पाहतो, (याप्रमाणें एकत्वदर्शनाचा अनुवाद करून त्याच्या फलाचा उपन्यास करितात-)—**तस्य एव आत्मैकत्वदर्शिन अहं ईश्वरः न प्रणश्यामि-न परोक्षतां गमिष्यामि**—याप्रमाणें आत्म्याचें एकत्व जाणणाऱ्या त्याचा मी ईश्वर नाहींसा होत नाहीं. (अहो पण, नित्य ईश्वर द्वैतदर्शी पुरुषाला तरी नाहींसा कसा होणार ? उत्तर-) मी त्याच्या परोक्षतेला प्राप्त होत नाहीं (मी परमानंदात्मा त्याला परोक्ष होत नाहीं. तर नेहमीं अपरोक्ष-प्रत्यक्ष असतो)—'**स च मे न प्रणश्यति' सः च विद्वान् मम वासुदेवस्य न प्रणश्यति-न परोक्षी भवति**—आणि तो विद्वान् मज वासुदेवाला अनष्ट होत नाहीं. (अहो पण, विद्वानाप्रमाणें अविद्वानाहि ईश्वराला अनष्ट होत नाहीं, असें कोणी

म्हणेल म्हणून म्हणतात–) म्ह० तो मला परोक्ष होत नाही. (अविद्वानाचें स्वरूपहि तेंच आत्मा आहे, तथापि अविद्येमुळें त्याला तो साक्षात् दिसत नाही. म्हणून ईश्वर त्याच्या स्वरूपानें स्थित असला तरी त्याच्या दृष्टीनें नष्टप्राय आहे. ईश्वर व विद्वान् हे एकमेकाला अपरोक्ष असतात, याविषयी कारण सांगतात–)—**तस्य च मम च एकात्मकत्वात्**—त्याचें व माझें एकात्मकत्व आहे. त्यामुळें आम्ही परस्परांना अपरोक्ष होत नाही. (अहोपण, आत्मा जर एकच आहे तर परस्परांना अपरोक्ष कसा होणार ? कारण परस्पर म्हणताच द्वैताची कल्पना येते. उत्तर–)—**स्वात्मा हि नाम आत्मनः प्रियः एव भवति**—स्वात्मा आत्म्याला प्रियच असतो [अर्थात् 'परस्पर' हा शब्द उपाधिभेदाच्या दृष्टीनें योजला आहे. ज्ञानी ईश्वराचा आत्मा असल्यामुळें व ईश्वर ज्ञानी पुरुषाचा आत्मा असल्यामुळें ते दोघे एकरूपच आहेत.]—**च यस्मात् अहं एव सर्वात्मैकत्वदर्शी (तस्मात् एकत्वदर्शनार्थं प्रयतितव्यं)**—आणि ज्याअर्थी मीच सर्वात्म-एकत्वदर्शी–सर्व भूतांतील आत्मा एक आहे असें पाहणारा आहें, त्याअर्थी एकत्वज्ञानासाठीं प्रयत्न करावा.[या दोन श्लोकांवरून गीतेंत अद्वैत आत्मतत्त्वाचाच बोध केला आहे हें उघड होतें. हे दोन श्लोक उपनिषदांतील 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि' या महावाक्यासारखेच जीवेश्वरैक्यप्रतिपादन करणारे आहेत. अर्थात् गीतेचें तात्पर्य अद्वैत आत्मबोधांत आहे. ही गोष्ट पुढें तेराव्या अध्यायाच्या दुसऱ्या श्लोकावरील भाष्यांत अधिक विशद होईल.] ३०.

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—एकत्वं आस्थितः यः—एकत्वास पूर्णपणें प्राप्त झालेला जो—**सर्वभूतस्थितं मां**—सर्वभूतांमध्यें स्थित असलेल्या मला—**भजति**—भजतो—**सः योगी**—तो योगी—**सर्वथा वर्तमानः अपि**—कोणत्याहि प्रकारें जरी वागत असला तरी—**मयि**—माझ्या ठिकाणा–परम पदीं—**वर्तते**—राहतो. ३१.

इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनमनूद्य तत्फलं मोक्षोऽभिधीयते । सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोऽपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमे पदे वर्तते नित्यमुक्त एव स न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिबध्यत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

---

१ २९ व ३० या श्लोकांवरील टीपेंत "ब्रह्मात्मैक्यदृष्टिच मोक्ष व कर्मयोग या दोहोंचाहि पाया आहे. सर्वभूतात्मैक्यज्ञान हेंच सर्व अध्यात्माचें व कर्मयोगाचें मूळ होय" इत्यादि म्हटलें आहे. पण हें निराधार आहे त्याला शास्त्रप्रमाण नाही. तें केवळ रहस्यकारांची कल्पना असून भ्रामक समजूत आहे. 'कर्मयोग ज्ञानयोगाचा साधन आहे,' हें सर्वशास्त्रांनीं सिद्ध केलें आहे. पण ब्रह्मात्मैक्यज्ञान कर्मयोगाचें मूळ किंवा पाया आहे, याला एका रहस्यकाराच्या कल्पने वाचून कशाचाहि आधार नाहीं.

भाष्यार्थ—इति एतत् पूर्वश्लोकार्थं सम्यग्दर्शनं अनूद्य तत्फलं मोक्षः अभिधीयते—या श्लोकाच्या पूर्वार्धानें पूर्व श्लोकाच्या अर्थाचा म्ह० सम्यग्दर्शनाचा –आत्म्याच्या यथार्थ ज्ञानाचा अनुवाद करून त्याचें फल असा जो मोक्ष तो उत्तरार्धानें सांगितला जातो. (रागद्वेषादिरहित व यम-नियमादि संस्कारवान् अशा योग्याची स्वैर प्रवृत्ति संभवतच नाहीं. तथापि तिचा अंगीकार करून ज्ञानाची स्तुति करितात–)—**सम्यग्दर्शी योगी सर्वथा-सर्वप्रकारैः वर्तमानः अपि मयि –वैष्णवे परमे पदे वर्तते**—सम्यग्ज्ञानी योगी सर्वथा–सर्व प्रकारांनी जरी वर्तन करीत असला–मनाला वाटेल तसा जरी वागत असला तरी, माझ्या ठिकाणी म्ह० व्यापक परमात्म्याच्या परम पदा–निर्विशेष–निरुपाधिक स्वरूपांत तो राहतो.—**नित्यमुक्तः एव सः**—तो नित्यमुक्तच आहे. (ज्ञानी योग्याची चेष्टा मुख्य नसून प्रातिभासिक जरी असली तरी त्याचा तो प्रातिभासिक दुराचार त्याच्या मोक्षाला प्रतिबंध करील, अशी शंका घेऊन म्हणतात–)—**मोक्षं प्रति केनचित् न प्रतिबध्यते इत्यर्थः**—त्याच्या मोक्षाला कोणाकडूनच–सदाचरण व दुराचरण यातील कशानेंहि प्रतिबंध होत नाहीं, असा भावार्थ. [त्याची सर्वच चेष्टा आमच्या झोंपेंतील चळवळीप्रमाणें निरहंकार, निष्काम व यादृच्छिक असल्यामुळें ती पुण्य पापादि वासनाच्या योगानें मोक्षाला प्रतिबंध करू शकत नाहीं.] ३१

---

१ पण रहस्यकार ' सर्वथा वर्तमानोऽपि०' या अर्धाचा अर्थ–" तो कर्मयोगी सर्वप्रकारें वागत असताहि मजमध्यें असतो " असा करितात म्ह० सर्वभूतस्थ परमेश्वराची भक्ति करणारा कर्मयोगी सर्वप्रकारें म्ह० अनियमानें–वाटेल तसा वागू शकतो,असें घावरून सिद्ध झालें. पण येथील व या पुढीलहि योगिशब्दाचा कर्मयोगी असा अर्थ करणें, हें प्रकरणाच्या विरुद्ध आहे तो केवळ आग्रहपूर्वक ओढाताण आहे, व तो करताना रहस्यकारांना आपल्या कल्पनाशक्तीच्या पलीकडे दुसऱ्या कशाचेंहि साह्य घेतलेलें नाहीं, असें मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें कारण त्यांना आपल्या म्हणण्याच्या समर्थनासाठीं प्रमाणभूतशास्त्राचें एकहि प्रमाण दिलेलें नाहीं, व जीं कांहीं शास्त्रीय प्रमाणें म्हणून दिलीं आहेत, तीं सर्व भ्रामक आहेत 'ज्ञानोत्तर कर्मयोग हेंच मनुष्याचें परमसाध्य,' ह्या सिद्धान्ताचें समर्थन करण्यास तीं मुळींच उपयोगी पडत नाहीत ते म्हणतात–"सांख्य–सन्यासी व पातंजल योगी यांना कर्मयोग्याला प्राप्त होणाराच साम्यबुद्धि प्राप्त होते, पण सांख्य व योगी यांना सर्व कर्मांचा त्याग इष्ट असल्यामुळें व्यवहारांत तिचा उपयोग करण्याचा ते प्रसंगच आणीत नाहींत आणि गीतेंतील कर्मयोगी तसें न करिता अध्यात्मज्ञानानें प्राप्त झालेल्या या साम्यबुद्धीचा व्यवहारांतहि नित्य उपयोग करून जगाचा सर्व कामें लोकसंग्रहार्थ करीत असतो " इत्यादि गी र पृ ७०६ पण अशा प्रकारचा कर्मयोगी जगांत एखादा तरी सांपडतो का ? कीं ही नुसती कल्पना आहे ? जनकादिकांसारखे कांहीं ज्ञानी पूर्वी होऊन गेले, पण त्यांनाहि क-र्मयोगी म्हणणें, हें साहस आहे. तेहि वस्तुतः ज्ञानी व ज्ञाननिष्ठच होते शिवाय गीतेंत जो इतका उपदेश केला आहे, तो साधकांसाठीं आहे, ज्ञानी कृतार्थांसाठीं नाहीं, असें मानलें तरच गीताशास्त्राचा जगतेला कांहीं उपयोग आहे, असें म्हणता येईल.

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

अन्वयार्थ—**हे अर्जुन,**—हे अर्जुना !—**य**—जो—**सर्वत्र**—सर्व ठिकाणीं-सर्वभूतामध्यें—**आत्म्यौपम्येन**—आपल्या उपमेनें—**सुखं वा यदि वा दुःखं**—सुख किंवा दुःख—**समं**—सम—**पश्यति**—पाहतो—**सः**—तो—**परमः योगी** श्रेष्ठ योगी—**मतः**—मानलेला आहे. ३२.

क्रियान्वयत्—आत्मौपम्येनाऽऽत्मा स्वयमेवोपमीयते [अनया], इत्युपमा तस्या उपमाया भाव औपम्यं तेनाऽऽत्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन स च किं समं पश्यतीत्युच्यते तथा मम सुखमिष्टं यथा सर्वप्राणिनां सुखमनुकूलम् । वाशब्दश्चार्थे । यदि वा यच्च दुःखं मम प्रतिकूलमनिष्टं यथा तथा सर्वप्राणिनां दुःखमनिष्टं प्रतिकूलमित्येवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं

कारण आपण सर्व ज्ञानी नसून जिज्ञासु आहों व गीता जर जिज्ञासूला ज्ञानसाधनें सांगत असेल तरच ती आमच्या उपयोगी, नाहींपेक्षा तिचा आम्हाला कांहींच उपयोग नाहीं. वास्तव गीतेविषयीं भलतीच कल्पना करून लोकांचा बुद्धिभेद करणें सर्वथा अनुचित आहे आम्हीं या संबधानें या पूर्वी बरेच वेळां बरेंचसें लिहिलें आहे. वास्तव रह स्यकार वारंवार जरी तेंच तें सांगत असले, तरी आम्ही यापुढें विस्तारभयास्तव तिकडे फारसें लक्ष न देता फक्त महत्वाच्या मुद्यावरच टीका करण्याचें ठरविलें आहे. असो; 'सांख्य व योगी सर्व कर्में सोडतात. त्यामुळें ते साम्यबुद्धीचा व्यवहारांत उपयोग करण्याचा प्रसंगच आणीत नाहींत' हें म्हणणें किती खोटें आहे' ज्ञानी संन्यासी सर्व म्ह० कोणतीं कर्में सोडतात, याचा रहस्यकारानीं विचार केलेला नाहीं. तेही देहधर्मभूत कर्में टाकीत नाहींत. धर्मोपदेश, ज्ञानोपदेश इत्यादि लोकानुग्रहकारक व ज्ञानाशीं अविरुद्ध अशीं कर्मेंहि टाकीत नाहीं. तर फक्त देहाभिमानपूर्वकच होणारीं जीं वर्णाश्रमविहित कर्में तीं अकर्तृब्रह्मात्मज्ञानाच्या विरुद्ध असल्यामुळें तेवढींच ते सोडतात. अर्थात् बाकीचीं कर्में म्ह० धर्मोपदेश वगैरे व शरीरस्थितीला अवश्य तेवढीच कर्में करीत असतांना ते साम्य बुद्धीचा म्हणजे ब्रह्मात्मभावाचा उपयोग करीत नाहीत, हें म्हणणें खोटें आहे. रहस्यकाराच्या समजुतीप्रमाणें 'गीतेंतील कर्मयोगी ज्ञानी आहे, व तो ज्ञानोत्तर सर्व व्यवहार लोकसंग्रहार्थ निष्कामबुद्धीनें करतो व तो करीत असतांना अध्यात्मज्ञानानें प्राप्त झालेल्या साम्यबुद्धीचा नित्य उपयोग करतो.' पण ही नुसती कल्पना आहे. लौकिक व्यवहार आला कीं साम्यबुद्धि गेली. कारण विषमता—वैषम्य हेंच व्यवहाराचें स्वरूप आहे. लौकिक व्यवहार देहाभिमान सोडविल्यावाचून रहात नाहीं आणि जेथें देहाभिमान आला, 'हा मी व हें माझें' ही वृत्ति उद्भवली, तेथें साम्यबुद्धीचा अभाव झालाच, म्हणून समजावें, शिवाय येथील साम्य म्ह० सर्वत्र ब्रह्मात्मभाव आहे. दुसऱ्या अध्यायांतील 'समत्वं योग उच्यते' येथील साम्य नव्हे, हें याच अध्यायांतील १८-१९ श्लोकाच्या अर्थाकडे विचारपूर्वक लक्ष दिलें असतां कोणाच्याहि एकदम लक्षांत येईल.

पश्यति न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरत्यहिंसक इत्यर्थः । य एवमहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी परम उत्कृष्टो मतोऽभिप्रेतः सर्वयोगिनां मध्ये ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानी पुरुषाचें स्वैराचरण जर त्याच्या मोक्षाला प्रतिबंधक होत नाहीं, तर त्यानें कोणाला पीडा जरी दिली, तरी त्याच्या ज्ञानाला कांही बाध येत नाहीं, असें म्हणणें भाग आहे, अशी शंका आली असता आचार्य म्हणतात–)—**किंच अन्यत्**—परम योग्याचा निर्देश करून आणखीहि थोडेसें योगमाहात्म्य सांगितलें जातें—**आत्मौपम्येन–आत्मा स्वयं एव उपमीयते अनया इति उपमा तस्याः उपमायाः भाव औपम्यं तेन आत्मौपम्येन**—आत्मा स्वतःच जिच्या योगानें उपमिला जातो ती उपमा–तिचा जो भाव तें औपम्य, त्या आत्मौपम्यानें–[येथील औपम्य हा शब्द उपमाशब्दापासून करणव्युत्पत्तीनें व भावप्रत्ययानें जरी बनला आहे, तरी तो स्वार्थी आहे म्हणजे मूळ उपमाशब्दाचा जो अर्थ तोच त्याचा अर्थ आहे भावप्रत्यय वगैरे जरी लागला असला तरी त्याचा अर्थ बदलत नाही [अर्थात् आत्मौपम्येन म्ह० आत्मा याच उपमेनें–स्वतः आत्मा हीच उपमा–हाच दृष्टान्त घेऊन त्यावरून]—**हे अर्जुन, यः सर्वत्र–सर्वभूतेषु समं–तुल्यं पश्यति**—हे अर्जुना, जो सर्वत्र म्ह० सर्व भूतामध्यें सम–तुल्य पाहतो—**च सः समं किं पश्यति इति उच्यते**—पण तो सम काय पाहतो, तें सांगितलें जातें—**यथा मम सुखं इष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखं अनुकूलं**—जसें मला सुख इष्ट आहे, तसें सर्व प्राण्यांना सुख अनुकूल आहे—**वाशब्दः चार्थे**—येथील 'वा' हा शब्द 'च' या अर्थी आहे.—**यदि वा–यत् च दुःखं यथा मम प्रतिकूलं–अनिष्टं तथा सर्वप्राणिनां दुःखं अनिष्टं–प्रतिकूलं**—आणि जें दुःख तें जसें मला प्रतिकूल–अनिष्ट आहे, तसें सर्व प्राण्यांना दुःख अनिष्ट–प्रतिकूल आहे—**इति एवं आत्मौपम्येन सर्वभूतेषु सुखदुःखे–अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया समं पश्यति**—अशा या प्रकारें आत्मा–स्वतः, याच उपमेनें–स्वतःच्याच दृष्टान्तानें सर्व भूतामध्यें सुख अनुकूल व दुःख प्रतिकूल आहे असें तुल्यतेनें–सम पाहतो—**कस्यचित् प्रतिकूलं न आचरति–अहिंसकः इत्यर्थः**—कोणाच्याहि प्रतिकूल आचरण करीत नाही–अहिंसक असतो, असा याचा भावार्थ—**यः एव अहिंसकः सम्यग्दर्शननिष्ठः स योगी सर्वयोगिनां मध्ये परमः–उत्कृष्टः मतः–अभिप्रेतः**—जो अशा प्रकारें अहिंसक असलेला सम्यग्ज्ञाननिष्ठ तो योगी सर्व योग्यामध्यें परम म्ह० उत्कृष्ट मानलेला आहे तो श्रेष्ठ योगी समजला जातो. [आपल्याला जसें सुख इष्ट व दुःख अनिष्ट त्याचप्रमाणें सर्व प्राण्यांना सुख इष्ट व दुःख अनिष्ट असें समजून जो ज्ञानी कोणालाहि पीडा देत नाहीं, तो सर्व योग्यामध्यें श्रेष्ठ योगी होय] ३२

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

> योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन ।
> एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढम् ।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ ३४ ॥

अन्वयार्थ—**हे मधुसूदन**—हे मधुसूदना !—**त्वया**—तू—**यः अयं योग**—जो हा योग—**साम्येन**—समत्वानें—**प्रोक्तः**—सांगितलास—**एतस्य**—या योगाची—**स्थिरां स्थितिं**—अचल स्थिति—**चंचलत्वात्**—मनाच्या चंचलपणामुळें—**अहं**—मी—**न पश्यामि**—पहात नाहीं —**कृष्ण**—(कारण) हे कृष्णा !—**मनः चंचलं**—मन चंचल,—**प्रमाथि**—शरीर व इंद्रियें यांना परवश-व्याकुळ करणारें,—**बलवत्**—अतिशय दुर्निवार व—**दृढं**—अच्छेद्य आहे—**हि**—हें प्रसिद्ध आहे —**अहं**—मी—**तस्य**—त्याचा—**निग्रहं**—निग्रह—**वायोः इव**—वायूच्या निग्रहाप्रमाणें **सुदुष्कर**—अति दुष्कर—**मन्ये**—समजतों ३३-३४

एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसंपाद्यतामालक्ष्य शुश्रूषुर्ध्रुवं तत्प्राप्त्युपायम्—योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन, एतस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः किं स्थिरामचलां स्थितिं प्रसिद्धमेतत्॥

भाष्यार्थ—(मन चंचल व अस्थिर आहे, हे ऐकून निर्विशेष ब्रह्मामध्यें चित्ताचें स्थैर्य होणें अशक्य आहे, असे समजणारा अर्जुन चित्तस्थैर्याचा उपाय जाणण्याच्या इच्छेनें प्रश्न करीत आहे, अशा प्रकारें आचार्य प्रश्न उत्थापित करितात-)—**एतस्य यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसंपाद्यतां आलक्ष्य ध्रुवं तत्प्राप्त्युपायं शुश्रूषुः (अर्जुन उवाच)**—या पूर्वोक्त सम्यग्ज्ञानरूप योगाचें संपादन मोठ्या कष्टानेंच करता येतें, असे पाहून त्याच्या प्राप्तीचा निश्चित उपाय ऐकण्याची इच्छा करणारा अर्जुन म्हणाला—**हे मधुसूदन त्वया यः अयं योग साम्येन-समत्वेन प्रोक्तः**—हे मधुसूदना, तू जो हा योग साम्यानें म्ह० समत्वानें

---

१ रहस्यकार 'साम्येन योग ' याचा अर्थ—'साम्यबुद्धीनें प्राप्त होणारा योग म्ह० कर्मयोग' असा करितात पण तो प्रकरणाला धरून नाहीं. ध्यानयोग किंवा अभ्यासयोग, येथें प्रकृत आहे २९ ३२ श्लोकांत महोत्तमज्ञान व त्याचें श्रेष्ठ फल वर्णिलें आहे त्यापूर्वी त्याचें साधन म्हणून आरंभामध्यें चित्तस्थैर्य सांगितलें आहे व येथें अर्जुनाहि ' या साम्यानें सांगितलेल्या योगाची स्थिरस्थिति मनाच्या चंचलतेमुळें मला शक्य दिसत नाहीं, ' असेंच म्हणत आहे पण त्यातील कशाकडेहि दृष्टि न देतां ' साम्यानें योग ' म्ह० ' समत्वबुद्धीनें प्राप्त होणारा कर्मयोग ' असा अर्थ करणें, योग्य आहे, असें कोण म्हणेल ? पण रहस्यकार तसें म्हणतात इतकेंच नव्हे तर आपण म्हणतों तेंच खरें, असा आग्रहहि धरितात ते म्हणतात—"साम्यानें किंवा साम्यबुद्धीनें प्राप्त होणारा या विशेषणानें योग या शब्दाचा या ठिकाणीं कर्मयोग असाच अर्थ होतो पातंजल योगांतील समाधीचें जरी पूर्वी वर्णन आलें असलें तरी 'योग' शब्दानें पातंजलयोग या श्लोकांतून विवक्षित नाहीं " पण साम्यानें म्ह० साम्यबुद्धीनें हा अर्थ अप्रासंगिक आहे. वर प्रसंग साम्यबुद्धीचा नसून चित्ताच्या स्थिरतेचा आहे तसेंच दे

सांगितलास—**एतस्य योगस्य मनसः चंचलत्वात् अहं न पश्यामि-न उपलभे**—या योगाची (स्थिर स्थिति) मनाच्या चंचलपणामुळें मी पहात नाहीं,-मला ती संभवनीय दिसत नाहीं.—**किं**—ती काय ?—**स्थिरां अचलां स्थितिं**—स्थिर -अचल स्थिति मला शक्य दिसत नाहीं.—**प्रसिद्ध एतत्**—ही गोष्ट अत्यंत प्रसिद्ध आहे. [मन अतिशय चंचल आहे, ही गोष्ट प्रसिद्ध असल्यामुळें मनोनिग्रहाच्या द्वारा योगाचें स्थैर्य संपादन करावें, अशी नुसती कल्पनाहि करवत नाहीं.] ३३.

चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मन कृष्णेति कृषतेर्विलेखनार्थस्य रूपं भक्तजनपापादिदोषाकर्षणात्कृष्णः । न केवलमत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च प्रमथनशीलं प्रमथ्नाति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपति परवशी करोति । किं च बलवन्न केनचिन्नियन्तुं शक्यम्। किंच दृढं तन्तुनागवदच्छेद्यं तस्यैवंभूतस्य मनसोऽहं निग्रहं निरोधं मन्ये वायोरिव । यथा वायोर्दुष्करो निग्रहस्ततोऽपि मनसो दुष्करं मन्य इत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—' चंचलं ' इति—हीच गोष्ट ' चंचल० ' या श्लोकानें अर्जुन विशद करतो—**(हे कृष्ण) मनः चंचलं हि**—हे कृष्णा, मन अतिशय चंचल आहे, हे प्रसिद्ध आहे. (कृष्णशब्दाची व्युत्पत्ति व विवक्षित अर्थ आचार्य सांगतात-)—**कृष्ण इति विलेखनार्थस्य कृषतेः रूपं भक्तजनपापादिदोषाकर्षणात् कृष्णः**—'कृष्ण' हें विलेखन-कर्षण करणें, ओढणें या अर्थी असलेला जो ' कृष् ' धातु त्यापासून झालेलें रूप आहे. भक्तजनांच्या पापादिदोषांच्या आकर्षणामुळें कृष्ण [भगवान् भक्तांच्या पापा-

---

कर्मयोग प्रकृत नाहीं, समाधियोग प्रकृत आहे. आरंभापासून शेवटपर्यंत ध्यानयोग, समाधियोग प्रत्यक्ष विवक्षित असतां तो विवक्षित नाहीं, कर्मयोगच विवक्षित आहे, असें म्हणणें हा आग्रहच नव्हे तर काय ? पुन म्हणतात-" कारण दुसऱ्या अध्यायात ' समत्वं योग उच्यते ' (२-४८) बुद्धीचा सारखेपणा किंवा समत्व यालाच योग म्हणतात, अशी कर्मयोगाची भगवंतानींच व्याख्या दिली आहे, " पण ही व्याख्या कर्मयोगाची नसून योगाचा आहे, हें प्रथम लक्षात ठेवलें पाहिजे. कर्मयोग निराळा व ज्या समत्वरूप योगात स्थित होऊन कर्मे करण्याविषयीं अर्जुनाला भगवानानीं उपदेश केला आहे,तो योग निराळा. समत्वयोग व कर्मयोग जर एकच असता तर 'योगस्थ होऊन कर्मे कर' असें भगवानांना म्हटलें नसतें. 'कर्मयोग' या शब्दातील समासान्त ' योग ' शब्दापासून तसा अर्थ निष्पन्न होऊं शकत नाहीं. कारण 'सांख्ययोग' 'सन्यासयोग' इत्यादि सामासिक शब्दातील योगशब्दाचा अर्थ तसा करता येत नाहीं. (मागें पृ २३३-३४ पहा) अर्थात् 'भगवानानींच कर्मयोगाची तशी व्याख्या केली आहे' हें म्हणणें सर्वथा निराधार आहे. शिवाय सहाव्या अध्यायातील योगाचा अर्थ दुसऱ्या अध्यायातील योगशब्दाच्या व्याख्येवरून ठरविण्यापेक्षा तो सहाव्याच अध्यायातील त्या शब्दाच्या व्याख्येवरून ठरविणें अधिक प्रशस्त नव्हे का ? भगवानानीं २०-२३ श्लोकात योग ही संज्ञा कोणत्या अवस्थेला आहे तें सविस्तर सांगितलें आहे. पण तो योग येथें घेतल्यास बिचारा कर्मयोग जाणार ! म्हणून ही सगळी खटाटोप !! पण भगवानानीं अर्जुनाच्या या प्रश्नास पुढें जें उत्तर दिलें आहे (श्लो. ३५, ३६) त्यावरूनहि येथील योग [illegible] कर्मयोग नव्हे, असें सिद्ध होतें.

दि दोषांचें आकर्षण करून घेतो म्हणून कृष्ण]—**न केवलं अत्यर्थं चञ्चलं प्रमाथि च प्रमथनशीलं**—मन केवळ अत्यंत चंचल आहे इतकेंच नव्हे तर प्रमाथी आहे. म्ह० प्रमथन–अत्यंत मथन करण्याचें–घुसळण्याचें–क्षुब्ध करण्याचें त्याचें शीलच आहे.—**प्रमथाति शरीरं च इंद्रियाणि विक्षिपति–परवशी करोति**—प्रमथन करतें, शरीर व इंद्रियें याना विक्षिप्त–चंचल करतें, परवश करतें.—**किंच बलवत्–केनचित् नियन्तुं न शक्यं**—तसेंच तें बलवत् आहे. कोणाकडूनहि त्याचें नियमन करता येणे शक्य नाहीं. (तें दुर्निवार आहे. इष्ट विषयापासून त्याला परतवितां येत नाहीं, असा याचा भावार्थ–)—**किंच दृढं–तन्तुनागवत् अच्छेद्यं**—तसेंच तें मन दृढ आहे. तंतुनागाप्रमाणें अच्छेद्य आहे. [तंतुनाग म्ह० वरुणपाश या नावाचा एक जलचारी पदार्थ प्राणी आहे. तो अतिशय दृढ असल्यामुळें त्याला तोडता येत नाहीं, तसें हें मन अच्छेद्य आहे]—**अहं तस्य एवंभूतस्य मनसः निग्रहं–निरोधं वायोः इव मन्ये**—मी त्या अशा प्रकारच्या मनाचा निग्रह–निरोध वायूच्या निरोधाप्रमाणें (कठिण) समजतों.—**यथा वायोः निग्रहः दुष्करः ततः अपि मनसः दुष्करं मन्ये इति अभिप्रायः**—जसा वायूचा निग्रह दुष्कर आहे, त्याहूनहि मनाचा निग्रह दुष्कर आहे, असें मी समजतों, असा आशय आहे. ३४.

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—महाबाहो—हे अर्जुना !—**मनः**—मन—**दुर्निग्रहं**—निग्रह करता येण्याजोगें नाहीं व—**चलं**—चंचल आहे यात—**असंशयं**—काहीं संशय नाहीं.—**तु कौन्तेय**—पण हे कुंतीपुत्रा !—**अभ्यासेन**—अभ्यासानें—**च**—व—**वैराग्येण**—वैराग्यानें—**गृह्यते**—त्याचा निरोध केला जातो ३५.

एवमेतद्यथा ब्रवीषि—असंशयं नास्ति संशयो मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्र हे महाबाहो । किंत्वभ्यासेन त्वभ्यासो नाम चित्तभूमौ कस्यांचित्समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्य । वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टेष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासाद्वैतृष्ण्यं तेन च वैराग्येण गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारश्चित्तस्यैवं तन्मनो गृह्यते निगृह्यते निरुध्यत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—(प्रश्नाचा अंगीकार करून प्रतिवचनाला उत्थापित करितात–)—**यथा ब्रवीषि एवं एतत्**—अर्जुना, तूं जसें सांगत आहेस तसेंच तें आहे, (असें 'असंशयं०' या श्लोकानें भगवान् सांगतात–)—**मनः दुर्निग्रहं चलं इति–अत्र हे महाबाहो असंशयं–संशयः न अस्ति**—मन दुर्निग्रह व चल आहे याविषयीं हे पराक्रमी अर्जुना, संशय नाहीं—**किंतु अभ्यासेन**—पण अभ्यासानें—**अभ्यास नाम कस्यांचित् चित्तभूमौ चित्तस्य समानप्रत्ययावृत्तिः**—अभ्यास म्हणजे

कोणत्याहि चित्तभूमींत—आपल्या इष्ट ध्येयविषयात चित्ताच्या समान प्रत्ययाची आवृत्ति (विजातीय प्रत्ययाकडून मध्ये मध्ये विच्छिन्न न होता ध्येयाविषयाचा एकच प्रत्यय सतत टिकविणें, हा अभ्यास–)—**तु वैराग्यं नाम दृष्ट-अदृष्ट-इष्ट भोगेषु दोषदर्शनाभ्यासात् वैतृष्ण्यं**—आणि वैराग्य म्ह० दृष्ट–ऐहिक व अदृष्ट–पारलौकिक इष्ट भोगाविषयीं तृष्णा मुळींच नसणें –(पण हें वैतृष्ण्य–विराग–वितृष्णता कोणत्या कारणानें प्राप्त होतें ? उत्तर–) त्या विषयातील दोषांचें चिंतन करण्याचा सतत अभ्यास केल्यानें त्याविषयीं विरक्ति उत्पन्न होते.—**तेन च वैराग्येण चित्तस्य विक्षेपरूपः प्रचारः गृह्यते**—(पूर्वोक्त अभ्यासानें) व त्या वैराग्यानें मनाच्या विक्षेपरूप प्रचाराचा निग्रह केला जातो, म्ह०—**एवं तत् मनः गृह्यते–निगृह्यते–निरुध्यते इत्यर्थः**—याप्रमाणें त्या मनाचें ग्रहण केलें जातें,त्याचा निग्रह–निरोध केला जातो, असा याचा भावार्थ. [चित्ताच्या समानप्रत्ययाची आवृत्ति व विषयदोषदर्शनाचा अभ्यास याच्या योगानें वैराग्य बाणून चित्ताच्या प्रचाराचा–विषयोन्मुखतेचा निरोध केला असता तें विषयविमुख–अन्तर्निष्ठ होऊन राहतें.] ३५.

---

१ ३५-३६ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार "येथील अभ्यास व वैराग्य हे शब्द पातञ्जल सूत्रांतून घेतले आहेत, असें मात्र म्हणता येत नाहीं. " असें म्हणतात व त्याचें कारण ५२६ पृष्ठावर पहावयास सांगतात,गी.र. ५२६ पृष्ठावर ते म्हणतात–"योगसूत्रांत 'योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः' 'अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोध' अशीं सूत्रें आहेत.. . भगवद्गीतेतहि प्रथम चित्तनिरोध करण्याची आवश्यकता (गी.६.२०) व पुढें अभ्यास व वैराग्य या दोन साधनांनीं चित्ताचा निरोध करावा. (६.३५) हें सांगून शेवटीं निर्विकल्प समाधि कशी लावावी व त्यांत सुख काय तें सांगितलें आहे, पण तेवढ्यावरून पातञ्जलयोगमार्ग भगवद्गीतेस संमत आहे, किंवा पातञ्जल सूत्रें भगवद्गीतेच्या पूर्वींचा आहेत, असेंही म्हणता येत नाहीं. पातञ्जल सूत्रांत वर्णन केल्याप्रमाणें समाधि सिद्ध होण्यासाठीं नाक धरून सर्व आयुष्य घालविण्यास भगवान् कोठेंच सांगत नाहींत. " (घाण्याच्या बैलाप्रमाणें मरेपर्यंत लौकिक कर्मेंच करावयास तरी कोठें सांगत आहेत ? अ.२,श्लो.७,अ. १८.११ इत्यादि श्लोकाचा खरा आशय काय आहे, तो त्या त्या श्लोकाच्या व्याख्यानांत सांगितलाच आहे.) "कर्मयोगसिद्ध्यर्थं लागणारी साम्यबुद्धि प्राप्त होण्यास साधन म्हणून गीतेंत चित्तनिरोधाचें व समाधीचें वर्णन आलेलें आहे. म्हणून या बाबतींत पातञ्जलसूत्रापेक्षा श्वेताश्वतर किंवा कठ या उपनिषदांशीं गीतेचें अधिक साम्य आहे. " . 'कर्मयोगसिद्ध्यर्थं चित्तनिरोधाचें व समाधीचें वर्णन' हा निव्वळ भ्रम आहे. रहस्यकाराला यावज्जीव लौकिक कर्मे करावयास पाहिजे आहेत. पण पातञ्जल योग त्याच्या विरोधी आहे. तो कर्मे टाकून चित्तनिरोधाचा अभ्यास वैराग्यपूर्वक करावयास सांगतो. म्हणून त्याला पातञ्जल योग नको. त्यासाठींच चित्तनिरोध, समाधींतील सर्वोत्तम सुख, अभ्यास, वैराग्य, आसनादि साधनें, ही सर्व योगशास्त्रांतलीच असल्याची स्पष्ट प्रतीति येत असताना ' गीतेंतील हें सर्व वर्णन योगशास्त्राला धरून नाहीं तर तें श्वेताश्वतर व कठ या उपनिषदांना धरून आहे,' असें ते म्हणूं लागले आहेत. पण गीतेंतील त्या वर्णनाचें साम्य योगाभ्यासाचें ज्यांत सांगोपांग वर्णन केलें आहे, त्या ध्यानबिंदु, क्षुरिका, इत्यादि उपनिषदांशीं मानण्यास मात्र ते तयार नाहींत. (गी.र.पृ. ५२६ पहा)

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

अन्वयार्थ—असंयतात्मना—ज्याचें चित्त अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें अनिरुद्ध असतें त्याच्याकडून—**योग**—योग—**दुष्प्राप**—मोठ्या कष्टानें संपादिला जातो—**इति**—अशी—**मे**—माझी—**मति**—मति आहे—**तु**—पण—**वश्यात्मना**—ज्यानें आपलें अन्तःकरण अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें स्वाधीन करून घेतलें आहे व—**यतता**—आणखी जो यत्न करीत आहे, त्याच्याकडून—**उपायतः**—पूर्वोक्त उपायानें योग—**अवाप्तुं शक्य**—संपादन करणें शक्य आहे ३६

य पुनरसंयतात्मा तेन—असंयतात्मनाऽभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्माऽन्तःकरणं यस्य सोऽयमसंयतात्मा तेनासंयतात्मना योगो दुष्प्रापो दुःखेन प्राप्यत इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वश्यात्माऽभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादित आत्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोऽपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योग उपायतो यथोक्तादुपायात् ॥ ३६ ॥

कारण तें त्यांना धरून आहे म्हणून म्हटलें कीं, बिचारा त्यांच्या कर्मयोग गेला ' कोण ही कर्मयोगाची आसक्ति ' व त्यामाठीच केवढा हा कर्मसंन्यासाचा द्वेष '' पण कर्मयोगाच्या बचावासाठीं पातंजलयोगाला लाथाडताना रहस्यकारांना अनिष्ट असलेली तिसरीच एक गोष्ट त्यांच्याच शब्दांनी सिद्ध होत आहे, हें मात्र त्यांच्या ध्यानांत आलें नाहीं 'पातंजल योगमार्ग गीतेस संमत आहे व योगसूत्रें गीतेच्या पूर्वीचीं आहेत ' ही गोष्ट त्यांना कबूल नाहीं पण प्रसंग व प्रकरण हीं दोन्हीं विरुद्ध असतांना गीतेंत अव्यक्त, प्रकृति, गुण, इत्यादि शब्द आले म्हणजे मात्र त्यांना सांख्यशास्त्राची हटकून आठवण होते, हें आश्चर्य नव्हे का ? गीतेंतील योगविषयक वर्णन मात्र श्वेताश्वतर व कठ यांना धरून आहे आणि ' अव्यक्तादीनि भूतानि ' २ २८ ' प्रकृतेः क्रियमाणानि०' ३ २७-२९ ' अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः ' ८-१८ येथील वर्णन हे कापिल सांख्यशास्त्रातील सिद्धान्त आहेत ' योगसूत्र गीतेच्या पूर्वीचें नव्हे, पण कापिल सांख्य शास्त्र मात्र गीतेच्या पूर्वीचें, हें म्हणणें सयुक्तिक आहे, असें कोण म्हणत असेल तें म्हणो ! आम्हांला तरी रहस्यकारांनीं योगशास्त्र गीतेच्या पूर्वीचें नव्हे असें म्हटलें कीं त्याच न्यायानें सांख्यहि तिच्या पूर्वीचें नव्हे, असेंच ते म्हणत आहेत, असें वाटतें कारण दोन्हीं एकाच कालांतील असतांना त्यांतील एक गीतेच्या पूर्वी होतें व दुसरें नव्हतें, हें म्हणणें कोणीहि कबूल करणार नाहीं तसेंच गीतेंतील योगाचें मूळ श्वेताश्वतर व कठ यांत नसें त्यांना दिसतें तसेंच सांख्याचें कां दिसलें नाहीं, याचेंहि आश्चर्य वाटतें श्वेताश्वतरांत जसा योगाचा उल्लेख आहे तसाच सांख्याचाहि आहे (मागें पृ २७४ २५पहा) व योग जसा कर्मविरोधी तसेंच सांख्यशास्त्रही कर्मांचा त्याग करावयास सांगतें शिवाय श्वेताश्वतर व कठ यांतील योगहि कर्मयोगोपयोगी नाहीं, उलट विरोधी आहे तें निराळेंच' तात्पर्य कर्मयोगाला नसतेंच महत्त्व देऊन गीतेंतील योग, ज्ञान, भक्ति इत्यादिकांना त्याचीं अंगें बनविण्यानें पाप रहस्यकारांना वृथा केलें आहे असो,

भाष्यार्थ—(ज्याचें अन्तःकरण उत्तम प्रकारें निगृहीत असतें त्याला योगप्राप्ति सहज होते, असें सांगून चित्तनिग्रहाच्या अभावीं योगप्राप्ति होत नाहीं, असा व्यतिरेक 'असंयतात्मना०' या श्लोकार्धानें दाखवितात–)—**यः पुनः असंयतात्मा तेन असंयतात्मना**—पण जो असंयतात्मा असतो त्या असंयतात्म्याकडून—**अभ्यास-वैराग्याभ्यां असंयतः आत्मा–अन्तःकरणं यस्य सः अयं असंयतात्मा तेन असंयतात्मना**—अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें ज्याचा आत्मा–अन्तःकरण असंयत–अनिगृहीत आहे तो हा असंयतात्मा. त्या असंयतात्म्याकडून—**योगः दुष्प्रापः–दुःखेन प्राप्यते इति मे मतिः**—योग दुष्प्राप आहे. म्ह० त्याला योग मोठ्या दुःखानें प्राप्त होतो, त्याला योगप्राप्ति होतच नाहीं, असा माझा निश्चय आहे. (वरील अन्वयार्थाचेंच स्पष्टीकरण करणाऱ्या उत्तरार्धाचें व्याख्यान–)—**तु पुनः यः वश्यात्मा –अभ्यास-वैराग्याभ्यां वश्यत्वं आपादितः आत्मा–मनः यस्य सः अयं वश्यात्मा तेन वश्यात्मना**—पण जो वश्यात्मा असतो–अभ्यास व वैराग्य यांच्या योगानें ज्याचा आत्मा म्ह० मन–अन्तःकरण वश्यत्वास प्राप्त झालें आहे, मन ज्याच्या अधीन आहे तो हा वश्यात्मा, त्या वश्यात्म्याकडून—**तु यतता–भूयः अपि प्रयत्नं कुर्वता**—आणि पुन. प्रयत्न करणाऱ्या अशा त्याच्याकडून—**योगः उपायतः–यथोक्तात् उपायात् अवाप्तुं शक्यः**—योग उपायानें–वर सांगितलेल्या वैराग्यपूर्वक मनोनिरोधरूप उपायानें प्राप्त होणें शक्य आहे. [अन्तःकरण जरी स्वाधीन झालें तरी वैराग्यादिकाविषयीं अत्यंत आस्था बाळगावी, हें सुचविण्यासाठीं श्लोकांत 'यतता' हें पद आहे. ज्याचें अन्तःकरण स्वाधीन नसतें त्याला योग प्राप्त होणें शक्य नाहीं, पण अभ्यास-वैराग्याच्या योगानें ज्यानें आपल्या अन्तःकरणाला स्वाधीन ठेवलें आहे व पुनः त्यानें विषयोन्मुख होऊं नये, म्हणून जो यत्न करीत आहे,त्याला वैराग्य व अभ्यास यांसह मनोनिग्रहरूप उपायानें योगसिद्धि होणें शक्य आहे.] ३६.

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥
एतन्मे संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥३९॥

अन्वयार्थ—**हे कृष्ण**—हे कृष्णा—**अयतिः**—यत्न न करणारा,—**श्रद्धया उपेतः**—योगमार्गाविषयींच्या श्रद्धेनें युक्त आहे, पण—**योगात् चलितमानसः**—

अंतकाला योगापासून ज्याचें मन चलित झालें आहे, ज्याला योगाचें विस्मरण झालें आहे, तो—**योगसंसिद्धिं**—योगाच्या फलाला—**अप्राप्य**—प्राप्त न होऊन—**कां गतिं**—कोणत्या गतीस—**गच्छति**—प्राप्त होतो ?—**हे महाबाहो** !—हे महापराक्रमी अर्जुना !—**उभयविभ्रष्ट**—कर्ममार्ग व योगमार्ग या दोन्हा मार्गांपासून विभ्रष्ट झालेला-भ्रंश पावलेला, त्यामुळें—**अप्रतिष्ठः**—निराधार झालेला—**ब्रह्मणः पथि**—ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गांत—**विमूढ**—अत्यंत मूढ झालेला तो—**छिन्नाभ्रं इव**—आपल्या आधारापासून तुटून निराळ्या झालेल्या अभ्राप्रमाणें—**न नश्यति कच्चित्**—नाश तर पावत नाहींना ?—**कृष्ण**—कारण हे कृष्णा !—**मे एत संशयं**—माझ्या या संशयास—**अशेषत.**—पूर्णपण—**छेत्तुं**—तोडण्यास-संशय घालविण्यास—**अर्हसि**—तू योग्य आहेस—**अस्य संशयस्य छेत्ता**—या संशयाचा छेद करणारा—**त्वत् अन्यः**—तुजवाचून दुसरा कोणी—**न हि उपपद्यते**—संभवत नाहीं ३७-३९

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोकेहलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि सन्यस्तानि योगसिद्धिफल च मोक्षसाधन सम्यग्दर्शन न प्राप्तमिति योगी योगमार्गान्मरणकाले चलित चित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्य अर्जुन उवाच—अयतिरप्रयत्नवान्योगमार्गे श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या चोपेतो योगाद् तकालेऽपि चलित मानस मनो यस्य स चलितमानसो भ्रष्टस्मृति सोऽप्राप्य योगससिद्धिं योगफल सम्यग्दर्शन का गति हे कृष्ण गच्छति ३७

भाष्यार्थ—तत्र—भगवानांना याप्रमाणें मनोनिरोधाचा उपाय सांगितला असतां अर्जुन अशी शंका विचारतो—**योगाभ्यासाङ्गीकरणेन परलोक इहलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि संन्यस्तानि**—योगाभ्यासाचा अंगीकार करून परलोक व इहलोक यांच्या प्राप्तीचीं निमित्तें-कर्में टाकलीं, [इहलोक परलोकांच्या प्राप्तीचीं साधनें, अशीं जीं अग्निहोत्रादि श्रौत-स्मार्त कर्में त्यांचा संन्यास करून योगाभ्यासाला आरंभ केला]—**च योगसिद्धिफल मोक्षसाधन सम्यग्दर्शन न प्राप्त**—आणि योगसिद्धीचें फल मोक्षाचें साधन असें जें सम्यग्ज्ञान तें प्राप्त झालें नाहीं—**इति योगी मरणकाले योगमार्गात् चलितचित्त. इति तस्य नाशं आशङ्क्य अर्जुन. उवाच**—त्यामुळें योगी मरणसमयीं योगमार्गापासून चलितचित्त झाला, त्याचें चित्त त्या मार्गापासून भ्रंश पावलें, असें झालें असतां त्याचा नाश होण्याचा प्रसंग येणार, अशी शंका घेऊन अर्जुन म्हणाला—**अयतिः—अप्रयत्नवान् च योगमार्गे श्रद्धया-आस्तिक्यबुद्ध्या उपेतः**—अयति म्ह० अप्रयत्नवान्-योगसिद्धीसाठीं दीर्घ प्रयत्न न करणारा पण योगमार्गावरील श्रद्धेनें-आस्तिक्यबुद्धीनें युक्त आहे—**योगात् अन्तकाले अपि चलित**

१रहस्यकार 'अयति ' म्ह० प्रकृतिस्वभावामुळें पुरासा प्रयत्न किंवा संयमन होत नाहीं, असा व 'योगाच्चलितमानस ' म्ह० ज्याचें मन साम्यबुद्धिरूप कर्मयोगापासून चलित झालें, असा अर्थ करितात पण तो प्रकरणाला सोडून आहे, हें प्रस्तुत अध्यायाचा भाष्यार्थ, विवरण व टीका वाचल्यावर कोणाच्याहि सहज लक्षांत येईल ' त्यासाठीं अधिक विस्तार करीत नाहीं.

मानसं-मनः यस्य सः चलितमानसः-भ्रष्टस्मृतिः—योगापासून अन्तकालींहि ज्याचें मन चलित झालें आहे, असा तो चलितमानस-भ्रष्टस्मृति झालेला [मरणसमयीं ज्याचीं इंद्रियें व्याकुल झालीं आहेत, अशा त्याला योगरूप ज्ञानसाधनाचें अनुष्ठान करण्यास अवकाशच रहात नसल्यामुळें, त्यापासून त्याचें चित्त चलित होणें, त्याला योगानुष्ठानाची आठवणहि न होणें योग्यच आहे.]—**सः योगसंसिद्धि-योगफलं-सम्यग्दर्शनं अप्राप्य**—असा तो योगसंसिद्धीला-योगफलाला-सम्यग्ज्ञानाला प्राप्त न होता—**हे कृष्ण कां गतिं गच्छति**—हे कृष्णा, कोणत्या गतीला-पुरुषार्थाला प्राप्त होतो. [योगमार्गावर अतिशय श्रद्धा असल्यामुळें कर्मत्याग करून योगाचा अंगीकार केला. पण त्यासाठीं जितका प्रयत्न करावयास पाहिजे तितका केला नाहीं शिवाय योगसिद्धीला विघ्नें फार. त्यामुळें एका जन्मांत तो सिद्ध होणें शक्य नसतें. अशा अनेक कारणांनी मरणसमयीं इंद्रियादिकांच्या व्याकुलतेमुळें त्याला योगाचें स्मरण झालें नाहीं. तेव्हां तो योगभ्रष्ट योगसिद्धीला म्ह० आत्मसाक्षात्काराला प्राप्त न होता कोणत्या गतीला जातो ? अभ्युदय व निःश्रेयस या दोहोंनाहि मुकणें, हाच येथील नाश होय]३७.

कच्चिदिति । कच्चित्किं नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टः संश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति किं वा न नश्यत्यप्रतिष्ठो निराश्रयो हे महाबाहो विमूढः सन्ब्रह्मणः पथि ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—वरील प्रश्नाचेंच विवरण—'**कच्चित्०**' इति—'कच्चित्०' या श्लोकानें करितात—**उभयविभ्रष्ट -कर्ममार्गात् योगमार्गात् च विभ्रष्ट सन्**—कर्ममार्ग व योगमार्ग या दोन्ही मार्गांपासून विशेषत्व भ्रष्ट झालेला-दोन्ही मार्गांना मुकलेला तो योगी—**छिन्नाभ्रं इव न नश्यति कच्चित्-किं, किंवा न नश्यति**—मुख्य मेघसमूहापासून वायुमुळें तुटून विलग झालेल्या अभ्राप्रमाणें नाश पावत नाहीं ना-त्याचा नाश तर होत नाहीं ? (पण ही शंका येण्याचें कारण काय ? उत्तर-)—**अप्रतिष्ठ -निराश्रयः**—कारण तो प्रतिष्ठारहित-निराश्रय झालेला असतो. [त्याला कोणत्याच मार्गाचा आधार राहिलेला नसतो. अहोपण, कर्मत्याग केल्यामुळें कर्ममार्गाचा आधार जरी सुटला तरी ज्ञानमार्गाचा आधार त्याला मिळेल, अशी आशा घेऊन म्हणतात-]—**हे महाबाहो, ब्रह्मणः पथि-ब्रह्मप्राप्तिमार्गे विमूढ सन्**—हे आजानुबाहो ! ब्रह्माच्या मार्गांत-ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गांत विमूढ होतांना तो उभयविभ्रष्ट तर होत नाहीं ? [ही शंका कर्मठाविषयीं संभवत नाहीं. कारण फलाचा अभिलाष सोडून कर्म ईश्वरार्पण करून, किंवा ईश्वरार्पण न करितां, त्याचें अनुष्ठान करणारा त्याच्या फलापासून भ्रष्ट पावेल हें संभवनच नाहीं. पण सर्व कर्मांचा संन्यास करणाऱ्या योग्यानें विहित कर्मांचा त्याग केल्यामुळें व ज्ञानोपायापासूनहि च्युत झाल्यामुळें त्याला अनर्थ प्राप्त होण्याचा संभव आहे, यास्तव त्याच्याविषयींच अशी शंका संभवते.] ३८.

एतदिति । एतन्मे मम संशयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतस्त्वदन्यस्त्वत्तोऽन्य ऋषिर्देवो वा छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते संभवत्यतस्त्वमेव छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—' एतत्० ' इति— ' एतत्०' या श्लोकाने अर्जुन आपल्या या शंकेचें निराकरण करण्याविषयी भगवानास प्रेरणा करतो—**कृष्ण, मे-मम एतं संशयं अशेषत छेत्तुं-अपनेतुं अर्हसि**—हे कृष्णा, माझ्या या सशयाचा नि शेष छेद करण्यास, हा माझा सशय पूर्णपण घालविण्यास तू समर्थ आहेस —**हि-यस्मात् त्वदन्यः-त्वत्त अन्यः ऋषि देवः वा अस्य संशयस्य छेत्ता-नाशयिता न उपपद्यते-सभवति**—कारण तुझ्याहून दुसरा कोणी ऋषि किंवा देव या सशयाचा नाश करणारा-त्याला घालविणारा उपपन्न होत नाही, सभवत नाही —**अतः त्वं एव छेत्तुं अर्हसि इत्यर्थ** —यास्तव तूच छेद करण्यास योग्य आहेस,असा याचा भावार्थ [माझा हा सशय घालवील असा दुसरा कोणी दिसत नाही यास्तव तूच तो पूर्णपणे घालीव]

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते ।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति ॥४०॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ '—हे अर्जुना '—**तस्य**—त्याचा—**विनाश**—विनाश —**इह**—या लोकी—**न एव**—नाहीच व—**अमुत्र**—परलोकींहि—**न विद्यते**—होत नाही —**हि**—कारण—**हे तात !**—अरे बाबा !—**कश्चित्**—कोणीहि—**कल्याणकृत्**—शुभाचरण करणारा—**दुर्गतिं**—दुर्गतीला—**न गच्छति**—जात नाहीच ४०

पार्थेति । हे पार्थ नैवेह लोके नामुत्र परस्मिन्वा लोके विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति नाशो नाम पूर्वस्माद्धीनजन्मप्राप्ति स योगभ्रष्टस्य नास्ति, न हि यस्मात्कल्याणकृच्छुभकृत्कश्चिद्दुर्गति कुत्सिता गतिं हे तात तनोत्यात्मान पुत्ररूपेणेति पिता तात उच्यते पितैव पुत्र इति पुत्रोऽपि तात उच्यते शिष्योऽपि पुत्र उच्यते, गच्छति ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—' पार्थ०' इति— ' पार्थ०' या श्लोकाने भगवान् योग्याच्या नाशाविषयींची शका घालवितात—**हे पार्थ, तस्य इह लोके विनाशः न एव विद्यते अमुत्र-परस्मिन् वा लोके न विद्यते-नास्ति—हे** अर्जुना ! त्याचा या लोकीं विनाश होत नाहीच, किंवा परलोकीहि त्याचा विनाश होत नाही [दोन्ही मार्गापासून भ्रष्ट झालेल्या योग्याचा, शिष्टानी निंदा करणें, या स्वरूपाचा ऐहिक नाश होत नाहीं कारण योगमार्गाविषयीं शिष्टांच्या मनात श्रद्धा-भक्ति वगैरे असते तथापि पारलौकिक नाशाचा असभव कसा ? तें सांगण्यासाठीं नाशाचें स्वरूप सांगून त्याचा अभाव दाखवितात-] —**नाशः नाम पूर्वस्मात् हीनजन्मप्राप्तिः सः योगभ्रष्टस्य न अस्ति**—नाश म्ह० पूर्वजन्माहून हीनजन्माची प्राप्ति अशा स्वरूपाचा नाश योगभ्रष्टाला नाहीं —**हि-यस्मात् हे तात, कल्याणकृत्-शुभकृत् कश्चित् दुर्गतिं-कुत्सितां गतिं न गच्छति**—कारण हे बाबा, कल्याणकारक करणारा-शुभाचरण करणारा कोणीहि दुर्गतीला म्ह० कुत्सित मार्गाला प्राप्त होत नाहीं [कर्म व ज्ञानोपाय या दोन्ही

पासून भ्रष्ट झालेल्याहि योग्याचे ठिकाणी श्रद्धा, इंद्रियसंयमादि व श्रवण, मनन, निदिध्यासन वगैरे शुभाचरण असतेंच. त्यामुळें तो शुभकृत् होय. अहोपण, पुत्राच्या जागा असलेल्या शिष्याला 'तात–बाबा' असे कसें म्हटलें आहे ? कारण पित्यालाच 'तात' असें म्हणतात. उत्तर–]—**आत्मानं पुत्ररूपेण तनोति इति पिता तातः उच्यते**—आपल्याला पुत्ररूपानें विस्तृत करतो म्हणून पिता 'तात' असें म्हटला जातो. —**शिष्यः अपि पुत्रः उच्यते**—शिष्यहि पुत्र म्हटला जातो. म्हणून पुत्रस्थानीं असलेल्या शिष्याला 'तात' असे म्हणणें यांत कांहींच दोष नाहीं. [योगभ्रष्टाचा शिष्टनिंदारूप ऐहिक नाश किंवा हीन जन्मप्राप्तिरूप पारलौकिक नाश होत नाहीं. कारण शुभाचरण करणारा कोणीहि निंद्य गतीला प्राप्त होत नसतो, हा अबाधित नियम आहे.] ४०.

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—**योगभ्रष्टः**—योगमार्गापासून भ्रष्ट झालेला संन्यासी—**पुण्यकृतां**—पुण्याचरण करणाऱ्या लोकांच्या—**लोकान्**—लोकास—**प्राप्य**—प्राप्त होऊन—**शाश्वतीः समाः**—हजारो वर्षें—**उषित्वा**—त्या लोकीं राहून—**शुचीनां श्रीमतां गेहे**—शास्त्रोक्त आचरण करणाऱ्या श्रीमंताच्या घरीं—**अभिजायते**—उत्पन्न होतो.

किं त्वस्य भवति—योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी सामर्थ्यात्प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामश्वमेधादियाजिनां लोकांस्तत्र चोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरांस्तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥

भाष्यार्थ—**किंतु अस्य भवति**—योगभ्रष्टाचा दोन्ही लोकीं जर नाश होत नाहीं तर होतें तरी काय ? तें 'प्राप्य॰' या श्लोकानें सांगतात—**योगमार्गे प्रवृत्तः सामर्थ्यात् संन्यासी पुण्यकृतां-अश्वमेधादियाजिनां लोकान् प्राप्य-गत्वा**—योगमार्गांत प्रवृत्त झालेला पुरुष-अर्थात् योगयतेमुळें संन्यासी, अश्वमेधादि यज्ञ करणाऱ्या पुण्यवानांच्या लोकास प्राप्त होऊन [कर्मामध्यें गढून गेलेल्या कर्मठांची योगमार्गांत प्रवृत्ति होणेंच अगोदर शक्य नाहीं व जरी ती झाली, तरी तो कर्में ईश्वरार्पणबुद्धीनें करीत असल्यामुळें त्याच्या भ्रंशाची शंका येण्यास कांहीं कारणच नाहीं, हेंच येथें 'संन्यासी' म्हणण्याचें सामर्थ्य आहे. त्या सामर्थ्यामुळें योगमार्गांत प्रवृत्त झालेला संन्यासी पुण्याचरण करणाऱ्या लोकांच्या उत्तम लोकांस प्राप्त होऊन]—**तत्र च शाश्वतीः-नित्याः समाः-संवत्सरान् उषित्वा-वासं अनुभूय**—आणि त्या लोकीं शाश्वत इ॰ नित्य–मनुष्यांच्या संवत्सरांहून फार मोठ्या प्रमाणाच्या संवत्सरपर्यंत–इ॰ अनेक वर्षें-दीर्घकालपर्यंत राहून-तेथील निवासाचा अनुभव घेऊन—**तद्भोगक्षये शुचीनां-यथोक्तकारिणां श्रीमतां-विभूतिमतां गेहे-गृहे योगभ्रष्ट**

अभिजायते—त्याच्या भोगाचा क्षय झाला असता-तेथील सुखोपभोगानें पुण्यांशाचा क्षय झाला असता शुची ह्म० शास्त्रानुसार आचरण करणाऱ्या श्रीमान् ह्म० ऐश्वर्यसंपन्न लोकाच्या गृहात तो योगभ्रष्ट उत्पन्न होतो. [योगभ्रष्टाच्या मनांत पूर्ण वैराग्य बाणलेलें नसल्यास तो पुण्यवानाच्या लोकीं जाऊन, तेथें दीर्घकाल राहून सुखोपभोगानें पुण्यांशाचा क्षय होताच येथें शास्त्रविहित आचरण करणाऱ्या श्रीमानाच्या घरीं जन्म घेतो.]

अथवा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥ ४२ ॥

अन्वयार्थ—अथवा— किंवा तो योगभ्रष्ट—**धीमतां योगिनां एव कुले**—बुद्धिमान् दरिद्र्याच्याच कुलांत—**भवति**—उत्पन्न होतो—**लोके हि**—या लोकीं—**यत् ईदृशं जन्म**—जे हे अशाप्रकारचें जन्म-दरिद्री योग्याच्या घरीं झालेलें जन्म—**एतत्**—तें—**दुर्लभतरं**—अतिशय दुर्लभ आहे ४२

अथेति । अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन्योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति जायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतद्धि जन्म यद्दरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं दुःखलभ्यतरं पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थ—'अथ०' इति—पण त्याच्यामध्यें श्रद्धा, वैराग्य इत्यादि कल्याणगुणाचें आधिक्य असल्यास कोणता दुसरा पक्ष संभवतो तें 'अथवा०' या श्लोकानें सांगतात—**अथवा श्रीमतां कुलात् अन्यस्मिन् योगिनां एव-दरिद्राणां धीमतां-बुद्धिमतां कुले भवति-जायते**—अथवा श्रीमानाच्या कुलाहून भिन्न अशा योग्यांच्याच म्ह० धीमान्-बुद्धिमान् दरिद्री लोकाच्याच कुलांत तो होतो-जन्म घेतो (येथील योगिशब्दानें यमीं गृहस्थाचा बोध होऊं नये म्हणून 'धीमतां' हें विशेषण भगवानांनीं मुद्दाम योजलें आहे अशा ब्रह्मविद्यावान् पवित्र दरिद्री लोकाच्या कुलांत जन्म होणें अत्यंत दुर्लभ आहे कारण त्या कुलांत श्रीमानाच्या कुलाप्रमाणें ऐश्वर्याच्या बलावर प्रमाद घडण्याचा मुळींच संभव नसतो, असें उत्तरार्धानें सांगतात-)—**यत् दरिद्राणां योगिनां कुले जन्म एतत् हि पूर्वं अपेक्ष्य दुर्लभतरं-दुःखलभ्यतरं**—जें दरिद्री योग्याच्या कुलांतील जन्म तें पूर्वीच्या श्रीमानांच्या कुलांतील जन्माच्या अपेक्षेनें अधिक दुर्लभ-फारच कष्टानें प्राप्त होणारें आहे.—**लोके यत् ईदृशं यथोक्तविशेषणे कुले जन्म**—या लोकीं जें अशाप्रकारचें पूर्वोक्त विशेषणविशिष्ट कुलांत जन्म होणें तें अत्यंत दुर्लभ आहे [ऐश्वर्यवान् व सदाचारसंपन्न अशा लोकांच्या घरांत जन्म होणें जरी सुलभ नाहीं, कारण तेंहि मोठ्या पुण्याचेंच फल आहे, तथापि त्यापेक्षां शुचि, दरिद्री व विद्यावान् लोकांच्या कुलांत जन्म होणें त्याहूनहि अधिक दुर्लभ आहे.] ४२.

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

अन्वयार्थ—**तत्र**—त्या दरिद्री योग्यांच्या कुलांत—**तं**—त्या—**पौर्वदेहिकं**—पूर्वदेहांतील—**बुद्धिसंयोग**—बुद्धिसंयोगास—**लभते**—तो योगभ्रष्ट प्राप्त होतो—**च कुरुनन्दन**—आणि हे कुरुनंदना—**संसिद्धौ**—योगसिद्धीसाठीं—**ततः**—पूर्वजन्मांतील अभ्यासाच्या संस्कारामुळें,किंवा त्याहून—**भूयः**—अधिकच—**यतते**—यत्न करतो.

यस्मात् तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन्देहे भवं पौर्वदेहिकं यतते च प्रयत्नं करोति ततस्तस्मात्पूर्वकृतात्संस्काराद्भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥

भाष्यार्थ—**यस्मात्**—वर जें सर्वोत्तम जन्म सांगितलें त्याच्या सर्वोत्तमत्वाचें कारण 'तत्र०' या श्लोकानें सांगतात—**तत्र योगिनां कुले**—त्या योग्याच्या कुलांत—**पौर्वदेहिकं-पूर्वस्मिन् देहे भवं पौर्वदेहिकं तं बुद्धिसंयोगं-बुद्ध्या संयोगं बुद्धिसंयोगं लभते**—पौर्वदेहिक म्ह० पूर्व देहांतील त्या बुद्धिसंयोगास-आत्मविषयक बुद्धीशीं जो संयोग तो बुद्धिसंयोग, त्यास प्राप्त होतो [पूर्व जन्मीं अनुष्ठिलेल्या विशेष साधनांनीं युक्त, अशा आत्मविषयक बुद्धिसंयोगास तो योगभ्रष्ट या उत्तम जन्मीं प्राप्त होतो. तर मग या जन्मीं साधनानुष्ठानावाचूनच त्याला ज्ञान होईल, असें कोणी म्हणेल म्हणून सांगतात-]—**च हे कुरुनंदन ततः-तस्मात् पूर्वकृतात् संस्कारात् भूयः-बहुतरं प्रयत्नं संसिद्धौ-संसिद्धिनिमित्तं करोति**—आणि हे कुरुवंशजा, त्याहून-त्या पूर्वकृत संस्काराहून पुष्कळ-फारच अधिक प्रयत्न संसिद्धीसाठीं करतो. [या उत्तम जन्मांत त्याला पूर्व जन्मांतील बुद्धीचा लाभ होतो व त्यामुळें पूर्वीपेक्षां फारच मोठ्या प्रमाणावर तो श्रवणादिकांविषयीं प्रयत्न करतो] ४३

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥ ४४ ॥

अन्वयार्थ—**हि**—कारण—**तेन एव पूर्वाभ्यासेन**—त्याच पूर्वजन्मीं केलेल्या अभ्यासानें—**अवशः अपि सः**—तो अवश असतांहि योगभ्रष्ट—**ह्रियते**—हरण केला जातो—**योगस्य जिज्ञासुः अपि**—योगाचें स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणारा हि—**शब्दब्रह्म**—शब्दब्रह्माचें-वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलाचें — **अतिवर्तते** — उल्लंघन करतो ४४

कथं पूर्वदेहबुद्धिसंयोग इति तदुच्यते—यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासस्तेनैव बलवता ह्रियते हि यस्मादवशोऽपि स योगभ्रष्टो न कृतं चेद्योगाभ्यासजात्संस्काराद्बलवत्तरमधर्मादिलक्षणं कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण ह्रियते । अधर्मश्चेद्बलवत्तरः कृतस्तेन योगजोऽपि संस्कारोऽभिभूयत एव । तत्क्षये तु योगजः संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभते न दीर्घकालस्थस्यापि विनाशस्तस्यास्तीत्यर्थः । जिज्ञासुरपि योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन्नपि योगमार्गे प्रवृत्तः संन्यासी योगभ्रष्टः सामर्थ्यात्सोऽपि

शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमतिवर्ततेऽपाकरिष्यति किमुत बुद्ध्वा यो योगं तन्निष्ठोऽभ्यासं कुर्यात् ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थ—पूर्वदेहबुद्धिसंयोगः कथं इति तत् उच्यते—त्या योगभ्रष्टाला पूर्वदेहांतील बुद्धीचा संयोग कसा प्राप्त होतो ? असें कोणी विचारील म्हणून ' पूर्वाभ्यासेन०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**यः पूर्वजन्मनि कृतः अभ्यासः सः पूर्वाभ्यासः**—जो पूर्वजन्मामध्ये केलेला अभ्यास तो पूर्वाभ्यास,—**हि–यस्मात् तेन एव बलवता अवशः अपि सः योगभ्रष्टः ह्रियते**—ज्याअर्थी बलवान् अशा त्या पूर्वाभ्यासाकडूनच तो अवश असलेलाही योगभ्रष्ट या जन्मीं हरण केला जातो [त्याअर्थी त्याची योगप्रवृत्ति स्वेच्छेनें होत नाहीं. तो योगभ्रष्ट परतंत्र जरी असला तरी मागील जन्मांतील संस्कारामुळें या पुढील जन्मीं, त्याची इच्छा नसली तरी, योगाभ्यासाकडूनच आकर्षिला जातो पण त्या आकर्षणाला प्रतिबंध नसला तरच ही गोष्ट घडते असें सांगतात–] **—योगाभ्याससंस्कारात् बलवत्तरं अधर्मादिलक्षणं कर्म न कृतं चेत् तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण ह्रियते**—योगाभ्यासाचा जो संस्कार झालेला असतो त्याहून अधिक सामर्थ्यानें युक्त असें अधर्मादिरूप कर्म जर त्यानें [illegible] नसेल तर तो योगाभ्यासापासून झालेल्या संस्काराकडून हरण केला जातो पण—**बलवत्तरः अधर्मः कृतः चेत् तेन योगजः अपि संस्कारः अभिभूयते एव**—त्या योगाभ्यासजनित संस्काराहून अधिक प्रबल अधर्म जर केला असेल तर त्याच्या योगानें योगजन्य संस्कारहि प्रतिबद्ध होतोच —**तु तत्क्षये योगजः संस्कारः स्वयं एव कार्यं आरभते**—पण त्या अधर्मांचा फलभोगानें क्षय झाला असता योगाभ्यासापासून झालेला संस्कार आपोआपच आपल्या कार्याला आरंभ करतो [अधर्मांचा प्रतिबंध क्षीण होताच तो योगभ्रष्टाला पुनः योगाभ्यासांत प्रवृत्त करतो]—**दीर्घकालस्थस्य अपि तस्य विनाशः न इत्यर्थः**—दीर्घकाल प्रतिबद्ध होऊन राहिलेल्याहि त्याचा विनाश होत नाहीं, असा याचा भावार्थ —**जिज्ञासुः अपि–योगस्य स्वरूपं ज्ञातुं इच्छन्–योगमार्गे प्रवृत्तः–सामर्थ्यात् संन्यासी योगभ्रष्टः**—जिज्ञासुहि–योगाचें स्वरूप जाणण्याची इच्छा करणारा–योगमार्गांत प्रवृत्त झालेला–अर्थात् सामर्थ्यामुळें संन्यासी योगभ्रष्ट—**सः अपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलं अतिवर्तते–अपाकरिष्यति**—तोहि वैदिक कर्म व त्याच्या अनुष्ठानाचें फल यांचें अतिवर्तन करतो, त्याचें निराकरण करतो कर्मांच्या फलाहून अधिक फलास प्राप्त होतो, मग—**यः योगं बुद्ध्वा तन्निष्ठः अभ्यासं कुर्यात् सः किं उत**—जो योगाचें स्वरूप जाणून योगनिष्ठ होऊन त्याचा सदा अभ्यास करतो तो कर्म व कर्मफल यांचें उल्लंघन करितो हें काय सांगावें ? [कर्ममार्गांत प्रवृत्त झालेला कर्मी त्या मार्गापासून भ्रष्ट होतो, असे म्हणतां येत नाहीं, या सामर्थ्यामुळेंच येथील योगभ्रष्टहि संन्यासी घेतला पाहिजे, अधर्मरूप प्रबल प्रतिबंध नसल्यास पूर्व संस्कार त्या परवश असलेल्या योगभ्रष्टालाहि योगाभ्यासांत त्याची

इच्छा नसली तरी प्रवृत्त करतो. अधर्मरूप प्रबल प्रतिबंध असल्यास तो दुःखभोगानें क्षीण झाल्यावर योगाभ्यासजन्य संस्कार त्याला अभ्यासांत प्रवृत्त करतो. तात्पर्य मध्यें कितीहि काल लोटला तरी तो संस्कार नष्ट होत नाहीं. योगाचें स्वरूप जाणण्याच्या इच्छेनें कर्मत्याग करून योगामध्यें प्रवृत्त झालेला योगभ्रष्टहि जर वेदोक्त कर्म व त्याच्या अनुष्ठानापासून प्राप्त होणारें फल यांचें उल्लंघन करून जातो ह्म० त्याहून अधिक फलास पात्र होतो, तर योगाचें स्वरूप जाणून व तन्निष्ठ होऊन जो सतत अभ्यास करतो, त्याच्या अधिक फलप्राप्तीविषयीं काय सांगावें ?] ४४.

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥ ४५ ॥

अन्वयार्थ—तु—आणि—**प्रयत्नात् यतमानः**—अधिक यत्न करणारा—**योगी**—विद्वान्—**संशुद्धकिल्बिषः**—ज्याचें पाप संशुद्ध—अत्यंत शुद्ध झालें आहे असा, होऊन—**अनेकजन्मसंसिद्धः भवति**—अनेक जन्मांतील थोड्या थोड्या अभ्यासानें संसिद्ध होतो.—**ततः**—नंतर योगसंसिद्धीमुळें तो—**परां गतिं**—मोक्षनांवाच्या श्रेष्ठगतीस—**याति**—प्राप्त होतो. ४५.

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति—प्रयत्नाद्यतमानोऽधिकं यतमान इत्यर्थः। तत्र योगी विद्वान्संशुद्धकिल्बिषो विशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापोऽनेकेषु जन्मसु किंचित्किंचित्संस्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धोऽनेकजन्मसंसिद्धस्ततो लब्धसम्यग्दर्शनः सन्याति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थ—च योगित्वं श्रेयः कुतः इति—आणि योगित्व श्रेयस्कर आहे, योगनिष्ठ श्रेष्ठ आहे, असें म्हणण्याचें आणखी कारण 'प्रयत्नात्०' या श्लोकानें सांगतात—**प्रयत्नात् यतमान.-अधिकं यतमानः इत्यर्थः**—दीर्घ प्रयत्नानें योगाभ्यास करणारा—अधिक यत्न करणारा, असा याचा भावार्थ—**तत्र योगी-विद्वान् संशुद्धकिल्बिषः-विशुद्धकिल्बिषः-संशुद्धपापः**—त्या योगासाठीं अतिशय प्रयत्न झाला असतां योगी-विद्वान् अतिशय शुद्धपाप-विशुद्धपाप-म्ह० निष्पाप—**अनेकेषु जन्मसु किंचित् किंचित् संस्कारजातं उपचित्य**—अनेक जन्मांमध्यें थोडथोडा संस्कार जमत जमत-संस्कारजाताचा मोठा संचय होऊन—**तेन उपचितेन-अनेकजन्मकृतेन संसिद्धः-अनेकजन्मसंसिद्धः**—या संचय पावलेल्या अनेकजन्मकृत संस्कारानें संसिद्ध झालेला-अनेकजन्मसंसिद्ध योगी—**ततः लब्धसम्यग्दर्शनः सन् परां प्रकृष्टां गतिं याति**—त्या संचितसंस्कारसमूहापासून ज्याला सम्यग्ज्ञान प्राप्त झालें आहे, असा होऊन परगतीला म्ह० मोक्षरूप सर्वोत्तम फलाला प्राप्त होतो. [योगसिद्धीसाठीं सर्वथा प्रयत्न करणारा योगी प्रयत्नाची पराकाष्ठा झाली असतां विद्वान् व निष्पाप होतो, अनेक जन्मांत थोडथोडा असा योगाभ्यासजन्य संस्कार जमता जमतां अनेक-

जन्मांनीं योगजन्य संस्काराचा फार मोठा संचय होऊन त्यामुळे तो संसिद्ध होतो. त्याला सम्यग्ज्ञान होते व त्या ज्ञानामुळे तो संन्यासी श्रेष्ठ गतीला प्राप्त होतो. यास्तव ज्याला शीघ्र मुक्ति मिळावी, असें वाटत असेल त्याने पुष्कळ प्रयत्न करावा.] ४५.

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ॥४६ ॥[१]

अन्वयार्थ—तपस्विभ्यः—कृच्छ्र-चान्द्रायणादि तप करणाऱ्या तपस्व्याहून—**योगी**—वर सांगितल्याप्रमाणें योगाभ्यास करणारा—**अधिकः**—अधिक आहे.—**ज्ञानिभ्यः अपि**—ज्ञानी पुरुषाहूनहि-शास्त्रपांडित्यवानाहूनहि योगी—**अधिकः मत**—अधिक-श्रेष्ठ मानलेला आहे.—**योगी**—योगी-योगाभ्यासी—**कर्मिभ्यः च**—अग्निहोत्रादि कर्में करणाराहून—**अधिकः**—श्रेष्ठ आहे.—**अर्जुन**—हे अर्जुना !—**तस्मात्**—म्हणून तूं—**योगी**—योगी—**भव**—हो. ४६.

यस्मादेवं तस्मात्—तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि, ज्ञानमत्र शास्त्रपाण्डित्यं तद्वद्भ्योऽपि मतो ज्ञातोऽधिकः श्रेष्ठ इति कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादि कर्म तद्वद्भ्योऽधिको योगी विशिष्टो यस्मात्तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एवं तस्मात्—ज्याअर्थी योग सम्यग्ज्ञानाच्या द्वारा मो, क्षाला कारण होतो त्याअर्थी योगाभ्यासी सर्व साधकांत श्रेष्ठ आहे असें 'तपस्विभ्य'० इत्यादि श्लोकानें सांगतात—**तपस्विभ्य योगी अधिकः**—कृच्छ्र-चान्द्रायणादि तप करणाराहून ध्यानयोगी श्रेष्ठ आहे.—**ज्ञानिभ्यः अपि-ज्ञानं अत्र शास्त्रपांडित्यं तद्वद्भ्यः अपि अधिकः-श्रेष्ठः इति मतः-ज्ञातः**—ज्ञानी पुरुषाहूनहि-येथें ज्ञान म्ह० शब्दपांडित्य,त्याने युक्त असलेल्याहूनहि योगी अधिक श्रेष्ठ-असें मानलेला

---

१ "४०ते ४५ श्लोकांतून योग, योगभ्रष्ट व योगी हे शब्द कर्मयोग,कर्मयोगापासून भ्रष्ट व कर्मयोगी या अर्थानें वापरलेले आहेत," असें रहस्यकार म्हणतात व त्याला कारण काय सांगतात? तर 'श्रीमान् कुलांत जन्मणें ही स्थिति इतरास इष्ट असणें संभवनीय नाहीं,' पण योगादिशब्दाचा तसा अर्थ येथें करितां येत नाहीं, हें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे. रहस्यकार तसाच अर्थ करण्याचें कारण जें सांगतात तेंहि सयुक्तिक नाहीं. कारण 'श्रीमत् कुलांत जन्मणें' ही स्थिति योगभ्रष्टाला इष्ट असते असें मुळींच नाहीं. त्याच्या पुण्यप्रभावामुळें प्राप्त होणारें तें अवांतर फळ आहे. एखादा श्रीमान् कुलीन झालेलाहि मनुष्य स्वभावत:च सात्त्विक, शांत, निवृत्तधर्मी असतो, असें आपण पाहतों. त्यामुळें योगभ्रष्ट कर्मयोगी असला, तरच तो श्रीमताच्या घरीं जन्म घेईल, असें म्हणतां येत नाहीं. शिवाय गीतेंतील कर्मयोगी ज्ञानी आहे, असें अगोदर ठासून सांगावयाचें व पुन: त्यालाच योगभ्रष्ट बनवून अनेक जन्म खितपत ठेवावयाचें, हा न्याय अपूर्वच खरा! वैदिकसंप्रदाय सोडून मनधोरणें धाडावें सांगू लागलें, म्हणजे पदोपदीं असेंच स्खलन व्हावयाचें !

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ ४७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ध्यानयोगो (अभ्यासयोगो) नाम षष्ठोऽध्याय ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—सर्वेषां योगिनां अपि—रुद्र आदित्यादिकांचें ध्यान करणाऱ्या [१]सऱ्या सर्व योग्यांमध्येंहि—**यः श्रद्धावान्**—जो श्रद्धावान् योगी-ध्यानी—**मद्गतेन अन्तरात्मना**—माझ्या ठिकाणी स्थिर केलेल्या अन्तःकरणानें—**मां भजते**—मला भजतो—**सः मे युक्ततमः**—तो मला अतिशय योगी म्हणून—**मतः**—मान्य आहे.

योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिध्यानपराणां मध्ये मद्गतेन मयि वासुदेवे समाहितेनान्तरात्मनाऽन्तःकरणेन श्रद्धावाञ्श्रद्दधानः सन्भजते सेवते यो मां स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥ ४७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवत्कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्येऽभ्यासयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—'योगिनां इति॰'—अहोपण, आदित्य, विराडात्मा, हिरण्यगर्भ, अव्याकृत, अक्षरब्रह्म इत्यादिकांचा उपासना करणारे अनेक उपासक आहेत, त्यांतील कोणता उपासक श्रेष्ठ, तें 'योगिनां॰' या श्लोकानें सांगतात—**रुद्रादित्यादिध्यानपराणां सर्वेषां योगिनां अपि मध्ये**—रुद्र, आदित्य इत्यादिकांचें ध्यान तत्परतेनें

१ येथील 'सर्वेषां योगिनां' याचा अर्थ 'सर्व कर्मयोग्यामध्यें' असा रहस्यकार करितात पण येथील सर्व म्ह० नितके कर्मयोगी आहेत त्यांमध्यें, असा अर्थ विवक्षित नसून 'निरनिराळ्या इतर देवतांची उपासना करणारे जेवढे उपासक आहेत, त्या सर्वांत माझी अनन्य मनानें भक्ति करणारा योगीच श्रेष्ठ होय' असा अर्थ विवक्षित आहे. असा अर्थ केल्यावांचून 'सर्वेषां योगिनां' व 'मां भजते' या शब्दांचें काहीच स्वारस्य व्यक्त होत नाहीं. 'निष्कामकर्मयोगापेक्षाहि भक्ति श्रेष्ठ असा याचा अर्थ नाहीं' पण या त्यांच्या म्हणण्याला प्रमाण काय? कीं रहस्यकारांचें वचन हेंच याला प्रमाण? रहस्यकार पुढें म्हणतात—"बाराव्या अध्यायांत ध्यानापेक्षा कर्मफलत्याग श्रेष्ठ असें स्पष्ट म्हटलें आहे." पण तें तसें कां म्हटलें आहे, हें रहस्यकाराच्या ध्यानात न आल्यामुळें ते त्या वचनाचा आधार दाखवीत आहेत. त्या मूळ वचनाचा अर्थ तेथेंच अधिक स्पष्ट करूं. रहस्यकार 'निष्कामकर्म व भक्ति यांचा समुच्चय श्रेष्ठ' असें गीतेचें तात्पर्य समजतात. पण भागवत पुराण "सर्व प्रकारचे क्रियायोग आत्मज्ञानविषयक" ? ५-३४ असें म्हणतें. अर्थात् रहस्यकारांना तें आवडत नाहीं. म्हणून ते भागवताची बरेच अर्थी टाळतात—"आम्हांला गीतेचें तात्पर्य काय, तें पहावयाचें आहे भागवत काय सांगतें, तें पहावयाचें नाहीं. दोहोंचें प्रयोजन व कालहि भिन्न आहेत यासाठीं त्याची सरशी एकवाक्यता करणें युक्त नव्हे." पण गीतेचा काल व भागवताचा

करणाऱ्या सर्वांहि योग्यांमध्यें—मद्गतेन-मयि वासुदेवे समाहितेन अन्तरात्मना -अन्तःकरणेन—मद्गत म्ह० मज वासुदेवाचे ठिकाणीं समाहित-स्थिर-एकाग्र केलेल्या अन्तरात्म्यानें म्ह० अन्तःकरणानें—श्रद्धावान्-श्रद्दधानः सन् यः मां भजते -सेवते—श्रद्धावान्-श्रद्धा ठेवणारा असा होऊन जो माझें भजन-सेवन करतो—सः मे-मम युक्ततमः-अतिशयेन युक्तः मतः-अभिप्रेतः इति—तो मला युक्ततम-अतिशय युक्त-समाहित योगी म्हणून अभिमत-इष्ट आहे [जो सगुण किंवा निर्गुण भगवन्ताचें, त्याच्या ठिकाणीं अन्तःकरण स्थिर करून मोठ्या श्रद्धेनें, सतत चिंतन करतो, तो इतर सर्व उपासकांमध्यें श्रेष्ठ योगी आहे, असें भगवन्ताचें मत आहे या अध्यायांत सन्यासाचें साधन असा जो कर्मयोग त्याची मर्यादा-तो कोठपर्यंत आचरावा तें सांगितलें सांग योगाचें विवरण केलें मनोनिग्रहाच्या दोन उपायांचा उपदेश केला योगभ्रष्टाचा आत्यंतिक नाश होतो का काय, या शंकेचें निरसन केलें व त्वंपदाचा अर्थ जाणणाऱ्या साधकाचें ज्ञाननिष्ठत्व सांगून वाक्यार्थज्ञानानें म्ह० अपरोक्ष आत्मसाक्षात्कारानें मुक्ति मिळते, हें सिद्ध केलें] ४७

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं सांगितलेल्या-गाइलेल्या उपनिषद्रूप-रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविद्येंतील योग-उपाय शास्त्रांतील ध्यानयोग (अभ्यासयोग) नावाचा सहावा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सुगम भाष्य-भाष्यांशासह समाप्त झाला

साठ जरी भिन्न असल्या, तरी त्यांचें प्रधानत्वहि भिन्न आहे हें कसें ठरतें ? या प्रधानत्व भिन्न मानल्यावाचून गीता कर्मयोगप्रधान आहे हें कसें म्हणतां येईल' मानल्या मतें मग मत व गीता यांचें प्रयोजन भिन्न असून एकच आहे वास्तव वेदान्तशास्त्रांतील कर्मादि पर जरी पाहिलीं, तरी त्यांत कर्मयोग अंग—साधन व ज्ञाननिष्ठा मुख्य असेंच प्रतिपादन केलेलें असल्याने, हें निर्विवाद होय हा वेदान्ताचा सिद्धान्त कथन केल्याच्या सोडून करतां येतें स्पष्ट नाहीं रहस्यकार उपनिषदांची मदत घेतात करतां दाखविल्याप्रमाणें येतें (रह० प्र० ११ पृ० ३१२) एक उदाहरण आहे त्याला 'नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं न शोभते ज्ञानमलं निरञ्जनं' हें भागवतांतील श्लोकांतील वाक्य घेऊन त्याचा अर्थ—'नैष्कर्म्य म्ह० निष्काम कर्महि भगवद्भक्तिवाचून शोभत नाहीं, युक्त आहे' असा केला आहे पण 'ज्ञानं निरञ्जनं' ही पदें स्पष्ट असल्यामुळें 'नैष्कर्म्य' म्ह० निष्कर्मता असाच अर्थ केला पाहिजे नैष्कर्म्य व निरञ्जन [illegible] दोन्ही ज्ञानाची विशेषणें आहेत या वचनाचा उत्तरार्ध 'कुतः पुनः शश्वदभद्रमीश्वरे न चार्पितं कर्म यदप्यकारणं' असा असून मधले दोन्ही शब्द अर्थ आहे—निष्कामत्व व निरञ्जन हीं उच्च अच्युतभक्तिवाचून अविशुद्ध मानलें गेलें, मग सकाम किंवा निष्काम कर्म भक्तिवाचून कसें शोभेल ? या श्लोकांत कर्म दर्शविलें असल्यामुळें त्याला असा अर्थ लावणें कठिण आहे शास्त्र मतानें विचार केला ... [illegible]

इति कर्मकांडाख्यं प्रथमपदकम्

अध्याय सातवा.

ज्ञान विज्ञानयोग

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युञ्जन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना ! **मयि**—माझ्यामध्यें—**आसक्तमनाः**—ज्याचें मन आसक्त झालें आहे,—**मदाश्रयः**—माझाच ज्यानें आश्रय केला आहे व—**योगं युञ्जन्**—योगाभ्यास करणारा-मन समाधान करणारा असा तू—**समग्रं मा**—विभूति-बल ऐश्वर्य इत्यादि समस्त गुणांनीं युक्त अशा मला—**यथा**—ज्या प्रकारें—**असंशय**—नि संशय—**ज्ञास्यसि**—जाणशाल—**तत् शृणु**—तें ऐक १

"योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मत " इति प्रश्नबीजमुपन्यस्य स्वयमेवेदृशं मदीयं तत्त्वमेव मद्गतान्तरात्मा स्यादिति तद्विवक्षु श्रीभगवानुवाच—मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरे आसक्तं मनो यस्य स मय्यासक्तमना हे पार्थ योगं युञ्जन्मन समाधान कुर्वन्मदाश्रयोऽहमेव परमेश्वर आश्रयो यस्य स मदाश्रयो यो हि कश्चित्पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं वा किंचिदाश्रयं प्रतिपद्यतेऽयं तु योगी मामेवाऽऽश्रयं प्रतिपद्यते हित्वाऽन्यत्साधनान्तरं मय्येवाऽऽसक्तमना भवति । यस्त्वमेवंभूत सन्नसशयं समग्रं समस्तविभूतिबलशक्त्यैश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां तथा येन प्रकारेण ज्ञास्यसि सशयमन्तरेणैवमेव भगवानिति तच्छृणूच्यमानं मया ॥१ ॥

भाष्यार्थ—(कर्मसन्यासरूप साधन व 'त्वं 'पदाचा अर्थ ज्यांत प्रधान आहे,अशा पहिल्या षट्काचें व्याख्यान करून उपास्यनिष्ठ-तत्पदनिष्ठ असलेल्या मध्यम षट्काच्या व्याख्यानास आरंभ करणारे भाष्यकार सातव्या अध्यायाला अवतरण देतात-)—**'योगिनामपि सर्वेषा०' इति**—सहाव्या अध्यायाच्या शेवटीं सर्व उपासकांमध्यें माझ्या ठिकाणीं स्थिर केलेल्या अन्त करणानें जो माझी भक्ति करतो, तो मला युक्ततम म्हणून संमत आहे, असा—**प्रश्नबीज उपन्यस्य**—प्रश्नाच्या बीजाचा उपन्यास करून [मद्० भगवत्तत्त्व कसें आहे व तद्गतचित्त कसें व्हावें, या दोन प्रश्नांचें बीज त्यांत सुचवून]—**ईदृशं मदीयं तत्त्वं एव मद्गत अन्तरात्मा स्यात् इति एतत् विवक्षुः**

स्वयं एव श्रीभगवान् उवाच—माझें तत्त्व अशा प्रकारचें आहे व अशा प्रकारें मद्गत-अन्तरात्मा व्हाव, हें सांगण्याची इच्छा करणारे श्रीभगवान् ' मय्यासक्त०' इत्यादि म्हणाले—**हे पार्थ**—अर्जुना '—**मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरे आसक्तं मनः यस्य सः मय्यासक्तमनाः**—माझ्यामध्ये म्ह० पुढें सांगितल्या जाणाऱ्या विशेषणांनीं युक्त अशा परमेश्वरामध्ये ज्याचें मन आसक्त आहे तो ' मय्यासक्तमना ' होय,—**योगं युञ्जन्-मनःसमाधानं कुर्वन्**—योग करणारा-मनाचें समाधान करणारा—**मदाश्रय -अहं एव परमेश्वरः आश्रयः यस्य सः मदाश्रय**— मीच परमेश्वर ज्याचा आश्रय आहे, तो मदाश्रय (याचेंच उपपादन करितात-)—**हि य कश्चित् केनचित् पुरुषार्थेन अर्थी भवति सः तत्साधनं कर्म अग्निहोत्रादि तपः दानं वा किंचित् आश्रयं प्रतिपद्यते**—कारण जो कोणी कोण त्याहि पुरुषार्थानें अर्थी होतो म्ह० ज्याला ज्या एखाद्या फलाची इच्छा असते, तो त्याचें साधन कर्म अग्निहोत्रादि, तप किंवा दान यातील कशाचा तरी आश्रय करतो —**तु अयं योगी मां एव आश्रयं प्रतिपद्यते**—पण हा योगी मलाच आपल्या पुरुषार्थाचा आश्रय करितो, म्ह०—**अन्यत् साधनान्तरं हित्वा मयि एव आसक्तमनाः भवति**—दुसरें सर्व साधन सोडून माझ्या ठिकाणींच आसक्तचित्त होतो (आता दुसऱ्या अर्धाचें व्याख्यान-)— **य त्वं एवभूतः सन् समग्रं-समस्तविभूति बल शक्ति ऐश्वर्यादिगुणसंपन्नं मां**—जो तू पूर्वोक्त ध्याननिष्ठ पुरुषाप्रमाणें माझ्यामध्ये आसक्तचित्त होत्साता समग्र म्ह० समस्त विभूति-नानाविध ऐश्वर्यपरंपत्ति, बल-शरीरगत सामर्थ्य, शक्ति-मनातील प्रागल्भ्य, ऐश्वर्य-सर्व अनीश्वरांचें

---

१ रहस्यकारानीं या अध्यायाच्या आरंभीं बराचसा मजकूर लिहिला आहे व त्यात "कर्मयोग साख्यमार्गाइतकाच मोक्षप्रद पण स्वतत्र व त्याहून श्रेष्ठ आहे " इत्यादि तेंच तें चर्वितचर्वण केलें आहे त्या विषयींचें आमचें म्हणणें यापूर्वीच सविस्तर आचार्य भाष्याधारें सांगितलें असल्यामुळें यापुढें आलेली असल्या पुनरुक्त मजकुराकडे दुर्लक्ष करण्याचेंच ठरविलें आहे. तथापि आचार्यभाष्यावर यापुढें नें प्रत्यक्ष दोष दिलेले असतील, त्याचा आग्रहालाहि विचार करावा लागेल, हें उघड आहे तरीसुद्धा ग्रथविस्तार अधिक न होइल अशी खबरदारी घेणें भाग आहे याच आरंभाच्या मजकुरात गीतेची पहिली षडाध्यायी कर्मपर, दुसरी भक्तिपर व तिसरी ज्ञानपर आहे, असें जें अद्वैती टीकाकार समजतात तें "तत्त्वत खरें नव्हे, स्थूलमानानें ते तिन्ही विषय गीतेंत आले असले, तरी ते स्वतत्र नसून कर्मयोगाचीं अगें आहेत " पृ ७१४ असें जें रहस्यकार म्हणतात तें अयोग्य आहे कर्मकाड, उपासनाकाड व ज्ञानकाड यांचा परस्परसंबंध कसा आहे याचा विचार न केल्यामुळें त्याची ही अशी विपरीत भावना झाली आहे साधनाला साध्य व साध्याला साधन समजणें, हा या समजुतींत मोठा दोष आहे

२ सकलजगदाधारत्व, नानाविध विभूतिभाक्त्व इत्यादि ३ मनानें इतर विषयांचा परिहार करून नश्चिंत होणें हीच मानसिक दोष ईश्वरावाचून इतर सर्व विषयांचा परिहार केला असता मन भगवानाचेच प्रतिष्ठित होणें

निगमन करण्याचे सामर्थ्य व ज्ञानेच्छादि गुणानीं संपन्न असलेल्या मला—**असंशयं -संशयं अन्तरेण-एवं-एव भगवान् इति**—असंशय-संशयावांचून असाच भगवान् आहे, असें—**यथा-येन प्रकारेण ज्ञास्यसि तत् मया उच्यमानं शृणु**—ज्याप्रकारे तूं जाणशील ते मी सांगतों, ऐक. [माझ्या ठिकाणींच ज्याचें मन आसक्त झालेलें आहे व मींच ज्याचा आधार आहें, अशा योगाभ्यास करणाऱ्या योग्याप्रमाणें तूंहि योगी होऊन मला पूर्णपणें, निसंशय कसा जाणशील तें मी सांगतों, ऐक.] १.

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः ।
यज्ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—**ते**—तुला—**इदं**—हें—**सविज्ञानं ज्ञानं**—साक्षात्कारासह-अनुभवासह ज्ञान—**अशेषतः**—संपूर्णपणें—**वक्ष्यामि**—सांगेन.—**यत्**—जें ज्ञान—**ज्ञात्वा**—जाणून—**इह**—येथें—**भूयः**—पुन —**अन्यत्**—दुसरें—**ज्ञातव्यं**—जाणण्यास योग्य असें कांहीं—**न अवशिष्यते**—रहात नाहीं. २.

तव मद्विषयम्—ज्ञानं ते तुभ्यमहं सविज्ञानं विज्ञानसहितं स्वानुभवसंयुक्तमिदं वक्ष्यामि कथयिष्याम्यशेषतः कार्त्स्न्येन । तज्ज्ञानं विवक्षितं स्तौति श्रोतुरभिमुखीकरणाय । यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा नेह भूयः पुनर्ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनमवशिष्यते नावशेषो भवतीति मत्तत्त्वज्ञो यः स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । अतो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभं ज्ञानम् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—च अहं ते-तुभ्यं तत् मद्विषयं ज्ञानं सविज्ञानं-विज्ञानसहित स्वानुभवसंयुक्तं इदं अशेषतः-कार्त्स्न्येन वक्ष्यामि-कथयिष्यामि—आणि मी तुला ते माझ्याविषयींचें ज्ञान विज्ञानासह-स्वानुभवानें संयुक्त असें हें पूर्णपणें सांगेन [अपरोक्ष अनुभवासह हें ज्ञान मी तुला सांगतों]—**श्रोतुः अभिमुखीकरणाय तत् विवक्षितं ज्ञानं स्तौति**—श्रोत्याला तदभिमुख करण्यासाठीं-त्याला तें ऐक-

१ या श्लोकाच्या अर्थांत 'योग युञ्जन्' याचा अर्थ 'कर्मयोग आचरीत असता' असा केला आहे; पण तो त्याच्याच पूर्वींच्या 'योगी युञ्जीत' ६. १०, 'युञ्जन् एवं' ६. १५, 'युञ्ज्यात्' ६. १२, या ठिकाणीं केलेल्या अर्थाहून विपरीत आहे. ६९९ पृष्ठावरील टीपेंत 'युञ्जीत' या पदानें पातंजल सूत्रातील योग या ठिकाणीं विवक्षित आहे असें सांगतात, पण येथें त्याच 'युञ्जन्' शब्दाचा अर्थ 'कर्मयोग आचरीत असता' असा करितात. तेव्हा तो कितपत यथार्थ आहे, याचा विचार वाचकानींच करावा. 'मद्योगमाश्रितः' 'मत्परः' हे शब्द पुढें कर्मयोगाला अनुलक्षून आलेले आहेत, हें म्हणणें सर्वथैव चूक आहे. 'मद्योग' म्ह॰माझ्याठिकाणीं चित्ताचें समाधान व 'मत्परः' किंवा 'मत्परमः' म्ह॰मलाच श्रेष्ठ मानून असा त्या शब्दाचा अर्थ असून ईश्वरपरायणता हेंच गीतेंतील मुख्य अभिप्राय आहे, कर्मयोग नव्हे.

ण्याविषयां उत्सुक करण्याकरितां त्या विवक्षित ज्ञानाची स्तुति करितात—**यत् ज्ञात्वा —यत् ज्ञानं ज्ञात्वा इह भूयः-पुनः ज्ञातव्यं पुरुषार्थसाधनं न अवशिष्यते-अवशेषः न भवति**—जें ज्ञान जाणून या जगांत पुनरपि जाणण्यास योग्य असें पुरुषार्थाचें साधन अवशिष्ट रहात नाहीं ज्ञातव्याचा अवशेष उरत नाहीं—**इति यः मत्तत्त्वज्ञः सः सर्वज्ञः भवति इत्यर्थः**—यास्तव जो माझ्या तत्त्वाला जाणतो तो सर्वज्ञ होतो, असा भावार्थ (छान्दोग्यांतील एकविज्ञानानें सर्व विज्ञान सांगणाऱ्या श्रुतीच्या आधारानेंच ही येथील स्तुति आहे छान्दोभाष्यार्थ पृ ४१२ पहा)—**अतः विशिष्टफलत्वात् ज्ञानं दुर्लभम्**—म्हणून या भगवत्तत्त्वज्ञानाचें विशिष्ट फल असल्यामुळें हें ज्ञान दुर्लभ आहे [मी तुला हें अनुभवज्ञानासह तत्त्वज्ञान सांगतों तें ज्ञान झाल्यावर या जगांत जाणावयाचें म्हणून काहीं शिल्लक रहात नाहीं अर्थात् असें विशिष्ट फलानें युक्त असलेलें हें ज्ञान अतिशय दुर्लभ आहे] २

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

अन्वयार्थ—मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चित्—हजारों मनुष्यांतील कोणी एखादाच—**सिद्धये**—ज्ञानप्राप्तीसाठीं—**यतति**—यत्न करतो —**यततां अपि सिद्धानां**—यत्न करणाऱ्याहि सिद्धांतील—**कश्चित्**—कोणी एखादाच—**मां**—मला—**तत्त्वतः**—वस्तुतः -खरोखर-यथार्थपणें—**वेत्ति**—जाणतो. ३

कथमित्युच्यते—मनुष्याणां मध्ये सहस्रेष्वनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्नं करोति सिद्धये सिद्ध्यर्थं तेषां यततामपि सिद्धानां सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते तेषां कश्चिदेव मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत् ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—कथं इति उच्यते—हें ज्ञान दुर्लभ कसें तेंच सांगितलें जातें—**मनुष्याणां मध्ये सहस्रेषु-अनेकेषु कश्चित् सिद्धये-सिद्ध्यर्थं यतति-प्रयत्नं करोति**—मनुष्यांतील सहस्त्रावधि-अनेक लोकांतील कोणी एखादा सिद्धीसाठीं म्ह० चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानोत्पत्तीसाठीं प्रयत्न करितो —**तेषां यततां अपि सिद्धानां**—त्या प्रयत्न करणाऱ्या सिद्धांतील (अहोपण, सिद्धीसाठीं प्रयत्न करणारांना भगवानांनीं सिद्ध कसें म्हटलें आहे ? उत्तर-)—**ये मोक्षाय यतन्ते ते सिद्धाः एव हि**—जे मोक्षासाठीं यत्न करितात ते सिद्धच होत (कारण, त्यांना ज्ञान होऊन सिद्धत्व प्राप्त होणें सुलभ असतें.)—**तेषां कश्चित् एव मां तत्त्वतः-यथावत् वेत्ति**—त्या सिद्धांतील कोणी एखादाच मला तत्त्वतः-यथार्थपणें जाणतो [असल्या मनुष्यांतील कोणी एखादाच ज्ञानप्राप्तीसाठीं प्रयत्न करितो व अशा त्या प्रयत्न करणाऱ्या विरल सिद्धांतील एखादाच मला पूर्णपणें जाणतो. येथें प्रयत्न करणारांनाहि भगवानांनीं सिद्ध म्हटलें आहे, कारण त्यांना ज्ञानद्वारा सिद्धि प्राप्त होणें सुलभ असतें.] ३

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥
अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—भूमि —गंधतन्मात्र, —**आपः**—रसतन्मात्र,—**अनल** —रूपतन्मात्र,—**वायुः**—स्पर्शतन्मात्र,—**खं**—शब्दतन्मात्र,—**मनः**— मनाचें कारण अहंकार,—**च बुद्धि एव**—आणि अहंकाराचें कारण महत्तत्त्व,—**अहंकारः**—अहंकाराच्या वासनेनें युक्त असलेलें अव्यक्त —**इति**—अशा—**इयं**—ही—**मे प्रकृति** —माझी प्रकृति-मायाशक्ति—**अष्टधा**—आठ प्रकारें—**भिन्ना**—भेदाला प्राप्त झाला आहे —**इयं अपरा**—ही अपरा-निकृष्ट प्रकृति आहे —**तु**—पण—**महाबाहो**—हे पराक्रमा अर्जुना !—**इतः**—या अपरा प्रकृतीहून—**अन्या**—दुसऱ्या प्रकारच्या—**जीवभूतां**—क्षेत्रज्ञरूप—**मे**—माझ्या—**प्रकृतिं**—प्रकृतीला तू—**परां**—परा प्रकृति —**विद्धि**—समज —**यया**—ज्या परा प्रकृतीकडून—**इदं जगत्**—हें जगत्—**धार्यते**—धारण केलें जातें ४-५

श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह—भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते न स्थूला 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति वचनात् । तथाऽबादयोऽपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते । आपोऽनलो वायुः खं मन इति मनसः कारणमहंकारो गृह्यते । बुद्धिरित्यहंकारकारणं महत्तत्त्वम् । अहंकार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तम् । यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमुच्यत एवमहंकारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहंकार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वादहंकारस्य । अहंकार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके । इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे ममैश्वरी मायाशक्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानासाठीं प्रयत्न करणारा दुर्लभ आहे त्याच्या द्वारा ज्ञान प्राप्त होणें दुर्लभ व त्या दोहोंच्या द्वारा मुक्ति दुर्लभ, असें सांगून-)—**प्ररोचनेन श्रोतारं अभिमुखी कृत्य आह**—प्ररोचनानें म्ह० रुचि उत्पन्न करणाऱ्या वाक्यानें श्रोत्याला पुढील ज्ञान ऐकण्याविषयीं उत्सुक करून भगवान् 'भूमि ०' इत्यादि श्लोकानें ज्ञान सांगतात—**भूमिः इति पृथिवीतन्मात्रं उच्यते न स्थूला**—'भूमि' या शब्दानें पृथ्वीतन्मात्र-सूक्ष्म भूमितत्त्व-गंधतन्मात्र सांगितलें जातें आपल्या व्यवहाराला योग्य असलेली जी ही स्थूल पृथ्वी, ती भूमिशब्दानें येथ विवक्षित नाहीं कारण—'**भिन्ना प्रकृतिः अष्टधा' इति वचनात्**—प्रकृति आठ प्रकारें भिन्न झाला आहे-भेद पावली आहे, असें याच श्लोकांत शेवटीं म्हटलें आहे [म्हणजे येथें प्रकृतीचें कथन करावयाचें आहे, 'गंधतन्मात्र' ही स्थूल पृथ्वीची प्रकृति आहे तिचाच पुढील विकार ही स्थूल पृथ्वी आहे]—**तथा अबादयः अपि तन्मात्राणि एव उच्यन्ते**—त्याचप्रमाणें

आप्, तेज इत्यादिकहि तन्मात्रच सांगितलेलीं आहेत —**आपः अनल वायु ख**— आप्, अग्नि वायु व आकाश [म्ह० रसतन्मात्र, रूपतन्मात्र, स्पर्शतन्मात्र व शब्द तन्मात्र अथात् सव सूक्ष्म मूर्ते तमच]—**मन इति मनस· कारणं अहंकारं गृह्यते**—' मन ' या शब्दानें मनाचें कारण अहंकार ग्रहण केला जातो [कारण अहं काराच्या अभावी संकल्प विकल्पाचा असंभव असल्यामुळ अहंकारात्मक मन संभवतें ' निश्चयलक्षणा बुद्धि ' असं बुद्धीचें लक्षण केलेलें असल्यामुळें येथील बुद्धिशब्दाचा ' निश्चयात्मक अतरिंद्रिय ' असा अर्थ कोणी समजेल, म्हणून आचार्य सांगतात-]—**बुद्धि इति अहंकारकारणं महत्तत्वं**—बुद्धि या शब्दानें अहंकाराचें कारण महत्तत्त्व घ्यावें [कारण हिरण्यगर्भाच्या समष्टिबुद्धिरूप महत्तत्त्वावाचून व्यष्टिबुद्धि सिद्ध होत नाहीं आतां अहंकारशब्दानें अभिमानविशेषरूप अन्तःकरणाचा एक भेद कोणी समजेल म्हणून सांगतात-]—**अहंकार इति अविद्यासंयुक्तं अव्यक्तं**—अहंकार या शब्दानें अविद्यासंयुक्त–अविद्यात्मक अव्यक्त घ्यावें (पण त्या मूळ कारणाला ' अहंकार ' कसं म्हणतां येईल ? उत्तर-)—**यथा विषसंयुक्तं अन्नं विषं उच्यते एव अहंकारवासनावत् अव्यक्तं-मूलकारणं अहंकार· इति उच्यते**—ज्याप्रमाणें विषसंयुक्त अन्नाला विष म्हटलें जातें, त्याप्रमाणें अहंकाराच्या वासनेनें-सूक्ष्म संस्कारानें युक्त असलेल्या अव्यक्ताला–मूलकारणाला ' अहंकार ' असें म्हटलें जातें (त्याचें कारण-)—**अहंकारस्य प्रवर्तकत्वात्**—कारण अहंकाराला प्रवर्तकत्व आहे म्ह० अहंकार प्रवर्तक आहे, त्यामुळ मूळकारणाला ' अहंकार ' म्हटलें आहे (अहंकाराचें प्रवर्तकत्वच विशद करितात-)—**लोके अहंकार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं**—व्यवहारांत अहंकारच सर्वांच्या प्रवृत्तीचें बीज–मूळ कारण आहे, ही प्रत्यक्षसिद्ध गोष्ट आहे (' अहं ' अशी वृत्ति असल्यास म्ह० ' मम ' मात्र ही वृत्ति उद्भवते, आणि ' अहं ' व ' मम ' या दोन वृत्ति असल्या म्हणजेच प्राण्याची प्रवृत्ति संभवते, हें प्रसिद्ध आहे याप्रमाणें सांगितलेल्या प्रकृतीचा उपसंहार करितात-)—**इति इयं यथोक्ता प्रकृति मे-मम ऐश्वरी-मायाशक्ति· अष्टधा भिन्ना-भेदं आगता**—अशाप्रकारें ही पूर्वोक्त-वर सांगितलेली प्रकृति–मज ईश्वराची–ईश्वरसंबंधी मायाशक्ति आठ प्रकारें भिन्न आहे, अशा आठ प्रकारांनी भेदाला प्राप्त झाली आहे ['इयं' या शब्दानें तिचें अपरोक्षत्व म्ह० ती साक्षीला दृश्य आहे, हें सांगितलें 'ऐश्वरी' म्ह० ईश्वराच्या आश्रयानें असलेली, त्याच्या ईश्वरत्वाची उपाधिभूत प्रकृति म्ह० जी महत् अहंकार इत्यादि आकारानें परिणाम पावते ती प्रकृति ' त्रिगुणयुक्त व जगाचें उपादान, असें प्रधान हीच प्रकृति' असें जें सांख्यशास्त्राचें मत आहे,त्याचें निरसन करण्यासाठीं त्या प्रकृतीला ' माया ' असें म्हटलें आहे तिलाच ' शक्ति ' असें म्हणून तिच्यामध्यें निरनिराळ्या कार्यांच्या आकारानें परिणाम पावण्याचें सामर्थ्य आहे हें सुचविलें आहे] ४

अपरेति । अपरा न परा निकृष्टाऽशुद्धाऽनर्थकरी संसारबन्धनात्मिकेयमितोऽस्या यथोक्तायास्त्वन्यां विशुद्धां प्रकृतिं ममाऽऽत्मभूतां विद्धि मे परां प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां हे महाबाहो यया प्रकृत्येदं धार्यते जगदन्तःप्रविष्टया ॥

भाष्यार्थ—सर्व अचेतनवर्गाला एकरूप करण्यासाठी प्रकृतीचा आठ प्रकारें होणारा परिणाम सांगितला. आता प्रत्येक विकारात अणुकाय कार्याप्रमाणें बनलेल्या चेतनवर्गाला एकरूप करण्यासाठी अविद्यावच्छिन्न–अविद्याशक्तीनें मर्यादित झालेल्या पुरुषाला म्ह० चेतन्याला प्रकृतित्व आहे, असें पूर्वोक्त प्रकृतीचा अनुवाद करून—'अपरा०' इति 'अपरा०' या श्लोकानें दाखवितात—**इयं अपरा-न परा-निकृष्टा-अशुद्धा-अनर्थकरी-संसारबंधनात्मिका**—ही अष्टधा भिन्न असलेली प्रकृति अपरा आहे म्ह० परा-श्रेष्ठ नव्हे. निकृष्ट, अशुद्ध म्ह० अनर्थ करणारी-संसारबंधनरूप आहे.—**तु इतः-अस्याः यथोक्तायाः अन्यां-विशुद्धां प्रकृतिं मम-आत्मभूतां मे परां-प्रकृष्टां जीवभूतां-क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूतां विद्धि**—पण या पूर्वोक्त अपरा प्रकृतीहून अन्य-अगदा विलक्षण अतिशय शुद्ध असलेली जी प्रकृति (सांख्याप्रमाणें स्वतंत्र नव्हे तर) माझ्या स्वरूपभूत आहे, ती माझी परा म्ह० प्रकृष्ट-श्रेष्ठ जीवभूत म्ह० क्षेत्रज्ञरूप-प्राणधारणाचें निमित्त असलेली अशी आहे, असें तू जाण. (सांख्यांच्या प्रकृतीहून या प्रकृतीचा आणखी एक विशेष सांगतात-)—**हे महाबाहो, यया अन्तःप्रविष्टया प्रकृत्या इदं जगत् धार्यते**—हे आजानुबाहो, ज्या प्रत्येक कार्यांत प्रवेश केलेल्या प्रकृतीकडून हें जगत् धारण केलें जातें, ती माझी परा-भोक्तृरूप प्रकृति आहे, असें तू जाण. [जीवावांचून जगाचें धारण करता येणें शक्य नाहीं, म्हणून 'आंत प्रवेश केलेल्या' वगैरे म्हटलें आहे.]

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—**सर्वाणि भूतानि**—सर्व भूतें—**एतद्योनीनि**—या दोन प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेलीं आहेत, या दोन प्रकृति सर्वभूतांचें कारण आहे,—**इति**—असें—**उपधारय**—जाण—**अहं कृत्स्नस्य जगतः**—मी सर्व जगाचें—**प्रभव**—उत्पत्ति—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**प्रलय**—विनाश आहे. ६

एतदिति । एतद्योनीनि एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिर्येषां भूतानां तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय जानीहि । यस्मान्मम प्रकृती योनिः कारणं सर्वभूतानामतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वयद्वाराऽहं सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—या दोन प्रकृतींवरून कार्यलिङ्ग अनुमान-म्ह० कार्य या लिङ्गावरून होणारें अनुमान हेंच प्रमाण आहे. असें—'एतद्यो०' इति 'एतद्०' या

श्लोकांत सांगतात—**एतत् योनीनि-एते पर-अपरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिः येषां भूतानां तानि एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणि इति एवं उपधारय-जानीहि**—या पर व अपर म्ह० क्षेत्र व क्षेत्रज्ञरूप दोन प्रकृति ज्या भूतांचीं योनि-कारण आहे, तीं हीं सर्व भूतें 'एतद्योनीनि' आहेत, असा 'तूं निश्चय कर, असें समज. [सर्व चराचर भूतें, याच कार्यावरून त्याच्या कारणभूत दोन-परापर प्रकृतींचें अनुमान कर. अहोपण, परापर प्रकृतिच जर चराचर जगाचें कारण आहेत तर ' मी जगाचें कारण आहें ' असें भगवानाला कसें म्हणतां येईल ? उत्तर-]—**यस्मात् मम प्रकृती सर्वभूतानां योनि-कारणं अतः अहं कृत्स्नस्य-समस्तस्य जगतः प्रभवः-उत्पत्तिः**—ज्याअर्थी माझ्या या दोन प्रकृति सर्वभूतांची योनि म्ह० कारण आहेत, त्याअर्थी मी समस्त जगाचा प्रभव म्ह० उत्पत्ति आहें— **तथा प्रलयः-विनाशः**—तसाच प्रलय म्ह० विनाश आहें. (त्या दोन्ही प्रकृति माझ्या असल्यामुळे मुख्य कारण मीच आहें. कारण अपर प्रकृति जड आहे व पर प्रकृति जीवरूप-चेतन जरी असली तरी किंचिज्ज्ञ आहे त्यामुळें ईश्वरालाच सर्वज्ञत्व व सर्वकारणत्व आहे असें सांगतात-)—**प्रकृतिद्वयद्वारेण अहं सर्वज्ञः ईश्वरः जगतः कारणं इत्यर्थः**—दोन प्रकृतींच्या द्वारा मी सर्वज्ञ ईश्वर जगाचें कारण आहें, असा याचा भावार्थ. ६

मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—हे धनंजय,—अर्जुना !—**मत्तः**—मजहून—**परतरं अन्यत्**—अधिक श्रेष्ठ असें दुसरें—**किंचित् न अस्ति**—कांहींएक नाहीं—**सूत्रे मणिगणाः इव**—दोऱ्यात जसे मणिगण-पुष्कळ मणी त्याप्रमाणें—**मयि इदं सर्वं प्रोतं**—माझ्या ठिकाणीं हें सर्व ओंवलेलें आहे. ७.

यतस्तस्मात्—मत्तः परमेश्वरात्परतरमन्यत्कारणान्तरं किंचिन्नास्ति न विद्यतेऽहमेव जगत्कारणमित्यर्थः । हे धनंजय यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं जगत्प्रोतमनुस्यूतमनुगतमनुविद्धं ग्रथितमित्यर्थः । दीर्घतन्तुषु पटवत्सूत्रे च मणिगणा इव ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—सर्वांचें कारण असें जें अक्षर प्रधान त्याचें कारण जसा पुरुष त्याप्रमाणें त्या पुरुषाचें म्ह० परमात्म्याचेंहि दुसरें कांहीं कारण असेल, असें कोणी म्हणेल, म्हणून पूर्वोक्त दोन प्रकृतींच्या द्वारा ईश्वरालाच सर्वकारणत्व आहे, असें जें वर सांगितलें आहे, त्याच्याच आधारानें म्हणतात-)—**यतः तस्मात् मत्तः-परमेश्वरात् परतरं-अन्यत् कारणान्तरं किंचित् न अस्ति-न विद्यते**—ज्याअर्थी मीच जगत्कारण आहें, त्याअर्थी मज परमेश्वराहून दुसरें-भिन्न असें स्वतंत्र कारण कांहींहि विद्यमान नाहीं. —**अहं एव जगत्कारणं इत्यर्थः**—मीच जगाचें कारण आहें, असा भावार्थ—

हे धनंजय यस्मात् एवं तस्मात् मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि-सर्व इदं जगत् प्रोतं-अनुस्यूतं-अनुगतं-अनुविद्धं-ग्रथितं इत्यर्थः—हे अर्जुना, ज्याअर्थी असें आहे, त्याअर्थी मज परमेश्वरामध्यें सर्व भूतें, हें सर्व जगत् ओवलेलें-अनुगत-अनुविद्ध-ग्रथित केलेलें आहे, असा याचा भावार्थ. [उभ्या व आडव्या तंतूंच्या रचनेमध्यें पटाचें-वस्त्राचें भान जसें होतें, त्याप्रमाणें माझ्याच ठिकाणीं जगाचें भान होतें, असें सांगतात-]— दीर्घतंतुपु पटवत्—दीर्घ तंतूंमध्यें जसा पट-वस्त्र तसें माझ्याच ठिकाणीं सर्व जगत्—सूत्रे मणिगणाः इव—आणि सूत्रामध्यें जसे मण्याचे समूह त्याप्रमाणें. [माळेचे मणी दोऱ्यांत ओवलेले असतात. त्या दोऱ्याकडूनच धारण केले जातात, दोऱ्याच्या अभावीं इतस्ततः पसरतात, त्याप्रमाणें आत्मभूत अशा मींच हें सर्व व्यापलें आहे. माझ्यावांचून हें सर्व विनाशच पावेल. त्याची स्थितिच संभवणार नाहीं.] ७.

रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे अर्जुना !—अहं—मी—अप्सु—जलांत—रसः—रस—अस्मि—आहें.—शशिसूर्ययोः—चंद्र व सूर्य यांमध्यें—प्रभा—तेज—(अस्मि)—आहें.—सर्ववेदेषु—सर्व वेदांमध्यें—प्रणवः (अस्मि)—मी ओंकार आहें.—खे—आकाशांत—शब्दः—मी शब्द आहें व—नृषु—पुरुषांमध्यें मी—पौरुषं पुरुषत्व आहें. ८.

---

१ रहस्यकार, सहाव्या अध्यायांतील योगास पातंजल योगाचा आधार आहे, असें मानण्यास तयार नाहींत, हें खरें; पण येथें "सांख्यशास्त्रांत प्रकृतीचे जे भेद केलेले आहेत, तेच घेतल्याचा स्पष्टपणें गीतेंत मान धरले आहेत." ..." सांख्यांनी केलेलें प्रतिपादन म्हणजे गुणोत्कर्षाचें तत्त्वहि गीतेस मान्य आहे," इत्यादि म्हणतात. पण सांख्य व योग हीं दोन्हीं दर्शनें एकाच वर्गांतील असतांना रहस्यकाराला त्यांतील सांख्यशास्त्र तेवढें गीतेंत दिसावें व योगशास्त्राचा गीतेशीं कांहींच संबंध नाहीं असें वाटावें, याचें आश्चर्य वाटतें ! कदाचित् सांख्यशास्त्र केवळ तत्त्वप्रधान व योगशास्त्र केवळ आचारप्रधान असल्यामुळें सांख्यदर्शन मात्र आवडलें व योगदर्शन नावडतें झालें असावें, कारण योगाभ्यास करणें म्हणजे तो, कर्मयोग म्हटल्याच ! वेदान्त संन्यास असा पक्षपात करीत नाहीं. वेदान्ताच्या ग्रंथानुसारी तर्कहि ग्राह्य आहे व योगहि सम्मत आहे. पण त्या दोहोंनाहि मूळ आधार श्रुतीच असून त्यावरच पुढें त्या दोन्हीं दर्शनांचा कपिल व पतंजलि यांनी अधिक विस्तार केला आहे. अर्थात् गीतेंत कांहीं भाग जसा सांख्यशास्त्राचा आहे, तसाच योगशास्त्राचाहि आहे. तथापि प्रकृति, महत्, अहंकार, कर्मेंद्रियें, ज्ञानेंद्रियें इत्यादिकांचा वेदान्त दर्शनांतून असल्यामुळें गीतेंत जेथें जेथें ते शब्द येतात, तेथें तेथें त्यांचा सांख्यशास्त्री अर्थ घेतल्यानें त्या वचनांतील अर्थास अधिक संकुचित होतो व भावार्थाचें स्पष्टीकरण केलें आहे, हें आम्ही पुढें दाखवूं.

कन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते—रसोऽहमपां यः सारः स रसस्तस्मिन्रसभूते मय्यापः प्रोता इत्यर्थः । एवं सर्वत्र । यथाऽहमप्सु रस एवं प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः । प्रणव ओंकारः सर्ववेदेषु तस्मिन्प्रणवभूते मयि सर्वे वेदाः प्रोताः । तथा खे आकाशे शब्दः सारभूतस्तस्मिन्मयि खं प्रोतम् । तथा पौरुषं पुरुषस्य भावो यतः पुंबुद्धिर्नृषु तस्मिन्मयि पुरुषाः प्रोताः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—(पण, जलादि पदार्थ रसादिकांत ओतप्रोत आहेत असें दिसतें त्यामुळें सर्व तुझ्या ठिकाणा अनुगत आहे, हें म्हणणं अयोग्य आहे, असें समजून अर्जुन प्रश्न करतो-)—**केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्व इदं प्रोतं इति उच्यते**—कोणत्या कोणत्या धर्मानें विशिष्ट असलेल्या तुझ्यामध्यें हें सर्व जगत् ग्रथित आहे ? म्हणून विचारशील तर ' रस० ' या श्लोकानें सांगतात—**रसः अहं**—मी रस आहें—**अपां यः सारः स रसः**—पाण्याचें जें सार तो रस—**तस्मिन् रसभूते मयि आपः प्रोताः इत्यर्थः**—त्या रसरूप अशा माझ्यामध्यें आप प्रोत-ग्रथित-अनुगत आहेत—**यथा अहं अप्सु रसः एवं शशिसूर्ययोः प्रभा अस्मि**—ज्याप्रमाणें मी आपामध्यें रस आहें,त्याचप्रमाणें चंद्र व सूर्य यामध्यें प्रभा आहें [म्ह॰ चंद्र सूर्यांची जी प्रभा तद्रूप अशा माझ्या ठिकाणा ते दोघे गुंफलेले आहेत]—**सर्ववेदेषु प्रणवः-ओंकारः**—सर्व वेदामध्यें प्रणव म्ह॰ ओंकार हें सार आहें—**तस्मिन् प्रणवभूते मयि सर्वे वेदाः प्रोताः**—त्या प्रणवभूत अशा माझ्यामध्यें सर्व वेद प्रोत आहेत—**तथा खे-आकाशे शब्दः सारभूतः तस्मिन् मयि खं प्रोतं**—त्याचप्रमाणें आकाशांत शब्द हा सारभूत गुण आहे, त्या शब्दरूप अशा माझ्यामध्यें आकाश प्रोत आहे—**तथा पौरुषं-पुरुषस्य भावः यतः नृषु पुंबुद्धिः तस्मिन् मयि पुरुषाः प्रोताः**—त्याचप्रमाणें पौरुष म्ह॰ पुरुषाचा भाव-पुरुषत्व, ज्यामुळें मनुष्यामध्यें हा पुरुष अशी बुद्धि होते, तद्रूप अशा मजमध्यें पुरुष प्रोत आहेत [परमेश्वर पुरुत्वसामान्यरूप आहे त्यामध्यें त्याचे विशेष ग्रथित आहेत कारण ईश्वरांतील सामान्य पुरुत्व हेंच बाकीच्या पुरुत्वाचें उपादान कारण आहे त्यामुळें त्यांना ईश्वरस्वभावत्व आहे, असा याचा भावार्थ] ८

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—**च**—आणि—**पृथिव्यां**—पृथिवीमध्यें—**पुण्यः गन्धः**—पुण्यगंध-सुवास—**च**—आणि—**विभावसौ**—अग्नीमध्यें—**तेजः**—दीप्ति—**अस्मि**—मी आहे—**सर्वभूतेषु**—सर्व भूतांमध्यें—**जीवनं**—जीवनशक्ति—**च तपस्विषु**—व तपस्व्यांमध्यें—**तपः**—तप—(**अहं**) **अस्मि**—मी आहे ९

पुण्य इति । पुण्यः सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहं तस्मिन्मयि गन्धभूते पृथिवी प्रोता । पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितमबादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् ।

अपुण्यत्वं तु गन्धादीनामविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति । तेजो दीप्तिश्चास्मि विभावसावग्नौ । तथा जीवनं सर्वभूतेषु येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तज्जीवनम् । तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिंस्तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः ॥९॥

भाष्यार्थ—पुण्यः इति— माझ्यामध्ये हे सर्व ग्रथित आहे, असे जें वर म्हटले आहे त्याचें परिमाण दाखविण्याकरिता 'पुण्य.०' या श्लोकानें दुसरा प्रकार सांगतात—**च पृथिव्यां पुण्यः-सुरभि गन्धः अहं**—आणि पृथ्वींत पुण्य म्ह० घ्राणेंद्रियाला तृप्त करणारा सुवास मी आहे.—**तस्मिन् गन्धभूते मयि पृथिवी प्रोता—**त्या सुगन्धभूत अशा मजमध्यें पार्थिवी ग्रथित आहे.—**पृथिव्यां गन्धस्य (यत्) पुण्यत्वं स्वभावत एव दर्शितं (तत्) रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थं—**पृथ्वीमध्यें गंधाचें जे पुण्यत्व स्वभावत च प्रदर्शित केलें आहे, ते रसादिकाच्या स्वाभाविक पुण्यत्वाच्या उपलक्षणासाठी आहे [अगदी प्रथम उत्पन्न झालेले पांचो गुण पुण्यच-चांगलेच-इंद्रियांना तृप्त करणारेच होते कारण ते सिद्धादि श्रेष्ठ जीवांचेच उपभोग्य होते. तर मग त्याच्यामध्ये अपुण्यत्वाचा भास का होतो ? उत्तर-)—**गन्धादीनां अपुण्यत्वं तु संसारिणां अविद्याधर्मादि-अपेक्षं भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति—**पण गंधादिकांचे अपुण्यत्व संसारी जीवाच्या अविद्या, अधर्म इत्यादिकांच्या अपेक्षेनें भूतविशेषाच्या संसर्गाच्या निमित्तानें होतें. [म्हणजे फक्त सिद्धांच्याच उपभोगास योग्य असे गंधादि सूक्ष्म गुण पुण्यच असतात. पण पुढें त्या तन्मात्ररूप गुणांपासून परस्पर संसर्गानें-पंचीकरण न्यायानें-पृथिव्यादि भूतें जेव्हां परिणाम पावूं लागतात, तेव्हां त्या आपल्या कार्यभूत भूतांबरोबर परिणाम पावणारे ते गुण प्राण्यांच्या पापादि कारणांमुळें अपुण्यरूप होतात.]—**च विभावसौ-अग्नौ तेजः-दीप्तिः अहं अस्मि—**आणि विभावसूंत म्ह० अग्नींत तेज-दीप्ति मी आहें.—**तथा सर्वभूतेषु जीवनं—**तसेंच सर्व भूतांतील जीवन—**येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि तत् जीवनं—**ज्या अमृतसंज्ञक अन्नरसाच्या योगानें सर्व भूतें जिवंत राहतात ते जीवन, मी आहे. [म्ह० अग्नितेजोरूप माझ्यामध्यें अग्नि व प्राणिजीवनरूप माझ्यामध्यें सर्व भूतें ओतप्रोत आहेत.]—**च तपस्विषु तपः अहं अस्मि—**आणि तपस्व्यांमध्यें तप मी आहे.—**तस्मिन् तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः—**चित्तैकाग्र्यरूप किंवा उपवासरूप तपामध्यें-त्या तपोरूप मजमध्यें तपस्वी ओतप्रोत आहेत. ९.

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥
बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ,—हे अर्जुना !—**मां**—मला—**सर्वभूतानां**—सर्व भूतांचें—**सनातनं बीजं**—अनादि-नित्य बीज—**विद्धि**—तूं जाण.—**बुद्धिमतां बुद्धिः**—बुद्धिमान् लोकांची बुद्धि-विवेकशक्ति—**अस्मि**—मी आहे.—**तेजस्विनां**—तेजस्वी लोकांतील—**तेजः**—तेज-प्रगल्भता—**अहं (अस्मि)**—मी आहे.—**बलवतां**—बलवान् लोकांचें—**कामरागविवर्जितं**—तृष्णा व आसक्ति यांनी रहित असें—**बलं**—बल—**अस्मि**—मी आहें.—**हे भरतर्षभ**—हे अर्जुना !—**भूतेषु**—भूतांतील—**धर्माविरुद्धः**—धर्माशीं-शास्त्राच्या अर्थाशीं विरुद्ध नसलेली—**कामः**—अवश्य वस्तु-विषयांची इच्छा—**अस्मि**—मी आहे. १०-११.

बीजमिति । बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हे पार्थ सनातनं चिरंतनम् । किंच बुद्धिर्विवेकशक्तिरन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—' बीजं०' इति—अहोपण, सर्वभूतें आपापल्या कारणांत ओतप्रोत असतात, तेव्हां तीं तुझ्यामध्यें ओतप्रोत कशीं असणार ? या प्रश्नाचें उत्तर 'बीजं०' या श्लोकानें सांगतात—**हे पार्थ, मां सर्वभूतानां सनातनं-चिरंतनं बीजं-प्ररोहकारणं विद्धि**—हे अर्जुना, तूं मला सर्वभूतांचें सनातन-नित्य बीज-प्ररोहाचें-उत्पत्तीचें कारण जाण.—**किं च बुद्धिमतां-विवेकशक्तिमतां बुद्धिः-अन्तःकरणस्य विवेकशक्तिः अस्मि**—तसेंच, बुद्धिमानांची म्ह० विवेकशक्तिमानांची बुद्धि म्ह० अन्तःकरणाची विवेकशक्ति मी आहे. [जे चैतन्याचें अभिव्यंजक, तत्त्वनिश्चयाचें सामर्थ्य तीच बुद्धि, तद्रूप अशा मजमध्यें सर्व बुद्धिमान् पुरुष ओतप्रोत आहेत.]—**तेजः-प्रागल्भ्यं तद्वतां-तेजस्विनां अहं**—तेज म्ह० प्रगल्भता-दुसऱ्याचा अभिभव-पराभव करण्याचें व दुसऱ्याकडून पराभूत न होण्याचें सामर्थ्य. अशा प्रागल्भ्यानें युक्त असलेल्या तेजस्वी लोकाचें तेज मी आहें. [प्रागल्भ्यरूप माझ्यामध्यें प्रागल्भ्यवान् लोक ओतप्रोत आहेत, असा याचा भावार्थ.] १०.

बलमिति । बलं सामर्थ्यमोजो बलवतामहम् । तच्च बलं कामरागविवर्जितं कामश्च रागश्च कामरागौ कामस्तृष्णाऽसंनिकृष्टेषु विषयेषु रागो रञ्जना प्राप्तेषु विषयेषु ताभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलमहमस्मि न तु यत्संसारिणां तृष्णारागकारणम् । किं च धर्माविरुद्धो धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामो यथा देहधारणमात्राद्यर्थोऽशनपानादिविषयः कामोऽस्मि हे भरतर्षभ ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—' बलं०' इति—' बलं०' इत्यादि श्लोकानें आणखी काय काय ओतप्रोत आहे तें सांगतात—**बलवतां बलं-सामर्थ्य-ओज. अहं**—बलवानांचें बल-सामर्थ्य-ओज मी आहें.—**तत् च बलं काम-रागविवर्जितं-कामः च रागः च कामरागौ**—आणि तें बल कसें ? तर काम-रागशून्य; काम व राग, ते

कामराग—कामः-असंनिकृष्टेषु विषयेषु तृष्णा—काम म्ह० इंद्रियांशीं संबद्ध न झालेल्या-इंद्रियगोचर न झालेल्या विषयांविषयींची तृष्णा,—रागः-रञ्जना प्राप्तेषु विषयेषु—राग म्ह० प्राप्त झालेल्या विषयांतील रंजना-अनुराग-प्रीति-आसक्ति,—ताभ्यां विवर्जितं देहादिधारणमात्रार्थं बलं अहं अस्मि—त्या काम-रागांनीं विरहित असलेलें, देहादिकाचें धारण होणें, एवढेंच ज्याचें प्रयोजन आहे तें बल मी आहे. (या विशेषणाच्या सामर्थ्यानें कोणत्या बलाची व्यावृत्ति होते तें दाखवितात-) —तु यत् संसारिणां तृष्णारागकारणं तत् न—पण जें संसारी जीवांचें तृष्णा व राग याच्यापासून प्राप्त झालेलें बल तें मी नव्हे.—किंच धर्माविरुद्धः धर्मेण-शास्त्रार्थेन अविरुद्धः यः प्राणिषु-भूतेषु कामः—तसेंच धर्माच्या अविरुद्ध म्ह० धर्माशीं-शास्त्रार्थांशीं विरुद्ध नसलेला जो प्राण्यांतील-भूतांतील काम (धर्मा-विरुद्ध कामाचें उदाहरण देतात-)—यथा देहधारणमात्रादि-अर्थः अशन-पानादिविषयः कामः—जसा-देहधारण-एवढेंच किंवा या सारखेंच ज्याचें प्रयोजन आहे असा अन्न-पानादिकांविषयाचा काम—अस्मि हे भरतर्षभ—मी आहें, हे भरतश्रेष्ठा, तसला धर्माविरुद्ध काम मी आहे. ११.

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—च—आणि—ये—जे—सात्त्विकाः भावाः—सात्त्विक पदार्थ आहेत—ये—जे—राजसाः च तामसाः एव (भावाः)—राजस व तामस भाव आहेत—तान् मत्तः एव—त्याला माझ्यापासूनच झालेले—इति विद्धि—असें तूं जाण.—तु अहं—पण मी—तेषु न—त्याच्यामध्यें नाहीं—त्यांच्या अधीन नाहीं. —ते मयि—ते माझ्या अधीन आहेत. १२.

किंच—ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्वृत्ता भावाः पदार्था राजसा रजोनिर्वृत्तास्तामसा-स्तमोनिर्वृत्ताश्च ये केचित्प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायन्ते भावास्तान्मत्त एव जायमाना-नित्येवं विद्धि सर्वान्समस्तानेव । यद्यपि ते मत्तो जायन्ते तथाऽपि न त्वहं तेषु तद्-धीनस्तद्वशो यथा संसारिणस्ते पुनर्मयि मद्वशा मदधीनाः ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(चिद् व आनंद यांचे अभिव्यंजक-यांना अभिव्यक्त करणारे जे भाव -पदार्थ त्यांना ईश्वररूपत्व आहे, असें येथवर सांगितल्यामुळें बाकीचे भाव-पदार्थ ईश्वररूप नाहींत, अशी आशंका आली असतां ' ये चैव०' या श्लोकानें तिचें निरसन

१ रहस्यकार 'काम' या शब्दाचा अर्थ वासना असा करितात, व ' काम आणि राग हा दोन वजा करून उरणारें लोकांचें बल मी आहें.' असा सर्व पूर्वार्धाचा अर्थ करितात, तो कितपत सयुक्तिक आहे हें वाचकांनीच ठरवावें. वासना वजा केलेलें बल कोणतें हें आम्हांला कांहीं समजत नाहीं.

करितात-)—**किं च ये च एव सात्त्विकाः-सत्त्वनिर्वृताः भावाः-पदार्थाः**—तसेंच जे सात्त्विक म्ह० सत्त्वगुणापासून झालेले भाव-पदार्थ,—**राजसाः-रजोनिर्वृता तामसाः-तमोनिर्वृता च**—राजस-रजोगुणापासून झालेले व तामस म्ह० तमोगुणापासून झालेले—**ये केचित् भावाः प्राणिनां स्वकर्मवशात् जायन्ते**—जे कांही पदार्थ प्राण्याच्या स्वकर्मांमुळें उत्पन्न होतात—**तान् सर्वान्-समस्तान् एव मत्तः एव जायमानान् इति एवं विद्धि**—ते सर्व-समस्तच भाव मजपासूनच उत्पन्न झालेले आहेत असे तूं समज—**यद्यपि ते मत्तः जायन्ते**—जरी ते मजपासून उत्पन्न होतात—**तथापि यथा संसारिणः तथा अहं तेषु-तदधीनः-तद्वशः न**—तथापि जसे दुसरे संसारी जीव त्यांच्या अधीन असतात तसा मी त्या पदार्थांत-त्यांच्या अधीन नाहीं, तद्वश नाहीं—**पुनः ते मयि-मद्वशा-मदधीना**—पण ते माझ्यामध्यें म्ह० माझ्या वश-मदधीन आहेत. [कारण मी सत्य आहें व ते सर्व कल्पित आहेत त्यामुळे त्यांचे गुणदोष माझ्या ठिकाणीं येत नाहींत. तसेंच त्या त्रिविध भावांना स्वातंत्र्य नाहीं कारण ते ईश्वराचें कार्य असल्यामुळें तदधीन आहेत कल्पित पदार्थ अधिष्ठानाच्या सत्तेनें व प्रतीतीनेच सत्तावान् व प्रतीतिमान् होतात. त्यामुळें त्यांना अधिष्ठानमात्रत्व असतें, म्हणून ते सर्व स्वतः सत्ताशून्य असून माझ्या सत्ताधीन आहेत, असा भावार्थ.] १२.

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिः सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—इदं जगत्—हें जगत्—**एभिः त्रिभिः गुणमयैः भावैः**—या तीन गुणमय-गुणविकाररूप पदार्थांनीं-राग-द्वेष-मोह इत्यादि प्रकारांनीं—**मोहितं सत्**—मोहित होत्सातें-अविवेकावस्थेस प्राप्त झालेलें जगत्—**एभ्यः परं अव्ययं मां**—या गुणांहून व्यतिरिक्त-अगदीं विलक्षण व अविनाशी अशा मला—**न अभिजानाति**—जाणत नाहीं. १३

एवंभूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसारदोषबीजप्रदाहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् । तच्च किंनिमित्तं जगतोऽज्ञानमित्युच्यते—त्रिभिर्गुणमयैर्गुणविकारै रागद्वेषमोहादिप्रकारैर्भावैः पदार्थैरेभिर्यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगन्मोहितमविवेकतामापादितं सन्नाभिजानाति मामेभ्यो यथोक्तेभ्यो गुणेभ्यः परं व्यतिरिक्तं विलक्षणं चाव्ययं व्ययरहितं जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—(ईश्वराला स्वातंत्र्य व नित्यशुद्धत्वादिक जर आहे, तर तदात्मक जगाला संसारित्व कसें ? अशी आशंका घेऊन 'त्याच्या अज्ञानामुळें,' असें समाधान पुढील श्लोकांत सांगतात-)—**परमेश्वरं नित्यशुद्ध बुद्ध मुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसारदोषबीजप्रदाहकारणं एवंभूतं अपि मां**—परम ईश्वर, नित्यशु-

दस्वभाव, नित्यज्ञानस्वभाव, नित्यमुक्तस्वभाव, सर्व भूताचा आत्मा, निर्गुण, ससारदोषाच्या बीजाला भस्मसात् करण्याचें कारण-निमित्त अशा प्रकारच्याहि मला—**जगत् न अभिजानाति इति भगवान् अनुक्रोशं दर्शयति**—जगत् पूर्णपणे जाणत नाहीं, असें म्हणून भगवान् अनुक्रोश-दया दाखवितात (अरेरे, मी जरी असा आहें तरी मला कोणी जाणत नाहा!)—**तत् च जगतः अज्ञानं किंनिमित्तं इति उच्यते**—पण ते जगाचें अज्ञान कोणत्या निमित्तानें-कोणत्या कारणानें आहे, हें 'त्रिभिः०' या श्लोकानें सांगतात—**एभिः यथोक्तैः-त्रिभिः गुणमयैः-गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैः भावैः-पदार्थैः**—या वर सांगितलेल्या तीन गुणमय म्ह० गुणाचे विकार अशा राग-द्वेष-मोह इत्यादि प्रकारच्या भावांनी-पदार्थांनी—**इदं सर्वं प्राणिजातं जगत् मोहितं-अविवेकतां आपादितं सत्**—हें सर्व प्राणिजात -जगत् मोहित-अविवेकतेला प्राप्त केले गेलेलें असें होत्सातें—**मां एभ्यः यथोक्तेभ्यः गुणेभ्यः परं-व्यतिरिक्तं-विलक्षणं**—मला या यथोक्त गुणाहून पर म्ह० व्यतिरिक्त -विलक्षण—**च अव्ययं-व्ययरहितं-जन्मादिसर्वभावविकारवर्जितं इत्यर्थः न अभिजानाति**—व अव्यय-व्ययरहित म्ह० जन्मादि सर्वभावविकाररहित, असा याचा भावार्थ, जाणत नाहा. [या तीन गुणविकाररूप म्ह० राग-द्वेष-मोहात्मक भावानी मोहित झालेलें हें जगत् मी या गुणाहून अगदा विलक्षण व निर्विकार आहें हें जाणत नाहीं.] १३.

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**एषा मम दैवी गुणमयी माया**—ही माझी अलौकिक सत्त्वादि गुणरूप शक्ति—**दुरत्यया (अस्ति)**—जिचें उल्लंघन मोठ्या कष्टानेंच करता येतें, अशी आहे.—**ये**—जे लोक—**मां एव**—मलाच—**प्रपद्यन्ते**—शरण येतात,—**ते**—ते—**एतां मायां**—या मायेला—**तरन्ति**—तरून जातात. १४.

कथं पुनर्दैवीमेतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायामतिक्रामन्तीत्युच्यते—दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभूता हि यस्मादेषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययोऽतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया। तत्रैवं सति सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूतमोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति संसारबन्धनान्मुच्यन्त इत्यर्थः ॥ १४ ॥

---

१ 'गुणमय म्ह० गुणात्मक' असें रहस्यकार म्हणतात. पण गुणात्मक म्ह० काय? तर गुणरूप, म्हणजे गुण हेच भाव. पण सत्त्व, रज आणि तम हे गुण जगाला मोहित कसे करणार! यास्तव गुणमय या शब्दातील 'मय' या प्रत्ययाचें रूप देऊन आचार्यांनी जसा अर्थ केला आहे तसा तो करणेंच अधिक सयुक्तिक होय

भाष्यार्थ—(असें जर आहे तर अनादिसिद्ध मायेमुळे प्राप्त झालेलें पारतन्त्र्य नाहींसें होणें शक्य नाहीं आणि मायापरवशता असेपर्यंत तत्त्वबोधाचा उदय होणेंहि शक्य नाहीं, अशी आशंका घेऊन 'दैवी०' या श्लोकानें तिचें निरसन करितात-)—**दैवीं एतां त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं मायां कथं पुनः अतिक्रामन्ति 'इति उच्यते—**या दैवी त्रिगुणात्मिका वैष्णवी मायेला कसे वरें उल्लंघितात ? त्या मायेचें उल्लंघन-अतिक्रमण कसें करितात तें सांगितलें जातें—**हि-यस्मात् दैवी-देवस्य मम ईश्वरस्य विष्णोः स्वभूता एषा यथोक्ता मम गुणमयी माया**—कारण दैवी म्ह०देवाची -मज ईश्वराची विष्णूची—व्यापक परमात्म्याची स्वभूत-[परमात्मपरतन्त्र सांख्याच्या प्रधानाप्रमाणें स्वतन्त्र नव्हे] अशी ही वर सांगितलेल्या प्रकारची माझी गुणमयी-सत्त्वादि गुणसाम्यावस्थारूप माया—**दुरत्यया-दुःखेन अत्ययः-अतिक्रमणं यस्याः सा दुरत्यया**—दुरत्यय आहे जिचा अत्यय म्ह० अतिक्रमण मोठ्या दुःखानें होतें अशी ती दुरत्यय आहे—**तत्र एवं सति सर्वधर्मान् परित्यज्य मां एव स्वात्मभूतं मायाविनं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते**—याप्रमाणें-माया अशी दुरत्यय असल्यामुळें सर्व धर्मांचा परित्याग करून मलाच म्ह० स्व-आत्मभूत मायावी ईश्वराला सर्व मनोभावानें-कर्मानुष्ठानादिकांची व्यग्रता न ठेवतां जे शरण येतात—**ते एतां सर्वभूतमोहिनीं मायां तरन्ति-अतिक्रामन्ति-संसारबंधनात् मुच्यन्ते इत्यर्थः**—ते या सर्व भूतांना मोह पाडणाऱ्या मायेला तरून जातात तिचें अतिक्रमण करितात संसारबंधनांतून मुक्त होतात, असा याचा भावार्थ [मायेचा अतिक्रम केला असतां मोहाचा अतिक्रम होतो व त्यामुळें संसारबंध तुटतो, असा याचा भावार्थ] १४

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
मायया‌ऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥

अन्वयार्थ—दुष्कृतिनः—दुराचरण करणारे—**मूढाः**—अविवेकी—**मायया अपहृतज्ञानाः**—मायेनें ज्यांच्या ज्ञानाचा अपहार केला आहे असे—**आसुरं भावं आश्रिताः**—आसुरभावाचा आश्रय केलेले—**नराधमाः**—अधम लोक—**मां**—मला—**न प्रपद्यन्ते**—शरण येत नाहींत १५

यदि त्वां प्रपन्ना मायामेतां तरन्ति कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्त इत्युच्यते—न मां परमेश्वरं दुष्कृतिनः पापकारिणो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमा नराणां मध्येऽधमा निकृष्टास्ते च मायया‌ऽपहृतज्ञानाः समुषितज्ञाना आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिताः ॥

---

१ रहस्यकार म्हणतात "सांख्य शास्त्रातील त्रिगुणात्मक प्रकृतीसच गीतेंत भगवान् आपली माया म्हणतात, हें यावरून उघड होतें " व यासाठीं ' माया ह्येषा मया सृष्टा ' हें शांतिपर्वांतील वचन प्रमाण म्हणून देतात, पण तें अगदीं असंबद्ध आहे कारण या श्लोकांत मायेला दैवी हें विशेषण योजिलें आहे व शांतिपर्वांतील वचनांत 'माया' हा शब्द प्रकृति या अर्थी योजिलेला नाहीं, हें मागाच्या ध्यानांत येईलच

भाष्यार्थ—यदि त्वां प्रपन्नाः एतां मायां तरन्ति सर्वे त्वां एव कस्मात् न प्रपद्यन्ते इति उच्यते—जर तुला शरण आलेले या मायेचें उल्लंघन करितात तर सर्व तुलाच का शरण येत नाहीत, म्हणून म्हणाल तर 'न मां०' या श्लोकानें सांगितलें जातें.—दुष्कृतिनः-पापकारिणः मूढाः नराधमाः नराणां मध्ये अधमा -निकृष्टाः—दुष्कर्म करणारे म्ह० पापाचरण करणारे, मूढ, नराधम म्ह० मनुष्यांमध्यें अधम-निकृष्ट असलेले—ते च मायया अपहृतज्ञानाः-संमुषितज्ञानाः आसुर-हिंसानृतादिलक्षणं भावं आश्रिताः मां परमेश्वरं न प्रपद्यन्ते—आणि ते मायेकडून अपहृतज्ञान झालेले म्ह० ज्याचें ज्ञान मायेनें हरण केलें आहे, मायेमुळें ज्याचें ज्ञान तिरस्कृत झालें आहे, [मायेनें ज्यांचें ज्ञान-स्वरूपचैतन्य झाकून टाकलें आहे] व आसुर म्ह० हिंसा, असत्य इत्यादिरूप भावाचा ज्यांनी आश्रय केला आहे ते मज परमेश्वराला शरण येत नाहीत [पापाचरणामुळें अविवेकाची वृद्धि होऊन हिंसा, अनृत, इत्यादि राजसगति उद्भवतात. त्यामुळें पापी लोक भगवदाश्रित होऊं शकत नाहींत.] १५

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना !—चतुर्विधा सुकृतिन जनाः—चार प्रकारचे पुण्यवान् जन—मां—मला—भजन्ते—भजतात—भरतर्षभ—हे भरतश्रेष्ठा ! एक—आर्तः—पीडा होत असलेला—जिज्ञासु—भगवानाचें तत्त्व जाणण्याची इच्छा करणारा—अर्थार्थी—धनाची इच्छा असलेला—च ज्ञानी—व भगवत्तत्त्व जाणणारा. १६.

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः—चतुर्विधाश्चतुष्प्रकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणो हेऽर्जुन । आर्त आर्तिपरिगृहीतस्तस्करव्याघ्ररोगादिनाऽभिभूत आपन्नो जिज्ञासुर्भगवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छति योऽर्थार्थी धनकामो ज्ञानी विष्णोस्तत्त्वविच्च हे भरतर्षभ ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—पुनः ये पुण्यकर्माणः नरोत्तमाः—(ते भगवन्तं भजन्ते)-पण जे पुण्यकर्मे करणारे नरोत्तम ते भगवानाचें भजन करितात,असें 'चतुर्विधा' या श्लोकानें सांगतात-)—हे अर्जुन-चतुर्विधा -चतुष्प्रकारा सुकृतिन -पुण्यकर्माणः जनाः मां भजन्ते-सेवन्ते—हे अर्जुना, चार प्रकारचे सुकृति म्ह० पुण्यकर्मे करणारे जन माझें भजन-सेवन करितात —आर्तः-आर्तिपरिगृहीतः तस्करव्याघ्ररोगादिना अभिभूत -आपन्न —आर्त म्ह० आर्तीनें ज्याला व्याकुल केलें आहे, चोर, व्याघ्र, रोग इत्यादिकांनीं ज्याला पीडलें आहे, म्ह० आपत्तीत पडलेला,—जिज्ञासुः यः भगवत्तत्त्वं ज्ञातुं इच्छति—जिज्ञासु-जो भगवानाचें तत्त्व जाणण्याची इच्छा करितो तो—अर्थार्थी-धनकाम -अर्थाची इच्छा करणारा-धनकाम,

—च ज्ञानी-विष्णोः तत्त्ववित्—आणि ज्ञानी-विष्णूचें-मज व्यापक परमात्म्याचें तत्त्व जाणणारा—**हे भरतर्षभ**—हे भरतकुलतिलका, [असे चार प्रकारचे पुण्यवान् जन मला भजतात त्यातील पहिला व तिसरा भक्त मायेचें उल्लंघन करू शकत नाहीं जिज्ञासु प्रथम शब्दज्ञानवान् होतो व ज्ञानी भक्त बनतो आणि शेवटी चवथ्या ज्ञानी भक्ताप्रमाणेंच केवळ तत्त्वसाक्षात्काराचीच इच्छा करणारा तो ज्ञानानें मायेचें उल्लंघन करितो] १६

तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

अन्वयार्थ—तेषां—त्या चार प्रकारच्या भक्तांपैकीं—**ज्ञानी**—ज्ञानी-तत्त्ववेत्ता—**नित्ययुक्तः**—सतत भगवानामध्यें ज्याचें चित्त स्थिर झालेलें असतें व—**एकभक्तिः**—एका भगवानामध्येंच ज्याची भक्ति आहे असा ज्ञानी—**विशिष्यते**—सर्वांत अधिक आहे—**हि**—कारण—**अहं**—मी—**ज्ञानिनः**—आत्मतत्त्वज्ञाला—**अत्यर्थं**—अतिशय—**प्रिय**—प्रिय असतों—**च**—व—**स.**—तो—**मम**—मला—**प्रियः**—प्रिय असतो १७.

तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित्तत्त्वविस्त्वान्नित्ययुक्तो भवत्येकभक्तिश्चान्यस्य भजनीयस्यादर्शनादत स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यतेऽतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनोऽतस्तस्याहमत्यर्थं प्रियः । प्रसिद्धं हि लोक आत्मा प्रियो भवतीति । तस्माज्ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्याऽऽत्मैवेति ममात्यर्थं प्रियः ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—'तेषां॰ इति—पण त्या चारी भक्तांची योग्यता एकसारखीच नाहीं, हें 'तेषां॰' या श्लोकानें सांगतात—**तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी-तत्त्ववित् तत्त्ववित्त्वात् नित्ययुक्तः भवति**—त्या चारी भक्तांमध्यें ज्ञानी म्ह॰ आत्मतत्त्वज्ञ तत्त्वज्ञत्वामुळेंच नित्य युक्त-नित्य समाहित होतो—**अन्यस्य भजनीयस्य अदर्शनात् एकभक्तिः च भवति**—त्याला दुसरा भजनीय पदार्थ दिसतच नसल्यामुळें तो एकभक्ति होतो (या असार संसारांत भगवान्च सार आहे व तोच मी आहें, असा रातीनें एक अद्वितीय, आपल्याहून अत्यंत अभिन्न-एकरूप भगवानामध्यें याची भक्ति म्ह॰ निरतिशय स्नेह असतो म्हणून हा एकभक्ति)—**अतः सः एकभक्तिः-विशिष्यते-विशेषं-आधिक्यं आपद्यते-अतिरिच्यते इत्यर्थः**—म्हणून तो एकभक्ति विशिष्ट आहे, विशेषाला म्ह॰ आधिक्याला तो प्राप्त होतो इतर भक्तांहून अति-

१ "ज्ञानी म्हणजे परमेश्वराचें ज्ञान होऊन कृतार्थ झाल्यामुळें पुढें कांहीं मिळवावयाचें नसलें तरी निष्काम बुद्धीनें भक्ति करणारे," असा अर्थ रहस्यकार करतात तो बरोबर असला तरी नसला, तरी निष्कामबुद्धीनें भक्ति करणें म्हणजे काय ? तसल्या भक्तीचें स्वरूप काय तेंच वगैरे नाहीं

रिक्त-श्रेष्ठ आहे, असा याचा भावार्थ. (सर्वांत तोच अधिक का ? उत्तर-)—**प्रियः हि-यस्मात् अहं ज्ञानिनः आत्मा अतः अहं तस्य अत्यर्थं प्रिय**—ज्याअर्थी मी ज्ञानी भक्ताचा आत्मा आहे त्याअर्थी मी त्याला अतिशय प्रिय आहें—**आत्मा प्रियः भवति इति हि लोके प्रसिद्धं**—आत्मा प्रिय असतो हे या लोकांत प्रसिद्ध आहे. —**तस्मात् ज्ञानिनः आत्मत्वात् वासुदेवः प्रियः भवति इत्यर्थं**—यास्तव वासुदेव हाच ज्ञानी पुरुषाचा आत्मा असल्यामुळें त्याला वासुदेव प्रिय होतो, असा भावार्थ.—**च सः ज्ञानी मम वासुदेवस्य आत्मा एव इति मम अत्यर्थं प्रियः**—आणि तो ज्ञानी मज वासुदेवाचा आत्माच असल्यामुळें मला अत्यंत प्रिय आहे.

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥

अन्वयार्थ—**सर्वे एव एते उदाराः**—हे सर्वच उत्कृष्ट आहेत;—**तु**—पण—**ज्ञानी**—आत्मवेत्ता—**मे**—माझा—**आत्मा एव**—आत्माच—**मतः**—मानलेला आहे.—**हि**—कारण—**स**—तो—**युक्तात्मा**—समाहितचित्त होऊन—**मां एव**—मलाच—**उत्तमां गतिं**—उत्तम गतीला—**आस्थित**—येऊन पोचण्यास प्रवृत्त झाला आहे. १८.

न तर्ह्यार्तादयस्त्रयो वासुदेवस्य प्रियाः । न, किं तर्हि—उदारा उत्कृष्टाः सर्व एवैते त्रयोऽपि मम प्रिया एवेत्यर्थः। न हि कश्चिन्मद्भक्तो मम वासुदेवस्याप्रियो भवति ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः। तत्कस्मादित्याह ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत्त इति मे मम मतं निश्चयः। आस्थित आरोढुं प्रवृत्तः स ज्ञानी हि यस्मादहमेव भगवान्वासुदेवो नान्योऽस्मीत्येव युक्तात्मा समाहितचित्तः सन्मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यमनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः॥ १८॥

भाष्यार्थ—**तर्हि आर्तादयः त्रयः वासुदेवस्य न प्रियाः**—तर मग आर्त, जिज्ञासु व अर्थार्थी हे तीन भक्त वासुदेवाला प्रिय नाहींत, असें झालें—**न**—छे, असें नाहीं—**किं तर्हि**—तर मग काय तें, 'उदारा०—' या श्लोकानें सांगतात—**उदाराः-उत्कृष्टाः सर्वे एव एते-त्रयः अपि मम प्रियाः इत्यर्थ**—उदार म्ह० उत्कृष्ट–हे सर्वच–तिन्ही भक्त

१ या श्लोकातील 'एकभक्ति' व १९ व्या श्लोकातील 'वासुदेव' हीं पदें भागवत धर्मातील आहेत. किंबहुना भक्ताचें वरील सर्व वर्णन भागवत धर्मातलेंच आहे इत्यादि रहस्यकार म्हणतात व (पृ ७२०) 'चतुर्विधा मम जना०' इत्यादि श्लोकाचा आधार देतात (गी भा. पृ. ३५४ पहा.) पण गीतेंतील याच वर्णनावरून नारायणीयांतील तें वर्णन केलें नसेल, म्हणून कशावरून ? महाभारतांत गीता अगोदर आली असून नारायणीयोपाख्यान मागून आलें आहे, अर्थात् गीतेंतीलच हे शब्द व वर्णन तेथें घेतलें असावें असें म्हटल्यास फारसा बाध येणार नाहीं.

उत्कृष्ट,मला प्रियच आहेत असा याचा भावार्थ---**हि कश्चित् मद्भक्तः मम वासुदेवस्य अप्रियः न भवति**---कारण कोणी भक्त मज वासुदेवाला अप्रिय होत नाही---**तु ज्ञानी अत्यर्थं प्रियः भवति इति विशेषः**---पण ज्ञानी अत्यर्थ प्रिय असतो, हा त्यांतल्या त्यांत विशेष आहे ---**तत् कस्मात् इति आह**---पण असे का ? ज्ञानीच अत्यंत प्रिय कां? तर त्याचे उत्तर भगवान् सांगतात---**ज्ञानी तु आत्मा एव मत्तः अन्यः न इति मे-मम मतं-निश्चयः**---ज्ञानी तर आत्माच आहे, तो माझ्याहून निराळा नाही, असें माझें मत-निश्चय आहे ---**हि-यस्मात् सः-ज्ञानी आस्थितः-आरोढुं प्रवृत्तः**---कारण तो ज्ञानी आरूढ होण्यास प्रवृत्त झाला आहे (आरूढ होण्यास कसा प्रवृत्त झाला आहे ? उत्तर-)---**अहं एव भगवान् वासुदेवः अन्यः न अस्मि इति एवं**---मीच भगवान् वासुदेव आहे, मी त्याहून भिन्न नाही, अशा प्रकारे आरूढ होण्यास प्रवृत्त झाला आहे ---**युक्तात्मा-समाहितचित्तः सन्**---युक्तात्मा झा० समाहितचित्त होऊन---**मां एव गन्तव्यं परं ब्रह्म-अनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्तः इत्यर्थः**---मलाच झा० गमन करण्यास पोचण्यास योग्य अशा परब्रह्माला-सर्वोत्तम गतीला जाण्यास प्रवृत्त झाला, असा याचा भावार्थ [आर्तादिक तीन भक्त उत्तम आहेत खरे, पण ज्ञानी तर आत्माच, असा माझा निश्चय आहे. कारण समाहितचित्त ज्ञानी मलाच झा० सर्वोत्तम गतीला जाऊन पोचण्यास प्रवृत्त झाला आहे.] १८.

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ---बहूनां जन्मनां अन्ते---अनेक जन्माच्या शेवटीं---**ज्ञानवान्**---ज्याचे ज्ञान परिपक्व झाले आहे असा ज्ञानी---**वासुदेवः सर्वं इति**---वासुदेवच हें सर्व आहे, असा---**मां प्रपद्यते**---मला प्राप्त होतो.---**स महात्मा**---तो ज्ञानी---**सुदुर्लभः**---अत्यंत दुर्लभ आहे. १९.

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते---बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणामन्ते समाप्तौ ज्ञानवान्प्राप्तपरिपाकज्ञानो मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते । कथं, वासुदेवः सर्वमिति । य एवं सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते स महात्मा न तत्समोऽन्योऽस्त्यधिको वा । अतः सुदुर्लभो मनुष्याणां सहस्रेष्विव्युक्तम् ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ---ज्ञानी पुनरपि स्तूयते---ज्ञानी पुरुषाची पुनरपि स्तुति केली जाते ---**बहूनां जन्मनां-ज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणां अन्ते-समाप्तौ ज्ञानवान्-प्राप्तपरिपाकज्ञानः**---अनेक जन्मांच्या शेवटीं त्या त्या जन्मांतील पुण्यकर्मानुष्ठानापासून उत्पन्न झालेली जी चित्तशुद्धि तोच ज्ञानार्थसंस्कार-वासना होय. तदा संस्काराचें आश्रय झा० तदा ज्ञानार्थ संस्कारांनीं युक्त, अशा अनेक जन्मांच्या शेवटीं-त्यांची समाप्ति झाली असतां ज्ञानवान् झालेला झा० ज्याच्या ज्ञानाचा पूर्ण परिपाक झाला आहे, असा ज्ञानी ---**मां-वासुदेवं-प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते**---मज-वासुदेवाला-आपल्या

प्रत्यगात्म्याला प्रत्यक्षपणे शरण येतो.—**कथं**—तो कसा ?—**सर्वं वासुदेवः इति**—हें सर्व चराचर जगत् वासुदेव आहे, अशा प्रकारें मला शरण येतो.—**यः एवं सर्वात्मानं मां प्रतिपद्यते सः महात्मा**—जो ज्ञानी अशा रीतीनें सर्वांचा आत्मा अशा मला शरण येतो तो महात्मा होय.—**अन्यः तत्समः अधिकः वा न अस्ति**—दुसरा कोणी त्याच्या तोडीचा किंवा त्याहून अधिक असा नाहीं.—**अतः मनुष्याणां सहस्रेषु सुदुर्लभः इति उक्तं**—म्हणून मनुष्याच्या अनेक सहस्रामध्यें-असंख्य मनुष्यांत असला ज्ञानी फारच दुर्लभ आहे, असें सांगितलें आहे. (ही ज्ञानी पुरुषाची स्तुति असल्यामुळें तिसऱ्या श्लोकांतील अर्थच येथें पुन सांगितला आहे, असें समजून यावर पुनरुक्तीचा दोष येत नाहीं) १९

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥२०॥

अन्वयार्थ—तैः तैः कामैः—त्या त्या पुत्र पशु स्वर्गादिकांच्या कामांनीं—**हृतज्ञाना**—ज्यांचें विवेकज्ञान हरण केलें आहे, ते—**स्वया प्रकृत्या**—आपल्या प्रकृतीकडून—**नियता**—नियमित होत्साते—**तं तं नियम**—त्या त्या नियमाचा—**आस्थाय**—आश्रय करून—**अन्यदेवताः**—दुसऱ्या देवतांना—**प्रपद्यन्ते**—शरण जातात २०

आत्मैव सर्वं वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते—कामैस्तैस्तै. पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञाना अपहृतविवेकविज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता. प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनोऽन्या देवतास्तं तं नियमं देवताराधने प्रसिद्धो यो यो नियमस्तं समास्थायाऽऽश्रित्य प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियता नियमिता. स्वयाऽऽत्मीयया॥

भाष्यार्थ—आत्मा एव वासुदेवः सर्वं इति एवं अप्रतिपत्तौ कारणं उच्यते—आत्माच वासुदेव हें सर्व आहे,अशा प्रकारचें ज्ञान सर्वांनाच न होण्याचें कारण 'कामैः०' या श्लोकानें सांगितलें जातें —**पुत्र पशु स्वर्गादिविषयैः तैः तैः कामैः हृतज्ञाना -अपहृतविवेकविज्ञानाः**—पुत्र, पशु, स्वर्ग इत्यादिविषयक निरनिराळ्या कामांनीं ज्यांचें विवेकज्ञान हरण केलेलें आहे, त्या त्या कामांनीं ज्यांच्या विवेकविज्ञानाचा अपहार केला आहे ते सकाम पुरुष—**अन्यदेवता -वासुदेवात् आत्मन अन्या देवता प्रपद्यन्ते-प्राप्नुवन्ति**—अन्य देवताना—वासुदेवाहून म्ह०आत्म्याहून अन्य देवतांना शरण जातात-प्राप्त होतात—**तं तं नियम-देवताराधने प्रसिद्ध- य. यः नियम तं त (नियमं) आस्थाय-आश्रित्य**—त्या त्या नियमास धरून म्ह० देवताच्या आराधनेविषयीं प्रसिद्ध असलेला जो जो नियम त्या त्या नियमाचा आश्रय करून—**स्वया-आत्मीयया प्रकृत्या-स्वभावेन-जन्मान्तरार्जित-संस्कारविशेषेण नियता -नियमिता**—आपल्या-स्वकीय प्रकृतीकडून-स्वभा-

१ 'प्रकृत्या नियताः स्वया' याचा अर्थ रहस्यकार 'आपापल्या प्रकृतिनियमाप्रमाणें' असा करितात. पण तो कितपत सुबोध आहे, तें वाचकांनींच ठरवावें.

वाकडून–जन्मान्तरार्जित विशेष संस्काराकडून नियत–नियमित झालेले [असे इतर सर्व लोक देवतान्या आराधनेविषयींचे जे जप, उपवास, प्रदक्षिणा, नमस्कार इत्यादि नियम त्याचा आश्रय करून अन्य देवतांची आराधना करितात. त्यामुळें ते प्रत्यगात्मभूत परदेवतेला प्राप्त होत नाहीत, तर अन्य देवताना प्राप्त होतात.] २०

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥

अन्वयार्थ—यः यः भक्तः—जो जो कामी भक्त—**यां यां तनुं**—ज्या ज्या देवतेच्या तनूची—**श्रद्धया अर्चितुं**—श्रद्धेने पूजा करण्याची—**इच्छति**—इच्छा करतो—**तस्य तस्य**—त्याच्या त्याच्या—**तां एव श्रद्धां**—त्याच श्रद्धेला—**अहं अचलां**—मी अचल–स्थिर—**विदधामि**—करतो. २१.

तेषां च कामिनाम्—यो यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तो भक्तश्च सन्नर्चितुं पूजयितुमिच्छति तस्य तस्य कामिनोऽचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरीकरोमि ययैव पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतो यो यां देवतातनुं श्रद्धयार्चितुमिच्छतीति ॥२१॥

भाष्यार्थ—(पण देवतान्या प्रसादाने त्या कामी पुरुषान्याहि मनात सर्वात्मक सर्वेश्वर–वासुदेवाविषयी भक्ति उत्पन्न होईल, म्हणून म्हणाल तर सांगतात–)—**च तेषां कामिनां**—आणि त्या कामी पुरुषांपैकीं—**यः यः कामी श्रद्धया संयुक्तः च भक्तः सन् यां यां देवतातनुं अर्चितुं-पूजयितुं इच्छति**—जो जो कामी श्रद्धेनें संयुक्त व भक्त होत्साता ज्या ज्या देवतातनूची अर्चा–पूजा करण्याची इच्छा करतो—**तस्य तस्य कामिनः तां एव श्रद्धां अचलां-स्थिरां विदधामि-स्थिरी करोमि**—त्या त्या कामी पुरुषाच्या त्याच श्रद्धेला अचल–स्थिर म्हणजे त्याची तीच श्रद्धा स्थिर करतो. (ती म्ह० कोणती? उत्तर–)—**यया श्रद्धया एव पूर्वं स्वभावतः प्रवृत्तः यः यां देवतातनुं अर्चितुं इच्छति इति**—ज्या श्रद्धेनेच पूर्वी जन्मान्तरीय संस्कारवशात् प्रवृत्त झालेला जो ज्या देवतातनूची पूजा करण्याची इच्छा करितो, त्या श्रद्धेला मी स्थिर करतों [भगवानांनी स्थिर केलेल्या व पूर्व संस्काराधीन असलेल्या श्रद्धेनें विशेष देवतेची आराधना करणाऱ्या पुरुषालाहि भगवानाच्या अनुग्रहानेंच फलप्राप्ति होते] २१

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्या राधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान्हि तान्॥२२

अन्वयार्थ—सः—तो देवतापूजक—**तया श्रद्धया युक्तः**—त्या श्रद्धेनें युक्त होऊन—**तस्याः**—त्या देवतेचें—**राधनं ईहते**—आराधन करितो—**च**—आणि

तत —त्या देवतेपासून—मयाएव हि—माच—विहितान्—निर्मिलेल्या—तान् कामान्—त्या कामांस—लभते—तो प्राप्त होतो २२

स तयेति । स तया मद्विहितया श्रद्धया युक्तः सस्तस्या देवतातन्वा राधनमाराधनमीहते चेष्टते लभते च ततस्तस्या आराधिताया देवतातन्वाः कामानीप्सितान्मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान्निर्मितांस्तान्हि यस्मात्ते भगवता विहिताः कामास्तस्मात्तानवश्यं लभत इत्यर्थः । हितानिति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यं न हि कामा हिताः कस्यचित् ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—'स. तया०' इति—'स तया०'या श्लोकानें हाच गोष्ट विशद करितात —सः मद्विहितया तया श्रद्धया युक्तः सन्—तो मी स्थिर केलेल्या त्या श्रद्धेनें युक्त होऊन—तस्याः देवतातन्वाः राधनं-आराधनं ईहते-चेष्टते—त्या देवतातनूचें राधन म्ह० आराधन करतो—च ततः तस्याः आराधितायाः देवतातन्वाः कामान्-ईप्सितान् लभते—आणि त्या आराधना केलेल्या देवतातनूपासून इष्ट कामास संपादन करतो —मया एव-परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान्-निर्मितान् तान् (लभते)—माच परमेश्वरानें-सर्वज्ञानें कर्मफलविभागाचें ज्ञान असल्यामुळें विहित म्ह० निर्माण केलेल्या त्या कामास प्राप्त होतो [आराधित देवतेच्या प्रसादानेंच काही फल मिळत नाही कारण प्रत्येकाचें कर्म व फल यांचा विभाग जाणणाऱ्या सर्वज्ञ भगवानाला देवताच अधिष्ठानरूप आहे,त्यामुळें मुख्य फलदाता तोच आहे कारण 'एको बहूनां यो विदधाति कामान्'— जो एकच परमेश्वर अनेक जीवांचे इष्ट पदार्थ त्यांस निर्माण करून देतो, अशी श्रुति आहे]—हि-यस्मात् ते भगवता विहिताः कामाः तस्मात् तान् अवश्यं लभते इत्यर्थः —ज्याअर्थी ते भगवानानें निर्मिलेले काम आहेत,त्याअर्थी त्याला ते देवतापूजक अवश्य प्राप्त होतो, असा याचा भावार्थ (कित्येक 'हि तान्' असा पदच्छेद न करिता 'हितान्' असें कामाचें विशेषण मानतात, म्हणून आचार्य म्हणतात-)—'हितान्' इति पदच्छेदे कामानां हितत्वं उपचरितं कल्प्यं—'हितान्' असा जर पदच्छेद केला, तर कामाचें हितत्व गौण करावें लागेल —हि कामाः कस्यचित् हिताः न—कारण काम कोणालाच कधीं हितावह नसतात त्यामुळें त्यांचें मुख्य हितत्व केव्हांच संभवत नाही २२

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान्देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥

अन्वयार्थ—तु—पण—तेषां अल्पमेधसां—त्या मतिमंदाचें—तत् फलं—तें फल—अन्तवत्—विनाशी—भवति—असतें —देवयजः —देवांची पूजा करणारे—देवान्—देवांस—यान्ति—प्राप्त होतात —मद्भक्ताः —माझे भक्त—माम् अपि—मलाहि—यान्ति—प्राप्त होतात २३

यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिन· कामिनश्च तेऽतः—अन्तवद्विनाशि तु फलं तेषा तद्भवत्यल्पमेधसामल्पप्रज्ञाना देवान्देवयजो यान्ति देवान्यजन्तीति देवयजस्ते देवान्यान्ति । मद्भक्ता यान्ति मामपि । एव समानेऽप्यायासे मामेव न प्रपद्यन्तेऽनन्त· फलायाहो खलु कष्ट वर्तन्त इत्यनुक्रोश दर्शयति भगवान् ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(विचारपूर्वक प्रवृत्ति करणाऱ्या पुरुषाला काम केव्हाच हितावह होत नाहात,याचें कारण सागतात-)—**यस्मात् ते कामिनः अन्तवत्साधनव्यापाराः अविवेकिन** —ज्याअर्थी ते कामी पुरुष नाशवत फलाचीं साधनें करणारे-विनाशी फल देणा या कर्मांचें अनुष्ठान करणारे व अविवेकी असतात—**अत अल्पमेधसां-अ· ल्पप्रज्ञाना तेषां तत् फलं अन्तवत्-विनाशि,तु भवति**—त्याअर्थी अल्पबुद्धि-अल्पप्रज्ञ-मतिमद असलेल्या त्याचें तें फल अंतवत् म्ह० विनाशीच असतें. (मतिमद असल्यामुळेंच ते अनित्य फल देणा याहि कामामध्ये निष्ठा ठेवतात-)—**'देवान् देव· यजः यान्ति-' देवान् यजन्ति इति देवयज ते देवान् यान्ति**—देवाना देव· यज जातात म्ह० देवाचें यजन-पूजन जे करितात ते देवयज असले देवयज-देवपूजक देवास प्राप्त होतात (तर मग अनन्तफलाचें साधन काय ? उत्तर-)—**मद्भक्ताः मां अपि यान्ति**—माझे भक्त मलाहि येऊन पोंचतात (याप्रमाणे श्लोकाचा अक्षरार्थ सांगून तात्पर्यार्थ सागतात-)—**एवं आयासे समाने अपि अनन्तफलाय मां एव न प्रपद्यन्ते**—याप्रमाण देवताची व माझी आराधना करण्यात आयास समान-एकसारखाच जरी असला, तरी अनन्तफल सपादन करण्यासाठी मलाच शरण येत नाहीत, लोक माझेच भक्त बनत नाहात.—**अहो खलु कष्टं वर्तन्ते इति भगवान् अनुक्रोशं दर्शयति**—अरे अरे खरोखर ते फार वाईट गोष्ट करितात, अशी भग वान् सर्वांविषयी आपली अनुकपा प्रकट करितात [याचें कारण अविवेकावाचून दुसरें काही नाहा] २३

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—**अबुद्धय**.—अविवेकी जन—**मम**—माझ्या—**अव्यय अनुत्तमं परं भावं**—अक्षय उत्कृष्ट परम स्वरूपास—**अजानन्त**.—न जाणणारे—**अव्यक्त मां**—पूर्वी अव्यक्त-अप्रकट असलेल्या मला—**व्यक्तिं आपन्नं**—आतां व्यक्त-प्र· कट झालेला—**मन्यन्ते**—समजतात २४

किंनिमित्त मामेव न प्रपद्यन्त इत्युच्यते—अव्यक्तमप्रकाश व्यक्तिमापन्न प्रकाश गतमिदानीं मन्यन्ते मा नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तमबुद्धयोऽविवेकिन पर भाव पर मात्मस्वरूपमजानन्तोऽविवेकिनो ममाव्यय व्ययरहितमनुत्तम निरतिशय मदीय भाव· मजानन्तो मन्यन्त इत्यर्थ ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—मां एव किंनिमित्तं न प्रपद्यन्ते इति उच्यते—माझी भक्ति असें श्रेष्ठ फल देणारी जरी असली, तरी सर्व लोक मलाच कोणत्या कारणानें शरण येत नाहींत, मन्निष्ठ कां होत नाहींत, तें 'अव्यक्तं०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**अबुद्धयः-अविवेकिनः**—अबुद्धिमान् म्ह० अविवेकी लोक—**मम परं भावं परमात्मस्वरूपं अजानन्तः अविवेकिनः**—माझ्या श्रेष्ठ भावास म्ह० परमात्मस्वरूपास न जाणणारे अविवेकी (भाव कसा ?)—**अव्ययं-व्ययरहितं अनुत्तमं-निरतिशयं मदीयं भावं अजानन्तः**—अव्यय म्ह० व्ययरहित व अनुत्तम म्ह० निरतिशय असा माझ्या स्वरूपाला न जाणणारे अविवेकी—**अव्यक्त-अप्रकाशं मां**—शरीरग्रहण करण्यापूर्वी अव्यक्त म्ह० अप्रकाश-अप्रकट असलेल्या मला—**नित्यप्रसिद्धं ईश्वरं अपि सन्तं**—नित्य प्रसिद्ध असलेल्याहि ईश्वराला—**इदानीं व्यक्तिं आपन्नं प्रकाशं गतं मन्यते**—या लीलाविग्रह घेतलेल्या अवस्थेत व्यक्तीला प्राप्त झालेला-प्रकाश पावलेला-प्रकट झालेला समजतात.—(**अजानन्तः**) **मन्यन्ते इत्यर्थः**—माझें श्रेष्ठ निरुपाधिक स्वरूप न जाणणारे अविवेकी पूर्वी अव्यक्त असलेला मी आतां व्यक्त झालों आहे असें समजतात, असा याचा भावार्थ. २४.

> नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
> मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

अन्वयार्थ—योगमायासमावृतः अहं—योगमायेनें आच्छादित झालेला मी—**सर्वस्य**—सर्व लोकांना—**प्रकाशः न**—प्रकट होत नाहीं. सर्व लोकांना प्रत्यक्ष दिसत नाहीं.—**अयं मूढः लोक**—हा मूढ झालेला लोक—**अजं अव्ययं मां**—अज व अव्यय अशा मला—**न अभिजानाति**—सर्व प्रकारें जाणत नाहीं. २५.

तदीयमज्ञानं किंनिमित्तमित्युच्यते—नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य केषांचिदेव मद्भक्तानां प्रकाशोऽहमित्यभिप्रायः । योगमायासमावृतो योगो गुणानां युक्तिर्घटनं सैव माया योगमाया तया योगमायया समावृतः संछन्न इत्यर्थः । अत एव मूढो लोकोऽयं नाभिजानाति मामजमव्ययम् ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—तदीयं अज्ञानं किंनिमित्तं इति उच्यते—पण त्यांचें तें अज्ञान कोणत्या कारणानें आहे तें 'नाहं०' या श्लोकानें सांगितलें जातें. [अविवेकरूप अज्ञान भगवन्निष्ठेला प्रतिबंध करतें, असें जें वर सांगितलें, त्या अज्ञानाचेंच कारण या श्लोकांत सांगतात-]—**अहं सर्वस्य लोकस्य प्रकाशः न**—मी सर्व लोकाचा प्रकाश नाहीं. तर—**केषांचित् एव मद्भक्तानां अहं प्रकाशः इति अभिप्रायः**—कांहीं थोड्याशाच माझ्या भक्तांचा मी प्रकाश आहें, असा याचा आशय. (सर्वांचाच प्रकाश नाहीं, याविषयीं कारण-)—**योगमायासमावृतः-योगः गुणानां युक्तिः-घटनं सा एव माया योगमाया तया योगमायया समावृतः-संछन्नः इत्यर्थः**—योगमायेनें

समावृत झालेला, योग म्ह० गुणाची युक्ति–घटना तीच माया–योगमाया, त्या योगमायेनें मी उत्तम प्रकारें आवृत–आच्छादित झालों आहे. [अनादि अनिर्वाच्य अज्ञानानें आच्छादित झाल्यामुळेंच माझ्याविषयीं लोकांचा हा अविवेक आहे.]—**अतः एव अयं मूढः लोकः अजं अव्ययं मां न अभिजानाति**—म्हणूनच म्ह० माझ्या स्वरूपाच्या विवेकाभावामुळें हा मूढ लोक अज व अव्यय अशा मला जाणत नाहीं. [मी गुणसाम्यरूप योगमायेनें आच्छादित झाल्यामुळें सर्वांच्याच ज्ञानाचा विषय होत नाहीं. माझ्या भक्तावांचून मला कोणी जाणत नाहात. योगमायेनें आच्छादित झाल्यामुळेंच मूढ झालेला हा सर्व प्राणिवर्ग अज व अव्यय अशा मला जाणत नाहीं.] २५.

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥

अन्वयार्थ—अर्जुन,—हे अर्जुना!—**अहं**—मी—**समतीतानि**—भूतकालांतील—**च वर्तमानानि**—व वर्तमानकालांतील—**च भविष्याणि**—व भविष्यत्कालांतील—**भूतानि**—भूतांना—**वेद**—जाणतों.—**तु**—पण—**मां**—मला—**कश्चन**—कोणी—**न वेद**—जाणत नाहीं. २६.

यया योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ योगमाया मदीया सती ममेश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति यथाऽन्यस्यापि मायाविनो माया ज्ञानं तद्वत् । यत एवमतः—अहं तु वेद जाने समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि वर्तमानानि चार्जुन भविष्याणि च भूतानि वेदाहं मां तु वेद न कश्चन मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा मत्तत्त्ववेदनाभावादेव न मां भजते ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(मायेनें जर भगवान् आच्छादित झालेला आहे तर लोकांप्रमाणें त्याच्याहि ज्ञानाला प्रतिबंध होईल, अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात–)—**यया**

---

१ रहस्यकार "योग म्हणजे अव्यक्त स्वरूप सोडून व्यक्त स्वरूप धारण करण्याची युक्ति, हिलाच वेदान्ती माया असें म्हणतात " इत्यादि, या मायेविषयीं बराचसा मजकूर लिहितात. पण तो सर्व निराधार आहे. कारण योग म्हणजे सत्त्वादि गुणाची घटना–साम्यावस्था व तीच माया. अव्यक्त परमेश्वर व्यक्त कधींच होत नाहीं तेव्हां 'त्यानें अव्यक्तस्वरूप सोडून व्यक्त स्वरूप धारण करण्याची युक्ति' हीच माया कशी असेल? 'माया म्हणजे अनादि लीला' हाहि अर्थ वेदान्ताला सम्मत नाहीं 'माया म्हणजे इन्द्रियांनीं उत्पन्न केलेला देखावा' हेंहि म्हणणे बरोबर नाहीं, कारण स्वतः इन्द्रियें हाच मुळीं मायेचा विकास आहे. वास्तव माया ही रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणें युक्ति वगैरे कांहीं नसून ती गुणसाम्यरूप सदसद्विलक्षण कल्पित ईशशक्ति आहे ईश्वर स्वतः केव्हांच व्यक्त होत नाहीं. अर्थात् रहस्यकाराच्या येथील सर्व कल्पना वेदान्तशास्त्राला धरून नाहींत. २४व्या श्लोकाचा भाष्यार्थ पाहिल्यावरहि रहस्यकाराच्या कल्पना किती निराधार आहेत, हें सहज कळण्यासारखें आहे.

योगमायया समावृतं मां लोकः न अभिजानाति—ज्या योगमायेच्या योगानं आच्छादित झालेल्या मला लोक जाणत नाहीत—**असौ योगमाया मदीया सती मम ईश्वरस्य मायाविनः ज्ञानं न प्रतिबध्नाति**—ती योगमाया माझी असल्यामुळें मज मायावान् ईश्वराच्या ज्ञानास प्रतिबंध करीत नाही—**यथा अन्यस्य अपि मायाविनः माया ज्ञानं (न प्रतिबध्नाति) तद्वत्**—ज्याप्रमाणें दुसऱ्याहि लौकिक मायाव्याचा-गारुड्याची माया त्याच्या ज्ञानाला प्रतिबंध करीत नाही, त्याप्रमाणें [माझी माया माझ्या ज्ञानाला प्रतिबंध करीत नाही गारुड्याची माया त्याच्या ज्ञानाला प्रतिबंध करीत नाही, पण गारुड पाहणाऱ्या लोकांच्या ज्ञानाला प्रतिबंध करते, हें प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणें ईश्वराची माया ईश्वराच्या ज्ञानाला प्रतिबंध करीत नाही, पण इतर जीवांच्या ज्ञानाला प्रतिबंध करते]—**यतः एव अतः**—ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी—**अहं तु वेद**—मी तर जाणतों (काय ?)—**समतीतानि-समतिक्रान्तानि भूतानि च वर्तमानानि**—समतीत म्हणजे मागें होऊन गेलेलीं भूतें व वर्तमानसमयीं जगांत विद्यमान असलेलीं भूतें, यांस मी जाणतों—**च अर्जुन भविष्याणि भूतानि अहं वेद**—आणि हे अर्जुना ! भविष्यत्कालीं होणाऱ्या भूतांना मी जाणतों—**तु एकं मद्भक्तं मच्छरणं मुक्त्वा मां कश्चन न वेद**—पण एकट्या माझ्या भक्ताला-मला शरण आलेल्याला-सोडून मला कोणी जाणत नाहीं—**मत्तत्त्ववेदनाभावात् एव मां न भजते** माझ्या तत्त्वाचें-स्वरूपाचें ज्ञान नसल्यामुळेंच मला कोणी भजत नाहीं [एखादा विवेकवान्च मला भजतो, बाकीचे विवेकशून्य मला भजत नाहींत] २६

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—परंतप भारत—हे शत्रूंना ताप देणाऱ्या अर्जुना !—**सर्वभूतानि**—सर्व प्राणी—**सर्गे**—उत्पत्तीच्या वेळीं—**इच्छाद्वेषसमुत्थेन**—राग व द्वेष यांपासून उत्पन्न झालेल्या—**द्वंद्वमोहेन**—शीतोष्ण-सुख दुःखादि द्वंद्वमोहानें—**संमोहं**—अविवेकास—**यान्ति**—प्राप्त होतात २७

केन पुनर्मत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि मां न विदन्तीत्यपेक्षायामिदमाह—इच्छाद्वेषसमुत्थेनेच्छा च द्वेषश्चेच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीतीच्छाद्वेषसमुत्थस्तेनेच्छाद्वेषसमुत्थेन। केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह—द्वंद्वमोहेन द्वंद्वनिमित्तो मोहो द्वंद्वमोहस्तावेवेच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत्परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्धेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैः सम्बध्यमानौ द्वंद्वशब्देनाभिधीयेते। तत्र यदेच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्धेतुसम्प्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतस्तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववशापादनद्वारेण परमार्थात्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकारणं मोहं जनयतः । न हीच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य यथाभूतार्थविषयज्ञानमुत्पद्यते बहिरपि किमु वक्तव्यं ताभ्यामाविष्टबुद्धेः सम्मूढस्य प्रत्यगात्मनि बहुप्रतिबन्धे ज्ञानं नोत्पद्यत इति । अतस्तेनेच्छाद्वे-

पसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत भरतान्वयज सर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति संमोहं संमूढतां सर्गे जन्मन्युत्पत्तिकाल इत्येतद्यान्ति गच्छन्ति हे परंतप । मोहवशान्येव सर्वभूतानि जायमानानि जायन्त इत्यभिप्रायः । यत एवमतस्तेन द्वंद्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमोहितानि मामात्मभूतं न जानन्त्यत एवाऽऽत्मभावेन मां न भजन्ते ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—केन पुनः मत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि मां न विदन्ति—मूल अज्ञानाहून आणखी दुसऱ्या कोणत्या वरें तत्त्वज्ञानप्रतिबंधानें-माझ्या तत्त्वज्ञानाला प्रतिबंध करणाऱ्या कारणानें, प्रतिबद्ध होत्सातीं उत्पन्न होणारीं सर्व भूतें मला जाणत नाहींत—**इति अपेक्षायां इदं आह**—हें जाणण्याची आकांक्षा झाली असता 'इच्छा०' इत्यादि श्लोकानें त्याचें हें-प्रत्यक्षसिद्ध कारण सांगतात—**इच्छाद्वेषसमुत्थेन-इच्छा च द्वेष· च इच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठति इति इच्छाद्वेषसमुत्थः तेन इच्छा-द्वेषसमुत्थेन**—इच्छा-द्वेषांपासून उत्पन्न झालेल्या-इच्छा व द्वेष-ते इच्छाद्वेष, त्यापासून उत्पन्न होतो-उद्भवतो म्हणून इच्छाद्वेषसमुत्थ, अशा त्या इच्छा-द्वेषसमुत्पन्नाकडून—**केन इति विशेषापेक्षायां इदं आह**—पण अशा कोणाकडून, अशी त्याचा विशेष जाणण्याची अपेक्षा झाली असता हें सांगतात—**द्वंद्वमोहेन-द्वंद्वनिमित्तः मोहः द्वंद्वमोहः**—द्वंद्वमोहाकडून, द्वंद्वाच्या निमित्तानें होणारा जो मोह तो द्वंद्वमोह. त्याच्या योगानें (पण इच्छा व द्वेष यांचेंहि द्वंद्वशब्दानें ग्रहण होतें. तथापि येथें फक्त त्या दोहोंचेंच जें ग्रहण केलें आहे, तें बाकीच्या सर्वद्वंद्वाच्या उपलक्षणार्थ आहे, अशा आशयानें भाष्यकार म्हणतात-)—**तौ एव इच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत् परस्परविरुद्धौ सुख-दुःख-तद्धेतु-विषयौ यथाकालं सर्वभूतैः संबध्यमानौ द्वंद्वशब्देन अभिधीयेते**—तेच इच्छा व द्वेष शीत व उष्ण यांप्रमाणें (मागें पृ. ७२ पहा.) परस्पर विरुद्ध असलेले, सुख, दुःख व त्यांचीं निमित्तें यांविषयींचे, वेळोवेळीं सर्वभूतांशीं संबंध पावणारे असे ते द्वंद्वशब्दानें सांगितले जातात. [इच्छा व द्वेष शीतोष्णाप्रमाणें परस्पर विरुद्ध आहेत. सुख व सुखाचें अनुकूल निमित्त-विषय हा इच्छेचा विषय आहे आणि दुःख व त्याचें प्रतिकूल निमित्त हा द्वेषाचा विषय आहे. सर्वभूतांच्या ठिकाणीं त्यांचा निरनिराळ्या वेळीं उद्भव होतो. अशा वेळोवेळीं उद्भवणाऱ्या त्यांना द्वंद्व म्हणतात.]—**तत्र यदा इच्छाद्वेषौ सुखदुःखतद्धेतुसंप्राप्त्या लब्धात्मकौ भवतः**—प्राण्यांमध्यें जेव्हां ते इच्छा-

१ टहस्यकार "इच्छाद्वेषसमुत्थेन-याचा इंद्रियांच्या इच्छा व द्वेष यांपासून उद्भवणाऱ्या" असा अर्थ करितात. पण इच्छा व द्वेष यांना 'इंद्रियांच्या' असें कसें म्हणतां येईल? इच्छा व द्वेष हे अन्तःकरणाचे धर्म आहेत. इंद्रियांचे नव्हेत. तसेंच 'सर्गे म्ह० या सृष्टींत' असें म्हणतात, पण तेंहि बरोबर नाहीं. कारण सर्ग म्हणजे उत्पत्ति-म्हणूनच आचार्यांनीं 'सर्गे-जन्मनि उत्पत्तिकाले' असें म्हटलें आहे. सर्वांशीं जन्मतःच द्वंद्वमोहानें मोहित झालेले दिसतात.

द्वेष सुख, दुःख व त्याचीं निमित्तें यांची प्राप्ति झाल्यानें उत्पन्न होतात—ता तीं कारणें घडल्यामुळें त्यांचा उद्भव होतो—**तदा तौ सर्वभूतानां प्रज्ञायाः स्ववश आपादनद्वारेण**—तेव्हां ते इच्छा द्वेष सर्वभूतांच्या प्रज्ञेला आपल्या वश करून घेणें या कार्याच्या द्वारा—**परमार्थ आत्मतत्त्वविषयज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकारण मोह जनयत**—परमार्थ आत्मतत्त्वाच्या ज्ञानोत्पत्तीला प्रतिबंध होण्याचें कारण—ज्ञानाचा प्रतिबंध असा जो मोह त्याला उत्पन्न करितात [सुख व त्याचें निमित्त प्राप्त झालें असता, त्याविषयीं इच्छा आणि दुःख व दुःखनिमित्त झालें असता, त्याविषयीं द्वेष उत्पन्न होतो ते दोन्हा उत्पन्न होताच प्राण्याच्या बुद्धि आपल्या अधीन करून घेतात व आत्मतत्त्वज्ञानाला प्रतिबंध करणाऱ्या मोहाला उत्पन्न करितात]—**इच्छाद्वेषदोषवशीकृतचित्तस्य बहिः अपि यथाभूतार्थविषयज्ञानं न उत्पद्यते हि**—इच्छा व द्वेष या दोषांना ज्याच्या चित्ताला आपल्या अधीन करून घेतलं आहे म्ह० ज्याचें चित्त इच्छाद्वेषरूप दोषांना दूषित झालें आहे, त्याला बाहेर—लौकिकार्तहि जर यथाभूतार्थ—अगदा बरोबर—विषयज्ञान होऊं शकत नाहीं हें प्रसिद्ध आहे, तर—**ताभ्यां आविष्टबुद्धेः संमूढस्य बहुप्रतिबन्धे प्रत्यगात्मनि ज्ञानं न उत्पद्यते इति किमु वक्तव्यं**—त्या इच्छाद्वेषानीं ज्याच्या बुद्धात आवेश—प्रवेश केला आहे व त्यामुळें जो संमूढ झाला आहे, त्याला अनेक प्रतिबंधानीं युक्त असलेल्या प्रत्यगात्म्याचें ज्ञान होत नाहीं, हें काय सांगावें ? तें निराळें सांगण्याची गरजच नाहीं [इच्छा व द्वेष यानीं दूषित झालेल्या चित्तात लौकिकपदार्थांचें यथार्थ ज्ञानहि जर संभवत नाहीं, तर ज्याचें ज्ञान होण्यास अहंकारादि प्रतिबंध एकसारखे प्रतिबंध करीत असतात, त्या अलौकिक प्रत्यगात्म्याचें यथार्थ ज्ञान—सम्यग्दर्शन राग द्वेषवानाला कसें होणार ?]—**अत भारत—भरतान्वयज तेन इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन सर्वभूतानि संमोहितानि सन्ति**—यास्तव हे भरतवंशजा अर्जुना ! त्या इच्छाद्वेषापासून उत्पन्न झालेल्या द्वंद्वमोहानें सर्व भूतें संमोहित होत्सातीं—**सर्गे—जन्मनि—उत्पत्तिकाले इति एतत्**—सर्गाचे वेळीं म्ह० जन्मसमयां—जेव्हां उत्पत्ति होते तेव्हांच, असा याचा भावार्थ **संमोहं—संमूढतां यान्ति—गच्छन्ति हे परंतप**—संमोहास म्ह० अत्यंत मूढतेस प्राप्त होतात, हे अर्जुना ! [सर्वभूतें इच्छाद्वेषजन्य द्वंद्वमोहानें संमूढ होत्सातां जन्माचे वेळाच मूढतेला प्राप्त होतात]—**जायमानानि सर्वभूतानि मोहवशानि एव जायन्ते इति अभिप्राय**—उत्पन्न होणारीं सर्व भूतें मोहवश होऊनच उत्पन्न होतात, असा याचा आशय—**यतः एव अतः तेन द्वंद्वमोहेन प्रतिबद्धप्रज्ञानानि सर्वभूतानि संमोहितानि (सन्ति)**—ज्याअर्थी असें आहे, त्याअर्थीं त्या द्वंद्वमोहानें ज्याचें प्रज्ञान प्रतिबद्ध झालें आहे, अशीं सर्व भूतें संमोहित होत्सातीं—**आत्मभूतं मां न जानन्ति**—त्यांचा आत्माच असलेला जो मी त्या मला जाणत नाहीत—**अतः एव मां आत्मभावेन न भजन्ते**—त्यामुळेच मला आत्मभावानें भजत नाहीत २७

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**येषां पुण्यकर्मणां जनानां**—ज्या पुण्यकर्म करणाऱ्या जनांचें—**पापं**—पाप—**अन्तगतं**—क्षीण झालेलें असतें—**ते**—ते पुण्यवान् लोक—**द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः**—द्वंद्वमोहापासून सर्वथा मुक्त व—**दृढव्रता**—दृढव्रत होत्साते—**मां**—मला—**भजन्ते**—भजतात. २८.

के पुनरनेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तस्त्वां विदित्वा यथाशास्त्रमात्मभावेन भजन्त इत्यपेक्षितमर्थं दर्शयितुमुच्यते—येषां तु पुनरन्तगतं समाप्तप्रायं क्षीणं पापं जनानां पुण्यकर्मणां पुण्यं कर्म येषां सत्त्वशुद्धिकारणं विद्यते ते पुण्यकर्माणस्तेषां पुण्यकर्मणां ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता यथोक्तेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ता भजन्ते मां परमात्मानं दृढव्रता एवमेव परमार्थतत्त्वं नान्यथेत्येवं निश्चितविज्ञाना दृढव्रता उच्यन्ते ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—(उत्पन्न होणारीं सर्वच भूतें जर द्वंद्वमोहानें मोहित होऊन उत्पन्न होतात व त्यामुळें तीं भगवज्ज्ञानशून्य असतात, तर शास्त्रानुरोधानें भगवद्भजन करणारे अधिकारीच नसल्यामुळें शास्त्रविधि व्यर्थ होणार, अशी शंका घेऊन भगवद्भक्तांचे अधिकारी दाखवितात-)—**के पुनः अनेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ताः सन्तः त्वां विदित्वा यथाशास्त्रं आत्मभावेन भजन्ते**—तर मग कोण बरें या द्वंद्वमोहापासून पूर्णपणें मुक्त होत्साते-तुला जाणून यथाशास्त्र आत्मभावानें भजतात,—**इति अपेक्षितं अर्थं दर्शयितुं उच्यते**—हा अपेक्षित अर्थ दाखविण्यासाठीं 'येषां०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**तु पुनः**—पण याच्या उलट—**येषां पुण्यकर्मणां जनानां**—ज्या पुण्यकर्मी जनांचें—**सत्त्वशुद्धिकारणं पुण्यं कर्म येषां विद्यते ते पुण्यकर्मणः**—चित्तशुद्धीचें कारण असें पुण्य कर्म ज्यांचें असतें ते पुण्यकर्मे होत.—**तेषां पुण्यकर्मणां पापं अन्तगतं-समाप्तप्रायं-क्षीणं**—त्या पुण्यकर्म्यांचें पाप अन्त पावतें-जवळ जवळ समाप्त होतें-क्षीण झालेलें असतें, [अनेक जन्मांत केलेल्या पुण्यामुळें ज्यांचें पाप क्षीण झालेलें असतें, त्यामुळें ज्यांचा द्वंद्वमोह क्षय पावतो, जे ब्रह्मचर्यादि नियमानें युक्त असतात ते भगवद्भजनाचे अधिकारी होत. अर्थात् शास्त्रविधि निर्विषय नाहीं. असल्या पुण्यवानांसाठींच शास्त्रविधीची प्रवृत्ति झाली आहे. त्यामुळें शास्त्र व्यर्थ ठरत नाहीं.]—**ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ताः-यथोक्तेन द्वंद्वमोहेन निर्मुक्ताः दृढव्रताः मां-परमात्मानं भजन्ते**—ते पूर्वोक्त द्वंद्वमोहापासून पूर्णपणें मुक्त झालेले-द्वंद्वमोहनिर्मुक्त व दृढव्रत पुण्यवान् पुरुष मला-परमात्म्याला भजतात.—**परमार्थतत्त्वं एवं एव न अन्यथा इति-एवं निश्चितविज्ञानाः दृढव्रता उच्यन्ते**—परमार्थतत्त्व हें असेंच आहे, याहून अन्य प्रकारचें-विपरीत नाहीं, अशाप्रकारें ज्यांचें विज्ञान निश्चित आहे ते दृढव्रत म्हटले जातात. [इच्छाद्वेषादि द्वंद्वांपासून होणाऱ्या मोहाची निवृत्ति पुण्याचरणामुळें होते, आणि मोहनिवृत्तीचें पर्यवसान भगवद्भक्तींत होतें.] २८.

जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलम्॥२९॥

अन्वयार्थ—**ये**—जे—**जरामरणमोक्षाय**—वृद्धपणा व मरण यांपासून मुक्त होण्यासाठीं—**मां**—माझाच—**आश्रित्य**—आश्रय करून—**यतन्ति**—यत्न करितात—**ते**—ते भक्त—**तत् ब्रह्म**—त्या परब्रह्माला—**विदुः**—जाणतात.—**कृत्स्नं**—समग्र—**अध्यात्मं**—प्रत्यगात्म वस्तु—**च अखिलं कर्म**—व सर्व कर्म (यास)—**विदुः**—जाणतात. २९.

ते किमर्थं भजन्त इत्युच्यते—जरामरणमोक्षाय जरामरणमोक्षार्थं मां परमेश्वरमाश्रित्य मत्समाहितचित्ताः सन्तो यतन्ति प्रयतन्ते ये ते यद्ब्रह्म परं तद्विदुः कृत्स्नं समस्तमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः कर्म चाखिलं समस्तं विदुः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—**ते किमर्थं भजन्ते इति उच्यते**—ते कशासाठीं भजतात, तें 'जरामरण०' या श्लोकानें सांगितलें जातें.—**ये जरामरणमोक्षाय-जरामरणमोक्षार्थं मां-परमेश्वरं आश्रित्य-मत्समाहितचित्ताः सन्तः यतन्ति-प्रयतन्ते**—जे जरामरणापासून मुक्त होण्यासाठीं-जरा व मरण यांतून सुटण्यासाठीं मज परमेश्वराचा आश्रय करून माझ्या ठिकाणा ज्यांनीं आपलें चित्त समाहित केलें आहे, असे होत्साते यत्न करितात, प्रयत्न करितात—**ते यत् परं ब्रह्म तत् विदुः**—ते जे परब्रह्म त्याला जाणतात.—**कृत्स्नं-समस्तं अध्यात्मं-प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तत् विदुः**—जें समस्त अध्यात्म म्ह० प्रत्यगात्मविषयक तत्त्व ते जाणतात.—**च अखिलं-समस्तं कर्म विदुः**—आणि अखिल म्ह० समस्त कर्म जाणतात. [जरामरणादिरूप बंध नाहींसा होण्यासाठीं भगवद्भजन विहित आहे. उत्तमाधिकारी मोक्षासाठीं निर्गुण व निष्प्रपंच अशा मला जाणतात, हें 'मामेव ये प्रपद्यन्ते०' या वाक्यानें सांगितलें व येथें मध्यमाधिकाऱ्यांनीं परमेश्वराचा आश्रय करावा, असें सांगत आहेत. विषयांपासून विमुख होऊन भगवन्निष्ठ होणें, म्हणजेच परमेश्वराचा आश्रय करणें आहे. भगवन्निष्ठा सिद्ध होण्यासाठीं यज्ञादि बहिरंग व श्रवणादि अन्तरंग साधनांचें अनुष्ठान करणें, हाच प्रयत्न येथें विवक्षित आहे. पूर्वीं जगाचें उपादान परब्रह्म सांगितलें. तेव्हा त्या ब्रह्माला कसें जाणतात, अशी अपेक्षा झाली असता समस्त अध्यात्मवस्तु व सकल कर्म या रूपानें त्याला जाणतात, असें येथें सांगितलें आहे.] २९.

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—साधिभूताधिदैवं—अधिभूत व अधिदैव यांसह—**साधियज्ञं च**—आणि अधियज्ञासह—**मां**—मला—**विदुः**—जाणतात—**ते युक्तचेतसः**—ते समाहितचित्त झालेले-शातचित्त भक्त—**प्रयाणकाले अपि च**—मरणाच्या वेळींहि—**मां**—मला—**विदुः**—जाणतात. ३०.

सार्धेति । साधिभूताधिदैवमधिभूतं चाधिदैवं चाधिभूताधिदैवं सहाधिभूताधिदैवेन साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः साधियज्ञं च सहाधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रयाणकालेऽपि च मरणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति ॥ ३० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

भाष्यार्थ—(भगवज्जिज्ञासा केवल सर्व अध्यात्म कर्मात्मक ब्रह्माचें ज्ञानच नाहीं,तर अधिभूत, अधिदैव, व अधियज्ञ यासह ब्रह्मज्ञान होतें, असें)—'**साधि॰' इति**—'साधि॰' या श्लोकानें सांगतात—'**साधिभूताधिदैवं**' **अधिभूतं च अधिदैवं च अधिभूताधिदैवं अधिभूताधिदैवेन सह साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः**—अधिभूत व अधिदैव मिळून अधिभूताधिदैव–अधिभूताधिदैवासह म्ह॰ साधिभूताधिदैव अशा मला जे जाणतात.—**साधियज्ञं च अधियज्ञेन सह साधियज्ञं ये विदुः**—आणि साधियज्ञ म्ह॰ अधियज्ञासह मला जे जाणतात [म्ह॰ अध्यात्म, कर्म, अधिभूत, अधिदैव व अधियज्ञ, हें पंचक ब्रह्मच आहे असें जे जाणतात, त्या यथोक्तज्ञानवान् व समाहितचित्त पुरुषाचें भगवत्तत्त्वज्ञान आपत्कालींहि अप्रतिहत–अखंड राहतें, असें सांगतात-]—**ते युक्तचेतस समाहितचित्ताः प्रयाणकाले अपि च–मरणकाले अपि च मां विदुः इति**—ते युक्तचित्त म्ह॰ समाहितचित्त ज्ञानी प्रयाणसमयींहि म्ह॰ मरणकालींहि मला जाणतात. [या श्लोकांतील ' प्रयाणकाले अपि च ' येथील ' अपि च ' या दोन अव्ययावरून मरणसमयीं इंद्रियसमुदाय व्यग्र झाल्यामुळें ज्ञानाचा जरी संभव नसला, तरी वर सांगितलेल्या प्रकारच्या ज्ञानी समाहितचित्त पुरुषाला भगवत्तत्त्वज्ञान सुलभ आहे, हें व्यक्त होतें. या सातव्या अध्यायांत उत्तम अधिकाऱ्यासाठीं ज्ञेय ब्रह्माचें निरूपण करणाऱ्या भगवानांनीं त्यासाठींच त्यांच्या सर्वात्मकत्वादिकांचा उपदेश केला. परा व अपरा प्रकृतींच्या द्वारा ब्रह्म सर्वांचें कारण आहे, असें सांगितलें आणि हें सर्व करीत असतानाच तत्पदवाच्य व तत्पदलक्ष्य वस्तूचाहि निर्देश केला. मायाशक्तिमान् ईश्वर हें ' तत् ' या पदाचें वाच्य व शुद्ध–निर्गुण ब्रह्म हें त्याचें लक्ष्य आहे.]३०

इति भगवान् श्रीकृष्णांनीं गायलेल्या–सांगितलेल्या उपनिषदांतील–रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविद्येपैकी योग–उपाय त्यांतील ज्ञानविज्ञानयोगनावाचा सातवा अध्याय विष्णुशर्मकृत मान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

अध्याय आठवा.

तारकब्रह्मयोग (ब्रह्माक्षरनिर्देश)

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

> **किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।**
> **अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥ १ ॥**
> **अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।**
> **प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥ २ ॥**

अन्वयार्थ—हे पुरुषोत्तम—हे पुरुषोत्तमा कृष्णा—**तत् ब्रह्म किं**—तें ब्रह्म काय आहे, सोपाधिक आहे की निरुपाधिक?—**अध्यात्मं किं**—या शरीरांत राहणारें अध्यात्म काय आहे?—**कर्म किं**—कर्म काय आहे?—**च**—आणि—**अधिभूतं**—अधिभूत म्ह० भूतांतील तत्त्व—**किं प्रोक्तं**—काय सांगितलें आहे?—**अधिदैवं किं उच्यते**—अधिदैव कशाला म्हणतात—**मधुसूदन,**—हे मधुसूदना!—**अत्र**—यांतील—**अधियज्ञः**—अधियज्ञ—**कः**—कोणता?—**कथं**—त्यावें चिंतन कसें करावें? —**अस्मिन् देहे**—तो या देहांत आहे की कोठें?—**च**—आणि—**प्रयाणकाले**—मरणाच्या वेळीं—**नियतात्मभिः**—यतचित्त पुरुषांकडून—**कथं ज्ञेयः असि**—तूं कसा जाणण्यास योग्य आहेस? १,२.

ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमित्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नबीजान्युपदिष्टान्यतस्तत्प्रश्नार्थम्—(अर्जुन उवाच) ॥ १ ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—(सातव्या अध्यायाच्या शेवटीं 'येषां त्वन्तगतं पापं०' इत्यादि वचनांनीं ज्या ब्रह्मादिकांचें अनुसंधान करावयास सांगितलें व मरणसमयीं जें भगवानांचें स्मरण सांगितलें, तें सर्व जाणण्याची इच्छा करणारा अर्जुन प्रश्न करीत आहे, असें सांगण्याच्या इच्छेनें भाष्यकार या सर्व प्रश्नाच्या समुदायास अवतरण देतात–)—**'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नं०' इत्यादिना भगवता अर्जुनस्य प्रश्नबीजानि उपदिष्टानि**— 'ते ब्रह्म तद्विदुः' इत्यादि श्लोकानें भगवानांनीं अर्जुनाच्या प्रश्नाचीं बीजें उपदेशिलीं. म्ह०

---

१ रहस्यकार या अध्यायाच्या आरंभीं एक सविस्तर अवतरण देतात, त्याचा आरंभच "कर्मयोगानंतर ज्ञानविज्ञानाचें निरूपण" असा अपसिद्धान्तानें केला असल्यामुळें व अध्यात्म याचा अर्थ "एकच आत्मा सर्व ठिकाणीं, असें प्रतिपादन करणारें शास्त्र असा आहे." असा वेदान्तसिद्धान्ताच्या अगदीं विपरीत अर्थ केल्यामुळें आम्ही विस्तारभयास्तव त्याचा विचार करीत नाहीं.

प्रश्नांच्या बीजांचा निर्देश केला.—अत तत्प्रश्नार्थं—(अर्जुन उवाच-) म्हणून त्याविषयीं प्रश्न करण्यासाठीं अर्जुन म्हणाला. १,२.

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—परमं अक्षरं—जें निरतिशय अविनाशी तत्त्व तेंच—**ब्रह्म**—ब्रह्म आहे.—**स्वभावः**—त्या परम अक्षर ब्रह्माचाच प्रत्येक देहातील प्रत्यगात्मभाव हेंच—**अध्यात्मं**—अध्यात्म तत्त्व आहे—**भूतभावोद्भवकरः**—भूतांचा सद्भाव उत्पन्न करणारा—**विसर्गः**—देवताना उद्देशून चरु-पुरोडाशादि द्रव्यांचा जो त्याग—**कर्मसंज्ञितः**—यालाच कर्म ही संज्ञा आहे. ३

एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय—अक्षरं न क्षरतीति पर आत्मा "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि" इतिश्रुतेः । ओंकारस्य चोमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति परेण विशेषणादग्रहणम् । परममिति च निरतिशये ब्रह्मण्यक्षर उपपन्नतरं विशेषणम् । तस्यैव परस्य ब्रह्मण. प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावः । स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते, आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावोऽध्यात्ममुच्यतेऽध्यात्मशब्देनाभिधीयते । भूतभावोद्भवकरो भूतानां भावो भूतभावस्तस्योद्भवो भूतभावोद्भवस्तं करोतीति भूतभावोद्भवकरो भूतवस्तूत्पत्तिकर इत्यर्थः । विसर्गो विसर्जनं देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेर्द्रव्यस्य परित्यागः स एष विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित इत्येतत् । एतस्माद्धि बीजभूताद्वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्युद्भवन्ति ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय (श्रीभगवान् उवाच)—या प्रश्नांचा अनुक्रमानेंच निर्णय करण्यासाठीं श्रीभगवान् 'अक्षरं०' इत्यादि म्हणाले—**अक्षरं-न क्षरति इति परः आत्मा**—ज्याचें क्षरण-व्यय-क्षय होत नाहीं, तें अक्षर म्ह० पर आत्मा—**'एतस्य वै अक्षरस्य प्रशासने गार्गि०' इति श्रुतेः**—हे गार्गि, याच अक्षराच्या प्रशासनांत-अधिकारांत सूर्य, चंद्र विशेषेंकरून धारण केलेले असे राहतात, अशी अक्षर म्ह० ब्रह्म-परमात्मा, याविषयीं प्रमाणभूत श्रुति आहे. (अहोपण, 'न क्षरति इति अक्षरं' या व्युत्पत्तीनें अक्षर म्ह० अक्षय ब्रह्म असें जरी

१ 'कोऽत्र देहेऽस्मिन्' याचा अर्थ रहस्यकार "या देहात अधिदेह कोण आहे," असा एक आठवा प्रश्न कल्पितात, व तो चवथ्या श्लोकांतील 'अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतांवर' या भगवानांच्या उत्तराला अनुसरुन आहे असें म्हणतात. आपण याचा विचार त्याच श्लोकावरील टीपेंत करूं.

म्हणतां आले तरी 'ब्रह्म' या अर्थी अक्षरशब्द रूढ नाहीं; म्हणून 'ओं' हें अक्षर येथें विवक्षित असावें, अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात–)—**'ओं इति एकाक्षरं ब्रह्म' इति परेण विशेषणात् ओंकारस्य अग्रहणं**—'ओं' हें एकाक्षर ब्रह्म आहे, (पुढें श्लो. १३) असें पुढें विशेषण दिलेलें असल्यामुळें येथील अक्षरशब्दानें ओंकाराचें ग्रहण करितां येत नाहीं. ('अहोपण, आरंभीं ज्याचा उपक्रम केला आहे, त्या ओंकारसंज्ञक अक्षराचाच तो पुढील विशेषणपूर्वक उल्लेख आहे,' अशी वादी पुनः शंका घेईल म्हणून आचार्य म्हणतात–)—**'परमं' इति च विशेषणं निरतिशये अक्षरे ब्रह्मणि उपपन्नतरं**—या श्लोकांत 'परमं' असें जें विशेषण आहे तें निरतिशय अक्षर ब्रह्मातच अतिशय उपपन्न होतें. ['अक्षर' या शब्दानें जर 'ओं' हें अक्षर येथें विवक्षित असतें तर 'परम अक्षर हेंच ब्रह्म आहे,' असें जें अक्षराला 'परम' हें विशेषण दिलें आहे, तें अयोग्य झालें असतें. म्हणून येथील अक्षरशब्दानें मूळ ब्रह्मच घ्यावें. ('किं अध्यात्मं' या दुसऱ्या प्रश्नाचें 'स्वभावोऽध्यात्मं' हें उत्तर आहे, त्याचें व्याख्यान–)—**तस्य एव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावः**—त्याच पर ब्रह्माचा प्रत्येक देहांत जो प्रत्यगात्मभाव तो स्वभाव, व —**'स्वभावः अध्यात्मं उच्यते'**—स्वभावच अध्यात्म म्हटला जातो. [स्वभावालाच अध्यात्म म्हणतात. जो स्वकीयभाव तो स्वभाव म्ह॰ श्रोत्रादि इंद्रियसमुदाय. तो आत्म्यामध्यें म्ह॰ देहामध्यें 'अहं–मी' या प्रत्ययानें वेद्य–जाणण्यास योग्य आहे. म्हणून या प्रतिभासाची व्याप्ति करून स्वभावशब्दाचें ग्रहण केलें आहे.]—**आत्मानं–देहं अधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावः–अध्यात्मं उच्यते**—आत्म्यापासून म्ह॰ देहापासून आरंभ करून प्रत्यगात्मरूपानें–जीवात्मरूपानें प्रवृत्त झालेलें व परमार्थब्रह्मामध्यें अंत पावणारें जें तत्त्व त्याला स्वभाव–अध्यात्म म्हटलें जातें.—**अध्यात्मशब्देन अभिधीयते**—देहापासून परमार्थ ब्रह्मापर्यंत उत्तरोत्तर आंत आंत असलेलें जें जीवात्मतत्त्व तें 'अध्यात्म' या शब्दानें सांगितलें जातें. [परब्रह्मच देहादिकांत प्रवेश करून प्रत्यगात्मभावाचा–जीवात्मत्वाचा अनुभव घेतें. याविषयीं 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' त्याला उत्पन्न करून त्यातच मागून प्रविष्ट झालें, अशी तैत्तिरीयश्रुति प्रमाण आहे. तैत्ति. भाष्यार्थ पृ.१२३पहा. आतां 'किं कर्म' या तिसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर–]—**भूतभावोद्भवकरः–भूतानां भावः भूतभावः तस्य उद्भवः भूतभावोद्भवः तं करोति इति भूतभावोद्भवकरः–भूतवस्तूत्पत्तिकरः इत्यर्थः**—'भूतभावोद्भवकर' भूताचा भाव–सद्भाव–वस्तुभाव त्याचा जो उद्भव–उत्पत्ति, तो भूतभावोद्भव, त्याला करतो तो भूतभावोद्भवकर–भूतवस्तूंचा उत्पत्ति करणारा, असा याचा भावार्थ. असा—**विसर्गः–विसर्जनं–देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेः द्रव्यस्य परित्यागः**—विसर्ग म्ह॰ विसर्जन, देवतांच्या उद्देशानें चरुपुरोडाशादि द्रव्याचा परित्याग करणें—**सः एषः विसर्गलक्षणः यज्ञः कर्मसंज्ञितः–कर्मशब्दितः इति एतत्**—तो हा विसर्गरूप यज्ञ कर्मसंज्ञित आहे. तो विसर्गच

कर्म या नावाला-शब्दाला पात्र आहे. त्यालाच कर्म म्हणतात, असा याचा भावार्थ —**एतस्मात् हि बीजभूतात् वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजंगमानि भूतानि उद्भवन्ति**—याच बीजभूत कर्मसंज्ञक यज्ञापासून वृष्ट्यादिकाच्या क्रमानें चराचर भूतें-प्राणिशरीरें उत्पन्न होतात. (मागें पृ २८७ पहा.)

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—क्षरः भाव—विनाशी भाव हेंच—**अधिभूतं**—सर्व भूतांतील-प्राण्यांतील तत्त्व आहे —**च**—आणि—**पुरुषः**—सर्वांच्या शरीरात राहणारा पुरुष, हेंच —**अधिदैवतं**—अधिदैवत-देवांतील तत्त्व आहे.—**हे देहभृतां वर**—हे देह धारण करणारांतील श्रेष्ठ अर्जुना !—**अत्र देहे**—या देहात—**अधियज्ञ**—अधियज्ञ-यज्ञाभिमानी देवता—**अहं एव**—मीच आहे. ४.

अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातमधिकृत्य भवतीति । कोऽसौ क्षरः क्षरतीति क्षरो विनाशी भावो यत्किंचिज्जनिमद्वस्त्वित्यर्थः । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति पुरि शयनाद्वा पुरुष आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानामनुग्राहकः सोऽधिदैवतम् । अधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्ण्वाख्या "यज्ञो वै विष्णुः" इति श्रुतेः । स हि विष्णुरहमेवात्रास्मिन्देहे यो यज्ञस्तस्याहमधियज्ञो यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहसमवायीति देहाधिकरणो भवति देहभृतां वर ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—अधिभूतं इति—आणखी तीन प्रश्नांचे उत्तर 'अधिभूतं०' या श्लोकानें देतात—**अधिभूत-प्राणिजात अधिकृत्य भवति इति**—सर्व प्राणिवर्गाला धरून जें असतें ते अधिभूत.—**क असौ क्षर -क्षरति इति क्षरः विनाशी भाव यत्किंचित् जनिमत् वस्तु इत्यर्थः**—(क्षरभाव हे अधिभूत आहे पण) तो क्षरभाव कोणता ? क्षरतो-क्षय पावतो म्हणून क्षर-विनाशी भाव-कोणतीहि उत्पन्न होणारी वस्तु, असा याचा भावार्थ [सर्व कार्यसमूह हेच अधिभूत होय. अधिदैव कोण ? या दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर-]—**पुरुष -पूर्णं अनेन सर्वं इति-पुरि शयनात् वा**

१ रहस्यकार "भूतमात्रादि पदार्थांची उत्पत्ति करणारा जो विसर्ग म्हणजे सृष्टिव्यापार, त्याचें नाव कर्म," असा कर्मशब्दाचा अर्थ करितात व त्याला नासदीयसूक्तांतील 'विसृष्टि' शब्दाचा आधार दाखवितात पण हा अर्थ चुकीचा आहे. कारण तेथें 'ही विसृष्टि कोठून उत्पन्न झाली' इत्यादि प्रश्न आहेत व येथें भूतभावाचा उद्भव करणारा, म्हणजे भूतांच्या अस्तित्वाची उत्पत्ति करणारा जो विसर्ग म्हणजे त्याग तें कर्म असें म्हटलें आहे. त्यामुळें विसृष्टि व कर्म याचा काहीच संबंध नाही अथात् " विसर्ग म्हणजे यज्ञार्थ हविरुत्सर्ग असा अर्थ करण्याचा काही जरूर नाही, " असें म्हणून आचार्यादि टीकाकारांना रहस्यकारांनी जो दोष दिला आहे, तो फारसा सयुक्तिक नाही.

पुरुष —पुरुष–ज्याने हे सर्व परिपूर्ण आहे–भरलेले आहे तो पुरुष, किंवा शरीराख्य-पुरांत शयन करणारा–राहणारा असल्यामुळे पुरुष–म्ह०—**आदित्यान्तर्गतः हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानां अनुग्राहकः**—विराट् शरीरास प्राप्त होऊन आदित्यमण्डलादि देवतामध्ये–आत राहिलेला–हिरण्यगर्भ–लिंगात्मा–प्राण्यांच्या इंद्रियांवर अनुग्रह करणारा (हा येथील ' पुरुष ' शब्दाचा अर्थ आहे.)—**स. अधिदैवतं**—तो पुरुषच अधिदैवत आहे. (आता पांचव्या प्रश्नाचे उत्तर–)—**अधियज्ञः–सर्वयज्ञाभिमानिनी विष्णु-आख्या देवता–' यज्ञो वै विष्णुः ' इति श्रुतेः**—अधियज्ञ म्ह० सर्व यज्ञांची अभिमानिनी ' विष्णु ' या नावाची देवता, कारण याविषयी ' यज्ञ हाच विष्णु आहे ' अशी श्रुति प्रमाण आहे. [परादेवताच अधियज्ञशब्दाने सांगितली जाते.]—**सः हि विष्णुः अहं एव**—ती परा देवता विष्णुच मी आहे. म्ह० ती परब्रह्माहून अगदी भिन्न नाही. तर अत्यंत अभिन्न आहे.—**अत्र अस्मिन् देहे यज्ञः तस्य अहं अधियज्ञ**—या शरीराय व्यवहारभूमीतील या देहांत जो यज्ञ आहे, त्याचा मी अधियज्ञ आहे. [किंवा 'अत्र' याचेच भाष्यांत 'अस्मिन्' हे व्याख्यान आहे, असे समजावे म्ह० 'अत्र–अस्मिन् देहे' याचा अर्थ या देहांत एवढाच समजावा, तो अधियज्ञ देहाच्या बाहेर आहे की आंत आहे अशी शंका येऊं नये, म्हणून ' देहे ' तो या देहांत आहे, असे म्हटले आहे. अहोपण देह हे यज्ञाचे अधिकरण नव्हे. मग त्याच्या यज्ञाचे अभिमानिदेवताला भगवान् कसे सांगत आहेत, तर त्याचे उत्तर–]—**यज्ञः हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहसमवायी इति देहाधिकरणः भवति**—यज्ञ देहाच्या योगाने निष्पन्न होणारा असल्यामुळे देहसंबद्ध आहे. म्हणून तो देहाधिकरण आहे म्ह० देह हे त्याचे अधिकरण आहे. [यावरून यज्ञ बुद्ध्यादिकांहून अगदी भिन्न आहे हे सिद्ध झाले. वर सांगितल्याप्रमाणे जी अधियज्ञनावाची परा देवता तिचा बुद्ध्यादिकांत अन्तर्भाव होणे उचित नाही.]—**हे देहभृतां वर**—हे देह धारण करणाऱ्या सर्व प्राण्यामध्ये श्रेष्ठ असलेल्या अर्जुना, [मीच या देहांतील अधियज्ञ–यज्ञाभिमानी देवता आहे. अध्यात्मादि सर्व पदार्थ ब्रह्ममय आहेत, असे विद्वान् पाहतो] ४.

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

१. " ज्याला अधियज्ञ म्हणतो सर्व यज्ञाचा अधिपति म्हणतात, तो मीच या देहाच्या ठायी अधिदेह आहे " असा या श्लोकार्धाचा अर्थ करून रहस्यकार टीपेंत पुन्हा म्हणतात– " अधियज्ञशब्दाची व्याख्या भगवानांनी येथे दिली नाही कारण मागे याचे सविस्तर वर्णन झाले आहे. वगैरे " पण हा अर्थ मुळाला धरून नाही, हे कोणीहि सांगेल. अर्जुनाने 'या देहात अधियज्ञ कोण' असे विचारले,व भगवानांनी 'मीच या देहातील अधियज्ञ आहे' असे सांगितले, हाच प्रश्न व उत्तर याचा सरळ अर्थ आहे असे असताना अधिदेहाची निराधार कल्पना करून भगवानांनी अधियज्ञशब्दाचा व्याख्याच सांगितली नाही, असे म्हणणे किती सयुक्तिक आहे, याचा विचार वाचकांनीच करावा.

अन्वयार्थ—च—आणि—**अन्तकाले**—मरणसमयीं—**मां एव स्मरन्**—माझेंच स्मरण करणारा असा होत्साता—**कलेवरं मुक्त्वा**—शरीराचा त्याग करून—**य** — जो—**प्रयाति**—जातो—**स** — तो -**मद्भावं**—मद्भावास-वैष्णवतत्त्वास—**याति**—प्राप्त होतो,—**अत्र**—यात—**संशयः**—संशय—**न अस्ति**—नाहीं. ५.

अन्तकाल इति । अन्तकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन्मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं शरीरं यः प्रयाति गच्छति स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति नास्ति न विद्यतेऽत्रास्मिन्नर्थे संशयो याति वा न वेति ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—'अन्तकाले०' इति—आता शेवटच्या सातव्या प्रश्नाचें उत्तर-'अन्तकाले०' या श्लोकानें देतात—**अन्तकाले च-मरणकाले मां एव-परमेश्वरं विष्णुं स्मरन्**—आणि अन्तकालीं म्ह० मरणसमयीं मलाच-परमेश्वराला-विष्णूला स्मरत-विष्णूचें स्मरण करीत—**कलेवरं-शरीरं मुक्त्वा-परित्यज्य यः प्रयाति -गच्छति**—कलेवराला म्ह० शरीराला टाकून-शरीराचा त्याग करून जो मरून जातो —**सः मद्भावं-वैष्णवं तत्त्वं याति**—तो मद्भावास म्ह० वैष्णवतत्त्वास प्राप्त होतो. —**अत्र-अस्मिन् अर्थे संशयः न अस्ति-न विद्यते**—याविषयीं-तो वैष्णव तत्त्वास प्राप्त होतो यात काहीं संशय नाहीं —**याति वा न वा इति**—तो मद्भावास जातो कीं नाहीं, असा मुळीच संशय नाहीं. [आचार्य शिव व विष्णु ह्या भेद मानीत होते, अशी ज्याची समजूत असेल, त्यानीं त्याचा ह्या व असेच आणखी इतर ठिकाणचे उल्लेख जरूर पहावे, म्हणजे ती अवश्य बदलेल.] ५

यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥ ६ ॥

---

१ अर्जुनाचा प्रश्न 'मरणसमयीं नियतचित्त पुरुषाकडून तू कसा ज्ञेय आहेस,' असा आहे, व 'येथें जो अंतकाला माझेंच स्मरण करीत जातो, तो मलाच प्राप्त होतो' असें त्याचें उत्तर दिलें आहे. त्यावरून एखाद्यानें सर्व जन्मभर ईश्वराचें स्मरण केलें, पण मरणकाळीं मात्र त्यास त्याचें स्मरण झालें नाहीं, तर तो ईश्वराला प्राप्त होत नाहीं, असें स्पष्ट होतें, त्याचप्रमाणें एखाद्यानें जन्मभर ईश्वराचें स्मरण केलें नाहीं,पण मृत्युसमयीं मात्र तें केलें तर त्याला निश्चयानें ईश्वरप्राप्ति होते, हें येथें सांगावयाचें आहे. आता, जन्मभर ज्या गोष्टीचा ध्यास लागलेला असतो, तिचेंच स्मरण अंतकाळीं होतें,म्हणून जन्मभर ईश्वरप्राप्तिसाठीं ईश्वराचाच ध्यास करणें अवश्य आहे. पण एखाद्या भाग्यवानाला जन्मभर ईश्वरचिंतन न करताच मरणसमयीं जर ईश्वराची आठवण होईल, तर त्याच्या ईश्वरप्राप्तीला काहीं बाध येणार नाहीं, हा सिद्धान्त आहे. अर्थात् " सेवकावरून केवळ मरणसमयीं हें स्मरण केल्यानें भागतें, असाहि कोणाची गैरसमजूत होण्याचा संभव आहे. " असें जें रहस्यकारानीं म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं. (गी. भा. पृ २३०-३२ पहा.)

अन्वयार्थ—**वा कौन्तेय**—अथवा हे अर्जुना!—**यं यं अपि भाव**—ज्या ज्या पदार्थांचें—**स्मरन्**—स्मरण करात—**अन्ते**—अंतसमयीं—**कलेवरं**—शरीराला—**त्यजति**—सोडतो,—**तं तं एव**—त्या त्या पदार्थालाच—**सदा**—सर्वदा—**तद्भावभावितः**—त्या पदार्थाच्या वासनेचा अभ्यास केलेला पुरुष—**एति**—प्राप्त होतो ६

न मद्विषय एवाय नियम किं तर्हि—य य वाऽपि य य भाव देवताविशेष स्मरश्चिन्तयस्त्यजति परित्यजत्यन्ते प्राणवियोगकाले कलेवर त तमेव स्मृत भावमेवैति नान्य कौन्तेय सदा सर्वदा तद्भावभावितस्तस्मिन्भावस्तद्भाव स भावित स्मर्यमाणतयाऽभ्यस्तो येन स तद्भावभावित सन् ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—**अयं मद्विषय एव नियमः न**—हा केवल माझ्याविषयींच नियम आहे, असें नाहीं [अन्तकाला भगवानाचें ध्यान करणाऱ्या पुरुषाला भगवत्प्राप्ति होते, हा फक्त माझ्यापुरताच नियम नाहीं]—**किं तर्हि**—तर मग काय नियम आहे ? (तें 'य य०' या श्लोकानें सांगतात-)—**यं यं वा अपि भावं**-**देवताविशेषं स्मरन्**-**चिन्तयन् अन्ते**-**प्राणवियोगकाले कलेवरं त्यजति**-**परित्यजति**—ज्या ज्या कोणत्याहि भावाचें-विशेषदेवतेचें स्मरण-चिंतन करात अन्तसमयीं-प्राणाचा वियोग होण्याचे वेळीं शरीराला सोडतो-शरीराचा त्याग करतो—**तं तं एव स्मृत भाव एव एति**—त्या त्याच स्मरण केलेल्या भावालाच तो प्राप्त होतो—**हे कौन्तेय अन्य न**—हे अर्जुना, तो अन्यभावाला प्राप्त होत नाहीं—**सदा-सर्वदा तद्भावभावित**-**तस्मिन् भाव तद्भाव स भावित स्मर्यमाणतया अभ्यस्त येन स तद्भावभावित** सन्—सदा सर्वदा तद्भावभावित होऊन तो त्या स्मृत पदार्थालाच प्राप्त होतो त्या देवताविशेषाविषयी जो भाव म्ह० भावना-वासना तो तद्भाव ज्याच्याकडून तो भावित झाला आहे, वारंवार-सतत स्मरण करून, या रूपानें ज्यानं त्याला संपादन केलं आहे, तो तद्भावभावित होय [या प्रमाणें त्या भावाविषयी वासना सतत अभ्यासानें दृढ केल्यामुळे त्याचेंच चिंतन करात जो शरीर सोडतो, तो त्या भावालाच प्राप्त होतो जन्मभर जी वासना दृढ केलेली असेल, तीच अन्त्यसमयीं आठवते व तिच्या अनुसार त्या स्मृत भावाचीच मरणोत्तर प्राप्ति होते मरणसमयीं इंद्रियादि व्याकुल जरी होत असले तरी दीर्घ अभ्यासानें त्या वेळीं भगवानाचें स्मरण जसें होऊं शकतें, तसच तें इतर स्मृत पदार्थाचेहि होतें] ०

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—**तस्मात्**—म्हणून—**सर्वेषु कालेषु**—सर्वकाली अहोरात्र—**मां**—मला—**अनुस्मर**—आठव-माझें स्मरण कर—**च**—आणि—**युध्य**—युद्ध—कर

मयि अर्पितमनोबुद्धिः—माझ्या ठिकाणीं ज्यानें आपलें मन व बुद्धि अर्पिलीं आहेत असा तूं—**मां एव**—मलाच—**एष्यसि**—प्राप्त होशील—**असंशयः**—यात संशय नाहीं. ७.

यस्मादेवमन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथाशास्त्रं युध्य च युद्धं च स्वधर्मं कुरु मयि वासुदेवेऽर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्मामेव यथास्मृतमेष्यस्यागमिष्यस्यसंशयो न संशयोऽत्र विद्यते ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एवं अन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणं—ज्याअर्थी याप्रमाणें अन्त्य भावना दुसऱ्या देहाच्या प्राप्तीचें कारण आहे—**तस्मात् सर्वेषु कालेषु मां यथाशास्त्रं अनुस्मर**—त्याअर्थी सर्व कालीं माझें यथाशास्त्र अनुस्मरण कर. (सर्व कालीं मोठ्या आदरानें निरंतर माझें स्मरण कर, आणि तें भगवदनुसंधान करीत असताना त्याच्या बरोबरच)—**युध्य च-युद्धं च स्वधर्मं कुरु**—युद्ध कर, युद्ध हा स्वधर्म कर.—**मयि-वासुदेवे अर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव सः त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिः सन्**—ज्या तुझें मन व बुद्धि मज वासुदेवाचे ठिकाणा अर्पिलेलीं आहेत, तो तू मदर्पितमनोबुद्धि होऊन—**मां एव यथा स्मृतं एष्यसि-आगमिष्यसि असंशयः-न संशय अत्र विद्यते**—ज्याप्रमाणें, माझें स्मरण केलें असशील, तसा मलाच तूं प्राप्त होशील यात काहीएक संशय नाहीं. ७

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना—अभ्यासयोगयुक्तेन—चित्ताला माझ्या ठिकाणीं स्थिर करण्याचा वारंवार प्रयत्न करणें, याच अभ्यासरूप योगानें-उपायानें

---

१ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार "भगवद्भक्तीत संसार सोडून केवळ भक्तिच प्रतिपाद्य आहे, असें म्हणणारांनी मागल्या श्लोकांतील सिद्धान्ताकडे अवश्य लक्ष पुरवावें," वगैरे बजावितात, व "भगवद्भक्तानें कर्में सोडलीं पाहिजेत, असा गीतेचा अभिप्राय नाहीं. उलट त्यानें तीं सर्व निष्काम बुद्धीनें केलींच पाहिजेत," असें म्हणतात व त्याला 'माझें नेहमीं चिंतन कर व युद्ध कर' या अर्थाच्या 'सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च' या वचनाचा आधार दाखवितात. पण पूर्वोत्तर प्रतिपादनाकडे लक्ष दिलें असता ईश्वराचें सतत चिंतन करणें हें येथील विधेय असून 'युध्य च' हा केवळ आनुषंगिक अनुवाद आहे, हें निर्विवाद ठरतें. कारण पूर्वोत्तर प्रकरण पाहिलें असता "जो सतत ईश्वराचें अनुचिंतन करतो तो परमेश्वराला प्राप्त होतो" हा सामान्य सिद्धान्त असून तो सर्वांसयोग्य व सार्वकालिक आहे व 'युध्य च' हा केवळ अर्जुनापुरताच व त्या प्रसंगाला अनुलक्षून आहे. त्यामुळें सततचिंतन करणाऱ्या ज्ञाननिष्ठांनेंहि कर्में केलीं पाहिजेत, असें म्हणणें हा शुद्ध आग्रह आहे.

युक्त असलेल्या व—**नान्यगामिना**—मला सोडून दुसऱ्या कोणत्याहि विषयाकडे न जाणाऱ्या अशा—**चेतसा**—चित्तानें—**अनुचिन्तयन्**—पुरुषाचें ध्यान करणारा भक्त —**परमं दिव्यं पुरुषं**—निरतिशय, सूर्यमंडलांत व्यक्त होणाऱ्या पुरुषाला—**याति** —प्राप्त होतो. ८.

किंच—अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणविषयभूत एकस्मिंस्तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणो विलक्षणप्रत्ययानन्तरितोऽभ्यासः स चाभ्यासो योगस्तेन युक्त तत्रैव व्यापृतं योगिनश्चेतस्तेन चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयान्तरे गन्तुं शीलमस्येति नान्यगामि तेन नान्यगामिना परमं निरतिशयं पुरुषं दिव्य दिवि सूर्यमण्डले भव याति गच्छति हे पार्थ, अनुचिन्तयञ्शास्त्राचार्योपदेशमनु ध्यायन्नित्येतत् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किं च—पूर्वश्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें अनुष्ठान करणारा अन्तकालीं भगवानालाच प्राप्त होतो, याविषयीं आणखी एक कारण ' अभ्यास० ' या श्लोकानें सांगतात —**अभ्यासयोगयुक्तेन**—अभ्यासयोगानें युक्त अशा चित्तानें (अभ्यासाचें स्वरूप सांगतात-)—**चित्तसमर्पणविषयभूते एकस्मिन् मयि तुल्यप्रत्ययावृत्तिलक्षणः विलक्षणप्रत्ययानन्तरितः अभ्यासः**—चित्तसमर्पणाचा विषय अशा एका माझ्याच ठिकाणीं तुल्यप्रत्ययाची आवृत्ति हेच ज्याचें स्वरूप आहे, व विलक्षणप्रत्ययानें जो अन्तरित होत नाहीं, तो अभ्यास [म्ह० माझें अविच्छिन्न चिंतन करणें हाच अभ्यास.]—**सः च अभ्यासः योगः**—आणि तो अशा प्रकारचा अभ्यास हाच योग—**तेन युक्तं-तत्र एव व्यापृतं योगिनः चेतः तेन चेतसा** —त्या योगानें युक्त, त्यातच व्यापृत-त्यातच गढून गेलेलें जें योग्याचें चित्त त्या चित्तानें (पण तें चित्त कसें ?)—**न अन्यगामिना-अन्यत्र-विषयान्तरे गन्तु यस्य शीलं न (अस्ति) इति न अन्यगामि तेन नान्यगामिना**—नान्यगामी चित्तानें-अन्यत्र म्ह० अन्य विषयामध्यें जाण्याचें ज्याचें शील नाहीं तें नान्यगामी, त्या नान्यगामी चित्तानें—**अनुचिन्तयन्-शास्त्राचार्योपदेशं अनुध्यायन् इति एतत्**—अनुचिंतन करणारा म्ह० शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशानुसार ध्यान करणारा, असा याचा भावार्थ —**परमं-निरतिशयं दिव्यं-दिवि-सूर्यमण्डले भवं पुरुष याति-गच्छति**—परम म्ह० निरतिशय आणि दिव्य म्ह० द्युलोकांत -सूर्यमंडलांत असलेल्या पुरुषास प्राप्त होतो —**हे पार्थ**—अर्जुना ! [अभ्यासयोगयुक्त व भगवानावांचून दुसऱ्या कोठेंहि न जाणाऱ्या स्थिर चित्तानें भगवानाचें चिंतन करणारा साधक निरतिशय सूर्यमंडलस्थ पुरुषाला प्राप्त होतो.] ८

---

१ रहस्यकार "अभ्यासयोगयुक्तेन" या शब्दाचा अर्थ "अभ्यासाच्या साहाय्यानें स्थिर करून" असा करितात, पण तो मुळाला धरून नाहीं, इतकेंच नव्हे तर तें पद 'चेतसा' याचें विशेषण असल्यामुळें त्याचा अर्थ तसा होऊच शकत नाहीं.

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्॥९॥

अन्वयार्थ—**यः**—जो कोणी—**कविं**—सर्वज्ञ,—**पुराणं**—नित्य,—**अनुशासितारं**—सर्व जगाचा शास्ता,—**अणोः अणीयांसं**—सूक्ष्माहून अति सूक्ष्म अशा,—**सर्वस्य धातारं**—सर्व कर्मांचें फल सर्व प्राण्यांना देणारा,—**अचिंत्यरूपं**—ज्याचें रूप अचिंत्य आहे,—**आदित्यवर्णं**—सूर्याच्या प्रकाशाप्रमाणें ज्याचा नित्य चैतन्यप्रकाश आहे व जो—**तमसः परस्तात्**—अज्ञानलक्षण मोहान्धकाराच्या पलीकडे आहे, अशा माझें-ईश्वराचें मरणसमयीं—**अनुस्मरेत्**—ध्यान करितो तो त्यालाच प्राप्त होतो ९

किंविशिष्टं च पुरुषं यातीत्युच्यते—कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञं पुराणं चिरंतनमनुशासितारं सर्वस्य जगतः प्रशासितारमणोः सूक्ष्मादप्यणीयांसं सूक्ष्मतरमनुस्मरेदनुचिन्तयेद्यः कश्चित्सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातारं विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तारं विभज्य दातारमचिन्त्यरूपं नास्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केनचिच्चिन्तयितुं शक्यत इत्यचिन्त्यरूपस्तमादित्यवर्णमादित्यस्येव नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं तमसः परस्तादज्ञानलक्षणान्मोहान्धकारात्परं तमनुचिन्तयन्यातीति पूर्वेणैव संबन्धः ॥९॥

भाष्यार्थ—**किंविशिष्टं च पुरुषं याति इति उच्यते**—कोणत्या विशेषणांनीं विशिष्ट अशा पुरुषाचें अनुचिंतन करणारा त्याला प्राप्त होतो तें 'कविं०' या श्लोकानें सांगितलें जातें.—**कविं-क्रान्तदर्शिनं-सर्वज्ञं**—कवीला म्ह० क्रान्तदर्शी सर्वज्ञाला,—**पुराणं-चिरंतन**—पुराण म्ह० चिरंतन-नित्य पुरुषाला—**अनुशासितारं-सर्वस्य जगतः प्रशासितारं**—सर्व जगाच्या प्रशास्त्याला—**अणोः-सूक्ष्मात् अपि अणीयांसं-सूक्ष्मतरं**—अणूहून-सूक्ष्माहूनहि अति अणु-अति सूक्ष्म असलेल्या पुरुषाला—**यः कश्चित् अनुस्मरेत्-अनुचिन्तयेत्**—जो कोणीहि (उत्तमाधम पुरुष) अनुस्मरेल, त्याचें जो अनुचिन्तन करील-(त्याच पुरुषाचीं आणखीं विशेषणें-)—**सर्वस्य-कर्मफलजातस्य धातारं-विचित्रतया प्राणिभ्यः विभक्तारं-विभज्य दातारं**—सर्वकर्मफलसमूहाच्या धात्यास-विचित्रपणें प्राण्यांना विभागून देणाऱ्या [निरनिराळ्या प्राण्यांच्या निरनिराळ्या कर्मांप्रमाणें निरनिराळें फल देणाऱ्या ईश्वरास, आणि तो कसा आहे ? उत्तर-]—**अचिन्त्यरूपं-अस्य रूपं नियतं विद्यमानं अपि केनचित् चिन्तयितुं न शक्यते इति अचिन्त्यरूपः तं**—अचिन्त्यरूप-याचें नियतरूप जरी विद्यमान आहे, तरी कोणालाहि त्याचें चिंतन करता येणें शक्य नाहीं, म्हणून अचिंत्यरूप, त्या तमऱ्या अचिन्त्यरूपाला—**आदित्यवर्णं-आदित्यस्य इव नित्यचैतन्यप्रकाशः वर्णः यस्य तं आदित्यवर्णं**—आदित्यवर्णाला म्ह० आदित्याच्या वर्णाप्रमाणें नित्यचैतन्यप्रकाश हाच ज्याचा वर्ण आहे त्या आदित्यवर्णाला,—**तमसः परस्तात्-अज्ञानलक्षणात् मोहान्धकारात्**

परं—तमाच्या पलीकडे असलेल्या म्ह० अज्ञानरूप मोहान्धकाराच्या पलीकडे-त्याहून अगदी विलक्षण अशा—**तं अनुचिन्तयन् याति इति पूर्वेण एव संबन्धः**—त्याला अनुचिन्तन करणारा, असा त्याचें अनुस्मरण करणारा जातो, दिव्य पुरुषाला प्राप्त होतो, असा पूर्वश्लोकाशीच याचा संबंध [मूळ कारण अज्ञान व त्याचें कार्य या दोहोंच्या वर असलेल्या, वस्तुतः अज्ञान व त्याचें कार्य याचा ज्याला स्पर्शही झालेला नाही, अशा अर्थात् कवि, पुराण इत्यादि विशेषणांनी विशिष्ट, अशा त्याचें सतत स्मरण करणारा त्या पूर्वोक्त दिव्य पुरुषाला प्राप्त होतो] ९

प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥

अन्वयार्थ—**प्रयाणकाले**—मरणसमयीं—**भक्त्या**—भक्तीनें—**च**—व—**योगबलेन एव**—चित्ताचें समाधान, याच बलानें—**युक्तः**—युक्त होऊन—**भ्रुवोः मध्ये**—भुवयांच्या मध्यें—**प्राणं**—प्राणाला—**सम्यक्**—सावधानपणानें—**आवेश्य**—स्थापून—(**यः**—जो)—**अचलेन मनसा**—अचल मनानें—(**अनुस्मरेत्**—अनुचिंतन करतो,)—**सः**—तो—**तं परं दिव्य पुरुषं**—त्या श्रेष्ठ दिव्य पुरुषाला—**उपैति**—प्राप्त होतो १०

किंच—प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तो भजनं भक्तिस्तया युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं तेन समाधिजसंस्कारप्रचयजनितचित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्त इत्यर्थः । पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं तत ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तः सन्स एवं विद्वान्योगी कविं पुराणमित्यादिलक्षणं तं परं पुरुषमुपैति प्रतिपद्यते दिव्यं द्योतनात्मकम् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—**किं च**—भगवानानें अनुस्मरण सफल असल्यामुळें याहि आणखी एका कारणानें तें करावें असें ' प्रयाणकाल० ' या श्लोकानें सांगतात—**प्रयाणकाले**—**मरणकाले अचलेन**—**चलनवर्जितेन मनसा**—प्रयाणकाळीं म्हणजे मरणाचे वेळीं अचल म्ह० चलनरहित मनानें—**भक्त्या युक्तः**—**भजनं भक्तिः तया युक्तः**—भक्तीनें युक्त, भजन ही भक्ति, त्या भक्तीनें युक्त—**योगबलेन च एव**—आणि योगबलानें युक्त—**योगस्य बलं योगबलं तेन**—योगाचें जें बल तें योगबल, त्यानें—**समाधिजसंस्कारप्रचयजनितचित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्तः इत्यर्थः**—योग म्ह० समाधि-चित्ताच्या विषयांतरवृत्तींचा निरोध करून परमात्म्यामध्येंच त्याला स्थापणें, त्याचें बल म्ह० संस्कारांचा संग्रह-ध्येयाच्या ठिकाणीं त्याला एकाग्र करणें, त्यामुळें चित्ताचें तेथेंच-आत्मस्वरूपांत स्थैर्य होणें, अशा प्रकारच्या योगबलानें युक्त होऊनहि असा याचा भावार्थ [मरणाचे वेळीं भगवानाच्या चिंतनाविषयीं फारच प्रयत्न केला पाहिजे म्हणून त्या वेळीं अचल मनानें,

भगवदनुस्मरणापासून न टळणाऱ्या मनानें, त्याचें स्मरण करावें. विषयचिंतन सोडून ईशचिंतन करावें. परमात्म्याविषयीं परम प्रेमानें युक्त व्हावें व आत्मस्वरूपात चित्ताचें जें स्थैर्य, त्याच बलानें ईशस्मरणास समर्थ व्हावें. त्यानंतर काय करावें ते सांगतात-]—**पूर्वं हृदयपुण्डरीके चित्तं वशीकृत्य ततः ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण**—अगोदर हृदयकमलांत चित्ताला वश करून तेथून ऊर्ध्वगामिनी सुषुम्ना नाडीच्या द्वारा क्रमानें भूम्यादि पंचभूतांचा जय करीत—**भ्रुवोः मध्ये प्राणं आवेश्य-स्थापयित्वा**—दोन्ही भुवयांच्या मध्यें प्राणाचा प्रवेश-प्राणाची स्थापना करून—**सम्यक्-अप्रमत्तः सन्**—प्रमादरहित होऊन—**सः एवं बुद्धिमान् योगी कविं पुराणं इत्यादिलक्षणं तं परं पुरुषं दिव्यं-द्योतनात्मकं उपैति-प्रतिपद्यते**—तो अशाप्रकारें बुद्धिमान् योगी 'कविं पुराणं०' इत्यादि पूर्वोक्त लक्षणाच्या त्या पर दिव्य-द्योतनात्मक-प्रकाशरूप पुरुषास प्राप्त होतो. [चित्त स्वभावतःच विषयांकडे धावत असतें त्याला विषयापासून विमुख करून कमलाकार हृदयांत म्ह० परमात्म्याच्या स्थानांत मोठ्या यत्नानें स्थिर करावें त्यानंतर इडा व पिंगला या नावाच्या उजवीकडील व डावीकडील अशा ज्या दोन नाड्या बाहेर निघाल्या आहेत, त्यांचा निरोध करून, त्याच हृदयाच्या अग्रापासून वर जाण्याचेंच जिचें शील आहे, अशा सुषुम्ना नाडीनें हृदयांतील प्राणाला वर चढवून कंठांत लोंबणाऱ्या मांसखंडाच्या द्वारा दोन भुवयांच्यामध्यें त्याचा प्रवेश करवून सावधानपणें ब्रह्मरंध्रांतून बाहेर पडून 'कविं पुराणं०' इत्यादि विशेषणांनीं विशिष्ट अशा परम पुरुषास तो योगी प्राप्त होतो. 'भूमिजयक्रमेण' असा जो एक भाष्यांत शब्द आहे त्याचा अर्थ असा-भूमि, जल, तेज, वायु व आकाश या पांच भूतांना वश करून घेणें म्ह० त्या त्या भूतांची चेष्टा आपल्या स्वाधीन ठेवणें, या सिद्धीच्या द्वारा प्राणाला भ्रूमध्यभागीं स्थापावें, असा याचा भावार्थ.] १०.

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥

अन्वयार्थ—**वेदविदः**—वेदार्थ जाणणारे—**यत्**—ज्याला—**अक्षरं**—अविनाशी—**वदन्ति**—म्हणतात—**वीतरागाः यतयः**—ज्यांचा रागआसक्ति नाहींशी झाली आहे, असे विरक्त यती—**यत् विशन्ति**—ज्यांत प्रवेश करितात—**यत् इच्छन्तः**—ज्याला जाणण्याची इच्छा करणारे—**ब्रह्मचर्यं**—ब्रह्मचर्यव्रत (गुरुपाशीं राहून)—**चरन्ति**—पाळतात—**तत् पदं**—तें अक्षरसंज्ञक पद—**ते**—तुला—**संग्रहेण**—संक्षेपानें—**प्रवक्ष्ये**—मी सांगेन. ११.

पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपित्सितस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्याभिधानं करोति भगवान्—**यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरमविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञा वदन्ति "तद्वा एतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति" इति श्रुतेः । सर्वविशेषनिवर्त-**

करवेनाभिवदन्त्यस्थूलमनण्वित्यादि । किंच विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौ सत्यां यद्यतयो यतनशीलाः संन्यासिनो वीतरागा विगतो रागो येभ्यस्ते वीतरागाः । यदक्षरमिच्छन्तो ज्ञातुमिति वाक्यशेषः । ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति तत्ते पदं तदक्षराख्यं पदं पदनीयं ते तुभ्यं संग्रहेण संग्रहः संक्षेपस्तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥११॥

भाष्यार्थ—(येथे भाष्यात असें एक वाक्य अधिक आहे.—**योगमार्गानुगमनेन एव ब्रह्मविद्यां अन्तरेण अपि ब्रह्म प्राप्यते इत्येवं प्राप्ते इदं उच्यते** —म्ह० योगमार्गाचें अनुवर्तन केल्यानेंच ब्रह्मविद्येवाचूनहि ब्रह्मप्राप्ति होते, अशी आशंका प्राप्त झाली असता हे सांगितलें जातें. पण आनंदज्ञानाची टीका व पुढील भाष्य यावरून हें भाष्य प्रक्षिप्त आहे असें वाटतें. म्हणून तें आम्हीं वर मूळ भाष्यात दिले नाही.)—**पुनरपि भगवान् वक्ष्यमाणेन उपायेन प्रतिपित्सितस्य वेदविद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्य ब्रह्मण· अभिधानं करोति**—पुनरपि भगवान् पुढें सांगितल्या जाणाऱ्या ओंकाराख्य उपायानें ज्याचें प्रतिपादन करण्याची इच्छा आहे व 'ज्याला वेदवेत्ते बोलतात' इत्यादि विशेषणाचें जें विशेष्य आहे अशा ब्रह्माचें 'यदक्षरं०' या श्लोकानें कथन करितात.—**यत् अक्षरं**—जें अक्षर,—**न क्षरति इति अक्षरं** –**अविनाशि**—ज्याचें क्षरण–क्षय होत नाहीं तें अक्षर म्ह० अविनाशी ब्रह्म—**वेदविदः–वेदार्थज्ञा वदन्ति**—वेदवेत्ते म्ह० वेदार्थ जाणणारे बोलतात,—**'तत् वै एतत् अक्षरं गार्गि ब्राह्मणाः अभिवदन्ति' इति श्रुतेः**—हे गार्गि, ब्राह्मण–ब्रह्मवेत्ते त्याच अक्षराला अस्थूल, अनणु इत्यादि म्हणतात. अशी याविषयी श्रुति प्रमाण आहे. (बृह भाष्यार्थ अ. ३,८,८, पृ. १९५ पहा. अहोपण कोणत्याहि प्रमाणाचा विषय न होणाऱ्या सर्वान्तर्यामी ब्रह्मविषयी वेदार्थज्ञाची तरी वचनप्रवृत्ति कशी होते ? या शंकेचें समाधान करण्यासाठीं वरील श्रुतीचें प्रमाण दिलेलें असून तिचाच भावार्थ सांगतात–)—**सर्वविशेषनिवर्तकत्वेन 'अस्थूलं अनणु' इत्यादि (अभिवदन्ति)** —सर्व विशेषांच्या निवर्तकत्वानें अस्थूल, अनणु इत्यादि बोलतात. [निर्विषय ब्रह्माचें साक्षात् प्रतिपादन करता येत नाहीं. तथापि अनात्मरूप सर्वविशेषांचें निवर्तन करण्यासाठीं स्थूल, सूक्ष्म, ऱ्हस्व, दीर्घ इत्यादि विशेषांचा निषेध करून त्या सर्वांच्या आधाररूप ब्रह्माचा लक्षणेनें बोध करितात. अर्थात् ब्रह्म विद्वानांच्या अनुभवानें सिद्ध आहे, इतकेंच नव्हे तर मुक्त पुरुषांना प्राप्त होण्यास योग्य असेंहि तें असल्यामुळें त्यावरूनहि त्याची सिद्धि होते, असें सांगतात–)—**किंच यतयः–यतनशीलाः –संन्यासिनः वीतरागाः–विगतः रागः येभ्यः ते वीतरागाः सम्यग्दर्शनप्राप्तौ यत् विशन्ति–प्रविशन्ति**—तसेंच यति म्ह० यत्नशील संन्यासी (संन्याशांचें लक्षण सांगतात–) वीतराग संन्यासी ज्यांच्यापासून राग–विषयासक्ति पार निघून गेली आहे ते वीतराग संन्यासी आत्मसाक्षात्काररूप सम्यग्ज्ञान प्राप्त झाले असतां ज्याच्यामध्ये प्रवेश करितात, [ज्ञानासाठीं ब्रह्मचर्याचें विधान केलेलें असल्यामुळेंहि ब्रह्म वेदसभें प्रसिद्ध आहे, असें सांगतात–]—**च यत् अक्षरं इच्छन्तः**—आणि ज्या अ-

क्षराची इच्छा करणारे—**ज्ञातु इति वाक्यशेष**—येथें या वाक्याला 'ज्ञातु' असा एक शब्द जास्त जोडावा–म्ह० जें अक्षर ब्रह्म जाणण्याचा इच्छा करणारे—**ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति**—गुरुसमीप वास करून ब्रह्मचर्य पाळतात—**तत् ते पदं-तत् अक्षराख्यं पदं-पदनीयं ते-तुभ्य संग्रहेण संग्रह -संक्षेप तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये-कथयिष्यामि**—ते पद–तें अक्षरसंज्ञक पद म्ह० प्राप्त करून घेण्यास योग्य असें स्थान तुला संग्रहान–संग्रह म्ह० संक्षेप, संक्षेपानें मी सांगेन [वेदार्थवेत्ते अर्थात् आत्मज्ञानी ब्राह्मण ज्या अक्षरांचें अस्थूल, अनणु इत्यादि निषेधमुखानें वर्णन करितात, निष्काम, विरक्त, यति–सन्यासी ज्ञानप्राप्ति होताच ज्यांत प्रवेश करितात, व *ज्याला जाणण्याच्या इच्छेनें गुरुसमीप राहून जिज्ञासु ब्रह्मचर्यव्रत पाळतात, तें प्राप्त करून* घेण्यास योग्य असलेलें पद मी तुला संक्षेपत सांगतो] ११

"स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोंकारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति तस्मै सहोवाच, एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार" इत्युपक्रम्य "य पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत," इत्यादिना वचनेन "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्" इति चोपक्रम्य "सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्" इत्यादिभिश्च वचनैं परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च परब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्योंकारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्तदेवेहापि "कविं पुराणमनुशासितारम्" "यदक्षरं वेदविदो वदन्ति" इति चोपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मण पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्योंकारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपासनं योगधारणासहितं वक्तव्यं प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत्किंचिदित्येवमर्थ उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते ॥

भाष्यार्थ—(११ व्या श्लोकाच्या अवतरणात पुढे सांगितला जाणारा उपाय' *असें जें म्हटलें होतें, तो उपाय व्यक्त करणारे भगवान् श्रुतींत सांगितलेल्या* ओंकार द्वारा ब्रह्मोपासनेचें विधान करितात–)— **स यो ह वै तद्भगवन् यदोंकार.' इति उपक्रम्य**—प्रश्नोपनिषदांत 'स या ह वै' इत्यादि श्रुति आहे अभिध्यानाचें फळ जाणण्याचा इच्छा करणारा सत्यकाम आपल्या पिप्पलाद गुरुस म्हणतो हे भगवन्, पूज्य–गुरो मनुष्यातील जो कोणी मरेपर्यंत ओंकाराच अभिध्यान करतो, तो त्या ध्या- नाच्या योगानें कोणत्या लोकास जिंकतो ? शिष्यानें असा प्रश्न केला असता, त्याला तो पिप्पलाद गुरु म्हणाला—हे सत्यकाम, ओंकार हेंच पर व अपर ब्रह्म आहे, असा उपक्रम करून—**यः पुन एतं त्रिमात्रेण ओं इति एतेन एव अक्षरेण परं पुरुषं अभिध्यायीत**—म्ह० पण जो 'ओं याच–' अ उ म ' या तीन मात्रांनीं युक्त अशा अक्षरानें परम पुरुषाचें ध्यान करील, तो त्यासच प्राप्त होईल (प्रश्नो भाष्यार्थ पृ ७४–७५ पहा)—**इत्यादिना वचनेन**—इत्यादि वचनानें, तसेंच काठकोपनिषदांत—**' अन्यत्र धर्मात् अन्यत्र अधर्मात् ' इति उपक्रम्य**—धर्माधर्मांहून अगदी वि-

लक्षण असा आरंभ करून—'**सर्वे वेदाः यत्पदं आमनन्ति**'—सर्व वेद जे पद कथन करितात–उपनिषदें साक्षात् व कर्मश्रुति परंपरेनें ज्याचें वर्णन करितात—'**च सर्वाणि तपांसि यत् वदन्ति**'—व सर्व तपें जे बोलतात–सर्व तपांचेंहि चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्या तत्त्वामध्यें पर्यवसान होतें—'**यत् इच्छन्तः ब्रह्मचर्यं चरन्ति**'—ज्याची इच्छा करणारे साधक–ज्याच्या ज्ञानासाठीं मुमुक्षु कटकडीन ब्रह्मचर्यव्रत पाळतात—'**तत् पदं ते संग्रहेण प्रवीमि ओं इति एतत्**'—तें प्राप्त करून घेण्यास योग्य असलेलें पद तुला मी संक्षेपतः सांगतों–'ओं' हेंच तें पद आहे. (काठ भाष्यार्थ ५६. त्या ब्रह्माचें ओंकारद्वारा संक्षेपतः कथन करतों)—**इत्यादिभिः च वचनैः परब्रह्मणः वाचकरूपेण च प्रतिमावत् प्रतीकरूपेण**—इत्यादि वचनांनीं परब्रह्माच्या वाचकरूपानें म्ह० परब्रह्माचें नाव या रूपानें किंवा प्रतिमेप्रमाणें त्याच्या प्रतीकरूपानें—**मंदमध्यमबुद्धीनां परब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन**—मंदबुद्धि व मध्यमबुद्धि पुरुषांना परब्रह्माच्या ज्ञानाचें साधन या रूपानें—**विवक्षितस्य ओंकारस्य उपासनं कालान्तरे मुक्तिफलं यत् उक्तं**—विवक्षित असलेल्या ओंकाराची कालान्तरीं मोक्ष हें फल देणारी जी उपासना सांगितली आहे—**तत् एव इह अपि 'कविं पुराणं अनुशासितारं०' 'यदक्षरं वेदविद. वदन्ति०' इति च उपन्यस्तस्य परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण**—तेंच उपासन येथेंहि 'कविं पुराण०' ९,व 'यदक्षर०' ११, या वाक्यांनीं उपन्यास केलेल्या परब्रह्माच्या अभिधानत्वानें व प्रतीकत्वानें—**प्रतिपत्त्युपायभूतस्य ओंकारस्य कालान्तरमुक्तिफलं उपासनं योगधारणासहितं वक्तव्य**—ज्ञानोपायभूत ओंकाराचें कालान्तरीं मुक्ति हें फल देणारें उपासन योगधारणेसहवर्तमान सांगावें, व तसेंच—**प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत्किंचित् (वक्तव्यं) इत्येवमर्थः उत्तरः ग्रन्थः आरभ्यते**—प्रसक्तानुप्रसक्त असें जें कांहीं असेल तें सांगावें, म्हणून पुढील ग्रंथ आरंभिला जात आहे. [प्रश्नोपनिषदांत व काठकोपनिषदांत पूर्वोक्त वचनांनीं मंद व मध्यमबुद्धीच्या अधिकाऱ्यासाठीं ओंकाराची उपासना ब्रह्मज्ञानाचें साधन या रूपानें सांगितली आहे. ओंकार हें ब्रह्माचें नांव आहे, या रूपानें किंवा प्रतिमेप्रमाणें तो त्याचें प्रतीक आहे, या रूपानें त्याची उपासना सांगितलेली असून त्या उपासनेचें कालान्तरीं मुक्ति मिळणें हें फल आहे, तेंच येथेंहि 'कविं पुराणं०' व 'यदक्षरं०' या वचनांनीं सांगितलेल्या परब्रह्माचें ओंकारोपासन सांगावें व प्रसंगप्राप्त इतरें कांहीं सांगावें, यासाठीं या अध्यायांतील पुढील भाग आरंभिला जात आहे.]११

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥

१२१२ ओंकाराची उपासना प्रस्तुत आहे. त्यानंतर त्या उपासनेचें फल अनुक्रमानें आहे त्याकरितां प्राण कुठें ठेवावा व ओंकाराचें कसें स्मरण करावें हें सर्व सांगण्यासाठीं पुढील ग्रंथ आहे.

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

अन्वयार्थ—सर्वद्वाराणि—ज्ञानाच्या सर्व द्वाराचा—**संयम्य**—संयम करून—**च**—आणि—**मनः**—मनाला—**हृदि**—हृदयकमलात—**निरुध्य**—अटकवून, त्याला हृदयातच अडवून धरून—**आत्मनः प्राणं**—आपल्या प्राणवायूलाहि सुषुम्ना-नाडीच्या द्वारा—**मूर्ध्नि**—मस्तकात—**आधाय**—स्थापून—**योगधारणां**—योग-धारणा धरण्यास—**आस्थितः**—प्रवृत्त झालेला जो पुरुष, तशीच धारणा धरीत अस-ताना—**ओं इति एकाक्षरं ब्रह्म**—ओं असें हें एक अक्षररूप ब्रह्म-परब्रह्माचें नाव—**व्याहरन्**—उच्चारणारा व—**मां**—त्या नावाचा अर्थ. अशा मला—**अनुस्मरन्**—अनुचिंतणारा-माझें ध्यान करणारा—**यः देहं त्यजन्**—जो देहाचा त्याग करून—**प्रयाति**—मरून जातो—**सः**—तो—**परमां गतिं**—परम गतीला—**याति**—पोंचतो.

सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराण्युपलब्धौ तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं कृत्वा मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा निष्प्रचारमापाद्य तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाड्योर्ध्वमारुह्य मूर्धन्याधायाऽऽत्मनः प्राणमास्थितः प्रवृत्तो योगधारणां धारयितुम् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—सर्वद्वाराणि-सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराणि उपलब्धौ—श्रोत्रादि सर्व द्वारें-सर्व अशी तीं द्वारें-सर्वद्वारें (कशाच्या ?) उपलब्धीचीं, ज्ञानाचीं सर्व द्वारें—**तानि सर्वाणि संयम्य-संयमनं कृत्वा**—श्रोत्रादि सर्व ज्ञानसाधनांचें संयमन करून—**मनः हृदि-हृदयपुंडरीके निरुध्य-निरोधं कृत्वा**—मनाला हृदयांत-हृदयकमलात निरुद्ध करून-मनाचा हृदयातच निरोध करून **म्ह०—निष्प्रचारं आपाद्य**—त्या मनाला प्रचाररहित करून-त्याला विषयाकार न होऊं देता—**तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयात् ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या-ऊर्ध्वं आरुह्य**—तेथें वश केलेल्या मनानें हृदयापासून वर जाणाऱ्या नाडीनें वर आरोहण करून—**आत्मनः प्राणं मूर्धनि आधाय**—आपल्या प्राणाला मूर्धास्थानीं स्थापून—**योगधारणां धारयितुं आस्थितः-प्रवृत्तः**—योगधारणा धारण करण्यास प्रवृत्त झालेला योगी [परम गतीला जातो, असा पुढील श्लोकाशी संबंध. श्रोत्रादि सर्व ज्ञानद्वारांचा निरोध करून, वायूचाहि सर्व बाजूंनी निरोध करून, त्याला हृदयात आणून, हृदयातून निघालेल्या सुषुम्ना नाडीनें कंठ, भ्रूमध्य, ललाट या क्रमानें प्राणाचें मूर्धास्थानीं आधान करून, योगधारणेवर आरूढ झालेला योगी ब्रह्माचा उच्चार करीत व त्याचा अर्थ जो मी, त्याचें अनुस्मरण करीत परम गतीला प्राप्त होतो.] १२.

तत्रैव च धारयन्—ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोंकारं व्याहरन्नुच्चारयंस्तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन्ननुचिन्तयन्य. प्रयाति म्रियते स त्यजन्परित्यजन्देहं

शरीरं त्यजन्देहमिति प्रयाणविशेषणार्थं देहत्यागेन प्रयाणमात्मनो न स्वरूपनाशेने-त्यर्थः । स एवं त्यजन्याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—तत्र एव च धारयन्—आणि त्या मस्तकांतच प्राणाला धारण करणाऱ्या योग्यानें काय करावें, तें ' ओं॰ ' इत्यादि श्लोकानें सांगतात—**'ओं' इति एकाक्षरं ब्रह्म-ब्रह्मण- अभिधानभूतं ओंकारं व्याहरन्-उच्चारयन्**—'ओं' या एकाक्षर ब्रह्माचा म्ह॰ पर ब्रह्माचें नाव अशा या ओंकाराचा उच्चार करणारा व—**तदर्थभूतं मां-ईश्वरं अनुस्मरन्-अनुचिन्तयन्**—त्या ओंकाराचा अर्थ अशा मज ईश्वराचें अनुस्मरण-अनुचिंतन करणारा—**देहं-शरीरं त्यजन्-परित्यजन्-य- प्रयाति-म्रियते**—देहाचा-शरीराचा परित्याग करणारा जो जातो-मरतो—**'त्यजन् देहं' इति प्रयाणविशेषणार्थं**—'त्यजन् देहं' हें प्रयाणाच्या म्ह॰ मरणाच्या विशेषणासाठी आहे. म्ह॰—**आत्मनः देहत्यागेन प्रयाणं न स्वरूपनाशेन इत्यर्थः**—आत्म्याचें देहत्यागानें प्रयाण होतें स्वरूपनाशानें होत नाहीं, असा याचा भावार्थ. त्यामुळें ' देहं त्यजन् ' व 'प्रयाति' यावर पुनरुक्तिदोष येत नाहीं —**स- एवं त्यजन् परमां प्रकृष्टां गतिं याति-गच्छति**—तो याप्रमाणें देहत्याग करणारा परम म्ह॰ प्रकृष्ट उत्तम गतीला प्राप्त होतो. [मूर्धास्थानीं प्राणाची स्थापना करून 'ओं'

---

१ नऊ ते तेरा श्लोकांना रहस्यकार असें अवतरण देतात—" अन्तकाळीं देवाचें दिव्य परमपुरुषाचें जें चिंतन करावयाचें तें परमेश्वरार्पणबुद्धीनें जन्मभर निष्काम कर्म करणारे कर्म-योगी कोणत्याप्रकारें करतात त्याचें आतां वर्णन करितात." म्हणून यापुढें चिंतन करण्याचा जो प्रकार सांगितला आहे तो कर्मयोग्याचा आहे, इतराचा नव्हे. पण थोडासा तो पाहून आपली निराळी असते की काय ? हेंच आम्हांस कळत नाहीं येथें वस्तुतः कर्मयोग्याचा काय संबंध आहे ? यापुढील सर्व वर्णन योग्याचें आहे, कर्मयोग्याचें नव्हे पुढें ज्या दोन गति सांगितल्या आहेत, त्यांतील एक योग्यासाठीं व दुसरी कर्मयोग्यासाठीं आहे. योगबल, दोन भुवयांमध्यें प्राणाची स्थापना करणें, सर्व द्वारांचा संयम, मनाचा हृदयांत निरोध, प्राणाचें मूर्धस्थानीं आधान, योगधारणा, हे सर्व शब्द योगसूचक आहेत कर्मयोगसूचक नाहींत. पण रहस्यकार या सर्व शब्दांचा अर्थ कसातरी करून वेळ मारून नेतात. ' योग-बलेन' याचा अर्थ 'इन्द्रियनिग्रहरूप योगाच्या सामर्थ्यानें' 'भ्रुवोर्मध्ये प्राणं आवेश्य सम्यक' याचा अर्थ "प्राण दोन भुवयांच्यामध्यें नीट ठेवून" असा करितात. 'मूर्ध्नि आधाय आत्मनः प्राणं' याचा अर्थ 'आपला प्राण मस्तकांत नेऊन' व 'आस्थितो योगधारणाम्' याचा अर्थ 'समाधियोगांत स्थिर झालेला' इत्यादि केला आहे. पण तो मुळींच सुबोध नाहीं. त्याचप्र-माणें ११ व्या श्लोकांतील 'अक्षर व पद' यांचा अर्थ 'ओंकार ब्रह्म' असा करितात. पण तोहि बरोबर नाहीं. कारण वेदवेत्ते ज्याला अक्षर म्हणतात, विरक्त यति ज्यांत प्रवेश करितात, व ज्याच्या इच्छेनें ब्रह्मचर्य पाळतात, तें पद म्हणजे 'ओंकार ब्रह्म' कसें असेल ! अर्थात् 'ओं' हें ज्याचें नांव आहे किंवा प्रतीक आहे, तें मुख्य ब्रह्मच येथें 'अक्षर' व 'पद' शब्दांना विवक्षित आहे. काठक व प्रश्न या उपनिषदांतून जी ओंकारोपासना सांगितली आहे, तीहि परब्रह्माचीच उपासना आहे. केवळ 'ओं' हें अक्षर कधींच उपास्य होऊ शकत नाहीं.

हे ब्रह्माचे नाव उच्चारीत व त्याच्या अर्थाचे म्ह० ब्रह्माचे चिंतन करीत जो शरीर सोडून जातो तो सर्वोत्तम गतीला प्राप्त होतो] १३

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ,—हे अर्जुना !—**यः**—जो—**अनन्यचेताः**—ईश्वरावाचून दुसऱ्या कोणत्याहि विषयात चित्त न ठेवणारा साधक—**नित्यशः**—रोज रोज-प्रतिदिवशी—**सततं**—निरंतर—**मां**—मला—**स्मरति**—स्मरतो-माझे चिंतन करतो,—**तस्य नित्ययुक्तस्य योगिनः**—त्या सदा शांतचित्त योग्याला—**अहं सुलभः**—मी सुलभ आहे १४

किंच—अनन्यचेता नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेता योगी सततं सर्वदा यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः । सततमिति नैरन्तर्यमुच्यते । नित्यश इति दीर्घकालत्वमुच्यते । न षण्मासं संवत्सरं वा किं तर्हि यावज्जीवं नैरन्तर्येण यो मां स्मरतीत्यर्थः । तस्य योगिनोऽहं सुलभः सुखेन लभ्यः पार्थ नित्ययुक्तस्य सदा समाहितस्य योगिनः । यत एवमतोऽनन्यचेताः सन्मयि सदा समाहितो भवेत् ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण ज्यांना वायूचा निरोध करता येत नाही, त्यांना असे स्वेच्छामरण येणे शक्य नाही तेव्हा अशा लोकांना परम गति कशी मिळणार? ते पुढील 'अनन्यचेता ०' या श्लोकानें सांगतात —)—**किंच यः अनन्यचेताः -न अन्यविषये चेतः यस्य सः अयं अनन्यचेताः योगी**—तसेंच जो अनन्यचित्त, ज्याचें चित्त अन्यविषयामध्ये नाही, तर केवल एका परमेश्वरामध्येंच आहे तो हा अनन्यचित्त योगी—**सततं-सर्वदा मां-परमेश्वरं नित्यशः स्मरति**—सतत म्ह० सर्वदा मज परमेश्वराला नित्यशः स्मरतो (पण 'सतत' व 'नित्यश ' या शब्दावर पुनरुक्तिदोष येऊ नये म्हणून म्हणतात-)—**सततं इति नैरन्तर्यं उच्यते नित्यशः इति दीर्घकालत्वं उच्यते**—'सतत' या शब्दानं नैरंतर्य-निरंतरता सांगितली जाते व 'नित्यशः' या शब्दानं दीर्घकालत्व सांगितलें आहे अर्थात्—**षण्मासं संवत्सरं वा न किं तर्हि यावज्जीवं नैरन्तर्येण यः मां स्मरति इत्यर्थः**—सहा महिने किंवा वर्षभरच नव्हे, तर काय? यावज्जीव-मरेपर्यंत निरंतर जो माझें स्मरण करितो असा याचा भावार्थ,—**पार्थ तस्य योगिनः अहं सुलभः -सुखेन लभ्यः**—हे अर्जुना ! त्या योग्याला मी सुलभ-सुखानें लभ्य-अनायासानें प्राप्त होण्यासारखा आहें-(योगी कसा? उत्तर-)—**नित्ययुक्तस्य-सदा समाहितस्य योगिनः**—नित्ययुक्त-सदा समाहित योग्याला मी सुलभ आहें—**यत एव अतः अनन्यचेताः सन् मयि सदा समाहितः**

---

१ 'नित्ययुक्तस्य योगिनः ' याचा अर्थ रहस्यकार 'नित्ययुक्त कर्मयोग्याला' असा करितात, पण तो प्रकृत विषयाशीहि धरून नाही, व 'नित्ययुक्त' या विशेषणाशीहि अनुसरून नाही.

भवेत्—ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी अनन्यचित्त होऊन माझ्या ठिकाणीं सदा समाहित व्हावें (यावरून रहस्यकारांनीं सहाव्या अध्यायांतील 'सततं' श्लो. १० 'सदा,' १५ या शब्दाच्या अर्थाचा जो संकोच केला आहे तो किती अप्रयोजक आहे, तें वाचकाच्या लक्षांत येईल गी. भा. पृ. ५६७ व ५७३ पहा.) १४

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥ १५

अन्वयार्थ—परमां संसिद्धिं गताः—मोक्ष या नावाच्या श्रेष्ठ सिद्धीला प्राप्त झालेले—**महात्मानः**—महात्मे—**मां**—मला—**उपेत्य**—प्राप्त होऊन—**अशाश्वतं**—अनित्य व—**दुःखालयं**—दुःखाचें आगर अशा—**पुनर्जन्म**—पुनर्जन्मास—**न आप्नुवन्ति**—प्राप्त होत नाहींत. १५.

तव सौलभ्येन किं स्यादित्युच्यते शृणु तन्मम सौलभ्येन भवति—मामुपेत्य मामीश्वरमुपेत्य मद्भावमापाद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति । किंविशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्तीति तद्विशेषणमाह दुःखालयं दुःखानामाध्यात्मिकादीनामालयमाश्रयमालीयन्ते यस्मिन्दुःखानीति दुःखालयं जन्म । न केवलं दुःखालयमशाश्वतमनवस्थितस्वरूपं च नाऽऽप्नुवन्तीदृशं पुनर्जन्म महात्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः । ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—(पण तुला प्राप्त झालेले तुझ्यामध्येंच राहतात कीं चंद्रलोकास प्राप्त झालेल्या कर्मठांप्रमाणें परत येतात ? अशी शंका आल्यामुळें अर्जुन विचारतो-)—**तव सौलभ्येन किं स्यात् इति उच्यते यत् मम सौलभ्येन भवति तत् शृणु**—तुझ्या सुलभतेनें काय होईल ? म्हणून विचारशील तर सांगितलें जातें—जें माझ्या सौलभ्यानें होतें, मी सुलभ झाल्यानें कोणता लाभ होतो तें ऐक—**मां उपेत्य-मां ईश्वरं उपेत्य-मद्भावं आपाद्य पुनर्जन्म-पुनरुत्पत्तिं न प्राप्नुवन्ति**—मला प्राप्त होऊन म्ह. ईश्वराला प्राप्त होऊन म्ह० केवल सामीप्यास नव्हे, तर मद्भावास प्राप्त होऊन पुनर्जन्माला-पुनरुत्पत्तीला प्राप्त होत नाहींत. (पुनर्जन्माचें अनिष्टत्व प्रदर्शित करतात-)—**किंविशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्ति इति तद्विशेषणं आह**—कशा प्रकारच्या पुनर्जन्माला प्राप्त होत नाहींत, असें अर्जुन विचारील म्हणून भगवान् पुनर्जन्माचें विशेषण सांगतात—**दुःखालयं-दुःखानां आध्यात्मिकादीनां आलयं-आश्रयं**—दुःखाचें घर-आध्यात्मिकादि दुःखांचें आलय म्ह० आश्रयस्थान असें जन्म-**यस्मिन् दुःखानि आलीयन्ते इति दुःखालयं जन्म**—ज्यांत दुःखें लीन होऊन राहतात तें दुःखालय जन्म—**केवलं दुःखालयं न अशाश्वतं-अनवस्थितस्वरूपं च**—जन्म केवळ दुःखालयच नव्हे, तर अशाश्वत म्ह० अनवस्थित स्वरूप,—**परमां-प्रकृष्टां मोक्षाख्यां संसिद्धिं गताः-प्राप्ताः महात्मानः**

यतयः-ईदृशं पुनर्जन्म न आप्नुवन्ति—अत्यंत श्रेष्ठ-मोक्षसंज्ञक संसिद्धीला प्राप्त झालेले महात्मे ज्यांना ईश्वराचें अपरोक्ष ज्ञान झालें आहे, असे यति अशाप्रकारच्या पुनर्जन्माला प्राप्त होत नाहींत.—**पुनः ये मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनः आवर्तन्ते**—पण जे मला प्राप्त होत नाहींत ते पुन. जन्म घेतात. [मोक्षसंज्ञक श्रेष्ठ गतीला प्राप्त झालेले महात्मे माझ्या स्वरूपास प्राप्त होऊन सर्व दु खांचें घर व अस्थिरस्वरूप अशा पुनर्जन्मास प्राप्त होत नाहींत.] १५

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना!—**आब्रह्मभुवनात् लोकाः**—ब्रह्मलोकापर्यंत —ब्रह्मलोकासह सर्वलोक—**पुनरावर्तिनः**—पुन. आवर्तन पावणारे-पुनरावृत्ति-पुनर्जन्म घेणारे-पुनः उत्पन्न होणारे आहेत.—**तु**—परंतु—**कौन्तेय**—हे कुंतिपुत्रा—**मां**—मला—**उपेत्य**—प्राप्त होऊन —**पुनर्जन्म**—पुनः जन्म—**न विद्यते**—नाहीं.

किं पुनस्त्वत्तोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इत्युच्यते—आब्रह्मभुवनाद्भवन्ति यस्मिन्भूतानीति भुवनं ब्रह्मभुवनं ब्रह्मलोक इत्यर्थः । आब्रह्मभुवनात्सह ब्रह्मभुवनेन लोकाः सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावा हेऽर्जुन । मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिर्न विद्यते ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, ' अपाम सोमं अमृता अभूम ' म्ह॰ आम्ही सोमपान केलें व अमृत झालों, अशी श्रुति असल्यामुळें स्वर्गादिस्थानी गेलेल्या सर्वांना अनावृत्ति म्ह॰ मुक्ति एकसारखीच मिळते, अशी शंका घेतात-)—**किं पुनः त्वत्तः अन्यत् प्राप्ताः पुनः आवर्तन्ते**—पण तुझ्यावाचून दुसऱ्या स्थानाला प्राप्त झालेले पुनर्जन्म का घेतात—**इति उच्यते**—असें कोणी विचारील तर त्याचें उत्तर ' आब्रह्म॰ ' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**आब्रह्मभुवनात्-भवन्ति यस्मिन् भूतानि इति भुवनं ब्रह्मभुवनं-ब्रह्मलोक इत्यर्थः**—ब्रह्मभुवनापर्यंत (सर्व लोक) ज्यांत भूतें होतात तें भुवन, ब्रह्मभुवन म्ह॰ ब्रह्मलोक असा याचा भावार्थ—**आब्रह्मभुवनात्-ब्रह्मभुवनेन सह सर्वे लोकाः पुनरावर्तिनः-पुनरावर्तनस्वभावाः हे अर्जुन**—ब्रह्मभुवनापर्यंत म्ह॰ ब्रह्मभुवनासह सर्व लोक पुनरावर्ती आहेत-पुन. जन्म घेणें, याच स्वभावाचे ते आहेत, हे अर्जुना,—**तु मां एकं उपेत्य कौन्तेय पुनर्जन्म-पुनरुत्पत्तिः न विद्यते**—पण एकट्या मलाच प्राप्त होऊन हे कुंतिपुत्रा ! पुनर्जन्म-पुनरुत्पत्ति होत नाहीं. [अर्थात् स्वर्गादिकांचें नित्यत्व या लोकाच्या अपेक्षेनें आहे. स्वर्गातील अमरत्व नित्य नाहीं. यावरूनच भूः, भुवः स्वः, मह. या लोकीं गेलेल्या जीवांची पुनरावृत्ति जरी होत असली तरी, जन, तप, सत्य या लोकीं गेलेल्यांची पुनरावृत्ति होत नाहीं, ते पुन. या लोकीं येऊन जन्म घेत नाहींत, असें जे कित्येकांचें म्हणणें आहे तें खोटें आहे. त्याचप्रमाणें ईश्वराला प्राप्त झालेल्या विद्यावानांची पुनरावृत्ति होते, हें म्हणणेंहि खोटें

आहे. ज्याची स्वाभाविक व आनुवंशिक शुद्धि असते त्यालाच ईश्वरविषयींची बुद्धि होते, हें सुचविण्यासाठी 'कौन्तेय व अर्जुन' अशा दोन संबोधनें योजलीं आहेत.] १६

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—ते अहोरात्रविद् जनाः—दिवस व रात्र यांना जाणणारे ते प्रसिद्ध जन—**यत् ब्रह्मणः अहः**—जो ब्रह्मदेवाचा दिवस—**(तत्)सहस्रयुगपर्यन्तं**—तो एक सहस्र युगांनीं संपणारा—**च**—व—**रात्रिं**—रात्र—**युगसहस्रान्तां**—सहस्र युगांनीं संपणारी आहे, असें—**विदुः**—जाणतात. १७

ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात्पुनरावर्तिनः कालपरिच्छिन्नत्वात्कथम्—सहस्र युगपर्यन्तं सहस्रं युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्याह्नस्तदहःसहस्रयुगपर्यन्तं ब्रह्मणः प्रजापतेर्विराजो विदुः, रात्रिमपि युगसहस्रान्तामहःपरिमाणामेव । के विदुरित्याह तेऽहोरात्रविदः कालसंख्याविदो जना इत्यर्थः । यत एवं कालपरिच्छिन्नास्तेऽतः पुनरावर्तिनो लोकाः ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात् पुनः आवर्तिनः—ब्रह्मलोकासह सर्व लोक कोणत्या कारणानें बरें पुनरावर्ती आहेत-(त्यांना पुन पुनः का बरें जन्म घ्यावा लागतो ? उत्तर-)—**कालपरिच्छिन्नत्वात्**—कारण ते कालानें परिच्छिन्न असतात. (म्हणून त्यांची पुनरावृत्ति होते, पुनरावृत्ति म्ह॰ पुनर्जन्म)—**कथं**—ते काल परिच्छिन्न कसे आहेत, ते 'सहस्र॰' या श्लोकानें सांगतात—**सहस्रयुगपर्यन्तं-सहस्रं युगानि पर्यन्तः-पर्यवसानं यस्य अह्नः**—ज्या दिवसाचें पर्यवसान —परिमाण सहस्रयुगें आहे, (एक सहस्र चतुर्युगें झालीं म्हणजे जो दिवस संपतो, कोणाचा तें सांगतात-)—**तत् ब्रह्मणः-प्रजापतेः विराजः अहः सहस्रयुगपर्यन्तं विदुः**—तें ब्रह्मदेवाचें-प्रजापतीचें-विराटपुरुषाचें 'अहः' म्ह॰ दिवस सहस्रयुगपर्यन्त आहे, असें समजतात.—**रात्रिं अपि युगसहस्रान्तां-अहःपरिमाणां एव**—रात्रीलाहि युगसहस्रान्तच म्ह॰ दिवसाच्या परिमाणा एवढीच समजतात—**के विदुः इति आह**—असें कोण जाणतात-कोण समजतात, ते सांगतात—**ते अहोरात्रविदः-कालसंख्याविदः जनाः इत्यर्थः**—ते अहोरात्र जाणणारे-कालाची संख्या कालाचें परिमाण जाणणारे लोक, असा भावार्थ [ब्रह्मदेवाच्या दिवसाचें प्रमाण एक सहस्र चतुर्युगें

---

१ 'अहोरात्रविद्.' या शब्दाचा अर्थ रहस्यकार 'अहोरात्र म्हणजे काय हें जाणणारे पुरुष' असा करितात पण तो बरोबर नाही, कारण तसेंच म्हणणे काय याचा येथें स्पष्ट बोध होत नाही. तसेंच अहोरात्र म्हणजे काय हें नसून कसें जाणावयाचें ? यास्तव 'अहोरात्रविद' म्हणजे कालाची संख्या, कालाचें परिमाण जाणणारे लोक हाच अर्थ सयुक्तिक आहे.

हें आहे व त्याच्या रात्रीचें प्रमाणहि तितकेंच आहे, असें ते जाणतात.]—**यतः एवं ते लोकाः कालपरिच्छिन्नाः अतः पुनरावर्तिनः**—ज्याअर्थी याप्रमाणें ते लोक कालपरिच्छिन्न आहेत, त्याअर्थी पुनरावर्ती आहेत. [आपल्याप्रमाणेंच ब्रह्मदेवाच्या आयुष्याचें प्रमाणहि शतवर्ष आहे. त्यामुळें त्याचा नाश होताच त्याच्या लोकीं राहिले त्या लोकांची पुनरावृत्ति होते.] १७

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
राज्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—अहरागमे—ब्रह्मदेवाचा दिवस उगवला असतां,—**अव्यक्तात्**—ब्रह्मदेवाच्या स्वापावस्थेपासून—**सर्वाः व्यक्तयः**—स्थावर-जंगमरूप सर्व प्रजा—**प्रभवन्ति**—अभिव्यक्त होतात —**राज्यागमे**—ब्रह्मदेवाची रात्र झाली असतां,—**तत्र एव अव्यक्तसंज्ञके**—त्याच अव्यक्तनांवाच्या स्वापावस्थेंत—**प्रलीयन्ते**—प्रलीन होतात १८

प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च तदुच्यते—अव्यक्ताद्व्यक्त प्रजापतेः स्वापावस्था तस्माद्व्यक्ताद्व्यक्तयो व्यज्यन्त इति व्यक्तयः स्थावरजङ्गमलक्षणाः सर्वाः प्रभवन्त्यभिव्यज्यन्तेऽह्न आगमोऽहरागमस्तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधकाले तथा राज्यागमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्वा व्यक्तयस्तत्रैव पूर्वोक्तेऽव्यक्तसंज्ञके ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—प्रजापतेः अहनि यत् भवति रात्रौ च तत् उच्यते—प्रजापतीच्या दिवसांत जें होतें व रात्रीं जें कांहीं होतें, तें 'अव्यक्तात्०' या श्लोकानें सांगितलें जातें —**अव्यक्तात्–अव्यक्त–प्रजापतेः स्वापावस्था तस्मात् अव्यक्तात्**—अव्यक्तापासून–अव्यक्त म्ह० प्रजापतीची स्वापावस्था–सुषुप्त्यवस्था, त्या अव्यक्तापासून

१ "अव्यक्त म्ह० सांख्यशास्त्रांतील अव्यक्त प्रकृति असा येथें अर्थ आहे" असें रहस्यकार म्हणतात पण हें म्हणणें सयुक्तिक नाहीं, कारण येथें प्रजापतीचा दिवस व रात्र म्हणजेच जागृति व सुषुप्ति या अवस्थांचें परिमाण सांगून दिवसाला आरंभ झाला म्ह० अव्यक्तांतून सर्व व्यक्ति उत्पन्न होतात व रात्र सुरू झाली असतां, त्याच अव्यक्तांत त्या लीन होतात, असें वर्णन केलें आहे तेव्हां येथें मध्येंच सांख्यांची प्रकृति आली कोठून ? त्यापेक्षां अव्यक्त म्ह० प्रजापतीची स्वापावस्था, हेंच किती सयुक्तिक आहे ? रहस्यकार म्हणतात.—"हें अव्यक्त म्हणजे परब्रह्म नव्हे" अव्यक्त म्ह० परब्रह्म नव्हे, ही गोष्ट खरी, पण तेवढ्यावरून अव्यक्त म्हणजे सांख्यांची प्रकृति हें कसें सिद्ध होतें ? शिवाय या अव्यक्ताहून अव्यक्त पुरुष पर आहे, असें येथें म्हटलें आहे, व उपनिषदांतहि तसेंच वर्णन आहे. सांख्यशास्त्रांत प्रकृतीहून पुरुष पर आहे, असें मानलेलें नाहीं. पुरुष व प्रकृति हीं दोन स्वतंत्र तत्त्वें मानलेलीं आहेत त्यामुळें गीतेंतील 'अव्यक्त' शब्दावरून सांख्यांच्या प्रकृतीची कल्पना करणें अयोग्य आहे. (गी. भा. पृ. १२४ २६ पहा.) वेदान्तांत अव्यक्त म्हणजे अव्याकृत व सुषुप्त्यवस्था यांचें साम्य वर्णिलेलें आहे.

—व्यक्तयः-व्यज्यन्ते इति व्यक्तयः सर्वाः-स्थावरजंगमलक्षणाः—व्यक्ति-व्यक्त होतात म्हणून व्यक्ति, सर्व स्थावर-जंगमरूप शरीरें—प्रभवन्ति-अभिव्यज्यन्ते—उद्भवतात-अभिव्यक्त होतात (केव्हां ? उत्तर-)—अह्नः आगमः अहरागमः तस्मिन् अहरागमे काले—अह्नाचा म्ह० दिवसाचा जो आगम-आरंभ उत्पत्ति तो अहरागम; त्या अहरागमकाळीं म्हणजे—ब्रह्मणः प्रबोधकाले—ब्रह्मदेवाच्या प्रबोधाच्या-जागे होण्याच्या वेळीं (त्याच्या सुषुप्तीपासून सर्व स्थावर-जंगमरूप व्यक्ति उत्पन्न होतात-)—तथा राज्यागमे-ब्रह्मणः स्वापकाले सर्वाः व्यक्तयः तत्र एव पूर्वोक्ते अव्यक्तसंज्ञके प्रलीयन्ते—त्याचप्रमाणें रात्रीचा आरंभ झाला असतां -ब्रह्मदेवाच्या सुषुप्तिकाळीं सर्व व्यक्ति त्याच पूर्वोक्त अव्यक्तसंज्ञक सुषुप्त्यवस्थेंत प्रलीन होतात. [प्रजापति जागा झाला कीं त्याच्या दिवसाला आरंभ होतो, त्यावेळीं स्थावर-जंगमरूप सर्व प्राणी त्याच्या सुषुप्त्यवस्थेंतूनच उत्पन्न होतात व त्याच्या निद्रेच्या वेळीं म्ह० त्याची रात्र सुरू होताच ते सर्व प्राणी त्याच त्याच्या स्वापावस्थेंत लीन होतात. अव्यक्तसंज्ञक स्वापावस्थ ब्रह्मालाच प्रजापति हें नांव आहे. त्यांत सर्व व्यक्ति लीन होतात.] १८

भूतग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
राज्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—**सः एव अयं भूतग्रामः**—तोच हा भूतसमुदाय-प्राण्यांचा समूह—**भूत्वा भूत्वा**—पुनः पुनः उत्पन्न होऊन—**राज्यागमे**—ब्रह्मदेवाची रात्र झाली असतां—**अवशः**—परतंत्र होऊन-कर्माधीन होऊन—**प्रलीयते**—प्रलीन होतो व ब्रह्मदेवाचा—**अहरागमे**—दिवस उगवला असतां -प्रजापति जागा झाला असतां,कर्माधीन होऊनच तो प्राणिसमूह—**प्रभवति**—उत्पन्न होतो.

अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थम-विद्यादिक्लेशमूलकर्माशयवशाच्चावशो भूतग्रामो भूत्वा भूत्वा प्रलीयत इत्यतः संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं चेदमाह—भूतग्रामो भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन्कल्प आसीत्स एवायं नान्यो भूत्वा भूत्वाऽहरागमे, प्रलीयते पुनः पुना राज्यागमेऽह्नः-क्षयेऽवशोऽस्वतन्त्र एव पार्थ प्रभवति अवश एवाहरागमे ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—अकृत अभ्यागम कृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थ—पूर्वी न केलेल्या पुण्य-पापाचें फल प्राप्त होणें व केलेल्या पुण्य पापाचा, फल न मिळताच, नाश होणें,या दोषांच्या परिहारासाठीं (प्रत्येक कल्पांतील प्राणी भिन्न भिन्न मानल्यास हे दोन दोष येतात. म्हणजेच पूर्वजन्म न मानल्यास यांतील पहिला दोष व पुढचा जन्म न मानल्यास दुसरा दोष येतो, वास्तव ते दोन्ही दोष न यावे म्हणून) त्याचप्रमाणें—**बन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थ**—स्थावर-जंगमरूप प्राणिसमूह प्रत्येक कल्पांत भिन्न भिन्न मानल्यास बंध व मोक्ष याच्याशीं संबंध ठेवणाऱ्या एका जीवाचा अभाव होऊन

कर्मकाण्ड-ज्ञानकांडरूप बंध व मोक्ष सांगणाऱ्या शास्त्राची प्रवृत्ति व्यर्थ होते, म्हणून त्या बंध मोक्ष सांगणाऱ्या शास्त्राची प्रवृत्ति व्यर्थ नाहीं, तर त्याची प्रवृत्ति सफळ आहे, हें प्रदर्शित करण्यासाठी,—**च अविद्यादिक्लेशमूलकर्माशयवशात् अवशः भूतग्रामः भूत्वा भूत्वा प्रलीयते इत्यतः संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं च इदं आह**—आणि अविद्यादिक्लेशमूलक कर्माशयामुळें परवश झालेला भूतसमूह पुनः पुनः उत्पन्न होऊन लीन होतो, यास्तव संसाराविषयीं वैराग्यप्रदर्शन करण्यासाठीं भगवान् 'भूतग्रामः०' इत्यादि सांगतात [अविद्या,—अज्ञान, अस्मिता—मी असा अहंकार, राग, द्वेष व अभिनिवेश—देहाचा वियोग न व्हावा हा अभिमान, यांना क्लेशपंचक म्हणतात त्याच्यापासून धर्माधर्मात्मक कर्मसमूह उद्भवतो त्या कर्मसमूहामुळेंच अस्वतंत्र—कर्माधीन झालेला भूतसमूह जन्म व नाश यांचा वारंवार अनुभव घेतो यास्तव कर्मपरवश होऊन संसारांत परिवर्तन करीत असलेल्या जीवाना आतां हा जन्ममरणपरंपरारूप संसार पुरे झाला, असें वाटून त्याचा कंटाळा यावा, त्याच्याविषयीं विरक्ति यावी म्हणून हें पुढील वाक्य आहे] **भूतग्रामः**-भूतसमुदाय स्थावरजंगमलक्षण **यः पूर्वस्मिन् कल्पे आसीत् सः एव अयं न अन्यः**.—भूतग्राम म्हः भूतसमुदाय—स्थावर जंगमरूप भूतसमूह का,जो पूर्व कल्पांत होता तोच हा, दुसरा—त्याहून निराळा नव्हे—**अहरागमे भूत्वा भूत्वा पुनः पुनः रात्र्यागमे प्रलीयते**—दिवसाचा आरंभ होतांच पुनः पुनः उत्पन्न होऊन पुनः पुनः रात्र सुरू होतांच लीन होतो [रात्र होतांच प्रलयाचा अनुभव घेणाऱ्या व दिवसाचा आरंभ होतांच जन्म घेणाऱ्या प्राणिसमूहाला एकसारखेंच पारतन्त्र्य आहे, अशा आशयानें सांगतात-]—**पार्थ अह्नः क्षये अवशः**-अस्वतंत्रः **एव (प्रलीयते) अहरागमे अवशः एव प्रभवति**—हे पार्था, दिवसाचा क्षय झाला असतां अवश—अस्वतंत्रच असलेला भूतसमूह प्रलीन होतो व दिवसाचा आरंभ झाला असतां, परतंत्रच असलेला तो उत्पन्न होतो

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥ २० ॥
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—**तु**—परंतु—**तस्मात् अव्यक्तात्**—त्या अव्यक्ताहून—**परः**—निराळा—**अन्यः**—अगदी विलक्षण—**अव्यक्तः**—इंद्रियांचा विषय न होणारा **यः**—**सनातनः**—नित्य असा—**यः भावः**—जो भाव आहे—**सः**—तो—**सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु**—सर्व भूतें नाश पावत असतांहि—**न विनश्यति**—स्वतः नाश पावत नाहीं —**यः अव्यक्तः अक्षरः इति उक्तः**—जो [redacted] अव्यक्त व अक्षर म्हणून म्हटलेला भाव—**तं**—त्यालाच—**परमां गतिं**—परमा गति—**आहुः**—म्हणतात—**यं**

—ज्या भावाला—प्राप्य—प्राप्त होऊन—न निवर्तन्ते—पुन संसारमार्गांत परत येत नाहींत—तत् मम परमं धाम—तें माझें परम स्थान–परम पद आहे. २०-२१

यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्ट ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिनाऽथेदानीमक्षरस्यैव स्वरूपनिर्दिदिक्षयेदमुच्यतेऽनेन योगमार्गेणेदं गन्तव्यमिति—परो व्यतिरिक्तो भिन्नः । कुतस्तस्मात्पूर्वोक्तात् । तुशब्दोऽक्षरस्य विवक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेषणार्थः । भावोऽक्षराख्यं परं ब्रह्म । व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह—अन्य इति । अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तोऽनिन्द्रियगोचर । परस्तस्मादित्युक्त, कस्मात्पुनः पर. पूर्वोक्ताद्भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्तात्-सनातनश्चिरंतन. । य. स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

भाष्यार्थ—('अहोपण, 'अक्षरं ब्रह्म परम' असा उपक्रम करून त्याच्या उपयोगी नसलेलें हें भलतेंच काय सांगत बसला आहांत' अशा शंका घेऊन सांगतात–)—यत् उपन्यस्तं अक्षरं तस्य प्राप्त्युपाय 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म०' इत्यादिना निर्दिष्टः—आरंभा ज्या अक्षरब्रह्माचा उपन्यास केला त्याच्या प्राप्तीचा उपाय 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म०' या वचनानें सांगितला–अक्षरब्रह्माच्या प्राप्त्युपायाचा निर्देश केला —अथ इदानीं अक्षरस्य एव स्वरूपनिर्दिदिक्षया अनेन योगमार्गेण इदं गन्तव्यं इति इदं उच्यते—त्यानंतर आतां अक्षर ब्रह्माच्याच स्वरूपाचा निर्देश करण्याच्या इच्छेनें या योगमार्गानें हें स्थान संपादन करावें, म्हणून सांगितलें जातें (त्यामुळें मध्ये सांगितलेला योगमार्ग व्यर्थ नाहीं.)—परः–व्यतिरिक्तः भिन्न —पर म्ह० व्यतिरिक्त–भिन्न—कुत —कोणाहून भिन्न—तस्मात् पूर्वोक्तात्—त्या पूर्वोक्त अव्यक्ताहून—'तु'शब्दः विवक्षितस्य अक्षरस्य अव्यक्तात् वैलक्षण्यविशेषणार्थ. 'तस्मात्' येथील 'तु' हा शब्द विवक्षित अक्षराचें अव्यक्ताहून वैलक्षण्य–विलक्षणता दाखविण्यासाठी पुढें जो 'अन्य' शब्द आहे त्याच्या विशेषणासाठीं आहे —भाव –अक्षराख्यं पर ब्रह्म—भाव म्ह० अक्षरसंज्ञक पर ब्रह्म, (अहोपण, 'पर' शब्दाचा व्यतिरिक्त हा अर्थ करून, 'तु'शब्दानें वैलक्षण्य दाखवून पुन 'अन्य'शब्द योजला आहे तेव्हां त्यावर पुनरुक्तदोष येत नाहीं का ?' उत्तर–)—व्यतिरिक्तत्वे सति अपि सालक्षण्यप्रसंग अस्ति इति तद्विनिवृत्त्यर्थं अन्यः इति आह —अक्षरब्रह्माला व्यतिरिक्त व जरी असलें तरी सालक्षण्य म्ह० समान लक्षणता आहे, असें तरी ठरण्याचा प्रसंग येतो. म्हणून त्याचा सर्वथा निवृत्ति करण्यासाठीं 'अन्य' असें भगवान् म्हणतात —अन्यः–विलक्षणः सः च अव्यक्तः–अनिन्द्रियगोचरः—अन्य–विलक्षण व तोच अव्यक्त–इंद्रियाचा विषय न होणारा,—'परस्तस्मात्' इति उक्त कस्मात् पुनः परः पूर्वोक्तात् भूतग्रामबीजभूतात् अविद्यालक्षणात् अव्यक्तात्—'पर तस्मात्' असें या श्लोकाच्या आरंभींच म्हटलें–पण तो पर–भिन्न कोणाहून? तर पूर्वोक्त भूतसमूहाच्या बीजभूत–अविद्यारूप अव्यक्ताहून भिन्न,—सनातन –चिरंतन —सनातन म्ह० चिरंतन–नित्य—य सः भावः

ब्रह्मादिषु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति—असा जो भाव तो ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्वभूतें नाश पावत असताहि स्वत नाश पावत नाहीं [विनाश पावणारा प्रत्येक विकार पुरुषापर्यंत विनाश पावतो अक्षरसंज्ञक पुरुष मात्र विनाश पावत नाहीं कारण त्याच्या विनाशाचें निमित्तच संभवत नाहीं [अ २ श्लो २४ पृ ११७ पहा]२०

अव्यक्त इति । योऽसावव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमेवाक्षरसंज्ञकमव्यक्तं भावमाहु परमा प्रकृष्टा गतिम् । य भाव प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते संसाराय तद्धाम स्थान परम प्रकृष्ट मम विष्णो परम पदमित्यर्थ ॥२१॥

भाष्यार्थ—' अव्यक्त ०' इति— ' अव्यक्त ० ' या श्लोकानें पूर्वोक्त अव्यक्त भावविषयी श्रुतिसंमति सांगतात—**यः असौ अव्यक्त. अक्षरः इति उक्तः**—जो हा अव्यक्त अक्षर असें श्रुतांत म्हटलला—**तं एव अक्षरसंज्ञक अव्यक्तं भावं परमां -प्रकृष्टां गतिं आहु** —त्याच-अक्षरसंज्ञक अव्यक्तभावाला 'परमा-श्रेष्ठ गति' म्हणतात —**य भावं प्राप्य-गत्वा संसाराय न निवर्तन्ते तत् मम-विष्णोः परमं-प्रकृष्टं धाम-स्थान-परमं पदं इत्यर्थ.**—ज्या भावाला प्राप्त होऊन जन्म मरणदु.खप्राप्तिरूप संसारासाठी परत फिरत नाहात, त मज व्यापक परमात्म्याचें परम -श्रेष्ठ धाम-स्थान आहे ते विष्णूचें-व्यापक परमात्म्याच परम पद आहे, असा भावार्थ [' येनाक्षर पुरुष वेद सत्य ' मुंडकभाष्यार्थ प. ४७ या श्रुतांत ' अक्षर ' असें म्हटलें आहे ' पुरुषान्न पर किंचित् सा काष्ठा सा परा गति ' काठक भाष्यार्थ पृ ८१ या श्रुतींत त्याला परा गति म्हटल आहे ' तद्धाम परम मम ' हाच अर्थ सांगणारी ' तद्विष्णो परम पद ' ही श्रुति आहे] २१.

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ,—हे अर्जुना !—**यस्य अन्त.स्थानि भूतानि**—ज्याच्या आंत हा सव भूत आहेत व—**येन इदं सर्वं ततं**—ज्यान हे सर्व व्यापलें आहे—**स पर पुरुष** —तो परम पुरुष—**अनन्यया भक्त्या तु**—अनन्य भक्तीनेंच—**लभ्य** —प्राप्त होण्याजोगा आहे २२

तल्लब्धेरपाय उच्यते—पुरुष पुरि शयनात्पूर्णत्वाद्वा स पर पार्थ परो निरतिशयो यस्मात्पुरुषान्न पर किंचित्स भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणयाऽनन्ययाऽऽत्मविषयया ।

१ रहस्यकार 'अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्त ' याचा अर्थ "ज्या अव्यक्ताला अक्षर असेंहि म्हण तात " असा करतात पण तो बरोबर नाहीं कारण 'अव्यक्त' आणि 'अक्षर ' या दोन्हीं प्रथमा आहेत शिवाय कोण म्हणतात, तेंहि सांगितलेलें नाही यास्तव 'अव्यक्त व अक्षर असं श्रुतींत म्हटलेलें' हाच याचा सरळ व खरा अर्थ आहे अधात ७१४ पृष्ठावरील गीतेंत रहस्यकार ' गीतेंत अक्षर व अव्यक्त हे शब्द कोठें प्रकृतीला तर कोठें पुरुषाला उद्देशून योजिले आहेत,' वगैरे जें सांगतात, तें प्रमाणसिद्ध नाहीं

यस्य पुरुषस्यान्तःस्थानि मध्यस्थानि कार्यभूतानि भूतानि । कार्यं हि कारणस्यान्तर्वर्ति भवति । येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तमाकाशेनेव घटादि ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—तल्लब्धेः उपायः उच्यते—अव्यक्ताहून भिन्न, त्याहून विलक्षण अशा परम पुरुषाच्या प्राप्तीचा उपाय ' पुरुष ० ' या श्लोकानें सांगितला जातो.—**पार्थ पुरुषः-पुरि शयनात् पूर्णत्वात् वा सः पर**—हे पार्थ, पुरुष-शरीरसंज्ञक पुरांत शयन केल्यामुळें किंवा पूर्ण असल्यामुळें पुरुष, तो पर,—**पर -निरतिशयः यस्मात् पुरुषात् परं किंचित् न**—पर म्ह० निरतिशय, ज्या पुरुषाहून काहीं पर नाहीं,—**सः ज्ञानलक्षणया अनन्यया-आत्मविषयया भक्त्या तु लभ्यः**—तो पुरुष ज्ञानरूप अनन्य म्ह० आत्मविषयक भक्तीनेंच लभ्य-प्राप्त होण्यास योग्य आहे.—**यस्य पुरुषस्य अन्तःस्थानि-मध्यस्थानि कार्यभूतानि भूतानि**—ज्या पुरुषाच्या अन्तःस्थ म्ह० मध्यस्थ हा कार्यभूत भूतें आहेत,(पण भूतें त्या पुरुषाच्या अन्तःस्थ कशा ' उत्तर-)—**हि कार्यं कारणस्य अन्तर्वर्ति भवति**—कारण कार्य कारणाच्या अन्तर्वर्ति असत, हें प्रसिद्ध आहे.—**येन पुरुषेण इदं सर्वं जगत् ततं-व्याप्तं आकाशेन इव घटादि**—ज्या पुरुषानें हें सर्व जगत् व्यापलें आहे. आकाशानें जसें घटादिक व्यापलेले असते,[त्याप्रमाणें ज्या पुरुषानें हें सर्व व्यापलें आहे, व त्याच्यामध्य ही सर्व कार्यरूप भूतें राहतात तो श्रेष्ठ पुरुष ज्ञानलक्षण आत्मविषयक भक्तीनेंच प्राप्त होतो.] २२.

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—तु भरतर्षभ—पण हे अर्जुना !—**योगिनः**—योगी व कर्मी—**यत्र काले**—ज्या वेळीं—**प्रयाताः**—मरून गेले असता—**अनावृत्ति**—मोक्षाला—**च एव**—आणि—**आवृत्तिं**—पुनर्जन्माला—**यान्ति**—प्राप्त होतात—**तं कालं**—तो काल मी तुला—**वक्ष्यामि**—सांगेन २३

प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिभाजां ब्रह्मप्रतिपत्तये उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति यत्र काल इत्यादि विवक्षितार्थसमर्पणार्थमुच्यते । आवृत्तिमार्गोपन्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः—यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन संबन्धः । यत्र यस्मिन्काले त्वनावृत्तिमपुनर्जन्माऽऽवृत्तिं तद्विपरीतां चैव । योगिन इति योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते । कर्मिणस्तु गुणतः ' कर्मयोगेन योगिनाम् ' इति विशेषणाद्योगिनः । यत्र काले प्रयाता मृता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति यत्र काले च प्रयाता आवृत्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानानें परम पुरुषार्थाची प्राप्ति होते. पण ज्ञान या मार्गाची अपेक्षा करून फल देण्यास समर्थ होत नाहीं. कारण विद्वानाची गति व उत्क्रांति-मरण यांचा श्रुतीनें निषेध केला आहे. (बृहदा.भाष्यार्थ अ.४ पृ. २७५ पहा) त्यामुळें येथें पुढें मार्गाचें

जें कथन केले आहे ते अयोग्य आहे, अशी शंका घेऊन सगुणोपासकांसाठी त्यांचा उपदेश आहे अशा आशयानें सांगतात-)—**प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिभाजां प्रकृतानां योगिनां ब्रह्मप्रतिपत्तये उत्तरः मार्गः वक्तव्यः इति**—ज्यांनीं प्रणवामध्यें ब्रह्माची भावना दृढ केली आहे—ब्रह्मबुद्धीनें ओंकारोपासना केली आहे, त्यामुळें जे कालान्तरीं—कल्याच्या अंतीं प्राप्त होणाऱ्या मुक्तीस पात्र असतात, अशा प्रकृत योग्यांच्या ब्रह्मप्राप्तीसाठीं उत्तर मार्ग सांगावा, म्हणून—**'यत्र काले०' इत्यादि विवक्षितार्थसमर्पणार्थं उच्यते**—'यत्र काले०' इत्यादि विवक्षित अर्थ समर्पण करण्यासाठीं सांगितलें जातें. [उत्तरमार्ग हा विवक्षित अर्थ आहे. त्यासाठीं कालाची उक्ति आहे. अर्थात् सुषुम्नानाडीशीं संबद्ध असलेल्या देवयान मार्गाचें विधान करावयाचें असतांना मध्येंच कालाचा निर्देश कशाला केला आहे, ही शंका रहात नाहीं. 'देवयान मार्गांचेंच जर विधान करावयाचें आहे, तर पितृयाणमार्गाचा उपन्यास करण्याचें काय कारण?' उत्तर-]—**आवृत्तिमार्गोपन्यासः इतरमार्गस्तुत्यर्थः**—आवृत्तिमार्गाचा जो येथें उपन्यास—उल्लेख केला आहे तो दुसऱ्या—देवयान किंवा उत्तरमार्गाच्या स्तुतीसाठीं आहे. [दक्षिण किंवा पितृयाण मार्ग पुनर्जन्म हें फल देतो व उत्तर किंवा देवयानमार्ग अनावृत्ति—अपुनर्जन्म हें फल देतो, अर्थात् पहिल्या मार्गापेक्षां दुसरा मार्ग उत्तम आहे, अशी स्तुति येथें विवक्षित आहे.]—**यत्र काले प्रयाताः इति व्यवहितेन संबन्ध**—'यत्र काले' या शब्दाचा 'प्रयाता' या दूरच्या पदाशीं संबंध—**यत्र—यस्मिन् काले तु**—ण ज्याकाला—(मेलेले)—**अनावृत्तिं—अपुनर्जन्म च आवृत्तिं तद्विपरीतां च**—अनावृत्तीला म्ह० अपुनर्जन्माला व आवृत्तीला म्ह० तद्विपरीत पुनर्जन्मालाच—**'योगिन' इति योगिनः च कर्मिण उच्यन्ते**—येथील 'योगिनें' या शब्दानें ध्यान करणारे व कर्म करणारे सांगितलें आहेत. [कारण ध्यान करणाऱ्या उपासकांकरितां पुढील श्लोकांत उत्तरायण किंवा देवयान मार्ग

---

१ रहस्यकारानीं या 'योगि' शब्दाचा अर्थ 'कर्मयोगी' असा केला आहे, पण तो अप्रस्तुत आहे कारण 'कर्मयोगी' केवळ विशिष्ट काळीं मेल्यानेंच आवृत्ति व अनावृत्ति या अत्यन्त विलक्षण फलांना प्राप्त होणें शक्य नाहीं. पुढील दोन श्लोकावरूनहि या 'योगि' शब्दाचा केवळ कर्मयोगी हा अर्थ उचित नाहीं हें सिद्ध होतें. एकाच कर्मयोग्याला देवयानमार्ग व पितृयाणमार्ग असे भिन्न मार्ग प्राप्त होणें शक्य नाहीं. २४ व्या श्लोकांत 'ब्रह्मविद् जन ब्रह्माला पोंचतात' व २५ व्या श्लोकांत 'योगी चान्द्रमस ज्योतीला प्राप्त होऊन निवृत्त होतो,' असें स्पष्ट वर्णन आहे. त्यावरून येथील 'योगि' शब्द ब्रह्मोपासक व कर्मयोगी या दोघांना उद्देशून आहे हें सिद्ध होतें. 'ब्रह्मोपासक देवयान मार्गानें जातात, ते ब्रह्माला जाऊन पोंचतात व पुनः परत येत नाहींत. कर्मयोगी पितृयान मार्गानें चान्द्रमस ज्योतीला जातात व तेथून परत फिरतात' असें पुढें म्हटलेलें असल्यामुळें या २३ व्या श्लोकांतील 'योगिन' शब्दाचा अर्थ 'ध्यान करणारे व कर्म करणारे' असा करणेंच उचित होय. म्हणून भाष्यकारांनीं तसाच अर्थ केला आहे.

सांगितला असून २५ व्या श्लोकात कर्मठांसाठी दक्षिणायन किंवा पितृयाण मार्ग सांगावयाचा आहे अर्थात् त्याच्या अनुरोधानें येथील 'योगि'शब्दाचा अर्थ केला पाहिजे, हे उघड आहे पण कर्मठांना उद्देशून ' योगी ' या शब्दाची प्रवृत्ति कशी होते ? उत्तर-] **—कर्मिणः तु गुणतः योगिनः ' कर्मयोगेन योगिनां ' इति विशेषणात्—** पण कर्मी लोक अनुष्ठान या गुणामुळे योगी कारण 'कर्मयोगेन योगिनां' गा अ ३ ३ प २५५ असें विशेषण दिलेलें आहे. [अनुष्ठान हा गुण कर्मी लोकांमध्यैहि असल्यामुळे त्यांना योगी असे गुणत –गौणवृत्तीनें म्हणता येतें, व भगवानानी तिसऱ्या अध्यायात ' कर्मयोगानें योग्याची–कर्मठांची निष्ठा मीं सांगितला आहे' असं म्हणून कर्मठ या अर्थी ' योगि 'शब्द वापरला आहे]**—भरतर्षभ**—हे भरतकुलश्रेष्ठा !**—यत्र काले प्रयाताः मृताः योगिनः अनावृत्तिं यान्ति**—ज्याकाली मृत झालेले योगी–ध्यायी–उपासक अनावृत्तीला म्ह० अपुनर्जन्माला प्राप्त होतात**—च यत्र काले प्रयाता आवृत्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामि**—व ज्याकाला मृत झालेले कर्मी आवृत्तीला म्ह० पुनर्जन्माला प्राप्त होतात त्या कालाला मी सांगेन, तो काल मी तुला सांगेन २३

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

अन्वयार्थ—अग्निः—'अग्नि' या नावाची कालाभिमानिनी देवता**—ज्योति —** 'ज्योति' या नावाचा कालाभिमानिनी देवता**—अहः**—दिवसाची अभिमानिनी देवता **—शुक्ल —**शुक्लपक्षाभिमानिनी देवता**—षण्मासा. उत्तरायण**—उत्तरायणाच्या सहा महिन्याची देवता या देवता ज्यात आहेत**—तत्र**—त्या मार्गांत**—प्रयाताः —**शरीर सोडलेले–मेलेले**—ब्रह्मविद् जनाः**—ब्रह्मोपासक–ब्रह्माचं ध्यान करणारे जन क्रमानें**—ब्रह्म**—ब्रह्माला **—गच्छन्ति**—प्राप्त होतात २४

त कालमाह अग्नि कालाभिमानिनी देवता तथा ज्योतिर्देवतैव कालाभिमानिनी । अथवाऽग्निज्योतिषी यथाश्रुते एव देवते । भूयसा तु निर्देशो यत्र काले त कालमित्याम्रवणवत् । तथाऽहर्देवताऽह शुक्ल॰ शुक्लपक्षदेवता षण्मासा उत्तरायण तत्रापि देवतैव मार्गभूतेति स्थितोऽन्यत्र न्याय । तत्र तस्मिन्मार्गे प्रयाता मृता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो ब्रह्मोपासनपरा जना । क्रमेणेति वाक्यशेष । न हि सद्योमुक्तिभाजा सम्यग्दर्शननिष्ठाना गतिरागतिर्वा क्वचिदस्ति "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति" इति श्रुते । ब्रह्मसलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते । क्रमेण तु गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—तं कालं आह—तो काल 'अग्नि॰' या दोन श्लोकांनी सांगतात— **अग्निः–कालाभिमानिनी देवता—**अग्नि हा कालाची अभिमानिनी देवता**—तथा**

ज्योतिः कालाभिमानिनी देवता एव—तशीच ज्योतिहि कालाभिमानिनी देवताच, [तो काल सांगतों, असा उपक्रम असल्यामुळे 'अग्नि' व 'ज्योति' या शब्दाचा काल प्राधान्यानें–कालाभिमानिनी देवता असा अर्थ करून, आता यथाश्रुत देवताच घ्याव्या असा विकल्प सांगतात–] **अथवा अग्निज्योतिषी यथाश्रुते एव देवते**—किंवा अग्नि व ज्योति या दोन्ही यथाश्रुत म्ह० त्याच नावाच्या देवता घ्याव्या [कारण त्या देवताचा मृतांना त्या मार्गांतून नेत असतात मग असें जर आहे तर 'कालं वक्ष्यामि–' मी काल सांगतों असा कालप्राधान्यानें निर्देश कसा केला आहे ? उत्तर–]—**भूयसां तु निर्देशः 'यत्र काले तं कालं' इति आम्रवणवत्**—'यत्र काले त कालं' हा बाहुल्याच्या अपेक्षेनें निर्देश आहे 'आम्रवण' या निर्देशाप्रमाणें [एखाद्या उपवनात इतर वृक्षापेक्षा आंब्याचीं झाडेंच पुष्कळ असल्यास त्याला जसें 'आम्रवण' असें म्हणतात, त्याप्रमाणें दोन्ही मार्गांमध्ये असलेल्या कालादिकांच्या अभिमानिनी देवताचा 'काल' शब्दानें उल्लेख केला आहे कारण त्या सर्वदेवतामध्यें कालाभिमानिनी देवता अधिक आहेत त्यामुळें कालशब्दानेंच त्याचा निर्देश केला आहे]—**तथा अहः–अहर्देवता**—त्याचप्रमाणें 'अह' ही अहर्देवता–दिवसाची अभिमानिनी देवता,—**शुक्लः–शुक्लपक्षदेवता**—शुक्ल म्ह० शुक्लपक्षदेवता—**षण्मासा उत्तरायणं–तत्र अपि मार्गभूता–देवता एव**—सहा महिनें उत्तरायण, त्यातीलहि मार्गभूत देवताच घ्यावी—**इति अन्यत्र न्यायस्थित**—असा न्याय शारीरक मीमांसेंत सिद्ध केलेला आहे [अग्नि, ज्योति इत्यादि हीं मार्गांचीं चिन्हें आहेत, किंवा त्या भोगभूमि आहेत, असें समजणें शक्य असतांना देवताचें ग्रहण काय म्हणून करावयाचें, अशी शंका घेऊन 'आतिवाहिका तल्लिंगात्' ब्रह्मसूत्र अ ४, पा ३, सूत्र ४ यांत मृत जीवांना वाहून नेणाऱ्या या देवता आहेत व श्रुतींत त्या देवतांचेंच स्पष्ट लिंग आहे, असा न्याय सिद्ध केला आहे]—**तत्र–तस्मिन् मार्गे प्रयाता –मृता ब्रह्मविदः–ब्रह्मोपासनपरा जनाः ब्रह्म गच्छन्ति**—त्या अग्न्यादेवाच्या सामीप्यांत–त्या मार्गांत गेलेले ब्रह्मविद् म्ह० सगुण ब्रह्मोपासनेंत तत्पर असलेले लोक ब्रह्माला प्राप्त होतात —**क्रमेण इति वाक्यशेषः**—क्रमानें ब्रह्माला प्राप्त होतात, असा येथें या वाक्याला शेष जोडावा–[येथें ब्रह्म म्ह० कार्यब्रह्म–हिरण्यगर्भ असें समजावें हिरण्यगर्भाच्या लोकीं जाऊन त्याच्या आयुष्याचा क्षय झाल्यावर त्याच्याबरोबर ते मुख्य ब्रह्माला प्राप्त होतात किंवा परब्रह्मच परंपरेनें त्यांच्या मुक्तीचें आलंबन–आश्रयस्थान होतें म्हणून 'क्रमेण' असें भाष्यांत मुद्दाम म्हटलें आहे कारण–] —**सम्यग्दर्शननिष्ठानां सद्योमुक्तिभाजां गतिः आगतिः वा न हि क्वचित् अस्ति**—सम्यग्दर्शननिष्ठ म्ह० निर्गुण ब्रह्मच मी आहें असें आत्मसाक्षात्कारवान् ज्ञाननिष्ठ अर्थात् सद्योमुक्तीला म० जीवन्मुक्तीला पात्र असलेले जे ज्ञानी त्यांना जाणें किंवा येणें यांतील कांहीं नसतें **'न तस्य प्राणाः उत्क्रामन्ति' इति श्रुतेः**—त्याचे प्राण शरीराला सो-

---

▮ रहस्यकार या 'ब्रह्मविद' शब्दाचा 'ब्रह्मवेत्ते लोक' असा अर्थ करितात पण तो वरील योगी म्हणजे कर्मयोगी या शब्दार्थांच्या विरुद्ध आहे.

हून कोठें जात नाहींत, अशी श्रुति आहे. बृह-भाष्यार्थ अ ४ पृ २७५ पहा.—**ते ब्रह्मसंलीनप्राणा एव**—ज्यांचे प्राण ब्रह्मामध्ये पूर्णपणे लीन झाले आहेत असेच ते आहेत. —**ते ब्रह्ममयाः-ब्रह्मभूताः एव**—ते ब्रह्ममय-ब्रह्मभूतच होत.—**तु ब्रह्मविदः जनाः क्रमेण ब्रह्म गच्छन्ति**—पण ब्रह्मोपासक जन क्रमानें ब्रह्माला प्राप्त होतात. २४.

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—**धूमः**—धूमाभिमानिनी देवता—**रात्रिः**—रात्रीची देवता—**तथा**—त्याचप्रमाणे—**कृष्णः**—कृष्णपक्षाची देवता—**षट् मासाः दक्षिणायनं**—दक्षिणायनाच्या सहा महिन्यांची देवता—**तत्र**—या देवता ज्या मार्गांतील चिन्हें आहेत त्या मार्गांत—(**प्रयातः**) **योगी**—मरून गेलेला कर्मठ—**चान्द्रमसं ज्योतिः**—चंद्रांतील ज्योतीला-कर्मफलाला—**प्राप्य**—प्राप्त होऊन त्याचा भोगानें क्षय होताच—**निवर्तते**—तेथून परत येतो. २५.

धूम इति । धूमो रात्रिर्धूमाभिमानिनी रात्र्यभिमानिनी च देवता । तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता । षण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववद्देवतैव । तत्र चन्द्रमसि भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलमिष्टादिकारी योगी कर्मी प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयादिह निवर्तते ॥२५॥

भाष्यार्थ—'**धूमः०' इति**—'धूमः०' या श्लोकानें प्रकृत देवयान मार्गाची स्तुति करण्यासाठीं पितृयाण मार्गाचा उपन्यास करितात—**धूमः रात्रिः-धूमाभिमानिनी देवता रात्र्यभिमानिनी च देवता**—'धूम' म्ह० धूमाभिमानिनी देवता व रात्रि

१ रहस्यकार पितृयाण मार्गाच्या आरंभीं धूराच्या पूर्वी 'अग्नि' हा शब्द अध्याहृत घेतात, व त्याचें कारण "मेलेल्या मनुष्याच्या देहास अग्नि दिल्यानंतर म्हणजे अग्नीपासूनच या दोन्ही मार्गांस सुरवात होते," असें सांगतात पण तें अयोग्य आहे कारण देवयान मार्गांत आरंभीं 'अग्नि' असा जो शब्द आहे, तो मेलेल्या मनुष्याच्या देहास अग्नि देतात, म्हणून घातलेला नाहीं. तर ती त्या मार्गांतील एक देवता आहे, या उद्देशानें तो शब्द योजिला आहे. काहीं ध्यानयोगी जलसमाधि घेतात, काहीं ब्रह्मोपासक संन्यासी असतात, त्यांच्या देहाला अग्नि देत नाहींत, हें प्रसिद्धच आहे तेव्हां 'अग्नीपासूनच या दोन्ही मार्गांना सुरवात होते,' असें जर म्हटलें तर त्या ध्यानयोग्यांना देवयानमार्ग मिळणें शक्य नाहीं. वास्तव येथील 'अग्नि' शब्दाचा साक्षात् अग्नि असा अर्थ घेता येत नाहीं. अग्निदेवताच घेतली पाहिजे तसें केलें तरच 'कालं वक्ष्यामि' म्ह० 'मी तो काल सांगतो' असें जें भगवानांनीं २३ व्या श्लोकांत म्हटलें आहे, तें उपपन्न होतें शिवाय पितृयाणमार्गाला 'धूमादिमार्ग' हें दुसरें नांव आहे, असें रहस्यकारच ७३५ पृष्ठावर मानतात. पण त्या मार्गाच्या आरंभीं अग्नि जर अध्याहृत घ्यावयाचा असता तर त्याला धूमादिमार्ग म्हणता आलें नसतें. वरील अग्निशब्दाप्रमाणेंच येथील 'धूम' शब्दानेंहि देवता विवक्षित आहे साक्षात् बाह्य धूम विवक्षित नाहीं. रहस्यकारानीं या संबंधीं ७९२-७९५ पृष्ठावर अधिक विचार केला आहे.

म्ह० रात्रीची अभिमानिनी देवता—**तथा कृष्णः-कृष्णपक्षदेवता**—तसाच कृष्ण म्ह० कृष्णपक्षाची देवता—**षण्मासाः दक्षिणायनं इति च पूर्ववत् देवता एव**—सहा महिने दक्षिणायन ही सुद्धा पूर्वीप्रमाणें देवताच—**तत्र योगी-कर्मी चन्द्रमसि भवं चांद्रमसं ज्योतिः-फलं**—त्या देवतांच्या समीप गेलेला योगी म्ह० कर्मी चन्द्रमामध्यें असलेलें जी चांद्रमस ज्योति त्या फलास—**प्राप्य-भुक्त्वा तत्क्षयात् निवर्तते**—प्राप्त होऊन ते चांद्रमस ज्योतिरूप फल भोगून त्याच्या क्षयामुळें—कर्मजन्य पुण्याचा फलोपभोगानें क्षय झाल्यानें पुन निवृत्त होतो. यालोकीं परत येतो. २५

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—जगतः—ज्ञान-कर्माधिकृत जनाच्या—**एते**—या दोन—**शुक्लकृष्णे**—प्रकाश-अप्रकाशरूप—**गती**—गती-मार्ग—**शाश्वते मते**—नित्य मानलेल्या आहेत—**एकया**—यातील एका गतीनें योगी-ध्यानी—**अनावृत्तिं**—क्रमसुक्तीला—**याति**—प्राप्त होतो व—**अन्यया**—दुसऱ्या गतीनें कर्मी—**पुनः आवर्तते**—पुनः परत येतो. २६

शुक्लेति । शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा चेति शुक्लकृष्णे ज्ञानप्रकाशकत्वाच्छुक्ला तदभावात्कृष्णा । एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्मणोर्न जगतः सर्वस्यैवैते गती संभवतः । शाश्वते नित्ये संसारस्य नित्यत्वान्मते अभिप्रेते । तत्रैकया शुक्लया यात्यनावृत्तिमन्ययेतरयाऽऽवर्तते पुनर्भूयः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—' शुक्ल०' इति—' शुक्लकृष्णे०' या श्लोकानें या दोन मार्गांचें नित्यत्व सांगतात—**शुक्लकृष्णे-शुक्ला च कृष्णा च इति शुक्लकृष्णे ज्ञानप्रकाशकत्वात् शुक्ला तदभावात् कृष्णा**—शुक्ला व कृष्णा=शुक्लकृष्ण, ज्ञानप्रकाशकत्वामुळें शुक्ला व त्याच्या अभावामुळें कृष्णा.[विद्याप्राप्यत्वामुळें म्ह०-उपासनेनें-देवताज्ञानानें प्राप्त होण्यास योग्य असल्यामुळें व अर्चि , दिवस इत्यादि प्रकाशानें उपलक्षित झाल्यामुळें देवयानगति शुक्ला आहे व ज्ञानप्रकाशकत्वाच्या अभावामुळें म्ह० धूमादि अप्रकाशानें उपलक्षित व अविद्याप्राप्य-कर्मांनें प्राप्त होण्यास योग्य असल्यामुळें पितृयाणगति कृष्णा आहे—**शुक्लकृष्णे हि एते गती**—शुक्ला व कृष्णा या श्रुतात प्रसिद्ध असलेल्या दोन गती—**जगतः इति ज्ञानकर्मणो अधिकृतानां सर्वस्य जगतः एव एते गती न संभवतः**—' जगत. ' म्ह० ज्ञान व कर्म यांचे जे अधिकृत आहेत, शास्त्रानें ज्यांना ज्ञानाचा व कर्मांचा अधिकार दिला आहे त्यांच्या (या दोन गती शाश्वत आहेत.) कारण

पण त्याला संक्षिप्त उत्तर वर देऊन गेल्येच असल्यामुळें आम्हा येथें अधिक विस्तार करीत नाहीं ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यार्थांत त्याचा सविस्तर विचार करूं कारण त्याचा त्या भाष्याशीं अधिक संबंध आहे

सर्व जगाच्याच या दोन गती समवत नाहात.—**शाश्वते-नित्ये संसारस्य नित्यत्वात् मते-अभिप्रेते**—शाश्वत म्ह० नित्य, ससार नित्य असल्यामुळें त्या दोन गतीहि नित्य मानलेल्या आहेत त्या नित्य अभिप्रेत ह्म० इष्ट आहेत. [ज्ञानावाचून संसाराची निवृत्ति होत नाहा, व ज्ञान अत्यंत दुर्लभ आहे, म्हणून संसार नित्य होय. अर्थात् नित्य म्ह० अत्यंत अविनाशी नव्हे संसार असेपर्यंत या गतीहि असणारच.]—**तत्र एकया शुक्लया अनावृत्तिं याति अन्यया इतरया पुनः-भूयः आवर्तते**—त्या दोन गतींतील एका म्ह० शुक्ल गतीनें अनावृत्तीला म्ह० क्रममुक्तीला प्राप्त होतो व इतर म्ह० कृष्णगतीनें पुनरपि म्ह० भोक्तव्य पुण्यकर्मांचा क्षय झाला असता अवशिष्ट राहिलेल्या कर्मानें येथें जन्म घेण्यासाठी परत येतो २६.

नैते सृती पार्थ जानन्योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—हे पार्थ—हे अर्जुना !—**एते सृती**—हे दोन मार्ग—**जानन्**—जाणणारा—**कश्चन योगी**—कोणीहि योगी—**न मुह्यति**—मोहित होत नाहीं—**तस्मात्**—म्हणून—**हे अर्जुन**—हे पार्था !—**सर्वेषु कालेषु**—सर्व कालीं—**योगयुक्तः**—तू समाहित चित्त—**भव**—हो २७

नैते इति । नैते यथोक्ते सृती मार्गौ पार्थ जानन्संसारायैकाऽन्या मोक्षाय चेति योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्त[१] समाहितो भवार्जुन॥

भाष्यार्थ—'**नैते०**' इति—या गताना उपास्यत्व आहे, हें सुचविण्यासाठी त्याच्या विज्ञानाची ' नैते० ' या श्लोकानें स्तुति करितात—**पार्थ एते यथोक्ते सृती-मार्गौ ससाराय एका च मोक्षाय अन्या इति जानन् कश्चन-कश्चित् अपि योगी न मुह्यति**—अर्जुना ! या पूर्वोक्त दोन सृताना म्ह० दोन मार्गांना त्यांतील एक ससाराला व दुसरा मोक्षाला-क्रममुक्तीला कारण होतो, असें जाणणारा कोणीहि योगी मोहित होत नाहा [गतीचेंहि ध्यान करणारा ध्याननिष्ठ योगी मोहित होत नाहा. दक्षिणमार्ग देणारें केवळ कर्म आपलें कर्तव्य आहे, असें समजत नाहा असो, याप्रमाणें योग म्ह० ध्यान क्रममुक्ति हें फल देणारें असल्यामुळें तें नित्य कर्तव्य आहे असें सिद्ध झालें, असा आता उपसहार करितात-]—**अर्जुन तस्मात् सर्वेषु कालेषु**

---

१ मुख्यान 'नैते सृती जानन् योगी' असें जरी म्हटलें आहे तरी रहस्यकार त्याचा अर्थ 'या दोन सृति-मार्ग तत्त्वत जाणणारा कोणताहि कर्मयोगी' असा करतात पण येथें गतीचें नुसतें ज्ञान विवक्षित नसून ध्यान विवक्षित आहे यास्तव 'तत्त्वत जाणणारा' हे शब्द येथें अप्रस्तुत आहेत तसेंच 'योगयुक्तो भवार्जुन' याचा अर्थ कर्मयोगयुक्त हो, असा करणेंहि प्रकरणाला सोडून आहे येथान योगा म्हणजे ध्यानयोगाच होय, हें पुढील श्लोकावरून स्पष्ट होत आहे

योगयुक्तः-समाहितः भव—अर्जुना ! म्हणून तू सर्वकाळ योगयुक्त-समाहित-चित्त हो. २७.

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तारकब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—योगी—ध्यान-उपासना करणारा पुरुष—इदं विदित्वा—या अध्यायात सात प्रश्नांचा निर्णय करून जें कांहीं सांगितलें आहे तें जाणून—वेदेषु—वेदाध्ययनांत—यज्ञेषु—यज्ञानुष्ठानांत—तपःसु—तपश्चर्येंत—च एव—आणि—दानेषु—दानांत—यत् पुण्यफलं प्रदिष्टं—जें पुण्यफल सांगितलें आहे—तत् सर्वं—तें सर्व—अत्येति—उल्लंघन करून जातो—च—आणि—आद्यं परं स्थानं—अगदीं मूळ कारणरूप ब्रह्मपदाला—उपैति—प्राप्त होतो. २८

शृणु योगस्य माहात्म्यम्—वेदेषु सम्यगधीतेषु यज्ञेषु च साद्गुण्येनानुष्ठितेषु तपःसु च सुतप्तेषु दानेषु च सम्यग्दत्तेषु एतेषु पुण्यफलं पुण्यस्य फलं पुण्यफलं प्रदिष्टं शास्त्रेणा-त्येत्यतीत्य गच्छति तत्सर्वं फलजातमिदं विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेणोक्तं सम्यगवधार्या-नुष्ठाय योगी परं प्रकृष्टमैश्वरं स्थानमुपैति प्रतिपद्यते, आद्यमादौ भवं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये अक्षरब्रह्मनिर्देशो नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—(श्रद्धावृद्धि होण्यासाठीं योगाची स्तुति-)—योगस्य माहात्म्यं शृणु—तू आतां योगाचें माहात्म्य ऐक—वेदेषु-सम्यक् अधीतेषु—उत्तम प्रकारें म्ह० हातांत पवित्रकें घालून, पूर्वाभिमुख बसून वगैरे नियमपूर्वक अध्ययन केलेल्या वेदामध्यें—च साद्गुण्येन अनुष्ठितेषु यज्ञेषु—व साद्गुण्यानें-सद्गुणावानें-म्ह० अंगापांगासह अनुष्ठिलेल्या यज्ञामध्यें,—च सुतप्तेषु तपःसु—आणि उत्तम प्रकारें म्ह० मन, बुद्धि इत्यादिकांच्या ऐकाग्र्यपूर्वक आचरिलेल्या तपामध्यें—च सम्यग्दत्तेषु दानेषु—आणि उत्तम प्रकारें-यथाशास्त्र-देश, काल, पात्र पाहून दिलेल्या दानामध्यें—एतेषु शास्त्रेण यत् पुण्यफलं-पुण्यस्य फलं पुण्यफलं प्रदिष्टं—या सर्वांमध्यें शास्त्रानें जें पुण्यफल-पुण्याचें जें फल तें पुण्यफल, सांगितलेलें आहे—तत् सर्वं फलजातं इदं विदित्वा अत्येति-अतीत्य गच्छति—तें सर्व प्रकारचें फल हें जाणून उल्लंघून जातो-त्या सर्वांचें उल्लंघन करितो-त्या सर्वांच्या पुण्यफलाहून अधिक फलास प्राप्त होतो (आतां 'इदं-हें'-या शब्दाचा अर्थ व्यक्त करि-

१ भगवद्गीतेंत वैदिकसंप्रदायाला अनुसरून यज्ञ, दान व तप यांनाच कर्मयोग म्हटलें आहे. तिसऱ्या अध्यायांतहि पंचमहायज्ञरूप कर्मयोग सांगितला आहे या शेवटच्या

तात-)—**सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेण उक्तं**—हे म्ह० सात प्रश्नांच्या निर्णयाच्या द्वारा सांगितलेले हे जाणून, [पूर्वोक्त सर्व फलाचें उलंघन करतो. 'अधियज्ञः कथं कः अत्र' यातील 'कथं' व 'कः' यावरून दोन प्रश्नांची कल्पना करून एकंदर आठ प्रश्न कोणी मानतात. पण भगवानाचे प्रतिवचन पाहिल्यावर अर्जुनानें एकंदर सातच प्रश्न केले आहेत, असा निश्चय होतो]—**(विदित्वा) सम्यक् अवधार्य-अनुष्ठाय**—हें सर्व सांगितलेलें उत्तम प्रकारें जाणून म्ह० अनुष्ठानानें निश्चित करून—**योगी-परं-प्रकृष्टं ऐश्वरं स्थानं उपैति-प्रतिपद्यते**—प्रकृत ध्यानयोगी सर्वोत्तम, ईश्वराच्या-व्यापक परमात्म्याच्या स्थानास जातो-प्राप्त होतो-[ज्यात सर्व राहतें ते स्थान परमपद. त्याचेंच आणखी एक विशेषण-]—**आद्यं-आदौ भवं कारणं ब्रह्म इत्यर्थः**—आद्य म्ह० आरंभी असते ते आद्य म्ह० कारण, ब्रह्म असा याचा भावार्थ. [ध्यानरूप योगाचें अनुष्ठान केल्याने तो योगी सर्व फलाहून श्रेष्ठ अशा मोक्षरूप फलास क्रमाने प्राप्त होतो. या अध्यायात अर्जुनाच्या सात प्रश्नाचें उत्तर देऊन व योगमार्गाचें दिग्दर्शन करून तत्पदार्थाचें 'ध्येय' या रूपाने व्याख्यान केलें.] २८.

इति भगवान् श्रीकृष्णाला गायलेल्या उपनिषदांतील-रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविद्येपैकी योग-उपाय शास्त्रांतील तारकब्रह्मयोग (अक्षरब्रह्मनिर्देश) नावाचा आठवा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

वेदाध्ययन, यज्ञ, दान, तप यांच्या पुण्यफलाचे उल्लंघन योगी करतो, असें म्हटलें आहे. त्यावरून येथील योगी म्हणजे रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणें कर्मयोगी नव्हे हें स्पष्ट होतें.

अध्याय नववा.

राजविद्या-राजगुह्ययोग.

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण उक्तः। तस्य च फलमग्न्यर्चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेवानावृत्तिरूपं निर्दिष्टम्। तत्रानेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते नान्यथेति तदाशङ्काव्याविवृत्सया श्रीभगवान् उवाच—

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तर अध्यायाची संगति-)—**अष्टमे नाडीद्वारेण सगुणः धारणायोगः उक्तः**—आठव्या अध्यायात सुषुम्ना नाडीच्या द्वारा 'धारणा' या अर्थानें युक्त असा धारणायोग, सर्वद्वारांचें संयमन करणें या गुणासह सांगितला—**च तस्य अग्नि-अर्चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणं एव अनावृत्तिरूपं फलं निर्दिष्टं**—आणि त्याचें अग्नि, ज्योति इत्यादि क्रमानें-देवयान मार्गानें कालान्तरा ब्रह्मप्राप्ति होणें या स्वरूपाचेंच अनावृत्तिरूप फल सांगितलें—**तत्र अनेन एव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलं अधिगम्यते अन्यथा न इति**—पण असा अर्थ सिद्ध झाला असता, याच प्रकारानें मोक्षप्राप्तिरूप फल प्राप्त होतें दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारें नाहीं, [म्ह० मोक्ष देवयानमार्गानें गेल्यानेंच होतो, दुसऱ्या कोणत्याहि मार्गानें किंवा ज्ञानानें नाहीं, अशी शंका येते.-]—**तदाशंकाव्यावितृत्सया श्रीभगवान् उवाच**—त्या शंकेची व्यावृत्ति करण्याच्या इच्छेनें श्रीभगवान् म्हणाले—

---

१ या अध्यायाच्या आरंभींच रहस्यकार म्हणतात—"कर्मयोगाचें आचरण करणाऱ्या पुरुषास परमेश्वराचें पूर्ण ज्ञान होऊन मनाची शांति किंवा मुक्तावस्था कशी प्राप्त होते..." इत्यादि. पण ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमणाचे दोन मार्ग सांगण्यासाठीं गीतेचा आरंभ आहे, या म्हणण्याशीं प्रस्तुत म्हणणें जुळत नाहीं कारण येथें कर्मयोगाचें आचरण करणाऱ्या पुरुषाला पूर्ण ज्ञान होतें, असें म्हटल्यामुळें कर्मयोग ज्ञानाचें साधन ठरतें, व गीतेचा आरंभ तर ज्ञानोत्तर काय करावें, हें सांगण्यासाठीं आहे तेव्हां याची संगति कशी काय लावायाची ? असो. रहस्यकार म्हणतात—"यासच भक्तिमार्ग म्हणतात व अव्यक्तोपासना म्ह० ज्ञानमार्ग व व्यक्तोपासना म्ह० भक्तिमार्ग (गी. र. ४१२) या मार्गांत परमेश्वराचें स्वरूप प्रेमगम्य व व्यक्त म्ह० प्रत्यक्ष कळणारें असतें, व त्या व्यक्त स्वरूपाचें ९–१२ या चार अध्यायांत विस्तृत निरूपण केलें आहे पण हा भक्तिमार्गहि स्वतंत्र नसून सातव्या अध्यायांत कर्मयोगसिद्ध्यर्थ आरंभिलेल्या ज्ञानविज्ञानाचाच एक भाग आहे." वगैरे पण व्यक्तोपासना म्ह० भक्तिमार्ग व अव्यक्तोपासना म्ह० ज्ञानमार्ग हें म्हणणें प्रमाणशून्य आहे. ती नुसती कल्पना आहे. कारण ज्ञान व कर्म हे दोन परस्परप्रतियोगी शब्द आहेत. ज्ञानमार्ग म्ह० शास्त्रोक्त कर्मांचा ज्यांत लेशहि नाहीं तो मार्ग, अर्थात् तो भक्तिमार्गाचा प्रतियोगी होऊं शकत नाहीं. उपासना व्यक्त–सगुण ब्रह्माची असो, कीं अव्यक्त–निर्गुण ब्रह्माची असो, ती केव्हांहि उपासनाच. उपासना हा ज्ञानमार्ग केव्हांच होणार नाहीं.

श्रीभगवान् उवाच—श्रीभगवान् म्हणाले—

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

अन्वयार्थ—**तु**—आता—**इदं गुह्यतमं विज्ञानसहित ज्ञान**—हें अतिशय गुह्य अनुभवासह आत्मज्ञान—**अनसूयवे**—माझ्या गुणामध्ये दोषदृष्टि न ठेवणाऱ्या—**ते**—तुला—**प्रवक्ष्यामि**—सांगेन—**यत्**—जें ज्ञान—**ज्ञात्वा**—जाणून-झालें असता—**अशुभात्**—अशुभ संसारापासून—**मोक्ष्यसे**—तूं मुक्त होशील १

इदं ब्रह्मज्ञान वक्ष्यमाणमुक्त च पूर्वेष्वध्यायेषु तद्बुद्धौ संनिधीकृत्येदमित्याह । तुशब्दो विशेषनिर्धारणार्थः । इदमेव सम्यग्ज्ञान साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधन "वासुदेवः सर्वमिति" "आत्मैवेद सर्वम्" "एकमेवाद्वितीयम्" इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः । नान्यत् । "अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । ते तुभ्य गुह्यतमं गोप्यतम प्रवक्ष्यामि कथयिष्याम्यनसूयवेऽसूयारहिताय । किं तत्, ज्ञान, किंविशिष्ट विज्ञानसहितमनुभवयुक्तम् । यज्ज्ञान ज्ञात्वा प्राप्य मोक्ष्यसेऽशुभात्संसारबन्धनात् ॥

भाष्यार्थ—**इद-ब्रह्मज्ञान वक्ष्यमाण च पूर्वेषु अध्यायेषु उक्तं तत् बुद्धौ संनिधीकृत्य 'इद' इति आह**—हें ब्रह्मज्ञान का, जें पुढें सांगावयाचें आहे व पूर्वीच्या अध्यायांत सांगितलेलें आहे तें बुद्धींत संनिध करून-पूर्वापरग्रंथाच्या आलोचनानें तें सर्व अन्तःकरणांत आणून 'हें ब्रह्मज्ञान' असें भगवान् म्हणत आहेत.—'**तु' शब्द विशेषनिर्धारणार्थः**—येथील 'तु' हा शब्द प्रकृत ध्यानाहून ज्ञान विशिष्ट आहे, हें द्योतित करण्यासाठी आहे (त्याच्या अर्थाचेंच स्पष्टीकरण करितात-)—**इद एव सम्यग्ज्ञानं साक्षात् मोक्षप्राप्तिसाधन**—हेंच सम्यग्ज्ञान साक्षात् मोक्षप्राप्तीचें साधन आहे (याविषयी श्रुतिस्मृतींचें प्रमाण-)—**'वासुदेव सर्वं इति' 'आत्मैवेदं सर्वं' 'एकं एवाद्वितीयं' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः**—'वासुदेव हें सर्व आहे' असें जाणणारा ज्ञानी मला प्राप्त होतो (गी भा अ ७ १९ पृ ६?? पहा) 'हें सर्व आत्माच आहे'

तथापि रहस्यकारानी ज्ञानमार्ग व ज्ञाननिष्ठा या शब्दांच्या अर्थात भेद दाखविण्याचा यत्न ४१२ पृष्ठावर केला आहे पण तो पृ २०३, ६४३ येथील 'ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा हे दोन स्वतंत्र तुल्यबळ मार्ग' इत्यादि उपपादनाच्या विरुद्ध आहे 'भक्तिमार्गांत परमेश्वराचें स्वरूप व्यक्त असतें' हें म्हणणें प्रामादिक आहे ईश्वराचें स्वरूप व्यक्त केव्हाच नसतें प्रतिमा, प्रतीक वगैरे हें ईश्वराचें व्यक्त स्वरूप नव्हे तें मंदाधिकाऱ्यांच्या उपासनेसाठी कल्पिलेलें, अथवा मायिक स्वरूप आहे तें खरें नव्हे परमात्मा इंद्रियांचा विषय नाही अवाङ्मनसगोचर आहे म्हणून ९-१२ अध्यायांत व्यक्त स्वरूपाचें विस्तृत निरूपण केलें आहे, हें म्हणणें बरोबर नाही, व तें पुढील अध्यायाचें विचारपूर्वक विवेचन केलें असता कोणासहि सहज कळेल 'कर्मयोगाच्या सिद्धयर्थ ज्ञानविज्ञानाचा आरंभ' ही एक कल्पना नसून म्हणून कल्पनें आहे, हें आम्हा वर दाखविलेंच आहे.

–छान्दो भाष्यार्थ पृ ५६८ 'एकच व अद्वितीय' छान्दो भाष्यार्थ पृ ४१५ इत्यादि श्रुतिस्मृतींवरून हेच सिद्ध होते—**अन्यत् न**—दुसरं कोणतेहि मोक्षाचें साधन नाहीं [अर्थात् अद्वैत ज्ञानाहून भिन्न असलेलं जें द्वैतज्ञान तेंहि मोक्षाचें साधन आहे, असें जें कित्येकांचं मत आहे तें बरोबर नाहीं द्वैतज्ञान मोक्ष देण्यास समर्थ नाहीं, याविषयीं श्रुतीचें प्रमाण देतात–]—'**अथ येऽन्यथातो विदुः अन्यराजानः ते क्षय्यलोका भवन्ति–'इत्यादि श्रुतिभ्य च**—'पण जे याहून उलट जाणतात ते 'अन्यराजानः' होतात म्ह० त्यांचा स्वामी त्याहून निराळा असतो ते क्षय्यलोक होतात त्यांचे लोक म्ह० फल क्षय पावणारें असतें,' अशा–द्वैतज्ञानानें मोक्ष मिळत नाहीं, असें सांगणाऱ्याहि श्रुति आहेत —**ते–तुभ्यं–अनसूयवे–असूयारहिताय गुह्यतमं–गोप्यतमं प्रवक्ष्यामि**–तुला–असूयारहित अशा तुला गुह्यतम म्ह० अतिशय गुप्त ठेवण्यास योग्य असलेलें सांगेन—**किं तत्, ज्ञानं**—तें काय, तर ज्ञान—**किंविशिष्टं विज्ञानसहितं–अनुभवयुक्त**—किंविशिष्ट–कोणत्या विशेषणानें विशिष्ट असें तें गुह्यतम ज्ञान ? विज्ञानसहित अनुभवयुक्त ज्ञान,—**यत्–ज्ञान ज्ञात्वा–प्राप्य अशुभात्–संसारबन्धनात् मोक्ष्यसे**—जें ज्ञान प्राप्त झालें असतां अशुभापासून म्ह० संसारबंधनांतून मुक्त होशील १

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—राजविद्या—हें ज्ञान विद्यांचा राजा,—**राजगुह्यं**—गुह्यांचा राजा,—**पवित्रं**—अत्यंत पावन—**इदं उत्तमं**—असें हें उत्तम ज्ञान आहे —**प्रत्यक्षावगमं**—याचें ज्ञान–अनुभव प्रत्यक्ष येतो —**धर्म्यं**—हें धर्माला धरून आहे —**कर्तुं सुसुखं**—हें संपादन करण्यास सुलभ व—**अव्यय**—अव्यय आहे कर्मांच्या फलाप्रमाण याचें फल क्षीण होत नाहीं २.

तत्र—राजविद्या विद्यानां राजा दीप्त्यतिशयवत्त्वात् । दीप्यते हीयमतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा । पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणमिदं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टतमम् । अनेकजन्मसहस्रसंचितमपि धर्माधर्मादि समूलं कर्म क्षणमात्राद्भस्मी करोति यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् । किंच प्रत्यक्षावगमं प्रत्यक्षेण सुखादेरिवावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणवतोऽपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं न तथाऽऽत्मज्ञानं धर्मविरोधि किंतु धर्म्यं धर्मादनपेतम् । एवमपि स्याद्दुःसंपाद्यमित्यत आह सुसुखं कर्तुं यथा रत्नविवेकविज्ञानम् । तत्राल्पायासानामन्येषां कर्मणां सुखसंपाद्यानामल्पफलत्वं दुष्कराणां च महाफलत्वं दृष्टमिति इदं तु सुखसंपाद्यत्वात्फलक्षयाद्व्येतीति प्राप्तेऽत आहाव्ययमिति नास्य फलतः कर्मवद्व्ययोऽस्तीत्यव्ययमतः श्रद्धेयमात्मज्ञानम् ॥२॥

भाष्यार्थ—तच्च—त्या ज्ञानाकडे श्रोत्याची प्रवृत्ति व्हावी, म्हणून त्याची 'राजविद्या०' या श्लोकानें स्तुति करितात—**राजविद्या-विद्यानां राजा दीप्त्यतिशयत्वात्**—राजविद्या म्ह० विद्यांचा राजा-ही ब्रह्मविद्या सर्व विद्यांचा राजा-सर्व विद्यांमध्यें श्रेष्ठ आहे. कारण तिच्यामध्यें दीप्तीचें आधिक्य आहे—**इयं ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानां अतिशयेन दीप्यते हि**—ही ब्रह्मविद्या सर्व विद्यांमध्यें फारच-अतिशय देदीप्यमान होते, हें प्रसिद्ध आहे. सर्वांपेक्षा ब्रह्मज्ञांचा आदर लौकिकांतहि फार होत असतो.—**तथा राजगुह्यं-गुह्यानां राजा**—त्याचप्रमाणें हें ज्ञान राजगुह्य म्ह० गुह्यांतील राजा-श्रेष्ठ गुह्य आहे.—**इदं उत्तमं पवित्रं-पावनं**—हें उत्तम पवित्र-पावन आहे.—**इदं ब्रह्मज्ञानं सर्वेषां पावनानां उत्कृष्टतमं शुद्धिकारणं**—हें ब्रह्मज्ञान सर्व पावन वस्तूंतील अत्यंत उत्कृष्ट शुद्धिकारण आहे.—**यतः अनेकजन्मसहस्रसंचितं अपि धर्माधर्मादि कर्म क्षणमात्रात् समूलं भस्मी करोति**—ज्या अर्थी अनेक सहस्र जन्मामध्यें संचय केलेल्याहि धर्माधर्मादि कर्मांला ब्रह्मज्ञान एका क्षणांत समूल भस्म करतें—**अतः तस्य पावनत्वं किं वक्तव्यं**—त्याअर्थी त्याचें पावनत्व-पवित्रत्व काय सांगावें? **किंच प्रत्यक्षावगमं-प्रत्यक्षेण सुखादेः इव अवगमः यस्य तत् प्रत्यक्षावगमं**—तसेंच हें ब्रह्मज्ञान प्रत्यक्षावगम आहे म्ह० प्रत्यक्षपणें सुखादिकाप्रमाणें ज्याचा अनुभव येतो तें प्रत्यक्षावगम [म्ह० प्रत्यक्ष-स्वानुभव हेंच या ज्ञानाविषयीं अवगम म्ह० प्रमाण आहे. किंवा ज्याचा अवगम म्ह० फल प्रत्यक्ष आहे, स्वर्गाप्रमाणें परोक्ष नाहीं, तें प्रत्यक्षावगम ज्ञान होय.]—**अनेकगुणवतः अपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्टं तथा आत्मज्ञानं धर्मविरोधि न किंतु धर्म्य-धर्मात् अनपेतं**—एखाद्या अनेक गुणयुक्त पदार्थालाहि धर्मविरुद्धत्व असलेलें दिसतें. म्ह० एखादा अनेक गुणांनीं संपन्न असलेला पदार्थहि धर्मविरुद्ध असतो, पण तसें हें आत्मज्ञान धर्मविरोधि नाहीं तर धर्म्य म्ह० धर्माला सोडून नाहीं, धर्माला धरून-धर्माविरुद्ध आहे. (तरी सुद्धां धर्माप्रमाणें तें क्लेशसाध्य असेल, म्हणून म्हणशील तर-)—**एवं अपि दुःसंपाद्यं स्यात् इति अत आह**—तें ज्ञान धर्म्य जरी असलें तरी दुःसंपाद्य म्ह० संपादन करण्यास फार कठिण असेल, असें कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् म्हणतात —**यथारत्नविवेकविज्ञानं (तथा) कर्तुं सुसुखं**—जसें रत्नाचें विवेकज्ञान अनायासानें होतें, रत्नाची परीक्षा कशी करावी, हें एकदा तज्ज्ञानें सांगितलें की मग पुढल्या संवयीनेंच अनायासानें ती जशी करितां येते, त्याप्रमाणें हें ब्रह्मज्ञान संपादन करण्यास फार क्लेश होत नाहीत, सहज अनायासानें तें होतें. (आतां 'अव्ययं' या विशे-

---

१ 'प्रत्यक्षावगम' म्ह० प्रत्यक्ष बोध होणार, असा जो टीकाकारांनीं अर्थ केला आहे तो बरोबर नाही. कारण ब्रह्मज्ञानाचा प्रत्यक्ष बोध कसा होणार? अर्थात् जिज्ञासूस ज्ञानाला 'प्रत्यक्ष बोध होणारें' असें म्हणणें अयोग्य आहे. यास्तव त्याचा अर्थ भाष्यांत जसा केला आहे, तसाच करणें सर्वथा उचित होय. शिवाय गुह्य ज्ञान मानलें असें स्पष्ट म्हटलें असतांना, त्याला प्रत्यक्ष म्हणणें अगदीच अनुचित होय.

पणाचें विवरण-)—**तत्र अल्पायासानां सुखसंपाद्यानां कर्मणां अल्पफलत्वं च दुष्कराणां महाफलत्वं इति दृष्टं**—व्यवहारात ज्यांच्यामध्यें आयास थोडे असून जीं अनायासानें सहज-सपादन करता येतात, त्या कर्मांचें फल अल्प मिळतें व जीं कर्में दुष्कर असतात, त्यांचें फल मोठें मिळते, असें आपण पाहिलें आहे —**इदं तु सुखसंपाद्यत्वात् फलक्षयात् व्येति इति प्राप्त**—पण हें तर सुखसंपाद्य असल्या-मुळ म्ह० या ब्रह्मज्ञानाचें अनायासानें सपादन करिता येणें शक्य असल्यामुळें तें फलाचा क्षय झाल्यामुळें क्षय पावते, असें येथें प्राप्त होते, अशी शका येते—**अतः आह-अव्ययं-कर्मवत् अस्य फलतः व्ययः नास्ति इति अव्ययं**—म्हणून भगवान् सागतात-हें ब्रह्मज्ञान अव्यय आहे याचा फलाच्या द्वारा व्यय होत नाहीं म्हणून हें अव्यय—**अतः आत्मज्ञानं श्रद्धेयं**—यास्तव हें आत्मज्ञान श्रद्धा ठेवण्यास योग्य आहे २

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ— **परंतप**—हे अर्जुना !—**अस्य धर्मस्य अश्रद्दधानाः**—या आत्मज्ञानरूप धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे—**पुरुषाः**—पुरुष—**मां**—मला—**अप्राप्य** प्राप्त न होऊन—**मृत्युसंसारवर्त्मनि**—मृत्युयुक्त ससारमार्गांत—**निवर्तन्ते**—निवृत्त होतात ससारमार्गांत फिरून येतात ३

ये पुन —अश्रद्दधानाः श्रद्धाविरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे तत्फले च नास्तिकाः पापकारिणोऽसुराणामुपनिषद् देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्ना असुतृप पुरुषा परतपाप्राप्य मा परमेश्वर मत्प्राप्तौ नैवाऽऽशङ्केति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदभ-क्तिमात्रमप्यप्राप्येत्यर्थः । निवर्तन्ते निश्चयेनाऽऽवर्तन्ते । क्व मृत्युससारवर्त्मनि मृत्यु युक्त ससारो मृत्युससारस्तस्य वर्त्म नरकतिर्यगादिप्राप्तिमार्गस्तस्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थ ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(आत्मज्ञानाख्य धर्मावर श्रद्धा ठेवणाऱ्या तद्विध पुरुषाना परम पदा ची प्राप्ति होते, असें सागून त्यापासून विमुख झालेल्या पुरुषांना ससाराची प्राप्ति होते, असें ' अश्रद्दधाना ॰' या श्लोकानें सागतात-)—**परंतप ये पुनः अश्रद्दधानाः-श्रद्धाविरहिताः**—हे अर्जुना,पण याच्या उलट जे अश्रद्धालु—श्रद्धाविरहित—श्रद्धारहित—**अस्य आत्मज्ञानस्य धर्मस्य स्वरूपे तत्फले च नास्तिका पापकारिणः असुराणां उपनिषदं-देहमात्र-आत्मदर्शन एव प्रतिपन्नाः असुतृपः पुरु-षाः**—(*कशा विषयीं श्रद्धारहित ?*) या आत्मज्ञानरूप धर्माच्या स्वरूपाविषयीं व त्याच्या फलाविषयीं नास्तिक, पापाचरण करणारे, असुरांचें उपनिषद्—रहस्यविद्या म्ह० देह हाच आत्मा अशा प्रकारचें ज असुरांचें आत्मज्ञान त्यालाच प्राप्त झालेले प्राणांची इंद्रियांची तृप्ति करणारे पुरुष—**मां-परमेश्वर अप्राप्य**—मला-परमेश्वराला प्राप्त न होतां

(पण अशा आसुरी लोकांना भगवत्प्राप्तीची संभावनाच नाहीं. म्हणून 'अप्राप्य मां' हा अप्रसक्तप्रतिषेध ठरेल, अशी आशंका घेऊन सांगतात–)—मत्प्राप्तौ आशंका एव न इति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदभक्तिमात्रं अपि अप्राप्य च इत्यर्थः—अशा लोकांना माझ्या प्राप्तीचा तर शंकाच नको, यास्तव 'अप्राप्य मां' याचा–माझ्या प्राप्तीचा जो मार्ग ज्ञाननिष्ठा तिच्या साधनाचा एक प्रकार अशी जी भक्ति तिलाहि प्राप्त न होऊन–असा भावार्थ आहे. असो, माझ्या प्राप्तीच्या मार्गाच्या साधनालाहि प्राप्त न होता—निवर्तन्ते–निश्चयेन आवर्तन्ते—निवृत्त होतात. निश्चयानें परत फिरतात,—क्व मृत्युसंसारवर्त्मनि–मृत्युयुक्तः संसारः मृत्युसंसारः तस्य वर्त्म–नरकतिर्यगादिप्राप्तिमार्गः तस्मिन् एव वर्तन्ते इत्यर्थः—कोठें? मृत्युसंसारमार्गामध्यें, मृत्युयुक्त जो संसार तो मृत्युसंसार, त्याचा मार्ग म्ह० नरक, तिर्यक्योनि इत्यादिकांच्या प्राप्तीचा मार्ग, त्या मार्गांतच ते राहतात, असा याचा भावार्थ [या आत्मज्ञानरूप धर्मावर श्रद्धा न ठेवणारे अनात्मज्ञ मूढ ज्ञानप्राप्तीचा उपाय अशी जी भक्ति तिलाहि प्राप्त न होता मृत्युयुक्त संसारमार्गांत फिरत राहतात] ३

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥ ४ ॥
न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—मया अव्यक्तमूर्तिना—ज्याचें स्वरूप व्यक्त नाहीं अशा मी—इदं सर्वं जगत्—हें सर्व जगत्—ततं—व्यापलें आहे—सर्वभूतानि—सर्व भूतें—मत्स्थानि—माझ्यामध्यें स्थित आहेत—च—पण—अहं—मी—तेषु—त्या भूतांमध्यें—न अवस्थितः—अवस्थित नाहीं म्हणजे त्या भूतांत राहिलेलों नाहीं—भूतानि—सर्व प्राणी—मत्स्थानि—वस्तुतः माझ्यामध्यें—न च—नाहींत—मे—माझें—ऐश्वरं—ईश्वरसंबंधी—योगं—सामर्थ्य—पश्य—पहा—भूतभृत्—मी सर्व भूतांचें धारण पोषण करणारा आहें—च—पण—भूतस्थः न—भूतांत राहिलेलों नाहीं—मम आत्मा—माझें स्वरूप—भूतभावनः—सर्व भूतांना उत्पन्न करणारें आहे ४-५

इदानीमर्जुनमभिमुखीकृत्याऽऽह—मया मम यः परो भावस्तेन मया ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगदव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिस्तेन मयाऽव्यक्तमूर्तिना करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्मय्यव्यक्तमूर्तौ तिष्ठन्तीति मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि । न हि निरात्मकं किंचिद्भूतं व्यवहारायावकल्पतेऽतो मत्स्थानि मयाऽऽत्मनाऽऽत्मवत्त्वेन स्थितान्यतो मयि स्थितानीत्युच्यन्ते ।

तेषां भूतानामहमेवाऽऽत्मेत्यतस्तेषु स्थित इति मूढबुद्धीनामवभासतेऽतो ब्रवीमि न चाहं तेषु भूतेष्ववस्थितो मूर्तवत्संश्लेषाभावेऽऽकाशस्याप्यन्तरतमो ह्यहम्। न ह्यसंसर्गि वस्तु क्वचिदाधेयभावेनावस्थितं भवति ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(स्तुति व निंदा याच्या योगानें ज्ञाननिष्ठेचें श्रेष्ठत्व सिद्ध करून ज्ञानाचें व्याख्यान आरंभितात-)—**स्तुत्या अर्जुनं अभिमुखीकृत्य आह**—याप्रमाणें स्तुतीच्या योगानें अर्जुनाला ज्ञानाभिमुख करून भगवान् म्हणतात—**मया-मम यः परः भावः तेन-अव्यक्तमूर्तिना-न व्यक्ता मूर्तिः-स्वरूपं यस्य मम सः अहं अव्यक्तमूर्तिः तेन मया अव्यक्तमूर्तिना-करणागोचरस्वरूपेण इत्यर्थः**—मी-माझा जो पर भाव त्यानें-अव्यक्त मूर्ति म्ह० ज्या माझी मूर्ति-स्वरूप व्यक्त नाहीं तो मी अव्यक्तमूर्ति, त्या मा अव्यक्तमूर्तीनें म्ह० ज्याचें स्वरूप इंद्रियांचा विषय होत नाहीं, अशा मी असा याचा भावार्थ,—**इदं सर्वं जगत् ततं-व्याप्तं**—हें सर्व जगत् व्यापलें आहे —**तस्मिन् मयि अव्यक्तमूर्तौ स्थितानि-मत्स्थानि सर्वभूतानि-ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि**—त्या मज अव्यक्तमूर्तीमध्यें स्थित म्ह० मत्स्थ-सर्वभूतें-ब्रह्मादिस्तंभपर्यंत सर्व भूतें माझ्यामध्यें स्थित आहेत. (तर मग भगवान् आधार व सर्वभूतें आधेय, असा भेद प्राप्त झाला. असें कोणी म्हणेल, म्हणून सांगतात-)—**निरात्मकं किंचित् भूतं व्यवहाराय न हि अवकल्पते अतः मत्स्थानि**—निरात्मक-आत्मरहित असें कोणतेंहि भूत व्यवहाराला समर्थ होत नाहीं. यास्तव सर्वभूतें मत्स्थ आहेत. म्हणजे—**मया आत्मना आत्मवत्त्वेन स्थितानि अतः मयि स्थितानि इति उच्यन्ते**—मज आत्म्याच्या योगानें आत्मवत्त्वानें-आत्मयुक्त होऊन तीं सर्व भूतें स्थित आहेत. म्हणून माझ्या ठिकाणा तीं स्थित आहेत, असीं म्हटलीं जातात.—**तेषां भूतानां अहं एव आत्मा इति अत तेषु स्थितः इति मूढबुद्धीनां अवभासते**—त्या भूतांचा मीच आत्मा आहे त्यामुळें मी त्यांच्यामध्यें स्थित आहें असें मूढबुद्धि पुरुषांना भासतें,—**अत. ब्रवीमि न च अहं तेषु भूतेषु अवस्थितः**—म्हणून म्हणतों कीं, मी त्या भूतांमध्यें अवस्थित नाहीं—**हि मूर्तवत् संश्लेषाभावेन अहं आकाशस्य अपि अन्तरतमः**—कारण मूर्त पदार्थांप्रमाणें संश्लेषाचा अभाव असल्यामुळें म्ह० साकार पदार्थांप्रमाणें माझा दुसऱ्या कोणाशींच संसर्ग होण्याचा संभव नसल्यामुळें मी आकाशाच्याहि अगदां आंत राहणारा आहें. (पण संश्लेषाभाव जरी असला तरी तुला आधेयत्व का नाहीं ? तूं भूतांच्या आधारानें राहतोस, असें म्हणण्याम कोणती हरकत आहे ? उत्तर-)—**असंसर्गि वस्तु क्वचित् आधेयभावेन अवस्थितं न भवति हि**—कोणाशींहि संसर्ग न पावणारी वस्तु कोठेंच व केव्हांच आधेयभावानें अवस्थित होत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. [ज्याचें स्वरूप इंद्रियांचा विषय होत नाहीं, अशा मीं हें सर्व जगत् व्यापलें आहे. सर्व भूतें मनमध्यें स्थित आहेत, म्ह० मी त्यांचा आत्मा आहें व माझ्यामुळें तीं आत्मवान् भासी आहेत. पण मी असंग असल्यामुळें त्यांच्यामध्यें स्थित नाहीं.] ४.

अत एवासंसर्गित्वान्मम—न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि पश्य मे योगं युक्तिं घटनं मे ममैश्वरमीश्वरस्येममैश्वरं योगमात्मनो याथात्म्यमित्यर्थः । तथा च श्रुतिरसंसर्गित्वादसङ्गतां दर्शयति "असङ्गो न हि सज्जते" इति । इदं चाऽऽश्चर्यमन्यत्पश्य भूतभृदसंगोऽपि सन्भूतानि बिभर्ति न च भूतस्थो यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वाद्भूतस्थत्वानुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यतेऽसौ ममाऽऽत्मेति, विभज्य देहादिसंघातं तस्मिन्नहंकारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुसरन्व्यपदिशति ममाऽऽत्मेति, न पुनरात्मन आत्माऽन्य इति लोकवदजानन् । तथा भूतभावनो भूतानि भावयन्नुत्पादयन् वर्धयतीति वा भूतभावनः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण परमेश्वर जरी सर्व भूतामध्यें अवस्थित नसला तरीं भूतें त्याच्यामध्ये आहेत, तेव्हा त्याला असंगत्व कसें ? उत्तर–)—अतः एव असंसर्गित्वात् मम—म्हणूनच म्ह० मला असंसर्गित्व असल्यामुळेंच—ब्रह्मादीनि भूतानि मत्स्थानि न च—ब्रह्मादि भूतें मत्स्थ नाहींत,—मे योगं-युक्तिं घटनं पश्य—माझ्या योगाला म्ह० युक्तीला-घटनेला पहा—मे-मम ऐश्वरं-ईश्वरस्य इमं ऐश्वरं योगं-आत्मनः याथात्म्यं इत्यर्थः—माझ्या ऐश्वर-ईश्वराच्या या ऐश्वर योगाला म्ह० आत्म्याच्या यथात्म्याला-यथार्थस्वरूपाला असा याचा भावार्थ, [तूं माझ्या निरुपाधिक असंग स्वरूपाला पहा-त्याकडे दृष्टि दे.]—तथा च 'असंगो न हि सज्जते' इति श्रुतिः असंसर्गित्वात् असंगतां दर्शयति—त्याचप्रमाणें 'असंग आत्मा कोठेंच सक्त होत नाहीं' ही श्रुति आत्म्याच्या असंसर्गित्वामुळें असंगत्व

१ रहस्यकार "ऐश्वर योग पश्य" याचा "पहा कशी ही माझी ईश्वरी करणी किंवा योगसामर्थ्य !" असा करितात, आणि टीपेंत, "योग या शब्दाचा अर्थ अलौकिक सामर्थ्य किंवा युक्ति असा जरी केला तरी अव्यक्ताचें व्यक्त बनण्याचा हा योग किंवा युक्ति म्हणजेच माया होय, हें गी. ७.२५ वरील टीपेंत व रहस्याच्या ९ व्या प्रकरणांत प्रतिपादन केलें आहे. हा योग परमेश्वरास अत्यंत सुलभ किंबहुना परमेश्वराचा दास असल्यामुळें योगेश्वर," असें म्हणतात. पण ते बरोबर नाहीं. कारण योगशब्दाचा अर्थ यथार्थ स्वरूप असा आहे. आचार्यांनी योग म्ह० युक्ति, व युक्ति म्ह०घटना असा अर्थ केला आहे. पण रहस्यकार युक्ति म्ह० प्राकृत युक्ति असें समजून त्याचा अर्थ 'अव्यक्ताचें व्यक्त बनण्याची युक्ति म्ह० माया' असें म्हणतात, तें चूक आहे. अव्यक्ताचें व्यक्त बनण्याची युक्ति म्ह० माया नव्हे. माया ही एक परमात्म्याची अनिर्वचनीय शक्ति आहे. शिवाय व्यक्त बनण्याची युक्ति पाहिल्यानें 'भूतें मत्स्थ नाहींत' हें कसें सिद्ध होणार ? त्यापेक्षां 'माझें याथात्म्य पहा, माझें स्वरूप असंग आहे. माझा संसर्ग कोणाशींहि होत नाहीं. म्हणून भूतें मत्स्थ नाहींत,' हें म्हणणें किती सयुक्तिक व सुबोध आहे ! 'योग परमेश्वराचा दास किंवा त्याला सुलभ असल्यामुळें त्याला योगेश्वर म्हणतात' ही असत्कल्पना आहे. 'योगेश्वर' या शब्दाचा खरा अर्थ काय आहे तो अ. ११ श्लोक ४ व अ. १८ श्लो. ७८, यावरील भाष्यातच स्पष्ट होईल.

दाखविते (ईश्वर जर असंग आहे तर ' भूतें मत्स्थ आहेत ' असें कसें सांगितलें व एकदा तसें सांगून फिरून 'तीं मत्स्थ नाहीत ' असे त्याच्या विरुद्ध कसें सांगितलें आहे? उत्तर-)—**इदं च अन्यत् आश्चर्यं पश्य**—आणि हेंहि दुसरें आश्चर्य पहा—**भूतभृत्-असंगः अपि सन् भूतानि बिभर्ति च भूतस्थः न**—मी भूतभृत् आहें असंग असूनहि भूतांना धारण करतो तो भूतभृत्, पण मी भूतस्थ नाहीं भूतामध्यें स्थित नाहीं—**यथोक्तेन न्यायेन दर्शितत्वात् भूतस्थत्वानुपपत्तेः**—कारण वर सांगितलेला जो असंगत्व न्याय त्या न्यायानें माझ्या भूतस्थत्वाची अनुपपत्ति आहे. [परमात्मा असंग असल्यामुळें त्याचा भूतांशीं वस्तुतः संबंध होणें जरी शक्य नसलें तरी काल्पनिक संबंध होणें शक्य आहे त्यामुळें त्यांत कांहीं विरोध नाहीं]—**कथं पुनः उच्यते असौ मम आत्मा इति**—अहोपण आत्म्याहून आत्मा जर अन्य नाहीं तर भगवान् ' हा माझा आत्मा ' असें कसें म्हणत आहेत!—**लोकबुद्धिं अनुसरन् देहादिसंघातं विभज्य तस्मिन् अहंकारं अध्यारोप्य मम आत्मा इति व्यपदिशति**—(जसा अज्ञ मनुष्य वस्तुतत्त्वाला न जाणता भेदाचा आरोप करून ' हा माझा ' अशा संबंधाचा अनुभव घेतो त्याप्रमाणें येथें संबंधाचा निर्देश नाहीं कारण आत्म्यामध्यें स्वाभाविक भेद नाहीं त्यामुळे वास्तविक आत्मभेद नसतांनाच) व्यवहारांतील सामान्यलोकांच्या संबंधबुद्धीला अनुसरून भगवान् आत्म्याहून देहादिसंघाताला विभक्त करून त्यामध्यें अहंकाराचा अध्यारोप करून ' हा माझा आत्मा ' असा भेदाचा उल्लेख करितात [अर्थात् देहेंद्रियसंघाताचा ' माझा ' या शब्दानें उल्लेख केल्यामुळें त्याहून अगदीं भिन्न असलेल्या स्वरूपाचा ' आत्म 'शब्दानें निर्देश केला आहे. त्यामुळें हा भूतस्थ नाहीं, असा याचा भावार्थ]—**पुनः लोकवत् अजानन् आत्मनः आत्मा अन्यः इति न (व्यपदिशति)**—पण भगवान् इतर लोकांप्रमाणें न जाणतां आत्म्याहून आत्मा निराळा आहे, असा उल्लेख करीत नाहींत (असो, पूर्वोक्त असंगत्वाचा अंगीकार करूनच आत्मा भूतांना उत्पन्न करतो, असें सांगतात-)—**तथा भूतभावन भूतानि भावयति-उत्पादयति-वर्धयति इति या भूतभावनः**—त्याचप्रमाणें माझा आत्मा भूतभावन आहे भूतांची भावना करितो, त्यांना उत्पन्न करितो किंवा वाढवितो म्हणून भूतभावन [वस्तुतः भूतें माझ्यामध्यें स्थित नाहींत माझें तात्त्विक स्वरूप पहा मी भूतभृत्-भूतांना धारण करणारा आहें. पण भूतामध्यें स्थित नाहीं, माझा आत्मा भूतांना उत्पन्न करणारा आहे]५

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—**सर्वत्रगः**—सर्व जागीं जाणारा—**महान्**—मोठा—**वायुः**—वायु—**नित्यं**—नेहमीं-हमेष—**आकाशस्थितः**—आकाशांत स्थित असतो—**तथा**—त्याप्रमाणें—**सर्वाणि भूतानि**—सर्व भूतें—**मत्स्थानि**—माझ्यामध्यें स्थित आहेत—**इति**—असा—**उपधारय**—निश्चय कर. ६.

यथोक्तेन श्लोकद्वयेनोक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह—यथा लोक आकाशस्थित आकाशे स्थितो नित्यं सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो महान्परिमाणतस्तथाऽऽकाशवत्सर्वगते मय्यसंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारय जानीहि ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—यथोक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तं अर्थं दृष्टान्तेन उपपादयन् आह—पूर्वोक्त दोन श्लोकांनीं सांगितलेल्याच अर्थाचें [म्ह० सृष्टि-स्थिति-संहाराचा आधार असंग आत्मा आहे, या अर्थाचें] दृष्टान्तानें उपपादन करणारे भगवान् म्हणतात—**यथा लोके वायुः आकाशस्थितः-नित्यं-सदा आकाशे स्थितः**—ज्याप्रमाणें लोकिकांत वायु नित्य-सदा आकाशांत स्थित असतो, (वायु कसा ? उत्तर –) —**सर्वत्र गच्छति इति सर्वत्रगः**—सर्व ठिकाणीं जातो, म्हणून सर्वत्रग व— **महान्-परिमाणतः**—परिमाणानें फार मोठा [असा वायु ज्याप्रमाणें नित्य आकाशांत स्थित असतो]—**तथा आकाशवत् सर्वगते मयि असंश्लेषेण एव (आकाशादीनि भूतानि) स्थितानि इति एवं उपधारय-जानीहि**—त्याप्रमाणें-आकाशाप्रमाणें सर्वगत असलेल्या माझ्या ठिकाणीं असंबंधानेंच आकाशादिक भूतें स्थित आहेत, असें तूं जाण. [सर्वत्र गमन करणारा व त्यामुळेंच महत्परिमाणाचा वायु सदा म्ह० उत्पत्ति-स्थिति-लयकाला जसा आकाशांत, त्याला कोणत्याहि प्रकारें संश्लेष न करितां राहतो, त्याप्रमाणें आकाशादि महाभूतें आकाशासारख्या पूर्ण असंग प्रत्यगात्म्यामध्यें संश्लेषावाचून स्थितें आहेत, असें समज.] ६.

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

---

१ रहस्यकार ४–६ श्लोकावरील टीपेंत "परमेश्वर निर्गुण व सगुण असल्यामुळें हा विरोधाभास होतो," असें म्हणतात. पण परमेश्वर वस्तुत: सगुण नाहीं. त्यामुळें वरील वर्णन सोपाधिक व निरुपाधिक अवस्थेचें आहे. परमार्थदृष्ट्या ईश्वर असंग, उदासीन वगैरे आहे, व मायिकदृष्ट्या भूतभृत्, भूतभावन इत्यादि आहे, व ही गोष्ट सहाव्या श्लोकांतील दृष्टान्तावरून अगदीं स्पष्ट होते. पण रहस्यकारांनीं 'मयि' ७.७, 'मम माया' ७.१४, 'मत्तः' ७.७, 'समोऽहं' ९.२९, 'मया ततं' ९.४, 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहं' १४.२७, 'अहं पुरुषोत्तम: प्रथितोऽस्मि' १५.१८, 'सर्वधर्मान् परित्यज्य माम्' 'अहं मोक्षयिष्यामि' १८.६६, इत्यादि ठिकाणीं भगवानांना आपला 'मी, माझा' असा जो उल्लेख केला आहे, तो सगुण व व्यक्त स्वरूपाला अनुलक्षून आहे, असें ४१६ पानावर म्हटलें आहे, पण तें बरोबर नाहीं. कारण भगवानांनी गीतेंत जगत्कारण, जगाचा नियंता–कर्मफलदाता इत्यादि रूपानें जेथें जेथें उल्लेख केला आहे, तेथें तेथें तो आपल्या अव्यक्त चित्स्वरूपाला अनुलक्षूनच आहे, व्यक्त स्वरूपाला अनुलक्षून नाहीं. कारण सर्व जगाला व्यापणें वगैरे हे धर्म सगुण व्यक्त स्वरूपाचे केव्हांच संभवत नाहींत.

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे कुंतिपुत्रा अर्जुना!—**कल्पक्षये**—कल्पाचा क्षय झाला असता,—**सर्वभूतानि**—सर्व भूतें—**मामिकां प्रकृतिं**—माझ्या अपरा प्रकृतीला—**यान्ति**—प्राप्त होतात.—**पुनः**—पण पुनः—**कल्पादौ**—कल्पाच्या आरंभीं—**अहं**—मी—**तानि**—त्याच भूताना—**विसृजामि**—उत्पन्न करतों. ७.

एवं वायुराकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिकाले तानि—सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकामपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां कल्पक्षये प्रलय काले । पुनर्भूयस्तानि भूतान्युत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजाम्युत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥७॥

भाष्यार्थ—एवं वायुः आकाशे इव सर्वभूतानि स्थितिकाले मयि स्थितानि—याप्रमाणे वायु जसा आकाशात, तशीं सर्वभूतें स्थितिकालीं माझ्यामध्ये स्थित आहेत,—**कौन्तेय तानि सर्वभूतानि मामिकां-मदीयां प्रकृतिं-त्रिगुणात्मिकां अपरां-निकृष्टां कल्पक्षये-प्रलयकाले यान्ति**—हे अर्जुना, तीं सर्व भूतें माझ्या प्रकृतीला-त्रिगुणात्मिका अपर-निकृष्ट प्रकृतीला कल्पक्षय झाला असता-प्रलयकाला प्राप्त होतात.—**पुनः-भूयः तानि-भूतानि उत्पत्तिकाले-कल्पादौ अहं विसृजामि-उत्पादयामि पूर्ववत्**—पुनरपि तीं भूतें उत्पत्तिसमयीं-कल्पाच्या आरंभा मी उत्पन्न करतों-पूर्वीप्रमाणेंच त्याना निर्माण करतों. [अर्जुना, कल्पाचा क्षय झाला असतां प्रलयसमयीं सर्व भूतें माझ्या अधीन असलेल्या त्रिगुणात्मिका अपर (अ. ७ श्लो ४-५ पृ ६१७ पहा) प्रकृतीला प्राप्त होतात, आणि पुनः उत्पत्तिकाल प्राप्त होताच म्ह० कल्पाच्या आरंभीं मी त्याना उत्पन्न करतों.] ७.

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—स्वां प्रकृतिं—आपल्या प्रकृतीला—**अवष्टभ्य**—स्वाधीन करून—**प्रकृतेः वशात् अवशं**—स्वभाववशात् परतंत्र झालेल्या—**इमं कृत्स्नं भूतग्रामं**—या सर्व भूतसमूहास—**पुनः पुनः**—पुनः पुनः—**विसृजामि**—मी उत्पन्न करतो ८

एवमविद्यालक्षणाम्—प्रकृतिं स्वां स्वीयामवष्टभ्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः पुन प्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायमिमं वर्तमानं कृत्स्नं समग्रमवशमस्वतन्त्रमविद्यादिदोषैः परवशीकृतं प्रकृतेर्वशात्स्वभाववशात् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—एवं अविद्यालक्षणां स्वां-स्वीयां प्रकृतिं अवष्टभ्य-वशीकृत्य—याप्रमाणे अविद्यारूप आपल्या प्रकृतीला वश करून घेऊन—**प्रकृतितः**

१ 'प्रकृतिं स्वां अवष्टभ्य' याचा अर्थ रहस्यकार 'मी आपल्या प्रकृतीला हाता धरून' असा करितात. पण तो चमत्कारिक नाही. येथें 'मी आपल्या प्रकृतीचा अधिष्ठाता होऊन, तिला आपल्या अधीन ठेवून, आपापल्या स्वभावाच्या अधीन झालेल्या भूतसमुदायाला पुनः

जातं इमं–वर्तमानं कृत्स्नं–समग्रं अवशं–अस्वतन्त्रं प्रकृतेः वशात्–स्वभाववशात् अविद्यादिदोषैः परवशीकृतं भूतग्रामं–भूतसमुदायं पुनः पुनः विसृजामि—प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या या वर्तमानकालीन, समग्र, अवश–परतंत्र स्वभाववशात्–स्वभावामुळें अविद्या, अस्मिता इत्यादि दोषानीं परवश केलेल्या भूतसमुदायाला पुनः पुनः मी उत्पन्न करतों. [मी आपल्या अविद्यारूप प्रकृतीला आपल्या स्वाधीन ठेवून या सर्व वर्तमानकाली असलेल्या भूतसमूहाला पुनः पुनः उत्पन्न करतों. अर्थात् हा संसार अनादि आहे. स्वभाववशात् अविद्या, अस्मिता इत्यादि दोषानीं त्या भूतसमूहाला अवश–अस्वतंत्र केलें आहे.] ८.

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—च—आणि—**धनंजय**—हे अर्जुना !—**तानि कर्माणि**—तीं कर्में—**उदासीनवत् आसीनं**—उदासीनाप्रमाणें असणाऱ्या—**तेषु कर्मसु असक्तं**—त्या कर्मांच्या फलाची इच्छा न ठेवणाऱ्या—**मां**—मला—**न निबध्नन्ति**—बद्ध करीत नाहींत. ९.

र्तार्हि तस्य ते परमेश्वरस्य भूतग्रामं विषमं विदधतस्तन्निमित्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संबन्धः स्यादितीदमाह भगवान्—न च मामीशं तानि भूतग्रामस्य विषमविसर्गनिमित्तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय । तत्र कर्मणामसंबद्धत्वे कारणमाह—उदासीनव-

---

पुनः उत्पन्न करितों,' असा या श्लोकाचा खरा अर्थ आहे. त्यावरून ईश्वराची ही प्रकृति व सांख्यदर्शनकाराची प्रकृति एक नाहीं, हें व्यक्त होतें. येथील प्रकृति स्वतंत्र कर्त्री नाहीं, तर ईशपरतंत्र–जड आहे व खरा कर्ता चेतन ईश्वर आहे, हेंच येथें सांगावयाचें आहे. अर्थात् रहस्यकार गीतेंत अव्यक्त, प्रकृति यासारखा एखादा शब्द आला की हा 'मूळ सांख्यशास्त्रांतील–कापिल सांख्यदर्शनांतील आहे' असें जें वारंवार सांगत असतात तें निर्मूल आहे. असो; तसेंच रहस्यकार 'त्या प्रकृतीच्या ताब्यांत गेल्यानें अवश म्ह० परतंत्र झालेला हा भूतसमुदाय' असा 'अवशं प्रकृतेर्वशात्' याचा अर्थ करितात. पण तोहि बरोबर नाहीं. कारण ईश्वराची प्रकृति निराळी व जीवाची प्रकृति निराळी. ईश्वराची शुद्धसत्त्वप्रधान तर जीवाची मलिन सत्त्वप्रधान, ईश्वराची एकरूप तर जीवाची अनेकरूप विचित्र, ईश्वराची त्याच्या अधीन तर जीव तिच्या अधीन अशी त्या दोन प्रकृतींत विलक्षणता असल्यामुळें 'ज्या प्रकृतीला ईश्वर आपल्या हातां धरितो त्याच प्रकृतीच्या ताब्यांत गेल्यानें जीव अवश–परतंत्र होतो,' हें म्हणणें वेदान्तसिद्धान्ताला सोडून आहे. मुळांत 'प्रकृतिं' व 'प्रकृतेः' असे शब्द जरी असले म्ह० प्रकृति हा एकच शब्द जरी दोन्ही जागीं असला तरी एक ईश्वराची प्रकृति व दुसरी जीवाची असा त्यांत फरक असल्यामुळें त्याच्या अर्थांतहि फरक आहे, व आचार्यांनीं भाष्यांत तो स्पष्टपणें दाखविला आहे. जीवाची प्रकृति म्ह० स्वभाव व स्वभाव म्ह० काय तें गी. भा. पृ. ३३१ वर पहा.

दासीनं यथोदासीन उपेक्षकः कश्चित्तद्वदासीनमात्मनोऽविक्रियत्वादसक्तं फलासङ्गरहितमभिमानवर्जितमहं करोमीति तेषु कर्मसु । अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलासङ्गाभावश्चाबन्धकारणमन्यथा कर्मभिर्बध्यते मूढः कोशकारवदित्यभिप्रायः ॥९॥

भाष्यार्थ—तर्हि भूतग्रामं विषमं विदधतः तस्य ते परमेश्वरस्य तन्निमित्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां संबन्धः स्यात्—तर मग उत्तमाधम-सुखी दुःखी-श्रीमान् दरिद्री इत्यादि विषम भूतसमुदायाला उत्पन्न करणाऱ्या त्या तुज ईश्वराचा त्यामुळें उद्भवणाऱ्या धर्माधर्माशीं संबंध होईल म्हणजे तू तन्निमित्त धर्माधर्मांनीं लिप्त होशील,—**इति भगवान् इद आह**—असें कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् हें सांगतात—**धनंजय मं-ईशं तानि भूतग्रामस्य विषमविसर्गनिमित्तानि कर्माणि न च निबध्नन्ति**—अर्जुना, मज ईश्वराला भूतसमूहाच्या विषम उत्पत्तीमुळें उत्पन्न झालेलीं तीं कर्में बद्ध करीत नाहींत —**तत्र कर्मणां असंबद्धत्वे कारणं आह**—परमेश्वरामध्यें कर्मांच्या असंबद्धत्वाचें कारण सांगतात—(ईश्वराला विषमसृष्टिप्रयुक्त धर्माधर्मांचा लेप का लागत नाहीं त्याचें कारण-)—**उदासीनवत् आसीनं-यथा कश्चित् उदासीनः-उपेक्षक तद्वत् आसीनं**—उदासीनाप्रमाणें असणाऱ्या-ज्याप्रमाणें एखादा उदासीन-उपेक्षा करणारा असतो त्याप्रमाणें राहणाऱ्या,—**अहं करोमि-इति तेषु कर्मसु असक्तं**—मी करतों, याप्रमाणें त्या कर्मांमध्यें सक्त न झालेल्या,—**आत्मनः अविक्रियत्वात् फलासंगरहितं-अभिमानवर्जितं**—आत्मा अविक्रिय असल्यामुळें कर्मांमध्यें असक्त म्ह० फलासक्तिरहित असलेल्या-मी करतों, अशा अभिमानानें रहित-अभिमानशून्य अशा मला ता कर्में बद्ध करीत नाहींत (हाच न्याय इतरालाहि लागू आहे, असें सांगतात-)—**अतः अन्यस्य अपि कर्तृत्वाभिमानाभावः-च फलासंगाभावः अबन्धकारणं**—यास्तव दुसऱ्या कोणाच्याहि, कर्तृत्वाभिमानाचा अभाव व फलासक्तीचा अभाव हें, अबन्धाचें कारण आहे —**अन्यथा मूढः कोशकारवत् कर्मभिः बध्यते इति अभिप्रायः**—पण याच्या उलट जर कर्मांविषयी कर्तृत्वाभिमान व फलासक्ति असली तर तो मूढ कोशकार कीटाप्रमाणें-आपल्याच भोंवती घर करणाऱ्या किड्याप्रमाणें कर्मांनीं बद्ध होतो, असा याचा आशय [मज ईश्वराला विषमसृष्टि उत्पन्न केल्यामुळें उद्भवणारीं शुभाशुभ कर्में बद्ध करीत नाहींत कारण मला कर्तृत्वाभिमान नसतो व फलासक्ति नसते त्याप्रमाणेंच दुसराहि जो कोणी आसक्तिरहित असतो, तोहि तशाच कर्मांनीं बद्ध होत नाहीं अ. ४ श्लो ९ पृ. ३७३ पहा] ९

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—मया अध्यक्षेण—केवल ज्ञानस्वरूप अशा मज अध्यक्षामुळें-मायानिमित्तान—**प्रकृतिः**—माझी त्रिगुणात्मिका माया—**सचराचरं**—सचराचर जगा

—**सूयते**—उत्पन्न करते —**कौन्तेय**—हे कुंतिपुत्रा !—**अनेन हेतुना**—या अध्यक्षत्वाच्या निमित्तानें—**जगत्**—सर्व सृष्टि—**विपरिवर्तते**—प्रवृत्त होते १०

तत्र भूतग्राममिमं विसृजाम्युदासीनवदासीनमिति च विरुद्धमुच्यत इति तत्परिहारार्थमाह—मया सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेणाविक्रियात्मनाऽध्यक्षेण मम माया त्रिगुणात्मिकाऽविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयत उत्पादयति सचराचरं जगत्। तथा च मन्त्रवर्णः— "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति। हेतुना निमित्तेनानेनाध्यक्षत्वेन कौन्तेय जगत्सचराचरं व्यक्ताव्यक्तात्मकं विपरिवर्तते सर्वावस्थास्। दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिरहमिदं भोक्ष्ये पश्यामीदं शृणोमीदं सुखमनुभवामि दुःखमनुभवामि तदर्थमिदं करिष्याम्येतदर्थमिदं करिष्य इदं ज्ञास्यामीत्याद्याऽवगतिनिष्ठाऽवगत्यवसानैव। "यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्" इत्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति। ततश्चैकस्य देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसम्बन्धिनोऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे भोक्तुरन्यस्याभावात्किंनिमित्तेयं सृष्टिरित्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने "को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः" इत्यादिमन्त्रवर्णेभ्यः। दर्शितं च भगवताऽज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव इति ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—तत्र 'इमं भूतग्रामं विसृजामि' 'उदासीनवद् आसीनं' इति च विरुद्धं उच्यते—पूर्वी म्हणजे मी या भूतसमूहास उत्पन्न करतों व उदासीनाप्रमाणें असणाऱ्या मला ती कर्मे बद्ध करीत नाहीत, हें विरुद्ध सांगितलें जात आहे—**इति तत्परिहारार्थं आह**—असें कोणी म्हणेल, म्हणून त्याच्या परिहारासाठीं भगवान् म्हणतात—**मया सर्वतः दृशिमात्रस्वरूपेण–अविक्रियात्मना अध्यक्षेण**—माझ्यामुळें–केवळ ज्ञानस्वरूप–अविक्रियात्मा अशा मज अध्यक्षामुळें—

---

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ "मी अध्यक्ष होऊन प्रकृतीकडून सर्व चराचरसृष्टि प्रसवितों या कारणामुळें जगाचा हा घडामोड चालला आहे," असा करितात पण 'मया अध्यक्षेण' हा तृतीया 'हेतु–निमित्त' या अर्थी आहे अर्थात् 'मी अध्यक्ष–अधिष्ठाता–स्वामी असणें या कारणानें–निमित्तानें, असा अर्थ केला पाहिजे तसेंच 'प्रकृतिः सचराचरं सूयते' याचा 'मी प्रकृतीकडून सर्व चराचर सृष्टि प्रसवितों' हा अर्थ तर मुळाला सोडून भलत्याकडेच गेला आहे कारण येथें 'प्रकृतिः' हें प्रथमान्त पद कर्ता आहे 'सचराचरं' हें द्वितीयान्त पद कर्म आहे व 'सूयते' हें 'षूङ्–प्राणिप्रसवे' या दिवादि म्ह० चवथ्या गणाच्या धातूचें कर्तरि वर्तमानकाळी तृतीय (प्रथम) पुरुषाचें एकवचन आहे यास्तव या वाक्याचा अगदीं शब्दशः सरळ अर्थ 'प्रकृति चराचर जगाला प्रसवते' असा आहे व आचार्यांनी तो अगदीं तसाच केला आहे पण रहस्यकार 'मी प्रकृतीकडून चराचर सृष्टि प्रसवितों' असा करितात तो बरोबर नाहीं मुळाला अगदी सोडून व सिद्धान्ताच्या अगदीं विरुद्ध आहे रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—"शास्त्रीय प्रतिपादनांत हा तत्त्वें प

मम माया त्रिगुणात्मिका अविद्यालक्षणा प्रकृतिः—माझी माया त्रिगुणात्मिका अविद्यारूप प्रकृति,—**सचराचरं जगत् सूयते-उत्पादयति**—चराचरभूतांसह जगाला प्रसवते–उत्पन्न करते —**तथा च मन्त्रवर्णः**—तसाच अर्थ प्रतिपादन करणारा हा मंत्रवर्ण आहे.—**'एकः देवः सर्वभूतेषु गूढः'**—एक देव सर्वभूतामध्यें गूढ–गुप्त आहे.—**'सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा'**—तो सर्वव्यापी व सर्वभूताचा अन्तरात्मा आहे.—**'कर्माध्यक्ष सर्वभूताधिवास'**—कर्मांचा अध्यक्ष, सर्वभूतामध्यें सत्तास्फूर्ति देणारा या रूपानें राहणारा—**'साक्षी चेता केवलः निर्गुणः च ' इति**—हा केवल कर्मांचाच अध्यक्ष नाही तर कर्मवानाचा–कर्मकर्त्या जीवादिअध्यक्ष–सर्वसाक्षी आहे. तो चिद्रूप आहे. निरुपाधिक व निर्गुण आहे. [तो सर्वविशेषशून्य आहे, असे सांगणारा हा मंत्र याविषयीं प्रमाण आहे. याप्रमाणें उदासीन असलेल्याहि या ईश्वराच्या केवल साक्षित्वाला निमित्त करून हे जगत् पुनः पुन. उत्पन्न होऊन नाश पावते, असे सांगतात–]—**कौन्तेय अनेन अध्यक्षत्वेन हेतुना-निमित्तेन सचराचरं जगत् व्यक्ताव्यक्तात्मकं सर्वासु अवस्थासु विपरिवर्तते**—हे अर्जुना ! या अध्यक्षत्वहेतूनें–मी अध्यक्ष असणें या निमित्तानें चराचरासह हें सर्व व्यक्त अव्यक्तरूप जगत् सृष्टि स्थिति-संहाररूप सर्व अवस्थामध्यें विशेष प्रकारें परिवर्तन पावत असतें. [कार्याप्रमाणें कारणाची प्रवृत्तिहि साक्षीच्या अधीन आहे, हें सुचविण्यासाठीं व्यक्ताव्यक्तात्मक असें. म्हटलें आहे. परमात्मा या सर्वांचा अध्यक्ष असणें याच निमित्तानें व्यक्ताव्यक्त दशेंतील सर्व चराचर जगाची प्रवृत्ति होते, असा याचा भावार्थ. अहोपण, जगाची सृष्टि-स्थिति वगैरे प्रवृत्ति जरी ईश्वराधीन असली तरी

काच ठिकाणीं सांगण्यात येतात गीतेंतील पद्धत संवादात्मक असल्यामुळें एकच विषय प्रसंगानुसार थोडा एक ठिकाणा व थोडा दुसरे ठिकाणीं सांगितला आहे. " ही बहुमी आम्हाला अतिशय इष्ट आहे. कारण मग " कर्मयोगाच्या प्रतिपादनात मध्येंच उपदसुळामारखें कम मोडणें उत्तम असें कोणीहि समनस मनुष्य म्हणणार नाहीं " (गी. र. ६५४) या म्हणण्यास विशेष महत्त्व उरत नाहीं. गीतेच्या प्रत्येक अध्यायात साधक व सिद्ध, आणि श्रेन–गृहस्थ व यति यांचे धर्म प्रसंगानुसार आले आहेत, असेंच आचार्यांचें म्हणणें आहे, व त्या दृष्टीनें त्यानीं भाष्य लिहिलें आहे. गी. भा. पृ. १४२ पहा.

'हेतुना–अनेन कौन्तेय०' या उत्तरार्धाच्या अर्थात ' या कारणामुळें जगाची ही घडामोड चालली आहे ' असें म्हणून टापेंत ' म्ह० व्यक्ताचें अव्यक्त आणि पुन्हा अव्यक्ताचें व्यक्त होत असतें' असें त्याचेंच स्पष्टीकरण केलें आहे पण 'या कारणामुळें' म्ह० कोणत्या कारणामुळें ? 'मी प्रकृतीकडून जगत् प्रसवितों, ' या कारणामुळें ? त्यापेक्षा 'अनेन हेतुना' म्ह० या माझ्या अध्यक्षत्वामुळें–माझ्या सत्तेमुळें–मी प्रकृतीचा अधिष्ठाता असल्यामुळें हा अर्थ किती शास्त्रशुद्ध आहे.तसेंच 'विपरिवर्तते' म्ह० 'घडामोड चालली आहे, व्यक्ताचें अव्यक्त व अव्यक्ताचें व्यक्त होतें' असें म्हणण्यापेक्षा, जगाची सर्व प्रवृत्ति माझ्या अध्यक्षत्वामुळें होते; त्याची सर्व अवस्थांतील सर्व प्रवृत्ति मन्निमित्त आहे, हें आचार्यांचें म्हणणें किती सुबोध व सयुक्तिक आहे. आचार्यांनीं 'विपरिवर्तते ' यावरील सर्वांग भाष्य विचार करण्यासारखें आहे.

याजीची सर्व प्रवृत्ति स्वाभाविकच आहे की नाही ? की तीहि ईश्वराधीनच ? उत्तर-]—**दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतः सर्वा प्रवृत्तिः**—केवल ज्ञानस्वरूपाचा विषय होणें, ज्ञानाच्या कर्मत्वास प्राप्त होणें, या निमित्तानेंच जगाची सर्व प्रवृत्ति होते ज्ञानव्याप्यत्वावाचून जड-वर्गाची कोणतीच प्रवृत्ति होऊं शकत नाहीं—**अहं इदं भोक्ष्ये इदं पश्यामि इदं शृणोमि सुखं अनुभवामि दुःखं अनुभवामि तदर्थं इदं करिष्यामि एतदर्थं इदं करिष्ये इदं ज्ञास्यामि इत्याद्या (प्रवृत्तिः) अवगतिनिष्ठा अवगति अवसाना एव**—मी हें भोगीन, हें पाहतों, हें ऐकतों, सुखाचा अनुभव घेतों, दुःखाचा अनुभव घेतों, त्यासाठीं हें करीन, यासाठीं हें करीन, हें समजून घेईन-जाणेन इत्यादि सर्व प्रवृत्ति अवगतिनिष्ठ-ज्ञाननिष्ठ व ज्ञानामध्यें पर्यवसान पावणारीच आहे [जगाची सर्व प्रवृत्ति ज्ञानामुळें व ज्ञानाच्या आधारानें होत असते परमात्म्याच्या केवळ अध्यक्षत्वानेंच जगाची सर्व चेष्टा होते, याविषयीं प्रमाण-]—**'यो अस्य अध्यक्षः परमे व्योमन्' इत्यादयः च मन्त्राः एतं अर्थं दर्शयन्ति**—या जगाचा जो अध्यक्ष निर्विकार साक्षी तो श्रेष्ठ हृदयाकाशांत स्थित आहे त्यामुळें दुर्ज्ञेय आहे इत्यादि मंत्र हा अर्थ दाखवितात [असो, ईश्वराच्या केवळ साक्षित्वानेंच त्याचें ऐश्वर्य सिद्ध झालें असता काय निष्पन्न होतें तें सांगतात-]—**ततः च एकस्य देवस्य सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसंबन्धिनः अन्यस्य चेतनान्तरस्य अभावे अन्यस्य भोक्तुः अभावात्**—त्यामुळें एक-अद्वितीय, स्वयंप्रकाश, सर्वाध्यक्षभूत केवळ चैतन्य-स्वरूप, परमार्थतः-वस्तुतः कोणत्याच भोगाशीं अगदींच संबंध नसलेल्या, अशा याची दुसऱ्या भिन्न चेतनाचा अभाव असतां दुसऱ्या भोक्त्याचाहि अभावच होत असल्या मुळें ही सृष्टि किंनिमित्त आहे ? [परमात्म्याची ही सृष्टि कोणत्या निमित्तानें आहे ? तो ही सृष्टि का बरं उत्पन्न करतो ? भोगासाठीं करतो, असें म्हणतां येत नाहीं कारण त्या परमेश्वराचा भोगाशीं वस्तुतः कांहीं संबंध नाहीं कारण त्याचें स्वरूप सर्वसाक्षिभूत केवल चैतन्य हेंच आहे बरें, दुसरा कोणी भोक्ता असेल व त्याच्यासाठीं ही सृष्टि असेल असें म्हणावें, तर दुसरा भोक्ता नाहीं कारण दुसरा चेतन नाहीं चेतन एक परमात्माच आहे त्याच्यावाचून बाकीचें सर्व अचेतन आहे अचेतनाला भोक्तृत्व कधींच संभवत नाहीं बरें, सृष्टभाच्या मोक्षासाठीं ही सृष्टि आहे म्हणून म्हणावें तर तेंहि बरोबर नाहीं कारण मोक्षासाठीं सृष्टि ही कल्पनाच विरोधी आहे यास्तव]—**इयं सृष्टिः किंनिमित्ता इति अत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने**—ही सृष्टि किंनिमित्त आहे, ईश्वरानें ही सृष्टि कशासाठीं उत्पन्न केली, असा याविषयीं प्रश्न करणें किंवा त्याचें उत्तर देणें हीं दोन्हीं अनुपपन्न आहेत [कारण ईश्वराची ही सृष्टि मायिक आहे त्यामुळें असल्या प्रश्नप्रतिवचनाला अवकाशच नाहीं परमात्मा दुर्विज्ञेय आहे, याविषयीं श्रुतीचा उद्गम करितात-]—**'को अद्धा वेद'**—परमेश्वराला साक्षात् कोण जाणतो ? कोणी नाहीं]—**'क इह प्रवोचत्'**—त्याविषयीं या संसारमंडलांत बोलणारा तरी कोण आहे ? कोणी

नाही.—'कुतः आजाता'— जगाच्या उत्पत्तीचा कर्ता या रूपानें तरी त्याला जाणता येईल म्हणून म्हणावें, तर तो कूटस्थ-निर्विकार असल्यामुळें ही सृष्टि त्याच्यापासून झाली असेंहि म्हणता येत नाही. तेव्हा ही सृष्टि कोठून झाली आहे? कोणापासूनहि झालेली नाही.—'कुतः इयं विसृष्टिः'—ही विविध सृष्टि दुसऱ्या कोणापासूनहि होणे शक्य नाही. कारण परमात्म्याहून अन्य सत्य पदार्थाचाच अभाव आहे— **इत्यादि मन्त्रवर्णेभ्यः**—इत्यादि मंत्राक्षरावरून परमेश्वर दुर्विज्ञेय आहे, ही गोष्ट सिद्ध होते. (तर मग ही सृष्टि कशी झाली ? याचें उत्तर अज्ञानापासून झाली असें भगवानांनी च दिलें आहे, असें सांगतात-)—**भगवता ' अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ' इति दर्शितं च**—भगवानांनी ' अज्ञानानें ज्ञान आच्छादित झालें आहे, त्यामुळें प्राणी मोहित होतात' असें (अ. ५.श्लो. १५, पृ. ५०९) दाखविलेंच आहे.१०.

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—मूढाः—अविवेकी लोक—**मम**—माझ्या—**भूतमहेश्वरं परं भावं**—सर्व भूतांचा महान् ईश्वर अशा श्रेष्ठ भावास—**अजानन्तः**—न जाणणारे असे होऊन—**मानुषीं तनुं आश्रितं मां**—मनुष्याची तनु धारण केलेल्या मला—**अवजानन्ति**—तुच्छ लेखितात, माझी अवज्ञा करितात.११.

एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तं अवजानन्त्यवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनो मानुषीं मनुष्यसंबन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत् । परं प्रकृष्टं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतममजानन्तो मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वमात्मानम् । ततश्च तस्य ममावज्ञानभावनेनाऽऽहता वराकास्ते ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—एवं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वजन्तूनां आत्मानं अपि सन्तं मां—याप्रमाणें नित्यशुद्धस्वभाव, ज्ञानस्वभाव व मुक्तस्वभाव, सर्व जंतूंचा आत्मा, असाहि असलेल्या मला—**मूढाः-अविवेकिनः मां अवजानन्ति-अवज्ञां-परिभवं कुर्वन्ति**—मूढ-अविवेकी लोक माझी अवज्ञा करितात-अवज्ञा-परिभव करितात -मला तुच्छ लेखितात—**मानुषीं-मनुष्यसंबंधिनीं तनुं-देहं आश्रितं मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तं इति एतत्**—मानुषी म्ह० मनुष्यसंबंधि तनूचा-देहाचा आश्रय केलेल्या-मनुष्यदेहानें व्यवहार करीत असलेल्या, असा याचा भावार्थ. [इतर मनुष्यांप्रमाणें देहावर ' हा मी ' असा अभिमान न ठेवतां केवल देहानें व्यवहार करणाऱ्या मला निरस्कार करितात. मग ते माझें आत्मत्वानें भजन कसें करणार ! भगवानांनी मनुष्यदेह धारण केल्यामुळें अज्ञ लोकांचा असा विपर्यास होणें शक्य आहे. पण भगवानाची अशी अवज्ञा करण्याचें कारण काय,तें सांगतात-]—**मम परं-प्रकृष्टं भावं-परमा-**

त्मतत्त्वं-आकाशकल्पं आकाशात् अपि अन्तरतमं अजानन्तः—माझ्या पर म्ह० अत्यंत श्रेष्ठ भावास परमात्मतत्त्वास-आकाशासारख्या-किंबहुना आकाशाहून अत्यंत आन्तर असलेल्या श्रेष्ठ भावास न जाणणारे—**भूतमहेश्वरं-सर्वभूतानां महान्तं ईश्वरं स्वं आत्मानं**—भूतमहेश्वरास-सर्वभूतांच्या फार मोठ्या ईश्वरास म्ह० स्वतःला-आत्म्याला न जाणणारे ते माझी अवज्ञा करितात [अविवेकमूलक अज्ञान हेंच त्यांच्या अवज्ञेचें कारण आहे. ईश्वराची अशी अवज्ञा केल्यामुळें ज्यांच्या बुद्धि कुंठित झाल्या आहेत, असे ते शोच्य होतात, असें सांगतात-]—**ततः च तस्य मम अवज्ञानभावनेन ते वराकाः आहताः**—त्यामुळें त्या माझ्या अवज्ञेच्या भावनेनें ते पामर जीव सर्व पुरुषार्थहीन झाले आहेत. [भगवानाचा अनादर करणें किंवा निंदा करणें हेंच अवज्ञान, तें पुनः पुनः करणें हेंच त्याचें भावन,-वारंवार भगवन्निंदा किंवा भगवदनादर केल्यामुळे त्यांना मोठें पाप लागतें, व त्या पापाच्या प्रभावानें त्यांच्या बुद्धि प्रतिबद्ध होतात.]११.

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः ।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥१२॥

अन्वयार्थ—मोघाशाः—त्यांच्या सर्व आशा व्यर्थ होतात,—**मोघकर्माण**—त्यांचीं सर्व कर्मेंहि व्यर्थ होतात—**मोघज्ञाना**—त्याचें ज्ञानहि निष्फल असतें—**विचेतसः**—ते विवेकशून्य होतात—**च एव**—आणि ते—**राक्षसीं**—राक्षसाच्या च—**आसुरीं**—असुरांच्या—**मोहिनीं**—मोह पाडणाऱ्या—**प्रकृतिं**—प्रकृतीचा—**श्रिताः**—आश्रय केलेले असतात.१२

कथम्—मोघाशा वृथाऽऽशा आशिषो येषां ते मोघाशाः । तथा मोघकर्माणो यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानि कर्माणि तानि च तेषां भगवत्परिभवात्स्वात्मभूतस्यावज्ञानान्मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणः । तथा मोघज्ञाना निष्फलज्ञाना ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव स्यात् । विचेतसो विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः । किंच ते भवन्ति राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावमासुरीमसुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहकरीं देहात्मवादिनीं श्रिता आश्रिताश्छिन्धि भिन्धि पिब खाद परस्वमपहरेत्येवंवदनशीलाः क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः । "असुर्या नाम ते लोकाः०" इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—कथं—भगवानाची अवज्ञा केल्यामुळें ते शोच्य कसे होतात, तें 'मोघाशा ०' या श्लोकानें सांगतात—**मोघाशाः-वृथा आशा -आशिषः येषां ते मोघाशाः**—मोघाशा म्ह० ज्यांच्या आशा-आकांक्षा वृथा आहेत ते 'मोघाशा 'होत —**तथा च मोघकर्माणः-तैः अनुष्ठीयमानानि यानि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि तानि च तेषां भगवत्परिभवात् स्वात्मभूतस्य अवज्ञानात् मोघानि एव निष्फलानि भवन्ति इति मोघकर्माण**—त्याचप्रमाणें ते मोघकर्मे होत म्ह० त्यांच्याकडून अनुष्ठान

केलीं जाणारी जीं अग्निहोत्रादिक कर्मे तीं त्याची कर्मे भगवानाच्या परिभवामुळे-तिरस्कारा-मुळे-स्वात्मभूत परमेश्वराच्या अवज्ञेमुळे मोघच-निष्फलच होतात, म्हणून ते मोघकर्मे होत.—**तथा मोघज्ञानाः-निष्फलज्ञाना -तेषां ज्ञानं अपि निष्फलं एव स्यात्**—तसेंच, मोघज्ञान म्ह० ज्यांचें ज्ञान निष्फल आहे, असे ते आहेत. त्यांचें ज्ञानहि निष्फलच होतें —**विचेतसः-विगतविवेका च ते भवन्ति इति अभिप्रायः**—विचेतस म्ह० ते विगतविवेक-विवेकशून्य होतात, असा याचा आशय [ईश्वराची निंदा-भगवद्द्रोह करणाऱ्या त्यांची कोणतीहि इच्छा नित्य फल देण्यास समर्थ होत नाही त्यांचा नित्य नैमित्तिक कर्मेहि निष्फल होतात. त्यांचे शास्त्रार्थज्ञानहि फुकट जातें त्यांच्या ठिकाणा विवेकाचाहि अभाव असतो. भगवानाचा तिरस्कार किंवा अना-दर करणाऱ्यांच्या इच्छा, कर्मे व ज्ञान फुकट जातें, इतकेंच नव्हे तर मेल्यावर त्यांना अतिशय क्रूर योनि प्राप्त होते, असें सांगतात-]—**किंच ते भवन्ति**—आणखी ते कसे होतात —**राक्षसीं-रक्षसां प्रकृतिं-स्वभावं आसुरीं-असुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं-मोहकरीं देहात्मवादिनीं श्रिताः-आश्रिताः**—राक्षसी म्ह० राक्षसाच्या प्रकृतीस-स्वभावास व आसुरी प्रकृतीस म्ह० असुराच्या स्वभावास (त्या दोन्ही प्रकृति कशा ? उत्तर-) मोहनी-मोह पाडणाऱ्या, 'देहच मी-आत्मा' असें म्हण-णाऱ्या त्या दोनहि स्वभावास आश्रित होतात राक्षसी व आसुरी प्रकृतीचा आश्रय केलेले असे ते ईश्वरद्वेष्टे निपजतात —**छिंधि भिन्धि पिब खाद परस्वं अपहर इत्येवं वदनशीला क्रूरकर्माणः भवन्ति इत्यर्थः**—तोड,फोड, पी,खा,दुसऱ्याचें धन लुबाड असें बोलण्याचें ज्यांचें शील आहे असे ते क्रूरकर्मे होतात, असा भावार्थ. [प्राण्यांची हिंसा करणें, पीडा देणें या स्वरूपाचा राक्षसाचा स्वभाव असतो. त्याचा अनुवाद छिंधि, भिंदि, खाद, पिब, ह्म० तोड, फोड, खा, पी या शब्दांनी केला आहे व कोणाला देऊ नको, यज्ञ याग करू नको, इत्यादि असदुपदेश करणें व वृत्तिछेद करणें, हा असुराचा स्वभाव आहे. त्याचा अनुवाद भाष्यांत 'परस्व अपहर' परधनाचा अपहार कर, या शब्दानें केला आहे यांविषयीं प्रमाण-]—**'असुर्या नाम ते लोकाः' इति श्रुतेः**—ते असुरांचे लोक अज्ञानान्धकाराने आच्छादित झालेले आहेत. मूढ लोक मेल्यावर त्या लोकांस प्राप्त होतात,अशी याविषयीं श्रुति आहे. (ईशोपनिषद्भाष्यार्थ पृ. १४ पहा.) १२

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥१३॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**पार्थ**—हे अर्जुना '—**दैवीं प्रकृतिं आश्रिताः**—दैवी प्रकृतीचा आश्रय केलेले—**महात्मानः**—महात्मे—**मां**—मला—**अव्ययं भूतादिं**—नित्य, भूतांचें कारण—**ज्ञात्वा**—जाणून—**अनन्यमनसः**—अनन्यचित्त होऊन—**भजन्ति**—भजतात. १३.

ये पुनः श्रद्दधाना भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः—महात्मानस्त्वक्षुद्रचित्ता मामीश्वरं पार्थ दैवीं देवानां प्रकृतिं शमदमदयाश्रद्धादिलक्षणामाश्रिताः सन्तो भजन्ति सेवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्यचित्ता ज्ञात्वा भूतादिं भूतानां वियदादीनां प्राणिनां चाऽऽदिं कारणमव्ययम् ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—ये पुनः श्रद्दधानाः भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्ताः—पण त्याच्या उलट जे श्रद्धावान् लोक भगवद्भक्तिरूप मोक्षमार्गांत प्रवृत्त झालेले असतात ते ईश्वराला भजतात असें 'महात्मानः' या श्लोकानें सांगतात.—पार्थ महात्मानः तु अक्षुद्रचित्ताः—हे पार्थ, पण महात्मे म्ह० अक्षुद्रचित्त, [ज्याचें चित्त यज्ञादि नित्य कर्मांनी शुद्ध झालें आहे ते महात्मे—अक्षुद्रचित्त होत. आणखी ते कसे? उत्तर—]—दैवीं—देवानां प्रकृतिं—शम-दम दया श्रद्धादिलक्षणां आश्रिताः सन्तः मां ईश्वरं भजन्ति—सेवन्ते—दैवी म्ह० देवाच्या प्रकृतीचा शम-दम-दया-श्रद्धा इत्यादि-रूप प्रकृतीचा आश्रय केलेले असे होत्साते मज ईश्वराला भजतात, माझें सेवन करितात,—अनन्यमनसः—अनन्यचित्ताः—अनन्यचित्त होऊन—ज्यांचें चित्त सर्वान्तर्यामी परमेश्वरामध्यें आसक्त झालें आहे ते अनन्यचित्त होत.—भूतादिं—भूतानां वियदादीनां प्राणिनां च आदिं—कारणं अव्ययं ज्ञात्वा—भूतादि म्ह० आकाशादि भूतांचा व प्राण्यांचा आदि-कारण व अव्यय—अविनाशी असा मला जाणून [अनन्यचित्त व दैवी प्रकृतीचा आश्रय केलेले महात्मे माझें भजन करितात.] १३.

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

अन्वयार्थ—सततं—अहोरात्र—मां कीर्तयन्तः—माझें कीर्तन-नामस्मरण करणारे—च—आणि—यतन्तः—इंद्रियनिग्रह, शम-दम इत्यादि धर्मांनी यत्न करणारे,—दृढव्रताः—ज्यांचें अवाचन्य हेंच व्रत आहे, किंवा ज्याचें ब्रह्मचर्यादि व दमादि व्रत दृढ आहे ते दृढव्रत—च—आणि—मां—मला—नमस्यन्तः—नमस्कार करणारे,—भक्त्या—परमप्रेमानें—नित्ययुक्ताः—नित्ययुक्त होऊन—उपासते—उपासना करितात. १४.

कथम्—सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तो यतन्तश्चेन्द्रियोपसंहारशमदमदयाहिंसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च दृढव्रता दृढं स्थिरमचाल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रता नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमात्मानं भक्त्या नित्ययुक्ताः सन्त उपासते सेवन्ते १४

भाष्यार्थ—कथं—ते कसें भजन करितात तें 'सततं०' या श्लोकानें सांगतात—सततं—सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तः—सतत-सर्वकाळ भगवान् ब्रह्मरूप असा मला—अशा माझें कीर्तन करणारे [सतत माझें कीर्तन करणारे म्ह० वेदान्तश्रवण व प्रणवाचा जप करणारे]—च यतन्तः—इन्द्रियोपसंहार शम-दम-

दया-अहिंसादिलक्षणे धर्मे प्रयतन्तः—आणि यत्न करणारे म्ह॰ इंद्रियांचा विषयांपासून उपसंहार, शम, दम, दया, अहिंसा इत्यादि रूप धर्मांचा प्रयत्न करणारे —**दृढव्रता -दृढं स्थिरं-अचाचल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रता**—दृढव्रत म्ह॰ दृढ-स्थिर अचाचल्य हेंच ज्यांचें व्रत ब्रह्मचर्यादि आहे, ते दृढव्रत होत,—**च मां -हृदयेशयं आत्मानं भक्त्या नमस्यन्त नित्ययुक्ता सन्त उपासते-सेवन्ते** —आणि मला हृदयांत राहणाऱ्या आत्म्याला भक्तानें-परम प्रेमानें नमस्कार करणारे नित्ययुक्त-नित्य समाहित होत्साते उपासना करितात-माझें सेवन करितात १४

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

अन्वयार्थ—च अपि—पण—**अन्ये**—काहीं उत्तम अधिकारी—**ज्ञानयज्ञेन** —भगवानाविषयाच ज्ञान हाच यज्ञ त्यानें—**यजन्त** —पूजा करणारे—**मां**—मला —**एकत्वेन**—एकच परब्रह्म आहे, अशा ज्ञानानें—**उपासते**—उपासितात कोणी —**पृथक्त्वेन**—सूर्य, चंद्र इत्यादि भेदानें माझी उपासना करितात व कोणी—**विश्वतोमुखं**—तोच भगवान् सर्वतोमुख आहे, विश्वरूप आहे, असें समजून त्या विश्वरूपाला—**बहुधा**—अनेक प्रकारानीं उपासितात १५

ते केन केन प्रकारेणोपासत इत्युच्यते—ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञस्तेन ज्ञानयज्ञेन यजन्त पूजयन्तो मामीश्वरं चाप्यन्येऽन्यामुपासनां परित्यज्योपासते। तच्च ज्ञानमेकत्वेनैकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते। केचिच्च पृथक्त्वेन नाऽऽदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान्विष्णुरादित्यादिरूपेणावस्थित इत्युपासते। केचिद्बहुधाऽवस्थित स एव भगवान्सर्वतोमुखो विश्वतोमुखो विश्वरूप इति त विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेणोपासते ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—ते केन केन प्रकारेण उपासते इति उच्यते—ते कोणकोणत्या प्रकारानें उपासना करितात तें सांगितलें जातें—**ज्ञानयज्ञेन-भगवद्विषयं ज्ञानं एव यज्ञः तेन ज्ञानयज्ञेन**—ज्ञानयज्ञानें-भगवानाविषयींचें ज्ञान हाच यज्ञ, त्या ज्ञानयज्ञानें —**मां ईश्वरं च अपि यजन्त -पूजयन्त अन्ये**—मज ईश्वराचेंच यजन पूजन करणारे दुसरे-म्ह॰ ब्रह्मनिष्ठ—**अन्यां उपासनां परित्यज्य उपासते**—दुसऱ्या उपासनेचा परित्याग करून माझी उपासना करितात —**तत् च ज्ञानं एकत्वेन-एकं एव परं ब्रह्म इति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते**—व तें ज्ञान एकत्वानें-एकच परब्रह्म आहे अशा स्वरूपाच्या परमार्थ ज्ञानानें पूजा करणारे ब्रह्मनिष्ठ माझी उपासना करितात [परमार्थदर्शन हाच येथील ज्ञानयज्ञ आहे ज्ञाननिष्ठ त्याने ईश्वराची उपासना करितात याप्रमाणें उत्तम अधिकाऱ्याच्या उपासनेचा प्रकार सांगून मध्यमाधिकाऱ्यांच्या उपासनेचा प्रकार सांगतात-]—**केचित् च पृथक्त्वेन-आदित्यचंद्रादिभेदेन स एव भगवान् विष्णुः आदित्यादिरूपेण अवस्थितः इति**

उपासते—दुसरे कित्येक पृथक्त्वानें म्ह० आदित्य, चंद्र इत्यादि भेदानें ह्म० तोच भगवान् विष्णु आदित्यादिरूपानें अवस्थित आहे, अशी उपासना करितात —**बहुधा अवस्थितः सः एव भगवान् सर्वतोमुख -विश्वतोमुख -विश्वरूपः इति केचित् तं विश्वरूपं-सर्वतोमुखं बहुधा-बहुप्रकारेण उपासते**— बहुप्रकारानी अवस्थित असलेला तोच भगवान् सर्वतोमुख, विश्वतोमुख, विश्वरूप आहे, असें समजून कित्येक मध्यमाधिकारी त्या विश्वरूपाला-सर्वतोमुखाला बहुधा-बहुप्रकारानी उपासितात-[तोच सर्वरूपानीं अवस्थित आहे, असें जाणून त्याचीच कित्येक बहुप्रकारें उपासना-ध्यान करितात] १५

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाऽहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—**अहं क्रतुः**—मी क्रतु-यज्ञ म्हणजे एक प्रकारचें वेदोक्त कर्म आहें. —**अहं यज्ञः**—मी वैश्वदेवादि स्मार्त कर्म आहें —**अहं स्वधा**—मी पितराना दिलेलें अन्न आहे —**अहं औषध**—मी तांदुळ, गहूं, इत्यादि धान्य ज्यापासून होतें, त्या औषधि आहें —**मन्त्र अहं**—मंत्र मी आहे —**अहं एव आज्य**—मीच आज्य म्ह० घृतादि हवि आहें —**अहं अग्नि**—मीच अग्नि आहे —**अहं हुत**—मीच हवनकर्म आहें १६.

यदि बहुभिः प्रकारैरुपासते कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह—अहं क्रतुः श्रौतकर्मभेदोऽहमेवाहं यज्ञः स्मार्तः । किंच स्वधाऽन्नमहं पितृभ्यो यद्दीयते । अहमौषधं सर्वप्राणिभिर्यदद्यते तदौषधशब्दवाच्यम् । अथवा स्वधेति सर्वप्राणिसाधारणमन्नमौषधमिति व्याध्युपशमार्थं भेषजम् । मन्त्रोऽहं येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयते । अहमेवाऽऽज्यं हविश्चाहमग्निर्यस्मिन्हूयते सोऽग्निरहमेवाहं हुतं हवनकर्म च ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—**यदि बहुभिः प्रकारैः उपासते कथं त्वां एव उपासते इति अत आह**—जर बहु प्रकारानीं उपासना करितात तर ती तुझीच उपासना कशी होते, असें अर्जुन विचारील म्हणून भगवान् ' अहं० ' या श्लोकात सांगतात—**अहं क्रतुः-श्रौतकर्मभेदः अहं एव**—मी क्रतु म्ह० श्रौतकर्मांचा एक प्रकार मात्र आहें —**अहं यज्ञ -स्मार्त**—स्मार्त यज्ञ मीच आहें —**किं च स्वधा अन्न अहं पितृभ्यः यत् दीयते**—तसेंच स्वधा-पितराना जें दिलें जातें तें अन्न मी आहें.—**अहं औषधं-सर्वप्राणिभिः यत् अद्यते तत् औषधशब्दवाच्यं**—मी औषध आहें सर्व प्राण्याकडून जें खाल्लें जातें, तें औषधशब्दवाच्य आहे ह्म० त्याला येथें औषध म्हटलें आहे —**अथवा स्वधा इति सर्वप्राणिसाधारणं अन्न**—किंवा स्वधा म्ह० सर्वप्राणिसाधारण अन्न व—**ओषधं इति व्याध्युपशमार्थं भेषजं**—औषध म्ह० व्याधीच्या शांतीसाठीं जें औषध तें, असें समजावें—**मन्त्र अहं येन पितृभ्यः देवताभ्यः च हविः दीयते**—मंत्र मी आहे, ज्या मंत्रानें पितरांना व देवतांना हवि

दिला जातो तो मंत्र मीच आहें —**अहं एव आज्यं हविः च अहं**—मीच आज्य आहें म्ह० हविः मीच आहे —**अहं अग्निः यस्मिन् हूयते सः अग्निः अहं एव** —मी अग्नि, ज्यात होम केला जातो तो अग्नि मीच,—**च अहं हुत-हवनकर्म**—आणि मीच हुत म्ह० हवन कर्म आहें [अर्थात् क्रिया कारक फलजात भगवानाहून भिन्न नाहीं, हा या सर्व श्लोकाचा भावार्थ आहे] १६

पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोंकार ऋक्सामयजुरेव च ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—अहं अस्य जगतः—मी या जगाचा—**पिता**—जनक आहे—**माता**—जननी आहे —**धाता**—प्राण्याना कर्मफल देणारा आहें —**पितामहः**—पित्याचा पिता आहें —**वेद्य**—ब्रह्मादि ज्ञेय वस्तु मी आहें —**पवित्र**—पावन करणारें यज्ञ यागादि पुण्यकर्म मी आहें —**ओंकारः**—प्रणव मी आहें —**ऋक्**—ऋग्वेद,—**साम**—सामवेद,—**च यजु एव**—आणि यजुर्वेद मी आहें १७

किंच—पिता जनयिताऽहमस्य जगतो माता जनयित्री धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता पितामह पितुः पिता वेद्य वेदितव्य पवित्र पावनमोंकारश्च ऋक्साम यजुरेव च ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—किंच—आणि तसेंच—**अस्य जगतः पिता-जनयिता अहं**—या जगाचा पिता-उत्पादक मी आहे —**माता-जनयित्री, धाता-कर्मफलस्य प्राणिभ्य विधाता, पितामहः-पितुः पिता**—जगाची माता म्ह० उत्पन्न करणारी-जगाला प्रसवणारी आई मी, धाता-प्राण्याना त्याच्या कर्मांचें फल देणारा, जगाचा पितामह-पित्याचा पिता,—**वेद्य-वेदितव्य**—जाणण्यास योग्य असलेलें ब्रह्म —**पवित्रं-पावन**—अत्यत शुद्धीचें कारण पुण्यकर्म,—**ओंकारः च ऋक् साम यजुः एव च**—वेद्य ब्रह्माचें ज्ञानसाधन ओंकार, ब्रह्माचें प्रमाण ऋग्वेदादिक, हें सर्व मीच आहें [अर्थात् भगवान् सर्वात्मक आहे, असें यावरून अनुमान करावें] १७

गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—गति—कर्मांचे फल मी आहें —**भर्ता**—कर्मफल देऊन पोषण करणारा मी आहें —**प्रभुः**—सर्वांचा स्वामी मी आहे —**साक्षी**—प्राण्यांनीं केलेलें व न केलेलें पुण्यपापादि पाहणारा मी आहे —**निवासः**—सर्व प्राण्यांचें निवासस्थान मी आहे —**शरणं**—रोगादिकांच्या योगानें आर्त होऊन शरण आलेल्या भक्तांची आर्तिनाश नाहींशी करणारा मी आहे —**सुहृत्**—उलट उपकाराची अपेक्षा न करिता उपकार करणारा मी आहे.—**प्रभव**—जगाचा उत्पादक,—**प्रलयः**—जगाचा संहार

करणारा,—स्थानं—जगाची स्थिति करणारा—निधानं—कर्मफलांचा निधि, व—अव्ययं बीजं—जगाचें अक्षय बीज मी आहें. १८.

किंच गतिः कर्मफलं,भर्ता पोष्टा,प्रभुः स्वामी, साक्षी प्राणिनां कृताकृतस्य,निवासो यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति, शरणमार्तानां मत्प्रपन्नानामार्तिहरः,सुहृत्प्रत्युपकारानपेक्षः सन्नुपकारी, प्रभव उत्पत्तिर्जगतः, प्रलयः प्रलीयते यस्मिन्निति । तथा स्थानं तिष्ठत्यस्मिन्निति । निधानं निक्षेपः कालान्तरोपभोग्यं प्राणिनां, बीजं प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणाम् । अव्ययं यावत्संसारभावित्वादव्ययम् । न ह्यबीजं किंचित्प्ररोहति । नित्यं च प्ररोहदर्शनाद्बीजसंततिर्न व्येतीति गम्यते ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—किंच गतिः-कर्मफलं भर्ता-पोष्टा प्रभुः-स्वामी प्राणिनां कृताकृतस्य साक्षी—तसेंच गति म्ह० कर्मफल,भर्ता म्ह० पोषण करणारा,प्रभु-स्वामी, प्राण्यांच्या कृताकृताचा साक्षी,—यस्मिन् प्राणिनः निवसन्ति (सः) निवासः—ज्याच्यामध्यें सर्व प्राणी राहतात, तो निवास,—शरणं-आर्तानां मत्प्रपन्नानां आर्तिहरः—शरण म्ह० मला शरण आलेल्या आर्तांच्या आर्तीचें-पीडेचें हरण करणारा,—सुहृद्-प्रत्युपकारानपेक्षः सन् उपकारी—सुहृद् म्ह० प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करणारा असा होत्साता उपकार करणारा—प्रभवः-जगतः उत्पत्तिः—प्रभव म्ह० जगाची उत्पत्ति,—प्रलयः यस्मिन् प्रलीयते इति—प्रलय म्ह० ज्यात सर्व जगत् पूर्णपणें लीन होतें तो प्रलय,—तथा स्थानं-अस्मिन् तिष्ठति इति—त्याचप्रमाणें स्थान-यात जगत् राहतें म्हणून स्थान—निधानं-निक्षेपः प्राणिनां कालान्तरोपभोग्यं—निधान म्ह० निक्षेप-प्राण्यांना कालान्तरीं उपभोग घेण्यास योग्य असें,—बीजं-प्ररोहधर्मिणां प्ररोहकारणं—बीज म्ह० प्ररोह-उत्पन्न होणें-अंकुर येणें, हा ज्याचा धर्म आहे त्या पदार्थांच्या प्ररोहाचें अंकुराचें कारण, (पण ते बीज कसें ? उत्तर-)—अव्ययं-यावत्संसारभावित्वात् अव्ययं—अव्यय बीज-जोंवर संसार आहे, तोंवर असणारें म्हणून अव्यय—हि अबीजं किंचित् न प्ररोहति—कारण बीजावाचून काहींच उगवत नाहीं.—च नित्यं प्ररोहदर्शनात् बीजसंततिः न व्येति इति गम्यते—आणि नित्य नवीन प्ररोह दिसत असल्यामुळें-नवीन नवीन कार्यें उत्पन्न होत असल्याचें प्रत्यक्ष दिसत असल्यामुळें त्याच्या बीजाची परंपरा कधींच क्षीण होत नाहीं, असें अनुमान होतें. १८.

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी सूर्यरूपानें—तपामि—ताप देतों, तापतों,—अहं वर्षं निगृह्णामि—मी पावसाचा निग्रह करतों.—च—व—उत्सृजामि—मीच वृष्टि-

पाऊस पाडतो.—**अर्जुन**—हे अर्जुना !—**अहं**—मी—**अमृतं**—देवांचें अमृत—**च एव**—व—**मृत्यु**—मर्त्यांचा मृत्यु आहें—**च**—आणि—**सत्**—कार्य-नामरूपानी व्यक्त होणारें सर्व—**च**—व—**असत्**—कारण-नामरूपानी व्यक्त न होणारें मी आहें. १९.

किंच—तपाम्यहमादित्यो भूत्वा कैश्चिद्रश्मिभिरुल्बणैरहं वर्षं कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजाम्युत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्दिमाभिरष्टभिर्मासैः पुनरुत्सृजामि प्रावृषि। अमृतं चैव देवानां मृत्युश्च मर्त्यानाम्। सद्यस्य यत्संबन्धितया विद्यमानं तद्विपरीतमसच्चैवाहमर्जुन। न पुनरत्यन्तमेवासद्भगवान्स्वयं कार्यकारणे वा सदसती। ये पूर्वोक्तैरनुवृत्तिप्रकारैरेकत्वपृथक्त्वादिविज्ञानैर्यज्ञैर्मां पूजयन्त उपासते ज्ञानविदस्ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—किंच अहं आदित्यः भूत्वा कैश्चित् उल्बणैः रश्मिभिः तपामि—तसेंच, मी सूर्य होऊन ग्रीष्मऋतूंत काहा प्रखर किरणानी ताप देतों—**अहं कैश्चित् रश्मिभिः वर्षं उत्सृजामि**—मी काहीं किरणानी वर्षाकाली वृष्टि सोडतों—**उत्सृज्य कैश्चित् रश्मिभि पुन निगृह्णामि**—वृष्टीचा उत्सर्ग करून-वृष्टाला सोडून काहीं किरणाना पुन वृष्टीचा निग्रह करतो.—**अष्टभिः मासैः पुनः उत्सृजामि प्रावृषि**—आठ महिने वृष्टीचा निग्रह करून आठ महिन्यानीं पुन वर्षासमयी तिला सोडतों.—**अमृत च एव देवानां च मृत्यु -मर्त्यानां**—व देवांचें अमृत आणि मनुष्याचा मृत्यु मी आहें.—**सत् यस्य यत्संबंधितया विद्यमानं**—ज्या कारणाच्या संबंधित्वानें जें कार्य अभिव्यक्त होतें, त्याला सत्-विद्यमान म्हणतात—**च तद्विपरीत असत् अहं एव अर्जुन**—आणि जें त्याच्या उलट असलेलें द्य० कारणसंबधानें अभिव्यक्त न झालेलें तें असत्-ज्याच्यापासून नामरूप व्यक्त झालेलें नाहा, तें कारणच असत् होय. ते सत् व असत् हे अर्जुना ! मीच आहें (माध्यमिक बौद्धांच्या शून्यवादाचें निरसन करितात-)—**स्वयं भगवान् न पुनः अत्यन्तं एव असत् वा कार्यकारणे सदसती**—स्वत भगवान् अत्यंत असत् तुच्छ आहे, असें नाहीं. कार्य व कारणहि सत्-असत् नाहीं. [भगवान् जर अत्यंत असत् असता तर कार्यकारणाची कल्पनाच झाली नसती. कारण कोणतीहि कल्पना अधिष्ठानावाचून होऊच शकत नाहीं त्याचप्रमाणें कार्याचें सत्त्व व कारणाचें असत्त्वहि मानता येत नाहा कारण कार्यालाहि अत्यंत सत् म्हणता येत नाहीं कारण कार्य वाङ्मात्र-शब्दमात्र आहे, असें छांदोग्यांत सांगितलें आहे. कारणाला अत्यंत असत्त्वहि नाहीं. कारण हें सर्व कार्य मूळावाचून कसें होईल ? अशी श्रुति आहे. (छां. भाष्यार्थ पृ ४१३ व ४२१ पहा.) या वर सांगितलेल्या ज्ञानयज्ञानीं भगवत्सेवा करणारांना कोणतें फल मिळतें, असा आशंका घेऊन क्रमोमुक्ति किंवा क्रममुक्ति हें फल मिळतें, असें सांगतात-]—**ये ज्ञानविदः पूर्वोक्तैः अनुवृत्तिप्रकारैः एकत्व पृथक्त्वादिविज्ञानैः यज्ञैः मां पूजयन्तः उपासते ते यथाविज्ञानं मां एव प्राप्नुवन्ति**—

जे ज्ञानवेत्ते वर सांगितलेल्या अनुवर्तन प्रकारांनी म्ह० एकत्व-पृथक्त्वादिविज्ञानें, याच यज्ञानें माझी पूजा करीत होत्साते उपासना करितात, ते आपल्या विज्ञानाप्रमाणें मलाच प्राप्त होतात १९

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देवभोगान् ॥

अन्वयार्थ—त्रैविद्याः—ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या तीन वेदांचें अध्ययन करणारे, त्यांत सांगितलेलीं कर्में करणारे—**सोमपा**—सोमपान करणारे व त्यामुळें—**पूतपापा**—निष्पाप झालेले—**मां**—मला-माझी—**यज्ञैः**—यज्ञाच्या योगानें—**इष्ट्वा**—पूजा करून—**स्वर्गतिं**—स्वर्गगतीची—**प्रार्थयन्ते**—प्रार्थना करितात—**ते**—ते-त्रैविद्य—**पुण्य सुरेन्द्रलोकं**—पवित्र इंद्रलोकास—**आसाद्य**—प्राप्त होऊन—**दिवि**—स्वर्गांत—**दिव्यान् देवभोगान्**—अलौकिक देवभोगास—**अश्नन्ति**—उपभोगितात २०.

ये पुनरज्ञाः कामकामाः—त्रैविद्या ऋग्यजुःसामविदो मां वस्वादिदेवरूपिणं सोमपाः सोमं पिबन्तीति सोमपास्तेनैव सोमपानेन पूतपापाः शुद्धकिल्बिषा यज्ञैरग्निष्टोमादिभिरिष्ट्वा पूजयित्वा स्वर्गतिं स्वर्गगमनं स्वर्गतिस्तां प्रार्थयन्ते । ते च पुण्यं पुण्यफलमासाद्य सम्प्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानमश्नन्ति भुञ्जते दिव्यान्दिवि भवानप्राकृतान्देवभोगान्देवानां भोगास्तान् ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—ये पुनः अज्ञाः कामकामाः—पण जे अज्ञ व विषयेच्छु असलेले—**त्रैविद्या-ऋग्यजुःसामविदः**—त्रैविद्य म्ह० ऋक्-यजु सामवेत्ते-कर्मठ वैदिक—**सोमपाः-सोमं पिबन्ति इति सोमपाः**—सोमप म्ह० सोमाचें पान करितात म्हणून सोमप—**तेन एव सोमपानेन पूतपापाः शुद्धकिल्बिषाः**—त्याच सोमपानानें पूतपाप म्ह० ज्यांचें पाप नाहींसें झालें आहे, ज्यांचें किल्बिष-पाप शुद्ध झालें आहे-निष्पाप झालेले—**मां-वस्वादिदेवरूपिणं यज्ञैः-अग्निष्टोमादिभिः इष्ट्वा-पूजयित्वा**—मला-वसु, रुद्र इत्यादि देवस्वरूपी मला अग्निष्टोमादि यज्ञांनीं पुजून-अग्निष्टोमादिकांनीं माझें यजन-पूजन करून—**स्वर्गतिं-स्वर्गगमन-स्वर्गतिः तां प्रार्थयन्ते**—स्वर्गति, स्वर्गगमन-स्वर्गगति, तिला इच्छितात स्वर्गप्राप्तीचा इच्छा करितात—**ते च पुण्य-पुण्यफलं सुरेन्द्रलोकं-शतक्रतोः स्थानं आसाद्य-सम्प्राप्य**—व ते पुण्य म्ह० पुण्याचें फल अशा देवेंद्राच्या लोकास-शतक्रतूच्या स्थानास प्राप्त होऊन-त्या लोकाची संप्राप्ति करून घेऊन—**दिव्यान्-दिविभवान् अप्राकृतान् देवभोगान्-देवानां भोगाः तान् अश्नन्ति-भुञ्जते**—दिव्य म्ह० स्वर्गांतील-अप्राकृत-अलौकिक देवभोगास-देवांचे जे भोग त्यांस भोगतात-त्यांचा अनुभव-उपभोग घेतात. २०.

ये पुनर्निष्कामाः सम्यग्दर्शिनः—अनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायणमात्मत्वेन गताः सन्तश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः सन्यासिनः पर्युपासते तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमस्तद्रक्षणं तदुभयं वहामि प्रापयाम्यहम् । ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं स च मम प्रियो यस्मात्तस्मात्ते ममाऽऽत्मभूताः प्रियाश्चेति । नन्वन्येषामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् । सत्यमेवं वहत्येव । किं त्वयं विशेषोऽन्ये ये भक्तास्ते स्वात्मार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहन्तेऽनन्यदर्शिनस्तु नाऽऽत्मार्थं योगक्षेममीहन्ते । न हि ते जीविते मरणे वाऽऽत्मनो गृधिं कुर्वन्ति केवलमेव भगवच्छरणास्ते । अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति ॥२२॥

भाष्यार्थ—**ये पुनः निष्कामा सम्यग्दर्शिनः**—पण त्याच्या उलट जे निष्काम सम्यग्दर्शननिष्ठ असतात, त्यांचा योगक्षेम कसा चालतो तें 'अनन्या ०' या श्लोकानें सांगतात—**अनन्याः-अपृथग्भूताः-परं देवं नारायणं आत्मत्वेन गताः सन्तः**—अनन्य म्ह० अपृथक् झालेले-पर देव जो नारायण त्याला आत्मत्वानें जाणणारे असे होत्साते—**मां चिन्तयन्तः**—माझें चिन्तन करणारे—**ये जनाः-सन्यासीन पर्युपासते**—जे जन-संन्यासी [म्ह० भाव सर्वांभा वासुदेव आहे माझ्याहून दुसरें काहीं नाहीं, असें जाणून त्याच प्रत्यक्स्वरूपाचें सतत ध्यान करणारे जे मुख्याधिकारी सन्यासी] माझी उपासना करितात-सर्वंत अखंड आत्मरूपानें पाहतात—**तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां-सतताभियोगिनां**—त्या परमार्थदर्शी-नित्य आदरानें ध्यान करणाऱ्या-सतत ध्याननिष्ठांचा—**योगक्षेमं-योगः-अप्राप्तस्य प्रापणं क्षेमः-तद्रक्षणं तत् उभयं वहामि-अहं प्रापयामि**—योग व क्षेम मी वाहतों. योग म्ह० अप्राप्त वस्तूची प्राप्ति करून देणें व क्षेम म्ह० त्याचें रक्षण करणें-ता दोन्हीं मी करतों,ती मी त्याला पोंचवितों. (तें का ? उत्तर-)—**ज्ञानी तु आत्मा एव मे मतं**—ज्ञानी तर माझा आत्माच आहे,असें माझें मत आहे. —**यस्मात् स च मम प्रियः तस्मात् ते मम आत्मभूता च प्रिया इति**—आणि ज्याअर्थी ज्ञानी मला प्रिय आहे,त्याअर्थी माझें नित्य चिंतन करणारे ते माझे आत्मभूत व प्रिय आहेत, म्हणून मी त्यांचा योगक्षेम चालवितों—**ननु अन्येषां अपि भक्तानां योगक्षेमं भगवान् वहति एव**—अहोपण, इतर भक्तांचाही योगक्षेम भगवान् वाहतोच —**सत्यं एव वहति एव**—असें खरें, भगवान् अन्य भक्तांचा योगक्षेम वाहतोच—**किं तु अयं विशेषः**—पण त्यांत हा विशेष आहे —**ये अन्ये भक्ताः ते स्वात्मार्थं स्वयं अपि योगक्षेमं ईहन्ते**—जे अन्य भक्त असतात ते स्वत-साठीं स्वत हि योगक्षेम यत्न करितात —**तु अनन्यदर्शिनः आत्मार्थं योगक्षेमं न ईहन्ते**—पण जे एकत्वदर्शी आहेत, ते स्वतःच्यासाठीं योगक्षेमाला उद्देशून काहीं हालचाल करीत नाहींत—**ते आत्मनः जीविते मरणे वा गृधिं न हि कुर्वन्ति**—ते आपल्या जीविताविषयीं किंवा मरणाविषयींहि आकांक्षा करीत नाहींत —**ते केवल भगवच्छरणा एव**—ते केवळ भगवच्छरणच झालेले असतात —**अत भगवान्**

एव तेषां योगक्षेमं वहति इति—वास्तव भगवानच त्यांचा योगक्षेम वाहतो, हा त्यात विशेष आहे. २२.

---

१. रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात–"कर्मयोगमार्गांत या श्लोकाचा अर्थ काय होतो, त्याचा विचार गी. र.च्या १२ प्रकरणात (पृ.३-८२-८३) केला आहे तो पहा. त्याचप्रमाणें नारायणीय धर्मांतहि याचप्रमाणें 'मनीषिणो हि ये केचित् यतयो मोक्षधर्मिणः। तेषां विच्छिन्नतृष्णानां योगक्षेमवहो हरि. ॥' (म. भा. शा. ३४८.७२.) असें म्हटलें असून हे पुरुष एकान्त भक्त असले तरी प्रवृत्तिमार्गांतले म्ह० निष्कामबुद्धीनें कर्मे करणारे असतात, असें येथें म्हटलें आहे" गी. र. पृ. ३८२-८३, येथें काय म्हटलें आहे, तें आपण मग पाहू. अगोदर नारायणीयधर्मांतील श्लोकाचा विचार करू. हा श्लोक महा-भारत शांतिपर्व कुंभकोण प्रत अ. ३५८ मध्यें ७२ वा आहे. तेथें प्रकरण असें चालू आहे–जनमेजयानें वैशंपायनाला 'विद्वानांनीं आचरिलेल्या या नारायणीय धर्मांचें नाना व्रतामध्यें स्थित असलेले दुसरे विप्र अनुष्ठान का करीत नाहींत?' असा प्रश्न केला असता वैशंपायन म्हणाला–"राजन् देहबंधामध्यें तीन प्रकृति उत्पन्न केलेल्या आहेत. सात्त्विकी, राजसी व तामसी. त्यातील सात्त्विकी प्रकृतीचा पुरुष श्रेष्ठ, तो मोक्षप्राप्तीसाठींच निश्चित झालेला असतो. तो मोक्षामध्यें नारायणच श्रेष्ठ आहे, असें समजतो, म्हणून तो सात्त्विक होय. पुरुषोत्तमाचें चिन्तन करणाराला इष्ट पदार्थांची प्राप्ति होते. एकान्तभक्त सतत नारायणपरायण म्ह० नारायणच आपली परागति–परम फल आहे, असें जाणणारा असतो." वगैरे, त्या पुढें हा वरील श्लोक आहे. याचा सरळ अर्थ असा आहे—"जे कित्येक ज्ञानी मोक्षधर्मी, यति–सन्यासी असतात त्या तृष्णाशून्यांचा योगक्षेम वहाणारा हरि आहे" यांत 'यति' असा प्रत्यक्ष शब्द असतांना त्यांना 'प्रवृत्तिमार्गांतले–निष्कामबुद्धीनें कर्मे करणारे' असें म्हणणें म्ह० औदार्याची पराकाष्ठाच झाली म्हणावयाची! या श्लोकांतील 'यति' शब्द 'सन्यासी' या अर्थी नाहीं, असें म्हणावें तर याच अध्यायांत 'यतीनां चापि यो धर्मः स ते पूर्वं नृपोत्तम। कथितो हरिगीतासु०' व 'श्वेताना यतिना चाह एकान्तगतिमव्ययाम्' हे श्लोक आहेत. त्यांतील यति म्ह० कर्मयोगी–निष्कामबुद्धीनें कर्मे करणारे असें म्हणताच येत नाहीं. अर्थात् नारायणीय धर्मांतच 'यति' हा शब्द 'सन्यासी' या अर्थी वापरलेला असल्यामुळें त्याच अध्यायांत तोच शब्द अन्य अर्थी योजला आहे, असें म्हणतांच येत नाहीं. तसेंच ७१ व्या श्लोकांत 'पुरुषोत्तमाचें चिंतन करणाऱ्या एकान्तभक्ताला इष्ट पदार्थांची प्राप्ति होते,' असें सांगून "विरक्त मोक्षधर्मी यतींचा योगक्षेम चालविणारा हरि आहे" असें ७२ व्या श्लोकांत म्हटलें आहे. म्ह० 'एकान्तभक्ताला इष्टप्राप्ति होते, त्यांना जें हवें असतें तें प्राप्त होतें' असें सांगून मग 'यतींचा योगक्षेम हरि चालवितो,' असें म्हटल्यामुळें यतिशब्दाचा सन्यासी हाच अर्थ संभवतो. यावरून आचार्यांना आपल्या भाष्यात 'त्या सन्यासी भक्ताचा योगक्षेम मी वाहतों' असें जें म्हटलें आहे, त्याचें स्वारस्य लक्षात येतें तसेंच, एकान्तभक्त म्ह० ज्ञानी कर्मयोगी, असें जें रहस्यकाराचें म्हणणें आहे, तेंहि नारायणीय धर्माला अनुसरून नाहीं. एकान्त भक्त सुद्धां एक प्रकारचे सन्यासीच आहेत. कारण याच ३५८ अध्यायांत "एकान्तिनो हि पुरुषा दुर्लभा बहवो नृप। यद्येकान्तिभिराकीर्णं जगत्स्यात्कुरुनन्दन" ॥६२॥ 'अहिंसकैरात्मविद्भिः सर्वभूतहिते रतैः। भवेत्कृतयुगप्राप्तिः आशीः कर्मविवर्जिता' ॥६३॥ "आरण्य

योगेन तुल्यो हि धर्म एकान्तिसेवितः ” ॥ ७४ ॥ “ प्रवृत्तिलक्षणे युक्ते नाविशति स्वयं हरिः ” ७६ अशीं वचनें आहेत. त्याचा आशय असा—‘हे राजा या जगांत पुष्कळ एकान्तिक पुरुष असणें शक्य नाहीं. अहिंसक, आत्मज्ञ व सर्वभूतांच्या हितामध्यें रत असलेल्या एकान्ति लोकांकडून जर हें जगत् व्याप्त झालें असतें, तर सर्व आशा व कर्म यांनीं रहित अशा कृतयुगाचीच प्राप्ति झाली असती. एकान्ति लोकांनीं आचरिलेला धर्म सांख्ययोगाशीं तुल्य आहे, सांख्ययोगासारखाच आहे. प्रवृत्तिलक्षणांनीं युक्त असलेल्या मनुष्याकडे स्वतः हरि पहात नाहीं, तर लोकपितामह ब्रह्मा त्याला उत्पन्न होत असलेला, असाच पाहतो. म्ह० तो मुक्त होत नाहीं.’ ‘एकान्तभक्त सतत नारायण परायण असतो’ इत्यादि अनेक वचनांवरून नारायणीय धर्महि प्रवृत्तिधर्म नसून निवृत्ति धर्म आहे, हें उघड होतें व गीतेंत निवृत्ति धर्म मानिलेला आहे, हेंच आचार्यांचें म्हणणें आहे.

आतां रहस्यकारांनीं वर ज्या पृष्ठाचा हवाला दिला आहे त्याकडे वळूं. “ सर्वच भूतांचा एकच आत्मा आहे, असें मानून प्रत्येक पुरुष जर सदा सर्वदा सर्वभूतहितच करूं लागला तर त्याचा स्वतःचा चरितार्थ तरी कसा चालावा ? ” “ तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं (गी. ९.२२) असें भक्तिमार्गदृष्ट्या भगवन्तांनीं गीतेंतच या प्रश्नाचें उत्तर दिलें आहे.” (म्हणून भगवानांनीं ‘ सर्व भूतांचा एकच आत्मा मानून सदा सर्वदा सर्वभूतहित करणाराचा चरितार्थ मी चालवितों, ’ असें या वचनांत सांगितलें आहे ! ‘ अनन्य मनानें माझें चिन्तन करणारे जे माझी सर्व प्रकारें उपासना करितात त्यांचा योगक्षेम मी चालवितों ’ हा सरळ असला तरी त्याचा खरा अर्थ नव्हे तसेंच, सर्व भूतांचा आत्मा एक आहे असें ते नुसतें मानतात, तसा तुम्ही कल्पना करितात, खरोखर कांहीं आत्मैक्य नाहीं ” पण सर्वांचा आत्मा एक मानल्यावर ‘ मी व सर्व भूतें, ’ ‘ मी व माझा देह ’ इत्यादि भेदबुद्धि कशी संभवते ? तसेंच सर्वभूतहित म्ह० काय ? त्याचें स्वरूप कोठेंच व्यक्त केलेलें नाहीं असो.) “ लोककल्याण करण्याची बुद्धि ज्याला झाली त्यानें जेवणखाण सोडून द्यावें असें होत नाहीं तर मी आपलें देहधारणहि लोकोपयोगार्थच करितों, अशी त्याची बुद्धि असली पाहिजे. अशी बुद्धि असेल तेव्हांच इंद्रियें ताब्यांत राहून लोककल्याण होतें असें जनकानें म्हटलें आहे ” (महाभा अश्व. ३२) (पण लोककल्याण करणारानें जेवणखाण सोडावें, असें म्हणतो कोण ? व त्याचा येथें प्रसंग काय आहे ? सर्व भय सोडून भगवच्चिंतन करणाराचा म्ह० एकान्त भक्ताचा योगक्षेम मी चालवितों, असें भगवान् म्हणत आहेत, येथें जेवणखाणाचा किंवा लोककल्याणाचा कांहीं संबंध नाहीं. ‘ मी आपलें देहधारणहि लोकोपयोगार्थच करितों, अशी बुद्धि असेल तेव्हांच इंद्रियें ताब्यांत राहून लोककल्याण होतें,’ असें जनकानें म्हटलेलें नाहीं जनकाचें उदाहरण येथें भलत्या अर्थानीं दिलें आहे. ‘ ममता ’ सोडणें, हें पुरुषार्थाचें साधन आहे, हें सुचविण्यासाठीं दृष्टान्तरूपानें जनक व ब्राह्मण यांचा संवाद आश्वमेधिकपर्वांत दिला आहे, एका ब्राह्मणाला कांहीं एका कारणानें जनकानें आपल्या देशांतून निघून जावयास सांगितलें. पण तो ब्राह्मण स्वतः धर्मज्ञ असल्यामुळें त्यानें राजाला ‘तुझा देश कोठपासून कोठवर आहे तें सांग, म्हणजे मी त्याच्या बाहेर जाईन’ असें म्हटलें, पण राजा त्याचें उत्तर न देतां विचार करीत बसला. बराच वेळ विचार केल्यावर तो म्हणाला—“मला माझा देश कोणता

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—**अन्यदेवताभक्ताः अपि**—दुसऱ्या देवतांचे भक्तहि—**श्रद्धया**—श्रद्धेनें—**अन्विताः**—युक्त होऊन—**यजन्ते**—त्या अन्य देवतांची पूजा करितात,—**ते अपि**—ते सुद्धा—**कौन्तेय**—हे कुंतिपुत्रा !—**मां एव**—माझेंच—**अविधिपूर्वकं**—अज्ञानानें—**यजन्ति**—पूजन करितात. २३.

नन्वन्या अपि देवतास्त्वमेव चेत्तद्भक्ताश्च त्वामेव यजन्ते सत्यमेवम्—येऽप्यन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्ताः सन्तो यजन्ते पूजयन्ते श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽन्विता अनुगतास्तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकमविधिरज्ञानं तत्पूर्वकमज्ञानपूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तेंच फळत नाहीं यास्तव माझा–विषय म्हणून कोठेंच नाहीं, किंवा हा सर्वच विषय माझा आहे. पण जसा तो माझा आहे तसाच प्रत्येकाचा आहे यास्तव तुला वाटेल तेथें रहा व हवा तसा त्याचा उपभोग घे " त्यावर ब्राह्मण म्हणाला–"एवढें मोठें राज्य तुझ्या ताब्यांत असतांना तू त्यावरील ममत्व कोणत्या बुद्धीचा आश्रय करून सोडलेंस ? किंवा सर्व विषय माझाच आहे, हें कशावरून जाणलेंस " त्यावर जनक पुन म्हणाला–"अन्तवन्त इहारम्भा विदिताः सर्वकर्मसु। नाध्यगच्छमहं तस्मात् ममेदमिति यद्भवेत् ॥ " या श्लोकीं सर्व कर्मांतील आरंभ नाशवंत आहेत, हें मी जाणलें आहे. त्यामुळें हें माझें असें ज्याला म्हणतां येईल, असें मला कांहींच उपलब्ध होत नाहीं. ' एतां बुद्धिं समाश्रित्य ममत्वं वर्जितं मया' या बुद्धीचा आश्रय करून मी ममत्व टाकलें. नंतर ' किंवा सर्व विषय माझाच आहे, मी कोणत्या आशयानें म्हणतों तें ऐक,' असें बोलून ' माझ्या घ्राणेंद्रियांत असलेल्या गंधांचीहि मी आत्म्यासाठीं इच्छा करीत नाहीं. त्यामुळें मी भूमीला जिंकलें असून ती सदा माझ्या अधीन आहे. माझ्या तोंडांत असलेल्या रसानांहि मी आत्म्यासाठीं इच्छीत नाहीं. त्यामुळें मी आपला जिंकलें आहे ' इत्यादि आकाशान्त सर्वभूतें व मन या सर्वांना मी जिंकलें असून तीं सर्व माझ्या स्वाधीन आहेत. अर्थात् हे सर्व समारंभ देव, पितर, अतिथींसह सर्वभूतें यासाठीं आहेत, आत्म्यासाठीं नाहींत. अर्थात् या बुद्धीनें सर्वच माझा विषय आहे, असें मी समजतों" इत्यादि यावरून जनकाचा मूळ आशय काय आहे व रहस्यकार कोणत्या अर्थी त्याचा आधार दाखवितात तें वाचकांनींच जाणावें. रहस्यकाराचे सर्व आधार नेहमीं अशाच स्वरूपाचे असतात त्यांनीं आपल्या अमल्या सर्व विरुद्ध प्रतिपादनाला ' लोककल्याण ' या मोहक शब्दाचा आधार घेतला आहे पण हल्लीं रूढ झालेलें ' लोककल्याण ' एकदेशी आहे, तें केवळ ऐहिक आहे, रागद्वेषप्रयुक्त आहे, त्यांत रजोगुणाचें प्राधान्य आहे. तें केवळ राजकीय आहे. त्यामुळें प्रचलित लोककल्याणाचा व जनकाच्या पूर्वोक्त व्यापक ज्ञानाचा मुळीच संबंध नाहीं. साधु पुरुष जें लोककल्याण करितात तें पारमार्थिक असतें. खरें कल्याण तेंच आहे. लौकिक लोककल्याण क्षणिक व त्यामुळेंच तुच्छ होय. गीता लौकिक लोककल्याण करण्याचा उपदेश करीत नाहीं.

भाष्यार्थ—ननु अन्याः अपि देवताः त्वं एव चेत् तद्भक्ताः च त्वां एव यजन्ते—अहो पण अन्य देवताहि जर तूंच आहेस, तर त्या देवतांचे भक्तहि तुझीच पूजा करितात, असें म्हटलें पाहिजे,—**सत्यं एवं**—(तर भगवान् म्हणतात–) होय, हेंच खरें आहे—**ये अपि अन्यदेवताभक्ताः–अन्यासु देवतासु भक्ताः अन्यदेवताभक्ताः सन्तः**—जे अन्यदेवताभक्त–अन्य देवतांचे ठायीं भक्ति ठेवणारे, असे अन्य देवताभक्त होत्साते—**श्रद्धया–आस्तिक्यबुद्ध्या अन्विताः–अनुगताः यजन्ते–पूजयन्ते**—श्रद्धेनें–आस्तिक्यबुद्धीनें युक्त–अनुगत होऊन यजन करितात–पूजतात—**कौन्तेय ते अपि मां एव यजन्ति**—हे अर्जुना ! ते सुद्धां माझेंच पूजन करितात.—**अविधिपूर्वकं–अविधिः–अज्ञानं तत्पूर्वकं–अज्ञानपूर्वकं यजन्ते इत्यर्थः**—(पण तें कसें ? उत्तर–) अविधिपूर्वक–अविधि म्ह० अज्ञान तत्पूर्वक–अज्ञानपूर्वक यजन करितात, असा याचा भावार्थ. [हाच माझे भक्त व इतर देवतांचे भक्त यांच्या पूजेंतील फरक आहे] २३

---

१ 'तेऽपि मामेव अविधिपूर्वक यजन्ति' याचा अर्थ रहस्यकार–"तेहि विधिपूर्वक नसलें तरी (पर्यायानें) माझेंच यजन करितात. " असा करितात. पण त्यांत कांहींच स्वारस्य नाहीं. कारण अन्य देवतांचे भक्त अन्य देवतांचें जें पूजन करितात,तें विधिपूर्वक नसतें,असें म्हणण्यास कांहीं आधार नाहीं उलट अन्य देवतांचे श्रद्धालु भक्त आपल्या उपास्य देवतेचें यजन अविधीनें करतील, हें संभवच नाहीं. वास्तव 'अविधिपूर्वक म्ह० अज्ञानपूर्वक' असा अर्थ करणेंच अतिशय सयुक्तिक आहे. कारण अन्यदेवताभक्त अन्य देवतांचें यजन जेव्हां करीत असतात, तेव्हां 'आम्ही हें परमात्म्याचेंच यजन करीत आहों,' याचें त्यांना भान नसतें,हें भगवानांना सांगावयाचें आहे. त्यामुळें 'तेहि अज्ञानपूर्वक माझेंच यजन करितात' या म्हणण्यांतच अधिक स्वारस्य आहे. शिवाय हा अर्थ पुढील श्लोकार्थाशींहि जुळतो. कारण पुढील श्लोकांत ' मीच सर्व यज्ञांचा भोक्ता व प्रभु आहें, पण अन्य देवताभक्त मला तत्त्वतः जाणत नाहींत, त्यामुळें यागफलापासून च्युत होतात, ' असें स्पष्ट म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणें या शब्दाचा संबंध दाखविण्यासाठींच आचार्यांनी त्या श्लोकावरील भाष्यांत –" अतः अविधिपूर्वकं–इष्ट्वा यागफलात् ते च्यवन्ति–" असें म्हटलें आहे यावरून आचार्य शब्दाचा अर्थ करितांना पूर्वोत्तर प्रकरणाकडे कसें व किती अनुसंधान ठेवतात,तें वाचकांच्या लक्षांत येईल रहस्यकार मनसोक्त अर्थ कसा करितात व तो करीत असतांना पूर्वोत्तर विरोधाची कशी पर्वा करीत नाहींत,याचें एक उदाहरण येथें आहे या श्लोकांत टीपेंत 'कोणतीहि देवता घ्या,ती भगवानाचें एकप्रकारचें स्वरूप आहे' हें तत्त्व वैदिक धर्मांत फार प्राचीन काळापासून चालत आलें आहे, हें दाखविण्यासाठीं 'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति०' या ऋग्वेदस्थ ऋचेचा उल्लेख केला आहे. यांत वाक्याचा उल्लेख पूर्वींहि, गी. र. पृ. २२१ वर आहे त्यांतील 'सत्'शब्दाचा अर्थ 'सत्य' 'ब्रह्म' असा केला आहे. पण तो तसा होऊं शकत नाहीं, हें आम्हीं गी. भा. पृ. ८४ वर दाखविलेंच आहे. रहस्यकारांनीं येथें त्याचाच अर्थ निराळा केला आहे "परमेश्वर एक असून त्याला पंडित लोक अग्नि, यम मातरिश्वा अशीं अनेक नावें देतात" असा बरोबर अर्थ केला आहे. पण तो त्यांच्याच पूर्वींच्या 'सत् म्ह० सत्य व ब्रह्म ' या अर्थाशीं जुळत नाहीं. (गी. र. पृ. २२१ व ६१७ आणि गी. भा. पृ.८४पहा.)

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥२४॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**अहं**—मी—**सर्वयज्ञानां**—सर्व यज्ञाचा—**भोक्ता** देवतारूपानें भोक्ता—**च**—व—**प्रभुः एव च**—प्रभुच आहें—**तु**—पण—**ते**—अन्य देवताचे भक्त—**मां**—मला—**तत्त्वेन**—अशा तात्त्विक रूपानें—**न अभिजानन्ति**—जाणत नाहीत—**अतः**—म्हणून—**च्यवन्ति**—मुख्य फलापासून च्युत होतात २४.

कस्मात्तेऽविधिपूर्वकं यजन्त इत्युच्यते यस्मात्—अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च । मत्स्वामिको हि यज्ञोऽधियज्ञोऽहमेवात्रेति ह्युक्तम् । तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावत् । अतश्चाविधिपूर्वकमिष्ट्वा यागफलाच्च्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—ते अविधिपूर्वकं कस्मात् यजन्ते इति उच्यते—ते अविधिपूर्वक यजन कशासाठीं करितात तें सांगितलें जातें—**यस्मात् अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्मत्वेन भोक्ता च प्रभुः एव च**—कारण कीं, मीच सर्व यज्ञांचा-श्रौत व स्मार्त अशा सर्व यज्ञाचा, देवताचा आत्मा या रूपानें भोक्ता व अन्तर्यामी या रूपानें प्रभु आहें—**हि मत्स्वामिकः यज्ञः**—कारण यज्ञ मत्स्वामिकच आहे मीच यज्ञाचा स्वामी आहें—**'अधियज्ञोऽहमेवात्र' इति हि उक्तं**—या देहात अधियज्ञ मीच आहें, असें वर (पृ ६४८)सांगितलेंच आहे—**तु तथा मां तत्त्वेन-यथावत् न अभिजानन्ति**—पण मीच यज्ञातील भोक्ता व प्रभु असताना मला तत्त्वतः पूर्णपणे लोक जाणत नाहीत,—**अतः च अविधिपूर्वकं इष्ट्वा यागफलात् ते च्यवन्ति-प्रच्यवन्ते**—म्हणून अविधिपूर्वक यज्ञ करून ते त्या यज्ञाच्या फलापासून च्युत होतात त्याचा यागफलापासून भ्रंश होतो २४

यान्ति देवव्रता देवान्पितॄन्यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥

अन्वयार्थ—देवव्रता—देवांमध्यें ज्याचें व्रत, नियम किंवा भक्ति असते-देवाची जे भक्ति करितात, ते—**देवान्**—देवास—**यान्ति**—प्राप्त होतात—**पितृव्रता**—पितृभक्त—**पितॄन्**—पितरांस—**यान्ति**—प्राप्त होतात—**भूतेज्या**—भूतांची पूजा करणारे—**भूतानि**—विनायक, मातृगण इत्यादि भूतगणास—**यान्ति**—प्राप्त होतात—**मद्याजिनः अपि**—व माझी पूजा करणारेहि—**मां**—मला—**यान्ति**—प्राप्त होतात २५

येऽप्यन्यदेवताभक्तिमत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते तेषामपि, यागफलमवश्यंभावि, कथम्—यान्ति गच्छन्ति देवव्रता देवेषु व्रत नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता

देवान्यान्ति । पितृनग्निष्वात्तादीन्यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः । भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भगिन्यादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजकाः । यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला वैष्णवा मामेव । समानेऽप्यायासे मामेव न भजन्तेऽज्ञानात् । तेन तेऽल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—ये अन्यदेवताभक्तिमन्तोऽपि अविधिपूर्वकं यजन्ते तेषां अपि यागफलं अवश्यंभावि—जे इतर देवतांच्या भक्तीनें युक्त होऊनहि अविधि-अज्ञानपूर्वक यजन करितात, त्यांनाहि त्या यागाचें फल अवश्य मिळणारच. [म्ह॰ तें त्यांचें यजनहि व्यर्थ नाहीं. इतर देवतांच्या पूजनाचे अनायास-मोक्ष हें फल जरी न मिळालें तरी त्या पूजेच्या अनुसार इतर फल प्राप्त होतेंच.]—कथं—तें कसें ? तेंच 'यान्ति॰' या श्लोकानें सांगतात—यान्ति—गच्छन्ति—जातात.—देवव्रता:-देवेषु व्रतं-नियमः च भक्तिः येषां ते देवव्रता -देवान् यान्ति—देवव्रत म्ह॰ ज्यांचे देवांमध्यें व्रत म्ह॰ नियम व भक्ति आहे, ते देवव्रत देवांस प्राप्त होतात.—पितृव्रताः-श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः-पितॄन्-अग्निष्वात्तादीन् यान्ति—पितृव्रत म्ह॰ श्राद्धादिक्रियांमध्यें तत्पर असलेले पितृभक्त अग्निष्वात्तादिक पितरांस प्राप्त होतात.—भूतेज्या -भूतानां पूजकाः भूतानि-विनायक-मातृगण-चतुर्भगिन्यादीनि यान्ति—भूतेज्य म्ह॰ भूतांचे पूजक भूतांस-विनायक, मातृगण, चतुर्भगिनी इत्यादिकांस प्राप्त होतात —मद्याजिनः-मत् यजनशीलाः वैष्णवाः मां एव यान्ति—माझें यजन करण्याचें ज्यांचें शील आहे, ते मद्याजी वैष्णव मलाच प्राप्त होतात. —आयासे समाने अपि अज्ञानात् मां एवं न भजन्ते—देवतांचें व माझें पूजन करण्यांत आयास जरी एकसारखाच असला तरी अज्ञानामुळें मलाच भजत नाहींत. —तेन ते अल्पफलभाजः भवन्ति इत्यर्थः—त्यामुळें ते अल्पफलास प्राप्त होतात असा भावार्थ. २५.

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—मे—मला—पत्रं—पान-पत्र, पुष्प—फूल-पुष्प,—फलं—फळ—तोयं—जल,—भक्त्या—भक्तीनें—प्रयच्छति—देतो—(तस्य) प्रयतात्मन.—त्या शुद्धचित्त पुरुषाचें—भक्त्युपहृतं—भक्तीनें अर्पण केलेलें—तत् —तें पत्र-पुष्पादिक—अहं—मी—अश्नामि—स्वीकारतों. त्याचा मी स्वीकार करतों.

न केवलं मद्भक्तानामनावृत्तिलक्षणमनन्तफलं सुखाराधनश्चाहं कथम्—पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मह्यं भक्त्या प्रयच्छति तदहं पत्रादि भक्त्योपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं भक्त्युपहृतमश्नामि गृह्णामि प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः ॥ २६ ॥

---

१ गी. भा. पृ. ६५० पहा. विष्णु व शिव हा भेद आचार्यांच्या मनात नाहीं.
, गी. भा. ९०

भाष्यार्थ—मद्भक्तानां अनावृत्तिलक्षणं अनन्तफलं केवलं न च सुखाराधनः अहं—माझ्या भक्तांना अनावृत्ति-मोक्ष हें अनन्तफल मिळतें, एवढेंच नव्हे तर मी सुखाराधनहि आहें म्ह० माझें आराधन करणें अतिशय सुकरहि आहे. **—कथं**—तें कसें? तें 'पत्रं०' या श्लोकानें सांगतात.—**पत्रं पुष्पं फलं तोयं-उदकं**—पत्र, पुष्प, फळ व जल-उदक—**यः मे-मह्यं भक्त्या प्रयच्छति**—जो मला भक्तीनें अर्पण करितो—**अहं प्रयतात्मनः-शुद्धबुद्धेः तत् पत्रादि भक्त्या उपहृतं-भक्तिपूर्वक प्रापितं-भक्त्युपहृतं अश्नामि-गृह्णामि**—मी त्या प्रयतचित्त-शुद्धबुद्धि पुरुषाचें तें पत्र-पुष्पादिक भक्तानें अर्पण केलेलें-भक्तिपूर्वक दिलेलें-भक्त्युपहृत पत्रादिक स्वीकारतो. [ज्या अर्थी हा भक्त हें पुष्पादिक मला भक्तीनें अर्पीत आहे, त्या अर्थी हा शुद्धचित्त तपस्वी माझी आराधना करीत आहे, असा मी निश्चय करतों व तसेंच फल देतों.] २६

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय,—हे अर्जुना! तूं—**यत्**—जें—**करोषि**—करतोस—**यत् अश्नासि**—जें खातोस,—**यत् जुहोषि**—जें हवन करतोस—**यत् ददासि**—जें दान देतोस,—**यत् तपस्यसि**—जें तप करतोस—**तत्**—तें सर्व—**मदर्पणं**—मला समर्पण—**कुरुष्व**—कर. २७.

यत एवमतः—यत्करोषि स्वतः प्राप्तं यदश्नासि यच्च जुहोषि हवनं निर्वर्तयसि श्रौतं स्मार्तं वा, यद्ददासि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यान्नाज्यादि, यत्तपस्यसि तपश्चरसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं मत्समर्पणम् ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—यतः एव अतः—ज्याअर्थी माझें आराधन असें सुकर आहे त्याअर्थी—**यत् स्वतः प्राप्त करोषि**—जें तूं स्वतः-च-शास्त्रावांचून प्राप्त झालेलें गमनादि

१ या श्लोकावरील टीपेंत "कर्मापेक्षा बुद्धि श्रेष्ठ (गी. २.४९) असें जें कर्मयोगांतील तत्त्व त्याचेंच भक्तिमार्गांतील रूपान्तर वरील श्लोकांत सांगितलें आहे" असें म्हणून गी. र. प्र. १० पृ. ४०१ ७३ पहा असें सांगतात. पण गीतेंत कर्मयोग व ज्ञानयोग यांचीच तुलना केलेली असून धर्म व बुद्धि यांची तुलना केलेली नाहीं, हें आम्ही पूर्वी सविस्तर सांगितलें आहे गी भा पृ १८३-८४, २०४ पहा

२ रहस्यसार या श्लोकावरील टीपेंत "भगवद्भक्तानें देखील कृष्णार्पणबुद्धीनें सर्व कर्में करावयाचीं, सोडावयाचीं नाहींत हें यावरून उघड होतें," असें म्हणतात. पण तीं 'सर्व कर्में' कोणतीं? खाणें, पिणें, वगैरे कीं, चातुर्वर्ण्यविहित कीं, इतर जाणें, येणें, बसणें वगैरे! मूळ श्लोकाच्या अर्थावरून स्पष्ट दिसतें असतां शरीरानें, मनानें व वाणीनें तूं जें जें कांहीं विहित किंवा अविहित, शास्त्रोक्त किंवा स्वाभाविक, प्राप्त किंवा अप्राप्त कर्म-हातचाळ करशील ती मला अर्पण कर, असें म्हटलें आहे, हें स्पष्ट दिसतें. पण याला कर्मयोग म्हणतां

कर्म करतोस—**यत् अश्नासि यत् च जुहोषि-श्रौतं स्मार्तं वा हवनं निर्वर्तयसि**—जें खातोस, आणि जें श्रौत किंवा स्मार्त हवन करतोस—**ब्राह्मणादिभ्यः हिरण्य-अन्न आज्यादि यत् ददासि-प्रयच्छसि**—ब्राह्मणादिकांना हिरण्य-अन्न-घृत इत्यादि जें कांहीं देतोस—**कौन्तेय यत् तपस्यसि-तपः चरसि तत् मदर्पणं-मत्समर्पणं कुरुष्व**—व हे कौंतिपुत्रा, जें तप करतोस-तपश्चर्या करतोस तें मदर्पण-मत्समर्पण कर. [ते सर्व मला अर्पण कर.] २७.

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—एवं—याप्रमाणें तूं कर्म करूं लागलास म्हणजे—**शुभाशुभफलैः**—शुभ व अशुभ फलें देणाऱ्या—**कर्मबंधनैः**—कर्मरूप बंधनांकडून—**मोक्ष्यसे**—मुक्त केला जाशील व—**संन्यासयोगयुक्तात्मा**—ज्याचें अन्तःकरण संन्यास योगानें युक्त आहे असा तूं—**विमुक्तः**—अगदीं मुक्त होऊन—**मां**—मला—**उपैष्यसि**—प्राप्त होशील. २८.

येत नाहीं. कर्मयोग म्ह० वेदशास्त्रोक्त कर्में असाच अर्थ गीतेंतहि विवक्षित आहे. 'कर्मणि एव ते अधिकारः' पृ. १७२ 'योगस्थः कर्माणि कुरु' १७५, 'कर्म अवर०' १७८, 'कर्मण. बुद्धिः ज्यायसी' २५०. 'कर्मयोगेन०' २५५ 'कर्मणा अनारंभात्०' २६२, 'नियत कर्म कुरु' २७७ 'कार्यं कर्म समाचर' ३०१ 'कर्मणा एव संसिद्धिं आस्थिताः' ३०७ 'पूर्वैः पूर्वतरं कर्म कृत०' 'कुरु कर्म एव' ३८५ 'कर्मयोगो विशिष्यते' ४८४ 'आरुरुक्षोः मुनेः कर्म कारण०' ५४१ इत्यादि ठिकाणीं कर्मशब्दाचा अर्थ वेदशास्त्रोक्त कर्म—चातुर्वर्ण्यविहित कर्मच आहे व तीं कर्में कर्तृत्वाभिमान व फलाशा सोडून केल्यास चित्ताची शुद्धि होऊन ज्ञाननिष्ठेची योग्यता येते. पण 'कश्चित्क्षणं अपि अकर्मकृत् न तिष्ठति' पृ. २७० 'देहभृता सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं न हि शक्यं' १८.११ इत्यादि ठिकाणी सर्व हालचाल, शरीरेंद्रियचेष्टा हा कर्मशब्दाचा अर्थ आहे. त्याला कर्मयोग असें म्हणतां येत नाहीं. पण हा भेद रहस्यकारांना कोठहि व्यक्त केलेला नाहीं. येथें सर्व कर्में म्ह० लौकिक, स्वाभाविक, शास्त्रीय, निषिद्ध वगैरे जें जें कर्म करशील तें तें मला अर्पण कर, असा उपदेश आहे. त्यामुळें ज्यांची आवश्यकता नाहीं, तीं कर्मेंहि अकारणें सोडावयाचीं नाहीत, असा भावार्थ होत नाहीं. 'जें करशील, खाशील, हवन करशील, दान देशील तें मदर्पण कर' असें येथें भगवान् सांगत आहेत; जें प्राप्त नाहीं, जें तुला करावयाचें नसेल, ज्याची तुला आवश्यकता नाहीं तेंहि सर्व तू करच, असा बलात्कार करीत नाहींत, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे येथें सर्व कर्में म्ह० विहित कर्मयोग एवढाच अर्थ विवक्षित नसल्यामुळेंच पुढील श्लोकांत 'याप्रमाणें सर्व कर्में मला समर्पण करणारा तू शुभ व अशुभ फल देणाऱ्या कर्मबंधनापासून मुक्त होशील' असें म्हटलें आहे. ज्ञानोत्तर कर्मयोगच जर येथें विवक्षित असता तर 'अशुभफलैः कर्मबंधनैः मोक्ष्यसे' असें म्हणण्याचें कारणच नव्हतें. कारण विहित कर्मयोगाचें अशुभफल केव्हांच मिळत नाहीं. अर्थात् रहस्यकारांना इष्ट असलेला ज्ञानोत्तर कर्मयोग या श्लोकावरून सिद्ध होत नाहीं.

एवं कुर्वतस्तव यद्भवति तच्छृणु शुभाशुभफलैरेवं शुभाशुभे इष्टानिष्टफले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैः कर्माण्येव बन्धनानि तैः कर्मबन्धनैरेवं मत्समर्पणं कुर्वन्मोक्ष्यसे । सोऽयं संन्यासयोगो नाम संन्यासश्चासौ मत्समर्पणतया कर्मत्वाद्योगश्चासाविति तेन संन्यासयोगेन युक्तः आत्माऽन्तःकरणं यस्य तव स त्वं संन्यासयोगयुक्तात्मा सन्विमुक्तः कर्मबन्धनैर्जीवन्नेव पतिते चास्मिञ्शरीरे मामुपैष्यस्यागमिष्यसि ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—एवं कुर्वतः तव यत् भवति तत् शृणु—असें करणाऱ्या तुला जें फल प्राप्त होईल तें 'शुभाशुभ०' या श्लोकानें ऐक—**'शुभाशुभफलैः एव' –शुभाशुभे इष्टानिष्टफले येषां तानि शुभाशुभफलानि कर्माणि**—ज्यांचीं फलें शुभ व अशुभ–म्हणजे इष्ट व अनिष्ट असतात ता शुभाशुभफल कर्में होत.—**तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैः –कर्माणि एव बन्धनानि तैः कर्मबन्धनैः एवं–मत्समर्पणं कुर्वन् मोक्ष्यसे**—त्या शुभाशुभफल कर्मबंधनांकडून–कर्में हींच बंधनें, त्या कर्मबंधनांकडून याप्रमाणें–सर्व मत्समर्पण करणारा तू मुक्त केला जाशील. [भगवदर्पणबुद्धीनें सर्व कर्म करणाऱ्या जीवन्मुक्ताचें प्रारब्धकर्म क्षीण होतांच विदेह कैवल्य अवश्य प्राप्त होतें. तर मग सर्व कर्में भगवदर्पण केल्यानें मुक्ति मिळते व संन्यास-*योगानेंहि मुक्ति मिळते, म्हणजे मुक्तीचीं दोन साधनें झालीं, असें कोणी म्हणेल म्हणून* सांगतात–]—**स अयं संन्यासयोग नाम**—संन्यासयोग म्हणून ज्याला म्हणतात तो हाच होय—**मत्समर्पणतया असौ संन्यासः च कर्मत्वात् योग च असौ इति**—कारण मला सर्व समर्पण करणें या गुणामुळे हा संन्यास आहे व त्यात कर्मत्व हा गुण असल्यामुळें हा योगहि आहे त्यामुळें हा संन्यासयोग होय—**तेन**

१ 'संन्यासयोगयुक्तात्मा' याचा अर्थ रहस्यकार "कर्मफलाचा संन्यास करण्याचा जो हा योग त्यानें युक्तात्मा म्ह० शुद्धान्तःकरण," असा करितात पण तो बरोबर नाहीं कारण युक्तात्मा म्ह० शुद्धान्तःकरण हा अर्थ अगदींच चुकीचा आहे कारण युक्त म्ह० शुद्ध *असें म्हणतां येत नाहीं तसेंच 'कर्मफलाचा संन्यास करण्याचा जो हा योग'* हा समासाचा विग्रह भिन्न आहे अगोदर कर्मफलाचा संन्यास येथें प्रकृत नाहीं 'तू जें जें बरें वाईट *कर्म करशील तें तें मदर्पण कर'* असें वर प्रकृत आहे प्रत्यक्ष कर्म मदर्पण कर, असें वर म्हटलें असतांना 'कर्मफलाचा संन्यास' असा त्याचा अर्थ करणें ही ओढाताण आहे येथील संन्यास 'सर्व कर्म ईश्वरार्पण करणें' या स्वरूपाचा आहे. हें आचार्यांनाहि संमत आहे इतकें नव्हे तर 'कर्में ईश्वरार्पण करणें, या कारणानें संन्यास व तें आचरणें या कारणानें योग, अशा संन्यासयोगानें ज्याचा आत्मा–अन्तःकरण युक्त आहे तो संन्यास-योगयुक्तात्मा,' असा त्यांनी त्याचा स्पष्ट अर्थ केला आहे. त्यावरून संन्यास म्ह० स्वरूपतः सर्व कर्मांचा त्याग हा अर्थ त्यांना मान्य आहे, असें कोणासहि म्हणतां येणें शक्य नाहीं आचार्य मुख्य व गौण अशा दोन्ही प्रकारच्या संन्यासाला संन्यास म्हणण्यास तयार आहेत त्यांना जें कर्म ईश्वरार्पण करणें त्यासहि संन्यास म्हटलें आहे आणि

कर्तृत्वाभिमानाचा त्याग, फलाभिसंधीचा त्याग, रागद्वेषत्याग इत्यादिकांनाहि गौण संन्यास वारंवार म्हटलें आहे, यावरून त्यांची आग्रहशून्य मनोवृत्ति उघड दिसते. पण रहस्यकार मात्र तसे आग्रहशून्य नाहींत. ते आश्रमसंन्यासच गीतेला मान्य नाही, कर्मफलसंन्यासालाच यांत संन्यास म्हटलें आहे, असा वृथा आग्रह धरून वारंवार अर्थांची ओढाताण करण्यास प्रवृत्त झाले आहेत. याचा उदाहरणें येथेंच—याच श्लोकावरील टीपेंत आहेत. कशीं तीं पहा–ते म्हणतात—" ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः " हें ज्ञानयज्ञाचें तत्त्वच आतां २७ व्या श्लोकांत भक्तीच्या परिभाषेप्रमाणें सांगितलें आहे. पण ही कल्पना किती असत् आहे! ज्ञानी पुरुष 'अर्पणादि सर्व ब्रह्मरूप पाहतो' असें तेथें (गी. भा. पृ. ४२७–२६ पहा) म्हटलें आहे व येथें ' तूं जें जें काही करशील तें ईश्वरार्पण कर ' असें म्हटलें आहे. अर्थात् दोन्ही श्लोकांच्या अर्थांचा काही संबंध नाही. सर्व ईश्वरार्पण करणें निराळें व सर्व ब्रह्मरूप पाहणें निराळें. पण ' ब्रह्मार्पण ' व ' मदर्पण ' हे शब्द एकसारखे आहेत, असें पाहून रहस्यकारांनीं त्यांचा वृथा संबंध जोडला आहे. ' मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य ' गी. भा. पृ. ३२८ ' ब्रह्मण्याधाय कर्माणि० ' गी. भा. पृ. ५०१ या व अशाच दुसऱ्याहि वचनांना कर्में ईश्वरार्पण करणें, या स्वरूपाचा गौण संन्यास मानिला आहे, याबद्दल आचार्यांचाहि वाद नाही. पण रहस्यकार मात्र 'गीतेप्रमाणें हाच खरा संन्यास असून' असें निःशंकपणें म्हणतात व त्याला १८–२ श्लोकाचा आधार दाखवितात (गी. र. पृ. ७४६) पण हा आधार अप्रस्तुत आहे. कारण 'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ' असें म्हटलें आहे. पण ' काम्यकर्मांचा त्याग ' व 'सर्व कर्में मदर्पण, ब्रह्मार्पण, ईश्वरार्पण करणें' हीं दोन्ही एक नाहींत. " कर्मफलाशा सोडून (संन्यस्त) सर्व कर्में करणारा पुरुषच ' नित्यसंन्यासी' होय. (गी. ५. ३) " असें जें त्यांचें म्हणणें आहे तेंहि पांचव्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकाला धरून नाही. पांचव्या अध्यायाच्या तिसऱ्या श्लोकांत 'जो दुःखादि अनिष्टाचा द्वेष करीत नाहीं व सुखादि इष्टाची आकांक्षा करीत नाही, तो नित्य संन्यासी आहे असें जाणावें,' असें म्हटलें आहे. फलाशा सोडून कर्में करणारा, असें तेथें म्हटलेलें नाही. अर्थात् रहस्यकार आपल्या म्हणण्याला पुष्टि देण्यासाठीं म्हणून जे आधार दाखवितात ते निराळ्याच अर्थी असतात. पण मग आपलें म्हणणें खरें करण्यासाठीं त्याच्या अर्थांची ओढाताण करितात. " कर्मत्यागरूप संन्यास गीतेस संमत नाहीं " गी. र. पृ. ७४६ असें त्यांचें म्हणणें आहे. पण मग 'संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि' कृष्णा! तू कर्मांचा संन्यास सांगतोस व पुनः कर्मांचा योग सांगतोस, हें अर्जुनाचें म्हणणें खोटेंच समजावयाचें का काय? तसेंच 'संन्यासः कर्मयोगश्च निःश्रेयसकरावुभौ ' हें खुद्द भगवानाचें म्हणणेंहि खोटेंच का काय? ' यतीनां चापि धर्मं हरिगीतासु कथितः ' हें वैशंपायनाचें म्हणणेंहि फुकटच कीं काय? तात्पर्य रहस्यकाराचा पक्ष कोणी कितीहि जरी उचलून धरला तरी त्यांत सत्यांश फारच थोडा असल्यामुळें तो अखेरपर्यंत टिकणारा नाही. कर्मादि सर्व ईश्वरार्पण करणें हा उपासनेचा प्रकार आहे. त्यांत कर्मयोगाचा काहीं संबंध नाही. निष्काम कर्म हा सुद्धां उपासना, तो कर्मयोग नव्हे. उपासना चित्तशुद्धीसाठीं, ज्ञानप्राप्तीसाठीं विहित आहे. वास्तव काम्य कर्मांचा त्याग, सर्वकर्मफलत्याग, सर्व कर्में ईश्वरार्पण करणें, संकल्पत्याग, कर्तृत्वाभिमानत्याग इत्यादि, हे सर्व गौण संन्यास आहेत. त्यांतील कोणालाच

सन्यासयोगेन यस्य तव आत्मा–अन्त करणं युक्त —त्या सन्यासयोगानें ज्या तुझा आत्मा म्ह० अन्त करण युक्त आहे—**सः त्वं सन्यासयोगयुक्तात्मा सन्** —तो तू सन्यासयोगयुक्तात्मा होऊन—**जीवन् एव कर्मबन्धनैः विमुक्तः**—जिवत असतानाच कर्मबधनावरून विशेषेंकरून मुक्त केला गेलेला असा होत्साता—**च अस्मिन् शरीरे पतिते**—व हे शरीर पडलें असता—**मां उपैष्यासि–आगमिष्यसि**—मला प्राप्त होशाल [याप्रमाणे सर्व मत्समर्पण केल्यानें तू सर्व शुभाशुभ फल देणाऱ्या कर्मबधनातून मुक्त होशील सर्व मदर्पण करणे हाच सन्यासहि आहे व योगहि आहे तुझें चित्त त्यानें युक्त होईल तू जीवन्मुक्ताचा अनुभव घेऊन मरणानतर मला प्राप्त होशाल] २८

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

अन्वयार्थ—**अहं सर्वभूतेषु**—मी सर्वभूतामध्यें—**समः**—सम आहें—**मे द्वेष्य न**—माझा कोणी द्वेष्य–द्वेषपात्र–शत्रु नाही व—**प्रिय** —प्रिय—**न**—नाहीं —**तु**—पण—**ये**—जे—**मां**—मला—**भक्त्या**—भक्तीने—**भजन्ति**—भजतात—**ते**—ते—**मयि**—माझ्यामध्यें–मजपाशी स्वभावत च असतात—**च**—आणि—**अहं अपि**—मीहि—**तेषु**—त्याच्यामध्यें स्वभावत च असतों २९

रागद्वेषवांस्तर्हि भगवान्यतो भक्ताननुगृह्णाति नेतरानिति तन्न—समस्तुल्योऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियोऽग्निवदहं दूरस्थानां यथाऽग्निः शीतं नापनयति समीपमुपसर्पतामपनयति तथाऽहं भक्ताननुगृह्णामि नेतरान् । ये भजन्ति तु मामीश्वरं भक्त्या मयि ते स्वभावत एव न मम रागनिमित्तं मयि वर्तन्ते । तेषु चाप्यहं स्वभावत एव वर्ते नेतरेषु नैतावता तेषु द्वेषो मम ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—तर्हि भगवान् रागद्वेषवान् यत भक्तान् अनुगृह्णाति इतरान् न इति तत् न—तर मग भगवान् रागद्वेषवान् आहे कारण तो भक्तांवर मात्र अनुग्रह करतो, इतरांवर करीत नाही, म्हणून म्हणाल तर तसें नाहीं, असें 'सम०' या श्लोकानें सांगतात—**अहं सर्वभूतेषु सम॰ तुल्य॰**—मी सर्वभूतामध्यें सम–तुल्य

कर्मयोग म्हणता येत नाही रहस्यकारांना याच टीपेंत भागवतांतील कांहीं श्लोकांचा आधार दिला आहे पण त्यांतहि वरील गीतावचनाप्रमाणें उपासनाच विहित असल्यामुळें त्यांचा माझ्याच्या ज्ञाननिष्ठेशीं कांहीं विरोध येत नाही रहस्यकाराच्या कर्मयोगाशीं मात्र विरोध येतो कारण उपासनेला आरभ झाला कीं तत्काळ कर्मयोग सपला

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ अवतरण देतात—"मनाचा भाग सुटकर व सुलभ अशा अध्यायाच्या आरभीं वर्णन करून आता त्यांतील समबुद्धी जो दुसरा मोठा विशिष्ट गुण त्याचें वर्णन करितात" पण हे अवतरण असबद्ध आहे कारण 'मी सर्व भूतांमध्यें सम

आहे.—**मे द्वेष्यः न अस्ति न प्रियः**—मला कोणी द्वेष्य–द्वेषास योग्य असा नाहीं व कोणी प्रिय नाहीं.—**अहं अग्निवत्**—मी अग्नीसारखा आहे.—**तथा अग्निः दूर-स्थानां शीतं न अपनयति समीपं उपसर्पतां अपनयति**—जसा अग्नि दूर असलेल्याचें शीत घालवीत नाहीं, अग्नीपासून दूर बसलेल्या प्राण्यांच्या थंडीचें निवारण करीत नाहीं, तर त्याच्या समीप बसणाराचेंच शीत घालवितो—**तथा अहं भक्तान् अनुगृह्णामि इतरान् न**—त्याचप्रमाणें मी भक्तावर अनुग्रह करतो, इतरांवर करीत नाहीं. [असें जर आहे तर भगवानाच्या ठिकाणीं रागद्वेष नाहींत कसे ? उत्तर-]—**तु ये मां-ईश्वरं भक्त्या भजन्ति**—परंतु जे मला–ईश्वराला भक्तीनें भजतात—**ते मयि-स्वभावतः एव, न मम रागनिमित्तं मयि वर्तन्ते**—ते माझ्यामध्यें स्वभावतःच राहतात. माझ्या प्रीतीमुळें माझ्यामध्यें रहात नाहींत.—**तेषु च अपि अहं स्वभावतः एव वर्ते न इतरेषु**—आणि त्याच्या ठिकाणींहि मी स्वभावतःच राहतों इतर अभक्तांमध्ये राहत नाहीं.—**एतावता तेषु मम द्वेषः न**—स्वभावतःच हें होत असल्यामुळें मी अभक्तांमध्ये राहत नाहीं,एवढ्यावरून त्यांच्याशीं माझा द्वेष आहे, असें म्हणता येत नाहीं. [जे वर्णाश्रमधर्माच्या योगानें माझें भजन करितात, ते त्याच भजनाच्या अचिन्त्य माहात्म्यानें शुद्धचित्त होऊन माझ्या समीप राहतात. त्यांचें चित्त माझ्या अभिव्यक्तीला योग्य होतें. त्यामुळें मीहि स्वभावतःच त्यांच्या समीप राहून त्यांच्यावर अनुग्रह करितो. जसें सूर्याचें तेज व्यापक–सर्वत्र पसरलेलें जरी असलें तरी तें स्वच्छ आरशातच प्रतिबिंबित होतें,त्याप्रमाणें ज्याचें चित्त भक्तीनें अत्यंत शुद्ध झालेलें असतें, त्याच्यामध्येंच प्रकट होतों.] २९

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

अन्वयार्थ—अपि चेत्—जरी कदाचित्—**सुदुराचारः**—अतिशय निंद्य आचरण करणारा एखादा—**अनन्यभाक्**—अनन्य भक्त होऊन—**मां**—मला—**भजते**—भजूं लागला तर—**सः**—तो—**साधुः एव**—सदाचरणसंपन्नच आहे असें—**मन्तव्यः**—मानावें—**हि**—कारण—**सः**—तो—**सम्यक्**—चांगल्या प्रकारें—**व्यवसितः**—निश्चित झालेला असतो. ३०.

आहे. मला सर्व भूतें सारखींच मग कोणी अप्रिय नाहीं व कोणी प्रिय नाहीं. तर जे भक्तीनें माझी उपासना करितात ते स्वभावतःच माझ्यामध्यें व मी त्यांच्यामध्यें असतों' असें पुढील श्लोकांत म्हटलें आहे. त्यावरून ' त्यांतील म्ह० भक्तिमार्गांतील समत्वरूपी जो दुसरा मोठा गुण त्याचें वर्णन या श्लोकांत आहे,' हें म्हणणें खरें नाहीं,याविषयीं कोणाचीहि खात्री होईल. त्यापेक्षां आचार्यांचें अवतरण किती सुसबद्ध आहे, हें वाचकांनीच ठरवावें.

शृणु मद्भक्तेर्माहात्म्यम्—अपि चेद्यद्यपि सुष्ठु दुराचारः सुदुराचारोऽतीव कुत्सिताचारोऽपि भजते मामनन्यभागनन्यभक्तिः सन्साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यो ज्ञातव्यः सम्यग्यथावद्व्यवसितो हि यस्मात्साधुनिश्चय. सः ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—शृणु मद्भक्ते माहात्म्यं—माझ्या भक्ताचें माहात्म्य ऐक—**अपि चेत्-यद्यपि सुष्ठु दुराचार-—सुदुराचार अतीव कुत्सिताचार अपि मां अनन्यभाक्-अनन्यभक्ति सन् भजते**—जरी अत्यंत दुराचरण करणारा-अतिशय निंद्य आचरण करणाराहि मला अनन्यभाक् म्ह० ज्याची भक्ति मजवांचून दुसऱ्या कोणावरहि नाहीं, असा होऊन माझें भजन करूं लागला तर—**सः साधु एव-सम्यग्वृत्त एव मन्तव्य -ज्ञातव्यः**—तो साधूच-उत्तम वर्तन करणाराच आहे, असें समजावें, असें जाणावें—**हि-यस्मात् स सम्यक्-यथावत् व्यवसित-साधुनिश्चय** —कारण तो सम्यक्-यथावत्-यथार्थ व्यवसित असतो म्हणजे त्यानें साधु निश्चय-उत्तम निश्चय केलेला असतो [एखादा अत्यंत दुराचारी असलेलाहि मनुष्य जर माझी अनन्यभक्ति करूं लागला, तर तो साधुच आहे, सदाचरण करणाराच आहे, असें समजावें, कारण माझी भक्ति करणें, हा त्यानें फारच उत्तम निश्चय केलेला असतो] ३०

> क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
> कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

अन्वयार्थ—(सः—तो)—क्षिप्र—सत्वर—**धर्मात्मा**—धर्मात्मा-धार्मिक—**भवति**—होतो आणि—**शश्वत्**—नित्य—**शान्ति**—शांतीला—**निगच्छति**—प्राप्त होतो —**कौन्तेय**—हे अर्जुना !—**मे भक्तः**—माझा भक्त—**न प्रणश्यति**—कधींहि नाश पावत नाहीं, असा तूं—**प्रतिजानीहि**—प्रतिज्ञा कर ३१

उत्सृज्य [illegible] बाह्य दुराचारतामन्त सम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात्—क्षिप्रं शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव शश्वन्नित्य शान्ति चोपशमं निगच्छति प्राप्नोति । शृणु परमार्थं कौन्तेय प्रतिजानीहि निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्तो [illegible] प्रणश्यतीति ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—च बाह्य दुराचारतां उत्सृज्य अन्त सम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात्—आणि बाह्य दुराचारता सोडून मनांत उत्तम निश्चय करणें, या सामर्थ्यामुळें **—क्षिप्र-शीघ्र धर्मात्मा-धर्मचित्त एव भवति**—सत्वर-शीघ्र धर्मात्मा-धर्मचित्तच तो होतो [त्याचें चित्त धर्मामध्येंच आसक्त होतें]—**च शश्वत् नित्य शान्ति -उपशमं निगच्छति-प्राप्नोति**—आणि शश्वत्-नित्य शांतीला-उपशमाला प्राप्त होतो [त्याच्या दुराचरणाचा नित्य उपशम होतो तो आपलें दुराचरण सोडतो. याचें कारण-]—**परमार्थं शृणु**—मी एक अबाधित सिद्धान्त सांगतों तो तूं ऐक—**कौन्तेय**

मे-मम भक्त-मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्त न प्रणश्यति इति प्रतिजानीहि-निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु—अर्जुना, माझा भक्त म्ह० माझ्यामध्ये ज्यानें आपला अन्तरात्मा समर्पिला आहे, तो माझा भक्त सर्वथा नाश पावत नाहीं, अशी तू निश्चित प्रतिज्ञा कर [माझा भक्त दुराचारी जरा असला तरी तो सत्वर धर्मचित्त होतो, दुराचरणापासून कायमचा निवृत्त होतो कारण अर्जुना, माझा भक्त कधीं नाश पावत नाहीं, अशी तू प्रतिज्ञा कर] ३१

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम्॥३२॥

अन्वयार्थ—हि—कारण—**पार्थ**—हे अर्जुना !—**मां**—मला—**व्यपाश्रित्य**—आश्रय या रूपानें स्वीकारून—**स्त्रियः**—स्त्रिया—**वैश्याः**—वैश्य—**तथा शूद्राः**—त्याचप्रमाणें शूद्र असे—**ये**—जे—**पापयोनयः अपि**—पापजातांत उत्पन्न झा लेलेहि—**स्युः**—असतात—**ते अपि**—तेसुद्धां—**परां गतिं**—परम गतीला—**यान्ति**—जातात ३२.

किंच—मां हीति । मां हि यस्मात्पार्थ व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युर्भवेयु पापयोनयः पापा योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानः । के त इत्याह स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां गतिं प्रकृष्टां गतिम् ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'मां हि०' इति—आणखी याहि एका कारणानें माझी भक्ति करावी असें 'मां हि०' या श्लोकांत सांगतात —**पार्थ हि-यस्मात् मां व्यपाश्रित्य—मां आश्रयत्वेन गृहीत्वा ये पापयोनयः अपि स्युः -भवेयुः**—हे पार्थ, कारण माझा आश्रय करून-माझें आश्रय या रूपानें ग्रहण करून जे पापयोनिहि असतात—**पापा योनिः येषां ते पापयोनयः-पापजन्मानः** —ज्यांची योनि पापा असते ते पापयोनी म्ह० ज्यांचे जन्म पापाचें फल आहेत, ते पापयोनि—**के ते इति आह**—ते कोणते[1] तें सांगतात—**स्त्रियः वैश्याः तथा शूद्राः** —स्त्रिया, वैश्य व शूद्र—**ते अपि परां गतिं-प्रकृष्टां गतिं यान्ति-गच्छन्ति**—तेहि परागतीला-श्रेष्ठ फलाला

---

१ २९-३१ श्लोकांवरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात—"सारांश सहाव्या अध्यायांत (६ ४४) कर्मयोग जाणण्याची नुस्ती इच्छा झाली तरी चरकांत घातल्याप्रमाणें अवश होऊन मनुष्य शब्दब्रह्मापलीकडे जातो, असा जो सिद्धान्त केला आहे, तोच आतां भक्तिमार्गाला लागू करून दाखविला आहे "(गी र पृ ७४७) पण हा संबंध कितपत सुसंबद्ध आहे याचा विचार वाचकांनींच करावा अ ६ श्लो ४४ याचा खरा अर्थ काय आहे तो मागें ६०५ पृष्ठावर पहावा आमच्या मतें या श्लोकाचा त्या श्लोकाशीं कांहीं संबंध नाहीं येथील ३०-३१ श्लोकांत ईश्वराच्या भक्तीचें माहात्म्य सांगितलें आहे व त्या (६ ४४) श्लोकांत योगमार्गांत नुस्ता प्रवृत्त झालेला योगी-संन्यासी कर्मफलाचें उल्लंघन करून जातो असें म्हटलें आहे

प्राप्त होतात. [माझा आश्रय केल्यावर पापयोनी–स्त्रिया, वैश्य व शूद्र हेहि क्रमानें मोक्षाला प्राप्त होतात.] ३२.

---

१ रहस्यकार या श्लोकांतील ‘ पापयोनय ’ या शब्दाचा “ अंत्यजादि जे पापयोनी असतील” असा अर्थ करितात व श्रीशंकराचार्यादि अद्वैती व रामानुजादिक इतर भाष्यकार ‘ ये पापयोनय अपि स्यु के ते, स्त्रियो वैश्या तथा शूद्रा. ते अपि परां गतिं यान्ति’ असें म्हणून पापयोनी कोण ? तर स्त्रिया, वैश्य व शूद्र असा जो अर्थ करितात तो बरोबर नाहीं, असें म्हणतात व ‘ पापयोनिशब्दानें अलीकडे सरकार दरबारात ज्याना गुन्हेगार जाति म्हणून म्हणतात, तशा प्रकारचा अर्थ विवक्षित असून त्या जातींतील लोकानाहि भगवद्भक्तीनें सिद्धि मिळते, असा या श्लोकातील सिद्धान्त आहे ’ असें लिहितात. रहस्यकाराचें हें म्हणणें लोकरंजनाच्या दृष्टीनें ठीक आहे. कारण हल्लीच्या सुशिक्षित व बहुश्रुत स्त्रिया ‘आपण पुरुषांपेक्षा कमी योग्यतेच्या आहों कीं काय ? आम्हाला पुरुषाच्या बरोबरीनें हक्क पाहिजेत’ असें म्हणू लागल्या आहेत. सत्यशोधक व अस्पृश्यांची उन्नति करणारे लोक, ‘आम्हींहि मनुष्य आहों, मग ब्राह्मण उच्च व शूद्र अधम, चांडाल अस्पृश्य व क्षत्रिय स्पृश्य हा भेद कोठून आला ?’ इत्यादि म्हणू लागले आहेत. अशा स्थितींत रहस्यकार करितात तसा अर्थ करणेंच अतिशय सोईचें आहे. तसेंच ‘ धर्मामध्यें सर्वांचे हक्क सारखेच ! ’ असें जें एक मत हल्लीं रूढ झालें आहे त्याला अनुलक्षून “ जातीचा, वर्णाचा, स्त्री पुरुषादिकांचा किंवा काळ्या-गोऱ्या रंगाचा वगैरे कोणताच भेद न ठेविता सर्वांस एकच सद्गति देणारा भगवद्भक्तीचा जो हा राजमार्ग॰ ” इत्यादि रहस्यकारांनीं जें म्हटलें आहे, तेंहि ऐकायला फारच गोड आहे. पण खरोखर गीताकाराचा तसाच आशय आहे कीं काय, याबद्दल मात्र शंका वाटते. कारण ब्राह्मणादि भिन्न, भिन्न योनींत जन्म होणें हें कोणाच्याहि हातातलें नाहीं. तें केवळ पूर्वकर्मांच्या अधीन आहे. श्रीमान् कुलांत उत्पन्न होणें, उच्च कुलांत जन्मास येणें, एखाद्या विद्वान् व सच्छील कुलांत जन्म घेणें, हें जसें पूर्व पुण्याचेंच फल मानावें लागतें, व दरिद्री, रोगी, अंध, मूढ, इत्यादि कुलांत जन्म होणें हें पापाचें फल मानणें भाग पडतें, त्याला ‘दुसरी यदृच्छा’ म्हणून सांगता येत नाहीं, त्याचप्रमाणें ब्राह्मण, स्त्री, शूद्र इत्यादि योनींत उत्पन्न होणें, हेंहि पूर्व कर्मांचेंच फल मानणें भाग आहे. अशा दृष्टीनें पाहिल्यास ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्या अपेक्षेनें स्त्रिया, वैश्य व शूद्र याना पापयोनि म्हणणें, यांत कांहींच दोष नाहीं. भगवान् व्यास यांच्या मताप्रमाणें प्रस्तुत श्लोकांत स्त्रिया, वैश्य व शूद्र याना पापयोनि म्हणत आहेत. पण श्रीमान् कुलाप्रमाणें ब्राह्मण कुलांत जन्म होणें हें जरी पूर्व पुण्याचें फल असलें, तरी त्यावरून गर्भश्रीमंत जन्मभर श्रीमान्च राहील किंवा ब्राह्मण खरा ब्राह्मण–सदाचरणशीलच असेल, असें म्हणतां येत नाहीं. त्याप्रमाणेंच स्त्रीजन्म हें जरी पापाचें फल असलें, तरी त्यामुळें स्त्र्यादिकांची खरी योग्यता कमी होते, असें म्हणतां येत नाहीं. जन्माचें कारण निराळें व जन्मानंतरचें प्रत्यक्ष आचरण निराळें. स्त्र्यादिकाना पापयोनि म्हणणें व ब्राह्मणांना पुण्ययोनि म्हणणें, हें जन्माच्या कारणाला उद्देशून आहे व त्यांची त्यांची साक्षात् योग्यता त्यांच्या प्रस्तुत परिस्थितीवर अवलंबून आहे. त्यामुळें गीतेंत स्त्र्यादिकाना पापयोनि म्हणणें म्हणजे स्त्रिया, वैश्य व शूद्र याना व्यावहारिक दृष्ट्या हीन समजणें, असा त्याचा अर्थ नव्हे. मूळ श्लोकाचा

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥ ३३॥

अन्वयार्थ—पुनः—मग—**पुण्या ब्राह्मणा**—पुण्ययोनींत जन्मलेले ब्राह्मण—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**भक्ता राजर्षय**—भक्त राजर्षि-ज्ञानी क्षत्रिय श्रेष्ठ गताला

अर्थ रहस्यकार समजतात तसा होऊ शकत नाहीं कारण 'ये पापयोनय तेऽपि परा गतिं यान्ति किं पुन पुण्या ब्राह्मणाः च भक्ता राजर्षय' असा येथें विषय आहे. जे पापयोनि ते परागतीला जातात. मग पुण्यवान् ब्राह्मण व भक्त क्षत्रिय, याविषयीं काय सांगावें ? इतका अर्थ स्पष्ट असल्यावर पापयोनि कोण ? हें उघड होतें. शिवाय 'यद्' व 'तद्' याचा नित्य संबंध असतो तेव्हां 'ये' शब्दाचें स्पष्टीकरणच 'स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रा.' या शब्दांनीं केलें आहे, असाच सरळ संबंध लागतो. रहस्यकार लावतात तसा लागत नाहीं. महाभारताच्या अश्वमेधपर्वांत हेच श्लोक आहेत त्यांत 'क्षत्रिया वा बहुश्रुता' एवढाच पाठभेद आहे यावरून ब्यासांना चार वर्णांचे लोक व त्या वर्णांच्याच स्त्रिया, यांचाच येथें उल्लेख करावयाचा होता हें उघड दिसतें धर्मशास्त्राप्रमाणें चांडालादिक हे सर्वधर्मबहिष्कृत आहेत. त्यामुळें 'अलीकडे सरकार दरबारांत ज्यांना गुन्हेगार जाती म्हणतात' त्यांचाच उल्लेख व्यासांनीं केला असेल, अशी कल्पना करितां येत नाहीं

आतां रहस्यकार 'भक्तिमार्ग सर्वांस एकच सद्गति देतो' असें जें म्हणतात त्याचा विचार करू. वैदिकधर्मांत असा एकहि मार्ग नाहीं, कीं जो यथाशास्त्र पूर्णपणें आचरिला असतां त्यानें एकसारखेंच फल मिळत नाहीं आत्मसाक्षात्कारानें प्राप्त होणाऱ्या मुक्तीमध्यें तरी भेद कोठें असतो ? रहस्यकार तर 'ज्ञानमार्गानें जो मोक्ष मिळतो, तोच कर्मयोगानें मिळतो' असें म्हणणारे आहेत. मग 'जातीचा, वर्णांचा, वाड्यागोड्या रंगाचा वगैरे भेद न ठेवतां भक्तिमार्ग एकच सद्गति देतो,' हें येथेंच सांगण्यांत काय अर्थ आहे ? तथापि कर्म, भक्ति व ज्ञान या तिघांचें फल एकच, असें कोणालाच म्हणतां येणें शक्य नाहीं. कारण कर्मांचें फल निराळें, भक्तीचें निराळें व ज्ञानाचें निराळें. कर्माधिकारी पुरुषांतहि ज्यांनीं ज्या प्रकारें अनुष्ठान केलें असेल, त्यांना तसेंच व तितकेंच फल मिळतें. भक्तांचेंहि फल 'राम राम,' किंवा 'विठ्ठल विठ्ठल' म्हणणाऱ्या सर्वांना सारखेंच मिळेल, हा भ्रम व्यर्थ आहे. कारण भक्ताचें मन करण भक्तीमुळें जितक्या प्रमाणानें शुद्ध झालें असेल तितपतच योग्यतेचें फल त्याला मिळणार ! ज्ञानासहि तोच न्याय लागू आहे ज्याचें मन सर्व अंगोपांगानीं परिपूर्ण झालेलें असतें, त्यानाच ज्ञानाचें फल एकसारखें मिळत, बाकीच्यांना अनुष्ठानतारतम्यानें न्यूनाधिक फल मिळणार हें उघड आहे, ज्याची भक्ति अगदीं पूर्णतेला पोंचलेली असते, म्ह० ज्याचें अन्त करण ईश्वरमय झालेलें असतें, त्यानांहि एकसारखेंच फल मिळतें. पण असे भक्त व साक्षात्कारवान् ज्ञानी यामध्यें कांहीं फरक नसतो अर्थात् ज्यांचें अभेदज्ञान अत्यन्त परिपक्व झालेलें असतें त्या सर्वांना मुक्ति हें फल एकसारखेंच मिळतें. तात्पर्य पारमार्थिक फल कोणत्याहि एका पदार्थावर किंवा त्याच्या बाह्य देखाव्यावर अवलंबून नसतें, तर त्या त्या पदार्थाच्या आचरणानुळें अन्त करण जसें व जितकें शुद्ध झालेलें असतें त्या मानानेंच तें न्यूनाधिक मिळतें, हा खरा सिद्धान्त होय.

जातील हें—किं—काय सागावे ? यास्तव—इम अनित्यं असुखं लोकं—या अनित्य व सुखरहित लोकास—प्राप्य—प्राप्त होऊन,—मां भजस्व—मला भज ३३

किं पुनरिति । किं पुनर्ब्राह्मणा पुण्या पुण्ययोनयो भक्ता राजर्षयस्तथा राजानश्च त ऋषयश्चेति राजर्षय । यत एवमतोऽनित्य क्षणभङ्गुरमसुख च सुखवर्जितमिम लोक मनुष्यलोक प्राप्य पुरुषार्थसाधन दुर्लभ मनुष्यत्व लब्ध्वा भजस्व सेवस्व माम्॥

भाष्यार्थ—आणि पापाचरण करणारे व पापयोनिहि जर ईश्वराच्या भक्तीनें परम-गतीला प्राप्त होतात, तर मग उत्तम जन्माच्या निमित्तानें होणारीं सन्यासादि साधनें व सदाचरणादिक यांचा काय उपयोग? याच उत्तर—'किं पुन०'इति—'किं पुनः०'या श्लोकानें देतात —किं पुन पुण्या -पुण्ययोनय ब्राह्मणा तथा भक्ता राजर्षय —पापी व पापयोनि जर भक्तीनें मुक्त होतात तर मग पुण्यजन्म ब्राह्मण व तसेच भक्त राजर्षि–म्ह०—राजान· च ते ऋषयः च इति राजर्षय —राजे व तेच कृपा-ज्ञानी म्हणून राजर्षि, त्याना त्यापेक्षाहि श्रेष्ठ फल प्राप्त होईल हें काय सागावें ?—यत एव अत· अनित्यं-क्षणभगुरं च असुखं-सुखवर्जितं इमं लोकं-मनुष्यलोकं प्राप्य—ज्याअर्थी असं आहे त्याअर्थी अनित्य म्ह० क्षणभगुर व असुख –सुखरहित अशा या लोकाला-मनुष्यलोकाला प्राप्त होऊन—पुरुषार्थसाधनं-दुर्लभ मनुष्यत्वं लब्ध्वा मा भजस्व-सेवस्व—पुरुषार्थांचें साधन अशा या दुर्लभ मनुष्यत्वास प्राप्त होऊन माझं भजन कर–माझी सेवा–ध्यान कर [पापी व स्त्रिया वगैरे पापयोनिहि जर भक्तानें परम गतीला प्राप्त होतात, तर मग पुण्यामुळेंच उत्तम जन्म पावलेल्या ब्राह्मणाविषयीं व भक्त क्षत्रियाविषयी काय सागावें ? पश्वादि शरीरात भगवद्भजनाची योग्यता नाहीं म्हणून मनुष्यत्वास प्राप्त झालेल्या आपानीं ईश्वराच्या ध्यानादिकाविषयीं यत्न करावा] ३३

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यासि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
राजविद्या राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—मन्मना भव—माझ्या ठिकाणींच ज्याच मन आहे, असा तू हो —मद्भक्त· (भव)—माझाच भक्त हो —मद्याजी (भव)—माझीच पूजा करण्याचें ज्याचें शील आहे, असा हो —मां नमस्कुरु—मला नमस्कार कर —एव—या प्रमाणें भगवानाचे ठिकाणीं चित्ताला—युक्त्वा—समाहित करून शांत-स्थिर करून —मत्परायण —मत्परायण झालेला तू—आत्मानं मा एव—सर्वांचा आत्मा असा जो मी ईश्वर त्याला—एष्यसि—प्राप्त होशील. ३४

कथम्—मयि मनो यस्य स त्वं मन्मना भव । तथा मद्भक्तो भव । मद्याजी मद्यजनशीलो भव । मामेव च नमस्कुरु मामेवेश्वरमेष्यस्यागमिष्यसि युक्त्वा समाधाय चित्तम् । एवमात्मानमहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा परा च गतिः परमयनं तं मामेवंभूतमेष्यसीत्यतीतेन पदेन संबन्धः । मत्परायणः सन्नित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये राजविद्या-राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

भाष्यार्थ—**कथं**—भक्ति कशी करावी तें 'मन्मना॰' या श्लोकानें सांगतात—**मयि मनः यस्य सः त्वं मन्मनाः भव**—माझ्या ठिकाणीं ज्याचें मन आहे, असा तूं 'मन्मनाः' हो.—**तथा मद्भक्तः भव**—तसाच तूं माझा भक्त हो.—**मद्याजी**—**मत्-यजनशीलः भव**—माझें यजन करण्याचें ज्याचें शील आहे असा तूं मद्याजी हो.—**च मां एव नमस्कुरु**—आणि मलाच नमस्कार कर.—**युक्त्वा-चित्तं समाधाय मां एव-ईश्वरं एष्यसि-आगमिष्यसि**—याप्रमाणें भगवानामध्येंच चित्ताचें समाधान करून-भगवत्स्वरूपांच चित्ताला स्थिर करून मलाच-ईश्वराला प्राप्त होशील -येऊन पोंचशील—**एवं आत्मानं-अहं हि सर्वेषां भूतानां आत्मा परा च गतिः परं अयनं तं एवंभूतं मां एष्यसि इति अतीतेन पदेन संबन्धः**—याप्रमाणें आत्म्याला-मीच सर्व भूतांचा आत्मा व परा गति-परम अयन आहें त्या -अशा प्रकारच्या मला येऊन पोंचशील असा 'आत्मानं' या पदाचा 'एष्यसि' या मागील पदाशीं संबंध.—**मत्परायणः सन् इत्यर्थः**—मीच ज्याचें परम अयन-परम गति-फल आहें, असा होऊन, असा याचा भावार्थ. [याप्रमाणें या अध्यायांत मध्यमा-

---

१ रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—"मनुष्यांचा पसारा किंवा नामरूपात्मक दृश्य सृष्टि अनित्य आणि परमात्माच काय तो नित्य, असा जो अध्यात्मशास्त्राचा सिद्धान्त त्याला अनुसरून 'अनित्य' हें पद ३३ व्या श्लोकांत आलेलें आहे व 'असुख' या पदानें या संसारांत सुखापेक्षा दुःख अधिक आहे, या सिद्धान्ताचा अनुवाद केला आहे. तथापि हें वर्णन अध्यात्मातलें नव्हे भक्तिमार्गांतलें आहे." रहस्यकाराची ही चुकीची कल्पना आहे. अगोदर असुख म्ह० सुखापेक्षा दुःख अधिक ही कल्पनाच खोटी आहे. दुःख म्हणजे रडणें, म्हणजे जर त्या शब्दाचा अगदी स्थूल अर्थ घेतला तर दुःख अधिक आहे, असेंहि म्हणण्याचें कारण नाहीं. कारण आम्ही सर्व आयुष्यांत फारच थोडें रडतों! त्यापेक्षां समयाच्या हसण्याचें प्रमाणहि अधिक असतें. मग निरनिराळ्या विषयांपासून होणारें सुख दुःखापेक्षा कितीतरी अधिक असतें, असें म्हणण्यास तरी कोणती हरकत आहे? व विषयी लोक तसें म्हणतातहि. पण असमाधान–अशान्ति–विक्षेप हेंच दुःख आहे, असें म्हटल्यास मात्र सर्व जन्म दुःखमय आहे, असेंच म्हणावें लागतें. विषयसुख हें सुखच नव्हे, तें दुःखाचें मूळ असल्यामुळें दुःख आहे. (अ. ५ श्लो. २२, पृ. ५२१ अ. ८–१५ पृ. ६६३) व याच दृष्टीनें भगवानांनी 'अनित्य व असुख लोक' असें येथें म्हटलें आहे व तें अध्यात्मदृष्टीनेंच म्हटलें आहे. भक्तिमार्गांतलें वर्णन निराळें व अध्यात्मज्ञानाचें निराळें, ही निराधार कल्पना आहे.

धिकाऱ्यांचें ध्येय सांगूनच अधम अधिकाऱ्यांनाहि मी आराधना करण्यास योग्य आहें, असें वर्णन केलें. आपल्या पारमार्थिक प्रत्यक्-स्वरूपानें आपणाला साक्षात् जाणणें हें ज्ञानच परमेश्वराचें परम आराधन आहे, असेंहि सुचविलें. अर्थात् तत्पदवाच्य सोपाधिक ब्रह्म व तत्पदलक्ष्य निरुपाधिक ब्रह्म यांचें व्याख्यान केलें.] ३४

इति भगवान् श्रीकृष्णांना गायलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविद्येपैकीं योग–उपाय-शास्त्रांतील राजविद्या-राजगुह्ययोगनांवाचा नववा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

वेदान्तशास्त्र व भक्तिमार्ग यांचा संबंध माहीत नसणें, हेंच असल्या कल्पनांचें मूळ आहे. हें वर्णन भक्तिमार्गांतलें आहे, असें म्हणण्यास त्यांना जें कारण दाखविलें आहे तेंहि असेंच पोकळ आहे. ते म्हणतात—“ म्हणून परमात्मा किंवा परब्रह्म असें न म्हणतां ‘ मला भज, माझ्या ठायीं मन ठेव, मला नमस्कार कर ’ असा व्यक्त स्वरूपाचा दर्शक प्रथम पुरुषी निर्देश भगवंतानीं केला आहे ” यावरूनच रहस्यकारांना गीतेचें रहस्य किती यथार्थ कळलें होतें, त्याची कल्पना होते येथें भगवान् ‘ अहं ’ हा शब्द शास्त्रदृष्ट्या योजीत आहेत, हें रहस्यकाराच्या ध्यानांतहि आलेलें नाहीं. त्यामुळें त्यांची अशी असत्कल्पना झाली आहे. पण भगवान् येथें ‘ प्रथम पुरुषी निर्देशानें ’ परमेश्वराचाच उल्लेख करीत आहेत. आपल्या व्यक्तस्वरूपाचा उल्लेख करीत नाहींत. येथील व्यक्त स्वरूप म्ह० वसुदेव-पुत्राचें शरीर, पण तें येथील उपास्य होऊ शकत नाहीं. कारण ‘ असें उपासन केल्यानें तूं मलाच मिळशील ’ असें जें फल सांगितलें आहे,तें श्रीकृष्णाच्या व्यक्त रूपाशीं जुळत नाहीं. म्हणूनच भाष्यकारांना ‘ मा एव ईश्वर एष्यसि—आगमिष्यसि ’ असें म्हटलें आहे. तसेंच ‘ मम भूतमहेश्वर पर भाव ’ ११ ‘ मा भूतादि अव्यय ज्ञात्वा भजन्ति ’ १३ ‘ अहं क्रतु ० ’ १६ ‘ अहं जगत. पिता, माता, धाता, पितामह ० ’ १७ ‘ गतिः भर्ता, प्रभु. साक्षी, निवास प्रभव. प्रलय स्थान,’ १८ ‘ अहं सर्वयज्ञाना भोक्ता च प्रभुः मा तत्त्वेन न अभि-जानन्ति ’ २४ इत्यादि या पूर्वींचे ‘ अहं ’ शब्दप्रयोगहि व्यक्त स्वरूपाला उद्देशून नाहींत, ते ‘ शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ’ (ब्रह्मसूत्र अ. १ पा. १ सू. ३०-पंचदशी प्र ७श्लो. ११-१३)

• या न्यायानें शास्त्रदृष्ट्या आहेत. या सूत्रांत ‘ प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा ..त मां उपास्स्व... मामेव विजानीहि ’ ‘ ऋषि वामदेव. प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च ’ इत्यादि वाक्यांत इंद्र, वामदेव इत्यादि आत्मज्ञानी पुरुषानीं शिष्यांना उपदेश करतांना ‘अहं’ असा जो शब्द योजला आहे,तो आपल्या शुद्ध परमात्मस्वरूपाला उद्देशून आहे, शरीर, देवता,इत्यादिकांना उद्देशून नाहीं, असा सिद्धान्त सांगितला आहे. पण वेदान्तशास्त्रपरिचयाच्या अभावीं असले प्रमाद घडणें अपरिहार्य आहे व अद्वैताचार्य किंवा सन्याससमार्गी टीकाकार यांवर वृथा दोषारोप न करितां जर ते घडले असते तर क्षम्यहि झाले असते. .

अध्याय दहावा.

विभूतियोग.

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

अन्वयार्थ—महाबाहो,—हे शूर अर्जुना !—**भूयः एव**—पुनरपि—**मे**—माझें—**परमं वच.**—श्रेष्ठ वचन—**शृणु**—ऐक.—**यत्**—जें—**अहं**—मी—**प्रीयमाणाय ते**—ऐकून संतुष्ट होणाऱ्या तुला—**हितकाम्यया**—तुझें हित व्हावें, या इच्छेनें—**वक्ष्यामि**—सांगत आहे. १.

सप्तमेऽध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च। अथेदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवांस्ते ते भावा वक्तव्या.। तत्त्वं च भगवतो वक्तव्यमुक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वादित्यतः—भूय एव भूयः पुनर्हे महाबाहो शृणु मे मदीयं परमं प्रकृष्टं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचो वाक्यं, यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्वचनात्प्रीयसे त्वममृतमिव पिबंस्ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—सप्तमे अध्याये च नवमे भगवतः तत्त्वं च विभूतयः प्रकाशिता—सातव्या अध्यायांत व नवव्या अध्यायांत भगवानाचें सोपाधिक निरुपाधिक तत्त्व व सविशेष निर्विशेषरूपाच्या ज्ञानाला उपयोगी असलेल्या विभूति प्रकाशित केल्या.—**अथ इदानीं येषु येषु भावेषु भगवान् चिन्त्यः ते ते भावा वक्तव्याः**—त्यानंतर आतां पुढें ज्या ज्या पदार्थांमध्यें भगवान् चिन्त्य–चिंतन करण्यास योग्य आहे ते ते भाव–पदार्थ सविशेषध्यानाच्या व निर्विशेषज्ञानाच्या अंगत्वानें सांगावे —**च भगवतः तत्त्वं वक्तव्य**—आणि भगवानाचें तत्त्व सांगावें—**उक्तं अपि दुर्विज्ञेयत्वात्–इति–अत. (भगवान्) ' भूय० ' इति (उवाच)**—भगवानाचें सविशेष व निर्विशेष रूप पूर्वी ठिकठिकाणीं जरी सांगितलें आहे, तरी तें अतिशय दुर्विज्ञेय असल्यामुळें पुन सांगणें उचित आहे, असें ज्याअर्थी भगवान् समजत आहेत, त्याअर्थी ते ' भूय० ' या श्लोकानें म्हणतात—**भूय एव–भूयः पुनः हे महा-**

---

१. गहस्थ्यार, व्यापत्व, यरतिद, पदार्थांतर, क्रमुमस्त, " कर्मयोगसिद्ध्यर्थं परमेश्वराच्या व्यक्त स्वरूपाच्या उपासनेचा जो राजमार्ग मागील अध्यायांत सांगितला " असा अपसिद्धान्तानेंच या अध्यायास आरंभ करीत असल्यामुळें त्याचा आम्ही अधिक विचार करीत नाहीं. ' कर्मयोगाच्या सिद्धीसाठीं उपासना ' हा अपसिद्धान्त असून ९ व्या अध्यायांत

बाहो—पुनरपि हे आजानुबाहो !—मे-मदीयं परम-प्रकृष्ट निरतिशयवस्तुन प्रकाशकं वच -वाक्य शृणु—माझें हे परम-श्रेष्ठ-निरतिशय वस्तूचें प्रकाशक वचन-हें माझ वाक्य ऐक,—यत् परम ते-तुभ्य प्रीणमाणाय—जें माझें परम -श्रेष्ठ वाक्य, (श्रेष्ठ वस्तूचें प्रकाशक असल्यामुळें तें वचनहि श्रेष्ठ आहे) तुला-संतुष्ट होणाऱ्या तुला, (सांगेन)—मद्वचनात् त्व अमृतं इव पिबन् अतीव प्रीयसे तत हितकाम्यया-हितेच्छया वक्ष्यामि—माझ्या वचनामुळें तू जणु काय अमृतच पीत असल्याप्रमाणे अतिशयच संतुष्ट होतोस, म्हणून हिताच्या इच्छेनें मी जें परम वचन तुला सांगतों, तें तू ऐक १

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

अन्वयार्थ—मे—माझ्या—प्रभवं—प्रभावाला किंवा उत्पत्तीला—सुरगणा —ब्रह्मदेवादि देवाचे गण—न विदु.—जाणत नाहीत —महर्षयः न—भृगु इत्यादि महर्षींहि माझ्या प्रभावाला किंवा उत्पत्तीला जाणत नाहीत —हि—कारण—अहं—मी —देवाना च महर्षीणां—देवाचे व महर्षीचें—सर्वश —सर्व प्रकारें—आदि.—कारण आहें २

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह—न मे विदुर्न जानन्ति सुरगणा ब्रह्मादय । किं न विदु , मम प्रभव प्रभाव प्रभुशक्त्यतिशयम्, अथ वा प्रभव प्रभवनमुत्पत्तिम् । नापि महर्षयो भृग्वादयो विदु । कस्मात्ते न विदुरित्युच्यतेऽहमादि कारण हि यस्मा द्देवानां महर्षीणां च सर्वश सर्वप्रकारै ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—किमर्थं अहं वक्ष्यामि इति अत आह—मीच तें कशासाठीं सांगणार आहें, असें अर्जुन म्हणेल यास्तव भगवान् ' न मे० ' या श्लोकानें सांगतात —ब्रह्मादय -सुरगणा मे न विदु -न जानन्ति—ब्रह्मदेवादिक देवगण माझ्या(प्रभवाला) जाणत नाहीत —ते किं न विदु —ते काय जाणत नाहीत ?—मम प्रभव-प्रभाव-प्रभुशक्ति अतिशय—माझ्या प्रभवाला म्ह० प्रभावाला-प्रभुशक्तीच्या

व्यक्तोपासना सांगितली आहे, ही असत्कल्पना आहे, हें आम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे पर मेश्वराच्या विभूति हें सोपाधिकरूप आहे त्याला व्यक्तरूप असें म्हणता येत नाहीं परमे श्वराचें रूप व्यक्त केव्हाच नाहीं म्हणूनच नवव्या अध्यायात ' मया अव्यक्तमूर्तिना जगत् तत'(श्लो ४१ ६८५) असें म्हटलें आहे सोपाधिक रूप म्ह०व्यक्त रूप नव्हे ९–१२ अध्याया त भगवानानीं आपल्या व्यक्त रूपाचीच उपासना जर सांगितली असती, तर अकराव्या अध्यायात अर्जुनानें 'द्रष्टुं इच्छामि ते रूप ऐश्वर'(श्लो ३)असें म्हटलें नसतें व भगवानानांहि 'न तु मां शक्यसे द्रष्टुं अनेनैव स्वचक्षुषा' व 'दिव्य ददामि ते चक्षु ' (श्लो ८) असें म्हण ण्याची गरज नव्हती तस्मात् रहस्यकाराची ईश्वराच्या व्यक्त स्वरूपाच्या उपासनेविषयींची कल्पना भ्रामक व निराधार आहे.

आधिक्याला जाणत नाहींत.—**अथवा प्रभवं-प्रभवनं-उत्पत्तिं**—किंवा प्रभव म्ह० प्रभवन-होणें-उत्पत्ति, माझ्या उत्पत्तीला ब्रह्मादि देव जाणत नाहींत.—**भृग्वादयः महर्षयः अपि न विदुः**—भृगुप्रभृति महर्षीहि माझ्या प्रभावाला किंवा उत्पत्तीला जाणत नाहींत.—**कस्मात् ते न विदुः**—कोणत्या कारणामुळें ते जाणत नाहींत,—**इति उच्यते**—असें म्हणशील तर सांगतों—**हि-यस्मात् अहं देवानां च महर्षीणां सर्वशः-सर्वप्रकारैः आदिः-कारणं**—कारण मी देवांचा व महर्षीचा सर्व प्रकारांनीं आदि म्ह० कारण आहें. [सर्व देव व ऋषी यांचें मी कारण आहें, त्यामुळें माझ्या प्रभावाला किंवा उत्पत्तीला त्यांतील कोणी जाणत नाहींत.] २.

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम्।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

अन्वयार्थ—यः—जो—**मां**—मला—**अजं**—जन्मरहित—**अनादिं**—कारणरहित—**च**—व—**लोकमहेश्वरं**—सर्व लोकांचा महेश्वर—**वेत्ति**—जाणतो—**सः** तो—**मर्त्येषु**—मर्त्यांमध्यें-मनुष्यांमध्यें—**असंमूढः**—मोहित न झालेला—**सर्वपापैः**—सर्व पापांपासून—**प्रमुच्यते**—सर्वथा मुक्त होतो. ३.

किंच—यो मामजमनादिं च यस्मादहमादिर्देवानां महर्षीणां च न मदन्य आदिर्विद्यतेऽतोऽहमजोऽनादिश्चानादित्वमजत्वे हेतुस्तं मामजमनादिं च यो वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं तुरीयमज्ञानतत्कार्यवर्जितमसंमूढः संमोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—याहि कारणानें भगवत्प्रभाव कोणी एखादाच जाणतो, असें '**यो मां०**' या श्लोकानें सांगतात—**यः मां अजं च अनादिं**—जो अज व अनादि अशा मला (जाणतो)—**यस्मात् अहं देवानां च महर्षीणां आदिः मम अन्यः आदिः न विद्यते**—ज्याअर्थी मी देवांचा व महर्षीचा आदि-कारण आहें, माझा दुसरा आदि-कारण विद्यमान नाहीं,—**अतः अहं अजः च अनादिः**—त्याअर्थी मी अज व अनादि आहें.—**अनादित्वं अजत्वे हेतुः**—अनादित्व हें अजत्वाचें कारण आहे. म्ह० मी अनादि आहें म्हणून अज.—**तं मां अजं अनादिं च यः वेत्ति-विजानाति**—त्या मला अज व अनादि जो जाणतो—**लोकमहेश्वरं-लोकानां महान्तं ईश्वरं तुरीयं अज्ञानतत्कार्यवर्जितं**—मला म्ह० लोकमहेश्वराला-लोकांच्या महान् ईश्वराला-तुरीयाला म्ह० अज्ञान व अज्ञानाचें कार्य यांनीं रहित अशा निर्गुण ईश्वराला [माण्डूक्यभाष्यार्थ आगमप्र. पृ.५९ का. १०पृ.६८ पहा]—**सः मर्त्येषु-मनुष्येषु असंमूढः-संमोहवर्जितः**—जो मर्त्यांमध्यें-मनुष्यांमध्यें असंमूढ-संमोहरहित-विवेकी असलेला पुरुष—**सर्वपापैः-सर्वैः मतिपूर्व-अमतिपूर्वकृतैः पापैः प्रमुच्यते-प्रमोक्ष्यते**—सर्व पापांकडून सर्व म्ह० बुद्धिपूर्व व अबुद्धिपूर्व के-

लेल्या पापावरून सर्वथा मुक्त केला जातो—सोडला जातो [जो अज, अनादि व सर्व लोकाचा महान् ईश्वर अशा मला जाणतो, तो सर्व मनुष्यातील विवेकी पुरुष सर्व पापापासून मुक्त होतो] ३

बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥
अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

अन्वयार्थ—बुद्धि—अत करणातील सूक्ष्म विषय जाणण्याचें सामर्थ्य,—**ज्ञानं**—आत्मा, प्रकृति इत्यादि शब्दाच्या अर्थाचा बोध,—**असंमोहः**—ज्ञातव्य व कर्तव्य पदार्थांमध्यें विवेकपूर्वक प्रवृत्ति—**क्षमा**—कोणी शिव्या दिल्या किंवा ताडन केलें अस ताहि चित्ताला विकार होऊ न देणे,—**सत्यं**—जसें कळलें असेल तसेंच दुसऱ्याला सागणे,—**दम**—बाह्य इंद्रियाचा उपशम,—**शम**—अत करणाचा उपशम,—**सुखं** आह्लाद,—**दुःख**—सताप—**भव**—उद्भव,—**अभाव**—नाश,—**च भयं**—आणि भीति,—**च अभयं एव**—अभयच,—**अहिंसा**—प्राण्याना पीडा न करणे,—**समता**—समचित्तत्व,—**तुष्टि**—सतोष,—**तप**—इंद्रियाचा सयम करून शरीराला पीडणें—**दान**—द्रव्यादिक यथाशक्ति सत्पात्री देणें,—**यश**—धर्मसबधी कीर्ति,—**अयश**—अधर्मसबधी अपकीर्ति इत्यादि—**भूताना पृथग्विधा भावा मत्त एव भवन्ति**—प्राण्याचे नाना प्रकारचे भाव माझ्यापासूनच होतात ४, ५

---

१ रहस्यकार १–३ श्लोकावराल टीपेंत "देवाच्याहि पूर्वी भगवान् किंवा परब्रह्म आहे, देव मागून झाले" वगैरे म्हणतात पण हें म्हणणें आपल्या मागच्या "परब्रह्म किंवा परमात्मा हे शब्द न योजता 'मला भज, माझ्या ठायी मन ठेव' असा व्यक्त स्वरूपाचा दर्शक प्रथमपुरुषी निर्देश भगवन्ताना केला आहे" (गी र पृ ७४९) या म्हणण्याच्या विरुद्ध आहे, हें त्याच्या लक्षात आलें नाही ! कारण तेथें ते स्वत ज्याला भगवान् किंवा परब्रह्म म्हणतात त्याचाच निर्देश भगवानानी 'अहं आदिर्हि देवाना०' या वचनात 'अहं' या प्रथम पुरुषी शब्दानें केला आहे त्यामुळ 'अहं' असा प्रथम (उत्तम) पुरुषी निर्देश करणें, हें व्यक्त स्वरूपाचें दर्शक नाही, हे त्याच्याच लेखानें सिद्ध झालें (गी भा पृ ७२६ वरील टीप पहा) तसच तिसऱ्या श्लोकातील 'लोकमहेश्वर' याचा अर्थ "पृथिव्यादि सर्व लोकाचा मोठा ईश्वर" असा करितात पण तो चिंत्य आहे कारण लोक म्ह० पृथिव्यादिकच कां घ्यावयाचे ? पातालादि अधोलोक कां घ्यावयाचे नाहीत ? वास्तव 'सर्व लोक म्ह० सर्व चराचर सृष्टि' असाच अर्थ येथ विवक्षित आहे लोकशब्दानें पृथिव्यादि गोल येथें विवक्षित नाहीत तसेंच 'अज' व 'अनादि' याचा अर्थ 'मला जन्म व आदि नाही' असा करितात पण जन्म व आदि यात काय फरक आहे, याचा त्यावरून काहींच खुलासा होत नाही, पण हेंच भाष्यात पहा, त्याचा स्पष्ट खुलासा केला आहे.

इतश्चाहं महेश्वरो लोकानाम्—बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यम्। तद्वन्तं बुद्धिमानिति हि वदन्ति। ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः। असंमोहः प्रत्युपपन्नेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः। क्षमाऽऽक्रुष्टस्य ताडितस्य वाऽविकृतचित्तता। सत्यं यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य चाऽऽत्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथैवोच्चार्यमाणा वाक्सत्यमुच्यते। दमो बाह्येन्द्रियोपशमः। शमोऽन्तःकरणस्य। सुखमाह्लादः। दुःखं संतापः। भव उद्भवोऽभावस्तद्विपर्ययः। भयं च त्रासोऽभयमेव च तद्विपरीतम् ॥४॥

भाष्यार्थ—इतः च अहं लोकानां महेश्वरः—याही कारणानें मी लोकांचा महेश्वर आहें, असें 'बुद्धि०' या श्लोकानें सांगतात—**बुद्धिः-अन्तःकरणस्य सूक्ष्मादि अर्थावबोधन सामर्थ्य**—बुद्धि म्ह० अन्तःकरणाचें सूक्ष्म, सूक्ष्मतर, सूक्ष्मतम इत्यादि अर्थ जाणण्याचें सामर्थ्य—**तद्वन्तं बुद्धिमान् इति हि वदन्ति**—असें सामर्थ्य ज्याच्या ठिकाणीं असतें त्याला व्यवहारांत बुद्धिमान् असें म्हणतात, हें प्रसिद्ध आहे—**ज्ञान-आत्मादिपदार्थानां अवबोधः**—ज्ञान म्ह० आत्मा, अनात्मा इत्यादि पदार्थांचा अवबोध—**असंमोहः-प्रत्युपपन्नेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्ति**—असंमोह म्ह० जाणण्यास योग्य असे अनेक विषय पुढें प्राप्त झाले असतां त्यांत विवेकपूर्वक प्रवृत्ति होणें,—**क्षमा-आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविकृतचित्तता**—क्षमा म्ह० कोणी शिव्या दिल्या किंवा ताडन केलें तरी चित्ताला विकार न होणें, अविकृतचित्तत्व—**सत्य-यथादृष्टस्य च यथाश्रुतस्य आत्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथा एव उच्चार्यमाणा वाक् सत्यं उच्यते**—सत्य म्ह० आपण जसें पाहिलें असेल व जसें ऐकलें असेल, तशाच आपल्या अनुभवाचें दुसऱ्याच्या बुद्धींत संक्रमण करण्यासाठीं—आपला अनुभव दुसऱ्याला सांगण्यासाठीं तशीच उच्चारली जाणारी वाणी, तिला सत्य म्हटलें जातें—**दमः-बाह्येन्द्रियोपशम**—दम म्ह० बाह्य इंद्रियांचा उपशम—**शम-अन्तःकरणस्य**—शम म्ह० अन्तःकरणाचा उपशम,—**सुख-आह्लादः**—सुख म्ह० आह्लाद,—**दुःख-संतापः**—दुःख म्ह० संताप,—**भवः-उद्भव अभावः-तद्विपर्ययः**—भव म्ह० उद्भव व अभाव त्याचा विपर्यय-अनुद्भव—**भयं-त्रासः च अभयं एव च-तद्विपरीतं**—भय म्ह० त्रास व अभय म्ह० त्याच्या उलट भयराहित्य ४

अहिंसेति। अहिंसाऽपीडा प्राणिनाम्। समता समचित्तता। तुष्टिः संतोषः पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु। तपः इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम्। दानं यथाशक्ति संविभागः। यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः। अयशस्त्वधर्मनिमित्ताऽकीर्तिः। भवन्ति भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एवेश्वरात्पृथग्विधा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ॥५॥

भाष्यार्थ—' अहिंसा० ' इति—' अहिंसा० ' इत्यादि श्लोकानें आणखी कांहीं भाव सांगतात—**अहिंसा-प्राणिनां अपीडा**—अहिंसा म्ह० प्राण्यांची अपीडा-प्राण्यांना पीडा न देणें—**समता-समचित्तता**—समता म्ह० समचित्तत्व—**तुष्टि**-

संतोष **लाभेषु पर्याप्तबुद्धि** —तुष्टि म्ह० संतोष-जे लाभ होतील तेवढेच पुरेत अशी भावना—**तप** **-इन्द्रियसंयमपूर्वक शरीरपीडन**—तप म्ह० इंद्रियसंयम करून शरीराला पीडणें, इंद्रियसंयमाच्या द्वारा शरीराला क्षीण करणें—**दान-यथाशक्तिसंविभाग** —सत्पात्रा श्रद्धेनें आपल्या शक्तीप्रमाणें धनादिकांचा देशकालानुसार विनियोग करणें—**यश** **-धर्मनिमित्ता कीर्ति** —यश म्ह० धर्मानुष्ठानामुळें होणारी कीर्ति,—**तु** **अयश** **-अधर्मनिमित्ता अकीर्ति** —पण अयश म्ह० अधर्माचरणामुळें झालेली अपकीर्ति—**भूतानां-प्राणिनां यथोक्ता बुद्ध्यादय भावा** —भूतांचे म्ह० सर्व प्राण्यांचे वर सांगितलेले बुद्ध्यादि पदार्थ—**मत्त. एव-ईश्वरात् स्वकर्मानुरूपेण पृथग्विधा -नानाविधा** **भवन्ति**—मजपासूनच म्हणजे ईश्वरापासून स्वकर्मानुसार-त्या त्या प्राण्याच्या कर्माप्रमाणें पृथक्-प्रकारचे-नानाप्रकारचे (ते सर्व भाव) होतात (कारण ते आत्म्याहून भिन्नत्वानें राहूच शकत नाहींत म्हणून 'मत्त एव० ' असें म्हटलें आहे) ५

---

१ रहस्यकारांना वर ' लोकमहेश्वर ' म्ह० पृथिव्यादि सर्व लोकांचा मोठा ईश्वर असें जरी म्हटलें असलें तरी ४ ५ श्लोकांला अवतरण मात्र " आतां मी सर्वांचा ईश्वर कसा याचें भगवान् निरूपण करितात, " असें देतात, आणि तें निरूपण कोणतें तर " बुद्धि, ज्ञान, असंमोह, क्षमा, सत्य, दम इत्यादि भाव माझ्यापासून होतात" हें ! पण मग "पृथिव्यादिलोकांचा मोठा ईश्वर " या अर्थाचा या अवतरणाचा संबंध कसा लागतो ? त्यापेक्षां आचार्यांचें अवतरण किती सुसंबद्ध आहे तें पहा–२ ऱ्या श्लोकांत 'मी देव, महर्षी या सर्वांचा आदि म्ह० कारण आहें,' हें एक लोकमहेश्वर असल्याचें कारण सुचविलें व या श्लोकांत त्याचेंच दुसरें कारण सांगत आहेत, असें आचार्य म्हणतात. माझ्यापासून देवादिक असे होतात तसेच बुद्ध्यादि भाव होतात, म्हणून मी लोकमहेश्वर आहें, असा याचा भावार्थ ५ व्या श्लोकांत 'भवन्ति भावा भूतानां०' असें म्हटलेलें पाहून म्ह० त्यांत 'भाव' हा शब्द आलेला पाहून रहस्यकारांनी पुन त्याचा सांख्यकारिकांतील ' भाव ' शब्दाशीं संबंध जोडण्याचा वृथा यत्न केला आहे ४० व्या सांख्यकारिकेमध्यें 'भावै अधिवासित लिङ्ग' असें म्हटलें आहे त्यांतील भावशब्दाचा अर्थहि तेथें (का २३) स्पष्ट सांगितला आहे धर्म, अधर्म ज्ञान, अज्ञान, वैराग्य, अवैराग्य, ऐश्वर्य, अनैश्वर्य हे भाव आहेत बुद्धि त्यांनी युक्त असते व सूक्ष्म शरीर त्या बुद्धीनें युक्त असतें, म्हणून सूक्ष्मशरीरहि त्या धर्माधर्मादि भावांनीं अधिवासित असतें, म्ह० चाफा, मोगरा इत्यादि सुवासिक फुलांनी वस्त्र जसें सवासिक होतें, त्याप्रमाणेंच या भावांनी बुद्धि अधिवासित होते पुढें याच भावांचे सांसिद्धिक व वैकृत असे दोन भेद नेचाळिसाव्या सांख्यकारिकेंत सांगून ५५ व्या कारिकेपर्यंत त्यांचेच पोटभेद सविस्तर सांगितले आहेत पण रहस्यकार म्हणतात " तेच भाव बहुतेक वरील दोन श्लोकांत वर्णिले आहेत " पण हें म्हणणें सर्वथा चूक आहे कारण येथील बुद्धि म्ह० अंत करणाचें एक विशिष्ट सामर्थ्य विवक्षित आहे व सांख्यशास्त्रातील वरील कारिकांत सांगितलेली बुद्धि अंत करण–महत् या अर्थी आहे शिवाय येथील 'बुद्धि' हा शब्द ज्ञान, असंमोह, क्षमा, सत्य, इत्यादि शब्दांबरोबर पठित असल्यामुळें तो अंत करणवृत्ति या अर्थीच घेतला

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

अन्वयार्थ—**पूर्वे**—पूर्वीचे—**सप्त**—सात—**महर्षयः**—भृगु वगैरे ऋषी—**तथा** तसेच—**चत्वारः**—चार—**मनवः**—सावर्ण मनु हे सर्व—**मद्भावाः**—माझ्यामध्येंच भावना ठेवणारे असून,—**मानसाः जाताः**—मी मनानेंच उत्पन्न केलेले असे झाले आहेत. —**येषां**—ज्यांच्या—**लोके**—या लोकात—**इमाः प्रजाः**—या सर्व प्रजा आहेत. ६.

किंच—महर्षयः सप्त भृग्वादयः पूर्वेऽतीतकालसंबन्धिनश्चत्वारो मनवस्तथा सावर्णा इति प्रसिद्धाः । ते च मद्भावा मद्गतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येनोपेता मानसा मनसैवोत्पादिता मया जाता उत्पन्ना येषां मनूनां महर्षीणां च सृष्टिर्लोक इमाः स्थावरजङ्गमाः प्रजाः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—**किं च महर्षयः पूर्वे सप्त भृग्वादयः**—त्याचप्रमाणे आद्य सप्तर्षि म्ह० भृगूपासून वसिष्ठापर्यंत सर्वज्ञ विद्यासंप्रदायप्रवर्तक ऋषि—**तथा पूर्वे-अतीतकालसंबंधिनः चत्वारः मनवः सावर्णा इति प्रसिद्धाः**—तसेच, पूर्वीचे म्हणजे भूतकालसंबंधी-भूतकालीन चार मनु-पुराणात सावर्णमनु म्हणून प्रसिद्ध असलेले चार प्रजापालक व स्वत ईश्वर,—**ते च मद्भावाः-मद्गतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येन उपेता**—ते ऋषि व मनु कसे? तर 'मद्भावा०' म्हणजे मज सर्वज्ञ ईश्वराचे ठिकाणी

पाहिजे. स्वत रहस्यकारच टीपेंत " भाव म्ह० अवस्था, स्थिति, वृत्ति " असें म्हणतात. पण पुन. येथील बुद्धीना माल्याच्या बुद्धीशीं संबंध जोडतात, हें केवढें आश्चर्य आहे ? येथें बुद्धीलाहि 'भाव' म्हटलें आहे. पण सांख्यकारिकेंत धर्मादि भाव हे बुद्धीचे धर्म मानले आहेत. येथील भावशब्दाचा अर्थ 'पदार्थ' असा आहे. स्वत रहस्यकारानींच अ ७ श्लो. १२ येथें भाव म्ह० पदार्थ असा अर्थ केला आहे. त्याना तेथें सांख्यकारिकेचें स्मरण झालें नाही. पण येथेंच झालें ! तें का ? देव जाणे ! पण त्यात दम, तप, दान, यश, इत्यादि भाव कसे अन्तर्भूत होतात ? सांख्य त्याना बुद्धीचे भाव म्हणत नाहीत. पण ह्या शंका घालविण्यासाठीं रहस्यकार म्हणतात—" तप, दान, यश, इत्यादि शब्दांनीं तन्निष्ठक बुद्धीचे भावच समजावयाचे " हें समाधान त्यांच्या अभ्यासकावाचून दुसऱ्या कोणाच्याच समजणार नाहीं व पटणारहि नाही 'तन्निष्ठक बुद्धीचे' म्हणजे काय ? शिवाय तप, दान, यज्ञ, दम इत्यादिकांबरोबर बुद्धीचीहि जर एक भाव म्हणून गणना केली आहे तर ते बुद्धीचे भाव कसे ? शिवाय हे सर्व निरनिराळे भाव माझ्यापासूनच झाले आहेत, असें भगवान् सांगतात, पण सांख्य तसें मुळींच मानीत नाहीत. यास्तव रहस्यकाराच्या वरील म्हणण्यात उपपत्ति मुळींच नाही

६ रहस्यकार 'माझेच मनानें उत्पन्न केलेले भाव' असा अर्थ करितात, पण भाव म्ह० काय ? वरील श्लोकातील 'भाव'शब्दाचा सांख्यशास्त्रातील 'भाव'शब्दाशी जसा बादरायण संबंध जोडला तसाच येथें जोडावयाचा कीं काय ?

ज्यांची भावना आहे असे ते, त्यामुळे वैष्णव सामर्थ्यानें युक्त असलेले-वैष्णवी शक्तीनें अधिष्ठित असल्यामुळे ज्ञानैश्वर्यसंपन्न झालेले—**मानसाः-मया मनसा एव उत्पादिताः**—मानस-मी मनानेच उत्पन्न केलेले—**जाताः-उत्पन्ना**—असे उत्पन्न झाले आहेत.—**येषां-मनूनां च महर्षीणां सृष्टिः लोके इमाः स्थावरजंगमाः प्रजा**—ज्या मनूंची व महर्षींची सृष्टि-विद्या व जन्म याच्या योगानें बनलेली संतति या लोकांतील ही सर्व स्थावर-जंगमरूप प्रजा आहे. [या लोकांतील ही सर्व चराचर प्रजा ह्या मनूंची व महर्षींची संतति आहे.] ६.

---

१ रहस्यकारांना या श्लोकावर बरीच मोठी टीप लिहिली असून त्यांत 'सात ऋषी व मनु कोणते' या प्रश्नाची चर्चा केली आहे. आचार्यांना भृगु, मरीचि, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, व वसिष्ठ हे सात महर्षी व चार सावर्ण मनु मानले आहेत व 'पूर्वे म्ह० भूतकालसंबंधीं' हें त्या महर्षींचें व मनूंचेंहि विशेषण केलें आहे पण रहस्यकार म्हणतात-" हल्लींच्या म्ह० वैवस्वत अथवा ज्या मन्वंतरांत गीता सांगितली त्याच्या पूर्वींच्या मन्वंतराचे सप्तर्षी येथें सांगण्याचें कारण नाही. म्हणून हल्लींच्या मन्वंतरांतलेच सप्तर्षी घेतले पाहिजेत. त्यांची नांवें मरीचि, अंगिरस्, अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु व वसिष्ठ अशीं महाभारतांत नारायणीयोपाख्यानांत दिलेली आहेत व तींच या ठिकाणीं विवक्षित आहेत, असें आमचें मत आहे. कारण नारायणीय किंवा भागवत धर्मच त्याच्या विधीसह गीतेंत प्रतिपाद्य आहे." नारायणीय किंवा भागवत धर्मच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, हें रहस्यकाराचें म्हणणें भ्रामक आहे. गीता कोणत्याहि विशिष्ट पंथाचा उपदेश करीत नाहीं ती शुद्ध दोन प्रकारच्या वैदिक धर्मांचा उपदेश करीत आहे, याविषयीं आम्हीं पूर्वी बरेंच लिहिलें आहे (गी.भा.पृ १४९-१६५ पहा) रहस्यकार म्हणतात " ज्या मन्वंतरांत गीता सांगितली, त्याच मन्वंतराचे सप्तर्षी घेतले पाहिजेत," आम्ही म्हणतो तें का ? एका कल्पांत चवदा मन्वंतरें होतात, हें तुम्हांला कबूल आहे ना ? आहे (गी. र. पृ १९० व ६५१पहा.)मन्वंतराचा आरंभ होतांच नवीन सृष्टीचा तर आरंभ होत नाहींना ? कल्पाच्या आरंभाच नवीन सृष्टीचा आरंभ होतो हें तुम्हांलाहि कबूल आहे मग 'येषां लोक इमा प्रजा' असें ज्यांच्याविषयीं म्हटलें आहे, ते सप्तर्षी कल्पाच्या आरंभाचे घेणें उचित नव्हे का ? भृग्वादि-वसिष्ठान्त महर्षी कल्पाच्या आरंभा झालेले आहेत, याला पुराणाचा आधार आहे आम्हीं या टीपेच्या आरंभी ज्यांचा उल्लेख केला आहे ते पुराणोक्त भृग्वादि-वसिष्ठान्त सप्तर्षी कल्पाच्या आरंभा झाले, याविषयीं विष्णुपुराणातहि आधार आहे (विष्णुपु. अंश १ अ ७ श्लो. ५ पहा) ब्रह्मदेवानें प्रजावृद्धीसाठींच या मानस पुत्रांना उत्पन्न केलें असल्यामुळें 'येषां लोक इमाः प्रजाः' असें त्यांच्याविषयींच म्हणतां येणें शक्य आहे. प्रस्तुत वैवस्वत मन्वन्तराच्या पूर्वी सहा मन्वंतरें होऊन गेलीं होतीं, त्यांत प्रजा होती. यास्तव ज्या मन्वन्तरांत गीता सांगितली, त्या मन्वन्तराचे महर्षी प्रजोत्पादक होऊं शकत नाहीत. म्हणून रहस्यकाराचें महर्षीविषयाचें म्हणणें अनुपपन्न आहे. भृग्वादि म्ह० वैवस्वत मन्वंतराच्या पूर्वीच्या चाक्षुष मन्वन्तराचे सप्तर्षी असें रहस्यकारांसारखे (गी. र. पृ. ७५१) कोणी समजतील, म्हणून तर टीकाकारांनीं मुद्दाम 'भृग्वादि वसिष्ठान्ताः' असें म्हटलें आहे. चाक्षुष मन्वन्तरांतील सप्तर्षींचा आरंभ जरी भृगूपासून असला तरी

शेवटचा ऋषि वसिष्ठ नाहीं, सहिष्णु आहे. यास्तव ' पूर्वे ' म्ह० कल्पाच्या आरंभीचे—स्वायंभुव मन्वन्तरातले ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र असा याचा अर्थ आहे.

आता ' पूर्वे चत्वारो ' व ' मनवस्तथा ' यांच्या अर्थांचा विचार करूं. आचार्यांनीं 'पूर्वे भृग्वादयः सप्त महर्षयः' असा अर्थ केला आहे, तो विष्णु पुराणादिकांना धरून आहे, हें मागितलेंच आहे. भगवानानींहि ' महर्षीणा भृगुरहं ' गी. १०-२६ असें जें म्हटलें आहे तेंहि भृगु कल्पाच्या आरभीं झालेला ब्रह्मदेवाचा पहिला मानसपुत्र या दृष्टीनेंच आहे. आचार्यांनीं जेथें ' महर्षि ' शब्द आला आहे तेथें ' भृग्वादयः ' असेंच म्हटलें आहे, व त्याचें कारण भृगु हा आदि महर्षि हेंच आहे. तसेंच, " चत्वारो मनवः सावर्णा: इति प्रसिद्धा." असें आचार्य म्हणतात. पण मधुसुदनसरस्वती,नाल्कंठ,श्रीधर वगैरे इतर टीकाकार "भृग्वादिक सप्तर्षी,सनकादिक चार ऋषी व चवदा मनु" असा अर्थ करितात,शंकरानन्द 'पूर्वे सर्वेभ्यः प्राक्तना. सप्त भृग्वादयः वसिष्ठान्ताः तथा पूर्वे प्राचीना· स्वायंभुवादयः चत्वारो मनवः ' असा अर्थ करितात. रहस्यकार म्हणतात–" सनक, सनद, सनातन व सनत्कुमार हे चारी ऋषी यद्यपि ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र आहेत, तरी ते सर्व जन्मत:च सन्यासी असून प्रजावृद्धि करीनात म्हणून ब्रह्मदेव त्यांच्यावर रागावला होता. (भाग.अ. ३-१२ वि. १.७) अर्थात् ' ज्यापासून या लोकामध्यें ही प्रजा झाली–' 'येषा लोक इमाः प्रजाः'–हें वाक्य या चार ऋषींस बिल्कुल लागू पडत नाहीं. " पण प्रजा म्ह० 'जन्मना च विद्यया च संततिभूता इमा ब्राह्मणाद्याः सर्वाः प्रजाः' असेंहि टीकाकार शास्त्राला धरूनच म्हणतात,हें रहस्यकाराच्या लक्षात आलें नाहीं. शिवाय प्रजा म्ह० केवळ मनुष्यच नव्हे,तर चराचररूप सर्व प्रजा हेंहि लक्षात ठेवलें पाहिजे. पण आचार्यांनीं 'सनकादिक' व 'चतुर्दश'या पदांचा अध्याहार विनाकारण करण्यात अर्थ नाहीं,असें जाणून 'पूर्वे' व 'सप्त' हीं विशेषणें सप्तर्षींचीं आणि 'पूर्वे' 'चत्वारः' हीं मनूचीं मानून अर्थ केला आहे व तो तसा न करिता मधुसूदनादिक किंवा शंकरानंद जसा करितात तसा केला तरी काहीं बिघडत नाहीं, हें उघड आहे. तथापि 'चत्वारो मनवः तथा' अशीं पदें असल्यामुळें एकाच कालीं उत्पन्न झालेल्या चार सावर्ण मनूचें ब्रह्माण्डपुराणात ४-१ विशेष महत्त्व-वर्णन असल्यामुळें आचार्यांनीं त्यांचेंच ग्रहण केलें आहे. पण रहस्यकार " पुढें होणाऱ्या [म्ह० प्रस्तुत मन्वंतरानतर एका मन्वतरानें होणाऱ्या] त्याची ही हल्लींची प्रजा कशी?" अशी कुशंका घेऊन "चार पूर्वे ऋषी म्ह०वासुदेवादि चतुर्व्यूह घ्यावे" असें म्हणतात, पण तें अयोग्य आहे, कारण वासुदेवादि चतुर्व्यूह ही अवैदिक कल्पना आहे. शिवाय वासुदेवादिक चतुर्व्यूह ऋषी नव्हेत, हेंहि विसरता कामा नये. गीतेला पाचरात्रमतातील ही कल्पना संमत असल्याचें दिसत नाहीं. तात्पर्य रहस्यकारानीं आपल्या मतें जरी पुष्कळशी चिकित्सा केली आहे तरी, व ' सप्त महर्षयः ' मरीच्यादि सात ऋषी ' पूर्वे चत्वारः ' वासुदेवादि चतुर्व्यूह व ' तथा मनवः ' म्ह० स्वायंभुवादि वैवस्वतान्त सात मनु असें जरी ठरविलें आहे तरी तें ग्राह्य होण्यासारखें नाहीं, त्यापेक्षा टीकाकाराचें व्याख्यानच अधिक सोपपत्तिक आहे ' सावर्ण मनु अतीत कालसंबधी घ्यावे,' असें टीकाकाराचें म्हणणें लक्षात न घेता रहस्यकारानीं वरील कुशंका केली आहे,

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

अन्वयार्थ—**यः**—जो—**मम**—माझ्या—**एतां विभूतिं**—या विभूतीला—**च**—व—**योगं**—घटनेला—**तत्त्वतः**—तत्त्वतः—**वेत्ति**—जाणतो—**सः**—तो—**अविकंपेन योगेन**—निश्चल योगाने–सम्यग्दर्शनाच्या स्थैर्यरूप योगाने—**युज्यते**—युक्त होतो.—**अत्र**—यात—**संशय न**—काहीं संशय नाहीं. ७.

एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं चाऽऽत्मनो घटनमथवा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योग उच्यते । मम मदीयं यो वेत्ति तत्त्वतस्तत्त्वेन यथावदित्येतत् । सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते संबध्यते नात्र संशयो नास्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—'**एतां०**' **इति**—याप्रमाणें भगवानाचा सोपाधिक प्रभाव सांगून 'एतां०' या श्लोकानें त्याच्या ज्ञानाचें फल सांगतात—**एतां यथोक्तां विभूतिं-विस्तारं च योगं-युक्तिं च आत्मनः घटनं**—या पूर्वोक्त विभूतीला म्ह० विस्ताराला व योगाला म्ह० युक्तीला–आपल्याच्या घटनेला—**अथवा योगजं योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगः उच्यते**—किंवा योगापासून झालेलें योगैश्वर्यसामर्थ्य–सर्वज्ञत्व वगैरे, याला 'योग' म्हटलें जातें [बुद्ध्यादिकांचें उपादन कारण या रूपानें नाना प्रकारचें होणें हेंच वैभव आहे. ह्या योगानें ईश्वराला सर्वात्मकत्व आहे. ईश्वराच्या निरनिराळ्या पदार्थांच्या संपादनसामर्थ्याला योग म्हणतात. ऐश्वर्य, सर्वज्ञत्व, सर्वेश्वरत्व हें त्याचें फल आहे. माझ्या शक्ति व ज्ञान यांच्या लेशाचा आश्रय करून मन्वादिक व भृग्वादिक सर्वांवर अधिकार चालवितात व सर्व जाणतात.]—**मम मदीयं यः तत्त्वतः-तत्त्वेन-यथावत् इति एतत् वेत्ति**—माझ्या योगाला व विभूतीला जो तत्त्वतः-तत्त्वानें, पूर्णपणें असा याचा भावार्थ, जाणतो—**सः-अविकम्पेन-अप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते-संबध्यते**—तो–निश्चल–अप्रचल–स्थिर योगानें–

१ येथील 'योग' या शब्दाचा अर्थ करतांना रहस्यकार पुनः घसरले आहेत. वर 'योग' म्ह० अव्यक्ताचें व्यक्त होण्याची युक्ति असें ते म्हणतात. गी. र. पृ. ७२२ व ७३८ पहा व येथें 'योग म्ह० हा विस्तार करण्याची युक्ति' असें म्हणतात. आचार्य 'योग.–युक्ति.–घटन' असें म्हणतात. पण त्यांच्या 'युक्ति' शब्दाचा अर्थ सरळ आहे व रहस्यकाराच्या 'युक्ति' शब्दाचा अर्थ 'हेतु' शब्दाच्या (गी. भा. पृ. १७४ पहा.) अर्थाप्रमाणें मानून आहे. त्यामुळेंच आचार्यांचा अर्थ अतिशय ग्राह्य व रहस्यकारांचा अग्राह्य झाला आहे. संस्कृतांत योग म्ह० युक्ति, घटना, रचना, स्वरूप, असा होतो व प्राकृतांत अमुक एक करण्याची युक्ति म्ह० विशिष्ट उपाय किंवा कौशल्य असा आहे.

२ रहस्यकार या श्लोकांतील 'स- अविकम्पेन योगेन युज्यते' या पदांचा अर्थ "त्याला स्थिर कर्मयोग प्राप्त होतो" असा करितात. पण स्थिर कर्मयोग म्ह० काय ? अविकंप योग म्ह०

सम्यग्दर्शनस्थैर्यरूप योगानें युक्त–संबद्ध होतो—न अत्र संशयः–अत्र–अस्मिन् अर्थे संशयः न अस्ति—याविषयीं कांहीं संशय नाहीं. [हीं वर सांगितलेली बुद्धीपासून अयशापर्यंत माझी विभूति व महर्षि, मनु यांतील योग–ऐश्वर्यादिक यांना जो पूर्णपणें–अगदीं बरोबर जाणतो, तो यथार्थ ज्ञानाची स्थिरता याच योगास प्राप्त होतो. म्ह० जो माझें सोपाधिक ज्ञान संपादन करतो त्याला त्याच्या द्वारा निरुपाधिक ज्ञान होतें.] ७.

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—**अहं**—मी वासुदेवसंज्ञक परब्रह्म—**सर्वस्य**—सर्व जगाची—**प्रभवः**—उत्पत्ति आहें.—**मत्त**—मजपासून—**सर्वं**—सर्व जगत्—**प्रवर्तते**—प्रवृत्त होतें—**इति**—असें—**मत्वा**—समजून—**भावसमन्विताः**—परमार्थतत्त्वाविषयींच्या भावनेनें युक्त असलेले—**बुधाः**—तत्त्ववेत्ते—**मां**—मला—**भजन्ते**—भजतात–माझी भक्ति–सेवा करितात. ८.

कीदृशेनाविकम्पेन योगेन युज्यत इत्युच्यते—अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिर्मत्त एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत्प्रवर्तत इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगततत्त्वार्था भावसमन्विता भावो भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशस्तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—**कीदृशेन अविकम्पेन योगेन युज्यते इति उच्यते**—तो कशा-प्रकारच्या निश्चल योगानें युक्त होतो तें 'अहं०' या श्लोकानें सांगितलें जातें—**अहं -वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म सर्वस्य–जगतः प्रभवः–उत्पत्तिः**—मी वासुदेव या नावाचें परब्रह्म सर्व जगाचा प्रभव म्ह० उत्पत्ति आहे. [मी सर्वांची प्रकृति–सर्वांचा आत्मा आहें,]—**मत्तः एव स्थिति-नाश-क्रिया-फलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत् प्रवर्तते**—माझ्यामुळेंच म्ह० सर्वज्ञ व सर्वेश्वर अशा माझ्या निमित्तानेंच स्थिति, नाश, क्रिया, तिच्या फलाचा उपभोग या स्वरूपाचें विक्रियात्मक सर्व जगत् प्रवृत्त होतें. [मज अन्तर्यामीकडून प्रेरित झालेलें हें सर्व आपापल्या अधिकाराप्रमाणें मर्यादेचें उल्लंघन न करितां सर्व व्यवहार करितें.]—**इति एवं मत्वा बुधा –अवगततत्त्वार्थाः मां भजन्ते–सेवन्ते**—असें जाणून बुध म्ह० ज्याला तत्त्वार्थ अव-

स्थिर कर्मयोग, व तो कोणाला प्राप्त होतो? जो ईश्वराची ही विभूति व योग जाणतो त्याला. गीतेचा अर्थ करण्याची अपूर्व पद्धत शोधून काढली खरी! धन्य आहे"

१'मत्त सर्वं प्रवर्तते–' याचा अर्थ ते 'माझ्यापासून सर्व वस्तूंचा प्रवृत्ति' असा करितात. पण तो फारसा सुबोधहि नाहीं व स्युक्तिक नाहीं. वस्तूंची प्रवृत्ति मात्र ईश्वरापासून व अवस्तूंची कोणापासून? २ 'बुधा.' म्ह० शहाणे, असें ते म्हणतात. पण येथें खरा अर्थ तसा नाहीं. त्याचा खरा अर्थ भाष्यावरूनच स्पष्ट होतो.

गत झाला आहे–ज्याना तत्त्वार्थ कळला आहे, असे ज्ञानी मला भजतात–माझें सेवन करितात [माझे सर्वात्मत्व, सर्वप्रकृतित्व, सर्वेश्वरत्व, सर्वज्ञत्व इत्यादि सर्व माहात्म्य जाणून माझ्या ठिकाणाच निष्ठा ठेवितात हा संसार असार आहे, असें ज्याना निश्चित कळले आहे तेच ईश्वराच्या भक्तीचे अधिकारी आहेत, हें सुचविण्यासाठीं भाष्यात 'अवगततत्त्वार्था' असं म्हटले आहे वर सांगितल्याप्रमाणें परमार्थ तत्त्व ज्ञात झालें असता प्रेम व आदर याचा उद्भव होतो त्यांनी युक्त असणे हेहि भगवद्भक्तीचें निमित्त आहे, असें सागतात–]—**भावसमन्विता –भाव भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशः तेन समन्विता –संयुक्ता इत्यर्थः**—बुध असे, तर भावसमन्वित, भाव म्ह० भावना–परमार्थतत्त्वाविषयीचा अभिनिवेश–प्रेम व आदर, त्या भावान समन्वित–संयुक्त झालेले बुध माझे भजन करितात, असा भावार्थ ८

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

अन्वयार्थ—(ते)—ते माझे भक्त तत्त्ववेत्ते—**मच्चित्ता**—ज्याचें चित्त मज वासुदेवामध्य आहे असे,—**मद्गतप्राणाः**—माझ्या मध्येंच ज्याची सर्व इंद्रियें आहेत असे—**परस्पर बोधयन्त**—शिष्य आचार्यापासून ऐकलेलें भगवत्तत्त्व आपापसात समजावून देत असतात—**च**—व—**मां**—मला—**नित्य**—सतत—**कथयन्त**—ज्ञान बल वीर्यादिकाच्या योगान विशिष्ट म्हणून सागतात,—**च**—आणि त्यामुळें—**तुष्यन्ति**—संतोष पावतात—**च**—व—**रमन्ति**—रममाण होतात ९.

किंच—मच्चित्ता मयि चित्त येषा ते मच्चित्ता मद्गतप्राणा मा गता प्राप्ताश्चक्षुरादय प्राणा येषा ते मद्गतप्राणा मय्युपसंहृतकरणा इत्यर्थ. । अथवा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतत् । बोधयन्तोऽवगमयन्त. परस्परमन्योन्य कथयन्तो ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्ट मा तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति रमन्ति च रतिं च प्राप्नुवन्ति प्रियसंगत्येव ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—किं च 'मच्चित्ता.०' इति—भगवद्भजनाचें हें वर सांगितलें एवढेंच साधन नाहीं, तर दुसरेंहि आहे, असं 'मच्चित्ता ०' या श्लोकानें सांगतात—**मच्चित्ता –मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ताः**—मच्चित्त म्ह० माझ्या ठिकाणींच ज्याचें चित्त आहे ते मच्चित्त होत [वर सांगितलेल्या सर्वान्तर्यामी ईश्वराहून दुसऱ्या कोणत्याहि पदार्थामध्यें चित्ताचा प्रचार न होणं, चित्तानें प्रत्यगात्म्यावाचून दुसऱ्या कशाचेंहि चिंतन न करण]—**मद्गतप्राणा –मां गताः प्राप्ता चक्षुरादय प्राणाः येषां ते मद्गतप्राणाः**—मद्गतप्राण–ज्याचे प्राण–चक्षुरादिक इंद्रिय, मला प्राप्त झाले आहेत ते मद्गत प्राण होत ('अहंकरण, चक्षुरादि इंद्रियांची भगवानाच्या ठिकाणी प्राप्ति संभवत नाही,

१ 'भावसमन्विता' याचाहि अर्थ केवळ 'भावयुक्त' एवढाच केल्यान स्वारस्य कांहींच ध्यानांत येत नाहीं.

कारण भगवान् इंद्रियांचा विषय होत नाहीं ' उत्तर-)—**मयि उपसंहृतकरणा इत्यर्थ**—माझ्या ठिकाणीं ज्यांनीं आपल्या इंद्रियांचा उपसंहार केला आहे ते मद्गतप्राणा, असा याचा भावार्थ—**अथवा मद्गतप्राणा-मद्गतजीवना इति एतत्**—किंवा मद्गतप्राण म्ह० ज्यांचें जीवन माझ्या ठिकाणीं प्राप्त झालें आहे ते, असा याचा भावार्थ [भगवानावाचून भक्तांच्या आपल्या जीवनामध्येहि आदर नसतो. त्यांनीं आपलें जीवनहि ईश्वरार्पण केलेलें असतें, यापेक्षां आणखी संन्यास निराळा तो काय उरला ? असो]—**परस्पर-अन्योन्यं बोधयन्त.-अवगमयन्तः**—परस्पर म्ह० एकमेकांस बोध करणारे, त्याच स्वरूप सांगणार [आचार्यांपासून श्रवण करून सहाध्यायी वादरूपेन एकमेकांस भगवानाचें ज्ञान करून देतात, हाहि भगवद्भजनाचें साधन आहे]—**ज्ञानबलवीर्यादिधर्मै. विशिष्टं मां कथयन्त**—मी भगवान् ज्ञान, बल, वीर्य इत्यादि धर्मांनीं विशिष्ट आहें, असें माझें कथन करणारे [आचार्य शिष्यांना आगम-शास्त्र व उपपत्ति यांच्यायोगानें विशिष्ट धर्मांनीं युक्त अशा माझा बोध करितात तेंहि एक भजनसाधन होय]—**तुष्यन्ति च परितोषं उपयान्ति**—असे ते माझे भक्त तुष्ट होतात, अत्यंत संतोषास प्राप्त होतात [मनोरथ पूर्ण झाल्यामुळें संतुष्ट होतात]—**च रमन्ति-प्रियसंगत्या इव रतिं च प्राप्नुवन्ति**—आणि रममाण होतात प्रिय मनुष्याच्या संगतीनें जसें, तसेंच त्या भजनांत रतीला प्राप्त होतात रममाण होतात [यावरून भजनाचे अनेक प्रकार आहेत, हें सिद्ध झालें] ९

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

अन्वयार्थ—सततयुक्तानां—सतत माझ्यामध्यें चित्ताला स्थिर केलेल्या—**प्रीतिपूर्वक**—प्रीतिपूर्वक-माझ्या प्रेमानें—**भजतां तेषां**—मला भजणाऱ्या त्यांना मी—**तं बुद्धियोगं**—तो बुद्धियोग-ज्ञानयोग—**ददामि**—देता का—**येन**—ज्याच्या योगानें—**ते**—ते—**मां**—मला—**उपयान्ति**—प्राप्त होतात १०

ये यथोक्तप्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्त —तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां निवृत्तसर्वबाह्यैषणानां भजतां सेवमानानां, किमर्थित्वादिना कारणेन नेत्याह प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः स्नेहस्तत्पूर्वकं मां भजतामित्यर्थ । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्वविषयं तेन योगो बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगम् । येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतमात्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते । के ते ये मच्चित्तत्वादिप्रकारैर्मां भजन्ते ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—(७ व्या श्लोकांत तो निश्चलयोगानें युक्त होतो, असें जें सांगितलें होतें, त्याच्यासाठीं दोन श्लोकांनीं भूमिका तयार करून आतां तोच योग सांगतात-)—**ये भक्ता. सन्त यथोक्तप्रकारै मां भजन्ते**—जे माझे भक्त होऊन वर सांगितलेल्या

प्रकाराने माझे भजन करितात—**तेषां सततयुक्तानां-नित्याभियुक्तानां निवृत्तसर्वबाह्यएषणानां भजतां-सेवमानानां**—त्या सतत युक्त म्ह० नित्य अभियुक्त-सतत भगवानामध्येंच चित्तैकाग्र्यान संपन्न असलेल्या ज्याच्या सर्व बाह्य विषयांविषयींच्या एषणा निवृत्त झाल्या आहेत अशा, माझें भजन-सेवन करणाऱ्या [माझ्या भक्तांना मी बुद्धियोग देतों]—**किं अर्थित्वादिना कारणेन**—ते तुझी भक्ति पुत्रादि लोकत्रयप्राप्तीसाठीं किंवा ऐहिक धनादिकांच्या प्राप्तीसाठीं करतात कीं काय ?—**न इति आह**—छे, असे नाहीं, असे भगवान् सांगतात —**प्रीतिपूर्वकं-प्रीतिः स्नेह तत्पूर्वकं मां भजतां इत्यर्थः**—प्रीतिपूर्वक-प्रीति म्ह० स्नेह, तत्पूर्वक माझें भजन करणाऱ्या, असा याचा भावार्थ (वर सांगितलेली ज्ञानाख्य भक्ति स्नेहानें करणाऱ्या त्यांना मी तत्त्वज्ञान देतों, असें उत्तरार्धानें सांगतात-)—**बुद्धियोगं ददामि-प्रयच्छामि**—त्यांना मी बुद्धियोग देतों—**बुद्धि-मत्तत्त्वविषय सम्यग्दर्शन तेन योगः बुद्धियोग तं बुद्धियोगं**—बुद्धि म्ह० माझ्या तत्त्वाविषयींचें यथार्थ

---

१ या सर्वच श्लोकाचा व त्यांतल्या त्यांत 'बुद्धियोग' या शब्दाचा अर्थ रहस्यकार असा करितात—" याप्रमाणें नेहमी युक्त म्ह० समाधानानें राहून प्रीतिपूर्वक मला भजणाऱ्या लोकांस ते मला येऊन पोंचतील, असा समत्वबुद्धीचा योग मीच देत असतों. " 'बुद्धियोग म्ह० समत्वबुद्धीचा योग,व तो सतत समाधानानें राहून प्रीतिपूर्वक भजणाऱ्या लोकांस ईश्वरच देतो,' हें जर खरें तर पूर्वी 'योगस्थ होऊन कर्में कर, समत्व हाच योग आहे' इत्यादि जें आरभींच सांगितलें आहे तें फुकटच म्हणावयाचें ! कारण सतत समाधानानें न राहणाऱ्यांना व प्रीतिपूर्वक न भजणाऱ्यांना ईश्वरच समत्वबुद्धियोग देत नाहीं अर्जुन दुसऱ्याच अध्यायांत असा नव्हता व गीतेच्या उपदेशानंतरहि युद्धांत व्यग्र होणार ! तेव्हां त्याला समाधानानें राहण्यास व प्रीतिपूर्वक भजन करण्यास अवकाशच नाहीं तेव्हां 'योगस्थ होऊन कर्म कर' हा उपदेश नायफळ ठरतो तसेंच 'मीच देत असतों' यांतील 'च' या शब्दयोगी अव्ययाचें स्वारस्य काय ? 'मी देतों' एवढेंच म्हटलें असतें, तर काय बिघडलें असतें ? 'बुद्धियोग' म्ह० समत्वबुद्धीचा योग, येथील योगशब्दाचा अर्थ काय ? योग म्ह० कर्मयोग की युक्ति ? कारण 'रामाचें धनुष्य' यांत राम निराळा व धनुष्य निराळें, त्याप्रमाणें येथेंहि समत्वबुद्धि निराळी व योग निराळा तेव्हां योग म्ह० समत्व असें म्हणतां येणें शक्य नाहीं 'येन मां उपयान्ति ते' याचा 'ते मला येऊन पोंचतील असा' हा अर्थ बरोबर किंवा निर्दोष आहे असें कोण म्हणेल ? ' ज्या बुद्धियोगानें ते मला येऊन पोंचतील तो बुद्धियोग मी त्यांना देतों, ' हा त्याचा सरळ अर्थ आहे अर्थात् हा बुद्धियोग म्ह० ज्ञानयोग होय कारण ज्ञानयोगावाचून भगवत्प्राप्ति शक्य नाहीं परम भक्तांना भगवान् बुद्धियोग देतात व त्या बुद्धियोगानें ते भक्त भगवानांना प्राप्त होतात पण रहस्यकारांना ज्ञान व मोक्ष यांचा असा साक्षात् संबंध इष्ट नाहीं त्यांना ज्ञानानंतरहि ज्ञानी पुरुषाला मरेपर्यंत कर्मयोगास जुंपावयाचें आहे म्हणून ही सर्व खटपट व लटपट ! पण हा बुद्धियोग म्ह० ज्ञानयोगच आहे, हें पुढील श्लोकावरूनहि सिद्ध होतें पुढील श्लोकावरील भाष्यार्थ पहा.

ज्ञान, त्याच्याशीं योग म्ह० संबंध, तो बुद्धियोग. त्या बुद्धियोगाला मी देतों. [माझ्या भक्तांना मी तत्त्वज्ञान देतों.]—**येन-सम्यग्दर्शनलक्षणेन बुद्धियोगेन मां-आत्मभूतं परमेश्वरं आत्मत्वेन उपयान्ति-प्रतिपद्यन्ते**—ज्या तत्त्वज्ञानरूप बुद्धियोगानें माझे भक्त मला—आत्मरूप परमेश्वराला 'हाच मी—आत्मा' अशा भावनेनें प्राप्त होतात, (या योगाचे अधिकारी कोण ते सांगतात-)—**के ते ये मच्चित्तत्वादिप्रकारैः मां भजन्ते**—ते कोण? तर जे ९ व्या श्लोकांत सांगितल्याप्रमाणें मच्चित्त वादि प्रकारांनीं मला भजतात, त्यांना मी तो बुद्धियोग देतों १०

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—**तेषां एव अनुकंपार्थं**—त्यांच्यावरच दया करण्यासाठीं—**आत्मभावस्थ (सन्)**—त्यांच्या अंत करणांत स्थित होऊन,—**भास्वता ज्ञानदीपेन**—देदीप्यमान ज्ञानदीपानें—**अज्ञानजं तमः**—अज्ञानामुळें उत्पन्न झालेला अविवेक—**नाशयामि**—घालवितों. ११

किमर्थं कस्य वा त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोर्नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददासीत्याकाङ्क्षायामाह—तेषामेव कथं नाम श्रेयः स्यादित्यनुकम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमविवेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयाम्यात्मभावस्थ आत्मनो भावोऽन्तःकरणाशयस्तस्मिन्नेव स्थितः सन्। ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भावनाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिना विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवातापवरकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः। ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—किमर्थं—त्यांना तूं बुद्धियोग कशासाठीं देतोस?—**वा कस्य त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोः नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददासि इति आकांक्षायां आह**—किंवा कोणत्या भगवत्प्राप्तीच्या प्रतिबंधक हेतूचा नाश करणारा बुद्धियोग तू त्या आपल्या भक्तांना देतोस? अशी आकांक्षा झाली असता भगवान् 'तेषां०' या श्लोकानें सांगतात—**तेषां एव कथं नाम श्रेय स्यात् इति अनुकंपार्थं-दयाहेतोः**—त्यांचेंच, यांचें कल्याण कसें बरें होईल, अशा अनुकंपेसाठीं-दयेसाठीं, त्यांचें कल्याण व्हावें, या कारणानें-दयेनें—**अहं अज्ञानजं-अविवेकतः जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं तमः-मोहान्धकारं नाशयामि**—मी अज्ञानापासून-अविवेकापासून झालेलें मिथ्याप्रत्ययरूप तम-मोहान्धकार घालवितों-मोहान्धकाराचा मी नाश करतों [अविवेक म्ह० अज्ञान व त्यापासून झालेलें मिथ्याज्ञान या

१ बुद्धियोग भगवत्प्राप्तीच्या प्रतिबंधाचें निवारण करणारा आहे पण तो प्रतिबंध कोणता, ते मागण्यासाठीं या शंकेची प्रवृत्ति आहे.

दोघांना मिळून ' तम ' असें येथे म्हटले आहे तेच भक्ताच्या ज्ञानप्राप्तीला प्रतिबंध करते. त्याचा नाश करण्याचें सामर्थ्य कोणत्याहि जड वस्तूमध्यें संभवत नाहीं. कारण सर्व जड वस्तूंचा अन्तर्भाव या तमांतच होत असतो. त्यामुळें मी त्या तमाचा नाश करतों असें जे येथे म्हटले आहे ते योग्यच आहे. पण तू तरी त्याचा नाश कसा करतोस ? कारण केवल चैतन्यरूप असलेल्या तुला त्याचा नाश करितां येणार नाहीं, अशी आशंका घेऊन सांगतात-]—**आत्मभावस्थः-आत्मनः भाव अन्तःकरणाशयः तस्मिन् एव स्थितः सन्**—आत्मभावस्थ होऊन तमाचा नाश करितों. आत्म्याचा जो भाव तो आत्मभाव म्ह० अन्तःकरणाचा आशय, त्यांतील एक विशेष वृत्ति, त्या आत्मभावांत स्थित होऊन [मी तमाचा नाश करतों अर्थात् महावाक्याच्या श्रवणानें उत्पन्न झालेल्या बुद्धिवृत्तांत अभिव्यक्त झालेला चिदात्मा सहायाच्या सामर्थ्यानें अज्ञानादिकाच्या नाशाचें कारण होतो याप्रमाणें बुद्धांत व्यक्त झालेल्या बोधामुळें अज्ञानादिकांची निवत्ति होते, असें सांगून बोधानें अभिव्यक्त झालेल्या बुद्धीमुळे त्याची निवृत्ति होते, असा दुसरा पक्ष सांगतात-]—**ज्ञानदीपेन-विवेकप्रत्ययरूपेण**—विवेकप्रत्ययरूप ज्ञानदीपानें मी त्यांचा नाश करितों (त्या दीपाचीच विशेषणें-) —**भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन**—सतत केलेल्या भगवद्भक्तीनें भगवत्प्रसाद प्राप्त होतो भगवत्प्रसाद-भगवदनुग्रह हाच स्नेह-तेल त्यानें परिपूर्ण असलेल्या दीपानें म्ह० भगवद्भक्तीमुळें झालेला भगवदनुग्रह, त्याच स्नेहाचा सतत सेक झाल्यामुळे उत्पन्न झालेल्या ज्ञानदीपानें—**मद्भावनाभिनिवेशवातेरितेन**—माझ्याच विषयींच्या भावनेचा जो अभिनिवेश, तोच वायु त्याच्या प्रेरणेनें उत्पन्न झालेल्या ज्ञानदीपानें (वायूच्या प्रेरणेवाचून आरंभी दिव्याची उत्पत्ति होत नाही दिवा पेटण्यासहि सूक्ष्म वायूचें साह्य लागतेंच)—**ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिना**—ब्रह्मचर्य, शम, दम इत्यादि साधनांच्या योगानें जिच्यामध्यें संस्कार झाले आहेत, अशी प्रज्ञा हीच त्या ज्ञानदीपाची वात आहे, [वातीवाचून प्रदीप पेटत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे] —**विरक्तान्तःकरणाधारेण**—विरक्त अन्तःकरण हाच त्याचा आधार आहे (समई, पणती इत्यादि आधारावाचून प्रदीप पेटत नाहीं, हे सर्वांना माहीत आहेच)—**विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवात-अपवरकस्थेन**—जे विषयांपासून निवृत्त झालेलें व त्यामुळे रागद्वेषांना कलुषित न होणारें चित्त तच वायुरहित अपवरक म्ह० खिडकी, कोनाडा वगैरे होय त्यांत ठेवलेल्या-त्यातील प्रदीपानें— **नित्यप्रवृत्त-ऐकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेन इत्यर्थ** —नित्य एकाग्र मनानें होणाऱ्या ध्यानापासून उत्पन्न झालेला जो आत्मसाक्षात्कार त्याच प्रकाशानें युक्त असलेल्या ज्ञानदीपानें मी अविवेकजन्य मोहान्धकाराला घालवितों, असा याचा भावार्थ ११

१ रहस्यकारांना मागच्या श्लोकांतील ' बुद्धियोग ' व या श्लोकांतील 'ज्ञानदीप' यांचा कांहींच संबंध नाहीं, हें दाखविण्यासाठी " आणि त्यावर अनुग्रह करण्यासाठीच मी त्यांच्या आत्मभावांत म्ह० अन्तःकरणांत शिरून तेजस्वी ज्ञानदीपानें त्यांच्या मनांत अज्ञा

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥
आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

अन्वयार्थ—**सर्वे ऋषयः**—सर्व ऋषि—**त्वां**—तुला—**भवान्**—आपण—**परं ब्रह्म**—परमात्मा आहां—**परं धाम**—परम तेज आहां—**परमं पवित्रं**—परम पावन आहां—**पुरुषं**—पुरुष—**शाश्वतं**—शाश्वत—**दिव्यं**—दिव्य—**आदिदेवं**—सर्वांच्या अगोदर झालेला देव,—**अजं**—अज—**विभुं**—प्रभु आहा, असें—**आहुः**—म्हणतात.—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**देवर्षिः नारदः**—देवर्षि नारद,—**असितः देवलः**—असित देवल व—**व्यासः**—व्यास तुला तसेंच म्हणतात—**च**—आणि—**स्वयं एव**—तूं स्वतःच—**मे**—मला—**ब्रवीषि**—तसें सांगतोस.१२-१३

एभोक्तां भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वा—परं ब्रह्म परमात्मा परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं परमं प्रकृष्टं भवान्पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि भवमादिदेवं सर्वदेवानामादौ भवं देवमजं विभुं विभवनशीलम् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(भगवानाचें सर्वविशेषशून्य निरुपाधिक स्वरूप व सर्वात्मत्वादि सोपाधिक स्वरूप व त्या स्वरूपाच्या ज्ञानाचें फल ऐकून अर्जुन त्यांतील सर्वांच्या बुद्धीला ग्राह्य होणारें सोपाधिक रूप मन्द अधिकाऱ्यांवर अनुग्रह करण्यासाठीं भगवानाच्या तोंडून सविस्तर वदवावें, म्हणून येथें प्रश्न करीत आहे. निरुपाधिक रूप सामान्य अधि-

---

कापासून उत्पन्न झालेल्या अधकाराचा नाश करितों. " असा अर्थ केला आहे. त्यांतील 'आभि' हा शब्द पदरचा असून त्यामुळें 'बुद्धियोग देतों व ज्ञानदीपानें अंधकार घालवितों,' असा अर्थ निघतो. पण वस्तुतः तसें नसून मी त्यांना बुद्धियोग देतों. कशासाठीं ? तर अज्ञानजन्य तमाचा म्ह० मोहाचा नाश करण्यासाठीं, व त्याच देदीप्यमान ज्ञानदीपानें तो मोहान्धकार घालवितों, असा या दोन श्लोकांचा संबंध आहे.

७-११ श्लोकांवरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात—"सातव्या अध्यायांत निरनिराळ्या देवतांवरील श्रद्धा देखील परमेश्वर देतो, असें जें म्हटलें आहे (७ २१) त्याप्रमाणेंच आताहि भक्तिमार्गास लागलेल्या मनुष्यांची समत्वबुद्धि वाढविण्याचें कामहि परमेश्वरच करतो....कर्मयोगाची एकदा जिज्ञासा झाल्यावर मनुष्य चरकांत धातल्याप्रमाणें पूर्णसिद्धीकडे ओढिला जातो,(गी.६.४४) असें जें वर्णन आलें आहे,त्याशीं भक्तिमार्गांतील हा सिद्धान्त समानार्थक आहे." पण हें सर्व म्हणणें असंबद्ध आहे. त्यांत शास्त्रीयता मुळींच नाहीं. पण त्याची अधिक छाननी करूं लागल्यास विस्तार होईल म्हणून दुर्लक्ष करितों."ज्ञानदृष्ट्या म्ह०कर्मविपाक प्रक्रियेप्रमाणें" (गी. र. पृ. ७६४) इत्यादि उल्लेखहि निराधार आहेत.

जाण्याच्या उपयोगाचें नाहीं, हे जाणूनच त्यानें हा प्रश्न केला आहे.)—**यथोक्तां भगवतः विभूतिं योगं च श्रुत्वा**—वर सांगितलेल्या प्रकारची भगवानाची विभूति व योग ऐकून अर्जुन म्हणाला—**भवान् परं ब्रह्म-परमात्मा**—आपण परब्रह्म म्ह० परमात्मा आहां— **परं धाम-परं तेजः**—परम धाम म्ह० श्रेष्ठ-सर्वोत्तम तेज, —**परमं पवित्रं-प्रकृष्टं पावनं**—परम पवित्र म्ह० अत्यंत पावन अत्यंत शुद्ध आहां [चैतन्य निर्विकार आहे,म्हणूनच तें 'परम पवित्र' होय. निरतिशय निर्विकार नेत्र व अत्यंत शुद्ध असें परब्रह्म-परमात्मा आपणच आहां, दुसरें कोणी नाहीं. पण हें तू कशावरून जाणलेंस ? म्हणून विचाराल तर सांगतों. आप्तवाक्यावरून मी हें जाणलें, अशा आशयानें अर्जुन म्हणतो-]—**पुरुषं शाश्वतं-नित्यं दिव्यं-दिवि भवं आदिदेवं-सर्वदेवानां आदौ भवं देवं अजं विभुं-विभवनशीलं**—तुला पुरुष, शाश्वत म्ह० नित्य, दिव्य-परम आकाशांत असणारा, आदिदेव-सर्वदेवांच्या आरंभीं झालेला देव, अज व विभु-विविध होण्याचें ज्याचें शील आहे असा-सर्वगत [असें तुला सर्व ऋषि वगैरे म्हणतात, असा पुढील श्लोकाशीं संबंध] १२.

ईदृशम्—आहुः कथयन्ति त्वामृषयो वसिष्ठादयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथाऽसितो देवलोऽप्येवमेवाऽऽह व्यासश्च स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—ईदृशं त्वां आहुः-कथयन्ति—तूं अशा प्रकारचा आहेस, असें सांगतात-असें कथन करितात (कोण ?)—**सर्वे ऋषयः वसिष्ठादयः**—वसिष्ठादिक सर्व ऋषि,—**देवर्षिः नारदः**—देवर्षि नारद,—**तथा असितः देवलः अपि एवं एव आह**—त्याचप्रमाणें असित देवलहि असेंच सांगतो.—**च व्यासः**—आणि व्यासहि असेंच सांगतो.—**स्वयं च एव मे ब्रवीषि**—आणि तूं स्वत हि स्वरूपाविषयीं मला असेंच सांगतोस. १३.

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

अन्वयार्थ—केशव,—हे केशवा ! —**यत्**—जें—**मां**—मला—**वदसि**—तूं सांगत आहेस,—**एतत् सर्वं**—हें सर्व—**ऋतं**—खरें—**मन्ये**—मी समजतों.—**भगवन्**—हे भगवन्,—**ते व्यक्तिं**—तुझ्या निरुपाधिक स्वरूपाला—**देवाः न विदुः**—देव जाणत नाहींत व—**दानवाः न (विदुः)**—दानव जाणत नाहींत. १४.

सर्वमिति । सर्वमेतद्यथोक्तमृषिभिस्त्वया च तदृतं सत्यमेव मन्ये यन्मां प्रति वदसि भाषसे हे केशव । न हि ते तव भगवन्व्यक्तिं प्रभवं विदुर्न देवा न दानवाः ॥

भाष्यार्थ—'सर्वं०' इति—'सर्व०' या श्लोकानें अर्जुन त्यावरील आपला विश्वास व्यक्त करून ईश्वराचें दुर्ज्ञेयत्व व्यक्त करितो—**ऋषिभिः त्वया च-यथोक्तं सर्वं एतत् तत् ऋतं-सत्यं एव मन्ये**—ऋषींनीं व स्वतः तूं वर सांगितलेलें जे हें सर्व, तें खरेंच-अबाधित आहे, असें मी समजतों.—**हे केशव यत् मां प्रति वदसि**

-भापसें—हे केशवा, तू जें मला सांगत आहेस, मला स्वरूपाचें कथन करीत आहेस तें सर्व मी खरेंच मानतों पण—हे भगवन्, ते-तव व्यक्ति-प्रभवं देवा न विदुः दानवाः न (विदुः)—हे भगवन्,तुझ्या व्यक्तीला-तुझ्या प्रभवाला-निरुपाधिक स्वभावाला देव जाणत नाहींत व दानव जाणत नाहींत. [मग मनुष्याची काय कथा [1]] १४.

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥१५॥

अन्वयार्थ—हे पुरुषोत्तम—हे पुरुषोत्तमा,—भूतभावन—हे भूतांना उत्पन्न करणाऱ्या,—भूतेश—हे भूतांच्या नियामका,—देवदेव—हे देवांच्याहि देवा,—जगत्पते—हे जगत्पालका—त्वं—तू—स्वयं एव—स्वतः च—आत्मना—ज्ञानस्वरूपानें—आत्मानं—निरतिशय ऐश्वर्यसंपन्न अशा स्वतःला—वेत्थ—जाणतोस

यतस्त्वं देवादीनामादिरतः—स्वयमेवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तमीश्वरं पुरुषोत्तम । भूतानि भावयतीति भूतभावनो हे भूतभावन भूतेश भूतानामीशितः, हे देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—यतः त्वं देवादीनां आदिः अतः—ज्याअर्थी तू देवादिकांचा आदि आहेस, त्याअर्थी—पुरुषोत्तम त्वं स्वयं एव—हे पुरुषोत्तमा, तू स्वतःच—कोणाच्या उपदेशादिकावांचूनच—आत्मना आत्मानं वेत्थ—प्रत्यक्स्थान-अविषयत्वानें आपल्या निरुपाधिक स्वरूपाला जाणतोस (सोपाधिक रूपालाहि दुसरा कोणी जाणत नाहीं, असें सांगतात-)—निरतिशय ज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तं ईश्वरं—निरतिशय ज्ञान, ऐश्वर्य, बलादिशक्ति यांनी युक्त असलेल्या ईश्वरास तू जाणतोस [आतां संबोधनांनीं सर्वप्रकृतित्व,सर्वकर्तृत्व व सर्वेश्वरत्व सांगतात-)—भूतानि भावयति इति भूतभावन हे भूतभावन—भूतांना उत्पन्न व्हावयास लावतो,त्यांचा प्रकृति बनतो, म्हणून भूतभावन, हे भूतभावन,—भूतेश-भूतानां ईशितः—हे भूतेश भूतांच्या शास्त्या—हे देवदेव जगत्पते—देवांचा देव-सोपाधिक स्वरूप देवांनाहि आराधना करण्यास योग्य आहे, म्हणून हे देवांच्या देवा,हे जगाच्या पालका, [ईश्वर सर्व जगाचा स्वामी व त्यामुळें पालक आहे] १५

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥

---

१ रहस्यकार 'व्यक्ति म्ह० मूळ' असा अर्थ करितात तो बरोबर नाहीं त्याचा खरा अर्थ निरुपाधिक स्वरूप असा आहे व तुझी व्यक्ति देव, दानव वगैरे जाणत नाहींत ' तू स्वतःच आपल्या स्वरूपाला जाणतोस ' या पुढील वाक्यावरून हाच अर्थ बरोबर आहे, अशी कोणाचीहि खात्री होईल.

अन्वयार्थ—याभिः विभूतिभिः—ज्या विभूतींनी—**त्वं**—तूं—**इमान् लोकान्**—या लोकांस—**व्याप्य**—व्यापून—**तिष्ठसि**—राहतोस—**ता दिव्याः आत्मविभूतयः**—त्या आपल्या दिव्य विभूति—**अशेषेण**—संपूर्णपणें—**वक्तु अर्हसि**—सांगण्यास तू योग्य आहेस १६

वक्तुमिति । वक्तु कथयितुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतय आत्मनो विभूतयो यास्ता वक्तुमर्हसि । याभिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैरिमाँल्लोकांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—' वक्तुं० ' इति—ज्याअर्थी तुझे स्वरूप आमच्या सारख्याचा विषय होऊं शकत नाही, पण आम्हाला तें जाणण्याची इच्छा मात्र आहे, त्याअर्थी तूंच तें रूप मला सांग, असें अर्जुन ' वक्तु० ' या श्लोकानें म्हणतो—**वक्तुं-कथयितु अर्हसि**—तूंच सांगण्यास-कथन करण्यास योग्य आहेस (काय सांगण्यास ?)—**दिव्याः हि आत्मविभूतय -आत्मन याः विभूतय ताः अशेषेण वक्तुं अर्हसि**—दिव्य म्ह० अप्राकृत-अलौकिक अशा आत्मविभूति-आत्म्याच्या ज्या विभूति-विस्तार त्या सर्व-कांहीं शिल्लक न ठेवतां सांगण्यास तू योग्य आहेस —**याभिः विभूतिभि -आत्मन माहात्म्यविस्तरै त्वं इमान् लोकान् व्याप्य तिष्ठसि**—ज्या विभूतींच्या योगानें म्ह० आपल्या माहात्म्याच्या विस्तारांनी तू या लोकांस व्यापून-भरून राहत आहेस [त्या विभूति अशेषत सांगण्यास तू योग्य आहेस, असा संबंध]

कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥१७॥
विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतं ॥१८॥

अन्वयार्थ -योगिन्—हे योगिन्—**त्वां**—तुझें—**सदा परिचिन्तयन् अहं**—सर्वदा चिंतन करणारा मी—**त्वां**—तुला—**कथं**—कसें करें —**विद्याम्**—जाणावें—**भगवन्**—हे भगवन् !—**केषु केषु च भावेषु**—कोणकोणत्या भावांमध्यें-पदार्थांमध्यें—**मया**—माझ्याकडून—**चिन्त्यः असि**—(तू)चिन्त्य-चिंतन करण्यास योग्य आहेस—**जनार्दन**—हे जनार्दना ! तू—**आत्मन** —तुझें-आत्म्याचें—**योग**—विशेष प्रकारचें सामर्थ्य—**च**—व—**विभूतिं**—ध्यानास योग्य असलेल्या पदार्थांचा विस्तार—**विस्तरेण**—सविस्तर—**भूयः**—पुनरपि —**कथय**—सांग—**हि**—कारण—**अमृतं शृण्वतः मे**—तुझ वाक्यामृत ऐकणाऱ्या माझी —**तृप्तिः**—तृप्ति—**नास्ति**—होत नाहीं. १७-१८.

कथमिति । कथं विद्यां विजानीयामहं हे योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन् केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन्मया ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—'कथं०' इति—तूं माझ्या विभूति कशासाठीं ऐकण्याची इच्छा करतोस, असें भगवान् विचारतील तर 'मी तुझें ध्यान कसें करावें, तें कळावें म्हणून विभूति ऐकण्याची इच्छा करितो' असें सांगण्यासाठीं अर्जुन 'कथं०' या श्लोकानें म्हणतो **—हे योगिन् अहं त्वां सदा परिचिन्तयन् कथं विद्यां-विजानीयां** —हे योगिन्-हे ऐश्वर्यसंपन्न ईश्वरा, मी-स्थूलबुद्धि तुझें कोणत्या प्रकारानें सदा परिचिंतन-अनुसंधान करीत होत्साता शुद्धचित्त होऊन निरुपाधिक अशा तुला जाणूं शकेन ? (दुसरा प्रश्न-)—**हे भगवन् मया केषु केषु च भावेषु-वस्तुषु (त्वं) चिन्त्यः असि-ध्येय असि**—तसेंच, हे भगवन् मजकडून कोणत्या कोणत्या भावांमध्यें-पदार्थांमध्यें तूं चिन्तन केला जाण्यास योग्य आहेस ? कोणकोणत्या वस्तूंमध्यें मी तुझें ध्यान करावें ? [चेतन व अचेतन यांच्या भेदामुळें व उपाधींच्या बहुत्वामुळें 'केषु केषु भावेषु' असें बहुवचन योजिलें आहे.] १७.

विस्तरेणेति । विस्तरेणाऽऽत्मनो योगं योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन, अर्दतेर्गतिकर्मणो रूपम् । असुराणां देवप्रतिपक्षभूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वाज्जनार्दनः । अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैर्याच्यत इति वा । भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय तृप्तिर्हि परितोषो यस्मान्नास्ति मे शृण्वतस्त्वन्मुखनिःसृतवाक्यामृतम् ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—'विस्तरेण०' इति—'विस्तरेण०' या श्लोकानें अर्जुन प्रकृत प्रश्नाचा उपसंहार करतो.—**हे जनार्दन, विस्तरेण आत्मनः योगं-योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च ध्येयपदार्थानां विस्तरं (भूयः कथय)**—हे जनार्दना, विस्तारानें आपला योग म्ह० एक प्रकारची योगैश्वर्यशक्ति व विभूति म्हणजे

१. रहस्यकार म्हणतात—"विभूति व योग हे शब्द याच अध्यायाच्या ७ व्या श्लोकांत आलेले असून त्याचाच अर्जुनानें येथें अनुवाद केला आहे. 'योग' शब्दाचा अर्थ पूर्वी गी ७-२५ केला आहे तो पहा." पण तोच अर्थ बरोबर कां नाहीं, तें आम्हीं तेथेंच दाखविलें आहे, तेंहि पहा.(गी. भा. पृ. ६३८)या अध्यायाच्या सातव्या किंवा या श्लोकांत योग कशाला म्हटलें आहे, तें ठरविण्यास सातव्या अध्यायाच्या २५ व्या श्लोकांतील 'योगमायासमावृत.' या शब्दापर्यंत धाव घ्यावयास नको. कारण येथें सातव्या श्लोकातच 'एतां विभूतिं योगं च' असें म्हणून विभूति व योग या शब्दांचा २ ते ६ या पूर्व श्लोकांतील वर्णनाशीं संबंध असल्याचें व्यक्त केलें आहे.

रहस्यकार पुनः म्हणतात—" भगवताच्या विभूति अर्जुन विचारितो, याचें कारण निरनिराळ्या विभूतींचें देवता म्हणून ध्यान करण्याकरितां नव्हे, तर विभूतींत सर्वव्यापी परमेश्वराचीच भावना ठेवण्याकरितां होय. कारण एकच परमेश्वर सर्व ठिकाणीं आहे हें ओळखणें आणि परमेश्वराच्या निरनिराळ्या विभूति निरनिराळ्या देवता आहेत, असें मानणें यांत भक्तिमार्गदृष्ट्या महदन्तर आहे" हें जर खरें आहे, तर मागें ९ व्या अध्यायाच्या शेवटीं 'व्यक्तस्वरूपाचा दर्शक' वगैरे जें म्हटलें आहे किंवा त्याच अध्या-

ध्येयपदार्थांचा विस्तार (मला पुन सांग, असा पुढे संबंध)—**अर्दते गतिकर्मण रूप**—जनार्दन, हें गतिक्रिया हा ज्याचा अर्थ आहे अशा अर्द् धातूचें रूप आहे—**असुराणां-देवप्रतिपक्षभूताना जनानां नरकादिगमयितृत्वात् जनार्दन**—असुराना म्ह० देवाच्या प्रतिपक्षभूत लोकाना नरकादिकात घालवीत असल्यामुळें जनार्दन—**या अभ्युदयनि श्रेयसपुरुषार्थप्रयोजन सर्वै जनै. याच्यते इति जनार्दन.**—किंवा अभ्युदय व नि श्रेयस या दोन पुरुषार्थांसाठीं सर्वलोकाकडून याचना केला जातो म्हणून जनार्दन [अर्द्–याचने या धातूपासून झालेलें हें रूप आहे पण सातव्या व नवव्या अध्यायात ईश्वराची विभूति व ऐश्वर्य याच वर्णन केलें आहे पुन आणखी ते ऐकण्याची इच्छा का करतोस ? उत्तर–]—**भूय पूर्वं उक्त अपि कथय**—पुन साग, पूर्वी जरी सागितल आहे, तरी पुन साग —**हि–यस्मात् त्वन्मुख निसृतवाक्यामृतं शृण्वत. मे तृप्ति –परितोष. न अस्ति**—कारण तुझ्या मुखातून निघालेल वाक्यामृत श्रवण करण्याऱ्या माझी तृप्ति–सर्वप्रकारें सतोष होत नाहा, [म्हणून पुन साग वाक्यामृत म्ह० अमृतासारखें वाक्य] १८

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

अन्वयार्थ—हन्त—बर आहे, आता मी—**ते**—तुला—**दिव्या आत्मविभूतय**—दिव्य आत्मविभूति—**प्राधान्यत**—मुख्य मुख्यच—**कथयिष्यामि**—सांगेन—**हि**—कारण—**हे कुरुश्रेष्ठ**—हे कुरुकुलातील श्रेष्ठा—**मे विस्तरस्य**—माझ्या विस्ताराचा—**अन्त**—अन्त—**नास्ति**—नाहा १९

हन्त त इति । हन्तेदानीं ते दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतय आत्मनो मम विभूतयो यास्ता कथयिष्यामीत्येतत्प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिस्ता तां प्रधानां प्राधान्यत कथयिष्याम्यहं कुरुश्रेष्ठ । अशेषतस्तु वर्षशतेनापि न शक्या वक्तुं यतो नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे मम विभूतीनामित्यर्थ ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाला आश्वासन देण्यासाठी श्रीभगवान्—'**हन्त ते०' इति**—'हन्त त०' या श्लोकानें म्हणतात—**हन्त–इदानीं ते दिव्या–दिवि भवा–आत्मविभूतय–आत्मन. मम या विभूतय**—बरें तर, आतां तुला

याच्या आरंभ " परमेश्वराचें स्वरूप प्रेमगम्य व व्यक्त म्ह० प्रत्यक्ष असणारें असतें आणि त्या व्यक्त स्वरूपाचें ९, १०, ११ व १२ या चार अध्यायांत निरूपण केलें आहे, असें जे म्हटलें आहे त्याचा अर्थ काय ? सर्वांमध्यें एकच परमेश्वर आहे हे ओळखणें म्ह० परमेश्वराचें स्वरूप प्रत्यक्ष करणें हा काय ? विभूति म्ह० परमेश्वर नव्हे, हे तर सर्व परमेश्वर व्यक्त असा ' मवच अगवद्'

मी दिव्य म्ह० गुलोकांतील—अलौकिक आत्मविभूति—आत्म्याच्या माझ्या ज्या विभूति **—ता कथयिष्यामि इति एतत्**—त्या सांगेन असा याचा भावार्थ (त्या कशा?)—**कुरुश्रेष्ठ-प्राधान्यत.-यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिः तां तां प्रधानां-प्राधान्यतः अहं कथयिष्यामि**—हे कुरुकुलश्रेष्ठ 'प्राधान्यत' म्ह० ज्या ज्या सजातीय पदार्थसमूहात जी जा प्रधान विभूति आहे, त्या त्या प्रधान विभूतीला-अर्थात् प्राधान्यत मी सांगेन—**तु अशेषतः वर्षशतेन अपि वक्तु न शक्या.**—कारण पूर्णपणें-सर्व विभूत शंभर वर्षे सांगत राहिल्यानेंहि संपणार नाहींत शंभर वर्षांतहि सर्व विभूति सांगता येणें शक्य नाहीं.—**यत मे-मम विस्तरस्य-विभूतीनां इत्यर्थ अन्तः नास्ति**—कारण माझ्या विस्ताराचा म्ह० माझ्या विभूतींचा असा भावार्थ, अन्त नाहीं [माझा विस्तार अनंत आहे. त्यामुळें तो पूर्णपणें सांगतां येणें शक्य नाहीं] १९

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयास्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

अन्वयार्थ—गुडाकेश—हे अर्जुना—**अहं**—मी—**सर्वभूताशयस्थितः**—सर्व प्राण्यांच्या हृदयात स्थित असलेला—**आत्मा**—आत्मा आहे—**अहं**—मी—**भूतानां**—सर्व भूतांचा—**आदिः**—आदि म्ह० कारण—**च मध्यं**—व मध्य म्ह० स्थिति—**च अन्तः एव**—व अन्त म्ह० प्रलय आहे २०

तत्र प्रथममेव तावच्छृणु—अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश गुडाका निद्रा तस्या ईशो गुडाकेशो जितनिद्र इत्यर्थ, घनकेश इति वा । सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येय. । तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽहं चिन्तयितुं शक्यो यस्मादहमेवाऽऽदिर्भूतानां कारण तथा मध्य च स्थितिरन्त प्रलयश्च ॥

भाष्यार्थ—तत्र प्रथम एव तावत् शृणु—त्यांतील आता अगोदर प्रथम विस्तार-भागीं पहिली विभूतिच तू ऐक—**हे गुडाकेश-गुडाका निद्रा तस्या. ईश गुडाकेशः-जितनिद्र. इत्यर्थ.**—हे गुडाकेश,-गुडाका म्ह० निद्रा तिचा ईश तो गुडाकेश, म्ह० ज्यान निद्रेला जिंकलें आहे तो,असा याचा भावार्थ—**घनकेश इति वा**—किंवा गुडाकेश म्ह० घनकेश-हे अर्जुना—**अहं आत्मा-प्रत्यगात्मा सर्वेषां भूतानां आशये अन्तर्हृदि स्थित. (अहं आत्मा-प्रत्यगात्मा) नित्यं ध्येय**—मी आत्मा-प्रत्यगात्मा सर्व भूतांच्या आशयात-अन्तर्हृदयात जेथ कर्म व ज्ञान यांचे संस्कार राहतात, त्या हृदयात स्थित असलेला मी आत्मा-प्रत्यगात्मा आहे, असें नित्य ध्यान करावें (पण जो मंद किंवा मध्यम अधिकारी परमात्म्याचें आत्मत्वानें ध्यान करू शकत नाहीं, त्याच्यासाठीं सांगतात-)—**तदशक्तेन च उत्तरेषु भावेषु अहं चिन्त्य.-चिन्तयितुं शक्य**—पण तसें ध्यान करण्यास जो असमर्थ असेल त्यानें पुढें सांगितलेल्या पदार्थांमध्ये माझें चिंतन करावें, त्यांतहि माझेंच चिंतन करणें

शक्य आहे—**यस्मात् अहं एव भूतानां आदिः-कारणं तथा मध्यं च स्थिति च अन्त -प्रलय**—कारण मीच आदित्यादि सर्व भूतांचें कारण, तसेंच मध्य म्ह॰ स्थिति व अन्त म्ह॰ प्रलय आहे [परमात्मा सर्वकारण, सर्वज्ञ, व सर्वेश्वर असल्यामुळें तोच सर्वत्र ध्यान करण्यास योग्य आहे. दुसरा कोणीहि नाहीं] २०.

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—**आदित्यानां**—आदित्यांतील—**विष्णुः**—विष्णु आहें—(**अहं**)—मी—**ज्योतिषां**—ज्योतींतील—**अंशुमान्**—किरणवान्—**रविः**—सूर्य आहें—**मरुतां**—मरुत् या नावाच्या देवांतील मी—**मरीचिः**—मरीचि—**अस्मि**—आहें—**अहं**—मी—**नक्षत्राणां**—नक्षत्रांतील—**शशी**—चंद्र आहें २१

एव च ध्येयोऽहम्—आदित्यानां द्वादशानां विष्णुर्नामाऽऽदित्योऽहं ज्योतिषां रविः प्रकाशयितॄणामंशुमान्रश्मिमान्मरीचिर्नाम मरुतां मरुद्देवताभेदानामस्मि नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमा ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—एव च अहं ध्येय—वर सांगितल्याप्रमाणें ध्यान करण्यास अशक्त असलेल्या साधकास व्यस्त विभूतियोग सांगण्याच्या उद्देशानें-आणि असें माझें ध्यान करावें, असें ‘ आदित्यानां॰ ’ या श्लोकानें सांगतात—**द्वादशानां आदित्यानां विष्णु नामा आदित्य अहं**—बारा आदित्यांतील विष्णु या नावाचा आदित्य मी आहें—**ज्योतिषां-प्रकाशयितॄणां-अंशुमान् रश्मिमान् रविः**—ज्योतींतील म्ह॰ प्रकाशित करणारांतील रश्मिमान्-किरणवान् सूर्य मी,—**मरुतां-मरुद्देवताभेदानां मरीचिः नाम अस्मि**—मरुत् नावाच्या देवताभेदांतील मरीचिनामक मरुत् मी आहें—**नक्षत्राणां अहं शशी-चंद्रमा**—नक्षत्रांतील मी शशी म्ह॰ चंद्रमा आहें.

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

अन्वयार्थ—वेदानां सामवेदः अस्मि—वेदांतील सामवेद मी आहें—**देवानां वासव अस्मि**—देवांतील इंद्र मी आहें—**च इन्द्रियाणां अहं मन अस्मि**—आणि इंद्रियांतील मन मी आहें—**भूतानां चेतना अस्मि**—भूतांची चेतना मी आहें २२

वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि,देवानां रुद्रादित्यादीनां वासव इन्द्रोऽस्मि, इन्द्रियाणामेकादशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि संकल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि। भूतानामस्मि चेतना कार्यकरणसंघाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धिवृत्तिश्चेतना ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—'वेदानां०' इति—'वेदानां०' या श्लोकानें आणखी कांहीं प्रधान विभूति सांगतात—वेदानां मध्ये सामवेदः अस्मि—वेदांतील मी सामवेद आहें —देवानां-रुद्रादित्यादीनां वासवः-इंद्रः अस्मि—रुद्र, आदित्य इत्यादि देवां तील इंद्र मी आहें —चक्षुरादीनां एकादशानां इंद्रियाणां मनः च अस्मि —चक्षुरादिक अकरा इंद्रियांतील मन मी आहें म्ह०—संकल्पविकल्पात्मक मनः च अस्मि—संकल्पविकल्पात्मक मन मी आहें —भूतानां चेतना अस्मि —भूतांतील चेतना मी आहें —कार्यकरणसंघाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धिवृत्तिः चेतना—शरीर व इंद्रिय यांच्या संघातांत नित्य अभिव्यक्त होणारी जी बुद्धिवृत्ति ती चेतना होय. २२

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥२३॥
पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

अन्वयार्थ—अहं रुद्राणां शंकरः अस्मि— मी अकरा रुद्रांतील शंकर आहें —यक्षरक्षसां वित्तेशः —यक्ष-राक्षस यांतील कुबेर मी आहें —वसूनां पावकः च अस्मि—आठ वसूंतील पावक-अग्नि या नांवाचा वसु मी आहें—अहं शिखरिणां मेरुः —मी शिखरयुक्त पर्वतांतील मेरु आहें—पार्थ—हे पार्था—मां पुरोधसां मुख्यं बृहस्पतिं विद्धि—मी पुरोहितांतील मुख्य बृहस्पति आहें असें तूं जाण —अहं सेनानीनां स्कन्दः—मी सेनापतींतील स्कंद आहें—अहं सरसां सागरः अस्मि —मी देवनिर्मित सरोवरांतील सागर आहें २३-२४

रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शंकरश्चास्मि । वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसां च । वसूनामष्टानां पावकश्चास्म्यग्निर्मेरुः शिखरिणां शिखरवतामहम् ॥

भाष्यार्थ—'रुद्राणां०' इति—'रुद्राणां०' या श्लोकानें आणखी प्रधान विभूति सांगतात—एकादशानां रुद्राणां शंकरः च अस्मि—अकरा रुद्रांतील शंकर मी आहें—यक्षरक्षसां-यक्षाणां च रक्षसां वित्तेशः-कुबेरः—यक्ष राक्षसांतील म्ह० यक्ष व राक्षस यांतील वित्तेश म्ह० कुबेर मी आहें —अष्टानां वसूनां पावकः च -अग्निः अस्मि—आठ वसूंतील पावक म्ह० अग्नि मी आहें —शिखरिणां-शिखरवतां मेरुः अहं—शिखरवानांतील म्ह० शिखरांनीं युक्त असलेल्या पर्वतांतील मेरु मी आहें २३

पुरोधसामिति । पुरोधसां राजपुरोहितानां मुख्यं प्रधानं मां विद्धि जानीहि हे पार्थ बृहस्पतिम् । स हीन्द्रस्येति मुख्यः स्यात्पुरोधाः । सेनानीनां सेनापतीनामहं

स्कन्दो देवसेनापतिः । सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—'पुरोधसां०' इति-हे पार्थ पुरोधसां-राजपुरोहितानां मुख्यं -प्रधानं मां बृहस्पतिं विद्धि-जानीहि—'पुरोधसां०' या श्लोकाचें व्याख्यान-हे पार्था, पुरोधसांतील म्ह० राजपुरोहितांतील मुख्य-प्रधान असलेला जो बृहस्पति तो मी आहें, असें समज.—**हि स. इन्द्रस्य मुख्यः पुरोधाः स्यात्**—कारण तो इंद्राचा मुख्य पुरोहित आहे.—**सेनानीनां-सेनापतीनां अहं स्कन्दः-देवसेनापतिः**—सेनानींतील म्ह० सेनापतींतील मी स्कंद म्ह० देवांचा सेनापति आहे.—**सरसां-यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरः अस्मि-भवामि**—सरोवरांतील-जीं देवनिर्मित सरोवरें आहेत त्यांतील मी सागर आहें. २४

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

अन्वयार्थ—अहं महर्षीणां भृगु—मी महर्षींतील भृगु आहें.—**अहं गिरां एकं अक्षरं अस्मि**—मी पदरूप वाणींतील ॐ हें एकाक्षर आहें—**अहं यज्ञानां जपयज्ञः अस्मि**—मी यज्ञांतील जपयज्ञ आहें.—**अहं स्थावराणां हिमालयः**—मी स्थावरांतील हिमालय आहें. २५

महर्षीणामिति । महर्षीणां भृगुरहं गिरां वाचां पदलक्षणानामेकमक्षरमोंकारोऽस्मि । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि, स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—'महर्षीणां०' इति—'महर्षीणां०' या श्लोकाचें व्याख्यान—**महर्षीणां अहं भृगुः**—महर्षींतील मी भृगु आहें.—**गिरां-वाचां-पदलक्षणानां एकं अक्षरं ओंकार अस्मि**—वाणींतील-पदलक्षण-शब्दरूप वाणींतील एक अक्षर म्ह० ओंकार मी आहे [ओंकार ब्रह्माचें नाव व प्रतीक असल्यामुळें प्रधान अक्षर आहे]—**यज्ञानां जपयज्ञः अस्मि**—यज्ञांतील जपयज्ञ मी आहें. [जपयज्ञ हिंसादि दोषांनी रहित असल्यामुळें इतर यज्ञाहून प्रधान आहे.]—**स्थावराणां-स्थितिमतां हिमालयः**—स्थावरांतील-स्थितिमान् पदार्थांतील हिमालय मी आहें. २५.

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

अन्वयार्थ—सर्ववृक्षाणां अश्वत्थः—सर्व वृक्षांतील-वनस्पतींतील मी अश्वत्थ-पिंपळ आहें—**च देवर्षीणां नारदः**—आणि देवर्षींतील मी नारद आहें.—**गंधर्वाणां चित्ररथः**—गंधर्वांतील मी चित्ररथ आहें.—**सिद्धानां कपिलः मुनिः**—सिद्धांतील कपिल मुनि मी आहे. २६

अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदो देवा एव सन्त ऋषित्वं प्राप्ता मन्त्रदर्शित्वात्ते देवर्षयस्तेषां नारदोऽस्मि । गन्धर्वाणां चित्ररथो नाम गन्धर्वोऽस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—'अश्वत्थः०' इति—'अश्वत्थः०' या श्लोकाचें व्याख्यान—**सर्ववृक्षाणां अश्वत्थः**—सर्व वृक्षांतील-वनस्पतींतील अश्वत्थ,—**च देवर्षीणां नारदः**—आणि देवर्षींतील नारद मी आहें.—**देवाः एव सन्तः मन्त्रदर्शित्वात् ऋषित्वं प्राप्ताः ते देवर्षयः तेषां नारदः अस्मि**—जे देवच असून मन्त्रदर्शित्वामुळे ऋषित्वास प्राप्त होतात ते देवर्षि, अशा देवर्षींतील नारद मी आहें.—**गन्धर्वाणां चित्ररथः नाम गन्धर्वः (अहं) अस्मि**—गंधर्वांतील चित्ररथनावाचा गंधर्व मी आहें.—**सिद्धानां-जन्मना एव धर्म-ज्ञान-वैराग्य-ऐश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलः मुनि**.—सिद्धांतील म्ह० जन्मतःच धर्म, ज्ञान, वैराग्य व ऐश्वर्य यांच्या आधिक्याला प्राप्त झालेल्या सिद्धांतील मी कपिल[1] मुनि आहें. २६.

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

अन्वयार्थ—मां—मला—**अश्वानां**—अश्वांतील—**अमृतोद्भवं**—अमृतासाठीं केलेल्या क्षीरसागराच्या मंथनांतून उत्पन्न झालेला—**उच्चैःश्रवसं**—उच्चैःश्रवा अश्व—**विद्धि**—जाण—**गजेन्द्राणां ऐरावतं**—मी गजेंद्रांतील ऐरावत आहें—**च**—व—**नराणां नराधिपं**—मनुष्यांतील राजा मी आहें. २७

उच्चैरिति । उच्चैःश्रवसमश्वानामुच्चैःश्रवा नामाश्वस्तं मां विद्धि जानीह्यमृतोद्भवममृतनिमित्तमथनोद्भवम् । ऐरावतमिरावत्या अपत्यं गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां तं मां विद्धीत्यनुवर्तते । नराणां मनुष्याणां च नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—'उच्चै.०' इति—'उच्चै.०' इत्यादि श्लोकानें आणखी प्रधान विभूति सांगतात—**'उच्चैःश्रवसं अश्वानां' उच्चैःश्रवा नाम अश्वः तं मां विद्धि-जानीहि**—अश्वांतील 'उच्चैःश्रवा' नांवाचा जो अश्व आहे तो मी आहें, असें समज-असें तूं जाण.—**अमृतोद्भवं-अमृतनिमित्तमथनोद्भवं**—अमृतोद्भव म्ह० अमृतासाठीं

१ रहस्यकार या कपिलानाच सांख्यशास्त्रकार समजतात. (गी. र. पृ. १५२) पण तें बरोबर नाहीं. पुराणें व महाभारतादि ग्रंथ यांत सनकादिकांबरोबर ज्यांना ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र म्हणून म्हटलें आहे ते कपिल ईश्वरवादी आहेत व तेच हे सिद्ध होत सांख्यदर्शनकार कपिल निरीश्वरवादी होते. आचार्यांनीं हा भेद ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यांत स्पष्ट दाखविला आहे. पुराणादिकांत नामसादृश्यामुळें हा भेद स्पष्टपणें दाखविलेला नाहीं तथापि भागवतांतील विष्णुरूप कपिलांनीं आपल्या आईला-देवहूतीला जो वैदिक सांख्ययोग सांगितला आहे, तो सांख्यदर्शनाहून निराळ्या प्रकारचा आहे, हें बहुश्रुतांना अवगत आहेच.

केलेले जें समुद्रमंथन त्यांतून उत्पन्न झालेला उच्चैःश्रवा मी आहें असें समज —**ऐरावतं-इरावत्या अपत्य**—ऐरावत म्ह० इरावतीचें अपत्य—**गजेन्द्राणां-हस्तीश्वराणां तं मां विद्धि इति अनुवर्तते**—गजेंद्रांतील म्ह० श्रेष्ठ हत्तींतील ऐरावत हत्ती मी आहें, असें जाण, अशा 'विद्धि–जाण' या क्रियापदाची अनुवृत्ति होते— **नराणां-मनुष्याणां च नराधिप-राजानं मां विद्धि-जानीहि**—आणि नरांतील म्ह० मनुष्यांतील नराधिप-राजा मी आहें, असें तू जाण २७

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—अहं आयुधानां वज्र—मी आयुधांतील वज्र आहें —**अहं धेनूनां कामधुक् अस्मि**—मी धेनूंतील कामधेनु आहें,—**प्रजनः कदर्पः अस्मि**—मी प्रजोत्पादनाचें कारण कंदर्प-काम-आहें —**अहं सर्पाणां वासुकि अस्मि**—मी सर्पांतील वासुकि आहें २८

आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थिसंभवं धेनूनां दोग्ध्रीणामस्मि कामधुक्, वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री सामान्या वा कामधुक् । प्रजनः प्रजनयिताऽस्मि कंदर्पः कामः सर्पाणां सर्पभेदानामस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—'आयुधानां०' इति—'आयुधानां०' याचें व्याख्यान—**आयुधानां अहं दधीचि अस्थिसंभवं वज्रं**—आयुधांतील मी दधीचि-मुनींच्या अस्थीपासून झालेलें वज्र आहें —**धेनूनां-दोग्ध्रीणां कामधुक् अस्मि**—धेनूंतील म्ह० दुभत्या गाईंतील कामधेनु मी आहें —**वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री वा सामान्या कामधुक्**—वसिष्ठाची सर्व काम पूर्ण करणारी किंवा दुसरी एखादी सामान्य कामधेनु —**प्रजनः -प्रजनयिता कंदर्पः काम अस्मि**—प्रजन-प्रजोत्पादन करणारा कंदर्प-काम मी आहें —**सर्पाणां-सर्पभेदानां (अहं) वासुकिः -सर्पराजः अस्मि**—सर्पांतील म्ह० सर्पांच्या एक प्रकारांतील मी वासुकि-सर्पराज आहें २८

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—अहं नागानां अनन्त अस्मि—मी नागांतील अनन्त आहें — **(अहं) यादसां वरुणः**—मी जलदेवतांतील वरुण आहें—**च पितॄणां अर्यमा अस्मि**—आणि पितरांतील मी अर्यमा नांवाचा पितृराज आहें —**अहं संयमतां यम**—मी संयमन करणारांतील यम आहें. २९.

अनन्त इति । अनन्तश्चास्मि नागाना नागविशेषाणां नागराजश्चास्मि । वरुणो यादसामहमब्देवतानां राजाऽहम् । पितृणामर्यमा नाम पितृराजश्चास्मि, यम संयमतां संयमन कुर्वतामहम् ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—'अनन्तः०' इति—'अनन्त ०' या श्लोकाचे व्याख्यान—'अनन्तः च अस्मि नागानां'-नागविशेषाणां-नागराजः च अस्मि—नागांतील म्ह० नागाच्या जातींतील नागराज-अनन्त मी आहे —यादसां अहं वरुणः-अब्देवतानां राजा अहं—यादसातील म्ह० जलदेवतांतील मी वरुण राजा आहे — पितॄणां अर्यमा नाम पितृराजः च (अहं) अस्मि—पितरांतील अर्यमानावाचा पितृराज मी आहे —संयमतां-संयमन कुर्वतां यमः अहं—संयमन करणारांतील यम मी आहे २९

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

अन्वयार्थ—च अहं दैत्यानां प्रह्लादः अस्मि—व मी दैत्यांतील प्रह्लाद आहे,—अहं कलयतां कालः —मी गणना करणारांतील काल आहे —च अहं मृगाणां मृगेंद्रः —आणि मी मृगांतील-पशूंतील सिंह किंवा वाघ आहे —च पक्षिणां वैनतेयः—व पक्ष्यांतील गरुड आहे ३०

प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिवंश्यानां,कालः कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहं, मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाऽहं,वैनतेयश्च गरुत्मान्विनतासुतः पक्षिणां पतत्रिणाम् ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—'प्रह्लाद ०' इति—'प्रह्लादः०' याचें व्याख्यान—दैत्यानां-दितिवंश्यानां प्रह्लादः नाम च अस्मि—दैत्यांतील म्ह० दितीच्या वंशांत झाले त्यांतील 'प्रह्लाद' नांवाचा दैत्य मी आहे —कलयतां-कलनं-गणनं कुर्वतां अहं कालः —कलन म्ह०गणना करणाऱ्यांतील कालमी आहे —मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहः व्याघ्रः वा अहं—पशूंतील मृगेंद्र-सिंह किंवा वाघ मी आहे —पक्षिणां-पतत्रिणां च वैनतेयः गरुत्मान्-विनतासुतः (अहं)—आणि पक्ष्यांतील वैनतेय-गरुड-विनतेचा पुत्र मी आहे ३०.

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥

अन्वयार्थ—पवतां पवनः अस्मि—पावन करणारांतील मी वायु आहे — अहं शस्त्रभृतां रामः —मी शस्त्र धारण करणारांतील दाशरथि राम आहे—अहं

झपाणां मकरः अस्मि—मी मासे, कासव इत्यादि जलचर प्राण्यांतील सुसर-मगर आहें **अहं स्रोतसां जाह्नवी अस्मि**—मी प्रवाहांतील गंगा आहें. ३१

पवन इति । पवनो वायुः पवतां पावयितॄणामस्मि, रामः शस्त्रभृतामहं शस्त्राणां धारयितॄणां दाशरथी रामोऽहं, झषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहं स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—'पवनः०' इति—'पवन०ः' या श्लोकाचें व्याख्यान—**पवतां-पावयितॄणां पवन -वायु अस्मि**—पावन करणारांतील पवन म्ह० वायु मी आहें **—शस्त्रभृतां-शस्त्राणां धारयितॄणां राम अहं-दाशरथि राम अहं**—शस्त्रभृतांतील म्ह० शस्त्रांचें धारण करणारांतील राम मी आहें–दाशरथि राम मी आहें. **—झषाणां-मत्स्यादीनां मकरः नाम जातिविशेष अहं**—झष म्ह० मत्स्यादि जलचर प्राणी, त्यांतील मकर या नावाचा जो एका जातीचा प्राणी आहे तो मी आहें, **—स्रोतसां-स्रवन्तीनां जाह्नवी गंगा**—प्रवाहांतील–प्रवाहानें वाहणाऱ्या ज्या नद्या आहेत त्यांतील जाह्नवी–गंगा मी आहें ३१

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुन—**अहं**—मी—**सर्गाणां**—सृष्टांचा—**आदिः च अन्त च मध्य एव**—उत्पत्ति, स्थिति व लय आहें —**विद्यानां**—विद्यांतील—**अहं**—मी—**अध्यात्मविद्या**—आत्मविद्या आहें —**अहं प्रवदतां वाद**—मी वाद–जल्प–वितंडा यांतील वाद आहे कारण वाद अर्थाच्या निर्णयाला कारण होतो ३२

सर्गाणामिति । सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलया अहमर्जुन । भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवाऽऽदिरन्तश्चेत्याद्युक्तमुपक्रमे इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति विशेषः । अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात्प्रधानमस्मि । वादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात्प्रवदतां प्रधानमतः सोऽहमस्मि । प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव वादजल्पवितण्डानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—'सर्गाणां०' इति—'सर्गाणां०' या श्लोकाचें व्याख्यान—**अर्जुन सृष्टीनां आदि अन्त च मध्य च अहं एव उत्पत्ति-स्थिति-लयाः अहं**—हे अर्जुना, सृष्टांचा आदि, अन्त व मध्य मीच आहें सृष्टीचे उत्पत्ति स्थिति लय मी आहें (अहोपण, हे एकदा वर श्लो २० यांत सांगितलें आहे, मग पुन येथें सांगण्याचें कारण काय ? उत्तर–)—**जीवाधिष्ठितानां भूतानां एव आदिः च अन्त इत्यादि उपक्रमे उक्त**—जीवाकडून अधिष्ठित झालेल्या भूतांचाच "आदि व अन्त इत्यादि मी आहे" असे आरंभी सांगितलें—**तु इह सर्वस्य एव सर्गमात्रस्य इति विशेष**—पण येथें सर्वच सर्गांचे म्ह० सर्व कार्यांचें आदि-अन्त-मध्य मी आहें,

असें सांगतात, हा त्यांत विशेष आहे.—विद्यानां-अध्यात्मविद्या मोक्षार्थत्वात् प्रधानं अस्मि—विद्यांतील अध्यात्मविद्या मी, ती मोक्षासाठीं असल्यामुळें प्रधान आहे व ती मी आहें.—वादः अर्थनिर्णयहेतुत्वात् प्रवदतां प्रधानं अतः स अहं अस्मि—वाद-वादकरांचा कथा अर्थाचा निर्णय करण्यास कारण होत असल्यामुळें-तत्त्व निर्णयामध्यें त्याचें पर्यवसान होत असल्यामुळें वाद, जल्प, वितंडा, यांतील वाद मुख्य आहे, म्हणून तो मी आहें—इह प्रवदतां इति प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानां एव वाद जल्प वितंडानां ग्रहणं—येथें 'प्रवदतां' शब्दानं प्रवक्त्याच्या द्वारा बोलण्याचे-भाषणाचे जे वाद, जल्प व वितंडा असे भेद-प्रकार, त्यांचें ग्रहण करावें.१ ३२

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अन्वयार्थ—(अहं) अक्षराणां अकारः अस्मि—मी अक्षरांतील अकार हें अक्षर आहें—च सामासिकस्य द्वंद्वः—व समासाच्या समूहांतील द्वंद्वसमास मी आहें. (कारण त्यांतील सर्व पदें अर्थामध्यें येतात)—अक्षय कालः अहं एव—अक्षय काल मीच आहें.—अहं विश्वतोमुखः धाता अस्मि—मी सर्व जगाच्या कर्मांचें फल देणारा सर्वतोमुख धाता आहें. ३३

अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि द्वंद्वः समासोऽस्मि सामासिकस्य समाससमूहस्य । किं चाहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणाद्याख्यः, अथवा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि, धाताऽहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—'अक्षराणां०' इति—'अक्षराणां०' याचें व्याख्यान—अक्षराणां-वर्णानां अकार-वर्णः (अहं) अस्मि—अक्षरांतील म्ह० अ, इ, उ, क, च, ट, त, प, इत्यादि वर्णांतील अकार हा वर्ण मी आहें—सामासिकस्य-समाससमूहस्य द्वंद्वः समासः अस्मि—सामासिकांतील म्ह० समासांच्या समूहांतील द्वंद्व समास मी आहें—किंच अहं एव अक्षयः-अक्षीणः प्रसिद्धः कालः-क्षणाद्याख्यः—तसेंच, मीच अक्षय म्ह० क्षय न होणारा प्रसिद्ध क्षणादिसंज्ञक काल आहें.—अथवा परमेश्वरः-कालस्य अपि कालः अस्मि—किंवा परमेश्वर-कालाचाहि

१ रहस्यकार 'वादः प्रवदतामहं' याचा अर्थ-'वादकरणारांचा वाद मी आहें' असा करितात. पण तो बरोबर नाहीं. कारण येथील वर्णनाचा जो ओघ आहे, तो त्या त्या जातीच्या पदार्थांतील जो एक श्रेष्ठ पदार्थ असेल, तो मी असें सांगण्याचा आहे. 'अनेक विद्यांत अध्यात्मविद्या मी' असें पूर्वी व 'अक्षरांत अकार मी' असें पुढें म्हटलें आहे. त्यांच्या मधीं व पुढेंहि याच असें निश्चित आहे. यास्तव प्रकाराचे जे वाद, जल्प व वितंडा असे तीन प्रकार आहेत, त्यांतील वाद तत्त्वनिर्णयाला कारण होणारा असल्यामुळें श्रेष्ठ मी असा अर्थ करणेंच समुचित होय.

काल मी आहे.—**अहं धाता-सर्वजगत कर्मफलस्य विधाता**—मी धाता म्ह० सर्व जगाला कर्मांचे फल देणारा आहे व—**विश्वतोमुखः-सर्वतोमुख**—मी विश्वतोमुख म्ह० सर्वतोमुख आहे ३३

मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥३४॥

अन्वयार्थ—अहं सर्वहरः मृत्युः अस्मि—मी सर्वांच्या धनादिकांचें व प्राणांचें हरण करणारा मृत्यु आहे —**च भविष्यतां उद्भव**—व पुढें होणाऱ्या उत्कर्षाचा उत्कर्ष-पुढील अभ्युदयाचा हेतु मी आहें.—**च नारीणां**—आणि स्त्रियांतील उत्तम स्त्रिया अशा—**कीर्तिः श्री वाक् स्मृति मेधा धृतिः क्षमा**—कीर्ति, श्री, वाक्, स्मृति, मेधा-धारणाशक्ति धृति व क्षमा या देवता मी आहे ३४

मृत्युर्द्विविधो धनादिहरः प्राणहरश्च सर्वहर उच्यते सोऽहमित्यर्थः । अथवा परः ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात्सर्वहरः सोऽहम् । उद्भव उत्कर्षोऽभ्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुश्चाहं, केषां भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः । कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेत्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि यासामाभासमात्रसंबन्धेनापि लोकः कृतार्थमात्मानं मन्यते ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—मृत्यु द्विविधः धनादिहर च प्राणहर सर्वहर उच्यते स अहं इत्यर्थ—मृत्यु दोन प्रकारचा म्ह० धनादिकांचें हरण करणारा व प्राणांचें हरण करणारा आहे, म्हणून त्याला सर्वहर म्हणतात सर्वहर मृत्यु मी आहें, असा भावार्थ—**अथवा परः ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात् सर्वहर स अहं**—किंवा परमेश्वर प्रलयसमयीं सर्वांचें हरण करीत असल्यामुळे सर्वहर आहे तोच मी (हा 'सर्वहर'-शब्दाचा मुख्य अर्थ आहे.)—**उद्भव-उत्कर्षः अभ्युदयः तत्प्राप्तिहेतुः च अहं**—उद्भव म्ह० उत्कर्ष-अभ्युदय व त्याच्या प्राप्तीचा हेतु मी आहे—**केषां**—पण उत्कर्ष कोणाचा ?—**भविष्यतां-भाविकल्याणानां-उत्कर्षप्राप्तियोग्यानां इत्यर्थ**—ज्यांचें कल्याण पुढें व्हावयाचें आहे त्यांचा उद्भव मी आहे म्ह० जे उत्कर्षाच्या प्राप्तीला योग्य आहेत, त्यांचा उद्भव असा याचा भावार्थ—**कीर्तिः श्री वाक् च नारीणां स्मृति मेधा धृति क्षमा इति एताः स्त्रीणां उत्तमा अहं अस्मि**—कीर्ति-धार्मिकतेविषयाची ख्याति, श्री-लक्ष्मी-कांति-शोभा, वाक्-वाणी-सर्वप्रकाशन करणारा, स्मृति-फार वेळ्या पूर्वी अनुभविलेल्या गोष्टींची स्मरणशक्ति, मेधा-ग्रंथ धारण शक्ति, धृति-धैर्य,क्षमा-मान व अपमान या दोन्हा वेळा मन निर्विकार ठेवणं, स्त्रियांतील या उत्तम स्त्रिया मी आहें—**यासां आभासमात्रसंबन्धेन अपि लोक आत्मानं कृतार्थं मन्यते**—ज्यांच्या आभासमात्र संबंधानेंहि लोक आपल्याला कृतार्थ समजतात त्या कीर्त्यादिक मी आहें ३४

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

अन्वयार्थ—तथा साम्नां बृहत्साम (अहं अस्मि)—त्याचप्रमाणें सामांतील बृहत्साम या नावाचें साम मी आहें.—**अहं छन्दसां गायत्री**—मी छंदांतील गायत्री छंद आहें.—**अहं मासानां मार्गशीर्ष.**—मी चैत्रादि बारा महिन्यांतील मार्गशीर्ष मास आहें व—**ऋतूनां कुसुमाकर**—वसंतादि ऋतूंतील मी वसंत आहें. ३५

बृहत्सामेति । बृहत्साम तथा साम्नां प्रधानमस्मि । गायत्री छन्दसामहं गायत्र्यादिछन्दोविशिष्टानामृचां गायत्र्यृगहमित्यर्थः । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—'बृहत्साम०' इति—वेदांतील सामवेद मी आहें, हें सांगितलें. आतां 'बृहत्साम०' यानें त्यांतील अवान्तर विशेष सांगतात—**तथा साम्नां प्रधानं बृहत्साम अस्मि**—त्याचप्रमाणें सामांतील प्रधान असलेलें बृहत्साम मी आहें. —**छन्दसां गायत्री अहं-गायत्र्यादिछन्दोविशिष्टानां ऋचां गायत्री ऋक् अहं इत्यर्थ**—छन्दांतील गायत्री मी आहें. गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, त्रिष्टुभ् इत्यादि छन्दांनी युक्त असलेल्या ऋचांतील गायत्री ऋक् मी आहें, असा याचा भावार्थ. (कारण गायत्री द्विजाच्या दुसऱ्या जन्माची जननी आहे.)—**मासानां मार्गशीर्षः अहं**—मासांतील मार्गशीर्ष मास मी आहें. (कारण तो महिना परिपक्व धान्यानें युक्त असतो.)—**ऋतूनां कुसुमाकरः वसन्तः**—ऋतूंतील वसंत ऋतु मी आहें. (कारण तो ऋतु फार रमणीय असतो.) ३५

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६

अन्वयार्थ—अहं छलयतां द्यूतं अस्मि—मी फसविणाऱ्या वस्तूंतील द्यूत आहें. **(अहं) तेजस्विनां तेजः**—मी तेजस्वी लोकांतील तेज आहें—**अहं जय (अस्मि)**—मी विजयीजनांचा जय आहें.—**व्यवसाय अस्मि**—व्यवसायी जनांचा मी व्यवसाय आहें.—**सत्त्ववतां सत्त्वं अहं (अस्मि)**—सात्त्विक लोकांचें सत्त्व मी आहें. ३६.

द्यूतमिति । द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलस्य कर्तॄणामस्मि, तेजस्तेजस्विनामहं, जयोऽस्मि जेतॄणां, व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां, सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकानामहम् ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—'द्यूतं०' इति—'द्यूत०' याचें व्याख्यान—**छलयतां-छलस्य कर्तॄणां अक्षदेवनादिलक्षणं द्यूत (अहं) अस्मि**—छल करणाऱ्या-कपट करणाऱ्या पदार्थांतील फाशांनी खेळणें वगैरे स्वरूपाचें द्यूत मी आहें. [हें सर्वस्व पारवि-

प्यास कारण होतें. निराळ्याच मिषानें दुसऱ्याच्या इष्टाचा घात करणे व आपले इष्ट साधणे, हा छल होय. तो करणारामध्यें द्यूत श्रेष्ठ आहे, हे प्रसिद्ध आहे. निदान अर्जुनाला तरी त्याचा चांगलाच अनुभव आलेला आहे.]—**तेजस्विनां तेजः अहं**—तेजस्वी लोकांतील तेज–आज्ञा पाळली जाणे मी आहें.—**जेतॄणां जयः अस्मि**—विजयी लोकांचा जय–उत्कर्ष मी आहें.—**व्यवसायिनां व्यवसायः (अहं)अस्मि**—व्यवसायि लोकांचा व्यवसाय–फलाला कारण होणारा उद्यम मी आहे.—**सत्त्ववतां –सात्त्विकानां सत्त्वं अहं**—सत्त्ववानांचें म्ह० सात्त्विकाचें सत्त्व म्ह० धर्म, ज्ञान-वैराग्य इत्यादि सत्त्वकार्य मी आहें. ३६.

> वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
> मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७॥

अन्वयार्थ—अहं वृष्णीनां वासुदेवः अस्मि—मी वृष्णींच्या मध्यें वासुदेव आहे —**पांडवानां धनंजय**—पांडवामध्यें धनंजय आहें.—**अहं मुनीनां अपि व्यास**—मुनीमध्येंहि मी व्यास आहे —**कवीनां उशना कविः (अस्मि)**—सर्वज्ञ विद्वानांतील शुक्राचार्य या नावाचा कवि–सर्वज्ञ मी आहे. ३७.

वृष्णीनामिति । वृष्णीनां वासुदेवोऽस्म्ययमेवाहं त्वत्सखा, पाण्डवानां धनंजयस्त्वमेव, मुनीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः, कवीनां क्रान्तदर्शिनामुशना कविरस्मि ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—'वृष्णीनां०' इति—'वृष्णीनां०' या श्लोकाचें व्याख्यान—**वृष्णीनां वासुदेवः अयं एव अहं त्वत्सखा अस्मि**—वृष्णिकुलोत्पन्न यादवांतील वासुदेव हाच मी तुझा सखा आहें.—**पांडवानां धनंजय –त्वं एव**—पांडवांतील धनंजय म्ह० तूंच मी आहें.—**मुनीनां-मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनां अपि अहं व्यास**—मुनींतील म्ह० मननशील, सर्व पदार्थांचे ज्ञानी असे जे मुनि त्यांतीलहि मी व्यास आहें.—**कवीनां-क्रान्तदर्शिनां उशना कविः अस्मि**—कवि म्ह० सर्वज्ञ लोकांतील उशना कवि म्ह० सर्व जाणणारा शुक्र मी आहें. ३७

> दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
> मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८॥

अन्वयार्थ—(अहं) दमयतां दण्डः अस्मि—मी दमन करणारांतील दंड आहें.—**जिगीषतां नीतिः अस्मि**—जयाची इच्छा करणारांमध्यें मी नीति आहें.—**गुह्यानां च एव मौनं अस्मि**—आणि गुह्यांतील मौन मी आहें.—**ज्ञानवतां ज्ञानं अहं (अस्मि)**—ज्ञानवानांतील ज्ञान मी आहें. ३८.

दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितॄणामस्म्यदान्तानां दमकारणं, नीतिरस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां, मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां, ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—'दण्ड.०' इति—'दण्ड.०' या श्लोकाचें व्याख्यान—दमयतां-दमयितॄणां दण्डः अदान्तानां दमकारणं अस्मि—दमन करणारांचा दंड म्ह॰ अदान्ताच्या-अनम्राच्या-उन्मार्गगामींच्या दमनाचें-निग्रहाचें कारण-उद्धटाना नम्र करण्याचें साधन-दंड मी आहे.—जिगीषतां-जेतुं इच्छतां नीतिः अस्मि—जिंकण्याची इच्छा करणारांतील नीति म्ह॰ जयाचा उपाय जो धर्म त्याला प्रकाशित करणारा न्याय मी आहें.—गुह्यानां-गोप्यानां मौनं च एव अस्मि—गुह्य म्ह॰ गोप्य, गुप्त ठेवण्यास योग्य अशा गुह्यांतील मौन-वाणीचा निरोध किंवा उत्तम चतुर्थाश्रमप्रवृत्ति मी आहें.—ज्ञानवतां ज्ञानं अहं—ज्ञानी लोकांचें ज्ञान म्ह॰ श्रवणादिकांच्या द्वारा परिपक्व झालेल्या चित्तसमाधीपासून उद्भवलेलें सम्यग्ज्ञान मी आहे. ३८.

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना !—अपि च—या शिवाय—यत् सर्वभूतानां बीजं—जे सर्व भूतांचें बीज—तत्—तें—अहं (अस्मि)—मी आहें.—यत् चराचरं भूतं—जें चर किंवा स्थिर भूत-प्राणी—मया विना स्यात्—माझ्यावाचून असेल—तत्—तें—न अस्ति— नाहींच. ३९.

यच्चापीति । यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमर्जुन, प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपमाह न तदस्ति भूतं चराचरं चरमचरं वा मया विना यत्स्याद्भवेन्मयाऽपकृष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत्स्यादतो मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—'यच्चापि॰' इति—'यच्चापि॰' याचें व्याख्यान—अर्जुन च यत् अपि सर्वभूतानां बीजं-प्ररोहकारणं तत् अहं—हे अर्जुन, आणि जें सर्व भूतांचें बीज-उत्पत्तिकारण तें मी आहें. [सर्व जाड्यसमूहांत प्रतिबिंबित झालेलें चैतन्य हेंच बीज होय.]—प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपं आह—प्रकरणाचा उपसंहार करण्यासाठीं विभूतीचा संक्षेप सांगतात—तत् भूतं चराचरं-चरं अचरं वा न अस्ति—तें भूत-चराचर म्ह॰ चर किंवा अचर विद्यमान नाहीं, (तें कोणतें ? तर) यत् मया विना स्यात्-भवेत्—कीं जें भूत मजवाचून असेल, (कोणतेंहि स्थावर किंवा जंगम भूत मजवाचून नाहीं,)—मया अपकृष्टं-परित्यक्तं तत् निरात्मकं शून्यं हि स्यात्—माझ्याकडून अपकृष्ट झालेलें-मी सोडलेलें भूत स्वरूपरहित-शून्यच होईल. कारण तें आत्मरहितच होणार हें उघड आहे.—अतः मदात्मकं सर्वं इत्यर्थः —सच्चिदानन्दस्वरूप अशा माझ्यामुळेंच सर्व चराचराची सिद्धि होत असल्याकारणानें सर्व मद्रूप आहे, असा भावार्थ. ३९.

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परंतप ।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

अन्वयार्थ—परंतप—अर्जुना'—**मम**—माझ्या—**दिव्यानां विभूतीनां**—दिव्य-अलौकिक विभूतींचा-विस्ताराचा—**अन्तः**—अन्त-सीमा—**न अस्ति**—नाहीं—**तु**—परंतु—**एष**—हा—**विभूते विस्तर**—विभूतीचा विस्तार—**मया**—मी—**उद्देशतः**—संक्षेपानें-थोडासा—**प्रोक्त**—सांगितला आहे ४०

नान्तोऽस्तीति । नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परंतप । न हीश्वरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनामियत्ता शक्या वक्तुं ज्ञातुं वा केनचित् । एष तूद्देशत एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

भाष्यार्थ—' नान्तोऽस्ति० ' इति—' नान्तोऽस्ति० ' या श्लोकानें विभूतींना अन्त नाहीं, असें सांगतात—**हे परंतप, मम दिव्यानां विभूतीनां-विस्तराणां अन्तः न अस्ति**—हे शत्रुतापना, माझ्या दिव्य विभूतींचा म्ह० विस्ताराचा अन्त नाहीं—**सर्वात्मनः ईश्वरस्य दिव्यानां विभूतीनां इयत्ता केनचित् वक्तुं वा ज्ञातुं न हि शक्या**—सर्वांचा आत्मा अशा ईश्वराच्या दिव्य विभूतींची मर्यादा कोणालाहि सांगणें किंवा जाणणें शक्य नाहीं त्याची मर्यादा कोणालाहि ठाऊक नाहीं-त्याचा अन्त कोणालाहि लागला नाहीं. त्यामुळें तो कोणालाहि सांगता येत नाहीं—**मया तु एषः विभूतेः विस्तरः उद्देशतः-एकदेशेन प्रोक्तः**—पण मी तर हा विभूतीचा विस्तार संक्षेपानें-एकदेशानें सांगितला आहे. ४०.

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—यत् यत्—जें जें—**विभूतिमत्**—ऐश्वर्ययुक्त—**श्रीमत्**—समृद्धि किंवा कांति यांनीं युक्त—**वा**—किंवा—**ऊर्जित**—बलाढ्य—**सत्त्व अस्ति**—सत्त्व-वस्तु-प्राणी असतो—**तत् तत् एव**—तें तेंच—**त्व**—तूं—**मम तेजोंऽशसंभवं**—माझ्या तेजाच्या अंशापासून झालेलें—**अवगच्छ**—जाण ४१

यद्यदिति—यद्यल्लोके विभूतिमद्विभूतियुक्तं सत्त्वं वस्तु श्रीमदूर्जितमेव वा श्रीर्लक्ष्मीस्तया सहितमुत्साहोपेतं वा तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि ममेश्वरस्य तेजोंऽशसंभवं तेजसोंऽश एकदेशः संभवो यस्य तत्तेजोंऽशसंभवमित्यवगच्छ त्वम् ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—यद्यदिति—' यत् यत्० ' या श्लोकानें न सांगितलेल्याहि ईश्वराच्या विभूतींचा संग्रह करण्यासाठीं विभूतींचें लक्षण सांगतात—**लोके यत् यत् विभूतिमत्-विभूतियुक्तं सत्त्वं-वस्तु**—या लोकीं जें जें विभूतियुक्त सत्त्व-वस्तु-प्राणि-

जात-आहे—**श्रीमत् ऊर्जितं एव वा-श्रीः लक्ष्मीः तया सहितं वा उत्साहोपेतं**—(आणि ते कसें ? उत्तर-) श्रीमत् किंवा ऊर्जितच, श्री म्ह० लक्ष्मी तिनें युक्त किंवा उत्साहानें युक्त असतें—**तत् तत् एव मम-ईश्वरस्य तेजोंशसंभवं इति त्वं अवगच्छ-जानीहि**—तें तें सत्व-प्राणिजात मज ईश्वराच्या तेजोंशापासून झालें आहे असें तूं जाण. [माझ्या तेजाचा म्ह० चैतन्याचा किंवा ईश्वरशक्तीचा जो अंश तोच त्याचा संभव आहे, त्यापासून ते झाले आहे, असें तूं जाण. ४१.]

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ .

अन्वयार्थ—अथवा—किंवा—**अर्जुन**—हे पार्था !—**बहुना एतेन ज्ञातेन**—हें असें पुष्कळ जरी तूं जाणलेंस, तरी—**तव किं**—तुला काय लाभ होणार ? —**अहं**—मी—**इदं कृत्स्नं जगत्**—हें सर्व जगत्—**एकांशेन**—आपल्या एका अंशानें—**विष्टभ्य**—दृढ धारण करून—**स्थितः (अस्मि)**—राहिलों आहें. ४२

अथवेति । अथवा बहुनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन स्यात्सावशेषेण । अशेषतस्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्वेदं कृत्स्नं जगदेकांशेनैकावयवेनैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतत् । तथा च मन्त्रवर्णः—“ पादोऽस्य विश्वा भूतानि ” इति स्थितोऽहमिति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
श्रीभगवद्गीताभाष्ये विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥

भाष्यार्थ—' अथवा० ' इति—सर्वांना सुगम होण्यासाठीं अवयवशः विभूति सांगून समर्थ अधिकाऱ्यांना साकल्यानें ती ' अथवा ' या श्लोकानें सांगतात—**अर्जुन अथवा बहुना एतेन-एवमादिना सावशेषेण तव ज्ञानेन किं स्यात्**—अर्जुना, किंवा अशाप्रकारें कितीहि सांगितल तरी-आणखी शिल्लक राहणारी अशी ही विभूति कितीहि जरी तूं जाणलीस, तरी त्याच्या योगानें तुला काय होणार ? (कारण तूं मला साकल्यानें जाणण्यास असमर्थ आहेस.) यास्तव—**त्वं इमं अशेषतः उच्यमानं अर्थं शृणु**—तूं या अशेषत.-साकल्यानें सांगितल्या जाणाऱ्या अर्थाला-माझ्या सकल विभूतींला एक—**विष्टभ्य-विशेषतः स्तंभनं दृढं कृत्वा इदं कृत्स्नं जगत् एकांशेन-एकावयवेन-एकपादेन-सर्वभूतस्वरूपेण इति एतत् स्थितः अहं (अस्मि)**—एकांशानें-एका अवयवानें सर्वभूतस्वरूप, सर्व प्रपंचाची उपादान शक्ति, याच उपाधीनें युक्त अशा एका पादानें, असा याचा भावार्थ. हें सर्व जगत् दृढ करून, त्याचें विशेषतः स्तंभन-धारण करून मी स्थित आहें.—**तथा च मंत्रवर्णः**

'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति—यानिषयीं 'सर्व भूतें हा याचा पाद-एक अंश आहे,' असा मंत्रवर्ण-ही श्रुति प्रमाण आहे. [याप्रमाणें या अध्यायात भगवानाच्या नानाप्रकारच्या विभूति ध्येयरूपानें व ज्ञेयरूपानें सांगितल्या आहेत, व सर्व प्रपंचात्मक ध्येयरूप प्रदर्शित करून ' याचे तीन पाद निरुपाधिक अवस्थेंत आहेत, ' अशा अर्थाच्या श्रुतिवचनानें निरुपाधिक प्रपंचातीत तत्त्वाचा उपदेश करणाऱ्या भगवानानीं तत्पदाचा परिपूर्ण सच्चिदानंदैकरस आत्मा हा लक्ष्यार्थ निश्चित केला आहे.] ४२.

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायलेल्या उपनिषदातील-रहस्यविद्येतील ब्रह्मविद्येपैकीं योग-उपाय-शास्त्रातील विभूतियोगनावाचा दहावा अध्याय विष्णुशर्मेकृत सान्वयार्थ-सदीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

अध्याय अकरावा.

विश्वरूपदर्शन.

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

अन्वयार्थ—(हे भगवन्—हे कृष्णा!)—**मदनुग्रहाय**—माझ्यावर अनुग्रह करण्यासाठी—**परमं गुह्यं अध्यात्मसंज्ञितं**—अत्यंत गुह्य अध्यात्म या नावाचें—**यत् वचः**—जें वचन—**त्वया**—तूं—**उक्तं**—सांगितलेंस—**तेन**—त्याच्या योगानें—**मम**—माझा—**अयं**—हा—**मोहः**—मोह-अविवेक—**विगतः**—पार निघून गेला आहे. १.

भगवतो विभूतय उक्तास्तत्र च ' विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ' इति भगवताऽभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मरूपमाद्यमैश्वरं तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्—मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं तेन ते वचसा मोहोऽयं विगतो ममाविवेकबुद्धिरपगतेत्यर्थः॥१॥

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तर संगति)—**भगवत विभुतय. उक्ताः**—भगवानाच्या विभूती सांगितल्या. [परमात्म्याचें सोपाधिक रूप ध्येयत्वानें व निरुपाधिक रूप ज्ञेयत्वानें सांगितलें]—**तत्र च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्न एकांशेन स्थितो जगत्' इति भगवता अभिहितं श्रुत्वा**—त्यांत ' मी एका अंशानें या सर्व जगाला दृढ धारण करून स्थित आहें ' असें भगवानानीं सांगितलेलें ऐकून—**यत् आद्यं ऐश्वरं जगदात्मरूपं तत् साक्षात्कर्तुं इच्छन् (अर्जुनः उवाच)**—जें सोपाधिक ईश्वराचें आद्य सर्व जगदात्मक विश्वरूप त्याला साक्षात् पाहण्याची इच्छा करणारा अर्जुन म्हणाला—

—**मदनुग्रहाय-मम अनुग्रहार्थं**—मदनुग्रहार्थं-माझ्यावर अनुग्रह करण्यासाठी—**परमं-निरतिशयं गुह्यं-गोप्यं अध्यात्मसंज्ञित-आत्मानात्मविवेकविषयं यत् वचः-वाक्यं त्वया उक्तं**—परम म्ह॰ निरतिशय, गुह्य-गोप्य-गुप्त ठेवण्यास योग्य असें, अध्यात्म ही ज्याला संज्ञा-नांव प्राप्त झालें आहे असें, म्ह॰ आत्मानात्मविवेकविषयक जें वचन-वाक्य तूं सांगितलेंस—**तेन ते वचसा अयं मोहः विगतः मम अविवेकबुद्धिः अपगता इत्यर्थः**—त्या तुझ्या वचनानें हा मोह गेला-माझी अविवेकबुद्धि निघून गेली, असा याचा भावार्थ. [मजवर करुणा करून-उपकार करण्यासाठीं-म्ह॰ अनुग्रह करण्यासाठी तूं जे हें ' अशोच्यान् अन्वशोचः॰ ' इत्यादि त्वंपदार्थप्रधान गुह्य अध्यात्मसंज्ञक परम म्ह॰ परम पुरुषार्थाचें

साधनभूत वाक्य बोललास त्याने माझा मोह पार निघून गेला, माझी अविवेकबुद्धि नष्ट झाली] १

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥

अन्वयार्थ—कमलपत्राक्ष—हे कमलनयना !—**मया**—मी—**भूतानां भवाप्ययौ**—सर्व भूतांची उत्पत्ति व लय तुझ्यापासून होतात हें—**त्वत्तः**—तुझ्या मुखून—**विस्तरशः**—सविस्तर—**श्रुतौ**—ऐकलें—**च**—व—**अव्यय**—अव्यय—**माहात्म्य अपि**—माहात्म्यहि—**श्रुत**—ऐकिलें २.

किंच—भव उत्पत्तिरप्यय प्रलयो भूतानां तौ भवाप्ययौ श्रुतौ विस्तरशो मया न सक्षेपतस्त्वत्तस्त्वत्सकाशात्कमलपत्राक्ष कमलस्य पत्र कमलपत्र तद्वदक्षिणी यस्य तव स त्व कमलपत्राक्षो हे कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययमक्षय श्रुतमित्यनुवर्तते ॥ २

भाष्यार्थ—किंच—सातव्या अध्यायापासून तत्पदार्थाचा निर्णय करण्यासाठी तू जे सांगितलेंस तेंहि मी ऐकलें, असें ' भवाप्ययौ० ' या श्लोकानें अर्जुन सांगतो—**भव**—**उत्पत्तिः अप्यय**—**प्रलय**—भव म्ह० उत्पत्ति व अप्यय म्ह० प्रलय—**भूतानां तौ भवाप्ययौ त्वत्त**—**त्वत्सकाशात् मया विस्तरशः**—**न संक्षेपतः श्रुतौ**—भूतांचे ते भवाप्यय-उत्पत्तिप्रलय तुझ्यापासून-तुझ्यामुळे होतात असें मी सविस्तर-सक्षपानें नव्हे, ऐकलें तुझ्यापासून होणारे उत्पत्ति-प्रलय तुझ्याच मुखानें मी ऐकले—**कमलपत्राक्ष० कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्वत् अक्षिणी यस्य तव सः त्वं कमलपत्राक्ष**—कमळाचें जे पत्र-पान-पाकळा तें कमलपत्र त्या कमळाच्या पाकळ्या प्रमाणें ज्या तुझे नेत्र आहेत, तो तू कमलपत्राक्ष आहेस—**हे कमलपत्राक्ष अव्यय-अक्षय माहात्म्यं अपि च श्रुत इति अनुवर्तते**—हे कमलपत्रनयना ! तुझें अव्यय-अक्षय माहात्म्यहि मी ऐकलें, अशी ' श्रुत 'पदाची अनुवृत्ति होते [माहात्म्य म्ह० पारमार्थिक किंवा सोपाधिक सर्वात्मत्वादिरूप मी ऐकले] २

एवमेतद्यथाऽऽत्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥३॥

अन्वयार्थ—परमेश्वर—हे परमेश्वरा !—**त्व**—तू—**आत्मानं**—आपल्याला—**यथा**—ज्याप्रकारें—**आत्थ**—सांगतोस—**एव एतत्**—तसेंच तें आहे—**पुरुषोत्तम**—हे पुरुषोत्तमा !—**ते ऐश्वरं रूप**—तुझें ऐश्वररूप—**द्रष्टु**—पाहण्यास—**इच्छामि**—मी इच्छितों ३

एवमिति । एवमेतन्नान्यथा यथा येन प्रकारेणाऽऽत्थ कथयसि त्वमात्मानं परमेश्वर तथाऽपि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नमैश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—'**एवं०**' **इति**—'एवं०' याचें व्याख्यान—**परमेश्वर यथा-येन प्रकारेण त्वं आत्मानं आत्थ-कथयसि एवं एतत्-अन्यथा न**—हे परमेश्वरा, जसें-ज्या सोपाधिक किंवा निरुपाधिक प्रकारें तूं आपलें स्वरूप सांगत आहेस तसेंच तें आहे, त्याहून निराळ्या प्रकारचें नाही—**तथापि पुरुषोत्तम ते-तव ज्ञान-ऐश्वर्य-शक्ति-बल वीर्य-तेजोभिः संपन्नं ऐश्वरं वैष्णवं रूपं द्रष्टुं इच्छामि**—तथापि हे पुरुषोत्तमा, तुझें ज्ञान ऐश्वर्य शक्ति-बल वीर्य तेज यांनीं संपन्न असलेलें ईश्वरसंबंधी वैष्णवरूप मी पाहूं इच्छितों. [तुझ्या वचनावर माझा विश्वास नाहीं म्हणून नव्हे, तर मला तें पाहण्याची इच्छा झाली आहे, म्हणून मी तुझी प्रार्थना करीत आहें.] ३.

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—**प्रभो**—हे स्वामिन् !—**यदि**—जर—**मया तत् द्रष्टुं शक्यं**—मी तें पाहणें शक्य आहे—**इति मन्यसे**— असें तूं समजत असशील—**ततः**—तर मग,—**योगेश्वर**—हे योगेश्वर !—**त्वं**—तूं—**मे**—मला—**अव्ययं आत्मानं**—आपलें अव्यय स्वरूप—**दर्शय**—दाखीव. ४.

मन्यस इति । मन्यसे चिन्तयसि यदि मयाऽर्जुनेन तच्छक्यं द्रष्टुमिति प्रभो स्वामिन्योगेश्वर योगिनो योगास्तेषामीश्वरो योगेश्वर हे योगेश्वर। यस्मादहमतीवार्थी द्रष्टुं ततस्तस्मान्मे मदर्थं दर्शय त्वमात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—'**मन्यसे०**' **इति**—'मन्यसे०' या श्लोकाचें व्याख्यान—**प्रभो-स्वामिन् यदि मया अर्जुनेन तत् द्रष्टुं शक्यं इति मन्यसे-चिन्तयसि**—हे प्रभो-स्वामिन् जर मज अर्जुनाकडून तें पाहणें शक्य आहे, असें तुला वाटत असेल-मला तें दिसणें शक्य आहे, असें जर तूं समजत असशील तर—**योगेश्वर-योगिनः-योगाः तेषां ईश्वरः-योगेश्वरः हे योगेश्वर**—'योगेश्वर' योग हेच योग, त्यांचा जो ईश्वर तो योगेश्वर. हे योगेश्वरा-योग्यांच्या ईश्वरा-योग्यांना योगसिद्धि देणाऱ्या,—**यस्मात् अहं द्रष्टुं अतीव अर्थी ततः-तस्मात् मे-मदर्थं त्वं आत्मानं अव्ययं दर्शय**—ज्याअर्थी मी ते विश्वरूप पाहण्यासाठीं अतिशय उत्सुक आहें-तें पाहण्याची मला फार इच्छा आहे, त्याअर्थी माझ्यासाठीं तूं आपलें अव्यय स्वरूप दाखीव. [ईश्वर सृष्टि स्थिति संहार-प्रवेश व प्रशासन करण्यास समर्थ आहे, म्हणून त्याला प्रभो, असें येथें म्हटलें आहे.] ४.

---

१ रहस्यकार १-४ श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात-"७ व्या अध्यायात ज्ञानविज्ञान सांगण्यास सुरवात करून ७ व ८ या अध्यायात अक्षर किंवा अव्यक्त रूपाचें व ९-१० अध्यायात व्यक्त रूपाचें जें ज्ञान सांगितलें त्यासच 'अध्यात्म' ही संज्ञा अर्जुनानें दिली आहे." हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण भगवानानीं 'अशोच्यानन्वशोचस्त्व'(गी.भा.२.११

पृ. ६५) येथूनच अध्यात्म सांगण्यास आरंभ केला आहे. सातव्या अध्यायापासून नाहीं. वास्तव गीताशास्त्राला आरंभ झाल्यापासून जो उपदेश केला आहे, त्या सर्वांला ' अध्यात्म ' असें म्हणणें उचित होय. ' नवव्या व दहाव्या अध्यायात परमेश्वराच्या अनेक व्यक्त रूपाचें ज्ञान सांगितलें ' ही कल्पना निराधार व शास्त्रविरुद्ध आहे, हें आम्हीं वर दाखविलेंच आहे (गी. भा. पृ.७२६व७४७ पहा)" एका अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे निर्माण होतात याचें सातव्या (श्लो.४-१५) आठव्या (श्लो १८-२१) व नवव्या (श्लो.४-७) अध्यायात जें वर्णन आहे तेंच ' भूताची उत्पत्ति व लय ' या शब्दानीं दुसऱ्या श्लोकात अभिप्रेत आहे." हें म्हणणें मुळाला धरून नाहीं. अ. ७ श्लो. ४ ते १५ यात परा व अपरा प्रकृति, सर्व भूतें त्या दोन प्रकृतींपासून होतात, मी सव जगाचा उत्पत्ति व प्रलय आहें, माझें कारण दुसरें कांहीं नाहीं, माझ्यामध्यें सर्व स्थित आहे, मी जलादिकातील रस वगैरे आहें, मी सर्वभूतांचें बीज आहें, बुद्धिमानादिकाची बुद्धि वगैरे मी आहें, सात्त्विकादि सर्व भाव माझ्यापासूनच झाले आहेत, रागादि तीन गुणविकाररूप भावाना मोहित झालेलें जगद् मला जाणत नाहीं, ही माझी दैवी त्रिगुणात्मिका माया दुरुल्लघ्य आहे, मलाच जे शरण येतात ते हिचें उल्लंघन करितात, पापी, मूढ, नराधम, आसुर प्रकृतीचे लोक मला शरण येत नाहींत " असें वर्णन आहे. त्यात ' अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे होतात ' याचें वर्णन नाहीं. ' मीच सर्व जगाच्या उत्पत्ति-प्रळयाचें कारण आहें ' असें ६ व्या व ' मजपासूनच सर्व भाव झाले' असें १२व्या श्लोकात म्हटलें आहे म्ह० एका अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे होतात, हें यात सांगितलें नसून सर्व भूताचा उत्पत्ति ईश्वरापासून होते व लयहि त्याच्यामुळें व त्याच्यामध्यें होतो, असेंच सांगितलें आहे. त्याचप्रमाणें आठव्या अध्यायाच्या १६ ते २१ श्लोकात " ब्रह्मभुवनासह सर्व लोक पुन उत्पन्न होणारे आहेत. पण मला प्राप्त झाल्यावर पुनर्जन्म होत नाहीं. ब्रह्मदेवाचा दिवस सहस्र युगाचा व रात्रहि तितकीच आहे. ब्रह्मदेवाच्या दिवसाच्या-कल्पाच्या आरंभीं अव्यक्तापासून म्ह० प्रजापतीच्या स्वापावस्थेपासून (गी. भा. पृ. ६६६ पहा) सर्व स्थावर-जंगमरूप व्यक्ति उत्पन्न होतात, व त्याची रात्र होतांच-प्रलय कालीं त्यातच त्या लीन होतात. तोच हा भूतग्राम कल्पाच्या आरंभीं पुनः पुनः उत्पन्न होऊन कल्पांता पुन. पुनः लय पावतो. त्या अव्यक्ताहून अगदी विलक्षण असलेला जो दुसरा सनातन भाव तो सर्व भूतें जरी नाश पावलीं तरी नाश पावत नाहीं. त्याला उपनिषदात अव्यक्त व अक्षर म्हटलें आहे त्यालाच परमगति म्हणतात. ज्याला प्राप्त होऊन जीव पुनः संसारात परत येत नाहींत, तें माझें परम धाम आहे." असें वर्णन आहे आणि ' मला प्राप्त झाल्यावर मात्र पुनर्जन्म नाहीं, बाकीचीं सर्व फलें अनित्य आहेत, कारण ब्रह्मलोकापर्यंत सर्व लोक पुनः पुनः उत्पन्न होऊन नाश पावणारे आहेत. अव्यक्त ही त्यांची अखेरची सीमा आहे. तेथपर्यंतच ते जातात व तेथून परत येतात. पण त्या अव्यक्ताच्या पलीकडे असलेला जो दुसरा अव्यक्त भाव म्हणजेच मी, तो मात्र हीं सर्व भूतें नाश पावत असलीं तरी नाश पावत नाहीं. म्हणून मला प्राप्त झालेले जीव मात्र पुनर्जन्म येत नाहींत,' असें त्याचें तात्पर्य आहे. त्यावरूनहि ' एका अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे होतात,' हें सांगण्यासाठीं तें प्रकरण (अ. ८ श्लो. १८-२१) नाहीं, हें उघड होतें. ९ व्या अध्यायाच्या ४ ते ७ श्लोकांतहि " अव्यक्तरूप अशा मी हें सर्व जगत् व्यापलें आहे, "

इत्यादि वर्णन असून, " सर्व भूतें मादया प्रकृतीला म्ह० पूर्वोक्त अव्यक्ताला कल्पाच्या अंतीं प्राप्त होतात व मी पुनः त्यांना कल्पाच्या आरंभीं उत्पन्न करतों " असें स्पष्ट म्हटलें आहे. त्यावरूनहि ईश्वरापासून व ईश्वरामुळें जगाचे उत्पत्ति-प्रलय होतात, हेंच व्यक्त होतें. 'एका अव्यक्तापासून अनेक व्यक्त पदार्थ कसे निर्माण होतात' तें सांगितलेलें दिसत नाहीं. त्यातील विशेषतः अ. ७ श्लो. ६ व १२, अ. ९ श्लो. ४ व ७ यावरून ' भूतांची उत्पत्ति व लय परमेश्वरापासून व परमेश्वरामुळें होतात ' हें व्यक्त होतें व तेंच येथें ' त्वत्तः भूतानां भव-अव्ययौ' तुमच्यापासून भूतांचे उत्पत्ति-प्रलय होतात,हें मी तुमच्यामुखानें सविस्तर ऐकिलें, असें अर्जुन सांगत आहे. पण रहस्यकारांनीं 'त्वत्तः' याचा संबंध 'श्रुतौ' या पदाशीं जोडून "भूतांची उत्पत्ति व लय आणि तुमचें अक्षय्य माहात्म्यहि तुमच्यापासून मी सविस्तर ऐकलें" असा दुसऱ्या श्लोकाचा अर्थ केला आहे. तो त्याच्याच टीपेंतील वरील मजकुराशीं कितपत जुळतो तें आतां वाचकांनीच पहावें. तिसऱ्या श्लोकाचा अर्थ—" हे परमेश्वरा ! तुम्हीं आपलें हें जसें वर्णन केलें तशाप्रकारें तुमचें ईश्वरी स्वरूप, हे पुरुषोत्तमा ! मी प्रत्यक्ष पाहूं इच्छितों " असा करून 'दोन अर्थांचीं दोन वाक्यें कल्पून तसा अर्थ करण्यापेक्षा हाच अर्थ बरा' असें रहस्यकार म्हणतात. पण ' यथा त्वं आत्मानं आत्थ एवं एतत्–' ज्याप्रकारें तूं आपलें स्वरूप सांगत आहेस तसेंच तें आहे. त्याहून निराळ्या प्रकारचें नाहीं. म्हणजे तूं जें सांगत आहेस त्यावर माझा पूर्ण विश्वास आहे तें खोटें आहे, असें नाहीं. तथापि तेंच तुझें ऐश्वर रूप मी प्रत्यक्ष पाहूं इच्छितों. या अर्थांत अधिक स्वारस्य आहे. अर्थच वरच्या श्लोकार्थाशीं चांगला जुळतो. दहाव्या अध्यायाच्या १४–१८ श्लोकांतहि अर्जुन असेंच म्हणत आहे. (गी. भा. पृ. ७४४ ते ७४८ पहा) शिवाय रहस्यकार जसा अर्थ करितात, तसा केल्यास पूर्वार्धांतील ' त्वं आत्मानं यथा आत्थ एवं एतत् ' या शब्दांचें काहींच महत्त्व रहात नाहीं. नुसत्या उत्तरार्धानेंच रहस्यकाराचा विवक्षित अर्थ निष्पन्न होतो. ' तें खरें आहे म्ह० मी समजलों, असा अर्थ टीकाकार करितात,' म्हणून जें रहस्यकारांना म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं. 'तूं जें सांगतोस तें खरें आहे. तसेंच आहे,याबद्दल मला संशय नाहीं' असा त्यांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.चवथ्या श्लोकांतील 'योगेश्वर'शब्दाविषयीं ते टीपेंत म्हणतात " चवथ्या श्लोकांत योगेश्वर असा जो शब्द आहे, त्याचा अर्थ योगाचा (योगशास्त्राचा नव्हे) ईश्वर असा आहे. (गी. १८-७५) योग म्ह० अव्यक्त रूपापासून व्यक्त सृष्टि निर्माण करण्याचें सामर्थ्य किंवा युक्ति, असा अर्थ पूर्वी (गी. ७-२५ व ९-५)दिला असून त्या सामर्थ्यानेंच विश्वरूप दाखवावयाचें असल्यामुळें 'योगेश्वर' हें संबोधन येथें सहेतुक योजिलेलें दिसतें"रहस्यकारांना ७-२५ व ९-५ येथें योगशब्दाचा अर्थ केला आहे, हें खरें, पण तो बरोबर नाहीं, हेंहि आम्ही त्याच श्लोकावरील टीपेंत सांगितलें आहे. (गी. भा. पृ. ६१८ व ६८७ पहा.) रहस्यकार तेथें ' अव्यक्त स्वरूप सोडून व्यक्त स्वरूप धारण करण्याचा युक्ति' असा अर्थ करितात व येथें अव्यक्त रूपापासून व्यक्त सृष्टि निर्माण करण्याचें सामर्थ्य किंवा युक्ति ' म्हणतात. पण अव्यक्त स्वरूप सोडून व्यक्त स्वरूप धारण करणें निराळें व अव्यक्तापासून व्यक्त सृष्टि निर्माण करणें निराळें. तरी रहस्यकार त्यांत काहीं फरक नाहीं, असेंच समजत आहेत. येथील अर्थ काहीं-अंशतः तरी उपपन्न आहे. पण पूर्वीचा अर्थ अगदींच असंबद्ध आहे. शिवाय योग म्ह० युक्ति व युक्ति म्ह०

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

सामर्थ्य हा अर्थहि बरोबर नाहीं कारण योग म्ह० युक्ति असें आचार्यांनीं म्हटलें आहे पण ती युक्ति म्ह० घटना–रचना असा अर्थ आहे, वगैरे आम्ही वर (पृ ६३८) सांगितलेंच आहे रहस्यकार योगेश्वर म्ह० योगाचा ईश्वर असें म्हणतात. योगाचा म्ह० युक्तांचा ईश्वर. 'हा योग परमेश्वरास अत्यंत सुलभ किंबहुना परमेश्वराचा दास असल्यामुळें योगेश्वर' अशी त्याची व्युत्पत्तिहि (गी र ७३८) सांगतात पण 'योग' हा शब्द वरील सर्व ठिकाणीं 'योग' असा एकवचनी आहे तेव्हा 'योगाचा ईश्वर,' असें कसें म्हणता येईल? तसेंच 'योग म्ह० युक्ति व योगाचा ईश्वर म्ह० युक्तींचा ईश्वर' हा अर्थ सयुक्तिक आहे, असें कोण म्हणेल? बरें योग म्ह० सामर्थ्य असें आपण समजू–कारण रहस्यकार युक्ति म्ह० सामर्थ्य असेंहि म्हणतात पण अव्यक्तापासून व्यक्त सृष्टि निर्माण करण्याचें सामर्थ्यहि एकच असणार! तेव्हा 'योगाचा (योग्याचा नव्हे) ईश्वर' हें म्हणणें उपपन्न कसें होतें? शिवाय 'सामर्थ्यांचा ईश्वर' म्ह० काय? योगशब्दाचा नुसतें 'सामर्थ्य' हा अर्थ रहस्यकाराना कोणत्या कोशात सापडला? आचार्यांना योगशब्दाचा 'योगजन्य सामर्थ्य–योगसामर्थ्य' असा अर्थ कांहीं ठिकाणा केला आहे, (पृ ७४८,७७३) पण नुसतें 'सामर्थ्य' हा त्याचा अर्थ संमत नाहीं 'योग अत्यंत सुलभ किंबहुना त्याचा दास म्हणून परमेश्वर योगेश्वर' ही व्युत्पत्तिहि मनाला पटत नाहीं, त्यापेक्षा योग्याचा ईश्वर हाच अर्थ सर्वथा ग्राह्य व सयुक्तिक आहे. कारण योग हा शब्द गीतेंतच योगी या अर्थी योजलेला आहे अ ५ श्लो ५ यांत 'सांख्यै यत् स्थानं प्राप्यते तद् योगैः अपि गम्यते' असें म्हटलें आहे यांतील सांख्य व योग हे दोन्ही तृतीया बहुवचनी शब्द ज्ञानी संन्यासी पुरुष व योगी पुरुष या अर्थी योजिले आहेत रहस्यकारांनींहि 'ज्या मोक्षस्थानीं सांख्यमार्गांतले लोक पोंचतात तेथेंच योगी म्ह० कर्मयोगीहि जातात–' असा अर्थ केला आहे म्हणजे 'योग' हा शब्द 'योगी' या अर्थीहि आहे, हें त्याना कबूल आहे पण योगेश्वर म्हणजे ज्ञानं योग्याचा ईश्वर हें त्याना संमत नाहीं पण तें का बरें? सर्व योग्यांना योगफल देणारा या अर्थी योगेश्वर हा शब्द योजलेला असणेंच, सयुक्तिक नव्हे का? त्यावाचून 'योगाचा ईश्वर' असा बहुवचनी विग्रह कसा संभवेल? योगशब्दाचा 'इन्' असा प्रत्यय लागून ज्याला योग असतो तो योगी अशा अर्थी योगिन्–शब्द असा बनतो, तसाच योगशब्दाला त्याच अर्थी 'अ' (अन्) प्रत्यय लागून योग असा शब्द योगी–योगवान् या अर्थी बनतो जो सर्व योग्यांचाहि ईश्वर आहे, त्याला एकदेशी सामर्थ्याचा किंवा युक्तीचा ईश्वर म्हणणें, हा परमात्म्याचा उत्कर्ष नसून अपकर्ष आहे सार्वभौम नृपतीला एका रस्त्याचा राजा म्हणण्यासारखेंच तें आहे यास्तव रहस्यकाराचा 'योगेश्वर'शब्दाचा अर्थ अग्राह्य असून आचार्यांचाच सर्वथा ग्राह्य आहे. पुढील ९व्या श्लोकांतील 'महायोगेश्वर हरि' या शब्दावरूनहि महान् योगेश्वर म्ह० योगाचा–सर्व प्रकारच्या योग्यांचा महान् ईश्वर–एवें ईश्वरांचा ईश्वर हाच अर्थ निष्पन्न होतो.

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना !—**मे**—माझीं—**नानाविधानि दिव्यानि** अनेक प्रकारचीं दिव्य-अलौकिक—**च**—व—**नानावर्णाकृतीनि**—नाना वर्णांचीं व नाना आकृतींचीं—**रूपाणि**—रूपें—**शतशः अथ सहस्रशः**—शेकडों व हजारों प्रकारें म्ह० अनेकशः—**पश्य**—पहा. ५

एवं चोदितोऽर्जुनेन—पश्य मे मम पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशोऽनेकश इत्यर्थः। तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि नानावर्णाकृतीनि च नाना विलक्षणा नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथाऽऽकृतयोऽवयवसंस्थानविशेषा येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—एवं अर्जुनेन चोदितः—(श्रीभगवान् उवाच-)—याप्रमाणें अर्जुनाकडून प्रेरणा-प्रार्थना केले गेलेले श्रीभगवान् म्हणाले—**पार्थ मे-मम शतशः अथ सहस्रशः-अनेकशः इत्यर्थः रूपाणि पश्य**—हे पार्था, माझीं शेकडों व हजारों, अनेक प्रकारचा-असा याचा भावार्थ-रूपें पहा.—**तानि च नानाविधानि-अनेकप्रकाराणि दिवि भवानि-दिव्यानि-अप्राकृतानि**—तीं नानाप्रकारचीं-अनेक जातींचीं, 'द्युलोकांतील-दिव्य, अप्राकृत-अलौकिक—**च नानावर्णाकृतीनि-नाना -विलक्षणाः नीलपीतादिप्रकाराः वर्णाः तथा आकृतयः-अवयवसंस्थान-विशेषाः येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च**—व नाना वर्ण व आकार यांनीं युक्त असलेलीं-नाना म्ह० विलक्षण-नील, पीत इत्यादि प्रकारचे वर्ण,तशाच नाना म्ह० विलक्षण आकृति-विशेषप्रकारच्या अवयवरचना-ज्या रूपाच्या आहेत तीं रूपें नानावर्णाकृति होत. [माझीं नानाप्रकारचीं, अलौकिक, नाना वर्ण व आकृति यांनीं विशिष्ट अशीं अनेक रूपें पहा.] ५.

पश्याऽऽदित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—आदित्यान्—बारा आदित्यांस,—**वसून्**—आठ वसूंस,—**रुद्रान्**—अकरा रुद्रांस—**अश्विनौ**—दोन अश्विनीकुमारांस—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**मरुतः**—एकुणपन्नास मरुतांना—**पश्य**—पहा.—**भारत**—हे भरतकुलांतील श्रेष्ठ अर्जुना—**बहूनि**—पुष्कळ—**अदृष्टपूर्वाणि आश्चर्याणि**—पूर्वीं कधीं न पाहिलेलीं आश्चर्यें—**पश्य**—पहा. ६.

पश्याऽऽदित्यानिति । पश्याऽऽदित्यान्द्वादश वसूनष्टौ रुद्रानेकादशाश्विनौ द्वौ । मरुतः सप्तसप्तगणा ये तांस्तथा बहून्यन्यान्यप्यदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया त्वत्तोऽन्येन वा केनचित्पश्याऽऽश्चर्याण्यद्भुतानि भारत ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—'पश्यादित्यान्०' इति—'पश्यादित्यान्०' या श्लोकानें स्वर्गांतील कांहीं रूपांचा उल्लेख करितात—**द्वादश आदित्यान् पश्य**—बारा आदित्यांना पहा. —**अष्टौ वसून् एकादश रुद्रान् द्वौ अश्विनौ**—आठ वसु, अकरा रुद्र, दोन

अश्विनीकुमार,—ये सप्तसप्तगणा मरुतः तान्—जे एकूणपन्नास देवतांचे सात सप्तगण, त्या एकूणपन्नास मरुतांस—तथा भारत मनुष्यलोके त्वया त्वत्. अन्येन वा केनचित् अदृष्टपूर्वाणि अन्यानि अपि आश्चर्याणि-बहूनि अद्भुतानि पश्य—याचप्रमाणें हे भरतकुलोत्पन्ना, मनुष्यलोकीं तूं किंवा तुझ्याहून दुसऱ्याहि कोणीं कधीच न पाहिलेलीं अशा दुसऱ्याहि अनेक आश्चर्यें-अद्भुत प्रकार तूं पहा.

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७॥

अन्वयार्थ—अद्य—आज—हे गुडाकेश—हे निद्रेला स्वाधीन ठेवणाऱ्या अर्जुना!—इह मम देहे—या माझ्या देहांत—एकस्थ—एकाच अवयवांत असलेलें—कृत्स्नं जगत्—सर्व जगत्—सचराचर—चराचर प्राण्यांसह—पश्य—पहा—च—आणि—यत्—जें—अन्यत्—दुसरें कांहीं—द्रष्टुं इच्छसि—पाहण्याची इच्छा असशील तेंहि पहा. ७

न केवलमेतावदेव इहैकस्थमेकस्मिन्स्थितं जगत्कृत्स्नं समस्तं पश्याद्येदानीं सचराचरं सह चरेणाचरेण च वर्तते मम देहे गुडाकेश यच्चान्यज्जयपराजयादि यच्छङ्कसे 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति यदवोचस्तदपि द्रष्टुं यदीच्छसि ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—एतावत् एव केवलं न—मामें फक्त आदित्यादिरूपच तुला दिसेल, असें समजूं नको, तर सर्व जगत् माझ्या देहांत तूं पहा, असें 'इहैकस्थं०' या श्लोकानें सांगतात—अद्य-इदानीं इह एकस्थं-एकस्मिन् स्थितं कृत्स्नं-समस्तं जगत् पश्य—आतां येथें एकाच अवयवांत स्थित असलेलें समस्त जगत् पहा—सचराचरं-सह चरेण अचरेण च वर्तते—चर व अचर यांसहवर्तमान असणारें तें सचराचर समस्त जगत्—हे गुडाकेश मम देहे (पश्य)—हे अर्जुना, माझ्या देहांत [एकाच अवयवांत स्थित असलेलें हें समस्त चराचर जगत् तूं पहा, असा संबंध] —च यत् अन्यत्-जयपराजयादि यत् शंकसे 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति यत् अवोचः तत् अपि यदि द्रष्टुं इच्छसि (तर्हि इह एव पश्य-)—आणि जें कांहीं दुसरें जय पराजयादिक ज्याविषयीं तुला शंका असेल 'आम्ही यांना जिंकूं कीं हे आम्हांला जिंकतील, अ. २ श्लो. ५ पृ. ३० इत्यादि जें तूं म्हटलेंस तेंहि जर तुला पाहण्याची इच्छा असेल तर तें येथेंच पहा. ७

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

अन्वयार्थ—तु—पण—(**त्वं**—तूं)—**मां**—मला—**अनेन एव**—याच—**स्वचक्षुषा**—आपल्या नेत्रानें—**द्रष्टुं**—पाहण्यास—**न शक्यसे**—समर्थ होणार नाहीस. मी—**ते**—तुला—**दिव्यं चक्षुः**—दिव्य दृष्टि—**ददामि**—देतों.—**मे**—माझा—**ऐश्वरं योगं**—ईश्वरसंबंधी योग—**पश्य**—पहा. ८.

किंतु—न तु मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन तद्दिव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुस्तेन पश्य मे योगमैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किंतु-मां तु विश्वरूपधरं अनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा-स्वकीयेन चक्षुषा द्रष्टुं न शक्यसे—पण विश्वरूप धारण करणाऱ्या (तथापि अमर्याद अशा) मला तूं या प्राकृत स्वचक्षूनें-आपल्या बाह्य दृष्टीनें पाहूं शकणार नाहीस —**तु येन दिव्येन द्रष्टुं शक्यसे तत् दिव्यं चक्षुः ते-तुभ्यं ददामि**—पण ज्या दिव्य चक्षूनें तू मला पाहूं शकशील तें दिव्य चक्षु मी तुला देतों—**तेन मे योगं ऐश्वरं-पश्य ईश्वरस्य मम ऐश्वरं योगं योगशक्त्यतिशय इत्यर्थः**—त्या चक्षूनें माझ्या ऐश्वर योगास तूं पहा. मज ईश्वराचा जो योग तो ऐश्वर योग म्ह० योगशक्तीचें आधिक्य, असा भावार्थ. ८.

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—ततः—त्यानंतर—**राजन्**—हे राजा धृतराष्ट्रा,—**एवं उक्त्वा**—असें बोलून—**महायोगेश्वरः हरिः**—महायोगेश्वर हरि—**पार्थाय**—पार्थाला **परमं ऐश्वर्यं रूपं**—परम ईश्वरसंबंधी रूप—**दर्शयामास**—दाखविता झाला. ९.

एवं यथोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तर राजन्धृतराष्ट्र महायोगेश्वरो महांश्चासौ योगेश्वरश्च हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितवान्पार्थाय पृथासुताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् ॥ ९

[1] रहस्यकार या 'ऐश्वरं योग' शब्दाचा अर्थ 'ईश्वरी योग म्ह० योगसामर्थ्य' असा करितात. पण येथील योगशब्दाचा खरा अर्थ स्वरूप असा आहे व आचार्यांनीं 'योगशक्तीचा अतिशय-आधिक्य' असा जो अर्थ केला आहे, तो याच अर्थाचा आहे माझें स्वरूप किती विलक्षण, कल्पनातीत व निरतिशय शक्तीनें युक्त आहे तें पहा, असा त्याचा आशय आहे. कारण वर तिसऱ्या श्लोकांत 'ऐश्वर रूप' असें अर्जुन म्हणतो. भगवान् त्याचाच या आठव्या श्लोकांत 'ऐश्वर योग' असा उल्लेख करितात व संजय नवव्या श्लोकांत 'त्यालाच पुन 'रूप ऐश्वर' असें म्हणतो. यास्तव येथील योग म्ह० नुसतें योगसामर्थ्य हा अर्थ बरोबर नाहीं.

भाष्यार्थ—एवं यथोक्तप्रकारेण उक्त्वा ततः-अनंतरं राजन्-धृतराष्ट्र —असें-वर सांगितलेल्या प्रकारें बोलून त्यानंतर, हे राजा धृतराष्ट्रा,—**महायोगेश्वर -महान् च असौ योगेश्वरः च हरि -नारायणः**—महायोगेश्वर-मोठा असा हा योगेश्वर हरि-नारायण—**पार्थाय-पृथासुताय परमं रूपं-विश्वरूपं ऐश्वरं दर्शयामास-दर्शितवान्**—पार्थाला म्ह० पृथेच्या-कुंतीच्या पुत्राला परमरूप ऐश्वर-ईश्वरसंबंधी विश्वरूप दाखविता झाला ९

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥
दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—'अनेकवक्त्रनयनं'—अनेक मुखें व नेत्र ज्याला आहेत असें विश्वरूप,—**अनेकाद्भुतदर्शनं**—ज्यांत अनेक विस्मयकारक दर्शनें आहेत असे—**अनेकदिव्याभरणं**—ज्यांत अनेक दिव्य आभरणें आहेत असे,—**दिव्यानेकोद्यतायुधम्**—ज्यांत अनेक दिव्य आयुधें उचललेलीं आहेत,—**दिव्यमाल्याम्बरधरम्**—दिव्यपुष्पें व वस्त्रें धारण करणारें,—**दिव्यगंधानुलेपनम्**—दिव्य गंधानें ज्याला अनुलेपन केलें आहे,—**सर्वाश्चर्यमय**—सर्व आश्चर्यमय—**देव**—प्रकाशमय, —**अनन्तं**—अन्तरहित—**विश्वतोमुख**—व सर्वतोमुख असें विश्वरूप भगवानानें त्याला दाखविलें १०, ११

अनेकेति । अनेकवक्त्रनयन अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन्रूपे तदनेकवक्त्रनयनम्, अनेकाद्भुतदर्शनमनेकान्यद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन्रूपे तदनेकाद्भुतदर्शन तथाऽनेकदिव्याभरणमनेकानि दिव्यान्याभरणानि यस्मिंस्तदनेकदिव्याभरण तथा दिव्यानेकोद्यतायुध दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिंस्तद्दिव्यानेकोद्यतायुध दर्शयामासेति पूर्वेण सवन्ध ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—'अनेक०' इति—'अनेक०' इत्यादि श्लोकानें त्या रूपाचेंच वर्णन संजय करितो—**अनेकवक्त्रनयनं-अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे तत् अनेकवक्त्रनयनं**—ज्या रूपांत अनेक मुख व नेत्र आहेत, तें रूप अनेकवक्त्रनयन होय —**अनेकाद्भुतदर्शन-अनेकानि अद्भुतानि विस्मापकानि-दर्शनानि यस्मिन् रूपे तत् अनेकाद्भुतदर्शन**—ज्या रूपांत अनेक अद्भुत-आश्चर्यकारक दर्शन आहेत, तें अनेक अद्भुत दर्शन होय —**तथा अनेकदिव्याभरणं-अनेकानि दिव्यानि आभरणानि यस्मिन् तत् अनेकदिव्याभरणं**—तसेंच ज्या रूपांत अनेक दिव्य हार केयूरादि भूषण आहेत तें अनेक दिव्याभरण रूप होय

—तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं-दिव्यानि अनेकानि उद्यतानि आयुधानि यस्मिन् तत् दिव्यानेकोद्यतायुध दर्शयामास इति पूर्वेण संबन्धः.—ज्याच्या प्रमाणें ज्या रूपात दिव्य अनेक आयुधें वर उचललेलीं आहेत, असें तें दिव्यानेकोद्यतायुध रूप पार्थाला दाखविलें, असा मागील श्लोकातील क्रियापदाशीं संबंध १०

किंच—दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाण्यम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येनेश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यं गन्धानुलेपनं यस्य तं दिव्यगन्धानुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रायं देवमनन्तं नास्यान्तोऽस्तीत्यनन्तस्तं विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वभूतात्मत्वात्तं दर्शयामासार्जुनो ददर्शेति वाऽध्याह्रियते ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—किंच दिव्यमाल्याम्बरधरं-दिव्यानि माल्यानि-पुष्पाणि अम्बराणि-वस्त्राणि च ध्रियन्ते येन ईश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं—तसेंच दिव्य-अलौकिक माल्यें-पुष्पें-माळा व वस्त्र ज्या ईश्वराकडून धारण केलीं जातात त्या दिव्यमाल्याम्बर धारण करणाराला—दिव्यगन्धानुलेपन दिव्यं गन्धानुलेपनं यस्य तं दिव्यगन्धानुलेपनं—ज्याचें गन्धानुलेपन-अंगाला लावलेलें उटी दिव्य आहे त्या दिव्यगन्धानुलेपनयुक्त ईश्वराला—सर्वाश्चर्यमयं-सर्वाश्चर्यप्रायं देवं—सर्वाश्चर्यमय-प्राय सर्वच आश्चर्यानें युक्त अशा देवाला—अनन्तं-न अस्य अन्तः अस्ति इति अनन्तः तं—याचा अन्त नाहीं म्हणून अनन्त, अशा त्या अनन्ताला—विश्वतोमुखं-सर्वभूतात्मत्वात् सर्वतोमुखं—विश्वतोमुख म्ह० सर्वभूतांचा आत्मा असल्यामुळे सर्वतोमुख, त्या सर्वतोमुखाला—तं दर्शयामास, वा अर्जुनः ददर्श इति अध्याह्रियते—असा त्या देवाला भगवान् दाखविता झाला किंवा अर्जुन त्याला पहाता झाला, असा अध्याहार केला जातो ११

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः १२

अन्वयार्थ—यदि—जर—दिवि—द्युलोक-आकाशात—सूर्यसहस्रस्य भाः—सहस्र सूर्यांची प्रभा—युगपत्—एकाच वेळीं—उत्थिता भवेत्—उत्पन्न झाली तर—सा—ती प्रभा—तस्य महात्मनः—त्या महात्म्याच्या—भासः सदृशी—प्रभेच्या सारखी—स्यात्—होईल १२

या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भासस्तस्या उपमोच्यते—दिव्यन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां सहस्रं सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य या युगपदुत्थिता भाः सा यदि सदृशी स्यात्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासो यदि वा न स्यात्ततोऽपि विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्यत इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—या पुनः विश्वरूपस्य भगवतः भाः तस्याः उपमा उच्यते—आतां त्या विश्वरूप भगवानाच्या कान्तीला उपमा सांगतात ' दिवि० ' इ०

श्लोकाने सांगितली जाते—**दिवि-अन्तरिक्षे वा तृतीयस्यां दिवि**—द्युलोकांत म्ह० अन्तरिक्षांत किंवा तिसऱ्या स्वर्गलोकांत—**सूर्याणां सहस्र सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य या युगपत् उत्थिता भा**—सूर्यांचें जें सहस्र तें सूर्यसहस्र, त्या एकाच वेळीं उदय पावलेल्या सूर्यसहस्राचा-सहस्र सूर्यांच्या समूहाची जी एकाच वेळीं उदय पावलेली कांति-तेज-प्रकाश—**सा यदि स्यात्**—ती तसली कांति जर कदाचित् संभवलीच तर ता—**तस्य महात्मनः विश्वरूपस्य भास सदृशी स्यात्**—त्या महात्म्या विश्वरूपाच्या कांतीसारखी-त्याच्या कांतीच्या बरोबरीची-तुल्य कदाचित् झालीच तर होईल!—**यदि वा न स्यात्**—किंवा तीहि त्याच्या बरोबरीची होणार नाहीच!—**ततः अपि विश्वरूपस्य एव भाः अतिरिच्यते इति अभिप्रायः**—त्या सहस्रसूर्यांच्या कांतीहूनहि विश्वरूपाचीच कांति अधिक आहे असा याचा आशय १२

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—तदा—त्या वेळां—**पांडवः**—अर्जुन—**तत्र देवदेवस्य शरीरे**—त्या देवाधिदेवाच्या शरीरांत—**एकस्थ**—एकाच अवयवांत स्थित असलेलें—**कृत्स्न जगत्**—सर्व जगत्—**अनेकधा**—अनेक प्रकारें—**प्रविभक्त**—अत्यत विभागलेलें—**अपश्यत्**—पाहता झाला १३

किंच—तत्र तस्मिन्विश्वरूप एकस्मिन्स्थितमेकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यद्दृष्टवान्देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—अर्जुनानें एवढेंच त्या विश्वरूपात पाहिलें असें नाही तर सर्व जगत् एकत्र अवस्थित असलेलें त्यानें अवलोकन केलें असें 'तत्र०' या श्लोकानें सांगतात—**तत्र-तस्मिन् विश्वरूपे-एकस्मिन् स्थितं-एकस्थं**—त्या विश्वरूपांत एकत्र स्थित असलेलें म्हणून एकस्थ अस—**देव पितृ मनुष्यादिभेदैः अनेकधा प्रविभक्त कृत्स्नं जगत् देवदेवस्य हरेः शरीरे पांडवः-अर्जुन तदा अपश्यत्-दृष्टवान्**—देव, पितर, मनुष्य इत्यादि भेदांनी अनेक प्रकारें अत्यंत विभक्त झालेलें समस्त जगत् देवाधिदेव जो हरि त्याच्या शरीरांत पांडव-अर्जुन त्यावेळीं पाहता झाला [भगवानाचें विश्वरूप पाहण्याच्या वेळा अर्जुनानें त्यांत सर्व जगत् पाहिलें.] १३

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—ततः—त्यानंतर—**सः धनजय**—तो अर्जुन—**विस्मयाविष्टः**—विस्मयानं युक्त व—**हृष्टरोमा**—ज्याच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले आहेत,

असा होऊन—**शिरसा**—मस्तकानें—**देवं**—देवाला—**प्रणम्य**—प्रणाम करून—**कृताञ्जलिः**—ज्यानें आपले हात जोडले आहेत असा तो—**अभाषत**—त्याला बोलला.

तत इति । ततस्तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाऽऽविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि रोमाणि यस्य सोऽयं हृष्टरोमा चाभवद्धनंजयः प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सञ्शिरसा देवं विश्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन्नभाषतोक्तवान् ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—'ततः०'इति—विश्वरूप धारण करणाऱ्या भगवानाचें स्वरूप व त्याच्या त्या स्वरूपांत एकीभूत झालेलें जगत्, यांस पाहून अर्जुनानें काय केलें तें 'तत.०' या श्लोकानें संजय सांगतो—**ततः तं दृष्ट्वा सः धनंजयः विस्मयेन आविष्टः-विस्मयाविष्टः च हृष्टानि रोमाणि यस्य सः अयं हृष्टरोमा अभवत्**—त्यानंतर त्याला पाहून तो धनंजय विस्मयानें आविष्ट-विस्मयाविष्ट व ज्याचे रोम हृष्ट झाले आहेत तो हा हृष्टरोमा झाला. [अर्जुन भगवानाचें तें विश्वरूप पाहून आश्चर्यचकित झाला व त्याच्या अंगावर रोमांच उठले]—**विश्वरूपधरं देवं शिरसा प्रणम्य-प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सन् कृताञ्जलिः-नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन् अभाषत-उक्तवान्**—विश्वरूप धारण करणाऱ्या देवाला मस्तकानें प्रणाम करून-साष्टांग नमस्कार करून नम्र होत्साता, कृताञ्जलि म्ह० नमस्कारासाठीं दोन्ही हात संपुटाकार जुळवून बोलला-हात जोडून असें बोलला. १४.

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान् ।
ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥

अन्वयार्थ—**देव**—हे श्रीकृष्णा!—**(अहं)**—मी—**तव देहे**—तुझ्या देहांत **सर्वान् देवान्**—सर्व देवांना—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**भूतविशेषसंघान्**—निरनिराळ्या, जातींच्या स्थावर-जंगम प्राण्यांच्या समूहांस—**पश्यामि**—पाहतों—**ईशं कमलासनस्थं ब्रह्माणं**—सर्व प्रजांचें नियमन करणारा, पृथ्वीरूपकमलाच्या मेरुकर्णिकेंत स्थित असलेला जो चतुर्मुख ब्रह्मदेव त्याला,—**च**—व—**सर्वान् ऋषीन्**—सर्व ऋषींना—**च**—आणि—**दिव्यान् उरगान्**—दिव्य सर्पांना मी पहातों. १५.

कथं यत्त्वया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन्-पश्याम्युपलभे हे देव तव देहे देवान्सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघान्भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमानां नानासंस्थानविशेषाणां संघा भूतविशेषसंघास्तान् । किंच ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशितारं प्रजानां कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थमित्यर्थः । ऋषींश्च वसिष्ठादीन् सर्वानुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन्दिव्यान्दिवि भवान् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—**कथं**—भगवानांना अर्जुन कसें काय बोलला?—**त्वया यत् विश्वरूपं दर्शितं तत् अहं पश्यामि इति स्वानुभवं आविष्कुर्वन् (अर्जुन उवाच-)**—

तू जें विश्वरूप दाखविलेस तें मी पहात आहे,असा स्वत चा अनुभव प्रकट करीत अर्जुन म्हणाला—**हे देव तव देहे सर्वान् देवान् तथा भूतविशेपसंघान्-भूतविशेपाणां नानासंस्थानविशेपाणां स्थावरजंगमानां संघा भूतविशेपसंघा तान् पश्यामि-उपलभे**—हे देव, तुझ्या देहात सर्व देवाना त्याचप्रमाणें भूतविशेष सघाना-नानाप्रकारच्या भूताच्या-अनेक जातींच्या आकाराना युक्त असलेल्या स्थावर जगमाच्या समुदायास मी पाहतों मी त्याचा अनुभव घेत आहें.—**किंच ब्रह्माण-चतुर्मुखं ईश-प्रजानां ईशितारं कमलासनस्थं-पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थं इत्यर्थः**—तसेंच, ब्रह्मदेवाला म्ह० चतुर्मुखाला की जो चतुर्मुख ईश-प्रजाचा ईशिता नियमन करणारा व कमलासनस्थ आहे म्ह० पृथिवीरूपी कमलांतील मेरुरूपी कर्णिका, याच आसनावर बसलेला आहे, असा भावार्थ-अशा प्रजेश कमलासनस्थ चतुर्मुखाला पाहतों —**च वसिष्ठादीन् सर्वान् ऋपीन् च वासुकिप्रभृतीन् दिव्यान्-दिवि भवान् उरगान् पश्यामि**—आणि वसिष्ठादि सर्व ऋषींना, वासुकिप्रभृति देवलोकातील सर्व सर्पांस मी तुझ्या शरीरात पहातों १५

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥

अन्वयार्थ—विश्वेश्वर विश्वरूप—हे विश्वेश्वरा ! हे विश्वरूप कृष्णा ! —**(अहं)**—मी—**त्वां**—तुला—**अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र**—अनेक हात, उदरें, तोंडें व नेत्र याना युक्त असलेला—**सर्वतः अनन्तरूप**—सर्व बाजूनी अनन्तरूपांनी युक्त असलेला असा—**पश्यामि**—पाहतों—**(अहं)**—मी—**तव**—तुझा—**आदिं**—आरंभ—**न पश्यामि**—पहात नाही,—**मध्य न (पश्यामि)**—मध्य पहात नाहीं—**पुन**—आणि पुन —**अन्त**—तुझा अंत पहात नाहीं १६

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स त्वमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रस्तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र पश्यामि त्वा त्वा सर्वतः सर्वत्रानन्तरूपमनन्तानि रूपाण्यस्येत्यनन्तरूपस्तमनन्तरूप नान्तमन्तोऽवसानं न मध्य मध्य नाम द्वयोः कोट्योरन्तर न पुनस्तवाऽऽदिं तव देवस्य नान्त पश्यामि न मध्य पश्यामि न पुनरादिं पश्यामि हे विश्वेश्वर हे विश्वरूप ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं-अनेके बाहवः उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव सः त्व अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र तं त्वा-अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र त्वां पश्यामि—अनेक बाहु,उदरें,मुखें व नेत्र ज्या तुला आहेत,ता तू अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र आहस, त्या तुज अनेक बाहूदरवक्त्रनेत्राला मी पाहतों (त्याचें विशेषण-)—**सर्वतः-सर्वत्र अनन्तरूप-अनन्तानि रूपाणि अस्य इति अनन्तरूपः त अनन्तरूपं**—सर्व ठिकाणी अनन्तरूप-ज्याचा रूपें सर्वत्र अनन्त-अन्तरहित आहेत त्या तुज सर्वतः अनन्तरूपाला मी पहातों.—**न अन्तं-अन्त.-अवसान न**

मध्यं-मध्य नाम द्वयोः कोट्यो अन्तरं न पुन तव आदिं—तुझा अन्त नाहीं. अन्त म्ह० समाप्ति मध्य नाहीं, मध्य म्ह० दोन टोंकांतील अन्तर-मध्यभाग व तसाच तुझा आदि म्ह० मूल-आरंभ नाहीं —**हे विश्वेश्वर हे विश्वरूप तव देवस्य अन्तं न पश्यामि मध्यं न पश्यामि न पुन आदिं पश्यामि**—हे विश्वेश्वरा, हे विश्वरूपा! तुज देवाचा अन्त-समाप्ति मी पहात नाहीं तुझें स्वरूप कोठें संपलें आहे तें कळत नाहीं, तुझा मध्य मला दिसत नाहीं व तुझा आरंभ कोठून झाला आहे, तेंहि दिसत नाहीं १६

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥

अन्वयार्थ—(अहं)—मी—**त्वां**—तुला—**किरीटिनं**—ज्याच्या मस्तकावर किरीट आहे असा,—**गदिनं**—ज्याच्या हातांत गदा आहे असा,—**च**—व—**चक्रिणं**—ज्याच्या हातांत चक्र आहे, असा—**तेजोराशिं**—तेज पुंज,—**सर्वतः दीप्तिमन्त**—सर्व बाजूंनी दीप्तिमान्-प्रकाशवान्, त्यामुळें—**दुर्निरीक्ष्य समन्तात्**—सर्व बाजूंनीं ज्याच्याकडे पाहतां येत नाहीं असा—**दीप्तानलार्कद्युतिं**—प्रदीप्त अग्नि व सूर्य याप्रमाणें ज्याची द्युति म्ह० कांति आहे असा व—**अप्रमेयम्**—कोणत्याहि प्रमाणाचा विषय न होणारा, असा—**पश्यामि**—पाहतो १७

किंच—किरीटिनं किरीटं नाम शिरोभूषणविशेषस्तद्यस्यास्ति स किरीटी तं किरीटिनं तथा गदिनं गदा यस्य विद्यत इति गदी तं गदिनं तथा चक्रिणं चक्रमस्यास्तीति चक्री तं चक्रिणं च तेजोराशिं तेजःपुञ्जं सर्वतोदीप्तिमन्तं सर्वतो दीप्तिर्यस्यास्ति स सर्वतोदीप्तिमांस्तं सर्वतोदीप्तिमन्तं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यो दुर्निरीक्ष्यस्तं दुर्निरीक्ष्यं समन्तात्समस्तत सर्वत्र दीप्तानलार्कद्युतिमनलश्चार्कश्चानलार्कौ दीप्तौ च तावनलार्कौ च दीप्तानलार्कौ तयोर्दीप्तानलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य तव स त्वं दीप्तानलार्कद्युतिस्तं त्वां दीप्तानलार्कद्युतिम् । अप्रमेयं न प्रमेयमप्रमेयमशक्यपरिच्छेदमित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—किंच—'किरीटिनं०' या श्लोकानें अर्जुन विश्वरूपधर भगवानाचें आणखी निराळ्या प्रकारें वर्णन करितो —**किरीटिनं किरीटं नाम शिरोभूषणविशेष तत् यस्य अस्ति स. किरीटी तं किरीटिनं**—किरीट म्ह० एकप्रकारचें शिरोभूषण-मुकुट, तें ज्याला असतें तो किरीटी, त्या किरीटीला—**तथा गदिनं गदा यस्य विद्यते इति गदी तं गदिनं**—त्याचप्रमाणें गदा ज्याला आहे तो गदी, त्या गदावानाला—**तथा चक्रिणं-चक्रं अस्य अस्ति इति चक्री तं चक्रिणं**—तसेंच ज्याला चक्र असतें तो चक्री-त्या चक्रयुक्ताला—**तेजोराशिं तेजःपुञ्जं**—तेजाचा राशीला तेजःपुंजाला—**सर्वतोदीप्तिमन्तं-सर्वतः दीप्ति यस्य अस्ति स सर्वतो दीप्तिमान् तं सर्वतोदीप्तिमन्तं त्वां पश्यामि**—ज्याची दीप्ति सर्वतः-सर्व दिशांमध्यें पसरली आहे

तो सर्वतोदीप्तिमान् होय. त्या तुज सर्वतोदीप्तिमानाला, मी पाहतो—**दुर्निरीक्ष्यं-दुःखेन निरीक्ष्यः दुर्निरीक्ष्यः तं समन्तात्-समन्ततः-सर्वत्र दुर्निरीक्ष्यं**—दुःखानें-मोठ्या कष्टानेंच जो निरीक्षण करितां येण्याजोगा आहे तो दुर्निरीक्ष्य होय त्या समन्ततः-सर्व बाजूंना-सर्वत्र दुर्निरीक्ष्य असलेल्या तुज्ला मी पहात आहें—**दीप्तानलार्कद्युतिं-अनलः च अर्कः च अनलार्कौ दीप्तौ अनलार्कौ-दीप्तानलार्कौ तयोः दीप्तानलार्कयोः द्युतिः इव द्युतिः-तेजः यस्य तव सः त्वं दीप्तानलार्कद्युतिः तं त्वां दीप्तानलार्कद्युतिं**—अग्नि व सूर्य-मिळून अग्निसूर्य-अनलार्क, प्रदीप्त असे जे अग्नि सूर्य तेच दीप्तानलार्क, त्या दीप्त अनल अर्कांच्या द्युतीसारखें-तेजासारखें ज्या तुझें तेज आहे तो तू दीप्तानलार्कद्युति आहेस, त्या तुज दीप्तानलार्कद्युतीला—**अप्रमेय-न प्रमेयं अप्रमेयं-अशक्यपरिच्छेदं इत्यर्थः**—अप्रमेयाला-जो प्रमेय-प्रमाणाचा विषय होत नाहीं तो अप्रमेय होय, ज्याच्या स्वरूपाचा परिच्छेद-प्रमाणपूर्वक निश्चय करितां येत नाहीं तो अप्रमेय होय, त्याला असा भावार्थ [या सर्व विशेषणांनीं विशिष्ट असलेल्या तुला मी पहातों] १७

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

अन्वयार्थ—**त्वं**—तू—**परमं अक्षरं**—परब्रह्म आहेस असें—**वेदितव्यं**—जाणावें—**त्वं**—तू—**अस्य विश्वस्य**—या जगाचें—**परं निधानं**—परम आश्रयस्थान आहेस—**त्वं**—तू—**अव्ययः**—क्षय न पावणारा आहेस—**शाश्वतधर्मगोप्ता**—शाश्वत धर्माचें रक्षण करणारा आहेस—**त्वं**—तू—**सनातनः पुरुषः**—चिरंतन पुरुष आहेस, असा तू—**मे**—मला—**मतः**—मान्य झालेला आहेस १८

इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि—त्वमक्षरं न क्षरतीति परमं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिस्त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं परः आश्रय इत्यर्थः । किंच त्वमव्ययो न तव व्ययो विद्यत इत्यव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भवः शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनश्चिरंतनस्त्वं पुरुषः परो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—**इत एव ते योगशक्तिदर्शनात् अनुमिनोमि**—या योगशक्तिदर्शनावरून तुझ्या निरुपाधिक स्वरूपाचें मी अनुमान करितों, असें अर्जुन म्हणतो—**मुमुक्षुभिः त्वं अक्षरं-न क्षरति इति-परमं ब्रह्म वेदितव्यं-ज्ञातव्यं**—मुमुक्षूंना तू परम अक्षर-क्षरण होत नाहीं म्हणून अक्षर परब्रह्म आहेस, असें जाणावें—**त्वं अस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं-प्रकृष्टं निधानं-निधीयते अस्मिन् इति निधानं-परः आश्रयः इत्यर्थः**—तू या विश्वाचें-समस्त जगाचें सर्वोत्तम निधान आहेस ज्यांत जगत् ठेवलें जातें तें,

निधान म्ह० परम आश्रय–सर्व जगाचा सर्वोत्तम आधार असा याचा भावार्थ—**किंच त्वं अव्यय**–तव व्यय न विद्यते इति अव्ययः—तसेंच, तूं अव्यय आहेस तुझा व्यय होत नाहीं, म्हणून अव्यय—**शाश्वतधर्मगोप्ता**–शश्वत् भवः शाश्वत नित्यः धर्मः तस्य गोप्ता–शाश्वतधर्मगोप्ता—शाश्वत धर्माचा रक्षक–जो सतत असणारा तो शाश्वत, म्ह० नित्य धर्म, त्याचा रक्षक–शाश्वतधर्मरक्षक—**त्वं सनातन चिरंतनः परः पुरुषः मे**–मम **मतः**–अभिप्रेत—तूं सनातन–चिरंतन–नित्य परम पुरुष म्हणून मला अभिमत आहेस १८

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् १९

अन्वयार्थ—**त्वां**—तुला मी—**अनादिमध्यान्त**—आदि-मध्य अन्तरहित,—**अनन्तवीर्य**—ज्याचें वीर्य अन्तरहित–अनन्त आहे,—**अनन्तबाहु**—ज्याचे बाहु अनन्त आहेत,—**शशि सूर्यनेत्र**—चंद्र व सूर्य हे ज्याचे नेत्र आहेत,—**दीप्तहुताशवक्त्रं**—प्रदीप्त अग्नि हेंच ज्याचें मुख आहे, व—**स्वतेजसा इदं विश्वं**—आपल्या तेजानें या विश्वाला—**तपन्त**—ताप देणारा, असा—**पश्यामि**—पाहतों १९

किंच—अनादिमध्यान्तमादिश्च मध्यं चान्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्यान्तस्तं त्वामनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तोऽस्तीत्यनन्तवीर्यस्तं त्वामनन्तवीर्यं तथाऽनन्तबाहुमनन्ता बाहवो यस्य तव स त्वमनन्तबाहुस्तं त्वामनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तव स त्वं शशिसूर्यनेत्रस्तं त्वां शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तश्चासौ हुताशश्च स वक्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताशवक्त्रस्तं त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तं तापयन्तम् १९

भाष्यार्थ—**किंच**—भगवानाच्या विश्वरूपात्मक रूपाचेंच पुनः 'अनादि०' या श्लोकानें वर्णन करितात—**अनादिमध्यान्त**–आदिः च मध्यं च अन्तः च न विद्यते यस्य सः अयं अनादिमध्यान्तः तं त्वां अनादिमध्यान्त—'अनादिमध्यान्त' आदि व मध्य व अन्त ज्याला नाहींत तो तू अनादिमध्यान्त, त्या तुला अनादिमध्यान्ताला—**अनन्तवीर्यं**–न तव वीर्यस्य अन्तः अस्ति इति अनन्तवीर्यः तं त्वां अनन्तवीर्यं—'अनन्तवीर्य' तुझ्या वीर्याचा अन्त नाहीं, म्हणून अनन्तवीर्य, त्या तुज अनन्तवीर्याला—**तथा अनन्तबाहुं**–अनन्ता बाहवः यस्य तव स त्वं अनन्तबाहुः तं त्वां अनन्तबाहुं—त्याचप्रमाणें अनन्तबाहु ज्या तुला आहेत, तो तू अनन्त बाहु त्या तुज अनन्त बाहूला—**शशिसूर्यनेत्रं**–शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तव स त्वं शशिसूर्यनेत्रः तं त्वां शशिसूर्यनेत्र—चंद्र सूर्य ज्या तुझे नेत्र आहेत, तो तू शशिसूर्यनेत्र आहेस—**चन्द्रादित्यनयनं त्वां पश्यामि**—चंद्र व आदित्य यांच नयनांनीं युक्त असलेल्या तुला मी पाहतों—**दीप्तहुताशवक्त्रं**

-दीप्त च असौ हुताशः च सः-वक्त्रं यस्य तव स त्वं दीप्तहुताशवक्त्र तं त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं—दीप्त असा जो हुताश-अग्नि तो दीप्त हुताश-प्रदीप्त अग्नि, तोच ज्या तुझें मुख आहे तो तू दीप्तहुताशमुख आहेस, त्या तुज दीप्तहुताशमुखाला,—स्वतेजसा इदं विश्वं तपन्तं-तापयन्तं—व आपल्या तेजानें या विश्वाला ताप देणाऱ्या अशा तुला मी पाहतो १९

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः।
दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमुग्रं तवेदं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् २०

अन्वयार्थ—त्वया एकेन—तू एकट्यानें—द्यावापृथिव्योः इदं अन्तर हि—आकाश व पृथिवी याच्यामधील हे अंतर—व्याप्त—व्यापिलें आहेस—च—व—सर्वा दिशः—सर्व दिशा—(व्याप्ता—व्यापिल्या आहेस)—महात्मन्—हे महात्म्या!—तव—तुझें—इदं अद्भुतं उग्रं रूप—हें अद्भुत उग्र रूप—दृष्ट्वा—पाहून—लोकत्रयं—त्रिभुवन—प्रव्यथितं—अतिशय व्यथित-भयभीत झालें आहे २०.

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं ह्यन्तरिक्षं व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वा व्याप्ता दृष्ट्वोपलभ्याद्भुतं विस्मापकं रूपमिदं तवोग्रं क्रूरं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मन्नक्षुद्रस्वभाव ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—द्यावापृथिव्योः इदं अन्तरं हि-अन्तरिक्षं विश्वरूपधरेण त्वया एकेन व्याप्तं—द्युलोक व पृथिवी यांतील हें अन्तर म्ह॰ अन्तरिक्ष विश्वरूप धारण करणाऱ्या अशा तुझ्या एकट्याकडूनच व्यापिलें गेलें आहे (या अन्तरिक्षाला तूच एकट्यानें व्यापिलें आहेस)—च सर्वाः दिशः व्याप्ताः—आणि तशाच सर्व दिशाहि तू व्यापिल्या आहेस—तव इदं अद्भुतं-विस्मापकं उग्रं-क्रूरं रूपं दृष्ट्वा-उपलभ्य—तुझें हें अद्भुत म्ह॰ विस्मय उत्पन्न करणारें उग्र-क्रूर रूप पाहून-त्याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊन—हे महात्मन्-अक्षुद्रस्वभाव लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं-भीतं वा प्रचलितं—हे महात्म्या, ज्याचा स्वभाव क्षुद्र नाही, अशा हे देवा, हें लोकांचें त्रय म्ह॰ त्रैलोक्य भ्यालें आहे किंवा हें त्रिभुवन प्रचलित झालें आहे स्वस्थानापासून ढळलें आहे. कांपू लागलें आहे २०

अमी हि त्वां सुरसंघा विशन्ति
केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—अमी हि सुरसंघा—हे भूलोकीं अवतीर्ण झालेले देवांचे संघ—त्वा—तुला-तुझ्यामध्यें—विशन्ति—प्रवेश करीत आहेत—केचिद् भीता—

त्यांतील काही भ्यालेले—**प्राञ्जलय**—हात जोडलेले असे होऊन-हात जोडून—**गृणान्ति**—तुझी स्तुति करितात—**महर्षिसिद्धसंघाः**—मोठमोठे ऋषि व सिद्ध यांचे संघ—**स्वस्ति इति उक्त्वा**—स्वस्ति असो, असें बोलून—**त्वां**—तुला—**पुष्कलाभिः स्तुतिभिः**—पुष्कळ स्तुतींनीं—**स्तुवन्ति**—स्तवित आहेत २१

अथाधुना पुरा यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्यर्जुनस्य संशय आसीत्तन्निर्णयाय पाण्डवजयमैकान्तिकं दर्शयामीति प्रवृत्तो भगवांस्तं पश्यन्नाह, किंच अमी हि युध्यमाना योद्धारस्त्वा त्वां सुरसंघा येऽत्र भूभारावतारायावतीर्णा वस्वादिदेवसंघा मनुष्यसंस्थानास्त्वा विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते। तत्र केचिद्भीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वामन्ये पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तः। युद्धे प्रत्युपस्थित उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वस्त्यस्तु जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघा महर्षीणां सिद्धानां च संघाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः संपूर्णाभिः ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—('अमी हि॰' या श्लोकाचें तात्पर्य भाष्यकार सांगतात-)—**अथ अधुना**—आतां या युद्ध—**पुरा 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति अर्जुनस्य संशय आसीत्**—पूर्वी 'आम्ही त्यांना जिंकू का ते आम्हांला जिंकतील' असा अर्जुनाचा संशय होता—**तन्निर्णयाय पाण्डवजयं ऐकान्तिकं दर्शयामि इति भगवान् प्रवृत्तः**—त्याचा निर्णय करण्यासाठीं पांडवांचा जय निश्चित आहे, असें दाखवावें म्हणून भगवान् तो दाखवावयास प्रवृत्त झाले असतां—**तं पश्यन् आह**—त्याला पाहणारा (अर्जुन) म्हणतो—**किंच अमी हि युध्यमानाः-योद्धारः त्वा-त्वां सुरसंघाः ये अत्र भूभारावतारायः अवतीर्णाः वस्वादिदेवसंघाः मनुष्यसंस्थानाः त्वां विशन्ति-प्रविशन्तः दृश्यन्ते**—तसेंच हे युद्ध करणारे योद्धे-देवसंघ-जे येथें भूमीचा भार कमी करण्यासाठीं अवतीर्ण झालेले मनुष्याकार वस्वादि देवसंघ, ते तुझ्यामध्ये प्रवेश करीत असलेले दिसतात ['त्वा सुरसंघा' येथें 'त्वा असुरसंघा' असाहि पदच्छेद संभवतो म्हणून तसा पदच्छेद करून भूमिभारभूत दुर्योधनादिक असुरसंघहि तुझ्यामध्यें प्रवेश करीत असलेले दिसतात, असा अर्थ जाणावा. दोन्ही सैन्यांत युद्धाच्या इच्छेनें स्थित असलेल्या लोकांतील अवांतर विशेष सांगतात-]—**तत्र केचित् भीताः अन्ये पलायने अपि अशक्ताः सन्तः प्राञ्जलयः सन्तः त्वां गृणन्ति-स्तुवन्ति**—त्यांतील कित्येक भयभीत झालेले दुसरे योद्धे पलायन करण्यासहि असमर्थ झाल्यानें हात जोडून तुझी स्तुति करितात—**युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पातादिनिमित्तानि उपलक्ष्य 'स्वस्ति अस्तु जगतः' इति उक्त्वा**—युद्ध उपस्थित झालें असतां उत्पातादि दुर्निमित्त पाहून 'जगाचें कुशल असो' असें बोलून—**महर्षिसिद्धसंघाः-महर्षीणां सिद्धानां च संघाः त्वां पुष्कलाभिः-संपूर्णाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति**—महर्षिसिद्धसंघ म्ह॰ महर्षींचे व सिद्धांचे संघ तुला पुष्कळ म्ह॰ संपूर्ण स्तुतींनीं स्तवितात. [युद्ध पाहण्यासाठीं समरभूमावर आलेल्या नारदादि ऋषींना वगैरे जगाच्या

विनाशाची शंका आल्यामुळें ते जगाचें कुशल असो, असें म्हणून तुझी अतिशय स्तुति करीत आहेत] २१

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे २२

अन्वयार्थ—रुद्रादित्या—अकरा रुद्र व बारा आदित्य,—**वसवः**—आठ वसु—**ये च साध्याः**—व जे साध्य—**विश्वे**—विश्वेदेव,—**अश्विनौ**—अश्विनीकुमार—**मरुतः**—मरुद्गण—**च**—व—**ऊष्मपा**—पितर—**च**—व—**गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः**—गंधर्व, यक्ष, असुर व सिद्ध यांचे संघ—**सर्वे**— हे सर्व—**विस्मिता एव**—विस्मित होऊनच—**त्वां**—तुला—**वीक्षन्ते**—पाहतात. २२

किंचान्यत्—रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणा विश्वेऽश्विनौ च देवौ मरुतश्च, ऊष्मपाश्च पितरो गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघा गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतयो यक्षाः कुबेरप्रभृतयोऽसुरा विरोचनप्रभृतयः सिद्धाः कपिलादयस्तेषां संघा गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघास्ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वां त्वां विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तस्त एव सर्वे २२

भाष्यार्थ—किंच अन्यत्—दिसणारें भगवद्रूप आश्चर्यकारक असण्याचें आणखी कारण अर्जुन 'रुद्रादित्या०' या श्लोकानें सांगतो—**रुद्रादित्याः वसवः ये च साध्याः रुद्रादयः गणाः विश्वे अश्विनौ च देवौ मरुतः च**—रुद्र, आदित्य, वसु व जे साध्य हे सर्व रुद्रादिक गणदेव, दहा विश्वेदेव, अश्विनीकुमारदेव, मरुत,—**ऊष्मपाः च पितरः**—व ऊष्मपा पितर—**गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः-गन्धर्वाः-हाहाहूहूप्रभृतयः यक्षाः-कुबेरप्रभृतयः असुराः-विरोचनप्रभृतयः सिद्धाः-कपिलादयः तेषां संघाः-गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसंघाः**—हाहा, हूहू इत्यादि गंधर्व, कुबेरादिक यक्ष, विरोचनप्रभृति असुर, कपिलादिक सिद्ध यांचे जे संघ ते गन्धर्वयक्षासुरसिद्ध संघ होत —**ते त्वां-त्वां वीक्षन्ते-पश्यन्ति**—ते तुला पाहतात —**ते एव सर्वे विस्मिताः-विस्मयं आपन्नाः सन्तः वीक्षन्ते**—तेच रुद्रादिक सर्व विस्मित होतसाते-विस्मयास प्राप्त होऊन तुला पाहतात २२

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् २३

अन्वयार्थ—महाबाहो—हे महापराक्रमी कृष्णा !—**ते**—तुझें—**रूप**—हें रूप—**महत्**—फार मोठें—(**अस्ति**—आहे)—**बहुवक्त्रनेत्रं**—ज्याला पुष्कळ मुखें व नेत्र आहेत —**बहुबाहूरुपादं**—पुष्कळ बाहु, मांड्या व पाय आहेत —**बहूदरं**—ज्याला पुष्कळ उदरें आहेत —**बहुदंष्ट्राकरालं**—हें अनेक दाढांनीं विक्राळ झालें आहे. अशा या रूपाला—**दृष्ट्वा**—पाहून—**लोकाः**—हे सर्व लोक —**प्रव्यथिताः**

—अतिशय व्यथा पावले आहेत—तथा—त्याचप्रमाणें—अहं—मी—(प्रव्यथितः) —अतिशय व्यथित झालों आहें. २३.

यस्मात्—रूपं महदतिप्रमाणं ते तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षूंषि च यस्मिंस्तद्रूपं बहुवक्त्रनेत्रं हे महाबाहो बहुबाहूरुपादं बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन्रूपे तद्बहुबाहूरुपादं, किंच बहूदरं बहून्युदराणि यस्मिन्निति बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं बह्वीभिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं तद्बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिता भयेन तथाऽहमपि ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—('लोकत्रयं प्रव्यथितं०' श्लो. २० असें जे वर म्हटलें होतें त्याचा 'रूपं महत्ते०' या श्लोकानें अर्जुन उपसंहार करितो-)—**यस्मात् ते-तव रूपं महत्-अतिप्रमाणं**—ज्याअर्थी तुझें रूप महत्-फार मोठें-प्रमाणातीत आहे तसेंच तें—**बहुवक्त्रनेत्रं-बहूनि वक्त्राणि-मुखानि नेत्राणि-चक्षूंषि च यस्मिन् तद्रूपं बहुवक्त्रनेत्रं**—बहुवक्त्रनेत्र आहे. पुष्कळ वक्त्रें म्ह० मुखें व नेत्र म्ह० चक्षु ज्यांत आहेत तें रूप बहुवक्त्रनेत्र होय.—**हे महाबाहो**—हे आजानुबाहो!—**बहुबाहूरुपादं -बहवः बाहवः ऊरवः पादाः च यस्मिन् रूपे तत् बहुबाहूरुपादं**—तें रूप बहुबाहूरुपाद आहे. पुष्कळ बाहू, मांड्या व पाय ज्या रूपांत आहेत, तें रूप बहुबाहूरुपाद आहे.—**किंच बहूदरं-बहूनि उदराणि यस्मिन् इति बहूदरं**—तसेंच तें बहूदर म्ह० ज्यांत अनेक उदरें-पोटें आहेत तें बहूदर होय,—**बहुदंष्ट्राकरालं-बह्वीभिः दंष्ट्राभिः करालं-विकृतं तत् बहुदंष्ट्राकरालं**—जें अनेक दाढांनीं कराल म्ह० विकृत-विक्राल झालेलें तें बहुदंष्ट्राकराल होय.—**ईदृशं रूपं दृष्ट्वा लोकाः -लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः भयेन प्रचलिताः तथा अहं अपि**—अशा प्रकारचें रूप पाहून लोक म्ह० लौकिक प्राणी प्रव्यथित झाले आहेत म्ह० भयानें अतिशय कापूं लागले आहेत. तसाच मीहि भयभीत होऊन थरथर कापूं लागलों आहें. [ज्याअर्थी तुझें रूप असें उग्र आहे, त्याअर्थी तें पाहून हे सर्व प्राणी व मीहि भयानें चळचळ कांपत आहोंत.] २३.

> नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं
> व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
> दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
> धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो ॥२४॥

अन्वयार्थ—विष्णो—हे व्यापक देवा!—नभःस्पृशं—आकाशाला स्पर्श करणारें—दीप्तं—प्रकाश झालेलें—अनेकवर्णं—ज्यांत नाना प्रकारचे वर्ण-रंग आहेत असें,—व्यात्ताननं—ज्यास उघडलेलीं-पसरलेलीं तोंडें अनेक आहेत असें—दीप्त-

विशालनेत्रं—आणि ज्याचे नेत्र दीप्त-प्रदीप्त व विशाल आहेत, अशा भयंकर स्वरूपानें युक्त असलेल्या—**त्वां**—तुला—**दृष्ट्वा हि**—पाहूनच—**प्रव्यथितान्तरात्मा**—ज्याचा अन्तरात्मा-अन्तःकरण अतिशय पीडित झालें आहे, ज्याचें मन भ्यालें आहे असा मी—**धृतिं**—धैर्याला—**च**—व—**शमं**—मनःसमाधानाला—**न विंदामि**—प्राप्त होत नाही २४

तत्रेदं कारणम्—नभःस्पृशं द्युस्पर्शमित्यर्थः, दीप्तं प्रज्वलितमनेकवर्णमनेके वर्णा भयंकरा नानासंस्थाना यस्मिंस्त्वयि तं त्वामनेकवर्णं व्यात्ताननं व्यात्तानि विवृतान्याननानि मुखानि यस्मिंस्त्वयि तं त्वा व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिंस्त्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतोऽन्तरात्मा मनो यस्य मम सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन्धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे शमं चोपशमं मनस्तुष्टिं हे विष्णो ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ— तत्र इदं कारणं—विश्वरूप पाहून मी भयभीत होण्याचें हें कारण आहे—**नभःस्पृशं द्युस्पर्शं इत्यर्थः**—नभःस्पृशं म्ह॰ स्वर्गलोकाला जाऊन भिडणारा असा याचा भावार्थ—**दीप्तं-प्रज्वलित**—दीप्त म्ह॰ प्रज्वलित झालेल्या—**अनेकवर्णं-अनेके वर्णाः भयंकराः नानासंस्थानाः यस्मिन् त्वयि तं त्वां अनेकवर्णं**—अनेक वर्णांचें म्ह॰ अनेक वर्ण-भयंकर नाना आकाराचे ज्या तुझ्यामध्यें आहेत त्या तुज अनेकवर्णाला,—**व्यात्ताननं-व्यात्तानि-विवृतानि आननानि-मुखानि यस्मिन् त्वयि तं-त्वां व्यात्ताननं**—व्यात्त म्ह॰ उघडलेलीं पसरलेलीं मुखें ज्या तुझ्यामध्यें आहेत, त्या तुज व्यात्ताननाला,—**दीप्तविशालनेत्रं-दीप्तानि-प्रज्वलितानि विशालानि-विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिन् त्वयि तं-त्वां दीप्तविशालनेत्रं**—दीप्त म्ह॰ प्रज्वलित व विशाल म्ह॰ विस्तीर्ण नेत्र ज्या तुझ्यामध्यें आहेत त्या तुज दीप्तविशालनेत्राला, **त्वां दृष्ट्वा हि**—अशा तुला पाहूनच—**प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथित -प्रभीत अन्तरात्मा मन यस्य मम स अहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन्**—प्रव्यथित म्ह॰ अत्यंत भयभीत झाला आहे अन्तरात्मा म्ह॰ मन ज्या माझें [म्ह॰ ज्या माझें मन अशा तुला पाहून अतिशय भ्यालें आहे] तो मी प्रव्यथितचित्त होऊन—**हे विष्णो धृतिं-धैर्यं न विन्दामि न लभे च शमं-उपशमं-मनस्तुष्टिं**—हे विष्णो-व्यापक देवा, मग धृति म्ह॰ धैर्य प्राप्त होत नाही व शम म्ह॰ उपशम-मनाला संतोषहि होत नाही २४

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥

अन्वयार्थ—**च**—आणि—**ते**—तुझीं—**दंष्ट्राकरालानि**—दाढांनी विक्राल झालेलीं—**कालानलसंनिभानि**—प्रलयकालच्या अग्नीसारखीं—**मुखानि**—मुखें—

दृष्ट्वा एव—पाहूनच—दिशः—दिशांना—न जाने—मी जाणत नाहीं—च—व (मला)—शर्म—सुख—न लभे—होत नाहीं—हे देवेश—हे देवाच्या ईश्वरा,—हे जगन्निवास—हे जगाच्या आश्रयभूत देवा,—प्रसीद—प्रसन्न हो. २५

कस्मात्—दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैवोपलभ्य कालानलसंनिभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानलस्तत्संनिभानि कालानलसदृशानि दृष्ट्वेत्येतद्दिशः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मूढो जातोऽस्म्यतो न लभे च नोपलभे च शर्म सुखमतः प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात्—भगवद्रूप प्रत्यक्ष पहात असूनहि तुला संतोष का बरें होत नाहीं, म्हणून म्हणशील तर सांगतो—दंष्ट्राकरालानि-दंष्ट्राभिः करालानि-विकृतानि ते-तव मुखानि दृष्ट्वा एव-उपलभ्य—दाढांनी कराल विकृत-विकराल झालेलीं तुझी मुखें पाहून-साक्षात् त्यांचें दर्शन घेऊन (तीं मुखें कशी? उत्तर-)—कालानलसंनिभानि-प्रलयकाले लोकानां दाहकः अग्निः कालानलः तत्संनिभानि-कालानलसदृशानि-दृष्ट्वा इति एतत्—कालानलासारखीं—प्रलयकालीं लोकांना जाळणारा जो अग्नि तो कालानल, त्याच्या सारखीं तुझीं मुखें पाहून, असा याचा भावार्थ—दिशः-पूर्वापरविवेकेन न जाने—दिशांना-ही पूर्व, ही पश्चिम इत्यादि विवेकानें मी जाणत नाहीं, म्ह०—दिङ्मूढः जातः अस्मि—मी दिङ्मूढ झालों आहे—अतः शर्म-सुखं च न लभे-न उपलभे—त्यामुळें मला सुख होत नाहीं. मला सुखाचा-स्वास्थ्याचा अनुभव येत नाहीं.—अतः हे देवेश जगन्निवास प्रसीद-प्रसन्नः भव—म्हणून देवाच्या ईश्वरा, जगाच्या निवासस्थाना-जगन्निवासा, प्रसन्न हो. २५.

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः २६
वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥२७॥

अन्वयार्थ—अवनिपालसङ्घैः सह एव—पृथ्वीपालांच्या सहवर्तमानच—अमी सर्वे—हे सर्व—धृतराष्ट्रस्य पुत्राः—धृतराष्ट्राचे पुत्र—च भीष्मः—पितामह, भीष्माचार्य,—द्रोणः—आचार्य द्रोणाचार्य,—तथा—याचप्रमाणे अस्मदीयैः अपि—आमच्याहि—योधमुख्यैः सह—मुख्य योद्ध्यांसह—असौ सूतपुत्रः—हा सूतपुत्र-कर्ण इत्यादि सर्व—त्वरमाणाः—[illegible]—ते—तुझ्या—दंष्ट्राकरालानि—दाढांनी विकराल दिसणारीं—भयानकानि—भयानक—वक्त्राणि—मुखांत—त्वां विशन्ति—तुजमध्ये प्रवेश करितात.—केचित्

—त्यातील काहीं—**चूर्णितैः उत्तमाङ्गैः**—चूर्ण झालेल्या मस्तकानीं—**दशनान्तरेषु विलग्ना**—दातांच्या फटांत अडकून राहिलेले—**संदृश्यन्ते**—दिसतात २६-२७

येभ्यो मम पराजयाशङ्काऽऽसीत्सा चापगता यतः—अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयस्त्वरमाणा विशन्तीति व्यवहितेन सबन्धः। सर्वे सहैव सहता भवनिपालसंधैरवनिं पृथ्वीं पालयन्तीत्यवनिपालास्तेषां संधैः। किंच भीष्मो द्रोणः सूतपुत्र कर्णस्तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैर्योधानां मुख्यैः प्रधानैः सह॥

भाष्यार्थ—येभ्य मम पराजयाशङ्का आसीत् सा च अपगता—ज्यांच्यापासून मला पराजय प्राप्त होण्याची शंका वाटत होती ती माझ्या पराजयाची शंका गेली—**यतः अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्राः-दुर्योधनप्रभृतय त्वां त्वरमाणाः विशन्ति**—कारण हे धृतराष्ट्राचे पुत्र-दुर्योधनादिक तुझ्यामध्यें मोठ्या त्वरेनें युक्त होत्साते प्रवेश करीत आहेत —(**धृतराष्ट्रस्य पुत्राः त्वरमाणा विशन्ति) इति व्यवहितेन संबंध**—धृतराष्ट्रपुत्र या शब्दाचा 'त्वरमाणा विशन्ति' या २७ व्या श्लोकांतील शब्दाशीं अन्वय लागतो—**सर्वे सह एव अवनिपालसंधैः संहता**—धृतराष्ट्राचे सर्व पुत्र अवनिपालांच्या संघासहवर्तमानच, त्यांच्याशीं संघात पावून-मिळून-एकरूप होऊन तुझ्यामध्यें त्वरेनें शिरत आहेत—**अवनीं-पृथ्वीं पालयन्ति इति अवनिपालाः तेषां संघैः**—अवनीला म्ह० पृथ्वीला पाळतात-तिचें रक्षण करितात म्हणून अवनिपाल त्यांच्या संघासह,(असा संबंध,)—**किंच भीष्म द्रोणः तथा असौ सूतपुत्रः-कर्ण**—तसाच भीष्म, द्रोण, तसाच हा सूतपुत्र कर्ण—**अस्मदीयैः अपि सह-धृष्टद्युम्नप्रभृतिभि योधमुख्यैः-योधानां मुख्यैः-प्रधानैः सह**—आमच्या लोकांसहहि-धृष्टद्युम्नप्रभृति आमच्या पक्षांतील योद्ध्यांपैकीं मुख्य-प्रधान योद्ध्यांसह २६

किंच—वक्त्राणि मुखानि ते तव त्वरमाणास्त्वरायुक्ताः सन्तो विशन्ति। किंविशिष्टानि मुखानि दंष्ट्राकरालानि भयानकानि भयंकराणि। किंच केचिन्मुखानि प्रविष्टानां मध्ये विलग्ना दशनान्तरेषु दन्तान्तरेषु मांसमिव भक्षितं संदृश्यन्ते उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णीकृतैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिः ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—किं च—हे सर्व वीर—**ते-तव वक्त्राणि-मुखानि त्वरमाणा-त्वरायुक्ता सन्तः विशन्ति**—तुझ्या मुखामध्ये त्वरायुक्त होऊन प्रवेश करितात—**किंविशिष्टानि मुखानि**—कोणत्या विशेषणांनी विशिष्ट अशा मुखांत ती मुखें आहेत—**दंष्ट्राकरालानि भयानकानि-भयंकराणि**—दाढांनीं विक्राळ असलेली, भयानक म्ह० भयंकर आहेत अशा मुखांत ते त्वरेनें शिरतात—**किंच मुखानि प्रविष्टानां मध्ये केचित् दशनान्तरेषु-दन्तान्तरेषु विलग्नाः**—तसेंच, मुखांत शिरलेल्या त्यांतील कित्येक दातांच्या फटांत अडकून राहिलेले—**भक्षितं मांसं इव**—भक्षण केलेल्या मांसाप्रमाणें दातांत अडकून राहिलेले—**चूर्णितैः-चूर्णीकृतैः उत्तमाङ्गैः शिरोभिः संदृश्यन्ते-उपलभ्यन्ते**—चूर्ण झालेल्या उत्तमांगांनीं-चूर्ण झ

लेल्या मस्तकांनी दिसतात—उपलब्ध होतात [तुझ्या विक्राल व भयंकर मुखांत शिरलेल्या त्या सर्व योद्ध्यांतील कित्येक दांताच्या फटींत अडकून राहिलेले दिसतात. खाल्लेलें मांस जसें दांतांत अडकून राहिलेलें दिसतें तसे ते दिसतात. त्यांचीं मस्तकें तुझ्या दातांखालीं चुरडून गेलेलीं दिसतात.] २७.

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥

अन्वयार्थ—**यथा**—ज्याप्रमाणें—**नदीनां**—नद्यांचे —**बहवः**—पुष्कळ—**अम्बुवेगाः**—जलप्रवाह—**समुद्रं एव अभिमुखाः**—समुद्राच्याच बाजूला वाहत जाऊन त्यांतच—**द्रवन्ति** -शिरतात—**तथा**—त्याप्रमाणें—**अमी**—हे—**नरलोकवीराः**—मनुष्यलोकांतील वीर—**तव**—तुझ्या—**अभिविज्वलन्ति वक्त्राणि** —सर्व बाजूंनीं प्रकाशमान होणाऱ्या मुखांत—**विशन्ति**—प्रवेश करितात २८.

कथं प्रविशन्ति मुखानीत्याह—यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवोऽनेकेऽम्बूनां वेगा अम्बुवेगास्त्वराविशेषाः समुद्रमेवाभिमुखाः प्रतिमुखा द्रवन्ति तथा तद्वत्तवामी भीष्मादयो नरलोकवीरा मनुष्यलोकशूरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥

भाष्यार्थ—**मुखानि कथं प्रविशन्ति इति आह**—मुखामध्यें कसे प्रवेश करितात तें अर्जुन सांगतो—**यथा नदीनां-स्रवन्तीनां बहवः-अनेके अम्बूनां वेगाः अम्बुवेगाः -त्वराविशेषाः समुद्रं एव अभिमुखाः -प्रतिमुखाः द्रवन्ति-प्रविशन्ति**—ज्याप्रमाणें नद्यांचे-स्रवन्तींचे-प्रवाहवतांचे अनेक जलाचे वेग-त्वराविशेष पाण्याचे वाहणारे अनेक प्रवाह समुद्राच्याच संमुख-समुद्रांतच जाऊन मिळतात—**तथा-तद्वत् अमी-भीष्मादयः नरलोकवीराः-मनुष्यलोकशूराः तव अभिविज्वलन्ति-प्रकाशमानानि वक्त्राणि विशन्ति**—त्याप्रमाणें हे भीष्मादिक नरलोकवीर-मनुष्यलोकांतील शूर तुझ्या प्रज्वलित होणाऱ्या-प्रकाशमान मुखांत प्रवेश करितात २८.

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥

अन्वयार्थ—**यथा**—ज्याप्रमाणें—**पतङ्गाः**—पतंग—**समृद्धवेगाः** —ज्यांच्यामध्यें मोठा वेग उत्पन्न झाला आहे असे होत्साते—**प्रदीप्तं ज्वलनं**—प्रदीप्त अग्नींत—**नाशाय**—नाशासाठीं—**विशन्ति**—प्रवेश करितात—**तथा एव**—त्याचप्रमाणें—**लोकाः अपि समृद्धवेगाः सन्तः**—हे सर्व लोकहि ज्यांचा वेग अतिशय वाढला आहे असे होत्साते—**तव वक्त्राणि**—तुझ्या मुखांमध्यें—**नाशाय**—नाश पावण्यासाठीं—**विशन्ति**—प्रवेश करितात. २९.

ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं चेत्याह—यथा प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समृद्धवेगाः समृद्ध उद्भूतो वेगो गतिर्येषां ते समृद्धवेगास्तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनस्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं च इति आह—ते कशासाठीं प्रवेश करितात व कसे प्रवेश करितात, तें अर्जुन सांगतो—**यथा पतङ्गा-पक्षिण प्रदीप्तं ज्वलनं-अग्निं नाशाय-विनाशाय समृद्धवेगाः-समृद्धः उद्भूत वेगः-गतिः एषां ते समृद्धवेगा विशन्ति**—ज्याप्रमाणें पतंग म्ह० पक्षी प्रदीप्त ज्वलनांत-अग्नींत नाशासाठीं-आपलाच विनाश करून घेण्यासाठीं ज्यांचा वेग [म्ह० गति] अतिशय उद्भवला आहे, ज्यांची गति फार वाढली आहे, असे होत्साते प्रवेश करितात—**तथा एव लोकाः-प्राणिनः अपि समृद्धवेगा तव वक्त्राणि नाशाय विशन्ति**—त्याप्रमाणें लोकहि-प्राणी अतिशय वेगवान् होऊन-ज्यांची गति फार वाढली आहे असे होऊन तुझ्या मुखांत नाशासाठीं प्रवेश करितात २९

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥

अन्वयार्थ—**हे विष्णो**—हे व्यापक देवा !—**(त्वं)**—तूं—**समन्ततः**—सर्व बाजूंनी—**समग्रान् लोकान्**—सर्व लोकांना—**ज्वलद्भिः वदनैः**—जळत असलेल्या तोंडांनी—**ग्रसमानः**—ग्रासणारा-गिळणारा असा होत्साता—**लेलिह्यसे**—त्यांचा स्वाद घेतोस—**तव**—तुझ्या—**उग्राः भासः**—उग्र कांति—**समग्रं जगत्**—समग्र जगाला—**तेजोभिः**—तेजांनी—**आपूर्य**—भरून सोडून—**प्रतपन्ति**—अतिशय ताप देतात ३०

त्वं पुनः—लेलिह्यसे आस्वादयसि ग्रसमानोऽन्तः प्रवेशयन्समन्ततो लोकान्समग्रान्समस्तान्वदनैर्वक्त्रैर्ज्वलद्भिर्दीप्यमानैस्तेजोभिरापूर्य संव्याप्य जगत्समग्रं सहाग्रेण समस्तमित्येतत् । किंच भासो दीप्तयस्तवोग्राः क्रूराः प्रतपन्ति प्रतापं कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—त्वं पुनः—आणि तूं—**ज्वलद्भिः-दीप्यमानैः वक्त्रैः-वदनैः समग्रान्-समस्तान् लोकान् समन्ततः ग्रसमान-अन्तः प्रवेशयन्**—आपल्या देदीप्यमान वदनांनी-आपल्या जळत असलेल्या-पेटलेल्या मुखांनीं समस्त लोकांना सर्व बाजूंनीं ग्रासणारा-घशांत कोंबणारा असा होऊन—**लेलिह्यसे-आस्वादयसि**—त्यांचा आस्वाद घेतोस आपल्या प्रदीप्त मुखांत त्यांना टाकून व गिळून त्यांचा स्वाद घेतोस, त्यांची रुचि घतोस—**तेजोभिः समग्रं-सह अग्रेण-समस्तं इति एतत् जगत् आपूर्य-संव्याप्य**—तेजांनीं समग्र-ज अग्रासह असतें तें समग्र, समस्त असा याचा भावार्थ-आपल्या तेजांना समस्त जगाला भरून सोडून-पूर्णपणें व्यापून तूं

सर्व लोकांना खातोस व स्वाद घेतोस.—किंच हे विष्णो–व्यापनशील तव उग्राः –क्रूराः भासः–दीप्तयः प्रतपन्ति–प्रतापं कुर्वन्ति—तसेंच, हे विष्णो–व्यापनशील तुझ्या उग्र म्ह० क्रूर दीप्ति अतिशय ताप देतात. ३०.

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥

अन्वयार्थ—**उग्ररूपः भवान कः**—भयंकर रूप घेतलेले आपण कोण आहां, तें—**मे**—मला—**आख्याहि**—सांगा.—**ते नमः अस्तु**—हे देवा, तुला नमस्कार असो.—**हे देववर**—हे देवांतील श्रेष्ठ देवा !—**प्रसीद**—मजवर प्रसन्न हो.—**भवन्त आद्यं**—आपण जें जगाचें आदि कारण, त्या तुम्हांला—**विज्ञातुं इच्छामि**—मी जाणण्याची इच्छा करतों.—**हि**—कारण—**तव प्रवृत्तिं**—तुझ्या या चेष्टेला—**न प्रजानामि**—मी जाणूं शकत नाहीं. ३१.

यत एवमुग्रस्वभावोऽतः—आख्याहि कथय मे मह्यं को भवानुग्ररूपः क्रूराकार. । नमोऽस्तु ते तुभ्यं हे देववर देवानां प्रधान प्रसीद प्रसादं कुरु विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यमादौ भवमाद्यम् । न हि यस्मात्प्रजानामि तव त्वदीयां प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥ ३१ ॥

भाष्यार्थ—**यतः एवं उग्रस्वभावः अतः**—ज्याअर्थी तूं असा उग्र स्वभावाचा आहेस त्याअर्थी—**मे–मह्यं आख्याहि–कथय**—तूं मला सांग–कथन कर.—**भवान् उग्ररूप.–क्रूराकार कः**—तूं उग्ररूप, क्रूर आकाराचा असा कोण आहेस !—**ते–तुभ्यं नम अस्तु**—तुला नमस्कार असो.—**हे देववर–देवानां प्रधान प्रसीद–प्रसादं कुरु**—हे देववरा–देवांतील प्रधान देवा प्रसन्न हो—मजवर प्रसाद–अनुग्रह कर.—**भवन्त आद्यं–आदौ भवं–आद्यं विज्ञातुं–विशेषेण ज्ञातुं इच्छामि**—मी आपल्याला आद्य म्ह० आदि–आरंभी झालेल्या असा आपल्या विशेषतः जाणण्याची इच्छा करितों.—**हि–यस्मात् तव–त्वदीयां प्रवृत्तिं–चेष्टां न प्रजानामि**—कारण तुमची ही प्रवृत्ति–ही चेष्टा–असा हा व्यापार कां होत आहे तें मला कळत नाहीं. [तूं असा उग्र कां झाला आहेस, तें कांहीं मला कळत नाहीं. मी तुला नमस्कार करितों. तूं कोण आहेस तें मला सांग.] ३१

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—(**अहं**)—मी—**लोकक्षयकृत् कालः**—लोकांचा क्षय करणारा काल—**प्रवृद्धः अस्मि**—अतिशय वृद्धि पावलों आहें.—**इह**—यावेळा—**लोकान्**—लोकाना—**समाहर्तुं**—मारण्यास, त्याचा सहार करण्यास—**प्रवृत्त**—प्रवृत्त झालों आहें.—**ये**—जे—**प्रत्यनीकेषु योधा अवस्थिता**—शत्रूंच्या प्रत्येक सैन्यात योद्धे स्थित आहेत—**ते सर्वे**—ते सर्व—**त्वां ऋते अपि**—तुझ्यावाचूनहि—**न भविष्यन्ति**—नाहींसे होतील ३२

कालोऽस्मीति । कालोऽस्मि लोकक्षयकृल्लोकाना क्षयं करोतीति लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यदर्थं प्रवृद्धस्तच्छृणु लोकान्समाहर्तुं संहर्तुमिहास्मिन्काले प्रवृत्तः । ऋतेऽपि विनाऽपि त्वा त्वां न भविष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे येभ्यस्तवाऽऽशङ्का येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेष्वनीकमनीक प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतेष्वनीकेषु योधा योद्धार ॥

भाष्यार्थ—'**कालोऽस्मि०**' **इति**—'कालोऽस्मि०' या श्लोकानें भगवान् स्वत आपली ही प्रवृत्ति कशासाठीं आहे तें सागतात—**लोकक्षयकृत्-लोकानां क्षयं करोति इति लोकक्षयकृत् कालः प्रवृद्ध -वृद्धिं गतः अस्मि**—लोकक्षयकृत् म्ह० लोकाचा क्षय करितो म्हणून लोकक्षयकृत् काल मी प्रवद्ध झालो आहें मी लोकाचा क्षय करणारा काल हा असा वृद्धिगत झालो आहे —**यदर्थं प्रवृद्ध तच्छृणु**—कशासाठीं प्रवृद्ध झालो आहे ते ऐक —**लोकान् समाहर्तुं संहर्तुं इह-अस्मिन् काले प्रवृत्तः**—लोकाचा सहार करण्यासाठीं मी या वेळ प्रवृत्त झालों आहें.—**त्वा-त्वां ऋते अपि-विना अपि भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे येभ्यः तव आशंका न भविष्यन्ति**—तुजवाचूनहि-तू नसलास तरीहि भीष्म, द्रोण, कर्ण,इत्यादि सर्व, की ज्या भीष्मादिकापासून तुला आशंका वाटते,माझ्यावाचून हे भीष्मादि महावीर कसे मरतील असें तुला वाटते ते सर्व नाहासे होतील,ते सर्व तुझ्या साह्यावाचूनहि मरून जातील.—**प्रत्यनीकेषु-अनीक अनीक प्रति-प्रत्यनी केषु-प्रतिपक्षभूतेषु अनीकेषु ये योधा -योद्धार अवस्थिता**—प्रति सैन्यात-दरएक सैन्यामध्यें-प्रतिपक्षी होऊन-प्रत्येक सैन्यात-शत्रूच्या सर्व सैन्यात जे योद्धे उभे राहिलेले आहेत ते सर्व तुझ्यावाचूनहि मरतील.

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून्भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम्।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

अन्वयार्थ—**तस्मात्**—म्हणून—**त्व**—तू—**उत्तिष्ठ**—ऊठ—**यश लभस्व**—यश सपादन कर—**शत्रून् जित्वा**—शत्रूना जिकून,—**समृद्धं राज्यं**—सपन्न राज्य—**भुंक्ष्व**—भोग—**एते**—हे भीष्मादिक—**मया एव**—मीच—**पूर्वं**—पूर्वी **निहताः**—मारले आहेत—**सव्यसाचिन्**—हे अर्जुना!—**निमित्तमात्रं भव**—तूं नुसता निमित्त हो. ३३

यस्मादेवम्—तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽतिरथा अजेया देवैरप्यर्जुनेन जिता इति यशो लभस्व केवल पुण्यैर्हि तत्प्राप्यते जित्वा शत्रून्दुर्योधनप्रभृतीन्भुङ्क्ष्व

राज्यं समृद्धमसपत्नमकण्टकम् । मयैवैते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्वमेव । निमित्तमात्रं भव त्वं हे सव्यसाचिन्सव्येन वामेनापि हस्तेन शराणां क्षेपात्सव्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एवं तस्मात् त्वं उत्तिष्ठ—त्याअर्थी दुष्टयावाचूनहि हे सर्व निश्चयानें मरणार आहेत, त्याअर्थी तूं युद्धाला ऊठ—**भीष्मद्रोणप्रभृतय देवैः अपि अजेयाः अतिरथाः अर्जुनेन जिताः इति यशः लभस्व**—भीष्म, द्रोण इत्यादि देवांनाहि अजिंक्य असलेले अतिरथी अर्जुनानें जिंकले, असें यश संपादन कर —**केवलं पुण्यैः तत् प्राप्यते**—कारण तें यशहि केवल पुण्यानेंच प्राप्त होतें — **दुर्योधनप्रभृतीन् शत्रून् जित्वा समृद्धं-असपत्नं-अकंटकं राज्यं भुङ्क्ष्व** —दुर्योधनादि शत्रूंना जिंकून समृद्ध-शत्रुरहित निष्कंटक राज्य भोग —**मया एव एते पूर्वं एव निहताः-निश्चयेन हताः प्राणैः वियोजिताः**—माझ्याकडून हे पूर्वीच मारले आहेत—त्यांना माझ्याकडून निश्चयानें मारलें आहे, प्राणांशीं वियुक्त केलें आहे,—मीच यांना अगोदरच प्राणरहित करून मोडलें आहे,—**हे सव्यसाचिन्-त्वं निमित्तमात्रं भव**—हे अर्जुना तूं केवल निमित्त हो —**सव्येन वामेन अपि हस्तेन शराणां क्षेपात् सव्यसाची इति अर्जुनः उच्यते**—सव्य म्ह० डाव्या हातानेंहि बाण फेंकल्यामुळें अर्जुन 'सव्यसाची' असें म्हटला जातो. ३३.

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च
कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥ ३४ ॥

---

१ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात—"दुष्ट मनुष्यें आपल्या कर्मांनीच मरत असून त्यांना मारणारा फक्त निमित्तमात्र असल्यामुळें मारणाराकडे त्याचा दोष येत नाहीं, हा कर्मविपाकप्रक्रियेचा सिद्धान्तहि ३३ व्या श्लोकांत आला आहे." दुष्ट मनुष्यें आपल्या कर्मांनीं मरतात व अदुष्ट मनुष्यें कशानें मरतात ? दुष्टांना मारणारा जसा निमित्तमात्र असल्यामुळें दोषरहित, तसाच अदुष्टांना मारणाराहि निमित्तमात्र असल्यामुळें निर्दोष कां नव्हे ? कर्मविपाकप्रक्रियेचा सिद्धान्त असा लटपटीत किंवा पक्षपाती कां ? दुसरें, दुर्योधनादि एक दुष्ट होते, पण भीष्म, द्रोण, शल्य, पाटचाकडील धृष्टद्युम्न, अभिमन्यु, [illegible] हे दुष्ट नव्हते ना ? मग 'त्यांना मारणारे मात्र निमित्तमात्र नव्हेत ' असें म्हणावें [illegible] काय ! तात्पर्य रहस्यकारांची ही उपपत्ति अग्राह्य आहे भगवानांनीं येथें 'भीष्म द्रोण [illegible] मारलें आहे, यांचा मृत्यु अवश्य आला आहे, तूं केवळ निमित्त हो व [illegible], म्हणून जिंकून समृद्ध राज्याचा उपभोग घे ' असें सांगून अर्जुनाची '[illegible] यदि वा नो जयेयुः ' ही शंका फाळलेली आहे. रहस्यकार समजतात, तसा अर्थ [illegible] सिद्धान्त सांगितलेला नाहीं.

अन्वयार्थ—द्रोण—द्रोणाला,—**च भीष्मं**—व भीष्माला,—**च जयद्रथं**—व जयद्रथाला—**च कर्णं**—व कर्णाला—**तथा**—तसेंच—**अन्यान् अपि**—दुसऱ्याहि—**मया हतान्**—मी मारलेल्या—**योधवीरान्**—वीर योद्धयांस—**त्वं**—तूं—**जहि**—मार—**मा व्यथिष्ठाः**—अगा व्यथा पावूं नकोस त्यांना भिऊ नकोस—**युध्यस्व**—युद्ध कर—**रणे**—रणांत—**सपत्नान्**—शत्रूंना **जेतासि**—तूं जिंकशील ३४

द्रोणं चेति । द्रोणं च येषु येषु योधेष्वर्जुनस्याऽऽशङ्का तांस्तान्व्यपदिशति भगवान्मया हतानिति । तत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत्प्रसिद्धमाशङ्काकारणं द्रोणो धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रसंपन्न आत्मनश्च विशेषतो गुरुर्गरिष्ठो भीष्मः स्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसंपन्नश्च परशुरामेण द्वंद्वयुद्धमगमन्न च पराजितः । तथा जयद्रथो यस्य पिता तपश्चरति मम पुत्रस्य शिरो भूमौ पातयिष्यति यस्तस्यापि शिरः पतिष्यतीति । कर्णोऽपि वासवदत्तया शक्त्या त्वमोघया संपन्नः सूर्यपुत्रः कानीनो यतोऽतस्तन्नाम्नैव निर्देशः । मया हतांस्त्वं जहि निमित्तमात्रेण मा व्यथिष्ठास्तेभ्यो भयं मा कार्षीर्युध्यस्व जेतासि दुर्योधनप्रभृतीन्रणे युद्धे सपत्नाञ्शत्रून् ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—'द्रोणं च०' इति—'द्रोणं च०' या श्लोकानें 'मींच यांना मारिलें आहे' याचाच अधिक विस्तार करितात—**द्रोणं च**—द्रोणाला व—**येषु येषु योधेषु अर्जुनस्य आशङ्का तान् तान् भगवान् मया हतान् इति व्यपदिशति**—ज्या ज्या योद्धयांविषयीं अर्जुनाला शंका होती, त्यांना त्यांना भगवान् 'मीं मारलेले' म्हणून म्हणतात—त्याचा त्याचा 'मी मारलेले' असा उल्लेख करितात—**तत्र द्रोणभीष्मयो आशङ्काकारणं तावत् प्रसिद्धं**—त्यांतील द्रोण व भीष्म यांच्याविषयींच्या आशंकेचें कारण तर प्रसिद्ध आहे—**द्रोणः धनुर्वेदाचार्यः दिव्यास्त्रसंपन्नः च विशेषेण आत्मनः गरिष्ठः गुरुः**—द्रोण धनुर्वेदाचा आचार्य, दिव्य अस्त्रांनीं संपन्न असलेला, व विशेषेंकरून आपला सर्वोत्तम गुरु—**भीष्मः स्वच्छन्दमृत्युः च दिव्यास्त्रसंपन्नः परशुरामेण द्वंद्वयुद्धं अगमत् न च पराजितः**—भीष्म आपल्या इच्छेला येईल तेव्हां मरणारा व दिव्य अस्त्रांना संपन्न असलेला, परशुरामाशीं द्वंद्वयुद्ध केलें, पण तेथें पराभूत झाला नाहीं—**तथा जयद्रथः यस्य पिता मम पुत्रस्य शिरः भूमौ पातयिष्यति तस्य अपि शिरः पतिष्यति इति तपः चरति**—तसाच जयद्रथ की ज्याचा पिता, जो माझ्या पुत्राचें शिर भूमीवर पाडील त्याचेंहि शिर तत्काळ पडेल, म्हणून तप करीत आहे,—**कर्णः अपि वासवदत्तया तु अमोघया शक्त्या संपन्नः सूर्यपुत्रः कानीनः यतः अतः तन्नाम्ना एव निर्देशः**—कर्णहि 'वासवदत्ता' या नांवाच्या इंद्रानें दिलेल्या अमोघ शक्तीनें संपन्न असलेला, सूर्याचा पुत्र पण तो ज्याअर्थी कानीन–कुंतीला कुमारिकावस्थेंत असतांना झाला त्याअर्थी त्याला 'कर्ण' या नांवानेंच उल्लेख केला आहे—**मया हतान् त्वं निमित्तमात्रेण जहि**—मीच मारलेल्या या सर्वांना तूं फक्त निमित्तमात्र होऊन

मार—मा व्यथिष्ठाः तेभ्यः भयं मा कार्षीः—व्यथित होऊन, त्यांना भिऊ नकोस—युध्यस्व रणे-युद्धे दुर्योधनप्रभृतीन् सपत्नान्-शत्रून् जेतासि—तूं युद्ध कर, रणांत म्ह० युद्धांत दुर्योधनादि सपत्नांना-शत्रूंना जिंकशील ३४

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ३५

अन्वयार्थ—केशवस्य—केशवाचें-श्रीकृष्णाचें—एतत् वचन—हें वचन—श्रुत्वा—ऐकून—कृतांजलि—ज्यानें हात जोडले आहेत असा—वेपमान—कांपणारा—किरीटी—अर्जुन—नमस्कृत्वा—कृष्णाला नमस्कार करून—भीतभीतः—अतिशय भ्यालेला तो—प्रणम्य—अत्यंत नम्र होऊन—भूय एव—पुनरपि—कृष्णं—कृष्णाला—सगद्गद—कांपऱ्या आवाजानें-कंठ दाटल्यामुळें अडखळत—आह—म्हणाला ३५

एतच्छ्रुत्वेति । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृताञ्जलिः सन्वेपमानः कम्पमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूयः पुनरेवाऽऽहोक्तवान्कृष्णं सगद्गदं भयाविष्टस्य दुःखाभिघातात् स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवादश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा कण्ठावरोधस्ततश्च वाचोऽपाटवं मन्दशब्दत्वं यत्स गद्गदस्तेन सह वर्तत इति सगद्गदं वचनमाहेति वचनक्रियाविशेषणमेतत्, भीतभीतः पुनः पुनर्भयाविष्टचेताः सन्प्रणम्य प्रह्वो भूत्वाऽऽहेति व्यवहितेन संबन्धः । अत्रावसरे सञ्जयवचनं साभिप्रायम् । कथं द्रोणादिष्वर्जुनेन निहतेषु चतुर्षु निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रो जयं प्रति निराशः सन्संधिं करिष्यति ततः शान्तिरुभयेषां भविष्यतीति । तदपि नाश्रौषीद्धृतराष्ट्रो भवितव्यवशात् ।

भाष्यार्थ—'एतच्छ्रुत्वा०' इति—या संजयाच्या श्लोका । अर्थ—एतत् केशवस्य पूर्वोक्तं वचनं श्रुत्वा—हें केशवाचें पूर्वीचें श्लो० ३२ पासूनचें वचन ऐकून—कृताञ्जलिः सन् वेपमानः—कम्पमान किरीटी—दोन्ही हात जोडून कांपणारा अर्जुन—नमस्कृत्वा भूयः-पुनः एव कृष्णं आह-उक्तवान्—नमस्कार करून पुनरपि कृष्णाला असें बोलला (कसें बोलला ? उत्तर—)—सगद्गद-भयाविष्टस्य दुःखाभिघातात् स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवात् अश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा कंठावरोध ततः च वाचः अपाटव-मन्दशब्दत्वं यत् स गद्गद—गद्गद होऊन म्हणजे ज्याच्या अंतःकरणांत भय उद्भवलें आहे, त्याच्या दुःखाच्या आघातामुळें व ज्याच्या मनांत स्नेह उद्भवला आहे अशा त्याच्या हर्षाचा उद्भव झाल्यामुळें त्याचे नेत्र अश्रूंनी भरून आले असतां श्लेष्मा-कफानें कंठाचा अवरोध होतो, त्यामुळें वाणीचें जें अपाटव व मंद शब्द होणें तो गद्गद होय. [अर्जुनाचा

मनांत त्यावेळीं भय उत्पन्न झालें होतें, त्यामुळे त्याला दुःखाचा आघात झाला व ईश्वराविषयीं स्नेहहि उत्पन्न झाला होता, त्यामुळ त्याच्या हर्षाचाहि प्रादुर्भाव झाला अर्थात् भय व स्नेह आणि दुःख व हर्ष या परस्पर विरुद्ध वर्तीनीं त्याचे मन व्याकुळ झालें त्याचे नेत्र भरून आले कंठ श्लेष्म्यामुळे दाटला अर्थात् अक्षराचा स्पष्ट उच्चार करिता येईनासा झाला व स्वर मंद झाला यालाच गद्गद म्हणतात —**तेन सह वर्तते इति सगद्गदं वचनं आह इति एतत् वचनक्रियाविशेषणं**—त्या गद्गदासह असतो म्हणून सगद्गद, असा सगद्गद होऊन वचन बोलला, असं हे वचनक्रियेचें विशेषण आहे —**भीतभीतः पुनः पुनर्भयाविष्टचेताः सन् प्रणम्य—प्रह्वो भूत्वा आह इति व्यवहितेन संबंधः**—भीतभीत म्ह० पुनः पुनः भयाविष्टचित्त होऊन—वारंवार ज्याच्या मनात भय उत्पन्न होत आहे असा होऊन प्रणाम करून म्ह० नम्र होऊन बोलला असा दूरच्या 'आह' या क्रियापदाशी संबंध [विश्वरूपदर्शनदशेंत अर्जुनाचें भगवानाशी झालेलें संवादवचन संजय राजाला का सांगत आहे? उत्तर—]—**अत्र अवसरे संजयवचनं साभिप्रायं**—या प्रसंगीं संजयाचें वचन साभिप्राय आहे, तें सहेतुक आहे—**कथं**—तें कसं काय?—**अजेयेषु द्रोणादिषु चतुर्षु अर्जुनेन निहतेषु निराश्रयः दुर्योधनः निहत एव इति मत्वा**—जिंकण्यास अशक्य असलेले हे द्रोणादि चार वीर अर्जुनाच्या हातून मारले गेले असतां निराश्रय—निराधार झालेला दुर्योधन निश्चयानें मेलाच आहे, असें समजून—**धृतराष्ट्रः जयं प्रति निराशः सन् संधिं करिष्यति ततः उभयेषां शान्तिः भविष्यति इति**—धृतराष्ट्र जयाविषयीं निराश होऊन संधि करील, त्यामुळें पांडव व कौरव या दोघांची शान्ति होईल, या आशयानें संजयाचें हे कथन आहे —**भवितव्यवशात् धृतराष्ट्रः तत् अपि न अश्रौषीत्**—पण भवितव्यामुळे—अवश्य होणारी गोष्ट टाळतां येणें शक्य नसल्यामुळ धृतराष्ट्रानें तें ऐकिलें नाहीं ३५

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसंघाः ॥

अन्वयार्थ—**हे हृषीकेश**—हे हृषीकेशा!—इंद्रियांच्या ईश्वरा—इंद्रियप्रेरका!—**तव प्रकीर्त्या**—तुझें माहात्म्य ऐकून—**जगत्**—सर्व जगत्—**प्रहृष्यति**—अत्यंत हृष्ट होतें —**च**—व—**अनुरज्यते**—अनुरक्त होतें, तुझ्यावर प्रीति करतें—**तत् स्थाने**—तें योग्यच आहे —**रक्षांसि भीतानि**—राक्षस भयभीत होऊन—**दिशः द्रवन्ति**—दशदिशांकडे पळतात व—**सर्वे सिद्धसंघाः**—सर्व सिद्धांचे संघ—**नमस्यन्ति**—नमस्कार करितात —(**तत् अपि**—तेंहि—**स्थाने**—योग्य आहे) ३६

स्थाने इति । स्थाने युक्तं किं तत्, तव प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन हे हृषीकेश यज्जगत्प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः । अथवा विषयविशेषण

स्थाने इति, युक्तो हर्षादिविषयो भगवान् । यत ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृच्चेति । तथाऽनुरज्यतेऽनुरागं चोपैति तच्च विषय इति व्याख्येयम् । किंच रक्षांसि भीतानि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषये । सर्वे नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति च सिद्धसंघाः सिद्धानां समुदायाः कपिलादीनां तच्च स्थाने ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—'स्थाने०' इति—'स्थाने०' इत्यादि श्लोकांनी अर्जुन सगद्गद होऊन काय बोलला तेंच संजय सांगतो—स्थाने-युक्त—'स्थाने' म्ह० योग्यच आहे.—किं तत्—काय, योग्य काय आहे ?—हे हृषीकेश तव प्रकीर्त्या-त्वन्माहात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन यत् जगत् प्रहृष्यति प्रहर्षं उपैति तत् स्थाने युक्तं इत्यर्थः—हे इंद्रियांच्या ईश्वरा ! तुझ्या श्रेष्ठ कीर्तीनें तुझ्या—माहात्म्याच्या कीर्तनानें—तें ऐकल्यानें जे जगत्–अतिशय हृष्ट होतें–अत्यंत हर्षाला प्राप्त होतें तें योग्यच आहे, असा याचा भावार्थ.—अथवा स्थाने इति विषयविशेषणं—किंवा 'स्थाने' हें विषयाचें विशेषण आहे.—भगवान् हर्षादिविषयः युक्तः—भगवान् हर्षादिकांचा विषय आहे, हें युक्तच आहे.—यतः ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृत् च इति—कारण ईश्वर सर्वांचा आत्मा आहे व सर्व भूतांचा सुहृद् आहे, म्हणून तो हर्षादिकांचा विषय आहे, हें योग्यच आहे.—तथा अनुरज्यते–अनुरागं च उपैति तत् च विषये इति व्याख्येयं—तसेंच जगत् अनुरक्त होतें–अनुरागाला प्राप्त होतें, तें अनुरागगमन योग्यच–योग्य विषयामध्येंच आहे, असें व्याख्यान करावें.—किं च रक्षांसि भीतानि–भयाविष्टानि दिशः द्रवन्ति–गच्छन्ति तत् च स्थाने विषये—तसेंच राक्षस भयभीत–भयाविष्ट होऊन दशदिशांस पळून जातात हें योग्य स्थानीं–योग्य विषयींच आहे.—च सर्वे सिद्धसंघाः–सिद्धानां–कपिलादीनां संघाः–समुदायाः नमस्यन्ति–नमस्कुर्वन्ति तत् च स्थाने—आणि सर्व सिद्धसंघ म्ह० कपिलादि सिद्धांचे संघ–समुदाय तुला नमस्कार करितात तेंहि योग्य–योग्य विषयामध्येंच आहे. ३६.

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

अन्वयार्थ—हे महात्मन्—हे महात्म्या !—गरीयसे—अतिशय गुरु व—ब्रह्मणः अपि आदिकर्त्रे—ब्रह्मदेवाचाहि आदिकर्ता अशा—ते—तुम्हांस—कस्मात् च—कां बरें ते सिद्धादिक—न नमेरन्—नमस्कार करणार नाहींत ?—हे अनन्त देवेश जगन्निवास—हे अनन्ता, हे देवाधिपते, हे जगन्निवासा—यत् सदसत्परं—जें सत् व असत् यांहून पर–विलक्षण असलेलें—अक्षरं—अक्षर ब्रह्म—तत्—तें—त्वं (एव)—तूंच आहेस. ३७.

भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति—कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन् नमस्कुर्युः हे महात्मन्गरीयसे गुरुतराय यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कारणमतस्त-

स्मादादिकर्त्रे कथमेते न नमस्कुर्युरतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं त्वमर्हो विषय इत्यर्थः । हेऽनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं तत्परं यद्वेदान्तेषु श्रूयते किं तत्सदसद्विद्यमानमसच्च यत्र नास्तीति बुद्धिस्ते उपधानभूते सदसती यस्याक्षरस्य यद्द्वारेण सदसदित्युपचर्यते । परमार्थतस्तु सदसतः परं तद्यदक्षरं वेदविदो वदन्ति तत्त्वमेव नान्यदित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—भगवत हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति—भगवान् हर्षादिकाचा हेतु–विषय आहे याविषयी कारण–निमित्त ' कस्मात्० ' या श्लोकानें अर्जुन दाखवितो—**हे महात्मन् कस्मात् च हेतो ते–तुभ्य गरीयसे–गुरुतराय न नमेरन् न नमस्कुर्युः**—आणि हे महात्मन् कोणत्या बरें कारणानें अतिशय गुरु अशा तुला ते नमस्कार करणार नाहीत,—**यत ब्रह्मण हिरण्यगर्भस्य अपि आदिकर्ता–कारणं**—ज्याअर्थी तू कार्य ब्रह्माचा–हिरण्यगर्भाचाहि आदिकर्ता–कारण आहेस—**अत तस्मात् आदिकर्त्रे एते कथं न नमस्कुर्युः**—त्याअर्थी आदिकर्ता अशा तुला हे सर्व नमस्कार कसे करणार नाहीत ?—**अत हर्षादीनां नमस्कारस्य च त्वं स्थानं–अर्हः विषय इत्यर्थः**—म्हणून हर्षादिकाचें व नमस्काराचें तू स्थान आहेस, योग्य विषय आहेस, असा भावार्थ (त्याविषयाच आणखी कारणें–)—**हे अनन्त देवेश जगन्निवास**—हे अपरिच्छिन्न, हे देवांच्या नियत्या व हे सर्व जगाच्या आश्रया [तुला ते का नमस्कार करणार नाहीत ? कारण अनवच्छिन्नत्व, सर्वदेवनियन्तृत्व व सर्वजगदाश्रयत्व हें तुझ्या नमस्कारादियोग्यत्वाचें कारण आहे]—**यत् वेदान्तेषु श्रूयते तत् परं अक्षरं त्वं**—जे वेदान्तात श्रुत आहे ते परम अक्षर तू आहेस.—**किं तत्**—तें काय ?—**सदसत्–विद्यमान असत् च यत्र नास्ति इति बुद्धिः**—सत् असत्–सत् म्ह० विद्यमान व असत् म्ह० जेथें काही नाहीं अशी बुद्धि होते तें सत् असत्–विद्यमान अविद्यमान (पण एकालाच सदसद्रूपत्व कसें ? उत्तर–)—**ते सदसती उपधानभूते यस्य–अक्षरस्य**—ज्या अक्षराचे सत् व असत् हे उपधानभूत आहेत [म्ह० ज्या अक्षराच्या त्या दोन उपाधी आहेत, पण सत् व असत् यांना अक्षराचे उपाधि व कसें ? उत्तर–]—**यद्द्वारेण सत्–असत् इति उपचर्यते**—ज्याच्या द्वारा तें ब्रह्म 'सत् व असत्' असें गौणवृत्तीनें–उपचारानें म्हटलें जातें (तें सत् व असत् त्याच्या उपाधि आहेत. आता श्लोकातील ' तत्परं यत् ' या शब्दाच्या शब्दांचें व्याख्यान करितात–)—**परमार्थतः तु सदसतः परं तत् यत् अक्षरं वेदविदः वदन्ति तत् त्वं एव न अन्यत् इति अभिप्रायः**—पण वस्तुत तें सत् व असत् याहून अगदी विलक्षण आहे, (तें म्ह० कोण ?)—ज्याला वेदवेत्ते ' अक्षर ' म्हणतात तें तूच आहेस, तुझ्याहून तें भिन्न नाहीं (अर्थात् तूं असा असल्यामुळें नमस्कारादिकाला योग्यच आहेस) ३७

१ टीकाकार म्हणतात–" सत् व असत् या शब्दानें अथवा ठिकाणी अनुक्रमें व्यक्त व अव्यक्त किंवा क्षर व अक्षर या शब्दांना समानार्थक आहेत, असें गी. ७ २४, ८.२०,

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्ताऽसि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥

अन्वयार्थ—त्वं—तूं—आदिदेवः—आद्य देव—**पुराण. पुरुषः**—पुराण पुरुष आहेस—**त्वं—तूं—अस्य विश्वस्य**—या विश्वाचें—**परं निधानं**—परम निधान-आधार आहेस.—**त्वं—तूं—वेत्ता वेद्यं च परं च धाम असि**—सर्वांना जाणणारा, जाणावयाची वस्तु, व परम पद आहेस.—**हे अनन्तरूप!**—हे अनंतरूपा **त्वया—तूं—विश्वं**—विश्वाला—**ततं**—व्यापिलें आहेस. ३८.

पुनरपि स्तौति—त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात्, पुरुषः पुरि शयनात्, पुराणश्चिरंतनस्त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्जगत्सर्वं महाप्रलयादाविति। किंच वेत्ताऽसि वेदिताऽसि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य। यच्च वेद्यं वेदनार्हं तच्चासि। परं च धाम परमं पदं वैष्णवम्। त्वया ततं व्याप्तं विश्वं समस्तमनन्तरूपान्तो न विद्यते तव रूपाणाम् ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—पुनरपि स्तौति—'त्वं०' या श्लोकानें अर्जुन पुनरपि स्तुति करितो.—**जगतः स्रष्टृत्वात् त्वं आदिदेवः**—जगाच्या स्रष्टृत्वामुळें—तूं जगाचा स्रष्टा असल्यामुळें आदिदेव आहेस.—**पुरि शयनात् पुरुषः**—शरीररूपी पुरांत शयन केल्यामुळें-वास केल्यामुळें पुरुष—**पुराणः-चिरंतन**—पुराण म्ह० चिरंतन-नित्य, —**त्वं एव अस्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं**—तूंच या विश्वाचें श्रेष्ठ निधान आहेस.—**महाप्रलयादौ निधीयते अस्मिन् सर्वं जगत् इति (निधानं)**—महाप्रलयाच्या आरंभीं सर्व जगत् यांत ठेविलें जातें-स्थापिलें जातें म्हणून निधान.—**किंच सर्वस्य एव वेद्यजातस्य वेत्ता असि-वेदिता असि**—शिवाय सर्व विषयवर्गांचा वेत्ता आहेस, सर्व विषयांना-वेद्य वस्तूंना जाणणारा आहेस.—**च यत्**

किंवा १५.१६ वरून दिसून येईल." पण तें बरोबर नाहीं. कारण गी. ७.२४श्लोकांत "अज्ञ लोक माझें अव्यय श्रेष्ठ स्वरूप जाणत नाहींत. त्यामुळें अव्यक्त असलेलाच मी व्यक्त झालों आहे, असें समजतात," (गी भा. पृ. ६३६) असें म्हटलें आहे. त्याच्याशीं सत् व असत् या शब्दाच्या अर्थाचा कांहीं संबंध नाहीं. ८ व्या अध्यायाच्या २० श्लोकांत "अव्यक्ताहून अगदीं भिन्न व श्रेष्ठ असलेला जो अव्यक्त सनातन भाव तो सर्व भूतांचा नाश झाला तरी नाश पावत नाहीं," असें म्हटलें आहे. (गी. भा. पृ. ६६८.) अ. १५ श्लो. १६ यांत "क्षर व अक्षर असे दोन पुरुष आहेत, सर्व भूतें हा क्षर पुरुष व कूटस्थ हा अक्षर पुरुष होय" असें म्हटलें आहे, व त्याचा येथील 'सत् व असत्' या शब्दाच्या अर्थाशीं कांहीं संबंध नाहीं, हें वाचकाच्या सहज लक्षात येईल. यास्तव आचार्यांनीं या पदाचा सत्-विद्यमान असत्-अविद्यमान असा जो अर्थ केला आहे तोच निर्दोष व सयुक्तिक आहे.

वेद्य-वेदनार्ह तत् च असि—आणि जे वेद्य म्ह० जाणण्यास योग्य असलेलें तेंहि तू आहेस —**च परं धाम परमं वैष्णवं पदं**—आणि परम धाम-परम वैष्णव पद तू आहेस —**त्वया विश्वं-समस्तं ततं-व्याप्तं**—तू सर्वांना व्यापलें आहेस —**हे अनन्तरूप तव रूपाणां अन्तः न विद्यते**—हे अनन्तरूप तुझ्या रूपाचा अन्त नाहीं ३८

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥

अन्वयार्थ—त्वं—तू—**वायु**—वायु—**यम**—यम, —**अग्निः**—अग्नि,—**वरुण**—वरुण,—**शशाङ्क**—चंद्र,—**प्रजापति**—कश्यपादिक—**च**—व—**प्रपितामह**—ब्रह्मदेवाचाहि पिता आहेस —**ते**—तुला—**सहस्रकृत्व.**—हजार वेळा—**नमः नमः अस्तु**—नमस्कार नमस्कार असो —**पुनः च**—आणि पुनरपि—**भूयः अपि**—आणखीहि—**ते**—तुला—**नमः नमः अस्तु**—हजारों नमस्कार असोत ३९

किंच—वायुस्त्वं यमश्चाग्निर्वरुणोऽपां पतिः शशाङ्कश्चन्द्रमाः प्रजापतिस्त्वं कश्यपादिः प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहो ब्रह्मणोऽपि पितेत्यर्थः । नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते । बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यासावृत्तिगणनं कृत्वसुचोच्यते । पुनश्च भूयोऽपीति श्रद्धाभक्त्यतिशयादपरितोषमात्मनो दर्शयति ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—**किं च**—भगवान् सर्वात्मा आहे, याविषयीं 'वायु०' या श्लोकानें आणखी एक कारण सांगतात—**वायु त्वं**—वायु तू आहेस —**यम च अग्नि वरुण -अपां पति शशाङ्क -चन्द्रमा. प्रजापति त्वं कश्यपादि**—यम व अग्नि, वरुण जलाचा स्वामी, शशांक म्ह० चंद्रमा व कश्यपादि प्रजापति तू आहेस —**च प्रपितामह पितामहस्य अपि पिता-प्रपितामह ब्रह्मणः अपि पिता इत्यर्थ**—आणि प्रपितामह-पितामहाचाहि पिता प्रपितामह-ब्रह्मदेवाचाहि पिता-सूत्रात्मा-अन्तर्यामी असा याचा भावार्थ (सर्व देवता तूच आहेस असें सांगितलें असतां कोणते लाभ सांगतात-)—**नमः नमः ते-तुभ्यं सहस्रकृत्व. अस्तु**—तुला सहस्रवार

---

१ रहस्यकार म्हणतात— 'प्रजापतिशब्दाचा कश्यपादि प्रजापति असा कोणी अर्थ करितात पण प्रजापति हें पद येथें एकवचनी असल्यामुळें प्रजापति म्ह० ब्रह्मदेव हा अर्थ अधिक ग्राह्य दिसतो" पण 'प्रजापति' हा शब्द कश्यपापासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वांना जर एक सारखाच लागू होतो तर त्यांतील एक ब्रह्मदेवच येथें घेण्याचें काही कारण दिसत नाहीं म्हणूनच आचार्यांनी प्रजापति म्ह० 'कश्यपादि –' कश्यपापासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्व प्रजापति असा अर्थ केला आहे जेथें 'ब्रह्मदेव' हाच अर्थ घेण्याचें विशेष कारण होतें तेथें तोच अर्थ घेतला आहे. (गी. भा. पृ. २८२ पहा.)

त्वया विनाभूतं किंचित् न अस्ति इत्यर्थः—तुझ्या विरहित—तूं ज्यांत नाहींस असें कांहीं एक नाहीं, असा याचा भावार्थ. ४०.

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

अन्वयार्थ—**तव**—तुझ्या—**महिमानं**—माहात्म्यास—**इदं**—या विश्वरूपास—**अजानता मया**—न जाणणाऱ्या मीं—**प्रमादात्**—अनवधानामुळें—**अपि वा प्रणयेन**—किंवा प्रेमामुळें—**सखा इति मत्वा**—तूं माझ्या बरोबरीचा मित्र आहेस, असें जाणून—**हे कृष्ण, हे यादव हे सखे,**—**इति**—असें—**प्रसभं**—अनादरानें—**यत् उक्तं**—जें म्हटलें—**च**—आणि—**हे अच्युत**-**यत्**—जें—**अवहासार्थं**—थट्टा करण्यासाठीं—**विहारशय्यासनभोजनेषु**—विहार करतांना, शय्येवर निजतांना, आसनावर बसतांना व जेवतांना—**एकः**—एकटा असतांना—**अथवा**—किंवा—**तत्समक्षं**—लोकांच्या देखत—**असत्कृतः असि**—असत्कार केला गेला आहेस—**तत्**—तें सर्व—**त्वां अप्रमेयं**—तुज अप्रमेय देवाला—**अहं**—मीं—**क्षामये**—क्षमा करण्याची प्रार्थना करतों. ४१, ४२

यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराधतः—सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभमभिभूय प्रसह्य यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति चाजानताऽज्ञानिना मूढेन । किमजानतेत्याह महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् तवेदं महिमानमजानतेति वैयधिकरण्येन संबन्धः । तवेममिति पाठो यद्यस्ति तदा सामानाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विक्षिप्तचित्ततया प्रणयेन वाऽपि प्रणयो नाम स्नेहनिमित्तो विस्रम्भस्तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—**यतः अहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराधतः**—ज्याअर्थी मी तुझ्या माहात्म्याचें पूर्णपणें ज्ञान नसणें, या अपराधामुळें—**सखा**-**समानवयाः इति मत्वा**—तूं माझा सखा-समान वयाचा-बरोबरीचा सोबती आहेस असें मानून—**विपरीतबुद्ध्या ज्ञात्वा**—असें विपरीत भावनेनें समजून—**प्रसभम्**-**अभिभूय**-**प्रसह्य**—बलात्कारानें, तुझा तिरस्कार करून-हटानें—**हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे इति अजानता**-**अज्ञानिना**-**मूढेन यद् उक्तं**—हे कृष्णा, हे यादवा, हे मित्रा, असें न जाणणाऱ्या-मी अज्ञानी मूढानें जें म्हटलें—**किं अजानता इति आह**—काय न जाणणाऱ्या मी म्हटलेंस ! तें सांगतो—**महिमानं**-**माहात्म्यं तव ईश्वरस्य इदं विश्वरूपं**—महिम्यास-माहात्म्यास-तुज ईश्वराच्या या विश्वरूपास,—**तव इदं महिमानं अजानता इति वैयधिकरण्येन संबन्धः**—तुझे हे (विश्वरूप याच) महि-

ते पृष्ठत —तसेंच पश्चिम दिशेंत असलेलें सर्व तूच, त्या तुला नमस्कार असो —**सर्वतः एव-सर्वासु दिक्षु-सर्वत्र स्थिताय ते नम अस्तु**—हे सर्व, 'सर्व' त च म्ह० सर्व दिशामध्यें सर्वत्र स्थित असलेल्या तुला नमस्कार असो, [फार काय पण जितक्या दिशा आहेत त्या सर्वांत जें जे काहा आहे त तूच आहेस, त्या तुला नमस्कार असो]—**अनन्तवीर्यामितविक्रमः-अनन्तं वीर्यं अस्य-अमित विक्रमः अस्य**—ज्याचें वीर्य अनन्त आहे, ज्याचा विक्रम अमित-अपरिमित आहे, तो अनन्तवीर्य अमितविक्रम होय —**वीर्यं-सामर्थ्यं विक्रमः-पराक्रम** —वीर्य म्ह० सामर्थ्य व विक्रम म्ह० पराक्रम —**कश्चित् वीर्यवान् अपि शस्त्रादिविषये न पराक्रमते वा मन्दपराक्रम** —कोणी एखादा वीर्यवान्-सामर्थ्यवान् जरी असला तरी शस्त्रादिविषयात पराक्रम दाखवीत नाहा, किंवा त्याचा त्या विषयात मंद पराक्रम दिसतो —**तु त्वं अनन्तवीर्यं अमितविक्रम च इति अनन्तवीर्यामितविक्रम** —पण तू अनन्तवीर्य व अमितपराक्रमी आहेस म्हणून अनन्तवीर्यामितविक्रम,—**सर्वं-समस्तं जगत् समाप्नोषि-यत एकेन आत्मना सम्यक् व्याप्नोषि**—सर्व म्ह० समस्त जगत् उत्तमप्रकारें व्यापतोस-ज्याअर्थी एका आत्म्यानें सर्व जगाला उत्तमप्रकार व्यापताम—**तस्मात् सर्वं असि-भवसि**—त्याअर्थी तू सर्व आहेस—

स्तात् स उपरिष्टात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणत स उत्तरत ' (छा भा पृ ५६७) तसेंच 'आत्मैवाधस्तात् आत्मोपरिष्टात्० ' (छा भा पृ ५६८) या श्रुतिवचनांचाहि निर्देश करितात पण अर्थ करताना मात्र 'पुढून नमस्कार, पाठीमागून नमस्कार' इत्यादि अगदी सदोष शब्दप्रयोग करितात पण याहिपेक्षा अधिक आश्चर्य तें पुढेंच आहे वरील श्रुताचा उल्लेख करून ते म्हणतात "असें जे ब्रह्माचें वर्णन येतें त्याला अनुसरून भक्तिमार्गांतील ह्या नमनात्मक स्तुति आहे" तेथें 'भक्तिमार्गांतील' हें विशेषण कशाला? ज्ञानमार्गांत अशी स्तुति संभवत नाहा की काय? आणि भक्तिमार्ग व ज्ञानमार्ग हे अत्यंत विलक्षण, परस्परांच्या अगदीं विरुद्ध असे मार्ग आहेत की काय? 'नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृभ्य ०' 'नम परमऋषिभ्यो नम परमऋषिभ्य ' 'एव उपासितव्य एव मुचैवमुपास्य ' इत्यादि ज्ञानकांडांतील शंकडों वाक्येंच ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग यांना भिन्न मानणारांची समजूत भ्रामक आहे, अशी साक्ष देत आहेत उपासना किंवा भक्ति हें ज्ञानाचें अंतर। साधन आहे, असा वेदान्तात घोष केलेला असताना भक्तिमार्गाला ज्ञानमार्गापासून फोडून अलग करू पाहणें, म्ह० वेदान्ताचें रहस्य आपल्याला कळलें नाहीं, असेंच स्वमुखान सांगणें होय वैदिक धर्माचे मुख्य मार्ग दोन, एक प्रवृत्तिमार्ग व दुसरा निवृत्तिमार्ग निष्काम कर्मांपासून तों ध्यानयोगापर्यंत सत्र निवृत्तिमार्गांचाच यथाधिकार कक्षा आहेत. पण हा दृष्टि सोडल्यानतर गीतारहस्यकार व गीतेचा विचार करणारे इतर आधुनिक, गीतेच्या खऱ्या अर्थाला पारखे झाले आहेत असो, अर्जुन आपल्या तोंडानेंच जर 'नान्त न मध्य न पुन तवादि पश्यामि' 'मनन्तोऽनन्तरूप' (श्लो १६) 'अनादिमध्यान्त' (१९) इत्यादि म्हणत आहे, तर नंतर पुन. त्याच्या विरुद्ध 'तुम्हाला पुढून नमस्कार, पाठीमागून नमस्कार सर्व बाजूना नमस्कार' असें म्हणेल कसा!

त्वया विनाभूतं किंचिन् न अस्ति इत्यर्थः—तुझ्या विरहित–तूं व्यापिलें नाहींस असें कांहीं एक नाहीं, असा याचा भावार्थ. ४०.

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥
यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

अन्वयार्थ—तव—तुझ्या—महिमानं—माहात्म्यास—इदं—या विश्वरूपास—अजानता मया—न जाणणाऱ्या मी—प्रमादात्—अनवधानामुळें—अपि वा प्रणयेन—किंवा प्रेमामुळें—सखा इति मत्वा—तूं माझा बरोबरीचा मित्र आहेस, असें मानून—हे कृष्ण, हे यादव हे सखे,—इति—असें—प्रसभं—अनादरानें—यत् उक्तं—जें म्हटलें—च—आणि—हे अच्युत—यत्—जें—अवहासार्थं—थट्टा करण्यासाठीं—विहारशय्यासनभोजनेषु—विहार करतांना, शय्येवर निजतांना, आसनावर बसतांना व जेवतांना—एकः—एकटा असतांना—अथवा—किंवा—तत्समक्षं—लोकांच्या देखत—असत्कृतः असि—असत्कार केला गेला आहेस—तत्—तें सर्व—त्वां अप्रमेयं—तुज अप्रमेय देवाला—अहं—मी—क्षामये—क्षमा करण्याची प्रार्थना करतों. ४१, ४२.

यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराध्यतः—सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभमभिभूय प्रसह्य यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति चाजानताऽज्ञानिना मूढेन । किमजानतेत्याह महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् तवेदं महिमानमजानतेति वैयधिकरण्येन संबन्धः । तवेमामिति पाठो यद्यस्ति तदा सामानाधिकरण्यमेव । मया प्रमादाद्विक्षिप्तचित्ततया प्रणयेन वाऽपि प्रणयो नाम स्नेहनिमित्तो विस्रम्भस्तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—यतः अहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानापराध्यतः—ज्याअर्थी मी तुझ्या माहात्म्याचें पूर्णपणें ज्ञान नसणें, या अपराधामुळें—सखा–समानवयाः इति मत्वा—तूं माझा सखा–समान वयाचा–बरोबरीचा सोबती आहेस असें मानून—विपरीतबुद्ध्या ज्ञात्वा—असें विपरीत भावनेनें समजून—प्रसभ–अभिभूय–प्रसह्य—बलात्कारानें, तुझा तिरस्कार करून–हटानें—हे कृष्ण, हे यादव, हे सखे इति अजानता–अज्ञानिना–मूढेन यद् उक्त—हे कृष्णा, हे यादवा, हे मित्रा, असें न जाणणाऱ्या–मी अज्ञानी मूढानें जें म्हटलें—किं अजानता इति आह—काय न जाणणाऱ्या तूं म्हटलेंस ? तें सांगतो—महिमानं–माहात्म्यं तव ईश्वरस्य इदं विश्वरूपं—महिम्यास–माहात्म्यास–तुज ईश्वराच्या या विश्वरूपास,—तव इदं महिमानं अजानता इति वैयधिकरण्येन संबन्धः—तुझें हें (विश्वरूप याच) महि-

म्याग असा 'इदं' व 'महिमानं' याचा व्यधिकरणानें संबंध लावावा.—**तव इमं इति पाठ यदि अस्ति तदा सामानाधिकरण्यं एव**—पण 'तव इमं महिमानं' असा पाठ जर असेल तर 'इमं' व 'महिमान' याचे सामानाधिकरण्यच आहे. (सामानाधिकरण्य म्ह० एका अर्थी एकविभक्तित्व)—**मया प्रमादात्-विक्षिप्तचित्ततया प्रणयेन वा अपि**—मी प्रमादामुळे-अनवधानामुळे-विक्षिप्तचित्तत्वामुळे किंवा प्रणयानेंहि—**प्रणयः नाम स्नेहनिमित्तः विश्वासः**—प्रणय म्ह० स्नेहाच्या निमित्तानें जडलेला विश्वास—**तेन अपि कारणेन यत् उक्तवान् असि**—त्याहि कारणानें जें बोललों [त्याची मी तुजकडून क्षमा करवितों, असा पुढील श्लोकांतील 'क्षामये' या क्रियापदाशीं संबंध] ४१.

यच्चेति । यच्चावहासार्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतः परिभूतोऽसि भवसि,क्व विहारशय्यासनभोजनेषु विहरणं विहार पादव्यायाम. शयनं शय्याऽऽसनमास्थायिका भोजनमदनमित्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेष्वेकः परोक्षः सन्नसत्कृतोऽसि परिभूतोऽस्यथवाऽपि हेऽच्युत तत्समक्षं तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः प्रत्यक्षं वाऽसत्कृतोऽसि तत्सर्वमपराधजातं क्षामये क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थ—'यत् च०' इति—'यत् च०' या श्लोकानें मी जें अयुक्त भाषण केलें त्याचीच तेवढी क्षमा कर असें नव्हे, तर क्रीडादि प्रसंगीं वगैरे मी जो तुझा तिरस्कार केला त्याचीहि क्षमा कर असें अर्जुन म्हणतो—**च यत् अवहासार्थं-परिहासप्रयोजनाय असत्कृत -परिभूत असि-भवसि**—आणि जें थट्टेनें हंसण्यासाठीं-थट्टामस्करी-करून हसविण्यासाठीं-स्वतः हंसून दुसऱ्याला हंसविण्यासाठीं असत्कार-पराभव -तिरस्कार केला गेला आहेस, विनोदानें मी जो तुझा अपमान केला,—**क्व**—तो कोठें केला ?—**विहार-शय्या-आसन भोजनेषु-विहरणं विहारः पादव्यायामः शयनं-शय्या आसनं-आस्थायिका भोजनं-अदनं इति एतेषु विहार शय्यासनभोजनेषु**—विहार, शय्या, आसन व भोजन या प्रसंगीं, विहरण म्ह० विहार किंवा पायाचा व्यायाम-फिरणें, शय्या म्ह० शयन-पर्यंकादिक, आसन-बैठक, सिंहासन वगैरे, भोजन-अन्नभक्षण-जेवण इत्यादि प्रसंगीं—**एकः परोक्षः सन् असत्कृतः असि-परिभूतः असि**—एकटाच एकांतांत असतांना लोकांच्या परोक्ष, असत्कृत आहेस, माझ्याकडून परिभूत झाला आहेस—**अथवा अपि हे अच्युत तत् समक्षं**—किंवा हे अच्युता, लोकांच्या समक्ष तें परिभवन होईल असा प्रकारें—**तत् शब्दः क्रियाविशेषणार्थः**—येथील 'तत्' हा शब्द परिभव करणें या क्रियेच्या विशेषणार्थ आहे.—**प्रत्यक्षं वा असत्कृतः असि**—किंवा तूं प्रत्यक्ष -लोकांच्या समोर असत्कृत झाला आहेस, किंवा मीं लोकांच्या समोर जो तुझा अपमान केला आहे—**तत् सर्वं अपराधजातं अहं अप्रमेयं-प्रमाणातीतं त्वां क्षामये -क्षमां कारये**—तें सर्व अपराधजात मी अप्रमेय-प्रमाणातीत-प्रमाणाचा विषय न होणाऱ्या अशा तुजकडून क्षमा करवितों. [तुजकडून त्या सर्व अपराधांची क्षमा संपादन

करतों. लोकांच्या परोक्ष-एकांतात किंवा त्यांच्या समोर तुझा अपमान होईल असें जें वर्तन मी तुझ्याशीं विहारादिप्रसंगीं केलें आहे, त्या सर्वांबद्दल मी क्षमा मागतों मला त्याची क्षमा कर] ४२

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥

अन्वयार्थ—**त्वं**—तूं—**अस्य चराचरस्य लोकस्य**—या चराचर लोकाचा—**पिता**—जनक—**च**—व—**पूज्यः**—पूज्य—**गरीयान्**—फार मोठा—**गुरु**—गुरु आहेस —**अप्रतिमप्रभाव**—ज्याचा प्रभाव अप्रतिम आहे, अशा हे श्रीकृष्णा ! —**लोकत्रये अपि**—या तिन्ही लोकांत—**त्वत्समः अन्यः**—तुझ्यासारखा दुसरा —**न अस्ति**—कोणी नाहीं मग—**अभ्यधिकः कुतः**—तुझ्यापेक्षां अधिक कोठून असणार ? ४३

यतस्त्वम्—पितासि जनयितासि लोकस्य प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थावरजङ्गमस्य न केवलं त्वमस्य जगतः पिता पूज्यश्च पूजार्हो यतो गुरुर्गरीयान्गुरुतरः । कस्माद्गुरुतरस्त्वमित्याह न च त्वत्समस्त्वत्तुल्योऽन्योऽस्ति । न हीश्वरद्वयं संभवत्यनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः । त्वत्सम एव तावदन्यो न संभवति कुत एवान्योऽभ्यधिकः स्यात् । लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन्नप्रतिमप्रभाव प्रतिमीयते यया सा प्रतिमा न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वमप्रतिमप्रभावो हेऽप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्रभावेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

भाष्यार्थ—**यतः त्वं चराचरस्य-स्थावरजङ्गमस्य लोकस्य-प्राणिजातस्य पिता असि-जनयिता असि**—कारण तूं चराचर म्ह० स्थावर जंगम लोकाचा-प्राणिवर्गाचा पिता आहेस, उत्पन्न करणारा आहेस—**त्वं केवलं अस्य जगतः पिता न**—तूं केवळ या जगाचा पिताच नाहींस, तर—**यतः पूज्यः -पूजार्हः अतः गरीयान्-गुरुतरः गुरुः**—ज्याअर्थी पूज्य म्ह० पूजार्ह-पूजेला योग्य आहेस त्याअर्थी अत्यंत श्रेष्ठ गुरु आहेस [गुणांच्या आधिक्यामुळें पूजार्हत्व, धर्मादिकांच्या ज्ञानाचा संप्रदाय प्रवृत्त करणारा असल्यामुळें शिक्षक या रूपानें गुरुत्व, सूत्रात्मा, अन्तर्यामी इत्यादि गुरूंचाहि गुरु असल्यामुळें श्रेष्ठ गुरु, हाच अर्थ प्रश्नद्वारा प्रकट करितात–] —**त्वं गुरुतरः कस्मात् इति आह**—तूं अत्यंत गुरु कोणत्या कारणानें, तें अर्जुन सांगतो—**त्वत्समः-त्वत्तुल्यः अन्यः न च अस्ति**—तुझ्या सारखा, त्वत्तुल्य दुसरा कोणी नाहीं, [ईश्वरा सारखाच दुसरा ईश्वर असेल, असें कोणी म्हणेल म्हणून अर्जुन म्हणतो–]—**ईश्वरद्वयं न हि संभवति अनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः**—दोन ईश्वर संभवत नाहींत, कारण ईश्वराचें अनेकत्व झाल्यास व्यवहारच संभवणार नाहीं [कारण दोघेहि ईश्वर म्ह० स्वतंत्र त्यामुळें त्यांच्या मनांत जगाच्या

उत्पत्ति स्थिति लयादिकाविषयीं एकाच वेळीं परस्पर विरुद्ध कल्पना उद्भवल्यास स्वव्यापाराचा लोप होईल ! यास्तव दोन ईश्वर संभवत नाहीत]—सर्वस्मिन्-लोकत्रये अपि त्वत्सम एव तावत् अन्य न संभवति अन्य अभ्यधिक· कुत एव स्यात्—या सर्व त्रिभुवनांतहि तुझ्यासारखाच जर अगोदर दुसरा कोणी संभवत नाहीं तर तुझ्याहून दुसरा सर्वप्रकारें अधिक कसा संभवेल ?—अप्रतिमप्रभाव-प्रतिमीयते यया सा प्रतिमा न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वं अप्रतिमप्रभाव हे अप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्रभाव इत्यर्थ —जिच्या योगानें वस्तूचें प्रतिमान-प्रतिप्रमाण-केलें जातें ती प्रतिमा-उपमा-दृष्टान्त, ज्या तुझ्या प्रभावाला प्रतिमा नाहीं तो तू अप्रतिमप्रभाव आहेस हे अप्रतिमप्रभाव म्ह· निरतिशयप्रभाव, असा याचा भावार्थ ४३

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥

अन्वयार्थ—**तस्मात्**—म्हणून—**काय प्रणिधाय**—शरीर भूमावर दंडाप्रमाणें ठेवून —**प्रणम्य**—प्रणाम करून—**अहं**—मी—**ईशं ईड्यं त्वां**—सर्वांचा ईश्वर व स्तुतीला पात्र अशा तुला—**प्रसादये**—प्रसन्न करतों हे देवा !—**पुत्रस्य पिता इव**—पुत्राचा अपराध पिता जसा सहन करतो—**सख्यु· सखा इव**—मित्राचा अपराध मित्र जसा सहन करतो,—**प्रियाया प्रिय (इव)**—प्रियेचा-पत्नीचा अपराध प्रिय-पति जसा सहन करतो, तसा—**त्वं**—तू माझा अपराध—**सोढुं**—सहन करण्यास—**अर्हसि**—योग्य आहेस ४४

यत एवम्—तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्धृत्वा कायं शरीरं प्रसादये प्रसादं कारये त्वामहमीशमीशितारमीड्यं स्तुत्यं त्वं पुन पुत्रस्यापराधं पिता यथा क्षमते सर्वं सखेव च सख्युरपराधं यथा वा प्रियाया अपराधं प्रिय क्षमत एवमर्हसि हे देव सोढुं प्रसहितुं क्षन्तुमित्यर्थ ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थ—**यत· एवं तस्मात् प्रणम्य-नमस्कृत्य काय-शरीर प्रणिधाय-प्रकर्षेण नीचै धृत्वा**—ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी प्रणाम म्ह० नमस्कार करून, शरीराला अत्यंत नीच-खालीं भूमीवर धारण करून-साष्टांग लोटांगण घालून—**अहं ईशं-ईशितारं ईड्यं स्तुत्यं त्वा प्रसादये-प्रसादं कारये**—मी ईश-ईशन-नियमन करणाऱ्या व ईड्य म्ह० स्तुत्य अशा तुला प्रसन्न करितों तुजकडून प्रसाद करवितों —**त्वं पुन पुत्रस्य सर्वं अपराधं पिता यथा क्षमते**—पण तू पुत्राचा सर्व अपराध पिता जसा सहन करतो,—**च सख्यु अपराधं सखा यथा वा प्रियाया अपराध प्रिय क्षमते**—व मित्राचा अपराध मित्र सहन करितो किंवा जसा प्रियेचा अपराध प्रिय सहन करतो—**एवं हे देव त्वं प्रसहितुं-क्षन्तु इत्यर्थं**

अर्हसि—त्याप्रमाणे देवा, तूं माझे सर्व अपराध पूर्णपणे सहन करण्यास–मला क्षमा करण्यास, असा भावार्थ, योग्य आहेस. ४४.

---

१ रहस्यकार 'प्रिय प्रियायार्हसि' या शब्दाच्या अर्थाविषयीं बरीच चर्चा करितात–ते म्हणतात–" या शब्दाचा 'प्रिय पुरुष ज्याप्रमाणें आपल्या प्रिय स्त्रीला' असा कित्येक अर्थ करितात. पण आमच्या मतें तो बरोबर नाहीं. आचार्य 'प्रियः प्रियायाः अर्हसि' अशीं पदें तोडून "प्रिय जसा आपल्या प्रियेचा अपराध सहन करतो तसा माझा अपराध सहन करण्यास तूं योग्य आहेस" असा अर्थ करितात, हें वर दाखविलेंच आहे. पण रहस्यकार म्हणतात–"व्याकरणरीत्या 'प्रियायाः अर्हसि' अशा पदें पडत नाहीत." ते व्याकरणाच्या चर्चेंत पडले नसते तर बरें झालें असतें! कारण व्याकरणरीत्या 'हे सखे इति' श्लो. ४१ अशीं तरी पदें पडतात का? 'शक्य अहं' श्लो. ४८ व ५४ 'यतति,' ७-३ 'यततः' २-६० 'यतन्ति' ७ २९ इत्यादि प्रयोग तरी व्याकरणरीत्या शुद्ध आहेत का? मग 'प्रियायाः अर्हसि' याच एका प्रयोगानें रहस्यकारानें काय घोडें मारलें आहे, कोण जाणे! 'सखे इति' याचा 'सखेति' हा संधि जसा आर्ष आहे तसाच 'प्रियायाः अर्हसि' याचा 'प्रियायार्हसि' हा संधि आर्ष आहे. असे संधि गीतेंतच आणखीहि दाखविता येतील. आचार्यादि अद्वैतसंप्रदायी टीकाकाराचा अर्थ बरोबर नाहीं, असें म्हणण्याचें आणखी एक कारण ते असें सांगतात—या अर्थांत 'इव' शब्द दोन आहेत. त्याचा 'पुत्रस्य पिता इव, सख्युः सखा इव' असा अन्वय लाविल्यावर 'प्रियः प्रियायाः इव' असा अन्वय लावण्यास तिसरा 'इव' शब्द नाहीं. "तो अध्याहृत घेणें व तीहि शृंगारिक अत एव अप्रासंगिक उपमा मानणें आमच्या मतें युक्त नाहीं." पण अशीं मागील पदें पुढील वाक्यात अनुवृत्त होत नाहींतच कीं काय? गीतेंतच अशीं अनेक उदाहरणें आहेत. (अ. २ श्लो. ४७, अ. ५ श्लो. ११, १४. अ. १० २१–२४.२७ पहा) पुत्राचे सर्व अपराध पिता, मित्राचे अपराध मित्र व प्रिय पत्नीचे अपराध प्रिय पति, असाच येथील दृष्टान्ताचा बोध स्वभावतःच वाचकाच्या मनात उभा राहतो. पण शेवटच्या उपमेला रहस्यकार 'शृंगारिक अत एव अप्रासंगिक' म्हणतात. पुत्राच्या व मित्राच्या अपराधाप्रमाणें पत्नीचे अपराध सहन करणें, यात शृंगारिकपणा तो कोणता झाला? जगात पुत्र, मित्र, पत्नी हींच सर्वोत्तम प्रीतिपात्रें असल्यामुळें त्याचे दृष्टान्त देऊन तितक्याच प्रीतीनें 'तू माझे अपराध सहन कर' अशी अर्जुनानें प्रार्थना करणें, यात काहींच वावगें दिसत नाहीं. बरें, हा अर्थ सदोष मानून जरी सोडला तरी स्वतः रहस्यकार त्याचा निर्दोष अर्थ कसा करितात तो पाहू. 'प्रियः प्रियाय सोढुं अर्हसि' असा पदच्छेद करून त्याचा अर्थ—"प्रियानें म्ह० तुम्हीं प्रियाय म्ह० तुमचा प्रिय जो मी त्याला किंवा तत्प्रीत्यर्थ (माझे सर्व) अपराध क्षमा करावे" असा करितात. हा अर्थ वरील आचार्यांच्या अर्थाहून फार बहारीचा आहे, असेंच रहस्यकार समजले असतील! पण तो कितीसा उपपन्न आहे, तें आता वाचकच ठरवितील. विस्तारभयास्तव आम्ही त्याची अधिक चर्चा करीत नाहीं, फक्त–'प्रिय' ही प्रथमा आहे व 'अर्हसि' हा वर्तमानकाळ आहे. 'प्रियाय' या शब्दापासून "तुमचा प्रिय जो मी त्याला किंवा तत्प्रीत्यर्थ माझे सर्व अपराध" इतका अर्थ कसा निघतो हें एक रहस्यकारासच माहीत–एवढेंच सुचवितों. पिता, सखा व प्रिय हे

उत्पत्ति स्थिति-लयादिकांविषयां एकाच वेळा परस्पर विरुद्ध कल्पना उद्भवल्यास व्यवहाराचा लोप होईल! यास्तव दोन ईश्वर संभवत नाहीत]—**सर्वस्मिन्-लोकत्रये अपि त्वत्सम एव तावत् अन्य न संभवति अन्य अभ्यधिकः कुत एव स्यात्**—या सर्व त्रिभुवनांतहि तुझ्यासारखाच जर अगोदर दुसरा कोणी संभवत नाहीं तर तुझ्याहून दुसरा सर्वप्रकारें अधिक कसा संभवेल ?—**अप्रतिमप्रभाव-प्रतिमीयते यया सा प्रतिमा न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वं अप्रतिमप्रभावः हे अप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्रभाव इत्यर्थः**—जिच्या योगानें वस्तूच प्रतिमान–प्रतिप्रमाण–केलें जातें ती प्रतिमा–उपमा–दृष्टान्त, ज्या तुझ्या प्रभावाला प्रतिमा नाहीं तो तू अप्रतिमप्रभाव आहेस हे अप्रतिमप्रभाव म्ह० निरतिशयप्रभाव, असा याचा भावार्थ ४३

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम्।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम्॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—**कायं प्रणिधाय**—शरीर भूमीवर दंडाप्रमाणें ठेवून **प्रणम्य**—प्रणाम करून—**अहं**—मी—**ईशं ईड्यं त्वां**—सर्वांचा ईश्वर व स्तुतीला पात्र अशा तुला—**प्रसादये**—प्रसन्न करतों हे देवा !—**पुत्रस्य पिता इव**—पुत्राचा अपराध पिता जसा सहन करतो—**सख्युः सखा इव**—मित्राचा अपराध मित्र जसा सहन करतो,—**प्रियायाः प्रिय (इव)**—प्रियेचा-पत्नीचा अपराध प्रिय-पति जसा सहन करतो, तसा—**त्वं**—तू माझा अपराध—**सोढुं**—सहन करण्यास—**अर्हसि**—योग्य आहेस ४४

यत एवम्—तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्धृत्वा कायं शरीरं प्रसादये प्रसादं कारये त्वामहमीशमीशितारमीड्यं स्तुत्यं त्वं पुनः पुत्रस्यापराधं पिता यथा क्षमते सर्वं सखेव च सख्युरपराधं यथा वा प्रियायाः अपराधं प्रियः क्षमत एवमर्हसि हे देव सोढुं प्रसहितुं क्षन्तुमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थ—यतः एवं तस्मात् प्रणम्य-नमस्कृत्य कायं-शरीरं प्रणिधाय-प्रकर्षेण नीचैः धृत्वा—ज्याअर्थी असें आहे त्याअर्थी प्रणाम म्ह० नमस्कार करून, शरीराला अत्यंत नीच-खाली भूमीवर धारण करून-साष्टांग लोटांगण घालून—**अहं ईशं-ईशितारं ईड्यं स्तुत्यं त्वां प्रसादये-प्रसादं कारये**—मी ईश-ईशन-नियमन करणाऱ्या व ईड्य म्ह० स्तुत्य अशा तुला प्रसन्न करितों तुजकडून प्रसाद करवितों —**त्वं पुनः पुत्रस्य सर्वं अपराधं पिता यथा क्षमते**—पण तू पुत्राचा सर्व अपराध पिता जसा सहन करतो,—**च सख्युः अपराधं सखा यथा वा प्रियायाः अपराधं प्रियः क्षमते**—व मित्राचा अपराध मित्र सहन करितो किंवा जसा प्रियेचा अपराध प्रिय सहन करतो—**एवं हे देव त्वं प्रसहितुं-क्षन्तुं इत्य**

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ११।४६ ॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे।
तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

अन्वयार्थ—अदृष्टपूर्वं—यापूर्वी मी किंवा दुसऱ्या कोणी न पाहिलेलें हें—**रूप दृष्ट्वा**—विश्वरूप पाहून—**हृषितः अस्मि**—मी हृष्ट झालों आहें —**च**—व—**भयेन**—भयानें—**मे**—माझें—**मनः**—मन—**प्रव्यथित**—अतिशय व्यथित झालें आहे —**जगन्निवास**—हे जगन्निवासा—**देव**—हे देवा,—**देवेश**—हे देवेशा,—**प्रसीद**—प्रसन्न हो —**तत् एव**— तेंच रूप—**मे**—मला—**दर्शय**—दाखव ४५

अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तव मयाऽन्यैर्वा तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि भयेन च प्रव्यथितं मनो मेऽतस्तदेव मे मम दर्शय हे देव रूपं यन्मत्सखं प्रसीद देवेश जगन्निवास जगतो निवासो जगन्निवासो हे जगन्निवास ॥

भाष्यार्थ—'**अदृष्टपूर्वं०**' **इति**—'अदृष्टपूर्वं०' या श्लोकानें विश्वरूपाचा उपसंहार करण्याची प्रार्थना करितो.—**अदृष्टपूर्वं-मया अन्यैः वा कदाचित् अपि न दृष्टपूर्वं इदं तव विश्वरूप**—अदृष्टपूर्व म्ह० मी किंवा दुसऱ्या कोणी कधी हि यापूर्वी न पाहिलेलें हें तुझें विश्वरूप—**अहं तत् दृष्ट्वा हृषित अस्मि**—मी तें पाहून हृष्ट-संतुष्ट झालों आहें —**च भयेन मे मन प्रव्यथितं**—आणि भयानें माझें मन अतिशय व्यथित झालें आहे.—**अतः हे देव तत् एव रूपं मे-मम दर्शय**—म्हणून हे देवा, तेंच रूप तू मला दाखीव, जें—**यत् मत्सखं**—जें माझें मित्ररूप आहे.—**हे देवेश, जगन्निवास प्रसीद**—हे देवेशा, जगन्निवासा, प्रसन्न हो —**जगत निवासः-जगन्निवासः**—जगाचा जो निवास-आधार तो जगन्निवास ४५.

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—**किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं**—मस्तकावर मुकुट घातलेल्या, गदा घेतलेल्या व हातांत चक्र असलेल्या—**त्वां**—तुला—**तथा एव**—पूर्वीप्रमाणेंच—**द्रष्टुं**—पाहण्यास—**इच्छामि**—इच्छितों —**सहस्रबाहो विश्वमूर्ते**—ज्याला सहस्रबाहु आहेत व सर्व विश्व हीच ज्याची मूर्ति आहे. अशा देवा !

जसे पुत्र, मित्र, कलत्र याचे अपराध सहन करतात तसे तू माझे अपराध सहन कर, हाच आचार्यांनी केलेला अर्थ अतिशय सरळ व सुबोध आहे. 'प्रियायाः अर्हसि' हा एकच जर आर्ष प्रयोग गीतेंत असता तर टीकाकारांची ही सर्व खटपट काहीं तरी ग्राह्य वाटली असती, पण गीतेंतच असे अनेक आर्ष संधि असतांना या एकाच संधीला व्याकरणशुद्ध करण्यासाठीं इतकी ओढाताण करणें अगदीं अयोग्य आहे, असें आम्ही समजतों.

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव।

—तेन एव—त्याच पूर्वीच्या—चतुर्भुजेन रूपेण—चतुर्भुजरूपानें—भव—तू प्रकट हो ४६,

किरीटिनमिति । किरीटिनं किरीटवन्तं तथा गदिनं गदावन्तं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां प्रार्थये त्वां द्रष्टुमहं तथैव पूर्ववदित्यर्थः । यत एवं तस्मात्तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो वार्तमानिकेन विश्वरूपेण भव विश्वमूर्ते उपसंहृत्य विश्वरूपं तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण भवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थ—'किरीटिनं०' इति—तें रूप कोणतें त्याचें वर्णन अर्जुन या श्लोकानें करितो—**किरीटिनं-किरीटवन्तं तथा गदिनं-गदावन्तं चक्रहस्तं त्वां तथा एव-पूर्ववत् इत्यर्थः द्रष्टुं अहं इच्छामि-त्वां प्रार्थये**—किरीटी-किरीटवान्, तसाच गदी-गदावान् व ज्याच्या हातात चक्र आहे असा तुला, तसेच म्ह० पूर्वीप्रमाणें, असा भावार्थ, मी पाहण्याची इच्छा करितों-तसेंच तुझें रूप पाहण्याची माझी इच्छा आहे—**यतः एवं तस्मात् तेन एव रूपेण-वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन भव**—ज्याअर्थी असें आहे, त्याअर्थी त्याच रूपानें-चतुर्भुज वसुदेवपुत्ररूपानें तू हो—**वार्तमानिकेन विश्वरूपेण हे सहस्रबाहो**—वर्तमानकालच्या-या वेळच्या या विश्वरूपानें हे सहस्रबाहो '—**हे विश्वमूर्ते**-हे सर्वात्मन्—**विश्वरूपं उपसंहृत्य तेन एव रूपेण-वसुदेवपुत्ररूपेण भव इत्यर्थः**—या विश्वरूपाचा उपसंहार करून त्याच रूपानें-वसुदेवपुत्राच्या रूपानें तू प्रकट हो, असा याचा भावार्थ ४६

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना '—**प्रसन्नेन मया**—प्रसन्न झालेल्या मी—**आत्मयोगात्**—माझ्या योगसामर्थ्यामुळें—**तव**—तुला—**इदं**—हें—**मे**—माझें—**परं तेजोमयं**—श्रेष्ठ तेजोमय,—**विश्वं**—समस्त—**अनन्तं**—अमर्याद—**आद्यं**—सर्वांच्या आरंभाचें—**रूपं**—विश्वरूप—**दर्शितं**—दाखविलें—**यत्**—जें—**त्वदन्येन**—तुझ्यावाचून दुसऱ्या कोणी—**न दृष्टपूर्वं**—पूर्वी पाहिलेलें नाही ४७

अर्जुनं भीतमुपलभ्योपसंहृत्य विश्वरूपं प्रियवचनेनाऽऽश्वासयन्—मया प्रसन्नेन प्रसादो नाम त्वय्यनुग्रहबुद्धिस्तद्वता प्रसन्नेन मया तव हेऽर्जुनेदं परं रूपं विश्वरूपं दर्शितमात्मयोगादात्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात्तेजोमयं तेजःप्रायं विश्वं समस्तमनन्तमन्तरहितमाद्यं भवमाद्यं यद्रूपं मे मम त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन केनचिन्न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

भाष्यार्थ—अर्जुनं भीतं उपलभ्य विश्वरूपं उपसंहृत्य प्रियवचनेन आश्वासयन् (श्रीभगवान् उवाच)—अर्जुन भ्याला आहे, असें पाहून विश्वरूपाचा

उपसंहार करून प्रियवचनानें त्याच्या मनाचें सांत्वन करणारे श्रीभगवान् म्हणाले—**प्र**
सन्नेन मया—प्रसन्न झालेल्या मी—**प्रसादः नाम त्वयि अनुग्रहबुद्धिः तद्वता**
प्रसन्नेन मया—प्रसाद म्ह० तुझ्यावर अनुग्रह करण्याची बुद्धि, त्या बुद्धीनें युक्त अ
सलेल्या अशा–प्रसन्न झालेल्या मीं—**हे अर्जुन, इदं परं रूपं–विश्वरूपं आत्मयो-**
गात्–आत्मनः ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात् तव दर्शितं—हे अर्जुना, हें श्रेष्ठ रूप–
विश्वरूप आत्मयोगानें–आपल्या ऐश्वर्याच्या सामर्थ्यामुळें तुला दाखविलें. (तें कसें?)
—तेजोमय–तेजःप्रायं—तेजोमय म्ह० तेज प्रचुर–तेजाचें ज्यांत प्राचुर्य–आधिक्य
आहे असें—**विश्व–समस्त**—विश्व म्ह० समस्त–सर्वरूप,—**अनन्तं–अन्तरहित**
—अनन्त म्ह० अन्तरहित,—**आदौ भव–आद्य**—अगदां आरंभा–सर्वांच्या पूर्वी
झालेलें–आद्य—**यत् मे–मम रूपं तत् त्वदन्येन त्वत्तः अन्येन केनचित् न**
दृष्टपूर्व—असें जे माझें रूप तें तुजवाचून दुसऱ्या कोणींहि पूर्वी पाहिलेलें नाहीं. ४७.

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥४८॥

अन्वयार्थ—कुरुप्रवीर—हे अर्जुना!—**नृलोके**—या मनुष्यलोकीं—**त्वदन्ये**
न—तुझ्यावाचून दुसऱ्या कोणाकडून—**अहं**—मी—**एवंरूपः**—अशा रूपाचा—
द्रष्टुं—पाहण्यास—**वेदयज्ञाध्ययनैः**—वेद व यज्ञ यांच्या अध्ययनानीं—**न शक्यः**
—शक्य नाहीं—**दानैः न**—दानाना नाहीं—**क्रियाभिः न**—कर्मांनीं नाहीं व—**उग्रैः**
तपोभिः (न शक्य)—उग्र तपानां शक्य नाहीं ४८

आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं संवृत्त इति तत्स्तौति—न वेदयज्ञाध्यय-
नैर्न दानैश्चतुर्णामपि वेदानामध्ययनैर्यथावद्यज्ञाध्ययनैश्च, वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्यय-
नस्य सिद्धत्वात्पृथग्यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थम्, तथा न दानैस्तुलापु-
रुषादिभिर्न च क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः श्रौतादिभिर्नापि तपोभिरुग्रैश्चान्द्रायणादिभिरु-
ग्रैर्घोरैरेवंरूपो यथादर्शितं विश्वरूपं यस्य सोऽहमेवंरूपः शक्यो न शक्योऽहं नृलोके
मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

भाष्यार्थ—आत्मनः मम रूपदर्शनेन त्वं कृतार्थ एव संवृत्तः इति तत्
स्तौति—आत्मरूप अशा माझें हें रूप पाहून तूं कृतार्थच झाला आहेस, असें सुचवि-
ण्यासाठीं भगवान् या श्लोकानें त्या दर्शनाची स्तुति करितात—**वेदयज्ञाध्ययनैः न**
दानैः न—वेद यज्ञाध्ययनानीं नाहीं, दानांनीं नाहीं,—**चतुर्णां अपि वेदानां यथा-**
वत् अध्ययनैः च यज्ञाध्ययनैः चारी वेदांच्या यथाविधि अध्ययनानीं व यज्ञा-

१ रहस्यकार या शब्दाचा अर्थ—'वेदानें, यज्ञाना व स्वाध्यायानें' असा करितात, पण तो चिन्त्य आहे 'वेदानें' म्हणजे काय? व वेदाहून स्वाध्याय आणखी निराळा कोणता? वास्तव या सामासिक शब्दाचा आचार्यांनीं केलेला अर्थच सर्वथा उपपन्न आहे.

ध्ययनांनी (पण वेदाध्ययनाहून यज्ञाध्ययन निराळें कोठें आहे ? उत्तर-)—**वेदाध्ययनैः एव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात् पृथक् यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थं**—वेदाध्ययनाच्या योगानेंच यज्ञाध्ययन सिद्ध होत असल्यामुळें यज्ञाध्ययनाचें येथें जें पृथक् ग्रहण केलें आहे तें यज्ञविज्ञानाच्या उपलक्षणार्थ आहे. [नुसतें अक्षरग्रहण-वेद तोंडपाठ करणें हें वेदाध्ययन आहे व मीमांसेच्या द्वारा त्याचा अर्थ समजून घेऊन यज्ञाची सर्व इतिकर्तव्यता जाणणें हें यज्ञाध्ययन आहे.]—**तथा दानैः—तुलापुरुषादिभिः न**—तसेंच तुलापुरुषादि[1] दानांनी नाही,—**क्रियाभिः—अग्निहोत्रादिभिः श्रौतादिभिः न च**—अग्निहोत्रादि श्रौत स्मार्त क्रियांनी नाहीं,—**तपोभिः उग्रैः—चांद्रायणादिभिः उग्रैः घोरैः अपि न**—उग्र तपांनी-चांद्रायणादि उग्र-घोर तपांनीहि नाही, (काय नाही ? उत्तर-)—**एवंरूपः यथादर्शितं विश्वरूपं यस्य सः अहं एवंरूपः**—जसें दाखविलें तसें विश्वरूप ज्याचें आहे तो मी एवंरूप—**हे कुरुप्रवीर अहं नृलोके मनुष्यलोके त्वदन्येन—त्वत्तः अन्येन द्रष्टुं न शक्यः**—हे कुरुकुलश्रेष्ठा, असा एवंरूप मी नृलोकीं—या मनुष्यलोकीं तुझ्यावांचून दुसऱ्या कोणाकडून पाहिला जाणें शक्य नाही (माझें हें अशाप्रकारचें रूप तुझ्यावांचून दुसऱ्या कोणालाहि वेदाध्ययनादि कोणत्याहि उपायानें दिसणें शक्य नाहीं.) ४८.

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम्।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ४९

अन्वयार्थ—मम—माझें—**इदं ईदृक् घोरं रूपं**—हें अशा प्रकारचें घोर रूप—**दृष्ट्वा**—पाहून—**ते**—तुला—**व्यथा**—पीडा—**मा (भूत)**—न होवो,—**च**—आणि—**विमूढभावः**—तुझ्या चित्ताचा अत्यंत मूढभाव—**मा (भूत्)**—न होवो.—**त्वं**—तूं—**पुनः**—पुनरपि—**व्यपेतभीः**—निर्भय व—**प्रीत मनाः**—संतुष्टचित्त होऊन—**तत् एव**—तेंच—**इदं**—हें—**मे रूपं**—माझें रूप—**प्रपश्य**—पहा ४९.

मा ते व्यथेति । मा ते व्यथा मा भूत्ते भयं मा च विमूढभावो विमूढचित्तता दृष्ट्वोपलभ्य रूपं घोरमीदृग्यथादर्शितं ममेदं व्यपेतभीर्विगतभयः प्रीतमनाश्च सन्पुनर्भूयस्त्वं तदेव चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदाधरं तवेष्टं रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

भाष्यार्थ—'मा ते व्यथा०' इति—भगवान् सांगतात—**मा ते व्यथा मा भूत् ते भयं**—तुला व्यथा न होवो, तुला भय न वाटो,—**च विमूढभावः मम इदं—ईदृक् यथादर्शितं घोरं रूपं दृष्ट्वा—उपलभ्य विमूढचित्तता मा**—आणि विमूढभाव म्ह० माझें हें अशाप्रकारचें रूप—मी असें दाखविलें तसें हें घोर रूप पाहून तुझें चित्त विमूढ न होवो, असा मोहित होऊं नकोस —**व्यपेतभीः—विगतभयः च प्रीतमनाः सन् पुनः—भूयः त्वं तत् एव चतुर्भुज—शंखचक्रगदाधरं तव इष्ट**

[1] म्हणजे ला सुवर्णादिकांनी तोलून तें ब्राह्मणास दान देणें

इदं रूपं प्रपश्य—तर भयरहित व प्रसन्नचित्त होऊन पुनरपि तूं तेंच चतुर्भुज-शंख, चक्र, गदा, धारण करणार तुला इष्ट असलेलें हें रूप पहा, (तें माझें रूप तू आता पूर्णपणे पहा) ४९

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥

अन्वयार्थ—**इति**—याप्रमाणे—**वासुदेव**—वासुदेव—**अर्जुनं**—अर्जुनाला—**तथा**—तसें वचन—**उक्त्वा**—बोलून—**भूयः**—पुनः—**स्वकं रूपं**—आपलें रूप—**दर्शयामास**—दाखविता झाला—**च**—आणि तो—**महात्मा**—महात्मा—पुनः—पुनरपि—**सौम्यवपुः**—सौम्य स्वरूपाचा—**भूत्वा**—होऊन—**भीतं एनं**—भ्यालेल्या त्याला-अर्जुनाला—**आश्वासयामास**—धीर देऊन त्याचें समाधान करिता झाला

इत्यर्जुनमिति । इत्येवमर्जुनं वासुदेवस्तथाभूतं वचनमुक्त्वा स्वकं वसुदेवगृहे जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान् । भूयः पुनराश्वासयामास चाऽऽश्वासितवांश्च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो महात्मा ॥ ५० ॥

भाष्यार्थ—'**इति अर्जुनं०**' इति—असें हें घडलेलें वृत्त सूत-राजय राजाला निवेदन करिता—**इति एवं अर्जुनं वासुदेवः तथाभूतं वचनं उक्त्वा स्वकं वसुदेवगृहे जातं रूपं दर्शयामास-दर्शितवान्**—याप्रमाणें अर्जुनाला वासुदेव 'मया प्रसन्नेन०' अशा प्रकारचें वचन बोलून आपलें म्ह० वसुदेवाच्या घरी उत्पन्न झालेलें आपलें चतुर्भुज रूप दाखविता झाला (वासुदेवानें अर्जुनाला तसें बोलून आपलें चतुर्भुज रूप दाखविलें)—**च भूयः पुनः भीतं एनं आश्वासयामास च आश्वासितवान्**—आणि पुनः भ्यालेल्या त्याला आश्वासन देता झाला [भगवानानें त्याच्या चित्ताचें समाधान केलें भ्यालेल्या अर्जुनाला धीर दिला तो कसा? उत्तर-]—**महात्मा पुनः सौम्यवपुः-प्रसन्नदेहः भूत्वा**—तो महात्मा पुनरपि सौम्य शरीरानें युक्त होऊन प्रसन्न शरीर होऊन त्याला धीर देता झाला [ज्याचें स्वरूप फार मोठें आहे असा तो पुनः सौम्य प्रसन्न स्वरूप झाला व त्यायोगें त्यानें अर्जुनाचें सांत्वन केलें] ५०

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ।
इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

अन्वयार्थ—हे **जनार्दन**—हे जनार्दना!—**तव**—तुझें—**इदं मानुषं सौम्यं रूपं**—हें मनुष्याकार सौम्य रूप—**दृष्ट्वा**—पाहून मी—**इदानीं**—आतां—**सचेताः**—प्रसन्नचित्त व—**प्रकृतिं गतः**—स्वभावास प्राप्त—**संवृत्तः**—झालों—**अस्मि**—आहे ॥ ५१

दृष्ट्वेदमिति । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दनेदानीमधुनाऽस्मि संवृत्तः संजातः किं सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं स्वभावं गतश्चास्मि ॥ ५१ ॥

भाष्यार्थ—'दृष्ट्वेदं०' इति—या श्लोकानें भगवानाकडून आश्वासन केला गेलेला अर्जुन त्याना बोलला—**जनार्दन तव 'सौम्यं-प्रसन्नं इदं मानुषं रूपं मत्सखं दृष्ट्वा**—हे जनार्दना, तुझें सौम्य म्ह० प्रसन्न असलेलें हे मनुष्याचें रूप कीं जें माझें मित्ररूप आहे, असें हें पाहून—**इदानीं अधुना अहं संवृत्तः-संजातः अस्मि**—आता याक्षणा मी झालों आहें.—**किं**—काय झाला आहेस ?—**सचेताः-प्रसन्नचित्त**—सचेत-प्रसन्नचित्त झालो आहें—**च प्रकृतिं-स्वभावं गतः अस्मि**—व प्रकृतीस-स्वभावास प्राप्त झालों आहें [हें तुमचें मनुष्यरूप पाहून मी आतां स्वस्थचित्त झालों आहें. आतां मी देहभानावर आलों आहें.] ५१

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥ ५२ ॥

अन्वयार्थ—यत् मम रूपं—जें माझें रूप—**दृष्टवान् असि**—तूं पाहिलें आहेस—**इदं सुदुर्दर्शं अस्ति**—तें हें रूप दिसणें अतिशयच कठिण आहे.—**देवाः अपि**—देवसुद्धा—**नित्यं**—नेहमी—**अस्य रूपस्य**—या रूपाच्या—**दर्शनकांक्षिणः (सन्ति)**—दर्शनाची आकांक्षा करणारे आहेत. ५२

सुदुर्दर्शमिति सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणो दर्शनेप्सवोऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तो न द्रक्ष्यन्ति चेत्यभिप्राय ॥ ५२ ॥

भाष्यार्थ—'सुदुर्दर्श०' इति—हे अर्जुनाला दाखविलेलें विश्वरूप उपासना करण्यास योग्य आहे, असें सुचविण्यासाठी भगवान् त्याची स्तुति करितात—**यत् मम इदं रूपं दृष्टवान् असि तत् सुदुर्दर्शं-सुष्ठु दुःखेन दर्शनं अस्य इति सुदुर्दर्शं**—जें माझें हें रूप तूं पाहिलें आहेस तें अत्यंत दुर्दर्श आहे फार दुःखानें-कष्टानें याचें दर्शन होतें म्हणून सुदुर्दर्श. (तुझ्यावाचून दुसऱ्या कोणालाहि हें रूप दिसणें शक्य नाहीं, हेंच अधिक स्पष्ट करितात—)—**देवाः अपि अस्य मम रूपस्य नित्यं-सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणः**—देवहि या माझ्या रूपाचें दर्शन व्हावें अशी नित्य-सर्वदा आकांक्षा करितात. पण—**दर्शनेप्सव अपि त्वं इव न दृष्टवन्तः न द्रक्ष्यन्ति च इति अभिप्राय**—ते देव आपल्याला या रूपाचें दर्शन व्हावें, अशी सतत आकांक्षा जरी करीत असले तरी तुझ्याप्रमाणें त्याना तें अद्यापि पाहिलेलें नाहीं व पुढेंहि पाहणार नाहींत, असा याचा आशय. ५२

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥ ५३ ॥

अन्वयार्थ—**यथा**—ज्याप्रमाणे तू—**मां**—मला—**दृष्टवान् असि**—पाहिलें आहेस—**एवंविधः अहं**—अशा प्रकारचा मी—**वेदैः**—वेदांना—**न द्रष्टुं शक्यः**—दिसणें शक्य नाहीं—**तपसा न**—तपानें नाहीं,—**दानेन न**—दानानें नाहीं,—**च इज्यया न**—व यज्ञानें किंवा पूजेनेंहि दिसण्यासारखा नाहीं ५३

कस्मात्—नाहं वेदैर्ऋग्यजुःसामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि न तपसोग्रेण चान्द्रायणादिना न दानेन गोभूहिरण्यादिना न चेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवंविधो यथादर्शितप्रकारो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा त्वम् ॥ ५३ ॥

भाष्यार्थ—**कस्मात्**—का बरें तें रूप दुर्दर्श आहे? तें 'नाहं०' या श्लोकानें सांगतात - **अहं वेदैः**—ऋक् यजु साम **अथर्ववेदैः चतुर्भिः अपि न**—मी वेदांनीं—ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद या चार वेदांनींहि दिसणें शक्य नाहीं,—**उग्रेण चान्द्रायणादिना तपसा न**—उग्र चान्द्रायणादि तपाच्या योगानें नाहीं,—**गो भूः हिरण्यादिना दानेन न**—गाय, भूमि, सुवर्ण इत्यादि दानानें नाहीं,—**इज्यया-यज्ञेन न च**—इज्येनें म्ह० यज्ञानेंहि नाहीं,—**वा पूजया**—किंवा पूजेनें—**एवंविध-यथादर्शितप्रकारः द्रष्टुं शक्यः**—अशा प्रकारचा म्ह० जशा प्रकारचें रूप मी तुला दाखविलें तशा प्रकारचा मी दिसणें शक्य नाहीं. कीं—**यथा त्वं मां दृष्टवान् असि**—जशाप्रकारें तू मला पाहिलें आहेस तशा प्रकारें मी वेद, तप, दान व यज्ञ यांनीं दिसणें शक्य नाहीं ५३

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परंतप ॥ ५४ ॥

अन्वयार्थ—**हे परंतप अर्जुन**—हे शत्रूला ताप देणाऱ्या अर्जुना!—**तु**—पण—**एवंविधः अहं**—अशा प्रकारचा मी—**अनन्यया भक्त्या**—अनन्य भक्तीनें—**तत्त्वेन**—तत्त्वतः—**ज्ञातुं**—जाणण्यास—**द्रष्टुं**—पाहण्यास—**च**—व—**प्रवेष्टुं**—प्रवेश करण्यास—**शक्यः**—शक्य आहें ५४

कथं पुनः शक्य इत्युच्यते—भक्त्या तु किंविशिष्टयेत्याह—अनन्यया अपृथग्भूतया भगवतोऽन्यत्र पृथङ् न कदाचिदपि या भवति सा त्वनन्या भक्तिः सर्वैरपि करणैर्वासुदेवादन्यन्नोपलभ्यते यया साऽनन्या भक्तिस्तया भक्त्या शक्योऽहमेवंविधो विश्वरूपप्रकारो हेऽर्जुन ज्ञातुं शास्त्रतो न केवलं ज्ञातुं शास्त्रतो द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन तत्त्वतः प्रवेष्टुं च मोक्षं च गन्तुं परंतप ॥ ५४ ॥

भाष्यार्थ—कथं पुनः शक्यः इति उच्यते—तर मग तूं कसा–कोणत्या उपायानें दिसणें शक्य आहेस [1] म्हणून विचारशील तर सांगतों—**भक्त्या तु**—पण भक्तीनें मी दिसणें शक्य आहें—**किं विशिष्टया इति आह अनन्यया–अपृथग्भूतया**—पण कोणत्या विशिष्ट भक्तीनें–कोणत्या विशेष प्रकारच्या भक्तीनें, तें सांगतात–अनन्य–अपृथग्भूत अशा भक्तीनें—**या भगवत अन्यत्र–पृथक् न कदाचित् अपि भवति सा तु अनन्या भक्तिः**—जी भगवानाहून अन्यत्र–पृथक् केव्हांहि नसते ती अनन्य भक्ति होय. म्हणजे—**यया सर्वैः अपि करणैः वासुदेवात् अन्यत् न उपलभ्यते सा अनन्या भक्तिः**—ज्या भक्तीच्या योगानें सर्वांहि इंद्रियांनीं वासुदेवाहून दुसरें कांहीं उपलब्ध होत नाहीं,–प्रत्येक इंद्रियानें वासुदेवाचाच अनुभव येतो ती अनन्या भक्ति होय.—**हे अर्जुन तया भक्त्या अहं एवंविधः विश्वरूपप्रकारः शास्त्रतः ज्ञातु शक्य**—हे अर्जुना, त्या भक्तीनें मी अशा प्रकारचा म्ह० विश्वरूप हा ज्याचा प्रकार आहे असा मी शास्त्राच्या योगानें जाणण्यास शक्य आहें—**केवलं शास्त्रत ज्ञातुं न द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन–तत्त्वत**—केवल शास्त्रत जाणण्यासच शक्य आहे, असें नाहीं तर पाहण्यास–साक्षात्कार होण्यास–तत्त्वत प्रत्यक्ष–अपरोक्ष अनुभवासहि शक्य आहे—**च हे परंतप प्रवेष्टुं–मोक्षं गन्तुं शक्यः**—आणि हे शत्रुतापना, प्रवेश करण्यास–मोक्षाला प्राप्त होण्यासहि शक्य आहे. [म्ह० अनन्यभक्तीनें माझें हें विश्वरूप दिसणें शक्य आहे, माझें शास्त्रत ज्ञान होणेंहि शक्य आहे, माझें तत्त्वत अपरोक्ष ज्ञान होणेंहि शक्य आहे, व माझ्यामध्यें प्रवेश होणें–मोक्ष मिळणेंहि शक्य आहे.] ५४.

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पांडव ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

[1] रहस्यकार ‘ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च’ यांतील तत्त्वेन याचा अन्वय ‘ज्ञातुं’ किंवा ‘द्रष्टुं’ यांतील एकाशींहि न लावता ‘प्रवेष्टुं’ या शब्दाशींच लावून ‘तत्त्वानें प्रवेश करणें’ असा अगदीं सरळ अर्थ करितात. पण ‘तत्त्वानें प्रवेश करणें’ म्हणजे काय? रहस्यकार या श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—“ भक्तीनें परमेश्वराचें प्रथम ज्ञान होतें, व नंतर शेवटीं भक्ताचें परमेश्वराशीं तादात्म्य होतें, हाच सिद्धान्त पूर्वी ४-३९ व पुढें १८-५५ या श्लोकांत पुन: आला असून त्याचा खुलासा गीतारहस्याच्या १३ व्या प्रकरणांत (पृ. ४२५–४२७) आम्ही केला आहे तो पहा.” चवथ्या अध्यायाच्या २९ व्या श्लोकांत प्राणायामरूप गौण यज्ञ सांगितला आहे,त्यामुळें हा आधार बरोबर नाहीं.कदाचित् ती छपाईची चूक असेल.चवथ्या अध्यायाच्या ३९ व्या श्लोकांत ‘श्रद्धावान्, तत्पर व जितेंद्रिय पुरुषाला ज्ञान होतें व ज्ञान होऊन लागलाच तो परम शांतीला प्राप्त होतो,’ असें म्हटलें आहे, कदाचित् हा श्लोक रहस्यकारांना विवक्षित असेल, पण तोहि ते सांगतात त्या सिद्धान्ताला आधार होऊं शकत नाहीं. १८-५५ श्लोकांत मात्र ते म्हणतात तसा अर्थ आहे. पण त्याचें तात्पर्य येथेंच अधिक स्पष्ट होईल.

अन्वयार्थ—पांडव—हे अर्जुना!—**यः**—जो—**मत्कर्मकृत्**—माझ्यासाठीं कर्म करणारा,—**मत्परम**—मीच ज्याचा परम गति आहे,—**मद्भक्त**—माझा भक्त,—**संगवर्जितः**—कोणामध्येंहि आसक्ति न ठेवणारा—**सर्वभूतेषु**—सर्वभूतांमध्यें—**निर्वैर**—वैररहित असतो—**स**—तो—**मां**—मला—**एति**—प्राप्त होतो ५५

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेयसार्थोऽनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्योच्यते—मत्कर्मकृन्मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्करोतीति मत्कर्मकृन्मत्परमः करोति भृत्य स्वामिकर्म न त्वात्मनः परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते, अयं तु मत्कर्मकृन्मामेव परमां गतिं प्रतिपद्यत इति मत्परमोऽहं परमः परा गतिर्यस्य सोऽ मत्परमस्तथा मद्भक्तो मामेव सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजत इति मद्भक्तः सङ्गवर्जितो धनपुत्रमित्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः सङ्गः प्रीतिः स्नेहस्तद्वर्जितो निर्वैरो निर्गतवैरः सर्वभूतेषु शत्रुभावरहित आत्मनोऽत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि यः ईदृशो मद्भक्तः स मामेत्यहमेव तस्य परा गतिर्नान्या गतिः काचिद्भवत्ययं तवोपदेश इष्टो मयोपदिष्टो हे पाण्डवेति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतः अर्थः-निःश्रेयसार्थः अनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्य उच्यते—आता गीताशास्त्राचा सारभूत अर्थ म्ह० मोक्ष हेंच ज्याचें परम प्रयोजन आहे असा सारभूत अर्थ अनुष्ठेय-अनुष्ठानास योग्य अशा स्वरूपानें एकत्र समुच्चय करून संक्षेपतः सांगितला जातो—**'मत्कर्मकृत्'-मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्करोति इति मत्कर्मकृत्**—माझ्यासाठीं जे कर्म तें मत्कर्म, असें मत्कर्म—मदर्थकर्म करिता म्हणून मत्कर्मकृत्—**मत्परम-भृत्य स्वामिकर्म करोति तु स्वामिनं आत्मनः परमा-प्रेत्य गन्तव्या गतिः इति न प्रतिपद्यते**—मत्परम म्ह० चाकर आपल्या स्वामाचें-धन्याचें काम करतो, पण त्या स्वामाला आपली 'परमा गति'-मेल्यावर प्राप्त करून घ्यावयाची गति-फल असें समजत नाही, [माझा धनी हाच माझी मरणानंतर गति-प्राप्तव्य फल आहे, असें समजत नाहीं]—**तु अयं मत्कर्मकृत् मां एव परमां गतिं प्रतिपद्यते इति मत्परमः**—पण हा माझ्यासाठीं कर्म करणारा मलाच परमा गति-मरणोत्तर प्राप्त करून घेण्यास योग्य फल असें समजतो, म्हणून मत्परम—**अहं परमः-परा गतिः यस्य स अयं मत्परमः**—मी परम म्ह० ज्याचा परा गति आहें तो हा मत्परम होय (भगवान्च परम गति आहे असा ज्याचा निश्चय झालेला असतो त्याची भगवन्निष्ठा सिद्ध होते, असें सांगतात-)—**तथा मद्भक्तः-मां एव सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजते इति मद्भक्तः**—तसाच माझा भक्त म्ह० मलाच सर्व प्रकारांनी, सर्वभावानें, सर्व उत्साहानें भजतो म्हणून माझा भक्त [पण त्याचें चित्त धनादिकांच्या योगानें आकर्षित होत असल्यास सर्वभावानें भजन संभवणार नाहीं, म्हणून म्हणतात-]—**सङ्गवर्जित-धनपुत्रमित्र-**

कलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः-सङ्गः प्रीतिः-स्नेहः तद्वर्जितः-संगरहित-धन, पुत्र, मित्र, पत्नी, इतर आप्तवर्ग यांविषयीं ज्याच्या मनांत संग नाहीं तो संगवर्जित होय. संग ह्म० प्रीति, स्नेह, त्यानें रहित—**निर्वैरः-निर्गतवैरः आत्मनः अत्यन्त-अपकार-प्रवृत्तेषु अपि सर्वभूतेषु-शत्रुभावरहितः**—निर्वैर ह्म० ज्याचें वैर-द्वेषपूर्वक अनिष्ट आचरण करणें, ही वृत्ति नाहींशी झाली आहे-आपल्याला अतिशय अपकार करण्यास प्रवृत्त झालेल्याहि सर्वभूतामध्यें शत्रुभावरहित-अशा प्रतिकूल भूतांमध्येंहि शत्रुत्वाची भावना न करणारा—**यः ईदृशः मद्भक्तः सः मां एति**—जो अशा प्रकारचा माझा भक्त असतो तो मला प्राप्त होतो.—**अहं एव तस्य परा गतिः अन्या काचित् गतिः न भवति**—मीच त्याची परा गति आहे, दुसरी कोणतीहि गति नाहीं-त्याला माझीच प्राप्ति होते, दुसऱ्या कोणत्याहि फलाची प्राप्ति होत नाहीं.—**हे पांडव, अयं तव इष्टः उपदेशः मया उपदिष्टः इति**—हे अर्जुना, हा तुला अत्यंत इष्ट असा उपदेश मी उपदेशिला-केला आहे. [याप्रमाणे तूं

---

१ रहस्यकार ‘मत्कर्मकृत्’ या पदाचा अर्थ “ सर्व कर्मे माझा म्ह० परमेश्वराचीं होत, या बुद्धीनें कर्मे करणारा ” असा करितात. पण तो बरोबर नाहीं. सर्व कर्मे परमेश्वराचीं होत म्ह० काय ? व सर्व कर्मे कोणती ? टीपेंत याचा ते असा खुलासा करितात-“ परमेश्वरार्पणबुद्धीनें म्ह० जगातील सर्व कर्म परमेश्वराचें असून तोच खरा कर्ता व करविता आहे, पण हें कर्म आपणास निमित्तमात्र करून तो करवीत आहे, अशा निरभिमान बुद्धीनें जगातील व्यवहार भगवद्भक्तानें करावे, (वर श्लो. ३३ पहा.) म्हणजे तीं कर्मे शांतीच्या किंवा मोक्षप्राप्तीच्या आड येत नाहींत, असा वरील श्लोकाचा अर्थ आहे.... गीतेंतील भक्तिमार्ग स्वस्थ ‘हरि हरि’ म्हणण्यास सांगणारा नसून आत्यन्त्य भक्तीबरोबरच उत्साहानें सकळ निष्काम कर्मे करण्यास सांगणारा आहे, हें यावरून उघड होतें.” परमेश्वरार्पणबुद्धीनें या शब्दाचा अर्थ त्यांनीं जो वर केला आहे तो बरोबर नाहीं. कारण कर्मे ईश्वरार्पण करणें निराळें व कर्ता-करविता ईश्वर आहे, वगैरे समजणें निराळें. कर्म ईश्वरार्पण करण्याचें तत्त्व अ. ९ श्लो. २७ यांत सांगितलें आहे. (गी. भा. पृ. ७१४ वरील भाष्यार्थ व टीप पहा.) जगातील सर्व कर्में ईश्वराचीं आहेत, असें समजणें, हें तत्त्वज्ञान नसून मिथ्या ज्ञान आहे. भगवान् स्वतःच ‘तस्य कर्तारं अपि मां विद्धि अकर्तारं अव्ययं’ (अ. ४ श्लो. १३ पृ ३८०) यांत मला अकर्ता व अव्यय जाण, असें सांगतात, व रहस्यकार ‘तोच खरा कर्ता व करविता आहे’ असें म्हणतात. ‘न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः’ (अ. ५. १४. पृ. ५०८) प्रभु-ईश्वर-आत्मा कोणाचें कर्तृत्व उत्पन्न करीत नाहीं, व कर्म उत्पन्न करीत नाहीं, ‘नादत्ते कस्यचित्पापं’ (५-१५ पृ. ५१०) असें भगवान् म्हणतात. पण रहस्यकार ‘हें कर्म आपणास निमित्तमात्र करून तो करवीत आहे, असें समजून भगवद्भक्तानें जगातील सर्व व्यवहार करावे’ असें त्याच्या उलट सांगत आहेत. भगवद्भक्तानें जगातील व्यवहार निरहंकारबुद्धीनें करावे, हें खरें; पण त्या जगातील व्यवहाराला कांहीं मर्यादा आहे की नाहीं? की त्यानें आपलें व्यवहाराचाच गुलाम झालें पाहिजे ? ज्ञानी भगवद्भक्तानें जगातील सर्व वृथा रागद्वेष सोडून शरीरधारणाला अवश्य तेवढा व्यवहार करावा, याबद्दल वाद

अनुष्ठान केलेंस म्हणजे तुला भगवत्प्राप्ति अवश्य होईल. या अध्यायात येणेंप्रमाणें विश्वरूप, सर्वात्मा, सर्वज्ञ, सर्वेश्वर अशा भगवानाचें 'मत्कर्मकृत्' इत्यादि न्यायानें क्रम-मुक्ति हें फल देणारे ध्यान सांगणाऱ्या भगवानांनी तत्पदाचा वाच्य अर्थ निश्चित केला]५५

इति भगवान् श्रीकृष्णांनी गायलेल्या उपनिषदांतील—रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविद्येपैकीं योग–उपाय-शास्त्रांतील विश्वरूपदर्शननावाचा अकरावा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सदीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

नाहीं व त्यासाठी विधीहि नको तसल्या व्यवहारानें त्याच्या मोक्षाला बाध येत नाहीं, हें पूर्वी 'शारीर केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं'(अ ४-२१ पृ ४१६)यात सांगितलेंच आहे पण रहस्यकाराचा जगाचा व्यवहार निराळाच आहे त्याना वस्तुत. आत्मज्ञानहि नको आहे व श्रेष्ठ भक्तिहि नको आहे त्याना जगातील उपव्याप मात्र पाहिजे आहेत म्हणूनच ते वर "गीतेंतील भक्तिमार्ग 'हरि हरि' म्हणण्यास सांगणारा नसून ■ वगैरे म्हणत आहेत, पण त्याबरोबरच–तसा एखादा भक्त संभवतो तरी का? याचा मुळींच विचार करीत नाहींत पुढील अध्यायात १३–२० श्लोकात गीतेंतील भक्तिमार्ग काय सांगतो, तें स्पष्टच आहे भक्तानें काय करावें व कसें वागावें तें त्यावरून कोणालाहि सहज कळण्यासारखें असल्या मुळें त्याबद्दल येथें अधिक चर्चा नको. रहस्यकार पुनः म्हणतात––"निर्वैर. म्ह० संन्यास मार्गीयाप्रमाणें निष्क्रिय असा अर्थ येथें विवक्षित नाहीं" पण निर्वैर म्ह० निष्क्रिय असा अर्थ कोणीच करीत नाहीं अर्थात् "हें व्यक्त करण्यासाठीं त्याला 'मत्कर्मकृत्' म्ह० सर्व कर्में परमेश्वराची आहेत, आपली नव्हेत, असें मानून परमेश्वरार्पणबुद्धीनें तीं करणारा' हें विशेषण जोडलें आहे" इत्यादि जें रहस्यकार म्हणतात तें अगदीं अयोग्य आहे.तें म्हणतात तसा 'मत्कर्मकृत्' याचा अर्थ होऊं शकत नाहीं मग त्यासाठीं त्यांनीं (गी.र.पृ ३८९-३९६) पर्यंत वितंडाचा कां असंबद्ध विस्तार केला असेना!'मत्कर्मकृत्' याचा अर्थ 'मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि' (१२–१०) इत्यादि भगवद्वचनांना अनुसरूनच केला पाहिजे.

अध्याय बारावा.

भक्तियोग.

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषणस्योपासनमुक्तं सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपाध्याये त्वैश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया तच्च दर्शयित्वोक्तवानसि मत्कर्मकृदित्याद्यतोऽहमनयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छमीति—

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तरसंबंध-)—**द्वितीयप्रभृतिषु विभूत्यन्तेषु अध्यायेषु परमात्मनः अक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषणस्य ब्रह्मण· उपासनं उक्तं**—द्वितीयाध्यायातील ‘ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं० ’ या श्लोकापासून-म्ह० दुसऱ्या अध्यायापासून विभूतिसंज्ञक दहाव्या अध्यायाच्या अन्तापर्यंत-या सर्व अध्यायात परमात्म्याचें -अक्षराचें-सर्वविशेषणशून्य-अशा निर्विशेष ब्रह्माचें उपासन सांगितलें म्ह० निरुपाधिक ब्रह्म ज्ञेय-जाणण्यास योग्य आहे असें अनुसंधान करावयास सांगितलें—**तत्र तत्र च सर्वयोगैश्वर्य-सर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेः ईश्वरस्य तव उपासनं उक्तं**—आणि त्याच अध्यायात ठिकठिकाणी सर्वयोगैश्वर्य, सर्वज्ञानशक्ति यानी युक्त, असें सत्त्व हीच ज्याची उपाधि आहे अशा सोपाधिक ईश्वराचें म्ह० तुझेंच ध्येयत्वानें उपासन सांगितलें. [ध्यानाचा विषय या रूपानें तुझें चिन्तन करावयास सांगितलें सर्व प्रपंचाचा योग म्ह० जन्म, स्थिति, नाश, प्रवेश, नियमन या नावाची घटना, त्या घटनेचें-योगाचें ऐश्वर्य म्ह० सामर्थ्य, त्या सामर्थ्यानें, सर्व ज्ञेयामध्ये प्रतिबंधशून्य अशा ज्ञानशक्तीनें विशिष्ट व सत्त्वादि उपाधीनें युक्त अशा भगवानाचें ध्यान प्रत्येक अध्यायात प्रसंग आणून मंद व मध्यम अधिकाऱ्यावर अनुग्रह करण्यासाठा सांगितलें, असा याचा भावार्थ.]—**तु विश्वरूपाध्याये ऐश्वरं आद्यं समस्तजगदात्मरूपं त्वदीयं विश्वरूपं उपासनार्थं एव त्वया दर्शितं**—पण विश्वरूपाध्यायात ईश्वरासंबंधी आद्य समस्त जगदात्मरूप असें तुझें विश्वरूप उपासनेसाठींच तूं दाखविलेंस.—**च तत् दर्शयित्वा ‘ मत्कर्मकृत्० ’ इत्यादि उक्तवान् असि**—आणि तें दाखवून तूं शेवटा ‘मत्कर्मकृत्०’इत्यादि सांगितलें आहेस—**अतः अनयोः उभयोः पक्षयोः विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामि इति (अर्जुन उवाच-)**—यास्तव या दोन पक्षांतील

---

१ रहस्यकारानां आपल्या संप्रदायाला अनुसरून या अध्यायाचा पूर्वाध्यायाशी संबंध दाखविताना कर्मयोगाचेंच चर्वितचर्वण केलें आहे. पण त्यानें निरसन पूर्वीच केलेलें असल्यामुळें ते ‘ कर्मयोगसिद्ध्यर्थं सातव्या अध्यायात ज्ञानविज्ञाननिरूपणास आरंभ होऊन ’ इत्यादि पुनः पुनः अनेकदा जरी म्हणत असले तरी आम्ही तिकडे दुर्लक्ष करितों. अक्षराच्या अ-

ध्यायाच्या शेवटच्या श्लोकात ‘ भक्तीनें व नि.सगबुद्धीनें सर्व कर्में करण्याबद्दल उपदेश केला ’ हें म्हणणें असबद्ध कसें आहे तेंहि वर (पृ. ८१७) दाखविलेंच आहे. “आठव्या अध्यायात अक्षर, अनिर्देश्य व अव्यक्त ब्रह्माचें स्वरूप सागितलें”...“सातव्या व आठव्या अध्यायात "क्षराक्षरविचारपूर्वक परमेश्वराचें अव्यक्तरूपच श्रेष्ठ असें सिद्ध करून अव्यक्ताची किंवा अक्षराची उपासना सागितली. (७-१९ व २४, ८.२१.) व ‘ युक्तचित्तानें युद्ध कर, ’ असा उपदेश केला. ८–७ ” “ नवव्या अध्यायात व्यक्तोपासनेचा प्रत्यक्ष धर्म सागून सर्व कर्मे परमेश्वरार्पणबुद्धीनें करावीं (९.२७, ३४, ११.५५) असें सागितलें, यातील श्रेष्ठ मार्ग कोणता ? ‘ व्यक्तोपासना म्ह० भक्ति, ” “ उपास्य किंवा प्रतीक कोणतेंहि अ-सलें तरी त्यात एकाच सर्वव्यापी परमेश्वराची भावना ठेवून जी भक्ति करितात ती खरी व्यक्तोपासना होय.” इत्यादि प्रतिपादन शास्त्रदृष्ट्या चुकीचें आहे कारण ७.१९ श्लोकात “अ-नेक जन्मांच्या शेवटीं ज्याचें ज्ञान परिपक्व झालें आहे असा ज्ञानी वासुदेवच सर्व आहे, असा मला शरण येतो तो महात्मा अत्यत दुर्लभ आहे. ” असें सागितलें आहे. ७ २४ श्लोकात " अविवेकी, माझ्या अक्षय उत्कृष्ट परम स्वरूपास न जाणणारे जन पूर्वी अव्यक्त –अप्रकट असलेल्या मला आता व्यक्त–प्रकट झालेला समजतात. ” असें म्हटलें आहे. ८.२१ श्लोकातहि–“ श्रुतींत जो अव्यक्त व अक्षर असें म्हटला गेलेला त्याच अक्षरसंज्ञक अव्यक्त भावाला परमगति म्हणतात. ” असें म्हटलें आहे. यावरून रहस्यकाराचें वरील म्हणणें किती असबद्ध आहे तें वाचकांच्या लक्षात येईल. ८.७ या श्लोकाचा अर्थहि वर गी. भा. पृ. ६५१, ६५२ यावर पहा. ९.२७ व ३४ या श्लोकाचा अर्थहि क्रमानें गीताभाष्यार्थ पृ. ७१४ व ७२४ वर पहा. ११.५५ चा अर्थ पृ. ८१५वर पहा. म्हणजे रह-स्यकाराचें म्हणणें मुळाला सोडून कसें आहे तें लक्षात येईल. रहस्यकार म्हणतात–“अ-व्यक्तोपासना व व्यक्तोपासना यातील श्रेष्ठ मार्ग कोणता व व्यक्तोपासना म्ह० भक्ति” पण हें म्हणणें बरोबर नाही. “अबुद्धिमान् लोक माझा परम भाव न जाणता अव्यक्त असलेल्या मला व्यक्त झालेला समजतात.”(गी. भा. पृ ६३६) असें म्हणून ईश्वराला व्यक्त मानणाऱ्या लोकाना स्वत भगवान्च ‘ अबुद्धिमान् ’ ही सज्ञा देत आहेत हें लक्षात ठेवलें पाहिजे. पण उपास्य व प्रतीक याना एकच मानणाऱ्या रहस्यकाराना हा भेद स्फुरणें शक्य नाहीं. ‘ तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमुपासते ’ (केन. भाष्यार्थ. पृ. २७–२९ पहा.) इंद्रियाचा जें विषय न होणारें तेंच ब्रह्म आहे असें तूं समज. ज्याची उपासना केली जाते तें ब्रह्म नव्हे. ‘ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ’ (ब्र. सू. अ. ४ पा. १ सू. ५) इत्यादि श्रुति-सूत्रप्रमाणावरून सर्वत्र ब्रह्मच उपास्य असून ओंकार,आदित्य,शालग्राम इत्यादि प्रतीकें हें त्याच्या उपासनेचें आलबन आहे. व्यक्त प्रतीक केव्हाच उपास्य किंवा ध्येय होऊ शकत नाहीं. ‘ येऽप्यन्य-देवता भक्ता:...तेऽपि मा एव’ ‘ अह सर्वयज्ञाना भोक्ता०’ (गीता भा पृ. ७१० व १२ पहा.) इत्यादि येथेंहि म्हटलें आहे. ‘ निरनिराळ्या अनेक उपास्याची ’ ही शब्दयोज-नाहि सदोष आहे. “कोणत्याहि प्रतीकामध्यें सर्वव्यापी परमेश्वराची भावना ठेवून जी भक्ति करितात ती खरी व्यक्तोपासना ” हें व्यक्तोपासनेचें लक्षण जरा चमत्कारिक दिसतें. कदा-चित् एका प्रतीकात सर्वव्यापी ईश्वराची भावना करावयाची, हें जर खरें तर त्या उपास-नेला व्यक्त का म्हणावयाचें ? प्रतीक व्यक्त असतें म्हणून की काय ? रहस्यकारांना तोच

अधिक विशिष्ट-अधिक चांगलें उपासन कोणतें तें जाणण्याच्या इच्छेनें मी तुला विचारितों, असें अर्जुन म्हणाला—

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—**एवं**—अकराव्या अध्यायाच्या शेवटीं सांगितल्याप्रमाणें—**सततयुक्ताः**—अहोरात्र-भगवत्कर्मादिकांत युक्त होऊन—**ये भक्ताः**—जे भक्त—**त्वां**—तुला—**पर्युपासते**—भजतात-तुझें ध्यान करितात—**अपि च**—आणि—**ये**—जे भक्त—**अव्यक्तं अक्षरं पर्युपासते**—अव्यक्त ब्रह्माची उपासना-भक्ति-ध्यान करितात—**तेषां**—त्या दोन प्रकारच्या भक्तांतील—**योगवित्तमाः के**—अधिक योगवेत्ते कोण ? त्यांतील श्रेष्ठ भक्त कोण ? १.

एवमित्यतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति मत्कर्मकृदित्यादिना। एवं सततयुक्ता नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वैषणाः संन्यस्तसर्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं यद्धि लोके करणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यतेऽञ्जेर्धातोस्तत्कर्मकत्वादिदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टैरुच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तच्चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः केऽतिशयेन योगविद इत्यर्थः ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—**एवं इति** ' मत्कर्मकृत्० ' इत्यादिना अतीत-अनन्तरश्लोकेन उक्तं अर्थं परामृशति—' एवं० ' या शब्दानें आतांच वर होऊन गेलेल्या

आश्रय दिसतो. पण त्याला विशेष आधार नाहीं, सोपाधिक उपासना हें सदा उपासनेला यथार्थ नाव आहे. शिवाय परमेश्वराची भावना ठेवून भक्ति करणें म्हणजे काय ? भक्तीचें स्वरूप काय ! भक्ति करणें म्ह० काय करितात. मूर्तीची पूजा करीत बसणें, की राम राम, हरि हरि, विठ्ठल विठ्ठल म्हणणें ? रहस्यकारांनीं त्याचा सविस्तर खुलासा कोठेंच केलेला दिसत नाहीं. " या अध्यायांत तीच व्यक्त उपासना उद्दिष्ट आहे," असें ते म्हणतात आपण तें आतां पाहूं.

१ ' एवं सततयुक्ता— ' या शब्दाचा 'आज्ञाप्रमाणें नेहमीं युक्त म्ह० युक्तचित्त' असा अगदीं सरळ अर्थ रहस्यकारांनीं केला आहे. तसेंच—'त्वां पर्युपासते—' म्ह० "तुमची उपासना करितात" असें ते म्हणतात, पण 'आज्ञाप्रमाणें' म्ह० कशाप्रमाणें 'तुमची' म्ह० कोणाची याचा उलगडा होत नाहीं. आचार्यांनीं या दोन्ही शब्दांचा उलगडा अगदीं स्पष्ट केला आहे. या एका उदाहरणावरूनच आचार्यांचें भाष्य व रहस्य यांत केवढें मोठें अंतर आहे तें कोणासहि सहज दिसून येईल.

'मत्कर्मकृत्०' इत्यादि श्लोकानें सांगितलेल्या अर्थाचा परामर्श-उल्लेख करितात.—**एवं सततयुक्ताः**–**नैरंतर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्ते अर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ताः इत्यर्थः**—याप्रमाणें सतत युक्त झालेले म्ह० निरंतर-सतत भगवत्कर्मादि पूर्वोक्त अर्थामध्यें समाहित होत्साते प्रवृत्त झालेले असा याचा भावार्थ.—**ये भक्ता**—**अनन्यशरणा सन्त त्वां**–**यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते**–**ध्यायन्ति**—जे (मंद व मध्यम अधिकारी) भक्त अनन्यशरण होत्साते अकराव्या अध्यायांत जसें दाखविलें आहे तशा प्रकारच्या तुज विश्वरूपाची-सगुण ब्रह्माची उपासना करितात-तुज विश्वरूपाचें ध्यान करितात—**च ये अन्ये अपि त्यक्तसर्वैषणाः संन्यस्तसर्वकर्माणः यथाविशेषितं ब्रह्म**—व जे दुसरे निर्गुण ब्रह्मनिष्ठ, उत्तमाधिकारीहि ज्यांनीं सर्व एषणाचा-कामाचा त्याग केला आहे, सर्व कर्मांचा सन्यास केला आहे असे होत्सावे 'अनिर्देश्य, सर्वत्रग, अचिन्त्य, कूटस्थ' इत्यादि पुढें तिसऱ्या श्लोकांत सांगितलेल्या विशेषणानीं विशिष्ट अशा ब्रह्माची (उपासना करितात, असा संबंध. ब्रह्म कसें?)—**निरस्तसर्वोपाधित्वात् अक्षरं**—सर्व उपाधिशून्य असल्यामुळें अक्षर (ब्रह्माच्या 'अव्यक्त' या विशेषणाचें स्पष्टीकरण)—**अव्यक्त**–**अकरणगोचरं**—अव्यक्त म्ह० इंद्रियांचा विषय न होणारें—**लोके यत् हि करणगोचरं तत् व्यक्तं उच्यते**—व्यवहारांत जें इंद्रियांचा विषय होतें त्याला व्यक्त असें म्हणतात कारण—**अञ्जेः धातोः तत्कर्मकत्वात्**—'अञ्ज' या धातूला तत्कर्मकत्व आहे. म्ह० अञ्ज या धातूचा इंद्रियांचा विषय होणें हा अर्थ आहे —**तु इदं अक्षरं तद्विपरीतं**—पण हें अक्षर त्याहून विपरीत म्ह० इंद्रियांचा विषय न होणारें, म्हणून अव्यक्त आहे,—**च शिष्टैः उच्यमानैः विशेषणैः विशिष्ट**—आणि पुढें सांगितल्या जाणाऱ्या दुसऱ्याहि विशेषणानीं विशिष्ट, अशा—**तत् च अपि ये पर्युपासते**—त्या अव्यक्त अक्षराचीहि जे उपासना करितात—**तेषां**–**उभयेषां मध्ये के योगवित्तमा**–**अतिशयेन योगविदः इत्यर्थ**—त्या दोघामध्यें कोण योगवित्तम आहेत म्ह० अतिशय योगवेत्ते-उत्तम योगी कोण आहेत, असा भावार्थ. [सगुणोपासक चांगले की निर्गुणोपासक चांगले? त्यांतील अधिक चांगले कोण?]

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥'२॥

अन्वयार्थ—**ये**—जे—**मयि**—माझ्या ठिकाणीं-माझ्या सगुण स्वरूपांत—**मन**—मन—**आवेश्य**—स्थिर करून-माझ्या सगुण विश्वस्वरूपांत मन लावून—**नित्य**-

१ रहस्यकार 'के योगवित्तमाः' याचा अर्थ "उत्तम कर्मयोगवेत्ते कोण?" असा करितात. पण तो अप्रासंगिक आहे. उपासना करणाराला उपासक म्हणावयाचें का कर्मयोगी म्हणावयाचें? पण रहस्यकार जर ज्ञानी जीवन्मुक्ताला सुद्धा कर्मयोगी म्हणण्यास कचरत नाहीत तर बिचाऱ्या उपासकाची काय कथा?

युक्ताः—सतत-हमेश-अहोरात्र युक्तचित्त होऊन व—**परया श्रद्धया उपेताः**—अत्यंत श्रद्धेनें युक्त होऊन—**मा**—माझी—**उपासते**—उपासना करितात-मला भजतात—**ते**—ते सगुणभक्त—**मे**—मला—**युक्ततमा** —अतिशय उत्तम भक्त-श्रेष्ठ उपासक, असे—**मता.**—समत आहेत सगुण ईश्वराची उपासना करणारे श्रेष्ठ असें मी समजतो

ये त्वक्षरोपासका सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः । ये त्वितरे—मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनो ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टयोपेतास्ते मे मम मता अभिप्रेता युक्ततमा इति । नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततयाऽहोरात्रमतिवाहयन्त्यतो युक्तास्तान्प्रति युक्ततमा इति वक्तुम् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—तु ये अक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनः निवृत्तैषणाः ते तावत् तिष्ठन्तु—पण जे अक्षरोपासक-सम्यग्ज्ञानी-एषणारहित त अगोदर राहू देत —**तान् प्रति यत् वक्तव्यं तत् उपरिष्टात् वक्ष्यामः** —त्याच्याविषयी मला जें सांगावयाचें आहे तें मी पुढें-मागाहून सांगेन —**तु ये इतरे**—पण जे दुसरे—**मयि विश्वरूपे परमेश्वरे मनः आवेश्य-समाधाय**—माझ्या ठिकाणीं म्ह० विश्वरूप परमेश्वराचे ठिकाणी मन स्थिर करून-समाहित करून—**ये भक्ताः सन्तः** —जे माझे भक्त होत्सात—**मां सर्वयोगेश्वराणां अधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं**—मला म्ह० योगारूढ झालेल्या-योगेश्वर बनलेल्या सर्व योग्यांच्या श्रेष्ठ ईश्वराला-सर्वज्ञाला-रागादिक्लेशाचें निमित्त अशा तिमिरनामाच्या रोगाचा ज्यानें त्याग केला आहे-म्ह० अविद्यासहित मिथ्या बुद्धीचा ज्यानें त्याग केला आहे अशा मला—**नित्ययुक्ताः-अतीत अनन्तर-अध्यायान्त उक्त श्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्तः**—नित्ययुक्त म्ह० नुकत्याच संपलेल्या अकराव्या अध्यायाच्या शेवटीं सांगितलेल्या श्लोकाच्या अर्थाप्रमाणें-त्या न्यायानें सततयुक्त होत्सात—**परया प्रकृष्टया श्रद्धया उपेता उपासते**—श्रेष्ठ-सर्वोत्तम श्रद्धेनें युक्त होत्साते उपासितात [जे भक्त परम श्रद्धायुक्त मनानें नित्ययुक्त होत्साते माझी उपासना माझें सतत चिंतन करितात]—**ते मे-मम युक्ततमाः इति मताः-अभिप्रेताः**—ते मला अतिशय योगी म्हणून संमत आहेत.—**हि ते नैरन्तर्येण मच्चित्ततया अहोरात्रं अतिवाहयन्ति**—कारण ते निरंतरतेनें-सतत-एक क्षणहि फुकट न घालविता माझ्या ठिकाणी आपले चित्त लावून-अहोरात्र घालवितात-सर्व दिवसभर व रात्री एक क्षणहि न घालविता-दुसऱ्या कशाचेंहि चिंतन न करितां केवळ माझेंच चिंतन करितात,—**अतः तान् प्रति युक्ततमाः इति वक्तुं युक्तं**—म्हणून त्यांना अतिशय-श्रेष्ठ योगी असें म्हणणें योग्यच आहे २

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**ये सर्वत्र समबुद्धयः सर्वभूतहिते रताः**—जे सर्व ठिकाणी समबुद्धि–प्रत्येक वस्तूमध्यें ब्रह्मबुद्धि–ठेवणारे व सर्व प्राण्यांच्या हितामध्ये निमग्न असलेले निर्गुणोपासक–निर्गुण ब्रह्माची उपासना करणारे भक्त—**इन्द्रियग्राम संनियम्य**—इंद्रियसमूहाचें म्ह० सर्व इंद्रियाचें संयमन करून–सर्व इंद्रियांना आपल्या ताब्यात ठेवून—**अनिर्देश्यं**—ज्याचा नावानें निर्देश करिता येत नाहीं,—**अव्यक्तं**—जें व्यक्त नाहीं,—**सर्वत्रगं**—सर्व सृष्टीत व्यापून राहणारें,—**अचिंत्यं**—ज्याचें चिंतनहि करता येत नाहीं—**कूटस्थं**—ज्याच्यामध्यें कोणताहि विकार होत नाहीं,—**अचल**—जें आपल्या अवस्थेपासून ढळत नाहीं.—**ध्रुवं**—म्हणूनच जें नित्य आहे अशा—**अक्षरं**—अक्षराची–ब्रह्माची—**पर्युपासते**—उपासना करितात–त्याचें अहो रात्र ध्यान करितात—**ते**—ते निर्गुण ब्रह्माची उपासना करणारे—**मां एव**—मलाच—**प्राप्नुवन्ति**—प्राप्त होतात ते मला म्ह० निर्गुण ब्रह्माला प्राप्त होतात. ३. ४.

किमितरे युक्ततमा न भवन्ति न किंतु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तच्छृणु—ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तत्वादशब्दगोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यतेऽतोऽनिर्देश्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तादुपासते । उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते । अक्षरस्य विशेषणमाह सर्वत्रगं व्योमवद्व्यापि चाचिन्त्यं चाव्यक्तत्वादचिन्त्यम् । यद्धि करणगोचरं तन्मनसाऽपि चिन्त्यं तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमानगुणमन्तर्दोषं वस्तु कूटं कूटरूपं कूटसाक्ष्यमित्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके । तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीजमन्तर्दोषवन्मायाव्याकृतादिशब्दवाच्यतया 'माया [illegible] प्रकृतिं विद्यान्मायिनं [illegible] महेश्वरम्' 'मम माया दुरत्यया' इत्यादौ प्रसिद्धं यत्तत्कूटं तस्मिन्कूटे स्थितं कूटस्थं तदध्यक्षतयाऽथवा राशिरिव स्थितं कूटस्थमत एवाचलं यस्मादचलं तस्माद्ध्रुवं नित्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—इतरे युक्ततमाः न भवन्ति किं—तर मग इतर म्ह० निर्गुणोपासक–अक्षरब्रह्मोपासक युक्ततम नव्हेत की काय ?—**न, किंतु तान् प्रति यद् वक्तव्यं तत् शृणु**—नाहीं, तसें नाहीं, तर त्यांच्याविषयीं जें काय सांगावयाचें आहे, धर जें पुढें सांगूं असें म्हटलें होतें, तें आतां ऐक.—**तु ये अक्षरं–अनिर्देश्यं–अव्यक्तत्वात् अशब्दगोचरं इति न निर्देष्टुं शक्यते अतः अनिर्देश्यं**—पण ला सगुणोपासकांच्या उलट जे अक्षराला (उपासितात तें अक्षर कसें ?) अनिर्देश्य म्ह० अव्यक्त असल्यामुळें शब्दाचा–वाणीचा विषय न होणारें, त्यामुळें त्याचा शब्दांनी निर्देश करता येत नाहीं, म्हणून अनिर्देश्य, अशा अनिर्देश्य अक्षरब्रह्माची जे उत्तमाधिकारी उपासना करितात (पुनः तें अक्षर कसें ?)—**अव्यक्तं–केन अपि प्रमाणेन न**

व्यज्यते इति अव्यक्तं—अव्यक्त म्ह० कोणत्याहि प्रमाणानें व्यक्त केलें जात नाहीं म्हणून अव्यक्त (आणि अव्यक्त असल्यामुळें अनिर्देश्य, अशा अक्षराची)—पर्युपासते–परि समन्तात् उपासते—जे पर्युपासना करितात म्ह० सर्व प्रकारें उपासना करितात (पण निरुपाधिक ईश्वराची उपासना कशी संभवते? उत्तर–)—उपासनं नाम उपास्यस्य अर्थस्य यथाशास्त्रं विषयीकरणेन सामीप्यं उपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यत् आसनं तत् उपासनं आचक्षते—उपासन म्ह० उपासना करण्यास योग्य–उपास्य असा जो अर्थ–पदार्थ त्याला शास्त्रप्रमाणानें विषय करून–यथाशास्त्र अक्षराला जाणून, त्याच्या सामीप्यास प्राप्त होऊन –तेंच मी असें आत्मत्वानें ओळखून तेलाच्या धारेप्रमाणें समान–एकाच प्रत्ययाच्या प्रवाहानें–तोच प्रत्यय स्थिर ठेवून दीर्घकाल जें राहणें त्याला उपासन म्हणतात. [मीच तें अक्षर ब्रह्म आहें, असें जाणून–पूर्णचिदेकरस अक्षर आत्म्याचीच जे सदा भावना करितात] —अक्षरस्य विशेषणं आह—अक्षराचें विशेषण सांगतात—सर्वत्रगं–व्योमवत् व्यापी—सर्वत्रग म्ह० आकाशाप्रमाणें व्यापी—च अचिन्त्यं–अव्यक्तत्वात् अचिन्त्यं—आणि अचिन्त्य–अव्यक्त असल्यामुळें अचिन्त्य—यत् हि करणगोचरं तत् मनसा अपि चिन्त्यं—जें इंद्रियांचा विषय होतें त्याचें मनानेंहि चिन्तन करितां येतें —अक्षरं तद्विपरीतत्वात् अचिन्त्यं—अक्षर त्याच्या विपरीत असल्यामुळें म्ह० इंद्रियांचा विषय होणारें नसल्यामुळें अचिन्त्य आहे—कूटस्थं–दृश्यमानगुणं अन्तर्दोषं वस्तु कूटं—कूटस्थ–बाहेरून ज्याचे गुण दिसतात पण आंत दोष आहेत, बाहेरून दिसायला फार चांगलें, अनेक गुणांनीं युक्त, पण आंतून फार वाईट–अनेक दोषांनीं भरलेलें असें जें असतें तें कूट होय. (यांविषयीं रूढीच्या प्रयोगाचा आधार देतात–)—लोके कूटरूपं कूटसाक्ष्यं इत्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धः—व्यवहारांत कूटरूप, कूटसाक्ष्य इत्यादि ठिकाणीं कूटशब्द या अर्थी प्रसिद्ध आहे—तथा च अविद्यादि-अनेकसंसारबीजं अन्तर्दोषवत् यत् माया अव्याकृतादिशब्दवाच्यतया 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरं' 'मम माया दुरत्यया' इत्यादौ प्रसिद्धं तत् कूटं —ज्यामुळें ज्यांत अज्ञान-अनृत इत्यादि अनेक प्रकारच्या संसाराचें बीज आहे, व निरूपण करूं लागलें असतां ज्याच्या स्वरूपांत नानाप्रकारचे दोष दिसतात, जें 'माया' 'अव्याकृत' इत्यादि शब्दांचा अर्थ या रूपानें म्ह० त्या त्या नांवानें 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्०' म्ह० मायेला प्रकृति व मायावानाला महेश्वर समजावें व 'माझी माया दुरत्यय आहे' (अ. ७ श्लो. १४ पृ. ६२७) इत्यादि श्रुति-स्मृतिवचनांत प्रसिद्ध आहे तें अविद्यादिक कूट होय.—तस्मिन् कूटे तदध्यक्षतया स्थितं–कूटस्थं–त्या मायारूप कूटांत त्याचा अधिष्ठाता–अध्यक्ष या रूपानें स्थित असलेलें अक्षर कूटस्थ होय. (कूटस्थ-शब्दाचा निश्चय हा दुसरा अर्थ सांगतात–)—अथवा राशिः इव स्थितं कूटस्थं—किंवा राशिप्रमाणें स्थित असलेलें, राश जसा सर्व क्रियारहित असतो तसें निश्चल

---

१ येथें अव्याकृतनामाविषयीं 'तद्धेदं तर्हि अव्याकृतमासीत्' हा श्रुति पहावी.

असलेलें-कूटस्थ—**अतः एव अचलं**—कूटस्थ-निष्क्रिय असल्यामुळेंच अचल—**यस्मात् अचलं तस्मात् ध्रुवं-नित्यं इत्यर्थः**—ज्याअर्थी अचल आहे त्याअर्थी ध्रुव, नित्य असा याचा भावार्थ [अशा अक्षराची जे उपासना करितात, असा मागील क्रियापदाशीं संबंध.] ३.

संनियम्येति । संनियम्य सम्यङ्नियम्य संहृत्येन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं सर्वत्र सर्वस्मिन्काले समबुद्धयः समा तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयस्ते य एवंविधास्ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । न तु तेषां वक्तव्यं किंचिन्मां ते प्राप्नुवन्तीति । ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति ह्युक्तम् । न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम् ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—' संनियम्य० ' इति—अक्षराची कशी उपासना करितात व ती केल्यानें काय होतें तें ' संनियम्य० ' या श्लोकानें भगवान् सांगतात.—**इंद्रियग्राम-इंद्रियसमुदाय संनियम्य-सम्यक नियम्य-संहृत्य**—इंद्रियग्रामाला म्ह० इंद्रि-यांच्या समुदायाला उत्तम प्रकारें नियमन करून, त्यांचें चांगल्या प्रकारें नियमन करून, सर्व इंद्रियांचा विषयापासून उपसंहार करून—**सर्वत्र-सर्वस्मिन् काले समबुद्धयः-येषां बुद्धिः इष्टानिष्टप्राप्तौ समा-तुल्या ते समबुद्धयः**—सर्वत्र म्हणजे सर्वकाळीं समबुद्धि-ज्यांची बुद्धि इष्ट व अनिष्ट यांची प्राप्ति झाली असतां सम-तुल्य-एकसारखीच-निर्विकार-हर्षविषादरहित असते ते समबुद्धि होत —**ते ये एवंविधा सर्वभूतहिते रता ते मां एव प्राप्नुवन्ति**—ते जे अशा प्रकारचे सर्वभूतांच्या हितामध्यें रत असलेले-सर्व भूतांचें हित चिन्तणारे व हितकर आचरण करणारे ते मलाच प्राप्त होतात [ज्ञानी पुरुषाना त्यांच्या ज्ञानाप्रमाणें भगवत्प्राप्ति होते ही गोष्ट सिद्धच असल्यामुळें]—**ते मां प्राप्नुवन्ति इति तेषां किंचित् न तु वक्तव्यं**—ते मला प्राप्त होतात, असें त्यांच्याविषयीं कांहींएक सांगावयासच नको. (ज्ञानी पुरुषाची भगवत्प्राप्ति सिद्धच आहे, याविषयी प्रमाण-)—**' ज्ञानी तु आत्मा एव मे मतं ' इति उक्तं हि**—ज्ञानी तर माझा आत्माच आहे, असें सांगितलेंच आहे (गी भा पृ. ६३१ पहा) अहोपण, ज्ञानी पुरुषाना भगवत्प्राप्ति होत असल्यास त्यांनाच

१ ' कूटस्थ 'शब्दाचा अर्थ ' सर्वांच्या बुडाशीं असणारें ' असा रहस्यकार करितात. पण कूट म्ह० सर्वांचें बुड, असें म्हणण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं.

२ ' सर्वभूतहितेरता. ' हें विशेषण येथें अक्षरोपासकाना लाविलेलें आहे, हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे रहस्यकार ' ते मां एव प्राप्नुवन्ति-' याचा अर्थ ' ते लोक देखील मला येऊन पोंचतात ' असा करितात येथें ' देखील ' हा शब्द त्यांच्या पदरचा आहे. तो अक्षरोपासकाना व त्यांच्या साक्षात् ईश्वरप्राप्तिरूप मुख्य फळाला गौणत्व देऊन सगुणोपासकाना व त्यांच्या फळाला महत्त्व देण्यासाठीं मुद्दाम योजला आहे. पण तो मी ' त्यांचा संसार पार उद्धार करितों ' या पुढील सातव्या श्लोकांतील वचनाशीं विरुद्ध आहे.

युक्ततम म्हटलें पाहिजे, असे असताना तुम्ही सगुणोपासकाना युक्ततम कसें म्हणता? उत्तर-)—भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वं अयुक्ततमत्वं वा न हि वाच्य—भगवत्स्वरूप असलेल्या त्याचें युक्ततमत्व किंवा अयुक्ततमत्व बोलताच येणे शक्य नाहीं. [भगवत्स्वरूप झालेल्या ज्ञानी पुरुषाना युक्ततम किंवा अयुक्ततम यातील कोणताच शब्द लावता येत नाही] ४.

क्लेशोऽधिकतरस्तेपामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—अव्यक्तासक्तचेतसां तेषां—अव्यक्त ब्रह्मामध्यें ज्यांचें मन आसक्त झालें आहे अशा त्यांना—क्लेश—क्लेश-दुःख—अधिकतर—सगुणोपासकापेक्षा पुष्कळच अधिक होतें—हि—कारण—देहवद्भि—व्यक्त देहावर अभिमान ठेवणाऱ्या-' हा देहच मी ' असें समजणाऱ्या लोकांना—अव्यक्ता गति—अव्यक्त ब्रह्माची गति—दुःखं—मोठ्या कष्टानें—अवाप्यते—प्राप्त होते (म्हणून निर्गुणोपासकापेक्षा सगुणोपासक चांगले) ५

किंतु—क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशोऽधिक एव क्लेशोऽधिकतरस्तु अक्षरात्मनां परमार्थदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तोऽव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्ते आसक्तं चेतो येषां तेऽव्यक्तासक्तचेतसस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्मात् गतिरक्षरात्मिका दुःखं सा देहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिरवाप्यतेऽतः क्लेशोऽधिकतरः । अक्षरोपासकानां यद्वर्तनं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—किं तु—पण असें जरी आहे तरी—क्लेश अधिकतर—त्यांना होणारा क्लेश अतिशय अधिक आहे—यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेश अधिकः एव—जरी मत्कर्मादिकांमध्यें-माझ्यासाठीं कर्मे करणें, इत्यादिकांमध्यें तत्पर झालेल्या सगुणोपासकाचा क्लेश इतर ज्ञानदर्शी कामी पुरुषांपेक्षां अधिकच असतो—तु अक्षरात्मनां परमार्थदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्त क्लेशः अधिकतरः—तथापि अक्षरस्वरूप झालेल्या परमार्थदर्शी पुरुषांना देहाभिमानाचा त्याग करणें, यामुळें होणारा क्लेश त्याहून अधिक आहे. (त्यांचेंच विशेषण-)—अव्यक्तासक्तचेतसां—अव्यक्ते आसक्तं चेतः येषां ते अव्यक्तासक्तचेतसः तेषां अव्यक्तासक्तचेतसां—' अव्यक्तासक्तचेतसां ' अव्यक्तामध्यें ज्यांचें चित्त आसक्त असतें ते अव्यक्तासक्तचित्त होत त्या अव्यक्तासक्तचित्त पुरुषांना क्लेश फार होतात (अव्यक्त म्ह० अदृश्य-निर्गुण अक्षर, त्यांत ज्यांचें चित्त आसक्त असतें ' ' मी तें ' असें अभिमानरूप असतें त्यांचा क्लेश अतिशय अधिक असतो. त्यांना अधिक क्लेश होण्याचें कारण भगवान सांगतात-)—हि-यस्मात् अव्यक्ता या अक्षरात्मिका गतिः—कारण अव्यक्त अक्षररूप या अव्यक्तिका गति—सा देहवद्भिः-देहाभिमानवद्भिः दुःख अवा-

प्यते—ती देहवानाकडून–देहाभिमान असलेल्या पुरुषांकडून मोठ्या कष्टानें प्राप्त केली जाते·[ज्याचा देहाभिमान सुटलेला नाहीं त्याना अव्यक्त अक्षरात्मिका गति मोठ्या कष्टानें-दुःखानें प्राप्त होते]—**अत· क्लेशः अधिकतर**—त्यामुळे म्ह० देहाभिमानाचा त्याग करावा लागत असल्यामुळे त्यांना अधिक्तर क्लेश होतो.—**अक्षरोपासकानां यत् वर्तनं तत् उपरिष्टात् वक्ष्यामः**—अक्षरोपासकाचें जे वर्तन तें पुढें म्ह० १३तेर० श्लोकात सांगूं. [अक्षरोपासक कसे वागतात त्याचें वर्णन पुढे सविस्तर करूं.] ५

> ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।
> अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥
> तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
> भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—**तु**—पण—**पार्थ**—हे अर्जुना—**ये**—जे सगुणभक्त—**मयि**—माझे ठिकाणीं—**सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य**—सर्व कर्मांचा संन्यास करून-सर्व कर्में मला अर्पण करून—**मत्परा**—मत्परायण होऊन-मीच ज्याना श्रेष्ठ आहें, मजवाचून दुसरा कोणी श्रेष्ठ नाहीं, असे होऊन—**अनन्येन एव योगेन**—विश्वरूप परमेश्वर जो मी, त्या मला सोडून दुसऱ्या कोणाच्याहि ठिकाणा ज्याचें चित्त जात नाहीं, अशा अनन्य योगानेच-केवल माझ्याच ठिकाणी चित्ताला स्थिर करून—**मां ध्यायन्तः**—माझें ध्यान करणारे (असे जे भक्त)—**उपासते**—माझी भक्ति करितात—**मयि**—माझ्या ठिकाणीं—**आवेशितचेतसां तेषां**—ज्यानीं आपलें चित्त स्थिर ठेवलें आहे, अशा त्याचा—**अहं**—मी—**न चिरात्**—अगदीं लवकर—**मृत्युसंसारसागरात्**—मृत्यूनें युक्त अशा या संसारसागरापासून—**समुद्धर्ता**—उत्तमप्रकारें उद्धार करणारा—**भवामि**—होतो. ६ ■

ये त्विति । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे संन्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते मत्पराः सन्तोऽनन्येनैवाविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्त्वा यस्य सोऽनन्यस्तेनानन्येनैव केन योगेन समाधिना मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते ॥६॥

भाष्यार्थ—**'ये तु०' इति**—(अक्षरोपासक मलाच प्राप्त होतात, असें तूं वर म्हटलें आहेस. पण मग त्यावरून सगुणोपासक तुला प्राप्त होत नाहीत, असें समजावयाचें कीं काय, असें अर्जुन विचारील म्हणून भगवान्) 'ये तु०' या श्लोकानें ते मला समाने प्राप्त होतात, असें सांगतात—**तु ये सर्वाणि कर्माणि मयि-ईश्वरे संन्यस्य**—पण जे सर्व कर्मे मज ईश्वराचे ठिकाणी समर्पण करून—**मत्परा**-**अहं परः येषां ते मत्पराः सन्त**—मी ज्यांना पर-श्रेष्ठ आहे असे ते मत्पर होत्साते—**अनन्येन एव-यस्य विश्वरूपं देवं आत्मानं मुक्त्वा अन्यत् आलम्बनं**

आविद्यमानं (अस्ति) सः अनन्यः तेन अनन्येन एव—अनन्य अशाच म्ह० ज्याचें विश्वरूप देवाला–आत्म्याला सोडून दुसरें कांहींच आलंबन–ध्यानाचा विषय विद्यमान नाहीं तो अनन्य होय. त्या अनन्य अशाच—**केन**—कशानें ?—**योगेन–समाधिना मां ध्यायन्तः–चिन्तयन्तः उपासते**—अनन्य अशा योगानें–चित्त-समाधानानें माझें ध्यान–चिन्तन करणारे असे होत्साते उपासना करितात, (त्यांचा मी संसारांतून उद्धार करितों, असा पुढें संबंध) ६.

तेषां किम्—तेषां मदुपासनैकपराणामहमीश्वरः समुद्धर्ता । कुत इत्याह मृत्युसंसारसागरात्, मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव सागर इव सागरो दुरुत्तरत्वात्तस्मान्मृत्युसंसारसागरादहं तेषां समुद्धर्ता भवामि न चिरात्किं तर्हि क्षिप्रमेव हे पार्थ मय्यावेशितचेतसां मयि विश्वरूप आवेशितं समाहितं प्रवेशितं चेतो येषां ते मय्यावेशितचेतसस्तेषाम् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—तेषां किं—भगवानाचें ध्यान करणाऱ्या त्यांना कोणतें फल प्राप्त होतें तें 'तेषां०' या श्लोकानें सांगतात—**तेषां मदुपासनैकपराणां अहं ईश्वरः समुद्धर्ता**—त्या केवल माझी उपासना करण्यांतच गढून गेलेल्या सगुणोपासकांचा मी ईश्वर समुद्धार करणारा आहे, [त्यांना ज्ञानाचा आधार देऊन उत्तम प्रकारें वर नेणारा मी आहें.]—**कुतः इति आह**—कोठून वर काढणारा, तें सांगतात—**मृत्युसंसारसागरात्–मृत्युयुक्तः संसारः मृत्युसंसारः**—मृत्युसंसारसागरांतून–मृत्युयुक्तसंसार तो मृत्युसंसार [येथें मृत्यु म्ह० अज्ञान, कारण तें मरणादि अनर्थांचें कारण आहे. त्या अज्ञान कार्यत्वानें युक्त असलेला संसार] **सः एव सागरः इव सागरः दुरुत्तरत्वात्**—तोच जणुंकाय सागर, दुरुत्तर–दुस्तर असल्यामुळें सागर,—**तस्मात् मृत्युसंसारसागरात् अहं तेषां समुद्धर्ता भवामि**—त्या मृत्युसंसारसागरांतून मी त्यांचा उत्तम प्रकारें उद्धार करणारा होतों.—**चिरात् न**—फार उशीरानें नव्हे —**किं तर्हि**—तर मग काय ?—**हे पार्थ क्षिप्रं एव**—हे पार्था, अगदी सत्वर मी त्यांचा संसारसागरांतून उद्धार करितों—**मयि आवेशितचेतसां–मयि विश्वरूपे आवेशितं–समाहितं–प्रवेशितं चेतः येषां ते मयि–आवेशितचेतसः तेषां**—(कोणाचा ?) ज्यांनी आपलें चित्त मज विश्वरूपाचे ठिकाणीं आवेशित म्ह० समाहित–प्रवेशित केलें आहे ते 'मयि-आवेशितचित्त' होत, त्यांचा मी संसारसागरांतून उद्धार करितों. ७

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥

१ टीकाकार 'मृत्युसंसारसागरात्' याचा अर्थ 'मृत्युरूप संसारसागरांतून' असा करितात. पण त्यांचा 'मृत्यु म्ह० अज्ञान, त्या मृत्यूनें युक्त संसारसागरांतून' हा अर्थ अधिक समर्पक आहे

अन्वयार्थ—मयि एव—माझ्यामध्येंच—**मनः**—आपलें मन—**आधत्स्व**—स्थिर कर, तू आपल्या मनाला माझ्या सगुण विश्वरूपात स्थाप—**मयि बुद्धिं निवेशय**—माझ्यामध्यें निश्चय करणाऱ्या बुद्धीला प्रविष्ट कर तिलाहि माझ्या स्वरूपातच राहू दे. तू आपलें मन व बुद्धि या दोन्ही चित्तवृत्तांना माझ्याच ठिकाणीं स्थिर केलेंस म्हणजे—**अत ऊर्ध्वं**—मेल्यावर—**मयि एव**—माझ्या ठिकाणींच—**निवसिष्यसि**—तू राहशील—**न संशयः**—यात काही शंका नाही ८

यत एव तस्मात्—मय्येव विश्वरूप ईश्वरे मन सकल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय मय्येवाध्यवसाय कुर्वतीं बुद्धिमाधत्स्व निवेशय । ततस्ते किं स्यादिति शृणु निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि निवास करिष्यस्येवात शरीरपातादूर्ध्वं न संशय संशयोऽत्र न कर्तव्यः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ— यत एव तस्मात्—ज्याअर्थी भगवदुपासना असे विशिष्ट फल देणारी आहे त्याअर्थी—**मयि एव-विश्वरूपे ईश्वरे संकल्पविकल्पात्मक मन आधत्स्व-स्थापय**—माझ्या ठिकाणींच म्ह० विश्वरूप ईश्वराचे ठिकाणींच संकल्प व विकल्प करणारे मन स्थिर कर माझ्यामध्येंच त्याची स्थापना कर—**मयि एव अध्यवसाय कुर्वतीं बुद्धिं आधत्स्व-निवेशय**—माझ्या ठिकाणाच निश्चय करणाऱ्या बुद्धाला समाहित-निवेशित कर, [बुद्धीलाहि माझ्या ठिकाणाच स्थिर कर] —**ततः ते किं स्यात् इति शृणु**—त्यामुळ तुला कोणत फल मिळेल तें ऐक—**निवसिष्यसि-निवत्स्यसि-निश्चयेन मदात्मना मयि एव निवास करिष्यसि**—राहशील, निवास करशील, निश्चयानें मद्रूपाने माझ्या ठिकाणाच निवास करशाल —**अतः-शरीरपातात् ऊर्ध्वं**—या शराराच्या मरणानतर तू माझ्यामध्यच निश्चयाने राहशील—**न संशय -अत्र संशयः न कर्तव्यः**—भगवन्निष्ठाला भगवत्प्राप्ति होते, याविषयी संशय मुळींच वाळगू नेये ८

१ रहस्यकार २–८ श्लोकावरील टापेंत म्हणतात—"भक्तिमार्गाचें श्रेष्ठत्व यात प्रतिपादिलें आहे " (हें म्हणणें बरोबर नाहा कारण 'मत्कर्मकृत्०' (११ ५५ पृ ८१५) या श्लोकात सागितल्याप्रमाणें सतत युक्तचित्त होऊन तुझ्या सगुण विश्वरूपाचा उपासना करणारे व अव्यक्त अक्षराची उपासना करणारे, याच्यामध्यें अधिक योगवेत्ते–उत्तम उपासक कोण ? असा येथें अर्जुनाचा प्रश्न आहे दुसऱ्या श्लोकात भगवानाना 'माझ्याच ठिकाणा म्ह० माझ्या विश्वरूपात मन स्थिर करून व नित्य समाहितचित्त होऊन मोठ्या श्रद्धेनें युक्त होत्साते जे माझी उपासना करितात–माझें ध्यान–चिंतन करितात ते मला योगवित्तम म्हणून समंत आहेत,' असें सागितलें आहे) पण रहस्यकार म्हणतात—"दुसऱ्या श्लोकात भगवद्भक्त उत्तम योगी हा सिद्धान्त प्रथम देऊन नतर तिसऱ्या श्लोकात 'तु' हें पक्षान्तरबोधक अव्यय घालून त्या व नवव्या मिळून दोन श्लोकात अव्यक्ताची उपासना करणारेहि मलाच पोंचतात असें विधान केलें आहे " (दुसऱ्या श्लोकातील 'सिद्धान्त' पाचव्या अध्यायांतील 'कर्मयोगो विशिष्यते ' या 'सिद्धान्ता 'सारखाच आहे कारण तेथें 'संन्यासाहून कर्मयोग

श्रेष्ठ' असें ज्या कारणानें म्हटलें आहे, त्याच कारणानें येथें सगुणोपासकाला 'योगवित्तम' म्हटलें आहे. वास्तव ते दोन्ही परम सिद्धान्त नसून अवान्तर सिद्धान्त आहेत व दोन्ही साधकाला उद्देशून आहेत. कारण तेथें सन्यास व कर्मयोग या दोहोंनाहि 'नि:श्रेयसकर ' असें म्हटलें आहे, तसेंच येथें 'अक्षरोपासक मलाच येऊन पोंचतात व सगुणोपासकाचा मृत्युसंसारसागरातून मी उद्धार करणारा होतों, ' असें म्हटलें आहे. ज्ञानी जीवन्मुक्ताला उद्देशून असें म्हणता येत नाहीं. पांचव्या अध्यायात कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, हें सांगून लागलीच पुढच्या श्लोकात 'जो कशाचा द्वेष करीत नाहीं व कशाची आकांक्षा करीत नाहीं तो नित्य सन्यासीच जाणावा ' असें म्हणून रागद्वेषरहित कर्मयोग्याचीहि सन्यासित्वानें प्रशंसा केली आहे. येथें 'अक्षरोपासक साक्षात् मलाच येऊन पोंचतात, ' असें सांगून अक्षरोपासकाला श्रेष्ठ फल सांगितलें आहे. तेथें 'कर्मयोगावाचून खरा सन्यास प्राप्त होणें कठिण आहे ' असें म्हणून कर्मयोगाला श्रेष्ठ का म्हटलें तें सुचविलें आहे. तसेंच येथें 'अव्यक्तामध्यें ज्यांचें चित्त आसक्त असतें त्यांना क्लेश अतिशय होतात,' असें म्हणून सगुणोपासना सुलभ आहे, म्हणून अधिक चांगली, असें सुचविलें आहे. पण रहस्यकार या दृष्टीनें गीतेचा विचार न करिता अर्थवादानाच विधि किंवा सिद्धान्त मानून खऱ्या शास्त्रार्थाला पारखे झाले आहेत, आणि खऱ्या शास्त्रार्थाला खोटें ठरवू पहात आहेत. तिसऱ्या श्लोकातील ' तु ' हें पक्षान्तरबोधक अव्यय आहे हें त्यांना येथें मात्र आठवलें, पण 'यस्तु आत्मरतिरेव स्यात्०' येथें आठवलें नाहीं. (गी. भा. पृ. ३०२ व ३०३ पहा.) तिसऱ्या अध्यायातील १७ ते १९, हे तीन श्लोक टीकाकारांनी " अर्थप्रवाहास वगैरे न जुमानिता फोडून पृथक् केले" असें म्हणतात. पण येथें स्वतः रहस्यकारच ' तीन व चार मिळून दोन श्लोकात अव्यक्ताची उपासना करणारेहि मलाच पोंचतात ' असें म्हणतात. ' करणारेहि ' येथील 'हि' हा शब्द रहस्यकारांनी आपल्याच पदरचा का जोडला आहे तें वरच्या टीपेत सांगितलेंच आहे. असो, ' व्यक्तोपासनेचें सुलभत्व' रहस्यकारांनाहि संमत आहे. (गी.र. पृ.७७५,) पण सगुणोपासना सुलभ, त्यामुळें सर्व साधकांना साध्य, म्हणून तिला येथें श्रेष्ठ म्हटलें आहे, हें मात्र त्यांना संमत नाहीं ! कर्मयोग हें जसें ज्ञानयोगनिष्ठेचें साधन तसेंच, सगुण उपासना हें निर्गुण उपासनेचें साधन आहे. कर्मयोग साक्षात् मोक्षाचें साधन नव्हे, तर ज्ञानयोगाच्या द्वारा मोक्षसाधन आहे.त्याचप्रमाणें सगुण उपासना साक्षात् मोक्षसाधन नव्हे, तर निर्गुण उपासनेच्या द्वारा मोक्षाचें साधन आहे. म्हणूनच कर्मयोग किंवा सगुण उपासना हीं मोक्षाचीं परंपरासाधनें,बहिरंग साधनें असून ज्ञानयोग किंवा निर्गुण उपासना हें अन्तरंग साधन आहे कारण कर्मयोगाचें पर्यवसान चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञानात व सगुण उपासनेचें निर्गुण उपासनेंत होत असतें, ही अनुभवसिद्ध गोष्ट आहे. पण गीतारहस्यकार केवळ तार्किक असल्यामुळें त्यांनी तत्त्वादन्वयतेचा किंवा वस्तुस्थितीचा फारसा विचार केलेला नाहीं,असें मोठ्या कष्टानें म्हणावें लागतें. फारसा म्हणण्याचें कारण कोठें कोठें त्यांनीहि ' ज्ञानमार्ग व भक्तिमार्ग परिणामीं एकच,' (गी. र. पृ. ४११) 'बुद्धीनें व मनानें अशेर एकच अद्वैत ब्रह्मज्ञान होतें ' असे उद्गार (गी. र. पृ ४२०) काढले आहेत.तथापि पुन: पुन: ते आपल्या मूळ पदावर येतच असतात. जसें—" अव्यक्तोपासना कष्टमय असली तरी तीहि मोक्षप्रदच आहे" येथें 'तीहि'

असें म्हणून सगुण उपासना साक्षात् मोक्षप्रद आहे, असें भासविण्याचा प्रयत्न केलाच आहे. पण त्याला अनुभवाचा किंवा शास्त्राचाहि आधार नाहीं असो, " भक्तिमार्ग झाला तरी त्यात कर्मे न सोडता तीच ईश्वरार्पण करून अवश्य करावयाचीं आहेत, हें भक्तिमार्गीयानीं लक्षात ठेवावें " पण उपासक गृहस्थ नसून सन्यासी असला तर, त्यानेंहि 'कर्मे अवश्य करावींच ' कीं काय व तीं कर्मे कोणतीं ? रहस्यकार म्हणतात-" याच हेतूनें सहाव्या श्लोकात ' माझेच ठायीं सर्व कर्मांचा सन्यास करून ' हे शब्द घातलेले आहेत. भक्तियोगातहि कर्मे स्वरूपत सोडावयाचीं नाहींत, तर परमेश्वराचे ठिकाणीं तीं म्ह० त्याचा फलें अर्पण करावयाचीं, असा त्याचा स्पष्ट अर्थ आहे. " होय, हें खरें, पण हा अशा प्रकारचा भक्तियोग ज्ञानोत्तर सागितलेला आहे कीं काय ? जर आत्मज्ञानोत्तर सागितलेला असेल तर ' त्याचा मी समारसागरातून उद्धार करणारा होतों ' हें म्हणणें जुळत नाहीं. भक्तियोग म्ह० उपासना कोणत्याहि आश्रमात सभवते. अर्थात् 'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य ' याचा अर्थ आश्रमानुसार केला पाहिजे. कारण अग्निहोत्रादि कर्मे आचरणें किंवा ता स्वरूपत सोडणें, हें मनुष्याच्या मनावर अवलबून नाहीं. त्याच्या आश्रमावर अवलबून आहे. उपासक गृहस्थ असेल तर त्यानें तीं प्रत्यक्ष आचरून ईश्वरार्पण करावी. ' कर्मे ईश्वरार्पण करणें, म्ह० फल अर्पण करणें ' हें म्हणणें बरोबर नाहीं. ईश्वरार्थ कर्मे करणें निराळे व कर्मफलाचा त्याग करणें निराळें, हें या पुढील दहा व अकरा या श्लोकावरूनच सिद्ध होत आहे. पण ते दोन्ही गौण सन्यास आहेत, हें विसरता कामा नये. (गी भा. पृ.७१७-१८ वरील टीप पहा) पण तोच उपासक सन्यासी असेल तर तो अग्निहोत्रादि कर्मे स्वरूपत च सोडीलच. नाहीं झालें तरी कर्मांचा त्याग हा केलाच पाहिजे. मग तो स्वरूपतः असो की, ईश्वरार्पणरूप असो, त्यावाचून ज्ञान नाहीं व ज्ञानावाचून मोक्ष नाहीं निर्गुणोपासक साक्षात् ब्रह्माला प्राप्त होतात व सगुणोपासकाचा स्वत. ईश्वर उद्धार करतो. हा फलभेद अवश्य लक्षात ठेवला पाहिजे, व तो भाष्यकारानीं भाष्यात स्पष्ट केलेला असल्यामुळें आम्ही येथें अधिक विस्तार करीत नाहीं. रहस्यकार म्हणतात—" जो भक्तिमान् पुरुष मला प्रिय म्हणून भगवतानीं या अध्यायाच्या अखेर सागितला तोहि याच म्ह० निष्काम कर्मयोगातला समजावयाचा, स्वरूपत. कर्मसन्यासी नव्हे हेंहि यावरून उघड होतें." 'पण सवकर्मे मदर्पण करून अनन्ययोगानेंच माझें ध्यान करणारे जे माझी उपासना करितात०' या व्यवस्थावरूनच भगवाधाना प्रिय होणारा भक्त निष्काम कर्मयोगी आहे, कर्मसन्यासी नव्हे, हें कसें सिद्ध होतें ? कर्मे ईश्वरार्पण करणें म्ह० निष्काम कर्मयोगी होणें, ही कल्पना बरोबर नाहीं शिवाय १३ ते २० श्लोकात भगवद्वचनाचे जे धर्म सागितले आहेत ते कर्मयोग्याच्या ठिकाणीं पूर्णपणे सभवत नाहींत, हें आम्हीं पुढें दाखवू.

भगवानानीं दुसऱ्या श्लोकात ज्याना ' युक्ततम ' म्हटलें आहे, त्याच्याच साधनाचा आठव्या श्लोकात अर्जुनाला उपदेश केला आहे " माझ्याच ठायीं मन स्थिर कर, माझ्याच ठिकाणीं बुद्धीचा निवेश कर, म्हणजे तू मरणोत्तर माझ्याच ठिकाणा राहशील" असा तो उपदेश आहे. यात निष्कामकर्माचा काहींच उल्लेख केलेला नाही. अर्थात् विश्वरूप-सगुण ईश्वरामध्यें सर्व चित्तवृत्ति ठेवणारा उत्तम योगी होय, व त्याला सगुण ईश्वरप्राप्ति हें फल मिळतें. पण तो स्वरूपावस्थानरूप मोक्ष नव्हे. रहस्यकार 'अतः ऊर्ध्वं ' याचा अर्थ 'पुढें' असा भलतीं सरळ करितात. पण पुढें म्हणजे केव्हा ? असो;

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—अथ—आतां जर (मी वर सांगितल्याप्रमाणें)—मयि—माझ्या ठिकाणीं—चित्तं—आपल्या मनाला—स्थिरं—अचल—समाधातुं—स्थापावयास—न शक्नोषि—तूं समर्थ नसशील—ततः—तर मग—हे धनंजय—हे अर्जुना!—मां—मला—अभ्यासयोगेन—अभ्यासयोगानें-मनाला वारंवार आवरून धरून माझ्याच ठिकाणीं तें स्थिर करण्याचा प्रयत्न करणें, या अभ्यासपूर्वक योगानें—आप्तुं—प्राप्त होण्याचा—इच्छ—तूं इच्छा कर. ९

अथेति । अथैवं यथाऽवोचाम तथा मयि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमचलं न शक्नोषि चेत्ततः पश्चादभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नालम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमिच्छ प्रार्थयस्वाऽऽप्तुं प्राप्तुं हे धनंजय ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—'अथ०' इति—स्वमनप्रदर्शनपूर्वक भगवत्प्राप्तीचें दुसरें उपाय 'अथ०' या श्लोकानें सांगितले जातात—अथ-एवं-यथा अवोचाम तथा—आतां याप्रमाणें म्ह० आम्ही वर जसें सांगितलें आहे त्याप्रमाणें—मयि चित्तं स्थिरं-अचलं समाधातुं-स्थापयितुं न शक्नोषि चेत्—माझ्या ठिकाणीं चित्त स्थिर-अचल स्थापण्यास जर तू समर्थ नसशील—ततः-पश्चात् अभ्यासयोगेन—तर मग अभ्यासयोगानें म्ह०—चित्तस्य एकस्मिन् आलम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनं अभ्यासः—चित्ताला एका स्थूल प्रतिमादि आलंबनामध्ये-ध्यानाच्या आधारामध्यें सर्व बाजूंनीं आवरून धरून-सर्वतः त्याचा उपसंहार करून पुन: पुनः स्थापणें, हाच अभ्यास होय.—तत्पूर्वकः समाधानलक्षणः योगः—त्या अभ्यासपूर्वक समाधान म्ह० त्या आलंबनाच्याहि आत असलेल्या विश्वरूपाने चित्ताची एकाग्रता करणें हा योग—तेन अभ्यासयोगेन हे धनंजय, मां विश्वरूपं आप्तुं-प्राप्तुं इच्छ-प्रार्थयस्व—त्या अभ्यासयोगानें हे धनंजया, मज विश्वरूपाला प्राप्त होण्याची इच्छा कर; मला मिळण्याची आकांक्षा धर. ९

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

अन्वयार्थ—अभ्यासे अपि—वर जसा सांगितला त्या अभ्यास करण्याविषयींहि—(चेत्—जर तूं)—असमर्थः—असमर्थ—असि—असशील तर मग—

११८स्वकार 'अभ्यासयोगेन' याचा अर्थ "अभ्यासाच्या साहाय्यानें म्ह० पुन: पुनः प्रयत्न करून" असा करितात. या पुनः पुन. प्रयत्न करण्याचा वगैरे कांहीं अर्थ नाहीं, गी. र. १०५

मत्कर्मपरम भव—माझ्यासाठी कर्म करणे, हेच एक काम कर. ईश्वरासाठी कर्म करणें हेच आपले मुख्य कर्तव्य समज कारण—**मदर्थं अपि**—माझ्यासाठीहि—**कर्माणि कुर्वन्**—कर्म करणारा असा तूं—**सिद्धिं**—सिद्धीला-चित्तशुद्धि, योग ज्ञानप्राप्ति या क्रमाने मोक्ष या सिद्धीस—**अवाप्स्यसि** -प्राप्त होशील १०

अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽस्यशक्तोऽसि तर्हि मत्कर्मपरमो भव मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्परमो मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः । अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन्सिद्धिं सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—'अभ्यासे अपि०' इति—पण द्वैताच्या अभिमानामुळें अभ्यासाधीन असलेला योग संपादन करण्यास जर तू असमर्थ असशील तर 'अभ्यासे अपि०' या श्लोकाने आणखी उपाय सांगतात—**अभ्यासे अपि असमर्थः असि-अशक्तः असि**—असा अभ्यास करण्यासाहि जर तू असमर्थ असशील-अशक्त असशील—**तर्हि मत्कर्मपरमः भव**—तर मत्कर्मपरम हो, म्ह० भगवानासाठी कर्मे करण्यात तत्पर हो—**मदर्थं कर्म-मत्कर्म तत्परम -मत्कर्मप्रधान. इत्यर्थ**—माझ्यासाठी जें कर्म तें मत्कर्म, तत्परम म्ह० मत्कर्मप्रधान हो, असा याचा भावार्थ [प्राधान्याने-मुख्य त्वेंकरून माझ्यासाठी कर्म कर]—**अभ्यासेन विना केवलं मदर्थं कर्माणि कुर्वन् अपि सिद्धिं सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेण अवाप्स्यसि**—अभ्यासावाचून केवल माझ्यासाठी कर्म करणाराहि तू सिद्धीला म्ह०ब्रह्मभावाला-चित्तशुद्धि,योग ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा प्राप्त होशील [येथील 'अपि' शब्द ईश्वरार्थ केलेल्या कर्मांचें ब्रह्मभाव हें साक्षात् फल नसून चित्तशुद्ध्यादि क्रमाने मिळणार फल आहे, हें सुचविण्यासाठी आहे]

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—अथ(चेत्) आता जर—**एतत् अपि**—हेहि—**कर्तुं**—करण्यास तू—**अशक्त.**—असमर्थ—**असि**—असशील—**ततः**—तर मग—**मद्योग**—सर्व कर्मे मला अर्पण करून त्यांचे अनुष्ठान करणे,या योगाचा—**आश्रित.**—आश्रय करून व —**यतात्मवान्**—आपल्या चित्ताचे संयमन करून—**सर्वकर्मफलत्याग**—सर्व कर्मांच्या फलांचा त्याग—**कुरु**—कर ११

अथैतदिति । अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत्कर्तुमशक्तोऽसि मद्योगमाश्रितो मयि क्रियमाणानि कर्माणि संन्यस्य यत्करणं तेषामनुष्ठानं स मद्योगस्तमाश्रित

१ रहस्यकार "मत्कर्मपरम -मदर्थ म्ह०मत्प्राप्त्यर्थ" असा अर्थ करितात,व येथील कर्मांचें-शास्त्रात सांगितलेली दान धर्म भजन पूजनादि-असें स्पष्टीकरण केले आहे त्यातील दानादि-वाचून बाकीचें कर्मांचें स्पष्टीकरण ठीक आहे पण 'मत्कर्मपरम' याचा मत्प्राप्त्यर्थ हा अर्थ बरोबर न हो. कारण 'मत्कर्मकृत्' 'मत्परम' 'मदर्थं कर्माणि' यांचा एकच अर्थ आहे.

सन्सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसंन्यासं सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु यतात्मवान्संयतचित्तः सन्नित्यर्थः ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—'अथ एतत्०' इति—भगवत्कर्मपरमत्वहि अशक्य आहे, असे म्हटल्यास 'अथैतत्०' या श्लोकानें दुसरा उपाय सांगतात—**अथ-पुनः एतत् अपि यत् मत्कर्मपरमत्वं उक्तं तत् कर्तुं अशक्तः असि**—आता पुनः बाह्य विषयांनी चित्ताचें आकर्षण केल्यामुळें हेंहि म्ह० जें वरील श्लोकांत मत्कर्मपरमत्व सांगितलें आहे तें करण्यासहि जर तूं अशक्त असशील—**ततः-अनन्तरं**—तर मग-त्यानंतर—**मद्योगं आश्रितः-मयि क्रियमाणानि कर्माणि संन्यस्य यत्करणं-तेषां अनुष्ठानं सः मद्योगः तं आश्रितः सन्**—मद्योगाचा आश्रय करून म्ह० केलीं जाणारीं सर्व कर्में माझ्या ठिकाणी अर्पण करून त्याचें जें अनुष्ठान करणें तोच मद्योग होय. त्याचा आश्रय केलेला असा होत्साता—**सर्वकर्मफलत्यागं-सर्वेषां कर्मणां फलसंन्यासं-सर्वकर्मफलत्यागं कुरु**—सर्व कर्मांच्या फलाचा त्याग-सर्व कर्मांच्या फलाचा संन्यास-सर्वकर्मफलत्याग कर.—**यतात्मवान् संयतचित्त सन् इत्यर्थः**.—यतचित्तवान्-नियतचित्त होत्साता सर्वकर्मफलत्याग कर, असा याचा भावार्थ. ११.

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—**अभ्यासात्**—वर सांगितलेल्या अभ्यासाहून—**ज्ञानं**—ज्ञान—**श्रेयः हि**—अधिक प्रशंसनीय आहे, [illegible] तर प्रसिद्धच आहे. पण—**ज्ञानात्**—त्या ज्ञानाहूनहि—**ध्यानं**—ज्ञानासह केलेलें ध्यान—**विशिष्यते**—अधिक चांगलें आणि त्या तसल्या—**ध्यानात्**—ध्यानाहूनहि—**कर्मफलत्यागः**—ज्ञान-ध्यानयुक्त कर्मांच्या फलाचा त्याग अधिक चांगला आहे. कारण—**त्यागात्**—कर्मफलाचा त्याग केल्यानंतर—**अनन्तरं शान्तिः**—लागलीच संसाराची शांति होते १२.

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति—श्रेयो हि प्रशस्यतरं ज्ञानं कस्मात्? अविवेकपूर्वकादभ्यासात्तस्मादपि ज्ञानाज्ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते । ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफलत्यागो विशिष्यत इत्यनुषज्यते । एवं कर्मफलत्यागात्पूर्वविशेषणवतः शान्तिरुपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेव स्यान्न तु कालान्तरमपेक्षते ॥

भाष्यार्थ—**इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति**—आतां 'श्रेयो हि०' या श्लोकानें भगवान् सर्वकर्मफलत्यागाची स्तुति करितात.—**ज्ञानं श्रेयः हि-प्रशस्यतरं**—ज्ञान म्ह० शब्द व उपपत्ति किंवा श्रवण व मनन यांनीं केलेला आत्मनिश्चय अतिशय प्रशंसनीय आहे.—**कस्मात्**—कोणापेक्षां?—**अविवेकपूर्वकात् अभ्यासात्**—अविवेकपूर्वक अभ्यासाहून म्ह० ज्ञानासाठीं केलेल्या श्रवणाभ्यासाहून किंवा ध्यानाभ्यासाहून ज्ञान-आत्मनिश्चय श्रेष्ठ आहे. कारण तो आत्मनिश्चय साक्षात्काराला कारण होतो.—**तस्मात् अपि ज्ञानात्-ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते**—त्या ज्ञानाहूनहि ज्ञान॰

पूर्वक ध्यान श्रेष्ठ आहे—**ज्ञानवतः ध्यानात् अपि कर्मफलत्यागः विशि ष्यते इति अनुषज्यते**—ज्ञानवानाच्या ध्यानाहूनहि कर्मफलत्याग विशिष्ट-श्रेष्ठ आहे, असा 'विशिष्यते' या क्रियापदाचा येथें अन्वय लागतो (या त्यागाच्या विशिष्टत्वाचें कारण-)—**एवं पूर्वविशेषणवतः कर्मफलत्यागात् शान्तिः-उपशमः सहेतुकस्य संसारस्य अनन्तरं एव स्यात् न तु कालान्तरं अपेक्षते**—याप्रमाणें 'नियतचित्त' या पूर्वोक्त विशेषणानें विशिष्ट असलेल्या पुरुषाच्या कर्मफलत्यागापासून शांति म्ह० कारणासह संसाराचा उपशम त्यानंतर लागलाच होतो तो दुसऱ्या-भविष्यत्कालाची अपेक्षा करीत नाहीं

अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणां फलत्यागः श्रेयः साधनमुपदिष्टं न प्रथममेव। अतश्च श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासादित्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः स्तूयते संपन्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात्। केन साधर्म्येण स्तुतित्वं "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते" इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धम्। कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि। तत्त्यागे च विदुषो ज्ञाननिष्ठस्यानन्तरैव शान्तिरिति सर्वकामत्यागसामान्यमज्ञकर्मफलत्यागस्यास्तीति तत्सामान्यात्सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनार्था। यथाऽगस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इतीदानींतना अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वसामान्यात्स्तूयन्ते। एवं कर्मफलत्यागात्कर्मयोगस्य श्रेयःसाधनत्वमभिहितम् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, सर्वकर्मफलत्यागच जर सद्य शांति देत असेल तर 'तत्त्वज्ञानच मोक्षाख्यशांति देणारें आहे,' ही श्रुति-स्मृतींतील प्रसिद्धि खोटी ठरते, अशी आशङ्का घेऊन सांगतात-)—**अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्ट-उपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणां फलत्यागः श्रेयःसाधनं उपदिष्टं**—कर्मांमध्यें प्रवृत्त झालेल्या अज्ञाला पूर्वी उपदेशिलेल्या-८,९ व १० या तीन श्लोकांत सांगितलेल्या-उपायाचें अनुष्ठान करण्याचें सामर्थ्य नसल्यास सर्वकर्मांच्या फलाचा त्याग हें श्रेयःसाधन सांगितलें आहे **—प्रथमं एव न**—अगदी आरंभींच कांहीं सांगितलेलें नाहीं [दीर्घकाल निरंतर सत्कारानें केलेल्या ध्यानाच्या योगानें तत्त्वसाक्षात्कार होऊन संसारदुःखाची शांति होते असें म्ह० ध्यान हें साक्षात्काराचें अन्तरंग साधन आहे पण तसल्या ध्यानाहून कर्मफलत्याग श्रेष्ठ आहे, असें शेवटीं सांगितलें आहे त्यामुळें त्या त्यागाची स्तुतिच येथें इष्ट आहे, असें आचार्य सांगतात-]—**अतः च 'श्रेयो हि ज्ञानं अभ्यासात्०' इति उत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः स्तूयते**—आणि म्हणून 'श्रेयो हि ज्ञान०' या श्लोकानें उत्तरोत्तर श्रेष्ठ वाटणाऱ्या-उत्तम श्रेयःसाधनाच्या-उपदेशानें सर्वकर्मफलाच्या त्यागाची स्तुति केली जाते (असेंच मानण्याचें कारण-)—**संपन्नसाधनानुष्ठानाशक्तौ अनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात्**—अभ्यासज्ञानादिक प्राप्त साधनांतील पूर्वपूर्वसाधनाचें अनुष्ठान करण्याचें सामर्थ्य नाहीं, असें झाल्यास उत्तरोत्तर साधनाचा उपदेश करून सर्वांच्या शेवटीं कर्मफलत्याग करण्याविषयीं सांगितलें आहे त्यामुळें त्यागाची स्तुतिच या श्लोकांत विवक्षित आहे (पण हा त्याग

होतो व येथेच ब्रह्मानुभव घेतो,' (का.भाष्यार्थ १५५) या श्रुतींत सर्व कामाच्या त्यागानें अमृतत्वप्राप्ति सांगितली आहे—**तत् प्रसिद्धं**—आणि तें कामत्यागाचें मोक्षार्थत्व 'अथ अकामयमान.' इत्यादि बृहदारण्यकादि (बृ. भा अ. ४, पृ. २७५) श्रुतींत प्रसिद्ध आहे. (अहोपण, कामत्याग हें जरी मोक्षाचें निमित्त असलें तरी कर्मफलत्याग मोक्षाचा हेतु कसा ? उत्तर–)—**च सर्वे कामाः श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि**—आणि सर्व काम हीं श्रौत स्मार्त सर्व कर्मांचीं फलें आहेत. [अहोपण, कर्मफलत्यागानेंच जर शांति प्राप्त झाली तर ज्ञाननिष्ठेची उपेक्षा करण्यास कांहीं हरकत नाहीं, अशी आशंका घेऊन सांगतात–]—**च तत्त्यागे ज्ञाननिष्ठस्य विदुषः अनन्तरा एव शान्तिः**—आणि सर्व कामाचा त्याग केला असतां ज्ञाननिष्ठ विद्वानाला लागलीच शांति प्राप्त होते. (तथापि अज्ञाच्या कर्मफलत्यागाची स्तुति कशी संभवते ? उत्तर–)—**इति सर्वकामत्यागसामान्यं अज्ञकर्मफलत्यागस्य अस्ति**—याप्रमाणें सर्वकामत्यागाचें साधर्म्य–सामान्य–सादृश्य अज्ञाच्या कर्मफलत्यागाला आहे. [विद्वानाच्या कामत्यागाप्रमाणें अविद्वानाच्या फलत्यागालाहि 'त्यागत्व' या सामान्यामुळें विशिष्ट म्हणणें योग्यच आहे, असा उपसंहार करितात–]—**इति तत्सामान्यात् इयं सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिः प्ररोचनार्था**—याप्रमाणें विद्वानाच्या कामत्यागाशीं अविद्वानाच्या फलत्यागाचें सामान्य–साधर्म्य असल्यामुळें ही सर्वकर्मांच्या फलत्यागाची स्तुति आहे. (ती कशासाठीं ? उत्तर–) प्ररोचनार्थ–त्यागाविषयीं रुचि उत्पन्न करून त्यांत प्रवृत्त करण्यासाठीं ही स्तुति आहे. (हीच गोष्ट दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात–)—**यथा अगस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीतः इति इदानींतनाः अपि ब्राह्मणाः ब्राह्मणत्वसामान्यात् स्तूयन्ते**—ज्याप्रमाणें अगस्त्य ब्राह्मणानें समुद्राचें प्राशन केलें म्हणून आजकालचेहि ब्राह्मण 'ब्राह्मणत्व' या सामान्यामुळें–ब्राह्मणत्व या सादृश्यामुळें स्तुति केले जातात, (अहोपण, फलत्यागच जर मोक्षाचें कारण असेल तर कर्मत्यागानेंहि फलत्यागाची सिद्धि होत असल्यामुळें कर्मानुष्ठान मुळींच करावयास नको ! कारण तें व्यर्थ आहे. उत्तर–)—**एवं कर्मफलत्यागात् कर्मयोगस्य श्रेयःसाधनत्वं अभिहितं**—त्याप्रमाणें कर्मफलत्यागामुळें कर्मयोगाचें श्रेयःसाधनत्व सांगितलें आहे [येथें फलाचा अभिलाष सोडून ईश्वरार्पणबुद्धीनें केलेल्या कर्माला श्रेयःसाधनता आहे–तसलें कर्मानुष्ठान मोक्षाचें परंपरासाधन होतें, असें येथें विवक्षित आहे. त्यामुळें कर्म व्यर्थ नाहीं.] १२.

---

१ रहस्यकारानी ९–१२ श्लोकावर विस्तृत टीप लिहिली आहे. प्रस्तुत श्लोक वादग्रस्त असल्यामुळें त्या टीकेंतील महत्त्वाच्या वाक्यांचें परीक्षण करणें भाग आहे. " कर्मयोगदृष्ट्या हे श्लोक महत्त्वाचे आहेत, व त्यांत भक्तियुक्त कर्मयोग सिद्ध होण्यास अभ्यास–ज्ञान–ध्यानादि कर्मे वगैरे साधनें सांगून या व इतर साधनांच्या तारतम्यविचारांत अंती स्व०

बाराव्या श्लोकात कर्मफलत्यागाचें म्ह० निष्काम कर्मयोगाचें श्रेष्ठत्व वर्णिलें आहे ' हें म्हणणें प्रमाणशुद्ध नाहीं कारण येथें 'माझ्याच ठिकाणीं मन ठेव, माझ्याच ठिकाणीं बुद्धि लाव, म्हणजे तू मरणोत्तर माझ्या ठिकाणीच येऊन पोंचशील, " (श्लोक ८) असें म्हणून भगवानांना वर २ या श्लोकांत 'युक्ततम ' म्हणून ज्यांना म्हटलें आहे, त्या सगुण ब्रह्मोपासकाचा परम धर्म फलासह सांगितला आहे आपलें मन व बुद्धि, अर्थात् मन अंतःकरणवृत्ति ईश्वराच्या सगुण स्वरूपांत स्थिर करणें हें भक्ताचें श्रेष्ठ साधन होय पण तें आरंभीं साध्य होत नाहीं, म्हणून श्रेष्ठ सगुणोपासकानें काय केलें पाहिजे हें अगोदर सांगून ९, १० व ११ श्लोकांत क्रमानें उत्तरोत्तर सुलभ उपाय सांगितले आहेत ' तू आपलें चित्त माझ्या ठिकाणीं समाहित करण्यास समर्थ नसशील तर अभ्यासयोगानें मला प्राप्त होण्याची म्ह० माझ्या ठिकाणीं चित्त स्थिर करण्याची इच्छा कर म्ह० अभ्यासयोगाचा आश्रय कर चित्तसमाधानाचा अभ्यास कर, ' हा दुसरा उपाय सांगितला तसा अभ्यास करण्यासहि असमर्थ असशील तर मत्कर्मपरम हो व हेंहि करण्यास समर्थ नसशील तर सर्वकर्मफलाचा त्याग कर,' असें म्हटलें आहे अर्थात् सर्वकर्मफलत्याग हा चित्तसमाधानाचा अखेरचा उपाय आहे अर्थात् कर्मफलत्यागानें कांहीं दिवसांनीं ईश्वरार्पण कर्म करण्याची योग्यता येते, ईश्वरार्पण कर्म करितां करितां चित्तसमाधानाचा अभ्यास करण्याची योग्यता येते, व अभ्यासानें सगुणभजनाची जी परम निष्ठा म्ह० ईश्वरामध्येंच सर्व चित्तवृत्ति स्थिर करणें, ती प्राप्त होते, व तिच्या योगानें मरणोत्तर सगुण ईश्वराची प्राप्ति होते आठव्या अध्यायांत सांगितल्याप्रमाणें (गी र पृ ६७४ पहा) या सगुण ब्रह्मोपासकाला शुक्लगतीनें क्रममुक्तीची प्राप्ति होते, असा येथील विषय आहे त्यामुळें कर्मफलत्याग हा अगदीं शेवटचा मंद अधिकाऱ्यासाठीं सांगितलेला उपाय आहे हें उघड होतें पण रहस्यकार ' भक्तियुक्त कर्मयोग सिद्ध होण्यास अभ्यास, ध्यान, भजनादि धर्म वगैरे साधनें सांगून" असें खुशाल म्हणतात पण सर्व कर्मयोगसिद्धीचें प्रकरण तरी आहे का ? 'माझ्या ठिकाणीं अंतःकरण स्थिर कर म्ह० तू माझ्याचठिकाणीं येऊन राहशील' असें भगवान् सांगत आहेत व 'तें न साधल्यास अभ्यास कर, तेंहि शक्य नसल्यास मत्कर्मपरम हो व तेंहि न साधल्यास सर्वकर्मफलत्याग कर' असें म्हटलें आहे त्यांत कर्मयोगाचा गंधहि नाहीं कर्मफलत्याग हा कर्मयोग नसून एकप्रकारचा गौण संन्यासच आहे (गी भा पृ ७१७,१८ पहा) तथापि त्यालाच निष्काम कर्मयोग जरी मानलें, तरी तो इतर उत्तरोत्तर अंतरंग साधनांचें अनुष्ठान करण्याचें सामर्थ्य नसल्यास सांगितलेला असल्यामुळें अगदीं आरंभींचा उपाय आहे, मंद अधिकाऱ्यासाठींच तो आहे, यांत शंका नाहीं अर्थात् त्याच्या सिद्धीसाठीं ध्यान-अभ्यास-भजन हीं साधनें आहेत, असें म्हणणें सर्वथा अनुपपन्न आहे ती विपरीत भावना आहे रहस्यकार म्हणतात-" १२ व्या श्लोकांत कर्मफलत्यागाचें म्ह० निष्काम कर्मयोगाचें श्रेष्ठत्व वर्णिलें आहे ' होय ध्यानापेक्षांहि कर्मफलत्याग श्रेष्ठ आहे, असें १२ व्या श्लोकांत म्हटलें आहे, हें खरें पण तो सिद्धान्त नव्हे,'ती कर्मफलत्यागाची स्तुति आहे' असें आचार्यांनीं वर भाष्यांत सविस्तर व सकारण सांगितलेंच आहे म्हणून आम्हीं येथें अधिक विस्तार करीत नाहीं "ध्यानादपि कर्मफलत्याग श्रेष्ठ' हा जर सिद्धान्त मानला, तर वरील ८-११ श्लोकांत 'पूर्व पूर्व साधन आरं-

स्वतःचा आवडनावड त्याना भाष्यांत किंवा टीकात घुसडलेली नाहीं शुद्ध वैदिक संप्रदायाला धरून कर्म, उपासना व ज्ञान याची व्यवस्था लाविली आहे गीताधर्म वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे, असें मात्र ते समजत नाहींत रहस्यकार तसें समजतात त्यामुळें त्यांना ज्ञानमार्ग–संन्यासमार्ग मोठे दुष्ट दिसतात पण ज्ञानापेक्षा कर्मफलत्याग श्रेष्ठ मानणें हें वैदिक संप्रदायाला सोडून आहे वैदिक संप्रदाय ज्ञानासाठीं कर्माचरण सांगतो गीताहि 'कर्मांनीच जनकादि चित्तशुद्धीच्याद्वारा सिद्धि पावले,' 'कर्मठ चित्तशुद्धीसाठीं संग सोडून कर्म करितात,' 'यज्ञ,दान, तप, हीं पावन करणारीं आहेत' "ज्ञानासारखें पावन करणारें दुसरें कांहीं नाहीं,' 'ज्ञाने सर्वं कर्म अखिलं परिसमाप्यते' 'योगसंसिद्ध ज्ञान प्रसवते' इत्यादि सांगते तेव्हां रहस्यकाराचा ज्ञानमार्गावरील पूर्वोक्त आरोप खोटा आहे, हें कोणीहि कबूल करील) ते म्हणतात—"ज्ञानमार्ग–सांख्य टीकाकारास ज्ञानापेक्षा कर्मफलत्याग श्रेष्ठ ठरविलेला आवडत नाहीं म्हणून एकतर ते ज्ञान म्ह० पुस्तकी ज्ञान घ्यावें किंवा कर्मफलत्यागाची ही प्रशंसा अर्थवादात्मक म्ह० पोकळ समजावी ■ (पण आम्ही उलट असें विचारतों कीं, ज्या ज्ञानाहून ध्यान विशिष्ट–श्रेष्ठ आहे असें भगवान् सांगतात, तें ज्ञान म्हणजे अपरोक्ष ज्ञान असेल कसें? ध्यान कशाकरिता करावयाचें? अपरोक्ष अनुभवासाठीं, म्ह० ध्यान साधन व ज्ञान–अपरोक्ष साक्षात्कार साध्य झालें तेव्हां साध्याहून साधन श्रेष्ठ कसें असेल? वास्तव ज्याला ज्ञान व ध्यान यांचा साध्यसाधनसंबंध ठाऊक आहे तो येथील ज्ञान म्ह० शास्त्रज्ञान, परोक्ष ज्ञानच समजेल, हें उघड आहे ज्याला ध्यान कशासाठीं करितात हें ठाऊकच नसेल, तो मात्र येथील ज्ञान हें ब्रह्मात्मैक्य ज्ञानच आहे, असेंहि म्हणेल व त्यापेक्षा ध्यान श्रेष्ठ आहे, हेंहि कबूल करील पण प्रत्यक्ष ध्यानादि करून अपरोक्ष आत्मानुभव घेणाऱ्या अद्वैतवाद्यांना ही गोष्ट कधींच मान्य होणार नाहीं रहस्यकार ज्ञानशब्दानें परोक्ष ज्ञान व कर्मफलत्यागाची प्रशंसा यांचा अद्वैती टीकाकार विकल्प मानतात असें म्हणतात पण वस्तुस्थिति तशी नाहीं खरे सर्व अद्वैती येथील ज्ञान म्ह० परोक्ष शास्त्रज्ञान व ही कर्मफलत्यागाची स्तुति आहे, असेंच समजतात 'एकतर ज्ञान म्ह० पुस्तकीज्ञान किंवा ही कर्मफलत्यागाची प्रशंसा आहे,' असें कोणी म्हणत नाहींत अर्थात् रहस्यकाराचें हें म्हणणें निराधार आहे, तसेंच 'प्रशंसा अर्थवादात्मक म्ह० पोकळ' हें त्यांचें म्हणणेंहि निराधार–शास्त्रपरिभाषेला सोडून आहे प्रशंसावाक्य हाच अर्थवाद आहे व अर्थवाद पोकळ नसतो, हें आम्ही पूर्वी सविस्तर सांगितलें आहे (गी० भा० पृ० ४०, ८८७–८६ पहा) पुढें रहस्यकार पुन्हा म्हणतात—"पातंजल योगमार्गीयांस ध्या० अभ्यासापेक्षां कर्मफलत्याग अधिक ठरलेला खपत नाहीं, आणि दुसऱ्या भक्तिमार्गीयांस ध्या० भक्तीशिवाय दुसरा कांहीं धर्म रुचत नसेल असें म्हणणारास ध्यानापेक्षा म्ह० भक्तीपेक्षा कर्मफलत्यागाचें श्रेष्ठत्व मान्य होत नाहीं" (खरेंच आहे पातंजल योगमार्गी किंवा भक्तिमार्गीच कशाला, भक्ति व योग यांना ज्ञानाचें अंतरंग साधन मानणारे ज्ञानमार्गीहि केवळ कर्मफलत्याग अभ्यास व भक्ति यांहून श्रेष्ठ आहे, असें म्हणणार नाहींत कारण कर्मफलत्याग हें निवृत्तिमार्गीयांना अगदीं आरंभीचें साधन आहे तेव्हां भलभलती सांगीं गोष्ट कोणाला मान्य होणार? म्हणून कर्मफलत्यागाची ही स्तुति मानणेंच सर्वथा युक्त आहे व सर्व स्पष्ट व टीकाकारांनी ती स्तुतिच मानली आहे.पण हे सर्व सोडून एकटे रहस्यकार मात्र ती!!)

रहस्यकाराचा अर्थ अपूर्व आहे याविषयीं त्याचेंच वचन प्रमाण आहे. तें असे—"पातंजल योग, ज्ञान किंवा भक्ति या तीन संप्रदायाहून भिन्न म्ह० गीतेंतील भक्तियुक्त कर्मयोगसंप्रदाय हल्ली बहुतेक लुप्त आहे, व त्यामुळें त्या संप्रदायाचा टीकाकारहि उरला नाहीं. म्हणून हल्ली गीतेवर ज्या उपलब्ध टीका आहेत, त्यांत कर्मफलत्यागाचें श्रेष्ठत्व अर्थवादात्मक ठरविलें आहे. पण आमच्या मतें ही चूक होय" (गी. र. पृ ७७७) पण आधीं योग, ज्ञान व भक्ति हे तीन भिन्नभिन्न पथ आहेत, असें समजण्यांत रहस्यकाराचीच मोठी चूक झाली आहे. गीतेवर स्वतंत्र पातंजल योगी किंवा स्वतंत्र भक्तिमार्गी यांच्या टीका नाहींत. ज्या आहेत, त्या सर्व अद्वैत वेदान्ती व द्वैती वेदान्ती वगैरे यांच्या आहेत. पण ते सर्व वेदान्ती योग व भक्ति यांचा उपासनेंतच अन्तर्भाव करितात, व उपासना ब्रह्मसाक्षात्कारासाठीं मानतात हें प्रसिद्ध आहे तसेंच 'गीतेंतील भक्तियुक्त कर्मयोगसंप्रदाय त्या तीन संप्रदायाहून भिन्न आहे,' असें मानण्यांत त्यांची आणखी दुसरी मोठी चूक झाली आहे. ते म्हणतात—"हल्लीं हा गीतेंतील संप्रदाय लुप्त झाला आहे." पण पूर्वी तरी तो कधीं होता "गीतेंतील भक्तियुक्त कर्मयोग' कधी काळीं तरी अस्तित्वांत होता, असें कोणाच्याहि दाखविता येणें शक्य नाहीं. गीतेचा संप्रदाय म्ह० वैदिक संप्रदाय, वैदिक संप्रदाय म्ह० प्रवृत्ति–निवृत्तिधर्म किंवा कर्म आणि उपासना व ज्ञान. गीतेंत कर्म आहे, उपासनाहि आहे व ज्ञानहि आहे. तिच्यामध्यें प्रवृत्ति व निवृत्ति दोन्ही आहेत. सर्व टीकाकारांनीं याच एका दृष्टीनें गीतेचें व्याख्यान केलें आहे. गीतेचा संप्रदायच जर निराळा नाहीं तर "त्या संप्रदायाचा टीकाकारहि उरला नाहीं," हें म्हणणें फुकटच नव्हे का? आचार्यांनीं ज्यांच्या ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें खंडन केलें आहे ते वृत्तिकार म्ह० 'भक्तियुक्त कर्मयोगसंप्रदायी' नव्हेत तर ते श्रौतस्मार्त कर्म व ज्ञान यांचा समुच्चय हें मोक्षाचें साधन मानणारे आहेत (गी. भा. पृ. ४३ पहा).

सर्व टीकाकारांचा अर्थ चूक आहे, असें सांगून रहस्यकार पुढें म्हणतात—"गीतेंत निष्काम कर्मयोगच प्रतिपाद्य आहे, असें मानलें म्हणजे या श्लोकाच्या अर्थाबद्दल कांहींच अडचण रहात नाहीं. कर्म सोडून चालत नाहीं, निष्काम कर्म केलेंच पाहिजे, असें म्हटलें म्हणजे स्वरूपतः कर्मत्याग करणारा ज्ञानमार्ग, किंवा नुसती इंद्रियांची कसरत करणारा पातंजलयोग अगर सर्व कर्में सोडून देणारा भक्तिमार्ग हे सर्वच कर्मयोगापेक्षा कमी योग्यतेचे ठरतात" पण गीतेंत निष्काम कर्मयोगच प्रतिपाद्य आहे, असें मानावयाचें कसें? त्याला कांहीं आधार पाहिजे कीं नको? 'कर्म सोडून चालत नाहीं, निष्काम कर्म केलेंच पाहिजे' असें म्हणण्यास गीतेंत आधार नाहीं रहस्यकारांनीं जे कांहीं आधाराभास दाखविले आहेत, त्याचें आभासत्व आम्हीं सविस्तर सिद्ध केलेंच आहे. (गी. भा. पृ. ३११–३२४ पहा.) 'स्वरूपतः कर्मत्याग करणारा ज्ञानमार्ग व सर्व कर्में सोडून देणारा भक्तिमार्ग' यांत काय फरक आहे? पातंजलयोगाला 'नुसती इंद्रियांची कसरत करणारा' असें म्हणणें म्ह० योगाचें स्वरूप आपल्याला कळलें नाहीं असेंच जगाला सांगणें होय. केवळ कर्मयोगाच्या आसक्तीनें रहस्यकारांनीं वेदान्त व योग या सर्वोत्तम शास्त्रांवर अलक्षानें आरोप करण्याचें पाप विनाकारण केलें आहे! ज्या योगाचें सांगोपांग प्रतिपादन खुद्द भगवानांनीं किंवा व्यासांनीं एका समग्र अध्यायांत केलें व ज्या प्रधानयोगासाठींच गीतेला 'योग' हें नाव दिलें, त्या योगाला रहस्यकारांनीं 'नुसती इंद्रियांची कसरत' असें म्हणून

तुच्छ लेखावें व जनतेनें त्यालाच मान तुकवावा हा केवळ कालमहिमा आहे ! पण शास्त्रज्ञ किंवा अनुभवी तज्ज्ञ ज्ञान, योग व भक्ति, याहून कर्मयोग श्रेष्ठ आहे, असें कदापि म्हणणार नाहींत, व गीताहि तसें सांगत नाहीं ती केवळ रहस्यकाराची निराधार असंबद्ध कल्पना आहे त्यामुळेच " निष्काम कर्मयोग याप्रमाणे श्रेष्ठ ठरल्यावर त्यांत अवश्य लागणारा भक्तियुक्त साम्यबुद्धि संपादन करण्यास उपाय काय ? एवढाच काय तो प्रश्न शिल्लक राहतो " इत्यादि वृथा शब्दावडंबर माजवून " अभ्यास, ज्ञान व ध्यान हे त्याचे तीन उपाय आहेत" असें सर्वथा शास्त्रविरुद्ध प्रतिपादन त्यांनी केलें आहे निष्काम कर्मयोग श्रेष्ठ त्यात भक्तियुक्त साम्यबुद्धि अवश्य लागते, व तिचे उपाय अभ्यास, ज्ञान व ध्यान, ही किती उत्तम शास्त्रव्यवस्था आहे ! शिवाय हे तीन उपायहि स्वतंत्र आहेत, परस्पर उपकारक नव्हेत" म्हणूनच रहस्यकार म्हणतात—" एका कोणाला अभ्यास करवत नसला तर त्यानें ज्ञान किंवा ध्यान यापैकीं कोणताहि उपाय स्वीकारावा हे उपाय आचरण्यास यथोक्त क्रमानें सुलभ आहेत असें गीता सांगत आहे " रहस्यकारांना गीतेचें विपरीत ज्ञान कसें झालें आहे हें सिद्ध करण्यास हें एकच उदाहरण पुरे आहे गीता असें कोठें सांगत आहे ? येथेंच ना ? १२ व्या श्लोकांत " अभ्यासापेक्षा ज्ञान श्रेय —अधिक चांगलें (हा रहस्यकारांचाच अर्थ आहे) ज्ञानापेक्षा ध्यान अधिक योग्यतेचें व ध्यानापेक्षा कर्मफलत्याग श्रेष्ठ " असें सांगितलें आहे त्यावरून अभ्यास, ज्ञान व ध्यान हे तीन निष्काम कर्मयोगाचे स्वतंत्र-परस्पर निरपेक्ष व तेहि उत्तरोत्तर सुलभ उपाय आहेत हें कसें ठरतें ? ९ ते ११ श्लोकांत " चित्त समाधान करण्यास असमर्थ असशील तर अभ्यास कर, अभ्यास करता येत नसेल तर मत्कर्मपरम हो, तेंहि शक्य नसेल तर निदान कर्मफलत्याग कर " असें म्हटलें आहे त्यांत अभ्यास ईश्वरार्थ कर्म करणें व कर्मफलत्याग हे ईश्वरामध्यें चित्तसमाधान करण्याचे उत्तरोत्तर सुलभ उपाय सांगितले आहेत पण रहस्यकार हा भेद ध्यानात न आणता अभ्यास, ज्ञान व ध्यान यांनाच कर्मयोगाचे उत्तरोत्तर सुलभ उपाय म्हणत आहेत हें आश्चर्य नव्हे का ? पण आचार्यांच्या ' सांप्रदायिक छापेंतून ' स्वतःला सोडवून घेतलेल्या रहस्यकाराचा या श्लोकाची व्यवस्था लावताना आणखी किती व कशी तारांबळ उडाली आहे ती पहा—ते पुढें म्हणतात—" पण हेंहि न साधलें तर मनुष्यानें कर्मयोगाच्या आचरणास एकदम सुरवात करावी, म्हणजे झालें, असें बाराव्या श्लोकांत सांगितलें आहे " (गी र पृ ७७७) बाराव्या श्लोकांत तसें सांगितलेलें नाहीं, याविषयीं वाचकांनीं श्लोकार्थावरून आपली खात्री करून घ्यावी पुढें ते म्हणतात—" आता येथे अशी एक शंका येते की ज्याला अभ्यास, ज्ञान किंवा ध्यानहि होत नाही तो कर्मयोग तरी कसा चालविणार ? तेव्हा कर्मयोग सर्वांपेक्षा सुलभ हें म्हणणेंच निरर्थक आहे, असें (कित्येकांनी) ठरविलें आहे (कोणी ?) पण नीट विचार केला तर या आक्षेपांत कांहीं अर्थ नाहीं, असें दिसून येईल " अशी प्रस्तावना करून रहस्यकार त्याचें समाधान करें मनाचें करितात ते पहा—" १२व्या श्लोकांत कर्मफलत्याग 'एकदम' कर असें म्हटलेलें नाहीं तर भगवाना धरलेल्या कर्मयोगाचा आश्रय प्रयत्न करून (तत) म्हणजे तदनंतर हळूहळू ही गोष्ट अंखेर सिद्ध करून घ्यावयाची आहे, आणि असा अर्थ केला म्हणजे कांहींच विसंगतता राहात नाही " (गी. र. पृ. ७७८) पण अगोदर हें समाधान ७७७ पृष्ठावरील लेखाच्या दोन ओळींत 'मनुष्याने

कर्मयोगाच्या आचरणासच एकदम सुरुवात करावी म्हणजे झालें, असें १२ व्या श्लोकात सांगितलें आहे' असें जे म्हटलें आहे त्याच्या विरुद्ध आहे. कारण तेथें म्हणतात 'एकदम सुरुवात करावी' व येथें म्हणतात 'एकदम कर, असें म्हटलेलें नाही.' दहाच ओळींच्या आत असें परस्पर विरुद्ध प्रतिपादन केलेलें असावें, हें खरोखर मोठें आश्चर्य होय! कदाचित् वर 'कर्मयोग' व येथें 'कर्मफलत्याग' असा शब्दभेद असल्यामुळें त्याच्याच आधारानें विरोधाचा परिहार करण्याचा कोणी यत्न करील. पण रहस्यकारांनां ७७० पृष्ठावर 'कर्मफलत्याग म्ह० निष्कामकर्मयोग' 'फलत्यागरूप कर्मयोग' असें म्हटलें आहे तेव्हां त्यांचा भेद मानता येत नाहीं. शिवाय रहस्यकार म्हणतात तसा 'प्रथम कर्मयोगाचा आश्रय करून नंतर हळूहळू ही गोष्ट सिद्ध करून घ्यावी' असें सुचविणारा 'ततः' हा शब्द १२ व्या श्लोकात नाहीं. तो अकराव्या श्लोकात आहे व त्याचा अर्थ—हें होत नसेल 'तर' कर्मफलत्याग कर—असा आहे. ९ व्या श्लोकातील 'ततः' शब्दासारखाच हा 'ततः' आहे.

पुढें रहस्यकार म्हणतात—" कर्मफलाचें स्वल्पाचरणच नव्हे (२.४०) तर जिज्ञासाहि (गी. ६.४४) झाल्यानें मनुष्य चरकांत सांपडल्याप्रमाणें अखेर सिद्धीकडे ओढिला जातो." पण हा अर्थ मुळाला धरून नाहीं. (गी. भा. पृ. २७२ व ६०५ पहा) तथापि रहस्यकार त्या असंबद्ध अर्थालाच सुसंबद्ध मानून पुढें म्हणतात —" म्हणून कर्मयोगाचा आश्रय करणें म्ह० त्या मार्गानें जावें, असें मनात येणें हेंच त्या मार्गांत सिद्धि मिळविण्याचें पहिलें साधन किंवा पहिली पायरी आहे, आणि हें साधन अभ्यास, ज्ञान, व ध्यान यांपेक्षा सुलभ नाहीं, असें कोण म्हणेल? आणि बाराव्या श्लोकाचा भावार्थहि हाच आहे." अर्थात् 'कर्मयोग मार्गानें जाण्याचें मनात येणें,' हें पहिलें साधन व तें अभ्यासादिकाहून खरोखरच सुलभ आहे, हें आम्हीहि कबूल करितों. पण १२ व्या श्लोकातील कर्मफलत्याग म्ह० 'हें मनात येणेंच' आहे, हें मात्र एखादा मूर्खहि कबूल करणार नाहीं. शिवाय 'तसें मनात येणें' या पहिल्या साधनानें मिळणारी त्या मार्गांतील सिद्धि कोणती? तात्पर्य येथें असंबद्धतेची पराकाष्ठा झाली आहे.

यापुढें 'बुडत्याला गवताचा आधार' या न्यायानें सूर्यगीतेंतील "ज्ञानादुपास्तिरुत्कृष्टा कर्मोत्कृष्टमुपासनात्। इति यो वेद वेदान्तैः स एव पुरुषोत्तमः" हें वचन देऊन शेवटी "कर्मफलत्यागरूपी योग म्ह० ज्ञानभक्तियुक्त निष्काम कर्मयोगच सर्व मार्गांत श्रेष्ठ असें भगवद्गीतेचें ठाम मत असून त्याला अनुकूलच नव्हे, तर पोषक युक्तिवाद १२ व्या श्लोकात आहे. दुसऱ्या कोणत्या संप्रदायास तो पटत नसला तर त्यांनी तो सोडून द्यावा पण अर्थाची फुकट ओढाताण करू नये." असें म्हणतात. रहस्यकारांना सूर्यगीतेसारख्या एका अप्रसिद्ध 'नकली' गीतेंतील वचन आधार देण्याचा प्रसंग यावा, यावरूनच त्यांचा सिद्धान्त शिष्टसंमत नाहीं, हें उघड होतें. गीतेला मूळ आधार उपनिषदांचा आहे, त्यांतील एखादें वचन जर त्यांनीं पुढें केलें असतें तर आम्हीं त्याचा विचार केला असता. शिवाय सूर्यगीतेंतील वचनहि प्रत्यक्ष पाहिल्यावर रहस्यकार म्हणतात त्याच अर्थी तें आहे, असें सिद्ध होईलसें वाटत नाहीं. रहस्यकारांचें वरील उपसंहारात्मक वाक्य तर फारच बहारीचें आहे. ते म्हणतात तसें गीतेचें ठाम मत नाहीं. १२ व्या श्लोकात त्याला अनुकूल असा युक्तिवादहि नाहीं. आचार्यादिकांचें 'या श्लोकात कर्मफलत्यागाची स्तुति केली

अत्र चाऽऽत्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे चेतःसमाधानलक्षणो योग उक्त ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च । 'अथैतदप्यशक्तोऽसि' इत्यज्ञानकार्यसूचनान्नाभेददर्शिनोऽक्षरोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यत इति दर्शयति । तथा कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति भगवान् ॥ 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इति अक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यमुक्त्वेतरेषां पारतन्त्र्यमीश्वराधीनतां दर्शितवांस्तेषामहं समुद्धर्तेति । यदि हीश्वरस्याऽऽत्मभूतास्ते मता अभेददर्शित्वादक्षरस्वरूपा एव त इति समुद्धरणकर्मवचनं तान्प्रत्यपेशलं स्यात् । यस्माच्चार्जुनस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवांस्तस्य सम्यग्दर्शनान्वितं कर्मयोगं भेददृष्टिमन्तमेवोपदिशति । न चाऽऽत्मानमीश्वरं प्रमाणतो बुद्ध्वा कस्यचिद्गुणभावं जिगमिषति कश्चिद्विरोधात् । तस्मादक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां त्यक्तसर्वैषणानाम् 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिधर्मपूगं साक्षादमृतत्वकारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते—

भाष्यार्थ—(आतां 'अद्वेष्टा॰' इत्यादि पुढील ग्रंथाला अवतरण देण्यासाठीं मागील अर्थाचा अनुवाद करितात-)—**अत्र च आत्मेश्वरभेद आश्रित्य विश्वरूपे ईश्वरे चेत समाधानलक्षणः योगः उक्तः**—येथें आत्मा व ईश्वर यांच्या भेदाचा आश्रय करून विश्वरूप ईश्वराचे ठिकाणीं चित्तसमाधानरूप योग सांगितला—**च ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि**—आणि ईश्वरासाठीं कर्मानुष्ठान वगैरेहि सांगितलें [त्यांचा जर आत्यंतिक-नित्य अभेद असेल तर ईश्वराचे ठिकाणीं मन समाधानरूप योग अशक्य आहे. कारण आत्मा व ईश्वर यांचा जर अत्यंत अभेद असेल तर आत्मा ध्यान करणारा व ईश्वर ध्येय-ध्यानाचा विषय, हा त्यांचा संबंध संभवत नाहीं. त्याचप्रमाणें त्यांचा आत्यंतिक अभेद आहे, असें ज्ञान झाल्यावर कर्मानुष्ठान किंवा त्याच्या फलाचा त्याग यांचा संभव नाहीं. भगवानाच्या वचनावरूनहि ज्याला अभेदज्ञान झालें आहे त्याच्यासाठीं कर्मयोगादिक आहे, असें सिद्ध होत नाहीं, असें सांगतात-]—**'अथैतदप्यशक्तोऽसि॰' इति अज्ञानकार्यसूचनात्**—'आतां जर हेंहि करण्यास असमर्थ असशील तर सर्वकर्मफलत्याग कर' असें म्हणून असमर्थ असणें हें अज्ञानाचें कार्य सुचविलें आहे. त्यामुळें—**अभेददर्शिनः अक्षरोपासकस्य कर्मयोगः न उपपद्यते इति दर्शयति**—आत्मा व ईश्वर यांचा अभेद पाहणाऱ्या अक्षरोपासकाचा कर्मयोग उपपन्न होत नाहीं, असेंच भगवान् प्रदर्शित करीत आहेत **—तथा भगवान् कर्मयोगिन अक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति**—अक्षरोपासकाच्या कर्मयोगाचा असंभव जसा सांगितला आहे त्याचप्रमाणें भगवान् कर्मयोग्याच्या अक्षरोपासनेची अनुपपत्ति दाखवीत आहेत. [तत्त्वज्ञाननिष्ठ अक्षरोपासक

आहे 'हें म्हणणेंच सर्वथा उपपन्न असल्यामुळें आम्हा रहस्यकारांनाच उलट असें म्हणावें, महाराज 'तुम्हीच या मोक्षाच्या विकट मार्गांकडे वळूं नका व 'फुकट भोळ्यांनाहि' वळूं नका. प्रवचनप्रधान व अविरक्त असणाऱ्या तुमच्या सारख्यांना हा विषय नव्हे. हा परमवैराग्यप्रधान विरक्तांचा विषय आहे.

आपल्या ज्ञानाप्रमाणें ईश्वरालाच प्राप्त होतात पण कर्मी साक्षात् त्याला प्राप्त होण्यास योग्य नसतात. त्यामुळें अज्ञ कर्मठांच्या अक्षरोपासनेची सिद्धि होत नाहीं. तसेंच-]—'**ते प्राप्नुवन्ति मां एव०' इति अक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यं उक्त्वा**—'ते मलाच प्राप्त होतात' या वचनानें अक्षरोपासकाचें कैवल्यप्राप्ती-विषयीं स्वातंत्र्य सांगून—'**तेषां अहं समुद्धर्ता०' इति इतरेषां पारतन्त्र्यं-ईश्वराधीनतां दर्शितवान्**—'त्याचा मी उद्धार करणारा आहें,' या वचनानें इतरांचें पारतंत्र्य-ईश्वराधीनता भगवानानीं दाखविली आहे. [त्यामुळें अक्षरोपासना व कर्मानुष्ठान हीं एकत्र संभवत नाहींत. 'अहोपण अक्षरोपासकाप्रमाणें इतरहि जर ईश्वररूपच आहेत तर ते ईश्वराधीन कसे ?' असें कोणी विचारील म्हणून सांगतात-]—**यदि हि ते ईश्वरस्य आत्मभूताः मताः अभेददर्शित्वात् ते अक्षररूपा एव इति समुद्धरणकर्मवचनं तान् प्रति अपेशलं स्यात्**—जर ते ईश्वराचे आत्मभूत आहेत असें मानलें तर अभेददर्शित्वामुळें म्ह० ईश्वर व आत्मा यांचा अभेद पहात असल्यामुळें ते अक्षररूपच आहेत. यास्तव 'मी त्यांचा उद्धार करणारा होतों' हें म्हणणें त्यांच्याविषयीं व्यर्थ होतें [कर्मयोग व अक्षरोपासना यांचा एकत्र संभवच नाहीं, याविषयीं आणखी कारण-]—**यस्मात् च अर्जुनस्य अत्यन्तं एव हितैषी भगवान् तस्य सम्यग्दर्शनानन्वितं भेददृष्टिमन्तं कर्मयोगं एव उपदिशति**—आणि ज्याअर्थी अर्जुनाचा अत्यन्तच हितेच्छु, त्याचें अत्यंत हित व्हावें अशीच इच्छा करणारा भगवान् सम्यग्दर्शनाशीं ज्याचा कांहीं संबंध नाहीं असा भेददृष्टीनें युक्त असलेला कर्मयोगच त्याला 'कुरु कर्मैव०' इत्यादि वचनानें सांगत आहे, [शिवाय अक्षरोपासक महावाक्यावरून ईश्वरच आत्मा आहे, असें जाणतो. तो क्रियेमध्यें गुणत्वानें कर्तृत्वाचा अनुभव घेत नाहीं, म्ह० मुख्य ईश्वरत्व सोडून गौणभावास प्राप्त होऊन 'मी या क्रियेचा कर्ता आहें' असें केव्हांच समजत नाहीं. कारण गौण कर्तृत्व व मुख्य ईश्वरत्व यांचा एकत्र असंभव आहे, त्यामुळें अक्षरोपासन व कर्मानुष्ठान हीं एकाच पुरुषामध्यें संभवत नाहींत, असें सांगतात-]—**च आत्मानं ईश्वरं प्रमाणतः बुद्ध्वा कश्चित् कस्यचित् गुणभावं न जिगमिषति**—आणि आत्मा ईश्वर आहे, असें महावाक्यरूप प्रमाणानें जाणून कोणी कोणाच्याच गुणभावास प्राप्त होण्याची इच्छा करीत नाहीं. [ईश्वर असतांना अनीश्वर होऊं शकत नाहीं. तें कां ? उत्तर-]—**विरोधात्**—कारण मुख्य व गौण यांचा परस्पर विरोध आहे, [याप्रमाणें अक्षरोपासना व कर्मयोग यांचा एकत्र असंभव आहे, असें सिद्ध झालें असतां काय निष्पन्न होतें तें सांगतात-]—**तस्मात् अक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां त्यक्तसर्वैषणानां संन्यासिनां 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' इत्यादिधर्मपूगं साक्षात् अमृतत्वकारणं वक्ष्यामि इति प्रवर्तते**—त्याअर्थी अक्षरोपासक, तत्त्वज्ञाननिष्ठ, ज्यांनीं सर्व एषणांचा त्याग केला आहे, अशा संन्याशांना 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां०' इत्यादि धर्मांचा समूह की जो साक्षात् अमृतत्वाचें कारण-निमित्त आहे, तो धर्मसमूह मी सांगेन या आशयानें भगवान् प्रवृत्त होतात.

[अज्ञ कर्मी पुरुषाच्या ठिकाणी पुढील सर्व धर्म पूर्णपणे संभवत नाहीत यास्तव अक्षर ब्रह्मनिष्ठासाठीच हे धर्म मुख्यत्वेंकरून आहेत तथापि त्यांतील जे सामान्य धर्म ज्या इतरांनाहि जितक्या प्रमाणानें आचरितां येतील तितके त्यांना ते अवश्य आचरावे, हें इष्टच आहे कारण कर्मयोग्यानेंहि शक्य तितका द्वेष टाकणें, सर्वांशीं मित्रत्वानें वागणें, वगैरे केव्हांहि चांगलेंच पण ते सर्व पूर्णपणें निष्काम ज्ञाननिष्ठ संन्याशाच्या हातूनच घडणे शक्य आहे]

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—सर्वभूतानां अद्वेष्टा—कोणत्याहि प्राण्याचा द्वेष न करणारा–(स्वतःला दुःख देणाऱ्या प्राण्याचाहि द्वेष न करणें हें भगवद्भक्ताचें लक्षण आहे)—**मैत्र**—सर्वांशीं मित्रत्वानें राहणारा,—**करुण एव च**—दुःखी जीवावर दया करणारा असाच तो असतो.—**निर्मम.**—हा अमुक पदार्थ माझा आहे, असें त्याला कधीच वाटत नाहीं —**निरहंकार.**—' हा मी ' हा अभिमान त्याच्या ठिकाणीं नसतो —**समदुःखसुख** —दुःख व सुख हीं दोन्ही त्याला एकसारखींच वाटतात (दुःख द्वेषाची प्रवृत्ति करितें व सुख आसक्तीला वाढवितें सामान्य मनुष्य ज्याच्यापासून दुःख होतें, त्याचा द्वेष करितो व ज्याच्यापासून सुख होतें त्यावर प्रेम करितो पण भगवद्भक्त त्या दोघांनाहि समान मानतो)—**क्षमी**—क्षमावान्, कोणी शिव्या दिल्या किंवा मारलें तरी हा मनांत क्षुब्ध होत नाहीं तर अगदीं शांत असतो १३

अद्वेष्टा सर्वभूतानां न द्वेष्टाऽऽत्मनो दुःखहेतुमपि न किंचिद्द्वेष्टि सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन हि पश्यति । मैत्रो मित्रभावो मैत्री मित्रतया वर्तत इति मैत्र । करुण एव च करुणा कृपा दुःखितेषु दया तद्वान्करुण सर्वभूताभयप्रद संन्यासीत्यर्थ । निर्ममो

१ आचार्यांना येथवर पुढील सर्व धर्म आत्मैक्यदर्शी अक्षरोपासकासाठीच आहेत, हें सविस्तर सांगितलें पण रहस्यकार ‘ अद्वेष्टा० ’ इत्यादि या श्लोकास असें अवतरण देतात— " कर्मफलत्याग याप्रमाणें श्रेष्ठ ठरवून आतां त्या मार्गानें जाणारास (कर्मे स्वरूपतः सोडणारास नव्हे) जी सम व शांत स्थिति अखेर प्राप्त होते तिचें वर्णन करून तशा या प्रकारचाच भक्त मला अत्यंत प्रिय होय, असें भगवान् सांगतात " पण कर्मफलत्यागनाऱ्यानें प्राप्त होणारी जी सम व शांत स्थिति अखेर प्राप्त होते तिचें वर्णन पुढें आहे, स्वरूपतः कर्म सोडणारास प्राप्त होणाऱ्या सम व शांत स्थितीचें तें नव्हे, हें कशावरून ठरवावयाचें ? यावर रहस्यकारांनीं वचनच याला प्रमाण ' ‘ अखेर प्राप्त होणाऱ्या सम व शांत स्थितीचें पुढील वर्णन आहे, ’ असें गूढ रहस्यकारच म्हणत आहेत, हें ग्रंथार्थी बरें आहे कारण त्यावरून तें गूढ कर्मयोग्याचें वर्णन नसून कर्मयोगानें अखेर प्राप्त होणाऱ्या सम व शांत स्थितीचें आहे, हें उघड होतें व समत्वाची स्थिति हीच सिद्धावस्था किंवा ज्ञाननिष्ठा होय त्यामुळें रहस्यकाराच्या व आचार्यांच्या अवतरणांत शब्दमात्र भेद जरी असला तरी अर्थतः भेद नाहीं

ममप्रत्ययवर्जितो निरहंकारो निर्गताहंप्रत्ययः। समदुःखसुखः समे सुखदुःखे द्वेषरागयोरप्रवर्तके यस्य स समदुःखसुखः क्षमी क्षमावानाक्रुष्टोऽभिहतो वाऽविक्रिय एवाऽऽस्ते॥

भाष्यार्थ—सर्वभूतानां अद्वेष्टा न द्वेष्टा—सर्वभूतांचा अद्वेष्टा-द्वेष न करणारा, ('अहोपण जो आपल्या दुःखाला कारण होतो त्याचा द्वेष विद्वानांहि करितोच,' उत्तर-) **—आत्मनः दुःखहेतुं अपि किंचित् न द्वेष्टि**—आपल्या दुःखाला कारण होणाऱ्यांहि कोणाचा द्वेष करीत नाहीं **—हि सर्वाणि भूतानि आत्मत्वेन पश्यति**—कारण सर्व भूतांना आत्मत्वानें पाहतो **—मैत्रः-मित्रभाव मैत्री मित्रतया वर्तते इति मैत्रः**—मैत्र म्ह० मित्रभाव-मैत्री अर्थात् सर्व भूतांशीं मित्रत्वानें वागतो, म्हणून मैत्र —'**करुण एव च'-करुणा-कृपा दुःखितेषु दया तद्वान् करुणः सर्वभूताभयप्रदः संन्यासी इत्यर्थः**—आणि करुणच, करुणा म्ह० कृपा-दुःखितांवर दया, जो दयेनें युक्त असलेला तो करुण, सर्वभूतांना अभय देणारा सन्यासी, असा याचा भावार्थ—**निर्ममः-ममप्रत्ययवर्जित**—निर्मम म्ह० देहाच्याही ठिकाणींहि 'हा माझा' अशा प्रत्ययानें रहित असलेला—**निरहंकार-निर्गत-अहंप्रत्यय**—निरहंकार म्ह० मी असा उत्तम-सदाचरणशील विद्वान् वगैरे आहें, अशा प्रकारचा अहंप्रत्यय ज्याच्यापासून निघून गेला आहे असला, अहंकार ज्यानें टाकला आहे तो,—**सम दुःखसुख -समे दुःखसुखे रागद्वेषयो अप्रवर्तके यस्य स समदुःखसुखः**—समदुःखसुख म्ह० ज्याला दुःख सुख सम आहेत म्ह० राग व द्वेष यांना प्रवृत्त करणारीं नाहींत तो समदुःखसुख होय—**क्षमी-क्षमावान्-आक्रुष्ट अभिहत वा अविक्रिय एव आस्ते**—क्षमी म्ह० क्षमावान्, कोणी शिव्या दिल्या किंवा मारलें तरी जो अविक्रियच असतो. [ज्याला क्रोध येत नाहीं, किंवा दुःख होत नाहीं, तो क्षमी होय] १३

संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १४॥

अन्वयार्थ—सततं संतुष्ट—सदा संतुष्ट-निर्वाह होण्यास अवश्य असलेल्या वस्तु मिळाल्या तरी ठीक, न मिळाल्या तरी ठीक, दोन्हींमध्यें सदा आनंदी,—(**सततं) योगी**—सदोदित शांतचित्त असणारा, मनाला केव्हांहि विक्षिप्त होऊं न देणारा, **—यतात्मा**—स्वभावाचें नियमन करणारा, मनाच्या प्रत्येक स्वाभाविक वृत्तीचा निरोध करणारा, किंवा शरीरेंद्रिय-संघाताचें नियमन करणारा,—**दृढनिश्चय**—आत्मतत्त्वाविषयीं ज्याचा निश्चय अतिशय दृढ झाला आहे,—**मयि अर्पितमनोबुद्धिः**

---

१ या येथें 'सर्व भूतांचा अद्वेष' वगैरे जे धर्म सांगितले आहेत ते सर्व [illegible] ठिकाणीं किंवा [illegible] संन्यासाच्या ठिकाणींहि [illegible] नाहींत [illegible] संन्यासी, [illegible] [illegible] [illegible] निष्फल [illegible] [illegible] [illegible] रागद्वेष, अहंकार [illegible] [illegible].

—जो माझ्या ठिकाणी आपले मन व बुद्धि यांना स्थिर करून राहिला आहे —य' मद्भक्त —असा जो माझा भक्त आहे, ज्या माझ्या भक्तामध्यें हे सर्व गुण आहेत सः—तो—मे प्रियः—मला प्रिय आहे १४

संतुष्ट इति । संतुष्ट सतत नित्य देहस्थितिकारणस्य लाभेऽलाभे चोत्पन्नालंप्रत्यय स्तथा गुणवल्लाभे विपर्यये च संतुष्ट सतत योगी समाहितचित्तो यतात्मा संयतस्व भावो दृढनिश्चयो दृढ स्थिरो निश्चयोऽध्यवसायो यस्याऽऽत्मतत्त्वविषये [redacted] दृढनिश्चयो मय्यर्पितमनोबुद्धि संकल्पात्मक मनोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिस्ते मय्येवार्पिते स्थापिते यस्य संन्यासिन स मय्यर्पितमनोबुद्धिर्य ईदृशो मद्भक्त स मे प्रिय 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमह स च मम प्रिय ' इति सप्तमेऽध्याये सूचित तदिह प्रपञ्च्यते ॥१४

भाष्यार्थ—' संतुष्ट० ' इति—'संतुष्ट० या श्लोकानें ज्ञानी अक्षरोपासकाचीं आणखीं विशेषण सांगतात—**संतुष्ट सतत-नित्य देहस्थितिकारणस्य लाभे अलाभे च उत्पन्न अलंप्रत्यय** —सतत नित्य संतुष्ट, देहस्थितीला कारण होणाऱ्या अन्नादि पदार्थांचा लाभ झाला किंवा लाभ न झाला म्ह० शरीराच्या निर्वाहासाठीं अत्यंत अवश्य असलेलें अन्न व वस्त्र मिळालें तरी व न मिळालें तरी ज्याच्या चित्तात अलंप्रत्यय म्ह० तृप्ति उत्पन्न झालेली आहे, अन्नादि मिळालें तरी ठीक न मिळालें तरी ठीक, अशी ज्याची वृत्ति आहे,—**तथा गुणवल्लाभे च विपर्यये संतुष्ट**—त्याचप्रमाणें गुणयुक्त-चांगल्या वस्तूचा लाभ झाला किंवा त्याच्या उलट वाईट वस्तु मिळाला तरी संतुष्ट,—**सततं योगी-समाहितचित्त** —सतत योगी म्ह० समाहित चित्त-ज्याचें चित्त सतत समाहित आहे, असा,—**यतात्मा-संयतस्वभाव** —यतात्मा म्ह० ज्याचा स्वभाव-शरीरेंद्रियसंघात सतत उत्तम प्रकारें नियमित केलेला आहे तो,—**दृढनिश्चय -दृढ-स्थिरः निश्चय -अध्यवसाय. यस्य आत्मतत्त्वविषये स दृढनिश्चय.**—दृढनिश्चय-दृढ म्ह० स्थिर, निश्चय म्ह० आत्मतत्त्वाविषयीं अध्यवसाय-ज्याचा आत्मतत्त्वाविषयींचा निश्चय स्थिर आहे म्ह० ज्याचा निश्चय कुतर्कादिकांच्या योगानें डळमळत नाहीं, तो दृढनिश्चय पुरुष होय,—**मयि अर्पितमनोबुद्धि -संकल्पात्मकं मन अध्यवसायलक्षणा बुद्धि. ते यस्य संन्यासिनः मयि एव अर्पिते-स्थापिते स मयि अर्पितमनोबुद्धिः**—माझ्या ठिकाणीं ज्याचें मन व बुद्धि अर्पिलेली आहेत, संकल्पात्मक मन व निश्चयरूप बुद्धि, ज्या संन्याशाचें मन व बुद्धि हीं दोन्हीं माझ्या ठिकाणींच अर्पण केलेलीं-स्थापित-स्थिर केलेलीं आहेत तो 'मयि अर्पितमनोबुद्धि 'होय —**य ईदृशः मद्भक्तः स मे प्रिय** —जो अशा प्रकारचा माझा भक्त-मद्भजनपरायण ज्ञानी तो मला प्रिय आहे [भगवानांना

१ रहस्यकारानीं येथाल 'योगी' याचा 'कर्मयोगी' असा अर्थ केला आहे पण संतुष्ट, सतत योगी, यतात्मा, दृढनिश्चय इत्यादि विशेषणाच्या प्रवाहातील 'योगि'शब्दाचा तसा अर्थ करणें अयोग्य आहे रामानुजाचार्य ' सतत योगी ' याचा अर्थ—' प्रकृतिवियुक्त आत्मानुसंधानपर. ' असा करितात.

ज्ञानी प्रिय असतो याविषयी प्रमाण-]—'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थं अहं स च मम प्रियः'-इति सप्तमे अध्याये सूचित तत् इह प्रपञ्च्यते—'कारण ज्ञानी भक्ताला मी अत्यंत प्रिय आहें व तो मला अत्यंत प्रिय आहे,' असें जें सातव्या अध्यायात (पृ. ६३० पहा.) सुचविलें आहे त्याचाच येथें विस्तार केला जात आहे.१४

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—यस्मात्—ज्या माझ्या भक्तापासून—लोकः—कोणताहि प्राणी—न उद्विजते—उद्विग्न होत नाहीं, ज्या भगवद्भक्तापासून कोणालाहि संताप -क्षोभ होत नाहीं,—च—त्याचप्रमाणें—यः—जो—लोकात्—कोणत्याहि प्राण्यापासून—न उद्विजते—उद्वेग पावत नाहीं—च—आणि—यः—जो—हर्ष-अमर्ष-भय-उद्वेगैः—हर्ष, क्रोध, भय व खेद यांनीं—मुक्तः—मुक्त असतो—सः—सो—मे—मला—प्रियः—प्रिय आहे. १५

यस्मादिति । यस्मात्संन्यासिनो नोद्विजते नोद्वेगं गच्छति न संतप्यते न संक्षुभ्यते लोकः । तथा लोकान्नोद्विजते च यः । हर्षामर्षभयोद्वेगैर्हर्षश्चामर्षश्च भयं चोद्वेगश्च तैर्हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः । हर्षः प्रियलाभेऽन्तःकरणस्योत्कर्षो रोमाञ्चनाश्रुपातादिलिङ्गः, अमर्षोऽसहिष्णुता भयं त्रासः उद्वेग उद्विग्नता तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—'यस्मात्०' इति—उद्वेगादिराहित्य हेंहि ज्ञानी पुरुषाचें विशेषण -लक्षण आहे, असें 'यस्मात्०' या श्लोकानें सांगतात—यस्मात् संन्यासिनः लोकः न उद्विजते-न उद्वेगं गच्छति-न संतप्यते-न संक्षुभ्यते—ज्या संन्याशापासून लोक उद्विग्न होत नाहीं, उद्वेगास प्राप्त होत नाहीं, संतप्त होत नाहीं अथवा क्षुब्ध केला जात नाहीं,—तथा च यः लोकात् न उद्विजते—आणि तसाच जो लोकापासून उद्विग्न होत नाहीं, [म्ह० जो कोणाच्या उद्वेगाचें निमित्त होत नाहीं व स्वतः दुसऱ्याच्या निमित्तानें उद्वेग पावत नाहीं] संताप पावत नाहीं—'हर्षामर्षभयोद्वेगैः'-हर्षः च अमर्षः च भयं च उद्वेगः च तैः हर्षामर्षभयोद्वेगैः मुक्तः—हर्ष, असहिष्णुता, भय व उद्वेग यांच्याकडून मुक्त केला गेलेला—हर्षः-प्रियलाभे अन्तःकरणस्य उत्कर्षः रोमाञ्चन अश्रुपातादिलिङ्गः—हर्ष म्ह० प्रियवस्तूचा लाभ झाला असतां अन्तःकरणाचा उत्कर्ष-शरीरावर रोमांच उठणें, नेत्रांतून अश्रु येणें वगैरे ज्याचीं चिन्हें आहेत, तो हर्ष—अमर्षः-असहिष्णुता—दुसऱ्याचा उत्कर्ष सहन न होणें, हा अमर्ष—भयं त्रासः—भय म्ह० चोर, सर्प, इत्यादिकांना पाहिल्यामुळें होणारा त्रास,—उद्वेगः-उद्विग्नता—उद्वेग-उद्विग्नता [कोणा काही म-

१ "ज्याला लोक कंटाळत किंवा त्रासत नाहीत आणि जो लोकांना कंटाळत नाही,"
२ शंकराचार्यांचा अर्थ भिन्न आहे. उद्वेग म्ह० कंटाळा नव्हे खिन्न म्ह० त्रास.

तिकूल आचरण केलें असताहि चित्ताला खिन्न होऊं न देणें]—तैः मुक्त य स च मे प्रिय —त्याना जो मुक्त असतो तो मला प्रिय आहे १५

अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥१६॥

अन्वयार्थ—अनपेक्षः—देहादिकासाठी ज्याची अत्यंत अपेक्षा-गरज असते अशा अन्न-वस्त्रादिकाविषयाहि अनपेक्ष-नि स्पृह-निरिच्छ—**शुचिः**—बाह्य शरीराचि व आंतील मनाचा शुद्धि यानीं युक्त म्हणजे दोन्ही प्रकारें शुद्ध-पवित्र,—**दक्षः**—कर्तव्यें प्राप्त झालीं असता त्याना बरोबर जाणण्यास समर्थ, यावेळीं मला अमुक करणेंच योग्य आहे, असें समजून ते करणारा,—**उदासीन**—मित्रादिकाचा पक्ष न घेणारा—नि पक्षपात—**गतव्यथः**—निर्भय—**सर्वारंभपरित्यागी**—काम हेंच ज्याचें कारण आहे अशा या लोकच्या व परलोकच्या फलासाठीं केल्या जाणाऱ्या सर्व कर्मांचा त्याग करणारा-सर्व सकाम कर्मे सोडणारा—**यः मद्भक्तः**—असा जो माझा भक्त—**स मे प्रिय.**—तो मला प्रिय आहे १६

अनपेक्ष इति । देहेन्द्रियविषयसंबन्धादिष्वपेक्षाविषयेष्वनपेक्षो नि स्पृह. शुचिर्बाह्येनाभ्यन्तरेण च शौचेन संपन्नो दक्ष प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्यो यथावत्प्रतिपत्तुं समर्थ । उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादे पक्ष भजते य स उदासीनो यतिर्गतव्यथो गतभय । सर्वारम्भपरित्यागी, आरभ्यन्त इत्यारम्भा इहामुत्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्वारम्भास्तान्परित्यक्तु शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्त स मे प्रिय ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—' अनपेक्ष ०' इति—'अनपेक्ष ० ' इत्यादि श्लोकानें ज्ञानी पुरुषाचें निरपेक्षत्वादि विशेषणें सागतात —**देहेन्द्रियविषयसंबंधादिषु अपेक्षाविषयेषु अनपेक्ष. निःस्पृह**—देह, इन्द्रियें, विषय, संबंध व आपल्याहि सर्व अपेक्षित पदार्थ, या सर्व अपेक्षाविषयांविषयीं अनपेक्ष म्ह० नि स्पृह-निरिच्छ असणारा—**शुचि-बाह्येन आभ्यन्तरेण च शौचेन संपन्न**—शुचि म्ह० बाह्य व आंतर शौचानें संपन्न [मृत्तिका, जल इत्यादिकानीं शरीराला निर्मळ करणें हें बाह्य शौच व कामक्रोधराहित्य हें आभ्यन्तर शौच या दोन्ही प्रकारच्या शौचानें युक्त असलेला]—**दक्ष-प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्य यथावत् प्रतिपत्तु समर्थ**—दक्ष म्हणजे अनेक कर्तव्यें उपस्थित-प्राप्त झालीं असतां त्यांत जीं जाणण्यास योग्य असतील तीं तत्काल जाणण्यास व जीं करण्यास योग्य असतील तीं तत्काल करण्यास जो समर्थ असतो तो दक्ष होय —**उदासीन -यः कस्यचित् मित्रादे पक्षं न भजते सः उदासीन यति गतव्यथः-गतभय** —उदासीन[1] म्ह० कोणाचें

[1] 'उदासीन ' याचा अर्थ "पक्षावरून उदासीन" असा स्पष्टपणें केला आहे. हें एवढ्यावरून अर्थ पण त्याचा खरा अर्थ दोन्ही पक्षांविषयीं तटस्थ, कोणत्याहि पक्ष न घेणारा असा आहे.

मित्रादिकाचा पक्ष धरीत नाही, तो उदासीन यति होय. तसाच तो गतव्यथ म्ह० निर्भय असतो, कोणी काही अपकार केला तरी ज्याला त्याची भीति वाटत नाही, [क्षमा म्ह० कोणी अपकार केला असता त्याला उलट अपकार न करणे व गतव्यथ–अपकार करणाराची मनात भीतिच न वाळगणे, कोणी मारण्यासाठी तरवार उपसली तरी न डगमगणे, असा तेराव्या श्लोकातील ' क्षमी ' व येथील ' गतव्यथः ' या शब्दाच्या अर्थात फरक आहे.]—**सर्वारम्भपरित्यागी–आरभ्यन्ते इति आरम्भाः–इह-अमुत्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्वारम्भाः तान् परित्यक्तुं शीलं अस्य इति सर्वारम्भपरित्यागी**—सर्व आरंभाचा त्याग करणारा–ज्याचा आरंभ केला जातो ते आरंभ–आरंभ केला जातो म्हणून आरंभ, इहलोक व परलोक यांतील दुःखनिवृत्तिपूर्वक सुखप्राप्तिरूप फलाच्या भोगासाठी केली जाणारी–कामाला–विषयाभिलाषाला कारण होणारी जी कर्मे तेच सर्व आरंभ होत त्याचा परित्याग करण्याचे ज्याचे शीलच आहे तो सर्वारंभपरित्यागी—**यः मद्भक्तः सः मे प्रियः**—असा जो माझा भक्त असतो तो मला प्रिय आहे १६

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—यः न हृष्यति—जो इष्ट वस्तूची प्राप्ति झाली असता हृष्ट होत नाही, हर्ष मानीत नाही,—**न द्वेष्टि**—जो अनिष्ट वस्तूची प्राप्ति झाली असता द्वेष करीत नाही,—**न शोचति**—जो प्रिय वस्तूचा वियोग घडला असता शोक करीत नाही व—**न कांक्षति**—न मिळालेल्या वस्तूची इच्छा करीत नाही,—**शुभाशुभ परित्यागी**—शुभ व अशुभ कर्मांचा परित्याग करणारा—**भक्तिमान् यः**—असा जो भक्तिमान् असतो,—**स मे प्रियः**—तो मला प्रिय आहे १७

किंच—यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ न द्वेष्ट्यनिष्टप्राप्तौ न शोचति प्रियवियोगे न चाप्राप्तं काङ्क्षति शुभाशुभे कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः. ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—किं च—हेच हर्षादिरहित होणे ज्ञानी पुरुषाचे लक्षण आहे, असे ' यो न० ' या श्लोकात सांगतात—**यः इष्टप्राप्तौ न हृष्यति अनिष्टप्राप्तौ न द्वेष्टि प्रियवियोगे न शोचति च अप्राप्तं न कांक्षति**—जो इष्टप्राप्ति

---

१ 'गतव्यथ ' म्ह० "ज्याला कोणताहि विकार त्रास देऊ शकत नाही," असा अर्थ रह-स्यात केला आहे तो मुळाला धरून नाही

२ " सर्वपरित्यागी म्ह० काम्य कर्माचे सर्व आरंभ म्ह० उद्योग ज्याने सोडले " असा हा अर्थ करितात पण 'सर्व आरंभ' असा शब्द असताना त्याचा 'सर्व काम्य कर्मांचे सर्व आरंभ' असा संकोच करण्यास 'मत्प्रणाविरु' आमदानानुन दुसरे काही कारण नाही.

झाली असतां हृष्ट होत नाहीं, अनिष्ट प्राप्ति झाली असतां तिचा द्वेष करीत नाहीं, प्रिय वस्तूचा किंवा मनुष्याचा वियोग झाला असतां शोक करीत नाहीं व अप्राप्त वस्तूची आकांक्षा करीत नाहीं,[वर 'सर्वारंभपरित्यागी' असें विशेषण आहे. पण त्यानें सर्व विहित काम्य कर्मांचा त्याग सांगितला आहे, त्यावरून निष्काम नित्य नैमित्तिक कर्मे करण्यास कांहीं हरकत नाहीं, असें कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् सांगतात-]—**शुभाशुभे कर्मणी परित्यक्तुं शीलं अस्य इति शुभाशुभपरित्यागी**—शुभ व अशुभ कर्मे टाकण्याचें-त्याचा परित्याग-सन्यास करण्याचें ज्याचें शीलत्व-स्वभावच आहे, म्हणून शुभाशुभपरित्यागी—**य भक्तिमान् सः मे प्रियः**—असा जो भक्तिमान् तो मला प्रिय आहे १७

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ १८ ॥
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येनकेनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—शत्रौ च मित्रे च समः—शत्रु व मित्र या दोघांच्याहि ठिकाणीं एकसारखा व्यवहार करणारा—**तथा**—त्याचप्रमाणे—**मानापमानयोः**— मान व अपमान यामध्ये सम-त्या दोहोंनाहि एकसारखाच मानणारा—**शीतोष्णसुखदुःखेषु समः**—शीत, उष्ण, सुख, दुःख यामध्यें एकसारखीच भावना ठेवणारा,—**संगवर्जित**—कोठेंहि आसक्ति न ठेवणारा,—**तुल्यनिंदास्तुतिः**—निंदा व स्तुति यांना समान मानणारा,—**मौनी**—वाणीचें नियमन करणारा—**येन केनचित् संतुष्ट**—शरीर जीवंत राहण्यापुरतें जें कांहीं मिळेल त्यानें संतुष्ट होणारा,—**अनिकेतः**—ज्याचें एक नियत-नेमलेलें राहण्याचें स्थान नाहीं, जेथें राहील तेंच त्याचें घर असा जो—**स्थिरमति**—स्थिरबुद्धि-ज्याची परमार्थविषयाची बुद्धि स्थिर असते, डळमळीत नसते—**भक्तिमान् नर**—असा जो भक्तिमान् पुरुष—**स मे प्रियः**—तो मला प्रिय आहे.

सम इति । समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सङ्गवर्जितः ॥ १८ ॥

१ 'अद्वेष्टा' या पदानें सर्व भूतांचा सामान्यतः स्वाभाविक द्वेषाभाव सांगितला व येथें अप्रियप्राप्ति झाली असतां तिचा द्वेष करूं नये असें म्हटलें आहे

२ 'शुभाशुभपरित्यागी' म्ह० "ज्यानें कर्मांचें शुभ व अशुभ फल सोडिलें आहे" असा अर्थ टीकाकार करितात पण रामानुजादि दुसरे कोणीहि तसा अर्थ करीत नाहींत तर 'पापस्य पुण्यस्यापि बन्धहेतुत्वाविशेषात् उभयपरित्यागी' असें म्हणतात.

भाष्यार्थ—‘ सम ०’ इति—‘सम ०’ या श्लोकानें तत्त्ववेत्त्याचें आणखी विशेषण सांगतात—**समः शत्रौ च मित्रे च**—शत्रु व मित्र या दोघांच्याहि ठिकाणा सम-तुल्यवृत्ति,—**तथा मानापमानयोः-पूजापरिभवयो**.—त्याचप्रमाणें मान व अप-मान म्ह० पूजा-सत्कार व परिभव-तिरस्कार, यामध्यें सम-हर्षविषादरहित—**शीतोष्ण-सुखदुःखेषु सम**.—शीत व उष्ण यामुळें प्राप्त होणाऱ्या सुख दु खामध्यें सम-तुल्य [तेराव्या श्लोकांतील ‘ समदु खसुख ’ या पदानें सामान्यत सर्व प्रकारच्या सुखदु खाचें ग्रहण करावें, व येथें शीतोष्णामुळें होणाऱ्या सुखदु खाचें ग्रहण करावें म्हणजे पुनरुक्ति होणार नाही, त्याप्रमाणें येथील ‘ सम ’ या शब्दानें सर्वांविषयीं व सर्व अवस्थांमध्यें चित्ताचें अविकृतत्व-विकाररहित्य सांगितलें आहे असें समजावें] —**सर्वत्र च सङ्गवर्जितः**—आणि-सर्वत्र म्ह० चेतन स्त्री वगैरे व अचेतन चंदन-पुष्पमाला वगैरे पदार्थांमध्यें संग न ठेवणारा [त्याच्याशीं संसर्ग न करणारा संग म्ह० समर्ग किंवा आसक्ति-प्रीति, सर्व दोषांचें निमित्त आहे. त्यामुळें हा यति कोठेंच संग-आसक्ति ठेवीत नाहीं] १८

किंच—तुल्यनिन्दास्तुति , निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती ते तुल्ये यस्य स तुल्य-निन्दास्तुतिर्मौनी मौनवान्संयतवाक्संतुष्टो येन केनचिच्छरीरस्थितिमात्रेण । तथा चोक्तम्—“ येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशित । यत्र क्वचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदु ” इति । किंचानिकेतो निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽनिकेतो ‘नागार’ इत्यादिस्मृत्यन्तरात् । स्थिरमति स्थिरा परमार्थवस्तुविषया मति-र्यस्य स स्थिरमतिर्भक्तिमान्मे प्रियो नर. ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—किं च—तत्त्ववेत्त्याचीं आणखी कांहीं विशेषणें ‘ तुल्यनिन्दा० ’ या श्लोकानें सांगतात—**तुल्यनिन्दास्तुति -निन्दा च स्तुति च निन्दास्तुती ते तुल्ये यस्य सः तुल्यनिन्दास्तुतिः**—तुल्यनिंदास्तुति-निन्दा व स्तुति मिळून निन्दास्तुति, त्या दोन्ही ज्याला समान आहेत तो तुल्यनिन्दास्तुति होय [एखाद्याच्या खऱ्या किंवा खोट्या दोषांचें वर्णन करणें ही निंदा व तसल्याच गुणाचें वर्णन करणें ही स्तुति कोणी निंदा केली किंवा स्तुति केली तरी ज्याच्या मनांत विषाद किंवा हर्ष होत नाहीं तो तुल्यनिंदास्तुति]—**मौनी-मौनवान्-संयतवाक्**—मौनी म्ह० मौन धारण करणारा, ज्यानें वाणीचें नियमन केलें आहे असा [अर्थात् जो स्वत हि कोणाची निंदा किंवा स्तुति करीत नाहीं]—**शरीरस्थितिमात्रेण येन केनचित् संतुष्ट**.—केवल शरीरस्थितीला अवश्य अशा ज्या कोणत्याहि-अन्नादि प्राप्त

---

१ ‘ मौनी ’ म्ह० मितभाषी हा अर्थ मूळ शब्दाबाहेर सोडून आहे

२ रहस्यकार ‘संतुष्टो येन केनचित् ’ म्ह० “ जें कांहीं मिळेल तेवढ्यानेंच संतुष्ट ” असा अर्थ करितात. ‘ जगाच्या सर्व उलाढाली करणाऱ्या कर्मयोग्याला ’ हें शक्य आहे का ? एवढाच आमचा कर्मयोगवाद्यांस प्रश्न आहे

वस्तूनें संतुष्ट होणारा (ज्ञानी केवल शरीरधारण होईल, एवढयाच अन्नादिकांच्या लाभानें संतुष्ट होतो, याविषयी स्मृतीचें [महाभा शांतिपर्व २४५ १२] प्रमाण-)—**तथा च उक्तं** —आणि तसें सांगितलेंहि आहे—‘**येन केनचित् आच्छन्न.** ’—ज्या वस्त्रानेंहि आच्छादित झालेला, यदृच्छेनें प्राप्त होईल त्या फाटक्या तुटक्या वस्त्रानें शरीराचें आच्छादन करणारा—‘**येन केनचित् आशित** ’—जें कांहीं चांगलें-वाईट अन्न मिळेल तें खाऊन शरीररक्षण करणारा,—‘**यत्र क्वचन शायी स्यात्** ’—ज्या कोठेंहि शयन करणारा-प्रसंगी-झोंप आली असतां जें कांहीं प्राप्त होईल-‘ क्वचित्भूमौ शय्या क्वचित् अपि च पर्यंकशयन ’ या न्यायानें भूमीवर, दगडावर, व यदृच्छेनें प्राप्त झालेल्या पर्यंकावरहि शयन करणारा, असा जो असतो—‘ **तं देवाः ब्राह्मण विदु** ’ **इति**—त्याला देव ‘ब्राह्मण’ असें समजतात, असें म्हटलें आहे (ज्ञानी पुरुषाचें नियत निवासस्थानहि नसतें, असें सांगतात-)—**किं च अनिकेत –यस्य निकेत**’-आश्रय -**निवास नियतः न विद्यते स अनिकेत** —तसाच अनिकेत म्ह० ज्याचा निकेत-आश्रय-निवास नियत-निश्चित नसतो तो अनिकेत होय —‘**नागारे०**’ इत्या

---

१ “ अनिकेत म्ह० ज्याचें कर्मफलाशारूप बिऱ्हाड कोठच राहिलेलें नाहीं असा” असें रहस्यकार म्हणतात व त्यावर एक विस्तृत टीप लिहितात म्हणून या अर्थाचें परीक्षण करणें भाग आहे ते म्हणतात—“ अनिकेत हा शब्द गृहस्थाश्रम सोडून संन्यास घेऊन रानांत भिक्षा मागत हिंडणाऱ्या यतीच्या वर्णनांतहि पुष्कळदां येत असतो (मनु ६ २५ पहा) ” (रानांत यतींना भिक्षा झाडें घालतात कीं काय ? कदाचित् भवभूतीच्या उत्तररामचरित्रांतील वासंतिकेनें आत्रेयीचें जें स्वागत केलें आहे, त्यावरून किंवा रघूंतील शरभंगाच्या आश्रमवृक्षांचें रामानें केलेलें वर्णन वाचून (रघु ११ ४६) रहस्यकाराची रानांतहि भिक्षा मिळते, अशी समजूत झाली असेल पण ‘ संन्याशांना रानांत भिक्षा मागत हिंडावें ’ असें विधान नाहीं तर ‘अनग्नि अनिकेत ’ मनु ६.२५ ‘शरणेषु अमम ’ वृक्षमूलनिकेतन ’ ६ २६ ‘वानप्रस्थेभ्य ब्राह्मणेभ्य , अन्येभ्य वनवासिभ्य , गृहस्थेभ्य , न द्विजेभ्य प्राणमात्रधारणोचित भैक्ष्य आहरेत् ’ ६ २७ असें याविषयीं विधान आहे पण रहस्यकारांना संन्याशाचा अतिशय तिटकारा आलेला असल्यामुळें त्यांना हा असा तिरस्कारानें उल्लेख केलेला दिसतो, असो) “ त्याचा धात्वर्थ घर नसणारा असा आहे ” (धात्वर्थ का मूळ शब्दार्थ ?) म्हणून या अध्यायांतील ‘ निर्मम ’ ‘सर्वारंभपरित्यागी ’ व ‘अनिकेत’ आणि इतरत्र गीतेंत ‘त्यक्तसर्वपरिग्रह ’(४ २१) किंवा ‘विविक्तसेवी ’ (१८ ५२) इत्यादि जे शब्द आहेत त्यावरून “ घरदार सोडून निरिच्छपणानें रानांत आयुष्याचे दिवस काढणें ” असें जें संन्यासाश्रममार्गाचें परम ध्येय तेंच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, असें संन्यासमार्गीय टीकाकारांचें म्हणणें असून त्यास आधार म्हणून स्मृतिग्रंथांतील संन्यासाश्रमप्रकरणांतील श्लोक ते दाखवीत असतात पण गीतावाक्यांचे हे केवळ संन्यासपर अर्थ संन्याससंप्रदायदृष्ट्या जरी महत्त्वाचे असले तरी ते खरे नव्हेत कारण ‘ निरग्नि ’ किंवा ‘ निष्क्रिय ’ होणें हा गीतेप्रमाण खरा संन्यास होत नसून फक्त फलाशा सोडावी, कर्में कधींच सोडूं नयेत असा गीतेचा कायम सिद्धान्त आहे हें मागें अनेक वेळां

सांगितलें आहे. गी. ५. २ व ६ १, २ पहा) " (आम्हीहि त्याच्या या अशास्त्रीय म्हणण्याचें सविस्तर परीक्षण तेथल्या तेथेंच केलें आहे, तेंहि वाचकांनीं अवश्य पहावें. गी. भा. पृ. ३०० ते ३०६; ४६९ ते ४९०; ५३५ ते ५५९ पहा. येथें एकच गोष्ट सागणें अवश्य आहे, ती ही का, गीता हा ग्रंथ जर वैदिकसंप्रदायाचा असून वेदार्थसारभूत असेल, मुगत बुद्धाच्या दर्शनाप्रमाणें भगवानाचें तें स्वकपोलकल्पित मत नसेल 'तर निरग्नि व निष्क्रिय होणें हा मरा सन्यास होत नाहीं' हें म्हणणें सर्वथा अप्रयोजक आहे. भगवानाच्या स्वकपोलकल्पित मताचा वेदाचार्य व्यासानीं श्लोकरूपानें कधींहि संग्रह केला नमता, शिष्टांना त्याचा परिग्रह केला नसता, उत्तरमीमांसेंत तिचा 'स्मृति' म्हणून प्रमाणत्वानें उल्लेख झाला नसता. गीतेंत यताचा धर्म सांगितलेला आहे. भगवानाना ज्ञानी व अज्ञानी जिज्ञासु यासाठीं ज्ञाननिष्ठा व कर्मनिष्ठा अशा दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत. निष्क्रिय योगी उभयविभ्रष्ट होऊन नाश पावत नाहीं ना ? गी. भा. पृ. ५५९ असें विचारलें आहे. त्याअर्थी 'कर्में कधींच सोडू नयेत, असा गीतेचा कायम सिद्धान्त आहे' हें म्हणणें भयकर धाटसाचें आहे. 'ज्ञानाधिकार प्राप्त होण्यापूर्वी कर्माधिकाऱ्यानें कर्मत्याग करू नये,' हा गीतेचा कायम सिद्धान्त असून तो वैदिक संप्रदायाला मुळींच सोडून नाहीं.) "म्हणून 'अनिकेत' या पदाचा अर्थ घरदार सोडणें, असा न घेता गीतेंतील कर्मयोगाला जुळेल असाच घेतला पाहिजे." (पण सन्यासमार्गी अर्थात् अद्वैती टीकाकार 'घरदार सोडणें' असा अर्थ करीत नाहींत. आचार्यांनीं केलेला अर्थ वर प्रत्यक्ष आहेच. शकरानंद, मधुसूदन, श्रीधर, भाष्योत्कर्षदापिकाकार वगैरे इतर टीकाकारहि आचार्यांप्रमाणें 'नियत निवासरहित' असाच अर्थ करितात. नीलकंठ 'अनिकेतः गृहशून्य कुटीमपि वासार्थं नारभते' असा करितात. असें जरी आहे तरी 'अनिकेत' हा सन्याशाचा धर्म आहे, असें त्याचें म्हणणें आहे व तें सकारण आहे, यावद्दल वाद नाहीं. पण रहस्यकाराना तेंच नको आहे, म्हणून ते म्हणतात–) "अनिकेत म्ह० घरदार सोडणारा असा अर्थ न करिता गृहादिकाचे ठायीं ज्याच्या मनाचें बिऱ्हाड गुंतून राहिलेलें नाहीं, असा अर्थ होतो." (वर अर्थात 'ज्याचें कर्मफलाशारूप बिऱ्हाड' असें म्हटलें आहे व येथें 'मनाचें बिऱ्हाड' असें म्हटलें आहे. हा विरोध लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. 'निकेत व आश्रय या दोन शब्दांचा अर्थ जरी एकच' असला तरी 'निकेत' शब्दाचा मुख्य अर्थ 'निवासस्थान' हा आहे, हें विसरता कामा नये. आश्रय म्ह० आधार या अर्थी 'निकेत' शब्द योजिता येणार नाहीं. उदा०–'बाळा मोठ्या माणसाचा आश्रय आहे,' या ठिकाणीं 'बाळा मोठ्याचा निकेत आहे,' असें म्हणता येणार नाहीं. शिवाय 'अनिकेत' हा शब्द सन्यासप्रकरणातच येतो, कर्मकांडात–कर्मप्रकरणात येत नाहीं, हेंहि लक्षात ठेवलें पाहिजे.)

रहस्यकार पुन. म्हणतात–"तसेंच वर सोळाव्या श्लोकात 'सर्वारंभपरित्यागी' असा जो शब्द आहे त्याचा अर्थहि 'सर्व कर्में किंवा उद्योग सोडणारा' असा न करिता (आचार्य तसा करीत नाहींत.) 'ज्याचे समारंभ फलाशाविरहित त्याचीं कर्में ज्ञानानें दग्ध होतात' (गी.४.१९) या श्लोकाशीं समानार्थक अर्थात् 'काम्य आरंभ म्ह० कर्में सोडणारा' असाच करावा लागतो, हें १८.२ आणि १८.४८.४९ या श्लोकावरून सिद्ध होतें." पण अ. ४ श्लो. १९ याचा अर्थ ते म्हणतात तसा नाहीं. (गी.भा. पृ. ४११ पहा.) शिवाय 'ज्याचे सर्व समारंभ फलाशारहित

त्याची कर्में ज्ञानानें दग्ध होतात ' हा कार्यकारणभावच चुकीचा आहे. कारण ज्ञानाग्नि सर्वच कर्मांना जर दग्ध करण्यास समर्थ आहे तर ' ज्याचे समारंभ फलाशारहित, ' हें आणखी त्या ज्ञानाच्या गळ्यात लोढणें कशाला पाहिजे ? ' ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते ' (गी. भा. ५-३७ पृ ४५६) येथें तसें काही सांगितलेलें नाहीं. अर्थात् रहस्यकाराचा त्या श्लोकाचा अर्थ चुकला आहे. अ. १८. श्लोक २ यात 'काम्य कर्मांच्या त्यागाला सन्यास म्हणतात व सर्व कर्मफलत्यागाला त्याग म्हणतात' असा दोन प्रकारचा गौण सन्यास सांगितला आहे. त्याचा 'सर्वारंभपरित्यागी ' या श्लोकाशीं काहीं संबंध नाहीं. कारण येथें सर्वारंभाचा साक्षात् परित्याग सांगितला आहे. गौण परित्याग सांगितला नाहीं. त्यामुळें 'सर्वारंभ' म्ह० 'नुस्तीं काम्य कर्में–उद्योग' हा अर्थ अग्राह्य होय. ते पुढें म्हणतात–"घरादारात, बायकामुलात किंवा जगाच्या इतर व्यवहारात ज्याचें चित्त गुंतलेलें असतें त्याला त्यापासून पुढें दुःख होतें, म्हणून या सर्व गोष्टींत मन गुंतवून ठेवूं नये. एवढेंच गीतेचें सांगणें आहे. " एकूण गीता 'घरादारात वगैरे मन गुंतविल्यास पुढें दु:ख होतें म्हणून तें त्यात गुंतवून ठेवू नये,' एवढेंच सांगते. या पेक्षा अधिक काहींच सांगत नाहीं ! आणि तेवढ्यानेंच मोक्ष मिळतो! ठीक, फार सोपी युक्ति आहे' गीतेचा अर्थ अगदीं नि सशय कळला, यात शका नाहीं. पण पुष्कळ व्यसनी लोकांचेंहि मन घरादारात, बायकामुलात वगैरे गुंतलेलें नसतें. तेव्हा तेहि स्थितप्रज्ञ कर्मयोगीच कीं काय ' रहस्यकार म्हणतात–" गीतेंत मनाची वैराग्ययुक्त स्थिति दाखविण्यास 'अनिकेत' 'सर्वारंभपरित्यागी ' इत्यादि शब्द स्थितप्रज्ञाच्या वर्णनात येतात. हेच शब्द स्मृतिग्रथातून सन्याशाच्या वर्णनात आले आहेत. पण तेवढ्यावरून कर्मत्यागरूप सन्यासच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, असें म्हणता येत नाहीं. कारण ज्याच्या बुद्धींत हें वैराग्य पूर्ण भिनलें अशा ज्ञानी पुरुषानेंहि याच विरक्त बुद्धीनें फलाशा सोडून शास्त्रत: प्राप्त होणारीं कर्में केलीच पाहिजेत, असा या बरोबरच गीतेचा दुसरा निश्चित सिद्धान्त आहे. "(आम्ही रहस्यकाराना झालेला भ्रम म्हणतों तो हाच होय. 'वैराग्य पूर्ण भिनलें आहे व ज्ञानहि आहे, पण सन्यास मात्र नव्हे,' हा दुराग्रह नव्हे का ? आचार्य निवृत्तिमार्गाला 'ज्ञान-वैराग्यलक्षण ' म्हणतात (गी. भा. पृ. २ पहा.) रहस्यकार गीतेंत ज्ञानवैराग्य कबूल करितात. पण ज्ञाननिष्ठा मात्र कबूल करीत नाहींत ! ते ' शास्त्रतः प्राप्त कर्में ' 'चातुर्वर्ण्यविहितकर्में' असा एक शब्द मध्येंच घालून ठेवीत असतात. पण कर्में जशीं शास्त्रत. प्राप्त तसा कर्मत्याग शास्त्रत: प्राप्त नाहीं की काय ? शिवाय ज्ञाननिष्ठानेंहि कर्में केलींच पाहिजेत असा आग्रह गीता मुळींच करीत नाहीं. कर्माधिकाऱ्यानें कर्मेंच केला पाहिजेत, हा वैदिक सप्रदायाचाच आग्रह आहे. एकट्या गीतेचाच नव्हे. आचार्यहि अविरक्त अज्ञ कर्माधिकाऱ्यानें कर्मसंन्यास करावा, असें कधींच व कोठेंच म्हणत नाहींत. अर्थात् रहस्यकारांचा सन्यासमार्गी–अद्वैती भाष्य-टीकाकारावरील गहजब व्यर्थ आहे. प्रस्तुत टीपेच्या शेवटीं रहस्यकार म्हणतात–" आणि हा पूर्वापर सर्व संबंध लक्षात न घेता 'अनिकेत ' शब्दासारखे वैराग्यबोधक शब्द गीतेंत आढळले की तेवढ्यावर मदार ठेवून कर्मसन्यासपर मार्गच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, असें म्हणणें बरोबर नाहीं. " पण वस्तुत. रहस्यकारच पूर्वापर संबंध लक्षात न घेता निराधार प्रतिपादन करीत सुटतात; येथवर आम्ही त्याचीं पुष्कळ उदाहरणें दिलीं आहेत, तथापि सयुक्तिक व अगदीं सुसंबद्ध व्याख्यान

दिस्मृत्यन्तरात्—कारण 'नागारे०' इत्यादि याविषयीं दुसरीहि स्मृति आहे. ('न कुड्ये नोदके सक्तो न चैले न त्रिपुष्करे, नागारे नासने नान्ने यस्य वै मोक्षवित्तु सः' असें तें सर्व स्मृतिवचन आहे. त्याचा अर्थ-ज्याचा संग-आसक्ति घराची भिंत किंवा कुड वगैरे, पाणी, वस्त्र, पुष्कर तीर्थ किंवा वैकुंठादिक लोक, घर, आसन, अन्न यामध्यें नसते तो मोक्षवेत्ता-मोक्षाधिकारी होय.)—**स्थिरमतिः-स्थिरा परमार्थवस्तुविषया मतिः यस्य सः स्थिरमतिः**—स्थिरमति म्ह० ज्याची परमार्थवस्तुविषयक मति-बुद्धि स्थिर असते तो स्थिरमति होय. (ज्याची मति परमात्म्यामध्यें अगदीं स्थिर-दृढ झालेली असते तो स्थिरमति)—**भक्तिमान् नरः मे प्रियः**—असा भक्तिमान् नर मला प्रिय आहे. [येथें पुनः पुन्हा भक्तीचें जे ग्रहण केलें आहे तें भक्ति परमार्थ ज्ञानाचा उपाय आहे व परमार्थ ज्ञान हाच मोक्षमार्ग आहे हें सुचविण्यासाठीं आहे] १९

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**ये श्रद्दधानाः मत्परमा भक्ताः**—जे श्रद्धावान् मत्परम झालेले भक्त-माझे एकनिष्ठ भक्त—**इदं यथोक्तं धर्म्यामृतं**—हें वर सांगितलेलें धर्माला सोडून नसलेलें-धर्मरूप अमृत-मोक्षाचें साधन—**पर्युपासते**—करितात-वरील मोक्षसाधनाचें अनुष्ठान करितात-तसें आचरण करितात—**ते**—ते श्रेष्ठ भक्त—**मे**—मला-परमेश्वराला—**अतीव**—अतिशयच—**प्रियाः**—प्रिय आहेत.

अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिनाऽक्षरस्योपासकानां निवृत्तसर्वैषणानां संन्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रक्रान्तमुपसंह्रियते—ये तु संन्यासिनो धर्म्यामृतं धर्मादनपेतं धर्म्यं च तदमृतं च तदमृतत्वहेतुत्वादिदं यथोक्तमद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति श्रद्दधानाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमक्षरात्मा परमो निरतिशया गतिर्येषां ते मत्परमा मद्भक्ताश्चोत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाश्रितास्तेऽतीव मे प्रियाः। प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमिति यत्सूचितं तद्व्याख्यायेहोपसंहृतं भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया इति। यस्माद्धर्म्यामृतमिदं यथोक्तमनुतिष्ठन्भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्या-

---

करणारावरच उलट रचना चा दोष लादण्यास तयार ' तेव्हां आतां या 'कौशल्याची' ऊर्फ योगाची तारिफच करावयास पाहिजे कीं नको ? भीतीत गौण किंवा मुख्य कर्मसन्यासपर वचनें शतश आहेत किंबहुना अर्जुनास सांगितलेला कर्मयोग हाहि एक प्रकारचा सन्यासच आहे तो सात्त्विक त्याग आहे तथापि रहस्यकाराची गीतेला कर्मयोगशास्त्र म्हणण्याची तयारीच आहे. अशा प्रकारची शुद्ध वकीली आचार्यादि पारमार्थिकांच्या कुळांत आढळणें केव्हांच शक्य नाहीं.

तीव मे प्रियो भवति तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतोऽनुष्ठेयं विष्णोः प्रियं परं
धाम जिगमिषुणेति वाक्यार्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
श्रीभगवद्गीताभाष्ये भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

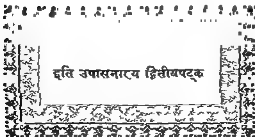
भाष्यार्थ—अक्षरस्य उपासकानां निवृत्तसर्वैषणानां परमार्थज्ञाननिष्ठा-
नां संन्यासिनां 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' इत्यादिना प्रक्रान्तं धर्मजातं उपसं-
ह्रियते—अक्षराची उपासना करणाऱ्या, सर्व एषणांपासून निवृत्त झालेल्या परमार्थ
ज्ञाननिष्ठ संन्याशाच्या ' अद्वेष्टा सर्वभूताना॰' या श्लोकापासून सांगावयास आरंभिलेल्या
सर्व धर्मांचा उपसंहार केला जातो ['अद्वेष्टा॰' या श्लोकापासून सांगण्यास सुरु केलेल्या
संन्याश्याच्या धर्मांचा उपसंहार 'ये तु॰' या श्लोकानें करितात-]—**ये तु संन्यासिनः**
—जे संन्यासी—**धर्म्यामृतं-धर्मात् अनपेतं धर्म्यं च तत् अमृतं च तत् अमृ-**
तत्वहेतुत्वात्—धर्म्यामृताला-धर्मांपासून अनपेत-दूर न झालेलें-धर्माला सोडून
नसलेलें असे, व तेंच अमृत-अमृतत्वाचें निमित्त असल्यामुळें अमृत-धर्म्यामृत-धर्मरूप
मोक्षसाधन—**इदं ' अद्वेष्टा सर्वभूतानां॰ ' इत्यादिना यथोक्तं**—असें हें 'अद्वेष्टा
सर्वभूताना॰ ' इत्यादि गत ग्रंथानें सांगितलेलें धर्म्यामृत—**श्रद्दधानाः सन्त. पर्यु-**
पासते-अनुतिष्ठन्ति—परम श्रद्धावान् होत्साते उपासितात, त्याचें अनुष्ठान करितात
—**मत्परमाः-यथोक्तः अहं अक्षरात्मा परमः-निरतिशया गतिः येषां ते**
मत्परमा—मत्परम म्ह॰ वर सांगितलेल्या प्रकारचा मी अक्षरात्मा, ज्याची निरति-
शय गति आहे ते मत्परम होत.—**च मद्भक्ताः-उत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां**
भक्तिं आश्रिता—व माझे भक्त-उत्तम परमार्थ ज्ञानरूप भक्तीचा आश्रय केलेले असे
असतात—**ते मे अतीव प्रियाः**—ते मला अतिशयच प्रिये आहेत. (चवथ्या पादाचें

---

१ येथें मुळांत 'भक्तास्ते अतीव मे प्रियाः' असें असतांना रहस्यकारांनी 'भगवद्भक्त
कर्मयोग्याचें या श्लोकांत वर्णन केलें आहे' असें बेधडक म्हटलें आहे. पण या सबंध अध्या-
यांत कर्मयोग्याचा कोठें अस्पष्टहि उल्लेख नाहीं. सगुण व निर्गुण उपासकाचेंच यांत वर्णन
आहे, हें वाचणाऱ्याच्या सहज लक्षांत येईल. असो, रहस्यकारांनीं शेवटच्या श्लो॰ २॰ च्या
श्लोकावरील टीपेंत गी ६. ४७. ७. १८. यांतील 'ज्ञानी भक्त श्रेष्ठ' या म्हणण्याचा गी.
९. २९. यांतील 'मला सर्व सारखे, अमुक प्रिय व अमुक द्वेष्य नाहीं' या वर्णनाशीं विरो-
ध येतो असें मानून त्यांतील एक वर्णन सगुणोपासनेचें किंवा भक्तिमार्गांतील आणि दुसरें
अध्यात्मदृष्ट्या किंवा कर्मविपाकदृष्ट्या असा विरोधपरिहार करण्याचा प्रयत्न केला आहे,
पण तो निराधार असल्यामुळें सर्वथा उपेक्ष्य होय. तीं दोन्हीं वर्णनें ज्ञानमार्गदृष्ट्याच-तत्त्वदृ-
ष्ट्याच आहेत. ज्ञान निराळें, अध्यात्म निराळें, भक्तिमार्ग निराळा, कर्मयोग निराळा, या
सर्व निराधार कल्पना आहेत. एकाच ज्ञानयोगाचीं तीं सर्व अंगें आहेत, व गीतेंत याच
दृष्टीनें त्यांचें अंगांगिभावानें वर्णन आहे. हें परमरहस्य न कळल्यामुळें रहस्यकारांचें गीतां-
तरप सर्वथा सदोष व अग्राह्य झालें आहे.

तात्पर्य सांगतात-)—'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थं०' इति यत् सूचितं तत् व्याख्याय 'भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः' इति इह उपसंहृतं—'मी ज्ञान्याला अत्यंत प्रिय आहे' असें (गी भा ॥ ७ १७ पृ ६३०) जें सुचविलें होतें त्याचेंच व्याख्यान करून 'भक्तास्तेऽतीव०' या चरणानें त्याचाच येथें उपसंहार केला आहे. [हे पूर्वोक्त सर्व धर्म ज्ञानी पुरुषाचीं लक्षणें जरी असलीं तरी जिज्ञासूचीं तींच साधनें आहेत यास्तव जिज्ञासूनें त्यांचें मोठ्या यत्नानें अनुष्ठान करावें, असें सांगतात-)—यस्मात् यथोक्तं इदं धर्म्यामृत अनुतिष्ठन्—ज्याअर्थी वर सांगितलेल्या या धर्म्यामृताचें अनुष्ठान करणारा—मे भगवतः विष्णोः परमेश्वरस्य अतीव प्रियः भवति—मला-भगवान् विष्णूला-व्यापक परमेश्वराला अतिशय प्रिय होतो—तस्मात् विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुणा मुमुक्षुणा इदं धर्म्यामृतं यत्नतः अनुष्ठेयं इति वाक्यार्थ—त्याअर्थी विष्णूच्या प्रिय परमधामास-परम पदास प्राप्त होण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूनें या धर्म्यामृताचें मोठ्या प्रयत्नानें अनुष्ठान करावें, असा या सर्व 'अद्वेष्टा०' इत्यादि वाक्याचा भावार्थ आहे [याप्रमाणें या अध्यायांत-सोपाधिक-ईशस्वरूपाच्या ध्यानाचा परिपाक झाला असतां निरुपाधिक स्वरूपाचें अनुसंधान करणाऱ्या, 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां०' इत्यादि ग्रंथानें सांगितलेल्या धर्मांनीं युक्त असलेल्या व श्रवणादिकांची आवृत्ति करीत असलेल्या मुख्य अधिकाऱ्यालाच तत्त्वसाक्षात्कार होतो व त्यामुळेंच ज्याअर्थी मुक्ति मिळते, त्याअर्थी साक्षात्काराला कारण होणाऱ्या वाक्यार्थज्ञानाचा विषय असा जो तत्पदार्थ त्याचें अनुसंधान करावें, असें सिद्ध झालें] २०.

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायलेल्या उपनिषदांतील-रहस्यविद्येतील ब्रह्मविद्येपैकीं योग-उपाय-शास्त्रांतील भक्तियोगनांवाचा बारावा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सदीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

अध्याय तेरावा.

प्रकृतिपुरुषविवेकयोग (क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग.)

सप्तमेऽध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य । त्रिगुणात्मिकाऽष्टधा भिन्नाऽपरा संसारहेतुत्वात्परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणेश्वरात्मिका । याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते ॥

भाष्यार्थ—(गीतेच्या पहिल्या षट्कांत त्वंपदार्थ व मधल्या षट्कात तत्पदार्थ सांगितला. आता हे तिसरें षट्क आरंभिलें जातें. हें तत्त्वज्ञानप्रधान आहे. त्यात महावाक्याचा अर्थ निश्चित केला आहे. या षट्काच्या पहिल्या क्षेत्राध्यायाचें व्याख्यान आरंभण्यासाठीं मागील अर्थाचा अनुवाद करितात–)—**सप्तमे अध्याये ईश्वरस्य द्वे प्रकृती निर्दिष्टे**—सातव्या अध्यायात ईश्वराच्या दोन प्रकृती सुचविल्या (' ईश्वराच्या दोन प्रकृती ' असें म्हणून त्याच्या स्वातंत्र्याचें निवारण केलें आहे. म्ह० त्या प्रकृती स्वतंत्र नाहींत ईश्वराधीन आहेत, असें सुचविलें आहे)—**त्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना अपरा**—त्यातील सत्त्वादि त्रिगुणात्मिका व भूमि, जल, इत्यादि आठ प्रकारें भिन्न झालेली प्रकृति अपरा आहे. (ती अपरा का ? उत्तर–)—**संसारहेतुत्वात्**—संसाराला कारण होणारी असल्यामुळें अपरा—**च अन्या जीवभूता-क्षेत्रज्ञलक्षणा परा**—आणि दुसरी जीवभूत-क्षेत्रज्ञरूप प्रकृति परा (ती परा का ? उत्तर–)—**ईश्वरात्मिका**—ती ईश्वरस्वरूप असल्यामुळें परा. (पण ईश्वराला या दोन प्रकृति कशासाठीं आहेत ? त्यानें जगत्कारण व्हावें म्हणून त्या आहेत,असें उत्तर–)—**याभ्यां प्रकृतिभ्यां ईश्वरः जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते**—ज्या दोन प्रकृतींच्या योगानें ईश्वर जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय यांच्या कारणत्वास प्राप्त होतो, त्या दोन प्रकृतींमुळें परमात्मा उत्पत्यादिकांचें कारण होतो. (याप्रमाणें गतार्थाचा अनुवाद करून प्रस्तुत अध्यायाच्या आरंभाचा प्रकार सांगतात–)—**तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वतः ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्यायः आरभ्यते**—असें असल्यामुळें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या स्वरूपाच्या दोन प्रकृतींच्या निरूपणद्वारा प्रकृतिमान् ईश्वराच्या तत्त्वाचें निर्धारण करण्यासाठीं हा क्षेत्राध्याय आरंभिला जातो. [क्षेत्र-क्षेत्रज्ञस्वरूप दोन प्रकारच्या प्रकृतींचें निरूपण करून त्यांच्या द्वारा ईश्वराच्या स्वरूपाचा निश्चय करण्यासाठीं हा अध्याय आरंभिला आहे.]

अतीतानन्तराध्याये चाद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्तत्त्वज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा यथा ते वर्तन्त इत्येतदुक्तं, केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानेन युक्ता यथोक्तधर्माचरणाद्भगवतः प्रिया भवन्तीत्येवमर्थश्चायमध्याय आरभ्यते । प्रकृ-

तेश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते सोऽयं संघात इदं शरीरं तदेतत्—

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें दूरच्या सातव्या अध्यायाशीं असलेला या अध्यायाचा संबंध दाखवून आतां, त्याचा मागच्या अध्यायाशीं काय संबंध आहे, तें सांगण्यासाठीं त्या अध्यायातील मुख्य विषयाचा अनुवाद करितात–)—**अतीत-अनन्तराध्याये च ' अद्वेष्टा सर्वभूतानां०' इत्यादिना यावद्अध्यायपरिसमाप्तिः तावत् तत्त्वज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा (उक्ता)**—आणि मागें नुकत्याच संपलेल्या १२ व्या अध्यायांत ' अद्वेष्टा सर्वभूताना०' इत्यादि श्लोकानें जोंवर अध्यायाची परिसमाप्ति होई तोंवर तत्त्वज्ञानी सन्याशांची निष्ठा सांगितली. (पण ' निष्ठा ' म्हणजे काय तें सांगतात–)—**यथा ते वर्तन्ते इति एतत् उक्तं**—ज्याप्रकारें ते वर्तन करितात–धर्मानुष्ठान करितात, तें सर्व पूर्वोक्त प्रकारें सांगितलें. (याप्रमाणें अव्यवहित म्ह० अगदीं मागच्याच अध्यायातील अर्थाचा अनुवाद करून त्याचा या अध्यायाशीं संबंध काय आहे तो सांगतात–)—**ते पुनः केन तत्त्वज्ञानेन युक्ताः यथोक्तधर्माचरणात् भगवतः प्रियाः भवन्ति**—पण ते कोणत्या तत्त्वज्ञानानें युक्त होत्साते बाराव्या अध्यायात सांगितलेल्या धर्मांचें आचरण करून भगवानास प्रिय होतात ? [भगवानाला आवडतात ?]—**इति एवमर्थः च अयं अध्यायः आरभ्यते**—तें तत्त्वज्ञान सांगण्यासाठींहि हा अध्याय आरंभिला जातो. [या अध्यायाच्या आरंभाचें हें दुसरें प्रयोजन आहे. अहोपण, विचित्र सुखदुःख भोगणाऱ्या व प्रत्येक शरीरात भिन्नभिन्न

१ आचार्यांनीं या अध्यायाच्या आरंभाचीं दोन कारणें सांगितलीं. एक व्यवहित संबंधानें म्ह० दूरच्या सातव्या अध्यायाशीं असलेल्या संबधानें व दुसरें अव्यवहित संबधानें म्ह० गेल्या बाराव्या अध्यायाशीं असलेल्या संबधानें. 'सातव्या अध्यायात सांगितलेल्या पर व अपर या दोन प्रकृतींच्या निरूपणाच्या द्वारा ईश्वराच्या स्वरूपाचा निश्चय करणें, हें एक व बाराव्या अध्यायात सांगितलेल्या धर्मांचें आचरण करून कोणत्या तत्त्वज्ञानानें युक्त झालेले ज्ञानी भक्त भगवानास प्रिय होतात,तें सांगणें,हें दुसरें अध्यायाच्या आरंभाचें कारण आहे,' असें आचार्य म्हणतात. रहस्यकारांनींहि तसाच कांहींसा संबंध लावण्याचा यत्न केला आहे. तथापि त्यात सिद्धान्तापेक्षा अपसिद्धान्तच अधिक आहे. कसा तो पहा—"अनिर्देश्य व अव्यक्त परमेश्वराचें बुद्धीनें चिंतन करून अखेर मोक्ष मिळतो, हें जरी खरं आहे तरी त्यापेक्षा श्रद्धेनें परमेश्वराच्या प्रत्यक्ष व व्यक्त स्वरूपाची भक्ति करून परमेश्वरार्पण बुद्धीनें सर्व कर्मे करीत गेल्यानें तोच मोक्ष सुलभ रितीनें मिळतो." (अव्यक्त परमेश्वराचें मात्र बुद्धीनें चिंतन करितात, व व्यक्त परमेश्वराची भक्ति डोळ्यानीं करितात वाटतें ! शिवाय परमेश्वराचें प्रत्यक्ष किंवा व्यक्त स्वरूप कोणतें ? दगडाची मूर्ति, हें ? पण भगवान् म्हणतात–' अबुद्धयः मा व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते [अ. ७श्लो. २४ गी. भा.पृ. ६२६]'व्यक्त स्वरूपाची भक्ति करून परमेश्वरार्पण बुद्धीनें सर्व कर्मे करीत गेल्यानें ' यातील ' सर्व कर्मे ' कोणतीं ! तसेंच, भक्त भक्ति जर करीत आहे तर त्याबरोबरच सर्व कर्मे कशाला ? भक्तीची योग्यता प्राप्त होण्यासाठीं नित्यनैमित्तिक कर्मे विहित आहेत.असो, 'तोच मोक्ष' या म्हणण्यात काय

न्वारस्य आहे ? मोक्ष कांहीं दहा-पाच आहेत कीं काय ? 'सुलभ रीतीनें,' म्हणजे काय ? क्रमाक्रमानेंच कीं त्याहून कांहीं निराळा अर्थ आहे ? असो) पुढें म्हणतात-" सातव्या अध्यायांत जें ज्ञानविज्ञान सांगण्यास सुरवात केला तें एवढ्यानेंच संपत नाहीं. " (तरमग 'अशेषतः सविज्ञान ज्ञान वक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा अन्यत् ज्ञातव्य न अवशिष्यते'[गी.भा.अ.७. २ पृ.६२५] हें भगवानांनीं खोटेंच सांगितलें आहे म्हणावयाचें ') " परमेश्वराचें पूर्णज्ञान होण्यास बाह्य सृष्टीच्या क्षराक्षरविचारावरोबरच मनुष्याचें शरीर आणि आत्मा किंवा क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ याचाहि विचार करावा लागतो. " (क्षेत्र म्ह० नुस्तें मनुष्याचें शरीर व क्षेत्रज्ञ म्ह० मनुष्याचा आत्मा हें म्हणणें अयोग्य आहे. क्षेत्र म्ह० शरीरमात्र-अपरा प्रकृति व क्षेत्रज्ञ म्ह०जीव-परा प्रकृति या अध्यायाचा सातव्या अध्यायाशीं या दोन प्रकारच्या प्रकृतींपुरताच संबंध आहे. त्यातील ज्ञान-विज्ञानाशीं याचा संबंध नाहीं. गीतेंतील प्रत्येक अध्याय हा एकेक स्वतंत्र पूर्ण योग आहे. त्यांतील मुख्य प्रतिपाद्य अपूर्ण केव्हाच नसतें तथापि त्यांतील कांहीं प्रासंगिक उल्लेखाचा विस्तार करण्यासाठीं निराळा अध्याय आरंभिलेला दिसतो. पण त्या त्या अध्यायाचा प्रतिपाद्य विषय अपूर्ण आहे,असें कोणालाहि दाखविता येणें शक्य नाहीं. सातव्या अध्यायांतील या प्रकृतिद्वयाप्रमाणेंच नवव्या अध्यायांतील दैवी व आसुरी किंवा राक्षसी प्रकृतिहि सोळाव्या अध्यायांत सविस्तर वर्णिली आहे. पण तेवढ्यावरून 'नवव्या अध्यायांतील राजविद्या-राजगुह्ययोग तेवढ्यानेंच पुरा होत नाहीं, म्हणून सोळावा अध्याय आरंभिला आहे,' असें म्हणतां येत नाहीं. तसेंच 'बाह्य सृष्टीच्या क्षराक्षरविचारावरोबरच ' म्हणजे काय ? बाह्य सृष्टीचा क्षराक्षरविचार या शब्दापासून कांहीं अर्थबोधच होत नाहीं)" तसेंच जड प्रकृतीपासून सर्वव्यक्त पदार्थ निर्माण होतात, हें जरी सामान्यतः कळलें, तरी प्रकृतीच्या कोणत्या गुणामुळें हा विस्तार होतो व ह्याचा क्रम काय हें सांगितल्याखेरीज ज्ञान-विज्ञानाचें निरूपण पूर्ण होत नाहीं. म्हणून तेराव्या अध्यायांत प्रथम क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार व पुढें चार अध्यायांत गुणत्रयविभाग सांगून अठराव्या अध्यायांत एकंदर सर्व विषयाचा उपसंहार केला आहे. " (हा पूर्वोत्तर संबंध किती असंबद्ध आहे, हें थोड्याशा विचारानेंच दाखविता येण्यासारखें आहे-'कोणत्या गुणामुळें हा विस्तार होतो व त्याचा क्रम ' पुढील अध्यायांत दाखविलेला नाहीं. तसेंच पुढील चार अध्यायांत गुणत्रयविभाग सांगितलेला नाहीं फक्त चवदाव्या अध्यायांत गुणत्रयविभाग आहे. पण तोहि विभाग ' कोणत्या गुणामुळें हा विस्तार होतो,' हें सांगण्यासाठीं नसून सत्त्वादि गुण क्षेत्रज्ञाला बद्ध कसे करितात व गुणातीत कसें व्हावें, हें मुख्यतः सांगितलें आहे व या ज्ञानालाहि ' सर्व ज्ञानांतील उत्तम ज्ञान ' म्हणून 'या ज्ञानानें सर्व मुनी परमगतीला गेले आहेत. या ज्ञानाच्या आश्रयानें माझ्या स्वरूपास प्राप्त झालेले ज्ञानी कल्पाच्या आरंभीं उत्पन्न होत नाहींत व कल्पान्तीं मरत नाहींत,' अशी त्याची स्तुति केली आहे. त्यावरून ' हें ज्ञान सातव्या अध्यायांतील ज्ञानविज्ञानाच्या पूर्तीसाठीं आहे,' हें त्यांचें म्हणणें अयोग्य आहे. पंधराव्या अध्यायांत गुणत्रयविभागाचें नांवहि नसून संसारवृक्षाचें वर्णन आहे व त्यालाच ' गुह्यतम शास्त्र ' म्हटलें आहे. सोळाव्या अध्यायांत दैव व आसुर संपत्तीचें वर्णन आहे. सतराव्या अध्यायांत मात्र सात्त्विकादि भेदानें त्रिविध श्रद्धा, तीन प्रकारचा यज्ञ, त्रिविध दान व तप सांगितलें आहे. पण तेंहि गुणत्रयविभाग

असणाऱ्या जीवाचें क्षेत्राशीं ऐक्य संभवत नाहीं, अशी आशंका घेऊन सुखदुःखादि-रूप संसार हा आत्म्याचा धर्म नसून क्षेत्राचा धर्म आहे हे सांगण्यासाठीं क्षेत्राच्या म्ह० शरीरेंद्रियसंघाताच्या उत्पत्तीचा प्रकार सांगतात-)—**च त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता** (सती) **पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्यतया देहेन्द्रियादि-आकारेण संहन्यते**—आणि ती त्रिगुणात्मिका प्रकृति सर्व शरीरें, इंद्रियें व विषय यांच्या आकारानें परिणत होत्साती पुरुषाचा भोग व मोक्ष हीं दोन प्रयोजनें सिद्ध करून देण्यासाठीं देह व इन्द्रियें यांच्या आकारानें संघात पावते, या आकारानें मूर्त बनते.—**स अयं संघातः इदं शरीरं**—तो हा शरीरेंद्रियसंघातच हे शरीर आहे.—**तत् एतत्** (श्रीभगवान् उवाच)—तेंच हें शरीर भगवान् सांगत आहेत.

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—हे कौन्तेय—हे कुंतिपुत्रा अर्जुना!—**इदं शरीरं**—हें शरीर—**क्षेत्रं इति**—क्षेत्र आहे, असें—**अभिधीयते**—म्हटलें जातें.—**य**—जो—**एतत्**—याला—**वेत्ति**—जाणतो—**तं**—त्याला—**क्षेत्रज्ञः**—क्षेत्रज्ञ—**इति**—असें—**तद्विदः**—क्षेत्र-क्षेत्रज्ञवेत्ते—**प्राहुः**—सांगतात. १.

इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय क्षतत्राणात्क्षयात्क्षरणात्क्षेत्रवद्वाऽस्मिन्कर्मफलनिष्पत्तेः क्षेत्रमिति । इतिशब्द एवंशब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते । एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विजानात्यापादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयी करोति स्वाभाविकेनौपदेशिकेन वा वेदनेन विषयी करोति विभागशस्तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इति । इतिशब्द एवशब्दपदार्थक एव पूर्ववत्क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहु । के तद्विदस्तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विदः ॥ १ ॥

सांगण्यासाठीं नसून राजस व तामस श्रद्धा, यज्ञ, दान व तप यांचा त्याग करून सात्त्विक श्रद्धेनें सात्त्विक यज्ञादिकांचें अनुष्ठान करावें म्हणून आहे कारण त्यालाहि जर 'गुणत्रय-विभाग सांगण्यासाठीं' म्हटलें तर अठराव्या अध्यायानेंच काय अपराध केला आहे? कारण त्यांतहि ज्ञान, कर्म, कर्ता, बुद्धि, धृति, व सुख यांचा सात्त्विकादि भेद सांगितला आहे. यास्तव रहस्यकाराची वरील पूर्वोत्तर संगति सर्वथा चुकीची आहे. तथापि ते पुढें म्हणतात-) "तृतीय षडाध्यायी हा स्वतंत्र नसून कर्मयोगसिद्ध्यर्थ ज्या ज्ञानविज्ञानाच्या निरूपणास सातव्या अध्यायांत सुरुवात झाली त्याचीच पूर्तता या षडाध्यायींत केली आहे. (गी. र. पृ ४५७ ते ४५९ पहा)" (पण हें म्हणणें आता कितपत खरें मानावयाचें तें वाचक जाणतीलच! कारण त्याविषयीं आम्हीं या पूर्वीहि बरेंच लिहिलें आहे. (पृ. ६१४, ८१९ पहा.)

भाष्यार्थ—इदं इति सर्वनाम्ना उक्तं शरीरं इति विशिनष्टि—'इदं-हें' या सर्वनामानें सांगितलेलें-म्ह० प्रत्यक्ष दिसण्यास योग्य असलेलें जें कांहीं तेंच 'शरीरं' -शरीर या शब्दानें विशेषरूपानें व्यक्त करितात. ['इदं ' म्ह० हें, अर्थात्च ते द्रष्ट्याचा विषय होणारें, यावरूनच द्रष्टा आत्मा त्याहून भिन्न आहे, हें सिद्ध होतें. शरीर आत्म्याहून भिन्न आहे, हें ' क्षेत्र ' या शब्दाची व्युत्पत्ति सांगून त्यावरूनहि व्यक्त करितात-]—**हे कौन्तेय, क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् वा क्षेत्रवत् अस्मिन् कर्मफलनिर्वृतेः क्षेत्रं इति—**हे कुंतीपुत्रा, क्षतापासून रक्षण करीत असल्यामुळें, स्वतः क्षय-नाश पावत असल्यामुळें, क्षरण-हळू हळू क्षय होत असल्यामुळें किंवा क्षेत्राप्रमाणें-शेताप्रमाणें शेतांत पेरलेलें बीं जसें फल देतें त्याप्रमाणें यांत कर्मफलाची निष्पत्ति होत असल्यामुळें ' क्षेत्र ' असें ('क्षेत्रमिति' येथील 'इति'शब्दाचा अर्थ-)—**इतिशब्दः एवंशब्दपदार्थकः—**' क्षेत्रं ' या शब्दापुढील 'इति' हा शब्द ' एवं ' या शब्दाचा जो अर्थ त्याअर्थी आहे, म्हणजे—**क्षेत्रं इति एवं अभिधीयते-कथ्यते—**क्षेत्र असें म्हटलें जातें, शरीर 'क्षेत्र' या शब्दानें सांगितलें जातें. शरीराला क्षेत्र असें म्हणतात. (याप्रमाणें दृश्य असलेला देह सांगून त्याहून भिन्न असलेला त्याचा द्रष्टा सांगतात-)—**एतत्-शरीरं क्षेत्रं यः वेत्ति-विजानाति आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयी करोति—**या शरीराला-क्षेत्राला जो जाणतो, ज्ञानानें पायाच्या तळव्यापासून मस्तकापर्यंत त्याला विषय करतो, (कोणत्या ज्ञानानें ?)—**स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वा वेदनेन विभागशः विषयी करोति तं वेदितारं ' क्षेत्रज्ञः ' इति प्राहुः-कथयन्ति—**मी मनुष्य आहें, अशा स्वाभाविक ज्ञानानें किंवा देह आत्मा नव्हे, कारण तो दृश्य आहे, अशा तत्त्वज्ञाच्या उपदेशानें झालेल्या ' देह आपल्याहून निराळा आहे ' अशा ज्ञानानें, जो देहाला विषय करितो, त्या जाणणाऱ्याला ' क्षेत्रज्ञ ' असें म्हणतात, ' क्षेत्रज्ञ ' असें सांगतात. **—पूर्ववत् इतिशब्दः एवंशब्दपदार्थकः एव ' क्षेत्रज्ञः ' इति एवं आहुः—**पूर्वीप्रमाणेंच येथील 'इति'शब्द 'एवं'शब्दाचा जो अर्थ त्याच अर्थी आहे. त्यामुळें ' क्षेत्रज्ञ ' असेंच म्हणतात.—**के—**कोण म्हणतात ?—**तद्विद् –तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विदः—**तद्विद् म्ह० त्या क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांना जे जाणतात ते तद्विद् होत. [क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांना जाणणारे तत्त्वज्ञ या शरीराला क्षेत्र व त्याला ' हें मी ' किंवा ' मी आत्मा द्रष्टा व हें माझें दृश्य ' असें जाणणारा क्षेत्रज्ञ असें सांगतात.] १.

---

१ पण रहस्यकार म्हणतात—" पहिल्या श्लोकांत ' क्षेत्र ' व ' क्षेत्रज्ञ ' या शब्दांचे अर्थ दिले आहेत. " एकूण पहिला श्लोक येथें कोशाचें काम करीत आहे ! पण ' क्षेत्र 'शब्दाचा ' शरीर ' हा एकच अर्थ नाहीं. तर क्षेत्र म्ह० स्थान, तीर्थ, शेत, स्त्री, शरीर असे अनेक अर्थ आहेत. वास्तव येथें ' क्षेत्र ' या शब्दाचा पारिभाषिक अर्थ सांगावयाचा आहे, नुसता अर्थ सांगावयाचा नाहीं. छान्दोग्यांत ज्याला ' ब्रह्मपुर ' म्हटलें आहे (छा भा. पृ. ५१५) व गीतेंतच ज्याला ' नवद्वार पुर ' (गी. भा. पृ. ५०४) म्हटलें आहे तें पुर येथील क्षेत्र

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना !—**सर्वक्षेत्रेषु**—सर्वशरीररूपक्षेत्रांतील **क्षेत्रज्ञं**—क्षेत्रज्ञ—**मां च अपि**—मलाच–मी आहें, असेंहि—**विद्धि**—जाण.—**यत्**—जें—**क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो: ज्ञानं**—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचें ज्ञान—**तत् ज्ञानं**—तें यथार्थज्ञान म्हणून—**मम**—मला—**मतं**—संमत आहे. २.

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते—क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धीत्यभिप्रायः । हे भारत, यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति तस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयी क्रियेते तज्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति मतमभिप्रायो ममेश्वरस्य विष्णोः ॥

भाष्यार्थ—एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ उक्तौ—याप्रमाणें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ सांगितले. [प्रत्येक प्राण्यामध्यें भेद उत्पन्न करणारे व देह असेपर्यंत अवश्य असणारे जे दुःखादि भाव ते अनात्मधर्म आहेत हें सिद्ध व्हावें म्हणून द्रष्टा देहाहून भिन्न आहे हें सांगितलें. पण सांख्याच्या सिद्धान्ताप्रमाणें तेवढ्याच ज्ञानानें मुक्ति मिळते असें कोणी समजूं नये, म्हणून सर्व देहांतील द्रष्टा क्षेत्रज्ञ एक आहे, असें सांगून आपल्या पारमार्थिक अक्षर स्वरूपाशीं त्याचें ऐक्य आहे असें गतार्थाचा अनुवाद करून प्रभाष्या द्वारा दाखवितात–]—**एतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यौ किं इति ‘न’ इति उच्यते**—पण एवढ्याच ज्ञानानें त्यांना जाणावें का ? म्हणजे शरीर क्षेत्र आहे व त्याला जो जाणतो तो क्षेत्रज्ञ आहे, इतकें ज्ञान झालें की आपल्याला मुक्ति मिळेल का ? अशी आशंका आली असता ‘ नाहीं ’ एवढ्याच ज्ञानानें मोक्ष मिळत नाहीं, असें ‘ क्षेत्रज्ञं० ’ या श्लोकानें सांगितलें जातें.—**क्षेत्रज्ञं–यथोक्तलक्षण मां च अपि परमेश्वरं असंसारिण विद्धि–जानीहि**—व क्षेत्रज्ञ, ज्याचें लक्षण वर–दृश्य देहाहून द्रष्टा भिन्न आहे–असें सांगितलें आहे तो क्षेत्रज्ञ मीच परमेश्वर असंसारी आहें असेंहि तूं जाण. [श्लोकांत ‘ च ’ व ‘ अपि ’ असे जे दोन निपात आहेत, ते ‘ जीवच अक्षर आहे ’ या ज्ञानाचा तो देहाहून भिन्न आहे या ज्ञानाशीं समुच्चय करण्यासाठी आहेत यास्तव कापिल सांख्यदर्शनाप्रमाणे क्षेत्रज्ञ दृश्याहून अन्य आहे एवढेच जाणू नकोस तर ‘ क्षेत्रज्ञं मा चापि विद्धि ’

आहेच, पण सर्व अपर प्रकृतीला येथें क्षेत्र म्हणावयाचें आहे (पुढे श्लो. ५ व ६ पहा.) नसेंच क्षेत्रज्ञ म्ह० नुसता क्षेत्राला–शरीराला जाणणारा, एवढाच अर्थ येथें विवक्षित नाहीं, तर त्या क्षेत्रावर ‘ हें मी ’ किंवा ‘ हें माझें ’ असा अभिमान ठेवणारा, अर्थात् क्षेत्रज्ञ म्ह० ईश्वराची परा–जीवभूत प्रकृति, हा येथील ‘क्षेत्रज्ञ’शब्दाचा अर्थ आहे.

क्षेत्रज्ञ मीच आहे, असेंहि जाण, असा याचा अन्वय व अर्थ करावा. जो सर्वक्षेत्रामध्यें एक क्षेत्रज्ञ आहे तो मीच आहें जसें समज, असा संबंध भाष्यकार सुचवितात-]—

१ पण रहस्यकार म्हणतात–"दुसऱ्या श्लोकात क्षेत्रज्ञ म्ह० मी परमेश्वर किंवा जें पिंडी तेंच ब्रह्मांडीं असें क्षेत्रज्ञाचें स्वरूप सांगितलें आहे " पण तें बरोबर नाहीं. कारण तो पहिल्या श्लोकात सांगितलेला क्षेत्रज्ञ–जीव–माझी परा प्रकृति मीच असंसारी परमेश्वर आहें, असेंहि जाण, असा त्याचा अर्थ आहे आचार्यांनीं वर भाष्यांत ही गोष्ट अधिक स्पष्ट केला आहे येथें क्षेत्रज्ञाचें स्वरूप सांगितलें नसून क्षेत्रज्ञ ईश्वरैक्य सांगितलें आहे. पण यालाच रहस्यकार 'जें पिंडी तें ब्रह्मांडी' समजतात, व त्याचा संबंध आठव्या अध्यायांतील 'पुरुषश्चाधिदैवत' याच्याशींहि लावितात पण ती कल्पना साफ चुकीची आहे. तेथें पुरुष म्ह० आदित्यादि देवतांत राहणारा पुरुष अधिदैवत आहे, असें म्हटलें आहे व येथें तो क्षेत्रज्ञहि मीच आहें, असें म्हटलें आहे म्हणजे हें वाक्य 'तत्त्वमसि, अहं ब्रह्मास्मि' यासारखें महावाक्य–ब्रह्मात्मैक्य सांगणारें वाक्य आहे 'पिंडी तें ब्रह्मांडी' याचा अर्थ काय? शरीर हें ब्रह्मांडाचेंच एक सूक्ष्म रूप आहे, शरीरांत जें जें आहे तें तें ब्रह्मांडांत आहे, अशा अर्थी तें वाक्य आहे क्षेत्रज्ञ म्ह० मीच जसें त्यात सांगितलेलें नाहीं. पुढें रहस्यकार म्हणतात–"दुसऱ्या श्लोकांतील 'चापि' सुद्धा या शब्दाचा क्षेत्रज्ञच नव्हे तर क्षेत्र देखील मीच आहें, असा अर्थ होतो "(ही कल्पना मात्र फारच विचित्र आहे! पण रहस्यकार त्याचें कारण काय सांगतात तें पहा–)"कारण क्षेत्र किंवा शरीर ज्या पंच महाभूतांचें बनतें तीं प्रकृतीपासून झालेलीं असून प्रकृति परमेश्वराचीच कनिष्ठ विभूति आहे, हें सातव्या व आठव्या अध्यायांत वर्णिलें आहे " (रहस्यकाराचें हें वाक्य वाचून कोणीहि तज्ज्ञ पोट धरधरून हसल्यावाचून राहणार नाहीं अगोदर प्रकृतीला 'कनिष्ठ' विभूति म्हणणें हें जरा अप्रयोजकच आहे तथापि आपण शब्दाकडे दुर्लक्ष करून विचाराकडेच पाहू ते म्हणतात–'क्षेत्र–शरीर ज्या महाभूतांचें बनतें तीं पंच महाभूतें प्रकृतीपासून झालीं' होय, झालीं बरें पुढें? 'ती ईश्वराचीच कनिष्ठ विभूति आहे' होय ती ईश्वराची अपरा प्रकृति आहे, हें खरें, 'म्हणून क्षेत्र देखील मीच आहें' हें मात्र सपशेल चुकलें!' प्रकृति जरा ईश्वराची असली तरी ती ईश्वर नव्हे तेराव्या अध्यायाला रहस्यकारच 'प्रकृतिपुरुषविवेक म्ह० क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग' असें नाव देतात त्यावरूनहि ही त्यांची कल्पना किती भ्रामक आहे हें उघड होतें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचा विभाग हाच जर या अध्यायाचा विषय आहे तर 'क्षेत्र देखील मीच' असें भगवान् म्हणतील कसें? क्षेत्र ज्ञेय व क्षेत्रज्ञ ज्ञातृ–यांचें ऐक्य संभवेल तरी कसें? हा सर्व अध्याय सर जाऊं देत, पण नुसता याचा शेवटचा उपसंहारात्मक (३४ वा) श्लोक जरी रहस्यकारानीं पाहिला असता तरी त्यांचें त्यानाच आपलें हें म्हणणें किती निराधार आहे, तें कळलें असतें त्या श्लोकात 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं अन्तरं ज्ञानचक्षुषा ये विदु' असें स्पष्ट म्हटलें आहे या एका उदाहरणावरूनच रहस्यकारांचें या अध्यायावरील बाकीचें प्रतिपादन किती सयुक्तिक असेल तें उघड दिसतें आहे तथापि संन्यासमार्गी–अद्वैती भाष्य टीकाकारांना–आग्रही, सांप्रदायिक, गीतार्थावर सारवण घालणारे, ओढाताण करणारे–वगैरे ठरवून 'कर्मयोगशास्त्र' या नवीन शास्त्राची इमारत रचण्याचा उपोद्घात आरंभिल्यामुळें त्यांच्या 'क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें जें ज्ञान तेंच माझें

सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञः ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्त-अनेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्त—सर्वक्षेत्रामध्ये जो क्षेत्रज्ञ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत अनेक क्षेत्ररूप उपाधींमुळें अत्यंत भिन्न झालेला—**तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धि इति अभिप्रायः**—त्याला सर्वउपाधिभेदरहित सत्–असत् इत्यादि शब्द व तसाच अनुभव, याचा विषय न होणारा जाण, असा याचा आशय आहे [क्षेत्रज्ञ क्षेत्ररूप विविध उपाधींमुळें प्रत्येक शरीरांत भिन्न भिन्न आहे, असें जरी वाटत असलें तरी तो वस्तुतः तसा नाहीं, निरुपाधिक व निर्विशेष आहे, असें तू जाण.]—**हे भारत**—हे भरतकुलनंदना ! (आणि मात्र तो क्षेत्रज्ञ आहे, असें समज उत्तरार्धाचें व्याख्यान–)—**यस्मात् क्षेत्र क्षेत्रज्ञ ईश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण अन्यत् ज्ञानगोचरं न अवशिष्टं अस्ति**—ज्याअर्थी क्षेत्र, क्षेत्रज्ञ, ईश्वर यांच्या यथार्थस्वरूपावाचून दुसरा कांहीं ज्ञानाचा विषयच अवशिष्ट राहिलेला नसतो—**तस्मात् ज्ञेयभूतयोः क्षेत्र क्षेत्रज्ञयोः यत् ज्ञानं**—त्याअर्थी जाणण्यास योग्य असलेल्या क्षेत्र-क्षेत्रज्ञांचें जें ज्ञान म्ह०—**क्षेत्र क्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयी क्रियेते**—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ ज्या ज्ञानानें विषय केले जातात, जाणले जातात—**तत् ज्ञानं सम्यक् ज्ञानं इति मतं-मम-ईश्वरस्य विष्णोः अभिप्रायः**—तें ज्ञान हें सम्यक् ज्ञान आहे, असें माझें मत आहे, असा मज ईश्वराचा विष्णूचा अभिप्राय–आशय आहे [अहोपण, क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचें ज्ञान हें भेदज्ञान आहे तेव्हां त्याला सम्यक्ज्ञान कसें म्हणतां येईल ? उत्तर–क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें विवेकज्ञान म्ह० दृश्य क्षेत्र निराळें व त्याचा द्रष्टा क्षेत्रज्ञ निराळा, हें ज्ञान महावाक्यार्थज्ञानाच्या द्वारा मोक्षोपयोगी असल्यामुळें सम्यक् ज्ञानच आहे, असा याचा भावार्थ]

ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक एवेश्वरो नान्यस्तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तमीश्वरव्यतिरेकेण वा संसारिणोऽन्यस्याभावात्संसाराभावप्रसङ्गस्तमोभयमनिष्टं बन्धमोक्षतद्धेतुशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण तावत्सुखदुःखतद्धेतुलक्षणः संसार उपलभ्यते । जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तः संसारोऽनुमीयते । सर्वमेतदनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वे ॥

भाष्यार्थ—(जीवेश्वराच्या या एकत्वावर आक्षेप घेतात–)—**ननु सर्वक्षेत्रेषु एक एव ईश्वरः तद्व्यतिरिक्तः अन्यः भोक्ता न विद्यते चेत्**—अहोपण, सर्व क्षेत्रामध्यें एकच ईश्वर आहे, त्याहून व्यतिरिक्त दुसरा भोक्ता विद्यमानच नाहीं, असें जर म्हटलें—**ततः ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तं**—तर ईश्वराला संसारित्व प्राप्त झालें —**वा ईश्वरव्यतिरेकेण अन्यस्य संसारिणः अभावात् संसाराभावप्रसङ्गः**—किंवा ईश्वराहून निराळ्या–त्याहून भिन्न अशा दुसऱ्या संसारी जीवाचा अभाव असल्यामुळें संसाराच्याच अभावाचा प्रसंग येतो [जीव व ईश्वर यांचें जर एकत्व

१ह० परमेश्वराचें ज्ञान’ असा निराधार अर्थाकडे दुर्लक्ष करवत नाहीं या अर्थांत ‘माझें –परमेश्वराचें’ हे शब्द निराधार–मूळाला सोडून आहेत

असेल तर जीवाचा ईश्वरात अन्तर्भाव होतो का ईश्वराचा जीवांत ? यातील पहिला पक्ष मानल्यास संसाराचा आश्रय ईश्वर आहे म्ह० ईश्वर कर्ता, भोक्ता, सुखी, दुःखी आहे, असें ठरतें कारण हा कर्तृत्वादिरूप संसार निराधार असणें शक्य नाहीं पण 'अनश्नन् अन्योऽभिचाकशीति ' म्ह० शरीररूपी एकाच वृक्षावर दोन पक्षी राहतात त्यांतील एक कर्मफल भोगतो व दुसरा कर्मफल न खाणारा नुसतें पाहतो, अशी मुंडक (भाष्यार्थ पृ ८८) श्रुति असल्यामुळें ईश्वराला संसारित्व नाहीं म्हणून ईश्वराचा जीवात अन्तर्भाव होतो, हा दुसरा पक्ष घेतल्यास दुसरा कोणी संसारी नसल्यामुळें व त्यालाच संसारी मानणें इष्ट नसल्यामुळें जगांतून संसारच नाहीसा होईल] —तत् च उभयं अनिष्टं बंधमोक्षतद्धेतुशास्त्रानर्थक्यप्रसंगात्—पण ते दोन्ही प्रसंग अनिष्ट आहेत कारण बंध, मोक्ष व त्यांचें कारण, यांचें प्रतिपादन करणाऱ्या शास्त्रावर आनर्थक्य प्रसंग येतो, [म्हणजे संसाराचा अभाव मानल्यास ' तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति ' त्यातील एक मधुर कर्मफल भोगतो इत्यादि बंधशास्त्र म्ह० बंधाला कारण होणारें जें कर्मविषयक कर्मकांड तें व्यर्थ होतें व संसार ईश्वराश्रित आहे, असें म्हटल्यास ईश्वर अभोक्ता आहे, अशी श्रुति असल्यामुळें मोक्षाला कारण होणाऱ्या ज्ञानासाठींच असलेलें ज्ञानकांड व्यर्थ होतें त्यामुळें यातील एकहि प्रसंग इष्ट नाहीं, असा याचा भावार्थ. संसाराभाव होण्याचा प्रसंग इष्ट नाहीं, याविषयीं आणखी कारण-]—च प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधात्—आणि प्रत्यक्षादि प्रमाणांशीं विरोध येत असल्यामुळेंहि संसाराचा अभाव मानणें शक्य नाहीं (आता अगोदर प्रत्यक्ष विरोध कसा येतो ते दाखवितात-)—प्रत्यक्षेण तावत् सुखदुःखतद्धेतुलक्षणः संसारः उपलभ्यते—प्रत्यक्ष प्रमाणानें म्ह० इंद्रियांच्या योगानें तर सुख, दुःख व त्यांचीं कारणें या स्वरूपाचा संसार साक्षात् अनुभवास येतो (तसाच संसाराचा अभाव मानल्यास अनुमान प्रमाणाशींहि विरोध येतो, असें सांगतात-)—च जगद्वैचित्र्योपलब्धेः धर्माधर्मनिमित्तः संसारः अनुमीयते—त्याचप्रमाणें जगामध्यें वैचित्र्याची उपलब्धि होत असल्यामुळें म्ह० प्रत्येक पदार्थ निरनिराळ्या आकाराचा, स्वभावाचा, विचित्र सुखदु:खादिकांचा अनुभव घेणारा वगैरे दिसत असल्यामुळें धर्म व अधर्म या निमित्तानें झालेल्या संसाराचें अनुमान होतें ['हें जगत् विचित्र-विषम कारणापासून झालेलें आहे कारण तें विचित्र-कार्य आहे जसा मोठा राजवाडा ' याप्रमाणें प्रत्यक्ष, अनुमान व आगम या तिन्ही प्रमाणांशीं विरोध येत असल्यामुळें आत्मा व ईश्वर यांचें ऐक्य अनुपपन्न आहे, असा उपसंहार करितात-]—आत्मेश्वरैकत्वे सर्वं एतत् अनुपपन्नं—आत्मा व ईश्वर यांचें जर ऐक्य असेल तर हें सर्व अनुपपन्न होतें

न । ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्तेः । "दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता" । तथा च तयोर्विद्याविद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धो निर्दिष्टः-" श्रेयश्च प्रेयश्च " इति । विद्याविषयः श्रेयः प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति । तथा च व्यासः —द्वाविमावथ पन्थानौ इत्यादि, इमौ द्वावेव पन्थानावित्यादि च । इह च द्वे निष्ठे उक्ते ।

अविद्या च सह कार्येण विद्यया हातव्येति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽवगम्यते । श्रुतयस्ता-वत्—"इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः । तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, विद्वान्न बिभेति कुतश्चन ॥ ",

भाष्यार्थ—(आत्मा व ईश्वर यांचें जरी ऐक्य असलें तरी अविद्येमुळे संसारित्व व विद्येमुळे असंसारित्व, असा विभाग होत असल्यामुळें त्यांत अनुपपत्ति कांहींच नाहीं, असें उत्तर सांगतात–)—**न । ज्ञानाज्ञानयोः अन्यत्वेन उपपत्तेः**—प्रत्यक्षादि प्रमाणांनीं प्रतीत होणारा संसार अनुपपन्न नाहीं. कारण ज्ञान व अज्ञान या अवस्थांमध्यें संसारित्व व असंसारित्व या विभागाची उपपत्ति लागते. (किंवा ज्ञान व अज्ञान यांचींच अन्यत्वानें उपपत्ति लागते. ज्ञान व अज्ञान यांचें स्वरूपतःच वैलक्षण्य आहे, याविषयीं प्रमाण–)—**'दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्या इति ज्ञाता'**—अविद्या व विद्या म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या या विद्याविद्या अत्यंत विपरीत आहेत. त्या विषूची आहेत. म्ह० त्यांचें फल एक नाहीं. भिन्न भिन्न फल आहे. (क. भा. पृ.४१) [याप्रमाणें विद्या व अविद्या यांचा स्वरूपतः विरोध दाखवून फलतःहि विरोध दाखवितात–]—**तथा च तयोः विद्याविद्याविषययोः फलभेदः अपि 'श्रेयश्च प्रेयश्च' इति विरुद्धः निर्दिष्टः**—तसाच त्या विद्या व अविद्या यांच्या विषयांचा फलभेदहि 'श्रेयश्च प्रेयश्च' या वाक्यानें विरुद्ध सांगितला आहे.—**विद्याविषयः श्रेयः तु प्रेयः अविद्या-कार्यं इति**—विद्येचा विषय श्रेय आहे व प्रेय हें अविद्येचें कार्य आहे, असा त्यांच्या भिन्न भिन्न फलांचा निर्देश केला आहे. (विद्या व अविद्या यांच्या विलक्षणत्वाविषयीं व्यासांची संमतिहि दाखवितात–)—**तथा च व्यासः 'द्वौ इमौ अथ पन्थानौ' इत्यादि 'इमौ द्वौ एव पन्थानौ' इत्यादि च**—तसेंच व्यासांनीहि 'हे दोन मार्ग आहेत०' इत्यादि व 'हे दोनच मार्ग आहेत' असें म्हटलें आहे. (याविषयीं भगवानांची संमतिहि दाखवितात–)—**इह च द्वे निष्ठे उक्ते**—या गीतेंतहि दोन निष्ठा सांगि-तल्या आहेत. (पण त्या दोन्ही निष्ठांना एकसारखेंच माहात्म्य आहे, या शंकेचें निरसन करितात–)—**च विद्यया अविद्या कार्येण सह हातव्या इति श्रुति-स्मृति-न्यायेभ्यः अवगम्यते**—आणि विद्येच्या योगानें अविद्येचा तिच्या कार्यासह त्याग करावा, असें श्रुति, स्मृति व न्याय यांवरून ज्ञात होतें. (याविषयीं श्रुतिवचनांचा निर्देश करितात–)—**श्रुतयः तावत्**—त्याविषयीं अगोदर श्रुतिच पहा—**इह चेत् अवेदीत् अथ सत्यं अस्ति न चेत् इह अवेदीत् महती विनष्टिः**—(केनो. भाष्यार्थ पृ. ६० पहा.) याच मनुष्य जन्मांत जिवंत असेपर्यंतच जर 'मी परब्रह्म आहें' असें जाणलें तर लागलेंच—त्या ज्ञानाबरोबरच सत्य–पुनरावृत्तिरहित मोक्ष आहे. पण याच जन्मांत जर तसें न जाणलें तर मोठी हानि होते म्ह० सम्यग्ज्ञानावांचून ज्याची निवृत्ति होणें शक्य नाहीं असा जन्म मरणादिरूप संसार प्राप्त होतो. (विद्याविषयांतील आणखी श्रुति–)—**तं एवं विद्वान् अमृत इह भवति**—परमात्म्याला प्रत्यगा-त्मरूपानें ज्यानें साक्षात् जाणलें तो जिवंत असतांनाच मुक्त होतो. (विद्येवांचून अन्य

उपायानें मोक्ष मिळेल, अशी शंका घेऊन सांगतात-)—**न अन्य पन्था. विद्यते अयनाय**—या संसारांतून पार पडण्यास दुसरा मार्ग विद्यमान नाहीं विद्या-आत्मज्ञान हाच एक मोक्षाचा मार्ग आहे (विद्या भयाला कारण होणाऱ्या अविद्येचें निरसन करून अविद्याजन्य भयाचेंहि निरसन करिते, याविषयीं श्रुति-)—**विद्वान् न बिभेति कुतश्चन**—विद्वान् कोणत्याहि निमित्तानें भीत नाहीं (तैत्तिरीयभाष्यार्थ १ ९ पृ १७२)

अविदुषस्तु—" अथ तस्य भयं भवति " " अविद्यायामन्तरे वर्तमाना " " ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" " अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम् " " आत्मवित् स इदं सर्वं भवति " " यदा चर्मवत् " इत्याद्या सहस्रश । स्मृतयश्च—'अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ' ' इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ' ' समं पश्यन्हि सर्वत्र ' इत्याद्या । न्यायतश्च—" सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति । अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचिज्ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम् " ॥

भाष्यार्थ—(अविद्याविषयांतील आणखी श्रुति-)—**तु अविदुषः ' अथ तस्य भयं भवति '**—(तैत्ति भाष्यार्थ २ ७ पृ १४६) पण अविद्वानाला-'एकरसरूप अखंड प्रत्यगात्म्यामध्यें जो थोडासाहि भेद पहातो त्याला मोठें भय प्राप्त होतें तो, संसारपरंपरेंत पडतो —**'अविद्यायां अन्तरे वर्तमाना.'**—(का भाष्यार्थ २ ५ पृ ४१) अविद्येमध्यें पराधीन असणारे, (आपल्याला मोठे पंडित व बुद्धिमान् समजणारे, पण तत्त्वाला न जाणणारे देहाभिमानी मूढ संसारांत पडतात-इत्यादि वाक्यांनीं मोठा दोष सांगितला आहे आतां पुन. विद्याविषयांतील श्रुतिवचन-) —**'ब्रह्म वेद ब्रह्म एव भवति'** —(मुंडक भाष्यार्थ ३ २ ९पृ ११८) जो ब्रह्माला 'तेंच मी' असें आत्मत्वानें जाणतो तो ब्रह्मच होतो (अविद्याविषयांतील आणखी श्रुति-)—**'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु एवं स देवानां'**—(बृ भाष्यार्थ अ १ पृ ३३४) हा निराळा व मी निराळा आहे, असें जो समजतो तो आत्मतत्त्वाला जाणत नाहीं जसा पशु आम्हां मनुष्यांना मोठा उपकारक वाटतो तसा तो अज्ञ देवांना उपकारक वाटतो (विद्याविषयांतील वाक्य-)—**'य आत्मवित् स इदं सर्वं भवति'**—जो आत्मवेत्ता असतो तो हें सर्व प्रत्यगात्मभूत पूर्ण ब्रह्म होतो (ज्ञानानेंच कैवल्य याविषयीं आणखी एक वचन-)— **'यदा चर्मवत्०'**—मनुष्य आकाशाला चामड्यानें मढवू शकत नाहीं त्याप्रमाणेंच परमात्म्याचा प्रत्यगात्मरूपानें अनुभव घेतल्यावांचून जीव मुक्त होत नाहीं (श्वेता ६ २०)— **इत्याद्या सहस्रश.**—इत्यादि विद्याविषय व अविद्याविषय यांतील फलभेद सांगणाऱ्या सहस्रश श्रुति आहेत —**स्मृतय. च**—असा विद्याविद्यांचा फलभेद सांगणाऱ्या स्मृतिहि आहेत-(अविद्याविषयांतील वाक्य-)—**' अज्ञानेन आवृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव.'**—(अ ५ श्लो १५ पृ ५१०) अज्ञानानें ज्ञानाला आच्छादित केलें आहे त्यामुळें प्राणी मोहित होतात (आतां विद्याविषयांतील दोन वाक्यें-)—**' इहैव तै. जित सर्ग येषां साम्ये स्थितं मन '**—(अ ५श्लो १९पृ ५१४) ज्यांचें मन साम्यामध्यें-सम-

अज्ञामध्ये स्थित आहे त्याना येथें या जिवंतदशेंतच पुढील जन्म जिंकला आहे.—'**समं पश्यन् हि सर्वत्र**' इत्यादी —सर्वत्र उत्तम प्रकारें स्थित असलेल्या सम ब्रह्माला पाहणारा आपणच आपला नाश करून घेत नाहीं. (अनर्थांचा नाश हें विद्येचें फल आहे व अनर्थांची प्राप्ति हें अविद्येचें फल आहे, हें अन्वय-व्यतिरेकन्यायानेंहि सिद्ध होतें, असें सांगतात-)—**न्यायतः च**—आणि न्यायानेंहि असेंच ठरतें-पण या न्यायावि-षयीं अगोदर पुराणांची संमति दाखवितात—'**सर्पान् कुशाग्राणि तथा उदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति**'—सर्प, दर्भाची अग्रें-काटे वगैरे, तशीच विहीर-खड्डा वगैरे यांना पुढें पाहून मनुष्य दुसऱ्या मार्गानें-त्यांना सोडून पलीकडून जातात. सर्प व काटे यावर पाय देत नाहींत व खड्ड्यांत पडत नाहींत. अर्थात् अशा अनर्थांत न पडणें, हें ज्ञानाचें फल आहे.—**केचित् अज्ञानतः तत्र पतन्ति**—पुढें सर्प आहे, हें न कळल्यामुळें मनुष्य त्यावर पाय देतो अज्ञानामुळेंच काट्यावर पाय पडून ते पायात बोंचतात व तो विहिरींतहि पडतो.—'**यथा ज्ञाने विशिष्टं फलं (स्यात् तथा) पश्य**'—यावरून जसें ज्ञानामध्यें-आत्मज्ञानांत विशिष्ट फल असतें तसें पहा-[याच न्यायानें आत्मज्ञानांत विशिष्ट फल आहे, असें पहा. असा भावार्थ.]

तथा च देहादिष्वात्मबुद्धिरविद्वान्रागद्वेषादिप्रयुक्तो धर्माधर्मानुष्ठानकृज्जायते म्रियते चेत्यवगम्यते । देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिनो रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षधर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमा-न्मुच्यन्त इति न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतः । तत्रैवं सति क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिव भवति । यथा देहाद्यात्मत्वमात्मनः । सर्वज-न्तूनां हि प्रसिद्धो देहादिष्वनात्मस्वात्मभावो निश्चितोऽविद्याकृतः । यथा स्थाणौ पुरुषनि-श्चयो न चैतावता पुरुषधर्मः स्थाणोर्भवति स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य तथा न चैतन्यधर्मो देहस्य वा देहधर्मो चेतनस्य । सुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वा-विशेषाज्जरामृत्युवत् ॥

भाष्यार्थ—(वर ' न्यायत च ' असें म्हणून सुचविलेल्या अन्वय व्यतिरेकन्यायाचें विवरण-)—**तथा च**—तो न्यायच कसा आहे, पहा—(अगोदर अन्वय दाखवि-तात-)—**देहादिषु आत्मबुद्धिः अविद्वान् रागद्वेषादिप्रयुक्त धर्माधर्मानु-ष्ठानकृत् जायते म्रियते च इति अवगम्यते**—देह, इन्द्रियें इत्यादिकामध्यें ज्याची आत्मबुद्धि आहे, असा देहादिकांनाच आत्मा मानणारा अविद्वान् म्ह० अनादि अविद्येनें आच्छादित झालेल्या चिदात्मा देहादि अनात्म्यामध्यें आत्मबुद्धीचा आरोप क-रितो. अशा देहाध्यासानें युक्त असलेला तो राग-द्वेषादिकांकडून प्रेरणा केला जातो. राग द्वेषानीं प्रेरित झालेला तो धर्माधर्मादि कर्माचें अनुष्ठान करितो, व तें कर्म करणारा तो आपल्या कर्माप्रमाण नवीन देह घेऊन जुना देह टाकतो, [नवीन देह घेणें हाच जन्म, व जुना टाकणें हाच नाश आहे] याप्रमाणें अविद्यावान् यें संसारित्व ज्ञात होतें. [जेव्हां आत्म्याचें अज्ञान असतें तेव्हांच संसारित्व असतें, ही गोष्ट सिद्ध झाली. या-प्रमाणें अन्वयन्याय दाखवून व्यतिरेकन्याय दाखवितात-]—**देहादिव्यतिरिक्त-**

आत्मदर्शिन. रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षधर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमात् मुच्यन्ते इति केनचित् न्यायतः प्रत्याख्यातुं न शक्यं—आत्मा देहादिकाहून व्यतिरिक्त आहे, भिन्न आहे, असें पाहणारे ज्ञानी राग-द्वेष इत्यादिकांच्या त्यागाच्या अपेक्षेनें धर्म व अ-धर्म याच्या प्रवृत्तीचा उपशम झाल्यामुळें मुक्त होतात [म्ह० त्यांनीं रागद्वेषादिकांचा त्याग केल्यामुळें त्यांच्या धर्माधर्मादि प्रवृत्तीचाहि उपशम होतो व त्यामुळें ते संसार-बंधातून मुक्त होतात–] हें कोणत्याहि न्यायानें नाकबूल करता येणें शक्य नाहीं. [श्रुति, स्मृति व युक्ति, यावरून देह व आत्मा यांचा अत्यंत भेद आहे, असें निश्चित ज्ञान झालें असता राग व द्वेष यांचा अभाव होतो. रागद्वेषाच्या अभावीं धर्माधर्मसंज्ञक कर्मांचा अ-भाव होतो. त्यामुळें सर्व प्रकारच्या संसाराचा अभाव होतो. याप्रमाणें अविद्या नाहींशी झाली की बंधाचा नाश होतो, व ही गोष्ट अन्वय व्यतिरेकादिन्यायाला मानणाऱ्या को-णाहि वादाला न्यायदृष्ट्या अमान्य होणें शक्य नाहीं. कारण या अन्वय-व्यतिरेकाची व्यवस्था दुसऱ्या कोणत्याहि मार्गानें लावता येत नाहीं.]—**तत्र एवं सति क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरस्य एव सतः अविद्याकृत-उपाधिभेदतः संसारित्वं इव भवति**—याप्रमाणें या अन्वय-व्यतिरेकाची अन्यरीतीनें उपपत्ति लागत नसल्यामुळें क्षेत्रज्ञ ईश्वरच असताना अविद्याकृत उपाधिभेदामुळें त्याला जणुंकाय संसारित्वसें प्राप्त होतें. [वर सांगितलेल्या न्यायानें ज्ञान व अज्ञान यांचें स्वरूप व कार्य या दोहोंचाहि भेद आहे. त्यामुळें पर व अपर म्ह० ईश्वर व जीव यांचें स्वभावतः जरी ऐक्य असलें तरी बुद्धि, इंद्रियें, मन, देह, इत्यादि उपाधींच्या भेदामुळें आत्म्याचें कल्पित संसारित्व सिद्ध होतें. अहोपण आत्म्याचें ब्रह्मत्व जर स्वतःसिद्ध असेल तर ' अहं ' अशा आत्म-भावानें तें ब्रह्मताहि भासेल ! अशी आशंका घेऊन सांगतात–]—**यथा देहाद्या-त्मत्वं आत्मनः**—जसें आत्म्याचें देहादिरूपत्व स्वत च भासतें त्याप्रमाणें [म्ह० आत्मा देहादिकांहून अगदीं पृथक् आहे ही गोष्ट वैदिकपक्षात जरी स्वत.सिद्ध असली तरी तो आत्मा ' मी ' या रूपानें भासत असतानाच त्याचें देहादिकाहून भिन्नत्व भासत नाहीं. तर अविद्येमुळें ' देहादिच मी ' असें विपरीत ज्ञान होतें. त्याचप्रमाणें आत्म्याचें ब्रह्मत्व स्वाभाविक जरी असलें तरी तें भासत असतानाच त्याचें ब्रह्मत्व भासत नाहीं. तर अविद्येमुळें त्याचें अब्रह्मत्वच भासतें. आत्म्याचें देहाद्यात्मत्व अविद्येनें भासतें, असें जें सांगितलें तेंच अनुभवानें स्पष्ट करितात–]—**सर्वजन्तूनां हि देहादिषु अनात्मसु अविद्याकृत. निश्चितः आत्मभावः प्रसिद्ध.**—सर्व प्राण्यांचा देहादि अना-त्म्यामध्यें अविद्याकृत निश्चित आत्मभाव प्रसिद्ध आहे. [अज्ञानामुळें प्रत्येक प्राणी देहें-द्रियसमूहाला 'मी' असें निश्चित जाणतो. त्याला त्याविषयीं संशयहि येत नाहीं. अज्ञाना-मुळें एका वस्तूमध्यें दुसऱ्या वस्तूची कल्पना होते, याविषयीं दृष्टान्त–]—**यथा स्थाणौ पुरुषनिश्चयः**—ज्याप्रमाणें स्थाणूमध्यें म्ह० खांबामध्यें पुरुषाचा निश्चय. [पुढील खांब हा मनुष्य आहे किंवा चोर आहे, हें जसें खांबाच्या अज्ञानामुळें भासतें त्याप्रमाणें देहामध्यें आत्मभान होतें.]—**च एतावता पुरुषधर्मः स्थाणोः न भवति**—

पण अज्ञानामुळें खांबाला पुरुष जरी मानलें तरी तेवढ्यावरून पुरुषाचा जो हात पाय-मस्तक इत्यादि धर्म तो स्थाणूचा आहे, असें होत नाहीं —**स्थाणुधर्मं वा पुरुषस्य (न भवति)**—किंवा स्तंभाचा जो वाकडेपणा वगैरे धर्म हा पुरुषाचा धर्म आहे, असें होत नाहीं—**तथा चैतन्यधर्मं देहस्य वा देहधर्मं चेतन्यस्य न**—त्याच न्यायानें चैतन्य हा देहाचा धर्म किंवा जरा-मरणादि देहधर्म हा चेतनाचा धर्म केव्हाहि होणें शक्य नाहीं. (जरादिक हा जरी अनात्म्याचा धर्म असला तरी सुखादिक हा आत्मधर्म आहे, असें कित्येक म्हणतात म्हणून आचार्य त्या मताचें निरसन करितात-)—**सुखदुःखमोहात्मकत्वादि· जरामृत्युवत् आत्मन न युक्तः अविद्याकृतत्वाविशेषात्**—सुख, दुःख, मोहात्मकत्व इत्यादिक हा जरा मरणाप्रमाणेंच आत्म्याचा धर्म असणें युक्त नव्हे [कारण काम, संकल्प, संशय, इत्यादि हे सर्व मनच आहे, अशा अर्थाची श्रुति असून ती सुखादि सर्व धर्म मनाचे म्ह० अनात्म्याचे आहेत, असें सांगते. अर्थात् जरा व मरण हे देहधर्म असून ते आत्म्याचे आहेत, असें पुरुष ज्याप्रमाणे अज्ञानानें समजतो त्याचप्रमाणें सुख, दुःख हे मनाचे-अन्तःकरणाचे धर्म असून पुरुष अज्ञानानेंच ते माझे असें मानतो.]

नातुल्यत्वादिति चेत्, स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव सन्तौ ज्ञात्राऽन्योन्यस्मिन्नध्यस्तावविद्यया देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतरेतराध्यास इति न समो दृष्टान्तोऽतो देहधर्मो ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेत् । नाचैतन्यादिप्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्मा. सुखदुःखमोहेच्छादयो ज्ञातुर्भवन्ति तर्हि ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्मा. केचनाऽऽत्मनो भवन्त्यविद्याध्यारोपिता जरामरणादयस्तु न भवन्तीति विशेषहेतुर्वक्तव्यः । न भवन्तीत्यस्त्यनुमानमविद्याध्यारोपितत्वाज्जरादिवदिति हेयत्वादुपादेयत्वाच्चेत्यादि ॥

भाष्यार्थ—(पण स्तंभाच्या ठिकाणी अज्ञानानें पुरुषाची बुद्धि जशी होते तशी देहाचे ठिकाणीं अज्ञानानें आत्मबुद्धि होते, हे म्हणणें अयोग्य आहे, अशा शंका-)—**न । अतुल्यत्वात् इति चेत्**—पण हे म्हणणें बरोबर नाहीं कारण दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिक याचें साम्य नाहीं, वैषम्य आहे. म्हणून म्हणाल तर (ते बरोबर नाहीं, असा पुढे संबंध. आता अगोदर या आक्षेप [illegible]

[illegible] आहे.—**तु देहात्मनोः ज्ञेयज्ञात्रोः एव इतरेतराध्यास इति न समः दृष्टान्तः**—पण देह व आत्मा की ज्यांतील देह ज्ञेय असून आत्मा ज्ञाता आहे, अशा दोघाचाच इतरेतराध्यास होतो, त्यामुळें स्थाणुपुरुषाचा दृष्टान्त सम नाहीं विषम आहे.—**अतः देहधर्मः ज्ञेय अपि ज्ञातुः आत्मनः भवति**—यास्तव देहधर्म ज्ञेय जरी असला तरी ज्ञात्या आत्म्याचा तो होतो.—**इति चेत्**—असें म्हणाल तर —**न । अचैतन्यादिप्रसंगात्**—ते बरोबर नाहीं. कारण ज्ञात्याचे सुखादि धर्म वस्तुत उपहित जीवामध्यें आहेत,असें मानल्यास जावाचे ठिकाणीं अचैतन्यादि उपाधि-

भाष्यार्थ—तत्र एवं सति—जरा-मरण अचैतन्य इत्यादिकांप्रमाणें सुख, दुःख, मोह, इच्छा इत्यादिकांहि आत्मधर्म नव्हेत, असें सिद्ध झालें म्हणजे—**कर्तृत्व भोक्तृत्वलक्षणः संसारः ज्ञेयस्थः ज्ञातरि अविद्यया अध्यारोपितः**—कर्तृत्व-भोक्तृत्वरूप संसार ज्ञेयामध्ये असलेला ज्ञात्यामध्यें अविद्येनें आरोपिलेला आहे. [म्ह० कर्तृत्वादिरूप संसार वस्तुतः ज्ञेय जें क्षेत्र त्याचा धर्म असतांना अज्ञानामुळें तो आत्म्याचा आहे, असें मानलें जातें.]—**इति तेन ज्ञातुः किंचित् न दुष्यति**—त्यामुळें ज्ञात्याला त्या आरोपित संसाराच्या योगानें आत्म्याचें कांहींच दूषित होत नाहीं. [म्ह० आत्म्याला त्याचा कांहीं लेप लागत नाहीं. आरोपिताचा अधिष्ठानाला वस्तुतः स्पर्शहि होत नाहीं, याविषयीं दृष्टान्त-]—**यथा बालैः अध्यारोपितेन आकाशस्य तलमलवत्त्वादिना**—ज्याप्रमाणें मूर्खांनीं आरोपिलेल्या-भ्रमानें कल्पिलेल्या आकाशाच्या तलमलवत्त्वादिकांच्या योगानें आकाश दूषित होत नाहीं, [म्ह० मूर्खांनीं आकाशाला तळ आहे, तें मळकट आहे, लाल, नीलवर्ण इत्यादि आहे असें जरी कल्पिलें तरी आकाश वस्तुतः तल, मल इत्यादि दोषांनीं युक्त होत नाहीं.]—**एवं च सति**—आणि याप्रमाणें परमात्म्याहून पृथक् नसलेल्या आत्म्यामध्यें संसार आरोपित आहे, असें सिद्ध झालें असतां—**सर्वक्षेत्रेषु अपि सतः भगवतः क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरस्य संसारित्वगन्धमात्रं अपि न आशंक्यं**—सर्व क्षेत्रांमध्येंहि असलेल्या भगवानाला-क्षेत्रज्ञाला-ईश्वराला संसारित्वाचा नुसता गंध तरी असेल अशी नुसती शंकाहि घेऊं नये. (आत्म्याच्या ठिकाणीं संसार आरोपित असल्यामुळें आत्मस्वरूप परमात्म्यामध्ये त्या संसाराची नुसती कल्पना करणेंहि अयुक्त आहे, असें उपपादन करितात-)—**लोके क्वचित् अपि अविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचित् उपकारः अपकारः वा न हि दृष्टः**—व्यवहारांत कोठेंहि अविद्येनें आरोपिलेल्या-भ्रमानें भासलेल्या धर्मानें कोणालाहि अपकार किंवा उपकार झालेला दिसत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. [भ्रमानें भासलेल्या गुणानें किंवा दोषानें त्याचें अधिष्ठान गुणयुक्त किंवा दोषयुक्त होत नाहीं, असें आपण व्यवहारांत नेहमीं पाहतों.]

यत्तूक्तं न समो दृष्टान्त इति । तदसत् । कथम् । अविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितम् । तन्न व्यभिचरति । यत्तु ज्ञातरि व्यभिचरतीति मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिः । अविद्यावत्त्वात्क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वमिति चेत् । न, अविद्यायास्तामसत्वात् । तामसो हि प्रत्ययः आवरणात्मकत्वादविद्या विपरीतग्राहकः संशयोपस्थापको वाऽग्रहणात्मको वा । विवेकप्रकाशभावे तदभावात् । तामसे चाऽऽवरणात्मके तिमिरादिदोषे सत्यग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धेः ॥

भाष्यार्थ—तु दृष्टान्तः समः न इति यत् उक्तं—पण स्थाणुपुरुषाचा दृष्टान्त सम नाहीं. कारण स्थाणु व पुरुष हे दोन्हीं ज्ञेय असून त्यांच्यावर अन्योन्याध्यास करणारा ज्ञाता निराळाच असतो, म्ह० अध्यास दोन ज्ञेयांमध्यें होतो, पण दार्ष्टान्तिकांत ज्ञेय व ज्ञाता यांचा अन्योन्याध्यास होतो. त्यामुळें पूर्वोक्त दृष्टान्त विषम आहे, म्हणून

जें वर म्हटलें आहे—**तत् असत्**—तें खोटें आहे. दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिक यांमध्ये वैधर्म्य नाहीं, साम्यच आहे.—**कथ**—तें कसें ?—**दृष्टान्त-दार्ष्टान्तिकयोः अविद्याध्यासमात्रं हि साधर्म्यं विवक्षितं**—दृष्टान्त-स्थाणुपुरुष व दार्ष्टान्तिक-आत्मा व अनात्मा यांमध्ये केवल अविद्याध्यास हेंच साधर्म्य विवक्षित आहे.—अज्ञानानें एकाचा अध्यास दुसऱ्या पदार्थावर होणें, हें साम्य येथें इष्ट आहे.—**तत् न व्यभिचरति**—त्याचा येथें व्यभिचार होत नाहीं. [तें दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिक या दोहोंमध्यें एकसारखेंच आहे. अहोपण, एका ज्ञेयाचा दुसऱ्या ज्ञेयाच्या ठिकाणींच आरोप होतो, असा नियम असल्यामुळें ज्ञात्या-आत्म्याच्या ठिकाणीं ज्ञेय-अनात्म्याचा आरोप होणें शक्य नाहीं, अशी आशंका घेऊन सांगतात-]—**तु ज्ञातरि व्यभिचरति इति यत् मन्यसे**—पण ज्ञात्याच्या ठिकाणीं त्याचा व्यभिचार होतो, म्हणजे दोन ज्ञेयांचा परस्पर अध्यारोप जरी होत असला तरी ज्ञाता जो आत्मा त्यावर अनात्म्याचा अध्यारोप होत नाहीं, असें जें तूं समजतोस—**तस्य अपि जरादिभिः अनैकान्तिकत्वं दर्शितं**—त्याचेंहि म्ह० एका ज्ञेयाचाच दुसऱ्या ज्ञेयाच्या ठिकाणीं अध्यारोप होतो, या नियमाचें जरादिकांशीं व्यभिचारित्व दाखविलें. [ज्ञात्याच्या ठिकाणींहि जरा मरणादिकांचा आरोप होतो, हें दाखविलें, अर्थात् वरील नियम अबाधित नाहीं. त्यामुळें ज्ञात्याच्या ठिकाणीं ज्ञेयाचा आरोप होऊं शकत नाहीं, अशी नुसती शंकाहि येण्याचें कांहीं कारण नाहीं. अहोपण, आत्म्यावर अविद्येचा अध्यास होत असल्यामुळें आत्म्यामध्यें ती स्वाभाविकच आहे. अर्थात् अविद्येमुळेंच आत्म्याचे ठिकाणीं प्राप्त होणारें संसारित्वहि स्वाभाविक आहे अशी शंका-]—**अविद्यावत्त्वात् क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं इति चेत्**—क्षेत्रज्ञाला अविद्यावत्त्व असल्यामुळें म्ह० क्षेत्रज्ञ अविद्यावान् असल्यामुळें त्याला संसारित्व आहे, असें म्हणशील तर—**न**—तें बरोबर नाहीं, कारण—**अविद्यायाः तामसत्वात्**—अविद्येला तामसत्व आहे.—**तामसः हि प्रत्ययः आवरणात्मकत्वात् अविद्या**—तामस प्रत्ययच आवरणात्मक असल्यामुळें अविद्या होय —**विपरीतग्राहकः संशयोपस्थापकः वा अग्रहणात्मकः वा**—मग तो तामस प्रत्यय विपरीत ग्रहण करविणारा असो, संशय उत्पन्न करणारा असो, कीं अग्रहणात्मक-वस्तूचें ज्ञानच न होणें, या स्वरूपाचा असो. [तो कोणत्याहि स्वरूपाचा जरी असला तरी मूळ वस्तुस्वरूपाला आच्छादित करणारा असल्यामुळें तोच अविद्या आहे. विपरीत ग्रहणादिकांना अविद्याकार्यत्व आहे, हे विद्येच्या योगानें त्याचा बाध होतो, त्यावरूनच ठरतें, असें सांगतात-]—**विवेकप्रकाश-भावे तदभावात्**—कारण विवेकरूप प्रकाश उत्पन्न होतांच त्या तामस प्रत्ययाचा अभाव होतो. म्हणून विपरीतग्रहणादि तामस प्रत्यय हे अविद्याकार्य आहे. [कारण-अविद्या अनादि व अनिर्वाच्य आहे. त्यामुळें ती आत्मधर्म होऊं शकत नाहीं. कारण ती अनिर्वाच्य असल्यामुळेंच आत्म्याचा धर्म आहे, असेंहि म्हणतां येत नाहीं. शिवाय विपरीत ग्रहणादिक दोषामुळें होतें, असें अन्वय-व्यतिरेकन्यायानें सिद्ध होतें. त्यामुळेंहि विपरीत ग्रहणादिक हा आत्म्याचा धर्म नव्हे, असें सांगतात-]—**तामसे च आवर-**

णात्मके तिमिरादिदोषे सति अग्रहणादेः अविद्यात्रयस्य उपलब्धेः— तामस आवरणात्मक तिमिरादिदोष विद्यमान असला म्हणजेच अग्रहणादि अविद्यात्रयाचा अनुभव येतो [तिमिर, काचबिंदु इत्यादि नेत्रगत दोष आहेत त्यामुळे वस्तूचें खरें स्वरूप कळत नाहीं कारण ते दोष वस्तूच्या स्वरूपज्ञानास प्रतिबंध करीत असतात त्यामुळें वस्तूचें ज्ञान होत नाहीं वस्तूविषयी विपरीत कल्पना होते, म्ह० ती एक असतांना भलतीच दिसते किंवा तिच्याविषयीं संशय येतो, अर्थात् जेव्हां ज्ञानप्रतिबंधक दोष असतो तेव्हां अविद्या, मिथ्या ज्ञान व संशय यांचा प्रत्यय येतो पण ज्यावेळीं असा कांहीं प्रकाशप्रतिबंधक दोष नसतो त्यावेळीं अविद्यादित्रयाचा अनुभव येत नाहीं या अन्वय व्यतिरेकन्यायानें विपरीत ग्रहणादिक दोषाधीन आहे तिमिरादि दोषामुळें मिथ्या ज्ञान वगैरे होतें, असें सिद्ध होतें, त्यामुळें विपरीत ग्रहणादिक हे केवळ आत्म्याचे धर्म नव्हेत]

अत्राऽऽहैवं तर्हि ज्ञातृधर्मोऽविद्या । न, करणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धेः । यत्तु मन्यसे ज्ञातृधर्मोऽविद्या तदेव चाविद्याधर्मवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वम् । तत्र यदुक्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञो न संसारीत्येतदयुक्तमिति । तन्न यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्शनान्न विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तं वा तैमिरिकत्वादिदोषो ग्रहीतुः । चक्षुषः संस्कारेण तिमिरेऽपनीते ग्रहीतुरदर्शनान्न ग्रहीतुर्धर्मो यथा तथा सर्वत्रैवाग्रहण-विपरीतसंशयप्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचिद्भवितुमर्हन्ति न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य ॥

भाष्यार्थ—अत्र आह—यावर-विपरीतग्रहणादिक दोषामुळें होतें, या म्हणण्यावर वादी आक्षेप घेतो—**एवं तर्हि अविद्या ज्ञातृधर्मः**—असें जर असेल म्ह० विपरीत ग्रहणादिकाचें निमित्त जर दोष असतील तर कोणत्याहि भावरूप कार्याचें उपादान कारण अवश्य असतेंच, असा नियम असल्यामुळें आत्माच विपर्ययादिकाचें उपादान मानणें भाग आहे अर्थात् अग्रहण, मिथ्या ग्रहण व संशय, अशी त्रिविध अविद्या हा ज्ञात्याचा धर्म आहे [पण विपरीतग्रहणादिकांचें उपादान सत्य आहे, असें मानल्यास विपरीत ग्रहणादिकहि सत्य आहेत, असें मानण्याचा प्रसंग येणार पण त्यांना सत्य मानतां येत नाहीं, म्हणून आत्मा त्याचें उपादान नव्हे, इत्यादि आशयानें या आक्षेपाचें समाधान-]—**न**—त्रिविध अविद्या हा ज्ञात्याचा-आत्म्याचा धर्म नव्हे—**करणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धेः**—कारण करण-इंद्रिय-साधन असा जो चक्षु त्यांत तैमिरिकादि दोषांची उपलब्धि होते दोष इंद्रियामध्ये दिसतो ज्ञात्यामध्ये नाहीं [आतां याच आक्षेपाचें व समाधानाचें स्पष्टीकरण-]—**तु अविद्या ज्ञातृधर्मः**—पण अविद्या हा ज्ञात्याचा धर्म आहे—**च तत् अविद्याधर्मवत्त्वं एव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं इति यत् मन्यसे**—आणि तें अविद्याधर्मवत्त्व हेंच क्षेत्रज्ञाचें संसारित्व आहे, असें जें तू (वादी) समजतोस—**तत्र ईश्वरः एव क्षेत्रज्ञः न संसारी इति एतत् अयुक्तं इति यत् उक्तं**—व याप्रमाणें क्षेत्रज्ञाला संसारित्व असल्यामुळें 'ईश्वरच क्षेत्रज्ञ आहे, तो संसारी नव्हे' हें आमचें म्हणणें अयुक्त आहे असें जें तू म्हटलेंस—

विपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्शनात् न—तें बरोबर नाही—**करणे चक्षुषि** —करण-इंद्रिय असा जो चक्षु-चक्षुरिंद्रिय त्यांत विपरीतग्रहण करविणारा वगैरे दोष दिसत असल्यामुळें—**विपरीतादिग्रहणं वा तन्निमित्तं तैमिरिकत्वादिदोषः यथा ग्रहीतुः न**—विपरीतग्रहण वगैरे किंवा त्याचें निमित्त असा तैमिरिकत्वादि दोष हीं दोन्हीं जसा ग्रहण करणाऱ्या आत्म्याचा नव्हेत—कारण—**चक्षुषः संस्कारेण तिमिरे अपनीते ग्रहीतुः अदर्शनात्**—चक्षूला अंजन औषधादिकांचे संस्कार करून त्यांतील तिमिरदोष घालविला असतां ग्रहण करणारा जो ज्ञाता जीव त्याच्या ठिकाणीं विपरीतग्रहणादि अविद्या किंवा तिमिर दिसत नाहीं त्यामुळें—**ग्रहीतुः यथा धर्मः न**—ग्रहण करणाऱ्या आत्म्याचा असा तो धर्म होऊं शकत नाहीं—**तथा सर्वत्र एव तन्निमित्ता अग्रहण विपरीत संशयप्रत्ययाः कस्यचित् करणस्य एव भवितुं अर्हन्ति**—त्याप्रमाणें सर्वच ठिकाणीं दोषांच्या निमित्तानें-तिमिरादि दोषामुळें येणारे जे अग्रहण, विपरीतग्रहण व संशय हे तीन प्रत्यय, ते कोणत्या तरी इंद्रियाचेच असणें योग्य आहेत—**ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य न**—ज्ञाता जो क्षेत्रज्ञ त्याचे ते प्रत्यय नव्हेत [विपरीत ग्रहण, अग्रहण व संशय दोषामुळें होतात असें जें वर म्हटलें आहे त्यासंबधानें वादी म्हणतो–" विपरीत ज्ञानादिकांचें कारण जर दोष असतील तर त्या दोषाचें उपादान कारण आत्माच असणें युक्त आहे त्यामुळें विपरीत दर्शनादिरूप अविद्या हा आत्म्याचा म्ह० क्षेत्रज्ञाचा धर्म आहे आणि क्षेत्रज्ञानें अविद्याधर्मानें युक्त असणें हेंच त्याचें संसारित्व आहे, अर्थात् ' ईश्वरच क्षेत्रज्ञ आहे व तो संसारी नव्हे,' असें जें तुमचें म्हणणें आहे तें युक्त नव्हे ' या आक्षेपाचें समाधान आचार्य असें करितात–" हें तुमचें म्हणणें बरोबर नाहीं। कारण विपरीत ज्ञान करून देणारा, म्ह० वस्तु एक असतांना ती भलतीच भासविणारा किंवा वस्तूचें मुळींच ज्ञान होऊं न देणारा, किंवा वस्तूविषयीं हा खांब आहे की, कोणी मनुष्य-चोर वगैरे आहे इत्यादि संशय उत्पन्न करणारा तिमिरादि दोष चक्षु श्रोत्र इत्यादि इंद्रियांमध्ये असतो त्या वस्तूला पाहणारा जो ज्ञाता-आत्मा त्याच्यामध्ये दोष नसतो कारण चक्षु-श्रोत्र इत्यादि इंद्रियांना अंजन-औषध वगैरे घालून संस्कार केला असतां तिमिर, बहिरेपणा वगैरे जातो व मग ज्ञात्या-क्षेत्रज्ञाला वस्तूचें विपरीतज्ञान वगैरे होत नाहीं। जर दोष ज्ञात्यामध्ये असता तर तो इंद्रियाला संस्कार केल्यानें गेला नसता अर्थात् दोषाचें उपादान आत्मा नव्हे करण-इंद्रिय आहे हाच न्याय सर्व प्रकारच्या अविद्येला लागू आहे. त्यामुळें तिमिरादि दोष व त्या दोषामुळें येणारे विपरीतग्रहणादि प्रत्यय कोणत्या तरी इंद्रियाचे धर्म आहेत, क्षेत्रज्ञाचे नव्हेत, ही गोष्ट सिद्ध झाली "]

संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशवन्न ज्ञातृधर्मत्वम्। संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वम्। सर्वकरणवियोगे च कैवल्ये सर्ववादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमात्। आत्मनो यदि क्षेत्रज्ञस्याग्न्युष्णवत्स्वो धर्मस्ततो न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यात्। अविक्रियस्य च व्योमवत्सर्वगतस्यामूर्तस्याऽऽत्मनः केनचित्संयोगवियोगानुपपत्तेः। सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वम्। अनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यादीश्वरवचनाच्च॥

भाष्यार्थ—(विपरीतग्रहणादिक हा आत्म्याचा धर्म नव्हे, याविषयीं आणखी कारण सागतात-)—**च तेषां संवेद्यत्वात् प्रदीपप्रकाशवत् न ज्ञातृधर्मत्वं**—आणि त्या विपरीतग्रहणादिकाना संवेद्यत्व असल्यामुळे म्ह० ते ज्ञानाचे विषय होणारे-ज्ञेय असल्यामुळ प्रदीप, प्रकाश इत्यादि वेद्य-ज्ञेय पदार्थांप्रमाण आत्म्या-क्षेत्रज्ञाचे धर्म नव्हेत —**संवेद्यत्वात् एव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वं**—तसच त्याना संवेद्यत्व असल्यामुळ म्ह० ते विषय ज्ञेय-वेद्य असल्यामुळें स्वत हून भिन्न अशा दुसऱ्याकडून जाणले जाण्यास योग्य आहेत [तसेंच, विपरीतज्ञानादि हा तत्त्वत आत्मधर्म नव्हे कारण त्याला उष्णत्वादिकाप्रमाणें व्यभिचारित्व आहे, असे सागतात-]—**च सर्वकरणवियोगे कैवल्ये सर्ववादिभि अविद्यादिदोषवत्त्व अनभ्युपगमात्**—आणि ज्यात सर्व इंद्रियाचा वियोग होतो अशा कैवल्यात सर्व वाद्याकडून अविद्यादि दोषवत्त्वाचा स्वीकार केलेला नाही, म्ह० कैवल्यावस्थेत-केवल आत्मस्वरूपावस्थेत आत्म्यामध्ये अविद्यादि दोष असतात, असें कोणताच आत्मवादी मानीत नाही [यावेंच अधिक विवरण करणारे भाष्यकार विपरीतग्रहणादिक हा आत्म्याचा स्वाभाविक धर्म आहे की आगतुक असा विकल्प करून त्यांतील पहिल्या पक्षाच निरसन करितात-]—**यदि अग्नि उष्णवत् क्षेत्रज्ञस्य आत्मनः स्वः धर्मः ततः कदाचित् अपि तेन वियोग न स्यात्**—जर अग्नीच्या उष्णाप्रमाण क्षेत्रज्ञ-आत्म्याचा अविद्यादिक स्वाभाविक धर्म असेल तर केव्हाहि त्याच्याशी त्याचा वियोग होणार नाही [त्यामुळ मोक्षाचा आशाच करावयास नको कारण अविद्या व अविद्याकार्य याना स्वाभाविक मानल्यास त्याचा ध्वस-नाश शक्यच नाही, आणि अविद्यादिकाचा ध्वस झाल्यावाचून कैवल्याचा संभव नाही म्हणून अविद्यादिक हा आत्म्याचा आगतुक धर्म आहे असेंच मानणें भाग आहे पण तो आगतुक धर्म स्वतः आहे का परत, असा विचार करू लागल्यास स्वत आहे म्ह० काही निमित्तावाचूनच तो प्राप्त होतो, असें म्हटल्यास पुन मोक्षाचा असभव होतो कारण काही निमित्तावाचूनच प्राप्त होणारा अविद्यादिधर्म केव्हा प्राप्त होईल, याचा काही नियमच नाही म्हणून तो परत च मानला पाहिजे यास्तव त्याविषयी आचार्य म्हणतात-]—**च व्योमवत् अविक्रियस्य सर्वगतस्य अमूर्तस्य आत्मनः केनचित् सयोगवियोगानुपपत्तेः**—आणि आकाशाप्रमाणें अविक्रिय, सर्वगत, अमूर्त आत्म्याचा कोणाशाहि सयोग किंवा वियोग होण्याचा संभव नाही [आत्मा विभु, अविक्रिय व अमूर्त असल्यामुळें आकाशाप्रमाणेंच त्याचा कोणत्याहि पदार्थांशा सयोग किंवा वियोग होत नाही आत्मा आकाशाप्रमाणें असग आहे त्यामुळे दुसऱ्या पदार्थांशा ससग झाल्यामुळेंहि त्याच्या ठिकाणी विपरीतग्रहादि संभवत नाहीत याप्रमाणें विपरीतग्रहादि हा आत्मधर्म नव्हे असें सिद्ध झाले असता कोणता गोष्ट निष्पन्न होते ते सागतात-]—**क्षेत्रज्ञस्य नित्य एव ईश्वरत्वं सिद्धं**—क्षेत्रज्ञाचें नित्यच ईश्वरत्व सिद्ध आहे (आत्म्याच्या सर्वधर्मराहित्याविषयी भगवानाची अनुमति दाखवितात-)—**च 'अनादित्वात् निर्गुणत्वात्०' इत्यादि ई-**

श्वरवचनात्—आणि 'अनादित्वात् निर्गुणत्वात्०' इत्यादि ईश्वरवचनाचाहि आ त्म्याच्या सर्वधर्मराहित्याला आधार आहे [विपरीतग्रहणादि वेद्य आहेत त्यामुळे इतर वेद्य-विषयाप्रमाणें ते ज्ञात्याचे-क्षेत्रज्ञाचे धर्म नव्हेत ते वेद्य असल्यामुळेंच त्याहून अ गदीं पृथक् असलेल्या दुसऱ्या ज्ञात्याचेच विषय आहेत सर्व इंद्रियादिकांचा वियोग हो ऊन कैवल्यप्राप्ति झाली असता त्या अवस्थेंत आत्म्यामध्ये अविद्यादि दोष असतात असें कोणीहि मोक्षवादी मानीत नाही. शिवाय अविद्यादिक हा क्षेत्रज्ञ-आत्म्याचा जर स्वाभा विक दोष असेल तर त्याच्याशी त्याचा वियोग कधींच होणार नाही त्यामुळें आत्म्याचें कैवल्य अशक्यच होईल तसेच आत्मा आकाशाप्रमाणें विभु, अविक्रिय, अमूर्त व असंग असल्यामुळे त्याचा अविद्यादि दुसऱ्या कशाशीहि संयोग किंवा वियोग होऊं शकत नाहीं त्यामुळें क्षेत्रज्ञाला नित्य ईश्वरत्व आहे हें सिद्ध झालें भगवानांनींहि याच अध्यायात पुढें (श्लो. ३१) 'आत्मा सर्व धर्मशून्य आहे ' असें सांगितलें आहे]

नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति । न सर्वैरभ्युप गतत्वात् । सर्वैरात्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो भवति । कथमभ्युप गत इति मुक्तात्मना संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैरेवाऽऽत्मवादिभिरिष्यते । न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युपगता । तथा न क्षेत्रज्ञानामीश्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवतु । अविद्याविषये चार्थवत्त्वम् यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धावस्थाया मेव शास्त्राद्यर्थवत्त्वं न मुक्तावस्थायां एवम् ॥)

भाष्यार्थ—(अहोपण, आत्म्याला ईश्वरत्व आहे असें म्हटल्यास तो असंसारी आहे, असें म्हणावें लागतें पण मग विधिशास्त्र व प्रत्यक्षादिप्रमाणें ही सर्व व्यर्थ हो-तात, म्हणून आत्म्याचें संसारित्व तात्त्विकच मानलें पाहिजे, असें वादी म्हणतो-)— ननु एवं सति संसार संसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यात् इति —अहोपण, आत्मा ईश्वर आहे व त्यामुळेच तो असंसारी आहे, असें मानल्यास संसार व संसारित्व यांचा अभाव होतो त्यामुळें शास्त्राचें आनर्थक्य इत्यादि दोष येतो असें म्हणाल तर (तें बरोबर नाही, असा पुढें संबंध पण हें शास्त्राचें आनर्थक्य विद्याव स्थेंत होणार की अविद्यावस्थेंत ? असा विकल्प करून पहिल्या पक्षीं सांगतात-)—न —तें बरोबर नाहीं —सर्वैः अभ्युपगतत्वात्—कारण हा विद्यावस्थेंतला शास्त्रान र्थक्य दोष सर्व वाद्यांनी स्वीकारलेला आहे (या समुदायवाक्याचें विवरण-)—सर्वैः हि आत्मवादिभिः अभ्युपगतः दोषः एकेन परिहर्तव्यः न भवति—सर्व आत्म वाद्यांनी स्वीकारलेला जो दोष त्याचा एकट्याच वाद्यानें परिहार करावा, असें होत नाहीं —कथं अभ्युपगतः इति—सर्व वाद्यांनी तो कसा स्वीकारलेला आहे ? असें म्हणाल तर सांगतो—मुक्तात्मना संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैः एव आत्म वादिभिः इष्यते—ज्याचा आत्मा मुक्त झालेला आहे अशा मुक्ताच्या संसार व संसा रित्व या व्यवहाराचा अभाव सर्वच आत्मवाद्यांकडून मानलेला आहे —न च तेषां शा स्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिः न अभ्युपगता—पण मुक्तांना विधिशास्त्र व प्रत्यक्षादि-

प्रमाणें हा सर्व व्यर्थ होतात, इत्यादि दोषाची प्राप्ति त्यांनी स्वीकारलेली नाहीं. (कारण व्यवहारातीत झालेल्या मुक्तात्म्या ठिकाणीं गुणदोषाची शंकाच येत नाहीं.)—**तथा नः क्षेत्रज्ञानां ईश्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवतु**—द्वैत्याच्या मतीं मुक्तात्म्याचे ठिकाणीं शास्त्राचें आनर्थक्य वगैरे झालेलें जसें चालतें, त्याप्रमाणेंच आमच्या पक्षा क्षेत्रज्ञाचें ईश्वराशीं एकत्व झालें असता शास्त्राचें आनर्थक्य होऊं दे—**च अविद्याविषये अर्थवत्त्वं**—व अविद्यावस्थेंत अर्थवत्त्व असू दे.—**यथा सर्वेषां द्वैतिनां बन्धावस्थायां एव शास्त्रादि अर्थवत्त्वं मुक्तावस्थायां न एवं**—ज्याप्रमाणें द्वैत्याच्या पक्षीं बंधावस्थेंतच शास्त्रादिकाचें अर्थवत्त्व आहे व मुक्तावस्थेंत नाहीं, त्याप्रमाणें [" अहो. पण, क्षेत्रज्ञच ईश्वर आहे व तो असंसारी आहे असें जर मानलें तर संसारी जीवासाठीच प्रवृत्त झालेलें विधिशास्त्र–धर्मोपदेश करणारें वेदशास्त्र व प्रत्यक्षादि प्रमाणें हीं सर्व व्यर्थ होतील. पण विधिशास्त्र व प्रत्यक्षादि प्रमाणें यावरून जीवाचा संसार व संसारित्व याचा व्यवहारांत अनुभव येतो. वास्तव क्षेत्रज्ञाचें संसारित्व काल्पनिक नसून तात्त्विकच आहे, असें म्हटलें पाहिजे. " अशी वादी शंका घेईल म्हणून आचार्य म्हणतात. "हा दोष एकट्या अद्वैतवाद्यावरच येत नाहीं. तर सर्व आत्मवाद्यांना तो दोष स्वीकारावा लागतो, आणि सर्वांनींच जो दोष कबूल केलेला असतो, त्याचा एकानेंच परिहार करण्याचें कांहीं कारणहि नसतें. सर्वांनींच शास्त्रानर्थक्यादि दोष कसा कबूल केला आहे ? म्हणून विचाराल तर सांगतो–सर्व द्वैती वादी मुक्त झालेल्या आत्म्यांचा संसार व संसारित्व, यांच्या व्यवहाराचा अभाव मानतात. मुक्तात्म्याच्या ठिकाणीं त्या दोन्हीं प्रकारचा व्यवहार संभवत नाहीं, असेंच मानतात. पण त्यामुळें शास्त्राचें आनर्थक्य वगैरे दोष ते कबूल करीत नाहींत. कारण व्यवहारातीत झालेल्या त्यांच्या ठिकाणीं गुण व दोष याची शंकाच संभवत नाहीं. त्याच न्यायानें क्षेत्रज्ञाचें ईश्वराशीं ऐक्य मानल्यावर आमच्या पक्षींहि शास्त्रादि व्यर्थ ठरलें तर ठरेनात. द्वैती वाद्यांच्या मुक्तात्म्यांना जसा शास्त्राचा उपयोग नाहीं त्याचप्रमाणें आमच्या अद्वैत ज्ञानी पुरुषाला शास्त्राचा उपयोग नाहीं. पण अद्वैत आत्मसाक्षात्कार होण्यापूर्वी म्ह० अविद्यावस्थेंत त्याचा उपयोग आम्हालाहि आहे म्ह० सर्व द्वैती वाद्यांना बंधावस्थेंतच शास्त्रादिकांचा उपयोग असून मुक्तावस्थेंत जसा तो नसतो त्याप्रमाणें आम्हाला अविद्यावस्थेंत शास्त्रादिकांचा उपयोग असून विद्यावस्थेंत त्याचा उपयोग नाहीं. "]

नन्वात्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां न सर्वेषामतो हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्रार्थवत्त्वं स्याद्द्वैतिनां पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्याकृतत्वाद्बन्धावस्थायाश्चाऽऽत्मनोऽपरमार्थत्वे निर्विषयत्वाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेत् । नाऽऽत्मनोऽवस्थाभेदानुपपत्तेः । यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थे युगपत्स्यातां क्रमेण वा । युगपत्तावद्विरोधान्न संभवतः स्थितिगती इवैकस्मिन् । क्रमभावित्वे च निर्निमित्तत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गोऽन्यनिमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गः । तथा च सत्यभ्युपगमहानिः ॥

भाष्यार्थ—(पण या बाबतीत द्वैत्यांशीं अद्वैत्यांचें साम्य नाहीं, अशी शंका-)—**ननु नः सर्वेषां द्वैतिनां आत्मन बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते**—अहोपण, आम्हा सर्व द्वैत्यांच्या मतीं आत्म्याच्या बन्ध मुक्तावस्था परमार्थत च आहेत, त्या सत्याच आहेत,—**अतः हेय उपादेय तत्साधनसद्भावे शास्त्रादि अर्थवत्त्वं स्यात्**—त्यामुळें त्याज्य, ग्राह्य व त्यांचीं साधनें यांच्या अस्तित्वाविषयीं शास्त्रादिकांचा उपयोग होतो [बंध व मोक्ष या दोन्ही अवस्था सत्य असल्यामुळें अमुक अनुष्ठेय आहे, अमुक अननुष्ठेय आहे, अमुक विहित आहे, अमुक अविहित आहे, अमुक धर्मसाधन आहे, असुक अधर्मसाधन आहे इत्यादि ज्ञान होण्यासाठीं आम्हा द्वैत्यांना शास्त्रादिकांचा फार उपयोग होतो]—**पुन अद्वैतिनां द्वैतस्य अपरमार्थत्वात् अविद्याकृतत्वात् च आत्मन बन्धावस्थायाः अपरमार्थत्वे निर्विषयत्वात् शास्त्रादि आनर्थक्य**—पण अद्वैत्यांच्या मतीं द्वैत मिथ्या असल्यामुळें-अविद्याकृत असल्यामुळें व आत्म्याची बन्धावस्था खरी नसल्यामुळें-बन्धावस्थाहि मिथ्या असल्यामुळें शास्त्रादिप्रमाणांना कांहीं विषयच उरत नाहीं, त्यामुळें शास्त्रादिकांना आनर्थक्य येतें-अद्वैत्यांच्या मतीं शास्त्रादिक व्यर्थ ठरतात,—**इति चेत् न**—असें जर म्हणाल तर तें बरोबर नाही—**आत्मन अवस्थाभेदानुपपत्तेः**—कारण आत्म्याच्या अवस्थांचा भेद संभवत नाहीं (आत्म्याच्या अवस्थाभेदाची अनुपपत्तीच दाखविण्यासाठीं विकल्प करितात-)—**यदि तावत् आत्मन बन्धमुक्तावस्थे युगपत् स्यातां क्रमेण वा**—जर आत्म्याला बंध-मुक्तावस्था आहेत असें मानलें तर त्या त्याला एकाच वेळा होतात का क्रमानें?—**एकस्मिन् स्थितिगती इव विरोधात् युगपत् न संभवतः**—एकाच पुरुषाचे ठिकाणीं एकाच वेळीं स्थिति व गति या परस्पर विरोधी क्रिया जशा संभवत नाहींत, याप्रमाणेंच विरोधामुळें त्या दोन अवस्था एकाच वेळा आत्म्यामध्ये संभवत नाहीत (वास्तव त्या क्रमानेंच प्राप्त होणाऱ्या आहेत, असें म्हटल्यास त्या क्रमानें होणाऱ्या अवस्था तरी कांहीं निमित्तानेंच होतात कीं निमित्तावाचून होतात, असा विकल्प करून प्रत्येक पक्षीं कोणता दोष येतो, तें सांगतात-)—**च क्रमभाविन्ये निर्निमित्तत्वे अनिर्मोक्षप्रसंगः**—पण त्या अवस्थांना क्रमभावित्व जर असेल व त्या कांहीं निमित्तावाचूनच प्राप्त होत असतील तर अनिर्मोक्ष प्रसंग येतो म्ह० आत्म्याचा मोक्ष केव्हांच होणें शक्य नाहीं, असें होतें. (कारण बन्ध व मोक्ष होण्यास निमित्त कांहींच नाहीं, तेव्हां वाटेल तेव्हां बंध व वाटेल तेव्हां मोक्ष-अवस्था प्राप्त होईल कारण, त्याला निमित्त कांहींच नाहीं)—**च अन्यनिमित्तत्वे स्वत अभावात् अपरमार्थत्वप्रसङ्गः**—तसें, त्या अवस्थांचें दुसरें कांहीं निमित्त आहे, आत्म्याला बंध व मोक्ष, या अवस्था प्राप्त होण्यास अन्य निमित्त

---

१ पण व्यावहारिक द्वैत अद्वैतीहि मानतात, असें यावर कोणी म्हणेल, म्हणून 'अविद्याकृतत्वात्' असें दुसरें विशेषण दिलें आहे. त्यावरून कल्पितद्वैतानेंहि व्यवहार होऊं शकतो असल्यामुळें त्याला सत्यत्व नाहीं, हें सिद्ध होतें.

आहे, त्यामुळेच त्याला त्या अवस्था प्राप्त होतात, म्हणून म्हणावें तर त्या अवस्था सत्या-पारमार्थिक नव्हेत, असें ठरण्याचा प्रसंग येतो. [आत्म्याच्या बंध व मोक्ष या अवस्था सत्या नाहींत. कारण त्या स्फटिकाच्या लालीप्रमाणें अस्वाभाविक आहेत, असें सिद्ध झालें असता निष्पन्न काय होतें तें सांगतात-]—**तथा च सति अभ्युपगमहानिः**—आणि असें झालें असता 'आत्म्याच्या या अवस्था सत्य आहेत' या सिद्धान्ताची हानि होते.

किंच बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्याऽनादिमत्यन्तवती च तच्च प्रमाणविरुद्धं तथा मोक्षावस्थाऽऽदिमत्यनन्ता च प्रमाणविरुद्धैवाभ्युपगम्यते। न चावस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यम्। अथानित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेदो न कल्प्यतेऽतो द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषोऽपरिहार्य एवेति समानत्वाद्‌द्वैतवादिना परिहर्तव्यो दोषः॥

भाष्यार्थ—(आत्म्याच्या बंध-मुक्तावस्था सत्या नाहींत, याविषयीं आणखी कारण-)—**किंच बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्या**—शिवाय बंधावस्था व मुक्तावस्था यांतील पूर्वावस्था कोणती व उत्तरावस्था कोणती, याविषयीं विचार करूं लागलें असतां बंधावस्था पूर्वी असेच कल्पना करावी लागते —**अनादिमती अन्तवती च**—तशीच ती अनादिमती व अन्तवती आहे म्ह॰ ती अनादि व सान्त आहे, अशी कल्पना होते.—**च तत् प्रमाणविरुद्धं**—पण तें प्रमाणविरुद्ध आहे—**तथा मोक्षावस्था आदिमती च अनन्ता प्रमाणविरुद्धा एव अभ्युपगम्यते**—तशीच मोक्षावस्था आदिमती व अनन्त आहे असें प्रमाणाच्या विरुद्धच स्वीकारलें जातें.—**अवस्थान्तरं गच्छतः अवस्थावतः नित्यत्वं उपपादयितुं न च शक्यं**—दुसऱ्या अवस्थेला प्राप्त होणाऱ्या अवस्थावानाच्या नित्यत्वाचें उपपादन करितां येणें शक्य नाहीं [बंध व मोक्ष या दोन अवस्थांतील पहिली अवस्था कोणती, असा विचार करूं लागल्यास बंधावाचून मोक्षाची शक्तिच नसल्यामुळें, बंधामाठीच मोक्ष, बंध नसेल तर मोक्षाचीहि आवश्यकता नाहीं, अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळें बंध पूर्वी व मोक्ष नंतर, असाच निर्णय होतो. त्याचप्रमाणें ' बंध पूर्वी ' म्हणून म्हटलें कीं तो अनादि आहे-म्ह॰ त्याचा आरंभ झालेला नसून तो मूर्शावरोबरच सिद्ध आहे. पण मोक्ष होताच त्याचा अंत-नाश होतो, त्यामुळें तो अनादि-सान्त आहे असें द्वैतवाद्यांना मानावें लागतें. त्याच न्यायानें मोक्ष सादि म्ह॰ उत्पन्न होणारा पण मुक्तात्म्याची पुनरावृत्ति होत नसल्यामुळें अनन्त-नाश न पावणारा आहे, असेंहि म्हणावें लागतें पण जो उत्पन्न झालेला नाहीं त्याचा नाश होणें व ज्याची उत्पत्ति झाली आहे तो नाश पावत नाहीं, असें म्हणणें प्रमाणाच्या विरुद्ध आहे. तसेंच, आत्मा अवस्थावान् आहे, बंध व मोक्ष या त्याच्या सत्या अवस्था आहेत, असें म्हटल्यास तो अनित्य ठरतो कारण एक अवस्था सोडून दुसऱ्या अवस्थेला प्राप्त होणारा पदार्थ नित्य असतो, असें कोणालाहि कधीच उपपादन करितां येणें शक्य

नाहीं]—**अथ अनित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेद न कल्पते**—बरें, ह्या अनित्यत्व दोषाचा परिहार करण्यासाठी बंध व मुक्त या अवस्थांचा भेद आत्म्यामध्यें आहे, या अवस्था आत्म्याच्या आहेत, असें जर मानलेंच नाहीं—**अतः द्वैतिनां अपि शास्त्रानर्थक्यादिदोष. अपरिहार्य एव**—तर द्वैत्यानांहि शास्त्राचें आनर्थक्य, प्रत्यक्षविरोध हे दोष अपरिहार्यच आहेत —**इति समानत्वात् अद्वैतवादिना दोष न परिहर्तव्यः**—यास्तव शास्त्रानर्थक्यादि दोष सर्व वाद्यांना समान असल्यामुळ एकट्या अद्वैतवाद्यालाच त्यांचा परिहार करावयास नको [बंध व मोक्ष, या आत्म्याच्या अवस्था आहेत असें म्हटल्यास आत्मा अनित्य ठरतो, असें पाहून त्या अवस्थांशीं आत्म्याचा कांहीं संबंध नाहीं, म्हणून म्हणाल तर मग शास्त्र कोणासाठी ? आत्म्याला जर बंध नाहीं व मोक्षहि नाहीं, तर विधिशास्त्र कर्मादिकांचें विधान कोणाला उद्देशून करणार? त्याला विषयच उरत नाहीं,म्हणून सर्व द्वैत्यांच्या मतींहि शास्त्राचें आनर्थक्य-व्यर्थत्व वगैरे दोष येतातच त्यामुळें एकट्या अद्वैतवाद्यालाच त्यांचा परिहार करावयास नको]

न च शास्त्रानर्थक्यं यथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वाच्छास्त्रस्य । अविदुषा हि फलहेत्वोरनात्मनोरात्मदर्शनम् । न विदुषा, विदुषा हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरहमित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः । न ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलाग्न्योश्छायाप्रकाशयोर्वैकात्म्यं पश्यति किमुत विवेकी । तस्मान्न विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत्फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति । न हि देवदत्त त्वमिदं कुर्विति कस्मिंश्चित्कर्मणि नियुक्ते विष्णुमित्रोऽहं नियुक्त इति तत्रस्थो नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते । नियोगविषयविवेकाग्रहणात्तूपपद्यते प्रतिपत्तिस्तथा फलहेत्वोरपि ॥

भाष्यार्थ—(दोन्ही पक्षीं जर दोष एकसारखाच आहे, तर आम्हीं अद्वैतमतावरच अधिक शांत काय म्हणून करावी ? या प्रश्नाचें उत्तर वर ' अविद्याविषये च० ' इत्यादि ज ादलें आहे (पृ ८८०) त्याचेंच अधिक विवरण करितात-)—**शास्त्रानर्थक्यं न च**—अद्वैतमतावर शास्त्राचें आनर्थक्य हा दोषच येऊं शकत नाहीं—**शास्त्रस्य यथाप्रसिद्ध-अविद्वत्पुरुषविषयत्वात्**—कारण व्यवहारांत 'म. व मास' असें मानणारा प्रसिद्ध अविद्वान् पुरुष हा शास्त्राचा विषय आहे (त्याच संमित वाक्याचें स्पष्टीकरण-)—**फलहेत्वोः अनात्मनो अविदुषा आत्मदर्शनं हि**—भोक्तृत्व हें फल व कर्तृत्व हा हेतु, या अनात्म्यांमध्यें अविद्वानाचें आत्मदर्शन प्रसिद्ध आहे, (अविद्वान् मी भोक्ता व कर्ता, असें समजतो हें प्रसिद्ध आहे किंवा फल म्ह० विशेष प्रकारचा देह व हेतु म्ह० त्याच्या उत्पत्तीचें कारण होणारें अदृष्ट,त्या दोन्ही अनात्म्यांमध्ये 'मी कर्ता, भोक्ता मनुष्य' इत्यादि प्रकारें आत्मदृष्टि ठेवणें हेंच शास्त्राधिकाराचें निमित्त आहे त्यामुळें विधि निषेधशास्त्र अविद्वानासाठीं आहे अहोपण, विद्वानांचाहि ' मी मनुष्य आहें ' असा व्यवहार चालतो तेव्हां तोहि शास्त्राचा विषय कां नव्हत ? उत्तर-)—**विदुषां न**—विद्वानाच तसें मिथ्यादर्शन नसतें (या गा.उत्तरवाक्याचेंच स्पष्टीकरण-)—**विदुषां हि फलहेतुभ्यां आत्मन अन्यत्वदर्शने सति तयोः अहं इति आत्मदर्शनानु**

पपत्तेः—कारण विद्वानांना फल व हेतु याहून आत्म्याचें अन्यत्व साक्षात् कळलें असतां त्यांच्या ठिकाणीं ' मी ' असें आत्मदर्शन संभवत नाहीं. (आत्मा शरीरादिकां-हून अगदीं भिन्न आहे, असें ज्ञान झालें असतां विद्वान् त्यानाच ' मी ' असें म्हणेल हे संभवत नाहीं.)—**हि अत्यन्तमूढः उन्मत्तादिः अपि जलाग्न्योः छाया-प्रकाशयोः वा ऐकात्म्यं न पश्यति किमुत विवेकी**—कारण अत्यंत मूढ व वेडा वगैरेहि जल व अग्नि यांचें किंवा छाया व प्रकाश याचें एकरूपत्व-ऐक्य पाहत नाहीं मग विवेकी परस्परविरुद्ध पदार्थांचें ऐक्य कसें पाहील ? [अर्थात् देहादिकांहून आत्मा भिन्न आहे असें जाणणारा ज्ञानी आत्मा व अनात्मा यांचें ऐक्य निकालीं मानणार नाहीं. अर्थात् विद्वानाला विधिनिषेधशास्त्राचा अधिकार नाहीं. या उक्त विषयाचा उप-संहार करितात-]—**तस्मात् फलहेतुभ्यां आत्मनः अनन्यत्वदर्शिनः तावत् विधिप्रतिषेधशास्त्रं न भवति**—म्हणून फल व हेतु याहून आत्मा अगदीं भिन्न आहे, असें जाणणाऱ्या विद्वानाला तर विधिनिषेधशास्त्र नाहीं [विद्वान् हा त्याचा विषय नव्हे, ही गोष्ट सिद्ध झाली अद्वैतपक्षीं शास्त्रानर्थक्य हा दोषच येत नाहीं. कारण शास्त्र अविद्वानासाठीं आहे. अविद्वान् ' देहच मी, मी ब्राह्मण, माझें हे कर्तव्य' इत्यादि अना-त्म्याला आत्मा समजतो. पण विद्वान् तसें समजत नाहीं. कारण त्याला आत्मा देहादिकांहून भिन्न आहे, असें साक्षात् ज्ञान झालेलें असतें. आत्मा व अनात्मा हे छाया व प्रकाश किंवा जल व अग्नि यांप्रमाणें अगदीं विलक्षण आहेत.अशा विरोधी पदा-र्थांचें ऐक्य एखादा मूढहि जर कधीं मानीत नाहीं, तर विवेकी कसा मानणार ? अर्थात् त्यांचें ऐक्य न मानणारा आत्मज्ञ विधिनिषेधशास्त्राचा विषय नव्हे. आतां शास्त्राचें श्रवण अविद्वानाप्रमाणें विद्वानहि करीत असल्यामुळें तोहि त्याचा विषय आहे,अशी शंका घेऊन आचार्य म्हणतात-]—**'देवदत्त त्वं इदं कुरु ' इति कस्मिंश्चित् कर्मणि नियुक्ते तत्रस्थः विष्णुमित्रः नियोगं शृण्वन् अपि अहं नियुक्तः इति न हि प्रतिपद्यते**—'हे देवदत्ता, तूं हे कर, ' असें म्हणून एखाद्या कर्मामध्यें देवदत्ताला नियुक्त केलें असतां तेथेंच असलेला विष्णुमित्र तो नियोग-तो विधि ऐकत असूनहि 'मीच या कार्यांत नियुक्त केला गेलों आहें, मलाच हे कर्म करण्याची प्रेरणा केली आहे,' असें समजत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे.—**तु नियोगविषयविवेकाग्रहणात् प्रति-पत्तिः उपपद्यते**—पण या नियोगाचा विषय कोण आहे, ' मीच की दुसरा कोणी,' याचा विवेक न झाल्यास मात्र देवदत्ताला प्रेरणा केली असतां तो ऐकणारा विष्णुमित्र 'मीच या कर्मांत नियुक्त केला जात आहें,' असें समजेल, हें संभवतें.—**तथा फलहे-त्वोः अपि**—त्याच न्यायानें फल व हेतु यांच्या ठिकाणी आत्मदृष्टि ठेवणारा मद्-र्शनप्रतिपन्नादि हा माझा धर्म आहे व देहादि मी आहें, असें मानणारा अविवेकी मी शास्त्राचा अधिकारी आहें, असें मानील. [अर्थात् विधिनिषेधशास्त्र अविद्वानासाठीं असल्यामुळें मद्• अविद्वान् हा त्याचा विषय असल्यामुळें 'शास्त्र ईश्वर आहे असें मान-ल्याम ते व्यर्थ होईल' ही शंकि घालण्यास जागा नाहीं.]

ननु प्राकृतसंबन्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया फलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्शनेऽपि सतीष्टफलहेतौ प्रवर्तितोऽस्म्यनिष्टफलहेतोश्च निवर्तितोऽस्मीति । यथा पितृपुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यप्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, शास्त्राचा विषय विद्वान् आहे, या दृष्टांनेहि शास्त्राचें अर्थवत्त्व सांगता येणें शक्य आहे, अशी शंका-)—**ननु प्राकृतसंबन्धापेक्षया शास्त्रार्थविषया प्रतिपत्तिः फलहेतुभ्यां अन्यात्मत्वदर्शने सति अपि युक्ता एव**—अहोपण, आत्मसाक्षात्कार होण्यापूर्वी अनुभविलेला जो प्राकृत-प्रकृतिजन्य देहाभिमानरूप संबंध, त्याच्या अपेक्षेनें विधीकडून मी प्रवृत्त केला गेलों आहें व निषेधाकडून मी निवृत्त केला गेलो आहे, अशा प्रकारची शास्त्रविषयक बुद्धि फल व हेतु याहून आत्मा भिन्न आहे असें ज्ञान झालें असलें तरी होणें युक्तच आहे. (तीं कशी तेंच व्यक्त करितात-) —**इष्टफलहेतौ प्रवर्तितः अस्मि च अनिष्टफलहेतोः निवर्तितः अस्मि इति**—इष्ट फलाच्या हेतूमध्यें मी प्रवृत्त केला गेलों आहे व अनिष्टफलाच्या हेतूपासून निवृत्त केला गेलो आहे, अशी बुद्धि होणें युक्तच आहे. ('अहोपण, अविद्वानाला जसा मिथ्या अभिमान असतो तसा विद्वानाला नसतो त्यामुळें अविद्यासंबंधामुळेंच होणारी तसली बुद्धि विद्वानाच्या ठिकाणीं संभवत नाहीं, ' असें सिद्धान्ती यावर म्हणतील असें समजून शंकावादीच आपलें म्हणणें दृष्टान्तानें स्पष्ट करतो-)—**यथा पितृपुत्रादीनां इतरेतर-आत्मान्यत्वदर्शने सति अपि अन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः**—ज्याप्रमाणें पिता, पुत्र, भ्राता यांचे आत्मे परस्पर भिन्न आहेत. ते परस्परांहून पृथक् आहेत, अशी दृष्टि-असें ज्ञान जरी असलें तरी त्यांच्या परस्पर विधाचें व निषेधाचें ज्ञान परस्परांस असतें [पित्याला उद्देशून केलेला विधि किंवा निषेध पित्याच्या हातून घडणें शक्य नसल्यास पुत्राला त्याविषयींचें ज्ञान होतें, असें आपण पाहतों. उदा॰ पित्याला उद्देशून केलेल्या विधाचें अनुष्ठान त्याच्या हातून न घडल्यास पुत्र तें करितो, म्हणूनच बृहदारण्यकांत संप्रत्ति कर्म सांगितलें आहे. 'मी आता मरणार' अशी जेव्हां पित्याची खात्री होते तेव्हां तो पुत्राला जवळ बोलावून 'तूं ब्रह्म आहेस, तूं यज्ञ आहेस, तूं लोक आहेस' असें सांगतो व पुत्र त्या सर्वांचा स्वीकार करतो. उदा॰ अध्ययन, यज्ञ, इत्यादि पित्याचें सर्व कर्तव्य तो आपल्याकडे घेतो. त्याचप्रमाणें पुत्राला उद्देशून केलेला विधि-निषेध आचरण्यास पुत्र असमर्थ असल्यास पिता त्याचें अनुष्ठान करितो. भ्राता, पत्नी इत्यादिकांविषयींहि असेंच समजावें. याच न्यायानें विद्वान् 'मी हेतुफलाहून अगदीं भिन्न आहे.' असा जरी साक्षात् अनुभव घेत असला तरी पूर्वीच्या मिथ्या देहादिसंबंधामुळें त्याला विधि निषेधार्थाचें ज्ञान होण्यास कांहींच प्रत्यवाय नाहीं.]

न । व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फलहेत्वोरात्माभिमानस्य सिद्धत्वात् । प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थो हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते न पूर्वं तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति सिद्धम् ॥

भाष्यार्थ—(पुत्रादिकाना मिथ्याभिमान असल्यामुळें परस्परनियोगाचें ज्ञान होणें योग्यच आहे पण तत्त्वदर्शी ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणीं तसा अभिमानच नसल्यामुळें देहादिसबधानेंच होणारी तशी बुद्धि त्याला होत नाहीं, असें सांगून सिद्धान्ती वरील श-केचा परिहार करितात–)—**न**—हें तुमचें म्हणणें बरोबर नाहीं कारण—**व्यतिरिक्त-आत्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्राक् एव फलहेत्वोः आत्माभिमानस्य सिद्धत्वात्**—आत्मा शरीरेंद्रियादि सर्व अनात्मवर्गाहून अगदीं भिन्न आहे, असें साक्षात् ज्ञान होण्यापूर्वींच फल व हेतु यांच्या ठिकाणीं 'हाच आत्मा' असा अभिमान सिद्ध असतो. [ज्ञानापूर्वींच अनात्माभिमान सिद्ध असतो पण तो ज्ञानानंतर जातो त्यामुळें विधि निषेधशास्त्र त्याला विषय करीत नाहीं शिवाय प्रथममीमांसेंत 'सर्वापेक्षा०' या अधिकरणात आत्म्याचें सम्यग्ज्ञान पुण्यसंज्ञक अदृष्टानें निष्पन्न होतें, असें सांगितलें आहे त्यामुळें विधिनिषेधाचें अनुष्ठान सम्यग्ज्ञानाच्या पूर्वींच संभवतें तेव्हां विद्वान् त्याचें अनुष्ठान कसें करणार? असें आचार्य म्हणतात–]—**प्रतिपन्नानियोगप्रतिषेधार्थः हि फलहेतुभ्यां आत्मनः अन्यत्वं प्रतिपद्यते**—ज्यानें विधिप्रतिषेधार्थाचें अनुष्ठान केलें आहे, म्ह० विहित कर्मांचें अनुष्ठान करून निषिद्ध कर्मांचा त्याग केला आहे, त्याच्याच पापाचा क्षय होऊन त्याला आत्मा हेतुफलाहून अगदीं पृथक आहे, असें ज्ञान होतें,—**न पूर्वं**—विहितानुष्ठान व निषिद्धाचा परिहार केल्यावाचून, त्यापूर्वींच त्याला आत्मज्ञान होत नाहीं—**तस्मात् विधिप्रतिषेधशास्त्रं अविद्वद्विषयं इति सिद्धं**—यास्तव विधिनिषेधशास्त्राचा विषय अविद्वान् आहे–विद्वान् नव्हे, ही गोष्ट सिद्ध झाली

ननु स्वर्गकामो यजेत कलञ्जं न भक्षयेदित्यादावात्मव्यतिरेकदर्शिनामप्रवृत्तौ केवल-देहाद्यात्मदृष्टीनां च । अतः कर्तुरभावाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेत् । न, यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः । ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवित्तावन्न प्रवर्तते । तथा नैरात्म्यवाद्यपि नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते । यथाप्रसिद्धितस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवणान्यथानुपप-त्त्याऽनुमितात्मास्तित्व आत्मविशेषानभिज्ञः कर्मफलसंजाततृष्णः श्रद्दधानतया च प्रव-र्तत इति सर्वेषां न प्रत्यक्षमतो न शास्त्रानर्थक्यम् ॥ १८

भाष्यार्थ—(अविद्वान् पुरुष, हा शास्त्राचा विषय असल्यामुळें शास्त्र व्यर्थ नाहीं, असें जें वर सांगितलें आहे, त्याचाच आक्षेप व समाधान यांच्या योगानें विस्तार करण्यासाठीं आक्षेप घेतात–)—**ननु 'स्वर्गकाम यजेत, कलञ्जं न भक्षयेत्' इत्यादौ आत्मव्यतिरेकदर्शिनां अप्रवृत्तौ च केवलदेहाद्यात्मदृष्टीनां (अप्रवृत्ति)**—अहो पण 'स्वर्गाची इच्छा करणारानें यज्ञ करावा, विषलिप्त बाणानें मारलेल्या हरिणाचें मांस खाऊं नये' इत्यादि विधिनिषेधामध्यें आत्मा देहादि अनात्म्याहून–फल-हेतूहून भिन्न आहे, असें जाणणारांची अप्रवृत्ति झाली असतां केवळ देहादिकच आत्मा आहे, असें जाणणारांचीहि विधीमध्यें प्रवृत्ति व निषिद्धापासून निवृत्ति होत नाहीं [आत्मा देहाहून भिन्न आहे, असें जाणणाऱ्या विद्वानांच्या ठिकाणीं 'देहादिकांनाच मी' असें समजणें या प्रकारचें जें अभिमानरूप अधिकाराचें निमित्त त्याचा अभाव असतो. त्यामुळें

विधित –शास्त्रविधीमुळें त्याची यागादिकांत प्रवृत्ति होत नाहीं, व अभक्ष्यभक्षणादि निषेधापासूनहि निवृत्ति होत नाहीं. याप्रमाणें त्याच्या प्रवृत्ति निवृत्तीचा अभाव झाला असता देहादिकांनाच आत्मा समजणाऱ्या अविद्वानाचीहि प्रवृत्तिनिवृत्ति होणें युक्त नाहीं. कारण पारलौकिक फल भोगणाऱ्या भोक्त्याचें त्याना ज्ञानच नसतें, असा याचा भावार्थ पण विद्वान् व अविद्वान् या दोघाच्याहि प्रवृत्ति निवृत्तीचा याप्रमाणें अभाव झाला असता काय निष्पन्न होतें तें सांगतात–]—**अत कर्तुः अभावात् शास्त्रानर्थक्यं इति चेत् न**—त्यामुळें कर्त्याचाच अभाव झाल्यामुळें शास्त्र व्यर्थ–निरुपयोगी ठरतें, असें ह्मणाल तर तें बरोबर नाहीं —**यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्ति निवृत्त्युपपत्तेः**—जशी शास्त्रीयप्रसिद्धि आहे त्याप्रमाणेंच प्रवृत्ति व निवृत्ति याची उपपत्ति लागते [आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, हें परोक्ष ज्ञान व तो देहादिरूपच आहे, हें अपरोक्ष ज्ञान ज्याला असतें म्ह० ज्याला आत्मा देहादिकाकडून पृथक् आहे,असें नुसतें शाब्दिक ज्ञान असतें, अनुभव तसा आलेला नसतो, पण देहच आत्मा हें ज्ञान मात्र अनुभवसिद्ध असतें–सर्व व्यवहार 'देहच आत्मा आहे,' अशा भावनेनें चालतो, त्याचा शास्त्रप्रमाण प्रवृत्ति व निवृत्ति होऊं शकते त्यामुळे शास्त्र व्यर्थ ठरत नाहीं. आता याच मुद्याचें विवरण करण्यासाठीं अगोदर ब्रह्मवेत्त्याच्या प्रवृत्ति निवृत्तीचा अभाव दाखवितात–]—**ईश्वरक्षेत्रज्ञ एकत्वदर्शी ब्रह्मविद् तावत् न प्रवर्तते**—ईश्वर व क्षेत्रज्ञ यांचें एकत्व साक्षात् जाणणारा–अपरोक्ष ब्रह्मज्ञानी तर शास्त्राप्रमाणें प्रवृत्त होत नाहीं, व निवृत्तहि होत नाहीं. —**तथा नैरात्म्यवादी अपि ' परलोकः न अस्ति ' इति न प्रवर्तते**—त्याचप्रमाणें शरीराहून आत्मा निराळा नाहीं, असें समजणारा नैरात्म्यवादीहि ' परलोकच नाहीं ' असें समजत असल्यामुळें शास्त्राप्रमाणें प्रवृत्त किंवा निवृत्त होत नाहीं —**तु यथाप्रसिद्धितः विधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवण अन्यथा-अनुपपत्त्या अनुमित आत्मास्तित्वः आत्मविशेषानभिज्ञ कर्मफलसंजाततृष्णः श्रद्दधानतया च प्रवर्तते इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षं**—पण विधि निषेधाधीन असलेली जी प्रसिद्धि तिच्या अनुसार आत्मा जर नसता तर विधि व निषेध या शास्त्राचें श्रवणच उपपन्न झालें नसतें पण ज्याअर्थी विधिनिषेधशास्त्राचें श्रवण होत आहे त्याअर्थीं परलोकाशीं संबंध ठेवणारा आत्मा असलाच पाहिजे, असें ज्यानें आत्म्याच्या अस्तित्वाविषयीं अनुमान केलें आहे, पण आत्म्याच्या विशेष स्वरूपाविषयीं जो अनभिज्ञ आहे, त्यामुळें ज्याला कर्मफलाविषयीं तृष्णा उत्पन्न झाली आहे,असा पुरुष श्रद्धालुपणानें शास्त्राप्रमाणें प्रवृत्त व निवृत्त होतो, असें आपणां सर्वांना प्रत्यक्ष दिसतें.—**अत शास्त्रानर्थक्यं न**—त्यामुळें शास्त्राला आनर्थक्य नाहीं [' ज्याला स्वर्ग हवा असेल त्यानें याग करावा ' हा विधि व ' कलजमांस खाऊं नये ' हा निषेध यामध्यें आत्मा देहादिकाहून भिन्न व नित्य आहे असें जाणणारा ज्ञानी जर प्रवृत्त झाला नाहीं, तर ' देहच मी ' असें समजणारा नास्तिक मुळींच प्रवृत्त होणार नाहीं. याप्रमाणें कर्त्याचाच अभाव झाल्यामुळें शास्त्र व्यर्थ ठरतें, अशी शंका येते. पण तिचें समाधान

करण्यासाठीं आचार्य म्हणतात—"ब्रह्म व आत्मा-क्षेत्रज्ञ याचें ऐक्य जाणणारा अपरोक्ष ज्ञानी शास्त्रानुसार प्रवृत्त किंवा निवृत्त होणार नाहीं, हें उघड आहे, त्याचप्रमाणे परलोक नाहीं, परलोकसंबंधी देहातिरिक्त आत्मा नाहीं, असें जाणणारा देहात्मवादीहि प्रवृत्त-निवृत्त होणार नाहीं, हे उघड आहे. पण ज्याअर्थी विधिप्रतिषेधशास्त्र धर्माधर्मांचें विधान करीत आहे, त्याअर्थी परलोकसंबंधी आत्मा व परलोक वगैरे असलाच पाहिजे, असें जाणणारा व त्यामुळेंच ज्याला ऐहिक व पारलौकिक फलविषयींची तृष्णा उत्पन्न झाली आहे, असा अधिकारी पुरुष मोठ्या श्रद्धेनें शास्त्राप्रमाणें विधीमध्यें प्रवृत्त व निषेधापासून निवृत्त होतो, हें आपल्याला प्रत्यक्ष दिसतें. त्यामुळें आत्मज्ञानी व नास्तिक याना सोडून बाकीचे 'आत्मा देहादिकांहून भिन्न आहे,' असें परोक्ष व 'देहादिकच आत्मा' असें प्रत्यक्ष स्वानुभवानें जाणणारे लोक शास्त्राधिकारी असल्यामुळें शास्त्राला व्यर्थ म्हणता येत नाहीं."]

विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेत् । न कस्यचिदेव विवेकोपपत्तेः । अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्याद्यथेदानीम् । न च विवेकिनमनुवर्तन्ते मूढा रागादिदोषतन्त्रत्वात्प्रवृत्तेः । अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात् । स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः । स्वभावस्तु प्रवर्तत इति ह्युक्तम् । तस्मादविद्यामात्रं संसारो यथादृष्टविषय एव ॥

भाष्यार्थ—(आता दुसऱ्या प्रकारें शास्त्राच्या आनर्थक्याची शंका-)—**विवेकिनां अप्रवृत्तिदर्शनात् तदनुगामिनां अप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यं**—विवेकी लोकांची विधि निषेधामध्यें प्रवृत्ति होत नाहीं, असें दिसतें. (आत्मा देहादिकांहून अगदी भिन्न आहे, असें जाणणाऱ्या त्याना विधि-निषेधाचा अधिकारच नाहीं, त्यामुळें त्याना शास्त्राचा काहीं उपयोग नाहीं. पण 'देहच मी' असें समजणारे लोकहि 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः०' [गी. भा. अ. ३, श्लो. २१ पृ ३१३] या न्यायानें विवेक्याचेंच जर अनुकरण करूं लागले, तर) विवेक्याचें अनुवर्तन करणाऱ्या अविवेक्याचीहि विधि-निषेधामध्यें अप्रवृत्ति झाल्यास शास्त्र व्यर्थ होतें, (विवेकी शास्त्रार्थांत प्रवृत्त होत नाहीत, असें पाहून त्याचे अविवेकी अनुयायीहि शास्त्रार्थापासून निवृत्त झाले, तर शास्त्र व्यर्थ नाहीं का होत,)—**इति चेत्**—असें म्हणाल तर—**न । कस्यचित् एव विवेकोपपत्तेः**—बरोबर नाहीं. कारण कोणा एखाद्यासच तसा विवेक होऊं शकतो.—**अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चित् एव विवेकी स्यात् यथा इदानीं**—अनेक प्राण्यांतील कोणा एखादाच विवेकी असतो, जसा या वर्तमानसमयां कोणी एखादाच क्वचित् विरळा विवेकी असतो —**च मूढाः विवेकिनं न अनुवर्तन्ते**—व मूढ लोक विवेक्याचें अनुवर्तन करीत नाहींत.—**प्रवृत्तेः रागादिदोषतन्त्रत्वात्**—कारण प्रवृत्ति राग द्वेषादि दोषांच्या अधीन असते—**अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्**—अभिचारादि-जारण-मारण-उच्चाटनादि कर्मांमध्यें लोकांची प्रवृत्ति होत असल्याचें दिसतें. (अज्ञ लोक विवेक्याचेंच जर नियमानें अनुकरण करणारे असते, तर त्यांची अभिचारादि कर्मांमध्यें

प्रवृत्ति झाली नसती कारण विवेकी असलेला कर्मांत प्रवृत्त होत नाहीत)—च प्रवृत्तेः स्वाभाव्यात्—शिवाय प्रवृत्तीला स्वाभाविकत्व आहे—' स्वभावस्तु प्रवर्तते ' इति हि उक्तं—प्रवृत्ति ' स्वभाव ' या नावाच्या अज्ञानाचें कार्य आहे, असें भगवानानीहि सांगितलें आहे—तस्मात् अविद्यामात्रं संसारः यथादृष्टविषय एव—याप्रमाणें सर्व प्रवृत्ति अज्ञानजन्य असल्यामुळें विधि व निषेध याच्या अधीन असलेल्या प्रवृत्ति निवृत्तिरूप वधाला-संसाराला अविद्यामात्रत्व आहे, हा संसार अविद्यामात्र आहे ज दृष्ट आहे, त्याचेंच अनुवर्तन करणाऱ्या अज्ञ पुरुषाला यथादृष्ट म्हणतात असला पुरुषच संसाराचा आश्रय आहे [अर्थात् प्रवृत्ति निवृत्त्यात्मक संसाराला अविद्वद्विषयत्व असल्यामुळें त्याचें निमित्तभूत शास्त्रहि अविद्वद्विषयच आहे अविद्वानच शास्त्राचा विषय आहे त्यामुळें शास्त्राला आनर्थक्य नाहीं या जगात विवेकी फार विरळा आढळतो व देहात्मवादी जीव त्याचें अनुवर्तनहि करीत नाहीत त्याचा सर्व प्रवृत्ति रागद्वेषप्रयुक्त असते म्हणूनच विवेकी ज्या घोर कर्मांत कधींच प्रवृत्त होत नाहीं, तसलीं जारण मारणादि कर्में अविवेकी करितात देहात्मवाद्याची प्रवृत्ति स्वाभाविक आहे, म्हणूनच भगवानानी ' स्वभावस्तु प्रवर्तते ' असें म्हटलें आहे अर्थात् सर्व संसार अविद्यामात्र आहे व तो अनात्मज्ञाच्याच आश्रयानें राहतो]

(न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्या तत्कार्यं च । न च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थम् । न ह्युषरदेशं स्नेहेन पङ्कीकर्तुं शक्नोति मरीच्युदकं तथाऽविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किंचित्कर्तुं शक्नोति । अतश्चेदमुक्तं ' क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ' ' अज्ञानेनाऽऽवृतं ज्ञानम् ' इति च ॥ १८

भाष्यार्थ—(' अहोपण, क्षेत्रज्ञाचा आश्रय करून राहणारा अविद्या आपलें कार्य असा जो संसार त्याचाहि त्याच्यावर आरोप करते त्यामुळें त्या क्षेत्रज्ञालाच त्या ह्याचें अधिकारित्व आहे ' अशा आशंका घेऊन सांगतात-)—केवलस्य क्षेत्रज्ञस्य अविद्या च तत्कार्यं न—केवळ क्षेत्रज्ञाला अविद्या नाहीं व अविद्येचें कार्यहि नाहीं ('अहोपण, शुद्ध क्षेत्रज्ञाशीं अविद्यादिकाचा जरी वस्तुतः संबंध नसला, तरी त्याच्यावर आरोपित केलेला संसार त्यालाच , खी करतो,' या शंकेचें समाधान-)—मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं न च समर्थं—मिथ्या अज्ञान परमार्थ वस्तूला दूषित करण्यास समर्थ नाहीं—मरीच्युदकं उषरदेशं स्नेहेन पङ्कीकर्तुं न शक्नोति हि—मृगजळ माळ जमिनीला आपल्या स्नेहानें ओली करण्यास समर्थ होत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे—तथा अविद्या क्षेत्रज्ञस्य किंचित् कर्तुं न हि शक्नोति —त्याचप्रमाणें अविद्या क्षेत्रज्ञाला काहीं करूं शकत नाहीं—अतः च 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ' इदं उक्तं—म्हणूनच ' व क्षेत्रज्ञहि मी आहें असें तू समज ' असें म्हटलें आहे (क्षेत्रज्ञ व ईश्वर य चें जर ऐक्य आहे तर ' मी ' अशा रूपानें आत्म्याला जाणणाराहि हा पुरुष आपलें ईश्वर व-मी ईश्वर आहें, असें कां ओळखीत नाहीं स्वत • च्या ईश्वरत्वाचें त्याला भान कां होत नाहीं ? उत्तर-)—' अज्ञानेनावृतं ज्ञानं' इति

च—(अ. ५ श्लो. १५ पृ. ५०९) अज्ञानानें ज्ञानाला झाकून टाकलें आहे. त्यामुळें सर्व प्राणी मोहित होतात, असेंहि भगवानांनी त्याचें कारण सांगितलें आहे [आरोपित अविद्या किंवा तिचें कार्य शुद्ध क्षेत्रज्ञाला कांही करूं शकत नाहीं. कारण अविद्यादि मिथ्या आहे व मृगजलादि कोणतीच मिथ्यावस्तु आपल्या अधिष्ठानाला दूषित करूं शकत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे, म्हणूनच ' क्षेत्रज्ञ मीच आहे असें समज ' इत्यादि भगवानांनीं सांगितलें आहे.]

अथ किमिदं संसारिणामिवाहमेवं ममैवेदमिति पण्डितानामपि । शृणिवद तत्पाण्डित्यं यत्क्षेत्र एवाऽऽत्मदर्शनम् । यदि पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्येयुस्ततो न भोगं कर्म वाऽऽकाङ्क्षेयुर्मम स्यादिति । विक्रियैव भोगकर्मणी । अथैवं सति फलार्थित्वादविद्वान्प्रवर्तते ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, आत्म्याला वस्तुत. संसाराचा स्पर्शंहि नाहीं, म्हणून जर म्हटलें तर विद्वानांच्या अनुभवाशी विरोध येतो, अशी शंका–)—अथ संसारिणां इव पण्डितानां अपि अहं एवं मम एव इदं इति इदं किं—तर मग संसारी जीवांप्रमाणेंच पंडितांचाहि ' मी असा मोठा कुलीन, विद्वान् वगैरे आहें, हें क्षेत्र, गृह, पत्नी वगैरे माझेंच आहे,' असा जो अभिनिवेश दिसतो तो का, त्याचें काय कारण ? (संसारी जीवांप्रमाणें पंडितांचेंहि ' मी व माझें ' हें संसारित्व दिसतें ! तें का ?)—शृणु—त्यांचें पांडित्य कोणत्या प्रकारचें आहे तें तू ऐक—यत् क्षेत्रे एव आत्मदर्शनं तत् इदं पाण्डित्यं—जें क्षेत्राचे ठिकाणीच आत्मदर्शन तें हें त्याचें पांडित्य आहे.—यदि पुनः क्षेत्रज्ञं अविक्रियं पश्येयु ततः भोगं कर्म वा मम स्यात् इति न आकांक्षेयुः—पण ते जर क्षेत्रज्ञ अविक्रिय आहे, असें पाहतील तर भोग मला प्राप्त व्हावा किंवा मी कर्म करावें, अशी आकांक्षा करणार नाहींत. [संसारित्व हा कूटस्थ आत्म्याचा धर्म आहे, अशी प्रतीति केव्हांच येत नाहीं त्यामुळें आत्मा असंसारी आहे, या सिद्धान्ताला कांहींच बाध येत नाहीं. आत्मा अविक्रिय आहे असें जाणणाऱ्या विद्वानांचाहि भोग व कर्म का संभवूं नये ? त्याला कोणती हरकत आहे ? उत्तर-]—भोगकर्मणी विक्रिया एव—भोग व कर्म हीं विक्रियाच आहे. त्यामुळें तीं कूटस्थ आत्म्याचे ठिकाणीं संभवत नाहीं. (आत्मा विक्रियाशून्य आहे, असें ज्याला साक्षात् ज्ञान झालें आहे, त्याचा भोग व कर्म यांचा असंभव आहे, असें जर म्हटलें तर मग शास्त्रामध्यें प्रवृत्ति कोणाची होणार ? उत्तर–)—अथ एव सति फलार्थित्वात् अविद्वान् प्रवर्तते—विद्वानाला फलाची इच्छा नसते, त्यामुळें तो कर्मामध्यें प्रवृत्त होत नाहीं, असें सिद्ध झालें असतां फलाची आकांक्षा असल्यामुळें अविद्वान् त्या फलाचा उपाय असें जें कर्म त्यांत प्रवृत्त होतो, अविद्वान् शास्त्राचा अधिकारी आहे. [आत्म्याच्या ठिकाणीं जर खरोखर संसार नाहीं तर अविद्वानाप्रमाणें विद्वान् 'मी मा, हे मसें' इत्यादि जो व्यवहार करितो तो का ? असा वादानें शंका विचारली असतां सिद्धान्ती म्हणतात–" तू पांडित्य तरी कशाला म्हणतोस ? देहादिकांना आत्मा समजणें, याला

पांडित्य म्हणतोस कीं, आत्मा कूटस्थ आहे असें साक्षात् जाणणें याला, कीं 'मी संसारी आहे' असें समजणें याला ? जे 'हा मी व हें माझें' असें म्हणणारे ते यांतील पहिल्याप्रकारचे पंडित होत. दुसऱ्या प्रकारचे पंडित भोग व त्यांचें साधन कर्म यांतील एकाचीच अपेक्षा करीत नाहीत. कारण भोग व कर्म या दोन्ही विक्रियाच आहेत. पण आपल्याला संसारी मानणारा जो अविद्वान् तोच कर्मांमध्यें फलाच्या आशेनें प्रवृत्त होतो. यास्तव तोच शास्त्राचा अधिकारी असून त्याचीच कर्मांमध्यें प्रवृत्ति संभवते. अर्थात् 'मी व माझें' म्हणणारा देहात्मवादी खरा पंडित नसून अविद्वान् आहे.]

विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात्प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचर्यते । इदं चान्यत्पाण्डित्यं कस्यचिदस्तु क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव क्षेत्रं चान्यत्क्षेत्रज्ञस्य विषयः । अहं तु संसारी सुखी दुःखी च । संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन ध्यानेन चेश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति । यश्चैवं बुध्यते यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इति । एवं मन्वानो यः स पण्डितापसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीति । आत्महा स्वयं मूढोऽन्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसम्प्रदायरहितत्वाच्छ्रुतहानिमश्रुतकल्पनां च कुर्वन् । तस्मादसंप्रदायवित्सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः ॥ १८

भाष्यार्थ—(अहोपण, विद्वानाच्या शास्त्रविहित प्रवृत्तीचा जरी अभाव असला तरी निवृत्तिहि निषेधाच्या अधीन असल्यामुळें विद्वान् निवृत्तिनिष्ठ आहे असेंहि म्हणता येत नाही, अशी आशंका घेऊन म्हणतात–)—**पुन. अविक्रिय-आत्मदर्शिनः विदुषः फलार्थित्वाभावात् प्रवृत्ति-अनुपपत्तौ कार्य-करणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिः उपचर्यते**—पण आत्मा सर्वविकारशून्य आहे, असें जाणणाऱ्या विद्वानाच्या फलार्थित्वाचा अभाव असल्यामुळें म्ह० त्याला फलाची इच्छा नसल्यामुळें प्रवृत्तीची अनुपपत्ति झाली असता–त्याच्या प्रवृत्तीचाच असंभव झाला असता, शरीर व इंद्रिय यांच्या संघाताचा व्यापार शांत होतो, व त्या शरीरेंद्रियांच्या व्यापाराभावालाच 'निवृत्ति' असें गौणवृत्तीनें म्हटलें जातें. [म्ह० आत्मा कूटस्थ नित्य आहे, असें जाणणाऱ्या विद्वानाला कोणत्याहि फलाची इच्छा नसते. फलेच्छेच्या अभावीं त्याची प्रवृत्तिच संभवत नाही. त्यामुळें स्वभावत च त्याच्या शरीरेंद्रियांची हालचाल शांत होते. तिलाच निवृत्ति म्हणतात. ती स्वाभाविक असल्यामुळें निषेधशास्त्राधीन नाही. आतां वर सांगितलेल्या तीन प्रकारच्या पांडित्यांतील 'संसारित्वादिबुद्धि' हें पांडित्य, असा जो तिसरा पक्ष त्याविषयीं विचार करितात–]—**च कस्यचित् इदं अन्यत् पांडित्यं**—आणि कोणाचें हें असलें आणखी एका प्रकारचें पांडित्य आहे—**क्षेत्रज्ञः ईश्वर. एव अस्तु**—क्षेत्रज्ञ ईश्वरच असूं दे—**च क्षेत्रं अन्यत्-क्षेत्रज्ञस्य विषयः**—पण क्षेत्र त्याहून वस्तुतः निराळें आहे. तें क्षेत्रज्ञाचा विषय आहे.—**तु अहं संसारी सुखी दुःखी च**—पण मी संसारी सुखी व दुःखी आहें. [क्षेत्रज्ञच ईश्वर

असें जरी या पक्षामध्यें मानलेलें असलें तरी क्षेत्र त्याहून वस्तुतः पृथक् आहे, कारण तें क्षेत्रज्ञाचा विषय आहे. त्याचप्रमाणें आत्म्याचें संसारित्व खरें आहे. त्यामुळें अद्वैतसिद्धान्ताहून हें मत निराळें आहे. पण आत्म्याचें संसारित्व खरें आहे, असें जर मानलें तर त्याची निवृत्ति होणें शक्य नाहीं, असें कोणी म्हणेल म्हणून तत्पक्षीय लोक त्याचें असें समाधान करतात-]—**च मम संसारोपरमः कर्तव्यः क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन च ध्यानेन ईश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेन इति**—आणि मला संसाराचा उपरम–संसाराची शांति–अभाव करावयाचा आहे. (पण उपायावाचून तो कसा होईल ? उत्तर–) क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या विज्ञानानें मला संसारोपरम करावयाचा आहे. (पण क्षेत्र अमुक एक प्रकारचें आहे असें जाणून क्षेत्रज्ञ त्याहून अगदीं निराळा आहे, असें नुस्तें जाणल्यानेंच संसाराचा अभाव कसा होणार ? उत्तर–) व ध्यानानें क्षेत्रज्ञ जो ईश्वर त्याला साक्षात् जाणून त्याच्या स्वरूपानें अवस्थित होणें, या उपायानें मला संसारोपरम करावयाचा आहे, असें कोणाचें पांडित्य असतें. [म्ह० तो आत्मा संसारी आहे व त्यामुळेंच असंसारी क्षेत्रज्ञाहून पृथक् आहे, असें हें तिसरें मत आहे. आत्मा व क्षेत्रज्ञ यांच्या अन्यत्वाचेंच उपपादन–]—**यः च एवं बुध्यते यः च बोधयति असौ क्षेत्रज्ञः न इति**—पण जो असें जाणतो म्ह० संसारी असलेला जो मी त्या मला असंसारी ईश्वरत्व संपादन करावयाचें आहे, असें जो स्वतः जाणतो किंवा जो तशा प्रकारचें ज्ञान तुला संपादन करावयाचें आहे, असा दुसऱ्याला उपदेश करितो तो क्षेत्रज्ञ नव्हे, क्षेत्रज्ञ ईश्वराहून तो निराळा आहे, असें समजावें. कारण त्यावांचून तसा उपदेश करणेंच व्यर्थ होतें. (आत्मा संसारी आहे, परमात्म्याहून भिन्न आहे, ध्यानाच्या योगानें होणाऱ्या त्याच्या ज्ञानानें संसारी आत्म्याला ईश्वरत्व संपादन करावयाचें आहे, हें ज्ञान तिसऱ्या प्रकारचें पांडित्य आहे. आचार्य या मताचें आतां निरसन करितात–)—**यः एवं संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य च अर्थवत्त्वं करोमि इति मन्यानः सः पण्डितापसदः**—जो अशाप्रकारें संसार, मोक्ष व शास्त्र यांचें अर्थवत्त्व मी करितों, हीं सर्व उपयोगी आहेत, व्यर्थ नाहीत, असें सिद्ध करितों, असें समजतो, तो पंडिताधम आहे. (कारण—'**अयं आत्मा ब्रह्म**'—हा आत्मा ब्रह्म आहे, या आत्म्याचें ब्रह्मत्व सांगणाऱ्या श्रुतीशीं त्या मताचा विरोध आहे. ' अहोपण, संसार खरा आहे, असें मानल्यामुळें ज्या अवस्थेंत संसाराची प्रतीति येते त्या अवस्थेंत कर्मकांड उपयोगी आहे. पुढें संसारित्वाचें निरसन करून ध्यानादिकाच्या योगानें आत्म्याचें ब्रह्मत्व संपादन केलें असतां मोक्षावस्थेंत ज्ञानकांडाला अर्थवत्त्व आहे म्ह० त्या अवस्थेंत ज्ञानकांडाचा उपयोग आहे. तेव्हां अशाप्रकारचें ज्ञान ज्याला आहे, त्याला पंडितापसद–अधम पंडित कसें म्हणतां ?' उत्तर–कल्पितसंसाराला उद्देशून साध्य-साधनसंबंधाचा बोध करणारें कर्मकांड अर्थवत्–उपयोगी आहे, असें मानलेलें आहे. त्याचप्रमाणें कल्पित संसारित्वाचें निरसन करून अखंड एकरस प्रत्यक् ब्रह्मामध्यें पर्यवसान पावणारें ज्ञानकांडहि

अर्थवत् आहे. पण असें असतांना आत्म्याचें शास्त्रसिद्ध ब्रह्मत्व सोडून अब्रह्मत्वाची कल्पना करणारा वादी स्वतः आत्मघाती होऊन दोन्ही लोकांपासून भ्रंश पावतो, असें सांगतात-)—**शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वात् श्रुतहानिं अश्रुतकल्पनां च कुर्वन् स्वयं मूढ आत्महा च अन्यान् व्यामोहयति**—तो स्वत चाच घात करणारा शास्त्रार्थाच्या संप्रदायानें रहित असल्यामुळें श्रुत अर्थाचा त्याग व अश्रुत अर्थाची कल्पना करीत होत्साता स्वतः मूढ व आत्मघाती होऊन दुसऱ्याना अत्यंत मोहित करतो.—**तस्मात् असंप्रदायविद् सर्वशास्त्रार्थविद् अपि मूर्खवत् एव उपेक्षणीय**—म्हणून संप्रदायाला न जाणणारा सर्व शास्त्रार्थज्ञ जरी असला तरी त्याची मूर्खाप्रमाणेंच उपेक्षा करावी ['तत्त्वमसि' या महावाक्याप्रमाणें प्रसिद्ध क्षेत्रज्ञाचा अनुवाद करून त्याचें अप्रसिद्ध असलेलें ईश्वरत्व येथें उपदेशद्वारा श्रुत आहे त्याचा त्याग करणारा व कोठेंहि न सांगितलेला म्ह० अश्रुत असलेला जो जीवेश्वराचा तात्त्विक भेद त्याची कल्पना करणारा अत्यंत मूढ कसा होणार नाही ? यास्तव या श्लोकाचें व्याख्यान करणाराना आपलें केवढेंहि जरी पांडित्य व्यक्त केलें असलें तरी तें शास्त्रार्थसंप्रदायरहित असल्यामुळें त्याज्य होय.]

यत्तूक्तमीश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्ग इति । एतौ दोषौ प्रत्युक्तौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमादिति । कथम् । अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति । तथा च दृष्टान्तो दर्शितो मरीच्यम्भसोषरदेशो न पङ्की क्रियत इति । संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोरविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः ॥

भाष्यार्थ—('क्षेत्रज्ञं०' या श्लोकांत क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचें ऐक्य सांगितलें आहे, असा जो आचार्यांना अत्यंत अभीष्ट असलेला सिद्धान्त, तोच अधिक स्पष्ट करण्यासाठीं एकदा ज्याचें निरसन केलें आहे त्याच शंकावाद्याच्या म्हणण्याचा अनुवाद करितात-)—**तु ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञ एकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानां च ईश्वर एकत्वे संसारिणः अभावात् संसाराभावप्रसङ्गः इति यत् उक्तं**—पण ईश्वराचें क्षेत्रज्ञाशीं एकत्व आहे, असें म्हटल्यास ईश्वराला संसारित्व प्राप्त होतें व क्षेत्रज्ञांचें ईश्वराशीं एकत्व आहे म्हणून म्हटलें, तर संसारी जीवाचाच अभाव झाल्यामुळें संसाराचाच अभाव होण्याचा प्रसंग येतो, असें जे म्हटलें होतें—**एतौ दोषौ विद्याविद्ययोः वैलक्षण्य-अभ्युपगमात् इति प्रत्युक्तौ**—ते दोन्ही दोष विद्या व अविद्या यांचें वैलक्षण्य मानलेलें असल्यामुळें, असें म्हणून घालविले आहेत. विद्या व अविद्या यांच्या विलक्षणपणामुळें त्या दोन्ही दोषांचा असंभव कसा आहे, तें सांगितलें. [क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचें एकत्व तात्त्विक आहे व क्षेत्रज्ञाचें संसारित्व अतात्त्विक-मिथ्या आहे, असा अंगीकार करून संसारित्व अविद्यावस्थेंत व असंसारित्व विद्यावस्थेंत, असें वर या शंकेचें समाधान सांगितलें आहे]—**कथं**—पण विद्या व अविद्या यांचें वैलक्षण्य जरी असलें तरी त्या वैलक्षण्यानें ईश्वराचें संसारित्व व संसारी क्षेत्रज्ञाच्या अभावीं संसा-

राचा अभाव, या दोन दोषांचे निरसन कसें होतें ?—**अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं पारमार्थिकं वस्तु न दुष्यति इति**—अविद्येनें परिकल्पिलेल्या-अज्ञानानें आरोपित-दोषानें तद्विषयक पारमार्थिक वस्तु-त्या कल्पनेचें अधिष्ठान-दूषित होत नाहीं, असें म्हणून त्याचें निरसन केलें [म्ह० कल्पितसंसारानें त्या कल्पनेचें अधिष्ठान अशी जी अद्वय वस्तु ती संबद्ध होत नाहीं,असें सांगून ते दोष घालविले,]—**तथा च मरीचि-अम्भसा उपरदेशः न पङ्कीक्रियते इति दृष्टान्तः दर्शितः**—आणि कल्पित वस्तूचा अधिष्ठानाशीं संसर्ग होत नाहीं, याविषयीं मृगजळाकडून उपरप्रदेश ओला केला जात नाहीं, असा दृष्टान्तहि दाखविला-असा त्याविषयीं वर दृष्टान्तहि दिला आहे. (पृ. ८९० पहा. याप्रमाणें ईश्वराला संसारित्व कसें प्राप्त होत नाहीं, तें प्रकट करून वर दुसऱ्या दोषाचें जें निरसन केलें आहे त्याचेंहि स्मरण देतात-)—**संसारिणः अभावात् संसाराभावदोषप्रसंगः अपि संसारसंसारिणोः अविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः**—संसारी जीवाचा अभाव झाल्यामुळें संसाराचा अभाव होण्याचा प्रसंग येतो, या दोषाचेंहि संसार व संसारी जीव हे दोन्ही अविद्याकल्पित आहेत या उपपत्तीनें निरसन केलें आहे.

नन्वविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषस्तत्कृतं च दुःखित्वादि प्रत्यक्षमुपलभ्यते । न ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वाज्ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत्किंचित्क्षेत्रज्ञस्य दोषजातमविद्यमानमासञ्जयसि तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन क्षेत्रज्ञो दुष्यति ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्गः स्याज्ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत । यदात्मनो धर्मोऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च कथं भोः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः । ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञातैव क्षेत्रज्ञ इत्यवधारितेऽविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति विरुद्धमुच्यतेऽविद्यामात्रावष्टम्भात्केवलम् ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, संसार व संसारित्व याची कल्पना अविद्या करते, असें म्हणता येत नाहीं. कारण तिला स्वतंत्र मानली तर तत्त्वाचा व्याघात होतो. परतंत्र मानली तर तिचा दुसरा कोणी आश्रय नसल्यामुळें क्षेत्रज्ञच तिचा आश्रय मानावा लागतो. त्यामुळें क्षेत्रज्ञाकडे संसारित्व येतें, अशी शंका-)—**ननु अविद्यावत्त्वं एव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषः तत्कृतं च दुःखित्वादि प्रत्यक्षं उपलभ्यते**—अहोपण अविद्यावत्त्व हाच क्षेत्रज्ञाचा संसारित्वदोष आहे व त्या अविद्यावत्त्वामुळेंच त्याचें दुःखित्वादि प्रत्यक्ष उपलब्ध होतें. [क्षेत्रज्ञाचें अविद्यावत्त्व हेंहि अविद्याकृतच आहे, अविद्येमुळेंच क्षेत्रज्ञ अविद्यावान् होतो, असें म्हटल्यास अनवस्था दोष येतो. कारण या अविद्येमुळें क्षेत्रज्ञ अविद्यावान् होतो, ती अविद्याहि जर दुसऱ्या अविद्येमुळें, त्याच्या ठिकाणीं येते, म्हणून म्हटलें तर ती दुसरी अविद्या तिसऱ्या अविद्येमुळें, तिसरी चवथ्यामुळें अशी परंपरा लागते. अहोपण, दात उपटून काढलेल्या सर्पाप्रमाणें ती बाधित झालेली अविद्या काय करणार,म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं.कारण त्या अविद्येमुळेंच

तर क्षेत्रज्ञाचें दु:खित्वादि प्रतीत होते. वास्तव अविद्या क्षेत्रज्ञाच्या आश्रयानें जरी रहात असली तरी त्यात काही हानि नाहीं, असें म्हणता येत नाहीं पण अविद्या व अविद्ये मुळे भासणारें संसारित्व हीं दोन्हीं ज्ञेय-ज्ञानाचा विषय आहेत. त्यामुळें त्याना आत्म्याचा धर्म म्हणता येत नाहीं, असें या शङ्केचें समाधान आचार्य करितात-)— **न। ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात् ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्ते** —ही शङ्का बरोबर नाहीं कारण ज्ञेय-क्षेत्रज्ञाच्या अनुभवाचा विषय होणारी-अविद्या हा क्षेत्राचा धर्म आहे त्यामुळें ज्ञाता जो क्षेत्रज्ञ त्याच्या ठिकाणीं त्या अविद्याकृत दोषाचा संभव नाहीं —**यावत्किंचित् क्षेत्रज्ञस्य अविद्यमानं दोषजातं आसञ्जयसि तस्य ज्ञेयत्वोपपत्ते क्षेत्रधर्मत्वं एव क्षेत्रज्ञधर्मत्वं न**—क्षेत्रज्ञाच्या ठिकाणा विद्यमान नसलेले जेवढे म्हणून दोष तू त्याच्यावर लादशील,त्या सर्वांना ज्ञेयत्व उपपन्न होत असल्यामुळ क्षेत्रधर्मत्वच आहे, क्षेत्रज्ञधर्मत्व नाहीं ते सर्व ज्ञेय असल्यामुळें क्षेत्राचे धर्म आहेत, क्षेत्रज्ञाचे नव्हेत (' अहोपण, जे जें ज्ञेय-ज्ञानाचा विषय-तो तो क्षेत्राचा धर्म अशी व्याप्ति जरी मानला तरी क्षेत्राच्या द्वारा क्षेत्रज्ञाचे ठिकाणा त्याचे दोष येतील' अशी शंका घेऊन आचार्य म्हणतात-)—**च तेन क्षेत्रज्ञः न दुष्यति ज्ञेयेन ज्ञातु संसर्गा-नुपपत्तेः**—व त्या क्षेत्राच्या धर्मांनीं क्षेत्रज्ञ दूषित होऊ शकत नाहीं कारण ज्ञेयाचा ज्ञात्याचा संसर्ग होऊ शकत नाहीं, (या म्हणण्याचेंच आधिक उपपादन करितात-)— **हि यदि संसर्गः स्यात् ज्ञेयत्व एव न उपपद्येत**—कारण क्षेत्रधर्माचा-ज्ञेयाचा जर ज्ञात्या क्षेत्रज्ञाशीं संसर्ग झाला तर त्याचें-ज्ञेयाचें ज्ञेयत्वच उपपन्न होणार नाहीं. म्ह० त्याचें ज्ञेयत्वच उरणार नाहीं (अहोपण, एक धर्म व दुसरा धर्मी या नात्यानें ज्ञेय व ज्ञाता याचा जरी संसर्ग झाला तरी ज्ञेयाच्या ज्ञेयत्वाला कोणता बाध येणार ? अशी आशंका घेऊन सांगतात-)—**यदि अविद्यावत्त्व च दुःखित्वादि आत्मनः धर्मः कथं भोः प्रत्यक्ष उपलभ्यते**—जर अविद्यावत्त्व व दुःखित्वादि हा आत्म्याचा धर्म असेल तर अरे बाबा,तो प्रत्यक्ष अनुभवास कसा येईल? [आत्म्याचा धर्मंहि जर आत्म्याचा विषय झाला तर स्वत आत्माहि ज्ञेय होऊन कर्तृकर्मविरोध येईल दीपच दीपाला प्रकाशित करतो, नेत्रच नेत्राला पाहतो, आपणच आपल्या खांद्यावर बसून जातो, असें होईल. शिवाय " अविद्यावत्त्व व तत्कृत दु:खित्वादि क्षेत्रज्ञाच्या आश्रयानें राहिलेलें नाहीं ते क्षेत्रज्ञाचे धर्म नव्हत कारण ते त्याचे वेद्य आहेत रूपादि इतर विषयां-प्रमाणें " असें याविषयीं अनुमान संभवत. तेव्हा]—**वा क्षेत्रज्ञधर्मः कथं**—अ-विद्यावत्त्वादि हा क्षेत्रज्ञाचा धर्म कसा ? (तसेच, ' महाभूतानि अहंकार ० ' इत्यादि ५ व ६ व्या श्लोकात जेवढें म्हणून ज्ञेय आहे त्या सर्वांचा क्षेत्रामध्यें अन्तर्भाव केलेला असल्यामुळ अविद्यादिक हा ज्ञात्याचा धर्म नव्हे, असें सांगतात-)—**ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञाता एव क्षेत्रज्ञ इति अवधारिते**—आणि जेवढें म्हणून ' ज्ञेय ' आहे तें सर्व क्षेत्र व ' ज्ञाता ' हाच क्षेत्रज्ञ असा निश्चय केला असता म्ह० या क्षेत्राला जो जाणतो तो क्षेत्रज्ञ असें पहिल्याच श्लोकात म्हटलेलें असल्यामुळें क्षेत्रज्ञाच्या ज्ञातृत्वाचा निर्णय झाला आहे. त्यामुळें त्यांत ज्ञेयाचा प्रवेशच होऊ शकत नाहीं, असें झालें असता

—अविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं च तस्य प्रत्यक्षोपलभ्यत्वं इति केवलं अविद्यामात्रावष्टम्भात् विरुद्धं उच्यते—अविद्या-दुःखित्व इत्यादिकांचे क्षेत्रज्ञविशेषणत्व, क्षेत्रज्ञधर्मत्व व प्रत्यक्ष उपलभ्यत्व असे हें केवळ अविद्येचाच आश्रय करून विरुद्ध सांगितलें जातें. [वर वर्णन केल्याप्रमाणें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचा स्वभाव निश्चित झाला असतां प्रमाण, युक्ति इत्यादिकांना सोडून व केवळ अविद्येचा आश्रय करून अविद्या, दुःखित्व इत्यादि सर्व क्षेत्रज्ञाचीं विशेषणें,क्षेत्रज्ञाचे धर्म आहेत व ते प्रत्यक्ष ज्ञानाचे विषयहि आहेत असें म्हणणें सर्वथा अयोग्य, परस्पर-विरुद्ध आहे.]

अत्राऽऽह साऽविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्यत इति । अत्रोच्यतेऽविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः । कथं, दृश्यते चेदविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि । न च तद्वत्युपलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमत्युपलभ्यमाने गावः कस्येति प्रश्नोऽर्थवान्भवेत् ॥

भाष्यार्थ—(ज्या अविद्येच्या योगानें विरुद्ध अनुभवाचाहि निर्वाह करता येतो तिला स्वातंत्र्य असणें शक्य नाही. चित्-हून दुसरा सत्य पदार्थ तर विद्यमान नाहीं, त्यामुळें त्या अविद्येचा चित्-हून दुसरा कोणी आश्रय मानता येत नाहीं, चित्-ला तिचा आश्रय मानावें तर विद्या-ज्ञान हाच तिचा स्वभाव असल्यामुळें-चित् विज्ञानरूप असल्यामुळें तिला अविद्येचा आश्रय मानणें विरुद्धच आहे. तेव्हा त्या अविद्येचा आश्रय कोण? अशा जिज्ञासेनें प्रश्न-)—**अत्र कस्य सा अविद्या इति आह**—याविषयीं ती अविद्या कोणाची आहे, असा वादी प्रश्न करितो. (तूं तिचा केवळ सामान्य आश्रयच विचारीत आहेस कीं, त्या आश्रयाचाहि विशेष विचारतोस ? यांतील पहिल्या पक्षा सांगतात-)—**यस्य दृश्यते तस्य एव**—ज्याला ती अविद्या दिसते त्याचीच ती आहे. (पण ही अविद्या दृश्य आहे की अदृश्य ? दृश्य असेल तर परतंत्र झाली, त्यामुळें ती कोणाच्या तरी आश्रयानेंच असली पाहिजे. आश्रयावांचून स्वतंत्रपणें तिचा अनुभव येणें शक्य नाहीं.यास्तव तिच्या सामान्य आश्रयाविषयीं प्रश्न न करितां तिचा विशेष आश्रयच विचारणें उचित आहे. बरें, ती मुळींच अदृश्य आहे, म्हणून म्हणाल तर बरेंच झालें. अदृश्य असलेल्या तिचें मानच होत नस यामुळें तिचें अस्तित्वच मानण्याचें कारण नाहीं. यास्तव अविद्येच्या विशेष आश्रयाविषयींच प्रश्न-)—**कस्य दृश्यते इति**—ती अविद्या कोणाला दिसते ? (अहोपण, अविद्या दृश्य असल्यामुळें व तिचा आश्रय आत्मा स्वानुभवसिद्ध असल्यामुळें या प्रश्नाला अवकाशच नाहीं, असें आचार्य म्हणतात-)—**अत्र उच्यते**—या प्रश्नाचें उत्तर सांगतों.—**अविद्या कस्य दृश्यते इति प्रश्नः निरर्थकः**—अविद्या कोणाला दिसते, हा प्रश्न निरर्थक -व्यर्थ आहे—**कथं**—तो कसा —**अविद्या दृश्यते चेत् तद्वन्तं अपि पश्यसि**—अविद्या जर दिसत असेल तर तू अविद्यावानालाहि पाहतोसच. (तथापि प्रश्न निरर्थक कसा ? उत्तर-)—**च तद्वति उपलभ्यमाने सा कस्य इति प्रश्नः**

न युक्तः—आणि अविद्यावान्-अविद्येचा आश्रय उपलब्ध होत असताना 'ती कोणाची' हा प्रश्नच योग्य नाही (हीच गोष्ट दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात-)—**हि गोमति उपलभ्यमाने गावः कस्य इति प्रश्नः अर्थवान् न भवेत्**—कारण गायींचा स्वामी प्रत्यक्ष दिसत असताना ' या गायी कोणाच्या ' हा प्रश्न योग्य-सार्थ ठरत नाही

ननु विषमो दृष्टान्तो गवां तद्वतश्च प्रत्यक्षत्वात्सम्बन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थको न तथाऽविद्या तद्वांश्च प्रत्यक्षौ यतः प्रश्नो निरर्थकः स्यात्। अप्रत्यक्षेणाविद्यावताऽविद्यासम्बन्धे ज्ञाते किं तव स्यात्। अविद्याया अनर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्या स्यात्। यस्याविद्या स तां परिहरिष्यति। ननु ममैवाविद्या। जानासि तर्ह्यविद्यां तद्वन्तं चाऽऽत्मानम्। जानामि न तु प्रत्यक्षेण॥

भाष्यार्थ—(पण हा दृष्टान्त व दार्ष्टान्तिक याच साम्य नाही, असा आक्षेप-)—**ननु विषमः दृष्टान्तः**—अहोपण, हा दृष्टान्त विषम आहे, दार्ष्टान्तिकाशी जुळेल असा नाही —**गवां च तद्वतः प्रत्यक्षत्वात् सम्बन्धः अपि प्रत्यक्षः इति प्रश्नः निरर्थकः**—गायी व त्या गायींचा धनी या दोहोंनाहि प्रत्यक्षत्व आहे गायीहि प्रत्यक्ष दिसतात व गायींचा धनीहि प्रत्यक्ष दिसतो, त्यामुळें त्यांचा संबंधहि प्रत्यक्ष आहे म्हणून ' गायी कोणाच्या ' हा प्रश्न निरर्थक ठरतो—**तथा अविद्या तद्वान् च प्रत्यक्षौ न**—पण त्याप्रमाणे अविद्या व अविद्यावान प्रत्यक्ष नाहीत—**यतः प्रश्नः निरर्थकः स्यात्**—की ज्यामुळे प्रश्न निरर्थक होईल' (पण अज्ञानाचा आश्रय परोक्ष जरी असला तरी प्रश्न व्यर्थच ठरतो, असे आचार्य सांगतात-)—**अप्रत्यक्षेण अविद्यावता अविद्यासम्बन्धे ज्ञाते किं तव स्यात्**—अप्रत्यक्ष असलेल्या अविद्यावानाशी अविद्यासंबंध आहे असें जरी ज्ञात झालें, असें जरी कळलें, तरी प्रश्न सार्थ आहे, असे दाखविण्यास तुला काय आधार आहे ? [म्ह॰ अविद्येचा आश्रय अप्रत्यक्ष जरी असला तरी त्याच्याशीं अविद्येचा संबंध आहे, असें सिद्ध करून दाखविलें असतां तुला आपला प्रश्न व्यर्थ नाही, हे कसें म्हणतां येईल ? यावर वादी म्हणतो-]—**अविद्यायाः अनर्थहेतुत्वात् परिहर्तव्या स्यात्**—अविद्येला अनर्थाचें हेतुत्व असल्यामुळें-अविद्या अनर्थाचें कारण असल्यामुळें-तिचा परिहार करण्यास योग्य आहे,असें होईल (पण सिद्धान्ती म्हणतात-)—**यस्य अविद्या स तां परिहरिष्यति**—ज्याची अविद्या आहे, तो तिचा परिहार करील (त्यासाठी दुसऱ्याला प्रयत्न करण्याचें कारण नाहीं पण वादी म्हणतो-)—**ननु मम एव अविद्या**—अहोपण, अविद्या माझीच आहे [मीच अविद्यावान् असल्यामुळे मलाच तिच्या परिहारासाठी प्रयत्न केला पाहिजे असें जर आहे, तर अविद्या कोणाची ' हा तुझा प्रश्न व्यर्थ आहे, असें तुझ्याच तोंडानें सिद्ध होतें, असें आचार्य म्हणतात-]—**तर्हि अविद्यां तद्वन्तं आत्मानं च जानासि**—तर मग तू अविद्येला व तिनें युक्त असलेल्या स्वतःला-आत्म्याला जाणतोस (त्यावर वादी म्हणतो-)—**जानामि नु प्रत्यक्षेण न**—मला अविद्यावान आहे, हे जरी मी जाणत असलों तरी प्रत्यक्षपणें जाणत नाहीं. [त्याला प्रत्यक्ष जाणत नसल्यामुळें प्रश्न करितों.]

अनुमानेन चेज्जानासि कथं सम्बन्धग्रहणम्। न हि तव ज्ञातुर्ज्ञेयभूतयाऽविद्यया तत्काले सम्बन्धो ग्रहीतुं शक्यते। अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरुपयुक्तत्वात्। न च ज्ञातुरविद्यायाश्च सम्बन्धस्य यो ग्रहीता ज्ञानं चान्यत्तद्विषयं सम्भवत्यनवस्थाप्राप्तेः। यदि ज्ञाताऽपि ज्ञेयसम्बन्धो ज्ञायेतान्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात्तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थाऽपरिहार्या। यदि पुनरविद्या ज्ञेयाऽन्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव तथा ज्ञाताऽपि ज्ञातैव न ज्ञेयं भवति। यदा चैवमविद्यादुःखित्वाद्यैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किंचिद्दुष्यति॥

भाष्यार्थ—(अविद्यावान् प्रत्यक्ष दिसत नाही, असें म्हणणाऱ्या वादाला आचार्य विचारतात—'तर मग तू त्या अविद्यावानाला कोणत्या प्रमाणानें जाणतोस?')—**अनुमानेन चेत् जानासि कथं संबन्धग्रहणं**—अनुमानानें जर अविद्यावानाला जाणत असशील तर अविद्या व आत्मा यांच्या संबधाचें ग्रहण, त्यांच्या परस्पर संबधाचें ज्ञान तुला कसें होतें? [ज्ञाता आत्माच आपल्या अविद्यासंबंधाला जाणतो, म्हणून म्हणशील तर–]—**तव ज्ञातुः ज्ञेयभूतया अविद्यया संबंधः तत्काले ग्रहीतुं नहि शक्यते**—तुज ज्ञात्याचा ज्ञेयभूत अविद्येशी असलेला संबंध तू, जेव्हां आपल्या अविद्येचा ज्ञाता असतोस, त्यावेळीं तुला जाणतां येणें शक्य नाहीं [कारण त्यावेळीं अविद्या हा माझा विषय आहे, अशा रूपानें तिचें ग्रहण करून आत्म्याचा तिच्या ज्ञातृत्वाकडेच उपयोग झालेला असल्यामुळें आपल्याशीं अविद्येचा संबंध आहे, हें त्याला त्याच वेळीं कळणें शक्य नाहीं, कारण एकाच्याच ठिकाणीं कर्तृत्व व कर्मत्व संभवत नाहीं, असा आशयानें सांगतात–]—**अविद्यायाः विषयत्वेन एव ज्ञातुः उपयुक्तत्वात्**—कारण अविद्येच्या विषयत्वानेंच ज्ञात्याचा उपयोग झालेला असतां, ज्ञाता–आत्मा अविद्येचें आपल्या विषयत्वानें ग्रहण करण्यातच गुंतलेला असतो [बरें, ज्ञात्या आत्म्याहून दुसराच कोणी त्याच्या संबंधाचें ग्रहण करणारा असेल म्हणून म्हणावें तर–]—**ज्ञातुः च अविद्यायाः संबन्धस्य यः ग्रहीता (सः न संभवति) च तद्विषयं अन्यत् ज्ञानं न च संभवति**—ज्ञाता व अविद्या यांच्या संबंधाचा जो ग्रहण करणारा तो संभवत नाहीं, आणि तसेंच ज्ञाता व अविद्या यांच्या संबंधाविषयींचें दुसरें ज्ञानहि संभवत नाहीं—**अनवस्थाप्राप्तेः**—कारण ज्ञात्याचा दुसरा ज्ञाता व ज्ञानाचें दुसरें ज्ञान मानल्यास अनवस्थादोषाची प्राप्ति होते, (ती अशी–)—**यदि ज्ञेयसंबंधः ज्ञाता अपि ज्ञायेत अन्यः ज्ञाता कल्प्यः (स्यात्)**—जर ज्ञेयसंबंध ज्ञाता असूनहि जाणला जाईल तर त्याचाहि दुसरा ज्ञाता मानावा लागेल—**तस्य अपि अन्यः तस्य अपि अन्यः इति अनवस्था अपरिहार्या स्यात्**—मग त्याचाहि दुसरा ज्ञाता, त्याचाहि आणखी ज्ञाता, अशी अनवस्था अपरिहार्य होईल] कारण मग ज्ञाता दुसऱ्या ज्ञात्याकडून जाणला जातो, अशी व्याप्तिच ठरेल व त्यामुळें मूळ ज्ञाता कोण याचा निर्णयच होणार नाहीं. आत्माच स्वतःला व दुसऱ्यालाहि जाणतो, असें म्हणतां येणें शक्य नाहीं. त्यामुळें त्याच्यामध्यें अविद्यासंबंध आहे, असें मानण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं. त्यामुळें आत्मा नित्य अनुभवगम्य आहे, असें सिद्ध झालें असतां कोणतें फल निष्पन्न

होतें तें आचार्य सांगतात-]—**यदि पुन: अविद्या ज्ञेया अन्यत् वा ज्ञेयं ज्ञेयं एव तथा ज्ञाता अपि ज्ञाता एव ज्ञेयं न भवति**—पण जर अविद्या ज्ञेय आहे, किंवा दुसरें काहीं ज्ञेय आहे, तर तें जसें ज्ञेयच असतें, तें ज्ञाता केव्हांहि होऊं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें ज्ञाताहि नेहमीं ज्ञाताच असतो तो ज्ञेय कधीं होत नाहीं —**यदा च एवं (तदा) अविद्यादुःखित्वाद्यैः ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य न किंचित् दुष्यति**—आणि जेव्हां असें आहे तेव्हां अविद्या, दुःखित्व इत्यादि धर्मांनीं ज्ञाता क्षेत्रज्ञाचें काहीं दूषित होत नाहीं।

नन्वयमेव दोषो यद्दोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वम्। न। विज्ञानस्वरूपस्यैवाविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात्। यथोष्णतामात्रेणाग्नेस्तप्तिक्रियोपचारस्तद्वत्। तथाऽत्र भगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शितोऽविद्याध्यारोपितैरेव क्रियाकारकादिरात्मन्युपचर्यंते तथा तत्र तत्र 'य एनं वेत्ति हन्तारं' 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः' 'नाऽऽदत्ते कस्यचित्पापम्' इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितस्तथैव च व्याख्यातमस्माभिः। उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामः॥

भाष्यार्थ—(पण ज्ञात्या आत्म्याचें काहीं दूषित होत नाहीं, हें म्हणणें सहन न होऊन वादी पुनः शंका घेतो-)—**ननु यत् दोषवत् क्षेत्रविज्ञातृत्वं अयं एव दोषः**—अहो पण, जें दोषयुक्त क्षेत्राचें विज्ञातृत्व-अविद्यादि दोषांनीं युक्त असलेल्या क्षेत्राला जाणणें हाच ज्ञात्याचा दोष आहे। [पण तूं ज्ञातृत्व म्हणजे काय समजतोस? ज्ञान या क्रियेचें कर्तृत्व कीं ज्ञानस्वरूपत्व? आत्म्याला ज्ञानक्रियेचें कर्तृत्व आहे, असा आमचा सिद्धान्तच नाहीं त्यामुळें तसें मानल्यामुळें प्राप्त होणाऱ्या दोषाचा असंभव आहे, आणि ज्ञातृत्व म्ह॰ ज्ञानस्वरूपत्व समजत असशील, तर ज्ञानस्वरूप आत्म्याचें ज्ञानकर्तृत्व औपचारिक असल्यामुळें आत्मा तत्कृत दोषानें दूषित होत नाहीं, अशा आशयानें आचार्य म्हणतात-]—**न**—नाहीं, हा आत्म्याचा दोष होऊं शकत नाहीं —**अविक्रियस्य विज्ञानस्वरूपस्य एव विज्ञातृत्वोपचारात्**—कारण सर्व विकारशून्य असलेल्या विज्ञानस्वरूप आत्म्याच्याच विज्ञातृत्वाचा उपचार केलेला आहे (क्रिया न करतांनाहि क्रियेचा उपचार कसा होतो, याविषयीं दृष्टान्त-)—**यथा उष्णतामात्रेण अग्नेः तप्तिक्रियोपचारः तद्वत्**—त्याप्रमाणें केवळ उष्णता या स्वभावामुळें अग्नीच्या तप्ति-ताप देणें या क्रियेचा उपचार होतो [त्याप्रमाणें क्रियारहित आत्म्यामध्यें त्याच्या ज्ञानस्वभावामुळें ज्ञानक्रियेचा उपचार होतो आत्म्याच्या ठिकाणीं वस्तुतः क्रियेचा अभाव आहे,याविषयीं भगवानांची अनुमति दाखवितात-]—**तथा अत्र स्वतः एव आत्मनि क्रिया कारक फलात्मत्वाभावः भगवता दर्शितः**—तसाच या गीताशास्त्रांत स्वभावतः च आत्म्यामध्यें क्रिया-कारक फलात्मत्वाचा अभाव,भगवानांनीं दाखविला आहे (तसेंच आम्हींहि त्याचें व्याख्यान केलें आहे तर मग आत्म्यामध्यें क्रियादिकांचा आभास कसा होतो? उत्तर-)—**अविद्याध्यारोपितैः एव क्रियाकारकादिः आत्मनि उपचर्यंते**—अविद्येमुळें अध्यारोप केलेल्या कर्तृत्वादिकांनीच आत्म्यामध्यें क्रियाकार

कादिकांचा उपचार केला जातो. [आत्म्यामध्यें वस्तुतः क्रिया, कारक व फल नाहीं. अविद्येमुळें उपचारानें तें भासतें, हें सांगण्याचा यत्न भगवानांनी मागील प्रकरणांत ठिकठिकाणीं केला आहे, असें सांगतात-]—तथा तत्र तत्र 'य एनं वेत्ति हन्तारं' (अ. २.१९) 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः' (३.२७) 'नादत्ते कस्यचित् पापं॰' (५.१५) इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितः—त्याचप्रमाणें ठिकठिकाणीं 'जो आत्म्याला हननक्रियेचा कर्ता समजतो,' (गी.भा.पृ. ९४) 'प्रकृतीच्या गुणांकडून सर्व कर्में केलीं जातात, पण अहंकारानें ज्याचें चित्त मूढ झालें आहे तो मी कर्ता आहें, असें मानतो' (पृ.२२३) 'तो प्रभु आत्मा कोणाचें पाप व पुण्य घेत नाहीं' (पृ.५१०) इत्यादि प्रकरणांत आत्म्यामध्यें क्रिया कारकादिकांचा अभाव भगवानांनीं दाखविला आहे.—तथा एव च अस्माभिः व्याख्यातम्—आणि त्याचप्रमाणें आम्हीं त्याचें व्याख्यान केलें आहे. (भगवानांनीं केवळ या पूर्वीच्या प्रकरणांतच हा सिद्धान्त सांगितला आहे, असें नाहीं. तर पुढील प्रकरणांतहि तो सांगितला आहे.)—उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामः—आणि भगवानांच्या कथनानुसार आम्हीहि या पुढील प्रकरणांत तो दाखवूं. [आत्म्यामध्यें वस्तुतः क्रियाकारकादिकांचा अभाव असून केवल आत्मस्वरूपाच्या अज्ञानामुळें-भ्रमानें तें सर्व भासतें, हाच तो सिद्धान्त होय.]

हन्त तर्ह्यात्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावेऽविद्यया चाध्यारोपितत्वे कर्माण्यविद्वत्कर्तव्यान्येव न विदुषामिति प्राप्तम्। सत्यमेवं प्राप्तम्। एतदेव च 'न हि देहभृता शक्यं' इत्यत्र दर्शयिष्यामः। सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा' इत्यत्र विशेषतो दर्शयिष्यामः। अलमिह बहुप्रपञ्चेनेत्युपरम्यते ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—(अहो तर, आत्म्यामध्यें वस्तुतः क्रिया-कारक-फलांचा अभाव आहे व अज्ञानामुळें त्याच्या ठिकाणीं त्यांचा भास होतो, असें म्हटल्यास कर्मांचा अधिकार अविद्वानाला आहे, असें ठरतें. पण मग 'विद्वान् यजेत' 'आत्मा कर्म करतो' इत्यादि शास्त्रांशीं विरोध येतो, असें शंका-)—हन्त तर्हि आत्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतः अभावे अविद्यया च अध्यारोपितत्वे कर्माणि अविद्वत्कर्तव्यानि एव विदुषां न इति प्राप्तम्—तर, मग आत्म्यामध्यें क्रिया-कारक-फलस्वरूपतेचा स्वभावतः अभाव असून त्याच्या ठिकाणीं क्रिया-कारकादि अज्ञानामुळें [illegible] तर, सर्व कर्में अविद्वानांनीच करावयाचीं आहेत, विद्वानांनीं नाहींत असें म्हणणें प्राप्त होतें. [म्ह० आत्म्यामध्यें क्रियाकारकफलत्वाचा [illegible] असून [illegible] आहे, असें म्हटल्यास कर्मांचा अधिकार अविद्वानालाच आहे, विद्वानाला नाहीं, हें सिद्ध होतें. 'विद्वान् यजेत' इत्यादि [illegible] [illegible] आहे, [illegible] आहे. [illegible] [illegible] आहे. असें [illegible] [illegible] आहे, [illegible]-]—सत्यं एवं प्राप्तम्—

खरें आहे, असेंच म्हणावें लागतें (पण तें उपपन्न कसें होतें ? उत्तर–)—**एतत् एव च ' न हि देहभृता शक्यं० ' इति अत्र दर्शयिष्यामः**—आणि हेंच आम्ही ' न हि देहभृता शक्यं० ' (१८-११) या श्लोकाच्या व्याख्यानांत दाखवूं (ज्ञानी पुरुषाचा ज्ञाननिष्ठेतच अधिकार व अज्ञाचाच कर्मनिष्ठेमध्ये अधिकार ही गोष्ट उपसंहार प्रकरणांत विशेषत: दाखवूं असें सांगतात–)—**च सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणे ' समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ' इति अत्र विशेषतः दर्शयिष्यामः**—आणि सर्वशास्त्राच्या उपसंहारप्रकरणांत 'समासेनैव कौन्तेय० ' (१८ ५०) या ठिकाणी विशेषें करून प्रदर्शित करूं (तात्पर्य जीव व ब्रह्म यांचें ऐक्य मानलें असतां कोणत्याहि प्रकारचा दोष येत नाहीं, अशा आशयानें प्रस्तुत श्लोकाच्या व्याख्यानाचा उपसंहार करितात–)—**इह बहुप्रपञ्चेन अलं इति उपसंह्रियते**—येथें अधिक विस्तार करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, म्हणून हें व्याख्यान पुरें केलें जातें. २.

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत्।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—तत् क्षेत्रं—तें क्षेत्र—**यत्**—कोणतें—**च**—व—**यादृक्**—कोणत्या प्रकारचें—**च**—आणि—**यद्विकारि**—कोणकोणत्या विकारांनी युक्त असलेलें—**यतः च यत्**—व ज्या कारणाचें जें कार्य आहे,—**च**—त्याचप्रमाणें—**य:**—जो क्षेत्रज्ञ—**सः**—तो कोण—**च**—व—**यत्प्रभाव:**—ज्याप्रभावानें युक्त आहे,—**तत्**—तें—**मे**—मजपासून—**समासेन**—संक्षेपतः—**शृणु**—ऐक ३

इदं शरीरमित्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोकोऽयमुपन्यस्यते तत्क्षेत्रं यच्चेत्यादि व्याचिख्यासितस्य ह्यर्थस्य संग्रहोपन्यासो न्याय्य इति—यन्निर्दिष्टमिदं शरीरमिति तत्तच्छब्देन परामृशति । यच्चेद निर्दिष्टं क्षेत्रं तद्यादृग्यादृशं स्वकीयैर्धर्मैः । चशब्दः समुच्चयार्थः । यद्विकारि यो विकारोऽस्य तद्यद्विकारि यतो यस्माच्च यत्कार्यमुत्पद्यत इति वाक्यशेषः । स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावो ये प्रभावा उपाधिकृताः शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं यथाविशेषितं समासेन संक्षेपेण मे मम वाक्यतः शृणु श्रुत्वाऽवधारयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—' इदं शरीरं० ' इत्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य अयं ' तत्क्षेत्रं यच्च० ' इत्यादिः संग्रहश्लोक उपन्यस्यते—' इदं शरीरं० ' या पहिल्या श्लोकानें सांगितलेल्या प्रस्तुत क्षेत्राध्यायाच्या अर्थाचा हा ' तत्क्षेत्रं० ' इत्यादि संग्रहश्लोक येथें उपन्यस्त केला जातो [म्ह० या अध्यायाच्या पहिल्या श्लोकांत समग्र क्षेत्राध्यायाच्या विषय सांगितला, व या श्लोकांत त्याचाच थोडक्यांत उपन्यास केला आहे पण या संक्षेपाचा उपयोग काय ? उत्तर–]—**व्याचिख्यासितस्य हि अर्थस्य संग्रहोपन्यासः न्याय्यः इति**—ज्या विषयाचें सविस्तर व्याख्यान करावयाचें असतें त्याचा संक्षेपानें उपन्यास करणें न्याय्यच आहे, त्यामुळें त्या विषयाचें ज्ञान

सुलभ होतें, म्हणून त्याचा संक्षेपतः निर्देश करणें योग्यच होय—' **इदं शरीरं ' इति यत् निर्दिष्टं तत् तच्छब्देन परामृशति**—' इदं शरीरं० ' या श्लोकानें ज्याचा निर्देश केला त्या शरीराचा या श्लोकांतील पहिल्या ' तत् ' या शब्दानें परामर्श करितात (तें क्षेत्र जाणावें, असा ' ज्ञातव्य–जाणावें ' या क्रियापदाचा अध्याहार करावा–)—**च यत् इदं निर्दिष्टं क्षेत्रं तत् यादृक्–यादृशं स्वकीयैः धर्मैः**—आणि जें हें वर निर्दिष्ट केलेलें क्षेत्र तें कशाप्रकारचें आहे, स्वकीय धर्मांनीं कशाप्रकारचें आहे ?—**चशब्दः समुच्चयार्थः**—येथील पाचा 'च'–शब्द समुच्चय या अर्थी आहे—**यद्विकारि–यः विकारः अस्य तत् यद्विकारि**—ज्याचा जो विकार आहे तें यद्विकारि,—'**यतः**'–**यस्मात् 'च' 'यत्'–कार्यं उत्पद्यते इति वाक्यशेषः**—आणि ज्या कारणापासून जें सर्व कार्य ' उत्पन्न होतें,' असा येथें वाक्यशेष लावावा [या वाक्याला 'उत्पद्यते' हें क्रियापद जोडावें, तर कार्य ज्या कारणापासून उत्पन्न झालें, तें कारण जाणावें असा अन्वयप्रमाणेंच क्षेत्रज्ञालाही जाणावें, असें सांगतात–]—**सः च यः क्षेत्रज्ञः निर्दिष्टः सः**—आणि तो जो क्षेत्रज्ञ म्हणून निर्देश केला त्याला जाणावें—**यत्प्रभावः–ये प्रभावाः उपाधिकृताः शक्तयः यस्य सः यत्प्रभावः च**—'यत्प्रभाव' जे प्रभाव म्ह० चक्षुरादि उपाधिकृत शक्ति ज्याच्या आहेत तो यत्प्रभाव होय, [त्या प्रभावानेंच तो जाणण्यास योग्य आहे]—**तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः यथाविशेषितं याथात्म्यं समासेन–संक्षेपेण मे–मम वाक्यतः शृणु–श्रुत्वा अवधारय इत्यर्थः**—तें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें वर जसें विशेषित केलें आहे तसलें, यथार्थ स्वरूप–वर सांगितल्या प्रकारचें क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें परमार्थ स्वरूप संक्षेपानें थोडक्यांत माझ्या वाक्यावरून तूं ऐक व मी संक्षेपानें सांगत असलेलें हें क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें याथात्म्य श्रवण करून तूं त्याविषयीं निश्चय कर, असा भावार्थ ३

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—**ऋषिभिः**—वसिष्ठादि ऋषींनीं—**बहुधा**—अनेक प्रकारांनीं—**गीतं**—गायलेलें—**विविधैः छन्दोभिः**—नाना प्रकारच्या वेदांनीं—**पृथक्** (गीत) अगदीं विवेकानें गायलेलें—**च**—आणि—**हेतुमद्भिः**—युक्तियुक्त—**विनिश्चितैः**—अत्यंत निश्चित अशा—**ब्रह्मसूत्रपदैः**—ब्रह्मसूत्रपदांनीं—पण (बहुधा गीत)—अनेक प्रकारें गायलेलें असें हें आहे ४.

स क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं विवक्षितं स्तौति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थम्—ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्बहुधा बहुप्रकारं गीतं कथितं छन्दोभिश्छन्दांसि ऋगादीनि तैश्छन्दोभिर्विविधैर्नानाप्रकारैः पृथग्विवेकतो गीतम् । किंच ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः पद्यते गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि पदान्युच्यन्ते । तैरेव च क्षेत्रक्षेत्र०

ज्ञयोर्याथात्म्य गीतमित्यनुवर्तते । " आत्मेत्येवोपासीत " इत्यादिभिर्हि ब्रह्मसूत्रपदैरात्मा ज्ञायते । हेतुमद्भिर्युक्तियुक्तैर्विनिश्चितैर्न संशयरूपैर्निश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—तत् विवक्षित क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः याथात्म्य श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थं स्तौति—त्या विवक्षित असलेल्या क्षेत्र क्षेत्रज्ञाच्या याथात्म्याची श्रोत्याच्या बुद्धीत रुचि उत्पन्न करण्यासाठीं भगवान् स्तुति करितात—**ऋषिभि वसिष्ठादिभि बहुधा-बहुप्रकारं गीतं-कथित**—वसिष्ठादि ऋषींनी बहुत प्रकारें-कथन केलेलें—**छन्दोभि -छन्दांसि-ऋगादीनि तैः छन्दोभिः विविधै -नानाप्रकारै पृथक् -विवेकत गीतं**—छंदांनी-येथें छंद म्ह० ऋगादि वेद, त्या छंदांनी अनेक शाखा भेदामुळें विविध-नानाप्रकारच्या वेदांनी पृथक् म्ह० अगदीं विवेकपूर्वक कथन केलेलें (तें क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें याथात्म्य केवल श्रुतिस्मृतींनी कथन केलेलेंच नाहीं, तर तें युक्तिपूर्णहि आहे, उपनिषदांत तें युक्तांनी सिद्ध केल्लें आहे, असें सांगतात-)—**किं च ब्रह्मसूत्रपदै च एव**—आणि तसच ब्रह्मसूत्रपदांनीच कथन केलेल—**ब्रह्मण सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः ब्रह्म पद्यते-गम्यते-ज्ञायते इति तानि पदानि उच्यन्ते**—ब्रह्माचीं जा सूचक वाक्यें तीं ब्रह्मसूत्रें, त्याच्या योगानें ब्रह्म जाणलें जातें म्हणून ताच पदें म्हटला जातात —**तै एव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो -याथात्म्य गीतं इति अनुवर्तते**—त्याच ब्रह्मसूत्रपदांनी क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचे याथात्म्य कथन केलें आहे, असें 'गीत' हें पद येथें अनुवृत्त होतें (त्यांतील कांहीं ब्रह्मसूचक पदांचाच उल्लेख करितात -)—**' आत्मेत्येवोपासीत ' इत्यादिभि हि ब्रह्मसूत्रपदै आत्मा ज्ञायते**—' आत्मा ' अशीच त्याची उपासना करावा, इत्यादि ब्रह्मसूत्रपदांनी आत्मा जाणला जातो ('इत्यादि' या शब्दान ' ब्रह्मविद् आप्नोति पर ' ' सत्य ज्ञान अनन्त ब्रह्म ' [तैत्तिरीय भाष्यार्थ२,१पृ ७५,७८] 'योऽन्या देवता उपास्ते'[बृह भाष्यार्थ१,४पृ ३१४] 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' [तैत्तिरी भाष्यार्थ३.१पृ १७७] इत्यादि विद्या-अविद्या सूत्र घ्यावीं ' अथातो ब्रह्मजिज्ञासा-इत्यादि सूत्रेंहि येथें घेतली जातात कारण तसें न मानल्यास 'छन्दोभि ' याच्याशीं पुनरुक्ति होते,' अस कोणी ह्मणेल असें समजून आचार्य ' ब्रह्मसूत्रपदैं याला दोन विशेषणें देतात-)—**हेतुमद्भि -युक्तियुक्तै**—हेतुमत्-युक्तियुक्त अशा ब्रह्मसूचक पदांनीं—**विनिश्चितै -न संशयरूपै निश्चितप्रत्ययोत्पादकै इत्यर्थ**—अत्यंत निश्चित अशा म्ह० संशयरूप नव्हे तर *निश्चित प्रत्यय उत्पन्न करणाऱ्या अशा ब्रह्मसूत्रपदांनीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें याथात्म्य कथन केलें आहे, असा याचा भावार्थ* ४

---

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ-" बहुत प्रकारें, विविध छंदांनीं, पृथक पृथक, (अनेक) ऋषींनीं आणि (कार्यकारणरूप) हेतु दाखवून पूर्ण निश्चित केलेल्या ब्रह्मसूत्रांतील पदांनींहि हें म्ह० हा विषय गाइला आहे " असा करितात तो वरील भाष्याशीं ताडून पहावा म्हणजे त्यांतील युक्तायुक्तता सहज ध्यानात येइल 'छंदोभि' याचा अर्थ विविध छंद असा करितात. पण येथील 'छंद' या शब्दाचा अर्थ वेद असा आहे रहस्यकार

‘ पृथक ’ या क्रियाविशेषणाचा अर्थ ऋषींच्या विशेषणासारखा करून त्याचा ‘ पृथक पृथक् (अनेक) ऋषींनी ’ असा करितात व त्याचें कारण ‘ उपनिषदें हा एकाच ऋषीचा एकच ग्रंथ नसून, अनेक ऋषींस भिन्न भिन्न काळीं किंवा स्थळीं ज्या अध्यात्मविचाराचें स्फुरण झालें, ’ इत्यादि सांगतात पण उपनिषदांतच मात्र क्षेत्र क्षेत्रज्ञाचें स्वरूप सांगितलें आहे असें नाही दुसरेहि अनेक स्मृतिग्रंथ व पुराणें, यांतून तें सांगितलेलें आहे त्यामुळें ‘ विविध व पृथक हे शब्द उपनिषदांच्या संकीर्ण स्वरूपासच उद्देशून आहेत ’ या म्हणण्यांत फुराच स्वारस्य नाही शिवाय अर्थात ‘विविध’ हें छंदांचें विशेषण केलें आहे पण येथें उपनिषदांतच हा विषय गायला, असें म्हटल्यास उपनिषदांस प्रायः छंद नाहीत म्हटलेलाच छंद असतात त्यामुळेंहि हें म्हणणें अयुक्त ठरतें छंद म्ह० वेद म्हणावें, तर गीतेंत कर्मकांडाचाच वेदशब्दानें उल्लेख केला आहे म्हणून रहस्यकारांना ‘ छन्दोभि ’ म्ह० वेदांनी, असें स्पष्ट म्हणण्याचीहि पंचाइत पडली म्हणून त्यांनीं ‘ छन्दोभि ’ म्ह० छंदांनीं असें मोघम सांगून वेळ मारून नेली आहे पण आचार्यांची परिभाषा ‘ मन्त्रब्राह्मणात्मको हि वेदः ’ अशी असल्यामुळें त्यांना ‘ छन्दोभि ’ म्ह० ‘ वेदैः ’ असें निःशंकपणें म्हणण्यास कांहीच अडचण भासली नाही शिवाय ‘ वेदैश्च सर्वैः ’ (१५-१५) ‘ यदक्षरं वेदविदो वदन्ति ’ (८. ११ गी. भा. ६-६) हीं वाक्यें ‘ छन्दोभि ’ म्ह० ‘ वेदैः ’ असाच अर्थ करण्यास अनुकूल आहेत असो, रहस्यकार “ या श्लोकांत ब्रह्मसूत्रशब्दानें प्रस्तुतचीं वेदान्तसूत्रें उद्दिष्ट आहेत, हें गीतारहस्यांत परिशिष्ट प्रकरणांत आम्हीं सविस्तर दाखविलें आहे ” असें म्हणतात पण आचार्य ‘उपनिषदांतील ब्रह्मसूचक वाक्यें हाच अर्थ, त्यांना’ असें म्हणतात, हें भाष्यावरून उघड होत आहे यास्तव रहस्यकाराच्या म्हणण्याचा विचार आपल्याला करावा लागेल ते म्हणतात “ येथील ब्रह्मसूत्रें व हल्लींचीं वेदान्तसूत्रें एकच मानिल्यास हल्लींच्या वेदान्तसूत्रानंतर हल्लींची गीता झाली, असें प्राप्त होतें हल्लींच्या ब्रह्मसूत्रानंतर गीता झाली असावी हें म्हणणें शोभत नाही कारण गीता याहून प्राचीन आहे, अशी परंपरागत समजूत आहे म्हणून ही अडचण लक्षांत आणूनच शांकरभाष्यांत ‘ब्रह्मसूत्रपदें’ याचा अर्थ श्रुतींतील किंवा उपनिषदांतील ‘ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यें’ असा केला असावा असें दिसतें ” (याचा भावार्थ असा कीं, शंकराचार्य तुमच्या परंपरागत समजुतीला बळी पडून त्यांनीं असा अर्थ केला ! पण आचार्यांचें प्रस्थानत्रय भाष्य पाहिलें, म्हणजे ते अयोग्य परंपरागत समजुतीचा बोध वळवून त्याला हवा तसा लावणारे होते, परंपरागत अर्थ समजुतीला मान तुकविणारे नव्हते, हें उघड दिसतें तसें नसतें तर अद्वैत सिद्धान्त प्रस्थापित करून त्याचें महत्कार्य त्यांच्या हातून कधीच घडलें नसतें असो) पुढें ते म्हणतात—“ उलटपक्षीं शांकरभाष्यावरील टीकाकार आनंदगिरि आणि रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य, वगैरे गीतेवरील दुसरे भाष्यकार ‘ ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ’ या शब्दांनी ‘ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ’ या बादरायणाचार्यांच्या ब्रह्मसूत्राचाच या ठिकाणीं निर्देश आहे, असें म्हणतात व श्रीशंकराचार्यांनी दोन्ही अर्थ देतात तेव्हां या श्लोकाचा खरा अर्थ कोणता, हें स्वतंत्र रीतीनेंच आपणास ठरविलें पाहिजे ” पण यांतील आनंदगिरीचा निर्देश सर्वथा बरोबर नाहीं कारण आनंदगिरि आचार्यांच्या भाष्याविरुद्ध कांहीं सांगत नसून—‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यादीनि अपि च सूत्राणि अथवा छन्दोभिरित्यादिना पौनरुक्त्यात् इति मत्वा विनिदिष्टैः हेतुमद्भिरिति.

भाष्यातील 'इत्यादीनि' या पदानें 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादि सूत्रांचेंहि ग्रहण केलें आहे कारण तसें न केल्यास 'छन्दोभि' याच्याशी पुनरुक्ति होते, असें समजून 'हेतुमद्भि' इत्यादि विशेषण 'ब्रह्मसूत्रपदैः' याला देतात, अशी भाष्याची योजना करीत आहेत शंकरानंद, भाष्योत्कर्षदीपिकाकार, श्रीधर वगैरेहि असें व्याख्यान करितात त्यामुळें वस्तुतः फारसा वाद रहात नाहीं आचार्यांच्या भाष्याप्रमाणे उपनिषदांतील व ब्रह्मसूत्रांतील ब्रह्मप्रतिपादक हेतुमत् व विनिश्चित वाक्यें घ्यावी, असें होतें व रहस्यकार, माध्व व रामानुज यांच्या म्हणण्याप्रमाणें फक्त बादरायणसूत्रेंच घ्यावी, असें ठरतें पण उपनिषदांतील आत्मप्रतिपादक वाक्येंच ब्रह्मसूत्रापेक्षा अधिक हेतुमत् व विनिश्चित आहेत आणि ब्रह्मसूत्रेंच अतिशय संदिग्ध आहेत तथापि 'ब्रह्मसूत्रपदैः ०' या शब्दानें ती घेण्यास अद्वैतवाद्याची कांहीं हरकत नाहीं, एवढेंच आम्हांला येथें सांगावयाचें आहे पण 'ब्रह्मसूत्र' पदानें वेदान्तसूत्रें घेतल्यास तीं गीतेच्या पूर्वी होती असें म्हणावें लागतें पण ब्रह्मसूत्रांत 'स्मृति' या शब्दानें गीतेचाच उल्लेख केलेला दिसतो म्हणून ही अडचण घालविण्यासाठीं रहस्यकारांनीं अशी 'चिकित्सा' केली आहे "मूळ महाभारत व तदन्तर्गत गीता यास हल्लींचें स्वरूप देण्याचें व ब्रह्मसूत्रें रचण्याचें काम एकाच बादरायणाचार्यांनी केलें असावें

हल्लींच्या गीतेस आधारभूत झालेली गीता बादरायणाचार्यांच्याहि पूर्वी उपलब्ध असल्यामुळें तिचा ब्रह्मसूत्रांत 'स्मृति' या शब्दानें निर्देश केला व महाभारताची शुद्धि करितांना क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचा सविस्तर विचार ब्रह्मसूत्रांत केलेला आहे, असें गीतेंत सांगितलें आहे " आता ही त्यांची मीमांसा सदोष आहे का, निर्दोष हें ठरविण्याचें काम आम्ही वाचकांवरच सोंपवितों आमचें त्याविषयीं एवढेंच म्हणणें आहे कीं, बादरायणव्यासांनीं ब्रह्मसूत्रें रचलीं व 'लुप्त किंवा विस्खलित व त्रुटित महाभारताचें शोधन करितांना' त्यांत आपल्याच ब्रह्मसूत्रांची जाहिरात देऊन ठेवली, हा दोष ब्रह्मसूत्रकारावर येतो, तो बरोबर नाहीं कारण गीतेसारख्या प्रमाण ग्रंथांत आपल्याच ब्रह्मसूत्रपदांचा उल्लेख आपणच करावा, हें ब्रह्मसूत्रकाराच्या यशाला बाध आणणारें आहे शिवाय 'ब्रह्मसूत्रें' अत्यंत संदिग्ध आहेत भाष्यावांचून त्यांचा अवबोधच संभवत नाहीं त्यापेक्षां उपनिषदांतील ब्रह्मप्रतिपादक वाक्येंच अधिक निश्चित व हेतुमत् आहेत 'सद् एव इदं अग्र आसीत्' 'कुतस्तु खलु सोम्य एवं स्यात् कथं असतः सत् जायेत । सत्त्वेव सोम्य इदं अग्र आसीत् एकं एव अद्वितीयं' (छां भा पृ ४१५ ते २१) 'नेदं अमूलं भविष्यति' 'मूलं अन्विच्छ' 'ऐतदात्म्यं इदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' (छां भा ४७१) 'को ह्येवान्यात् कः प्राण्यात्। यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्। एष ह्येव आनन्दयाति-' (तैत्ति भाष्यार्थ पृ १४४) इत्यादि शतश वाक्यें हेतुमत् व विनिश्चित आहेत यास्तव केवळ 'हेतुमत्' व 'विनिश्चित' या विशेषणांची उपपत्ति लावण्यासाठीं वेदान्तसूत्रेंच घेतलीं पाहिजेत व त्यांची उपपत्ति लावण्यासाठीं महाभारत पूर्वीच कोणी केलेलें असून 'लुप्त, विस्खलित किंवा त्रुटित' झालेल्या त्याचें शोधन करितांना त्या संधीचा फायदा घेऊन बादरायणांनीं आपलींच ब्रह्मसूत्रें गीतेंत घुसडून दिलीं, अशी अत्यंत क्लिष्ट व अनुपपन्न कल्पनाच केली पाहिजे, असें आम्हांला वाटत नाहीं त्यापेक्षां आनंदगिरीची भाष्ययोजनाहि क्षणभर बाजूला सारून मधुसूदनसरस्वती, नीलकंठ, वल्लभसंप्रदायी अमृततरंगिणी टीका यांना अनुसरून 'ब्रह्म-

त्रपदैः' या शब्दानें भाष्यांत म्हटल्याप्रमाणें उपनिषद्वाक्येंच घेणें अधिक सयुक्तिक व निर्दोष आहे. 'वसिष्ठादि ऋषींना योगशास्त्रांत ध्यानधारणादिविषयत्वानें क्षेत्रक्षेत्रज्ञाच्या याथात्म्याचें बहुत प्रकारें निरूपण केलें आहे. मन्त्र-ब्राह्मणात्मक ऋग्वेदादि विविध छंदांनीं त्याचेंच निरूपण केलें आहे व उपनिषदांतील हेतुमत् व विनिश्चित अशा ब्रह्मसूचक वाक्यांनींहि त्याचेंच निरूपण केलें आहे, अर्थात् यांतील पहिल्या अर्थानें क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें याथात्म्य धर्मशास्त्रप्रतिपाद्य आहे, दुसऱ्या अर्थानें तें कर्मकांडप्रतिपाद्य आहे व तिसऱ्या अर्थानें ज्ञानकांडप्रतिपाद्य आहे असें सिद्ध होतें' असें जें मधुसूदनसरस्वतींचें म्हणणें आहे, तें सर्वथा सयुक्तिक होय.

सर्व भाष्य व टीकाकार 'ऋषिभिः बहुधा गीत,विविधैः छन्दोभिः पृथक् गीत,च हेतुमद्भिः विनिश्चितैः ब्रह्मसूत्रपदैः गीत' अशीं याचीं तीन वाक्यें करितात. पण रहस्यकार म्हणतात— "ऋषींनी अनेक प्रकारें पृथक (चैव) त्याखेरीज आणखीहि ब्रह्मसूत्रपदांनीं अशीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचाराचीं दोन भिन्नभिन्न स्थळें या श्लोकांत वर्णिलीं आहेत, हें 'चैव' (आणखीहि) या पदावरून उघड होतें.... त्यांतील पहिलें म्ह० ऋषींनीं केलेलें वर्णन 'विविध छंदांनीं पृथक् पृथक् म्ह० तुटकें व अनेक प्रकारचें' असून 'ऋषिभिः' या अनेकवचनी तृतीयान्त पदानें तें अनेक ऋषींनीं केलेलें आहे आणि ब्रह्मसूत्रपदांतील दुसरें वर्णन हेतुयुक्त व विनिश्चयात्मक आहे, असाहि या दोन वर्णनांतील विशेष भेद याच श्लोकांत स्पष्ट केला आहे.... हेतुमत् म्ह० नैयायिक पद्धतीनें कार्यकारणें दाखवून केलेलें प्रतिपादन वगैरे" (गी. र. पृ ५२८) पण सर्व टीकाकारांच्या विरुद्ध अशा दोन वाक्यांच काय म्हणून करावयाचीं? छन्दोभिः' हीं 'ऋषिभि.' व 'ब्रह्मसूत्रपदै.' याप्रमाणें 'कर्तरि' तृतीया न समजतां 'करणे' तृतीया समजण्यांत कांहीं स्वारस्य तर नाहींच उलट अर्थहानि मात्र आहे. ब्रह्मसूत्राची वकिली पत्करून ऋषींचें वर्णन तुटकें व अनेक प्रकारचें म्हणणें,यांत कांहीं मोठासा पुरुषार्थ नाहीं. 'ऋषिभिः' हें जरी बहुवचन असलें व त्यावरून अनेक ऋषींनीं क्षेत्रक्षेत्रज्ञाच्या स्वरूपाचें वर्णन केलें असलें, तरी तेवढ्यावरून तें तुटकें व अनेक प्रकारचेंच असलें पाहिजे, असा कांहीं नियम नाहीं. नाहींपेक्षा 'आहुस्त्वा ऋषयः सर्वे०' (गी.भा. अ.१०श्लो. १३ पृ ७४३) येथेंहि तसेंच म्हणावें लागेल तस्मात् रहस्यकारांची ही सर्व चिकित्सा अस्थानीं असून त्यांना केलेला अर्थहि सयुक्तिक नाहीं, हें स्वल्पशा दिग्दर्शनावरून तत्त्वजिज्ञासुवाचकांच्या सहज ध्यानांत येईल उपनिषदांतील प्रतिपादनहि 'हेतुमत्' म्ह० 'कार्यकारणें' नव्हे तर 'कारणें' दाखवून केलेलें असल्यामुळें तेवढ्यासाठीं दुर्बोध ब्रह्मसूत्रेंच घेतलीं पाहिजेत असें होत नाहीं. या श्लोकांतील 'ब्रह्मसूत्र' शब्दानें प्रसिद्ध सूत्रच घ्यावें,याला आधार दाखविण्यासाठीं म्हणून रहस्यकार म्हणतात—" त्याच्याच तोडीचे सूत्रग्रंथाचे दुसरे उल्लेख हल्लींच्या महाभारतांत आहेत. उदाहरणार्थ–अनुशासनपर्वांत अष्टावक्रदिक्संवादांत 'अनृताः स्त्रिय इत्येवं सूत्रकारो व्यवस्यति' (अनु. १९-६) असें वाक्य आहे. तसेंच शतपथ ब्राह्मण (शांति ३१८.१६-२३) पंचरात्र (शांति ३३९-१०७) यास्काचें निरुक्त (शांति ३४२,७१.) आणि मनु (अनु ३७. १६) यांचाहि इतरत्र स्पष्ट उल्लेख आहे."

पण हा आधार अगदीं निरुपयोगी आहे. कारण महाभारतांत या व आणखीहि दुसऱ्या सर्व शास्त्रादिकांचा उल्लेख जरी असला तरी गीता व ब्रह्मसूत्र यांचा असा अन्योन्यसंबंध

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—**महाभूतानि**—पृथिव्यादि पच सूक्ष्म भूतें,—**अहंकारः**—त्याचे कारण अहकार,—**बुद्धि**—त्याचें कारण निश्चयात्मिका बुद्धि,—**अव्यक्त एव च**—आणि बुद्धीचे कारण अव्यक्त,—**दश (च) एकं च इन्द्रियाणि**—दहा व एक अशीं अकरा इद्रियें—**च पंच इंद्रियगोचराः**—आणि पाच इद्रियाचे विषय—**इच्छा**—सुखाला कारण झालेल्या पदार्थाला ग्रहण करण्याची इच्छा—**द्वेष**—प्रतिकूल पदार्थाविषयी द्वेष,—**सुखं**—अनुकूल असलेले सुख,—**दुःख**—अप्रिय वाटणारे दुःख—**संघात**—शरीर व इद्रियें याचा समुदाय—**चेतना**—देहात व्यक्त झालेली चिदाभासयुक्त अत करणवृत्ति व—**धृति**—धैर्य,—**एतत् क्षेत्र**—हें क्षेत्र—**समासेन**—सक्षेपत—**सविकार**—विकारासह—**उदाहृतम्**—सांगितलें आहे ५, ६

स्तुत्याऽभिमुखीभूतायार्जुनायाऽऽह भगवान्—महाभूतानि इति महान्ति च तानि सर्वविकारव्यापकत्वाद्भूतानि च सूक्ष्माणि । स्थूलानि त्विन्द्रियगोचरशब्देनाभिधास्यन्ते । अहकारो महाभूतकारणमहप्रत्ययलक्षण । अहकारकारणं बुद्धिरध्यवसायलक्षणा । तत्कारणमव्यक्तमेव च न व्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिर्मम माया दुरत्ययेत्युक्तम् । एवशब्द प्रकृत्यवधारणार्थ । एतावत्येवाष्टधा भिन्ना प्रकृति । चशब्दो भेदसमुच्चयार्थ । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्ध्युत्पादकत्वाद्बुद्धीन्द्रियाणि वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वात्कर्मेन्द्रियाणि तानि दश । एकं च किं तन्मन एकादश सकल्पाद्यात्मकम् । पञ्च चेन्द्रियगोचरा शब्दादयो विषया. । तान्येतानि सारव्याश्चतुर्विंशतितत्वान्याचक्षते ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(क्षेत्रादिकाच्या याथात्म्याची स्तुति ऐकून श्रोत्याला ते समजून घेण्याची इच्छा झाली असता भगवान् अगोदर क्षेत्र म्ह० काय ते सांगण्यास आरभ करितात, असे म्हणून आचार्य या श्लोकाला अवतरण देतात–)—**स्तुत्या अभिमुखीभूताय अर्जुनाय भगवान् 'महाभूतानि०' इति आह**—क्षेत्र क्षेत्रज्ञाच्या याथात्म्याच्या स्तुतीनें ते जाणण्यास उत्सुक झालेल्या अर्जुनाला भगवान् 'महाभूतानि०' इत्यादि सांगतात—**सर्वविकारव्यापकत्वात् महान्ति च तानि भूतानि च सू-**

पण तो चुकाचा आहे कारण शरीर (शरारक) या शब्दापासून त्यात राहणारा जीव या अर्थी 'शारीरक' शब्द बनला असून शारीरकसूत्रात त्या जीवात्म्याचाच परमात्मत्वानें विचार केला आहे.

क्ष्माणि—सर्वविकारांचीं व्यापक असल्यामुळें–जेथें जेथें विकारत्व तेथें तेथें भूतत्व अशी त्यांची व्याप्ति असल्यामुळे महत् अशीं तीं सूक्ष्म भूतें (पण भूतशब्दानें स्थूलभूतांचेंहि ग्रहण होते, असें असताना येथें सूक्ष्मभूतें का घ्यावयाचीं ? उत्तर–)—**स्थूलानि तु इन्द्रियगोचरशब्देन अभिधायिष्यन्ते**—कारण स्थूलभूतें पुढें याच श्लोकात इंद्रियगोचरशब्दानें सांगितली जाणार आहेत म्हणून येथें सूक्ष्मभूतेंच घ्यावीं. (सर्वविकारव्यापकत्वामुळें त्याना 'महा' हे विशेषण जोडलें आहे, हे आरंभा सांगितलेंच आहे.) —**अहंकारः–महाभूतकारणं अहंप्रत्ययलक्षणः**—अहंकार म्ह० महाभूतांचें कारण, 'अहं' असा जो प्रत्यय–अनुभव तेंच ज्याचें लक्षण आहे तो अहंकार,('महतः परं' या काठक [काठ. भा पृ ८१]वचनांतील महत्–बुद्धि, हे अहंकारकारण सांगतात–)—**अहंकारकारणं बुद्धिः –अध्यवसायलक्षणा**—अहंकाराचें कारण बुद्धि,अध्यवसाय–निश्चय हें जिचें लक्षण आहे ती,—**तत्कारण अव्यक्त एव च–न व्यक्तं अव्यक्तं–अव्याकृतं ईश्वरशक्तिः**—तिचें कारण अव्यक्तच, जें व्यक्त नव्हे तें अव्यक्त, ज्याला अव्याकृत असें म्हणतात, ईश्वराची शक्ति,(पण नुसती ईश्वरशक्ति असें म्हटल्यास चैतन्य असेंहि कोणी समजेल, ह्मणून आचार्य म्हणतात–)—'**मम माया दुरत्यया**' **इति उक्तं**—माझी माया दुरत्यय आहे,असें वर (गी.भा ७,१४ पृ.६२७) सांगितलेंच आहे. ('अव्यक्तं एव' येथील एवशब्दाचा अवधारण हा अर्थ स्पष्ट करितात–)—**एवशब्दः प्रकृति अवधारणार्थः**—'एव'शब्द प्रकृतीच्या अवधारणार्थ आहे —**अष्टधा भिन्ना प्रकृतिः एतावती एव**—पाच सूक्ष्म महाभूतें, अहंकार, महत् व अव्यक्त अशी आठप्रकारें भेद पावलेली प्रकृति ही एवढीच आहे.—'**च'शब्दः भेदसमुच्चयार्थः**—'अव्यक्तमेव च' येथें जो 'च' शब्द आहे तो मूलप्रकृतीशीं तन्मात्रादि इतर भेदाचा समुच्चय करण्यासाठीं आहे.—**इन्द्रियाणि दश–श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्ध्युत्पादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि**—इंद्रियें दहा–ज्ञानाचें उत्पादकत्व असल्यामुळें श्रोत्रादि पाच ज्ञानेंद्रियें—**वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि तानि दश**—कर्म करणारी असल्यामुळें वाक् हस्त पाद इत्यादि पांच कर्मेंद्रियें–अशी दोन्ही मिळून दहा इंद्रियें,—**एकं च किं तत् मनः एकादशं संकल्पाद्यात्मकं**—व आणखी एक, तें कोणतें? मन अकरावें–संकल्पविकल्पादि करणारें अन्तरिन्द्रिय,—**च पञ्च इन्द्रियगोचराः–शब्दादयः विषयाः**—व पाच इन्द्रियांचे गोचर–शब्दादिक विषय. [येथील शब्दादि विषय या शब्दानें स्थूल भूतांचें ग्रहण केलें जातें. कारण तसें न करितां प्रत्यक्ष ज्ञानेंद्रियांचे विषयच येथें क्षेत्ररूपानें सांगितले आहेत, असें म्हटल्यास मग कर्मेंद्रियांचे विषय कां सांगितलेले नाहींत, अशी शंका येते.

१ पण रहस्यकार 'महाभूतानि' या शब्दाचा सरळ 'पृथिव्यादि पांच स्थूल महाभूतें,' असा व 'पञ्च चेन्द्रियगोचराः' याचा 'इंद्रियांचे शब्दादि पांच सूक्ष्म विषय' असा अर्थ करितात. पण तो रामानुजभाष्याला धरून जरी असला तरी बरोबर नाहीं, तें भाष्यार्थावरून स्पष्ट होत असल्यामुळें आम्हा निराळें सांगत नाहीं.

शिवाय क्षेत्राचें स्वरूप येथें प्रकृत आहे यास्तव स्थूल भूतेंच घेणें उचित आहे या तन्मात्रादिकाविषयीं दुसऱ्या तत्त्वाचा म्ह० कापिल सांख्यदर्शनाचा संमति आहे, असें सांगतात-)—**तानि एतानि सांख्या चतुर्विंशतितत्त्वानि आचक्षते**—त्या या र्थात प्रकृतिभेदांनाच 'चोवीस तत्त्वें' असे सांख्य म्हणतात ['मूलप्रकृतिरविकृति महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकस्तु विकारः' अशी यांविषयीं सांख्यकारिका आहे तिचा अर्थ—मूल प्रकृति हें एकतत्त्व, तें कोणाची विकृति म्ह० विकार नाहीं महत्, अहंकार व पंचतन्मात्रें मिळून सात प्रकृति विकृति आहेत हीं सात तत्त्वें आपापल्या प्रकृतीच्या विकृति आहेत व पुढील विकारांच्या प्रकृति आहेत जसें—महत् मूल प्रकृतीची विकृति व अहंकाराची प्रकृति आहे तशीच पंचतन्मात्र आकाशादि भूतांच्या प्रकृति व अहंकाराच्या विकृति आहेत. म्हणून त्यांना 'प्रकृतिविकृतयः' म्हणतात पांच महाभूतें व अकरा इंद्रियें, यांचा समूह हा सर्व विकार आहे] ५

अथेदानीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान्—इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान्पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति सेयमिच्छाऽन्तःकरणधर्मो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान्पुनस्तज्जातीयमुपलभमानस्तं द्वेष्टि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात्तदपि क्षेत्रम् । संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिः । तस्यामभिव्यक्ताऽन्तःकरणवृत्तिस्तप्त इव लोहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् । धृतिर्यया ऽवसादप्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणं यत उक्तं तदुपसंहरति—एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तम् । यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं तत्क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तम् ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणे 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् च' याचें व्याख्यान केलें आतां 'यद्विकारि' याचें व्याख्यान करितात-)—**अथ इदानीं वैशेषिकाः आत्मगुणाः इति यान् आचक्षते**—आतां या—' इच्छा०' इत्यादि श्लोकांत वैशेषिक 'आत्मगुण' म्हणून ज्यांना म्हणतात—**ते अपि क्षेत्रधर्माः एव तु क्षेत्रज्ञस्य न इति भगवान् आह**—ते सुद्धां क्षेत्राचेच धर्म आहेत, क्षेत्रज्ञाचे नव्हेत, असें भगवान् सांगतात—**इच्छा-पूर्वं यज्जातीयं सुखहेतुं अर्थं उपलब्धवान्**—इच्छा म्हणजे काय तें सांगतात—पूर्वी ज्या जातीच्या सुखाचें कारण होणाऱ्या विषयाचा अनुभव आला होता —**तज्जातीयं उपलभमानः 'सुखहेतुः' इति तं आदातुं इच्छति**—त्याच जातीचा विषय पुन दिसला असता हा सुखाचा हेतु आहे, यापासून सुख होतें, असें मानून मनुष्य त्याचें ग्रहण करण्याची इच्छा करितो —**सा इयं इच्छा अन्तःकरणधर्मः**—ती ही इच्छा अन्तःकरणाचा धर्म आहे व—**ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं**—तिला

ज्ञेयत्व–ज्ञानविषयत्व असल्यामुळे म्ह० ती इच्छा ज्ञात्या–क्षेत्रज्ञाच्या ज्ञानाचा विषय होत असल्यामुळें क्षेत्र होय —**तथा द्वेष** —तसाच द्वेषहि अन्तःकरणाचा धर्म आहे (इच्छेप्रमाणेंच द्वेषाचेंहि स्पष्टीकरण करितात-)—**यज्जातीयं अर्थं दुःखहेतुत्वेन अनुभूतवान् पुनः तज्जातीयं (अर्थं) उपलभमानः तं द्वेष्टि**—ज्या जातीच्या विषयाचा पूर्वी दुःखाचा हेतु–दुःखाचें निमित्त, या रूपानें अनुभव घेतलेला होता, त्याच जातीचा विषय पुनः दिसला असता त्याचा द्वेष करितो,—**सः अयं द्वेषः ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं एव**—तो हा द्वेष ज्ञेय असल्यामुळे क्षेत्रच आहे (इच्छा व द्वेष याप्रमाणें सुखहि बुद्धिधर्मच आहे, असें सांगतात-)—**तथा सुखं अनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं एव**—तसेंच सुख, जें अनुकूल वाटतें, प्रसन्न व सत्त्वात्मक असतें तें सुख ज्ञेय असल्यामुळे क्षेत्रच आहे —**दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात् तत् अपि क्षेत्रं**—दुःख, प्रतिकूलात्मक–प्राणिमात्राला प्रतिकूल वाटणारें, तेंहि ज्ञेय असल्यामुळे क्षेत्रच होय (' देहच आत्मा व इंद्रियें हाच आत्मा ' या दोन वादांचें निरसन करण्यासाठी भगवान् म्हणतात-)—**संघातः–देहेंद्रियाणां संहतिः**—संघात म्हणजे देह, इन्द्रियें, इत्यादिकांचा समूह–एकरूप समुदाय, हाहि क्षेत्रांतच अन्तर्भूत होतो (' विज्ञान एव आत्मा ' या विज्ञानवादी बौद्धाच्या (बौद्धदर्शन पृ ८०–८७) मताचें निरसन-)—**तस्यां अभिव्यक्ता अन्तःकरणवृत्तिः** —त्या देहेंद्रियसंहतामध्यें अभिव्यक्त झालेली जी अन्तःकरणाची वृत्ति (ती चेतना, असा संबंध)—**तप्ते लोहपिण्डे अग्निः इव**—तापलेल्या लोखंडाच्या गोळ्यांत अग्नि जसा अभिव्यक्त होतो त्याप्रमाणें देहेंद्रियसंघातांत अभिव्यक्त झालेली—**आत्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना**—आत्मचैतन्याचा आभास, याच रसानें व्याप्त असलेली जी चेतना—**सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात्**—ती क्षेत्र आहे कारण ती ज्ञेय आहे [संघात म्ह० शरीरेंद्रियांचा संघात, तप्त लोहपिण्डांत जसा अग्नि त्याप्रमाणें त्या शरीरेंद्रियसंघातांत व्यक्त झालेली व चैतन्याभासरसानें भरलेली जी अन्तःकरणवृत्ति ती चेतना होय तो संघात व ती

१ तापवून लाल केलेला लोखंडाचा गोळा, लोखंडालाच अग्निरूपानें भासवितो त्यामुळें लोखंडाविषयींची बुद्धि लुप्त होऊन अग्नि बुद्धि प्रतीत होऊं लागते त्याचप्रमाणें बुद्धिवृत्तीत व्यक्त झालेलें आत्मचैतन्य त्या वृत्तीलाच आत्मरूपानें भासवितें, म्हणून त्या चैतन्याच्या आभासानें व्याप्त असलेली ती चेतनाहि क्षेत्रच आहे कारण मुख्य–साक्षिचेतनाचा ती विषय–ज्ञेय होते

२ 'चेतना म्ह० जड देहात प्राणादिकांनीं जे व्यापार दृग्गोचर होतात, ते किंवा जिवंतपणाच्या चेष्टा, एवढाच अर्थ विवक्षित असून त्यातहि जिच्यामुळें उत्पन्न होते ती स्फूर्ति किंवा चैतन्य क्षेत्रज्ञ या रूपानें क्षेत्राहून निराळें असतें"–इत्यादि रहस्यकार म्हणतात त्यांतील शेवटचें वाक्य आचार्यांच्या वरील अर्थाला अनुलक्षून आहे असें दिसतें, पण रहस्यकारांचा अर्थ दुसरा आहे त्यांनीं चेतनाशब्दाचा लोकप्रसिद्ध प्राकृत अर्थ घेतल्यामुळें ही चूक झाली आहे प्रकरण 'क्षेत्र' सांगण्याचें असून इच्छा, द्वेष, इत्यादि अन्तःकरणाच्या वृत्ति हेंहि क्षेत्र आहे, असें येथें विवक्षित आहे.

चेतना ही दोन्ही क्षेत्रच, कारण तीहि ज्ञेय आहेत, आणि जे ज्ञेय तें क्षेत्र व जो ज्ञाता तो क्षेत्रज्ञ, हा सिद्धान्त दुसऱ्या श्लोकांतराल भाष्यात निश्चित झाला आहे]—**धृतिः यया अवसादप्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्र—** धृति, की ज्या धृतीकडून अवसादास प्राप्त झालेलीं–श्रान्त झालेलीं देहेन्द्रियें–थकलेला देह व इन्द्रियें धारण केलीं जातात ती धृति ज्ञेय असल्यामुळें क्षेत्र होय (शङ्कापण, सङ्कल्पादिक दुसरेहि मनोधर्म आहेत, मग त्याचाहि येथें क्षेत्र या रूपानें निर्देश का केला नाही ? उत्तर–)—**यतः यत् उक्तं तत् उपसंहरति अतः इच्छादिग्रहणं सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थं**—इच्छादिकांप्रमाणें सङ्कल्पादिकांनाहि क्षेत्रत्व आहेच, ही गोष्ट सिद्ध असल्याप्रमाणेंच मानून प्रकरणाचा विभाग करण्यासाठीं ज्याअर्थी भगवान् उक्त क्षेत्राचा उपसंहार करीत आहेत, त्याअर्थी इच्छादिकांचें जें येथें ग्रहण केलें आहे तें येथें न सांगितलेल्या सर्व बुद्धिधर्मांच्या उपलक्षणार्थ आहे —**एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं–महदादिना विकारेण सह उदाहृतं–उक्तं**—हें क्षेत्र संक्षेपानें सविकार–महत्, अहङ्कार इत्यादि विकारासह सांगितलें (विरक्तालाच ज्ञानाधिकार असतो, यास्तव जिज्ञासूचें वैराग्य दृढ होण्यासाठीं येथ ह्र क्षेत्राचें व्याख्यान केलें आहे, यास्तव त्याचा अनुवाद करितात–)—**यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिः इदं शरीरं क्षेत्रं इति उक्तं तत् महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तं क्षेत्रं व्याख्यातं**—ज्या क्षेत्रभेदजाताची म्ह० सर्व व्यष्टि देहाच्या विभागाचा संहति म्ह० समष्टि असें हें शरीर ‘ क्षेत्र ’ म्हणून म्हटलेलें आहे, त्या महाभूतापासून धृतीपर्यंत क्षेत्राचें व्याख्यान केलें [सर्व प्राण्यांच्या शरीराच्या समूहाला समष्टिशरीर म्हणतात त्यालाच क्षेत्र म्हटलेलें असून महाभूतापासून धृतीपर्यंत त्याचेंच व्याख्यान केलें] ६

क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानादमृतत्वं भवति तं ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामीत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवानधुना तु तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणं यस्मिन्सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति यत्परः सन्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वाज्ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान्—

भाष्यार्थ—(क्षेत्राचें व्याख्यान केल्यावर आतां क्षेत्रज्ञाचें व्याख्यान करणें उचित असताना मध्येच दुसरा अप्रस्तुत विषय कां आणिला आहे ? असें कोणी म्हणेल म्हणून

म्हणून आचार्यांनी चैतन्याभासरूपानें परिपूर्ण अशी अन्तःकरणाची वृत्ति हीच चेतना असें म्हटलें आहे इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख व धृति यांच्या बरोबर सांगितल्यामुळें ही वृत्तिच असणें योग्य आहे पण चेतना म्ह० चित्शक्ति किंवा चैतन्य असें आचार्यादि समजतात, अशा लोकांच समजूत करून घेऊन ‘ चैतन्य म्ह० क्षेत्रज्ञ ’ इत्यादि अस्थानाच दोषदर्शन केलें आहे ‘ चेतना म्ह० जड देहात दिसणारे प्राणादिकांचे व्यापार किंवा जिवंतपणाच्या चेष्टा ’ हा अर्थ शाङ्कर अर्थ आहे पण बाह्य व्यापार किंवा चेष्टा हा ज्ञेय आहे, त्याला क्षेत्र म्हणता येत नाहीं

सागतात-)—**वक्ष्यमाणविशेषणः क्षेत्रज्ञ**—' अनादि मत् पर ब्रह्म ' इत्यादि विशेषणानीं विशिष्ट असा क्षेत्रज्ञ आहे —**सप्रभावस्य यस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानात् अमृतत्वं भवति**—सव प्रभावासह ज्या क्षेत्रज्ञाच साक्षात् ज्ञान झाले असता अमृतत्वाची म्ह० मोक्षाची प्राप्ति होते—**तं सविशेषणं ' ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि ' इत्यादिना स्वयं एव भगवान् वक्ष्यति**—त्याला सर्वविशेषणासह ' ज्ञेय यत्तत्प्रवक्ष्यामि० ' (१२) इत्याद श्लोकानें स्वत च भगवान् सागतील [' ज्ञेय० ' इत्यादि श्लोकाने स्वत भगवान्च त्याच विशेषणासह वर्णन करतील]—**तु अधुना तज्ज्ञानसाधनगण अमानित्वादिलक्षण** (विदधाति)—पण आता अगोदर ' ज्ञेय यत्तत्० ' या श्लोकापर्यंत त्याच्या ज्ञानाच्या साधनाचा समूह-अमानित्वादिरुप ज्ञानसाधनें (भगवान् सागतात, असा पुढें ' विदधाति ' या क्रियापदाशी सबध पण या ज्ञानसाधनसमूहाच्या उपदेशाचा उपयोग काय ? उत्तर-)—**यस्मिन् सति तज्ज्ञेयविज्ञाने योग्य -अधिकृतः भवति**—जा ज्ञानसाधनसमूह प्रयत्नान सपादन केला असता त्या ज्ञेय-क्षेत्रज्ञाच्या साक्षात्कारास पुरुष योग्य-अधिकृत होतो,(त्या योग्य-अधिकृताचेंच विवरण-) —**यत्पर सन्यासी-ज्ञाननिष्ठ• (इति) उच्यते**—ज्या ज्ञानसाधनामध्यें तत्पर झालेला पुरुष ' सन्यासी '–ज्ञाननिष्ठ असें म्हटला जातो, (अहोपण, अकराव्या श्लोकाच्या शेवटीं ' एतत् ज्ञान इति प्रोक्त ' असं म्हटलेल असताना तुम्हीं त्याला ज्ञानसाधन कसे म्हणता ? उत्तर-)—**ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानशब्दवाच्यं तं अमानित्वादिगण भगवान् विदधाति**—ज्ञानाचे साधन असल्यामुळें ' ज्ञान ' या शब्दानें ज्याचा उल्लेख केला आहे-ज्ञानाचे साधन असल्यामुळें ज्याला ज्ञान म्हटले आहे, अशा या अमानित्वादि साधनसमूहाचे विधान भगवान् ' अमानित्व० ' इत्यादि श्लोकानी करितात—

---

१ पण रहस्यकार म्हणतात—"आता ज्ञान कशाला म्हणावयाचें हे सदर ज्ञानाचे मनुष्याच्या स्वभावावर जे परिणाम घडतात त्याचें वर्णन करून सागतात"—म्हणजे त्यांच्या मतें अमानित्वादिक ही ज्ञानाची साधनें नसून ज्ञानाचे परिणाम आहेत पण तें बरोबर नाही कारण 'एतत् ज्ञान इति प्रोक्त अज्ञान यदतोऽन्यथा ' असा याचा उपसहार केला आहे त्यात ज्ञान व अज्ञान याच शब्दाचा उपयोग केला आहे वास्तव अमानित्वादिकाना ज्ञानाचा परिणाम म्हणता येत नाहीं अमानित्वादिक हे यम व नियम आहेत व ज्ञानासाठींच त्याचें विधान केलें आहे ज्ञानाचे परिणाम म्हणून त्याचा उल्लेख केला जात नाहीं. 'निमानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या ' (अ १५ श्लो ५) या वचनात अमानित्वादिकाचाच ' ज्ञानसाधन ' या रुपानें उल्लेख केला आहे, ज्ञानाचे परिणाम म्हणून केलेला नाहीं कारण 'असले साधक त्या अव्यय पदाला प्राप्त होतात' असें तेथेच त्याचें फल सांगितलं आहे शिवाय 'ज्ञान कशाला म्हणावयाचें ' तें त्याच्या परिणामाचें वर्णन करून सागणें, ही उपदेशाची अपूर्वच शैली आहे !

अमानित्वमदंभित्वमहिंसा क्षांतिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—अमानित्वं—मी मोठा आहे, मी विद्वान् आहे इत्यादि आत्मश्लाघा करणें व स्वतःला तसें समजणे, हें मानित्व होय, पण तसा मानीपणा न धरणें,—**अदंभित्वं**—खरोखर धार्मिक नसतांना तसा आव आणणे, वरवर धार्मिकता प्रकट करणें, हा दांभिकपणा आहे, तसा दांभिकपणा न दाखविणें,—**अहिंसा**—प्राण्यांना पीडा न देणें,—**क्षान्तिः**—दुसऱ्यानें अपराध केला असताहि मनात क्रोध हा विकार उत्पन्न होऊं न देणे,—**आर्जवं**—अन्तःकरणाचा सरळपणा,—**आचार्योपासनं**—मोक्षाच्या साधनाचा उपदेश करणाऱ्या आचार्यांची शुश्रूषा वगैरे करणें,—**शौचं**—शरीराचे मल पाण्यानें वगैरे धुऊन टाकणें व मनाचे रागादि मल वैराग्यादिकानीं घालविणे असें हे दोन प्रकारचे शौच-शुद्धि,—**स्थैर्य**—मोक्षमार्गाविषयींच दृढनिश्चय—**आत्मविनिग्रहः**—शरीरेंद्रियसमूहाला असन्मार्गापासून परतवून सन्मार्गांतच ठेवणें (ही सर्व ज्ञानाचीं साधनें आहेत, असा पुढें याचा संबंध आहे.) ७

अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः श्लाघनं तदभावोऽमानित्वम् । अदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं तदभावोऽदम्भित्वम् । अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनामपीडनम् । क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रिया । आर्जवमृजुभावोऽवक्रत्वम् । आचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनम् । शौचं कायमलानां मृजलाभ्यां प्रक्षालनमन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचम् । स्थैर्यं स्थिरभावो मोक्षमार्गे एव कृताध्यवसायत्वम् । आत्मविनिग्रह आत्मनोऽपकारकस्याऽऽत्मशब्दवाच्यस्य कार्यकरणसंघातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्गे एव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—(अमानित्वादि साधननिष्ठ झालेल्या अन्तर्मुख पुरुषालाच ज्ञान होते, असा नियम करण्यासाठीं भगवान् म्हणतात—)—**अमानित्वं-मानिनः भावः मानित्वं-आत्मनः श्लाघनं तदभावः अमानित्वं**—अमानित्व-ज्याला मान म्ह० एक प्रकारचा गुप्त गर्व-असतो तो मानी, त्याचा भाव म्ह० मानीपणा, तेंच मानित्व म्ह० आपली श्लाघा, त्या मानित्वाचा अभाव असणें हेंच अमानित्व होय.—**अदंभित्वं-स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं तदभावः अदम्भित्वं**—अदंभित्व-स्वधर्माचे प्रकटीकरण हेंच दंभित्व, त्याचा अभाव, हेंच अदंभित्व,—**अहिंसा-अहिंसनं प्राणिनां अपीडनं**—अहिंसा म्ह० अहिंसन-शरीर, वाणी व मन यानीं प्राण्यांना पीडा न देणें,—**क्षान्तिः-परापराधप्राप्तौ अविक्रिया**—क्षान्ति म्ह० चित्ताच्या विकारास कारण होणारा जो दुसऱ्याचा अपराध, तो घडला असतां-असा अपराध कोणी केला असताहि चित्ताला विकार होऊं न देणें तो यत्न करणें,—**आर्जवं-ऋजु-**

भाव -अवक्रत्वं—आर्जव म्ह० सरळपणा-अकौटिल्य-मन,वाक् व कर्म यांत विसंगतपणा नसणें—**आचार्योपासनं-मोक्षसाधनोपदेष्टुः आचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवन**—आचार्याची उपासना-सेवा (पण बटूचें उपनयन करून त्याला वेदाध्ययन सांगणारा, हा आचार्यशब्दाचा अर्थ येथें विवक्षित नसल्यामुळें आचार्य म्हणतात-)-मोक्षाच्या साधनाचा उपदेश करणारा जो आचार्य त्याचें शुश्रूषा, नमस्कार इत्यादि प्रकारानीं सेवन-सेवा करणें,—**शौचं-कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनं अन्तः च मनस रागादिमलानां प्रतिपक्षभावनया अपनयन शौच**—शौच म्ह० द्विविधशुद्धि-शरीराच्या मळाचें माती व पाणी यांनी प्रक्षालन करणें,व अन्त शौच म्ह० अन्त करणाच्या राग द्वेषादि मळाचें-वैराग्य,अद्वेष इत्यादि त्याच्या प्रतिपक्षभूत उपायाच्या अभ्यासानें म्ह० विषयांमध्यें दोषदर्शनें प्रवृत्त होणें, त्यांना दोषदृष्टीनें पाहणें, या उपायानें अपनयन-निरसन करणें—**स्थैर्य-स्थिरभाव -मोक्षमार्गे एव कृताध्यवसायत्व**—स्थैर्य म्ह० स्थिरभाव-स्थिरता,म्ह०मोक्षमार्गांतच कृतनिश्चयित्व-मोक्षमार्गाविषयींच निश्चय करणें—**आत्मविनिग्रहः**—व आत्म्याचा विशेष प्रकारचा निग्रह (पण नित्यसिद्ध व ज्यान्यामध्यें कोणत्याहि प्रकारच्या विशेषाचें आधान करितां येत नाहीं, त्याचा विनिग्रह कसा शक्य आहे ? उत्तर-)—**आत्मनः-अपकारकस्य आत्मशब्दवाच्यस्य-कार्यकरणसंघातस्य विनिग्रह**—आत्म्याला म्ह० जीवाला अपकार करणारा, व आत्मा या शब्दानें बोलला जाणारा जो शरीरेंद्रियसमूह त्याचा विनिग्रह म्ह०—**स्वभावेन सर्वत प्रवृत्तस्य सन्मार्गे एव निरोध आत्मविनिग्रह**—स्वभावत च सर्व कर्मांमध्यें प्रवृत्त झालेल्या त्याचा सन्मार्गांतच निरोध करणें हा आत्मविनिग्रह होय ॥

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—इंद्रियार्थेषु वैराग्य—ऐहिक व पारलौकिक विषयांविषयीं वैराग्य—**अनहंकार एव च**—आणि गर्वरहित, मी अमुक अमुक अशा प्रकारचा आहें, असा केव्हांहि गर्व-अभिमान न वाहणें—**जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं**—जन्म, मरण, म्हातारपण, रोग व दु ख या प्रत्येकांतील दोषांचा विचार करणें किंवा जन्म-मरण-जरा रोग यांनाल असणा दु ख, ह्याच दोषाचें चिंतन करणें (हा ज्ञानसाधनें आहेत) ८

किंच—इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावो वैराग्यम् । अनहंकारोऽहंकाराभाव एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दु खानि च तेषु जन्मादिदु खान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनं, जन्मनि गर्भवासयोनिद्वारा नि सरणं दोषस्तस्यानुदर्शनमालोचनं, तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनं, तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं परिभूतता चेति । तथा व्याधिषु शिरोरोगा-

दिषु दोषानुदर्शनं, तथा दुःखेष्वध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तेषु । अथवा दुःखान्येव दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनम् । दुःखं जन्म दुःखं मृत्युर्दुःखं जरा दुःखं व्याधयः । दुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयो दुःखं न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमिति । एवं जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनाद्देहेन्द्रियविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते । ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्मदर्शनाय । एवं ज्ञानहेतुत्वाज्ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किंच—केवल अमानित्वादि हींच ज्ञानाचीं अन्तरंग साधनें नव्हेत, तर वैराग्यादिकहि तशाच दुसरीं अन्तरंग साधनें आहेत, असें 'इन्द्रियार्थेषु॰' इत्यादि श्लोकानें सांगतात—**इन्द्रियार्थेषु-शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावः-वैराग्यं**—इन्द्रियार्थांमध्यें म्ह॰ शब्दादि दृष्ट व अदृष्ट विषयांविषयीं विरागभाव, वैराग्य, [ऐहिक किंवा पारलौकिक विषयांविषयीं आसक्ति असल्यास ज्ञान होत नाहीं.कारण आसक्ति-राग त्याला प्रतिबंध करतो.]—**अनहंकार -अहंकाराभावः एव च**—आणि तसाच अनहंकार म्ह॰ अहंकाराचा अभाव [आविर्भूत आलेला गर्व हाच अहंकार, याचा अभावहि ज्ञानाचें कारण-साधन आहे. इंद्रियार्थांविषयीं वैराग्य जें सांगितलें त्याचेंच उपपादन-]—**जन्म मृत्यु जरा-व्याधि दुःखदोषानुदर्शन-जन्म च मृत्युः च जरा च व्याधयः च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनं**—जन्म व मृत्यु व जरा, व नानाप्रकारचे व्याधि-रोग, व दुःखें-या जन्मापासून दुःखापर्यंत प्रत्येकामध्यें दोषाचें अनुचिंतन करणें,—**जन्मनि गर्भवास-योनिद्वारा निःसरणं दोषः तस्य अनुदर्शनं-आलोचन**—जन्मामध्यें गर्भवास-योनिद्वारा बाहेर पडणें, हा दोष आहे. त्याचें अनुदर्शन म्ह॰ आलोचन-विचार करणें —**तथा मृत्यौ दोषानुदर्शन**—तसेंच, मृत्यूमध्यें-अनन्त क्लेश, वियोगदुःख वगैरे दोषांचें आलोचन करणें,—**तथा जरायां-प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं परिभूतता च इति**—त्याचप्रमाणें जरेमध्यें प्रज्ञा, शक्ति, तेज, यांचा निरोध होणें, या दोषाचें आलोचन करणें व त्याचप्रमाणें पराभव पावणें-पुत्रादिकांनीं वारंवार तिरस्कारादि वगैरे करणें, हाहि अंतःकाल दोष आहे त्याचें चिंतन करणें,—**तथा व्याधिषु-शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं**—तसेंच, मस्तकशूल, पोटशूल, ज्वर,इत्यादि व्याधामध्ये क्लेशरूपी दोषाचें आलोचन करणें,—**तथा दुःखेषु-अध्यात्म अधिभूत अधिदैवनिमित्तेषु**—त्याचप्रमाणें अध्यात्म, अधिभूत, आधिदैव इत्यादि कारणांनीं होणाऱ्या दुःखरूप दोषाचें अनुचिंतन करणें,—**अथवा दुःखानि एव दोषः दुःखदोषः तस्य जन्मादिषु पूर्ववत् अनुदर्शनम्**—किंवा दुःख हाच दोष, त्या दुःखदोषाचें जन्मादिकामध्यें वर सांगितल्याप्रमाणें अनुचिंतन करणें,—**जन्म दुःखं, मृत्यु दुःखं जरा दुःखं व्याधयः दुःखं**—जन्म हें दुःख आहे,मृत्यु दुःख आहे,जरा दुःख आहे व व्याधी दुःख आहे,असें चिंतन करणें—**दुःखनिमित्तत्वात् जन्मादयः दुःखं न पुनः स्वरूपेण एव दुःखं इति**—जन्मादिक हे दुःखांचा निमित्त असल्यामुळें

त्यांना दु:ख म्हटलें आहे स्वरूपानेच तें दु:ख आहे, म्हणून नव्हे कारण बाह्य इंद्रियांनी ग्राह्य असलेल्या जन्मादिकांनाच दु:ख म्हणतां येत नाहीं (अशा दु:खानुदर्शनाचें फल-)—**एवं जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनात् देहेंद्रियविषयभोगेषु वैराग्य उपजायते**—याप्रमाणें जन्म मृत्यु इत्यादिकांमध्यें दु:खरूप दोषाचें अनुचिंतन-आलोचन केल्यानें देह, इंद्रिय व विषयोपभोग यांविषयीं वैराग्य उत्पन्न होतें—**ततः करणानां आत्मदर्शनाय प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः**—वैराग्य उत्पन्न झालें असतां इंद्रियांची आत्मदर्शनासाठीं प्रत्यगात्म्यामध्यें प्रवृत्ति होते—**एवं ज्ञानहेतुत्वात् जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनं ज्ञान उच्यते**—याप्रमाणें ज्ञानाचें निमित्त-साधन असल्यामुळें जन्मादिकांतील दु:खदोषाचें आलोचन करणें, याला ज्ञान म्हटलें आहे ८

असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९॥

अन्वयार्थ—असक्तिः—विषयावर प्रीति न ठेवणें,—**पुत्र दार-गृहादिषु अनभिष्वंग**—पुत्र, स्त्री, गृह इत्यादिकांमध्यें अत्यंत आसक्ति न ठेवणें,—**च**—आणि—**इष्टानिष्टोपपत्तिषु**—इष्ट व अनिष्ट यांची प्राप्ति झाली असतां,—**नित्यं**—हमेशनेहमी—**समचित्तत्व**—समचित्त ठेवणें, (इष्टप्राप्तीनें हृष्ट न होणें व अनिष्टप्राप्तीनें खिन्न न होणें हीं ज्ञानसाधनें आहेत) ९

किंच—असक्तिः सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं तदभावोऽसक्तिः । अनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावोऽभिष्वङ्गो नाम सक्तिविशेष एवानन्यात्मभावनालक्षणः । यथाऽन्यस्मिन्सुखिनि दुःखिनि वाऽहमेव सुखी दुःखी च जीवति मृते वाऽहमेव जीवामि मरिष्यामि चेति । क्वेत्याह । पुत्रदारगृहादिषु पुत्रेषु दारेषु गृहेष्वादिग्रहणादन्येष्वप्यत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु । तच्चोभयं ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानमुच्यते । नित्यं च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता, क्व इष्टानिष्टोपपत्तिषु, इष्टानामनिष्टानां चोपपत्तयः संप्राप्तयस्तास्विष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता, इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति न कुप्यति चानिष्टोपपत्तिषु । यच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—किंच—ज्ञानाचीं आणखी अन्तरंग साधनें ‘असक्ति०’ या श्लोकानें सांगतात—**असक्तिः—सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं तदभावः असक्तिः**—असक्ति-सक्ति म्ह० आसक्तीचें निमित्त असे जे विषय त्यांविषयीं सामान्य प्रीति, तिचा जो अभाव ती असक्ति-सामान्य विषयप्रीतीचा अभाव,—**अनभिष्वङ्ग—अभिष्वङ्गाभाव—अभिष्वङ्गः नाम सक्तिविशेषः एव**—अनभिष्वंग म्ह० अभिष्वंगाचा अभाव, अभिष्वंग म्हणजे एक प्रकारची आसक्तिच होय (त्याचें स्वरूप मागून उदाहरणानें स्पष्टीकरण करितात-)—**अनन्य आत्मभावनालक्षण**—अन्य मनुष्यास आपल्याहून भिन्न न समजतां-तोच मी अशी भावना करणें, हेंच त्या आ-

सक्तिविशेषाचें स्वरूप आहे.—**यथा अन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि वा अहं एव सुखी दुःखी च**—जसें दुसरा मनुष्य सुखी किंवा दुःखी झाला असता, मीच सुखी किंवा दुःखी आहें—**जीवति मृते वा अहं एव जीवामि मरिष्यामि च इति**—दुसरा जिवंत असता किंवा मृत झाला असता मीच जिवंत आहे व मीच मरेन–मीच मरतों, अशी अन्यामध्ये अनन्य आत्मभावना ठेवणे, हाच तो अभिष्वंग होय.—**क्व इति आह**—पण मनुष्य अशी भावना कोठें ठेवतो, असें कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् सांगतात—**पुत्रदारगृहादिषु–पुत्रेषु दारेषु गृहेषु आदिग्रहणात् अन्येषु अपि अत्यन्त इष्टेषु दासवर्गादिषु**—पुत्रामध्यें, पत्नीमध्यें, गृहामध्यें व आदि-शब्द असल्यामुळें दुसऱ्याहि अत्यन्त इष्ट अशा दासवर्गादिकामध्यें ' तोच मी ' अशा प्रकारचा अभिष्वंग नसणें,—**तत् च उभयं ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानं उच्यते**—आणि तीं दोन्ही म्ह० असक्ति व अनभिष्वंग ज्ञानासाठीं असल्यामुळें त्यांना ज्ञान म्हटलें जातें. (मन सदा हर्षविषादरहित असणें, हेंहि ज्ञानसाधन आहे, असें सांगतात–)—**च नित्यं समचित्तत्वं–तुल्यचित्तता**—आणि नित्य समचित्तता–तुल्यचित्तता–चित्तवृत्ति एकसारखी असणें,—**क्व**—कोठें ? कशामध्यें समचित्तत्व ?—**इष्टानिष्टोपपत्तिषु–इष्टानां अनिष्टानां च उपपत्तयः–संप्राप्तयः तासु–इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यं एव तुल्यचित्तता**—इष्ट व अनिष्ट प्राप्तीमध्यें–इष्ट पदार्थांची व अनिष्ट पदार्थांची प्राप्ति झाली असता–अशा अनेक पदार्थांच्या अनेक इष्टानिष्टप्राप्ती झाल्या असता, त्या इष्टानिष्टप्राप्तीमध्यें नेहमीच तुल्यचित्तता म्ह०—**इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति च अनिष्टोपपत्तिषु न कुप्यति**—इष्टाच्या प्राप्ती झाल्या असता हर्ष पावत नाहीं व अनिष्टाच्या प्राप्ती झाल्या असता रागावत नाहीं,—**तत् च एतत् नित्यं समचित्तत्व ज्ञानं**—तें हें अशा प्रकारचें नित्य समचित्तत्व ज्ञान म्हणजे ज्ञान-साधन आहे. ९.

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—च मयि अनन्ययोगेन अव्यभिचारिणी भक्तिः—आणि माझ्या ठिकाणीं अनन्ययोगानें म्ह० वासुदेवाहून श्रेष्ठ कोणी नाहीं, अशा चित्तसमाधानानें अढळ भक्ति,—**विविक्तदेशसेवित्व**—एकान्त, निर्भय, पवित्र प्रदेशांत राहणें –अरण्य, नदीकांठ इत्यादि प्रदेशांचे सेवन करणें,—**जनसंसदि अरतिः**—सामान्य जनांच्या समूहांत मिसळण्याची आवड नसणें, हीं ज्ञानसाधनें आहेत. १०.

किंच–मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनापृथक्समाधिना नान्यो भगवतो वासुदेवात्परोऽस्त्यतः स एव नो गतिरित्येवं निश्चिताऽव्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगस्तेन भजनं भक्तिर्न व्यभि-चरणशीला अव्यभिचारिणी । सा च ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वाऽशुच्यादिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितोऽरण्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्वि-

विक्तो देशस्तं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी तद्भावो विविक्तदेशसेवित्वम् । विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतस्तत आत्मादिभावना विविक्त उपजायतेऽतो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते । अरतिररमणं जनसंसदि जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानामविनीतानां संसत्समवायो जनसंसन्न संस्कारवतां विनीतानां संसत्तस्या ज्ञानोपकारकत्वादतः प्राकृतजनसंसदरतिर्ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञानम् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ— **किंच**—' मयि० ' या श्लोकानें आणखी ज्ञानसाधनें सांगतात— **च मयि-ईश्वरे अनन्ययोगेन-अपृथक्समाधिना**—आणि मज ईश्वराचे ठिकाणीं अनन्ययोगानें म्ह० अपृथक्समाधानें—**अन्यः-भगवतः वासुदेवात् परः न अस्ति अतः सः एव नः गतिः** —अन्य म्ह० भगवान् वासुदेवाहून पर-श्रेष्ठ-दुसरा कोणी नाहीं, यास्तव तोच आमची गति आहे,—**इति-एवं निश्चिता-अव्यभिचारिणी बुद्धिः अनन्ययोगः** —अशाप्रकारची निश्चित म्ह० अव्यभिचारिणी बुद्धि हाच अनन्ययोग होय.—**तेन भजन-भक्तिः**—त्या तसल्या अनन्ययोगानें भजन करणें हीच भक्ति—**न व्यभिचरणशीला-अव्यभिचारिणी**—ती भक्ति कशी, तर जिचें व्यभिचार पावण्याचें शील नाहीं, ती म्ह० अव्यभिचारिणी—**सा च ज्ञानं**—ती अव्यभिचारिणी भक्ति हें ज्ञानसाधन असल्यामुळें ज्ञान आहे —**विविक्तदेशसेवित्वं-विविक्तः -स्वभावतः संस्कारेण वा अशुच्यादिभिः च सर्पव्याघ्रादिभिः रहितः अरण्य नदीपुलिन देवगृहादिभिः विविक्तः देशः**—विविक्तदेशसेवित्व-विविक्त म्ह० स्वभावतः च किंवा संस्कारानें अशुचि इत्यादि पदार्थांनीं किंवा सर्प-व्याघ्रादिकांनीं रहित असलेला-अरण्य, नदीचें तीर, देवगृह इत्यादिकांच्यायोगानें विविक्त देश [म्ह० पवित्र, निर्भय व एकान्त देश]—**तं सेवितुं शीलं अस्य इति विविक्तदेशसेवी**—तसल्या त्या विविक्त देशाचें सेवन करण्याचें-तसल्या स्थानीं राहण्याचें याचें शील आहे, म्हणून विविक्तदेशसेवी—**तद्भावः-विविक्तदेशसेवित्वं**—त्याचा जो भाव [म्ह० पणा] तें विविक्तदेशसेवित्व-विविक्तदेशसेवीपणा. (त्याला ज्ञानसाधनत्व कसें ? उत्तर-)—**विविक्तेषु हि देशेषु यतः चित्तं प्रसीदति ततः आत्मादिभावना विविक्ते उपजायते**—विविक्त प्रदेशातच ज्याअर्थी चित्त प्रसन्न होतें त्याअर्थी आत्मा, परमात्मा, वाक्यार्थ इत्यादिकांविषयींची भावना विविक्तस्थानीं उत्पन्न होते,—**अतः विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानं उच्यते**—म्हणून विविक्तदेशसेवित्व हें ज्ञान म्हटलें जातें —**जनसंसदि अरतिः-अरमणं**—लोकांच्या समुदायामध्यें अरति म्ह० रममाण होणें —**प्राकृतानां संस्कारशून्यानां अविनीतानां जनानां संसत्-समवायः-जनसंसत्**—प्राकृत संस्कारशून्य अनम्र लोकांची संसत्-सभा-म्ह० समवाय-अशा लोकांचा समुदाय, ही येथील ' जनसंसत् ' होय—**संस्कारवतां विनीतानां संसत् न**—संस्कारवान्, नम्र व सुशिक्षित लोकांची संगत येथें विवक्षित नाहीं. **कारण—तस्याः ज्ञानोपकारकत्वात्**— तसल्या लोकांची संसत् [समुदाय] ज्ञानाला उपकारक होते,—**अतः प्राकृतजनसंसदि अरतिः**

ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानं—यास्तव प्राकृतलोकाच्या समवायामध्यें-त्यांच्या समुदायांत अरति-अप्रीति ज्ञानाला कारण होत असल्यामुळें ज्ञान आहे. १०.

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—**अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं**—आत्मा व अनात्मा याच्या विवेकज्ञानामध्यें सतत गढून जाणें व—**तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं**—तत्त्वज्ञानाचा अर्थ-फल जो मोक्ष, त्याचें आलोचन करणें—**एतत् ज्ञानं**—हें सर्व ज्ञान म्हणजे ज्ञानाचें साधन आहे,—**इति**—असें—**प्रोक्तं**—सांगितलें आहे.—**यत् अतः अन्यथा (तत्) अज्ञानं**—जें याच्या उलट, तें अज्ञान होय. ११.

किंच—अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यभावो नित्यत्वममानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानं तस्यार्थो मोक्षः संसारोपरमस्तस्याऽऽलोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति । एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं ज्ञान-

---

१ 'विविक्तदेशसेवित्व' व 'अरतिर्जनसंसदि' या शब्दांचें व्याख्यान आचार्यांनीं कसें केलें आहे तें पाहून आतां रहस्यकार काय म्हणतात तेंहि पहा—"विविक्त म्ह० निवडक किंवा एकान्त जागीं राहणें," व 'अरतिर्जनसंसदि' म्ह० सामान्य जनांचा चव्हाटा न आवडणें" असा अर्थ करून ते टीपेंत म्हणतात—"दहाव्या श्लोकांत 'विविक्त जागीं राहणें व चव्हाटा न आवडणें' असें जें ज्ञानाचें एक लक्षण दिलें आहे, त्यावरून संन्यासमार्गच गीतेस अभिमत आहे असें दाखविण्याचा कित्येकांनीं प्रयत्न केला आहे. (कोणी ? आचार्यांचें भाष्य तर आतां वाचकांपुढेंच आहे.) "पण हें मत खरें नसून असा अर्थ करणें युक्तहि नाहीं .. ज्ञान म्ह० काय एवढ्याचा या ठिकाणीं विचार केलेला आहे व तें ज्ञान म्ह० बायकामुलें घरदार किंवा लोकांचा चव्हाटा या ठिकाणीं अनासक्ति होय, याबद्दल कोणताच वाद नाहीं." (रहस्यकाराची ज्ञानाची ही व्याख्या फारच बहारीची आहे. पण आचार्यादिक 'असक्ति, अनभिष्वंग., अरति. जनसंसदि ' हीं सर्व ज्ञानसाधनें मानतात. त्यांना ज्ञान म्हणत नाहींत. अर्थात् रहस्यकाराचें हें सर्व 'अलक्ष्ये शरसंधान ' आहे. पण हें सर्व कशाकरितां तर ते म्हणतात—)—"हें ज्ञान झाल्यावर यानें अनासक्तबुद्धीनें वायकामुलांत किंवा जगांत राहून सर्वभूतहितार्थ जगाचे व्यवहार करावे कीं नाहीं हा या पुढला प्रश्न आहे. " (पण तो गीतेचा प्रश्न नसून रहस्यकारांना आपल्या कल्पनाशक्तीनें उत्पन्न केलेला असल्यामुळें निराराहि नाहीं. गीतेंत असा प्रश्न कोठेंच उपस्थित केलेला नसल्यामुळें रहस्यकाराचें या विषयींचें चर्वितचर्वण व्यर्थ आहे. अमानित्वादिक हें साक्षात् ज्ञान नसून तीं ज्ञानसाधनें आहेत, असें शंकराचार्यादि सर्व अद्वैती भाष्य-टीकाकारच म्हणतात असें नाहीं, तर मध्वाचार्य-' तज्ज्ञानसाधनत्वात् ' असें व रामानुजाचार्य-'आत्मज्ञानसाधनतया उपादेया गुणाः प्रोच्यन्ते' असें म्हणतात.

मिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वात्। अज्ञानं यदतोऽस्माद्यथोक्तादन्यथा विपर्ययेण मानित्वं दम्भित्वं हिंसाऽक्षान्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय संसारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—किंच—'अध्यात्म॰' या श्लोकानें आणखी ज्ञानसाधनें सांगतात—**अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं-आत्मादिविषयं ज्ञानं अध्यात्मज्ञानं तस्मिन् नित्यभावः नित्यत्वं**—अध्यात्मज्ञाननित्यत्व-आत्मा व अनात्मा यांविषयींचें जें ज्ञान-विवेक तें अध्यात्मज्ञान, त्यात नित्यभाव म्ह॰ नित्यत्व म्ह॰ त्यातच निष्ठा ठेवणें (का-रण विवेकनिष्ठालाच महावाक्यार्थाचें ज्ञान होतें 'तत्त्वज्ञानार्थदर्शन' याचें व्याख्यान-) **—अमानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनापरिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानं**—अमानित्वादि-ज्ञानसाधनांच्या भावनेचा जो परिपाक म्ह॰ त्यांतील प्रत्येक साधन पूर्ण पणें साध्य होइपर्यंत त्याचा अभ्यास करणें, अभ्यासानें त्यांतील प्रत्येक साधन हें आपलें झालें किंवा स्वभावच बनविणें, त्या निमित्तानें होणारें जें तत्त्वज्ञान ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कार—**तस्य अर्थः-मोक्षः-संसारोपरमः तस्य आलोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं**—त्या तत्त्वज्ञानाचा अर्थ-म्ह॰ फल असा जो मोक्ष म्ह॰ सर्व संसाराचा उपशम, त्याचें आलोचन करणें, हें तत्त्वज्ञानार्थदर्शन होय (पण असें तत्त्वज्ञानाच्या फलाचें आलोचन कशासाठीं करावयाचें? उत्तर-)—**हि तत्त्वज्ञानफलालोचने तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यात् इति**—कारण तत्त्वज्ञानाच्या फलाचें आलोचन केलें असता त्याच्या साधनाचें अनुष्ठान करण्याकडे प्रवृत्ति होते, म्हणून त्याचें आलोचन करावयाचें. (याप्रमाणें मागितलल्या तत्त्वज्ञानाच्या अन्तरंगसाधनांचा उपसंहार करितात-)—**एतत्-अमानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं उक्तं ज्ञानं इति प्रोक्तं-ज्ञानार्थत्वात्**—हें जें अमानित्वापासून तत्त्वज्ञानार्थदर्शनापर्यंत सांगितलेलें साधनजात त्याला 'ज्ञान' असें म्हटलें आहे कारण तें ज्ञानासाठीं आहे—**अज्ञानं यत् अतः-अस्मात् यथोक्तात् अन्यथा विपर्ययेण**—अज्ञान कोणतें? तर जें या वर सांगितलल्या अमानित्वादिकांहून अन्यप्रकारचें म्ह॰ त्याच्या विपर्ययानें-उलट असलेलें—**मानित्वं दम्भित्वं हिंसा अक्षान्तिः अनार्जवं इत्यादि अज्ञानं विज्ञेयं**—मानित्व, दम्भित्व, हिंसा, अक्षमा, कुटिलता इत्यादि, तें अज्ञान जाणावें, तें अज्ञान आहे, असें समजावें (त्याला जाणून काय लाभ होणार? उत्तर-)—**परिहरणाय संसारप्रवृत्तिकारणत्वात् इति**—त्याचा परिहार करण्यासाठीं त्याला जाणावें, कारण तें अज्ञान संसाराच्या प्रवृत्तीचें-उत्पत्तीचें कारण आहे, म्हणून तें अमानित्वादि त्याज्य म्हणून, तें त्याज्य आहे, हें कळेल तेव्हांच त्याचा त्याग होणार, म्हणून त्याला जाणावें—**इति**—हा भाष्याच्या शेवटचा शब्द साधनाचें प्रकरण समाप्त झालें असें सुचविण्यासाठीं आहे ११

१ या शब्दाचा अर्थ 'अध्यात्मज्ञान नित्य आहे अशी बुद्धि होणें' असा टीकाकार करितात, तो कितपत योग्य आहे तें वाचकांनींच ठरवावें

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किमित्याकाङ्क्षायामाह ज्ञेयं यत्तदित्यादि । ननु यमा नियमाश्चामानित्वादयो न तैर्ज्ञेयं ज्ञायते । न ह्यमानित्वादि कस्यचिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टम् । सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते । न ह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते । यथा घटविषयेण ज्ञानेनाग्निः । नैष दोषो ज्ञाननिमित्तत्वाज्ज्ञानमुच्यत इति ह्यवोचाम । ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च ।

भाष्यार्थ—(पुढील श्लोकाला अवतरण देतात-)—**यथोक्तेन ज्ञानेन किं ज्ञातव्यं इति आकांक्षायां 'ज्ञेयं यत्तत्०' इत्यादि आह**—वर सांगितलेल्या ज्ञानानें जाणण्यास योग्य असें काय आहे, अशी आकांक्षा झाली असतां ' ज्ञेयं यत् तत्०' असें भगवान् सांगतात (अमानित्वादिकांच्या ज्ञानत्वाविषयीं आक्षेप-)—**ननु अमानित्वादयः यमाः च नियमाः तैः ज्ञेयं न ज्ञायते**—अहोपण, अमानित्वादिक हे यम व नियम आहेत त्यांच्या योगानें ज्ञेय ज्ञात होणें शक्य नाही —**हि अमानित्वादि कस्यचित् वस्तुनः परिच्छेदकं न दृष्टं**—कारण अमानित्वादिक हे कोणत्याहि वस्तूचे परिच्छेदक होत असल्याचें दिसत नाही [अमानित्वादिक ' ही अमुक व अशा अशा वस्तु आहे' असा परिच्छेद-असा निर्णय करूं शकत नाहीं पण असा वस्तुपरिच्छेद करणारें जें असतें त्यालाच ज्ञान म्हणतात-]—**सर्वत्र एव च यद्विषयं ज्ञानं तत् एव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते**—सर्व ठिकाणींच ज्या विषयाचें ज्ञान असतें तेंच त्या ज्ञेयाचें परिच्छेदक असलेलें दिसतें [ज्ञान आपल्या विषयाचाच परिच्छेद करतें, हीच गोष्ट व्यतिरेकानें विशद करितात-]—**अन्यविषयेण ज्ञानेन अन्यत् न हि उपलभ्यते**—एका पदार्थविषयींच्या ज्ञानानें दुसरा पदार्थ ज्ञात होत नाही, हें प्रसिद्ध आहे —**यथा घटविषयेण ज्ञानेन अग्निः**—ज्याप्रमाणें घटविषयक ज्ञानानें अग्नि ज्ञात होत नाही [या आक्षेपाचें समाधान-]—**न एष दोषः**—हा दोष येत नाहीं—**ज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञानं उच्यते इति हि अवोचाम**—अमानित्वादिक हीं ज्ञानाचीं निमित्तें असल्यामुळें त्यांना ज्ञान म्हटलें आहे, असें आम्हीं वर सांगितलेंच आहे [त्यांना ज्ञान म्हणण्याचें आणखी एक कारण-]—**च ज्ञानसहकारिकारणत्वात्**—आणि ज्ञानसहकारी कारणामुळेंहि त्यांना ज्ञान म्हटलें आहे

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते ।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

---

१ ' ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता । अहिंसास्तेयमाधुर्ये दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ ३१२ ॥ स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः । नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता ॥ ३१३ ॥" या याज्ञवल्क्यस्मृतींतल्या (अ. १) दोन वचनांत क्रमानें यम व नियम सांगितले आहेत पातञ्जलयोगसूत्रांत " अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ २ ३० ॥ शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ २ ३२ ॥ " अहिंसा, सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह हे यम आणि शौच, संतोष, तप, स्वाध्याय, व ईश्वरप्रणिधान हे नियम आहेत, असें म्हटलें आहे

अन्वयार्थ—**यत् ज्ञेयं**—जे ज्ञेय—**तत्**—ते—**प्रवक्ष्यामि**—मी सांगतों.—**यत् ज्ञात्वा**—जे जाणून—**अमृतं**—अमरणभावास—**अश्नुते**—प्राप्त होतो—**अनादिमत्**—जे आदिमत् नसलेलें—**परं ब्रह्म**—निरतिशय ब्रह्म तें ज्ञेय होय.—**तत्**—तें—**न सत्**—सत् म्हटलें जात नाहीं—**न असत् उच्यते**—व असत् म्हटलें जात नाहीं. १२

ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावद्वक्ष्यामि । किं फलं तदिति प्ररोचनेन श्रोतुरभिमुखीकरणायाऽऽह यज्ज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतममृतत्वमश्नुते न पुनर्म्रियत इत्यर्थः अनादिमदादिरस्यास्तीत्यादिमन्नाऽऽदिमदनादिमत् । किं तत्परं निरतिशयं ब्रह्म ज्ञेमिति प्रकृतम् । अत्र केचिदनादि मत्परमिति पदं छिन्दन्ति बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थे मतु आनर्थक्यमनिष्टं स्यादिति । अर्थविशेषं च दर्शयन्ति अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्य तन्मत्परमिति ॥

भाष्यार्थ—(त्याप्रमाणे अमानित्वादिकांना ज्ञानत्व आहे, असें सांगून आता ज्ञा त्याच्या व्याख्यानास आरंभ करितात-)—**ज्ञेयं-ज्ञातव्य यत् तत् प्रवक्ष्यामि-प्रकर्षेण यथावत् वक्ष्यामि**—ज्ञेय म्ह॰ अवश्य ज्ञातव्य-जें जाणणें अत्यंत अव आहे ते, मी आता आधिक्यानें-पूर्णपणें जसेंच्या तसेंच सांगेन—**किं फलं त इति**—त्या ज्ञेयाच्या ज्ञानाचें फल काय आहे ? ज्ञेयाला जाणल्यानें कोणता लाभ होतो असा प्रश्न उत्पन्न करून—**प्ररोचनेन श्रोतुः अभिमुखीकरणाय आह**—त्याच प्ररोचनानें-त्याच्याविषयी जिज्ञासा उत्पन्न करण्यासाठीं, त्याची स्तुति करून श्रोत्या तें ऐकण्यास उत्सुक करण्यासाठीं भगवान् म्हणतात—**यत् ज्ञेयं ज्ञात्वा अमृतं-अमृतत्वं अश्नुते-पुन न म्रियते इत्यर्थ**—जें ज्ञेय जाणून अमृतास म्ह॰ अमृतत्वास प्राप्त होतो, पुनः मरत नाही, असा भावार्थ. [तें ज्ञेयच सांगतात-]—**अनादिमत्-आदिः अस्य अस्ति इति आदिमत् । न आदिमत्-अनादिमत्**—जें अनादिमत्-ज्याला आदि-आरंभ किंवा कारण आहे तें आदिमत्, तसें आदिमत् जें नव्हे तें अनादिमत् (पण आदिमत्त्वराहित्य अव्याकृतालाहि आहे, म्हणून या ज्ञेयातील विशेष दाखवितात-)—**किं तत् परं-निरतिशयं ब्रह्म ज्ञेयं इति प्रकृतं**—तें अनादिमत् काय ? पर-निरतिशय ब्रह्म-'ज्ञेय' या शब्दानें जें प्रकृत-प्रस्तुत आहे तें, [याविषयी एका मताचा अनुवाद करून त्याचें निरसन करितात-]—**अत्र केचित् अनादि मत्परं इति पदं छिन्दन्ति**—येथें कित्येक ' अनादि ' व ' मत्परं ' असा पदच्छेद करितात [तो कां ?]—**बहुव्रीहिणा उक्ते अर्थे मतुपः आनर्थक्यं अनिष्टं स्यात् इति**—' याला आदि नाहीं ' असा बहुव्रीहीनें सांगितलेला जो अर्थ त्यातच आदिमत्त्वाचा निषेध होत असल्यामुळें ' अनादिमत् ' अशा ' मत् ' प्रत्ययाचा काही उपयोग नाही, ' अनादि ' एवढाच बहुव्रीहि समास मानल्यानें त्या प्रत्ययाचें कार्य त्यानेंच होऊन जातें. त्यामुळें ' मत् ' प्रत्यय व्यर्थ ठरतो. अर्थात् ' मतुप् ' म्ह॰ मत् या प्रत्ययाचें इष्ट नसलेलें आनर्थक्य प्राप्त होईल [विनाकारण तो प्रत्यय व्यर्थ

ठरेल] म्हणून ' अनादि ' व ' मत्परं ' असा पदच्छेद करावा, म्हणजे कांहीं दोष येत नाहीं. [शिवाय असा पदच्छेद केल्यानें ' मत्परं ' याचा विशेष अर्थहि निष्पन्न होतो, असें सांगतात-]—**च अर्थविशेषं दर्शयन्ति**—आणि त्याचा विशेष अर्थहि दाखवितात [तो कसा ?]—**अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिः यस्य तत् मत्परं इति**—मी वासुदेव या नावाची परा शक्ति ज्याची आहे तें ज्ञेय ' मत्पर ' होय, असा विशेष अर्थ दाखवितात.

सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्चेत्संभवति न त्वर्थः संभवति ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वान्न सत्तन्नासदुच्यत इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मान्मतुपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः । अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याऽऽह न सत्तज्ज्ञेयमुच्यत इति नाप्यसत्तदुच्यते ॥

भाष्यार्थ—(पण हें व्याख्यान अयुक्त असल्यामुळें तें पुनरुक्ति दोषाचें निरसन करूं शकत नाहीं, असें सांगतात-)—**सत्यं एवं अपुनरुक्तं स्यात् अर्थः चेत् संभवति**—खरेंच, असा पदच्छेद केल्यानें अपुनरुक्त होईल, हें खरें, पण त्याचा अर्थ जर संभवेल तरच पुनरुक्त दोषाचें निरसन झालें, असें म्हणतां येईल.—**तु अर्थः न संभवति**—पण त्याचा अर्थ संभवत नाहीं (तो कां संभवत नाहीं ? उत्तर-)—**ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेन एव ' न सत् तत् न असत् उच्यते '-इति विजिज्ञापयिषितत्वात्**—ब्रह्माचें सर्व विशेषांच्या प्रतिषेधानेंच-' त्याला सत् म्हटलें जात नाहीं ' व ' असत् हि म्हटलें जात नाहीं, अशाप्रकारें सर्वविशेषप्रतिषेधानेंच ज्ञान करून देणें इष्ट आहे. [सर्व विशेषाचा निषेध करूनच ब्रह्माचा बोध करून देणें भगवानाला इष्ट आहे. त्यांना सर्वविशेषनिषेधानेंच ब्रह्माचा बोध करावयाचा आहे. असें जरी असलें तरी ते विशिष्ट शक्तीनें युक्त कां असणार नाहीं ? उत्तर-]—**विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं च विशेषप्रतिषेधः इति विप्रतिषिद्धं**—ब्रह्म विशिष्टशक्तीनें युक्त आहे, असें प्रदर्शित करणें व सर्व विशेषाचा प्रतिषेध करणें, हें परस्परविरुद्ध आहे.—**तस्मात् मतुपः बहुव्रीहिणा समानार्थत्वे अपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः**—वास्तव ' मतुप्-' मत् या प्रत्ययाचें बहुव्रीहीशीं समान अर्थत्व जरी असलें, मत्-प्रत्यय व बहुव्रीहि समास याचा अर्थ एकच जरी असला तरी 'मत्'प्रत्ययाचा प्रयोग श्लोकांतील अक्षरें भरून काढण्यासाठीं आहे. [याप्रमाणें ' अनादि ' व ' मत्पर ' या दुसऱ्या पक्षाचें निरसन करून आपल्या ' अनादिमत् पर ' या पक्षाचें समर्थन केलें. आतां ब्रह्माला ब्रह्मत्व असल्यामुळें कार्यकारणरूपत्वादि प्राप्त होतें, म्हणून पूर्वोक्त अर्थाचा अनुवाद करून ' न सत्• ' इत्यादि विशेषणाचें व्याख्यान करितात-]—**अमृतत्वफलं ज्ञेयं मया उच्यते इति प्ररोचनेन अभिमुखीकृत्य आह -तत् ज्ञेयं सत् न उच्यते तत् असत् अपि न उच्यते इति**—अमृतत्व-

मोक्ष हें ज्याचें फल आहे तें ज्ञेय मजकडून सांगितलें जातें, अशा प्ररोचनानें-स्तुतीनें श्रोत्याला श्रवणाभिमुख करून भगवान् सांगतात-' तें ज्ञेय सत् म्हटलें जात नाहीं व तें असत्हि म्हटलें जात नाहीं,' असें भगवान् म्हणतात [सत् म्ह०कार्य होय कारण त्याचें नाम व रूप अभिव्यक्त असतें असत्-कारण, त्याचें नामरूप अभिव्यक्त नसतें]

ननु महता परिकरबन्धेन कण्ठरवेणोद्घुष्य ज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्यननुरूपमुक्तं न सत्तन्नासदुच्यत इति । न, अनुरूपमेवोक्तम् । कथं सर्वासु ह्युपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म " नेति नेत्यस्थूलमनणु " इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते नेदं तदिति वाचोऽगोचरत्वात्॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)—**ननु महता परिकरबन्धेन कण्ठरवेण ज्ञेयं प्रवक्ष्यामि इति उद्घुष्य**—अहोपण, मोठा आव आणून-कंबर बांधून मोठ्या कंठरवानें 'ज्ञेय सांगेन' असा मोठा घोष करून—' **तत् सत् न असत् न उच्यते' इति अननुरूपं उक्तं**—' तें सत् म्हटलें जात नाहीं व असत् म्हटलें जात नाहीं,' असें हें त्याला अगदां अननुरूप सांगितलें आहे (या आक्षेपाचें समाधान-)—**न अनुरूपं एव उक्तं**—नाहीं, हें असें सांगणें अननुरूप नाहीं, तर तें अनुरूपच सांगितलें आहे —**कथं**—तें कसें ?—**सर्वासु हि उपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म ' नेति नेति ' ' अस्थूलं अनणु ' इत्यादि विशेषप्रतिषेधेन एव निर्दिश्यते**—सर्व उपनिषदांत ज्ञेय ब्रह्म ' हें स्थूल भूतत्रय तें ब्रह्म नव्हे, सूक्ष्मभूतद्वय तें नव्हे ' ' तें स्थूल नाहीं, सूक्ष्म नाहीं ' इत्यादि प्रकारें सर्व विशेषांच्या प्रतिषेधानेंच निर्देश केलें जातें —' **इदं तत् ' इति न**— हें तें असा त्याचा निर्देश केला जात नाहीं कारण— **'वाचः अगोचरत्वात्'**—तें वाणीचा विषय होत नाहीं [येथील ज्ञेयवस्तु सर्वविषयशून्य आहे त्यामुळें त्याचा उपदेश असाच करितां येणें शक्य आहे. ब्रह्मात्मप्रकाश सिद्ध आहे त्यामुळें त्याचा उपदेश विधिमुखानें करितां येत नाहीं वेदान्तामध्येंहि त्याच्यावर आरोपिलेल्या धर्मांचा निवृत्ति करण्यासाठीं त्याचा निषेधमुखानेंच उपदेश केलेला आहे, हें प्रसिद्ध आहे यास्तव हें ब्रह्माचें प्रवचनहि आरोपित विशेषांच्या निषेधरूप आहे ब्रह्म वाणीचा विषय होणारें नसल्यामुळें त्याचा विधिमुखानें उपदेश संभवत नाहीं]

ननु न तदस्ति यद्वस्त्वस्तिशब्देन नोच्यते । अथास्तिशब्देन नोच्यते नास्ति तज्ज्ञेयम् । विप्रतिषिद्धं च ज्ञेयं तदस्तिशब्देन नोच्यत इति च । न तावन्नास्ति नास्तिबुद्ध्यविषयत्वात् । ननु सर्वा बुद्धयोऽस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगता एव । तत्रैव सति ज्ञेयमप्यस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)—**ननु यत् वस्तु अस्तिशब्देन न उच्यते तत् न अस्ति**—अहोपण, जी वस्तु ' आहे ' आहे, या शब्दानें सांगितली जात नाहीं, ती विद्यमानच नाहीं —**अथ तत् ज्ञेयं अस्तिशब्देन न उच्यते तत् नास्ति**—त्याच न्यायानें तें ज्ञेय ' आहे ' आहे, या शब्दानें जर सांगितलें जात नसेल तर तें नाहींच —**ज्ञेयं च तत् अस्तिशब्देन न उच्यते इति च विप्रति-**

विरुद्धं—तें ज्ञेय आहे, पण ' अस्ति 'शब्दानें मात्र सांगितलें जात नाही, हें म्हणणें अतिशय विरुद्ध आहे. (आचार्य या आक्षेपाचें समाधान करितात-)—न तावत् नास्ति—तें ब्रह्म नाही, असें तर नाहीच. कारण—' नास्ति ' बुद्धि-अविषय त्वात्—' नास्ति ' नाही, या बुद्धीचा तें विषय होत नाहीं. [' नास्ति ' या बुद्धीचा विषय होणें हेंच पदार्थ नाहीं, असें म्हणण्याचें निमित्त आहे पण ब्रह्माविषयीं तशी बुद्धि होत नाही. त्यामुळें तें नाहीच असें म्हणता येत नाही, हीच गोष्ट अधिक स्पष्ट करण्यासाठीं आक्षेप घेतात-]—ननु सर्वाः बुद्धयः अस्ति नास्तिबुद्ध्यनुगताः एव—अहोपण, सर्व बुद्धि 'अस्ति ' आहे किंवा 'नास्ति-' नाही या बुद्धींतील कोणत्या तरी एका बुद्धीनें अनुगत असतात [कोणतीहि जरी बुद्धि घेतली तरी ती या दोन प्रकारच्या बुद्धींतून कोणत्या तरी एका प्रकारची असणार, यांत कांहीं शंका नाही]—तत्र एवं सति ज्ञेयं अपि अस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्—आणि असें असल्यामुळें ज्ञेयहि 'अस्ति-' बुद्धि-अनुगतप्रत्ययाचा विषय तरी असेल किंवा ' नास्ति ' बुद्धि अनुगतप्रत्ययविषय तरी असेल. [म्ह० ज्ञेय ब्रह्म ' आहे ' या बुद्धीचा विषय तरी असेल किंवा ' नाही ' या बुद्धि-प्रत्ययाचा विषय तरी असेल यांतील कोणत्याच बुद्धिप्रत्ययाचा विषय तें होत नाहीं, असें म्हणता येत नाही, आणि तें जर खरोखरच त्यांतील कोणत्याहि बुद्धिप्रत्ययाचा विषय होत नसेल तर तें अनिर्वाच्यच आहे, असें म्हटलें पाहिजे]

न। अतीन्द्रियत्वेनोभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वात्। यद्धीन्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकं तदस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्। इदं तु ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वान्न घटादिवदुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयमित्यतो न सत्तन्नासदित्युच्यते। यत्तूक्तं विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं न सत्तन्नासदुच्यत इति। न विरुद्धम्। "अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि" इति श्रुतेः। श्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेद्यथा यज्ञाय शालामारभ्य को हि तद्वेद यद्यमुष्मिंल्लोकेऽस्ति वा न वेतीत्येवमिति चेत्। न। विदिताविदिताभ्यामन्यत्वश्रुतेरवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात्। यद्यमुष्मिन्नित्यादि तु विधिशेषोऽर्थवादः. ॥

भाष्यार्थ—(ब्रह्म घटादिपदार्थांहून अगदी विलक्षण आहे, त्यामुळें तें या दोन्ही बुद्धींचा विषय जरी न झालें तरी त्याला सर्वथा अनिर्वाच्य म्हणतां येत नाहीं, असें आचार्य समाधान करितात-)—न—तसें नाही,—अतीन्द्रियत्वेन उभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वात्—तें ब्रह्म अतींद्रिय असल्यामुळें त्या दोन्ही बुद्धींच्या अनुगत प्रत्ययाचा विषय होणारें नाहीं (या संक्षिप्त वाक्याचाच विस्तार-)—यत् हि घटादिकं इंद्रियगम्यं वस्तु तत् अस्ति बुद्धि अनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात् नास्ति बुद्धि अनुगत प्रत्ययविषयं वा स्यात्—जी घटादि इंद्रियगम्य-इंद्रियांचा विषय होणारी वस्तु असते ती अस्तिबुद्धि अनुगतप्रत्ययाचा विषय तरी होते किंवा नास्तिबुद्धि अनुगत प्रत्ययाचा विषय तरी होते,—तु इदं ज्ञेयं अतींद्रिय-

त्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वात्—पण हें ज्ञेय ब्रह्म अतींद्रिय असल्यामुळें–इंद्रियांचा विषय न होणारें असल्यामुळें शब्द याच एका प्रमाणाचा विषय होणारें आहे. त्यामुळें **—घटादिवत् उभयबुद्ध्यनुगत प्रत्यय विषयं न**—तें घटादिकांप्रमाणें दोन्ही बुद्धींच्या अनुगत प्रत्ययाचा विषय नाहीं.—**इति अतः ' न सत् तत् नासत् ' इति उच्यते**—यास्तव ' तें सत् नाहीं व असत् नाहीं, ' असें म्हटलें जातें. **—तु तत् ज्ञेयं 'न सत् तत् न असत् उच्यते इति विरुद्धं उच्यते' इति यत् उक्तं**—पण तें ज्ञेय 'सत् म्हटलें जात नाहीं, व असत् म्हटलें जात नाहीं हें विरुद्ध सांगितलें जातें,' असें जें तूं (वाद्यानें) म्हटलें आहेस **—न विरुद्धं**—तें तसें विरुद्ध नाहीं. कारण **—' अन्यदेव तत् विदितात् अथो अविदितात् अधि-' इति श्रुतेः**—तें ब्रह्म विदित-ज्ञात झालेल्या व अविदित-ज्ञात न झालेल्या, अशा दोन्ही प्रकारच्या पदार्थांहून अगदींच विलक्षण आहे, अशा अर्थाची श्रुति याविषयीं प्रमाण आहे.—**श्रुतिः अपि विरुद्धार्था इति चेत्**—बरें, ही श्रुतिसुद्धां विरुद्ध अर्थ सांगणारी आहे, असें म्हणाल, (विरुद्ध अर्थ सांगणारी श्रुति प्रमाणभूत नसते, याविषयीं दृष्टान्त-) **—यथा यज्ञाय शालां आरभ्य क हि तत् वेद यदि अमुष्मिन् लोके अस्ति वा न वा इति एवं इति चेत्**—जसें पारलौकिक फल देणाऱ्या यज्ञाचें अनुष्ठान करण्यासाठीं ' प्राचीनवंश करोति ' या वाक्यानें यज्ञशाला निर्माण करण्याचें प्रकरण आरंभून ' परलोक आहे का नाहीं, हें कोणाला ठाऊक ? ' असें म्हणून ज्या साठीं यज्ञ करावयाचा त्या परलोकाविषयींच संशय प्रकट करणारी श्रुति जशी विरुद्ध अर्थ सांगणारी असल्यामुळें अप्रमाण आहे, त्याप्रमाणें ही वरील श्रुति अप्रमाण आहे, म्हणून म्हणाल तर—**न**— ही श्रुति तशी अप्रमाण नाहीं. कारण—**विदित अविदिताभ्यां अन्यत्वश्रुतेः अवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात्**—विदित-ज्ञात व अविदित-अज्ञात या दोन्ही प्रकारच्या पदार्थांहून ब्रह्म अगदीं विलक्षण आहे, असें सांगणारी श्रुति अवश्य विज्ञेय–जाणण्यास योग्य–असलेल्या अर्थाचें प्रतिपादन करणारी आहे, ती विज्ञेय ब्रह्मपर आहे, [' विरुद्धार्थ सांगणारी म्हणून अप्रमाण ' असें म्हणून या श्रुतीचा त्याग करितां येत नाहीं, कारण अद्वितीय ब्रह्माचें निर्विषयत्वानें प्रतिपादन करून ती श्रुति प्रमाणभूत झाली आहे. आतां तूं (वाद्यानें) ज्या विरुद्ध अर्थ सांगणाऱ्या श्रुतीचें उदाहरण दिलें आहेस तीहि अप्रमाण नाहीं, असें दाखवितात-]—**' यदि अमुष्मिन्॰ ' इत्यादि तु विधिशेषः अर्थवादः**—' परलोक आहे की नाहीं, कोणाला ठाऊक ? ' इत्यादि श्रुति ही विधीचा शेष–अर्थवाद आहे. त्यामुळें त्याचें स्वार्थी तात्पर्य नाहीं.

---

१ इंद्रियांचे विषय असे जे घटादि पदार्थ ते ' अस्ति ' व ' नास्ति ' यांपैकीं कोणत्या तरी एका बुद्धीचे विषय होत असतात. अतींद्रिय ब्रह्म त्या बुद्धींचा विषय होत नाहीं, तथापि तेवढ्यावरून त्याला अनिर्वाच्य म्हणतां येत नाहीं. कारण अविरुद्ध स्वरूप असलेल्या त्याच्या विषयीं शब्दप्रमाण आहे व त्याचा अविषयत्वानेंच अनुभव येतो.

उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैर्ब्रह्म नोच्यत इति । सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः श्रूयमाणश्च श्रोतृभिर्जातिक्रियागुणसंबन्धद्वारेण संकेतग्रहणसव्यपेक्षोऽर्थं प्रत्याययति । नान्यथाऽदृष्टत्वात् । तद्यथा गौरश्व इति वा जातितः, पचति पठतीति वा क्रियातः, शुक्लः, कृष्ण इति वा गुणतः, धनी गोमानिति वा संबन्धतः, न तु ब्रह्म जातिमद्तो न सदादिशब्दवाच्यं नापिगुणवदेन गुणशब्देनोच्येत निर्गुणत्वान्नापि क्रियाशब्दवाच्यं निष्क्रियत्वात् "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" इति श्रुतेः । न च सबन्धेकत्वादद्वयत्वाद् विषयत्वादात्मत्वाच्च न केनचिच्छब्देनोच्यत इति युक्तं "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(शिवाय जेथें जाति,गुण,क्रिया इत्यादि धर्म असतात तेथेंच म्ह० गाय, वगैरे पदार्थांमध्ये शब्दप्रवृत्ति होते, ब्रह्मामध्यें जाति, गुण, क्रिया वगैरे नाहात,म्हणून ते अनिर्वाच्य आहे,त्यामुळें त्याचा निषेधमुखानेंच बोध करणे भाग आहे असें आता सागतात–) **—च सदसदादिशब्दैः ब्रह्म न उच्यते इति उपपत्तेः (निषेधेन एव तस्य उपदेशः)**—आणि सत्–असत् इत्यादि शब्दांनीं ब्रह्म सांगितले जात नाहा, तें सागता येणें शक्य नाहीं,याविषया उपपत्तिहि असल्यामुळें निषेधमुखानेंच त्याचा उपदेश संभवतो. **—अर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः च श्रोतृभिः श्रयमाणः सर्वः हि शब्दः जाति-क्रिया गुण-संबन्धद्वारेण संकेतग्रहणसव्यपेक्षः अर्थं प्रत्याययति**—विषयाचें प्रकाशन–मनांतील अर्थांचें प्रकटीकरण करण्यासाठीं वक्त्यानें उच्चारलेला व श्रोत्यांकडून ऐकला जाणारा सर्वच शब्द जाति-क्रिया गुण-संबध यांच्या द्वारा 'या शब्दाचा हा अर्थ जाणावा' अशा संकेताचें ज्ञान असणें, याच्या अपेक्षेनें अर्थाचा प्रत्यय आणून देतो.— **अन्यथा न अदृष्टत्वात्**—त्यावाचून कोणताहि शब्द आपल्या अर्थाचा प्रत्यय आणून देतोसें दिसत नाहा.**—तत् यथा गौः अश्वः इति वा जातितः**—त्याविषयीं उदाहरणें–गाय किंवा घोडा हे शब्द जातित,**—पचति पठति इति वा क्रियात**—पाक करितो म्हणून पाचक, पढतो म्हणून पाठक, हे शब्द क्रियेमुळे,**—शुक्लः कृष्णः इति वा गुणतः**—शुक्ल–शुभ्र, कृष्ण–काळा असे हे गुणाच्यायोगानें—**धनी गोमान् इति वा संबन्धत**—किंवा ज्याच्याशीं धनाचा संबध आहे तो धनी, ज्याच्याशीं गायाचा सबध आहे तो गोमान्, हे शब्द संबंधाच्या द्वारा आपापल्या अर्थाचा प्रत्यय आणून देतात **—तु ब्रह्म जातिमत् न अत सदादिशब्दवाच्य न**—पण ब्रह्म जातिमत्–जाति-युक्त नाहा. (कारण श्रुतांत 'अगोत्र अवर्ण' इत्यादि त्याचें वर्णन केलें आहे) त्यामुळें तें सद् असद् इत्यादि शब्दांना वाच्य–बोलण्यास योग्य नाहा.— **गुणवत् अपि न येन गुणशब्देन उच्येत**—तें गुणवत्हि नाहीं, की ज्यामुळें तें गुणशब्दानें सांगितलें जाईल! (गुणवत् का नाहा?)—**निर्गुणत्वात्**—कारण 'केवलो निर्गुणश्च' इत्याद श्रुतीनें सांगितल्याप्रमाणें ते निर्गुण आहे (त्यामुळें गुणाच्या द्वारा त्याचें शब्दवाच्यत्व संभवत नाहीं।)—**क्रियाशब्दवाच्यं अपि न निष्क्रियत्वात् 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं' इति श्रुतेः**—तें क्रियाशब्दांनीं वाच्यहि

नाहीं कारण ते निष्क्रिय आहे, त्याला निष्क्रियत्व आहे कारण 'ते कलारहित, क्रियारहित व शांत आहे' अशी श्रुति आहे—**न च सर्वसंबन्धि एकत्वात् अद्वयत्वात् अविषयत्वात् च आत्मत्वात् केनचित् शब्देन न उच्यते इति युक्तं**—तें ब्रह्म संबंधीहि नाहीं कारण उपनिषदांत त्याचें एकत्व, अद्वयत्व अविषयत्व व आत्मत्व सांगितलेलें आहे, त्यामुळें तें कोणत्याहि शब्दानें बोललें जात नाहीं, हें युक्तच आहे—**'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च**—ज्याच्यापासून वाक् वृत्ति त्याला प्रकाशित केल्यावाचूनच निवृत्त होतात, इत्यादि अशा त्या अनेक श्रुतिहि हेंच सांगत आहेत त्यामुळें ब्रह्मतत्त्वामध्यें शब्दाची प्रत्यक्ष प्रवृत्ति होत नाहीं १२

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—तत्—तें ज्ञेय—**सर्वतःपाणिपादं**—सर्व बाजूंना ज्याला हात पाय आहेत, असें आहे—**सर्वतः अक्षिशिरोमुखं**—सर्व बाजूंनीं ज्याला नेत्र, मस्तकें व मुखें आहेत, असें आहे—**सर्वतः श्रुतिमत्**—ज्याला सर्व बाजूंना श्रवणेन्द्रियें आहेत, असें आहे—**लोके**—या प्राणिसमूहांत—**सर्वं**—सर्वाला—**आवृत्य**—व्यापून—**तिष्ठति**—तें तत्त्व रहातें १३

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तदस्तित्व प्रतिपादयन्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—सर्वतः पाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्च

१ 'न सत् तन्नासत् उच्यते' या वाक्यानें ज्ञेय अनिर्वाच्य आहे, एवढेंच सांगावयाचें आहे पण रहस्यकारांना त्या विषयीं उगाच अरथाना पुष्कळसा विचार केला आहे पण तो असंबद्ध असल्यामुळें विस्तारभयास्तव त्याकडे आम्ही दुर्लक्ष करितों 'सदसच्चाहमर्जुन' (९. १९) येथील सत् व असत् हे शब्द निराळ्या प्रसंगानें आले आहेत व येथील अन्य प्रसंगांत आहेत "व्यक्त (क्षर) व अव्यक्त (अक्षर) सृष्टि ह्या दोन्हीं परमेश्वराचींच स्वरूपें असलीं तरी खरें परमेश्वर तत्त्व या दोहोंपलीकडलें म्ह० पूर्णपणें अज्ञेय आहे, हा सिद्धांत गीतेंतच पूर्वी 'भूतभृन्न च भूतस्थ' (९-५) या श्लोकांत व पुन पुढें (१५ १६, १७) पुरुषोत्तम लक्षणांतहि स्पष्ट सांगितला आहे" पण क्षर व अक्षर ही परमेश्वराचींच रूपें आहेत, हा सिद्धान्त नसून अपसिद्धान्त आहे परमेश्वर जर 'पूर्णपणें अज्ञेय' तर 'ज्ञेय यत्तत्प्रवक्ष्यामि' हें म्हणणें फुकटच म्हणावयाचें ! ९ ५ व १५ १६-१७ येथें परमेश्वर पूर्णपणें अज्ञेय असें सांगितलेलें नाहीं ते ते श्लोक पहा, म्हणजे खात्री होईल. "नाना स्थानांच्या ठिकाणीं एकत्र पाहणें हें सात्त्विक ज्ञानाचें लक्षण होय १८ २० हें सात्त्विक ज्ञान म्हणजेच ब्रह्म होय" या त्या सिद्धान्त कोण म्हणेल सात्त्विक ज्ञानच जर ब्रह्म तर 'सत्त्व ज्ञानसंगेन निबध्नाति' (१४ ६) हें खोटेंच म्हटलें पाहिजे शिवाय सात्त्विक ज्ञानच जर ब्रह्म असेल तर मग गुणातीत होण्याविषयीं जो आग्रह केला आहे ना फुकटच म्हटला पाहिजे तात्पर्य रहस्यकारांचें प्रतिपादन पदोपदीं शास्त्राला सोडून असतें, हें सांगत कोणाच्याहि लक्षांत येईल.

स्येति सर्वतःपाणिपादं तज्ज्ञेयम् । सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यते । क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते । क्षेत्रं च पाणिपादादिभिरनेकधा भिन्नम् । क्षेत्रोपाधिभेदकृतं विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति तदपनयनेन ज्ञेयत्वमुक्तं न सत्तन्नासदुच्यत इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतः, पाणिपादमित्यादि । तथाहि संप्रदायविदां वचनम्—' अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते इति ॥

भाष्यार्थ—(' सर्वत पाणिपाद॰ ' या श्लोकानें ज्या आक्षेपाचें निरसन करावयाचें आहे त्याचा अनुवाद करून श्लोकाला अवतरण देतात–)—**ज्ञेयस्य ' सत् 'शब्दप्रत्ययाविषयत्वात् असत्त्वाशंकायां सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयन् तदाशंकानिवृत्त्यर्थं आह**—ज्ञेयाला ' सत् ' या शब्दाच्या प्रत्ययाचें अविषयत्व असल्यामुळे म्ह॰ ' सत् ' शब्द ज्ञेय ब्रह्माला विषय करीत नसल्यामुळें तें नाहींच, त्याचा अभावच आहे, अशी शंका आली असतां सर्व प्राण्यांचीं इंद्रियें, याच उपाधींच्या द्वारा त्या ज्ञेयब्रह्माच्या अस्तित्वाचें प्रतिपादन करणारे भगवान् त्याच्या असत्त्वाविषयाच्या शंकेचा निरास करण्यासाठीं 'सर्वत. पाणिपादं॰' या श्लोकानें म्हणतात—**' सर्वत पाणिपादं॰ ' सर्वतः पाणयः पादाः च अस्य इति सर्वत.पाणिपादं तत् ज्ञेयं**—सर्वत पाणिपाद–ज्याला सर्व बाजूंनी हात व पाय आहेत तें ज्ञेय सर्वत पाणिपाद आहे—**सर्वप्राणिकरण-उपाधिभि क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यते**—सर्व प्राण्यांच्या इंद्रियोपाधींनी क्षेत्रज्ञाचें अस्तित्व अनुमानप्रमाणानें जाणलें जातें. [ब्रह्म सर्व विशेषरहित आहे त्यामुळें तें वाक् व मन यांचा विषय होत नाहीं म्ह॰ वाणीनें त्याच्याविषयीं कांहीं बोलतां येत नाहीं व मनानें त्याचें चिंतन करवत नाहीं. त्यामुळें ज्याचा अनुभवच येणें शक्य नाहीं तें ब्रह्म नाहींच, अशी शंका येते, पण तें ब्रह्म सर्वान्तर्यामी असल्यामुळें इंद्रियांच्या प्रवृत्तीचें वगैरे निमित्त आहे. तेंच कल्पित द्वैताला सत्ता व स्फूर्ति देणारें आहे, व सर्वांचें नियमन करणारें आहे. त्यावरून त्याचें अस्तित्व सिद्ध होतें, असे शास्त्रविचारे भगवान् रथादिकांप्रमाणें अचेतन असलेल्या देहेंद्रियादिकांची प्रवृत्ति चेतन प्रेरकावांचून संभवत नाहीं. सारथि व घोडे यांच्या योगानेंच जड रथाची प्रवृत्ति संभवते त्याचप्रमाणें जड देहादिकांची प्रवृत्ति त्यांचा अधिष्ठाता जो प्रत्यक् चेतन त्याच्यामुळेंच संभवते, व त्यावरूनच ब्रह्माचें अस्तित्व सिद्ध होतें. अहो पण, इंद्रियांची प्रवृत्ति रथादिकांच्या प्रवृत्तीप्रमाणें चेतनाधिष्ठानपूर्वकच जरी असली तरी त्यावरून फार तर चेतन-अधिष्ठात्याची सिद्धि होईल, क्षेत्रज्ञाची सिद्धि कशी होणार ? उत्तर–] —**क्षेत्रज्ञ च क्षेत्रोपाधितः उच्यते**—व क्षेत्र या उपाधीमुळें तोच चेतन अधिष्ठाता 'क्षेत्रज्ञ'असें म्हटला जातो. (क्षेत्र हीं जरी त्याचा उपाधि असली,तरी त्याला हात,पाय, नेत्र,मस्तक, मुख इत्यादि अवयव कसे प्राप्त होतात ? उत्तर–)—**च क्षेत्रं पाणिपादादिभि अनेकधा भिन्नं**—आणि क्षेत्र हात-पाय इत्यादिक अवयवांच्या योगानें अनेक प्रकारें भिन्न आहे. (अहो पण, उपाधींच्या द्वारा त्याच्यामध्यें विशेषांची कल्पना

केली जाते, असें जर आहे तर ' न सत् तत् नासत् उच्यते ' या वचनानें त्याचें निर्विशेषत्व जे सांगितले आहे ते कसें ? उत्तर-)—**क्षेत्रज्ञस्य-क्षेत्रोपाधिभेदकृतं विशेषजातं मिथ्या एव इति तदपनयनेन 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति ज्ञेयत्व उक्त**—क्षेत्रज्ञाचें क्षेत्रोपाधिभेदकृत विशेपजात म्ह० क्षेत्र या उपाधीच्या भेदामुळे क्षेत्रज्ञाच्या ठिकाणीं प्राप्त होणारे सर्व विशेष मिथ्याच आहेत, ते सर्व आरोपित आहेत, खरे नव्हेत, म्हणून त्या सर्व विशेपाचें निरसन करून ' न सत्तन्नासदुच्यते ' या वाक्यानें त्या क्षेत्रज्ञाचे ज्ञेयत्व सांगितले आहे [अहोपण, क्षेत्रज्ञाचें पाणिपादादिमत्त्व जर औपाधिक व त्यामुळेच मिथ्या आहे तर ज्ञेय ब्रह्माचें प्रवचन चालू असता त्याचा उल्लेख का केला ? उत्तर-]—**उपाधिकृत मिथ्यारूप अपि अस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत् परिकल्प्य ' सर्वतः पाणिपादं ' इत्यादि उच्यते**—उपाधिकृत-औपाधिक मिथ्यारूपहि ज्ञेयाचें अस्तित्व कळण्यासाठी-ज्ञेय आहे असें ज्ञान होण्यासाठी, तो ज्ञेयाचाच धर्म आहे, अशी कल्पना करून 'सर्वतःपाणिपाद०' इत्यादि सांगितलें जाते [मिथ्यारूपहि ज्ञेयवस्तूचें ज्ञान होण्याच्या उपयोगी आहे, या विषया वृद्धाची संमति दाखवितात-]—**तथा हि सम्प्रदायविदां वचनं**—यासबधानें अद्वैतसम्प्रदायवेत्त्याचें असें वचन आहे,—' **अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ' इति**—अध्यारोप व अपवाद यांच्या योगानें-या उपायानीं निष्प्रपंच-सर्व विशेपशून्य अशा ब्रह्माचा प्रपंच केला जातो [निरुपाधिक तत्त्वावरहि औपाधिक धर्मांचा आरोप करून व त्याच्या योगानें त्याचें अस्तित्व सिद्ध करून नंतर त्याचेंच शुद्ध स्वरूप दाखविण्यासाठी त्या आरोपितधर्मांचा अपवाद केला जातो, असें प्राचीन अद्वैतसम्प्रदायवेत्त्याचें वचन आहे अर्थात् मायावाद आचार्यांनीच उत्पन्न केला, असें जें कित्येकाच म्हणणें आहे तें यावरून खोटें ठरते]

सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयो ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्या इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि ज्ञेयस्येत्युपचारत उच्यन्ते । तथा व्याख्येयमन्यत्सर्वतः पाणिपादं तज्ज्ञेयम् । सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् । सर्वतःश्रुतिमच्छ्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तद्यस्य तच्छ्रुतिमल्लोके प्राणिनिकाये सर्वमावृत्य संव्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—(पण पाणि पादादि अनात्मधर्मांना ' आत्म्याचेच ते धर्म आहेत, ' असा निर्देश करण्यात भगवानाचा हेतु तरी काय आहे ? उत्तर-)—**सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयः ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्याः इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि ज्ञेयस्य इति उपचारतः उच्यन्ते**—सर्व ठिकाणीं व सर्वदा सर्व देहांचे अवयव या रूपानें ज्ञात होणारे हस्त पादादिक ज्ञेयशक्तीच्या अस्तित्वामुळें आपापलें कार्य करितात [म्ह०ज्ञेय जें ब्रह्म त्याची शक्ति म्ह०केवळ सांनिध्यानें त्या सर्वांना आपापल्या कार्यांत प्रवृत्त करण्याचें जे सामर्थ्य, त्याच्या अस्तित्वामुळें-त्या सामर्थ्याच्या

सत्तेनेंच हस्तपादादिक आपापले—वस्तु घेणे, चालणें, इत्यादि व्यवहार करूं शकतात.] त्या॰मुळें ते हस्तपादादिक ज्ञेय ब्रह्माच्या आस्तित्वाचीं लिंगे म्ह॰ सूचक चिन्हें होऊं शकतात. म्हणून गौणवृत्तीनें—उपचारानें हस्तपादादिक हे त्या ज्ञेयाचेच अवयव आहेत, असें म्हटलें जातें.—**तत् ज्ञेयं सर्वतःपाणिपादं तथा व्याख्येयं अन्यत्**—तें ज्ञेय सर्वतःपाणिपाद आहे, हें जसें व्याख्यान केलें तसेंच म्ह॰ त्याच न्यायानें—त्याच दृष्टांतानें 'सर्वतोक्षिशिरोमुखं' इत्यादि पुढील विशेषणाचेंहि व्याख्यान करावें.—**सर्वतोक्षिशिरोमुखं सर्वत्र अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखं**—तें ज्ञेय सर्वतोक्षिशिरोमुख आहे. म्ह॰ सर्वत्र—सर्व ठिकाणी नेत्र, मस्तकें व मुखें ज्याला आहेत ते सर्वतोक्षि-शिरो-मुख, असें तें ज्ञेय आहे.—**सर्वतः श्रुतिमत्-श्रुति-श्रवणेन्द्रियं तत् यस्य तत् श्रुतिमत्**—तें ज्ञेय सर्वतः श्रुतिमत् आहे, श्रुति म्ह॰ श्रवणेंद्रिय तें ज्याला सर्वतः आहे ते श्रुतिमत्—**लोके-प्राणिनिकाये**—लोकांत म्ह॰ प्राणिसमूहात—**सर्वं आवृत्य-संव्याप्य तिष्ठति-स्थितिं लभते**—सर्वांना आच्छादित करून पूर्णपणें व्यापून राहतें ते सर्वांना व्यापून स्थित होतें [येथील अक्षि व श्रवण या इंद्रियाचें ग्रहण बाकीच्या ज्ञानेंद्रियाच्या उपलक्षणार्थं व पाणि-पाद-मुख याचें ग्रहण इतर कर्मेन्द्रियाच्या उपलक्षणार्थ व मन, बुद्धि इत्यादि अन्तरिंद्रियाच्याहि उपलक्षणार्थं आहे. एकच तत्त्व सर्व शरीरांत व्यापून रहात असल्यामुळें त्यालें सर्वत्र सर्व इंद्रियादिकांनीं युक्त असणें यांत काहीच विरोध नाही.] १३

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—सर्वेन्द्रियगुणाभासं—ज्याचा अवभास-प्रकाश सर्व इंद्रियाच्या गुणांनीं होतो, पण जें वस्तुतः—**सर्वेन्द्रियविवर्जितं**—सर्व इंद्रियानीं रहित आहे, त्यामुळें—**असक्तं**—कोठेंहि आसक्त न होणारें—**च एव**—तथापि—**सर्वभृत्**—सर्वांला धारण करणारें, सर्वांचे अधिष्ठान,—**निर्गुणं**—ते गुणरहित आहे,—**च**—पण—**गुणभोक्तृ**—गुणांचा-सुख, दुःख व मोह या कार्यांचा भोग घेणारें असें तें ज्ञेय आहे. १४.

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणाज्ज्ञेयस्य तद्वत्ताशङ्का मा भूदित्येवमर्थः श्लोकारम्भः—सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यान्यन्तःकरणे च बुद्धिमनसी ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात् सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते । अपि चान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामप्युपाधित्वमित्यतोऽन्तः-

१रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ 'त्याला सर्व बाजूला हातपाय आहेत, सर्व बाजूला डोळे, डोकीं, तोंडें आहेत' इत्यादि अगदी सरळ करितात. पण अशा वर्णनातील आशय काय तें काहीच सांगत नाहीत. त्यांच्या ज्ञेय ब्रह्माला खरोखरच सर्वबाजूनीं हात, पाय, तोंडें, डोकी वगैरे आहेत !

करणबाह्यकरणोपाधिभूतै सर्वेन्द्रियगुणैरध्यवसायसंकल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तज्ज्ञेयमित्यर्थ । " ध्यायतीव लेलायतीव " इति श्रुते । कस्मात्पुन कारणान्न व्यापृतमेवेति गृह्यत इत्यत आह सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थ । अतो न करणव्यापारैर्व्यापृतं तज्ज्ञेयम् ॥

भाष्यार्थ—(आरोपावाचून साक्षात्च ज्ञेयाला हस्तपादादिमत्त्व आहे, अशा अशंका घेऊन सांगतात–)—**उपाधिभूतपाणिपादादि इन्द्रियाध्यारोपणात् ज्ञेयस्य तद्वत्ताशंका मा भूत् इति एवमर्थः श्लोकारंभ**—उपाधिभूत हात पाय इत्यादि इंद्रियांच्या अध्यारोपामुळे–उपाधिभूत इंद्रियांचा आरोप केल्यामुळे, तें ज्ञेय खरोखरच त्यांनी युक्त आहे, अशी आशंका कोणाला येऊ नये, यासाठीं ह्या श्लोकाचा आरंभ आहे—**सर्वेन्द्रियगुणाभास-सर्वाणि च तानि इन्द्रियाणि-**सर्वेन्द्रियगुणाभास–सर्व अशा तीं इन्द्रियें—**श्रोत्रादीनि-बुद्धीन्द्रियकर्मेंद्रियाख्यानि च अन्तःकरणे-बुद्धिमनसी सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते**—श्रोत्रादिक ज्ञानेंद्रियें व कर्मेन्द्रियें या नावाचीं बाह्येंद्रियें आणि बुद्धि व मन हीं अन्तरिन्द्रियेंहि 'सर्वेन्द्रिय' या शब्दाच्या ग्रहणानें ग्रहण केलीं जातात कारण—**ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात्**—ज्ञेयाचे उपाधित्व हें त्या सर्वांना एकसारखेंच आहे [म्हणून सर्वेन्द्रियशब्दानें बुद्धि व मन यांचें ग्रहण करणें योग्यच आहे शिवाय मन व बुद्धि यांच्या द्वाराच श्रोत्रादिक ज्ञेयाच्या उपाधि होतात, त्यामुळेंहि त्यांचे येथें ग्रहण करणें उचित आहे, असें सांगतात–]—**अपि च अन्तःकरणोपाधिद्वारेण एव श्रोत्रादीनि अपि उपाधित्वं**—शिवाय अन्तःकरण या उपाधीच्या द्वाराच श्रोत्रादिकांनाहि ज्ञेयाचें उपाधित्व आहे, साक्षात् उपाधित्व नाहीं,—**इति अतः अन्तःकरण बाह्यकरण उपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैः-अध्यवसाय संकल्प श्रवण-वचनादिभिः अवभासते इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं**—यास्तव अन्तःकरणें व बाह्यकरणें अशा या उपाधिभूत सर्वेन्द्रियांच्या गुणांनी म्ह॰ निश्चय, संकल्प, श्रवण, भाषण इत्यादि क्रियांनी तें भासतें–त्यांच्या द्वारा त्याचा अवभास होतो, म्हणून तें ज्ञेय सर्वेन्द्रियगुणाभास आहे—**तत् ज्ञेयं सर्वेन्द्रियव्यापारैः व्यापृतं इव इत्यर्थः**—तें ज्ञेय सर्व इन्द्रियांच्या व्यापारांनीं जणुकाय व्यापारयुक्त असल्यासारखें भासतें, असा याचा भावार्थ (उपाधीच्या द्वारा तें कांहीं तरी व्यापारयुक्त होतें, याविषयीं प्रमाण–)—**ध्यायति इव लेलायति इव इति श्रुतेः**—तो आत्मा, बुद्धि चिंतन करूं लागली असतां जणुकाय ध्यान करीत आहेसें भासतें, प्राण चलन करूं लागला असतां तो जणुकाय हालत आहे, असा भास होतो अशी याविषयीं श्रुति आहे (बृ भा अ ४ पृ ६७ पहा) (ज्ञेय ब्रह्माचें व्यापारवत्त्व–सक्रियत्व काल्पनिकच आहे, वास्तविक नव्हे, याविषयीं भगवानांचा सम्मति प्रश्नपूर्वक दाखवितात–)—**कस्मात् पुनः कारणात् व्यापृतं एव इति न गृह्यते**—कोणत्या बरें कारणानें तें व्यापारयुक्तच आहे, असें ग्रहण केलें जात नाहीं, हेंच तें ज्ञेय त्या त्या क्रिया करतें असें कां बरें समजलें जात नाहीं ? शिवाय

व मस्तक करणें, ऐकणें, बोलणें इत्यादि क्षेत्रज्ञाच्याच क्रिया आहेत, असेंच न मानण्याचें कारण काय ?]—इति अतः आह-सर्वेन्द्रियविवर्जित-सर्वकरणरहितं इत्यर्थः—असें कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् म्हणतात तें सर्वेंद्रियविवर्जित-सर्वइंद्रियरहित आहे, असा याचा भावार्थ—अतः तत् ज्ञेय करणव्यापारैः न व्यापृतं—यास्तव तें ज्ञेय इंद्रियव्यापारानीं व्यापारयुक्त होत नाहीं.

यस्त्वयं मन्त्र —" अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः " इत्यादिः स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत्तज्ज्ञेयमित्येवं प्रदर्शनार्थो न तु साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनार्थः । " अन्धो मणिमविन्दत् " इत्यादिमन्त्रार्थवत्तस्य मन्त्रस्यार्थः । यस्मात्सर्वकरणवर्जितं ज्ञेयं तस्मादसक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितम् । यद्यप्येवं तथाऽपि सर्वभृच्चैव । सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सद्बुद्ध्यनुगमात् । न हि मृगतृष्णिकादयोऽपि निरास्पदा भवन्ति । अतः सर्वभृत्सर्वं बिभर्तीति । स्यादिदं चान्यज्ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं निर्गुणं सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तैर्वर्जितं तज्ज्ञेयं तथाऽपि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकारपरिणतानां भोक्तृ चोपलब्धृ तज्ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, श्वेताश्वतरोपनिषदांत ज्ञेय साक्षात् वेगानें विहार करणें वगैरे क्रिया करितें, असें वर्णन आहे तेव्हां त्याला स्वतः व्यापारवत्त्व नसून इंद्रियांच्या व्यापारानीं तें व्यापारयुक्त होतें असें कसें म्हणता ? अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात–)—तु 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः' इत्यादिः यः अयं मन्त्रः—पण 'ज्याला हात व पाय नाहांत तथापि जो मोठा वेगवान् व ग्रहण करणारा आहे, जो चक्षूरहित असूनहि पाहतो व श्रोत्ररहित असूनहि ऐकतो इत्यादि जो हा मंत्र आहे—सः सर्वेन्द्रिय-उपाधिगुण अनुगुण्यभजनशक्तिमत् तत् ज्ञेयं इति एव प्रदर्शनार्थः—तो सर्व इंद्रियरूप उपाधीचे जे गुण तदनुगण होण्याची जी शक्ति—त्या इंद्रियगुणांना अनुकूल होण्याची जी शक्ति, त्या शक्तीनें तें ज्ञेय युक्त आहे इंद्रियांच्या क्रियांना अनुसरण्याचा धर्म त्याच्या ठिकाणीं आहे, हें प्रदर्शित करण्यासाठीं तो मंत्र आहे—तु साक्षात् एव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनार्थः न—पण साक्षात् त्याच्या ठिकाणींच जवनादिक्रिया आहेत, ता स्वतः च साक्षात् वेगवान् वगैरे आहे, हें प्रदर्शित करण्यासाठीं तो मंत्र नाहीं (अहोपण, जवन-ग्रहण इत्यादि साक्षात् क्रियाच त्याच्या ठिकाणीं आहेत, असें म्हटल्यास त्या मंत्राचा मुख्य-वाच्य अर्थच वेग असें होईल,व तसें करणेंच युक्त आहे, अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात–)—' अन्धः मणि अविन्दत् ' इत्यादिमन्त्रार्थवत् तस्य मन्त्रस्य अर्थः—आंधळ्याला रत्न सांपडलें, इत्यादि मंत्राच्या अर्थाप्रमाणें त्या मंत्राचा अर्थ आहे [मुख्य अर्थाचा असंभव असल्यामुळें येथें ' आंधळ्याला मणि सांपडला ' या अर्थवादवचनाप्रमाणें त्या मंत्रानेंहि श्रुत अर्थामध्यें तात्पर्य नाहीं त्यामुळें ' अपाणिपादो॰ ' हा मंत्र प्रकृत अर्थाला प्रतिकूल नाहीं. क्षेत्रज्ञान सर्व इंद्रियांनीं रहित असणें हें त्यानें त्या

इंद्रियाच्या व्यापारानीं रहित असण्याचें उपलक्षण आहे, या गोष्टीचा अंगीकार करून त्याच कारणानें क्षेत्रज्ञ वस्तुत सर्वसंगरहित आहे, असें सांगतात-]—**यस्मात् ज्ञेयं सर्वकरण वर्जितं तस्मात् असक्त-सर्वसंश्लेषवर्जित**—ज्याअर्थी ज्ञेय सर्वकरणरहित-सर्वेन्द्रियरहित आहे त्याअर्थी तें असक्त-सर्वसंबंधशून्य आहे (वस्तुत तें सर्व संगशून्य जरी असलें तरी सर्वाधिष्ठान आहे असें सांगतात-)—**यद्यपि एव तथापि सर्वभृत् च एव**—जरी असें आहे तरी तें सर्वभृत् च आहे [म्ह॰ स्वत च्या केवल सत्तेने-अधिष्ठानत्वानें सर्वांचें पोषण करतें म्हणून तें ज्ञेय सर्वभृत् आहे याचच आता उपपादान करितात-]—**सर्वं सत् आस्पदं हि**—सर्व जगत्-वस्तुजात सत् आस्पदच आहे सत् हेंच सव वस्तुजाताच अधिष्ठान आहे —**सर्वत्र सद्बुद्धि अनुगमात्**—कारण सर्व पदार्थांमध्यें सत बुद्धीचा अनुगम होत असतो सर्वत्र सद्बुद्धीची अनुवृत्ति होते (प्रत्येक पदार्थ आहे आहे' असाच भासतो फार काय पण-)—**मृगतृष्णिकादयः अपि निरास्पदा॰ न हि भवन्ति**—मृगजळासारखे मिथ्या पदार्थहि निरास्पद-अधिष्ठानशून्य नसतात [जे ज कल्पित असत तें तें साधिष्ठान असतें, त्यामुळ मृगजळासारख्या काल्पित पदार्थांचेंहि ' सत् ' हेंच अधिष्ठान आहे, असें विचार केला असता कळतें याप्रमाण सर्वांचें अधिष्ठान या रूपानें ज्ञेय ब्रह्माचें अस्तित्व सिद्ध करून त्याचाच उपसहार करितात-]—**अत सर्वभृत्-सर्वं बिभर्ति इति (सर्वभृत्)**—म्हणून तें सर्वभृत आहे सर्वांच भरण-पोषण-धारण करतें म्हणून सर्वभृत् (याहि कारणानें तें ज्ञेय ब्रह्म आहे, असं सांगतात-)—**च इद अन्यत् ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वार स्यात्**—आणि हें दुसरें ज्ञेयाच्या अस्तित्वाच ज्ञान होण्यास साधन आहे (याहि आणखी एका कारणानें ज्ञेयाचें अस्तित्व मानावें लागतें)—**निर्गुणं-सत्त्व रजः तमांसि गुणा तैः वर्जितं तत् ज्ञेयं**—तें ज्ञेय निर्गुण आहे सत्त्व, रज व तम हे गुण आहेत, त्यांनी रहित, असें तें ज्ञेय आहे —**तथापि गुणभोक्तृ च**—तथापि तें गुण भोक्तृ आहे —**गुणानां-सत्त्व रजस्तमसा शब्दादिद्वारेण सुख दु·ख मोहाकारपरिणतानां भोक्तृ च उपलब्धृ तत् ज्ञेय इत्यर्थः**—गुणांचें म्ह॰ सत्त्व, रज व तम, या शब्दादि विषयांच्या द्वारा सुख, दु ख व मोह, यांच्या आकारानें परिणत झालेल्या गुणाच भोक्तृ-भोग म्ह॰ अनुभव घेणारें, असं तें ज्ञेय आहे, असा याचा भावार्थ १४

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—भूतानां—त सर्व प्राण्यांच्या—**बहि**—बाहेर—**च**—व—**अन्त**—आंत आहे तच—**अचरं च चरं एव**—अचर आहे व चरहि आहे —**तत्**—तें ज्ञेय—**सूक्ष्मत्वात्**—सूक्ष्म असल्यामुळें—**अविज्ञेय**—विशेषत ज्ञेय होत नाही त्याचें ज्ञान, दगड याप्रमाणें प्रत्यक्ष ज्ञान होत नाही—**तत् च**—व त—**दूरस्थं**—अज्ञान्यां

अत्यंत दूर आहे—**च अन्तिके**—व ज्ञानीपुरुषाच्या दृष्टीनें अगदींजवळ हृदयांत आहे. १५.

किंच—बहिस्त्वक्पर्यन्तं देहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा बहिरुच्यते। तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधिं कृत्वाऽन्तरुच्यते। बहिरन्तश्चेत्युक्ते मध्येऽभावे प्राप्त इदमुच्यतेऽचरं चरमेव च यच्चराचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथा रज्जुसर्पाभासः। यद्यचरं चरमेव च व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं किमर्थमिदमिति सर्वैर्न विज्ञेयमिति। उच्यते, सत्यं सर्वाभासं तत्तथाऽपि व्योमवत्सूक्ष्ममतः सूक्ष्मत्वात्स्वेन रूपेण तज्ज्ञेयमप्यविज्ञेयमविदुषाम्। विदुषां त्वात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिप्रमाणतो नित्यं विज्ञातमविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्याऽप्यविदुषामप्राप्यत्वादन्तिके च तदात्मत्वाद्विदुषाम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—किं च—याहि कारणानें नम्र आहे, असें ' बहिरन्तश्च० ' या श्लोकानें सांगतात—**बहिः त्वक्पर्यन्तं आत्मत्वेन अविद्याकल्पितं देहं अपेक्ष्य तं एव अवधिं कृत्वा ' बहिः ' उच्यते**—' बहिः ' म्ह० त्वचेपर्यंत अविद्येनें ' हाच आत्मा ' असा आत्मत्वानें कल्पिलेला जो हा देह त्याच्या अपेक्षेनें–त्यालाच अवधि–मर्यादा करून म्ह०देहापासून 'बहिः'–बाहेर, असें म्हटलें जातें. (शरीररूप भूताच्या बाहेर म्हणजे बाह्य विषयादि रूप असा भावार्थ. आता 'अन्तः' शब्दाचा अर्थ सांगतात–)

—तथा प्रत्यगात्मानं अपेक्ष्य देहं एव अवधिं कृत्वा ' अन्तः ' उच्यते—त्याचप्रमाणे प्रत्यगात्म्याच्या अपेक्षेनें देहालाच अवधि करून ' आंत ' असें म्हटलें जातें (चराचर भूताच्या आंत–भूतांमध्यें प्रत्यक् भूत असा भावार्थ. आतां 'अचरं चरमेव च' या दुसऱ्या पादाला अवतरण देऊन त्याचें व्याख्यान–)—**बहिः अन्तः च इति उक्ते मध्ये अभावे प्राप्ते इदं उच्यते**—बाहेर व आंत तें ज्ञेय आहे, असें म्हटलें असतां मध्यें त्याचा अभाव आहे, असें आपोआपच प्राप्त होतें. म्हणून हें सांगितलें जातें.

—अचरं चरं एव च—अचर व चरहि तें ज्ञेयच होय.—**यत् चराचरं देहाभासं तत् अपि ज्ञेयं एव**—जें मध्यें चराचर भूतात्मक–नाना प्रकारच्या देहरूपानें भासणारें तेंहि ज्ञेयच–ज्ञेयामध्यें अन्तर्भूत होणारें सत्स्वरूपच–आहे. (पण चराचरात्मक भूतभानाला ज्ञेयत्व कसें? उत्तर–)—**यथा रज्जुसर्पाभासः**—ज्याप्रमाणें अधिष्ठानभूत रज्जूमध्यें कल्पितसर्पादिकांचा अन्तर्भाव होतो त्याप्रमाणें देहाभासाचाहि ज्ञेयामध्यें अन्तर्भाव होत असल्यामुळें देहाच्या आंत व बाहेर, यांच्यामध्यें त्याचा अभाव आहे असा दोषाहि येऊं नये (आक्षेप, तें ज्ञेय जर सर्वात्मक आहे तर सर्व लोक 'हें' असा सर्वांनीं त्याचें ग्रहण कां होत नाहीं ! असा शंका–)—**यदि अचरं चरं एव च व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं सर्वैः 'इदं' इति किमर्थं न विज्ञेयं**—जर अचर व चर असें व्यवहाराचा विषय होणारें सर्व ज्ञेय आहे तर सर्वांकडूनच तें 'इदं–हें' असा ज्ञानानें कां ग्रहण केलें जात नाहीं ! 'हें तें ज्ञेय' असा ज्ञानानें त्याचें विज्ञान कां होत नाहीं.—**इति उच्यते**—असें कोणी विचारील तर सांगितलें जातें—**सत्यं सर्वाभासं तत् तथापि व्योमवत्**

सूक्ष्मं—खरें आहे, सर्व पदार्थांच्या रूपानें तेंच भासतें, हें खरें; तथापि तें आकाशाप्रमाणें सूक्ष्म आहे—**अतः स्वेन रूपेण सूक्ष्मत्वात् तत् ज्ञेयं अपि अविदुषां अविज्ञेयं**—वास्तव-स्वतःच्या रूपानें ते अतिशय सूक्ष्म-अतींद्रिय असल्यामुळे तें ज्ञेय जरी असलें तरी अविद्वानांना अविज्ञेय आहे—**तु विदुषां 'आत्मा एव इदं सर्वं ब्रह्म एव इदं सर्वं ' इत्यादि प्रमाणतः नित्यं विज्ञातं**—पण विद्वानांना ' आत्माच हें सर्व आहे, ब्रह्मच हें सर्व आहे ' इत्यादि प्रमाणाच्या योगानें नित्य विज्ञातच आहे. (अहोपण, विद्वानांना जर तें आत्मत्वानें ज्ञात असेल तर त्याला दूरस्थत्व कसें ?)—**अविज्ञाततया दूरस्थं-अविदुषां वर्षसहस्रकोट्या अपि अप्राप्यत्वात्**—तें ज्ञेय अविज्ञातत्वानें दूरस्थ आहे. कारण तें अविद्वानांना एक सहस्रकोटी वर्षांनीहि प्राप्त होण्याजोगें नसल्यामुळे दूर स्थित आहे—**च विदुषां आत्मत्वात् तत्** [illegible] जवळ-अगदीं समीप आहे. [विद्वान [illegible] सुदूरे तदिहान्तिके च ' अशी जी श्रुति [illegible] ला आहे] १५.

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६॥

अन्वयार्थ—तत्—तें ज्ञेय—**भूतेषु**—प्राण्यामध्यें-प्रत्येक देहामध्ये—**अविभक्तं**—एक-भिन्न भिन्न नसलेलें, असें आहे —**च**—पण—**विभक्त इव स्थितं**—विभक्त असल्यासारखें राहिलें आहे प्रत्येक शरीरात भिन्न भिन्न असल्यासारखें दिसतें—**तत् ज्ञेयं**—तें ज्ञेय—**भूतभर्तृ**—स्थितिकालीं भूतांचें भरण-धारण-पोषण करणारें आहे. तसेंच तें—**ग्रसिष्णु**—प्रलयकालीं भूतांचा ग्रास-संहार करणारें—**च प्रभविष्णु**—व सृष्टिसमयीं त्या भूतांना प्रकट करणारें आहे १६

किंच— अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत्तदेकं भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वाद्भूतभर्तृ च भूतानि बिभर्तीति तज्ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले । प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसनशीलम् । उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं यथा रज्ज्वादिः सर्पादेर्मिथ्याकल्पितस्य ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—किंच—ज्ञेयाच्या अस्तित्वाविषयीं आणखी हेतु ' अविभक्तंच० ' या श्लोकानें सांगतात—**अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत् तत् एकं**—आणि तें अविभक्त, प्रत्येक देहांत आकाशाप्रमाणें एक आहे. [कारण त्याचा भेद आहे, असें मानण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं. उलट तें जर भिन्न असेल तर घटादिकांप्रमाणें अनात्मा आहे असें होईल, वास्तव अद्वितीय व सर्वत्र प्रत्यगात्मभूत असें ज्ञेय नाहीं, असें समजणें हें साहस आहे तर मग प्रतिदेहांत तें भिन्न आहे अशी प्रतीति कशी येते?उत्तर-] —**भूतेषु-सर्वप्राणिषु विभक्त इवं च स्थितं**—पण भूतांमध्यें म्ह० सर्व प्राण्यांमध्यें विभक्त असल्यासारखें स्थित आहे. (प्रतिदेहांत सारासारा भेद काल्पनिक आहे, खरा नव्हे. कारण-)—**देहेषु एव विभाव्यमानत्वात्**—कारण देहामध्येंच

त्याची प्रतीति येत असते. [देहावाचून त्या ज्ञेयाची प्रतीति येत नाहीं, व प्रत्येक देह तर भिन्न भिन्न; त्यामुळें त्यांतील ज्ञेयहि तसेंच भिन्न असावें, अशी अविचारी लोकांची कल्पना होते. तें ज्ञेय कार्यांच्या स्थितीला कारण होत असल्यामुळेंहि आहे, असें सांगतात–]—**भूतभर्तृ च–भूतानि बिभर्ति इति तत् ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले**—आणि तें भूतभर्तृ आहे. भूताचें भरण–पोषण करितें म्हणून तें ज्ञेय स्थितिकालीं भूतभर्तृ; (तें सर्व भूतांचें उत्पत्ति व प्रलय समयीं निमित्तकारण व उपादानकारण असल्यामुळेंहि आहे, असें सांगतात–)—**प्रलयकाले ग्रसिष्णु–ग्रसनशीलं**—प्रलयसमयीं ग्रास करणारें–सर्वांचा ग्रास–नाश–संहार करण्याचें ज्याचें शील आहे, असें तें ज्ञेय आहे.—**उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च–प्रभवनशीलं**—व उत्पत्तिसमयीं प्रभविष्णु म्ह० प्रसवनाचें–उत्पन्न करण्याचें ज्याचें शील आहे असें तें आहे. (तर मग कार्यकारणत्वाला वस्तुत्व असल्यामुळें अद्वैतासिद्धि होत नाहीं ? उत्तर–)—**यथा मिथ्याकल्पितस्य सर्पादेः रज्ज्वादि**.—ज्याप्रमाणें मिथ्याकल्पित सर्पादिकाच्या उत्पत्ति स्थिति-लयाचें कारण रज्जु वगैरे अधिष्ठान असतें त्याप्रमाणें ज्ञेय कल्पित भूताच्या उत्पत्त्यादिकाचें कारण आहे. १६.

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥१७॥

अन्वयार्थ—तत्—तें ज्ञेय—**ज्योतिषां अपि**—सूर्य, अग्नि इत्यादि जड ज्योतींचेंहि—**ज्योतिः**—ज्योत आहे. प्रकाशांनाहि प्रकाशित करणारें आहे.—**तमसः परं**—तमाचा–अज्ञानाचा त्याला स्पर्शहि झालेला नाहीं, असें—**उच्यते**—म्हटलें जातें.—**ज्ञानं**—अमानित्वादि ज्ञान—**ज्ञेयं**—(१२-१७ श्लोकांत सांगितलेलें) ज्ञेय व—**ज्ञानगम्यं**—त्याच्या ज्ञानाचें फल, असें तें त्रिविध ज्ञेय—**सर्वस्य**—सर्व प्राण्यांच्या—**हृदि**—बुद्धीत—**विष्ठितं**—विशेषत स्थित आहे. १६.

किंच— सर्वत्र विद्यमानं सन्नोपलभ्यते चेज्ज्ञेयं तमस्तर्हि । न, किं तर्हि—ज्योतिषामादित्यादीनामपि तज्ज्ञेयं ज्योतिः । आत्मचैतन्यज्योतिषेद्धानि ह्यादित्यादीनि ज्योतींषि दीप्यन्ते "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इत्यादिश्रुतिभ्यः । स्मृतेश्चेहैव 'यदादित्यगतं तेजः' इत्यादेः । तमसोऽज्ञानात्परमस्पृष्टमुच्यते । ज्ञानादेर्दुःसंपादनबुद्ध्या प्राप्तावसादस्योत्तम्भनार्थमाह ज्ञानममानित्वादि । ज्ञेयं 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' इत्यादिनोक्तम् । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं सज्ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते । ज्ञायमानं तु ज्ञेयम् । तदेतत्त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठितं विशेषेण स्थितम् । तत्रैव हि त्रयं विभाव्यते ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—किंच—शिवाय याहि कारणानें ज्ञेय आहे, असें सांगण्यासाठीं शंका—ज्ञेय सर्वत्र विद्यमानं सत् न उपलभ्यते चेत् तर्हि तमः—अंधारच,

तें ज्ञेय सर्वत्र विद्यमान असूनहि जर उपलब्ध होत नसेल तर ते तमच झालें,—**न किं तर्हि**—नाहीं, ते तम नाहीं तर मग त्याचें स्वरूप काय आहे ?—**तत्** ज्ञेय **आदित्यादीनां ज्योतिषां अपि ज्योतिः**—तें ज्ञेय आदित्यादि ज्योतीचाहि ज्योति आहे [सूर्यादिक व बुद्ध्यादिक यांचेंहि ते ज्ञेय ब्रह्म प्रकाशक आहे. त्यामुळें तें नाहीं असें म्हणता येत नाहीं यांचेंच अधिक उपपादन करितात-]—**आत्मचैतन्यज्योतिषा इद्धानि हि आदित्यादीनि ज्योतींषि दीप्यन्ते**—आत्मचैतन्यज्योतीनें इद्ध म्ह० प्रदीप्त झालेल्याच आदित्यादि ज्योति देदीप्यमान होतात —' **येन सूर्य तपति तेजसेद्धः**'—ज्या तेजानें प्रदीप्त झालेला सूर्य ताप देतो,—' **तस्य भासा सर्वं इदं विभाति** '—त्याच्या प्रकाशानें हें सर्व प्रकाशमान होतें —**इत्यादिश्रुतिभ्यः**—इत्यादि श्रुति याविषयां म्ह० ब्रह्म सर्व ज्योतींचीहि ज्योति आहे, याविषयां प्रमाण आहे —**स्मृतेः च**—आणि स्मृतीहि याविषयीं प्रमाण आहे (येथीलच पुढील वचनाचें प्रमाण देतात-)—**इह एव ' यत् आदित्यगतं तेजः ' इत्यादेः**—या गीतेंतच पुढें ' जें आदित्यामध्यें असलेलें तेज त माझेंच आहे, ' असें भगवद्वचन आहे त्यावरूनहि तेंच सिद्ध होतें (ज्ञेय तम जरी नसलें तरी तें तमानें युक्त तरी असेल, अशी आशंका घेऊन सांगतात-)—**तमसः-अज्ञानात् परं अस्पृष्टं उच्यते**—तमाच्या म्ह० अज्ञानाच्या पर म्ह० त्याच्याकडून अस्पृष्ट-तमानें त्याला स्पर्शहि केलेला नाहीं, असें म्हटलें जातें [ज्ञेय-क्षेत्रज्ञाचा तमाचा थोडासाहि संसर्ग झालेला नाहीं याप्रमाणें पूर्वार्धाचें व्याख्यान करून उत्तरार्धाचें तात्पर्य सांगतात-]—**ज्ञानादेः दुःसंपादनबुद्ध्या प्राप्तावसादस्य उत्तम्भनार्थं आह**—ज्ञानादिकांना संपादन करणें फारच दुर्घट आहे, अशा बुद्धीनें खिन्न-निरुत्साह झालेल्या साधकाचें उद्दीपन करण्यासाठीं-त्याच्या मनांत उत्साह उत्पन्न करण्यासाठीं भगवान् म्हणतात—**ज्ञानं-अमानित्वादि**—ज्ञान म्ह० ज्याच्यायोगानें ज्ञान होतें तें ज्ञानसाधन, अमानित्वादिक —**ज्ञेयं-' ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि ' इत्यादिना उक्तं**—ज्ञेय म्ह० ' ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि० ' इत्यादि प्रथान (श्लो १२ ते १७) सांगितलेलें ज्ञेय,—**ज्ञानगम्यं-ज्ञेयं एव ज्ञातं सत् ज्ञानफलं इति ज्ञानगम्यं उच्यते**—व ज्ञानगम्य म्हणजे ज्ञेयच ज्ञान झालें असतां ज्ञानफल होतें म्हणून त्यालाच ज्ञानगम्य असें म्हटलें आहे —**तु ज्ञायमानं ज्ञेयं**—पण तेंच जेव्हां ज्ञायमान-जाणलें जाण्याच्या अवस्थेंत असतें तेव्हां ज्ञेय म्हटलें जातें (तें तिन्ही प्रकारचें तत्त्व बुद्धिस्थ असल्यामुळें अगदीं प्रकट आहे असें दाखवितात-)—**तत् एतत् त्रयं अपि**—तें हें त्रयहि-म्ह० ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञानगम्य असें हें तीन प्रकारचें तत्त्व—**सर्वस्य-प्राणिजातस्य हृदि-बुद्धौ विष्ठितं-विशेषेण स्थितं**—सर्व प्राणिजाताच्या-प्राणिवर्गाच्या हृदयांत म्ह० बुद्धींत विष्ठित-विशेषतः स्थित आहे (याविषयां अनुभवाचें आनुकूल्य दाखवितात-)—**तत्र एव हि त्रयं विभाव्यते**—बुद्धीमध्येंच या त्रयाचा अनुभव येतो,हें प्रसिद्ध आहे १७

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—इति—येणेंप्रमाणें—**क्षेत्रं**—क्षेत्र-शरीर—**ज्ञानं**—अमानित्वादि ज्ञानसाधनें,—**तथा च**—आणि त्याचप्रमाणें—**ज्ञेयं**—जाणण्यास योग्य असें परब्रह्म—**समासतः**—संक्षेपतः—**उक्तं**—सांगितलें.—**मद्भक्तः**—माझ्या ठिकाणींच ज्यानें आपला सर्व भाव ठेवला आहे असा माझा परमभक्त—**एतत्**—हें सर्व—**विज्ञाय**—जाणून—**मद्भावाय**—माझ्या भावाला-माझ्या स्वरूपाला—**उपपद्यते**—प्राप्त होतो. १८

यथोक्तार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोक आरभ्यते—इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यन्तं तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञेयं च 'ज्ञेयं यत्तत्'इत्यादि'तमसः परमुच्यते' इत्येवमन्तमुक्तं समासतः संक्षेपतः । एतावान्सर्वो हि वेदार्थो गीतार्थश्चोपसंहृत्योक्तः । अस्मिन्सम्यग्दर्शने कोऽधिक्रियत इत्युच्यते मद्भक्तो मयीश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावो यत्पश्यति शृणोति स्पृशति वा सर्वमेव भगवान्वासुदेव इत्येवंग्रहाविष्टबुद्धिर्मद्भक्तः स एतद्यथोक्तं सम्यग्दर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो मद्भावः परमात्मभावस्तस्मै मद्भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें 'त्वं 'अर्थाच्या शुद्धीसाठीं क्षेत्र, पदांचा अर्थ व वाक्यांचा अर्थ, यांच्या विवेकाचें साधन अमानित्वादि व तद्भावप्राप्ति होते हें सांगण्यासाठीं शुद्ध तत्पदार्थ सांगून त्याच्या फलाचा उपसंहार करण्यासाठीं हा श्लोक आहे, असें आचार्य सांगतात-)—**यथोक्त-अर्थोपसंहारार्थः अयं श्लोकः आरभ्यते**—येथवर सांगितलेल्या अर्थांचा उपसंहार करण्यासाठीं हा श्लोक आरंभिला जातो—**इति एवं**—याप्रमाणें—**क्षेत्रं-महाभूतादि-धृत्यन्तं**—क्षेत्र म्ह॰ महाभूतापासून धृतीपर्यंत—**तथा ज्ञानं-अमानित्वादि-तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं**—तसेच ज्ञान अमानित्वापासून

१ रहस्यकार येथील ज्ञान म्ह॰ 'दुसऱ्या श्लोकांत क्षेत्रक्षेत्रज्ञाचें जें ज्ञान त्यालाच मी ज्ञान समजतों' असें जें सांगितलें आहे,तेंच समजतात आणि पुढें म्हणतात—" ज्या अर्थी क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार म्हणजेच परमेश्वराचें ज्ञान होय, त्या अर्थी त्याचें फलहि मोक्षच असलें पाहिजे, हें पुढें मोधानेंच प्राप्त होतें व तोच सिद्धान्त अठराव्या श्लोकांत सांगितला आहे. " पण ओघानेंच प्राप्त होणारा जो अर्थ त्याला सिद्धान्त कसें म्हणणार ? शिवाय क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार म्हणजेच परमेश्वराचें ज्ञान हा अपूर्व शोध होय ! 'विचार' या शब्दाच्या ऐवजीं 'विवेक' हा शब्द जरा योजला असता तरी तो 'प्रकृतिपुरुषविवेक,' 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः अन्तर' या शब्दांना धरून आहे, असें म्हणतां आलें असतें—पण रहस्यकार इतका विचार करितात कशाला ? जो शब्द आठवला तो दिला दडपून, असेंच बहुधा गीतारहस्यांत केलेलें आढळतें ! व येथील 'विचार' व 'सिद्धान्त' हे शब्दच त्याचा उदाहरणें होत. वस्तुतः येथें 'तत्क्षेत्रं यच्च॰' (श्लो. ३ पृ. ९०७) येथून ज्या विषयाचा उपक्रम

तत्त्वज्ञानार्थदर्शनापर्यंत—च ज्ञेयं ' ज्ञेयं यत्तत्० ' इत्यादि ' तमसः परमुच्यते ' इत्येवमन्तं—आणि ज्ञेय म्ह० ' ज्ञेय यत्तत्० ' येथून " तमाहून अगदी विलक्षण, अज्ञानरूपतमानें अस्पृष्ट ' अशा अर्थाच्या पूर्वोक्त श्लोकापर्यंत—समासतः-संक्षेपतः उक्तं—समासानें म्ह० संक्षेपानें सांगितलें. (अहोपण, दुसऱ्या अनेक गोष्टी सांगण्यासारख्या असताना हे त्रितयच–क्षेत्र, ज्ञान व ज्ञेय–का सांगितलें? उत्तर–)—एतावान् हि सर्वः वेदार्थः गीतार्थः च उपसंहृत्य उक्तः—कारण सर्व वेदार्थ व गीतार्थ हा एवढाच काय तो आहे. असा उपसंहार करून संक्षेपानें तो सांगितला. (उत्तरार्धाचें आकाङ्क्षापूर्वक व्याख्यान–)—अस्मिन्सम्यग्दर्शने कः अधिक्रियते इति उच्यते—या सम्यग्दर्शनामध्यें अधिकारी कोण आहे तें सांगितलें जातें—मद्भक्तः -मयि सर्वज्ञे ईश्वरे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावः—माझा भक्त म्ह० मी जो सर्वज्ञ–ईश्वर परमगुरु वासुदेव त्याच्यामध्यें ज्यानें आपला सर्वात्मभाव समर्पिला आहे म्हणजे—यत् पश्यति शृणोति स्पृशति वा—तो जें पाहतो, ऐकतो किंवा ज्याला स्पर्श करितो तें—सर्वं एव भगवान् वासुदेवः इति-एवंग्रहाविष्टबुद्धिः सः मद्भक्तः —सर्वच भगवान् वासुदेव आहे, अशा ग्रहानें ज्याची बुद्धि आविष्ट झाली आहे, अशी ज्याची पक्की समजूत झाली आहे, तो माझा भक्त—एतत् यथोक्तं सम्यग्दर्शनं विज्ञाय—हे वर सांगितलेल्या प्रकारचें सम्यग्दर्शन जाणून–त्याला प्राप्त होऊन—मद्भावाय-मम भावः मद्भावः-परमात्मभावः—मद्भावास, माझा जो भाव तो मद्भाव म्ह० परमात्मभाव—तस्मै मद्भावाय उपपद्यते मोक्षं गच्छति —त्या मद्भावाला योग्य होतो, मोक्षाला जातो. १८.

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—प्रकृतिं—आठ प्रकारच्या प्रकृतीला—च एव—आणि—पुरुषं—क्षेत्रज्ञाला —उभौ अपि—अशा दोघानाही—अनादी—तू अनादी-नित्य—विद्धि —जाण.—विकारान्—बुद्धि,इंद्रियें-देह इत्यादि विकारांस—च—आणि—गुणान् च एव—सुख दु ख मोहरूप गुणांना तूं—प्रकृतिसंभवान्—ईश्वराच्या त्रिगुणात्मक मायाख्य प्रकृतीपासून झालेले—विद्धि—जाण. १९

केला होता त्याचा या अठराव्या श्लोकांत उपसंहार केला आहे. वास्तव ' इति क्षेत्र तथा ज्ञान ज्ञेय चोक्त ' यातील क्षेत्र ५–६ श्लोकांत सांगितलेलें, ज्ञान ७–११ श्लोकांत सांगितलेलें व ज्ञेय १२–१७ श्लोकांत सांगितलेलेंच घेतलें पाहिजे,व ' मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावाय उपपद्यते ' यांत माझा भक्त हें सर्व जाणून–साक्षात् जाणून मद्भावास योग्य होतो, असें त्याचें फल सांगितलें आहे. येथें 'आत्मसाक्षात्कारानें मोक्ष' हा सिद्धान्त प्रत्यक्ष शब्दांनी सांगितला आहे. यांत औषधानें प्राप्त झालेलें वगैरे कांहीं सांगितलेलें नाहीं.

तत्र सप्तमे ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे । एतद्योनीनि भूतानीति चोक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं भूतानामित्ययमर्थोऽधुनोच्यते— प्रकृतिं पुरुषं चैवेश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषावुभावप्यनादी विद्धि । न विद्यत आदिर्ययोस्तावनादी । नित्येश्वरत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुम् । प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हीश्वरस्येश्वरत्वम् । याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः ते द्वे अनादी सत्यौ संसारस्य कारणम् ॥

भाष्यार्थ—(पुढील भाष्याचा या अध्यायातील मतांशीं संबंध नसून फार दूर संबंध आहे, असें सांगतात-)—**तत्र सप्तमे ईश्वरस्य द्वे पर अपरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती उपन्यस्ते**—सातव्या अध्यायांत ईश्वराच्या दोन-पर व अपर-क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या स्वरूपाच्या दोन प्रकृतींचा उपन्यास केला —'**एतद्योनीनि भूतानि' इति च उक्तं**—तसेंच तेथें सर्व भूतांचें कारण याच दोन प्रकृति आहेत, असेंहि सांगितलें पण—**भूतानां क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं इति अयं अर्थः अधुना उच्यते**—भूतांना क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या दोन प्रकृतींचें कारणत्व कसें? म्ह० या दोन प्रकृति हेंच सर्व भूतांचें कारण कसें, हें सांगण्यासाठीं आतां 'प्रकृतिं०' इत्यादि

---

१ सातव्या अध्यायांत ईश्वराच्या क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूप दोन प्रकृति सांगितल्या व त्या दोन प्रकृति हें सर्वभूतांचें कारण आहे, असेंहि तेथेंच सांगितलें पण भूतांचें क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूप दोन प्रकृति हेंच कारण कसें तें सांगण्यासाठीं पुढील ग्रंथ आहे, असें आचार्य म्हणतात पण रहस्यकार या श्लोकाला जें अयोग्य अवतरण देतात त्यांतील महत्त्वाचीं वाक्यें अशीं आहेत—"वेदान्तशास्त्रांतील क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार येथें संपला क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार म्ह० सांख्यदृष्ट्या प्रकृतिपुरुषविवेक होतो. सांख्याप्रमाणें गीताशास्त्र प्रकृति व पुरुष हीं दोन तत्त्वें स्वतंत्र मानीत नसून एकाच परमेश्वराचीं हीं कनिष्ठ व श्रेष्ठ दोन रूपें आहेत, असें सातव्या अध्यायांत सांगितलें आहे (७.४-५) परंतु सांख्यांच्या द्वैताऐवजीं गीताशास्त्रांतलें हें अद्वैत एकदां पत्करिल्यावर मग प्रकृति व पुरुष यांच्या परस्परसंबंधाचें सांख्यांचें ज्ञान गीतेस अमान्य नाहीं किंबहुना क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानाचेंच प्रकृतिपुरुषविवेक हें रूपांतर होतें म्हणून एवढा वेळ उपनिषदांच्या आधारें जें क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञान सांगितलें तेंच ज्ञान आतां सांख्यांच्या परिभाषेंत पण सांख्यांचें द्वैत न स्वीकारतां प्रकृतिपुरुषविवेक या दुसऱ्या रूपानें सांगण्यास सुरुवात करितात"—यावरूनच रहस्यकारांस वेदान्त व सांख्य यांचें ज्ञान किती निर्दोष झालें आहे, तें उघड होतें क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार वेदान्तांतील व प्रकृतिपुरुषयोग हा सांख्यदर्शनांतील हा विभाग, केवळ भ्रामक आहे सांख्यदर्शनाला अनुसरून गीतेंत सिद्धान्तरूप असें काहीं सांगितलें आहे, असें म्हणणें हेंच मुळांत चुकीचें आहे गीता ही स्मृति आहे, व्यासांनीं ती रचली आहे, त्यांनीं नुसतें प्राचीन गीतेचें शोधनच केलें, हें म्हणणें खोटें आहे ब्रह्मसूत्रांत सांख्यदर्शनाला प्रामाण्य मानलेलें नाहीं उपनिषदांतील सांख्य व योग हें क्रमानें ज्ञान व ध्यान आहे गीतेंतहि सांख्य व योग हे शब्द त्याच अर्थी योजलेले आहेत. गीतेंतील प्रतिपादन उपनिषदांना अनुसरूनच असलें पाहिजे तसेंच ब्रह्मसूत्रांनाहि तिचा

'स्मृति' या नावानें केलेला उल्लेख उपपन्न होईल गीता हें जर सांख्य, केवल तर्कमय वे दान्त, मीमांसक, भागवतधर्म इत्यादि अठरा धान्यांचें कडबोळें आहे, असें म्हटलें तर तिला 'स्मृति' म्हणतां येणार नाहीं स्मृति श्रुत्युपजीविनीच असली पाहिजे ती कोणतेंहि दर्शन किंवा पंथ यांना अनुसरणारी असणें, योग्य नाहीं दर्शनादिकांनी पाहिजे तर स्मृतीचें अनुकरण करावें नारायणीय धर्मानें पाहिजे तर गीतेशीं आपलें नातें सांगावें ती त्याला ओळखीतहि नाहीं म्हणूनच आचार्यांनी ५ व्या श्लोकावरील भाष्यात "यानांच सांख्य चोवीस तत्त्वें म्हणतात" असें म्हटलें आहे (गी भा पृ ९०९ व ९११ पहा) भगवानांनीं हीं तत्त्वें सांख्यदर्शनाला अनुसरून सांगितलीं आहेत, असें म्हटलें नाहीं वैदिक संप्रदायदृष्टि व असंप्रदायदृष्टि यांत कसा व केवढा फरक पडतो, तो पहा

'वेदान्तशास्त्रातील क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार येथें संपला,' असें मिथ्या ज्ञान रहस्यकारांना का वरें झालें ? प्रकृति व पुरुष हे शब्द पाहिल्यामुळें त्यांना असा भ्रम झाला असावा, असे दिसतें पण येथील पुरुष हा सांख्याचा प्रतिशरीरीं पृथक असलेला पुरुष नव्हे येथील पुरुष हा वस्तुत परमात्माच आहे म्हणूनच त्याला २२ व्या श्लोकात उपद्रष्टा, अनुमंता, भर्ता, भोक्ता, महेश्वर, परमात्मा इत्यादि म्हणतां आलें गीतेंत 'परा प्रकृति' म्हणून ज्याला म्हटलें आहे, तीच हा सांख्याचे पुरुष अनेक आहेत प्रकृतिमान् ईश्वर—परम पुरुष ते मानीतच नाहीत अर्थात गीतेंतील प्रकृति व पुरुष हे शब्द मूळ उपनिषदांतील आहेत सांख्याचे नव्हेत 'वेदाहमेतं पुरुषं महान्तं' 'इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषः' 'अव्यक्तात्पुरुषः परः, पुरुषान्न परं किंचित्' इत्यादि उपनिषदांत अनेक ठिकाणीं परमात्म्याला पुरुष म्हटलें आहे तसेंच 'मायां तु प्रकृतिं' 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां' इत्यादि ठिकाणीं प्रकृतीचा उल्लेख आहे पण हें रहस्य न जाणल्यामुळें गीतेंत जेथं जेथें असले साधारण शब्द आले आहेत तेथें तेथें त्यांनीं सांख्यदर्शनाकडे फुकट धाव मारली आहे, आणि इतकें करूनहि 'सांख्याचें द्वैत गीतेला कबूल नाहीं, सांख्य प्रकृति व पुरुष यांना अनादी, स्वतंत्र, स्वयंभू मानतात' इत्यादि म्हणण्याचा त्यांना प्रसंग आलाच आहे अर्थात् गीतेचा सिद्धान्त व सांख्यसिद्धान्त यांत फरक आहे, हें त्यांनाहि कबूल करावें लागतेंच, मग 'गीतेनें सांख्यदर्शनाप्रमाणें अमुक सांगितलें आहे,' हें म्हणण्यात तरी काय अर्थ राहिला' त्यापेक्षा 'गीतेचें सर्वच प्रतिपादन उपनिषदांना धरून आहे, असें म्हटलें असतें तर इतका भानगड व धरसोड करायाचें काहीं कारणच पडलें नसतें पण गीता सर्वथा उपनिषदांना अनुसरते, असें म्हटलें की ज्ञाननिष्ठा बोकांडीं बसलीच, असा सारा प्रकार असल्यामुळें हा सर्व टाळाटाळ आहे पण सांख्यदर्शनाहि कर्मांचा सर्वथा त्याग करावयास मागतें, हें कोठ ठाऊक आहे ! सारा वेदान्तशास्त्राचा यथार्थ प्रतिपत्ति न झाल्यामुळें रहस्यकारांचें हें अशाप्रकारचें प्रतिपादन सर्वथा अनुपपन्न व अग्राह्य झालें आहे गीतेंतील सर्व वर्णन उपनिषदांना धरून केलेलें आहे कापिल सांख्य किंवा पातंजलयोग यांतील कोणत्याहि दर्शनाच्या आधारानें तें केलेलें नाहीं कारण गीता स्मृति आहे सांख्य, योग व वेदान्त या शास्त्रांतील विरोध पारदर्शी वाचकांना ए वाच ध्यान दिलें आहे तो वाचला म्हणजे रहस्यकारांची त्याविषयींची शेकडों पानें लिहून केलेली सर्व 'चिकित्सा' नीरस, दुर्बोध व अग्राह्य वाटेल तो श्लोक असा—'आत्मभेदो जगत्सत्यं ईशोऽन्य इति चत्रयं । त्यज्यते तैः परं सांख्य योग वेदान्तसंमतिः ॥' (६-२२१)

म्हणतात–हा अर्थ आतां सांगितला जातो—'**प्रकृतिं पुरुषं च एव' ईश्वरस्य प्रकृती**—प्रकृति व पुरुष–ईश्वराच्या अपर व पर प्रकृति—**तौ प्रकृति-पुरुषौ उभौ अपि अनादी विद्धि**—प्रकृति व पुरुष, अशा ह्या दोन्ही अनादी आहेत, असें तूं जाण.—**न विद्यते आदिः ययोः तौ अनादी**—ज्यांना आदि म्ह० कारण नाहीं, तीं दोन्ही अनादी. (तीं कशीं ? उत्तर–)—**ईश्वरस्य नित्येश्वरत्वात् तत्प्रकृत्योः अपि नित्यत्वेन भवितुं युक्तं**—ईश्वराला नित्य ईश्वरत्व असल्यामुळें त्याच्या या दोन प्रकृतींनाहि नित्यत्व असणें युक्त आहे–त्या प्रकृतींहि नित्यच असणें उचित आहे.—**प्रकृतिद्वयवत्त्वं एव हि ईश्वरस्य ईश्वरत्वं**—दोन प्रकृतींनीं युक्त असणें हेंच ईश्वराचें ईश्वरत्व होय. (क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या दोन प्रकृतींचें नियामकत्व हेंच ईश्वरत्व आहे. अहोपण जगाला उत्पन्न करणें इत्यादि कार्यांतील स्वातंत्र्य हेंच ईश्वरत्व आहे, वरील दोन प्रकृतींनीं युक्त असणें हें ईश्वरत्व नव्हे, अशा शंका घेऊन आचार्य म्हणतात–)—**याभ्यां प्रकृतिभ्यां ईश्वर जगदुत्पत्ति-स्थिति प्रलयहेतु**—ज्या दोन प्रकृतींच्या योगानें ईश्वर जगाची उत्पत्ति, स्थिति व लय याचा हेतु आहे,—**ते द्वे अनादी सत्यौ संसारस्य कारणं**—त्या दोन प्रकृती अनादी असून संसाराचें कारण आहेत.

नाऽऽदी अनादी इति तत्पुरुषसमासं केचिद्वर्णयन्ति । तेन हि किलेश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति । यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव जगन्नेश्वरस्य जगतः कर्तृत्वम् । तदसत्, प्राक्प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशितव्याभावादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् । संसारस्य निर्निमित्तत्वेऽनिर्मोक्षत्वप्रसङ्गाच्छास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गाद्बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च । नित्यत्वे पुनरीश्वरस्य प्रकृत्योः सर्वमेतदुपपन्नं भवेत् ॥

भाष्यार्थ—(याविषयीं मतान्तर–)—**न आदी–अनादी इति तत्पुरुषसमासं केचिद् वर्णयन्ति**—आदि नव्हेत त्या अनादी, असा याचा तत्पुरुष समास कित्येक

' प्रत्येक शरीरांत आत्मा भिन्न आहे, जगत सत्य आहे व ईश्वर नाहीं,' हें म्हणणें जर सांख्य मोडतात व 'आत्मभेद, जगत सत्य आहे' हें म्हणणें व 'आत्म्याहून ईश्वर भिन्न आहे,' हें मत जर योगी मोडतात तर सांख्य, योग व वेदान्त म्ह० औपनिषद्दर्शन यांची एकवाक्यता होईल, गीता या तीन मतांतील कोणत्या मताची आहे ? अर्थात् आत्मभेद न मानणारी, व आत्म्यालाच ईश्वर समजणारी "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरं, विनश्यत्स्वविनश्यन्तं " (अ. १३ श्लो. २७) वगैरे, तसेंच, जगाला असत्य मानणारी ' अनित्यमसुखं लोकं ' (अ ९ श्लो २३ पृ. ७२३) वगैरे आहे. अर्थात् ती वेदान्तमताचेंच प्रतिपादन करणारी आहे. सांख्य किंवा योगदर्शनाचें प्रतिपादन करणारी नाहीं. अर्थात् या सवधानें रहस्यकारांना रहस्यांत वारंवार तेंच तें चर्वितचर्वण किंतीहि जरी केलेलें असलें तरी तें असंबद्ध असल्यामुळें सर्वथा अग्राह्य होय. (गी. भा. पृ. २२४, ६६६, ६९०, ७२२ पहा) वेदान्ती ' प्रकृति पुरुषापासून उत्पन्न झालेली समजतात ' वगैरे रहस्यकारांचें म्हणणें निर्मूल आहे. प्रकृतीला उत्पन्न होणारी मानल्यास कोणता दोष येतो तें पुढील भाष्यांत सविस्तर सांगितलें आहे, तें वाचकांनीं अवश्य पहावें.

वर्णितात. म्ह० ज्या प्रकृति आदि-मूळ नव्हेत त्या अनादी—**तेन हि किल ईश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति**—असा विग्रह केल्याने ईश्वराचें कारणत्व सिद्ध होतें. —**यदि पुनः प्रकृति-पुरुषौ एव नित्यौ स्यातां तत्कृतं एव जगत् ईश्वरस्य जगतः कर्तृत्वं न**—पण जर प्रकृति व पुरुष हींच नित्य झालीं तर हें जगत् तत्कृत्व –त्यांना केलेलें आहे, असें होतें. ईश्वराचें श्रुतिस्मृतिसिद्ध जगत्कर्तृत्व त्यायोगानें निश्चित होत नाहीं. (या शंकेचें निरसन–)—**तत् असत्**—हें म्हणणें बरोबर नाहीं. (कारण प्रकृति व पुरुष हीं दोन्ही उत्पन्न होणारीं आहेत असें म्हटल्यास–)—**प्रकृति पुरुषयोः उत्पत्तेः प्राक् ईशितव्याभावात् ईश्वरस्य अनीश्वरत्वप्रसंगात्**— प्रकृति व पुरुष यांच्या उत्पत्तीच्या पूर्वी ज्याचें ईशन-नियमन करावयाचें त्याचाच अभाव असल्यामुळें ईश्वराला अनीश्वरत्व प्रसंग येतो [कारण प्रकृति व पुरुष यांची ज्यावेळीं उत्पत्तिच झालेली नसते त्यावेळीं नियमन करण्यास योग्य असें काहींच नसतें. त्यामुळें त्याला त्या अवस्थेंत ईश्वरहि म्हणता येत नाहीं. कारण नियम्य असेल तर नियामक, प्रजेच्याच अभावी राजा कोठला ? शिवाय या दोन प्रकृतींची अपेक्षा न करिताच जर ईश्वर संसाराचा हेतु होत असेल तर संसार उत्पन्न करणें किंवा न करणें हें त्याच्या मर्जीवर अवलंबून राहील. कारण तो स्वतंत्र आहे, त्यामुळें मुक्तानाहि संसाराची प्राप्ति नच होईल, असा भरवसा राहणार नाहीं, मोक्षशास्त्राला प्रामाण्य उरणार नाहीं. त्यामुळे त्यालाच संसारहेतुत्व नाहीं, असें सांगतात–]—**संसारस्य निर्निमित्तत्वे अनिर्मोक्षत्वप्रसंगात् शास्त्रानर्थक्यप्रसंगात् च बंधमोक्षाभावप्रसंगात्**— संसाराला काहीं निमित्तच नाहीं, तो निमित्तावांचूनच प्राप्त होतो, असें म्हटल्यास अनिर्मोक्षप्रसंग, शास्त्रानर्थक्यप्रसंग व बंधमोक्षाभावप्रसंग येतो [म्ह० पूर्वोक्त दोन प्रकृतींच्या अपेक्षेवांचून केवळ ईश्वरच जगाचें निमित्त आहे असें म्हटल्यास हे असे दोष येतात. दोन प्रकारच्या प्रकृतीला नित्यत्व नाहीं, त्या दोन्ही कार्यरूप आहेत, असें म्हटल्यास त्या उत्पन्न होण्याच्या पूर्वी बंधाचा अभाव असणार, हे उघडच आहे. बंधाच्या अभावीं तो तुटणें, या स्वरूपाच्या मोक्षाचाहि अभावच असतो, आणि कदाचित् त्या दोषाचाहि जर अभाव असला तर पुन त्याचा संभवच नाहीं. यास्तव दोन्ही प्रकृतींना नित्य मानिलें पाहिजे. त्याला मूळ कारण मानल्यानें संसार, शास्त्र व बंध मोक्ष या सर्वांची उपपत्ति लागते, असें सांगतात–]—**पुनः ईश्वरस्य प्रकृत्योः नित्यत्वे सर्वं एतत् उपपन्नं भवेत्**—पण तेंच ईश्वराच्या या दोन प्रकृतींना नित्यत्व आहे, असें मानलें असता हें सर्व उपपन्न होतें.

कथं, विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान्विकारान्बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तान्गुणांश्च सुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान्विद्धि जानीहि प्रकृतिसंभवान्प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणशक्तिस्त्रिगुणात्मिका माया सा संभवो येषां विकाराणां गुणानां च तान्विकारान्गुणांश्च विद्धि प्रकृतिसंभवान्प्रकृतिपरिणामान् ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—**कथं**—तें कसें उपपन्न होतें तें सांगतात—**विकारान् च गुणान्**—विकार व गुण यास—**वक्ष्यमाणान् बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तान् विकारान् च सुख दुःख मोहप्रत्ययाकारपरिणतान् गुणान्**—व पुढें सांगितल्या जाणाऱ्या बुद्धीपासून देहेंद्रियापर्यंत विकारास व सुख, दुःख व मोह यांच्या प्रत्ययाच्या–अनुभवाच्या आकारानें परिणत झालेल्या गुणास—**प्रकृतिसंभवान् विद्धि–जानीहि**—प्रकृतिसंभव जाण, प्रकृति हेंच त्यांना सत्ता देणारें निमित्त आहे, असें तूं समज—**प्रकृतिः ईश्वरस्य विकारकारणशक्तिः त्रिगुणात्मिका माया**—प्रकृति म्हणजे ईश्वराची विकारकारणशक्ति–सर्व विकारांना कारण होणारी शक्ति–त्रिगुणात्मिका माया—**सा संभव येषां विकाराणां गुणानां च तान् विकारान् गुणान् च प्रकृतिसंभवान्–प्रकृतिपरिणामान् विद्धि**—ती प्रकृति ज्या विकारांचा व गुणांचा संभव–सत्ता देणारा हेतु–कारण आहे, त्या विकारांना व गुणांना प्रकृतिसंभव–प्रकृतीचे परिणाम तू जाण. [प्रकृति अनादि आहे, असें मानलें म्हणजे गुण व विकार हें तिचें कार्य असल्यामुळे आत्मा निर्गुण व निर्विकार आहे, हें सिद्ध होतें] १९

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—**कार्यकरणकर्तृत्वे**—कार्य म्ह० शरीर व करण म्ह० सर्व इंद्रियें यांच्या कर्तृत्वाविषयीं—**प्रकृतिः**—वरील प्रकृति—**हेतुः**—निमित्त—**उच्यते**—सांगितली जाते त्याचप्रमाणें—**सुखदुःखानां भोक्तृत्वे**—सुखदुःखांच्या भोक्तृत्वाविषयीं—**पुरुषः**—पुरुष–क्षेत्रज्ञ–जीव—**हेतु**—निमित्त—**उच्यते**—सांगितला जातो. २०

के पुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसंभवा — कार्यकरणकर्तृत्वे कार्यं शरीरं करणानि तत्स्थानि त्रयोदश। देहस्याऽऽरम्भकाणि भूतानि विषयाश्च प्रकृतिसंभवा विकाराः पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते गुणाश्च प्रकृतिसंभवाः सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वात्करणग्रहणेन गृह्यन्ते। तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं यत्तत्कार्यकरणकर्तृत्वं तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणमारम्भकत्वेन प्रकृतिरुच्यते। एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं प्रकृतिः ॥

भाष्यार्थ—**पुन ते प्रकृतिसंभवा गुणा च विकारा के**—पण ते प्रकृतिसंभव–प्रकृतिकार्यभूत विकार व गुण कोणते ?—**कार्यकरणकर्तृत्वे–कार्यं–शरीरं करणानि–तत्स्थानि त्रयोदश**—कार्य व करण यांच्या कर्तृत्वामध्यें–कार्य–शरीर व करण–शरीरांतील तेरा इंद्रियें[1]–तसेंच—**देहस्य आरंभकाणि भूतानि च विषयाः प्रकृतिसंभवाः विकाराः पूर्वोक्ताः इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते**—देहाचीं आरंभक–देहाचा आरंभ करणारीं भूतें व विषय

[1] पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कर्मेंद्रियें, मन, बुद्धि व अहंकार अशीं तेरा

हे पूर्वोक्त प्रकृतिसंभव विकार येथें कार्यग्रहणानें ग्रहण केले जातात —**च प्रकृतिसंभवाः गुणाः सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वात् करणग्रहणेन गृह्यन्ते**—व प्रकृतिसंभव सुख दुःख मोहात्मक गुण करणाश्रय असल्यामुळें करणग्रहणानें ग्रहण केले जातात —**यत् तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वं-उत्पादकत्वं तत् कार्यकरणकर्तृत्वं**—जें त्या कार्यकरणाचें कर्तृत्व म्ह० उत्पादकत्व तें कार्यकरणकर्तृत्व होय —**तस्मिन् कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः आरम्भकत्वेन कारणं प्रकृतिः उच्यते**—त्या कार्य करण कर्तृत्वामध्यें हेतु म्ह० आरंभक या रूपानें कारण, प्रकृति सांगितली आहे —**एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन प्रकृतिः संसारस्य कारणं**—याप्रमाणें शरीरेंद्रियांच्या कर्तृत्वामुळें प्रकृति संसाराचें कारण आहे [देहाचीं आरंभक म्ह० देह ज्यांच्यापासून उत्पन्न होतो तीं भूतें, विषय व शरीरें, हे विकार हा येथील कार्यशब्दाचा अर्थ आहे त्याचप्रमाणें तेरा इंद्रियें व त्यांचा आश्रय करून राहणारे सुख दुःख व मोह हे गुण हा येथील करणशब्दाचा अर्थ आहे त्याचें कर्तृत्व प्रकृतीला आहे, त्यांना उत्पन्न करणें, या रूपानें प्रकृति त्यांचें कारण आहे याप्रमाणें कार्यकरण कर्तृत्वामुळें प्रकृति संसारकारण आहे]

कार्यकारणकर्तृत्वे इत्यस्मिन्नपि पाठे कार्यं यद्यस्य विपरिणामस्तत्तस्य कार्यं विकारो विकारि कारणं तयोर्विकारविकारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्व इति । अथवा षोडश विकाराः कार्यं सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणं तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते । तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते आरम्भकत्वेनैव ॥

भाष्यार्थ—(याचाच दुसरा पाठ घेऊन,त्याचें व्याख्यान व अर्थ-)—**कार्यकारणकर्तृत्वे इति अस्मिन् अपि पाठे**—' कार्यकारणकर्तृत्वे ' हा पाठ घेतला तरी त्याचा अर्थ असा—**कार्यं-यत् यस्य विपरिणामः तत् तस्य कार्यं-विकार**-कार्य जो ज्याचा परिणाम तें त्याचें कार्य म्ह० विकार,—**विकारि-कारणं**—व विकारि-विकार पावणारें तें कारण—**तयोः विकारविकारिणोः-कार्यकारणयोः कर्तृत्वे इति**—त्या विकारविकारींच्या-कार्य कारणाच्या कर्तृत्वामध्यें प्रकृति हेतु आहे. असा भावार्थ [विकार-परिणाम व कारण यांच्या कर्तृत्वाचें कारण प्रकृति आहे या येंच दुसरें व्याख्यान-]—**अथवा षोडश विकाराः कार्यं सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणं तानि एव कार्य कारणानि उच्यते**—किंवा पूर्वोक्त (पृ ९११ पहा) सांख्यदर्शनोक्त सोळा विकारांचा समुदाय हें कार्य व सात प्रकृतिविकृति हें कारण, तींच कार्यकारणें येथे सांगितलीं जातात.—**तेषां कर्तृत्वे हेतुः आरंभकत्वेन**

---

१ रहस्यकार " देह व इंद्रियें यांच्या कर्तृत्वांत प्रकृति कारण आहे " असें म्हणतात पण त्यांचा अर्थ काय, तें त्यांचें त्यासच माहीत ! शरीरेंद्रियांचें जें कर्तृत्व-कर्तेपणा हा धर्म, त्यांत प्रकृति कारण आहे, असा त्याचा अर्थ होतो पण तो चुकीचा आहे कारण येथ प्रकृतीपासून शरीरेंद्रियें होतात, हें सांगावयाचें आहे.

एव प्रकृतिः उच्यते—त्याच्या कर्तृत्वामध्यें हेतु-आश्रय आरंभकत्व-कर्तृत्व या निमित्तानेंच प्रकृति सांगितली जाते. [या व्याख्यानानें आचार्यांना श्रुतिस्मृतींशीं अविरुद्ध असलेला सांख्य-योगदर्शनातील अंश ग्राह्य असल्याचें सुचविलें आहे. पण तेवढ्यावरून गीतेंत सांख्यशास्त्राप्रमाणेंच हें सर्व सांगितलें आहे,असें म्हणणें अयोग्य आहे.]

पुरुषश्च संसारस्य कारणं यथा स्यात्तदुच्यते पुरुषो जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तेति पर्याय. सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वे उपलब्धृत्वे हेतुरुच्यते। कथं पुनरनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यत इति अत्रोच्यते कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरुषस्य चेतनस्यासति तदुपलब्धृत्वे कुतः संसारः स्यात्। यदा पुनः कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविद्यारूपः संयोगः स्यात्तदा संसारः स्यादिति। अतो यत्प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तं तद्युक्तम्। कः पुनरयं संसारो नाम, सुखदुःखसंभोग. संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां संभोक्तृत्वं संसारित्वमिति ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—(उत्तरार्धाचें तात्पर्य-)—**च पुरुषः संसारस्य कारणं यथा स्यात् तत् उच्यते**—आता पुरुष संसाराचें कारण ज्याप्रकारें होतो. तो प्रकार सांगितला जातो —**पुरुष -जीवः-क्षेत्रज्ञः-भोक्ता इति पर्यायः**—पुरुष म्ह॰ येथें निरुपाधिक परमात्मा नव्हे, तर जीव, क्षेत्रज्ञ,भोक्ता, हे ज्याचे पर्याय आहेत तो पुरुष—**सुखदुःखानां-भोग्यानां भोक्तृत्वे-उपलब्धृत्वे हेतुः उच्यते**—सुखदुःखाच्या म्ह॰ भोग्याच्या भोक्तृत्वाविषयीं-अनुभवाविषयीं हेतु म्ह॰ निमित्त सांगितलेला आहे. [प्राणांचें धारण करणें, या निमित्तानें पुरुषाला जीव असें म्हणतात. पण त्याचें चेतनत्व हेंच प्राणधारणाचें निमित्त आहे, हें सुचविण्यासाठीं ‘ क्षेत्रज्ञ ’ हें नाव दिलें आहे व तो पुरुष निरुपाधिक नाहीं, सोपाधिक आहे, हें ‘ भोक्ता ’ या पर्यायानें सुचविलें आहे. सुखदुःखादि भोग्याचा अनुभव येण्याचें निमित्त हा चेतन जीव आहे आता प्रकृति व पुरुष यांच्या संसारकारणत्वाचें उपपादन करण्यासाठीं शंका-]—**पुनः अनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन च सुखदुःखभोक्तृत्वेन प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वं कथं उच्यते**—पण या शरीरेंद्रियांच्या कर्तृत्वानें व सुखदुःखांच्या भोक्तृत्वानें प्रकृति व पुरुष यांचें संसारकारणत्व कसें सांगितलें जात आहे—**इति अत्र उच्यते**—असें विचाराल तर त्याचें उत्तर सांगतो. (अन्वय व्यतिरेकानें त्याचें संसारकारणत्व सांगतो, असें म्हणून

---

१ पण रहस्यकारांनीं हा पुरुषाचा विशेष स्पष्टपणें दाखविलेला नाहीं भोक्ता होणारा पुरुष निरुपाधिक असणें केव्हांच शक्य नाहीं पुरुषानें स्वरूपाला विसरून प्रकृतिस्थ होणें म्हणजेच संसारी होणें आहे.पण रहस्यकार तत्त्वविचाराच्या इतक्या खोल पाण्यात शिरण्याच्या भानगडींत पडत नाहींत पण सांख्य पुरुषाचें भोक्तृत्व असें मिथ्या मानीत नाहींत. त्यामुळें येथील वर्णन सांख्यशास्त्राप्रमाणें आहे हें म्हणणें खोटें आहे.

प्रथम व्यतिरेकच दाखवितात-) —**हेतु फलात्मना कार्यकरणसुखदुःखरूपेण प्रकृतेः परिणामाभावे**—हेतु व फल या स्वरूपाच्या कार्य, करण, सुख व दुःख या रूपानें प्रकृतीचा परिणाम जर न झाला-म्ह॰ प्रकृति शरीर व इंद्रियें या हेतुरूपानें आणि सुख व दुःख या फलरूपानें परिणाम जर न पावली तर, त्याचप्रमाणें-**चेतनस्य पुरुषस्य तदुपलब्धृत्वे असति**—चेतन पुरुषाला त्यांचें उपलब्धृत्व-भोक्तृत्व जर नसेल तर —**कुतः संसारः स्यात्**—संसार कोठून सिद्ध होईल ? [नित्य मुक्त आत्म्याला स्वभावतःच संसार असणे शक्य नाहीं, असा याचा भावार्थ यांप्रमाणे प्रकृतीचें कर्तृत्व व पुरुषाचें भोक्तृत्व यांच्या अभावीं संसाराचाहि अभाव, हा व्यतिरेक दाखवून आतां अन्वय दाखवितात-]—**पुनः यदा हेतुफलात्मना कार्यकरणसुखदुःखरूपेण परिणतया भोग्यया प्रकृत्या तद्विपरीतस्य पुरुषस्य भोक्तृत्वेन अविद्यारूपः संयोगः स्यात् तदा संसारः स्यात् इति**—पण जेव्हां हेतुफलात्मक शरीरेंद्रिय सुखदुःखरूपानें परिणाम पावलेल्या भोग्य प्रकृतीशीं तिच्या अगदीं उलट —तिच्या स्वरूपाहून अगदीं विलक्षण स्वरूपाच्या पुरुषाचा भोक्ता या रूपानें जेव्हां अविद्यात्मक संयोग होतो तेव्हां संसार संभवतो, हें प्रसिद्ध आहे —**अतः प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन च सुखदुःखभोक्तृत्वेन यत् संसारकारणत्वं उक्तं तत् युक्तं**—वास्तव प्रकृति व पुरुष यांचा कार्यकरणकर्तृत्वाच्या योगानें व सुखदुःखभोक्तृत्वाच्या योगानें जें संसारकारणत्व सांगितलें म्ह॰ प्रकृति शरीरेंद्रियांच्या कर्तृत्वानें व पुरुष-जीव-भोक्ता सुखदुःखांच्या भोक्तृत्वानें संसाराचें कारण होतात, असें जें सांगितलें आहे तें योग्यच आहे (पण अविक्रिय आत्म्याचें संसरण उचित नाहीं, त्यानें संसारी होणें संभवत नाहीं, असा आक्षेप-)—**पुनः अयं संसारः नाम कः** —अहोपण हा संसार म्हणजे काय ? (या आक्षेपाचें समाधान-)—**सुखदुःखसंभोगः संसारः**—सुख व दुःख यांतील कशाचा तरी संभोग-साक्षात्कार-अनुभव हाच संसार आहे —**च सुखदुःखानां संभोक्तृत्वं पुरुषस्य संसारित्वं इति**— व सुखदुःखांचें भोक्तृत्व हेच पुरुषाचें संसारित्व आहे [सुखदुःखांचा साक्षात्कार हाच अविक्रिय आत्म्याचा-द्रष्ट्याचा संसार, व तशा प्रकारचें भोक्तृत्व हें त्याचें संसारित्व होय. शेवटचा ' इति ' शब्द श्लोकाचें व्याख्यान संपलें, असें सुचवितो.] २०.

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—**हि**—कारण—**पुरुषः**—पुरुष—**प्रकृतिस्थः**—शरीरेंद्रियांच्या रूपानें परिणत झालेल्या-शरीरेंद्रियाकार प्रकृतींत स्थित होऊन ' हेच मी ' असें मानून —**प्रकृतिजान् गुणान्**—प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या सुखदुःखमोहात्मक गुणांस —**भुंक्ते**—भोगतो त्यांचा अनुभव घेतो—**अस्य**—या भोक्त्याचा—**गुणसंगः**— गुणांवरील संग-आसक्ति हेच त्याचा—**सदसद्योनिजन्मसु**—देवादि सत् योनि व पश्वादि असत् योनि, यांत जन्म होण्याचें—**कारणं**—कारण-निमित्त आहे. २१

यत्पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत्किंनिमित्तमित्युच्यते—पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावविद्यालक्षणायां कार्यकरणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येतद्धि यस्मात्तस्माद्भुङ्क्ते उपलभत इत्यर्थः। प्रकृतिजान्प्रकृतितो जातान्सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान्गुणान्सुखी दुःखी मूढः पण्डितोऽहमित्येवम्। सत्यामप्यविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्ग आत्मभावः संसारस्य स प्रधानं कारणं जन्मनः " स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति " इत्यादिश्रुतेः ॥

भाष्यार्थ—सुखदुःखानां भोक्तृत्व पुरुषस्य संसारित्वं इति यत् उक्तं तस्य तत् किंनिमित्तं इति उच्यते—सुखदुःखाचें भोक्तृत्व हेंच पुरुषाचें संसारित्व आहे असें जें सांगितलें तें त्याचें संसारित्व कोणत्या कारणानें संभवतें ? असा प्रश्न उपस्थित झाला असता निमित्त सांगण्यासाठीं अगोदर संसारित्व अविद्येच्या योगानें—ऐस्याध्यासामुळें आहे, असें 'पुरुष ०' या श्लोकानें सांगितलें जातें.—**पुरुष -भोक्ता**—पुरुष म्ह० भोक्ता-जीव-क्षेत्रज्ञ—**प्रकृतिस्थः-अविद्यालक्षणायां कार्यकरणरूपेण परिणतायां प्रकृतौ स्थित प्रकृतिस्थः**—प्रकृतिस्थ म्ह० अविद्यारूप शरीरेंद्रियांच्या आकारानें परिणत झालेल्या प्रकृतींत स्थित झालेला-प्रकृतिस्थ होऊन म्ह०—**प्रकृतिं आत्मत्वेन गतः इति एतत्**—प्रकृतीला आत्मत्वानें प्राप्त झालेला, शरीरेन्द्रियाकार प्रकृतिच मी असें समजणारा, असा याचा भावार्थ —**हि-यस्मात् तस्मात् भुङ्क्ते-उपलभते इत्यर्थः**—ज्याअर्थीं पुरुष प्रकृतीला आत्मत्वानें जाणतो त्याअर्थीं तो भोगतो-अनुभव घेतो, असा याचा भावार्थ (काय भोगतो ? उत्तर-) —**प्रकृतिजान्-प्रकृतितः जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान् गुणान्**—प्रकृतिज म्ह० प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेल्या-सुख, दुःख व मोह यांच्या आकारानें अभिव्यक्त झालेल्या गुणांना—**अहं सुखीः दुःखीः मूढ पण्डित इति-एवं**—मी सुखी, दुःखी, मूढ, पण्डित आहे, या अशा प्रकारें त्या गुणांचा अनुभव घेतो. (आक्षेप, अविद्या हें भोगाचें निमित्त असतांना आणखी दुसऱ्या कारणाला हुडकण्यास कशाला पाहिजे ? उत्तर-)—**अविद्यायां सत्यां अपि सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्गः आत्मभावः सः जन्मन-संसारस्य प्रधानं कारण**—अविद्या हें सामान्य कारण विद्यमान असतांनाहि उपभोग घेतला जाणाऱ्या सुख, दुःख, मोह इत्यादि गुणांमध्यें जो संग म्ह० मीच सुखी, दुःखी वगैरे आत्मभाव, तो जन्मादिरूप संसाराचें मुख्य कारण आहे. (याविषयीं प्रमाण-)—' **स. यथाकामो भवति तत्क्रतुः भवति ' इत्यादिश्रुतेः**—'जो जसा प्रकारच्या कामानें युक्त होतो तसा निश्चयाचा होतो,' इत्यादि श्रुति याविषयीं प्रमाण आहे. (बृह. भाष्यार्थ अ. ४. ब्रा. ४ क ५ पृ. २६७.)

---

१ रहस्यकार ' पुरुष. प्रकृतिस्थ. प्रकृतिजान् गुणान् भुंक्ते ' याचा अर्थ " कारण प्रकृतींत पुरुष अधिष्ठित झाला म्ह० प्रकृतीच्या गुणांचा तो उपभोग घेतो ' असा करितात. ' प्रकृतींत पुरुष अधिष्ठित झाला' म्हणजे काय ? २ व प्रकृतीचे गुण कोणते ?

तदेतदाह कारणं हेतुर्गुणसङ्गो गुणेषु सङ्गोऽस्य पुरुषस्य भोक्तुः,सदसद्योनिजन्मसु सत्यश्चासत्यश्च योनयः सदसद्योनयस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गः । अथवा सदसद्योनिजन्मस्वस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्ग इति संसारपदमध्याहार्यम् । सद्योनयो देवादियोनयोऽसद्योनयः पश्वादियोनयः । सामर्थ्यात्सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः । एतदुक्तं भवति प्रकृतिस्थत्वाख्याऽविद्या गुणेषु च संगः कामः संसारस्य कारणमिति । तच्च परिवर्जनायोच्यते । अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससंन्यासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञान पुरस्तादुपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् । यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत इत्युक्त चान्यापोहेनातद्धर्माध्यारोपेण च ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(याच अर्थी असलेल्या द्वितीयार्धाचे व्याख्यान-)—**तत् एतत् आह** —तेंच हें भगवान् सागतात—**अस्य पुरुषस्य भोक्तुः गुणसङ्गः-गुणेषु सङ्गः कारणं-हेतु** —या पुरुषाचा-भोक्त्याचा गुणसंग, गुणामध्यें संग हेंच कारण-हेतु आहे. (कशाचा हेतु आहे ? उत्तर-)—**सदसद्योनिजन्मसु-सत्य च असत्य योनय-सदसद्योनय तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गः**—सत् असत्-योनिजन्मामध्यें —उत्तम व अधम योनी,या सत् असत् योनि, सदसत् योनीमध्यें जे जन्म ते सदसद्योनिजन्म त्या सदसद्योनिजन्मामध्यें-विषयभूत जन्मामध्यें-म्ह० त्या जन्माचें गुणसंग हें कारण आहे (किंवा ' जन्मसु ' या सप्तमीचा संबंध अधिक स्पष्टपणें लागावा म्हणून अध्याहारपूर्वक दुसरी योजना करितात-) —**अथवा सदसद्योनिजन्मसु अस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्गः इति संसारपदं अध्याहार्यं**—किंवा सदसद्योनींत जन्म घेऊन त्या जन्मातील या संसाराचें कारण गुणसंग आहे, असें येथें संसारपद अध्याहृत घ्यावें. (आता सत् व असत् योनींचे विवेचन करितात-)—**देवादियोनयः-सद्योनयः असद्योनयः-पश्वादियोनयः**—सत् योनी म्ह० देवादि-योनि व असत् -योनि-पश्वादिकाच्या योनि—**सामर्थ्यात् सदसद्योनयः मनुष्ययोनय अपि अविरुद्धाः द्रष्टव्याः**—देव व तिर्यक् या दोन उत्तमाधम योनींचा निर्देश केलेला आहे, याच सामर्थ्यानेंच सदसद्योनी म्ह० मध्यवर्ती मनुष्ययोनिहि अविरुद्ध आहेत-मनुष्यांनील सद्-असत् योनीहि येथें सूचित होतात, असें जाणावें. [अहो पण, संगच जर संसाराचें कारण असेल तर अविद्या संसारकारण नव्हे, कारण कोणत्याहि कार्याचें एकच कारण असणें, उचित होय, अशी आशंका घेऊन सांगतात.]—

१तमच 'कारण गुणसगोऽस्य०' याचा अर्थ "आणि प्रकृतीच्या गुणाचा हा सयोग पुरुषाला मध्यारादेंद योनींत जन्म घेण्यास कारण होतो " असा करितात. पण ' गुणसग ' म्हणजे 'गुणाचा सयोग' हें म्हणणें चुकीचें आहे या सव श्लोकाचा बरोबर व नि.संदेह अर्थ समजण्यासाठी वाचकांनी वरील सर्व भाष्य व भाष्यार्थ पहावा.

एतत् उक्तं भवति—यावरून हें सिद्ध होतें, म्ह० या सर्वांचें तात्पर्य असें आहे—**प्रकृतिस्थत्वाख्या अविद्या च गुणेषु सङ्गः—कामः संसारस्य कारणं इति**—शरीरेंद्रियरूप प्रकृतीमध्यें 'हीच मी' अशा अभिमानानें स्थित होणें, या नावाची अविद्या व गुणामध्यें संग-काम हें संसाराचें कारण आहे. [म्ह० अविद्या हें संसाराचें उपादान कारण व गुणसंग निमित्तकारण आहे, असा भावार्थ. पण असें हें दोन प्रकारचें संसारकारण सांगण्याचें प्रयोजन काय, तें सांगतात–]—**च तत् परिवर्जनाय उच्यते**—व तें द्विविध संसारकारण त्याचें परिवर्जन करण्यासाठीं सांगितलें जातें. [अज्ञान व आसक्ति ह्या दोन्ही संसारकारणांचें निरसन करावें, म्हणून तीं येथें सांगितलीं आहेत. पण त्यांची आपोआपच निवृत्ति होणें शक्य नसल्यामुळें त्याचा निवर्तक उपाय सांगितला पाहिजे, या आशयानें म्हणतात–]—**अस्य च निवृत्तिकारणं ससंन्यासे ज्ञानवैराग्ये गीताशास्त्रे प्रसिद्धं**—व या कारणद्वयाच्या निवृत्तीचें साधन-त्याच्या निवृत्तीचा उपाय संन्यासासह ज्ञान व वैराग्य हा आहे, हें गीताशास्त्रांत प्रसिद्ध आहे. [वैराग्य असलें म्ह० संन्यास, व संन्यासपूर्वक ज्ञान आसक्तीसह अज्ञानाची निवृत्ति करितें. याविषयीं प्रमाण–]—**च तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयं ज्ञानं पुरस्तात् उपन्यस्तं**—आणि त्या क्षेत्रक्षेत्रज्ञाच्या ज्ञानाचा पूर्वी उपन्यास केला आहे. [व 'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते०' येथून 'न सत् तत् न असत् उच्यते' येथपर्यंतच्या वाक्यांत अन्यनिषेधानें व 'सर्वतः पाणिपादं०' इत्यादि वाक्यांत अनात्मधर्मांच्या अध्यारोपानें तेंच ज्ञान सांगितलें आहे, असें म्हणतात–]—**च अन्यापोहेन अतद्धर्माध्यारोपेण च 'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' इति उक्तं**—आणि अन्यधर्मांच्या निषेधानें व अनात्मधर्मांच्या अध्यारोपानें 'यज्ज्ञात्वा०' इत्यादि वाक्यानें तेंच क्षेत्रज्ञज्ञान सांगितलें आहे. २१.

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—**उपद्रष्टा**—समीप राहून पाहणारा—**अनुमन्ता**—अनुमोदन देणारा,—**च**—आणि—**भर्ता**—भरण-पोषण करणारा—**भोक्ता**—भोग घेणारा,—**महेश्वरः**—सर्व ईश्वरांचाहि ईश्वर,—**परमात्मा इति च अपि**—परमात्मा असेंहि पण—**उक्तः**—बोललेला—**अस्मिन् देहे**—या देहांत—**परः पुरुषः**—पर पुरुष आहे. २२.

तस्यैव पुनः साक्षान्निर्देशः क्रियते— उपद्रष्टा समीपस्थः सन्द्रष्टा स्वयमव्यापृतो यथर्त्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तटस्थोऽन्योऽव्यापृतो यज्ञविद्याकुशल ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता तद्वत्कार्यकरणव्यापारेष्वव्यापृतोऽन्यो विलक्षणस्तेषां कार्यकरणानां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टोपद्रष्टा । अथवा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टारस्तेषां बाह्यो द्रष्टा देहस्तत आरभ्यान्तरतमश्च प्रत्यक्समीप आत्मा द्रष्टा । यतः परोऽ-

न्तरो नास्ति द्रष्टा सोऽतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात् । यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणादुपद्रष्टा ॥

भाष्यार्थ—तस्य एव पुनः साक्षात् निर्देशः क्रियते—त्या प्रकृत मोक्षसाधनभूत ज्ञानाचाच 'उपद्रष्टा॰' या श्लोकांत साक्षात् निर्देश केला जातो —**उपद्रष्टा-समीपस्थ सन् द्रष्टा**—उपद्रष्टा म्ह॰ समीप स्थित होऊन पाहणारा, (तथापि लौकिक द्रष्ट्याप्रमाणें हा द्रष्टाहि आपल्या व्यापारानें विशिष्ट असेल व त्यामुळें त्याच्या निष्क्रियत्वाशीं विरोध येईल, अशी आशंका घेऊन सांगतात-)—**स्वयं अव्यापृत**—व स्वत अव्यापृत-काहाच व्यापार-हालचाल न करणारा [स्वत च्या व्यापाराबाचून केवल सानिध्य हेच द्रष्टृत्व आहे तेच दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात-]—**यथा ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु अव्यापृतः यज्ञविद्याकुशलः ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणां ईक्षिता तटस्थः अन्यः**—ज्याप्रमाणें ऋत्विक् व यजमान यज्ञकर्मामध्यें व्यापृत असतांना स्वत अव्यापृत पण यज्ञविद्येमध्यें कुशल असा, ऋत्विक व यजमान याच्या व्यापारातील गुण व दोष याचा द्रष्टा-गुणदोष पाहणारा असा, दुसरा एक तटस्थ-ब्रह्मा असतो—**तद्वत् कार्यकरणव्यापारेषु अव्यापृत अन्य विलक्षणः तेषां सव्यापाराणां कार्यकरणानां सामीप्येन द्रष्टा उपद्रष्टा**—त्याप्रमाणें शरीर व इंद्रियें व्यापार करीत असतांना स्वत काहीं व्यापार न करणारा त्याहून अगदा निराळा-अगदीं विलक्षण, असा त्या व्यापारयुक्त कार्यकरणाचा सामीप्यानें-समीपतेनें-अगदा जवळ राहून द्रष्टा-पाहणारा-तो उपद्रष्टा (उपद्रष्टा या शब्दाचा दुसरा अर्थ-)—**अथवा देह चक्षुः मनोबुद्ध्यात्मान द्रष्टार**—देह, चक्षु, मन, बुद्धि व आत्मा हे द्रष्टे आहेत —**तेषां बाह्यः द्रष्टा देह**—त्यातील बाह्य द्रष्टा देह आहे —**तत आरभ्य आन्तरतमः च प्रत्यक्-समीप आत्मा द्रष्टा स्यात्**—त्या देहापासून आरंभ करून सगळ्याच्या अतिशय आत व प्रत्यक् म्ह॰ समीप असलेला जो आत्मा तो द्रष्टा आहे ['उपद्रष्टा॰' यातील 'उप' या उपसर्गाचा सामीप्य हा अर्थ आहे त्यामुळें त्या उपसर्गाला प्रत्यक्-अर्थत्व आहे म्ह॰ त्याचा 'प्रत्यक्' हा अर्थ आहे कारण त्यांतच सामीप्याचें पर्यवसान होतें याप्रमाणें प्रत्यक्-आत्मा व तोच द्रष्टा-म्हणून उपद्रष्टा म्ह॰ सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मा असा याचा भावार्थ हाच अर्थ अधिक व्यक्त करितात-]—**यतः परः अन्तरः द्रष्टा नास्ति स अतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वात् उपद्रष्टा स्यात्**—ज्याहून दुसरा आंतील द्रष्टा नाहा, तो अतिशय सामीप्यानें द्रष्टृत्वामुळें-अतिशय समीप राहून पहात असल्यामुळें उपद्रष्टा आहे —**वा यज्ञोपद्रष्टृवत् सर्वविषयीकरणात् उपद्रष्टा**—किंवा यज्ञाच्या उपद्रष्ट्याप्रमाणें सर्वांना विषय करीत असल्यामुळें उपद्रष्टा. [ज्याप्रमाण यजमान व ऋत्विक यांच्या यज्ञकर्मांतील गुण किंवा दोष यांस समीप बसून पाहणारा सर्वयज्ञकुशल विद्वान् सर्व जाणतो त्याप्रमाणें [illegible] चिन्मात्रस्वभाव आत्मा सर्व पाहतो म्हणून उपद्रष्टा होय.]

अनुमन्ता चानुमोदनमनुमननं कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोषस्तत्कर्ताऽनुमन्ता च । अथवाऽनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते तेनानुमन्ता । अथवा प्रवृत्तान्स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवारयतीत्यनुमन्ता । भर्ता भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपारार्थ्येन निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां यत्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेति भर्ताऽऽत्मेत्युच्यते । भोक्ताऽग्न्युष्णवन्नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषयविषयाश्चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभाव्यन्त इति भोक्ताऽऽत्मोच्यते ॥

भाष्यार्थ—(आता 'अनुमन्ता च' याचें व्याख्यान करितात-)—**अनुमन्ता च -कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोषः अनुमोदनं-अनुमनन-तत्कर्ता अनुमन्ता च** —आणि अनुमन्ता-जे स्वत व्यापार करणारे असतात ते तो तो व्यापार करीत असताना त्या त्यांच्या क्रिया त्यांविषयी परितोष व्यक्त करणें हेंच अनुमोदन-अनुमनन होय. तें करणारा हाच अनुमन्ता होय (याचेंच दुसरें व्याख्यान-)—**अथवा अनुमन्ता-कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयं अप्रवृत्तः अपि प्रवृत्त इव तदनुकूल विभाव्यते तेन अनुमन्ता**—किंवा अनुमन्ता म्ह० शरीरेंद्रियांच्या प्रवृत्तामध्ये म्ह० त्यांची प्रवृत्ति सुरु असताना क्षेत्रज्ञ-आत्मा स्वत अप्रवृत्त असला तरी जणुंकाय स्वत प्रवृत्त झाल्याप्रमाणेच त्या प्रवृत्ताला अनुकूल असल्याप्रमाणें प्रतीत होतो. म्हणून अनुमन्ता. (याचाच आणखी एक अर्थ-)—**अथवा स्वव्यापारेषु प्रवृत्तान् तत्साक्षिभूत कदाचित् अपि न निवारयति इति अनुमन्ता**—किंवा आपापल्या व्यापारामध्यें प्रवृत्त झालेल्यांना त्याचा साक्षिभूत आत्मा केव्हांहि निवारीत नाहीं, त्याचें निवारण करीत नाहीं, म्हणून अनुमन्ता.—**भर्ता-भरणं नाम**—'भर्ता' भरण म्हणजे **—निमित्तभूतेन चैतन्यात्मपारार्थ्येन संहतानां देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां चैतन्याभासानां यत् स्वरूपधारण तत् चैतन्यात्मकृतं एव**—निमित्तभूत अशा चैतन्यात्मपरार्थत्वानें संघात पावलेल्या-देह, इंद्रियें, मन व बुद्धि-यांच्या चैतन्याभासाचें जें स्वरूपधारण तें चैतन्यआत्मकृतच आहे.—**इति आत्मा भर्ता इति उच्यते**—म्हणून आत्मा 'भर्ता' आहे, असें म्हटलें जातें [देह, इंद्रियें, मन व बुद्धि हीं सर्व चैतन्य-आत्म्यासाठीं प्रवृत्त होणारीं आहेत तीं सर्व त्याच्या भोगापवर्गासाठींच म्ह० भोग व मोक्ष यासाठीच प्रवृत्त होणारीं आहेत चैतन्य आत्म्याचा अर्थ-प्रयोजन साधण्यासाठीच म्ह० त्या निमित्तानेंच तीं परस्पर संघात पावतात, म्ह० एकरूप होतात. त्यांच्यामध्यें चैतन्याभास व्यक्त होतो. याप्रमाणें चैतन्याच्या आभासानें युक्त असलेल्या त्या देहेंद्रियांचें जें स्वरूपधारण तें चैतन्यात्म्यामुळेंच होय. म्हणून त्याला 'भर्ता' असें

१ रहस्यकार 'भर्ता' म्ह० प्रकृतीच्या गुणांत भर घालणारा, असा अर्थ करितात. पण तो कोणत्या शास्त्राप्रमाणें "सांख्याप्रमाणें का वेदान्ताप्रमाणें" पण त्यांतील कोणत्याच शास्त्राप्रमाणें तें बरोबर नाहीं.

म्हटलें आहे.—**भोक्ता**—आत्मा भोक्ता आहे. (पण त्याला भोक्ता असें म्हटल्यास तो क्रियावान् आहे, असें म्हणावें लागतें, म्हणून 'भोगः चिदवसानता '-चैतन्यात पर्यवसान पावणें हाच भोग आहे, या न्यायानें त्याचें स्पष्टीकरण करितात-)—**अग्न्युष्णवत् नित्यचैतन्यस्वरूपेण**—अग्नीच्या उष्णत्वाप्रमाणें नित्यचैतन्यस्वरूपानें भोक्ता म्हणजे—**बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषयविषयाः चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमानाः विभक्ताः विभाव्यन्ते**—बुद्धीचे सुखदुःखमोहात्मक प्रत्यय सर्वविषयाविषयींचे ह्म॰सर्व विषयाचे सुख-दुःख मोहरूप प्रत्यय चैतन्य-आत्म्याकडून ग्रासले गेलेले असे उत्पन्न होणारे, अगदीं पृथक् पृथक् प्रतीत होतात.—**इति आत्मा भोक्ता उच्यते**—म्हणून आत्मा भोक्ता म्हटला जातो. [बुद्धीचे सर्व विषयानुभव आत्मचैतन्यानें व्याप्त, असेच उत्पन्न होत असलेले दिसतात. कारण चैतन्याच्या व्याप्तीवाचून त्याचा अनुभवच संभवत नाहीं, म्हणून आत्म्याला भोक्ता म्हटलें आहे.

महेश्वरः सर्वात्मत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्च महानीश्वरश्चेति महेश्वरः । परमात्मा देहादीनां बुद्ध्यन्तानां प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानामविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मेति परमात्मा सोऽन्तः परमात्मेत्यनेन शब्देन चाप्युक्तः कथितः श्रुतौ । क्वासावस्मिन्देहे पुरुषः परोऽव्यक्तात् । 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इति यो वक्ष्यमाणः 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्युपन्यस्तो व्याख्यायोपसंहृतश्च ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—(आता पुढील विशेषण घेऊन त्याचें व्याख्यान-)—**महेश्वरः-सर्वात्मत्वात् च स्वतंत्रत्वात् च महान् ईश्वरः इति महेश्वरः**—आत्मा महेश्वर आहे. त्याला सर्वात्मत्व असल्यामुळें व स्वतंत्रत्व असल्यामुळें व तो महान् ईश्वर-ईश्वरांचाहि ईश्वर आहे, म्हणून महेश्वर होय.—**परमात्मा**—तो परमात्मा आहे. (त्याच्या परमात्मत्वाचेंच उपपादन-)—**देहादीनां बुद्ध्यन्तानां अविद्यया प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानां परमः उपद्रष्टृत्वादिलक्षणः आत्मा इतिः परमात्मा**—देहापासून बुद्धीपर्यंत अविद्येनें प्रत्यगात्मत्वानें कल्पिलेल्या-देहादिबुद्ध्यन्त पदार्थांतील परम-प्रकृष्ट-सर्वोत्तम 'उपद्रष्टा' इत्यादि लक्षणाचा-उपद्रष्टृत्वादि-स्वरूपाचा आत्मा म्हणून तो परमात्मा—'**सः अन्तः परमात्मा' इति अनेन शब्देन च अपि उक्तः-कथितः श्रुतौ**—'स अन्त परमात्मा' अशा शब्दानींहि श्रुतींत उक्त आहे. तोच श्रुतींत 'अन्तः परमात्मा ' म्हणून सांगितलेला आहे. (तो कोठें तरी दूर-आत्म्याहून निराळा येणी • तरी असेल या शंकेचें समाधान प्रश्नद्वारा करितात-)—**असौ क्व अस्मिन् देहे परः पुरुषः**—तो कोठें आहे ? या देहांत पर-श्रेष्ठ पुरुष आहे. (कोणाहून पर ? उत्तर-)—**अव्यक्तात् (परः)**—अव्यक्ताहून पर-श्रेष्ठ (याविषयीं पुढील वाक्याचें आनुकूल्य दाखवितात-)—'**उत्तमः पुरुषः त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः' इति यः वक्ष्यमाणः**—'पण परमात्मा म्हणून म्हटलेला, उत्तम पुरुष या क्षर-अक्षर पुरुषाहून निराळा आहे ' या वाक्यानें पुढें पंधराव्या अध्यायांत जो सांगितला

जाणारा [तो या देहांतील पर पुरुष आहे.]—'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ' इति उपन्यस्तः च व्याख्याय उपसंहृतः—त्याचप्रमाणें 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि'—क्षेत्रज्ञहि मलाच जाण, असा ज्याचा उपन्यास केलेला असून व व्याख्यान करून उपसंहार केला गेलेला तोच पर पुरुष होय. २२.

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—**यः**—जो—**एवं**—या प्रकारें—**पुरुषं**—पुरुषाला—**च**—व—**गुणैः सह प्रकृतिं**—गुणांसह प्रकृतीला—**वेत्ति**—जाणतो—**सः**—तो—**सर्वथा वर्तमानः अपि**—कसाही जरी वागत असला तरी—**भूयः**—पुनरपि—**न अभिजायते**—उत्पन्न होत नाही. जन्म घेत नाही. २३

तमेवं यथोक्तलक्षणमात्मानम्—य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादहमिति प्रकृतिं च यथोक्तामविद्यालक्षणां गुणैः स्वविकारैः सह निवर्तितामभावमापादितां विद्यया सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मिन्विद्वच्छरीरे देहान्तराय नाभिजायते नोत्पद्यते देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः ॥ अपिशब्दात्किमु वक्तव्यं स्ववृत्तस्थो न जायत इत्यभिप्रायः ॥

भाष्यार्थ—**तं एवं यथोक्तलक्षणं आत्मानं**—त्या अशा प्रकारच्या—वर सांगितलेल्या स्वरूपाच्या आत्म्याला—**यः एवं यथोक्तप्रकारेण पुरुषं साक्षात् अहं इति वेत्ति**—जो वर सांगितलेल्या प्रकाराने म्ह० जीव-ईश्वर इत्यादि सर्व विकल्पाच्या अधिष्ठानत्वाने पुरुषाला साक्षात् ' मी ' अशा प्रकारें जाणतो—**च यथोक्तां अविद्याल-**

---

१ पण रहस्यकार २१ व २२–२३ या श्लोकाचा संबंध असा लावितात—" प्रकृति व पुरुष यांच्या परस्परसंबंधाचें व भेदाचें हें वर्णन सांख्यशास्त्रातलें आहे." (हें म्हणणें सर्वथा निराधार आहे.) " आता त्यापेक्षा पुरुषाला वेदान्ती परमात्मा म्हणतात, असें सांगून सांख्य व वेदान्त यांचा जोड घालतात व तसें केले म्ह० प्रकृतिपुरुषविचार व क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार यांची पुरी एकवाक्यता होते " पण हा अशी जोड घालण्याचें कारण काय ? भगवान् अर्जुनाला परम पुरुषार्थाचें साधन सांगावयास प्रवृत्त झाले आहेत का, सांख्य व वेदान्त यांचा जोड घालावयास तयार झाले आहेत ? प्रकृति व पुरुष या शब्दावरूनच अशी अमन्कल्पना करणें केव्हाहि युक्त नव्हे. प्रकृति व पुरुष म्ह० माया व मायावी किंवा अनात्मा व आत्माच आहे आणि क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ म्ह० प्रकृति —माया व सोपाधिक-निरुपाधिक ईश्वर. अर्थात् केवळ शब्दाभासामुळें घाबरून जाऊन ' भगवान् सांख्य व वेदान्त यांचा एकवाक्यताच करीत आहेत ' इतका असिद्धान्त सांगावयास तयार होणें अनुचित होय. गीतेंतील तत्त्वोपदेश केवळ उपनिषदानाच धरून आहे, हें आम्ही पुन. एकदा सांगून ठेवतो.

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—केचित्—काही योगी—**आत्मानं**—प्रत्यगात्म्याला—**आत्मनि**—बुद्धीत—**ध्यानेन**—ध्यानानें—**आत्मना**—ध्यानानें सुसंस्कृत झालेल्या अन्तःकरणानें—**पश्यन्ति**—पाहतात—**अन्ये**—दुसरे—**सांख्येन योगेन**—सांख्य योगानें—**च**—आणि—**अपरे**—दुसरे कित्येक—**कर्मयोगेन**—ईश्वरार्पण बुद्धीनें केलेल्या कर्मानुष्ठानानें—(**पश्यन्ति**)—त्याला पाहतात २४

अत्राऽऽत्मदर्शने उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते—ध्यानेन ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनस्युपसंहृत्य मनश्च प्रत्यक्चेतयितर्येकाग्रतया यच्चिन्तनं तद्ध्यानम् । तथा ध्यायतीव बको ध्यायतीव पृथिवी ध्यायन्तीव पर्वता इत्युपमोपादानात्तैलधारावत्सततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानं तेन ध्यानेनाऽऽत्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन केचिद्योगिनः । अन्ये सांख्येन योगेन सांख्यं नाम—इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्या अहं तेभ्योऽन्यस्तद्व्यापारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनमेष सांख्यो योगस्तेन पश्यन्त्यात्मानमात्मनेति वर्तते । कर्मयोगेन कर्मैव योग ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानं घटनरूपं योगार्थत्वाद्योग उच्यते गुणतः । तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे ॥

भाष्यार्थ—अत्र आत्मदर्शने इमे ध्यानादयः उपायविकल्पा उच्यन्ते—आता या आत्मदर्शनाविषयीं हे ध्यानादिक उपायविकल्प–निरनिराळे उपाय सांगितले जातात—**ध्यानेन–ध्यानं नाम शब्दादिभ्यः विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनसि उपसंहृत्य**—ध्यानानें–ध्यान म्हणजे ? (उत्तर-) शब्दादि विषयांपासून श्रोत्रादि इंद्रियांचा मनामध्यें उपसंहार करून—**च मनः प्रत्यक् चेतयितरि एकाग्रतया यत् चिन्तनं तत् ध्यानं**—व मनाचा प्रत्यगात्म्यामध्यें एकाग्रतेनें उपसंहार करून प्रत्यक् चेतयिता जो आत्मा त्याच्याविषयींचें जें चिंतन करणें तें ध्यान होय (तें चिंतनच दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात–)—**तथा बकः ध्यायति इव पृथिवी ध्यायति इव पर्वताः ध्यायन्ति इव–इति उपमोपादानात्**—या विवक्षित ध्यानाच्या अनुरोधानें ' बगळा जणु काय ध्यान करतो आहे पृथिवी जणु काय ध्यान करीत आहे पर्वत जणु काय ध्यान करीत आहेत' अशा उपमांचें ग्रहण केलें जातें असें त्यामुळें—**तैलधारावत् सततः अविच्छिन्नः प्रत्ययः ध्यानं**—तेलाच्या धारेप्रमाणें सतत–अविच्छिन्न प्रत्यय हेंच ध्यान होय—**तेन ध्यानेन केचित्–योगिनः**

शास्त्र वगैरे म्हटलें आहे या सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां गीतेंत वेदान्त व सांख्य दर्शन यांची खिचडी बनविण्याचा रहस्यकारांनीं जो प्रयत्न केला आहे, तो सर्वथा अनुपपन्न आहे, हें कोणाच्याहि ध्यानांत येईल

आत्मनि-बुद्धौ आत्मानं-प्रत्यकचेतनं आत्मना ध्यानसंस्कृतेन अन्तःकरणेन पश्यन्ति—त्या ध्यानानें कित्येक योगी–ध्यायी–ध्यान करणारे उत्तमाधिकारी आत्म्यामध्य म्ह० बुद्धीत आत्म्याला–प्रत्यक् चेतनाला परमात्मत्वानें आत्म्यानें म्ह० ध्यानानें सस्कृत झालेल्या अन्त करणानें पाहतात —**अन्ये सांख्येन योगेन**—दुसरे काही मध्यमाधिकारी साख्य योगानें,—**सांख्य नाम**—पण सांख्य म्हणजे काय?(उत्तर–)—**इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्या.**—हे सत्त्व, रज व तम गुण मजकडून दृश्य–पाहिले जाण्यास योग्य आहेत—**अहं तेभ्य अन्य तद्व्यापार साक्षिभूतः नित्य गुणविलक्षण. आत्मा इति चिन्तन**—मी त्या गुणाहून अन्य, त्यांच्या व्यापाराचा साक्षिभूत, नित्य, गुणाहून अगदीं विलक्षण स्वभावाचा आत्मा आहें, असें चिंतन करणें,—**एष सांख्यः योग. तेन पश्यन्ति आत्मान आत्मना इति वर्तते**—हा साख्ययोग होय या साख्ययोगानें 'प्रत्यगात्म्याला सुसस्कृत अन्त-करणानें पाहतात,' अशी मागील पदाची अनुवृत्ति होते [साख्य म्ह० विचारजन्य ज्ञान, तेंच ज्ञान आत्मसाक्षात्काराला हेतु असल्यामुळें योगासारखें आहे, म्हणून योग होय आता अधम अधिकाऱ्याचें साधन सागतात–]—**कर्मयोगेन-कर्म एव योग ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठीयमान घटनरूप योगार्थत्वात् योग. गुणत. उच्यते**—कर्मयोगानें–कर्म हाच योग–ईश्वरार्पणबुद्धीनें अनुष्ठान केलें जाणारें प्रयत्न रूप–कृतिरूप–कर्म, तेंच योगासाठी असल्यामुळें 'योग' असें गुणत –गौणवृत्तीनें म्हटलें जातें [चित्तैकाग्र्य हा मुख्य योग होय चित्तशुद्धीला कारण होणारें कर्म, त्या चित्तैकाग्र्यरूप योगासाठी असल्यामुळें गौणवृत्तीनें 'योग' होय]—**च अपरे तेन सत्त्वशुद्धि ज्ञान प्राप्तिद्वारेण (आत्मानं पश्यन्ति)**—आणि दुसरे–अधम अधिकारी त्या कर्मयोगानें चित्तशुद्धि ज्ञानप्राप्ति यांच्या द्वारा आत्म्याला पाहतात २४

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**एवं**—वर सांगितलेल्या प्रकारातील एकाहि प्रकारानें—**अजानन्त**—आत्म्याला न जाणणारे—**अन्ये**—दुसरे काही साधक—**अन्येभ्य.**—दुसऱ्या आचार्यांपासून—**श्रुत्वा**—याचेंच चिंतन करा, असें ऐकून—**उपासते**—श्रद्धेनें उपासना करितात —**ते श्रुतिपरायणा. अपि**—ते श्रवणपरायण असलेले साधकहि–ज्यांच्या मोक्षमार्गप्रवृत्तीचें श्रवण हेंच परम साधन आहे ते सुद्धा—**मृत्युं**—मृत्युयुक्त ससारास—**अतितरन्ति एव च**—उल्लघून जातातच २५

---

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ "काही लोक आपण होऊनच आपल्या ठायी ध्यानानें आत्म्याला पाहतात," असा करितात पण 'आपण होऊनच व आपल्या ठायी' म्हणजे काय त कळत नाही तेंच आचार्यांचें भाष्य पहा, म्हणजे सानें कोणते व पितळ कोणतें याची परीक्षा लागल्याच होईल

अन्ये त्विति । अन्ये त्वेषु विकल्पेष्वन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्य श्रुत्वेदमेव चिन्तयतेत्युक्ता उपासते श्रद्दधाना सन्तश्चिन्तयन्ति तेऽपि चातितरन्त्येवातिक्रामन्त्येव मृत्यु मृत्युयुक्त ससारमित्यतत् । श्रुतिपरायणा श्रुति श्रवण परमयन गमन मोक्षमार्गप्रवृत्तौ पर साधन येषा ते श्रुतिपरायणा केवलपरोपदेशप्रमाणा स्वय विवेकरहिता इत्यभिप्राय । किमु वक्तव्य प्रमाण प्रति स्वतन्त्रा विवेकिनो मृत्युमतितरन्तीत्यभिप्राय ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—अन्ये तु इति—‘अन्ये तु०’ या श्लोकानें अत्यत अधम अधिकान्याची मोक्षमार्गांत कशी प्रवृत्ति होत त सागतात—**अन्ये तु एषु विकल्पेषु अन्यतरेण अपि एव—यथोक्त आत्मानं अजानन्त.**—पण दुसरे-अत्यत अधमाधिकारी या पूर्वोक्त विकल्पातील एकाहि उपायानें याप्रमाण पूर्वोक्त आत्म्याला न जाणणारे—**अन्येभ्य.-आचार्येभ्य. श्रुत्वा**—अन्यापासून म्ह० आचार्यांपासून उपायाचे श्रवण करून—**इद एव चिन्तयत इति उक्ताः**—‘याचेच चिन्तन करा,’ असें सागितले गेलेले—**उपासते-श्रद्दधाना सन्तः चिन्तयन्ति**—उपासना करितात-अतिशय श्रद्धावान् होत्साते चिंतन करितात—**ते अपि च अतितरन्ति एव-अतिक्रामन्ति एव**—तेसुद्धा अतितरण-उल्लघन करितातच (कोणाचे ? उत्तर-)—**मृत्युं-मृत्युयुक्तं संसारं इति एतत्**—मृत्यूला म्ह० मृत्युयुक्त ससाराला, असा याचा भावार्थ मृत्युयुक्त ससाराला उल्लघून, त्याचें अतिक्रमण करून जातात, [म्ह० परोपदेशानें आत्मचिंतनात प्रवृत्त झालेल्या त्याचीहि प्रवृत्ति व्यर्थ होत नाही पण ते मुख्य अधिकारी नव्हेत, असें सुचवितात-]—**श्रुतिपरायणा श्रुति.-श्रवण परं अयन-गमनं येषा मोक्षमार्गप्रवृत्तौ पर साधनं येषां ते श्रुतिपरायणा**—श्रुतिपरायण-श्रुति म्ह० श्रवण तच श्रेष्ठ अयन-गमन ज्याच्या मोक्षमार्गप्रवृत्तातील श्रेष्ठ साधन आहे-श्रवण हेंच ज्याच्या मोक्षमार्गप्रवृत्तीचे श्रेष्ठ साधन आहे त श्रुतिपरायण होत —**केवलपरोपदेशप्रमाणा स्वयं विवेकरहिता. इति अभिप्राय**—केवल परोपदेशालाच प्रमाण मानणारे स्वत विवेकरहित असा याचा भावार्थ (‘तेऽपि ’तेहि येथील ‘ अपि’शब्दानें सूचित होणारा अर्थ सागतात-)—**प्रमाण प्रति स्वतन्त्रा. विवेकिन. मृत्यु अतितरन्ति इति किमु वक्तव्य इति अभिप्राय**—मग प्रमाणाविषयी स्वतत्र असलेले विवेकी-प्रमाणकुशल मृत्यूच उल्लघन करितात, हे काय सागाव, असा याचा आशय २५

१ या दोन श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात—“ पातजल योगाप्रमाणें ध्यान, साख्यमार्गाप्रमाणें ज्ञानोत्तर कर्मसन्यास, व कर्मयोगमार्गाप्रमाणें निष्कामबुद्धीनें ईश्वरार्पणपूर्वक कर्मे करणें ” वगैरे हें म्हणणें उगाच काही तरी आहे ध्यान पातजल योगाप्रमाणेंच आहे, व ज्ञानमार्ग, सन्यासमार्ग, भक्तिमार्ग, याप्रमाणें ध्यान नाही, याविषयी प्रमाण काय ? का ज्ञानमार्गी, सन्यासी, भक्तिमार्गी ईश्वराचें ध्यान करूं शकत नाहीत, असा काही रहस्यकाराचा अनुभव आहे ? त एकदा म्हणतात—“ पातजलयोग

यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्थावरजंगमम्।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

अन्वयार्थ—**भरतर्षभ**—हे भरतश्रेष्ठा—**यावत् किंचित्**—जेवढे काहीं—**स्थावरजंगमं**—अचर किंवा चर—**सत्त्वं**—प्राणिजात—**संजायते**—उत्पन्न होतें—**तत्**— तें सर्व तूं—**क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्**— क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या संयोगापासून होतें, असें—**विद्धि**—जाण. २६.

क्षेत्रक्षेत्रज्ञैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत इत्युक्तं तत्कस्माद्धेतोरिति तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते—यावद्यत्किंचित्संजायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु किमविशेषेणेत्याह स्थावरजङ्गमं स्थावरं जङ्गमं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तज्जायत इत्येवं विद्धि जानीहि हे भरतर्षभ। कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतः। न तावद्रज्ज्वेव घटस्यावयवसंश्लेषद्वारकः संबन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य संभवत्याकाशवन्निरवयवत्वात्। नापि समवायलक्षणस्तन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमादिति ॥

मार्ग भगवद्गीतेस संमत आहे किंवा पातंजल सूत्रें भगवद्गीतेच्या पूर्वींचीं आहेत, असेंहि म्हणता येत नाहीं." (गी. र. ५२६) व येथें त्याच्या विरुद्ध 'पातंजलयोगाप्रमाणें ध्यान' असें म्हणतात. पातंजल योग जर गीतेला संमतच नाहीं, तर त्या योगाप्रमाणें गीता ध्यान हा मोक्ष मिळविण्याचा मार्ग कसा सांगते ? तसेंच 'ज्ञानोत्तर कर्मसंन्यास व निष्काम बुद्धीनें परमेश्वरार्पणपूर्वक कर्में करणें' हे मार्ग कशाचे ? अवतरणाप्रमाणें पाहिल्यास ते मोक्षाचे मार्ग आहेत, असें ठरतें. कारण अवतरणांत त्यांनीं "देहांतील परमेश्वराचें हें ज्ञान संपादन करून मोक्ष मिळविण्याचे मार्ग कोणते हें सांगतात " असें म्हटलें आहे. पण पुढें टीपेंत "असे आत्मज्ञानाचे निरनिराळे मार्ग या दोन श्लोकांत सांगितले आहेत.कोणत्याहि मार्गानें गेलें तरी अखेर भगवंताचें ज्ञान होऊन मोक्ष मिळतो " असें ते म्हणतात. तेव्हां ध्यान, ज्ञानोत्तर संन्यास व कर्मयोग हे मोक्षाचे मार्ग कीं आत्मज्ञानाचे ? "यांतील कोणत्याहि मार्गानें गेलें तरी अखेर भगवंताचें ज्ञान होऊन मोक्ष मिळतो " हें आम्हांलाहि अंशतः कबूल आहे. अंशतः म्हणण्याचें कारण,त्यांतहि ध्यान अन्तरंग,सांख्ययोग त्याच्याहून बहिरंग, कर्मयोग त्याहून बहिरंग व दुसऱ्यापासून ऐकून साधनानुष्ठान करणें, त्याहून बहिरंग आहे व तीं क्रमानें अधम, मंद, मध्यम व उत्तम अधिकाऱ्यासाठीं आहेत, हा वेदान्तसिद्धान्त आहे. यास्तव ते सर्व भगवज्ज्ञानाचे एकसारख्याच योग्यतेचे उपाय आहेत, असें म्हणता येत नाहीं. तथापि 'ते सर्व ज्ञानाचे उपाय आहेत' हें कबूल आहे पण त्यांना ज्ञानाचे उपाय मानिल्यावर 'ज्ञानोत्तर संन्यास' वगैरे जें म्हटलें आहे त्याची वाट काय ? तसेंच "तथापि लोकसंग्रहदृष्ट्या कर्मयोग श्रेष्ठ असा जो पूर्वी सिद्धान्त केला आहे तो यामुळें बाधित होत नाहीं," हें म्हणणें उपपन्न कसें होतें ? लोकसंग्रहदृष्ट्या कर्मयोगाच्या श्रेष्ठत्वाचा किंवा अश्रेष्ठत्वाचा येथें प्रसंग काय आहे ?

भाष्यार्थ—क्षेत्रज्ञ-ईश्वर एकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं ' यज्ज्ञात्वा-मृतमश्नुते ' इति उक्तं—क्षेत्रज्ञ व ईश्वर याच्या एकत्वाविषयीचें ज्ञान मोक्षाचें साधन आहे, असें ' जें जाणून मोक्ष मिळतो ' (१३-१२) या वचनानें सांगितलें—**तत् कस्मात् हेतो इति तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते**—तें कोणत्या कारणानें असें कोणी विचारील म्हणून त्याचा हेतु प्रदर्शित करण्यासाठीं ' यावत्॰ ' हा श्लोक आरंभिला जातो [सर्वप्राणिजाताचा उत्पत्ति क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या संबंधामुळें होते त्यामुळ क्षेत्रज्ञरूप परमात्म्याहून निराळ्या प्राणिसमूहाचा अभावच आहे. यास्तव ऐक्यज्ञानानेंच मुक्ति होते, असें सांगण्यासाठीं हा श्लोक आहे-]—**यावत् यत् किंचित् सत्त्वं-वस्तु संजायते-समुत्पद्यते**—जेवढे म्हणून सत्त्व-वस्तु-पदार्थ-जन्मास येतो-उत्पन्न होतो—**किं अविशेषेण इति आह**—काय अविशेषानें-कांहा विशेष न ठेवता सर्वच वस्तु, असें कोणी विचारील म्हणून भगवान् सांगतात—**स्थावरजङ्गमं-स्थावरं जङ्गमं च**—स्थावर-जंगम सत्त्व-वृक्षादि स्थावर व मनुष्यादि जंगम प्राणी यातील जें जें सत्त्व उत्पन्न होतें—**तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् जायते इति विद्धि**—तें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या संयोगापासून उत्पन्न होतें, असें तू जाण—**हे भरतर्षभ एवं जानीहि**—हे भरतश्रेष्ठा ! याप्रमाणें तू समज (या उक्त क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंबंधावर आक्षेप-)—**अयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोग कः पुन अभिप्रेत**—हा क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचा संयोग कोणता अभिप्रेत आहे ? (क्षेत्रज्ञाचा क्षेत्राशी कोणता संबंध आहे, संयोग कीं समवाय ? यातील पहिल्या संयोगसंबंधाचें निरसन-)—**घटस्य रज्ज्वा इव अवयवसंश्लेपद्वारक संबन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य न तावत् संभवति**—घटाचा रज्जूशीं-दोरीशीं जसा अवयवाचा परस्पर संश्लेष होऊन त्याच्या द्वारा एक प्रकारचा संबंधरूप संयोग होतो तसा क्षेत्रज्ञाचा क्षेत्राशीं अवयवसंश्लेषद्वारा संबंध तर होऊंच शकत नाहीं—**आकाशवत् निरवयवत्वात्**—कारण आत्म्याला-क्षेत्रज्ञाला आकाशाप्रमाणें निरवयवत्व आहे (सावयव पदार्थांचाच संयोग होतो निरवयव पदार्थांचा संयोग संभवत नाहीं आत्मा आकाशाप्रमाणें निरवयव आहे त्यामुळें त्याचा क्षेत्राशी संयोग संभवत नाहीं तसाच त्याचा समवायसंबंधहि संभवत नाहीं, असें सांगतात-)—**तन्तुपटयो इव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो समवायलक्षण. अपि न**—तंतु व पट यांच्या समवायसंबंधाप्रमाणें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचा समवायरूप संबंधहि संभवत नाहीं—**कार्यकारणभावानभ्युपगमात्**—कारण-तंतु कारण व पट कार्य, याप्रमाणें क्षेत्रज्ञ कारण व क्षेत्र कार्य असा त्यांचा कार्यकारणभाव स्वीकारलेला नाहीं—**इति (उच्यते)**—असा आक्षेप घ्याल तर त्याचें समाधान सांगितलें जातें-असा संबंध [क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या संयोगापासून सर्व स्थावर जंगमप्राणिजात उत्पन्न होतें, असें भगवान् येथें सांगतात. पण तो संबंध कोणता ? संयोग कीं समवाय ? सावयव पदार्थांचा संयोग होतो, पण क्षेत्रज्ञ निरवयव आहे. कार्य व कारण यांचाच समवाय संबंध असतो. पण क्षेत्रज्ञ क्षेत्राचें

कारण आहे, असें तुम्ही मानीत नाहीं त्यामुळें क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग संभवत नाहीं, असा आक्षेप झाला असता त्याचें समाधान सांगतात—]

उच्यते, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वभावयोरितरेतरतद्धर्माध्यासलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिबन्धनो रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावादध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत् । सोऽयमध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षण. ॥

भाष्यार्थ—उच्यते—त्यांचा वास्तविक संबंध जरी याप्रमाणें शक्य नसला तरी आध्यासिक संबंध संभवतो, असें सांगितलें जातें —**क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो -भिन्नस्वभावयो विषयविषयिणोः इतरेतरतद्धर्माध्यासलक्षणः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिबन्धन संयोगः**—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचा (पण तें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ कशी आहेत ?) भिन्न स्वभावांचीं-ज्यांचा स्वभाव–स्वरूप अगदी एकमेकांच्या विरुद्ध आहे, कारण त्यांतील क्षेत्र विषय आहे व क्षेत्रज्ञ विषयी आहे, अशा त्या क्षेत्र क्षेत्रज्ञांचा परस्पर म्ह० क्षेत्राचा क्षेत्रज्ञावर व क्षेत्रज्ञाचा क्षेत्रावर अध्यास होणें, त्यांच्या धर्मांचा परस्पराच्या धर्मांवर अध्यारोप होणें, असा हा अध्यासरूप संयोग संभवतो [क्षेत्रज्ञाच्या चैतन्याचा क्षेत्रावर व क्षेत्राच्या जाड्यादिकाचा क्षेत्रज्ञावर आरोप होतो त्याचें कारण–] क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या स्वरूपांच्या विवेकाचा अभाव, हेंच ज्याचें कारण आहे, अशा प्रकारचा इतरेतराध्यासरूप संयोग संभवतो (क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें यथार्थस्वरूप न कळणें, हेंच त्याच्या अध्यासाचें कारण आहे. याविषयीं दृष्टान्त–)—**रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावात् अध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत्**—रज्जु, शुक्तिका इत्यादिकांच्या स्वरूपाचें विवेकज्ञान नसणें, या कारणानें अध्यारोपित सर्प, रजत इत्यादिकांचा रज्ज्वादिकांशीं संयोग जसा होतो, तसा क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचा आध्यासिक संयोग संभवतो. [या उक्त संबंधाचा उपसंहार करितात–]—**सः अयं अध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग मिथ्याज्ञानलक्षण**—तो हा अध्यासरूप क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग मिथ्या-अज्ञानलक्षण आहे.

यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राग्दर्शितरूपात्क्षेत्रान्मुञ्जादिवेषीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य न सत्तन्नासदुच्यत इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवदसदेव सदिवावभासत इत्येवं निश्चितविज्ञानो यस्तस्य यथोक्तसम्यग्दर्शनविरोधादपगच्छति मिथ्याज्ञानं । तस्य जन्महेतोरपगमात् ‘य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह’ इत्यनेन विद्वान्भूयो नाभिजायत इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तम् ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—(त्या मिथ्या अज्ञानाची निवृत्ति कशी होते ? उत्तर–)—**यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं मुञ्जात् इषीकां इव प्राग्दर्शितरूपात् क्षेत्रात् यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य**–‘योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु’

—जो हा प्राणांतील विज्ञानमय, या त्वंपदार्थविषय शास्त्राला अनुसरून विवेकज्ञान संपादन करून म्ह॰ क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या लक्षणाचा जो भेद तत्परिज्ञानपूर्वक–म्ह॰ अर्थात् शास्त्रानुसार क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें स्वरूप अगदीं एकमेकाच्या विरुद्ध आहे, असें विवेकज्ञान संपादन करून मुञ्जातृणांतील जशी काडी त्याप्रमाणें पूर्वी प्रदर्शित केलेल्या म्ह॰ महाभूतापासून धृतीपर्यंत सांगितलेल्या क्षेत्राहून उपद्रष्टा, अनुमन्ता इत्यादि पूर्वोक्त लक्षणाच्या क्षेत्रज्ञाला अगदीं पृथक् करून—'**न सत् तन्नासत् उच्यते**' **इति अनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति**—'ते सत्तहि नाहीं व असत्हि नाहीं,' असें म्हटलें जातें. या वाक्यानें सर्व उपाधिविशेषरहित असें ज्ञेय ब्रह्म स्वरूपानें जो जाणतो, अशा ज्ञेय ब्रह्माचा 'मीच तें' असा जो अनुभव घेतो [म्ह॰ शास्त्रानुसार क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांचें विवेकज्ञान संपादन करून पूर्वोक्त क्षेत्राहून क्षेत्रज्ञ अगदीं पृथक् आहे हें जाणून तेंच सर्वोपाधिशून्य ज्ञेय ब्रह्म मी आहें असा जो अनुभव घेतो, त्याच-प्रमाणें–]—**क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्ति-स्वप्नदृष्टवस्तु-गन्धर्वनगरवत् असत् एव सत् इव अवभासते इति एवं निश्चितविज्ञानः यः**—व क्षेत्र मायेनें निर्माण केलेला हत्ती, स्वप्नांत पाहिलेली वस्तु, गंधर्वनगर इत्यादिकांप्रमाणें असत् असतानाच सत् असल्याप्रमाणें भासतें–तें मिथ्या असतानाच सत् असल्यासारखें भासतें, अशा प्रकारच्या निश्चित ज्ञानानें जो युक्त असतो–असें निश्चित ज्ञान ज्याला असतें–**तस्य मिथ्याज्ञानं यथोक्तसम्यग्दर्शनविरोधात् अपगच्छति**—त्याचें मिथ्याज्ञान पूर्वोक्त तत्त्वज्ञानाच्या विरोधामुळें–तत्त्वज्ञानाशीं त्याचा विरोध असल्यामुळें–पार निघून जातें—**तस्य जन्महेतोः अपगमात्**—याप्रमाणें त्याच्या जन्माच्या निमित्ताचा क्षय होत असल्यामुळें—'**यः एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह**' **इति अनेन**—जो पुरुषाला व गुणांसह प्रकृतीला याप्रमाणें जाणतो, (श्लो. २३, पृ. ९५७) या वचनानें—**विद्वान् न भूयः अभिजायते इति यत् उक्तं तत् उपपन्नं उक्तं**—'विद्वान् पुनः जन्म घेत नाहीं,' असें जें सांगितलें आहे तें सर्वथा उपपन्न आहे [आत्मसाक्षात्कारानें ज्याचें अज्ञान निवृत्त झालें आहे, त्याच्या पुढील जन्माचें कांहीं कारणच उरत नसल्यामुळें ज्ञानी पुनः उत्पन्न होत नाहीं, असें जें वर सांगितलें आहे, तें सर्वथा योग्य आहे.] २६.

न स भूयोऽभिजायत इति सम्यग्दर्शनफलमविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः। जन्मकारणं चाविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः। अतस्तस्या अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दान्तरेणोच्यते॥

भाष्यार्थ—'**न स भूयोऽभिजायते**' **इति सम्यग्दर्शनफलं अविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभावः उक्तः**—'तो पुनरपि उत्पन्न होत नाहीं' असें सम्यग्दर्शनाचें फल अविद्यादि म्ह॰ अनादि अनिर्वाच्य अज्ञान–मिथ्याज्ञान, त्याचा संस्कार, या संसारबीजाच्या निवृत्तीच्या द्वारा जन्माचा अभाव सांगितला. [जन्माचा अभाव हें फल सांगितलें.]—**च जन्मकारणं अविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः उक्तः**—आणि जन्माचें कारण अविद्यानिमित्तक–म्ह॰ आध्यासिक क्षेत्रक्षेत्र-

ज्ञाचा संयोग सांगितला [क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग हें जन्माचें कारण सांगितलें अर्थात् अज्ञान सर्व अनर्थांचें मूळ असल्यामुळें त्याची निवृत्ति करणारें सम्यग्ज्ञान सांगणें उचित आहे, असें सांगतात–]—अत तस्या अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनं उक्तं अपि पुन. शब्दान्तरेण उच्यते—यास्तव त्या अविद्येचें निवर्तक–अज्ञानाचा निवृत्ति करणारें सम्यग्दर्शन जरी यापूर्वी वारंवार सांगितलेलें असलें तरी त्याचा विषय अतिशय सूक्ष्म असल्यामुळें पुन दुसऱ्या शब्दांनी सांगतलें जात. [ज्ञानाचा विषय अतिसूक्ष्म असल्यामुळें त्याचच निरनिराळ्या शब्दांनी पुन पुन प्रतिपादन केल्यानें मंद अधिकाऱ्यांवर मोठा अनुग्रहच होत असतो म्हणून त्यावर पुनरुक्ति दोष येऊं शकत नाहीं.]

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२७॥

अन्वयार्थ—य —जो—विनश्यत्सु—विनाश पावणाऱ्या—सर्वेषु भूतेषु—सर्व भूतांमध्यें—समं तिष्ठन्तं—सम असलेल्या—अविनश्यन्तं—विनाश न पावणाऱ्या—परमेश्वरं—परमेश्वराला—पश्यति—पाहतो—स.—तो—पश्यति—यथार्थपणें पाहतो २७

समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तं क सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु क परमेश्वरं देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य परमेश्वरस्तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि विनश्यत्स्विति । तं च परमेश्वरमविनश्यन्तमिति भूतानां परमेश्वरस्य चात्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथं सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणो भावविकारो मूलं जन्मोत्तरभाविनोऽन्ये सर्वे भावविकारा विनाशान्ता । विनाशात्परो न कश्चिदस्ति भावविकारो भावाभावात् । सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्त्यतोऽन्त्यभावविकाराभावानुवादेन पूर्वभाविन सर्वे भावविकारा प्रतिषिद्धा भवन्ति सह कार्यै । तस्मात्सर्वभूतवैलक्षण्यमत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वं च ॥

भाष्यार्थ—(पर ब्रह्म सर्वत्र एक असल्यामुळें त्याला उत्कर्षापकर्षादि कांहीं नाहीं, असें सांगतात–)—समं-निर्विशेष तिष्ठन्तं-स्थितिं कुर्वन्तं—सम म्ह॰ निर्विशेष-कोणत्याहि प्रकारच्या विशेषावाचून राहणाऱ्या-स्थिति करणाऱ्या—क.—कोठें निर्विशेष स्थित होणाऱ्या ?—सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादि स्थावरान्तेषु प्राणिषु—सर्व भूतांमध्यें ब्रह्मादि स्थावरपर्यंत प्राण्यांमध्यें—क परमेश्वरं—कोणाला ? परम ईश्वराला (त्याचें परमत्व व ईश्वरत्व यांचें उपपादन–)—देह इन्द्रिय मनो बुद्धि अव्यक्तात्मन अपेक्ष्य परम -ईश्वर —देह, इंद्रियें, मन, बुद्धि,अव्यक्त व जीवात्मा यांच्या अपेक्षेनें परम-श्रेष्ठ ईश्वर—तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तं—अशा त्या सर्व भूतांमध्यें सम स्थित असणाऱ्या—तानि ' विनश्यत्सु ' इति विशिनष्टि—त्या भूतांनाच ' विनश्यत्सु ' अशा विशेषणानें विशिष्ट करितात–म्ह॰ विनाश

पावणाऱ्या अशा त्या सर्वभूतांत राहणाऱ्या—**च तं परमेश्वरं अविनश्यन्तं-इति**—आणि त्या परमेश्वराला ' अविनश्यन्तं ' या विशेषणानें विशिष्ट करितात. [भूतांच्या म्ह० आश्रयाचा नाश झाल्यानें आश्रिताचाहि म्ह० त्यांत राहणाऱ्या परमेश्वराचाहि नाश होईल अशी आशंका घेऊन हें विशेषण योजलें आहे.] म्ह० विनाश न पावणाऱ्या त्या ईश्वराला (पण अशीं हा दोन विशेषणें देण्याचें प्रयोजन सांगतात–)—**भूतानां परमेश्वरस्य च अत्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थं**—भूतांचें व परमेश्वराचें अत्यंत वैलक्षण्य प्रदर्शित करण्यासाठीं अशीं दोघाना दोन विशेषणें दिलीं आहेत. (अहोपण नाश होणें व तो न होणें, यामुळे क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्यामध्यें वैलक्षण्य जरी असलें तरी त्याच्यामध्यें अत्यन्त वैलक्षण्य कसें ? कारण सविशेषत्व व भिन्नत्व हे धर्म दोन्हींमध्यें सारखेच आहेत, अशी शंका–)—**कथं**—त्याच्यामध्ये अत्यन्त वैलक्षण्य कसें ? (भूतें जरी सविशेष वगैरे असलीं तरी परमेश्वर तसा नाहीं, त्यामुळें त्याच्यामध्यें अत्यंत वैलक्षण्य आहेच, असें सांगण्यासाठीं आचार्य म्हणतात–)—**सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणः भावविकारः मूलं**—सर्व भावविकारांमध्यें-पदार्थांना होणाऱ्या सर्व विकारामध्यें ' जन्म ' या स्वरूपाचा भावविकार मूळ आहे हें प्रसिद्ध आहे.—**अन्ये विनाशान्ताः सर्वे भावविकाराः जन्मोत्तरभाविनः**—बाकीचे विनाशापर्यंतचे सर्वभावविकार जन्मानन्तर होणारे आहेत,—**विनाशात् परः कश्चित् भावविकार न अस्ति**—विनाशाच्या नंतर होणारा कोणताच भावविकार नाहीं.—**भावाभावात्**—कारण पदार्थाचा विनाश झाल्यावर त्याला भावत्वच नसतें.—**धर्मिणि सति हि धर्मा भवन्ति**—धर्मी असला तरच धर्म संभवतात हें प्रसिद्ध आहे (याप्रमाणें नाश हा अन्त्य विकार आहे, असें ठरलें असता त्याचें फलित सांगतात–)—**अतः अन्त्यभावविकाराभावानुवादेन पूर्वभाविनः सर्वे भावविकारा कार्यैः सह प्रतिषिद्धाः भवन्ति**—यास्तव अन्त्यभावविकाराच्या अभावाचा ' अविनश्यन्तं ' या पदानें अनुवाद करून त्याच्या पूर्वी होणारे सर्व भावविकार, त्यांच्या काहीं काल अस्तित्वांत राहणें, इत्यादि कार्यासह प्रतिषिद्ध होतात. म्ह० त्यांचा निषेध-निराकरण केलें आहे, असें होतें. (याप्रमाणें परमेश्वराचें भूताहून अत्यंत वैलक्षण्य सिद्ध करून त्याचा उपसंहार करितात–)—**तस्मात् परमेश्वरस्य सर्वभूतैः वैलक्षण्यं अत्यन्तं एव सिद्धं निर्विशेषत्वं च एकत्वं** (**सिद्धं**)—म्हणून परमेश्वराचें सर्वभूताशीं वैलक्षण्य अत्यंतच आहे, हें सिद्ध झालें. त्याचप्रमाणें त्याचें निर्विशेषत्व व एकत्वहि सिद्ध झालें. [निर्विशेषत्व म्ह० सर्वभावविकाररहितत्व, कूटस्थत्व व एकत्व म्ह० अद्वितीयत्व.]

य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति । ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति किं विशेषणेनेति, सत्यं पश्यति किंतु विपरीतं पश्यत्यतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति । यथा तिमिरदृष्टिरनेकं चन्द्रं पश्यति तमपेक्ष्यैकचन्द्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति तथेहाप्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं यः पश्यति स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिभ्यो

विशिष्यते स एव पश्यतीति । इतरे पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति विपरीतदर्शित्वादनेकच-न्द्रदर्शिवदित्यर्थः ॥ २७ ॥

भाष्यार्थ—(आता ' यः पश्यति ' याचें व्याख्यान-)—**यः एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति सः पश्यति**—जो अशाप्रकारें उक्त विशेषणांनीं विशिष्ट अशा परमेश्वराला पाहतो तो पाहतो. (याविषयीं आक्षेप-)—**ननु सर्वः अपि लोकः पश्यति किं विशेषणेन इति**—अहोपण सर्वहि लोक पाहतो, मग ' तो पाहतो ' या विशेषणाचा काय उपयोग ? असें (कोणी म्हणेल तर आचार्य सांगतात-)—**सत्यं पश्यति किं तु विपरीतं पश्यति**—खरें आहे, पाहतो, पण विपरीत-उलट पाहतो,—**अतः सः एव पश्यति इति विशिनष्टि**—म्हणून ' तोच पाहतो ' असें विशेषण देत आहेत [ईश्वरपराङ्मुख अनात्मनिष्ठ आत्म्याला ' मी ' असें जरी पहात असला तरी तो विपरीत पाहतो. त्यामुळें ईश्वरनिष्ठ असलेल्यालाच सम्यग्दर्शित्व आहे, हें सांगण्याच्या इच्छेनें ' सः पश्यति ' हें विशेषण आहे. असो; हीच गोष्ट दृष्टान्तानें विशद करितात-]—**यथा तिमिरदृष्टिः अनेकं चन्द्रं पश्यति तं अपेक्ष्य एकचन्द्रदर्शी ' सः एव पश्यति ' इति विशिष्यते**—ज्याप्रमाणें तिमिरदृष्टि-ज्याच्या दृष्टीला तिमिररोग झाला आहे, असा मनुष्य दोन चन्द्र पाहतो त्याच्या अपेक्षेनें जो एक चन्द्र पाहणारा 'तोच पाहतो' असें विशेषण दिलें जातें, म्ह० असें म्हटलें जातें.—**तथा एव इह अपि एकं अविभक्तं यथोक्तं आत्मानं यः पश्यति**—त्याचप्रमाणें येथेंहि-या दार्ष्टान्तिकातहि एक अविभक्त अशा पूर्वोक्त आत्म्याला जो पाहतो—**सः विभक्त-अनेक आत्मविपरीतदर्शिभ्यः ' सः एव पश्यति ' इति विशिष्यते**—तो प्रत्येक शरीरांत भिन्न भिन्न अनेक आत्मे आहेत, असें विपरीत पाहणाऱ्या अज्ञाहून ' तोच पाहतो ' असें म्हणून 'विशिष्ट आहे' असें सांगितलें जातें. —**इतरे पश्यन्तः अपि न पश्यन्ति**—परम वस्तुनिष्ठांहून इतर पहात असले तरी पहात नाहींत. (कारण-)—**विपरीतदर्शित्वात् अनेकचन्द्रदर्शिवत् इत्यर्थः**—अनेक चन्द्र पाहणाराप्रमाणें त्यांना विपरीतदर्शित्व आहे, ते विपरीतदृष्टि असल्यामुळें पहात नाहींत, असा याचा भावार्थ. २७.

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥

अन्वयार्थ—**हि**—कारण—**सर्वत्र**—सर्व भूतामध्यें—**समवस्थितं**—समानत्वानें-एकरूपानें अवस्थित असलेल्या—**ईश्वरं**—ईश्वराला—**समं**—सम—**पश्यन्**—पाहणारा—**आत्मना आत्मानं**—आपणच आपल्याला—**न हिनस्ति**—मारीत नाहीं-हिंसा करीत नाहीं.—**ततः**—त्यामुळें—**परां गतिं**—परमगतीला—**याति**—जातो. २८.

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्येति श्लोक आरभ्यते—समं पश्यन्नुपलभमानो हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयाऽवस्थितमीश्वरमतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः । समं पश्यन्किं न हिनस्ति हिंसां न करोत्यात्मना स्वेनैव स्वमात्मानं ततस्तदहिंसनाद्याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्याम् । ननु नैव कश्चित्प्राणी स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति कथमुच्यतेऽप्राप्तं न हिनस्तीति । यथा न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्ष इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्या इति श्लोकः आरभ्यते—या पूर्वोक्त सम्यग्दर्शनाचे फल कथन करून त्या फलवचनानें स्तुति करावी, म्हणून श्लोकाचा आरंभ केला जातो—**हि-यस्मात् समं पश्यन्-उपलभमानः सर्वत्र-सर्वभूतेषु समवस्थितं-तुल्यतया अवस्थितं ईश्वरं अतीत-अनन्तरश्लोकोक्तलक्षणं इत्यर्थः**—कारण-ज्याअर्थी सम पाहणारा-सम असल्याचा अनुभव घणारा, (कोठें?) सर्वत्र-सर्वभूतामध्यें समवस्थित म्ह० तुल्यत्वानें अवस्थित अशा ईश्वराला-म्ह० या श्लोकाच्या मागच्याच श्लोकांत सांगितलेल्या लक्षणाच्या ईश्वरास सम पाहणारा असा याचा भावार्थ —**समं पश्यन् किं**—सम पाहणाराचें काय होतें?—**न हिनस्ति-हिंसां न करोति आत्मना-स्वेन एव स्वं-आत्मानं**—हनन-हिंसा करीत नाहीं-स्वतः व-आपली-आपणच आपली हिंसा करीत नाहीं.—**ततः-तस्मात् अहिंसनात् परां प्रकृष्टां मोक्षाख्यां गतिं याति**—त्यामुळें-त्या अहिंसनामुळें पर-सर्वांहून श्रेष्ठ अशा मोक्षसंज्ञक गतीला प्राप्त होतो [सर्व भूतामध्यें तुल्यत्वानें अवस्थित असलेल्या निर्विशेष आत्म्याला पाहणारा ज्याअर्थी आपणच आपली हिंसा करीत नाहीं, त्याअर्थी तो ' मोक्ष ' नावाच्या श्रेष्ठ गतीला प्राप्त होतो या श्लोकाच्या पहिल्या तीन पादांनीं ज्ञानानें अज्ञानाचा नाश झाला असतां सर्व अनर्थांचा नाश होतो, असें सांगितलें व चवथ्या पादानें अज्ञान आणि मिथ्याज्ञान या आवरणाचा नाश झाला असतां तो ज्ञानी सर्वोत्तम गतीला प्राप्त होतो म्ह० परम पुरुषार्थाचा-परमानंदाचा अनुभव घेतो, असें सांगितलें असो, तो आपणच आपला घात करून घेत नाहीं, असा यथाश्रुत अर्थ घेऊन आक्षेप-]—**ननु कश्चित् प्राणी स्वयं स्वं आत्मानं न एव हिनस्ति**—अहोपण, कोणताच प्राणी स्वतः च स्वतःचा-आत्म्याचा घात करीतच नाहीं—**अप्राप्तं न हिनस्ति इति कथं उच्यते**—मग आत्मघात प्राप्तच नसतांना ' आपणच आपला घात करीत नाहीं ' असें कसें सांगितलें जात आहे?—**यथा न पृथिव्यां अग्निः चेतव्यः न अन्तरिक्षे इत्यादि**—ज्याप्रमाणें पृथ्वीमध्ये अग्निचयन करू नये आकाशांत करू नये, अंतरिक्षांत करू नये इत्यादि [पृथिवीमध्यें अग्निचयनाची प्राप्ति आहे यास्तव ' न पृथिव्यां ' हा जसा प्राप्तिद्वारा निषेध आहे तसा ' न अन्तरिक्षे न दिवि ' हा निषेध प्राप्त नाहीं त्याच्या प्राप्तीचा अभाव आहे. कारण अन्तरिक्षांत व आकाशांत अग्निचयनाचा संभवच नाहीं, यास्तव त्या निषेधाला मुख्य न मानतां गौण जसें मानतात त्याप्रमाणें येथील ' न हिनस्ति ' हा निषेध प्राप्ताभावामुळें गौण आहे.]

नैष दोषः । अज्ञानामात्मतिरस्करणोपपत्तेः । सर्वो ह्यज्ञोऽत्यन्तप्रसिद्धं साक्षादपरोक्षादात्मानं तिरस्कृत्यानात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मौ कृत्वोपात्तमात्मानं हत्वाऽन्यमात्मानमुपादत्ते नवं तं चैव हत्वाऽन्यमेवं तमपि हत्वाऽन्यमित्येवमुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञः । यस्तु परमार्थात्माऽसावपि सर्वदाऽविद्यया हत इव विद्यमानफलाभावादिति सर्वे आत्महन एवाविद्वांसः । यस्त्वितरो यथोक्तात्मदर्शी स उभयथाऽप्यात्मनाऽऽत्मानं न हिनस्ति ततो याति परां गतिं यथोक्तं फलं तस्य भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—(अज्ञ लोक आपणच आपली हिंसा करितात, विद्वान् करीत नाही, हें म्हणणें योग्यच आहे, असें समाधान–)—**एषः दोषः न**—येथें हा अप्रासप्रतिषेध-दोष येत नाही —**अज्ञानां आत्मतिरस्करणोपपत्तेः**—कारण अनात्मज्ञाच्या आत्मतिरस्काराचा संभव आहे [आत्म्याला न जाणणारे अज्ञ आत्म्याचा तिरस्कार करितात, याच संक्षिप्त वाक्याचें विवरण–]—**हि सर्वः अज्ञः अत्यन्तप्रसिद्धं साक्षात् अपरोक्षात् आत्मानं तिरस्कृत्य**—कारण सर्व अज्ञ असत प्रसिद्ध–साक्षात्–अपरोक्ष असलेल्या आत्म्याचा तिरस्कार करून–त्याला विसरून—**अनात्मानं आत्मत्वेन परिगृह्य**—देहादि अनात्म्याचें आत्मत्वानें सर्वप्रकारें ग्रहण करून म्ह० 'देहादिकच मी' असें मानून—**धर्माधर्मौ कृत्वा तं अपि उपात्तं आत्मानं हत्वा**—धर्म व अधर्म या नावाचीं कर्मे करून–कर्मानेंच संपादन केलेल्या त्या आत्म्यालाहि मारून —**अन्यं नवं आत्मानं उपादत्ते**—दुसऱ्या नवीन आत्म्याचें ग्रहण करितो—**एवं तं च हत्वा अन्यं**—तसेंच त्याला मारून दुसऱ्या आत्म्याचा स्वीकार करितो —**एवं तं अपि हत्वा अन्यं**—त्याचप्रमाणें त्यालाहि मारून तिसऱ्या देहादि आत्म्याचें संपादन करितो—**इति एवं उपात्तं उपात्तं आत्मानं हन्ति इति सर्वः अज्ञः आत्महा**—या अशा क्रमानें पुन पुन धर्माधर्मादि कर्मानें संपादन केलेल्या आत्म्याचा घात करतो, म्हणून सर्व अज्ञ आत्मघाती आहे (असें जरी असलें तरी खरा आत्मा मारला जात नाही, देहादि मिथ्या आत्मा मारला जातो त्यामुळें त्या अनात्मज्ञांनाहि वास्तविक आत्महन्तृत्व नाहीं, अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात–)—**तु यः परमार्थात्मा असौ अपि अविद्यया सर्वदा हतः इव**—पण जो परमार्थभूत आत्मा–मुख्य चैतन्यात्मा तोहि अविद्येच्यायोगानें सर्वदा जणुकाय मारल्यासारखाच होतो कारण —**विद्यमानफलाभावात्**—आत्मा विद्यमान असण्याचें जें फल–नित्यानन्दानुभव व संसाराभाव त्याचा अभाव असतो, त्यामुळें तो स्वरूपतः नित्यसिद्ध जरी असला तरी अज्ञाच्या अविद्येमुळें त्याला तो नसल्यासारखाच होतो —**इति सर्वे अविद्वांसः आत्महनः एव**—यास्तव सर्व अविद्वान् आत्मघातीच होत (पण विद्वान् तसा आत्मघाती नाहीं, असें सांगतात–)—**तु यः इतरः यथोक्तआत्मदर्शी सः उभयथा अपि आत्मना आत्मानं न हिनस्ति**—पण जो दुसरा–अनात्मज्ञाहून भिन्न असलेला–पूर्वोक्त आत्मदर्शी तो आरोप व अनारोप या दोन्ही प्रकारें स्वतःच

आपली हिंसा करीत नाहीं. [देहाला आत्मा समजून त्याचा नाश करीत नाहीं व अवि-वेमुळें विद्यमान आत्म्याला न जाणूनहि त्याला असून नसल्यासारखें करीत नाहीं, असा भावार्थ. याप्रमाणें आत्मज्ञानानें सर्व अनर्थश्रमाचा नाश झाला असता परमानंदप्राप्तीनें पूर्वोक्त तृप्ति होणें योग्यच आहे, असें सांगतात–]—**ततः परां गतिं याति-यथोक्तं फलं तस्य भवति इत्यर्थः**.—त्यामुळें तो परमगतीला प्राप्त होतो, पूर्वोक्त फल त्याला मिळतें, असा याचा भावार्थ. २८.

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥

अन्वयार्थ—यः—जो—**कर्माणि**—सर्व कर्में—**प्रकृत्या एव च**—प्रकृती-कडूनच-ईश्वराच्या शरीरेंद्रियाकार बनलेल्या मायेकडूनच—**सर्वशः**—सर्व प्रकारें—**क्रियमाणानि**—केलीं जाणारीं—**पश्यति**—पाहतो—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**आत्मानं अकर्तारं**—आत्म्याला अकर्ता—**पश्यति**—पाहतो—**सः पश्यति**—तोच वास्तविक तत्त्व पाहतो. २९

सर्वभूतस्थमीशं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानमित्युक्तं तदनुपपन्नं स्वगुणकर्म-वैलक्षण्यभेदभिन्नेष्वात्मस्वित्येतदाशङ्क्याऽऽह—प्रकृत्या प्रकृतिर्भगवतो माया त्रिगुणा-त्मिका, "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इति मन्त्रवर्णात्तया प्रकृत्यैव च नान्येन महदादि-कार्यकरणाकारपरिणतया कर्माणि वाङ्मनःकायारभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्यः पश्यत्युपलभते तथाऽऽत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितं सः पश्यति स परमार्थदर्शीत्यभिप्रायः । निर्गुणस्याकर्तुर्निर्विशेषस्याऽऽकाशस्येव भेदे प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—सर्वभूतस्थं ईशं समं पश्यन् आत्मना आत्मानं न हिनस्ति इति उक्तं—सर्व भूतस्थ ईश्वराला सम पाहणारा आपणच आपला नाश करीत नाहीं, असें सांगितलें. पण—**स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेषु आत्मसु तत् अनुपपन्नं**—सुखदुःखादि स्वगुण व धर्माधर्मादि स्वकर्में यांच्या वैलक्षण्यामुळें-ते गुण व कर्में प्रतिदेहांत अगदीं भिन्न भिन्न असल्यामुळें त्यांच्या त्या भेदामुळें प्रतिशरीरांत भिन्न असलेल्या आत्म्यामध्यें समदर्शन अयोग्य आहे–विषम आत्म्यामध्यें समदृष्टि संभवत नाहीं, **—इति एतत् आशंक्य आह**—अशी आशंका घेऊन भगवान् म्हणतात—**प्रकृत्या—प्रकृतिः-भगवतः माया-त्रिगुणात्मिका**—प्रकृतीकडून-प्रकृति म्ह० भगवा-नाची त्रिगुणात्मिका माया—"**मायां तु प्रकृतिं विद्यात्**" (श्वेताश्वतर ४.१०)—'**इति मन्त्रवर्णात्**—याविषयीं 'मायेला प्रकृति समजावें' अशी श्रुति व मंत्रवर्ण प्रमाण आहे.—**तया प्रकृत्या एव-न अन्येन**—त्या प्रकृतीकडूनच दुसऱ्या कोणाकडूनहि नव्हे—**महदादिकार्यकरणाकारपरिणतया**—महत्, अहंकार इत्यादि कार्य कर-

णांच्या-शरीरेंद्रियाच्या आकारानें परिणत झालेल्या [प्रकृतीकडूनच]—**वाङ्मन-कायारभ्याणि कर्माणि**—वाक्, मन व शरीर यांच्यायोगानें होणारीं कर्में—**क्रियमाणानि-निर्वर्त्यमानानि**—केलीं जाणारीं-घडणारीं—**सर्वशः-सर्वप्रकारैः**—सर्वशः म्ह० काम्य-निषिद्ध इत्यादि सर्व प्रकारांनीं (कायिक, वाचिक व मानसिक कर्में प्रकृतीकडूनच केलीं जातात असें-)—**यः पश्यति-उपलभते**—जो पाहतो-जाणतो—हीं सर्व कर्में शरीरेंद्रियाकार प्रकृतीकडूनच केलीं जातात आत्म्याकडून केव्हांहि नव्हेत असा जो साक्षात् अनुभव घेतो—**तथा आत्मानं क्षेत्रज्ञं अकर्तारं-सर्वोपाधि-विवर्जितं पश्यति**—त्याचप्रमाणें आत्म्याला-क्षेत्रज्ञाला जो अकर्ता-सर्व उपाधिशून्य पाहतो—**सः परमार्थदर्शी इति अभिप्रायः**—तो परमार्थदर्शी, असा याचा आशय आहे.—**निर्गुणस्य अकर्तुः निर्विशेषस्य आकाशस्य इव भेदे, प्रमाणानुपपत्तिः इत्यर्थः**—निर्गुण, अकर्ता व निर्विशेष अशा क्षेत्रज्ञाच्या भेदाविषयीं आकाशाच्या भेदाप्रमाणेच कांहीं प्रमाण संभवत नाहीं, असा भावार्थ. २९.

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥

अन्वयार्थ—यदा—जेव्हां—**भूतपृथग्भावं**—भूतांचा पृथक्पणा—**एकस्थं**—एका आत्म्यामध्येंच स्थित आहे, असें—**अनुपश्यति**—शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशाप्रमाणें पाहतो—**च**—आणि—**ततः एव**—त्या एक आत्म्यापासूनच—**विस्तारं**—भूतांचा विस्तार—**(पश्यति)**—पाहतो—**तदा**—त्यावेळीं—**ब्रह्म संपद्यते**—साधक ब्रह्म बनतो. ३०

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति—यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्थमेकस्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशतो मत्वाऽऽत्मप्रत्यक्षत्वेन पश्यत्यात्मैवेदं सर्वमिति । तत एव च तस्मादेव च विस्तारमुत्पत्तिं विकाशमात्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नमित्येवमादिप्रकारैर्विस्तारं यदा पश्यति ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन्काल इत्यर्थः ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—पुनरपि तत् एव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपंचयति—पुनरपि तेंच सम्यग्दर्शन-तत्त्वज्ञान दुसऱ्या शब्दांनीं वर्णितात—त्यांचेंच दुसऱ्या शब्दांनीं वर्णन-विस्तार करितात—**यदा यस्मिन्काले**—जेव्हां-ज्या वेळा—**भूतपृथग्भावं—भूतानां पृथग्भावं-पृथक्त्वं**—भूतपृथग्भाव-भूतांचा पृथग्भाव-भूतांचें पृथक्त्व—**एकस्थं-एकस्मिन् आत्मनि स्थितं-एकस्थं अनुपश्यति**—एकस्थ-एका आत्म्यामध्यें स्थित आहे, असें ' अनु ' मागून पहातो. म्ह॰ **शास्त्राचार्योपदेशतः मत्वा आत्मप्रत्यक्षत्वेन ' आत्मा एव इदं सर्वं ' इति पश्यति**—शास्त्र व आचार्य यांच्या उपदेशावरून-त्यांच्या उपदेशानुसार मनन करून स्वतःच्या प्रत्यक्ष-

त्यानें [उपदेशापासून झालेल्या प्रत्यक्ष दर्शनानें] ' हें सर्व आत्माच आहे ' असें पाहतो, [म्ह० सर्व भूतें व विकार याचे नानात्व प्रकृतीसह आत्मरूप झालें आहे, तें सर्व आत्ममय आहे, असें पाहतो, आणि त्याचप्रमाणें–]—**ततः एव च-तस्मात् एव च विस्तारं उत्पत्ति-विकासं**—त्याच्यापासूनच विस्तार-उत्पत्ति-विकास-परिपूर्ण आत्म्यापासूनच प्रकृतिप्रभृति शरीरान्त सर्व पदार्थांना स्वरूपलाभ झाला आहे, असें पाहून [त्या सर्वांना आत्मरूप पाहतो, तो ब्रह्मरूप होतो, असा पुढें संबंध. ह्याच विस्तार श्रुतीच्या आधारानें स्पष्ट करितात–]—**आत्मतः प्राणः आत्मत आशा आत्मतः स्मरः आत्मत आकाशः आत्मतः तेजः आत्मतः आपः आत्मत आविर्भावतिरोभावौ आत्मत अन्नं इति-एवं आदिप्रकारैः विस्तारं यदा पश्यति**—आत्म्यापासून प्राण, आत्म्यापासून आशा, स्मर, आकाश, तेज, जल, आत्म्यापासून आविर्भाव व तिरोभाव, आत्म्यापासून अन्न (छा. भा.अ.७.२६.१ पृ.५७१) या अशा प्रकारानीं विस्ताराला जेव्हा पाहतो—**तदा-तस्मिन् काले ब्रह्म संपद्यते-ब्रह्म एव भवति इत्यर्थः**—त्यावेळीं तो विद्वान् ब्रह्मसंपन्न होतो–ब्रह्मच होतो, असा याचा भावार्थ. [ब्रह्मसंपत्ति म्ह० पूर्णत्वानें अभिव्यक्ति, अपूर्णत्वाचें सर्व कारण आत्मरूप पाहिल्याने आत्मा परिपूर्ण आहे, हा अनुभव येतो. ' जेव्हा पाहतो, तेव्हां ब्रह्म होतो, ' या भगवद्वचनावरून ज्ञान होताच मुक्ति होते, हें सिद्ध झालें.] ३०.

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥

अन्वयार्थ—अयं परमात्मा—हा परमात्मा—**अनादित्वात्**—अनादित्वामुळें व—**निर्गुणत्वात्**—निर्गुणत्वामुळें—**अव्ययः**—अक्षय आहे—**कौन्तेय**—हे कुंतीपुत्रा ! हा—**शरीरस्थः अपि**—शरीरांत स्थित असलेलाहि—**न करोति**—कांहीं करीत नाहीं व—**न लिप्यते**—कर्मफलानें लिप्त होत नाहीं. ३१

एकस्याऽऽत्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसंबन्धे प्राप्त इदमुच्यते—अनादित्वादनादेर्भावोऽनादित्वमादि कारणं तदस्य नास्ति तदनादि । यद्ध्यादिमत्तत्स्वेनाऽऽत्मना व्येत्ययं त्वनादित्वान्निरवयव इति कृत्वा न व्येति । तथा निर्गुणत्वात्सगुणो हि गुणव्ययाद्व्येत्ययं तु निर्गुणत्वाच्च व्येतीति परमात्माऽयमव्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्ययः । यत एवमतः शरीरस्थोऽपि शरीरेष्वात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ उच्यते तथाऽपि न करोति । तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते । यो हि कर्ता स कर्मफलेन लिप्यतेऽयं त्वकर्ताऽतो न फलेन लिप्यत इत्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—एकस्य आत्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसंबंधे प्राप्ते इदं उच्यते—एकाच परिपूर्ण आत्म्याला सर्व देहांचे आत्मत्व आहे, असें म्हटल्यास देहादिकांचे कर्तृत्वादि धर्म त्याच्याशीं संबंध पावतील, म्ह० देहादिकांच्या दोषानीं आत्मा दूषित होईल,

अशी आशंका आली असता हे 'अनादित्वात्०' इत्यादि सांगितलें जातें—**अनादित्वात्-अनादेः भावः अनादित्वं**—अनादित्वामुळे-अनादीचा जो भाव ते अनादित्व-अनादिपणा—**आदिः-कारणं तत् यस्य न अस्ति तत् अनादि**—आदि म्ह० कारण, तें ज्याला नसते ते अनादि—**यत् हि आदिमत् तत् स्वेन आत्मना व्येति**—कारण जे आदिमत् म्ह० कारणयुक्त असतें ते कार्य स्वतःच्या स्वरूपानें व्यय पावतें-त्याच्या स्वरूपाचा क्षय होतो—**तु अयं अनादित्वात् निरवयवः इति कृत्वा न व्येति**—पण हा अनादि असल्यामुळें-निरवयव असणे या कारणानें व्यय पावत नाहीं—**तथा निर्गुणत्वात्**—त्याचप्रमाणें निर्गुणत्वामुळें त्याचा व्यय होत नाही.—**सगुणः हि गुणव्ययात् व्येति**—सगुण-गुणयुक्त पदार्थच गुणांच्या व्ययामुळे व्यय पावतो—**अयं तु निर्गुणत्वात् न व्येति**—पण हा निर्गुण असल्यामुळे व्यय पावत नाही—**इति परमात्मा अयं अव्ययः**—त्यामुळें हा परमात्मा व्यय पावत नाही. [निरवयव असल्यामुळेंच अवयवांच्या द्वारा व निर्गुण असल्यामुळें गुणांच्या द्वारा याचा क्षय होत नाही. त्याचप्रमाणें त्याचा स्वभावत हि व्यय होत नाही-]—**अस्य व्ययः न विद्यते इति अव्ययः**—याचा व्यय विद्यमान नाही, याचा कोणत्याच निमित्तानें व्यय होत नाही, म्हणून अव्यय—**यतः एवं अतः शरीरस्थः अपि**—ज्याअर्थी आत्म्याचा स्वतः किंवा परत हि व्यय संभवत नाही, त्याअर्थी तो शरीरस्थ असला तरी—**शरीरेषु आत्मन उपलब्धिः भवति इति शरीरस्थ उच्यते**—शरीरात आत्म्याची उपलब्धि होते-शरीरात त्याचा अनुभव येतो म्हणून त्याला ' शरीरस्थ ' म्हटलें जातें. —**तथापि न करोति**—तो शरीरात जरी उपलब्ध होत असला-शरीरस्थ असला तरी स्वतः किंवा देहादि रूपानें काही कर्म करीत नाही, [कारण स्वत कूटस्थ आहे व देहादिक कल्पित आहे. आत्म्याला कर्तृत्व जरी नसलें तरी सार्याच्या म्हणण्याप्रमाणें भोक्तृत्व असेल अशा आशंका घेऊन सांगतात-]—**तदकरणात् एव तत्फलेन न लिप्यते**—त्याच्या अकरणामुळेंच-तो काही कर्म करीत नसल्यामुळेंच त्याच्या फलानें लिप्त होत नाही. (याचेंच उपपादन-)—**हि यः कर्ता सः कर्मफलेन लिप्यते**—कारण जो कर्ता असतो तो त्या कृतकर्माच्या फलानें लिप्त होतो.—**तु अयं अकर्ता अतः फलेन न लिप्यते इत्यर्थः**—पण हा अकर्ता आहे, त्यामुळें फलानें लिप्त होत नाही, असा भावार्थ.

क. पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च यदि तावदन्यः परमात्मनो देही करोति लिप्यते च तत इदमनुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यादि । अथ नास्तीश्वरादन्यो देही कः करोति लिप्यते चेति वाच्यं परो वा नास्तीति । सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं चेति भगवत्प्रोक्तमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः सांख्यार्हतबौद्धैश्च ॥

भाष्यार्थ—कः पुनः देहेषु करोति लिप्यते च—तर मग देहामध्ये करतो कोण व लिप्त कोण होतो ?—**यदि तावत् परमात्मनः अन्यः देही**

करोति च लिप्यते—पण जर परमात्म्याहून निराळा असलेला देहाभिमानी जीव करतो व लिप्त होतो, म्हणून म्हणावें—**ततः 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्यादि इदं क्षेत्रज्ञेश्वर एकत्वं अनुपपन्नं उक्तं**—तर 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' (पृ. ८६६) —क्षेत्रज्ञहि मला समज, इत्यादि हें क्षेत्रज्ञ-ईश्वर-एकत्व अयुक्त सांगितलें आहे, असें होईल (म्ह० त्यात सांगितलेलें जीवेश्वराचें ऐक्य अयोग्य आहे, असें म्हणावें लागेल) **—अथ ईश्वरात् अन्यः देही नास्ति कः करोति च लिप्यते इति-वाच्यं** —बरें, ईश्वराहून निराळा जीव नाहीं, तर कोण करतो व लिप्त होतो तें सांगणें उचित आहे.—**वा परः नास्ति इति**—किंवा परमात्मा मुळीं नाहींच, असें तरी म्हटलें पाहिजे. [ईश्वराहून निराळा जीव नाहीं, असें म्हणावें तर या अध्यायाच्या पहिल्याच श्लोकात क्षेत्रज्ञाचा उपक्रम जो केला आहे त्याच्याशीं विरोध येतो, शिवाय या प्रत्यक्ष प्रतीत होणाऱ्या कर्तृत्वादिकाचा आधार कोण ? 'परमात्माच त्याचा आधार आहे, त्यामुळें कर्ता कोण हें सांगावयासच नको,' म्हणून म्हणाल तर मग परमात्मा आहे या म्हणण्यात तरी काय अर्थ आहे ? कारण तो जर कर्तृत्वादि धर्मांनीं युक्त असेल तर आम्हांप्रमाणें तोहि अनीश्वर होईल. अर्थात्-]—**सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं च**—हें तत्त्व सर्वथा दुर्विज्ञेय म्ह० कळण्यास अतिशय कठिण व सांगण्यासहि अतिशय कठिण आहे. म्ह० तें कळणेंहि शक्य नाहीं व समजून सांगता येणेंहि शक्य नाहीं —**इति भगवत्प्रोक्तं औपनिषद दर्शनं वैशेषिकैः सांख्य-आर्हत-बौद्धैः च परित्यक्तं**—त्यामुळें भगवानांनीं सांगितलेलें हें उपनिषदांतील ज्ञान म्ह० आत्मा शरीरात स्थित असूनहि कांहीं करीत नाहीं व लिप्त होत नाहीं, असें भगवानांनीं सांगितलेलें हें दर्शन उपनिषदाच्या आधारानेंच जरी सांगितलेलें असलें तरी वैशेषिक, सांख्य, जैन व बौद्ध यांनीं त्याचा परित्याग केला आहे. [तें दुर्विज्ञेय व दुर्वाच्य असल्यामुळें वैशेषिकादि सर्व परीक्षकांनीं त्याचा स्वीकार केलेला नाहीं.]

तत्राय परिहारो भगवता स्वेनैवोक्तः 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति । अविद्यामात्रस्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति न तु परमार्थत एकस्मिन्परमात्मनि तदस्ति । अत एतस्मिन्परमार्थसांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता॥

भाष्यार्थ—तत्र 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति अयं परिहारः भगवता स्वेन एव उक्तः—पण या शंकेचा परिहार 'स्वभाव-अविद्यारूप माया-प्रकृति हें सर्व करिते' (अ. ५ श्लोक १४ पृ. ५०९) या वाक्यानें स्वतः भगवानांनींच सांगितला आहे. (त्या परिहाराचेंच आचार्य स्पष्टीकरण करितात-)—**अविद्यामात्रस्वभावः हि करोति लिप्यते इति व्यवहारः भवति**—अविद्यामात्रस्वभाव-अविद्यामात्रस्वरूप आत्मा करितो व लिप्त होतो, असा व्यवहार होतो.—**न तु परमार्थतः एकस्मिन् परमात्मनि तत् न अस्ति**—पण परमार्थतः एकाच परमात्म्यामध्यें ते-कर्तृत्वादिक नाहीं. [आत्मा वस्तुतः अकर्ता व अभोक्ता आहे,तथापि अविद्येमुळें त्या-

त्यावर कर्तृत्व भोक्तृत्वाचा आरोप होतो अर्थात् त्याचें कर्तृत्वादि व्यावहारिक आहे, पारमार्थिक नव्हे कारण एकच व अद्वितीय असलेल्या परमात्म्यामध्यें पारमार्थिक कर्तृत्वादिकाचा संभवच नाही. आत्म्याला वास्तविक कर्तृत्व नाही, याविषयी सूचक चिन्हाचा उपन्यास करितात-]—**अत. एतस्मिन् परमार्थसांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृत-अविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकार नास्ति इति तत्र तत्र भगवता दर्शितम्**—यास्तव या परमार्थ सांख्य दर्शनामध्यें म्ह० परमार्थ आत्मतत्त्वज्ञानामध्ये स्थित झालेल्या ज्ञाननिष्ठांचा [कर्मामध्ये अधिकार नाही त्या ज्ञाननिष्ठाचेच दान सहेतुक विशेषण] परमहंसपरिव्राजक व ज्यांनी सर्व अविद्याव्यवहाराचा तिरस्कार केला आहे-सर्व अविद्याव्यवहार सोडला आहे अशा ज्ञाननिष्ठांचा कर्मामध्यें अधिकार नाही, असे ठिकठिकाणी भगवानांनी प्रदर्शित केले आहे ३१

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

अन्वयार्थ—यथा—ज्याप्रमाणें—**सर्वगतं आकाशं**—सर्वव्यापी आकाश—**सौक्ष्म्यात्**—सूक्ष्मत्वामुळे—**न उपलिप्यते**—कोणत्याहि लेपानें लिप्त होत नाही—**तथा**—त्याप्रमाणें—**देहे सर्वत्र**—देहांत सर्व ठिकाणी—**अवस्थित आत्मा**—अवस्थित असलेला व्यापून राहिलेला आत्मा देहधर्मांनी—**न उपलिप्यते**—संबद्ध होत नाही ३२

किमिव न करोति न लिप्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथा सर्वगतं व्याप्यपि सत्सौक्ष्म्यात्सूक्ष्मभावादाकाशं खं नोपलिप्यते न संबध्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—किं इव न करोति न लिप्यते इति अत्र दृष्टान्तं आह—कोणाप्रमाणें तो करीत नाही व लिप्त होत नाही, याविषयी भगवान् दृष्टान्त सांगतात—**यथा सर्वगतं-व्यापि अपि सत्**—ज्याप्रमाणें सर्वगत म्ह० व्यापी असूनहि—**सौक्ष्म्यात्-सूक्ष्मभावात्**—सूक्ष्मत्वामुळें—सूक्ष्मपणामुळें—**आकाशं-खं**—आकाश—**न उपलिप्यते-न संबध्यते**—धूळ, चिखल इत्यादिकांनी उपलिप्त होत नाही, संबद्ध होत नाही,—**तथा देहे सर्वत्र अवस्थितः आत्मा न उपलिप्यते**—त्याचप्रमाणें देहांत सर्वत्र अवस्थित असलेला आत्मा उपलिप्त-संबद्ध होत नाही ३२

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥

अन्वयार्थ—भारत—हे अर्जुना !—**यथा**—ज्याप्रमाणें—**एक रविः**—एक सूर्य—**कृत्स्नं इमं लोकं**—या सर्व लोकाला—**प्रकाशयति**—प्रकाशमान करतो,

—**तथा**—त्याप्रमाणे—**क्षेत्री**—क्षेत्रज्ञ आत्मा—**कृत्स्नं क्षेत्रं**—सर्व क्षेत्राला—**प्रकाशयति**—प्रकाशित करतो ३३

किंच— यथा प्रकाशयत्यवभासयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः सविताऽऽदित्यस्तथा तद्वन्महाभूतादिधृत्यन्तं क्षेत्रमेकः सन्प्रकाशयति कः क्षेत्री परमात्मेत्यर्थः । रविदृष्टान्तोऽत्राऽऽत्मन उभयार्थोऽपि भवति रविवत्सर्वक्षेत्रेष्वेक आत्माऽलेपकश्चेति ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—तसेच ' यथा॰ ' या श्लोकानें ' ता करीत नाही व लिप्त होत नाही ' यानंतरचा 'आत्मा द्रष्टा असल्यामुळे दृश्यधर्मरहित आहे' हा हेतु सांगतात—**यथा एकः रविः**–**सविता**–**आदित्यः कृत्स्नं इमं लोकं प्रकाशयति**–**अवभासयति**—ज्याप्रमाणे एक रवि–सविता–आदित्य या सर्व लोकाला प्रकाशित–अवभासित करितो—**तथा**–**तद्वत् महाभूतादि धृत्यन्तं क्षेत्रं एकः सन् प्रकाशयति**—त्याप्रमाणे महाभूतापासून धृतीपर्यंत सर्वक्षेत्राला एकच असून प्रकाशित करितो,—**कः**–**क्षेत्री**–**परमात्मा इत्यर्थः**—कोण? क्षेत्री–क्षेत्रवान्–क्षेत्रज्ञ परमात्मा असा याचा भावार्थ (दृष्टान्तानें विवक्षित असलेला अर्थ आचार्य प्रदर्शित करितात–)—**अत्र आत्मनः रविदृष्टान्तः उभयार्थः अपि भवति**—येथे आत्म्याचा हा सूर्यदृष्टान्त–आत्म्याला दिलेला हा सूर्याचा दृष्टान्त दोन्ही अर्थी आहे (दोन प्रकारचा अर्थ कोणता, ते सांगतात–)—**रविवत् सर्वक्षेत्रेषु आत्मा एकः च अलेपकः इति**—सूर्याप्रमाणें सर्व क्षेत्रामध्ये आत्मा एक व लेपरहित आहे, या दोन्ही अर्थी हा दृष्टान्त आहे ३३

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—ये—जे—**एवं**—याप्रमाणे—**क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः**—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्यामधील—**अन्तरं**—परस्पर विलक्षणता–फरक—**च**—व—**भूतप्रकृतिमोक्षं**—भूतांच्या प्रकृतीचा ज्ञानानें होणारा अभाव—**ज्ञानचक्षुषा**—ज्ञानदृष्टीनें—**विदुः**—जाणतात—**ते**—ते ज्ञानी—**परं**—परमात्मतत्त्वास—**यान्ति**—प्राप्त होतात ३४

समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यथाव्याख्यातयोरेवं यथाप्रदर्शितप्रकारेणान्तरमितरेतरवैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितमात्मप्रत्ययिकज्ञानं चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिरविद्यालक्षणाऽव्यक्ताख्या तस्या भूतप्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनं च ये विदुर्विजानन्ति यान्ति गच्छन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म न पुनर्देहमाददत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
श्रीभगवद्गीताभाष्ये क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—समस्त-अध्यायार्थोपसंहारार्थः अयं श्लोकः—समग्र अध्यायाच्या अर्थाचा उपसंहार करण्यासाठीं 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः०' हा श्लोक आहे.—**यथा व्याख्यातयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः**—पूर्वी जसें व्याख्यान केलें आहे, तशा प्रकारच्या क्षेत्र-क्षेत्रज्ञाचें—**एव-यथाप्रदर्शितप्रकारेण**—याप्रमाणें-वर जसें प्रदर्शित केलें आहे तशा प्रकारानें—**अन्तरं-इतरेतरवैलक्षण्यविशेषं**—अन्तरास-परस्पराच्या विलक्षणतेच्या विशेषास-त्यातील प्रत्येकाचें-एक कूटस्थ दुसरें परिणामी, एक चेतन दुसरें जड इत्यादि वैशिष्ट्यास—**ज्ञानचक्षुषा-शास्त्राचार्योपदेशजनितं आत्मप्रत्ययिकज्ञानं चक्षुः तेन-ज्ञानचक्षुषा**—ज्ञानचक्षूनें-शास्त्र व आचार्य याच्या उपदेशानें उत्पन्न झालेलें आत्मसाक्षात्काररूप ज्ञान हा चक्षु, त्या ज्ञानचक्षूनें-[जे जाणतात, असा पुढें संबंध.]—**च भूतप्रकृतिमोक्षं-भूतानां प्रकृति -अविद्यालक्षणा-अव्यक्ताख्या तस्याः भूतप्रकृतेः मोक्षणं-अभावगमनं च ये विदु -विजानन्ति**—आणि भूतप्रकृतिमोक्षाला-भूतांची प्रकृति-अविद्यारूप-अव्यक्तसंज्ञक भूतप्रकृति, त्या भूतप्रकृतीचें मोक्षण म्ह० अभावगमन-भूतप्रकृतीचा अभाव होणें, जे आ-

---

१ रहस्यकार-'ज्ञानचक्षुषा-' म्ह० ज्ञानरूप डोळ्यानें, असा अगदींच प्राकृत अर्थ करितात, व 'भूतप्रकृतिमोक्ष च' याचा सर्व भूतांच्या मूलभूत प्रकृतीचा मोक्ष, असा करितात. इतकेंच नव्हे तर पुढें टीपेंत म्हणतात-"भूतप्रकृतिमोक्ष-या शब्दाचा अर्थ आम्ही सांख्यशास्त्राच्या सिद्धान्ताप्रमाणें केला आहे" (तो का बरें ? गीता हें सांख्यशास्त्र आहे कीं काय?) "मोक्ष मिळणें किंवा न मिळणें या अवस्था आत्म्याच्या नाहींत. कारण तो नेहमींच अकर्ता व असंग आहे."(पण हा सांख्याचा सिद्धान्त नसून उपनिषदाचा सिद्धान्त आहे.'निर्गुण निष्क्रिय शान्त' 'असंगो ह्यय पुरुष.' [बृ. ४.३.१४ पृ.१३७] 'न निरोधो न चोत्पत्ति. न बद्धो न च साधक.। न मुमुक्षु. न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' माण्डूक्य. भाष्यार्थ पृ.१२८.) "परंतु प्रकृतिगुणाच्या संगानें तो आपल्या ठायीं कर्तृत्वाचा आरोप करीत असल्यामुळें त्याचें हें अज्ञान नाहीसें झालें म्हणजे त्याच्याशीं संयुक्त असलेली प्रकृति सुटते, म्हणजे त्याचाच मोक्ष होतो. .. बंध व मोक्ष या दोन्ही अवस्था प्रकृतीच्याच आहेत, असें सांख्य प्रतिपादन करितात. या सांख्य सिद्धान्ताला अनुसरूनच 'प्रकृतीचा मोक्ष' हे शब्द या श्लोकांत आले आहेत, असें आम्हाला वाटतें." (पण हें वाटणें असमंजस आहे. कारण सांख्याचा तसा सिद्धान्त जरी असला तरी तोच उपपन्न होत नाहीं. बंध व मोक्ष हे प्रकृतीचे धर्म होऊं शकत नाहींत. कारण प्रकृति जड आहे. दगडाला बंध कसला व मोक्ष तरी कसला? बंध व मोक्ष हे चेतनाचेच भ्रमानें आरोपिलेले धर्म आहेत. प्रकृति पुरुषाच्या भोगासाठीं व मोक्षासाठीं प्रवृत्त होते, असा सांख्याचाच सिद्धान्त आहे 'प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं आरंभ' (सां. का. ५६) म्ह० प्रत्येक पुरुषाच्या मोक्षासाठीं प्रकृतीचा प्रवृत्ति आहे. 'वत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य' (सां. का. ५७) म्ह० वत्साच्या-वासराच्या वृद्धीसाठीं अज्ञ-जड दुधाची जशी प्रवृत्ति होते तशीच पुरुषाच्या मोक्षासाठीं प्रधानाची प्रवृत्ति होते, इत्यादि. आता ६२ व्या कारिकेंत प्रकृतीचेच बंध-मोक्ष पुरुषावर आरोपिले जातात, असें म्हटलें

णतात–विशेषेंकरून जाणतात—**ते परं–परमार्थतत्त्वं ब्रह्म यान्ति–गच्छन्ति**—ते परब्रह्माला–परमार्थतत्त्वाला प्राप्त होतात, ते परब्रह्माला जाऊन पोंचतात–तद्रूप होतात—**पुनः देहं न आददते इत्यर्थ**—पुनरपि देह धारण करीत नाहींत, असा याचा भावार्थ. [याप्रमाणें अमानित्वादि ज्ञानसाधनामध्यें तत्पर झाल्यामुळें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या यथार्थस्वरूपाचें ज्याला विज्ञान झालें आहे, त्याच्या सर्व अनर्थांची निवृत्ति होऊन परिपूर्ण परमानंदाचा आविर्भाव होणें, या स्वरूपाचा पुरुषार्थ सिद्ध होतो, हें या अध्यायात सांगितलें.] ३४.

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायलेल्या उपनिषदांतील–रहस्यविद्येंतील ब्रह्मविद्येपैकीं योग–उपाय-शास्त्रांतील प्रकृतिपुरुषविवेकयोग (क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोग) नावाचा तेरावा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

आहे हें खरें, पण चेतन पुरुष भोक्ता आहे, असेंहि सांख्य म्हणतात आणि तो जर सुखदुःखभोक्ता आहे, तर बद्ध कसा नाहीं? सुखदुःखानुभव हाच संसार व तो चेतन पुरुषामध्येंच संभवतो. जड प्रकृतींत संभवत नाहीं. मोक्षहि संसारदुःखानें तापलेल्या पुरुषालाच हवा असतो दगडासारख्या प्रकृतीला त्याची गरज नाहीं. कारण तिला जर दुःखच नाहीं तर 'त्रिविधदुःखाचा अत्यंत अभावरूप अत्यंत पुरुषार्थ' तरी कशाला हवा? आचार्यांनीं या सिद्धान्ताचें अनुपपन्नत्व शारीरक सूत्रभाष्यात फारच उत्तम रीतीनें दाखविलें आहे. अशा अनुपपन्न सिद्धान्ताचा स्वीकार भगवानानीं केला आहे, असें समजणें सर्वथा अयोग्य आहे, त्यामुळें 'प्रकृतीचा मोक्ष' हा रहस्यकारानीं केलेला अर्थहि तितकाच अनुपपन्न आहे) "कित्येक 'भूतेभ्य. प्रकृतेश्च मोक्ष.' म्ह० पंच महाभूतें व प्रकृति याच्यापासून अर्थात् मायात्मक कर्मापासून आत्म्याचा मोक्ष होतो, असाहि अर्थ लावितात." (पण कोणीहि अद्वैती भाष्य व टीकाकार असा अर्थ करीत नाहींत. मध्वाचार्यांनीं 'भूतेभ्य. प्रकृतेश्च मोक्ष.' असें म्हटलें आहे, पण त्याचा अर्थ रहस्यकार म्हणतात तसा नाहीं. कारण भूतें व प्रकृति म्ह० मायात्मक कर्में, असा अर्थ वैष्णव कधींच करणार नाहींत असो. शेवटीं रहस्यकार म्हणतात–) "हा क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेक ज्ञानचक्षूनें कळणारा, तर नवव्या अध्यायातील राजविद्या प्रत्यक्ष म्ह० चर्मचक्षूनें कळणारी (९.२) आणि विश्वरूपदर्शन परम भगवद्भक्तासहि केवळ दिव्य चक्षूनेंच दिसणारें (११.८) हा नऊ, अकरा व तेरा या अध्यायातील ज्ञानविज्ञाननिरूपणातला भेद लक्षात ठेवण्यासारखा आहे."(या सर्वांना ज्ञानविज्ञाननिरूपण म्हणणें वाहीमें चिन्त्यच आहे तथापि नवव्या अध्यायातील राजविद्या प्रत्यक्ष चर्मचक्षूनें कळणारी आहे, हें म्हणणें अगदींच अयोग्य आहे. ज्ञान चर्मचक्षूना प्रत्यक्ष दिसणार कसें? गी. भा. पृ. ६८३ भाष्यार्थ व टीप पहा.)

अध्याय चवदावा.

गुणत्रयविभागयोग

सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं तत्कथमिति तत्प्रदर्शनार्थं ' परं भूयः ' इत्यादिरध्याय आरभ्यते, अथवेश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वं न तु सांख्यानामिव स्वतन्त्रयोरित्येवमर्थं प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च सङ्गः संसारकारणमित्युक्तं ' कस्मिन्गुणे कथं सङ्गः के वा गुणाः कथं वा ते बध्नन्तीति गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यान्मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं च—

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तर अध्यायांची संगति–)—**सर्वं उत्पद्यमानं क्षेत्र क्षेत्रज्ञसंयोगात् उत्पद्यते इति उक्तं**—जें जें उत्पन्न होणारें तें सर्व क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या संयोगापासून उत्पन्न होतें, असें तेराव्या अध्यायांत सांगितलें,—**तत् कथं इति तत्प्रदर्शनार्थं ' परं भूयः० ' इत्यादिः अध्यायः आरभ्यते**—पण तें कसें, हें प्रदर्शित करण्यासाठीं ' परं भूयः० ' इत्यादि चवदावा अध्याय आरंभिला जातो.—**अथवा ईश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः जगत्कारणत्वं**—किंवा ईश्वराच्या अधीन–ईशपरतंत्र असलेल्या क्षेत्र क्षेत्रज्ञांना जगत्कारणत्व आहे,—**तु सांख्यानां इव स्वतन्त्रयोः न**—पण सांख्यांच्या मताप्रमाणें स्वतंत्र असलेल्या पुरुष प्रकृतींला जगत्कारणत्व नाहीं,—**इति एवं अर्थं**—हा सिद्धान्त सांगण्यासाठीं या अध्यायाचा आरंभ केला जातो. तसेंच—**प्रकृतिस्थत्व गुणेषु च सङ्ग. संसारकारणं इति** (अ. १३ श्लो. २१) **उक्तं**—प्रकृतिस्थत्व म्ह० पुरुषाचा प्रकृतीशीं ऐक्याध्यास व त्याचीच गुणामध्यें म्ह० सुख-दु:ख-मोहामध्यें आसक्ति–हें माझें असा अभिनिवेश, हें संसाराचें कारण आहे असें (वर पृ. ९५१) सांगितलें. पण—**कस्मिन् गुणे कथं संग.**—कोणत्या गुणांत कसा आसंग होतो,—**के वा गुणाः**—तसेंच ते गुण कोणते, —**वा ते कथं बध्नन्ति इति**—किंवा ते गुण पुरुषाला बद्ध कसे करितात, हें सांगण्यासाठीं—**च गुणेभ्यः मोक्षणं कथं स्यात्**—व गुणांपासून मोक्षण–मुटणुक–मुक्ति कशी होईल [२]—**च मुक्तस्य लक्षणं वक्तव्यं इति एवं अर्थं च (श्रीभगवान् उवाच)**—आणि मुक्ताचें लक्षण सांगावें यासाठीं श्रीभगवान् म्हणाले (अशा एकंदर सहा प्रश्नांचें उत्तर देण्यासाठीं हा अध्याय आरंभिला आहे)

---

२ पण रहस्यकार म्हणतात—"तेराव्या अध्यायांत क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार एकदा वेदान्तदृष्ट्या व एकदा सांख्यदृष्ट्या सांगितला. " हें म्हणणें बरोबर नाहीं, हें आम्हीं तेथेंच दाखविलें आहे [गी. भा. पृ ९४३ पहा.] " त्यांतच सर्व कर्तृत्व प्रकृतीचें, पुरुष–क्षेत्रज्ञ उदासीन. पण प्रकृतीचें कर्तृत्व कसें चालू राहतें ! याचें विवेचन अद्यापि झालें नाहीं. म्हणून एकाच प्रकृतीपासून नानाविध सृष्टि, विशेषत. सजीव सृष्टि कशी उत्पन्न होते, याचें

या अध्यायात निरूपण करितात." (पण निर्जीव प्रकृतीपासून सजीव सृष्टि कशी होईल ? शिवाय वेदान्तसिद्धान्ताप्रमाणें सर्व सृष्टि हेंच मुळीं शरीर आहे. गीताहि 'भूमिरापोऽन-लो०' ७४ 'महाभूतानि०' १३.५–६. यात सर्व भौतिक सृष्टीला अपरा प्रकृति–क्षेत्र म्हणत आहे. प्रकृतीच्या कार्यांत सजीव व निर्जीव हा भेदच संभवत नाहीं. मनुष्य, पशु, पक्षी यांचीं शरीरें चर व वृक्ष-पाषाणादि शरीरें अचर, हा त्यांतील अवान्तर भेद होय व तोहि प्रकृतिकृत नव्हे, चेतनकृत–क्षेत्रज्ञकृत आहे. प्रकृति नेहमी जडच व तिला जडाचेंच-कार्यकरणाचेंच कर्तृत्व आहे जीवभूत परा प्रकृतीचें कर्तृत्व प्रकृतीला नाहीं. तेव्हा 'प्रकृती-पासून सजीव सृष्टि उत्पन्न होते,' हें म्हणणें शास्त्रसिद्धान्ताच्या विरुद्ध आहे. शिवाय या अध्यायात तसें सांगितलेलेंहि नाहीं.५ ते १८ श्लोकात आचार्यांनीं वर म्हटल्याप्रमाणें तेरा-व्या अध्यायात सांगितलेलें प्रकृतिस्थत्व व गुणसंग या संसारकारणाचें स्पष्टीकरण करण्या-साठीं गुण कोणते, कोणत्या गुणात कसा संग होतो, गुण पुरुषाला बद्ध कसे करितात, सा त्त्विकादिकांना मरणोत्तर फल कोणतें मिळतें तें सांगितलें आहे. १९-२० श्लोकात या गुणापासून मोक्ष कसा होतो, तें सांगितलें आहे व २१-२७ श्लोकात गुणातीताचीं लक्षणें व गुणातीत होण्याचा उपाय सांगितला आहे अर्थात् ५ ते २७ श्लोकात "प्रकृतीपासून नानाविध सृष्टि, विशेषत सजीव सृष्टि कशी होते" तें सांगितलेलें नाहीं, हें कोणीहि क-बूल करील या अध्यायाच्या १ व २ श्लोकात येथील ज्ञानाची स्तुति केली आहे. ३ व ४ या दोन श्लोकात मात्र–"माझी योनि महद्ब्रह्म–प्रकृति–माया आहे. तिच्यामध्यें मी सर्व भूताच्या उत्पत्तीचें बीजारोपण करतो. त्यापासून सर्व भूतांची उत्पत्ति होते. देव-मनुष्य पश्वादि सर्व योनींमध्यें ज्या मूर्ति–देहाकार उत्पन्न होतात, त्याचें कारण माझी प्रकृति व मी त्याचा बीजप्रद पिता आहे " असें सांगितलें आहे , तें आचार्यांनीं अगदीं आरंभीं जें म्हटलें आहे, त्याला धरून आहे. रहस्यकार म्हणतात तशा अर्थाचें तें नाहीं उत्पन्न होणारें सर्व क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ यांच्या संयोगापासूनच उत्पन्न कर्में होतें तें किंवा ईश्वरा-धीन असलेल्या क्षेत्र क्षेत्रज्ञांना अपरा व परा प्रकृतींना जगत्कारणत्व आहे, हें सांगण्यासाठीं हे दोन श्लोक आहेत 'माझी योनि प्रकृति आहे तिच्यामध्यें मी क्षेत्रज्ञरूप बीजाचें आधान करितों व त्यापासून सर्व भूताचा उद्भव होतो,' हें म्हणणें किती सयुक्तिक आहे! आणि रहस्य-कारानें 'प्रकृतीपासून नानाविध सृष्टि विशेषत सजीव सृष्टि होते' हें म्हणणें किती अयोग्य आहे, त्याचा विचार आता वाचकानींच करावा सर्व भूतें म्ह० सजीव सृष्टि हें खरें; पण त्या सजीव सृष्टींत शरीरेंद्रियसमूह किंवा कार्यकरणसंघात हा एक भाग व त्या सर्वांना धारण करणारा व त्याला 'मी' म्हणणारा हा दुसरा भाग आहे. त्यांतील पहिल्या भौतिक भागाचें कारण प्रकृति आहे व दुसऱ्या अभौतिक भागाचें कारण चेतन परमात्मा आहे. चवथ्या श्लोकात हा भेद अगदीं स्पष्ट करून सांगितला आहे. 'सर्व योनींमध्यें ज्या मूर्ति म्ह० व्यक्त कार्यें–शरीरेंद्रियसंघात उत्पन्न होतात त्याची योनि माही प्रकृति व मी बीज प्रद पिता.' यावरून प्रकृति फक्त मूर्तीचेंच कारण व पुरुष त्यांतील जीवभावाचें कारण, हें अगदीं स्पष्ट होतें. पण सरळ मार्ग सोडून नास्तिक सांख्याच्या नादाला लागल्यामुळें रहस्यकाराची अशी परोपरी दिशाभूल झालेली पाहून फार खेद होतो. पुनः ते म्हण-तात–) "केवळ मानवी सृष्टीचाच विचार केला तर [illegible] विषय क्षेत्राबद्दलचा म्ह० शरी-

राचा असल्यामुळें त्याचा क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचारात समावेश होऊं शकतो" (पण क्षेत्र म्हणजे नुसती मानवी सृष्टीच हें रहस्यकाराना सागितलें कोणी ? क्षेत्र म्ह० सूक्ष्म पंचभूतापासून धृतीपर्यंत सर्व भूत-भौतिक. मनुष्याचें मात्र शरीर आणि पशु, पक्षी, सर्पादिक, वृक्ष, वेली यांची शरीरें नव्हेत की काय ? अर्थात्) "स्थावर सृष्टीसुद्धा त्रिगुणात्मक प्रकृतीचाच पसारा असल्यामुळें प्रकृतीच्या गुणभेदाचें हें विवेचन क्षराक्षरविचाराचाहि भाग होऊं शकतें. म्हणून क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार हें संकुचित नाव मोडून देऊन सातव्या अध्यायात जें ज्ञानविज्ञान सागण्यास सुरवात केली तेंच ज्ञानविज्ञान जास्त खुलासेवार आता तुला पुनः सागतों." ... हें सर्व म्हणणें अनुपपन्न व असंबद्ध आहे. कारण क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार हें गीतेंच्या दृष्टीनें संकुचित नाव नाहीं. तेराव्या अध्यायात "यावत्संजायते किंचित् सत्त्वं स्थावरजंगमम्। क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तद्विद्धि भरतर्षभ" (श्लो. २६ पृ. ९६७) असें भगवान् स्पष्ट म्हणत आहेत, व येथील ४ थ्या श्लोकात तेंच सागितलें आहे. गीतेंत क्षराक्षरविचाराचें कोठें नावहि नाहीं. क्षर व अक्षर हे शब्द गीतेंत आले आहेत. पण रहस्यकार समजतात तशा अर्थी त्याचा उपयोग केलेला नाहीं. अधिभूतं क्षरः भावः' ८.४ 'द्वौ पुरुषौ क्षरश्च अक्षरः, क्षरः सर्वाणि भूतानि' १५.१६ असा २-३ ठिकाणींच 'क्षर' शब्द आला आहे व त्याचा अर्थ सर्व भूतें म्ह० शरीरें हाच आहे, व अक्षरशब्द—ब्रह्म ३.१५, ८.३, ८.२१, ११.१८, १२.१,३, 'ॐ' हें अक्षर ८.१३, १०.२५, अकारादिक अक्षर १०.३३ व मायाशक्ति १५. १६, १८—या अर्थी योजला आहे व रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणें व्यापक अर्थी क्षराक्षरशब्द योजलेले नाहींत. क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याचा जोडीनें विचार करण्यासाठीं एक समग्र अध्याय गीतेंत आहे. तसा क्षराक्षराच्या विचारासाठीं एखादा श्लोकहि नाहीं. अर्थात् क्षराक्षरविचार हा केवळ कल्पना आहे, तिला गीतेंत किंवा उपनिषदातहि आधार नाहीं. सातव्या अध्यायातील ज्ञानविज्ञान अपूर्ण नाहीं, हें आम्ही वर दाखविलेंच आहे. वास्तव तेंच 'ज्ञानविज्ञान खुलासेवार सागण्यासाठीं हा अध्याय भगवान् सुरू करीत आहेत' हा असत्कल्पना आहे. कारण सातव्या अध्यायातील ज्ञानविज्ञानाचाच जर हा विस्तार असता तर याचा निराळा अध्याय करून निराळें नाव देण्याचें काहीं कारण नव्हतें. प्रत्येक अध्यायात ईश्वराचें ज्ञान होण्यासाठीं निरनिराळ्या प्रकारें प्रतिपादन केलें आहे ज्ञानाचे निरनिराळे उपाय सागितले आहेत, हें खरें, पण त्यामुळें एका अध्यायातील विषय अपुरा असल्यामुळें तोच पुढें अनेक अध्यायात चालू ठेवला आहे, हें म्हणणें सयुक्तिक नाहीं. आता पूर्व अध्यायात ज्याचा प्रसंगोपात्त उल्लेख आला असून सविस्तर वर्णन केलें नाहीं त्या विषयाचा विस्तार दुसऱ्या अध्यायात केला आहे. पण तेवढ्यावरून तो सातव्या अध्यायाचाच विषय १७व्या अध्यायापर्यंत चालविला आहे हें म्हणणें अयोग्य आहे. (गी. भा. पृ. ६८२ पहा.)

रहस्यकार पुढें म्हणतात, "त्रिगुणाच्या पसाऱ्याचें वर्णन अनुगीतेंत व मनुस्मृतीच्या बाराव्या अध्यायातहि आलें आहे." पण तें मुद्दा साख्यदर्शनातीलच की काय ? वेदानुयायी मनुस्मृतींत निरीश्वरवादी साख्याचें गुणविस्तारवर्णन घेतलें असेल, अशी कल्पनाहि करवत नाहीं. तें वैदिक साख्यातून घेतलें आहे, याबद्दल वाद नाहीं, आणि वैदिक साख्य म्ह० ज्ञान व वैदिक योग म्ह० ध्यान होय, असें आचार्यांनी शारीरभाष्यात (अ. २.१.३)

श्रीभगवानुवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—भूयः—पुनरपि—**ज्ञानानां उत्तमं परं ज्ञानं**—सर्व ज्ञानांतील उत्तम व परम ज्ञान—**प्रवक्ष्यामि**—मी तुला सांगेन.—**यत्**—जें ज्ञान—**ज्ञात्वा**—जाणून—**सर्वे मुनयः**—सर्व मुनि—**इतः**—या शरीराच्या नाशानंतर—**परां सिद्धिं**—सर्वोत्तम सिद्धीला—**गताः**—प्राप्त झाले आहेत. १

परं ज्ञानमिति व्यवहितेन संबन्धः । भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेष्वध्यायेष्वसकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं परवस्तुविषयत्वात्, किं तत्, ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानामुत्तममुत्तमफलत्वात् । ज्ञानानामिति नामानित्वादीनां किं तर्हि यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणामिति । तानि न मोक्षायेदं तु मोक्षायेति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतृबुद्धिरुच्युत्पादनार्थम् । *यज्ज्ञात्वा यज्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मुनयः संन्यासिनो मननशीलाः* सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यामितोऽस्माद्देहबन्धनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—परं ज्ञानं इति व्यवहितेन संबंधः—'परं' या पदाचा पुढील 'ज्ञानं' या पदाशीं संबंध म्ह० श्रेष्ठ ज्ञान—**भूयः-पुनः पूर्वेषु सर्वेषु अध्यायेषु असकृत् उक्तं अपि प्रवक्ष्यामि**—भूयः पुनरपि म्ह० पूर्वीच्या सर्व अध्यायांमध्ये वारंवार-अनेकदा जरी सांगितलें आहे तरी पुनः मी सविस्तर सांगेन—**च तत् परवस्तुविषयत्वात् परं**—आणि तें परवस्तुविषयीं असल्यामुळें पर आहे. पर वस्तु-परब्रह्म हा त्याचा विषय असल्यामुळें तें पर होय.—**किं तत्**—पण तें पर काय ?—**ज्ञानं**—ज्ञान—**सर्वेषां ज्ञानानां उत्तमं उत्तमफलत्वात्**—सर्व ज्ञानांतील उत्तम ज्ञान.

स्पष्ट म्हटलें आहे मन्वादि स्मृतींत त्याच्याच आधारानें प्रकृति, महत्तत्त्व, अहंकार, पंचतन्मात्रें इत्यादिकांच्या द्वारा सृष्टीच्या उत्पत्तीचें वर्णन केलें आहे अ. १ श्लो. ५-२० पहा मनुस्मृतींतील वर्णन निरीश्वरवादी कापिल सांख्यशास्त्राच्या आधारानें केलेलें असेल अशी नुसती कल्पनाहि करवत नसल्यामुळें तें उपनिषदांना अनुसरूनच आहे गीतेला तोच न्याय लागू आहे. उलट इकडच्या कापिल दर्शनानेंच प्रकृति, महत् इत्यादि वैदिक नांवें घेऊन आपलें स्वतंत्र दर्शन बनविलें आहे. (गी भा. पृ १२४ ७५, ६८६ पहा) तात्पर्य रहस्यकारांनीं गीतेंत नास्तिक सांख्यदर्शनाचें पोटें दडकण्याचा जो यत्न केला आहे, तो अप्रस्तुत आहे. वैदिक सांख्य निराळें व अवैदिक सांख्यदर्शन निराळें, हा भेद न कळल्यामुळें पुष्कळ आधुनिकांची अशी फसगत झालेली दिसते. पण या अर्वाचीन सांख्याला खरे श्रीशंकराचार्यच मानीत नाहींत असें नाहीं, तर रामानुजादि इतर वैदिक संप्रदायीहि मानीत नाहींत, हें लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे. इतकेंच नव्हे तर गुद्द ब्रह्मसूत्रकार बादरायण व्यासहि त्याच्या विरुद्ध आहेत, हें आम्ही वर सांगितलेंच आहे. (पृ. ९६३ पहा.)

कारण त्याचें फल उत्तम असल्यामुळे ते उत्तम —**ज्ञानानां इति अमानित्वादीनां न**—ज्ञानातील याचा अर्थ तेराव्या अध्यायात सांगितलेल्या अमानित्वादिकातील असा नव्हे.—**किं तर्हि**—तर मग कोणत्या ज्ञानातील—**यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणां इति**—यज्ञादि ज्या ज्ञेय वस्तु, त्याविषयींच्या ज्ञानातील, असा त्याचा अर्थ आहे, त्यामुळें येथील ' ज्ञानानां ' या शब्दानें अमानित्वादिकाचें ग्रहण करिता येत नाहीं (यज्ञादिकाविषयींच्या ज्ञानाहून हें ज्ञान श्रेष्ठ का ते सांगतात-)—**तानि न मोक्षाय इदं तु मोक्षाय इति पर-उत्तम शब्दाभ्यां श्रोतृबुद्धिरुच्युत्पादनार्थं स्तौति**—यज्ञादिकाविषयींचीं ज्ञानें मोक्षाला कारण होत नाहींत, पण हें मोक्षाला कारण होतें, हें मोक्षाचें अन्तरंग साधन आहे, म्हणून 'परं' व 'उत्तम' या शब्दांनी श्रोत्याच्या अन्तःकरणात त्या ज्ञानाविषयीं रुचि उत्पन्न करण्यासाठीं भगवान् त्याची स्तुति करितात.—**सर्वे मुनयः-संन्यासिनः-मननशीलाः यत् ज्ञात्वा-यत् ज्ञानं ज्ञात्वा-प्राप्य**—सर्व मुनि-संन्यासी-मननशील जें ज्ञान जाणून—ज्या ज्ञानाला प्राप्त होऊन—**इतः-अस्मात् देहबन्धनात् ऊर्ध्वं परां सिद्धिं-मोक्षाख्यां गताः-प्राप्ताः**—यानंतर-या-प्रत्यक्षसिद्ध देहबंधनातून सुटल्यानंतर ' मोक्ष ' या नावाच्या श्रेष्ठ सिद्धीला गेले आहेत-' मोक्ष ' या सिद्धीला प्राप्त झाले आहेत १

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥

अन्वयार्थ—इदं ज्ञान—या ज्ञानाचा—**उपाश्रित्य**—आश्रय करून—**मम**—माझ्या—**साधर्म्यं**—साहृप्यास—**आगताः**—आलेले ज्ञानी—**सर्गे अपि**—सृष्टीच्या वेळीहि—**न उपजायन्ते**—उत्पन्न होत नाहींत—**च**—आणि—**प्रलये**—प्रलयाच्या वेळा—**न व्यथन्ति**—व्यथा-नाश पावत नाहीत. २.

अस्याश्च सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति— इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतत् । मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थो न तु समानधर्मता साधर्म्यं क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमाद्गीताशास्त्रे । फलवादश्चायं स्तुत्यर्थमुच्यते । सर्गेऽपि सृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथां नाऽऽपद्यन्ते न च्यवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानाचें फल कर्मांच्या फलाहून अगदीं विलक्षण आहे,असें सांगतात-) —**च अस्याः सिद्धेः ऐकान्तिकत्वं दर्शयति**—आणि भगवान् या सिद्धीचें अव्यभिचारित्व-नित्यत्व दाखवितात—**इदं यथोक्तं ज्ञानं उपाश्रित्य-ज्ञानसाधनं अनुष्ठाय इति एतत्**—या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या-सर्व ज्ञानातील श्रेष्ठ ज्ञा-

१ पण ' ज्ञानाला जाणून ' असें म्हटल्यास ' ज्ञान 'शेष होतें, हा दोष घालविण्यासाठीं जाणून म्ह० प्राप्त होऊन असा अर्थ केला आहे.

नाचा आश्रय करून म्ह० ज्ञानसाधनाचे अनुष्ठान करून, असा याचा भावार्थ—**मम-परमेश्वरस्य साधर्म्यं आगताः-मत्स्वरूपतां प्राप्ता इत्यर्थः**—मज परमेश्वराच्या साधर्म्यास आलले म्ह० माझ्या स्वरूपतस प्राप्त झालेले असा याचा भावार्थ (गाय व गवा याचेंहि साधर्म्य असतें, तसेंच विद्वान् व ईश्वर याच साधर्म्य असल्यास त्याचा भेद आहे, अस मानाव लागेल, म्हणून माझ्या स्वरूपतेस प्राप्त झालेले असे म्हटलें आहे कारण येथील साधर्म्य जर मुख्य मानले तर विद्वान् व ईश्वर याचा नियमान भेदच सिद्ध होईल व त्यामुळ गीताशास्त्राशा विरोध येईल, असें सागतात-)—**तु समानधर्मतां साधर्म्यं न**—पण येथें समानधर्मता हेंच साधर्म्य इष्ट नाहा कारण—**गीताशास्त्रे क्षेत्रज्ञ-ईश्वरयोः भेदानभ्युपगमात्**—गीताशास्त्रात क्षेत्रज्ञ व ईश्वर याचा भेद मानलेला नाहा (शिवाय ज्ञानाच्या स्तुतीसाठा त्याच फल येथें विवक्षित असल्यामुळें ' सारूप्य ' मानताच येत नाहीं, असें सागतात-)—**च अयं फलवादः स्तुत्यर्थं उच्यते**—आणि हा फलवाद स्तुतासाठीं सागितला जात आहे [सारूप्य हच फल येथ विवक्षित आहे, असें जर म्हटलं, तर तें ज्ञानाच फल नसून ध्यानाचें फल सागितलें आहे, अस होईल पण ध्यानाच फल यथें प्रस्तुत नाहीं ज्ञानाचें फल प्रस्तुत आहे अहोपण, ईश्वरात्मतेला प्राप्त झालल्या ज्ञाना पुरुषाना अवान्तर सृष्टि व प्रलय यात जरी जन्म व नाश याचा अनुभव घ्यावा लागत नसला तरी महासर्गाचे वेळा त्याना जन्म अवश्य प्राप्त होईल, अशी आशङ्का घेऊन सागतात-]—**सर्गे अपि-सृष्टिकाले अपि न उपजायन्ते-न उत्पद्यन्ते**—सर्गाच्या वेळींहि म्ह० सृष्टाच्या वेळाहि ते उत्पन्न होत नाहात त्याचा जन्म होत नाहा —**च प्रलये-ब्रह्मण अपि विनाशकाले न व्यथन्ति-व्यथां न आपद्यन्ते न च्यवन्ति इत्यर्थ**—आणि प्रलयामध्यें म्ह० ब्रह्मदेवाच्याहि विनाशकाला व्यथित होत नाहात, व्यथेला-पीडेला-दु.खाला प्राप्त होत नाहींत, ते आत्मस्वरूपापासून च्युत होत नाहींत, असा याचा भावार्थ

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—**मम**—माझी—**योनि**—त्रिगुणात्मिका प्रकृति (हें सर्व भूताचें कारण आहे. ती सर्व कार्यांहून मोठा असल्यामुळें)—**महत् ब्रह्म**—महती-मोठी व आपल्या विकाराच भरण-पोषण करीत असल्यामुळें ब्रह्म आहे—**तस्मिन्**—त्या महत् ब्रह्मात म्ह० भूताच्या कारणात—**अहं**—मी—**गर्भं**—सर्व भूताच्या जन्माच कारण-बीज—**दधामि**—स्थापितों—**हे भारत**—हे अर्जुना! **ततः**—यापासून—**सर्वभूतानां**—सर्व भूताचा—**संभवः**—उत्पत्ति—**भवति**—होते ३

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणमित्याह—मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्योनि सर्वभूताना सर्वकार्येभ्यो महत्त्वाद्भरणाच्च स्वविकाराणा, महद्ब्रह्मेति योनिरेव विशिष्यते । तस्मिन्महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीज

सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोऽहमविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । संभव उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्तस्माद्गर्भाधानाद्भवति हे भारत ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञानाची स्तुति ऐकून तदभिमुख झालेल्या व लक्ष लावून ऐकणाऱ्या अर्जुनाला भगवान् म्हणतात–)—**ईदृशः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः भूतकारणं इति आह**—अशा प्रकारचा क्षेत्र-क्षेत्रज्ञसंयोग भूताचें कारण आहे, असे भगवान् सांगतात–**—मम-स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः सर्वभूतानां योनिः** माझी स्वभूत–माझें वित्त असलेली, पण स्वभूत म्ह० स्वरूप नव्हे, तर माझी माया म्ह० चिच्छक्ति नव्हे–त्रिगुणात्मिका प्रकृति सर्वभूतांची योनि आहे. [‘योनि’ या शब्दानें उत्पन्न होणाऱ्या सर्व कार्यांचें उपादानकारणत्व विवक्षित आहे, अशा आशयानें म्हणतात–] **—सर्वकार्येभ्यः महत्त्वात् च स्वविकाराणां भरणात् महत् ब्रह्म इति योनिः एव विशिष्यते**—सर्व कार्यांहून महत्त्व–मोठेपणा असल्यामुळें व आपल्या विकाराचें भरण–पोषण–धारण करीत असल्यामुळें ‘महत् ब्रह्म’ असें त्या योनीलाच विशेषण दिलें जातें. (सर्व कार्यांना व्यापून राहणें, या धर्मामुळें त्या योनीला ब्रह्म, असें म्हटलें आहे. महत् ब्रह्म या शब्दाचें नपुंसकलिंग असल्यामुळें त्याचा दुसरा काही अर्थ असेल, असें कोणाला वाटेल, म्हणून योनिशब्दाचेंच तें विशेषण आहे, असें मुद्दाम सांगितलें आहे.)—**तस्मिन् महति ब्रह्मणि योनौ**—त्या महत् ब्रह्म, या योनीमध्यें—**गर्भ-हिरण्यगर्भस्य जन्मनः बीजं-सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि-निक्षिपामि**—गर्भाला म्ह० हिरण्यगर्भाच्या जन्माच्या बीजाला-सर्व भूताच्या जन्माचें कारण अशा बीजाला मी धारण करितों, अशा प्रकारच्या बीजाचा निक्षेप–आधान मी त्या योनींत करितों.—**क्षेत्र-क्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमान् ईश्वरः अहं**—क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ या प्रकृतिद्वयरूप शक्तीनें युक्त असलेला मी ईश्वर—**अविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामि इत्यर्थः**—अविद्या-काम-कर्म, या उपाधिस्वरूपाच्या अनुसार वर्तन करणाऱ्या क्षेत्रज्ञाला क्षेत्राशीं संयुक्त करितों, असा याचा भावार्थ. [अविद्या-काम-कर्मादिकांच्या संस्कारांनी युक्त असलेल्या क्षेत्रज्ञाचा क्षेत्राशीं संयोग करून देतों.]—**हे भारत, ततः तस्मात्-गर्भाधानात् हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण सर्वभूतानां संभव –उत्पत्तिः भवति**—हे भरतवंशजा, त्या तशाच्या गर्भाधानापासून हिरण्यगर्भाच्या उत्पत्तीच्या द्वारा सर्वभूताचा संभव म्ह० उत्पत्ति होते. [स्मृतीमध्यें ‘ आदिकर्ता स भूतानां ’ या वचनानें सर्व भूतें हिरण्यगर्भाची कार्यें आहेत असें सांगितलेलें असल्यामुळें भाष्यांत ‘हिरण्यगर्भाच्या उत्पत्तीच्या द्वारा ’ सर्व भूतांची उत्पत्ति त्या गर्भाधानापासून होते असें म्हटलें आहे.] ३

---

१ पण रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात–“ आता प्रकृति हें मायेचें स्वरूप आहे असें प्रथम सांगून त्याचे तीन भाग करून टाकल्यावर सत्त्व, रज व तम या प्रकृतीच्या

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—**कौन्तेय**—हे अर्जुना !—**सर्वयोनिषु**—देवादि सर्व योनींमध्यें—**याः मूर्तयः**—ज्या मूर्ति–जे आकार–जीं शरीरें—**संभवन्ति**—उत्पन्न होतात—**तासां**—त्या सर्व मूर्तींचें—**महत् ब्रह्म**—माझी प्रकृति—**योनि**—उत्पत्तिस्थान आहे व—**अहं**—मी—**बीजप्रदः**—बीज देणारा—**पिता**—जनक आहे. ४.

तीन गुणामुळें सृष्टींतील नानाविध व्यक्त पदार्थ कसे निर्माण होतात याचें वेदान्तशास्त्राशा विरोध न आणता निरूपण करितात–" पण भगवानाना एवढा द्राविडी प्राणायाम कर ण्याचें कारण काय ? अगोदर सांख्याच्या प्रकृतीचा स्वीकार करावयाचा, मग त्यातील द्वैत काढून टाकावयाचें, नंतर प्रकृतीच्या त्रिगुणामुळें सृष्टींत नानाविध व्यक्त पदार्थ कसे निर्माण होतात त्याचें वेदान्ताशीं विरोध न येईल अशा बेतानें निरूपण करावयाचें ! कोण ही डिट कल्पना !' पण अशा प्रतिपादनानें उपनिषदें, भगवान् व व्यास या सर्वांच्याच पदरी असमंजसपणा येतो, याची काय वाट ? भगवानाना निरीश्वरवादी सांख्यदर्शनाची मात्र इतकी आवड असावी आणि सेश्वरवादी व धारणा-ध्यान-समाधींच्या द्वारा आत्मसाक्षात्का रापर्यंत नेऊन पोंचविणाऱ्या योगशास्त्राशीं मात्र त्यांनीं अगदीं फटकून वागावें, हेंहि त्याच्या ईश्वरत्वाला शोभण्यासारखें नाहीं. पण इतका अव्यापारेषु व्यापार करण्यापेक्षा 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैः निगूढां' 'स्वभावमेके' (श्वेताश्वतरोपनिषद्) 'यद् अग्ने रोहित रूप तेजसस्तद्रूप' (छा.भा.पृ.४४१) इत्यादि श्रुतींना अनुसरूनच मनुस्मृति, अनुशासनपर्व, गीता यांतील प्रतिपादन आहे व त्याला अनुसरूनच पुढें सांख्यानीं आपल्या परिभाषेप्रमाणें आपल्या दर्शनात विस्तार केला आहे, असें म्हटल्यास काय होईल ? सर्व वाद मिटेल. उपनिषदांतील प्रकृति स्वगुणांनी गूढ आहे, व 'अजा एका लोहितशुक्लकृष्णा' असेंहि तिचें वर्णन श्वेताश्वतरोपनिषदांत केलें आहे. म्हणूनच आचार्यहि आपल्या भा ष्यांत प्रकृतीला त्रिगुणात्मिका, वगैरे म्हणतात. तस्मात् रहस्यकाराचा 'गीतेंत सांख्य व वेदान्त यांचा जोड घातलेली आहे,' ही समजूत बरोबर नाहीं. 'प्रकृति हें माझेंच स्वरूप आहे' इत्यादि जें रहस्यकाराचें म्हणणें आहे तें अगदींच चुकीचें आहे. जड प्रकृति माझें स्वरूप आहे, असें भगवान् कधींच म्हणणार नाहींत. या श्लोकांत 'मम योनिः महद् ब्रह्म' असे शब्द आहेत. त्यावरून 'माझें स्वरूप' असा अर्थ निष्पन्न होत नाहीं, व 'प्रकृति माझें स्वरूप' असें म्हणणें हा द्वैत काढून टाकण्याचा उपायहि नव्हे. अथांत या अध्यायाच्या पुढील श्लोकावरील टीपांतून रहस्यकाराना कांहीं समानार्थक सांख्यकारिकांचा वगैरे उल्लेख करून "प्रकृति व पुरुष हें सांख्यांचें द्वैत गीतेस मान्य नसल्यामुळें..सां- ख्यांच्या वरील सिद्धान्ताचें गीतेंत रूपान्तर होतें." इत्यादि जें म्हटलें आहे तें सर्व उपेक्षणीय आहे. "प्रकृति व पुरुष हेंच द्वैत व त्यांच्या पलीकडे जो एक आत्मरूपी परमेश्वर किंवा परब्रह्म आहे, तें निर्गुण ब्रह्म जो ओळखील" वगैरे पृ.७२७ रहस्यकाराचें म्हणणें एवढें कशासाठीं आहे. फार काय पण ही भाषाहि सदोष आहे !

सर्वयोनिष्विति। देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयो देहसंस्थानलक्षणा मूर्च्छिताङ्गावयवा मूर्तयः संभवन्ति यास्तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्सर्वावस्थं योनिः कारणमहमीशो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, देवादि निरनिराळ्या जातींतील निरनिराळ्या व्यक्तींचें कारण निरनिराळेंच दिसतें, मग असें असताना त्या गर्भाधानामुळें हिरण्यगर्भाच्या द्वारा सर्व भूतांची उत्पत्ति होते, हें म्हणणें कसें उपपन्न होतें ?—)—'सर्वयोनिषु०' इति—'सर्वयोनिषु०' या श्लोकानें या शंकेचें समाधान करितात—कौन्तेय देव पितृ-मनुष्य-पशु-मृगादिसर्वयोनिषु याः मूर्तयः-देहसंस्थानलक्षणाः मूर्च्छिताङ्गावयवाः मूर्तयः संभवन्ति—हे कुंतीपुत्रा, देव, पितर, मनुष्य, पशु, मृग–हरणें इत्यादि सर्व योनींमध्यें ज्या मूर्ति–देहाकाररूप–ज्यांत अंगें व अवयव–उपांगें यांची उत्तम रचना आहे अशा मूर्ति–आकार उत्पन्न होतात—तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत् सर्वावस्थं योनिः–कारणं—त्या मूर्तींचें महत् ब्रह्म हीच सर्वावस्थेंतील योनि म्ह० कारण आहे —अहं ईशः बीजप्रदः–गर्भाधानस्य कर्ता–पिता—मी ईश बीजप्रद–गर्भाधानाचा कर्ता–पिता आहें [प्रत्येक कार्याचें निरनिराळें कारण दिसतें. तेव्हां महत् ब्रह्मच सर्वांचें कारण कसें ? ही शंका घालविण्यासाठीं त्याला 'सर्वावस्थं' असें विशेषण योजलें आहे. अर्थात् त्या त्या कारणाच्या रूपानें तेंच अवस्थित असल्यामुळें सर्व मूर्तींचें कारण–महत् ब्रह्मच आहे.] ४.

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥

अन्वयार्थ—महाबाहो—हे पराक्रमी अर्जुना! सत्त्वं—सत्व—रजः—रज व—तमः—तम—इति—असे हे—प्रकृतिसंभवाः गुणाः—प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले गुण—देहे—देहांत—अव्ययं देहिनं—अव्यय देहवान् आत्म्याला—निबध्नन्ति—बद्ध करितात. ५.

के गुणाः कथं बध्नन्तीत्युच्यते— सत्त्वं रजस्तम इत्येवंनामानो गुणा इति पारिभाषिकः शब्दो न रूपादिवद्द्रव्याश्रिताः। न च गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विवक्षितम्। तस्माद्गुणा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रत्यविद्यात्मकत्वात्क्षेत्रज्ञं निबध्नन्तीव तमास्पदीकृत्याऽऽत्मानं प्रतिलभन्त इति निबध्नन्तीत्युच्यते। ते च प्रकृतिसंभवा भगवन्मायासंभवा निबध्नन्तीव हे महाबाहो महान्तौ समर्थतरावाजानुप्रलम्बौ बाहू यस्य स महाबाहुः. हे महाबाहो देहे शरीरे देहिनं देहवन्तमव्ययमव्ययत्वं चोक्तमनादित्वादित्यादिश्लोकेन। ननु देही न लिप्यत इत्युक्तं तत्कथमिह निबध्नन्तीत्यन्यथोच्यते, परिहृतमस्माभिरिवशब्देन निबध्नन्तीवेति ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें क्षेत्र व क्षेत्रज्ञ याच्या संयोगापासून जगाची उत्पत्ति होते असें दाखविणाऱ्या भगवानांना ब्रह्मच अविवेकयोगानें संसार करतें, असें सांगितलें आता अध्यायाच्या आरंभीं सांगितलेल्या दोन प्रश्नांचा अनुवाद करून या श्लोकानें उत्तरें सांगतात–)—**के गुणा कथं बध्नन्ति इति उच्यते**—गुण कोणते व ते कसे बद्ध करितात तें सांगितलें जातें—**सत्त्व रज तम इति एव नामान**'—सत्त्व, रज व तम अशा या नांवाचे—**गुणाः इति पारिभाषिकः शब्दः**—येथील गुण हा पारिभाषिक शब्द आहे—**रूपादिवत् द्रव्याश्रिता. न**—रूप, रस इत्यादिकांप्रमाणें द्रव्याचा आश्रय करून राहणारे गुण हा येथें अर्थ नाहीं [कारण प्रकृतिरूप असलेले सत्त्वादि गुण सर्वांचे आश्रय आहेत अहोपण, सत्त्वादि गुण निराळे व प्रकृति निराळी, तेव्हां त्यांना प्रकृतिरूप कसें म्हणता येईल? उत्तर–]—**अत्र गुणगुणिनोः अन्यत्व न च विवक्षितं**—येथें गुण व गुणी–प्रकृति यांचें अन्यत्व विवक्षित नाहीं. (तर मग त्यांना गुण हें नांव कां दिलें? उत्तर–)—**तस्मात् गुणा इव क्षेत्रज्ञ प्रति नित्यपरतंत्रा**—म्हणून गुणाप्रमाणें क्षेत्रज्ञाप्रत ते नित्यपरतंत्र आहेत. (क्षेत्रज्ञाप्रत त्यांनीं नित्य परतंत्र असण्याचें कारण–)—**अविद्यात्मकत्वात् क्षेत्रज्ञं निबध्नन्ति इव**—अविद्यात्मक असल्यामुळें ते गुण क्षेत्रज्ञाला जणुकाय बद्ध करितात. म्हणजे—**तं आस्पदीकृत्य आत्मान प्रतिलभन्ते**—त्या क्षेत्रज्ञाला आपलें आस्पद करून स्वरूपाला प्राप्त होतात—**इति निबध्नन्ति इति उच्यते**—म्हणून ते क्षेत्रज्ञाला बद्ध करितात, असें म्हटलें जातें—**ते च प्रकृतिसंभवा.-भगवन्मायासंभवा**—ते सत्त्वादिगुण प्रकृतिसंभव आहेत प्रकृति हाच ज्याचा संभव–उत्पत्तिस्थान आहे, ते प्रकृतिसंभव होत म्हणजे भगवानाच्या मायेपासून झालेले आहेत (अर्थात् येथील प्रकृति म्ह० सांख्याची स्वतंत्र प्रकृति नव्हे) ते गुण—**निबध्नन्ति इव**—जणु काय क्षेत्रज्ञाला अत्यंत बद्ध करितात म्ह० तो आपल्या विकारांनी युक्त आहे, असें दाखवितात—**हे महाबाहो-महान्तौ समर्थतरो आजानुप्रलम्बौ बाहू यस्य सः महाबाहु**—हे महाबाहो! मोठे म्ह० अतिशय समर्थ जानूपर्यंत–गुडघ्यापर्यंत लोंबणारे ज्याचे बाहू आहेत तो महाबाहु, हे आजानुबाहो!—**देहे-शरीरे देहिनं-देहवन्तं अव्यय**—देहात–शरीरात देहाला–देहवानाला–'देहच मी' असें मानणाऱ्या अव्यय देही आत्म्याला [जणु काय बद्ध करितात]—**अनादित्वात् इत्यादि श्लोके अव्ययत्वं च उक्त**—'अनादित्वात्०' (अ १३ श्लो ३१ पृ ९७८) इत्यादि श्लोकांत आत्म्याचें अव्ययत्व सांगितलें आहे—**ननु देही न लिप्यते इति उक्त**—अहोपण, 'लिप्यते न स पापेन' (पृ ५०१) या वचनांत देही–आत्मा पापानें लिप्त होत नाहीं, असें सांगितलें आहे—**तत् इह निबध्नन्ति इति कथं अन्यथा उच्यते**—मग त्याच्या उलट येथें सत्त्वादि गुण त्याला अत्यंत बद्ध करितात, असें विपरीत कसें सांगितलें जात आहे?—**निबध्नन्ति इव इति इवशब्देन अस्माभिः परिहृत**—जणुकाय बद्ध करितात, असें म्हणून 'इव' शब्दानें आम्ही या शंकेचा परिहार केला आहे. ५

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—तत्र—त्या तीन गुणांतील—**सत्त्वं**—सत्त्व हा गुण—**निर्मलत्वात्**—निर्मल-स्वच्छ असल्यामुळें—**प्रकाशकं**—प्रकाशक व—**अनामयं**—पीडारहित-उपद्रवरहित—**(अस्ति)**—आहे.—**हे अनघ**—हे निष्पाप अर्जुना!—**तत्**—तें सत्त्व—**सुखसंगेन**—सुखाच्या संगानें-आग्रहानें—**च**—व—**ज्ञानसंगेन**—ज्ञानाच्या संगानें—**बध्नाति**—(आत्म्याला) बांधतें. ६.

तत्र सत्त्वमिति । तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावल्लक्षणमुच्यते निर्मलत्वात्स्फटिकमणिरिव प्रकाशकमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तन्निबध्नाति कथं सुखसङ्गेन सुख्यहमिति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि संश्लेषापादनं मृषैव सुखे सञ्जनमिति सैषाऽविद्या । न हि विषयधर्मो विषयिणो भवति । इच्छादि च धृत्यन्तं क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्म इत्युक्तं भगवता । अतोऽविद्ययैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषय्यविवेकलक्षणयाऽस्वात्मभूते सुखे सञ्जयतीव सक्तमिव करोत्यसुखिनं सुखिनमिव । तथा ज्ञानसङ्गेन च । ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात्क्षेत्रस्यैवान्तःकरणस्य धर्मो नाऽऽत्मनः । आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेर्बन्धानुपपत्तेश्च । सुख इव ज्ञानादौ सङ्गो मन्तव्यो हेऽनघाव्यसन ॥

भाष्यार्थ—' तत्र सत्त्वं० ' इति—त्यांतील कोणत्या स्वरूपाचा गुण कोणत्या उपायानें क्षेत्रज्ञाला बद्ध करितो, तें ' तत्र सत्त्वं० ' या श्लोकानें सांगतात—**तत्र-सत्त्वादीनां**—त्या सत्त्वादिकांतील—**सत्त्वस्य एव तावत् लक्षणं उच्यते**—सत्त्व गुणाचेंच प्रथम लक्षण सांगितलें जातें—**सत्त्व स्फटिकमणिः इव निर्मलत्वात् प्रकाशकं अनामय-निरुपद्रव**—सत्त्व स्फटिकमण्याप्रमाणें निर्मल असल्यामुळें प्रकाशक व अनामय म्ह० निरुपद्रव आहे—**तत् निबध्नाति**—तें बद्ध करितें—**कथं**—कसें बद्ध करितें ?—**सुखसङ्गेन**—सुखसंगानें बद्ध करितें,—**अहं सुखी इति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिणि आत्मनि मृषा एव संश्लेषापादनं सुखे सञ्जनं**—मी सुखी असा अभिमानानें विषयरूप सुखाचा विषयी आत्म्यामध्यें खोटाच जो संबंध जोडणें तेंच सुखामध्यें आसक्त करणें आहे.—**इति सा एषा अविद्या**—असा मिथ्या संबंध जोडणें, विषयाचा विषयीमध्यें आरोप करणें हीच ती अविद्या आहे.—**हि विषयधर्मः विषयिणः न भवति**—कारण विषयाचा धर्म हा विषयीचा धर्म केव्हांच होऊं शकत नाहीं.—**इच्छादि-धृत्यन्तं क्षेत्रस्य एव-विषयस्य धर्मः इति उक्तं भगवता**—इच्छादिकांपासून धृतीपर्यंत सर्व धर्म क्षेत्राचेच म्ह० विषयाचेच आहेत, असें भगवानांनीं क्षेत्राध्यायांत सांगितलें आहे.—**अतः स्वकीयधर्मभूतया विषय-विषयि-अविवेकलक्षणया अविद्यया एव अस्वात्मभूते सुखे सञ्जयति इव**—वास्तव आपलाच धर्मभूत म्ह०

आत्म्याचाच धर्म अशा, विषय व विषयी यांच्या अविवेकरूप अशाच अविद्येच्या योगानें स्वरूपभूत नसलेल्या-आत्म्याचा धर्म नव्हे, अशा सुखामध्यें तो सत्त्वगुण जणुकाय आसक्त करितो (हें अविद्येचें माहात्म्य आहे तेंच विशद करितात-)—**सक्तं इव-असुखिनं सुखिनं इव करोति**—जणुकाय सक्त करितो-असुखी असलेल्या म्ह० सुख या धर्मानें युक्त नसलेल्या त्याला सुखी असल्याप्रमाणें करतो (दुसऱ्या प्रकारानेंहि सत्त्व कसें बद्ध करितें तें सांगतात-)—**तथा ज्ञानसङ्गेन च**—आणि तसेंच ज्ञाना विषयींच्या संगानें सत्त्वगुण बद्ध करितो. (ज्याच्या योगानें विषयादिक जाणले जातात तें ज्ञान म्ह० अन्तःकरणाचा परिणाम, त्याच्या योगानें 'मी ज्ञानी आहें' अशा विपरीत अभिमानानें सत्त्वगुण आत्म्याला बद्ध करितो, असें सांगतात-)—**ज्ञानं इति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्य एव-अन्तःकरणस्य धर्मं आत्मनः न**—ज्ञान हा 'सुख' या शब्दाच्या साहचर्यामुळें क्षेत्राचाच म्ह० अन्तःकरणाचा धर्म आहे, आत्म्याचा नव्हे कारण—**आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेः च बन्धानुपपत्तेः**—त्याला आत्मधर्मत्व असतें म्ह० येथील ज्ञान हा जर आत्मधर्म असता, तर त्यांतील संगाची व बंधाचीहि अनुपपत्ति झाली असती कारण आत्मधर्मभूत ज्ञान स्वाभाविक असतें त्यामुळें तें नित्यप्राप्तच होय म्हणून त्यांत सत्त्वगुणकृत संग किंवा बंध संभवत नाहीं यास्तव येथील ज्ञान हा क्षेत्रधर्म-अन्तःकरणधर्मच मानला पाहिजे (ज्ञान-ऐश्वर्य इत्यादि क्षेत्रधर्मांतील संगहि पूर्वीप्रमाणें अविद्याकृतच आहे, असें सुचवितात-) —**हे अनघ-अव्यसन सुखे इव ज्ञानादौ सङ्गः मन्तव्यः**.—हे निष्पाप-व्यसनशून्य अर्जुना! सुखामध्यें जसा, तसाच ज्ञान, ऐश्वर्य इत्यादिकांतील आसंगहि अविद्याकृतच मानावा (येथील 'अनघ' या पदानें पापादि दोषरहित पुरुषाचाच या शास्त्रांत अधिकार आहे असें सुचविलें आहे) ६.

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तृष्णासङ्गसमुद्भवं—विषयतृष्णा व विषयासक्ति यांचें कारण असें —**रजः**—रज-रजोगुण—**रागात्मकं**—कामात्मक आहे असें—**विद्धि**—जाण—**कौन्तेय**—हे कुंतीपुत्रा!—**तत्**—तें रज—**देहिनं**—देही आत्म्याला—**कर्मसंगेन**—कर्मांच्या आसक्तीनें—**निबध्नाति**—बद्ध करितें ७.

रजो रागात्मकमिति । रजो रागात्मकं रञ्जनाद्रागो गैरिकादिवद्रागात्मकं विद्धि जानीहि तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णाऽप्राप्ताभिलाष आसङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रीति

१ वस्तुतः अविद्येचा आत्म्याशीं संबंध नाहीं तथापि तिचा संबंधी दुसरा कोणी नसल्यामुळें व तिला स्वातंत्र्य नसल्यामुळें तिला आत्मधर्मत्वच आहे, असें मानून 'एतकीय धर्म त्वया' असें म्हटलें आहे २ वृत्तियुक्त अन्तःकरण हा विषय आहे व आत्म्यावांचून त्याची सिद्धि होत नाहीं, म्हणून आत्म्याला त्याचें विषयित्व आहे विषयाविषयींचा अविवेक हेंच अविद्येचें स्वरूप आहे

लक्षणं संश्लेषः, तृष्णासङ्गयोः समुद्भवं तृष्णासङ्गसमुद्भवं तन्निबध्नाति तद्रजः कौन्तेय कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सञ्जनं तत्परता कर्मसङ्गस्तेन निबध्नाति रजो देहिनम् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—' रजो रागात्मकं० ' इति—तर मग रजाचें लक्षण काय, व पुरुषाला कसें बद्ध करितें, तें ' रजो रागात्मकं० ' या श्लोकानें सांगतात—**रजः रागात्मकं-रञ्जनात् रागः गैरिकादिवत् रागात्मकं विद्धि-जानीहि**—रजोगुण रागात्मक-पुरुषाचा दुसऱ्याशीं ज्याच्याकडून संसर्ग केला जातो तो राग-आसक्ति, तद्रूप आहे, असें तू जाण गेरू वगैरे प्रमाणें तो रंजन करितो, म्हणून त्याला राग म्हणतात. रजोगुण रागात्मक आहे, असें तू समज.—**तृष्णासंगसमुद्भवं-तृष्णा-अप्राप्ताभिलाषः आसङ्गः-प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः-तृष्णासंगयोः समुद्भवं तृष्णासंगसमुद्भवं**—तृष्णा व आसंग यांचा समुद्भव-तृष्णा म्हणजे अप्राप्त वस्तूचा अभिलाष, आसंग म्ह० प्राप्त विषयामध्यें मनाचा प्रीतिरूप संश्लेषसंबंध, त्या तृष्णा आसंगांचा समुद्भव, तो तृष्णासंगसमुद्भव म्ह० तृष्णा व आसक्ति यांस उत्पन्न करणारा आहे.—**कौन्तेय तत् निबध्नाति-तत् रजः कर्मसङ्गेन-दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सञ्जनं-तत्परता कर्मसंगः तेन रजः देहिनं निबध्नाति**—हे कुंतिपुत्रा ! तें निबद्ध करितें—तें रज कर्मसंगानें—ज्याचें फल दृष्ट व अदृष्ट आहे, अशा कर्मांमध्यें आसक्ति-तत्परता हाच कर्मसंग आहे, त्या कर्मसंगानें रज देहवानाला निश्चयानें बद्ध करितें [अकर्ताच असलेल्या पुरुषाला ' मी करितों ' अशा अभिमानानें रजोगुण प्रवृत्त करितो, असा भावार्थ] ७

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—**सर्वदेहिनां मोहनं**—सर्व देहवानांना मोह पाडणारें-अविवेकी करणारें—**तमः**—तम (म्ह० तिसरा तमोगुण)—**अज्ञानजं**—अज्ञानापासून झालेलें आहे, असें—**विद्धि**—तू जाण—**हे भारत**—हे भरतकुलोत्पन्न अर्जुना !—**तत्**—तें तम—**प्रमादालस्यनिद्राभिः**—प्रमाद, आलस्य व निद्रा यांच्यायोगानें प्राण्याला—**निबध्नाति**—बद्ध करितें. ८.

तमस्त्विति । तमस्तृतीयो गुणोऽज्ञानजमज्ञानाज्जातमज्ञानजं विद्धि मोहनं मोहकरमविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादश्चाऽऽलस्यं च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्रास्ताभिस्तत्तमो निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—' तम तु० ' इति—तमाचें लक्षण काय आहे व तें कसें बद्ध करितें तें ' तमस्तु० ' या श्लोकानें सांगतात—**तमः तृतीयः गुणः**—तम म्ह० तिसरा गुण—**अज्ञानजं-अज्ञानात् जातं अज्ञानजं विद्धि**—तम अज्ञानज म्ह० अज्ञा-

नापासून उत्पन्न झालेलें-म्हणून अज्ञानज असें तूं जाण —**सर्वदेहिनां-सर्वेषां देह-वतां मोहन-मोहकरं-अविवेककर**—सर्व देहवानाचें-सर्व देहधारी प्राण्याचें मोहन-सर्वांना मोह पाडणारें, अविवेक करणारें-सर्वांच्या विवेकाला प्रतिबंध करणारें आहे [सर्व गुण प्रकृतीपासूनच जरी झालेले असले, तरी त्यांतील एकट्या तमालाच 'अज्ञानज' असें जें विशेषण दिलें आहे, तें त्याला अज्ञानाहून विपरीत स्वभाव प्राप्त झाला नाहीं, हें सुचविण्यासाठी आहे. सत्त्व व रज हे अज्ञानाहून अगदी विपरीतस्व-भावास प्राप्त झाले आहेत, हें वरील वर्णनावरून कोणाऱ्याहि सहज लक्षांत येईल]—**प्रमादालस्यनिद्राभिः-प्रमादः च आलस्यं च निद्रा च-प्रमादालस्यनिद्राः ताभिः तत् तम भारत निबध्नाति**—प्रमाद, आलस्य व निद्रा, त्या प्रमाद-आलस्य-निद्रांनीं, त्याच्या योगानें तें तम हे भारता, निबद्ध करितें. [दुसऱ्या कार्यां-मध्यें आसक्त झाल्यामुळें एखादें करावयास इष्ट असलेलें कर्तव्यहि न करणें, हा प्रमाद होय, निरिच्छेमुळें उत्साहाला प्रतिबंध होणें हें आलस्य आहे, व गाढ निद्रा यांच्या योगानें निर्विकार असलेल्या आत्म्याला तमहि विकृत करितें, असा याचा भावार्थ] ८.

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना ! —**सत्त्वं**—सत्त्वगुण—**सुखे**—सुखांत **सञ्जयति**—सक्त-आसक्त करतो —**रजः**—रजोगुण—**कर्मणि**—कर्मांमध्यें आ-सक्त करतो —**तु**—आणि—**तमः**—तमोगुण—**उत**—हि—**ज्ञानं आवृत्य**—ज्ञा-नाला आच्छादित करून —**प्रमादे सञ्जयति**—अनवधानांत संयुक्त करतो. ९

पुनर्गुणानां व्यापारः संक्षेपत उच्यते—सत्त्वं सुखे सञ्जयति संश्लेषयति रजः कर्मणि हे भारत सञ्जयतीति वर्तते । ज्ञानं सत्त्वकृतं विवेकमावृत्याऽऽच्छाद्य तु तमः स्वेनाऽऽवरणात्मना प्रमादे सञ्जयत्युत प्रमादो नाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—(वर सांगितलेल्या गुणांतील कोणत्या कार्यांत कोणत्या गुणाचा उत्कर्ष होतो तें सांगतात-)—**पुनः गुणानां व्यापारः संक्षेपत उच्यते**—पुनरपि गुणांचा व्यापार संक्षेपतः सांगितला जातो.—**सत्त्वं सुखे सञ्जयति-संश्लेषयति**—सत्त्वगुण सुखामध्यें आसक्त करितो-सुख साधावयाचें असतां सत्त्वगुण विषयामध्यें उत्कर्ष पावतो —**हे भारत रजः कर्मणि सञ्जयति इति वर्तते**—हे अर्जुना ! रजोगुण कर्मा-मध्यें संश्लिष्ट करितो-कर्म साधावयाचें असतां रजोगुण उत्कर्ष पावतो —**तु तमः ज्ञानं-सत्त्वकृतं विवेकं स्वेन आवरणात्मना आवृत्य-आच्छाद्य**—पण तमो-गुण ज्ञानाला म्ह० सत्त्वकृत विवेकाला आपल्या आवरणात्मक स्वरूपानें आच्छादित करून—**प्रमादे सञ्जयति उत**—प्रमादामध्यें संश्लिष्ट करितो-प्रमादांत आसक्त क-रितो.—**प्रमादः नाम प्राप्तकर्तव्याकरणं**—प्रमाद म्ह० प्राप्त कर्तव्य न करणें. [या प्रमादांत तमोगुण संयुक्त करितो.] ९.

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत ।
रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—हे भारत,—हे अर्जुना !—सत्त्व—सत्त्वगुण—रज च तमः—रजोगुण व तमोगुण याना—अभिभूय—पराभूत करून—भवति—वाढतो. —रजः—रजोगुण—सत्त्वं च तम —सत्त्वगुण व तमोगुण याना—(अभिभूय)—पराभूत करून—(भवति)—उत्कर्ष पावतो—तथा—आणि तसच—तमः—तमोगुण—सत्त्वं च रजः—सत्त्वगुण व रजोगुण याना—(अभिभूय भवति)—पराभूत करून स्वत वृद्धि पावतो. १०.

उक्त कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इत्युच्यते—रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा तदा लब्धात्मक सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाद्यारभते हे भारत । तथा रजोगुण सत्त्वं तमश्चैवोभावप्यभिभूय वर्धते यदा तदा कर्मतृष्णादि स्वकार्यमारभते । तमआख्यो गुण सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—गुणाः उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति इति उच्यते—हे गुण वर सागितलेलें कार्य केव्हा करितात, तें ' रज ० ' या श्लोकानें सागितलें जातें—रजः च तम उभौ अपि अभिभूय-यदा सत्त्वं भवति-उद्भवति-वर्धते—रजोगुण व तमोगुण या दोहोंचा पराभव करून-त्याना निर्बल करून, सत्वगुण जव्हा उद्भवतो-वृद्धि पावतो—तदा हे भारत लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञान सुखादि आरभते—तेव्हा हे भारत, स्वरूपाला प्राप्त झालेल-उत्कर्ष पावलेलें तें सत्त्व, आपलें ज्ञान-सुखादि कार्य आरभितें.—तथा रजोगुणः सत्त्वं तमः च उभौ अपि अभिभूय यदा वर्धते तदा कर्म-तृष्णादि स्वकार्यं आरभते—याचप्रमाणें रजोगुण सत्त्व व तम या दोन्ही गुणाना पराभूत करून जेव्हा वाढतो, तेव्हा कर्म, तृष्णा इत्यादि स्वकार्याचा आरभ करितो —तम आख्य गुणः सत्त्वं रजः च उभौ अपि अभिभूय तथा एव यदा वर्धते तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यं आरभते—तम सज्ञक गुण सत्त्व व रज या दोहोंचा पराभव करून तसाच जेव्हा वृद्धि पावतो, तेव्हा ज्ञानाला आच्छादित करणें इत्यादि आपल्या कार्याचा आरभ करितो. १०.

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—यदा—ज्यावेळीं—अस्मिन् देहे—या देहात—सर्वद्वारेषु—श्रोत्रादि सर्व ज्ञानसाधनाच्या निमित्तानें—प्रकाश—प्रकाश म्ह०—ज्ञान—ज्ञान—

उपजायते—उत्पन्न होतें—**तदा**—त्यावेळीं—**सत्त्वं उत**—सत्त्वहि—**विवृद्धं**—वृद्धि पावलें आहे,—**इति**—असें—**विद्यात्**—जाणावें. ११.

यदा यो गुण उद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिङ्गमित्युच्यते—सर्वद्वारेष्वात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु सर्वद्वारेष्वन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिः प्रकाशो देहेऽस्मिन्नुपजायते । तदेव ज्ञानम् । यदैवं प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धमुद्भूतं सत्त्वमित्युतापि ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—यदा यः गुणः उद्भूतः भवति तदा तस्य किं लिङ्गं इति उच्यते—जेव्हा जो गुण उद्भूत होतो, तेव्हा त्याचें कोणतें चिह्न दिसतें, तें सांगितलें जातें—**सर्वद्वारेषु-आत्मनः उपलब्धिद्वाराणि-श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु सर्वद्वारेषु**—सर्व द्वारामध्यें-आत्म्याच्या विषयानुभवाचीं द्वारें श्रोत्रादि सर्व इंद्रियें, त्या सर्व द्वारामध्यें म्ह० सर्व द्वाराच्या निमित्तानें—**अस्मिन् देहे अन्तःकरणस्य-बुद्धेः वृत्तिः-प्रकाशः उपजायते**—या देहात अन्तःकरणाची-बुद्धीची वृत्ति-प्रकाश उत्पन्न होतो—**तत् एव ज्ञानं**—तेंच ज्ञान होय,—**यदा एवं ज्ञानाख्यः प्रकाशः उपजायते**—जेव्हा अशा रीतीनें ज्ञानसंज्ञक प्रकाश उत्पन्न होतो—**तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन सत्त्वं विवृद्धं-उद्भूतं इति उत-अपि विद्यात्**—तेव्हा त्या ज्ञानप्रकाशरूप चिह्नावरून सत्त्व विवृद्ध झालें, उद्भूत झालें-अतिशय वृद्धि पावलें आहे, असेंहि जाणावें. ११.

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

अन्वयार्थ—हे भरतर्षभ,—हे अर्जुना !—**रजसि विवृद्धे (सति)**—रजोगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असता—**लोभः**—लोभ,—**प्रवृत्तिः**—प्रवृत्ति—**कर्मणां आरम्भः**—कर्मांचा आरंभ—**अशमः**—अशांति—**स्पृहा**—इच्छा-तृष्णा—**एतानि**—हीं चिह्नें—**जायन्ते**—उत्पन्न होतात. १२.

रजस उद्भूतस्येदं चिह्नम्— लोभः परद्रव्यादित्सा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा, आरम्भः, कस्य कर्मणाम् । अशमोऽनुपशमः, हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा, रजसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ॥१२॥

भाष्यार्थ—उद्भूतस्य रजस इदं चिह्नं—उद्भूत झालेल्या रजाचें हें चिह्न आहे.—**लोभ -परद्रव्यादित्सा**—लोभ म्ह० पर द्रव्य घेण्याची इच्छा,—**प्रवृत्तिः -प्रवर्तनं-सामान्यचेष्टा**—प्रवृत्ति म्ह० प्रवर्तन-सामान्यचेष्टा,शरीरेंद्रियांचा हालचाल—**आरंभ, कस्य कर्मणां**—आरंभ-उपक्रम, कशाचा ? काम्य व निषिद्ध लौकिक कर्मांचा,—**अशमः-अनुपशमः**—अशान्ति-उपशमरहितत्व, बाह्य व अंतर इंद्रियांची अशान्ति, म्ह०—**हर्षरागादिप्रवृत्तिः**—हर्ष, राग इत्यादिकांची प्रवृत्ति,—**स्पृहा**—

सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा—स्पृहा म्ह० सर्वसामान्य वस्तुविषयाची तृष्णा; —हे भरतर्षभ, रजसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते—हे भरतश्रेष्ठा! रजोगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असतां हीं चिन्हें होतात. १२.

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १३ ॥

अन्वयार्थ—हे भरतर्षभ—हे अर्जुना!—तमसि विवृद्धे (सति)—तमोगुण विशेष करून वाढला असता—अप्रकाशः—अविवेक, अज्ञान,—च—व—अप्रवृत्तिः—प्रवृत्तीचा अभाव—प्रमादः—अनवधान—मोहः एव च—व मोहच—एतानि—हीं चिन्हें—जायन्ते—होतात. १३.

अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविवेकोऽत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावस्तत्कार्यं प्रमादो मोह एव चाविवेको मूढतेत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—'अप्रकाशः०' इति—'अप्रकाश०' या श्लोकानें वृद्धि पावलेल्या तमोगुणाचें चिन्ह सांगतात—अप्रकाशः-अविवेक—अप्रकाश म्ह० अविवेक—च अत्यन्तं अप्रवृत्तिः-प्रवृत्त्यभावः—व अत्यन्त अप्रवृत्ति, प्रवृत्तीचा अभाव, [म्ह० सर्वथा ज्ञान व कर्म यांचा अभाव या दोन विशेषणांनीं सांगितला]—तत्कार्यं प्रमादः—व त्या अविवेकाचें कार्य प्रमाद,—च मोहः एव-अविवेक-मूढता इत्यर्थः—आणि मोहच म्ह० अविवेक-मूढत्व असा याचा भावार्थ. [म्ह० ज्ञेय वस्तूला विपरीत जाणणें]—हे कुरुनन्दन, तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते—हे कुरुवंशजा! तमोगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असतां हीं चिन्हें होतात. १३.

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—यदा—जेव्हां—सत्त्वे प्रवृद्धे—सत्त्वगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असतां—देहभृत्—देहधारण करणारा आत्मा—प्रलयं याति—प्रलयास प्राप्त होतो-मरतो—तदा—तेव्हां—उत्तमविदां—हिरण्यगर्भादिकांच्या तत्त्वाला जाणणाऱ्या लोकांच्या—अमलान् लोकान्—निर्मल-शुद्ध लोकांस—प्रतिपद्यते—तो प्राप्त होतो १४.

मरणद्वारेणापि यत्फलं प्राप्यते तदपि संगरागहेतुकं सर्वं गौणमेवेति दर्शयन्नाह— यदा सत्त्वे प्रवृद्धे उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृदात्मा तदोत्तमविदां महदादितत्त्वविदामित्येतत् । लोकानमलान्मलरहितान्प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥१४॥

भाष्यार्थ—मरणद्वारेण अपि यत्फलं प्राप्यते तत् अपि संगरागहेतुकं सर्वं गौणं एव इति दर्शयन् आह—मरणाच्या द्वाराहि जें फल प्राप्त होतें, तेंहि संग व राग म्ह० आसक्ति व तृष्णा यांमुळें प्राप्त होणारें सर्व फल गौणच आहे, असें दाखविणारे भगवान् म्हणतात—**यदा सत्त्वे प्रवृद्धे-उद्भूते तु देहभृत् आत्मा प्रलयं-मरणं याति-प्रतिपद्यते**—जेव्हां सत्त्वगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असता देह धारण करणारा आत्मा प्रलयास-मरणास प्राप्त होतो-मरतो—**तदा उत्तमविदां-महदादितत्त्वविदां अमलान्-मलरहितान् लोकान् प्रतिपद्यते-प्राप्नोति इति एतत्**—तेव्हां उत्तमवेत्याच्या-महदादितत्त्ववेत्याच्या, असा याचा भावार्थ. त्या तत्त्वज्ञाच्या अमल-मलरहित लोकांस प्राप्त होतो-रजोगुण व तमोगुण, यांतील कोणत्या तरी गुणाचा उद्भव होणें हाच मल आहे. त्या मलानें रहित अशा आगमसिद्ध ब्रह्मलोकादिकास प्राप्त होतो, असा याचा आशय. १४.

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—रजसि प्रलयं गत्वा—रजोगुणात प्रलयाला प्राप्त होऊन म्ह० रजोगुण वाढला असता जो मरतो तो—**कर्मसंगिषु जायते**—कर्मांमध्यें आसक्ति ठेवणाऱ्या मनुष्यामध्यें उत्पन्न होतो.—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**तमसि प्रलीनः**—तमोगुणात प्रलीन झालेला-तमोगुण वृद्धि पावला असता मरण पावलेला—**मूढयोनिषु**—पश्वादि मूढ योनामध्यें—**जायते**—उत्पन्न होतो. १५.

रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसंगिषु कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्वदेव प्रलीनो मृतस्तमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पश्वादियोनिषु जायते ॥

भाष्यार्थ—रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं-मरणं गत्वा कर्मसंगिषु-कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते—रजोगुणाची अतिशय वृद्धि झाली असता प्रलयाला म्ह० मरणाला प्राप्त होऊन कर्मसंगी म्ह० कर्मासक्तीनें युक्त अशा मनुष्यामध्यें उत्पन्न होतो.—**तथा-तद्वत् एव तमसि विवृद्धे प्रलीनः-मृतः मूढयोनिषु-पश्वादियोनिषु जायते**—त्याचप्रमाणें म्ह० सत्त्व व रज याची अत्यंत वृद्धि झाली असता मृत झालेले जीव, क्रमानें ब्रह्मलोकादिकांत देवादियोनींत व मनुष्यलोकीं मनुष्यामध्यें जसे शरीर ग्रहण करितात, त्याप्रमाणें तमोगुण अतिशय वाढला असता प्रलीन म्ह० मृत झालेला मनुष्य पश्वादि मूढ योनींमध्यें उत्पन्न होतो. १५.

कर्मणः सुकृतस्याऽऽहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—सुकृतस्य कर्मणः—पुण्य कर्माचें—**सात्त्विकं निर्मलं फलं**—सात्त्विक निर्मल फळ मिळतें असें—**आहुः**—सांगतात.—**तु**—पण—**रजसः**—रजो-

गुणाचें—**फलं**—फल—**दुःखं**—दुःख आहे—**तमसः फलं**—तमोगुणाचें फल—**अज्ञान**—अज्ञान आहे १६

अतीतश्लोकार्थस्यैव संक्षेप उच्यते—कर्मणः सुकृतस्य सात्त्विकस्येत्यर्थ । आहुः शिष्टाः सात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति । रजसस्तु फलं दुःखं राजसस्य कर्मण इत्यर्थः । कर्माधिकारात्फलमपि दुःखमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव । तथाऽज्ञानं तमसस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य पूर्ववत् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—अतीतश्लोकार्थस्य एव संक्षेपः उच्यते—वरील दोन श्लोकांतील अर्थाचाच संक्षेप सांगतात—[वर सात्त्विकादिभावाचें फल सांगितलें, येथें सात्त्विकादि कर्मांचें फल सांगितलें जातें, असा याचा भावार्थ.]—**सुकृतस्य कर्मण –सात्त्विकस्य इत्यर्थ**—सुकृताच म्ह० शोभनकृताचें-पुण्याचें-सात्त्विक-अशुद्धिरहित कर्माचें असा याचा भावार्थ —**सात्त्विक एव निर्मलं फलं इति शिष्टाः आहुः**—सात्त्विकच सत्त्वगुणकृत निर्मल म्ह० रज व तम यापासून उद्भवणाऱ्या मलानें रहित असें फल प्राप्त होतें, असें शिष्ट सांगतात —**तु रजसः-राजसस्य कर्मण इत्यर्थ फलं दुःखं**—पण रजाचें म्ह० राजस कर्माचें, असा भावार्थ, त्याचें फल दुःख आहे, असें शिष्ट सांगतात (पण रज शब्दाचा राजस कर्म असा अर्थ का करावयाचा? उत्तर-) —**कर्माधिकारात्**—येथें प्रकरण कर्माचें असल्यामुळें तसा अर्थ करणें उचित आहे. —**फलं अपि दुःखं एव**—त्याचें फलहि दुःखच म्ह० दुःखबहुल, (असें कां म्हणतां ? उत्तर-)—**कारणानुरूप्यात् राजसं एव**—रजोनिमित्त पापमिश्र पुण्य, हें कारण असल्यामुळें त्याच्या अनुरोधानें त्याचें फलहि राजस-दुःखच असणें युक्त आहे. —**तथा-पूर्ववत् अज्ञानं तमसः-तामसस्य कर्मणः-अधर्मस्य**—त्याचप्रमाणें-पूर्वीप्रमाणेंच अविवेकप्राय दुःख हें तमाचें-तामस कर्माचें-अधर्माचें फल आहे. १६

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

अन्वयार्थ—सत्त्वात्—उत्कर्ष पावलेल्या सत्त्वगुणापासून—**ज्ञानं**—ज्ञान—**संजायते**—उत्पन्न होतें—**च**—आणि—**रजसः**—रजोगुणापासून—**लोभः एव**—लोभच उत्पन्न होतो —**तमसः**—तमोगुणापासून—**प्रमादमोहौ**—प्रमाद व मोह —**भवतः**—होतात—**च**—आणि—**अज्ञानं एव**—अज्ञानच उत्पन्न होतें १७.

किंच गुणेभ्यो भवति— सत्त्वाल्लब्धात्मकात्संजायते समुत्पद्यते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ चोभौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च भवति ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—किंच गुणेभ्यः भवति—आणि गुणापासून काय होतें ? तें ' सत्त्वात्० ' या श्लोकानें सांगतात—**सत्त्वात्-लब्धात्मकात् ज्ञानं संजायते-समुत्पद्यते**—उत्कर्ष पावलेल्या सत्त्वगुणापासून ज्ञान उत्पन्न होतें सर्व ज्ञानेंद्रियांच्या

द्वारा होणारें ज्ञान सत्त्वगुणाच्या उत्पत्तीमुळे होतें —**रजसः लोभ एव च**— रजोगुणाचा उत्कर्ष झाला असतां लोभ हाच धर्म उत्पन्न होतो—**च तमसः प्रमाद मोहौ उभौ भवत च अज्ञानं एव भवति**—आणि तमोगुणापासून प्रमाद व मोह हे दोन्हीं होतात व अज्ञान-विवेकाचा अभाव होतो १७

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—सत्त्वस्थाः—सत्त्वगुणवृत्तींमध्यें स्थित असलेले सात्त्विक—**ऊर्ध्वं**—देवादिराज्याच्या लोका—**गच्छन्ति**—जातात —**राजसा** —राजसलोक—**मध्ये**—मध्यलोकीं म्ह० मनुष्यामध्यें—**तिष्ठन्ति**—राहतात —**जघन्यगुणवृत्तस्था** —हीन दर्जाच्या निकृष्ट गुणाच्या वृत्तींत स्थित असलेले—**तामसाः**—तामसवृत्ति जन—**अधः** अधोलोका—**गच्छन्ति**—जातात १८

किंच— ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिषूत्पद्यन्ते सत्त्वस्था सत्त्वगुणवृत्तस्था । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषूत्पद्यन्ते राजसा । जघन्यगुणवृत्तस्था जघन्यश्चासौ गुणश्च जघन्यगुण स्तमस्तस्य वृत्त निद्रालस्यादि तस्मिन्स्थिता जघन्यगुणवृत्तस्था मूढा अधो गच्छन्ति पश्वादिषूत्पद्यन्ते तामसा ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—(सात्त्विक, राजस व तामस ज्ञान, कर्म व फल सांगून जें प्रत्यक्ष सांगितलेलें नाहीं, त्याचा संग्रह करण्यासाठीं 'ऊर्ध्वं०' या श्लोकानें सामान्यत उप-संहार करितात-)—**किंच**—पुढील फलादिकावरूनहि सत्त्वादिकाचें ज्ञान होतें—**सत्त्वस्थाः-सत्त्वगुणवृत्तस्थाः ऊर्ध्वं गच्छन्ति-देवलोकादिषु उत्पद्यन्ते**—सत्त्वस्थ म्ह० सत्त्वगुणाच्या वृत्तामध्यें म्ह० शुभ ज्ञान किंवा कर्म, यात निष्ठा ठेवून राहणारे ऊर्ध्व जात त म्ह० देवलोकादिकामध्यें उत्पन्न होतात —**राजसा मध्ये तिष्ठन्ति-मनुष्येषु उत्पद्यन्ते**—राजस म्ह० रजोगुणापासून होणारें ज्ञान किंवा कर्म यामध्यें निरत असलेले राजस मध्यें राहतात, म्ह० मनुष्यामध्यें उत्पन्न होतात —**जघन्यगुणवृत्तस्था -जघन्य च असौ गुणः च जघन्यगुणः तमः तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि तस्मिन् स्थिता जघन्यगुणवृत्तस्थाः-मूढा** —जघन्य गुणाच्या वृत्तामध्यें स्थित असलेले-जघन्य म्ह० शब्दाचा असा जो गुण तो जघन्यगुण म्ह० तमोगुण, त्याचें वृत्त-निद्रा, आलस्य इत्यादि, त्यामध्यें स्थित असलले ते जघन्यगुणवृत्तस्थ होत, असे मूढ-अविवेकी—**तामसा अधः गच्छन्ति-पश्वादिषु उत्पद्यन्ते**—तामस लोक अधोलोका जातात पश्वादिकामध्यें उत्पन्न होतात १८

पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदु खमोहात्मकेषु सुखी दु खी मूढोऽहमस्मीत्येवरूपो य सङ्गस्तत्कारण पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्ति लक्षणस्य संसारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं तदिद सत्त्व रजस्तम इति गुणा' प्र

तिसंभवा इत्यत आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं गुणवृत्तनिबद्धस्य च पुरुषस्य या गतिरित्येतत्सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं बन्धकारणं विस्तरेणोक्त्वाऽधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षो वक्तव्य इत्याह भगवान्—

भाष्यार्थ—(कोणत्या गुणामध्यें कसा बद्ध होतो, इत्यादि प्रश्नाचें उत्तर देऊन गुणापासून मोक्षण कसें होतें, हे सांगण्यासाठीं मतार्यांचा अनुवाद करून मिथ्याज्ञानाची निवृत्ति करणाऱ्या सम्यग्ज्ञानाचा प्रस्ताव करितात–)—**प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य पुरुषस्य**—प्रकृतिस्थत्वरूप मिथ्याज्ञानानें युक्त असलेल्या पुरुषाचा—**सुखदुःखमोहात्मकेषु भोग्येषु गुणेषु अहं सुखी दुःखी मूढः अस्मि इति-एवंरूप यः सङ्गः**—सुख दुःख-मोहरूप भोग्य गुणामध्यें ' मी सुखी, दुःखी, मूढ आहे ' हा अशा प्रकारचा जो संग,—**तत् पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य संसारस्य कारणं**—तें पुरुषाच्या सदसद्योनीमध्यें जन्म प्राप्त होणें या स्वरूपाच्या संसाराचें कारण आहे,—**इति समासेन पूर्वाध्याये यत् उक्तं**-असें संक्षेपतः पूर्वाध्यायात जें सांगितलें—**तत् इह ' सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ' इत्यत आरभ्य**—तेंच येथें ' सत्त्व, रज व तम हे प्रकृतीपासून उत्पन्न झालेले गुण आहेत, ' (श्लो० ५) या श्लोकापासून आरंभ करून— **गुणस्वरूपं-गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं**—गुणांचें स्वरूप, गुणांचे वृत्त ज्ञान-कर्मादि, त्या स्ववृत्तानें गुणांचें बन्धकत्व,—**च गुणवृत्तनिबद्धस्य पुरुषस्य या गतिः**—व गुणाच्या ज्ञान-कर्म फलादि वृत्तानें अत्यंत बद्ध झालेल्या पुरुषाची जी गति ती—**इति एतत्सर्वं मिथ्याज्ञानं-अज्ञानमूलं बन्धकारणं विस्तरेण उक्त्वा**—इत्यादि हें सर्व मिथ्याज्ञान–अज्ञानमूलक बंधाचें कारण विस्तारानें सांगून—**अधुना सम्यग्दर्शनात् मोक्षः वक्तव्यः इति भगवान् आह**—आता सम्यग्दर्शनानें म्ह० आत्म्याच्या यथार्थ ज्ञानानें मोक्ष म्ह० गुणापासून सुटून ब्रह्मभावप्राप्ति होते, असें सांगावें म्हणून भगवान् म्हणतात—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—**यदा**—ज्या वेळीं—**द्रष्टा**—विद्वान्—**गुणेभ्यः अन्यं कर्तारं**—शरीर, इंद्रियें व विषय यांच्या आकारानें परिणत झालेल्या गुणाहून दुसरा कोणी कर्ता—**न पश्यति**—पहात नाहीं,—**च**—आणि—**गुणेभ्यः**—गुणांहून—**परं**—अगदीं विलक्षण असलेल्या साक्षिभूत आत्म्याला—**वेत्ति**—जाणतो—**सः**—तो विद्वान्—**मद्भावं**—माझ्या ईश्वरभावाला-माझ्या स्वरूपास—**अधिगच्छति**—प्राप्त होतो.

नान्यं कार्यकरणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा द्रष्टा विद्वान्सन्नानुपश्यति । गुणा एव सर्वावस्थाः सर्वकर्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति । गुणेभ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति मद्भावं मम भावं स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—'नान्यं' यदा द्रष्टा-विद्वान् सन् कार्यकरणविषयाकार-परिणतेभ्य· गुणेभ्य अन्य कर्तारं न अनुपश्यति—जेव्हा द्रष्टा म्ह० विद्वान् होत्साता शरीर-इंद्रिय विषयाकाराने परिणाम पावलेल्या गुणाहून निराळा कर्ता आहे, असें आत्मज्ञानानंतर पहात नाहीं, तर अर्थात्—**सर्वावस्था गुणा एव सर्वकर्मणां कर्तारः इति एव पश्यति**—कार्य करणांच्या-शरीरेंद्रियांच्या आकारानें परिणत झालेले गुणच सर्व म्ह० कायिक, वाचिक, मानसिक, विहित व निषिद्ध कर्मांचे कर्ते आहेत, असें पाहतो—**च गुणेभ्य परं-गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति**—व गुणाहून पर-अगदी पृथक् असलेल्या गुणव्यापाराच्या साक्षिभूत निर्गुण ब्रह्मात्म्याला जाणतो—**स द्रष्टा मद्भावं-मम भावं अधिगच्छति**—तो द्रष्टा-विद्वान् मद्भावाला-माझ्या भावाला-ब्रह्मात्मतेला प्राप्त होतो, त्याचा ब्रह्मभाव अभिव्यक्त होतो, असा भावार्थ १९

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

अन्वयार्थ—देही—देहवान् आत्मा—**देहसमुद्भवान्-एतान् त्रीन् गुणान्**—देहाच्या उत्पत्तीचें बीज अशा या तीन गुणास—**अतीत्य**—उल्लंघून—**जन्ममृत्यु-जरा-दुःखैः**—जन्म, मृत्यु, जरा व दुःखें याजकडून—**विमुक्तः(सन्)**—सोडला गेलेला असा होत्साता—**अमृतं**—अमृतभावास—**अश्नुते**—प्राप्त होतो अमृताचा-मोक्षाचा अनुभव घेतो २०

कथमधिगच्छतीत्युच्यते— गुणानेतान्यथोक्तानतीत्य जीवन्नेवातिक्रम्य मायोपाधिभूतांस्त्रीन्देही देहसमुद्भवान्देहोत्पत्तिबीजभूतान्, जन्ममृत्युजरादुःखैः, जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च तैर्जीवन्नेव विमुक्तः सन्विद्वानमृतमश्नुते । एवं मद्भावमधिगच्छतीत्यर्थः ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—कथं अधिगच्छति इति उच्यते—विद्वान् सर्व अनर्थांचें निरसन करून ब्रह्मात्मभावाला कसा प्राप्त होतो, म्हणून विचारशील तर सांगतो—**एतान् यथोक्तान्**—या वर सांगितलेल्या म्ह०—**मायोपाधिभूतान् त्रीन् देहसमुद्भवान्-देहोत्पत्तिबीजभूतान् गुणान् अतीत्य**—मायोपाधिभूत माया हीच उपाधि-तद्रूप-अनर्थरूप अशा या तीन देहसमुद्भव म्ह० देहाच्या उत्पत्तीच्या बीजभूत गुणांचें—**देही जीवन् एव अतीत्य-अतिक्रम्य**—देहवान् आत्मा जीवद्-अवस्थेंतच उल्लंघन करून-अतिक्रमण करून—**जन्ममृत्युजरादुःखैः-जन्म च मृत्यु च जरा च दुःखानि च तैः जीवन एव विमुक्तः सन् विद्वान् अमृतं अश्नुते**—जन्म मृत्यु-जरा-दुःखांनीं-जन्म व मृत्यु व जरा-वृद्धावस्था व दुःखें, त्यांच्यापासून जिवंत असतानाच-जीवदवस्थेंतच विमुक्त केलेला असा होत्साता विद्वान् अमृतास-मोक्षास प्राप्त होतो —**एवं मद्भावं अधिगच्छति इत्यर्थ**—याप्रमाणें मद्भावास प्राप्त होतो,

असा याचा भावार्थ. [विद्वान् वर सांगितलेल्या या मायोपाधिभूत–अनर्थरूप–देहोत्पत्तीच्या बीजभूत अविद्यामय तीन गुणांना उल्लंघून जन्म–मरणादिकांनीं रहित होत्साता मुक्त होतो.] २०

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—हे प्रभो—हे प्रभो—**कैः लिंगैः**—कोणत्या लिंगांनीं—**एतान् त्रीन् गुणान्**—या तीन गुणांना—**अतीतः**—उल्लंघिलेला असा हा पुरुष—**भवति**—होतो—**किमाचारः**—याचा आचार कसा असतो?—**च**—आणि—**एतान् त्रीन् गुणान्**—या तीन गुणांना तो—**कथं**—कोणत्या प्रकारें—**अतिवर्तते**—उल्लंघितो.

जीवन्नेव गुणानतीत्यामृतमश्नुत इति प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य—कैर्लिङ्गैश्चिह्नैस्त्रीनेतान्व्याख्यातान्गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति प्रभो । किमाचारः कोऽस्याऽऽचार इति किमाचारः । कथं केन च प्रकारेणैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—जीवन् एव गुणान् अतीत्य अमृतं अश्नुते इति प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य (अर्जुनः उवाच)—जीवंत असतानाच गुणांचें अतिक्रमण करून अमृताचा अनुभव घेतो, असें प्रश्नबीज उपलब्ध झालें असतां अर्जुन म्हणाला—**प्रभो कैः लिङ्गैः–चिह्नैः एतान् त्रीन् व्याख्यातान् गुणान् अतीतः–अतिक्रान्तः भवति**—हे प्रभो ! कोणत्या लिंगांनीं–चिह्नांनीं या तीन–वर ज्यांचें व्याख्यान केलें आहे, अशा या सत्त्वादि तीन गुणांचें व त्यांच्या परिणामभूत अध्यासाचें अतिक्रमण केलेला असा होतो ? गुणातीत झालेला विद्वान् कोणत्या लिंगांनीं–चिह्नांनीं ज्ञात होतो ?—**किमाचारः–कः अस्य आचारः इति किमाचारः**—याचा आचार काय असतो, हा किमाचार असतो ?—**च कथं–केन प्रकारेण एतान् त्रीन् गुणान् अतिवर्तते**—आणि कसा–कोणत्या प्रकारानें या तीन गुणांचें अतिवर्तन–उल्लंघन करितो ?

---

१ १९-२०. श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात—"वेदान्तांत ज्याला (?) माया म्हणतात, त्यालाच सांख्य त्रिगुणात्मक प्रकृति असें म्हणत असल्यामुळें त्रिगुणातीत होणें, म्हणजे मायेंतून सुटून परब्रह्म ओळखणें होय." वेदान्तांत मायेला 'त्रिगुणात्मिका प्रकृति' म्हणत नाहींत कीं काय? 'लोहितशुक्लकृष्णां' 'स्वगुणैर्निगूढां' इत्यादि उपनिषद्वाक्यें आहेत. 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया' असें भगवान् म्हणतात. 'त्रिगुणात्मिका वैष्णवी स्वा माया मूलप्रकृतिः' इत्यादि आचार्य म्हणतात. रामानुजाचार्य 'मम एषा गुणमयी सत्त्वरजस्तमोमयी माया' असें म्हणतात. तसेंच 'गुणातीत होणें म्ह० मायेंतून सुटून परब्रह्म ओळखणें' हेंहि म्हणणें बरोबर नाहीं. गुणातीत होणें म्हणजे ब्रह्मस्वरूपानें अवस्थित होणें, स्वरूपीं स्थित होणें, जीवन्मुक्त होणें.

[पूर्वी सिद्धीसाठा प्रयत्नाने अनुष्ठिलेली पण पुढें यत्नावाचूनच सिद्ध झालेली अशी गुणातीताची स्वाभाविक चिन्हें कोणता ? गुणातीत होण्याचा ज्ञान हा उपाय पूर्वीच सांगितलेला असल्यामुळे त्या उपायाचा प्रकार जाणण्याच्या इच्छेने येथें तिसरा प्रश्न आहे.]

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव ।
न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—हे पांडव—हे अर्जुना ! —**प्रकाशं**—सत्त्वगुणाचें कार्य ज्ञान व सुख—**प्रवृत्तिं**—रजो गुणाचें कार्य लोभ, दुःख वगैरे—**च मोह एव च**—आणि तमोगुणाचें कार्य अविवेक वगैरे हीं—**संप्रवृत्तानि**—प्रवृत्त झाला असता त्याचा—**न द्वेष्टि**—द्वेष करीत नाहीं व—**निवृत्तानि**—निवृत्ति झाली असता त्याची—**न कांक्षति**—आकांक्षा करीत नाहीं. २२

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं चार्जुनेन पृष्टोऽस्मिञ्श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनम्—श्रीभगवानुवाच—यत्तावत्कैर्लिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति तच्छृणु—प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजःकार्यं मोहमेव च तमःकार्यमित्येतानि न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेनोद्भूतानि । मम तामसः प्रत्ययो जातस्तेनाहं मूढस्तथा राजसी प्रवृत्तिर्मोत्पन्ना दुःखात्मिका तेनाहं रजसा प्रवर्तितः प्रचलितः स्वरूपात्कष्टं मम वर्तते योऽयं मत्स्वरूपावस्थानाद्भ्रंशस्तथा सात्त्विको गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वमापादयन्सुखे च संजयन्बध्नातीति तानि द्वेष्ट्यसम्यग्दर्शित्वेन । तदेवं गुणातीतो न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि । यथा च सात्त्विकादिपुरुषः सात्त्विकादिकार्याण्यात्मानं प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि काङ्क्षति न तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षतीत्यर्थः । एतन्न परप्रत्यक्षं लिङ्गं किं तर्हि स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मविषयमेवैतल्लक्षणम् । न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकाङ्क्षां वा परः पश्यति ॥

भाष्यार्थ—गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं च अर्जुनेन पृष्टः श्रीभगवान्—गुणातीताचें लक्षण व गुणातीत होण्याचा उपाय अर्जुनाकडून विचारले गेलेले श्रीभगवान्—**अस्मिन् श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनं उवाच**—या श्लोकांत त्या दोन प्रश्नासाठीं प्रतिवचन-त्यांचें उत्तर देण्याच्या उद्देशानें म्हणाले—**यत् तावत् कैः लिङ्गैः युक्तः गुणातीतः भवति इति तत् शृणु**—आता प्रथमोदर कोणत्या चिन्हांनीं युक्त झालेला विद्वान् गुणातीत होतो असें जें विचारलें होतेंस तेंच ऐक—**प्रकाशं च सत्त्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजःकार्यं मोहं एव च तमःकार्यं इति एतानि**—प्रकाश सत्त्वगुणाचें कार्य, प्रवृत्ति-रजोगुणाचें कार्य, व मोह-तमोगुणाचें कार्य, अशीं हीं तीन गुणाचीं कार्यें—**संप्रवृत्तानि-सम्यग्विषयभावेन उद्भूतानि न द्वेष्टि**—संप्रवृत्त-उत्तमप्रकारे विषयरूपानें उद्भूत झालीं असतां ज्ञानी त्यांचा द्वेष करीत नाहीं.—**मम तामसः प्रत्ययः जातः तेन अहं मूढः**—माझ्या अंतःकरणांत

तामस प्रत्यय उत्पन्न झाला आहे, त्यामुळें मी मूढ-अविवेकी झालों आहें —**तथा मम राजसी दुःखात्मिका प्रवृत्तिः उत्पन्ना**—त्याचप्रमाणें माझ्या ठिकाणी राजसी दुःखरूप प्रवृत्ति उत्पन्न झाली आहे —**तेन रजसा प्रवर्तितः अहं स्वरूपात् प्रचलितः**—त्या रजोगुणाकडून प्रवृत्त केला गेलेला मी स्वरूपापासून प्रचलित झालों आहें —**यः अयं मत्स्वरूपावस्थानात् भ्रंशः कष्टं मम वर्तते**—जो हा माझा स्वरूपावस्थानापासून झालेला भ्रंश ही माझी मोठी दुःखद अवस्था आहे मला त्यामुळें दुःख होतें —**तथा सात्त्विकः प्रकाशात्मा गुणः मां विवेकित्वं आपादयन् च सुखे संजयन् बध्नाति**—त्याचप्रमाणें सात्त्विक प्रकाशरूप-ज्ञानरूप गुण मला विवेकीपणा प्राप्त करून व सुखामध्यें आसक्त करून बद्ध करितो—**इति असम्यग्दर्शित्वेन तानि द्वेष्टि**—याप्रमाणें अयथार्थदर्शित्वामुळें अनात्मज्ञ त्याचा द्वेष करितो **तत् गुणातीतः एव सम्प्रवृत्तानि न द्वेष्टि**—पण गुणातीत-सम्यग्दर्शी गुणातीत याप्रमाणें प्रवृत्त झालेल्या प्रकाशादिकाचा द्वेष करत नाहीं. (आतां 'न निवृत्तानि काङ्क्षति' याचें व्याख्यान-)—**च यथा सात्त्विकादिपुरुषः सात्त्विकादिकार्याणि आत्मानं प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि काङ्क्षति**—आणि ज्याप्रमाणें सात्त्विक, राजस किंवा तामस पुरुष सात्त्विकादि कार्यें-आत्म्याप्रत प्रकाशित करून निवृत्त झालेलीं कार्यें इच्छितो, स्वरूप दाखवून निवृत्त झालेल्या त्या कार्यांचा आकांक्षा करितो—**तथा गुणातीतः निवृत्तानि न काङ्क्षति इत्यर्थः**—त्याप्रमाणें गुणातीत विद्वान् निवृत्त झालेल्या त्या सात्त्विकादि कार्यांची आकांक्षा करीत नाहीं, असा याचा भावार्थ [तीं सर्व कार्यें अनात्म्याचीं आहेत असें यथार्थ जाणणारा त्याच्या ठिकाणीं अनुकूलता किंवा प्रतिकूलता याचा आरोप करून त्यांची इच्छा करत नाहीं व द्वेषहि करत नाहीं]—**एतत् न परप्रत्यक्षं लिङ्गं**—हें गुणातीताचें दुसऱ्याला प्रत्यक्ष दिसणारें चिह्न नव्हे —**किं तर्हि**—तर मग काय ?—**स्वात्मप्रत्यक्षत्वात् एतत् आत्मविषयं एव लक्षणं**—स्वबुद्धिप्रत्ययगम्य-स्वानुभवसिद्ध असल्यामुळें हें आत्मविषय-स्वसंवेद्यच लक्षण आहे. स्वतः त्याच आश्रयानें राहणारें तें लक्षण आहे —**हि स्वात्मविषयं द्वेषं आकांक्षां वा परः न पश्यति**—कारण आपल्या अन्तःकरणाचाच आश्रय करून राहणाऱ्या द्वेषाला किंवा आकांक्षेला दुसरा कोणी पाहूं शकत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे २२

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते ।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

अन्वयार्थ—**उदासीनवत्**—उदासीनाप्रमाणें—**आसीनः**—राहणारा—**यः**—जो—**गुणैः**—गुणांकडून—**न विचाल्यते**—विशेषेंकरून विवेकदर्शनावस्थेपासून ढळविला जात नाहीं-आत्मतत्त्वापासून दूर केला जात नाहीं, तर—**यः**—जो—**गुणाः**—शरीर व इंद्रियें यांच्या आकारानें परिणत झालेले गुण—**वर्तन्ते**—एकमेकांमध्यें राहतात, —**इति एव**—अशा प्रकारच-असें समजूनच—**अवतिष्ठति**—स्वरूपांत राहतो;—**न इङ्गते**—तत्त्वापासून चळून जात नाहीं. २३.

अथेदानीं गुणातीतः किमाचार इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह— उदासीनवद्यथोदासीनो न कस्यचित्पक्षं भजते तथाऽयं गुणातीतत्वोपायमार्गेऽवस्थित आसीन आत्मविद् गुणैर्यः संन्यासी न विचाल्यते विवेकदर्शनावस्थातः। तदेतत्स्फुटी करोति गुणाः कार्यकरणविषयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तन्त इति योऽवतिष्ठति । छन्दोभंगभयात्परस्मैपदप्रयोग । योऽनुतिष्ठतीति वा पाठान्तरम्। नेङ्गते न चलति स्वरूपावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—अथ इदानीं ' गुणातीतः किमाचारः ' इति प्रश्नस्य प्रतिवचन आह—आता यापुढें ' गुणातीताचा आचार कसा असतो ' या प्रश्नाचें प्रतिवचन भगवान् सांगतात—**उदासीनवत्-यथा उदासीनः न कस्यचित् पक्षं भजते**—उदासीनाप्रमाणें—जसा उदासीन—उपेक्षा करणारा कोणाचाच पक्ष घेत नाहीं, (कारण त्यानें कोणाचाहि जरी पक्ष घेतला तरी त्याचें उदासीनत्व नष्ट होतें)—**तथा अयं गुणातीतत्वोपायमार्गे अवस्थितः**—त्याप्रमाणें हा गुणातीत होण्याचा जो उपाय म्ह० ज्ञान त्याच्या मार्गांत असलेला—अवस्थित झालेला—**यः आत्मविद् आसीन संन्यासी**—जो आत्मा कूटस्थ आहे अशा ज्ञानानें राहणारा म्ह० ज्याचा कर्तृत्वाभिमान निवृत्त झाला आहे, असा संन्यासी—**गुणैः विवेकदर्शनावस्थातः न विचाल्यते**—गुणांकडून—शब्दादि विषयांकडून विवेकदर्शनावस्थेपासून—निर्विकार आत्मज्ञानापासून ढळविला जात नाहीं,—**तत् एतत् स्फुटी करोति**—तेंच हें स्पष्ट करितात—**गुणाः -कार्यकरणविषयाकारपरिणताः अन्योन्यस्मिन् वर्तन्ते इति यः अवतिष्ठति**—गुण—शरीरें, इंद्रियें व विषय यांच्या आकारानें परिणाम पावलेले गुण परस्परामध्यें प्रवृत्त होतात, असें समजून—अशा निश्चयानें जो राहतो (त्याला गुणातीत म्हटलें जातें, असा पुढें संबंध पण ' अवतिष्ठते ' असें आत्मनेपद न योजण्याचें कारण-)—**छन्दोभङ्गभयात् परस्मैपदप्रयोगः**—आत्मनेपद योजल्यास छंदाचा भंग होईल, या भीतीनें ' अवतिष्ठति ' असें परस्मैपद योजलें आहे—**या ' योऽनुतिष्ठति ' इति पाठान्तरं**—किंवा ' य. अनुतिष्ठति ' असें पाठान्तर घ्यावें. (असा पाठ घेतल्यास जो केवळ बाधितानुवृत्तीनें अनुष्ठान करितो, असा त्याचा अर्थ करावा. इन्द्रियांच्या आकारानें परिणत झालेल्या गुणांची विषयांच्या आकारानें परिणत झालेल्या गुणामध्यें प्रवृत्ति होते, माझी—आत्म्याची नव्हे, असें पाहणारा तो अचल होऊन रहात असल्यामुळ आत्म्याची कूटस्थ दृष्टि सोडीत नाहीं,असें सांगतात-) —**न इङ्गते-न चलति-स्वरूपावस्थः एव भवति इत्यर्थः**—तो हालत नाहीं, चलन पावत नाहीं, स्वरूपामध्येंच अवस्थित होतो, असा याचा भावार्थ.

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—समदुःखसुख—ज्याला सुख व दुःख सम आहे,—**स्वस्थः**—जो स्वात्म्यामध्यें स्थित-प्रसन्न आहे—**समलोष्टाश्मकाञ्चनः**—मातीचें ढेंकूळ, दगड व सोनें ज्याला सम आहे,—**तुल्यप्रियाप्रियः**—ज्याला प्रिय व अप्रिय समान आहे, **धीरः**—धीमान्—**तुल्यनिंदात्मसंस्तुति**—ज्याला निंदा व आत्मस्तुति तुल्य आहे.

किंच— समदुःखसुख समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुख. । स्वस्थ स्वे आत्मनि स्थित प्रसन्न । समलोष्टाश्मकाञ्चनो लोष्ट चाश्मा च काञ्चन च समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चन. । तुल्यप्रियाप्रिय प्रिय चाप्रिय च प्रियाप्रिये तुल्ये समे यस्य सोऽय तुल्यप्रियाप्रिय. । धीरो धीमान् । तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिर्निन्दा च आत्मसंस्तुतिः च निन्दात्मसंस्तुती तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यते स तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति ॥२४॥

भाष्यार्थ—किंच—गुणातीताचें आणखी एक लिंग-‘ समदुःखसुख . ’ या श्लोकांत सांगतात—**समदुःखसुख-समे दुःखसुखे यस्य सः समदुःखसुख**—समदुःखसुख-ज्याला दुःख व सुख सम-तुल्य आहेत, तो समदुःखसुख होय—**स्वस्थ.-स्वे आत्मनि स्थित प्रसन्नः**—स्वस्थ म्हणजे स्वतःमध्यें म्ह० आत्म्यामध्यें स्थित म्ह० प्रसन्न—**समलोष्टाश्मकाञ्चन.-लोष्टं च अश्मा च काञ्चनं च समानि यस्य स. समलोष्टाश्मकाञ्चन**—समलोष्टाश्मकाञ्चन-लोष्ट-मातीचें ढेकूळ, अश्मा-दगड व काञ्चन-सोनें हीं तिन्हीं ज्याला समान-तुल्य आहेत तो समलोष्टाश्मकाञ्चन—**तुल्यप्रियाप्रिय.-प्रियं च अप्रियं च प्रियाप्रिये तुल्ये-समे यस्य स अयं तुल्यप्रियाप्रियः**—तुल्यप्रियाप्रिय-प्रिय व अप्रिय, तें प्रियाप्रिय, ज्याला प्रिय व अप्रिय हीं दोन्हीं सम-तुल्य आहेत तो हा तुल्यप्रियाप्रिय होय—**धीरः-धीमान्**—धीर म्ह० धीमान्—**तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति-निन्दा च आत्मसंस्तुतिः च निन्दात्मसंस्तुती तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यते. सः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति**—तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति-निंदा म्हणजे दोषकथन, आत्मसंस्तुति-आपल्या गुणांचें वर्णन, ता निंदात्मसंस्तुति, ज्या यतीला आपली निंदा व स्तुति हीं दोन्हीं तुल्य आहेत तो तुल्यनिन्दात्मसंस्तुति होय [सुख व दुःख ज्याच्या मनांत रागद्वेष उत्पन्न करूं शकत नाहींत व तीं ‘मायी आहेत’ असा अभिमानाचा विषय होत नाहींत, हेंच त्यांचें समत्व होय प्रसन्नत्व म्ह० स्वास्थ्यापासून न्यून न होणें, अविक्रियत्व विद्वानाच्या दृष्टीनें प्रिय व अप्रिय यांचा जरी अभाव असला तरी लोकदृष्टीचा आश्रय करून तुल्यप्रियाप्रिय असें म्हटलें आहे] २४.

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

अन्वयार्थ—मानापमानयो तुल्य—मान व अपमान यांविषयीं तुल्य,त्यांना सम मानणारा,—**मित्रारिपक्षयोः तुल्य**—मित्रपक्ष व शत्रुपक्ष या दोन्हीं पक्षां समान—

सर्वारंभपरित्यागी—सर्व कर्मांचा सर्व प्रकार त्याग करणारा असा जो पुरुष असतो,
—स —तो—**गुणातीत**—गुणातीत—**उच्यते**—म्हटला जातो २५

किंच-मानापमानयोस्तुल्य समो निर्विकार । तुल्यो मित्रारिपक्षयो ,यद्यप्युदासीना भवन्ति केचित्स्वाभिप्रायेण तथाऽपि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्तीति तुल्यो मित्रारिपक्षयोरित्याह । सर्वारम्भपरित्यागी दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यारभ्यन्त इत्यारम्भा सर्वानारम्भान्परित्यक्तु शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थ । गुणातीत स उच्यते । उदासीनवदित्यादि गुणातीत स उच्यत इत्येतदन्तमुक्त यावद्यत्नसाध्य तावत्सम्यासिनाऽनुष्ठेय गुणातीतत्वसाधन मुमुक्षो स्थिरीभूत तु स्वसंवेद्य सद्गुणातीतस्य यतेर्लक्षण भवतीति ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—किंच—याहि चिह्नावरून गुणातीत ओळखतां येतो असे सांगतात—**मानापमानयो तुल्य.-सम. निर्विकार**—मान व अपमान यामध्यें तुल्य-सम -निर्विकार [मान म्ह० सत्कार व अपमान-तिरस्कार, त्यातील कशानेंहि ज्याच्या चित्तात काहींच विकार होत नाहीं, तो मानापमानामध्य तुल्य होय]—**मित्रारिपक्षयो तुल्य.**—दुसऱ्याच्या दृष्टीनें जे मित्र व शत्रु त्याच्या पक्षामध्यें सम त्यातील कोणाचाच पक्ष तो घेत नाहीं, कोणत्याच पक्षात रहात नाहीं, (अहोपण, विद्वानाचा कोणी मित्र नाहीं व शत्रुहि नाहीं यास्तव गुणातीताला 'मित्र व शत्रु यांच्या पक्षामध्यें तुल्य असतो,' असे म्हणणें अयोग्य आहे, अशा आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात-)—**यद्यपि केचित् स्वाभिप्रायेण उदासीना भवन्ति**—जरी कित्येक आपल्या अभिप्रायानें-आपल्या दृष्टीनें उदासीन असतात—**तथापि पराभिप्रायेण 'मित्रारिपक्षयो ' इव भवन्ति**—तथापि दुसऱ्याच्या अभिप्रायानें-त्याच्या दृष्टीनें-त्याच्या 'समजुतीने मित्र व शत्रु यांच्या पक्षामध्यच जणुकाय असतात—**इति 'तुल्यो मित्रारिपक्षयो.' इति आह**—म्हणून भगवान् येथें ' तुल्यो मित्रारिपक्षयो ' असें सांगत आहेत —**सर्वारंभपरित्यागी-दृष्टादृष्टार्थानि कर्माणि आरभ्यन्ते इति आरम्भा** —सर्वारंभपरित्यागी-दृष्टार्थ-दृष्ट फल देणारीं व अदृष्टार्थ-अदृष्ट फल देणारीं कर्में आरंभिलीं जातात म्हणून आरंभ—**सर्वान् आरम्भान् परित्यक्तुं शीलं अस्य इति सर्वारम्भपरित्यागी**—सर्व आरंभांचा परित्याग-संन्यास करण्याचें याचें शील आहे म्हणून सर्वारंभपरित्यागी—**देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागी इत्यर्थ** —केवळ देहधारणेला कारण होणाऱ्या-शरीर जिवंत राहण्यास अत्यंत अवश्य अशा कर्मांना सोडून-अशा शरीरधारणमात्रनिमित्त कर्मावांचून बाकीचीं सर्व कर्में टाकण्याचें ज्याचें शील आहे, बाकीच्या सर्व कर्मांचा परित्याग करणारा, असा याचा भावार्थ —**स गुणातीत उच्यते**—तो या सर्व विशेषणांनीं युक्त असलेला विद्वान् गुणातीत म्हटला जातो —**'उदासीनवत्' इत्यादि 'गुणातीत स उच्यते' इति एतत् अन्त यावत् यत्नसाध्यं उक्त**—'उदासीनवत्.' येथून ' गुणातीत स उच्यते ' येथपर्यंत जेवढें यत्नसाध्य साधनमात्र सांगितलें आहे—**तावत्**

गुणातीतत्वसाधनं संन्यासिना अनुष्ठेयं—तेवढे ते सर्व गुणातीतत्वाचें साधन सन्यासी पुरुषानें अनुष्ठावें.—**तु स्थिरीभूतं स्वसंवेद्यं सत् गुणातीतस्य यतेः लक्षणं भवति इति**—पण स्थिर झालेलें तें धर्मजात स्वसंवेद्य होऊन तें गुणातीत यतीचें लक्षण होतें. [वर उपेक्षकत्वादि जे धर्मजात सांगितलें ते ज्ञानाचा उदय होई-पर्यंत यत्नसाध्य असते. वास्तव विद्याविकाऱ्यानें ज्ञानाचें साधन या रूपानें त्याचें अनुष्ठान करावें.पण पुढे ज्ञानाचा उदय झाला असतां जीवन्मुक्ताचें स्थिर झालेलें-स्वभावत च सिद्ध झालेलें तें धर्मजात स्वानुभवसिद्ध लक्षण होऊन राहतें. असा मुमुक्षु व मुक्त यांच्या धर्मांत फरक आहे.] २५

---

१ रहस्यकार १–२५ श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात—"यावरून मागील अध्यायात सांगितलेल्या (१३ २४–२५.) चार मार्गांपैकीं कोणताहि मार्ग स्वीकारला, तरी सिद्धि पावलेल्या पुरुषाचा आचार व लक्षणें सर्व मार्गांत एकच असतात हे उघड होतें." (ही समजूत भ्रामक आहे. अगोदर तेथ सांगितलेलीं ध्यानादिक चारी साधनें तुल्यबल नाहीत. त्यांतील ध्यान अगदीं अन्तरंग व सांख्ययोग, कर्मयोग व गुरूपासून उपायाचें श्रवण करून त्याप्रमाणें वागणें हा क्रमानें बहिरंग, हें आम्हीं तेथेंच सांगितलें आहे [गी. भा. पृ. ९६७ पहा] तथापि ती चारी तुल्यबल आहेत, असें जरी क्षणभर मानलें तरी 'सिद्धि पावलेल्या पुरुषाचा आचार व लक्षणें सर्व मार्गांत सारखींच' हें यावरून उघड कसें होतें ? सिद्धि पावल्यावर मार्ग कशाला ? रहस्यकाराच्याच म्हणण्याप्रमाणें ज्ञानासाठीं जर ध्यानादि उपाय तर ज्ञान झाल्यावर त्याचा काय उपयोग ? कीं ज्ञानी सिद्ध झाल्यावरहि ते उपायच करीत राहतात ? कर्मयोगी सिद्ध, सांख्ययोगी सिद्ध, ध्यानयोगी सिद्ध, वगैरे सिद्धाचीं लक्षणें जरी कदाचित् एक सारखींच असलीं तरी त्यांचा आचार एकच कसा असणार ? सांख्ययोगी सिद्ध व योगी सिद्ध हे दोन्ही सन्यासीच असल्यामुळें त्यांचा आचार एकच जरी असला तरी कर्मयोगी सिद्धाचा व त्या दोघांचा आचार एकच कसा ?)

पुढे रहस्यकार म्हणतात—" तथापि मागें तिसऱ्या, चवथ्या, पांचव्या वगैरे अध्यायांपासून निष्काम कर्में कोणालाच चुकलीं नाहीत, असा जो एक ठाम सिद्धान्त केला तो अबाधित असल्यामुळें हे स्थितप्रज्ञ, भगवद्भक्त किंवा त्रिगुणातीत सर्व कर्मयोगमार्गांतील आहेत, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे " (आग्रह म्हणून जो म्हणतात तो हाच होय. ३–५, अध्यायांत 'निष्काम कर्में कोणालाच चुकलीं नाहीत' असा ठाम सिद्धान्तच जर केलेला नाहीं तर तो अबाधित आहे, या म्हणण्यास काय अर्थ आहे?वांझेचा पुत्र मेला नाहीं, जिवंत आहे, असें म्हणण्यापैकीच तें आहे पण यासंबधानें आम्हीं पूर्वी बरेच लिहिलेलें असल्यामुळें येथें पुनरुक्ति नको.)" सिद्धावस्थेस पोंचलेल्या पुरुषाचीं हीं वर्णनें स्वतंत्र आहेत असें करून सन्यासमार्गांतील टीकाकार आपल्याच संप्रदाय यांतच प्रतिपाद्य आहे, असें वर्णन करीत असतात. पण तो अर्थ पूर्वापर संदर्भाच्या विरुद्ध आहे,खरा नव्हे." वगैरे,रहस्यकार सन्यासमार्गी टीकाकारांवर निराधार आरोप करीत आहेत. सिद्धाचीं हीं स्वतंत्र वर्णनें आहेत, असें कोणीच म्हणत नाहीत. उलट ह्याला जीवन्मुक्तालाच स्थितप्रज्ञ, भगवद्भक्त व गुणातीत म्हटलें आहे. किंबहुना तेराव्या अध्यायांत (श्लो. ७–११,) जो ज्ञानसाधनें

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

अन्वयार्थ—च—आणि—**यः**—जो—**मां**—मला—**अव्यभिचारेण भक्तियोगेन**—अव्यभिचारी भक्तियोगानें—**सेवते**—सेवितो-माझी सेवा करतो—**सः**—तो—**एतान् गुणान्**—या गुणांचें—**समतीत्य**—उल्लंघन करून—**ब्रह्मभूयाय**—ब्रह्मभावास—**कल्पते**—समर्थ होतो. २६

अधुना कथं च त्रीन्गुणानतिवर्तत इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह — मां चेश्वरं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं यो यतिः कर्मी वाऽव्यभिचारेण न कदाचिद्यो व्यभिचरति भक्तियोगेन भजनं भक्तिः सैव योगस्तेन भक्तियोगेन सेवते स गुणान्समतीत्यैतान्यथोक्तान्ब्रह्मभूयाय भवनं भूयो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—अधुना च त्रीन् गुणान् कथं अतिवर्तते इति प्रश्नस्य प्रतिवचनं आह—आता तीन गुणांचें उल्लंघन कसें करितो, या प्रश्नाचें प्रतिवचन भगवान् सांगतात—**च यः यतिः कर्मी वा**—आणि जो यति किंवा कर्मी [अर्थात् मुख्य किंवा अमुख्य अधिकारी]—**मां ईश्वरं-नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रितं**—मज ईश्वराला-नारायणाला सर्व भूतांच्या हृदयाचा आश्रय करून राहिलेल्या मला—**अव्यभिचारेण-यः कदाचित् न व्यभिचरति**—अव्यभिचार म्ह० जो केव्हांहि व्यभिचार पावत नाहीं अशा—**भक्तियोगेन-भजनं भक्तिः सा एव योगः तेन भक्तियोगेन**—भक्तियोगानें-भजन-परम प्रेम हीच भक्ति, ती भक्ति हाच योग, त्या भक्तियोगानें—**सेवते**—सेवितो, माझें अव्यभिचारी भक्तियोगानें सदा चिंतन करतो—**सः**

सांगितलीं आहेत, तींहि ह्याना जीवन्मुक्ताचीं लक्षणें आहेत, असेंच सर्व अद्वैती भाष्य टीकाकारांचें म्हणणें आहे खरें, संन्यासमार्गी टीकाकार त्या वर्णनांना स्वतंत्र कल्पितात, असें जरी क्षणभर कल्पिलें, तरी तेवढ्यावरून आपलाच संप्रदाय गीतेंत प्रतिपाद्य आहे असें वर्णन त्यांना कसें करितां येईल ? कारण तीं वर्णनें स्वतंत्र मानणें, व संन्याससंप्रदायच गीतेंत प्रतिपाद्य आहे, असें म्हणणें, यांत कार्यकारणसंबंध कांहींच नाहीं. कारण गीता निवृत्तिपर आहे, हें तीं सर्व वर्णनें जीवन्मुक्ताचीं आहेत, असें मानूनहि सिद्ध करितां येण्यासारखें आहे कारण तीं वर्णनेंच स्वतः तितकीं तत्पर आहेत अर्थात् रहस्यकाराचा निष्काम कर्मयोगच पूर्वापार संदर्भाच्या विरुद्ध अत एव त्याज्य आहे.

१ 'यः अव्यभिचारेण भक्तियोगेन' याचा अर्थ रहस्यकार—"जो सर्व कर्में मलाच अर्पण करण्याच्या अव्यभिचार म्ह० एकनिष्ठ भक्तियोगानें" असा करितात. त्यांतील 'सर्व कर्में मलाच अर्पण करण्याच्या' हें त्यांच्या पदरचें व अप्रासंगिक आहे. याला 'अध्याहार' म्हणावयाचें नसेल तर आमचा आग्रह नाहीं. पण येथें 'कर्में मलाच अर्पण करण्याचा' प्रसंग मुळीं नाहीं, एवढें आम्हीं म्हणतों.

एतान् यथोक्तान् गुणान् समतीत्य—जो या वर वर्णन केलेल्या तीन गुणास उल्लंघून–त्याचें अतिक्रमण करून—**ब्रह्मभूयाय**–भवनं भूयः **ब्रह्मभूयाय**–ब्रह्मभवनाय–मोक्षाय **कल्पते**–समर्थः भवति इत्यर्थः—ब्रह्मभूयास, होणें हेंच भूय होय. ब्रह्मभूयास म्ह० ब्रह्म होण्यास–मोक्षास समर्थ–योग्य होतो, असा याचा भावार्थ. [सर्वान्तर्यामी अशा माझें नित्य भक्तियोगानें जो चिंतन करितो तो मोक्षाला पात्र होतो. भगवानाच्या अनुग्रहानें ज्ञाना होऊन तो जीवंतपणाच मोक्षाचा अनुभव घेतो.] २६.

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अन्वयार्थ—**हि**—कारण—**अहं**—मी–प्रत्यगात्मा—**अमृतस्य च अव्ययस्य**—अविनाशी व विकार न पावणाऱ्या—**च**—व—**शाश्वतस्य धर्मस्य**—नित्य धर्मरूप—**च**—आणि—**ऐकान्तिकस्य सुखस्य**—अव्यभिचारी–नित्य सुख अशा—**ब्रह्मणः**—ब्रह्माची–परमात्म्याची—**प्रतिष्ठा**—प्रतिष्ठा आहे. २७.

कुत पुनरिदमुच्यते— ब्रह्मणः परमात्मनो हि यस्मात्प्रतिष्ठाऽहं प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठाऽहं प्रत्यगात्मा । कीदृशस्य ब्रह्मणोऽमृतस्याविनाशिनोऽव्ययस्याविकारिणः शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य सुखस्याऽऽनन्दरूपस्यैकान्तिकस्याव्यभिचारिणः । अमृतादिस्वभावस्य परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते । तदेतद्ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्युक्तम् । यया चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते सा शक्तिर्ब्रह्मैवाहं शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वादित्यभिप्रायः । अथवा ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात्सविकल्पकं ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पकोऽहमेव नान्यः प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । किंविशिष्टस्यामृतस्यामरणधर्मकस्याव्ययस्य व्ययरहितस्य । किंच शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्यैकान्तिकस्यैकान्तनियतस्य च प्रतिष्ठाऽहमिति वर्तते ॥ २७ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—**कुतः एतत् इति उच्यते**—पण विद्वान् असेंच आहे, याचें कारण काय, तें सांगितलें जातें.—**हि**–यस्मात् **ब्रह्मणः**–परमात्मनः **अहं प्रतिष्ठा**

१ रहस्यकार या श्लोकाला असें अवतरण देतात—"त्रिगुणातीतावस्था सांख्यमार्गानेंच मनुष्याला प्राप्त होते? भक्तियोगानें कशी प्राप्त होते? अशी शंका या श्लोकावर येण्याचा संभव आहे."...(पण येथें कसला भक्तियोगाचा संबंध काय आहे? नंतर टीकेंत हे म्हणतात—)

—ज्याअर्थी ब्रह्माची-परमात्म्याची मी प्रतिष्ठा आहें—**प्रतितिष्ठति अस्मिन् इति प्रतिष्ठा अहं-प्रत्यगात्मा**—ज्यात प्रतिष्ठित होतो ती प्रतिष्ठा मी-प्रत्यगात्मा परमात्म्याची प्रतिष्ठा आहें, माझ्यामध्यें ब्रह्म प्रतिष्ठित होतें. (जें ब्रह्म प्रत्यगात्म्यामध्यें प्रतिष्ठित होतें त्याचें विशेषण प्रश्नपूर्वक सांगतात-)—**कीदृशस्य ब्रह्मणः अमृतस्य-अविनाशिनः**—कशा प्रकारच्या ब्रह्माची प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा आहे ? अमृत-अविनाशी ब्रह्माची तो प्रतिष्ठा आहे.—**अव्ययस्य-अविकारिण**.—आणि अव्यय म्ह० अविकारी ब्रह्माची प्रतिष्ठा—**च शाश्वतस्य-नित्यस्य धर्मस्य**—आणि शाश्वत म्ह० नित्य धर्माचा (पण तो हा प्रसिद्ध धर्म नव्हे तर)—**ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य**—ज्ञान व योग या धर्मांनीं प्राप्त होणाऱ्या—**ऐकान्तिकस्य सुखस्य-अव्यभिचारिण -आनन्दरूपस्य**—व ऐकान्तिक सुखाची-अव्यभिचारी-नित्य आनन्दरूप ब्रह्माची मी-प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा आहें (याप्रमाणें अक्षरार्थ सांगून वाक्यार्थ सांगतात-)—**(यस्मात्) अमृतादिस्वभावस्य परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा**—ज्या अर्थी अमृत, अव्यय, शाश्वत धर्म व ऐकान्तिक सुख या स्वभावाच्या-

---

—"सांख्याचें द्वैत सोडून दिल्यावर सर्वत्र एकच परमेश्वर असल्यामुळें भक्तीनें त्रिगुणातीतावस्थाहि प्राप्त होते असा या श्लोकाचा भावार्थ आहे." ('ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाऽहं' या श्लोकाचा असा भावार्थ निघू शकत नाहीं. मूळ श्लोकार्थ पहा) "परमेश्वर एक आहे एवढें कबूल केल्यावर साधनासंबंधानें गीतेचा कोणताहि आग्रह नाहीं." (हें म्हणणें खरें नाहीं. वैदिक सांप्रदायानुसार गीतेचा यथाधिकार साधनानुष्ठान केलें पाहिजे, असा आग्रह जर नसता तर 'कर्मण्येवाधिकार ०' २ ४७ 'लोके द्विविधा निष्ठा० ' ३. ३ 'कुरु कर्मैव' ४. १५. 'योग आरुरुक्षो कर्म कारण आरूढस्य तस्य एव शम. कारण' ६, ३.'चित्त समाधातुं न शक्नोषि' इत्यादि १२ ९-११. 'ध्यानेन, सांख्ययोगेन, कर्मयोगेन' १३. २४ असें गीतेंत सांगितलें नसतें. रहस्यकार सर्व साधनाला तुल्यबल समजतात हीच मोठी चूक आहे) "भक्तिमार्ग हा सुलभ अत एव सर्वांस ग्राह्य, असें गीतेंत म्हटलें आहे खरें. तथापि इतर मार्ग त्याज्य होत, असें गीतेंत कोठेंहि म्हटलें नाहीं " (अगदीं कबूल.) "गीतेंत भक्ति शिवा ज्ञान अगर योगच प्रतिपाद्य आहे, हा मतें त्या त्या संप्रदायाच्या अभिमान्यानीं मागाहून गीतेवर लादलेलीं आहेत."(आणि रहस्यकाराला आला निव्वळ कर्मयोग लादला आहे, पण शंकराचार्य वैदिकसंप्रदायानुसार गीतेंत प्रवृत्ति व निवृत्ति हे दोन्ही धर्म सांगितले आहेत, असें स्पष्ट म्हणतात प्रवृत्ति अंग व निवृत्ति अंगी,कर्मयोग,भक्तियोग,ध्यानयोग हे सर्व ज्ञानाचे यथाधिकार उपाय, व ज्ञानानेंच मोक्ष, हाच गीतेचा वैदिक संप्रदायशुद्ध अतएव निर्दोष सिद्धान्त आहे, व आचार्यांनी त्याचेंच समर्थन केलें आहे अर्थात्) " मार्ग कोणताहि असो, परमेश्वराचें ज्ञान झाल्यावर संसारातील कर्मे लोकसंग्रहाय करावीं किंवा नाहीं, हा गीतेंतील मुख्य प्रश्न आहे व त्याचें उत्तर कर्मयोग श्रेष्ठ असें पूर्वींच साफ दिलें आहे. " (पण असा गीतेतील मुख्य प्रश्न नाहीं व 'कर्मयोग श्रेष्ठ ' हें त्या प्रश्नाचें उत्तरहि नव्हे, असें आम्ही पूर्वी सविस्तर व सोपपत्तिक सांगितलें आहे. [गी. भा. पृ. ४८५-४९७] अर्थात रहस्यकारांचे हें म्हणणें अगदीं अनुचित व त्यामुळेंच अग्राह्य आहे.)

या स्वरूपाच्या परमात्म्याची प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा आहे—(तस्मात्) प्रत्यगात्मा सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते—त्या अर्थी प्रत्यगात्मा सम्यग्ज्ञानानें–यथार्थ आत्मज्ञानानें–साक्षात्कारानें परमात्मत्वानें–परमात्मस्वरूपानें निश्चित केला जातो.(या श्लोकाची पूर्वश्लोकाशीं एकवाक्यता करून दाखवितात–)—तत् एतत् ब्रह्मभूयाय कल्पते इति उक्तं—तेंच हें ' ब्रह्मभवनास–मोक्षास समर्थ होतो ' असें वरच्या श्लोकात सांगितलें आहे. (हाच वाक्यार्थ अधिक विशद करितात–)—यया च ईश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते–प्रवर्तते सा शक्तिः ब्रह्म एव अहं—ज्या ईश्वरशक्तीनें भक्तावर अनुग्रह करणें इत्यादि कार्यासाठीं ब्रह्म प्रतिष्ठित होतें म्ह० प्रवृत्त होतें ती शक्ति ब्रह्मच मी आहे. (पण शक्तिच ब्रह्म कशी ? उत्तर–)—शक्तिशक्तिमतोः अनन्यत्वात् इति अभिप्रायः—शक्ति व शक्तिमान् यांना अनन्यत्व असतें, ते दोन पृथक् पदार्थ नसतात, असा याचा अभिप्राय–असा आशय. (याचेंच आणखी दुसरें व्याख्यान–)—अथवा ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात् सविकल्पकं ब्रह्म—किंवा ब्रह्मशब्दवाच्य असल्यामुळें म्ह० ब्रह्म या शब्दानें उल्लेख–निर्देश केल्यामुळें येथील ब्रह्म सविकल्पक आहे,—तस्य ब्रह्मणः निर्विकल्पकः अहं एव प्रतिष्ठा–आश्रयः न अन्यः—त्या सविकल्पक ब्रह्माची निर्विकल्प असा मीच प्रतिष्ठा म्ह० आश्रय आहें, दुसरा कोणी नाही.—किंविशिष्टस्य–अमृतस्य–अमरणधर्मकस्य–अव्ययस्य–व्ययरहितस्य—कोणत्या विशेषणांनी विशिष्ट अशा ब्रह्माची ? अमृत–अमरण धर्मवान् अशा ब्रह्माची–अव्यय–व्ययरहित अशा ब्रह्माची—किंच शाश्वतस्य च नित्यस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य धर्मस्य—तसेंच, शाश्वत म्ह० नित्य अशा ज्ञाननिष्ठालक्षण धर्माची—च तज्जनितस्य ऐकान्तिकस्य–एकान्तनियतस्य सुखस्य—आणि त्या शाश्वत धर्मापासून उत्पन्न झालेल्या ऐकान्तिक–एकान्तनियत–एकाच स्वरूपाच्या नित्य सुखाची—प्रतिष्ठा अहं इति वर्तते—प्रतिष्ठा मी आहे, अशी प्रतिष्ठाशब्दाची अनुवृत्ति होते. [या श्लोकाचा सारार्थ म्ह० परमात्म्याची मी प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा आहे. म्ह० मी प्रत्यगात्मा अपरोक्ष अनुभवानें परमात्मत्वानें निश्चित केला जातो, असा एक अर्थ व ब्रह्माची म्ह० सविकल्पक ब्रह्माची मी निर्विकल्प ब्रह्म प्रतिष्ठा म्ह० आधार आहे, असा दुसरा अर्थ केला जातो. अमृतादि चारही विशेषणें दोन्ही पक्षीं ब्रह्माचीच आहेत. असो, या अध्यायात क्षेत्र–क्षेत्रज्ञांचा संयोग हें संसाराचें कारण सांगितलें, पांच प्रश्नांच्या निरूपणानें गुणसंगानेच सर्व संसाराचें निरूपण केलें आहे, असें उपपादन केलें, आणि गुणांकडून चंचल केलें न जाणें, हें मुमुक्षूचें यत्नसाध्य साधन व गुणातीताचें लक्षण अनुवादरूपानें निश्चित केलें.] २७.

इति भगवान् श्रीकृष्णांनी सांगितलेल्या उपनिषदांतील–ब्रह्मविद्येतील अर्जुनविवेक-
योग–उत्तम ज्ञानातील गुणत्रयविभागयोगनामाचा चवदावा अध्याय
सिद्धसंप्रदाय शास्त्रार्थ-प्रदीप-भाष्य-आचार्यांनी युक्त समाप्त झाला.

अध्याय पंधरावा.

पुरुषोत्तमयोग

यस्मान्मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनां च ज्ञानफलमतो भक्तियोगेन मां ये सेवन्ते ते मत्प्रसादाज्ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं गच्छन्ति किमु वक्तव्यमात्मनस्तत्त्वमेव सम्यग्विजानन्त इत्यतो भगवानर्जुनेनापृष्टमप्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुरुवाच—ऊर्ध्वमूलमित्यादि। तत्र तावद्वृक्षरूपककल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति विरक्तस्य हि संसाराद्भगवत्तत्त्वज्ञानेऽधिकारो नान्यस्येति—

भाष्यार्थ—(ज्ञानानें गुणाचें उल्लंघन करितां येतें, असें चवदाव्या अध्यायांत सांगितलें, पण ते गुण जर नाशवंत असतील तर त्याचें ज्ञानावांचूनहि उल्लंघन होईल व गुण अविनाशी असतील तर ज्ञानानेंहि त्याचें उल्लंघन होणार नाहीं, यास्तव ज्ञान हें गुणातीत होण्याचें साधन नव्हे, या आक्षेपाचें निरसन करून श्रवणादिकांचें साक्षात् कारण असा जो संन्यास त्याचें विधान करण्याची इच्छा करणारे व ब्रह्मरूप होणें हाच परम पुरुषार्थ आहे, असें सांगण्याची इच्छा करणारे भगवान् पुढील अध्यायाचा आरंभ करीत आहेत आचार्य त्याची संगति दाखवितात-)—**यस्मात् कर्मिणां कर्मफलं च ज्ञानिनां ज्ञानफलं मदधीनं**—ज्या अर्थी कर्म करणाराचें कर्मफल व ज्ञानी पुरुषाचें ज्ञानफल माझ्या अधीन आहे (कारण ब्रह्मसूत्रांत ' फलमत उपपत्तेः ' अ. ३ पा. २ सू. ३८ व 'ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ' अ. ३ पा. २ सू. ५ या सूत्रांत तसें सांगितलें आहे) —**अतः ये मां भक्तियोगेन सेवन्ते ते मत्प्रसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीताः मोक्षं गच्छन्ति**—त्याअर्थी जे माझी भक्तियोगानें सेवा-उपासना-चिंतन करितात ते माझ्या प्रसादानें ज्ञानप्राप्तीच्या द्वारा गुणातीत होऊन मोक्षास प्राप्त होतात (मग असें जर आहे तर-)—**आत्मनः तत्त्वं एव सम्यक् विजानन्तः (मुक्ता भवन्ति इति) किमु वक्तव्यं**—आत्म्याचें तत्त्वच जे निःसंदेहपणें जाणतात ते त्याच ज्ञानानें गुणातीत होत्साते मुक्त होतात, हें काय सांगावें?—**इति अतः अर्जुनेन अपृष्टः अपि आत्मनः तत्त्वं विवक्षुः भगवान् 'ऊर्ध्वमूलं' इत्यादि उवाच**—ज्याअर्थी आत्मतत्त्वाचें अज्ञान संसाराला कारण होतें व ज्ञान मोक्षानुकूल आहे त्याअर्थी अर्जुनानें तें ज्ञान कोणतें, असा प्रश्न जरी केला नव्हता तरी आत्म्याचें तत्त्व सांगण्याची इच्छा करीत होत्साते भगवान् 'ऊर्ध्वमूल' इत्यादि म्हणाले, (पण तत्त्व जर विवक्षित आहे तर संसाराचें वर्णन कां आरंभिलें आहे? उत्तर-)—**तत्र तावत्**—अध्यायाच्या आरंभीं प्रथमदः—**वैराग्यहेतोः वृक्षरूपककल्पनया संसारस्वरूपं वर्णयति**—वैराग्य उत्पन्न व्हावें म्हणून वृक्षाच्या रूपकाची कल्पना करून संसाराच्या स्वरूपाचें वर्णन करितात. (पण वैराग्याची तरी इतकी काय आवश्यकता आहे?

वेद आहेत.—यः—जो—तं—त्या वृक्षाला—वेद—जाणतो—सः—तो—वेदवित्—वेदवेत्ता-वेदाला जाणणारा आहे. १.

ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात्कारणत्वान्नित्यत्वान्महत्त्वाच्चोर्ध्वमुच्यते ब्रह्माऽव्यक्तमायाशक्तिमत्तन्मूलमस्येति सोऽयं संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः । श्रुतेश्च—' ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख ' इति । पुराणे च—"अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोत्थितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटर.॥ महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा । धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदय. ॥ आजीव्य सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्ष सनातनः । एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्माऽऽचरति नित्यशः । एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चाऽऽत्मरतिं प्राप्य यस्मान्नाऽऽवर्तते पुनः " इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—ऊर्ध्वमूलं—ऊर्ध्व-उत्तम हें ज्याचें मूल आहे —**कालतः सूक्ष्मत्वात्**—कालत सूक्ष्म असल्यामुळे (कालतः सूक्ष्मत्व कसें ? उत्तर-)—**कारणत्वात्**—कारणत्वामुळे कालत सू:मत्व (पण त्याला कारणत्व कस ?)—**नित्यत्वात्**—नित्यत्वामुळे म्ह० कार्यांच्या अपेक्षेनें नियमानें पूर्वी राहणारें असल्यामुळे कारणत्व, (सर्व व्यापित्वामुळेंहि त्याच्या उत्कर्षाची संभावना दाखवितात-)—**च महत्त्वात्**—आणि महत्त्वामुळें—**ब्रह्म ऊर्ध्वं उच्यते**—ब्रह्म ऊर्ध्व म्हटलें आहे ऊर्ध्व म्ह० उच-उत्कृष्ट असा याचा भावार्थ (पण कूटस्थ ब्रह्माला संसाराचें मूलत्व कसें ? उत्तर-)—**अव्यक्तमायाशक्तिमत् तत् मूलं अस्य**—अव्यक्त मायाशक्तीनें युक्त असलेलें तें ब्रह्म या संसाराचें मूळ आहे—**इति सः अयं संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूल**—म्हणून तो हा संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूल आहे. (या स्मृतीचें मूलभूत श्रुतिवचन दाखवितात-)—**'ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख' इति श्रुते च**—ज्याचें मूल ऊर्ध्व आहे व शाखा त्या मुळाच्या अपेक्षेनें नीच-निकृष्ट आहेत, अशा अर्थाची याविषयी मूलभूत श्रुति आहे (काठ भा १३४)—**पुराणे च**—आणि पुराणांतहि त्याविषयीं आधार आहे (तो असा-)—**'अव्यक्तमूलप्रभव'**— अव्यक्त म्ह० अव्याकृत तेंच मूळ, त्यापासून ज्याची उत्पत्ति आहे तो हा संसारवृक्ष अव्यक्तमूलप्रभव होय.—**'तस्य एव अनुग्रहोत्थितः'**—त्या अव्यक्तमूळाच्याच अनुग्रहामुळे वृद्धि पावलेला (या संसारवृक्षाचें लौकिक वृक्षाशीं साम्य दाखवितात-)—**' बुद्धिस्कन्धमय च एव'**— आणि बुद्धि याच स्कंधानें युक्त-बुद्धिस्कंधमय-असलेला [लौकिक वृक्षाच्या स्कंधापासून शाखा फुटतात व येथें बुद्धीपासून संसाराचे अनेक परिणाम उद्भवतात. त्यामुळें बुद्धि हाच संसारवृक्षाचा स्कंध, तन्मय तत्प्रचुर-त्याच ज्यांत प्राचुर्य-आधिक्य आहे तो संसारवृक्ष बुद्धिस्कंधमय आहे]—**' इन्द्रियान्तरकोटर '**—इंद्रियांचीं अन्तरें-छिद्रें हींच ज्या वृक्षाचीं कोटरें म्ह० ढोली आहेत तो इंद्रियान्तरकोटर होय —**' च महाभूत विशाख '**— आणि पृथिवीपासून आकाशापर्यंत जीं महाभूतें त्याच ज्याच्या विशाखा म्ह० उपशाखा-स्तंभ आहेत,—**'तथा विषयैः पत्रवान्'**—त्याचप्रमाणें जो शब्दादि विषयांच्या योगानें पत्रवान्-पर्णयुक्त आहे,—**'च धर्माधर्मसुपुष्प '**—आणि जो धर्म

व अधर्म या सुपुष्पांनी युक्त आहे,—'सुखदु सफलोदय '—ज्या धर्माधर्म पुष्पांपासून ज्याच्या सुखदु खफलाचा उदय झाला आहे—'सर्वभूतानां आजीव्य '—सर्व भूतांचा उपजीव्य, सर्व भूतांना उपजीविका करण्यास योग्य,असा हा—'ब्रह्मवृक्ष '—ब्रह्माकडून अधिष्ठित असा वृक्ष, ज्ञानावाचून त्याचा छेद होणे अशक्य असल्यामुळें—'सनातन '—चिरंतन आहे.—'एतत् ब्रह्मवन चैव नित्यशः ब्रह्म आच रति'—हें ब्रह्माचे वन म्ह० वननीय-भजनीय आहे, व यांतच ब्रह्म नित्य प्रतिष्ठित आहे त्या संसारसंज्ञक वृक्षाचें तत्त्व ब्रह्म सारभूत आहे किंवा या ब्रह्मवृक्षाचें म्हणजे अमर्याद संसारमंडलाचें हें ब्रह्म अणु काय वन-वननीय-संभजनीय आहे ब्रह्मावाचून या संसारमंडळाचें दुसरें काहींच आस्पद नाही, ब्रह्मच अविवेकें संसाराचा अनुभव घेतें, असा सिद्धान्त आहे [आता ' अहं ब्रह्म ' या दृढ ज्ञानानें या उक्त संसार वृक्षाला तोडून व काहींच प्रतिबंध न राहिल्यामुळें आत्मनिष्ठ होऊन ज्ञानी पुनरावृत्तिरहित कैवल्यास प्राप्त होतो, असें पुराण वचनच सांगत-]—'एतत् ज्ञानेन परमासिना छित्त्वा च भित्त्वा'—ज्ञानरूप दृढ खड्गानें या संसारवृक्षाला तोडून व त्याला फोडून—'स तत आत्मरतिं प्राप्य'—आणि त्यानंतर काहींच प्रतिबंध रहात नसल्यामुळें आत्मरतीला प्राप्त होऊन-आत्मरति होऊन—'यस्मात् पुन न आव र्तते'—ज्या अवस्थेपासून पुनः परत येत नाही त्या कैवल्यावस्थेस तो प्राप्त होतो ' इत्यादि ' असें पुराणातहि याचें वर्णन केलें आहे [म भा अश्व ४५,१२-१५]

तमूर्ध्वमूलं संसारमायामयं वृक्षमध शाखं महदहंकारतन्मात्रादयः शाखा इवास्याधो भवन्तीति सोऽयमध शाखस्तमध शाखं न श्वोऽपि स्थातेत्यश्वत्थस्तं क्षणप्रध्वंसिनं अश्वत्थं प्राहु कथयन्ति। अव्ययं संसारमायामयमनादिकालप्रवृत्तत्वात्सोऽयं संसारवृक्षोऽव्ययोऽनाद्यनन्तदेहादिसंतानाश्रयो हि सुप्रसिद्धस्तमव्ययम् ॥

भाष्यार्थ—तं ऊर्ध्वमूलं संसारमायामयं वृक्ष—त्या ऊर्ध्वमूल-संसारमायामय वृक्षास, ('अध शाख' याचें व्याख्यान-)—अध शाखं-महदहंकारतन्मात्रादय शाखा॰ इव अस्य अध भवन्ति इति स अयं अध शाखः तं अध शाखं—अध शाखं म्ह० महत्, अहंकार, तन्मात्रा, इंद्रियें इत्यादि शाखाप्रमाणें याच्या 'अध -' खालीं असतात म्हणून तो हा वृक्ष अध शाख आहे —श्व॰ अपि न स्थाता इति अश्वत्थ —जो उद्याहि राहणारा नाही, म्हणून अ श्व त्थ —तं क्षणप्रध्वंसिन अश्वत्थं प्राहु॰ कथयन्ति—त्या क्षणभंगुर वृक्षाला 'अश्वत्थ' म्हणतात —अव्यय—त्या अव्यय अश्वत्थाला-(पण क्षणभंगुर संसाराला अव्ययत्व संभवत नाहीं, अशा शंका घेऊन सांगतात-)—संसारमायामय-अनादिकाल प्रवृत्तत्वात् स॰ अयं संसारवृक्ष अव्यय —संसारमायामय, अनादिकालापासून प्रवृत्त झालेला असल्यामुळें तो हा संसाररूप अव्यय आहे (याचेंच उपपादन-)—अनादि अनन्तदेहादिसंतानाश्रय हि सुप्रसिद्ध तं अव्यय—अनादि अनन्त देहादिपरंपरेचा आश्रय असा हा संसाररूप सुप्रसिद्ध आहे त्या अव्यय संसारवृक्षाला (जो जाणतो तो वेदवित्, असा पुढ संबंध.)

तस्यैव संसारवृक्षस्येदमन्यद्विशेषणं छन्दांसि छादनादृग्यजुःसामलक्षणानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि । यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि तथा वेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्था धर्माधर्मतद्धेतुफलप्रकाशनार्थत्वात् । यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं यस्तं वेद स वेदविद्वेदार्थविदित्यर्थः । नहि संसारवृक्षादस्मात्समूलाज्ज्ञेयोऽन्योऽणुमात्रोऽप्यवशिष्टोऽस्त्यतः सर्वज्ञः स यो वेदार्थविदिति समूलवृक्षज्ञानं स्तौति ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—**तस्य एव संसारवृक्षस्य इदं अन्यत् विशेषण**—त्याच संसारवृक्षाचे हें आणखी दुसरें विशेषण—**छन्दांसि-छादनात् ऋग्यजुःसामलक्षणानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानि इव पर्णानि**—छंद म्ह० ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, या स्वरूपाचे छंद-छादनामुळे म्ह० रक्षण किंवा आच्छादन करणें, या कारणानें छंद हाच ज्या संसारवृक्षाचा जणुकाय पानासारखा पानेच आहेत. [आरोह व अवरोह हें ज्याचें फल आहे अशा नानाप्रकारच्या अर्थवादानें युक्त असलेलीं कर्मकाडें संसारवृक्षाचें रक्षण करितात व त्यांतील दोषाला आच्छादित करितात, म्हणून ऋग्वेदादिरूप कर्मकाड हेच छंद संसारवृक्षाची पाने आहेत भाष्यकार याचेंच उपपादन करितात-]—**यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि**—ज्याप्रमाणे वृक्षाच्या परिरक्षणासाठी त्याचीं पानें असतात—**तथा वेदाः संसारवृक्षपरिरक्षणार्थाः**—त्याप्रमाणें वेद संसारवृक्षाचें परिरक्षण करण्यासाठी आहेत —**धर्माधर्मतद्धेतुफलप्रकाशनार्थत्वात्**—कारण कर्मकाडरूप वेदांना धर्म, अधर्म, त्याचे हेतु-विहित निषिद्ध कर्में, त्यांचीं सुख दुःखरूप फलें याचे प्रकाशनार्थत्व आहे म्ह० कर्मकाड त्यांचें प्रकाशन करण्यासाठीं आहे —**तं यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं यः वेद**—त्या-वर असें व्याख्यान केलें आहे तशा प्रकारच्या संसारवृक्षाला समूल-मूळासह जो जाणतो—**सः वेदवित्-वेदार्थवित् इत्यर्थः**—तो वेदवित्-वेदार्थाला जाणणारा आहे, असा याचा भावार्थ [समूल संसारवृक्षाचे ज्ञान झाले असतां जें मूळ नव्हे त्या विकाराला सोडून त्याहून अगदा विलक्षण असलेलें मूळ अगदा पृथक्पणे जाणतां येणें शक्य आहे. यास्तव त्याच्या ज्ञानासाठी मुमुक्षूनें यत्न करावा, अशा आशयानें येथे ज्ञानस्तुति विवक्षित आहे, असें सांगतात-]—**हि अस्मात् समूलात् संसारवृक्षात् अन्यः ज्ञेयः अणुमात्रः अपि अवशिष्टः न अस्ति**—कारण या समूल संसारवृक्षाहून दुसरा ज्ञेय विषय अणुमात्रहि अवशिष्ट राहिलेला नाहीं —**अतः यः वेदार्थवित् सः सर्वज्ञः इति समूलवृक्षज्ञानं स्तौति**—यास्तव जो वेदार्थवेत्ता तो सर्वज्ञ, असें म्हणून समूल संसारवृक्षज्ञानाची भगवान् स्तुति करीत आहेत १.

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ करितांना म्हणतात— 'ऊर्ध्वमूल' मूळ एक वर व 'अधःशाख' शाखा अनेक खालीं—व याच आपल्या अर्थाच्या समर्थनार्थ दाखवून म्हणतात—"वैदिक धर्मातच नव्हे तर इतर प्राचीन धर्मांतहि ही विश्ववृक्षाची कल्पना किंवा रूपक आहे ऋग्वेदांत वरुणाच्या लोकीं एक वृक्ष असून त्या वृक्षाच्या किरणांचे मूळ वर (ऊर्ध्व) असून त्याचे किरण वरून खालीं (निचीनाः) पसरतात (१. २४ ७) असें वर्णन आहे विष्णु

सहस्रनामात 'वारुणो वृक्ष' (वरुणाचा वृक्ष) असें नाव आहे. यम आणि पितर ज्या वृक्षाखाली बसून मद्यपान करितात (ऋ. १०. १३५. १.) किंवा ज्याच्या "अग्रभागी स्वादु पिप्पल असून ज्यावर दोन सुपर्ण म्ह० पक्षी राहतात." (ऋ. १. १६४. २२.) अगर 'ज्या पिप्पलाला (पिंपळाला) वायुदेवता हालवितात.' (ऋ. ५ ५४. १२.) तो वृक्षहि हाच असून 'देवसदन अश्वत्थवृक्ष तिसऱ्या स्वर्गलोकांत (वरुणलोकांत)आहे'असें जें वर्णन आहे, तेंहि याच वृक्षास अनुलक्षून आहेसें दिसतें." पण हें म्हणणें बरोबर नाही. कारण वरील वर्णन संसारवृक्षाचें आहे. वरुणलोकांतील वृक्ष परिच्छिन्न असून (कारण तो वरुणलोकांत राहतो, मनुष्यलोकीं नाहीं) हा संसारवृक्ष अपरिच्छिन्न आहे. 'नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा' असा हा आहे. वारुण वृक्षाचें 'वृक्ष' म्हणून वर्णन आहे व येथें 'सर्व सृष्टीचें वृक्ष या रूपानें' वर्णन आहे. 'अग्रभागी स्वादु पिप्पल' याचा अर्थ 'गोड फल' असा आहे. कारण 'स्वादु' हें विशेषण फलाला लागू पडतें. पिंपळवृक्षाला लागू शकत नाहीं. अर्थात् वरील वृक्ष व हा वृक्ष एकच आहे,हें म्हणणें अयोग्य आहे.येथील वर्णन काठकोपनिषदांतील 'ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः। तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमश्नुते तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे' (का. भा. ६–१ पृ. १३४) या मंत्राला अनुसरून आहे, ही गोष्ट रहस्यकारहि कबूल करितात. तथापि 'वारुण वृक्ष व हा ब्रह्ममय अमृत अश्वत्थवृक्ष' एकच आहेत, असेंहि त्यांना दिसतें 'आश्चर्य आहे'! पुढें 'अश्वत्थ' या नावाविषयी रहस्यकार म्हणतात–" अग्नि किंवा यज्ञप्रजापति पितृयाणकाली देवलोकांतून नष्ट होऊन या वृक्षांत अश्वाचें रूप धारण करून एक वर्ष गुप्त राहिला म्हणून या वृक्षास अश्वत्थ नाव पडलें. असी तैत्तिरीय ब्राह्मणांत 'अश्वत्थ' या शब्दाची व्युत्पत्ति दिली आहे, व कित्येक नैरुक्तिकांचें असेंहि मत आहे की, पितृयाणांतील दीर्घरात्रींत मृतांचे घोडे यमलोकीं या झाडाखालीं विश्रांति घेतात म्हणून यास अश्वत्थ म्ह० घोड्याचें ठाणें हें नाव प्राप्त झालें असावें" (असेल, मग पुढें काय? पुढें रहस्यकार म्हणतात–) 'अ' म्ह० नाहीं, 'श्व' म्ह० उद्या व 'त्थ' म्ह० टिकणारें हा आध्यात्मिक व्युत्पत्ति मागाहून करितेली असावी." (पण वरील व्युत्पत्ति 'अश्वत्थ' या एका–पिंपळवृक्षाच्या नावाची आहे व हा कल्पित संसारवृक्षाची आहे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. पुन्हा ते म्हणतात–) "नामरूपात्मक मायेचें स्वरूप विनाशी किंवा दर घडीस पालटणारें असल्यामुळें त्याला 'उद्यापर्यंत न टिकणारें' असें म्हणता येईल हें खरें, पण ही दृष्टि येथें अभिप्रेत नाहीं. हें 'अव्यय म्ह० कधींहि ज्याचा व्यय होत नाहीं' या विशेषणावरून स्पष्ट होतें." पण हें जर संसारवृक्षाचें वर्णन आहे तर तो क्षणभंगुर आहे हें सांगण्यासाठी 'अश्वत्थ' व ज्ञानावाचून त्याचा कधींच क्षय होत नाहीं हें सांगण्यासाठीं 'अव्यय' अशीं दोन विशेषणें असलीं म्हणून काय बिघडलें? त्या संसारवृक्षाचें यथार्थज्ञान ज्या दोनींनें होईल तसें वर्णन करावयाचें की अव्यय व क्षणभंगुर याचा विरोध येतो म्हणून संसारवृक्षाला निरर्थक 'अश्वत्थ' हें नाव द्यावयाचें. वरील तैत्तिरीय ब्राह्मणांतील किंवा नैरुक्तिकांची व्युत्पत्ति तरी या संसारवृक्षाला कशी लागू होणार? शिवाय येथील 'अव्यय' हें विशेषण 'नित्य–अक्षय' या अर्थी नाहीं, हें 'असंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा' यावरूनच स्पष्ट होतें. शिवाय असें विरोधी वर्णन गीतेंतच पुष्कळ ठिकाणीं आहे, जसें–' भूतभृन्न च भूतस्थ.' 'भूतानि

मत्स्थानि–न च मत्स्थानि भूतानि ' इत्यादि त्याच न्यायाने हा संसारवृक्ष व्यक्तिदृष्ट्या क्षणभंगुरहि आहे व प्रवाहरूपानें अव्ययहि आहे, असें म्हणण्यात कांहींच दोष नाहीं हें रूपक असल्यामुळें संसारवृक्षाला रूढ–वाच्यवृत्तीनें ' अश्वत्थ–पिंपळ ' म्हणता येणें शक्य नाहीं. यौगिक–लाक्षणिकवृत्तीनेंच त्याला 'अश्वत्थ' म्हणता येणें शक्य आहे. कारण 'वेद हीं त्याचीं पानें ' सांगितलीं आहेत ख या अश्वत्थाचीं वेद हीं पानें असणें शक्य नाहीं.

रहस्यकार पुन म्हणतात—" परमेश्वर स्वर्गांत असून त्यापासून निघालेला जगद्वृक्ष खालीं म्ह० मनुष्यलोकीं आलेला असल्यामुळे त्या वृक्षाचें मूळ म्ह० परमेश्वर वर आणि त्या वृक्षाच्या अनेक शाखा म्हणजे जगाचा पसारा झाला फुटलेला असल्याबद्दल वर्णन केलें आहे. परंतु वडाच्या झाडाच्या पारंब्याहि वरून खालीं वाढत जात असल्यामुळें हा संसारवृक्ष वटवृक्ष असावा पिंपळ नव्हे " पण ही सर्व चर्चा अस्थानी आहे. कारण संसार-मायावृक्ष हें मुळींच जर रूपक आहे तर त्याच्या जातीचा इतका विचार करण्याचें कारणच दिसत नाहीं हा जर दृष्टान्त असता तर- पूर्ण उपमा आहे का अपूर्ण ? दृष्टान्त व्यापक आहे का एकदेशी, वगैरे चर्चा करणें काहीं तरी उपपन्न झालें असतें. पण हें जर मुळींच रूपक आहे व स्वतः भगवान्च ' न रूपं अस्य इह तथा उपलभ्यते ' असें स्पष्ट सांगत आहेत, तर तो वृक्ष पिंपळ आहे कीं वट वगैरे प्रश्न उपस्थित करून " अश्वत्थ हा आदित्याचा वृक्ष, ' न्यग्रोधो वारुणो वृक्षः ' वट हा वरुणाचा वृक्ष, प्रलयकालीं बालरूपी परमेश्वर अव्यय न्यग्रोधाच्या–वटवृक्षाच्या पानावर ऋषींनीं पाहिला, छान्दोग्यात अव्यक्त परमेश्वरापासून अवाढव्य जगत् कसें झालें याविषयीं न्यग्रोधाच्या बीजाचाच दृष्टान्त देणें " वगैरे प्रस्तुत प्रकरणाशीं असंबद्ध गोष्टींचा उगीच पाल्हाळ लावणें व्यर्थच होय. तसेंच " संसार-वृक्षाच्या स्वरूपाची तिसरी कल्पना म्हटली म्ह० औदुंबर होय, पुराणांतून हा दत्तात्रेयाचा वृक्ष मानिला आहे विष्णुसहस्रनामांत ' न्यग्रोधोदुंबरोऽश्वत्थ ' अशीं विष्णुचीं वृक्षात्मक तीन नावें दिलीं असून प्रचारांतहि हे तीन वृक्ष देवतात्मक व पूजार्ह मानीत असतात विष्णुसहस्रनाम व गीता हे दोन्हीं महाभारताचे भाग आहेत व विष्णुसहस्रनामांत औदुंबर, वट व अश्व थ अशीं तीन निराळीं नावें दिलेलीं आहेत तर अश्वत्थशब्दानें गीतेंतहि पिंपळ (औदुंबर अगर वट नव्हे) हाच अर्थ घेतला पाहिजे " हा निर्णय अगदीं विपरीत वाटतो कारण ' ऊर्ध्वमूल अधःशाख ' येथील वृक्ष औदुंबर किंवा वट नसून पिंपळच आहे, असें समजण्यांत विशेष फल कांहींच नाहीं तो पिंपळ आहे असें मानलें तर महादेवाला मोक्ष मिळतो, औदुंबर, वट, किंवा आणखी कोणता तरी वृक्ष मानला तर महादेवाच्या मोक्षाला प्रतिबंध होतो, असें थोडेंच आहे ! तेव्हां हा सर्व विस्तार पुढें आहे प्राय सर्व संसाराचें कारण आहे व त्याच्यापासून हा सर्व स्थूल-सूक्ष्म–भूत-भौतिक प्रपंच बीजापासून जसा वृक्ष त्या न्यायानें उद्भवला आहे, (म्हणून अश येथ विवक्षित असून तो वृक्षाचें रूपक करून सांगितला आहे. यापेक्षां या श्लोकांत ' त्या वृक्षाला अश्वत्थच मानलें पाहिजे ' वगैरे दुसरा कांहीं विवक्षित अर्थ नाहीं. रहस्यकारानीं गीतेंतल्या ' अश्वत्थ'शब्दाचा

· महाभारत, पुराण, वैदिक सामसूत्र, विष्णुसहस्रनाम इत्यादिकांशीं वादरायणसंबंध जोडून तो पिंपळच आहे असें ठरविलें. पण मग कठोपनिषदांत ' ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ' अथवा जो ' अश्वत्थ'शब्द आहे त्याचा अर्थ ते काय करणार ! त्याप्रमाणें विरुद्ध रूप

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसंततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

अन्वयार्थ—तस्य—त्या संसारवृक्षाच्या—**शाखाः**—शाखा—**अधः च ऊर्ध्वं** खालीं व वर—**प्रसृताः**—पसरल्या आहेत —**गुणप्रवृद्धा** —त्या सत्त्व, रज व तम याच्या योगानें विशेषेंकरून वाटलेल्या आहेत.—**विषयप्रवाला**.—विषय हेंच त्या शाखाचे कोमल पल्लवांकुर आहेत.—**मनुष्यलोके**—या मनुष्यशरीरात—**कर्मानुबंधीनि**—कर्मांना कारण होणारीं—**मूलानि**—वासनारूप मुळें—**अधः च**—खालीं व वरहि—**अनुसन्ततानि**—परंपरेनें–संतत पसरलेलीं आहेत. २.

तस्यैव संसारवृक्षस्यापराऽवयवकल्पनोच्यते— अधो मनुष्यादिभ्यो यावत्स्थावरमूर्ध्वं च यावद्ब्रह्मा विश्वसृजो धर्म इत्येतदन्तं यथाकर्म यथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः प्रगता गुणप्रवृद्धा गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः स्थूलीकृता उपादानभूतैर्विषयप्रवाला विषयाः शब्दादयः प्रवाला इव देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्योऽङ्कुरी भवन्तीव तेन विषयप्रवालाः शाखाः ॥

भाष्यार्थ—तस्य एव संसारवृक्षस्य अपरा अवयवकल्पना उच्यते—त्याच संसारवृक्षाची पूर्वोक्त अवयवकल्पनेहून निराळी अवयवकल्पना सांगितली जाते—**अधः-मनुष्यादिभ्य यावत् स्थावरं**—अध. म्ह॰ मनुष्यलोकापासून स्थावरापर्यंत—**ऊर्ध्वं च यावत् ब्रह्मा विश्वसृजः धर्मः इति-एतत्-अन्तं**—आणि ऊर्ध्व म्ह॰ मनुष्यादिकापासून ब्रह्मलोकापर्यंत–सत्यलोकापर्यंत विश्वस्रष्ट्याच्या धर्मापर्यंत, असा याचा भावार्थ.—**यथाकर्म यथाश्रुतं**—ज्याचें जसें–जें कर्म व ज्याचें जसें ज्ञान असेल त्याप्रमाणें–ज्याच्या त्याच्या ज्ञानकर्मांप्रमाणें (शाखाशब्दाचा अर्थ सांगतात–) —**ज्ञान-कर्मफलानि**—ज्ञान व कर्म याचा फलें असे हे अधोलोक व ऊर्ध्वलोक याच —**तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः-प्रगता** —त्या संसारवृक्षाच्या

अर्थ आहे, असें ठरविण्यास यातील एकहि प्रमाण उपयोगी नाहीं व याच उपनिषद्वचनाच्या आधारानें गीतेंतील वर्णन आहे, असेंहि ते कबूल करितात. (गी. र. पृ. ८०२ पहा) तेव्हा वरील पिंपळाची चर्चा व्यर्थच नाहीं का ठरत ? असो, ‘ परमेश्वर स्वर्गांत असून वगैरे’ जें त्यांनी वर म्हटलें आहे तेंहि अनुपपन्नच आहे.कारण ‘परमेश्वर स्वर्गांत आहे व त्यापासून निघालेला जगद्वृक्ष खालीं मनुष्यलोकीं आलेला आहे ’ ही कल्पना फारच स्थूल आहे ती वेदान्तशास्त्र व गीता यातील कोणालाच धरून नाहीं. प्रस्तुत श्लोकात असा अर्थ मुळींच विवक्षित नाहीं. व्यापक परमात्म्याला परिच्छिन्न–एकदेशी बनविणारी ती कल्पना सर्वथा हेय–त्याज्य आहे. ऊर्ध्व म्ह० वर असा अगदीं ‘ सरळ ’ अर्थ केल्यामुळें रहस्यकाराच्या हातून हा प्रमाद घडला आहे वास्तव गीतेचा खरा, तात्त्विक व निर्दोष अर्थ कळण्यास आचार्यभाष्यच शरण आहे

१ आचार्यांच्या या शब्दावरूनच संसारवृक्ष हीं नुस्ती कल्पना आहे, हें उघड होतें.

शाखासारख्या शाखा पसरल्या–त्या वृक्षापासून निघाल्या आहेत. [ऊर्ध्व व अधोलोक याच जणुंकाय लौकिक वृक्षाच्या शाखासारख्या या संसारवृक्षाच्या शाखा आहेत. 'यथाकर्म' व 'यथाश्रुतं' या शब्दांनीं त्याच्या विचित्र हेतूंचा निर्देश केला आहे. अर्थात् त्याचा असा विचित्र हेतु असल्यामुळें त्या शाखाहि त्याप्रमाणेंच नानाप्रकारच्या बनल्या आहेत.]—**गुणप्रवृद्धाः–गुणैः उपादानभूतैः सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धाः–स्थूलीकृताः**—गुणप्रवृद्ध शाखा म्ह० गुणांकडून–उपादानभूत सत्त्व,रज व तम या गुणांकडून प्रवृद्ध–स्थूल केल्या गेलेल्या अशा त्या शाखा आहेत.—**विषयप्रवालाः–विषयाः शब्दादयः प्रवालाः इव**—त्या शाखांचे विषय हेच प्रवाल आहेत विषय म्ह० शब्दादिक, तेच जणुंकाय त्या शाखांचे प्रवाल आहेत. [शब्दादि प्रत्यक्ष विषयांचें प्रवालत्व म्ह० शाखामध्ये पल्लवत्व, त्यांचें अंकुरत्व प्रकट करितात–]—**देहादिकर्मफलेभ्यः शाखाभ्यः अङ्कुरीभवन्ति इव तेन विषयप्रवालाः शाखाः**—देहादि कर्मफलें याच शाखा, त्यापासून विषयरूप पल्लवाचे जणुंकाय अंकुर फुटतात त्यामुळें त्या ऊर्ध्व-अधोलोकरूप शाखाचे विषय हेच प्रवाल–पल्लव आहेत. त्यामुळें त्या शाखा विषयप्रवाल होत.

संसारवृक्षस्य परममूलमुपादानं कारणं पूर्वमुक्तमथेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादि वासना मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तरभावीनि तान्यधश्च देहाद्यपेक्षया मूलान्यनुसततान्यनुप्रविष्टानि कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबन्धः पश्चाद्भावी येषामुद्भूतिमनुभवतीति तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतोऽत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः प्रसिद्धः ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—('ऊर्ध्वमूलं' या शब्दानें पहिल्या श्लोकांत संसारवृक्षाचें मूळ सांगितलें. मग आता पुन 'अधश्च मूलानि०' हे का सांगितलें जात आहे ? असें कोणी विचारील म्हणून सांगतात–)—**पूर्वं संसारवृक्षस्य परममूलं–उपादानं कारणं उक्तं**—पूर्वी संसारवृक्षाचें परममूल-उपादान कारण सांगितलें.—**अथ इदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादिवासनाः मूलानि इव**—आणि आता येथें कर्मफलापासून उत्पन्न झालेल्या ज्या राग द्वेषाच्या वासना तीच जणुंकाय मुळें आहेत, (तीं मुळें कशी ? उत्तर–)—**धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणानि अवान्तरभावीनि**—धर्म

१ या तीन गुणांकडे पाहून रहस्यकारांना सांख्यशास्त्राची आठवण झाली आहे. ते प्रकरणांत म्हणतात–"(पहिल्या श्लोकांत) येथेंप्रमाणें वैदिक वर्णन झालें, आता याच वृक्षाचें दुसऱ्या प्रकारें म्ह० सांख्यशास्त्राप्रमाणें वर्णन करितात " पण गीतेंत असें सांख्यदर्शनाचें सिद्धान्तरूपानें–सांख्य व वेदान्त यांची एकवाक्यता करून–प्रतिपादन करणें अयोग्य आहे, तसें करण्याचें कांहीं कारणहि नाहीं व वैदिक संप्रदायांतील गीतेला सांख्यदर्शन प्रमाणभूत आहे, अशी कल्पना करणेंहि अयोग्य आहे. याविषयीं आम्हीं पूर्वी बरेंच लिहिलें असल्यामुळें त्यासंबधानें रहस्यकारांच्या चर्वितचर्वणाकडे आता दुर्लक्षच करितों.

अधर्म यातील प्रवृत्तीचा कारणें-धर्मप्रवृत्ति व अधर्मप्रवृत्ति यांचीं कारणें (पुन. तीं कशीं ? उत्तर-)-संसारप्रवृत्ति झाल्यावर मग मध्यें उद्भवणारीं-मूळ कारणाच्या मागून होणारीं अशीं आहेत,—**च तानि मूलानि देहादि-अपेक्षया अधः अनुसंततानि-अनुप्रविष्टानि**—आणि तीं मुळें देहादिकांच्या अपेक्षेनें खालीं अनुवृत्त आहेत -तीं वासनामुळें सर्व लिंगशरीरात अनुगत असल्यामुळें त्याचा प्रवाह अविच्छिन्न चालतो, त्याचा मध्येंच विच्छेद होत नाहीं. (रागादिक कर्मफलापासूनच उद्भवतात, असें भगवान् सांगतात-)—**कर्मानुबन्धीनि**—ती मुळें कर्मानुबंधी आहेत.—**कर्म-धर्माधर्मलक्षणं अनुबंध-पश्चाद्भावी-येषां उद्भूतिं-अनु-भवति इति तानि कर्मानुबन्धीनि**—कर्म म्ह० धर्म व अधर्मरूप कर्म, अनुबंध-पश्चाद्भावी-मागून असणारा ज्याच्या उत्पत्तीच्या मागें असतो किंवा ज्यांच्या उत्पत्तीच्या मागून धर्माधर्मरूप कर्म होतें, म्हणून कर्मानुबंधी (कर्में व रागादिक यांना परस्पर कार्यकारणभाव आहे. कर्मांमुळे रागादिक व रागादिवासनांपासून धर्माधर्माख्य कर्में असा, त्यांचा परस्पर कार्यकारणभाव आहे.)—**मनुष्यलोके विशेषतः**—विशेषेंकरून मनुष्यलोकांत त्याचा अविच्छिन्न प्रवृत्ति होते. (कारण-)—**अत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः प्रसिद्धः**—येथें म्ह० या मनुष्यशरीरांतच मनुष्याचा कर्माधिकार प्रसिद्ध आहे. [मनुष्य असा लोक म्ह० देह, अधिकृत-ब्राह्मण्यादिविशिष्ट देह हाच मनुष्यलोक होय]

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥ ३ ॥
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—**इह**—या संसारात असलेल्या प्राण्यांना—**अस्य रूपं**—या संसारवृक्षाचें रूप—**तथा**—येथें जसें वर्णिलें आहे तसें—**न उपलभ्यते**—उपलब्ध होत नाहीं—**न अन्तः**—याचा अन्त कळत नाहीं—**च आदिः न**—आणि याचा आरंभ कोठून झाला आहे तें कळत नाहीं—**च संप्रतिष्ठा न**—याची स्थिति कळत नाहीं. —**सुविरूढमूलं**—ज्याचीं मुळें फार खोल गेलीं आहेत अशा—**एनं अश्वत्थं**—

१ रहस्यकार 'विषयप्रवाला.' म्ह० "ज्यापासून शब्दादि विषयांचे अंकुर फुटलेले आहेत," असें म्हणतात पण तो अर्थ रूपकाला धरून नाहीं. शब्दादि विषय हेच त्या (ऊर्ध्व व अधो) उच्च-नीच जन्मरूप शाखांचे पल्लवांकुर आहेत, असा त्याचा भावार्थ आहे. 'अधश्च मूलानि अनुसंततानि कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके' या उत्तरार्धाचा अर्थ ते "आणि अखेर कर्मांचें रूप पावणाऱ्या त्याच्या मुळ्या खालींहि मनुष्यलोकांत वाढत वाढत खोल गेल्या आहेत." असा करितात तो कितपत सुबोध किंवा सयुक्तिक आहे, हें आचार्यांच्या भाष्याचा अर्थ वाचून नंतर वाचकांनीच ठरवावें.

या क्षणभंगुर संसारवृक्षाला—**दृढेन असंगशस्त्रेण**—अत्यंत दृढ-मजबूत अशा अ-संगरूप शस्त्रानें—**छित्वा**—तोडून—**ततः**—त्यानंतर—**यस्मिन् गताः**—ज्या पदीं गेलेले—**भूयः**—पुनरपि—**न निवर्तन्ति**—निवृत्त होत नाहींत—**तत् पदं**—त्या पदाला (शोधावें, त्याला जाणावें)—**यत**—ज्याच्यापासून ही—**पुराणी**—अनादि—**प्रवृत्तिः**—संसारप्रवृत्ति—**प्रसृता**—पसरली आहे—**तं एव च**—त्याच—**आद्यं पुरुषं**—आद्य पुरुषाला—**प्रपद्ये**—मी शरण आहें.—**इति**—अशा भावनेनें—**परिमार्गितव्यं**—सर्वप्रकारें शोधावें, जाणावें. ३-४.

यस्त्वयं वर्णितः संसारवृक्ष —न रूपमस्येह यथा वर्णितं तथा नैवोपलभ्यते स्वप्नमरीच्युदकमायागन्धर्वनगरसमत्वाद्दृष्टनष्टस्वरूपो हि स इति। अत एव नान्तो न पर्यन्तो निष्ठा समाप्तिर्वा विद्यते । तथा न चाऽऽदिरित आरभ्यायं प्रवृत्त इति न केनचिद्गम्यते। न च संप्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यमस्य न केनचिदुपलभ्यते अश्वत्थमेनं यथोक्तं सुविरूढमूलं सुष्ठु विरूढानि विरोहं गतानि मूलानि यस्य तमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेणासङ्गः पुत्रवित्तलोकैषणादिभ्यो व्युत्थानं तेनासङ्गशस्त्रेण दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयदृढीकृतेन पुनः पुनर्विवेकाभ्यासाश्मनिशितेन छित्त्वा संसारवृक्षं सबीजमुद्धृत्य ॥३॥

भाष्यार्थ—(पण पुनः पुन रागादिकामुळे संसारवृक्ष प्रवृत्त होत असल्याकारणानें त्याला अनादित्व आहे. त्यामुळे तो नाश पावत नाहीं. शिवाय त्याचा नाशहि कोणाला करिता येत नाहीं, अशी आशंका घेऊन सांगतात-)—**तु यः अयं संसारवृक्ष वर्णित**—पण जो हा संसारवृक्ष वर्णिला आहे.—**अस्य रूपं इह यथा वर्णितं तथा न एव उपलभ्यते**—याचें रूप येथें वर जसें वर्णिलें आहे किंवा तें जसें प्रसिद्ध आहे तसें उपलब्ध होत नाहींच. [तर केवल शास्त्रावरून त्याचें अनुमान केलें जातें त्यामुळें ज्ञानानेंच त्याचा बाध होणें शक्य आहे. पण तें रूप प्रमाणाचा विषय का होत नाहीं ? उत्तर-]—**स्वप्नमरीच्युदक माया-गन्धर्वनगरसमत्वात् दृष्टनष्टस्वरूप हि सः इति**—स्वप्न, मृगजळ, गारुड्याची माया, आकाशात दिसणारें गंधर्वनगर यांचें त्या वृक्षाला साम्य आहे, संसारवृक्ष दृष्ट-नष्टस्वरूप आहे. कांहीं काल दिसणें व नष्ट होणें, हें त्याचें स्वरूप आहे, हें प्रसिद्ध आहे. त्यामुळें तो स्वप्नादिकांसारखा आहे. (म्हणून प्रत्यक्ष प्रमाणाचा विषय होत नाहीं. त्यामुळेंच त्याचा अन्तहि कळत नाहीं, असें सांगतात-)—**अतः एव न अन्तः-पर्यन्तः-निष्ठा-समाप्तिः वा न विद्यते**—म्हणूनच त्याला अन्त नाहीं. अन्त म्ह० पर्यवसान-निष्ठा-समाप्ति नाहीं. (ज्ञानावाचून धाति, वासना व कर्म हीं परस्परांना कारण होत असल्यामुळें संसारवृक्षाला अन्त नाहीं. त्याचें पर्यवसान होत नाहीं. बरें उपलब्ध होत असलेला हा संसारच पहिला आहे, म्हणून म्हणावें तर तसाहि निश्चय करवत नाहीं, असें सांगतात-)—**तथा न च आदिः-इतः आरभ्य अयं प्रवृत्तः इति न केनाचित् गम्यते**—त्याचप्रमाणें आदि नाहीं, येथून आरंभ करून-येथपासून हा प्रवृत्त झाला आहे-येथून याचा सुरुवात झाली आहे, असेंहि कोणाकडून जाणलें जात नाहीं, असेंहि

कोणाला कळत नाहीं —**न च संप्रतिष्ठा-स्थितिः मध्य अस्य न केनचित् उपलभ्यते**—याचा संप्रतिष्ठा-स्थिति-मध्यहि कोणाला उपलब्ध होत नाहीं ('अहो-पण या 'अश्वत्थ'नावाच्या क्षणभंगुर संसारवृक्षाचा उच्छेद नाश आपोआपच होणें शक्य आहे त्यामुळे त्याच्या उच्छेदासाठीं प्रयत्न करावयास नको,' असें कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् उत्तराधानें सांगतात-)—**एनं यथोक्तं अश्वत्थं**—या वर सांगित लेल्या प्रकारच्या अश्वत्थाला-(तो कसा ? तर-)—**सुविरूढमूलं-यस्य मूलानि सुष्ठु विरूढानि-विरोहं गतानि त एनं सुविरूढमूलं**—सुविरूढमूळ-ज्याचीं मुळें उत्तमप्रकारें विरूढ झालीं आहेत-विरोहास प्राप्त झालीं आहेत-फार खोल गेलीं आहेत त्या या सुविरूढमूल अश्वत्थाला—**असङ्गशस्त्रेण-असङ्ग -पुत्रवित्तलो-कैषणादिभ्य व्युत्थानं तेन असङ्गशस्त्रेण**—असंगशस्त्रानें असंग म्ह० पुत्र, वित्त, व लोक या तीन एषणादिकांपासून व्युत्थान करणें म्ह० वैराग्यपूर्वक पारिव्राज्य स्वीकारणें, त्या असंगशस्त्रानें (त्याचेंच विशेषण-)—**दृढेन-परमात्माभिमुख्य निश्चयदृढीकृतेन पुनः पुनर्विवेकाभ्यास अश्मनिशितेन (असंगशस्त्रेण)**—दृढ म्ह० परमात्म्याच्या अभिमुख होण्याविषयाचा जो निश्चय त्यानें दृढ केलेल्या म्हणूनच पुनः पुनः विवेक करणें याच अभ्यासरूपी पाषाणावर धार लावून तीक्ष्ण केलेल्या असंगशस्त्रानें—**छित्त्वा-संसारवृक्षं सबीजं उद्धृत्य**—तोडून म्ह० या संसारवृक्षाला बीजासह वर उपटून काढून (परमात्मपदाला जाणावें, असा पुढील श्लोकाशीं संबंध) ३

ततः इति । ततः पश्चात्पदं वैष्णवं तत्परिमार्गितव्यं परिमार्गणमन्वेषणं ज्ञातव्यमित्यर्थः । यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टा न निवर्तन्ति नाऽऽवर्तन्ते भूयः पुनः संसाराय । कथं परिमार्गितव्यमित्याह तमेव च यः पदशब्देनोक्त आद्यमाद्यौ भव पुरुषं प्रपद्य इत्येवं परिमार्गितव्यं तच्छरणतयेत्यर्थः । कोऽसौ पुरुष इत्युच्यते यतो यस्मात्पुरुषात्संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता निःसृतेन्द्रजालिकादिव माया पुराणी चिरन्तनी ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—'**तत० ' इति**—संसारवृक्षाला उपटून काय करावें ते 'तत०' या श्लोकानें सांगतात—**ततः -पश्चात्**—त्यानंतर-त्या संसारवृक्षाला वैराग्यपूर्वक पारिव्राज्य या दृढ असंगशस्त्रानें तोडून मग—**तत् वैष्णवं पदं परिमार्गितव्यं-परिमार्गणं-अन्वेषणं-ज्ञातव्यं इत्यर्थः**—त्या वैष्णव पदाचें परिमार्गण करावें, परिमार्गण म्ह० अन्वेषण-शोध करणें, हुडकणें, त्याला जाणावें, असा याचा भावार्थ (तें पद कोणतें ? कीं ज्याचा शोध करून जाणावें, म्हणून म्हणता ? उत्तर-)—**यस्मिन्-पदे गताः-प्रविष्टाः भूयः -पुनः संसाराय न निवर्तन्ति-न आवर्तन्ते**—ज्या पदामध्ये गेलेले-प्रविष्ट झालेले ज्ञानी पुनरपि संसारासाठीं निवृत्त होत नाहींत-पुनः जन्म घेत नाहींत —**कथं परिमार्गितव्यं इति आह**—त्याचें परिमार्गण-शोध कसा करावा, तें भगवान् सांगतात—**यः पदशब्देन उक्तः तं एव आद्य-आद्यौ भव आद्य पुरुषं प्रपद्ये इति एव परिमार्गितव्य**—जो 'पद' या शब्दानें वर सांगितला

गेलेल त्याच आद्य म्ह० आरंभी असलेला म्हणून आद्य, व ज्यानें हे सर्व परिपूर्ण आहे किंवा शरीरपुरात राहणारा,म्हणून पुरुष,अशा त्याच आद्य पुरुषाला मी शरण गेलों आहे, या प्रकारें त्याचेंच परिमार्गण करावें,—**तच्छरणतया इत्यर्थ** —त्या पुरुषाला शरण होऊन–त्याचाच अनन्यमनानें आश्रय करून त्याचा शोध करावा व त्याला जाणावें, असा याचा भावार्थ —**कः असौ पुरुष इति उच्यते**—तो पुरुष कोण, तें सांगितलें जातें—**यत -यस्मात् पुरुषात् ऐन्द्रजालिकात् माया इव पुराणी-चिरंतनी संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता-निःसृता**—ज्या पुरुषापासून ऐंद्रजालिकापासून–गारुडयापासून जशी माया त्याप्रमाणें ही पुराणी–सनातन–चिरंतन संसारमायावृक्षाची प्रवृत्ति पसरली, निघालेली आहे [,ज्याच्यापासून या सनातन संसारवृक्षाचा आरंभ झाला आहे त्या आद्य पुरुषाला मी शरण आहें, अशा भावनेनें त्या पदाचा शोध करावा व त्याला जाणावें] ४

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः। द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ५

अन्वयार्थ—निर्मानमोहाः—ज्यांच्यापासून मान म्ह० अहंकार–गर्व व मोह म्ह० अविवेक हे दोन्ही दोष निघून गेले आहेत—**जितसङ्गदोषाः**—संग म्ह० आसक्ति हाच दोष ज्यांनी जिंकला आहे—**अध्यात्मनित्याः** —परमात्म्याचें स्वरूप पाहण्यामध्यें जे तत्पर आहेत—**विनिवृत्तकामाः** —ज्यांचे सर्व काम विशेषतः निवृत्त झाले आहेत—**सुखदुःखसंज्ञैः द्वंद्वैः**—सुख व दुःख या नावाच्या द्वंद्वांना ज्यांनी—**विमुक्ताः**—सर्वथा सोडलें आहे, असे—**अमूढाः** —विवेकी–अनादि अज्ञानरहित—**तत् अव्ययं पदं**—त्या अव्यय पदाला—**गच्छन्ति**—प्राप्त होतात ५

कथंभूतास्तत्पदं गच्छन्तीत्युच्यते—निर्मानमोहा मानश्च मोहश्च मानमोहौ तौ निर्गतौ येभ्यस्ते निर्मानमोहा मानमोहवर्जिता जितसङ्गदोषाः सङ्ग एव दोषः सङ्गदोषो जितः सङ्गदोषो यैस्ते जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचननित्यास्तत्परा विनिवृत्तकामा विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामा येषां ते विनिवृत्तकामा यतयः संन्यासिनो द्वंद्वैः प्रियाप्रियादिभिर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ता गच्छन्त्यमूढा मोहवर्जिताः पदमव्ययं तद्यथोक्तम् ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—कथंभूताः तत् पदं गच्छन्ति इति उच्यते—कशा प्रकारचे, कोणत्या अन्तरंग साधनांनी संपन्न असलेले त्या पदाला प्राप्त होतात तें 'निर्मान०' या श्लोकांत सांगितलें जातें—**निर्मानमोहा -मानः च मोहः च मानमोहौ तौ निर्गतौ येभ्यः ते निर्मानमोहा -मानमोहवर्जिताः**—निर्मानमोह–मान–अहंकार व मोह–अविवेक ते मानमोह, ते मानमोह ज्यांच्यापासून निघून गेले आहेत ते निर्मानमोह–मानमोहरहित,—**जितसङ्गदोषा -सङ्गः एव दोषः सङ्गदोषः**

जित' सङ्गदोषः यै ते जितसङ्गदोषाः—जितसगदोष-संग हाच दोष, तो संगदोष ज्यानीं सगदोष जिंकला आहे ते जितसगदोष होत,—[शत्रु व मित्र संनिध आले तरी द्वेष प्रीतिरहित]—अध्यात्मनित्या -परमात्मस्वरूप आलोचन-नित्या -तत्परा —अध्यात्मनित्य-परमात्मस्वरूपाच्या आलोचनामध्यें नित्य म्ह० तत्पर झालेले—परमात्मस्वरूपदर्शनात सतत गढ्न गेलेले—[श्रवण मननादिकात तत्पर झालेले]—विनिवृत्तकामा -विशेषतः निर्लेपेन निवृत्ताः कामाः येषां ते विनिवृत्तकामा.—विनिवृत्तकाम-विशेषतः-निर्लेपानें-वासनासह ज्याचे काम-विषयेच्छा निवृत्त झाल्या आहेत ते विनिवृत्तकाम—यतयः-सन्यासिनः—असे यति-सन्यासी—द्वंद्वै -सुखदुःखसंज्ञै -प्रियाप्रियादिभिः विमुक्ताः-परित्यक्ताः अमूढा -मोहवर्जिताः तत् यथोक्त अव्यय पदं गच्छन्ति—सुखदु खसज्ञक प्रिय अप्रिय, त्याचे हेतु इत्यादि द्वद्वाकडून विमुक्त-परित्याग केले गेलेले, [सुखदुःखादि द्वद्वरहित] अमूढ म्ह० मोहवर्जित—ज्याना सम्यग्ज्ञान झालें आहे असे यति, त्या यथोक्त अव्यय पदाला प्राप्त होतात ५

न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥ ६ ॥

अन्वयार्थ—सूर्य —सूर्य—तत्—त्या तेजोरूप पदाला—न भासयते—प्रकाशित करीत नाहीं —शशाक न—चद्र त्याला प्रकाशित करीत नाहीं—पावक न —अग्नि त्याला प्रकाशित करीत नाहा—यत्—ज्याला—गत्वा—प्राप्त होऊन (यति) —न निवर्तन्ते—ससारात परत येत नाहींत—तत्—तें—मम—माझें—परम —परम-श्रेष्ठ—धाम—पद-स्वरूप-तेज आहे ६

तदेव पद पुनर्विशिष्यते—तद्धामेति व्यवहितेन धाम्ना सबन्ध । धाम तेजोरूप पदं न भासयते सूर्य आदित्य सर्वावभासनशक्तिमत्त्वेऽपि सति । तथा न शशाङ्कश्चन्द्रो न पावको नाग्निरपि । यद्धाम वैष्णव पद गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते यच्च सूर्यादिर्न भासयते तद्धाम पद परम मम विष्णो ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—तत् एव पदं पुनः विशिष्यते—त्याच पदाचें पुन विशेष वर्णन करितात—तत् धाम इति व्यवहितेन धाम्ना संबन्ध.—'तें धाम' असा 'तत्' या पदाचा पुढाल 'धाम' शब्दाशीं सबध—सूर्य.—आदित्यः सर्वावभासनशक्तिमत्त्वे अपि सति तत् धाम-तेजोरूपं पद न भासयते—सूर्य म्ह० आदित्य सर्वांना प्रकाशित करण्याच्या शक्तीनें युक्त असतानाहि—सर्वांना प्रकाशित करण्याचें सामर्थ्य असूनहि त्या धामाला—तेजोरूप पदाला प्रकाशित करीत नाहीं —तथा न शशाङ्क.—चन्द्र न पावकः—न अग्नि. अपि—त्याचप्रमाणें शशाक म्ह० चद्र प्रकाशित करीत नाहीं व पावक म्ह० अग्नि त्या तेजोरूप पदाला प्रकाशित करीत

नाहा —**यत् धाम-वैष्णवं पदं गत्वा-प्राप्य न निवर्तन्ते**—ज्या धामाला म्ह० वैष्णव पदाला प्राप्त होऊन ज्ञानी परत फिरत नाहीत-ससारमार्गांत येत नाहीत—**च यत् सूर्यादि न भासयते तत् मम-विष्णोः परमं धाम पद**—तें मज व्यापक परमात्म्याच परमधाम-पद आहे ६

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—जीवलोके—या जीवलोकात म्ह० ससारात—**जीवभूत**—कर्ता-भोक्ता म्हणून प्रसिद्ध असलला—**मम एव**—माझाच—**सनातन**—पुरातन—**अंश (अस्ति)**—अंश आहे —**(स)**—तो जीवभूत माझा अंश—**प्रकृतिस्थानि**—आपापल्या कर्णादिक प्रकृताल स्थित असलेल्या—**मन षष्ठानि इंद्रियाणि**—मनासह सहा इंद्रियाना—**कर्षति**—आकर्षण करतो ७

यद्गत्वा न निवर्तन्त इत्युक्तम् । ननु सर्वा हि गतिरागत्यन्ता संयोगा विप्रयोगान्ता इति हि प्रसिद्धं कथमुच्यते तद्धामगताना नास्ति निवृत्तिरिति, शृणु तत्र कारणम्—ममैव परमात्मनोऽशो भागोऽवयव एकदेश इत्यनर्थान्तरं जीवलोके जीवाना लोके ससारे जीवभूतो भोक्ता कर्तेति प्रसिद्ध सनातन । यथा जलसूर्यक सूर्यांशो जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते तथाऽयमप्यंशस्तेनैवाऽऽत्मना संगच्छत्येवमेव यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाश आकाशांश सन्घटादिनिमित्तापाये आकाशं प्राप्य न निवर्तते इत्येवमत उपपन्नमुक्त यद्गत्वा न निवर्तन्त इति ॥

भाष्यार्थ—यत् गत्वा न निवर्तन्ते इति उक्तं—ज्या पदाला प्राप्त होऊन ज्ञानी निवृत्त होत नाहीत, असें सांगितलें—**ननु सर्वा हि गति आगत्यन्ता**—पण सव गति आगत्यन्त असते म्ह० कोणतीहि गति आगतिपर्यंत असते गतीचें पर्यवसान आगतींत होत. (याविषयी लोकप्रसिद्धीचें प्रमाण देतात-)—'**संयोगा विप्रयोगान्ता ' इति हि प्रसिद्ध**—संयोग विप्रयोगान्त असतात-संयोगाचे पर्यवसान वियोगात होतें, हें तर सुप्रसिद्ध आहे अर्थात् जर त्या पदीं गमन होत आहे तर तेथून आगमनहि अवश्य होईल असें असताना—**तद्धामगताना निवृत्ति नास्ति इति कथं उच्यते**—'त्या धामाम-पदास प्राप्त झालेल्यांची निवृत्ति होत नाही,' असें कसें सांगितलें जात आहे ?—**इति शृणु तत्र कारण**—असें जर म्हणशील तर त्याचें कारण एक-भगवत्प्राप्त तशी निवृत्त होत नाहीं, याचें कारण सांगतों —**मम एव-परमात्मन अंश -भागः-अवयव -एकदेश इति अनर्थान्तर**—माझाच-परमात्म्याचा अंश, अंश-भाग, अवयव, एकदेश या सर्व शब्दांचा अर्थ निरनिराळा नाही, एकच आहे —**जीवलोके-जीवानां लोके-संसारे**—जीवलोकीं-जीवाच्या लोकीं-संसारांत—**जीवभूत**.-**भोक्ता कर्ता इति प्रसिद्ध**

सनातनः—जीवभूत-भोक्ता, कर्ता, म्हणून प्रसिद्ध असलेला सनातन आहे [माझाच अंश या जीवलोकांत कर्ता भोक्ता जीव आहे. जीव परमेश्वराचाच जरी अंश असला तरी तेवढ्यानें परमेश्वराला प्राप्त झालेले पुन संसारमार्गांत परत येत नाहीत, हें कसें सिद्ध होते ? उत्तर-]—**यथा जलसूर्यक -सूर्यांशः जलनिमित्तापाये सूर्यं एव गत्वा न निवर्तते**—जसें-जलांत पडलेलें सूर्याचें प्रतिबिंब हा सूर्याचाच अंश असतो व जल या निमित्ताच्या अभावी तो सूर्यालाच प्राप्त होऊन पुन परत येत नाहीं—**तथा अयं अपि अंशः तेन एव आत्मना सगच्छति एव एव**—तसाच हाहि जीवभूत अंश त्याच आत्म्याशीं जाऊन मिळतो व त्याच न्यायानें तो पुन परत येत नाहीं. [याप्रमाणें जीव हें परमात्म्याचें प्रतिबिंब आहे, यापक्षा दृष्टान्त देऊन अवच्छेदपक्षाचा आश्रय करुन दुसरा दृष्टान्त देतात-]—**यथा वा घटादि-उपाधिपरिच्छिन्नः घटादि आकाश आकाशांशः सन् घटादिनिमित्तापाये आकाशं प्राप्य न निवर्तते इति एवं**—किंवा ज्याप्रमाणें घटादि-उपाधींनीं परिच्छिन्न झालेलें घटादि आकाश आकाशाचा अंशच असुन घटादिनिमित्ताचा नाश झाला असता आकाशास प्राप्त होऊन निवृत्त होत नाही, या दृष्टान्ताप्रमाणें तो जीवभूत अंश परमात्म्यास प्राप्त होऊन संसारात परत येत नाही —**अत 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इति उपपन्नं उक्त**—यास्तव ज्याला प्राप्त होऊन पुन ससारात निवृत्त होत नाहीत, असे योग्य-च म्हटलें आहे

ननु निरवयवस्य परमात्मन कुतोऽवयव एकदेशोंऽश इति। सावयवत्वे च विनाश-प्रसङ्गोऽवयवविभागात् । नैष दोषोऽविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्न एकदेशोंऽश इव क-ल्पितो यत. । दर्शितश्चायमर्थ. क्षेत्राध्याये विस्तरश । स च जीवो मदंशत्वेन कल्पितः कथ संसरत्युत्क्रामति चेत्तुच्यते मन षष्ठानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्व स्थाने कर्णशष्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्षत्याकर्षति ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—ननु निरवयवस्य परमात्मनः अवयव एकदेश अंशः कुत इति—अहोपण, निरवयव परमात्म्याला अवयव, एकदेश, अंश इत्यादि कोठचा ? —**च सावयवत्वे अवयवविभागात् विनाशप्रसंग**—बरें, त्याला सावयव म्हणावें तर अवयवाच्या विभागामुळें त्याच्या विनाशाचा प्रसंग येतो—कारण कोणताहि सावयव पदार्थ नित्य नसतो, विनाशी असतो त्यामुळें त्याला सावयवहि म्हणवत नाहीं [परमेश्वर वस्तुत निरंश जरी असला तरी जीव हा त्याचा काल्पनिक अंश आहे, असा परिहार करितात-]—**एष दोषः न**—हा दोष येत नाही —**यत अविद्याकृत-उपाधिपरिच्छिन्नः एकदेश अंश इव कल्पितः**—ज्याअर्थी अविद्याकृत उपाधींनें परिच्छिन्न झालेला एकदेश अंशासारखा कल्पिलेला आहे [त्याअर्थी हा दोष येत नाहीं जीव हा परमात्म्याचा वास्तविक अंश नव्हे.]—**च अयं अर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः दर्शितः**—आणि हा अर्थ क्षेत्राध्यायामध्यें सविस्तर प्रदर्शित केला आहे (यावर पुन शंका-)—**सः च मदंशत्वेन कल्पितः जीवः कथं सं-**

सरति उत्क्रामति च इति उच्यते—आणि तो माझ्या अंशत्वानें कल्पिलेला जीव (वस्तुतः तद्रूप असल्यामुळें) संसार कसा करितो व शरीर सोडून कसा जातो ? असें विचारशील तर जीवाचें संसरण व उत्क्रमण कसें होतें तेंच उत्तरार्धानें सांगितलें जातें. —**मनःषष्ठानि श्रोत्रादीनि इन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि-स्वस्थाने-कर्णशष्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्षति-आकर्षति**—तो सनातन जीवभूत माझा अंश मन हें ज्यांतील सहावें आहे अशा श्रोत्रादि पांच ज्ञानेंद्रियांना कीं जीं इन्द्रियें प्रकृतिस्थ -स्वस्थानामध्यें स्थित-कानाचें छिद्र वगैरे, या प्रकृतींत स्थित असतात त्या इंद्रियांना आकर्षण करतो. ७.

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—यत् च अपि—आणि ज्या वेळीं—**ईश्वर**—तो ईश्वर—**उत्क्रामति**—शरीर सोडून जातो व—**यत्**—जेव्हां—**शरीरं**—शरीराला—**अवाप्नोति** प्राप्त होतो—**(तदा)**—त्यावेळीं—**एतानि**—या मनासह सहा इंद्रियांना—**गृहीत्वा** —घेऊन—**वायुः**—वारा—**आशयात्**—पुष्पादिकांपासून—**गंधान् इव**—गंधांना घेऊन जसा जातो तसा (तो)—**संयाति**—जातो ८.

कस्मिन्काले—यच्चापि यदा चाप्युत्क्रामतीश्वरो देहादिसंघातस्वामी जीवस्तदा कर्षतीति श्लोकस्य द्वितीयपादोऽर्थवशात्प्राथम्येन संबध्यते । यदा च पूर्वस्माच्छरीराच्छरीरान्तरमाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनःषष्ठानीन्द्रियाणि संयाति सम्यग्याति गच्छति । किमिवेत्याह वायुः पवनो गन्धानिवाऽऽशयात्पुष्पादेः ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—कस्मिन् काले—स्वस्थानीं-आपल्या प्रकृतींत स्थित असलेल्या इंद्रियांचें आकर्षण जीव केव्हां करितो तें पुढील श्लोकांत सांगतात—**यत् च अपि-यदा च अपि ईश्वरः-देहादिसंघातस्वामी जीवः उत्क्रामति तदा कर्षति**—आणि ज्यावेळीं ईश्वर-शरीरेंद्रियादिसंघाताचा स्वामी जीव शरीरांतून वर निघून जातो-शरीर सोडतो तेव्हां त्या इन्द्रियांचें आकर्षण करितो—**इति श्लोकस्य द्वितीयपादः अर्थवशात् प्राथम्येन संबध्यते**—याप्रमाणें श्लोकाचा दुसरा पाद अर्थवशात् प्रथमत्वानें संबद्ध होतो. शरीर सोडल्यानंतरच गतीचा संभव असणें, या अर्थाकडे दृष्टि देऊन दुसरा पाद 'कर्षति' या क्रियापदाशीं अगोदर संबद्ध होतो.—**च यदा पूर्वस्मात् शरीरात् शरीरान्तरं आप्नोति तदा एतानि मनःषष्ठानि इंद्रियाणि गृहीत्वा संयाति-सम्यक् याति-गच्छति**—आणि जेव्हां पूर्वशरीरापासून दुसऱ्या शरीरास प्राप्त होतो तेव्हां ही मनासह सहा इन्द्रियें घेऊन उत्तमरीतीनें जातो. —**किं इव इति अतः आह**—कोणाप्रमाणें असें कोणी विचारील, म्हणून भगवान् दृष्टान्त सांगतात.—**वायुः-पवनः पुष्पादेः-आशयात् गन्धान् इव**—वायु म-

पवन पुष्पादि अधिष्ठानातून सुवासांना घेऊन जसा जातो त्याप्रमाणे माझा अंश मनासह श्रोत्रादि इंद्रियांना आकर्षण करून घेऊन जातो. ८.

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—**अयं**—हा जीव—**श्रोत्रं**—ऐकण्याचें साधन,—**चक्षुः**—पाहण्याचें साधन,—**स्पर्शनं**—स्पर्श जाणण्याचें साधन,—**रसनं**—रस चाखण्याचें साधन,—**च**—आणि—**घ्राणं एव च**—वास घेण्याचें साधन—**मनः च अधिष्ठाय**—आणि त्या पांची इंद्रियांशी संबद्ध होणारें मन, यांचा अधिष्ठाता होऊन—**विषयान्**—शब्दादि विषयांचें—**उपसेवते**—सेवन करतो–उपभोग घेतो. ९.

कानि पुनस्तानीति— श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वगिन्द्रियं रसनं घ्राणमेव च मनश्च षष्ठं प्रत्येकमिन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्थो विषयाञ्शब्दादीनुपसेवते ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—**कानि पुनः तानि इति**—तीं ' मनःषष्ठानि ' इन्द्रियें कोणतीं ? तें ' श्रोत्रं० ' या श्लोकानें सांगतात—**श्रोत्रं, चक्षुः, स्पर्शनं च त्वगिन्द्रियं रसनं घ्राणं एव च**—श्रोत्र श्रवणेंद्रिय, चक्षु, स्पर्शन म्ह० त्वगिंद्रिय, रसन व घ्राण—**च षष्ठं मनः प्रत्येकं इन्द्रियेण सह अधिष्ठाय**—व सहावें मन यांचा प्रत्येक इन्द्रियासह अधिष्ठाता होऊन—**देहस्थः शब्दादीन् विषयान् उपसेवते**—देहस्थ जीवभूत ईशांश शब्दादिविषयांचें उपसेवन करतो–विषयोपभोग घेतो ९.

उत्क्रामन्तं स्थितं वाऽपि भुंजानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—**उत्क्रामन्तं**—देहापासून निघून जाणाऱ्या—**अपि वा**—किंवा—**स्थितं**—देहांत असलेल्या—**भुंजानं**—शब्दादि विषयांचा उपभोग घेणाऱ्या—**वा**—किंवा—**गुणान्वितं**—सुख दुःख मोहसंज्ञक गुणांनीं युक्त असलेल्या या जीवाला—**विमूढाः**—नानाप्रकारें मूढ झालेले जन—**न अनुपश्यन्ति**—पहात नाहींत.—**ज्ञानचक्षुषः**—ज्ञानदृष्टि जन—**पश्यन्ति**—पाहतात. १०.

एवं देहगतं देहात्— उत्क्रामन्तं परित्यजन्तं देहं पूर्वोपात्तं स्थितं वा देहे तिष्ठन्तं भुञ्जानं वा शब्दादींश्चोपलभमानं गुणान्वितं सुखदुःखमोहाद्यैर्गुणैरन्वितमनुगतं संयुक्तमित्यर्थः । एवंभूतमप्येनमत्यन्तदर्शनगोचरप्राप्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगबलाकृष्टचेतस्तयाऽनेकधा मूढा नानुपश्यन्त्यहो कष्टं वर्तत इत्यनुक्रोशति च भगवान् । ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषस्त एनं पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषो विविक्तदृष्टय इत्यर्थः ॥१०॥

भाष्यार्थ—(आठव्या श्लोकांत आत्मा देहाहून अतिरिक्त–भिन्न आहे, असें सां- गून ९ व्या श्लोकांत तो श्रोत्रादि इन्द्रियांना आपल्या इष्ट असलेल्या विषयांत प्रेरणा कर-

णारा असल्यामुळे त्याहूनहि अतिरिक्त आहे हे सांगितलें. पण मग स्वरूपभूत असलेला
आत्मा उत्क्रमणादि करीत असताना सर्वांना दिसत कसा नाही? उत्तर-)—एवं देहगत
देहात् उत्क्रामन्त-पूर्वोपात्त देह परित्यजन्त—याप्रमाणे देहात असलेल्या,देहा
पासून उत्क्रमण करणाऱ्या-पूर्वी संपादन केलेल्या देहाचा परित्याग करणाऱ्या—**वा स्थित**
-देहे तिष्ठन्तं -किंवा स्थित-देहात राहणाऱ्या—**वा भुंजानं-शब्दादीन् च उप-**
लभमान—किंवा भोग घेणाऱ्या-शब्दादि विषयाचा अनुभव घेणाऱ्या—**गुणान्वित-**
सुख दु ख मोहाख्यै गुणै अन्वित अनुगत संयुक्त इत्यर्थः—गुणान्वित असले-
ल्या-सुख,दु ख,मोह या नावाच्या गुणांनीं अन्वित-अनुगत संयुक्त असलेल्या असा याचा
भावार्थ —**एवंभूत अपि एनं अत्यंतगोचरप्राप्त**—अशा प्रकारच्या म्ह० अत्यंत
समीप असल्यामुळे सर्वथा दर्शनविषयास प्राप्त झालेल्या-दर्शनयोग्य असलेल्याहि याला
—**विमूढा -दृष्टादृष्टविषयभोगबलाकृष्टचेतस्तया अनेकधा मूढा न अ-**
नुपश्यन्ति—विमूढ म्ह० दृष्ट-ऐहिक किंवा प्रत्यक्ष व अदृष्ट-पारलौकिक-अप्रत्यक्ष-
परोक्ष विषयाच्या भोगबलानें चित्त आकृष्ट झाल्यामुळे-चित्त विषयपरवश झाल्यामुळे
अनेक प्रकारें मूढ झालेले लोक (अशा या आत्म्याला) पहात नाहीत —**अहो कष्ट**
वर्तते इति च अनुक्रोशति भगवान्—अरेरे फार वाईट आहे, मोठी दु खाची
गाष्ट आहे, अशी भगवान् मूढांविषयीं दया प्रकट करितात —**तु पुनः ये प्रमाणज**
नितज्ञानचक्षुष ते एन पश्यन्ति—पण याच्या उलट जे महावाक्यादि प्रमाणा
पासून उत्पन्न झालेल्या ज्ञानदृष्टीनें युक्त असतात ते ज्ञानचक्षु विद्वान् याला पाहतात —
ज्ञानचक्षुष -विविक्तदृष्टयः इत्यर्थ.—ज्ञानचक्षु म्ह० ज्याची दृष्टि विविक्त-अत्यंत
शुद्ध-विवेक करण्यास समर्थ असते-ते ज्ञानचक्षु होत, असा याचा भावार्थ. १०

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥ ११ ॥

अन्वयार्थ—यतन्त —यत्न करणारे—**योगिनः**—योगी—**एन**—याला—**आ**
त्मनि—बुद्धीत—**अवस्थित**—असलेला—**पश्यन्ति**—पाहतात पण—**यतन्त-**

१ ‘ भजान वा गुणान्वित ’ याचा अर्थ रहस्यकार-“ गुणाना युक्त होऊन (स्वत नव्हे) उपभोग घेणाराम ” असा करितात म्ह० ‘ गुणान्वित भुजान ’ असा संबंध ला वितात, पण ‘भुजान ’ याप्रमाणेंच ‘ गुणान्वित ’ हेंहि नावभूत अशाचें विशेषण असल्या मुळें तसा अर्थ करिता येत नाही आचार्यांना केलेला अर्थच बरोबर आहे ‘ गुणान्वित ’ हे पुल्लिंगी द्वितीयान्त पद आहे त्याचा ‘गुणांनीं युक्त होऊन ’ असा अर्थ होऊच शकत नाही शिवाय नावभूत असा तर इंद्रियांचें आकर्षण, शरीरांतून उत्क्रमण व शरीरात स्थिति करू शकतो तर ‘स्वत ’ भोग त्याला का घेऊ शकणार नाही? त्याला काही विशेष कारण आहे का? नावच भोक्ता आहे, याला श्रुतिस्मृतिप्रमाण आहे ‘ आत्मेंद्रियमनोयुक्त भोक्ते त्याहुर्मनीषिण ’ शरीर, इंद्रिय व मन याना युक्त असलेल्या आत्म्याला विवेकी भोक्ता म्हणतात (काठक भाष्याद पृ अ १-३, ४, पृ ७४.)

अपि—यत्न करणारेहि—**अकृतात्मान**—असंस्कृतचित्त—**अचेतसः**—अविवेकी पुरुष—**एनं**—या आत्म्याला—**न पश्यन्ति**—पहात नाहीं. ११

केचित्तु— यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एनं प्रकृतमात्मानं पश्यन्त्ययमहमस्मीत्युपलभन्त आत्मनि स्वस्यां बुद्धाववस्थित यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणैरकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानस्तपसेन्द्रियजयेन च दुश्चरितादनुपरता अशान्तदर्पात्मानः प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि नैव पश्यन्त्यचेतसोऽविवेकिनः ॥ ११ ॥

• **भाष्यार्थ**—(वर ज्ञानचक्षु शब्दानें न्यायानुगृहीत शास्त्र हें ज्ञानाचें साधन सांगितलें तर मग काय न्यायानें युक्त असलेल्या केवळ शास्त्रानें आत्मसाक्षात्कार होईल ? उत्तर-)—**केचित् तु यतन्त प्रयत्नं कुर्वन्त च योगिनः-समाहितचित्ताः**—कित्येक-कांहा थोडा यत्न करणारे-श्रवण मननरूप प्रयत्न करणारे व योगी म्ह० ज्यांचें चित्त समाहित झालें आहे असे—**एन प्रकृत आत्मान पश्यन्ति-अय अहं अस्मि इति उपलभन्ते**—या प्रकृत आत्म्याला पाहतात-हा मी आहें, असा अनुभव घेतात —**आत्मनि-स्वस्यां बुद्धौ अवस्थित**—आत्म्यामध्यें म्ह० स्वत च्या बुद्धीमध्ये अवस्थित असलेल्या या प्रकृत आत्म्याला [श्रवण मननादि यत्न करणारे व शांतचित्त योगी ' हा मी ' असा या बुद्धिस्थ आत्म्याचा अनुभव घेतात-]—**शास्त्रादिप्रमाणै यतन्त अपि अकृतात्मानः-तपसा च इन्द्रियजयेन असंस्कृतात्मानः**—शास्त्रादिप्रमाणाना यत्न करणारेहि कृतात्मे म्ह० सतराव्या अध्यायांत सांगितलेल्या सात्त्विक तपानें व इंद्रियजयानें ज्यांच्या अन्तःकरणाचा संस्कार झालेला नाही-ज्यांचे चित्त शुद्ध झालेलें नाहीं—**दुश्चरितात् अनुपरताः-अशांतदर्पात्मानः**—दुश्चरितापासून-दुराचरणापासून विरत न झालेले-दुराचरणाचा त्याग न केलेले व त्यामुळें ज्यांच्या चित्तांतील दर्प शांत झालेला नाहीं असे—**अचेतस -अविवेकिनः प्रयत्नं कुर्वन्तः अपि एनं न पश्यन्ति**—अचेतस म्ह० अशुद्धचित्त अविवेकी श्रवणादि प्रयत्न जरी करीत असले तरी या आत्म्याला पहात नाहीत. [चित्तशुद्धीच्या अभावा त्यांचा तो यत्न फुकट जातो] ११

यत्पद सर्वस्यावभासकमप्यग्न्यादित्यादिकं ज्योतिर्नावभासयते यत्प्राप्ताश्च मुमुक्षवः पुन संसाराभिमुखा न निवर्तन्ते यस्य च पदस्योपाधिभेदमनुविधीयमाना जीवा घटाकाशादय इवाऽऽकाशस्यांशास्तस्य पदस्य सर्वात्म च सर्वव्यवहारास्पदत्व च विवक्षुश्चतुर्भि. श्लोकैर्विभूतिसंक्षेपमाह भगवान्—

---

१ रहस्यकार १०–११ श्लोकावरील टीपेंत "१०–११ श्लोकांत ज्ञानचक्षूनें किंवा कर्मयोगमार्गानें आत्मज्ञान होतें, असें सांगून" वगैरे म्हणतात ज्ञानचक्षूनें म्ह० कर्मयोगमार्गानें, हा अर्थ अशुद्धच आहे कदाचित् 'योगिन.' या शब्दावरून तसा अर्थ रेंगून काढता येईल, पण तो अप्रासंगिक आहे.

भाष्यार्थ—(या पुढील चार श्लोकांचें तात्पर्य गतार्थाचा अनुवाद करून सांगतात-)—**यत् पदं सर्वस्य अवभासकं अपि अग्नि-आदित्यादिकं ज्योतिः न अवभासयते**—ज्या पदाला सर्वांना प्रकाशित करणारे असेहि अग्नि आदित्यादिक ज्योति प्रकाशित करीत नाहीत—**च यत्प्राप्ताः मुमुक्षवः पुनः संसाराभिमुखाः न निवर्तन्ते**—आणि ज्याला प्राप्त झालेले मुमुक्षु पुनरपि संसारोन्मुख होऊन निवृत्त होत नाहीत—**च यस्य पदस्य उपाधिभेदं अनुविधीयमानाः जीवाः आकाशस्य घटाकाशादयः इव अंशाः**—आणि ज्या पदाचे देहादि उपाधिभेदाच्या अनुसार स्वतः भिन्न भिन्न झालेले जीव आकाशाचे घटाकाशादिक जसे, तसे कल्पित अंश आहे॰ त—**तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं विवक्षुः भगवान् चतुर्भिः श्लोकैः विभूतिसंक्षेपं आह**—त्या पदाचें सर्वात्मत्व व सर्वव्यवहारास्पदत्व—तें पद सर्वांचा आत्मा आहे व सर्वव्यवहारांचा आधार आहे, असे सांगण्याची इच्छा करणारे भगवान् चार श्लोकांनीं विभूतीचा संक्षेप सांगतात—थोडक्यात आपल्या विभूतीचें वर्णन करितात—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

अन्वयार्थ—**यत्**—जें—**आदित्यगतं**—आदित्यांतील—**तेजः**—तेज—**अखिलं जगत्**—सर्व जगाला—**भासयते**—प्रकाशित करतें—**यत्**—जें—**चन्द्रमसि**—चंद्रामध्यें—**यत् च अग्नौ**—व जें अग्नींत तेज आहे—**तत्**—तें—**तेजः**—तेज—**मामकं**—माझें आहे असें—**विद्धि**—जाण १२

यदादित्यगतमादित्याश्रयं किं तत्तेजो दीप्तिः प्रकाशो जगद्भासयते प्रकाशयत्यखिलं समस्तं यच्चन्द्रमसि शशभृति तेजोऽवभासकं वर्तते यच्चाग्नौ हुतवहे तत्तेजो विद्धि विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । अथवा यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिर्यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः ॥

भाष्यार्थ—(ब्रह्माचें जीवात्मत्वानें चिद्रूपत्व सांगून त्याच्या चैतन्यानें आदित्यादिकांचें अवभासकत्व असल्यामुळेंहि ब्रह्माला चिद्रूपत्व आहे, असें सांगतात-)—**यत् आदित्यगतं-आदित्याश्रयं**—जें आदित्यगत म्ह॰ आदित्याचा आश्रय करून राहणारें—**किं तत् तेजः-दीप्तिः-प्रकाशः अखिलं-समस्तं जगत् भासयते-प्रकाशयति**—तें काय ? तें तेज म्ह॰ दीप्ति प्रकाश अखिल-समस्त जगाला भासवितो-प्रकाशित करतो—**यत् चन्द्रमसि-शशभृति तेजः-अवभासकं**—जें चन्द्रामध्यें-शशधारकामध्यें अवभासक-प्रकाशित करणारें तेज आहे—**यत् च अग्नौ हुतवहे**—आणि जें तेज अग्नीमध्यें-हुतवहामध्यें आहे—**तत् तेजः मामकं-मदीयं-मम विष्णोः तत् ज्योतिः विद्धि-विजानीहि**—तें तेज माझें-मज विष्णूचें तें तेज-ती ज्योति आहे असें तू जाण [आदित्यादिकांत स्थित असलेलें ब्रह्म

चैतन्यज्योतिच सर्वांना प्रकाशित करणारी आहे, असा याचा भावार्थ. किंवा सर्वज्ञत्वामुळें ब्रह्माला चिद्रूपत्व आहे, असें येथें विवक्षित आहे, असें दुसरें व्याख्यान करितात-]—**अथवा यद् आदित्यगतं तेजः चैतन्यात्मकं ज्योतिः यत् चन्द्रमसि यत् च अग्नौ**—किंवा जें आदित्यांतील तेज म्ह० चैतन्यात्मक ज्योति जें चंद्रामध्यें व अग्नीमध्यें—**तत् तेजः मामकं-मदीयं मम विष्णोः तत् ज्योतिः विद्धि**—तें तेज माझें-मज विष्णूची ती ज्योति आहे, असें तूं समज.

ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत्समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तत्र कथमिदं विशेषणं यदादित्यगतमित्यादि । नैष दोषः । सत्त्वाधिक्यादाधिक्योपपत्तेः । आदित्यादिषु हि सत्त्वमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तभास्वरमतस्तत्रैवाऽऽविस्तरां ज्योतिरिति तद्विशिष्यते, न तु तत्रैव तदधिकमिति । यथा हि लोके तुल्येऽपि मुखसंस्थाने न काष्ठकुड्यादौ मुखमाविर्भवत्यादर्शादौ स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येनाऽऽविर्भवति तद्वत् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)—**ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत् चैतन्यात्मकं ज्योतिः समानं**—अहोपण, स्थावर व जंगम म्ह० स्थिर व चर प्राण्यामध्यें म्ह० सर्वांत ती चैतन्यात्मक ज्योति सम-एकमारखीच आहे,—**तत्र 'यदादित्यगतं' इत्यादि विशेषणं कथं**—मग असें असताना 'जें आदित्यामध्यें असलेलें' इत्यादि विशेषण त्याला का दिलें आहे? [तें जर सर्वांत आहे तर 'आदित्यगतं' इत्यादि विशेषणांनीं त्याला मर्यादित कां केलें आहे?]—**एषः दोषः न**—हा कांहीं दोष नव्हे.—**सत्त्वाधिक्यात् आधिक्योपपत्तेः**—त्याचें सर्वत्र सत्त्व-अस्तित्व जरी असलें तरी जेथें त्याच्या सत्त्वाची अभिव्यक्ति अधिक होते, तेथें त्या आधिक्यामुळें त्याचें आधिक्य योग्यच आहे (या संक्षिप्त वाक्याचेंच स्पष्टीकरण-)—**आदित्यादिषु हि सत्त्वं अत्यन्तप्रकाशं-अत्यन्तभास्वरं**—आदित्यादिकांतील त्याचें सत्त्व अत्यन्त प्रकाश-अत्यन्त भास्वर-दुसऱ्याला प्रकाशित करणारें आहे, हें प्रसिद्ध आहे—**अतः तत्र एव आविस्तरां ज्योतिः**—वास्तव त्यातच ब्रह्मज्योति अत्यंत प्रकट झालेली आहे—**इति तत् विशिष्यते**—म्हणून तेथेंच त्याला विशेषणानें विशिष्ट केलें आहे. —**तु तत्र एव तत् अधिकं न**—पण त्यांतच तें अधिक आहे, म्हणून नव्हे. [चैतन्यज्योति सर्वत्र सम जरी असली तरी त्याची अभिव्यक्ति क्वचित्च होते. त्यामुळें विशेषण अनुपपन्न नाहीं, हें दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात-]—**यथा हि लोके मुखसंस्थाने तुल्ये अपि काष्ठकुड्यादौ मुखं न आविर्भवति**—जसें व्यवहारांत मुखाचें सांनिध्य जरी एकमारखेंच असलें तरी काष्ठ, भिंत इत्यादिकांत मुख आविर्भूत होत नाहीं, [समोर असलेंहि मुख भिंत, लांकूड यांत प्रतिबिंबित होत नाहीं.]—**तु आदर्शादौ स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येन आविर्भवति तद्वत्**—पण तेंच आरशासारख्या स्वच्छ व अधिक स्वच्छ पदार्थांत तारतम्यानें म्ह० न्यूनाधिकतेनें-कमी अधिक आविर्भूत होतें, त्याप्रमाणें ब्रह्मचैतन्य स्वच्छ, स्वच्छतर, स्वच्छतम उपाधींत उत्तरोत्तर अधिक प्रकट होतें. १२.

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—**गां**—पृथ्वींत—**आविश्य**—प्रवेश करून—**ओजसा**—बलानें-स्वसामर्थ्यानें—**भूतानि**—सर्व प्राण्यांना—**धारयामि**—धारण करतों. —**च**—त्याचप्रमाणें मी—**रसात्मकः**—रसरूप—**सोमः**—चंद्र—**भूत्वा**—होऊन—**सर्वाः ओषधीः**—सर्व औषधींना—**पुष्णामि**—पोसतों. १३.

किंच—गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगदहमोजसा बलेन यद्बलं कामरागविवर्जितमैश्वरं जगद्विधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन गुर्वी पृथिवी नाधः पतति न विदीर्यते च। तथा च मन्त्रवर्णः—" येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा " इति। " स दाधार पृथिवीम् " इत्यादिश्च। अतो गामाविश्य च भूतानि चराचराणि धारयामीति युक्तमुक्तम्। किंच पृथिव्यां जाता ओषधीः सर्वा व्रीहियवाद्याः पुष्णामि पुष्टिमतीः रसस्वादुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मकः सोमः सर्वरसात्मको रसस्वभावः सर्वरसानामाकरः सोमः स हि सर्वा ओषधीः स्वात्मरसानुप्रवेशेन पुष्णाति ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—याहि कारणानें प्रकृत पदाला सर्वात्मत्व युक्तच आहे, असें 'गा०' इत्यादि श्लोकानें सांगतात—**गां-पृथिवीं आविश्य-प्रविश्य अहं ओजसा-बलेन भूतानि-जगत् धारयामि**—पृथ्वींत प्रवेश करून मी बलानें भूतांना म्ह० जगाला धारण करितो.—**यत् ऐश्वरं कामरागविवर्जित बलं जगद्विधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं**—जें ईश्वराचें कामरागरहित बलें जगाचें विशेषेकरून धारण करण्यासाठीं पृथ्वीमध्यें प्रविष्ट झालें—**येन गुर्वी पृथिवी अधः न पतति च न विदीर्यते**—ज्याच्यायोगानें गुरु-भारी जड झालेली पृथिवी खालीं पडत नाहीं व विदीर्ण होत नाहीं, [ईश्वर पृथिवीदेवतारूपानें पृथ्वींत प्रवेश करून भूतसंज्ञक सर्व जगत् आपल्या ऐश्वर बलानें धारण करितो, त्यामुळें अतिशय जड-भारी असलेली पृथ्वी विदीर्ण होऊन खालीं पडत नाहीं. याविषयीं प्रमाण-]—**तथा च मन्त्रवर्णः**—याविषयीं अशा मंत्रवर्ण-अर्थात् श्रुति प्रमाण आहे—**" येन द्यौः उग्रा पृथिवी च दृढा " इति**—ज्याच्यायोगानें द्युलोक उग्र व पृथिवी दृढ झाली आहे, अशा मंत्रवर्ण आहे.—**" स दाधार पृथिवीं० " इत्यादि च**—तो पृथिवीला धारण करिता झाला, इत्यादिहि मंत्रवर्ण आहे. [पण ' हें सर्व वर्णन हिरण्यगर्भाचें आहे परमात्म्याचें नव्हे ' असें कोणी म्हणेल तर तें बरोबर नाहीं. कारण परब्रह्मच हिरण्यगर्भरूपानें अवस्थित झाल्यामुळें हा मंत्र परमात्मपर नाहीं, असें म्हणतां येत नाहीं.]—**अतः गां आविश्य चरा-**

१. टीकाकार 'ओजसा म्ह० तेजानें ' असें म्हणतात. पण येथें भूतांना धारण करण्याचा प्रसंग असल्यामुळें 'तेजानें ' हा अर्थ अयोग्य आहे. बलानेंच धारण करितां येतें तेजानें नाहीं. शिवाय 'ओजः' याचा बल हा प्रसिद्ध अर्थ असून 'तेज' हा अप्रसिद्ध अर्थ आहे.

चराणि भूतानि धारयामि इति युक्तं उक्तं—यास्तव पृथ्वींत प्रवेश करून मी चराचर भूतांचें धारण करितों, असें जें म्हटलें आहे तें योग्यच आहे —किंच पृथिव्यां जाताः सर्वाः व्रीहियवाद्याः ओषधीः पुष्णामि-पुष्टिमतीः च रसस्वादुमतीः करोमि —तसेंच (मी सोम होऊन) पृथिवींत उत्पन्न झालेल्या सर्व व्रीहियवादि ओषधींना पुष्ट करितों. त्याना पुष्टियुक्त व मधुररसानें युक्त करितों.—रसात्मकः सोमः भूत्वा—रसात्मक सोम-चंद्र होऊन—सोमः-सर्वरसात्मकः-रसस्वभावः-सर्वरसानां आकरः सोमः—सोम सर्वरसात्मक-रसस्वभाव आहे. तो सोम सर्व रसाचा आकर-समूह-खाण आहे.—सः हि सर्वाः ओषधीः स्वात्मरसानुप्रवेशेन पुष्णाति—कारण तो सर्व ओषधींमध्यें आपल्या स्वरूपभूत रसाच्या प्रवेशानें-रसरूपानें त्यांत प्रवेश करून त्यांचें पोषण करितो. १३.

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—प्राणिनां—प्राण्यांच्या—देहं—देहाला—आश्रितः—आश्रय केलेला—वैश्वानरः—जाठर अग्नि—भूत्वा—होऊन—प्राणापानसमायुक्तः—प्राण व अपान यांना युक्त होत्साता—चतुर्विधं—चार प्रकारचें—अन्नं—अन्न—पचामि—पचवितों. १४.

किंच—अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽग्निर्भूत्वा " अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते " इत्यादिश्रुतेर्वैश्वानरः सन्प्राणिनां प्राणवतां देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तः संयुक्तः पचामि पक्तिं करोमि चतुर्विधं चतुष्प्रकारमन्नमशनं भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं च भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमस्तदेतदुभयमग्नीषोमौ सर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवति ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—किंच-अहं एव वैश्वानर उदरस्थः अग्निः भूत्वा—तसेंच मीच वैश्वानर म्ह॰ उदरांतील अग्नि होऊन (येथील ' अहं ' शब्दानें परमात्मा लक्षित होतो, परमात्माच जाठर अग्नीच्या रूपानें स्थित आहे याविषयीं श्रुतिप्रमाण-)—'अयं अग्निः वैश्वानरः-यः अयं अन्तःपुरुषे येन इदं अन्नं पच्यते-' इत्यादि श्रुतेः—हा अग्नि वैश्वानर आहे. (हा कोणता ?) जो हा शरीरांत आहे तो, (तिसरें भूत-तेज की काय ? नाहीं-) ज्याच्याकडून या खाल्ल्या अन्नाचा पाक केला जातो, अन्न पचविलें जातें तो, इत्यादि श्रुति (बृ. भाष्यार्थ अ. ५.९ पृ. ४९) याविषयीं प्रमाण आहे.—वैश्वानरः सन् प्राणिनां-प्राणवतां देहं आश्रितः-प्रविष्टः—याप्रमाणें वैश्वानर होऊन प्रत्याच्या म्ह॰ प्राणवानांच्या शरीराचा आश्रय केलेला असा—त्यांच्या देहांत प्रविष्ट झालेला असा—प्राणापानसमायुक्तः-प्राणापानाभ्यां समायुक्तः-संयुक्तः—प्राणापानांशीं समायुक्त म्ह॰ संयुक्त होऊन [म्ह॰ त्या सह-

कारी कारणाच्या योगानं क्षुब्ध होऊन-]—**पचामि-पाकं करोमि**—पाक करितो-पचवितो (काय ? उत्तर-)—**चतुर्विधं-चतुष्प्रकारं अन्नं-अशनं-भोज्य-भक्ष्यं-चोष्य-लेह्यं च**—चार प्रकारचें अन्न-अशन-खाण्याचें, पिण्याचें, चोखण्याचें व चाटण्याचें असें चार प्रकारचें अन्न पचवितों—**भोक्ता वैश्वानरः अग्निः भोज्यं अन्नं सोमः-तत् एतत् उभयं अग्निषोमौ सर्वं इति पश्यतः अन्नदोषलेपः न भवति**—भोक्ता वैश्वानर-अग्नि, व भोज्य अन्न-सोम हे दोघे-अग्नि व सोम हें सर्व आहे, असें पाहणाऱ्या पुरुषाला अन्नदोषाचा लेप लागत नाहीं. १४

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च। वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

अन्वयार्थ—अहं—मी—**सर्वस्य**—सर्वांच्या—**हृदि**—बुद्धींत—**संनिविष्टः**—उत्तमप्रकारें आत्मरूपानें प्रवेश केला आहे—**च मत्तः**—आणि मज आत्म्यापासून—**स्मृतिः ज्ञानं**—स्मरण, ज्ञान—**च**—व—**अपोहनं**—त्यांची निवृत्ति होते—**च सर्वैः वेदैः**—व सर्व वेदांना—**अहं एव**—मीच—**वेद्यः**—जाणण्यास योग्य आहें—**वेदान्तकृत्**—वेदान्ताच्या विषयाचा संप्रदाय करणारा—**च**—व—**वेदवित्**—वेदार्थवेत्ता—**अहं एव**—मीच आहें १५

किंच सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा सन्हृदि बुद्धौ संनिविष्टोऽतो मत्त आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिर्ज्ञानं तदपोहनं च। येषां पुण्यकर्मिणां पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती भवतस्तथा पापकर्मिणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोरपोहनं चापायनमपगमनं च। वेदैश्च सर्वैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदितव्यो वेदान्तकृद्वेदान्तार्थसंप्रदायकृदित्यर्थः। वेदविद्वेदार्थविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—किंच—तसेंच,—**अहं सर्वस्य प्राणिजातस्य आत्मा सन्**—मी सर्व प्राणिवर्गांचा आत्मा होऊन—**हृदि-बुद्धौ संनिविष्टः**—हृदयांत-बुद्धींत संनिविष्ट झालों आहें [मी ब्रह्मादिस्तंबपर्यंत सर्व प्राण्यांच्या बुद्धींत प्रवेश केला आहे बुद्धींत प्रवेश करणें म्हणजे तिच्या सर्व गुणदोषांचें निरूपण करणें-गुणदोष पाहणें]—**अतः मत्तः आत्मनः सर्वप्राणिनां स्मृतिः ज्ञानं च तत्-अपोहनं**—बुद्धीमध्यें स्थित असलेल्या मला गुणदोषांचें द्रष्टृत्व-साक्षित्व असल्यामुळे मजपासून-सर्व कर्मांचा अध्यक्ष व जगन्नाथाचा सूत्रधार अशा मज आत्म्यापासून सर्व प्राण्यांचा स्मृति, ज्ञान व त्याचा नाश होतो, (अहोपण सर्व प्राण्यांची स्मृति, ज्ञान व त्यांचा अपाय हीं जर मज धानापासून होत असतील तर त्याच्या ठिकाणी वैषम्य हा दोष येतो, अशी आशंका घेऊन आचार्य सांगतात-)—**येषां पुण्यकर्मिणां पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती भवतः**—ज्या पुण्यकर्म्यांच्या-पुण्यकर्म करणाराच्या पुण्यकर्मानुसार त्यांस ज्ञान व स्मृति होते—**तथा पापकर्मिणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोः अपोहनं**

च अपायन-अपगमनं च—त्याचप्रमाणे पापकर्मा लोकांच्या पापकर्मानुरूप त्यांच्या स्मृतींचे व ज्ञानाचे अपोहन म्ह० अपायन-अपगमन-त्याचा अभाव होतो [स्मृति म्ह० जन्मान्तरीं वगैरे अनुभव घेतलेल्याची आठवण आणि देश, काल, स्वभाव यांना दूर असलेल्याचाहि अनुभव-ज्ञान, अर्थात् धर्म व अधर्म यांच्यामुळे विचित्र जगत् निर्माण करणाऱ्या ईश्वराकडे वैषम्य दोष येत नाही आतां वेदावरून जाणण्यास योग्य असलेले परब्रह्म भगवानाहून निराळे आहे, या शंकेचें निवारण करितात-]—**च सर्वैः वेदैः अहं एव परमात्मा वेद्यः वेदितव्यः**—आणि सर्व वेदांच्या योगानें मीच परमात्मा वेद्य-जाणण्यास योग्य आहे —**वेदान्तकृत्-वेदान्तार्थसंप्रदायकृत् च इत्यर्थः**—वेदान्तकृत्-वेदान्तार्थांचा संप्रदाय करणारा, असा याचा भावार्थ—**च वेदवित्-वेदार्थवित् अहं एव**—व वेदान्तार्थांचा संप्रदायप्रवर्तक होण्यासाठीं वेदवित् म्ह० वेदाचा यथार्थ अर्थ जाणणारा मीच आहे. १५

भगवत ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसंक्षेप उक्तो विशिष्टोपाधिकृतो यदादित्यगत तेज इत्यादिना, अथाधुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य केवलस्य स्वरूपनिर्दिधारयिषयोत्तरश्लोका आरभ्यन्ते। तत्र सर्वमेवातीतानागतानन्तराध्यायार्थजातं त्रिधा राशीकृत्याऽऽह ॥

भाष्यार्थ—(पुढील श्लोकांचे तात्पर्य सांगण्यासाठीं गतार्थांचा अनुवाद-)—**भगवत नारायणाख्यस्य ईश्वरस्य विशिष्ट उपाधिकृत विभूतिसंक्षेपः 'यदादित्यगतं तेज ' इत्यादिना उक्तः**—भगवानाचा-नारायणसंज्ञक ईश्वराचा आदित्यादि विशिष्ट उपाधीमुळे झालेला विभूतिसंक्षेप ' यदादित्यगत० ' इत्यादि चार श्लोकांनी सांगितला (आतां या अध्यायाच्या अखेरपर्यंत जो ग्रंथसंदर्भ आहे त्याचे तात्पर्य सांगतात-)—**अथ अधुना क्षर अक्षर उपाधिप्रविभक्ततया तस्य एव निरुपाधिकस्य केवलस्य स्वरूपनिर्दिधारयिषया उत्तरश्लोकाः आरभ्यन्ते**—त्यानंतर आतां क्षर व अक्षर या दोन उपाधींहून अगदीं पृथक्, त्यांहून अगदी निराळा, या स्वरूपानें त्याच केवल निरुपाधिक नारायणाच्या स्वरूपाचा निर्धार-निश्चय करण्याच्या इच्छेनें पुढील श्लोक आरंभिले जातात [पुढील ग्रंथ केवल निरुपाधिक आत्मस्वरूपाचा निर्धार करण्यासाठीं आहे तर सर्वच गतागताच्या अर्थाचा

---

१ 'वेदान्तकृत्' याचा अर्थ टीकाकार—'वेदान्ताचा कर्ता' असा अर्थ करितात परंतु तो वैदिक संप्रदायास सोडून आहे परमेश्वरच वेदाचा व वेदान्ताचा कर्ता नाहे ला [illegible] ते पुरुषाच्या [illegible] ते [illegible] आहेत म्हणून [illegible] त्यासाठीं भाष्यांनी वेदान्तार्थांचा संप्रदाय करणारा' असा त्याचा अर्थ केला आहे. [illegible]-वेदान्त हा शब्द गीतेच्या [illegible] नाहीं, असें कबूल हा [illegible] असावा, शिवाय [illegible] दुसरा [illegible] पाहिजे, असें जे [illegible] कडे [illegible] मत [illegible] होते 'वेदान्त' हा शब्द मुण्डक (३ २, ६) व श्वेताश्वतर (६·२२) या उपनिषदांतून आलेला [illegible]—इत्यादि [illegible], ते [illegible] म ह.

निश्चय करण्यासाठींहि आहे, असें सांगतात-]—**तत्र सर्व एव अतीत अनागत अनन्तराध्यायार्थजात त्रिधा राशीकृत्य आह**—तसेंच त्या पुढील ग्रंथात सर्वच मागील, पुढील व अगदी जवळच्या अध्यायाचें अर्थजात-सर्व गीताध्यायाचा तात्पर्यार्थ तीन भागात विभागून सांगतात—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—**लोके**—या संसारात—**क्षरः**—क्षर—**च**—व—**अक्षर एव**—अक्षरच—(**इति**)—असे—**इमौ द्वौ पुरुषौ**—हे दोन पुरुष आहेत —**सर्वाणि भूतानि**—सर्व भूतें हा—**क्षरः**—क्षर पुरुष आहे—(**च**)—आणि—**कूटस्थः**—ईश्वराची मायाशक्ति—**अक्षर** —अक्षर पुरुष आहे असें—**उच्यते**—सांगितलें जातें.

द्वाविमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषावित्युच्येते लोके संसारे । क्षरश्च क्षरतीति क्षरो विनाश्येको राशिरपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवतो मायाशक्तिः क्षराख्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिबीजमनेकसंसारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराश्रयोऽक्षरः पुरुष उच्यते । कौ तौ पुरुषावित्याह स्वयमेव भगवान्क्षरः सर्वाणि भूतानि समस्तं विकारजातमित्यर्थः । कूटस्थः कूटो राशी राशिरिव स्थितः, अथवा कूटो माया वञ्चना जिह्मता कुटिलतेति पर्यायाः, अनेकमायादिप्रकारेण स्थितः कूटस्थः संसारबीजानन्त्यान्न क्षरतीत्यक्षर उच्यते ॥१६॥

भाष्यार्थ—**द्वौ इमौ पृथक् राशीकृतौ पुरुषौ इति लोके-संसारे उच्येते**—हे दोन-पृथक् राशी केलेले-पुरुष म्हणून या लोकात-संसारात सांगितले जातात [या संसारात हे दोन पृथक् राशी केलले ' पुरुष ' या नावानें सांगितलेले आहेत.-पुरुषाची उपाधि असल्यामुळे पुरुष, साक्षात् पुरुष नव्हेत.]—**क्षर च क्षरति इति क्षर विनाशी एक राशि अपरः पुरुषः**—क्षर-क्षरतो-क्षय पावतो म्हणून क्षर-विनाशी-हा एक राशी-वर्ग अपर पुरुष —**अक्षर तद्विपरीतः भगवतः मायाशक्ति** —व अक्षर, त्याच्या विपरीत असलेला (म्ह० पर पुरुषच की काय ? उत्तर-नव्हे,) भगवानाची मायाशक्ति (तिच्याविषयी कार्यलिंगक अनुमान सुचवितात-)—**क्षराख्यस्य पुरुषस्य उत्पत्तिबीज अनेकसंसारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराश्रय अक्षर पुरुषः उच्यते**—क्षरसंज्ञक पुरुषाच्या उत्पत्तीचें बीज, अनेक संसारी प्राण्याच्या काम, कर्म, ज्ञान याच्या संस्कारांचा आश्रय अक्षर पुरुष म्हटला जातो. [अर्थात् भोक्त्याचे काम-कर्मादिकांचे संस्कार, हे शरीराच्या उत्पत्तीचे निमित्तकारण असून मायाशक्ति हें त्याचें उपादान कारण आहे या राशीच्या आश्रयानेच वरील संस्कार राहतात. तेराव्या अध्यायात ' प्रकृतिं पुरुषं चैव ' येथें गीतेंत तरेंच प्रकृति पुरुषच येथे विवक्षित आहेत, असें कोणी समजेल म्हणून स्वतः भगवानच त्याचें निरसन करितात, असें आचार्य प्रश्नपूर्वक सांगतात-]—**कौ तौ पुरुषौ इति**

स्वयं एव भगवान् आह—ते दोन पुरुष कोण ? ते स्वतःच भगवान् सांगतात—**क्षरः सर्वाणि भूतानि-समस्तं विकारजातं इत्यर्थः**—क्षर म्ह० सर्व भूतें, समस्त विकारजात, सर्व विकार, असा याचा भावार्थ.—**कूटस्थः-कूटः-राशिः-राशिः इव स्थितः**—कूटस्थ-कूट म्ह० रास, ढीग, राशीप्रमाणें स्थित असलेला—**अथवा कूटः-माया-वञ्चना-जिह्मता-कुटिलता इति पर्यायाः**—किंवा कूट म्ह० माया-वञ्चना-जिह्मता-कुटिलता हे त्याचे पर्याय शब्द आहेत.—**अनेकमायादिप्रकारेण स्थितः कूटस्थ**—अनेक मायादि प्रकारानें स्थित असलेला तो कूटस्थ,—**संसारबीजानन्त्यात् न क्षरति इति अक्षरः उच्यते**—संसाराच्या बीजाला अनन्तत्व असल्यामुळें-ब्रह्मज्ञानावाचून त्याचा विनाश होत नसल्यामुळें तो अक्षर असें म्हटला जातो. [सर्व विकारजात हाच क्षर पुरुष व त्याचें कारण असी जी भगवानाची मायाशक्ति-कूटस्थ तो अक्षर पुरुष होय.] १६

---

१ रहस्यकार म्हणतात—“क्षर म्ह० सर्व नाशवन्त भूतें, नाशवन्त पञ्चभूतात्मक व्यक्त पदार्थ-व्यक्त सृष्टि व अक्षर म्ह० अव्यक्त प्रकृति-सांख्यांची अव्यक्त प्रकृति वगैरे” पण या संबधानें आचार्यांनी वर स्पष्ट खुलासा केलेला असून आम्हांहि रहस्यकाराची ही कल्पना कशी चुकली आहे ते तेराव्या अध्यायांत सविस्तर सांगितलें आहे, म्हणून येथें अधिक विस्तार करीत नाही. क्षर म्ह० सर्वभूतें व अक्षर म्ह० कूटस्थ, असें भगवान् सांगत आहेत व तें ‘अक्षरात्परतः परः’ (मु. भा. २ १.२ पृ ५२) या श्रुतीला धरून आहे. क्षर म्ह० व्यक्त सृष्टि असें भगवान् म्हणत नाहींत आकाश, वायु, अहंकार, बुद्धि, पञ्चतन्मात्रें ही सृष्टी व्यक्त नाही. पण तीहि क्षर पुरुष आहे. यास्तव क्षर म्ह० सर्व विकार व अव्यक्त म्ह० सर्व विकारांची प्रकृति हाच अर्थ निर्दोष असून येथें सांख्यांच्या प्रकृतीचा काहीं संबंध नाहीं. पूर्वोक्त श्रुतींतील ‘अक्षर’ शब्दच येथें योजला आहे. गीता श्रुत्यनुसारिणी आहे. सांख्यदर्शनानुसारिणी नाही. रहस्यकार ८०० पानावर ‘तुम्ही सिद्धान्तांत तरी’ असें म्हणतात. पण तें ‘अक्षर’ १५-१,३ या शब्दाला अनुलक्षून जर असेल तर ते चूक आहे, हे आम्ही वर सांगितलेंच आहे. हरिदास जसे पुनः पुनः मूळ पदावर येतात, त्याप्रमाणें रहस्यकार पुनः पुनः कर्मयोगाचें स्मरण करितात. येथेंहि ‘सर्वांभूतीं एक आत्मा’ “हा बोधरूप ज्याच्या मनांत मरेपर्यंत जागृत राहिला तो कर्मयोग आचरीत असतांच परमेश्वरप्राप्ति करून घेतो, हा या ज्ञानविज्ञान-प्रकरणाचा अखेर निष्कर्ष आहे. कर्मे न करिता केवळ परमेश्वरभक्तीनें मोक्ष मिळत नाही, असें नाही; पण सांगितलेल्या ज्ञानविज्ञाननिरूपणाचें तें तात्पर्य नसून ज्ञानानें किंवा भक्तीनें परिपूर्ण झालेल्या निष्काम बुद्धीनें सर्व सांसारिक कर्मे करावीं व ती करीत असतांनाच मोक्ष कसा मिळतो हे दाखविण्यासाठीच ज्ञानविज्ञानाच्या या निरूपणास सुरुवात केली आहे” वगैरे, उगीच असंबद्ध पाल्हाळ केलें आहे. स्पष्ट तात्पर्य मुळीच नाही. सर्व सांसारिक कर्मे करावीं असें सांगत नाही. ‘ज्ञान किंवा भक्ति यांनी परिपूर्ण झालेल्या निष्काम बुद्धि व समत्व बुद्धीनें सर्व सांसारिक कर्मे करणें’ हा केवळ ‘कर्तेपणा सुटणें, साक्षात्कारें पुरुष’ व मारसा अथवाहित उल्लेखित आहे ‘सांसारिक कर्मे करावीं व ती करीत असतांनाच मोक्ष कसा मिळतो, हे दाखविण्यासाठी ज्ञानविज्ञान’ हे म्हणणें चुकीचें आहे, अर्थ हेंच

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—**उत्तम पुरुषः**—उत्तम पुरुष — **अन्यः**—याहून निराळा आहे —**परमात्मा**—देहादि मिथ्या आत्म्यांहून श्रेष्ठ असलेला सर्व भूतांचा आत्मा-प्रत्यक् चेतन परमात्मा—**इति उदाहृतः**—असे वेदान्तांत म्हटलेला आहे. वेदान्तात याला परमात्मा असे म्हटलें आहे—**यः अव्ययः ईश्वरः**—जो अव्यय ईश्वर —**लोकत्रयं आविश्य**—तीन लोकांत प्रवेश करून—**बिभर्ति**—त्याला धारण करतो. १७

आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः— उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्योऽत्यन्तविलक्षण आभ्यां परमात्मेति परमश्चासौ देहाद्यविद्याकृतात्मभ्य आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मेत्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु । स एव विशेष्यते यो लोकत्रयं भूर्भुवःस्वराख्यं स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्याऽऽविश्य प्रविश्य बिभर्ति स्वरूपसद्भावमात्रेण बिभर्ति धारयत्यव्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्यय ईश्वरः सर्वज्ञो नारायणाख्य ईशनशीलः ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—(कार्य व कारण या नावाच्या दोन राशी दाखवून तिसरी रास दाखवितात-) -**आभ्यां क्षराक्षराभ्यां विलक्षण क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेण अस्पृष्ट नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः**—या दोन्ही क्षराक्षरांहून अगदा विलक्षण-क्षर व अक्षर या दोन उपाधींच्या दोषाने अस्पृष्ट-उपाधिदोषाने रहित, नित्यशुद्ध बुद्ध मुक्तस्वभाव, असा—**उत्तम -उत्कृष्टतम पुरुष तु आभ्यां अन्यः-अत्यन्तविलक्षण** —उत्तम म्ह० अतिशय उत्कृष्ट पुरुष तर अन्य म्ह० त्या क्षराक्षर पुरुषाहून अत्यन्त विलक्षण आहे —**परमात्मा इति-देहादि अविद्याकृत आत्मभ्यः परमः च असौ आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन** —परमात्मा असे, देहादि अविद्याकृत आत्म्यांहून परम-श्रेष्ठ असा आत्मा सर्वभूतांचा प्रत्यक् चेतन-सर्वान्तर्यामी आत्मा —**इत्यत परमात्मा इति उदाहृत -वेदान्तेषु उक्त** —यास्तव 'परमात्मा' असे म्हटला गेलेला, वेदान्तांत सांगितलेला [उत्तम व अन्य हे शब्द परमात्मा क्षराक्षराहून अत्यन्त विलक्षण आहे, हे प्रदर्शित करण्यासाठी आहेत.]—**सः एव विशेष्यते**—त्याचाच विशेष सांगतात —**य भूर्भुव स्वराख्यं लोकत्रयं स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्या आविश्य-प्रविश्य**—जो परमात्मा उत्तम पुरुष ' भूः भुवः व स्व ' या नावाच्या लोकत्रयांत-म्ह० सर्व जगांत आपल्या चैतन्यबलशक्तीने म्हणजे चैतन्य हेंच बल, त्याने व मायाशक्तीने आवेश-प्रवेश करून—**बिभर्ति-स्वरूप-**

म्हणेन' मानेन तर 'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्' 'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ' 'ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ' असे सांगितले आहे. रहस्यकार म्हणतात तसे कोठेंहि सांगितलेले नाही. अशा रहस्यकाराचा सिद्धान्त निराधार आहे.

सद्भावमात्रेण बिभर्ति-धारयति—त्याला धारण करतो. केवळ स्वरूपसत्तेनें धारण करतो. (पण स्वतः अचल असलेल्या त्याला धारण करणारा दुसरा कोणी नाहीं, असें सांगतात-)—**अव्यय -अस्य व्ययः न विद्यते इति अव्ययः**—अव्यय-याचा व्यय होत नाहीं, म्हणून अव्यय. (' संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरं च व्यक्ताव्यक्तं भरते विश्वमीशः ' या श्रुतीचा अर्थ मनांत धरून भगवान् म्हणतात-)—**ईश्वरः-सर्वज्ञः नारायणाख्यः ईशः**—ईश्वर-सर्वज्ञ-नारायणसंज्ञक ईश (सर्व जगाचें धारण करितो.) १७.

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

अन्वयार्थ—यस्मात्—ज्याअर्थी—**अहं क्षर अतीतः**—मी क्षरसंज्ञक पुरुषाहूनहि निराळा आहें—**अक्षरात् अपि च**—आणि अक्षरसंज्ञक पुरुषाहूनहि—**उत्तमः**—उत्तम आहे,—**अतः**—त्याअर्थी—**अहं लोके च वेदे**—लोकांत व वेदांत मी—**पुरुषोत्तमः**—पुरुषोत्तम म्हणून—**प्रथितः अस्मि**—प्रसिद्ध आहें. १८.

यथाव्याख्यातस्येश्वरस्य पुरुषोत्तम इत्येतन्नाम प्रसिद्धं तस्य नामनिर्वचनप्रसिद्धयाऽर्थवत्त्वं नाम्नो दर्शयन्निरतिशयोऽहमीश्वर इत्यात्मानं दर्शयति भगवान्—यस्मात्क्षरमतीतोऽहं संसारमायावृक्षमश्वत्थाख्यमतिक्रान्तोऽहमक्षरादपि संसारवृक्षबीजभूतादपि चोत्तम उत्कृष्टतम ऊर्ध्वतमो वाऽतः क्षराक्षराभ्यामुत्तमत्वादस्मि भवामि लोके वेदे च प्रथितः प्रख्यातः पुरुषोत्तम इत्येवं मां भक्तजना विदुः कवयः काव्यादिषु चेदं नाम निबध्नन्ति पुरुषोत्तम इत्यनेनाभिधानेनाभिगृणन्ति ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—यथा व्याख्यातस्य ईश्वरस्य पुरुषोत्तमः इति एतत् नाम प्रसिद्धं—वर जसें व्याख्यान केलें आहे, तशा ईश्वराचें पुरुषोत्तम असें नांव प्रसिद्ध आहे—**नामनिर्वचनप्रसिद्धया तस्य नाम्नः अर्थवत्त्वं दर्शयन् भगवान् अहं निरतिशयः ईश्वरः इति आत्मानं दर्शयति**—म्हणून त्या नांवाची व्युत्पत्ति सांगून त्या नामनिर्वचनप्रसिद्धीनेंच पुरुषोत्तम या नांवाचें अर्थवत्त्व-सार्थत्व दाखविणारे भगवान् मी निरतिशय ईश्वर आहें, असें आपल्याला दाखवितात. [पुरुषोत्तम या नांवांतील अवयवांचा अर्थ मानून त्यावरून आपलें हें नांव अर्थानुरूप-म्हणजे सार्थ असून अर्थयुक्तच आहे, हें दाखवून मी निरतिशय ईश्वर आहें, हेंहि सांगतात, आणि त्या पुरुषोत्तम स्वरूपाचें ज्ञान करून देतात-]—'**यस्मात् क्षरं अतीतः अहं**'—**संसारमायावृक्षं अश्वत्थाख्यं अतिक्रान्तः अहं**—ज्याअर्थी क्षराचें अतिक्रमण केलेला मी आहें म्ह० अश्वत्थ नांवाच्या संसारमायावृक्षाचें अतिक्रमण केलेला-त्याहून अगदीं निराळा असा मी आहें—**अक्षरात् अपि-संसारवृक्षबीजभूतात् अपि च उत्तमः -उत्कृष्टतमः वा ऊर्ध्वतमः**—अक्षराहूनहि म्ह० संसारवृक्षबीजभूत

अशा कूटस्थाहून—मायाशक्तीहूनहि उत्तम—अतिशय उत्कृष्ट किंवा अतिशय ऊर्ध्व आहे, —**अतः क्षराक्षराभ्यां उत्तमत्वात्**—त्याअर्थी क्षर व अक्षर या दोहोंहूनहि मी उत्तम असल्यामुळे—**लोके वेदे च पुरुषोत्तमः इति एवं प्रथितः**-प्रख्यातः **अस्मि-भवामि**—लोकामध्यें व वेदांत ' पुरुषोत्तम ' अशा प्रकारें प्रथित-प्रसिद्ध आहें. मी पुरुषोत्तम म्हणून प्रख्यात आहे.—**भक्तजनाः मां**—(' पुरुषोत्तम ' इति) —**विदुः**—भक्तजन मला ' पुरुषोत्तम ' या नावानें ओळखितात—**कवयः च** का व्यादिषु **इदं नाम निबध्नन्ति**—आणि कवी काव्यादिकांत हें नांव प्रथित करितात—**पुरुषोत्तमः इति अनेन अभिधानेन अभिगृणन्ति**—पुरुषोत्तम अशा या नावानें बोलतात. पुरुषोत्तम या नावानें माझा उल्लेख करितात. [अर्थात् क्षर म्ह० संसारमायावृक्ष व अक्षर म्ह० त्याचें बीज मायाशक्ति या दोन पुरुषांपाहून मी अत्यंत विलक्षण असल्यामुळें लोकव्यवहारांत व वेदांतहि ' पुरुषोत्तम ' म्हणून प्रसिद्ध आहें.] १८

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१९॥

अन्वयार्थ—भारत—हे अर्जुना !—**यः असंमूढः**—जो संमोहरहित असलेला पुरुष—**एवं**—वर सांगितल्याप्रमाणें—**पुरुषोत्तमं मां**—पुरुषोत्तम अशा मला—**जानाति**—जाणतो—**सः**—तो—**सर्वविद्**—सर्वज्ञ—**मां सर्वभावेन**—मला सर्व भावानें-सर्वत्र माझा भाव ठेवून—**भजति**—भजतो. १९

अथेदानीं यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते—यो मामीश्वरं यथोक्तविशेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासंमूढः संमोहवर्जितः सञ्जानात्ययमहमस्मीति पुरुषोत्तमं स सर्वविन्सर्वात्मना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञः सर्वभूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मचित्ततया हे भारत ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—अथ इदानीं यथानिरुक्तं आत्मानं यः वेद तस्य इदं फलं उच्यते—आतां या पुढील श्लोकांत, ज्याच्या नावाचा अर्थ वर स्पष्ट करून सांगितलेला आहे अशा आत्म्याला जो जाणतो त्याचें हें फळ सांगितलें जातें—**यः मां-यथोक्तविशेषणं ईश्वरं-पुरुषोत्तमं**—जो मला-पूर्वी सांगितलेल्या सर्वात्मत्व, सर्वोत्तमत्व इत्यादि विशेषणांनीं विशिष्ट असलेल्या ईश्वराला-पुरुषोत्तमाला—**एवं यथोक्तेन प्रकारेण**—तो क्षराक्षराहून सर्वोत्तम आहे, या पूर्वोक्त प्रकारानें—**असंमूढः-संमोहवर्जितः सन् अयं अहं अस्मि इति जानाति**—असंमूढ म्ह० संमोहवर्जित-देहादिकविषयींच्या 'हा मी व माझें' या बुद्धीनें रहित होत्साता ' हा मी आहें ' असें जाणतो.—**सः सर्वविद्-सर्वात्मना सर्वं वेत्ति इति-सर्वज्ञः**—तो सर्वविद् म्ह० सर्वांचा आत्मा या रूपानें सर्व जाणतो म्हणून सर्वज्ञ—**सर्वभूतस्थं मां हे भारत**

सर्वभावेन-सर्वात्मचित्ततया भजति—सर्वभूतांत असलेल्या मला हे अर्जुना, सर्वांचा आत्मा या भावनेनें भजतो. [जो देहाला आत्मा न मानणारा पुरुष मज पुरुषोत्तमाला-क्षराक्षरादून अगदीं विलक्षण अशा स्वरूपानें पाहतो,तो सर्वज्ञ मला सर्वात्म-भावनेनें भजतो.] १९

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥२०॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

अन्वयार्थ—अनघ भारत—हे निष्पापा अर्जुना !—**इदं इति गुह्यतमं शास्त्रं**—असें हें अत्यंत गुह्य शास्त्र—**मया उक्तं**—मीं सांगितलें.—**एतत्**—हें—**बुद्ध्वा**—जाणून—**बुद्धिमान्**—बुद्धिमान्—**च कृतकृत्यः**—व कृतकृत्य—**स्यात्**—होतो.

अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्त्वाऽथेदानीं तत्स्तौति—इतीतद्गुह्यतमं गोप्यतममत्यन्तरहस्यमित्येतत् । किं तच्छास्त्रम् । यद्यपि गीताख्यं समस्तं शास्त्रमुच्यते तथाऽप्ययमेवाध्याय इह शास्त्रमित्युच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणात् । सर्वो हि गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये समासेनोक्तो न केवलं, सर्वश्च वेदार्थ इह परिसमाप्तो ' यस्तं वेद स वेदवित् ' ' वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ' इति चोक्तम् ॥

भाष्यार्थ—अस्मिन् अध्याये मोक्षफलं भगवत्तत्त्वज्ञानं उक्त्वा अथ इदानीं तत्स्तौति—याप्रमाणें या अध्यायांत मोक्ष हें ज्याचें फल आहे, असें भगवत्तत्वज्ञान सांगून आतां 'इति गुह्यतमं०' या उपसंहार श्लोकांत त्याची स्तुति करितात—**इति-एतत् गुह्यतमं-गोप्यतमं-अत्यन्तरहस्यं इति एतत्**—असें हें गुह्यतम-अतिशय गुप्त ठेवण्यास योग्य-अत्यंत रहस्य असा याचा भावार्थ—**किं तत् शास्त्रं**—तें गुह्यतम काय ? तर शास्त्र, (आक्षेपण, सर्व गीतेलाच शास्त्र असें ह्मणणें उचित असताना याच अध्यायाला शास्त्र का ह्मटलें आहे ? उत्तर-)—**यद्यपि गीताख्यं समस्तं शास्त्रं उच्यते तथापि अयं एव अध्यायः इह शास्त्रं इति स्तुत्यर्थं उच्यते**—जरी गीताख्य समस्त शास्त्र म्हटलें जातें, सर्व गीतेलाच शास्त्र म्हणतात,तरी हाच अध्याय स्तुतीसाठीं 'शास्त्र' असें म्हटला जातो [या अध्यायाची स्तुति करण्यासाठीं त्याला शास्त्र ह्मटलें आहे. कशावरून ? उत्तर-]—**प्रकरणात्**—प्रकरण स्तुतीचें आहे. येथें विधान कांहींच नसून पूर्वोक्त निर्धाचें फल सांगण्याचा हा प्रसंग आहे. म्हणून या अध्यायाची स्तुति करण्यासाठीं यालाच शास्त्र म्हटलें आहे. (प्रस्तुत अध्यायाची स्तुति करण्याचा जरी प्रसंग असला तरी त्याला शास्त्र ह्मणण्याचें काय कारण ? उत्तर-)—**सर्वः हि गीताशास्त्रार्थः केवलं अस्मिन् अध्याये**

समासेन न उक्तः—सर्व गीताशास्त्रार्थच केवल या अध्यायात संक्षेपतः सांगितलेला नाही तर—**सर्वः च वेदार्थः इह परिसमाप्तः**—सर्वच वेदार्थ या अध्यायात अंतर्भूत झाला आहे सर्व वेदार्थाचा यांत अंतर्भाव झाला आहे (याविषयीं या अध्यायांतीलच सूचक प्रमाण सांगतात–)— **यस्तं वेद स वेदवित्**—(श्लो १ पृ १०१९) अशा संसार वृक्षाला जो जाणतो तो वेदवेत्ता व—**वेदैश्च सर्वैः अहमेव वेद्यः**—(श्लोक १५ पृ १०४२) आणि सर्व वेदांनीं मीच वेद्य आहे,—**इति च उक्तं**—असें वर सांगितलेंच आहे

इदमुक्तं कथितं मया हेऽनघापाप । एतच्छास्त्रं यथादर्शितार्थं बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्या न्नचेतान्यथा कृतकृत्यश्च भारत कृतं कृत्यं कर्तव्यं येन स कृतकृत्यो विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवेदित्यर्थः । न चान्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचिदित्यभिप्रायः । ‘ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ’ इति चोक्तम् । “ एतद्धि जन्मसामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ” ॥ इति च मानवं वचनम् । यत एतत्परमार्थतत्त्वं मत्तः श्रुतवानसि ततः कृतार्थस्त्वं भारतेति ॥ २० ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये पुरुषोत्तमयोगो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—(‘इदं उक्तं०’ इत्यादि अवशिष्ट भागाचें व्याख्यान–)—**मया हे अनघ–अपाप इदं उक्तं–कथितं**—हे अनघ–निष्पाप मीं असें हें गुह्यतम शास्त्र तुला सांगितलें—**एतत् यथादर्शितार्थं शास्त्रं बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्–भवेत् न अन्यथा**—वर जसा याचा अर्थ प्रदर्शित केला आहे, तसें हें शास्त्र जाणून बुद्धिमान् होतो–मनुष्य ज्ञानी होतो याला जाणल्यावाचून मात्र तो ज्ञानी होऊं शकत नाही व केवल ज्ञानीच नव्हे तर—**भारत कृतकृत्यः च–कृतं कृत्यं–कर्तव्यं येन स कृतकृत्यः**—हे भारत–तो कृतकृत्य होतो ज्यानें आपलें कर्तव्य केलें आहे तो कृतकृत्य होय (भगवत्तत्त्वज्ञान झालें असतां कृतकृत्यता प्राप्त होते, यावेंच उपपादन–)—**विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत् कर्तव्यं तत् सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवेत् इत्यर्थः**—विशिष्ट जन्म घेऊन उत्पन्न झालेल्या–विशिष्ट कुळांत जन्म घेतलेल्या ब्राह्मणानें जें अवश्य कर्तव्य, जें त्यानें अवश्य करावें, तें सर्व भगवत्तत्त्व साक्षात् जाणलें असतां त्यानें केलें आहे असें होतें, असा याचा भावार्थ—**अन्यथा च कस्यचित् कर्तव्यं न परिसमाप्यते इति अभिप्रायः**—वाचून म्ह० भगवत्तत्त्वाला साक्षात् जाणल्यावांचून कोणाचेंहि कर्तव्य पूर्णपणें सरत नाहीं, असा याचा आशय आहे—**‘ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ’ इति च उक्तं**—हे अर्जुन, सर्व कर्म प्रतिबद्ध न होतां ज्ञानांत अंतर्भूत होतें, (गी भा अ. ४ श्लो ३३ पृ ४८९) असें येथच सांगितलें आहे (तत्त्वज्ञानानें पुरुष कृतार्थ होतो, याविषयीं मनूची संमति दाखवितात–)—**विशेषतः ब्राह्मणस्य एतत् हि**

जन्मसामर्थ्यं'—विशेषतः ब्राह्मणाचें आत्मज्ञान-वेदाभ्यासादि हेंच जन्मसाफल्य आहे.—' **एतत् प्राप्य हि द्विजः कृतकृत्य भवति अन्यथा न** '—या आत्म ज्ञान वेदाभ्यासादिकाला प्राप्त होऊनच द्विज कृतकृत्य होतो, त्यावाचून तो कृतकृत्य होत नाहा,—**इति मानव वचन**—असें मनूचें वचन आहे—**हे भारत यतः एतत् परमार्थतत्त्व त्व मत्त श्रुतवान् असि तत कृतार्थ इति**—हे भरतवंशजा ! ज्या अर्थी हे परमार्थतत्त्व तूं मजपासून एकले आहेस, त्या अर्थी तू कृतकृत्य आहेस-धन्य आहेस [तुझ्या भरतकुलातील जन्माच साफल्य झालें आहे याप्रमाणें या अध्यायात आत्म्याचें देहादिकाहून भिन्नत्व, चिद्रूपत्व, सर्वात्मत्व, व कार्यकारणरहित असल्यामुळे असंसारित्व सागून तो आत्माच अखंड एकरस ब्रह्मरूप आहे, असा साक्षात् अनुभव आला असता पुरुषार्थाची परिसमाप्ति सांगितली आहे] २०

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायलेल्या उपनिषदातील—रहस्यविद्येतील ब्रह्मविद्येपैकी योग-उपाय शास्त्रातील पुरुषोत्तमयोगनावाचा पधरावा अध्याय विष्णु शर्मकृत मान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

अध्याय सोळावा.

दैवासुरसंपद्विभागयोग

दैव्यासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये सूचितास्तासां विस्तरेण प्रदर्शनायाभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिरध्याय आरभ्यते । तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिर्निबन्धनायाऽऽसुरी राक्षसी चेति दैव्या आदानाय प्रदर्शनं क्रियते इतरयोः परिवर्जनाय॥

भाष्यार्थ—(पूर्वोत्तरसंगति-)—**नवमे अध्याये** (पृ ६९७-९८) **प्राणिनां दैवी आसुरी राक्षसी च इति प्रकृतयः सूचिताः**—नवव्या अध्यायांत प्राण्यांची दैवी, आसुरी व राक्षसी अशा तीन प्रकृती सुचविल्या —**तासां विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभयं सत्त्वसंशुद्धिः' इत्यादिः अध्याय आरभ्यते**—त्यांचें विस्तारानें स्वरूप प्रदर्शन करण्यासाठीं 'अभयं सत्त्वसंशुद्धि०' इत्यादि अध्याय आरंभिला जातो (पण त्याच्या या स्वरूपप्रदर्शनाचा उपयोग काय ते विभागपूर्वक सांगतात-)—**तत्र दैवी प्रकृतिः संसारमोक्षाय आसुरी राक्षसी च निबन्धनाय**—त्यांतील दैवी प्रकृति संसारांतून मुक्त होण्यास कारण होते व आसुरी आणि राक्षसी अत्यन्त बंधाला कारण होते —**इति दैव्याः आदानाय इतरयोः परिवर्जनाय प्रदर्शनं क्रियते** —यास्तव दैवीप्रकृतीचें ग्रहण करण्यासाठीं व दुसऱ्या दोन प्रकृतींचें परिवर्जन करण्यासाठीं या अध्यायांत प्रदर्शन केलें जातें

---

१ आचार्य असें म्हणतात पण रहस्यकार आपल्या नेहमीच्या पद्धतीला अनुसरून अशी असंबद्ध पूर्वोत्तरसंगति दाखवितात—“ पुरुषोत्तमयोग ही क्षराक्षरज्ञानाची परमावधि झाली ” (पण पुरुषोत्तमयोग ही क्षराक्षर ज्ञानाची परमावधि कशी ? ‘यो मां एवमसंमूढो जानाति’ [१०४५] या वचनाप्रमाणें ईश्वरज्ञान ही ज्ञानाची परमावधि आहे क्षराक्षरज्ञान हा गीतेचा विषय नव्हे, हें आम्ही वर सांगितलेंच आहे [पृ ९८७ पहा] पंधराव्या अध्यायांत क्षर म्ह० सर्व व्यक्ताव्यक्त भूतें व अक्षर म्ह० मायाशक्ति यांना ‘पुरुष’ असें म्हणून त्यांचा जो निर्देश केला आहे तोहि परमात्मा उत्तम पुरुष आहे, हें सांगण्यासाठीं आहे क्षराक्षरांचें प्रतिपादन करण्यासाठीं नव्हे शिवाय रहस्यकार समजतात त्या अर्थी ते शब्द नाहीत) “ सर्व म्हणजे म्हणून कर्मयोग आचरीत असतां त्यानेंच ईश्वराचें ज्ञान होऊन मोक्ष कसा मिळतो हें दाखविण्यासाठींच सातव्या अध्यायापासून जें ज्ञानविज्ञान सांगण्यास सुरवात केली ” वगैरे जें रहस्यकारांचें म्हणणें आहे तें निराधार व असंबद्ध असल्यामुळें उद्देश समजून आम्ही त्याचा परामर्श करीत नाहीं तथापि ‘ कर्मयोग आचरीत असतां त्यानेंच ईश्वराचें ज्ञान होऊन मोक्ष कसा मिळतो, हें दाखविण्यासाठीं सातव्या अध्यायापासून ज्ञान-विज्ञान सुरवात केली’ असें म्हटल्यास कर्मयोग ज्ञानाचें साधन आहे, असें रहस्यकारांच्या मुखांनींच सिद्ध होतें पण मग त्यांना मोठ्या जोरानें “ कर्मयोग न सांख्य व स्वतंत्र दुसरें

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

अन्वयार्थ—अभयं—शास्त्राने उपदेशिलेल्या अर्थांचें निर्भयपणें–निःशंकपणें अनुष्ठान करणें,—**सत्त्वसंशुद्धिः**—चित्ताची अतिशय शुद्धि–कपटादिकांचा त्याग करून शुद्धभावानें व्यवहार करणें—**ज्ञानयोगव्यवस्थितिः**—ज्ञान व योग यांतील तन्निष्ठता,—**दानं**—यथाशक्ति अन्नादिक वाटणें—**च दमः**—बाह्य इंद्रियांचा निग्रह,—**च यज्ञः**—व श्रौत अग्निहोत्र आणि स्मार्त देवयज्ञ,—**स्वाध्यायः**—ऋग्वेदादिकांचे पुण्यासाठीं अध्ययन—**तपः**—कायिक, वाचिक व मानासिक तप—**आर्जवं**—अंतःकरणाचा सरलपणा. १

अभयमभीरुता सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संव्यवहारेषु परवञ्चनमायानृतादिपरिवर्जनं शुद्धभावेन व्यवहार इत्यर्थः । ज्ञानयोगव्यवस्थितिर्ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चाऽऽत्मादिपदार्थानामवगमोऽवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगस्तयोर्ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिर्व्यवस्थानं तन्निष्ठतैषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी संपत् । यत्र च येषामधिकृतानां या प्रकृतिः संभवति सात्त्विकी सोच्यते । दानं यथाशक्ति संविभागोऽन्नादीनां, दमश्च बाह्यकरणानामुपशमोऽन्तःकरणस्योपशमं शान्तिं वक्ष्यति, यज्ञश्च श्रौतोऽग्निहोत्रादिः, स्मार्तश्च देवयज्ञादिः, स्वाध्याय ऋग्वेदाद्यध्ययनमदृष्टार्थं, तपो वक्ष्यमाणं शारीरादि, आर्जवमृजुत्वं सर्वत्र ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—(पंधराव्या अध्यायात ' कर्मानुबन्धीनि अधश्च मूलानि अनुसंततानि ' या वाक्यात कर्मशब्दावरून ध्वनित ज्या होणाऱ्या वासना संसाराच्या अवान्तर मूलत्वानें सांगितल्या त्याच मनुष्यदेहात पूर्वजन्मातील कर्मांच्या अनुसार सात्त्विकादि भेदानें व्यक्त होतात. सात्त्विक प्रकृति हीच दैवी प्रकृति असून आसुरी व राक्षसी या राजस व तामस प्रकृती आहेत. त्या तीन प्रकृतींचाच विस्तार करण्यासाठीं भगवान् म्हणतात–) **—अभय-अभीरुता**—अभय-अभीरुत्व म्ह॰ शास्त्रानें सांगितलेल्या अर्थांमध्ये संदेह सोडून प्रवृत्त होणें–त्याचें तत्परतेनें अनुष्ठान करणें—**सत्त्वसंशुद्धिः–सत्त्वस्य अन्तःकरणस्य संव्यवहारेषु परवञ्चन माया अनृतादिपरिवर्जनं**—सत्त्व-

---

वल मोक्षाचे मार्ग आहेत, एक दुसऱ्याचें अंग नव्हे, ज्ञान झाल्यावर आयुष्यक्रमण कर्म करावें, येथून गानेन्ना आरंभ आहे" इत्यादि जें मानिलें आहे तें सर्व खोटें ठरतें ! शिवाय कर्मयोगानेंच ईश्वराचें ज्ञान कसें होणार ? कर्मयोगानें चित्तशुद्धि होईल, ईश्वराची प्रसन्नता होईल, म्हणजे ज्ञानाचा पूर्व तयारी होईल.पण त्यानेंच साक्षात् ईश्वरज्ञान होणें शक्य नाहीं.

परवंचन-
संशुद्धि-सत्त्वाची-अन्तःकरणाची शुद्धि म्ह० दुसऱ्याशी व्यवहार करिताना त्याच्या
दुसऱ्याला फसवून वश करून घेणे,माया-मनात निराळाच आशय घेऊन बाहेर सां-
अगदा उलट व्यवहार करणे, अनृत-जसे ठाऊक असेल तसे न सागता-भलतेच व्यवहार-
गणे, फसविणे, इत्यादिकाना सर्वथा वर्ज्य करणे, म्हणजे—**शुद्धभावेन व्यवहार** **ज्ञानयोगव्यवस्थि-**
इत्यर्थः—शुद्धभावाने व्यवहार करणे, असा याचा भावार्थ —**ज्ञानयोग-**
ति-ज्ञानं शास्त्रतः आचार्यतः च आत्मादिपदार्थानां अवगम—इत्यादि
व्यवस्थितिः-ज्ञान म्ह० शास्त्रावरून व आचार्यांच्या मुखाने आत्मा-अनात्मा **आत्म-**
पदार्थांचा अवबोध—**अवगतानां इन्द्रियादि-उपसंहारेण एकाग्रतया** इन्द्रियादिकाच्या
संवेद्यतापादनं योग—आणि अवगत-ज्ञात झालेल्या त्या पदार्थांना घेणे,
उपसंहाराने मनाच्या एकाग्रतेने स्वसंवेद्यतेला प्राप्त करणे, त्याचा साक्षात् अनुभव **तन्निष्ठता—**
हा योग,—**तयो ज्ञान-योगयोः व्यवस्थिति—व्यवस्थानं-**
त्या ज्ञानयोगामध्ये व्यवस्थिति विशेषप्रकारचे अवस्थान-तन्निष्ठता-त्या ज्ञानयोगामध्ये
निश्चयाने स्थित होणे,—**एषा प्रधाना दैवी-सात्त्विकी संपद्**—ही तीन प्रकार-
ची मुख्य दैवी म्ह० सात्त्विकी संपत्ति आहे. (याच सात्त्विकी प्रकृतीला अधिक स्पष्ट
करून सांगतात-)—**यत्र च येषां अधिकृतानां या प्रकृतिः संभवति सा सा-**
त्त्विकी उच्यते—ज्या ज्ञानामध्ये किंवा कर्मामध्ये अधिकृत असलेल्या लोकांची जी
अभावत्वादि प्रकृति संभवते, तीच त्याची त्यातील सात्त्विकी संपत् म्हटली जाते (असो,
याप्रमाणे महाभाग्यवानांचा अत्युत्तम दैवी संपत्ति सांगून आता इतर लोकांचा सर्वसा-

---

१. रहस्यकार 'सत्त्वसंशुद्धि' याचा अर्थ 'शुद्धसात्त्विक वृत्ति' असा करितात. पण तो मूळ शब्दातून कसा निष्पन्न होतो ते त्यांचे त्यासच माहीत. वस्तुत यांत सत्त्व व संशुद्धि असे दोन शब्द आहेत आणि सत्त्व म्ह० अंतःकरण, त्याची संशुद्धि, हाच त्याचा सरळ व व्याकरणशुद्ध अर्थ आहे.

२. 'ज्ञानयोगव्यवस्थिति' याचा अर्थ "ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग यांची तारतम्याने व्यवस्था" असा अर्थ ते करितात व टीपेंत म्हणतात—"ज्ञानयोगव्यवस्थिति-या शब्दा-चा अर्थ आम्ही गीता ४.४१ व ४२ या श्लोकांच्या आधारे कर्मयोगपर केला आहे." पण त्याचा अर्थ तसा होऊ शकत नाही 'ज्ञानयोगयो व्यवस्थिति.' असाच त्याचा विग्रह होऊ शकतो। ज्ञान व योग यांतील व्यवस्थिति म्ह० विशेष अवस्थिति-अवस्थान-निष्ठा-तत्-रता, हाच सरळ व व्याकरणशुद्ध अर्थ आहे 'तारतम्याने व्यवस्था' हा अर्थ रहस्यकारांच्या पदरचा आहे व तो मुळाला सोडून आहे त्यांत रहस्यदर्शि काहीच नाही. गी ४.४१ व ४२ यांत ज्ञान व योग असे जुने शब्द आले आहेत पण त्यावरून असाच अर्थ घेतला पाहिजे असे मानण्यास काही कारण नाही शिवाय ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग यांची व्यवस्था हा दैवीसंपत्तीचा एक गुण कसा होईल? कारण अभयादि दुसरे सर्व पुरुषाचे धर्म-स्वभाव आहेत, व ही व्यवस्था ज्ञान कर्ममार्गांची आहे. ज्ञान-कर्म व्यवस्था हा पुरुषाचा स्वभाव होऊ शकत नाही. तसेच 'ज्ञान कर्ममार्गांचा तारतम्याने व्यवस्था' असा त्या अर्थ केला तरी तो कर्मयोगपर कसा होतो? सारांश, सर्व असंबद्ध !

धारण यथासंभव दैवी संपत्ति सांगतात-)—दानं-अन्नादीनां यथाशक्ति संविभागः—दान म्ह० अन्नादिकाचा यथाशक्ति संविभाग-उत्तम विभाग करून देणें, क्षुधितादिकांना यथाशक्ति अन्नादिक देणें,—दमः च बाह्यकरणानां उपशमः—दम म्ह० श्रोत्रादि बाह्य इन्द्रियांचा उपशम, ('बाह्य इन्द्रियांचा' असेंच कां म्हटलें? उत्तर-)—अन्तःकरणस्य उपशमं-शान्तिं वक्ष्यति—कारण अन्तःकरणाचा उपशम पुढें 'शान्ति' या शब्दानें भगवान् सांगणार आहेत.—यज्ञः च श्रौतः अग्निहोत्रादिः—व यज्ञ म्ह० श्रौत अग्निहोत्रादि—स्मार्तः च देवयज्ञादिः—आणि स्मार्त देवयज्ञादि हा यज्ञ,—स्वाध्यायः अदृष्टार्थं ऋग्वेदादि-अध्ययनं—स्वाध्याय म्ह० अदृष्टासाठीं-पुण्यासाठीं ऋग्वेदादिकांचें अध्ययन,—तपः-शारीरादि वक्ष्यमाणं—तप म्ह० पुढें सांगितलेलें शारीरादिक तप (अ.१७श्लो १४-१६)—आर्जवं-सर्वदा ऋजुत्वं—आर्जव म्ह० सर्वदा मनाचा सरळपणा. १.

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपैशुनम् ।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥
तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥३॥

अन्वयार्थ—अहिंसा—प्राण्यांना पीडा न देणें—सत्यं—अप्रिय व अनृत भाषण न करणें—अक्रोधः—क्रोध आला असताहि त्याला शांत करणें,—त्यागः—संन्यास—शान्तिः—अन्तःकरणाचा उपशम—अपैशुनं—एखाद्याची गुप्त गोष्ट दुसऱ्याला न सांगणें,—भूतेषु दया—दुःखी जीवांवर दया करणें,—अलोलुप्त्वं—विषय समीप असले तरी इंद्रियांचे विकाररहितत्व,—मार्दवं—मृदुत्व—ह्रीः—अकार्याविषयीं लोकलज्जा,—अचापलं—कारणावांचून हात-पाय इत्यादिकांचा व्यापार न करणें.—तेजः—प्रगल्भता-विशिष्ट सामर्थ्य-धीटपणा—क्षमा—कोणी काहीं अपराध केला असताहि मनांत विकार उत्पन्न न होऊं देणें—धृतिः—शरीर, इंद्रियें इत्यादिकांना उत्साह देणारें धैर्य,—शौचं—बाह्य व आंतर शुद्धि,—अद्रोहः—दुसऱ्यांना मारण्याची इच्छा न करणें,—न अतिमानिता—अतिशय मानित्व न धारण करणें—हे भारत—हे अर्जुना!—दैवीं संपदं—दैवी संपत्तीला—अभिजातस्य—अनुलक्षून उत्पन्न झालेल्या पुरुषामध्यें हे गुण—भवन्ति—असतात. ३.

अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं, सत्यमप्रियानृतवर्जितं यथाभूतार्थवचनम्, अक्रोधः परैराक्रुष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनं, त्यागः संन्यासः पूर्वं

१ येथील 'आदि' शब्दानें पितृयज्ञ, भूतयज्ञ व मनुष्ययज्ञ हे तीन यज्ञ घ्यावे. ब्रह्मयज्ञ स्वाध्यायशब्दानें पृथक् सांगितला आहे.

दानस्योक्तत्वात्, शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः, अपैशुनमपिशुनता परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनं तदभावोऽपैशुनं, दया कृपा भूतेषु दुःखितेषु, अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसंनिधावविक्रिया, मार्दवं मृदुताऽक्रौर्यं ह्रीर्लज्जा, अचापलमसति प्रयोजने वाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वम् ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—किंच—दैवी संपत्तीला अनुलक्षून उत्पन्न झालेल्या पुरुषाची आणखी विशेषणें 'अहिंसा०' इत्यादि दोन श्लोकांनीं सांगतात—**अहिंसा-अहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनं**—अहिंसा म्ह० अहिंसन-प्राण्यांची पीडा वर्ज करणें,—**सत्य अप्रियानृतवर्जितं यथाभूतार्थवचनं**—सत्य म्ह० अप्रिय व अनृत वर्ज करून वस्तुस्थिति जशी असेल तसें सांगणें—**अक्रोध-परैः आक्रुष्टस्य अभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्य उपशमनं**—अक्रोध म्ह० दुसऱ्यांनीं त्याला शिव्या दिल्या किंवा मारलें आहे त्यानें स्वभावतःच आलेल्या क्रोधाचें उपशमन करणें,—**त्यागः-संन्यास पूर्वं दानस्य उक्तत्वात्**—त्याग म्ह० संन्यास, कारण पूर्वी दान सांगितलें आहे (म्हणून येथील त्यागशब्दाचा संन्यास असाच अर्थ केला पाहिजे.)—**शान्ति-अन्तःकरणस्य उपशम**—शांति म्ह० अन्तःकरणाचा उपशम,—**अपैशुनं-अपिशुनता-परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनं-तदभाव अपैशुनं**—अपशुन म्ह० अपिशुनता-दुसऱ्याला दुसऱ्याचें रंध्र प्रकट करणें-दुसऱ्याचें छिद्र सांगणें, हें पैशुन आहे, त्याचा जो अभाव तें अपैशुन—**दया-दुःखितेषु भूतेषु कृपा**—दया म्ह० दुःखित भूतावर कृपा—**अलोलुप्त्व-इन्द्रियाणां विषयसंनिधौ अविक्रिया**—अलोलुप्त्व म्ह० विषयांच्या सानिध्यामध्यें इंद्रियांची अविक्रिया—**मार्दवं-मृदुता-अक्रौर्य**—मार्दव म्ह० मृदुता-अक्रूरता,—**ह्री-लज्जा**—अकार्यामुळें होणारी जी निंदा तिच्यायोगानें होणारी एक प्रकारची मनोवृत्ति, हीच ही म्ह० लज्जा होय—**अचापलं-असति प्रयोजने वाक्पाणिपादानां अव्यापारयितृत्व**—अचापल-कांहीं कारण नसताना वाक्, हात, पाय इत्यादिकांची हालचाल न करणें २

किंच—तेजः प्रागल्भ्यं न त्वग्गता दीप्तिः, क्षमाऽऽक्रुष्टस्य ताडितस्य वाऽन्तर्विक्रियानुत्पत्तिरुत्पन्नायां विक्रियायां प्रशमनमक्रोध इत्यवोचम, इत्थं क्षमाया अक्रोधस्य च विशेषः, धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषो येनोत्तम्भितानि करणानि देहश्च नावसीदन्ति, शौचं द्विविधं मृज्जलकृतं बाह्यमाभ्यन्तरं च मनोबुद्ध्योर्नैर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभाव एवं द्विविधं शौचम्, अद्रोहः परजिघांसाभावोऽहिंसनं, नातिमानिताऽत्यर्थं मानोऽतिमानः स यस्य विद्यते सोऽतिमानी तद्भावोऽतिमानिता तदभावो नातिमानिताऽऽत्मनः पूज्यतातिशयभावनाभाव इत्यर्थः । भवन्त्यभयादीन्येतदन्तानि संपदमभिजातस्य । किंविशिष्टां संपदं दैवीं देवानां संपदमभिलक्ष्य जातस्य दैवविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्येत्यर्थो हे भारत ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—किंच—तसेंच,—**तेज-प्रागल्भ्य-त्वग्गता दीप्ति न**—तेज म्ह० प्रगल्भपणा-धीटपणा-एक प्रकारचें सामर्थ्य, येथें तेज म्ह० त्वचेवरील दीप्ति नव्हे.

कारण हे अध्यात्म प्रकरण आहे.—**क्षमा-आकुष्टस्य ताडितस्य वा अन्तर्वि-क्रिया-अनुत्पत्ति**-—क्षमा म्ह० शिव्या दिलेल्या किंवा ताडन केलेल्या पुरुषाच्या मनात विकारच उत्पन्न न होणें,—**उत्पन्नायां विक्रियायां प्रशमनं अक्रोधः इति अवोचाम**—विक्रिया उत्पन्न झाली असता तिचें पूर्णपणे शमन करणें हा अक्रोध, असें आम्हीं वर सांगितलेच आहे.—**इत्थं क्षमायाः अक्रोधस्य च विशेष**—याप्रमाणें क्षमा व अक्रोध यामध्यें विशेष आहे–असा क्षमा व अक्रोध या शब्दाच्या अर्थात फरक आहे.—**धृतिः-देहेन्द्रियेषु अवसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकः अन्तःकरणवृत्तिविशेष**—धृति म्ह० देह व इंद्रियें थकलीं असता–श्रान्त झाली असता त्या थकव्याचा निषेध करणारी एक प्रकारची अन्तःकरणवृत्ति–वृत्तिविशेष—**येन उत्तम्भितानि करणानि देहः च न अवसीदन्ति**—ज्या धृतिसंज्ञक वृत्तिविशेषाकडून उद्दीपित–उत्साहयुक्त केलीं गेलेलीं इंद्रियें व देह अवसन्न–खिन्न–कार्याला असमर्थ होत नाहींत,—**शौच-द्विविधं**—दोन प्रकारचें शौच—**मृज्जलकृतं बाह्यं च मनोबुद्ध्योः नैर्मल्यं आभ्यन्तरं माया-रागादिकालुष्याभावः एवं द्विविधं शौचं**—मृत्तिका व जल यांच्यायोगानें केलेलें जें शौच तें बाह्य आणि मन व बुद्धि यांची निर्मलता हें आभ्यंतर म्ह० माया, राग–आसक्ति, द्वेष, इत्यादिकलुषतेचा–मलिनतेचा अभाव, याप्रमाणें दोन प्रकारचे शौच—**अद्रोहः-परजिघांसाभाव-अहिंसनं**—अद्रोह म्ह० दुसऱ्याचा घात करण्याची इच्छा नसणे, हिंसा न करणें,—**नातिमानिता-अत्यर्थं मानः-अतिमान सः यस्य विद्यते सः अतिमानी-तद्भावः-अतिमानिता तदभाव-नातिमानिता**—न अतिमानिता–अतिशय मान हाच अतिमान, तो अतिमान ज्याला असतो तो अतिमानी, त्याचा भाव म्ह० अतिमानीपणा हीच अतिमानिता, तिचा अभाव–नातिमानिता म्ह०—**पूज्यतातिशय-भावनाभावः इत्यर्थः**—आपल्या अतिशय पूज्यतेविषयाची जी भावना तिचा अभाव असणें, हीच 'नातिमानिता' होय, असा भावार्थ (हीं सर्व विशेषणें कोणाचीं, अशी आकांक्षा झाली असता सांगतात–)—**अभयादीनि एतदन्तानि संपदं अभिजातस्य भवन्ति**—अभयापासून नातिमानिता येथपर्यंत सांगितलेलीं विशेषणें सपत्तीला अनुलक्षून उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचीं आहेत—**किंविशिष्टां संपदं**—कोणत्या विशेषणानें विशिष्ट सपत्तीला अनुलक्षून झालेल्या पुरुषाचीं?—**दैवीं-देवाना संपद् अभिलक्ष्य जातस्य-दैवविभूति अर्हस्य-भाविकल्याणस्य इत्यर्थः** हे भारत–दैवी–देवाच्या सपत्तीला अनुलक्षून उत्पन्न झालेल्या–देवाच्या विभूतीला योग्य असलेल्या–पुढें ज्याचें कल्याण व्हावयाचें आहे, त्याचा हीं सर्व विशेषण आहेत असा याचा भावार्थ. हे अर्जुना! (दैवी संपत्तीला प्राप्त झालेल्या पुरुषाचीं हीं सर्व विशेषणें आहेत) ३.

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीम् ॥४॥

अन्वयार्थ—**हे पार्थ**—हे अर्जुना !—**आसुरीं संपदं**—आसुरी संपत्तीला—
अभिजातस्य—अनुलक्षून उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचे—**दम्भः**—धार्मिकता प्रकट करणें
—**दर्प**—गर्व,—**च**—व—**अतिमानः**—मी उत्कृष्ट आहे, असें मानणें—**क्रोध**
—कोप,—**पारुष्यं एव**—कठोर भाषण-मर्मभेदक शब्द बोलणें—**च**—व—**अ**
ज्ञान—मिथ्या प्रत्यय-कर्तव्य व अकर्तव्य यांविषयींचें अविवेकज्ञान,—हे गुण असतात.४

अथेदानीमासुरी संपदुच्यते—दम्भो धर्मध्वजित्वम्, दर्पो धनस्वजनादिनिमित्त
उत्सेकोऽतिमानः. पूर्वोक्तः क्रोधश्च, पारुष्यमेव च परुषवचनं यथा काणं चक्षुष्मान्,
विरूपं रूपवान्, हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि । अज्ञानं चाविवेकज्ञानं मिथ्या-
प्रत्ययः कर्तव्याकर्तव्यादिविषयमभिजातस्य पार्थ । किमभिजातस्येत्याह—असुराणां
संपदासुरी तामभिजातस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—(त्याज्य म्हणून दैवीसंपत्ति सांगून त्याज्य म्हणून आसुरी संपत्ति सां-
गतात-)—**अथ इदानीं आसुरी संपद् उच्यते**—आतां यापुढील श्लोकांत आ-
सुरी संपद सांगितली जाते—**दम्भ -धर्मध्वजित्व**—दंभ म्ह० धार्मिकतेचें ढोंग, मी
मोठा धार्मिक आहे, असें बाह्य वेष व आचार यांवरून लोकांस भासविणें,—**दर्प -ध**
नस्वजनादिनिमित्त उत्सेकः—दर्प म्ह० धन, स्वजन इत्यादि निमित्तानें उद्भव-
णारा मद—[पुष्कळ धन असणें, किंवा बाप, बंधु, वगैरे आप्त मोठा अधिकारी-राजा,
प्रधान वगैरे असणें, यामुळें सामान्य मनुष्याचे ठिकाणी मद उत्पन्न होतो त्यामुळें मोठ-
मोठ्या विद्वान् व शास्त्रसंपन्न पुरुषाचाही तो धिक्कार करितो]—**अतिमान च पूर्वो-**
क्तः क्रोध.—अतिमान-स्वतःमध्यें उत्कृष्टत्वाचा आरोप करणें, व पूर्वोक्त क्रोध
(पृ १०५६)—**पारुष्य एव च-परुषवचन यथा काणं चक्षुष्मान् विरूप**
रूपवान् हीनाभिजनं उत्तमाभिजन इत्यादि—व पारुष्य कठोर-कर्कश
वचन, जसें-काण्या मनुष्याला हा सुंदर नेत्रांनी युक्त आहे-याचे नेत्र फार चांगले
आहेत, असें म्हणणें, कुरूपाला सुन्दररूप म्हणणें, हीन कुलांत जन्मलेल्याला उत्तम कुलांत
झालेला वगैरे म्हणणें—**अज्ञानं च-कर्तव्य अकर्तव्यादिविषय अविवेकज्ञान-**
मिथ्याप्रत्ययः—आणि अज्ञान-कर्तव्य, अकर्तव्य, इत्यादिकांविषयींचें अविवेकज्ञान-
मिथ्याप्रत्यय-हीं विशेषणें—**पार्थ अभिजातस्य**—हे पार्थ, अभिजाताचीं असतात—
किं अभिजातस्य इति आह—कशाला अनुलक्षून उत्पन्न झालेल्या, तें सांग-
तात—**असुराणां संपद आसुरी तां अभिजातस्य इत्यर्थः**—असुरांची जी
संपत्ति-ती आसुरी संपत्ति, तिला अनुलक्षून उत्पन्न झालेल्या पुरुषाचीं, असा याचा
भावार्थ. [आसुरसंपत्तीला प्राप्त झालेल्या पुरुषाचीं हीं विशेषणें आहेत.] ४

दैवी संपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥५॥

अन्वयार्थ—दैवी संपद्—देवांची संपत्ति—**विमोक्षाय**—संसारांतून मुक्त होण्यासाठीं आहे व—**आसुरी (संपद्)**—असुरांची संपत्ति—**निबन्धाय**—नियत बंधासाठीं आहे, असें—**मता**—मानलें आहे —**पांडव**—हे अर्जुना !—**मा शुच.**—तूं शोक करूं नको तूं—**दैवीं संपद**—दैवी संपत्तीला—**अभिजात. असि**—अनुलक्षून उत्पन्न झाला आहेस ५

अनयो संपदो कार्यमुच्यते—दैवी संपद्या सा विमोक्षाय संसारबन्धनात्, निबन्धाय नियतो बन्धो निबन्धस्तदर्थमासुरी संपन्मताऽभिप्रेता तथा राक्षसी । तत्रैवमुक्तेऽर्जुनस्यान्तर्गतं भावं किमहमासुरसंयुक्तः किं वा दैवसंयुक्त इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याऽऽह भगवान्मा शुचः शोकं मा कार्षीः संपदं दैवीमभिजातोऽस्याभिलक्ष्य जातोऽसि भाविकल्याणस्त्वमसीत्यर्थो हे पाण्डव ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—अनयोः संपदोः कार्यं उच्यते—या दोन संपत्तींचें कार्य म्ह० फलविभाग सांगितला जातो—**या देवी संपद सा संसारबन्धात् विमोक्षाय**—जी दैवी संपत् ती संसारबन्धापासून विशेषेंकरून मुक्त होण्यासाठीं आहे —**निबन्धाय-नियत. बन्ध निबन्ध. तदर्थं आसुरी संपत् मता-अभिप्रेता**—जो नियत बंध तो निबंध, त्या निबंधासाठीं आसुरी संपद् अभिमत-अभिप्रेत-इष्ट आहे,—**तथा राक्षसी**—त्याचप्रमाणें राक्षसी संपत्तिहि निबंधालाच कारण होते —**तत्र एवं उक्ते**—याप्रमाणें त्या संपत्तींचा फलविभाग सांगितला असतां—**अर्जुनस्य अन्तर्गतं भावं-किं अहं आसुरसंपद्युक्तः किंवा दैवसंपद्युक्त इति एवं आलोचनारूपं आलक्ष्य भगवान् आह**—अर्जुनाचा अन्तर्गत भाव म्ह० मी आसुरसंपत्तीनें युक्त आहे कीं दैवसंपत्तीनें युक्त आहे, अशा प्रकारच्या विचार मनांत करणें, या स्वरूपाचा त्याचा आशय आळखून भगवान् म्हणतात—**मा शुच-शोकं मा कार्षीः**—शोक करूं नको, तूं चिंता करूं नको-खिन्न होऊं नको —**हे पाण्डव (त्वं) दैवीं संपदं अभिजातः असि-अभिलक्ष्य जातः असि**—हे अर्जुना ! तूं दैवी संपत्तीला अनुलक्षून-उत्पन्न झाला आहेस तिला अभिलक्षित करून-दैवी संपत्तीला उद्देशून जन्म घेतला आहेस—**भाविकल्याण त्वं असि इत्यर्थः**—तूं भाविकल्याण आहेस-तुझें पुढें अतिशय कल्याण होणार आहे, असा याचा भावार्थ ५

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु ॥६॥

अन्वयार्थ—अस्मिन् लोके—या लोकीं—**दैवः च आसुर एव**—दैव व आसुरच असे—**द्वौ भूतसर्गौ**—दोन मनुष्यांचे सर्ग आहेत त्यांतील—**दैव**—दैवाची सृष्टि-सर्ग—**विस्तरशः**—विस्तारपूर्वक—**प्रोक्त**—सांगितला.—**पार्थ**—हे पार्था !—**मे**—मजपासून—**आसुर सर्ग**—असुराचा सर्ग तूं—**शृणु**—ऐक ६

द्वौ भूतेति द्वौ द्विसंख्याकौ भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गो सृष्टी भूतसर्गौ सृज्येते इति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि दैवासुरसंयुक्तानि द्वौ भूतसर्गावित्युच्येते " द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च " इति श्रुतेः । लोकेऽस्मिन्संसार इत्यर्थः । सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः । कौ तौ भूतसर्गावित्युच्येते प्रकृतावेव दैव आसुर एव च । उक्तयोरेव पुनरनुवादे प्रयोजनमाह दैवो भूतसर्गोऽभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिना विस्तरशो विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः कथितो न त्वासुरो विस्तरशोऽतस्तत्परिवर्जनार्थमासुरं पार्थ मे मम वचनादुच्यमानं विस्तरशः शृणुवधारय ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—' द्वौ भूत० ' इति—दयाशून्य राक्षसाची तिसरी प्रकृति आहे पण ती येथ का सांगितली नाहीं, अशी आशंका घेऊन आसुरामध्येच तिचा अन्तर्भाव होतो, या आशयानें ' द्वौ भूतसर्गौ० ' या श्लोकानें सांगतात—द्वौ-द्विसंख्याकौ-भूतसर्गौ-भूतानां-मनुष्याणां सर्गो सृष्टी-भूतसर्गौ—दोन-' द्वि ' या संख्येचे भूतसर्ग-भूतांचे-मनुष्यांचे सर्ग-सृष्टि-दोन भूतसर्ग आहेत —सृज्येते इति सर्गौ—जे दोन उत्पन्न केले जातात ते सर्ग —भूतानि एव सृज्यमानानि दैवासुरसंयुक्तानि द्वौ भूतसर्गौ इति उच्येते—दैव व आसुर या संपत्तीनें युक्त अशा उत्पन्न केलीं जाणारीं भूतेंच दोन भूतसर्ग ' म्हणून म्हटले जातात —द्वया ह प्राजापत्या देवाः च आसुराः च इति श्रुतेः — प्रजापतीचे दोन पुत्र आहेत एक देव व दुसरे असुर, (बृ० भाष्यार्थ अ १ ३ १ पृ ८१) अशी याविषयीं श्रुति आहे—लोके-अस्मिन् संसारे इत्यर्थः—लोकामध्यें म्ह० या संसारांत, असा याचा भावार्थ (अहोपण, या दोन प्रकृतींच्या लोकाहून निराळ्या प्रकृतींचे प्राणीहि संभवतात मग 'दोनच' असें कम म्हणतां? उत्तर-)—सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः —कारण सर्व प्राण्यांचें असें द्विविधत्वच संभवतें—कौ तौ भूतसर्गौ इति उच्येते—कोणते ते ' दोन भूतसर्ग ' म्हणून म्हटले जातात —प्रकृतौ एव दैव च आसुर. एव—प्रकृत असलेलेच दैव व आसुर हेच ते दोन भूतसर्ग होत —उक्तयोः एव पुनरनुवादे प्रयोजनं आह—सांगितलेल्याच त्या दोन भूतसर्गांचा पुनः अनुवाद करण्यांत कोणतें प्रयोजन आहे तें-पुनरनुवादाचें कारण सांगतात—दैव भूतसर्ग ' अभयं सत्त्वसंशुद्धि०'इत्यादिना विस्तरशः-विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः-कथितः —दैव भूतसर्ग ' अभयं सत्त्वसंशुद्धि० ' इत्यादि श्लोकांनीं विस्तारपूर्वक-सविस्तर सांगितला—न तु आसुरः विस्तरशः न (उक्तः)—पण आसुर सर्ग विस्तारपूर्वक सांगितला नाहीं —अतः पार्थ तत्परिवर्जनार्थं विस्तरशः उच्यमानं आसुरं मे-मम वचनात् शृणु-अवधारय—यास्तव हे पृथापुत्रा, त्याचें परिवर्जन करण्यासाठीं सविस्तर सांगितला जाणारा आसुर सर्ग माझ्या वचनावरून तू ऐक-निश्चित करून घे. ६

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः ।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

अन्वयार्थ—आसुरा जनाः—आसुरी प्रकृतीचे जन—**प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च**—प्रवृत्ति कोठ करावी व निवृत्त कशापासून व्हावें, तें—**न विदुः**—जाणत नाहींत—**तेषु**—त्याच्या ठिकाणीं—**शौचं न**—शुचिर्भूतपणा नसतो—**अपि च**—आणि तसाच—**आचारः**—सदाचार—**न**—नसतो व—**सत्यं न विद्यते**—सत्य नसतें ७

आऽध्यायपरिसमाप्तेरासुरी संपत्प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यतेऽस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति—प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन्पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिस्तां निवृत्तिं च तद्विपरीतां यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिस्तां च जना आसुरा न विदुर्न जानन्ति । न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव न विदुर्न शौचं नापि चाऽऽचारो न सत्यं तेषु विद्यते । अशौचा अनाचारा मायाविनोऽनृतवादिनो ह्यासुराः ॥७॥

भाष्यार्थ—आ अध्यायपरिसमाप्तेः आसुरी संपत् प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते—आतां या अध्यायाच्या परिसमाप्तीपर्यंत आसुरी संपत् प्राण्याच्या विशेषणत्वानें प्रदर्शित केली जाते (एवढा विस्तार करण्याचें काय कारण? उत्तर–)—**प्रत्यक्षीकरणेन च अस्याः परिवर्जनं कर्तुं शक्यते इति**—प्रत्यक्ष ज्ञान झाल्यानें हिचें परिवर्जन करणें शक्य आहे–आसुरी संपत्ति कोणती हें प्रत्यक्ष कळलें म्हणजे तिला वर्ज करितां येतें, म्हणून तिचा येथें विस्तार केला आहे—**प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन् पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्तिः तां**—प्रवृत्ति म्ह० प्रवर्तन ज्या अवश्य कर्तव्य असलेल्या पुरुषार्थसाधनांत प्रवृत्ति, त्या प्रवृत्तीला—**निवृत्तिं च तद्विपरीतां**—आणि त्या प्रवृत्तीच्या विपरीत असलेल्या निवृत्तीला—**यस्मात् अनर्थहेतोः निवर्तितव्यं सा निवृत्तिः तां च**—ज्या अनर्थाच्या हेतूपासून संसारसाधनापासून निवृत्त होणें उचित आहे ती निवृत्ति, त्या निवृत्तीला—**आसुरा जना न विदुः**—**न जानन्ति**—आसुरजन जाणत नाहींत. आसुरजनांना पुरुषार्थाच्या विहित साधनानुष्ठानांत प्रवृत्त व्हावें व निषिद्ध संसारसाधनानुष्ठानापासून निवृत्त व्हावें, हें कळत नाहीं.—**केवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव न विदुः इति न**—त्यांना केवळ विहितप्रवृत्ति व निषिद्धनिवृत्तिच कळत नाहीं, असें नाहीं तर—**तेषु शौचं न आचारः अपि च न सत्यं न विद्यते**—त्यांच्या ठिकाणीं पूर्वोक्त द्विविध शौच नसतें, सदाचारहि नसतो व सत्य नसतें—**आसुराः अशौचाः अनाचाराः मायाविनः अनृतवादिनः हि**—आसुर जन अशुचि, दुराचरणी, मायावी–कपटी व असत्य भाषण करणारे असतात, हें प्रसिद्ध आहे ७

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

अन्वयार्थ—**ते**—आसुरी प्रकृतीचे जन—**जगत्**—हें सर्व जगत्—**असत्यं**—आम्हाप्रमाणें खोटें,—**अप्रतिष्ठं**—धर्माधर्मादि प्रतिष्ठारहित,—**अनीश्वरं**—ज्याचा कोणी शास्ता-ईश्वर नाहीं, असें—**अपरस्परसंभूतं**—कामी स्त्रीपुरुषापासून उत्पन्न झालेलें—**किं अन्यत्**—दुसरें काय ?—**कामहैतुकं**—काम या हेतूपासूनच झालेलें आहे, असें—**आहु**—सांगतात. ८

किंच— असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्यमप्रतिष्ठं च नास्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठाऽतोऽप्रतिष्ठं चेति ते आसुरा जना जगदाहुरनीश्वरं न च धर्माधर्मसव्यपेक्षकोऽस्य शासितेश्वरो विद्यत इत्यतोऽनीश्वरं जगदाहु । किं चापरस्परसंभूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगाज्जगत्सर्वं संभूतम् । किमन्यत्कामहैतुकं कामहेतुकमेव कामहैतुकं किमन्यज्जगतः कारणं न किंचिददृष्टं धर्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगतः काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिकदृष्टिरियम् ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—**किंच**—आसुर जनांचा आणखीहि विशेषणें आहेत, असें पुढील 'असत्यं०' या श्लोकानें सांगतात—**असत्य-यथा वयं अनृतप्राया तथा इदं सर्वं जगत् असत्यं**—असत्य म्ह० जसे आम्ही बहुतेक असत्य-असत्यप्रचुर तसें हें सर्व जगत् असत्य आहे-(आम्हामध्यें जसें असत्य फार व सत्य फारच थोडें, तसें हें सर्व जगत् असत्यप्रचुर आहे)—**अप्रतिष्ठं च-अस्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठा न अतः अप्रतिष्ठं च इति ते आसुरा जनाः जगत् आहु**—आणि अप्रतिष्ठ म्ह० याची धर्म व अधर्म ही प्रतिष्ठा नाहीं, म्हणून अप्रतिष्ठ, असें ते आसुरजन या जगाला म्हणतात.—**च धर्माधर्मसव्यपेक्षक अस्य शासिता-ईश्वरः न विद्यते**—तसेंच, धर्म व अधर्म यांची ज्याला विशेष अपेक्षा आहे, असा याचा शास्ता-ईश्वर नाहीं, —**इति-अत जगत् अनीश्वरं आहु**—त्यामुळें जगत् ईश्वररहित आहे, असें म्हणतात. (अहोराम, केवल धर्माधर्म अदृष्टाच्या निमित्तानें प्रत्येकांचा अधिष्ठाता होणारा ईश्वर जर नाहीं तर जगाची उत्पत्ति कशी होते ? अशी आशंका घेऊन सांगतात-)—**किंच अपरस्परसंभूत-कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयो अन्योन्य संयोगात् सर्वं जगत् संभूत**—आणि तें अपरस्परसंभूत आहे म्हणजे कामानें प्रेरित झालेला स्त्री व पुरुष यांच्या अन्योन्यसमागमापासून सर्व जगत् उत्पन्न झालें आहे

१ 'अपरस्परसंभूतं' याचा अर्थ रहस्यकार-"अ परस्परसंभूत म्ह० एकमेकापासूनहि न झालेलें" असा करितात तो भिन्न आहे तथापि या श्लोकावरून दर्शन त्यांना त्याचा बरोबर विचार केला आहे ते म्हणतात—" आमच्या मत वेदान्त किंवा सांख्य या दोन्ही शास्त्रांत जगाच्या रचनेबद्दलचे सिद्धान्त नाकबूल करणाऱ्या चार्वाकादि नास्तिकांचा मत येथें वर्णन आहे. " ... येथें वेदान्ताबरोबर कपिल सांख्यवाल्यांचा काल्पन काय ? भगवान् ... सिद्धान्त ... प्रमाण ... आहेत. निरीश्वरवादी ... पृ. ६ ... मात्र प्रमुख ... आहेत. ... अनीश्वरं जगत् ...

परमाणून क्रिया उत्पन्न होते. नंतर दोन परमाणूंनें द्व्यणुक, तीन द्व्यणुकाचें त्र्यणुक वगैरे क्रमानें जगत् होतें, हा पक्ष का टाकता? नास्तिकाना तोहि सोडावा लागतोच! पण रहस्य-काराना सांख्य तेवढे प्रिय आहेत, योग, वैशेषिक वगैरे नाहींत, म्हणून त्यांनीं सांख्याची तेवढी तरफदारी केली आहे. फार काय पण वेदान्ताला गौणत्व आणूनहि त्याची अवास्तव तरफदारी केली आहे! असो;) "कारण ही साखळी किंवा परंपरा जर कबूल केली तर दृश्य सृष्टींतील पदार्थांपासून मागें जाता जाता या जगाला काहीं तरी मूळ आहे, असें मानावें लागेल, म्हणून आसुरी लोक जगांतील पदार्थ अपरस्परसंभूत म्ह० एकमेकापासून कोणत्यातरी क्रमानें उत्पन्न झालेले आहेत, असें कबूल करीत नाहींत." (पण हा सबंध केवल युक्तिशून्य आहे. आसुर प्रकृतीचे लोक जर दृश्याच्या पलीकडे काहीं जाणतच नाहींत तर ते रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणें वेदान्त किंवा सांख्य यांच्या क्रमाकडे पहातात तरी कशाला? नास्तिकाची सामान्य समजूत जगाचा कर्ता कोणी नाहीं, तें स्वभावतःच स्त्री-पुरुषसंयोगापासून झालें आहे व त्यामुळेंच होत आहे, अशी असते व तिलाच अनुसरून 'अपरस्परसंभूत' असें म्हटलें आहे व तें 'किमन्यत् कामहैतुक' यावरून उघड होतें अर्थात् रहस्यकाराचा अर्थ बरोबर नाहीं. 'सांख्यशास्त्रांतील गुणांच्या अन्योन्य लटपटींत' आसुर लोक पडतात कशाला? ते सांख्याचें म्हणणें काय आहे, ते तरी कशाला पहातात व वेदान्ताकडे कशाला जातात, त्यांना जें दिसतें तेंच ते बोलतात. रहस्यकार आपल्या अर्थाच्या समर्थनार्थ पुनः व्याकरणाच्या खटपटींत पडले आहेत. ते म्हणतात-) "अ-परस्परसंभूत हा अ-मल अ-प्रतिष्ठ याप्रमाणें नञ् समास आहे" "अपरश्च परश्च असा विलक्षण विग्रह कित्येक करितात." "अपर व पर यांचा 'अपरपर' याचा समास होईल. 'अपरस्पर' असा होणार नाहीं" वगैरे, पण असत्य व अप्रतिष्ठ हे जरी नञ् समास असले तरी 'अपरस्पर हाहि नञ् समासच असला पाहिजे, असें म्हणण्यास काय आधार आहे? 'अपरश्च पर.च' असा सरळ द्वंद्वसमास मानून केलेला विग्रह त्यांस विलक्षण वाटतो! त्याचें कारण काय तर 'अपर व पर' असे जर शब्द असते तर समास 'अपरपर' असा झाला असता, असें ते म्हणतात. पण त्यांत काहीं अर्थ नाहीं कारण नीलकंठादि काहीं टीकाकारांनीं 'अपरस्परा: क्रियासातत्ये' (६.१.१४४) या पाणिनीसूत्राचा उल्लेख करून 'अपर च पर च—अपरस्परौ' असा 'ससुट्' —सकारयुक्त प्रयोग क्रियेचा सततपणा याअर्थी होत असल्याचें स्पष्ट सांगितलें आहे. अर्थात् सांख्याच्या अप्रकृत सिद्धान्ताशीं संबंध जोडण्याच्या लोभानें केलेली ही व्याकरणाची मीमांसा सदोष झाली आहे. रहस्यकारांनीं हा सर्व अर्थ "अन्योन्याभिभवाश्रयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः" (सा. का. १२) या लटपटीत पायावर रचला आहे. ते म्हणतात—"परस्परसंभूत या शब्दानें सांख्यशास्त्रांत गुणांपासून गुणांचें अन्योन्य जनन वर्णिलें आहे. तेंच या ठिकाणीं विवक्षित आहे अन्योन्य व परस्पर हे दोन्ही शब्द समानार्थक असून सांख्यशास्त्रांतील गुणांच्या अन्योन्य लटपटीचें वर्णन करितांना हे दोन्ही शब्द येत असतात." [सा. का. १२ मठा. भा. शां. ३०५] पण वरील सांख्यकारिकेवरूनहि, रहस्यकार समजतात तो अर्थ निष्पन्न होत नाहीं. वरील वाक्याचा अर्थ इतकाच कीं, ते तीन गुण परस्पराकडून पराभव पावणारे, परस्पराच्या आश्रयानें क्रिया करणारे, परस्पराच्या अपे-

—'किं अन्यत् कामहैतुक' कामहेतुकं एव-कामहैतुक किं अन्यत् जगतः कारणं—दुसरें काय ? कामहैतुक आहे काम हाच ज्याचा हेतु आहे तें कामहेतुक-कामहेतुकच कामहैतुक होय जगाचें आणखी कोणतें कारण असणार ?—जगत अदृष्ट धर्माधर्मादि किंचित् कारणान्तरं न विद्यते—जगाचें अदृष्ट असें-'अदृष्ट' या नावाचें धर्माधर्मादि दुसरें कांहीं कारण विद्यमान नाहीं —काम एव प्राणिनां कारणं—कामच प्राण्याचें कारण आहे —इति इयं लोकायतिक-दृष्टि —अशी ही लोकायतिकदृष्टि आहे ८

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

अन्वयार्थ—एतां दृष्टिं—या दृष्टीस—अवष्टभ्य—आश्रय करून—नष्टात्मानः—ज्यांचा स्वभाव नष्ट झाला आहे,—अल्पबुद्धयः—ज्यांची बुद्धि अल्प आहे,—अहिताः—जगाचे शत्रु—उग्रकर्माणः—ज्यांची कर्मे उग्र-क्रूर आहेत असे ते—जगतः—जगाचा—क्षयाय—क्षय करण्यासाठीं—प्रभवन्ति—उत्पन्न होतात ९

एतामिति । एतां दृष्टिमवष्टभ्याऽऽश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विभ्रष्टपरलोकसाधना अल्पबुद्धयो विषयविषयाऽल्पैव बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धय प्रभवन्त्युग्रकर्माण उग्रकर्माणः क्रूरकर्माणो हिंसात्मका क्षयाय जगतः प्रभवन्तीति संबन्ध । जगतोऽहिताः शत्रव इत्यर्थः ॥ ९ ॥

केलें परिणाम पावणारे व परस्पर सहचर आहेत यावरून रहस्यकार म्हणतात तो अर्थ मुळींच निघत नाहीं रहस्यकार म्हणतात 'गुणापासून गुणाचें अन्योन्यजनन होतें" हें म्हणणें सांख्यशास्त्राच्याच विरुद्ध आहे सत्त्वगुणापासून रजोगुण होतो व रजोगुणापासून सत्त्वगुण होतो, असा त्याचा अर्थ नव्हे कारण सांख्यांच्या परिभाषेप्रमाणेंच सत्त्वादि गुण उत्पन्न होणार नाहीत कारण त्यांची प्रकृति गुणरूप आहे सात्त्विक परिणाम राजस परिणामापासून व राजस परिणाम सात्त्विक परिणामापासून उत्पन्न होतात, असेंहि म्हणतां येत नाहीं कारण ते परिणाम परस्पर विरोधी असल्यामुळें एकमेकांपासून उत्पन्न होऊं शकत नाहींत वास्तव 'अन्योन्यजननवृत्तय' याचा अर्थ आम्हीं वाचस्पतिमिश्रांच्या तत्त्वकौमुदीप्रमाणें जसा केला आहे, तसाच करणें उचित होय महाभा शांतिपर्वांतील वचन वेदिक सांख्याचें आहे, निरीश्वरवादी सांख्यदर्शनाचें नव्हे, हें त्यांतील 'भगवान् हें सर्व उत्पन्न करतो,' या वाक्यावरूनच सिद्ध होतें अर्थात् पुढेंहि रहस्यकारांना "तथापि गीतेतील अपरस्परसंभूत या पदांत उपनिषदांतील सृष्ट्युत्पत्तिक्रमापेक्षां सांख्यांचा सृष्ट्युत्पत्तिक्रमच अधिक विवक्षित आहे, असें आमचें मत आहे" वगैरे जें म्हटलें आहे तें अगदीं निराधार असल्यामुळें उपेक्ष्य होय भागुर म्हणणाचे लोक इतक्या सोप्या पाण्यांत शिरतील, हें शक्यच नाहीं वास्तव त्यांच्या स्थूल दृष्टीला व नास्तिकतेला सर्वथा अनुरूप असाच 'हें जगत् कामप्रयुक्त स्त्रीपुरुषसंयोगापासून झालें आहे,' असा अर्थ करणें उचित होय

भाष्यार्थ—'एतां०' इति—ही दृष्टि वक्षदृष्टीप्रमाणें इष्टच आहे, असें कोणी म्हणेल, म्हणून सांगतात—**एतां दृष्टिं अवष्टभ्य-आश्रित्य नष्टात्मान-नष्टस्वभावा-विभ्रष्टपरलोकसाधना**—या लोकायतिक दृष्टीचा आश्रय-अवलंब करून नष्टात्मे म्ह० ज्यांचा स्वभाव नष्ट झाला आहे-जे परलोकाच्या साधनापासून विशेषेंकरून भ्रष्ट झाले आहेत, असे नष्टात्मे,—**अल्पबुद्धय-विषयविषया अल्पा एव बुद्धि येषां ते अल्पबुद्धय**—अल्पबुद्धि-ज्यांची विषयाविषयींची अल्पच बुद्धि असते ते अल्पबुद्धि होत (दृष्ट विषयाविषयींच प्रवृत्त होणें हेंच विषयबुद्धीचें अल्पत्व होय)—**उग्रकर्माण-क्रूरकर्माणः हिंसात्मकाः प्रभवन्ति-उद्भवन्ति**—असे ते उग्रकर्मे-क्रूर कर्मे करणारे-हिंसात्मक-हिंसास्वभावाचे आसुरलोक उत्पन्न होतात.—**जगत क्षयाय प्रभवन्ति इति संबन्धः**—जगाच्या-सर्व प्राण्यांच्या क्षयासाठीं उत्पन्न होतात, असा संबंध—**जगत अहिता-शत्रव इत्यर्थ**—जगाचे-सर्व प्राणिजातांचे अहित म्ह० शत्रु, असा याचा भावार्थ ९

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥१०॥

अन्वयार्थ—दुष्पूर काम आश्रित्य—ज्याची पूर्ति-तृप्ति होणें अशक्य आहे अशा कामाचा आश्रय करून—**दम्भमानमदान्विता**—दंभ, मान व मद यांनीं युक्त होत्साते—**मोहात्**—अविवेकामुळें—**असद् ग्राहान्**—असत् ग्रह-अशुभ निश्चय—**गृहीत्वा**—धरून घेऊन—**अशुचिव्रता**—ज्यांचीं व्रतें अशुचि आहेत, असे—**प्रवर्तन्ते**—प्रवृत्त होतात १०

ते च— काममिच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य दुष्पूरमशक्यपूरणं दम्भमानमदान्विता दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदास्तैरन्विता दम्भमानमदान्विता मोहादविवेकतो गृहीत्वोपादायासद्ग्राहानशुभनिश्चयान्प्रवर्तन्ते लोकेऽशुचिव्रता अशुचीनि व्रतानि येषां तेऽशुचिव्रता ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—ते च दुष्पूरं-अशक्यपूरणं कामं-इच्छाविशेष-आश्रित्य-अवष्टभ्य—आणि ते दुष्पूर म्ह० ज्याची पूर्ति-तृप्ति अशक्य आहे अशा कामाचा-एक प्रकारच्या इच्छेचा आश्रय करून-दुष्पूर कामाचा अवलंब करून—**दम्भमानमदान्विता-दम्भ- च मान- च मद- च-दम्भमानमदा तैः अन्विता-दम्भमानमदान्विता**—दंभमानमदान्वित-दंभ व मान व मद ते दंभ मान मद, त्यांनीं जे युक्त असतात ते दंभमानमदान्वित होत—**मोहात्-अविवेकत असद्ग्राहान्-अशुभनिश्चयान् गृहीत्वा-उपादाय लोके प्रवर्तन्ते**—मोहामुळें-अविवेकामुळें असद्ग्रह-अशुभ निश्चय ग्रहण करून- शुभ निश्चय करून-त्यानेंच या लोकांत प्रवृत्त होतात-अशुभ निश्चयानेंच जगांतील व्यवहार करितात. (त्यांचेंच आणखी एक विशेषण-)—

अशुचिव्रताः-अशुचीनि व्रतानि येषां ते अशुचिव्रताः—अशुचिव्रत म्ह० ज्यांचीं व्रतें अशुचि-अपवित्र असतात ते अशुचिव्रत होत. १०

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः॥११॥

अन्वयार्थ—च—आणि ते आसुरलोक—**अपरिमेयां**—जिचें प्रमाण-इयत्ता करतां येत नाहीं, अशा—**प्रलयान्तां**—मरणापर्यंत टिकणाऱ्या-मरणानेंच संपणाऱ्या—**चिन्तां**—चिंतेस—**उपाश्रिताः**—आश्रय केलेले असतात—**कामोपभोगपरमाः**—शब्दादि विषयाचा उपभोग घेण्यामध्येंच तत्पर असलेले आणि—**एतावत्**—विषयोपभोग घेणें, हाच काय तो परमपुरुषार्थ आहे—**इति निश्चिता**—असा निश्चय केलेले असतात ११

किंच—चिन्तामपरिमेया च न परिमातु शक्यते यस्याश्चिन्ताया इयत्ता साऽपरिमेया तामपरिमेया प्रलयान्ता मरणान्तामुपाश्रिताः सदा चिन्तापरा इत्यर्थः । कामोपभोगपरमाः, काम्यन्त इति कामा. शब्दादयस्तदुपभोगपरमा, अयमेव परम पुरुषार्थो य कामोपभोग इत्येवनिश्चितात्मान एतावदितिनिश्चिता. ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—किंच—आसुराचाच आणखी विशेषणें—'**चिन्तां अपरिमेयां च**-**यस्याः चिन्ताया इयत्ता न परिमातुं शक्यते सा अपरिमेया तां अपरिमेयां**—व चिंतेला-अपरिमेय चिंतेला-ज्या चिंतेची इयत्ता निश्चित करता येत नाहीं, जिचें प्रमाणच करितां येत नाहीं, ती अपरिमेया होय त्या तसल्या अपरिमेय—**प्रलयान्तां-मरणान्तां**—व प्रलयान्त-मरणान्त-मरणापर्यंत नाहींशा न होणारी-मरेपर्यंत टिकणारी, अशा अपरिमेय व मरणान्त चिन्तेचा—**उपाश्रिता**—आश्रय केलेले—**सदा चिन्तापरा इत्यर्थः**—सदा चिन्तापर झालेले असा याचा भावार्थ—**कामोपभोगपरमाः-काम्यन्ते इति कामाः-शब्दादय तदुपभोगपरमा**—कामोपभोगपरम-ज्याची कामना-इच्छा केली जाते ते काम-शब्दादिक विषय, त्यांच्या उपभोगालाच श्रेष्ठ मानणारे—**यः कामोपभोगः अयं एव परम पुरुषार्थ इति-एवं निश्चितात्मानः**—जो विषयाचा उपभोग हाच परम पुरुषार्थ आहे असाप्रकारें निश्चितस्वभाव,—**एतावत् इति निश्चिता**—या शिवाय हें एवढेंच आहे, आणखी कांहीं नाहीं, असा निश्चय केलेले [आपल्या योगक्षेमाच्या उपायाचा मरेपर्यंत सतत चिन्ता करणारे व त्या चिन्तेचे विषय असंख्य असल्यामुळें ती चिन्ताहि अपरिमेय, अशा चिन्तेचा त्यांना आश्रय केलेला असतो व विषयोपभोग हेंच काय तें एक सुख, या पलीकडे पारलौकिक सुख वगैरे कांहीं नाहीं, असा त्यांचा निश्चय झालेला असतो.]

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥१२॥

अन्वयार्थ—आशापाशशतै —आशा हेच शेंकडों पाश, त्यांनी—**बद्धाः**—बांधले गेलेले,—**कामक्रोधपरायणाः** —काम व क्रोध ज्यांचा परम आश्रय आहे, असे ते आसुर प्रकृतीचे लोक—**कामभोगार्थं**—विषयोपभोगासाठीं—**अन्यायेन**—अन्यायानें—**अर्थसंचयान्**—द्रव्यसंचय—**ईहन्ते**—करितात १२

आशापाशेति । आशापाशशतैराशा एव पाशास्तच्छतैराशापाशशतैर्बद्धा नियन्त्रिताः सन्त सर्वत आकृष्यमाणाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमयनं परं आश्रयो येषां ते कामक्रोधपरायणाः, ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय न धर्मार्थमन्यायेनार्थसंचयानर्थप्रचयानन्यायेन परस्वापहरणादिनेत्यर्थं ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—'आशापाश०' इति—'आशापाश०' या श्लोकानें त्या आसुरांचींच आणखी विशेषणें—**आशापाशशतैः आशा एव पाशाः तच्छतैः आशापाशशतैः बद्धाः -नियन्त्रिताः सन्त** —आशारूप पाशशतांनीं-आशा हेच पाश, त्यांच्या शतांनी-हजारों आशारूपी पाशांनी बद्ध म्ह० नियन्त्रित-निगडित होत्साते—**सर्वतः आकृष्यमाणाः** —सर्व बाजूंनी आकर्षण केले जाणारे,—**कामक्रोधपरायणाः -कामक्रोधौ परं अयनं-परं आश्रयः येषां ते कामक्रोधपरायणाः.**—कामक्रोधपरायण म्ह० काम व क्रोध हेच ज्यांनें परम अयन-श्रेष्ठ आश्रय असतो ते कामक्रोधपरायण होत असे ते आसुर लोक—**कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय धर्मार्थं न अन्यायेन अर्थसंचयान्-अर्थप्रचयान् ईहन्ते-चेष्टन्ते**—विषयोपभोगासाठीं-विषयभोग हें प्रयोजन सिद्ध व्हावें म्हणून, धर्मासाठीं नव्हे अन्यायानें द्रव्यसंचय, द्रव्याचा संग्रह करितात —**अन्यायेन-परस्वापहरणादिना इत्यर्थ** —अन्यायानें म्ह० दुसऱ्याच्या धनाचा अपहार करणें इत्यादि उपायानें द्रव्य संपादन करितात [यथार्थ आशा म्ह० ज्याच्या प्राप्तीचा उपाय अशक्य आहे, अथवा किंवा ज्याचा उपाय ठाऊकच नाहीं अशा विषयाविषयीं इच्छा, अशा शेंकडो आशापाशांनीं बांधल्याप्रमाणेच श्रेयापासून भ्रष्ट करून इकडे तिकडे नेले जाणारे, असा 'आशापाशशतैः बद्धाः' या पदाचा स्पष्टार्थ आहे] १२

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥

अन्वयार्थ—अद्य—आतां—**मया**—मी—**इदं**—हें धन—**लब्धं**—संपादन केलें आहे—**इदं प्राप्स्ये**—हें मिळवीन—**मनोरथं इदं अस्ति**—मनांत गतीय दिसणारें हें धन आहे —**मे इदं अपि धनं पुनः भविष्यति**—मला हेंहि धन पुनः प्राप्त होईल १३

इदमद्य तेषामभिप्राय — इदं द्रव्यमद्येदानीं मया लब्धमिदमन्यत्प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टिकरमिदं चास्तीदमपि मे भविष्यत्यागामिनि संवत्सरे पुनर्धनं तेनाहं धनी विख्यातो भविष्यामि ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—ईदृश च तेषां अभिप्रायः—आणि त्या आसुर लोकांचा असा विवेकविरोधी अभिप्राय असतो—**इदं-द्रव्यं अद्य-इदानीं मया लब्धं**—हें गाय, सुवर्ण इत्यादि द्रव्य आज-यावेळा मी संपादन केलें आहे—**इदं अन्यत् प्राप्स्ये**—हें दुसरें ज-अवश्य मिळावें म्हणून मनात ध्यास लागला आहे,तें द्रव्य मी संपादन करीन—**मनोरथं-मनस्तुष्टिकरं इदं च अस्ति**—आणि मनाला संतोष देणारें हें धन आहे. **—मे इदं अपि धनं पुनः आगामिनि संवत्सरे भविष्यति**—आणि माझें हेंहि धन पुनः दुसऱ्या वर्षी होईल [म्ह० मला हवें असलेलें हें दुसरें धनहि पुढच्या वर्षी मिळेल]—**तेन अहं धनी विख्यातः भविष्यामि**—त्याच्यायोगें मी धनवान् म्हणून प्रसिद्ध होईन १३

असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्सुखी ॥१४॥

अन्वयार्थ—मया—मी—**असौ शत्रु**—हा शत्रु—**हत**—मारला—**च**—आणि—**अपरान् अपि**—दुसऱ्या शत्रूनाहि—**हनिष्ये**—मारीन—**अहं ईश्वरः**—मी ईश्वर आहें—**अहं भोगी**—मी भोगी आहें—**अहं सिद्ध०**—मी सिद्ध आहे—**बलवान् सुखी**—बलवान् सुखी आहे १४

असौ मयेति । असौ देवदत्तनामा मया हतो दुर्जयः शत्रुः, हनिष्ये चान्यान्वराकानपरानपि किमेते करिष्यन्ति तपस्विनः सर्वथाऽपि नास्ति मत्तुल्य ईश्वरोऽहमहं भोगी सर्वप्रकारेण च सिद्धोऽहं संपन्नः पुत्रैः पौत्रैर्नप्तृभिर्न केवलं मानुषोऽहं बलवान्सुखी चाहमेवान्ये तु भूमिभारायावतीर्णाः ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—' असौ मया० ' इति—' असौ मया० ' या श्लोकानें माझ्या या इच्छेला प्रतिबंध करणारा शत्रुहि समर्थ नाही, असें तो आसुर प्रकृतीचा मनुष्य मानतो—**असौ देवदत्तनामा दुर्जयः शत्रुः मया हत.**—हा देवदत्तनांवाचा दुर्जय शत्रु मी मारला आहे—**च अन्यान् वराकान्-अपरान् अपि हनिष्ये**—आणि दुसऱ्या दुष्ट व क्षुद्र शत्रूनाहि मारीन—**एते तपस्विनः किं करिष्यन्ति**—हे गरीब बिचारे काय करणार ? (अरेरे, तुझ्याशी दुसऱ्या असलेल्या शत्रूचा तू जरी पराभव केलास, तरी बरोबरीच्या शत्रूंचाहि पराभव तुझ्या हातून होईलच असा भरंवसा धरितां येत नाहीं, अशी आशंका घेऊन तो म्हणतो-)—**सर्वथा अपि मत्तुल्य न अस्ति**—तात्पर्य कांहीं जरी झालें तरी माझ्या बरोबरीचा कोणी नाहीं—**अहं ईश्वरः**—मी ईश्वर आहे-(अरे पण तुझ्यामध्यें ऐश्वर्याचा अतिरेक जरी झाला असला, तरी त्याचा उपभोग घेण्याचें सामर्थ्य जर तुला नसेल तर त्याचा काय उपयोग ? या शंकेचें निरसन करितो-)—**अहं भोगी**—मी सर्व ऐश्वर्यांचा उपभोग घेणारा आहे—**च सर्वप्रकारेण अहं सिद्धः**—आणि सर्व प्रकारें मी सिद्ध आहे म्ह०—**पुत्रैः पौत्रैः नप्तृभि० संपन्न**—मी पुत्र, नातु व पणतु यांनी संपन्न आहे,

—अहं न केवलं मानुष—मी काही साधारण मनुष्य नव्हे—**अहं एव बलवान् सुखी च**—मीच बलवान्-ओजस्वी व सुखी-नीरोगी आहे—**तु अन्ये भूमिभाराय अवतीर्णाः**—पण दुसरे सर्व केवल भूमीला भार होण्यासाठी उत्पन्न झाले आहेत. १४

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥
अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

अन्वयार्थ—आढ्य—मी धनाने संपन्न आहे,—**अभिजनवान् अस्मि**—उत्तम कुलीन आहे—**मया सदृशः**—माझ्यासारखा—**कः अन्यः अस्ति**—दुसरा कोण आहे ?—**यक्ष्ये**—यज्ञ करीन,—**दास्यामि**—दान देईन,—**मोदिष्ये**—आनंदी होईन —**इति**—याप्रमाणे—**अज्ञानविमोहिताः**—ते अज्ञानाने नानाप्रकारें अविवेकी होतात —**अनेकचित्तविभ्रान्ताः**—याप्रमाणें अनेक चित्तसंकल्पांनीं अतिशय भ्रान्ति पावलेले—**मोहजालसमावृता**—अविवेकाच्या आवरणाने आच्छादित झालेले-अज्ञानरूप जाळ्यात अडकलेले—**कामभोगेषु**—विषयभोगामध्यें—**प्रसक्ताः**—आसक्त झालेले ते—**अशुचौ नरके**—अशुचि नरकात—**पतन्ति**—पडतात.

आढ्य इति । आढ्यो धनेनाभिजनेनाभिजनवान्सप्तपुरुषं श्रोत्रियत्वादिसंपन्नस्तेनापि न मम तुल्योऽस्ति कश्चित्कोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया, किंच यक्ष्ये यागेनाप्यन्यानभिभविष्यामि दास्यामि नटादिभ्यो मोदिष्ये हर्षं चातिशयं प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेन विमोहिता अज्ञानविमोहिता विविधमविवेकभावमापन्नाः ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—' आढ्य ०' इति—' आढ्य ०' या श्लोकाने विद्या, वर्तन, धन व कुल यांत माझ्या तोडीचा कोणी नाही, असे सांगतो—**धनेन आढ्यः**—धनाने संपन्न —**अभिजनेन-अभिजनवान् सप्तपुरुष श्रोत्रियत्वादिसंपन्न**—वंशाने अत्यंत कुलीन, म्हणजे सात पुरुषापर्यंत श्रोत्रियत्वाने संपन्न—**अस्मि**—असा मी आहे. —**तेन अपि कश्चित् मम तुल्य न अस्ति**—त्यामुळेंहि कोणीच माझ्या बरोबरीचा नाही—**मया सदृश-तुल्यः कः अन्यः अस्ति**—माझ्यासारखा दुसरा कोण आहे (अरेपण, धन आणि कुल यांत जरी तुझ्या बरोबरीचा कोणी नसला तरी यज्ञ, दान, व त्याचें फल यांत तुझ्याहून कोणी तरी अधिक असेल,अशी आशंका घेऊन आसुर प्रकृतीचा मनुष्य म्हणतो-)—**किंच-यक्ष्ये**—तसेंच, मी यज्ञ करीन—**यागेन अपि अन्यान् अभिभविष्यामि**—यज्ञाच्या योगानेंहि मी इतरांचा पराभव करीन —**नटादिभ्यः दास्यामि**—नटादिकांना दान देईन—**मोदिष्ये-अतिशयं हर्षं च प्राप्स्यामि**—आणि अत्यंत हर्षाला प्राप्त होईन. (पण हा त्यांचा आशय चांगला

नाहीं, असे भगवान् चवथ्या चरणानें सुचवितात-)—इति एवं अज्ञानेन विमोहिताः-अज्ञानविमोहिताः-विविधं अविवेकभावं आपन्नाः—या अशाप्रकारें अज्ञानानें अतिशय मोहित झालेले असे ते आसुर प्रकृतीचे लोक असतात. ['अज्ञानविमोहित' म्ह० नानाप्रकारच्या अविवेकभावास प्राप्त झालेले.] १५.

अनेकेति । अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैर्विविधं भ्रान्ता अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृता मोहोऽविवेकोऽज्ञानं तदेव जालमिवाऽऽवरणात्मकत्वात्तेन समावृताः प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निषण्णाः सन्तस्तेनोपचितकल्मषाः पतन्ति नरकेऽशुचौ वैतरण्यादौ ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—'अनेक०' इति—'अनेक०' या श्लोकानें याप्रमाणें कर्तव्याकर्तव्यविवेकरहित झालेल्या त्यांची काय अवस्था होते, ते सांगतात—**अनेकचित्तविभ्रान्ताः-उक्तप्रकारैः अनेकैः चित्तैः विविधं भ्रान्ताः अनेकचित्तविभ्रान्ताः**—अनेकचित्तविभ्रांत-वर सांगितलेल्या प्रकारच्या अनेक चित्तांनी अनेक प्रकारें भ्रान्त झालेले ते अनेकचित्तविभ्रान्त होत—**मोहजालसमावृताः-मोहः-अविवेकः-अज्ञानं तत् एव जालं इव आवरणात्मकत्वात् तेन समावृताः**—मोहजालसमावृत-मोह म्ह० अविवेक, अज्ञान, तेंच आवरणात्मक-आच्छादनरूप असल्यामुळें जणुंकाय जाळें होय, त्या जाळ्यानें पूर्णपणें आच्छादित झालेले—**कामभोगेषु प्रसक्ताः-तत्र एव निषण्णाः सन्तः**—काम म्ह० विषय, त्याचा भोगामध्यें अत्यन्त आसक्त असलेले, त्या भोगांतच गढून गेलेले असे होत्साते—**तेन उपचितकल्मषाः अशुचौ-वैतरण्यादौ नरके पतन्ति**—त्यामुळें ज्याच्या पापाचा फार मोठा संचय झाला आहे, असे ते अपवित्र वैतरण्यादि नरकांत पडतात. १६.

आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

अन्वयार्थ—ते—आसुरलोक—आत्मसंभाविताः—आम्ही अनेक उत्तम गुणांनी युक्त आहों, असें स्वत:च स्वत:ला मानणारे—स्तब्धाः—अनम्रस्वभावाचे—धनमानमदान्विताः—धनाविषयींचा मान व मद यांनीं युक्त असलेले असे—दंभेन—दंभानें—नामयज्ञैः—नाममात्रयज्ञांनी—अविधिपूर्वकं—अविधीनें—यजन्ते—यजन करितात. १७

आत्मेति । आत्मसंभाविताः सर्वगुणविशिष्टतयाऽऽत्मनैव संभाविता आत्मसंभाविता न साधुभिः, स्तब्धा अप्रणता मानो धनमानमदान्विता धननिमित्तो मानो मदश्च ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विता यजन्ते नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैस्ते दम्भेन धर्मध्वजितयाऽविधिपूर्वकं विहिताङ्गेतिकर्तव्यतारहिताः ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—'आत्म०' इति—'आत्म०' या श्लोकानें त्यांच्यातीलहि कित्येकांची वैदिक याग-दानादि कर्मांमध्यें प्रवृत्ति होते असल्यामुळें सर्वांनीच नरकांत पडणें

अयुक्त आहे, अशी आशंका घेऊन भगवान् सांगतात—**आत्मसंभाविताः-सर्व गुणविशिष्टतया आत्मना एव संभाविता -आत्मसंभाविताः न साधुभिः** —आत्मसंभावित-सर्वगुणविशिष्टत्वानें आपल्याकडूनच संभावना केले गेलेले, सज्जना कडून नव्हे, [मी सर्वगुणसंपन्न आहे, अशा रीतीनं स्वतःच स्वतःची प्रशंसा करणारे असा याचा भावार्थ]—**स्तब्धाः-अप्रणतात्मानः** —स्तब्ध म्हणजे कोणापुढेंहि शरीर नम्र न केलेले—**धनमानमदान्विता -धननिमित्त मानः च मदः ताभ्यां धनमानमदाभ्यां अन्विताः ते**—धनमानमदान्वित-धनामुळें प्राप्त होणारा मान व मद अशा त्या धनमान मदांनीं युक्त असलेले ते आसुर जन—**नामयज्ञैः-नाममात्रैः यज्ञैः-दम्भेन-धर्मध्वजितया अविधिपूर्वकं-विहितांग-इतिकर्तव्यतारहितैः यजन्ते**—नाममात्र यज्ञांनीं-दंभानें म्ह० धार्मिकता प्रकट करण्याच्या हेतूनें अविधिपूर्वक म्ह० विहित अंग व इतिकर्तव्यता यांनीं रहित अशा यज्ञानेंच यजन करितात [त्यांचे ते यज्ञ केवळ नावाचे असतात, त्यांत ढोंग फार असतें आणि विधि मुळींच नसतो तात्पर्य आसुरसंपत्तीचे लोक वैदिकमार्गांत जरी प्रवृत्त झाले, तरी त्यांत पुण्यापेक्षा पापच अधिक जोडतात] १७

अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

अन्वयार्थ—अहंकारं—अहंकार,—**बलं**—बल—**दर्पं**—दर्प,—**कामं**—काम,—**च**—व—**क्रोधं**—क्रोध यांचा—**संश्रिताः**—आश्रय केलेले ते आसुरलोक—**आत्मपरदेहेषु**—आपल्या व दुसऱ्याच्या देहामध्यें—**मां**—माझा—**प्रद्विषन्तः**—अतिशय द्वेष करणारे व—**अभ्यसूयकाः**—अतिशय असूया करणारे असतात १८

अहमिति । अहंकारमहंकरणमहंकारो विद्यमानैरविद्यमानैश्च गुणैरात्मन्यध्यारोपितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति मन्यते सोऽहंकारोऽविद्याख्यः कष्टतमः सर्वदोषाणां मूलं सर्वानर्थप्रवृत्तीनां च तथा बलं पराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितं दर्पं दर्पो नाम यस्योद्भवे धर्ममतिक्रामति सोऽयमन्तःकरणाश्रयो दोषविशेषः । कामं स्त्र्यादिविषयं क्रोधमनिष्टविषयमेतानन्यांश्च महतो दोषान्संश्रिताः । किंच ते मामीश्वरमात्मपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्मसाक्षिभूतं मां प्रद्विषन्तो मच्छासनातिवर्तित्वं प्रद्वेषस्तं कुर्वन्तोऽभ्यसूयकाः सन्मार्गस्थानां गुणेष्वसहमानाः ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—' अहं० ' इति—' अहं० ' या श्लोकानें आसुर प्रकृतीचे लोक श्रेय मार्गापासून फारच दूर राहतात, असें भगवान् सांगतात—**अहंकारं- अहंकरणं अहंकारः** —अहंकार-अहं म्ह० ' मी ' असें म्हणणें हाच अहंकार. (त्याचच स्पष्टीकरण करितात-)—**विद्यमानैः च अविद्यमानैः आत्मनि अध्यारोपितैः गुणैः विशिष्टं आत्मानं अहं इति मन्यते सः अहंकारः**—विद्यमान किंवा अविद्यमान

अशा आत्म्यावर आरोपिलेल्या गुणांनी विशिष्ट अशा आपल्याला 'अहं' असें समजतो, तो अहंकार.—**अविद्याख्य**—या अहंकाराचें मूळ अविद्या असल्यामुळें त्यालाच 'अविद्या' असें नाव आहे.—**कष्टतमः**—तो अतिशय कष्ट देणारा आहे. (विवेकी लोकांनीं मोठ्या यत्नानीं त्याचा त्याग करावा असें या विशेषणानें सुचविलें आहे. अहंकाराचें कष्टतमत्वच स्पष्ट करितात-)—**सर्वदोषाणां सर्वानर्थप्रवृत्तीनां च मूलं**—तो अहंकार सर्व दोषांचें व सर्व अनर्थप्राप्तीचें मूळ आहे. (आसुर लोक अशा अहंकाराचा आश्रय केलेले असतात असा पुढें संबंध.)—**तथा बलं-पराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितं**—तसेंच बल, दुसऱ्याच्या पराभवाला कारण होणारें व विषयासक्तीनें युक्त असलेलें शरीरेंद्रियसामर्थ्य—**दर्प-दर्पः नाम यस्य उद्भवे धर्मं अतिक्रामति स अयं अन्तःकरणाश्रयः दोषविशेषः**—दर्पाला-दर्प म्ह० ज्याचा उद्भव झाला असता मनुष्य धर्माचें अतिक्रमण करितो तो हा अंतःकरणाचा आश्रय करून असलेला एक प्रकारचा दोष, त्या दर्पाला—**कामं-स्त्र्यादिविषयं**—स्त्री इत्यादिकांविषयाच्या कामाला—**क्रोधं-अनिष्टविषयं**—अनिष्ट विषयाविषयींचा क्रोध, त्याला—**एतान् च अन्यान् महतः दोषान् संश्रिताः**—या व अशाच मात्सर्यादि दुसऱ्या मोठ्या दोषांचा आश्रय केलेले—**किंच ते मां-ईश्वरं आत्मपरदेहेषु-स्वदेहे परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्मसाक्षिभूतं मां प्रद्विषन्तः**—तसेंच ते मज ईश्वराचा म्ह० त्यांच्या स्वदेहांत व परदेहांत त्यांचे ज्ञान व कर्म यांचा साक्षिभूत अशा माझा अत्यंत द्वेष करणारे—**मच्छासनातिवर्तित्वं प्रद्वेषः तं कुर्वन्तः**—माझ्या शासनाचें-उपदेशाचें उल्लंघन करणें हाच माझा प्रद्वेष, तो करणारे—**अभ्यसूयकाः-सन्मार्गस्थानां गुणेषु असहमानाः**—व अभ्यसूया करणारे, म्हणजे सन्मार्गस्थांच्या गुणांमध्यें दोषदृष्टि ठेवणारे, त्यांचे गुण सहन न करणारे. [श्रुति व स्मृति हेंच ईश्वराचें शासन व त्यांत सांगितल्याप्रमाणें ज्ञान व कर्म यांचें अनुष्ठान न करणें हेंच त्याचें उल्लंघन होय.] १८

तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

अन्वयार्थ—**अहं**—मी—**तान् द्विषतः क्रूरान्**—त्या माझा द्वेष करणाऱ्या क्रूरांस—**अशुभान् नराधमान्**—अशुभ नराधमांस—**संसारेषु**—संसारांतील—**आसुरीषु योनिषु एव**—आसुरी योनींतच—**क्षिपामि**—टाकतों. १९

तानहमिति । तानहं सर्वान्सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान्साधुद्वेषिणो द्विषतश्च मां क्रूरान्संसारेषु नरकसंसरणमार्गेषु नराधमानधर्मदोषवत्त्वात् क्षिपामि प्रक्षिपाम्यजस्रं सततमशुभानशुभकर्मकारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याघ्रसिंहादियोनिषु क्षिपामीत्यनेन संबन्धः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—' **तानहं०** ' **इति**—' तानहं० ' या श्लोकानें या आसुरांचें शेवटीं काय होतें तें सांगतात—**अहं सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणः तान् सर्वान् च मां द्विषतः क्रूरान् नराधमान्**—मी सन्मार्गाचे प्रतिपक्षभूत-शत्रूच म्ह० साधूंचा द्वेष करणारे व माझा द्वेष करणारे अशा त्या क्रूर नराधमास—**संसारेषु एव-नरकसंसरणमार्गेषु क्षिपामि-प्रक्षिपामि**—संसारातच म्हणजे नरकगमनमार्गांतच टाकतों, त्यांना मी नरकमार्गांतच घालतों (तर मग भगवान् निर्दय आहे, असें म्हणण्याचा प्रसंग येतो, असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात-)—**अधर्मदोषयुक्तत्वात्**—कारण अधर्म या दोषानें ते युक्त असतात, म्हणून मी त्यांना नरक हें फल देतों—**अशुभान्-अशुभकर्मकारिणः आसुरीषु एव क्रूरकर्मप्रायासु व्याघ्रसिंहादियोनिषु अजस्रं-संततं-क्षिपामि इति अनेन संबन्धः**—त्या अशुभांना म्ह० अशुभ कर्में करणारांना आसुरीयोनींमध्येंच म्ह० ज्यांत क्रूरकर्मांचें आधिक्य आहे अशा व्याघ्रसिंहादि योनींतच निरंतर-सतत टाकतों, असा ' क्षिपामि ' या क्रियापदाशीं संबंध. १९

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०॥

अन्वयार्थ—**हे कौन्तेय**—हे कुंतीपुत्रा—**मूढाः**—ते मूढ जन—**जन्मनि जन्मनि**—प्रत्येक जन्मांत—**आसुरीं योनिं आपन्नाः**—आसुरी योनींतच उत्पन्न होतात व—**मां**—मला—**अप्राप्य एव**—प्राप्त न होताच—**ततः**—त्याहूनहि **अधमां गतिं**—अधमगतीला—**यान्ति**—प्राप्त होतात. २०

आसुरीमिति । आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मूढा जन्मनि जन्मन्यविवेकिनः प्रतिजन्म तमोबहुलास्वेव योनिषु जायमाना अधो गच्छन्तो मूढा मामीश्वरमप्राप्यानासाद्य हे कौन्तेय ततस्तस्मादपि यान्त्यधमां निकृष्टतमां गतिम् । मामप्राप्यैवेति न मत्प्राप्तौ काचिदप्याशङ्काऽस्त्यतो मदुपदिष्टसाधुमार्गमप्राप्येत्यर्थः ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—' **आसुरीम्०** ' **इति** ' आसुरी० ' या श्लोकानें त्यांचेंहि यमानें अनेक जन्मांच्या शेवटीं कल्याण होईल, म्हणून म्हणाल तर तसें होत नाहीं उलट आसुरप्रवृत्तीचे लोक उत्तरोत्तर अधम योनींलाच प्राप्त होतात असें सांगतात—**आसुरीं योनिं आपन्नाः-प्रतिपन्नाः मूढाः-अविवेकिनः**—आसुरी योनीला प्राप्त झालेले मूढ-अविवेकी—**जन्मनि जन्मनि-प्रतिजन्म तमोबहुलासु एव योनिषु जायमानाः-अधः गच्छन्तः मूढाः**—जन्मोजन्मीं-प्रत्येक जन्मामध्यें तमोबहुल-ज्यांत अज्ञानसंज्ञक तमाचें बाहुल्य आहे, अशा योनींमध्यें उत्पन्न होणारे-खालीं जाणारे मूढ—**मां-ईश्वरं अप्राप्य-अनासाद्य एव**—मला-ईश्वराला प्राप्त न होताच-मला न पोंचतांच—**हे कौन्तेय, ततः-तस्मात् अपि अधमां निकृष्ट-**

ततो यान्ति अधमां गतिम्—हे अर्जुना! त्याहून-त्यापेक्षाहि अधम म्ह० अत्यंत निकृष्ट गताला प्राप्त होतात. (अहोपण, अशा दुष्ट लोकांना ईश्वराची प्राप्ति होईल, अशी शंका येण्याचें जर कारणच नाहीं तर त्या प्राप्तीचा निषेध करण्याचें तरी कारण काय ? उत्तर-)—**मां अप्राप्य एव इति मत्प्राप्तौ काचित् अपि आशङ्का न अस्ति अतः मच्छिष्टसाधुमार्गं अप्राप्य इत्यर्थः**—'मला प्राप्त न होतात' असें जरी म्हटलें आहे तरी अशा लोकांना माझी प्राप्ति होईल, अशी तुम्हा शंका येण्याचेंहि कारण नाहीं, म्हणून मी सांगितलेल्या सन्मार्गाला प्राप्त न होतात असा त्याचा भावार्थ समजावा २०

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥

अन्वयार्थ—**कामः क्रोधः तथा लोभः**—काम, क्रोध व लोभ—**(इति) इदं**—असें हें—**त्रिविधं**—तीन प्रकारचें—**आत्मनः नाशनं**—आत्म्याचा नाश करणार—**नरकस्य द्वारं**—नरकाचें द्वार आहे—**तस्मात्**—म्हणून—**एतत् त्रयं**—या तिघांचा—**त्यजेत्**—त्याग करावा २१

सर्वस्या आसुर्याः संपदः संक्षेपोऽयमुच्यते, यस्मिंस्त्रिविधे सर्व आसुरः संपद्भेदोऽनन्तोऽप्यन्तर्भवति, यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति, यन्मूलं सर्वस्यानर्थस्य तदेतदुच्यते—त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्ताविदं द्वारं नाशनमात्मनो यद्द्वारं प्रविशन्नेव नश्यत्यात्मा कस्मैचित्पुरुषार्थाय योग्यो न भवतीत्येतदत उच्यते द्वारं नाशनमात्मन इति । किं तत्कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् । यत एतद्द्वारं नाशनमात्मनस्तस्मात्कामादित्रयमेतत्त्यजेत्त्यागस्तुतिरियम् ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, अनन्त भेदांनी युक्त असलेल्या आसुरी संपत्तीचा समग्र पणानेंहि परिहार करितां येणें शक्य नाहीं, असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात-)—**सर्वस्याः आसुर्याः संपदः अयं संक्षेपः उच्यते**—सर्व आसुरी संपत्तीचा हा संक्षेप सांगितला जातो (संक्षेप सांगण्याचें प्रयोजन-)—**यस्मिन्** (कामादी) **त्रिविधे सर्वः आसुरसंपद्भेदः अनन्तः अपि अन्तर्भवति**—ज्या कामादि त्रिविध संक्षेपांत आसुरसंपत्तीचा सर्वच भेद, तो जरी अनन्त असला तरी, अन्तर्भूत होतो—**च यत्परिहारेण परिहृतः भवति**—आणि ज्याच्या परिहारानें हा सर्व अनन्त भेदयुक्त असुरसंपत्तीचा परिहार होतो—**यत् सर्वस्य अनर्थस्य मूलं**—व जें सर्व अनर्थांचें मूळ आहे—**तत् एतत् उच्यते**—तें हें 'त्रिविधं०' या श्लोकांत सांगितलें जातें—**त्रिविधं-त्रिप्रकारं इदं नरकस्य प्राप्तौ द्वारं**—त्रिविध म्ह० तीन प्रकारचें, हें नरकप्राप्तीचें द्वार आहे—**आत्मनः नाशनं-यत् द्वारं प्रविशन् एव आत्मा नश्यति**—आत्म्याचें नाशन-ज्या द्वारांत प्रवेश करितांच आत्मा नष्ट होतो (नित्य आत्म्याचा नाश कसा !-)—**कस्मैचित् पुरुषार्थाय योग्यः न**

भवति इति एतत्—आत्मा कोणत्याच पुरुषार्थाला योग्य होत नाही, त्याच्यामध्ये पुरुषार्थाची योग्यता रहात नाही, असा याचा भावार्थ—**अतः द्वारं आत्मनः नाशनं इति उच्यते**—म्हणून द्वार-आत्म्याचा नाश करणारं द्वार असं म्हटलें जातें—**किं तत् कामः क्रोधः तथा लोभः**—तें काणतं? काम, क्रोध व तसाच लोभ, हे तें नरकाचं त्रिविध द्वार आहे—**तस्मात् एतत् त्रयं त्यजेत्**—यास्तव या त्रयाचा त्याग करावा (याचंच अधिक स्पष्टीकरण-)—**यतः एतत् द्वारं आत्मनः नाशनं तस्मात् कामादित्रयं एतत् त्यजेत्**—ज्याअर्थी हें द्वार आत्म्याचा नाश करणारें आहे त्याअर्थी हें कामादित्रय टाकावें, कामादित्रयाचा त्याग करावा—**इति त्यागस्तुतिः**—हा त्यागाचा स्तुति आहे [कामादिकांचा त्याग केला असतां श्रेय प्राप्तीच्या प्रतिबन्धाची निवृत्ति होते, असा या स्तुतीचा भावार्थ आहे] २१

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे अर्जुना! **एतैः त्रिभिः तमोद्वारैः**—या तीन तमोद्वारांनी—**विमुक्तः**—विमुक्त झालेला—**नरः**—पुरुष—**आत्मनः**—आपलें—**श्रेयः**—कल्याणाचें-मोक्षाचें साधन—**आचरति**—आचरितो—**ततः**—त्यामुळें—**परां गतिं**—मोक्षनांवाच्या परागतीला—**याति**—प्राप्त होतो २२

एतैरिति । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयस्तैरेतैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति । किमात्मनः श्रेयो यत्प्रतिबद्धः पूर्वं नाऽऽचरति तदपगमादाचरति ततस्तदाचरणाद्याति परां गतिं मोक्षमपीति ॥२२॥

भाष्यार्थ—'एतै०' इति— 'एतै०' या श्लोकानें प्रस्तुत कामादित्यागाचें फळ सांगतात-)—**'एतैः विमुक्तः कौन्तेय' तमोद्वारैः -तमसः -नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयः. तैः एतैः त्रिभिः विमुक्तः नरः**—हे कुंतीपुत्रा! या तमोद्वारांना-तमाचा दुःखमोहात्मक नरकाचा कामादिक द्वारें, त्या या तीन द्वारांनी विशेषकरून मुक्त केलेला मनुष्य—**आचरति-अनुतिष्ठति**—आचरण करितो-अनुष्ठान करितो—**किं आत्मनः श्रेयः**—काय आचरितो-आपल्या श्रेय साधनाचें अनुष्ठान करितो,—**यत्प्रतिबद्धः पूर्वं नाचरति तदपगमात् आचरति**—ज्या त्रिविध नरकद्वारांनीं प्रतिबद्ध होत्साता पूर्वी आचरीत नव्हता तें द्वार सोडल्यामुळें- याचा प्रतिबंध निघून गेल्यामुळें आतां पुरुष आपलें श्रेय साधन आचरितो—**ततः -तदाचरणात् परां गतिं मोक्षं अपि याति इति**—त्यामुळें-त्याच्या आचरणामुळें श्रेष्ठ गतीला-मोक्षालाहि प्राप्त होतो [कल्याणाचरण करणाराला व आसुरी-

१'आत्मनः' म्ह० आपला नाश करणारें, हा रहस्यार्थाचा अर्थ बरोबर नाही. येथ आत्मा म्ह० नांवात्माच विवक्षित आहे व त्याचा नाश म्ह० त्याला अभोगतीला नेणें

संपत्तीचा त्याग करणाराला ज्ञानद्वारा केवल मोक्षच मिळतो, असे नव्हे तर त्याला लौकिकसुखहि प्राप्त होते, असा भाष्यातील 'अपि'शब्दाचा भावार्थ. शेवटचा 'इति' शब्द श्लोकाचें व्याख्यान संपलें, हे सुचवितो] २२.

यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्॥२३॥

अन्वयार्थ—यः—जो—**शास्त्रविधिं**—शास्त्राचा विधि-वेदाचा विधि—**उत्सृज्य**—सोडून-वेदविधींचा त्याग करून—**कामकारतः**—कामप्रेरित होऊन-कामाकडून प्रेरणा केला गेलेला असा होत्साता—**वर्तते**—वर्तन करतो—**सः**—तो—**सिद्धिं**—पुरुषार्थाच्या योग्यतेला—**न अवाप्नोति**—प्राप्त होत नाही—**न सुखं**—त्याला या लोकीं सुख होत नाही व—**न परां गतिं (अवाप्नोति)**—स्वर्ग व मोक्ष यातील एकाहि उत्तम गतीला प्राप्त होत नाही २३

सर्वस्यैतस्याऽऽसुरसंपत्परिवर्जनस्य श्रेयआचरणस्य च शास्त्रं कारणं शास्त्रप्रमाणादुभयं शक्यं कर्तुं नान्यथाऽत — यः शास्त्रविधिं कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिषेधाख्यमुत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः सन्न स सिद्धिं पुरुषार्थयोग्यतामाप्नोति । नाप्यस्मिँल्लोके सुखं नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—(आसुरी संपत्तीचें परिवर्जन व श्रेय साधनाचें आचरण याचें कारण काय ते सांगतात-)—**सर्वस्य एतस्य आसुरसंपत्परिवर्जनस्य च श्रेयआचरणस्य शास्त्रं कारणम्**—या सर्व आसुरसंपत्तीच्या परित्यागाचें व श्रेय साधनाचरणाचें शास्त्र कारण आहे (तें कसें? उत्तर-)—**शास्त्रप्रमाणात् उभयं कर्तुं शक्यं अन्यथा न**—शास्त्रप्रमाणावरून ते दोन्ही करतां येणे शक्य आहे, त्यावाचून नाही —**अतः यः शास्त्रविधिं-कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारणं-विधिप्रतिषेधाख्यं उत्सृज्य-त्यक्त्वा कामकारतः-कामप्रयुक्तः सन् वर्तते**—यास्तव जो शास्त्रविधीला म्ह० विधि व प्रतिषेध या नांवाच्या कर्तव्य व अकर्तव्य यांचें ज्ञान होण्याच्या साधनाला सोडून 'कामकारतः' म्ह० कामानें प्रेरित होत्साता वर्तन करतो—**सः सिद्धिं-पुरुषार्थयोग्यतां न (अवाप्नोति) आप्नोति**—तो सिद्धीला म्ह० पुरुषार्थयोग्यतेला प्राप्त होत नाही.—**अस्मिन् लोके सुखं अपि न (आप्नोति)**—या लोकीं सुखालाहि प्राप्त होत नाही —**परां प्रकृष्टां गतिं अपि-स्वर्गं मोक्षं वा न (आप्नोति)**—व परा-सर्वोत्तम गतीलाहि म्ह० स्वर्गाला किंवा मोक्षालाहि प्राप्त होत नाही [ज्याच्या योगानें अपूर्व अर्थ ज्ञात होतो ते शास्त्र विधि व निषेध हे त्याचें स्वरूप आहे विधिवरून कर्तव्य व निषेधावरून अकर्तव्य यांचें ज्ञान होते अर्थात् विधिनिषेधरूप शास्त्र हेंच कर्तव्य व अकर्तव्य यांच्या ज्ञानाचें साधन आहे शास्त्रविमुख पुरुषाची प्रवृत्ति कामाधीन असते पण असे लोक पुरुषार्थाला अयोग्य असतात. हा व

या पुढील श्लोक गीतेतील कर्मादिशब्दाचा अर्थ निश्चित करितांना डोळ्यापुढें ठेवणें अत्यंत अवश्य आहे.] २३.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

अन्वयार्थ—**तस्मात्**—म्हणून—**कार्याकार्यव्यवस्थितौ**—कर्तव्य व अकर्तव्य याच्या निश्चयाविषयीं—**ते**—तुला—**शास्त्रं प्रमाणं**—शास्त्र हेंच प्रमाण आहे. यास्तव—**शास्त्रविधानोक्तं ज्ञात्वा**—शास्त्रविधानानें सांगितलेलें जाणून—**इह**—या कर्माधिकारभूमीत—**कर्म**—कर्म-कर्तव्य-धर्म—**कर्तुं**—करण्यास—**अर्हसि**—तूं योग्य आहेस २४

तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायामतो ज्ञात्वा बुद्ध्वा शास्त्रविधानोक्तं विधिर्विधानं शास्त्रेण विधानं शास्त्रविधानं कुर्यान्न कुर्यादित्येवंलक्षणं तेनोक्तं स्वकर्म यत्तत्कर्तुमिहार्हसि । इहेति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थमिति ॥ २४ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये संपद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—'**तस्मात्०**' **इति**—शास्त्राला सोडून केलेलें कर्म निष्फल आहे, असें सुचवून त्यावरून निष्पन्न होणारा अर्थ 'तस्मात्०' या श्लोकानें सांगतात—**तस्मात् ते-तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ-कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायां शास्त्रं प्रमाणं -ज्ञानसाधन**—म्हणून तुला कार्याकार्याची व्यवस्था करावयाची झाल्यास-कर्तव्य व अकर्तव्य याची व्यवस्था करावयास-'हें कर्तव्य असून हें अकर्तव्य आहे' असा निर्णय करावयाचा झाल्यास शास्त्र हेंच एक प्रमाण आहे ('अहोपण, धर्माधर्माविषयीं शास्त्र

---

१ रहस्यकार म्हणतात—"या श्लोकांतील 'कार्याकार्यव्यवस्थिति' या पदावरून कर्तव्यशास्त्राची म्ह० नीतिशास्त्राची कल्पना डोळ्यापुढें ठेवून गीता उपदेशिला आहे, हें उघड होतें. यासच कर्मयोगशास्त्र असें म्हणतात." पण हें म्हणणें सर्वथा अनुपपन्न आहे. कर्तव्यशास्त्र म्ह० नीतिशास्त्र हें म्हणणं निराधार आहे. त्याला संस्कृत वाङ्मयात कोठें आधार नाहीं. गीतेंतहि त्याविषयी कांहीं प्रमाण नाहीं. येथील कार्य म्ह० कर्तव्य-विहित कर्म व अकार्य म्ह०निषिद्ध कर्म होय त्याचा निर्णय करण्यासाठीं भगवान् ज्या शास्त्राचा हवाला देत आहेत तें शास्त्र म्ह० श्रुतिस्मृति हेंच शास्त्र होय. गीता ज्याचा हवाला देते, तें शास्त्र गुह्य गीताच कसें असेल ? अर्थात् 'याला च कर्मयोगशास्त्र

जरी प्रमाण असलें तरी माझें कर्तव्य काय, अशी आशंका घेऊन सांगतात-)—**अतः शास्त्रविधानोक्तं ज्ञात्वा**—**बुद्ध्वा**—वास्तव शास्त्रविधानोक्त जाणून–समजून घेऊन—**विधि -विधानं शास्त्रेण विधानं शास्त्रविधानं कुर्यात् न कुर्यात् इति एवं लक्षणं**—जो विधि तेंच विधान, [म्ह० येथील ' विधान'शब्द ' विधि ' या अर्थी आहे] शास्त्रानें केलेलें जें विधान–जो विधि तें शास्त्रविधान–करावें, न करावें, इत्यादि स्वरूपाचें जें शास्त्रविधान—**तेन उक्त स्वकर्म यत् तत् कर्तुं इह अर्हसि**—या शास्त्रविधानानें सांगितलेलें जें स्वकर्म [अर्थात् क्षत्रियाचें युद्धादिक] तेंच येथें–या कर्माधिकार भूमींत करणें तुला योग्य आहे —' **इह ' इति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थं**—'इह' हा शब्द कर्माधिकारभूमि प्रदर्शित करण्यासाठीं आहे—**इति**—भाष्यांतील शेवटचा 'इति' हा शब्द अध्यायाची समाप्ति सुचवितो [असो, याप्रमाणे

म्हणतात ' हें रहस्यकाराचें म्हणणें सर्वथा अग्राह्य आहे तें केवल काल्पनिक आहे, " गीतारहस्यांत पृ ४९–५१ तें स्पष्ट करून दाखविलें आहे " असें ते म्हणतात पण त्यांत तरी ते अधिक काय सांगतात ?—" नीतिशास्त्र हा शब्द जुन्या संस्कृत ग्रंथांतून प्राय राजनीतिशास्त्रास लावण्यांत येत असून कर्तव्याकर्तव्यशास्त्रास ' धर्मशास्त्र ' असें म्हणण्याची प्राचीन पद्धत आहे पण ' नीति ' या शब्दांत कर्तव्य किंवा सद्वर्तन याचाहि समावेश होत असल्यामुळें आम्ही हल्लींच्या पद्धतीप्रमाणें धर्माधर्मांच्या किंवा कर्माकर्मांच्या या विवेचनासच ' नीतिशास्त्र ' असें या ग्रंथांत म्हटलें आहे " (पण स्वत गीतेंतच जर कर्तव्याकर्तव्याचा निर्णय करण्यासाठीं शास्त्राचा हवाला देत आहे तर तिलाच हल्लींच्या पद्धतीनें ' नीतिशास्त्र ' म्हणण्याचा रहस्यकारांना काय अधिकार आहे ? गीतेचा अर्थ करितांना रहस्यकारांनी आपल्या मनांतील अर्थ तिच्यावर लादण्याचा जो यत्न केला आहे, तो तत्त्वज्ञांना केव्हांहि संमत होणार नाहीं व असा लादलेला अर्थ हा तिचा खरा–मूळ अर्थ आहे, असेंहि म्हणतां येणार नाहीं गीतेंत, महाभारतांत व इतर संस्कृत वाङ्मयांत 'नीति' हा शब्द जर राजनीति या अर्थी रूढ आहे तर त्याच गीतेचा अर्थ करितांना तिला नीतिशास्त्र बनविणें कितपत न्याय्य होईल याचा विचार वाचकांनींच करावा हल्लींची पद्धत म्हणजे पाश्चात्त्य पद्धत आमच्या ग्रंथाचा अर्थ करितांनाहि त्याची पद्धत स्वीकारणें, म्हणजेच वैदिक संप्रदायांतील ग्रंथाकडे इंग्लिश शब्दांच्या अर्थानें पाहणें आहे पण असें केल्यानें आमच्या ग्रंथाचा खरा अर्थ कळणें मुळींच शक्य नाहीं आमचें कर्तव्याकर्तव्यशास्त्र अगदीं स्वतंत्र आहे कोणाला कितीहि जरी कर्तव्यमोह पडला असला तरी त्याला हॅम्लेट प्रमाणें रडत बसावयास नको. कर्तव्याकर्तव्य शास्त्र हेंच त्याला मार्गदर्शक प्रदीप आहे गीता हें कार्याकार्यव्यवस्थिति सांगणारें जर शास्त्र असतें तर त्यानें 'तें शास्त्रं प्रमाणं' व 'शास्त्रविधानोक्तं ज्ञात्वा कर्म कर्तुं अर्हसि' असे म्हटलें नसतें धर्माधर्माच्या किंवा कर्माकर्मांच्या विवेचनास नीतिशास्त्र म्हणतां येत नाहीं. रहस्यकारांनीं विधीच्या उल्लंघनाविषयीं व धर्माच्या सूक्ष्मत्वाविषयीं वगैरे चाक्रायणादिकांचीं जीं उदाहरणें दिलीं आहेत त्यांनीं विधिनिषेधशास्त्राला बाध येत नाहीं. कारण तीं सर्व अपवाद आपद्धर्म आहेत. वास्तव " वेदान्तांतील गहन तत्त्वज्ञानाच्या आधारें कार्याकार्यव्यवस्थिति लावणारा गीतेसारखा दुसरा ग्रंथ नाहीं. " हें रहस्यकाराचें म्हणणें केवळ काल्पनिक आहे.

या अध्यायांत पूर्वजन्मांतील कर्मवासनाच्या अनुसार या जन्मांत अभिव्यक्त होणाऱ्या ज्या सात्त्विकादि तीन प्रकृति त्यांचा दैवी व आसुरी असा विभाग करून त्यांतील पहिल्या संपत्तीचा स्वीकार करून दुसरीचा त्याग करावा, असा उपदेश केला, आणि परम पुरुषार्थाची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूनें काम, क्रोध व लोभ यांना टाकून शास्त्रदृष्टि व्हावें आणि शास्त्रविधीच्या अनुसार वर्तन करावें, असा निर्धार केला] २४.

इति भगवान् श्रीकृष्णानीं गायलेल्या उपनिषदांतील–रहस्यविद्येतील ब्रह्मविद्येपैकीं योग–उपाय शास्त्रांतील दैवासुरसंपद्विभागयोगनावाचा सोळावा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

अध्याय सतरावा.

श्रद्धात्रयविभागयोग.

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

अन्वयार्थ—हे कृष्ण—हे कृष्णा !—तु—पण—ये—जे—श्रद्धया अन्विताः—श्रद्धेनें युक्त होत्साते—शास्त्रविधिं—शास्त्रोक्त विधीचा—उत्सृज्य—त्याग करून—यजन्ते—देवादिकाची पूजा करितात—तेषां—त्यांची—निष्ठा—निष्ठा—का—कोणती—सत्त्वं—सात्विक—आहो—कीं—रजः—राजस—उत—कीं—तमः—तामस. १.

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं त इति भगवद्वाक्याल्लब्धप्रश्नबीजः–ये केचिदविशेषिताः शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन्पूजयन्ति श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽन्विताः संयुक्ताः सन्तः श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कंचिच्छास्त्रविधिमपश्यन्तो वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्दधानतया ये देवादीन्पूजयन्ति त इह ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विता इत्येवं गृह्यन्ते । ये पुनः कंचिच्छास्त्रविधिमुपलभमाना एव तमुत्सृज्यायथाविधि देवादीन्पूजयन्ति त इह 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते' इति न परिगृह्यन्ते ॥

भाष्यार्थ—(नास्तिक व शास्त्रदृष्टि आस्तिक यांची गति सांगितली. आता आस्तिकच पण शास्त्र न जाणणारे, असे जे पुष्कळसे असतात त्यांची गति जाणण्याच्या इच्छेनें अर्जुन प्रश्न करीत आहे, असें आचार्य सांगतात–)—'**तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते**' **इति भगवद्वाक्यात् लब्धप्रश्नबीजः**—(अर्जुनः उवाच–)—'तस्मात् शास्त्रं–' म्हणून तुला कर्तव्याकर्तव्याचा निर्णय करण्यास शास्त्र प्रमाण आहे, अशा या भगवानाच्या वाक्यावरून, तें वाक्य ऐकून, ज्याला प्रश्नाचें बीज सापडलें आहे असा अर्जुन म्हणाला—ये-**केचित् अविशेषिता**—जे कित्येक सर्वसाधारण लोक-सामान्य मानव—**शास्त्रविधिं-शास्त्रविधानं श्रुति-स्मृतिशास्त्रचोदनां उत्सृज्य-परित्यज यजन्ते-देवादीन् पूजयन्ति**—शास्त्रविधीला-शास्त्रविधानाला श्रुति-स्मृतिशास्त्राच्या चोदनेला सोडून, विधींचा परित्याग करून यजन देवादिकांचें पूजन करितात (तें कसें ? उत्तर–)—**श्रद्धया-आस्तिक्यबुद्ध्या अन्विताः-संयुक्ताः सन्तः**—श्रद्धेनें म्ह० आस्तिक्यबुद्धीनें अन्वित-संयुक्त होत्साते (देवादिकांचें पूजन

करितात, येथील यजनाबरोबर दानादिकांचेंहि ग्रहण करावें. ' अहोपण वेदशास्त्रोक्त-विधींचा त्याग केल्यावर ते श्रद्धेनें युक्त होऊन देवादिकांचे पूजन कसे करितात ? कारण शास्त्रीय प्रमाणावांचून नुसत्या श्रद्धेनें याग दानादि संभवत नाहीं ? ' उत्तर-)— **श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कंचित् शास्त्रविधिं अपश्यन्त**—श्रुतिलक्षण किंवा स्मृतिलक्षण असा कोणताच शास्त्रविधि न पाहणारे—**वृद्धव्यवहारदर्शनात् एव श्रद्दधानतया ये देवादीन् पूजयन्ति**—केवळ वृद्धव्यवहार पाहूनच-वृद्धांचा व्यवहार-नुसता रूढि पाहूनच श्रद्धाळुपणानें जे देवादिकांचें पूजन करितात—**ते इह ' ये शास्त्रविधिं उत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विता ' इति एवं गृह्यन्ते**—ते येथें ' ये शास्त्रविधिं० ' या वचनानें घेतलेले आहेत (शास्त्रविधि जाणत असूनहि त्याचा त्याग करून आपल्याच कल्पनेनें जे यागादि करितात ते येथें या वचनानें घ्याव-याचे नाहींत, असें सांगतात-)—**ये पुनः कंचित् शास्त्रविधिं उपलभमाना एव तं उत्सृज्य अयथाविधि देवादीन् पूजयन्ति**—पण जे कोणी एखाद्या शास्त्रविधीला प्रत्यक्ष पहात असतानाच त्याला सोडून अयथाविधि-देवादिकांचें पूजन करितात—**ते इह ' ये शास्त्रविधिं उत्सृज्य यजन्ते ' इति न परिगृह्यन्ते**—ते येथें ' जे शास्त्रविधाला सोडून यजन करितात ' या वाक्यांत घेतले जात नाहींत.

कस्माच्छ्रद्धयाऽन्वितत्वविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किंचिच्छास्त्रं पश्यन्त एव तदुत्सृज्याश्रद्दधानतया तद्विहितायां देवादिपूजायां श्रद्धयाऽन्विताः प्रवर्तन्त इति न शक्यं कल्पयितुं यस्मात्तस्मात्पूर्वोक्ता एव ' ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ' इत्यत्र गृह्यन्ते । तेषामेवंभूतानां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्तमः किं सत्त्वं निष्ठाऽवस्थानमाहोस्विद्रजोऽथ वा तमः । एतदुक्तं भवति या तेषां देवादिविषया पूजा सा किं सात्त्विक्याहोस्विद्राजस्युत तामसीति ॥ १ ॥

भाष्यार्थ—कस्मात्—विधि काय आहे, हें ठाऊक असूनहि जे त्याला सोडून यजन करितात त्यांचें येथें ग्रहण कां करावयाचें नाहीं ? (उत्तर-)—**श्रद्धया अन्वितत्वविशेषणात्**—कारण त्यांना 'श्रद्धया अन्विताः' या शब्दांनीं श्रद्धेनें युक्त असणें हें विशेषण लावलें आहे (यास्तव शास्त्रज्ञ असूनहि शास्त्रविधि सोडून यजन करणारांचें येथें ग्रहण करितां येत नाहीं.त कां? शास्त्रज्ञांचेंच ग्रहण केल्यास काय होतें? असें कोणी विचा-रील म्हणून त्याचें ग्रहण केल्यास व्याघात हा दोष येतो, असें आचार्य सांगतात-)—**देवादिपूजाविधिपरं किंचित् शास्त्रं पश्यन्तः एव अश्रद्दधानतया तत् उत्सृज्य तद्विहितायां देवादिपूजायां श्रद्धया अन्विता प्रवर्तन्ते इति यस्मात् कल्पयितुं न शक्यं**—देवादिपूजाविषयक-देवादिकांची पूजा कशी करावी हें सांगणारें कांहीं शास्त्र पहात-जाणत असतानाच अश्रद्धाळुपणानें त्याला सोडून शास्त्रानें सांगितलेल्या-शास्त्रविहित देवादिकांच्या पूजेमध्यें श्रद्धेनें युक्त होऊन प्रवृत्त होतात अशी ज्याअर्थी कल्पना करितां येणें शक्य नाहीं—**तस्मात् पूर्वोक्ता एव ' ये शास्त्रविधिं उत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः ' इति अत्र गृह्यन्ते**—त्याअर्थी वर

सांगितलेलेच म्ह० शास्त्रविधीला जाणतच नसल्यामुळे त्याला सोडून श्रद्धायुक्त होत्साते यजन करणारेच ' ये शास्त्रविधिं० ' या ठिकाणीं घेतले जातात. [कारण शास्त्रोक्तविधि ठाऊक असूनहि तो सोडून–त्याचा तिरस्कार करून स्वच्छंदें देवपूजनादिकांत प्रवृत्त होणाराचा आसुर प्रकृतीच्या लोकामध्येंच अन्तर्भाव होतो, हें गेल्याच अध्यायांत सिद्ध झालें आहे. यास्तव आस्तिक लोकांच्या प्रकरणांत त्यांना अवकाशच मिळणें शक्य नाहीं, असा याचा भावार्थ. तस्मात् शास्त्र माहीत नसलें तरी वृद्धांच्या व्यवहाराप्रमाणें श्रद्धेनें धर्माचरण करणाराचें पर्यवसान कशांत होतें ? असें अर्जुन विचारतो–]—कृष्ण, तु तेषां एवंभूतानां निष्ठा का—हे कृष्णा, पण त्या अशा प्रकारच्या लोकांची निष्ठा कोणती ?—' सत्त्वं आहो रज तमः ' किं सत्त्वं निष्ठा–अवस्थानं आहोस्वित् रज अथ वा तमः—सत्त्व, रज, कीं तम म्ह० त्यांची सत्त्व ही निष्ठा म्ह० अवस्थान–अवस्थिति आहे कीं रज कीं तम ?—एतत् उक्तं भवति—याचा भावार्थ असा—तेषां या देवादिविषया पूजा सा किं सात्त्विकी आहोस्विद् राजसी उत तामसी इति—त्यांची जी देवादिकांची पूजा ती काय सात्त्विकी आहे का राजसी कीं तामसी, असा याचा भावार्थ आहे. १.

---

१ सोळाव्या अध्यायाच्या शेवटी ' म्हणून काय व अकार्य याच्या निर्णयाविषयीं तुला श्रुति स्मृति-लक्षण विधिनिषेधशास्त्रच प्रमाण आहे ' असें भगवानानीं सांगितलेलें ऐकून त्यावरून सुचलेला प्रश्न अर्जुन या अध्यायांत विचारीत आहे, एवढेंच आचार्य या अध्यायाची पूर्व अध्यायाशीं संगति लावितात. आणि वस्तुतः या अध्यायाचा विषय पाहिला असता तीच अगदी योग्य आहे, असें कोणीहि तत्त्वदृष्टि पुरुष कबूल करील पण रहस्यकार या अध्यायाची संगति लावतानाहि कशी ओढाताण करितात तीं पहा–" कर्मयोगशास्त्रा-प्रमाणें जगाचें धारण पोषण करणारे पुरुष कोणत्या प्रकारचे आणि त्यांच्या उलट जगाचा नाश करणारे पुरुष कोण, याचें याप्रमाणें वर्णन झाल्यावर मनुष्यामनुष्यामध्यें असे भेद का होतात, असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो " पण 'दैवी संपत्तीचे पुरुष कर्मयोगशास्त्राप्रमाणें जगाचें धारण पोषण करणारे असतात' असें सोळाव्या अध्यायांत मुळीच वर्णन नाहीं. त्यांत भगवद्गीतेंत दैवीसंपत्तीचे गुण सांगितले आहेत पण ते सर्व सात्त्विक असल्यामुळें ' शठं प्रति शाठ्यं ' या किंवा ' धर्मासी आणावा धट उद्धटासी उद्धट ' या स्वरूपाचे नाहींत तर सत्त्वसंशुद्धि, आर्जव, तप, अहिंसा, सत्य, अक्रोध, शांति, भूतेषु दया, क्षमा, अद्रोह, नाति-मानिता इत्यादि स्वरूपाचे आहेत. म्ह० ' शठं प्रत्यपि सत्य ' या जातीचे आहेत. त्यांच्या योगानें जगाचें धारण पोषण कसें होणार ? शिवाय भगवान्‌हि ' सात्त्विक प्रकृति कर्मयोगशास्त्राप्रमाणें जगाचें धारण पोषण करणाऱ्या पुरुषाची आहे ' असें सांगत नाहींत तर 'दैवी संपद् विमोक्षाय' असें म्हणून मोक्षाकडे तिचा विनियोग सांगतात तसेंच 'मनुष्यामनुष्या-मध्यें असे भेद का होतात ? असा प्रश्न सहज उत्पन्न होतो,' हें म्हणणेंहि अयोग्य आहे. कारण या प्रश्नाचें उत्तर पूर्वींच (अ. १६ श्लो. ३-५) ' अभिजात ' या शब्दानें दिलें आहे. अभिजात म्ह० त्या त्या संपत्तीला अनुलक्षून उत्पन्न झालेला पुरुष. अर्थात् पूर्व शरीर सोडतांना ज्या संपत्तीला अनुलक्षून त्याची अन्त्यमति उत्पन्न झाली असेल व त्यानें जिच्या

अनुसार हा जन्म घेतला असेल तदनुरूप पुरुषामध्यें दैवी किंवा आसुरी प्रकृति व्यक्त होते, शिवाय पूर्वीहि ' प्रकृतिं यान्ति भूतानि ' [गी. भा ३ ३३ पृ ३३१] ' प्रकृत्या नियता स्वया ' [गी भा ७,२० पृ ६३३] इत्यादि शब्दांनीं पूर्व प्रकृतीच्या अनुसार या जन्मीं त्याचा स्वभाव बनतो असें सांगितलें आहे अर्थात् हा प्रश्न येथें उत्पन्न होण्याचें कारण नाहीं येथें अर्जुनाचा प्रश्न स्पष्ट आहे शास्त्रविधीला सोडून जे श्रद्धेनें यजन करितात त्यांची निष्ठा कोणती ? सात्त्विकी, राजसी का तामसी ? हा प्रश्न आहे व तो मागच्या अध्यायांतील ' तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते ' या भगवद्वचनावरून अर्जुनाच्या मनांत उपस्थित झाला आहे यास्तव रहस्यकाराची संगति बरोबर नाहीं तसेंच " ज्ञानविज्ञानाचें एकंदर निरूपण या अध्यायांत पुरें केलें आहे " हें म्हणणेंहि अयोग्य आहे कारण ज्ञानविज्ञान सातव्या अध्यायांतच संपलें व आठव्यांत तारक ब्रह्म, नवव्यांत राजविद्या राजगुह्य, दहाव्यांत विभूति वगैरे निरनिराळे विषय आले आहेत

पुढें याच श्लोकावरील टीपेंत ते म्हणतात—" शास्त्रावर श्रद्धा असूनहि मनुष्य अज्ञानानें चुकतो उदाहरणार्थ, सर्वव्यापी परमेश्वराचें भजनपूजन करावें हा शास्त्रविधि सोडून देवताच्याच नादीं लागतो " पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं कारण या श्लोकांतील ' श्रद्धया ' या शब्दाचा संबंध शास्त्राकडे नसून पूजेकडे आहे शास्त्राकडे त्याचा संबंध लाविल्यास 'श्रद्धेनें शास्त्रविधि सोडून' असा भलताच काहीं तरी अर्थ होईल 'शास्त्रविधि माहीत नाहीं, तथापि वाडवडिलांच्या पद्धतीला अनुसरून श्रद्धेनें पूजा करितो, त्याची निष्ठा कोणती " असा प्रश्न आहे शास्त्रावर जर श्रद्धा असेल व केवल अज्ञानानें चुकत असेल, तर तो शास्त्रविधि समजून घेईल पण येथें ज्यांच्या विषयीं प्रश्न आहे ते कुलधर्माप्रमाणें वाडवडिलांचा धर्म आचरण करणारे आहेत अर्थात् त्यांना जें उदाहरण दिलें आहे तेंहि अस्थानीं आहे रहस्यकार पुढें म्हणतात—" शास्त्राचा व धर्माचा अश्रद्धेनें तिरस्कार करणाऱ्या म्ह० आसुरी लोकांबद्दल हा प्रश्न नव्हे, " (तर मग ४,५ व ६ श्लोकांत यक्ष राक्षस प्रेत भूत यांच्या पूजेचें वर्णन करून घोर तप करणारास आसुर निश्चयाचे का म्हटलें आहे, असें कोणी विचारील म्हणून ते लागलेच पुढें म्हणतात-) " तथापि प्रसंगानुसार त्यांच्या कर्मांचीं फलेंहि या अध्यायांत वर्णिलीं आहेत " पण या संबंध अध्यायांत आसुर लोकांच्या कर्मांचें फल एका शब्दानेंहि कोठें सांगितलेलें नाहीं वाचकांनीं संबंध अध्याय अवश्य वाचून पहावा, म्हणजे रहस्यकारांचें म्हणणें किती प्रामाणिक आहे, तें कळेल त्याच्याच बरोबर आचार्यांचें या श्लोकावरील भाष्यहि पुनः वाचावें, म्हणजे त्यांनीं या श्लोकांची किती सुंदर व्यवस्था लाविली आहे,तेंहि कळेल वडिलपरंपरेनें पूजन करणारांमध्येंहि सात्त्विक, राजस व तामस असे भेद संभवतात,हें येथें विवक्षित आहे शास्त्राचा, धर्माचा तिरस्कार करणारे तेवढेच आसुर लोक आणि राजस व तामस पूजा, आहार, यज्ञ, दान, तप करणारे आसुर नव्हेत, असें म्हणतां येत नाहीं रहस्यकाराच्या म्हणण्याप्रमाणें शास्त्राचा व धर्माचा तिरस्कार करणारे प्राय सर्वच आधुनिक सुशिक्षित आसुर लोक ठरतात व हा व्याप्ति त्यांच्या अगदीं घरापर्यंत पोंचते, हें त्यांच्या ध्यानांत कसें आलें नाहीं, कांहीं कळत नाहीं ' असो.

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥

अन्वयार्थ—देहिनां—देहवान् जीवाची—**सात्त्विकी राजसी च तामसी एव**—सात्त्विकी, राजसी व तामसी—**इति त्रिविधा श्रद्धा**—अशी त्रिविधा-तीन प्रकारची श्रद्धा—**भवति**—असते.—**सा**—ती तिन्ही प्रकारची श्रद्धा—**स्वभावजा**—जन्मान्तरातील धर्मादिकांचा जो संस्कार त्या मरणसमयी अभिव्यक्त झालेला असतो, त्यापासून ती उत्पन्न झालेली असते—**तां**—त्या त्रिविध श्रद्धेला तू—**शृणु**—ऐक २.

सामान्यविषयोऽयं प्रश्नो नाप्रविभज्य प्रतिवचनमर्हतीति— त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति श्रद्धा । यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि देहिनां सा स्वभावजा । जन्मान्तरकृतो धर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते ततो जाता स्वभावजा । सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृत्ता देवपूजादिविषया, राजसी रजोनिर्वृत्ता यक्षरक्षःपूजादिविषया, तामसी तमोनिर्वृत्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषयैवं त्रिविधा तामुच्यमानां श्रद्धां शृणु ॥ २ ॥

भाष्यार्थ—अयं सामान्यविषयः प्रश्नः अप्रविभज्य न प्रतिवचनं अर्हति इति (श्रीभगवान् उवाच-)—हा सामान्यविषयक प्रश्न आहे पण त्याचा अगदी पृथक् विभाग केल्यावाचून प्रतिवचन-उत्तर देण्यास योग्य नाही, म्हणून श्रीभगवान् म्हणाले-[प्रश्नाचा विषय सामान्य असला तरी त्याचें उत्तर त्याच्या विषयाचा विभाग केल्यावाचून देता येण्यासारखे नाही, म्हणून भगवान् विभागपूर्वक त्याचें उत्तर सांगण्यास आरंभ करितात-]—**त्रिविधा-त्रिप्रकारा श्रद्धा भवति**—त्रिविध म्ह० तीन प्रकारची श्रद्धा असते—**यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि**—ज्या निष्ठेविषयी श्रद्धापूर्वक क्रियेविषयी तूं प्रश्न करीत आहेस ती त्रिविध निष्ठा आहे.—**देहिनां सा स्वभावजा**—देहवान् प्राण्याची ती त्रिविध श्रद्धा स्वभावजन्य आहे. (प्रकृत विषयाच्या उपयोगी असा स्वभावशब्दाचा अर्थ सांगतात-)—**जन्मान्तरकृत धर्मादिसंस्कारः मरणकाले अभिव्यक्तः स्वभाव उच्यते**—जन्मान्तरी-पूर्वजन्मी झालेला धर्मादिकांचा संस्कार की जो पूर्वमरणसमयी अभिव्यक्त होतो, त्याला स्वभाव म्हटलें जातें.—**ततः जाता स्वभावजा**—त्या स्वभावापासून झालेली जी श्रद्धा ती स्वभावजा होय—**सात्त्विकी-सत्त्वनिर्वृत्ता-देवपूजादिविषया**—एक सात्त्विकी-सत्त्वगुणामुळें झालेली, देवपूजा इत्यादि कर्मांविषयांची,—**राजसी-रजोनिर्वृत्ता-यक्षरक्षःपूजादिविषया**—दुसरी राजसी-रजोगुणापासून झालेली, यक्ष-राक्षसांची पूजा वगैरे यांविषयींची,—**तामसी-तमोनिर्वृत्ता-प्रेतपिशाचादिपूजाविषया**—तिसरी तामसी-तमोगुणाच्यायोगानें बनलेली प्रेतपिशाचादिकांविषयींची—**एवं त्रिविधा**—याप्रमाणें प्राण्याची तीन प्रकारची श्रद्धा आहे.—**तां उच्यमानां श्रद्धां शृणु**—ती पुढें सांगितली जाणारी श्रद्धा तू ऐक. २.

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत ।
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धः स एव सः ॥३॥

अन्वयार्थ—हे भारत—हे अर्जुना!—**सत्त्वानुरूपा**—विशिष्ट संस्काराना युक्त अशा अंतःकरणाच्या अनुरूप—**सर्वस्य**—सर्वांची-प्रत्येक मनुष्याची—**श्रद्धा**—आस्तिक्यबुद्धि—**भवति**—असते.—**अयं पुरुषः**—हा संसारी जीव—**श्रद्धामयः**—श्रद्धाप्राय-प्राय श्रद्धायुक्त असतो त्यामुळे—**यः**—जो—**यच्छ्रद्धः**—ज्या श्रद्धेनें युक्त असतो—**स एव**—त्या श्रद्धेच्या अनुरूपच—**सः**—तो जीव असतो ३.

सैव त्रिविधा भवति—सत्त्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेतान्तःकरणानुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति भारत । यद्येवं ततः किं स्यादित्युच्यते श्रद्धामयः श्रद्धाप्रायोऽयं पुरुषः संसारी जीवः । कथं यो यच्छ्रद्धो या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धः स एव तच्छ्रद्धानुरूप एव स जीवः ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वकर्मानुसार मरणसमयी उद्भवलेली तीन प्रकारची स्वभावसंज्ञक वासना, हेंच तीन प्रकारच्या श्रद्धेचें निमित्त वर सांगितलें. आतां तिचेंच उपादान कारण सांगतात-)—**सा एवं त्रिविधा भवति**—ती श्रद्धा याप्रमाणें तीन प्रकारची होते, —**भारत सर्वस्य प्राणिजातस्य सत्त्वानुरूपा-विशिष्टसंस्कारोपेत अन्तःकरणानुरूपा श्रद्धा भवति**—हे भरतवंशजा, सर्व प्राणिजाताची-सर्व प्राण्यांची सत्त्वानुरूप-विशिष्टसंस्कारांना युक्त अशा अन्तःकरणानुरूप श्रद्धा असते. [विशिष्ट संस्कारांना युक्त असें अन्तःकरण हेंच श्रद्धेचें उपादान कारण असल्यामुळें त्रिविध संस्काराच्या अनुसार त्रिविध श्रद्धा होते. अहोपण, सत्त्वादि निष्ठाविषयी प्रश्न असतांना श्रद्धेचें त्रिविधत्व सांगण्यांत काय अर्थ आहे? असा प्रश्न-]—**यदि एवं ततः किं स्यात्**—असें श्रद्धेचें त्रिविधत्व जरी असलें तरी त्यामुळें प्रश्नाचा निर्णय कसा होणार?—**इति उच्यते**—असें म्हणाल तर सांगतों—**अयं पुरुषः-संसारी जीवः श्रद्धामयः-श्रद्धाप्रायः**—हा पुरुष म्ह० हा संसारी जीव श्रद्धामय-श्रद्धाप्रचुर आहे-पुरुषामध्यें श्रद्धेचेंच आधिक्य असतें.—**कथं**—पुरुष श्रद्धामय कसा?—'**यः यच्छ्रद्धः**,'—**या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धः**—ज्या जीवाची जी श्रद्धा असते तो 'यच्छ्रद्ध'—**स एव तच्छ्रद्धानुरूप एव सः-जीवः**—तोच तच्छ्रद्धानुरूपच तो म्ह० जीव असतो-ज्याची जी श्रद्धा असते तसाच तो पुरुष असतो. ३

---

१ रहस्यकार दुसऱ्या श्लोकातील 'स्वभावजा' या शब्दाचा अर्थ 'स्वभावतः' असा करितात. तिसऱ्या श्लोकातील 'सत्त्वानुरूपा' याचा "ज्याच्या त्याच्या सत्त्वाप्रमाणें म्ह० प्रकृतिस्वभावाप्रमाणें" असा करितात व टीपेंत म्हणतात-"सत्त्वशब्दाचा अर्थ देहस्वभाव, बुद्धि किंवा अन्तःकरण असा आहे. काठकोपनिषदांत सत्त्वशब्दाचा अर्थ आत्मा अगत (कठ. ६. ७) वेदान्तसूत्राच्या शांकरभाष्यांतहि 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञ' या पदाऐवजीं 'सत्त्व

यजन्ते सात्त्विका देवान्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

अन्वयार्थ—सात्त्विकाः—सत्त्वनिष्ठ पुरुष—**देवान्**—देवांस—**यजन्ते**—पूजतात.—**राजसा**—राजस पुरुष—**यक्षरक्षांसि**—यक्ष व राक्षस यांस पूजतात.—**अन्ये तामसाः जनाः**—दुसरे तामस जन—**प्रेतान् च भूतगणान्**—प्रेतांना व भूतगणांना पूजतात. ४

तत्रश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठाऽनुमेयेत्याह—यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकाः सत्त्वनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः, प्रेतान्भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

क्षेत्रज्ञ' हें पद आलें आहे (१.२.१७)साराश दुसऱ्या श्लोकांतील 'स्वभाव' आणि तिसऱ्या श्लोकांतील ' सत्त्व ' हे दोन्ही शब्द या ठिकाणी समानार्थक आहेत. कारण स्वभाव म्ह० प्रकृति व प्रकृतीपासूनच बुद्धि व अन्तःकरण होतें हा सिद्धान्त सांख्य व वेदान्त या दोघांसहि मान्य आहे " पण यांत रहस्यकारांनी कसा घोटाळा केला आहे तो पहा.अगोदर ते सत्त्व म्ह० प्रकृतिस्वभाव म्हणतात, नतर देहस्वभाव, बुद्धि व अन्तःकरण हा 'सत्त्व' शब्दाचा अर्थ सांगतात. त्याविषयीं काठकांतील 'इन्द्रियेभ्यः परं मनः मनसः सत्त्व उत्तम ' या वाक्यांत सत्त्वशब्दाचा तसाच अर्थ केला आहे असें म्हणतात. शांकरभाष्याचाहि हवाला देतात आणि स्वभाव व सत्त्व हे दोन्ही शब्द समानार्थक आहेत असें म्हणतात इतकेंच नव्हे तर पुढें स्वभाव म्ह० प्रकृति व प्रकृतीपासूनच पुढें बुद्धि व अन्तःकरण होतें,असा सांख्य-वेदान्ताचा सिद्धान्त सांगतात. म्हणजे कशाचाच कशाला मेळ नाहीं. प्रकृतिस्वभाव व देहस्वभाव आणि अन्तःकरण व बुद्धि हीं एकच कशीं होतील ? काठकांत, शारीरकांत,फार काय पण या गीताभाष्यांतहि आचार्यांनी सत्त्वशब्दाचा बुद्धि किंवा अन्तःकरण असा अर्थ केला आहे (गी. भा.पृ ९,१०५३पहा) योगवासिष्ठादि ग्रंथांतहि सत्त्वशब्द अन्तःकरण या अर्थी योजिला आहे,पण त्यावरून'स्वभाव'व'सत्त्व'हे शब्द समानार्थक कसे ठरतात! बरें ते जर समानार्थक आहेत तर स्वभाव म्ह०प्रकृति व प्रकृतीपासून अन्तःकरण होतें वगैरे येथें सांगण्याचें काय प्रयोजन आहे ? आम्ही म्हणतों सांख्य व वेदान्त यांचा जरी तसा सिद्धान्त असला तरी त्याचा येथें काय संबंध ? यापेक्षा स्वभाव व सत्त्व या शब्दांचा आचार्यांनी केलेला अर्थ किती सुबोध व सयुक्तिक आहे, याचा विचार आतां वाचकांनीच करावा. "जशी ज्याची बुद्धि तसें त्याला फल आणि ही बुद्धि होणं किंवा न होणं,हें प्रकृतिस्वभावावर अवलंबून असतें " वगैरे दुसराहि पुष्कळ असंबद्ध मजकूर येथें लिहिला आहे, पण त्याकडे दुर्लक्ष करणेंच बरें ! " म्हणून प्रकृतिस्वभावाप्रमाणें श्रद्धा बदलते,असें सांगितल्यावर" वगैरे म्हणणें निराधारच आहे. कारण दुसऱ्या किंवा तिसऱ्या श्लोकांतहि ' प्रकृतिस्वभावाप्रमाणें श्रद्धा बदलते ' असें सांगितलेलें नाहीं.

तान् परिहरणार्थं विद्धि इति उपदेशः—याप्रमाणे शरीरातील इन्द्रियसमुदायाला व कर्मज्ञानसाक्षिभूत अशा अन्तःशरीरस्थ मला कृश करणाऱ्या त्यांना तू आसुर निश्चयाचे समज ज्यांचा आसुर निश्चय असतो ते आसुरनिश्चय होत त्यांना तू जाण-असले लोक आसुरनिश्चयी असतात असे त्यांचा व त्यांच्या निश्चयाचा परिहार करण्यासाठी तू जाण, असा हा उपदेश आहे ६

आहरस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

अन्वयार्थ—तु—आणि तसाच—**सर्वस्य**—सर्वांचा—**आहारः अपि**—आहारहि—**त्रिविधः**—तीन प्रकारचा—**प्रियः**—प्रिय—**भवति**—होतो—**यज्ञः**—यज्ञ,—**तपः**—तपश्चर्या—**तथा**—त्याचप्रमाणे—**दानं**—दान, त्रिविध असतें—**तेषां**—त्यांचा—**इमं भेदं**—हा भेद—**शृणु**—ऐक ७

आहाराणां च रस्यस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां यथाक्रमं सात्त्विकराजसतामसपुरुषप्रियत्वदर्शनमिह क्रियते रस्यस्निग्धादिष्वाहारविशेषेष्वात्मनः प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्वं तामसत्वं च बुद्ध्वा रजस्तमोलिङ्गानामाहाराणां परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गानां चोपादानार्थं तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्वप्रतिपादनमिह राजसतामसान्बुद्ध्वा कथं नु नाम परित्यजेत्सात्त्विकानेवानुतिष्ठेदित्येवमर्थम् —आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तुस्त्रिविधो भवति प्रियः इष्टस्तथा यज्ञस्तथा तपस्तथा दानं तेषामाहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—च रस्य-स्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां आहाराणां यथाक्रमं सात्त्विक राजस तामसपुरुषप्रियत्वदर्शनं इह क्रियते—व रस्य स्निग्ध इत्यादि तीन वर्ग या रूपानें भिन्न असलेल्या-त्रिविध झालेल्या आहारांचें अनुक्रमानें सात्त्विक, राजस, तामस पुरुषप्रियत्व-म्ह० ते त्रिविध आहार सात्त्विकादि तीन प्रकारच्या पुरुषांस प्रिय असतात, असे येथें प्रदर्शित केलें जातें (पण रस्यादिवर्ग सात्त्विक पुरुषाला, कट्वादिवर्ग राजस पुरुषाला व यातयामादि वर्ग तामस पुरुषाला प्रिय असतो, हें येथें सांगण्याचा उपयोग काय ? उत्तर-)—**रस्यस्निग्धादिषु आहारविशेषेषु आत्मनः प्रीति-अतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्वं तामसत्वं च बुद्ध्वा**—रस्य स्निग्धादि विशिष्ट आहारांमध्ये आपली अतिशय प्रीति असणें या लिंगावरूनच आपलें सात्त्विकत्व, राजसत्व व तामसत्व जाणून—**रजस्तमोलिङ्गानां आहाराणां परिवर्जनार्थं च सत्त्वलिङ्गानां उपादानार्थं**—राजस व तामस लिंगांनीं युक्त असलेल्या आहारांचें परिवर्जन-परित्याग करून सात्त्विक लिंगांनीं युक्त असलेल्या आहारांचें ग्रहण करावें यासाठीं हें सांगितलें जात आहे.—**तथा सत्त्वादिगुणभेदेन यज्ञादीनां अपि त्रिविधत्वप्रतिपादनं इह राजसतामसान्**

तुद्ध्या—त्याचप्रमाणें सत्त्वादिगुणांच्या भेदामुळें यज्ञादिकांच्या त्रिविधत्वाचें जें प्रतिपादन यथ करें जात आहे, तें राजस व तामस यज्ञादिकांना जाणून—कथ नु नाम परित्यजेत् सात्त्विकान् एव अनुतिष्ठेत् इति एव अर्थ—त्याचा त्याग कसा करून व सात्त्विक यज्ञादिकांचेंच अनुष्ठान करील, यासाठीं भगवान् म्हणतात—सर्वस्य भोक्तुः आहार तु अपि त्रिविधः-प्रिय इष्टः भवति—सर्व भोक्त्यांना आहारादि तीन प्रकारचा प्रिय होतो—तथा यज्ञ तथा तपः तथा दानं—त्याचप्रमाणें यज्ञ, तसेंच तप व तसेंच दान त्रिविध प्रिय होतें—तेषां आहारादीनां इम वक्ष्यमाण भेद शृणु—त्या आहारादिकांचा हा पुढें सांगितला जाणारा त्रिविध भेद ऐक ७.

आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः॥

अन्वयार्थ—आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः—आयुष्य, मानस बल, शारीर बल, आरोग्य, सुख व प्रीति यांना वाढविणारे—रस्या—रसयुक्त, —स्निग्धाः—स्नेहयुक्त—स्थिरा—देहांत चिरकाल राहणारे—हृद्या—हृदयाला प्रिय वाटणारे असे—आहाराः—आहार—सात्त्विकप्रिया—सात्त्विक लोकांना प्रिय असतात ८

आयुरिति । आयुश्च सत्त्वं च बलं चाऽऽरोग्यं च सुखं च प्रीतिश्च तासां विवर्धना आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनास्ते च रस्या रसोपेताः स्निग्धाः स्नेहवन्तः स्थिराश्चिरकालस्थायिनो देहे, हृद्या हृदयप्रिया आहाराः सात्त्विकप्रियाः सात्त्विकस्येष्टाः ॥८॥

भाष्यार्थ—'आयु०' इति—'आयु०' इत्यादि श्लोकानें सात्त्विकांना प्रिय वाटणाऱ्या आहाराचें वर्णन करितात—आयुः च सत्त्वं च बलं च आरोग्यं च सुखं च प्रीतिः च तासां विवर्धना—आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः—आयु—उत्तम प्रकारें जीवन, सत्त्व—चित्तस्थैर्य किंवा धाय, बल—शारीरइंद्रियसामर्थ्य, आरोग्य—नीरोगता, सुख—अंतःकरणाचा आल्हाद, व प्रीति दुसऱ्यांना सुखी पाहून मनाला होणारा हर्ष, यांची वृद्धि करणारे म्हणून आयुःसत्त्वादिविवर्धन,—ते च रस्याः—रसोपेताः—तेच रस्य म्ह० रसयुक्त—सरस—स्निग्धा—स्नेहवन्तः—स्नेहयुक्त—स्थिरा—देहे चिरकालस्थायिन—स्थिर म्ह० देहांत चिरकाल राहणारे—शरीरावर चिरकाल उपकार करणारे—हृद्याः—हृदयप्रिया—हृदयाला प्रिय वाटणारे असे—आहाराः सात्त्विकप्रिया—सात्त्विकस्य इष्टा—आहार सात्त्विकप्रिय असतात म्ह० सात्त्विक पुरुषाला आवडतात. ८

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥ ९ ॥

अन्वयार्थ—हे भरतश्रेष्ठ—हे भरतकुलश्रेष्ठा !—**तु**—पण—**फलं अभिसंधाय**—फलाची इच्छा ठेवून—**च दंभार्थं अपि एव**—व दंभासाठीहि केवल—**यत्**—जे—**इज्यते**—यजन केले जाते,—**तं यज्ञं**—त्या यज्ञाला—**राजसं**—राजस यज्ञ—**विद्धि**—जाण १२

अभिसंधायेति । अभिसंधायोद्दिश्य फलं दम्भार्थमपि चैव यदिज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—' अभिसंधाय० ' इति—त्यामाराठी ' अभिसंधाय ' या श्लोकानें राजस यज्ञाचें लक्षण सांगतात —**फलं अभिसंधाय-उद्दिश्य च दंभार्थं अपि एव यत् इज्यते**—फलाच्या उद्देशानें-इच्छून व दंभासाठीहि म्ह० लोकांना आपणास धार्मिक म्हणावें, या हेतूनें जो यज्ञ केला जातो—**भरतश्रेष्ठ**—हे भरतकुलश्रेष्ठा !—**तं यज्ञं राजसं विद्धि**—त्या यज्ञाला तू राजस जाण [स्वर्गादिकांच्या उद्देशानें व आपलें धार्मिकत्व प्रकट करण्यासाठी जो यज्ञ केला जातो तो राजस व त्यामुळें त्याज्य आहे, असें समज] १२

विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणं ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

अन्वयार्थ—विधिहीनं—शास्त्रोक्त विधीवांचून—**असृष्टान्नं**—ज्यांत अन्नदान केलेलें नाहीं,—**मंत्रहीनं**—मंत्ररहित—**अदक्षिणं**—दक्षिणारहित—**श्रद्धाविरहितं**—श्रद्धाशून्य—**यज्ञं**—यज्ञाला—**तामसं**—तामस यज्ञ—**परिचक्षते**—सांगतात १३

विधिहीनमिति । विधिहीनं यथाचोदितविपरीतम्, असृष्टान्नं ब्राह्मणेभ्यो न सृष्टं न दत्तमन्नं यस्मिन्यज्ञे सोऽसृष्टान्नस्तमसृष्टान्नम्, मन्त्रहीनं मन्त्रतः स्वरतो वर्णतश्च वियुक्तं मन्त्रहीनम्, अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितं श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्वृत्तं कथयन्ति ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—' विधिहीनं० ' इति—'विधिहीन' या श्लोकानें सांगासाठीच तामस यज्ञ सांगतात—**विधिहीनं-यथाचोदितविपरीतं**—विधिहीन म्ह० शास्त्रविधीच्या उलट—**असृष्टान्नं-यस्मिन् यज्ञे ब्राह्मणेभ्यः अन्नं न सृष्टं-न दत्तं सः असृष्टान्नः न असृष्टान्नं**—असृष्टान्न म्ह० ज्या यज्ञांत ब्राह्मणांना अन्न दिलें जात नाहीं तो असृष्टान्न, त्या असृष्टान्नाला—**मन्त्रहीनं-मन्त्रतः स्वरतः च वर्णतः वियुक्तं मन्त्रहीनं**—मंत्रहीन म्ह० मंत्र, स्वर व वर्ण यांना रहित तो मंत्रहीन, अशा त्या मंत्रहीन यज्ञाला—**अदक्षिणं-उक्तदक्षिणारहितं**—अदक्षिण म्ह० विहित दक्षिणेनें रहित—**श्रद्धाविरहितं यज्ञं**—आणि श्रद्धारहित यज्ञाला—**तामसं परिचक्षते-तमोनिर्वृत्तं कथयन्ति**—तामस म्हणतात-तमोगुणामुळें झालेला असें सांगतात [विधिहीन, अन्नसंतर्पणरहित, मंत्रहीन, दक्षिणाहीन व श्रद्धारहित यज्ञाला तामस यज्ञ म्हणतात.] १३.

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥

अन्वयार्थ—देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं—देव, ब्राह्मण, गुरु व प्राज्ञ-विद्वान् यांचें पूजन,—**शौचं**—स्नानादि शौच,—**आर्जवं**—सरळ वर्तन—**ब्रह्मचर्यं**—स्त्रीशरीराशीं संसर्ग न करणें,—**च अहिंसा**—आणि प्राण्यांची हिंसा न करणें, त्याला ताडन न करणें, हें—**शारीरं तप.**—शारीर-शरीरानें होणारें तप—**उच्यते**—म्हटलें जातें. १४

अथेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते—देवाश्च द्विजाश्च गुरवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञास्तेषां पूजनं देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवमृजुत्वं ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं शरीरप्रधानैः सर्वैरेव कार्यकरणैः कर्त्रादिभिः साध्यं शारीरं तप उच्यते । पञ्चैते तस्य हेतव इति हि वक्ष्यति ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें राजस व तामस यज्ञाचा त्याग करून सात्त्विक यज्ञाचेंच अनुष्ठान करण्यासाठीं तीन प्रकारचे यज्ञ सांगितले. आतां सात्त्विकादि भावाचें निरूपण करण्यासाठीं सर्व तपाचें स्वरूप सांगतात–)—**अथ इदानीं त्रिविधं तपः उच्यते**—आतां या श्लोकानें तीन प्रकारचें तप सांगितलें जातें.—**देव द्विज-गुरु-प्राज्ञाः देवाः च द्विजाः च गुरवः च प्राज्ञाः च तेषां पूजनं देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं**—ब्रह्मादि देव, द्विज-ब्राह्मण, पित्रादि गुरु व प्राज्ञ-विद्वान् पंडित, त्यांचें प्रणाम-

१ याविषयीं रहस्यकार म्हणतात—" तप म्ह० अरण्यांत जाऊन पातंजल योगानें शरीर कष्टविणें असा संकुचित अर्थ या ठिकाणीं विवक्षित नसून " वगैरे, पण तो अर्थ येथें विवक्षित आहे असें म्हणतो कोण ? शिवाय तप म्ह० 'अरण्यांत जाऊन पातंजल योगानें शरीर कष्टविणें ' म्हणजे काय ? पातंजल योगसूत्रांत जें तप सांगितलें आहे तें रहस्यकार म्हणतात तशा स्वरूपाचें नाहीं. उलट 'तप स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ' पा. सू. २. १. या सूत्राच्या भाष्यांत व्यास म्हणतात–" तच्च चित्तप्रसादनम् अबाधमानम् अनेन आसेव्य " वाचस्पतिमिश्र यांचेंच स्पष्टीकरण—' तत् च उपादीयमान अपि तप. तावन्मात्र एव चरणीय न यावता धातुवैषम्य आपद्यते ' राजाधिराज भोजदेवविरचित पातंजल योगसूत्रवृत्तींत–' तप. शास्त्रान्तरोपदिष्ट कृच्छ्रचान्द्रायणादि ' असें म्हटलें आहे. या सर्वांचा भावार्थ असा–मनुयाज्ञवल्क्यादि धर्मशास्त्रोक्त कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप, पण तेंहि शरीरांतील रस-रक्तादि धातूंचें वैषम्य न होईल इतकेंच करणें. स्वाध्याय म्ह० प्रणवादि जप किंवा मोक्षशास्त्राध्ययन व ईश्वरप्रणिधान–सर्वकर्में परमगुरु जो ईश्वर त्याला अर्पण करणें किंवा कर्मफलसंन्यास हा क्रियायोग म्ह० कर्मयोग होय. यावरून रहस्यकाराचें म्हणणें किती निराधार आहे, तें आतां वाचकांनाच ठरवावें. पूर्वी सहाव्या अध्यायांतहि रहस्यकारांनीं योगाविषयीं असेच अनुदार उद्गार काढले आहेत. (गी. भा पृ. ५९७, ६०९. पहा.) पण त्यांतल्यात्यांत गमत ही आहे कीं त्यांना कापिलसांख्यदर्शन मात्र गीतेंत जेथें तेथें दिसतें ! मग योगानेंच तेवढें रहस्यकारांचें काय घोडें मारलें आहे कोण जाणे. बाकी योगाशीं व संन्यासाशीं त्यांचा "हाडवैर" आहे खरा !!

शुश्रूषादि पूजन, हेंच देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजन—**शौच**—पूर्वोक्त द्विविध शुचिर्भूतपणा-पवित्रपणा—**आर्जवं-ऋजुत्वं**—अन्तःकरणाचा सरळपणा—**ब्रह्मचर्य**—ब्रह्मचर्य-व्रतस्थ अवस्था, इन्द्रियनिग्रह—**च अहिंसा**—व हिंसा न करणें, प्राण्यांना पीडा न देणें-या सर्वांना—**शरीरनिर्वर्त्यं-शारीर-शरीरप्रधानैः सर्वैः एव कार्यकरणैः कर्त्रादिभिः साध्यं शारीरं तपः उच्यते**—शरीराच्या योगानें होणारें तें शारीर, शरीर ज्यामध्यें मुख्य आहे अशा देहेंद्रियांनीं कर्ता, करण इत्यादिकांकडून साध्य होणारें जें तप त्याला शारीर तप म्हटलें जातें [कोणतेंहि तप केवळ शरीरानें होणें शक्य नाहीं म्हणून भाष्यांत शरीरप्रधान-सर्वच शरीरेंद्रियांनीं असें म्हटलें आहे. त्याच प्रमाणें कर्ता, करण व त्याचे व्यापार यावांचून कोणतीच क्रिया होत नाहीं, म्हणून 'कर्त्रादिभिः' असें भाष्यांत म्हटलें आहे पण तप कर्ता, करण इत्यादिकांनीं साध्य होत असेल तर त्याला 'शारीर तप' कसें म्हणतां येईल ? आणि त्याला जर शारीर तप म्हटलें तर तें कर्त्रादिसाध्य कसें, अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात-]—'**पञ्चैते तस्य हेतवः' इति हि वक्ष्यति**—मनुष्य शरीर, वाक्, मन यांनीं जें जें आरंभितो त्या प्रत्येकाला अधिष्ठान, कर्ता इत्यादि पांच हेतु अवश्य लागतात, असें पुढें (अठराव्या अध्यायांत श्लो १५) भगवान् सांगतील १४

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

अन्वयार्थ—यत्—जें—**अनुद्वेगकरं**—प्राण्याच्या मनांत दुःख उत्पन्न न करणार,—**सत्य**—खरें,—**च प्रियहितं**—व प्रिय आणि हितकर—**वाक्यं**—वाक्य —**च**—व—**स्वाध्यायाभ्यसनं एव**—यथाविधि वेदशास्त्राध्ययन—**वाङ्मय तप**—हें वाङ्मय तप—**उच्यते**—सांगितलें जातें १५

अनुद्वेगेति । अनुद्वेगकरं प्राणिनामदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्प्रियहिते दृष्टादृष्टार्थे । अनुद्वेगकरत्वादिभिर्धर्मैर्वाक्यं विशेष्यते । विशेषणधर्मसमुच्चयार्थश्चशब्दः । परप्रत्यायनार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियहितानुद्वेगकरत्वानामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनता स्याद्यदि न तद्वाङ्मयं तपः । तथा सत्यवाक्यस्येतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनतायां न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा प्रियवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा हितवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा वियुक्तस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । किं पुनस्तत्तपो यत्सत्यं वाक्यमनुद्वेगकरं प्रियं हितं च यत्तत्परमं तपो वाङ्मयम् । यथा शान्तो भव वत्स स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ तथा ते श्रेयो भविष्यति । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव यथाविधि वाङ्मयं तप उच्यते ॥

भाष्यार्थ—'अनुद्वेग०' इति—'अनुद्वेग०'या श्लोकानें वाङ्मय तप सांगतात—**अनुद्वेगकरं-प्राणिनां अदुःखकरं वाक्यं**—अनुद्वेगकर,प्राण्यांना अदुःखकर-दुःखकर न

होणारें असें वाक्य—**सत्यं प्रियहितं च यत्**—सत्य व जें प्रिय-हित (सत्य म्ह० जसें ठाऊक असेल तसेंच सागणें, प्रिय म्ह० कानाला सुखकर वाटणारें व हित म्ह० परिणामा हितावह किंवा-)—**प्रियहिते दृष्टादृष्टार्थे**—प्रिय व हित हे दोन्ही शब्द दृष्ट व अदृष्ट या दोन्ही अर्थी घ्यावे म्ह० ऐहिक व पारलौकिक प्रिय व हितवचन.—**अनुद्वेगकरत्वादिभिः धर्मैः वाक्यं विशेष्यते**—अनुद्वेगकर, सत्य, प्रिय व हित या धर्मांनीं वाक्य विशेषित केलें जातें. अर्थात् अनुद्वेगकरत्वादि विशेषणांनीं विशिष्ट असें वाक्य, —**विशेषणधर्मसमुच्चयार्थः चशब्दः**—विशेषणाचा परस्पर एक समुच्चय करण्यासाठीं 'च यत्' हा 'च' शब्द आहे. (पण वाक्याला अशीं हीं चार विशेषणें का लाविलीं आहेत व त्यांचा परस्पर समुच्चय करण्यांत तरी काय अर्थ आहे? उत्तर-)—**परप्रत्ययनार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्य-प्रिय-हित-अनुद्वेगकरत्वानां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिः वा हीनता स्यात् यदि, न तत् वाङ्मयं तपः**—दुसऱ्याला एखाद्या विषयाचा बोध करून देण्यासाठीं योजलेलें वाक्य सत्य, प्रिय, हित व अनुद्वेगकरत्व यांतील कोणत्या तरी एका गुणानें, दोन गुणांनीं किंवा तीन गुणांनीं जर हीन असेल तर तें वाङ्मय तप नव्हे.—**तथा सत्यवाक्यस्य इतरेषां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिः वा हीनतायां न वाङ्मयतपस्त्वं**—त्याचप्रमाणें सत्यवाक्य बाकीच्या विशेषणांतील कोणत्या तरी एका, दोन किंवा तीन विशेषणांनीं हीन असेल तर त्याला वाङ्मयतपस्त्व नाहीं.—**तथा प्रियवाक्यस्य अपि इतरेषां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिः वा हीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वं**—तसेंच प्रिय वाक्यहि इतर विशेषणांतील एक, दोन किंवा तीन विशेषणांनीं हीन असल्यास त्याला वाङ्मयतपस्त्व नाहीं.—**तथा हितवाक्यस्य अपि इतरेषां अन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिः वा वियुक्तस्य न वाङ्मयतपस्त्वं**—त्याच न्यायानें हित वाक्यहि बाकीच्या विशेषणांतील एक, दोन किंवा तीनहि विशेषणांनीं रहित असेल तर त्यालाहि वाङ्मयतपस्त्व नाहीं.—**किं पुनः तत् तपः**—तर मग तें तप कोणतें?—**यत् सत्यं वाक्यं अनुद्वेगकरं प्रियहितं च यत् तत् परमं वाङ्मयं तपः**—जें सत्यवाक्य, अनुद्वेगकर, प्रिय व जें हित तें परम वाङ्मय तप होय.—**यथा वत्स शान्तः भव स्वाध्यायं योगं च अनुतिष्ठ तथा ते श्रेयः भविष्यति**—असें बाळा, शांत हो. स्वाध्याय व योग-अनुष्ठानादि कर. म्हणजे तुझें कल्याण होईल. —**स्वाध्यायाभ्यसनं च एव यथाविधि**—आणि प्राङ्मुखत्व पवित्रपाणित्व इत्यादि शास्त्रोक्त विधींचें उल्लंघन न करितां स्वाध्यायाचें आवर्तन करणें, हें—**वाङ्मयं तपः उच्यते**—वाङ्मय तप म्हटलें जातें. [कारण, स्वाध्यायांत वाणीची अधिक प्रवृत्ति होत असते. म्हणून हें वाङ्मय-वाक्प्रधान तप होय.] १५.

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

अन्वयार्थ—**मन प्रसादः**—मनाची अत्यत शाति, प्रसन्नता,—**सौम्यत्वं**— सौम्यता,—**मौन**—न बोलण्याविषयीं मनाचा सयम,—**आत्मविनिग्रह**—सामान्यत सर्व बाजूंनीं मनाचा निरोध करणें,—**भावसंशुद्धिः**—मनाचा निष्कपटपणा—**इति एतत् तपः**—हे अशा प्रकारचें तप—**मानसं**—मानस तप—**उच्यते**—म्हटलें जातें १६

मन इति । मन प्रसादो मनस. प्रशान्ति स्वच्छतापादन मनसः प्रसादः । सौम्यत्वं यत्सौमनस्यमाहुर्मुखादिप्रसादकार्योऽन्त करणस्य वृत्ति', मौन वाक्संयमोऽपि मन.संयमपूर्वको भवतीति कार्येण कारणमुच्यते मन.सयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहो मनोनिरोध. सर्वत सामान्यरूप आत्मविनिग्रहो वाग्विषयस्यैव मनस' सयमो मौनमिति विशेषः । भ वसंशु द्वि. परैर्व्यवहारकालेऽमायावित्व भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते

भाष्यार्थ—' मनः०' इति—' मन ०' या श्लोकानें मानस तप सागतात—**मन प्रसाद -मनस. प्रशान्ति -स्वच्छतापादन मनसः प्रसाद**—मन प्रसाद म्ह० मनाची शाति मनामध्यें स्वच्छता–अनाकुलता–निश्चितपणा रागादिदोषरहित हा गुण सपादन करणें हा मनाचा प्रसाद होय—**सौम्यत्व-यत् सौमनस्य आहुः-मुखादिप्रसादकार्या अन्त करणस्य वृत्तिः**—सौम्यत्व म्ह० ज्याला सौमनस्य म्हणतात सर्वांचें हितचिंतन–कोणाचेंहि अहितचिंतन न करणें, मुखादिकांची प्रसन्नता हें जिचें कार्य आहे अशी अन्त करणाची वृत्ति—**मौन-वाक्सयम अपि मनः सयमपूर्वकः भवति इति कार्येण कारण उच्यते-मन सयम मौन इति**—मौन म्ह० वाक्सयमहि मन.सयमपूर्वक होतो मन सयम केल्यानेंच वाक्सयम होतो म्हणून यथें कार्यानें कारणाचा निर्देश केला जातो अर्थात् मन सयम हेच मौन, असें म्हटल जातें, किंवा मुनाचा भाव मनन, तेंच मौन —**आत्मविनिग्रह.-मनोनिरोधः**—आत्मविनिग्रह म्ह० मनोनिरोध–आत्म्याचा–मनाचा निरोध (तर मन मौन व आत्मविनिग्रह याच्या अर्थात फरक काय ? उत्तर-)—**सर्वत सामान्यरूप आत्मविनिग्रहः**—सर्वत. सामान्यरूप मनोनिग्रह हा आत्मविनिग्रह—**वाग्विषयस्य एव मनस सयमः मौनं इति विशेष**—व वाक्-सबधी मनाचा सयम हें मौन, असा या शब्दांच्या अर्थात फरक आहे. [आत्मविनिग्रह म्ह० सामान्यत सर्व विषयापासून मनाचा निग्रह व मौन म्ह० वाक्-विषयक मनाचाच निग्रह.]—**भावसशुद्धिः-परै. व्यवहारकाले अमायावित्व भावसशुद्धि**—भावसशुद्धि म्ह० हृदयाची अविचलता–रागादिमलरहित दुसऱ्यांशीं व्यवहार करितांना निष्कपटपणा, हीच भावसंशुद्धि—**इति एतत् तप मानस उच्यते**—अशा या तपाला मानस म्ह० मन प्राधान्यानें होणारें तप असें म्हणतात १६.

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

अन्वयार्थ—अफलाकांक्षिभिः—फलाचा आकांक्षा न करणाऱ्या—**युक्तैः**—समाहितचित्त—**नरैः**—पुरुषांकडून—**परया श्रद्धया**—अतिशय श्रद्धेनें—**तप्तं**—केलेलें—**तत् त्रिविधं तपः**—जें तीन प्रकारचें तप त्याला—**सात्त्विकं**—सात्त्विक—**परिचक्षते**—म्हणतात १७

यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपस्तप्तं नरैः सत्त्वादिभेदेन कथं त्रिविधं भवतीत्युच्यते—श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमनुष्ठितं तपस्तत्प्रकृतं त्रिविधं त्रिप्रकारमधिष्ठानं नरैरनुष्ठातृभिरफलाकाङ्क्षिभिः फलाकाङ्क्षारहितैर्युक्तैः समाहितैर्यदीदृशं तपस्तत्सात्त्विकं सत्त्वनिर्वृत्तं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपः नरैः तप्तं सत्त्वादिभेदेन त्रिविधं कथं भवति इति उच्यते—वर तीन श्लोकांत सांगितलेलें शारीर, वाङ्मय व मानस असें मनुष्यांनी केलेलें तप सत्त्वादि भेदानें त्रिविध कसें होतें तें (या पुढील तीन श्लोकांनी) सांगितलें जातें —**परया-प्रकृष्टया श्रद्धया-आस्तिक्यबुद्ध्या तप्तं अनुष्ठितं**—परम श्रद्धेनें-अतिशय आस्तिक्यबुद्धीनें तप-केलें म्ह॰ अनुष्ठिलेलें—**तत् प्रकृतं त्रिविधं त्रिप्रकारं अधिष्ठानं तपः**—तें प्रकृत त्रिविध-तीन प्रकारचें-शरीर वाक् व मन यांना होणारें तप—**अफलाकाङ्क्षिभिः फलाकांक्षारहितैः युक्तैः-समाहितैः नरैः अनुष्ठातृभिः**—अफलाकांक्षी-फलाकांक्षारहित-फलेच्छाशून्य, युक्त-समाहित म्ह॰ सिद्धि व असिद्धि यांविषयीं निर्विकार अशा नरांकडून-अनुष्ठान करणारांकडून अनुष्ठिलेलें (अशा लोकांनी केलेलें)—**यत् ईदृशं तपः तत् सात्त्विकं सत्त्वनिर्वृत्तं परिचक्षते-शिष्टाः कथयन्ति**—जें अशा प्रकारचें तप त्याला सात्त्विक-सत्त्वगुणामुळें घडलें तप असें सांगतात शिष्ट त्याला सात्त्विक तप म्हणतात १७

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

अन्वयार्थ—यत् तपः—जें तप—**सत्कारमानपूजार्थं**—सत्कार मान व पूजा यांसाठीं—**च**—आणि—**दम्भेन एव**—दंभानेंच—**क्रियते**—केलें जातें—**तत्**—तें—**इह**—येथें—**राजसं**—राजस—**चलं**—चंचल व—**अध्रुवं**—अनित्य—**प्रोक्तं**—म्हटलें जातें १८

सत्कारेति । सत्कारमानपूजार्थं सत्कारः साधुकारः साधुरयं तपस्वी ब्राह्मण इत्येवमर्थं मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादनादिस्तदर्थं पूजा पादप्रक्षालनार्चनाशयितृत्वादिस्तदर्थं च तपः सत्कारमानपूजार्थं दम्भेन चैव यत्क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसं चलं कादाचित्कफलत्वेनाध्रुवम् ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—' सत्कार॰ ' इति—' सत्कार॰ ' या श्लोकांत राजस तपाचा निर्देश करितात—**सत्कारमानपूजार्थं-सत्कारः-साधुकारः अयं साधुः त॰**

पस्वी ब्राह्मण इति एवं अर्थं—सत्कार, मान, पूजा यासाठीं, सत्कार म्ह० साधुकार, हा साधु, तपस्वी, ब्राह्मण आहे, असें लोकांनीं म्हणावें म्हणून,—**मान**'–**माननं-प्रत्युत्थानाभिवादनादि. तदर्थं**—मान म्ह० मानन, उठून उभें रहाणें, अभिवादन करणें, त्यासाठीं,—**च पूजा-पादप्रक्षालन अर्चन अशयितृत्वादि-तदर्थं**—व पूजा म्ह० पादप्रक्षालन करणें, पूजन करणें, भोजन घालणें वगैरे त्यासाठीं—**तप. सत्कार मान पूजार्थं**—जें तप तें सत्कारमानपूजार्थ होय—**च दम्भेन एव यत् तप क्रियते**—आणि दंभानेंच जें तप केलें जातें, दंभानें म्ह० नास्तिकपणानें, केवळ आपलें धार्मिकत्व प्रकट करण्यासाठीं जें तप आचरिलें जातें—**तत् इह राजस चल कादाचित्कफलत्वेन अध्रुव प्रोक्त-कथितं**—तें याच लोकीं फल देणारें असल्यामुळें राजस, चल व त्याचें फल अनियत असल्यामुळें अध्रुव म्हटलें आहे [अशा राजस तपाला त्याज्य मानावें] १८

मूढग्राहेणाऽऽत्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

अन्वयार्थ—यत् तप—जें तप—**मूढग्राहेण**—अविवेकयुक्त निश्चयानें—**आत्मन**—आत्म्याच्या—**पीडया**—पीडनें—**वा**—अथवा—**परस्य**—दुसऱ्याच्या—**उत्सादनार्थं**—विनाशासाठीं—**क्रियते**—केलें जातें—**तत्**—तें—**तामस**—तामस तप म्हणून—**उदाहृत**—म्हटलेलें आहे १९

मूढेति । मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनाऽऽत्मन पीडया क्रियते यत्तप परस्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामस तप उदाहृतम् ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—' मूढ इति० मूढ० ' या श्लोकांत तामस तपाचा संग्रह करितात—**मूढग्राहेण-अविवेकनिश्चयेन आत्मन. पीडया वा परस्य उत्सादनार्थं-विनाशार्थं यत् तप क्रियते तत् तप तामस उदाहृत**—मूढ म्ह० अत्यंत अविवेकी, त्याचा ग्राह म्ह० आग्रह, अर्थात् अविवेकी निश्चयानें-विवेकशून्य निश्चयानें, स्वतःच्या देहादिकांना पीडा देऊन किंवा दुसऱ्याच्या उत्सादनार्थ-विनाशार्थ जें तप केलें जातें, त्याला तामस तप म्हटलें आहे. १९

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

अन्वयार्थ—यत् दान—जें दान—**दातव्य इति**—मग अवश्य द्यावयास पाहिजे, अशा भावनेनें—**अनुपकारिणे**—उपकार न करणाऱ्या-प्रत्युपकार करण्यास असमर्थ असलेल्या पुरुषाला—**देशे काले च पात्रे च**—विहित देश, काल व पात्र यामध्यें—**दीयते**—दिलें जातें—**तत् दान**—तें दान—**सात्त्विक**—सात्त्विक—**स्मृत**—म्हटलें आहे २०

इदानीं दानभेद उच्यते— दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय समर्थायापि निरपेक्षं दीयते देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ काले संक्रान्त्यादौ पात्रे च षडङ्गविद्वेदपारग इत्यादौ तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—इदानीं दानभेद उच्यते—आतां क्रमप्राप्त दानाचा त्रिविध भेद सांगितला जातो—दातव्य इति एवं मनः कृत्वा—असें हें दान द्यावयाचें आहे, त्याच्या फलाची वगैरे कांहीं इच्छा करावयाची नाहीं असा भाव। करून—यत् दानं अनुपकारिणे-प्रत्युपकार असमर्थाय दीयते—जें दान अनुपकारी म्ह० उलट उपकार करावयास असमर्थ असलेल्या मनुष्याला दिलें जातें—समर्थाय अपि निरपेक्षं देशे-पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ काले-संक्रान्त्यादौ च पात्रे च षडङ्गविद्वेदपारगे इत्यादौ दीयते—समर्थाला म्ह० प्रत्युपकार करण्यास समर्थ असलेल्यालाहि, निरपेक्ष-प्रत्युपकाराची अपेक्षा न करता, कुरुक्षेत्रादि पवित्र प्रदेशांत, संक्रान्त्यादि पर्वकालीं व षडंगवेत्ता षट्शास्त्रज्ञ, वेदपारगत इत्यादिकांस दिलें जातें—तत् दानं सात्त्विकं स्मृतं—तें दान सात्त्विक असें म्हटलें आहे. २०

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

अन्वयार्थ—तु—पण—यत्—जें दान—प्रत्युपकारार्थं—प्रत्युपकारासाठीं—वा पुनः—किंवा—फलं उद्दिश्य—फलाचा उद्देश धरून—च परिक्लिष्टं—व अतिशय कष्टानें—दीयते—दिलें जातें—तत्—तें—राजसं दान—राजस दान—स्मृतं—म्हटलेलें आहे. २१.

यत्त्विति। यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं काले त्वयं मां प्रत्युपकरिष्यतीत्येवमर्थं फलं वास्य दानस्य मे भविष्यत्यदृष्टमिति तदुद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्लिष्टं खेदसंयुक्तं तद्राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—'यत् तु०' इति —'यत् तु०' या श्लोकानें राजस दान सांगतात—तु यत् दानं प्रत्युपकारार्थं-काले तु अयं मां प्रति-उपकरिष्यति इति एवं अर्थं—पण जें दान प्रत्युपकारासाठीं म्ह० पुढें हा मला योग्य काळीं प्रत्युपकार करील, यासाठीं—वा अस्य दानस्य मे अदृष्टं फलं भविष्यति इति—किंवा या दानाचें मला अदृष्ट फल प्राप्त होईल म्हणून—तत् उद्दिश्य च पुनः परिक्लिष्टं खेदसंयुक्तं दीयते—त्या फलाच्या उद्देशानें व त्याचप्रमाणें परिक्लेशानें म्ह० खेदयुक्त होऊन दिलें जातें—तत् राजसं स्मृतं—तें राजस दान म्हटलें आहे. २१.

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

अन्वयार्थ—यत् दानं—जे दान—**अदेशकाले**—अयोग्य देश व अविहित काल यांत—**च**—व—**अपात्रेभ्य**—अपात्रांना—**असत्कृत**—असत्कारानें व—**अवज्ञातं**—अवज्ञेनें—**दीयते**—दिलें जातें—**तत्**—तें—**तामस**—तामस दान—**उदाहृत**—म्हटलेलें आहे. २२.

अदेशेति । अदेशकालेऽपुण्ये देशे म्लेच्छाशुच्यादिसंकीर्णेऽकाले पुण्यहेतुत्वेनाप्रख्याते संक्रान्त्यादिविशेषरहितेऽपात्रेभ्यश्च मूर्खतस्करादिभ्यो देशादिसपत्तौ चासत्कृत प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितमवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्त यद्दान तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

भाष्यार्थ—' अदेश० ' इति—' अदेश० ' या श्लोकांत तामस दान सांगतात—**अदेशकाले-अपुण्ये देशे-म्लेच्छ अशुच्यादिसंकीर्णे-अकाले पुण्यहेतुत्वेन अप्रख्याते-संक्रान्त्यादिविशेषरहिते**—अदेशकाली म्ह० म्लेच्छ, अशुची इत्यादिकांनीं संकीर्ण झालेल्या अपुण्य प्रदेशीं अमंगल मनुष्यें व पदार्थ याचा ज्या ज्याशीं संसर्ग झाला आहे अशा अपवित्र प्रदेशीं, तसेच अकाली म्ह० पुण्यहेतुत्वानें प्रख्यात नसलेल्या, संक्रान्त्यादि विशेषरहित अशा काली—**च अपात्रेभ्यः-मूर्खतस्करादिभ्यः**—आणि सत्पात्र नसलेल्या मूर्ख, चोर इत्यादिकांना—**च देशादिसपत्तौ असत्कृत-प्रियवचन पादप्रक्षालन पूजादिरहितं**—आणि देशादिसंपत्ति जरी असली म्ह० योग्य देश, काल व पात्र जरी असल तरी सत्काराने म्ह० प्रियभाषण, पादप्रक्षालन, पूजा इत्यादि न करिता—**अवज्ञातं-पात्रपरिभवयुक्तं**—अवज्ञेनें म्ह० पात्राच्या तिरस्कारानें युक्त-सत्पात्राचा तिरस्कार करून—**यत् दानं दीयते तत् तामसं उदाहृत**—जे दान दिलें जातें तें तामस असे म्हटलें आहे २२

ॐतत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

अन्वयार्थ—ॐ तत्सत्—ॐ तत् सत्—**इति**—असा—**ब्रह्मण**—ब्रह्माचा—**त्रिविध**—तीन प्रकारचा—**निर्देश**—निर्देश—**स्मृत**—सांगितलेला आहे—**तेन**—त्या निर्देशानें—**पुरा**—पूर्वी—**ब्राह्मणाः**—ब्राह्मण,—**च वेदाः**—व वेद—**च**—आणि—**यज्ञा**—यज्ञ—**विहिता**—निर्माण केलेले आहेत २३

यज्ञदानतप प्रभृतीना साद्गुण्यकरणायायमुपदेश उच्यते—ओं तत्सदित्येव निर्देशो निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशस्त्रिविधो नामनिर्देशो ब्रह्मण स्मृतश्चिन्तितो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिः । ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिता पुरा पूर्वमिति निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—यज्ञदानतप प्रभृतीनां साद्गुण्यकरणाय अय उपदेशः उच्यते—यज्ञ, दान, तप इत्यादि विहित कर्मांचें साद्गुण्यसंपादन करण्यासाठीं म्ह० त्यांत प्रमादादि कारणानें घडलेल्या वैगुण्याचा परिहार करून त्याला सद्गुणसंपन्न करण्यासाठीं

उपदेश केला जातो.—' ॐ तत्सत् ' इति एषः निर्देशः—ॐ, तत् , व सत् असा हा निर्देश,—निर्दिश्यते अनेन इति निर्देशः—ज्याच्या योगानें निर्देश केला जातो तो निर्देश—ब्रह्मणः त्रिविधः नामनिर्देशः वेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिः स्मृतः-चिंतितः—ब्रह्माचा तीन प्रकारचा नामनिर्देश वेदान्तामध्यें-उपनिषदामध्यें ब्रह्मवेत्त्यांनीं सांगितलेला म्ह० कल्पिलेला आहे. ' ॐ इति ब्रह्म ' (तै. भाष्यार्थ, १.८, पृ. ४१.) या श्रुतींत ब्रह्माचा ' ॐ ' असा निर्देश आहे. ' तत्त्वमसि ' या श्रुतींत (छां. भाष्यार्थ, ६.८, पृ. ४७५.) ब्रह्माचा 'तत्' या नावाचा निर्देश आहे. ' सदेव सोम्य ' या श्रुतींत (छां.भाष्यार्थ, ६.२, पृ. ४१५.) 'सत्' या नांवाचा निर्देश आहे. यज्ञांत काहीं वैगुण्य झालें आहे, असा संशय आल्यास या तीन नांवांतील कोणत्याहि नांवाचा उच्चार केल्यास त्याचा परिहार होतो. (आतां या त्रिविध नावाचीच स्तुति करतात.)—तेन त्रिविधेन निर्देशेन ब्राह्मणाः च वेदाः च यज्ञाः पुरा-पूर्वे विहिताः-निर्मिताः—त्या त्रिविध नामनिर्देशानें ब्राह्मण,वेद व यज्ञ यांना पूर्वी—सृष्टीच्या आरंभीं ब्रह्मदेवानें—प्रजापतीनें विहित म्ह० निर्माण केलेले आहे.—इति निर्देशस्तुत्यर्थं उच्यते—असें त्या निर्देशाच्या स्तुतीसाठीं सांगितलें जातें. २३.

---

१ रहस्यकार या श्लोकाच्या अवतरणांत म्हणतात—" यावर अशी शंका येते कीं, ... कोणतेंहि कर्म घेतलें तरी तें दोषमय व दुःखकारक असल्यामुळें हीं सर्व कर्में सोडल्याखेरीज ब्रह्मप्राप्ति होणें शक्य नाहीं आणि हें जर खरें तर अमुक कर्म सात्त्विक व अमुक राजस हा भेद करण्यांत तरी काय हशील ? गीतेचें या आक्षेपास असें उत्तर आहे कीं, सात्त्विक, राजस, तामस हे कर्मांचे भेद परब्रह्मास सोडून आहेत असें नाहीं." (हें गीतेचें उत्तर आहे कीं रहस्यकारांच्या पदरचें ? गीता परब्रह्माला निर्गुण म्हणून जर म्हणत आहे, तर सात्त्विकादि भेद त्याला सोडून नाहींत, असें कसें म्हणेल ?) " ब्रह्म म्ह० काय हें ज्या संकल्पांत सांगितलेलें आहे त्यांतच सात्त्विक कर्में व सत्कर्में यांचा समावेश होतो. त्यामुळें हीं कर्में अध्यात्म दृष्ट्याहि त्याज्य नव्हेत"(पण मतलब कोणता ? 'ॐतत्सत्' हा! पण तो तर ब्रह्माचा त्रिविध नामनिर्देश आहे. उपनिषदांत ब्रह्माचा या तीन नांवांनीं उद्देश केला आहे, तो कोठें कोठें केला आहे तें आम्ही वर भाष्यांत दाखविलेंच आहे. मध्वाचार्यादिकहि असेंच म्हणतात. तेव्हां त्यांत सात्त्विक कर्में व सत्कर्में यांचा समावेश कसा होणार ! हा निर्देश सात्त्विक कर्मांमध्येंहि घडलेल्या वैगुण्याचें निरसन करण्यासाठीं आहे.म्ह० साद्गुण्यसंपादनार्थ या त्रिविध निर्देशाचा उच्चार करावा असें येथें सांगावयाचें आहे.अर्थात् हें सर्व कर्माधिकारी साधकांसाठीं आहे, ज्ञाननिष्ठेच्या विरक्त ज्ञानी अधिकाऱ्यासाठीं नाहीं. ही दृष्टि रहस्यकारांनी सर्वथा सोडल्यामुळेंच त्यांना असा असंबद्ध मजकूर वारंवार लिहिण्याचा प्रसंग आला आहे, त्यामुळें तिकडे दुर्लक्ष करणें हाच उत्तम मार्ग होय.) या श्लोकाच्या अर्थांत रहस्यकार "यांच निर्देशानें पूर्वी ब्राह्मण, वेद व यज्ञ निर्माण केलेले आहेत" असें म्हणतात, पण टीपेंत " सर्व सृष्टीच्या आरंभीं ब्रह्मदेवरूपी पहिला ब्राह्मण, वेद आणि यज्ञ हे उत्पन्न झालेले असून, असें पूर्वीच (गी. ३.१०) सांगितलें आहे," असें म्हणतात, पण गी. ३.१० यांत असें सांगितलें नाहीं. (गी. भा. पृ. २८२ पहा) पुढच्या ' ब्राह्मणाः ' असें बहुवचनी पद असल्यामुळें त्याचा 'ब्रह्मदेवरूपी ब्राह्मण' असा अर्थ करणें सर्वथा अयोग्य होय.

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ २४ ॥

अन्वयार्थ—तस्मात्—म्हणून—**ओं**—ओं—**इति उदाहृत्य**—असे उच्चारून—**ब्रह्मवादिनां**—वेदवादी ब्राह्मणाच्या—**विधानोक्ता**—वेद शास्त्राने सांगितलेल्या—**यज्ञदानतप क्रियाः**—यज्ञ, दान व तप या क्रिया—**सततं**—सतत—**प्रवर्तन्ते** प्रवृत्त होतात. २४.

तस्मादोमित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतप.क्रिया· यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः शास्त्रचोदिताः सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानाम् ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—तस्मात् 'ओं' इति उदाहृत्य-उच्चार्य—ज्याअर्थी 'ओं' हा निर्देश ब्राह्मणादिकाचे कारण आहे, आणि तो ब्रह्माचा निर्देश आहे त्याअर्थी-ओं असा उच्चार करून-ओं असे म्हणून—**ब्रह्मवादिनां-ब्रह्मवदनशीलानां विधानोक्ता -शास्त्रचोदिता यज्ञ दान तप -क्रियाः-यज्ञादिस्वरूपाः क्रिया सततं-सर्वदा प्रवर्तन्ते**—ब्रह्मवादाच्या म्ह० वेदाध्ययन करणे हें ज्याचें शीलच आहे अशा द्विजाच्या शास्त्रविधानोक्त, यज्ञ, दान व तप या क्रिया म्ह० यज्ञादिरूप कर्मे सर्वदा प्रवृत्त होतात. [वैदिक द्विज ' ओं ' असा उच्चार करून आपल्या यज्ञादि क्रिया आरंभितात.] २४.

तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥२५॥

अन्वयार्थ—मोक्षकांक्षिभि—मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या लोकाकडून—**तत् इति**—'तत्' या ब्रह्माच्या नावाचा उच्चार करून,—**फलं अनभिसंधाय**—फलाची इच्छा न करून,—**विविधा**—नाना प्रकारची—**यज्ञतपःक्रियाः**—यज्ञकर्मे-तपश्चर्या—**च दानक्रियाः**—व दानक्रिया—**क्रियन्ते**—केल्या जातात. २५.

तदिति । तदित्यनभिसंधाय तदिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्यानभिसंधाय च कर्मणः फलं यज्ञतप.क्रिया यज्ञक्रियाश्च तप क्रियाश्च यज्ञतप क्रिया दानक्रियाश्च विविधा. क्षेत्रहिरण्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिर्मोक्षार्थिभिर्मुमुक्षुभिः ॥२५॥

भाष्यार्थ—' तत्॰ ' इति—या श्लोकानें 'तत्॰' या निर्देशाचा विनियोग सांगतात—**'तदित्यनभिसंधाय'-तत् इति ब्रह्माभिधानं उच्चार्य च कर्मण फलं अनभिसंधाय**—'तत्' हें ब्रह्माचें नांव उच्चारून व कर्मांच्या फलाची इच्छा न करून-**यज्ञतपःक्रिया -यज्ञक्रिया च तप.क्रियाः च यज्ञतप क्रिया**—यज्ञतपःक्रिया म्ह० यज्ञक्रिया, व तप.क्रिया—**च विविधा· क्षेत्रहिरण्यप्रदानादिलक्षणाः दानक्रिया·**—आणि नानाप्रकारच्या भूमि, सुवर्णादिप्रदान इत्यादिरूप दानक्रिया—**मोक्षकांक्षिभि -मोक्षार्थिभि·-मुमुक्षुभिः क्रियन्ते-निर्वर्त्यन्ते**—मोक्षाची आकांक्षा करणाऱ्या

मोक्षेच्छु-मुमुक्षूंकडून केल्या जातात [मुमुक्षु ' तत् ' या ब्रह्माच्या नावाचा उच्चार करून व फलाची इच्छा न ठेवता यज्ञ, दान व तप ह्या कर्मे करितात.] २५

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥२६॥

अन्वयार्थ—सद्भावे—अस्तित्व या अर्थी—**च साधुभावे**—व सद्वृत्तत्व या अर्थी—**सत् इति एतत्**—सत् असें हे पद—**प्रयुज्यते**—योजिलें जातें—**तथा**—त्याचप्रमाणें—**पार्थ**—हे पार्था!—**प्रशस्ते कर्मणि**—विवाहादि प्रशस्त कर्मामध्यें —**सच्छब्द**—सत् हा शब्द—**युज्यते**—योजला जातो. २६

अोंतच्छब्दयोर्विनियोग उक्तोऽथेदानीं सच्छब्दस्य विनियोग कथ्यते— सद्भावेऽसत. सद्भावे यथाविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि तथा साधुभावेऽसद्वृत्तस्यासाधोः सद्वृत्तता साधुभावस्तस्मिन्साधुभावे च सदित्येतदभिधान ब्रह्मण प्रयुज्यते तत्रोच्यतेऽभिधीयते प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्द पार्थ युज्यते प्रयुज्यत इत्येतत्॥

भाष्यार्थ—ओं तत्-शब्दयो :**विनियोग उक्तः**—'ओं' व 'तत्' या शब्दाचा विनियोग सांगितला—**अथ इदानीं सत् शब्दस्य विनियोग कथ्यते**—आता या श्लोकात 'सत्' शब्दाचा विनियोग कथन केला जातो—**सद्भावे-असत -सद्भावे यथा अविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि**—सद्भाव या अर्थी म्ह० विद्यमान नसलेल्या वस्तूचें अस्तित्व या अर्थी, जसें—अविद्यमान म्ह० न जन्मलेल्या पुत्राचा जन्म या अर्थी—**तथा साधुभावे च-असद्वृत्तस्य असाधो सद्वृत्तता साधुभाव. तस्मिन् साधुभावे**—आणि त्याचप्रमाणें साधुभाव या अर्थी, दुराचरण करणाऱ्या असाधूचें जें सद्वर्तन तो साधुभाव, त्या साधुभाव या अर्थी—**सत् इति एतत् ब्रह्मण अभिधान प्रयुज्यते तत्र उच्यते-अभिधीयते**—'सत्' असें हें ब्रह्माचें नाव योजिलें जातें, त्या अर्थी त्याला 'सत्' असें म्हटलें जातें.—**तथा पार्थ विवाहादौ प्रशस्ते च कर्मणि सत् शब्दः युज्यते-प्रयुज्यते इति एतत्**—त्याचप्रमाणें हे अर्जुना! विवाहादि कर्मामध्यें 'सत्' हा शब्द योजिला जातो, प्रशस्त कर्मामध्यें सत् शब्दाचा प्रयोग केला जातो, असा याचा भावार्थ २६

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

---

१ या श्लोकात गीतेला कोणती कर्मे विवक्षित आहेत तें सांगितलें आहे व ती फलाची आशा सोडून कोण करितात, त्याचाहि स्पष्ट उल्लेख आहे मोक्षकांक्षी म्ह० मुमुक्षु फलेच्छा सोडून कर्मे करितात, हें म्हणणें गीतेचा यथार्थ अर्थ करावा, अशी इच्छा करणारानीं लक्षात ठेविलें पाहिजे. साधकच निष्काम कर्माचे अधिकारी आहेत, ज्ञानी नव्हेत, हें यावरून उघड होतें. (गी. भा. पृ. २८५ पहा.)

अन्वयार्थ—च—आणि—**यज्ञे तपसि च दाने**—यज्ञ, तप व दान या कर्मांत—**स्थितिः**—तत्परतेनें राहणें, याला—**सत् इति उच्यते**—सत् असें म्हणतात—**च**—आणि—**तदर्थीयं**—त्या यज्ञादिकांसाठीं जें—**कर्म**—कर्म तें—**सत्**—सत्कर्म—**इति एव**—असेंच—**अभिधीयते**—म्हटलें जातें २७

यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिस्तपसि च या स्थितिर्दाने च या स्थितिः सा च सदित्युच्यते विद्वद्भिः, कर्म चैव तदर्थीयमथ वा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयं यज्ञदानतपोर्थीयमीश्वरार्थीयमित्येतत्। सदित्येवाभिधीयते। तदेतद्यज्ञतपआदिकर्मासात्त्विकं त्रिगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं संपादितं भवति ॥

भाष्यार्थ—यज्ञे-यज्ञकर्मणि या स्थितिः तपसि च या स्थितिः दाने च या स्थितिः—यज्ञांत म्ह० यज्ञकर्मांत जी स्थिति-निष्ठा आणि तपामध्यें जी स्थिति व दानामध्यें जी स्थिति—**सा च विद्वद्भिः सत् इति उच्यते**—तीच विद्वानांकडून-पंडितांकडून 'सत्' अशी म्हटली जाते—**च कर्म एव तदर्थीयं**—आणि जें यज्ञ, तप आणि दान यासाठीं केलेलें कर्म—**अथ वा यस्य अभिधानत्रय प्रकृत तदर्थीय**—किंवा ज्याचें नामत्रय प्रकृत आहे त्यासाठीं केलेलें कर्म—**यज्ञ दान तपोर्थीयं-ईश्वरार्थीय इति एतत्**—यज्ञ, दान, व तप यासाठीं केलेलें कर्म किंवा ईश्वरार्थ केलेलें कर्म, असा याचा भावार्थ—**सत् इति एव अभिधीयते**—त्या कर्माला सत् असेंच म्हटलें जातें—(सारांश)—**तत् एतत् यज्ञतपआदिकर्म असात्त्विक त्रिगुण अपि-श्रद्धापूर्वक ब्रह्मण अभिधानत्रयप्रयोगेण सगुण सात्त्विक संपादित भवति**—तें हें यज्ञ, तप इत्यादि कर्म असात्त्विक व गुणरहित जरी असलें, तरी श्रद्धापूर्वक ब्रह्माच्या या तीन नावांचा उच्चार केल्यानें सगुण व सात्त्विक बनतें २७

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत्।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥ २८॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

---

१ 'यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः' याचा अर्थ रहस्यकार 'यज्ञादिकांतील स्थिति म्ह० स्थिर भावना' असा करितात पण तो बरोबर नाहीं येथें स्थिति म्ह० निष्ठा, तत्परता, यथाधिकार गढून जाणें हा त्याचा वास्तविक अर्थ आहे याच श्लोकावरील टीपेंत 'यज्ञादिकांसाठीं जें कर्म करावयाचें त्यालाच मीमांसकांनीं यज्ञार्थ कर्म असें सामान्य नाम दिलें आहे" इत्यादि म्हणतात, पण तें बरोबर नाहीं हें आम्हीं पूर्वीच (पृ २८०) दाखविलें

अन्वयार्थ—यत्—जे—**अश्रद्धया**—अश्रद्धेनें—**हुत**—हवन केलेले,—**दत्त** दान दिलेलें—**तपः तप्तं**—तप केलेलं—**च कृतं**—व केलेलें कर्म—**तत्**—त्याला—**असत् इति**—असत् असे—**उच्यते**—म्हटलें जातें—**पार्थ**—हे पार्थ—**तत्**—तें—**न प्रेत्य**—मरणानंतर फलाच्या उपयोगी नाही—**च**—व—**नो इह**—येथेंहि उपयोगी नाही. २८

तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्वं संपाद्यते यस्मात्तस्मात्— अश्रद्धया हुतं हवनं कृतं दत्तं च ब्राह्मणेभ्योऽश्रद्धया, तपस्तप्तमनुष्ठितमश्रद्धया,तथाऽश्रद्धयैव कृतं यत्स्तुति-नमस्कारादि तत्सर्वमसदित्युच्यते मत्प्राप्तिसाधनमार्गबाह्यत्वात्पार्थ । न च तद्बहुलायासमपि प्रेत्य फलाय नो अपीहार्थं साधुभिर्निन्दितत्वादिति ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्वं संपाद्यते तस्मात्—आणि ज्या अर्थी त्या सर्व यज्ञादिकर्मांमध्ये श्रद्धेचें प्राधान्य असल्यानेंच तें सर्व यज्ञादि सगुणसंपन्न होत त्याअर्थी—**अश्रद्धया हुत-हवन कृत**—अश्रद्धेनें हवन केलेलें—**च अश्रद्धया ब्राह्मणेभ्य दत्त**—आणि अश्रद्धेनें ब्राह्मणांना दान दिलेलें—**अश्रद्धया तपः तप्तं-अनुष्ठित**—अश्रद्धेनें तप केलेलें-तपाचें अनुष्ठान केलेलें—**तथा अश्रद्धया एव यत् स्तुति नमस्कारादि कृत**—त्याचप्रमाणें अश्रद्धेनेंच जें स्तुति नमस्कार इत्यादि कर्म केलेलें—**तत् सर्वं पार्थ असत् इति उच्यते**—तें सर्व हे पार्था ! असत् असें म्हटलें जातें—**मत्प्राप्तिसाधनमार्गबाह्यत्वात्**—माझ्या प्राप्तीचा जो साधनभूत मार्ग त्यातून हें बाह्य असल्यामुळें-त्या मार्गाला सोडून असल्यामुळें त्याला असत् असें म्हणतात—**च तत् बहुलायासं अपि प्रेत्य फलाय न**—अश्रद्धेनें केलेलें कर्म पुष्कळ आयासानीं जरी केलेलें असलें तरी परलोकीं फल देण्यास समर्थ होत नाही—**इहार्थं अपि नो**—ऐहिक फलाच्याहि उपयोगी नसतें—**साधुभिः निंदितत्वात् इति**—साधूंकडून ते निंदित झाल्यामुळें म्ह० साधुलोक श्रद्धारहित कर्मांची निंदा करीत असल्यामुळें ॥ ऐहिक व पारलौकिक फलाच्या उपयोगी नसतें [या अध्यायात-शास्त्राला न जाणणाऱ्या श्रद्धावानाचें

आहे तसेंच " तत् म्ह० तें पलीकडचें " हा अर्थ निन्द्य आहे कारण ' तत् ' हा शब्द परोक्षवाची, अप्रत्यक्ष विषयाचा बोधक आहे 'व्यवहित' या शब्दाचा 'पलीकडचा' असा अर्थ होऊं शकेल

१ या श्लोकाच्या शेवटीं टीपेंत रहस्यकार म्हणतात—" ब्रह्मस्वरूपाचा बोधक जो सर्वमान्य संकल्प त्यातच निष्काम बुद्धीनें, किंवा केवळ कर्तव्य म्हणून, केलेल्या सात्त्विक कर्मांचा आणि शास्त्राप्रमाणें सद्बुद्धीनें केलेल्या प्रशस्त कर्मांचा किंवा सत्कर्माचा समावेश होतो " (पण हें म्हणणें अगदींच अयुक्त आहे संकल्पात कर्मांचा समावेश कसा होणार ?

त्यांच्या त्यांच्या श्रद्धेप्रमाणे सात्त्विकादि तीन प्रकार होतात. राजस व तामस आहारादि टाकून सात्त्विक आहारादिकांचें सेवन केल्यानें केवल सत्त्वनिष्ठ झालेल्या आणि त्या सात्त्विक यज्ञादिकांतील वैगुण्य ब्रह्माच्या त्रिविध नामनिर्देशानें घालविणाऱ्या साधकाची चित्तशुद्धि होते, नंतर श्रवणादि साधनांनीं ज्यांना तत्त्व साक्षात्कार झाला आहे, अशा त्यांचा मोक्ष उत्पन्न होतो–असें सांगितलें आहे.] २८

इति भगवान् श्रीकृष्णांनीं गायलेल्या उपनिषदांतील–रहस्यविद्येतील ब्रह्मविद्येपैकीं योग–उपाय-शास्त्रांतील श्रद्धात्रयविभागयोगनावाचा सतरावा अध्याय विष्णुशर्मकृत सान्वयार्थ-सटीप-भाष्य-भाष्यार्थासह समाप्त झाला.

अर्थात् " ब्रह्मनिर्देशांतच ज्या कर्मांचा समावेश होतो " इत्यादि त्याचें म्हणणें मुळींच विचारार्ह नाहीं. पुढें ते म्हणतात.) " जें कर्म ब्रह्मदेवाबरोबरच उत्पन्न झालें (गी. ३-१०) व जें कोणालाहि सुटलें नाहीं, तें सोडून द्या असें म्हणणें योग्य नव्हे, हें यावरून सिद्ध होतें. ' पण गी. अ ३ श्लोक १० यांत ' प्रजापति यज्ञासह म्ह० कर्मांसह प्रजा उत्पन्न करून त्यास म्हणाला' असें म्हटलें आहे ब्रह्मदेवाबरोबर कर्म उत्पन्न झालें असें म्हटलेलें नाहीं. ज्ञाननिष्ठाला कर्म सुटतें, नाहीं कसें ? जर सुटलें नसतें तर भगवानांनीं ज्ञाननिष्ठा सांगितलीच नसती. चवथ्या अध्यायांत 'ब्रह्मार्पणं' इत्यादि वचनानें ज्ञानयज्ञ सांगून त्यालाच श्रेष्ठ म्हटलें नसतें पांचव्या अध्यायांत सन्यासाला निःश्रेयसकर म्हटलें नसतें. ' नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन्' असें म्हणून पुढें १८ व्या अध्यायांतहि 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्यासेनाधिगच्छति ' व ' निष्ठा ज्ञानस्य या परा ' ' सर्वधर्मान् परित्यज्य ' असें म्हटलें नसतें. पुनः ते म्हणतात—"–' ॐतत्सत् ' या ब्रह्मनिर्देशाचा वरील कर्मयोगपर अर्थ याच अध्यायांत कर्मविभागाला जोडून सांगण्याचा हेतुहि तोच आहे. कारण नुसत्या ब्रह्मस्वरूपाचें वर्णन मागें तेराव्या अध्यायांत व त्या पूर्वींहि आलेलें आहे ' सच्चिदानन्द ' हा ब्रह्मनिर्देश प्रचारांत आहे. पण तो न घेता ' ॐतत्सत् ' हा ब्रह्मनिर्देशच ज्याअर्थी येथें घेतला आहे, त्याअर्थी ' सच्चिदानन्द ' हा ब्रह्मनिर्देश, सामान्य ब्रह्मनिर्देश या रूपानें प्रायः गीतेनंतर प्रचारांत आला असावा, " इत्यादि, यावरून आधुनिक सुशिक्षितांच्या कल्पनेच्या भराऱ्या कशा चालतात तें उघड होतें 'ॐतत्सत्' या निर्देशाचा कर्म ब्रह्मार्पण करण्याकडे विनियोग केला आहे, तेव्हां त्याचा कर्मयोगपर अर्थ केला आहे, हें म्हणणें मोठेंसें सयुक्तिक नाहीं ' सच्चिदानन्द ' हा ब्रह्मस्मरणासाठीं निर्देश आहे व ' ॐतत्सत् ' हा कर्म ब्रह्मसमर्पण करण्यासाठीं आहे व ते दोन्ही हल्लीं प्रचारांत आहेत संध्यावंदनादि नित्यनैमित्तिक करणारांना ही गोष्ट चांगली अवगत आहे. कारण प्रत्येक कर्माच्या शेवटीं ' ॐतत्सद् ब्रह्मार्पणमस्तु ' असें आपण नेहमी म्हणतों व ब्रह्मस्मरण करावयाचें तें ' सच्चिदानन्द ' असें करितों अर्थात् वरील कल्पना केवळ कल्पनाच आहे. त्यांत सत्यांश नाहीं.

अध्याय अठरावा.

मोक्षसन्यासयोग

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

अन्वयार्थ—**हे महाबाहो**—हे महापराक्रमी कृष्णा!—**सन्यासस्य**—सन्यास या शब्दाच्या अर्थाचें—**तत्त्व**—तत्त्व—**वेदितु**—जाणण्यास—**इच्छामि**—मी इच्छितों—**च**—आणि—**हे हृषीकेश केशिनिषूदन**—हे इंद्रियांच्या ईशा, हे केशिदैत्याला मारणाऱ्या कृष्णा!—**त्यागस्य (तत्त्वं)**—त्याग या शब्दाच्या अर्थाचें तत्त्व—**पृथक्**—अगदीं निराळें—**(वेदितु इच्छामि)**—मी जाणण्यास इच्छितों १

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याये उपसंहृत्य सर्वश्च वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते । सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषूक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यते । अर्जुनस्तु सन्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषबुभुत्सुरुवाच—सन्यासस्य सन्यासशब्दार्थस्येत्येतद्धे महाबाहो तत्त्वं तस्य भावस्तत्त्वं याथात्म्यमित्येतदिच्छामि वेदितुं ज्ञातुं त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्येतद्धृषीकेश पृथगितरेतरविभागतः । केशिनिषूदन केशिनामा हयच्छद्माऽसुरस्तं निषूदितवान्भगवान्वासुदेवस्तेन तन्नाम्ना संबोध्यतेऽर्जुनेन ॥१॥

भाष्यार्थ—**सर्वस्य एव गीताशास्त्रस्य अर्थं अस्मिन् अध्याये उपसंहृत्य** (वक्तव्य)—सर्वच गीताशास्त्राचा अर्थ या अध्यायांत संक्षेपतः समाहित करून सांगावा—**च सर्वः वेदार्थः वक्तव्यः इति एवं अर्थं अयं अध्याय आरभ्यते**—आणि सर्व वेदार्थ संक्षेपतः सांगावा म्हणून हा अध्याय आरंभिला जातो. [या पूर्वीच्या अध्यायांमध्यें विस्तारानें व इतस्ततः सांगितलेला अर्थ अनायासानें कळावा म्हणून संक्षेपतः त्याचा उपसंहार करून सांगावा, यासाठीं या अध्यायाचा आरंभ आहे, त्याचप्रमाणें सर्व उपनिषदांमध्यें इतस्ततः सविस्तर सांगितलेला अर्थहि सहज कळावा म्हणून या अध्यायांत संक्षेपानें सांगितला आहे. कारण उपनिषदें व गीता यांचा विषय एकच आहे. यास्तव केवल गीतार्थाचाच नव्हे, तर सर्व वेदान्ताच्या अर्थाचाहि या अध्यायांत उपसंहार केला आहे, असें समजावें]—**हि सर्वेषु अतीतेषु अध्यायेषु उक्तः अर्थः अस्मिन् अध्याये अवगम्यते**—कारण पूर्वी होऊन गेलेल्या सर्व अध्यायांमध्यें सांगितलेला शास्त्रार्थ या अध्यायांत ज्ञात होतो (अहोपण, या अध्यायांत सर्व वेदार्थाचा जर उपसंहार करावयाचा आहे, तर 'त्यागेन एके' व 'सन्यासयोगात्'

या उपनिषद्वचनात सांगितलेला त्याग व संन्यास यांविषयींच येथें प्रश्न व प्रतिवचन कां आहे? कारण त्याग व संन्यास हा सर्व वेदार्थ नसून त्याचा एकदेश आहे.)— **तु अर्जुन संन्यासत्यागशब्दार्थयोः एव विशेषं बुभुत्सुः उवाच**—पण अर्जुन सन्यास व त्याग या शब्दांच्याच अर्थांतील फरक जाणण्याच्या इच्छेनें म्हणाला— **संन्यासस्य-संन्यासशब्दार्थस्य इति एतत्**—संन्यासाचें म्ह० संन्यासशब्दाच्या अर्थाचें, असा भावार्थ—**हे महाबाहो**—हे आजानुबाहो कृष्णा—**तत्त्वं-तस्य भाव. तत्त्व याथात्म्य इति एतत्**—तत्त्व म्ह० त्याचा जो भाव तें तत्त्व, म्ह० याथात्म्य–यथार्थस्वरूप असा याचा भावार्थ—**वेदितुं-ज्ञातुं इच्छामि**—जाणण्यास मी इच्छितो (हे कृष्णा, सन्यासशब्दाच्या अर्थाचें यथार्थ स्वरूप जाणण्याची मी इच्छा करितो)—**त्यागस्य च-त्यागशब्दार्थस्य इति एतत्**—आणि त्यागाचें-त्यागशब्दाच्या अर्थाचें असा भावार्थ—**हृषीकेश पृथक्-इतरेतरविभागतः**—हे हृषीकेशा म्ह० हे इंद्रियांच्या ईश्वरा, वेगळें वेगळें–एकमेकापासून विभक्तपणें त्यागाचें तत्त्वहि जाणूं इच्छितों—**केशिनिषूदन-केशिनामा हयच्छद्मा असुर तं भगवान् निषूदितवान्**—केशिनिषूदन म्ह० केशिनावाचा अश्वाच्या शरीराचें मिष केलेला एक असुर होता, त्याला भगवान् वासुदेवानें मारलें—**तेन अर्जुनेन तन्नाम्ना संबोध्यते**—त्यामुळें भगवान् अर्जुनाकडून त्या नावानें संबोधिले जात आहेत. [अर्जुन ज्याअर्थी त्याग व सन्यास यांचें तत्त्व पृथक् जाणण्याची इच्छा करीत आहे, त्याअर्थी त्याचा अपृथक् म्ह० एकरूप अर्थहि आहे] १.

१ अठरावा अध्याय हा सर्व गीताशास्त्राचा उपसंहार असल्यामुळें रहस्यकारांनीं 'आपर्यंत काय काय सांगितलं याचें सिंहावलोकन' केलें आहे व 'जास्त माहितासाठीं चवदाव्या प्रकरणाचा' हवाला दिला आहे आम्ही त्याचेंहि सविशेष परीक्षण करितों. "स्वधर्माप्रमाणें प्राप्त झालेलें युद्ध सोडून देऊन भीक मागण्यास तयार झालेल्या अर्जुनास आपलें कर्तव्य करावयास प्रवृत्त करण्यासाठीं गीता उपदेशिली आहे, हें पहिल्या अध्यायावरून स्पष्ट आहे" (पहिल्या अध्यायावरून हें स्पष्ट होत नाहीं पहिल्या अध्यायात अर्जुनाला शोक व मोह झाल्यानें स्पष्ट वर्णन आहे व शोकमोहानें व्याकुल होऊन त्यानें वैराग्यानें युद्धरूप स्वधर्माचा त्याग केला. बाणासह गांडीव धनुष्य टाकून तो रथात जाऊन बसला 'न कांक्षे विजयं०' गी भा पृ २७ व 'अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता' पृ २६ इत्यादि वाक्यांनीं अर्जुनानें आपलें वैराग्य व्यक्त केलं आहे व 'येषामर्थे कांक्षित नो०' इत्यादि श्लोकांनीं त्यानें आपला 'हे माझे' हा मोह व्यक्त केला आहे 'कृपया परयाविष्ट' येथून अध्यायसमाप्तीपर्यंत पुढील सर्व श्लोकांनीं त्यानें आपला विषाद–शोक प्रकट केला आहे. त्यावरून आपलें कर्तव्य करावयास प्रवृत्त करण्यासाठीं गीता उपदेशिली, हें ठरत नाहीं) "गुरुहत्यादि दोषयुक्त कर्म केल्यानें आत्म्याचें कल्याण होणार नाहीं, अशी अर्जुनाची शंका होती म्हणून आत्मज्ञानी पुरुषांनी स्वीकारलेले दोन प्रकारचे आयुष्यक्रमगांचे मार्ग दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभाच सांगितले एक सांख्य (संन्यास) व दुसरा कर्मयोग (योग) " हा संबंध तिथें मतोच आहे, याचा विचार वाचकांना

अवश्य करावा. कारण हा वादाचा पहिला व मुख्य मुद्दा आहे. ‘ गुरुहत्येनें आत्म्याचें कल्याण होणार नाहीं, अशी अर्जुनाची शंका,’ व ‘म्हणून आत्मज्ञानी पुरुषांनी स्वीकारलेले दोन प्रकारचे आयुष्यक्रमणाचे मार्ग आरंभीच सांगितले’ याचा कार्यकारणभाव कसा लावावयाचा ? वस्तुतः अर्जुनाची अशी शंकाच नव्हती. (अ. २ श्लो. ४–५ पृ. ३०.) बरें, त्याची तशी शंका होती म्हणून जरी मानलें तरी आत्मज्ञानी पुरुषांनी स्वीकारलेले आयुष्यक्रमणाचे दोन मार्ग गीतेच्या आरंभीच सांगण्याचें काय कारण ? अर्जुनाच्या शंकेचा व आत्मज्ञानी पुरुषाच्या आयुष्यक्रमणाचा काय संबंध ? ‘ मी आत्मज्ञानी आहें, तेव्हां आतां मी माझें पुढील–ज्ञानोत्तर आयुष्य कसें कंठूं ? ’ असा जर अर्जुनाचा प्रश्न असता तर रहस्यकाराचें हें म्हणणें उपपन्न झालें असतें. पण बिचारा अर्जुन तर ‘ माझे स्वजन मरतात ’ म्हणून विषण्ण–खिन्न–दुःखी झाला आहे. ‘ मी धर्मसंमूढचित्त झालों आहें,’ असें आपल्या तोंडानें सांगत आहे व ‘मी तुझा शिष्य आहें,’ ‘माझें निश्चित श्रेय सांग मला’ अशी प्रार्थना करीत आहे. ‘निश्चित श्रेय’ या शब्दावरून मोक्षसाधनच तो विचारीत आहे, हें उघड होतें व भगवानांनी आत्मज्ञानाच्या उपदेशाचा जो आरंभ केला आहे त्यावरूनहि तसाच निश्चय होतो. (गी. भा. पृ. ३२) शिवाय दुसऱ्या अध्यायाच्या आरंभीं जें सांख्य सांगितलें आहे तो संन्यासमार्ग नव्हे, तो ज्ञानी पुरुषाचा ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमणाचा मार्ग नव्हे, तर केवळ आत्मानात्मविवेक आहे. त्यांत आत्मा अज, नित्य, अकर्ता, अभोक्ता, निर्विकार वगैरे आहे, असें आत्मस्वरूप श्रुतीच्या आधारानें (गी भा पृ. ४५) सांगून अनात्मा त्याच्या अगदीं उलट म्ह० विकार पावणारा, विनाशी वगैरे आहे, हें सांगितलें आहे, अर्थात् ‘ सांख्ये बुद्धि ’ (२.३९) म्ह० सांख्यमार्ग–संन्यासमार्ग अशी जी रहस्यकारांनी आपली समजूत करून घेतली आहे ती चुकीची आहे. दुसऱ्या अध्यायाच्या ११–३० श्लोकांत परमार्थ आत्मवस्तुविवेक सांगितला आहे व तेंच सांख्य होय. (गी. भा.पृ.२४४ पहा) त्याचप्रमाणें ‘योगे बुद्धि.’ म्ह० योग, कर्मयोगमार्ग नव्हे, तर त्या आत्मविवेकाची योग्यता प्राप्त करून देणाऱ्या उपायाचें ज्ञान असा त्याचा अर्थ आहे. (गी. भा. पृ. १४५–१४८ पहा) पुनः रहस्यकार म्हणतात–“ आणि हे दोन्ही मार्ग जरी मोक्षप्रद असले तरी त्यातले त्यात कर्मयोगच अधिक-श्रेयस्कर असा गीतेचा सिद्धान्त केला. (गी ५.२)” पण हें म्हणणेंहि अयोग्य आहे. हे दोन्ही मार्ग जर आत्मज्ञानी पुरुषाच्या ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमणाचे आहेत, तर त्यांना पुनः मोक्षप्रद म्हणण्यांत काय स्वारस्य राहिलें ? आत्मज्ञान झाल्यावरहि पुनः मोक्षप्रदमार्गाची अपेक्षा असतेच की काय ? जर असेल तर त्या दुर्बल ज्ञानाला घेऊन काय करावयाचें आहे ? आत्मज्ञानोत्तर मोक्षप्रद दोन मार्गांची अपेक्षा असते, असेंच जर भगवानाचें म्हणणें असेल तर तें श्रुतिविरुद्ध असल्यामुळें सर्वथा अग्राह्यच ठरेल. वैदिक धर्म व वेदान्तशास्त्र केवळ तर्कप्रधान नाहीं. त्यांत कल्पना कांहीं कामाच्या नाहींत. साक्षात् वेदवाक्य प्रमाण पाहिजे व तोच अर्थ स्वानुभवसंवादी पाहिजे. स्वानुभवाशीं विसंवादी असतां कामा नये. रहस्यकाराची ज्ञानोत्तर आयुष्यक्रमणाच्या दोन मार्गांची कल्पना केवळ श्रुतीच्याच नव्हे तर भगवद्वचनाच्याहि विरुद्ध आहे. ज्ञानानेंच मोक्ष, असें ‘ ज्ञानेनैव तु कैवल्य ’ ‘ ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिं अचिरेण ’ इत्यादि श्रुतिस्मृतिवचनें सांगतात व ज्ञानानंतर मोक्षासाठीं कोणत्याहि मार्गाची अपेक्षा असल्याचें कोठेंहि सांगितलेलें नाहीं.

अर्थात् रहस्यकाराची ही कल्पना निराधार आहे. पाचव्या अध्यायाच्या २ ऱ्या श्लोकात 'अखेर सिद्धान्त' केल्याचें जें रहस्यकार सांगतात तें खरें नव्हे. याविषयीं भाष्यात व टीपेतहि पूर्वी बराच विचार होऊन गेला आहे. (गी. भा. पृ. ४६९ ते ४९० पहा) " कर्मयोगात बुद्धि श्रेष्ठ समजतात " (हें म्हणणें निराधार आहे.) " बुद्धि सम व स्थिर असली म्ह० कर्मांची बाधा लागत नाहीं. " ती का बरें ? आणि स्थिर व सम याचा अर्थ काय ? स्थिर व सम म्ह० एकाग्र का समाहित ? कीं २.४८ सांगितल्याप्रमाणें सिद्धि व असिद्धि याना सम मानणें, ही समबुद्धि ? पण वस्तुत. यातील एकाहि ममत्वानें कर्माचा लेप न लागणें शक्य नाहीं. कर्माचा लेप न लागण्यास काय केलें पाहिजे तें अ. ३ श्लो. २७-३० पृ. ३२३ ३२९ अ. ५ श्लो. १० पृ. ५०१ इत्यादि ठिकाणीं सांगितलें आहे. ' मी कर्ता ' अशा भावनेनें केलेलें कर्म बध उत्पन्न करतें व कर्तृत्वाभिमान सोडून केलेलें कर्म बंध करीत नाही, हा अगदीं सरळ न्याय आहे व तोच न्याय चवथ्या अध्यायात ' न मां कर्माणि लिम्पन्ति ' (श्लो १४ पृ ३८३) यावरील भाष्यात स्पष्ट सांगितला आहे चवथ्या अध्यायाच्या १५ २३ श्लोकात (गी भा पृ. ३८५ ते ४२३) तरी हेंच सविस्तर सांगितलें आहे त्यावरील भाष्य, भाष्यार्थ व टीपा पहा म्ह० आचार्यांचें म्हणणें किती प्रमाणबद्ध आहे व रहस्यकाराचें किती प्रमाणशून्य, केवळ काल्पनिक आहे तें सर्वजयद्रथ न्यायानें कळेल. " कर्म कोणाला सुटलें नाहीं व कोणी सोडू नये " या रहस्यकाराच्या म्हणण्यातहि तत्त्वार्थ मुळींच नाहीं कर्म कोणतें सुटत नाहीं ? स्वाभाविक, शास्त्रीय कर्म सुटत नाहीं, असें नाहीं. तें जर सुटत नसतें तर याच अध्यायात पुढे राजस व तामस त्याग जो सांगितला आहे तो सांगण्याचें कारणच नव्हतें. तसेंच कर्म जर सुटणें शक्यच नाहीं. तर ' सोडू नये ' या म्हणण्यात तरी काय अर्थ आहे ? " फक्त फलाशा सोडली म्हणजे झालें " म्ह० काय झालें ? नुसती फलाशा सोडल्यानें काय होईल ? तेवढ्यानें मोक्ष मिळेल की काय ? नाहीं. मोक्षासाठीं ज्ञानच पाहिजे. अर्थात् अग्निहोत्रादि नित्य-नैमित्तिक कर्मांच्या फलाचाहि त्याग केल्यास त्याचें स्वर्गादि फल मिळणार नाहीं, चित्त-शुद्धि होईल, यापेक्षा अधिक काहीं होणार नाहीं. " स्वत करिता नको असलीं तरी लोकसंग्रहार्थ कर्म करणें जरूर आहे." कर्मे कोणतीं ? खाणें, पिणें वगैरे हीं का लोकसंग्रहार्थ करावयाचीं ? त्या कर्मांनीं लोकसंग्रह कसा होणार ? 'शास्त्रीय वर्णाश्रमविहित कर्मे' म्हणाल तर संन्यासानेंहि लोकसंग्रह होईल. कारण संन्यासहि वर्णाश्रमविहित आहे. अर्थात् कोण-त्याहि वर्णाचा व आश्रमाचा मनुष्य स्वविहित धर्माचरणानें लोकसंग्रह करू शकेल. पण ' लोकसंग्रह ' याचा अर्थ काय ? तो कोणी करावा ? (गी. भा. पृ. ३०९ ते ३१२ पहा) " बुद्धि चांगली असली म्ह० ज्ञानाचा व कर्माचा विरोध येत नाहीं " हा नुसता भ्रम आहे. ज्ञानाधिकार व कर्माधिकार यामध्यें प्रकाश व अंधार याच्या इतका विरोध आहे. गी. भा. पृ. ४७, १०५, २२१–२२५, २४७ पहा. " पूर्वीचा वहिवाट पाहता जनकादि याचप्रमाणें वागले, इत्यादि युक्तिवाद तिस-ऱ्यापासून पाचव्या अध्यायापर्यंत आहे. " जनक व श्रीकृष्ण किंवा योगवासिष्ठातील दाशरथिराम हीं कर्माधिकारी क्षत्रिय पुरुषांचीं उदाहरणें आहेत, व तीं फक्त लोकसंग्रहाच्या दृष्टीने आहेत. लोकसंग्रहाचे अधिकारी फक्त श्रेष्ठ ज्ञानी आहेत. (गी.भा.पृ.३०९ टीप

पहा.) शिवाय अ.३श्लो.२० यांत जनकादिक कर्मांनीच सिद्धीला प्राप्त झाले,असें म्हटलें आहे. त्यावरूनच 'कर्म' हें सिद्धीचें साधन ठरतें. 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः,' १८.४५,'एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभि' ४.१५ व ३८५, 'क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः.' (१७.२५ पृ. ११०४) या वचनांवरून कर्मे ज्ञानोत्तर करावीं, असें न ठरतां ज्ञानापूर्वी ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होण्यासाठीं करावीं, असेंच ठरतें. म्ह० कर्में ज्ञानाचा बहिरंग साधनें ठरतात. शिवाय तिसऱ्या अध्यायांतील जनक व श्रीकृष्ण यांचें उदाहरण प्रासंगिक असून त्याचा संबंध त्याच अध्यायांतील पुढील प्रतिपादनाशींहि जर नाहीं तर तो पांचव्या अध्यायापर्यंत कोठून असणार? तिसऱ्या अध्यायांत अर्जुनाला ईश्वरार्पणबुद्धीनें नित्य कर्मच करावयास सांगून 'न कर्म हाच स्वधर्म व तोच सदोष असला तरी निर्दोष परधर्माहून श्रेष्ठ' असें सांगितलें. शेवटीं सर्व अनर्थांचें कारण काम असल्यामुळें त्याचा त्याग सांगितला. चवथ्या अध्यायांत गीतेचा संप्रदाय वगैरे प्रासंगिक विषय सांगितल्यावर –ज्ञानकर्मसंन्यासाचें निरूपण १८–४' श्लोकांत केलें आहे. ज्ञानानें–विवेकबुद्धीनें खरा कर्मसंन्यास सांगितला आहे. सर्वश्रेय.साधनांना 'यज्ञ' म्हणून व द्रव्यमय यज्ञाहून ज्ञान-यज्ञ श्रेष्ठ आहे, असें सांगून ज्ञानलक्षणसंन्यासाचीच स्तुति केली आहे. शेवटीं आ-त्म्याच्या परोक्ष ज्ञानानें सर्व संशय घालवून आत्म्याचें अपरोक्ष ज्ञान होण्यासाठीं त्याचें साधन कर्मयोग आचरण्यास सांगितलें आहे. या चवथ्या अध्यायांत रहस्यकार म्हणतात तसा युक्तिवाद कांहीं नाहीं. उलट आत्मज्ञानासाठीं स्वधर्मानुष्ठानच कर असा स्पष्ट उप-देश आहे. पांचव्या अध्यायांतहि प्रथम अर्जुनाच्या प्रश्नाचें उत्तर अर्जुन किंवा त्याच्याच अवस्थेंतील दुसरा साधक यासाठीं 'कर्मयोगो विशिष्यते' असें जरी दिलें आहे तरी पुढें सर्व अध्यायभर मुख्य किंवा गौण संन्यासाचेंच वर्णन आहे. जो अर्जुनासारखा कर्माधि-कारी असेल त्यानें चित्तशुद्धीसाठीं ईश्वरार्पणबुद्धीनें 'मी कर्ता' हा संग टाकून शास्त्रीय नित्य-नैमित्तिक कर्म करावें व जो ज्ञानाधिकारी असेल त्यानें नित्यनैमित्तिकादि सर्व कर्में टाकून फक्त शारीर कर्म–निर्वाहापुरतें कर्म 'निराशीः यतचित्तात्मा' होऊन करावें,असें सांगितलें आहे. अर्थात् यांतील पहिला प्रकार हा गौण संन्यास व दुसरा प्रकार हा मुख्य संन्यास होय. गीतेच्या प्रत्येक अध्यायांत हे दोन्ही संन्यास सांगितले आहेत. आचार्यांना याच दृष्टीनें सर्व गीता लाविली व त्यामुळें त्यांचें भाष्य ग्राह्य झालें, आणि रहस्यकारांना गीतेंत कर्मयोगच दिसला व त्यामुळें त्यांचें रहस्य अग्राह्य ठरलें आहे. पांचव्या अध्याया-तील ६ व १२ हे दोन श्लोक कर्मयोग ज्ञानयोगाचें साधन आहे, हें स्पष्ट सांगत असतांना योगाला म्ह० कर्मयोगाला ज्ञानोत्तर स्वतंत्र मोक्षमार्ग म्हणणें सर्वथा अयोग्य आहे. पांच-व्या अध्यायाचे १३ ते २६ श्लोक मुख्य संन्यासपर नाहींत, असें म्हणणें हें धाष्टर्य आहे. यावरून रहस्यकारांचें वरील ३ ते ५ अध्यायाविषयींचें म्हणणें किती अग्राह्य आहे तें कोणाच्याहि लक्षांत येईल.

रहस्यकार पुढें म्हणतात–" कर्मयोगसिद्ध्यर्थ लागणारी बुद्धीची समता कशी प्राप्त क-रावी आणि हा कर्मयोग चालवीत असतां त्यानेंच अखेर मोक्ष कसा मिळतो, हा या पु-ढला विषय होय. ही समता प्राप्त होण्यास इंद्रियनिग्रह करून एकच परमेश्वर सर्वांभूतीं भरला आहे, हें पुरें जाणलें पाहिजे,दुसरा मार्ग नाहीं." पण कर्मयोगसिद्ध्यर्थ समत्वनिष्ठि

कशाला हवी ? व कर्मयोग सिद्ध होणें म्हणजे तरी काय ? कर्मयोग म्ह० नित्यनैमित्तिक कर्मानुष्ठान, व तेंहि अगोदर फलत्याग करून व नंतर कर्म ईश्वरार्पण करून आचरावें, एवढेंच गीतेचें म्हणणें आहे. असें कर्माचरण करितां करितां निरहंकार बुद्धि बाणू लागते व ती पूर्णपणें बाणली की ती कर्माधिकाराचाहि संन्यासच होय. येथेंच कर्मयोगाची हद्द संपली. त्यानंतर आत्मसाक्षात्काराचें मुख्य साधन जें ध्यान त्याच्या अभ्यासाला आरंभ होतो (गी. भा. पृ. ५४९–५५५ पहा.) अर्थात् ' कर्मयोगसिद्धि ' या शब्दाचा कांहीं विशेष अर्थच संभवत नाहीं. स्थितप्रज्ञता ही कर्मयोगाची सिद्धि नव्हे. ती ध्यानयोगानें सिद्ध होणारी ज्ञाननिष्ठा आहे. तसेंच ' कर्मयोगाला लागणारी बुद्धीची ममता ' ती कोणती ? तिचें स्वरूप तरी काय ? सिद्धि व असिद्धि यांना तुल्य मानणें ही समता कीं, सर्वत्र समब्रह्मदृष्टि ठेवणें ही समता, का चित्ताला आत्म्यामध्यें स्थिर करणें ही समता ? यातील पहिली समता कर्मयोगाच्या वेळी संभवते व तिचेंच भगवानांनीं (गी.भा.अ.२श्लो. ४८ पृ. १७२–१७७ पहा) विधान केलें आहे. सर्वत्र ब्रह्मदृष्टि झाल्यावर कर्मयोग संभवत नाहीं. कारण ' मी व माझें ' हाच त्याची सामग्री आहे. चित्त आत्म्यामध्यें स्थिर झाल्यावरहि कर्मयोग संभवत नाहीं. कारण चित्ताच्या अस्थिर–असमाहित अवस्थेंतच कर्मानुष्ठान–शरीराची हालचाल संभवते. अर्थात् कर्मयोगाच्या सिद्धीसाठीं लागणारी समता मनाच्या अल्पशिक्षणानेंहि संभवते. त्यासाठीं इंद्रियनिग्रहाची गरज नाहीं ध्यानालाच इंद्रियनिग्रहादिकांची गरज असून त्यानच'सर्वभूतात्मभूतात्मा'(गी.भा.पृ.४९८)होता येतें रहस्यकार म्हणतात, तें खऱ्या ज्ञानाचें स्वरूपच नव्हे.'एकच परमेश्वर सर्वांभूतीं भरला आहे' असें नुसतें जाणणें हा आत्मसाक्षात्कार नव्हे. माझा आत्मा म्ह० मीच सर्व भूतांचा आत्मा आहें, मीच परमात्मा, ब्रह्म असें साक्षात् जाणं यावर कोण कोणासाठीं कोणतें कर्म करणार ! अर्थात् कर्मयोगाला अवश्य लागणारी समता निराळी व ध्यानानें प्राप्त होणारें साक्षात्काररूप साम्य निराळें. सहाव्या अध्यायांतील साम्य सतत ध्यानाभ्यासानें प्राप्त होणारें असून तें चित्तस्थैर्यरूप असल्यामुळें कर्मानुष्ठानोपयोगी नाहीं. तर आत्मज्ञानोपयोगी–आत्मसाक्षात्कारोपयोगी आहे "सहाव्या अध्यायांत इंद्रियनिग्रहाचें वर्णन करून " हें म्हणणें अगदींच विपरीत आहे वाचकांनीं सबंध अध्याय वाचून पहावा, म्हणजे त्यांना चित्तनिरोधरूप योगाभ्यासाचेंच विधान त्यांत आहे, इंद्रियनिग्रहाचें नाहीं हें सहज कळून येईल. " सातव्या अध्यायापासून सतराव्या अध्यायापर्यंत कर्मयोग आचरीत असतानाच परमेश्वराचें ज्ञान कसें होतें व तें ज्ञान कोणतें हें सांगितलें आहे " हें रहस्यकाराचें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण सातव्या अध्यायाच्या आरंभीच " योगाभ्यास–मन.समाधान करीत असतांनाच तू मला कसा जाणशील तें ऐक " असें म्हटलें आहे. 'कर्मयोग आचरीत असतांच' असें म्हटलेलें नाहीं. (गी. भा पृ. ६१५ पहा.) ७ ते १२ अध्यायांत सोपाधिक-निरुपाधिक ईश्वराची उपासना सांगितली आहे. सातव्या अध्यायांत कर्माचें नांवहि नाहीं. ईश्वराचें स्वरूप सांगून त्याच्या भक्तांचेंच वर्णन आहे. सातव्या अध्यायांत प्रथम ईश्वरानें स्वरूप सांगितलें आहे त्यावरून सात्त्विक भक्तांना त्याचें ज्ञान होतें, व पुढें भक्तांनें विज्ञान–अनुभवज्ञान होतें, असें त्यांत सांगितलें आहे. म्हणून ज्ञान विज्ञान हा सातव्या अध्यायाचाच विषय आहे. ग्यारावयापर्यंत त्याची व्याप्ति नाहीं. प्रत्येक अध्यायांत ईश्वर-

येंच ज्ञान निरनिराळ्या प्रकारें सांगितलें आहे व त्याला निरनिराळें नावहि दिलें आहे. पण तेवढ्यावरून सातव्या अध्यायाचाच विषय सतराव्या अध्यायापर्यंत लांबविला आहे, असें म्हणता येत नाहीं. ज्ञान कोणतें तें फक्त तेराव्या अध्यायात सांगितलें आहे. (अ. १३ श्लोक २ पृ. ८६५ पहा) तें ७–१७ अध्यायात सांगितलें नाहीं, "पैकी सातव्यात व आठव्यात क्षराक्षराचें किंवा व्यक्ताव्यक्ताचें ज्ञानविज्ञान सांगून"... वगैरे म्हणणें अयोग्य आहे. सातव्या अध्यायात 'क्षर' व 'अक्षर' हे शब्दच नाहींत. आठव्यात 'अक्षर' शब्द ब्रह्म या अर्थी आहे व 'क्षर' हा शब्द अधिभूत या अर्थी आहे. अर्थात् क्षर म्ह० व्यक्त व अक्षर म्ह० अव्यक्त हें म्हणणें बरोबर नाहीं. याविषयी आम्हीं पूर्वी (पृ. ९८७,) बराच विचार केला असल्यामुळें येथें अधिक विस्तार नको. "९–१२ अध्यायात व्यक्ताचीच उपासना करणें प्रत्यक्षावगम्य असल्यानें सर्वांस सुलभ हा अर्थ वर्णिला आहे," हें म्हणणेंहि चिंत्य असल्याचें आम्ही वर सांगितलें आहे. (पृ. ९८३,९८४ पहा.) "क्षराक्षरविचारात ज्याला अव्यक्त म्हणतात तोच मनुष्याच्या शरीरातील आत्मा होय, असा क्षेत्रक्षेत्रज्ञविचार तेराव्या अध्यायात सांगितला" हें म्हणणें निराधार आहे. क्षराक्षरविचारात अव्यक्त कोणाला कोण म्हणतें? क्षराक्षरविचार हा विषयच यांतेला समजला नाहीं. तेव्हा ते सतरा अध्यायांचा विषय रहस्यकार समजतात तो नाहीं. (पृ ९८७पहा) "ठिकठिकाणीं तू कर्म कर असाच अर्जुनास उपदेश असून परमेश्वराची भक्ति करून शुद्धान्तःकरणानें 'परमेश्वरार्पणपूर्वक स्वधर्माप्रमाणें केवळ कर्तव्य म्हणून आमरणान्त सर्व कर्में करीत राहणें' हा कर्मयोगपर आयुष्यक्रमणाचा मार्गच सर्वांत उत्तम, असा सिद्धान्त केला आहे" मात्र ते सतरा अध्यायात 'कर्म कर' असा उपदेश असण्याचें कारणच नाहीं, 'तू मच्चित्त हो' इत्यादि उपदेश आहे. अ ८. श्लो. ■ यात 'सर्वदा माझें स्मरण कर व युद्ध कर' असें एक वचन आहे. पण त्यातहि स्मरण प्रधान आहे, युद्ध नव्हे. (गी.भा.पृ.६५२) ९ व्या अध्यायात 'यत्करोषि यदश्नासि' २७ असें एक कर्माभासरूप वचन आहे. पण त्यातहि 'तू जें जें करशील, खाशील वगैरे तें सर्व मदर्पण कर' असें म्हटलें आहे अर्थात् जें जें म्ह० सर्व शुभ व अशुभ वगैरे, त्यामुळें तें वचन कर्मयोगपर नाहीं. (गी भा पृ ७१४,१५ पहा) दहाव्या अध्यायात असें कर्माभासरूपवचन एकसुद्धा नाहीं अकराव्या अध्यायात 'जित्वा शत्रून्' श्लो. ३३ व 'मत्कर्मकृत् मत्परमः' श्लो ५५ हीं दोन कर्माभास वचनें आहेत पण त्यातहि 'कर्म कर' असा विधि नाहीं. (पृ. ८१६–१८) १२ व्या अध्यायात 'सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य' असें वचन आहे. त्यातहि 'कर्मे ईश्वरार्पण करून अनन्ययोगानें ध्यान करणाऱ्या उपासकाचा मी उद्धार करतों' असें म्हटलें आहे 'मत्कर्मपरमः भव' यात मात्र ईश्वरार्थ कर्म करण्यात तत्पर होण्याचा विधि आहे. पण तो किंवा त्या पुढील कर्मफलत्यागाचा विधि हे दोन्ही उपासक होण्याचें सामर्थ्य नसल्यास गौण पक्ष म्हणून सांगितले आहेत यावरून कर्मयोग हा आरंभाचा–मंदाधिकाऱ्यासाठीं उपाय आहे, हें उघड होतें (पृ.८३७ ३८ पहा) यावरून अ.७–१२ हें मध्यमषट्क ईश्वराचें स्वरूप सांगून त्याच्या उपासनेचें विधान करीत आहे हें उघड होतें; अर्थात् हें प्रकरण कर्मपर नाहीं. म्हणूनच अद्वैती टीकाकार याला 'उपासनाकांड व तत्पदप्रधानप्रकरण' म्हणून जें म्हणतात तें अगदी बरोबर आहे. तेराव्या अध्यायाच्या २४ व्या श्लोकात कर्मयोग हें तिसऱ्या प्रतीचें ज्ञानसाधन सांगितलें आहे.

(पृ.९६६-६७) या ह्म० तेराव्या अध्यायापासून क्षेत्रज्ञ व ईश्वर म्ह०पहिल्या पडाध्यायीचा विषय ज्ञानकर्माधिकारी त्वंपदार्थ केवळ क्षेत्रज्ञ व दुसऱ्या पडाध्यायीचा विषय जीवाला उपास्य असलेला ईश्वर, याचें ऐक्य सांगण्यास सुरुवात केली आहे. अर्थात् ही पडाध्यायी ज्ञानप्रधान आहे रहस्यकारांना या व्यवस्थेचा पहिल्या प्रकरणांत (गी. र. पृ. १५) जरी उपहास केला असला तरी गीतेची विषयव्यवस्था तशी आहे, हें विचारांतीं कोणा-च्याहि ध्यानांत येईल असो तेराव्या अध्यायांत ' कर्म कर ' असें विधान नाहीं. चवदाव्या व पंधराव्या अध्यायांतहि कर्माचें नांवसुद्धां नाहीं सोळाव्यांत—आसुरसंपत्तीचें मूळ शास्त्रवि-धाला सोडून वर्तन करणें हें आहे, असें सांगून 'म्हणून तू शास्त्रविधान जाणून कर्म करण्यास योग्य आहेस ' असें म्हटलें आहे, अर्थात् विधिनिषेधशास्त्रच मनुष्याच्या कार्याकार्याचा निर्णय करतें व स्वाभाविक आसुरभाव निवृत्त होण्यासाठीं शास्त्रविधि समजून घेऊन त्याप्रमाणें कर्माधिकारी पुरुषानें कर्म करणेंच उचित आहे, हें येथें सुचविलें आहे. पण तेवढ्यावरूनहि ठिकठिकाणीं 'कर्मच कर' असाच उपदेश आहे, असें ठरत नाहीं. सतराव्या अध्यायांत शास्त्रविधि माहीत नसला तरी कुलपरंपरेप्रमाणें जे पूजनादि करितात त्यांच्या श्रद्धेला कोणतें नांव द्यावें याचा विचार करून मनुष्यानें आसुरी प्रकृति सोडून दैवी प्रकृतीचें व्हावें, यासाठीं सात्त्विक पूजा, सात्त्विक आहार, सात्त्विक यज्ञ, सात्त्विक तप व सात्त्विक दान सांगितलें आहे. मनुष्यानें राजस व तामस पूजा आहारादिक टाकावे, म्हणून त्यांचीहि परिगणना केली आहे शेवटीं विहित कर्म सर्वदोषपरिहारपूर्वक सात्त्विकच व्हावें म्हणून सामाच्या त्रिविध नामनिर्देशाचा विधि आहे. अर्थात् त्या निर्देशाचा उच्चार करून मुमुक्षूनीं कर्म ब्रह्मार्पण करावें, असा त्याचा आशय आहे गीतेला कर्म कोणतें विवक्षित आहे व तें कोणीं करावें त्याचा या अध्यायांत पुन स्पष्ट उलगडा केला आहे यज्ञ, दान व तप हीं , कर्में गीतेला कर्मशब्दानें विवक्षित आहेत व मुमुक्षुच तीं करितात. हें गीतेचें म्हणणें श्रुतीला मुळींच सोडून नाहीं. (बृह. भा. अ. ४ ब्रा. ४ पृ. ३३७ पहा.) अर्थात् रहस्यकारांनीं जें ' परमेश्वरार्पणपूर्वक स्वधर्माप्रमाणें ' वगैरे शब्दावडंबर माजवून 'कर्मयोगपर आयुष्यक्रम-णाचा मार्गच सर्वांत उत्तम' वगैरे म्हटलें आहे, तें निराधार होय तसेंच " ज्ञानमूलक व भक्तिप्रधान कर्मयोगाचें याप्रमाणें सांगोपांग विवेचन झाल्यावर त्याच धर्माचा अठराव्या अध्यायांत उपसंहार करून अर्जुनाला स्वेच्छेनें युद्ध करावयास प्रवृत्त केलें" हें म्हणणेंहि निराधार आहे ज्ञानमूलक कर्मयोग शक्य नाहीं, आत्मज्ञान होतांच कर्मानुष्ठानाची सामग्री संपते. भक्तिप्रधान कर्मयोग ही सुद्धां कल्पना आहे. ज्या ज्ञानी सदाच सतत आत्मचिंतन करणारा असतो तो कर्मत्यागच करणार, हें उघड आहे अर्थात् कर्मफलत्याग ही निवृत्तिमार्गांतील पहिली पायरी, तें ईश्वरार्पण करणें ही दुसरी, मनन आत्मचिंतन—भगवद्भजन करणें ही तिसरी व स्वरूपीं स्थिर होणें ही चवथी—ज्ञाननिष्ठा होय. ही शास्त्रविहित व अनुभवसिद्ध परंपरा सोडून सनमोक्ष मीनार्थ मार्ग लागल्यास तो केव्हांहि प्राप्त होणें शक्य नाहीं. 'कर्मयोगाचें याप्रमाणें सांगोपांग विवेचन झाल्यावर ' हें म्हणणें निराधार आहे. ' कर्मयोगाचें सांगोपांग विवेचन ' गीतेंत नाहीं. गीतेंत वर्णाश्रमकर्तव्यशास्त्रावरून सिद्ध झालेल्या वैदिक कर्मयोगाचा फक्त अनुवाद आहे. गीतेंत कर्मयोगाचें सांगोपांग विवेचन आहे असें जे म्हणतात त्यांनीं गीता आपल्या उघड विचारानें न वाचतां आहे ' त्याचें प्रत्यक्ष उदाहरण होय. नाहीतर

श्रीभगवान् उवाच—श्रीकृष्ण म्हणाले—

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

अन्वयार्थ—कवयः—काही विद्वान्—**काम्यानां कर्मणां**—काम्य कर्मांच्या—**न्यास**—त्यागाला—**सन्यासं**—सन्यास—**विदु**—समजतात—**विचक्षणाः** काही पडित—**सर्वकर्मफलत्याग**—सर्व कर्मांच्या फलाच्या त्यागाला—**त्याग**—त्याग—**प्राहुः**—म्हणतात २

तत्र तत्र निर्दिष्टौ सन्यासत्यागशब्दौ न निर्लुण्ठितार्थौ पूर्वेष्वध्यायेष्वतोऽर्जुनाय पृच्छ्यते तन्निर्णयाय-काम्यानामश्वमेधादीना कर्मणां न्यास परित्याग सन्यास सन्यासशब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्यानुष्ठान कवय. पण्डिता केचिद्विदुर्विजानन्ति । नित्यनैमित्तिकानामनुष्ठीयमानाना सर्वकर्मणामात्मसबन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्याग सर्वकर्मफलत्यागस्त प्राहु कथयन्ति त्याग त्यागशब्दार्थं विचक्षणा. पण्डिता । यदि काम्यकर्मपरित्यागः फलपरित्यागो वाऽर्थो वक्तव्य सर्वथाऽपि त्यागमात्र सन्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थो न घटपटशब्दाविव जात्यन्तरभूतार्थौ ॥

भाष्यार्थ—पूर्वेषु अध्यायेषु तत्र तत्र निर्दिष्टौ सन्यासत्यागशब्दौ निर्लुण्ठितार्थौ न—पूर्वीच्या अध्यायामध्ये ठिकठिकाणी ज्याचा निर्देश केला आहे अशा सन्यास व त्याग या शब्दाचा अर्थ अगदा स्पष्ट रीतीने कोठेच सागितलेला नाहीं—**अतः पृच्छ्यते अर्जुनाय तन्निर्णयाय** (श्रीभगवान् उवाच)—म्हणून त्या शब्दाचा पृथक् अर्थ जाणण्याच्या इच्छेने प्रश्न करणाऱ्या अर्जुनाला त्याचा निर्णय कर-

कर्मसन्यासहि सागितला आहे ७ ५५ पृ १९४, २ ६९ पृ ७२०, अ ३,३ पृ २५५, ३ १७, १८ पृ २९६, ४ १८ पृ ३९१,४ २१-२२ पृ ४१६, ४ २४ पृ ४२७, ५ १३ पृ ५०४, ६ ३ पृ ५४० इत्यादि श्लोक पहा शिवाय गीतेंत मुख्य सन्यास सागितलाच नाहीं, असें म्हटल्यास अर्जुनाचा पाचव्या अध्यायातील प्रश्न अनुपपन्न होतो, व वैशपायनानें पुढें “ यतीना चापि धर्म हरिगीतासु कथित ” असें जें म्हटलें आहे तें खोटें ठरतें अर्थात् ‘गीतेंत सन्यासाचें म्हणून जें वचन आहे, तें फक्त फलत्यागाचें आहे,’ हें म्हणणें खोटें आहे त्यामुळें “ उपनिषदात पहावें तर ‘त्यागेन अमृतत्व आनशु [माध नारा. द्वि आ पृ ३५] ‘सन्यासयोगाद् यतय शुद्धसत्त्वा ’ [मु भा ३ २-६ पृ ११३] ‘प्रव्रजन्ति’ ‘व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति ’[बृ भा ४ ४ २२ पृ ३३९, ३५१] कर्मत्यागपर सन्यासवचनें आढळतात. अर्थात् भगवान् ‘त्याग’ व ‘सन्यास’ हे शब्द स्मार्त चतुर्थाश्रमाला लावीत नसून ” वगैरे रहस्यकाराचें म्हणणें केवळ काल्पनिक आहे अधिकारपरत्वें चतुर्थाश्रमाचाहि गीतेंत उपदेश आहे व गौण सन्यासाचाहि गीतेंत उपदेश आहे अधिकारविभागाची ही कल्पना बरोबर न आल्यामुळें असा घोटाळा झाला आहे स्मार्त चतुर्थाश्रम ही कल्पना चुकाची आहे. स्मार्त व भागवत हे भेद आचार्यांच्या वेळचे नव्हेत त्यानंतरचे आहेत.

त्यासाठीं भगवान् म्हणाले—**काम्यानां-अश्वमेधादीनां कर्मणां न्यासं-परित्यागं संन्यासं-संन्यासशब्दार्थं अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्य अनुष्ठानं कवय.—केचित् पंडिता. विदुः-विजानन्ति**—काम्य अश्वमेधादि कर्मांचा न्यास-परित्याग म्ह० संन्यास, संन्यास या शब्दाचा अर्थ म्ह० अनुष्ठान करण्यास योग्य अशा रूपानें प्राप्त झालेल्या कर्मांचें अनुष्ठान न करणें, असें कवी-काहीं पंडित समजतात. [स्वर्गादि फलाच्या उद्देशानें विहित असलेल्या अश्वमेधादि कर्मांचा परित्याग करणें म्ह० त्याचें अनुष्ठान न करणें, यालाच कित्येक संन्यास असे म्हणतात.]—**विचक्षणाः-पंडिताः अनुष्ठीयमानानां नित्यनैमित्तिकानां सर्वकर्मणां आत्मसंबन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागः सर्वकर्मफलत्यागः तं त्यागं-त्यागशब्दार्थं प्राहुः-कथयन्ति**—दुसरे विद्वान् पंडित अनुष्ठान केल्या जाणाऱ्या नित्य-नैमित्तिक सर्व कर्मांच्या स्वसंबंधित्वानें प्राप्त झालेल्या फलाचा जो परित्याग, हाच सर्वकर्मफलपरित्याग, त्याला त्याग म्ह० त्यागशब्दाचा अर्थ असें सांगतात. [नित्य-नैमित्तिक कर्मांचें कर्त्याला प्राप्त होणारें जें फल त्याचा त्यानें त्याग करणें, हाच त्यागशब्दाचा अर्थ आहे, असें कित्येक म्हणतात तर मग त्याग आणि संन्यास या शब्दाच्या अर्थामध्यें पुष्कळच फरक आहे; पण त्यामुळें त्याच्या लोकप्रसिद्ध अर्थाशीं विरोध येतो, असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य त्याच्या अर्थांत अवांतर भेद जरी असला तरी आत्यंतिक भेद नाहीं, असें सांगतात-]—**यदि काम्यकर्मपरित्यागः वा फलपरित्यागः अर्थः वक्तव्यः**—जरी काम्यकर्मांचा परित्याग किंवा फलाचा परित्याग हा अर्थ सांगावयाचा असला—**सर्वथा अपि त्यागमात्रं संन्यासत्यागशब्दयोः एकः अर्थः**—तरी म्ह० या दोन अर्थांतील कोणताहि जरी अर्थ घेतला तरी, केवळ त्याग हा संन्यास व त्याग या दोन शब्दांचा एकच अर्थ आहे—**घटपटशब्दौ इव जात्यन्तरभूतार्थौ न**—घट व पट या शब्दाच्या अर्थाप्रमाणें त्याग व संन्यास यांचा निराळ्या जातीचा अर्थ नाहीं. [घट व पट, यांतील घटाचा अर्थ एका जातीचा व पटाचा त्याहून भिन्न जातीचा, तसा त्याग व संन्यास यांचा अर्थ नाहीं.]

ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्तीत्याहुः कथमुच्यते तेषां फलत्याग इति । यथा वन्ध्यायाः पुत्रत्यागः । नैष दोषः । नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवत्त्वस्येष्टत्वात् । वक्ष्यति हि भगवाननिष्टमिष्टमिति न तु संन्यासिनामिति च । संन्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासंबन्धं दर्शयन्नसंन्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं 'भवत्यत्यागिनां प्रेत्य' इति दर्शयति ॥२॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)—**ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलं एव नास्ति इति आहुः**—अहोपण, नित्य व नैमित्तिक कर्मांचें फलच नाहीं असें सांगतात.—**तेषां फलत्यागः इति कथं उच्यते**—तेव्हां त्याच्या फलाचा त्याग असें कसें सांगितलें जात आहे.—**यथा वन्ध्यायाः पुत्रत्यागः**—त्याप्रमाणें वंध्येचा पुत्रत्याग (संभवत नाहीं, त्याप्रमाणें नित्य कर्मांचा फलत्याग संभवत नाहीं. या आक्षे-

पाचें समाधान-)—**एषः दोष न**—हा दोष येत नाहीं—**भगवता नित्यानां अपि कर्मणां फलवत्त्वस्य इष्टत्वात्**—कारण भगवानांना नित्य कर्मांचें फलवत्त्व मानलेलें आहे [म्ह० नित्य कर्मांचेंहि फल असतें, असें भगवानांचें मत आहे-]—**हि भगवान् ' अनिष्टं इष्टं०' इति वक्ष्यति**—कारण भगवान् अनिष्ट, इष्ट व मिश्र असें कर्मांचें त्रिविध फल पुढें बाराव्या श्लोकांत सांगणार आहेत—**च न तु संन्यासिनां इति**—पण संन्याशांना मात्र तसें त्रिविध कर्मफल प्राप्त होत नाहीं, असेंहि तेथेंच सांगतील—**संन्यासिनां एव हि केवलं कर्मफलासंबंधं दर्शयन्**—केवल संन्याशाचाच कर्मफलाशीं कांहीं संबंध नाहीं असें दाखविणारे भगवान्—**'भवति अत्यागिनां प्रेत्य ' इति असंन्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं दर्शयति**—'त्याग न करणाऱ्यांना मरणोत्तर त्रिविध कर्मफल प्राप्त होतें' या वचनानें असंन्याशांना नित्य कर्मांच्या फलाची प्राप्ति होते, असें दाखवितात १.

---

१ या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार म्हणतात—"कर्मयोगमार्गांत संन्यास व त्याग कशाला म्हणावयाचें तें या श्लोकांत स्पष्ट सांगितलें आहे" (या व याच्या पुढील श्लोकांत संन्यासाचे चार प्रकार सांगितले आहेत. त्यांतील दुसरा प्रकार भगवानांना इष्ट असून तोच 'सात्त्विक त्याग' म्हणून अर्जुनाला सांगणार आहेत. हे सर्व विकल्प कर्माधिकारी गृहस्थाच्या गौण त्यागाविषयीं आहेत. या गौण विकल्पांनीं ज्ञाननिष्ठा व तिची इतिकर्तव्यता—सर्वकर्मसंन्यास यांचा बाध होत नाहीं. तथापि—) "पण संन्यासमार्गी टीकाकारास हें मत मान्य नसल्यामुळें त्यांनीं या श्लोकाचा बराच ओढाताण केली आहे" (ती कशी काय?) "श्लोकांत प्रथमच काम्य शब्द आहे म्हणून मीमांसकांचे नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध इ० कर्मांचे भेद या ठिकाणीं विवक्षित असून पैकीं काम्य तेवढीं कर्में सोडावीं असा भगवंताचा उपदेश आहे, असें त्यांचें म्हणणें आहे" (कर्मांचे नित्यादि प्रकार मीमांसकांच्या पदरचे नसून ते वैदिक आहेत. यास्तव वैदिक संप्रदायी गीतेंतील 'काम्य कर्म' हा शब्द 'स्वर्गादि फलोद्देशानें सांगितलेलें कर्म' या अर्थींच घेतला पाहिजे. त्याचा दुसरा कांहीं अवैदिक व काल्पनिक अर्थ करिताच येत नाहीं. मध्वाचार्य—"फलानिच्छया अकरणेन वा काम्यकर्मणां न्यासः संन्यासः, फलत्यागः एव त्यागः" म्ह० फलाची इच्छा न करितां किंवा तीं मुळींच न करितां जो काम्यकर्मत्याग तो संन्यास व नुसता फलाचा त्याग हा त्याग असें म्हणतात. रामानुजाचार्य म्हणतात—"अथ अनयोः एक एव स्वरूप उत इति निर्णेतुं वादिविप्रतिपत्तिं दर्शयन्—काम्यानां कर्मणां न्यासः स्वरूपत्यागः संन्यास इति विदुः" म्ह० आतां त्याग व संन्यास यांचें एकच स्वरूप आहे व तें अशा प्रकारचें आहे, असा निर्णय करण्यासाठीं वाद्यांचा मतभेद दाखविणारे भगवान् म्हणतात—काम्यकर्मांचा न्यास म्ह० स्वरूपत्याग, त्याला संन्यास म्हणतात व 'नित्यानां नैमित्तिकानां काम्यानां च सर्वेषां कर्मणां फलत्याग एव मोक्षशास्त्रेषु त्यागशब्दार्थः' म्ह० नित्य, नैमित्तिक व काम्य अशा सर्व कर्मांचा फलत्याग हाच मोक्षशास्त्रांत त्याग सांगितला आहे. नीलकंठ, मधुसूदन सरस्वती, शंकरानंद, वल्लभसंप्रदायी अन्य टीकाकार, श्रीधर फार काय पण ज्ञानेश्वरमहाराजादि असेंच यांचें व्याख्यान करितात. विस्तारभयास्तव त्यांचीं त्यांचीं मूळ वचनें देत नाहीं. एवं टीकाकारांची याविषयीं एकवाक्यता असल्यामुळें एकट्या रहस्यकारांचेंच म्हणणें

ग्राह्य मानता येत नाहीत. शिवाय 'काम्य कर्म' कोणतां हें वैदिक परिभाषेप्रमाणें ठरलें आहे. वैदिकोत्तम व्यासानीं योजलेला तो शब्द आहे. तेव्हां त्याचा अर्थ रहस्यकाराच्या कल्पनेप्रमाणें कसा समजेल ? तो वैदिककर्मवादाच्या परिभाषेप्रमाणेंच घेतला पाहिजे. अथात् रहस्यकारानीं संन्यासमार्गी टीकाकारावर केलेला ओढाताणीचा आरोप निराधार आहे.) "परंतु संन्यासमार्गांतील लोकास नित्य आणि नैमित्तिक कर्मेंहि नको असतात." (हें म्हणणें किती असत्य व त्यामुळेंच धाडसाचें आहे, तें वाचकांना वरील भाष्यार्थ पाहूनच ठरवावें. कोणीहि वैदिकसंप्रदायी टीकाकार पापक्षय व चित्तशुद्धि यासाठीच विहित असलेलीं नित्य नैमित्तिक कर्में नकोत, असें म्हणत नाहीं व म्हणणार नाहीं. गीतेवरील वाटेल ती अद्वैती टीका पहा.) "म्हणून नित्य नैमित्तिक कर्मांचा समावेश काम्यकर्मांतच येथें केलेला आहे, असें त्यास प्रतिपादन करावें लागलें आहे." (हेंहि म्हणणें साफ खोटें आहे. साफ वाचकापुढें आहेच. दोन व तीन या श्लोकांत गीता त्याग किंवा संन्यास याचे चार विकल्प सांगितले आहेत, असें त्याचें म्हणणें आहे. तेव्हां दुसऱ्याचीं मतें सांगतांना तें असें म्हणतील कशाला ? हें भगवानाचें मत किंवा सिद्धान्त आहे, असें जर त्यांना सांगावयाचें असतें तर त्यांत त्यांत काहीं न्यूनाधिक प्रतिपादन केलेंहि असतें. पण येथें तसा काहीच प्रकार नाहीं. शिवाय गीतेवरील कोणतीहि टीका जरी घेतली, तरी तींत रहस्यकार म्हणतात तसें कोठेंच झालेलें आढळत नाहीं. कदाचित् "नित्यानां अपि कर्मणां भगवता फलत्यागस्य इष्टत्वात्" असें जें आचार्यांनीं वर भाष्यांत म्हटलें आहे, त्यावरून रहस्यकारांना तसा भ्रम झाला असेल, पण तो संन्यासमार्गी टीकाकाराचा दोष नव्हे) "इतकें झालें तरी या श्लोकाच्या दुसऱ्या अर्धांत फलाशा सोडावी, कर्में सोडूं नयेत असें जें म्हटलें आहे (पुढें ६ वा श्लोक पहा.) त्याची संगति लागत नसल्यामुळें अखेर कर्मयोगमार्गाचा भगवानांनी ही पोकळ स्तुति केली आहे, भगवंताचा खरा अभिप्राय कर्में सोडावीं असाच आहे, असा आपल्या पदरचाच मेरा मारून या टीकाकारांनीं आपलें समाधान करून घेतलें आहे." (पण कर्माधिकाऱ्यानें कर्में सोडावीत, असें आचार्य किंवा वेदान्तशास्त्रहि म्हणत नाहीं. येथें रहस्यकार म्हणतात तसा अर्थ कोणी केलेला नाहीं. कदाचित् बाराव्या अध्यायांतील बाराव्या श्लोकांतील कर्मफलत्यागाला उद्देशून त्यांचें हें म्हणणें असेल पण तेथें व इतरत्र (पृ. ११२७) कर्मफलत्यागाची स्तुति करण्याचें कारणहि सांगितलें आहे. स्तुति पोकळ नसते. ती विहित कर्मादिकांची प्रशंसा करून त्याविषयीं रुचि उत्पन्न करणारी असते, वगैरे आम्हीं पूर्वी सांगितलेंच आहे. [गी. भा. पृ. ४८६, ८३९ पहा.] पण येथें त्याचा काहीं संबंध नाहीं. येथें सर्व कर्मफलत्यागाला त्याग म्हणतात, असें एकदेशी मत सांगावयाचें आहे, व तें अद्वैती टीकाकारानीं रहस्यकारापेक्षांहि अधिक सुबोधपणें सांगितलें आहे. विस्तारभयास्तव उतारे देत नाहीं. जिज्ञासूनीं शंकरानन्द-मधुसूदनादिकांच्या टीका पहाव्या) पुढें रहस्यकार म्हणतात– "संन्यासादिसांप्रदायिक दृष्टीनें या श्लोकाचा अर्थ नीट लागत नाहीं, हें उघड होतें." (स्वर्ग पशु-पुत्र इत्यादि कामनायुक्त फलांना उद्देशून विहित असलेल्या अश्वमेध, इष्टि, पशु, सोम इत्यादि काम्य कर्मांचा न्यास हा संन्यास व 'अहरहः संध्या उपासीत यावज्जीव अग्निहोत्रं जुहुयात्' इत्यादि वचनांवरून प्राप्त झालेल्या नित्य-नैमित्तिक कर्मांचें अनुष्ठान करून फक्त फलाचा त्याग करणें हा त्याग होय, असें

विद्वान् म्हणतात, हा या श्लोकाचा 'नीट' अर्थ नव्हे, असें वाटणें, हें दुर्दैवच म्हटलें पाहिजे! बरें, सर्व टीकाकार चुकले, तुम्ही तरी याचा 'नीट अर्थ' कसा काय लावता तो पाहू बरें?) "याचा खरा अर्थ कर्मयोगपर म्ह० फलाशा सोडून आमरणान्त सर्व कर्मे करण्याचें जें तत्त्व पूर्वी गीतेंत अनेक वेळां सांगितलें आहे, त्याच्याच अनुरोधानें लाविला पाहिजे व तो सरळ लागतोहि" (म्ह० मरेपर्यंत प्रत्येक मनुष्यानें कर्मेंच करीत राहिलें पाहिजे, असा आग्रह येथें आहे, असें त्याचें म्हणणें आहे पण गीतेचा तसाच ठाम सिद्धान्त असणें शक्य नाहीं कर्मयोग ज्ञाननिष्ठेचें साधन आहे यास्तव ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होताच कर्मयोग संपतो यावज्जीवादि श्रुतिवचनें व तदनुसार गीतेचीं वगैरे वचनें कर्मयोगाधिकाऱ्यासाठीं आहेत याविषयीं पूर्वी पुष्कळ लिहिलें आहे म्हणून येथें विस्तार नको पण रहस्यकार याचा सरळ अर्थ कसा काय लावितात तें पाहू या–) 'कर्मयोगमार्गांत सर्व कर्मांचे 'काम्य' म्ह० फलाशा धरून केलेला आणि निष्काम म्ह० फलाशा सोडून केलेला असे दोनच वर्ग करीत असतात" (पण या तुमच्या कर्मयोगमार्गाला आधार काय? ही नुसती तुमची निराधार कल्पनाच दिसते कारण या तुमच्या वर्गीकरणाला मूळ श्रुतिस्मृतींचा आधार नाहीं, असें कोणी म्हणेल म्हणून रहस्यकार म्हणतात–) "मनुस्मृतींत त्यास अनुक्रमें 'प्रवृत्त' कर्म व 'निवृत्त' कर्म अशीं नावें दिलेलीं आहेत मनु १२.८८–८९" मनुस्मृतींतील वचनाचा उल्लेख आम्हीं पूर्वी [पृ १७६] केला आहे त्यांत 'वैदिक कर्म दोन प्रकारचें आहे एक प्रवृत्त व दुसरें निवृत्त जें इहलोकच्या किंवा परलोकच्या फलाचें साधन म्हणून सांगितलेलें कर्म, तेंच काम्य असून त्यालाच प्रवृत्त कर्म म्हणतात कारण तें संसारप्रवृत्तीचें निमित्त होतें व जें दृष्टादृष्टफलकामनारहित असलेलें ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वक कर्म तें निवृत्त होय कारण तें संसारनिवृत्तीचें निमित्त होतें, असें म्हटलें आहे त्यावरून वेदोक्त काम्य कर्म हें प्रवृत्त–संसाराला कारण होणारें व नित्यनैमित्तिकादि चित्तशोधक कर्म हें निवृत्त–मोक्षाला कारण होणारें, एवढेंच ठरतें नित्य, नैमित्तिक, काम्य, निषिद्ध हे श्रौतस्मार्त कर्मांचे भेद त्यावरून बाधित होत नाहींत अर्थात् "कर्मे नित्य असोत, नैमित्तिक असोत, काम्य असोत, कायिक, वाचिक, मानसिक, सात्त्विक, राजस तामस वगैरे कोणत्याहि प्रकारचीं असलीं तरी तीं 'काम्य' आणि 'निष्काम' या दोन वर्गांपैकीं कोणत्या तरी एका वर्गांत आलींच पाहिजेत' वगैरे जें म्हणणें आहे, तें पुनरुक्तप्रायच नव्हे का? कारण हें म्हणणें प्रमाणसिद्ध असल्यामुळें वेदान्ती टीकाकारांनाहि मान्यच आहे तसेंच "कर्मयोगी सर्व प्रकारचीं काम्य कर्मे अजीबात सोडतो" हें म्हणणेंहि फारसें अनिष्ट नाहीं फारसें म्हणण्याचें कारण 'कर्मयोगी' या शब्दाऐवजीं कर्माधिकारी मुमुक्षु असें म्हणणें अधिक सयुक्तिक झालें असतें, काम्य कर्म संसारप्रवृत्तीचें बीज होत असल्यामुळें मुमुक्षु त्याचा त्याग करितो व निष्काम कर्म परंपरेनें संसारनिवृत्तीला–मोक्षाला कारण होत असल्यामुळें तीं आचरितो, याबद्दल वाद नाहीं व 'सर्व प्रकारचीं काम्य कर्मे' याचा अर्थ श्रौत स्मार्त काम्य कर्मे असाच घेतला पाहिजे, आणि श्रौतस्मार्त सर्व काम्य कर्मे सोडल्यावर नित्य नैमित्तिक राहतात, हेंहि विसरतां कामा नये अर्थात् रहस्यकारांनी 'कर्मयोगमार्गांतहि काम्य कर्मांचा संन्यास करावा लागतो, निष्काम कर्मांतहि फलाशेचा सर्वथा त्याग करावा लागतो (६.२)" वगैरे 'स्पष्ट' करून सांगितलें "संन्

चारी,गृहस्थ,वानप्रस्थ अशा क्रमानें शेवटीं प्रत्येकानें सर्व कर्मत्यागरूप संन्यास अगर चतुर्थाश्रम घेतल्यावाचून मोक्षप्राप्तिच होत नाहीं, हें स्मार्त मत येथ प्रतिपाद्य नाहीं" वगैरे जें म्हटलें आहे तें शास्त्रपरिभाषेला सोडून असल्यानें अग्राह्य होय. कारण रहस्यकार म्हणतात त्याप्रमाणें सर्व वैदिक कर्मांचे सकाम व निष्काम, असे दोन भाग करून त्यांतील सकाम कर्में टाकल्यावर निष्काम कर्मांत आणखी फलाशा राहिली कोठची ? या श्लोकांत भगवान् सिद्धान्त सांगत आहेत, अशी असत् कल्पना केल्यामुळें हा घोटाळा त्यांना करावा लागला. भगवान् इतर मताचा अगोदर उपन्यास करीत आहेत, असें इतर सर्व टीकाकारांप्रमाणें त्यांनींहि मानलें असतें, तर असा असमर्थनीय घोटाळा झाला नसता. चार आश्रमांचें तत्त्व जर गीतेला मान्य नसेल तर तिला दुसरें प्रमाण कोण मानणार ? अगोदर वर्ण व आश्रम हे स्मार्त नव्हेत. कारण रहस्यकारानीं ज्या प्रवृत्त व निवृत्त धर्मांसाठीं मनूचा [अ. १२ श्लो. ८९–९०] उल्लेख केला, त्याच्याच पुढें 'यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तम । आत्मज्ञाने शमे च स्याद् वेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥' ९२ 'या वेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः । सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृताः ॥ ९५ ॥ चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक् । भूतं भव्यं भविष्यं च सर्वं वेदात्प्रसिध्यति ॥' ९७ इत्यादि वाक्यें आहेत. त्यांचा भावार्थ—९२ वेदोक्त अग्निहोत्रादि कर्मेंहि सोडून—त्यांचा परित्याग—संन्यास करून द्विजोत्तमानें ब्रह्माचें ध्यान, इंद्रियजय, प्रणवजप, उपनिषदांचा अभ्यास, याविषयीं यत्न करावा. ९५. ज्या वेदबाह्य स्मृति व तशाच ज्या कुदृष्टि—असत्तर्कमूलक वेदविरुद्ध मतें, तीं सर्व परलोकी निष्फल होतात कारण तीं नरक हें फल देणारीं, म्हणून मन्वादिकांनीं मानिलेलीं आहेत. ९७ चातुर्वर्ण्य, तीन लोक, चार आश्रम, भूत, वर्तमान, भविष्य इत्यादि सर्व वेदापासूनच सिद्ध होतें. ९७ अर्थात् वर्णाश्रम वेदोक्त आहेत. त्यांना स्मार्त म्हणणें हा अन्याय आहे. अथवा गीता, आहुन किंवा व्यास वेदोक्त संन्यास आश्रमाचा निषेध करतील ही कल्पनाच खोटी आहे. (पृ. ३४० ते ३४१ पहा] रहस्यकारांची ही कुदृष्टि असल्यामुळें 'प्रेत्य निष्फल' आहे. गीतार्थाचा खरा ओढाताण रहस्यकारानी केला आहे व खरा आग्रह त्यांनीं धरला आहे. गीतार्थावर भाष्य त्यांनी पाहिलें आहे. गीतेचा अगदीं यथार्थ व निर्दोष अर्थ त्यांच्या आचार्यांनीच केला आहे असें, शेवटीं ते म्हणतात—"संन्यासाचा भगवा वेष घेऊन कर्मयोगी सर्व कर्मांचा त्याग करीत नसला, तरी तो संन्यासाचें सर्व तत्त्व पाळतो. असल्यामुळें कर्मयोगाला स्मृतिग्रंथांशीं विरोध नाहीं, असें दाखवून सिद्ध होतें." पण तुमच्या भाष्याप्रमाणें आचार्य सर्व मुख्य संन्यास कोठें म्हणतात ? तेहि संन्यासाच्या कल्पनेस खरा संन्यास म्हणतात. पण तें तत्त्व म्ह० केवळ निष्काम कर्मानुष्ठान नव्हे, तर 'सकलांच्या कर्मांच्या अभिमानाचा पूर्णपणें त्याग' हेंच तें तत्त्व आहे. खरा निष्कामसंन्यासाचा भाग होय. [याच अध्यायाच्या प्रकरणाच्या शेवटीं भाष्यांतील टिप्पणी अवश्य पहा.] संन्यासाचें सर्व तत्त्व पाळणारा निष्काम कर्में करीत असला तरी कर्मयोगी नव्हे, तो परमार्थ संन्यासी आहे आणि अन्य संन्यासी. म्हणून सर्वांनीं सिद्धांत उघड नाहीं, हें आचार्यांचें म्हणणें कोणीहि सोडून बोलणें उचित नाही.

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

अन्वयार्थ—एके मनीषिणः—काही विद्वान्—**दोषवत् कर्म**—दोषांनी युक्त असलेले कर्म—**त्याज्यं**—टाकावे—**इति प्राहुः**—असें म्हणतात.—**च अपरे**—आणि दुसरे काही पंडित—**यज्ञदानतपःकर्म**—यज्ञ, दान व तप एतद्रूप कर्म—**न त्याज्यं**—त्याज्य नाहीं,—**इति (आहुः)**—असे म्हणतात. ३.

त्याज्यं दोषेति । त्याज्यं त्यक्तव्य दोषवद्दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् । किं तत्कर्म बन्धहेतुत्वात्सर्वमेव । अथवा दोषो यथा रागादिस्त्यज्यते तथा त्याज्यमित्येके प्राहुर्मनीषिणः पण्डिताः सांख्यादिदृष्टिमाश्रिता अधिकृतानां कर्मिणामपीति । तत्रैव यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे । कर्मिण एवाधिकृतानपेक्ष्यैते विकल्पा न तु ज्ञाननिष्ठान्व्युत्थायिनः संन्यासिनोऽपेक्ष्य । ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा मया पुरा प्रोक्तेति कर्माधिकारादपोद्धृता ये न तान्प्रति चिन्ता ॥

भाष्यार्थ—'त्याज्यं दोष॰' इति—'त्याज्यं॰' या श्लोकानें काम्य कर्मांचा त्याग करून नित्यनैमित्तिक कर्मे फलाभिलाष सोडून करावीं, हा पूर्वोक्त, पक्ष प्रतिपक्षाचे निरसन करून दृढ करण्यासाठीं वादांचा आणखी मतभेद सांगतात—**त्याज्यं-त्यक्तव्यं**—त्याज्य म्ह॰ त्याग करण्यास योग्य आहे,—**दोषवत्-दोषः अस्य अस्ति इति दोषवत्**—दोष ज्याला आहे ते दोषवत्—**किं तत्**—तें काय ?—**सर्वं एव कर्म**—सर्वच कर्म.—(पण सर्वच कर्म दोषवत् कसें?)—**बंधहेतुत्वात्**—तें बंधाला कारण होत असल्यामुळें दोषवत् आहे—**अथवा दोषः रागादिः यथा त्यज्यते तथा त्याज्य**—किंवा रागादि दोष जसा सोडला जातो, त्याप्रमाणें कर्म सोडावें—**इति एके सांख्यादिदृष्टिं आश्रिताः मनीषिणः-पण्डिताः प्राहुः**—असे सांख्यादिकांच्या दृष्टीचा-मताचा आश्रय केलेले मनीषी-पंडित सांगतात. [अहोपण, कर्मांचा ज्यांना अधिकार नाहीं,अशा लोकांनीच कर्मांचा त्याग करणे उचित आहे,कर्माधिकाऱ्यांना नाहीं,कारण त्यांना कर्मत्याग केल्यास प्रत्यवाय लागतो,असें कोणी म्हणेल म्हणून सांगण्याच्याच म्हणण्याचा अनुवाद-]—**अधिकृतानां कर्मिणां अपि इति**—कर्माधिकारी पुरुषानें सुद्धां दोषाप्रमाणे कर्मत्याग करावा असें ते म्हणतात.-[कारण कर्माधिकारी पुरुषानेंहि कर्मे जरी टाकलीं तरीं त्यात कांहीं प्रत्यवाय नाहीं. उलट हिंसादियुक्त कर्म केल्यासच फार मोठा प्रत्यवाय-दोष लागतो, असें सांख्यांचे म्हणणें आहे. आतां मीमांसकांचा पक्ष सांगतात-]—**तत्र एव यज्ञदानतप कर्म न त्याज्यं इति च अपरे**—त्या कर्माधिकारी पुरुषांविषयींच यज्ञ, दान, तप व नित्य नैमित्तिक कर्मे यांचा त्याग करूं नये असें आणखी कित्येक म्हणतात. (दोन व तीन या श्लोकांत कर्मी अकर्मी, अधिकृत, अनधिकृत या सर्वांना उद्देशून हे विकल्प सांगितले आहेत, असें कोणी म्हणेल, म्हणून आचार्य सांगतात-)—**कर्मिणः एव अधिकृतान् अपेक्ष्य**

एते विकल्पाः—कर्माधिकारी–कर्मठ पुरुषानाच उद्देशून हे विकल्प आहेत—**तु ज्ञाननिष्ठान् व्युत्थायिनः संन्यासिनः अपेक्ष्य न**—आणि पुत्रादि एषणा-त्रयाविषयीं विरक्त होऊन संन्यास करणाऱ्या संन्यासी ज्ञाननिष्ठांना उद्देशून–त्यांच्या अपेक्षेनें हे विकल्प नाहींत—**‘ज्ञानयोगेन सांख्यानां निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता’ इति कर्माधिकारात् अपोद्धृता ये तान् प्रति चिन्ता न**—ज्ञानयोगानें सांख्यांची निष्ठा पूर्वी सांगितली (३. ३) असें म्हणून कर्माधिकारापासून ज्यांना अगदीं पृथक् केलें त्यांच्यासाठीं हा विचार नाहीं. [तर कर्माधिकारी पुरुषांविषयींच हा येथील विचार आहे.]

ननु कर्मयोगेन योगिनामित्यधिकृता. पूर्वं विभक्तनिष्ठा अपीह सर्वशास्त्रोपसंहारप्र-करणे यथा विचार्यन्ते तथा सांख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्तामिति । न । तेषां मोह-दुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेः । न कायक्लेशनिमित्तानि दुःखानि सांख्या आत्मनि पश्यन्ती-च्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् । अतस्ते न कायक्लेशदुःखभयात्कर्म परित्यजन्ति । नापि ते कर्माण्यात्मनि पश्यन्ति । येन नियतं कर्म मोहात्परित्यजेयुः । गुणानां कर्म नैव किंचित्करोमीति हि ते संन्यस्यन्ति । सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्येत्यादिभिर्हि तत्त्व-विदः संन्यासप्रकार उक्तः । तस्माद्येऽन्येऽधिकृताः कर्मण्यनात्मविदो येषां च मोहात्त्यागः संभवति कायक्लेशभयाच्च त एव तामसास्त्यागिनो राजसाश्चेति निन्द्यन्ते कर्मिणामना-त्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थम् ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, पूर्वी कर्माधिकारी पुरुषाची ज्ञाननिष्ठेहून अगदी निराळी निष्ठा जरी सांगितली असली तरी त्याचा या उपसंहार प्रकरणांत पुन्हा विचार करणें जसें उचित आहे, त्याचप्रमाणें ज्ञाननिष्ठांचाहि येथें विचार करणें उचितच आहे. त्यांत विरुद्ध कांहींच नाहीं, अशी शंका–)—**ननु ‘कर्मयोगेन योगिनां’ इति अधि-कृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठाः अपि इह सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणे यथा वि-चार्यन्ते**—अहोपण, ‘कर्मयोगानें योग्यांची’ असें म्हणून कर्माधिकाऱ्यांसाठीं पूर्वी अगदी स्वतंत्र–निराळी निष्ठा जरी सांगितली आहे तरी या सर्वशास्त्रोपसंहारप्रकरणांत त्याचा जसा विचार केला जात आहे—**तथा सांख्याः अपि ज्ञाननिष्ठा विचा-र्यन्तां इति**—त्याप्रमाणें ज्ञाननिष्ठ सांख्यांचाहि येथें विचार केला जावो, असें म्हणाल तर–[तिसऱ्या अध्यायांत कर्माधिकारी पुरुषांचा कर्मनिष्ठा अगदी पृथक् सांगितलेली अस-तांनाहि या उपसंहार प्रकरणांत त्या कर्माधिकाऱ्यांचा पुनः जसा विचार केला जात आहे. त्याचप्रमाणें तेथेंच सांगितलेल्या ज्ञाननिष्ठांचाहि या प्रकरणांत विचार व्हावा, हें उचित आहे, अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात–]—**न । तेषां मोहदुःखनिमि-त्तत्यागानुपपत्तेः**—परमार्थ ज्ञानामध्यें तत्पर झालेल्या ज्ञाननिष्ठांचा येथ विचार करावयाचा नाहीं. कारण मोह व दुःख यांच्या निमित्तानें होणारा जो त्याग त्याचा ज्ञाननिष्ठामध्यें संभव नाहीं, ज्ञाननिष्ठांचा मोहदुःखनिमित्तक त्याग संभवत नाहीं. (कारण–)—**सांख्याः कायक्लेशनिमित्तानि दुःखानि आत्मनि न पश्यन्ति**–

साख्य-परमार्थज्ञाननिष्ठ शरीराच्या क्लेशामुळें होणारीं दुःखे आत्म्यामध्यें पहात नाहात —**इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेन एव दर्शितत्वात्**—कारण इच्छादिक हे क्षेत्राचे धर्म आहत, असेंच वर प्रदर्शित केले आह (अ. १३ श्लो ६ पृ. ९०९)—**अत ते कायक्लेशदुःखभयात् कर्म न परित्यजन्ति**—त्यामुळे ते साख्य-ज्ञानीशरीर-क्लेशाच्या व दु खाच्या भीतान कर्माचा परित्याग करीत नाहात —**ते कर्माणि अपि आत्मनि न पश्यन्ति**—ते-साख्य कर्महि आत्म्यामध्यें पहात नाहात—**येन नियतं कर्म मोहात् परित्यजेयुः**—की ज्या कारणानें नियत कर्मांचा मोहानें परित्याग करतील !—'**गुणानां कर्म**' '**नैव किंचित् करोमि**' **इति हि ते सन्यस्यन्ति**—कर्म शरीरेंद्रियरूप गुणाचे आहे (३ २८ पृ ३२४) ' मी आत्मा काहा करीत नाहा, ' (५.८ पृ ४९९) असें समजूनच ते कर्मसन्यास करितात.—' **सर्व कर्माणि मनसा सन्यस्य**' (५ १३ पृ ५०४) **इत्यादिभिः हि तत्त्वविदः सन्यासप्रकार उक्त** —' सर्व कर्मांचा मनाने सन्यास करून ' इत्यादि वाक्यांना तत्त्ववेत्याच्या सन्यासाचा प्रकार सांगितला आहे.—**तस्मात् ये अन्ये कर्मणि अधिकृताः अनात्मविद्** —यास्तव जे ज्ञाननिष्ठाहून निराळे असलेले, कर्मामध्येंच आधिकृत असलेले अनात्मज्ञ-आत्म्याला न जाणणारे—**च मोहात् च कायक्लेशभयात् येषां त्याग सभवति**—व मोहामुळे व शरारक्लेशाच्या भीतामुळे ज्यांचा त्याग सभवतो—**ते एव तामसा च राजसा त्यागिन इति**—तेच तामस व राजस त्यागी आहेत, असें म्हणून—**अनात्मज्ञानां कर्मिणां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं निन्द्यन्ते**—आत्म्याला साक्षात् न जाणणाऱ्या कर्मठांच्या कर्मफल त्यागाची स्तुति करण्यासाठी त्यांची निंदा केली जाते. [ज्ञाननिष्ठ पुरुष इच्छा द्वेषादि हे सव क्षेत्रधम समजतात व कर्म आत्म्याचा आहेत असाहि समजत नाहात. त्यामुळें त्यांचा मोह दु ख इत्यादि निमित्तान कर्मत्याग सभवत नाहा ते कर्म शरीरेंद्रियांचा आहेत, आत्म्याचा नव्हत, असं समजून त्याचा त्याग कारतात यास्तव ज्या अनात्मज्ञ कर्मठांचा मोहाने व शरीरक्लेशाच्या भीतानें त्याग सभवतो त्याचा येथें राजस व तामस म्हणून निंदा केली आह. पण त्या निंदेचाहि हेतु अज्ञ कर्मठांच्या कर्म फलत्यागाचा स्तुति करावा, हा आहे कारण अज्ञाना चित्तशुद्धासाठा कर्मफलत्याग विहित आहे]

सर्वारम्भपरित्यागी मौनी सतुष्टो येन केनचिदनिकेतः स्थिरमतिरिति गुणातीतलक्षणे ■ परमार्थसन्यासिनो विशेषितत्वात्। वक्ष्यति च ज्ञानस्य या परा निष्ठेति। तस्माज्ज्ञाननिष्ठा सन्यासिनो नेह विवक्षिताः। कर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्याद्यपेक्षया सन्यास उच्यते न मुख्य सर्वकर्मसन्यास॰ ॥

भाष्यार्थ—(शिवाय परमार्थ सन्याशांची गीतेंत प्रशसाच केलेला असल्यामुळे ते निंदेचा विषयच होऊ शकत नाहात, असे सांगतात-)—**सर्वारंभपरित्यागी** (१२. १६ पृ. ८५०)'**मौनी संतुष्टः येनकेनचित् अनिकेतः स्थिरमतिः**' (१२ १९,

८५२) इति—सर्व आरंभाचा-कर्मांचा परित्याग करणारा, मौनी, जें काहा प्राप्त होईल त्यानें संतुष्ट होणारा, ज्याचें एक नियत-निवासस्थान नाहा, ज्याची परमार्थविषयक बुद्धि स्थिर असते, असें भगवद्वचनाच्या लक्षणात—**च गुणातीतलक्षणे परमार्थ संन्यासिनः विशेषितत्वात्**– व गुणातीताच्या लक्षणात परमार्थ संन्याशाचें विशिष्टत्व सांगितलें आहे त्याचप्रमाणें या उपसंहार प्रकरणात 'सिद्धिं प्राप्तो यथा'(श्लो ५०)या श्लोकात —**' निष्ठा ज्ञानस्य या परा ' इति च वक्ष्यति**—जी ज्ञानाची परा निष्ठा आहे, असें म्हणून पुढें ज्ञाननिष्ठा सांगणार आहेत —**तस्मात् ज्ञाननिष्ठा संन्यासिन इह न विवक्षिताः**—तस्मात् ज्ञाननिष्ठ संन्यासी येथें विवक्षित नाहात तर—**कर्मफल त्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्वादि अपेक्षया संन्यास उच्यते** —कर्मफलत्यागच सात्त्विकत्व या गुणानें तामसत्वादिकाच्या अपेक्षेनें संन्यास म्हटला जाता [म्ह० येथें कर्मफलत्यागालाच सात्त्विक त्याग या गुणामुळें संन्यास म्हटलें आहे अर्थात् हा गौण संन्यास होय त्याला तामस व राजस त्यागाच्या अपेक्षेनें संन्यास म्हटलें आहे]—**न मुख्यः सर्वकर्मसंन्यास**—सात्त्विक त्याग हा खरा-मुख्य संन्यास नव्हे

सर्वकर्मसंन्यासासंभवे च न हि देहभृतेति हेतुवचनान्मुख्य एवेति चेत् । न, हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथोक्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्तमर्जुनमज्ञं प्रति विधानात्तथेदमपि न हि देहभृता शक्यमिति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं वचनम् । न सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्त इत्यस्य पक्षस्यापवादः केनचिद्दर्शयितुं शक्यः । तस्मात्कर्मण्यधिकृतानामेवैष संन्यासत्यागविकल्पः । ये तु परमार्थदर्शिनः सांख्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसंन्यासलक्षणायामधिकारो नान्यत्रेति न ते विकल्पार्हाः । तथोपपादितमस्माभिर्वेदाविनाशिनमित्यस्मिन्प्रदेशे तृतीयादौ च ॥ ३ ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, संन्यासशब्दानें कर्मफलसंन्यास हा मुख्य संन्यासच घेणें उचित आहे कारण मुख्य व गौण अर्थातील मुख्य अर्थच समजणें उचित असते,अशी आशंका-)—**च सर्वकर्मसंन्यासासंभवे ' न हि देहभृता० ' इति हेतुवचनात् मुख्यः एव इति चेत्**—आणि सर्व कर्मांचा संन्यास अशक्य आहे, सर्वकर्म संन्यासाचा असंभव आहे, याविषयीं ' न देहभृता शक्यं०' हें हेतुबोधक वचन प्रमाण असल्यामुळें येथील संन्यास मुख्यच आहे गौण नव्हे म्हणून म्हणाल तर—**न, हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात्**—तें बरोबर नाहीं कारण ' न हि देहभृता०' हें हेतुवचन कर्मफलत्यागाच्या स्तुतीसाठीं आहे (याविषयीं दृष्टान्त-)—**' यथा त्यागात् शान्तिः अनन्तर ' (अ १२ श्लो १२ पृ ८३५)—इति कर्मफलत्यागस्तुति एव**— ज्याप्रमाणें ' कर्मफलत्यागानंतर लागलाच शांति ' या पूर्वोक्त वचनानें कर्मफलत्यागाची स्तुतिच केलेली आहे, कारण—**यथोक्त अनेकपक्ष अनुष्ठान अशक्तिमन्तं अज्ञं अर्जुनं प्रति विधानात्**—वर सांगितलेल्या अनेक पक्षांचें अनुष्ठान करण्याचें सामर्थ्य नसलेल्या अनात्मज्ञ अर्जुनाला उद्देशून त्या कर्मफलत्यागाचें विधान केलें आहे.

[पण दृष्टान्तात तरी स्तुति काय म्हणून घ्यावयाची ? उत्तर–कारण ज्ञानावाचून नुसत्या कर्मफलत्यागानेंच मुक्ति मिळणें शक्य नाहीं, शिवाय 'अद्वेष्टा०' इत्यादि पुढच्याच श्लोकापासून ज्ञानसाधनाचें जें विधान केलें आहे तेंहि नुसत्या कर्मफलत्यागानेंच मोक्ष मिळतो, असे म्हटल्यास अनुपपन्न होते यास्तव त्या कर्मफलत्यागाला स्तुतिच म्हणणें उचित आहे]—**तथा इदं अपि 'न हि देहभृता शक्यं०' इति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं वचनं**—तसेंच 'न हि देहभृता०' हेंहि कर्मफलत्यागाच्या स्तुतीसाठी वचन आहे कारण—**'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य' 'नैव कुर्वन् न कारयन् आस्ते'**—'सर्व कर्मांचा मनाने त्याग करून' 'स्वतः काहीं न करिताच व दुसऱ्याकडून न करविताच शरीररूपी नगरात राहतो'—**इति अस्य पक्षस्य अपवादः केनचित् दर्शयितुं न शक्यः**—अशा या पक्षाचा अपवाद कोणालाहि दाखविता येणें शक्य नाहीं—**तस्मात् कर्माणि अधिकृतान् प्रति एव एषः संन्यासत्यागविकल्पः**—म्हणून कर्मांमध्यें अधिकृत असलेल्या कर्मठासाठीच हा संन्यास व त्याग याचा विकल्प आहे—**तु ये परमार्थदर्शिनः सांख्याः तेषां सर्वकर्मसंन्यासलक्षणायां ज्ञाननिष्ठायां एव अधिकारः**—पण जे परमार्थदर्शी सांख्य त्यांचा सर्वकर्मसंन्यासरूप ज्ञाननिष्ठेतच अधिकार आहे—**न अन्यत्र**—कर्मांमध्यें त्यांचा अधिकार नाहीं—**इति ते विकल्पार्हाः न**—त्यामुळे ते अशा विकल्पाला पात्रच नाहीत त्यांच्याविषयी असा विकल्पच करितां येत नाहीं, आणि—**तथा 'वेदाविनाशिनं' इति अस्मिन् प्रदेशे च तृतीयादौ अस्माभिः उपपादितं**—तसेंच 'वेदाविनाशिनं०' (अ. २ श्लो. २१ पृ. १००) व तृतीय अध्यायादिकामध्यें आम्हीं उपपादन केलें आहे ३

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥

अन्वयार्थ—**हे भरतसत्तम**—हे भरतश्रेष्ठा अर्जुना !—**तत्र त्यागे**—त्या त्यागाविषयी—**मे निश्चयं**—माझा निश्चय—**शृणु**—ऐक—**हे पुरुषव्याघ्र**—हे पुरुषश्रेष्ठा अर्जुना !—**त्यागः**—त्याग—**त्रिविधः**—तीन प्रकारचा—**संप्रकीर्तितः हि**—सांगितलेला आहे ४

तत्रैतेषु विकल्पभेदेषु—निश्चयं शृणुवधारय मे मम वचनात्तत्र त्यागे त्यागसंन्यासविकल्पे यथादर्शिते भरतसत्तम भरतानां साधुतम । त्यागो हि त्यागसंन्यासशब्दवाच्यो हि योऽर्थः स एक एवेत्यभिप्रेत्याऽऽह त्यागो हीति । पुरुषव्याघ्र त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैः संप्रकीर्तितः शास्त्रेषु सम्यक्कथितः । यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसंन्यासशब्दवाच्योऽर्थोऽधिकृतस्य कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधः संभवति न परमार्थदर्शिन इत्ययमर्थो दुर्ज्ञानस्तस्मादत्र तत्त्वं नान्यो वक्तुं समर्थः । तस्मान्निश्चयं परमार्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वरं मे शृणु ॥ ४ ॥

भाष्यार्थ—तत्र एतेषु विकल्पभेदेषु—गौणसन्यासाविषयी असे हे विकल्पाचे प्रकार रूढ असताना—**भरतसत्तम-भरतानां साधुतम मे-मम वचनात् तत्र यथादर्शिते त्यागे-त्यागसंन्यासविकल्पे निश्चय शृणु अवधारय**—हे भरत कुलोत्तमा ! माझ्या वचनावरून-माझ्या सांगण्यावरून तू वर दाखविलेल्या प्रकारच्या त्यागाविषयी-त्याग व सन्यास यांच्या विकल्पाविषयी निश्चय ऐक त्याविषयींचा निश्चय माझ्या वचनावरून तू कर (तोच आपला निश्चय दाखविण्यासाठी भगवान् प्रथम त्यागातील अवान्तर भेद सांगतात–)—**त्याग हि-त्यागसन्यासशब्दवाच्यः हि य अर्थः स एकः एव इति अभिप्रेत्य ' त्यागः हि ' इति आह**—कारण त्याग म्ह० त्याग व सन्यास या शब्दांनी वाच्य असा जो अर्थ तो एकच आहे, असा आशय, मनात ठेवून-अशा अभिप्रायानें भगवान् ' त्याग हि ' इत्यादि सांगतात—**पुरुषव्याघ्र त्रिविधः-तामसादिप्रकारैः त्रिप्रकार सम्प्रकीर्तित शास्त्रेषु** (सम्यक् कथितः—हे पुरुषश्रेष्ठा ' त्याग त्रिविध तामसादिप्रकारांनी तीन प्रकारचा सांगितलेला आहे शास्त्रामध्यें उत्तम प्रकारे सांगितलेला आहे.—**यस्मात् अनात्मज्ञस्य अधिकृतस्य कर्मिण त्यागसंन्यासशब्दवाच्यः अर्थः तामसादिभेदेन त्रिविध संभवति**—ज्याअर्थी अनात्मज्ञ कर्माधिकाऱ्याचा सन्यास व त्याग या शब्दांनी वाच्य असलेला अर्थ तामसादिभेदानें तीन प्रकारचा संभवतो—**न परमार्थदर्शिन इति अयं अर्थः दुर्ज्ञान**—व परमार्थदर्शी पुरुषाच्या त्यागाचा असा त्रिविध भेद संभवत नाही, म्हणून हा अर्थ अतिशय दुर्ज्ञान आहे, त्याचे ज्ञान होणें फार कठिण आहे—**तस्मात् अत्र तत्त्वं वक्तुं अन्यः न समर्थः**—त्याअर्थी या त्यागाविषयींचें तत्त्व सांगण्यास माझ्यावाचून दुसरा कोणी समर्थ नाही—**तस्मात् ऐश्वर निश्चय-परमार्थशास्त्रार्थविषय अध्यवसायं शृणु**—म्हणून तू मज ईश्वराचा निश्चय-परमार्थशास्त्रार्थविषयी म्ह० माझ्या शास्त्रार्थविषयी निर्णय ऐक. ४

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

अन्वयार्थ—यज्ञदानतपःकर्म—यज्ञ, दान व तप हे कर्म—न त्याज्यं—टाकू नये,—तत्—तर तें—कार्यं एव—करावेंच—यज्ञ दान च तप एव—यज्ञ, दान व तप—मनीषिणां पावनानि—विद्वानांना पावन करणारी आहेत. ५

क पुनरसौ निश्चय इत्यत आह—यज्ञो दान तप इत्येतत्त्रिविध कर्म न त्याज्य न त्यक्तव्य कार्यं करणीयमेव तत् । कस्माद्यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकराणि मनीषिणां-फलानभिसंधीनामित्येतत् ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—पुनः असौ निश्चय कः—पण तो निश्चय कोणता ?—इति अतः आह—म्हणून भगवान् सांगतात—यज्ञ दान तप इति एतत् त्रिविधं कर्म न त्याज्यं-न त्यक्तव्यं—यज्ञ, दान व तप असे हे त्रिविध-तीन प्रकारचे कर्म टाकू

नये, या त्रिविध कर्मांचा त्याग करू नये —**तत् कार्य-करणीय एव**—तें कर्म अवश्य केलेंच पाहिजे —**कस्मात्**—कोणत्या कारणानें वर ते अवश्य केलेंच पाहिजे ? —**मनीषिणां फलानभिमर्धाना इति एतत्**—विद्वानांना म्ह० फलाची इच्छा न करणाराना असा याचा भावार्थ—**यज्ञ दानं च तप एव पावनानि-विशुद्धिकारणानि**—यज्ञ, दान आणि तप हीच कर्में पावन करणारी-विशुद्धीचीं कारण आहेत-[फलाची इच्छा न करता यज्ञ, दान व तप ही कर्में करणाराची चित्तशुद्धि होते] ५

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

अन्वयार्थ—**तु**—पण—**हे पार्थ**—हे अर्जुना !—**एतानि कर्माणि अपि**—हीं कर्में सुद्धा—**संगं च फलानि त्यक्त्वा**—कर्तृत्वाभिमान व फलें टाकून—**कर्तव्यानि**—करावी—**इति**—असें—**मे**—माझें—**निश्चितं उत्तमं मतं**—निश्चित उत्तम मत आहे ६

एतान्यपीति । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनान्युक्तानि सङ्गमासक्तिं तेषु त्यक्त्वा, फलानि च तेषां त्यक्त्वा परित्यज्य कर्तव्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमम् । निश्चयं शृणु मे तत्रेति प्रतिज्ञाय पावनत्वं च हेतुमुक्त्वैतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानीत्येतन्निश्चितं मतमुत्तममिति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव नापूर्वार्थं वचनमेतान्यपीति प्रकृतसंनिकृष्टार्थतोपपत्तेः । सासङ्गस्य फलार्थिनो बन्धहेतव एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्यानीत्यपिशब्दस्यार्थो न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्यैतान्यपीत्युच्यते ॥

भाष्यार्थ—‘**एतान्यपि०**’ **इति**—‘एतान्यपि०’ या श्लोकानें भगवान् आपल्या निश्चयाचा उपसंहार करितात —**एतानि अपि तु कर्माणि-यज्ञ दान तपांसि पावनानि उक्तानि**—पण हीं कर्मेंहि म्ह० यज्ञ, दान व तप-ज्यांना पूर्व श्लोकांत पावन करणारीं म्हणून म्हटलें तीं यज्ञादिक कर्में—**संगं-तेषु आसक्तिं त्यक्त्वा**—संगाला म्ह० त्या कर्माविषयीच्या आसक्तीला सोडून—**च तेषां फलानि त्यक्त्वा-परित्यज्य**—आणि त्यांचीं फलें टाकून म्ह० फलाचा परित्याग करून—**कर्तव्यानि इति-अनुष्ठेयानि इति मे मम निश्चितं उत्तमं मतं**—यज्ञादि कर्में करावीं-त्यांचेंच अनुष्ठान करावें, असें माझें निश्चित उत्तम मत आहे (याप्रमाणें श्लोकाचा अक्षरार्थ सांगून तो यथार्थ सांगतात-)—‘**निश्चयं शृणु मे तत्र**’ **इति प्रतिज्ञाय**—‘त्याविषयीं माझा निश्चय ऐक’ अशी प्रतिज्ञा करून—**पावनत्वं च हेतुं उक्त्वा**—आणि ‘पावनत्व’ हा हेतु सांगून—**एतानि अपि कर्माणि कर्तव्यानि इति एतत् निश्चितं उत्तमं मतं इति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव**—कर्में सुद्धां संग व फल सोडून करावीं, असें हें निश्चित उत्तम मत आहे, [illegible]

वरील प्रतिज्ञात अर्थाचाच उपसंहार आहे—'**एतान्यपि०' इति वचनं अपूर्वार्थं न**—' एतानि अपि० ' हें वचन पूर्वी प्रकृत नसलेला अपूर्व अर्थ सांगण्यासाठीं नाहीं. **—प्रकृतसंनिकृष्टार्थतोपपत्तेः**—कारण ' एतानि ' या शब्दाला प्रकृत सन्निकृष्ट-सयत्व असणेंच युक्त आहे. [एतानि म्ह० हीं, या शब्दाचा प्रकृत व जवळ असलेला विषय—हाच अर्थ उपपन्न होतो. यास्तव ' एतानि ' या शब्दानें पूर्वप्रकृत व नुकताच वर सांगितलेला यज्ञ दान-तप हा नित्य कर्मच घेणें उचित आहे. आतां ' अपि ' या शब्दाचा विवक्षित अर्थ दाखवितात–]**—सासंगस्य फलार्थिनः बन्धहेतवः अपि एतानि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्यानि इति अपिशब्दस्य अर्थः**—आसक्तानें युक्त असलेल्या फलार्थी पुरुषाच्या बन्धाला कारण होणारीं हीं कर्मे मुमुक्षूनें अवश्य आचरावीं, असा अपिशब्दाचा अर्थ आहे. [यज्ञादि कर्मे कर्तृत्वाभिमान व फलेच्छा यांनीं युक्त असलेल्या पुरुषाच्या बंधाला जरी कारण होत असलीं तरी मुमुक्षूनें त्याचें अवश्य आचरण करावें, असें ' अपि ' या शब्दानें सुचविलें आहे.]**—तु अन्यानि कर्माणि अपेक्ष्य ' एतानि अपि ' इति न उच्यते**—पण अन्य कर्मांच्या अपेक्षेनें ' हीं कर्मे सुद्धां करावीं ' असें येथें सांगितलें जात नाहीं. [म्ह० दुसरीं कर्मे करावीं व त्याच्याबरोबर हीं कर्मे सुद्धां करावीं, अशा आशयानें येथें ' एतान्यपि ' हीं कर्मे सुद्धां करावीं, असें म्हटलेलें नाहीं. अर्थात् ' एतानि ' म्ह० पूर्वप्रकृत यज्ञ दान तप कर्मे व ' अपि ' म्ह० तीं जरी कर्तृत्वाभिमान व फलाभिलाष यांनीं युक्त असलेल्या पुरुषाला बद्ध करणारीं असलीं तरी, असा या शब्दाचा अर्थ आहे.]

अन्ये वर्णयन्ति नित्यानां कर्मणां फलाभावात्सङ्गं त्यक्त्वा फलानि चेति नोपपद्यते। एतान्यपीति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यान्येतान्यपि कर्तव्यानि किमुत यज्ञदानतपांसि नित्यानीति। तदसत्, नित्यानामपि कर्मणां फलवत्त्वस्योपपादितत्वात्। यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानीत्यादिवचनेन नित्यान्यपि कर्माणि बन्धहेतुत्वाशङ्कया जिहासोर्मुमुक्षोः कुतः काम्येषु प्रसङ्गः 'दूरेण ह्यवरं कर्म' इति च निन्दितत्वात्। 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र' इति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात्। 'त्रैगुण्यविषया वेदाः' 'त्रैविद्या मां सोमपाः' 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति च। दूरव्यवहितत्वाच्च न काम्येष्वेतान्यपीति व्यपदेशः ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—(' एतान्यपि० ' हें वाक्य नित्यकर्मविषयक नाहीं, या मताचा उपन्यास करितात–)**—अन्ये वर्णयन्ति**—दुसरे व्याख्यानकार याचें असें वर्णन करितात**—नित्यानां कर्मणां फलाभावात् सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च इति न उपपद्यते**—नित्यकर्मांच्या फलाचाच अभाव असल्यामुळें म्ह० नित्यकर्मांचें फल नसल्यामुळें ' संग व फलें टाकून ' हें भगवानाचें म्हणणें उपपन्न होत नाहीं. यास्तव **' एतानि अपि० ' इति यानि नित्येभ्यः अन्यानि काम्यानि कर्माणि एतानि अपि कर्तव्यानि**—' एतान्यपि० ' या वचनानें जीं नित्यकर्माहून पृथक् असलेलीं काम्यकर्मे तीं देखील करावीं **—यज्ञ-दान तपांसि नित्यानि इति किमुत**—मग

यज्ञ,दान व तप हीं नित्य कर्मे करावाच हे काय सांगावयास पाहिजे ? [नित्यकर्मांच फलच नसल्यामुळें तीं संग व फल याचा त्याग करून करावा, हें म्हणणच उपपन्न होत नाहीं, म्हणून ' एतान्यपि ' या शब्दानीं नित्य कर्मांहून अगदा पृथक् असलेलीं जीं काम्य कर्मे तींहि करावा, असे ठरतें आणि काम्य कर्मेंहि करावयास पाहिजेत असे जर भगवान् सांगत आहेत तर नित्य कर्मे अवश्य केलीच पाहिजेत, हें काय सांगावें ? असा याचा भावार्थ कित्येक वर्णितात पण नित्य कर्मांचें फलच नाहीं, असें जें वाटाच म्ह णण आहे तच अनुपपन्न आहे, असे आचार्य सागतात-]—**तत् असत्**—हें म्हणणें बाधित होणारें आहे, बरोबर नाहीं —**नित्यानां अपि कर्मणां फलवत्त्वस्य उपपादितत्वात्**—नित्य कर्मांचेंहि फलवत्त्व नित्य कर्मांचेंहि फल आहे, ती निष्फल नाहींत, असें आम्हीं पूर्वी उपपादन केलें आहे (गी भा पृ ८८)—**'यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि' इत्यादिवचनेन नित्यानि अपि कर्माणि बन्धहेतुतया शंकया जिहासो मुमुक्षो: कुत: काम्येषु प्रसंग:**—' यज्ञ, दान व तप हीं पावन करणारी आहेत ' या वचनानें सांगितलेलीं नित्य कर्मेंहि बंधाला कारण होणारी आहेत, या भीतानें सोडण्याची इच्छा करणाऱ्या मुमुक्षूला काम्य कर्मांमध्यें प्रसगच कोठचा ? [नित्य कर्मेंहि पुण्याच्या योगानें बद्ध करणारी आहेत, असे समजून त्यां चाहि त्याग करणाऱ्या मुमुक्षूला काम्य कर्मांची प्राप्तिच नाहीं पावन करणारीं नित्य कर्मेंहि सोडणारा काम्य कर्मांत प्रवृत्त होईल, हें संभवत नाहीं शिवाय]—**' दूरेण ह्यवरं कर्म० ' इति च निन्दितत्वात्**—' कर्म अत्यत निकृष्ट आहे ' या वचनानें भगवानानीं काम्य कर्मांची निन्दा केलेली आहे [त्यामुळें मुमुक्षूला तीं अनुष्ठेयच नाहींत तसेंच काम्य कर्मे मुमुक्षूला अपेक्षित असलेला जो मोक्ष त्याच्या विरुद्ध आहेत त्यामुळेंहि त्याला तीं अनुष्ठेय नाहींत, असे सांगतात-]—**' यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र ' इति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात्**—' यज्ञार्थात् कर्मण ' या वचनानें काम्य कर्मांचें बंधहेतुत्व निश्चित झालेलें आहे [ईश्वरार्थ केलेल्या कर्मांहून इतर कर्मे बंधाला कारण होतात ही गोष्ट ' यज्ञार्थात्० ' (अ ३ श्लो ९ पृ ७०९) या वचनानें भगवानानीं निश्चित केली आहे **'त्रैगुण्यविषया वेदा'**-संसार हा वेदांचा विषय आहे (२ ४५ पृ १६४)—**' त्रैविद्या मां सोमपा:०'**—सोमपान करणारे वैदिक मला यजन करून स्वर्गगतीची इच्छा करितात (अ ९ श्लो २० पृ ७०५)—**'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति इति च**—आणि पुण्य क्षीण झाले असता मर्त्य-लोकात प्रवेश करतात, असे सांगितलें आहे त्यावरूनहि काम्य कर्मांचें बंधकत्व सिद्ध होतें —**च दूरव्यवहितत्वात् न काम्येषु 'एतानि अपि' इति व्यपदेश** — आणि पूर्व श्लोकांत यज्ञादि कर्मे प्रकृत असल्यामुळें व ' एतत् ' या समीपवाची-समीप या अर्थाच्या शब्दानें त्यांचाच परामर्श केला असल्यामुळें व ' काम्यानां कर्मणां ' (अ १८ श्लो २ पृ ११८) येथील दूरच्या काम्य कर्मांचा ' एतत् ' या शब्दानें परा

मर्श होऊं शकत नसल्यामुळे ' एतानि अपि ' या शब्दांनीं काम्य कर्मांचा निर्देश केला आहे, असें मानतां येत नाहीं ६

---

१ रहस्यकार या श्लोकांना असें अवतरण देतात—" आतां संन्यासमार्ग व मीमांसक यांच्यामधील कर्माबद्दलच्या वादाचा उपन्यास करून कर्मयोगशास्त्राचा त्या बाबतींतील अखेर निर्णय सांगतात " तिसऱ्या श्लोकांतील पहिला पक्ष हा संन्यासमार्गाचा पक्ष आहे, असें रहस्यकार समजतात व त्या श्लोकार्धाचा अर्थ असा करितात—" कर्म दोषयुक्त म्हणून त्याचा सर्वस्वीं त्याग करावा, असें कित्येक पंडित म्हणतात " पण हा अर्थ मुळाला धरून नाहीं मूळ शब्द " त्याज्य दोषवद् इत्येके कर्म प्राहु मनीषिण " असे आहेत ' एके मनीषिण दोषवद् कर्म त्याज्य इति प्राहु ' काहीं विद्वान् दोषयुक्त कर्माचा त्याग करावा, असें सांगतात किंवा ' एके मनीषिण कर्म दोषवद् त्याज्य इति प्राहु ' काहीं विद्वान् कापिल सांख्य कर्म दोषाप्रमाणें टाकावीं असें सांगतात, हा त्याचा सरळ अर्थ आहे पण रहस्यकार ' कर्म दोषवद् अत तद् सर्वथा त्याज्य ' असा ओढाताणानें अन्वय लावून अर्थ करितात आचार्य 'हा पक्ष कापिल सांख्याचा आहे' असें म्हणतात व रहस्यकार तो वेदान्त्याचा म्हणतात आचार्य भगवद्गीता हें वेदान्ताचें प्रकरण आहे असें मानतात, गीतेंतील सर्व वर्णन उपनिषदांना अनुसरून असल्यामुळे व ब्रह्मसूत्रांतहि तिचा 'स्मृति' म्हणून उल्लेख केलेला असल्यामुळे तसें मानणें सर्वथा युक्तहि आहे पण रहस्यकार त्याला स्वतन्त्र प्रकरण मानतात (गी र पृ १२ वगैरे) व वेदान्तशास्त्र्या म्ह० संन्यासमार्गीयांच्या काहीं सिद्धान्तांचेंहि खंडन करून भगवन्तांना आपलें भागवत मत म्ह० कर्मयोगशास्त्र यांत प्रतिपादिलें आहे, असें समजतात पण त्याला आधार काहीं नाहीं ही त्यांची नुसती कल्पना आहे वेदान्त्याचें अद्वैत तेवढें गीतेला मान्य आहे, संन्यास मान्य नाहीं प्रकृति पुरुष विवेक वगैरे सर्व कापिल सांख्याचे सिद्धान्त तिला संमत आहेत,असेंहि त्यांच म्हणणें आहे संन्यासमार्गाचा पूर्वपक्ष करून त्याचें निरसन केल्याचें यांत त्यांना ठिकठिकाणी दाखविलें आहे,पण सांख्याचें तसें खंडन केल्याचें कोठेंहि दाखविलें नाहीं यावरूनच रहस्याला किती मान द्यावयाचा तें तज्ज्ञ वाचकांना कळेल असो.

रहस्यकारांनीं या श्लोकाच्या पूर्वार्धाचा अर्थ असा ओढाताणीनें करून तो संन्यासमार्गीयांचा पक्ष म्हणून दाखविण्याचा जरी यत्न केला आहे तरी तो सपशेल चुकला आहे कारण अद्वैती वेदान्ती ' कर्म दोषयुक्त म्हणून त्याचा सर्वस्वीं त्याग करावा ' असें म्हणत नाहीत त्यांचा असा पक्षच नाहीं त्यांचा तसा पक्ष जर असता तर आचार्यांनीं 'स्व कर्म एव कुरु । न तूष्णीं आसनं संन्यासं अपि न कर्तव्यं ।' तू कर्मच कर स्वस्थानें बसणें,हेंहि करू नये व संन्यासहि करू नये' (गी भा पृ ३८५) असें म्हटलें नसतें 'सहज कर्म सदोष अपि न त्यजेत्—सहजस्य कर्मण स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठाने अपि दोषात् नैव मुच्यते भयावहश्च परधर्म । तस्मात् न त्यजेत् ' असें (श्लोक १८ ४८)स्पष्ट म्हटलें नसतें अर्थात् रहस्यकारांनीं संन्यासमार्गीयांवर लादलेला हा मिथ्या आरोप आहे,याविषयीं आतां कोणाचाहि मात्रा शंका यांतून राहणार नाहीं "कर्मांचा दोष म्ह० बंधकत्व कर्मांत नाहीं फलाशेंत आहे" हें म्हणणें रहस्यकारांचें किंवा त्यांच्या कर्मयोगाचें नसून वेदान्तशास्त्राचें आहे (गी भा.

पृ.५७,२७९,३८३ वगैरे पहा) पण रहस्यकार त्याच्याच म्हणण्याचा त्याच्याच विरुद्ध कसा उपयोग करून घेतात तो पहा. हे तरी एक मोठ कौशल्यच आहे । " सर्व कर्में दोषयुक्त अतएव त्याज्य होत, हें संन्यासमार्गांतलें मत गीतेस समत नाहीं. (गी. १८.४८-४९)" हे म्हणणें खोटें आहे, हें आम्हीं आताच वर दाखविलें आहे गीतेचें मत निराळें व वेदान्तशास्त्राचें निराळें हा निव्वळ भ्रम आहे " गीता फक्त काम्य कर्माचा सन्यास करावयास सागत आहे" हेंहि म्हणणें खोटें आहे कारण गीता सर्वकर्मसन्यासहि सागते. (गी.भा. पृ १००-११५,५०४ पहा) "पण धर्मशास्त्रात प्रतिपादिलेलीं सर्व कर्में काम्यच असल्यामुळे" (हाहि भ्रम आहे. कर्में वेद व स्मृति या दोन्हीं प्रमाणग्रंथात सांगितलीं आहेत व तीं सर्वच काम्य नाहींत तीं नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध अशीं चार प्रकारचीं आहेत. अर्थात्) "त्याचाहि सन्यास करावा, असें आता प्राप्त होतें, पण तसें केलें तर यज्ञचक्र उडून सृष्टि उध्वस्त होण्याचा प्रसग येतो तेव्हा करावें काय ? " (रहस्यकाराची ही भीति फुकट आहे कारण यज्ञचक्र बुडालें तरी सृष्टि उध्वस्त होत नाही, हें आता अनुभवानेंच सिद्ध झालें आहे. हल्लीं रहस्यकाराचें यज्ञचक्र आहे कोठें ? तें पार बुडून गेलें आहे, तथापि ' सृष्टि उध्वस्त ' झाली नाही ? म्हणजे ३ १६ या श्लोकाचा अर्थ ते समजतात तसा नाहीं [गी भा पृ. २९३-९५] शिवाय सृष्टीची काळजी रहस्यकारांना किंवा आमच्यासारख्या जीवाना कशाला हवी ? ती सृष्टिकर्त्याला आहे. पण रहस्यकार म्हणतात-) " गीता या प्रश्नाचें उत्तर असें देते कीं, यज्ञ दानादि कर्में स्वर्गादि फलप्राप्त्यर्थ करा म्हणून शास्त्रात जरी सांगितलें असल तरी यज्ञ, दान व तप करणें इ. माझें कर्तव्य होय, अशा निष्काम बुद्धीनें लोकसंग्रहार्थ हींच कर्में करिता येत नाहीत असें नाही. म्हणून लोकसंग्रहार्थ स्वधर्माप्रमाणें दुसरीं निष्काम कर्म जशा करावयाचीं तशीं यज्ञदानादि कर्मेंसुद्धा फलाशा व आसक्ति सोडून केला पाहिजेत. कारण तीं नेहमीच ' पावन ' म्ह० चित्तशुद्धिकारक किंवा परोपकारबुद्धि वाढविणारी आहेत. " (नित्य व नैमित्तिक कर्में स्वर्गादिफलप्राप्त्यर्थ सांगितलेलीं नाहींत. त्याचा विनियोग पापक्षयाकडे केला आहे. त्याच्या योगानें लोकसंग्रह होणें शक्य नाहीं लोकसंग्रहशब्दाचा सृष्टीचें धारण पोषण हा अर्थ बरोबर नाहीं सृष्टीचे धारण-पोषण करण्याचा जीवाचा अधिकार नाही. तो विचारा ' अवश-' कर्मपरतन्त्र असल्यामुळे स्वत:चें धारण-पोषण करण्यासहि जर समर्थ नाही तर सृष्टीचें धारण-पोषण कसें करणार ' ही नुसती रहस्यकाराची कल्पना आहे. अर्थात् ' दुसरीं कर्में जशीं करावयाचीं०' वगैरे त्याचें म्हणणें निरर्थक आहे पावन म्ह० चित्तशुद्धिकारक हें म्हणणें बरोबर आहे पण पावन म्ह० परोपकारबुद्धि वाढविणारा हा अर्थ ओढाताणीचा आहे. त्याला शास्त्रात काही प्रमाण नाहीं. ' एतान्यपि ' याचा अथ " इतर निष्काम कर्माप्रमाणें हीं यज्ञ दानादि कर्मेंसुद्धा " असा करितात. पण इतर निष्काम कर्में तीं कोणतीं ? लौकिक कर्में निष्काम समजलच नाहीत. स्वत:साठी नसलीं तरी दुसऱ्यासाठी तरी लौकिक कर्में असतात. पण दुसऱ्यासाठीं हा मुद्दा काम आहे व शिवाय त्याचेंहि यश-कीर्ति वगैरेंच्या रूपानें अप्रत्यक्षपणें कर्त्यालाच प्राप्त होते. अर्थात् ' इतर निष्काम कर्में' हा नुसता शब्द आहे. त्याला विशिष्ट अर्थ नाही. पुढें रहस्यकार म्हणतात —) "अशा रीतानें फलाशा सोडून, किंवा भक्तिमार्गदृष्ट्या परमेश्वरार्पणबुद्धीनें ही कर्में केलीं म्हणजे सृष्टीचें रहाटगाडें

समानाचें त्यास नफा नुकसान काय होणार? शास्त्रोक्त कर्में एकाकरितां असून त्याचें फलहि फक्त त्यालाच मिळणें, एकाच्या सदाचरणाचें फल दुसऱ्याला मिळणें, हा अन्याय आहे अर्थात् शास्त्रोक्त कर्मांचा धंदा किंवा व्यवहार, असा अगदीं अयोग्य अर्थ करून 'या व्यापकार्थी यज्ञाची लोकसंग्रहार्थ नेहमीच आवश्यकता असते' हें म्हणणें सर्वथा अनुपपन्न होय इतकेंच नव्हे तर शास्त्रीय कर्माच्या अर्थाला इतकें हीन स्वरूप देणें हें महत्पाप आहे पुढें रहस्यकार "सांसारिक कर्में धर्मशास्त्राप्रमाणें यथासांग म्ह० नीतीनें" वगैरे पुष्कळसें निरर्थक असंबद्ध शब्दजाल पसरून शेवटीं असा सारांश सांगतात—"सारांश संसार यज्ञमय किंवा कर्ममय असला तरी तो करणाराचे दोन वर्ग होतात एक शास्त्रोक्तरीत्या पण फलाशा ठेवून संसार करणारे (कर्मठ लोक) आणि दुसरे निष्काम बुद्धीनें केवळ कर्तव्य म्हणून संसार करणारे (ज्ञानी लोक)" (रहस्यकाराना गीतार्थ बरोबर न कळण्याचें कारण हीच मिथ्याबुद्धि होय येथील संसार म्ह० प्रपंच–सृष्टि असा जर अर्थ असेल तर सर्व संसार कर्ममय म्ह० प्रवृत्तिपर आहे, असें म्हणता येईल पण त्याला यज्ञमय म्हणता येणार नाहीं कारण त्यातील प्रत्येक जीव जी प्रवृत्ति करीत असतो ती शरीर व शरीरसंबंधी यांच्या स्वास्थ्यासाठीं करीत असतो पण 'यज्ञ' हा शब्द अशा स्वाभाविक प्रवृत्तीस उद्देशून वेदांत योजिला नाहींत, आणि संसार म्ह० प्रत्येक व्यक्तीचा संसार म्ह० प्रपंच म्हणून म्हटलें तर मनुष्यच त्याचा अधिकारी ठरतो कारण मनुष्येतर प्राणी प्रपंच करीत नाहींत ते नुसतें स्वसंरक्षण व स्वास्थ्य यांची काळजी वाहतात पण सर्वच प्रापंचिक मनुष्यें कर्मठ म्ह० शास्त्रोक्तरीत्या कर्में करणारे नाहींत वास्तव कर्मठ व ज्ञानी म्ह० श्रुतिस्मृत्युक्त कर्मांचे व ज्ञानाचे अधिकारीच होत तथापि त्याचाहि रहस्यकार म्हणतात तसा विभाग होऊं शकत नाहीं, तर जे स्वर्गादि फलाच्या इच्छेनें श्रौत स्मार्त कर्में करणारे ते कर्मठ, हें म्हणणें ठीक आहे पण जे निष्काम बुद्धीनें कर्में करणारे ते ज्ञानी नव्हेत मुमुक्षु साधकच निष्कामबुद्धीनं चित्तशुद्ध्यर्थं शास्त्रोक्त कर्में करितात ज्ञानी पुरुषाच्या ठिकाणी कामाचाच असंभव असल्यामुळें तो निष्काम कर्में करितो हें म्हणणेंच खोटें आहे. तसेंच, 'ज्ञानी' व 'संसार करणारे' हें म्हणणेंच 'माझी माता वंध्या' याप्रमाणें व्याघातदोषग्रस्त आहे पुढें ते म्हणतात—)—"निष्काळ कर्मठास स्वर्गप्राप्तीसारखें अनित्य फल, आणि ज्ञानानें किंवा निष्काम बुद्धीनें कर्म करणाऱ्या ज्ञानी पुरुषास मोक्षाचें नित्य फल मिळतें, असा गीतेचा सिद्धान्त आहे" (यावरूनच गीतेचें व त्याबरोबरच वेदान्तशास्त्राचें रहस्य रहस्यकारास किती कळलें आहे, याची शंका येते. अगोदर ज्ञानानें कर्में करणें म्हणजे काय? ज्ञानानें म्ह० निष्कामबुद्धीनें असें आपण समजूं पण निष्कामबुद्धीनेंहि कर्में करणाराला साहंकारबुद्धि–देहाभिमान सुटत नाहीं तो सुटल्यावाचून आत्मज्ञान अशक्य आहे तेव्हां नुसत्या निष्कामबुद्धीनं कर्मे केल्यानें 'मोक्षाचें नित्य फल' कसें मिळणार? 'मोक्षाचें नित्य फल' हा शब्द प्रयोगच आमच्या कानास त्रास देतो तथापि तो सहन करून त्याच्या अर्थाकडे जरा पाहिलें तरी कर्मानें मिळणारें फल नित्य आहे, या म्हणण्यास कोणत्याच प्रमाणाचा पाठिंबा नाहीं 'निष्काम कर्माचें फल' या म्हणण्यावरहि वदतो व्याघात 'वदतोव्याघात' दोष येतो. ज्ञानी पुरुषास गति नाहीं, हा वेदान्तसिद्धान्त आहे. गीतेतहि जीवन्मुक्ताच्या स्थितप्रज्ञ, गुणातीत वगैरे अवस्था ही सर्वोपजीव

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—**नियतस्य कर्मण**—नित्य कर्मांचा—**सन्यास**—परित्याग—**न उपपद्यते**—उपपन्न होत नाही—**तस्य**—नित्य कर्मांचा—**मोहात्**—अज्ञानामुळें—**परित्याग**—केलेला त्याग—**तामस परिकीर्तित**—तामस सांगितलेला आहे ॥

तस्मादज्ञस्याधिकृतस्य मुमुक्षो— नियतस्य तु नित्यस्य सन्यास परित्याग कर्मणो नोपपद्यतेऽज्ञस्य पावनत्वस्येष्टत्वात् । मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्याग नियत चावश्य कर्तव्य त्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धमतो मोहनिमित्त परित्यागस्तामस परिकीर्तितो मोहश्च तम इति ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—तस्मात् अज्ञस्य अधिकृतस्य मुमुक्षो—नित्य कर्मे अवश्य केला पाहिजेत, असें याप्रमाणें सिद्ध झाल्यामुळे अज्ञ कर्माधिकारी मुमुक्षूच्या—**नियतस्य तु-नित्यस्य कर्मण सन्यास-परित्याग न उपपद्यते**—नियत म्ह॰ नित्य कर्मांचा सन्यास-परित्याग उपपन्न होत नाही—**अज्ञस्य पावनत्वस्य इष्टत्वात्**—कारण अज्ञ पुरुषाला नित्य कर्मे पावन करितात नित्य कर्माला पावनत्व आहे हें भगवानांना इष्ट आहे (अहोपण, पुष्कळ लोक नियत कर्मांचाहि त्याग करीत

आहे, तर व्यष्टि आत्मा व समष्टि आत्मा ■ भेद गीता करील कशी ? आणि आत्मा जर निर्गुण, निर्विकार, एक आहे तर तो कल्याणरूप आहेच मग त्याचें आणखी कल्याण काय साधावयाचें आहे ? 'निर्भिन्नस्पष्टतात्' या बरोबरच 'अ यथाधिकार वेद' असेंहि म्हण ण्याचा प्रसंग रहस्यकाराना आणला आहे) 'ज्ञान व निष्काम कर्मे याम यें विरोध नाही' (हे म्हणणें भ्रामक आहे निष्काम कर्मांनाहि कर्तृत्वबुद्धीचा आवश्यकता आहे व ज्ञानानें तीच निवृत्त होत अर्थात् जेथें 'मी कर्ता' ही कर्तृत्वबुद्धि आहे तेथें कर्मे निष्काम जरी असला तरी आत्मज्ञान नाही व जेथें अद्वैत आत्मबोध आहे तेथ कर्तृत्वबुद्धि नाही व तिच्या अभावी निष्काम कर्मांचाहि संभव नाही। तात्पर्य नित्य नैमित्तिक कर्मे चित्त शोधक असल्यामुळें ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होण्यासाठीच त्याचें अनुष्ठान उपनिषदांत व गीतत विहित आहे या बाबतींत गीता व उपनिषदें यांचा विरोध संभवत नाही ज्ञानोत्तर कर्मे करणे किंवा ती सोडणें, हा शास्त्रविधीचा विषय नसून ज्या त्या ज्ञानी पुरुषाच्या प्रारब्धकर्माशीं त्याचा संबंध आहे भगवान्,गीता किंवा व्यास यातील कोणीहि ज्ञान्या वर 'कर्मे केलीच पाहिजेत' असा जुलूम करण्यास समर्थ नाही, आणि ही चर्चाहि श्रुति स्मृतिविहित कर्मांची आहे लौकिक धंद्याची वगैरे नव्हे, हें येथें मुद्दाम लक्षांत ठेवलें पाहि जे कारण येथें यज्ञ, दान व तप या कर्मांचा स्पष्ट उल्लेख आहे तीं सर्व शास्त्रविहित आहेत, व त्याना 'पावनानि-पावन करणारी' असेंहि म्हटलें आहे वास्तव या श्लोकांचा आचार्यां- नी लाविलेली संगति व केलेला अर्थच सर्वथा निर्दोष व शास्त्रशुद्ध आणि वैदिक संप्रदाया- ला धरून आहे)

असलेले दिसतात, असे कोणी म्हणेल म्हणून भगवान् सांगतात-)—**मोहात्-अज्ञानात् तस्य-नियतस्य परित्यागः**—मोहामुळें-अज्ञानामुळें-म्ह० नित्य कर्म पावन करणारें आहे, हे ज्ञान नसणें, या कारणानें त्या नियत कर्मांचा परित्याग, हा तामस त्याग म्हटलेला आहे, असा पुढें संबंध. (अज्ञाचा नित्यकर्मत्याग मोहामुळेंच होतो, याचें उपपादन-)—**नियतं च अवश्यं कर्तव्यं त्यज्यते च इति विप्रतिषिद्धं**—नियत म्ह० अवश्य कर्तव्य व तेंच टाकलें जाते, त्याचा त्याग केला जातो, हें अत्यंत विरुद्ध आहे.—**अतः मोहनिमित्त परित्याग तामसः परिकीर्तितः**—यास्तव मोहनिमित्त-मोह-अज्ञान या कारणानें होणारा जो परित्याग तो तामस त्याग म्हटलेला आहे.—**मोह च तमः इति**—कारण मोह म्ह० तमच आहे. यास्तव नित्यकर्मत्याग हा तामस त्याग होय ७

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

अन्वयार्थ—यत् कर्म—जें कर्म—**दु ख**—दुःख आहे,—**इति एव**—असें समजूनच—**कायक्लेशभयात्**—शरीराच्या क्लेशाच्या भयानें—**त्यजेत्**—टाकलें जातें—**स.**—तो असा—**राजस त्यागं कृत्वा**—राजस त्याग करून—**त्यागफलं**—त्यागाच्या फलास—**न एव लभेत्**—प्राप्त होत नाहींच. ८.

किंच— दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयाच्छरीरदुःखभयात्त्यजेत्परित्यजेत्स कृत्वा राजसं रजोनिर्वृत्त त्यागं नैव त्यागफल ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षाख्यं न लभेतैव लभते ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—किंच—अज्ञाचा नित्यकर्मत्याग याहि कारणानें संभवत नाहीं, असें 'दुःख०' या श्लोकानें सांगतात—**दुःखं इति एव यत् कर्म कायक्लेशभयात् -शरीरदुःखभयात् त्यजेत्-परित्यजेत्**—नित्य कर्म करणें, हें दुःख आहे असा समजुतीनें जें कर्म शरीराला क्लेश होतील या भीतीनें-शरीराच्या दुःखाला भिऊन टाकतो-परित्याग करितो—**स राजसं-रजोनिर्वृत त्यागं कृत्वा**—तो राजस म्ह० रजोगुणामुळें होणारा त्याग करून—**त्यागफलं-ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं-मोक्षाख्यं न लभेत्-नैव लभते**—त्यागाच्या फलास-ज्ञानपूर्वक केलेल्या सर्वकर्मत्यागाच्या 'मोक्ष' या नावाच्या फलाला प्राप्त होत नाहींच. [शरीरेंद्रियांना क्लेश होतात म्हणून नित्य कर्म दुःखद आहे, असें मानून त्याचा जो त्याग करितो, तो राजस त्याग असल्यामुळें ज्ञानपूर्वक केलेला जो सर्वकर्मत्याग, त्याचें मोक्ष हें फल त्याला प्राप्त होत नाहीं. तर त्या राजस त्यागाला अनुरूप असं 'नरक' हेंच फल त्याला मिळतें] ८

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः॥९॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना!—**यत् नियत कर्म**—जे नित्य कर्म—**कार्यं इति एव**—हें मला अवश्य करावयास पाहिजे असे समजूनच—**सग च फलं त्यक्त्वा एव**—आसक्ति व फल सोडूनच—**क्रियते**—केलें जातें—**स. त्याग**—तो त्याग—**सात्त्विक. मतः**—सात्त्विक मानलेला आहे ९

क पुन सात्त्विकस्त्याग -कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियत नित्य क्रियते निर्वर्त्यते हेऽर्जुन सङ्ग त्यक्त्वा फल चैव । नित्याना कर्मणा फलवत्त्वे भगवद्वचन प्रमाणमवोचाम । अथवा यद्यपि फल न श्रूयते नित्यस्य कर्मणस्तथाऽपि नित्य कर्म कृत मात्मसस्कार प्रत्यवायपरिहार वा फल करोत्यात्मन इति कल्पयत्येवाज्ञस्तत्र तामपि कल्पना निवारयति फल त्यक्त्वेत्यनेनात साधूक्त सङ्ग त्यक्त्वा फल चेति । स त्यागो नित्यकर्मसु सङ्गफलपरित्याग सात्त्विक सत्त्वनिर्वृत्तो मतोऽभिमत ॥

भाष्यार्थ—पुन सात्त्विक त्याग क—तर मग सात्त्विक त्याग कोणता? —**हे अर्जुन कार्यं-कर्तव्यं इति एव यत् नियतं-नित्य कर्म नियते-निर्वर्त्यते**—हे अर्जुना! हें मला अवश्य कर्तव्य आहे, असेंच समजून जे नियत म्ह॰ नित्य कर्म केलें जाते, (तें कसें? उत्तर-)—**सङ्ग च फलं एव त्यक्त्वा**—सग-कर्माच्या स्वरूपाविषयींची आसक्ति व फल हीं दोन्हीं टाकून, (अहोपण, नित्य कर्मांचें फलच नाहीं! उत्तर-)—**नित्यानां कर्मणा फलवत्त्वे भगवद्वचनं प्रमाण अवोचाम**—नित्य कर्मांना फलवत्त्व आहे, नित्य कर्मांचें फल आहे,याविषयीं आम्हीं भगवानाचे वचन प्रमाण दिलें आहे (पृ ४०५,११२० पहा 'फल त्यक्त्वा' याचें दुसऱ्या तऱ्हेनें तात्पर्य सागतात-)—**अथवा यद्यपि नित्यस्य कर्मणः फलं न श्रूयते**—किंवा जरी नित्य कर्मांचं फल प्रत्यक्ष शब्दानीं सागितलेलें नाहीं—**तथापि नित्यं कर्म कृत आत्मसस्कारं-आत्मन. प्रत्यवायपरिहार वा फल करोति इति अज्ञ कल्पयति एव**—तरी नित्य कर्म केलें असता तें आत्मसस्कार हें फल किंवा कर्त्यांच्या प्रत्यवायाचा परिहार हें फल करतच असें अज्ञ समजतो,—**तत्र ता अपि कल्पनां 'फल त्यक्त्वा' इति अनेन निवारयति**—यास्तव नित्य कर्माविषयींच्या त्या कल्पनेचेंहि 'फल त्यक्त्वा' या वचनानें भगवान् निवारण करीत आहेत [यथाशास्त्र केलेलें कर्म व्यर्थ होणें शक्य नाहीं कारण तें व्यर्थ झाल्यास शास्त्रविधीलाच व्यर्थत्व येणार! यास्तव त्याच प्रत्यक्ष शास्त्रोक्त फल जरी नसलें तरी यथाविधि नित्य कर्मानुष्ठान करणारा आत्मसंस्कार हेंच त्याचें फल मानतो कारण आत्मा असंस्कार्य आहे, हें त्याला ठाऊक नसतें त्याचप्रमाणे नित्यकर्मांचें अनुष्ठान न केल्यास प्रत्यवायप्राप्ति होते, असें सागितलें आहे त्यामुळें नित्य कर्मानुष्ठान करणाऱ्या कर्त्यांच्या प्रत्यवायाचा परिहार होतो असें तो-अज्ञ मानतो अशा प्रकारच्या नित्यकर्मफलाचा त्याग करून,असें भगवान् 'फल त्यक्त्वा' या वचनानें सागत आहेत]—**अत सङ्ग त्यक्त्वा फल च इति साधु उक्त**—याप्रमाणें नित्यकर्माच्या फलाचा त्याग संभवत असल्यामुळें 'सग व फल सोडून' असें जे म्हटलें आहे तें अगदीं योग्यच म्हटलें आहे—**स त्याग'-नित्य-**

कर्मसु सङ्गफलपरित्यागः सात्त्विकः–सत्त्वनिर्वृत्तः मतः–अभिमतः—तो त्याग म्ह० नित्यकर्मांतील संग व फल यांचा परित्याग सात्त्विक–सत्त्वगुणकृत मानलेला आहे, तो सात्त्विक त्याग म्हणून भगवानाला अभिमत आहे.

ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः संन्यास इति च प्रकृतस्तत्र तामसो राजसश्चोक्तस्त्यागः कथमिह सङ्गफलत्यागस्तृतीयत्वेनोच्यते यथा त्रयो ब्राह्मणा आगतास्तत्र षडङ्गविदौ द्वौ क्षत्रियस्तृतीय इति तद्वत्। नैष दोषस्त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात्। अस्ति हि कर्मसंन्यासस्य फलाभिसंधित्यागस्य च त्यागत्वसामान्यं तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसंधित्यागः सात्त्विकत्वेन स्तूयते 'स त्यागः सात्त्विको मतः' इति ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)—**ननु कर्मपरित्यागः त्रिविधः संन्यास इति च प्रकृतः**—अहो पण, कर्मपरित्याग व संन्यास तीन प्रकारचा, असा वर आरंभ केला आहे (म्ह० त्याग व संन्यास या शब्दांनी कर्म व त्याचें फल यांचा त्याग प्रकृत आहे त्यांतील त्याग त्रिविध आहे अशी 'त्यागो हि०' या वचनानें प्रतिज्ञा केली—**तत्र तामसः राजसः च त्यागः उक्तः**—नंतर प्रतिज्ञेच्या अनुसार त्यांतील राजस व तामस हे दोन प्रकार सांगितले–राजस व तामस त्याग सांगितला—**इह सङ्गफलत्यागः तृतीयत्वेन कथं उच्यते**—आणि आता येथे प्रतिज्ञेच्या उलट संग फलपरित्याग हाच तिसरा त्याग म्हणून कसा सांगितला जात आहे? (उपक्रमाच्या उलट उपसंहार करणें अनुचित आहे, याविषयीं दृष्टान्त-)—**यथा त्रयः ब्राह्मणाः आगताः तत्र षडङ्गविदौ द्वौ क्षत्रियः तृतीयः इति तद्वत्**—ज्याप्रमाणें तीन ब्राह्मण आले आहेत, त्यांतील षडंगवेत्ते दोन व क्षत्रिय तिसरा, असें म्हणावें, त्याप्रमाणें त्रिविध त्याग मानतों असें म्हणून राजस व तामस हे दोन त्याग सांगून तिसरा संगफलत्याग हाच त्याग म्हणून सांगणें विरुद्ध आहे (आचार्य या विरोधाचें समाधान करितात-)—**एषः दोषः न**—भगवानाच्या प्रतिपादनावर हा दोष येत नाहीं—**त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात्**—कर्मत्याग व फलत्याग या दोन्हीं त्यागामध्यें त्यागत्व हें सामान्य–समान धर्म–त्यागत्व ही जाति असल्यामुळें–त्यागत्व या सादृश्यामुळें कर्मत्यागाच्या निंदेनें फलत्यागाची स्तुति करण्यासाठीं हें वचन आहे (त्यामुळें त्यांत कांहींच विरोध येत नाहीं ही गोष्ट आचार्य अधिक विशद करितात-)—**कर्मसंन्यासस्य च फलाभिसंधित्यागस्य त्यागत्वसामान्यं अस्ति हि**—कर्मांचा संन्यास व फलाच्या इच्छेचा त्याग, यांना त्यागत्व हें सामान्य–सादृश्य आहे (याप्रमाणें सामान्य असल्यामुळें वरील निर्देश स्तुतीसाठींच आहे, या म्हणण्याचें समर्थन-)—**तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसंधित्यागः 'स त्यागः सात्त्विको मतः' इति सात्त्विकत्वेन स्तूयते**—याप्रमाणें त्यागत्वसामान्य असल्यामुळें राजस व तामस या रूपानें कर्मत्यागाची निंदा करून कर्मफलाच्या इच्छेचा

त्याग 'स त्याग सात्त्विको मत' या वचनानें सात्त्विकत्याग म्हणून स्तुति केला जातो
–कर्मफलेच्छात्यागाला सात्त्विक त्याग म्हणून त्याची येथें स्तुति केला आहे ९

यस्त्वधिकृत सङ्ग त्यक्त्वा फलाभिसंधि च नित्य कर्म करोति तस्य फलरागादि नाऽकलुषीक्रियमाणमन्त करण नित्यैश्च कर्मभि संस्क्रियमाण विशुध्यति। विशुद्ध प्रसन्नमात्मालोचनक्षम भवति। तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्त करणस्याऽऽत्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथा तन्निष्ठा स्यात्तद्वक्तव्यमित्याह—

---

१ रहस्यकार ७ व ९ या श्लोकातील 'नियत' शब्दाचा अर्थ 'स्वधर्मप्रमाण' नेमलेलें असा धरून ७–९ श्लोकावरील टीपेंत म्हणतात— "नियत म्ह० नित्य असा अर्थ कित्येक करितात 'नियत कुरु कर्म त्व ३ ८ येथें त्या शब्दाचा जो अर्थ आहे तोच येथेंहि घेतला पाहिजे मीमांसकाची परिभाषा येथ विवक्षित नाहीं" (ता का?) "नियतशब्दाऐवजी ३ १९ कार्य हा शब्द आला असून येथें ९ व्या श्लोकात 'कार्य' व 'नियत' हे शब्द एकत्र आले आहेत स्वधर्मांप्रमाणें प्राप्त झालेलें कोणतेंहि कर्म न सोडता तेंच कर्म कर्तव्य म्हणून करणें (३ १०) याला सात्त्विक त्याग म्हणतात" वगैरे 'नियत' शब्दाचा नित्य असा अर्थ सर्व अद्वैती भाष्य टीकाकार करितात फारकाय पण रामानुजाचार्यहि नियत म्ह० नित्यनैमित्तिक असा अर्थ करितात तिसऱ्या अध्यायातील 'नियत'शब्दाचा अर्थहि सर्व टीकाकार 'नित्य' असाच करितात रहस्यकार 'नियत म्ह० स्वधर्मप्रमाणें नेमलेलें' असें म्हणतात पण स्वधर्मांप्रमाणें नेमलेलें याचा तरी अर्थ काय? नित्य कर्मांची व्याख्या आचार्यादि सर्व 'जें ज्याला अत्यंत विहित असतें, पण याचें फल काही सांगितलेलें नसतें' तें नित्य कर्म होय अर्थात् सन्ध्यावंदन अग्निहोत्रादिक पण रहस्यकारांना तें कर्म नको आहे, जगाच्या उलाढाली पाहिजे आहेत म्हणून हा सर्व खटपट आहे तथापि 'स्वधर्मांप्रमाण' हें विशेषण आहेच पण 'स्वधर्मांप्रमाणें नेमलेलें' याचा अर्थ मध्वाचार्य म्हणतात, त्याप्रमाणें 'वर्णाश्रमोचित कर्म' हाच असेल तर नित्य कर्मांहून त्यात फरक काय उरला? काहीच नाहीं अ ३ श्लो १९ यात 'कार्य' हा शब्द कर्तव्य–अवश्यकर्तव्य–नित्य अशा परंपरेनें नित्य या अर्थीच योजला आहे (गी भा पृ ३०१ पहा) येथें ९ व्या श्लोकात 'कार्य' व 'नियत' हे शब्द आहेत, हें खरें तथापि त्यातील 'कार्य' हा शब्द कर्तव्य–अवश्यकर्तव्य–या अर्थीच आहे. त्यामुळें जें नित्य कर्म 'हें मला अवश्य केलेंच पाहिजे' या भावनेनें केलें जातें तोच सात्त्विक त्याग होय' असा या सर्व वाक्याचा अर्थ होतो सतराव्या अध्यायात 'यष्टव्य एव इति मन समाधाय' (श्लो ११ पृ १०९३) 'दातव्यमिति यद्दान दीयते' (श्लो २० पृ ११००) हें जसें म्हटलें आहे, तसेंच व त्याच उद्देशानें येथें 'कार्य इत्येव' हें म्हटलें आहे या तिन्ही ठिकाणी 'फलाची इच्छा न ठेवता तें तें कार्य करणें' हा अर्थ विवक्षित आहे व असे जे सात्त्विक यज्ञ दानादि ते चित्तशुद्धीसाठींच विहित असल्यामुळें त्याला 'गौण त्याग' म्हणणेंच उचित होय तो मुख्य संन्यास होणें केव्हांहि शक्य नाहीं तसेंच, त्याला शास्त्रोक्त त्याग असेंहि म्हणता येत नाहीं कारण तामस राजस वगैरे यज्ञादिकांचा त्याग करून सात्त्विक यज्ञादिकांचा स्वीकार करावयास जो सांगितला आहे तो पुढें गुणातीत होण्यासाठीं म्ह० सर्वसंन्यास सिद्ध होण्यासाठीं आहे, हें रहस्य न कळल्यामुळेंच रहस्यकारांना गीतार्थाची अन्यथा प्रतिपत्ति झाली आहे

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें पूर्वोत्तर विरोधाचा परिहार करून पुढील श्लोकाचें तात्पर्य-) —**यः तु अधिकृतः सङ्गं च फलाभिसंधिं त्यक्त्वा नित्यं कर्म करोति**—पण जो अधिकारी-कर्मठ संग व फलेच्छा टाकून नित्य कर्माचें आचरण करितो—**तस्य फलरागादिना अकलुषीक्रियमाणं च नित्यैः कर्मभिः संस्क्रियमाणं अन्तःकरणं विशुध्यति**—त्याचें फलेच्छा व कर्मासक्ति-कर्माच्या स्वरूपाविषयींची आसक्ति-तें असेंच झालें पाहिजे व असें होता कामा नये, इत्यादि अभिनिवेश यांच्या योगानें कलुषित न केलें जाणारें व नित्यकर्मांच्या योगानें संस्कार केलें जाणारें अन्तःकरण विशेषप्रकारें शुद्ध होतें. (बरें, अन्तःकरण विशुद्ध झाल्यावर काय होतें? उत्तर-) —**विशुद्धं प्रसन्नं आत्मालोचनक्षमं भवति**—रागादिमलरहित व संस्कारयुक्त म्ह॰ प्रसन्न झालेलें अन्तःकरण आत्म्याचें आलोचन-विचार-नित्यानित्यविवेक करण्यास समर्थ होतें.—**नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्य आत्मज्ञानाभिमुखस्य तस्य एव क्रमेण यथा तन्निष्ठा स्यात् तत् वक्तव्यं इति आह**—आणि याप्रमाणें नित्यकर्मांच्या अनुष्ठानानें ज्याचें अन्तःकरण अत्यंत शुद्ध झालें आहे व जो *आत्मज्ञानाभिमुख झाला आहे त्यालाच श्रवणादिकांच्या द्वारा* आत्मज्ञाननिष्ठा कशी प्राप्त होते तें सांगावें, म्हणून भगवान् ' न द्वेष्टि॰ ' इत्यादि सांगतात—

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥ १० ॥

अन्वयार्थ—**अकुशलं कर्म**—संसाराला कारण होणाऱ्या काम्यादि कर्मांचा—**न द्वेष्टि**—द्वेष करीत नाहीं —**कुशले न अनुषज्जते**—चित्तशुद्धीच्या द्वारा मोक्षाला कारण होणाऱ्या नित्यकर्मांमध्यें आसक्त होत नाहीं तर तो—**त्यागी**—संग व फल यांचा त्याग करून नित्यकर्माचें अनुष्ठान करितो —**सत्त्वसमाविष्टः** —आत्मानात्मविवेकाला कारण होणाऱ्या सत्त्वानें संयुक्त होतो —**मेधावी**—तो आत्मज्ञानरूप प्रज्ञेनें संयुक्त होतो —**छिन्नसंशयः (भवति)**—त्यामुळें त्याचे सर्व संशय तुटलेले असतात.१०.

न द्वेष्ट्यकुशलमशोभनं काम्यं कर्म शरीरारम्भद्वारेण संसारकारणं किमनेनेत्येवं कुशले शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेन मोक्षकारणमिदमित्येवं नानुषज्जते तत्रापि प्रयोजनपदमनुसृत्य प्रीतिं न करोतीत्यर्थः । कः पुनरसौ त्यागी पूर्वोक्तेन सङ्गफलपरित्यागेन सङ्गत्यागी यः कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा तत्फलं च नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी ॥

---

१ आचार्यांचें हें तात्पर्य केवळ [illegible] अनुभवसिद्धहि असल्या-मुळें [illegible] मनोहर आहे, व सत्त्व व सात्त्विक कर्मांचें [illegible] अनुष्ठान करणें [illegible] अनुष्ठानद्वारा शुद्ध [illegible] आहे. [illegible] व्यवहारात आढळणाऱ्या [illegible] नाहीं.

भाष्यार्थ—अकुशलं कर्म न द्वेष्टि—अकुशल कर्मांचा द्वेष करीत नाहीं. (अकुशल म्ह॰)—**अशोभन काम्य कर्म**—अकुशल म्ह॰ अशोभन काम्य कर्म—**शरीरारम्भद्वारेण संसारकारणं किं अनेन इति एवं (न द्वेष्टि)**—हें काम्य कर्म शरीराचा-पुनर्जन्माचा आरंभ करून-त्याचें कारण होऊन संसाराला कारण होणारें आहे. तेव्हां अशा या कर्मांचें अनुष्ठान करून काय करावयाचें आहे? असें म्हणून अकुशल म्ह॰ काम्यकर्मांचा द्वेष करीत नाहीं.—**कुशले-शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धि ज्ञानोत्पत्ति तन्निष्ठाहेतुत्वेन मोक्षकारणं इदं इति-एवं न अनुषज्जते**—कुशल म्ह॰ शोभन-शुभ-हितकर, नित्यकर्मामध्यें चित्तशुद्धि, ज्ञानाची उत्पत्ति व ज्ञाननिष्ठा यांच्या हेतुत्वानें म्ह॰ यांचें कारण-निमित्त होऊन त्यांच्या द्वारा मोक्षाचें कारण होणारें हें कर्म आहे अशा भावनेनें (त्यात) आसक्त होत नाहीं म्ह॰ —**तत्र अपि प्रयोजनं अपश्यन् अनुषङ्गं-प्रीतिं न करोति इति एतत्**—त्या नित्य कर्मांतहि कांहीं प्रयोजन-फल न पाहणारा तो अनुषंग-प्रीति करीत नाहीं, असा याचा भावार्थ (पण दोन्हां प्रकारच्या कर्मांवर प्रीति व द्वेष करीत नाहीं म्हणून सामान्यतः ज्याचा उल्लेख केला तो कोण? तें प्रश्नपूर्वक सांगतात-)—**पुनः असौ कः**—पण हा असला पुरुष कोण आहे? तर—**त्यागी-पूर्वोक्तेन सङ्गफलपरित्यागेन तद्वान् त्यागी**—त्यागी म्ह॰ पूर्वोक्त कर्मासक्ति व कर्मफल यांच्या परित्यागानें त्यागवान् झालेला तो त्यागी (त्याचेंच अधिक विवरण-)—**यः कर्मणि सङ्गं तत्फलं च त्यक्त्वा नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी**—जो कर्मामध्यें संग व त्याचें फल यांना टाकून-त्यांचा त्याग करून नित्यकर्मांचें अनुष्ठान करणारा तो त्यागी [काम्य व निषिद्ध कर्म बन्धाला कारण होतें म्हणून त्याचा द्वेष करीत नाहीं व नित्यनैमित्तिक कर्म मोक्षाला कारण होतें, म्हणून त्याच्यावर आसक्त होत नाहीं, असा याचा भावार्थ]

कदा पुनरसावकुशलं कर्म न द्वेष्टि कुशले च नानुषज्जत इत्युच्यते सत्त्वसमाविष्टो यदा सत्त्वेनाऽऽत्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः संव्याप्तः संयुक्त इत्येतत्। अत एव च मेधावी मेधयाऽऽत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तस्तद्वान्मेधावी मेधावित्वादेव छिन्नसंशयश्छिन्नोऽविद्याकृतः संशयो यस्याऽऽत्मस्वरूपावस्थानमेव परं निःश्रेयससाधनं नान्यत्किंचिदित्येवं निश्चयेन छिन्नसंशयो योऽधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृतात्मा सञ्जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन संबुद्धः स सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नासीनो नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठामश्नुत इत्येतत्पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तम् ॥१०॥

भाष्यार्थ—कदा पुनः असौ अकुशलं कर्म न द्वेष्टि च कुशले न अनुषज्जते इति उच्यते—कधीं बरें हा अशुभ कर्मांचा द्वेष करीत नाहीं व कुशल कर्मामध्यें आसक्त होत नाहीं, म्हणून कोणी विचारील तर त्याचें उत्तर सांगितलें जातें.

—**सत्त्वसमाविष्टः-यदा सत्त्वेन आत्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टः-संव्याप्तः-संयुक्तः इति-एतत्**—(फलेच्छा सोडून नित्य-नैमित्तिककर्मानुष्ठान केल्यानें ज्याचें पाप क्षीण झालें आहे त्याचें चित्त वस्तूचें यथार्थ ग्रहण करण्यास समर्थ होतें. त्याचे स्वरूपज्ञानविषयींचे संस्कार जागृत होतात. हाच सत्त्वसमावेश होय.) जेव्हां पुरुष अशा सत्त्वानें म्ह० आत्मा व अनात्मा यांच्या विवेकविज्ञानाला कारण होणाऱ्या सत्त्वानें समाविष्ट म्ह० संव्याप्त-संयुक्त होतो, असा याचा भावार्थ.—**अतः एव च मेधावी-मेधया-आत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तः-तद्वान्-मेधावी**—आणि त्यामुळेंच मेधावी-मेधेनें-आत्मज्ञानरूप प्रज्ञेनें संयुक्त-मेधावान्-मेधावी—**मेधावित्वात् एव छिन्नसंशयः**—आणि मेधावित्वामुळेंच-मेधावीपणामुळेंच छिन्नसंशय—**छिन्नः अविद्याकृतः संशयः यस्य**—ज्याचा अविद्याकृत संशय तुटला आहे—**आत्मस्वरूपावस्थान एव परं निःश्रेयससाधनं अन्यत् किंचित् न इति एवं निश्चयेन छिन्नसंशयः**—आत्मस्वरूपावस्थान हेंच सर्वोत्तम मोक्षसाधन आहे, दुसरें कांहीं नाहीं, अशा प्रकारच्या निश्चयानें ज्याचे सर्व संशय तुटले आहेत असा तो होतो. (या सर्व श्लोकाचा अर्थ थोडक्यात सांगतात-)—**यः अधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन संस्कृतात्मा सन्**—जो अधिकारी पुरुष पूर्वोक्त प्रकारानें म्ह० कर्मासक्ति व कर्मफलेच्छा यांस सोडून कर्मयोगाच्या म्ह० कर्मरूप योगाच्या अनुष्ठानानें सुसंस्कृतचित्त झालेला—**क्रमेण जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियं आत्मानं आत्मत्वेन संबुद्धः सः**—श्रवणादि अनुष्ठानाच्या द्वारा जन्मादिविक्रियारहित असल्यामुळें निष्क्रिय, अशा आत्म्यालाच आत्मत्वानें ' हाच मी ' असें साक्षात् ज्यानें जाणलें तो—'**सर्वकर्माणि मनसा सन्यस्य**'—सर्व कर्मांचा मनानें त्याग करून (अ. ५ श्लो. १३ पृ. ५०४)—' **नैव कुर्वन् न कारयन् आसीनः**' —स्वतः कांहींच न करणारा व न करविणारा, असा शरीरांत राहून—**नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठां अश्नुते**—नैष्कर्म्यरूप ज्ञाननिष्ठेचा अनुभव घेतो.—**इति एतत् पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनं अनेन श्लोकेन उक्तं**—असें हें पूर्वोक्त कर्मयोगाचें प्रयोजन या श्लोकानें सांगितलें आहे. १०.

यः पुनरधिकृतः सन्देहात्माभिमानित्वेन देहभृदज्ञोऽबाधितात्मकर्तृत्वविज्ञानतयाऽहं कर्तेतिनिश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वात्कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठान एवाधिकारो न तत्त्याग इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

---

१ एण रहस्यकार या श्लोकाला " खरा त्यागी किंवा संन्यासी कोण हें सांगतात " असें अवतरण देऊन " दुसरें कर्म अकुशल म्ह० अकल्याणकर असलें तर द्वेष करीत नाहीं व दुसरें कल्याणकारक किंवा फायद्याचें आहे म्हणून त्यांत अनुरक्त होत नाहीं तो सत्त्वशील, बुद्धिमान् व संशयविरहित त्यागी म्ह० संन्यासी म्हणावयाचा " असा करितात. हो मुद्दा किती भरून व सुबोध आहे, त्याचा विचार वाचकांनीं करावा.

भाष्यार्थ—(आत्मज्ञानी पुरुषाच्या सर्वकर्मसंन्यासाची संभावना सांगून आत्मज्ञान-शून्य पुरुषाच्या सर्वकर्मत्यागाचा असंभव दाखविण्यासाठीं पुढील श्लोक आहे, या आशयानें आचार्य अवतरण देतात—)—**य: पुनः अधिकृतः सन् देहात्माभिमानित्वेन देहभृत् अज्ञः**—पण जो अधिकृत असून 'देहच मी' असा अभिमान असणें, या कारणानें देहभृत्-अज्ञ—**अबाधित-आत्मकर्तृत्वविज्ञानतया ' अहं कर्ता ' इति-निश्चितबुद्धिः**—ज्याचें आत्म्याविषयींचें कर्तृत्वविज्ञान-मी कर्ता हा अनुभव अबाधित आहे, त्याचा बाध झालेला नाहीं तो अज्ञ अबाधित-आत्मकर्तृत्वविज्ञान होय.त्याचा जो भाव- (पणा) ती अबाधित-आत्मकर्तृत्वविज्ञानता, त्या आत्मकर्तृत्वानुभवत्वामुळें ' मी कर्ता ' अशी ज्याची निश्चितबुद्धि आहे—**तस्य अशेषकर्मपरित्यागस्य अशक्यत्वात्**—त्याच्या सर्वकर्मपरित्यागाला अशक्यत्व असल्यामुळें ह्म० त्याच्या सर्वकर्मत्यागाचा असंभव असल्यामुळें—**कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठाने एव अधिकारः**—त्याचा कर्मफलत्यागाच्या योगानें विहित कर्मानुष्ठानातच अधिकार आहे.—**तत्यागे न**—त्या विहित कर्मांच्या त्यागामध्यें त्याचा अधिकार नाहीं.—**इति एतं अर्थ दर्शयितुं आह**—असा हा अर्थ दाखविण्यासाठीं भगवान् ' न हि० ' या श्लोकानें ह्मणतात. [देहच मी अशी ज्याची भावना असते तो मीच कर्ता असें निश्चयानें जाणतो. अशा अज्ञ देहात्मवादी मनुष्याचा सर्वकर्मत्याग सर्वथा अशक्य आहे. त्याचा कर्मफलत्यागानें विहित कर्मानुष्ठानातच अधिकार आहे, त्याचा त्याग करण्याचा त्याला अधिकार नाहीं, हें या पुढील श्लोकात सांगितलें आहे.]

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

अन्वयार्थ—देहभृता—देहच आत्मा असा अभिमान धरणाऱ्या पुरुषाकडून—**कर्माणि**—कर्में—**अशेषतः**—निःशेष—**त्यक्तुं**—टाकलीं जाणें—**न हि शक्यं**—शक्य नाहीं.—**तु**—पण—**य: कर्मफलत्यागी**—जो कर्मफलाचा त्याग करणारा—**सः त्यागी**—तो त्यागी—**इति अभिधीयते**—असें म्हटलें जातें. ११.

न हि यस्माद्देहभृता देहं बिभर्तीति देहभृद्देहात्माभिमानवान्देहभृदुच्यते न हि विवेकी स हि वेदाविनाशिनमित्यादिना कर्तृत्वाधिकाराद्विवर्तितोऽतस्तेन देहभृताऽज्ञेन न शक्यं त्यक्तुं संन्यसितुं कर्माण्यशेषतो निःशेषेण । तस्माद्यस्त्वज्ञोऽधिकृतो नित्यानि कर्माणि कुर्वन्कर्मफलत्यागी कर्मफलाभिसंधिमात्रसंन्यासी स त्यागीत्यभिधीयते कर्म्यपि सन्निति स्तुत्यभिप्रायेण । तस्मात्परमार्थदर्शिनैवादेहभृता देहात्मभावरहितेनाशेषकर्मसंन्यासः शक्यते कर्तुम् ॥ ११ ॥

भाष्यार्थ—हि-यस्मात् देहभृता-देहं बिभर्ति इति देहभृत्-देहात्माभिमानवान् देहभृत् उच्यते—ज्याअर्थी देहभृताकडून, देहाला-धारण करितो

म्हणून देहभृत्, 'देहच मी' असा ज्याला अभिमान असतो तो 'देहभृत्' म्हटला जातो.—विवेकी न हि—विवेकी देहभृत् म्हटला जात नाही.—हि सः 'वेदाविनाशिनं०' इत्यादिना कर्तृत्वाधिकारात् निवर्तितः—कारण तो विवेकी 'वेदाविनाशिनं०' (अ. २ श्लो. २१ पृ. १००) इत्यादि श्लोकानें कर्तृत्वाधिकारापासून निवृत्त केलेला आहे. [कर्तृत्वाधिकार व तन्मूलक कर्मानुष्ठान यांपासून निवृत्त केला आहे]—अतः—म्हणून म्ह० ज्ञानवान् देहधारण जरी करीत असला तरी त्याला 'देहच मी' असा अभिमान नसल्यामुळे—तेन देहभृता अज्ञेन कर्माणि अशेषतः-निःशेषेण त्यक्तुं-संन्यसितुं न शक्यं—त्या देहभृत्-देहाभिमानी अज्ञाकडून कर्में अशेषतः-निःशेष टाकली जाणें-त्यांचा सर्वप्रकारें संन्यास करणें शक्य नाही, (ज्या अर्थी असें आहे, अज्ञाचा सर्वकर्मत्याग संभवत नाही)—तस्मात् यः तु अज्ञः-अधिकृतः नित्यानि कर्माणि कुर्वन्—ज्या अर्थी जो कोणी अज्ञ कर्माधिकारी नित्य कर्में करीत होत्साता—कर्मफलत्यागी-कर्मफलाभिसंधिमात्रसंन्यासी-सः त्यागी इति अभिधीयते—कर्मफलाचा त्याग करणारा-केवळ कर्मफलविषयींची इच्छा सोडणारा तो त्यागी असें म्हटला जातो. (अहोपण, कर्मानुष्ठान करणाराला त्यागी म्हणणें अयोग्य आहे ! उत्तर-)—कर्मी अपि सन् इति स्तुत्यभिप्रायेण—तो वस्तुतः कर्मानुष्ठान करणारा जरी असला तरी फलत्याग या गुणामुळें त्या फलत्यागाची स्तुति करण्याच्या आशयानें त्याला भगवान् त्यागी म्हणतात. (तर मग सर्वकर्मत्याग कोण करूं शकतो ? उत्तर-)—तस्मात् परमार्थदर्शिना एव अदेहभृता देहात्मभावरहितेन अशेषकर्मसंन्यासः कर्तुं शक्यते—तस्मात् परमार्थदर्शी-विवेकवैराग्यादिमान् व अदेहभृत् म्ह० देहच आत्मा या भावानें रहित-देहाभिमानशून्य असा ज्ञानी पुरुषाकडूनच सर्वकर्मसंन्यास घडणें शक्य आहे. त्यालाच सर्वकर्मसंन्यास करितां येतो. ११

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

अन्वयार्थ—**अनिष्टं**—पश्वादि योनि प्राप्त होणें हें अनिष्ट,—**इष्टं**—देवादि योनि प्राप्त होणें हें इष्ट—**च**—व—**मिश्रं**—मनुष्यादि योनिप्राप्ति हें मिश्र असें—**कर्मणः**—कर्माचें—**त्रिविधं फलं**—तीन प्रकारचें फल—**अत्यागिनां**—त्याग न

---

१ रहस्यकार या श्लोकाचा अर्थ असा करितात—"ज्याला म्हणून देह आहे त्याला कर्मांचा निःशेष त्याग करणें शक्य नाही. म्हणून ज्यानें कर्मे न सोडता फक्त कर्मफलाचा त्याग केला त्यालाच खरा त्यागी म्ह० संन्यासी म्हटलें आहे." पण कर्मफलत्याग हा गौण संन्यास आहे व तो देहाभिमानी पुरुषासाठींच आहे, हें आम्ही वारंवार सांगितलें आहे व वर आचार्य-भाष्यांत याचें स्पष्टीकरण झालेंच आहे.

करणाराना—प्रेत्य—मेल्यावर—भवति—प्राप्त होतें —तु — पण—संन्यासिनां —सन्याश्याना—क्वचित्—केव्हाहि त—न—मिळत नाहीं. १२.

किं पुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्वकर्मपरित्यागात्स्यादित्युच्यते—अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणमिष्टं देवादिलक्षणं मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं चैव त्रिविधं त्रिप्रकारं कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेककारकव्यापारनिष्पन्नं सदविद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं महामोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्पीव फल्गुतया लयमदर्शनं गच्छतीति फलमिति फलनिर्वचनं तदेतदेवंलक्षणं फलं भवत्यत्यागिनामज्ञानां कर्मिणामपरमार्थसंन्यासिनां प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वम्। न तु परमार्थसंन्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित्। न हि केवलसम्यग्दर्शननिष्ठा अविद्यादिसंसारबीजं नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः।

भाष्यार्थ—(अज्ञ कर्माधिकाऱ्याचा सर्वकर्मसंन्यास जरा संभवत नसला तरी फलाच्या अभावीं त्यानें तो धर्म का करावा ? अशी शंका-)—**यत् सर्वकर्मपरित्यागात् स्यात् तत् प्रयोजनं किं पुन.**—जें सर्वकर्मपरित्यागामुळें प्राप्त होतें, तें प्रयोजन-फल काय बरें आहे ?—**इति उच्यते**—असें विचारशाल तर सांगतों-(गौणसंन्यासाचें फल विचारतोस का मुख्य संन्यासाचें ? अशा विकल्पपूर्वक उत्तर-)—**अनिष्टं-नरक तिर्यगादिलक्षणं**—अनिष्ट म्हणजे नरक तिर्यग्योनि इत्यादि रूप—**इष्ट-देवादिलक्षण**—इष्ट-देवादियोनिप्राप्तिरूप—**च मिश्रं-इष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षण**—व मिश्र म्ह० इष्टानिष्टसंयुक्त मनुष्ययोनिप्राप्तिरूप—**एव त्रिविधं-त्रिप्रकारं कर्मण -धर्माधर्मलक्षणस्य फलं**—अशा रीतीनें त्रिविध-तीन प्रकारचें धर्माधर्मरूप कर्माचें फल मिळतें (फलशब्दाची व्युत्पत्ति सांगतात-)—**बाह्य-अनेक कारकव्यापारनिष्पन्नं सत् अविद्याकृत इन्द्रजाल मायोपमं महामोहकर**—बाह्य अनेक कारकांच्या-इंद्रियांच्या व्यापारामुळें निष्पन्न होणारें, अविद्याकृत, गारुड्याच्या मायेचीच ज्याला उपमा आहे असें महामोह पाडणारें-दिसायला फार रमणीय,—**प्रत्यगात्मोपसर्पि इव**—अविद्येपासून उत्पन्न झालेलें, त्यामुळेंच अविद्याश्रित असलेलें तथापि भ्रमानें जणु काय आत्म्याच्या आश्रयानेंच आहे, आत्म्याचेंच आहे असें भासणारें—**फल्गुतया लय-अदर्शनं गच्छति इति फलं इति फलनिर्वचनं**—अतिशय क्षुद्र असल्यामुळें लयाला-अदर्शनाला प्राप्त होतें म्हणून फल, असें फलाचें निर्वचन-व्युत्पत्ति आहे —**तत् एतत् एवं लक्षणं फलं**—तें हें अशा स्वरूपाचें त्रिविध फल—**अत्यागिनां अज्ञानां कर्मिणां अपरमार्थसंन्यासिनां प्रेत्य-शरीरपातात् ऊर्ध्वं भवति**—जे अत्यागी अज्ञ कर्मी-अमुख्यसंन्यासी त्यांना येथून गेल्यावर-शरीरपातानंतर-मरणोत्तर मिळतें —**तु परमार्थसंन्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित् न**—पण जे परमार्थसंन्यासी परमहंसपरिव्राजक केवळ ज्ञाननिष्ठ त्यांना तें त्रिविध फल केव्हांहि व कोठेंहि मिळत नाहीं [अर्थात् अमुख्य संन्यासी केवळ कर्मफलत्याग जरी करीत असले तरी केवलज्ञानच त्यांना मोक्ष प्राप्त होणें शक्य नसल्यामुळें त्यांच्या

कर्मानुसार त्याना पूर्वोक्त त्रिविध फल अवश्य प्राप्त होतें. पण परमार्थ संन्याश्याना मात्र तसें फल केव्हांहि मिळत नाहीं. अहोपण, मग असला निष्फळ परमार्थ सन्यास करणार कोण ? अशी आशंका घेऊन म्हणतात–]—**केवलसम्यग्दर्शननिष्ठाः अविद्यादिसंसारबीजं न उन्मूलयन्ति इति कदाचित् न हि इत्यर्थः**—केवल सम्यग्दर्शननिष्ठ–आत्मज्ञाननिष्ठ अविद्यादि संसारबीजाचें उन्मूलन करीत नाहींत असें केव्हांहि होत नाहीं, असा याचा भावार्थ. [अर्थात् परमार्थसन्यास मोक्षामध्ये पर्यवसान पावत असल्यामुळे तो व्यर्थ नाहीं. परमफलपर्यंतच आहे.] १२

अतः परमार्थदर्शिन एवाशेषकर्मसन्यासित्वं संभवत्यविद्याध्यारोपितत्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां न त्वज्ञस्याधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तॄणि कारकाण्यात्मत्वेन पश्यतोऽशेषकर्मसंन्यासः संभवति । तदेतदुत्तरैः श्लोकैर्दर्शयति—

भाष्यार्थ—अतः परमार्थदर्शिनः एव अशेषकर्मसंन्यासित्वं संभवति—वास्तव परमार्थदर्शी पुरुषाचेंच सर्वकर्मसन्यासित्व संभवतें—**आत्मनि क्रियाकारक फलानां अविद्याध्यारोपितत्वात्**—कारण आत्म्यामध्ये क्रिया, कारक व फल अविद्येमुळें अध्यारोपित आहेत [अज्ञानामुळें त्याचा आत्म्यावर आरोप केला जातो. त्यामुळें आत्मा सर्व क्रिया कारक-फलशून्य सच्चिद्घनस्वरूप आहे असें जाणणाऱ्या ज्ञानी पुरुषाचाच सर्वकर्मसन्यास संभवतो]—**तु अधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तॄणि कारकाणि आत्मत्वेन पश्यतः अज्ञस्य अशेषकर्मसन्यासः न संभवति**—पण अधिष्ठानादिक क्रिया करणारीं कारकेंच आत्मा–मी असें पाहणाऱ्या–'शरीरादिकच मी' असें समजणाऱ्या 'अज्ञाचा सर्वकर्मसन्यास संभवतच नाहीं—**तत् एतद् उत्तरैः श्लोकैः दर्शयति**—तेंच हें पुढील चार श्लोकांनीं भगवान् दाखवितात–

पञ्चेमानि महाबाहो कारणानि निबोध मे ।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३

अन्वयार्थ—महाबाहो—हे महापराक्रमी अर्जुना !—**सर्वकर्मणां सिद्धये**—सर्व कर्मांच्या सिद्धीसाठीं—**सांख्ये कृतांते**—कर्मांची ज्यात परिसमाप्ति होते त्या वेदान्तात—**प्रोक्तानि**—सांगितलेलीं—**इमानि पंच कारणानि**—हीं पांच कारणें—**मे निबोध**—तू माझ्यापासून समजून घे. १३

पञ्चेमानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो, कारणानि निर्वर्तकानि निबोध मे ममेति उत्तरत्र चेतःसमाधानार्थं वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च तानि कारणानि ज्ञातव्यतया स्तौति ।

---

१ टबम्यकार यातील अनिष्ट,इष्ट इत्यादि शब्दाच्या अर्थाचें स्पष्टीकरण करण्याच्या भानगडींत पडत नाहीत या श्लोकावरील टीपेंत "सवकर्मांचा सन्यास केव्हांच गीतेस इष्ट नाहीं. फलाशेचा त्याग करणारा पुरुषच गीतेप्रमाणें खरा किंवा नित्यसन्यासी होय " इत्यादि जें म्हटलें आहे त्याचें आमकत्व आम्हीं पुष्कळदा विशद केलेंच आहे.

सांख्ये ज्ञातव्याः पदार्थाः संख्यायन्ते यस्मिञ्शास्त्रे तत्सांख्यं वेदान्तः । कृतान्त इति तस्यैव विशेषणं कृतमिति कर्मोच्यते तस्यान्तः कृतस्य परिसमाप्तिर्यत्र स कृतान्तः कर्मान्त इत्येतत् । 'यावानर्थ उदपाने' 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इत्यात्मज्ञाने संजाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतस्तस्मिन्नात्मज्ञानार्थे सांख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—हे महाबाहो, इमानि वक्ष्यमाणानि पंच कारणानि-निर्वर्तकानि मे-मम निबोध—हे आजानुबाहो ! हीं पुढे सांगितलीं जाणारीं पांच कारणें-क्रिया करणारीं साधनें माझ्या तोंडून ऐक—**इति उत्तरत्र चेतःसमाधानार्थं वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च**—असें पुढील 'अधिष्ठानं०' इत्यादि उपदेशामध्यें चित्ताचें समाधान ठेवण्यासाठीं-तिकडे लक्ष देण्यासाठी व त्या अधिष्ठानादि वस्तूंचें ज्ञान अतिशय कठिण आहे, हें प्रदर्शित करण्यासाठीं भगवान् म्हणतात. [चित्तसमाधानावांचून त्याचें ज्ञान होणें शक्य नाहीं, म्हणून लक्ष्य लावून ऐक, असें भगवान् सुचवितात.]—**तानि च कारणानि ज्ञातव्यतया स्तौति**—आता त्याच कारणांची ज्ञातव्यत्वानें-अवश्य जाणण्यास योग्य अशा रूपानें भगवान् स्तुति करितात—**सांख्ये-ज्ञातव्या पदार्थाः यस्मिन् शास्त्रे संख्यायन्ते तत् सांख्यं वेदान्त**—सांख्यामध्यें-ज्ञातव्य पदार्थ ज्या शास्त्रात गणले जातात-सांगितले जातात तें सांख्य म्ह० वेदान्तशास्त्र त्यात—**कृतान्ते इति तस्य एव विशेषणं**—'कृतान्ते' हें त्या सांख्यशास्त्राचेंच विशेषण आहे.—**कृतं इति कर्म उच्यते**—'कृत' या शब्दानें कर्म सांगितलें जातें.—**तस्य अन्त -कृतस्य परिसमाप्तिः यत्र सः कृतान्तः-कर्मान्तः इति एतत्**—त्याचा अन्त म्ह० कृताची-कर्माची परिसमाप्ति ज्यात होते तो कृतान्त-कर्मान्त असा याचा भावार्थ.—**'यावानर्थ उदपाने'**—कूपादि अल्प जलाशयांत जेवढा कार्यभाग होतो तो सर्व समुद्रांत अन्तर्भूत होतो,त्याच न्यायानें कर्मार्थ-सर्व वेदांचें फल प्राप्तिणाच्या ज्ञानात अन्तर्भूत होतें. (अ. २ श्लो. ४६ पृ. १६८) व—**'सर्वं कर्म अखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते'**—हे पार्था ! सर्व कर्म प्रतिबंधावांचून ज्ञानांत अन्तर्भूत होतें. (अ. ४ श्लो. ३३, पृ. ४४९)—**इति आत्मज्ञाने संजाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति**—या वचनांनीं स्वतः भगवानच आत्मसाक्षात्कार झाल्या असतां सर्वकर्माची निवृत्ति दाखवितात—**अत तस्मिन् आत्मज्ञानार्थे सांख्ये कृतान्ते वेदान्ते सर्वकर्मणां सिद्धये-निष्पत्त्यर्थं प्रोक्तानि-कथितानि**—यास्तव त्या आत्मज्ञानासाठीं असलेल्या कर्मान्त सांख्य-वेदान्त-शास्त्रांत सर्व कर्मांच्या सिद्धीसाठीं-कर्मनिष्पत्तिसाठीं (पांच कारणें) सांगितलीं आहेत. १३.

---

१ रहस्यकार या श्लोकांतील 'सांख्ये कृतान्ते' याचा अर्थ "सांख्यांच्या सिद्धान्तांत" असा करितात, व टीपेंत त्याचें समर्थनहि करितात. वास्तव आपल्यासारखे त्याचा विचार केला पाहिजे —"सांख्य म्ह० वेदान्तशास्त्र असा विवेक टीकाकार अर्थ करितात" (शेष करितात. कित्येक असें सोपम कशाला ? शंकराचार्य, नीलकंठ, मधुसूदनसरस्वती, शंक०

रानन्द, भाष्योत्कर्षदीपिकाकार, श्रीधर, वगैरे अद्वैती तर वेदान्तशास्त्र असा अर्थ करितातच, पण मध्वाचार्य "सांख्ये कृतान्ते–ज्ञानसिद्धान्ते" असें म्हणतात. रामानुजाचार्य "सख्या बुद्धिः–सांख्ये कृतान्ते यथावस्थिततत्त्वविषयया वैदिक्या बुद्ध्या अनुसंहिते निर्णये" असें म्हणतात. वल्लभसंप्रदायी टीकाकारहि–कृतान्त म्ह० वेदान्तच म्हणतात. फार काय पण ज्ञानोबारायहि "वेदरायाचिया राजभवनीं, सांख्यवेदान्ताच्या भवनीं" असें म्हणतात. मध्वभाष्याचे टीकाकार तर 'कापिलतन्त्रस्य निंदितत्वात्' असें म्हणून येथें सांख्यशब्दानें कापिलदर्शन न घेण्याचें कारण सांगतात. अर्थात् एकटे रहस्यकारच सांख्यदर्शनाचे पक्षपाती ठरतात. तथापि ते आपल्या अर्थाचें असें समर्थन करितात–"थवढावा श्लोक नारायणीय धर्मांत अक्षरशः आला असून तेथें तत्पूर्वी प्रकृति व पुरुष या कापिल सांख्यातील तत्त्वाचा उद्देश असल्यामुळें सांख्यशब्दानें प्रकृतस्थळीं कापिल सांख्यशास्त्रच अभिप्रेत आहे, असें आमचें मत आहे." पण तें अत्यन्त लटपटित आहे. किंबहुना रहस्यकारांचें हें समर्थन बादरायणसंबंधाचें एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. 'अधिष्ठान तथा कर्ता' हा श्लोक नारायणीय उपाख्यानांत आहे त्याच्यापर्वी 'कारण पुरुषो ह्येषां प्रधानं चापि कारणं। स्वभावश्चैव कर्माणि दैवं येषां च कारणं ॥८५॥' असा श्लोक आहे. यांत पुरुष, प्रधान–प्रकृति, स्वभाव, कर्म व दैव हीं पांच कारणें सांगितलीं आहेत. याच पांच कारणांचा गीतेंत 'अधिष्ठान०' इत्यादि श्लोकानें निर्देश केला आहे, हें सांगण्यासाठीं गीतेंतील प्रस्तुत श्लोकाचा तेथें अनुवाद केला आहे व पुढें 'या सर्वांचा निष्ठा सनातन हरि आहे,' असें म्हटलें आहे. प्रस्तुत प्रकरण जरी पाहिलें तरी 'एष वेदनिधिः श्रीमान् एष वै तपसो निधिः। एष योगश्च सांख्यं च ब्रह्म चाग्र्यं हविर्विभुः ॥ ७८ ॥ नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मकाः। तपो नारायणपरं नारायणपरा गतिः ॥ ७९ ॥ नारायणपरं सत्यं ऋतं नारायणात्मकं। नारायणपरो धर्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः ॥ ८० ॥ प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणात्मकः। नारायणात्मको गन्धो भूमौ श्रेष्ठतमः स्मृतः ॥८१॥ .... नारायणपरा कीर्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्च देवताः। नारायणपरं सांख्यं योगो नारायणात्मकः ॥ ८५ ॥' असें आहे. यांत सर्व नारायणस्वरूप आहे असें सांगत आहेत. तेव्हां 'अधिष्ठान तथा कर्ता०' वगैरे जीं प्रत्येक क्रियेचीं पांच कारणें सांगितलीं आहेत, तीं सांख्यदर्शनांतील आहेत, असें म्हणण्यास येथें काय आधार आहे? तत्पूर्वी 'प्रकृति व पुरुष या कापिलसांख्यशास्त्रांतील तत्त्वाचा उद्देश आहे' असें रहस्यकार म्हणतात. असेल, पण त्यावरून हीं कारणें कापिल सांख्यशास्त्रोक्तच आहेत, हें कसें ठरतें? प्रत्यक्ष त्या दर्शनांत त्याविषयीं कांहीं आधार नाहीं. शिवाय प्रधान–प्रकृति व पुरुष हे शब्द–हीं तत्त्वें सांख्यदर्शनांतीलच आहेत, व उपनिषदांतील नाहींत असें थोडेंच आहे? उपनिषदांत पुरुष, प्रकृति, प्रधान, महत्, अव्यक्त इत्यादि शब्द आहेत. याविषयीं आम्ही मागें बरेंच लिहिलें आहे, म्हणून येथें अधिक विस्तार करीत नाहीं. (पृ. १२५–२६, १४४) 'नारायणपरं सांख्यं योगो नारायणात्मकः' असे शब्द वर ८५ व्या श्लोकांत आहेत. त्यांतील सांख्य व योग हे वैदिक शब्द आहेत. किंवा कापिल दर्शन याच अर्थी सांख्य आहे म्हणून म्हटलें तर योगहि पातंजल दर्शन याअर्थी घेतला पाहिजे. मिळून त्यापासून रहस्यकारांना इष्ट असें कांहींच निष्पन्न होत नाहीं. वरील उताऱ्यांतील ७९ श्लोकाचा उत्तरार्ध व ८० चा पूर्वार्ध याचा उद्देश करून रहस्यकारांनीं, पूर्वी (गी. र. पृ. १०) असा अर्थ

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमम् ॥१४॥

अन्वयार्थ—अधिष्ठानं—शरीर,—**तथा कर्ता**—तसाच कर्ता–मी असे म्हणणारा,—**च पृथग्विधं करणं**—आणि नाना प्रकारचें श्रोत्रादिक इंद्रियजात,—**च विविधाः पृथक् चेष्टाः**—आणि नाना–पृथक् पृथक् प्राणादिकाच्या चेष्टा—**च**—आणि—**अत्र**—या चार कारणांत—**दैवं एव पंचमं**—इंद्रियांवर अनुग्रह करणारें आदित्यादि दैवत हें पांचवें. १४

कानि तानीत्युच्यते—अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरं तथा कर्तोपाधिलक्षणो भोक्ता करणं च श्रोत्रादिकं शब्दाद्युपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं द्वादशसंख्यं विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीयाः प्राणापानाद्या दैवं चैव दैवमेव चात्रैतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणमादित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकम् ॥ १४ ॥

भाष्यार्थ—कानि तानि इति उच्यते—तीं अधिष्ठानादि कारणें कोणती तीं सांगितलीं जातात.—**अधिष्ठान-इच्छा-द्वेष-सुख-दुःख-ज्ञानादीनां अभिव्यक्तेः आश्रय.-अधिष्ठान शरीरं**—अधिष्ठान म्ह० इच्छा, द्वेष, सुख, दुःख, ज्ञान इत्यादिकांच्या अभिव्यक्तीचा आश्रय, तेंच अधिष्ठान म्ह० शरीर—**तथा कर्ता-उपाधिलक्षणः भोक्ता**—तसाच कर्ता म्ह० उपाधिलक्षण भोक्ता [बुद्ध्यादि हीच उपाधि, तेंच ज्याचें लक्षण म्ह० स्वभाव आहे तो उपाधिलक्षण भोक्ता होय. म्हणजे बुद्ध्यादिकांप्रमाणें बनणारा–त्यांचे धर्म आपल्या ठिकाणीं पाहणारा, सोपाधिक–बुद्धिप्रधान]—**च करणं-श्रोत्रादिक शब्दादि-उपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं द्वादशसंख्यं**—व करण म्हणजे श्रोत्रादिक, शब्दादिकांच्या ज्ञानासाठीं पृथक् म्हणजे नानाप्रकारचें–पांच ज्ञानेंद्रियें, पांच कर्मेंद्रियें आणि मन व बुद्धि असें बारा प्रकारचें करण—**च विविधाः पृथक् चेष्टा वायवीया· प्राणापानाद्या·**—व नानाप्रकारच्या

दिला आहे—" हा नारायणीयधर्म पुनर्जन्म टाळणारा म्ह० पुण्यमोक्षप्रद असून तो प्रवृत्तिपरहि आहे असें त्याचें दुहेरी लक्षण देऊन" वगैरे पण हा अर्थ बरोबर नाहीं, हें आतां कोणाच्याहि ध्यानात येईल. त्याचा खरा अर्थ–पुनरावृत्तिदुर्लभ म्ह० पुनर्जन्म ज्यामुळें दुर्लभ होतो असा निवृत्तिधर्म नारायणपर–नारायणात्मक आहे व प्रवृत्तिलक्षण धर्महि नारायणात्मक आहे असा आहे. मागच्या पुढच्या वचनें पाहिलीं म्हणजे हाच अर्थ बरोबर आहे, हें अल्पमरहस्यकाराच्याहि ध्यानात येईल. अशा विपरीत अर्थानेंच रहस्यकार आचार्यांचा अबाधित सिद्धान्त मोडून काढून आपला प्रमाणशून्य कर्मयोग कितीमा सिद्ध करूं शकतील तं दिसतच आहे ! तथापि सामान्य जनतेच्या अद्वैत सिद्धान्ताविषयींच्या व विशेषतः गीताभाष्याविषयींच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांनीं तात्कालिक जय संपादन केला आहे, एवढें मात्र खरें ! आतां तो किती दिवस टिकेल व निष्काम सज्जांच्या आदरास ...पात्र होईल, हा प्रश्न अगदीं वेगळा आहे.

पृथक् पृथक् चेष्टा म्हणजे वायूच्या श्वास, उच्छ्वास इत्यादि निरनिराळ्या क्रिया—**दैवं च एव**—**दैव एव च अत्र एतेषु चतुर्षु पंचमं-पञ्चानां पूरणं**—आणि दैव-दैव हव या चार कारणांतील पाचवें म्ह० पाच हा संख्या पूर्ण करणार कारण होय [ते दैव कोणतें ? उत्तर-]—**चक्षुरादि-अनुग्राहक आदित्यादि**—चक्षुरादि इंद्रियावर अनुग्रह करणारें आदित्यादि हे पाचवें कारण होय १४

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

अन्वयार्थ—नरः—पुरुष—**शरीर-वाङ्-मनोभिः**—शरीर, वाणी व मन यांनीं—**यत्**—जें—**न्याय्यं वा विपरीतं वा कर्म**—शास्त्रीय धर्मकार्य किंवा त्याच्या उलट अधर्म कार्य—**प्रारभते**—आरंभितो—**तस्य**—त्याचे—**एते पंच**—हे पांच—**हेतवः**—हेतु आहेत १५

शरीरेति । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म त्रिभिरेतैः प्रारभते निर्वर्तयति नरो न्याय्यं वा धर्म्यं शास्त्रीय, विपरीतं वाऽशास्त्रीयमधर्म्यम् । यद्यपि निमिषितचेष्टादिजीवनहेतु-

---

१ या श्लोकाचा अर्थ रामानुजादि इतर भाष्यकार व सर्व टीकाकार असाच करितात फार काय पण आमचे ज्ञानेश्वरांनीहि— "तरी देह हें मठ म्हणे । पहिलें पैं ॥ २१५ ॥ ययातें अधिष्ठान ऐसें । म्हणिजे ... तियें भोगावया पुरुषा । आन ठावोचि नाहीं देखा । म्हणोनि अधिष्ठानभाषा । बोलिजे देह ॥ २१८ ॥ निवडुना अवस्थात्रया । हें अधिष्ठान धनंजया । म्हणोनि देहा यया । हेंचि नाम ॥ २२० ॥ आणि कर्ता हें दुजें । कर्माचें कारण जाणिजे । प्रतिबिंब म्हणिजे । चैतन्याचें ॥ २२१ ॥ तेवी बुद्धीचें एक जाणणें । श्रोत्रादिभेदें येणें । बाहेरी इंद्रियपणें । फाके ... का ॥ २३० ॥ तें पृथग्विध करण । कर्माचें तिसरें कारण । तिसरें गा जाण । नृपनंदना ॥" इत्यादि अगदी आचार्यांच्या भाष्याप्रमाणेंच व्याख्यान करितात पण रहस्यकाराचा मात्र निराळा ! ते म्हणतात—" अधिष्ठान (जागा), तसाच कर्ता, निरनिराळ्या प्रकारचें कारण (करण ?) म्ह० साधन किंवा हत्यार, अनेक प्रकारच्या करण्याच्या पृथक् पृथक् चेष्टा म्ह० व्यापार आणि त्याबरोबरच पाचवें दैव होय " हा अर्थ कितपत उपपन्न व सबोध आहे व आता वाचकांनाच ठरवावें रहस्यकारानीं दैवेश " कर्मांचें फल घडण्यास मनुष्य हा एकटा कारण नाहीं " इत्यादि काही तरी असंबद्ध मजकूर पुष्कळ लिहिला आहे पण त्याकडे दुर्लक्ष करणेंच आता भाग आहे त्याचें सर्व प्रतिपादन मूळाला सोडून केवळ कल्पनामय असतें येथें व यदा—'कोणत्याहि न्याय्य किंवा विपरीत कर्माचे हे पांच हेतु-कारणें आहेत.' असें भगवान् सांगत आहेत, पण रहस्यकार म्हणतात—" कर्मांचें फल घडण्यास मनुष्य हा एकटाच कारण नाहीं " मुळाशी याचा काहीं संबंध आहे ? काहीं नाहीं तरी सर्वां आचार्यादिकांना सांप्रदायिक म्हणून दोष देण्यास तयारच ! आणि पुढें असल्या असंबद्ध वाक्यांचेंच सविस्तर सोदाहरण उपपादन केलें आहे ! तेव्हा अशा असंबद्ध पाल्हाळाचे काय परीक्षण करावयाचे आहे ?

रतदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम्। पञ्चैते यथोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतव कारणानि। नन्वधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणा कारणानि, कथमुच्यते शरीरवाङ्मनोभि कर्म प्रारभत इति। नैष दोष, विधिप्रतिषेध लक्षण सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधान तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षण त्रिधैव राशीकृतमुच्यते शरीरादिभिरारभत इति फलकालेऽपि तत्प्रधानैर्भुज्यत इति पञ्चाना मेव हेतुत्व न विरुध्यते ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—' शरीर० ' इति—या श्लोकानें अधिष्ठानादिक पांच कारण सर्व
एतै त्रिभि
कर्मसिद्ध्यर्थं आहेत हे दाखवितात —**नर॰ शरीर-वाङ्मनोभि**
यत् कर्म प्रारभते-निर्वर्तयति—पुरुष शरीर, वाणी व मन या तीन साधनांनीं
जें कर्म आरंभितो म्ह० करतो (तें कर्म कसें ?)—**न्याय्यं वा धर्म्यं-शास्त्रीयं**
विपरीत वा अशास्त्रीयं-अधर्म्यं—न्याय्य म्ह० धर्म्य-शास्त्रीय किंवा विपरीत
—अशास्त्रीय-अधर्म्य (धर्माला अनुसरून असलेलें-विहित तें धर्म्य,आणि त्याच्या उलट
म्हणजे निषिद्ध तें अधर्म्य अहोपण, जीवनामाठीं अवश्य असलेलें निमिषोन्मेषादि दुस
रेंहि साधारण कर्म आहे, मग येथे दोनच प्रकारचें कर्म कां सांगितलें आहे ? उत्तर-)—
यत् च अपि निमिषितचेष्टादि जीवनहेतु॰ तत् अपि पूर्वकृतधर्मा
धर्मयो॰ एव कार्यं—आणि जें निमिषित चेष्टादि-डोळ्याची उघड झांक वगैरे जीव
नाला कारण होणारें व दुसरेंहि पहाणें वगैरे स्वाभाविक कर्म, तें पूर्वी केलेल्या धर्मा
धर्मांचेंच कार्य आहे —**इति न्याय्यविपरीतयो ग्रहणेन एव गृहीत**—म्हणून
न्याय्य व विपरीत या शब्दाच्या ग्रहणानेंच त्या सर्व स्वाभाविक कर्मांचें ग्रहण केलें
आहे—**एते यथोक्ताः पञ्च तस्य सर्वस्य एव कर्मण हेतवः-कारणानि**—
हे वर सांगितलेले पांच त्या सर्वच कर्मांचे हेतु म्ह० कारण आहेत (यावर आक्षेप-)—
ननु अधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणा कारणानि—अहोपण, अधिष्ठानादिक हीं सर्व
कर्मांचीं कारणें आहेत, मग—' **शरीरवाङ्मनोभि कर्म प्रारभते** ' **इति कथं**
उच्यते—' शरीर, वाक् व मन यांनीं कर्म आरंभितो ' हें पुन कसें म्हटलें आहे'—
एष दोष न—हा दोष येत नाहीं [म्हणजे अधिष्ठानादि पांच प्रत्येक कर्मांचीं कारणें
आहेत, अशी प्रतिज्ञा करून पुन॰ तीच शरीरादि त्रिविध कर्मांचीं कारणें आहेत, असें
म्हणणें अयुक्त नव्हे,]—**विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधान**—
विधि प्रतिषेधरूप सर्व कर्म शरीरादि त्रयप्रधान म्ह० शरीरादि तीन साधनांनीच होणारें
असतें—**दर्शन श्रवणादि च जीवनलक्षण तदङ्गतया त्रिधैव राशीकृतं**
शरीरादिभि आरभते इति उच्यते—आणि पहाणें, ऐकणें इत्यादि जीवनरूप
स्वाभाविक कर्म देहादिकांच्या चक्षुरादि अंगत्वानें होतें, त्यामुळें त्याचाहि शरीरादि
प्रधान कर्मांमध्येंच अंतर्भाव होतो म्हणून त्याचे तीनच भाग करून ' शरीरादि-
कांनीं आरंभ करतो ' असें म्हटलें जातें [चक्षुरादिक हीं देहाचींच अंगें आहेत, त्या
मुळें त्यांच्या योगानें जें होणारें कर्म तेंहि शरीरादि कर्माहून निराळें आहे, असें म्हणता

येत नाही. म्हणून कायिक, वाचिक व मानसिक असे कर्माचे तीनच भेद करून त्यांचा या श्लोकात उल्लेख केला आहे अहोपण, या त्रिविध कर्मांमध्ये सर्व कर्मांचा अतर्भाव जरी होत असला तरी अधिष्ठानादिक पाच कारणांनाच त्यांचें हेतुत्व कसें ? कारण फलोपभोगाच्या वेळी दुसऱ्या कारणाची अपेक्षा संभवते, अशी आशंका घेऊन आचार्य सांगतात-]—**फलकाले अपि तत्प्रधानैः भुज्यते इति पचानां एव हेतुत्व न विरुध्यते**—फलकालींहि शरीरादिप्रधान कारणाच्या द्वाराच फलाचा अनुभव घेतला जातो, त्यामुळे अधिष्ठानादि पांचाचेंच कारणत्व विरुद्ध नाही [जन्मकाली व भोगकाली असलेल्या सर्व कारणाचा त्यातच अतर्भाव होत असल्यामुळें तसें म्हणण्यात काहीच दोष नाही] १५

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—**तत्र एव सति**—प्रत्येक कर्माची अशी पाच कारणें असताना—**यः**—जो मनुष्य—**अकृतबुद्धित्वात्**—शास्त्राचे उपदेशादिकानीं बुद्धि संस्कृत झालेली नसल्यामुळे—**केवलं आत्मानं**—एकट्या आत्म्यालाच—**कर्तारं**—कर्ता—**पश्यति**—पाहतो—**सः दुर्मतिः**—तो दुर्बुद्धि पुरुष—**न पश्यति**—बरोबर पहात नाही त्याला आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान नसते १६

तत्रेति । तत्रेति प्रकृतेन सबध्यते, एवं सति, एवं यथोक्तैः पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्ये सति कर्मणि । तत्रैव सतीति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन सबध्यते । तत्र तेष्वात्मानमनन्यत्वेनाविद्यया परिकल्प्य तैः क्रियमाणस्य कर्मणोऽहमेव कर्तेति कर्तारमात्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यति कस्माद्वेदान्ताचार्योपदेशन्यायैरकृतबुद्धित्वादसंस्कृतबुद्धित्वात् योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवाद्यन्यमात्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यत्यसावप्यकृतबुद्धिरेवातोऽकृतबुद्धित्वान्न स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणो वेत्यर्थोऽतो दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टाऽजस्रं जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मतिरस्येति दुर्मतिः स पश्यन्नपि न पश्यति, यथा तैमिरिकोऽनेकं चन्द्रं,यथा वाऽभ्रेषु धावत्सु चन्द्रं धावन्तं यथा वा वाहन उपविष्टोऽन्येषु धावत्स्वात्मानं धावन्तम् ॥ १६ ॥

भाष्यार्थ—' तत्र० ' इति—या श्लोकात अधिष्ठानादिकाना क्रियाकर्तृत्व आहे, असें सांगून त्या त्यामध्यें आत्मदृष्टि ठेवतो या गोष्टीचा अनुवाद करतात—**तत्र इति प्रकृतेन सबध्यते**—तत्र हे पद प्रकृत कर्माशीं संबद्ध होते,—' **एवं सति** '—**एवं कर्मणि यथोक्तैः पचभिः हेतुभिः निर्वर्त्ये सति**—याप्रमाणें कर्म वर सांगितलेल्या पाच हेतूंना घडत असता-[म्हणजे अधिष्ठानादि पांच हेतूंना कोणतेंहि कर्म घडत असताना]—**तत्र एव सति इति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन सबध्यते**—तत्र एव सति ' हें दुर्मतित्वाच्या हेतुत्वानें संबद्ध होते [वर सांगितल्याप्रमाणें अधि-

ष्ठानादिकांना कर्तृत्व असतां मनुष्य ज्या अर्थी ते आत्म्यामध्यें भ्रमानें पहातो, त्याअर्थी
आत्म्यामध्यें कर्तृत्व पहाणारा तो दुर्मति होय. असा संबंध लागतो. आतां 'कर्तारं' याचें
व्याख्यान करितात-]—**तत्र-तेषु अविद्यया आत्मानं अनन्यत्वेन परि-**
कल्प्य—त्या अधिष्ठानादिकांमध्यें अविद्येमुळें आत्म्याला तादात्म्यानें कल्पून म्ह०
अधिष्ठानादिक व आत्मा यांचें ऐक्य मानून—**तैः क्रियमाणस्य कर्मणः अहं एव**
कर्ता इति—ज्याच्यामध्यें आत्मभाव आरोपिलेला आहे अशा त्या अधिष्ठानादिकां-
कडून केल्या जाणाऱ्या कर्मांचा मीच कर्ता आहे असें—**केवलं शुद्धं आत्मानं तु**
यः अविद्वान् कर्तारं पश्यति—केवळ-शुद्ध सर्व विकारशून्य आत्म्यालाच जो
अविद्वान् कर्ता पहातो-म्ह० अकर्त्या आत्म्यालाच कर्ता मानतो,—**कस्मात्**—तो
असें कां बरें मानतो ? (उत्तर-)—**वेदान्त-आचार्य-उपदेश-न्यायैः अकृतबु-**
द्धित्वात्-असंस्कृतबुद्धित्वात्—वेदान्त व आचार्य यांचा उपदेश म्ह० शास्त्र-
पूर्वक आचार्योपदेश व तदनुसारी न्याय, यांनीं अकृतबुद्धि असल्यामुळें म्ह० त्यांच्या
योगानें बुद्धीला संस्कार झालेला नसल्यामुळें (असें पहातो असा संबंध अहोपण,
ज्याची बुद्धि शास्त्रानें संस्कृत झालेली आहे असा ढुंती, 'आत्मा शरीरादिकांहून भिन्न
आहे' असें जाणत असूनहि त्याला कर्ता समजतो, तेव्हां अशा मनुष्याला काय म्हणाव
याचें ? उत्तर-)—**यः अपि देहादिव्यतिरिक्त-आत्मवादी अन्यं आत्मानं एव**
केवलं कर्तारं पश्यति असौ अपि अकृतबुद्धिः एव—आणि जो आत्मा देहा-
दिकांहून भिन्न आहे असें मानणारा, त्या भिन्न असलेल्या केवळ आत्म्यालाच कर्ता
समजतो तोहि असंस्कृतबुद्धिच होय म्ह० त्याच्याहि बुद्धीला शास्त्राचार्योपदेश व
न्याय यांच्या योगानें संस्कार झालेला नाहीं, असेंच म्हटलें पाहिजे—**अतः अकृत-**
बुद्धित्वात् सः आत्मनः कर्मणः वा तत्त्वं न पश्यति इत्यर्थः—यास्तव अस
स्कृतबुद्धित्वामुळें तो आत्म्याचें किंवा कर्मांचें तत्त्व जाणत नाहीं, असा याचा भावार्थ.
[निर्विकारत्व हें आत्म्याचें तत्त्व म्ह० यथार्थ स्वरूप आहे आणि अविद्याकृत अधि-
ष्ठानादिकांकडून निष्पन्न होणें व आत्म्याशीं त्यांचा कांहीं एक संबंध नसणें, हें कर्मांचें
तत्त्व आहे]—**अतः दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टा-अजस्र जनन मरण**
प्रतिपत्तिहेतुभूता मतिः अस्य इति दुर्मतिः—आत्मा व कर्म यांचें तत्त्व
जाणत नसल्यामुळें दुर्मति, कुत्सित म्ह० विपरीत दुष्ट अर्थात् सतत जन्ममरणाच्या
प्राप्तीला कारण होणारी अशी याची मति असते म्हणून दुर्मति—**सः पश्यन् अपि**
न पश्यति—तो पहात असूनहि पहात नाहीं ('मी कर्ता' असें आत्म्याला जाण-
णाऱ्या अविद्वान् पुरुषालाहि आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान नसतें याविषयीं दृष्टान्त-)—
यथा तैमिरिकः अनेकं चन्द्रं—ज्याप्रमाणें तैमिरिक म्ह० ज्याच्या डोळ्याला
तिमिर रोग झाला आहे, असा मनुष्य अनेक चंद्र पहात असतांनाहि तत्त्वतः त्याला
पहात नाहीं [त्याप्रमाणें अविद्वान् आत्म्याला कर्ता या रूपानें पहात असूनहि तत्त्वतः
त्याला पहात नाहीं. अज्ञानानें अधिष्ठानादिकांशीं एकरूप झालेल्या आत्म्यामध्यें अधि-
ष्ठानादिकांच्या क्रियांचा आरोप कसा होतो त्याविषयीं दृष्टान्त-]—**वा यथा अभ्रेषु**

वगैरे इतर सर्व सामग्री असूनहि त्या सर्वांचा उपयोग करणारा–त्या सर्वांचें साह्य घेऊन क्रिया करणारा मनुष्य जर नसेल तर त्या सर्वांचाहि कांहींच उपयोग होणार नाहीं, म्हणून मनुष्यच मुख्य कर्ता व इतर सर्व त्याचीं सहकारी कारणें, असें न्यायानेंच ठरतें. त्यामुळेंच कारणाचे साधारण व असाधारण असे भेद केले जातात. पण मूळ श्लोकाकडे पाहतां प्रस्तुत विवेचन निरुपयोगीच ठरतें. येथें शरीर, मन व वाणी यांनीं होणाऱ्या प्रत्येक कर्माचा अधिष्ठानादिक हीं पांच साधारण कारणें आहेत, एवढेंच सांगावयाचें आहे. या पांच कारणांवाचून मनुष्याचा–प्राण्याचा कोणताच प्रयत्न होत नाहीं, हें सांगून केवळ आत्मा अकर्ता आहे हें येथें सांगावयाचें आहे. सतराव्या श्लोकांतील ' हत्वाऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति ' यासंबधानेंहि त्यांनीं अशीच अप्रस्तुत चर्चा केली आहे. ते म्हणतात– " तथापि ज्याची फलाशा सुटली त्यानें वाटेल तें कुकर्म करावें असाहि सतराव्या श्लोकाचा अर्थ समजावयाचा नाहीं. सामान्य मनुष्यें जें कांहीं करितात तें स्वार्थाच्या लोभानें करीत असल्यामुळें त्याच्या हातून गैरवर्तन होत असतें. पण ज्याचा स्वार्थ, लोभ किंवा फलाशा पूर्ण त्यास जाऊन सर्व भूतें ज्याला सारखींच झालीं त्याच्या हातून कोणाचेंच अनहित होणें शक्य नाहीं. कारण दोष बुद्धींत असतो कर्मांत नाहीं. म्हणून ज्याची बुद्धि शुद्ध व पवित्र असें प्रथम कायम ठरलें त्यानें केलेली एखादी गोष्ट लौकिकदृष्ट्या दिसण्यांत जरी विपरीत दिसली तरी त्यांतील बीज शुद्धच असलें पाहिजे असें न्यायतः च प्राप्त होतें व त्याबद्दल शुद्ध बुद्धीच्या मनुष्यास मग जबाबदार धरितां येत नाहीं. असें १७ व्या श्लोकाचें तात्पर्य आहे. स्थितप्रज्ञाच्या म्हणजे शुद्ध बुद्धीच्या पुरुषाच्या निष्पापत्वाबद्दलचें हें तत्त्व उपनिषदांतूनहि वर्णिलेलें आहे (कौषी. ३,१ व पंचदशी. १४.१६ व १७ पहा) " अगोदर 'ज्याची फलाशा सुटली' असें सतराव्या श्लोकांत म्हटलेलें नाहीं, त्यामुळें 'त्यानें वाटेल तें कुकर्म करावें' असा येथें प्रश्नच नाहीं. वास्तव रहस्यकारांना याविषयीं केलेली वरील सर्व चर्चा फुकट आहे या श्लोकाचा खरा तात्त्विक अर्थ आचार्यांच्या भाष्यावरूनच कळतो. ' ज्याचा स्वार्थ, लोभ किंवा फलाशा पूर्ण लयास जाऊन सर्वभूतें ज्याला सारखींच झालीं त्याच्या हातून कोणतेंच अनहित होणें शक्य नाहीं. ' ही नुसती कल्पना आहे जीव कर्मपरवश आहे, हें लक्षांत न ठेवल्याचा हा परिणाम आहे. ज्ञानी जीवन्मुक्तहि तीव्र प्रारब्धाचें अतिक्रमण करूं शकत नाहीं, हा वेदान्तसिद्धान्त आहे. 'सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि' (पृ. ३३२) असें स्वतः भगवान् सांगतात. तेव्हां ज्ञानी पुरुषाच्या हातूनहि तीव्र प्रारब्धवशात् कुकर्मच होणार नाहीं, अशी हमी देणें अयोग्य आहे. असें येथें–या १७ व्या श्लोकांत नसेंच कौषीतकी उपनिषद्, पंचदशी इत्यादि स्थलींहि हेंच सांगितलें आहे. अर्थात् आत्मज्ञानी पुरुषाच्या हातून कर्तृत्वाभिमान व बुद्धिलेप यांच्या अभावीं प्रारब्धवशात् लौकिक पाप जरी घडलें तरी त्यानें तो बद्ध होत नाहीं, हा या वाक्याचा अर्थ आहे. पण हें तत्त्व न कळल्यामुळें रहस्यकार—"ज्याची बुद्धि शुद्ध व पवित्र असें प्रथम कायम ठरलें (तें कसें काय ठरणार !) त्यानें केलेली एखादी गोष्ट लौकिकदृष्ट्या जरी विपरीत दिसली तरी त्यांतील बीज शुद्धच असलें पाहिजे " असें कांहीं तरी सांगत सुटले आहेत. हें असलें अनुपपन्न गीतारहस्य कोणाला पटत असेल तें असो. अगोदर बुद्धि शुद्ध व पवित्र असणें, हेंच आत्मज्ञान नव्हे. तें नसती आहे हें लौकिक प्रमाणांनी

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

अन्वयार्थ—**यस्य**—ज्याला—**अहंकृतः भावः**—मी कर्ता आहें, असा भाव-अशी भावना-प्रत्यय—**न**—नसतो व—**यस्य**—ज्याची—**बुद्धिः**—मति-अन्तःकरण—**न लिप्यते**—मी हें केलें, याच्यायोगानें मी नरकास जाईन, अशा अनुतापानें लिप्त होत नाहीं—**सः**—तो—**इमान् लोकान्**—या लोकांना-या सर्व प्राण्यांना—**हत्वा अपि**—मारनहि—**न हन्ति**—मारीत नाहीं व—**न निबध्यते**—त्या कर्मांच्या फलानें बद्ध होत नाहीं. १७.

कः पुनः सुमतिर्यः सम्यक्पश्यतीत्युच्यते—यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनो न भवत्यहंकृतोऽहं कर्तेत्येवंलक्षणो भावो भावना प्रत्यय एत एव पञ्चाधिष्ठानादयोऽविद्ययाऽऽत्मनि कल्पिताः सर्वकर्मणां कर्तारो नाहमहं तु तद्व्यापाराणां साक्षिभूतोऽप्राणो ह्यमनाः शुभ्रोऽक्षरात्परतः परः केवलोऽविक्रिय इत्येवं पश्यतीत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं यस्याऽऽत्मन उपाधिभूता न लिप्यते नानुशयिनी भवतीदमहमकार्षं तेनाहं नरकं गमिष्यामीत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते स सुमतिः स पश्यति । हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्सर्वान्प्राणिन इत्यर्थः । न हन्ति हननक्रियां न करोति न निबध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफलेन सबध्यते ॥

भाष्यार्थ—**पुनः सुमति कः यः सम्यक् पश्यति इति उच्यते**—आत्म्याला कर्ता मानणारा विपरीतदृष्टि पुरुष जर दुर्मति तर मग सुमति कोण ? जो सम्यक् म्ह० यथार्थ जाणतो तो सुमति, असें सांगितलें जातें.—**शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनः यस्य अहंकृतः-'अहं कर्ता' इति-एवंलक्षणः भाव-भावना-प्रत्ययः न भवति**—शास्त्र, शास्त्रानुसार आचार्योपदेश व तदनुसार न्याय यांनीं ज्याच्या अन्तःकरणाला संस्कार झालेला आहे, अशा ज्याला 'अहंकृत' म्ह० 'मी कर्ता' या अशा स्वरूपाचा भाव म्ह० भावना प्रत्यय नसतो, तर—**एते एव पंच अधिष्ठानादयः**—हेच पांच अधिष्ठानादिक (ते कसे ? उत्तर-)—**अविद्यया आत्मनि कल्पिताः**—अविद्येनें-आत्म्याचें यथार्थ ज्ञान नसल्यामुळें आत्म्यामध्यें क-

---

कायम ठरणेंहि कठिण आहे आणि जरी नम्र ठरलें तरी त्यानें केलेल्या विपरीत-लोकविरुद्ध कर्मांचें बीज शुद्धच असलें पाहिजे व 'त्याबद्दल शुद्ध बुद्धीच्या मनुष्यास मग जबाबदार धरितां येत नाहीं' असें म्हणणें म्हणजे आपल्या विवेकबुद्धीला वादीशी करणेंच आहे. अधश्रद्धेची ती पराकाष्ठा आहे. शुद्ध बुद्धि पुरुष तर राहोच, पण खऱ्या आत्मसाक्षात्कारवान् पुरुषानेंहि जरी लोकविरुद्ध कार्य केलें तरी त्याची लौकिकांत निंदा झाल्यावाचून रहात नाहीं. त्याची ती कृति खरोखरच जर अहंभावशून्य असेल तर त्याच्या मोक्षाला बाध येणार नाहीं, एवढाच या श्लोकाचा भावार्थ आहे.

लिपलेले अधिष्ठानादिक—**सर्वकर्मणां कर्तार अहं न**—सर्व कर्मांचे कर्ते आहेत, मी नव्हें —**अहं तु तद्व्यापाराणां साक्षिभूत** —पण मी तर त्याच्या व्यापाराचा साक्षिभूत आहे —“ **अप्राणो ह्यमना शुभ्रो अक्षरात् परत पर** ”—प्राणरहित क्रियाशक्तिशून्य, मनोरहित-ज्ञानशक्तिशून्य, शुद्ध, सर्वांहून श्रेष्ठ असलेलें जें अक्षर त्याहून पर अक्षरात्मा (मु भा २ १-२ पृ. ५१)—**केवल अविक्रिय इति एव पश्यति इति एतत्**—केवल निरुपाधिक अविक्रिय-जन्मादिशून्य आहे, असें पाहतो, असा भावार्थ —**यस्य बुद्धि -अन्त करणं आत्मनः उपाधिभूता न लिप्यते अनुशायिनी न भवति**—ज्याची बुद्धि म्ह० अन्त करण-आत्म्याची उपाधिभूत बुद्धि लिप्त होत नाहीं, क्लेशशालिनी-पश्चात्तापयुक्त होत नाहीं म्हणजे—**अहं इद अकार्षं तेन अहं नरकं गमिष्यामि इति एव यस्य बुद्धि न लिप्यते** मी हें केल, त्यामुळे नरकाला जाईन, अशा रीतीनें ज्याची बुद्धि लिप्त होत नाहीं, पश्चात्ताप पावत नाही—**स. सुमतिः स पश्यति**—तो सुमति, तो पाहतो,—**स. इमान् लोकान्-सर्वान् प्राणिन इत्यर्थ. हत्वा अपि**—तो या लोकास म्ह० सर्व प्राण्यांना, असा याचा भावार्थ, मारून सुद्धा—**न हन्ति-हननक्रिया न करोति**—मारीत नाही, 'हनन' ही क्रिया करीत नाहीं,—**न निबध्यते-तत्कार्येण अधर्मफलेन अपि न संबध्यते**—व बद्ध होत नाहीं, त्या हननक्रियेच्या कार्याशी —अधर्मफलाशीं हिंसा या अधर्माच्या फलाशीं संबद्ध होत नाही

ननु हत्वाऽपि न हन्तीति विप्रतिषिद्धमुच्यते यद्यपि स्तुति । नैष दोष । लौकिक-पारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्ते । देहाद्यात्मबुद्ध्या हन्ताऽहमिति लौकिकीं दृष्टिमाश्रित्य हत्वाऽपीत्याह यथादर्शितां पारमार्थिकीं दृष्टिमाश्रित्य न हन्ति न निबध्यत इति तदुभयमुपपद्यत एव ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)—**ननु यद्यपि स्तुति (तथापि) हत्वा अपि न हन्ति इति विप्रतिषिद्ध उच्यते**—अहोपण, ही जरी ज्ञानाचा स्तुति असली तरी 'मारनहि मारीत नाहीं' हे म्हणणें विरुद्ध आहे [म्ह० जरी स्तुति करावयाची असली तरी विरुद्ध अर्थ सांगून ती करणें युक्त नव्हे, आचार्य या विरोधाचा परिहार करितात-]—**एष दोषः न**—हा विरोधरूप दोष येत नाहीं —**लौकिक पारमार्थिकदृष्टि अपेक्षया तदुपपत्ते.**—लौकिकदृष्टि व पारमार्थिकदृष्टि या दोन दृष्टींच्या अपेक्षेनें तसा निर्देशाची उपपत्ति लागते —या दोन दृष्टींनां तसा दोन प्रकारचा निर्देश संभवतो (लौकिक दृष्टीचा आश्रय करून 'हत्वाऽपि' हा निर्देश आहे, असें सांगतात-)—**देहादि-आत्मबुद्ध्या 'हन्ताहं' इति लौकिकीं दृष्टिं आश्रित्य 'हत्वाऽपि' इति आह**—देहादिकच आत्मा या बुद्धीन 'मी मारणारा' या लौकिकदृष्टीचा आश्रय करून 'हत्वा अपि' मारूनहि, असें म्हणतात व—**यथादर्शितां पारमार्थिकीं दृष्टिं आश्रित्य 'न हन्ति न निबध्यते' इति**—वर प्रदर्शित केलेल्या प्रकारच्या दृष्टीचा आश्रय करून 'मारीत नाहीं व अथवा बद्धहि होत नाहीं'

असें भगवान् म्हणत आहेत. (मी कर्ता नव्हे, तर कर्ता व त्याचा व्यापार याचा साक्षी आहें. क्रियाशक्ति व ज्ञानशक्ति याना युक्त अशा दोन उपाधीनीं रहित, शुद्ध, अद्वितीय, अविक्रिय आहें, ही पूर्वोक्त पारमार्थिक दृष्टि होय)—**तत् उभय उपपद्यते एव**—याप्रमाणें ' हत्वापि ' व ' न हन्ति ' हें दोन्हीं दोन दृष्टीच्या आश्रयानें उपपन्न होतें, त्यात अनुपपन्न काहीं नाहीं.

नन्वधिष्ठानादिभिः संभूय करोत्येवाऽऽत्मा कर्तारमात्मानं केवलं त्विति केवलशब्दप्रयोगात् । नैष दोष । आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेऽधिष्ठानादिभिः संहतत्वानुपपत्तेः । विक्रियावतो ह्यन्यैः संहननं संभवति संहत्य वा कर्तृत्व स्यात् त्वविक्रियस्याऽऽत्मनः केनचित्संहननमस्तीति न संभूय कर्तृत्वमुपपद्यते । अत. केवलत्वमात्मन स्वाभाविकमिति केवलशब्दोऽनुवादमात्रम् ॥

भाष्यार्थ—(केवलशब्दावरून येणारा आणखी आक्षेप-)—**ननु अधिष्ठानादिभि संभूय आत्मा करोति एव**—अहोपण, अधिष्ठानादिकाशी मिळून म्ह० अधिष्ठानादिकाना विशिष्ट असा आत्मा कर्म करतोच —' **कर्तारं आत्मान केवल तु' इति केवलशब्दप्रयोगात्**—कारण ' केवल आत्म्याला कर्ता जो समजतो तो दुर्मति ' असा वरील वाक्यात केवलशब्दाचा प्रयोग केलेला आहे. [त्यामुळें केवल—एकाकी आत्मा कर्ता जरी नसला तरी शरीरादिकानीं विशिष्ट आत्मा कर्ता आहे, असें ठरतें. या आक्षेपाचे समाधान-]—**एष दोष न**—हा दोष येत नाहीं —**आत्मनः अविक्रियस्वभावत्वे अधिष्ठानादिभि संहतत्वानुपपत्ते**—कारण आत्म्याला अविक्रियस्वभावत्व असल्यामुळें–अविक्रियत्व हा आत्म्याचा स्वभाव असल्यामुळें त्याने अधिष्ठानादिकाशा संघात पावणें अनुपपन्न आहे—**हि विक्रियावत अन्यै संहनन संभवति**—कारण विक्रियावानाचाच इतर पदार्थांशी संघात होऊ शकतो—**संहत्य वा कर्तृत्व स्यात्**—आणि विक्रियावानाचाच इतराशा संघात होऊन त्याला कर्तृत्व प्राप्त होत —**तु अविक्रियस्य आत्मन केनचित् संहनन न अस्ति**—पण अविक्रिय आत्म्याचा कोणाशीहि संघात होऊ शकत नाहीं.—**इति संभूय कर्तृत्व न उपपद्यते**—त्यामुळें अधिष्ठानाशी मिळून–संघात पावून–तद्विशिष्ट होऊन आत्म्याचें कर्तृत्व उपपन्न होत नाही (मग आत्म्याला ' केवल ' हें विशेषण का लाविलें आहे ' उत्तर-)—**अतः आत्मनः केवलत्व स्वाभाविक इति केवलशब्द अनुवादमात्र**—वास्तव आत्म्याचें केवलत्व स्वाभाविक आहे, त्यामुळें येथील केवल शब्द हा केवल अनुवाद आहे [आत्म्याचें कैवल्य स्वभावसिद्धच आहे तें विशेषणानी नवीन संपादन करावयाचें नाही. त्यामुळें या श्लोकात त्याचा नुस्ता अनुवाद केला आहे]

अविक्रियत्वं चाऽऽत्मनः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । ' अविकार्योऽयमुच्यते ' । ' गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते ' ' शरीरस्थोऽपि न करोति ' इत्यादमसकृदुपपादित गीतास्वेव तावत् । श्रुतिषु च " ध्यायतीव लेलायतीव " इत्येवमाद्यासु । न्यायतश्च निरवयव-

मपरतन्त्रमविक्रियमात्मतत्त्वमिति राजमार्गः । विक्रियावत्त्वाभ्युपगमेऽप्यात्मन स्वकीयैव विक्रिया स्वस्य भवितुमर्हति। नाधिष्ठानादीनां कर्माण्यात्मकर्तृकाणि स्यु. । न हि परस्य कर्म परेणाकृतमागन्तुमर्हति । यत्त्वविद्यया गमितं न तत्तस्य । यथा रजतत्वं न शुक्तिकाया यथा वा तलमलवत्त्वं बालैर्गमितमविद्यया नाऽऽकाशस्य तथाऽधिष्ठानादिविक्रियाऽपि तेषामेवेति नाऽऽत्मन. । तस्मायुक्त मुक्तमहंकृतत्वबुद्धिलेपाभावा द्विद्वान् हन्ति न निवध्यत इति ॥

भाष्यार्थ—(पण आत्म्याच्या अविक्रियत्वाला प्रमाण काय? उत्तर-)—च आत्मन अविक्रियत्वं श्रुति स्मृति-न्यायप्रसिद्धं—आणि आत्म्याचें अविक्रियत्व श्रुति स्मृति-न्यायप्रसिद्ध आहे.—' अविकार्योऽयं उच्यते '—' हा अविकार्य म्हटला जातो ' (२.४५)—'गुणैः एव कर्माणि क्रियन्ते' (३.२७) गुणाकडूनच कर्मे केली जातात.—' शरीरस्थः अपि न करोति ' (१३ ३१) शरीरात स्थित असला तरी करीत नाही.—इत्यादि गीतासु एव तावत् असकृत् उपपादितं—इत्यादि गीतेंतच अगोदर अनेकदा उपपादन केलें आहे —' ध्यायतीव लेलायतीव ' इति एव आद्यासु श्रुतिषु च—तसेंच, जणु काय आत्मा ध्यान करितो, जणुंकाय हाल चाल करितो, इत्यादि या अशा अनेक श्रुतींतहि आत्म्याचें अविक्रियत्व सांगितलें आहे. ('निष्कलं निष्क्रियं शान्तं०' इत्यादि दुसऱ्याहि अनेक श्रुति येथें घ्याव्या)—न्यायतः च—न्यायत हि आत्म्याचें अविक्रियत्व प्रदर्शित केलें आहे (तो न्यायच दाखवितात-) —निरवयव अपरतन्त्र अविक्रिय आत्मतत्त्व इति राजमार्ग —आत्मा स्वत' विकार पावत नाही कारण तो आकाशाप्रमाणें निरवयव आहे तो परत हि विकार पावत नाही कारण तो परतन्त्र नाही जो स्वतः कोणाचेंहि कार्य नसलेला व असंग असलेला आत्मा तो परतन्त्र असणें शक्य नाही तसेंच तें आत्मतत्त्व अविक्रिय आहे, हा न्यायाचा राजमार्ग आहे शिवाय—आत्मन. विक्रियावत्त्वाभ्युपगमे अपि स्वकीया एव विक्रिया स्वस्य भवितु अर्हति—आत्म्याला विक्रियावत्त्व आहे, तो विकार पावतो, असें जरी मानलें तरी त्याची स्वनिष्ठ विक्रिया-म्ह० स्वरूपांतील विक्रिया त्याला स्वत.लाच होईल आपली विक्रिया आपल्यालाच होणें योग्य आहे अर्थात् आत्म्यामध्यें स्वनिष्ठ विक्रिया होते, असें जरी मानलें तरी—अधिष्ठानादीनां कर्माणि आत्मकर्तृकाणि न स्यु.—अधिष्ठानादिकांची कर्में आत्मकर्तृक होऊ शकत नाहीत. म्ह० अधिष्ठानादिकांच्या कर्मांचा कर्ता आत्मा आहे, असें कधी होणार नाही —परस्य कर्म परेण अकृत आगन्तु न हि अर्हति—अधिष्ठानादिकांचें कर्म दुसऱ्यानें म्ह० आत्म्यानें न केलेलें तें आत्म्याकडे वस्तुत येऊं शकत नाही —तु यत् अविद्यया गमित तत् तस्य न—पण जें अविद्येनें आत्म्यावर आरोपिलें गेलें कर्म तें त्याचें होऊं शकत नाही,—यथा रजतत्व शुक्तिकाया न—जसें [illegible] रजतत्व शिंपेचें कधीहि होऊं शकत नाही —यथा वा बालैः अविद्यया गमितं तलमलवत्त्व आकाशस्य न—किंवा ज्याप्रमाणें अज्ञ लोकांनी

अविद्येनें आरोपिलेलें तलमलत्व वस्तुतः आकाशाचें होऊं शकत नाहीं—**तथा अधिष्ठानादि विक्रिया अपि तेषां एव इति न आत्मनः**—त्याप्रमाणें अधिष्ठानादिकांची विक्रियाहि अधिष्ठानादिकांचीच आहे, त्यामुळें ती आत्म्याची नव्हे.—**तस्मात् अहंकृतत्व-बुद्धिलेपाभावात् 'विद्वान् न हन्ति न निबध्यते' इति युक्तं उक्तं**—वास्तव मी कर्ता ही भावना व पश्चात्तापरूप बुद्धिलेप यांचा अभाव असल्यामुळें विद्वान्-आत्मसाक्षात्कारवान् कोणाला मारीत नाहीं व बद्ध होत नाहीं, हें अगदी योग्यच सांगितलें आहे.

नायं हन्ति न हन्यत इति प्रतिज्ञाय न जायत इत्यादिहेतुवचनेनाविक्रियत्वमात्मन उक्त्वा वेदाविनाशिनमिति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ संक्षेपत उक्त्वा मध्ये प्रसारितां च तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वेहोपसंहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय विद्वान्न हन्ति न निबध्यत इति। एवं च सति देहभृत्त्वाभिमानानुपपत्तावविद्याकृताशेषकर्मसंन्यासोपपत्तेः संन्यासिनामनिष्टादि त्रिविधं कर्मणः फलं न भवतीत्युपपन्नं तद्विपर्ययाच्चेतरेषां भवतीत्येतच्चापरिहार्यमित्येष गीताशास्त्रस्यार्थ उपसंहृतः। स एष सर्ववेदार्थसारो निपुणमतिभिः पण्डितैर्विचार्य प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन दर्शितोऽस्माभिः शास्त्रन्यायानुसारेण ॥ १७ ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वीच सांगितलेलें आत्म्याचें अविक्रियत्व येथें पुन्हा सांगितलें जात आहे, तें सांगतात-)—'**नायं हन्ति न हन्यते**' **इति प्रतिज्ञाय**—'हा मारीत नाहीं व मारला जात नाहीं,' (अ. २ श्लो. २० पृ. ९५) अशी प्रतिज्ञा करून—'**न जायते०**' **इत्यादिहेतुवचनेन आत्मनः अविक्रियत्वं उक्त्वा**—व 'न जायते०' (अ. २ श्लो. २० पृ. ९५) इत्यादि हेतुबोधक वचनानें आत्म्याचें अविक्रियत्व सांगून—'**वेदाविनाशिनं०**' **इति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ संक्षेपतः उक्त्वा**—'वेदाविनाशिनं०' (अ. २ श्लो. २१ पृ. १००) या वचनानें विद्वानाच्या कर्माधिकाराची निवृत्ति शास्त्राच्या आरंभीच संक्षेपतः सांगून—**च मध्ये तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वा प्रसारितां**—व मध्यें ठिकठिकाणीं पुनः पुनः प्रसंग आणून विस्तार केलेल्या कर्माधिकार निवृत्तीचा—**इह शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय 'विद्वान् न हन्ति न निबध्यते' इति उपसंहरति**—येथें शास्त्रार्थाचा एकत्र संग्रह करण्यासाठीं विद्वान् 'मारीत नाहीं व बद्ध होत नाहीं' असा भगवान् उपसंहार करितात. [शास्त्राच्या आरंभीं ज्या कर्मनिवृत्तीची प्रतिज्ञा केली तीच हेतुपूर्वक संक्षेपतः सांगून, मध्यें ठिकठिकाणीं प्रसंग आणून तिचाच प्रसार करून, शास्त्रार्थाचा एकत्र संग्रह करण्यासाठीं येथें भगवान् उपसंहार करीत आहेत.]—**एवं च सति**—आणि याप्रमाणें विद्वानाला कर्माधिकार नाहीं असें सिद्ध झालें असतां—**देहभृत्त्वाभिमानानुपपत्तौ**—'देहच मी' या अभिमानाची अनुपपत्ति होते, देहाभिमानाचा अभाव झाला असतां—**अविद्याकृत अशेषकर्मसंन्यासोपपत्तेः**—अविद्येमुळें-आत्म्याच्या अज्ञानामुळेंच होणाऱ्या सर्व कर्मांच्या संन्यासाची सिद्धि होते, त्यामुळें—**संन्यासिनां कर्मणः**

इष्टादित्रिविधं फलं न भवति इति उपपन्नं—संन्याशयांना कर्माचें इष्ट, अनिष्ट व मिश्र असें त्रिविध फल प्राप्त होत नाहीं, असें जे वर (पृ. ११४८) म्हटले आहे तें सर्वथा योग्यच होय.—**तद्विपर्ययात् च इतरेषां भवति इति एतत् च अपरिहार्यं**—व त्याच्या विपर्ययामुळें म्ह० अज्ञाच्या ठिकाणीं देहाभिमानादि असल्यामुळें इतराना म्ह० असंन्याश्यांना तें त्रिविध फल प्राप्त होतें, हें वर सांगितलेलें तत्त्व अपरिहार्य आहे.—**इति एषः गीताशास्त्रस्य अर्थः उपसंहृतः**—याप्रमाणें या गीताशास्त्राच्या अर्थाचा येथे उपसंहार केला आहे. [म्ह० कर्म शरीरादिकाकडून होतें, तें आत्म्याचें नव्हे, अविद्वानालाच कर्मांचा अधिकार आहे, कारण देहाभिमान असल्यामुळे त्याच्या त्यागाचा असंभव आहे. पण विद्वानाच्या ठिकाणीं देहाभिमान नसल्यामुळें त्याच्या कर्माधिकाराची निवृत्ति होते, ह्या गीताशास्त्राच्या संक्षिप्त अर्थाचा येथें उपसंहार केला आहे आणि हा गीतार्थ म्ह० वेदार्थच असल्यामुळे तोच सर्वथा ग्राह्य आहे असें आचार्य सांगतात-]—**सः एष सर्ववेदार्थसारः निपुणमतिभिः पण्डितैः विचार्य प्रतिपत्तव्य**—तो हा सर्व वेदार्थांचा सारभूत अंश कुशाग्रबुद्धि पंडितांनीं त्याचा चांगला विचार करून स्वीकार करावा.—**इति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन शास्त्रन्यायानुसारेण अस्माभिः दर्शित**—म्हणून ठिकठिकाणीं प्रकरणाचा विभाग करून शास्त्र व न्याय यांच्या अनुसार आम्हीं प्रदर्शित केला आहे. [विवेकी पंडितांनीं या वेदार्थसारभूत अंशाचा विचार करून स्वीकार करावा म्हणून आम्ही शास्त्र व न्याय याना अनुसरून ठिकठिकाणीं प्रकरणविभागपूर्वक तो अर्थ उत्तम प्रकारें विशद केला आहे.] १७

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

अन्वयार्थ—ज्ञानं—ज्यानें सर्व विषयांचें ज्ञान होतें तें ज्ञान—**ज्ञेयं**—सर्व प्रकारचें ज्ञेय-विषय—**परिज्ञाता**—त्यांना जाणणारा भोक्ता—**त्रिविधा कर्मचोदना**—अशी ही तीन प्रकारची कर्मचोदना आहे. कर्मांत प्रवृत्त करणारी सामग्री आहे.—**करणं**—बाह्य व आंतर इंद्रियें,—**कर्म**—कर्त्याला अत्यंत इष्ट असलेलें कर्म,—**कर्ता**—करणांकडून व्यापार करविणारा,—**इति**—असा—**त्रिविध**—तीन प्रकारचा—**कर्मसंग्रहः**—कर्मसंग्रह आहे. १८.

अथेदानीं कर्मणां प्रवर्तकमुच्यते—ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषयमविशेषेणोच्यते । तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते । तथा परिज्ञातोपाधिलक्षणोऽविद्याकल्पितो भोक्ता, इत्येतत्त्रयं तुल्याविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना । ज्ञानादीनां हि त्रयाणां संनिपाते हानोपादानादिप्रयोजनः सर्वकर्मारम्भः स्यात्ततः पञ्चभिरधिष्ठानादिभिरारब्धं वाङ्मनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु

करणादिषु संगृह्यत इत्येतदुच्यते । करणं क्रियतेऽनेनेति बाह्यं श्रोत्रादि, अन्तःस्थं बुद्धयादि कर्मेप्सिततमं कर्तुः क्रियया व्याप्यमानं, कर्ता करणानां व्यापारयितोपाधिलक्षण इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः संगृह्यतेऽस्मिन्निति संग्रहः कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः । कर्मेषु हि त्रिषु समवैति तेनायं त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ १८ ॥

भाष्यार्थ—अथ इदानीं कर्मणां प्रवर्तकं उच्यते—याप्रमाणें शास्त्रार्थाचा उपसंहार केल्यानंतर आता कर्मांचें प्रवर्तक सांगितलें जातें [म्ह॰ ज्या कर्मांमध्ये विद्वानांचा अधिकार नाहीं व अविद्वानांचा अधिकार आहे, त्या कर्मांचें प्रवर्तक-निमित्त सांगितलें जातें.]—**ज्ञानं-ज्ञायते अनेन इति सर्वविषयं अविशेषेण उच्यते**—ज्ञान म्ह॰ ज्याच्या योगानें जाणलें जातें तें ज्ञान. सर्व विषयाविषयींचें ज्ञान येथें सामान्यतः सांगितलें जातें. अर्थात् सर्व प्रकारचें ज्ञान हा येथील ज्ञानशब्दाचा अर्थ आहे.—**तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं**—तसेंच ज्ञेय म्ह॰ जाणण्यास योग्य असलेलें—**तत् अपि सामान्येन एव सर्वं उच्यते**—तें ज्ञेयहि सामान्यतःच सर्व सांगितलें जातें. [म्ह॰ जितके म्हणून ज्ञेय पदार्थ आहेत ते सर्व, असा याचा भावार्थ.]—**तथा परिज्ञाता-उपाधिलक्षण अविद्याकल्पितः भोक्ता**—तसाच परिज्ञाता म्ह॰ उपाधि हें ज्याचें लक्षण आहे म्ह॰ उपाधिप्रधान-उपहित अविद्याकल्पित अर्थात् मिथ्या भोक्ता—**इति एतत् त्रयं**—(सर्व कर्मणां प्रवर्तकं)-असें हें त्रय म्ह॰ ज्ञान, ज्ञेय, परिज्ञाता सर्व कर्मांचें प्रवर्तक आहे.—**एषा सर्वकर्मणां अविशेषेण प्रवर्तिका त्रिविधा-त्रिप्रकारा कर्मचोदना**—ही सर्व कर्मांची सामान्यतः प्रवर्तिका-त्रिविध तीन प्रकारची कर्मचोदना आहे [चोदना म्ह॰ क्रियेचें प्रवर्तक वचन, या शाबर भाष्यानुसार आचार्यांनी चोदनाशब्दाचा हा अर्थ सांगितला आहे. अर्थात् ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता असे हें तीन प्रकारचें कर्मप्रवर्तक आहे ज्ञानादिकालाच कर्मप्रवर्तकत्व आहे ही गोष्ट अनुभवानेंच सिद्ध करितात-]—**ज्ञानादीनां त्रयाणां संनिपाते हि हानोपादानादि-प्रयोजनः सर्वकर्मारंभः स्यात्**—ज्ञानादि तीन कारणांचा समवाय झाला असता म्ह॰ तीं एकत्र जमलीं असता हान व उपादान म्ह॰ त्याग, स्वीकार व उपेक्षा हेंच ज्याचें फल आहे अशा सर्व कर्मांचा आरंभ होतो, हें प्रसिद्ध आहे.—**ततः अधिष्ठानादिभिः पंचभिः आरब्धं वाङ्मनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यते**—याप्रमाणें ज्ञानादिकांना कर्मांचें प्रवर्तकत्व असल्यामुळें अधिष्ठानादि पूर्वोक्त पांच हेतूंनीं आरंभिलेलें शरीर, मन व वाणी या तीन आश्रयभेदानीं तीन प्रकारें विभक्त झालेलें कर्म, करणादि तीन कारकांमध्यें संग्रहित केलें जातें;—**इति एतत् उच्यते**—असें हें उत्तरार्धश्लोकार्धानें सांगितलें जातें—**करणं-क्रियते अनेन इति श्रोत्रादि बाह्यं बुद्ध्यादि अन्तःस्थं**—करण म्ह॰ ज्याच्या योगानें कर्म केलें जातें तें, श्रोत्रादि बाह्य व बुद्धयादि अंतःस्थ—**कर्म-कर्तुः ईप्सिततमं क्रियया व्याप्यमानं**—कर्म म्ह॰ कर्त्याला प्राप्त करून घेण्यास अत्यंत इष्ट असलेलें वस्तुजात, क्रियेनें संपादन केलें जाणारें—

व्यापले जाणारें—**कर्ता-करणानां व्यापारयिता उपाधिलक्षणः**—कर्ता म्ह० इंद्रियांचा प्रवर्तक त्यांच्याकडून व्यापार करविणारा, उपाधिरूप,—**इति त्रिविधः-त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः**—याप्रमाणे तीन प्रकारचा कर्मसंग्रह आहे.—**संगृह्यते-अस्मिन् इति संग्रहः-कर्मणः संग्रहः कर्मसंग्रहः**—यात संग्रह केला जातो म्हणून संग्रह, कर्मांचा जो संग्रह, तो कर्मसंग्रह—**एषु हि त्रिषु कर्म समवैति**—कारण या करणादि तीन कारकांमध्येंच कर्म नित्य संबद्ध असतें [कर्म कारकाच्या आश्रयानें असतें हें प्रसिद्ध आहे]—**तेन अयं त्रिविधः कर्मसंग्रहः**—त्यामुळें कर्म, करण व कर्ता असा तीन प्रकारचा कर्मसंग्रह आहे १८

---

१ या श्लोकांतील 'कर्मचोदना' व 'कर्मसंग्रह' या शब्दांचा अर्थ करतांना तर रहस्यकारांना फारच गमत केला आहे ! ते म्हणतात—" हे शब्द पारिभाषिक आहेत " (बरें मग ?) " कोणतेंहि कर्म इंद्रियांना घडण्यापूर्वी त्याचा मनानें निश्चय करावा लागतो " (निश्चय करणें हें मनाचें काम आहे कीं, निश्चयात्मिका बुद्धीचें ?) " म्हणून या मानसिक विचारास कर्मचोदना म्ह० कर्म करण्याची प्रथम प्रेरणा असें म्हणतात " (मानसिक विचार हाच जर कर्मचोदना तर तिला 'ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता' अशा त्रिविध का म्हटलें ? याचें उत्तर ते असें देतात—) " व ती साहजिकरीत्या ज्ञान, ज्ञेय व ज्ञाता याप्रमाणें तीन प्रकारची असते " (पण मानसिक विचार असा तीन प्रकारचा कसा असू शकेल ? याचें उत्तर ते उदाहरणानें देतात—) " प्रत्यक्ष मडकें करण्यापूर्वी मला अमुक करावयाचें (ज्ञेय), व तें अमक्या रीतीनें होईल (ज्ञान), असें कुंभार (ज्ञाता), आपल्या मनानें ठरवीत असतो हा कर्मचोदना झाला " (पण जें करावयाचें तें कार्य होय, ज्ञेय नव्हे, अमक्या रीतीनें होईल, असें ठाऊक असणें याला ज्ञान म्हणतां येईल, पण कुंभाराला 'ज्ञाता' म्हणतां येणार नाहीं कुंभार घटाचा कर्ताच आहे, ज्ञाता कोणीहि होईल पण मडकें करावयाचें असता त्याचा कर्ता दुसरा कोणी होणें शक्य नाहीं तसेंच ते पुढें म्हणतात—) " तो कुंभार (कर्ता) माती, चाक वगैरे साधनें (करण) मिळवून प्रत्यक्ष मडकें (कर्म) तयार करितो हा कर्मसंग्रह झाला " (हें म्हणणें काहींसें ठीक आहे पण त्यावरूनहि श्लोकाचें स्वारस्य काहींच लक्षांत येत नाहीं वस्तुतः भगवानांना येथें कर्मामध्यें जिच्यामुळें प्रवृत्ति होते ती त्रिपुटी व कर्माचा जिच्यामध्यें संग्रह होतो ती त्रिपुटी अशा दोन त्रिपुटी सांगावयाच्या आहेत ज्ञाता (जीव), ज्ञान (ज्ञानाचें करण) व ज्ञेय (विषय) ही त्रिपुटी प्रत्येक कर्मांचा प्रवर्तक असून कर्ता (जीव) करण (कर्माचें साधन) व कर्म (कर्त्याला इष्ट असलेली वस्तु) ही त्रिपुटी कर्मसंग्रह आहे म्ह० कर्ता, कर्म व करण यांत सर्व कर्मांचा संग्रह होतो कोणतेंहि कर्म या त्रिपुटीला सोडून, तिच्यावांचून होऊं शकत नाहीं ज्ञाता पुरुषाच्या ठिकाणीं या त्रिपुट्या नसतात त्यामुळें त्याच्या कर्माचा असंभव होतो, हें सुचवून १७ व्या श्लोकांतील अर्थाला येथें अप्रत्यक्षपणें पुष्टि दिली आहे 'मी ज्ञाता' व 'मी कर्ता' इत्यादि 'अहंकार' भाव ज्याला नसतो त्याच्या हातून महापातक जरी घडलें तरी तो त्याच्यायोगानें बद्ध होत नाहीं परलोकीं त्याला त्याचें फळ भोगावें लागत नाहीं कारण अधिष्ठानादिकांना आत्म्याशीं जसा संबंध नाहीं तसाच या त्रिपुटींनाहि आत्म्याशीं संबंध नाहीं पण केवळ शाब्दिकांना हें मत उकलणें शक्य नाहीं.) म्हणून रहस्यकारांना " कर्मचोदना हा शब्द मान-

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

अन्वयार्थ—गुणसंख्याने—गुणांची गणना ज्यांत केली आहे त्या कपिलाच्या सांख्यशास्त्रांत—**ज्ञानं**—ज्ञान—**कर्म**—क्रिया—**च**—व—**कर्ता च**—क्रियाचा कर्ता—**गुणभेदतः**—सत्त्वादि गुणांच्या भेदानें—**त्रिधा एव**—तीन प्रकारचाच—**प्रोच्यते**—सांगितला जातो.—**तानि अपि**—तीं ज्ञानादिकहीं—**यथावत्**—यथाशास्त्र—**शृणु**—ऐक. १९

अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सत्त्वरजस्तमोगुणभेदतस्त्रिविधो भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते—ज्ञानं कर्म च कर्म क्रिया, न कारकं पारिभाषिकमीप्सिततमं कर्म, कर्ता च निर्वर्तकः क्रियाणां त्रिधैवावधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थं गुणभेदतः सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः । प्रोच्यते कथ्यते गुणसंख्याने कापिले शास्त्रे गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव परमार्थब्रह्मैकत्वविषये यद्यपि विरुध्यते । ते हि कापिला गुणगौणव्यापारनिरूपणेऽभियुक्ता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वेनोपादीयत इति न विरोधः । यथावद्यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि तद्भेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु वक्ष्यमाणेऽर्थे मनःसमाधिं कुर्वित्यर्थः ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—अथ इदानीं—ज्ञानादिकांचा प्रस्ताव करून आतां त्या ज्ञानादिकांचे अवांतर भेद जाणण्याची अपेक्षा झाली असतां—**सर्वेषां क्रिया-कारक-फलानां गुणात्मकत्वात्**—सर्व क्रिया, कारक व फल यांना गुणात्मकत्व असल्यामुळें—**सत्त्व-रजस्तमोगुणभेदतः त्रिविधः भेदः वक्तव्य इति आरभ्यते**—सत्त्व, रज व तम या तीन गुणामुळें क्रियादिकांचाहि त्रिविध भेद सांगावा म्हणून आरंभ केला जातो.—**ज्ञानं कर्म च**—ज्ञान व कर्म—**कर्म क्रिया न कारकं पारिभाषिकं ईप्सिततमं कर्म**—येथें कर्म म्ह० क्रिया, व्याकरणाच्या परिभाषेप्रमाणें कर्त्याला ईप्सिततम म्ह० प्राप्त करून घेण्यास अत्यंत इष्ट असलेला वस्तु, 'कर्म' या नांवाचें कारक, येथें विवक्षित नाहीं. [म्ह० येथील कर्मशब्दानें *व्याकरणांतील कारक घ्यावयाचें नाहीं]—**कर्ता च क्रियाणां निर्वर्तक**—आणि कर्ता-क्रियांचा संपादक म्ह० कर्म करणारा—**त्रिधा एव (इति) अवधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थं**—'तीन प्रकारचेंच' हें अवधारण-ह्या प्रकारांचा निश्चय गुणाहून भिन्नजाति नाहीं, हें दाखविण्यासाठीं आहे.—**गुणभेदतः-सत्त्वादिभेदेन इत्यर्थः**—गुणभेदतः म्ह० सत्त्वादि गुणांच्या भेदानें असा भावार्थ—**प्रोच्यते-कथ्यते**—सांगितला जातो.

---

* क्रिया-कारक-फलांतील क्रिया, कर्ता व ज्ञान हींच तीन मुख्य आहेत, म्हणून त्यांचेंच त्रैविध्य येथें सांगत आहेत. कर्त्यामध्यें कारकांचा अन्तर्भाव होतो, ज्ञानामध्यें फलाचा अन्तर्भाव होतो, व कर्मामध्यें क्रियेचा अन्तर्भाव होतो.)

[ज्ञान, कर्म व कर्ता यांतील प्रत्येक सत्त्वादि तीन गुणामुळे तीनच प्रकारचे सांगितलेले आहे. कोठें ? उत्तर–]—**गुणसंख्याने कापिले शास्त्रे**—गुणसंख्यानांत म्ह० कापिलशास्त्रांत—**तत् अपि गुणसंख्यानं शास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमाणं एव**—तें गुणसंख्यान शास्त्रहि गुण व भोक्ता यांविषयीं प्रमाणच आहे.—**यद्यपि परमार्थ-ब्रह्मैकत्वविषये विरुध्यते**—जरी तें कापिलशास्त्र परमार्थब्रह्मैकत्वविषयामध्यें विरुद्ध आहे, तरी गुण, भोक्ते इत्यादि विषयांत प्रमाणच आहे. [एखाद्या विशिष्ट विषयामध्यें विरोध जरी असला तरी प्रकृत अर्थी त्याचें प्रामाण्य विरुद्ध नाहीं]—**ते हि कापिलाः गुणगौणव्यापारनिरूपणे अभियुक्ताः**—कारण ते कापिल सांख्यदर्शनकारहि गुण, गुणांचे व्यापार, भोग वगैरे, यांचें निरूपण करण्यांत मोठे निपुण आहेत—**इति तत् शास्त्रं अपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वेन उपादीयते इति न विरोधः**—त्यामुळे त्यांचें शास्त्रहि पुढें सांगितलेल्या अर्थाच्या स्तुतीसाठीं ग्रहण केलें जातें [ज्ञानादि प्रत्येकाचे तीन तीन भेद आहेत, हा वक्ष्यमाण अर्थ आहे, तो दुसऱ्या शास्त्रांतहि तसाच सांगितलेला आहे, अशी त्याची प्रसिद्धि सांगून स्तुति करण्यासाठीं त्या मताचें येथें ग्रहण केलें आहे.] त्यामुळें विवक्षित अर्थाच्या स्तुतीसाठीं इतर शास्त्राचें ग्रहण करणें यांत कांहीं विरोध नाहीं. यास्तव—**यथावत्-यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु**—यथान्याय-यथाशास्त्र ऐक (काय ? उत्तर–)—**तानि अपि-ज्ञानादीनि गुणभेदकृतानि तद्भेद-जातानि**—तेहि ज्ञानादिक-सत्त्वादि तीन गुणामुळे झालेले त्यांचे सर्व भेद—**शृणु-वक्ष्यमाणे अर्थे मनः समाधिं कुरु इत्यर्थः**—ऐक म्ह० पुढें सांगितल्या जाणाऱ्या अर्थामध्यें मन समाधान कर.–माझ्या भाषणाकडे लक्ष दे, असा याचा भावार्थ. १९.

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्॥२०॥

अन्वयार्थ—**येन**—ज्या ज्ञानानें—**विभक्तेषु सर्वभूतेषु**—अगदीं भिन्न भिन्न असलेल्या सर्वभूतांमध्यें—**एकं अविभक्तं अव्ययं भावं**—एक अभिन्न अव्यय भाव आत्मवस्तु—**ईक्षते**—पाहतो—**तत् ज्ञानं**—तें ज्ञान—**सात्त्विकं**—सात्त्विक आहे, असें—**विद्धि**—जाण २०

ज्ञानस्य तु तावत्त्रिविधत्वमुच्यते—सर्वभूतेष्वव्यक्तादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकं भावं वस्तु भावशब्दो वस्तुवाच्येकमात्मवस्त्वित्यर्थः। अव्ययं न व्येति

---

१ 'गुणसंख्यान' म्ह० कापिल सांख्यदर्शन, असें रहस्यकारहि म्हणतात. गीतेंत 'सांख्य' हा शब्द 'ज्ञान' या अर्थी आहे, सांख्यदर्शन या अर्थी योजलेला नाहीं. 'गुणसंख्यान' हा शब्द सांख्यदर्शन या अर्थी योजला आहे, हें यावरून सिद्ध होतें. तसें-च सांख्याचा स्पष्ट उल्लेख करून फक्त येथेंच त्याच्या मताचा ज्याअर्थी अनुवाद केला आहे त्याअर्थी यापूर्वी प्रकृति, पुरुष, अव्यक्त इत्यादि जे शब्द आले आहेत ते मूळ सांख्यदर्शनांतील नव्हेत, वेदान्तशास्त्रांतील-उपनिषदांतील आहेत हेंहि उघड होतें.

स्वात्मना धर्मैर्वा कूटस्थनित्यमित्यर्थं । ईक्षते येन ज्ञानेन पश्यति तं च भावमविभक्तं प्रतिदेहं विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्तं तदात्मवस्तु व्योमवन्निरन्तरमित्यर्थः । तज्ज्ञानमद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सम्यग्दर्शनं विद्धीति । यानि द्वैतदर्शनान्यसम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि चेति न साक्षात्संसारोच्छित्तये भवन्ति ॥ २० ॥

भाष्यार्थ—ज्ञानस्य तु तावत् त्रिविधत्वं उच्यते—आता अगोदर तीन श्लोकांनीं ज्ञानाचें त्रिविधत्व सांगितलें जातें—**सर्वभूतेषु-अव्यक्तादि-स्थावरान्तेषु भूतेषु**—सर्व भूतांमध्यें ह्म० अव्यक्तापासून स्थावरांपर्यंत शरीरेंद्रियरूप सर्वभूतांमध्ये—**येन-ज्ञानेन एकं भावं-वस्तु**—ज्या ज्ञानानें एक भाव-वस्तु—**भावशब्द वस्तुवाची एकं आत्मवस्तु इत्यर्थः**—येथाल 'भाव'शब्द 'वस्तु' या अर्थी आहे-एक आत्मवस्तु असा याचा भावार्थ—**अव्ययं-स्वात्मना धर्मैर्वा न व्येति कूटस्थनित्य इत्यर्थः**—अव्यय ह्म० स्वरूपानें किंवा धर्मांच्या योगानें क्षय पावत नाहीं ह्म० कूटस्थ नित्य असा याचा भावार्थ—**ईक्षते-येन ज्ञानेन पश्यति**—पहातो —ज्या ज्ञानानें एक अव्यय आत्मवस्तु पहातो, (असा याचा संबंध.)—**तं च भावं प्रतिदेहं अविभक्तं**—आणि त्या भावाला-आत्मवस्तूला प्रत्येक देहांत अविभक्त—**विभक्तेषु देहभेदेषु तत् आत्मवस्तु न विभक्तं**—भिन्न भिन्न असलेल्या असंख्य देहामध्यें ती आत्मवस्तु अविभक्त आहे, म्हणजे—**व्योमवत् निरंतरं इत्यर्थः**—आकाशाप्रमाणें निरंतर-अखंड, असा याचा भावार्थ —**तत् ज्ञानं-अद्वैतात्मदर्शनं सात्त्विकं सम्यग्दर्शनं विद्धि इति**—तें ज्ञान ह्म० अद्वैत आत्मदर्शन सात्त्विक सम्यग्दर्शन आहे असें जाण—**यानि द्वैतदर्शनानि असम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि च**—जीं द्वैतदर्शनें-अयथार्थ ज्ञानें तीं राजस व तामस ज्ञानें होत.—**इति साक्षात् संसारोच्छित्तये न भवन्ति**—त्यामुळें तीं साक्षात् संसारनिवृत्तीला समर्थ होत नाहींत २०

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—**यत् ज्ञानं**—जें ज्ञान—**सर्वेषु भूतेषु**—सर्व प्राण्यामध्यें—**पृथक्त्वेन**—प्रत्येक शरीरांत भिन्न भिन्न रूपानें—**नानाभावान् पृथग्विधान्**—भिन्न भिन्न लक्षणांचे निरनिराळे पदार्थ—**वेत्ति**—जाणतें—**तत् ज्ञानं**—तें ज्ञान—**राजसं**—राजस आहे, असें—**विद्धि**—जाण. २१

पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यज्ज्ञानं नानाभावान्भिन्नात्मनः पृथग्विधान्पृथक्प्रकारान्भिन्नलक्षणानित्यर्थः । वेत्ति विजानाति यज्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वासंभवाद्येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः । तज्ज्ञानं विद्धि राजसं रजोनिर्वृत्तम् ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—‘ पृथक्त्वेन० ’ इति—या श्लोकानें राजस ज्ञान सांगतात—**तु यत् ज्ञानं पृथक्त्वेन-भेदेन प्रतिशरीरं अन्यत्वेन**—पण जे ज्ञान पृथक्त्वानें-भेदानें-प्रत्येक शरीरामध्यें अन्यत्वानें—**नानाभावान्-भिन्नान् आत्मनः**—नानाभावास ह्मणजे भिन्न आत्म्यांस—**पृथग्विधान्-पृथक्प्रकारान् भिन्नलक्षणान् इत्यर्थः**—पृथक् प्रकारचे-निरनिराळ्या लक्षणाचे, असा याचा भावार्थ.—**यत् ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु वेत्ति-विजानाति**—जें ज्ञान सर्व भूतामध्यें भिन्न भिन्न आत्म्याना जाणतें-समजतें, पण—**ज्ञानस्य कर्तृत्वासंभवात् येन ज्ञानेन वेत्ति इत्यर्थः**—ज्ञानाला कर्तृत्व संभवत नसल्यामुळे पुरुष ज्या ज्ञानानें जाणतो असा याचा भावार्थ—**तत् ज्ञानं राजसं-रजोनिर्वृत्तं विद्धि**—त्या ज्ञानाला राजस-रजोगुणापासून उत्पन्न झालेलें, असें जाण. २१

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**यत् (ज्ञानं)**—जें ज्ञान—**एकस्मिन् कार्ये**—एका कार्यांत म्ह० शरीरात किंवा बाहेर प्रतिमादिकांत—**कृत्स्नवत्**—परिपूर्ण असल्याप्रमाणें—**सक्तं**—जीव किंवा ईश्वर हा एवढाच यापेक्षा अधिक नाहीं असा अभिनिवेशानें युक्त असलेलें,—**अहैतुकं**—युक्तिशून्य—**अतत्त्वार्थवत् च**—तत्त्वार्थरहित व त्यामुळेंच—**अल्पं**—अगदी अल्प असतें—**तत् तामसं**—तें तामस ज्ञान ह्मणून—**उदाहृतं**—ह्मटलेलें आहे. २२.

यत्त्विति । यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत्समस्तवत्सर्वविषयमिवैकस्मिन्कार्ये देहे बहिर्वा प्रतिमादौ सक्तमेतावानेवाऽऽत्मेश्वरो वा नातः परमस्तीति यथा नग्नक्षपणकादीनां शरीरानुवर्ती देहपरिमाणो जीव ईश्वरो वा पाषाणदार्वादिमात्र इत्येवमेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकं हेतुवर्जितं निर्युक्तिकमतत्त्वार्थवदयथाभूतोऽर्थस्तत्त्वार्थः सोऽस्य ज्ञेयभूतोऽस्तीति तत्त्वार्थवन्न तत्त्वार्थवदतत्त्वार्थवदहैतुकत्वादेवाल्पं चाल्पविषयत्वादल्पफलत्वाद्वा तत्तामसमुदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनामीदृशं ज्ञानं दृश्यते ॥ २२ ॥

भाष्यार्थ—‘ यत् तु० ’ इति—या श्लोकानें तामस ज्ञान सांगतात.—**तु यत् ज्ञानं एकस्मिन् कार्ये-देहे बहिः वा प्रतिमादौ कृत्स्नवत्-समस्तवत् सर्वविषयं इव**—पण जें ज्ञान एका कार्यामध्यें म्ह० देहामध्यें किंवा बाहेर प्रतिमेमध्यें समस्तवत् सर्वज्ञानाप्रमाणें-एकामध्ये समस्ताप्रमाणें-जणुं काय सर्वच वस्तुविषयींचें—**सक्तं-एतावान् एव आत्मा ईश्वरः वा न अतः परं अस्ति इति**—असें म्हणजे अत्मा किंवा ईश्वर काय तो एवढाच याच्या पलीकडे नाहीं, अशा प्रकारचें एका कार्यामध्यें आसक्त असलेलें समस्तविषयक ज्ञान (एकाच कार्यांतील आसक्तत्व दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात-)—**यथा नग्नक्षपणकादीनां शरीरानुवर्ती देहपरिमाणः**

जीवः वा पाषाणदार्वादिमात्रं ईश्वरः—ज्याप्रमाणें दिगंबर जैनादिकांचा शरीरानुवर्ती–देहपरिणाम जीव म्ह० शरीरप्रमाणेंच वनणारा किंवा वागणारा व शरीराचें जे प्रमाण त्याच प्रमाणाचा जीव किंवा केवळ पाषाण काष्ठ हेंच ज्याचें स्वरूप आहे असा ईश्वर—**इति एवं एकस्मिन् कार्ये सक्तं**—याप्रकारें एकाच कार्यामध्यें (देह किंवा बाह्य प्रतिमा इत्यादिकांत) सक्त–आसक्त असलेलें—**अहैतुकं-हेतुवर्जितं निर्युक्तिकं**—अहेतुक म्ह० हेतुरहित, युक्तिशून्य—**अतत्त्वार्थवत्-यथाभूतः अर्थः तत्त्वार्थः सः अस्य ज्ञेयभूतः अस्ति इति तत्त्वार्थवत्**—अतत्त्वार्थवत्–यथाभूत म्ह० खरा असलेला जो अर्थ तो तत्त्वार्थ, तसा तत्त्वार्थ ज्या ज्ञानाचा ज्ञेय म्ह० विषय आहे तें ज्ञान तत्त्वार्थवत् होय—**न तत्त्वार्थवत् अतत्त्वार्थवत्**—असें तत्त्वार्थवत् जें नाहीं तें अतत्त्वार्थवत्—**अहैतुकत्वात् एव अल्पं च**—आणि युक्तिशून्य असल्यामुळें जें ज्ञान अल्प म्ह० आभासरूप आहे—**या अल्पविषयत्वात् (वा) अल्पफलत्वात्**—किंवा त्याचा विषय अल्प असल्यामुळें किंवा फल अल्प असल्यामुळें जें ज्ञान अल्प आहे–म्ह० जें स्वरूपतः, विषयतः व फलतः हि अल्प आहे—**तत् तामसं उदाहृतं**—तें ज्ञान तामस म्हटलें आहे.—**हि तामसानां प्राणिनां अविवेकिनां ईदृशं ज्ञानं दृश्यते**—जे तामस–अविवेकी प्राणी असतात त्यांचें हें अशा प्रकारचें ज्ञान दिसतें. २२.

---

१ २०–२२या श्लोकावरील टीपेंत रहस्यकार असें स्पष्टीकरण करितात—"निरनिराळ्या ज्ञानाचीं हीं लक्षणें व्यापक आहेत आपलीं बायका मुलें हाच बायतो सर्व संसार हें ज्ञान तामस होय. यापेक्षा जरा वर चढलें म्ह० दृष्टि अधिक व्यापक होऊन आपल्या गावातला किंवा देशातला मनुष्य आपला वाटूं लागतो, तथापि निरनिराळ्या गावातील अगर देशातील लोक निरनिराळे ही बुद्धि अद्याप कायम असते, हें ज्ञान राजस होय. पण याहिपेक्षा वर चढून सर्वांभूतीं एक आत्मा हें ओळखिलें म्ह० हें ज्ञान पूर्ण व सात्त्विक झालें." वगैरे, पण हा भावार्थ व्यवहारदृष्ट्या कितीहि जरी ग्राह्य असला तरी तो मूळाला धरून नाहीं, हें कोणाहि कबूल करील. येथें बायका-मुलें, गाव व देश यांतील लोक एवढाच अर्थ समजणें हा व्यापक अर्थ नसून संकुचित अर्थ आहे. कारण २० व्या श्लोकाप्रमाणें २१ व्या श्लोकांतहि म्ह० राजस ज्ञानाच्या लक्षणांतहि 'सर्वेषु भूतेषु' हे शब्द आहेत. सर्व भूतें म्ह० नुसता गाव किंवा देश नव्हे. तसेंच तामस लक्षणांत 'एकस्मिन् कार्ये कृत्स्नवत्' असे शब्द आहेत. त्याचाहि बायका-मुलें हा अर्थ संभवत नाहीं. असे दोष सर गोसारहस्यांत पदोपदीं आढळतात. त्यांतले बरेचसे आम्हीं यापूर्वीं दाखविले आहेत. म्हणून आतां आणखी अधिक खोलसा उगाचीच करत नाहीं. येथवर आम्हीं जें परीक्षण केलें आहे त्यावरून रहस्यकारांना केलेला गीतार्थ प्रायः सदोष आहे, यासिवाय बायकांना दाखवा होईल. म्हणून आतां या पुढें दोन–चार मुख्य मुख्य ठिकाणचा विचार करून हा अध्यायावरील टीपाहि संपवितों.

नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

अन्वयार्थ—यत्—जें—**अफलप्रेप्सुना**—फलाच्या प्राप्तीची इच्छा न करणाऱ्या कर्त्याकडून—**अरागद्वेषतः कृतं**—राग द्वेषावाचून केलेलें—**नियतं संगरहितं कर्म**—नित्य आसक्तिरहित कर्म—**तत् सात्त्विकं उच्यते**—त्याला सात्त्विक कर्म म्हणतात. २३

अथ कर्मणस्त्रैविध्यमुच्यते—नियतं नित्यं सङ्गरहितमासक्तिवर्जितमरागद्वेषतः कृतं रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन [redacted] कृतं रागद्वेषतः कृतं तद्विपरीतं कृतमरागद्वेषतः कृतमफलप्रेप्सुना फलं प्रेप्सतीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णस्तद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना कर्त्रा कृतं कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥

भाष्यार्थ—अथ कर्मणः त्रैविध्यं उच्यते—आता कर्माचें त्रिविधत्व सांगितलें जातें—**नियतं-नित्य**—नियत म्ह० नित्य,—**संगरहित-आसक्तिवर्जित**—संग-रहित-आसक्तिशून्य—**अरागद्वेषतः कृतं**—रागद्वेषानें न केलेलें—**रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतं तद्विपरीतं कृतं अरागद्वेषतः कृतं**—रागानें प्रेरित होऊन व द्वेषानें प्रेरित होऊन केलेलें जें कर्म तें रागद्वेषकृत होय व त्याच्या उलट म्ह० रागद्वेषावाचून केलेलें जें कर्म तें अरागद्वेषानें केलेलें कर्म होय —**अफलप्रेप्सुना-फलं प्रेप्सति इति फलप्रेप्सुः-फलतृष्णः**—अफलप्रेप्सु-फलाची इच्छा न करणाऱ्या-फल मिळण्याची जो इच्छा करितो तो फलप्रेप्सु म्हणजे फलेच्छु **तत् विपरीतेन अफलप्रेप्सुना कर्त्रा**—त्याच्या उलट असलेल्या म्हणजे फल मिळण्याची इच्छा न करणाऱ्या कर्त्याकडून—**यत् कृतं कर्म तत् सात्त्विकं उच्यते**—जें केलेलें कर्म तें सात्त्विक म्हटलें जातें. २३

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

अन्वयार्थ—तु—पण—**यत्**—जें—**कर्म**—कर्म—**कामेप्सुना**—फलप्राप्तीची इच्छा करणाराकडून—**वा पुनः**—किंवा—**साहंकारेण**—अहंकारानें युक्त झालेल्या पुरुषाकडून—**बहुलायासं**—पुष्कळ आयासानें—**क्रियते**—केलें जातें—**तत्**—तें—**राजसं उदाहृतं**—राजस कर्म म्हटलेलें आहे. २४

यत्त्विति । यत्तु कामेप्सुना फलप्रेप्सुनेत्यर्थः । कर्म साहंकारेण वा साहंकारेणेति न तत्त्वज्ञानापेक्षया किं तर्हि लौकिकश्रोत्रियनिरहंकारापेक्षया । यो हि परमार्थनिरहंकार आत्मवित् तस्य कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिरस्ति । सात्त्विकस्यापि कर्मणोऽनात्म-वित्साहंकारः कर्ता किमुत राजसतामसयोः । लोकेऽनात्मविदपि श्रोत्रियो निरहंकार

उच्यते निरहंकारोऽयं ब्राह्मण इति। तस्मात्तदपेक्षयैव साहंकारेण वेत्युक्तम्। पुनःशब्दः पादपूरणार्थः। क्रियते बहुलायासं कर्त्रा महताऽऽयासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

भाष्यार्थ—'यत् तु०' इति—'यत् तु०' या श्लोकानें राजस कर्म सांगतात—**तु कामेप्सुना-फलप्रेप्सुना इत्यर्थ**—पण कामेप्सुपुरुषाकडून म्ह० फल प्राप्त व्हावें अशी इच्छा करणाऱ्या पुरुषाकडून, असा याचा भावार्थ—**यत् कर्म**—जें कर्म (केलें जातें असा पुढें संबंध)—**वा साहंकारेण**—किंवा साहंकारानें—**साहंकारेण इति तत्त्वज्ञान-अपेक्षया न**—येथें साहंकारानें असें जें म्हटलें आहे, तें तत्त्वज्ञानाच्या अपेक्षेनें नाहीं—**किं तर्हि**—तर मग काय—**लौकिकश्रोत्रियनिरहंकार अपेक्षया**—लौकिक श्रोत्रियाच्या अहंकाररहित कर्मांच्या अपेक्षेनें [निरहंकार तत्त्वज्ञानी पुरुषानें केलेल्या कर्माच्या अपेक्षेनें साहंकार अज्ञ पुरुषानें केलेलें जें कर्म, तें येथें कर्मशब्दानें विवक्षित नाहीं. तर जो लौकिकांत असलेला, निष्पाप, वेदाध्यायी ब्राह्मण, त्याचें जें अहंकाररहित कर्म त्याच्या अपेक्षेनें येथें 'साहंकारेण कृतं कर्म' असें म्हटलें आहे, यावर कोणी म्हणेल कीं, असें कां ? तर सांगतात-]—**यः हि परमार्थनिरहंकारः आत्मवित् तस्य कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिः न अस्ति**—जो खरा खरा-वास्तविक निरहंकार आत्मवेत्ता, त्याला फलप्राप्तीची इच्छा व पुष्कळ आयासानें कर्मांचें कर्तृत्व याची प्राप्ति नसते—**सात्त्विकस्य अपि कर्मणः अनात्मवित् कर्ता साहंकारः**—सात्त्विक कर्मांचाहि कर्ता जर अनात्मज्ञ व साहंकार असतो—**किं उत राजस तामसयोः**—तर मग राजस आणि तामस कर्मांचा कर्ता साहंकार असतो हें काय सांगावें ?—**लोके अनात्मविद् अपि श्रोत्रियः निरहंकारः उच्यते निरहंकार अयं ब्राह्मणः इति**—व्यवहारामध्यें आत्म्याला न जाणणाराहि वेदाध्यायी निरहंकार म्हटला जातो—हा ब्राह्मण निरहंकार आहे असें म्हणतात,—**तस्मात् तद् अपेक्षया एव 'साहंकारेण वा' इति उक्तं**—म्हणून त्या निरहंकार श्रोत्रियाच्या अपेक्षेनेंच 'साहंकारेण वा' असें म्हटलें आहे—**पुनःशब्द पादपूरणार्थ**—पूर्वार्धाच्या शेवटीं असलेला 'पुनः'-शब्द दुसऱ्या चरणाची पूर्ती करण्यासाठीं आहे—**कर्त्रा बहुलायास-महता आयासेन क्रियते -निर्वर्त्यते**—त्या कर्त्यांकडून मोठ्या आयासानें (जें कर्म) केलें जातें—**तत् कर्म राजस उदाहृत**—तें कर्म राजस म्हटलें आहे २४

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

अन्वयार्थ—यत् कर्म—जें कर्म—**अनुबंधं**—मागून होणारा परिणाम—**क्षयं**—शरीराचा व धनाचा क्षय,—**हिंसां**—प्राण्यांची पीडा—**च पौरुषं**—आणि आपलें

सामर्थ्य यांस—**अनपेक्ष्य**—न पाहून—**मोहात्**—मोहानें—**आरभ्यते**—आरंभिलें जातें—**तत् तामसं उच्यते**—त्याला तामस कर्म म्हटलें जातें. २५

अनुबन्धमिति । अनुबन्धं पश्चाद्भावि यद्वस्तु सोऽनुबन्ध उच्यते तं चानुबन्धं, क्षयं यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयोऽर्थक्षयो वा स्यात्तं क्षयं, हिंसां प्राणिपीडामनपेक्ष्य च पौरुषं पुरुषकारं शक्नोमीदं कर्म समापयितुमित्येवमात्मसामर्थ्यम्, इत्येतान्यनुबन्धादीन्यनपेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहादविवेकत आरभ्यते कर्म यत्तत्तामसं तमोनिर्वृत्तमुच्यते ॥ २५ ॥

भाष्यार्थ—'अनुबंध०' इति—या श्लोकानें तामस कर्म सांगतात—**अनुबंधं-पश्चात् भावि यत् वस्तु सः अनुबंधः उच्यते**—अनुबंध म्ह० मागून होणारी जी वस्तु-(परिणाम) तिला अनुबंध म्हटलें जातें—**तं च अनुबन्धं**—त्या अनुबंधाला—**क्षयं-यस्मिन् कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षयः अर्थक्षयः वा स्यात् तं क्षयं**—क्षयाला–जें कर्म करूं लागलें असतां शक्तिक्षय किंवा धनक्षय होतो त्या क्षयाला—**हिंसां-प्राणिपीडां अनपेक्ष्य**—हिंसा म्ह० प्राणिपीडा तिला, अर्थात् अनुबंध, क्षय व हिंसा याची अपेक्षा न करतां—**च पौरुषं-पुरुषकारं शक्नोमि इदं कर्म समापयितुं इति एव आत्मसामर्थ्यं**—पौरुष-पुरुषकार-प्रयत्न, 'मी हें कर्म संपवूं शकतों' अशा प्रकारचें आत्मसामर्थ्य—**इति एतानि अनुबंधादीनि पौरुषान्तानि अनपेक्ष्य**—अशा या अनुबंधापासून पौरुषापर्यंत चार गोष्टींचा विचार केला असतां—**मोहात्-अविवेकतः यत् कर्म आरभ्यते**—मोहानें-अविवेकानें जें कर्म आरंभिलें जातें—**तत् तामसं-तमोनिर्वृत्तं उच्यते**—त्याला तामस-तमामुळें झालेलें असें म्हटलें जातें. २५

मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते २६

अन्वयार्थ—**मुक्तसंगः**—ज्यानें संग सोडला आहे,—**अनहंवादी**—'मी मी' असें म्हणण्याचें ज्याचें शील नाहीं,—**धृत्युत्साहसमन्वितः**—धृति व उत्साह यांनीं जो युक्त आहे,—**सिद्ध्यसिद्ध्योः निर्विकारः**—सिद्धि व असिद्धि यांतील कांहीं झालें तरी चित्तांत निर्विकार असणारा—**कर्ता**—कर्ता—**सात्त्विकः**—सात्त्विक—**उच्यते**—म्हटला जातो. २६

मुक्तेति । मुक्तसङ्गो मुक्तः परित्यक्तः सङ्गो येन स मुक्तसङ्गोऽनहंवादी नाहंवदनशीलो धृत्युत्साहसमन्वितो धृतिर्धारणमुत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितः संयुक्तो धृत्युत्साहसमन्वितः, सिद्ध्यसिद्ध्योः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धावसिद्धौ सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः केवलं शास्त्रप्रमाणयुक्तो न फलरागादिना यः स निर्विकार उच्यते । एवंभूतः कर्ता यः स सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

भाष्यार्थ—'मुक्त०' इति—'मुक्त०' या श्लोकानें सात्त्विक कर्ता सांगतात—**मुक्तसंग -मुक्त -परित्यक्तः सङ्गः येन स मुक्तसंग** —मुक्तसंग म्ह० ज्यानें संगाचा म्ह० फलासक्तीचा परित्याग केला आहे तो मुक्तसंग—**अनहंवादी-न अहं वदनशील** —अनहंवादी म्ह० 'मी' असें म्हणण्याचें ज्याचें शील नाहीं तो—**धृत्युत्साहसमन्वित -धृति धारणं उत्साह उद्यमः ताभ्यां समन्वित संयुक्त धृत्युत्साहसमन्वित** —धृति आणि उत्साह यांनीं युक्त, धृति म्ह० धारण, धैर्य, आणि उत्साह म्ह० उद्यम, त्यांनीं युक्त तो धृत्युत्साहसमन्वित—**सिद्ध्यसिद्ध्यो क्रियमाणस्य कर्मण. फलसिद्धौ असिद्धौ च**—सिद्धि व असिद्धि यामध्यें म्ह० क्रियमाण कर्माचा फलसिद्धि होणें किंवा न होणें या दोन्हांमध्यें—**सिद्ध्यसिद्ध्यो निर्विकार.**—सिद्धि व असिद्धि याविषयीं निर्विकार—**केवल शास्त्रप्रमाणप्रयुक्त. न फलरागादिना य.**—केवल शास्त्रप्रमाणानेंच प्रेरित झालेला, फलासक्ति, कर्मासक्ति यानीं अयुक्त असा जो—**स. निर्विकारः उच्यते**—तो निर्विकार म्हटला जातो —**य. एवंभूत कर्ता स सात्त्विक उच्यते**—जो अशा प्रकारचा कर्ता तो सात्त्विक म्हटला जातो २६

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥ २७ ॥

अन्वयार्थ—**रागी**—ज्याला राग-विषयासक्ति आहे असा रागी,—**कर्मफलप्रेप्सु.**—कर्मफलाची इच्छा करणारा —**लुब्ध** —परद्रव्याचा लोभ धरणारा—**हिंसात्मक** —दुसऱ्याला पीडा देण्याचें ज्याचें शील आहे असा,—**अशुचि** —बाह्य व अन्त शुद्धि न ठेवणारा,—**हर्षशोकान्वित** —हर्ष व शोक यानीं युक्त—**कर्ता**—असा कर्ता—**राजस परिकीर्तित** —राजस कर्ता सांगितलेला आहे २७

रागीति । रागी रागोऽस्यास्तीति रागी,कर्मफलप्रेप्सु कर्मफलार्थी, लुब्ध परद्रव्येषु संजाततृष्णस्तीर्थादौ च स्वद्रव्यापरित्यागी, हिंसात्मक परपीडास्वभावोऽशुचिर्बाह्यान्त शौचवर्जितो हर्षशोकान्वित इष्टप्राप्तौ हर्षोऽनिष्टप्राप्तावितिष्टवियोगे च शोक स्ताभ्यां हर्षशोकाभ्यामन्वित संयुक्तस्तस्यैव च कर्मण संपत्तिविपत्त्योर्हर्षशोकौ स्याता ताभ्यां संयुक्तो य कर्ता स राजस परिकीर्तित ॥ २७ ॥

---

१ अ २ श्लो ४८ येथें योगस्थ होऊन कर्म कर आणि सिद्धि व असिद्धि याविषयीं सम असणें हाच योग, असें म्हटलें आहे आणि येथें सिद्धि व असिद्धि या प्रसंगी निर्विकार असणें हें सात्त्विक कर्त्याचें लक्षण सांगितलें आहे यावरूनच कर्मानुष्ठानाला-कर्मयोगाला अवश्य असलेलें समत्व म्ह० ध्यानानें प्राप्त होणारें चित्तस्थैर्य किंवा ज्ञानानें प्राप्त होणारें सर्वत्र समदर्शन नव्हे, हें उघड होतें कारण सात्त्विक कर्माचरणहि मी कर्ता या भावने वाचून होऊं शकत नाहीं [२४ श्लोकावरील भाष्य पृ ११७४ व पृ ११६४ पहा]

भाष्यार्थ—'रागी०' इति—या श्लोकानं राजस कर्ता सागतात—**रागी-राग अस्य अस्ति इति रागी**—रागी-राग म्ह० कर्मासाक्ति ज्याला असते तो रागी—**कर्मफलप्रेप्सुः-कर्मफलार्थी**—कर्मफलाची इच्छा करणारा-कर्माचें फल मिळावें असं इच्छिणारा—**लुब्ध -परद्रव्येषु संजाततृष्ण च तीर्थादौ स्वद्रव्य अपरित्यागी**—लुब्ध म्ह० परद्रव्याविषयीं ज्याला तृष्णा उत्पन्न झाली आहे व सत्पात्रादि कामध्यें आपल्या द्रव्याचा जो परित्याग करीत नाही—**हिंसात्मकः-परपीडास्वभाव**—हिंसात्मक म्ह० दुसऱ्याला पीडा देण्याचा ज्याचा स्वभावच आहे असा—**अशुचिः बाह्यान्त शौचवर्जितः**—अशुचि म्ह० बाह्य व अत शुद्धीनें रहित (अ १६ श्लो. १० पृ १०६६)—**हर्षशोकान्वितः -इष्टप्राप्तौ हर्षः अनिष्टप्राप्तौ इष्टवियोगे च शोक ताभ्या-हर्षशोकाभ्या अन्वित -सयुक्त**—हर्षशोकांनी युक्त-इष्टप्राप्ति झाली असता हर्ष, व अनिष्टप्राप्ति व इष्टवस्तूचा वियोग झाला असता शोक त्या हर्षशोकांनी युक्त—**तस्य एव च कर्मण सपत्ति विपत्त्योः हर्षशोकौ स्याता**—त्याच कर्माची सिद्धि झाली असता किंवा त्याचा नाश झाला असता हर्ष व शोक हो तात त्या हर्षशोकाना सयुक्त—**यः कर्ता स राजस परिकीर्तितः**—असा जो कर्ता तो राजस म्हटला आहे २७

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

अन्वयार्थ—अयुक्तः—ज्याचे चित्त समाहित नसतें—**प्राकृत**—जो अत्यत असस्कृत-मूर्खासारखा असतो,—**स्तब्ध**—कोणापुढेंहि नम्र न होणारा असतो,—**शठ**—मोठा मायावी,—**नैष्कृतिक**—दुसऱ्याच्या वत्ताचा छेद करणारा,—**अलस**—आळशी,—**विषादी**—नेहमीं खेद करणारा,—**च दीर्घसूत्री**—व चेंगट—**कर्ता**—कर्ता असतो, त्याला—**तामसः**—तामस कर्ता—**उच्यते**—म्हटलें जातें २७

अयुक्त इति । अयुक्तोऽसमाहित प्राकृतोऽत्यन्तासस्कृतबुद्धिर्बालसम, स्तब्धो दण्डवद्म नमति कस्मैचित्, शठो मायावी शक्तिगूहनकारी, नैष्कृतिक परवृत्तिच्छेदनपरोऽलसोऽप्रवृत्तिशील कर्तव्येष्वपि, विषादी सर्वदाऽवसन्नस्वभावो दीर्घसूत्री च कर्तव्याना दीर्घप्रसारणो यन्च श्वो वा कर्तव्य तन्मासेनापि न करोति, यश्चैवभूत कर्ता स तामस उच्यते ॥ २८ ॥

भाष्यार्थ—'अयुक्त०' इति—या श्लोकानें तामस कर्ता सागतात—**अयुक्त -असमाहित**—अयुक्त-असमाहित, ज्याचें चित्त समाहित नाहीं—**प्राकृत -अत्यत-असस्कृतबुद्धिः-बालसमः**—प्राकृत-ज्याच्या बुद्धीला मुलांच सस्कार झालेले नाहींत असा एखाद्या बालकासारखा-मूर्खासारखा—**स्तब्ध -दण्डवत् कस्मैचित् न नमति**—स्तब्ध म्ह० दण्डाप्रमाणें कोणापुढेंहि नम्र न होणारा [जो कोणालाहि नमस्कार करीत नाहीं]—**शठ-मायावी शक्तिगूहनकारी**—शठ म्ह० सदाज,

कपटी, आपलें सामर्थ्य गुप्त ठेवणारा—**नैष्कृतिक-परवृत्तिच्छेदनपर**—नैष्कृतिक ह्म० दुसऱ्याच्या वृत्तीचा उच्छेद करण्यात तत्पर असलेला—**अलस-कर्तव्येषु अपि अप्रवृत्तिशील**—आळशी, आपल्या कर्तव्यामध्येंहि प्रवृत्त होण्याचें ज्याचें शील नाहीं,—**विषादी-सर्वदा अवसन्नस्वभावः**—विषादी-खिन्न, नेहमीं निरुत्साह असण्याचेंच ज्याचें शील आहे—**च दीर्घसूत्री-कर्तव्याना दीर्घप्रसारणः यत् अद्य वा श्वः कर्तव्य तत् मासेन अपि न करोति**—आणि दीर्घसूत्री म्ह० कर्तव्याचा मोठा पसारा करणारा, आज किंवा उद्या-एक दोन दिवसात जें करावयाचें ते महिन्यानेंहि करीत नाहीं—**च य एवंभूत कर्ता स तामसः उच्यते**—जो असा प्रकारचा कर्ता तो तामस म्हटला जातो २८

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतः त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥२९॥

अन्वयार्थ—धनंजय—हे पार्था !—**बुद्धे**—बुद्धीच्या—**च एव**—आणि—**धृतेः**—धृतीच्या—**गुणत**—गुणामुळे होणा या—**त्रिविधं भेदं**—तीन प्रकारच्या भेदाला—**अशेषेण**—काहीं बाकी न ठेविता—**प्रोच्यमानं**—माझ्याकडून सागितल्या जाणा या भेदाला—**पृथक्त्वेन**—विवेकत तू—**शृणु**—ऐक २९

बुद्धेर्भेदमिति । बुद्धेर्भेद धृतेश्चैव भेद गुणत सत्त्वादिगुणतस्त्रिविध शृण्विति सूत्रोपन्यास । प्रोच्यमान कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथावत्पृथक्त्वेन विवेकतो धनजय । दिग्विजये मानुष दैव च प्रभूत धनमजयत्तेनासौ धनजयोऽर्जुन ॥ २९ ॥

भाष्यार्थ—'बुद्धेर्भेद० इति—या श्लोकात बुद्धि व धृति याचे भेद सागण्याची प्रतिज्ञा करितात—**बुद्धे भेद च धृते. एव भेद सत्त्वादिगुणतः त्रिविध शृणु इति सूत्रोपन्यास**—बुद्धीचा भेद आणि धृतीचा भेद सत्त्वादि गुणामुळें तीन प्रकारचा तू ऐक, असा सूत्राचा उपन्यास केला आहे—**अशेषेण-निरवशेषत यथावत् पृथक्त्वेन-विवेकत प्रोच्यमान-कथ्यमान**—अशेषत.-काहीं बाकी न ठेवता पूर्णपणें विवेकपूर्वक सागितला जाणारा हा त्रिविध भेद तू ऐक—**धनंजय-दिग्विजये मानुषं दैव च प्रभूत धन अजयत् तेन असौ अर्जुनः धनजय**—हे धनजय ! दिग्विजयामध्यें मनुष्याचें व देवाचें पुष्कळ धन त्यानें जिंकलें, त्यामुळें अर्जुन धनजय होय २९

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी॥३०॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना !—**या बुद्धिः**—जी बुद्धि—**प्रवृत्तिं**—कर्ममार्गाला—**च**—व—**निवृत्तिं**—मोक्षमार्गाला—**कार्याकार्ये**—विहित कर्तव्य व निषिद्ध अकर्तव्य यांना,—**भयाभये**—भयाचें कारण व अभयाचें कारण, यांना—**बंध च**

मोक्षं—बंध व मोक्ष यांना—वेत्ति—जाणते—सा—ती—सात्त्विकी बुद्धिः—सात्त्विकी बुद्धि होय. ३०

प्रवृत्ति चेति । प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः, निवृत्तिं च निवृत्तिं मोक्षहेतुः संन्यासमार्गः, बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात्प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यासमार्गाविति अवगम्यते । कार्याकार्ये विहितप्रतिषिद्धे कर्तव्याकर्तव्ये करणाकरणे इत्येतत्, कस्य देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणाम् । भयाभये बिभेत्यस्मादिति भयं तद्विपरीतमभयं भयं चाभयं च भयाभये दृष्टादृष्टविषययोर्भयाभययोः कारणे इत्यर्थः । बन्धं सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं बुद्धेर्वृत्तिर्बुद्धिस्तु वृत्तिमती । धृतिरपि वृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥ ३० ॥

भाष्यार्थ—'प्रवृत्तिं च०' इति—या श्लोकानें सात्त्विकी बुद्धि सांगतात—प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः-प्रवर्तनं बन्धहेतु कर्ममार्ग—प्रवृत्तीला-प्रवृत्ति म्ह० प्रवर्तन, बंधाला कारण होणारा कर्ममार्ग—निवृत्तिं च निवृत्तिः-मोक्षहेतुः संन्यासमार्गः—आणि निवृत्तीला म्ह० मोक्षाला कारण होणारा संन्यासमार्ग [पण प्रवृत्ति म्ह० सर्व आचरण व निवृत्ति म्ह० आचरण न करणें असा येथें अर्थ का घेऊं नये[1] उत्तर-]—बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यासमार्गौ इति अवगम्यते—ज्या वाक्यांत बंध व मोक्ष सांगितले आहेत, त्याच वाक्यांत प्रवृत्ति व निवृत्ति सांगितली असल्यामुळें आणि कर्ममार्गाला बंधहेतुत्व व संन्यासमार्गाला मोक्षहेतुत्व असल्यामुळें प्रवृत्ति व निवृत्ति या शब्दांनीं तेच येथें घेतले पाहिजेत, असें ज्ञात होतें.—कार्याकार्ये-विहितप्रतिषिद्धे कर्तव्याकर्तव्ये-करणाकरणे इति एतत्—कार्य अकार्य म्ह० विहित व निषिद्ध, कर्तव्य व अकर्तव्य करणें व न करणें असा याचा भावार्थ—कस्य देशकालादि अपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां—कशाचें करणें व न करणें, देशकालादिकांच्या अपेक्षेनें दृष्ट व अदृष्ट फल देणाऱ्या कर्मांचें अनुष्ठान करणें किंवा न करणें—भयाभये-बिभेति अस्मात् इति भयं तद् विपरीत अभयं—भय व अभय यांत, ज्याचा भीति वाटते तें भय, व त्याच्या विपरीत असलेलें तें अभय—भयं च अभयं च भयाभये दृष्टादृष्टविषययोः भयाभययो कारणे इत्यर्थ—भय व अभय मिळून भयाभय, ज्याचा विषय दृष्ट म्ह० प्रत्यक्ष व अदृश्य म्ह० परोक्ष आहे, अशा भयाभयांचा जो कारण तीं असा याचा अर्थ.—[अनिष्टसाधन हेंच भय व इष्टसाधन हेंच अभय-]—बन्धं सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं—बंध सहेतुक व मोक्षहि सहेतुक म्ह० कारणासह बंध व मोक्ष यास—या बुद्धि वेत्ति-विजानाति—जो बुद्धि जाणते—पार्थ सा

[1] पण रहस्यकार " प्रवृत्ति म्ह० एखादा गोष्ट करूं लागणें, आणि निवृत्ति म्ह० एखादी गोष्ट करूं न लागणें, " असा अर्थ करितात पण एखादी गोष्ट करूं लागणें, किंवा करूं न लागणें हें सात्त्विकबुद्धीचें लक्षण कसें, याचा कांहीं विचार आहे का?

सात्त्विकी—हे अर्जुना ! ती सात्त्विकी होय-[पण एकदा ज्ञानाचें त्रिविधत्व सागितलें असताना पुन येथें बुद्धीचें त्रिविधत्व का सागितले आहे ? कारण ज्ञान व बुद्धि एकच आहे ! या आक्षेपाचें समाधान-]—**तत्र ज्ञान बुद्धे वृत्ति**—वर सागितलेलें ज्ञान ही बुद्धीची वृत्ति आहे—**तु बुद्धि वृत्तिमती**—पण येथील बुद्धि ही वृत्ति नसून वृत्तीचा आश्रय म्ह० अत करण आहे—**धृतिः अपि बुद्धेः वृत्तिविशेष एव**—आणि धृतीसुद्धा अंत करणाची एक प्रकारची-ज्ञानाहून निराळी अशी वृत्तिच आहे ३०

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥३१॥

अन्वयार्थ—**पार्थ**—हे अर्जुना !—**यया**—ज्या बुद्धीच्या योगानें—**धर्मं च अधर्मं च**—धर्म व अधर्म यास—**कार्यं च अकार्य एव**—कर्तव्य व अकर्तव्य यास—**अयथावत्**—सर्व प्रकारें निर्णयरूपानें नव्हे तर अनिर्णयरूपानें मनुष्य—**प्रजानाति**—जाणतो—**सा राजसी बुद्धि**—ती राजसी बुद्धि होय ३१

ययेति । यया धर्मं शास्त्रचोदितमधर्मं च तत्प्रतिषिद्धं कार्यं चाकार्यमेव च पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये अयथावद्न यथावत्सर्वतो निर्णयेन न प्रजानाति बुद्धि सा पार्थ राजसी ॥

भाष्यार्थ—‘ **यया०** ’ **इति**—या श्लोकानं राजसी बुद्धि सागतात—**यया धर्मं शास्त्रचोदित**—ज्या बुद्धीच्या योगानं पुरुष शास्त्रविहित धर्माला—**च अधर्मं तत् प्रतिषिद्धं**—व अधर्म म्ह० शास्त्रनिषिद्ध आचरणाला—**च कार्यं च अकार्यं एव पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये**—आणि कार्य व अकार्य म्ह० वरच्या श्लोकात सागितलेलेंच कार्य व अकार्य याला—**अयथावत्-न यथावत् सर्वतः निर्णयेन न**—अयथावत् म्ह० पूर्णपण नव्हे-सर्व प्रकारच्या निर्णयानें नव्हे, अशाप्रकारें—**प्रजानाति**—जाणतो—**पार्थ सा बुद्धिः राजसी**—हे अर्जुना ! ती बुद्धि राजसी जाण [पुरुष ज्या बुद्धीच्या योगानें धर्म, अधर्म, कार्य, अकार्य, याना निर्णयानं जाणत नाही म्ह० हाच धर्म व हा अधर्म, हेंच कार्य व हे अकार्य, असें निश्चित जाणत नाही, ती बुद्धि राजसी होय] ३१

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥३२॥

अन्वयार्थ—**या तमसा आवृता बुद्धि**—जी अविवेकानें वेष्टित झालेली बुद्धि—**अधर्मं धर्मं इति**—अधर्माला धर्म असें—**च सर्वार्थान् विपरीतान्**—व सर्व ज्ञेय पदार्थाना विपरीत—**मन्यते**—समजते—**सा तामसी बुद्धि**—ती तामसी बुद्धि होय ३२

अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिषिद्धं धर्मं विहितमिति या मन्यते जानाति तमसाऽऽवृता सती सर्वार्थान्सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान्विपरीतांश्च विपरीतानेव विजानाति बुद्धिः सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

भाष्यार्थ—' अधर्म० ' इति—या श्लोकानें तामसी बुद्धि सांगतात—**अधर्मं-प्रतिषिद्धं धर्मं-विहितं इति या तमसा आवृता सती मन्यते-जानाति**—अधर्माला-निषिद्धाला धर्म-विहित असें जी बुद्धि तमानें म्ह० अज्ञानानें आच्छादित होत्साती समजते-जाणते—**च सर्वार्थान्-सर्वान् एव ज्ञेयपदार्थान् विपरीतान् एव विजानाति**—आणि कार्य, अकार्य इत्यादि सर्वच ज्ञेय पदार्थांना विपरीत-अगदीं उलट जाणते—**पार्थ सा तामसी बुद्धिः**—हे पार्थ ! ती तामसी बुद्धि होय. ३२

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ३३

अन्वयार्थ—योगेन—समाधियोगानें—**अव्यभिचारिण्या**—अव्यभिचारिणी अशा—**यया धृत्या**—ज्या धृतीच्या योगानें—**मनः प्राणेंद्रियक्रियाः**—मन, प्राण व इंद्रियें यांच्या क्रिया मनुष्य—**धारयते**—धारण करितो—**पार्थ**—हे अर्जुना !—**सा सात्त्विकी धृति**—ती सात्त्विकी धृति होय ३३

धृत्येति । धृत्या ययाऽव्यभिचारिण्येति व्यवहितेन संबन्धः, धारयते किं मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः मनश्च प्राणाश्चेन्द्रियाणि च मनःप्राणेन्द्रियाणि तेषां क्रियाश्चेष्टास्ता उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयति । धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रविषया न भवन्ति । योगेन समाधिनाऽव्यभिचारिण्या नित्यसमाध्यनुगतयेत्यर्थः । एतदुक्तं भवत्यव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रिया धारयमाणो योगेन धारयतीति । यैवंलक्षणा धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

भाष्यार्थ—' धृत्या० ' इति—या श्लोकानें सात्त्विकी धृति सांगतात—**यया धृत्या अव्यभिचारिण्या इति व्यवहितेन संबंध**—ज्या धृतीनें याचा ' अव्यभिचारिण्या ' या पुढल्या शब्दाशीं संबंध—**धारयते**—धारण करितो—**किं**—काय धारण करतो !—**मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः-मनः च प्राणाः च इन्द्रियाणि च मनःप्राणेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः-चेष्टाः**—मनःप्राणेन्द्रियक्रिया-मन, प्राण, व इंद्रियें तीं मनःप्राण इंद्रियें-त्यांच्या क्रिया म्ह० चेष्टा—**ताः उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेः धारयति**—त्या मनःप्राणेंद्रियक्रियांना अशास्त्रीय मार्गानें होणाऱ्या प्रवृत्तीपासून धारण करतो—**धृत्या हि धार्यमाणाः उच्छास्त्रविषयाः न भवन्ति**—धृतीकडून धारण केले जाणारे लोकच शास्त्ररहित आचरणादिकांचे विषय होत नाहीत, हें प्रसिद्ध आहे. [धृति म्ह० एक प्रकारचा यत्न, ज्या धृतीकडून धारण केले जाणारे लोक शास्त्राचें

उल्लंघन करीत नाहात. त्याचें सर्व वर्तन शास्त्रानुसारच असतें. आतां त्या धृतीलाच एक विशेषण देतात.]—**योगेन समाधिना अव्यभिचारिण्या–नित्यसमाधि–अनुगतया इत्यर्थ** —योगानें म्ह० समाधीनें अव्यभिचारिणी–नित्य समाधीन अनुगत-व्याप्त असा याचा भावार्थ [म्ह० धृति नियमानें समाधीनें अनुगत असते–]—**अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः धारयमाण योगेन धारयति इति एतत् उक्तं भवति**—अव्यभिचारिणा धृतीन्दून मन, प्राण व इंद्रियें याच्या क्रिया धारण करणारा पुरुष त्या योगानेंच धारण करतो, असें याचें तात्पर्य आहे.—**पार्थ या एवंलक्षणा धृति सा सात्त्विकी**—हे अर्जुना ! जी अशा प्रकारची धृति ती सात्त्विकी होय. [वरील सर्व क्रिया महाप्रमध्यें जे चित्ताचें ऐकाग्र्य त्याला क्षणभरहि न विसवणारी अशी जी धृति, तिच्याकडूनच धारण केल्या जातात. त्यावाचून त्याचें नियमानें धारण होणें शक्य नाहीं.] ३३

---

१ रहस्यकार ' अव्यभिचारी ' म्ह० इकडे तिकडे न ढळणाऱ्या, ' योगेन ' म्ह० कर्मफलत्यागरूप योगानें, व ' धारयते–' चालविले जातात असा अर्थ करितात व टीपेंत त्याचें असें उपपादन करितात—"धृति म्ह० धैर्य,पण शारीरिक धैर्य या ठिकाणीं विवक्षित नसून मनाचा दृढनिश्चय असा या शब्दाचा या प्रकरणांत अर्थ आहे." (पण इतर प्रकरणांत धैर्य म्ह० शारीरिक धैर्य असा अर्थ विवक्षित असतो, हें आम्ही आज रहस्यकारांच्या तोंडून नवीनच ऐकत आहों. धैर्य हा अन्तःकरणाचा धर्म आहे, असें आम्ही आजवर समजत होतों इतकेंच नव्हे तर भगवानानींहि क्षेत्राचें निरूपण करितांना इच्छादिकांप्रमाणें धृति हा अन्तःकरण धर्म आहे, असेंच सांगितलेलें दिसतें (१३ ६ पृ ९०९) 'धृति म्ह० मनाचा दृढ निश्चय' हा अर्थहि आम्हाला अपरिचित आहे,) "बुद्धीनें निर्णय केला तरी तो कायम टिकला पाहिजे त्याला वळकटपणा आणणें हा मनाचा धर्म आहे." (पण आम्हाला 'निश्चयात्मक बुद्धि व संकल्पविकल्पात्मक मन' एवढेंच ठाऊक आहे) " अव्यभिचारी म्ह० इकडे तिकडे न धावणाऱ्या धैर्यानें " (धैर्य इकडे-तिकडे धावतें हाहि अपूर्व शोधच आहे त्यापेक्षा अढळ, अचल, दृढ धैर्यानें असें म्हटलें असतें तर ? पण तसें म्हणावयाचें म्हणजे ' योगेन ' याचा त्याच्याशीं संबंध लावावा लागतो कारण धैर्य अढळ कसें होईल ? तर ' योगानें–चित्तैकाग्र्यानें अढळ झालेल्या धृतीनें ' असें म्हणावें लागतें. पण तसें म्हटल्यास आचार्यांच्या छापेंतून सुटल्याचें सिद्ध होत नाहीं. शिवाय ' योग-' शब्दाचा ' कर्मयोग ' हा अर्थ करण्याचा संधि वाया जातो म्हणून योगेन म्ह० कर्मफलत्यागरूप योगानें, व ' धारयते ' याचा चालविले जातात, असा अर्थ केला आहे. पण तो चुकला आहे कारण ' धारयते ' हें कर्मणि क्रियापद नाहीं. कर्तरि आहे. त्यामुळें ' धृत्या ' हा कर्तरि तृतीया नाहीं, करणे आहे. 'पुरुष ज्या अढळ धृतीनें मन, प्राण व इंद्रियें यांच्या क्रियांचें उन्मार्ग प्रवृत्तीपासून धारण करितो,' असाच त्याचा अर्थ संभवतो आणि ती धृति अढळ कशी राहते तर योगानें–चित्तस्थैर्यानें अढळ होते, हाच संबंध निर्दोष आहे. रहस्यकारांनीं आपल्या अर्थाचें उपपादन करण्याचा जरा बराचसा स्पष्ट केला आहे तरी तो पुष्ट आहे. त्यात उपपत्ति काहीं नाहीं)

यया तु धर्मकामार्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी ॥३४॥

अन्वयार्थ—तु—परंतु—**अर्जुन**—हे अर्जुना ! पुरुष—**यया धृत्या**—ज्या धृतीनें—**धर्मकामार्थान्**—धर्म, काम व अर्थ या तीन पुरुषार्थांना—**धारयते**—धारण करतो व—**प्रसंगेन**— त्यातील प्रत्येकाच्या धारणेच्या वेळीं—**फलाकांक्षी**—फलाची आकांक्षा करतो—**पार्थ**—हे पार्था,—**सा**—ती—**राजसी धृतिः**—राजसी धृति होय ३४.

ययेति । यया तु धर्मकामार्थान्धर्मश्च कामश्चार्थश्च धर्मकामार्थास्तान्धर्मकामार्था-न्धृत्या यया धारयते मनसि नित्यकर्तव्यरूपानवधारयते हेऽर्जुन प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेर्धारणप्रसङ्गस्तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी च भवति यः पुरुषस्तस्य धृतिर्या सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

भाष्यार्थ—'यया०' इति—या श्लोकानें राजसी धृति सांगतात —**तु यया धर्मकामार्थान्-धर्म च कामः च अर्थ च धर्मकामार्थाः तान् धर्मकामार्थान्**—पण ज्या धृतीनें धर्मकामार्थ—धर्म, काम, व अर्थ, ते धर्मकामार्थ, त्या धर्म-कामार्थांना—**यया धृत्या धारयते**—ज्या धृतीकडून धारण करतो—**मनसि नित्यकर्तव्यरूपान् अवधारयते**—मनामध्यें ते नित्य कर्तव्यरूप आहेत असा निश्चय करतो म्ह० हें आपल्याला अवश्य केलेच पाहिजे अशी ज्याची दृढभावना असते—**हे अर्जुन च यः पुरुष० प्रसंगेन यस्य यस्य धर्मादि० धारणप्रसङ्गः तेन तेन प्रसंगेन फलाकांक्षी भवति**—हे अर्जुना, जो पुरुष प्रसंगानें म्ह० ज्या ज्या धर्मादिकाच्या धारणाचा प्रसंग असतो, त्या त्या प्रसंगानें फलाची आकांक्षा करणारा असतो—**तस्य या धृति पार्थ सा राजसी**—त्याची जी धृति ती हे पार्था, राजसी होय ३४

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा तामसी मता ॥३५॥

अन्वयार्थ—यया—ज्या धृतीच्या योगानें—**दुर्मेधा**—दुष्ट पुरुष—**स्वप्नं**—निद्रेला,—**भयं**—भयाला—**शोकं**—शोकाला—**विषादं**—खेदाला—**च मदं एव**—आणि मदाला—**न विमुंचति**—सोडीत नाहीं—**सा धृति**—ती धृति—**तामसी मता**—तामसी मानली आहे ३५

ययेति । यया स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं विषादमवसादं विषण्णतां मदं विषय-सेवामात्मनो बहु मन्यमानो मत्त इव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वंश्च विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधा कुत्सितमेधाः पुरुषो यस्तस्य धृतिर्या सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

भाष्यार्थ—'**यया०**' इति—या श्लोकानें तामसी धृति सांगतात—**यया स्वप्नं-निद्रां भयं-त्रासं शोकं-विषादं-अवसादं-विषण्णतां**—ज्या धृतीनें स्वप्न म्ह० निद्रा, भय-त्रास, शोक-प्रियवियोगामुळे झालेला संताप, विषाद-अवसाद-निरुत्साह,—**मदं-विषयसेवां आत्मनः बहु मन्यमानः**—मद म्ह० आपल्या विषयसेवनालाच मोठा पुरुषार्थ समजणारा—**मत्तः इव मदं एव च मनसि नित्यं एव कर्तव्य-रूपतया कुर्वन्**—एखाद्या मत्त पुरुषाप्रमाणें मदालाच-विषयसेवनालाच मनामध्यें हेंच आपलें कर्तव्य आहे असें समजणारा—**यः दुर्मेधा -कुत्सितमेधाः पुरुषः न विमुञ्चति धारयति एव**—जो दुर्बुद्धि म्ह० ज्याची बुद्धि अत्यंत निंद्य-कुत्सित आहे असा पुरुष या स्वप्नादिकांना सोडीत नाहीं, तर धारणच करतो—**तस्य या धृतिः सा तामसी मता**—त्याची जी धृति, ती तामसी मानलेली आहे. ३५.

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥
यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

अन्वयार्थ—**भरतर्षभ**—हे भरतश्रेष्ठा,—**तु इदानीं**—पण हें आतां—**त्रिविधं सुखं**—तीन प्रकारचें सुख—**मे शृणु**—मी सांगतों तें ऐक —**यत्र**—ज्या सुखानुभवात—**अभ्यासात्**—अभ्यासामुळें परिचयामुळे—**रमते च**—प्राणी रममाण होतो व—**दुःखान्तं**—दुःखाच्या शांतीला—**निगच्छति**—निश्चयानें प्राप्त होतो—**यत्**—जें—**तत्**—सुख—**अग्रे**—आरंभी—**विषं इव**—विषासारखें क्लेशकर पण—**परिणामे**—परिणामीं—**अमृतोपमम्**—अमृतासारखें—**तत् आत्मबुद्धिप्रसादजं सुखं**—तें आत्मविषयक बुद्धीच्या प्रसादापासून झालेलें सुख—**सात्त्विकं प्रोक्तं**—सात्त्विक म्हटलेलें आहे ३६-३७.

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिधा भेद उक्तोऽथेदानीं फलस्य च सुखस्य त्रिधा भेद उच्यते—सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु समाधानं कुर्विल्येतन्मे मम भरतर्षभ । अभ्यासात्परिचयादावृत्तेः रमते रतिं प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन्सुखानुभवे दुःखान्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

भाष्यार्थ—(गतार्थाचा अनुवाद करून पुढील श्लोकाचें तात्पर्य सांगतात-)—**गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिधा भेदः उक्तः**—गुणभेदानें क्रिया व कारकें यांचा तीन प्रकारचा भेद सांगितला.—**अथ इदानीं फलस्य च सुखस्य त्रिधा भेदः उच्यते**—आतां फलाचा म्ह० सुखाचा त्रिविध भेद सांगितला जातो. —**भरतर्षभ तु इदानीं त्रिविधं सुखं मे-मम शृणु-समाधानं कुरु इति एतत्**—हे भरतश्रेष्ठा ! आतां तीन प्रकारचें सुख माझ्याकडून ऐक-तें ऐकण्यासाठीं

आपल्या मनाचें समाधान ठेव माझ्या बोलण्याकडे लक्ष ठेव, असा याचा भावार्थ — यत्र-यस्मिन् सुखानुभवे अभ्यासात्-परिचयात् आवृत्तेः रमते-रतिं प्रतिपद्यते—ज्या सुखानुभवामध्यें अभ्यासामुळें-परिचयामुळें वारवार आवृत्ति केल्यानें रमतो-रतीला प्राप्त होतो, रममाण होतो—च दुःखान्त-दुःखावसानं-दुःखोपशमं च निगच्छति-निश्चयेन प्राप्नोति—आणि दुःखान्ताला-दुःखावसानाला दुःखाच्या उपशमाला जातो-निश्चयानें प्राप्त होतो [त त्रिविध सुख माझ्या सांगण्यावरून एकाग्र चित्तानें तू ऐक] ३६

यत्तदिति। यत्तत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसंनिपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यारम्भेऽत्यन्तायासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकं भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं सुखम् मृतोपमं तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिरात्मनो बुद्धिरात्मबुद्धिरात्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सलिलवत्स्वच्छता ततः जातमात्मबुद्धिप्रसादजमात्मविषया वाऽऽत्मावलम्बना या बुद्धिरात्मबुद्धिस्तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमित्येतत्तस्मात्सात्त्विकं तत् ॥ ३७ ॥

भाष्यार्थ—' यत्० ' इति—या श्लोकांत सात्त्विक सुख प्राप्त आहे असें दाखवितात—यत् तत् सुखं अग्रे पूर्वं-प्रथमसंनिपाते ज्ञान वैराग्य ध्यान समाधि आरम्भे अत्यन्त-आयासपूर्वकत्वात् विष इव-दुःखात्मकं भवति—तें जें सुख आरंभा-पूर्वी-प्रथमारंभा-ज्ञान वैराग्य ध्यान समाधि यांच्या आरंभाच्या वेळीं अत्यंत आयासपूर्वकच संपादन करावें लागतें असल्यामुळें विषाप्रमाणें दुःखात्मकच असतें—परिणामे-ज्ञान वैराग्यादिपरिपाकजं अमृतोपमं सुखं—आणि परिणामीं ज्ञानवैराग्यादिकांच्या परिपाकावस्थेंत परिपक्वतेमुळेंच झालेलें सुख अमृतोपम असतें—तत् सुखं विद्वद्भिः सात्त्विकं प्रोक्तं—तें सुख विद्वानांकडून सात्त्विक म्हटलें जातें—आत्मनः बुद्धिः-आत्मबुद्धिः आत्मबुद्धेः प्रसादः नैर्मल्यं सलिलवत् स्वच्छता ततः जातं आत्मबुद्धिप्रसादजं—आपल्या जी बुद्धि ती आत्मबुद्धि, आत्मबुद्धीचा जो प्रसाद म्ह० निर्मलता जलाप्रमाणें स्वच्छता (तो आत्मबुद्धिप्रसाद) त्यापासून झालेलें तें आत्मबुद्धिप्रसादज सुख होय —आत्मविषया वा आत्मा अवलम्बना या बुद्धिः आत्मबुद्धिः —आत्माविषयक किंवा आत्मा हाच जिचें अवलंबन आहे अशी बुद्धि हीच आत्मबुद्धि—तत्प्रसादप्रकर्षात् वा जातं इति एतत् —किंवा तिच्या प्रसादाच्या आधिक्यामुळें झालेलें सुख असा याचा भावार्थ—तस्मात् तत् सात्त्विकं—म्हणून म्ह० अन्तःकरणाच्या निर्मलतेमुळें किंवा सम्यग्ज्ञानाच्या आधिक्यामुळें उत्पन्न होण्याच्या कारणानें तें सात्त्विक सुख होय ३७

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

अन्वयार्थ—यत्—जें—विषयेन्द्रियसंयोगात्—विषय व इंद्रियें यांच्या संयोगापासून उत्पन्न होतें—अग्रे—आरंभीं—अमृतोपमम्—अमृतासारखें व—परिणामे

—परिणामीं—विषं इव—विषासारख—तत् सुख—तें सुख—राजसं स्मृतं—
—राजस म्हटलें आहे ३८

विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तत्सुखं जायतेऽग्रे प्रथमक्षणेऽमृतोपममृतसमं परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वादधर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगविपरिणामान्ते विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥ ३८ ॥

भाष्यार्थ—' विषय० ' इति—या श्लोकानें राजस सुख त्याज्य म्हणून सांग तात—**विषयेन्द्रियसंयोगात् यत् तत् सुखं जायते**—विषय व इन्द्रियें यांच्या संयोगापासून जें सुख होतें—**अग्रे-प्रथमक्षणं अमृतोपमं-अमृतसमं**—अगोदर म्ह० पहिल्याक्षणा अमृतोपम म्ह० अमृतासारखें—**परिणामे विषं इव**—आणि परिणामा विषासारखें—**बल वीर्य-रूप प्रज्ञा मेधा धन उत्साह हानिहेतुत्वात्** —बल-शरीरसामर्थ्य, पराक्रमामुळें प्राप्त झालेले यश, रूप-शरीरसौन्दर्य, प्रज्ञा-ग्रहण शक्ति, मेधा-धारणशक्ति, धन-भार्या, सुवर्ण वगैरे संपत्ति, उत्साह यांच्या हानीला का-रण होत असल्यामुळ—**च अधर्मं तज्जनितनरकादिहेतुत्वात्**—आणि अधर्म व त्यापासून प्राप्त झालेला नरकादिक यांना कारण होत असल्यामुळ—**परिणामे तदुप भोग-विपरिणामान्ते विषं इव**—परिणामीं-त्याच्या उपभोगाचा विपरिणाम झाला असता शेवटीं विषासारखें—**तत् सुखं राजसं स्मृतं**—तें सुख राजस म्ह टलेलें आहे ३८

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

अन्वयार्थ—यत् सुखं—जें सुख—**अग्रे च अनुबंधे च**—आरंभीं व अंतीं—**आत्मनः मोहनं**—आत्म्याला मोह पाडणारें व—**निद्रा-आलस्य प्रमाद उत्थं**—झोंप-आळस बेसावधपणा यापासून उत्पन्न झालेलें—**तत् तामसं उदाहृतं**—तें तामस सुख म्हटलेलें आहे. ३९

यदग्रे चेति । यदग्रे चानुबन्धे चावसानोत्तरकाले सुखं मोहनं मोहकरमात्मनो निद्रालस्यप्रमादोत्थं निद्रा चाऽऽलस्यं च प्रमादश्चेत्येतेभ्यः समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

भाष्यार्थ—' यदग्रे च० ' इति—या श्लोकानें तामस सुख त्यागासाठीं सांग तात—**अग्रे च अनुबंधे च-अवसान-उत्तरकाले यत् सुखं आत्मनः मोहनं -मोहकर**—आरंभीं व शवटीं म्ह० समाप्तीच्या उत्तरकालीं-त्या सुखाचा उपभोग घेऊन झाल्यानंतर जें सुख आत्म्याला मोह पाडणारें जीवाला मोहित करणारें—**निद्रा लस्य प्रमादोत्थ-निद्रा च आलस्यं च प्रमादः च इति एतेभ्यः समुत्ति ष्ठति इति निद्रालस्यप्रमादोत्थ**—निद्रालस्यप्रमादोत्थ-निद्रा, आळस व प्रमाद

यांपासून उत्पन्न होतें म्हणून निद्रालस्यप्रमादोत्थ—तत् तामसं उदाहृतं—तें तामस म्हटलें आहे. ३९.

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥

अन्वयार्थ—यत्—जें—एभिः त्रिभिः प्रकृतिजैः गुणैः—या तीन प्रकृतिजन्य गुणांनीं—मुक्तं—सोडलेलें—स्यात्—असेल असें—तत् सत्त्वं—तें सत्त्व-असा प्राणी—पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः—पृथ्वींत किंवा पुनः स्वर्गांतील देवांत—न अस्ति—नाहीं. ४०

अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थः श्लोक आरभ्यते—न तदस्ति तन्नास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादि सत्त्वं प्राणिजातमन्यद्वाऽप्राणिजातं दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैरेभिस्त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तं यत्स्यात्प्रवेश तदस्तीति पूर्वेण संबन्धः ४०

भाष्यार्थ—(क्रिया कारक फलरूप संसाराला प्रत्येकी सात्त्विकादि भेदानें त्रिविधत्व सांगून समारोपमध्यें अंतर्भूत होणारें एखादें तरी वस्तु या गुणत्रयानें रहित असेल अशी कोणी शंका घेईल म्हणून सांगतात–)—अथ इदानीं प्रकरणोपसंहारार्थं श्लोकः आरभ्यते—आतां अगोदर प्रकरणाच्या उपसंहारार्थ श्लोक आरंभिला जातो—न तत् अस्ति-तत् न अस्ति—तें नाहीं (तें काय? उत्तर–) पृथिव्यां वा मनुष्यादि सत्त्व प्राणिजातं अन्यत् वा अप्राणिजात—पृथ्वीमध्ये मनुष्यादि सत्त्व-प्राणिजात किंवा दुसरें अप्राणिजात म्ह० स्थावरप्रसिद्धांप्रमाणें स्थावर-अर्थात् चराचर सत्त्व नाहीं—दिवि देवेषु वा पुनः—किंवा स्वर्गांत देवांमध्येंहि सत्त्व नाहीं—यत् प्रकृतिजैः-प्रकृतितः जातैः एभिः त्रिभिः सत्त्वादिभिः गुणैः मुक्तं-परित्यक्तं स्यात्-असेल्—जें जें प्रकृतीपासून झालेल्या या तीन सत्त्वादि गुणांनीं मुक्त म्ह० सोडलेलें, त्या गुणांनीं रहित असें असेल—तत् न अस्ति इति पूर्वेण संबंध—तें नाहीं, असा पूर्वीच्या 'न तदस्ति०' शब्दांशीं संबंध. [ब्रह्मदेवापासून स्तंबपर्यंत भूतांतील एकहि प्राणी गुणरहित नाहीं.] ४०.

---

१ या श्लोकावरील टीकेंत [illegible] —"[illegible] प्राकृतिक [illegible] [illegible] त्रिगुणात्मक [illegible] नाहीं [illegible] आहे [illegible] [illegible] किंवा [illegible] नाहीं" [illegible] आहे. [illegible] [illegible] (१००६) [illegible] [illegible] (१००७) [illegible] आहे. [illegible] आहे. [illegible] पुन [illegible]

सर्वः संसारः क्रियाकारकफललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽविद्यापरिकल्पितः समूलोऽनर्थ उक्तो वृक्षरूपकल्पनया चोर्ध्वमूलमित्यादिना, तं चासङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ततः पदं तत्परिमार्गितव्यमिति चोक्तं, तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात्संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां यथा तन्निवृत्तिः स्यात्तथा वक्तव्यं, सर्वश्च गीताशास्त्रार्थ उपसंहर्तव्य एतावानेव च सर्वो वेदस्मृत्यर्थः पुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इत्येवमर्थं च ब्राह्मणक्षत्रियविशामित्यादिरारभ्यते—

भाष्यार्थ—(उपसंहार केलेल्या प्रकरणार्थाचा अनुवाद—)—**सर्वः संसारः क्रिया-कारक फललक्षणः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकः अविद्यापरिकल्पितः समूल- अनर्थ उक्तः**—सर्व संसार क्रिया-कारक फलरूप म्ह० अनेकरूप आहे. सत्त्व, रज व तमोगुणात्मक म्ह० निर्गुण आत्म्याहून अगदीं विलक्षण आहे. अविद्याकल्पित म्ह० असत्य वस्तु सत्य असल्याप्रमाणे भासत असल्यामुळें तो समूल—अविद्येसह अन-

सात्त्विक म्ह० मोक्षप्रद व मध्यम सात्त्विक म्ह० स्वर्गप्रद असें म्हटलें आहे. (मनु. १२. ४८–५० व ८९ ९१ पहा)" पण रहस्यकाराचे आधारहि कसे लटपटित असतात, ते पहा. वानप्रस्थ, सन्यासी, पुष्पकादि विमानचारी गण, नक्षत्रें व दैत्य ही अधम सात्त्विक गति–फल आहे ४८, यागशील ऋषी, देव, वेद, ज्योति वगैरे ही मध्यम सात्त्विक गति ४९ व चतुर्मुख, मरीच्यादिक प्रजापति, मूर्तिमंत धर्म, महत्तत्त्व, अव्यक्त ही उत्तम सात्त्विक गति आहे ५०, असं सांगितल्यावर पुढें लागलेच मनु काय सांगतात तें पहा–" एष सर्वः समुद्दिष्टः त्रिप्रकारस्य कर्मणः । त्रिविधः त्रिविधः कृत्स्नः संसारः सार्वभौतिकः " असा उपसंहार केला आहे कायिक, वाचिक, मानसिक असा त्रिविध कर्मांचा हा सर्व भूतांचा सात्त्विकादि त्रिविध संसार पूर्णपणें सांगितला " यावरून ही सर्व संसारगतिच आहे त्रिगुणातीतावस्था नव्हे, हें स्पष्ट होतें. आचार्यांनीहि आपल्या भाष्यांत ही गोष्ट वारंवार सांगितली आहे. [बृह. भा. अ. १.२ पृ. ११ पहा छा. भा. पृ. ७ वगैरे] तात्पर्य श्रुति, स्मृति, पुराणें व आचार्य यांनी जशी एकवाक्यता होते तशी रहस्यकारांची होत नाहीं. त्यांच्या इतर मतांचीहि होत नाहीं, ही गोष्ट विशेषकरून ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. रहस्यकार वरील उताऱ्यांत ' उत्तम सात्त्विक म्ह० मोक्षप्रद व मध्यम सात्त्विक म्ह० स्वर्गप्रद ' असें म्हणून त्यास मनु. अ. १२ श्लो.८९-९१ चा आधार सांगितात. पण तेंहि तसाच लटपटित आहे. यांतील ८९ व ९० या श्लोकांचा उल्लेख वर होऊन आला आहे. (पृ १०६, ११२० पहा.) यांत प्रवृत्त कर्म कोणतें व निवृत्त कोणतें तें सांगितलें आहे. तथापि भाष्य हें प्रवृत्त म्ह० काम्य कर्मांचें फल आहे, व पंचभूतांचें अतिक्रमण—मोक्ष हें निवृत्त कर्मांचें फल आहे, असें म्हटलें आहे. त्यांत उत्तम सात्त्विक व मध्यम सात्त्विक असें म्हटलेलें नाहीं. काम्य कर्म सात्त्विक आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. शिवाय निवृत्त कर्मांचेंहि मोक्ष हें साक्षात् फल नव्हे, हें पुढील ९१ व ९२ श्लोकावरून सिद्ध होतें. त्यांत सर्वभूतामध्यें समदर्शन व सन्यासपूर्वक आत्मज्ञान व शम यांत निमग्न होण्यास सांगितलें आहे. त्यावरूनहि निवृत्त कर्म चित्तशुद्धीच्या द्वारा मोक्षप्रद होतें, साक्षात् नव्हे.

र्थरूप-व्यर्थ आहे, असें सांगितलें. [अर्थात् अनेकरूप असल्याहून विलक्षण व अविद्याकल्पित असल्यामुळें अविवेकसिद्ध अर्थरहित-मिथ्या आहे. असा असल्यामुळेंच त्याज्य आहे. पण केवळ या अठराव्या अध्यायांतच तसें सांगितलें आहे, असें नाहीं तर-]—**वृक्षरूपकल्पनया च ' ऊर्ध्वमूलं० ' इत्यादिना**—पंधराव्या अध्यायांतहि ' ऊर्ध्वमूलं० ' इत्यादि श्लोकानें वृक्षरूपाच्या कल्पनेनें संसार सांगितला.—**च तं ' असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं ' इति च उक्तं**—आणि त्या वृक्षाला ' दृढ असंगशस्त्रानें तोडून त्यानंतर त्या पदाला जाणावें ' असेंहि त्या संसाराच्या नाशाचें साधन सांगितलें. (याप्रमाणें गतार्थांचा अनुवाद करून पुढील संदर्भाचें तात्पर्य सांगतात-)—**तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात् संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां**—असा या अनर्थकर संसाराची निवृत्ति करावी, अशी इच्छा जरी झाली तरी तो सर्व संसार त्रिगुणात्मक असल्यामुळें संसाराच्या कारणाची निवृत्ति होणें अशक्य आहे, अशी अनुपपत्ति प्राप्त झाली असता [म्ह० सत्त्वादि तीन गुण हें संसाराचें कारण आहे, पण ते गुण प्रकृत्यात्मक असल्यामुळें त्यांची निवृत्ति होणें शक्य नाहीं, कारण प्रकृति नित्य आहे,' अशी आशंका आली असता-]—**यथा तन्निवृत्तिः स्यात् तथा वक्तव्यं**—ज्याप्रकारें त्या संसाराची निवृत्ति होईल तो प्रकार सांगावा [म्ह० स्वधर्मानुष्ठानानें तत्त्वज्ञानाची उत्पत्ति होऊन अज्ञानात्मक गुणांची निवृत्ति ज्याप्रकारें होईल तो प्रकार म्ह० सर्व स्वधर्म सांगावा, म्हणून या पुढील ग्रंथ आहे, असा भावार्थ, तसेंच]—**सर्वः च गीताशास्त्रार्थः उपसंहर्तव्यः**—आणि सर्व गीताशास्त्रार्थांचा उपसंहार करावा—**च एतावान् एव सर्वः वेदस्मृत्यर्थः पुरुषार्थं इच्छद्भिः अनुष्ठेयः इति एवं अर्थं च ब्राह्मणक्षत्रियविशां इत्यादिः आरभ्यते**—आणि वेद व स्मृति यांचा जो जाहा अर्थ आहे तो सर्व हा एवढाच असून पुरुषार्थाची इच्छा करणारांना त्याचें अनुष्ठान करावें, यासाठीं ' ब्राह्मणक्षत्रियविशां० ' इत्यादि पुढील भाग आरंभिला जातो.—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ ४१ ॥

अन्वयार्थ—**परंतप**—हे अर्जुना!—**ब्राह्मण क्षत्रिय विशां**—ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य यांचीं—**च शूद्राणां**—व शूद्रांचीं—**कर्माणि**—कर्में—**स्वभावप्रभवैः गुणैः**—मायेपासून उत्पन्न झालेल्या सत्त्वादि गुणांनीं—**प्रविभक्तानि**—अलंत विभागलेलीं आहेत. ४१

ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां शूद्राणामसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदेऽनधिकारात्, हे परंतप कर्माणि प्रविभक्तानीतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि, केन स्वभावप्रभवैर्गुणैः स्वभाव ईश्वरस्य

प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया सा प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः । शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनाम् ॥

भाष्यार्थ—(आता चार वर्णांचा अनुष्ठेय धर्म अगदीं पृथक् आहे, असें सुचविण्यासाठीं अगोदर म्हणतात–)—**ब्राह्मणाः च क्षत्रियाः च विशः च-ब्राह्मणक्षत्रियविशः तेषां ब्राह्मण क्षत्रिय-विशां**—ब्राह्मण व क्षत्रिय व वैश्य ते ब्राह्मण क्षत्रिय-वैश्य. त्या ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्यांचा, (तिघांनाहि उपनयनसंस्कार व वेदाधिकार समान असल्यामुळें समास केला आहे.)—**च शूद्राणां**—आणि शूद्रांचीं—**शूद्राणां असमासकरणं एकजातित्वे सति वेदे अनधिकारात्**—शूद्र या शब्दाचा ब्राह्मणादिशब्दांशीं समास न करण्याचें कारण शूद्राला एकजातित्व असून म्ह० उपनयन नसून वेदामध्यें अधिकार नाहीं, हें होय.—**हे परंतप, कर्माणि प्रविभक्तानि इतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि**—हे शत्रुतापना ! कर्मे अगदीं विभक्त केलेलीं आहेत. परस्परविभागानें व्यवस्थित केलेलीं आहेत. ब्राह्मणादिकांचा व शूद्रांचा कर्मे अगदीं असंकीर्णपणें-पृथक् प्रस्थापिलेलीं आहेत —**केन**—कर्मांची अगदीं पृथक् व्यवस्था कोणीं केली आहे ?—**स्वभावप्रभवैः गुणैः**—स्वभावप्रभव गुणांनीं—**स्वभावः-ईश्वरस्य प्रकृतिः-त्रिगुणात्मिका माया**—स्वभाव म्ह० ईश्वराची प्रकृति त्रिगुणात्मिका माया—**सा प्रभवः येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवाः तैः**—ती माया ज्या गुणांचा प्रभव म्ह० उत्पत्तिस्थान आहे ते स्वभावप्रभव गुण त्या गुणांनीं—**ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि**—ब्राह्मणादिकांचीं शमादिक कर्मे अगदीं विभागलेलीं आहेत.

अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः कारणं, तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः, वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः प्रभवः शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः प्रशान्त्यैश्वर्येहामूढतास्वभावदर्शनाच्चतुर्णाम् । अथवा जन्मान्तरकृतसंस्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभिव्यक्तः स्वभावः स प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणाः । गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वानुपपत्तेः स्वभावः कारणमिति कारणविशेषोपादानम् । एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः स्वकार्यानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ॥

भाष्यार्थ—(' स्वभावप्रभवैर्गुणैः ' याचा दुसरा अर्थ–)—**अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः-कारणं**—किंवा ब्राह्मणस्वभावाचा सत्त्वगुण प्रभव-कारण आहे —**तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः**—त्याचप्रमाणें क्षत्रियस्वभावाचें सत्त्वोपसर्जन रज कारण आहे म्ह० सत्त्वगुण ज्यांत अमुख्य आहे असें रज क्षत्रियस्वभावाचें कारण आहे —**वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जनं रजः प्रभवः**—वैश्यस्वभावाचा तमउपसर्जन म्ह० तमोगुण ज्यांत गौण आहे असें रज प्रभव आहे.—**शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः**—शूद्रस्वभावाचें रजउपसर्जन-रज ज्यांत गौणत्वानें आहे असें तम, हें कारण आहे कारण—**चतुर्णां प्रशान्ति ऐश्वर्य ईहा मूढतास्वभावदर्शनात्**—या ब्राह्मणादि चारी

वर्णांचीं अत्यंत शांति, ऐश्वर्य, चेष्टा-व्यवहार व मूढता हीं त्या त्या गुणांचीं कार्यें दिसतात. त्यावरून अशा व्यवस्था करणें अनुपपन्न नाहीं. (आता स्वभावशब्दाचा दुसरा अर्थ सांगतात-)—**अथवा प्राणिनां जन्मान्तरकृतसंस्कारः वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेन अभिव्यक्तः स्वभावः**—किंवा प्राण्याचा जन्मांतरीं संपादन केलेला संस्कार वर्तमान जन्मीं-या जन्मा आपल्या कार्याभिमुख होऊन अभिव्यक्त झालेला हाच स्वभाव होय [म्ह० प्राण्याचा पूर्वजन्मांतील जो संस्कार-वासना या जन्मीं आपल्या कार्यरूपानें-कार्योन्मुख होऊन अभिव्यक्त होतो तो स्वभाव होय] —**स प्रभवः येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवाः गुणाः**—तो स्वभाव ज्यांच्या गुणाचा प्रभव म्ह० कारण आहे ते स्वभावप्रभव गुण होत (अहोपण, गुणाची अभिव्यक्ति वासनाधीन असते, असें का म्हणता ? उत्तर-)—**गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वानुपपत्तेः**—या जन्मा गुणाचा जो प्रादुर्भाव होतो तो निष्कारण-कारणावांचूनच होतो, असें म्हणणें उपपन्न होत नाहीं. (अहोपण, गुणप्रादुर्भाव निष्कारण होत नाहीं कारण ' प्रकृतिजैः गुणैः ' या शब्दानीं प्रकृति हें गुणाचें कारण सांगितलें आहे, अशी कोणी शंका घेईल म्हणून म्हणतात-)—**स्वभावः कारण इति कारणविशेषोपादान**—स्वभाव कारण आहे, असें म्हणून स्वभावशब्दानें विशेषकारणाचें ग्रहण केलें आहे [' वासना हें गुणाच्या अभिव्यक्तीचें निमित्त कारण विवक्षित आहे व प्रकृति उपादान कारण आहे ' असो, आता या उक्त अर्थाचा उपसंहार करितात-]—**एवं स्वभावप्रभवैः-प्रकृतिप्रभवैः सत्त्वरजस्तमोभिः गुणैः स्वकार्यानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि**—याप्रमाणें स्वभावापासून झालेल्या-प्रकृतिप्रभव सत्त्व, रज व तम या गुणानीं आपापल्या कार्यांच्या अनुसार शमादिक कर्मांचा अगदीं पृथक् विभाग केला आहे

ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथमुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति । नैष दोषः. शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि न गुणानपेक्षयैवेति शास्त्रप्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यन्ते ॥ ४१ ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)—**ननु शास्त्रप्रविभक्तानि-शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि**—अहोपण, शास्त्रानें ज्यांचा विभाग केला आहे, शास्त्रानें ज्यांचें विधान केलें आहे, अशीं ब्राह्मणादिकांचीं शमादि कर्में आहेत, असें असताना—**सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानि इति कथं उच्यते**—सत्त्वादि गुणानीं अगदीं विभक्त केलेलीं असें कसें म्हटलें जातें आहे ?—**एषः दोषः न**—हा कांहीं दोष नाहीं —**शास्त्रेण अपि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षया एव प्रविभक्तानि**—कारण शास्त्रानेंहि ब्राह्मणादिकांचीं शमादिक कर्में सत्त्वादि विशेष गुणांच्या अपेक्षेनेंच अगदीं पृथक् विभागलीं आहेत —**गुणानपेक्षया एव न**—गुणांची मुळींच अपेक्षा न करितां-स्वतंत्रपणेंच कांहीं शा॰

स्वानें त्याचा विभाग केलेला नाहा (सत्त्वादि गुणाच्या अनुरोधानेंच तो विभाग आहे) —इति शास्त्रप्रविभक्तानि अपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानि उच्यन्ते—त्या- मुळें शास्त्रानें ज्याचा विभाग केला आहे अशाहि कर्में गुणप्रविभक्त म्हणून म्हटला जातात ४१

शमो दमस्तपः शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजं ॥४२॥

अन्वयार्थ—शमः—अन्त करणाचा शाति,—**दम**—बाह्य इंद्रियाचा निग्रह, —**तप**—(मतराव्या अध्यायात सागितलेलें) त्रिविध तप,—**शौचं**—अन्त शुद्धि व बहि शुद्धि,—**क्षांति**—क्षमा—**आर्जव एव च**—सरळपणा,—**ज्ञानं**—आत्मादि पदार्थांचें ज्ञान,—**विज्ञानं**—शास्त्रार्थांचा अनुभव—**आस्तिक्यं**—श्रद्धाळुपणा हें —**ब्रह्मकर्म स्वभावजं**—ब्राह्मणजातीचें स्वभावजन्य कर्म आहे ४२

कानि पुनस्तानि कर्माणी युच्यन्ते—शमो दमश्च यथाव्याख्यातार्थौ, तपो यथोक्त शारीरादि, शौच व्याख्यात, क्षान्ति क्षमा, आर्जवमृजुतेव च, ज्ञान विज्ञानम्,आस्ति- क्यमस्तिभाव श्रद्धानताऽऽगमार्थेषु,ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजाते कर्म ब्रह्मकर्म स्वभावजम्। यदुक्त स्वभावप्रभवैर्गुणै प्रविभक्तानीति तदेवोक्त स्वभावजमिति ॥ ४२ ॥

भाष्यार्थ—पुन कानि तानि कर्माणि इति उच्यन्ते—आता ता कर्में कोणता तीं सागितली जातात —**शम च दम -यथाव्याख्यातार्थौ**—शम व दम, वर जसें व्याख्यान केलें आहे त्याच अर्थाचे शम व दम येथें घ्यावे अंत करणाचा उपशम हाच शम, व बाह्य इंद्रियाची उपरति हा दम (पृ १०५३)—**तप -यथोक्तं शारीरादि**—तप-वर सागितल्याप्रमाणे शारीरादि त्रिविध तप (पृ १०९५)— **शौचं व्याख्यात**—शुचिर्भूतपणा, पूर्वी सागितलेली दोन प्रकारची शुद्धि, (पृ १०५७) —**क्षान्ति -क्षमा**—क्षमा (पृ १०५७)—**आर्जवं-ऋजुता एव च**—अन्त करणाचा सरळपणा हेंच आर्जव (पृ १०५५)—**ज्ञान विज्ञानं**—ज्ञान म्ह० शास्त्रीय पदार्थांचें ज्ञान व विज्ञान-शास्त्रार्थ स्वानुभवारूढ करणें-त्याचा अनुभव घेण (पृ ६१५) **आस्तिक्यं-अस्तिभाव आस्तिक्य आगमार्थेषु श्रद्धानता**—आस्तिक्य म्ह० अस्तिभाव, आगमार्थविषयीं श्रद्धाळुपणा—**ब्रह्मकर्म-ब्राह्मणजाते कर्म ब्रह्मकर्म स्वभावजं**—हें ब्रह्मकर्म म्ह० ब्राह्मणजातीचें कर्म, हें स्वभावजन्य ब्रह्मकर्म आहे —**स्वभावप्रभवै गुणै प्रविभक्तानि इति यत् उक्त तत् एव स्वभावजं इति उक्त**—वर स्वभावापासून उत्पन्न झालेल्या गुणानी ब्राह्मणादिकाची कर्मे विभागली आहेत, असें जें म्हटलें होतें, तेंच येथें 'स्वभावज' या शब्दानें सागितलें आहे ४२

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

अन्वयार्थ—शौर्यं—शूरपणा,—**तेजः**—प्रगल्भपणा,—**धृतिः**—धैर्य—**दाक्ष्यं**—दक्षता—**च युद्धे अपि अपलायनं**—व युद्धातूनहि न पळणे,—**दानं**—औदार्य,—**च ईश्वरभावः**—व प्रभुत्व—**स्वभावजं क्षत्रकर्म**—हे स्वभावजन्य क्षत्रियजातीचें कर्म आहे ४३

शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भावः । तेजः प्रागल्भ्यम् । धृतिर्धारणं सर्वावस्थास्वनवसादो भवति यया धृत्योत्तम्भितस्य । दाक्ष्यं दक्षस्य भावः सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्रवृत्तिः । युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावः शत्रुभ्यः । दानं देयेषु मुक्तहस्तता । ईश्वरभावश्चेश्वरस्य भावः प्रभुशक्तिप्रकटीकरणमीशितव्यान्प्रति । क्षत्रकर्म क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म क्षत्रकर्म स्वभावजम् ॥ ४३ ॥

भाष्यार्थ—'शौर्य०' इति—या श्लोकानें क्षत्रिय कर्में सांगतात—**शौर्यं-शूरस्य भाव**—शौर्य म्ह० शूरपणा-आपल्यापेक्षा अधिक बलवान् असलेल्यावरहि प्रहार करण्याची प्रवृत्ति—**तेजः-प्रागल्भ्यं**—तेज म्ह० प्रगल्भता-दुसऱ्याकडून पराभूत न होणें—**धृतिः-धारणं**—धृति म्ह० धारण, मोठ्या आपत्तीमध्येंहि देह इंद्रियादिकांना धारण करणारी चित्तवृत्ति—**यया धृत्या उत्तम्भितस्य सर्वावस्थासु अनवसादः भवति**—ज्या धृतीकडून धारण करण्या गेलेल्या पुरुषाचा सर्व अवस्थांमध्यें नाश होत नाही-त्याचें धैर्य खचत नाही—**दाक्ष्यं-दक्षस्य भावः सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु अव्यामोहेन प्रवृत्ति**—दाक्ष्य-दक्षता, एकाएकीं अनेक कार्यें उपस्थित झाली असतां व्यामोह न पावतां-न गांगरतां त्यांत प्रवृत्ति होणें—**युद्धे च अपि अपलायनं-शत्रुभ्यः अपराङ्मुखीभाव**—आणि युद्धातूनहि पलायन न करणें, शत्रूपासून पराङ्मुख न होणें—**दानं-देयेषु मुक्तहस्तता**—दान-देय पदार्थांमध्यें मुक्तहस्तत्व, धनादि कोणताहि पदार्थ सढळ हातानें देणें—**च ईश्वरभावः-ईश्वरस्य भावः ईशितव्यान्प्रति प्रभुशक्तिप्रकटीकरणं**—आणि ईश्वरभाव म्ह० ईश्वराचा भाव, ज्याचें नियमन करावयाचें त्यांच्यापुढें आपली प्रभुशक्ति प्रकट करणें-त्यांना आपल्या सामर्थ्याची कल्पना आणून देणें—**क्षत्रकर्म-क्षत्रियजातेः विहितं कर्म**—क्षत्रकर्म-क्षत्रिय जातीला विहित असलेलें कर्म—**क्षत्रकर्म स्वभावजं**—हें स्वभावजन्य क्षत्रियकर्म आहे ४३.

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजं ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

अन्वयार्थ—कृषिगौरक्ष्यवाणिज्य—शेत नांगरणें, पशूंचें पालन करणें व देवघेव वगैरे व्यापार करणें, हें—**स्वभावजं वैश्यकर्म**—स्वभावप्राप्त वैश्याचें कर्म आहे—**परिचर्यात्मकं कर्म**—शुश्रूषा-सेवारूप कर्म—**शूद्रस्य अपि**—शूद्राचेंहि—**स्वभावजं**—स्वाभाविक आहे. ४४

कृषीति । कृषिगोरक्ष्यवाणिज्य कृषिश्च गोरक्ष्य च वाणिज्य च कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं कृषिर्भूमेर्विलेखन गोरक्ष्य गा रक्षतीति गोरक्षस्तद्भावो गौरक्ष्य पाशुपाल्य वाणिज्य वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षण वैश्यजाते कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मक वैश्यकर्म शुश्रूषास्वभाव कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥ ४४ ॥

भाष्यार्थ—' कृषि - ' इति—या श्लोकाने वैश्य व शूद्र याचें कर्म सांगतात—कृषि गोरक्ष्य वाणिज्य-कृषि च गौरक्ष्य च वाणिज्यं च कृषि गोरक्ष्य वाणिज्य—कृषि, गौरक्ष्य, व वाणिज्य तं कृषि-गौरक्ष्य वाणिज्य—कृषि भूमे विलेखन—कृषि म्ह० भूमाला नांगरणें—गौरक्ष्य-गा रक्षति इति गोरक्ष. तद्भाव गौरक्ष्य-पाशुपाल्य—गौरक्ष्य-गायींचें रक्षण करतो म्ह० गोरक्ष, त्याचा भाव म्ह० गोरक्षरणा तेंच गौरक्ष्य-पशुपालन—वाणिज्य-वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षण—वाणिज्य-क्रयविक्रयादिरूप वाण्याचें कर्म हें सर्व—वैश्यकर्म-वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावज—वैश्यकर्म-वैश्य जातीचें कर्म, स्वभावजन्य वैश्यकर्म आहे—परिचर्यात्मक-शुश्रूषास्वभाव कर्म शूद्रस्य अपि स्वभावज—परिचर्यात्मक म्ह० शुश्रूषास्वरूपाचें कर्म शूद्राचेंहि स्वभावजन्य आहे [शूद्राचें परिचर्यात्मक कर्म हि स्वभावजन्य आहे] ४४

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु ॥४५॥

अन्वयार्थ—स्वे स्वे कर्मणि—वर सांगितलेल्या आपापल्या कर्मामध्यें—अभिरतः नर—अत्यंत निमग्न असलेला पुरुष—संसिद्धिं—शरीरेंद्रियांचा शुद्धि होऊन ज्ञानाचा योग्यता प्राप्त होणें या उत्तम सिद्धीला—लभते—प्राप्त होतो आतां—स्वकर्मनिरत —आपल्या कर्मांत अत्यंत रत असलेला पुरुष—यथा—ज्या प्रकारें—सिद्धिं—सिद्धीला—विंदति—प्राप्त होतो—तत् शृणु—तें ऐक ४५

एतेषा जातिविहिताना कर्मणा सम्यगनुष्ठिताना स्वर्गप्राप्ति फल स्वभावतो वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा प्रेत्य कर्मफलमनुभूय तत शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मायु श्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्त इत्यादिस्मृतिभ्य पुराणे च वर्णिनामाश्रमिणा च लोकफलभेदविशेषस्मरणात् । कारणान्तरात्त्विद वक्ष्यमाण फलम्— स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे कर्मण्यभिरतस्तत्पर संसिद्धिं स्वकर्मानुष्ठानादशुद्धिक्षये सति कायेन्द्रियाणा ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा लभते प्राप्नोति नरोऽधिकृत पुरुष । किं स्वकर्मानुष्ठानत एव साक्षात्संसिद्धि । न, कथ तर्हि स्वकर्मनिरत सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

भाष्यार्थ—(येथवर ब्राह्मणादि वर्णांचीं जीं शमादि कर्मे सांगितलीं त्यांच्या अभ्युदय या फलाचा प्रथम निर्देश करतात-)—एतेषा जातिविहिताना कर्मणा

सम्यगनुष्ठितानां स्वभावतः स्वर्गप्राप्ति फलं—या ब्राह्मणादि वर्णांना विहित असलेल्या व यथाशास्त्र अनुष्ठिलेल्या कर्मांच स्वभावतःच स्वर्गप्राप्ति हे फल आहे. [स्वभावत म्ह० ता कर्मे विहित असून मोक्षाचा अपेक्षा न करतां अनुष्ठान केल्यामुळे असा भावार्थ. यासंबंधी प्रमाण सांगतात-]—स्वकर्मनिष्ठाः वर्णा आश्रमाः च प्रेत्य कर्मफल अनुभूय—स्वकर्मांमध्ये तत्पर असलेले वर्ण व आश्रम, मेल्यावर कर्मफलाचा अनुभव घेऊन—ततः शेषेण विशिष्टदेश जाति कुल धर्म आयु श्रुत वृत्त वित्त सुख मेधसः जन्म प्रतिपद्यन्ते इत्यादि स्मृतिभ्यः—कर्मफल भोगून अवशिष्ट राहिलेल्या कर्माने विशिष्ट देश, विशिष्ट जाति, विशिष्ट कुल, विशिष्ट धर्म, विशिष्ट आयुष्य, विशिष्ट विद्या, विशिष्ट वर्तन, विशिष्ट धन, विशिष्ट सुख, विशिष्ट मेधा-धारणाशक्ति-यांनी युक्त होऊन जन्म घेतात इत्यादि स्मृतीवरून ही गोष्ट सिद्ध होते. (याहि कारणाने विहित कर्मांचे स्वर्ग हे फल मिळणे स्वभावच आहे, असे सांगतात-)—च पुराणे-वर्णिनां आश्रमिणां च लोकफलभेदविशेषस्मरणात्—आणि पुराणामध्ये वर्णी व आश्रमी यांना भिन्न भिन्न लोक व फलें यांची प्राप्ति होते, असे म्हणून त्यांचे लोक व फल यांच्या भेदांचे प्रकार सांगितले आहेत. (पण या पूर्वोक्त कर्मांचे मोक्षाच्या अपेक्षेने जर अनुष्ठान केलें तर परंपरेनें ती मोक्षफलास कारण होतात, असे सांगतात-)—तु कारणान्तरात् इदं वक्ष्यमाणं फलं—पण दुसऱ्या कारणाने म्ह० मोक्षाच्या अपेक्षेने अनुष्ठान केल्यास त्यांचें हें पुढे सांगितलेलें फल आहे—स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे कर्मणि अभिरतः-तत्परः-नरः-अधिकृत पुरुष—आपापल्या वर सांगितलेल्या लक्षणाच्या भिन्न भिन्न कर्मांमध्ये अभिरत म्ह० तत्पर असलेला मनुष्य-अधिकृत पुरुष—संसिद्धि-स्वकर्मानुष्ठानात् अशुद्धिक्षये सति कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां लभते प्राप्नोति—मिळवितो म्ह० स्वकर्मानुष्ठानामुळे अशुद्धीचा क्षय झाला असतां शरीरेंद्रियांची ज्ञाननिष्ठायोग्यता, याच स्वरूपाच्या सिद्धीला प्राप्त होतो [अर्थात्

१ या आदिशब्दाने 'अपचारे पन्थ्ये निमित्ते [illegible] धर्म [illegible] न भवति ' हा स्मृति [illegible] आदिकरून [illegible] असा त्यापासून होतो, सुख इत्यादि [illegible] बरोबरच उत्पन्न होते [illegible] धर्माचरण [illegible] विविध [illegible] प्राप्त होतात व त्यामुळे [illegible] नाही, असा याचा भावार्थ

२ " [illegible] गृहस्थ परम [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ " या [illegible] [illegible] आहे.

मोक्षाचे उपाय, असी जी शमादि सात्त्विक कर्मे त्यांचा ब्राह्मणानाच अधिकार असल्यामुळें त्यानाच तेवढा मोक्ष मिळेल, क्षत्रियादिकाना शमादिकाचा अधिकारच नसल्यामुळें मोक्ष मिळणार नाही, ही शंका व्यर्थ आहे. आपापल्या विहित कर्मांत तत्पर असलेल्या कोणत्याहि वर्णाच्या मनुष्याची चित्तशुद्धि होऊन तिच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होते, आणि ज्याला त्या योग्यतेमुळें ज्ञान झालें आहे, त्याला मोक्ष प्राप्त होतो. अर्थात् ज्ञानी अब्राह्मणालाही मोक्ष मिळतो, असा भावार्थ. येथील संसिद्धिशब्दाचा मोक्ष असा अर्थ घेऊन केवल स्वधर्मनिष्ठ झाल्यानेंच जर त्याचा लाभ होत असेल तर त्यासाठीं संन्यासादिकाचें विधान व्यर्थ आहे, असें मानून वादी शंका घेतो-]—**किं स्वकर्मानुष्ठानतः एव साक्षात् संसिद्धिः**—काय, केवल स्वकर्मानुष्ठान केल्यानेंच साक्षात् मोक्षरूप संसिद्धि मिळते [1]?—**न**—नाही, नुसत्या स्वकर्मानुष्ठानानेंच साक्षात् मोक्ष किंवा ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्त होत नाहीं —**किं तर्हि**—तर मग स्वकर्मनिष्ठाला संसिद्धि कशी व केव्हां मिळते ? (याचें उत्तर श्लोकाच्या उत्तरार्धानें देतात-)—**स्वकर्मनिरतः यथा-येन प्रकारेण सिद्धिं विन्दति तत् शृणु**—स्वकर्मामध्यें निरत-तत्पर असलेला मनुष्य कोणत्या प्रकारानें सिद्धीलो प्राप्त होतो तें ऐक-तो प्रकार तू एकाग्र चित्तानें ऐकून त्याविषयीं निश्चय कर ४५.

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥

अन्वयार्थ—यतः—ज्याच्यापासून—**भूतानां**—भूताची-प्राण्याचा—**प्रवृत्तिः**—उत्पत्ति किंवा चेष्टा होते—**येन**—ज्यानें—**इदं सर्वं**—हें सर्व—**ततं**—व्यापलें आहे—**तं**—त्याला—**स्वकर्मणा**—आपल्या कर्मानें—**अभ्यर्च्य**—पूजून—**मानवः**—मनुष्य—**सिद्धिं**—सिद्धीला—**विंदति**—प्राप्त होतो. ४६

यत इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टा वा यस्मादन्तर्यामिण ईश्वराद्भूतानां प्राणिनां स्यायेनेश्वरेण सर्वमिदं जगत्तत व्याप्तं स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णं तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाऽऽराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवो मनुष्यः ॥ ४६ ॥

भाष्यार्थ—' यत.० ' इति—या श्लोकानें तोच प्रकार स्पष्ट सागतात—**यतः-यस्मात् प्रवृत्तिः उत्पत्तिः-चेष्टा वा**—ज्याच्यापासून प्रवृत्ति म्ह० उत्पत्ति किंवा चेष्टा ('यतः म्ह० यस्मात्' असें जें सांगितलें आहे तेंच अधिक व्यक्त करितात-)—**यस्मात्**

[1] 'संसिद्धि लभते नरः ' याचा अर्थ रहस्यकार 'त्याला त्यानेंच परमसिद्धि प्राप्त होते,' असा करितात पण तो बरोबर नाहीं. येथील हा ससिद्धि म्ह० चित्तशुद्धि व तिच्या द्वारा ज्ञाननिष्ठायोग्यता प्राप्ति आहे कारण मोक्ष कर्मानें प्राप्त होणे शक्य नाही. (१ ४० पहा) वास्तव येथील सिद्धि हा कर्माची सिद्धि आहे.

अन्तर्यामिण ईश्वरात् भूतानां प्राणिनां स्यात्—ज्या अंतर्यामी ईश्वरापासून भूतांचा–प्राण्यांचा (प्रवृत्ति) होते—**येन–ईश्वरेण इदं सर्वं जगत् ततं–व्याप्तं**–ज्या ईश्वरानें हें सर्व जगत् व्यापलें आहे (मृत्तिकेकडून जसे घटादि विकार व्यापले असतात त्याप्रमाणें कारण, कार्याला कारणाहून भिन्न स्वरूप नसतें)—**तं ईश्वरं प्रतिवर्णं पूर्वोक्तेन स्वकर्मणा अभ्यर्च्य–पूजयित्वा–आराध्य**—त्या ईश्वराला प्रत्येक वर्णासाठीं वर सांगितलेल्या स्वधर्मानें पुजून–त्याची पूजा–आराधना करून—**मानवः–मनुष्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति**—मानव–मनुष्य केवल ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धीला प्राप्त होतो [ब्राह्मणादिकांना केवल पूर्वोक्त स्वधर्मानुष्ठानें साक्षात् मोक्ष मिळणें शक्य नाहीं कारण मोक्ष केवळ ज्ञानानेंच प्राप्त होणारा आहे यास्तव स्वधर्मनिष्ठ झालेल्या ब्राह्मणादिकांची चित्तशुद्धि होते, कर्मफलाची आकांक्षा न धरणाऱ्या त्यांना ईश्वरप्रसादानें विवेकवैराग्यादिक साधनसंपत्ति प्राप्त होते अशा ज्ञानानुकूल योग्य झालेल्या संन्याशांना ज्ञानप्राप्तीनेच मुक्ति मिळते, या अभिप्रायानें भाष्यांत ' केवल ' हा शब्द घातला आहे] ४६

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

अन्वयार्थ—स्वनुष्ठितात् परधर्मात्—उत्तम प्रकारें अनुष्ठिलेल्या परधर्मांहून—**विगुणः स्वधर्मः**—गुणहीन स्वधर्म—**श्रेयान्**—अधिक श्रेयस्कर आहे. —**स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्**—स्वभावानें नियत केलेलें कर्म करणारा—**किल्बिषं**—पापाला—**न आप्नोति**—प्राप्त होत नाहीं ४७

यत एवमतः — श्रेयान्प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मो विगुणोऽपीत्यपिशब्दो द्रष्टव्यः । परधर्मात्स्वनुष्ठितात्स्वभावनियतं स्वभावेन नियतं, यदुक्तं स्वभावजमिति तदेवोक्त

---

१ रहस्यकार ' सिद्धिं विन्दति ' याचा ' मनुष्याला त्यानेच (ईश्वराची स्वकर्मानी भजन केल्यानें ([illegible] पूजा [illegible]) सिद्धि प्राप्त होते असा ' अर्थ [illegible] अर्थ करितात पण हा सिद्धि [illegible] मानत नाहीत पुढे [illegible] म्हणतात— " [illegible] ब्रह्म [illegible] म्हणजे निष्काम बुद्धीनें [illegible] परमेश्वराच्या बुद्धीनें [illegible] विराट्स्वरूप्या परमेश्वराचें [illegible] पूजन [illegible] [illegible] मानिले ' असें निष्काम बुद्धीनें करणें, व परमेश्वराच्या बुद्धीनें करणें यांत रहस्यकार [illegible] मानीत नाहीत, असे [illegible] पण [illegible] बरोबर नाहीं कारण असें निष्काम कर्म करणें [illegible] ईश्वराचें [illegible] ([illegible] १० [illegible] १–१० पृ ८३३–३४ पहा) [illegible] परमेश्वर व विराट्स्वरूप [illegible] [illegible] मानतात, [illegible] नाहीं कारण [illegible] निराकार व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नाहीं [illegible] सिद्धि [illegible] नाहीं

स्वभावनियतमिति, यथा विषजातस्येव कृमेर्विषं न दोषकरं तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाऽऽप्नोति किल्बिषं पापम् ॥ ४७ ॥

भाष्यार्थ—यत एव अतः—ज्याअर्थी स्वधर्मानुष्ठानाचे चित्तशुद्धयादिकाच्या द्वारा मोक्षामध्यें पर्यवसान होत असते त्याअर्थी स्वधर्मानुष्ठान आवश्यक आहे, असें आता सांगतात—**स्वः धर्मः स्वधर्मः श्रेयान् प्रशस्यतरः**—स्वः-स्वत चा जो धर्म तो स्वधर्म अधिक प्रशसनीय आहे—**विगुण अपि इति अपिशब्दः द्रष्टव्य**—विगुण असाहि स्वधर्म, येथें 'विगुण'शब्दाच्या पुढे 'अपि'शब्द आहे, असें समजावे. (विगुण असलेलाहि स्वधर्म कोणापेक्षा अधिक प्रशसनीय ?-)—**स्वनुष्ठितात् परधर्मात्**—उत्तम रीतीनें आचरिलेल्या परधर्माहून (अहोपण, युद्धादिरूप स्वधर्म करणाराला हिंसेचें पाप लागतें, तेव्हां स्वधर्म अधिक चांगला कसा ? उत्तर-) —**स्वभावनियत-स्वभावेन नियत**—स्वभावानें नियत केलेलें—**स्वभावज इति यत् उक्तं तत् एव स्वभावनियत इति उक्तं**—वर स्वभावज म्ह० स्वकीय वर्णाश्रमाला उद्देशून विहित म्हणून जे सांगितलें तेंच येथें स्वभावनियत म्हणून म्हटलें आहे (युद्धरूप विहित कर्म करणारालाहि पाप लागत नाहीं, याविषयीं दृष्टान्त-)—**यथा विषजातस्य इव कृमेः विषं न दोषकरं तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् किल्बिष-पापं न आप्नोति**—ज्याप्रमाणें विषापासून उत्पन्न झालेल्या कृमीला विष दोषकर नसतें-बाधत नाहीं, त्याप्रमाणें स्वभावानें नियत केलेलें कर्म करणारा किल्बिषाला म्ह० पापाला प्राप्त होत नाहीं—त्याला पाप लागत नाहीं ४७

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः॥४८॥

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा अर्जुना !—**सहज कर्म**—जन्मताच प्राप्त झालेलं कर्म—**सदोषं अपि**—सदोष जरी असलें, तरी—**न त्यजेत्**—टाकूं नये. —**हि**—कारण—**सर्वारंभा**—सर्व कर्म—**धूमेन अग्निः इव**—धुरानें जसा अग्नि, तसा—**दोषेण**—दोषानें—**आवृता**—अच्छादित झालेला असतात. ४८.

स्वभावनियतं कर्म कुर्वाणो विषजात इव कृमिः किल्बिषं नाऽऽप्नोतीत्युक्तम् । परधर्मश्च भयावह इति । अनात्मज्ञश्च न हि कश्चित्क्षणमप्यकर्मकृत्तिष्ठतीति, अत'—सहज सह जन्मनैवोत्पन्न सहज किं तत्कर्म कौन्तेय सदोषमपि त्रिगुणत्वात्र त्यजेत्सर्वारम्भा आरभ्यन्त इत्यारम्भा सर्वकर्माणीत्येतत्प्रकरणात् । ये केचिदारम्भाः स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे हि यस्मात्त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुस्त्रिगुणात्मकत्वाद्दोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिवाऽऽवृता । सहजस्य कर्मणः स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषान्नैव मुच्यते, भयावहश्च परधर्मः । न च शक्यतेऽशेषतस्त्यक्तुमज्ञेन कर्म यतस्तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—स्वभावनियतं कर्म कुर्वाण विषजातः कृमिः इव किल्बिषं न आप्नोति इति उक्तं—स्वभावानें नियत केलेलें कर्म करणारा पुरुष विषामध्यें उत्पन्न झालेल्या कृमीप्रमाणें पापाला प्राप्त होत नाहीं, हें सांगितलें. विषापासूनच झालेला कृमि विषानें मरत नाहीं, त्याप्रमाणें स्वभावनियत सदोष कर्म करणारासहि पाप लागत नाहीं.—**च परधर्मः भयावहः इति**—व मागें (अ. ३ श्लो. ३५ पृ. ३३६) परधर्म भयावह आहे असेंहि सांगितलें त्यामुळें सर्वथा निर्दोष असलेलें भिक्षाटनच सर्वांनीं करावें असें म्हणता येत नाहीं.—**च अनात्मज्ञः कश्चित् क्षणम् अपि अकर्मकृत् न हि तिष्ठति इति**—आणि कोणीहि अनात्मज्ञ-आत्म्याला न जाणणारा एक क्षणभर सुद्धा कर्म न करिता राहू शकत नाहीं, हेंही पूर्वीं (अ. ३ श्लो. ५ पृ. २७०) सांगितलें [त्यामुळें पापाच्या प्राप्तीची शंकाच राहू नये म्हणून सर्वांनीं कर्मत्यागच करावा, असेंहि म्हणतां येत नाहीं. कारण ज्ञानाच्या अभावीं कोणालाहि क्षणभरसुद्धां कर्म सोडून राहता येत नाहीं. गुणातीत ज्ञानी मात्र अकर्मकृत् राहू शकतो]—**अतः**—यामुळें आता आणखी प्रकारच राहिलेला नसल्यामुळें—**सहजं-सह जन्मना एव उत्पन्नं सहजं**—सहज म्ह० जन्मानेच उत्पन्न झालेलें, जन्माबरोबर झालेलें तें सहज—**किं तत्**—तें काय?—**कर्म**—कर्म-स्वभावानें नियत केलेलें कर्म—**कौन्तेय**—हे कुंतिपुत्रा!—**त्रिगुणत्वात् सदोषम् अपि न त्यजेत्**—विहित असल्यामुळेंच निर्दोष आहे म्हणून त्रिगुणत्वामुळें हिंसात्मक-सदोष असलें तरी तें टाकू नये. [सत्वादि तीन गुणांमुळेंच ज्याचा आरंभ झाला आहे असें हिंसादि दोषांनीं युक्त असलेलें कर्म विहित असल्यामुळें अत्याज्य होय, असा याचा भावार्थ. कर्माच्या दोषवत्त्वाचें स्पष्टीकरण-]—**सर्वारम्भाः-आरभ्यन्ते इति आरम्भाः-सर्वकर्माणि इति एतत्**—सर्व आरंभ-आरंभ केला जातो म्हणून आरंभ-सर्व कर्में असा याचा भावार्थ (पण येथें 'आरंभ' या शब्दाचा 'कर्म' असा अर्थ कां करावयाचा? उत्तर-)—**प्रकरणात्**—कारण येथें कर्माचें प्रकरण चाललें आहे. (त्यामुळें 'आरंभ'-शब्दाचा 'ज्याचा आरंभ केला जातो तें कर्म' असा कर्मव्युत्पत्तीनें स्वपरधर्म असा अर्थ करावा लागतो. पुढें, 'दोषेण' इत्यादि शब्दांचें व्याख्यान-)—**ये केचित् स्वधर्माः परधर्माः च आरम्भाः ते सर्वे हि यस्मात्**—जे कांहीं स्वधर्मरूप व परधर्मरूप आरंभ ते सर्वच ज्या अर्थीं (दोषानें आवृत आहेत, असा पुढें संबंध)—**त्रिगुणात्मकत्वम् अत्र हेतुः-त्रिगुणात्मकत्वात्**—त्रिगुणात्मकत्व हा त्यांच्या दोषावृततेविषयीं हेतु-कारण आहे. यास्तव त्या सर्व आरंभांना ज्याअर्थीं त्रिगुणात्मकत्व आहे त्याअर्थीं ते सर्व आरंभ-कर्म—**दोषेण आवृताः**—दोषानें आच्छादित झालेली आहेत. (याविषयीं दृष्टान्त-)—**सहजेन धूमेन अग्निः इव**—सहज-अग्निबरोबरच उत्पन्न झालेल्या धुरानें अग्नि जसा आच्छादित-व्याप्त असतो त्याप्रमाणें सर्व कर्में दोषांनीं युक्त असतात.—**स्वधर्माख्यस्य सहजस्य कर्मणः परित्यागेन परधर्मानुष्ठाने अपि दोषात् न एव मुच्यते**—'स्वधर्म'-नांवाच्या सहज

कर्माचा परित्याग करून परधर्माचें अनुष्ठान जरी केलें तरी दोषापासून सर्वथा सुटका होतच नाही.—**च परधर्मः भयावहः**—शिवाय परधर्म भयावह आहे —**च यतः अशेषेन अशेषत कर्म त्यक्तुं न शक्यते तस्मात् न त्यजेत् इत्यर्थः**—आणि ज्याअर्थी अज्ञाला सर्वकर्मत्याग करिता येणें शक्य नसतें त्याअर्थी सहज कर्म सदोष जरी असलें तरी त्याचा त्याग करू नये, असा याचा भावार्थ

किमशेषतस्त्यक्तुमशक्यं कर्मेति न त्यजेत् किं वा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति । किंचातो यदि तावदशेषतस्त्यक्तुमशक्यमिति न त्याज्यं सहजं कर्मैव तर्ह्यशेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति । सत्यमेवमशेषतस्त्याग एव नोपपद्यत इति चेत्, किं नित्यप्रचलितात्मकः पुरुषो यथा सांख्यानां गुणाः किंवा क्रियैव कारकं यथा बौद्धानां पञ्च स्कन्धाः क्षणप्रध्वंसिनः, उभयथाऽपि कर्मणोऽशेषतस्त्यागो न भवति ॥

भाष्यार्थ—(सहज कर्म सदोष असले तरी त्याचा त्याग करूं नये, याविषयीं विचार आरंभितात-)—**किं कर्म अशेषतः त्यक्तुं अशक्यं इति न त्यजेत् किंवा सहजस्य कर्मणः त्यागे दोषः भवति इति**—काय, कर्म 'न हि कश्चित्' या न्यायानें पूर्णपणें टाकतां येणें शक्य नाहीं, म्हणून टाकूं नये कीं सहज कर्मांचा त्याग केल्यानें ' नित्यत्यागे प्रत्यवायः ' या न्यायानें दोष लागतो म्हणून त्याचा त्याग करूं नये ?—**किं च अतः**—पण संदिग्ध व सप्रयोजन असतें त्याचाच विचार करणें युक्त होय. वास्तव या संदिग्ध प्रश्नाचा विचार केल्यास त्याचें फल काय ? त्यापासून निष्पन्न काय होणार ?—**यदि तावत् अशेषतः त्यक्तुं अशक्यं इति सहजं कर्म न त्याज्यं**—आतां जर पूर्णपणें कर्मांचा त्याग करणें अशक्य आहे म्हणून सहज कर्म सोडूं नये म्हणून म्हणाल—**तर्हि अशेषतः त्यागे गुणः एव स्यात् इति सिद्धं भवति**—तर अशेषतः पूर्णपणें कर्मांचा त्याग करण्यांत गुणच-मोठा पुरुषार्थच आहे, असें सिद्ध होतें [कारण अशक्य असलेलें एखादें कृत्य करून दाखविणें, यांत व्यवहारांत मोठा गुणच-पुरुषार्थच समजला जातो]—**सत्यं एव अशेषतः त्यागः एव न उपपद्यते इति चेत्**—असें खरें, पण पूर्णपणें कर्मत्यागच संभवत नाहीं, असें म्हणाल तर (या आक्षेपाचेंच अधिक विवरण-)—**किं पुरुषः नित्यप्रचलितात्मकः**—काय, पुरुष नित्य प्रचलित स्वरूप आहे,—**यथा सांख्यानां गुणाः**—जसे सांख्यांचे सत्त्वादि गुण, (त्याप्रमाणें आत्मा नित्य प्रचलित स्वभावाचा म्ह॰ सतत विकार पावणारा आहे, म्हणून त्याला कर्म अशेषतः टाकतां येत नाहीं,)—**किंवा क्रिया एव कारकं**—कीं क्रिया हेंच कारक —**यथा बौद्धानां क्षणप्रध्वंसिनः पञ्च स्कन्धाः**—जसे बौद्धांचे क्षणभंगुर पांच स्कंध ? [रूपस्कंध, विज्ञानस्कंध, वेदनास्कंध, संज्ञास्कंध व संस्कारस्कंध या क्षणांत भंग पावणाऱ्या बौद्धांच्या पांच स्कंधांप्रमाणें क्रियाकारकभेद नसल्यामुळें कारक जो आत्मा त्याचाच मिथ्यात्व आहे, असें म्हटलें तरी सर्वकर्मत्याग संभवत नाहीं, सारांश-]—**उभयथा अपि कर्मणः अशेषतः त्यागः न भवति**—सांख्यांच्या सत्त्वादि गुणांप्रमाणें आत्मा नित्य प्रचलित स्वभाव

आहे असें मानलें किंवा बौद्धाच्या स्कंधाप्रमाणें कारक आत्मा हेंच क्रिया आहे असें मानलें तरी—या दोन्ही प्रकारें कर्मांचा अशेषत त्याग संभवत नाहीं.

अथ तृतीयोऽपि पक्षो यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न करोति तदा निष्क्रियं वस्तु तदेव । तत्रैवं सति शक्यं कर्माशेषतस्त्यक्तुम् । अयं त्वस्मिंस्तृतीये पक्षे विशेषो न नित्यप्रचलितं वस्तु नापि क्रियैव कारक किं तर्हि व्यवस्थिते द्रव्येऽविद्यमाना क्रियोत्पद्यते विद्यमाना च विनश्यति । शुद्धं द्रव्यं शक्तिमदवतिष्ठत इत्येवमाहुः काणादास्तदेव च कारकमित्यस्मिन्पक्षे को दोष इति ॥

भाष्यार्थ—(आतां वैशेषिकांचा पक्ष-)—अथ तृतीय अपि पक्ष —आतां आणखी एक तिसराहि पक्ष आहे.—यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु यदा न करोति तदा तत् एव निष्क्रियं वस्तु—आत्मा जेव्हां करतो तेव्हां सक्रिय वस्तु व जेव्हां तो करीत नाहीं तेव्हां तीच निष्क्रिय वस्तु—तत्र एवं सति कर्म अशेषतः त्यक्तुं शक्यं—याप्रमाणें आत्मा सक्रिय व निष्क्रिय असा दोन्ही स्वभावाचा आहे, असें मानलें असतां कर्मांचा अशेषत त्याग करतां येणे शक्य आहे.—तु अस्मिन् तृतीये पक्षे अयं विशेष —पण या तिसऱ्या पक्षामध्यें हा विशेष आहे.—नित्यप्रचलितं वस्तु न क्रिया एव कारक अपि न—आत्मा हा नित्यप्रचलित-सविकार वस्तु नाहीं व क्रिया हेंच कारक, असाहि प्रकार नाहीं;—किं तर्हि व्यवस्थिते द्रव्ये अविद्यमाना क्रिया उत्पद्यते च विद्यमाना विनश्यति—तर मग काय? स्वरूपानें नित्य स्थित असलेल्या द्रव्यांत नसलेली क्रिया उत्पन्न होते व असलेली क्रिया नाश पावते. (अहोपण, क्रिया उत्पन्न होऊन नाश पावणारी आहे, असें जर म्हटलें तर क्रियेचा आश्रय असें जे द्रव्य त्याला नित्यत्व कसें? अशी आशंका घेऊन सांगतात-)—शुद्धं द्रव्यं शक्तिमत् अवतिष्ठते इति एवं काणादा आहुः—शुद्ध द्रव्य क्रियाशक्तियुक्त असतें, असें काणाद म्हणतात. [अहोपण, द्रव्य क्रियाशक्तीनें जरी युक्त असलें तरी त्याला क्रियायुक्त जर नाहीं म्ह० क्रिया हा जर त्याचा धर्म नसेल तर त्याला कारक कसें म्हणतां येईल? कारण क्रिया करणारें जें [illegible] कारक म्हणत असतात, अशी आशंका घेऊन वैशेषिक [illegible] सांगतात-]—तत् एव च कारक—आणि तें द्रव्यच कारक म्ह० क्रियावान् आहे. ([illegible] क्रियाशक्तीनें युक्त असल्यानें तेंच कारक होतें [illegible] आधारभूत—क्रियेचा आश्रय [illegible] कारक आहे. कारण [illegible] म्हणजे—[illegible] क्रिया व [illegible] असा परस्पराश्रय दोष [illegible] [illegible] दोष [illegible] [illegible] [illegible] उत्पन्न [illegible]-)—इति अस्मिन् पक्षे क दोषः इति—[illegible] काय दोष आहे? [illegible] करा.

अयमेव तु दोषो यतस्त्वभागवतं मतमिदम्। कथं ज्ञायते, यत आह भगवान्नासतो विद्यते भाव इत्यादि। काणादानां ह्यसतो भावः सतश्चाभाव इतीदं मतम्। अभागवतत्वेऽपि न्यायवच्चेत्को दोष इति चेत्। उच्यते, दोषवत्त्विदं सर्वप्रमाणविरोधात्। कथं, यदि तावद्द्व्यणुकादि द्रव्यं प्रागुत्पत्तेरत्यन्तमेवासदुत्पन्नं च स्थितं कंचित्कालं पुनरत्यन्तमेवासत्त्वमापद्यते। तथा च सत्यसदेव सज्जायतेऽभावो भावो भवति भावश्चाभाव इति॥

भाष्यार्थ—अय एव तु दोषः यत तु इदं अभागवतं मतं—हाच तर यात मोठा दोष आहे, कीं, हें अभागवत मत आहे [भगवानाचें असें मत नसणें, त्याच्या मनाविरुद्ध हें मत असणें, हाच त्यातील मोठा दोष आहे]—कथं ज्ञायते—पण भगवानाचें हें मत नव्हे, हें कसें कळतें? (उत्तर-)—यत भगवान् 'नासतो विद्यते भाव०' इत्यादि आह—कारण भगवान् 'असत्'चा भाव संभवत नाहीं, (अ २ श्लो १६ पृ ७५) इत्यादि सांगतात —असत भावः च सतः अभाव इति इदं काणादानां मतं हि—असत् चा भाव व सत् चा अभाव होतो असें हें काणादाचें मत आहे, हें प्रसिद्ध आहे—अभागवतत्वे अपि न्यायवत् चेत् कः दोषः इति चेत्—अहोपण, हें मत भगवानाचें जरी नसलें तरी न्याययुक्त–न्याय्य असल्यास त्यात काय दोष आहे, असें म्हणाल तर—उच्यते—त्याचें उत्तर सांगतों —इदं तु दोषवत् सर्वप्रमाणविरोधात्—पण हें वैशेषिकाचें मत सदोष आहे कारण तें सर्व प्रमाणांच्या विरुद्ध आहे —कथं—तें कसें सदोष आहे?—यदि तावत् द्व्यणुकादि द्रव्यं उत्पत्तेः प्राक् अत्यन्तं एव असत्—जर अगोदर द्व्यणुकादिद्रव्य उत्पत्तीच्या पूर्वी अत्यंतच असत् आहे—च उत्पन्नं कंचित् कालं स्थितं पुनः अत्यन्तं एव असत्त्वं आपद्यते—आणि उत्पन्न झालेलें तें द्व्यणुकादिकार्य कांहीं काळ अस्तित्वांत राहून पुन अत्यंतच असत्त्वाला–अत्यंत असाच अभावाला प्राप्त होतें—तथा च सति असत् एव सत् जायते–अभावः भावः भवति भावः च अभावः इति—तर मग तसें झालें असतां असत्च सत् होणें म्ह० अभाव भाव होतो व भाव अभाव होतो, असें सिद्ध होतें

तत्राभावो जायमानः प्रागुत्पत्तेः शशविषाणकल्पः समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यं कारणमपेक्ष्य जायत इति। न चैवमभाव उत्पद्यते कारणं चापेक्षत इति शक्यं वक्तुमसतां शशविषाणादीनामदर्शनात्। भावात्मकाश्चेद्घटादय उत्पद्यमानाः किंचिदभिव्यक्तिमात्रे कारणमपेक्षन्त इति शक्यं प्रतिपत्तुम्। किं चासतश्च सद्भावे सतश्चासद्भावे न क्वचित्प्रमाणप्रमेयव्यवहारे विश्वासः कस्यचित्स्यात्। सत्सदेवासदसदेवेति निश्चयानुपपत्तेः॥

भाष्यार्थ—(यासारखाच वैशेषिकांचा दुसरा सिद्धान्त–)—तत्र अभावः जायमानः उत्पत्तेः प्राक् शशविषाणकल्पः —वैशेषिक मतीं उत्पन्न होणारा अभाव

उत्पत्तीच्या पूर्वी सशाच्या शिंगासारखा सर्वथा असत् असतो—**समवायि-असमवायि निमित्ताख्यं कारणं अपेक्ष्य जायते इति**—व समवाय, असमवायि व निमित्त या नांवाच्या तीन प्रकारच्या कारणांच्या अपेक्षेनें-त्यांच्या साह्यानें उत्पन्न होतो, असें त्यांचें दुसरें मत आहे. (आचार्य या मतावर दोष देतात-)—**न एवं अभावः उत्पद्यते वा कारणं अपेक्षते इति वक्तुं न युक्तं**—पण वैशेषिकांच्या परिभाषेप्रमाणें अभाव उत्पन्न होतो किंवा तो कारणाची अपेक्षा करितो, असें म्हणणें शक्य नाहीं.—**असतां शशविषाणादीनां अदर्शनात्**—कारण व्यवहारांत असत् असलेल्या सशाच्या शिंगादिकाचा उत्पात झालेला कोठें दिसत नाहीं व त्यांना कारणाची अपेक्षा असते, असेंहि दिसत नाहीं. (यावर वैशेषिक वेदान्त्यांस म्हणतो-मग तुमच्या मतें तरी कारणाची अपेक्षा करणाऱ्या घटादिकार्यांची उत्पत्ति कशी होते ? कारण भाव पदार्थांची उत्पत्ति होणें किंवा त्यांना कारणाची अपेक्षा असणें, हीं दोन्हीं संभवत नाहींत. आचार्य या शंकेचें उत्तर देतात-)—**भावात्मकाः घटादयः उत्पद्यमानाः चेत् किंचित् अभिव्यक्तिमात्रकारणं अपेक्ष्य उत्पद्यन्ते इति प्रतिपत्तुं शक्यं**—भावरूप घटादि पदार्थ उत्पन्न होतात, म्हणून म्हणाल तर ते केवळ अभिव्यक्तीला कारण होणाऱ्या कोणत्या तरी निमित्ताची अपेक्षा करून उत्पन्न होतात, असें समजणें शक्य आहे. [आमच्या पक्षीं घटादि पदार्थ उत्पत्तीच्या पूर्वींहि कारणरूपानें विद्यमान असतात. त्या वेळीं त्यांचें नाम व रूप व्यक्त नसतें. पण कारण सामग्रीच्या अपेक्षेनें त्यांची पृथक् पृथक् अभिव्यक्ति होते. अर्थात् पूर्वी अव्यक्त असलेले भावच पुढें नामरूपांच्या द्वारा व्यक्त होतात, त्यामुळें त्यांत कांहींच दोष नाहीं. वैशेषिकांच्या असत्कारणवादावर आणखी दोष देतात-]—**किंच असतः सद्भावे च सतः असद्भावे कस्यचित् क्वचित् प्रमाणप्रमेयव्यवहारे विश्वासः न स्यात्**—शिवाय असत् ला सद्भाव प्राप्त झाला व सत् ला असत्-भाव प्राप्त झाला म्ह० अभावाचा भाव व भावाचा अभाव जर होऊं लागला तर कोणाचा केव्हांच या प्रमाणप्रमेयव्यवहारावर विश्वास बसणार नाहीं. कारण—**सद् सद् एव असद् असद् एव इति निश्चयानुपपत्तेः**—जें सद् तें निश्चयानें सत् च व जें असत् तें असत् च, असा निश्चय करितां येत नाहीं. त्यामुळें वैशेषिकांच्या प्रमाणप्रमेयव्यवहारावर कोणाचा विश्वास बसणार नाहीं.

किंचोत्पद्यत इति द्व्यणुकादेर्द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासंबन्धमाहुः। प्रागुत्पत्तेश्चासत्पश्चात्स्वकारणव्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिः सत्तया च समवायलक्षणेन संबन्धेन संबध्यते संबद्धं सत्कारणसमवेतं सद्भवति। तत्र वक्तव्यं कथमसतः सत्कारणं भवेत्संबन्धो वा केनचित्। न हि वन्ध्यापुत्रस्य सता संबन्धो वा कारणं वा केनचित्प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यम् ॥

भाष्यार्थ—(याहि कारणानें वैशेषिकाचा असत्कार्यवाद युक्तिसिद्ध नाहीं, असें सांगतात-)—**किंच उत्पद्यते इति द्व्यणुकादेः द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासंबन्धं**

आहु—शिवाय 'उत्पन्न होतें' म्हणजे द्व्यणुकादि द्रव्याचा आपल्या कारणाच्या सत्तेशीं संबंध होतो, असें ते मानतात (याचेंच अधिक स्पष्टीकरण-)—**च प्राग् उत्पत्तेः असत्**—व कार्य उत्पत्तीच्या पूर्वी असत् असतें—**पश्चात् स्वकारण व्यापारं अपेक्ष्य**—मागून आपल्या कारणाच्या व्यापाराच्या अपेक्षेनें—**स्वकारणैः परमाणुभिः च सत्तया समवायलक्षणेन संबन्धेन संबध्यते**—आपलें कारण असे जे परमाणु त्यांच्याशीं व सत्तेशीं समवायलक्षणसंबंधानें संबद्ध होतें—**संबद्धं सत् कारणसमवेतं सत् भवति**—आणि याप्रमाणें कारणाशीं समवाय-संबद्ध होऊन कारणसमवेत कार्य सत् होतें म्ह० कारणाशीं संबंध झाला असतां कार्याचा सत्तासंबंध होतो (कार्य उत्पत्तीच्या पूर्वी असत् असतें नंतर आपल्या कारणाच्या व्यापारानें आपल्या कारणाशीं व सत्तेशीं समवायसंबंधानें संबद्ध होतें, व कार्य स्वतः सत्तायुक्त होतें याप्रमाणें वैशेषिकांच्या मताचा अनुवाद करून आचार्य त्यावर दोष देतात-)—**तत्र वक्तव्यं**—पण असें म्हणणाऱ्या वैशेषिकांनां आम्हांला हें सांगावें, या प्रश्नाचें उत्तर द्यावें—**असतः सत् कारणं कथं भवेत्**—असत् चें सत् कारण कसें होईल?—**वा असतः केनचित् संबधः (कथं भवेत्)**—किंवा असत् चा कोणाशींहि संबंध कसा होणार?—**वंध्यापुत्रस्य केनचित् सता संबंधः वा कारणं वा प्रमाणतः कल्पयितुं न हि शक्यं**—वंध्यापुत्राचा कोणत्याच सत् पदार्थांशीं संबंध होणें किंवा त्याचें कारण कोणत्याहि प्रमाणानें कल्पितां येणें शक्य नाहीं.

ननु नैव वैशेषिकैरभावस्य संबन्धः कल्प्यते द्व्यणुकादीनां हि द्रव्याणां स्वकारणैः समवायलक्षणः संबन्धः सतामेवोच्यत इति । न संबन्धात्प्राक्सत्त्वानभ्युपगमात् । नहि वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात्प्राग्घटादीनामस्तित्वमिष्यते न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्तिमिच्छन्ति । ततश्चासत एव संबन्धः पारिशेष्यादिष्टो भवति ॥

भाष्यार्थ—(यावर वैशेषिकांच्या बाजूनें मध्यस्थाचा आक्षेप-)—**ननु वैशेषिकैः अभावस्य संबन्धः न एव कल्प्यते**—अहोपण, वैशेषिकांकडून अभावाचा संबंध कल्पिलाच जात नाहीं—**हि सतां एव द्व्यणुकादीनां द्रव्याणां स्वकारणैः समवायलक्षणः संबन्धः उच्यते इति**—तर भावरूपच असलेल्या द्व्यणुकादि द्रव्यांचा आपल्या कारणाशीं समवायलक्षण संबंध त्यांच्याकडून सांगितला जातो असें म्हणाल तर—**न संबन्धात् प्राक् सत्त्वानभ्युपगमात्**—तें बरोबर नाहीं कारण कार्यांचा कारणाशीं संबंध होण्यापूर्वी कार्याचें सत्त्व-अस्तित्व-भावरूपत्व मानलें नाहीं (याचेंच स्पष्टीकरण-)—**वैशेषिकैः कुलालदंडचक्रादिव्यापारात् प्राक् घटादीनां अस्तित्वं न हि इष्यते**—वैशेषिक कुंभार, दंड, चक्र इत्यादिकांच्या व्यापारापूर्वी घटादिकांचें अस्तित्व मानीत नाहींत, हें तज्ज्ञांना माहीतच आहे—**मृदः एव घटाद्याकारप्राप्तिं न च इच्छन्ति**—मृत्तिकादि भावरूप कारणाला घटादि कार्याच्या आकाराची प्राप्ति होते, मातीच घटाकार बनून कार्याचा व्यवहार करील, असें ते मानीत नाहींत, हेंहि प्रसिद्ध आहे (याप्रमाणें कार्याचा कारणसंबंधा-

पूर्वी अस्तित्व नसल्यामुळे परिशेषन्यायानें काय सिद्ध होतें ते सांगतात-)—ततः च असत एव संबन्धः पारिशेष्यात् इष्टः भवति—यामुळें परिशेषन्यायानें म्ह० कारणसंबंधापूर्वी कार्याचें अस्तित्व मानीत नसल्यामुळें व मृत्तिका घटरूप होते, हेंहि त्यांना मान्य नसल्यामुळें शेवटी असत्‌चाच-अभावाचाच संबंध त्यांना इष्ट आहे, असें ठरतें, [पण तो पक्ष अनुपपन्न कसा आहे तें आम्ही वर दाखविलेंच आहे]

नन्वसतोऽपि समवायलक्षणः सम्बन्धो न विरुद्धः । न वन्ध्यापुत्रादीनामदर्शनात् । घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसम्बन्धो भवति न वन्ध्यापुत्रादेरभावस्य तुल्यत्वेऽपीति विशेषोऽभावस्य वक्तव्यः । एकस्याभावो द्वयोरभावः सर्वस्याभावः प्रागभावः प्रध्वंसाभाव इतरेतराभावोऽत्यन्ताभाव इति लक्षणतो न केनचिद्विशेषो दर्शयितुं शक्यः । असति च विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्घटभावमापद्यते सम्बध्यते च भावेन कपालाख्येन स्वकारणेन सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति न तु घटस्यैव प्रध्वंसाभावोऽभावत्वे सत्यपीति प्रध्वंसाद्यभावानां न क्वचिद्व्यवहारयोग्यत्वं प्रागभावस्यैव तु शुक्लादिद्व्यारम्भकयोरत्यन्तादिव्यवहारार्हत्वमित्येतदसमञ्जसम् अभावत्वाविशेषादत्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव ॥

भाष्यार्थ—(यावर पुन शंका-)—**ननु असतः अपि समवायलक्षणः संबन्धः न विरुद्धः**—अहोपण, असत्‌चा-अभावाचाहि समवायरूप संबंध विरुद्ध नाहीं [सत् व असत् या दोन भिन्न पदार्थांचा संयोग जरी न संभवला तरी त्यांचा समवाय संभवेल कारण समवाय नित्य आहे त्यामुळें त्यांचा एक संयोग संबंध जरी न संभवला तरी त्यांच्या स्थितीचा आवश्यकता आहे, या शंकेचें निरसन-)—**न । वंध्यापुत्रादीनां अदर्शनात्**—नाहीं, सत् व असत् यांचा समवायसंबंधहि संभवत नाहीं कारण वंध्यापुत्रादि असत् पदार्थांचा तसा संबंध दिसत नाहीं (अहोपण, घटादिकाचा जो प्रागभाव तो अत्यन्ताभाव नव्हे त्यामुळें घटप्रागभाव वंध्यापुत्रादि अत्यन्त असत् पदार्थांहून निराळ्या प्रकारचा आहे त्यामुळें त्या घटप्रागभावाचा स्वकारणाशीं संबंध संभवतो, अशी शंका घेऊन तिचें समाधान-)—**घटादेः एव प्रागभावस्य स्वकारणसंबंधः भवति**—घटादिकाच्याच प्रागभावाचा आपल्या कारणाशीं संबंध होतो,—**न । वन्ध्यापुत्रादेः अभावस्य इति अभावस्य तुल्यत्वे अपि विशेषः वक्तव्यः**—नाहीं, तसा संबंध होऊं शकत नाहीं, कारण वंध्यापुत्रादिक व अभाव या दोहोंमध्येंहि अभावत्व हा स्वभाव एकसारखाच असतांना त्यांतील एका अभावाचाच कारणाशीं संबंध होतो व इतरांचा होत नाहीं, याचें विशेष कारण सांगणें भाग आहे पण तसें विशेष कारण कांहींच नसल्यामुळें प्रागभावाचाहि कारणसंबंध संभवत नाहीं (अहोपण, घटादि प्रागभाव सप्रतियोगी असतो. म्ह० घट

१ ज्याचा अभाव तो प्रतियोगी किंवा ज्याचा भेद तो त्याचा प्रतियोगी, जसें—घटाच्या अभावाचा घट हा प्रतियोगी आहे पटाच्या अभावाचा पट हा प्रतियोगी पट व घट या भिन्न पदार्थांचा परस्पर भेद असल्यामुळें पट घटाचा प्रतियोगी व घट पटाचा प्रतियोगी

होच त्याचा प्रतियोगी असतो, पण वन्ध्यापुत्रादि अत्यन्त अभावाचा तसा प्रतियोगी संभवत नाही, असा त्या दोन अभावांत विशेष आहे, अशी आशंका घेऊन तिचें समाधान-)—**एकस्य अभावः द्वयोः अभावः सर्वस्य अभावः प्रागभावः प्रध्वंसाभावः इतरेतराभावः अत्यन्ताभावः इति लक्षणतः विशेषः न केनचित् दर्शयितुं शक्यः**—एकाचा अभाव, दोघांचा अभाव, सर्वांचा अभाव, कार्याचा प्राक् अभाव, प्रध्वंसाभाव, अन्योन्याभाव, अत्यन्त अभाव, असा लक्षणतः विशेष कोणालाहि दाखवितां येणार नाही [म्ह॰ व्यवहारासाठीं अभावाच्या प्रकाराची ही अशी कल्पना जरी केली तरी त्यांच्या लक्षणांत स्वरूपतः कांहींच भेद नाही]—**च विशेषे असति घटस्य प्रागभावः एव कुलालादिभिः घटभावं आपद्यते**—आणि अभावाच्या स्वरूपांत कांहीच विशेष नसतांना त्यांतील फक्त घटाचा प्रागभावच कुंभारादिकांकडून घटभावास प्राप्त केला जातो,—**च भावेन कपालाख्येन स्वकारणेन संबध्यते**—व भावरूप कपाल[1] या नांवाच्या आपल्या कारणाशीं संबद्ध होतो—**च सर्वव्यवहारयोग्यः भवति**—आणि सर्व व्यवहारास योग्य होतो—**तु घटस्य एव प्रध्वंसाभावः अभावत्वे सति अपि न इति**—पण घटाचाच प्रध्वंसाभाव त्याला घटाचें अभावत्व असूनहि तो पुनः घटत्वास प्राप्त होत नाही, आपल्या कारणाशीं संबद्ध होत नाही, आणि उत्पत्त्यादि व्यवहारासहि योग्य होत नाहीं. पण प्रागभाव व प्रध्वंसाभाव यांत वस्तुतः कांही फरक नसल्यामुळें त्यांच्यामध्यें असा भेद असावा हें अयोग्य आहे. तसेंच—**प्रध्वंसादि अभावानां क्वचित् व्यवहारयोग्यत्वं न**—प्रध्वंसाभाव, अन्योन्याभाव व अत्यन्ताभाव यांना कोणत्याहि प्रदेशीं किंवा कोणत्याहि काळीं जन्मादिव्यवहारयोग्यत्व नाहीं. ते केव्हांच हा आतां उत्पन्न झाला, हा अमुक कार्याच्या उपयोगी आहे, इत्यादि व्यवहारास योग्य नसतात,—**प्रागभावस्य एव द्व्यणुकादिद्रव्याख्यस्य उत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वं**—पण तुमच्या द्व्यणुकादिद्रव्यसंज्ञक प्रागभावाला मात्र उत्पत्त्यादिव्यवहारयोग्यत्व आहे,—**इति एतत् असमंजसं**—असें हें म्हणणें अगदीं असमंजसपणाचें आहे—**अत्यन्तप्रध्वंसाभावयोः इव अभावत्वाविशेषात्**—कारण अत्यन्ताभाव व प्रध्वंसाभाव यांच्याप्रमाणें प्रागभावालाहि एकसारखेंच अभावत्व आहे. अर्थात् प्रागभावहि अभावच असल्यामुळें उत्पत्त्यादि व्यवहारास योग्य नाही.

ननु नैवास्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिरुच्यते । भावस्यैव हि तर्हि भावापत्तिः यथा घटस्य घटापत्तिः पटस्य वा पटापत्तिः । एतदप्यभावस्य भावापत्तिवदेव प्रमाणविरुद्धम् । सांख्यस्यापि यः परिणामपक्षः सोऽप्यपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणाद्वैशेषिकपक्षान्न विशिष्यते । अभिव्यक्तितिरोभावाङ्गीकरणेऽप्यभिव्यक्तितिरोभावयोर्विद्यमानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोधः । एतेन कारणस्यैव संस्थानमुत्प-

---

१ घट करण्यापूर्वी त्याचा खालचा व वरचा असे जे दोन भाग तयार केले जातात, त्यांना कपालें म्हणतात.

घटादीत्येतदपि प्रत्युक्तम् । पारिशेष्यात्सदेकमेव वस्त्वविद्ययोत्पत्तिविनाशादिधर्मैरनेकवद्-नेकधा विकल्प्यत इतीदं भागवतं मतमुक्तं नासतो विद्यते भाव इत्यस्मिञ्श्लोके । सत्प्रत्ययस्याव्यभिचाराद्व्यभिचाराच्चेतरेषामिति ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)—**ननु अस्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिः न एव उच्यते**—अहोपण, आम्हांकडून प्रागभावाला घटभावाची प्राप्ति होते, म्ह० घटाचा प्राक् अभावच घट बनतो, असें म्हटलेंच जात नाहीं. आम्ही मुळीं तसें म्हण-तच नाहीं. (यावर आचार्य दोष देतात-)—**तर्हि भावस्य एव भावापत्तिः यथा घटस्य घटापत्तिः पटस्य वा पटापत्तिः**—अभावाला भावत्वप्राप्ति होते असें जर मानीत नसाल तर मग भावालाच भावापत्ति होते, असें म्हणावें लागेल ! जसें–घटालाच घटापत्ति, पटालाच पटापत्ति—**एतद् अपि अभावस्य भावापत्ति-वत् एव प्रमाणविरुद्धं**—पण हें म्हणणें सुद्धा अभावाला भावापत्ति होते, याप्र-माणेंच प्रमाणाच्या विरुद्ध आहे. (आरंभवादावरील हा दोषच परिणामवादावर कसा येतो, तें दाखवितात-)—**सांख्यस्य अपि यः परिणामपक्षः सः अपि अपूर्व-धर्मोत्पत्ति विनाशाङ्गीकरणात् वैशेषिकपक्षात् न विशिष्यते**—आता सां-ख्याचाहि जो परिणामपक्ष आहे तोहि अपूर्व धर्माची–परिणामाची उत्पत्ति व विनाश याचा अंगीकार करीत असल्यामुळें वैशेषिकाच्या पक्षाहून निराळा मुळींच नाहीं. [पूर्वी नसलेला परिणाम उत्पन्न होतो व असलेला नाश पावतो, असें त्याचें मत आहे. त्यामुळें जें असत् तें निकालीं असत्च व जें सत् तें सत्च, अशी व्यवस्था त्या पक्षात करिता येत नसल्यामुळें तो सांख्यपक्षहि वैशेषिकपक्षापेक्षा अधिक समंजस आहे, असें म्हणता येत नाहीं. ' अहोपण, कार्य कारणरूपानें पूर्वींहि सत्च असतें. पण तें अव्यक्त असतें आणि कारकव्यापारानें व्यक्त होतें. त्यामुळें व्यक्ति व अव्यक्ति यानाच जन्म व नाश, असें सांख्य म्हणतात. त्यामुळें वैशेषिकाच्या मताहूच सांख्यमतात विशेष आहे, ' असें सांख्याच्या वतीनें मध्यस्थ म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात–कारणरूपानें अव्यक्त अस-लेल्या कार्यांचीच अभिव्यक्ति व तिरोभाव–म्ह० कार्य व्यक्त होणें व अव्यक्त होणें, यांचा अंगीकार केल्यामुळें वैशेषिकपक्षाहून सांख्यपक्ष विशिष्ट आहे, असें म्हणता येत नाहीं. वैशेषिकपक्षाहून सांख्य पक्षात काहीं अधिक समंजसपणा आहे, असें म्हणता येत नाहीं.]—**अभिव्यक्ति तिरोभावाङ्गीकरणे अपि**—पूर्वी कारणरूपानें विद्यमान असलेल्या कार्यांचीच अभिव्यक्ति होते व अभिव्यक्त असलेल्या कार्यांचाच कारणरूपानें तिरोभाव–लय होतो, असें जरी मानलें तरी—**अभिव्यक्ति तिरोभावयोः विद्य-मानत्व-अविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववत् एव प्रमाणविरोधः**—अभिव्यक्ति व तिरोभाव याना सत्त्व आहे कीं असत्त्व आहे, असें निरूपण करूं लागलें असतां पूर्वीप्रमाणेंच प्रमाणविरोध हा दोष येतो. [कारकव्यापारापूर्वी अनभिव्यक्तीप्रमाणेंच अभिव्यक्तीलाहि सत्त्व असतें कीं असत्त्व ? त्यापूर्वींहि अभिव्यक्ति विद्यमान असते असें म्हटल्यास मग कारकव्यापाराची काय गरज ? कारण जिच्यासाठीं कारकव्यापाराची

अपेक्षा ती अभिव्यक्ति पूर्वीच विद्यमान आहे अर्थात् त्याविषयाच्या प्रमाणाशा विरोध येतो. बरे ती अभिव्यक्ति पूर्वी विद्यमान नव्हती ह्मणून म्हणावे तर वैशेषिकांच्या पक्षावर येणाराच दोष सांख्यपक्षावर येतो कारण अविद्यमान—असत् असलेला अभिव्यक्ति होणार कशी ? तसेच कारकव्यापारानंतर व्यक्तीप्रमाणें अव्यक्तिहि जर सत् असेल तर तोच पूर्वोक्त दोष येतो व त्याला असत् म्हणावें तर सत् असत् होते, असें मानलेलें नस त्यामुळें तेंहि संभवत नाही शिवाय ज सत् त सत्च व असत् तें असत्च असा निश्चय होत नसल्यामुळे प्रमाणप्रमेयव्यवहारावर कधींच कोणाचा विश्वास बसणार नाहीं त्यामुळे वैशेषिकपक्षाप्रमाणें सांख्यपक्षहि अग्राह्य आहे आता राहिलेल्या बौद्ध पक्षाचेंहि याच न्यायानें निरसन-]—**एतेन कारणस्य एव संस्थान उत्पत्त्यादि इति एतत् अपि प्रत्युक्तं**—या कथनान 'कारणालाच कार्यरूप प्राप्त होणें,कारणानेंच कार्याकार बनणें हीच उत्पत्ति व त्यानेंच कार्याचा आकार टाकून आपल्या मूळ रूपाला प्राप्त होणे, हाच नाश, या मताचेंहि निरसन झाल [कारण पूर्वरूप स्थित असताना किंवा त नष्ट झालें असता एकाला दुसऱ्या रूपाची प्राप्ति होण अयोग्य आहे कारण प्राप्त झालेले स्वाभाविक रूप कोणत्याच अवस्थेंत टाकता येण शक्य नाहीं याप्रमाणें आरंभवाद व परिणामादिवाद यामध्यें उत्पत्त्यादि व्यवहाराची अनुपपत्ति असल्यामुळे शेवटीं परिशेषन्यायानें काय सिद्ध होतें, त सागतात-]—**पारिशेष्यात् सत् एकं एव वस्तु अविद्यया उत्पत्ति विनाशादि धर्मैः नटवत् अनेकधा विकल्प्यते इति इद भागवतं मत 'नासतो विद्यते भाव०' इति अस्मिन् श्लोके उक्तं**—वैशेषिकादिकांचे सर्व वाद अनुपपन्न ठरल्यावर शेवटीं विवर्तवादच उरत असल्यामुळें-सत् एकच वस्तु अविद्येनें उत्पत्ति विनाशादि धर्मांनीं नटाप्रमाणें अनेक प्रकारें कल्पिली जाते, असें हें भगवानाचें मत 'नासतो विद्यते भावः०' (२ १६ पृ ७५) या श्लोकांत सांगितलें आहे—**सत्प्रत्ययस्य अव्यभिचारात् च इतरेषां व्यभिचारात् इति**—कारण सत्प्रत्ययाचा व्यभिचार होत नाहीं व इतर विकाराच्या प्रत्ययाचा व्यभिचार होतो म्हणून सत् एकच वस्तु आहे (गी भा. पृ ७८ पहा)

कथं तर्हि आत्मनोऽविक्रियत्वेऽशेषत कर्मणस्त्यागो नोपपद्यत इति । यदि वस्तुभूता गुणा यदि वाऽविद्याकल्पितास्तद्धर्म कर्म तदाऽऽत्मन्यविद्याध्यारोपितमेवेत्यविद्वान् हि कश्चित्क्षणमप्यशेषतस्त्यक्तु शक्नोतीति युक्तम् । विद्वांस्तु पुनर्विद्ययाऽविद्याया निवृत्तायां शक्नोत्येवाशेषत कर्म परित्यक्तुमविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्ते । नहि तैमिरिकदृष्ट्याऽध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमे शेषोऽवतिष्ठते । एव च सतीद वचनमुपपन्न सर्वकर्माणि मनसेत्यादि । 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरत ससिद्धि लभते नरः ' 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धि विन्दति मानव ' इति च ॥ ४८ ॥

भाष्यार्थ—आत्मन अविक्रियत्वे तर्हि अशेषत कर्मण त्याग न उपपद्यते इति कथ—आत्मा अविक्रिय आहे, असें जर भगवानाचें मत आहे, तर मग स्वकर्मांचा त्याग उपपन्न होत नाहीं, हे कसें म्हटलें आहे ? (आत्मा जर अविक्रिय

असेल तर सहजकर्मांचाहि त्याग करितां येईल ! यावर आचार्य विकल्पपूर्वक उत्तर देतात-)—**यदि वस्तुभूताः गुणाः यदि वा अविद्याकल्पिताः**—शरीरेंद्रियरूप गुण खरे आहेत, किंवा खोटे आहेत ? ते कल्पित किंवा अकल्पित कसेंहि जरी असले तरी—**कर्म तद्धर्मः**—कर्म त्याचा धर्म आहे, म्ह० शरीरेंद्रियें खरीं आहेत व कर्म हा त्याचा धर्म आहे किंवा तीं अविद्याकल्पित-मिथ्या आहेत, व कर्म हा त्याचा धर्म आहे !—**तदा आत्मनि अविद्याध्यारोपितं एव इति अविद्वान्**—यातील कोणताहि पक्ष जरी घेतला तरी तें कर्म आत्म्यामध्यें अविद्येनें आरोपित आहे-शरीरेंद्रियांचें कर्म आत्म्यावर आरोपिलेलें आहे-तें मात्र आहे, असें अज्ञानानें कल्पिलेलें आहे, असें न जाणणारा-शरीराच्या कर्मांचा आत्म्यावर वृथा आरोप केला जातो हें ज्याला माहीत नाहीं तो—**' न हि कश्चित् क्षणं अपि ' अशेषतः त्यक्तुं शक्नोति इति उक्तं**—निःशेष-सर्व कर्मांचा त्याग करूं शकत नाहीं, असें ' न हि कश्चित्० ' अ. ३.५ या श्लोकानें सांगितलें आहे.—**तु पुनः विद्वान् विद्यया अविद्यायां निवृत्तायां अशेषतः कर्म परित्यक्तुं शक्नोति एव**—पण तोच विद्वान् विद्येनें अविद्या निवृत्त झाली असतां अशेषतः कर्मत्याग करण्यास समर्थ होतोच तो सर्व कर्मत्याग करूं शकतो. कारण—**अविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः**—विद्येनें अविद्येची निवृत्ति झाल्यावर अविद्येनेंच कल्पिलेल्या कर्मादिकांचा अवशेष राहणें उचित नाहीं.—**तैमिरिकदृष्ट्या अध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेः तिमिरापगमे शेषः न हि अवतिष्ठते**—तिमिररोगानें विकृत झालेल्या दृष्टीनें-भ्रमानें कल्पिलेल्या दोन चंद्रादिकांचा तिमिर दोष गेला असतां अवशेष रहात नाहींच.—**एवं च सति**—आणि विद्वानाचा सर्वकर्मत्याग संभवतो, अशी वस्तुस्थिति असल्यामुळेंच—**' सर्वकर्माणि मनसा '**—(अ. ५ श्लो १३ पृ. ५०४)—**इत्यादि इदं वचनं उपपन्नं**—' सर्व कर्मांचा मनानें त्याग करून० ' इत्यादि हें वचन उपपन्न होतें. (तसेंच, अविद्वानाच्या सर्वकर्मत्यागाचा असंभव असल्यामुळेंच येथें-)—**' स्वे स्वे कर्मणि अभिरतः संसिद्धिं लभते नरः '**—आपापल्या कर्मांमध्यें सर्वप्रकारें रत असलेला पुरुष सिद्धीला प्राप्त होतो व—**' स्वकर्मणा तं अभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ' इति च**—त्याचप्रमाणें स्वकर्मानें ईश्वराची पूजा करून मनुष्याला सिद्धि प्राप्त होते, असें जें सांगितलें आहे, तेंहि उपपन्न होतें ४८

असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

अन्वयार्थ—सर्वत्र—पुत्र, स्त्री इत्यादि सर्वांमध्यें—**असक्तबुद्धिः**—ज्याचें अन्तःकरण आसक्त झालेलें नसतें,—**जितात्मा**—ज्यानें आपल्या अन्तःकरणाला जिंकलें आहे,—**विगतस्पृहः**—ज्याची देह, जीवित, भोग यांविषयींचीहि स्पृहा नाहींशी झालेली आहे असा आत्मज्ञ—**सन्यासेन**—यथार्थदर्शनरूप सन्यासानें किंवा ज्ञानपूर्वक

सर्व कर्मसंन्यासानें—**परमां नैष्कर्म्यसिद्धिं**—सर्वोत्कृष्ट निष्क्रिय आत्मस्वरूपावस्थानरूप सिद्धीला—**अधिगच्छति**—प्राप्त होतो ४९.

या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा तस्या फलभूता नैष्कर्म्यसिद्धिर्ज्ञाननिष्ठालक्षणा वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते—असक्तबुद्धिरसक्ता सङ्गरहिता बुद्धिरन्तःकरणं यस्य सोऽसक्तबुद्धिः सर्वत्र पुत्रदारादिष्वासक्तिनिमित्तेषु जितात्मा जितो वशीकृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स जितात्मा विगतस्पृहः विगता स्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात्स विगतस्पृहः। य एवंभूत आत्मज्ञः स नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मान्निष्क्रियब्रह्मात्मसंबोधात्स निष्कर्मा तस्य भावो नैष्कर्म्यं नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिर्नैष्कर्म्यस्य वा सिद्धिर्निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां संन्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसंन्यासेनाधिगच्छति प्राप्नोति। तथा चोक्तं "सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते" इति ॥ ४९ ॥

भाष्यार्थ—(विद्वानाला सर्वकर्मत्याग जरा करिता आला तरी अविद्वानाला तो करिता येत नाही, असें सांगितलं, आतां गतार्थाचा अनुवाद करून पुढील श्लोकाचें तात्पर्य सांगतात-)—**या च कर्मजा ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा सिद्धिः उक्ता तस्या फलभूता ज्ञाननिष्ठालक्षणा नैष्कर्म्यसिद्धिः वक्तव्या इति श्लोक आरभ्यते**—आणि जी कर्मापासून होणारी ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धि सांगितली तिचें फलभूत ज्ञाननिष्ठारूप नैष्कर्म्यसिद्धि सांगावी, म्हणून हा पुढील श्लोक आरंभिला जातो—**असक्तबुद्धिः-असक्ता सङ्गरहिता बुद्धिः-अन्तःकरणं यस्य सः असक्तबुद्धिः**—असक्तबुद्धि म्ह० ज्याची बुद्धि-अन्तःकरण असक्त-संगरहित असतें तो असक्तबुद्धि (कोठें ? उत्तर-)—**सर्वत्र-पुत्रदारादिषु आसक्तिनिमित्तेषु**—सर्व ठिकाणीं म्ह० पुत्र-स्त्री इत्यादि आसक्तीच्या निमित्तांमध्यें असक्तबुद्धि, ('अहोपण, पुत्रादिविषयांमध्यें चित्ताची आसक्ति जरी नसली तरी तें स्वाधीन नसणें शक्य आहे' अशी शंका घेऊन सांगतात-)—**जितात्मा-जितः-वशीकृतः आत्मा-अन्तःकरणं यस्य सः जितात्मा**—जितात्मा म्ह० जिंकलेला म्ह० वश केलेला आहे आत्मा म्ह० अन्तःकरण ज्याचें तो जितात्मा—**विगतस्पृहः-विगता स्पृहा-तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात् सः विगतस्पृहः**—विगतस्पृह, ज्याच्यापासून देह, जीवित, भोग इत्यादिकांविषयींची स्पृहा-तृष्णा पार निघून गेली आहे तो विगतस्पृह-निःस्पृह होय—**य एवंभूत आत्मज्ञः सः नैष्कर्म्यसिद्धिं-निर्गतानि कर्माणि यस्मात् निष्क्रियब्रह्मात्मसंबोधात् सः निष्कर्मा**—जो अशा प्रकारचा सर्वत्र असक्तबुद्धि, जितात्मा व विगतस्पृह आत्मज्ञ तो नैष्कर्म्यसिद्धीला (प्राप्त होतो, असा संबंध) निष्क्रिय ब्रह्मच आत्मा आहे, असा साक्षात्कार झाल्यामुळें ज्याच्यापासून कर्में निघून गेलीं आहेत तो निष्कर्मा होय—**तस्य भावः नैष्कर्म्यं**—

त्याचा जो भाव (पणा) तें नैष्कर्म्य-निष्कर्मत्व (निष्कर्मपणा)—**नैष्कर्म्यं च तत् सिद्धिः च सा नैष्कर्म्यसिद्धिः**—जें नैष्कर्म्य तीच सिद्धि अशा नैष्कर्म्यसिद्धीला—**या नैष्कर्म्यस्य सिद्धिः-निष्क्रिय-आत्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिः-निष्पत्तिः तां नैष्कर्म्यसिद्धिं**—किंवा नैष्कर्म्याची जी सिद्धि ह्म० निष्क्रिय आत्मस्वरूपावस्थानलक्षण निष्कर्मावस्थेची सिद्धि-निष्पत्ति, त्या नैष्कर्म्यसिद्धीला (त्या सिद्धीचेंच विशेषण-)—**परमां-प्रकृष्टां-कर्मजासिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्ति अवस्थानरूपां**—परम म्ह० उत्कृष्ट-कर्मांनें मिळणाऱ्या सिद्धीहून विलक्षण सद्योमुक्ति-जीवन्मुक्ति अवस्थारूप-जीवन्मुक्त होऊन राहणे या स्वरूपाच्या नैष्कर्म्यसिद्धीला—**संन्यासेन-सम्यग्दर्शनेन वा तत्पूर्वकेण सर्वकर्मसंन्यासेन अधिगच्छति-प्राप्नोति**—संन्यासानें-म्ह० तत्त्वज्ञानानें किंवा तत्त्वज्ञानपूर्वक सर्वकर्मसंन्यासानें संपादन करिता संन्यासानें नैष्कर्म्यसिद्धीला प्राप्त होतो—**तथा च " सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य नैव कुर्वन् न कारयन् आस्ते " इति उक्तं**—आणि तसेंच ' सर्व कर्मांचा मनानें त्याग करून कांहीं न करणारा व कांहीं न करविणारा असा शरीर-नगरात राहतो ' असें म्हटलें आहे ४९

---

१ हा श्लोक फारच महत्त्वाचा आहे पण रहस्यकारांनीं त्याची ओढाताण करून त्याचा मनमाना अर्थ केला आहे ते म्हणतात—"-'असक्तबुद्धि सर्वत्र ' म्हणून कोठेंहि आसक्ति न ठेवता ' जितात्मा ' मन ताब्यांत आणून ' विगतस्पृह -' निष्काम बुद्धीनें वागलें म्हणजे ' संन्यासेन ' कर्मफलाच्या संन्यासानें ' परमां नैष्कर्म्यसिद्धिं अधिगच्छति ' परम नैष्कर्म्य सिद्धि प्राप्त होते " हा अर्थ मुळाला धरून नाहीं, हें कोणीहि संस्कृतज्ञ कबूल करील पण आपण तिकडे दुर्लक्ष करून पुढें टीपेंत ते म्हणतात—" नैष्कर्म्यसिद्धि मिळण्यास कर्मे सोडण्याची जरूर नाहीं " [गी ३ ४] " नैष्कर्म्य म्ह० काय व सर्व नैष्कर्म्यसिद्धि कशाला म्हणावें याची फोड आम्ही गी ३ ४ वरील टीपेंत केली आहे, ती पहा " (पण त्या टीपेंत्या विचार आम्हांहि तेथेंच सविस्तर केला आहे [पृ २६२ ते २७०] तो पहा रहस्यकारांना या श्लोकाचा जो अर्थ करणें आहे तो चुकला आहे असो,) " संन्यासमार्गांतील लोकांची दृष्टि केवळ मोक्षावर असल्यें " (अगदी खरें आहे, सर्व वैदिकधर्मच मोक्षासाठीं आहे) " आणि भगवंताचा मोक्ष व लोकसंग्रह या दोहोंवरहि सारखाच असतो " (हें मात्र खोटें आहे भगवंतानांहि गीतेचा उपदेश मोक्षासाठींच केला आहे त्यांनीं श्रेष्ठ कर्माधिकारी ज्ञानी पुरुषाला लोकसंग्रहदृष्ट्या असंन्यास असक्त राहून स्वधर्मरूप कर्म करण्याची जी अनुज्ञा दिली आहे ताहि लोकांनीं उन्मार्गी न होता स्वधर्मानुष्ठानानें अखेर मुक्त व्हावें यासाठीं आहे व त्याविषयीं अद्वैतवेदान्त शास्त्र मुळींच प्रतिकूल नाहीं बाकी रहस्यकार लोकसंग्रहशब्दाचा जो अर्थ समजतात तो मात्र वेदान्तशास्त्राला संमत नाहीं व भगवंतानांहि संमत असणें शक्य नाहीं) " लोकसंग्रहार्थ म्ह० समाजाचें धारणपोषण होण्यास ज्ञानविज्ञानयुक्त पुरुष किंवा रणांगणांत तरवार गाजविणारा शूर क्षत्रिय यांच्याप्रमाणेच शेतकरी, वाणी, उदमी, सुतार, लोहार, कुंभार किंबहुना मांसविक्रय करणारा व्याध यांचाहि जरूर आहे आणि कर्में सोडल्यावांचून मोक्ष मिळत नाहीं, असें म्हटलें म्हणजे या सर्व लोकांस

आपापले धंदे सोडून संन्यासी व्हावयास पाहिजे. कर्मसंन्यास मार्गांतील लोक याची फारशी पर्वा करीत नाहींत. पण गीतेची दृष्टि तशी संकुचित नाहीं. यासाठीं गीता असें सांगते कीं आपल्या अधिकाराप्रमाणें प्राप्त झालेला धंदा सोडून दुसऱ्याचा धंदा चांगला म्हणून तो करूं लागणें योग्य नव्हे " या एकाच उताऱ्यावरून रहस्यकारांनीं गीतेच्या अर्थाचा अनर्थ कसा केला आहे, तें तज्ज्ञ वाचकाच्या लक्षांत येईल. गीता वस्तुतः मोक्षसाधनाचा उपदेश करणारी असतांना तिला एखाद्या क्षुद्र लौकिक शास्त्राचें स्वरूप देऊन तिचा दुरुपयोग केला आहे. येथें ' श्रेयान् स्वधर्मः ' ' स्वधर्मे निधनं श्रेयः ' ' स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ' या वाक्याचा भगवानांना किंवा व्यासांना इष्ट असलेला अर्थ न घेतां स्वतःला अभिप्रेत असलेला अर्थ त्यावर लादला आहे. धर्मशब्दाचा धंदा हा अर्थ अगदीं अनुचित होय. शेतकरी, वाणी, चांभार, सुतार किंबहुना मांस विकणारा यांचे धंदे हा स्वधर्म व त्या स्वधर्मानें मोक्ष मिळणार ! कोण हा अनर्थ ! ! पण हें सांगावयास गीता किंवा भगवान् हवेत कशाला ? जे लोक गीतेला मानीत नाहींत त्या असंख्य लोकांना आपले हे धंदे सोडले आहेत की काय ? जर सोडले नाहींत तर 'समाजाचें धारणपोषण होण्यास त्याची जरूर आहे,' हें सांगण्यास गीता का प्रवृत्त होईल ? शिवाय जे हे धंदे सोडीत नाहींत, ते सर्व मुक्त होणार की काय ? रहस्यकार ! आपलें हें तत्त्वज्ञान चुकलें आहे बरें ! ! गीतेंत स्वधर्म हा शब्द अशा लौकिक अर्थी वापरलेला नाहीं. धंदा पोट भरण्यासाठीं असतो, व धर्म उत्कर्षासाठीं, चित्तशुद्धीसाठीं व पापक्षयासाठीं असतो. शेतकरी धान्यासाठीं शेतकी करितो, वाणी पैशासाठीं दुकान घालून क्रयविक्रय सुरू करितो. सुतार, लोहार, साळी वगैरे सर्व पोटाकरितां धंदे आरंभितात. ते निष्काम होणेंहि शक्य नाहीं व त्यानें ईश्वराचें अर्चन पूजनहि संभवत नाहीं. जें कर्म काहीं अलौकिक फलाच्या उद्देशानें विहित असतें किंवा त्याचें काहीं अलौकिक फल संभवतें तेंच 'निष्काम म्ह० त्या फलाची इच्छा न ठेवितां करा,' असें विधान करितां येतें व त्याच्या योगानेंच ईश्वराचें पूजन संभवतें. संसार हें ज्याचें फल मिळावयाचें आहे, तीं सर्व पारलौकिक धर्मसाधक सकाम, साभिमान कर्में सोडल्यावांचून मोक्ष मिळणें शक्य नाहीं." हा त्रिकालाबाधित गोष्ट आहे. मोक्ष सुलभ नाहीं. तो स्वतः पतकरलेल्या धंद्यानें मिळत नाहीं. हजारों-लक्षावधि-कोट्यवधि लोकांतील एखादाच मोक्षाची इच्छा करितो. बाकीचे सर्व रहस्यकाराचा लोकसंग्रह करणारेच असतात (गी. भा. पृ. ६१६) व त्यांचें विधान करावयास गीता किंवा भगवान् नकोत. व्यवहारापासून निवृत्त होण्याचा उपदेश करावयास मात्र भगवान्, व्यास, आचार्य यांसारखे श्रेष्ठ ज्ञानी पाहिजेत, व उपनिषदें, गीता यांसारखीं श्रेष्ठ शास्त्रें पाहिजेत. प्रवृत्ति प्राणिमात्राला स्वाभाविक आहे, तिला शास्त्रविधानाची गरज नाहीं त्यासाठींच संन्यासमार्गी सर्वांना ' मोक्षासाठीं धंदे सोडा ' असें सांगतात, असें जरी क्षणभर कल्पना केली तरी त्यांत चूक कोणी काढणार नाहीं. वस्तुतः वेदान्तशास्त्र अधिकाऱ्यांना संन्यास सांगतच नाहीं. पण रहस्यकार या तत्त्वार्थाकडे पाहतात कशाला ? गीतेंत सिद्धीसाठीं ज्या कर्मांचें विधान केलें आहे तीं स्वधर्मरूप पारलौकिक कर्में आहेत साक्षात् कारण होणारीं कर्में लौकिक असणें शक्य नाहीं. अर्थात् " जें कर्म एकदा आपलें म्हणून पतकरलें तें किंतीहि अप्रिय व कठिण असलें तरी आसक्ति सोडून केलेंच पाहिजे. " हें रहस्यकाराचें म्हणणें गीतेला

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाऽऽप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ ५० ॥

अन्वयार्थ—हे कौन्तेय—हे कुंतीपुत्रा!—सिद्धिं प्राप्त—ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होणें, एतद्रूप सिद्धीला प्राप्त झालेला पुरुष—यथा—ज्या प्रकारें—ब्रह्म—ब्रह्माला—प्राप्नोति—प्राप्त होतो—तथा—तो प्रकार—मे—माझ्या तोंडून—समासेन एव—संक्षेपानं च—निबोध—निश्चयानें जाण.—या—जी, जा—ज्ञानस्य—ज्ञानाची—परा निष्ठा—पराकाष्ठा आहे. ५०

पूर्वोक्त स्वकर्मानुष्ठानेनेश्वराभ्यर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्तस्योत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धिर्येन क्रमेण भवति तद्वक्तव्यमित्याह— सिद्धिं प्राप्तः स्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादजां कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्तः सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उत्तरार्थः । किं तदुत्तरं यदर्थोऽनुवाद इत्युच्यते । यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानमाप्नोति तथा तं प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमं मे मम वचनान्निबोध त्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत् । किं विस्तरेण नेत्याह समासेनैव संक्षेपेणैव हे कौन्तेय ॥

धरून नाहीं गीता पतकरलेल्या कर्माला मोक्षसाधन म्हणत नाहीं व ते मोक्षसाधन होणें शक्यहि नाहीं तसेंच "ज्याचें मन शांत असून ज्यानें सर्वभूतान्तर्गत ऐक्य ओळखिलें तो धनाने नगर जातानें व्यापारी असो वा धार्मिक असो, निष्कामबुद्धीनें हे धंदे करणारा सदर पुरुष स्नानसंध्याशील ब्राह्मणाइतका किंवा शूर क्षत्रिया इतकाच थोर व मोक्षाला अधिकारी आहे" हें म्हणणें असमंजस आहे. कारण केवळ 'मन शांत असणें व ऐक्य ओळखणें' एवढ्यानेंच मोक्ष मिळणें शक्य नाहीं. आत्मसाक्षात्कार होऊन स्वरूपीं स्थित-स्थितप्रज्ञ-गुणातीत झालें पाहिजे तेंच मोक्ष होय. स्नानसंध्याशील ब्राह्मणहि जीवन्मुक्त नव्हे व शूर क्षत्रियहि जीवन्मुक्त नव्हे किंवा स्नानसंध्या व शौर्य हें साक्षात् मोक्षसाधनहि नव्हे. ज्ञानच मोक्षसाधन आहे व शास्त्रोक्त स्वधर्मरूप कर्मच ज्ञानाची योग्यता प्राप्त करून देतें अर्थात् "कर्म सोडल्यानें जी सिद्धि मिळावयाची तीच निष्कामबुद्धीनें आपापले धंदे करणारास मिळते असें ४९ व्या श्लोकांत स्पष्ट म्हटलें आहे" हें म्हणणें निराधार आहे ४९ व्या श्लोकांत तसें म्हटलेलें नाहीं. शिवाय कर्म सोडल्यानें कोणतीच सिद्धि मिळत नाहीं ज्ञानानें-आत्मसाक्षात्कारानें मोक्ष मिळतो, कर्मानीं नाहीं. आपापले धंदे निष्कामबुद्धीनें होणें शक्य नाहीं मग पारमार्थिक सिद्धीचें नांव कशाला? धंद्याची सिद्धि म्हणजे त्यांत बरकत होणें हीच आहे "भागवत धर्मांतील जें काय रहस्य तें हेंच होय" पण भागवतधर्मांत जीं कर्मे ईश्वरार्पणबुद्धीनें करावयास सांगितलीं आहेत तीं यज्ञ-दान तपादि नित्य कर्मे होत, व्यापार, लोहार, सुतार वगैरेंचा धंदा नव्हे. यासाठीं महाराष्ट्र संतमंडळाचा रहस्यकार दाखला देतात, पण तोहि असत्याला आहे. कारण महाराष्ट्रांतील साधुसंत निवृत्त होते, प्रवृत्त नव्हते. धंदा पोटासाठीं असतो. त्याचा मोक्षाशीं कांहीं संबंध नाहीं.

भाष्यार्थ—पूर्वोक्तेन ईश्वराभ्यर्चनरूपेण स्वकर्मानुष्ठानेन जनितां प्राक् उक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्तस्य उत्पन्न आत्मविवेकस्य—पूर्वी सांगितलेल्या क्रमानें ईश्वरार्चनरूप स्वकर्मानुष्ठानानें उत्पन्न झालेल्या मिळविलेला जो पूर्वोक्त लक्षणाची सिद्धि तिला प्राप्त झालेल्या म्ह० ज्याला आत्मविवेक उत्पन्न झाला आहे अशा पुरुषाची **—केवल आत्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धि येन क्रमेण भवति तत् वक्तव्य इति आह**—केवळ आत्मज्ञाननिष्ठारूप नैष्कर्म्यलक्षण सिद्धि ज्या क्रमानें होते तें सांगावें म्हणून भगवान् म्हणतात—**सिद्धिं प्राप्त स्वकर्मणा ईश्वरं समभ्यर्च्य**—सिद्धीला प्राप्त झालेला म्ह० स्वकर्मानें ईश्वराचें अभ्यर्चन-पूजन करून—**तत्प्रसादजां कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्त**—त्याच्या प्रसादानें प्राप्त झालेल्या शरीरेंद्रियांच्या ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धीला प्राप्त झालेला—'**सिद्धिं प्राप्त**' **इति तदनुवाद उत्तरार्थ**—'सिद्धि प्राप्त' असा जो त्याचा अनुवाद केला आहे तो पुढील विषयासाठीं आहे—**किं तत् उत्तरं यदर्थ अनुवाद इति उच्यते**—तें उत्तर-पुढील विषय काय आहे की ज्याच्यासाठीं हा अनुवाद आहे म्हणून विचाराल तर सांगितलें जातें सिद्धीला प्राप्त झालेला—**यथा-येन प्रकारेण-ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानं आप्नोति**—जसें-ज्या प्रकारें ज्या ज्ञाननिष्ठारूप प्रकारानें ब्रह्माला-परमात्म्याला प्राप्त होतो—**तथा-तं प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमं मे-मम वचनात् निबोध त्वं निश्चयेन अवधारय इति एतत्**—तसा-त्या प्रकाराला-ज्ञाननिष्ठाप्राप्तीच्या क्रमाला माझ्या वचनावरून तू जाण-तू निश्चयानें तो क्रम समजून घे असा याचा भावार्थ—**किं विस्तरेण**—तो क्रम विस्तारानें सांगणार की काय? (कारण विस्तारानें सांगितल्यास सुबोध होईल उत्तर)—**न इति आह**—नाही, विस्तारानें सांगत नाही तर—**हे कौन्तेय, समासेन एव-संक्षेपेण एव**—हे कुंतीपुत्रा, समासानेंच-संक्षेपानेंच सांगतों

यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिस्तामिदंतया दर्शयितुमाह निष्ठा ज्ञानस्य या परेति । निष्ठा पर्यवसानं परिसमाप्तिरित्येतत् । कस्य ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्तिः । कीदृशी सा यादृगात्मज्ञानम् । कीदृशं तत् यादृगात्मा । कीदृगात्मा, यादृशो भगवतोक्त उपनिषद्वाक्यैश्च न्यायतश्च ॥

भाष्यार्थ—(चतुर्थपादाची पूर्वपादाशी संगति लागत नाही अशी आशंका घेऊन सांगतात-)—**यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोध इति अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्ति**—'ज्या प्रकारें ब्रह्माला प्राप्त होतो तो प्रकार ऐक' या वाक्यानें जी ब्रह्मप्राप्ति प्रतिज्ञात आहे म्ह० ज्या ब्रह्मप्राप्तीची प्रतिज्ञा केली आहे—**तां इदंतया दर्शयितुं** '**निष्ठा ज्ञानस्य या परा**' **इति आह**—त्या ब्रह्मप्राप्तीलाच ही ती या रीतीनें प्रत्यक्ष दाखविण्यासाठीं 'जी ज्ञानाची परानिष्ठा' असें भगवान् सांगत आहेत—**निष्ठा-पर्यवसानं-परिसमाप्ति इति एतत्**—निष्ठा म्ह० पर्यवसान

परिसमाप्ति, असा भावार्थ—कस्य, ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्ति—कोणाची परिसमाप्ति ? (उत्तर-) ब्रह्मज्ञानाची जी परा परिसमाप्ति ताच प्रश्न ज्ञानाची निष्ठा आहे. (पण ब्रह्मज्ञानाची परा निष्ठा प्रसिद्ध नाहीं. त्यामुळें ती साधनानुष्ठानाधीन म्ह० साधनानुष्ठानानें साध्य होणारी असेल असा आशयानें प्रश्न-)—कीदृशी सा—पण ती ब्रह्मज्ञाननिष्ठा कशाप्रकारची आहे ? (प्रसिद्ध आत्मज्ञानाच्या अनुरोधानें ब्रह्मज्ञाननिष्ठा अनायासानें कळण्याजोगी आहे, अशा आशयानें उत्तर-)—यादृशं आत्मज्ञानं—ज्या प्रकारचें आत्मज्ञान तशाच प्रकारचें ब्रह्मज्ञान आहे (पण आत्मज्ञान तरी कोठें सिद्ध झालें आहे ? अशा आशयानें पुन प्रश्न-)—कीदृक् तत्—तें आत्मज्ञान कशाप्रकारचें आहे ? (' अर्थे नैव विशेषो हि ' ज्ञान व त्याचा विषय यांत फरक काहाच नाहीं, या न्यायानें उत्तर-)—यादृशः आत्मा—ज्या प्रकारचा आत्मा तशाच प्रकारचें तें आत्मज्ञान आहे. (पण आत्म्याविषयींहि निश्चय काहींच नाहीं. त्याविषयीं अनेकांचीं अनेक मतें आहेत. म्हणून आत्म्याविषयीं पुन प्रश्न-)—असौ कीदृशः—पण तो आत्मा कशा प्रकारचा आहे ? (याचें उत्तर-)—यादृशः भगवता उक्तः उपनिषद्वाक्यैः च न्यायतः च—ज्या प्रकारचा भगवानांनी सांगितला आहे, उपनिषद्वाक्यांनी उपदेशिला आहे, व न्यायानें सिद्ध झालेला आहे, तसा.

ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयो नाप्याकारवानात्मेष्यते क्वचित्। ननु ' आदित्यवर्णं भारूपं स्वयंज्योतिः ' इत्याकारवत्त्वमात्मनः श्रूयते, न तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां वाक्यानाम्। द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधायाऽऽदित्यवर्णमित्यादिवाक्यानि, अरूपमिति च विशेषतो रूपप्रतिषेधात्। अविषयत्वाच्च " न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् " " अशब्दमस्पर्शम् " इत्यादेः। तस्मादात्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नम्। कथं तर्ह्यात्मनो ज्ञानम्। सर्वं हि यद्विषयं ज्ञानं तत्तदाकारं भवति निराकारश्चाऽऽत्मेत्युक्तम्। ज्ञानात्मनोश्चोभयोर्निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठेति ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप-)—ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयः नापि आकारवान् आत्मा क्वचित् इष्यते—अहोपण, विषयाकार ज्ञान असतें, आणि आत्मा विषय आहे असेंहि कधीं कोणी मानीत नाहात व आकारवान् आहे, असेंहि कधीं कोणी म्हणत नाहींत (यावर सिद्धान्ती प्रतिशंका घेतात-)—ननु 'आदित्यवर्णं भारूपं स्वयंज्योतिः ' इति आत्मनः आकारवत्त्वं श्रूयते—अहोपण, ' आदित्यवर्ण, प्रकाशरूप, स्वयंप्रकाश ' इत्यादि वचनांत आत्म्याचें आकारवत्त्व श्रुत आहे. म्ह० आत्म्याला आकार-स्वरूप आहे हें श्रुतिसिद्ध आहे. (पूर्ववादी याचें समाधान करितो-)—न। तेषां वाक्यानां तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्—असें नाहीं. कारण त्या वाक्यांना तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्व आहे. म्ह० तीं वाक्यें आत्म्याच्या तमोरूपाचा निषेध करणारीं आहेत. (म्ह० त्याचें तात्पर्य श्रुत अर्थी नाहां. या समाधानाचेंच वादी अधिक स्पष्टीकरण करितो-)—द्रव्य-गुणादि-आकारप्रतिषेधे आत्मनः तमो॰

रूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि 'आदित्यवर्ण' इत्यादिवाक्यानि— द्रव्य, गुण इत्यादि आकाराचा प्रतिषेध केला असता आत्म्याला तमोरूपत्व प्राप्त होतें, त्याचा प्रतिषेध करण्यासाठीं 'आदित्यवर्ण' श्वेता ३ ८ इत्यादि वाक्यें आहेत (आत्म्याचा आकार सांगण्यासाठीं तीं वाक्यें नाहीत याहि कारणानें आत्म्याला आकारवत्त्व नाहीं, असें सांगतात-)—**'अरूपं' इति च विशेषत. रूपप्रतिषेधात्**— 'अरूप०' (का भा ३.१५ पृ ९०) इत्यादि श्रुतीनें विशेषेंकरून रूपाचा प्रतिषेध केला आहे (आतां आत्मा विषय नाहीं, असें ज वर आक्षेपांत म्हटलं आहे त्याचें उपपादन-)—**अविषयत्वात् च**—आणि आत्मा अविषय असल्यामुळेंहि आत्मज्ञान संभवत नाहीं, (आत्मा इंद्रियांचा विषय होत नाहीं, याविषयां श्रुति-)—**'न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चन एनं'**—(श्वेता ४ २०) **'अशब्दमस्पर्श' इत्याद्यैः**—(का भा ३ १५ प ९०)—परमात्म्याचें रूप इंद्रियांच्या सन्मुख स्थित होत नाहीं त्याला चक्षुरिंद्रियानें कोणी पहात नाहीं 'अशब्द, अस्पर्श, अरूप,' इत्यादि श्रुतिवाक्यांनीं आत्मा निर्विषय आहे, असें सांगितलें आहे —**तस्मात् आत्माकार ज्ञान इति अनुपपन्नं**—यास्तव आत्माकार ज्ञान होतें हें म्हणणें अनुपपन्न आहे (यावर एकदेशी वेदान्ती शंका घेतो-)—**तर्हि आत्मन ज्ञान कथं**—तर मग [म्ह० ज्ञानाला आत्माकारत्व जर मुळां संभवतच नाहीं तर] आत्म्याचें ज्ञान कसं होणार?—**हि सर्वं यद्विषयं ज्ञान तत्तदाकार भवति**—कारण सर्वच ज्ञान ज्या विषयाचें असतें त्या त्या विषयाच्या आकाराचें होतें, हें प्रसिद्ध आहे —**च आत्मा निराकार इति उक्तं**—व आत्मा निराकार आणि निर्विषय आहे, असें म्हटलें आहे (त्यामुळें आत्म्याला विषयत्वहि नाहीं थरें, आत्म्याप्रमाणं त्याच्या ज्ञानालाहि निराकारत्व असेल म्हणून म्हणावें तर-)—**च ज्ञानात्मनो उभयोः निराकारत्वे तद्भावनानिष्ठा कथं इति**—आणि ज्ञान व आत्मा या दोहोंनाहि निराकारत्व मानल्यास म्ह० तीं दोन्ही निराकार आहेत, असें म्हटल्यास आत्मज्ञानाची भावना निष्ठा कशी होणार? [आत्मज्ञानाचें पुन पुन अनुसंधान करणं ही भावना, तिची निष्ठा म्ह० समाप्ति-आत्मसाक्षात्काराची दृढता आत्मा व ज्ञान या दोहोंनाहि निराकार मानल्यास सांगतां कांहींच संभवत नाहीं, असा भावार्थ]

न। अत्यन्तनिर्मलत्वस्वच्छत्वसूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनो बुद्धेश्चाऽऽत्मसमनैर्मल्याद्युपपत्तेरात्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्ति । बुद्ध्याभास मनस्तदाभासानीन्द्रियाणीन्द्रियाभासश्च देहोऽतो लौकिकैर्देहमात्र एवाऽऽत्मदृष्टि क्रियते। देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिका 'चैतन्यविशिष्ट काय पुरुष' इत्याहु। तथाऽन्य इन्द्रियचैतन्यवादिन। अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः। अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिन । ततोऽप्यन्तरमव्यक्तमव्याकृताख्यमविद्यावस्थमात्मत्वेन प्रतिपन्ना केचित्। सर्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान्ते आत्मचैतन्याभासताऽऽत्मभ्रान्तिकारणमित्यत आत्मविषय ज्ञानं न विधातव्य किं तर्हि नामरूपाद्यनात्माध्यारोपण

निवृत्तिरेव कार्या नाऽऽत्मचैतन्यविज्ञानमविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(सिद्धान्ती याचें समाधान करितात-)—**न**—हा आक्षेप बरोबर नाहीं —**आत्मनः अत्यन्तनिर्मलत्व स्वच्छत्व सूक्ष्मत्व उपपत्ते**—आत्म्याचें अत्यंत निर्मलत्व, स्वच्छत्व, सूक्ष्मत्व उपपन्न होत असल्यामुळे—**च बुद्धे आत्मसमनैर्मल्यादि उपपत्ते**—व आत्म्याच्या निर्मलत्वादिकासारखेंच बुद्धीचें निर्मलत्वादिक उपपन्न होत असल्यामुळें—**आत्मचैतन्याकार-आभासत्वोपपत्ति**—बुद्धीतील आत्मचैतन्याकार आभासत्वाची उपपत्ति लागते–बुद्धीत आत्मचैतन्याचा आभास संभवतो [बुद्धि आत्म्यासारखीच निर्मल वगैरे असल्यामुळे ती आत्मचैतन्याच्या आभासानें व्याप्त म्ह० ज्ञानपरिणामानें युक्त होते]—**बुद्ध्याभासं मन तदाभासानि इन्द्रियाणि इन्द्रियाभास च देह**—साभासबुद्धीनें व्यापलेलें मन असतें साभास मनानें व्याप्त इंद्रियें असतात व साभास इंद्रियांनी व्याप्त स्थूल देह असतो (याविषयीं लौकिक भ्रांतीचेंच प्रमाण देतात-)—**अत लौकिकै देहमात्रे एव आत्मदृष्टि क्रियते**—म्हणूनच सामान्य प्राकृत लोकांकडून केवल देहामध्येंच आत्मदृष्टि केली जाते म्हणजे ' केवल देहच मी–आत्मा ' असें म्हटलें जातें —**च देहचैतन्यवादिन लोकायतिका चैतन्यविशिष्ट काय पुरुष इति आहु**—आणि ' देहच चैतन्य–आत्मा ' असें म्हणणारे चार्वाकादि लोकायतिक चैतन्यविशिष्ट शरीरच पुरुष आहे, असें म्हणतात [म्ह० देहच आत्मा असें मानणारे लोक जगांत आहेत]—**तथा अन्ये इंद्रियचैतन्यवादिनः**—तसेच दुसरे इंद्रियचैतन्यवादी आहेत.—**अन्ये मनश्चैतन्यवादिन**—आणखी कित्येक मनच आत्मा असें म्हणणारे आहेत **अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिन**—दुसरे पुष्कळसे लोक बुद्धि हाच आत्मा असें म्हणणारे आहेत —**तत अपि अन्तर् अव्यक्तं अव्याकृताख्य अविद्यावस्थं आत्मत्वेन प्रतिपन्ना केचित्**—त्या बुद्धीच्याहि आंत–पलीकडे असलेले या अव्यक्त–अव्याकृतसंज्ञक अविद्यावस्थ आभासरूप अन्तर्यामीला आत्मत्वानें पहाणार–सुषुप्त्यवस्थ आभासयुक्त अन्तर्यामीला आत्मा मानणारे कांही–कारणवादी आहेत (पण देहापासून बुद्धीपर्यंत कार्यांमध्यें लौकिक परीक्षकांनाहि आत्मभ्रांति होण्याचें साधारण कारण सांगतात-)—**बुद्ध्यादि देहान्ते सर्वत्र हि आत्मचैतन्याभासता आत्मभ्रान्तिकारण**—याप्रमाणें बुद्धीपासून देहापर्यंत सर्व कार्यांमध्यें आत्मचैतन्याभासाची व्याप्ति असणें हेंच त्यांतील प्रत्येक आत्मा आहे, अशी भ्रांति होण्याचें कारण आहे [अर्थात् आत्मज्ञान याप्रमाणें लौकिकपरीक्षकांना माहित असल्यामुळें–तें प्रसिद्ध असल्यामुळें तें विधीचा विषय होत नाहीं असें सांगतात–]—**इति अत आत्मविषय ज्ञान न विधातव्य**—यास्तव म्ह० आत्मज्ञान लौकिकपरीक्षकांनाहि समत असल्यामुळें, सिद्धच असलेल्या त्या आत्मविषयक ज्ञानाचें–आत्मज्ञानाचें विधान करावयास नको —**किं तर्हि नामरूपादि अनात्माध्यारोपणनिवृत्ति एव कार्या**—तर मग काय ?

नाम रूपादि अनात्म्याचा आत्म्यावर जो अध्यारोप केला आहे त्याची फक्त निवृत्तिच तेवढी करणें उचित आहे—**न आत्मचैतन्यविज्ञानं**—आत्मचैतन्यविज्ञान विधेय नाहीं, त्याचें विधान होऊं शकत नाहा. कारण—**अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैः एव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वात्**—अविद्येनें अध्यारोपित जे सर्व पदार्थ त्याच्या आकारानीं विशिष्ट, अशा स्वरूपानेंच त्याचें ग्रहण केलें जाते. त्यामुळें तें आत्मविज्ञान विधेय नाहां

अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धा विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रतिपन्नाः प्रमाणान्तरनिरपेक्षता च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन । तस्मादविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यं न तु ब्रह्मज्ञाने यत्नोऽत्यन्तप्रसिद्धत्वात् । अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहृतबुद्धित्वादत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतरमात्मभूतमप्यप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरमन्यदिव च प्रतिभात्यविवेकिनाम् । बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु लब्धगुर्वात्मप्रसादानां नातःपरं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नमस्ति । तथा चोक्तं ' प्रत्यक्षावगमं धर्म्यम् ' इत्यादि ॥

भाष्यार्थ—(उपलब्ध होणारे जे देह, इन्द्रियें, मन, बुद्धि व अव्यक्त त्यासह चैतन्याचा अनुभव येतो, त्यावाचून त्याचा अनुभव येत नाहीं, कारण तीं सर्व जड आहेत, याविषयां विज्ञानवादी बौद्धाच्या श्रांतीचें प्रमाण देतात-)—**अत एव हि विज्ञानवादिनः बौद्धाः विज्ञानव्यतिरेकेण वस्तु एव नास्ति इति प्रतिपन्नाः**—म्हणूनच विज्ञानवादी बौद्ध विज्ञानावाचून वस्तुच नाहीं, असें समजले. (सर्व ज्ञेय ज्ञानानें व्याप्त झालेलें असेंच ज्ञात होतें त्यामुळें त्यांना ज्ञानातिरिक्त वस्तूच संमत नाहीं.कारण स्वप्नांत पाहिलेला वस्तु ज्ञानाहून भिन्न नसते, अशा रीतीनें त्यांना भ्रम होत असतो. पण ज्ञानहि ज्ञेय असल्यामुळें त्याला जाणणारें दुसरें कांहीं तरी पाहिजे, असें कोणी म्हणेल म्हणून-)—**च स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन प्रमाणान्तरनिरपेक्षता**—आणि तसेंच ज्ञान स्वतःलाच जाणतें—तें स्वसंवेद्य आहे असें मानून त्याला दुसऱ्या प्रमाणाची अपेक्षा नाहा, असें ते समजले आहेत. (याप्रमाणें सर्व वाद्यांच्या मतानेंच ब्रह्मात्म्यामध्यें ज्ञान सिद्ध असल्यामुळें त्याला विधेयत्व नाहीं. ते विधींचा विषय होत नाहां, असें ठरलें असतां फलित सांगतात-)—**तस्मात् ब्रह्मणि अविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं कर्तव्यं**—म्हणून ब्रह्मामध्यें अविद्येमुळें अनात्मधर्मांचा जो आरोप केलेला आहे त्याचें निराकरणमात्र करावें.—**तु ब्रह्मज्ञाने यत्नः न (कर्तव्यः) अत्यन्तप्रसिद्धत्वात्**—पण ब्रह्मज्ञानाविषयीं भावना या नांवाचा यत्न करावयास नको.कारण ब्रह्म अत्यन्त प्रसिद्ध आहे. (आक्षेप,ब्रह्म व त्याचें ज्ञान जर अत्यन्त प्रसिद्ध आहे तर लौकिक जनांची त्याविषयीं अज्ञानाची कल्पना कां होते ? उत्तर-)—**अविद्याकल्पितनामरूप विशेषाकार अपहृतबुद्धित्वात्**—अविद्येनें कल्पिलेलें जें नाम, रूप, विशेष व आकार त्यांनी बुद्धीचा अपहार केल्यामुळें-त्या कल्पित नामरूपांत बुद्धि आसक्त झाल्यामुळें—**अत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयं आसन्नतरं आत्मभूतं**

अपि अविवेकिनां अप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयं अतिदूरं अन्यत् इव च प्रतिभाति —अत्यन्त प्रसिद्ध, अनायासानें साक्षात् कळण्यासारखें, अगदीं समीप असलेलें व आत्मभूत असेंहि तें ब्रह्म अविवेक्यांना अप्रसिद्ध,दुर्विज्ञेय, अतिदूर व स्वतःहून पृथक् असल्यासारखें भासतें.—**बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु लब्धगुर्वात्मप्रसादानां अतःपरं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नं न अस्ति**—पण ज्यांची बुद्धि बाह्य आकारापासून निवृत्त झाली आहे, ज्यांना शुश्रूषादि उपायांनीं संतुष्ट झालेल्या आचार्यांचा व स्वतःच्या बुद्धीचा प्रसाद प्राप्त झाला आहे,त्यांना या ब्रह्माच्या पलीकडे सुखस्वरूप,सुप्रसिद्ध,सुविज्ञेय व अत्यन्त समीप अशी दुसरी वस्तुच नाहीं [गुरुप्रसाद म्ह०पर सांगितल्याप्रमाणें संतुष्टचित्त झालेल्या आचार्यांचा ' याला आतां तत्त्वसाक्षात्कार होऊं दे ' असा अनुग्रह व आत्मप्रसाद म्ह० ज्याला तत्त्वमस्यादिपदार्थांचें ज्ञान व वाक्यार्थज्ञान झालें आहे त्यानें श्रुतियुक्तींचें अनुसंधान केल्यामुळें आत्म्याच्या स्वरूपाविषयींचा निश्चय होऊन एकाग्र बुद्धीनें विषयांपासून विमुख होऊन आत्मोन्मुख होणें, असे हे दोन प्रसाद ज्याला प्राप्त झाले आहेत त्याला ब्रह्म अत्यन्त प्रसिद्ध आहे, अत्यन्त सुखरूप आहे, अत्यन्त सुविज्ञेय आहे व आत्मरूपच असल्यामुळें अत्यन्त समीप आहे, याविषयीं मुळींच संशय रहात नाहीं. आत्मज्ञान आत्म्याच्या द्वारा अतिशय प्रसिद्ध आहे, याविषयींच प्रमाण–]—**तथा च प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं इति उक्तं**—आणि ' प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं ' साक्षात् अनुभवास योग्य व धर्माला सोडून नसलेलें, असें हें ज्ञान आहे, या वाक्यानें (अ. ९.२ पृ. ६८३) मागें तसें सांगितलें आहे

केचित्तु पण्डितंमन्या निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिरतो दुःसाध्या सम्यग्ज्ञाननिष्ठेत्याहुः । सत्यमेवं गुरुसंप्रदायरहितानामश्रुतवेदान्तानामत्यन्तबहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतश्रमाणां, तद्विपरीतानां तु लौकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिर्नितरां दुःसंपाद्याऽऽत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः । यथा चैतदेवमेव नान्यथेत्यवोचाम । उक्तं च भगवता—' यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ' इति । तस्माद्बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेवाऽऽत्मस्वरूपावलम्बनकारणम् ॥

भाष्यार्थ—(यावर ज्ञाननिष्ठा दुःसाध्य आहे, असें आता–)—**तु केचित् पंडितंमन्या**—पण कित्येक पंडितंमन्य—**निराकारत्वात् बुद्धिः आत्मवस्तु न उपैति**—आत्मा निराकार असल्यामुळें बुद्धि आत्मवस्तूला प्राप्त होत नाहीं—**अतः सम्यग्ज्ञाननिष्ठा दुःसाध्या इति आहुः**—त्यामुळें तत्त्वज्ञाननिष्ठा दुःसाध्य आहे, असें म्हणतात.—**सत्यं एव**—हें त्यांचें म्हणणें खरें आहे.(पण तें कोणाविषयीं? बहिर्मुखांविषयीं, अन्तर्मुखांविषयीं नव्हे, असें सांगतात–)—**गुरुसंप्रदायरहितानां अश्रुतवेदान्तानां अत्यन्तबहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेषु अकृतश्रमाणां**—ज्यांना गुरुसंप्रदाय नाहीं, त्यामुळें ज्यांनीं वेदान्ताचें श्रवण केलें नाहीं, त्यामुळें ज्यांची बुद्धि बाह्य विषयांमध्यें अत्यंत आसक्त आहे व त्यामुळेंच ज्यांनीं यथार्थप्रमाणाविषयीं परिश्रम केलेले नाहींत त्यांना ज्ञाननिष्ठा दुःसाध्य आहे, हें अगदीं खरें,—

तु तद्विपरीतानां लौकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिः नितरां दुःसंपाद्या—पण त्यांच्या विपरीत असलेले जे लोक म्ह० ज्यांना गुरुसंप्रदाय आहे, ज्यांनी वेदान्तश्रवण केले आहे, ज्यांची बुद्धि बाह्य विषयासक्त नाही, व ज्यांनी सम्यक्प्रमाणाविषयीं परिश्रम केले आहेत म्ह० जे अद्वैतनिष्ठ झाले आहेत त्यांची लौकिक ग्राह्य-ग्राहकरूप-विषयइंद्रियरूप द्वैत वस्तूमध्ये सद्बुद्धि होणें-म्ह० हें ग्राह्यग्राहकरूप द्वैत सत्य आहे, अशी बुद्धि होणं फारच कठिण आहे त्यांची तशी भावना होणें शक्य नाहीं कारण—**आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्य अनुपलब्धेः**—आत्मचैतन्यावाचून त्यांना दुसरी वस्तु मुळींच उपलब्धच होत नाहीं—**यथा च एतत् एव एव अन्यथा न इति अवोचाम**—आणि ज्याप्रकारें हें असेंच आहे याहून विपरीत नाहीं, म्ह० अद्वैत हीच एक नित्य वस्तु असून द्वैत अविद्याकल्पित आहे, तें तात्त्विक केव्हांहि नव्हे, आणि हीच गोष्ट अगदी निर्विवाद आहे, त्याप्रकार आम्ही या पूर्वीहि ठिकठिकाणी उपपादन केलें आहे (अन्तर्निष्ठ अद्वैतदर्शी पुरुषाचा द्वैतामध्ये सद्बुद्धि नसते याविषयी भगवानाची संमति दाखवितात-)—**'यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः' इति भगवता उक्तं च**—'ज्या द्वैतावस्थेत सर्व भूतें जागतात ती ज्ञानी पुरुषाची रात्र आहे' असें भगवानानींहि सांगितलेंच आहे (अ. २ श्लो ६९ प २२०)—**तस्मात् बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिः एव आत्मस्वरूपालम्बने कारणं**—तस्मात् बाह्याकारभेदबुद्धीची निवृत्ति हेंच आत्मस्वरूपाच्या आलंबनाचें कारण आहे भेदबुद्धि टाकल्यानेंच आत्मज्ञाननिष्ठ होता येते.

न ह्यात्मा नाम कस्यचित्कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो हेय उपादेयो वा । अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मनि स्वार्था सर्वाः प्रवृत्तयः प्रसज्येरन् । न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुम् । न च सुखार्थं सुखं दुःखार्थं वा दुःखमात्मावगत्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य । तस्माद्यथा स्वदेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्वात्तदवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षेत्यात्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां सुप्रसिद्धेति सिद्धम् ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, आत्मा जर कोणत्याहि प्रकारे सम्यग्ज्ञान या क्रियेनें साध्य होत असेल तर हेय किंवा उपादेय यांतील कोणत्या तरी कोटींत त्याचा सन्निवेश होऊन क्रियासाध्य असल्यामुळे स्वर्गाप्रमाणेंच असिद्ध ठरेल, अशी आशंका घेऊन सांगतात-) —**आत्मा नाम कस्यचित् कदाचित् अप्रसिद्धः प्राप्यः हेयः उपादेयः वा न हि**—आत्मा हा कोणालाच केव्हांच अप्रसिद्ध प्राप्य-प्राप्त करून घेण्यास योग्य, त्याज्य, किंवा ग्राह्य नाहीं. [कारण तो आत्माच असल्यामुळे कोणालाच अप्रसिद्ध अगणं शक्य नाहीं त्यामुळेंच तो नित्य प्राप्त आहे म्हणूनच अनात्मपदार्थांतील जें अनिष्ट-दुःखसाधन असेल तें हेय-त्याज्य व इष्ट-सुखसाधन असेल तें उपादेय-ग्राह्य असतें तसा हा हेय किंवा उपादेय नाहीं त्यामुळे तो क्रियासाध्य नाहीं]—**तस्मिन् आत्मनि अप्रसिद्धे हि सर्वाः प्रवृत्तयः अस्वार्थाः प्रसज्येरन्**—तो आत्मा जर

अप्रसिद्ध असेल तर सर्व प्रवृत्ति अस्वार्थ आहेत—स्वार्थरहित आहेत, असें म्हणावें लागेल. [क्रियेवाचून आत्मा जर अप्रसिद्धच असेल—त्याची जर सिद्धीच होत नसेल तर अभ्युदय व निःश्रेयस यासाठीं केल्या जाणाऱ्या सर्व प्रवृत्ति निराधार ठरतील. कारण क्रियेनें सिद्ध होणाऱ्या असिद्ध आत्म्यासाठीं त्या आहेत, असें म्हणतां येणार नाहीं. अर्थात् त्या सर्व निःस्वार्थ आहेत, त्यांचा आधार कोणी नाहीं, असें होईल. पण तें सर्व प्रमाणाच्या विरुद्ध आहे. बरें त्या देहादिकांतील कोणासाठीं तरी आहेत, म्हणून म्हणावें तर तेंहि उपपन्न होत नाहीं, असें सांगतात—] —**देहादेः अचेतनार्थत्वं कल्पयितुं न च शक्यं**—देहादि अचेतनासाठीं त्या सर्व प्रवृत्ति आहेत, अशी कल्पना करितां येत नाहीं. कारण देह, इंद्रियें, मन, बुद्धि, व अव्यक्त हीं सर्व अचेतन आहेत. तेव्हां त्यांना घटादिकांप्रमाणेंच मी अमुक क्रियेनें अमुक दुःखाचा परिहार करून अमुक सुखाची प्राप्ति करून घेईन अशा प्रकारचें अर्थित्व संभवत नाहीं —**न च सुखार्थं सुखं दुःखार्थं वा दुःखं**—प्रत्येक प्रवृत्ति फलावसायिनी—फलामध्यें पर्यवसान पावणारी असल्यामुळें त्या फलाची इच्छा करणारा कोणी अवश्य पाहिजे. त्यामुळें सुखासाठींच सुख किंवा दुःखासाठींच दुःख असें म्हणतां येत नाहीं —**सर्वव्यवहारस्य आत्मावगत्यवसानार्थत्वात् च**—कारण सर्व व्यवहाराला आत्मज्ञानावसानार्थत्व आहे. कोणताही व्यवहार आत्मज्ञानामध्यें पर्यवसान पावतो. आत्मा जर अप्रसिद्ध—सर्वथा असिद्ध असता तर यज्ञादि व्यवहार कोणी केला नसता. (अहोपण, आत्मा प्रसिद्ध जरी असला तरी तो प्रमाणाच्या द्वाराच प्रसिद्ध होतो. कारण प्रत्येक गोष्ट प्रमाणानेंच सिद्ध होत असते, असा न्याय आहे, असें कोणी म्हणेल म्हणून सांगतात—) —**तस्मात् यथा स्वदेहस्य परिच्छेदाय प्रमाणान्तरापेक्षा न**—वास्तव ज्याप्रमाणें स्वदेहाच्या निश्चयासाठीं दुसऱ्या प्रमाणाची अपेक्षा नसते त्याप्रमाणें—**तत अपि आत्मनः अन्तरतमत्वात् तदवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षा**—आत्मा त्या देहाहूनहि अतिशय आंत असल्यामुळें—त्याला अन्तरतमत्व असल्यामुळें त्याच्या ज्ञानासाठीं दुसऱ्या प्रमाणाची अपेक्षा नाहीं —**इति विवेकिनां आत्मज्ञाननिष्ठा सुप्रसिद्धा इति सिद्धं**—त्यामुळें आत्मानात्मविवेक्याची आत्मज्ञाननिष्ठा अत्यंत प्रसिद्ध आहे, हें सिद्ध झालें. [प्रमाणप्रमेयादि सर्व व्यवहार आत्मज्ञान होईपर्यंतच असतो, हें प्रसिद्ध आहे. अर्थात् प्रमाणप्रमेयाची प्रवृत्ति त्या पूर्वीच होणें शक्य असल्यामुळें आत्मा त्या प्रवृत्तीपूर्वीच प्रसिद्ध आहे, असें मानणें भाग आहे. याप्रमाणें आत्म्याचा साक्षात्कार स्वाभाविक असल्यामुळें आरोपाच्या निवृत्तीनें विवेक्यांचा ज्ञाननिष्ठा अत्यंत प्रसिद्ध आहे.]

येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं तेषामपि ज्ञानवशेनैव ज्ञेयावगतिरिति ज्ञानमत्यन्तं प्रसिद्धं सुखादिवदेवेत्यभ्युपगन्तव्यम्। जिज्ञासानुपपत्तेश्च। अप्रसिद्धं चेज्ज्ञानं ज्ञेयवज्जिज्ञास्येत। यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुमिच्छति तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण ज्ञाता व्याप्तुमिच्छेत्। न चैतदस्ति। अतोऽत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं ज्ञाता-

ऽप्यत एव प्रसिद्ध इति । तस्माज्ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः किं त्वनात्मबुद्धिनिवृत्तावेव तस्माज्ज्ञाननिष्ठा सुसंपाद्या ॥ ५० ॥

भाष्यार्थ—('अहोपण, आम्ही ज्ञान निराकार आहे, असें अनुमान करितों' असें जे विरंक म्हणणारे आहेत त्याचें निराकरण करितात-)—**येषां अपि ज्ञानं निराकारं अप्रत्यक्षं तेषां अपि ज्ञेयावगतिः ज्ञानवशा एव**—ज्याच्या मतें ज्ञान निराकार व अप्रत्यक्ष आहे त्याचीहि ज्ञेय-विषयाची अवगति-ज्ञेयाचा अनुभव ज्ञानाधीनच असतो—**इति ज्ञानं सुखादिवत् एव अत्यन्तं प्रसिद्धं इति अभ्युपगन्तव्यं**—म्हणून ज्ञान सुखादिकाप्रमाणें नित्य अनुभवगम्य आहे, अत्यन्त प्रसिद्ध आहे, असें समजावें. [त्यामुळे त्याला अनुमेय-अनुमानानेंच जाणण्यास योग्य, असें म्हणता येत नाहीं विषयाचा अनुभव येतो म्हणून ज्ञान आहे, असें अनुमान केल्यास त्यावर ज्ञानामुळे विषयानुभव व विषयानुभवामुळें ज्ञान असा अन्योन्याश्रय दोष येतो. ज्ञान प्रसिद्ध आहे, असें याहि कारणानें म्हणता येतें-]—**जिज्ञासानुपपत्तेः च**—जिज्ञासेची अनुपपत्ति असल्यामुळेंहि ज्ञान प्रसिद्ध आहे [कारण तें जर पूर्वीच सिद्ध नसतें तर त्याविषयीं जिज्ञासा-जाणण्याची इच्छा झाली असती,पण ज्ञानाची इच्छा प्रसिद्ध नाहीं. कारण जें अगोदर सिद्ध असतें त्याविषयीं जिज्ञासा होणें योग्य नाहीं, हेंच आतां भाष्यकार अधिक स्पष्ट करितात-]—**अप्रसिद्धं चेत् ज्ञानं ज्ञेयवत् जिज्ञास्येत**—ज्ञान जर अप्रसिद्ध असतें तर इतर ज्ञेय-विषयाप्रमाणें त्याला जाणण्याची इच्छा केली गेली असती.—**यथा ज्ञाता घटादिलक्षणं ज्ञेयं ज्ञानेन व्याप्तुं इच्छति तथा ज्ञानं अपि ज्ञाता ज्ञानान्तरेण व्याप्तुं इच्छेत्**—ज्याप्रमाणें ज्ञाता घटादिरूप ज्ञेयाला जाणण्याची इच्छा करितो त्याप्रमाणें ज्ञात्यानें ज्ञानालाहि दुसऱ्या ज्ञानानें जाणण्याची इच्छा केली असती—**न च एतत् अस्ति**—पण ज्ञान दुसऱ्या ज्ञानाचें ज्ञेय होतें, असें कोठेंच दिसत नाहीं. (शिवाय तसें मानल्यास अनवस्था दोष येतो याप्रमाणें ज्ञानाला जाणण्याची इच्छाच अनुपपन्न झाली असतां काय निष्पन्न होतें, तें सांगतात-)—**अतः अत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं**—तस्मात् ज्ञान अत्यंत प्रसिद्ध आहे —**अत एव ज्ञाता अपि प्रसिद्धः इति**—त्यामुळेंच ज्ञाता आत्माहि प्रसिद्धच आहे. कारण ज्ञात्यावाचून केवल ज्ञानाची सिद्धिच होणें शक्य नाहीं (याप्रमाणें ज्ञान सर्वथा सिद्धच असल्यामुळें त्याविषयीं भावना या नावाचा विधि नाहीं, असें सांगतात-)—**तस्मात् ज्ञाने यत्नः न कर्तव्यः**—म्हणून ज्ञानाविषयीं यत्न करावयास नको —**किंतु अनात्मबुद्धिनिवृत्तौ एव**—तर अनात्मबुद्धि निवृत्त करण्यासाठींच भावना करावयास पाहिजे —**तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसंपाद्या**—म्हणून ज्ञाननिष्ठा अनायासानें संपादन करिता येण्यासारखी आहे. ५०

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥
अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३

अन्वयार्थ—विशुद्धया बुद्ध्या युक्तः—अत्यन्त शुद्ध-निष्कपट बुद्धीनें युक्त होऊन—**च धृत्या आत्मानं नियम्य**—आणि धैर्यानें शरीरेंद्रियसंघाताचें नियमन करून-त्याला आपल्या वश करून—**शब्दादीन् विषयान् त्यक्त्वा**—शब्द-स्पर्शादि विषयांचा त्याग करून—**रागद्वेषौ व्युदस्य च**—आणि राग व द्वेष यांचा परित्याग करून,—**विविक्तसेवी**—वन-पर्वत-गुहा इत्यादि एकांतस्थानाचें सेवन करण्याचें ज्याचें शील आहे, असा—**लघ्वाशी**—हितकर, परिमित व हलकें-पवित्र अन्न खाण्याचें ज्याचें शील आहे, असा—**यतवाक्कायमानसः**—वाक्, शरीर, व मन याचें ज्यानें नियमन केलें आहे, असा—**नित्यं ध्यानयोगपरः**—सतत ध्यान व योग यांत तत्पर झालेला—**वैराग्यं समुपाश्रितः**—ऐहिक व पारलौकिक विषयांविषयीं विरक्त झालेला-वैराग्याचा आश्रय केलेला,—**अहंकारं**—देहादिकांच्या ठिकाणीं असलेला जो अहंभाव, त्याला,—**बलं**—काम, रागादि युक्त सामर्थ्याला—**दर्पं**—मदाला—**कामं**—इच्छेला,—**क्रोधं**—द्वेषाला—**परिग्रहं**—व शरीरधारण किंवा धर्माचरण यांनाहि अवश्य असलेल्या परिग्रहाला—**विमुच्य**—टाकून—**निर्ममः**—ममत्व-माझेपणा सोडून ममत्वरहित झालेला,—**शांतः**—त्यामुळें अतिशय शांत असा यति—**ब्रह्मभूयाय**—ब्रह्म बनण्यास—**कल्पते**—समर्थ होतो. ५१-५३.

सेयं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते कथं कार्येति—बुद्ध्याऽध्यवसायात्मिकया विशुद्धया मायारहितया युक्तः संपन्नो धृत्या धैर्येणाऽऽत्मानं कार्यकरणसंघातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य शब्दादीञ्शब्द आदिर्येषां ते शब्दादयस्तान्विषयांस्त्यक्त्वा । सामर्थ्यात्शरीरस्थितिमात्रान्केवलान्मुक्त्वा ततोऽधिकान्सुखार्थांस्त्यक्त्वेत्यर्थः । शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्य ॥ ५१ ॥

भाष्यार्थ—सा इयं ज्ञानस्य परा निष्ठा कथं कार्या इति, उच्यते—ती ही ब्रह्मज्ञानाची परा निष्ठा कशी संपादन करावी तें सांगितलें जातें—[आरोपित अनात्म धर्मांची निवृत्ति करून ब्रह्मामध्यें ज्ञानसंतानरूपानें पर्यवसान पावणें हीच ती ज्ञानाची परा निष्ठा होय. ती सुसंपाद्य आहे, असेंहि वर सांगितलें. पण ती कोणत्या उपायानें संपादन करावी ? उत्तर-]—**बुद्ध्या-अध्यवसायात्मिकया विशुद्धया-मायारहितया युक्तः-संपन्नः**—म्हणच आत्मा असा निश्चयाच्या अत्यंत शुद्ध म्ह०

मायारहित-संशयविपर्ययशून्य बुद्धीनें युक्त म्ह० संपन्न—**च धृत्या-धैर्येण आत्मानं-कार्यकरणसंघातं नियम्य-नियमनं कृत्वा-वशीकृत्य**—व धृतीनें-धैर्यानें आत्म्याला म्ह० शरीरेंद्रियसंघाताला नियमित करून-शरीरेंद्रियसमुदायाचें नियमन करून-त्याला वश करून-स्वाधीन ठेवून—**शब्दादीन्-शब्द- आदिः येषां ते शब्दादयः तान् विषयान् त्यक्त्वा**—शब्दादिकास-शब्द ज्यांचा आदि-आरंभ आहे ते शब्दादिक त्या शब्दादिविषयास टाकून (' अहोपण शब्दादि सर्वच विषयांचा त्याग केल्यावर देहस्थितिहि अशक्य होईल ' असें कोणी म्हणेल म्हणून म्हणतात-)—**सामर्थ्यात् शरीरस्थितिमात्रात् केवलान् मुक्त्वा ततः अधिकान् सुखार्थान् त्यक्त्वा इत्यर्थः**—सर्वच विषयांचा त्याग केल्यास शरीरस्थितीची अनुपपत्ति होऊन ज्ञाननिष्ठाच असिद्ध होणें, या सामर्थ्यावरूनच केवळ शरीरस्थितीलाच मात्र कारण होणाऱ्या विषयांना सोडून, त्याहून आधिक सुखासाठीं जे विषय त्या सर्वांचा त्याग करून असा भावार्थ. (पण शरीरस्थितीसाठीं ज्यांची अनुज्ञा दिली आहे अशा विषयांमध्येंहि रागादिकांचा संभव आहे. पण तो रागादिदोष ज्ञानप्रतिबंधक असल्यामुळें त्याचें निरसन करितात-)—**शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु च रागद्वेषौ व्युदस्य परित्यज्य**—शरीराच्या स्थितीसाठीं म्हणून प्राप्त झालेल्या विषयांतील राग व द्वेष यांचा परित्याग करून ' विविक्तसेवी व्हावें ' असा पुढें संबंध. ५१.

ततः—विविक्तसेव्यरण्यनदीपुलिनगिरिगुहादीन्विविक्तान्देशान्सेवितुं शीलमस्येति विविक्तसेवी । लघ्वाशी लघ्वशनशील. । विविक्तसेवालघ्वशनयोर्निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वाद्ग्रहणम् । यतवाक्कायमानसो वाक्च कायश्च मानसं च यतानि संयतानि यस्य ज्ञाननिष्ठस्य स ज्ञाननिष्ठो यतियतवाक्कायमानसः स्यात् । एवमुपरतसर्वकरणः सन्ध्यानयोगपरो ध्यानमात्मस्वरूपचिन्तनं योग आत्मविषय एकाग्रीकरणं तौ ध्यानयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य स ध्यानयोगपर. । नित्यग्रहणं मन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावप्रदर्शनार्थम् । वैराग्यं विरागभावो दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृष्ण्यं समुपाश्रितः सम्यगुपाश्रितो नित्यमेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥

भाष्यार्थ—तत.—त्यानंतर—म्ह० देहस्थितीला अवश्य अशा विषयांना सोडून व तसल्या अवश्य विषयांविषयींहि राग द्वेष टाकून नंतर—**विविक्तसेवी-अरण्यनदीपुलिन गिरिगुहादीन् विविक्तान् देशान् सेवितुं शीलं अस्य इति विविक्तसेवी**—विविक्तसेवी म्ह० (चित्ताचें ऐकाग्र्य व प्रसाद यांसाठीं) अरण्य, नदीचें तीर, पर्वतगुहा इत्यादि एकान्त व पवित्र प्रदेशाचें सेवन करण्याचें ज्याचें शीलच —स्वभावच आहे तो विविक्तसेवी,—**लघ्वाशी-लघु-अशनशीलः**—लघु म्हणजे परिमित, हितकर व पवित्र अन्नच खाणारा-निद्रादि दोषांच्या निवृत्तीसाठीं तसलें अन्नच भक्षण करण्याचें ज्याचें शील आहे, तो लघ्वाशी—**विविक्तसेवा लघु-अशनयोः निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वात् ग्रहणं**—विविक्तसेवा व लघुअशन ही निद्रादिदोषांचें निवर्तन करणारी या रूपानें चित्तप्रसादाचें कारण होत असं-

त्यामुळें त्यांचें येथें ग्रहण केलें आहे. (निद्रादि येथील आदिशब्दानें आळस, अनवधान -दुर्लक्ष्य इत्यादि बुद्धीला विक्षेप करणारे दोष विवक्षित आहेत. पुढील ध्यान योगांच्या उपायत्वानें आणखी विशेषण देतात -)—**यतवाक्कायमानसः-वाक् च कायः च मानसं च यतानि-संयतानि यस्य ज्ञाननिष्ठस्य सः ज्ञाननिष्ठः यतिः यतवाक्कायमानसः स्यात्**—यतवाक्कायमानस-वाक् व शरीर व मानस हीं ज्या ज्ञाननिष्ठाचीं नियमित-अगदा निरुद्ध केलेला आहेत तो ज्ञाननिष्ठ यति यतवाक्कायमानस होय. त्यानें यतवाक्कायमानस व्हावें. (रागादिकांचा निग्रह अत्यंत आवश्यक आहे, हें द्योतित करण्यासाठीं येथें भाष्यांत 'स्यात्' हें विध्यर्थी रूप योजलें आहे आता ज्यानें रागादि इंद्रियसमूहाचें नियमन केलें आहे त्याचें अनायासानें कर्तव्य सांगतात -)—**एवं उपरतसर्वकरण सन्**—याप्रमाणें ज्याचीं सर्व इंद्रियें उपरत झालीं आहेत असा होऊन—**ध्यानयोगपरः ध्यानं-आत्मस्वरूपचिन्तनं योगः-आत्मविषये एव एकाग्रीकरणं तौ ध्यानयोगौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य सः ध्यानयोगपरः**—ध्यानयोगपर-ध्यान म्ह० आत्मस्वरूपाचें चिंतन व योग म्ह० आत्मा या विषयातच त्याला एकाग्र करणें, ते ध्यानयोग परत्वानें-श्रेष्ठ साधन या रूपानें ज्याला कर्तव्य असतात तो ध्यानयोगपर होय,—**नित्य**—नित्य-सतत-ध्यान व योग यांत गढून गेलेला-तत्पर झालेला,—**नित्यग्रहणं मन्त्रजपादि अन्यकर्तव्याभावप्रदर्शनार्थं**—येथें 'नित्य' या शब्दाचें ग्रहण मंत्र, जप, प्रदक्षिणा, प्रणाम,इत्यादि ध्यानयोगाला प्रतिबंध करणाऱ्या अन्य कर्तव्याचा अभाव प्रदर्शित करण्यासाठी केलें आहे. (ध्यानयोगाच्याच उपायत्वानें वैराग्याचा उपदेश -)—**वैराग्य-विरागभावः-दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृष्ण्य समुपाश्रित -सम्यक्-नित्य एव इत्यर्थः उपाश्रितः**—वैराग्य म्ह० विरागत्व-आसक्तिराहित्य,दृष्ट व अदृष्ट विषयामध्यें वैतृष्ण्य-त्याविषयी तृष्णा नसणें असा वैराग्याला समुपाश्रित-सम्यक् म्ह० नित्यच-सदोदितच असा भावार्थ, वैराग्याचा सतत उत्तम आश्रय केला आहे, असें होऊन नित्य ध्यानयोगपर व्हावें.

किंच—अहंकारमहंकरणमहंकारो देहेन्द्रियादिषु तं बलं सामर्थ्यं कामरागादियुक्तं नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं स्वाभाविकं तेन त्यागस्याशक्यत्वात् । दर्पो नाम हर्षानन्तरभावी धर्मातिक्रमहेतु। ' हृष्टो दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामति ' इति स्मरणाच्च । कामभिच्छां क्रोधं द्वेषं परिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्य. परिग्रह. प्राप्तस्त च विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावो निर्ममोऽत एव शान्त उपरतः । यः संहृतायासो यतिर्ज्ञाननिष्ठो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते समर्थो भवति ॥५३॥

भाष्यार्थ—किं च—' अहंकार० ' या श्लोकानें ज्ञाननिष्ठ यतीच्या आणखी एका विशेषणाचा पूर्वोक्त विशेषणांशीं समुच्चय करितात.—**अहंकारं-देहेन्द्रियादिषु अहंकरणं-अहंकारः तं**—अहंकाराला देह-इंद्रियें इत्यादिकांमध्यें ' अहं ' असा भावना ठेवणें, हाच येथील अहंकार होय, त्या अहंकाराला—**बलं-कामरागादियुक्तं सा-**

मर्थ्य—बलाला म्ह० कामरागादियुक्त सामर्थ्याला, (पण सामान्य बल येथें का घेऊं नये ? उत्तर–)—**इतरत् शरीरादिसामर्थ्यं न स्वाभाविकत्वेन त्यागस्य अशक्यत्वात्**—इतर–शरीरादिकाचें सामर्थ्य येथें विवक्षित नाहीं. कारण त्याला स्वाभाविकत्व असल्यामुळे त्याचा त्याग करता येणें अशक्य आहे. (म्हणून येथील बल म्ह० कामरागादियुक्त सामर्थ्यच होय.)—**दर्पः नाम हर्षानन्तरभावी धर्मातिक्रमहेतुः**—दर्प म्ह० हर्षानन्तर होणारा व धर्माच्या अतिक्रमाला कारण होणारा एक मानस विकार. (याविषयीं प्रमाण–)—**' हृष्टः दृप्यति दृप्तः धर्मं अतिक्रामति ' इति स्मरणात् तं च**—हृष्ट झालेला दृप्त–दर्पयुक्त होतो व दृप्त धर्माचें अतिक्रमण करितो, असें स्मृतिवचन आहे, अशा त्या दर्पाला,—**कामं–इच्छां क्रोधं–द्वेष परिग्रहं**—कामाला म्ह० इच्छेला, क्रोधाला–द्वेषाला व परिग्रहाला (' विमुच्य ' असा पुढें संबंध)—**इन्द्रिय मनोगतदोषपरित्यागे अपि शरीरधारणप्रसंगेन वा धर्मानुष्ठाननिमित्तेन बाह्य परिग्रह प्राप्तः**—इन्द्रियगत व मनोगत दोषाचा जरी परित्याग केला तरी शरीरधारणाच्या प्रसंगानें किंवा धर्मानुष्ठानाच्या निमित्तानें बाह्य परिग्रह प्राप्त होतो,—**तं च विमुच्य–परित्यज्य**—त्या बाह्य परिग्रहाचा परित्याग करून—**परमहंसपरिव्राजकः भूत्वा**—परमहंस परिव्राजक होऊन—**देहजीवनमात्रे अपि निर्गतममभाव –निर्ममः**—देहजीवनासाठीं अवश्य असलेल्या वस्तुविषयींहि ज्याचा ' ममत्व ' हा भाव–' हें माझें ' ही वृत्ति राहिलेली नाहीं तो निर्मम होय.—**अत एव शान्त –उपरतः**—म्हणूनच अहंकार व ममत्व यांच्या अभावीं शान्त म्ह० उपरत झालेला असा—**यः संहृतायासः यतिः ज्ञाननिष्ठः**—जो निरायाम–सर्व आयास टाकून सुखी झालेला यति ज्ञाननिष्ठ तो—**ब्रह्मभूयाय–ब्रह्मभवनाय कल्पते–समर्थो भवति**—ब्रह्मभूय होण्यास ब्रह्मभवनास–ब्रह्मभावास समर्थ होतो–ब्रह्मरूप होण्यास योग्य बनतो (५२ व्या श्लोकातील वैराग्यशब्दानें कामत्याग जरी सांगितलेला असला तरी कामाचें सामर्थ्य फारच मोठें असल्यामुळें पुनः प्रयत्न शब्दानें कामत्याग सांगितलेला आहे) ५३

> ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।
> समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

अन्वयार्थ—ब्रह्मभूतः—वर सांगितल्याप्रमाणें ब्रह्मभूत झालेला—**प्रसन्नात्मा**—ज्यामुळें आत्मानंदाला प्राप्त झालेला पुरुष—**न शोचति न कांक्षति**—शोक करीत नाहीं व आकांक्षा धरीत नाहीं.—**सर्वेषु भूतेषु समः**—सर्व भूतांमध्यें सम असतो—**परां मद्भक्तिं**—माझ्या श्रेष्ठ ज्ञानरूप भक्तीला—**लभते**—प्राप्त होतो. ५४

अनेन क्रमेण—ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादो न शोचति किंचिदर्थवैकल्यमात्मनो वैगुण्यं चोद्दिश्य न शोचति न संतप्यते न काङ्क्षति । ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावोऽनूद्यते न शोचति न काङ्क्षतीति । न ह्यप्राप्तविषयाकाङ्क्षा ब्रह्म-

विद् उपपद्यते । न हृष्यतीति वा पाठः । समः सर्वेषु भूतेष्वात्मौपम्येन सर्वेषु भूतेषु सुखं दुःखं वा सममेव पश्यतीत्यर्थो नाऽऽत्मसमदर्शनमिह तस्य वक्ष्यमाणत्वान्मद्भक्त्या मामभिजानातीति । एवंभूतो ज्ञाननिष्ठो मद्भक्तिं मयि परमेश्वरे भक्तिं भजनं परामुत्तमां ज्ञानलक्षणां चतुर्थीं लभते चतुर्विधा भजन्ते मामित्युक्तम् ॥ ५४ ॥

भाष्यार्थ—अनेन क्रमेण—' बुद्ध्या विशुद्धया० ' इत्यादि या उक्त क्रमानें—**ब्रह्मभूतः-ब्रह्मप्राप्त**—ब्रह्मभूत म्ह० ब्रह्माला प्राप्त झालेला-ब्रह्माला पोचलेला-जिवंत असतानाच सर्व अनर्थ निवृत्त होऊन ' निरतिशयानन्द ब्रह्म मी ' असा अनुभव घेणारा—**प्रसन्नात्मा-लब्ध अध्यात्मप्रसादः**—प्रसन्नचित्त-अध्यात्म म्ह० प्रत्यगात्मा त्यांतील प्रसाद म्ह० सर्वअनर्थनिवृत्तीने परमानंदाचा आविर्भाव, तो ज्या जीवन्मुक्ताला प्राप्त झाला आहे तो प्रसन्नात्मा होय—**न शोचति-किंचित् अर्थवैकल्यं च आत्मनः वैगुण्यं उद्दिश्य न शोचति न संतप्यते**—शोक करीत नाही कोणत्याहि पदार्थाच्या हानीला किंवा स्वतःच्या वैगुण्याला उद्देशून-शोक करीत नाही, संतप्त होत नाही (बाह्य विषयांतील एखादा पदार्थ नाहीसा झाला किंवा स्वतःच्याच शरीरेंद्रियांत कांही वैगुण्य झाले तर त्यासाठी शोक करीत नाही)—**न कांक्षति**—व कशाची आकांक्षाहि करीत नाही (याचें तात्पर्य-)—' **न शोचति न कांक्षति ' इति ब्रह्मभूतस्य अयं स्वभावः अनूद्यते**—' शोक करीत नाही व आकांक्षा करीत नाही ' असा हा ब्रह्मभूताचा स्वभाव सांगितला जातो, त्याच्या पूर्वसिद्ध स्वभावाचा हा अनुवाद आहे—**हि ब्रह्मविदः अप्राप्तविषय आकांक्षा न उपपद्यते**—कारण ब्रह्मवेत्त्याला अप्राप्त विषयाविषयींची आकांक्षा उत्पन्न होत नाही [कारण त्याला अप्राप्त विषयच नाही त्याचप्रमाणे त्याला परिहार्य असेंहि कांही नसल्यामुळे परिहार्याचा परिहार करतो असें नाही म्हणून शोकहि होत नाही]—' **न हृष्यति ' इति वा पाठः**—किंवा ' न हृष्यति ' म्ह० इष्टप्राप्ति झाली तरी आनंदानेहि हर्षित होत नाही, असा येथे पाठ आहे—**समः सर्वेषु भूतेषु-आत्मौपम्येन सर्वेषु भूतेषु सुखं दुःखं वा समम् एव पश्यति इत्यर्थः**—' सर्व भूतांमध्ये सम '-आपल्या उपमेने सर्व भूतांमध्ये सुख व दुःख समान पाहतो, असा याचा भावार्थ—**इह आत्मसमदर्शनं न**—' समः सर्वेषु भूतेषु ' येथे सर्व भूतांमध्ये सम-निर्विकार आत्मदर्शन विवक्षित नाही—**तस्य ' भक्त्या मां अभिजानाति ' इति वक्ष्यमाणत्वात्**—कारण ते निर्विकार आत्मदर्शन ' भक्त्या मां अभिजानाति ' या पुढील श्लोकांत सांगावयाचें आहे, म्हणून येथे तसेंच सांगणे व्यर्थ होईल—**एवंभूतः ज्ञाननिष्ठः मद्भक्तिं-मयि परमेश्वरे भक्ति-भजनं परां-उत्तमां चतुर्थी ज्ञानलक्षणां लभते**—असा ज्ञाननिष्ठ पुरुष माझी भक्ति म्हणजे मज परमेश्वराविषयींची जी भक्ति-भजन परा-उत्तम चौथी ज्ञानलक्षण भक्ति तिला प्राप्त होतो [म्ह० त्याला ज्ञाननिष्ठा प्राप्त होते. श्रवण मनन-निदिध्यासन करणाऱ्या वर्णादियुक्त पुरुषाने वारंवार केलेल्या श्रवणादिकांच्या योगाने

'ब्रह्मच आत्मा' अशा स्वरूपाचें मोक्ष हें फल देणारें अपरोक्ष ज्ञान सिद्ध होतें. आर्तादिकांच्या तीन भक्तांच्या अपेक्षेनें ज्ञानलक्षणा भक्ति चवथी होय याविषयीं सातव्या अध्यायांतील वचनाचें प्रमाण-]—'चतुर्विधा भजन्ते मां' इति उक्त—'चार प्रकारचे जन मला भजतात' असें वर सांगितलें आहे (पृ ६२९ पहा) ५४

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥ ५५

अन्वयार्थ—अहं—मी—यावान् अस्मि—जेवढा आहें—च—आणि—य अस्मि—जो आहें, तं—तत्त्वतः—यथार्थपणें—भक्त्या—भक्तीनें—मां—मला—अभिजानाति—जाणतो—ततः—नंतर—मां—मला—तत्त्वतः—यथार्थपणें—ज्ञात्वा—जाणून—तदनन्तरं—त्यानंतर—विशते—प्रवेश करतो ५५

ततो ज्ञानलक्षणया भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृतविस्तरभेदो यश्चाहं विध्वस्तसर्वोपाधिभेद उत्तमपुरुष आकाशकल्पस्तं मामद्वैतं चैतन्यमात्रैकरसमजमजरममरमभयमनिधनं तत्त्वतोऽभिजानाति । ततो मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं मामेव । नात्र ज्ञानानन्तरप्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमिति, किं तर्हि फलान्तराभावाज्ज्ञानमात्रमेव, क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्युक्तत्वात् ॥

भाष्यार्थ—(समाधिसाध्य परमभक्तिरूप ज्ञानानें कोणतें अपूर्व फल प्राप्त होतें? उत्तर-)—ततः ज्ञानलक्षणया भक्त्या मां अभिजानाति—त्यानंतर त्या ज्ञानलक्षण समाधिजन्य भक्तीनें मला आत्मत्वानें जाणतो (त्याच भक्तिप्रधान ज्ञानाचें विवरण-)—यावान् अहं-उपाधिकृतविस्तरभेदः—मी जेवढा आहें, म्हणजे माझ्या उपाधिकृत भेदाचा विस्तार जेवढा आहे, माझ्या औपाधिक स्वरूपाचा व्याप जेवढा आहे,—च यः अहं विध्वस्तसर्वोपाधिभेदः आकाशकल्पः उत्तमपुरुष —आणि जो मी आहें-सर्व उपाधिभेदांनीं रहित-निरुपाधिक, असा जो मी आकाशासारखा अपरिच्छिन्न व असंग उत्तम पुरुष आहें —तं मां अद्वैतं चैतन्यमात्रैकरसं अजं अजरं अमरं अभयं अनिधनं तत्त्वतः अभिजानाति—त्या मला-अद्वैत चैतन्यमात्र एकरसरूप अज, अजर, अमर, अभय, अनिधन म्हणजे सर्व विकाररहित अशा मला तत्त्वतः-साक्षात् जाणतो (याप्रमाणें तत्त्वज्ञानाचा अनुवाद करून त्याचें फल विदेह कैवल्य सांगतात-)—ततः मां एवं तत्त्वतः ज्ञात्वा तदनन्तरं मां एव विशते—त्यानंतर मला अशाप्रकारें तत्त्वतः जाणून त्यानंतर त्या-माझ्यामध्येंच प्रवेश करितो (पण तत्त्वज्ञान व त्याच्या मागून होणारी प्रवेशक्रिया ह्या दोन भिन्न आहेत असें प्राप्त होतें, म्हणून आचार्य म्हणतात-)—अत्र 'ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं' इति ज्ञानानन्तरप्रवेशक्रिये भिन्ने न विवक्षिते—येथें 'जाणून नंतर प्रवेश करितो' असें म्हटल्यामुळें ज्ञान व त्या-

नंतर प्रवेशक्रिया अशी हा दोन भिन्न विवक्षित नाहीत.—**किं तर्हि**—तर मग काय ?—**फलान्तराभावज्ञानमात्रं एव**—प्रवेशावाचून ज्ञानाचें दुसरें काहीं फल नाहीं, एवढेंच काय ते येथें विवक्षित आहे. (अहोपण, ब्रह्मप्राप्ति हेंच दुसरें फल आहे ? याचें उत्तर-)—**' क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि ' इत्युक्तत्वात्**—' क्षेत्रज्ञ मी आहे, असेंहि तूं जाण ' असें सांगितलेलें असल्यामुळें ब्रह्म व आत्मा याचा भेद नाहीं, त्यामुळें ज्ञानाहून दुसरी निराळी प्राप्ति नाहीं.

ननु विरुद्धमिदमुक्तं ज्ञानस्य या परा निष्ठा तया मामभिजानातीति, कथं विरुद्धमिति चेदुच्यते, यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुस्तदैव तं विषयमभिजानाति ज्ञातेति न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणामपेक्षत इति । ततश्च ज्ञानेन नाभिजानाति ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठयाऽभिजानातीति ॥

भाष्यार्थ—(ज्ञाननिष्ठा याच श्रेष्ठ भक्तीनें मला प्राप्त होतो, असें सांगितलें. त्यावर आक्षेप-)—**ननु ज्ञानस्य या परा निष्ठा तया मां अभिजानाति इति इदं विरुद्धं उक्तं**—अहोपण, ज्ञानाची जी परा निष्ठा त्या निष्ठेनें मला जाणतो असें हें विरुद्ध सांगितलें आहे—**कथं विरुद्धं इति चेत् उच्यते**—विरुद्ध कसें म्हणून विचाराल तर सांगतो—**यदा एव यस्मिन् विषये ज्ञातुः ज्ञानं उत्पद्यते**—ज्यावेळीं ज्या विषयाविषयीं ज्ञात्याचें ज्ञान उत्पन्न होतें—**तदा एव ज्ञाता तं विषयं अभिजानाति**—तेव्हांच ज्ञाता त्या विषयाला साक्षात् जाणतो.—**इति ज्ञानावृत्तिलक्षणां ज्ञाननिष्ठां न अपेक्षते इति**—त्यामुळें ज्ञानाची आवृत्ति करणें, हेंच जिचें स्वरूप आहे अशा ज्ञाननिष्ठेची अपेक्षा नाहीं.—**ततः च ज्ञानेन न अभिजानाति तु ज्ञानावृत्त्या ज्ञाननिष्ठया अभिजानाति इति विरुद्धं**—त्यामुळें ज्ञानानें जाणत नाहीं, तर ज्ञानाची पुन पुनः आवृत्ति करणें या ज्ञाननिष्ठेनें जाणतो हें म्हणणें विरुद्ध आहे [ज्ञान उत्पन्न होतांच त्याचा विषय अभिव्यक्त होतो, त्यासाठीं ज्ञानावृत्तिरूप ज्ञाननिष्ठेचीच काहीं गरज नसते, असें असतांना तुम्ही ' ज्ञानानें ब्रह्माला जाणत नाहीं, ज्ञानाच्या आवृत्तीनें-ज्ञाननिष्ठेनें जाणतो,' असें विरुद्ध कसें सांगतां ?]

नैष दोषो ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य यदात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं तस्य निष्ठाशब्दाभिलापात्शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्ध्यादिममानित्वादि चापेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्त्रादिकारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यदवस्थानं सा परा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते । सेयं ज्ञाननिष्ठाऽऽर्तादिभक्तित्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता । तया परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतोऽभिजानाति । यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरशेषतो निवर्तते । अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या मामभिजानातीति वचनं न विरुध्यते ॥

भाष्यार्थ—एषः दोष न—आमच्या सिद्धान्तावर तुम्ही म्हणता तसा दोष येत नाही —**स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य ज्ञानस्य यत् आत्मानुभवनिश्चयावसानत्व तस्य निष्ठाशब्दाभिलापात्**—ज्ञानाची उत्पत्ति व त्याचा परिपाक याच्या कारणाने युक्त असलेल्या व विरोधा-प्रतिपक्ष-शून्य अशा ज्ञानाचे जें आत्मानुभवानें होणाऱ्या निश्चयामध्यें पर्यवसान त्याचाच निष्ठा-शब्दानें उल्लेख केला आहे त्यामुळे तुम्ही म्हणता तसा विरोध येत नाही. (याचेंच अधिक स्पष्टीकरण-)—**शास्त्राचार्योपदेशेन**—शास्त्र व आचार्य याच्या उपदेशानें (कारण ' आचार्यवान् पुरुषो वेद ' ज्याला आचार्यानें उपदेश केला आहे, तोच आ-त्म्याला जाणतो अशी श्रुति आहे त्यामुळ शास्त्र व शास्त्रानुसार आचार्योपदेश यांच्यायोगानें) —**ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्ध्यादि अमा-नित्वादि च अपेक्ष्य**—ज्ञानाची उत्पत्ति व तिचा परिपाक-सत्त्वादि प्रतिबंधाचा नाश, त्यांचे हेतुभूत व उपदेशाचेच सहकारिकारण अशी जी बुद्धीची विशुद्धि वगैरे व अमानित्वादि त्याच्या अपेक्षेनें—**जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्त्रा-दिकारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसंन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्च-यरूपेण यत् अवस्थान सा परा ज्ञाननिष्ठा इति उच्यते**—त्याच उपदेशापासून झालेले जे क्षेत्रज्ञ व परमात्मा याचे ऐक्य ज्ञान (व तेंहि ज्ञान कसें ? तर-) मी कर्ता, हे माझे कर्म, या साधनाने मी ते करीन व त्याचे मला अमुक फल मिळेल इत्यादि कारकभेदबुद्धीनेंच होणारी जीं सर्व कर्में त्याच्या संन्यासासह असलेलें जें ऐक्यज्ञान त्याच स्वात्मानुभवनिश्चयरूपानें म्ह० सव कल्पनारहित अशा स्वरूपातच फलरूपानें जे राहणे ती ज्ञानाची परा निष्ठा असें प्रामाणिकाकडून म्हटले जाते [शास्त्र व आचार्य याच्या उपदेशानें ज्ञान होतें, पण त्याला दुसऱ्या सहकारिकारणाची अपेक्षा असते चि-त्ताची शुद्धि, अमानित्वादिक हे त्याच्या उत्पत्तीचे व परिपाकाचे सहकारी कारण आहे. ज्ञानाचा परिपाक म्ह० रजस्तम-सत्त्वादि सर्व प्रतिबंधराहित्य आचार्यांच्या शास्त्रानुसार उपदेशानें चित्तशुद्धया दि सहकारी कारणाच्या अपेक्षेनें क्षेत्रज्ञ व ईश्वर यांचे ऐक्यज्ञान होते. कर्ता, कर्म, करण इत्यादि कारकभेदबुद्धीनें होणाऱ्या सर्व कर्मांच्या संन्यासासह अस-लेल्या त्या ज्ञानाचें स्वात्मानुभवनिश्चयरूपानें जे अवस्थान तीच ज्ञाननिष्ठा होय. अशा ऐक्यज्ञानानें सर्व कल्पनाशून्य आत्मस्वरूपी स्थिर होणे हेच ज्ञानाचे फल आहे अर्थात् भगवानांनी चवथ्या अध्यायांत ' ज्ञानखड्गानें संशय तोडून ज्ञानोत्पत्तीला कारण हो-णाऱ्या कर्माचे अनुष्ठान कर ' पृ. ४६६ असें जें सांगितलें आहे त्यांत कांही दोष नाही कारण ज्ञाननिष्ठेची योग्यता येण्याकरितां कर्मानुष्ठान अवश्य पाहिजे. असो; ही ज्ञाननिष्ठा कशा भक्ति कशी ? उत्तर-]—**सा इयं ज्ञाननिष्ठा आर्तादि-भक्तित्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिः इति उक्ता**—ती ही ज्ञाननिष्ठा आर्तादि तीन प्रकारच्या भक्तांच्या अपेक्षेनें ' परा-चवथी भक्ति ' म्हणून म्हटली आहे —**तया परया भक्त्या भगवन्त तत्त्वतः अभिजानाति**—त्या परा भक्तीच्या योगानें भगवा-

नास तत्त्वतः साक्षात् जाणतो.—**यदनन्तरं एव ईश्वर-क्षेत्रज्ञभेदबुद्धिः अशेषतः निवर्तते**—ज्या ज्ञानानंतर लागलीच ईश्वर निराळा व क्षेत्रज्ञ निराळा ही भेदबुद्धि निःशेष निवृत्त होते.—**अतः**—ज्ञाननिष्ठारूप भगवद्भक्ति तत्त्वज्ञानाहून निराळी नसल्यामुळें आणि अज्ञाननिवृत्ति हें फल तेवढ्यानेंच सिद्ध होत असल्यामुळें व तें फलहि तद्रूपच-ज्ञाननिष्ठारूपच असल्यामुळें आणि त्याचा म्ह० फल व ज्ञाननिष्ठा याचा भिन्नत्वानें जो निर्देश केला आहे तो औपचारिक-गौण असल्यामुळें—**ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या मां अभिजानाति इति वचनं न विरुध्यते**—ज्ञाननिष्ठालक्षणभक्तीनें मला जाणतो, असें जें वचन आहे तें विरुद्ध नाहीं.

अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणमर्थवद्भवति, "विदित्वा व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति। तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुर्न्यास एवात्यरेचयत्" इति "संन्यासः कर्मणो न्यासो वेदानिमं च लोकममुं च परित्यज्य त्यज धर्ममधर्मं च" इत्यादि। इह च दर्शितानि वाक्यानि न च तेषां वाक्यानामानर्थक्यं युक्तम्। न चार्थवादत्वं स्वप्रकरणस्थत्वात्प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य। न हि पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः प्रातिलोम्येन प्रत्यक्समुद्रं जिगमिषुणा समानमार्गत्वं संभवति। प्रत्यगात्मविषयप्रत्ययसंतानकरणाभिनिवेशश्च ज्ञाननिष्ठा। सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवत्कर्मणा सहभावित्वेन विरुध्यते। पर्वतसर्षपयोरिवान्तरवान्विरोधः प्रमाणविदां निश्चितः। तस्मात्सर्वकर्मसंन्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति सिद्धम्॥

भाष्यार्थ—(सर्वकर्मसंन्याससहित उपदेशजन्य स्वरूपावस्थानरूप ज्ञान परमपुरुषार्थोपयोगी आहे, याविषयीं प्रमाण सांगतात-)—**अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि वेदान्त-इतिहास पुराण-स्मृतिलक्षणं शास्त्रं अर्थवत् भवति**—याविषयीं निवृत्तीचें विधान करणारें सर्व वेदान्त, इतिहास, पुराण, स्मृतिरूप शास्त्र उपयोगी आहे. (सर्व निवृत्तिशास्त्राचा मोक्षाला उपयोग आहे. त्या शास्त्रांचाच उल्लेख-)—**"विदित्वा व्युत्थाय अथ भिक्षाचर्यं चरन्ति"**—त्याच या आत्म्याला जाणून ब्राह्मण पुत्रैषणा, वित्तैषणा व लोकैषणा यांपासून व्युत्थान करून नंतर भिक्षाचरण करितात. (बृ. भा. ३. ५. १. भाष्यार्थ पृ. १३५)—**"तस्मात् न्यासं एषां तपसां अतिरिक्तं आहुः"**—ज्या अर्थी संन्यास हें पुरुषार्थाचें अन्तरंग साधन आहे त्या अर्थी तो संन्यास या सत्यादि सर्व तपांमध्यें उत्तम साधन आहे, असें विद्वान् सांगतात (याथं नारायणो. अ. ७९ पृ. ८२)—**" न्यास एवात्यरेचयत् "**—एका संन्यासानेंच त्या सर्वांचें उल्लंघन केलें आहे. ना. नारा. अ. ७८ पृ. ७६—**इति**—अशा याविषयीं श्रुतिवचनें आहेत.—**'संन्यासः कर्मणो न्यास'**—संन्यास म्ह० कर्मांचा त्याग—**'वेदान् इमं च लोकं अमुं च परित्यज्य'**—वेदांना, म्ह० वेदोक्त कर्मांना, या लोकाला व परलोकाला सोडून—**' त्यज धर्मं अधर्मं च '**—धर्माला सोड व अधर्माला सोड.—**इत्यादि**—अशा प्रकारचीं वचनें महाभारतांतील शांतिपर्वांदिकांत आहेत.—**इह च वाक्यानि**

दर्शितानि—येथेंहि 'सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्य' इत्यादि वाक्यें प्रदर्शित केलीं आहेत. (अहोपण, त्या वाक्याचें तात्पर्य स्वरूपतः कर्मत्यागामध्यें नाहीं, अशी आशंका घेऊन सांगतात-)—**तेषां वाक्यानां आनर्थक्यं न च युक्तं**—त्या वाक्याचें व्यर्थत्व ह्म० तीं सर्व वाक्यें स्वार्थीं प्रमाण नाहीत, त्याचा अर्थ निराळाच आहे, असें म्हणणें युक्त नव्हे.—**न च अर्थवादत्व स्वप्रकरणस्थत्वात्**—तीं अर्थवाद वाक्यें आहेत, असेंहि म्हणता येत नाहीं. कारण तीं वाक्यें आपल्या प्रकरणामध्यें स्थित आहेत. [तीं वाक्यें निवृत्तिशास्त्रांतील आहेत, प्रवृत्तिशास्त्रांतील नव्हेत. तीं प्रवृत्तिशास्त्रांतील जर असतीं तर प्रकरणविरोध येतो म्हणून त्याना अर्थवाद मानता आलें असतें. पण स्वप्रकरणातच-संन्यासप्रकरणांतीलच तीं असल्यामुळें त्याना तसें मानता येत नाहीं. मोक्षोपयोगी ज्ञाननिष्ठेची अपेक्षा करणाऱ्या मुमुक्षूंचा अधिकार संन्यासातच आहे. कर्मनिष्ठेमध्यें नाहीं, याविषयीं आणखीं एक कारण-] —**च मोक्षस्य प्रत्यगात्म-अविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वात्**—आणि मोक्षाला प्रत्यगात्म-अविक्रियस्वरूपनिष्ठत्व आहे [ह्म० मोक्ष प्रत्यगात्माच्या अविक्रिय स्वरूपनिष्ठ आहे. प्रत्यगात्म्याच्या अविक्रिय स्वरूपात निश्चयानें स्थित होणें, हाच मोक्ष आहे. त्यामुळें ज्ञाननिष्ठेची अपेक्षा करणाऱ्या मुमुक्षूचा कर्मसंन्यासातच अधिकार आहे. कर्मनिष्ठा ज्ञाननिष्ठेच्या विरुद्ध आहे, याविषयीं दृष्टान्त-]—**पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः प्रातिलोम्येन प्रत्यक्समुद्रं जिगमिषुणा समानमार्गत्वं न हि संभवति**—पूर्वसमुद्राकडे जाण्याची इच्छा करणाराचें त्याच्या अगदीं उलट-पश्चिम समुद्राला जाण्याची इच्छा करणाराशीं समानमार्गत्व संभवत नाहीं. [अगदीं विरुद्ध दिशेला जाणाऱ्या त्या दोघाचा एकच मार्ग संभवत नाहीं. आचार्यांनीं दिलेला हा दृष्टान्त अगदीं समर्पक आहे. बुभुक्षु व मुमुक्षु याचे मार्ग इतकेच भिन्न व परस्परविरुद्ध आहेत. आतां ज्ञाननिष्ठेच्या स्वरूपाचा अनुवाद करून कर्मनिष्ठेशीं तिचें साहचर्य कसें विरुद्ध आहे, तें सांगतात-] —**प्रत्यगात्मविषयप्रत्ययसंतानकरणाभिनिवेशः च ज्ञाननिष्ठा**—प्रत्यगात्म्याचा जो प्रत्यय-साक्षात्कार त्याला अविच्छिन्न-सतत टिकविण्याचा जो अभिनिवेश -आग्रह तीच ज्ञाननिष्ठा होय.—**सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवत् कर्मणः सहभावित्वेन विरुध्यते**—ती पश्चिमसमुद्राकडे गमन करण्याप्रमाणें अगलेल्या कर्मांशीं सहभावित्वानें विरुद्ध आहे. [ज्ञाननिष्ठेचा कर्मनिष्ठेशीं सहभाव-साहचर्य संभवत नाहीं. ज्ञान व कर्म यांच्यामध्यें विरोधबुद्धि कशी होते, अशी आशंका घेऊन कर्म ज्ञानानें निवृत्त होतात ही गोष्ट श्रुतिस्मृतिप्रसिद्ध आहे, असें सांगतात-]—**पर्वतसर्षपयोः इव अन्तरवान् विरोधः प्रमाणविदां निश्चितः**—पर्वत व राई-मोहरी यांच्या इतका अन्तरवान् कर्म व ज्ञान यांतील विरोध, प्रमाणवेत्त्यांना निश्चित ज्ञात आहे. (कर्म व ज्ञान यांत मोहरी व पर्वत यांच्या इतकें अन्तर आहे. एका धर्मीमध्यें त्यांचें साहचर्य राहणें शक्य नाहीं, हें प्रमाणज्ञांना निश्चयानें ज्ञात झालेलें आहे. याप्रमाणें ज्ञान व कर्म यांचा अत्यन्त भिन्न स्वरूप भगवान फलित सांगतात-)—**तस्मात् सर्व**

कर्मसंन्यासेन एव ज्ञाननिष्ठा कार्या इति सिद्धं—म्हणून सर्वकर्मसंन्यासानेच ज्ञाननिष्ठा करावी, असें सिद्ध झालें ८५

---

१ आचार्यांनी ४९ ते ५५ श्लोकांवर सविस्तर व सोपपत्तिक भाष्य लिहिलें आहे तें वाचकांनीं लक्षपूर्वक वाचावें म्हणजे हा ज्ञानयोगाचा व्यवहार आहे, हें कोणाच्याहि सहज ध्यानांत येईल ४९ व्या श्लोकांत 'सर्वत्र असक्तचित्त, जितात्मा व निष्काम पुरुष परम नैष्कर्म्यसिद्धीला संन्यासानें प्राप्त होतो' असें सांगितलें व 'स्वकर्मानें ईश्वराचें पूजन करून सिद्धीला—ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूप सिद्धीला प्राप्त झालेल्या पुरुषाला ही ज्ञाननिष्ठारूप नैष्कर्म्यसिद्धि कशी–कोणत्या क्रमानें प्राप्त होते,' तें सांगण्यासाठीं ५० ते ५५ श्लोक आहेत स्वकर्मानें परमात्मपूजा केल्यानंतर मिळणारी सिद्धि म्हणजे मोक्ष नव्हे, हें 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति' या शब्दांवरूनच स्पष्ट होतें व ब्रह्मप्राप्ति हीच परा ज्ञाननिष्ठा आहे, हें 'निष्ठा ज्ञानस्य या परा' यावरून सिद्ध होतें तें नैष्कर्म्य म्हणजे कर्माभाव अवस्था, ती ज्ञाननिष्ठारूप होय याकरितां ही स्थिति कर्मयोगाच्या पलीकडची आहे तथापि रहस्यकार ५०–५६ श्लोकांवरील टीकेंत—" वरील सिद्धावस्थेचें वर्णन कर्मयोग्याचें आहे, कर्मसंन्यास करणाऱ्या पुरुषाचें नव्हे, हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे" असें वर्णितात पण ५० ते ५५ श्लोकांचा अर्थ पाहिल्यास त्यांत कर्माचें नांवहि नाहीं उलट त्यांतील सर्व धर्म कर्मयोगाला प्रतिबंध करणारेच आहेत 'यतवाक्कायमानस, नित्य ध्यानयोगपर, वैराग्य समुपाश्रित, अहंकार परिग्रह विमुक्त' इत्यादि धर्म विशेषकरून कर्मविरोधी आहेत 'परां भक्तिं लभते' या वचनानें मागच्या अध्यायांत सांगितलेल्या चार भक्तांतील ज्ञानी भक्ताची ज्ञानरूपभक्तिच विवक्षित आहे अथात् त्याप्रधान रहस्यकारांना जी ओढाताण करावी लागते ती उपेक्षेलाच पात्र होय ' कर्मयोग्याला प्राप्त होणारी ही अतिरेकी स्थिति आणि कर्मसंन्यासमार्गानें प्राप्त होणारी अतिरेकी स्थिति केवळ मानसिकदृष्ट्या एक असल्यामुळें हीं वर्णनें आमच्याच मार्गांतील आहेत, असें म्हणण्यास संन्यासमार्गीयांस दारोदार सबब झाली आहे पण हा अर्थ खरा नव्हे, " वगैरे जें रहस्यकारानें म्हटलें आहे, त्याला आम्हांहि पूर्वींच उत्तर दिलें असल्यामुळें पुनः विस्तार करीत नाहीं पण एवढें सांगतों कीं कर्मत्यागानेंच या ज्ञानाची प्राप्ति होते असें जर नसेल तर त्या ज्ञानाची निष्ठा आत्मस्वरूपच असली पाहिजे मानसिक स्थिति वर येणें हें यापेक्षा भिन्न असल्यामुळें दोन्ही शक्य नाहीं निष्क्रियत्व हेंच आत्मस्वरूप व सक्रियत्व हेंच अनात्मरूप होय आत्मस्वरूप होणें हाच जर खरा मोक्ष असेल, व गीतेचें तोच सांगितलें आहे, तर मुमुक्षूला निष्क्रियच बनलें पाहिजे जेथें सक्रियत्व तेथें मोक्ष नाहीं स्वरूपावस्थान नाहीं जेथें ज्ञान तेथें अकर्तृत्व असलेंच पाहिजे असें सांगितलें आहे (२ २४) यावरूनहि कर्तृत्वाभिमानरहित संन्यास हा पुरुषार्थ नव्हे ' ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते ' हा सिद्धान्त आहे याचेंहि विस्मरण होतां कामा नये उलट ' नान्यत् सर्वेषु वस्तु ... विजानतः ' (२ ४६) ' सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ' (४ ३३) असेंच म्हटलें आहे.

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

अन्वयार्थ—मद्व्यपाश्रय—माझ्या ठिकाणीं ज्यानें आपली सर्व वृत्ति आपला आहे, ज्यानें केवळ माझाच आश्रय केला आहे, असा ज्ञानी,—**सर्वकर्माणि**—सर्व विहित निषिद्ध कर्म,—**सदा कुर्वाणः अपि**—नेहमी करीत असला तरी—**मत्प्रसादात्**—माझ्या प्रसादामुळें—**शाश्वतं अव्ययं पदं**—नित्य अक्षय पदाला,—**अवाप्नोति**—प्राप्त होतो ५६

स्वकर्मणा भगवतोऽभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्ति फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता। यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना स भगवद्भक्तियोगोऽधुना स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदार्ढ्याय—सर्वकर्माणि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन्मद्व्यपाश्रयोऽहं वासुदेव ईश्वरो व्यपाश्रयो यस्य स मद्व्यपाश्रयो मय्यर्पितसर्वात्मभाव इत्यर्थः । सोऽपि मत्प्रसादान्ममेश्वरस्य प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्यं वैष्णवं पदमव्ययम् ॥ ५६ ॥

भाष्यार्थ—(तर मग ज्ञाननिष्ठेनेंच मोक्ष संभवत असल्यामुळें कर्मानुष्ठानाची सिद्धि होत नाहीं, अशी आशंका घेऊन सांगतात-)—**स्वकर्मणा भगवतः अभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्ति-फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता**—स्वकर्मानें भगवानाचें अभ्यर्चन करणें या भक्तियोगाची सिद्धिप्राप्त फल ज्ञाननिष्ठायोग्यता आहे [ज्ञाननिष्ठेची योग्यता प्राप्त होण्यासाठीं भगवदर्चनरूप स्वकर्म अनुष्ठान करावें, असा याचा भावार्थ. पण ज्ञाननिष्ठायोग्यतेचा तरी काय उपयोग ? अशी आशंका घेऊन सांगतात-]—**यन्निमित्ता मोक्षफलावसाना ज्ञाननिष्ठा**—ज्या ज्ञाननिष्ठायोग्यतेच्या निमित्तानें मोक्ष या फलामध्यें पर्यवसान पावणारी ज्ञाननिष्ठा सिद्ध होते [अर्थात् ज्ञाननिष्ठासिद्धी साठीं ज्ञाननिष्ठायोग्यता पाहिजे] यास्तव—**स भगवद्भक्तियोग अधुना शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदार्ढ्याय स्तूयते**—तो ज्ञाननिष्ठायोग्यता देणारा भगवद्भक्तियोग आतां शास्त्रार्थाच्या उपसंहारप्रकरणांत शास्त्रार्थाचा निश्चय दृढ करण्यासाठीं स्तुति केला जातो म्ह० त्या भगवद्भक्तियोगाची आतां स्तुति करितात [निरनिराळ्या ठिकाणी सांगितलेल्याच कर्मानुष्ठानाचा येथें प्रकरणवशात् उपसंहार केला जातो तो शास्त्रार्थनिश्चयाचा दृढता व्यक्त करतो जर एखाद्या कर्मानुष्ठान करणाऱ्या पुरुषाचे चित्तशुद्धी त्या द्वारा केव्हां सिद्ध होते तरी पापबाहुल्यामुळें कर्मानुष्ठान करणाऱ्यादि पुरुष चें केव्हां चित्तशुद्धीच्या अभावीं सिद्ध होत नाहीं, अशी आशंका घेऊन भगवान् सांगतात-]—**सर्वकर्माणि-प्रतिषिद्धानि अपि सदा कुर्वाण-अनुतिष्ठन्**—सर्व कर्में (हा भाव ईश्वरार्पणाच्या स्तुतिपर असल्यामुळें) सर्व-प्रतिषिद्ध कर्में देखील सदा करणारा-प्रतिषिद्ध कर्मां गोष्टे नियमाप्रमाणें सतत अनुष्ठान करणारा—**मद्व्यपाश्रय-अहं वासुदेव ईश्वरः व्यपाश्रय यस्य स मद्व्यपाश्रयः**

मयि अर्पित-मय्यात्मभाव इत्यर्थ—मद्व्यपाश्रय-मी वासुदेव-ईश्वर ज्याचा व्यपाश्रय आहे, तो मद्व्यपाश्रय होय म्ह० माझ्या ठिकाणी ज्याने सर्वात्मभाव अर्पिला आहे, असा याचा भावार्थ—**स अपि मत्प्रसादात्-मम ईश्वरस्य प्रसादात् शाश्वतं-नित्य अव्यय वैष्णव पद अवाप्नोति**—तोहि माझ्या प्रसादामुळे-मज ईश्वराच्या अनुग्रहामुळे शाश्वत-नित्य अव्यय वैष्णवपदाला प्राप्त होतो ५६

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ ५७ ॥

अन्वयार्थ—सर्वकर्माणि—सर्व कर्मे—**चेतसा**—विवेकबुद्धीने—**मयि**—मज ईश्वराच्या ठिकाणी—**संन्यस्य**—अर्पण करून,—**मत्पर**—मी ज्याला श्रेष्ठ आहे असा होऊन—**बुद्धियोगं**—बुद्धियोगाचा—**उपाश्रित्य**—आश्रय करून—**मच्चित्तः**—माझ्या ठिकाणी ज्याचे चित्त आहे असा—**सततं**—सदैव—**भव**—तू हो ५७

यस्मादेवं तस्मात्—चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयीश्वरे संन्यस्य यत्करोषि यदश्नासीत्युक्तन्यायेन मत्परोऽहं वासुदेवः परो यस्य तव स त्वं मत्परः सन्बुद्धियोगं मयि समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगमुपाश्रित्योऽनन्यशरणत्वं मच्चित्तो मय्येव चित्तं यस्य तव स त्वं मच्चित्तः सततं सर्वदा भव ॥५७॥

भाष्यार्थ—यस्मात् एवं तस्मात्—ज्याअर्थी परमेश्वराच्या प्रसादाने असे प्राप्त होत आहे त्याअर्थी त्याच्या अनुग्रहासाठी तू यत्न करावास असे सांगतात—**चेतसा-विवेकबुद्ध्या**—मनाने म्ह० विवेकबुद्धीने—**दृष्टादृष्टार्थानि सर्वकर्माणि**—दृष्ट फल देणारी व अदृष्ट फल देणारी सर्व कर्मे—**मयि ईश्वरे ' यत् करोषि यत् अश्नासि ' इति उक्तन्यायेन संन्यस्य**—मज ईश्वराच्या ठिकाणी ' यत् करोषि यत् अश्नासि ' (९ २७ पृ ७१४) या पूर्वी सांगितलेल्या न्यायाने अर्पण करून—**मत्परः-अहं वासुदेवः परः यस्य तव स त्वं मत्परः सन्**—मत्पर-मी वासुदेव ज्या तुला पर म्ह० श्रेष्ठ आहे, तो तू मत्पर होऊन—**बुद्धियोग-मयि समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगः तं बुद्धियोगं उपाश्रित्य**—बुद्धियोग-[illegible]

---

१ [illegible] सांगतात [illegible] [illegible] आहे, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'सर्वकर्माणि अपि सदा कुर्वाणः ' [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ठिकाणीं समाहितबुद्धित्व हाच बुद्धियोग त्या बुद्धियोगाचा आश्रय करून—**आश्रयः-अनन्यशरणत्वं**—आश्रय करणें म्ह० अनन्य शरण होणें, बुद्धियोगाला अनन्य शरण होऊन—**मच्चित्तः-मयि एव चित्तं यस्य तव सः त्वं मच्चित्तः सततं सर्वदा भव**—मच्चित्त-माझ्या ठिकाणींच ज्या तुझें चित्त आहे तो तूं मच्चित्त सतत-सर्वदा हो. ५७.

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥५८॥

अन्वयार्थ—मच्चित्त—माझ्याच ठिकाणीं ज्यानें चित्त लावलें आहे असा तूं—**मत्प्रसादात्**—माझ्या कृपेमुळें—**सर्वदुर्गाणि**—संसाराला कारण होणाऱ्या अज्ञानादि सर्व निमित्तांना—**तरिष्यसि**—तरशील, त्यांचें उल्लंघन करून जाशील—**अथ चेत्**—पण जर,—**त्व**—तूं—**अहंकारात्**—अभिमानामुळें—**न श्रोष्यसि**—माझें ऐकणार नाहींस तर—**विनंक्ष्यसि**—विनाश पावशील. ५८

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादात्तरिष्यस्यतिक्रमिष्यसि । अथ चेद्यदि त्वं मदुक्तमहंकारात्पण्डितोऽहमिति न श्रोष्यसि न ग्रहीष्यसि ततस्त्वं विनङ्क्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥ ५८ ॥

भाष्यार्थ—(मच्चित्त झाल्यानें काय होतें, तें सांगतात-)—**मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि-सर्वाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादात् तरिष्यसि-अतिक्रमिष्यसि**—मच्चित्त झालेला तूं सर्व दुर्गांना-सर्व दुस्तर संसारकारणांना-संसाराच्या सर्व निमित्तांना माझ्या अनुग्रहानें तरशील, सर्व संसारकारणांचें उल्लंघन करून जाशील.—**अथ चेत् यदि त्वं पंडितः अहं इति अहंकारात् मदुक्तं न श्रोष्यसि-न ग्रहीष्यसि**—पण असें असूनहि जर तूं ' मी पंडित आहें ' अशा

१ रहस्यकार 'बुद्धियोग म्हणजे फलाशेच्या ठिकाणी बुद्धि न ठेवता कर्मे करण्याची युक्ति किंवा समत्वबुद्धि' असा अर्थ करितात, व तो २ ४० श्लोकांतील अर्थाप्रमाणेंच आहे, असेंहि म्हणतात, व ' कर्मापेक्षा बुद्धि श्रेष्ठ ' या तत्त्वाचा हा उपसंहार म्हणतात. कर्मसंन्यास म्ह० काय हेंहि यांतच " मनानें (म्ह० कर्मत्यागानें नव्हे तर केवल बुद्धीनें) मला सर्व कर्में अर्पण करून " या शब्दांनी सांगितलें आहे, असें म्हणतात. पण तें बरोबर नाहीं. कारण त्यावर पुनरुक्ति दोष येतो. 'मनानें-बुद्धीनें कर्में ईश्वरार्पण करणें' व 'फलाचे-च्या ठिकाणीं बुद्धि न ठेवणें' यांत अर्थतः फरक कांहींच नाहीं. वस्तुतः येथें ' मतत मच्चित्त हो ' हें विधान आहे. तें कसें ? तर " सर्व कर्में विवेकबुद्धीनें मला अर्पण करून व माझ्या ठिकाणीं बुद्धि ठेवून मच्चित्त हो ' असें येथें सांगितलें आहे. केवळ मनानें कर्म-त्याग कसा करावयाचा ? मनानें कर्मत्याग केल्यावर कायानेंहि होणें शक्य नाहीं, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे (पृ. ११३ पहा.)

अभिमानानें मी सांगितलेलें हें न ऐकशील-त्याचा स्वीकार न करशील—**तत त्वं विनङ्क्ष्यसि-विनाशं गमिष्यसि**—तर तू विनष्ट होशील-विनाश पावशील ५८

यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

अन्वयार्थ—अहंकारं आश्रित्य—अहंकाराचा आश्रय करून—**न योत्स्ये**—मी लढणार नाही—**इति यत्**—असें जें—**मन्यसे**—तू समजतोस, तू म्हणत आहेस—**एषः**—हा—**ते**—तुझा—**मिथ्या व्यवसायः**—खोटा निश्चय आहे—**प्रकृति**—तुझा क्षत्रियस्वभाव—**त्वाम्**—तुला—**नियोक्ष्यति**—युद्ध करावयास लावील ५९

इदं च त्वया न मन्तव्यं स्वतन्त्रोऽहं किमर्थं परोक्तं करिष्यामीति—यच्चैतत्त्वमहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामीति मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि मिथ्यैष व्यवसायो निश्चयस्ते तव यस्मात्प्रकृतिः क्षत्रस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

भाष्यार्थ—अहं स्वतन्त्र किमर्थं परोक्तं करिष्यामि इति इदं च त्वया न मन्तव्य—मी स्वतंत्र आहे, दुसऱ्यानें सांगितलेलें काय म्हणून करूं, असेंहि तू समजूं नयेस हेंहि तू मनांत आणूं नकोस—**यत् च एतत् त्वं अहंकारं आश्रित्य न योत्स्ये इति-न युद्धं करिष्यामि इति मन्यसे-चिन्तयसि-निश्चयं करोषि**—आणि जें तू अहंकाराचा आश्रय करून-अभिमान धरून लढणार नाही, 'मी युद्ध करणार नाही' असें समजत आहेस-चिंतन करीत आहेत-निश्चय करीत आहेस—**एष ते-तव व्यवसाय-निश्चय मिथ्या**—हा तुझा निश्चय-आग्रह मिथ्या आहे—**यस्मात् प्रकृति -क्षत्रस्वभाव- त्वां नियोक्ष्यति**—कारण तुझी प्रकृति-तुझा क्षात्रयस्वभाव तुला युद्धामध्यें नियुक्त करील, तुला युद्ध करावयास लावील ५९

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६०

अन्वयार्थ—कौन्तेय—हे अर्जुना !—**स्वभावजेन स्वेन कर्मणा**—स्वभावजन्य अशा आपल्या कर्मानें-स्वकर्तव्यानें—**निबद्ध**—बांधून बद्ध झालेला तूं—**मोहात्**—अविवेकामुळें,—**यत् कर्तुं न इच्छसि**—जें करण्याची इच्छा करीत नाहीस,—**तत्**—तें युद्ध—**अवशः अपि**—स्वभावाला शरण होऊन—**करिष्यसि**—करशील ६०

यस्मात्—स्वभावजेन शौर्यादिना यथोक्तेन कौन्तेय निबद्धो निश्चयेन बद्धः स्वेनाऽऽत्मीयेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यत्कर्म मोहादविवेकात् करिष्यस्यवशोऽपि परवशः एव तत्कर्म ॥ ६० ॥

भाष्यार्थ—यस्मात् च—आणि ज्या अर्थी—**कौन्तेय स्वभावजेन-यथोक्तेन शौर्यादिना निबद्ध -स्वेन-आत्मीयेन कर्मणा निश्चयेन बद्ध.**—अर्जुना स्वभावापासून झालेल्या-पूर्वोक्त शौर्यादि कर्मांनी निबद्ध झालेला-आपल्या स्वधर्मरूप कर्मांनी निश्चयानें बद्ध झालेला तू—**यत् कर्म मोहात्-अविवेकतः कर्तुं न इच्छसि**—जें कर्म मोहामुळें-अविवेकानें करण्याची इच्छा करीत नाहींस—**तत् कर्म अवशः अपि परवशः एव करिष्यसि**—तें कर्म तूं अवश होऊनहि-प्रकृताच्या अधीन होऊनच करशील ६०

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

अन्वयार्थ—अर्जुन—हे अर्जुना —**ईश्वर**—परमात्मा—**सर्वभूतानां**—सर्व भूतांच्या,—**हृद्देशे**—हृदयप्रदेशीं,—**यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि**—जणुकाय यंत्रावर बसलेल्या मनुष्याप्रमाणें सर्व भूतांना—**मायया**—मायेनें—**भ्रामयन्**—भ्रमण करवीत—**तिष्ठति**—राहतो ६१

यस्मात्—ईश्वर ईशनशीलो नारायणः सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां हृद्देशे हृदयदेशेऽर्जुन शुक्लान्तरात्मस्वभावो विशुद्धान्तःकरण इति, ‘ अहश्च कृष्णमहरर्जुनं च ’ इति दर्शनात् । तिष्ठति स्थितिं लभते । स कथं तिष्ठतीत्याह भ्रामयन्भ्रमणं कारयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि यन्त्राण्यारूढान्यधिष्ठितानीवेति इवशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा दारुकृतपुरुषादीनि यन्त्रारूढानि मायया छद्मना भ्रामयंस्तिष्ठतीति संबन्धः ॥ ६१ ॥

भाष्यार्थ—(याहि कारणानें तूं युद्ध करावेंस असें भगवान् सांगतात-)—**यस्मात्**—ज्याअर्थी—**ईश्वर -ईशनशील नारायण**—ईश्वर-ईशन-नियमन करण्याचें ज्याचें शीलच आहे असा नारायण—**सर्वभूतानां-सर्वप्राणिनां हृद्देशे-हृदयदेशे**—सर्व भूतांच्या-सर्व प्राण्यांच्या हृद्देशांत-हृदयप्रदेशांत—**अर्जुन-शुक्लान्तरात्मस्वभाव -विशुद्धान्तःकरण इति**—हे अर्जुना ज्याचा अन्तरात्मस्वभाव शुक्ल आहे म्ह० ज्याचें अन्तःकरण शुद्ध आहे, म्हणून अर्जुन-(अर्जुनशब्दाच्या या अर्थाविषयीं श्रुतीचें प्रमाण दाखवितात-)—‘ **अहश्च कृष्णं अहरर्जुनं च**- ’ **इति दर्शनात्**—कांहीं दिवस कृष्ण-अस्वच्छ-कलुषित दिसतात व कांहीं अर्जुन-अति स्वच्छ-शुद्धस्वभावाचे दिसतात या प्रमाणें श्रुतींत शुक्लशब्दाचा पर्याय म्हणून अर्जुनशब्दाचा प्रयोग केलेला दिसतो —**तिष्ठति-स्थितिं लभते**—(ईश्वर सर्व प्राण्यांच्या हृदयांत) राहतो-स्थितीला प्राप्त होतो —**स कथं तिष्ठति इति आह**—तो कसा राहतो असें अर्जुन विचारील म्हणून भगवान् सांगतात—**भ्रामयन्-भ्रमणं कारयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि-यन्त्राणि आरूढानि अधिष्ठितानि इव इति इवशब्द अत्र द्रष्टव्य**—सर्व भूतांकडून भ्रमण करवीत (सर्व भूतें कशीं ?)-यन्त्रारूढ झालेलीं, जणुकाय यंत्रावर आरूढ-अधिष्ठित झालेलीं जीं सर्व भूतें त्यांच्या-

करून भ्रमण करवीत " यंत्रारूढानि इव " असा येथें " इव " शब्द-जणुं काय हा शब्द आहे, असें समजावें. (त्याचेंच स्पष्टीकरण-)—**यथा दारुकृतपुरुषादीनि यन्त्रारूढानि मायया-छद्मना भ्रामयन् तिष्ठति इति संबन्ध**—ज्याप्रमाणें लौकिक मायावी-कळसूत्री बाहुल्याचा खेळ करणारा काष्ठमय बाहुल्या वगैरे यंत्रांना मायेनें-कांहीं गुप्त योजनेनें फिरवीत-त्याच्याकडून खेळ-भ्रमण करवीत राहतो त्याप्रमाणें ईश्वरहि जणुं काय यंत्रारूढ झालेल्या या सर्व भूतांना मायेनें भ्रमण करवीत त्याच्या हृदयांत राहतो, असा संबंध. ६१

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२

अन्वयार्थ—भारत—हे अर्जुना !—**तं एव**—त्याच ईश्वराला—**सर्वभावेन**—सर्व प्रकारें—**शरणं गच्छ**—शरण जा—**तत्प्रसादात्**—त्याच्या प्रसादामुळें—**परां शान्तिं**—सर्वोत्कृष्ट शांतीला—**च**—आणि—**शाश्वतं स्थानं**—नित्य स्थानाला—**प्राप्स्यसि**—प्राप्त होशील. ६२

तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारार्तिहरणार्थं गच्छाऽऽश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना हे भारत ततस्तत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात्परां प्रकृष्टां शान्तिं परामुपरतिं स्थानं च मम विष्णोः परमं पदमवाप्स्यसि शाश्वतं नित्यम् ॥ ६२ ॥

भाष्यार्थ—हे भारत तं एव ईश्वरं शरणं-आश्रयं संसारार्तिहरणार्थं सर्वभावेन-सर्वात्मना गच्छ—हे अर्जुना, त्याच ईश्वराला संसारपीडा हरण करण्यासाठीं सर्व भावानें म्ह० शरीर, वाणी व मन यांच्याद्योगानें शरण जा, म्ह० त्याचाच आश्रय कर—**ततः तत्प्रसादात्-ईश्वरानुग्रहात् परां-प्रकृष्टां शांतिं-परां उपरतिं च स्थानं-मम विष्णोः परमं पदं शाश्वतं-नित्यं अवाप्स्यसि**—त्यामुळें-त्याच्या प्रसादानें-तत्त्वज्ञानोत्पत्तीपर्यंत ईश्वराच्या अनुग्रहानें परा-श्रेष्ठ शांतीला म्ह० सर्वोत्तम उपरतीला व स्थानाला-मज विष्णूच्या परम शाश्वत-नित्य पदाला प्राप्त होशील. [ज्यांत मुक्त पुरुष राहतात तें स्थान, त्या स्थानाला तूं प्राप्त होशील.]६२

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

अन्वयार्थ—इति—याप्रमाणें—**मया**—मीं—**ते**—तुला—**गुह्यात् गुह्यतरं ज्ञानं**—गुह्याहून अति गुह्य ज्ञान—**आख्यातं**—सांगितलें—**एतत्**—याचा पूर्णपणें—**विमृश्य**—विचार करून मग—**यथा इच्छसि**—जसें तुला वाटेल—**तथा कुरु**—तसें कर. ६३

इत्येतत्ते तुभ्य ज्ञानमाख्यातं कथितं गुह्याद्गोप्याद्गुह्यतरमतिशयेन गुह्यं रहस्यमित्यर्थः । मया सर्वज्ञेनेश्वरेण विमृश्य विमर्शनमालोचनं कृत्वैतद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तं यथोक्तं चार्थजातं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

भाष्यार्थ—(शास्त्राचा उपसंहार करण्याची इच्छा करणारे भगवान् म्हणतात—) —**इति एतत् ते तुभ्यं ज्ञानं आख्यातं-कथितं गुह्यात् गोप्यात् गुह्यतरं-अतिशयेन गुह्यं-रहस्यं इत्यर्थः**—हें अशाप्रकारचें ज्ञान तुला सांगितलें (तें ज्ञान कसें ? उत्तर—) गुह्य-अतिशय गोप्य-गुप्त ठेवण्यास योग्य-त्याहून गुह्यतर-अतिशय गुह्य-रहस्य, असा याचा भावार्थ ('ज्ञायते अनेन इति ज्ञानम्' अशा व्युत्पत्तीनें येथें ज्ञान म्ह० गीताशास्त्र)—**मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण**—मीं-सर्वज्ञ ईश्वरानें (हें अतिशय गुह्य गीताशास्त्र तुला सांगितलें)—**एतत् यथोक्तं शास्त्रं च यथोक्तं अर्थजातं अशेषेण-समस्तं विमृश्य-विमर्शनं-आलोचनं कृत्वा**—या पूर्वोक्त शास्त्राचा व पूर्वोक्त सर्व विषयाचा पूर्णपणें विचार-आलोचन करून—**यथा इच्छसि तथा कुरु**—जशी तुझी इच्छा असेल तसें कर, म्ह० ज्ञान किंवा कर्म यांतील जें तुला इष्ट वाटेल त्याचें अनुष्ठान कर[1] ६३

---

१ रहस्यकार ५९-६३ श्लोकांवरील टीपेंत म्हणतात—" या श्लोकांत कर्मपारतंत्र्याचें गूढतत्त्व सांगितलें आहे . आत्मा स्वतः जरी स्वतंत्र आहे तरी त्याच्या म्ह० प्रकृतीच्या व्यवहाराकडे नजर दिली असतां असें आढळून येतें कीं, कर्माचें जें रहाटगाडगें अनादिकालापासून चालत आहे त्यावर आत्म्याचा काहीं सत्ता नाहीं ." पण हें सर्व म्हणणें अज्ञान्याला लागू आहे. नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव आत्म्याला लागू नाहीं. यावरूनच अर्जुन ज्ञाननिष्ठ होण्यास अधिकारी नव्हता, हें स्पष्ट होतें. गुणातीताला 'प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति' असें म्हणतां येणें शक्य नाहीं. कारण ज्याला प्रकृति नियुक्त करते तो गुणातीत किंवा स्थितप्रज्ञच नव्हे. अर्थात् हा उपदेश अनात्मज्ञ-भेददृष्टि साधक पुरुषासाठींच आहे, हें निःसंशय सिद्ध होतें. ६३ व्या श्लोकांतील 'यथेच्छसि तथा कुरु' या वाक्याचा फार गूढ अर्थ आहे, असें म्हणून " हें ज्ञान तूं समजून घेतलेंस म्हणजे तूं स्वयंप्रकाश होशील व नंतर तूं स्वेच्छेनें जें करशील तें धर्म्य व प्रमाण होईल, आणि अशा प्रकारची स्थितप्रज्ञाची अवस्था तुला प्राप्त झाल्यावर तुझ्या इच्छेला आज्ञा पाळण्याची जरूर राहणार नाहीं, असा यांतील खरा भावार्थ आहे " असें रहस्यकार सांगतात. पण तो भावार्थ रहस्यकाराच्या मनचा आहे. मूळ श्लोकांतून तो निघत नाहीं. " बुद्धि साम्याच्या सीमेस पोंचली म्ह० वाईट इच्छाच शिल्लक रहात नसल्यामुळें अशा ज्ञानी पुरुषाचें इच्छास्वातंत्र्य त्यास किंवा जगास कधींच अपायकारक होऊं शकत नाहीं " असेंहि त्या भावार्थाच्या उपपादनार्थ सामान्यतः सांगितलें आहे पण प्रकृतिपरवश-कर्मपरतंत्र असलेल्या पुरुषाची इच्छा अशी असणें शक्य नाहीं. ज्ञानी पुरुषहि तीव्र प्रारब्धाचा उत्पन्न करूं शकत नाहीं, वगैरे आम्हीं वर सांगितलेंच आहे (पृ. १२५८). गुणातीत किंवा स्थितप्रज्ञ तीव्र प्रारब्धानें [illegible] मनाप्रमाणें [illegible], प्रकृतिपरतंत्र होत नाहीं. कारण त्याचा परिणाम ज्यावर घडणार ते शरीरेंद्रियादि आत्म्याहून अगदीं पृथक् आहे, असें तो जाणतो व त्यामुळें व्याकुळ होत नाहीं. पूर्ण स्वात्मस्वरूपाचा-स्वाराज्याचा अनुभव घेतो.

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४

अन्वयार्थ—भूयः—पुनरपि—**मे**—माझें—**सर्वगुह्यतमं**—सर्व गुह्यांतील अतिशय गुह्य—**परमं वचः**—परम वचन—**शृणु**—ऐक—**मे**—मला तूं—**दृढ इष्ट**—अत्यंत प्रिय—**असि**—आहेस—**इति ततः**—म्हणून, त्या कारणानें—**ते हित**—तुझें हित—**वक्ष्यामि**—मी सांगतों. ६४

भूयोऽपि मयोच्यमानं शृणु— सर्वगुह्यतमं सर्वगुह्येभ्योऽत्यन्तरहस्यमुक्तमप्यसकृद्भूयः पुनः शृणु मे मम परमं प्रकृष्टं वचो वाक्यम् । न भयान्नाप्यर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि किं तर्हीष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमव्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेन कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते हितं परं ज्ञानप्राप्तिसाधनम् । तद्धि सर्वहितानां हिततमम् ॥ ६४ ॥

भाष्यार्थ—भूय अपि मया उच्यमानं शृणु—गीताशास्त्राचें पूर्वापर विचारानें तात्पर्य ठरविण्यास जर तूं असमर्थ असशील तर पुनरपि मी सांगत असलेलें हें तूं ऐक—**सर्वगुह्यतमं-सर्वगुह्येभ्य अत्यंतरहस्यं असकृत् उक्तं अपि भूयः-पुनः मे-मम परमं-प्रकृष्टं वच-वाक्य शृणु**—सर्वगुह्यतम-सर्व गुह्यांहून अत्यंत रहस्य, वारंवार जरी सांगितलें आहे तरी पुन माझें हें उत्कृष्ट वाक्य ऐक —**न भयात् वा न अपि अर्थकारणात् वक्ष्यामि**—मी भयानें किंवा कांहीं-धनादिकाच्या इच्छेनें हें पुनः पुन सांगत नाहीं—**किं तर्हि**—तर मग पुनः पुनः तेंच तें कां सांगत आहेस?—**मे-मम दृढं-अव्यभिचारेण इष्टः-प्रिय असि**—तूं मला दृढ-निश्चयानें इष्ट-प्रिय आहेस—**इति कृत्वा**—म्हणून पुन पुन सांगतों—**ततः-तेन कारणेन ते हितं-परं ज्ञानप्राप्तिसाधनं वक्ष्यामि-कथयिष्यामि**—त्या कारणानें मी तुला हित म्ह० श्रेष्ठ ज्ञानप्राप्तीचें साधन सांगेन—**तत् हि सर्वहितानां हिततमं**—कारण तें ज्ञानप्राप्तीचें साधन सर्व हितांमध्यें अतिशय हित आहे ६४.

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

अन्वयार्थ—मन्मना भव—तूं माझ्याच मध्यें ज्याचें मन आहे असा हो—**मद्भक्त भव**—माझाच भक्त हो—**मद्याजी भव**—माझेंच यजन-पूजन करणारा हो—**मां नमस्कुरु**—मलाच नमस्कार कर—**ते सत्यं प्रतिजाने**—मी तुला सत्य प्रतिज्ञा करून सांगतों—**मां एव एष्यसि**—तूं मला येऊन पोंचशील—**मे प्रिय असि**—कारण तूं मला प्रिय आहेस ६५

किं तदित्याह— मन्मना भव मच्चित्तो भव मद्भक्तो भव मद्भजनो भव मद्याजी मद्यजनशीलो भव मां नमस्कुरु नमस्कारमपि ममैव कुरु । तत्रैवं वर्तमानो वासुदेव

एव सर्वसमर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यस्यागमिष्यसि । सत्यं ते तव प्रतिजाने सत्यां प्रतिज्ञां करोम्येतस्मिन्वस्तुनीत्यर्थः । यतः प्रियोऽसि मे । एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा भगवद्भक्तेरवश्यंभाविमोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति वाक्यार्थः ॥ ६५ ॥

भाष्यार्थ—किं तत् इति आह—तें अत्यंत गुह्य काय आहे, तें सांगतात—**मन्मना भव मच्चित्तः भव मद्भक्तः भव—मद्भजनः भव**—माझ्या ठिकाणींच ज्याचें मन आहे असा हो, माझ्या ठिकाणींच ज्याचें चित्त आहे असा हो, माझा भक्त हो.म्ह॰ माझेंच भजन करणारा हो.—**मद्याजी-मद्यजनशील भव**—माझेंच यजन करणारा हो-माझेंच पूजन करण्याचें ज्याचें शील आहे असा हो—**मां नमस्कुरु-नमस्कारं अपि मम एव कुरु**—नमस्कार सुद्धा मलाच कर (उत्तरार्धाचें व्याख्यान-) —**तत्र एवं वर्तमानः वासुदेवे एव सर्वसमर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनः मां एव एष्यसि-आगमिष्यसि**—या व्यवहारभूमींत अशा रीतीनें वागणारा तूं-वासुदेवामध्येंच ज्यानें सर्व साध्य-साधन प्रयोजनभाव समर्पिला आहे, असा तूं, मलाच प्राप्त होशील. [ज्यानें आपली सर्व वृत्ति माझ्या ठिकाणीं अर्पिली आहे, असा तूं मलाच येऊन पोंचशील.]—**सत्यं ते प्रतिजाने**—मी तुला सत्य प्रतिज्ञा करून सांगतों—**एतस्मिन् वस्तुनि सत्यां प्रतिज्ञां करोमि इत्यर्थः**—याविषयीं मी सत्य प्रतिज्ञा करतों असा याचा भावार्थ—**यतः मे प्रिय असि**—कारण तूं मला प्रिय आहेस म्हणून मी अशी प्रतिज्ञा करतों—**एवं भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं बुद्ध्वा**—याप्रमाणें भगवानाचें सत्यप्रतिज्ञत्व जाणून म्ह॰ भगवानाची प्रतिज्ञा सत्य आहे ती केव्हांहि असत्य होणार नाहीं, असा निश्चय करून—**भगवद्भक्तेः अवश्यंभाविमोक्षफल अवधार्य**—भगवद्भक्तीचें मोक्ष हें फल अवश्य प्राप्त होणारें आहे असा निश्चय करून—**भगवत् शरणैकपरायणः भवेत् इति वाक्यार्थः**—भगवच्छरण होणें हीच एक ज्याची परम गति आहे, हेंच एक ज्याचें श्रेष्ठ साधन आहे, असे व्हाव, असा या वाक्यांचा भावार्थ. ६५.

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६

अन्वयार्थ—सर्वधर्मान्—सर्व धर्म व अधर्म या दोहोंलाहि—**परित्यज्य**—परित्याग करून—**मां एकं**—केवळ मलाच—**शरणं व्रज**—शरण ये—**अहं**—

१ या श्लोकांत सर्व गुह्यांतल्या गुह्य भगवानानीं सांगितलें व तें नवव्या किंवा अठराव्या अध्यायाच्या शेवटीं जसें सांगितलें आहे तशाच प्रकारचें आहे. त्यात मोक्षाचें मुख्य साधन अशी जी भगवत्परायणता तिचाच उपदेश केला आहे. तिलाच आचार्यांनी कर्मयोगनिष्ठेचें परमरहस्य म्हटलें आहे. ज्ञाननिष्ठा हा त्यापुढील पायरी आहे व तीच पुढील श्लोकांत सांगितली आहे.

मी—त्वा—तुला—सर्वपापेभ्यः—सर्व पापांपासून—मोक्षयिष्यामि—सोडवीन—मा शुचः—शोक करूं नकोस ६६

कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरशरणतामुपसंहृत्याथेदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तविहितं वक्तव्यमित्याह—सर्वधर्मान्सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्मास्तान्। धर्मशब्देनात्राधर्मोऽपि गृह्यते नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात् " नाविरतो दुश्चरितात् " " त्यज धर्ममधर्मं च " इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः। सर्वधर्मान्परित्यज्य संन्यस्य सर्वकर्माणीत्येतत्। मामेकं सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्थमीश्वरमच्युतं गर्भजन्मजरामरणवर्जितमहमेवेत्येवमेकं शरणं व्रज न मत्तोऽन्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः। अहं त्वा त्वामेवं निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यः सर्वधर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यो मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन। उक्तं च—' नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ' इति। अतो मा शुचः शोकं मा कार्षीरित्यर्थः ॥

भाष्यार्थ—कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यं ईश्वरशरणतां उपसंहृत्य—कर्मयोगनिष्ठेचें परम रहस्य जी ईश्वरशरणता-ईश्वरपरायणता तिचा उपसंहार करून—अथ इदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तविहितं वक्तव्यं इति आह—आता यापुढें कर्मयोगनिष्ठेचें सर्ववेदान्तविहित सम्यग्दर्शन हें फल सांगावें, म्हणून भगवान् म्हणतात—सर्वधर्मान्-सर्वे च ते धर्माः च सर्वधर्माः तान्—सर्वधर्मांना-सर्व असे जे धर्म ते सर्व धर्म त्या सर्व धर्मांना—धर्मशब्देन अत्र अधर्मः अपि गृह्यते नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात्—धर्मशब्दानें येथें अधर्महि ग्रहण केले जातो कारण येथें नैष्कर्म्य विवक्षित आहे (म्हणजे मुमुक्षूनें धर्माधर्मांचा त्याग करावा, या विषयीं श्रुतिस्मृतिप्रमाण-)—" नाविरतो दुश्चरितात् "—वाईट पापांपासून निवृत्त न झालेला (का अध्याय २-४ पृ (७)—' त्यज धर्मं अधर्मं च '—धर्मांचा त्याग कर व अधर्मांचा त्याग कर (म भा शां ३०९.४०) —इत्यादि श्रुति स्मृतिभ्यः—इत्यादि श्रुतिस्मृति वचनांवरून मुमुक्षूनें धर्माधर्मांचा त्याग करावा असें ठरतें.—सर्वधर्मान् परित्यज्य-सर्वकर्माणि संन्यस्य इत्यर्थः—सर्वधर्मांचा परित्याग करून-सर्व कर्मांचा संन्यास करून, असा याचा अर्थ आहे—मां एकं-सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्थं ईश्वरं अच्युतं गर्भ जन्म जरा मरणविवर्जितं अहं एव इति एवं एकं शरणं व्रज—[illegible] आत्मा, सम, सर्वभूतस्थ, ईश्वर, अच्युत, गर्भ जन्म जरा [illegible] [illegible] [illegible] (म्हणजे [illegible]-)—मत्तः अन्यत् न अस्ति इति अवधारय इत्यर्थः—माझ्याहून दुसरें कांहीं नाहीं, असा निश्चय कर, [illegible]—अहं त्वा-त्वां एवं निश्चितबुद्धिं—[illegible] [illegible] बुद्धि [illegible] [illegible]—सर्वपापेभ्यः-सर्वधर्माधर्मबन्धनरूपेभ्यः स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन मोक्षयिष्यामि—[illegible] [illegible]

करीन (अर्जुन क्षत्रिय असल्यामुळे त्याचा संन्यासद्वारा ज्ञाननिष्ठेत मुख्य अधिकार नाहीं तथापि त्याला पुढें करून त्याच्या द्वारा अधिकाऱ्यांना ज्ञाननिष्ठेचा हा उपदेश केलेला असल्यामुळें त्यांत कांहीं विरोध नाहीं यांविषयीं गीतेचेंच प्रमाण-)—**'नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता'** (अ १०.११ पृ ७४१) **इति उक्तं च**—मी त्याच्यावर दया करण्यासाठीं त्याच्या अन्तःकरणांत स्थित होऊन देदीप्यमान ज्ञानदीपानें अज्ञानजन्य अविवेकास घालवितो, असें म्हटलेंच आहे —**अतः**—मी ईश्वर तुझ्या बंधाचें निरसन करून तुझें रक्षण करणारा असल्यामुळें—**मा शुचः**—**शोकं मा कार्षीः इत्यर्थः**—शोक करूं नको, असा भावार्थ

उपसंहार भाष्य

अस्मिन्हि गीताशास्त्रे परं निःश्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानं किं कर्म वाऽऽहोस्विदुभयमिति । कुतः संदेहः 'यज्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते' 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इत्यादीनि वाक्यानि केवलाज्ज्ञानान्निःश्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' 'कुरु कर्मैव' इत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकर्तव्यतां दर्शयन्ति । एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यतोपदेशात्समुच्चितयोरपि निःश्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत्संशयः । किं पुनरत्र मीमांसाफलम् । नन्वेतदेवैषामन्यतमस्य परमनिःश्रेयससाधनत्वावधारणम् । अतो विस्तीर्णतरं मीमांस्यमेतत् ॥

भाष्यार्थ—(पूर्वापरपर्यालोचनानें गीताशास्त्राचें व्याख्यान करून व उपसंहार करून त्याच्या तात्पर्यार्थाचा निर्धार जरी केला आहे तरी विचारद्वारा त्याचा निश्चय करण्यासाठीं विचार आरंभितात-)—**अस्मिन् हि गीताशास्त्रे परं निःश्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानं किं कर्म वा आहोस्वित् उभयं इति**—या सुप्रसिद्ध गीताशास्त्रांत परम निःश्रेयससाधन कोणतें निश्चित केलें आहे? ज्ञान किंवा कर्म, कीं ज्ञान व कर्म हीं दोन्हीं समुच्चयानें? असा संशय येतो —**कुतः संदेहः**—अहो पण, कांहीं कारणावांचून असा संदेह का येतो? (निरनिराळे अर्थ द्योतन करणारीं अनेक वाक्यें आढळत असल्यामुळें संशय येतो, असें सांगतात-)—**'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' 'ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं' इत्यादीनि वाक्यानि केवलात् ज्ञानात् निःश्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति**—'यज्ज्ञात्वा०' (अ १३ १२

१ रहस्यकार हा श्लोक भक्तिपर आहे,' असें म्हणतात व आचार्य वगैरे 'धर्माबरोबर अधर्मांना सोड असें न म्हणतात त्याला 'अन्यत्रधर्मात् अन्यत्राधर्मात्०' हें काठकवचन आधार आहे, असें म्हणतात पण वस्तुस्थिति तशी नाहीं वरील भाष्य पहा त्यांत आचार्यांनीं आधार दाखविला आहे भक्तिपर उपसंहार वरच्या श्लोकांत झाला वास्तव येथें 'मां एकं शरणं व्रज' हा आत्मनिष्ठ होण्याचाच उपदेश आहे "मला एकट्याला भज" हा अर्थ बरोबर नाहीं 'शरणं व्रज' म्ह० आश्रय कर, मन्निष्ठ हो, ऐक्यज्ञानानें माझ्या स्वरूपास प्राप्त हो, असा येथें उपदेश आहे 'अशोच्यान्०' हा उपक्रम व 'मा शुचः' हा उपसंहार, यावरून शोकनिवृत्ति हाच या गीताशास्त्राच्या उपदेशाचा उद्देश स्पष्ट दिसतो

पृ ९०३) 'ततो मा०' (१८ ५५. प १२२८) इत्यादि वाक्य केवळ ज्ञानानच मोक्षप्राप्ति होते, असें दाखवितात —'कर्मण्येवाधिकारस्ते०' (अ २ ४७.पृ. ९०१) 'कुरु कर्मैव०' (अ. ४ १५ प ३८५) इत्येवमादीनि कर्मणां अवश्यकर्तव्यता दर्शयन्ति—'कर्मण्येवाधिकार ' 'कुरु कर्मैव ' इत्यादि वाक्य कर्मांची अवश्यकर्तव्यता दाखवितात (त्यामुळें कर्मानेंहि मोक्ष मिळतो, असें वाटत)—एव ज्ञानकर्मणो कर्तव्यतोपदेशात् समुचितयो अपि निःश्रेयसहेतुत्व स्यात् इति संशय भवेत्—त्याचप्रमाणें ज्ञान व कर्म यांच्या कर्तव्यतेचा उपदेश केलेला असल्यामुळ समुचित म्ह० ता दान्हा मिळन-त्या दोहोंनाहि मोक्षहेतुत्व आहे, असा सशय येतो (पण जें संदिग्ध व सफल असेल त्याचाच विचार करणें उचित असल्यामुळें वरील प्रश्न संदिग्ध जरी असला तरी त्याच्या निर्णयापासून कांहीं फल जर नसेल तर त्याचा विचार करावयास नको, अशा आशयानें आक्षेप-)—किं पुन रत्र मीमांसाफल—पण या मीमांसेचें फल काय ? (उत्तर-)—ननु एतत् एव एषां अन्यतमस्य परमनिःश्रेयससाधनत्वावधारण—अहो, ज्ञान, कर्म व ज्ञानकर्मसमुच्चय यातील अमुकच एकाला परम निःश्रेयससाधनत्व आहे,असा निश्चय होणें, हेंच याच फल आहे —अतः निस्तीर्णतर मीमांस्यं एतत्—म्हणून म्हणजे विचाराला कारण होणारा संदेह व प्रयोजन या दोहोंचाहि अस्तित्व असल्यामुळें अधिक विस्तारानें हें मीमासा करण्याजोग आहे, याचा सविस्तर विचार करणें योग्यच आहे.

आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रेयसहेतुत्व भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसानत्वात्। क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्ययाऽऽत्मनि नित्यप्रवृत्ता मम कर्माहं कर्ताऽमुष्मै फलायेदं कर्म करिष्यामीतीयमविद्याऽनादिकालप्रवृत्ता। अस्या अविद्याया निवर्तकमयमहमस्मि केवलोऽकर्ताऽक्रियोऽफलो न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चिदित्येवरूपमात्मविषय ज्ञानमुत्पद्यमान कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धेर्निवर्तकत्वात्। तुशब्द पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थो न केवलेभ्य कर्मभ्यो न च ज्ञानकर्मभ्यां समुचिताभ्यां निःश्रेयसप्राप्तिरिति पक्षद्वय निवर्तयति। अकार्यत्वाच निःश्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः। न हि नित्य वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा क्रियते॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाण प्रस्तुत विषय विचारणीय आहे, असे सांगून आता अगोदर सिद्धान्ताचा थोडक्यांत उल्लेख करितात-)—आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रेयसहेतुत्व—केवल आत्मज्ञानालाच मोक्षसाधनत्व आहे कारण—भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसानत्वात्—आत्मज्ञानाला भेदप्रत्ययनिवर्तकत्व असून कैवल्यफलावसानत्व आहे -कैवल्यफलामध्यें त्याचें पर्यवसान होत असत (या सक्षिप्त वाक्याचेंच विवरण-)—क्रिया कारक फलभेदबुद्धि अविद्यया आत्मनि नित्यप्रवृत्ता—क्रिया, कारक, फल यांविषयींची भेदबुद्धि अविद्येन आत्म्यामध्यें नित्य प्रवृत्त झाला आहे —मम कर्म अहं कर्ता अमुष्मै फलाय इदं कर्म करिष्यामि इति इयं अविद्या अनादिकालप्रवृत्ता—माझें कर्म, मी कर्ता, अमुक

फलासाठीं हें कर्म मी करीन, अशा प्रकारची ही अविद्या अनादिकालापासून प्रवृत्त झाली आहे. [अविद्येचा आश्रय आत्मा आहे. त्यामुळें ती अनादि आहे. क्रियाकारकफल-भेदरूप अविद्या त्या मूल अविद्येपासून उद्भवली आहे. ही कार्यरूप अविद्याच अनर्थरूप आहे. ही अनादि अविद्येचें कार्य असल्यामुळें प्रवाहरूपानें अनादि आहे, हें सुचविण्यासाठीच भाष्यांत 'अनादिकालप्रवृत्ता' असें तिला विशेषण दिलें आहे. त्यांतील कारण अविद्येची निवृत्ति करणाऱ्या आत्मज्ञानाचा उपन्यास करितात-]—**अस्याः अविद्यायाः निवर्तकं 'अयं अहं अस्मि' केवलः अकर्ता अक्रियः अफलः न मत्तः अन्यः कश्चित् अस्ति इति एवंरूपं आत्मविषयं ज्ञानं उत्पद्यमानं**—या अविद्येचें निवर्तक-निवृत्ति करणारें हा मी आहें, केवल, अकर्ता, अक्रिय, व अफल आहें. माझ्याहून निराळा दुसरा कोणी जीव किंवा ईश्वर नाहीं, हें अशा स्वरूपाचें उत्पन्न होणार आत्मविषयक-आत्म्याविषयींचें ज्ञान आहे. [हें अशा प्रकारचें ज्ञान पूर्वोक्त कारणाविद्येचें निवर्तक आहे. तें उत्पन्न होताना अविद्येची निवृत्ति करीतच उत्पन्न होतें. सूर्य उदय पावत असताना हळू हळू अंधकाराचा क्षय करीतच जसा उदय पावतो त्याप्रमाणें हें आत्मज्ञान अविद्येचा क्षय करीतच उत्पन्न होतें अर्थात् 'हें ज्ञान उत्पन्न झाल्यावर अविद्येची निवृत्ति करूं शकणार नाहीं, कारण तें अविरोधानें उत्पन्न झालें आहे व उत्पन्न होण्यापूर्वींहि तें त्याची निवृत्ति करूं शकणार नाहीं, कारण ज्याला स्वतःच स्वरूप प्राप्त झालेलें नसतें तें कोणतेंच कार्य करूं शकत नाहीं,' अशी कुशंका काढून आत्मज्ञान अविद्येची निवृत्ति करूं शकत नाहीं, असें म्हणतां येत नाहीं. असो, पण हें ज्ञान कारणाविद्येची निवृत्ति करतें, असें कशावरून ? उत्तर-]—**कर्मप्रवृत्तिहेतुभूतायाः भेदबुद्धेः निवर्तकत्वात्**—कर्मप्रवृत्तीला कारण होणारी जी भेदबुद्धि तिचें निवर्तकत्व ज्ञानाला आहे म्ह० या ज्ञानानें कार्याविद्येची निवृत्ति होते, असें स्पष्ट अनुभवास येतें त्यावरून तें कारणाविद्येचीहि निवृत्ति करतें, हें सिद्ध होतें. (वर भाष्यांत 'आत्मज्ञानस्य तु' येथें 'तु' असा जो शब्द आहे, त्याचा आशय व्यक्त करितात-)—**'तु' शब्दः पक्षद्वयव्यावृत्त्यर्थः**—'तु' हा शब्द पक्षद्वयाची-दोन पक्षांची व्यावृत्ति करण्यासाठीं आहे. (हेंच स्पष्ट करितात-)—**न केवलेभ्यः कर्मभ्यः न च ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां निःश्रेयसप्राप्तिः इति पक्षद्वयं निवर्तयति**—केवळ कर्मांपासून मोक्षप्राप्ति होत नाहीं व समुच्चित ज्ञान व कर्म यांपासून निःश्रेयसप्राप्ति होत नाहीं, याप्रमाणें तो 'तु' शब्द दोन्हीं पक्षांची निवृत्ति करतो. म्ह० असें सुचवितो (याहि कारणानें मुक्ति कर्मांनीं साध्य होणारी नाहीं, असें सांगतात-)—**निःश्रेयसस्य अकार्यत्वात् च कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः**—मोक्षाला अकार्यत्व असल्यामुळें-मोक्ष हें कार्य-उत्पन्न होणारा पदार्थ नसल्यामुळें त्याच्या कर्मसाधनत्वाची अनुपपत्ति आहे [म्ह० तो कर्म या साधनानें साध्य होतो, असें म्हणतां येत नाहीं. कोणतेंहि कार्यच कर्मांनीं उत्पन्न करितां येतें. मोक्ष नित्यसिद्ध आहे. त्यामुळें कर्म हें त्याचें साधन नव्हे. कर्मांचें फल केव्हांहि नित्य असेल असें संभवत नाहीं. 'एष नित्यो

महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्' ब्रह्मज्ञाचा मोक्ष हा नित्य महिमा आहे, तो कर्मानें वाढत नाहीं व कमी होत नाहीं, अशी श्रुति असल्यामुळें मोक्ष नित्य आहे. त्याला कार्यत्व नाहा. त्यामुळें त्याला साधनाची अपेक्षा नाहीं, अशा आशयानें सांगतात-]—**नित्य वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा न हि क्रियते**—नित्य वस्तु कर्मानें किंवा ज्ञानानें नवीन उत्पन्न केली जात नाहीं.

केवलं ज्ञानमप्यनर्थकं तर्हि । नाविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वात् । अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वम् । रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत् । विनिवृत्तसर्पविकल्परज्जुकैवल्यावसानं हि प्रकाशफलं तथा ज्ञानम् । दृष्टार्थानां च छिदिक्रियाग्निमन्थनादीनां व्यापृतकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभावाग्निदर्शनादिफलादन्यफले कर्मान्तरे व्यापारानुपपत्तिर्यथा तथा ज्ञाननिष्ठाक्रियायां दृष्टार्थायां व्यापृतस्य ज्ञात्रादिकारकस्याऽऽत्मकैवल्यफलादन्यफले कर्मान्तरे प्रवृत्तिरनुपपन्नेति न ज्ञाननिष्ठा कर्मसहितोपपद्यते । भुज्यग्निहोत्रादिक्रियावत्स्यादिति चेत् । न, कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण, ज्ञानानेंहि मोक्ष जर केला जात नसेल तर केवल ज्ञानहि मुक्तीच्या उपयोगी नाहीं, असें ठरतें. मग ज्ञानाला मोक्षाचें साधनत्व कसें ? अशी शंका-)—**तर्हि केवलं ज्ञानं अपि अनर्थकं**—तर मग केवल ज्ञान सुद्धा निरुपयोगीच आहे ? (उत्तर-)—**न । अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वात्**—केवल ज्ञान व्यर्थ नाहीं, कारण त्याला अविद्यानिवर्तकत्व आहे. म्ह० तें अविद्येची निवृत्ति करणारें आहे. शिवाय त्याचें कैवल्य हें फल दृष्ट म्ह० साक्षात् अनुभवास येणारें आहे, व अशा साक्षात् कैवल्य फलात त्याचें पर्यवसान होत असतें. (आता याचाच विचार करितात-)—**अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य कैवल्यफलावसानत्व दृष्टं**—अविद्यारूप तमाची निवृत्ति करणाऱ्या ज्ञानाला कैवल्यफलावसानत्व आहे. म्ह० कैवल्य या फलात पर्यवसान पावणें, हा त्याचा भाव-धर्म-स्वभावच आहे. (याविषयीं दृष्टान्त-)—**रज्ज्वादिविषये सर्पादि अज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत्**—रज्ज्वादि विषयातील सर्पादिविषयक अज्ञानतमाची निवृत्ति करणाऱ्या प्रदीपाच्या प्रकाशफलाप्रमाणें-रज्जूच्या ठिकाणीं सर्पादि भासणें हेंच अज्ञानतम, त्याला दीपप्रकाश निरस्त करतो हें प्रसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें ज्ञान अज्ञानतमाचें निवर्तक आहे. (दृष्टान्तात तमोनिवर्तक प्रकाशाचें कोणत्या फलात पर्यवसान होतें ? उत्तर-)—**विनिवृत्तसर्पविकल्परज्जुकैवल्यावसानं हि प्रकाशफलं**—जिच्यावरील सर्पविकल्प निरोधित. निरस्त केला आहे अशा रज्जूचें कैवल्यामध्यें पर्यवसान होणें, विकल्प निवृत्त झाल्यावर केवल निर्विकल्प रज्जूनें स्वरूपानें स्थित होणें, हेंच प्रकाशाचें फल आहे.—**तथा ज्ञानं**—तसेंच ज्ञान आत्मकैवल्यावसान आहे. [प्रदीपप्रकाशाचें सर्पभ्रमनिवृत्तीच्या द्वारा केवल रज्जुस्वरूपातच जसें पर्यवसान होतें त्याप्रमाणें आत्मज्ञानाचेंहि आत्म्याविषयींची जी अविद्या तिच्या निवृत्तीच्या द्वारा आ-

त्याच्या कैवल्यामध्ये पर्यवसान होतें 'अहोपण, ज्ञाननिष्ठेला कारण होणारे जे ज्ञात्रादिक-ज्ञाता, ज्ञान वगैरे त्याची दुसऱ्या कर्मांतहि प्रवृत्ति संभवते यास्तव कर्मासहितच ज्ञाननिष्ठा कैवल्यामध्ये पर्यवसान पावते, असें म्हटलें पाहिजे,' अशी आशंका घेऊन समाधान-]—**यथा दृष्टार्थानां च छिदिक्रिया-अग्निमन्थनादीनां व्यापृतकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभाव-अग्निदर्शनादिफलात् अन्यफले कर्मान्तरे व्यापारानुपपत्तिः**—ज्याप्रमाणें ज्याचें फल दृष्ट-प्रत्यक्ष आहे, अशा तोडणें, अग्नीसाठीं अरणीचें मथन करणें, इत्यादि क्रिया करण्यांत गढून गेलेल्या कर्ता, करण इत्यादि कारकांचा काष्ठाचे दोन भाग करणें, अग्नि उत्पन्न झालेला दिसणें, इत्यादि फलाहून ज्याचें भिन्न फल आहे अशा दुसऱ्या कर्मांत व्यापार संभवत नाहीं,—**तथा ज्ञाननिष्ठाक्रियाया दृष्टार्थायां व्यापृतस्य ज्ञात्रादिकारकस्य आत्मकैवल्यफलात् अन्यफले कर्मान्तरे प्रवृत्तिः अनुपपन्ना**—त्याप्रमाणें जिचें फल दृष्ट म्ह॰ प्रत्यक्ष आहे अशा ज्ञाननिष्ठा क्रियेमध्यें गढून गेलेल्या ज्ञाता, ज्ञान इत्यादि कारकाची आत्मकैवल्य या फलाहून ज्याचें फल भिन्न आहे अशा दुसऱ्या कर्मांत प्रवृत्ति होणें शक्य नाहीं—**इति ज्ञाननिष्ठा कर्मसहिता न उपपद्यते**—म्हणून ज्ञाननिष्ठा कर्मासह असणें शक्य नाहीं (वादी ज्ञाननिष्ठा कर्मासह असूं शकेल, असें दृष्टान्तानें दाखवितो-)—**भुजि-अग्निहोत्रादिक्रियावत् स्यात्**—लौकिक भोजनक्रिया व वैदिक अग्निहोत्रादि क्रिया यांचें जसें एकाच वेळीं अनुष्ठान होऊं शकतें त्याप्रमाणें अग्निहोत्रादिक व ज्ञाननिष्ठा यांचाहि एकाच वेळीं संभव आहे. अग्निहोत्री जसा जेऊं शकतो त्याप्रमाणें तो ज्ञाननिष्ठहि होऊं शकेल!—**इति चेत् न**—म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं.—**कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः**—कारण कैवल्य हें ज्याचें फल आहे असें ज्ञान झाल्यावर क्रियाफलाचें अर्थित्व संभवत नाहीं कर्मफल मिळावें, अशी इच्छाच संभवत नाहीं. [भोजनाचें तृप्ति हें फल मिळाल्यावरहि स्वर्गादिफल किंवा त्याचें अग्निहोत्रादि साधन, यांविषयीं इच्छा होणें शक्य आहे त्यामुळें भोजन व अग्निहोत्रादि यांचा समुच्चय संभवतो पण मुक्ति हें साक्षात् फल देणारी ज्ञाननिष्ठा प्राप्त झाल्यावर स्वर्गादिक किंवा त्याचें साधन कर्म यांविषयीची इच्छाच संभवत नाहीं. त्यामुळें ज्ञाननिष्ठा व कर्म यांचें साहित्य-समुच्चय शक्य नाहीं म्हणूनच भगवानांनीं ज्ञान व कर्म या दोन पृथक् निष्ठा सांगितल्या आहेत]

कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतःसंप्लुतोदके फले कूपतडागादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायामर्थित्वानुपपत्तिः । न हि राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिस्तद्विषयं वार्थित्वम् । तस्मात् न कर्मणोऽस्ति निःश्रेयससाधनत्वम् । न च ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोः । नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षाऽविद्यानिवर्तकत्वेन विरोधात् । नहि तमस्तमसो निवर्तकमतः केवलमेव ज्ञानं निःश्रेयससाधनमिति ॥

भाष्यार्थ—(वरील संक्षिप्त सूत्रवाक्याचाच विस्तार करितात–)—**कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायां अर्थित्वानुपपत्तिः**—कैवल्य–आत्म्याचा निरुपाधिक भाव हें ज्याचें फल आहे असें आत्मज्ञान-साक्षात्कार झाला असता दुसऱ्या फलाविषयीं किंवा त्याच्या साधनभूत कर्माविषयीं अर्थित्व संभवत नाहीं. [ज्ञानी पुरुष इतर फलाची व त्याच्या साधनाची आकांक्षा धरीत नाहीं, याविषयीं दृष्टान्त–]—**सर्वतःसंप्लुतोदकस्थानीये फले कूपतडागादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्**—ज्यात सर्व बाजूंनीं पाणी तुडुंब भरलें आहे अशा समुद्राचें स्नानादि फल प्राप्त झालें असता कूप, तडाग इत्यादिकांना निर्माण करणें या क्रियेमध्यें व त्यातील स्नानादि क्रियेमध्यें कोणाचेंहि अर्थित्व संभवत नाहीं, (सिंधु भागीरथीसारखी नदी मिळाल्यावर विहीर खणावी, किंवा तळें बांधावें व त्यात आपण स्नान पानादि करावें, अशी इच्छा कोणी कधीं करीत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे, तसेंच प्रकृत ज्ञानाविषयीं जाणावें. निरतिशय फल देणारें ज्ञान प्राप्त झालें असता सातिशय–मर्यादित–परिच्छिन्न फल देणाऱ्या कर्मांची इच्छा होत नाहीं, याविषयीं दृष्टान्त–)—**राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रप्राप्तिफले व्यापारोपपत्तिः च तद्विषयं अर्थित्वं न हि**—राज्याची प्राप्ति हें ज्याचें फल आहे अशा कर्मामध्यें गढून गेलेल्या–त्यासाठीं प्रयत्न करणाऱ्या पुरुषाचा एक शेत मिळणें हें ज्याचें फल आहे अशा कर्माविषयीं प्रयत्न संभवत नाहीं किंवा त्याला त्याचें अर्थित्व–आकांक्षाहि संभवत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे.—**तस्मात् कर्मणः निःश्रेयससाधनत्वं न अस्ति**—तस्मात् कर्माला मोक्षसाधनत्व नाहीं (ज्ञान व कर्म याचें सह अनुष्ठान संभवत नाहीं, म्हणून जें वर म्हटलें होतें त्याचा उपसंहार–)—**च समुच्चितयोः ज्ञानकर्मणोः न**—आणि समुच्चित ज्ञान व कर्म यानांहि मोक्षाचें साधनत्व नाहीं. [कारण प्रकाश व अंधकार याप्रमाणें परस्पर विरुद्ध असलेल्या ज्ञान-कर्मांना एका फलाचें साधनत्व संभवत नाहीं. ' अहोपण, ज्ञानच मोक्षाला साधून देत असताना आपल्याला साहाय्य करणारें या नात्यानें कर्मांची अपेक्षा करतें, कारण करणाला–साधनाला उपकरणाची–उपसाधनाची अपेक्षा असते ' या आक्षेपाचें समाधान–]—**कैवल्यफलस्य ज्ञानस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा अपि न**—कैवल्य हें ज्याचें फल आहे अशा ज्ञानाला कर्मांच्या साह्याची अपेक्षाहि नसते [ज्ञान आपल्या उत्पत्तीसाठीं यज्ञादि कर्मांची अपेक्षा जरी करीत असलें तरी उत्पन्न झालेलें ज्ञान फलासाठीं त्याची अपेक्षा करीत नाहीं.

१ ज्ञानकर्मसमुच्चयाचें हें खंडन वाचकांना मनन करण्यासारखें आहे. यावरून आचार्यांचा पक्ष किती युक्तियुक्त आहे तें कोणाच्याहि ध्यानात येईल. रहस्यकारांनी दा वाद दरोबर समजून न घेतां उगाच त्यावर दोष देण्याचा यत्न केला आहे पण त्यावरून ज्ञानकर्मसमुच्चय सिद्ध होत नाहीच. शिवाय आचार्य ज्या कर्मांना ज्या ज्ञानाशीं समुच्चय संभवत नाहीं असें म्हणतात तें कर्म व ज्ञान रहस्यकारांना मुळींच इष्ट नाहीं. वाचकांना हें सर्व उपसंहारभाष्य लक्षपूर्वक वाचावें, अशी आम्ही शिफारस करतों.

कारण ज्ञानोत्पत्ति झाली कीं मुक्ति तात्काल व अवश्य मिळते. त्यामुळे ती केवल ज्ञानाधीनच आहे कर्माधीन नाही. आता ज्ञान उपकरण—इतिकर्तव्यता या नात्यानें कर्माची अपेक्षा करतें, अशी जी वादाची कल्पना आहे त्याविषयी म्हणतात–]—**अविद्यानिवर्तकत्वेन विरोधात्**—ज्ञानाला अविद्यानिवर्तकत्व आहे आणि अविद्या व तिचें कार्य क्रिया कारक फलभेदबुद्धि याच्या योगानेंच कर्म होतें त्यामुळें त्याचा अद्वैत ज्ञानाशी विरोध आहे म्हणून कर्म ज्ञानाचें उपकरणच होऊ शकत नाहीं अर्थात् ज्ञान फलासाठीं कर्माची अपेक्षा करीत नाहीं (अहोपण, कर्महि जर ज्ञानाप्रमाणेंच अज्ञाननिवर्तक असेल तर त्याचा विरोध कसा ? उत्तर–)—**तमः तमस निवर्तक न हि**—तम तमाचें निवर्तक होऊ शकत नाही, हे प्रसिद्ध आहे—**अत**—म्हणून म्ह० केवल कर्माचा किंवा ज्ञानसमुचित कर्माचा मोक्षाशी साक्षात् संबंध नसल्यामुळें—**केवलं एव ज्ञानं निःश्रेयससाधनं इति**—केवल ज्ञानच मोक्षाचें साधन आहे, ही गोष्ट सिद्ध झाली.

न। नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तेः कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत्तावत्केवलज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्येतदसत् । यतो नित्यानां कर्मणां श्रुत्युक्तानामकरणे प्रत्यवायो नरकादिप्राप्तिलक्षणः स्यात् । नन्वेवं तर्हि कर्मभ्यो मोक्षो नास्तीत्यनिर्मोक्ष एव । नैष दोषो नित्यत्वान्मोक्षस्य । नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात्प्रत्यवायस्याप्राप्तिः । प्रतिषिद्धस्य चाकरणादनिष्टशरीरानुपपत्तिः । काम्यानां च वर्जनादिष्टशरीरानुपपत्तिः । वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये पतितेऽस्मिन्शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावादात्मनो रागादीनां चाकरणात्स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमितिरयत्नसिद्धं कैवल्यमिति ॥

भाष्यार्थ—(केवल ज्ञान मुक्तीचें साधन आहे, असें जें सांगितलें त्याचा निषेध करणारा वादी शंका घेतो–)—**न**—हा सिद्धान्त बरोबर नाही कारण—**नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्ते**—नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न केल्यास प्रत्यवायाची प्राप्ति होत असते—**च कैवल्यस्य नित्यत्वात्**—आणि कैवल्यास नित्यत्व आहे. (या संग्रहवाक्यांतील पहिल्या ' न ' या निषेधार्थी निपाताचें स्पष्टीकरण–)—**यत् तावत् केवलज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिः इति एतत् असत्**—आता अगोदर केवल ज्ञानानेंच कैवल्याची प्राप्ति होते, असें जें म्हटलें आहे तें असत्—बाधित होणारें आहे. (त्याविषयी संग्रहवाक्यांत ' नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्ते ' असा जो हेतु सांगितला होता त्याचें उपपादन–)—**यतः श्रुत्युक्तानां नित्यानां कर्मणां अकरणे नरकादिप्राप्तिलक्षणः प्रत्यवायः स्यात्**—कारण वेदोक्त नित्य कर्मांचें अनुष्ठान न केल्यास नरकादिप्राप्तिरूप फल देणारा प्रत्यवाय प्राप्त होईल (यास्तव ज्ञानवानाला [illegible] नित्यानुष्ठान आवश्यक आहे त्यामुळें केवल ज्ञानच कर्माचें निमित्त आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. आतां वरील संग्रहवाक्यांत ' कैवल्यस्य च नित्यत्वात् ' असें जें म्हटलें आहे तें कशानें स्पष्ट करण्याकरितां आहे तें सांगतात–)—**ननु एवं तर्हि कर्मभ्यः मोक्षः नास्ति इति अनिर्मो·**

क्ष. एव—अहोपण, असे जर आहे तर म्ह० श्रौत नित्यनैमित्तिक कर्मे न केल्यास प्रत्यवायप्राप्ति होते, ह्मणून त्याचे अनुष्ठान अवश्य केले पाहिजे, असे जर ह्मटलें तर ज्ञानाशीं समुच्चित किंवा असमुच्चित अशा कोणत्याच कर्मांपासून मोक्ष मिळणे शक्य नाहीं,' असें वर सांगितलेलें असल्यामुळे व केवल ज्ञान हें त्याचें साधनच नसल्यामुळे जिला कांही साधनच राहिलेलें नाहीं अशी मुक्ति सिद्ध होणार नाही, असा भावार्थ. (पण 'कैवल्यस्य च नित्यत्वात्' इत्यादिकाचें स्पष्टीकरण करणारा वादीच अनिर्मोक्ष प्रसंगाचा निषेध करितो-)—एष दोष न मोक्षस्य नित्यत्वात्—पण मोक्षाला नित्यत्व असल्यामुळे हा अनिर्मोक्षप्रसंगरूप दोष येत नाहीं (मुक्ति नित्य असल्यामुळें ती यत्नावाचून सिद्ध होते त्यामुळे अनिर्मोक्षप्रसंग येत नाही, याचेच स्पष्टीकरण) —नित्यानां कर्मणां अनुष्ठानात् प्रत्यवायस्य अप्राप्ति—नित्य कर्मांच्या अनुष्ठानामुळें प्रत्यवायाची प्राप्ति होत नाही—प्रतिषिद्धस्य च अकरणात् अनिष्टशरीरानुपपत्ति—आणि प्रतिषिद्ध कर्मांचें आचरण न केल्यानें अनिष्टशरीराचीहि उपपत्ति होत नाही—काम्यानां च वर्जनात् इष्टशरीरानुपपत्ति—व काम्य कर्मांना वर्ज केल्यामुळें इष्ट शरीराची अनुपपत्ति होते—वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये अस्मिन् शरीरे पतिते—आणि वर्तमानशरीराच्या आरंभक कर्मांचा म्ह० प्रारब्ध कर्मांचा फलोपभोगानें क्षय होऊन हें शरीर पडलें असतां—च देहान्तरोत्पत्तौ कारणाभावात्—आणि दुसरा देह उत्पन्न होण्याचें कांहीं कारणच उरलेलें नसल्यामुळें [म्ह० नित्यकर्मानुष्ठान केल्यामुळें नरक देणारा प्रत्यवाय लागत नाहीं, काम्य कर्में सोडल्यानें देवादि इष्ट देहाची प्राप्ति होत नाही व निषिद्ध कर्में सोडल्यानें पश्वादि अनिष्ट देहाची प्राप्ति होत नाही, याप्रमाणें दुसऱ्या जन्माचें कारणच नसल्यामुळें पुनर्जन्म संभवत नाही अहोपण रागादि दोषामुळें दुसरें कर्म होईल व त्यामुळें देहान्तरप्राप्ति होईल, असें कोणी म्हणेल ह्मणून सांगतात-]—रागादीनां च अकरणात् रागादि दोष न केल्यानें रागादिकांचा त्याग केल्यानें—आत्मनः स्वरूपावस्थानं एव कैवल्यं इति—व आत्म्याचें स्वरूपीं अवस्थान हेंच कैवल्य, असें असल्यामुळें—अयत्नसिद्धं कैवल्यं इति—कैवल्य अयत्नसिद्ध आहे. ते यत्नावाचून सिद्ध होणारें आहे, त्याच्यासाठीं कांही यत्न करावयास नको

अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्यानारब्धकार्यस्योपभोगानुपपत्तेः क्षयाभाव इति चेत् । न, नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थत्वान्नित्यकर्मणाम् । आरब्धानां चोपभोगेनैव कर्मणां क्षीणत्वादपूर्वाणां च कर्मणामनारम्भेऽयत्नसिद्धं कैवल्यमिति ॥

भाष्यार्थ—(यावर मध्यस्थाचा आक्षेप-)—अतिक्रान्त अनेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्य अनारब्धकार्यस्य उपभोगानुपपत्तेः क्षयाभावः इति चेत्—अहोपण, या जन्मापूर्वीच्या अनेक जन्मान्तरीं केलेल्या स्वर्गनरकादिप्राप्ति हें फल देणाऱ्या पण ज्याच्या कार्याला आरंभ झालेला नाहीं, अशा म्ह०

संचित कर्माच्या फलाचा उपभोग या जन्मी होणें अशक्य असल्यामुळें त्याचा क्षय होत नाहीं. अनंत जन्मांतरकृत इष्टानिष्ट संचित कर्मे हेंच दुसऱ्या जन्माचें कारण अवशिष्ट असतें, त्यामुळें या एकाच जन्मीं काम्य निषिद्ध कर्मांचा त्याग करून नित्य कर्मांचें अनुष्ठान केल्यानें अनायासानें मोक्ष मिळेल ही आशा व्यर्थ आहे म्हणून म्हणाल तर (वादी त्याचें समाधान सांगतो-)—न। **नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः**—तें बरोबर नाहीं, कारण नित्यकर्मांचें अनुष्ठान करीत असतांना होणारे जे आयास तेंच दुःख तसलें दुःख होणें हाच त्या संचितकर्माच्या फलाचा उपभोग होय असें म्हणणें उपपन्न होत असल्यामुळें त्यासाठीं दुसरा जन्म घेण्याचें कारण नाहीं. [अहो पण नित्यादि कर्मानुष्ठानाचे वेळीं होणारें जें दुःख हेंच पूर्वसंचिताचें फल आहे असें जरी म्हटलें तरी तें दुःख हें पापाचें फल असल्यामुळें नित्यकर्मानुष्ठानानें पूर्वसंचित पापाचा निवृत्ति होते असें जरी मानलें तरी यामुळेंच पुण्याची निवृत्ति होणें शक्य नाहीं. कारण नित्य कर्म व दुरित यांचा जसा विरोध आहे तसा नित्य कर्म व पुण्य यांचा विरोध नाहीं. त्यामुळें संचित पुण्यासाठीं तरी दुसरा जन्म घ्यावा लागेल, अशी आशंका घेऊन वादी दुसरा पक्ष सांगतो-]—**प्रायश्चित्तवत् वा नित्यकर्मणा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थत्वात्**—किंवा प्रायश्चित्ताप्रमाणें नित्यकर्मे पूर्वी संचित केलेल्या पापाचा क्षय करण्यासाठीं आहेत, त्यामुळें तीं दुसऱ्या जन्माला कारण होत नाहीत (तथापि आरब्धकर्मामुळेंच दुसरा जन्म घ्यावा लागेल, कारण अनेक जन्म देणारीं प्रारब्ध असतें यावर उत्तर-)—**आरब्धानां च कर्मणां उपभोगेन एव क्षीणत्वात्**—आणि प्रारब्धकर्मांचा तर उपभोगानेंच क्षय झालेला असतो (अद्यापि पूर्वी न केलेल्या कर्माचा असा जरी क्षय झाला तरी कांहीं अपूर्व म्हणजे या जन्मीं केलेलीं कर्मेच दुसऱ्या जन्माचा आरंभ करतील, अशी आशंका घेऊन सांगतात)—**अपूर्वाणां च कर्मणां अनारम्भे कैवल्यं अयत्नसिद्धं इति**—आणि अपूर्व कर्मांचा आरंभच न होऊं दिल्यास-त्यांचा अनारंभ न्यास केल्यास अनायासानें-आपोआपच सिद्ध होईल.

न, 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इति विद्याया अन्यः पन्था मोक्षाय न विद्यत इति श्रुतेश्चर्मवदाकाशवेष्टनासम्भववदविदुषो मोक्षासम्भवश्रुतेर्ज्ञानात्कैवल्यमाप्नोति च पुराणस्मृतेरनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेश्च यथापूर्वोपात्तानां दुरितानामनारब्धफलानां सम्भवस्तथा पुण्यानामप्यनारब्धफलानां स्यात्सम्भवः। तेषां च देहान्तरमकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः। धर्माधर्महेतूनां च रागद्वेषमोहानामन्यत्रात्मज्ञानादुच्छेदानुपपत्तेर्धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः। नित्यानां च कर्मणां पुण्यफलत्वश्रुतेर्वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा इत्यादिस्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः॥

भाष्यार्थ—(नित्यादि कर्मांनेच मोक्ष मिळतो या पक्षाचें श्रुतीच्या आधारानें खंडन करतात-)—न—हें म्हणणें बरोबर नाहीं— **तमेव विदित्वा अतिमृ**

त्युं एति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय–' इति विद्यायाः अन्यः पन्थाः मोक्षाय न विद्यते इति श्रुतेः—' त्या आत्म्यालाच जाणून मृत्यूचें उल्लंघन करितो, मोक्षाला ज्ञानावाचून दुसरा मार्ग नाहीं, ' अशा अर्थाच्या श्वेताश्वतरश्रुतीत (३.८) ज्ञानावाचून मोक्षाचें दुसरें साधन नाहीं, असें सांगितलें आहे.–त्याचप्रमाणें —चर्मवत् आकाशवेष्टनासंभववत् अविदुषः मोक्षासंभवश्रुतेः—चामड्याला जसें गुंडाळतां येतें त्याप्रमाणें आकाशाला गुंडाळतां येणें अशक्य आहे. आकाशाला गुंडाळणें जसें अशक्य, आकाशवेष्टनाचा जसा असंभव तसाच अविद्वानाच्या मोक्षाचा असंभव सांगणारी श्वेताश्वतर श्रुति आहे [' यदा चर्मवत् आकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः । तदा देवं अविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥' श्वेता. अ ६. २० म्ह॰ जेव्हां मानव चामड्याप्रमाणें आकाशाला गुंडाळतील तेव्हां देवाला जाणल्यावांचून त्यांच्या दुःखाचा अन्त होईल, अशी ती मूळ श्रुति आहे.]—ज्ञानात् कैवल्यं आप्नोति इति च पुराणस्मृतेः—ज्ञानानें कैवल्यप्राप्ति होते, अशी पुराणस्मृतिहि आहे.—च अनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेः—शिवाय तुम्हीं वर सांगितलेला न्याय, त्याला अनुकूल असें प्रमाण नसल्यामुळें, आभासरूप आहे. त्यामुळें ज्यांच्या फलाचा आरंभ झालेला नाहीं अशा पुण्यकर्मांचा भोगावाचून क्षय होणें अशक्य –अनुपपन्न असल्यामुळें ज्ञानावाचून मोक्ष मिळणें शक्य नाहीं. (संचित पुण्यकर्मांचा संभवच नाहीं, म्हणून म्हणाल तर सांगतो–)—यथा पूर्वोपात्तानां अनारब्धफलानां दुरितानां संभवः तथा अनारब्धफलानां पुण्यानां अपि संभवः स्यात्—ज्याप्रमाणें पूर्वजन्मीं संपादन केलेल्या व ज्यांच्या फलाचा आरंभ झालेला नाहीं अशा संचित पापकर्मांचा संभव आहे असें म्हणतां व त्यांच्या क्षयासाठीं नित्यकर्मानुष्ठान सांगतां, तसा ज्यांच्या फलाचा आरंभ झालेला नाहीं अशा संचित पुण्याचाहि संभव आहे—च तेषां देहान्तरं अकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः —व त्या संचित पुण्यकर्मांचा दुसऱ्या देहाचा आरंभ केल्यावाचून क्षय होणें अशक्य झालें असतां मोक्षाचा अनुपपत्ति होते (याहि कारणानें कर्मक्षयाची अनुपपत्ति झाल्यामुळें मोक्षाची अनुपपत्ति होते, असें सांगतात–)—धर्माधर्महेतूनां च राग द्वेष मोहानां अन्यत्र आत्मज्ञानात् उच्छेदानुपपत्तेः धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः—आणि धर्म व अधर्म यांना कारण होणाऱ्या राग द्वेष-मोहाचा आत्मज्ञानावाचून उच्छेद –क्षय होणें शक्य नसल्यामुळें राग-द्वेषादिकांमुळेंच उद्भवणाऱ्या धर्माधर्मांचा उच्छेद होऊं शकत नाहीं. (त्यामुळेंहि ज्ञानावांचून मुक्तीचा असंभव आहे. आतां ' कर्मणा पितृलोकः ' या श्रुतीचा आश्रय करून कर्मांचा क्षय न होण्याचें आणखी एक कारण सांगतात–)—च नित्यानां कर्मणां पुण्यलोकफलश्रुतेः—आणि नित्यकर्मांच पुण्यलोकप्राप्ति हें फल सांगणारी श्रुति असल्यामुळें कर्मानें मोक्ष मिळणें शक्य नाहीं.—' वर्णाः च आश्रमाः स्वकर्मनिष्ठाः' इत्यादिस्मृतेः च कर्मक्षयानुपपत्तिः —' स्वकर्मनिष्ठ वर्ण व आश्रम मरणोत्तर पुण्यलोकीं जातात व तेथें कर्मफलाचा अनु-

भव घेऊन अवशिष्ट कर्मामुळें विशिष्ट जन्म घेतात असें (पृ ११०५) स्मृतिवचन असल्यामुळें कर्मक्षयाचा असंभव आहे (ज्ञानावांचून कर्मक्षय नाहीं व कर्मक्षयावांचून मोक्ष नाहीं, असा याचा भावार्थ)

ये त्वाहुर्नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वात्पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव न तु तेषां स्वरूपव्यतिरेकेणान्यत्फलमस्त्यश्रुतत्वाज्जीवनादिनिमित्ते च विधानादिति । न, अप्रवृत्तानां फलदानासंभवाद्दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् । यदुक्तं पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं भुज्यत इति तदसत् । न हि मरणकाले फलदानायानङ्कुरीभूतस्य कर्मणः फलमन्यकर्मारब्धे जन्मन्युपभुज्यत इत्युपपत्तिः । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायाग्निहोत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि नरककर्मफलोपभोगानुपपत्तिर्न स्यात् । तस्य दुरितदुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेश्च, अनेकेषु हि दुरितेषु संभवत्सु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वन्द्वरोगादिबाधानिमित्तं न हि शक्यते कल्पयितुं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितफलं न शिरसा पाषाणवहनादिदुःखमिति ॥

भाष्यार्थ—(आतां पूर्ववाद्याच्या शंकेचा अनुवाद करून समाधान करितात–)—**तु ये आहुः**—पण जे कित्येक म्हणतात कीं—**नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वात् पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलं एव**—नित्यकर्में दुःखरूप असल्यामुळें पूर्वी केलेल्या पापकर्मांचें तें फलच आहे —**तु तेषां स्वरूपव्यतिरेकेण अन्यत् फलं न अस्ति**—व स्वरूपावांचून त्याचें दुसरें कांहीं फलच नाहीं, कारण—**अश्रुतत्वात्**—जेथें त्याचा विधि आहे तेथें फल सांगितलें नाहीं (पण त्याचें जर कांहीं फलच नसेल तर वेद त्याचें विधानहि करणार नाहीं, म्हणून म्हणावें तर–)—**जीवनादिनिमित्ते च विधानात् इति**—जीवनादिनिमित्तानेंच त्याचें विधान केलेलें आहे [त्यामुळें कामना हें निमित्त नसल्यामुळें त्याचें विधानच संभवत नाहीं, असें म्हणतां येत नाहीं कारण जीवन हेंच त्याचें निमित्त आहे याप्रमाणें आक्षेपाचा अनुवाद करून आचार्य त्याचें समाधान सांगतात–]—**न । अप्रवृत्तानां फलदानासंभवात् दुःखफलविशेषानुपपत्तिः च स्यात्**—असें नाहीं जीं कर्में फल देण्यास प्रवृत्त झालीं नाहींत–ज्या फलोन्मुख झालीं नाहींत त्यांच्या फलदानाचा असंभव आहे त्यामुळें दुःखफलविशेषाची अनुपपत्ति होते (या संग्रहवाक्यांतील 'न' या निषेधार्थी शब्दाचें विवरण–)—**पूर्वजन्मकृतदुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं भुज्यते इति यत् उक्तं तत् असत्**—पूर्वजन्मीं केलेल्या पाप कर्मांचें फल या जन्मीं नित्यकर्मानुष्ठानाच्या आयासाचें दुःख या रूपानें भोगलें जातें, असें जें वर म्हटलें आहे तें खोटें आहे (संग्रहवाक्यांतील 'अप्रवृत्तानां०' इत्यादि हेतूचें स्पष्टीकरण–)—**हि मरणकाले फलदानाय अनङ्कुरीभूतस्य कर्मणः फलं अन्यकर्मारब्धे जन्मनि उपभुज्यते इति न उपपत्तिः**—कारण मरणसमयीं फल

देण्यासाठीं अंकुरीभूत न झालेल्या–फलोन्मुख न झालेल्या कर्मांचें फल दुसऱ्याच कर्मानें आरंभिलेल्या जन्मामध्यें भोगलें जातें, याविषयीं कांही उपपत्ति नाहीं [ज्या कर्मानें या देहाचा आरंभ झाला असेल त्याच कर्माचें फल या जन्मीं भोगणें उचित आहे जें पाप पूर्व जन्मांतील मरणाच्या वेळीं फलोन्मुखच झालेलें नाहीं, त्याचें फल नित्य कर्मानुष्ठानाचे आयास या रूपानें मिळणें शक्य नाहीं.]—**अन्यथा स्वर्गफलोपभोगार्थ अग्निहोत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि नरककर्मफलोपभोगानुपपत्ति न स्यात्**—नाहीं तर स्वर्ग या फलाचा उपभोग घेण्यासाठीं अग्निहोत्रादि कर्मांनीं ज्याचा आरंभ केला आहे अशा जन्मांत नरक या कर्मफलाच्या उपभोगाची अनुपपत्ति होणार नाहीं म्ह० स्वर्गांतहि नरकभोग घडूं शकेल। (समाहृवाक्यांत ' दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् ' असें जें म्हटलें आहे त्याचें विवरण–)—**च तस्य दुरितदुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेः**—शिवाय त्या नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख झाला पापाचें दुःखविशेषफलत्व आहे, असें म्हणतां येत नाहीं या विशेष पापाचें हें विशिष्ट फल, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण—**अनेकेषु हि भिन्नदुःखसाधनफलेषु दुरितेषु संभवत्सु**—भिन्न भिन्न प्रकारचें दुःख देणें हेंच ज्यांचें फल आहे अशीं अनेक पापें संभवत असतांना—**नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वंद्वरोगादिबाधानिमित्तं कल्पयितुं न हि शक्यते**—नित्य कर्मांचें अनुष्ठान करितांना होणारे जे आयास व त्यामुळें होणारें दुःख तेवढेंच काय तें त्या सर्व पापांचें फल आहे अशी कल्पना केल्यास राग द्वेषादि द्वंद्वामुळें होणारी पीडा व रोगादिकांची पीडा यांचें कांहींच निमित्त कल्पितां येणार नाहीं कारण—**नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितफलं शिरसा पाषाणवहनादिदुःखं न इति**—नित्यकर्मानुष्ठानायास दुःख हेंच पूर्वकृत पापाचें फल आहे, मस्तकानें पाषाण वाहणें वगैरे निमित्तानें होणारें दुःख हें पूर्वकृत पापाचें फल नव्हे, असें म्हणावें लागणार! [संचित पाप कर्में अनंत संभवतात. तीं सर्व एकाच प्रकारचें दुःख देणारीं नसून अनेक प्रकारचीं दुःखें देणारीं असणार, हें निर्विवाद आहे पण त्या सर्वांचें नित्यकर्मानुष्ठानायासरूप दुःख हें एकच फल आहे असें म्हणणें अयोग्य आहे कारण हेतु अनेक प्रकारचा असतांना त्याचें फल एक प्रकारचेंच संभवत नाहीं शिवाय पूर्व पापाचें तेवढेंच फल मानल्यास राग द्वेषादिप्रयुक्त दुःख व रोगादिकामुळें होणार दुःख याचें निमित्त पाप नव्हे असें म्हणावें लागेल शिवाय नित्यकर्मानुष्ठानायास दुःख हेंच पापाचें फल व इतर कावाडकष्ट वगैरे करावयास लागणें, हें पापाचें फल नव्हे, हें म्हणणें अगदीं युक्तिशून्य आहे तस्मात् नित्यकर्मानुष्ठानायास दुःख हेंच पूर्व संचित पापाचें फल आहे, ही कल्पना अगदीं अग्राह्य आहे]

अप्रकृतं चेदमुच्यते नित्यकर्मानुष्ठायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति । कथम्, अप्रसूतफलस्य पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृतं तत्र प्रसूतफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवानप्रसूतफलस्येति । अथ सर्वमेव पूर्वकृत

दुरितं प्रसूतफलमेवेति मन्यते भवांस्ततो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणमयुक्तं नित्यकर्मविध्यानर्थक्यप्रसङ्गश्चोपभोगेनैव प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्ते. । किंच श्रुतस्य नित्यस्य दुःखं कर्मणश्चेत्फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासादेव तद् दृश्यते व्यायामादिवत्तदन्यस्येतिकल्पनानुपपत्ति. । जीवनादिनिमित्ते च विधानान्नित्य नां कर्मणाम् ॥

भाष्यार्थ—(शिवाय हे म्हणणें अप्रस्तुत आहे, असें सांगतात-)—**नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफल इति इदं अप्रकृतं च उच्यते**—नित्यकर्मांचें अनुष्ठान करीत असताना होणारे जे आयास, हेंच दुःख पूर्वकृत पापकर्माचें फल आहे, असें जें वर म्हटलें आहे तें अप्रकृत आहे.—**कथं**—तें कसें ?—**अप्रसूतफलस्य पूर्वकृतदुरितस्य क्षयः न उपपद्यते इति प्रकृतं**—ज्याचें फल मिळालेलें नाहीं, अशा पूर्वकृत दुरिताचा क्षय उपपन्न होत नाहीं, हा प्रकृत विषय आहे.—**तत्र भवान् प्रसूतफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं आह न अप्रसूतफलस्य इति**—पण त्यासंबंधीं तूं ज्याच्या फलाला आरंभ झाला आहे अशा कर्माचें फल नित्यकर्मानुष्ठानासदुःख आहे, असें सांगत आहेस,ज्याच्या फलाला आरंभ झालेला नाहीं, त्याचें तें फल आहे, असें कांहीं सांगत नाहींस. म्हणून हें सांगणें प्रकृत विषयाला सोडून आहे.—**अथ सर्वं एव पूर्वकृतं दुरितं प्रसूतफलं एव इति मन्यते भवान्**—बरें, सर्वच पूर्वजन्मकृत दुरित फलोन्मुख झालेलेंच आहे, असें तूं मानीत असशील—**ततः नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं एव फलं इति विशेषणं अयुक्तं**—तर नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख हेंच त्याचें फल आहे, असें विशेषण अयुक्त होतें.—**च नित्यकर्मविध्यानर्थक्यप्रसङ्गः**—व नित्यकर्मांच्या विधीला आनर्थक्य आहे, तो विधि व्यर्थ आहे, असें म्हणण्याचा प्रसंग येतो. कारण—**प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः उपभोगेन एव क्षयोपपत्तेः**—ज्याच्या फलाला आरंभ झाला आहे, जें फलोन्मुख झालें आहे, अशा पापकर्मांचा उपभोगानेंच क्षय होणें सर्वथा युक्त होय. (त्यामुळे त्यासाठीं नित्यकर्मांचा विधि नको.)—**किंच श्रुतस्य नित्यस्य कर्मणः दुःखं चेत् फलं तत् व्यायामादिवत् नित्यकर्मानुष्ठानायासात् एव दृश्यते**—शिवाय विहित नित्यकर्मांचें दुःख हेंच जर फल असेल तर तें व्यायामादिकाप्रमाणें नित्यकर्मानुष्ठानाच्या आयासामुळेच अनुभवास येईल !—**तत् अन्यस्य इति कल्पनानुपपत्तिः**—त्यामुळें तें दुःख दुसऱ्या दुरिताचें फल आहे, ही कल्पना करणें अयोग्य आहे.[व्यायामादि केल्यास जें दुःख होतें तें दुसऱ्या कोणत्या तरी पापाचें फल आहे असें म्हणता येत नाहीं. कारण तें त्याचेंच फल आहे, हें प्रसिद्ध-सिद्ध आहे.तसेंच वेदोक्त नित्यकर्मांचें अनुष्ठान करिताना जे आयास होतात त्यांपासून होणारें दुःख हें त्याचेंच फल मानलें पाहिजे. कारण त्यामुळेंच तें होतें. म्हणून तें पूर्व दुरिताचें फल आहे, या म्हणण्यात कांहीं उपपत्ति नाहीं.शिवाय दुःख हेंच जर नित्यकर्माचें फल असेल तर त्याचें अनुष्ठान करण्यापेक्षां तें न करणेंच चांगलें, अशी आशंका घेऊन सांगतात-]—**च**

नित्यानां कर्मणां जीवनादिनिमित्ते विधानात्—आणि नित्यकर्मांचें जीवनादि निमित्तानें विधान केलें आहे म्ह० जिवंत राहणें हेंच त्याच्या अनुष्ठानाचें निमित्त आहे त्यामुळें जिवंत असेपर्यंत त्याचें अनुष्ठान केलेंच पाहिजे

प्रायश्चित्तवत्पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः । यस्मिन्पापकर्मनिमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं न तु तस्य पापस्य तत्फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलं जीवनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत नित्यप्रायश्चित्तयोर्नैमित्तिकत्वाविशेषात् ॥

भाष्यार्थ—(नित्य कर्मांना पूर्वकृत पापाचें फलत्व नाहीं, याविषयी आणखी हेतु-)—**प्रायश्चित्तवत् पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः**—प्रायश्चित्त कर्माप्रमाणें नित्य कर्मांना पूर्वकृतदुरिताचें फल म्हणणें अनुपपन्न आहे—**यस्मिन् पापकर्मनिमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं तत् तु तस्य पापस्य फलं न**—ज्या पापकर्माच्या निमित्तानें जें प्रायश्चित्त विहित असतें तें त्या पापाचें फल नव्हेच (त्या निमित्तभूत पापाचें तें फल नव्हे हें खरें, पण प्रायश्चित्ताचें अनुष्ठान करिताना होणारें जें दुःख तें त्या पापाचें फल आहे, अशी शंका-)—**अथ तस्य एव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलं**—पण त्याच पाप या निमित्ताचें प्रायश्चित्तदुःख हें फल आहे, म्हणून म्हणावें तर—**जीवनादिनिमित्तं अपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्य एव तत् फलं प्रसज्येत**—जीवनादि निमित्तानें होणारें नित्यकर्मानुष्ठानायासरूप दुःखहि जीवनादिनिमित्ताचेंच तें फल आहे, असें म्हणण्याचा प्रसंग येईल कारण—**नित्य प्रायश्चित्तयोः नैमित्तिकत्वाविशेषात्**—नित्य व प्रायश्चित्त या दोहोंनाहि नैमित्तिकत्व एकसारखेंच आहे. [पाप या निमित्तानें प्रायश्चित्तदुःख होतें व जीवन या निमित्तानें नित्यकर्मानुष्ठानदुःख होतें. मिळून दोन्ही नैमित्तिकच !]

किंचान्यन्नित्यस्य काम्यस्य चाग्निहोत्रादेरनुष्ठानायासदुःखस्य तुल्यत्वान्नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितस्य फलं न तु काम्यानुष्ठानायासदुःखमिति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्वकृतदुरितफलं प्रसज्येत । तथा च सति नित्यानां फलाश्रवणात्तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलमित्यर्थापत्तिकल्पनाऽनुपपन्ना । एवं विधानान्यथानुपपत्तेरनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमानाच्च नित्यानाम् ॥

भाष्यार्थ—(नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख हें पूर्वोपात्त दुरिताचें फल नव्हे याविषयीं आणखी हेतु-)—**किं च अन्यत्**—शिवाय आणखी असें कीं,—**नित्यस्य काम्यस्य च अग्निहोत्रादेः अनुष्ठानायासदुःखस्य तुल्यत्वात्**—नित्य व काम्य अग्निहोत्रादिकाच्या अनुष्ठानाचें आयासदुःख एकसारखेंच-समान असल्यामुळें—**नित्यानुष्ठानायासदुःखं एव पूर्वकृतदुरितस्य फलं न तु काम्यानुष्ठानायासदुःखं इति विशेषः नास्ति**—नित्यानुष्ठानायासदुःखच पूर्वकृत पापाचें फल

आहे, पण काम्यानुष्ठानायासदुःख पूर्वपापाचे फल नाहीं, असा विशेष–फरक करिता नाहीं—**इति तत् अपि पूर्वकृतदुरितफल प्रसज्येत**—त्यामुळें तेंहि–काम्यानुष्ठान दुःखहि पूर्वकृत पापाचें फल आहे, असें मानण्याचा प्रसंग येईल —**तथा च सति नित्यानां फलाश्रवणात् तद्विधानान्यथानुपपत्तेः च**—पण काम्यानुष्ठानहि दुरितफलच आहे, ही गोष्ट कबूल केल्यास नित्य कर्मांचें काहीं फलच श्रुत नसल्यामुळें व त्याच्या विधानाची दुसऱ्या प्रकारें उपपत्ति लागत नसल्यामुळें—**नित्यानुष्ठानायासदुःख पूर्वकृतदुरितफल इति अर्थापत्तिकल्पना अनुपपन्ना**—नित्यानुष्ठानायासदुःख हें पूर्वकृत पापाचें फल आहे, ही अर्थापत्तिकल्पना अयोग्य आहे [म्ह० नित्य कर्में विहित तर आहेत, पण त्याचें फल काहीं सांगितलेलें नाहीं फलावाचून विधि संभवत नाहीं, म्हणून नित्यकर्में पापक्षयार्थ आहेत, अशी अर्थापत्ति प्रमाणानें कल्पना करावी लागते पण ती अयोग्य आहे कारण काम्यानुष्ठानानेंहि दुरिताची निवृत्ति होण्याचा संभव आहे शिवाय नित्यकर्मे अनुष्ठानायासदुःखाहून निराळें फल देणारीं आहेत कारण तीं विहित आहेत काम्यकर्माप्रमाणें, असें अनुमान संभवत असल्यामुळें तीं केवळ दुरितक्षयार्थ नाहींत,असें सांगतात–]—**एवं नित्यानां विधानान्यथानुपपत्तेः अनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमानात् च**—काम्य कर्मांप्रमाणेंच नित्य कर्मांचेंहि फलावाचून उगीच विधान उपपन्न होत नसल्यामुळें त्याचें अनुष्ठानायासदुःखाहून निराळें फल आहे, असें अनुमान होतें (त्यामुळें अनुष्ठानायासदुःख हेंच पूर्व पापाचें फल आहे, असें म्हणता येत नाहीं)

विरोधाच्च । विरुद्धं चेदमुच्यते नित्यकर्मण्यनुष्ठीयमानेऽन्यस्य कर्मणः फलं भुज्यत इत्यभ्युपगम्यमाने स एवोपभोगो नित्यस्य कर्मणः फलमिति नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति च विरुद्धमुच्यते । किंच काम्याग्निहोत्रादावनुष्ठीयमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादि तन्त्रेणैवानुष्ठितं भवतीति तदायासदुःखेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलमुपक्षीणं स्यात्तत्तन्त्रत्वात् । अथ काम्याग्निहोत्रादिफलमन्यदेव स्वर्गादि तदनुष्ठानायासदुःखमपि भिन्नं प्रसज्येत । न च तदस्ति दृष्टविरोधात् । न हि काम्यानुष्ठानायासदुःखात्केवलनित्यानुष्ठानायासदुःखं भिद्यते ॥

भाष्यार्थ—विरोधात् च—शिवाय नित्यानुष्ठानामुळें पापफलाचा भोग घडतो हें म्हणणें स्वतःच्याच म्हणण्याविरुद्ध आहे (तें कसें ? तेंच स्पष्ट करून सांगतात–) —**विरुद्धं च इदं उच्यते**—हें विरुद्ध सांगितलें जात आहे —**नित्यकर्मणि अनुष्ठीयमाने अन्यस्य कर्मणः फलं भुज्यते इति अभ्युपगम्यमाने**—नित्यकर्मांचें अनुष्ठान करीत असतांना अन्य कर्माचें फल भोगलें जातें, असें जर मानलें तर—**सः एव उपभोगः नित्यस्य कर्मणः फलं इति नित्यस्य कर्मणः फलाभावः इति च विरुद्धं उच्यते**—तोच उपभोग नित्यकर्मांचें फल आहे (कारण जें ज्याच्या अनन्तर होतें, तें त्याचें कार्य, असा नियम आहे) व नित्यकर्मांच्या फलाचा अभाव आहे, असें हें विरुद्ध सांगितलें जात आहे —**किंच काम्याग्निहोत्रादौ अ-**

नुष्ठीयमाने नित्य अपि अग्निहोत्रादि तन्त्रेण एव अनुष्ठितं भवति— शिवाय अग्निहोत्रादिकांचें अनुष्ठान केलें जात असतां नित्य अग्निहोत्रादिकांहि तंत्रानेंच अनुष्ठान केलें जातें [सकृत्पणें काम्य व नित्य अग्निहोत्राचें तंत्रानें अनुष्ठान करितां येतें] **—इति तदायामद् येन एव काम्याग्निहोत्रादिफलं उपक्षीण स्यात् तत्त्नत्वात्—**त्यामुळें त्या या आयामद् खानच काम्य अग्निहोत्रादिकांचें फळ उपक्षीण होतें कारण तें काम्यकर्म नित्य कर्माच्या तन्त्रानें होत असतें **—अथ काम्य अग्निहोत्रादिफलं स्वर्गादि अन्यत् एव—**जर नित्य व काम्य याचें अनुष्ठान एकाच वेळीं जरी होत असलें तरी काम्य अग्निहोत्रादिकांचें स्वर्गादि फळ नित्यानुष्ठानाहून निराळेंच आहे म्हणून म्हणाल तर **—तदनुष्ठानायामद् स अपि भिन्न प्रसज्येत—**काम्यानुष्ठानाचें फळ नित्यानुष्ठानायामद् वाहून भिन्न आहे असें मानाल तर म्हटल तर काम्यानुष्ठानायामद् स व नित्यानुष्ठानायामद् स हीं परस्पर भिन्न आहेत, असें म्हणण्याचा प्रसंग येईल **—न च तत् अस्ति—**पण काम्यानुष्ठानद् स भिन्न नाहीं कारण **—दृष्टविरोधात्—**तसें मानल्यास प्रत्यक्ष अनुभवाशीं विरोध येतो (तो विरोधच स्पष्ट करितात—) **—काम्यानुष्ठानायासद् स्वात् केवलनित्यानुष्ठानायासद् स न हि भिद्यते—**काम्यानुष्ठानायासद् स्वाहून केवळ नित्यानुष्ठानायासद् स निराळे नसतें, हें प्रसिद्ध आहे [अर्थात् भिन्न फळ मानल्यास दृष्टविरोध हा दोष येतो]

किंचान्यदविहितमप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलं न तु शास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धं वा तत्कालफलम्। भवेद्यदि तदा स्वर्गादिष्वप्यदृष्टफलशासने चादरो न स्यात्। अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदुःखमात्रेणोपक्षयः काम्यानां च स्वर्गादिमहाफलत्वमङ्गेतिकर्तव्यताद्याधिक्ये त्वसति फलकामित्वमात्रेणेति न शक्यं कल्पयितुम्। तस्मान्न नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदप्युपपद्यते। अतश्चाविद्यापूर्वकस्य कर्मणो विद्यैव शुभस्याशुभस्य वा क्षयकारणमशेषतो न नित्यकर्मानुष्ठानम्॥

भाष्यार्थ—(आत्मज्ञानाप्रमाण अग्निहोत्रादिकांचा मोक्षाशीं साक्षात् संबंध नाहीं, याविषयीं आणखीहि कारण आहे, असें सांगतात—) **—किं च अन्यत्—**शिवाय दुसरें असें की, **—अविहितं अप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलं—**जें विहित नसलें व प्रतिषिद्धहि नसलेलें कर्म तें तत्काळ फळ देणारें असतें **—तु शास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धं वा कर्म तत्कालफलं न—**पण शास्त्रविहित किंवा निषिद्ध कर्म तत्काळ फळ देणारें नसतें [भोजन, मदन इत्यादि जें व्यावहारिक स्वाभाविक कर्म तें शास्त्रविहित व निषिद्धहि नाहीं त्याचें फळ लगलेंच मिळतें हें प्रसिद्ध आहे पण शास्त्रायविहित किंवा निषिद्ध कर्म तसें लगलेंच फळ देणारें नसतें त्याचें फळ लगलेंच साक्षात् मिळावयाचें असतें तें कर्म शास्त्रविहित नसतें आत्मज्ञान दृष्टफळ देणारें आहे त्यामुळें अदृष्ट फळ देणारें कर्म त्याचें सहकारी होत नाहीं तसेंच तें स्वतःहि दृष्टफळ मोक्षामध्यें प्रवृत्त करूं शकत नाहीं, असा भावार्थ]

—भवेत् यदि तदा स्वर्गादिषु अपि अदृष्टफलशासने च उद्यमः न स्यात्—शास्त्रीय अग्निहोत्रादि कर्मांचें फलहि जर लागलेंच मिळणारें असतें तर स्वर्गादिकामध्येंहि व अदृष्ट फलाच्या अनुशासनांत शास्त्राची प्रवृत्ति झाली नसती. [म्ह० शास्त्रीय कर्मांचें फल जर दृष्ट असतें तर स्वर्गादिकामध्येंहि प्रवृत्ति झाली नसती व अदृष्ट फल सांगण्यास शास्त्रहि प्रवृत्त झालें नसतें. शिवाय नित्य अग्निहोत्रादिकांचें फल अदृष्ट नाहीं व काम्य अग्निहोत्रादिकांचें फल मात्र अदृष्ट आहे, म्हणून म्हणाल तर कांहीं कारणावाचून असा विभाग होऊं शकत नाहीं, असे सांगतात-]—अग्निहोत्रादीनां एव कर्मस्वरूपाविशेषे अनुष्ठानायासदुःखमात्रेण उपक्षयः—अग्निहोत्रादि कर्मांचाच कर्मस्वरूपामध्यें जरी कांहीं विशेष नसला तरी अनुष्ठानाच्या आयासामुळें होणारें जें दुःख त्याच्या योगानेंच–तेवढयानेंच क्षय होतो,—तु काम्यानां च अंग-इतिकर्तव्यतादि-आधिक्ये असति फलकामित्वमात्रेण स्वर्गादि-महाफलत्वं इति कल्पयितुं न शक्यं—पण तेंच काम्य कर्मांना अंग इतिकर्तव्यता इत्यादिकांचें आधिक्य जरी नसलें तरी नुसती फलाची कामना असणें एवढयाच कारणानें स्वर्गादिमहाफलत्व आहे–त्याचें स्वर्ग हें महाफल आहे, अशी कल्पना करतां येणें शक्य नाहीं [नित्य अग्निहोत्रादि कर्में व काम्य अग्निहोत्रादि कर्में याच्या कर्मस्वरूपामध्यें जरी कांहीं फरक नसला तरी त्यातील नित्य कर्मांचा केवल अनुष्ठानायासदुःखानें क्षय होतो, त्याचें त्याहून निराळें कांहीं फल नाहीं, पण त्याच काम्य अग्निहोत्रादि कर्मांमध्यें अंगादि कोणत्याच दृष्टीनें आधिक्य नसतानाहि अधिकाऱ्यामध्यें केवल फलकामना असणें एवढयाच कारणानें त्याचें स्वर्गादि महाफल मिळतें, असा विभाग करणें सर्वथा अयोग्य आहे. तसा विभाग करण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं.]—तस्मात् नित्यानां कर्मणां अदृष्टफलाभावः कदाचित् अपि न उपपद्यते—म्हणून नित्य कर्मांच्या अदृष्ट फलाचा अभाव आहे, असें केव्हांहि म्हणतां येणें शक्य नाहीं.—अतः च—काम्य कर्मांप्रमाणें नित्य कर्मांचेंहि पितृलोकादि अदृष्ट फल आहे, असें प्रमाणतः सिद्ध झाल्यामुळें—अविद्यापूर्वकस्य शुभस्य अशुभस्य वा कर्मणः अशेषतः क्षयकारणं विद्या एव नित्यकर्मानुष्ठानं न—अविद्यापूर्वकच घडणारें जें शुभ किंवा अशुभ कर्म त्याच्या अशेषतः–निःशेष क्षयाचें कारण–त्याचा निःशेष नाश करणारी विद्याच आहे, नित्यकर्मानुष्ठान हें त्याच्या अशेषतः क्षयाचें कारण नव्हे.

अविद्याकामबीजं हि सर्वमेव कर्म । तथाचोपपादितम् । अविद्वद्विषयं कर्म विद्वद्विषया ■ सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा । उभौ तौ न विजानीतः, वेदाविनाशिनं नित्यम्, ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्, अज्ञानां कर्मसङ्गिनां, तत्त्ववित्तु गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते, सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्याऽऽस्ते, नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्, अर्थादज्ञः करोमीति । आरुरुक्षोः कर्म कारणमारूढस्य योगस्थस्य शम एव कारणम् । उदारास्त्रयोऽप्यज्ञा ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।

अज्ञाः कर्मिणो गतागतं कामकामा लभन्ते । अनन्याश्चिन्तयन्तो मां नित्ययुक्ता यथोक्तमात्मानमाकाशकल्पमकल्मषमुपासते । ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते । अर्थाद् कर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति ॥

भाष्यार्थ—(तथापि, सर्व कर्म अविद्यापूर्वकच आहे, हें अद्यापि सिद्ध झालेलें नाहीं, असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात–)—**सर्व एव हि कर्म अविद्याकामबीजं**—सर्वच कर्म अविद्या व काम या कारणानें होणारे आहे. म्ह० अविद्या व काम हें सर्व कर्मांचें बीज आहे.—**तथा च उपपादितं**—आणि आम्हीं तसें उपपादनहि केलें आहे.—**अविद्वद्विषयं कर्म च विद्वद्विषया सर्वकर्मसंन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा**—अविद्वानाचा विषय कर्म आहे व विद्वानाचा विषय सर्वकर्मसंन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठा आहे (अधिकारिभेदानं भगवानानीं दोन निष्ठा सांगितल्या आहेत, इत्यादि गतार्थाचा अनुवाद करितात–)—"**उभौ तौ न विजानीतः**"—ते दोघेहि आत्मस्वरूपाला जाणत नाहींत, (पृ. ९४)—"**वेदाविनाशिनं नित्यं**"—जो आत्म्याला अविनाशी व नित्य जाणतो, (पृ. १००)—"**ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां**"—ज्ञानयोगानें सांख्यांची व कर्मयोगानें अज्ञ गृहस्थांची पृ १५५)—"**अज्ञानां कर्मसङ्गिनां**"—कर्मांमध्यें आसक्त असलेल्या अज्ञाचा बुद्धिभेद करूं नये (३२०)—"**तत्त्ववित्तु गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते**"—पण तत्त्ववेत्ता इंद्रियरूप गुण विषयरूप गुणांमध्यें प्रवृत्त होतात, असें मानून त्यांत आसक्त होत नाहीं (३२४)—"**सर्वकर्माणि मनसा संन्यास्यास्ते**"—सर्व कर्मांचा मनानें-विवेकबुद्धीनें त्याग करून राहतो. (५०४)—"**नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्**"—तत्त्ववेत्त्यानें सर्व इंद्रियें कर्मे करीत असतानाहि मी कांहींच करीत नाहीं, असें चिंतन करावें (पृ. ४९९)—**अर्थात् अज्ञः करोमि इति**—अर्थात् अज्ञ 'मी करतों' असें चिंतन करितो. (अज्ञाच्या चित्तशुद्धीसाठीं कर्म व ज्याचें चित्त शुद्ध झालें आहे त्याचा कर्मसंन्यास ज्ञानप्राप्तीचें साधन आहे, याविषयीं वाक्य–)—"**आरुरुक्षोः कर्म कारणं आरूढस्य योगस्थस्य शम एव कारणं**"—योगारूढ होऊं इच्छिणाराला कर्म हें साधन आहे व त्याच आरूढ झालेल्या योगस्थाला शम–कर्मांचा त्याग हेंच साधन आहे. पृ. ५४९ (या विभागाला सातव्या अध्यायांतील वाक्यहि अनुकूल आहे, असें सांगतात–)—**त्रयः अपि अज्ञाः उदाराः ज्ञानी तु मे आत्मा एव मतं**—तिघेहि अज्ञ भक्त उत्कृष्ट आहेत. तथापि ज्ञानी माझा आत्माच असें माझें मत आहे ६३१. (कर्म अविद्वद्विषय आहे याविषयीं नवव्या अध्यायांतील वचन–)—**अज्ञाः कर्मिणः गतागतं कामकामाः लभन्ते**—अज्ञ विषयेच्छु कर्मी जा ये या अवस्थेला–जन्म मरण-परंपरेला प्राप्त होतात. ७०९ (विद्वानाच्या संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठेविषयीं त्याच अध्यायांतील वाक्य–)—"**अनन्याश्चिन्तयन्तो मां नित्ययुक्ताः**" **यथोक्तं आत्मानं आकाशकल्पं अकल्मषं उपासते**—अनन्यमनानें नित्ययुक्त होऊन माझें चिंतन करणारे वर

सांगितलेल्या प्रकारच्या आकाशासारख्या निष्पाप आत्म्याची उपासना करितात पृ.७०६ (त्याचविषयीं दहाव्या अध्यायांतील वचन-)—"**ददामि बुद्धियोगं तं येन मां उपयान्ति ते**"—मी त्यांना तो बुद्धियोग देतो की ज्याच्यायोगानें ते मला प्राप्त होतात पृ ७१९ (विद्वानानाच भगवत्प्राप्ति होते असा निर्देश केल्यामुळें इतरांना त्याची प्राप्ति होत नाहीं, हें अर्थात् सूचित होतें, असें सांगतात-)—**अर्थात् न कर्मिणः अज्ञा उपयान्ति**—अर्थात् अज्ञ कर्मी मला प्राप्त होत नाहीत

भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञास्त उत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसान-साधना । अनिर्देश्याक्षरोपासकास्त्वद्वेष्टा सर्वभूतानामित्याद्याध्यायपरिसमाप्त्युक्तसाधनाः क्षेत्राध्यायाद्यध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधनाश्च । अधिष्ठानादिपञ्चहेतुकसर्वकर्मसंन्यासिनामा-त्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परस्यां ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदामनिष्टादिकं त्रिविधं कर्मफलं न भवति परमहंसपरिव्राजकानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां न भवति भवत्येवान्येषामज्ञानां कर्मिणामसंन्यासिनामित्येष गीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभागः ॥

भाष्यार्थ—(अहोपण भगवत्कर्म करणारांना युक्ततमत्व असल्यामुळें कर्मीहि भगवंताला प्राप्त होतात, अशी आशंका घेऊन सांगतात -)—**ये भगवत्कर्मकारिण ते युक्ततमाः अपि कर्मिणः अज्ञाः उत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसाना**—११ व्या अध्यायाच्या शेवटीं सांगितल्याप्रमाणें 'मत्कर्मकृत्' इत्यादि न्यायानें भगवत्कर्म करणारे ते जरी युक्ततम असले तरी कर्मी–अज्ञ असतात, ते एकदम भगवानाला पोंचू शकत नाहीत. (त्यांचें अज्ञत्व कशावरून ठरवावयाचें ? उत्तर–) चित्तसमाधानापासून फलत्यागापर्यंत उत्तरोत्तर हीन साधनाचें ग्रहण केल्यामुळें अभ्यास करण्यास असमर्थ असल्यामाठींच भगवत्कर्मकारित्व सांगितलें आहे अर्थात् भगवत्कर्म करणारे अज्ञ होत (आतां 'ये तु अक्षर' इत्यादि वाक्याच्या आधारानें संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठा हा विद्वानाचा विषय आहे, असा निर्धार करितात–)—**अनिर्देश्य अक्षरोपासकाः तु 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' इत्यादि आ अध्यायपरिसमाप्ति उक्तसाधना**—पण अनिर्देश्य अक्षरोपासक की जे 'अद्वेष्टा सर्वभूतानां' (पृ. ८४६) येथून बाराव्या अध्याय संपेपर्यंत सांगितलेलें साधन आचरणारे असतात, ते संन्यासपूर्वक ज्ञाननिष्ठेचे अधिकारी आहेत. [त्याचप्रमाणें तेराव्या अध्यायांत जी 'अमानित्वादि' (७–११) साधनें सांगितलीं आहेत, चवदाव्यांत जीं गुणातीताचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत, पंधराव्यांत जीं 'अमान निर्मानमोहादि' साधनें सांगितलीं आहेत त्या सर्व साधनांनीं अक्षरोपासक युक्त असतात त्यामुळेंहि ते ज्ञाननिष्ठेलाच अधिकृत आहेत असें सांगतात-)—**क्षेत्राध्यायादि अध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधना च**—व ते अक्षरोपासक क्षेत्राध्यायादि तीन अध्यायांत सांगितलेल्या ज्ञानसाधनांनीं युक्त असतात (याप्रमाणें दोन प्रकारच्या निष्ठेची अधिकारिभेदानें व्यवस्था म्हणून ज्ञाननिष्ठांना अनिष्ट, इष्ट व मिश्र असें त्रिविध कर्मफल मिळत नाहीं, तर मोक्षच मिळतो आणि कर्म-

निष्ठाना त्रिविध कर्मफलच मिळतें, मुक्ति मिळत नाहीं, असा अत्यंत इष्ट असलेल्या शास्त्रार्थविभागाचा उपसंहार करितात–)—**अधिष्ठानादिपञ्चहेतुरुसर्वकर्मसंन्यासिनां आत्मैकत्व-अकर्तृत्वज्ञानवतां**—अधिष्ठानादि (पृ. ११५२) पाच हेतूंनीं घडणाऱ्या सर्वकर्मांच्या संन्यास्यांना, आत्म्याचें एकत्व, अकर्तृत्व इत्यादि ज्ञानानें युक्त असलेल्यांना—**परस्यां ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदां**—श्रेष्ठ ज्ञाननिष्ठेमध्यें राहणाऱ्या भगवत्तत्त्ववेत्त्यांना—**परमहंसपरिव्राजकानां एव लब्धभगवत्स्वरूप-आत्मैकत्वशरणानां**—परमहंसपरिव्राजकांनाच–ज्यांना भगवत्स्वरूप आत्म्याचें एकत्वज्ञान साक्षात् झालें असून जे त्या एकत्व ज्ञानाचाच आश्रय करून राहिले आहेत त्यांना—**अनिष्टादिकर्मफलत्रयं न भवति**—या सर्व विशेषणांनीं विशिष्ट असलेल्या ज्ञाननिष्ठांना पूर्वोक्त अनिष्टादि त्रिविध कर्मफल प्राप्त होत नाहीं.—**अन्येषां अज्ञानां कर्मिणां-असंन्यासिनां भवति एव**—पण इतर अज्ञ कर्मी असंन्याश्यांना अनिष्ट, इष्ट व मिश्र असें त्रिविध कर्मफल मिळतें,—**इति एष गीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभागः**—असा हा गीताशास्त्रोक्त कर्तव्य व अकर्तव्य या दोन विषयाचा विभाग आहे.

अविद्यापूर्वकत्वं सर्वस्य कर्मणोऽसिद्धमिति चेत्। न, ब्रह्महत्यादिवत्। यद्यपि शास्त्रावगतं नित्यं कर्म तथाऽप्यविद्यावत एव भवति। यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्मानर्थकारणमविद्याकामादिदोषवतो भवत्यन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेस्तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्यपीति। व्यतिरिक्तात्मन्यज्ञाते प्रवृत्तिर्नित्यादिकर्मस्वनुपपन्नेति चेत्। न, चलनात्मकस्य कर्मणोऽनात्मकर्तृकस्याहं करोमीतिप्रवृत्तिदर्शनात्॥

भाष्यार्थ—(सर्वकर्मांचें बीज अविद्या व काम आहे असें जें वर म्हटलें आहे तें बरोबर नाहीं. कारण शास्त्रविहित कर्मांला अविद्यापूर्वक म्हणणें अयोग्य आहे, असा आक्षेप–)—**सर्वस्य कर्मणः अविद्यापूर्वकत्वं असिद्धं इति चेत्**—सर्वकर्मांला अविद्यापूर्वकत्व आहे, हें म्हणणें असिद्ध आहे, म्हणून म्हणाल तर—**न। ब्रह्महत्यादिवत्**—तें बरोबर नाहीं. ब्रह्महत्यादिकाप्रमाणें. (या दृष्टान्ताचें स्पष्टीकरण–)—**यद्यपि नित्यं कर्म शास्त्रावगतं तथापि अविद्यावतः एव भवति**—जरी नित्य कर्म शास्त्रानें अवगत होणारें–शास्त्रद्वाराच ज्ञात होणारें असलें तरी तें अविद्यावानाचेंच आहे.—**यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतं अपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं अनर्थकारणं कर्म अविद्याकामादिदोषवतः भवति**—जसें प्रतिषेध शास्त्रावरून अवगत–ज्ञात होणारें ब्रह्महत्यादिरूप अनर्थाला कारण होणारें कर्म अविद्या-कामादि दोषांनीं युक्त असलेल्या पुरुषाचेंच असतें. (अविद्याकामादिदोषवानाकडून ब्रह्महत्यादि अनर्थावह कर्म घडतें याविषयीं हेतु–कारण–)—**अन्यथा प्रवृत्ति-अनुपपत्तेः**—अविद्याकामावाचून त्या कर्मांत प्रवृत्ति होण्याचा संभव नसतो,—**तथा नित्य नैमित्तिक काम्यानि अपि इति**—त्याचप्रमाणें नित्य नैमित्तिक-काम्य कर्मेंहि अविद्या कामवानाकडूनच होतात. (या म्हणण्यावर आक्षेप–)—**व्यतिरिक्तात्मनि अविज्ञाते नित्यादिकर्मसु प्रवृत्ति.**

अनुपपन्ना इति चेत्—आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, असें ज्ञान असल्यावाचून-हें ज्ञान नसल्यास नित्यादि पारलौकिक कर्मांमध्यें प्रवृत्तिच होऊं शकत नाहीं, म्हणून म्हणाल तर—**न**—तें बरोबर नाहीं कारण आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, असें ज्ञान जरी असलें तरी पारमार्थिक आत्मज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे मिथ्याज्ञानानेंच नित्यादिकर्मांमध्यें प्रवृत्ति होते त्यामुळें त्या कर्मांचें अविद्यापूर्वकत्व अप्रतिहत आहे, असा भावार्थ (तेंच स्पष्ट करितात-)—**चलनात्मकस्य कर्मण अनात्मकर्तृकस्य 'अहं करोमि' इति प्रवृत्तिदर्शनात्**—चलनरूप कर्म आत्मकर्तृक नाहीं, कारण आत्मा निष्क्रिय आहे त्यामुळें त्या चलनात्मक कर्माला अनात्मकर्तृकत्वच आहे देहेंद्रियसंघात सक्रिय असल्यामुळें त्याचेंच कर्म आहे तथापि त्या देहेंद्रियसंघातावर 'मी' असा मिथ्या अभिमान धरून प्राण्याची कर्मांमध्यें प्रवृत्ति होते, असें स्पष्ट दिसतें त्यामुळें त्या नित्यादिकर्माला अविद्यापूर्वकत्वच आहे

देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो गौणो न मिथ्येति चेत् । न, तत्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्तेः । आत्मीये देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो गौणो यथाऽऽत्मीये पुत्र आत्मा वै पुत्रनामासीति, लोके चापि मम प्राण एवायं गौरिति तद्वत् । नैवायं मिथ्याप्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयोरगृह्यमाणविशेषयो. । न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्वमधिकरणस्तुत्यर्थत्वात्लुप्तोपमाशब्देन । यथा सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवक इति सिंह इवाग्निरिव क्रौर्यपैङ्गल्यादिसामान्यवत्त्वाद्देवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव न तु सिंहकार्यमग्निकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किंचित्साध्यते मिथ्याप्रत्ययकार्यं त्वनर्थमनुभवति ॥

भाष्यार्थ—(देहादिसंघातावरील 'अहं' हा अभिमान मिथ्या आहे, असें जें म्हटलें त्यावर आक्षेप-)—**देहादिसंघाते 'अहं' प्रत्ययः गौण. न मिथ्या इति चेत्**—देहादिसंघातावरील 'अहं' मी-हा प्रत्यय गौण आहे मिथ्या नव्हे, असें म्हणाल तर—**न । तत्कार्येषु अपि गौणत्वोपपत्ते**—तें बरोबर नाहीं. कारण 'अहं' बुद्धीला गौण म्हटल्यास तत्पूर्वक होणाऱ्या कर्मालाहि गौणत्व आहे, असें म्हणावें लागेल. (आणि कर्महि गौण झालें म्हणजे आत्म्याला अनर्थाची प्राप्तिच नसल्यामुळें त्याच्या निवृत्तीसाठीं साधनांचा शोध करणें व्यर्थ होईल, असा याचा भावार्थ. आतां याचाच अधिक विस्तार-)—**आत्मीये देहादिसंघाते 'अहं प्रत्यय गौणः यथा आत्मीये पुत्रे 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति**—आत्मसंबंधी देहादि संघातावरील-आपल्या शरीरेंद्रियांवरील 'मी' हा प्रत्यय गौण आहे. जसा आत्मीय-आपल्या पुत्रावरील 'पुत्र हा आत्माच आहे' या श्रुतिवचनांत सांगितल्याप्रमाणे आत्मप्रत्यय-'मी' हा प्रत्यय गौण असतो,—**लोके च अपि अयं गौ मम प्राणः एव इति**—व्यवहारांतहि हा बैल माझा प्राणच आहे, अशी भेदबुद्धिपूर्वक गौणबुद्धि प्रसिद्ध आहे,—**तद्वत्**—तशीच म्ह० लोक व वेद यांच्या अनुसंधानें आपल्या संघातावरहि 'अहं' ही बुद्धि गौण आहे. (अहंपण, मिथ्या बुद्धिहि भेदबुद्धिपूर्वक असेल, त्यामुळें आपल्या संघातावरील 'अहं' बुद्धि मिथ्याच कां नव्हे ? अशी मध्यस्थाची शंका घेऊन वादीच

म्हणतो-)—**अयं मिथ्याप्रत्ययः न एव**—हा मिथ्या प्रत्यय नव्हेच.—**मिथ्याप्रत्ययः तु अगृह्यमाणविशेषयोः स्थाणुपुरुषयोः**—मिथ्याप्रत्यय तर ज्यांच्या विशेषस्वरूपाचें ग्रहण केलें जात नाहीं, ज्यांचें विशिष्टस्वरूप कळत नाहीं, असा स्थाणु व पुरुष, यांचाच संभवतो. [म्ह० अधिष्ठान व आरोप्य यांचा विवेक न झाल्यामुळें मिथ्याप्रत्यय होतो. याप्रमाणें देहादिकाच्या ठिकाणीं होणारी जी ' अहं 'बुद्धि तिला गौणत्व आहे, या आक्षेपाचें विवरण केल्यावर ' तर मग तिच्या कार्यालाहि गौणत्व येईल ' असें जें वर आक्षेपाचा परिहार करितांना म्हटलें होतें, त्याचें विवरण-]—**गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्वं न**—गौणप्रत्ययाला मुख्यकार्यार्थत्व नसतें. म्हणजे गौणप्रत्ययाचा मुख्यप्रत्ययाचें कार्य करण्याकडे उपयोग होत नाहीं.—**लुप्तोपमाशब्देन अधिकरणस्तुत्यर्थत्वात्**—कारण लुप्त झालें या उपमाशब्दानें अधिकरणाची स्तुति करण्यासाठीं गौण प्रयोग योजलेला असतो.—**यथा देवदत्तः सिंहः माणवकः अग्निः इति सिंहः इव अग्निः इव क्रौर्य-पैंगल्यादिसामान्यवत्त्वात् देवदत्त माणवकाधिकरणस्तुत्यर्थं एव**—जसें-देवदत्त सिंह आहे,हा ब्रह्मचारी बटु अग्नि आहे, म्ह० हा जणुं काय सिंहाप्रमाणें जणुकाय अग्नीप्रमाणें आहे,असें क्रूरपणा व पिंगटवर्ण इत्यादि साधर्म्य असल्यामुळें देवदत्त व माणवक-बटु या अधिकरणाची स्तुति करण्यासाठींच म्हटलें जातें.—**तु गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं किंचित् सिंहकार्यं अग्निकार्यं वा न साध्यते**—पण गौणशब्द व प्रत्यय यांच्या निमित्तानें कोणतेंहि सिंहकार्य किंवा अग्निकार्य साधलें जात नाहीं. [देवदत्त सिंह आहे, असें म्हणून त्यानें हत्तीचें गंडस्थळ फोडावें,किंवा बटूला अग्नि म्हटल्यानें त्यानें घर जाळावें अशी अपेक्षा कधींच कोणी करीत नाहीं.पण मिथ्याबुद्धीचें अनर्थ हें कार्य आत्मा अनुभवितो, त्यामुळें देहादिकांतील ' अहं ' ही बुद्धि गौण नव्हे, असें सांगतात-]—**तु मिथ्याप्रत्ययकार्यं अनर्थं अनुभवति**—पण आत्मा देहच मी या मिथ्याप्रत्ययाचें कार्य अनर्थ अनुभवितो. (त्यामुळें ' देहच मी ' हा मिथ्याप्रत्यय होय.)

गौणप्रत्ययविषयं च जानाति नैष सिंहो देवदत्तः तथायमग्निर्माणवक इति । तथा गौणेन देहादिसंघातेनाऽऽत्मना कृतं कर्म न मुख्येनाहंप्रत्ययविषयेणाऽऽत्मना कृतं स्यात् । न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यात् । न च क्रौर्येण पैंगल्येन वा मुख्यसिंहाग्न्योः कार्यं किंचित्क्रियते स्तुत्यर्थत्वेनोपक्षीणत्वात् स्तूयमानौ च जानीतो नाहं सिंहो नाहमग्निरिति न सिंहस्य कर्म ममाग्नेश्चेति तथा न संघातस्य कर्म मम मुख्यस्याऽऽत्मन इति प्रत्ययो युक्ततरः स्यान्न पुनरहं कर्ता मम कर्मेति ॥

भाष्यार्थ—(देहबुद्धि मिथ्या याविषयीं आणखी एक कारण-)—**च गौणप्रत्ययविषयं एषः देवदत्तः सिंहः न स्यात् अयं माणवकः अग्निः न इति जानाति**—गौणबुद्धीचा विषय असा जो देवदत्त किंवा बटु त्याला ' हा देवदत्त सिंह नव्हे, हा बटु अग्नि नव्हे, ' असें दुसरा जाणतो, (पण तसा कोणी विद्वान् आपल्याहून देह

जरी वस्तुतः भिन्न असला तरी त्याचे अनात्मत्व अनुभवीत नाहीं, त्यामुळें देहात्मबुद्धि गौण् नव्हे. देहाला 'मी' असे म्हणणें व तसा अनुभव घेणें याना गौण मानल्यास आणखी कोणता दोष येतो तें सांगतात–)—**तथा गौणेन देहादिसंघातेन आत्मना कृतं कर्म मुख्येन अहंप्रत्ययविषयेण कृतं न स्यात्**—त्याचप्रमाणें गौण देहादिसंघातरूप आत्म्यानें केलेलें कर्म मुख्य–'अहंप्रत्ययाचा' विषय अशा आत्म्यानें केलें आहे, असें होणार नाहीं (पण कर्तृत्व आत्म्यामध्यें प्रतीत होतें, 'मी कर्ता' असें प्रसिद्ध आहे हीच गोष्ट उदाहरणानें स्पष्ट करितात–)—**गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म-मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं न हि स्यात्**—गौण सिंह व अग्नि यानीं केलेलें कर्म मुख्य–खरा सिंह व अग्नि यानीं केलेलें, असें कधींच होत नाहीं, हे प्रसिद्ध आहे. —**मुख्यसिंहाग्निभ्यां शौर्येण पैङ्गल्येन वा किंचित् कार्यं न च क्रियते स्तुत्यर्थत्वेन उपक्षीणत्वात्**—मुख्य सिंह व अग्नि याच्या शौर्यानें किंवा पिंगलतेनें देवदत्त व बटु याच्याकडून कोणतेंहि काय केलें जात नाहीं. कारण त्याची स्तुति करणें याच प्रयोजनानें त्याचा क्षय झालेला असतो, (त्याचप्रमाणें देहगत जडत्वानेंहि मुख्य आत्म्याचें कांहीं कार्य केलें आहे, असें होत नाहीं देहात्मबुद्धीला गौणत्व नाहीं, याविषयीं आणखी हेतु–)—**स्तूयमानौ च अहं सिंहः न अहं अग्निः न इति जानीतः**—स्तुति केली जाणारे देवदत्त व बटु 'मी सिंह नव्हे,मी अग्नि नव्हे,' असें जाणतात—**सिंहस्य कर्म मम न च अग्नेः**—तसेंच सिंहाचे कर्म हे माझें कर्म नव्हे व अग्नीचे कर्म हें माझें नव्हे असें ते जाणतात—**तथा संघातस्य कर्म मम मुख्यस्य आत्मनः न इति प्रत्ययः युक्ततरः स्यात्**—त्याचप्रमाणें देहात्मबुद्धि जर गौण असती तर शरीरेंद्रियसंघाताचें जे कर्म तें मज मुख्य आत्म्याचें नव्हे, असा प्रत्यय येणेंच अत्यंत युक्त होतें.—**पुनः अहं कर्ता मम कर्म इति न**—पण त्याच्या उलट 'मी कर्ता' व 'माझें कर्म' असा प्रत्यय येणें मुळींच युक्त नव्हे.

यच्चाऽऽहुरात्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः कर्महेतुभिरात्मा करोतीति । न, तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात् । मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वका हि स्मृतीच्छाप्रयत्नादयः । यथाऽस्मिञ्जन्मनि देहादिसंघाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च तथाऽतीतेऽतीततरेऽपि जन्मनीत्यनादिरविद्याकृतः संसारोऽतीतोऽनागतश्चानुमेयः । ततश्च सर्वकर्मसंन्यासाज्ज्ञाननिष्ठायामात्यन्तिकः संसारोपरम इति सिद्धम् ॥

भाष्यार्थ—(शरीराला मी म्हणणें हा प्रत्यय मिथ्याच जरी असला तरी आत्म्याचें कर्तृत्व त्या मिथ्या प्रत्ययामुळें नाहीं, तर त्याचें ज्ञान, इच्छा व प्रयत्न यांच्या योगानें त्याचें कर्तृत्व खरें आहे, मिथ्या नव्हे, या मताचा अनुवाद करितात–)—**यत् च आहुः कर्महेतुभिः आत्मीयैः स्मृतीच्छाप्रयत्नैः आत्मा करोति इति**—आतां (सिद्धांत) एक जें म्हणतात कीं, कर्माचे हेतु–कर्मांची निमित्तें अशा,आत्म्याच्या स्मृति, इच्छा, व प्रयत्न यांच्या योगानें आत्मा करतो, (असें म्हणतात)—**न**—तें बरोबर

नाहीं —तेषां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात्—कारण आत्म्याचें ज्ञानादिकांमुळेंहि असलेलें कर्तृत्व मिथ्याप्रत्ययपूर्वकच आहे. कारण ज्ञानादिक हें मिथ्याबुद्धीचेंच कार्य आहे. ज्ञानादिकहि मिथ्याप्रत्ययपूर्वकच आहेत (याचेंच स्पष्टीकरण–)—हि स्मृति इच्छा प्रयत्नादय मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वकाः—कारण स्मृति, इच्छा, प्रयत्न इत्यादि भाव मिथ्या ज्ञानाला निमित्त करून–मिथ्या प्रत्ययाच्या निमित्तानें कोणाला इष्ट व कोणाला अनिष्ट कल्पून, त्या कल्पनेच्या द्वारा संसाराचा अनुभव घेतलेल्या त्यांतील इष्ट पदार्थाला ग्रहण करण्याची इच्छा व अनिष्ट पदार्थांचा त्याग करण्याची इच्छा यांच्या योगानें तदनकूल क्रिया करून तिचें इष्ट किंवा अनिष्ट फल भोगून, त्या फलभोगाच्या संस्कारानें (स्मरणादिक) होणात इष्टानिष्टफलोपभोगापासून त्याविषयींच्या स्मृति, इच्छा, प्रयत्न वगैरे होतात अर्थात् मिथ्याप्रत्यय हेंच त्याचें मूळ आहे त्यामुळें आत्म्याचें कर्तृत्व मिथ्या आहे, असें नव्हे —यथा अस्मिन् जन्मनि देहादिसंघाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवः च—ज्याप्रमाणें या वर्तमान जन्मी देहादि संघातच मी असा अभिमान, राग, द्वेष इत्यादिकांमुळें धर्म व अधर्म होतात व त्याच्या फलाचा अनुभव येतो—तथा अतीते अतीततरे अपि जन्मनि—त्याचप्रमाणें मागच्या व त्याच्या मागच्याहि जन्मामध्यें तो येतो म्ह० गत अनेक जन्मींहि हा देहाभिमान राग द्वेष, त्यामुळें धर्माधर्म व त्याचें फल या क्रमानें येतो,—इति अनादिः अविद्याकृतः संसारः अतीतः अनागतः च अनुमेयः—याच न्यायानें म्ह० या जन्मांतील अनुभवानुसार अनादि अविद्याकृत भूतकालीन व भविष्यत्कालीन संसार अनुमेय–अनुमान करण्यास योग्य आहे वर्तमानकालच्या अनुभवावरून मागील व पुढील अनादि अविद्याकृत संसाराची कल्पना येते—ततः च सर्वकर्मसंन्यासात् ज्ञाननिष्ठायां आत्यन्तिकः संसारोपरमः इति सिद्धः—आणि त्यामुळें सर्वकर्मसंन्यास करून ज्ञाननिष्ठेंत स्थित झाल्यानें कारणासह संसाराचा उपरम होतो, असें सिद्ध झालें.

अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य तन्निवृत्तौ देहानुपपत्तेः संसारानुपपत्तिः। देहादिसंघाते आत्माभिमानोऽविद्यात्मकः। न हि लोके गवादिभ्योऽन्योऽहं मत्तश्चान्ये गवादय इति जानतस्तेष्वहमिति प्रत्ययः मन्यते कश्चित्। अजानतस्तु स्थाणौ पुरुषप्रत्ययवत् अविवेकतो देहादिसंघाते कुर्यादहमिति प्रत्ययं न विवेकतो जानतः। यस्त्वात्मा वै पुत्र नामासीति पुत्रेऽहंप्रत्ययः स तु जन्यजनकसम्बन्धनिमित्तो गौणः। गौणेन चात्मना भोजनादिवत्परमार्थकार्यं न शक्यते कर्तुं गौणसिंहाग्निभ्यां मुख्यसिंहाग्निकार्यवत्॥

भाष्यार्थ—(संसार अविद्यात्मक असल्यामुळें विद्येनें त्याचा बाध होतो, याविषयीं आणखी कारण–)—च देहाभिमानस्य अविद्यात्मकत्वात् तन्निवृत्तौ देहानुपपत्तेः संसारानुपपत्तिः—आणि देहाभिमानाचें अविद्यात्मकत्व असल्यानें देहच मी ही भावना अज्ञानरूपाच्या असल्यामुळें ज्ञान उत्पन्न झाल्यावर अज्ञानामुळें

तो देहाभिमान निवृत्त झाल्यावर देहाची अनुत्पत्ति–असंभव झाला असतां संसाराची अनुपपत्ति–असंभव होतो, (अहोपण, संसार धर्माधर्मामुळें संभवतो,' तो अविद्याकृत नाहीं, अशी शंका घेऊन म्हणतात–)—**देहादिसंघाते आत्माभिमान अविद्यात्मक**—देहादि संघातावरील 'हाच मी' असा हा आत्माभिमान अविद्यात्मक–भ्रामक आहे. (मी धर्मादिकाचा कर्ता हा अभिमानहि मिथ्या आहे. त्यामुळें संसाराचें प्रधान–मूळ कारण अविद्याच.)—**लोके अहं गवादिभ्य अन्यः च गवादयः मत्तः अन्ये इति जानन् कश्चित् तेषु अहं इति प्रत्यय न हि मन्यते**—व्यवहारांत मी गाय, बैल, घोडा, घर इत्यादि माझ्या पदार्थांहून अगदीं भिन्न आहे व ते गाय, घोडा वगैरे पदार्थहि माझ्याहून अगदी पृथक् आहेत, असें जाणणारा कोणीहि त्यांच्या ठिकाणी मी असा अभिमान ठेवीत नाहीं, त्यांना मी असें समजत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे.—**अजानन् तु स्थाणौ पुरुषविज्ञानवत् अविवेकतः देहादिसंघाते अहं इति प्रत्ययं कुर्यात् न विवेकत. जानन्**—पण तसें न जाणणारा मात्र, पटील खांबाला भ्रमानें जसे मनुष्य मानावें त्याप्रमाणें, अविवेकामुळें देहादिसंघातावर–शरीरेंद्रियसमूहावर 'मी' असा अभिमान धरील, त्याला 'हाच मी' असें वाटेल, पण विवेकतः जाणणारा–म्ह० देह निराळा व आत्मा निराळा असें जाणणारा तसा मिथ्या अभिमान कधी धरणार नाहीं.—**तु य 'आत्मा वै पुत्र नामासि' इति पुत्रे अहंप्रत्यय**—आतां–' हे पुत्र तूं माझा आत्मा आहेस ' असा पुत्रावर जो आत्माभिमान असतो,'पुत्रच मी' असा जो अहंप्रत्यय श्रुतीनें सांगितलेला आहे—**स तु जन्यजनकसंबंधनिमित्त गौण.**—तो तर जन्य व जनक या संबंधाच्या निमित्तानें झालेला असल्यामुळें गौण आहे—**गौणेन च आत्मना भोजनादिवत् परमार्थकार्यं कर्तुं न शक्यते**—व गौण आत्म्याकडून भोजनादिकांप्रमाणें मुख्य–खरें कार्य घडणें शक्य नसतें—**गौणसिंहाग्निभ्यां मुख्यसिंहाग्निकार्यवत्**—गौण सिंह व अग्नि यांच्याकडून मुख्य सिंह व अग्नि यांचें कार्य घडणें जसें शक्य नसतें त्याप्रमाणें. [पुत्रानें भोजन केल्यानें पित्याचें पोट भरत नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. त्यामुळें देहादिकांना जर गौण आत्मत्व असेल तर त्याचें कर्तृत्वादि कार्य मुख्य आत्म्याचें वास्तविक आहे, असें म्हणतां येणार नाहीं. देवदत्ताला सिंह म्हटल्यानें तो सिंहाचें कार्य करूं लागत नाहीं, किंवा त्यानें केलेलें कार्य हें मुख्य सिंहाचें कार्य आहे असेंहि म्हणतां येत नाहीं.]

अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यादात्मकर्तव्यं गौणैर्देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत इति चेत्। न, अविद्याकृतात्मत्वात्तेषाम्। न गौणा आत्मानो देहेन्द्रियादयः। कथं तर्हि मिथ्याप्रत्ययेनैवानात्मान आत्मत्वमापाद्यन्ते तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात्। अविवेकिनां ह्यज्ञानकाले बालानां दृश्यते स्थूलोऽहं गौरोऽहमिति देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो न तु विवेकिनामन्योऽहं देहादिसंघातादिति विजानतां तत्काले देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो भवति। तस्मान्मिथ्याप्रत्ययाभावेऽभावात्तत्कृत एव न गौणः॥

"**भाष्यार्थ**—(याविषयी आक्षेप–)—**अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यात् आत्मकर्तव्यं गौणैः देहेन्द्रियादिभिः क्रियते इति चेत्**—स्वर्गादि अदृष्ट विषयाविषयी स्वर्गकामादि वेदवाक्याला प्रामाण्य असल्यामुळें त्यावरून आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, असें ज्ञान होतें. पण केवळ आत्म्याला कर्तृत्व नाही. त्यामुळें वेदानें सांगितलेलें त्याचें कर्तव्य कर्म गौणच असलेल्या देहेंद्रियादि आत्म्याकडून केलें जातें, म्हणून म्हणाल तर—**न तेषां अविद्याकृतात्मकत्वात्**—तें बरोबर नाही. कारण त्या देहेंद्रियादिकांना अविद्याकृत आत्मत्व आहे म्ह० त्यांना गौण आत्मत्व नाहीं मिथ्यात्मत्व आहे. (याचेंच उपपादन–)—**देहेंद्रियादयः गौणाः आत्मानः न**—देह, इंद्रियें इत्यादिक हे गौण आत्मे नव्हेत.—**कथं तर्हि**—तर मग देहादिकच मी अशी प्रतीति कशी येते?—**मिथ्याप्रत्ययेन एव असंगस्य आत्मनः संगत्यात्मत्वं आपाद्यते**—मिथ्याप्रत्ययानेच असंग आत्म्याच्या संगतीनें आत्मत्व संपादन केलें जातें. (असंग आत्म्याचीहि देहादिकामध्यें मिथ्या प्रत्ययानें संग उत्पन्न करून देहच आत्मा अशी भ्रामक समजूत होते)—**तद्भावे भावात् तदभावे च अभावात्**—कारण जेव्हा तसा भ्रामक संग असतो तेव्हा देहादिकांना आत्मत्व असतें व त्या संगाचा जेव्हां अभाव असतो तेव्हा त्याचाहि अभाव होतो. (झोपेंत देहादिकावर आसक्ति नसते त्यामुळें त्यांना आत्मत्वाहि नसतें याविषयी शास्त्रीय संस्कारशून्याच्या अनुभवाचें प्रमाण देतात–)—**अविवेकिनां हि बालानां अज्ञानकाले दीर्घः अहं गौरः अहं इति देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः दृश्यते**—अविवेकी बालांचाच–प्राकृत जनांचाच अविद्यासमयी–अज्ञानकाली मी उंच आहें, गोरा आहे अशा प्रकारचा देहादिसंघातावर 'मी' असा प्रत्यय–मी असा अभिमान दिसतो—**तु विवेकिनां अहं देहादिसंघातात् अन्यः इति ज्ञानवतां तत्काले देहादिसंघाते अहं प्रत्ययः न भवति**—पण विवेक्याचा–मी देहादिसंघाताहून अगदी निराळा आहें असें ज्यांना ज्ञान आहे त्यांचा त्या ज्ञानसमयीं देहादिसंघातावर 'मी' असा अभिमान नसतो. (याप्रमाणें अन्वय व्यतिरेकन्याय व अज्ञाचा अनुभव यावरून सिद्ध झालेल्या अर्थाचा उपसंहार करितात–)—**तस्मात् मिथ्याप्रत्ययाभावे अभावात् तत्कृतः एव न गौण**—वास्तव मिथ्याभिमानाचा जेव्हां अभाव असतो तेव्हां कर्तृत्वादिकांचा अभाव असल्यामुळें मिथ्याभिमानामुळेंच देहादिकांच्या ठिकाणी कर्तृत्वादि-अभिमान आहे, तो गौण नव्हे. (देह मी हा अभिमान मिथ्या आहे, गौण नव्हे.)

पृथग्गृह्यमाणविशेषसामान्ययोर्हि सिंहदेवदत्तयोरग्निमाणवकयोर्वा गौणः प्रत्ययः शब्दप्रयोगो वा स्यान्नागृह्यमाणसामान्यविशेषयोः। यत्तूक्तं श्रुतिप्रामाण्यादिति। न, तत्प्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वात्। प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषयेऽग्निहोत्रादिसाध्यसाधनसम्बन्धे श्रुतेः प्रामाण्यं न प्रत्यक्षादिविषयेऽदृष्टदर्शनार्थत्वात्प्रामाण्यस्य। तस्मान्न दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्याहंप्रत्ययस्य देहादिसंघाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यम्। न हि श्रुतिशतमपि शीतोऽग्निरप्रकाशो वेति ब्रुवत्प्रामाण्यमुपैति। यदि ब्रूयाच्छीतोऽग्निरप्रकाशो

घेति तथाऽप्यर्थान्तरं श्रुतेर्विवक्षितं कल्प्यं प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेर्न तु प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं वा ॥

भाष्यार्थ—('देहच मी' हा शब्द व प्रत्यय गौण नव्हेत, याविषयीं आणखी एक कारण-)—**पृथक्-गृह्यमाणविशेषसामान्ययो हि सिंहदेवदत्तयोः वा अग्निमाणवकयो गौण प्रत्ययः शब्दप्रयोगः वा स्यात्**—ज्याच्यामधील विशेष व सामान्य याचें अगदा पृथक् ग्रहण केलें जातें अशाच सिंह व देवदत्त किंवा अग्नि व ब्रह्मचारी बटु यांच्या विषयीं गौण प्रत्यय किंवा शब्दप्रयोग होऊं शकतो—**अगृह्यमाणसामान्यविशेषयोः न**—ज्याच्यातील सामान्य व विशेष यांचें ग्रहण केलें जात नाहीं, त्यांचें ज्ञान होत नाहीं, त्याचा गौण प्रत्यय येत नाहीं किंवा त्याच्याविषयीं गौण शब्दप्रयोगहि संभवत नाहा. (सिंह पशु आहे व देवदत्त मनुष्य आहे, हा विशेष व क्रूरता हा त्या दोघातील सामान्य धर्म यांचें ज्ञान असल्यामुळेंच दवदत्त सिंह आहे, असें म्हणता येतें, त्यावाचून तसा प्रत्ययहि येणार नाहीं व तसा शब्दप्रयोगहि होणार नाहीं -)—' **श्रुतिप्रामाण्यात्** ' **इति यत् उक्तं**—आतां अदृष्टविषयश्रुतीला प्रामाण्य असल्यामुळें कर्ता-आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, असा निश्चय होतो, त्यामुळें त्याचा देहादिकावरील अभिमान गौण आहे, मिथ्या नव्हे, असें जें वर म्हटलें आहे—**(तत्) न**—तें बरोबर नाहीं—**तत्प्रामाण्यस्य अदृष्टविषयत्वात्**—कारण श्रुतीच्या प्रामाण्याचा विषय अदृष्ट-अज्ञात असतो [दुसऱ्या कोणत्याहि म्ह० प्रत्यक्ष व अनुमान यातील एकाहि प्रमाणानें ज्ञात न होणारा जो विषय त्याविषयीं श्रुतीला मुख्य प्रामाण्य आहे. पण आत्मा देहादिकाहून भिन्न आहे, हें लौकिक प्रमाणानें सिद्ध आहे. त्यामुळें श्रुतीच्या आधारानें देहाभिमान गौण ठरवू पाहणें अयोग्य आहे. हीच गोष्ट आचार्य विशद करितात-]—**प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषये अग्निहोत्रादि साध्यसाधनसंबन्धे श्रुतेः प्रामाण्यं**—प्रत्यक्षादि इतर प्रमाणानीं उपलब्ध न होणाऱ्या विषयामध्येंच म्ह० अग्निहोत्रादि साध्य साधनसंबधाविषयीं श्रुतीला प्रामाण्य आहे—**न प्रत्यक्षादिविषये**—प्रत्यक्षादि प्रमाणाना ज्ञात होणाऱ्या विषयाविषयीं श्रुतीला प्रामाण्य नाहा—**प्रामाण्यस्य अदृष्टदर्शनार्थत्वात्**—कारण प्रामाण्याला अदृष्टदर्शनार्थत्व आहे अदृष्ट-अज्ञात असलेला विषय ज्ञात करून देणें, हें प्रमाणाचें काम आहे [स्वर्ग साध्य आहे व अग्निहोत्रादि त्याचें साधन आहे, इत्यादि साध्यसाधनसंबध प्रत्यक्षादि प्रमाणानीं ज्ञात होण्यासारखा नाहा म्हणून त्या अर्थी श्रुति प्रमाण आहे. पण ' माझा देह ' इत्यादि अनुभवावरूनच आत्मा देहाहून भिन्न आहे, हें सिद्ध होत असल्यामुळें त्याविषयीं श्रुतीला प्रामाण्य नाहीं, ती त्याविषयीं उदासीनच आहे, इतकें सिद्ध झालें असतां त्याचा फलितार्थ सांगतात-]—**तस्मात् दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्य अहंप्रत्ययस्य देहादिसंघाते गौणत्वं कल्पयितुं न शक्यं**—वास्तव मिथ्याज्ञान हें ज्याचं प्रत्यक्ष निमित्त आहे अशा देहादिसंघातावरील अहंप्रत्ययाचें श्रुतीच्या आधारानें गौणत्व कल्पिणें शक्य नाहीं. (देहच मी हा प्रत्यय मिथ्याज्ञाना-

मुळें येतो, हें जर प्रत्यक्षसिद्ध आहे तर श्रुतीवरून त्याला गौण मानणें अयोग्य आहे. शास्त्रविधीचा विषय अगदीं निराळा असल्यामुळें आत्मा देहाहून भिन्न आहे, असें सांगणें, हा तिचा विषय नव्हे, असें सांगितलें. पण आतां तो तिचा विषय आहे, असें जरी मानलें तरी प्रत्यक्षाशीं विरोध येत असल्यामुळें त्याचें समर्थन करितां येत नाहीं, असें सांगतात–)—**अग्निः शीतः अप्रकाशः वा इति ब्रुवत् श्रुतिशतं अपि प्रामाण्यं न हि उपैति**—अग्नि थंड किंवा प्रकाशरहित आहे, असें सांगणाऱ्या शंभर श्रुतींनाहि प्रामाण्य प्राप्त होत नाहीं, त्याना प्रमाण मानता येत नाहीं. (अहोपण, श्रुति अपौरुषेय व त्यामुळेंच सर्वदोषरहित आहे. यास्तव अन्य प्रमाणाशीं विरोध जरी आला तरी तिचें प्रामाण्य नाकबूल करितां येत नाहीं, असें कोणी म्हणेल म्हणून आचार्य सांगतात–)—**यदि ब्रूयात् शीतः अग्निः अप्रकाशः वा इति तथापि श्रुतेः विवक्षितं अर्थान्तरं कल्प्यं**—आणि जर ती अग्नि शीत किंवा अप्रकाश आहे, असें सांगेल तर त्या श्रुतीचा विवक्षित अर्थ दुसराच कल्पिला पाहिजे.–तिच्या अविरुद्ध अशा दुसऱ्याच अर्थाची कल्पना केली पाहिजे.—**तु प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं वा न**—पण दुसऱ्या प्रमाणाच्या विरुद्ध किंवा आपल्याच–तिच्याच दुसऱ्या वचनाच्या विरुद्ध अशा अर्थाची कल्पना करणें, केव्हांहि युक्त नव्हे.

कर्मणो मिथ्याप्रत्ययवत्कर्तृकत्वात्कर्तुरभावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत् । न, ब्रह्मविद्यायामर्थवत्त्वोपपत्तेः । कर्मविधिश्रुतिवद्ब्रह्मविद्याविधिश्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत् । न, बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः । यथा ब्रह्मविद्याविधिश्रुत्याऽऽत्मन्यवगते देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो बाध्यते तथाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मावगतिर्न कदाचित्केनचित्कथंचिदपि बाधितुं शक्या फला-व्यतिरेकादवगतेर्यथाऽग्निरुष्णः प्रकाशश्चेति । न च कर्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यं, पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोत्तरोत्तरापूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्माभिमुख्यप्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् । मिथ्यात्वेऽप्युपायस्योपेयसत्यतया सत्यत्वमेव स्याद्यथाऽर्थवादानां विधिशेषाणाम् । लोकेऽपि बालोन्मत्तादीनां पयआदौ पाययितव्ये चूडावर्धनादिवचनम् । प्रकारान्तरस्थानां च साक्षादेव प्रामाण्यसिद्धिः प्रागात्मज्ञानाद्देहाभिमाननिमित्तप्रत्यक्षादिप्रामाण्यवत् ॥

भाष्यार्थ—(यावर आक्षेप–)—**कर्मणः मिथ्याप्रत्ययवत्कर्तृकत्वात् कर्तुः अभावे श्रुतेः अप्रामाण्यं इति चेत्**—कर्माला मिथ्याप्रत्ययवत्कर्तृकत्व आहे. म्ह॰ कर्मांचा कर्ता 'मी देह' या मिथ्याप्रत्ययानें युक्त असतो.—तसा मिथ्याप्रत्ययवान् कर्त्यांकडूनच कर्म होतें, असें तुमचें म्हणणें आहे. पण आत्मज्ञान होऊन त्या मिथ्याप्रत्ययाचा अभाव झाला असतां कर्त्यांचाहि अभाव होतो, कर्त्याच्या अभावीं अनुष्ठानाचा अभाव होतो. त्यामुळें कर्मश्रुतीला अप्रामाण्य येतें. पण कर्मश्रुति अप्रमाण असल्यास अध्ययनविधीशीं विरोध येतो, म्हणून म्हणाल तर—**न । ब्रह्मविद्यायां अर्थवत्त्वोपपत्तेः**—तें बरोबर नाहीं. कारण कर्मश्रुतीला अन्य ठिकाणीं प्रामाण्य असो नसो तरी त्यांचें प्रमाण्य संभवतें असें ब्रह्मश्रुतीला ही [illegible] करतो यामुळें त्यांचें प्रामाण्य उत्पन्न होतें. त्यामुळें अप्र-

यनविधीशीं विरोध येत नाहीं–(पण कर्मकाण्डश्रुतीला जर तात्त्विक प्रामाण्य नाहीं तर तें ब्रह्म-ज्ञानकाण्डश्रुतीला तरी कोठून असणार ? अशी शंका घेऊन तिचें समाधान करितात–)—**कर्मविधिश्रुतिवत् ब्रह्मविद्याविधिश्रुतेः अप्रामाण्यप्रसंगः इति चेत्** —पण मग कर्मकांडश्रुतीप्रमाणें ब्रह्मविद्येचें विधान करणाऱ्या श्रुतीचाहि अप्रामाण्याचा प्रसंग येईल, म्हणून म्हणाल तर—**न । बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः**—तें बरोबर नाहीं. कारण उत्पन्न झालेल्या ब्रह्मविद्येचा बाधकप्रत्यय संभवत नाहीं–तिचा बाध करील असा प्रबल प्रतिबंध उपपन्न होत नाहीं. (हेंच दृष्टान्तानें विशद–करितात–)—**यथा ब्रह्मविद्याविधिश्रुत्या आत्मनि अवगते देहादिसंघाते अहंप्रत्ययः बाध्यते** —ज्याप्रमाणें ब्रह्मविद्याविधिश्रुतीनें–तिच्यायोगानें आत्म्याचा साक्षात् अनुभव आला असता देहादिसंघातावरील ' मी ' हा प्रत्यय बाधित होतो—**तथा आत्मनि एव आत्मावगतिः कदाचित् केनचित् कथंचित् अपि न बाधितुं शक्या**—त्याप्रमाणें म्ह० देहादिसंघातावरील आत्मप्रतीतीप्रमाणें आत्म्यामध्यें ' हा मी आत्मा ' अशी झालेली निश्चित प्रतीति–असा आत्मबोध केव्हाहि कोणाकडूनहि कोणत्याहि प्रकारें बाधित होणें शक्य नाहीं.—**फलाव्यतिरेकागवतेः**—कारण ती आत्मावगति–आत्मज्ञान लौकिकज्ञानाप्रमाणें फलाहून अव्यतिरिक्त असतें. अज्ञाननिवृत्ति हें येथील फल आहे. त्याहून तें ज्ञान निराळें नसतें, तें ज्ञान सफल असतें.—**यथा अग्निः उष्णः प्रकाशः च**—जसा अग्नि उष्ण आहे व प्रकाश आहे, हें ज्ञान फलरूपच–सफलच असतें त्याचप्रमाणें;—**न च कर्मविधिश्रुतेः अप्रामाण्यं**—कर्मविधिश्रुतीला अप्रामाण्यहि नाहीं.—**पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेन उत्तरोत्तर-अपूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्माभिमुख्यप्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात्**—कर्मकाण्डश्रुति अनादिकालापासून प्रवृत्त झालेल्या पूर्व पूर्व स्वाभाविक प्रवृत्तीला प्रतिबंध करून उत्तरोत्तर यागादि अलौकिक प्रवृत्ति उत्पन्न करिते व चित्तशुद्धीच्याद्वारा प्रत्यगात्मोन्मुख प्रवृत्ति उत्पन्न करिते. अर्थात् पूर्वपूर्व स्वाभाविक प्रवृत्तीचा निरोध करून उत्तरोत्तर अधिक योग्यतेची शास्त्रीय प्रवृत्ति करून चित्तशुद्धीच्या द्वारा प्रत्यगात्म्याविषयींची जिज्ञासा उत्पन्न करण्यासाठीं कर्मकाण्डश्रुति असल्यामुळें तिला परंपरेनें आत्मज्ञानार्थत्व आहे. त्यामुळे साक्षात् जरी नसलें तरी तिला परंपरेनें तात्त्विक प्रामाण्य आहे. (अहोपण, श्रुतीला मिथ्यात्व असल्यामुळें धूमाभासाप्रमाणें तिला अप्रामाण्य आहे, म्हणून म्हणाल तर सांगतों–)—**उपायस्य मिथ्यात्वे अपि उपेयसत्यतया सत्यत्वं एव स्यात्**—उपायाला मिथ्यात्व जरी असलें तरी उपेयाच्या सत्यत्वामुळें त्याला सत्यत्व आहे. (स्वरूपानें असत्यत्व असलें तरी सत्य उपेयाच्या द्वारा उपायाला प्रामाण्य असतें, याविषयीं दृष्टान्त–)—**यथा विधिशेषाणां अर्थवादानां**—जसें–विधीचे शेष जे अर्थवाद त्यांना स्वतंत्र प्रामाण्य जरी नसलें तरी विधीचे शेष या रूपानें प्रामाण्य आहे.—**लोके अपि बालोन्मत्तादीनां पयआदौ पाययितव्ये चूडावर्धनादिवचनं**—व्यवहारांतहि लहान मुलें, उन्मत्त–वेडे इत्यादिकांना दूध वगैरे पाजावयाचें असतां ' हें दूध पी म्ह० तुझी शेंडी लांब

होईल ' इत्यादि वचन योजले जातें. (अहोपण, कर्मकाण्डश्रुतींचा अशा रीतीनें परंपरेनें प्रामाण्य जरी असले तरी त्यांच्या साक्षात्प्रामाण्याची उपेक्षाच होते ! अशी आशंका घेऊन म्हणतात-)—**प्रकारान्तरस्थानां च साक्षात् एव प्रामाण्यसिद्धिः**—आत्मज्ञानाचा उदय होण्यापूर्वीची जी अवस्था त्या अवस्थेत स्थित असलेल्या ज्या कर्मकाण्डश्रुति त्यांना अज्ञातनंर्मबोधकत्वानें साक्षात्च प्रामाण्य इष्ट आहे. (ज्ञानापूर्वी कर्मश्रुतींना व्यावहारिक प्रामाण्य असतें याविषयीं दृष्टान्त-)—**प्राग् आत्मज्ञानात् देहाभिमाननिमित्तप्रत्यक्षादि-प्रामाण्यवत्**—आत्मज्ञान होण्यापूर्वी देहाभिमानाच्या निमित्तानें प्रत्यक्षादिकांना जसें प्रामाण्य असतें त्याप्रमाणेच त्यापूर्वी कर्मश्रुतींना प्रामाण्य असतें.

यत्तु मन्यसे स्वयमव्याप्रियमाणोऽप्यात्मा संनिधिमात्रेण करोति तदेव च मुख्यं कर्तृत्वमात्मनः । यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु युध्यत इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोऽपि संनिधानादेव जितः पराजितश्चेति च तथा सेनापतिर्वाचैव करोति क्रियाफलसंबन्धश्च राज्ञः सेनापतेश्च दृष्टः, यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य, तथा देहादीनां कर्माऽऽत्मकृतं स्यात्तत्फलस्याऽऽत्मगामित्वात् । यथा च भ्रामकस्य लोहभ्रामयितृत्वादव्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा चाऽऽत्मन इति ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें प्रतीतिमात्र कर्तृत्वाला मिथ्यात्व जरी असलें तरी श्रुतिप्रामाण्याला बाध येत नाही, हें सांगितलें. आता दुसऱ्याच प्रकारें कर्तृत्व खरें आहे, अशी शंका उत्थापित करितात-)—**तु स्वयं अव्याप्रियमाणः अपि आत्मा संनिधिमात्रेण करोति तत् एव च आत्मनः मुख्यं कर्तृत्वं इति यत् मन्यसे**—आता स्वतः काही व्यापार-हालचाल न करणारा असा जरी आत्मा असला तरी केवल सानिध्यानें तो करितो व तेच आत्म्याचें मुख्य कर्तृत्व आहे, असें जें तूं समजतोस, (स्वतः व्यापार न करिताच नुसत्या सानिध्यानें मुख्य कर्तृत्व कसें, याविषयीं दृष्टान्त-)—**यथा राजा स्वयं अयुध्यमानः अपि युध्यमानेषु योधेषु संनिधानात् एव युध्यते इति प्रसिद्धं**—ज्याप्रमाणें राजा स्वतः युद्ध करीत नसला तरी योद्धे युद्ध करीत असतांना केवल संनिध राहिल्यानेंच युद्ध करितो, असें म्हणतात, हें प्रसिद्ध आहे,—**जितः, पराजितः च इति**—त्याचप्रमाणें योद्ध्याचा जय-पराभव झाला असता राजाच जित-पराजित झाला असें म्हणतात—**तथा सेनापतिः वाचा एव करोति**—तसाच सेनापति स्वतः शरीरानें जरी युद्ध करीत नसला तरी वाणीनेंच योद्ध्यांना आज्ञा करितो—**च क्रियाफलसंबंधः राज्ञः च सेनापतेः दृष्टः**—आणि क्रियेच्या फलाचा संबंध राजा व सेनापति याच्याशीं झालेला दिसतो (नुसत्या सानिध्यानेंहि मुख्य कर्तृत्व येतें याविषयीं वैदिक दृष्टान्त-)—**यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य**—किंवा ज्याप्रमाणें ऋत्विजांचें कर्म हें यजमानाचें कर्म होतें,—**तथा देहादीनां कर्म आत्मकृतं स्यात्**—त्याप्रमाणें देहादिकांचें कर्म आत्मकृत-आत्म्याचें होतें.—[illegible]

त्मगामित्वात्—कारण त्याचें फल आत्मगामी-आत्म्याला प्राप्त होणारें असतें. (स्वतः व्यापार न करिता केवल सान्निध्यानें दुसऱ्याच्या व्यापाराचें निमित्त झाल्यानेंहि मुख्य कर्तृत्व कसें प्राप्त होतें, त्याविषयीं दृष्टान्त-)—यथा च भ्रामकस्य अव्यापृतस्य एव लोहभ्रामयितृत्वात् मुख्यं एव कर्तृत्वं—आणि ज्याप्रमाणें भ्रामक-भ्रमण करविणारा लोहचुंबक स्वतः व्यापारशून्यच जरी असला तरी लोखंडाला भ्रमण करावयास लावीत असल्यामुळें त्याला मुख्यच कर्तृत्व असतें—तथा च आत्मनः—तसेंच आत्म्याचें कर्तृत्व मुख्य आहे,—इति—असें जे तूं म्हणतोस तें बरोबर नाहीं, असा पुढे संबंध.

तदसत्, अकुर्वतः कारकत्वप्रसङ्गात् । कारकमनेकप्रकारमिति चेत् । न, राजप्रभृतीना मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात् । राजा तावत्स्वव्यापारेणापि युध्यते योधानां योधयितृत्वेन धनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं तथा जयपराजयफलोपभोगे । तथा यजमानस्यापि प्रधानत्यागेन दक्षिणादानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वम् । तस्मादव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारो यः स गौण इत्यवगम्यते । यदि मुख्यं कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनां तदा संनिधिमात्रेणापि कर्तृत्वं मुख्यं परिकल्प्येत यथा भ्रामकस्य लोहभ्रामणेन न तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारो नोपलभ्यते । तस्मात्संनिधिमात्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव । तथा च सति तत्फलसंबन्धोऽपि गौण एव स्यात् । न गौणेन मुख्यं कार्यं निर्वर्त्यते ॥

भाष्यार्थ—तत् असत्—क्रिया करणारें जें कारण तेंच कारक, या सिद्धान्ताशीं विरोध येत असल्यामुळे हें म्हणणें बरोबर नाहीं.—अकुर्वतः कारकत्वप्रसंगात् —कारण तसें मानल्यास क्रिया न करणाराला कारकत्व आहे, असें म्हणण्याचा प्रसंग येतो.—कारकं अनेकप्रकारं इति चेत्—पण कारक अनेक प्रकारचें असतें म्हणून म्हणाल तर—न राजप्रभृतीनां मुख्यस्य अपि कर्तृत्वस्य दर्शनात्—तें बरोबर नाहीं. कारण राजा, सेनापति इत्यादिकांचें मुख्य कर्तृत्वहि दिसतें. (अर्थात् स्वव्यापारावाचून कोणीहि कारक होऊं शकत नाहीं. राजादिकाचें मुख्य कर्तृत्व कसें दिसतें तें सांगतात-)—राजा तावत् स्वव्यापारेण अपि युध्यते—राजा तर स्वतःच्या व्यापारानेंहि युद्ध करितो—च योधानां योधयितृत्वेन च धनदानेन मुख्यं एव कर्तृत्वं—व योद्ध्यांकडून युद्ध करवून व धन देऊनहि युद्ध करितो त्यामुळें त्याला मुख्यच कर्तृत्व आहे—तथा जय-पराजयफलोपभोगे—त्याचप्रमाणें जय, पराजय इत्यादि फलोपभोगामध्येंहि त्याला मुख्य कर्तृत्वच आहे. (आतां ऋत्विक्कर्म यजमानाचें होतें, असें जें म्हटलें आहे त्याविषयीं सांगतात-)—तथा यजमानस्य अपि प्रधानत्यागेन दक्षिणादानेन च मुख्यं एव कर्तृत्वं—त्याचप्रमाणें यजमानाचेंहि प्रधानत्यागानें-मुख्य आहुति दिल्यानें व दक्षिणादानानें मुख्यच कर्तृत्व आहे. (याचप्रमाणें स्वव्यापारामुळेंच मुख्य कर्तृत्व सिद्ध होत असल्यामुळें फलित सांगतात-)—तस्मात् अव्यापृ-

तस्य यः कर्तृत्वोपचारः सः गौणः इति अवगम्यते—वास्तव कांहीं व्यापार करीत नसलेल्यालाहि जो कर्तृत्वोपचार होतो [म्ह० व्यापार-हालचाल-कर्म न करणारा-लाहि कर्ता असें जे म्हटलें जातें] तो कर्तृत्वोपचार गौण होय, असें सिद्ध होतें —**यदि राज-यजमानप्रभृतीनां स्वव्यापारलक्षणं मुख्यं कर्तृत्वं न उपलभ्यते**—जर राजा, यजमान इत्यादिकाचें स्वव्यापाररूप-स्वतः कर्म करणें,' या स्वरूपाचें मुख्य कर्तृत्व उपलब्ध झालें नसतें, ते स्वतः कर्म करितात, असें जर मुळीं कधीं दिसलेंच नसतें—**तदा संनिधिमात्रेण अपि मुख्यं कर्तृत्वं परिकल्प्येत**—तर नुसत्या सांनिध्यानें-समीप असणें एवढ्या कारणानेंहि त्याचें मुख्य कर्तृत्व कल्पिता आलें असतें. —**यथा भ्रामकस्य लोहभ्रामयेन**—जसें लोहचुंबकाचें केवळ सांनिध्यानें लोखंडाला भ्रमण करावयास लावणें, या कारणानें मुख्य कर्तृत्व मानलें जातें, पण—**तथा राज-यजमानादीनां स्वव्यापारः न उपलभ्यते इति न**—तसा राजा, यजमान इत्यादिकाचा स्वव्यापार उपलब्ध होत नाहीं असें नाहीं.—**तस्मात् संनिधिमात्रेण अपि कर्तृत्वं गौणं एव**—म्हणून नुसत्या सांनिध्यानेंहि जें त्याचें कर्तृत्व तें गौणच आहे.—**तथा च सति तत्फलसंबन्धः अपि गौण एव स्यात्**—आणि कर्तृत्व गौण आहे, असें सिद्ध झालें असतां त्याच्या फलाचा संबंधहि गौणच ठरतो. (राजाचें कर्तृत्व गौण म्हटल्यास त्याचे जय पराजयादि फलहि गौण आहे, असेंच म्हणावें लागेल ! पण मग-)—**गौणेन मुख्यं कार्यं न निर्वर्त्यते**—गौण कर्त्याकडून मुख्य कार्य केलें जात नाहीं.

तस्मादसदेवैतद्गीयते देहादीनां व्यापारेणाव्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यादिति । भ्रान्तिनिमित्तं तु सर्वमुपपद्यते । यथा स्वप्ने मायायां चैवम् । न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिसंतानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमाध्यादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थ उपलभ्यते । तस्माद्भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवायं संसारभ्रमो न तु परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्यन्तमेवोपरम इति सिद्धम् ॥ ६६ ॥

भाष्यार्थ—(एकाच्या व्यापारानें दुसऱ्याला मुख्य कर्तृत्व नाहीं, असें सिद्ध झालें असतां आतां निष्पन्न झालेल्या अर्थांचा उपसंहार करितात-)—**तस्मात् देहादीनां व्यापारेण अव्यापृतः आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यात् इति एतत् असत् एव गीयते**—म्हणून देहादिकाच्या व्यापारानें स्वतः कांहीं व्यापार न करणारा आत्मा कर्ता व भोक्ता होईल, असें हें मिथ्याच सांगितलें जातें. [तें म्हणणें प्रमाणसिद्ध नव्हे. तर मग तुम्हीं आत्म्याच्या कर्तृत्वादिकाचा स्वीकार कसा केला आहे ? 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' अ. २ पा. ३ सूत्र ३३ म्ह० शास्त्राला सार्थक्य देण्यासाठीं आत्माच कर्ता आहे, बुद्धि नाहीं. या न्यायानें तुमच्या मतींहि आत्माच कर्ता ठरतो, म्हणून कोणी म्हणेल तर आचार्य सांगतात-]—**भ्रान्तिनिमित्तं तु सर्वं उपपद्यते**—पण भ्रान्ति या निमित्तानें आत्म्याचें कर्तृत्वादि सर्व संभवतें —**यथा स्वप्ने मायायां च एवं**—जसें स्वप्नांत किंवा मायावस्थेंत सर्व संभवतें त्याप्रमाणें. (आत्म्यातील कर्तृत्वादिक सर्व

मिथ्याज्ञानकृत आहे, याविषयी व्यतिरेक दाखवितात-)—**देहादि आत्मप्रत्यय भ्रान्तिसंतानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमाध्यादिषु कर्तृत्व भोक्तृत्वादि अनर्थ न च उपलभ्यते**—देहादिकच आत्मा असा प्रत्यय-असा अभिमान याच भ्रांतीच्या परंपरेचा ज्यात विच्छेद होतो त्या समाधि सुषुप्ति-मूर्च्छा इत्यादि अवस्थामध्ये कर्तृत्व-भोक्तृत्व इत्यादि अनर्थ उपलब्ध होत नाही—**तस्मात् अयं संसारभ्रम भ्रांतिप्रत्ययनिमित्तः एव**—तस्मात् हा संसारभ्रम भ्रांतिप्रत्यय-भ्रामक देहाभिमान या निमित्तानेच होतो—**न परमार्थः न**—तो परमार्थ नव्हे-संसार सत्य-वास्तविक नव्हे (याप्रमाण संसारभ्रम अविद्याकृत आहे, हें सिद्ध झालें असता आता ज्यासाठी या मीमांसेला आरंभ केला होता त्याचा उपसंहार करितात-)—**इति सम्यग्दर्शनात् अत्यन्त एव उपरम इति सिद्धं**—त्यामुळें तत्त्वज्ञानानें त्याचा अत्यंत उपरम-बाध होतो हा गोष्ट सिद्ध झाली ६६

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥ ६७

अन्वयार्थ—इदं—हें ज्ञान—**ते**—तू—**अतपस्काय**—तपश्चर्या न करणाऱ्याला—**न वाच्यं**—सांगू नयेस—**अभक्ताय**—तसेच जो माझा भक्त नसेल त्याला—**कदाचन**—केव्हांहि—**न(वाच्यं)**—सांगू नयेस आणि—**अशुश्रूषवे**—जो गुरु,ईश्वर यांची शुश्रूषा करणारा नसेल, त्याला सांगू नयेस—**च**—आणि—**य**—जो—**मां**—माझा—**अभ्यसूयति**—असूया करतो, त्याला—**न च (वाच्य)**—सांगू नयेस ६७

सर्व गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्यास्मिन्नध्याये विशेषतश्चान्ते इह शास्त्रार्थदार्ढ्याय संक्षेपत उपसंहारं कृत्वाऽथेदानीं शास्त्रसंप्रदायविधिमाह—इदं शास्त्रं ते तव हिताय मयोक्तं संसारविच्छित्तयेऽतपस्काय तपो रहिताय न वाच्यमिति व्यवहितेन संबध्यते । तपस्विनेऽप्यभक्ताय गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायां न वाच्यम् । भक्तस्तपस्व्यपि सन्नशुश्रूषुर्यो भवति तस्मा अपि न वाच्यम् । न च यो मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वाऽभ्यसूयत्यात्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन ममेश्वरत्वमजानन्न सहतेऽसावप्ययोग्यस्तस्मा अपि न वाच्यम् ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें शास्त्राचा तात्पर्यार्थ विचारद्वारा निश्चित करून आचार्य पुढील श्लोकाला अवतरण देतात-)—**अस्मिन् अध्याये सर्व गीताशास्त्रार्थं उपसंहृत्य विशेषत अन्ते च इह शास्त्रार्थदार्ढ्याय संक्षेपत उपसंहारं कृत्वा**—या अठराव्या अध्यायांत सर्व गीताशास्त्रार्थाचा उपसंहार करून आणि विशेषत शेवटीं 'सर्वधर्मान् परित्यज्य॰' या श्लोकांत शास्त्रार्थाला दृढत्व आणण्याकरीतां संक्षेपानें उपसंहार करून—**अथ इदानीं शास्त्रसंप्रदायविधिं आह**—आतां यापुढें या शास्त्राचा संप्रदायविधि सांगतात—**इदं शास्त्रं ते-तव हिताय-संसार-**

विच्छित्तये मया उक्तं—हे शास्त्र तुझ्या हितासाठी–संसाराचा विच्छेद होण्यासाठी मी सांगितलें. तें तूं—**अतपस्काय–तपोरहिताय न वाच्यं इति व्यवहितेन संबध्यते**—अतपस्क म्ह॰ तपोरहित असलेल्या कोणालाहि सांगूं नयेस. असा 'अतपस्काय' याचा पुढील–दूरच्या 'वाच्यं' या शब्दाशीं संबंध लागतो.—**तपस्विने अपि अभक्ताय–गुरुदेवभक्तिरहिताय कदाचन–कस्यांचित् अपि अवस्थायां न वाच्यं**—तपस्वी असलेल्याहि अभक्ताला म्ह॰ गुरुदेवभक्ति यांनीं रहित असलेल्याला केव्हांहि–कोणत्याहि अवस्थेंत सांगूं नये.—**भक्तः तपस्वी अपि सन् यः अशुश्रूषुः भवति तस्मै अपि न वाच्यं**—भक्त व तपस्वीहि असून जो गुरुशुश्रूषा न करणारा असतो त्यालाहि सांगूं नये.—**च मां वासुदेवं प्राकृतं मनुष्यं मत्वा यः अभ्यसूयति**—व मज वासुदेवाला प्राकृत मनुष्य समजून जो माझी अत्यन्त असूया करितो म्ह॰—**आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन मम ईश्वरत्वं अजानन् न सहते**—मी आत्मप्रशंसा वगैरे करितों असा दोषाचा मजवर आरोप करून माझें ईश्वरत्व न जाणणारा माझ्या ईश्वरत्वाला सहन करीत नाही—**असौ अपि अयोग्यः तस्मै अपि न वाच्यं**—तोहि अयोग्य आहे. त्यालाहि हें शास्त्र सागूं नये.

भगवति भक्ताय तपस्विने शुश्रूषवेऽनसूयवे च वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्याद्गम्यते तत्र मेधाविने तपस्विने वेत्यनयोर्विकल्पदर्शनात्। शुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यम्। शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यम्। भगवत्यसूयायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यम्। गुरुशुश्रूषाभक्तिमते च वाच्यमित्येष शास्त्रसंप्रदायविधिः ॥ ६७ ॥

भाष्यार्थ—भगवति भक्ताय तपस्विने शुश्रूषवे अनसूयवे च शास्त्रं वाच्यं इति सामर्थ्यात् गम्यते—(अर्थात्–) भगवानाच्या ठिकाणीं परम भक्ति–निःसीम प्रेम ठेवणारा, तपस्वी, शुश्रूषु व असूया न करणारा अशा अधिकाऱ्याला हें शास्त्र सांगावें, असें वरील 'अभक्ताला सांगूं नये, तपस्क्याला सांगूं नये,' अशा निषेधसामर्थ्यावरूनच सिद्ध होतें. (आता या अर्थसिद्ध अर्थात दुसऱ्या स्मृतींला अनुसरून मेधावित्वाचाहि अन्तर्भाव करितात–)—**तत्र मेधाविने तपस्विने वा इति अनयोः विकल्पदर्शनात्**—या पूर्वोक्त विशेषणांत 'धारणाशक्तिमान पुरुषाला किंवा तपस्क्याला' अशा या दोन विशेषणांचा विकल्प सांगितलेला असल्यामुळें—**शुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यं**—शुश्रूषा व भक्ति यांनीं युक्त असलेल्या तपस्क्याला किंवा शुश्रूषाभक्तियुक्त मेधावी–धारणाशक्तिमान् साधकाला सांगावें.—**शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय तपस्विने न मेधाविने अपि न वाच्यं**—शुश्रूषा-भक्तिरहित तपस्क्याला हें सांगूं नये व शुश्रूषाभक्तिरहित मेधावीलाहि सांगूं नये.—**भगवति असूयायुक्ताय समस्तगुणवते अपि न वाच्यं**—भगवानाविषयीं असूयायुक्त असलेला पुरुष इतर सर्व गुणांनीं संपन्न जरी असला तरी त्याला हें शास्त्र

सांगूं नये.—गुरुशुश्रूषा-भक्तिमते च वाच्यं—पण गुरुशुश्रूषा व भक्ति यांनीं युक्त असलेला पुरुष कदाचित् उत्तम तपस्वी व मेधावी जरी नसला तरी त्याला हें सांगावें. —इति एषः शास्त्रसंप्रदायविधिः—असा हा शास्त्रसंप्रदायविधि आहे. ६७.

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥ ६८॥

अन्वयार्थ—यः—जो—इदं परमं गुह्य—हें परम गुह्य ज्ञान,—मद्भक्तेषु—माझ्या भक्तांच्या ठिकाणीं—अभिधास्यति—सांगेल तो,—मयि—माझ्या ठिकाणीं, —परां भक्तिं कृत्वा—ज्ञानरूप श्रेष्ठ भक्ति करून,—मां एव—मलाच,—एष्यति —प्राप्त होईल,—असंशयः—याविषयीं मुळींच संशय ठेवूं नको. ६८.

संप्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह— य इमं यथोक्तं परमं निःश्रेयसार्थं केशवार्जुनयोः संवादरूपं ग्रन्थं गुह्यं गोप्यं मद्भक्तेषु मयि भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः । यथा त्वयि मया । भक्तेः पुनर्ग्रहणात्तद्भक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसंप्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते । कथमभिधास्यतीत्युच्यते भक्तिं मयि परां कृत्वा भगवतः परमगुरोः शुश्रूषा मया क्रियत इत्येवं कृत्वेत्यर्थः ।. तस्येदं फलं मामेवैष्यति मुच्यत एवात्र संशयो न कर्तव्यः ॥ ६८ ॥

भाष्यार्थ—इदानीं संप्रदायस्य कर्तुः फलं आह—आतां शास्त्रसंप्रदायाची प्रवृत्ति होण्यासाठीं संप्रदायकर्त्याला फल सांगतात—यः इमं यथोक्तं परमं-निःश्रेयसार्थं केशवार्जुनयोः संवादरूपं ग्रंथं गुह्यं-गोप्यं—जो कोणी अध्यापक या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या परम म्ह० निःश्रेयस–मोक्ष हें ज्याचें फल आहे अशा निरतिशय पुरुषार्थाच्या साधनाला, या केशव व अर्जुन यांच्या संवादरूप गुह्य म्ह० यांत रहस्यार्थ सांगितल्यामुळें गुप्त ठेवण्यास योग्य अशा ग्रंथाला—मद्भक्तेषु-मयि भक्तिमत्सु अभिधास्यति-वक्ष्यति—मद्भक्तांमध्यें-माझ्यावर भक्ति-परम प्रीति ठेवणारामध्यें सांगेल-कथन करील—ग्रन्थतः च अर्थतः स्थापयिष्यति इत्यर्थः— ग्रंथरूपानें व त्याच्या अर्थद्वारा प्रस्थापित करील, असा याचा भावार्थ. (त्याला हें पुढील फल मिळेल. ग्रंथ स्थापनाविषयीं दृष्टान्त–)—यथा त्वयि मया—ज्याप्रमाणें तुझ्या ठिकाणीं मीं याची प्रस्थापना केली आहे त्याप्रमाणें माझ्या भक्तांच्या मनांत हा ग्रंथ अर्थाच्याद्वारा दृढ ठसवील—भक्तेः पुनः ग्रहणात् तद्भक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसंप्रदाने पात्रं भवति इति गम्यते—'मद्भक्तेषु' असें म्हणून भक्तीचें पुनः ग्रहण केल्यामुळें केवल भगवद्भक्ति याच एका गुणानें या शास्त्राचें दान करण्याविषयीं —शास्त्रदानाचें पात्र होतें, असें सिद्ध होतें.—कथं अभिधास्यति इति उच्यते —कसें अभिधान-कथन करील तें सांगितलें जातें—मयि परां भक्तिं कृत्वा— माझ्या ठिकाणीं परम भक्ति करून—मया परमगुरोः भगवतः शुश्रूषा क्रियते

इति-एवं कृत्वा इत्यर्थः—मज[illegible]ही परमगुरु जो भगवान् त्याची शुश्रूषाच केली जात आहे, अशी भावना करून अस[illegible] भावार्थ, अशा परम भक्तीनें माझ्या भक्तांना हें शास्त्र जो शिकवितो—**तस्य इदं**—त्याला हें फल प्राप्त होतें.—**मां एव एष्यति-मुच्यते एव**—मलाच प्रा[illegible], मुक्तच होतो.—**अत्र संशयः न कर्तव्यः**—याविषयीं संशय मुळींच कर[illegible] ६८

न च तस्मान्[illegible]ष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः।
भविता न [illegible] तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९

अन्वयार्थ—मनुष्येषु[illegible]नुष्यामध्यें—**कश्चित्**—कोणी—**मे**—मला—**तस्मात्**—त्या शास्त्रसंप्रदाय[illegible]वेणाऱ्या मनुष्याहून,—**प्रियकृत्तमः**—अधिक प्रिय करणारा,—**न (अस्ति)**[illegible]हीं.—**च**—आणि—**भुवि**—या भूलोकीं,—**तस्मात् अन्यः**—त्याहून दुसरा को[illegible]—**मे**—मला—**प्रियतरः**—अधिक प्रिय,—**न भविता**—होणारहि नाहीं.

किंच—न च तस्मा[illegible]त्संप्रदायकृतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन [illegible]त्ततोऽन्यः प्रियकृत्तमो नास्त्येवेत्यर्थो वर्तमानेषु। न च भविता भविष्यत्यपि [illegible] तस्माद्द्वितीयोऽन्यः प्रियतरो भुवि लोकेऽस्मिन् ॥ ६९ ॥

भाष्यार्थ—(आणि सर्व मुक्तिसाधनामध्यें ध्यान श्रेष्ठ असल्यामुळें ध्याननिष्ठ झालेला जो मुमुक्षु [illegible]ची विद्यासंप्रदायामध्यें प्रवृत्ति होणार नाहीं, अशी आशंका घेऊन भगवान् म्हणतात[illegible])-**किं च मनुष्येषु-मनुष्याणां मध्ये कश्चित् मे-मम तस्मात् शास्त्रस[illegible]दायकृतः प्रियकृत्तमः-अतिशयेन प्रियकृत् न च**—आणि त्या शास्त्रसंप्रदायक[illegible]हून मनुष्यांतील कोणीहि मला अधिक प्रिय करणारा-माझें अतिशय प्रिय करणार[illegible]हीं. (म्हणून मुमुक्षूनें वर सांगितलेल्या विशेषणांनीं विशिष्ट अशा अधिकाऱ्याला वि[illegible]संप्रदान करावें.)—**वर्तमानेषु ततः अन्यः प्रियकृत्तमः नास्ति एव इ[illegible]र्थः**—म्ह० हल्लीं-वर्तमानसमयीं विद्यमान असलेल्या मनुष्यांत त्याहून दुसरा अधिक [illegible]कर कोणी नाहींच, असा भावार्थ. (भूतकालीन मनुष्यांतील कोणी मला अधिक [illegible]कर नव्हता)—**न च भविता-भविष्यति अपि काले भुवि-अस्मिन् लो[illegible]के तस्मात् अन्यः-द्वितीयः प्रियतरः न**—तसाच पुढें होणारहि नाहीं. भवि[illegible]कालींहि या भूलोकीं त्या विद्यासंप्रदायकर्त्याहून मला दुसरा कोणी अधिक प्रिय होणार नाहीं. [अर्थात् ध्याननिष्ठ जरी श्रेष्ठ असला तरी आपला संप्रदाय प्रवृत्त करणारा त्याहूनहि अत्यंत श्रेष्ठ असल्यामुळें ध्याननिष्ठानेंहि विद्यासंप्रदान करणें सर्वथा उचित हो[illegible], असा भावार्थ] ६९

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः ॥ ७० ॥

अन्वयार्थ—च यः—आणि जो,—अ[illegible]ाः **इमं धर्म्यं संवादं**—आम्हां दोघांच्या या धर्मरूप संवादाला,—**अध्येष्यते** पठन करील म्हणजे त्याचें अध्ययन करील,—**तेन**—त्याच्याकडून,—**ज्ञानयज्ञेन**—[illegible]नयज्ञानें,—**अहं इष्ट**:—मी पूजिलेला असा,—**स्याम्**—होईन.—**इति मे मति**—असा माझा निश्चय आहे. ७०.

योऽपि— अध्येष्यते च पठिष्यति य इमं धर्म्य[illegible]र्मादनपेतं संवादरूपं ग्रन्थमावयोस्तेनेदं कृतं स्यात्। ज्ञानयज्ञेन विधिजपोपांशुम[illegible]सानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मानसत्वाद्विशिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्र[illegible]ययनं स्तूयते । फलविधिरेव वा देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यमस्य फलं भवत[illegible] । तेनाध्ययनेनाहमिष्टः पूजितः स्यां भवेयमिति मे मम मतिर्निश्चयः ॥ ७० ॥

भाष्यार्थ—(सम्प्रदायकर्त्यांचें 'स यक्षा विष्णुरि[illegible] ' या न्यायानें श्रेष्ठत्व सांगून आता याचें अध्ययन करणाराला विशिष्ट फल सांगतात[illegible])—**यः अपि**—आणि कोणी भक्तिमान्—**यः इमं धर्म्य-धर्मात् अनपेतं आवयं** [illegible] **संवादरूपं ग्रंथं अध्येष्यते च पठिष्यति**—जो कोणी या धर्म्य म्ह० धर्मा[illegible] सोडून नसलेल्या आम्हा उभयतांच्या संवादरूप ग्रंथाला–ग्रंथाचें अध्ययन करील–त्य[illegible] वा पाठ करील—**तेन इदं कृतं स्यात्**—त्यानें हें केलें आहे, असें होईल. (हें म्हणजे काय ? उत्तर–)—**ज्ञानयज्ञेन–विधि-जप-उपांशु-मानसानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञ**[illegible] **मानसत्वात् विशिष्टतमः**—ज्ञानयज्ञानें–विधियज्ञ,जपयज्ञ,उपांशुयज्ञ व मानस यज्ञ य[illegible] चार प्रकारच्या यज्ञांतील ज्ञानयज्ञ मानसत्वामुळें–तो मानस यज्ञ असल्यामुळें अतिशय श्रेष्ठ आहे. ('श्रेयान् द्रव्यमयात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः' पृ. ४४९ असें सांगितलेंच आहे.)—**इति**[illegible]**तः तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्रस्य अध्ययनं स्तूयते**—त्यामुळें त्या ज्ञानयज्ञानें ग[illegible]ताशास्त्राचें अध्ययन स्तुति केलें जातें. 'ज्ञानयज्ञ' असें म्हणून त्या अध्ययनाची स्तुति केली जाते.—**वा फलविधिः एव**—किंवा हा फलविधिच आहे, (तो कसा तेंच सांगतात–)—**देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यं अस्य फलं भवति इति**—दे[illegible]तादिविषयक ज्ञानयज्ञाचें जें फल त्याच्यासारखें–तत्तुल्य फल याचें मिळतें. ज्ञानयज्ञा[illegible] कैवल्य हें फल आहे. गीताशास्त्राचें अध्ययन करणाराला तत्तुल्य फल मिळतें व तें देवतादिकाचें आत्मत्व हें आहे, असा भावार्थ, अहोपण तुरत्या अध्ययनाचें [illegible] हें फल कसें मिळेल. ? कारण श्रुति 'तस्मात् तत्सर्वमभवत्' असे सांगते. याचें [illegible])—**तेन अध्ययनेन अहं इष्टः–पूजितः स्यां–भवेयं इति मे–मम म**[illegible] **निश्चयः**—त्या अध्ययनानें मी इष्ट म्ह० पूजित आहें. त्या अध्ययनानें मी पूज केला जावों अशी माझी मति–असा माझा निश्चय आहे. (त्या अध्ययन करणारानें [illegible] ज्ञानयज्ञतुल्य अध्ययनानें भगवान्याची पूजा केल्यामुळें भगवत्प्रसादानें त्याला ज्ञान [illegible] [illegible] व तो ज्ञानानें मुक्त होतो.) ७०

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सो पि मुक्तः [illegible] [illegible]ःकान्प्राप्नुयात्[illegible]

अन्वयार्थ—यः—जो—**श्रद्धावान्**—श्रद्धालु—**अनसूय**—असूया न करणारा—**नरः**—मनुष्य, (हा आमचा संवाद)—**शृणुयात् अपि**—नुसता ऐकेलहि—**सः अपि**—तोहि—**मुक्तः**—पापापासून मुक्त होऊन,—**पुण्यकर्मणां**—पुण्यवानाच्या,—**शुभान् लोकान्**—शुभलोकांना—**प्राप्नुयात्**—प्राप्त होईल. ७१.

अथ श्रोतुरिदं फलम्— श्रद्धावाञ्श्रद्दधानोऽनसूयश्चासूयावर्जितः सन्निमं ग्रन्थं शृणुयादपि यो नरोऽपिशब्दात्किमुतार्थज्ञानवान्सोऽपि पापान्मुक्तः शुभान्प्रशस्ताँल्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणामग्निहोत्रादिकर्मवताम् ॥ ७१ ॥

भाष्यार्थ—अथ श्रोतुः इदं फलं—आता श्रोत्याचें हें फल सांगितलें जातें.—**श्रद्धावान्-श्रद्दधान च अनसूयः-असूयावर्जितः सन् यः नरः इमं ग्रन्थं शृणुयात् अपि**—श्रद्धावान्-मोठा श्रद्धालु व असूयाशून्य-गुणामध्यें दोषारोप न करणारा असा होत्साता जो नर या शास्त्राचें नुसतें श्रवणहि करील—**अपिशब्दात् किमुत अर्थज्ञानवान्**—'शृणुयान् अपि' या अपिशब्दावरून मग ज्याला या शास्त्राचें अर्थज्ञान आहे तो पापापासून मुक्त होईल हें काय सांगावें? असा अर्थ निष्पन्न होतो,—**सः अपि पापात् मुक्तः पुण्यकर्मणां-अग्निहोत्रादिकर्मवतां शुभान् प्रशस्तान् लोकान् प्राप्नुयात्**—तोहि पापापासून मुक्त होऊन-पुण्य कर्मे करणाऱ्या लोकाच्या-अग्निहोत्रादि कर्मवानाच्या शुभ म्ह० अत्यंत प्रशस्त-प्रशंसनीय लोकास प्राप्त होईल. ७१

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय ॥ ७२ ॥

अन्वयार्थ—पार्थ—हे अर्जुना!—**त्वया**—तूं—**एतत्**—हें मी सांगितलेलें,—**एकाग्रेण चेतसा**—एकाग्र चित्तानें—**श्रुतं कच्चित्**—ऐकलेंस का?—**धनंजय**—हे धनंजया!—**ते**—तुझा,—**अज्ञानसंमोहः**—अज्ञानामुळें झालेला अविवेक—**प्रनष्टः कच्चित्**—सर्वथा नाहींसा झाला का? ७२

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति । तदग्रहणे ज्ञाते पुनर्ग्राहयिष्याम्युपायान्तरेणापीति प्रष्टुरभिप्रायः । यत्नान्तरमास्थाय शिष्यः कृतार्थः कर्तव्य इत्याचार्यधर्मः प्रदर्शितो भवति— कच्चित्किमेतन्मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनावधारितं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा चित्तेन किं वाऽप्रमादतः कच्चिदज्ञानसंमोहोऽज्ञाननिमित्तः संमोहो विचित्तभावोऽविवेकता स्वाभाविकः किं प्रनष्टः । यदर्थोऽयं शास्त्रश्रवणायासस्तव मम चोपदेष्टृत्वायासः प्रवृत्तस्ते तव धनंजय ॥ ७२ ॥

भाष्यार्थ—(शिष्याच्या मनांत अज्ञान, संशय, विपर्यास जोंवर आहेत तोंवर आचार्यांनीं त्यास उपदेश करावा, हें सुचविण्यासाठीं भगवान् अर्जुनास प्रश्न करीत आहेत-)—**शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति**—

शिष्याला शास्त्रार्थाचें ग्रहण करितां आलें का नाहीं, त्यानें शास्त्रार्थग्रहण केलें कीं अजून शास्त्रार्थग्रहण केलें नाहीं, याचा विवेक करण्यासाठीं हें जाणण्याच्या इच्छेनें भगवान् प्रश्न करितात—**तदग्रहणे ज्ञाते पुनः उपायान्तरेण अपि ग्राहयिष्यामि इति प्रष्टुः अभिप्रायः**—त्याचें अग्रहण ज्ञात झालें, म्ह॰ त्यानें शास्त्रार्थाचें ग्रहण केलेलें नाहीं, असें दिसलें तर पुनः दुसऱ्या उपायानेंहि मी त्याच्याकडून शास्त्रार्थाचें ग्रहण करवीन, असा प्रश्न करणाऱ्याचा-भगवानाचा अभिप्राय-आशय आहे—**यत्नान्तरं आस्थाय शिष्यः कृतार्थः कर्तव्यः इति आचार्यधर्मः प्रदर्शितः भवति**—एका उपायानें शिष्य कृतार्थ न झाल्यास दुसऱ्या प्रकारें यत्न आरंभून-दुसऱ्या यत्नाचा आश्रय करून शिष्याला कृतार्थ करावें, असा हा आचार्याचा धर्म या प्रश्नानें प्रदर्शित होतो—**पार्थ कच्चित्-किं**—हे अर्जुना, काय सांग बरें !—**मया उक्तं एतत् त्वया एकाग्रेण चेतसा-चित्तेन श्रुतं-श्रवणेन अवधारितं किं**—मी सांगितलें हें सर्व तू एकाग्र चित्तानें-सावधान मनानें ऐकलेंस का ? माझा उपदेश ऐकून तू त्याचा अर्थ बरोबर समजलास का ?—**किं वा प्रमादितं**—कीं माझ्या उपदेशाकडे दुर्लक्ष केलेंस !—**अज्ञानसंमोहः-अज्ञाननिमित्तः स्वाभाविकः संमोहः-विचित्तभावः अविवेकता प्रनष्टः कच्चित्-किं**—अज्ञानसंमोह-अज्ञान या निमित्तानें झालेला स्वाभाविक संमोह-विचित्तभाव-अविवेक हा सर्वथा नष्ट झाला का ?—तुझा मोह-अविवेक गेला का ?—**यदर्थः अयं तव शास्त्रश्रवणायासः मम च उपदेष्टृत्वायासः प्रवृत्तः**—ज्या मोहाचा नाश होण्यासाठीं हा तुझा शास्त्रश्रवण करण्याचा सर्व आयास व माझा उपदेश करण्याचा आयास प्रवृत्त झाला-ज्या मोहामुळें तू शास्त्रश्रवण करावयास व मी त्याचा उपदेश करावयास प्रवृत्त झालों तो—तें-**तव**—(**मोहः प्रनष्टः कच्चित्**)—**हे धनंजय**—हे धनंजया (तो) तुझा मोह प्रनष्ट झाला काय ? असा संबंध ७२

अर्जुन उवाच—अर्जुन म्हणाला—

> **नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।**
> **स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥**

अन्वयार्थ—**अच्युत**—हे श्रीकृष्णा !—**मोहः नष्टः**—माझा मोह पार नाहींसा झाला—**त्वत्प्रसादात्**—तुझ्या कृपेमुळें,—**मया**—मी—**स्मृतिः**—आत्मतत्त्वाविषयींची आठवण—**लब्धा**—मिळविली—**गतसंदेहः स्थितः अस्मि**—मी सर्व संदेहांनी रहित होऊन आतां राहिलों आहें—**तव वचनं करिष्ये**—तुझें म्हणणें मी मानीन म्ह॰ तुझ्या म्हणण्याप्रमाणें मी वागेन ७३

नष्टो मोहोऽज्ञानजः समस्तसंसारानर्थहेतुः सागर इव दुरुत्तरः । स्मृतिश्चाऽऽत्मतत्त्वविषया लब्धा । यस्या लाभात्सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः । त्वत्प्रसादात्तव प्रसादान्मया त्वत्प्रसादमाश्रितेनाच्युत । अत्र मोहनाशप्रश्नप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलमेत

यदेवेति निश्चितं दर्शितं भवति यदुताज्ञानसंमोहनाश आत्मस्मृतिलाभश्चेति । तथा च श्रुतावनात्मविच्छोचामीत्युपन्यस्याऽऽत्मज्ञाने सर्वग्रन्थिविप्रमोक्ष उक्तः । भिद्यते हृदयग्रन्थिस्तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति च मन्त्रवर्णः । अथेदानीं त्वच्छासने स्थितोऽस्मि गतसंदेहो मुक्तसंशयः करिष्ये वचनं तवाहं त्वत्प्रसादात्कृतार्थो न मम कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः ॥ ७३ ॥

भाष्यार्थ—(याप्रमाणें भगवानानीं ज्याला मोठ्या प्रमानें आत्मज्ञानाचा उपदेश केला आहे व त्यामुळें ज्याचें अज्ञान संशय व विपर्यय नष्ट झाले आहेत असा अर्जुन भगवदनुग्रह झाल्याचें सांगून भगवानाना संतुष्ट करीत हात जोडून म्हणतो-)—**मोह-अज्ञानजः समस्तसंसारानर्थहेतुः सागरः इव दुस्तरः नष्टः**—मोह-अज्ञानापासून उद्भवलेला संसारांतील सर्व अनर्थांचा हेतु व सागरासारखा दुस्तर, असा अविवेक नष्ट झाला —**स्मृतिः च आत्मतत्त्वविषया लब्धा**—आणि आत्मतत्त्वाविषयींची स्मृति मला प्राप्त झाली —**यस्याः लाभात् सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः**—जी स्मृ॰ ताच्या लाभामुळें सर्व कामादि ग्रंथींचा सर्वथा नाश होतो (ती आत्मतत्त्वाविषयींची स्मृति मला झाली मोह नष्ट होऊन आत्मस्मृति होण्याचें असाधारण कारण-)—**त्वत्प्रसादात्-तवप्रसादात्-हे अच्युत,त्वत्प्रसाद आश्रितेन मया**—तुझ्या प्रसादामुळें-तुझ्या अनुग्रहानें हे अच्युता, तुझ्या प्रसादाचा आश्रय केलेल्या मीं आत्मस्मृति मिळविली. (या प्रश्न प्रतिवचनावरून कोणता अर्थ निष्पन्न होतो, तें सांगतात-) —**अनेन मोहनाशप्रश्नप्रतिवचनेन**—या मोहाच्या नाशाविषयींचा हा प्रश्न व प्रतिवचन याच्या योगानें-या मोहनाशविषयक प्रश्नप्रतिवचनानें—**सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलं एतावत् एव इति निश्चितं दर्शितं भवति**—सर्वशास्त्रार्थज्ञानाचें फल हें एवढेंच आहे,असें निश्चित दाखविलें आहे असें होतें (ण्डें ते म्ह॰ किंवा ? उत्तर-)—**यत् उत अज्ञानसंमोहनाश आत्मस्मृतिलाभ च इति**—की जें अज्ञानजन्य संमोहाचा नाश व आत्मस्मृतीचा लाभ हें (सर्व शास्त्रार्थज्ञानाचें फल आहे वर आत्मस्मृति झाली असतां सर्व हृदयग्रन्थींचा सर्वथा अभाव होतो, असें जें म्हटलें आहे त्याविषयीं प्रमाण-)—**तथा च श्रुतौ**—तसेंच छान्दोग्यश्रुतीमध्यें—**अनात्मविद् शोचामि इति उपन्यस्य**- मी आत्म्याला न जाणणारा (नारद) शोक करीत आहें, असा उपक्रम करून—**आत्मज्ञाने सर्वग्रंथिविप्रमोक्षः उक्तः**—आत्मज्ञान झालें असतां सर्व ग्रंथींचा सर्वथा मोक्ष सांगितला आहे (छां भा अ ७।१।३ पृ ५१७ अ. ७।२६।२ पृ ५७२) —'**भिद्यते हृदयग्रंथिः**'—हृदयग्रंथि तुटते (मु भा २।२।८ पृ ७९)—'**तत्र कः मोहः कः शोकः एकत्वं अनुपश्यतः**—तेथें त्या एकत्व पाहणाऱ्या विद्वानानें मोह कसाचा व शोक कसाचा ? (ईश भा ७ पृ २२)—**इति च मन्त्रवर्णः**—असा मन्त्रवर्ण आहे (भगवानांच्या अनुग्रहानें अज्ञानकृत मोह नष्ट होऊन आत्मज्ञान झालें असतां आतां मी केवळ तुझ्या आज्ञेचा प्रमाणें वर्तन करीन आहें, असा आरंभच्या उत्तरार्धाचें व्याख्यान-)—**अथ इदानीं त्वच्छासने स्थितः अस्मि**—

आतां यावेळीं मी तुझ्या आत्मेमध्ये स्थित आहे—**गतसंदेहः-मुक्तसंशयः**—आता गतसंदेह—संदेहरहित—संशयापासून मुक्त झालों आहे—**अहं तव वचनं करिष्ये**—मी तुझें वचन करीन (तुझें वचन करीन याचें तात्पर्य-)—**त्वत्प्रसाद कृतार्थः मम कर्तव्यं न अस्ति इति अभिप्राय**—तुझ्या प्रसादानें मी कृ झालों आहें. मातें कर्तव्य कांहीं उरलेलें नाहीं, असा याचा आशय. ७३.

संजय उवाच—संजय म्हणाला—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

अन्वयार्थ—इति—याप्रमाणें—**अहं**—मी—**वासुदेवस्य**—वासुदेवाच्या—आणि—**महात्मनः पार्थस्य**—महात्म्या अर्जुनाच्या—**इमं अद्भुतं रोमह संवादं**—या आश्चर्यकारक अंगावर रोमांच उभे करणाऱ्या संवादाला—**अश्रौषम** ऐकलें. ७४.

परिसमाप्तः शास्त्रार्थोऽथेदानीं कथासंबन्धप्रदर्शनार्थम्—इत्येवमहं वासुदेवस्य प स्य च महात्मनः संवादमिमं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानस्मि अद्भुतमत्यन्तविस्मयकरं रो हर्षणं रोमाञ्चकरम् ॥ ७४ ॥

भाष्यार्थ—शास्त्रार्थः परिसमाप्त—शास्त्रार्थ सर्वतः समाप्त झाला.—**अ इदानीं कथासंबन्धप्रदर्शनार्थं** (संजय उवाच-) आता यापुढें कथेचा संबंध '

१रहस्यकार म्हणतात "गीताधर्मातहि संसार सोडण्यास सांगितलें आहे अशी ज्यांची सदाचिक समजूत आहे त्यांनीं ७३व्या श्लोकाची बरीच निराधार ओढाताण केली आहे ओढाताण केली आहे की काय, ते भाष्यावरूनच ठरवावें. आम्ही म्हणतों की रहस्यकारा ओढाताण केली आहे."—'धर्मसंमूढचेता' म्ह० धर्म-कर्तव्य माझ्या मनाला कळत नाहींसें झा हें म्हणणें खोटें आहे. तथापि त्याचें उत्तर अर्जुनानें 'नष्टो मोह' या शब्दांनीं दिलें. अ त्यावेळा 'स्मृति लब्धा' ही स्मृति कशाची? रहस्यकार म्हणतात—"त्याच कर्तव्य धर्म आतां त्याला स्मृति झाली" (म्हणजे तो कर्तव्यधर्म विसरला होता की काय? मोह म्ह० स्मरण नव्हे तर मोह म्ह० अविवेक. अर्थात् स्मृतीचा विषय आत्मा हें भाष्यांत आहे व त आचार्यांनीं उपनिषदांच्या आधारें सांगितला आहे. पुन ते म्हणतात—)"अर्जुनाला युद्ध प्रवृत्त करण्यासाठीं गीता उपदेशिली असून जागोजाग "म्हणून तू युद्ध कर" (गी. २. १ २ ३७, ३. ३०, ८. ७, ११. ३४) असें सांगितलें असल्यामुळें "तुमच्या म्हणण्या प्रमाणें करितों" याचा अर्थ युद्ध करितों असाच होतो." (हें म्हणणें अयोग्य आहे. ग युद्धासाठीं सांगितलेली नाहीं. स्वधर्मानुष्ठानपूर्वक चित्तशुद्धीच्या द्वारा ज्ञान संपादन क मुक्ति मिळविण्यासाठीं उपदेशिली आहे. यास्तव 'करिष्ये वचनं तव' याचा अर्थ ' करितों' असा होऊ शकत नाहीं. या श्लोकांत अर्जुनानें आपली कृतकृत्यता व्यक्त केली आ युद्धाचा त्याच्यावर कर्तव्य उरत नाहीं. म्हणून आचार्य करितात तोच अर्थ समुचित हो

ंित करण्यासाठीं संजय म्हणाला—इति एवं वासुदेवस्य च महात्मनः पार्थस्य इमं यथोक्तं अद्भुतं-अत्यंतविस्मयकरं रोमहर्षणं-रोमांचकरं संवादं अहं अश्रौषं-श्रुतवान् अस्मि—हें अशाप्रकारें वासुदेव व महात्मा-अक्षुद्रबुद्धि -सर्व अधिकारिगुणांनीं संपन्न असा अर्जुन, या दोघांच्या या वर सांगितलेल्या प्रकारच्या अद्भुत-अत्यंत विस्मयकर व रोमहर्षण-अंगावर रोमांच उभे करणाऱ्या संवादास मीं ऐकलें-त्या दोघांच्या या संवादास मीं श्रवण केलें. ७४.

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानेतं गुह्यमहं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयम् ॥ ७

अन्वयार्थ—अहं—मी—एतं परं गुह्यं योगं—या अत्यंत गुह्य योगाल व्यासप्रसादात्—भगवान् व्यासाच्या कृपेनें—कथयतः योगेश्वरात् कृष्णा तो सांगत असलेल्या योगेश्वर कृष्णाच्या तोंडून—स्वयं साक्षात्—स्वतः कानांनीं—श्रुतवान्—ऐकिलें. ७५.

तं चेमम्— व्यासप्रसादात्ततो दिव्यचक्षुर्लाभाच्छ्रुतवानेतं संवादं गुह्यमहं योगं योगार्थत्वात्संवादमिमं योगमेव वा योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं न प तः॥

भाष्यार्थ—(हा सर्वोत्तम संवाद तूं कसा ऐकलास ? असें कोणी म्हणे म्हणून संजय सांगतो-)—तं च इमं—त्या या संवादाला (मीं व्यासाच्या अनु ऐकलें असा पुढें संबंध)—व्यासप्रसादात्-ततः दिव्यचक्षुर्लाभात्—व्या प्रसादानें म्ह० त्याच्यापासून दिव्यदृष्टीचा लाभ झाल्यामुळें—एतं गुह्यं दं-परं योगं अहं श्रुतवान्—या गुह्य संवादाला-परम योगाला मीं ऐकलें म पुरुषार्थोपयोगी असल्यामुळें या योगाला ' परम ' हें विशेषण दिलें आहे. गु० अत्यंत रहस्य. योग म्ह० ज्ञान किंवा कर्म, त्यासाठीं हा संवाद असल्यामुळें हि ' योग ' असें म्हटलें आहे. किंवा चित्तवृत्तिनिरोधरूप योगाचें अंगत्व या सं ला असल्यामुळें त्याला ' योग ' असें म्हटलें आहे, असें आचार्य सांगतात-) गार्थत्वात् इमं संवादं, योगं एव वा—योगासाठीं हा संवाद असल्यामुळें योग असें म्हटलें आहे. किंवा चित्तनिरोधरूपयोगाचें अंग असल्यामुळें हा योग ा त्या योगाला —योगेश्वरात् कृष्णात् स्वयं कथयतः साक्षात् (श्रुतवान् परंपरातः— योग्यांचा ईश्वर जो कृष्ण तो स्वतः आपल्या परमेश्वरसंबंधी स्व सांगत असताना मीं प्रत्यक्ष आपल्या कानांनीं ऐकलें-परंपरेनें-कर्णोपकर्णी नव्हे भगवान् आपल्या नत्य ज्ञानैश्वर्यादिसंपन्नरूपानें सांगत असतांना त्याच्या मीं हा योग श्रवण केला) ७५.

राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुः ॥ ७६ ॥